

॥ अथ वाल्मीकीयगणायणं प्रारभ्यते ॥

इषका रजिस्टरी सब हक यन्त्रालयधिकारीने सुवाधीन रखव है

5937

सर्गाः ।

विषयाः ।

६ अथ अयोध्यावासिनां विभववर्णनपुरस्सरं तत्सचचारित्र्याकुतोभयादिसौराख्यप्रशंसनम् ।

७ अथ दशरथमहाराजस्य दृष्टयाद्यष्टामात्यवशिष्टवामदेवादृष्टिविभूमन्त्रिसाचिव्यतः शत्रुभिन्नोदासी-
नेषु धर्मन्यायमयप्रकृतिपरिपालनम् ।

८ अथ यथार्थम् राष्ट्रमनुशासतो दशरथस्य पुत्रोत्पत्तये वशिष्ठादिसम्मत्याऽश्वमेधविचारः ।

९ अथ सुमन्त्रेण सनत्कुमारमुखश्चतुर्दशरथराजापत्यविषयककथाकथनम्, ऋष्यशृंगपरपर्यायकवि-
भाण्डकसून्वानयनेनांगदेशीयरोमपादराजापचारजन्यानामृष्टिशान्तिप्रहृष्टतद्वाजेन स्वतनयायाः शान्ता-
मास्तस्मै दानाय स्वीकृतिः प्रथितप्रभावः स एवर्ष्यशृंगस्वदपत्यार्थं यागं कारयत्विति च दशरथाय
सुमन्त्रमन्त्रः ।१० अथ रोमपादसम्मत्या तत्पुरोहितादिष्टगणिकानां विविधफलमधुरान्नगीतवादित्रश्रावणवशीकृत-
व्यशृंगस्य तत्पुरप्रापणसमकालमेव पर्जन्यप्रवृत्त्याविमुक्तिं राज्ञा च तस्मै शान्तादानम् ।११ अथ ऋष्यशृङ्गरीचितपुत्रकामेष्टया दशरथस्य पुत्रचतुष्टयलाभ इति सनत्कुमारं कश्चित्कथाश्रावणेन
दशरथस्य स्वपुरं प्रति ऋष्यशृङ्गानयनम् ।

१२ अथ तस्य ऋष्यशृङ्गवसिष्ठादिभिः सह चिकीर्षिनाश्वमेधसंकल्पमश्वविमोचनं च ।

१३ अथ तस्य तुरगविमोचनमारभ्य संवत्सरे पूर्णे देवयजनं प्रति प्रस्थानम् ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

१४ अथ तस्याश्वमेधानुष्ठानं सप्रकारम् ।

१५ अथ दशरथप्रार्थितेन ऋष्यशृंगेण पुत्रकामेष्टिकरणम्, तद्व्याजेन साधुलोकरक्षणाय भूमाववति-
तीर्षोर्भगवत् आनुषंगिकदुष्कृतविनाशाय देवैः प्रार्थनं च ।

१६ अथ सर्वज्ञस्यापि भगवतो देवसंघबहुमानाय तत्सकाशाद्रावणवधोपायश्रवणम्, वैतानिकामो-
र्द्विव्यपायसपात्रहस्तस्य प्राजापत्यपुरुषस्योत्थानम्, दशरथेन तत्सकाशात् पायसप्रतिग्रहणम्, कौसल्या-
दिभ्यः क्रमेण तत्प्रदानम्, तासां गर्भधारणं चादर्शयत् ।

१७ अथावतारिष्यतो भगवतः सहायार्थं वानरादिस्तृष्टयै देवान् प्रति ब्रह्मणो नियोजनम्, तथैव देवै-
र्वानरस्तृष्टिः, वानराणां भगवत्साहाय्योपयुक्तशौर्यार्दिसमृद्धिवर्णनम् ।

१८ अथ भगवतः सपर्यङ्कस्य सहेतिराजस्य श्रीरामादिरूपेणावतारः, लक्ष्मणादीनां विशेषतः श्रीरा-
मभद्रस्य च कल्याणगुणाः, तेषां जातकर्माद्युपनयनान्तसंस्कारकरणम्, तत्समये विश्वामित्रागमनवर्णनम् ।

१९ अथ स्वयागरक्षणव्याजेन रामादीन् कन्यारत्नैर्युोजयिषोर्विश्वामित्रस्य दशरथं प्रति
रामलक्ष्मणार्थनम् ।

२० अथ कौशिकवचनश्रवणाद्रामविश्लेषचिन्तया दशरथविषादः ।

२१ अथ रामप्रेषणवृत्तान्तव्याकुलस्य राज्ञो वशिष्ठेन प्रतिबोधनम् ।

* श्रीवाल्मीकीयरामायणविषयानुक्रमणिका । *

(४)

सर्गाः ।

विषयाः ।

२२ अथ प्रसन्नहृदयेन राज्ञा विश्वामित्रेण सह रामलक्ष्मणप्रेषणम्, विश्वामित्रसकाशात् रामलक्ष्मणयोर्वलातिबलाख्यविद्याद्वयलाभकथनम् ।

२३ अथैषामङ्गदेशप्राप्तिर्विश्वामित्रेण रामं प्रति तत्रत्यपूर्ववृत्तकथनम् ।

२४ अथ विश्वामित्रेण रामस्य मलदकरूपदेशयोस्तत्संज्ञालाभकारणम्, ताटकास्वभाववर्णनम् ।

२५ अथ रामस्य विश्वामित्रेण ताटकोत्पत्तिविवाहपुत्रलाभागस्त्यशापादिकथनम्, लोकोपद्रवकारिण्यास्तस्या वधे पूर्वाचारनिर्देशेन दोषाभावकथनम् ।

२६ अथ ताटकाववपूर्वकं तद्वने तस्यां रात्रौ रामादीनां निवासः ।

२७ अथ रामस्य विश्वामित्रसकाशादस्त्राणलाभकथनम् ।

२८ अथ श्रीरामाय विश्वामित्रकृतसत्यव्रतादिनानाविधास्त्राणामुपसंहारक्रमोपदेशः ।

२९ अथ रामं प्रति सिद्धाश्रमस्य तत्संज्ञालाभनिमित्तावगमायात्रैवादितिकाश्यपयोर्वमनावतारसिद्धिः, श्रीवामनस्य बलिनिरासनसिद्धिः, पुनर्वामनस्यात्र चिरकालसन्निधिरूपा च सिद्धिः, विश्वामित्रकथितदीक्षावर्णनम् ।

३० अथ रामकृतसुबाहुमारीचप्रभृतिदृष्टनिग्रहकथनम् ।

३१ अथ कृतार्थेन विश्वामित्रेण जनकमुतात्वेत्सवतीर्णया श्रिया रामं योजयितुं व्याजेन मिथि-

लाभस्थानकस्तावः ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

३२ अथं रामेण शोणकूलदेशवैभवे पृष्टे अयं मद्दृश्यानां देश इति विवक्षन् स्वान्वयं प्रादर्शयद्विश्वामित्रः ।
३३ अथ विश्वामित्रकथितं कुशनाभस्य वायुपीडितकन्यावचनं शृण्वतः क्षमाविशेषः कन्यानां पात्रविशेषे प्रदानकथनम् ।

३४ अथ विश्वामित्रेण पूर्वप्रसक्तां स्ववंशकथां स्वपर्यन्तकथनेन परिसमापिता ।

३५ अथ स्वपादोद्भवगङ्गावैभवं लोके प्रवर्तयितुं कामेन रामेण गङ्गायास्त्रिपथात्वं कथमिति पृष्टो विश्वामित्रो देवैरन्तरिक्षमार्गेण तस्याः स्वर्गलोकनयनान्मार्गद्वयगमनम् ।

३६ अथ गङ्गाया अन्तरिक्षस्वर्गगमनयोः प्रत्युक्तत्वात्तृतीयपथगमनम्, तस्या दिव्यमानुषसंभववैभवं च रामेण पृष्टो विश्वामित्रस्तदुपयोगितया पार्वतीशिवसङ्गमघातुस्खलनकथावर्णनम् ।

३७ अथ प्रतिज्ञातं स्कन्दोत्पादकत्वरूपं गङ्गाया दिव्यसंभववैभववर्णनम् ।

३८ अथ गङ्गाया मानुषलोकसंभवं विस्तरेण वक्तुं कामो विश्वामित्रः सगरस्य पुत्रगणसंभवप्रकारं तस्याश्वमेधोपक्रमञ्चाह ।

३९ अथ सगरस्याश्वमेधीयाश्वनाशः, तदन्वेषणाय पित्रा नियुक्तैः सागरैर्निरपराधनानजन्तुर्द्विसन् पूर्वकमापातालं भूमेः खननं तद्वृत्तान्तस्य देवैर्ब्रह्मासकशे कथनम् ।

४० अथ देवान् प्रति सागराणां कपिलेन नाशो भविष्यतीति ब्रह्मणः प्रत्युक्तिः, सागराणामारसा-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणविषयानुक्रमणिका । *

सर्गाः ।

विषयाः ।

तलं भूमेः खननप्रकारः, तेषां दिग्गजाष्टकदर्शनपूर्वकं कपिलसकाशे अश्वदर्शनम्, कपिलाभिभवनप्रवृत्तिः, तदैव तेषां कपिलेन भस्मीकरणम् ।

४१ अथ सगरपौत्रेणाशुमता सविनयं कपिलसेवनेन तत्सकाशस्थिताश्वानयनम्, सगरस्य यज्ञसमाप्तिः, सुपर्णाक्तनष्टस्वपुत्रगणोत्तरणौपयिकगङ्गानयनश्चैव तस्य स्वर्गगमनम् ।

४२ अथाशुमादिलीपयोर्योङ्गानयनाशक्त्यैव स्वर्गगमनम्, ततो भगीरथस्य गङ्गानयनाय तपश्चरणम्, प्रसन्नेन ब्रह्मणा तस्य वरप्रदानम्, रुद्रशिरोऽवतरणमुखेन गङ्गाया भूम्यानयननियोजनम् ।

४३ अथ पुनर्भगीरथतपःप्रसन्नेन रुद्रेण शिरसा विष्णुपदीवहनम्, बिन्दुसरासि तस्या विसर्जनम्, गङ्गा-स्रोतःसु सप्तस्वेकस्य भगीरथरथानुगमनम्, तस्य च मध्ये जहुना तिरोभावनम्, पुनर्विसर्जनम्, तेन सगरसुतगणशरीरभस्मराशिसंघ्रावनम्, ततः सागराणां स्वर्गगमनवर्णनम् ।

४४ अथ ब्रह्मणा गङ्गाया भगीरथीव्यपदेशनियोजनम्, भगीरथं प्रति पित्र्यसलिलदाननियोजनम्, भगीरथस्य पितॄन् प्रति सलिलदानम्, गङ्गावतरणश्रवणमाहात्म्यकथनम् ।

४५ अथैषां गङ्गावतरणपूर्वकं विशालाल्यनगरीसमीपगमनसमये तत्रत्यराजवंशं पृष्टेन विश्वामित्रेण तदैशीयपूर्ववृत्तान्तमपि वक्तुकांमेत तदुपयुक्तया क्षीरोदमथनलब्धविष्णुदत्तामृतप्राशनेन सदेवसंघस्येन्द्र-स्याखिलामुरविध्वंसनपूर्वकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितम् ।

४६ अथ हतपुत्राया दितेरिन्द्रजेतृपुत्रलाभाय विशालपुरसमीपे सहस्रसंवत्सरं गर्भिण्यास्तपश्चरणम्,

सर्गाः ।

विषयाः ।

रन्ध्रान्वेधिन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, मध्याह्णपर्वत्रतया सुप्तायास्तदुदरं प्रविष्टेन तेन सप्तया गर्भच्छेद-
नम्, पुनस्तस्याः प्रसादवर्णनम् ।

४७ अथ दितेः सप्तानां गर्भच्छेदानां सप्तवायुरक्षन्धरोपेन्द्रसकाशाद्वरलाभः, अलम्बुसायामिक्ष्वा-
कूपन्नेन विशालाल्येन राज्ञा विशालानगरनिर्माणम्, तद्वंशं च तदानीतनसुमत्याख्यराजपर्यन्तं रामाय
कथितवन्तं कौशिकं स्वपुरमागतं सुमतिरपूजयदित्याह ।

४८ अथैषां मिथिलोपकण्ठे शून्याश्रमगमनसमये तद्वृत्तान्तं रामेण पृष्टः कौशिकस्तत्र पूर्वं गौतमस्य
तपश्चरणम्, अहल्याया इन्द्रेण धर्षणम्, ततो गौतमस्य स्वपत्न्यामहल्यायामदृश्यतया शापञ्चाह, रामाग-
मनसमये तन्मोक्षणम्, इन्द्रे निर्द्वेषणत्वेन शापं चोत्सृज्य हिमवन्प्रान्तगमनप्रस्तावः ।

४९ अथ पितृदेवदत्तमेघवृषेनेन्द्रस्य वृषणलाभः, कौशिकाच्छ्रुतवतो रामस्य सकौशिकस्य गौतमा-
श्रमे शापविसृक्त्याहल्याया गौतमेन च पूजनम्, मिथिलागमनञ्च ।

५० अथ सरामलक्ष्मणस्य कौशिकस्य जनकयज्ञशालाप्रवेशः, जनकेन पूजनम्, तस्मै विश्रामित्रेण
रामलक्ष्मणयोरहल्याशापमोचनधनुर्जिह्वासापर्यन्तवृत्तान्तकथनम् ।

५१ अथ मातृशापविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विश्रामित्रमाहिमकथां जिगदिषता पुरा राज-
भावेनावस्थितस्य विश्रामित्रस्य ससैन्यस्य वक्षिष्ठाश्रमगमनम् ।

५२ अथ वशिष्ठेन विश्रामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकरणप्रयत्नप्रस्तावः ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

५३ अथातिथ्यदृष्टकामधेनुमहिम्नो विश्वामित्रस्य वसिष्ठसकाशे मधुरोपक्रमेण निर्बन्धान्तेन अस्तुवि-
निमग्नप्रश्रममेण कामधेनुप्रार्थनं कथितम् ।

५४ अथ विश्वामित्रेण बलात्कारेण कामधेनुकर्षणम्, तत्कृपितया वसिष्ठप्रहितया कामधेन्या
बलसृष्टिवर्णनम् ।

५५ अथ कामधेनुसृष्टबलेन विश्वामित्रसैन्यनाशः, वसिष्ठेन विश्वामित्रमुत्तशतभस्मीकरणम्, ततो निर्दे-
र्पस्य विश्वामित्रस्य पुनश्चिरकालानुष्ठिततपोविशेषप्रसन्नरुद्रदत्तनिखिलास्त्रवर्गस्य वशिष्ठाश्रमनिरोधन-
कथनम् ।

५६ अथ निखिलारूप्रासदृष्टब्रह्मतेजोविशेषस्य तादृशब्रह्मतेजःसंपादनेच्छा ।

५७ अथ विश्वामित्रस्य तादृशब्राह्मण्यसंपादनाय दक्षिणस्यां दिशि तपश्चरणम्, तत्समये त्रिशंकोः
सशरीरं स्वर्गे जिगमिषतो वसिष्ठप्रत्याख्यातस्य तत्पुत्रसकाशे तादृशस्वर्गार्थयजनप्रार्थनाप्रस्तावः ।

५८ अथ वसिष्ठपुत्रैरपि प्रत्याख्यातस्य त्रिशंकोस्तादृशस्वर्गार्थयजनाय विश्वामित्रशरणागतिः ।

५९ अथ विश्वामित्रस्य त्रिशंकुयजनार्थं शिष्यान् प्रति नानादेशवास्तव्यब्राह्मणानयननियोजनम्,
महोदयवासिष्ठोत्सवनिन्दान्वचनश्रवणेन महोदयादिषु शापोत्सर्जनवर्णनम् ।

६० अथागतैर्ब्राह्मणैः सह विश्वामित्रस्य त्रिशंकुयजनोपक्रमः, आवाहितेदेवानागमकुपितस्य तस्य तपो-
महिम्ना त्रिशंकोः स्वर्गगमनम्, पुनरिन्द्रेण निपात्यमानस्यान्तरिक्षे स्थापनम्, नवीनक्षत्रसप्तार्षिसृष्टिः,

सर्गाः ।

विषयाः ।

तादृशदेवसृष्टियत्नचकितप्राचीनदेवसंघदत्तवरबलेन स्वसृष्टनक्षत्रवीथ्यामेव त्रिशंकुस्वर्गानुभवानियोजनम्, तद्यज्ञसमाप्तिवर्णनम् ।

६१ अथ विश्वामित्रस्य पश्चिमायां दिशि तपश्चरणम्, तत्समये अम्बरीषस्य यज्ञीयपशुविनाशप्रायश्चित्तार्थं नरपशुतया शुनःशेषं गृहीत्वा गमनम् ।

६२ अथ विश्वामित्रस्य शुनःशेषोद्देशतया स्वपुत्रनियोजनम्, तदनंगीकुर्वणेषु तेषु शापदानम्, उपायान्तरेण शुनःशेषपरक्षणम् ।

६३ अथ विश्वामित्रस्य पुष्करेषु तपस्यतो मेनकासंगसंभवो विघ्नः, ततोऽस्य पुनः प्रबुद्धस्य तीव्रतपसा ब्रह्मणः सकाशात् महर्षित्ववरलाभः, पुनरस्मिन् ब्रह्मर्षित्वं प्राप्तिं प्रयस्यति सति दैवैस्तीव्रघटनाय रम्भानियोजनप्रस्तावः ।

६४ अथ विश्वामित्रस्य रम्भां शप्त्वा पश्चात्तापमुपगतस्य वृद्धनिश्चयपूर्वकं सहस्रसंवत्सरतपश्चरणदीक्षा ।

६५ अथ विश्वामित्रस्य पूर्वदिशि सहस्रवर्षपर्यन्तं तपश्चरणम्, तदन्ते बुभुक्षोर्भिक्षुरूपेणैत्रेणाश्रयाचनम्, तदग्रं तस्मै दत्त्वाऽमुक्तवैव पुनः घोरतपसा तुष्टेन ब्रह्मणा ब्रह्मर्षित्वप्राप्तिकथनम् ।

६६ अथ विश्वामित्रेण सह धनुर्दर्शनाय राघवागमनं प्रतिवेदितस्य जनकस्य धनुर्महिमकथनपूर्वकं धनुर्वरं पूरयिष्यते राघवाय सीताप्रदानप्रतिज्ञावर्णनम् ।

सर्गाः ।

६७ अथ राघवेण धनुर्भञ्जनम्, जनकेन स्वविकीर्णितसीताप्रदानवृत्तान्तज्ञापनेन दशरथानयनायोध्यां प्रति दूतप्रेषणप्रस्तावः ।

६८ अथ दशरथस्य दूतमुखेन श्रुतजनकाभिप्रायस्य वसिष्ठादिभिरालोच्य मिथिलागमननिश्चयवर्णनम् ।

६९ अथ दशरथस्य मिथिलागमनम्, जनकेन समागमश्च ।

७० अथ जनकेन संबन्धार्हत्वाय वसिष्ठेनेक्ष्वाकुसंतानकर्तिनम् ।

७१ अथ वसिष्ठेन वरवंशकीर्तनपूर्वकं वधूवरणे कृते जनकस्य स्ववंशविशुद्धताज्ञापनपूर्वककन्यादान-प्रतिज्ञा ।

७२ अथ विश्वामित्रेण भरतशत्रुघ्नार्थे कुशध्वजसुताद्वयवरणं रामादीनां गोदानमंगलकरणवर्णनम् ।

७३ अथ रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नानां सीतोर्मिलामाण्डवीश्रुतकीर्तिभिर्विवाहमहोत्सववर्णनम् ।

७४ अथायोध्यां प्रति प्रस्थाने मध्येमार्गे जामदग्न्यागमनम् ।

७५ अथ भार्गवेण रामभगधनुःप्रसंगवशात्पीताम्बरकृत्तिवाससोर्मिथो विरोधेन युद्धारम्भे भगवता सधनुर्हस्तहस्तम्भनेन देवानां सौर्भिगणानां पुरुषोत्तमे सर्वाधिकत्वनिश्चयकथनपूर्वकं तादृशभगवत्परिगृहीतस्वधनुःपूरणाभ्यर्थनवर्णनम् ।

७६ अथ जामदग्न्यगर्वनिर्वापणम् ।

७७ अथ स्वपुरं प्राप्य सीतया रामः सुखमुवाच ।

एवं बालकाण्डसर्गाणां प्रधानविषयाणामनुक्रमणिका प्रदर्शिता ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

अथार्योऽयाकाण्डविषयानुक्रमणिका २.

- १ तत्र दशरथेन चिकीर्ष्यमाणाभिषेकौपयुक्ततया रामस्य राज्याहृतौपयिककल्याणगुणपूर्तः प्रदर्शिता ।
- २ अथ रामाभिषेकस्य सर्वसंमतत्वमकाथि ।
- ३ अथ निश्चितरामाभिषेकस्य दशरथस्य संभारसंभरणप्रवृत्तिपूर्वकं श्रीरामे चिकीर्षिताभिषेककथनम् ।
- ४ अथ पुनर्दशरथेन राममाहूय कालविशेषादिनिर्णयपूर्वकं स्वस्य दुःस्वप्नदर्शनेन शीघ्रमभिषेककर्तव्यतोपदिष्टेत्यभ्यधीयत ।
- ५ अथ दशरथप्रेषितस्य वसिष्ठस्याभिषेकाङ्गतया राममुपवासयितुं राममन्दिदं प्रति गमनम्, रामा-
योपवासमुपदिश्य पुना राजसमीपगमनम् ।
- ६ अथ रामस्य वसिष्ठोपदिष्टक्रमेणोपवासकरणम्, गुहालंकरणम्, पौरैः पुरालंकरणपूर्वकं रामा-
भिषेकप्रतीक्षणम् ।
- ७ अथ मन्यराया धात्रीमुखादवगतरामाभिषेकसन्नाहायाः कैकेय्यै रामाभिषेकस्यानर्थरूपतया कथ-
नम्, रामाभिषेकश्रवणनुष्ठया कैकेय्या तस्यै पारितोषिकप्रदानपूर्वकं स्थापनम् ।
- ८ अथ पुनर्मन्यराया पारितोषिकोत्सर्जनपूर्वकं रामाभिषेकस्य कैकेय्यनर्थरूपत्वं विस्तरेणोपदिष्टम् ।
- ९ अथ मन्यरायाः स्ववचनं हिततया गृहीतवत्यै कैकेय्यै दशरथदत्तपुरातनवरद्वयोपदेशतद्द्वरणप्रकार-
निर्दर्शनम्, ततः कैकेय्याः मन्यराप्रशंसनपूर्वकं क्रोधागारप्रवेशनम् ।

सर्गाः ।

१० अथ राज्ञः कैकेयीदर्शनतदनुनयः ।

११ अथ मन्थरोपदिष्टक्रमेण कैकेय्या दशरथं प्रति वरद्वयाभ्यर्थनम् ।

१२ अथ दशरथस्य रामाभिषेकविघ्नश्रवणमूर्छितस्य पुनः प्रबुद्धस्य शोकक्रोधभयजुगुप्सादिशबलानि कैकेयीं प्रति वचनानि ।

१३ अथ पञ्चात्तमस्य धर्मपाशबद्धस्य दशरथस्य पुनः कैकेयीसान्त्वनम् ।

१४ अथ दशरथस्य धर्मभवेन रामविवासननिर्धारणम्, ततः सूर्योदये बहिरागतवसिष्ठचोदितेन सुमन्त्रेण प्रबोधनम्, राज्ञस्तदनाभिमुख्यम्, तदा कैकेय्या रामानयनाय सुमन्त्रप्रेषणम्, सुमन्त्रस्य बहिर्निर्गतस्य जनसंघेर्दशनम् ।

१५ अथ पुनः सुमन्त्रस्य रामाभिषेकसामग्रीसहितपौरप्रधानप्रेषितस्य राज्ञः प्रबोधनम्, राज्ञा कैकेय्युत्तरीत्या रामानयनाय प्रेषणम्, ततः सुमन्त्रस्य राममंदिरगमनम् ।

१६ अथ सुमन्त्रमुखेन विदितराजनियोगस्य रामस्य राजान्तःपुरं प्रति प्रस्थानम् ।

१७ अथ रामस्य राजान्तःपुरप्रवेशवर्णनम् ।

१८ अथ राज्ञः स्वानभिभाषणादर्शनादिजनितसंतपः, रामं प्रति कैकेय्या वनवासनियोजनम् ।

१९ अथाङ्गीकृतकैकेय्युक्तवनवासबचनस्य सलक्ष्मणस्य रामस्य मातृसमीपगमनम् ।

२० अथ राममुखाच्छतवनवासवृत्तान्तायाः कौसल्याया मूर्छाविलापादिवर्णनम् ।

विषयाः ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

२१ अथ लक्ष्मणोत्तरामवनवासानङ्गीकारवचनश्रवणलब्धनिश्चितधैर्यया कौसल्यया प्रार्थितस्य रामस्य कौसल्यासान्त्वनलक्ष्मणसमाधानप्रतिपादनम् ।

२२ अथ रामेण लक्ष्मणस्य दैवबलप्रदर्शनेन कैकेयीविषयकरोषोपशमनोपादनम् ।

२३ अथ लक्ष्मणेन पुनर्दैवस्य निरसनयितां पौरुषस्यैवावलम्बनीयतां चावलम्ब्य विस्तरेणोपन्यस्तस्य पूर्वपक्षस्य रामेण धर्ममार्गमवलम्ब्य संग्रहेण सिद्धान्तप्रदर्शनम् ।

२४ अथ रामस्य धर्ममार्गे दृढाध्यवसायं समीक्ष्य कौसल्यया कथंचिद्वनवासाभ्यनुज्ञानप्रतिपादनम् ।

२५ अथ कौसल्यया विस्तरेण कृतमङ्गलाशासनस्य रामस्य कौसल्याभ्यनुज्ञापूर्वकं स्वगृहं प्रति प्रस्थानकथनम् ।

२६ अथ स्वगृहं गतस्य रामस्य सीतायै स्ववृत्तान्तकथनम्, ततः शोचन्त्याः सीताया गृहे स्थापनाय समुदाचारः शिक्षणं च ।

२७ अथ रामं प्रति सीतया विस्तरेण स्ववननयनप्रार्थनं तस्या रामेण समाधानकथनम् ।

२८ अथ रामेण पुनः सीतायै विस्तरेण वनदोषप्रदर्शनम् ।

२९ अथ वनस्य दोषान् बलवदाश्रयेण गुणतयोपपादयन्त्या सीताया पुनः स्ववनगमनाभ्यर्थनम्, रामेण सान्त्वनम् ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

३० अथ पुनः सीतायाः प्रणयरोषेण परिक्षेपपूर्वकं भाविविस्मेषासहनेन महति शोकेऽनुभूयमाने ततः कथंचिद्रामेण तद्धननयनमङ्गद्वित्येष्टजनेभ्योऽर्थदानाभ्यनुज्ञा ।

३१ अथ लक्ष्मणस्य स्ववतनगमनाभ्यर्थनम्, रामेणानङ्गीकरणम्, पुनः सनिर्बन्धप्रार्थनेन तस्यापि वननयनानङ्गीकरणम्, वसिष्ठसन्धानि क्षिप्रयुधजातानयनाय प्रेषणम्, पुनरागतस्य तस्य यात्रादानाय सुयज्ञादिब्राह्मणानयननियोजनम् ।

३२ अथ रामाज्ञया लक्ष्मणकृतं वसिष्ठपुत्राय सुयज्ञायाङ्गदादिभूषणदानम्, पर्यङ्कदानम्, मातुलदत्त-
शत्रुञ्जयाख्यकुञ्जरदानम्, अगस्त्यकौशिककौशल्योपाध्यायादिभ्यो नानारत्नसुवर्णरजतगवादिदानम्,
चित्ररथाख्याय सूताय रत्नवस्त्रगवादिविश्राणनम्, कठकलापेस्यो माणवकेभ्यो रत्नपूर्णशित्युष्टृशालिवा-
हसहस्रद्विशतमहावृषभगोसहस्रावितरणम्, कौशल्यानुवर्तनपरबटुसंधेस्यः प्रत्येकं गोसहस्रदानम्, गृहर-
क्षिणामनुचराणां बहुधनप्रदानपूर्वकं गृहरक्षानियोजनम्, ततो महतो धनराशेर्बालवृद्धद्विजातिजनेभ्यो
भूरिदानम्, त्रिजटाय सकुटुम्बमागताय तत्क्षिप्रदण्डपातपर्यन्तगोवृन्ददानं, तत्प्रसोदनम्, तस्या-
शविचनञ्च ।

३३ अथ रामस्य सीतालक्ष्मणानुगमनविज्ञापनाय पितरं द्रष्टुं लक्ष्मणसीतामात्रानुगतस्य वीथ्यां
पादचारेण गमनसमये पौराणां तादृशरामदशदशैर्नविघूर्णितमानसानां रामादीनुद्दिश्य बहुविधशोक-
वचनम्, ततः पितृसमीपं गतस्य तस्य सुमन्त्रमुखेन राज्ञे स्वागमनविज्ञापनं च ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

३४ अथ सुमन्त्रविज्ञापितरामागमनस्य चिरकालदुर्लभरामदर्शनायानीताश्लेष्टद्वारादिजनस्य राज्ञो रामेण वन्दनपूर्वकं वनगमनानुज्ञामार्थितस्य कथंचिदनुज्ञादानम्, शोकेन मूर्छनमित्यादिकथनम् ।

३५ अथ कैकेयीपारुष्यदर्शनकुपितेन सुमन्त्रेण तन्मातृत्तान्तादिकथनपूर्वकं भरत्सर्पसन्त्वने, तावतापि कैकेय्या अक्षोभप्रस्तावः ।

३६ अथ राज्ञा रामानुगमनाय सेनापरिजनधनधान्यकोशादिनियोजनम्, तदसहमानया कैकेय्या रामस्यसमञ्जसवस्त्रेषणवचनम्, तदसहमानेन सिद्धार्थनाम्ना मन्त्रिप्रधानेनासमञ्जदोषरामनिर्दोषताप्रदर्शनपूर्वकं कैकेयीविनिन्दनकथनम् ।

३७ अथ रामेण परिजनादिनिवारणपूर्वकं चीरबनित्राद्यर्थनम्, ततो रामलक्ष्मणयोः कैकेयीदत्त-चीरधारणम्, स्वयं चीरधारणासमर्थायाः सीतायाः रामेण तद्बन्धनसमये वसिष्ठेन तत्प्रतिषेधपूर्वकं कैकेयीविनिन्दनम्, सीताया रामतुल्यशीलाभिकांक्षया चीराविसर्जनम् ।

३८ अथ सीतायाश्चीरधारणपर्यन्तदुर्दशादर्शनश्लुभितहृदयैर्नैर्धक्कारेण दशरथस्य कैकेयीं प्रति नानाविधकृपणवचनपूर्वकं भुवि पवनम्, तदवस्थं तं प्रति रामस्य कौसल्यारक्षणप्रार्थनम् ।

३९ अथ सुदुःखितराजाज्ञया रामस्य वनगमनाय सुमन्त्रेण रथानयनम्, राजा-ज्ञप्तकोशाध्यक्षानीतादिव्यभूषणान्बरालंकृतां वनवासें प्रति प्रस्थितां सीतां प्रति कौसल्याया पातिव्रत्यधर्मशिक्षणम्, सीतया तदनुमोदनम्, रामस्य कौसल्यादिमातृजनानुज्ञापनवर्णनम् ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

४० अथ राजानं प्रदक्षिणीकृत्य सुमित्रानुज्ञातेन लक्ष्मणेन सीतया च सह सुमन्त्रानीतं रथमारुह्य वनं प्रस्थितं रामं पौरैर्बलनुगच्छत्सु यावच्छकृत्यनुगमनेन विषण्णयोः कौसल्यादशरथयोर्मन्त्रिवचनेन गमननिवृत्तिकथनम् ।

४१ अथ रामस्य वनगमनेनान्तःपुरस्थराजस्त्रीजनविलापः, अयोध्यानगरसंक्षोभश्च ।

४२ अथ रामदर्शनेन भुवि परिलुठतो मूर्छितस्य पुनर्लब्धसंज्ञस्य कौसल्यादिदत्तहस्तावलम्बनस्थान्तःपुरं तत्र च कौसल्यागृहं प्रविष्टस्य राज्ञः शोकातिरेकवर्णनम् ।

४३ अथ राज्ञः समीपवर्तिन्याः कौसल्यायाः पुत्रशोकातिशयः, पुनः रामागमनमनोरथः पुनः शोचनं च ।
४४ अथ सुमित्रया कौसल्याश्वासनम् ।

४५ अथ बहुशो निवर्तनप्रयत्नेऽप्यनिवर्तमानैः पौरैः सह रामस्य तमसातीरे तद्रात्रौ निवासकथनम् ।

४६ अथ जलमात्रकृताहारेण लक्ष्मणं प्रति पितृमातृत्तान्तकथनयापितत्रियामायामात्रयेण रामेण लक्ष्मणसुमन्त्राभ्यामालोच्य पौरान् वञ्चनेन विस्मृत्य गमनम् ।

४७ अथ सूर्योदयानन्तरं रामेण वञ्चितानां पौराणां शोकेनायोध्यागमनप्रस्तावः ।

४८ अथ रामेण शून्यामयोध्यां निरीक्ष्य पौराणां शोचनं विस्तरेण वर्णनम् ।

४९ अथ रामस्य नानाग्रामक्षेत्रनदीदर्शनपूर्वकं पुनरागमनादिमनोरथपूर्वकं च कोसलदेशातिक्रमणम् ।

५० अथ दर्शनीयतमं स्वविवासनासहनसमुद्गीरितनानाविलापवचनजनभरितं कोसलदेशमतिकान्तस्य

सर्गाः ।

विषयाः ।

रामस्यातिरमणीयपुण्यतमभागीरथीतीरगमनम्, गुहेन समागमः, तत्रेङ्गुदीमूले सीतया सह भूमौ शयनम्, लक्ष्मणगुहाराभ्यामभितो रक्षणं च ।

५१ अथातिसुकुमारदिव्यदेहयोः सीतारामयोरतिकठिनस्थण्डिलशयनमन्वीक्ष्य पितृमातृप्रभृतीश्वोद्दिश्य गुहसमक्षं लक्ष्मणस्याप्रभातमनुशोचनम् ।

५२ अथ पुनः प्रातः श्रीरामप्रबोधितलक्ष्मणाङ्गमगुहनावारोहणसमये रामस्य मातापितरावुद्दिश्य विस्तरेण सन्देशवचनम्, सुमंत्रस्य स्वविरूपासहेनेनानुशोचतः समाश्वासनम्, गुहानीतव्यग्रोधक्षीरेण जटाकरणम्, गुहाभ्यनुज्ञानम्, नावा गङ्गातरणम्, अतिदूरमार्गगमनेन खिन्नानां सीतारामलक्ष्मणानां कथंचिद्वृत्सदेशाव्रतिकम्य सायकाले मृगादिमांसेन कृताहारणां कुत्रचिद्वनस्पतिमूले रात्रौ वासाय गमनम् ।

५३ अथ रामस्य लक्ष्मणाभिप्रायजिज्ञासया स्वविवासनमुद्दिश्य नानाविधानुशोचनम्, लक्ष्मणं प्रत्ययोध्यागमननियोजनम्, पुनस्तदभिप्रायज्ञेन लक्ष्मणेन रामसमाश्वासनपूर्वकं सीतायाः स्वस्य च क्षणमपि रामविरूपासं सत्ताविनाशकथनेन दुस्त्यजत्वोपपादनम्, अथ तादृशमहारण्यमध्ये पर्णशय्यायां निर्भयानां त्रयाणां शयनम् ।

५४ अथ रामादीनां पुनः सूर्योदयानन्तरं गंगायमुनासङ्गमे प्रयागे भरद्वाजाश्रमगमनम्, भरद्वाजेन तेषामर्च्योद्दिभिरभिपूजनम्, रामेणैकान्तस्थलप्रश्ने भरद्वाजेन चित्रकूटाल्यगिरिस्तादृशस्थलेन कथनम्, पुनः प्रभाते भरद्वाजेन चित्रकूटरामणीयककथनवर्णनम् ।

सर्गः ।

विषयाः ।

५५ अथ प्रस्थिताम् रामादीन् प्रति भरद्वाजेन मंगलाशासनपूर्वकं चित्रकूटमार्गं कथयित्वा निवर्तनम्, ततस्तेषां चित्रकूटं प्रति प्रस्थितानां प्लवेन कालिन्दीमुत्तीर्य वनरामणीयकदर्शनपूर्वकं सायंकाले मृगमांसेन कृताहारणां यमुनावने निवसनकथनम् ।

५६ अथ पुनः सूर्योदयानन्तरं गमनसमये सीतां प्रति वनशोभादर्शनकुतूहलातिक्रान्तमार्गेण रामेण लक्ष्मणेन चित्रकूटप्रान्ते वाल्मीक्याश्रमे वाल्मीकिसेवनम्, सलक्ष्मणेन रामनियुक्तेन पर्णशालाकरणम्, गृहप्रवेशाङ्गवास्तुबल्यर्थं समित्युष्पमांसादिभक्षणम्, अथ रामेण वास्तुशान्तिं कृत्वा सीतालक्ष्मणार्थ्यो सह तत्र सुखेन चिरं निवसनम् ।

५७ अथ गृहप्रेषितचारमुखेन रामस्य चित्रकूटगमनपर्यन्तं वृत्तान्तं विज्ञाय सुमन्त्रस्यायोध्यागमनम्, रामं विना गतं सुमन्त्रमुद्विग्नयोध्याजमानुशोचनम्, कौसल्यानिवेदितसुमन्त्रागमनवृत्तान्तस्य दशरथस्य शोकातिशयेन मूर्च्छनम् ।

५८ अथाश्रस्तं दशरथं प्रति रामोक्तसमाश्वासनरूपसंदेशकथनम्, लक्ष्मणोत्तरामविवासनमूलकक्रोधोत्तिकथनम्, किमप्यन्तर्निगूह्य वक्तुमशक्त्या वैदेह्या सबाष्पनेत्रया स्थितमिति सीतास्थितिकथनम् ।

५९ अथ सुमन्त्रेण राज्ञे रामविवारसनायुक्तत्वसूचनाय रामचिरं ऋषणायोध्यकनिखिलचराचरजन्तुपरि-
स्नानकथनम्, तच्छ्रावणेन दशरथस्य पश्चात्तापेन मूर्च्छनम् ।

६० अथ सुमन्त्रमुखश्रुतरामवृत्तान्तायाः कौसल्यायाः शोकातिरेकः, सुमन्त्रेण तस्याः ममाश्वासनम् ।

विषयाः ।

सर्गाः ।

६१ अथ पुरा राजानं प्रति कौसल्यायाः पुत्रविवासनप्रयुक्तो विलापः, तच्छ्रवणेन राज्ञो मूर्च्छनं च ।

६२ अथ लब्धसंज्ञेन राज्ञा कौसल्यासान्त्वनम्, ततः कौसल्यायाः स्वीकृतावयकटुत्वनिमित्तं राज-
क्षमापणम्, ततो राज्ञ्यां शोकेन राज्ञो निद्रापावश्यवर्णनम् ।६३ अथ मुहूर्तात् प्रबुद्धेन राज्ञा कौसल्यां प्रति पूर्वं कदाचिद्रात्रौ सरस्यां जलमाददानः कश्चिद्वि-
पुत्रो मया मृगयां पर्यटता गजभ्रान्त्या हत इत्यादिवृत्तान्तः कथित इति प्रस्तावः ।६४ अथ ऋषिशापात् पुत्रशोकेन स्वस्य मरणं सिद्धमिति कथयतो राममेवानुशोचतो दशरथस्यार्ध-
रात्रे मरणम् ।६५ अथ परेष्टुः प्रातरागतसूतमागधादिप्रबोधनेनाप्रबुद्धे राज्ञि परीक्षया राजमरणं निश्चित्य रुदन्ती-
भिरितराभिरन्तःपुरस्त्रीभिः सह प्रबुद्धयोः कौसल्यासुमित्रयोर्मृतं राजानमुद्दिश्य रोदनकथनम् ।६६ अथ वित्तरेण कौसल्यायाः कैकेयीविनन्दनरामगुणस्तवनतिलतण्डुलितः प्रलापः, पञ्चादमात्यैः
पुत्रमानीय राजसंस्कारं चिकीर्षन्निस्तैलद्रोण्यां राज्ञः प्रक्षेपः, राजस्त्रीणां कैकेयीपरिक्षेपपूर्वको बाहुभिरु-
रोविक्षेपः, अयोध्यासंक्षोभश्च ।६७ अथापरेष्टुः प्रातः सभायां मार्कण्डेयमौद्गल्यवामदेवादीनां राज्ञींस्त्विजां वसिष्ठसकाशे अराजकता-
प्रयुक्तदोषविस्तरवर्णनपूर्वकं भरतानयनप्रार्थनम् ।

६८ अथ वसिष्ठप्रहितानां दूतानां भरतानयनाय केकयनगरागमनम् ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

६९ अथ कैकेयनगरे भरतेन तस्यामेव रात्रौ दृष्टस्य दुःस्वप्नस्य प्रातः सुहृद्भ्यः कथनम् ।

७० अथ तदैव दूतैः प्रचोदितस्य मातामहमातुलदत्तानाविधपरिजनपरिच्छदसेनादिकस्य भरतस्या-
योध्यां प्रति प्रस्थानम् ।

७१ अथ भरतस्य मार्गे नानानदीनगरग्रामवनमहोदधराद्यतिक्रमणपूर्वकमविरतसप्तरात्रगमनेनायोध्यां
प्रविशतो नगरविषाददर्शनपरिक्षुभितमनसः पितृभवनगमनम् ।

७२ अथ कृतवन्दनाय पितृवृत्तान्तं पृच्छते भरताय कैकेय्या पितृमरणकथनम्, ततः शोचन्तमग्रजं
पृच्छन्तं प्रति स्वकृतरामविवासनकथनपूर्वकं राव्यांगीकरणनियोजनम् ।

७३ अथ पितृमरणाग्रजप्रवासनश्रवणविलुप्तधैर्येण प्रवृद्धशोकेन च भरतेन मृदुतया कैकेयी-
विनिन्दनम् ।

७४ अथ प्रवृद्धरोषेण क्रूरतया कैकेयीविनिन्दनम्, कर्षणछिद्यमानैकदृषभदर्शनविषण्णसुरभि-
निदर्शनेन कौसल्याशोकमहत्ताकथनपूर्वकं शोकेन मूर्छनम् ।

७५ अथ भरतशत्रुघ्नयोः कौसल्यासमागमः, तस्याः प्रत्यायनाय भरतेन विस्तरेण शपथकरणम्,
ततस्तस्याः प्रत्ययपूर्वकं भरतशत्रुघ्नाभ्यां सह शोकैव राज्यतिवाहनं च ।

७६ अथ परेद्युर्वसिष्ठचोदितेन भरतेन दशरथसंस्कारकरणम् ।

७७ अथ भरतेन द्वादशेऽहनि सर्पिणीकरणान्तश्राद्धकरणम्, त्रयोदशेऽहनि पितरमुद्दिश्य भरतशत्रुघ्न-

विषयाः ।

सर्गः ।

गोर्बहुशोचनम्, वसिष्ठसुमन्त्रादिभिस्तयोः समाश्वासनम्, तद्देशाचारभूतदहनदेशसेचनादिनियोजनं च ।

७८ अथ शत्रुघ्नेन मन्थराशिक्षणम्, कैकेय्या मन्थराश्वासनं च प्रकाशितवान् ।

७९ अथामात्यादिभिर्भरतं प्रति राज्यांगीकरणप्रार्थनम्, भरतेन तदनभ्युपगम्य स्वस्य रामनिवर्तनोद्योगकथनपूर्वकं मार्गशोधनाय तदौपयिकजनप्रेषणनियोजनं च ।

८० अथायोध्यामारभ्य आज्ञाह्वीतीरं मार्गसमीकरणवर्णनम् ।

८१ अथापरेद्युः प्रभाते राजप्रबोधनार्थमंगलवाद्यश्रवणसन्धुक्षितपितृमरणप्रजविवासनस्मरणस्य भरतस्य शोकातिशयः, प्रातः सभामागतेन वसिष्ठेन सुमन्त्रद्वारा भरतशत्रुघ्नमात्यप्रधानाद्यशेषराजवल्लभाह्वानम्, तेषां सभाप्रवेशश्च ।

८२ अथ सभायां वसिष्ठेन राज्यांगीकरणमार्थेन तावदसहनकृतवन्नन्देन तीव्रतमस्वीयारामनिवर्तनाभिष्ठापकथनानन्दतनिखिलजेनेन भरतेन वसिष्ठादिभिः कौसल्यादिभिरमात्यादिभिरखिलपौरवर्गैश्च सह रामसमीपगमनं प्रति प्रस्थानं कथितवान् ।

८३ अथ तीव्रतमरामदर्शनौत्कण्ठ्यमातृजनप्रमुखपरिवृतस्य भरतस्य ससैन्यस्य प्रस्थितस्य गंगातीरेऽवस्थानम् ।

८४ अथ तत्र भरतं प्रति गुहेनातिथ्याभ्यर्थनम् ।

८५ अथ भरतागमननिमित्तं भरतमुखेन ज्ञातवता गुहेनाग्रजमनुशोचतो भरतस्य समाश्वासनम् ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

८६ अथ तत्र रामावस्थानसमये रात्रौ लक्ष्मणस्य सीतारामयोर्भूमिशयनार्दिकं प्रत्याप्रभातं शोचनम्, सूर्योदयान्तरं रामलक्ष्मणयोर्जटाकरणपूर्वकं भागीरथीसुतीर्यं वने गमनं च गुहेन भरतायोक्तमित्याह ।
८७ अथ तच्छ्रवणजनितशोकातिशयं भरतं प्रति गुहेन तत्र पूर्वं रामस्य जलमात्रकृताहारस्य सीतया सह दर्भास्तीर्णे द्रुमीवृक्षमूले शयनम्, तदर्भां स्वस्य ज्ञातिजनपरिवृतस्य लक्ष्मणेन सह जागरणपूर्वकं रक्षणं च ।

८८ अथ दर्भास्तीर्णं तत्र तत्र विकीर्णसीतारभरणगलितकनकबिन्दुकं सीतापरिवर्तनदशासक्ततकौशेयतन्तुकर्मिगुदीमूलमुद्धीक्ष्य भरतस्याशोशानुचनकथनम् ।

८९ अथ ससैन्यस्य भरतस्य गंगातरणं भरद्वाजाश्रमप्रवेशश्च ।

९० अथ भरतस्य भरद्वाजदर्शनमन्योन्यकुशलप्रश्नार्दिकप्रस्तावः ।

९१ अथ भरतस्य ससैन्यस्य भरद्वाजेन कृतमातिथ्यम् ।

९२ अथ भरतस्य चित्रकूटं प्रति प्रस्थानसमये भरद्वाजं प्रति कौसल्यादिव्यक्तिनिर्देशनम्, ततो भरद्वाजमनुज्ञाप्य चित्रकूटं प्रति प्रयाणम्, मध्ये यमुनातीरवनप्रवेशश्च ।

९३ अथ भरतस्य चित्रकूटप्रान्तवनप्रवेशः, वसिष्ठं प्रति भरद्वाजोक्तस्थलचिह्नप्रत्यभिज्ञापनम्, शत्रुघ्नं प्रति वनवर्णनपूर्वकं रामाश्रमान्वेषणचोदनम्, ततः शत्रुघ्नप्रेषितैः पुरुषैः रामाश्रमधूमचिह्नप्रदर्शनम्, भरताय तत्कथनम्, ततोऽभरतेन तत्रैव सेनास्थापनं च ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

९४ अथ रामस्य चित्रकूटप्रवेशप्रभृतिदिनपर्यन्तवृत्तान्तस्य प्रतिदिनमेकरूपतया तदद्वैतान्तकथनेन यावद्दिनवृत्तान्तोऽपि कथितः स्यादिति कृत्वा तस्मिन्नहनि रामेण प्रातरनुष्ठानानन्तरं सीतां प्रति चित्रकूटरामणीयकप्रदर्शनपूर्वकमनुकूलपत्नीभ्रातृलाभेन तादृशरमणीयस्थललाभेन चायोध्यातोऽधिकं निर्वृतिः कथिता ।

९५ अथ रामेण सीतायाः मन्दाकिन्याख्यनदीरामणीयकप्रदर्शनेनोपलब्धनम् ।

९६ अथ तत्र रामस्य सीतया साकं मांसाभ्यवहारसमये वन्यशृगयूथसंक्षोभदर्शनेन तत्कारणपरिज्ञानाय लक्ष्मणप्रेरणम्, तत उन्नतं सालमारुह्य कोविदारध्वजदर्शनेन ससैन्यतया रामस्य हननायागतं भारतं मन्वानेन लक्ष्मणेन रामप्रेम्णा भरतजिवांसापर्यन्तमतिशंकनम् ।

९७ अथ रामेण कुपितस्य लक्ष्मणस्य परिसान्त्वनम् ।

९८ अथ भरतस्य शत्रुघ्नगुह्यतज्ज्ञातिसहितस्य पादचोरेण रामाश्रमान्वेषणम्, तच्चिह्नधूमदर्शनानन्तरं पुनस्तत्रागतजनस्थापनपूर्वकं गुहं शत्रुघ्नं चादाय गमनवर्णनम् ।

९९ अथ भरतस्य मारुजनानयनाय वसिष्ठं संदिश्यामे गच्छतः शत्रुघ्नं प्रति रामाश्रमचिह्नानि निर्दिशतो रामदुर्दशामनुशोचतः शत्रुघ्नसुमन्त्रसहितस्य रामसमागमः ।

१०० अथ रामेण कुशलप्रभ्रव्याजेन भरतस्य भाविराज्यरक्षणौपधिकतया राजनीतिशिक्षणम् ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

१०१ अथ रामेण वनगमननिमित्तं पृष्ठस्य भरतस्य रामं प्रति राब्‍यांगीकारप्रार्थना, रामेण पितृनियोगदुस्‍त्यजत्वप्रतिपादनेन समाधानं च ।

१०२ अथ भरतेन रामं प्रति दशरथमरणकथनम् ।

१०३ अथ रामेण मृतं दशरथमुद्दिश्य शोकप्रलापः, मन्दाकिन्यां सखिलदानम्, सपिण्डीकरणम्, पुनारामाश्रममगतानां रामादीनां शोकप्रलापः, तच्छूवणेनारगतानां भरतसैनिकायोगेध्वजजनानां रामेण समागमश्च ।

१०४ अथ रामस्य वसिष्‍ठानीतैर्मातृजनैः समागमः, वसिष्‍ठसेवनम्, निखिलाभात्यादिजनसमागमः, सर्वेषामपि तत्र समुपवेशनं च ।

१०५ अथ पुनर्भरतेन स्वमातृसान्‍वनादिकथनेन पुनः प्रार्थना, रामेण तत्त्वार्थविवर्शन्तमार्गेण समाधानं च ।

१०६ अथैवं निरुत्तरमुक्तवन्तं रामं प्रति भरतस्य श्लाघ्यतरोचितोत्तरकथनपूर्वकं पुनः प्रार्थनम्, वसिष्‍ठादीनां मातृजनानामाभ्यानां पुरप्रधानानां च भरतेव सह रामप्रार्थनं च ।

१०७ अथ काममेहेन पित्रा भवद्विवासनं कृतमिति पितरं निन्दन्तं भरतं प्रति रामेण मोहहृतोपसंक्षिप्तेव नास्ति किं तु कैकेयीविवाहकाले तत्सुतस्य राज्यदानप्रतिज्ञानादैवैवं कृतवानिति दुष्‍परिहारहेतुन्तरकथनवर्णनम् ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

१०८ अथैवं रामेण निरुत्तरीकृतं भरतमालोक्य हितपरतया जाबालिना चार्वाकमतमाश्रित्य रामं प्रति राज्याङ्गीकरणप्रार्थनवर्णनम् ।

१०९ अथ जाबालिमतीनिरासनपूर्वकं रामेण वैदिकमतस्थापनकथनम् ।

११० अथ वसिष्ठेन जाबालिवचनतात्पर्यप्रदर्शनेन तद्विषये रामकोपं निवर्त्य मनुप्रभृति वंशरथपर्यन्तं पूर्वाचरितमार्गप्रदर्शनेन ज्येष्ठस्यैव राज्याहंताकथनरूपं रामनिवर्तनोपायप्रस्तावः ।

१११ अथ वसिष्ठेन स्ववचनमाचार्यवचनतयावश्यं करणीयमिति रामं प्रत्युक्तिः, रामेण पितृवचनं ततोऽपि गुरुतरमिति प्रत्युक्तिः, भरतस्य गत्यन्तराभावात् स्थंडिलशयनम्, रामेण तन्निवर्तनपूर्वकं भरतसमाधानं च ।

११२ अथ भरतस्य समाधानं कृत्वा प्रस्थापनवर्णनम् ।

११३ अथ भरतस्यायोध्याप्रवेशकथनम् ।

११४ अथ भरतस्यायोध्यानिरानन्दतादशनेन शोकोत्पत्तिवर्णनम् ।

११५ अथ भरतस्यायोध्यां विस्तृत्य नन्दिग्रामे रामपादुकापुरस्करणपूर्वकं राज्यपरिपालनक्रमकथनम् ।

११६ अथ चित्रकूटे रामं प्राति तत्र राक्षसकृतोपद्रवकथनपूर्वकमुषिसंघैः सहर्षिकुलपतेस्तदाश्रमं विस्तृत्याश्रमान्तरागमनवर्णनम् ।

११७ अथ श्रीरामस्यान्याश्रमप्रवेशप्रस्तावः ।

* श्रीबाल्मीकीयरामायणविषयानुक्रमणिका । *

(३६)

सर्गाः ।

विषयाः ।

११८ अथ सीतयानुसूयोपदिष्टपातिव्रत्यघर्मप्रतिपादकवचनानुमोदनपूर्वकं तत्पुष्टस्वस्त्वर्थवर-
कथनवर्णनम् ।

११९ अथ रामस्याश्रयाश्रमे रात्रिमुषित्वा प्रभाते नित्यकर्मानुष्ठानानन्तरमृषिगणदक्षितमार्गेण दण्ड-
कारण्यं प्रति प्रस्थानकथनम् ।

एवमयोध्याकाण्डविषयानुक्रमणिका संपूर्णा ।

अथारण्यकाण्डविषयानुक्रमणिका ३.

१ श्रीसीतालक्ष्मणसमेतस्य प्रविष्टदण्डकारण्यस्य श्रीरामस्य तत्रत्यऋष्याश्रममण्डलदर्शनम्, मुनि-
भिर्यथोचितं श्रीरामपूजनं च ।

२ अथ वनमध्ये विराधदर्शनम्, विराधेन सीताग्रहणपूर्वकं रघुनन्दनवेषनिन्दनपूर्वकं च तन्नामगोत्रा-
दिप्रश्नः, स्वनामकथनम्, सीताभयदर्शनदुःखितेन रामेण लक्ष्मणं प्रति तदवस्थाप्रदर्शनम्, लक्ष्मणेन
सर्वैर्यं विराधवधसौलभ्यप्रयुक्तिश्च ।

३ अथ पुनः पृच्छन्तं विराधं प्रति रामेण स्वनामकुलादिकर्तितम्, ततो रामपृष्टेन विराधेन च
स्वमातापितृकथनपूर्वकं स्वस्य ब्रह्मवंशलब्धशस्त्राव्यवकथनपूर्वकं च स्वबलवर्धप्रलेपनम्, ततो राम-
मुक्तसप्तबाणादाडितं सीतां सुवि त्यक्त्वा द्रुमुमुग्ध्याभियान्तं विराधं प्रति बाणान् वर्षतोः रामल-

सर्गाः ।

विषयाः ।

क्षमणयोः स्वस्कन्धारोपणपूर्वकं विराधेत वनमध्यगमनम्, ताभ्यां गंतव्यमार्गानुकूलत्वात्तत्सहनं च ।

४ अथ स्नेहदुन्दतीं सीतां दृष्ट्वा रामलक्ष्मणभ्यां वेगेन विराधबाहुच्छेदनम्, तेन च रामपादस्पृशं निजनिज्ञानेन स्वपूर्वजनमवृत्तान्तादिकथनम्, शरभङ्गाश्रमोक्तिरूपवाचिकैर्द्वयैकरणम्, तस्य स्वर्गप्राप्तिश्च ।

५ अथ श्रीरामस्य सभार्यस्य सानुजस्य शरभङ्गाश्रमसमीपे शरभङ्गब्रह्मलोकनिर्णीषागतसरथसानुचरवासवदूरदर्शनपूर्वकं शरभङ्गाश्रमगमनम्, शरभङ्गेन पूजनम्, ततः शरभङ्गेन रामस्य सुतीक्ष्णश्रममार्गोपदेशपूर्वकं रामसन्निधावग्निप्रवेशनेन परमव्योमप्राप्तिश्च ।

६ अथ शरभङ्गाश्रममुनिजनैः शरणागतिपूर्वकं रामाय राक्षसोपद्रवनिवेदनम्, रामेण तेषां राक्षसवधप्रतिज्ञानं च ।

७ अथ रामस्य सुतीक्ष्णाश्रमे तत्संदर्शनम्, ततः सुतीक्ष्णेन रामाय तत्रत्यमृगोपद्रवकथनम्, ततो रामेण मृगवधप्रतिज्ञापूर्वकं तस्मिन्नाश्रमे तद्रात्रौ निवासकल्पनं च ।

८ अथ सुतीक्ष्णानुज्ञया रामस्याश्रममण्डलदर्शनाय प्रस्थानम् ।

९ अथ मुनिजनसन्निधौ रामकृतां निखिलराक्षसवधप्रतिज्ञां श्रुत्वा धर्महानिभीतया सीतयातिश्रेण्या रामं प्रति निर्वैरनिखिलराक्षसवधनिर्वतनाय सविनयं विज्ञापनम् ।

१० अथ रामेण सीतां प्रति आर्तरक्षणस्य क्षत्त्रियधर्मतया शरणागतविरोधिनां स्वविरोधितयां स्वारा-

सर्गाः ।

विषयाः ।

धनभूतयज्ञकर्मविघटनरूपमहापराधेन च प्रतिज्ञातनिखिलराक्षससंघघस्यावश्यकर्तव्यत्वेन प्रत्युत्तरकथनम् ।

११ अथ वनमध्ये स्वसहानुयायिधर्मभूतामकमुनिसकाशान्माण्डकर्णिनिर्मितपञ्चासरोनामकसरः-प्रभावं श्रुतवता सर्वेवपि ऋषीणामाश्रमेषु कञ्चित्कालं निवासं कृतवता पुनः सुतीक्ष्णाश्रममागतवता रामेण सुतीक्ष्णं प्रत्यगस्त्याश्रमस्थानप्रश्नः, ततः सुतीक्ष्णेनागस्त्यभ्रात्राश्रममार्गेणागस्त्याश्रमगन्तव्यता, तन्मार्गचिह्नादिकथनम्, ततस्तेनैव मार्गेण गच्छता लक्ष्मणं प्रति वातापल्वलविध्वंसनरूपागस्त्यकथां कथयतागस्त्यभ्रातुराश्रमे एकां रात्रिमुषित्वा प्रातः पुनर्लक्ष्मणं प्रति विन्ध्यस्तम्भनाद्यागस्त्यमहिमानं कथयतागस्त्याश्रममागत्य प्रथमतः स्वागमननिवेदनाय लक्ष्मणप्रेषणम् ।

१२ अथ शिष्यमुखाद्विदितरामागमनवृत्तान्तेन स्वनियुक्तशिष्यद्वारा आनीयमानस्य स्वाश्रमस्थ-ब्रह्मादिवस्थानादीन् सकौतूहलं प्रेक्षमाणस्य श्रीरामस्य ससीतालक्ष्मणस्य सशिष्यगणं प्रत्युत्थितेन दत्तपाद्यासनादिकेन वैश्वदेवपूर्वकमातिथ्यं च कृतवतागस्त्येन वैष्णवधनुःशरतूणीरादीनां श्रीरामे समर्पणम् ।

१३ अथ खरादिवधायगस्त्येनानुज्ञातस्य ससीतस्य सलक्ष्मणस्य रामस्य पञ्चवटीं प्रति प्रयाणम् ।

१४ अथ रामस्य पञ्चवटीमार्गे स्ववंशक्रमकथनपूर्वकं पितृसखित्वं निवेदितवता जटायुषा सह समागमः, तेन सह पञ्चवटीगमनं च ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

१५ अथ पञ्चवट्यां गोदावरीतीरे लक्ष्मणनिर्मिताश्रमे रामेण सीतालक्ष्मणाभ्यां सह कंचित्कालं निवासः कृत इत्याह ।

१६ अथ तत्र कदाचित् प्रभातवेलायां गोदावरीं प्रति स्नानाय गमनसमये तदनुगच्छता लक्ष्मणेन रामं प्रति हेमन्तऋतुवर्णनपूर्वकं भरतगुणकथनपूर्वकं च कैकेयीनिन्दनम्, तदसहमानेन रामेण मानू-
निन्दानिवारणपूर्वकं भरतगुणप्रशंसनम्, तद्दर्शनोत्कण्ठाकथनं च, ततो गोदावर्यां रामादीनां स्तानादिकृत्यं च ।

१७ अथाश्रममागत्य तत्र सुखं वसतः श्रीरामस्य यादृच्छिकं शूर्पणखादर्शनम्, ततोऽन्योन्यकुल-
गोत्रज्ञानानन्तरं श्रीरामं प्रति शूर्पणखया भार्यात्वेन स्वाङ्गीकाराभ्यर्थनं च ।

१८ अथ रामेण स्वस्य सदारत्वेन दूरस्थदारं लक्ष्मणं भजेतिपरिहासपूर्वकं लक्ष्मणं प्रति प्रे-
षितायाः लक्ष्मणेन च स्वस्य रामदासत्वेन दासभार्यात्वमुचितामिति पुना रामं प्रत्येव प्रेषितायाः
स्वापरिग्रहमूलमियमिति मत्या सीतां हन्तुमुद्युक्तायाः तावत् कुट्टरमाज्ञप्तलक्ष्मणनिकृत्तकर्णनासायाः
शूर्पणखायाः खरसमीपगमनम् ।

१९ अथ शूर्पणखया विदितवृत्तान्तेन खरेण रामलक्ष्मणजयाय तत्सकांशं प्रति चतुर्दशराक्षसप्रवर-
प्रेषणम्, तेषां शूर्पणखया सह रामसमीपगमनं च ।

२० अथ चतुर्दशानामपि राक्षसप्रधानानां रामेण वधः, ततोऽतिभीतायाः शूर्पणखायाः पुनः
खरसमीपगमनं च ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

- २१ अथ शूर्पणखामुखात् खरस्य स्वप्रेषितचतुर्दशराक्षसवधश्रवणम् ।
 २२ अथ खरस्य चतुर्दशसहस्रराक्षसतदनुगुणनानाविधायुधप्रभृतिपरिकरसहितस्य युद्धाय प्रयाणम् ।
 २३ अथ खरस्य ससैन्यस्य प्रयातस्य दिव्यभौमशारीरमहोत्पातदर्शनेऽपि दर्पप्रियाणानिवृत्तिः ।
 २४ अथ राक्षसपराजयहेतून् महोत्पातान् स्वविजयहेतुभूतानि सुनिमित्तानि च दृष्टवता रामेण पर्वत-
 गुहायां सीतारक्षणाय लक्ष्मणप्रेषणम्, कचचादिधारणपूर्वकं युद्धाय सन्नद्धतयावस्थानम्, राक्षससेना-
 यास्तत्समीपगमनं च ।
 २५ अथ रामस्य राक्षसैः साकं तुमुलं युद्धम्, ततो रामप्रयुक्तगान्धर्वोत्थेणानेकसाहस्रराक्षस-
 चित्रवधश्च ।
 २६ अथ रामेण खरत्रिशिरोव्यतिरिक्तानां दूषणप्रभृतिसेनाध्यक्षसहितानां चतुर्दशसहस्रसंख्यानां
 राक्षसप्रधानानां वधः ।
 २७ अथ त्रिशिरसो वधः ।
 २८ अथ रामेण खरस्य रथरथाश्चसारथिघनुःप्रभृतिसर्वपरिकरभञ्जनम् ।
 २९ अथ शत्रुविषयेऽपि परमवात्सल्ययुक्ततया श्रीरामेण खरं प्रत्यानुकूल्याभिसंधिजिज्ञासया मृदुपूर्व-
 परबोक्तिभिः पापकर्मदुःखोदकत्वादिबोधनम्, ततः खरस्यतिपापिष्ठतया मातृवधप्रवृत्तोन्मत्तन्यायेन तत्प्रति-
 क्षेपपूर्वकं रामोपरि गदाप्रक्षेपस्ततो रामेण गदाखण्डनं च ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

३० अथ पूर्वं सर्वदेवसङ्गमर्दनचण्डगदागर्वेणानुकूल्याभावेऽपि इदानीं तदध्वंसनदर्शनेन वापि किमस्य विवेकेनानुकूल्यचिकीर्षा जातेति परीक्षिष्या पुनरपि श्रीरामेण खरं प्रति न्याय्यवचननिर्देशनम्, ततः खरेण पितोपहतक्षीरन्यायेन तत्प्रातिक्षेपपूर्वकं सालवृक्षेण रामप्रहरणमुद्योगस्तावता तं शतशश्छिन्दतः शरसहस्रेण स्वसर्वांगमर्माणि कृन्ततो रामस्यातिसमीपे खरस्याभिपतनम्, शरसन्धानावकाशलाभाय तत्क्षणेन एव रामेण किञ्चित्पश्चाद्विप्रदक्षेपपूर्वकमतिशीघ्रसाहितेन अगस्त्यदत्तेन बाणवरेण खरहृदयभेदनम्, ततः खरवधपरितुष्टमहर्षिगणकृतारामस्तुतिः, देवैर्नभसः कुसुमवर्षाभिष्ववनादिकम्, ततो लक्ष्मणपूजितं श्रीरामं गिरिगुहांतो लक्ष्मणसाहाय्येन निर्गत्य स्वभर्तृविक्रमनिरीक्षणनिर्भरविस्मयानन्दया जानक्या वरिव्रणश्रमजलोमाचशबलश्रीरामादिव्यमंगलविप्रहस्य गाढालिंगनं च ।

३१ अथाकम्पनमुखेन जनस्थानस्थापितखरदूषणत्रिशिरःप्रभृति निखिलराक्षसबन्धं श्रीरामकृतं श्रीरामस्यानन्यसाधारणं महिमानं तस्य युद्धेनासाध्यत्वं सीतापहारस्यैव तद्वधसनेहेतुत्वं च श्रुतवतो रावणस्य रथेन मारीचाश्रमगमनम्, तं प्रति सीतापहारे साहाय्यकरणप्रार्थनम्, ततो मारीचेन श्रीरामेण वैरकरणे तव सकलराक्षःकदम्बेन सह विनाशः सिद्धः, अतः किमर्थं लंकाराज्यसुखं स्वयमेव हातुमिच्छन्तीति प्रतिबोधनेन पुनर्लंकां प्रति निवर्तनं च ।

३२ अथ खरदूषणत्रिशिरःप्रभृतीन् राक्षसप्रधानान् चतुर्दशसहस्रसंख्याकान् घटिकात्रयेण तृणपुच्छलावं लुबतः श्रीरामस्य विक्रमवैखरीं स्वचक्षुषा प्रत्यक्षितवत्यास्तत एव त्यक्तधृत्यास्त्वरितायाः शूर्पे-

सर्गाः ।

विषयाः ।

गङ्गायाः लंकार्यां पुष्पकविमानोपरि निखिलपरिजनपरिच्छदपरिवृतस्य निःसाधारणमुजबलवरबलदुर्ल-
लितस्य दशग्रीवस्य स्ववैरूप्यकरणप्रदर्शनपूर्वकं दर्शनम् ।

३३ अथ शूर्पणखया जनस्थानस्थितयावद्राक्षसनिःशेषविनाशोऽपि तूष्णीमिवस्थानेनातिक्रुद्धया
रावणविनिन्दनम् ।

३४ अथ रावणेन रामस्य नामरूपायुधपराक्रमप्रकारान् पृष्ट्या शूर्पणखया श्रीरामलक्ष्मणयोर्व्याव-
स्त्वभावान् विशेषतोऽचिन्त्यं पराक्रमं च कथितवत्या सीतासौन्दर्यकथनपूर्वकं तल्लिष्टक्षोत्पादनम् ।

३५ अथाचिरभाविसृत्पुटद्वीकृतसीतापहारनिश्चयेन रावणेन प्रच्छन्नतया कामगरथातीतमहार्णवेना-
तिरमणीयतमसिन्धुराजानुपदर्शनम्, तथा तत्रत्यस्य शतयोजनप्रमाणानाशाखावृतस्य स्वकरगृहीत-
मध्यार्थमहाप्रमाणगजकच्छपमहाबलसुपर्णरोहणमात्रभैरवकशाखस्य तत्क्षणमावधानगृहीततच्छाखाकृतपा-
पिष्ठतमनिषादग्रामनिर्मूलनशाखाधःप्रदेशनिवासिनानामुनिजनशाखापतनभयमोक्षणरूपदुष्टनिग्रहशिष्ट-
परिपालनलाभप्रहर्षद्विगुणिताचिन्त्यबलवैभवकृतदुष्प्रेक्षनानावरणरक्षणसुगुप्तमहेन्द्रभवनस्थाय्यमृतकल-
शाहरणसुपर्णपदानभूततच्छाखाभंगविह्वस्य सुभद्रनाम्नो न्यग्रोधस्य दर्शनम्, ततः कचियुग्यतमे देशे
आश्रमे मुनिवेषस्य मारीचस्य दर्शनम्, तेन रावणपूजनपूर्वकं शीघ्रागमननिमित्तप्रश्नश्च ।

३६ अथ रावणेन मारीचं प्रति जनस्थानवृत्तान्तकथनपूर्वकं स्वचिकीर्षितसीतापहारे विचित्रसुगरूपेण
साहाय्याभ्यर्थनम् ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

३७ अथ मारीचेनासकृदनुभूतरामपराक्रमेण रावणादितैषिणा लोकातीताचित्यवीर्यादिगुणशेवविभूतस्य श्रीरामस्य प्राणदयितायाः स्वपातिव्रत्यमहिम्ना इच्छायां सत्यां सर्वमपि जगत् भस्मिकर्तुं शक्तायाः सीतायाः हरणं तव यावद्राक्षसजातीययुक्तस्य निर्मूलनामोघकारणम्, अतस्तच्चिन्तां मा कुर्वति रावणं प्रति हितोपदेशः ।

३८ अथ पुनर्मारीचेन पूर्वं स्वेन विश्वामित्रयागवेद्याक्रमणप्रयत्नसमये अतिबालेनाकृताक्षेण श्रीरामेण कृतं स्वनिपातनम्, स्वसहायभूतयावद्राक्षसहननं च निदर्श्य, रामविप्रियकरणे सर्वथा तव विनाशः सिद्ध इति रावणं प्रति बोधनम् ।

३९ अथ पुनर्मारीचः इदानीं रामस्य प्रौढतादशायां स्वयं मृगरूपस्य तादृशराक्षसद्वयसहितस्य तापसवेधं रामं परिबिभावयिषतः तावदेव राममुक्तशरेण राक्षसद्वयभरणं पश्यतः स्वस्य रामपराक्रममङ्गुतया तत्क्षणमेव पलायनेन पलायितं रामशराप्रवृत्तेः कथंचिज्जीवनम्, तदाप्रभृति त्यक्तराक्षसव्यापारतया तपोनिष्ठया चावस्थानम्, स्वस्य रेफादिनामोच्चारणेऽपि महाभयं च प्रदर्श्य, रावणं न रामवैरे प्रवर्तस्वेत्यबोधयदिति ।

४० अथ मारीचवाक्यं श्रुतवता रावणेन परुषोक्तिभिर्मारीचोक्तप्रत्याख्यानपूर्वकं बलारकारेण सीतापहारकार्यसाहाय्यनियोजनम् ।

४१ अथ भवितव्यतावशेन सीतापहारबद्धाग्रहस्य रावणस्य भवनं श्रुतवतापि मारीचेन पुनरपि भूमौ-

विषयाः ।

सर्गाः ।
कस्यं मरणं प्रति न शोचामि किंतु तव सपुत्रमित्रबान्धवपरिवारस्य मरणं प्रत्येव, त्वं च भवितव्यतावशेन मद्वाक्यं नांगीकरोषि, आसन्नमरणजनाः हितं न गृह्णन्ति हित्यादिरूपेण रावणं प्रति प्रतिवचनम् ।

४२ अथ स्वस्य रावणेन वधाद्रामेण वधं श्रेयस्करं मन्वानेन मारीचेन रावणवाक्यमंगीकृतवता रावणेन साकं रथेन नानानगरादिनिरीक्षणपूर्वकं दंडकारण्यस्थरामाश्रमप्रवेशः, तत्र रावणाभ्यर्थेनेन क्षणेन विचित्रमृगरूपकरणपूर्वकं रामाश्रमसमीपे गतागतनिवर्तनमृगयथानुसरणादिविचित्रचेष्टितकरणम्, तदैव तस्य तत्र कुसुमापचर्यार्थमागतया जानक्या अत्याश्चर्यभरिततया निरीक्षणं च ।

४३ अथ सीताहृतयो रामलक्ष्मणयोस्तादृशविचित्रमृगदर्शनम्, तदैव मारीचमायैवेयमिति लक्ष्मणेन कथनम्, ततः श्रीरामेण सीतोक्तरीत्या साक्षाच्चित्रमृगत्वेऽपि भवदुक्तरीत्या मारीचमायात्वेऽपि तादृशमृगत्वमग्रहणार्थं राक्षसहृतनार्थं च मया प्रवर्तनीयमेव त्वं तु सीतामाश्रमे स्थित्वा प्रतिक्षणं सर्वतः शंकितः सन्नम्रमत्तां रक्षेत्युवाच ।

४४ अथैवं लक्ष्मणं संदिश्य सशरचापासिन्धूनां निर्गतेन मृगरूपमारीचनानाविधगतिभेददूराकृष्टेन ततः स्वबाणेन मारीचहननसमये स्वस्वरसदृशं मारीचकृतं हा सीते लक्ष्मणेत्येवंरूपं शब्दं च श्रुत्वा किं भविष्यतीति भीतेन रामेण स्वाश्रमाभिमुखतया आगमनम् ।

४५ अथ मारीचविसृष्टमार्तस्वरं रामाक्रन्दनं मन्वानया सीतया लक्ष्मणं प्रति रामसर्मापगमनचोदनम्, तद्राक्षसमायाकृतामिति तूष्णीं स्थितं लक्ष्मणं प्रति तव रामस्य व्यसनमिष्टं यतस्त्वमीदृशसमयेऽपि तूष्णीं

सर्गाः ।

विषयाः ।

तिष्ठसि त्वं तु स्वयमेव वा भरतानियुक्तो वा रामव्यसनसमये मज्जिधृक्ष्यैव राममनुगतः कथमन्यथा भार्या-
दिकं विसृज्यैकाकिनो रामानुगमनम्, अहं तु रामं विना क्षणमपि स्थातुं प्राणान् धर्तुं च न
शक्नोमि, रामादन्यं छुद्रं पुरुषं कदापि न स्पृशामि अतो भरतस्य तव च मनोरथो न सिध्यतीत्यादिपुरुष-
भाषणम् पुनर्लक्षणेन रामस्य निखिलोत्कवर्तिसमस्तसुरासुरामनुषगन्धर्वकिन्नरविशाचपतगम्भ-
प्रभूतिभिः संघीभूतैरपि न किञ्चिदपि कर्तुं शक्यं वृथा शंकां त्यज । अयं शब्दस्तु मृगरूपस्य मारीच-
स्यैवेत्यादि प्रतिवचनम्, ततो द्विगुणकोपया सीतया पूर्वोक्तरीत्या अतिपुरुषभाषणम्, गोदावरीपतन-
विषपानभृगुपतनोद्ग्रन्थनादिकरणवचनम्, ततस्तामाश्रयस्य किञ्चित्प्रणम्य स्त्रीणां स्वभावं च विनिन्द्य
कथमेकाकिनी बने मया विसर्जनीया किमहं करोमीति बहुशो विचिन्तयतो लक्ष्मणेस्य
रामसमीपगमनम् ।

४६ अथ रामलक्ष्मणापगमनं प्रतीक्षमाणेन तस्मिन् समये ध्रुतपरित्राजकवेणे रावणेन रामाश्रमे
सीतासमीपमागतेन सीतालावण्यदर्शनविषयशङ्कयेन सीतारूपप्रशंसादिपूर्वकं तन्नामभर्तुनामैश्यादि-
प्रश्नः, तदा धर्मेज्ञश्रेष्ठजनकवंशजननतिसर्गसिद्धधर्मज्ञानया जानक्या तं ब्राह्मणपरित्राजकं मन्वानया
तस्य रावणस्यार्घ्यपाद्यादिभिः पूजनं च ।

४७ अथ सीतया परित्राजकपृष्ठस्य उत्तरानुक्तौ स शपोदिति मत्वा स्वकुलगोत्रभर्तुनामामादिकथनम्,
तत्कुलनामादिप्रश्नः, तदवसरालाभत्वरितेन रावणेन स्वकुलनामपौरुषादिप्रकटनपूर्वकं स्वांगीकरणप्रार्थनम्,

सर्गः ।
विषयाः ।

तावता अतिक्रुपितया सीतया श्रीरामोत्कर्षरावणनिकर्षयोनानिदर्शनप्रदर्शनपूर्वकं रावणं प्रति धिक्कार-
वचनजातं च ।

४८ अथ सीतावचनश्रवणकुपितेन रावणेन स्वकृतं स्वभ्रातृभूतकुबेरविजयपूर्वकं तदीयपुष्पकहरणम्,
सूर्यचन्द्रेन्द्रप्रभृतिनिखिलदेवसंघविद्रावणकरणकिंचित्कोपव्यापारवस्वम्, स्वभयेन तरुपत्राणामप्यचलनं
सरितामपि स्तिमितगमनम्, उष्णीकरण्यापि सूर्यस्य शीतकिरणत्वमित्यादिकं समुद्रपरिघावृतदेवादिदु-
ष्प्रेक्ष्यात्रिकूटशिखरस्थसुवर्णरत्नादिमयदिव्यलंकानगरानित्यनिवासनिः साधारणदिव्यभोगभागित्वमित्यादि
चाभिधाय प्रयत्नसंपाद्यं मामप्रयत्नेनागतमवश्यमंगीकुरु अन्यथा तवातीव परितापो भवितेति कथनम्,
तच्छ्रवणविवृद्धकोपया सीतया धर्मैककुबेरानुबन्धिनस्तव पापिष्ठतमव्यापारप्रवृत्तिः कथं किं बहुना निखि-
लराक्षसजातिविनाशायैव तवायं व्यापारः तव पीतामृतस्यापि जीविताशा न कर्तव्येत्यादिरूपेण वच-
नेन रावणनिर्भर्त्सनम् ।

४९ अथातीव कुपितेन तत्क्षणेन एव त्यक्तपरिव्राजकवेषेण रावणेन नानाधिकारवचनपूर्वकं सीतां
बलाद् गृहीत्वा रथमारोप्य गमनम्, तत्समये सीतायाः नानाविधाक्रन्दनादीनि जनस्थानस्थवृक्षगिरिन-
दीप्रभृतीनुद्दिश्य स्वहरणस्य रामं प्रति शंसनप्रार्थनम्, तत्र कस्मिंश्चिद्दृष्टे स्थितस्य जटायोर्दर्शनम्, तं प्रति
महता दुःखेन आक्रन्दनपूर्वकं रामाय स्वहरणकथनप्रार्थनम् ।

५० अथ सीताशोकाक्रन्दनं श्रुतवतस्तावतैव प्रबुद्धस्य जटायोः प्रथमं रावणं प्रति धर्माधर्मश्रेयस्कर-

सर्गाः ।

विषयाः ।

त्वदुःखकरत्वादिसामान्यनीतिप्रदर्शनपूर्वकमध्यसीतापहरणाभिवर्तनप्रयत्नस्तेनाप्यनिवृत्तं तं प्रति कटू-
क्तिभिस्तन्निवर्तनप्रयत्नस्तेनाप्यनिवृत्तं पलायमानं तं प्रति युद्धाय निरोधनं च ।

५१ अथ जटायुश्चिरं रावणेन सह कृतसंप्रामो रावणेन बहुभिर्बाणैरभिहतः पुनः रावणस्य धनुः-
सारथिर्यह्यह्यान् निर्मथ्य किंचित्परिश्रान्तः तावता अंकेन सीतामादाय पलायमानं रावणं पुनर्निरुध्य
नानाविधपरुषोक्तिभिः संतर्ष्य तस्य शरीरे नखमुखादिभिः सर्वतः परिश्रुतिं विधाय तस्य सीतापरिष्वं-
गपापिप्लुतमान् बाहून् दश च तुङ्गेनाच्छिद्य तावतातिकुपितेन भूतलत्यक्तसितेन रावणेन
खड्गेन निशुत्तपक्षः पपात । तं तादृशावस्थं स्वार्थत्यक्तप्राणं जटायुषं जानकी समीक्ष्य परिष्वज्य रुरोद च ।

५२ अथ युद्धसमये भूतलत्यक्तां जटायुं मृतमनुशोचन्तीं वृक्षान्दृढं बाहुभ्यामालिङ्ग्य रुदन्तीं जानकीं
पुनर्बलाद्गृहीत्वा रावणगमनम्, तत्समयेऽतिविंकाकाशगमनेन सीताधृतकुसुमशराननाविधनपुरादिदिव्य-
भूषणादीनां भूसौ पतनम्, तादृशीं सीतादशां निरीक्ष्य वृक्षगिरिन्दप्रभृतीनां स्थावरणां सिंहव्याघ्रप्रभृतीनां
तिरश्चां सीतासंवर्धितानां मृगपौतकानां चानुशोचनम्, सीतादशदर्शनेन वनदेवतानां गात्रकम्पनम्, सीता-
हरणसमयसंजातजगद्वैकृतं च ।

५३ अथ रावणेन ह्रियमाणया वाचामगोचरे शोकाणवे ममया जानक्या अतिकरुणमतिपरुषं च रावणं
प्रति निन्द्यवचनजालम् ।

५४ अथैवं रावणेन बलाद्द्वित्रियमाणया कस्यापि स्वनिवर्तनसमस्यादर्शनेन प्रवृद्धभयशोक्याः सीताया

* श्रीवाल्मीकीयरामायणविषयानुक्रमणिका । *

सर्गाः ।

विषयाः ।

गमनसमये कस्मिंश्चिद्विरिञ्चगे पञ्चवानरदर्शनम्, तत्र तत्क्षणे एव दैवगत्या दृष्टाय रामाय मधूत्तातं साभिज्ञानमिमे वदेयुरिति प्रत्याशया भिन्नोत्तरीयकाण्डस्यान्तर्निक्षिप्तभूषणस्य तान् प्रति विसर्जनम्, सीतापहरणरूपमहासाहसकृत्यकरणजनितचित्तक्षोभेण रावणेन तत्कर्मवेदनम्, ततो रावणेन सीतां गृहीतवता निस्तीर्णसागरेण लङ्कायामन्तःपुरे सीतास्थापनम्, तत्र राक्षसीः प्रति अतिजागरूकतया सीतारक्षणात्प्राप्तं च ।

५५ अथ रावणेन राघवशरानलभस्मीकृतनिखिलराक्षसगुल्मं जनस्थानं प्रति बलीयसां राक्षसानामघ्नानां भूषणं ततोऽन्तःपुरं प्रविष्टेन स्वसंपत्प्रदर्शनेन सीतां वशीकर्तुं भिच्छता तत एव बलात्सीतां गृहीतवता तस्यै स्वकीयानां नानारत्नखचितविचित्रप्रासादमण्डपगोपुरवापीकुपोद्यानप्रभृतिभोगस्थानानां प्रदर्शनम्, एतादृशसप्तसमुद्धं मां भजस्वेति प्रार्थनं च ।

५६ अथ रावणवाक्यश्रवणकुपितया अतिक्षुद्रारावणाभिमुखभाषणजुगुप्सया तृणं किञ्चिदन्तरतः कृतवत्या सीतया स्वध्वशुरकुलगरिण्याः स्वभर्तृगतसर्वमंगलगुणभूम्नः तत्र च वाङ्मनसागोचरस्य निखिलचराचरात्मजगत्समूलनिर्मूलनपुनरुत्पादनादिलीलालेशस्य श्रीरामपराक्रमस्य च प्रदर्शनेन तत्प्रतिभट-
रावणगतदोषराशिप्रदर्शनेन च धिक्करणम्, निखिलराक्षसकदम्बसाहितस्य तव विनाशः सिद्ध इत्येवमादिशपनम्, ततः कुपितेन रावणेन द्वादशमासान्तरे त्वं यदि मद्रशगा न भविष्यसि तदा त्वां तु प्रातरक्ष-
नार्थं सूदाशलेत्स्यन्तीति प्रत्युक्त्वा राक्षसीः प्रति सीताया अशोकवनिकानयनपूर्वकं तत्र तर्जनम-

सर्गाः ।

विषयाः ।

त्संतादिभिः स्ववशीकरणाज्ञापनम् , तावता राक्षसीभिरशोकवनिकां नीतायाः सीतायास्तत्कृतवर्जनभर्त्सनादिविवृद्धशोकायास्तत्र वासश्च ।

५७ अथ मृगरूपं मारीचं हत्वा प्रतिनिवृत्तेन क्रूरगोमायुस्वरादिदुर्निमित्तदूयमानमानसेन तत एव नानाविधचिन्तादन्तुरितान्तःकरणेन रामेण मध्येमार्गं विवर्णवदनस्य लक्ष्मणस्य दर्शने तत्समागमः, कथं लक्ष्मण राक्षसभूयिष्ठे वने सीतामेकाकिर्नां विस्त्रयागतोऽसीत्यादिवचनम् , पुनःपुनर्दुर्निमित्तदर्शनेन सीताया हरणमरणाद्यन्यतमं सिद्धमिति निश्चितवतानुशोचनं च ।

५८ अथ लक्ष्मणं प्रति दुर्निमित्तादिभिः सर्वथा सीता नष्टेत्यनेकयुखमाक्रोशता असकृलक्ष्मणं पृच्छता अतिदूरधावनकृतश्रमपिपासादिपीडितेन रामेण स्वाश्रमसमीपप्रदेशं स्वाश्रमं क्रीडास्थानानि च शून्यानि दृष्ट्वा अननुभूतपर्वव्यथाप्रथमावेशः ।

५९ अथ पूर्वसंगृहीतं विस्तरेण विबधुर्मध्येमार्गं समागतं लक्ष्मणं प्रति किमर्थं विजने राक्षस-सेविते वने सीतां विस्त्रयागतोऽसीति रामेण प्रश्नः, ततो लक्ष्मणेन आर्तस्वरं श्रुतवत्या तावत् संजातमहाशोक्या असकृत्प्रयासमाश्रयासितयापि मामतीवार्थैर्मदभिलोषेणैव त्वं राममनुगच्छसीत्यादिभिर्वचनैरधिक्षिप्तवत्या सीतयैव प्रेषितोऽहमागच्छामिति लक्ष्मणस्य प्रत्युक्तिः । ततो रामेण तथापि कुट्टायाः खिया वाक्यं श्रुत्वा मां निखिलराक्षससंहरणसमर्थं जानतापि भवता तां तादृशवने विस्त्रज्य यदत्रागतं तदपनय एवेति पुनरुक्तिश्च ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

६० अथ पुनःपुनर्दुर्निमित्तदूयमानमानसेन रामेण निजाश्रमसमीपादिविचयनपूर्वकं नानाविधवृक्षलतादीनचेतनानपि पदार्थानाहूयाहूय सीतागतिकथनाभ्यर्थनम्, ततस्तेषु निरुत्तरेषु मृगगजशार्दूलद्यभ्यर्थनम्, तेवपि निरुत्तरेषु सर्वत्रादर्शनेनात्यन्तमवसादनम्, पुनःपुनर्मार्गणप्रयत्नाश्च ।

६१ अथ पुनः पर्णशालादिकं सीतारहितं दृष्ट्वा लब्धैः स्वरेण सीताह्वानपूर्वकं रामस्य नानाविधप्रलापः, ततो लक्ष्मणेन समाश्वासनपूर्वकं पुनः सम्यक् सर्वतो मार्गणप्रयत्नकरणप्रार्थनम्, ततः सर्वतः काननस्य प्रस्रवणाख्यस्य पर्वतस्य सम्यग्विचयनम्, तत्र सर्वत्र सीतालाभाभोवेनार्तोव रामस्य वैकुण्ठपूर्वकमुच्चैः प्रलापः पुनर्लक्ष्मणेन सान्त्वनम्, तदनादृत्य रामस्य पूर्ववत्प्रलापश्च ।

६२ अथ पुना रामेण कामपरवशेन सीतामपश्यतापि पुरतः पश्यतेव नानाविधपरिदेवनम्, सीतान्यसनेन स्वमरणमपि सिद्धं कृत्वा कैकेय्या मनोरथसिद्धिकथनम्, सीतया सहागतस्य स्वस्य तथा विना नगरगमनाशक्यतां गमने जनकदर्शनाशक्यतां स्वस्य मरणेभ्यधीरत्थापप्रथां प्रति चानुशोच्य त्वमिह मां विसृज्यायोध्यां गत्वा रामेणानुज्ञातस्त्वमयोध्यां पालयेति भरतं प्रति कथय, मदुक्त्या कैकेयीसुमित्राकौसल्या अभिवादय, सीतानिमित्तं मद्दिनाशं विशेषेण मज्जनन्त्यै कौसल्यायै कथय इति लक्ष्मणं प्रति नियोजनम्, तत एतादृशीं रामदशां दृष्ट्वा लक्ष्मणस्य बाचा-मगोचरवैकुण्ठ्याव्राप्तिश्च ।

६३ अथ पुनर्लक्ष्मणशोकविवृद्धशोकेन रामेण राज्यप्रणशपितृनां जननीवियोगबन्धुवियोगवनवासा-

सर्गाः ।

विषयाः ।

दिभिः सीताव्यसनाच्चोदितैश्चिन्त्यमानैरतीव शोकपारवश्यम्, तत्तादृशगुणवन्ति सीतावदनकण्ठबाहु-
प्रभृतौन्यङ्गानि राक्षसैर्भक्षितानि भवेयुरिति परिदेवनम्, गोदावरीजलमध्यस्थविशालशिलालतलदर्शनेन
तत्रानुभूतपूर्वं सीतासरसलीलविहारवचनादिकम्, लक्ष्मणसाक्षिकमिदानीमनुसृत्यातीव शोचनम्,
गोदावरीगमनवनगमनपद्मिनीगमनादिकमाशङ्क्यातिभीरुतया, एकचितया गमनासंभावनया पुनस्तद-
भावनिश्चयः, पुनरादित्यवाध्वादीन् प्रति सीतागतिक्थनायाभ्यर्थनम्, एवमियत्तारहितशोकान्णवपरि-
प्लुतं श्रीराममेवेक्ष्य स्वस्त्रोकमप्यनाहत्य लक्ष्मणेन रामाश्वासनम्, तदनाहत्य विमुक्तवैद्येण रामेण
पुनर्महाव्यसनावातिश्च ।

६४ अथ दीनेन रामेण लक्ष्मणं प्रति गोदावरीविचयनायाज्ञापनम्, ततो लक्ष्मणेन गोदावरी-
तीरं सर्वं विचित्य कापि सीता न दृश्यत इति कथनम्, ततो रामेण स्वयमेव सीतागतिं ब्रूहीति
गोदावरीप्रार्थनम्, तावतापि रावणभयेन गोदावर्याः तूष्णीभावेनावस्थानम्, अथ रामेणातीव जनका-
दिनिरीक्षणाशङ्क्यतादिकं प्रत्यनुशोचता आश्रमभुवि परिचितपूर्वां घृगान् प्रति सीतागतिप्रश्नः,
ततस्तदैक्षिणस्यां दिश्याकाशमुद्रीक्ष्य स्वयं च किंचित् गत्वा तदिङ्गितेन तदिशि सीता हतेति सूच-
नम्, तावदेवातिबुद्धिना लक्ष्मणेन दक्षिणां दिशं प्रति गमने सीताधिगमोपायो दृश्यते अत इमां
दिशं गच्छावेत्यग्रजप्रार्थनम्, तथैवोभाभ्यां गमनम्, तत्र मार्गे सीताधृतानि पतितानि कुसुमानि
दृष्ट्वानुशोचनम्, तत्र सन्निहितं प्रसवणाख्यं गिरिं प्रति सन्निहितां नदीं सीतागत्यकथनात्त्वं विध्वंसया

सर्गाः ।

विषयाः ।

मीति वचनम्, अथ तत्र महतो राक्षसपद्विन्यासस्य तत इतो धावनं कृतवत्याः सीतायाः-पदन्या-
सानां च दर्शनम्, - ततः सर्वथा राक्षसैर्भक्षित्यनुशोचनम्, ततस्तत्र महद्धनुर्विशीर्णं तूगीरा
महान्तं रथं रथाश्वान् सारथिं च भग्नान् दृष्ट्वा सर्वथा सुन्दोपसुन्दवत् सीताविषये द्वयोर्विग्रहः
समजनि । सर्वथा सीताभक्षितेति निश्चित्य महाशोकपरिणतेन महता क्रोपेन धर्म धर्मफलप्रदान्
देवान् स्वप्नदिमादिगुणं प्रति जुगुप्सन्तम्, अथ विवृद्धक्रोपेन निखिलमपि ब्रह्माण्डं पिण्डीकरि-
व्यामीति जगन्निर्मूलनाय बाणसंधानं च ।

६५ अथ लक्ष्मणेन नैकस्यापराधेन सर्वलांक्रविध्वंसनं युक्तमित्यादिरूपेण संग्रहेण राम-
समाधानम् ।

६६ अथ पुनर्लक्ष्मणः त्वं दशरथचितानन्यसाध्यमुक्तफलरूपतया निखिललोकदुर्लभकल्या-
णगुणगणनिधिः समवतीर्णः तादृशगुणगणत्वविरूपेण राजा प्राणानपि जहौ अतस्तादृ-
शस्य तव निरपराधनिखिलजगदुन्मूलनः क्रोपो न युक्तः । इह लोके ययातिनहुषनलमांधातृप्रभृतिभिर्मिश-
नुभावैरपि वसिष्ठादिभिर्दुर्देशसु किंकिं दुःखं नान्वभूयत अतस्तत्त्वबुद्ध्या सम्यग्विचार्य स्वापराधि-
समुद्धरण एव प्रयतस्व त्वयैव बहुशो ममैवमुपदिष्टम् । समतीतगीष्पतिप्रभृतिकनिखिलविज्ञानधुरंधरस्य
तव केन किमुपदेश्यम् अतस्त्वमेव वधानहं सात्त्विकं दिव्यं प्राणिजातं मानुषं च ब्राह्मणादिकम् आत्मनः
सकलजगन्निर्मूलनक्षमं पराक्रमं चावलोक्योपराधिनमेवोद्धर्तुमर्हसीति प्रार्थयामास ।

६७ अथ लक्ष्मणः त्वं दशरथचितानन्यसाध्यमुक्तफलरूपतया निखिललोकदुर्लभकल्या-
णगुणगणनिधिः समवतीर्णः तादृशगुणगणत्वविरूपेण राजा प्राणानपि जहौ अतस्तादृ-
शस्य तव निरपराधनिखिलजगदुन्मूलनः क्रोपो न युक्तः । इह लोके ययातिनहुषनलमांधातृप्रभृतिभिर्मिश-
नुभावैरपि वसिष्ठादिभिर्दुर्देशसु किंकिं दुःखं नान्वभूयत अतस्तत्त्वबुद्ध्या सम्यग्विचार्य स्वापराधि-
समुद्धरण एव प्रयतस्व त्वयैव बहुशो ममैवमुपदिष्टम् । समतीतगीष्पतिप्रभृतिकनिखिलविज्ञानधुरंधरस्य
तव केन किमुपदेश्यम् अतस्त्वमेव वधानहं सात्त्विकं दिव्यं प्राणिजातं मानुषं च ब्राह्मणादिकम् आत्मनः
सकलजगन्निर्मूलनक्षमं पराक्रमं चावलोक्योपराधिनमेवोद्धर्तुमर्हसीति प्रार्थयामास ।

सर्गः ।

विषयाः ।

६७ अथ लक्ष्मणवचनप्रतिष्ठापितधैर्येण रामेण तेन साकं किञ्चिद्दूरगमनम्, तत्र रुधिरार्द्रं गुध्रं शयानं दृष्ट्वा तस्यैव सीतामक्षकगुप्ररूपराक्षसविशेषत्वेन संशयः, तद्वधाय तत्समीपगमनम्, तावता गुध्रराजेन रावणकृतस्वमारणसीताहरणकथनम्, तच्छ्रवणेनानन्तदुःखावाप्तिः लक्ष्मणं प्रति परिदेवनं च ।

६८ अथानिशोकेन रामेण समुर्जुं गुध्रराजं प्रति सीतागतिकथनप्रश्नः ततस्तेन संग्रहेण रावणकृत-सीताहरणादिकथनम्, सीताहरणमुहूर्तबलेन पुनः सीतामवाप्स्यसीति कथयित्वा रावणस्थानादिकथनारंभ एव जटायोः प्राणोत्क्रमणम्, तादृशावस्थतद्दर्शनविवशहृदयेन रामेण बहुधा परिदेवनम्, ततस्तस्योत्तम-गतिप्रार्थनपूर्वकं संस्कारकरणम् उदकदानं च ।

६९ अथ रामलक्ष्मणौ पुनः प्रस्थितौ दण्डकारण्यं ततः क्रौञ्चारण्यं चातिक्रम्य मतंगाश्रम-पूर्वदिवनदर्थामयोमुखीनामकराक्षस्याः शूर्पणखाया इव कर्णनासादिच्छेदेन निरसनं कृतवन्तौ तादात्मिककुटुर्निमित्तानि चिन्तयन्तौ अतिबीभत्सभीममहाकलेवरस्य योजनायतबाहुकस्य कबन्धस्य बाहुपाशवद्धावन्वशोचताम् ।

७० अथ देशकालोचितज्ञेन लक्ष्मणेन रामं प्रति कबन्धबाहुद्वयच्छेदनाभ्यर्थनम्, तच्छ्रवणकुपितेन कबन्धेन रामलक्ष्मणभक्षणप्रयत्नः, तावद्वाभ्यां रामलक्ष्मणासिभ्यां कबन्धदक्षिणसव्यबाहुच्छेदनम्, तावत्समृतपूर्व-जन्मवृत्तान्तेन कबन्धेन कौ युवामिति प्रश्नः, लक्ष्मणेन स्वस्वरूपवृत्तान्तादिकथनम्, तावतातिसंतुष्टेन कबन्धेन अतिसंमोदनपूर्वकं स्वस्य विरूपशरीरप्राप्तिहेतुकथाकथनारम्भश्च ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

७१ अथ कबन्धेन पुरा स्वस्य स्वतः सोमसूर्यशकादीनामिव दिव्यरूपवत्त्वं तादृशस्यापि स्वस्य भयंकरराक्षसरूपपरिग्रहेण ऋषिसंघवित्रासनम्, ततः कदाचित्तथैव स्थूलशिरानामकमुनिवर्षणम्, ततः कुद्धेन तेनर्षिणा राक्षसरूपमेव तवास्त्विति शापः, ततो याचितेन तेन यदा रामस्त्वहुजौ ल्लिङ्गत्वा त्वां दहेत्तदा तव स्वीयरूपप्राप्तिरिति शापमोक्षकथनम्, अथ पुनः स्वस्य तादृग्रूपस्यैव स्वकुलद्वेषीन्द्रजयाय पितामहमुद्दिश्य तपःकरणम्, तेन च स्वस्य दीर्घायुःप्रदानम्, तद्वर्गेण स्वस्य शक्रप्रवर्षणम् तावत् कुद्धेन वासवेन वज्रेण भग्नशिरःसंक्थितया करणम्, तदा स्वयाचितेन तेन स्वस्यामारणम्, भग्नशिरःसंक्थितया आहारसंपादनाय योजनायतबाहुद्वयदानम्, कुक्षावास्यकल्पनम्, तदाप्रभृति स्वस्य तादृशबाहुद्वयेन स्वपुरस्थयावलज्जन्तुग्रहणभक्षणम्, शक्रेणापि यदा राम एतौ भुजौ छिन्धात्तदा तव स्वर्गप्राप्तिरिति कथनात् स्वस्य सदा रामागमप्रतीक्षणम्, इदानीं भुजद्वयनिकृन्तनेन युवां रामलक्ष्मणावेव एवं महोपकारकयोर्भवतोरहं बुद्धिसाचिव्यं करिष्यामीति कथनम्, तावद्दामेण रावणनिलयादिकथनप्रश्नः, पुनः कबन्धेन नाहं रावणं जाने अपि तु अदग्धस्य मम दिव्यज्ञानाभावात् भवद्भयामस्य देहस्य दाहे कृते पश्चादुत्पन्नदिव्यज्ञानः सन्न भवतो जानकीलाभहेतुभूतं सन्मित्रं कथयामीति कथने च ।

७२ अथ संस्कृतः कबन्धः स्वरूपं प्रत्यापन्नः बालिनिरतमृष्यमूकगिरिस्थितं सूर्यपुत्रं सुर्मावं सखायं कुरु सीतां स विचित्य दास्यतीत्यब्रवीत् ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

७३ अथ कबन्धेन सुग्रीवस्थानमार्गं दर्शयित्वा गमनम् ।

७४ अथ कबन्धदर्शितमार्गेण रामलक्ष्मणयोः पम्पातीरस्थशबर्याश्रमगमनम्, तत्र शबर्या पूजनम्, रामाय शबर्या स्वाचार्यभूतमतंगशिष्याश्रमदेवपूजास्थानादिप्रदर्शनम्, ततो रामानुज्ञातया तथा आत्म-समाविबलेन स्वगुरुस्थानभूतपरमपदगमनं च ।

७५ अथ लक्ष्मणेन शबर्याश्रमतदाचार्यमादिमवृत्तान्तं कथयता सीतामार्गेणत्वरविबुद्धसुग्रीवदिदृक्षा-युक्तेन श्रीरामेण नानाविधवृक्षगुल्मलतादियुक्तपम्पामार्गेवनदर्शनपूर्वकं मार्गमध्यस्थमतंगसरसि स्नान-पूर्वकं पुनः पम्पातीरसमीपवनदर्शनपूर्वकं च पम्पाप्रवेशः ।

एवमारण्यकाण्डविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

अथ किष्किन्धाकाण्डविषयानुक्रमणिका ४.

१ अथ रामस्य सलक्ष्मणस्यातिरमणीयपम्पासरोदर्शनम्, तत्तादृशरमणीयपुष्करणीदर्शनोद्गीपितसीता-विरहानलस्य तस्य चित्तक्षोभपूर्वकं लक्ष्मणं प्रति नानाविधवृक्षलतागुल्मरमणीयपुष्पादिवर्णनम्, नानाविधहंससारसकौचमद्गुमथूरदात्यहूप्रभृतिपक्षिणां मिथुनीभूय चरतां दर्शनेन स्वस्य कामोद्दीपन-कथनम्, एतादृशशेषसन्तनुसमये अतिमनोहरमलयमारुतसंचारे कथं सीतां विना मम जीवितधरिणामि-त्यादिरीत्या अतीवावसादनम्, ततो लक्ष्मणेन भवादृशानामेव मतिरेवं चेत्कथमितरे वर्तेरन् प्रियजने

सर्गाः ।

विषयाः ।

अतिस्नेहः महोपद्रवाय भवेत् अतो धैर्यमवलम्ब्य सीताधिममसाधनप्रयत्नं कुर्वित्याश्वासनम्, तावता रामस्य सधैर्यस्य लक्ष्मणेन साकं पम्पामतीत्य ऋष्यमूकसमीपगमनम्, तौ द्वौ विलक्षणरूपलावण्यौ महौजसौ सर्वभयंकरशरचापासिधरौ दृष्ट्वा सुग्रीवस्य ससचिवस्य वाल्मिप्रितबुद्धयातीव त्रासश्च ।

२ अथ सुग्रीवप्रेषितस्य हनुमतो भिक्षुरूपस्य तयोः स्वरूपपरिज्ञानार्थं तत्समीपं प्रति हनुमत्प्रेषणम् ।

३ अथ सुग्रीवप्रेषितस्य हनुमतो भिक्षुरूपस्य रामसमीपगतस्य रामलक्ष्मणरूपलावण्यतेजःपराक्रमा-
युधादिनां साव्याजेन तयोः कुलगोत्रनामादिप्रश्नः, तावत्तद्वाक्यनैर्दोष्यगुणपौष्कल्यपरवशहृदयेन श्रीरा-
मेण स्वयं लक्ष्मणं प्रति तद्वाक्यश्लाघापूर्वकं तत्प्रतिवचनकथनाय लक्ष्मणनियोजनम्, ततोऽतिचतुरेण
रामानुजेन संप्रहेण सुग्रीवदर्शनार्थमेवावयोरोगमनमिति प्रत्युक्तिश्च ।

४ अथातिनिपुणं सौमित्रिवचनं श्रुतवता तत्क्षणे एव सुग्रीवस्य राज्यागमनं सिद्धं मन्वानेन हनुमता
सामान्यतः कार्यार्थित्वे दर्शितेऽपि पुनः कुलनामराज्यभ्रंशनिमित्तादिप्रश्नः, तदा नियुक्तेन लक्ष्मणेन पितु-
र्देशस्थस्य तस्य ज्येष्ठपुत्रस्य स्वाग्रजस्य रामस्य तद्वाक्यैकानिरतस्य स्वस्य च यथोचितं गुणनामादिकथन-
पूर्वकं श्रीरामस्य राज्यभ्रंशं स्वेन सीतया च सह वने वासं रक्षसा केनापि तस्या हरणम्, तन्नामाद्यपरि-
ज्ञानम्, एतादृशस्य रामस्य विषये सुग्रीवैणैव साहाय्यं कर्तव्यमिति तच्छरणवरणप्रयत्नं चोक्त्वा वचः-
समापनम्, ततो हनुमता सुग्रीवो युवयोः साहाय्यं करिष्यतीति प्रतिकथनम्, ततो लक्ष्मणेन श्रीरामं
प्रति सुग्रीवसमीपगमनप्रार्थनम्, ततो हनुमता रामलक्ष्मणाभ्यां साकं सुग्रीवसमीपगमनं च ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

५ अथ हनुमता ऋष्यमूके राघवौ प्रतिष्ठाप्य समीपस्थमलयगिरिं गतवतः सुग्रीवस्य समीपं गत्वा रामवृत्तान्तमवेद्य तेन साकष्ट्यमुक्तागमनम्, ततो रामस्य सुग्रीवेण अभिप्रदक्षिणपूर्वकं सख्यकरणम्, अथ सुग्रीवेण वालिषकाशादभयार्थनम्, रामेण वालिवधप्रतिज्ञानं च ।

६ अथ सुग्रीवेण श्रीरामं प्रति सीतामानीय दास्यामीति प्रतिज्ञानम्, ततः सीतालकताभरणप्रदर्शनम्, ततः श्रीरामेण तद्दर्शनकृतपरिदेवनम्, ततस्तेन रावणवासस्थानादिप्रश्नश्च ।

७ अथ सुग्रीवेण स्वस्य रावणस्थानपरिज्ञानेऽपि रावणं हत्वा सीतामानीय दास्यामीति प्रतिज्ञानम्, ततो रामेण सीतान्वेषणकरणनियोजनम्, ततः पुनर्वालिवधशपथेन सुग्रीवस्य सन्तोषाणं च ।

८ अथ सुग्रीवेण देहादित्यागं कृत्वा भिन्नकार्यं कर्तव्यमिति कथनम्, ततः श्रीरामेण पुनः शपथपूर्वकं वालिवधप्रतिज्ञानम्, ततः सुग्रीवेण स्वीययौवराज्यदारहरणादिकथनम्, ततः श्रीरामेण सुग्रीवस्य वालिना साकं वैरकारणप्रश्नः, ततः सुग्रीवेण वैरकारणकथनारम्भश्च ।

९ अथ सुग्रीवेण पुरा स्वपितृमरणानन्तरं ज्येष्ठतया वालिने मन्त्रिभ्यो राज्येऽभिषेचनम्, ततः कदाचिन्मायाविनामोऽसुरस्य रणाय वाल्याह्वानम्, ततः स्वेन साकं वालिनिर्गमनम्, वालिर्भीतस्य मायाविनः बिलप्रवेशनम्, ततो वालिना बिलद्वारे स्वनिक्षेपपूर्वकबिलान्तःप्रवेशनम्, ततो महतो रक्तप्रवाहस्य दर्शनेनासुरनिर्घोषश्रवणेन च वालिनं मृतं मत्वा बिलद्वारं गण्डशैलेनाच्छाद्य स्वस्य नगरागमनम्, ततो मन्त्रिभिः स्वस्य राज्याभिषेचनम्, असुरं निहत्य नगरं प्रत्यागतस्य वालिनो नम-

सर्गाः ।

विषयाः ।

स्कारादिपूर्वकमज्ञानकृतमिदमिति च सात्त्वनेऽपि प्रसादाकरणं कथितं च ।

१० अथ पुनः सुग्रीवेण कुपितस्य वालिनः बहुशः सात्त्वनेऽपि प्रसादाकरणम्, प्रकृतीरानीय मायावियुद्धे राज्यकाक्षया विले मां हरोधेत्युक्त्वा मां निर्यासितवानिति कथनपूर्वकमभयप्रार्थनम्, ततो रामेण तथैव करिष्यामीति प्रतिज्ञानम्, तच्छ्रवणेन सुग्रीवसन्तोषश्च ।

११ अथ पुनः सुग्रीवेण वालिविक्रमप्रकारोपक्षेपः, ततः कदाचिद्वलिदुन्दुभ्योयुद्धम्, वालिना तं निहत्य खवदुधिरप्रवाहस्य तदीयदेहस्य दूरप्रक्षेपणम्, ततस्तदुधिराविन्दुभिर्मतङ्गाश्रमदूषणम्, क्रुद्धेन मतेङ्गेन वालिनः स्वाश्रमप्रवेशे बधोऽस्त्विति शापप्रदानम्, तदपि वानराणां च तत्प्रवेशे शैलीभवनशापः, तत्रत्यानां सप्तसालानां पूर्वं वालिना बलेन रन्ध्रीकरणप्रदर्शनम्, ततो दुन्दुभिकलेवरस्य एकेन पादेन धनुःशतद्वयदूष्रक्षेपप्रार्थनम्, रामेण पादांगुष्ठेन दुन्दुभिकायस्य शतयोजनपर्यन्तं प्रक्षेपणम्, तावता अतृप्तेन सुग्रीवेण सालभेदनादर्थनम् ।

१२ अथ श्रीरामैकबणेन सप्तसालागिरिसातलानां भेदनम्, ततः सुग्रीवेण वालिवधाय रामेण साकं किष्किन्धासर्मापगमनम्, तदुपकण्ठः रामादीनां वृक्षैरात्मगोपनपूर्वकमवस्थानम्, ततो वालिनः सुग्रीवेण द्वन्द्वयुद्धम्, वालिसुग्रीवयोराकृत्यादिभिरत्यन्तसाहस्येन भेदाज्ञानाद्रामेण तूष्णीमवस्थानम्, तावता सुग्रीवस्य ऋष्यमूकं प्रति पलायनम्, ततो ब्रालिसुग्रीवभेदप्रदर्शनार्थं सुग्रीवकण्ठे लक्ष्मणेन गजपुष्पलताबन्धनम्, ततः पुनः किष्किन्धां प्रति रामादिभिः सह सुग्रीवस्य प्रयाणोपक्रमश्च ।

* श्रीबाल्मीकीयरामायणविषयानुक्रमणिका । *

विषयाः ।

सर्गाः ।

१३ अथ किष्किन्धां प्रति रामादिभिः सह सुग्रीवस्य गमनम् , ततः सुग्रीवेण रामं प्रति सप्तजनानामा-

श्रममाहात्म्यकथनं च ।

१४ अथ किष्किन्धोपकण्ठे रामादीनां वृक्षैरात्मगोपनपूर्वकमवस्थानम् , सुग्रीवेण किष्किन्धाद्वार-

मावृत्य गर्जनं च ।

१५ अथ युद्धाय वालिनिर्गमनम् , तत्र तारया सुग्रीवसहायभूतेन श्रीरामेण साकं विरोधस्तवायुक्तः

अतः सुग्रीवस्य यौवराज्यदानपूर्वकमुपलालनं कूर्वात्यादि हितवचनम् , तारावचनस्य वालिना

अतङ्गीकरणं च ।

१६ अथ ताराश्वासनपूर्वकं निर्गतस्य वालिनः सुग्रीवेण साकं द्वन्द्वयुद्धकरणम् , सुग्रीवबलहानिसमय

एव रामेण बाणेन वालिवक्षसि ताडनम् , तत्क्षणे एव वालिनो भुवि पतनं च ।

१७ अथ भुवि पतितस्य सुसूर्बोवालिनः रामं प्रति बहुशो निंदावचनम् , ततो बहुभाषणक्षेशशुष्कमुखेन

वालिना तूष्णीमवनं च ।

१८ अथ श्रीरामेण भूसौ निषितं वालिनं प्रति धर्मशास्त्रनिरूपणपूर्वकं समाधानवचनम् , तच्छ्रवण-

संज्ञातत्वात्नेन वालिना स्वापराधक्षमापनपूर्वकम् अङ्गदे सुग्रीव इव सप्रेमवर्तनप्रार्थनम् , तदङ्गीकृत्य रामेण

वालिनं प्रति दैवागतेर्निवारताप्रदर्शनेन पुनः सान्त्वनं च ।

१९ अथ रामबाणेन निहतं वालिनं श्रुतव्यास्ताराया अङ्गदेन साकं बालिसमीपगमनम् ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

२० अथ तारायाः प्रलापः ।

२१ अथ हनुमता तारासमाश्वासनम् ।

२२ अथ दैवात् प्राप्तचैतन्येन वालिना सुग्रीवं प्रेक्ष्य पूर्वस्वकृतापकारविस्मरणपूर्वकं तस्मिन्नङ्ग-
दूरक्षणभरसमर्पणम्, स्वस्य मेहेन्द्रदत्ताया दिव्यमालायास्तस्मै प्रदानम्, तदा पुनरङ्गदं प्रति सुग्रीवविषये
वर्तनप्रकारशिक्षणम्, तावद्वालिनः प्राणोत्क्रमणम्, वानराणां परिदेवनं च ।

२३ अथोत्क्रान्तप्राणं वालिनं निरीक्ष्य तारायाः प्रलापः ।

२४ अथ वालिवधेनामितं शोकमुपातां तारां तादृशं चाङ्गदं निरीक्ष्य सुग्रीवेण स्वस्याभिप्रवे-
शाय राघवं प्रत्यनुज्ञाप्राप्त्यर्थम्, सुग्रीवदर्शनजनिततादृशातिना श्रीरामेण तारासमाश्वासनाय वालिस-
मीपगमनम्, तदा तारया अदृष्टपूर्वदिव्यसंहननश्रीरामदर्शनजनितदिव्यज्ञानेन स्तुतिपूर्वकं स्वस्यापि
वधाभ्यर्थनपर्यन्तशोकप्रलापः, ततस्तस्या अङ्गदयौवराज्यदानादिभाविषौख्यनिर्दर्शनपूर्वकं
श्रीरामेण समाश्वासनं च ।

२५ अथ श्रीरामेण वालिसंस्कारनियमनम्, ततः सुग्रीवादिभिर्वालिनः शिबिकारोपणपूर्वकं
नदीपुलिने अग्निदानम्, ततः सुग्रीवाङ्गदादीनां तद्वां स्नानपूर्वकमुदकदानम्, सुग्रीवस्य पश्चाद्वा-
मसमीपगमनं च ।

विषयाः ।

सर्गाः ।

२६ अथ श्रीरामेण वर्षर्तुतया सीतान्वेषणासमयताप्रदर्शनपूर्वकं सुग्रीवस्य राज्याभिषेकनियोजनम्,
अङ्गदस्य यौवराज्याभिषेकनियोजनम्, तथैव तयोरभिषेचनं च ।

२७ अथ श्रीरामेण सलक्ष्मणेन किष्किन्धासमीपवर्तिनः प्रलवणनाम्नः पर्वतस्य कस्यांचिद्गुहायामाषा-
ढादिमासचतुष्टयसमापनम्, ततो रामेणातिरमणीयपर्वततटाकप्रभृत्युद्दीपकवस्तुदर्शनस्मारितसीताविरह-
तया बहुशः शोचनम्, तदा सौमित्रिणा समाश्वासनम् ।

२८ अथ रामेण लक्ष्मणं प्रति विस्तरेण वर्षर्तुवर्णनपूर्वकं स्वस्य राज्याच्छयवनं दारनाशं प्रबलशत्रु-
कत्वं च विचिन्त्यानुशोचनम्, पुनश्च लक्ष्मणेन समाधानम् ।

२९ अथ हनुमान् वर्षाकालेऽतीते भिन्नकार्यं विस्मृतवन्तं सुग्रीवं सम्यक्प्रतिबोध्य तन्मुखेन नीलस्य
पञ्चदशरात्राभ्यन्तर एव सकलसेनासमानयनमज्ञापयत् ।

३० अथ शरदि भ्रातायामपि सीतान्वेषणप्रयत्नाभावमसहमानेन रामेणानुशोचनम्, ततो लक्ष्मणेना-
श्वासनम्, ततः पुनः रामेण शरद्गुणवर्णनपूर्वकं सङ्कलितमासचतुष्टयमतिक्रम्यापि निरुद्यमं सुग्रीवं प्रति
वक्तव्यतया लक्ष्मणं प्रति कथनम्, तच्छ्रुत्वा सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणस्य निग्रहसङ्कल्पश्च ।

३१ अथ लक्ष्मणेन सुग्रीवहननार्थं गमनोद्योगः, तावता श्रीरामेण स्वोक्तभीषकवचनमात्रकथनाय
सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणस्य प्रेषणम्, ततः किष्किन्धासमीपमागतं प्रवृद्धकोपं लक्ष्मणं प्रेक्ष्य सर्वैर्वानरैरङ्गदेन

सर्गाः ।

विषयाः ।

च सुग्रीवसमीपे लक्ष्मणागमनकथनम्, ततस्त्वितिप्रमत्तसुग्रीवप्रबोधने अङ्गदेन प्रक्षप्रभावाख्यमन्त्रिभ्यां सह सुग्रीवसमीपमागत्य मन्त्रिमुखेन लक्ष्मणागमनादिवृत्तान्तज्ञापनं च ।

३२ अथ लक्ष्मणस्य द्वार्यवस्थानं श्रुतवतः सुग्रीवस्य रामकोपं प्रति कारणविचिन्तनाय मन्त्रिनिर्णयजनम्, तावद्धनुमता स्वसङ्केतितकालातिक्रम एव कोपनिमित्तं स्वबोधनार्थमेव लक्ष्मणागमनम्, अतोऽञ्जलिबद्धा लक्ष्मणं प्रसादयित्वा स्वप्रतिज्ञातार्थं निर्वर्तयेति सुग्रीवं प्रति हितोपदेशश्च ।

३३ अथ लक्ष्मणस्य किष्किन्धानगररामणीयिकदर्शनपूर्वकं सुग्रीवान्तःपुरप्रवेशः, तत्र रमणीजननूपुरावश्रवणजनितकोपेन लक्ष्मणेन व्यास्वनकरणम्, तावज्ज्यारवश्रवणपरिचक्रेतेन सुग्रीवेण लक्ष्मणकोपशमनाय प्रथमतस्ताराप्रेषणम्, तथा लक्ष्मणसमीपमागतया लक्ष्मणसान्त्वनपूर्वकं तस्यान्तर्नयेन लक्ष्मणस्य सुग्रीवसमीपगमनं च ।

३४ अथ लक्ष्मणदर्शनेन व्यथितेन्द्रियस्य सुग्रीवस्य ह्यजनेन सहासनादुत्थायावस्थानम्, तावदेव लक्ष्मणेन सङ्केतितकालातिक्रमदोषप्रयुक्तस्य रामवाक्यस्य कथनं च ।

३५ अथ कुपितं लक्ष्मणं प्रति तारासान्त्वनम् ।

३६ अथ तारावाक्येन प्रशान्तकोपं लक्ष्मणं प्रति सुग्रीवेण श्रीरामगुणप्रशंसनम्, तच्छ्रवणसन्तुष्टेन लक्ष्मणेन च सुग्रीवप्रशंसापूर्वकं स्वात्केपरुषवचनस्य क्षमापनं च ।

३७ अथ सुग्रीवेण पूर्वं हनुमन्तं प्रति वानरानयनार्थं दशाहान्यवधीकृत्य पुनर्दूतप्रेषणाज्ञापनम्, तत-

सर्गाः ।

विषयाः ।

स्तथैव हनुमता दूतप्रेषणम्, तैर्वानरानिकेतनेषु गत्वा तेषां त्वरणकरणम्, ततस्तत्तत्स्थानेभ्यः सर्ववानराणां च निर्गमनम्, पूर्वं नीलमुखेन प्रेरितानां दूतानां माहेश्वरयज्ञायतनस्थमासपर्यन्तवृत्तिकरफलादीनामाहरणम्, तत्समर्पणपूर्वकं सर्ववानरगमनवृत्तान्तवक्तृत्वं च ।

१८ अथ दूतानां बहुमानपूर्वकं विसर्जनम्, ततः सुग्रीवस्य लक्ष्मणेन सह शिबिकारोहणपूर्वकं श्रीरामसमीपगमनम्, ततः सुग्रीवं प्रति श्रीरामेण अभिन्ननिरसकभेन्नसंग्रहणादिरूपराजधर्मशिक्षणपूर्वकं सीतार्थिगमोपायचिन्तनाज्ञापनम्, तावत्सुग्रीवेण अनेकेसेनापरिवृत्तवानरयूथपागमनज्ञापनपूर्वकं तदुद्योगप्रदर्शनेन श्रीराममनस्तोषणं च ।

३९ अथ रामेण सुग्रीवश्लाघनम्, ततोऽसङ्ख्येयक्ष्वानरगोलाङ्गूलनिकुरस्वैकार्णवीभवनम्, तत आगतवानरयूथपानां सुग्रीवेण रामसन्निधौ तत्तत्स्वरूपकथनपूर्वकं यथोचितवासस्थानाज्ञापनं च ।

४० अथ सुग्रीवेण श्रीरामसन्निधौ आगतवानराणां कार्यनियोजनप्रार्थनम्, ततो रामेण रावणवासस्थानस्य सीतार्जीवनस्य च ज्ञेयत्वाय सर्वोत्सवपि दिक्षु वानरा मार्गणाय प्रेषयित्वा इति सुग्रीवनियोजनम्, ततः सुग्रीवेण रामलक्ष्मणसन्निधौ विनतं नाम यूथपं प्रति प्रार्थनीं दिशं गत्वा सीतारावणनिलयं चाधिगम्यागच्छेति नियोजनं च ।

४१ अथ सुग्रीवेण हनुमन्नीलजाम्बवत्सुहोत्रक्षरारिशरगुल्मगजगाक्षगवयसुषेणर्षभैन्दुद्विवि-

सर्गाः ।

विषयाः ।

जवगन्धमादनोल्कासुखासङ्गाख्यान् वानरयूथपतीनङ्गदसहितानवेक्ष्य सीता यथा लभ्येत तथा प्रयत्नं कुरुतेति दक्षिणां दिशं प्रति प्रेषणम्, तत्प्रेषणप्रकारश्च ।

४२ अथ पुनः सुग्रीवेण मरीचिपुत्रं तारायाः पितरं स्वश्वशुरं सुषेणं च प्रति पश्चिमदिशं गत्वा सीतां रावणनिलयं च विचित्य निवर्तध्वमिति नियोजनम् ।

४३ अथ पुनः सुग्रीवेण शतबलिनामानं यूथपतिं प्रति उत्तरां दिशं गत्वा तत्र रामपत्नीं रावणनिलयं च विचिनुतेति प्रेषणप्रकारः ।

४४ अथ पुनः सुग्रीवेण सीताधिगमो हनुमतैवेति निश्चित्य हनुमति विशेषतः स्तुतिपुरःसरं सीता-धिगमरूपकार्यभारनिक्षेपपरवचनम्, ततः श्रीरामेण स्वनामाङ्कितान्गुलीयकप्रदानपूर्वकं त्वयैवैतत्कार्यं साधनीयमिति कार्यभारनिक्षेपश्च ।

४५ अथ पुनः स्वकृताज्ञाकरणदाढर्याय सुग्रीवेण सर्वान्वानरान् प्रत्यपि सामान्यतः मया यथोक्तं तथा सर्वैर्विचेतव्यमिति पुनराज्ञाकरणम्, ततो वानराणां प्रयाणसन्नाहं दृष्ट्वा सुग्रीवस्यातिसंतुष्टहृदय-तयावस्थानम्, ततः सर्वैरपि प्रयाणसमये नानाविधबीरवादकरणं च ।

४६ अथ सर्ववानरगमनानन्तरं श्रीरामेण सुग्रीवं प्रति निखिलभूमण्डलवृत्तान्तो भवता कथं विदित इति प्रश्नकरणम्, ततः सुग्रीवेण पूर्वं मायावियुद्धे अज्ञानकृतापराधेन कुपितवात्स्यभिद्रुतमत्पलायनसमये मया सर्वमपि भूमण्डलं दृष्टमिति प्रत्युत्तरकथनं च ।

विषयाः ।

सर्गाः ।

४७ अथ विनतशतबलिसुषेणैः पूर्वोत्तरपश्चिमदिक्प्रेवितैः स्वस्वदिविचयनपूर्वकं मासान्ते समागत्य सीता न दृष्टा हनुमानेव तां द्रक्ष्यतीति सुग्रीवं प्रति कथनम् ।

४८ अथ दक्षिणादिशि प्रेषितेन ताराङ्गदादिसहितेन हनुमता विन्ध्योपान्तशून्यारण्यविचयनपूर्वकं मरुभूमिविचयनम्, तत्र गिरिगह्वरे कंचनासुरं दृष्ट्वा रावणभ्रात्र्याङ्गदेन हननम्, ततस्तदा वासभूमिविचयनपूर्वकं परिश्रमादेकत्र वृक्षमूलेऽवस्थानं च ।

४९ अथ वानरान्प्रत्यङ्गदेन मास्तातिक्रमसुग्रीवोद्ग्रहणदृष्ट्वाद्दीन्यदस्य पुनः सम्यग्विचयनाज्ञापनम्, ततो गन्धमादनेनापि तान्प्रति हितवचनकथनम्, ततो राजनार्जुनादीन् विदित्य मुहूर्तं विश्रम्य पुनरिति स्ततो विचेतुं प्रवृत्तिश्च ।

५० अथ ऋक्षबिले वानराणां स्वयंप्रभयाशनम् ।

५१ अथ स्वयंप्रभया वानरान्प्रति ऋक्षबिलवृत्तान्तकथनम् ।

५२ अथ हनुमताभिगमनहेतुकथनम् ।

५३ अथ बिलादुत्तीर्णानां वानराणां विनयः ।

५४ अथ वानराणामङ्गदस्य च प्रायोपदेशान्नममाञ्जोक्य हनुमता तन्मतमेतदनपूर्वकम् अङ्गदस्य सुग्रीवसमीपगमनाय नियोजनम् ।

५५ अथ हरीणां प्रायोपदेशः ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

५६ अथ वानराणां सम्पातेश्च संवादः ।

५७ अथ सम्पातिप्रश्नस्य अङ्गदेन प्रत्युक्तिकथनम् ।

५८ अथ सम्पातिना सीतास्थानकथनम् ।

५९ अथ जाम्बवता वृष्टेन सम्पातिना स्वपुत्रसुगार्ध्वचनेन रावणकुतं सीतापहरणमवगतमिति कथनम् ।

६० अथ पुनः सम्पातिना अङ्गदं प्रति निशकाराल्यमहर्षिसमीपे स्वपक्षदाहादिवृत्तान्तकथनम् ।

६१ अथ सम्पातिना अङ्गदं प्रति मुनिसमीपे स्वस्य मर्तव्यत्वाभिलाषः कथित इति कथनम् ।

६२ अथ सम्पातिना पुनरङ्गदं प्रति सीतान्वेषकवानराणां तत्स्थानवृत्तान्तकथनेन स्वस्य पक्षलाभः स्यादिति मुनिरवोचदिति कथनम् ।

६३ अथ वानराणां सीतावृत्तान्तकथनेन सम्पातेः पक्षप्ररोहः, ततो वानराणां सीतान्वेषणोद्योगश्च ।

६४ अथ जटायुषः कृतोदकं सम्पातिं स्वस्थानमानीय वानराणां समुद्रतीरगमनम्, ततः समुद्रतरेण कस्य कियती शक्तिरिति अङ्गदेन प्रश्नकरणं च ।

६५ अथ वानराणां स्वस्वशक्तिकथनम् ।

६६ अथ जाम्बवता हनुमत्प्रोत्साहनम् ।

६७ अथ हनुमता समुद्रलङ्घनाय विजृम्भणम् ।

इति किष्किन्धाकाण्डविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

अथ सुन्दरकाण्डविषयानुक्रमणिका ५.

१ अथ हनुमतो महेन्द्रशिखरादाकाशसराणिगमनम्, तं प्रति तस्यर्वतस्थाविद्याधरमहर्षिगणकृतसंस्तुतिः, तस्य मध्येसमुद्रं मेनाकपर्वतदर्शनम्, तस्य पराक्रमपरीक्षणसमुत्सुकदेवगणप्रेषितसुरसाविजयः, ततस्तस्य च्छायाग्राहिर्हिंसिकाप्रमाणम्, ततस्तस्य लङ्काद्वीपप्रवेशश्च ।

२ अथ हनुमतो लङ्काद्वीपर्वतस्थनानातरुगणनदीप्रस्रवणादिदर्शनम्, तस्य निशश्वासलेशं विनैव सागरलङ्घनम्, तस्य लङ्कादर्शनम्, ततो लङ्काप्रवेशोपयिकस्वल्पशरिरपरिमहणम्, तदा लङ्कासमीपोपसर्पणम्, तदानीं चन्द्रोदयश्च ।

३ अथ हनुमतः लङ्काधिदेवतया निरोधनम्, पश्चादेकमुष्टिप्रहारजैरिताङ्गया तथा ब्रह्मादत्तवरप्रकारकथनपूर्वकं हनुमतो लङ्काप्रवेशानुज्ञापनं च ।

४ अथ हनुमतोऽद्वारेण लङ्कानगरशकारलङ्घनपूर्वकलङ्काप्रवेशः, तस्यात्यन्तुतरक्षोगहस्यमण्डलदर्शनपूर्वकं नगरमध्यनिक्षिप्ररावणमूलबलदर्शनं रावणान्तःपुरप्रवेशं च ।

५ अथ हनुमतः वियन्मध्यगतचन्द्रप्रकाशदर्शनेनामोदनम्, ततस्तेन नानाविधराक्षसकुट्टिर्विनीगणदर्शनेऽपि जानक्यदर्शनेन शोचनं च ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

६ अथ हनुमतः रावणाधिष्ठितान्तर्गतदर्शनम् ।

७ अथ हनूमतः रावणान्तर्गतवर्तिगृहगणदर्शनपूर्वकं पुष्पकविमानदर्शनम् ।

८ अथ हनूमतः पुष्पकविमानवर्णनम् ।

९ अथ हनूमतः रावणान्तःपुरदर्शनम्, तत्रत्याहुतभवनगणरामणीयकदर्शनपूर्वकं पुष्पकाधिरोहणम्, ततोऽन्तःपुरशयनानेकदेवदानवादिप्रमदाजनपरिवृतरावणदर्शनपूर्वकं तस्यैश्वर्यदर्शनव्यामुग्धत्वम्, तस्य सीता विषयापराधकरणम्, सद्यः समूलनाशहेतुरिति चिन्तनं च ।

१० अथ हनुमतः रावणोपान्तभागेषु वादनाय मुरजपणवादिवाद्यविशेषान्पाननिद्रापारवश्येनालिङ्ग्य स्वपत्नीनां स्त्रीणां सम्यग्दर्शनम्, तत्रैव पृथक्छयने शयानां दिव्यसौन्दर्ययुक्तां मन्दोदरां वीक्ष्य सीतेति मननं च ।

११ अथ हनुमतः सीतायाः रामविश्लेषे स्वप्राणत्यागपर्यन्तप्रयत्नकरणार्हतां दृश्यमानायाः स्त्रिया-स्तद्विरुद्धसुखसुप्तिमत्त्वादिकं चालोच्यान्येयमिति निश्चयकरणम्, ततो नानास्रगमांससुराधिवसितपानभूमिप्रवेशपूर्वकं तत्रत्यनारीजनशयनकदम्बदर्शनेन, प्रसुप्तपरदारदर्शनेन महानधर्मो जात इति भयप्राप्तिः, ब्रह्मन्तराक्षीमार्गणाशक्यत्वस्वनिर्विकारचित्तत्वर्यालोचनेन पुनस्तन्निवृत्तिः अन्तःपुरमागणप्रयत्नश्च ।

१२ अथ हनुमतः सीताऽदर्शनेन स्वकृतसमुद्रलङ्घनवैश्वर्यचिन्तनम्, ततस्तस्य पुनर्गमनेन जाम्ब-

सर्गः ।

विषयाः ।

वत्प्रमुखप्रायोपवेशचिन्तनम्, पुनरपि धैर्यं कृत्वान्तःपुरप्रदेशविचयनम्, तावतापि सीतादर्श-
नाभावाद्धिषादागमश्च ।

१३ अथ हनुमतः अशोकवनिकाप्राकारारोहणम्, ततोऽनेकविधमार्गणेऽपि सीताया अर्देशनात्
सीतामरणादिचिन्तनम्, सीतामदृष्ट्वा स्वस्य गमने श्रीरामादीनां मरणचिन्तनम्, स्वस्य लङ्कापरिसरे
विषोद्गन्धनाद्युपायैः प्राणत्यागाचिन्तनम्, ततोऽशोकवनिकामात्रमार्गणकर्तव्यशेषनिश्चयः, ततः सीताधिगम-
सिद्धयै निखिलदेवतानमस्कारप्रार्थनं च ।

१४ अथ हनुमतोऽशोकवनिकाप्रवेशः, तत्रत्यनानाविधवृक्षजालनदीवापीक्रीडापर्वतप्रभृतिदर्शनपूर्वकम-
त्यद्भुतशिशपावृक्षदर्शनम्, ततस्तमारुह्य तद्देशरामणीयकं दृष्ट्वा यदि सीतात्र तिष्ठेत्तर्ह्येव सन्ध्याद्यर्थ-
मागच्छेदिति चिन्तनं च ।

१५ अथ हनुमतोऽशोकवनिकामध्यवर्तिहेमस्तम्भप्रासादे शिल्पदर्शनम्, ततो दैवात्तत्र राक्षसीगण-
परिवृतसीतादर्शनम्, ततस्तां मलिनसंवीतत्वादिभिर्लिङ्गैः सीतेयमित्यनुमानपूर्वकं सीतेति निर्णयश्च ।

१६ अथ हनुमान् सीतायाः वाचामगोचरदुर्दशां प्रेक्ष्य स्वयं शाखासृगोऽप्यतीव विललापेति कथा ।

१७ अथ हनुमानेकाक्षिप्रभृती राक्षसीः ताभिः परिवृतां सीतां च सम्यक् प्रेक्ष्य ततः सीतादर्श-
नसंहृष्टः सन् राक्षस्यदर्शनाय शिशपायां गूळोऽवसदिति कथा ।

१८ अथ हनुमानपररात्रप्रबुद्धं सीतादिदृक्ष्या तस्याः समीप आगतं रावणं प्रेक्ष्य शिशपावृक्षस्यायः

सर्गाः ।

विषयाः ।

शाखायामवरुह पत्रपुष्पसंवृतोऽतिष्ठदिति कथा ।

१९ अथ रावणः उपवासशोकध्यानभयादिभिरतीव दीनामवाङ्मनसगोचरदुर्दशापन्नां सीतां प्रेक्ष्य स्वाभिप्रायप्रकटनायोपक्रान्त इति कथा ।

२० अथ रावणः सीतां प्रति स्ववशीकरणाय नानाविधप्रार्थनमकरोदिति कथा ।

२१ अथ सीताया रावणोक्तिप्रत्याख्यानपूर्वकं तस्मै स्वस्याः रामाय समर्पणप्रार्थनम्, तदकृत्वा यत्र कापि गमनेऽपि रामेण विध्वंसनं तव सिद्धमिति सम्यक्कथनं च ।

२२ अथ सीतां प्रति रावणेन मासद्वयानन्तरमपि मद्बचनानङ्गीकरणे त्वां भक्षयिष्यामीति कथनम्, तं प्रति रामानुज्ज्ञाभावाद्दं त्वां न भस्मीकरोमीति प्रतिवचनकथनम्, ततस्तेन तस्याः स्वाधीनकरणाय एकाक्ष्यादिराक्षसीनियोजनपूर्वकमन्तःपुर्गमनं च ।

२३ अथ सीतां प्रति एकजटाप्रभृतिराक्षसीनां सान्त्वपूर्वकं रावणभार्यात्वाङ्गीकरणप्रार्थनम् ।

२४ अथ पुनस्तासां सीतां प्रति रावणाङ्गीकरणनियोजनम्, ततः शिशोपोपान्तगतं सीतां प्रति पुनस्ताभिस्तर्जनेदिपूर्वकं रावणाङ्गीकरणनियोजनम्, ततोऽतीव दैन्येन त्यक्तवैर्या सीतया रोदनकरणं च ।

२५ अथ सीता राक्षसीः प्रति मानुषी राक्षसस्य भार्या भविदुं नार्हतीत्युक्त्वा अशोकशाखामालम्ब्यातीव शोकेन विलपनं कृतवतीति कथा ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

२६ अथ सीता श्रीरामेण स्वानन्वेष्टणे बहूनि कारणान्याशङ्क्य स्वविषये प्रमादहिन्ये स्वभाग्यहीनतामेव कारणं निश्चित्य स्वस्य मरणमेव श्रेय इति निश्चितवनेति कथा ।

२७ अथ त्रिजटाख्यया विभीषणपुत्र्या श्रीरामविजयरावणविनाशसूचकस्वदृष्टस्वप्नाविशेषकथनम्, ततो देव्या वामबाह्वादिस्फुरणशरीरनिमित्तदर्शनञ्च ।

२८ अथ राक्षसीकृततर्जनभर्त्सनादिभिरतीव शोकमनुभवन्त्याः सीतायाः शिशुपासमीपगमनम्, ततस्तच्छाखां गृहीत्वा वेणुयुद्धप्रथनेन प्राणत्यागचिकीर्षणम्, ततः शुभनिमित्तप्रादुर्भावश्च ।

२९ अथ सीता स्ववामाक्षिभुजोरुस्फुरणादिनिमित्तैः शकुनादितिनिमित्तैश्चाचिरात्कान्तागमनवार्ताश्रवणं भविष्यतीति प्रहर्षं लेभ इति कथा ।

३० अथ पूर्वोक्तवृत्तान्तान् साक्षात्कुर्वता हनुमता सीतासमाश्वासनं प्रति प्रथमं रामगुणकीर्तनं कर्तव्यमिति निश्चितमिति कथा ।

३१ अथ हनुमता दशरथगुणप्रशंसापूर्वकश्रीरामगुणप्रशंसनम्, ततस्तस्य वने संभावितमकलवृत्तान्तकथनपूर्वकसुग्रीवमैत्रफिरणकथनम्, तेन नानादिशु वानरप्रेषणकथनम्, वानरप्रशंसापूर्वकं स्वेन समुद्रतारणलङ्काप्रवेशकथनम्, ततः शिशुपातूले सीतादर्शनकथनम्, सीताया तच्छ्रुत्वा शिशुपावृक्षे हनुमतो दर्शनं च ।

विषयाः।

सर्गाः ।

३२ अथ सीता रामवृत्तान्तावेदने स्वप्नत्वादीनारोग्य व्यक्तरूपवानरकर्तृकवचनत्वात्तथात्वं प्रतिविध्य
अनेनोक्तं सत्यमस्त्विति सर्वदेवताप्रार्थनं कृतवतीति कथा ।

३३ अथ शिक्षापवृक्षादवर्तर्णने हनुमता सीतेयमिति जानतापि तां प्रति का त्वमित्यादिप्रश्नकर-
णम्, ततः सीतया आदित आरभ्य वनवासनिमित्तप्रभृति रावणहरणपर्यन्तवृत्तान्तकथनं च ।

३४ अथ हनुमता सीतां प्रति रामलक्ष्मणकुशलकथनम्, तच्छ्रुतवत्या देव्या अनीव सन्तोषणम्,
ततो हनुमता देवीवन्दनाय समीपगमनम्, ततः सीतया अयं रावण इति मत्वा प्रत्याख्यानपूर्वकं
यदि त्वं रामदूतस्तीहि रामगुणान्कथयेति नियोजनम्, ततो हनुमता रामगुणकथनेन देवीं प्रहर्षवतीं
कृत्वा तां प्रति स्ववचने श्रद्धाप्रार्थनं कृतमित्येताः कथाः ।

३५ अथ हनुमता श्रीरामकल्याणगुणकथनपूर्वकं तेन दिव्यमङ्गलविग्रही चह्लकथनम्, तस्य सुग्रीवसख्यकथन-
पूर्वकं नानादिक्षु प्रेषितवानरेषु दक्षिणादिक्रमेण विताङ्गादीनां स्वेषां कालातिक्रमेण प्रायोपवेशकरणप्रभृति स्वेन श-
तयोजनपारीमिति सागरलघनाद्यशोकवानिकाप्रवेशपर्यन्तवृत्तान्तकथनं सीताप्रत्ययोत्पादनमकारित्येताः कथाः ।

३६ अथ हनुमता सीतायै रामदत्ताङ्गुलीयकदानम्, ततो देव्या स्वानानयनकारणप्रश्नकरणम्,
ततो हनुमता श्रीरामस्य सदा सीताशोकपारवश्यनिवेदनम्, ततः स्थानापरिज्ञानमेव अनानयनकार-
णमिति समाश्वासनं च ।

३७ अथ सीतया स्वस्या रावणकृतमासद्वयात्मके जीवितानुग्रहकालनिवेदनम्, ततः स्वपृष्ठमारोप्य

विषयाः ।

सर्गाः ।

रामसन्निधिं नयामीति हनुमता प्रार्थनम्, ततो देव्या रामेणैव रावणविध्वंसनपूर्वकं स्वानयनं कर्तव्यमिति प्रतिवचनदानं च कृतमिति कथा ।

३८ अथ हनुमता देवीं प्रति श्रीरामाय प्रत्यभिज्ञानप्रार्थनम्, ततो देव्या काकासुरवृत्तान्तकथनपूर्वकं चूडामणिप्रदानम् ।

३९ अथ देव्या हनुमन्तं प्रति वानरसैन्यस्य रामलक्ष्मणयोश्च समुद्रलङ्घनं कथमिति प्रश्नकरणम्, ततस्तेन वानराणां सर्वत्राप्रतिहतगमनकथनम्, स्वस्कन्धमारुह्य रामलक्ष्मणयोरगमनपूर्वकं श्रीरामो रावणं हत्वा पुरीं यास्यतीति समाधानं च ।

४० अथ सीतया हनुमद्वचनश्रवणेन सन्तोषजननम्, पुनः कदाचित् श्रीरामेण मृष्टतिलकायाः स्वस्या मनःशिलया तिलकनिर्माणकथनम्, स्वोत्तारणत्वराकरणप्रार्थनपूर्वकं हनुमदमताभ्यनुज्ञानम्, ततो हनुमता स्वकर्तव्यकार्येषु चिन्तनं च ।

४१ अथ हनुमता रावणहृदयपरिज्ञानाय तत्समीपगमनभाषणाद्यपेक्षाचिन्तनम्, तदौपयिकतया अशोकवनिकाविध्वंसनं च ।

४२ अथ रावणेन राक्षसीगणमुखादशोकवनिकाभङ्गदृष्टान्तश्रवणम्, ततस्तेन प्रेषिताक्षीतिसहस्रसङ्ख्याककिङ्कराल्यराक्षसानां हनुमता विध्वंसनम् ।

४३ अथ हनुमता चैत्यप्रासादस्थराक्षसविध्वंसनम् ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

४४ अथ हनुमान् स्वविध्वंसितकिङ्कराख्यराक्षसगवृत्तान्तश्रवणक्रुपितरावणप्रेषितं प्रहस्तपुत्रं जम्बुमान्-
लिनामानमवधीदिति कथा ।

४५ अथ हनुमान् रावणप्रेरितान् सप्तमन्त्रिसुताञ्जघातोति कथा ।

४६ अथ हनुमान् रावणप्रेरितान् विरूराक्षयूराक्षदुर्ग्रस्यसमासकर्णाल्यान् पञ्च सेनानायकान्
प्रमापयामासेति कथा ।

४७ अथ हनुमान् अक्षकुमारमवधीदिति कथा ।

४८ अथ हनुमानिन्द्रजिता ब्रह्मास्त्रेण बद्धः सन् रावणान्तिकं नीत इति कथा ।

४९ अथ हनुमान् रावणं दृष्ट्वा तदीयेतेजोविशेषेणातीव विस्मितोऽभूदिति कथा ।

५० अथ प्रहस्तेन हनुमन्तं प्रति कस्य दूतस्त्वमिति प्रश्नकरणम्, ततो हनुमता रावणं प्रति रामदू-
तोऽहमिति कथनं च ।

५१ अथ हनुमन्ना रावणं प्रति रामवनवासप्रभृति स्वागमनमर्थन्तवृत्तान्तकथनपूर्वकं रामाय मीमा-
समर्पणं दितमित्युत्पादनम्, ततः सीतायाः अग्रदाने रावगग्राणत्रागं दुःप्रकम्पितमुदेगश्च ।

५२ अथ रावणेन हनुमद्वधायाज्ञापनम्, ततो विभीषणेन दूतवधस्य गार्हितताप्रदर्शनपूर्वकं वैरुध्यकरण-
देरेव युक्तनाप्रदर्शनम्, ततो रावणेन तदङ्गीकरणं च ।

५३ अथ राक्षसैः रावणाज्ञया जर्णिपटादिभिर्हनुमत्पुच्छसंवेष्टनैतलसेचनाभिसंयोजनपूर्वकं लङ्कायां

सर्गाः ।

विषयाः ।

सर्वतो नयनम्, ततो राक्षसीभिः सीतायै तद्दृष्टान्तकथनम्, ततो देव्या हनुमतो दाहाभावायान्युपासनम्, ततः प्रदीप्तमापि वालस्थमग्निं पीडामकुर्वन्तं प्रसमीक्ष्य हनुमता सीतारामप्रभावाद्भेः शीतलतेति निश्चयकरणम्, ततोऽतिह्रस्वीभवनाद्विनिर्धूतानिखिलबन्धनतया नगरपरिधनिपातेन निखिलरक्षोवर्गविध्वंसनं च ।

५४ अथ हनुमता स्वलाङ्गूलप्रव्वलदमिता विभीषणगृहमन्तरा रावणगृहभ्रमति समस्तराक्षसगृहभस्मीकरणम् ।

५५ अथ हनुमता जानक्यपि दुग्धेत्यन्तस्तापकरणम्, ततश्चारणवचनैर्जनक्यदाहश्रवणपूर्वकं प्रत्यक्षतः सीतासन्दर्शनम्, ततः प्रतिप्रयाणसङ्कल्पश्च ।

५६ अथ हनुमता स्वचरणनिपीडनेन तत्रत्यमरिष्टाख्यं धरणीधरं धरणीसमताकरणपूर्वकमाकाशसरणिगमनम् ।

५७ अथ पुनर्हनुमता यथागतं समुद्रतरणम्, ततः स्वबाहूरेवेगगर्जनश्रवणसम्मोदितानिखिलवानरेभ्यो दृष्ट्वा सीतेति कथनम्, ततो जाम्बवत्प्रमुलैः समुद्रतरणप्रभृत्युदितसकलधृत्तान्तकथनप्रार्थनं च ।

५८ अथ हनुमता वानरकौतुकफलीकराण्य स्वकृतसमुद्रलङ्घनादिवृत्तान्तस्य विस्तरेण निवेदनम् ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

५९ अथ हनुमता सीतादुर्देशाविचिन्तनजनितत्वरया जाम्बवदाधनुज्ञां कारयित्वा तैः सह पुनर्लङ्कां गत्वा रावणं हत्वा सीतामादाय राघवौ द्रक्ष्याम इति कथनम् ।

६० अथाङ्गदेनापि हनुमन्मतानुसारेण स्वाभिप्रायकथनम्, ततो जाम्बवदादिभिः रामाज्ञानुसारणैव कर्तव्यमिति हनुमदङ्गदयोर्मतनिवर्तनं च ।

६१ अथ हनुमदङ्गदादिभिः श्रीरामसमीपगमनाय प्रतिप्रायणम्, ततो मध्येमार्गे मधुवनगमनम्, ततः सर्वैरङ्गदं प्रति मधुयाचनम्, ततोऽङ्गदेन तथाभ्यनुज्ञानपूर्वकयथेष्टमधुपानम्, ततो वनपालदधिमुख-प्रत्याख्यानं च ।

६२ अथ हनुमदङ्गदाभ्यां पुनर्दत्तावलम्बैर्वानरैर्मधुवनभञ्जनम्, पुनर्दधिमुखेन तेषां निवारणपूर्वकं वनपालैः सहागत्य सुग्रीवचरणयोर्वेन्दनं च ।

६३ अथ दधिमुखेन सुग्रीवायाङ्गदादिभिर्मधुवनभञ्जनवृत्तान्तनिवेदनम्, ततः सुम्रविण अङ्गदादिभिर्मधुवनस्य प्रभन्नत्वात् सीतादर्शनं सिद्धमिति लक्ष्मणाय कथनम्, ततो दधिमुखं प्रति तान् द्रुतमेव प्रेषयेत्युक्तिपूर्वकं मधुवनं प्रति तत्प्रेषणं च ।

६४ अथ पुनर्दधिमुखेन अङ्गदादीन् प्रति सुग्रीवसमीपगमनम्, ततो हनुमता श्रीरामादिवन्दनपूर्वकं दृष्ट्वा सीतेति कथनम्, ततः श्रीरामेण सबहुमानाद्धनुमदवेक्षणं च ।

६५ अथ हनुमता श्रीरामसन्निधौ सीतावृत्तान्तनिवेदनपूर्वकं चूडामणिदानम् ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

६६ अथ मणिदर्शनेन रामविलापः ।

६७ अथ हनुमता विस्तरेण सीतासन्देशकथनम् ।

६८ अथ पुनरपि हनुमता सीताकृतवानरसमुद्रतरणोपायप्रश्नकथनम्, ततस्तेषां समुद्रलङ्घनशक्तिकथनपूर्वकं रामलक्ष्मणौ मष्टृष्टमारूढावेवागमिष्यतः, ततः सर्वथा रामः क्षिप्रमेव रावणं हत्वा त्वां प्राप्य पट्टाभिषिक्तो भविष्यतीति प्रतिकथितमिति रामसन्निधौ विज्ञापनं च ।

इति सुन्दरकाण्डविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

अथ युद्धकाण्डविषयानुक्रमणिका ६.

१ अथ श्रुतसीतावृत्तान्तः श्रीरामः सुग्रीवादीनामुत्साहं वर्धयन् समाहूतसीतावृत्तान्तं हनुमन्तं सर्वस्वदानात्सहस्रशोऽतिशयितेन श्रीमज्जनकराजतनयानुभूतेन निजपरिवर्द्धेण सत्करोति स्मेत्याह ।

२ अथ दुस्तरसागरादिचिन्तया सीतासंश्लेषत्वरया च शोचन्तं श्रीरामं सुग्रीवः समाश्वासयामासेत्यवोचत् ।

३ अथ सुग्रीववचनप्रतिष्ठापितद्वैयेण रामेण हनुमन्तं प्रति संहार्यशत्रुपुरदुर्गस्वरूपादिप्रश्नम्, तस्य हनुमता लङ्कानगरप्राकारदुर्गसेनागुमिपरिवादीन् विविच्य प्रतिपादयता उत्तरदानं चाभ्यधत्त ।

४ अथ श्रुतलङ्कादुर्गगुमिपृच्छान्तेन श्रीरामेण तदानीमेव विजयमुहूर्ते सुग्रीवं प्रति सकलवानर-

सर्गाः ।

विषयाः ।

सेनया सह प्रस्थानाय नियोजनम्, वानरसेनाया मुखपार्श्वद्वयकुक्षिजघनप्रदेशरक्षणाय तदुचितयूथ-
पतिनियोजनम्, ततः श्रीरामाज्ञया निखिलवानरसेनया सह सुग्रीवस्य प्रस्थानम्, रामलक्ष्मणयोर्हनुमन्त-
मङ्गदं चारूढयोः प्रस्थानम्, तदा सञ्जातानि शुभनिमित्तानि सूचयता लक्ष्मणेन श्रीरामं प्रति
हर्षसंबर्धनवचनजातम्, अथ मार्गमध्ये स्थितान् विविधान् वृक्षादीन् भञ्जयतामसङ्ख्यानां वानराणां
गमनकोलाहलम्, एवमहोरात्रं गच्छन्त्या वानरसेनायाः सहाद्रिसमुपतोलनपूर्वकं महार्णवसमीप-
गमनम्, अथ सुग्रीवाज्ञया नीलेन समुद्रतीरे निवेशिताया वानरसेनायाः समुद्रप्रेक्षको-
लाहलश्च ।

५ अथाद्भुततरङ्गमुदङ्गारवमहार्णवमहारङ्गसमीक्षणसमुपजातसीतास्मृतेः श्रीरामस्य शोकवचनजातम्,
लक्ष्मणेन तत्समाधानं चाचक्ष्यौ ।

६ अथ लङ्कायां हनुमत्कुत्रविविधव्यथाबोपितहृदयेन रावणेन मन्त्रिणः प्रति मन्त्रप्रकाराविवेचनपूर्व-
कम् आगमिष्यत्सैन्यरामप्रतिधातोपायरूपविषयप्रदर्शनपूर्वकं च कर्तव्यद्विविचाराय नियोजनं
चादर्शयत् ।

७ अथ विज्ञातरामशरवैभवेन राक्षसैः पूर्वं रावणकृतिदिग्भिजयादिनिदर्शनेन रावणप्रशंसापूर्वक-
मिन्द्रजिन्मात्रेणैव रामजयस्य साध्यताकथनेन निगमनमचीकरोत् ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

८ अथ पुनः प्रहस्तदुर्मुखवञ्चदंष्ट्रानिकुम्भैः प्रत्येकं स्वस्ववीर्यश्लाघापूर्वकमेकैकगमनेनैव रामजयस्य साध्यता राक्षणाय निवेदितेति न्यवेदयत् ।

९ अथ निकुम्भरभससूर्यशत्रुसुमन्त्रयज्ञमहापाशर्वमहेन्द्राभिकेतुरक्षिमकेत्विन्द्रजित्यहस्ताविरूपाक्षवञ्चदंष्ट्रधृष्टाक्षतिकायदुर्मुखां रामजयं लीलासाध्यं मन्यमानान् गृहीतायुधान् प्रस्थितांश्च दृष्ट्वा निखिलपुरुषसारासारविवेकभूषणो विभीषणस्ताम्रिवार्य रावणाय रामजयस्यासाध्यतां परदारनियोजनस्य हेयतां रामस्य निरपराधतां विराधादिबाल्यन्तवीरजननिरसनस्वभावं रामप्रभावं च निवेद्य सीताप्रतिप्रदानस्यावश्यकर्तव्यतां ज्ञापयामासेति ख्यापयामास ।

१० अथ पुनः परस्मिन्नहनि कृतधर्मार्थनिश्चयेन प्रज्ञातार्धमार्गदूषणेन विभीषणेन अग्रजसदनेन गतेन तस्मै सीतानयनप्रभृति लङ्कायां जातानि नानाविधानि दिव्यभौमभौतिकदुर्निमित्तानि सम्यङ्निवेद्य तच्छान्ति-तया रामाय सीताप्रदानकर्तव्यतायां पुनरुपदिष्टायां तदानीं तच्छूबणजातक्रोधेन रावणेन विभीषणो-क्तमार्गस्यायुक्ताप्रदर्शनपूर्वकं तं विस्तृज्यान्तःपुरं प्राविश्यतेत्यदर्शयत् ।

११ अथ परेष्टुर्विभीषणाद्युपदेशजनितचिन्ताव्याकुलहृदयेन रावणेन मन्त्रकरणाय तदुचिता सभा मन्त्रिभिः सह प्राविष्टेत्याह ।

१२ अथ स्वभिमतानुसारेण मन्त्रचिकीर्षु रावणः नगररक्षाविधानपूर्वकं परिषन्मध्ये स्वाभिमतं सीतामप्रदाय रामनिरसनतदुपायचिन्ताकर्तव्यतां च मन्त्रिभ्यः कथयामास, अथ कुम्भकर्णः कुपितः

सर्गाः ।

विषयाः ।

सन् दैवान्त्वं जीवसि यदस्माभिरनालोच्य महावीरेण रामेण वैरमुदपादयः अत इदानीमालोचनाकरणं मुक्तवस्तुसदसिद्धिचारतुल्यम्, अथापि मत्परक्रमेण सर्वं समीकारिव्यामत्यभाणीदित्यवोचत् ।

१३ अथ कुपितं रावणं प्रति महापाश्वेन सीतां बलात्कारेणानुभवेत्युपदेशः, ततो रावणेन पूर्वं पुञ्जि-
कथलाबलात्कारसम्भोगकुपितपितामहशोपेन सीताबलात्कारे शिरःकपालं स्फुटीभविव्यति अतः तथा कर्तुं चिन्तयितुमपि न शक्यमिति प्रत्युत्तरदानम् ।

१४ अथ तत्र पुनर्विभीषणेन श्रीरामस्य सर्वैरपि दुर्जयताप्रतिपादनपूर्वकं सीताया अप्रदाने निखिलराक्षसविनाशो रावणस्य च विनाशः सिद्ध इति प्रतिपादनपूर्वकं च सीतायाः प्रदानस्यैव सर्वराक्ष-
सक्षेमहेतुता प्रतिपादितेति कथा ।

१५ अथेन्द्रजिता विभीषणाधिक्षेपणम्, ततो विभीषणेन तद्गर्त्सनपूर्वकं पुनः सीताप्रदानस्यैव कर्त-
व्यतोपदेशं च ।

१६ अथ परमात्मतमस्य परमहितमुपदिशतो विभीषणस्य रावणेन निर्भर्त्सेनम्, ततो विभीषणेन अप्र-
तीकारदैवसंविधानसंप्राप्तविनश्यदवस्था भवाद्दशाः कथं हितं गृहीयुः अथाप्युच्यते सर्वथा आत्मानं लङ्कां
च रक्षेति प्रत्युत्तरप्रदानं च ।

१७ अथैवमुक्तवतो गदापाणेः साचिवचतुष्टयसहितस्य विभीषणस्य मुहूर्तमात्रेणातिक्रान्तसागरस्य
राघवसमीपागमनम्, अथैनं सायुधं चतुर्भिः सहागच्छन्तं प्रेक्ष्य सुग्रीवेणातीव शङ्कितेनानुचरैः सह

सर्गः ।

विषयाः ।

तद्व्याय प्रयतनम्, तावदाकाशस्थस्यैवं विभीषणस्यादिदुष्टरावणसम्बन्धं तद्विद्वतोपदेशप्रतिक्रियारूपतया तत्कृतमवमानं च पुरस्कृत्य परित्यक्त्याज्यस्य गृहीतग्राह्यस्य परिगृहीतसुग्रीवादिपुरुषकारस्य स्वस्याकिञ्चनस्यानन्यगतिकस्य श्रीराम एव शरणमित्युद्धोषणम्, तच्छ्रुतवता सुग्रीवेण श्रीरामसन्निधौ तच्छरणगतिनिवेदनपूर्वकं तस्य रावणानुजतया सद्य एव वध्यता युक्तेति सनीतिवचनम्, अथ तच्छ्रवणसंश्रुब्धमनसा शरणागतरक्षणादीक्षितेन रघुवीरेणाङ्गदजाम्बवच्छरभैर्नन्दहनुमदादीन् प्रति स्वस्वाभिमतकथनाय नियोजनम्, अथाङ्गदादिभिः शत्रुपक्षादेशकाले समागतोऽयं विभीषणः सर्वथा परीक्षाहं एवेति कथनम्, ततो हनुमता सुग्रीवन्यायेन राज्याभिलाषेणैवायमागतो विभीषणः परिग्राह्य एवेति निगमितमित्यभ्यधत्त ।

१८ अथ श्रीरामेण शरणागतसंरक्षणमेव स्वस्य महाव्रतमिति कथितवता स्वप्नेमकलुषितं सुग्रीवहृदयं स्वकीयस्वशक्त्याप्रदर्शनेन कपोताख्यानकण्डुगथाप्रदर्शनादिभिश्च निष्कल्मसीकृतवता सुग्रीवं प्रति विभीषणानयनाय नियोजनं च ।

१९ अथ विभीषणस्य श्रीरामसमागमः, तदैव श्रीरामनियुक्तेन लक्ष्मणेन विभीषणस्य सर्ववानरमध्ये लङ्काराज्याधिराजतया समुद्रजलेनाभिषेचनम्, अथ सुग्रीवलक्ष्मणाभिमतस्य विभीषणोपदिष्टस्य समुद्रतरणोपायस्य तच्छरणगतिरूपस्य श्रीरामेणाङ्गीकरणं च ।

२० अथ शार्दूलाख्येन चारेण समुद्रतीरमागतं ससैन्यं रघुनन्दनं श्रुतवता रावणेन प्रेषितस्य

सर्गाः ।

विषयाः ।

शुकस्य शुकरूपस्य राक्षसस्य रामसेनावकाशमागतस्य सुग्रीवं प्रति रावणोक्तमेकवचनसमर्पणम्, तावदेव वानरैस्तद्धननाय प्रयतनम्, ततस्तदीयार्तघोषश्रवणद्रुतहृदयेन सद्येन श्रीरामेण तन्मारण-हरणं चाह ।

२१ अथ सागरतीरे त्रिरात्रं दग्धेषु शयितस्य ज्ञानकीदयितस्य तावताप्यप्रत्यक्षं समुद्राध्यक्षं देवमुद्दिश्यातिकोपेन सागरोपरि कालानलकल्पानां वेगेनानल्पानां बाणानां प्रयोगस्तेन सञ्जातसमुद्रक्षोभः; तावलक्ष्मणेन रामकोपानलनिर्वापणाय प्रयत्नश्च ।

२२ अथ तथाप्यनाविर्भूतं प्रभूतमदमुद्रं समुद्रं प्रति श्रीरामेण ब्रह्मास्त्रमन्त्रितस्य नियमयन्त्रितस्य शर-वरस्य धनुषि सन्धानम्, ततः सर्वलोकसंक्षोभणम्, ततः प्रत्यक्षतामागतेनापानिधिना विधिना राममुप-पन्नेन सेतुबन्धनाय नलं नियोजितवता स्वात्मोपरि प्रतिसिद्धितं ब्रह्मास्त्रं कस्मिंश्चिन्मरुदेशे वियोजितव-वान्तर्धानम्, ततो वानरैर्नलमुपधाय नानावृक्षलतागुल्मगण्डैश्चलशिखराशिखरानिकरपरिकरैः पञ्चभि-रहोभिरासुवेलमधिविशालस्य सकललोकक्षेमहेतुः सेतोर्मिर्माणम्, अथ हनुमन्तमङ्गदं चाधिरूढाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सुग्रीवेण निखिलवानरसेनया च सह तेनैव सेतुना सागरतरणम्, सेनायाः सुवेल-प्राप्ते निवेशनम्, तत्तादृशं सेतुबन्धनं निरीक्ष्य विस्मयपरवशैर्नैर्जरातैः श्रीरामसंस्तवश्च ।

२३ एवं रामो नलसेतुना तीर्णमहाणवो महासमरसूचकान् महोत्पातान् दृष्ट्वा चिरप्रार्थिताभीष्टसि-द्धिर्भाविष्यतीति संतुष्टो दृष्टानि निमित्तानि लक्ष्मणायादर्शयदिति वर्णनम् ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

२४ अथात्युन्नतत्रिकूटशिखरिशिखरामुवि विश्वकर्मणा निर्मितां लङ्कां लक्ष्मणाय सम्प्रदर्शयता तद्दर्शनजनितसीतादुर्देशास्मरणकन्दलितसमस्त्वरेण रघुवरेण बलौघस्य शिरःपक्षपुच्छादिरूपेण विभागपूर्वकं सुग्रीवं प्रति रावणचारभूतशुकमोचनाय नियोजनम्, ततो विमुक्तेन शुकेन रावणसमीपं गतेन वानरसेनाया असाध्यतां सागरेण सेतुबन्धनं तन्मार्गेण तीर्णसमुद्रस्य श्रीरामस्य ससैन्यस्य सुवेलोपान्ते निवेशनं च निवेद्य रामाय सीताप्रदानमेव कर्तव्यमिति रावणाय विज्ञापनम्, तावत्परिकुपितेन रावणेन तदधिकेषणं चाह ।

२५ अथ पुना रावणप्रहिताभ्यां शुकसारणाभ्यां वानरसैन्यं प्रविष्टाभ्यां विभीषणेन गृहीत्वा वध्यत्वेन रामसमीपं नीताभ्यां तदा यथार्थवचनप्रतिने श्रीरामेण विभीषणमेव सहायकृत्य सर्ववानरसेनापरिज्ञानपूर्वकं यथेष्टं गमनाय नियुक्ताभ्यां पुनरागताभ्यां रावणाय सङ्ग्रहेण सर्ववृत्तान्तो न्यवेदीति कथा ।

२६ अथ वानरसेनादिदक्षयात्युन्नतं प्रासादमधिरुढाय रावणाय सारणेन वानरयूथपतीनां वीर्यादिकथनपूर्वकमङ्गुल्या निर्दिश्य तत्तत्प्रदर्शनम् ।

२७ अथ पुना रावणाय सारणेन वक्तेभ्योऽप्युत्कृष्टाः प्रधानयूथपतयः प्रदर्शिताः ।

२८ अथ शुकेन रावणाय सारणानुक्तानां प्रदर्शनम् ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

- २९ अथ रावणेन शुक्रसारणधिक्कारपूर्वकं शार्दूलादीनां चाराणां पुनः प्रेषणम्, तैर्वानरसेनां गतैर्विज्ञातरामागमनवृत्तान्तैः कथञ्चिदद्यालुना श्रीरामेण मोचितैः पुनर्लङ्कां प्रतिगमनं च ।
- ३० अथ रावणाय शार्दूलादिभिः सुवेलोपान्तमागतः ससैन्यः श्रीरामो जगद् इति जगाद् ।
- ३१ अथ रावणो मायाविना विद्युज्जिह्वेन छिन्नं रामशिरः सस्यं धनुः सीतोश्रितचूडामणिं च मायया निर्माय तत्सर्वं सीतायै दर्शयित्वा तां मोहयामासेति कथनम् ।
- ३२ अथ तत्सर्वं दृष्ट्वा भर्तारं रामं सृतं मन्यमानया सीतया प्रालप्यतेति कथा ।
- ३३ अथ विभीषणभार्या सीतां समाश्रासयति स्मेत्याह ।
- ३४ अथ सरम्भया रावणाशयपरिज्ञानमुपपादयामास ।
- ३५ अथ रावणस्य माल्यवता सीतामोक्षणकर्तव्यतोपदिष्टेति कथनम् ।
- ३६ अथ रावणेन लङ्कगुप्तिकरणं न्यदर्शितम् ।
- ३७ अथ रामेण स्वसेनागुप्तिकरणमभ्यधायि ।
- ३८ अथ श्रीरामस्य लङ्कादर्शनार्थं सुवेलारोहणम् ।
- ३९ अथ लङ्कादर्शनम् ।
- ४० अथ सुग्रीवरावणयोर्द्वन्द्वयुद्धकथनम् ।
- ४१ अथ द्वन्द्वयुद्धे रावणं निर्जित्य पुनरांगतेन सुग्रीवेण रामस्य समागमः, ततो रामेणासङ्कयेयहरि-

सर्गाः ।

विषयाः ।

राक्षसध्वंससूचकनिमित्तकथनपूर्वकं रावणसकाशं प्रत्यङ्गदस्य दूततया प्रेषणम्, तस्य पुनरागमनम्, ततो रामेण निखिलवानरसेनासहितेन लङ्कानिरोधनं च ।

४२ अथ सीतादुर्देशाविचिन्तनाविद्रुतहृदयेन श्रीरामेण प्रोत्साहितानां वानराणां राक्षसानां च परस्परं युद्धारम्भकथनम् ।

४३ अथ वानराणां राक्षसानां च द्वन्द्वयुद्धप्रकारवर्णनम् ।

४४ अथ तेषां रात्रियुद्धप्रवृत्तिः, तदाङ्गदेनेन्द्रजितः पराजयश्च । अथ पराजयविवृद्धकोप इन्द्रजित्ना-
गपाशेन रामलक्ष्मणौ निर्बहुसुपचक्रामेत्याह ।

४५ अथ तेनेन्द्रजिता नागपाशेन रामलक्ष्मणौ बद्धावित्याह ।

४६ अथ नागपाशबद्धयो रामलक्ष्मणयोः समीपे सुग्रीवविभीषणादीनां गमनम्, तदवस्थरामलक्ष्मण-
दर्शनेन तेषां विषादः, विभीषणेन मायासाच्चित्येनेन्द्रजित्दर्शनम्, अथेन्द्रजिता स्वप्रशंसापूर्वकं निखिलयूथ-
पताडनम्, अथ तदवस्थरामलक्ष्मणदर्शनजनितमहाभयस्य सुग्रीवस्य विभीषणेन रामलक्ष्मणमुखप्रसा-
दादिप्रदर्शनेन तयोर्जीवनसिद्धिं प्रदर्शयता समाश्वासनपूर्वकं वानरसेनासंस्तम्भनम्, इन्द्रजिता
नगरगतेन स्वपित्रे रामलक्ष्मणबन्धनकथनं च ।

४७ अथ रावणाज्ञया पुष्पकमारोपितायै रणभूमिं च नीतायै सीतायै राक्षसीभिर्वीरशयनस्थयो
रामलक्ष्मणयोः प्रदर्शनम् ।

* श्रीवाल्मीकीयरामायणविषयानुक्रमणिका । *

विषयाः ।

सर्गाः ।

४८ अथ तद्वरधयो रामलक्ष्मणयोर्दर्शनेन सीतया विविधं ग्राह्यतेति कथनम् ।

४९, अथ दृढसत्त्वतया प्रवुद्धेन रामेण लक्ष्मणं प्रत्यनुशोचनम्, सुग्रीवस्य सबलस्य कृतोपकारांशश्चाघनपूर्वकं किष्किन्धां प्रति गमनानुज्ञानम्, अत्रान्तरे वानरसेनां सर्वतः पर्यवस्थापितवतो विभीषणस्य रामसकाशं प्रत्यागमनम्, तदानीमागच्छन्तं विभीषणमिन्द्रजितं मन्यमानैर्वानरैः पलायनं च ।

५० अथागतेन विभीषणेन रामलक्ष्मणयोस्तादृशीं दशां दृष्टवता बहुशोऽनुशोचनम्, तस्य सुग्रीवेण समाश्वासनम्, अथ पुनः सुग्रीवेण सुपेणं प्रति रामलक्ष्मणयोः किष्किन्धानयनाय नियोजनम्, तेन च क्षीरोदसागरस्थितमहौषध्यामयनाय वानराः प्रेषितव्या इति कथनम्, तत्समये गरुडमत आगमनम्, नागपाशविमोचनम्, अथ प्रवुद्धयोः रामलक्ष्मणयोः स्वसख्यसूचनकुशलप्रश्नपूर्वकं गरुडमतो गमनम्, अथ रामलक्ष्मणनिरूपद्रवोत्थानदर्शनप्रवृद्धानन्दैर्वानरैः सिंहनादकरणं च ।

५१ अथ निशीथे वानरसेनागर्जनजनितसंशयेन रावणेन द्वैतविज्ञातराममृत्तान्तेन धूम्राक्षो युद्धाय प्रेषितो नगरान् सह चतुरङ्गबलेन निर्गत्य रामपालितां वानरसेनां ददर्शेति वर्णनम् ।

५२ अथ लङ्कायाः पश्चिमद्वारेण निर्गतस्य ससैन्यस्य धूम्राक्षस्य तद्वारस्थितेन हनुमता वधः ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

५३ अथ श्रुतधूम्राक्षवेधेन रावणेन वज्रदंष्ट्रस्य प्रेषणम्, तस्य दक्षिणद्वारे निर्गमनम्, तसैन्यस्य तद्वारस्थाङ्गद्वेसेनया सह युद्धम्, ततोऽतिकुपितेनाङ्गदेन राक्षसेनाविध्वंसनं च ।

५४ अथाङ्गदेन वज्रदंष्ट्रः प्रमापित इति कथा ।

५५ अथ रावणप्रेषितस्याकम्पनस्य लङ्कायाः पश्चिमद्वारान्निर्गतस्य सैन्यस्य तद्वारस्थहनुमत्सेनया सह संयुगं प्रावर्ततेति वर्णनम् ।

५६ अथ हनुमता अकम्पनः प्रमापित इति कथनम् ।

५७ अथ रावणप्रेषितस्तत्सेनापतिः प्रहस्तो नाम राक्षसप्रवरिभिर्भागबलसंवृतो युद्धाय प्रातिष्ठदित्याह ।

५८ अथ पूर्वद्वारेण निर्गतस्य प्रहस्तस्य तद्वाररक्षिणा वानरसेनानायकेन नीलेन कृतस्य वधस्य वर्णनम् ।

५९ अथ स्वयमेव लङ्काया उत्तरद्वारान्निर्गतस्य क्रमेण प्रभृतिखिलवानरयूथपञ्चालस्य अमोघशक्त्याभिहतलक्ष्मणस्य सर्वान्वयतिक्रम्य स्वाभिमुखमागतस्य निखिलदेवदानवदर्पघ्नस्य रावणस्य किरीटराजः श्रीमता राजराजेन रघुवीरेण प्रामथ्यतेति कथा ।

६० अथ रामबाणवेगान् स्मारंस्मारमतीव बिभ्यता रावणेन कुम्भकर्णो रामं जेष्यतीति प्रत्याशा-

सर्गाः ।

विषयाः ।

युक्तेन राक्षसान् प्रति तत्प्रबोधनाज्ञापनम्, ततस्तैर्महाप्रयत्नेन कुम्भकर्णप्रबोधनम्, प्रबुद्धेन च तेन रावणसमीपं प्रति प्रस्थानं च ।

६१ अथात्मगेहाद्रावणभवनं प्रति गच्छन्तमतिप्रमाणशरीरं कुम्भकर्णं दृष्टवता रामेण कृतं विभीषणं प्रति कोऽयमिति प्रश्नः, विभीषणेन दत्तं कुम्भकर्णविषयमुत्तरं च ।

६२ अथ रावणभवनमुपागतं कुम्भकर्णं प्रति रावणेन सान्त्वपूर्वकं साम्प्रतिकरामोपद्रवस्य दुर्निवारस्य प्रदर्शनपूर्वकं तदुद्धरणाय प्रार्थनम् ।

६३ अथ कुम्भकर्णेन रावणं प्रति विभीषणस्य मम चाभिमतं सीताप्रदानमार्गं तिरस्कृतवता त्वया महाननर्थः सम्पादित इत्युपालम्भः, ततो रुष्टं रावणं प्रति पुनस्तदानुकूलेन प्रतिपक्षप्रति-
क्षेपप्रतिज्ञानं च ।

६४ अथ मन्त्रिकृतानयपक्षमसहमानो महोदरः कुम्भकर्णं निर्भर्त्सयदित्याह ।

६५ अथ युद्धाच्च कुम्भकर्णनिर्याणमदर्शयत् ।

६६ अथ कुम्भकर्णस्य वानरैः सह युद्धप्रवृत्तिः, तद्बलाभिहतानामतिभीतानां वानराणां पलायनम्, अङ्गदेन तेषां निर्वर्तनं च ।

६७ अथाङ्गदवचनप्रतिपन्नैर्याणां वानरयूथपानां युद्धायावस्थानम्, क्रमेण तेषां कुम्भकर्णेन पराजयः, ततोऽङ्गदस्य कुम्भकर्णेन पराजयः, पश्चात्सुग्रीवस्य कुम्भकर्णेन सह युद्धम्, तदा शैलशृङ्गा-

सर्गाः ।

विषयाः ।

भिहतस्य भूमौ पतितस्य सुग्रीवस्य विसंज्ञस्य कुम्भकर्णेन ग्रहणम्, अथ सुग्रीवं दोर्भ्यो गृहीत्वा कुम्भकर्णे प्रयाति लङ्काराजवीर्यकृतशैत्योपचारलब्धसंज्ञेन सुग्रीवेण तदुत्सङ्गादुत्पत्य दर्शनेः कुम्भकर्णकर्णनासादिकमाहतवता पुनर्वानरानीकसमागमनम्, अथ कर्णनासादिच्छेदजातलज्जाकोपेन निरगलविनिर्गलद्रुधिरधारासेकसमुपजातहृदयमोहपरिलुलितस्वपरविभागतया वानरानिव राक्षसांश्च भक्षयता अतिपतितसौमित्रिणा स्वाभिमुखमागतेन कुम्भकर्णेन सह रामस्य युद्धम्, अथातिरौद्रवीर्य-त्सकुम्भकर्णदर्शनजिहासासङ्कुचिततद्युद्धलीलारमेन श्रीरामेण क्रमेण तद्गुह्यं तदूरुद्धं च निकृत्तवता तदास्यं चासङ्ख्यैः शरैः पूरितवता दिव्येन बाणवर्षेण सकुण्डलस्य तच्छिरसो हरणं च ।

६८ अथ कुम्भकर्णं हतं श्रुतवता रावणेन बहुविधं प्रलप्यतेति कथा ।

६९-७० अथ रावणेन महोदरमहापार्श्वार्थ्यां साकं प्रेषितानां तत्कुमाराणां नरान्तकदेवान्तक-त्रिशिरोऽतिकायानां चतुर्णां युद्धायागमनम्, तेषु प्रथमतो नरान्तकस्यातिजवनतुरगारूढस्य स्वकरालङ्कार-भूतप्रासविशेषविध्वस्तसप्तशतवानरयूथस्य तद्भयविद्रवद्वानरसेनासन्दर्शनसमुपजातकोपमुग्रीवप्रेषितेना-ङ्गदलसद्ग्राहनाङ्गदैकमुष्टिप्रहारविध्वस्तनरान्तकवाहनवाजिनां मुष्टधन्तरेण निषेवणम् । अथाङ्गदस्य नरान्तकवधकुपितैर्देवान्तकत्रिशिरोमहोदरैस्त्रिभिः सह तुमुलं युद्धं समीप्य तत्साहाय्यागतयोर्नील-हनुमतोर्मध्ये हनुमता मुष्टिप्रहारेण देवान्तकप्रमाणम्, अथ नीलेन वृक्षप्रहारेण महोदरहननम्, अथ हनुमन्निशिरसोर्युद्धम्, तत्र हनुमता स्वहस्ततलाब्धेन विसंज्ञस्य पतितस्य त्रिशिरसो हस्ताद्-

सर्गाः ।

विषयाः ।

गृहितेनासिना तच्छिरस्त्रितयकर्तनम्, अथ महापार्श्वस्य ऋषभाख्यस्य वानरयूथस्य चायोधनप्रवृत्तिं तत्रर्षभेण वानरर्षभेण महापार्श्वहस्ताद्रदां गृहीत्वा तथैव तद्वधं चाभ्यधत्त ।

७१ अथातिकायस्य युद्धप्रवृत्तिः, अथ तदीयवैलक्ष्ण्यदर्शनेन तत्स्वरूपजिज्ञासया रामेण विभीषणं प्रति प्रव्रतः, ततो विभीषणेनायं रावणाद्वान्यमालिन्या जातोऽतिकायनमा महारथो ब्रह्मादत्तवर इत्युत्तरकथनम्, अथातिकायेन स्वाभिमुखागतयूथपजातविध्वंसनपूर्वकं रामान्तिकमागतेन युद्धभीषणम्, अथ सौमित्रेस्तस्य च शस्त्रास्त्रवृन्दैरायोधनम्, अथावध्यकवचस्य तस्य ब्रह्माखेणैव हन्तव्यतां वायुमुखाच्छ्रुतवता लक्ष्मणेन ब्रह्माखेणतिकायसंहरणं च ।

७२ अथ रावणेन श्रुतातिकायवधादिवृत्तान्तेन स्वप्रेषितानां सर्वेषामपि राक्षसप्रवीरानामपुनर्निर्वृत्या रामपराक्रमः सर्वलोकतिशायीति विचिन्त्य भृत्यानां सर्वसमयेष्वप्रमादेन नगररक्षणविधानाज्ञापनम्, पुनः पुत्रव्यसनेनान्तर्गृहप्रवेशञ्चाह ।

७३ अथातिकायादिपुत्रव्यसनिनं रावणं समाधास्य अभिचारिकं हुत्वा प्रयातेनेन्द्रजिता ब्रह्माखेण रामलक्ष्मणपर्यन्तानां सर्वेषामपि वानरयूथपानां मूर्च्छादिपर्यवसायिग्रहरणव्रणनम् ।

७४ अथ हनुमता जाम्बवदुपदिष्टक्रमेण हिमवत्पार्श्ववत्योर्षधिपर्वतानयनम्, तादृशदिव्यौषधिगन्धान् ब्राणमात्रेण सर्वेषां वानराणां रामलक्ष्मणयोश्च सुप्रबोधन्यायेन विशल्यतयोत्थानं च ।

७५ अथ तदानभिं वै रात्रौ प्रथमयोमे सुग्रीवसमादिष्टैर्वानरयूथैरुल्काहस्तैर्लङ्काप्राकारमुत्फुल्लयन्तः ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

प्रविष्टैलङ्कादहनम्, ततः कुपितेन रावणेन कुम्भनिकुम्भयोः कुम्भकर्णसुतयोर्यूपाक्षशोणिताक्ष-
प्रजङ्घकम्पनसहितयोः प्रेषणम्, अथ तैः सह राक्षससेनानिर्गमनम्, अथ वानरराक्षससेनयो-
स्तुमुलं युद्धं च ।

७६ अथ कम्पनप्रजङ्घयोरङ्गदेन प्रमाणम्, शोणिताक्षस्य द्विविदेन, मैन्देन यूपाक्षस्य च प्रध्वं-
सनम्, अथाङ्गदमैन्दद्विविदानां जाम्बवत्सुषेणवेगदर्शनां च कुम्भेन पराजितानां साहाय्यागतेन
सुग्रीवेण कुम्भस्य निस्तर्हणं च ।

७७ अथ निकुम्भस्य हनुमत्तश्चायोधनप्रवृत्तिम्, तत्र हनुमता निकुम्भस्य वधं चाह ।

७८ अथ रावणाज्ञया खरपुत्रो मकराक्षः ससैन्यो युद्धाय निरागच्छदिति कथा ।

७९ अथ मकराक्षः खरपुत्रः खरमारं मारितो रामेणेति कथा ।

८० अथ रावणप्रेरितो रावणिः कृताभिचारिकदोषः पुनरेत्य रामलक्ष्मणौ सर्वौश्च वानराना-
काशेऽन्तर्हितः शरशतैरर्पयति स्म, ततश्च तदौष्ठ्यमसहमानेन लक्ष्मणेनाखिलराक्षसविध्वंसनाय
ब्रह्मास्त्रप्रयोगमनुजिज्ञासितो रामो निरपराधनिखिलराक्षससंहारादनुजं निवर्त्य रावणिमारणोपायमेवा-
चिन्तयदित्याह ।

८१ अथातिकुपितरामलक्ष्मणभयात्त्यक्तयुक्तयुद्धरङ्गेण पुरीं प्रविश्य निकुम्भलायां दुर्जयास्त्रबलाभाय
होतुकामेन तावत्पर्यन्तं रामलक्ष्मणयोर्युद्धोद्योगं मन्दीकर्तुं काञ्चनमायामारिप्समाणेन रामलक्ष्मणयोरति-

सर्गाः ।

विषयाः ।

कुपितत्वेन दुरासदत्वात् सीतास्वरूपज्ञस्यान्यथाभावादनुमते मायादृशयितुं पश्चिमद्वारेण निगतेनेन्द्र-
जिता तत्र हनुमद्विवानरयूथपसन्निधौ मायासीता छिद्यतेति कथा ।

८२ अथेन्द्रजित्कोलाहलदर्शनात् प्रतिनिवृत्तान् प्रतिनिवृत्तान् यूथपान् समाश्रम्य तैः सह पुनराश्वससेनां विद्राव्य
सीताविपत्तिभिन्द्रजिता कृतां रामाय विज्ञापयितुं ससैन्येन हनुमता प्रास्थीयतेति वर्णनम् ।

८३ अथ हनुमन्मुखादिन्द्रजिता कृतां सीताविपत्तिं श्रुत्वा महान्तं शोकमापन्नस्य रामस्य
लक्ष्मणेनाश्वासनम् ।

८४ अथागतेन विभीषणेन रामस्येन्द्रजित्प्रयुक्तमोहनव्यापारतत्त्वमुपदिशता तद्वधाय लक्ष्मणप्रेषण-
प्रार्थनम् ।

८५ पुनः सम्यग्विभीषणवाक्यसमागतधैर्येण रामेण विभीषणहनुमदङ्गाम्बवत्सुखारक्षोवर्लीमुखसं-
वृतौ लक्ष्मण इन्द्रजिद्वधाय निकुम्भिलां प्रापेत्याह ।

८६ अथ विभीषणसन्दर्शितौ निकुम्भिलायाः परितः स्थापितौ राक्षससेनां लक्ष्मणहनुमदादिभिर्विध्वं-
सितौ श्रुत्वा वीहिर्निगतेन असमामाभिचारिकहोमकर्मणेन्द्रजिता सह हनुमतो युद्धप्रवृत्तिः, तदा विभीष-
णेन लक्ष्मणं प्रतीन्द्रजितौ विध्वंसनाय विज्ञापनं च ।

८७ अथ विभीषणेन इन्द्रजिद्वोमस्थानभूतं निकुम्भिलाम्थन्यग्रोधमूलसमीपं लक्ष्मणं नीतवता लक्ष्म-

सर्गाः ।

विषयाः ।

णाय तत्रत्यमिन्द्रजिह्वोसस्थानं प्रदृश्यं तत्प्रवेशात् पूर्वमेव स जेतव्य इति विज्ञापनम्, तदा स्वसर्भोद्धाटनं कुर्वाणं विभीषणं दृष्ट्वातिकुपितेनेन्द्रजिता विभीषणनिन्दनम्, तस्य विभीषणेन प्रयुक्तिरुक्तनञ्च ।

८८ अथ लक्ष्मणेन्द्रजितोरन्योन्यवीरवादपूर्वकं केवलशरैः परस्परं विव्यधनं विवृतम् ।

८९ अथ लक्ष्मणेन्द्रजितोः परस्परं शरसहस्रविधस्तकचयोर्महान् सन्प्रहारप्रकाशः ।

९० अथ विभीषणेन वानराणामिन्द्रजित्सारथिविध्वंसनम्, ततो लक्ष्मणेन्द्रजितोर्महति चलति सन्प्रहारे लक्ष्मणेनेन्द्रजित्सारथिविध्वंसनम्, तदा प्रमाथिशरभरभसगन्धमादनैरिन्द्रजिद्रथाश्वानां रथेन सह विध्वंसनं च ।

९१ अथेन्द्रजिता अन्यं रथमास्थितेन सह तदीयरथन्तरानयनलाघवातिशयविस्मितानां लक्ष्मणविभीषणादीनां पुनर्युद्धे लक्ष्मणेनेन्द्रजित्सारथिहननम्, विभीषणेन तद्रथहयविध्वंसनम्, ततः पदातिना तेन विभीषणाय प्रयुक्तयोः शक्तिशरवरयोर्लक्ष्मणेन विदलनम्, अथोभयोर्वोरुणाद्यस्त्रप्रयोगवारणकुशलविस्मापितान् खिलवैमानिकयोर्महति सन्प्रहारे महानुभावेन रामानुजेन दिव्यबाणेन तत्ताटशस्येन्द्रजितः प्रमापणं च ।

९२ अथ विभीषणहनुमज्जाम्बवदादिभिः सह लक्ष्मणस्य श्रीरामसर्भीपागमनाभिवादेनेन्द्रजिद्वधकथनानि, ततः परमानुद्भरितेन श्रीरामेण लक्ष्मणं गाढं निपीडय मूर्ख्युपात्राय पुनःपुनः संप्रेमवीक्षणपूर्वकं तस्य विभीषणादीनां च स्लाघनम्, ततो रामनियुक्तसुषेणचिकित्साविशेषगतवेदनैर्लक्ष्मणादिभिः सर्वैरिष्टजनैः सह श्रीरामस्य प्रहर्षलाभश्च ।

सर्गः ।

विषयाः ।

९३ श्रुतेन्द्रजिद्वेधेन रावणेन बहुशो विलापानन्तरं सर्वैराक्षसनिधनमूलकारणमित्यमेव किल अत इमां वधिष्यामीति सीतावधाय सासिनाशोकवनिकागमनम्, तावत्पुपाश्वोऽख्यमन्त्रिप्रवरसूक्त्युपशान्त-
कोपानलेन पुनर्गृहं प्रत्यागमनं चाचख्यौ ।

९४ अथ रावणप्रवितस्य एकोनत्रिंशलक्षाधिकसप्तकोटिसङ्ख्यासङ्ख्यातर्थविंशतिसहस्राधिकद्वादशलक्षो-
त्तरत्रयोदशकोटिसङ्ख्यासङ्ख्यातकुञ्जरपट्टिसहस्राधिकविंशतिलक्षोत्तरदशकोटिसङ्ख्यासङ्ख्यातसाराह-
तुरगाशीतिलक्षोत्तरपञ्चचत्वारिंशत्कोटयधिकशतकोटिसङ्ख्यासङ्ख्यातपदाति युक्तस्य महतो मूलबलस्य
रामेणाप्रतिमशौर्यारामेण कृतं विध्वंसनं विवृतवान् ।

९५ अथ रावणापनयमूलकं सर्वैराक्षससङ्घविनाशमधिकृत्य राक्षसीभिर्व्यलयतेत्यमुमर्थमाख्यापि-
तवान् ।

९६ अथ कर्णारुन्दुद्रराक्षसीजनविलापसन्धुक्षितकोपानलेन महाबलेन रावणेन महोदरमहापाश्वविरू-
पाक्षख्यमन्त्रित्रयसाहितेन ससैन्येन युद्धायोत्तरद्वारतो निर्गमनम्, तदा रावणनिधनशसिनामुत्पातानामा-
विर्भावः, ततस्तानचित्त्य युद्धभूमिं गतेन रावणेन हरिसैन्यकदनं च ।

९७ अथ रावणमन्त्रिविरूपाक्षो विशोभितवानरबलो महाबलेन विपुलग्रीवेण सुग्रीवेण वैवस्वतनगर-
वास्तव्यतां नीत इत्याह ।

९८ अथ रावणमन्त्री महोदरस्तेनैव नानराजेन महासिनाधिगलं कदलीलावं व्यलावीति कथा ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

९९ अथ रावणमन्त्री महापाद्वर्षो रुचिराङ्गदेनाङ्गदेन मुष्टिना निष्पिष्टदेहो नष्टप्राणोऽभवदिति कथा ।

१०० अथ रामरावणयोः प्रथमतः साधारणैः शरैरन्योन्ययुद्धकरणम्, ततोऽर्बुद्वे सुराखं रामेण पावकाखेण न्यहन्यतेत्याह ।

१०१ अथ रामेण रावणास्त्राणि निहत्य किञ्चिद्विश्राम्यति लक्ष्मणेन विभीषणसहितेन साश्वं ससारथिं रावणरथं विध्वंसितवता तत्कोपेन विभीषणोपरि रावणप्रयुक्तायाः शक्तेश्च च्छेदनम्, अथातिक्रुपितेन रावणेन मयनिर्मितममोघां शक्तिं विभीषणाय प्रयोक्ष्यमाणां दृष्ट्वा लक्ष्मणेन बाणवर्षे रावणस्तम्भिकरणम्, तत्कोपेन रावणप्रयुक्तया तथैव शक्त्याभिहतस्य लक्ष्मणस्य पतनम्, तदानीमातिधैर्येण रामेण हनुमदादीन् लक्ष्मणक्षणायादिरयामितैर्बाणवर्षैर्दशकण्ठविद्रावणं च ।

१०२ अथ रामशोकप्रलापं लक्ष्मणजीवलक्ष्मणवचनैः संशमयता सुषेणेन प्रहितस्य हनुमतः ओषधिपर्वतानयनम्, सुषेणे नौषध्या लक्ष्मणस्य नस्यप्रदानम्, तेन विशल्यतया लक्ष्मणमुत्थितं दृष्टवतो रामस्यनन्दावाप्तिश्च ।

१०३ अथ देवेन्द्रप्रेषितं दिव्यं रथमारूढस्य रामस्य पूर्वं लक्ष्मणविभीषणमथितं रथं विसृज्यान्यं रथमारूढस्य रावणस्य च युद्धप्रवृत्तिः, तदा महत्यक्षसंयुगे रावणेन मातलिमशवांश्च ताडितान् दृष्ट्वा रामस्य

सर्गः ।

विषयः ।

महाक्रोधागमश्च, रामो रावणेन प्रयुक्तं वज्रसारं महच्छूलमिन्द्रेषितया मातलिदत्तया शक्त्या विनिर्भेद्य रावणरथाश्वान् रावणं च बाणगणैर्विभेदेति कथा ।

१०४ अथ पुना रावणेनानेकसहस्रबाणै रामार्दनम्, रामेण च तावता शरजालेन रावणशरान् वारितवता रावणं प्रति निर्भर्त्सननिन्दनपूर्वकं बहुभिर्बाणैर्वैस्तत्ताडनम्, तेन रावणविकृष्टं निरीक्ष्य सूतेन तदीयरथरान्यान्यत्रापनयनं चाह ।

१०५ अथ निवृत्तचित्तमोहेन रावणेन रथापनयनपरिकुपितेन सूतनिर्भर्त्सनम्, ततस्तेन रावणसान्त्वपूर्वकं पुनस्तन्त्रियोगेन रथस्य युद्धभूमावानयनं च ।

१०६ अथ रावणरथागमलब्धावसरेणागस्त्येन महर्षिणोपदिष्टेनादित्यहृदयाख्येन स्तोत्रविशेषेण स्तुवन्तं रामं प्रति सहस्रांशोः रावणवचानुग्रहवर्णनम् ।

१०७ रावणसारथिना रणभुवि स्थानयनम्, रामरथस्य च शत्रुरथं प्रति मातल्लिना प्रतिनयनम्, ततः पुनर्यथापुरं रामरावणयोः सम्प्रहारः, तदानीं रावणमरणसूचकानां दारुणानामुत्पातानां रामविजयसूचकानां सौम्यशुभनिमित्तानां चाविर्भावः, तादृशनिमित्तदर्शनेन गधुनन्दनस्य परमानन्दलभश्च ।

१०८ अथ पुना रामरावणयोर्महाक्लृयुद्धप्रवृत्तिः, तदा रावणेन रामरथध्वजच्छेदाय शरप्रयोगः, तस्य शरस्य रामरथदार्ढ्यप्रतिहतस्य व्यर्थतया भूसौ पतनम्, अथ रामेण रावणरथध्वजच्छेदनम्, अथान्योन्यं हयसारण्यादीन् निघ्नतोस्तयोः पुनः समरश्च ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

१०९ अथ पुनर्महति सम्प्रहारे महानुभावेन रामेण रावणशिरांसि पुनःपुनरुदयमानान्येकोत्तर-
शतवारं छिन्नानीति कथा ।

११० अथ मातलिस्मारितेन रघुवीरेणागस्त्यदत्तस्य माहेन्द्रस्यात्मभूमिर्मितस्य दिव्यस्य बाणवरस्य
ब्रह्मास्त्रमन्त्राभिमन्त्रितस्य रावणं प्रति प्रक्षेपणम्, ततस्तेन बाणवरेण दशवदनहृदयं प्रविष्टेन
गृहीततदीयपञ्चप्राणेन तच्छरीररक्तरञ्जितेन पुनः श्रीरामतूणीरप्रवेशः, ततः सर्वरूपि देवैर्महानन्दभरितैः
श्रीरामस्तवनम्, दिव्यपुष्पवृष्टिः, सुग्रीवादीनां महानन्दभरितानां श्रीरामस्तवनादिकं च ।

१११ अथ भ्रातृवधदर्शनेन विभीषणस्य हठादापतितः शोकविलापः, रामेण तच्छमनं च ।

११२ अथ लङ्काया उत्तरद्वाराभिर्गत्य युद्धभूमौ निहतं पतिं रावणं पश्यन्तीनां रावणपत्नीनां
विलापप्रकारं प्राचीकशत ।

११३ अथ रावणप्रधानमहिष्या मन्दोदर्याः प्रलापम्, रामनियुक्तेन विभीषणेन रावणसंस्कारं
वाभ्यधत् ।

११४ अथ श्रीरामनियुक्तेन लक्ष्मणेन लङ्कायां रावणसिंहासने विभीषणाभिषेचनम्, अथा-
भिषिक्तेन विभीषणेनानुरञ्जितप्रकृतिकेन पुनरा रामसमपागमनम्, ततो हनुमन्तं प्रति श्रीरामेण सीतयै
स्वविजयकथनाय तत्सन्देशाहरणाय नियोजनं च जगाद ।

११५ अथ हनुमता लङ्कां प्रविष्टेन सीतयै श्रीरामस्य रावणविजयवृत्तान्तनिवेदनम्, तच्छ्रुत्वा

सर्गाः ।

विषयाः ।

महानन्दभरितया सीतया हनुमच्छ्वघनम्, पुनर्हनुमता सीताश्वभावचनसंशमितराक्षसीवधोद्योगत श्रीराम-
दिदृक्षाश्चितं सीतासन्दर्शं गृहीतवता श्रीरामसमीपगमनं चाकथयत् ।

११६ अथ श्रीरामनियुक्तेन विभीषणेन शिरःस्तानदिव्यालङ्कारादियुक्तायाः सीतायाः श्रीराम-
समीपगमनम्, तत्र सीतया सहर्षविस्मयस्नेहभरितहृदयया श्रीरामवदनसन्दर्शनं चाचख्यौ ।

११७ अथ.परगृहे चिरवासेन समुपनतं देव्या लोकापवादं तदग्निप्रवेशनेन परिजिहीर्षिता अत एवारो-
पिताभूतपूर्वरोषेण रघुवरिण सीतां प्रति परुषवचनं च प्रदर्शयत् ।

११८ : अथ रामपरुषोक्तीनां प्रत्युत्तरं दत्तवत्या भगवत्याः सीतायाः श्रीरामप्रत्ययार्थम-
ग्निप्रवेशं व्यवृणुत ।

११९ अथ ब्रह्मादीनां श्रीरामसंश्रिधौ विमानैरागमनम्, आगतैस्तैः सामान्येन श्रीरामस्तवनम्, अथ
चतुर्मुखेन विस्तरेण श्रीरामस्तवजं च ।

१२० अथाग्निपुरुषेण चितामध्यादुत्थितेन सीताचारित्रश्लाघनपूर्वकं रामाय सीतासमर्पणम्, श्रीरामेण
च सीताचारित्रप्रशंसापूर्वकं तस्याः स्वीकरणम्, तेन निरतिशयाननन्दावाप्तिं चाकथयत् ।

१२१ अथ महेश्वरेण रावणवधश्लाघनपूर्वकं चिरकालं कोसलराज्याङ्गीकारभरताश्रयानाश्रमेधादिधर्मा-
नुष्ठानार्थनापूर्वकं च तदानीं देवैः सह विमानेनागतस्य दिव्यदेहयुक्तस्य पितुर्देशरथस्याङ्गुल्या निर्देश-

सर्गाः ।

विषयाः ।

पूर्वकमभिप्रादननियोजनम्, ततो रामेण ससीतेन सलक्ष्मणेनोभिवन्दितास्य दशरथस्य श्रीरामलक्ष्मण-
सीतानां प्रत्येकं स्वस्वकर्मस्वधनपूर्वकं हितमनुशास्य विमानेनेन्द्रलोकगमनं च ।

१२२ अथ महेन्द्रप्रसादात् सुसात्थानन्यायेन युद्धसुतानां सर्ववानराणामुत्थापनम्, सर्वदेवताप्रस्था-
पनं चाह ।

१२३ अथ विभीषणेन श्रीरामं प्रति मङ्गलस्नानप्रार्थनां रामेण भरतं विना किमप्यहं नाङ्गीकरोमीति
वचनम्, ततः पुनार्द्धत्रिदिनपर्यन्तं लङ्कायामवस्थितिप्रार्थनम्, तस्यापि रामेण भरतदिदृक्षात्वरया निवर्त-
नम्, ततो रामाज्ञया विभीषणेन पुष्पकानयनं चाकथयत् ।

१२४ अथ रामाज्ञेन विभीषणेन सर्ववानरबहुमानम्, ततः स्वेन सहागन्तुमिच्छद्भिः सुग्रीवादि-
भिर्वानरवृन्दैः ससचिवेन विभीषणेन च सहालङ्कारभूतजनकराजतनयेन सानुजेन श्रीरामचन्द्रेण
पुष्पकमधिरूढेनायोध्यां प्रति गमनमुपक्रान्तमित्यदशयत् ।

१२५ अथ पुष्पकस्थेन श्रीरामेण सीता यै लङ्कापुरभृतयोध्यापुरपर्यन्तान् प्रदेशान् दर्शयता मध्ये
किञ्चिन्धासमीपगमनसमये सीताप्रार्थनेन सुग्रीवादिवानरपत्नीरपि पुष्पकमारोपितवता यथागतं भरद्वा-
जाश्रमः सम्प्राप्त इत्यभ्यधत् ।

१२६ अथ भरद्वाजाश्रमे भरद्वाजमुखादयोध्यास्थमातृभरतादिक्षेमवार्ताश्रवणम्, ततस्तेन महाविष्णा

सर्गाः ।

विषयाः ।

प्रार्थितस्य श्रीरामस्य तस्मिन् दिने तत्रावस्थानम्, ततो भरद्वाजेन स्वाश्रममारभ्यायोध्यापर्यन्तमार्गवार्त्त-
सर्वपादपानामकालफलमधुकुसुमादिविवृद्धिरूपवरदानं चाकथयत् ।

१२७ अथ श्रीरामेण भरते प्रति स्वागमनवृत्तान्तकथनाय हनुमत्प्रेषणम्, हनुमता नन्दिग्रामं गतेन
भरताय रामागमनवृत्तान्तकथनम्, तच्छ्रवणेन भरतस्य महानन्दावार्त्तिं चाह ।

१२८ अथ भरतपृष्टेन हनुमता रामस्य चित्रकूटनिर्गमप्रभृति पुनर्भरद्वाजाश्रमागमनपर्यन्तवृत्तान्तकथ-
नपूर्वकं श्वः पुष्ययोगेन रामं ससीतं लक्ष्मणादिपरिवारं द्रक्ष्यसीति कथनम्, तच्छ्रवणेन भरतस्य परि-
पूर्णमनोरथत्वेन स्वात्समिनि महानन्दावार्त्तिं चाचख्यौ ।

१२९ अथ भरताज्ञया निखिलनगरवीथीगोपुरवेदमाद्यलङ्कारपूर्वकं सर्वेषामन्तःपुरजनादीनां नटनर्त-
कान्तानां राजपरिजनानां नागरिकाणां च श्रीरामसेवार्थं शत्रुघ्ननियुक्तानां नन्दिग्रामप्रवेशः, अथ सर्वैः
साकं श्रीरामसिधेविषया भरतस्य प्रत्युद्यानम्, अथ भरतस्य श्रीरामसमागमः, अथ श्रीरामस्यातिप्रेम्णा-
ङ्करोपितभरतस्य पुष्पकविमानेन नन्दिग्रामस्थभरताश्रमप्रवेशः, अथ पुष्पकं धनदाय प्रतिप्रेषितवता
श्रीरामेण भरताश्रमे वसिष्ठादिभिः सह यथोचितं पृथगासने समुपवेशनकथनञ्च ।

१३० अथ तस्मिन् सदसि भरतेन चित्रकूटे पूर्वं स्वकृतप्रपत्तिसूचकाञ्जलिबन्धनपूर्वकं श्रीरामं प्रति
राज्याभिषेकाङ्गीकरणप्रार्थनम्, ततः श्रीरामेण तदनुमोदनपूर्वकं विशोधितजटेन कृतमङ्गलस्नानेन तादृशै-
र्भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नैः सुग्रीवादिभिश्च सह दिव्यरथेनयोध्याप्रवेशः, तत्र महामाणिक्यमण्डपे दिव्यसिंहासने

सर्गाः ।

विषयाः ।

जाम्बवद्वनुमदादिसमानीतैर्निखिलनदीसमुद्रसम्बन्धिभिः समस्तमाङ्गलिकश्रुतिमन्त्रगणपठनसम्भूतवैभैः रत्नकाञ्चनमयकलशसम्भूतैस्तथोदकैः श्रीरामस्य वसिष्ठादिभिर्दिव्याभिवेकः, तत्र श्रीरामेण सर्वेषां विभीषणसुग्रीवाङ्गदहनुमदादीनां सम्माननम्, तेषां यथागतं स्वस्वतगरगमनम्, अथ भरतं यौवराज्येऽभिषेचितवतः श्रीरामस्य राज्यपरिपालनवैभवम्, श्रीरामायणपठनश्रवणादिफलं च विस्तरेण प्रत्यपादयत् ।

इति युद्धकाण्डविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

अथोत्तरकाण्डविषयानुक्रमणिका ७.

- १ अथ राक्षसवधानन्तरं प्राप्तराज्यस्य रामस्य समीपे रावणिवधजनितानन्दविकसितहृदयपुण्डरीकमुन्यागमनम्, सौमित्रिप्रशंसकमुनीन्प्रति रावणकुम्भकर्णाद्यतिक्रमेणन्द्रजित्प्रशंसने रामप्रश्नः ।
- २ अथ कुम्भसम्भवः शक्रजित्प्रभावं वक्तुमुद्युक्तः स्वशापात् पाण्डुरीभूतविग्रहां धृतदौर्हृदलक्षणां तृणविन्दुवनयां पुलस्त्य उद्धाह्य तत्त्वां विश्रवसमजीजनदित्यबोचदित्याचष्ट ।
- ३ अथ विश्रवसो भरद्वाजसुतायां देववर्णिन्यां वैश्रवणोत्पत्तिः, पुनस्तस्य तपःसन्तुष्टेन पितामहेन लोकपालत्वनिध्यधिपतित्वरूपवरद्वयेन साकं पुष्पकप्रदानम्, ततः पित्रा निवेदितलङ्कानिवासश्च, तेनैव विमानेन पितुः समीपगमनं च ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

४ अथ श्रीराघवप्रश्नानुगुणं पद्मसम्भवनिर्मितसत्त्वानां राक्षसत्वनामकरणम्, तेषु हेतिप्रहेतिसम्भवः, हेतेर्विद्युत्केशजननम्, विद्युत्केशरताभिलाषिण्या सालकटङ्कटया त्यक्तशिशुरोदनजातघृणापूरितान्तःकरण-योर्गौरीशंकरयोः सान्निध्यम्, गौराप्रीत्यै शङ्करेण सुकेशायाकाशपुरप्रदानम्, गौर्या राक्षसानां सद्यो-गर्भोत्पत्तिरूपमावृण्वयःसमानरूपपरिचयदानं च ।

५ अथ सुकेशभार्यायां देववत्यां माल्यवत्सुमालिमालिनामुद्भवः, तेषां तपसा सन्तुष्टेन ब्रह्मणा वरप्राप्तिः, विश्वकर्माणैर्मितलङ्कावासः, माल्यवतः सुन्दर्या वज्रमुष्टिविरूपाक्षदुर्मुखसुप्रयज्ञकोपमत्तोन्मत्तानामन-लायाश्च सम्भवः, सुमालेः केतुमत्यां प्रहस्ताकम्भनविकटकालिकामुलूखम्राक्षदण्डसुपाशसंहादिप्रभ-सभासवर्णानां राकापुष्पोत्कटाकैकसीकुम्भीनसीनां चोत्पत्तिं मालेर्वसुदायामनलानिलहरसम्पातीनां विभीषणामात्ययानामुद्भवं च प्राचीकशन् ।

६ अथ माल्यवदादीनां बाधामसहमानानां देवानां महादेवलब्धमन्त्राराधितत्रियुगलब्धामयानां जयाय तेषां निशिचराणां युद्धयात्राम्, ततो गरुडारूढस्य विष्णोरागमनम्, तैः सह युद्धं चाह ।

७ अथ राक्षसैरभिहन्यमानो विष्णुः शङ्खरवेण रक्षोगणान्विद्राव्य मालिसारथेः शिरश्छेदनपूर्वकं तुरगहननात् विरथीकृतेन मालिना गदयाभिहतस्य सुपर्णस्य पृष्ठे तिर्यगास्थितो हेतिराजेन तस्य शिरोऽच्छिनदिति प्राचीकशन् ।

८ अथ राक्षसनिःशेषीकरणाभिलाषेण वज्रहस्तानुजेन ध्वंसितं स्वबलं निरीक्ष्य माल्यवान् पराङ्मु-

सर्गाः ।

विषयाः ।

खवधं माकार्षीरेदमयुक्तमित्युक्त्वा स्वकरशक्त्या स्वयमेवाभिहतः सम्मूर्छितः पुनर्विष्णुरथपक्षानिलवि-
क्षोभितानीकः सुमालिना सह लङ्कां विहाय सपत्नीकः सपरिच्छदः पातालमगमदित्यकथयत् ।

९ अथ कदाचिदातालाग्निर्गत्य महतीले विचरता माल्यवता पुष्पकेण पितरं द्रष्टुमभियान्तं
यक्षराजं वीक्ष्यायं प्रभावोऽस्य विश्रवस इति निर्धार्य प्रेषिता कैकसी विश्रवसः समीपमागत्य पादा-
ङ्गुष्ठेन भूर्भि लिखन्ती तेन का त्वं किमर्थमागतेति पृष्ट्वा स्वाभिप्रायमनिवेदितवत्यपि पुत्राभिलाषि-
णीति विज्ञाता निजागमनसमयोचिताः पुत्रा उत्पद्येरन्नाति तेनोक्ता पुनः प्रसादयन्ती कश्चिद्धर्मिष्ठोऽपि
जोयेतेत्यनुगृहीतोत्पतैः सह विंशतिभुजं दशग्रीवं कुम्भकर्णं शूर्पणखां धर्मिष्ठं विभीषणं चाजी-
जनदित्याचष्ट ।

१० अथात्युग्रतपसां दशग्रीवकुम्भकर्णविभीषणानां मध्ये दशमुखस्य शिरोहोमसंतुष्टेन ब्रह्मणा मानु-
षादृते सर्वावध्यत्ववरप्रदानपूर्वकं छिन्नानां शिरसां पुनरुत्पत्तिरूपवरप्रदानम्, विभीषणस्य धर्म-
ऽवच्छलबुद्धित्ववरदानं च कुम्भकर्णानेने सरस्वतीप्रवेशान्मोहितेन तेन निद्रावरणम्, तथैवानवरतानिद्रत्व-
वरप्रदानम्, तेषां श्लेषमातकवननिवासश्च ।

११ अथ माल्यवता कुबेराध्युषितलङ्कापहरणाय बोधितेन दशकण्ठेन तदनङ्गीकरणम्, पुनः प्रहस्तेन
बोधितेनाग्रजाय प्रहस्तेप्रेषणम्, ततः प्रहस्तेवाक्यश्रवणसमनन्तरं यक्षराजपितृसमीपगमनम्, पित्रनुज्ञया
लङ्काविसर्जनपूर्वकं कैलासस्थानगमनम्, ततो दशग्रीवादीनां लङ्काप्रवेशं चाह ।

सर्गाः।

विषयाः ।

१२ अथ दशवदनस्य लङ्कायामभिषेचनम्, शूर्पणखाविद्युज्जिह्वयोः परिणयः, ततो मृगयायै विपिने-
ऽटमानेन दशकण्ठेन सदुहितृकस्य मयस्य दर्शनम्, ततोऽन्योऽन्यवंशविचारपूर्वकमग्नेः पुरस्तात्तन्मन्दोदरी-
पाणिग्रहणम्, कुम्भकर्णेन वैरोचनदौहित्र्या विद्युज्जिह्वायाः पाणिपीडनम्, विभीषणेन शैलुषस्य गन्धर्वराज-
स्य पुत्र्याः सरमायाः पाणेग्रहणम्, मन्दोदर्या मेघनादजननं चाह ।

१३ अथ ब्रह्मशापान्निद्राविष्टस्य कुम्भकर्णस्याग्रजंप्रतिरैः शिल्पिभिः शयनगृहनिर्माणम्, वरदानप्राप्त-
दशवदनकदनदूयमानानिर्भुवनदुःखशमनाय वैश्रवणेन स्वदूतमुखेन स्वस्य तपश्चरणकालसन्निहितगौरीनि-
रीक्षणदग्धेक्षणस्यात्युग्रतपसाराधिताच्छंकरात्पिङ्गलेक्षणत्वप्राप्तिः, तेन मैत्रीलाम्बनिदर्शनपूर्वकं दौलिन्यं
त्यक्त्वा लोकामित्रो भवेति प्रतिबोधितस्य दशमुखस्य त्रिलोकजैत्रयात्रामाचष्ट ।

१४ अथ महोदरप्रहस्तमारीचशुकसारणधूम्राक्षादिभिः संवृतस्य रजनीचरपतेः कैलासगमनम्, तत्र
यक्षराक्षसबलयोरारोपणम्, तत्र सङ्कोचकण्ठकेन मारीचताडनम्, पुनर्मारीचेन तोरणदण्डेन यज्ञव-
सनं चाह ।

१५ अथ रक्षःसङ्गनिर्जितयक्षौघवीक्षणानुलोपेण धनाध्यक्षेण प्रेरितस्य मणिभद्रस्य दशवदनगदाप्र-
हारेण पार्श्वमौलित्वम्, पुनर्मारीचादीनां पलायनम्, ततो दशवदनस्य व्यम्बकसत्वेन सदुद्धिवोधनम्,
तदशृण्वता दशाननेन गदाभिहतस्य कुत्रेरस्य पलायनं पुष्पकापहरणं च ।

सर्गः ।

विषयाः ।

१६ अथ दशवदनो धनदं निर्जलं जयलक्षणं पुष्पकमारूढो मन्त्रिभिः सह कार्तिकेयोत्पत्तिस्थानमति-
शोभायमानं शरवणमतीत्य किञ्चिद्दूरं गत्वा पुष्पकं विष्टब्धं वीक्ष्यावह्य मारीचसहायो नन्दिना क्रीडमा-
नयोः शिवयोर्निवासभूतः पर्वतोऽयं देवैरपि दुरवगाह्य इति प्रतिषिद्धोऽपि द्वितीयशङ्करेणावास्थितेन नन्दि-
ना परिहासितेन मद्रूपसदृशशार्करैर्वानरैस्तव कुलनाशो भवितेति शप्तो निजभुजसञ्चालितकैलासपरिभ्रमण-
कातरागराजमुतोरुषपरवशभूतेशपादाङ्गुष्ठविन्यासविमृदितभुजर्विशतिः सामगानपूर्वकं विविधस्तुति-
जालैः शङ्करं, संतोषयित्वा तेनैव मोचितोऽसावस्मिन् निर्विशमादायाखिललोकरावकाक्रन्देन रावणा-
भिख्यां वहन् महीतले राज्ञां हिंसाया आजगामेत्याह ।

१७ अथ रावणेन हिमवद्गिरिसानौ तपश्चरन्त्याः कस्याश्चिच्चीराजिनधारिण्या नामप्रश्नः, कुशध्वजस्य
वेदाध्ययनकाले वचसो वेदमयविन्दूत्पन्नत्वाद्देवतीसंज्ञालाभकथनम्, पुनस्तेन भार्यात्वप्रार्थनम्, तदलाभा-
त्केशग्रहणम्, तथा तद्गृहीतकेशच्छेदनम्, त्वद्वधार्थं पुनरुत्पत्स्य इति शापोत्सर्गपूर्वकमग्निप्रवेशश्च ।

१८ अथ रावणेनोशीरदेशे सत्रं कुर्वतो मरुतस्य युद्धाह्वानम्, वद्यज्ञाथमागतानाभिन्द्रयमवरुणकुबे-
राणां मयूरवायसंहसकैलासरूपप्राप्तिः, पुनरेतेनाग्रजयग्रशंसनम्, तच्छ्रुतवता मरुतेन परिहासकरणपू-
र्वकं युद्धाभिगमनम्, संवर्तमुनिना तन्निरोधनम्, जयोद्धोषणपूर्वकं रावणस्थान्यतो गमनम्, मयूरवायसंहस-
कैलासानाभिन्द्रयमवरुणकुबेरैर्विप्रदानं चाह ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

१९ अथ रावणस्य भूमण्डलभ्रमणम्, तत्र स्थितराज्ञां निर्भत्सनेपूर्वकमयोऽयाधिपस्यानरण्यस्य स्ववन्द्येनास्य वधाय शापप्राप्तिं च प्राचीकशत् ।

२० अथ रावणेन भूमिगतसकलमानवहिंसामसहमानस्य नारदस्यागमनम्, पुनरनेन यमजयाय रावणप्रेषणम्, तद्विक्षणाय नारदस्य यमलोकगमनं चाचष्ट ।

२१ अथ पूर्वभागतेन नारदेन यमनिकटे रावणागमननिवेदनम्, तत्काल एव पुष्पकविमानदर्शनम्, आगतेन रावणेन नारकीबाधाविमोचनम्, तद्दर्शनकुपितान्तकभृत्यहिंसितस्वसैन्यविक्षणजनितरोषस्य रावणस्य यमकिङ्करैर्युद्धारम्भः, तैर्विध्वंसितात् पुष्पकादभिहतस्य रावणस्य मूर्च्छितस्य पतनम्, पुनरुत्थितेनानेन पाशुपतास्त्रमोक्षणम्, तेन यमकिङ्करदहनं चाह ।

२२ अथ रावणवधितम्बकिङ्करात्सेवरक्षोजघ्वर्तिं श्रुतवतो यमस्य युद्धाभिगमनम्, सूतानीतस्यान्तिभीषणज्वालमालापरितस्य पार्श्वयोर्मृत्युकालाभ्यामधिष्ठितस्य रुधिरवर्वाजियुतस्य पाशतोमरशक्तिप्रभृत्यायुधस्तोमपरिवृतस्य रथस्यारोहणम्, मृत्युना रावणवधाय प्रार्थनम्, तन्निरोधनपूर्वकं यमेन सर्वजगत्संवतश्चत्कालदण्डतोलनम्, तत्समरचक्रितरमैः सह परमेष्ठयागमनम्, यमसमीपे ब्रह्मणामोघस्य कालदण्डस्योपसंहारप्रार्थनपूर्वकं रावणस्य निजवरप्रदानप्रकटनम्, यमस्यान्तर्धानम्, रावणस्य जयबोधेण यमलोकान् प्रतिनिवर्तनम् चाह ।

२३ अथ यमलोकदागतेन रावणेन मारीचादीनां समागमः, पुनरनेन रसातलगमनसमये पयोनिधि-

सर्गाः ।

विषयाः ।

दर्शनम्, भोगवत्यां मणिमतीनगरस्थनिवातकवचैः सहस्रस्य संवत्सरान्तमायोधनम्, ततः पितामहनि-
योगेन तैः सह मैत्री, अश्मनगरे कालकेयहननम्, तत्रैव शूर्पणख्या भर्तुर्विद्युजिह्वस्य शिरश्छेदनम्,
ततः सलिलेन्द्रनीलदर्शनम्, तत्र क्षीरोदनिदानम्, क्षीरं सवन्याः पशुपतिवृषभमातुश्चन्द्रजनयिऽयाः फेन-
पानां जीवातोर्वारण्याः प्रदक्षिणपूर्वकमनवरतितिल्यन्दमानामन्दतोयधाराकर्णपरिसरपाण्डुराभसदृशप्रा-
चेतसालयनिरीक्षणासहिष्णुदशवदनशार्दमानबलाध्यक्षवीक्षणजनितक्रोधानां वरुणतनयानां युद्धाभिगम-
नम्, तैर्दशमुखस्य युद्धविमुखीकरणम्, पुनर्महोदरेण तेषां रथभञ्जनम्, ततो रावणेन तेषां पराभवः,
पुनर्वरुणान्वेषणम्, प्रहसेन वरुणमन्त्रिणा वरुणस्य ब्रह्मलोकयात्राकथनम्, अस्य जयघोषेण प्रति-
निवर्तनं चाह ।

२४ अथ रावणेन लङ्कागमनवेलायां पथि देवगन्धर्वनागयक्षसिद्धनरेन्द्रकन्यापहरणम्, तासां स्वजन-
विश्लेषदुःखवशान्निरगलनिर्गताश्रुपरिषिच्यमानात्पुष्पकात्ताभिलङ्कप्रवेशसमये शुभसूचकब्रह्मण्योक्त्या सह
भूमौ पतितायाः स्वसुः शूर्पणख्या आश्वासनपूर्वकं खरदूषणात्रिशिरःप्रभृतीनां चतुर्दशसहस्राणां राक्षसानां
जनस्थानमेषणम्, तत्र खरेण राज्यपरिपालनं चाह ।

२५ अथ रावणस्य निकुम्भिलगमनम्, तत्र प्रवर्तितयागदीक्षितस्य कृष्णजिनधरस्य मौनव्रतस्य
स्वसुतस्य निरीक्षणम्, किमेतदिति प्रश्नः, शुकेण माहेश्वरयागकथनम्, तल्लब्धस्यन्दनशत्रुमोहिनीमायु-
धिबाणचापास्त्रलाभनिवेदनम्, ततो भ्रात्रा पुत्रेण च सह स्वभवनगमनम्, पुष्पकात्तासामपहृतानार-

सर्गाः ।

विषयाः ।

वतरणम्, विभीषणेन भ्रातुर्गह्वणम्, पुनरिन्द्रं जेतुं सपुत्रस्य सकृन्मर्कणस्य सहस्राश्रौह्णसैन्यपारितस्य प्राप्त्यतस्यास्य मध्येमार्गं स्वयशसा सह स्वसारं कुम्भीनसीमपहृतवतो मधुनाश्रोऽसुरस्य वयार्थं मधुपुरगमनम्, तत्र तस्याऽन्याभेन तदन्वेषणम्, ततः पारयतितायै भर्तृभिक्षार्थिन्यै कुम्भीनस्यै अमयप्रदानम्, तच्छ्रुत्वागतं मधुनेन्द्रजयाय प्रस्थानम्, रात्रौ कैलासे संनानवेशं चाह ।

२६ अथ पुष्पितानेकानाकहजालमगिडितगन्धर्वकृत्तराजयगानशोभितपरिसरे कैलासे बन्धोदयदर्शनावशोन्द्रयरावणस्य सम्भोगोभिलापसमयसमागतया रम्भाया बलात्कारम्, तदाकर्णनकुपितनलकूवरशापम्, ततःप्रभृत्यकामयानाबलात्कारनिराकरणं चाह ।

२७ अथ रावणस्येन्द्रलोकगमनमागतं रिपुं श्रुत्वा मेहन्द्रेण युद्धसहायार्थं विष्णुगार्थनम्, कलान्तरे तस्य मयैव मरणं भाविष्यति त्वमेव युद्धयात्रां नि तेन नियोगम्, ततो देवराक्षसवचयोः संकुल-युद्धमार्गचप्रवृत्तमहापार्श्वमद्गोदराक्रमनाने कृम्भशुकमारणमह्लादधूमकं तु महादंष्ट्रघटोत्तमजम्बुमालिमहाह्लादविरूपाक्षमूर्यशत्रुमहाकायात्तिकायदेवन्त कनारान्नकसुनत्रयानकोपदुर्मुखदूषणीत्रिशिरःखारप्रभृतिभिः सह युद्धयन्तं दशग्रावं सावित्रेण वसुना सुमालिनो बधमभ्याचष्ट ।

२८ अथ सावित्रेण दाम्भार्माकृतपुमालेश्वरक्षेत्रजतामर्षभ्य मेघनादस्य जयन्तेन माकं द्वन्द्वयुद्धम्, ततो मातामहेन जयन्तहरणम् . रुद्रः कुम्भकर्णशरीरदलनम्, रावणेन्द्रयोः पारस्परहेतुभिः प्रहारमप्याह ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

२९ अथ रावणबलस्य दशांशावशे पतत्वम्, तत्रां देवसेनया रावणाक्रमणम्, तद्वीक्षणजनितामेषेण रावणिनेन्द्रग्रहणं सर्वेषां लङ्कगमनं च ।

३० अथ ब्रह्मणो लङ्कगमनं भिन्द्रविमोचननैमित्तिकं भिन्द्राजितो मादेश्वर्याने निर्वनेऽमरत्वम्, यागा-
समाप्तौ तत्क्षणमरणमाप्नुयादिति वारप्रार्थनम्, तथैव भविवान ब्रह्मगङ्गेकरणपूर्व भिन्द्रविमोचनम्,
त्रिदिवगमनाशक्त्येन्द्रस्य विधात्रादृष्ट्यबलत्कारजनितमुनिशापनियतं तु भूतवैष्णवयागकरणबोध-
नम्, निर्वर्तितवैष्णवयज्ञेन वज्रिणा त्रिदिवक्रमणं चत्कृत्वागस्त्येन राघवप्रशंसनम् ।

३१ अथ पृष्टेनागस्त्येन रावणपराजयकथनमारभमाणेन रावणस्य माहिष्मतीपुरगमनम्, तत्र वसुदेतः-
पुत्रस्यार्जुनस्य जलक्रीडागमनश्रवणान्नभेदागमनम्, तत्र सैकतवंदिन्यां सुवर्णलिङ्गाचनं च ।

३२ अथ कार्तवीर्यार्जुनमुजमेतुपूरितजलप्रवाहमस्त्राविताधीनेर्वर्तितमहादेवपूजोपकरणस्य मन्त्रिभू-
शुकसारणाभ्यां विज्ञातवृत्तान्तस्य रावणस्य कार्तवीर्येण बन्धनम्, माहिष्मतीनगरप्रवेशश्च ।

३३ अथार्जुनबद्धं रावणं विज्ञाय पुलस्त्येन विमोचनम्, तयोरग्निसाक्षिकं सख्यकरणं च ।

३४ अथ युयुत्सया रावणस्य भिष्किन्धायां सन्ध्यार्थं वालिनो दक्षिणमुद्रगमनं श्रुत्वा तत्र गमनम्,
तत्रास्पर्ष्टपदविन्यासं वालिनं ग्रहेतुमुद्युक्तस्य वालिना कक्षपुटे ग्रहणम्, पश्चात्पश्चमसमुद्रयानम्,
तत उत्तराब्धिगमनम्, पूर्वसमुद्रे तेनैव सह विगाढ्य सन्ध्यामुपास्य किष्किन्धोपवनसीमनि प्रक्षेपणम्, ततः
कुतः किमर्थमिति च प्रश्नानन्तरमुभयभौमैत्री, किष्किन्धायामेकमासावधिवसाश्च ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

३५ अथ श्रीरामेणातिबलशालिनो हनुमतः साचिव्ये सद्यपि सुग्रीवविप्रवासकारणप्रश्नः, पुनः कुम्भसम्भवेन केसरिणः क्षेत्रेऽञ्जनायां जगत्प्राणेनास्य जननम्, क्षुधितेन शिशुना फलबुद्धयोदितस्यादित्यस्य जिघृक्षा, सूर्यबिम्बसमीपे सूर्यं ग्रहीतुमागतस्य विधुन्तुदस्य ग्रहणोद्यमनम्, तस्य रोदनमभिज्ञानेन्द्रागमनमिन्द्रबाह्वहनस्यैरावतस्यापि जिघृक्षां वीक्ष्य वज्रिणा कुलिशेन शिशुहननम्, ततो भगवतो वायोजगतां प्राणैः सह शिशुं हत्वा वदयगुहाप्रवेशे जगतो निश्चेष्टाव्यापारभौतैरमरैः सह सर्वभूतैः प्रार्थितस्य पितामहस्यागमनम्, गुहायां वायुना नीतस्य शिशोर्वीक्षणञ्च ।

३६ अथ मातरिक्षिणा पादावेक्षितस्य शिशोर्व्रह्मणो हस्तस्पर्शेनोज्जीवनम्, ततः सर्वदिक्पालकैः स्वस्वाक्षैरवध्यत्वम्, आदित्येन स्वतेजसः शततमांशदानपूर्वकं स्वस्मिन्विद्याभ्यासयोग्यतायै वरप्रदानम्, विश्वकर्मणा स्वमृष्टयुधैरवध्यत्वम्, ब्रह्माक्षपाशुपताक्षैरप्यवध्यत्ववरप्रदानम्, तेषामन्तर्धानम्, वज्रप्रहारेणास्य हनुमत्संज्ञालाभः, पुनरस्य ऋष्याश्रमध्वंसनजनितऋषिशपेन स्वबलविस्मरणम्, स्तोत्रेण स्वबलस्फुरणानुग्रहप्रसङ्गः, पुनरनेन हनुमता सूर्योन्मुखेन पृष्ठगमेन ससूत्रवृत्त्यर्थपदानां नवव्याकरणानामध्ययनं चोक्तवतागस्त्येन गमनानुज्ञायाचनम्, दाशरथिना यज्ञायागमनप्रार्थनं च ।

३७ अथ प्रभाते बन्दिभिर्मार्गधैर्वैतालिकैर्विरचितस्तोत्रस्य श्रीरामस्य शयनादुत्थानम्, ततो निर्वर्तिनित्यकृत्यस्य सभाप्रवेशः, भ्रातृभिः सुग्रीवविभीषणादिभिः कथालापश्च ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

३८ अथ रामेण भरतेन सार्धं मिथिलायै जनकप्रेषणम् , लक्ष्मणेन सह युधाजितो राजग्रहाय प्रेषणम् , ततः सत्युः प्रतर्दनस्य काश्यै प्रेषणं च ।

३९ अथ राज्ञां स्वपुरगमनम् , भरतलक्ष्मणशत्रुसैत्तदत्तसम्मानद्रथानयनम् , तद्द्व्याणां सुग्रीवविभीषणयोः समर्पणम् , अङ्गदहनुमतोः प्रशंसापूर्वकं सुग्रीवनिवेदनम् , तयोः स्वाभरणान्यवमुच्यार्पणम् , नीलनलकैसरिकुमुदगन्धमादनसुषणपनसमैन्दद्विविदजाम्बवद्द्रवाक्षविनतधूप्रजङ्घसन्नाददरीमुख्यादीनां प्रशंसापूर्वकं वस्त्राभरणकनकादिभिः सम्मानम् , तैः सह बहुकालयापनं च ।

४० अथ सुग्रीवादीनां किष्किन्धायै प्रेषणम् , हनुमतोऽभिमतवरप्रदानम् , लङ्कायै विभीषणप्रेषणम् , हनुमते हारप्रदानम् , ततस्तेषां रामवियोगजनितदुःखपरित्तिनेत्राणां प्रयाणप्रशंसनं च ।

४१ अथापराद्धे धनदंप्रेषितपुष्पकागमनम् , पुष्पकविमानेन रामवहनाय प्रार्थनम् , पुनरा रामेण स्वस्मरणकालसाग्निध्यनियोजनपूर्वकं कुबेरं प्रति प्रेषणम् , अमानुषविमानकृतप्रार्थनाविलक्षेण भरतेन रामराज्यप्रजानन्दविषयप्रशंसनं च ।

४२ अथ कदाचिच्चम्पकाशोकपुन्नागपनसपाटलिलोम्रकोविदारसालतालहिन्तालतमालकुरकभरुवकतिन्दुकाधानोकहजालमन्थिते पद्मोत्पलकुवलयकुमुदकह्लारनिवहनिबिडितवापीकूपोपकण्ठे धिक्कृतनन्दनचैत्ररथरामणीयके मल्लिकामालतीकुसुमसुरभिगन्धवहविजिते प्रमदावने जनकतनयया रममाणेन रामेण

सर्गाः ।

विषयाः ।

पुत्रलाभसूचकदौहृदसमयेऽस्मिन् तव किमभिलषितमिति पृष्ठया तथा सुनीनामाश्रमावलोकनोपेक्षाकथनं तथैव श्वो भवत्विति रामेण स्वीकरणञ्च ।

४३ अथ विजयमधुमत्तकाश्यपिङ्गलकुटसुराजकालियभद्रदत्तवक्त्रसुमागधादिपिरीहासकथावर्णनसमये रामेण पौरापवादः पुरे यः कश्चिदस्ति वा नेति वेति पृष्ठेन भद्रनाम्ना चारेण सीताविषयकापवादकथनम्, पुनः सत्यमिति सभ्यानामनुवदनं च ।

४४ अथानीतानां भ्रातृणामाश्लेषपूर्वकं रामेण युष्मत्सहायसम्पत्त्या राज्यं परिपालयितास्मि । अद्य मया युष्मासु वक्तव्यमस्तीत्युक्तानां भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नानां शङ्काकुलचित्ततावर्णनम् ।

४५ अथ सीताया आत्मनश्च कुलप्रभाववर्णनम्, लङ्कायां सीताया अग्निप्रेवेशेन शुचित्वम्, सीताविसर्जनेनापि स्वयं लोकाराधनवृत्तमनूद्य मुन्याश्रमालोकनाभिलाषव्याजेन सीतायास्तमसातीरे लक्ष्मणेन त्यागाय नियोजनम्, रामस्य स्ववचनप्रत्युत्तरदानाभावाय शपथाचरणञ्च ।

४६ अथ प्रभाते लक्ष्मणेन सीतायामप्रजाज्ञानिवेदनपूर्वकं सुमन्त्राधिष्ठितरथारोहणम्, मां दुर्निमित्तिरक्षिणस्तथा सीतया लक्ष्मणे तन्निवेदनम्, रात्रौ गोमतीतीरे सर्वेषां वासः प्रभाते रथारोहणम्, मध्याह्ने गङ्गातीरे सौमित्रिकुतरोदनय सीतया समाश्वासनम्, गङ्गातरणाय तरण्यारोहणं च ।

४७ अथैतेषां गङ्गातरणम्, ततो लक्ष्मणस्य दुःस्वार्तिकदर्शनेन सीतायाः प्रश्रस्तेनाप्रजाभिप्रायनिवेदनपूर्वकमत्रैव वाल्मीक्याश्रमोपकण्ठे वसेति कुच्छ्रेण निवेदनम् ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

४८ अथ सौमित्रिवाक्यश्रवणमूर्च्छितायाः सीतायाः पतनम्, पुनर्लेब्धसंज्ञाया रोदनम्, स्वस्या अर-
ण्यवासप्रतिज्ञा, पुनर्लक्ष्मणसुमन्त्रयोर्दूरगमनानिरीक्षणाद्विरचितप्रलापश्च ।

४९ अथ मुनिपुत्रैः सीतारोदनं श्रुतवता वाल्मीकिना स्वाश्रमायानीतायाः सीताया ऋषिपत्नीषु
समर्पणम् ।

५० अथ सीतारामयोर्दुःखारणसन्तप्तमानसस्य लक्ष्मणस्य दुःखनिवारणाय सुमन्त्रेण पूर्ववृत्तकथनो-
पक्रमवर्णनम् ।

५१ अथ सुमन्त्रः पुत्रोत्पत्तिं तेषामाशुःपरिमाणं च पृच्छते दशरथाय, दुर्वाससात्रिपुत्रेण विष्णुना
स्वचक्रेण भृगुपत्न्या हननम्, ततः कुपितस्य भृगोः शापः, तदनङ्गीकरणाद् भृगोरिव बाधा, पुनः पादपतितस्य
तस्य शापाङ्गीकरणान्तव पुत्रत्वेनावर्तितस्य विष्णोः पत्नीवियोगैकादशशतहस्रहायनपरिमितायुःपरिमाणम्,
कुशलवयोः राज्याभिषेकश्च ।

५२ अथ रात्र्यामनयोः केशिन्यां वासः, मध्याह्नेऽयोध्याप्रवेशः, लक्ष्मणेन दूयमानमानसाय रामाय
नीतिनिर्दर्शनपूर्वकं समादवासनम्, ततो वीतदुःखस्य रामस्य सन्तुष्टिश्च ।

५३ अथ लक्ष्मणवाक्यश्रवणसन्तुष्टेन रामेण विरचितं लक्ष्मणप्रशंसनम्, त्रिचतुर्दिनावधि कार्याणां
स्वस्यादर्शनेन शापभीत्या पूर्वं दृगराजदत्तगोदानविपर्ययविसंवादिप्रियो राजदर्शनमलभमानयोः शोषेन

सर्गाः ।

विषयाः ।

नृगस्य कृकलासताप्राप्तिः, कालान्तरेऽवतरित्यमाणवासुदेवशपविमोचनरूपकथाकथनम्, कार्ष्णिणां वीक्षणार्थं लक्ष्मणप्रेषणं च ।

५४ अथ नृगः किमकरोदिति लक्ष्मणाक्षितेन रामेण कथितं नृगस्य मन्त्रिषु स्वपुत्रस्य वसो राज्याभिषेकनियोजनम्, तस्य राजधर्मानुशासनम्, निदाघवर्षदिमघ्नानां क्षत्राणां निर्माणम्, तत्रास्य प्रवेशश्च ।

५५ अथापरां कथां वक्तुमुद्युक्तेन रामेण कथितमिक्ष्वाकोद्घादशेन पुत्रेण निमिना गौतमाश्रमाभ्यांशे वैजयन्तपुरनिर्माणम्, तत्र दीर्घसत्राय वसिष्ठवरणम्, पुनरव्यङ्गिरसभृगूणां वरणम्, इन्द्रेण पूर्वाहूतस्य वसिष्ठस्य विनाभावाद्वाज्ञो गौतमेन यागपूरणमनन्तरमागतेन वसिष्ठेन राज्ञो विदेहत्वशापः, कुद्धेन राज्ञापि शापितस्य वसिष्ठस्यापि विदेहत्वप्राप्तिश्च ।

५६ अथ विदेहेन वसिष्ठेन पितुर्ब्रह्मणः समीपे धर्मसंरक्षणार्थं स्वस्य शरीराभ्यर्थनम्, तेन मित्रावरुणायोः रेतः प्रपद्यस्वेति नियोजनम्, क्षीरसागरे वरुणलोकराज्याधिपत्यं प्राप्तेन मित्रेण पूर्ववृत्ताया उर्वश्या वरुणेन पुनर्वरणम्, तस्या अङ्गिकाराद्वरुणेन कुम्भे रेतस उत्सर्जनम्, ततो मित्रेणोर्वश्याः पृथग्यो पुरुरवसप्राप्तये शापोत्सर्गे पुरुरवसो नहुषोत्पत्तिश्च ।

५७ अथ तस्मात्कुम्भान्नाहं तव सुत इति मित्रमुक्तस्वागस्यस्य निर्गमनम्, ततो मित्रावरुणयोर्वसिष्ठसंभूतिः, जातमात्रस्य वसिष्ठस्येक्ष्वाकुणा पौरोहित्याय वरणम्, निमिदेहं गन्धर्वैलादिभिः संरक्ष्य

सर्गाः ।

विषयाः ।

मुनिभिर्यागपूरणम्, दुष्टेन भृगुणा चोदितैर्देवैर्निमैः सर्वप्राणिनेत्रेषु वासाय वरप्रदानम्, ऋषिभिर्मथितात्तद्देहादुत्पन्नस्य मिथिरिति, जननाज्जनक इति, विचेतसो देहाज्जनना वैदेह इति च नाम्नां लोभे मिथेरावासभूतस्य पुरस्य मिथिलेखित नामप्राप्तिश्च ।

५८ अथ लक्ष्मणेन निसेरक्षमाया हेतुप्रश्नः, रामेण सर्वे ययावितुल्या न भवेयुः, पुरा ययातेद्वं भार्ये तयोरेका दैतेयतनया शर्मिष्ठा, अन्या शुक्रदुहिता देवयानी, तयोः क्रमेण पूरुयदुरिति द्वौ पुत्रावास्ताम्, राज्ञः शर्मिष्ठापूर्वः प्रीतिमसहमानयोर्दुहिदुहिद्वित्रयोः प्रीत्यै शुक्रेण ययातिर्जरापीडितशरीरो भवेति शप्त इति कथनम् ।

५९ अथ ययातेरुशनःशापप्राप्तां जरां पूरौ विनिमय्य यौवनग्रहणम्, राज्ञः प्रार्थनामनङ्गीकुर्वते यद्वे राक्षसत्वाय शापदानम्, पूर्यौवनं पुनर्दत्त्वा राज्याभिषेकवर्णनञ्च ।

६० अथ कदाचिद्वसन्तसमये सभायां श्रीरामसन्निधौ सुमन्त्रेण यमुनातीरवासितां भार्गवच्यवनादितपस्विनामागमननिवेदनम्, पुनर्द्वोःस्थेनान्तःप्रवेशितानामुपयनग्रहणपूर्वकमागमनकारणप्रश्नः, श्रीराम-कृतकार्यनिर्वहणसङ्करश्रवणसन्तुष्टैर्विरचितं राघवप्रशंसनञ्च ।

६१ अथ भार्गवेण ब्रह्मण्यस्य शरण्यस्य देवप्रियस्य लोलापुत्रस्य मधोस्तपसाराधितेन भगवता शङ्करेण स्वशूलप्रदानम्, अथ तेन स्ववंश्यानामपि पारम्पर्येण शूलस्थैर्यभ्यर्चनम्, एतच्छूलं तव पुत्रस्यैकस्यैव तिष्ठतु तथापि यदा बहिर्निगत्य शूलविरहितो युद्धयेत तदा स मरिच्यति, शूलं मत्समीपमागमिष्यतीति महा-

सर्गाः ।

विषयाः ।

देववरप्रदानमपि निवेदितवता दृप्तस्य तत्पुत्रस्य लवणस्य दुश्चेष्टितं किं ब्रूमो वयं बाधिताः रावणदधं श्रुत्वा लवणान्तकस्त्वमेवैति मनसि निश्चित्य त्वां शरणं भजाम इति निवेदनम् ।

६२ अथ रामेण लवणः किमाहारः किमाचारः कुत्रास्त इति पृष्टुमुनिर्भिल्वणस्याहारो ब्राह्मणा मानुषाः सत्त्वानि सर्वाणीति कथितं श्रुतवता लवणत्रयः कस्यांशोऽयमिति पृष्टयोर्भरतशत्रुघ्नयोः शत्रुघ्नेन लवणो ममैवांश इति प्रार्थितेन रामेण शत्रुघ्नस्य मधुपुराभिषेचननियोजनम् ।

६३ अथाभिषेचनायाग्रजनियोजितेन शत्रुघ्नेनाग्रजयोः स्थितयोरयमभिषेको मम व्रीडाकरोऽप्यग्रजाज्ञाकैङ्कर्यनिर्वहणे मम दोषो न भवेदिति प्रार्थितेन श्रीरामेण ब्राह्मणैर्वसिष्ठादिभिर्कृत्विगिर्भगैर्मैर्मन्त्रिभिः कन्याभिश्चाभिषेचितस्य शत्रुघ्नस्य पुरा मधुकैटभवरार्थं भगवता नारायणेन सृष्टस्य शरस्य प्रदानपूर्वकं लवणवधोपायबोधनम् ।

६४ अथाग्रजतत्तचतुरङ्गबलमग्रतः प्रस्थापय, वर्षाकाले लवणे बहिर्निर्गते मधुपुरद्वारं सेनां पृथगतः कृत्वा त्वमेक एव निरुन्स्त्वैति रामेण बोधितः शत्रुघ्नः सेनां प्रस्थाप्य मासान् परं सर्वान्नमस्कृत्य प्रयाणोद्युक्तोऽभूत् ।

६५ अथ साकेतान्निर्गतेन पथि द्विरात्रमुपित्वा बाल्मीकेराश्रमं गतेनानेन शत्रुघ्नेन तत्रत्ययज्ञविभूतिं वीक्ष्य पृष्टेन बाल्मीकिना युष्माकं पूर्वकेण सुदासपुत्रेण वीरसहेन बाल्य एव मृगयायां शार्दूलरूपिणाङ्गेन योनिशाचरयोर्निर्मृगकृतवनयोरन्यतरस्य वधेनावशिष्टो राक्षसो वसिष्ठवेषं धृत्वा सौदासं वसिष्ठ इव

सर्गाः ।

विषयाः ।

सामिषमन्त्रं याचित्वा महान्तरेण सूत्रो भूत्वा मानुषमांसं पक्त्वा वसिष्ठाय दापयित्वान्तर-
धातुं, तदन्नदानरुष्टेन वसिष्ठेन शप्तेन राज्ञा प्रतिशपाय जलाहरणम्, तत्पत्न्या मदयन्त्या निषिद्धेन
स्वपादावोक्षणात् कल्माषपादाभिव्यां गतेन पुनः प्रार्थिताद्वसिष्ठान्छापविमोचितेन विरचितेयं यज्ञ-
भूमिरिति कथनम् ।

६६ अथ शत्रुघ्नस्य पर्णशालानिवासरात्रौ सीताया दारकद्वयप्रसवं श्रुतवता वाल्मीकिना येन कुश-
मुष्टिना लवेन च रक्षाबन्धनं कृतं ताभ्यां कुशलवाभ्यामेव तयोः कुशलवाविति नामकरणम्, तयोर्जननं
श्रुत्वानन्दपरवशाय शत्रुघ्नस्य मुनिभिः सह प्रयाणं च ।

६७ अथ शत्रुघ्नेन लवणः कीदृक्प्रभावस्तस्य शूलेन के निहता इति पृष्टेन भार्गवेण क्यवनेन पूर्वं
सर्वविजयी युष्मत्कुलकूटस्थो मान्धाता स्वरिन्द्रेणार्धोसनगतो भूमौ सर्वजेता त्वं न भवसि, मधुपुरे
लवणानुरस्त्वया न निर्जित इत्युक्तो युवनाश्वसुतो मधुपुरं गत्वा तेन शूलेन ससेनो भस्मीकृतः त्वञ्च
विजयी भविष्यसीत्युत्साहित इत्यादि ।

६८ अथ प्रभाते स्वाहारसङ्ग्रहार्थं पुराद्वहिल्वणगमनम्, ततः सायुधस्य शत्रुघ्नस्य यमुनानदीतरणपूर्वकं
मधुपुरद्वारनिरोधनम्, अर्धदिवसे बहूनां सत्त्वानां भारमुद्धृता पुरद्वारमागतेन लवणेन शत्रुघ्ननिर्भर्त्स-
नम्, ततो रोषाविष्टस्य लक्ष्मणानुजस्य गात्रार्धाभिर्निर्गतम्, दिवि भुवि समानप्रभावस्य दशरथस्य रात्र-
णहन्तुर्भ्रातृश्च प्रभावसङ्कोर्त्तेनेन सह स्वनामसङ्कोर्त्तेन च श्रुतवता स्वमातृष्वसुभ्रातृर्दशवदनस्य हनन-

सर्गाः ।

विषयाः ।

श्रवणातिक्रुपितेन लवणेनायुधाहरणार्थमवकाशप्रदानाय याचनम्, तदनङ्गीकुर्वतोऽन जीवलोके सुदृष्टं कुरु प्राणास्तव दुर्लभा इति प्रतिवचनम् ।

६९ अथ लवणशत्रुघ्नयोर्द्वन्द्वयुद्धे लवणकरविस्फुटमहातरुताडितस्य मूर्च्छितस्य राघवस्य भूमौ पतनम्, तदन्तरेऽस्य स्वायुधाहरणमिलापं विना भक्ष्योद्धहनम्, तदन्तरं एवोत्थितेन शत्रुघ्नेन मार्गे-
निरोधनपूर्वकं संवर्तितमयसमुज्ज्वलत्सूर्यमण्डलसवर्णस्यातिभीषणस्यामोघबाणधारणेन बिभ्यतो लोका-
न्वीक्ष्य ससम्भ्रमं पितामहमुपगतवतां देवानां नारायणवाणप्रभाववर्णनपूर्वकं युद्धवीक्षणार्थं विधातुराग-
मनम्, तत आकर्णाकृष्टविमोचितस्य बाणस्य लवणोरो भित्त्वा रसातलं अविश्य पुनः शत्रुघ्नकरप्र-
वेशः, तत्क्षण एवाहर्षपूर्विकया निर्गतयोर्लवणप्राणशूलयोरन्तर्कान्तक्रयोः समीपगमनम्, ततः शत्रुघ्नशिरसि
पुष्पवर्षपतनम्, राघवजयनिरीक्षणविकसितहृदयपुण्डरीकाणां देवर्षिसिद्धचारणगन्धवर्णां जयशब्दश्च ।

७० अथ विनिपातितं लवणं वीक्ष्याभ्यागतैः पुरुहूतपुरःसरैर्देवैः शत्रुघ्नाय ससैन्याय धर्मपुर-
प्रवेशानुज्ञाप्रदानम्, ततो विविधपण्योपशोभितापणचत्वरैवेत्योद्यानाभिरामायां नानाविधतरुजालशो-
भिततीरया विकसितकमलकङ्कारकुवलयकुमुदखण्डमण्डितया यमुनानद्या समेतायां मधुपुर्यां राघवा-
नुजराज्यकरणञ्च ।

७१ अथ रामदर्शनाभिलाषेण शत्रुघ्नेनायोध्यां प्रति प्रयाणम्, मध्येमार्गे बाल्मीक्याश्रमगमनम्, ततो-

सर्गाः ।

विषयाः ।

ऽभिवादितेन वाल्मीकिना लवणवधश्रवणसन्तुष्टेन विरचितं शत्रुघ्नप्रशंसनम्, अनुगैः सह रामचरितगाना-
कर्णनपरवशहृदयस्य शत्रुघ्नस्योपकार्याप्रवेशश्च ।

७२ अथ रात्रौ वाल्मीकिशिष्यकृतरामचरितगानश्रवणस्मरणादलब्धनिद्रः शत्रुघ्नः प्रभाते निर्वातित-
नित्यकृत्यो वाल्मीकिमभिवाद्य तेनाश्लिष्य विसर्जितो लब्धानुज्ञश्चायोऽयं प्रविश्य श्रीरामं दृष्ट्वाभिवाद्य
तेन विरचितकुशलप्रश्नो नाहं मधुपुरीं गन्तुमभिलषाम्यत्रैवार्यसमीपे स्थातुमिच्छामीति रामं सम्प्र-
थ्यात्र स्थातुं नोचितं सप्तरात्रमिहोषित्वा ततो मधुपुरीं गच्छेति नियोजितोऽथ सप्तरात्रात् परं
भरतलक्ष्मणाभ्यां दूरमन्वीयमानो मधुपुरीमगमत् ।

७३ अथ मृतं बालं सुतं राजद्वारि गृहीत्वा पत्नीसहायस्य द्विजवर्यस्य रोदनम्, तत्कृत-
राजगर्हणं च ।

७४ अथ द्विजदुःखसमानदुःखः श्रीरामो वसिष्ठवामदेवमार्कण्डेयमौद्गल्यकाश्यपकात्यायनगौतमजा-
बालिनारदादिभिर्भ्रातृभिर्मन्त्रिभिश्च सम्मन्य नारदेन युगधर्मप्रकटनपूर्वकं द्विजबालमरणकारणं शूद्रत-
पश्चरणं निवेद्य तमन्वेषयेति नियोजितः ।

७५ अथ दाशरथीर्द्विजपुत्रकलेवरसंरक्षणं नियुज्य स्मरणमात्रगतं पुष्पकमारुह्य प्रथमं प्रतीचीं
तत उत्तरां पश्चात् प्राचीं चान्विष्य दक्षिणस्यां दिशि शैवलस्योत्तरपार्श्वे दुष्करं तपश्चरन्तं कंचिद्विध्य
तस्य जालाद्यपृच्छत् ।

सर्गाः ।

विषयः ।

७६ अथ दाशरथिः सशरीरस्वर्गगमनाय दुष्करं तपश्चरन्तं शम्भुकनमानं शूद्रं विज्ञाय तत्स्थानिना शिरश्छित्त्वा देवैः पूजितस्तेभ्यो द्वित्रवालज्जीवितागमं श्रुत्वा तैः सह्यगस्त्याश्रमं गत्वागस्त्यमभिवाद्यागस्त्येनापि मृतो हस्ताभरणं स्वकुर्वीति प्रार्थितो राज्ञः स्वस्य प्रतिग्रहानर्हतां नित्रेद्य तेन लोकपालांशत्वेन प्रह्वणा मृष्टं क्षुपं राजानं दृष्टान्तोक्त्येन्द्रांशत्वेन प्रतितृह्णाति प्रार्थितो हस्ताभरणं गृहीत्वा तस्य गमनकारणमन्वपृच्छत् ।

७७ अथ कुम्भसम्भवः स्वम्य हस्ताभरणागमनकारणं वक्तुमारभमाणः पुरा निर्मानुष्ये मृगपक्षिविवर्जितं वने कस्मिंश्चित् तपस्तप्तुं गताऽऽ योजनायां कञ्चित् सरोवरं तत्र दृष्ट्वा तस्मिन् सरसि हृष्टपुष्टाङ्गं कञ्चिच्छवं वक्ष्य चिन्तयानः पुनर्गच्छो दिव्यविमानेऽसरोभिः सर्वाभरणभूयिताभिर्गन्धर्विभिरनुगीतमुखमनुभवनमपि विमानद्वयस्य सः रितं शवं भक्षणाणं स्वर्गिणमालोक्य को भवान् दिव्यपुरुष एतादृशमनर्हमाहारमङ्गीकरापोति पृष्टो बृत्तं सर्वं वक्तुमयतिष्ठ ।

७८ अथ दिव्यपुरुषः स्ववृत्तान्तं वक्तुमारभमाणः पुरा वैदर्भको राजा सुदेव इत्यभूत्, तस्य कलत्रद्वयमतिष्ठत्, तयोरेका इवेतनामानं मामचनयदन्या मम यवीयांनं सुरथमजनयत्, पितरे स्वर्गते पौरा मामभ्यञ्चित्रहं वर्षमहस्त्राणि राज्यं धर्मतः परिपाल्य विज्ञातयुगुजं राज्यऽभिषिच्य मृगपक्षिविवर्जितेऽभिन्वेनेऽस्य सरसः समोप दुष्करं तपस्तप्त्वा ब्रह्मलोकमभिन्मप्य श्रुत्पामातुं ।

सर्गाः ।

विषयाः ।

ब्रह्माणं शरणं गत्वा ब्रह्मणा भवान् पूर्वं तपश्चरणकाले शरीरं संरक्षति स्म, कस्मैचिद्भिन्नार्थिने यतये भिक्षां न दत्तवान्, तस्मात्पङ्कजेवञ्च नापुष्टं स्वशरीरं सरोगतं भक्षयेत्युक्तस्तद्विमोचनमगस्त्येनाचिर-
द्विवित्युक्तम्, यदि भवानगस्त्योऽसि ममाभरणं गृहीत्वा मां तारयत्यवावत्, पुनरदमभरणमगुहं शवं चान्तरधात्, देवतोऽपि तृप्तो दिवं जगाम तादेदं हस्तभूगणमित्याह ।

७९ अथ मृगपक्षिविर्वाजितस्य वनस्य वृत्तान्तं पृच्छतो राघवस्यागस्त्येन पूर्वं मनोः पुत्रस्येक्षवाकोः पुत्रेण शातामिकेन दण्डेन विन्ध्यदेशे वलयोर्मध्ये पर्वतरोधसि मधुमन्तं नाम पुरं लब्धम् ।

८० अथ बहुवर्षाणान् राल्यं पालयतो दण्डस्य स्वगुरोः शुक्रस्याश्रममगमनम्, नैत्रैकाकिनी शुक्रपुत्री-
मरजां दृष्ट्वा कामपरवशेन तस्या बलात् तत्र रात्रेपमानया तया शुक्रागमनप्रतीक्षणं च ।

८१ अथोशनस आश्रममगमनम्, क्षुत्पिपासातुरेणानेन स्वदुहितृनिर्दिक्षणेनानिवार्यकोभेन ' दण्डः
सप्तरात्रेण सभृत्यबलवाहिनो नाशमेष्यति, यावदण्डविषयस्तावदाचरेण पांसुवर्षेण निर्मनुष्यं मृगपक्ष-
विर्वाजितमरणं भवत्विति ' च शापदानम्, तदाप्रभृत्यस्य दण्डकारण्याभिधा जातेति कथनम्, सूर्ये-
ऽस्तंगतेऽगस्त्येन सन्धानिमित्तं रामप्रवर्णं च ।

८२ अथापसरोवरसंवेति तस्मिन् सरसि विगाह्य सायंसन्ध्यनुष्ठानपूर्वकं श्रीरामस्यागस्त्याश्रमम-
गमनम्, कन्दमूषैषधिशाल्यन्नादिभिरातिथ्यम्, तत्रैव रात्रियागमनम्, प्रभाते विरचितकाल्यकृत्येनागस्त्य-

सर्गाः ।

विषयाः ।

स्तोत्रमगस्त्येनापि ऋषिनिकटे रामस्तवः, पुनरगस्त्याभिवादनपूर्वकं पुष्पकारोहणमर्धादिवसेऽयोऽयाममनम्, गृहमध्यकक्ष्यायां पुष्पकादरोहणम्, पुष्पकविसर्जनम्, भरतलक्ष्मणाभ्यां द्वाःस्थप्रेषणं च ।

८३ अथ द्वाःस्थेन कुमारयोरानयनम्, तयोरालिङ्गनपूर्वकं रामेण राजसूयागकरणाय बोधनम्, भरतेन वक्ष्यानां सर्वराज्ञां सर्वप्रजानां हिंसामसहमानेन तन्निरोधनमवरोजेनोक्तं पूर्वजेनाङ्गीकृतम् ।

८४ अथ लक्ष्मणेनाश्वमेधयागकरणाय बोधनम्, पूर्वं वृत्रे लोकत्रयं स्ववशे कृत्वा कदाचित्तपः-कृतमतौ पुत्रं मधुरेश्वरं राज्ये निवेश्य दुष्करं तपः कुर्वति शक्रो विष्णुं शरणं गत्वा वृत्रोऽतीव बलवान् किञ्च दुष्करं तपश्चरति तद्धननाविषये त्वया विना नान्या गतिरिति प्रार्थितवानिति ।

८५ अथ वृत्रवधमशेषेण वदेति रामनियोजितेन लक्ष्मणेनेन्द्रप्रार्थितो विष्णुस्तेनाहं पूर्वं स्तुतस्तस्य हननं कर्तुं मम नोचितं मया विना शुष्माकं नान्या गतिस्तस्मादुपायं वच्मि, आत्मानं त्रेधा विभक्ष्यैकेनांशेन वज्रमेकेनेन्द्रमन्येन भूतलं प्राविशामि तेन वृत्रं हनिष्यतीन्द्र इति देवानुक्त्वान्तरधान्, ततो देवाः सेन्द्रा यत्र वृत्रस्तपति तत्र गत्वा दुःखिता बभूवुस्तदेन्द्रो वज्रेण वृत्रमहनन्, ततो वासवं ब्रह्मत्यानुव्रजद्देवा विष्णुं स्तुत्वा विष्णुनात्मीयाश्वमेधयागकरणाय बोधिता इति ।

८६ अथ ब्रह्महत्याया परीते वासवे विप्रनष्टेन्द्रं लोकं शून्यं ध्वस्तां भूमिं निरानन्दः प्रजा दृष्ट्वा देवा विष्णुपदिष्टं वैष्णवमश्वमेधं यत्रेन्द्रः स्थितस्तत्र समाचरन्, ततो ब्रह्महत्या दुर्वासा पुरत आगत्य क्रमे स्थानं विधास्यथेत्यवोचन्, ततो देवेभ्यः स्वात्मानं चतुर्धा विभज्यैकेना-

सर्गोः ।

विषयाः ।

शेन पूर्णासु नदीषु चतुरो वर्षिकान्मासान्दर्पत्री वसिष्याम्येकेन भूम्यां सदा वसिष्यामीतरेण युवतिषु मासि मासि त्रिरात्रं दर्पन्ती निवसिष्याम्यन्येन ये ब्राह्मणहन्तारस्तत्र वसिष्यामीति वरौल्लङ्घ्वा गच्छेद्देवा इन्द्रं प्रणम्य विज्वरं स्वर्गमानिन्युरिति कथाशेषः पूरितो लक्ष्मणेनाश्वमेधप्रभाव एतादृश इति प्रकाशितम् ।

८७ अथ लक्ष्मणेन वृत्रघातचरिते समापिते रामोऽप्येनां कथां वक्तुमारभमाणः पूर्वं कर्दमप्रजापतेः सुत इलो नाम धर्मिष्ठो राजा धर्मेण प्रजाः पालयन् कदाचिन्मृगयां पर्यटन् गुहोत्पत्तिस्थानं गतस्तत्र देव्योमया रममाणेन नारीरूपेण शम्भुना स्त्रीभूतं तत्रत्यपुरुषवर्गं दृष्ट्वा सानुगमात्मानं च स्त्रीकृतं वीक्ष्या-
तिचकितमातिस्तमेव वृषभध्वजं तुष्ट्वा पुरुषत्वं विनान्यं वरं वरयेत्युक्तः, पुनरुमाप्रसादेन मासमेकं पुंस्त्वं मासमेकं स्त्रीत्वं च प्रतिपद्य मासं पुरुषो भूत्वा पुनर्मासं त्रिलोकसुन्दरीला नाम पुरन्ध्र्यभूदेति ।

८८ अथ भरतलक्ष्मणयोः कथायां कौतूहलं वीक्ष्य श्रीरामः कथां पूरयमाणः स्त्रीभूतेला सानुगा तत्र वने रममाणान्तिरमणीयं कंचित्सरोवरं वीक्ष्यानुगतार्तिर्विहर्तुकामा जलमध्ये तपन्तं सोमसुतं बुधमपश्यत् । सोऽपीमां दृष्ट्वा कामपरवशो बुद्ध्या विचार्य ताः स्त्रिय आहूय तासां किम्पुरुषसुखानुभवसदृशं किम्पुरुषी-
रूपं प्रादादित्यवादीदिति ।

८९ अथ किम्पुरुषोत्पत्तिं श्रुतवतोभरतलक्ष्मणयोर्भूयोऽपि कथां कथयता रामेण विदुताः सर्वा दृष्ट्वा बुध इलां सर्वाङ्गसुन्दरीं मोहपरवशोऽरमयत् । मासे पूर्णे सुप्तोत्थित इलस्तपन्तं सोमसुतं वीक्ष्य मामनु-
गताः कुत्र गता इत्यपृच्छत् । सोऽपि अश्रमवर्णेन सर्वे निपातिता इत्यब्रवीत् । इलोऽपि राज्यगमनाय

सर्गाः ।

विषयाः ।

नैच्छन्न, बुधेन संवत्सरान्तं वसेत्युक्तां मासं पुरुषो भूत्वा मासं स्त्री भूत्वा नवमे मासि पुरुषवसं नाम पुत्रं जनयित्वा बुधाय दत्त्वा संवत्सरान्ते पुरुषत्वप्राप्तिकाले तेन कथाभिरभिरञ्जित इति ।

९० अथ पुंस्त्वं प्राप्त इत्थं बुध हूतं संवत्सेन सह क्रयवनागिष्टनेभिप्रमोदनमोदकदुर्वासःप्रभृतीनां मुनीनामागमनम्, तेध्विलवृत्तान्तनिवेदनम्, तेषामन्योन्यं संवदतां कर्दमस्य पुलस्त्यकतुषदकाराकारैः सहगमनमागतानां द्विजानामिल्हिटैषिणामन्यान्त्यसम्भाषणम्, एतैः सह कर्दमेन प्रजापतिना महादेव-प्रीत्यै अश्वमेधयागकरणम्, प्रसन्नेन शम्भुनेत्य स्त्रीत्वविमोचनम्, शशबिन्दुनाम्ना पुत्रेणाधिष्ठितं बालि-कमुत्सृज्येतेन मध्यदेशे प्रतिष्ठाननगरे राज्यकरणम्, अन्ते पुरुषवसं प्रतिष्ठाप्य ब्रह्मलोकगमनम्, अश्वमेध-पतादृश इति रामकृतवर्णनं च ।

९१ अथ रामप्रेरितेन लक्ष्मणेन वसिष्ठादीनामृषीणामानयनम्, रामेणाभिवादनपूर्वकमश्वमेधकरणाय स्वाभिप्रायनिवेदनम्, आशीर्वादपूर्वकं तेषामङ्गीकारे रामेण सुग्रीवविभीषणयो राज्ञां चाह्वानाय लक्ष्मण-नियोजनम्, नैमिषारण्ये यज्ञवाटकरणाय नियोजनम्, पुनस्तण्डुलमुद्रमाषतिलमुपस्नेहाज्यादिपूरितयाग-सामग्रीं पुरस्कृत्य सुवर्णप्रतिष्ठत्या सीतया मातृमित्र सह भरतप्रेषणम्, तत्रागच्छतां राज्ञामृषीणामुपकार्या-निर्माणाय बोधनं च ।

९२ अथ सर्व संस्थाप्य रामेण कृष्णसारमृगवर्णाश्वमोचनम्, तद्रक्षणयाश्वचर्यायै च ऋत्विग्भिर्बलैश्च सह लक्ष्मणप्रेषणम्, ततो नैमिषे यज्ञवाटदर्शनविकसितहृदयपुण्डरीकेण रामेण तत्र निवसतां राज्ञा-

सर्गाः ।

विषयाः ।

मुपायनस्वीकारप्रत्यर्चनापूर्वकमुपकारिकानिवेदनम्, सायुगानां तेषां शत्रुघ्नसहायेन भरतेनाज्ञानद्वानव्याणां प्रदापनम्, ततः प्रणतैर्वानरैः सुग्रीवेण च विप्राणां परिवेषणम्, उग्रतपसामृषीणां विभीषणेन पूजाविधान-मेवमहर्षहरुपचीयमानाया यज्ञसमुद्धेः संवत्सरान्तं प्रवर्तनञ्च ।

९३ अथ यज्ञवाटं प्रति सशिष्यस्य वाल्मीकेरामगतम्, ऋषिवाटनिकट उदजपरिकल्पनम्, तत्र फलमूलपूरितवनेभ्यो यथारुचि फलभक्षणनियोगपुरस्सरं समागतवर्षीणां भगवच्छ्रीरामचन्द्रस्य चेच्छया तत्पुरस्ताललयसमन्वितं वीणागानपुरःसरं रामायणमादितो विशतिसर्गक्रमेणान्यूनान्तिरिक्तं प्रतिदिनं यथाक्रमं गायेथाम्, कौ युवामिति पृष्टो चेद्वाल्मीकिशिष्याविति ज्ञतामिति कुशलवयोनियोजनम् ।

९४ अथ तयोर्गानामधुर्यश्रवणपरवशहृदयेन रामेणाहूतानां चतुर्दशपाराणां मूर्च्छारोहणादिस्वर-लक्षणज्ञानां पुराणज्ञानां सर्वशास्त्रकुशलानां पुरतस्तयोरगानरम्भे नारदोपदिष्टसंक्षेपगानपूर्वकं यागाभ्य-न्तरं विशतिसर्गसंग्रामपनावसरे रामतुल्ययोरुत्तयो रामेण अष्टादशसहस्रमुवर्णरत्नाय भ्रातरि नियोजिते फलमूलशिनोरावयोः किमनेनेति ताभ्यां तन्निरोधनम्, ततो रामेण ग्रन्थकर्ता कुत्रास्ते, किं प्रमाणम्, का प्रतिष्ठा तस्येति पृष्टयोः कर्ता भगवान् वाल्मीकिरत्रैवागतः, चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकाः प्रमाणम्, पञ्च सर्ग-शतानि, काण्डानि षट् सोत्तराणि, गाने श्रवणेकञ्चा चेद्विद्वन्व्यं शृणुतेति प्रतिवचनम्, बाढमित्युक्त्वा श्रुत्वा च रामस्य ऋषिभिः सह कर्मशालायां गमनम् ।

९५ अथैवं बहुष्वहःसु गायतोत्तयोर्मन्थान्तरे सीतापुत्रत्वविज्ञानेन सीत शपथनिमित्तं वाल्मीक्ये दूतप्रेष-

सर्गाः ।

विषयाः ।

णम्, मुनिना तथैवाङ्गीकारे राह्यामृषीणां तन्निवेदनम्, तै रामगुणश्लाघनम्, ततस्तेषां विसर्जनं च ।

९६ अथ रामाहूतानां वसिष्ठादीनामृषीणां सर्वेषां जनानां दोषप्रयोक्तृणां च मध्ये वाल्मीकिना सीतानयनपूर्वकं सीताशुद्धिं ज्ञानवता सीतेयं निर्दोषा ममान्तरात्मा मनःपश्यानि भूतानि च शुद्धां विदन्ति इयमशुद्धा चेदहं जन्मप्रभृत्यनुषीयमानततःफलं नानुभवामि, शुद्धेति रामोऽपि विज्ञाय लोकापवादं प्रमादुक्तामः सीताशुद्धेर्दृढीकरणं चकार ।

९७ अथ वाल्मीकिनैवमुक्ते ब्रह्मवासवादिसर्वदेवेष्वागतेशु राजभिः पृथ्वीसुरैर्नागरैः शोभितायां सभायां साञ्जलिबन्धे रामे मुनिवाक्यैरेवाकल्मषैर्मम प्रत्ययेऽपि सीताशपथात् सर्वेषां प्रत्यये सति मम श्रीतिरैस्तीति निवेदयति, दिव्यगन्धयुतस्य वायोः प्रचारः, ततो रामं विना नान्यं मनसा स्मरामि । यदि मनसा वाचा वपुषा राममेव समर्चये यदि माधवी मे विवरं दास्यतीति काषायवास्त्रिया सीतया शपथकरणम्, क्षणेन भूतलादुत्थिते नागैर्दिव्यवपुर्भिर्भूते कमनीयसिंहासने धृतदिव्यशरीरया भूस्या गृहीतहस्तायाः सीताया उपवेशनम्, आकाशात्पुण्यवृष्टिपतनम्, तस्या रसातलप्रवेशः, सर्वजगतां विस्मयसंमोहौ च ।

९८ अथ सीताया रसातलप्रवेशादतिदूयमानमानसेन श्रीरामेण सकोपेन भूमिं प्रति तव सुतां सीतां जामातुर्मम समीपं नानयेथा यदि शरैः सशैलवनां त्वां विधमिष्यामीत्युदीरणम्, ब्रह्मणा पूर्वकं भावं स्मर, सुखं रसातलं प्रविष्टा सीता पुनः स्वर्गं त्वया सङ्गमिष्यत्येतत्परिषन्मध्ये तवेदं सोत्तरं वाल्मीकिकृतं काव्यं श्रुतम्, शेषं भविष्यदुत्तरमुत्तमः काव्यतायकस्त्वमेव परमक्रषिस्त्वमेवर्षिपूज्यः शृणुष्वान्वहितो मुनिभिः

सर्गाः ।

विषयाः ।

सहेति कथनम्, पुनस्तस्यान्तर्धानम्, श्रीरामेण बाल्मीकेय श्वो गापयितव्यं भविष्यदुत्तरमिति निवेदनम्, ततः पर्णशालागमनं च ।

९९ अथ प्रभाते सर्वमुनिभिर्भविष्यदुत्तरश्रवणम्, अश्वमेधं समाप्य सीतादुःखं मनसि निधाय योऽय्यागमनम्, तत्राश्वमेधशतं काञ्चनमय्या सीतया सहानेकविधयागांश्च विधाय स्वर्गतानां भ्रातृणां ध्वजैर्द्वैहिककरणञ्च ।

१०० अथ युधाजिता गार्ग्यप्रेषणम्, अयोध्यामागतेन गार्ग्येण युधाजिदत्तपारितोषिकस्याहरणम्, रामेण प्रत्युत्थानपूर्वकं पारितोषिकस्वीकारः, रामप्रभ्रातृणुमुत्तरं दत्त्वा सिन्धोरुभयपात्रेवं फलमूलोपशोभितः काञ्चिदेशः शैलषपुत्रैर्गन्धर्वैराक्रान्तस्तोत्रिर्जित्य स्ववशे कुरुष्व नान्यैः प्रवेष्टुं शक्यत इति युधाजिताभिहितं धितमिति वदतो गार्ग्यस्य वचःश्रवणपरितुष्टेन रामेण ऋषेः पुरत इमौ स्वकुमारौ तक्षपुष्कलौ भरतो गृहीत्वा युधाजिता बलेन च सह गत्वा तान्निर्जित्य तत्र संस्थाप्य मत्समीपमागमिष्यतीत्युभावामिषिच्य भरतेन चतुरङ्गबलेन सह प्रेषणम्, तेषां केकयनगरप्रापणं च ।

१०१ अथ भरतयुधाजितोर्युद्धाय गन्धर्वदेशगमनम्, भरतमागतं श्रुत्वा युद्धायागतानां गन्धर्वानां भरतेन सप्तरात्रं युद्धप्रवर्तनम्, ततो भरतेन संवर्तलेण कामरूपिणां त्रिकोटिगन्धर्वानां हननम्, तक्षपुष्कलयोस्तक्षशिलापुष्कलावतनगर्ग्योः प्रतिष्ठापनम्, पञ्चवर्षादनन्तरं भरतस्यायोऽय्यागमनमग्रजाभिवादनपूर्वकं गन्धर्वविधनिवेदनञ्च ।

१०२ अथ लक्ष्मणसुतयोरङ्गद्वन्द्वकेतवोरभिषेचनम्, लक्ष्मणानुगतस्याङ्गदस्य कारुपथे पाश्चात्यदेशेऽ-

सर्गाः ।

विषयाः ।

हृदीयनगरीप्रवेशः, भरतानुगतस्य चन्द्रकेतोर्मल्लविषये चन्द्रकान्तनगरीप्रवेशः, ततः संवत्सरादनन्तरं भरतलक्ष्मणयोरयोध्यागमनमेवं दशवर्षसहस्राणि सुखेन त्रेताभिवर्चसाप्तेषां धर्मात्प्रजारक्षणम् ।

१०३ अथ कस्याचित्कालस्य तापसरूपास्यागमने रामाय लक्ष्मणेन तद्भागमननिवेदनम्, तापसदूतस्यान्तःप्रवेशनम्, रामेणासनादिभिरभ्यर्चनपूर्वकमागमनपूर्वकमागमनप्रयोजनप्रश्नः, तेनावयोः संभाषणभ्रवणदर्शनकतुवधायाज्ञां कुर्वन्ति प्रतिवचनम्, तथैव रामेण लक्ष्मणस्य नियोजनञ्च ।

१०४ अथ रामाय स्वागमनकारणनिवेदनायोपक्रममाणस्य दूतस्य तावके पूर्वभावेऽहं सर्वसमाह्वः पुत्रः पुरा लोकान् संक्षिप्य महार्णवेऽप्सु शयानस्य भूधरणक्षमं भोगवन्तं नागराजं माययोत्पाद्य मां च नाभिकमले स्मृत्वतो द्वौ मधुकैटभौ जनयित्वा तयोरस्थिकूटाद्रिपरिवृतायां भेदिन्यां मम प्राजापत्यं दत्तवत्स्त्वदज्ञासृष्टदेवादिंसंरक्षणायादित्यां पुत्रत्वं गतस्यानन्ताचिन्त्य द्रुपदशकेभूमां रावणं सपुत्रवान्ववं निहन्तुमवतीर्णस्य सहस्राधिकदशवर्षसहस्रायुःपूर्णस्य तव देवलोकभागमनेऽभिलाषा यदि सनत्था वयमिति ब्रह्मणा त्वत्सन्निधौ विज्ञापनार्थं प्रेषित इति निवेदनम्, लोकसंरक्षणार्थमवतीर्णोऽहं यत पद्मागतस्तत्र गन्तुं कृतत्वरो भवामि ति प्रतिवचनं च ।

१०५ अथ राजद्वारि दुर्वासोऽभिगमनम्, स्वागमनं रामाय निवेदयितुं लक्ष्मणप्रेषणम्, लक्ष्मणेनाभिवान्नपूर्वकं किङ्करोऽस्मि महामुने साधयेऽहं त्वार्थमद्य रामो व्यग्रस्तदर्शनायासमयोऽयमिति प्रार्थितस्याप्यस्य शापारम्भसहमानेन सौमित्रिणा रामायान्नेयागमननिवेदनम्, कालविसर्जनम्, दुर्वाससो

सर्गाः ।

विषयाः ।

दर्शनाभिवादनपूर्वकमागमनकारणप्रश्नः, वर्षसहस्रसमापिततपसो मम सिद्धमन्नं दातुमर्हसीति तस्य प्रतिवचनोत्तरक्षणे सिद्धान्नोपाहरणम्, युक्त्वा सन्तुष्टस्यर्षेगमनम्, दुःखसंतपेन रामेण कालवाक्यस्मरणं च ।

१०६ अथ प्रतिज्ञास्मरणदुःखितमग्रजं वीक्ष्य लक्ष्मणेन निजप्रतिज्ञानिर्वहणेन लोकान्पात्रयेयति सहर्षं प्रार्थितेन रामेण सन्निपुराधसामाकर्णनम्, पुगधसादिष्टेन स्वानुजविसर्जनम्, ततो लक्ष्मणेन सरयूगतेन स्नातेन प्राणापानसमीकरणपूर्वकमिन्द्रियवशीकरणम्, तत्समयसमागतदैवैः सशरीरस्यास्य स्वर्गप्रापणं च ।

१०७ अथ लक्ष्मणविरहासादिष्णुना रामेण मन्त्रिणां वसिष्ठस्य पुरतोभरतं राज्येऽभिषिच्य स्वयं वनं गत्वा लक्ष्मणगार्तं गमिष्यामीति निवेदनम्, तच्छ्रवणमूर्छितानां प्रकृतीनामधःपतनम्, मूर्च्छितेन भरतेन कोसलेषूत्तरकोसलेषु च कुशलवथाराभिषेकरणाय शत्रुघ्नाय दूतप्रवणाय च प्रार्थनम्, वासिष्ठेन यूसौ पतितानां प्रकृतीनां निरीक्षणाय रामे निवेदनम्, राघवेण तासामभिमतप्रश्ने ताभिः प्रकृतिभिर्दारैः पुत्रैः सहानुयात्राचरणम्, ततः कोसलेषु कुशमुत्तरकोसलेषु लवं चाभिषिच्योद्धे निधाय मूर्ध्युपाधाय चतुरङ्गबलसहाययोरुभयोः स्वपुराभ्यां प्रेषणं च ।

१०८ अथ रामप्रेषितानां दूतानां मथुरागमनम्, शत्रुघ्नाय लक्ष्मणस्यागकुशलवाभिषेचनस्वर्गमनोद्यमनादिनिवेदनम्, ततः शत्रुघ्नेन स्वपुत्रयोः सुनादुशत्रुवातिनेर्भक्षुराशं वैदिशे चाभिषेचनपूर्वकं समांशेन बलप्रदानम्, यथाभागं धनप्रदानम्, तत एवेन रथेनागतस्य शत्रुघ्नस्यायोध्यायां रामाभिवादनम्, रामे स्वानुयात्र निवेदनम्, ततो वानराणामनुगमनाङ्गीकरणम्, सुग्रीवप्रार्थनाभ्युपगमो विभीषणस्य

* श्रीवाल्मीकीयरामायणविषयानुक्रमणिका । *

(१२०)

सर्गः ।

विषयः ।

यावच्चन्द्रसूर्यौ तिष्ठतो यावन्मेदिनी वर्तते तावत्सर्वदेवाराध्यं रङ्गनाथमाराधयन् राज्ये प्रजा धारयस्वेति नियोजनम् , हनूमतो यावद्रामकथा लोके तावत्सुखं तिष्ठेति नियोजनम्, जाम्बवन्मैन्दुद्विविदानां कलियुगावधिर्वर्तनायानुज्ञा, तथैव तैः पञ्चभिरङ्गीकारश्च ।

१०९ अथायोध्यावासिभिः सर्वप्राणिभिश्चरारैर्भरतशत्रुनाभ्यां च पुरो वसिष्ठाधिपुताग्निहोत्रेण साकं पाद्वयोरधिगताभ्यां श्रीह्रीभ्यां रामस्य महाप्रस्थानम् ।

११० अथाध्यर्घ्ययोजने सरय्यां श्रीरामेण पादयोर्विन्यस्तयोः सतोर्व्रह्मागमनम्, ब्रह्मणा वैष्णवं शुद्ध-सत्त्वमाकाशं प्रपद्यस्वेति प्रार्थितेन श्रीरामेणानुगतानां सर्वेषां पुण्यलोकप्राप्तये नियोजनम्, ततः सरयूत्यक्तशरीरतणामभिगतदिव्यवपुषां ब्रह्मनिर्दिशतसान्तान्तिकलोकप्राप्तिः, वानराणां स्वस्वयोनिषु देवेषु प्रवेशः, सुग्रीवस्य सूर्यमण्डलगमनम्, यच्च किञ्चित्तिर्यगपि मां मनसा स्मरन्मुञ्चति कलेवरं तत्सर्वमपि सान्तान्तिकं लभेतेत्यनुगृह्णन्नागतान् सान्तान्तिके स्वर्गे संस्थाप्य भगवतो देवदेवस्य श्रीभूमिनीलासमेतस्याचिन्त्या-द्भुतशक्तौदिव्यतेजसो नारायणस्य स्वलोकगमनं च ।

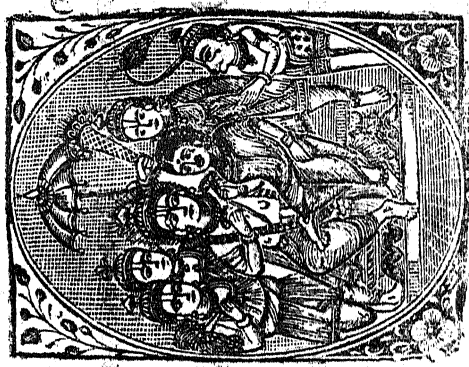
१११ अथैतदाख्यानं पठितृणां श्रीतृणां च फलवैभवमाहैकादशोत्तरंशतमे ।

इत्युत्तरकाण्डकथानुक्रमणिका ।

॥ इति वाल्मीकीयरामायणस्यानुक्रमणिका समाप्ता ॥

अथ श्रीवाल्मीकीयरामायणमाहात्म्यप्रारम्भः ।

श्रीरामपञ्चायतन ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथ रामायणमाहृत्यम् ॥ श्रीरामः शरणं समस्तजगतां रामं विना का गती रामे
मेण प्रविहत्यते कलिमलं रामाय कार्यं नमः ॥ रामात्रत्यति कालभीमभुजगो रामस्य सर्वं वशे रामे
भक्तिरखंडिता भवतु मे राम त्वमेवाश्रयः ॥ १ ॥ चित्रकूटालयं राममिदिरानंदमंदिरम् ॥ वंदे
च परमानंदं भक्तानामभयप्रदम् ॥ २ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्या यस्यांशा लोकसाधकाः ॥ तमादि-
देवं श्रीरामं विशुद्धं परमं भजे ॥ ३ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ भगवन्सर्वमाख्यातं यत्पृष्ठं विदुषा त्वया ॥
संसारपाशबद्धानां दुःखानि सुबहूनि च ॥ ४ ॥ एतत्संसारपाशस्य च्छेदकः कतमः स्मृतः ॥
कलौ वेदोक्तमार्गाश्च त्रैश्वरीति त्वयोदितम् ॥ ५ ॥ अधर्मनिरतानां च यातनाश्च प्रकीर्तितः ॥
घोरे कलियुगे प्राप्ते वेदमार्गबहिष्कृते ॥ ६ ॥ पाण्डित्यं प्रसिद्धं वै तसर्वं परिकीर्तितम् ॥ कामार्ता
ह्रस्वदेहाश्च लुब्धा अन्योन्यतत्पराः ॥ ७ ॥ कलौ सर्वे भविष्यंति स्वल्परायो बहुप्रजाः ॥ स्त्रियः
स्वपोषणमपरा वैश्या लावण्यशालिनः ॥ ८ ॥ पतिवाक्यमनाहत्य सदान्यगृहतत्पराः ॥ दुःशीला
दुष्टशीलेषु करिष्यंति सदा स्पृहाम् ॥ ९ ॥ असंवृत्ता भविष्यंति पुरुषेषु कुलांगनाः ॥ पुरुषा-
नृतभविष्यन्तो वेदसंस्कारवर्जिताः ॥ १० ॥ वाचालाश्च भविष्यंति कलौ प्राप्ते च योषितः ॥
भिषग्वश्चापि मित्रादिस्नेहसंबन्धयंत्रिताः ॥ ११ ॥ अन्योपाधिनिमित्तेन शिष्यानुग्रहलोलुपाः ॥
पाखंडालापनरताः पाखंडजनसंगिनः ॥ १२ ॥ यदा द्विजा भविष्यंति तदा वृद्धिं गतः कलिः ॥
विप्रवंशोद्भव श्रेष्ठ उपवीतं शिखां त्यजेत् ॥ १३ ॥ कथं तन्निष्कृतिं याति नृद सूत महामते ॥
राक्षसाः कलिमाश्रित्य जायंते ब्रह्मयोनिषु ॥ १४ ॥ परस्परं विरुध्यंति भगवद्धर्मबंधकाः ॥

द्विजानुष्ठानरहिता भगवद्धर्मवर्जिताः ॥ १५ ॥ कलौ विप्रा भविष्यति कंचुकोष्णीषधारिणः ॥
 घोरं कलियुगे ब्रह्मन् जनानां पापकर्मणाम् ॥ १६ ॥ मनःशुद्धिविहीनानां निष्कृतिश्च
 कथं भवेत् ॥ शुद्रहस्तोदकं पकं शूद्रैश्च सह भोजनम् ॥ १७ ॥ शौद्रमन्त्रं तथाश्नीयात्कथं शुद्धिमवाप्नु-
 यात् ॥ यथा तुल्यति देवेशो देवदेवो जगद्गुरुः ॥ १८ ॥ तन्नो वदस्व सर्वज्ञ सूत कारुण्यवारिधे ॥
 १९ ॥ वद सूत मुनिश्रेष्ठ सर्वमेतदशेषतः ॥ कथं न जायते तुष्टिः सूत त्वद्वचनामृतात् ॥ २० ॥
 सूत उवाच ॥ शृणुष्वमृषयः सर्वे यदिष्टं वो वदाम्यहम् ॥ गीतं सनत्कुमाराय नारदेन महात्मना ॥ २१ ॥
 रामायणमहाकाव्यं सर्ववेदार्थसंमतम् ॥ सर्वपापप्रशमनं दुष्टग्रहनिवारणम् ॥ २२ ॥ दुःस्वप्ननाशनं
 धन्यं मुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ रामचन्द्रगुणोपेतं सर्वकल्याणसिद्धिदम् ॥ २३ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां हेतु-
 भूतं महाफलम् ॥ अपूर्वपुण्यफलदं शृणुष्व सुसमाहिताः ॥ २४ ॥ महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ॥
 शुक्लैतदर्ष दिव्यं हि काव्यं शुद्धिमवानुयात् ॥ २५ ॥ रामायणे प्रवर्तते सज्जना ये जगद्धिताः ॥ त एव कृत-
 कृत्याश्च सर्वशास्त्रार्थकोविदाः ॥ २६ ॥ धर्मोर्थकाममोक्षाणां साधनं च द्विजोत्तमाः ॥ श्रोतव्यं च सदा
 भक्त्या रामाख्यानं तदा नृभिः ॥ २७ ॥ पुरालिखितानि पापानि नाशमायांति यस्य वै ॥ रामायणे महाप्रीति-
 स्तस्य वै भवति ध्रुवम् ॥ २८ ॥ रामायणे वर्त्तमाने पापपाशेन यंत्रितः ॥ अनाहृत्यान्यथा गाथासक्तबुद्धिः
 प्रवर्तते ॥ २९ ॥ ? तस्मात्तु रामायणनामधेयं परं तु काव्यं शृणुत द्विजेंद्राः ॥ यस्मिन्ब्रूते जन्मजरादिना-
 शो भवत्यदोषः स नरोऽन्युतः स्यात् ॥ ३० ॥ वरं वरेण्यं वरदं तु भाव्यं निजप्रभाभिषितसर्वलोकम् ॥
 संकल्पितार्थप्रमदादिकाव्यं श्रुत्वा ब्रजेन्मोक्षपदं मनुष्यः ॥ ३१ ॥ ब्रह्मेशविष्णवाख्यशरीरभेदर्विश्वं सृजत्य-

न्ति च पाति यश्च ॥ तमादिदेवं परमं परेशमाधाय चेतस्युपयाति मुक्तिम् ॥३२॥ यो नौमजात्यादिवि-
 कल्पहर्षिनः परः पराणां परमः परः स्यान् । वेदांतवेद्याः स्वरुचा प्रकाशः स वीक्ष्यते सर्वपुराणवेदैः ॥३३॥
 ऊर्जे माघे सिते पक्षे चैत्रे च द्विजसत्तमाः ॥ नवम्यहनि श्रोतव्यं रामायणकथामृतम् ॥ ३४ ॥ इत्येवं
 शृणुयाद्यस्तु श्रीरामचरितं शुभम् ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति परत्रामुत्र चोत्तमान् ॥ ३५ ॥ त्रिसप्तकुल-
 संयुक्तः सर्वपपविवर्जितः ॥ प्रयाति रामभवनं यत्र गत्वा न शोच्यते ॥३६॥ चैत्रे माघे कार्तिके च सिते
 पक्षे च वाचयेत् ॥ नवम्यहनि तस्मानु श्रोतव्यं च प्रयत्नतः ॥३७॥ रामायणं चादिक्रव्यं स्वर्गमैक्षप्रदान-
 यकम् ॥ तस्मात्कलियुगे घोरे सर्वधर्मबहिष्कृते ॥ ३८ ॥ नवम्यहनि श्रोतव्यं रामायणकथामृतम् ॥
 रामायणपरा ये तु घोरे कलियुगे द्विजाः ॥३९॥ ते नराः कृतकृत्याश्च न कलिर्बोधते हि तान् ॥ कथा रामा-
 यणस्यापि नित्यं भवति यद्गृहे ॥४०॥ तद्गृहं तीर्थरूपं हि दुष्टानां पापनाशनम् ॥ तावत्पापानि देहेऽस्मिन्नि-
 वसति तपोधनाः ॥४१॥ यावन्न श्रूयते सम्यक् श्रीमद्रामायणं नरैः ॥ दुर्लभैव कथा लोके श्रीमद्रामायणोद्भवा ॥
 ४२॥ कोटिजन्मसमुत्थेन पुण्येनैव तु लभ्यते ॥ ऊर्जे माघे सिते पक्षे चैत्रे च द्विजसत्तमाः ॥४३॥ यस्य श्रवण-
 मात्रेण सौवासोऽपि विमोचितः ॥ गौतमशापतः प्राप्तः सौदासो राक्षसीं तनुम् ॥ ४४ ॥ रामायणप्रभा-
 वेण विमुक्तिं प्राप्तवान्नुतः ॥ यस्त्वेतच्छृणुयाद्भक्त्या रामभक्तिपरायणः ॥ ४५ ॥ स मुच्यते महापापैरुप-
 पातकराशिभिः ॥४६॥ इति श्रीरकंदपुराणे उत्तरखंडे नारदसनत्कुमारसंबादे रामायणमाहात्म्ये प्रथमोऽ-
 ध्यायः ॥ १ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ कथं सनत्कुमाराय देवर्षिर्नारदो मुनिः ॥ श्रोक्तवान्सकलान्धर्मान्कथं च
 मिलितानुभौ ॥१॥ कस्मिन्पक्षेत्रे स्थितौ तात तावुभौ ब्रह्मवादिनौ ॥ यदुक्तं नारदेनास्मै तन्नो ब्रूहि महासुने

॥२॥ सूत उवाच ॥ सनकाद्या महात्मानो ब्रह्मणस्तनयाः स्मृताः ॥ निर्भमा निरहंकाराः सर्वे ते ह्यूर्ध्वरेतेसः ॥ ३ ॥ तेषां नामानि वक्ष्यामि सनकश्च सनंदनः ॥ सनत्कुमारश्च तथा सनातन इति स्मृतः ॥ ४ ॥ विष्णुभक्ता महात्मानो ब्रह्मध्यानपरायणाः ॥ सहस्रसूर्यसंकाशाः सत्यवंतो मुमुक्षवः ॥५॥ एकदा ब्रह्मणः पुत्राः सनकाद्या महौजसः ॥ मेरुशृंगं समाजग्मुर्वीक्षितुं ब्रह्मणः सभां ॥६॥ तत्र गंगां महापुण्यां विष्णुपादोद्भवां नदीम् ॥ निरीक्ष्य स्नातुमुद्युक्ताः सतिख्यां प्रार्थितौजसः ॥७॥ एतस्मिन्नंतरे विप्रादेवर्षिर्नारदो मुनिः ॥ आजगामोच्चरन्नाम हरेर्नारायणादिकम् ॥ ८ ॥ नारायणाच्युतानंत वासुदेव जनार्दन ॥ यज्ञेश यज्ञपुरुष राम विष्णो नमोऽस्तु ते ॥९॥ इत्युच्चरन्हरेर्नाम पावयन्निखिलं जगत् ॥ आजगाम स्तुवन्गंगां मुनिर्लोकैकपावनीम् ॥१०॥ अथायातं समुद्रीक्ष्य सनकाद्या महौजसः ॥ यथाहर्मर्हणां चक्रुर्वंदे सोऽपि तान्मुनीन् ॥ ११ ॥ अथ तत्र सभामध्ये नारायणपरायणम् ॥ सनत्कुमारः प्रोवाच नारदं मुनिपुंगवम् ॥ १२ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ सर्वज्ञोऽसि महाप्राज्ञ मुनिमानद नारद ॥ हरिभक्तिपरो यः सात्त्वतो नास्त्यपरोऽधिकः ॥ १३ ॥ येनेदमिखिलं जातं जगत्स्थावरजंगमम् ॥ गंगा पादोद्भवा यस्य कथं स ज्ञायते हरिः ॥ १४ ॥ अनुग्राह्योऽस्मि यदि ते तत्त्वतो वक्तुमर्हसि ॥ नारद उवाच ॥ नमः पराय देवाय परात्परतराय च ॥१५॥ परात्परनिवासाय सगुणायगुणाय च ॥ ज्ञानाज्ञानस्वरूपाय धर्मधर्मस्वरूपिणे ॥ १६ ॥ विद्याविद्यास्वरूपाय स्वस्वरूपाय ते नमः ॥ यो दैत्यहृता नरकान्तकश्च भुजाप्रमात्रेण दधार गोत्रम् ॥१७॥ भूभारविच्छेदविनोदकामं तमादिदेवं रघुवंशदीपम् ॥ आविर्भूतश्चतुर्धो यः कपिभिः परिवारितः ॥१८॥ हतवान्नाश्वसानीकं रामं दाशरथिं भजे ॥ एवमादीन्यनेकानि चरितानि महात्मनः ॥१९॥ तेषां नामानि संख्यातुं शक्यते

नाब्धकोटिभिः । महिमानं तु यन्नाम्नः पारं गतुं न शक्यते ॥ २० ॥ मनवोऽपि मुनीन्द्राश्च कथं तं ध्रुल्लको भोजो ।
यन्नामश्रवणेनपि महापातकिनोऽपि ये ॥ २१ ॥ पावनत्वं प्रपद्यते कथं स्तोत्र्यामि क्षुद्रधीः ॥ रामायणपरा ये
तु घोरे कलियुगे द्विजाः ॥ २२ ॥ त एव कृतकृत्याश्च तेषां नित्यं नमोनमः ॥ २३ ॥ ऊर्जे मासे सिते पक्षे चैत्रे
माघे तथैव च ॥ नवम्यहनि श्रोतव्यं रामायणकथामृतम् ॥ २४ ॥ गौतमशाप्रतः प्राप्तः सौदासो राक्षसीं तनुम् ॥
रामायणप्रभावेण विमुक्तिं प्राप्तवान्पुनः ॥ २५ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ रामायणं केन श्रोतुं सर्वधर्मफल-
प्रदम् ॥ शतः कथं गौतमेन सौदासो मुनिसत्तम ॥ २६ ॥ रामायणप्रभावेण कथं भूयो विमोचितः ॥ अनु-
प्राह्योऽस्मि यदि ते चेदस्ति करुणा मयि ॥ २७ ॥ सर्वमेतद्दशेषेण मुने नो वक्तुमर्हसि ॥ शृण्वतां वदतां चैव कथा
पापप्रणाशिनी ॥ २८ ॥ नारद उवाच ॥ शृणु रामायणं विप्र यद्वत्समीकिमुखोद्धृतम् ॥ नवम्यहनि श्रोतव्यं
रामायणकथामृतम् ॥ २९ ॥ आस्ते कृतयुगे विप्रो धर्मकर्मविशारदः ॥ श्रोमदस्त इति ख्यातो नास्ना धर्मपरायणः
॥ ३० ॥ विप्रस्तु गौतमाल्येन मुनिना ब्रह्मादिना ॥ श्रुतवान्सर्वधर्मान्चै गंगालीरे मनोरमे ॥ पुराणशास्त्र-
कथनैस्तेनासौ बोधितोऽपि च ॥ ३१ ॥ श्रुतवान्सर्वधर्मान्चै तेनोक्तानखिलानपि ॥ कदाचित्परमेशस्य परि-
चर्यापरोऽभवत् ॥ ३२ ॥ उपस्थितायापि तस्मै प्रणामं नहकारि च ॥ स तु शतौ महाबुद्धिर्गौतमस्तेजसां निधिः
॥ ३३ ॥ मयोदितानि कर्माणि करोतीति मुदं ययौ ॥ अस्त्वादिता महादेवः शिवः सर्वजगद्गुरुः ॥ ३४ ॥
गौतमश्चागतस्तत्र न चोत्थापत्ततो द्विजः ॥ गुर्ववज्ञाकृतं पापं राक्षसत्वेन चोक्तवान् ॥ ३५ ॥ भगवान्सर्वधर्मज्ञः
सर्वदर्शी सुरेश्वरः ॥ उवाच प्राञ्जलिभूत्वा विनयान्नयकोविदम् ॥ ३६ ॥ क्षमस्व भगवन्सर्वमपराधं कृतं मया ॥
॥ गौतम उवाच ॥ ऊर्जे मासे सिते पक्षे रामायणकथामृतम् ॥ ३७ ॥ नवम्यहनि श्रोतव्यं भक्तिभावेन सादरम् ॥

नात्यंतिकं भवेदेतद्वाद्वाब्दं भविष्यति ॥३८॥ विप्र उवाच ॥ केन रामायणं प्रोक्तं चरितानि तु कस्य वै ॥ मनसा प्रीतिमापन्नो वन्दे चरणौ गुरोः ॥३९॥ एतत्सर्वं महाप्राज्ञ संक्षेपाद्वक्तुमर्हसि ॥ गौतम उवाच ॥ शृणु रामायणं विप्र वाल्मीकिमुनिना कृतम् ॥४०॥ तच्छ्रुत्वा मुच्यते पापात्स्वं रूपं पुनरेति सः ॥ येन रामावतारेण राक्षसा रावणादयः ॥४१॥ हतास्तु देवकार्यार्थं चरितं तस्य त्वं शृणु ॥ कार्तिके च सिते पक्षे कथा रामायणस्य तु ॥४२॥ नवम्यहनि श्रोतव्या सर्वपापप्रणाशिनी ॥ इत्युक्त्वा सर्वसंपन्नो गौतमः स्वाश्रमं ययौ ॥४३॥ विप्रोऽपि दुःखमापन्नो राक्षसीं तनुमाश्रितः ॥ क्षुत्पिपासातिवेशात् नित्यं क्रोधपरायणः ॥४४॥ कृष्णसर्पद्युतिर्भीमो बभ्राम विजने वने ॥ मृगांश्च विविधांस्तत्र मनुष्यांश्च सरीसृपान् ॥४५॥ विहगान्प्लवगांश्चैव प्रशस्तांस्तानभक्षयत् ॥ अस्थिभिर्बहुभिर्विप्राः पीतरक्तकलेवरैः ॥४६॥ रक्तादप्रेतकैश्चैव तेनासीद्भूभयंकरी ॥ ऋतुत्रये स पृथिवीं शतयोजनविस्तराम् ॥४७॥ कृत्वातिदूषितां पश्चाद्वनोत्तरमगात्पुनः ॥ तत्रापि कृतवान्नित्यं नरमांसाशनं तदा ॥४८॥ जगाम नर्मदीरे सर्वलोकभयंकरः ॥ एतस्मिन्नंतरे प्रातः कश्चिद्विप्रोऽतिधार्मिकः ॥४९॥ कलिंगदेशसंभूतो नाम्ना गर्ग इति श्रुतः ॥ वह्नांगाजलं स्कंधे स्तुवान्विश्वेश्वरं प्रसुम् ॥५०॥ गायत्रामानि रामस्य समयातोऽतिहर्षितः ॥ तमागतं मुनिं दृष्ट्वा सुदामा नाम राक्षसः ॥५१॥ प्राप्ता नः पारणेत्युक्त्वा मुजाबुधम्य तं ययौ ॥ तेन कीर्तितनामानि श्रुत्वा दूरे व्यवस्थितः ॥५२॥ अशक्तस्तं द्विजं हंतुमिदमूचे स राक्षसः ॥ राक्षस उवाच ॥ अहो भद्र महाभाग नमस्तुभ्यं महात्मने ॥५३॥ नामस्मरणमाहात्म्याद्राक्षसा अपि दूरगाः ॥ मया प्रभक्षिताः पूर्वं विप्राः कोटिसहस्रशः ॥५४॥ नामप्रहरणं विप्र रक्षति त्वां महाभयात् ॥ नामस्मरणमात्रेण राक्षसा अपि भो वयम् ॥५५॥ परां शान्तिं समाप-

ज्ञा महिमा नोऽच्युतस्य कः ॥ सर्वथा त्रं महाभाग रागादिरहितो द्विजः ॥५६॥ रामकथाप्रभावेण पाह्य-
स्मात्पातकाधमात् ॥ गुर्ववज्ञा मया पूर्वं कृता च मुनिसत्तमा ॥५७॥ कृतश्चानुग्रहः पश्चाद्गुरुणा श्रोक्त्वा-
निदम् ॥ वाल्मीकिमुनिना पूर्वं कथा रामायणस्य च ॥५८॥ ऊर्जे मासि सिते पक्षे श्रोतव्या च प्रयत्नतः ॥
गुरुणापि पुनः श्रोक्तं रम्यं तु शुभदं वचः ॥५९॥ नवम्यहनि श्रोतव्यं रामायणकथामृतम् ॥ तस्माद्रहस्य-
ह्यभाग सर्वशास्त्रार्थकोविद् ॥ ६० ॥ कथाश्रवणमात्रेण पाह्यस्मात्पापकर्मणः ॥ श्रीनारद उवाच ॥
इत्याख्यातं राक्षसेन राममाहात्म्यमुत्तमम् ॥६१॥ निशम्य विस्मयाविष्टो बभूव द्विजसत्तमः ॥ ततो विप्रः कृपा-
विष्टो रामनामपरायणः ॥ ६२ ॥ सुदामं राक्षसं नाम चेदं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ विप्र उवाच ॥ राक्षसेन्द्र
महाभाग मतिस्ते विमलागता ॥ ६३ ॥ अस्मिन्नूर्जे सिते पक्षे रामायणकथां शृणु त्वं राममाहात्म्यं राम-
भक्तिपरात्मना ॥ ६४ ॥ रामध्यानपराणां च कः समर्थः प्रबाधितुम् ॥ रामभक्तिपरा यत्र ब्रह्मा विष्णुः सदा-
शिवः ॥ ६५ ॥ अत्र देवाश्च सिद्धाश्च रामायणपरा नराः ॥ तस्मादूर्जे सिते पक्षे रामायणकथां शृणु ॥ ६६ ॥
नवम्यहनि श्रोतव्यं सावधानतः सदा भवन् ॥ कथाश्रवणमात्रेण राक्षसत्वमपाकृतम् ॥ ६७ ॥ विसृज्य राक्षस-
स्भावमभवदेवतोपमः ॥ कोटिसूर्यप्रतीकाशमापन्नो विबुधर्षभः ॥ ६८ ॥ शंखचक्रगदापाणी रामभद्रः
समागतः ॥ स्तुवंस्तु ब्राह्मणं सम्यग्जगाम हरिमंदिरम् ॥ ६९ ॥ नारद उवाच ॥ तस्माच्छृणुष्वं वि-
प्रेद्रारामायणकथामृतम् ॥ नवम्यहनि श्रोतव्यमूर्जे मासि च कीर्यते ॥ ७० ॥ यन्नामस्मरणोदेव महापातक-
कोटिभिः ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नरो याति परां गतिम् ॥ रामायणेति यन्नाम सकृदप्युच्यते यदा ॥ ७१ ॥
तदैव पापनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ये पठंतीदमाख्यानं भक्त्या शृण्वन्ति वा नराः ॥ गंगासानफलं पुण्यं

तेषां संजायते नवम् ॥ ७२ ॥ इति श्रीस्कं० उत्त० नारदसनत्कुमारसंवादे रामायणमा० राक्षसविमो-
चनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ सनत्कुमारं उवाच ॥ अहो चित्रमिदं प्रोक्तं मुनिमानद नारद ॥
रामायणस्य माहात्म्यं पुनस्त्वं वद विस्तरात् ॥ १ ॥ अन्यमासस्य माहात्म्यं कथयस्व प्रसादतः ॥ कथं नो
जायते तुष्टिर्मुने त्वद्वचनामृतान् ॥ २ ॥ नारद उवाच ॥ सर्वे यूयं महाभागाः कृतार्था नात्र संशयः ॥ यतः
प्रभावं रामस्य भक्तितः श्रोतुमुद्यताः ॥ ३ ॥ माहात्म्यश्रवणं यस्य राघवस्य कृततत्पनाम् ॥ दुर्लभं प्राङ्गुरी-
त्येतं मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ ४ ॥ शृणुध्वमृष्यश्चित्रमितिहासं पुरातनम् ॥ सर्वपापप्रशमनं सर्वरोगविना-
शनम् ॥ ५ ॥ आसीत्पुरा द्वारे च सुमतिर्नामभूयति ॥ सोमवंशोद्भवः श्रीमान्सप्तद्वीपैकनायकः
॥ ६ ॥ धर्मात्मा सत्यसंपन्नः सर्वसंपद्विभूषितः ॥ सदा रामकथासेवी रामपूजापरायणः ॥ ७ ॥ राम-
पूजापराणां च शुश्रूषुर्नरहृदयः ॥ पूज्येषु पूजानिरतः समदर्शीगुणा न्वितः ॥ ८ ॥ सर्वभूतहितः शांतः
कृतज्ञः कीर्तिमान्मृपः ॥ तस्य भार्या महाभाग सर्वलक्षणसंयुता ॥ ९ ॥ पतिव्रता पतिप्राणा नाम्ना सत्यवती
शुभा ॥ तावुभौ दंपती नित्यं रामायणपरायणौ ॥ १० ॥ अन्नदानरतौ नित्यं जलदत्तप-
रायणौ ॥ तडागारामवाच्यादीनि संख्यातान्वितेनतुः ॥ ११ ॥ सोऽपि राजा महाभागो रामा-
यणपरायणः ॥ वाचयेन्मृणुयद्वापि भक्तिभावेन भावितः ॥ १२ ॥ एवं रामपरं नित्यं राजानं धर्मकोविदम् ॥
तस्य प्रिया सत्यवती देवा अपि सदास्तुवन् ॥ १३ ॥ त्रिलोके विश्रुतौ तौ च दंपत्यन्तधार्मिकौ ॥ आययौ बहु-
भिः शिष्यैर्द्रुहकामो विभांडकः ॥ १४ ॥ विभांडकं मुनिं दृष्ट्वा समास्नातो जनेश्वरः ॥ प्रत्युद्ययौ सपत्नीकः
पूजाभिर्बहुविस्तरम् ॥ १५ ॥ कृतातिथ्यक्रियं शांतं कृत्वा सनपरैरग्रहम् ॥ नीचासनगतो भूपः प्राञ्जलिमुनिमब्र-

वीत् ॥१६॥ राजोवाच ॥ भगवन्कृतकृत्योऽस्मि तवात्रागमनेन भोः ॥ सतामागमनं संतः प्रशंसति सुखा-
वहम् ॥१७॥ यत्र स्यान्महतां प्रम तत्र स्युः सर्वसंपदः ॥ तेजः कीर्तिर्धनं पुत्रा इति प्राहुर्विपश्चितः ॥१८॥
तत्र वृद्धिं गमिष्यति श्रेयांस्यनुदिनं युने ॥ तत्र संतः प्रकुर्वति महतीं करुणां प्रभो ॥१९॥ यो मूर्ध्नि धारयेद्ब्रह्मन्
विमपादलोपकम् ॥ स स्नातः सर्वतीर्थेषु पुण्यवान्नात्र संशयः ॥२०॥ मम पुत्राश्च दाराश्च संपत्त्वयि सम-
र्पिता ॥ समाज्ञापय शांतात्मन् ब्रह्मन् किं करवाणि ते ॥२१॥ विनयावनतं भूपं तं निरीक्ष्य मुनीश्वरः ॥
स्पृशन्करेण राजानं प्रत्युवाचतिहर्षितः ॥२२॥ ऋषिरुवाच ॥ राजन्यदुक्तं भवता तत्सर्वं त्वत्कुलोचितम् ॥
विनयावनताः सर्वे परं श्रेयो भजंति हि ॥२३॥ प्रीतोऽस्मि तव भूपाल सन्मार्गे पस्विर्त्तिनः ॥ स्वस्ति तेऽस्तु
महाभाग यत्रक्ष्यामि तदुच्यताम् ॥२४॥ पुराणा बहवः संति हरिसंतुष्टिकारकाः ॥ माघे मास्ययुबतोऽसि
रामायणपरायणः ॥२५॥ तत्र भार्यापि साध्वीयं नित्यं रामपरायणा ॥ किमर्थमेतदृत्तांतं यथावद्वक्तुमर्हसि
॥२६॥ राजोवाच ॥ शृणुष्वं भगवन्सर्वं यत्पृच्छसि वदामि तत् ॥ आश्चर्यभूतं लोकानामावयोश्चरितं मुने ॥२७॥
अहमासीत्युरा शूद्रो मात्स्निनिर्नाम सत्तम ॥ कुमार्गो निरतो नित्यं सर्वलोकाहिते रतः ॥२८॥ पिशुनो धर्मविद्वे-
षी देवद्रव्यापहरकः ॥ महापातकिसंस्पर्शी देवद्रव्योपजविक्रः ॥२९॥ गोघ्नश्च ब्रह्महा चोरो नित्यं प्राणिवधे
रतः ॥ नित्यं निष्ठुरवक्ता च पापी वेश्यापरायणः ॥३०॥ किंचित्काले स्थितो ह्येवमनादृत्य महद्वचः ॥ सर्व-
बंधुपरित्यक्तो दुःखी वनसुपागमम् ॥३१॥ मृगमांसाशनो नित्यं तथा मार्गविरघकृत् ॥ एकाकी दुःखबहुलो ह्य-
वसान्निजने वने ॥३२॥ एकदा क्षुत्पारश्रांतो निदाघातः पिपासितः ॥ वसिष्ठस्याश्रमं दृष्ट्वा अपश्यं विजने वने
॥३३॥ ईसकारण्डवाकीर्णं तत्समीपे महत्क्षरः ॥ पर्यंते वनफुल्लैश्छादितं तन्मुनीश्वरैः ॥३४॥ अपिबं तत्र

पात्रीयं तत्तटे विगतश्रमः ॥ इन्मूल्य वृक्षमूलानि मया क्षुब्ध निवारिता ॥ ३५ ॥ वसिष्ठस्याश्रमे विप्रनिवासं कृतवानहम् ॥ शीर्षफटिकसंधानं तत्र चाहमकारिषम् ॥ ३६ ॥ पर्णैस्तृणैश्च काष्ठैश्च गृहं सम्यक्प्रकल्पितम् ॥ तत्राहं व्याधसत्स्वस्थो हत्वा बहुविधान्मृगान् ॥ ३७ ॥ आर्जिवर्तनं कृत्वा प्रताराणां च विशतिम् ॥ अथेयमागता साधवी विन्ध्यदेशसमुद्भवा ॥ ३८ ॥ निषादकुलसंभूता नाम्ना काली तु विश्रुता ॥ बंधुवर्गैः परित्यक्ता दुःखिता जीर्णविग्रहा ॥ ३९ ॥ ब्रह्मन् क्षुत्तृप्परिश्रांता शोचंती मुक्रियां क्रियाम् ॥ दैवयोगात्समायाता भ्रमंती विजने वने ॥ ४० ॥ मासि ग्रीष्मे च तापार्ता ह्यन्तस्तापप्रपीडिता ॥ इमां दुःखवतीं दृष्ट्वा जाता मे विपुला घृणा ॥ ४१ ॥ मया दत्तं जलं चास्यै मांसं वन्यफलं तथा ॥ गतश्रमा तु तुष्टा सा मया ब्रह्मन्यथातथम् ॥ ४२ ॥ न्यवेदयत्स्वकमार्गाणि शृणु तानि महामुने ॥ इयं काली तु नाम्निव निषादकुलसंभवा ॥ ४३ ॥ दाविकस्य सुता विद्वन्नन्यवसाद्विध्यपर्वते ॥ परस्वहारिणी नित्यं सदा पैशुन्यवादिनी ॥ ४४ ॥ बंधुवर्गैः परित्यक्ता यतो हतवती पतिम् ॥ कांतारे विजने ब्रह्मन् मत्समीपमुपागता ॥ ४५ ॥ इत्येवं स्वकृतं कर्म सा च मह्यं न्यवेदयन् ॥ वसिष्ठस्याश्रमे पुण्ये ह्यहं चर्यं च वै मुने ॥ ४६ ॥ दंपतीभावमाश्रित्य स्थितौ मांसाशनी तदा ॥ उच्छिष्टार्थं गतौ चैव वसिष्ठस्याश्रमे तदा ॥ ४७ ॥ समाजं तत्र दृष्ट्वापि देवपर्णिं च सन्नकम् ॥ रामायणपरा विप्रा मावे दृष्ट्वा दिनेदिने ॥ ४८ ॥ निराहारौ च विश्रांतौ क्षुत्पिपासाप्रपीडितौ ॥ यदृच्छयागतौ तत्र वसिष्ठस्याश्रमं गति ॥ ४९ ॥ रामायणकथां श्रोतुं नवाहा चैव भाकितः ॥ तत्काल एव पंचत्वमावयारेभवनमुने ॥ ५० ॥ कर्मणा तेन हृष्टात्मा भगवान्मधुसूदनः ॥ स्वदूतान्प्रेषयामास मदाहरणकारणान् ॥ ५१ ॥ आरोप्यावां विमाने तु यशुश्च परमं पदम् ॥ आवां समीपमापन्नौ देवदेवस्य चक्रिणः ॥ ५२ ॥ मुक्तवंतौ महाभोगान् यावत्कालं शृणुष्व मे ॥ युगकोटि-

सहस्राणि युगकोटिशतानि च ॥ ५३ ॥ इषित्वा रामभवने ब्रह्मलोकमुपागतौ ॥ तावत्कालं च तत्रापि स्थित्वेशपदमागतौ ॥ ५४ ॥ तत्रापि तावत्कालं च भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ॥ ततः पृथ्वीशतां प्राप्ताौ क्रमेण युनिसत्तम ॥ ५५ ॥ अत्रापि संपदतुला रामायणप्रसादतः ॥ अनिच्छया कृतेनापि प्राप्तमेवंविधं मुने ॥ ५६ ॥ नवाह्वा किल श्रोतव्यं रामायणकथास्तुतम् ॥ भक्तिभावेन धर्मात्मन्ममसृजुरापहम् ॥ ५७ ॥ अवशेनापि यत्कर्म कृतं तु सुमहाफलम् ॥ ददाति नृणां विप्रेन्द्र रामायणप्रसादतः ॥ ५८ ॥ नारद उवाच ॥ एतत्सर्वं निशम्यासौ विर्भाडकमुनीश्वरः ॥ अभिवंद्य महोपालं प्रययौ स्वं तपोवनम् ॥ ५९ ॥ तस्माच्छृणुध्वं विप्रेन्द्रा देवदेवस्य चक्रिणः ॥ रामायणकथा चैषा कामधे-
नूपमा स्मृता ॥ ६० ॥ माघे मासे सिंते पक्षे रामाख्यानं प्रयत्नतः ॥ नवाह्वा किल श्रोतव्यं सर्वधर्मफलप्रदम् ॥ ६१ ॥ य इदं पुण्यमाख्यानं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ वाचयेच्छृणुयाद्वापि रामे भक्तिश्च जायते ॥ ६२ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे उत्तरखंडे नारदसनत्कुमारसंवादे रामायणमाहात्म्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ नारद उवाच ॥ अन्यमासे प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ सर्वपापहरं पुण्यं सर्वदुःखनिवारणम् ॥ १ ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां चैव योषिताम् ॥ समस्तकामफलदं सर्वत्रतफलप्रदम् ॥ २ ॥ दुःस्वप्ननाशनं धन्यं मुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ रामायणस्य माहात्म्यं श्रोतव्यं च प्रयत्नतः ॥ ३ ॥ अत्रैवोदाहरंतीमभिहितासं पुरातनम् ॥ पठतां शृण्वतां चैव सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ४ ॥ विद्याटव्यामभूदेकः कलिको नाम लुब्धकः ॥ परदारपरद्रव्य-
हरणे सततं रतः ॥ ५ ॥ परिनिदापरो नित्यं जंतुपीडाकरस्तथा ॥ हतवान्ब्राह्मणान्गाश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६ ॥ देवस्वहरणे नित्यं परस्वहरणे तथा ॥ तेन पापान्यनेकानि कृतानि सुमहांति च ॥ ७ ॥ न तेषां शक्यते वक्तुं स-

ख्यावत्सरकोटिभिः॥ स कदाचिन्महापापो जंक्ष्णामंतकोपमः॥८॥ सौवीरनगरं प्रापः सर्वैश्वर्यसमन्वितम् ।
योषिद्विभूषितामिश्र सरोमिर्विमलोदकैः ॥ ९ ॥ अलंकृतं विपाणिभिर्यौ देवपुरोपमम् ॥ तस्योपवनमध्य-
स्थं रम्यं केशवमंदिरम्॥१०॥ छादितं हेमकलशैर्द्वधा व्याधो मुदं ययौ ॥ ह्रीरमुक्तासुवर्णानि बहुनीति वि-
निश्चितः ॥ ११ ॥ जगाम रामभवनं विज्ञाशस्त्रैर्योलुपः॥तत्रापश्यद्द्विजवरं शांतं तत्त्वार्थकोविदम् ॥
१२ ॥ परिचर्यापरं विष्णोरुत्तकं तपसां निधिम्॥एकाकिनं दयालुं च निःस्पृहं ध्यानलोलुपम् ॥ १३ ॥
दृष्ट्वाऽसौ लुब्धको होनं तं चौर्यस्यांतरायिणम्॥देवस्य द्रव्यजातं तु समादातुमना निशी॥ १४ ॥ उत्तकं
हंतुमारेभे विधृतासिर्मदोद्धतः॥पादेनाक्रम्य तद्वक्षो जटाः संगृह्य पाणिना॥हंतुं कृतमतिं व्याधमुत्तकं प्रेक्ष्य
चाब्रवीत् ॥ १५ ॥ उत्तक उवाच ॥ भोभोः साधो वृथा मां त्वं हनिष्यसि निरागसम्॥ मया किमपराद्धं
ते तद्वद त्वं च लुब्धका॥१६॥कृतापराधिनां लोके हिंसां कुर्वीते यत्नतः॥न हिंसंति वृथा सौम्य सज्जना
अप्यपापिनम् ॥१७॥ विरोधिष्वपि मूर्खेषु निरीक्ष्यावस्थितान्गुणान् ॥ विरोधं नाधिगच्छंति सज्जनाः
शांततेजसः ॥ १८ ॥ बहुधा वाच्यमानोऽपि यो नरः क्षमयन्निवतः ॥ तमुत्तमं नरं प्राहुर्विष्णोः प्रियत-
रं तथा॥१९ ॥ सुजनो न याति वैरं परहितनिरतो विनश्यकालेऽपि॥ छेदेऽपि चंदनतरुः सुरभयति मुलं
कुठारस्य॥२०॥ अहो विधिर्वै बलवान्बाधते बहुधा जनान्॥तत्रापि साधून्बाधते लोके वै दुजना जनाः॥
२१ ॥ मृगमीनसज्जनानां तृणजलसंतोषविहितवृत्तीनाम् ॥ लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणवैरिणो जगति॥
२२ ॥ अहो बलवती माया मोहयत्यखिलं जगन् ॥ पुत्रमित्रकलत्राद्यैः सर्वदुःखेन योज्यते ॥ २३ ॥
प्रद्रव्यापहारेण कलत्रं पोषितं च तन्॥अंते तत्सर्वमुरमुज्य एक एव प्रयाति वै॥२४॥मम माता मम पि-

ता मम भार्या ममात्मजाः । ममेदमिति जन्तूनां ममता बध्धते वृथा ॥ २५ ॥ यावदजयति द्रव्यं तावदेव हि
 बांधवाः ॥ धर्माधर्मौ सहैवास्तामिहामुत्र च नापरः ॥ २६ ॥ अर्जितं तु धनं सर्वे मुंजते बांधवाः सदा ॥
 सर्वेष्वेकतमो मृदस्तथाफलमश्नुते ॥ २७ ॥ इति बुवाणं तमृषिं विमृष्य भयविह्वलः ॥ कलिकः प्रांज-
 लिः प्राह क्षमस्वेति पुनः पुनः ॥ २८ ॥ तत्संगस्य श्रमावेण हरिसान्निधमात्रतः ॥ गतपापो लुब्धकश्च सा-
 नुतापोऽभवद्भुवम् ॥ २९ ॥ मया कृतानि कर्माणि महति सुबहूनि च ॥ तानि सर्वाणि नष्टानि विप्रैरत्र तव द-
 र्शनान् ॥ ३० ॥ अहं वै पापकृन्नित्यं महापापं समाचरम् ॥ कथं मे निष्कृतिर्भूयात्कं यामि शरणं विभो ॥ ३१ ॥
 पूर्वजन्मार्जितैः पापैर्लुब्धकत्वमवाप्नुवम् ॥ अत्रापि पापजालानि कृत्वा कां गतिमाप्नुयाम् ॥ ३२ ॥ इति
 वाक्यं समाकर्ण्य कलिकस्य महात्मनः ॥ उत्तंको नाम विप्रर्षिर्वाक्यं चेदमथाब्रवीत् ॥ ३३ ॥ उत्तंको उवाच ॥
 साधुसाधु महाप्राज्ञ मतिरते विमलोऽब्जवला ॥ यस्मात्संसारदुःखानां नाशोपायमभीप्ससि ॥ ३४ ॥ चैत्रे
 मासे श्विते पक्षे कथा रामायणस्य च ॥ नवाहा किल श्रोतव्या भक्तिभावेन सादरम् ॥ ३५ ॥ यस्य श्रवणमा-
 त्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ तस्मिन्क्षणे कलिकोऽसौ लुब्धको वीतकल्मषः ॥ ३६ ॥ रामायणकथां
 श्रुत्वा सद्यः पंचत्वमागतः ॥ उत्तंकोः पतितं वीक्ष्य लुब्धकं तं दयापरः ॥ ३७ ॥ एतद्दृष्ट्वा
 विस्मितश्च ह्यस्तौषीत्कमलापतिम् ॥ कथां रामायणस्यापि श्रुत्वा च वीतकल्मषः ॥ विव्यं वि-
 मानमाकृष्टमुनिमेतदथाब्रवीत् ॥ ३८ ॥ कलिक उवाच ॥ उत्तंको मुनिशार्दूल गुरुस्त्वं मम सुव्रत ॥ विमुक्त
 स्वत्प्रसादेन महापातकसंकटात् ॥ ३९ ॥ ज्ञानं त्वदुपदेशान्मे संजातं मुनिसत्तम ॥ तेन मे पापजालानि
 विनष्टान्यतिवेगतः ॥ ४० ॥ रामायणकथां श्रुत्वा मम त्वमुक्तवान्मुने ॥ प्रापितोऽस्मि त्वया यस्मात्तद्वि-

षणोः परमं पदम् ॥ ४१ ॥ त्वयाऽहं कृतकृत्योऽस्मि गुरुणा करुणात्मनः ॥ तस्मान्नतोऽस्मि ते विद्वन्त्यक्तं तत्क्ष-
 मस्व मे ॥ ४२ ॥ इत्युक्त्वा देवकुसुमैर्मुनिश्रेष्ठमवाकिरत् ॥ प्रदक्षिणात्रयं कृत्वा नमस्कारं चकार सः ॥ ४३ ॥
 ततो विमानमारुह्य सर्वकामसमन्वितम् ॥ अप्सरोगणसंकीर्णं प्रपेदे हरिर्मंदिरम् ॥ ४४ ॥ तस्माच्छृणुध्वं वि-
 प्रेद्राः कथां रामायणस्य च ॥ चैत्रे मासे सिते पक्षे श्रोतव्यं च प्रयत्नतः ॥ ४५ ॥ नवाह्ना किञ्च रामस्य रामायण-
 कथामृतम् ॥ तस्मादृतुषु सर्वेषु हितकृद्भरिपूजकः ॥ ४६ ॥ इप्सितं मनसा यद्यत्तत्तदज्ञोत्यसंशयम् ॥ सन-
 त्कुमारैर्यष्टष्टं तत्सर्वं गदितं मया ॥ ४७ ॥ रामायणस्य माहात्म्यं किमन्यच्छ्रोतुमर्हसि ॥ ४८ ॥ इति श्री-
 स्कंदपुराणे उत्तरखण्डे नारदसनत्कुमारसंवादे रामायणमाहात्म्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ सूत उवाच ॥
 रामायणस्य माहात्म्यं श्रुत्वा प्रीतो मुनीश्वरः ॥ सनत्कुमारः पप्रच्छ नारदं मुनिसत्तमम् ॥ १ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥
 रामायणस्य माहात्म्यं कथितं वो मुनीश्वराः ॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामि विधिं रामायणस्य च ॥ २ ॥ एतदपि महाभाग
 मुने तत्त्वार्थकोविद ॥ कृपया परयाविष्टो यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ नारद उवाच ॥ रामायणविधिं चैव शृणुध्वं
 सुसमाहिताः ॥ सर्वलोकेषु विख्यातं स्वर्गमोक्षविवर्धनम् ॥ ४ ॥ विधानं तस्य वक्ष्यामि शृणुध्वं गदितं मया ॥
 रामायणकथां कुर्वे भक्तिभावेन भावितः ॥ ५ ॥ येन चीर्णेन पापानां कोटिकोटिः प्रणश्यति ॥ चैत्रे माघे का-
 र्तिके च पंचम्यामपि चारभेत् ॥ ६ ॥ सकल्पं तु ततः कुर्यात्स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥ नवस्वहः सु श्रोतव्यं रामायण-
 कथामृतम् ॥ ७ ॥ अद्यप्रभृत्यहं रामं शृणोमि त्वत्कथामृतम् ॥ प्रत्यहं पूर्णतामेतु तव रामप्रसादतः ॥ ८ ॥
 प्रत्यहं दंतसंशुद्धिं ह्यपामार्गस्य शालया ॥ कृत्वा स्नायानु विधिवद्रामभक्तिपरायणः ॥ स्त्रियं च बंधुभिः सार्धं
 शृणुयात्प्रयतोद्विजः ॥ ९ ॥ स्नानं कृत्वा यथाचारं दन्तधावनपूर्वकम् ॥ शुक्लांबरधरः शुद्धो गृहभागत्य वाग्यतः

॥. १०॥ प्रक्षाल्य पादावाचम्य स्मरन्नारायणं प्रभुम् ॥ नित्यदेवार्चनं कृत्वा पश्चात्संकल्पपूर्वकम् ॥ ११ ॥
 रामायणपुस्तकं च अचयेद्भक्तिभावतः ॥ आवाहनासनाद्यैश्च गंधपुष्पादिभिर्व्रती ॥ १२ ॥ ॐ नमोनाराय-
 णायैति पूजयेद्भक्तिपरः ॥ एकवारं द्विवारं च त्रिवारं वापि शक्तितः ॥ १३ ॥ होमं कुर्यात्प्रयत्नेन सर्वपाप-
 निवृत्तये ॥ एवं यः प्रयतः कुर्याद्रामायणविधिं तथा ॥ १४ ॥ स याति विष्णुभवनं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥
 रामायणव्रतधरो धर्मकारी च सत्तमः ॥ १५ ॥ चांडालानपतितांश्चैव वाङ्मन्त्रेणापि नालपेत् ॥ नास्ति का-
 निभन्नमर्यादांश्चिदकान्पिशुनांस्तथा ॥ १६ ॥ रामायणव्रतधरो वाङ्मन्त्रेणापि नालपेत् ॥ कुंडाशिनं ताप-
 कं च तथा देवलकाशिनम् ॥ १७ ॥ भिषजं काव्यकर्त्तारं देवद्विजनिरोधिनम् ॥ पराश्रलोलुपं चैव परस्त्रीनिरतं
 तथा ॥ १८ ॥ रामायणव्रतधरो वाङ्मन्त्रेणापि नाचयेत् ॥ इत्येवमादिभिः शुद्धो वसन्सर्वहिते रतः ॥ १९ ॥
 रामायणपरो भूत्वा परां सिद्धिं गमिष्यति ॥ नास्ति गंगासमं तर्हि नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ २० ॥ नास्ति विष्णु-
 समो देवो नास्ति रामायणात्परम् ॥ नास्ति वेदसमं शास्त्रं नास्ति शांतिसमं सुखम् ॥ २१ ॥ नास्ति सूर्यसमं
 ब्योतिर्नास्ति रामायणात्परम् ॥ नास्ति क्षमासमं सारं नास्ति कीर्तिसमं धनम् ॥ २२ ॥ नास्ति ज्ञानसमो लाभो
 नास्ति रामायणात्परम् ॥ तदंतं वेदविदुर्बेदयाज्ञ सह इक्षिणम् ॥ २३ ॥ रामायणपुस्तकं च वस्त्राण्याभरणानि च
 ॥ रामायणपुस्तकं यो वाचकाय प्रदापयेत् ॥ २४ ॥ स याति विष्णुभवनं यत्र गत्वा न शोचति ॥ नवाहागि फले
 कर्तुः शृणु धर्मविदां वर ॥ २५ ॥ पंचम्यहनि चारभ्य रामायणकथाश्रुतम् ॥ कथाश्रवणमोत्रेण सर्वपापैः
 प्रमुच्यते ॥ २६ ॥ यदि द्वयं कृतं तस्य पुंडरीकफले लभेत् ॥ व्रतधारी तु सततं यः कुर्यात्स जितेंद्रियः ॥ २७ ॥
 अधमेधस्य यज्ञस्य द्विगुणं फलमश्नुते ॥ चतुःकुत्वा कृतं येन पराङ् मुनिसत्तमाः ॥ २८ ॥ स लभेत्परमं पुण्यम-

भिक्षोमाष्टसंभवम् ॥ पंचकृत्वा व्रतमिदं कृतं येन महात्मना ॥ २९ ॥ अत्यभिष्टोमज्ञं पुण्यं द्विगुणं प्राप्नुवान्नामः ॥
 एवं व्रतं च षट्कृत्वः कुर्याद्यस्तु समाहितः ॥ ३० ॥ अभिष्टोमस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं भवेत् ॥ व्रतधारी तु धर्मो-
 त्ता सप्तकृत्वस्तथा लभेत् ॥ ३१ ॥ अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं भवेत् ॥ नारी वा पुरुषः कुर्यादष्ट-
 कृत्वो मुनीश्वरः ॥ ३२ ॥ अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं पंचगुणं लभेत् ॥ नरो रामपरो वापि नवरात्रं समाचरेत्
 ॥ ३३ ॥ गामेधयज्ञं पुण्यं स लभेत्त्रिगुणं नरः ॥ रामायणं तु यः कुर्याच्छ्रौतात्मा नियतौद्रियः ॥ ३४ ॥
 स याति परमानंदं यत्र गत्वा न शोचति ॥ रामायणपरा नित्यं गंगास्तानपरायणाः ॥ ३५ ॥ धर्ममार्गप्रव-
 क्तारो मुक्ता एव न संशयः ॥ यतीनां ब्रह्मचारीणामचारीणां च सत्तमः ॥ ३६ ॥ नवम्यहनि श्रोतव्या कथा
 रामायणस्य च ॥ श्रुत्वा नरो रामकथामतिदीप्तोतिभक्तिः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मणः पदमासाद्य तत्रैव परिमुच्यते ॥
 श्राव्याणां परमं श्राव्यं पवित्राणामनुत्तमम् ॥ ३८ ॥ दुःस्वप्ननाशनं धन्यं श्रोतव्यं यत्नतस्ततः ॥ नरोऽत्र
 श्रद्धया युक्तः श्लोकं श्लोकार्धमेव वा ॥ ३९ ॥ पठते मुच्यते सद्यो ह्युपपातककोटिभिः ॥ सतामेव
 प्रयोक्तव्यं गुह्याद्गुह्यतमं यतः ॥ ४० ॥ वाचयेद्भामभवेन पुण्यक्षेत्रे च संसदि ॥ ब्रह्मद्वेषरतानां च
 दंभाचाररतात्मनाम् ॥ ४१ ॥ लोकानां ब्रह्महृत्तीनां न ब्रूयादिदमुत्तमम् ॥ त्यक्तकामादिदोषाणां राम-
 भक्तिरतात्मनाम् ॥ ४२ ॥ गुरुभक्तिरतानां च ब्रह्मं मोक्षसाधनम् ॥ सर्वदेवमयो रामः स्मृतश्चाति-
 प्रणाशनः ॥ ४३ ॥ सद्ब्रह्मत्सलो देवो भक्त्या तुष्यति नान्यथा ॥ अवशेनापि यन्नाश्ना कीर्तितो वा स्मृतो-
 ऽपि वा ॥ ४४ ॥ विमुक्तपातकः सोऽपि परमं पदमश्नुते ॥ संसारघोरकांतारदात्राग्निर्मधुसूदनः ॥ ४५ ॥
 स्मर्तॄणां सर्वपापानि नाशयत्याशु सत्तमः ॥ तदर्पकमिदं पुण्यं काव्यं सुश्राव्यमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ श्रवणत्पठन-

द्वापि सर्वपापविनाशकृन् ॥ यस्यात्र सुरसे प्रीतिर्वर्तते भक्तिर्संयुता ॥४७॥ स एव कृतकृत्यश्च सर्वशास्त्रार्थ-
कोविदः ॥ तदर्जितं तु तत्पुण्यं तत्सत्यं सफलं द्विजाः ॥ ४८ ॥ यदर्थं श्रवणे प्रीतिरन्यथा नहि वर्तते ॥
रामायणपरा ये तु रामनामपरायणाः ॥४९॥ त एव कृतकृत्याश्च घोरे कलियुगे द्विजाः ॥ नवम्यहनि शृण्वं-
ति रामायणकथामृतम् ॥५०॥ ते कृतार्था महात्मानस्तेभ्यो नित्यं नमो नमः ॥ रामज्ञानैव नामैव नमैव मम
जीवनम् ॥५१॥ संसारविषयाधानां नराणां पापकर्मणाम् ॥ कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥
॥ ५२ ॥ सूत उवाच ॥ एवं सनत्कुमारस्तु नारदेन महात्मना ॥ सम्यक्प्रबोधितः सद्यः परां निर्वृत्तिमा-
प ह ॥ ५३ ॥ तस्माच्छ्रुत्वा तु विप्रैर्द्रा रामायणकथामृतम् ॥ प्रयाति परमं स्थानं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥
॥ ५४ ॥ घोरे कलियुगे श्रामे रामायणपरायणाः ॥ समस्तपापनिर्मुक्ता यास्यंति परमं पदम् ॥ ५५ ॥
तस्माच्छृणुध्वं विप्रैर्द्रा रामायणकथामृतम् ॥ नवम्यहनि श्रोतव्यं सर्वपापप्रमोचकम् ॥५६॥ श्रुत्वा चैतन्महा-
काव्यं वाचकं यस्तु पूजयेत् ॥ तस्य विष्णुः प्रसन्नः स्याच्छ्रिया सह द्विजोत्तमाः ॥५७॥ वाचके प्रीतिमा-
पन्ने ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ प्रीता भवंति विप्रैर्द्रा नात्र कार्या विचारणा ॥५८॥ रामायणवाचकस्य गावो
वासांसि कांचनम् ॥ रामायणपुस्तकं च दद्याद्वित्तानुसारतः ॥५९॥ तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये शृणुष्वं
सुसमादिताः ॥ न वार्धते ग्रहास्तस्य भूतवेतालकादयः ॥ ६० ॥ तस्यैव सर्वेश्वर्यासि वर्धते चरिते श्रुते ॥
न चाग्निर्बाधते तस्य चौरादेनं भयं तथा ॥६१॥ कोटिजन्माजितैः पापैः सद्य एव विमुच्यते ॥ समबंध-
समेतस्तु देहांते मोक्षमाप्नुयात् ॥ ६२ ॥ इत्येतद्धः ममाख्यतं नारदेन प्रभाषितम् ॥ सनत्कुमारमुनये
प्रच्छते भक्तिः पुरा ॥ ६३ ॥ रामायणमादिकाव्यं सर्ववैदार्थसममतम् ॥ सर्वपापहर् पुण्यं सर्वदुःखनिव-

हणम् ॥६४॥ समस्तपुण्यफलदं सर्वयज्ञफलप्रदम् ॥ ये पठन्त्यत्र विबुधाः श्लोकं ब्रह्मोक्तार्थमेव वा ॥६५॥
न तेषां पापबन्धस्तु कदाचिदपि जायते ॥ रामार्पितमिदं पुण्यं काव्यं तु सर्वकामदम् ॥६६॥ भक्त्या
शृण्वन्ति गायन्ति तेषां पुण्यफलं शृणु ॥ शतजन्मार्जितैः पापैः सद्य एव विमोचिताः ॥६७॥ सहस्र
कुलसंयुक्ता प्रयाति परमं पदम् ॥ किं तीर्थगोप्रदानैर्वा किं तपोभिः किमध्वरैः ॥६८॥ अहन्यहनि रा-
मस्य कीर्तनं परिशृण्वताम् ॥ चित्रे माघे कार्तिके च रामायणकथाभृतम् ॥६९॥ नवम्यहनि श्रोतव्यं सर्व-
पापैः प्रमुच्यते ॥ रामप्रसादजनकं रामभक्तविवर्द्धनम् ॥७०॥ सर्वपापक्षयकरं सर्वसंपद्विवर्द्ध-
नम् ॥ यस्त्वेतच्छृणुयाद्वापि पठेद्वा सुसमाहितः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥७१॥
इति श्रीस्कंदपुराणे उत्तरखण्डे श्रीमद्रामायणमाहात्म्ये नारदसनत्कुमारसंवादे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

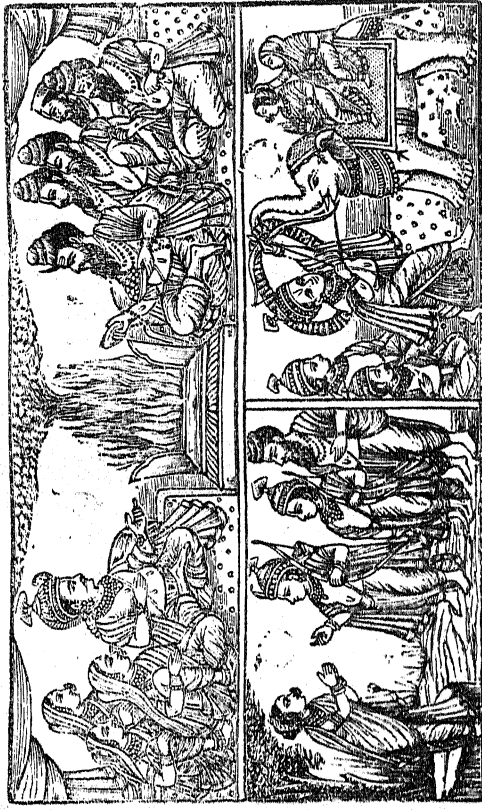
इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणमाहात्म्यं समाप्तम् ।

अथ वाल्मीकीयरामायणं बालकाण्डं प्रारभ्यते ।

भये प्रकट कृपाला दीन दयाला कौशल्या हितकारी ।

हर्षित महतारी मुनिमन हारी अद्भुत रूप निहारी ।

श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीसीतारामचंद्राय नमः॥ श्रीमद्रावणपादपद्मयुगलं पद्मार्चितं पद्मया पद्मस्थेन तु पद्मजेन विनृतं पद्माश्रयस्याप्तये ॥ यद्वैदेश्य नृतं सुलैकनिलयं सर्वाश्रयं निष्क्रियं शश्वच्छंकरं शंकरं मुहुरहो सर्वाभि तलवयै ॥१॥ श्रीमद्ब्रह्म तदेव बीजममलं यस्यांकुराश्चिन्मयः कांडैः सप्तभिरन्वितोऽतिविततश्चर्यालवाल्लो- दितः॥ पैत्रस्तत्त्वसहस्रकैः सुविलसच्छालाशैतैः पंचभिश्चात्मभातिफलप्रदो विजयते रामायणस्वस्तरुः ॥२॥ अतः स्वाध्यायनिरतं तपस्वीवार्विदांवरम्॥ नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिमुनिपुंगवम्॥१॥ को न्वस्मिन्साग्रंत लोके गुणवान्कश्च वीर्यावान्॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः॥२॥ अचारित्रेण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः॥ विद्वान्कः कः समर्थश्च कश्च कप्रियदर्शनः॥३॥ आत्मवान्को जितक्रोधो द्रुतिमान्कोऽनसूयकः॥ कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे॥४॥ एतदिच्छान्वहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे॥ महर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवंविधं नरम्॥५॥ श्रुत्वा चैतन्निलोकज्ञो वाल्मीकिर्नारदो वचः॥ श्रूयतामिति चामंथ्य प्रहृष्टो वाक्या- सन्नवन्ति॥६॥ बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः॥ मुने वक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः॥७॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः॥ नियतात्मा महावीर्यो द्रुतिमान्द्रुतिमान्वशी ॥८॥ बुद्धि- सान्नीतिमान्वाग्मी श्रीमान्छत्रनिर्वाहणः॥ विपुलांसो महाबाहुः कंबुग्रीवो महाहनुः ॥९॥ महोरगको महेष्वासो गूढजन्तुरारिदमः॥ आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ॥१०॥ समः समवि- भक्तांगः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ॥ पीनवक्षा त्रिशालाक्षोऽलक्ष्मीवाञ्छुमलक्षणः ॥११॥ धर्मज्ञः सत्य- संश्रय प्रजानां च हितै रतः॥ यशस्वी ज्ञानसंपन्नः कुन्बिकेश्वरः समसिधिवान् ॥१२॥ प्रजापतिसमः श्रीमान्धाता रिपुनिपूदनः॥ रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता ॥१३॥ रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वज-

नस्य च रक्षिता ॥ वेदवेदांगतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः ॥ १४ ॥ सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभान-
वान् ॥ सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः ॥ १५ ॥ सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः ॥
आर्यैः सर्वसमश्चैव सदैव प्रियदर्शनः ॥ १६ ॥ स च सर्वगुणोपेतः कौसल्यानंदवर्धनः ॥ समुद्र
इव गांभीर्ये धैर्येण हिमवानिव ॥ १७ ॥ विष्णुनाः सदृशो वीर्ये सोमवस्त्रियदर्शनः ॥ काला-
ग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः ॥ १८ ॥ धनदेन समस्त्यागे सत्ये धर्मे इवापरः ॥ तमेवं गुणसंपन्नं
रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १९ ॥ ज्येष्ठं ज्येष्ठगुणैर्युक्तं प्रियं दशरथः सुतम् ॥ प्रकृतीनां हितैर्युक्तं प्रकृति-
प्रियकाम्यया ॥ २० ॥ यौवराज्येन संयोजुमच्छत् प्रीत्या महीपतिः ॥ तस्याभिषेकसंभारान्दृष्ट्वा भार्या-
श्च कैकयी ॥ २१ ॥ पूर्वं दत्तवरा देवी वरमेनमयाचत ॥ विवासनं च रामस्य भरतस्याभिषेचनम्
॥ २२ ॥ स सत्यवचनाद्राजा धर्मपाशेन संयतः ॥ विवासयामास सुतं रामं दशरथः प्रियम् ॥ २३ ॥
स जगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ पितुर्वचननिर्देशात्कैकेय्याः प्रियकारणात् ॥ २४ ॥ तं व्रजंतं
प्रियो भ्राता लक्ष्मणेऽनुजगाम ह ॥ स्नेहाद्विनयसंपन्नः सुमित्रानंदवर्धनः ॥ २५ ॥ भ्रातरं दयितो
भ्रातुः सौभ्रात्रमनुदर्शयन् ॥ रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमाहिता ॥ २६ ॥ जनकस्य कुले
जाता देवमायेव निर्मिता ॥ सर्वलक्षणसंपन्ना नारीणामुत्तमा बधूः ॥ २७ ॥ सीताप्यनुगता रामं शशिनं
रोहिणी यथा ॥ पौरैरनुगता दूरं पित्रा दशरथेन च ॥ २८ ॥ शृङ्गवेरपुरे सूतं गंगाकुले व्यसर्जयन् ॥ गुहमा-
साद्य धर्मात्मा निषादोधिपतिं प्रियम् ॥ २९ ॥ गुह्येन साहेतो रामो लक्ष्मणेन च सीतया ॥ ते वनेन वनं
गत्वा नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः ॥ ३० ॥ चित्रकूटमनुग्राह्य भरद्वाजस्य शासनात् ॥ रम्यमावसथं कृत्वा रममाणा

वने त्रयः ॥ ३१ ॥ देवगंधर्वसंकाशास्तत्र ते न्यवसन्सुखम् ॥ चित्रकूटं गते रामे पुत्रशोकानुरस्तदा ॥ ३२ ॥
 राजा दशरथः स्वर्गं जगाम विलपन्सुतम् ॥ मृते तु तस्मिन्भरतो वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः ॥ ३३ ॥ नियुज्यमानो रा-
 ङ्याय नैच्छद्वाज्यं महाबलः ॥ स जगाम वनं वीर्यो रामपादप्रसादकः ॥ ३४ ॥ गत्वा तु स महात्मानं रामं सत्य-
 पराक्रमम् ॥ अयाचद्भ्रातरं राममार्यभावापुरस्कृतः ॥ ३५ ॥ त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामं वचोऽब्रवीत्
 रामोऽपि परमोदारः सुमुखः सुमहायशाः ॥ ३६ ॥ न चैच्छत्पितुरादेशाद्वाज्यं रामो महाबलः ॥ पादुके
 चास्य राज्याय न्यासे दत्त्वा पुनः पुनः ॥ ३७ ॥ निवर्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः ॥ सकाममन-
 वाप्त्यैव रामपादावुपस्पृशन् ॥ ३८ ॥ नंदिमामेडकरोद्वाज्यं रामागमनकाक्षया ॥ गते तु भरते श्रीमान्सत्य-
 संधो जितेन्द्रियः ॥ ३९ ॥ रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च ॥ तत्रागमनमेकाग्रो दंडकान्प्रविवेश
 ह ॥ ४० ॥ प्रविश्य तु महारण्यं रामो राजीवलोचनः ॥ विराधं राक्षसं हत्वा शरभंगं ददर्शे ह ॥ ४१ ॥
 सुतीक्ष्णं चाप्यगास्त्यं च आस्त्यवचनाच्चैव जग्रादैर्द्रं शरासनम् ॥ ४२ ॥ खड्गं च
 परमश्रीतस्तूणी चाक्षय्यसायकौ ॥ वसतस्तस्य रामस्य वने वनचरैः सह ॥ ४३ ॥ ऋषयोऽभ्यागमन्सर्वे
 वधायादुररक्षसाम् ॥ स तेषां प्रतिशुश्राव राक्षसानां तदौ वने ॥ ४४ ॥ प्रतिज्ञातश्च रामेण वयः संयति
 रक्षसाम् ॥ ऋषीणामभिकल्पानां दंडकारण्यवासिनाम् ॥ ४५ ॥ तेन तत्रैव वसता जन्स्थाननिवासिनी ॥
 विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥ ४६ ॥ ततः शूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान्सर्वराक्षसान् ॥ खरं
 त्रिशिरसं चैव दूषणं चैव राक्षसम् ॥ निजघान रणे रामस्तेषां चैव पदानुगाव् ॥ ४७ ॥ वने तस्मि-

त्रिवसता जनस्थाननिवासिनाम् ॥ रक्षसां निहतान्यासन्सहस्राणि चतुर्दशं ॥ ४८ ॥ ततो ज्ञातिवधं
 श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ सहायं वय्ररामास मारीचं नाम राक्षसम् ॥ ४९ ॥ वार्यमाणः सुब-
 हुशो मारीचेन स रावणः ॥ न विरोधो बलवता क्षमो रावण तेन ते ॥ ५० ॥ अनादृत्य तु द्वाक्यं रावणः काल-
 चोदितः ॥ जगाम सह मारीचस्तस्याश्रमपदं तदा ॥ ५१ ॥ तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजौ ॥
 जह्वार भार्यौ रामस्य गुध्रं हत्वा जटायुषम् ॥ ५२ ॥ गुध्रं च निहतं दृष्ट्वा हतो श्रुत्वा च मैथिलीम् ॥
 राघवः शोकसंतप्तो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ५३ ॥ ततस्तेनैव शोकेन गुध्रं दग्ध्वा जटायुषम् ॥ मार्ग-
 माणो वने सीतां राक्षसं संदर्श ह ॥ ५४ ॥ कबंधं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ते निहत्य
 महाबाहुर्ददाह स्वर्गतश्च सः ॥ ५५ ॥ स चास्य कथयामास शबरीं धर्मचारिणीम् ॥ श्रमणां धर्मेतिपु-
 णामभिगच्छेति राघवः ॥ ५६ ॥ सोऽभ्यगच्छन्महातेजाः शबरीं शत्रुसूदनः ॥ शबर्यां पूजितस्स-
 म्यभ्राभो दशरथात्मजः ॥ ५७ ॥ पंपातीरे हनुमता संगतो वानरेण ह ॥ हनूमद्वचनाच्चैव सुग्रीवेण समा-
 गतः ॥ ५८ ॥ सुग्रीवाय च तत्सर्वं शंसद्ब्रामोमहाबलः ॥ आदितस्तद्यथावृत्तं सीतायाश्च विशेषतः ॥ ५९ ॥
 सुग्रीवश्चापि तत्सर्वं श्रुत्वा रामस्य वानरः ॥ चकार सख्यं रामेण प्रीतश्चैवाभिसाक्षिकम् ॥ ६० ॥
 ततो वानरराजेन वैरानुकथनं प्रति ॥ रामायवेदितं सर्वं प्रणयाद्दुःखितेन च ॥ ६१ ॥ प्रति-
 ज्ञातं च रामेण तदा बालिवधं प्रति ॥ बालिनश्च बलं तत्र कथयामास वानरः ॥ ६२ ॥ सुग्रीवः
 शक्तितश्चासीन्नित्यं वीर्येण राघवे ॥ ६३ ॥ राघवप्रत्ययार्थं तु दुन्दुभेः कायमुत्तमम् ॥ दर्शयामास
 सुग्रीवो महापर्वतसन्निभम् ॥ ६४ ॥ उत्तमगित्वा महाबाहुः प्रेक्ष्य चास्थि महाबलः ॥ पादांगुष्ठेन

क्षिप संपूर्णं दशयोजनम् ॥ ६५ ॥ विभेदं च पुनस्तालान्सप्तैकेन मेहुण ॥ गिरिं रसातलं
चैव जनयन्प्रत्ययं तदा ॥ ६६ ॥ ततः प्रीतमनास्तेन विश्वस्तः स महाकपिः ॥ क्रिड्क्रिवां राम-
सहितो जगाम च गुहां तद ॥ ६७ ॥ ततोऽगर्जद्धरिवरः सुग्रीवो हेमपिंगलः ॥ तेन नोदेन महता
निर्जगाम हरीश्वरः ॥ ६८ ॥ अनुमान्य तदा तारां सुग्रीवेण समागतः ॥ निजघान च तत्रैने
शरैकेन राघवः ॥ ६९ ॥ ततः सुग्रीववचनाद्धत्वा वालिनमाहवे ॥ सुग्रीवमेव तद्वाज्ये राघवः
प्रत्यपादयत् ॥ ७० ॥ स च सर्वान्समानीय वानरान्वानरर्षभः ॥ दिशः प्रस्थापयामास दिट्ट-
क्षुर्जनकात्मजाम् ॥ ७१ ॥ ततो गृध्रस्य वचनात्संपातेर्हनुमान्बली ॥ शतयोजनविस्तीर्णं पुच्छुवे
खवणार्णवम् ॥ ७२ ॥ तत्र लंकां समासाद्य पुरीं रावणपालिताम् ॥ ददर्श सीतां ध्यायंतीमशोक-
वनिकां गताम् ॥ ७३ ॥ निवेद्यित्वाभिज्ञानं प्रवृत्तिं विनिवेद्य च ॥ समाश्वस्य च वेदेहीं
मर्दयामास तोरणम् ॥ ७४ ॥ पञ्चसेनाग्रगान्धत्वा सप्तमं त्रिसुतानपि ॥ शूरमक्षं च निषिष्य
प्रहृणं समुपागमत् ॥ ७५ ॥ अखेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद्वरात् ॥ मर्षयन्राक्षसान्वीरो मंत्रिण-
स्तान्यदृच्छया ॥ ७६ ॥ ततो दग्ध्वा पुरीं लंकांमृते सीतां च मैथिलीम् ॥ रामाय त्रियमाख्यातुं
पुनरायान्महाकपिः ॥ ७७ ॥ सोऽभिगम्य महत्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणम् ॥ न्यवेदयदेमेयात्मा दृष्ट्वा
सीतेति तत्प्रतः ॥ ७८ ॥ ततः सुग्रीवसहितो गत्वा तीरं महोदधेः ॥ समुद्रं क्षोभयामास शरैरादि-
त्यसन्निभैः ॥ ७९ ॥ दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितां पतिः ॥ समुद्रवचनाच्चैव नलं सेतुमकारयत् ॥ ८० ॥

तेन गत्वा पुरीं लंकां हत्वा रावणमाहवे ॥ रामः सीतामनुप्राप्य परां ब्रीडामुपागमन् ॥ ८१ ॥ तामुवाच ततो रामः परुषं जतसंसदि ॥ अमृष्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती ॥ ८२ ॥ ततोऽभिवचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषाम् ॥ कर्मणा तेन महता त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ८३ ॥ सदेवर्षिगणं तुष्टं राघवस्य महात्मनः ॥ बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः ॥ ८४ ॥ अभिचिद्य च लंकायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ॥ कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद ह ॥ ८५ ॥ देवताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान् ॥ अयोध्यां प्रस्थितो रामः पुष्पकेण सुहृद्वृतः ॥ ८६ ॥ भरद्वाजाश्रमे गत्वा रामः सत्यपराक्रमः ॥ भरतस्यैतिकं रामो हनूमंतं व्यसर्जयन् ॥ ८७ ॥ पुनराख्यायिकां जल्पन् सुग्रीवसहितस्तदा ॥ पुष्पकं तत्समारुह्य नंदिग्रामं ययौ तदा ॥ ८८ ॥ नंदिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः ॥ रामः सीतमनुप्राप्य राज्यं पुनरवामवान् ॥ ८९ ॥ प्रहृष्टमुदितो लोकस्तुष्टः पुष्टः सुधार्मिकः ॥ निरामयो ह्यरोगश्च दुर्भिक्षमयवर्जितः ॥ ९० ॥ न पुत्रमरणं केचिद्द्रश्यंति पुरुषाः क्वचित् ॥ नार्यश्चाविधवा नित्यं भविष्यति पतिव्रताः ॥ ९१ ॥ न चाग्निजं भयं किञ्चिन्नाप्सु मज्जन्ति जंतवः ॥ न वातजं भयं किञ्चिन्नापि ज्वरकृतं तथा ॥ ९२ ॥ न चापि दुर्द्वयं तत्र न तस्करभयं तथा ॥ नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्य-युतानि च ॥ ९३ ॥ नित्यं प्रमुदिताः सर्वे यथा कृनयुगे तथा ॥ अश्वमेधशतैरिष्टा तथा बहुसुवर्णकैः

१ रामानुजसंप्रदायानुसारिणो विन्दराजीयभूषणटीकायां 'कर्मणा तेन इत्यारभ्य 'राघवस्य महात्मनः' इत्यंतः श्लोक. 'बभौ रामः' इत्यस्मादर्थकादमे पठयमानो द्रव्येन ।

॥ ९४ ॥ गवां कोट्ययुतं इत्वा विद्वद्भ्यो विधिपूर्वकम् ॥ असंख्यं धनं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो
महायशाः ॥ ९५ ॥ राजवंशाबलतुणान्स्थापयिष्यति राघवः ॥ चातुर्वर्ण्यं च लोकेऽस्मिन्सेवस्वे
धर्मं नियोक्ष्यति ॥ ९६ ॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं
प्रयास्यति ॥ ९७ ॥ इदं पवित्रं पापत्रं पुण्यं वेदैश्च संमितम् ॥ यः पठेद्भामचरितं सर्वपापैः
प्रमुच्यते ॥ ९८ ॥ एतदाख्यातमागुष्यं पठन्नामायणं नरः ॥ सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेय
स्वर्गे महीयते ॥ ९९ ॥ पठन्दिव्यं वागृषभत्वमीयात्स्यात्क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात् ॥
वणिजनः पण्यफलत्वमीयाज्जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात् ॥ १०० ॥ इत्योर्ध्वं श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ॥
पूजयामास धर्मात्मा सहशिल्पो महामुनिम् ॥ १ ॥ यथावत्पूजितस्तेन देवर्षिर्नारदस्तथा ॥
आपृच्छैवाभ्यनुज्ञातः स जगाम विद्वायसम् ॥ २ ॥ स मुहूर्तं गते तस्मिन्देवलोकं मुनिस्तदा ॥
जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः ॥ ३ ॥ स तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा ॥
शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्मदम् ॥ ४ ॥ अकर्ममिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय ॥
रमण्यं प्रसन्नांबु सन्मनुष्यमनो यथा ॥ ५ ॥ न्यस्यतां कलशस्तात दीयतां वल्कलं मम ॥
इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम् ॥ ६ ॥ एवमुक्तो भरद्वाजो वाल्मीकेन महात्मना ॥
प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः ॥ ७ ॥ स शिष्यहस्तादादाय वल्कलं नियतं-
द्वियः ॥ विचचार ह पश्यंस्तत्सर्वतो विपुलं वनम् ॥ ८ ॥ तस्याभ्याशे तु मिथुनं चरंतमनपायिनम् ॥

ददर्श भगवांस्तत्र क्रौंचयोश्चारुनिस्वनम् ॥ ९ ॥ तस्मात्तु मिथुनादेकं पुमांसं पापनिश्चयः ॥
 जघान चैरनिलयो निषादस्तस्य पश्यतः ॥ १० ॥ तं शोणितपरीतांगं चेष्टमानं महीतले ॥
 भार्या तु निहतं दृष्ट्वा रुराव करुणां गिरम् ॥ ११ ॥ वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन सहचारिणा ॥
 ताम्रशीर्षेण मत्तेन पत्रिणा सहितेन वै ॥ १२ ॥ तथाविधं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपातितम् ॥
 ऋषेर्धर्मोत्पन्नस्तस्य कारुण्यं समपद्यत ॥ १३ ॥ ततः करुणवेदित्वादधर्मोऽयमिति द्विजः ॥
 निशाम्य रुदतीं क्रौंचीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ मा निषादं प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः
 समाः ॥ यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधोः काममोहितम् ॥ १५ ॥ तस्येत्यं ब्रुवताश्चिता बभूव हृदि
 वीक्षतः ॥ शोकात्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ॥ १६ ॥ चिंतयन्स महाप्राज्ञश्चकार मति-
 मान्मतम् ॥ शिष्यं चैवात्रवीढाक्यमिदं स मुनिपुंगवः ॥ १७ ॥ पादबद्धोक्षरसमस्तत्रिलयसम-
 न्वितः ॥ शोकात्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥ १८ ॥ शिष्यस्तु तस्य ब्रुवतो मुनेर्वाक्य-
 मनुत्तमम् ॥ प्रतिजग्राह संतुष्टस्तस्य तुष्टोऽभवन्मुनिः ॥ १९ ॥ सोऽभिषेकं ततः कृत्वा तीर्थं तस्मि-
 न्यथाविधि ॥ तमेव चिंतयन्नर्थमुपावर्तत वै मुनिः ॥ २० ॥ भरद्वाजस्ततः शिष्यो विनीतः श्रुत-
 वानुरोः ॥ कलशं पूर्णमादाय पृष्ठतोऽनुजगाम ह ॥ २१ ॥ स प्रविश्याश्रमपदं शिष्येण सह
 धर्मवित् ॥ उपविष्टः कथाश्चान्याश्चकार ध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥ आजगाम ततो ब्रह्मा
 लोककर्त्ता स्वयंप्रभुः ॥ चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुं तं मुनिपुंगवम् ॥ २३ ॥ बाल्मीकिस्थं तं दृष्ट्वा सहस्रो-
 तथाय वाग्यतः ॥ प्रांजलिः प्रयतो भूत्वा तस्थौ परमविस्मितः ॥ २४ ॥ पूजयामास तं देवं पाद्यार्घ्या-

सनवदनैः ॥ प्रणम्य विधिवच्चैनं पृष्ट्वा चैव निरामयम् ॥ २५ अथोपविश्य भगवानासने परमार्चिते ॥
 बाल्मीकीये च ऋषये संदिदेशासनं ततः ॥ २६ ॥ ब्रह्मणा समनुज्ञातः सोऽप्युपाविशदासने ॥ उप-
 विष्टे तदा तस्मिन्साक्षाल्लोकपितामहं ॥ २७ ॥ तद्रतेतैव मनसा बालमीकीर्ध्यातमास्थितः ॥ पापा-
 त्मना कृतं कष्टं वैरग्रहणबुद्धिना ॥ २८ ॥ यस्तादृशं चारुरवं क्रौंचं हन्यादकारणात् ॥
 शोचन्नेव पुनः क्रौचीमुपश्लोकमिमं जगौ ॥ २९ ॥ पुनरतर्गतमना भूत्वा शोकपरावणः ॥
 तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन्मुनिपुंगवम् ॥ ३० ॥ श्लोक एवास्त्वयं बद्धो नात्र कार्यो
 विचारणा ॥ मच्छद्देव ते ब्रह्मन्प्रवृत्तेयं सरस्वती ॥ ३१ ॥ रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम ॥
 धर्मात्मनो भगवतो लोके रामस्य धीमतः ॥ ३२ ॥ वृत्तं कथय धीरस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम् ॥ रहस्यं
 च प्रकाशं च यद्वृत्तं तस्य धीमतः ॥ ३३ ॥ रामस्य सह सौमित्रे राक्षसानां च सर्वशः ॥ वैदेह्याश्चैव
 यद्वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः ॥ ३४ ॥ तच्चाप्यविदितं सर्वं विदितं ते भविष्यति ॥ न ते वागनुता काव्ये
 काचिदत्र भविष्यति ॥ ३५ ॥ कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकबद्धां मनोरमाम् ॥ यावत्स्थार्यति गिरयः
 सारितश्च महतीले ॥ ३६ ॥ तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचारिष्यति ॥ यावद्रामस्य च कथा त्वत्कृता
 प्रचारिष्यति ॥ ३७ ॥ तावदूर्ध्वमधश्च त्वं मल्लोकेषु निवस्यसि ॥ इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा तत्रैवांतरधीयत
 ॥ ३८ ॥ ततः सशिष्यो भगवान्मुनिर्विसमयमाययौ ॥ तस्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं पुनः ॥
 मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः प्राहुश्च भूशविस्मिताः ॥ ३९ ॥ समाक्षर्यतुर्भिर्यः पादग्रीतो महर्षिणा ॥ सोऽनु-
 व्याहरणाद्भूयः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ४० ॥ तस्य बुद्धिरियं जाता महर्षेर्भवितात्मनः ॥ कृत्स्नं

रामायणं काव्यमीदृशैः करवाण्यहम् ॥ ४१ ॥ उदारघृत्तार्थपदैर्मनोरसैस्तदास्य रामस्य चकार कीर्ति-
 मान् ॥ समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्कं काव्यसुन्दरदर्शनः ॥ ४२ ॥ तदुपगतसमाससंधियोगं
 सममधुरोपनतार्थाव्यवहृदम् ॥ रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च बंधं निशामयध्वम् ॥ ४३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ श्रुत्वा वस्तु समग्रं
 तद्धर्मार्थसहितं हितम् ॥ व्यक्तमन्वेपते भूयो यद्वृत्तं तन्य धीमतः ॥ १ ॥ उपस्पृश्योदकं सम्यङ्मुनिः
 स्थित्वा कृताञ्जलिः ॥ प्राचीनाग्नेषु दर्भेषु धर्मेणान्वेषते गतिम् ॥ २ ॥ रामलक्ष्मणसीताभी राज्ञा दशरथेन
 च ॥ सधार्येण सराष्ट्रेण यत्प्राप्तं तत्र तत्त्वतः ॥ ३ ॥ हसितं भाषितं चैव गतिर्यावच्च चेष्टितम् ॥
 तत्सर्वं धर्मवर्धिणं यथावत्संप्रपश्यति ॥ ४ ॥ स्त्रीवृत्तीयेन च तथा यत्प्राप्तं चरता वने ॥ सत्यसंधेन
 रामेण तत्सर्वं चान्वैक्षत ॥ ५ ॥ ततः पश्यति धर्मात्मा तत्सर्वं योगमस्थितः ॥ पुरा यत्तत्र निर्वृत्तं
 पाणावामलकं यथा ॥ ६ ॥ तत्सर्वं तत्त्वतो दृष्ट्वा धर्मेण स महामतिः ॥ अभिरामस्य रामस्य तत्सर्वं
 कर्तुमुद्यतः ॥ ७ ॥ क्रमार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणविस्तरम् ॥ समुद्रामिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ ८ ॥
 स यथा कथितं पूर्वं नारदेन महात्मना ॥ रघुवंशस्य चरितं चकार भगवान्मुनिः ॥ ९ ॥ जन्म रामस्य
 सुमहद्वीर्यं सर्वानुकूलताम् ॥ लोकस्य प्रियतां श्रूतिं सौम्यतां सत्यशीलताम् ॥ १० ॥ नानाचित्राः
 कथाश्चान्या विश्वामित्रसहायनम् ॥ जानक्याश्च विवाहं च धनुषश्च विभेदनम् ॥ ११ ॥ रामरामविवादं
 च गुणान्दाशरथेस्तथा ॥ तथाभिषेकं रामस्य क्रैक्रेय्या दुष्टभावताम् ॥ १२ ॥ विवानं चाभिषेकस्य
 रामस्य च विवासनम् ॥ राज्ञः शोकं विलापं च परलोकस्य चाश्रयम् ॥ १३ ॥ प्रकृतीनां विवादं च

प्रकृतीनां विसर्जनम् ॥ निषादधिपसंवादं सूतोपावर्तनं तथा ॥ १४ ॥ गंगायाश्चापि संतारं भरद्वाजस्य दर्शयन् ॥ भरद्वाजाभ्यनुज्ञानान्चित्रकूटस्य दर्शनम् ॥ १५ ॥ वास्तुकर्मनिवेशं च भरतागमनं तथा ॥ प्रसादनं च रामस्य पितुश्च सलिलक्रियाम् ॥ १६ ॥ पादुकाग्र्याभिषेकं च नंदिग्रामनिवासनम् ॥ दंडका-
रण्यगमनं विराधस्य वधं तथा ॥ १७ ॥ दर्शनं शरभस्य सुतीक्ष्णेन समागमम् ॥ अनसूयासमास्यां च अंगरारास्य चर्पणम् ॥ १८ ॥ दर्शनं चाव्यगस्त्यस्य धनुषो ग्रहणं तथा ॥ शूर्पणख्याश्च संवादं विरूप-
करणं तथा ॥ १९ ॥ वधं खरत्रिशिरसोरुत्थानं रावणस्य च ॥ मारीचस्य वधं चैव वैदेह्या हरणं तथा ॥ २० ॥ राघवस्य विलापं च गुप्तराजनिर्बहणम् ॥ कवचदर्शनं चैव पंपायाश्चापि दर्शनम् ॥ २१ ॥ शबरीदर्शनं चैव फलमूलार्जनं तथा ॥ प्रलापं चैव पंपायां हनूमदर्शनं तथा ॥ २२ ॥ ऋष्यमूकस्य गमनं सुग्रीवेण समागमम् ॥ प्रत्ययोत्पादनं सख्यं वालिसुग्रीवनिवासनम् ॥ २३ ॥ वालिप्रमथनं चैव सुग्रीवप्रति-
पादनम् ॥ ताराविलापं समयं वर्षरात्रनिवासनम् ॥ २४ ॥ कोपं राघवसिंहस्य बलानुसुपसंग्रहम् ॥ दिशः प्रस्थापनं चैव पृथिव्याश्च निवेदनम् ॥ २५ ॥ अंगुलीयकदानं च ऋक्षस्य विलदर्शनम् ॥ प्राज्ञो-
पवेशनं चैव संपातश्चापि दर्शनम् ॥ २६ ॥ पर्वतारोहणं चैव सागरस्यापि लंघनम् ॥ समुद्रवचनाच्चैव मैनाकस्य च दर्शनम् ॥ २७ ॥ राक्षसीतर्जनं चैव ऋद्धायाप्राहस्य दर्शनम् ॥ सिंहिकायाश्च निघनं लंकाभलयदर्शनम् ॥ २८ ॥ रात्रौ लंकाप्रवेशं च एकस्यापि विचिंतनम् ॥ आगमभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम् ॥ २९ ॥ दर्शनं रावणस्यापि पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥ अशोकवनिकाग्रानं सीतायाश्चापि दर्शनम् ॥ ३० ॥ अभिज्ञानप्रदानं च सीतायाश्चापि भाषणम् ॥ राक्षसीतर्जनं चैव

त्रिजटास्वप्रदर्शनम् ॥ ३१ ॥ मणिप्रदानं सीताया वृक्षभंगं तथैव च ॥ राक्षसी-
 विद्रवं चैव किकराणां निबर्हणम् ॥ ३२ ॥ ग्रहणं वायुस्रोतोश्च लंकादाहाभिगर्जनम् ॥ प्रतिपुवनमेवाथ
 मधूनां हरणं तथा ॥ ३३ ॥ राघवाश्वासनं चैव मणिनिर्यातनं तथा ॥ संगमं च समुद्रेण नलसेतोश्च बंध-
 नम् ॥ ३४ ॥ प्रतारं च समुद्रस्य रात्रौ लंकावारोधनम् ॥ विभीषणेन संसर्गं वधोपायनिवेदनम् ॥ ३५ ॥
 कुंभकर्णस्य निघनं मेघनादनिबर्हणम् ॥ रावणस्य विनाशं च सीतावाप्तिमरं पुरं ॥ ३६ ॥ विभीषणाभि-
 शेकं च पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥ अयोध्यायाश्च गमनं भरद्वाजसमागमम् ॥ प्रेषणं वायुपुत्रस्य भरतेन
 समागमम् ॥ ३७ ॥ रामाभिवेकाभ्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनम् ॥ स्वराष्ट्रं जतं चैव वैदेह्याश्च विसर्जनम्
 ॥ ३८ ॥ अनागतं च यत्किञ्चिद्रामस्य वसुधातले ॥ तबकारोत्तरे काल्ये वाल्मीकिर्भगवानुचिः ॥ ३९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा आ० बा० तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानुचिः ॥
 चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमर्थवत् ॥ १ ॥ चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्तवानुचिः ॥ तथा
 सर्गशतान्यं च षट् कांडानि तथोत्तरम् ॥ २ ॥ कृत्वा तु तन्महाप्राज्ञः सभविष्यसहोत्तरम् ॥ चिंतयामास
 को न्वेतत्प्रयुजीयादिति प्रभुः ॥ ३ ॥ तस्य चिंतयमानस्य महर्षेर्भवितात्मनः ॥ अग्रहीतां ततः पादौ
 मुनिवैभौ कुशीलवौ ॥ ४ ॥ कुशीलवौ तु धर्मज्ञौ राजपुत्रौ यशस्विनौ ॥ भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ ददर्शोश्र-
 मवासिनौ ॥ ५ ॥ स तु मेघाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ ॥ वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः
 ॥ ६ ॥ काव्यं रामार्थणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत् ॥ पौलस्त्यवधमित्येवं चकार चरितव्रतः ॥ ७ ॥
 पाठयोगे च मधुरं प्रमाणैश्चिरन्वितम् ॥ जातिभिः सप्तभिर्भुक्तं तंत्रीलयसमन्वितम् ॥ ८ ॥ रसैः

शृंगारकरुणहास्यरौद्रभयानकैः ॥ वीरादिभीं रसैर्युक्तं काव्यमेतदगायताम् ॥ ९ ॥ तौ तु गांधर्वत-
स्त्वज्ञौ स्थानमूर्छनकोविदौ ॥ आतरो स्वरसंपन्नौ गंधर्वाविव रूपिणौ ॥ १० ॥ रूपलक्षणसंपन्नौ मधुर-
स्वरभाषिणौ ॥ बिंबादिवाथितौ बिंबौ रामदेहात्तथापरो ॥ ११ ॥ तौ राजपुत्रौ काटस्थेन धर्म्यमा-
ख्यानमुत्तमम् ॥ वाचां विधेयं तरसर्वं कृत्वा काव्यमनिर्दिता ॥ १२ ॥ ऋषीणां च द्विजातीनां
साधूनां च समागमे ॥ यथोपदेशं तत्त्वज्ञौ जगत्सुरौ समाहितौ ॥ १३ ॥ महात्मानौ महाभागौ सर्वल-
क्षणलक्षितौ ॥ तौ कदाचित्समेतानामृषीणां भवितात्मनाम् ॥ १४ ॥ मध्येसमं समीपस्थाविदं काव्य-
मगायताम् ॥ तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे बाष्पपर्यंकुलेक्षणाः ॥ १५ ॥ साधुसाध्विति तावूचुः परं विस्मय-
मागताः ॥ ते श्रुतिमनसः सर्वे मुनयो धर्मवत्सलाः ॥ १६ ॥ प्रशशंसुः प्रशस्तव्यौ गायमानौ कुशीलौ
॥ अहो गीतस्य मावुर्य्यं श्लोकानां च विशेषतः ॥ १७ ॥ चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितम् ॥
प्रविश्य तावुभौ सुष्ठु तथाभावमायताम् ॥ १८ ॥ सदितौ मधुरं रक्तं मंपन्नं स्वरसंपदा ॥
यवं प्रशस्यमानौ तौ तपःश्लाघ्यौ महर्षिभिः ॥ १९ ॥ संरक्ततरमत्यर्थं मधुरं तावगायताम् ॥ प्रीतः कश्चि-
न्मुनिस्ताभ्यां संस्थितः कलशं ददौ ॥ २० ॥ प्रसन्नो बलकलं कश्चिद्ददौ ताभ्यां महायशाः ॥ अन्यः
कृष्णाजिनमवाद्यज्ञसूत्रं तथापरः ॥ २१ ॥ कश्चित्कमंडलुं प्रादान्मौजैर्भिग्यो महासुनिः ॥ बृसीमन्य-
स्तदा प्रादात्कौपीनमपरो मुनिः ॥ २२ ॥ ताभ्यां ददौ तदा हृष्टः कुठारमपरो मुनिः ॥ काषायमपरो
बलं चौरमन्यो ददौ मुनिः ॥ २३ ॥ जटाबधनमन्यस्तु काष्ठरज्जुं मुदान्वितः ॥ यज्ञभांडमृषिः कश्चित्का-
ष्ठभारं तथापरः ॥ २४ ॥ औदुम्बरीं बृसीमन्यः स्वस्ति केचित्तदाऽबदन् ॥ आयुष्यमपरे प्राहुर्मुदा तत्र

महर्षयः ॥ २५ ॥ ददुश्चैवं वरान्सर्वे मुनयः सत्यवादिनः ॥ आश्रयमिदमाल्यान् मुनिना संप्रकीर्ति-
तम् ॥ २६ ॥ परं कवीनामाधारं समग्रं च यथाक्रमम् ॥ अभिगीतमिदं गीतं सर्वगीतिषु कौविदो
॥ २७ ॥ आयुष्यं पुष्टिजननं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ प्रशस्यमानौ सर्वत्र कदचित्तत्र गायकौ ॥ २८ ॥
रथ्यासु राजमार्गेषु ददर्श भरताग्रजः ॥ स्ववेश्म चानीय ततो भ्रातरौ सकुशीलवौ ॥ २९ ॥ पूज्या-
मास पूजाहो रामः शत्रुनिर्वहणः ॥ आसीनः कान्वने दिव्ये स च सिंहासने प्रभुः ॥ ३० ॥ उपो गविष्टः
सचिवैर्भ्रातृभिश्च समन्वितः ॥ दृष्ट्वा तु रूपसंपन्नौ विनीतौ भ्रातरावुभौ ॥ ३१ ॥ उवाच लक्ष्मणं रामः
शत्रुघ्नं भरतं तथा ॥ श्रूयतामेतदाल्यान्मनयेदंबवर्चसोः ॥ ३२ ॥ विचित्रार्थपटुं सम्यग्गायकौ सम-
चोदयन् ॥ तौ चापि मधुरं रक्तं स्वचिन्तायतनिःस्वनम् ॥ ३३ ॥ तंत्रीलयवदत्यर्थं विश्रुतार्थमागायताम्
॥ ह्लादयन्सर्वगात्राणि मनांसि हृदयानि च ॥ श्रोताश्रयसुखं गेयं तद्वभौ जनसंसदि ॥ ३४ ॥ इमौ मुनी
पार्थिवलक्षणांविता कौशीलवौ चैव महातपस्विनौ ॥ ममापि तद्भूतिकरं प्रचक्षते महानुभावं चरितं
निबोधत ॥ ३५ ॥ ततस्तु तौ रामवचःप्रचोदितावगायतां मार्गविधानसंपदा ॥ स चापि रामः परिषद्भनः
शनैर्बुभूषयासक्तमना बभूव ॥ ३६ ॥ इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥
सर्वपूर्वमिर्यं येषामासीकृत्स्ना वसुंधरा ॥ प्रजापतिमुपादाय नृपणां जयशालिनाम् ॥ १ ॥ येषां स
सगरो नाम सागरो येन ख्यातितः ॥ पाटिपुत्रसहस्राणि यं यातं पर्यवारयन् ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणामिदं तेषां
राज्ञां वंशे महात्मनाम् ॥ महदुत्पन्नमाल्यान् रामायणमिति श्रुतम् ॥ ३ ॥ तदिदं वर्तयिष्यावः सर्वे
निसिलमादितः ॥ धर्मकामार्थसहितं श्रोतव्यमनमूयया ॥ ४ ॥ कोसलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो

महान् ॥ निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥ ५ ॥ अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता ॥
 मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥ ६ ॥ आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ॥
 श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥ ७ ॥ राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ॥ मुक्तपुष्पाव-
 कीर्णेन जलसिक्केन नित्यस्रः ॥ ८ ॥ तां तु राजा दशस्थो महाराष्ट्रविवर्धनः ॥ पुरीभावासयामास दिवि
 देवपतिर्यथा ॥ ९ ॥ कपाटतोरणवतीं सुविभक्तांतराणाम् ॥ सर्वयंत्रायुधवतीमुषितां सर्वशिल्पिभिः
 ॥ १० ॥ सूतमागधसंबाधां श्रीमतीमतुलप्रभाम् ॥ उच्चट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसंकुलाम् ॥ ११ ॥ वधू-
 नाटकसंधैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीम् ॥ उद्यानाप्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् ॥ १२ ॥ दुर्गंगभीरपरिखां
 दुर्गामन्यैर्दुरासदाम् ॥ बाजिवारणसंपूर्णां गोभिरष्टैः खरैस्त्वष्टा ॥ १३ ॥ सामंतराजसंधैश्च बलिकर्मोभिरा-
 वृताम् ॥ नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥ १४ ॥ प्रासादै रत्नविकृतैः पर्वतैरिव शोभिताम्
 कूटागारैश्च संपूर्णामिन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ १५ ॥ चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगर्णयुताम् ॥ सर्वरत्न-
 समाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् ॥ १६ ॥ गृहगण्डामाचिच्छिद्रां समभूमौ निवेशिताम् ॥ शालितंडुलसं-
 पूर्णामिच्छुकांडरसोदकााम् ॥ १७ ॥ दुर्दुर्भीभिर्मृदंगैश्च भ्रिणाभिः पणवैस्तथा ॥ नादितो भूशमन्यर्थे
 प्रथिव्यातामनुत्तमााम् ॥ १८ ॥ विमानमिव सिद्धानां तपसाधिगतं दिवि ॥ सुनिवेशितवेदभानां नरो-
 त्तमसमावृताम् ॥ १९ ॥ ये च बाणैर्न विध्यंति विविक्तमपरापरम् ॥ शब्दवेद्यं च विततं लघुहस्ता
 विशारदाः ॥ २० ॥ सिंहव्याघ्रवराहणां मत्तानां नदां वने ॥ हंतारो निशितैः शस्त्रैर्बालद्वारद्वारैरपि ॥
 ॥ २१ ॥ नादशानां सहस्रैस्तपमिपूर्णा महारथैः ॥ पुरीभावासयामास राजा दशरथस्तदा ॥ २२ ॥

तामभिमाङ्गिरुणवह्निरावृतां द्विजोत्तमैर्वेदषडङ्गपरारगैः ॥ सहस्रदैः सत्यरतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पैर्ऋषिभिश्च
केवलैः ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ तस्यां
पुर्यामयोध्यायां वेदवित्सर्वसंग्रहः ॥ दीर्घदर्शी महातेजः पौरजानपदप्रियः ॥ १ ॥ इक्ष्वाकूणामतिरथो
यज्वा धर्मपरो वशी ॥ महर्षिकल्पो राजर्षिर्बलिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २ ॥ बलवान्निहताभिन्नो मित्रवा-
न्निजितेंद्रियः ॥ धैतश्च संचयैश्चान्यैः शक्रैश्चरणोपमः ॥ ३ ॥ यथा मनुर्महतेजा लोकस्य परिरक्षिता ॥
तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता ॥ ४ ॥ तेन सत्याभिसेधेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता ॥ पालिता सा
पुरी श्रेष्ठा इंद्रेणैवामरावती ॥ ५ ॥ तस्मिन्पुरवरे हृष्टा धर्मत्मानो बहुश्रुताः ॥ नरास्तुष्टा धनैः स्वैः
स्वैरलुब्धाः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥ नाल्पसास्त्रिचयः कश्चिदासीत्तस्मिन्पुरोत्तमे ॥ कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थोऽ-
गवाश्वधनधान्यवान् ॥ ७ ॥ कामी वा न ऋदुर्यो वा नृशंसः पुरुषः क्वचित् ॥ द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां
नाविद्वान्नच नास्तिकः ॥ ८ ॥ सर्वे नराश्च नार्यश्च धर्मशीलाः सुसंयताः ॥ मुदिताः शीलवृत्ताभ्यां महर्षय
इवामलाः ॥ ९ ॥ नाकुण्डली नामकुटी नास्त्रग्वी नालम्भोगवान् ॥ नामृष्टो ननलिप्तंगो नासुगंधश्च
विद्यते ॥ १० ॥ नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनंगदन्तिकधृक् ॥ नाहस्ताभरणो वापि दृश्यते नाभ्यन्तस्म-
वान् ॥ ११ ॥ नानाहिताग्निर्नयज्वा न क्षुद्रो वा न तस्करः ॥ कश्चिदासीदयोध्यायां न चावृत्तो न संकरः
॥ १२ ॥ स्वकर्मविरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेंद्रियाः ॥ दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रतिप्रेह ॥ १३ ॥
नास्तिको नानृती वापि न कश्चिदबहुश्रुतः ॥ नामूर्यको न चाशक्तो नाविद्वान्विद्यते क्वचित् ॥ १४ ॥ नाभ-
ङ्गविद्वन्नास्ति नाव्रतो नाबहुश्रुतः ॥ न दीनः क्षिप्रचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥ १५ ॥ कश्चिन्नरो

वा नारी वा नाश्रीमाश्राप्यरूपवान् ॥ द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यमक्तिमान् ॥ १६ ॥ वर्गेष्व-
 ऽप्यचतुर्धेः देवतातिथिपूजकाः ॥ कृतज्ञाश्च वदन्त्याश्च शूरा त्रिक्रमसंयुताः ॥ १७ ॥ दीर्घायुषो नराः सर्वे
 धर्मं सत्यं च संश्रिताः ॥ संहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यस्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥ १८ ॥ क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासिद्धिदयाः
 क्षत्रमनुव्रताः ॥ शूद्राः स्वकर्मनिरतारुन्विणानुपचारिणः ॥ १९ ॥ सा तेनेक्ष्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता ॥
 यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण धीमता ॥ २० ॥ योधानामधिकल्पानां पेशलानाममर्षिणाम् ॥ संपूर्णकृताविद्या-
 नां गुह्या केसरिणासिव ॥ २१ ॥ कांबोजविषये जातैर्बाह्वीकैश्च हयोत्तमैः ॥ वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णा
 हरिद्वयोत्तमैः ॥ २२ ॥ विध्यपर्वतजैर्मतैः पूर्णा हैमवतैरपि ॥ मद्गान्वितैरातिबलैर्मोतंगैः पर्वतोपमैः ॥ २३ ॥ ऐराव-
 तकुलीवैश्च महापद्मकुलैस्तथा ॥ अजनादपि निष्कान्तैर्वाभिमनादपि च द्विपैः ॥ २४ ॥ भद्रैर्मन्दैर्भृगुशैव भद्र-
 मंरुष्यैस्तथा ॥ भद्रमन्दैर्भद्रभृगुभृगमन्दैश्च सा पुरी ॥ २५ ॥ नित्यमतैः सदा पूर्णा नगैरचलसन्निभैः ॥ सा
 योजने द्वे च भूयः सत्यनामा प्रकाशते ॥ २६ ॥ तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् ॥ शशास
 शमितामित्रोः नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ २७ ॥ तां सत्यनामां दृढतोरणार्णालं गृहैर्विचित्रैरूपशोभितां
 शिवाम् ॥ पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां शशास वै शक्रसमो महीपतिः ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
 बा० आ० बालकांडे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ तस्यामात्या गुणैरासन्निध्वाकोः सुमहात्मनः ॥ मंत्रज्ञाश्चैंगितज्ञाश्च
 नित्यं श्रियाहिते रताः ॥ १ ॥ अष्टौ बभूवुर्वीर्य्य तस्यामात्या यशस्विनः ॥ शुचयश्चानुरक्ताश्च राज-
 क्रूर्येषु नित्यशः ॥ २ ॥ धृष्टिर्जयंतो विजयः सुराष्ट्रो राष्ट्रवर्धनः ॥ अक्रोपो धर्मपालश्च सुमंत्रश्चा-
 ष्टमोऽर्थवित् ॥ ३ ॥ कृत्विजो द्वावभिमतौ तस्यास्ताम्रावसत्तमौ ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च मंत्रिणश्च

नथा परे ॥ ४ ॥ सुयज्ञोऽप्यथ जाबालिः काश्यपोऽप्यथ गौतमः ॥ मर्कण्डेयस्तु दीर्घायुस्तथा कात्याय
 ना द्विजः ॥ ५ ॥ एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यमृत्विजस्तस्य पौर्वकाः ॥ विद्याविनीता ह्रीमंतः कुशला नित्यै-
 त्रियाः ॥ ६ ॥ श्रीमंतश्च महात्मानः शस्त्रज्ञा दृढविक्रमाः ॥ कीर्तिमंतः प्रणिहिता यथावचनकारिणः
 ॥ ७ ॥ तेजःक्षमायशःप्राप्ताः स्मितपूर्वाभिभाषिणः ॥ क्रोधात्कामार्थहेतोर्वा न ब्रूयुरनुतं वचः ॥
 ॥ ८ ॥ तेषामविदितं किंचित्स्वेपु नास्ति परेषु वा ॥ क्रियमाणं कृतं वापि चारेणापि चिकीर्षितम् ॥
 ॥ ९ ॥ कुशला व्यवहारेषु सौत्तदैषु परीक्षिताः ॥ प्राप्तकालं यथादुंदं धारयेयुः सुतेष्वपि ॥ १० ॥
 कोशसंग्रहणे युक्ता बलस्य च परिग्रहे ॥ अहितं चापि पुरुवं न हिंस्तुरविदूषकम् ॥ ११ ॥ वीराश्च
 नियतोत्साहा राजशस्त्रमनुष्ठिताः ॥ शुचीनां रक्षितारश्च नित्यं विषयत्रासिनाम् ॥ १२ ॥ ब्रह्मक्षत्र-
 महिसंतस्ते कोशं समपूयन् ॥ सुतीक्ष्णदंडाः संप्रेक्ष्य पुरुषाय बलाबलम् ॥ १३ ॥ शुचीनामेकबुद्धीनां
 सर्वेषां संप्रजानताम् ॥ नासीत्परे वा राष्ट्रे वा मृषावादी नरः कचिन् ॥ १४ ॥ कचिन्न दुष्टस्तत्रासी-
 त्परदाररतिर्नरः ॥ प्रज्ञातं सर्वमेवासीद्राष्ट्रं पुरवरं च तत् ॥ १५ ॥ सुवाससः सुवेधाश्च ते च सर्वे
 शुचिव्रताः ॥ हितार्थाश्च नरेन्द्रस्य जाग्रतो नयचक्षुषा ॥ १६ ॥ गुरोर्गुणगृहीताश्च प्रख्याताश्च परा-
 क्रमैः ॥ विदेशेष्वपि विज्ञाताः सर्वतो बुद्धिनिश्चयाः ॥ १७ ॥ अभितो गुणवंतश्च न चासन्गुणवर्जिताः ॥
 संधिविग्रहहृतत्वज्ञः प्रकृत्या संपदान्विताः ॥ १८ ॥ मंत्रसंवरणे शक्ताः सूहृमासु बुद्धिषु ॥ नीति-
 शास्त्रविशेषज्ञाः सततं प्रियवादिनः ॥ १९ ॥ ईदृशैस्तैस्मात्यैश्च राजा दशरथोऽनघः ॥ उपपन्नो
 गुणोपैतैरन्वशासद्वसुधराम् ॥ २० ॥ अवैक्षमाणश्चारेण प्रजाधर्मेण रक्षयन् ॥ प्रजानां पालनं कुर्वन्न-

धर्मं परिवर्जयन् ॥ २१ ॥ विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु वदान्यः सत्यसंगरः ॥ स तत्र पुरुषव्याघ्रः शशभ्रस
 पृथिवीमिमाम् ॥ २२ ॥ नाध्यगच्छद्विशिष्टं वा तुल्यं वा शत्रुमात्मनः ॥ मित्रवान्नतसमांतः प्रतापहत-
 कंटकः ॥ स शशास जगद्वाजा दिवि देवपतियथा ॥ २३ ॥ तैर्मित्रिर्मित्रहिते निविष्ट्वैतौदुरक्तः
 कुशलैः समर्थैः ॥ स पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्तस्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोऽर्कः ॥ २४ ॥ इत्यर्षे
 श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ तस्य चैवंप्रभावस्य धर्मज्ञस्य
 महात्मनः ॥ सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद्वंशकरः सुतः ॥ १ ॥ चित्तयानस्य तस्यैवं बुद्धिरासीन्महात्मनः ॥
 सुतार्थं व्राजिमेधेन किमर्थं न यजाम्यहम् ॥ २ ॥ स निश्चितां मतिं कृत्वा यष्टव्यमिति बुद्धिमान् ॥
 मंत्रिभिः सह धर्मात्मा सर्वैरपि कृतात्मभिः ॥ ३ ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजाः सुमंत्रं मंत्रिसत्तमम् ॥
 शीघ्रमावय मे सर्वान् गुरुंस्तान्सपुरोहितान् ॥ ४ ॥ ततः सुमंत्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः ॥
 समानयरस तान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान् ॥ ५ ॥ सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम् ॥
 पुरोहितं वशिष्ठं च ये चाप्यन्ये द्विजोत्तमाः ॥ ६ ॥ तान्यूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ॥ इदं
 धर्मार्थं सहितं ऋक्षं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ मम लाल्यमानस्य सुतार्थं नास्ति वै सुखम् ॥ तदर्थं
 ह्युमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम ॥ ८ ॥ तदहं यष्टुमिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ कथं प्राप्स्याम्यहं कामं
 बुद्धिर्न विचिंत्यताम् ॥ ९ ॥ ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् ॥ वसिष्ठप्रमुखाः
 सर्वे पार्थिवस्य मुखेरितम् ॥ १० ॥ ऊचुश्च परमप्रीताः सर्वे दशरथं वचः ॥ संभाराः संश्रितान्ते ते तुरगश्च
 विमुच्यताम् ॥ ११ ॥ सरथ्वाश्वोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्निधीयताम् ॥ सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रानभिप्रेतांश्च

पार्थिव ॥ १२ ॥ यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ इतस्तुष्टोऽभवद्वाजा श्रुत्वा तद् द्विज-
भाषितम् ॥ १३ ॥ अमात्यानब्रवीद्राजा हर्षव्याकुललोचनः ॥ संभाराः संश्रियतां मे गुरुणां वचनादिह
॥ १४ ॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ सरखाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्
॥ १५ ॥ शांतयश्चापि वर्धतां यथाकल्पं यथाविधि ॥ शक्यः प्राप्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता ॥ १६ ॥
नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन्कतुसत्तमे ॥ छिद्रं हि मृगयते स्म विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः ॥ १७ ॥ विधिहीन-
स्य यज्ञस्य सद्यः कर्त्तव्यं विनश्यति ॥ तद्यथा विधिपूर्वमे क्रतुरेष समाप्यते ॥ १८ ॥ तथा विधानं क्रियतां
समर्थाः साधनोष्विति ॥ तथेति चाब्रुवन्सर्वे मंत्रिणः प्रतिपूजिताः ॥ १९ ॥ पार्थिवन्द्रस्य तद्वाक्यं यथा
पूर्वं निशम्यते ॥ तथा द्विजास्ते धर्मज्ञा बध्नेयन्तो नृपोत्तमम् ॥ २० ॥ अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्ज-
न्मुग्धथागतम् ॥ विसर्जयित्वा तान्विप्रान्सचिवा निदमब्रवीन् ॥ २१ ॥ ऋत्विगिभिरुपसादिष्टो यथावत्कतु-
राप्यताम् ॥ इत्युक्त्वा नृपशार्दूलः सचिवान्समुपस्थितान् ॥ २२ ॥ विसर्जयित्वा स्वं वेदम् प्रविवेश
महामतिः ॥ ततः स गत्वा ताः पत्नीन्तरेद्रो हृदयंगमाः ॥ २३ ॥ उवाच दीक्षां विशन
यक्ष्येऽहं सुतकारणात् ॥ तासां तेनतिकांतेन वचनेन सुवर्चसाम् ॥ २४ ॥ मुखपद्मान्यशोभंत
पद्मानिव हिमात्यये ॥ २५ ॥ इत्योर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० बाल-
कांडेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ एतच्छ्रुत्वा रहः सुतो राजानमिदमब्रवीन् ॥ श्रूयतां तत्पुरावृत्तं
पुराणे च मया श्रुतम् ॥ १ ॥ ऋत्विगिभरुपदिष्टोऽग्रं पुरावृत्तो मया श्रुतः ॥ सनकुमारो
भगवान्यूर्वं कथितवान्कथाम् ॥ २ ॥ ऋषीणां संनिधौ राजंस्तव पुत्रागमं प्रति ॥ काश्यपस्य च

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे बालकांडे । सर्गः ९. *

(४३)

पुत्रोऽस्ति विभांडक इति श्रुतः ॥ ३ ॥ ऋष्यशृङ्ग इति ख्यातस्तस्य पुत्रो भविष्यति ॥ स वने नित्य-
संवृद्धो मुनिर्वनचरः सदा ॥ ४ ॥ नान्यं जानाति विप्रेन्द्रो नित्यं पित्रनुवर्तनात् ॥ द्वैविध्यं
ब्रह्मचर्यस्य भविष्यति महात्मनः ॥ ५ ॥ लोकेषु प्रथितं राजन्विप्रैश्च कथितं सदा ॥ तस्यैवं
वर्तमानस्य कालः समभिवर्तत ॥ ६ ॥ अग्निं शुश्रूषमाणस्य पितरं च यशस्विनम् ॥ एतस्मिन्नेव
काले तु रोमपादः प्रतापवान् ॥ ७ ॥ अंगेषु प्रथितो राजा भविष्यति महाबलः ॥ तस्य
व्यतिक्रमाद्राज्ञो भविष्यति सुदारुणा ॥ ८ ॥ अनावृष्टिः सुबोरा नै सर्वलोकभयावहा ॥ अनावृष्ट्यां
तु वृत्तायां राजा दुःखसमन्वितः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणाञ्छ्रुतसंवृद्धान्समानीय प्रवक्ष्यति ॥ भवंतः श्रुत-
कर्माणो लोकचरित्रवेद्भिः ॥ १० ॥ समादिशंतु नियमं प्रायश्चित्तं यथा भवेत् ॥ इत्युक्तास्ते ततो
राज्ञा सर्वे ब्राह्मणसत्तमाः ॥ ११ ॥ वक्ष्यन्ति ते महीपालं ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ विभांडकसुतं
राजन्सर्वोपायैरिहानय ॥ १२ ॥ आनाय्य तु महीपाल ऋष्यशृङ्गं सुसत्कृतम् ॥ विभांडकसुतं राज-
न्ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ १३ ॥ प्रयच्छ कन्यां शातां वै विधिना सुसमाहितः ॥ तेषां तु वचनं श्रुत्वा
राजा चिंतां प्रपत्स्यते ॥ १४ ॥ केनोपायेन नै शक्य इहानेतुं स वीर्यवान् ॥ १५ ॥ ततो
राजा विनिश्चित्य सह मंत्रिभिरात्मवान् ॥ पुरोहितमात्यांश्च प्रेषयिष्यति सत्कृत्वान् ॥ १६ ॥
ते तु राज्ञो वचः श्रुत्वा व्यथितावनताननाः ॥ न गच्छेम ऋषेर्भाता अनुनेष्यति तं नृपम्
॥ १७ ॥ वक्ष्यंति चिंतयित्वा ते तस्योपायांश्च तान्क्षमान् ॥ आनेष्यामो वयं विप्रं न च दोषो
भविष्यति ॥ १८ ॥ एवमंगाधिपेनैव गणिकाभिर्क्षेपैः सुतः ॥ आनीतोऽवर्षयद्देवः शान्ता चास्मै

प्रदीयते ॥ १९ ॥ ऋष्यशृंगस्तु जामाता पुत्रांस्तव विधास्यति ॥ सनत्कुमार कथितमेतावद्व्या-
 हृतं मया ॥ २० ॥ अथ हृष्टो दशरथः सुमंत्रं प्रत्यभाषत ॥ यथर्ष्यशृंगस्त्वानितो येनोपायेन
 सोच्यताम् ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥
 सुमंत्रश्चोदितो राज्ञा प्रोवाचेदं वचस्तदा ॥ यथर्ष्यशृंगस्त्वानीतो येनोपायेन मंत्रिभिः ॥ तन्मे
 निगदितं सर्वं शृणु मे मंत्रिभिः सह ॥ १ ॥ रोमपादमुवाचेदं सहामात्यः पुरोहितः ॥ उपायो
 निरपायोऽयमस्माभिरभिचिंतितः ॥ २ ॥ ऋष्यशृंगो वनचरस्तरः स्वाध्यायसंयुतः ॥ अनभिज्ञस्तु
 नारीणां विषयाणां सुखस्य च ॥ ३ ॥ इन्द्रियैर्यौ भिमनैर्नरचितप्रमाथिभिः ॥ पुरमानाययिष्यामः
 क्षिप्रं चाध्यवसीयताम् ॥ ४ ॥ गणिकास्तत्र गच्छंतु रूपवत्यः स्वलंकृताः ॥ प्रलोभ्य त्रिविधोपायैराने-
 ध्यन्तीह सत्कृताः ॥ ५ ॥ श्रुत्वा तथेति राजा च प्रत्युवाच पुरोहितम् ॥ पुरोहितो मन्त्रिणश्च
 तदा चक्रुश्च ते तथा ॥ ६ ॥ वारमुख्यास्तु तच्छ्रुत्वा वनं प्रविविशुर्महन् ॥ आश्रमस्याविदूरेऽस्मिन्यत्नं
 कुर्वति दर्शने ॥ ७ ॥ कृषेः पुत्रम्व धीरस्य नित्यमाश्रमासिनः ॥ पितुः स नित्यसंतुष्टो नातिचक्राम चाश्र-
 मान् ॥ ८ ॥ न तेन जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वं तपस्विना ॥ ह्यो वा पुमान्वा यच्चान्यत्सत्त्वं नगराष्ट्रजम् ॥ ९ ॥
 ततः कदाचित्तं देशमाजगाम यदृच्छया ॥ विभांडकसुतस्तत्र ताश्चापश्यद्वरंगनाः ॥ १० ॥ ताश्चित्र-
 वेषाः प्रमदा गार्हत्यो मधुरस्वरम् ॥ ऋषिपुत्रमुपागम्य सर्वा वचनमब्रुवन् ॥ ११ ॥ कस्त्वं किं वर्त-
 से ब्रह्मज्ञातुमिच्छामहे वयम् ॥ एकस्त्वं विजने दूरे वने चरसि शंस नः ॥ १२ ॥ अट्टरूपास्तास्तेन
 कान्यरूपा वने स्त्रियः ॥ हार्दतस्य मतिर्जाता आख्यातुं पितरं स्वकम् ॥ १३ ॥ पिता विभांडकोऽ-

स्माकं तस्याहं सुत औरसः ॥ ऋष्यशृंग इति ख्यातं नाम कर्म च मे भुवि ॥ १४ ॥ इहाश्रमपदोऽस्माकं
समीपे शुभदर्शनाः ॥ करिष्ये वोऽत्र पूजां नै सर्वेषां विधिपूर्वकम् ॥ १५ ॥ ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा सर्वासां
मतिरास नै ॥ तदाश्रमपदं द्रष्टुं जग्मुः सर्वास्ततोऽङ्गनाः ॥ १६ ॥ गतानां तु ततः पूजांमृषिपुत्रश्चकार
ह ॥ इदमर्च्यमिदं पादमिदं मूलं फलं च नः ॥ १७ ॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजां सर्वा एव समुत्सुकाः ॥ ऋषे-
र्भीताश्च शीघ्रं तु गमनाय मतिं दधुः ॥ १८ ॥ अस्माकमपि मुख्यानि फलानीमानि हे द्विज ॥ गृहाण
विप्र भद्रं ते भक्षयस्व च मा चिरम् ॥ १९ ॥ ततस्तास्तं समालिङ्ग्य सर्वा हर्षसमन्विताः ॥ मोदकान्प्र-
ददुस्तस्मै भक्ष्यांश्च विविधाञ्जुमान् ॥ २० ॥ तानि चास्वाद्य तेजस्वी फलानीति स्म मन्यते ॥ अना-
स्वादितपूर्वाणि वने नित्यनिवासिनाम् ॥ २१ ॥ आपृच्छ्य च तदा विप्र व्रतचर्यां निवेद्य च ॥ गच्छति
स्मापदेशात्ता भीतास्तस्य पितुः खियः ॥ २२ ॥ गतासु तासु सर्वासु काश्यपस्यात्मजो द्विजः ॥ अस्व-
स्थतद्दयश्चासीद्दुःखाच्च परिवर्ते ॥ २३ ॥ ततोऽपेक्षुस्तं देशमाजगाम स वीर्यवान् ॥ विभांडकसुतः
श्रीमान्मनसा चिंतयन्मुहुः ॥ २४ ॥ मनोज्ञायत्र ता दृष्ट्वा वारमुख्याः स्वलंकृताः ॥ दृष्ट्वैव च ततो
विप्रमायांतं हृष्टमानसाः ॥ २५ ॥ उपसृत्य ततः सर्वास्तास्तमृचुरिदं वचः ॥ एहाश्रमपदं मौम्य
अस्माकमिति चान्नुवन् ॥ २६ ॥ चित्राण्यत्र बहूनि स्युर्मूल्यानि च फलानि च ॥ तत्राप्येष विशेषेण
विधिर्हि भविता ध्रुवम् ॥ २७ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तासां सर्वासां हृदयंगमम् ॥ गमनाय मतिं चक्रे
तं च निन्युस्तथा खियः ॥ २८ ॥ तत्र चानीयमाने तु विभ्रे तस्मिन्माहात्मनि ॥ वर्षे सहसा देवो
जगत्प्रह्लादयस्तदा ॥ २९ ॥ वर्षेणैवागतं विप्रं तापसं स नराधिपः ॥ प्रत्युदस्य मुनिप्रह्वः शिरसा च महीं

गतः ॥ ३० ॥ अर्ह्यं च प्रददौ तस्मै न्यायतः सुसमाहितः ॥ वत्से प्रसादं विप्रेन्द्रान्मा विप्रं मन्युरावि-
 शेत् ॥ ३१ ॥ अन्तःपुरं प्रवेश्यारस्मै कन्यां दत्त्वा यथाविधि ॥ शांतां शांतेन मनसा राजा हर्षमवाप सः
 ॥ ३२ ॥ एवं स न्यवसत्तत्र सर्वकामैः सुपूजितः ॥ ऋष्यशृंगो महातेजाः शांतया सह भायया ॥ ३३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० चतुर्विंशत्सहस्र्यां संहितायां बालकांडे दशमः सर्गः ॥ १० ॥
 भूय एव हि राजेंद्र वृणु मे वचनं हितम् ॥ यथा स देवप्रवरः कथयामास बुद्धिमान् ॥ १ ॥ इक्ष्वाकूणां
 कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः ॥ नाम्ना दशरथो राजा श्रीमान्सत्यप्रतिश्रवः ॥ २ ॥ अंगराजेन सख्यं
 च तस्य राज्ञो भविष्यति ॥ कन्या चास्य महाभागा शांता नाम भविष्यति ॥ ३ ॥ पुत्रस्त्वंगस्य राज्ञस्तु
 रोमपाद इति श्रुतः ॥ तं स राजा दशरथो गमिष्यति महायशः ॥ ४ ॥ अनपत्योऽस्मि धर्मात्सन्कां-
 ताभर्ता मम क्रतुम् ॥ आहरेत त्वयाप्तज्ञः संतानार्थं कुलस्य च ॥ ५ ॥ श्रुत्वा राज्ञोऽथ तद्वाक्यं मनसा
 च विचिंत्य च ॥ प्रदास्यते पुत्रवंतं शांताभर्तारमात्मवान् ॥ ६ ॥ प्रतिगृह्य च तं विप्रं स राजा विगत-
 ज्वरः ॥ आहरिष्यति तं यज्ञं ग्रहष्टेनांतरात्मना ॥ ७ ॥ तं च राजा दशरथो यशस्कामः कृतांजलिः ॥
 ऋष्यशृंगं द्विजश्रेष्ठं वरयिष्यति धर्मविन् ॥ ८ ॥ यज्ञार्थं प्रसवार्थं च स्वर्गार्थं च नरेश्वरः ॥ लभते च
 स तं कामं द्विजमुख्याद्विशोषतिः ॥ ९ ॥ पुत्राश्चास्य भविष्यन्ति चत्वारोऽभिताविक्रमाः ॥ वंशप्रतिष्ठान-
 कराः सर्वभूतेषु विश्रुताः ॥ १० ॥ एवं स देवप्रवरः पूर्वं कथितवान्कथाम् ॥ सनत्कुमारो भगवान्पुरा
 देव युगे प्रभुः ॥ ११ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल समानय सुसंस्कृतम् ॥ स्वयमेव महाराज गत्वा सबल-
 दाहनः ॥ १२ ॥ सुमंजस्य वचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथोऽभवत् ॥ अनुमान्य वसिष्ठं च सूतवाक्यं निशा-

म्य च ॥ १३ ॥ सांतःपुरः सहामात्यः प्रययौ यत्र स द्विजः ॥ वनानि सरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैः
 शनैः ॥ १४ ॥ अभिचक्राम तं देशं यत्र वै मुनिपुंगवः ॥ आसाद्य तं द्विजश्रेष्ठं रोमपादसमीपाम्
 ॥ १५ ॥ ऋषिपुत्रं ददर्शो दीप्यमानमिवानलम् ॥ ततो राजा यथान्यायं पूजां चक्रे विशेषतः
 ॥ १६ ॥ सखित्वात्तस्य वै राज्ञः प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ रोमपादेन चाल्यातशुषिपुत्राय धीमते ॥ १७ ॥
 सख्यं संबधकं चैव तदा तं प्रत्यपूजयत् ॥ एवं सुसंस्कृतस्तेन सहोषित्वा नरवर्भः ॥ १८ ॥ समाष्ट-
 दिवसान् राजा राजानमिदमब्रवीत् ॥ शान्ता तव सुता राजन्सहस्रतो विशोपते ॥ १९ ॥ मदीयं
 नगरं यातु कार्यं हि महदुद्यतम् ॥ तथेति राजा संश्रुत्य गमनं तस्य धीमतः ॥ २० ॥ उवाच वचनं
 विप्रं गच्छ त्वं सह भार्यया ॥ ऋषिपुत्रः प्रतिश्रुत्य तथेत्याह नृपं तदा ॥ २१ ॥ स नृपेणाभ्यनुज्ञातः
 प्रययौ सह भार्यया ॥ तावन्त्योन्यांजलिं कृत्वा स्नेहोत्सांश्लिष्य चोरसा ॥ २२ ॥ ननहनुर्दशरथो रोमपादश्च
 वीर्यवान् ॥ ततः सुहृदमापृच्छय प्रस्थितो रघुनंदनः ॥ २३ ॥ पौरैषु प्रेषयामास दूतान्वै शीघ्रगामिनः ॥ क्रियतां
 नगरं सर्वं क्षिप्रमेव स्वलंकृतम् ॥ २४ ॥ धूपितं सितकंसंघृष्टं पताकाभिरलंकृतम् ॥ ततः प्रतदृष्टाः
 पौरास्ते श्रुत्वा राजानमागतम् ॥ २५ ॥ तथा चक्रुश्च तत्सर्वं राजा यत्प्रेषितं तदा ॥ ततः स्वलं-
 कृतं राजा नगरं प्रविवेश ह ॥ २६ ॥ शंखतुंडुभिर्निर्होदैः पुरस्कृत्वा द्विजवर्भम् ॥ ततः प्रमुदिताः
 सर्वे दृष्ट्वा वै नागरा द्विजम् ॥ २७ ॥ प्रवेशयमानं सत्कृत्य नरेन्द्रेण द्रुक्कर्मणा ॥ यथा दिवि
 सुरेन्द्रेण सहस्राक्षेण काश्यपम् ॥ २८ ॥ अंतःपुरं प्रवेश्येनं पूजां कृत्वा च शाकतः ॥ कृतकृत्यं
 तदात्मानं मेने तरशोपवाहनात् ॥ २९ ॥ अंतःपुराणि सर्वाणि ज्ञातां दृष्ट्वा तथागताम् ॥ सह

भर्त्रा विशालाक्षीं प्रीत्यानंदमुपागमन् ॥ ३० ॥ पूज्यमाना तु ताभिः सा राज्ञा चैव विशेषतः ॥
 उवास तत्र सुखितां कंचित्कालं सहद्विजा ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ०
 बालकांडे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ततः काले बहुतिथे कस्मिंश्चित्सुमनोहरे ॥ वसंते समनुप्राप्ते
 राज्ञो यष्टुं मनोऽभवत् ॥ १ ॥ ततः प्रणम्य शिरसा तं विप्रं देववर्णिनम् ॥ यज्ञाय वरया-
 मास संतनार्थं कुलस्य च ॥ २ ॥ तथेति च स राजानमुवाच वसुधाधिपम् ॥ संभाराः
 संभ्रियंतां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥ ३ ॥ सरश्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ ततोऽब्र-
 वीन् नृपो वाक्यं ब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ ४ ॥ सुमंत्रावाहय क्षिप्रमृत्विजो ब्रह्मवादिनः ॥ सुयज्ञं
 वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम् ॥ ५ ॥ पुरोहितं वसिष्ठं च ये चान्ये द्विजसत्तमाः ॥ ततः
 सुमंत्रत्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः ॥ ६ ॥ समानयत्स तान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान् ॥ तान्पू-
 जयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्त्वदा ॥ ७ ॥ धर्मार्थसहितं युक्तं श्रद्धणं वचनमब्रवीत् ॥ मम
 तातल्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् ॥ ८ ॥ पुत्रार्थे हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम ॥ तदहं
 यष्टुमिच्छामि हयमेधेन कर्मणा ॥ ९ ॥ कृपिपुत्रप्रभावेन कामान्प्राप्स्यामि चाप्यहम् ॥ ततः सार्धंति तद्वा-
 क्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् ॥ १० ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य सुखाक्युतम् ॥ ऋष्यशृंगपुरो-
 गाश्च प्रयूचुर्नृपतिं तदा ॥ ११ ॥ संभाराः संभ्रियंतां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥ सरश्वाश्चोत्तरे
 तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ १२ ॥ सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रांश्चतुरोऽभितविक्रमान् ॥ यस्य ते धार्मिकी
 बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ १३ ॥ ततः प्रीतोऽभवद्राजा श्रुत्वा तु द्विजभाषितम् ॥ अमात्यानब्र-

वीद्राज्ञा हर्षेणंदं शुभाक्षरम् ॥ १४ ॥ गुरुणां वचनाच्छीघ्रं संभाराः संप्रियंतु मे ॥ समर्थो विद्वितश्चाश्रयः
सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १५ ॥ सरय्वाश्रोतरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ शांतयश्चाभिवर्धतां
यथाकल्पं यथाविधि ॥ १६ ॥ शक्यः कर्तुमयं यज्ञः संश्रणपि महीक्षिता ॥ नापराधो भवे-
त्कष्टो यद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे ॥ १७ ॥ छिद्रं हि मृगयत्येते विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः ॥ विधिहीनस्य यज्ञ-
स्य सद्यः कर्तो विनश्यति ॥ १८ ॥ तद्यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते ॥ तथा विधानं
क्रियतां समर्थाः करणेष्विह ॥ १९ ॥ तथेति च संतः सर्वे मंत्रिणः प्रत्यपूजयन् ॥ पार्थिवेन्द्रस्य
तद्वाक्यं यथाज्ञप्तमकुर्वत ॥ २० ॥ ततो द्विजास्ते धर्मज्ञमस्तुवन्पार्थिवर्षभम् ॥ अनुज्ञातास्ततः सर्वे
पुनर्जगुर्यथागतम् ॥ २१ ॥ गतानां तेषु विशेषु मंत्रिणस्तावराधिपः ॥ विसर्जयित्वा स्वं वेदम्
प्रविवेश महामतिः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदि० बा० द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥
पुनः प्राप्ते वसंते तु पूर्णः संवत्सरोऽभवत् ॥ प्रसवार्थं ततो यष्टुं हयमेधेन वीर्यवान् ॥ १ ॥ आभि-
वाद्य वसिष्ठं च न्यायतः प्रतिपूज्य च ॥ अब्रवीत्प्राश्रितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम् ॥ २ ॥
यज्ञो मे क्रियतां ब्रह्मन्यथोक्तं मुनिपुंगव ॥ यथा विज्ञाः न क्रियंते यज्ञांगेषु विधीयताम् ॥ ३ ॥
भवान्स्निग्धः सुहृन्मह्यं गुरुश्च परमो महान् ॥ ब्राह्मण्यो भवता चैव भारो यज्ञस्य चोद्यतः
॥ ४ ॥ तथेति च स राजानमब्रवीद्विजसत्तमः ॥ करिष्ये सर्वमेवैतद्भवता तत्समर्थितम् ॥ ५ ॥
ततोऽब्रवीद्विद्वान्वृद्धान्यज्ञकर्मसुनिश्चितान् ॥ स्थाप्ये निष्ठितांश्चैव वृद्धान्परमधार्मीकान् ॥ ६ ॥
कर्मोत्तिकाङ्क्षिल्लपकारान्वर्धकीन्खनकानपि ॥ गणकाङ्क्षिल्लिपनश्चैव तथैव नटनर्तकान् ॥ ७ ॥

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे बालकांडे । सर्गः १३. *

(५०)

तथा शुचीच्छास्त्रविदः पुरुषान्सुबहुश्रुतान् ॥ यज्ञकर्म समीहतां भवंतो राजशासनात् ॥ ८ ॥
 इष्टका बहुसाहस्रीः शीघ्रमानीयतामिति ॥ स्वकार्याः क्रियतां च राज्ञो बहुगुणान्विताः ॥ ९ ॥
 ब्राह्मणावसथाश्च कर्तव्याः शतशः शुभाः ॥ भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिः समुपेताः सुनिष्ठिताः ॥ १० ॥
 तथा पौरजनस्यापि कर्तव्याश्च सुविस्तराः ॥ आगतानां सुदूराच्च पार्थिवानां पृथक्पृथक् ॥ ११ ॥
 वीजिवारणशालाश्च तथा शय्यागृहाणि च ॥ भटानां महदावासा वैदेशिकनिवासिनाम् ॥ १२ ॥
 आवासा बहुभक्ष्या वै सर्वकर्मैरुपस्थिताः ॥ तथा पौरजनस्यापि जनस्य बहुशोभनम् ॥ १३ ॥
 दातव्यमन्नं विधिवत्सत्कृत्य न तु छीलया ॥ सर्वे वर्णा यथापूर्णा प्राप्नुवन्ति सुसत्कृताः ॥ १४ ॥
 न चावज्ञा प्रयोक्तव्या कामक्रोधवशादपि ॥ यज्ञकर्मसु ये व्यग्नाः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा ॥ १५ ॥
 तेषामपि विशेषेण पूजा कार्या यथाक्रमम् ॥ ये स्युः संपूजिताः सर्वे वसुभिर्भोजनेन च ॥ १६ ॥ यथा
 सर्वं सुविहितं न किञ्चित्परिहीयते ॥ तथा भवंतः कुर्वन्तु प्रीतियुक्तेन चेतसा ॥ १७ ॥ ततः सर्वे समा-
 गम्य वसिष्ठमिदमब्रुवन् ॥ यथेष्टं तत्सुविहितं न किञ्चित्परिहीयते ॥ १८ ॥ यथोक्तं तत्कारिष्यामो न
 किञ्चित्परिहास्यते ॥ ततः सुमंत्रमाहूय वसिष्ठो वाक्यमब्रवीन् ॥ १९ ॥ निमन्त्रयस्व नृपतान्पृथिव्यां ये
 च धार्मिकाः ॥ ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्यान्क्षूद्रांश्चैव सहस्रशः ॥ २० ॥ समानयस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु
 मानवान् ॥ मिथिलाधिपतिं शूरं जनकं सत्यवादिनम् ॥ २१ ॥ तमानय महाभागं स्वयमेव
 सुसत्कृतम् ॥ पूर्वसंबन्धिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं ब्रवीमि ते ॥ २२ ॥ तथा काशिपतिं स्निग्धं सततं
 प्रियवादिनम् ॥ सद्गुणं देवसंकाशं स्वयमेवानयस्व ह ॥ २३ ॥ तथा केकयराजानं बृद्धं

परमधार्मिकम् ॥ श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं तर्हि मानय ॥ २४ ॥ अंगेश्वरं महेष्वासं
रोमपादं सुसंस्कृतम् ॥ वयस्यं राजसिंहस्य सपुत्रं तमिहानय ॥ २५ ॥ तथा कोसलराजानं भानुसंतं सुस-
ंस्कृतम् ॥ मगधाधिपतिं शूरं सर्वशस्त्रविशारदम् ॥ २६ ॥ प्रामिहं परमोदारं सत्कृतं पुरुषर्षभम् ॥ राज्ञः
शासनमादाय चोदयस्व नृपर्षभान् ॥ २७ ॥ प्राचीनसिन्धुसौवीरसौराष्ट्रेयांश्च पार्थिवान् ॥ २८ ॥
दाक्षिणात्यान्नेद्रांश्च समस्तानानयस्व ह ॥ सति स्निग्धाश्च ये चान्ये राजानः दृथिवीतले ॥ २९ ॥
तानानय यथाक्षिप्रं सामगान्तहर्षांधवान् ॥ एतान्दूतैर्महाभौगैरानयस्व नृपाज्ञया ॥ ३० ॥ वसिष्ठवाक्यं
तच्छ्रुत्वा सुपन्नस्त्वरितं तदा ॥ व्यादिशत्युरुषांस्तत्र राज्ञामानयने शुभान् ॥ ३१ ॥ स्वयमेव हि धर्मा-
त्मा प्रयातो मुनिशासनात् ॥ सुमंत्रस्त्वरितो भूत्वा समानेतुं महाभक्तिः ॥ ३२ ॥ ते च कर्मातिकाः
सर्वे वसिष्ठाय महर्षये ॥ सर्वे निवेदयन्ति स्म यज्ञे यदुपकारिण्यम् ॥ ३३ ॥ ततः प्रीतो द्विजश्रेष्ठस्तान्स-
र्वान्मुनिरब्रवीत् ॥ अवज्ञया न दातव्यं कस्यचिच्छीलयापि वा ॥ ३४ ॥ अवज्ञया कृतं हन्यादावारं
नात्र संशयः ॥ ततः कैश्चिद्देहैरात्ररुपयाता महीक्षितः ॥ ३५ ॥ बहूनि रत्नान्यादाय राज्ञो दशरथस्य
ह ॥ ततो वसिष्ठः सुप्रीतो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ उपयाता नरव्याघ्र राजानस्तव शासनात्
॥ मयापि संस्कृताः सर्वे यथार्हं राजसत्तम ॥ ३७ ॥ यज्ञियं च कृतं सर्वं पुरुषैः सुसमाहितैः ॥
निर्यातु च भवान्यष्टुं यज्ञायतनमन्निकात् ॥ ३८ ॥ यज्ञियं च कृतं सर्वं पुरुषैः सुसमाहितैः ॥
राजेन्द्र मनसैव विनिर्मितम् ॥ ३९ ॥ तथा वसिष्ठवचनादृष्यशृंगस्य चोभयोः ॥ दिवसे शुभनक्षत्रे
निर्यातो जगतीपतिः ॥ ४० ॥ ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे एव द्विजोत्तमाः ॥ कृष्यशृंगं पुरस्कृत्य यज्ञ-

कर्मरंभस्तदा ॥४१॥ यज्ञवाटं गताः सर्वे यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ श्रीमांश्च सहपत्नीभी राजा दीक्षासु-
 पाविशत् ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीम० बा० आ० बा० त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ अथ संवत्सरे पूर्णे
 तस्मिन्प्राप्ते तुरंगमे ॥ सरयवाञ्चोत्तरे तीरे राज्ञो यज्ञोऽभ्यवर्तत ॥ १ ॥ ऋष्यशृंगं पुरस्कृत्य कर्म चक्रु-
 र्द्विजर्षभाः ॥ अश्वमेधमहायज्ञे राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ॥ २ ॥ कर्म कुर्वति विधिवद्याजका वेदपारगाः ॥
 यथाविधि यश्चान्यायं परिक्रामंति शास्त्रतः ॥३॥ प्रवर्ग्यं शास्त्रतः कृत्वा तथैवौपसदं द्विजाः ॥ चक्रुश्च
 विधिवत्सर्वमधिकं कर्म शास्त्रतः ॥ ४ ॥ अभिपूज्य तदा हृष्टाः सर्वे चक्रुर्थाविधि ॥ प्रातःसवनपू-
 र्वाणि कर्माणि मुनिपुंगवाः ॥ ५ ॥ ऐन्द्रश्च विधिवद्दत्तो राजा चाभिषुतोऽनघः ॥ मध्यंदिनं च सवनं
 प्रावर्तत यथाक्रमम् ॥६॥ तृतीयसवनं चैव राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ॥ चक्रुस्ते शास्त्रतो दृष्ट्वा यथा ब्राह्म-
 णपुंगवाः ॥ ७ ॥ आह्वयांचक्रिरे तत्र शकादीन्विबुधोत्तमान् ॥ ऋष्यशृंगादयो मंत्रैः शिक्षाक्षरसम-
 न्वितैः ॥ ८ ॥ गीतिभिर्मधुरैः स्निग्धैर्ब्रह्मह्वनैर्यथार्हतः ॥ होतारो ददुर्वाह्य हविर्भागान्दिवौकसाम् ॥
 ॥ ९ ॥ नचाहुतमभूत्तत्र स्वालितं वा न क्रिचन ॥ दृश्यते ब्रह्मवत्सर्वं क्षेमयुक्तं हि चक्रिरे ॥ १० ॥ न
 तेव्वहःसु श्रान्तो वा क्षुधितो वा न दृश्यते ॥ नाविद्वान्ब्राह्मणः कश्चिन्नशतानुचरस्तथा ॥ ११ ॥
 ब्राह्मणा भुञ्जते नित्यं नाथवन्तश्च भुञ्जते ॥ तापसा भुञ्जते चापि श्रमणाश्चैव भुञ्जते ॥ १२ ॥ वृद्धाश्च
 व्याधिताश्चैव स्त्रीबाह्याश्च तथैव च ॥ अनिशं भुञ्जमानानां न तृप्तिरुपलभ्यते ॥ १३ ॥ दीयतां दीयता-
 मन्नं वासांसि विविधानि च ॥ इति संचोदितास्तत्र तथा चक्रुरेकशः ॥ १४ ॥ अन्नकूदाश्च दृश्यंते
 बहवः पर्वतोपमाः ॥ दिवसे दिवसे तत्र सिद्धस्य विधिवत्तदा ॥ १५ ॥ नानादेशादनुप्राप्ताः पुरुषाः

स्त्रीगणास्तथा ॥ अन्नपानैः सुविहितास्नस्मिन्यज्ञे महात्मनः ॥ १६ ॥ अन्नं हि विविधस्वादु प्रशंसति
 द्विजर्षभाः ॥ अहो वृष्टाः स्म भद्रं ते इति शुश्राव राघवः ॥ १७ ॥ स्वलंकृताश्च पुरुषा ब्राह्मणपर्यवेशयन् ॥
 वपांसते च तानन्ये सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १८ ॥ क्रमतीरे तदा विप्रा हेतुनादान्वहून्पि ॥ प्राहुः सुत्राग्निमनो
 धीराः परस्परजिगीषया ॥ १९ ॥ दिवसे दिवसे तत्र संस्तरे कुशला द्विजाः ॥ सर्वकर्मणि चक्रुस्ते यथाशा-
 खं प्रचोदिताः ॥ २० ॥ नाषडंगविदनासीन्नात्रतो नाबहुश्रुतः ॥ सदस्यास्तस्य नै राज्ञो नावादुकुशलो
 द्विजः ॥ २१ ॥ प्राप्ते श्रूयच्छ्रूये तस्मिन्बड्वैत्राः खादिगस्तथा ॥ तावतो बिल्वसहिताः पाणनश्च तथापरे
 म ॥ २२ ॥ श्लेष्मातकमयो दिष्टो देवदारुमयस्तथा ॥ द्वैवेव तत्र विहितौ बाहुव्यस्तपरिग्रहौ ॥ २३ ॥ कारिताः
 सर्व एवैते शाखैर्यज्ञकोविदैः ॥ शोभार्थं तस्य यज्ञस्य कांचनालंकृताभवन् ॥ २४ ॥ एकविंशतिश्रूपास्ते
 एकविंशत्यरत्नयः ॥ वासोभिरेकविंशद्द्वैकैकं समलंकृताः ॥ २५ ॥ विन्यस्ता विधिवत्सर्वे
 शिल्पिभिः सुकृता दृढाः ॥ अष्टास्त्रयः सर्व एव ऋष्यगुरुपसम्विताः ॥ २६ ॥ आच्छादितः सैन
 वासोभिः पुष्पगोधैश्च पूजिताः ॥ सप्तर्षयो दीप्तिमंतो विराजन्ते यथा दिवि ॥ २७ ॥ इष्टकाश्च यथान्यायं
 करिताश्च प्रमाणतः ॥ चित्तोऽग्निर्ब्राह्मणैस्तत्र कुशलैः शिरःकर्मणि ॥ २८ ॥ स चित्त्यो राज्ञिसिंहस्य
 संचितः कुशलैर्द्विजैः ॥ गरुडो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणोऽष्टादशालमकः ॥ २९ ॥ नियुक्तस्तत्र पशवस्तत्तदु-
 दिश्य देवतम् ॥ उरगाः पक्षिणश्चैव यथाशाखं प्रचोदिताः ॥ ३० ॥ शामित्रे तु हयस्तत्र तथा जलच-
 राश्च ये ॥ क्राषिभिः सर्वभैवैतन्त्रियुक्तं शास्त्रतस्तदा ॥ ३१ ॥ पशूनां त्रिशतं तत्र शूरेषु नियतं तदा
 ॥ अध्वरत्नोत्तमं तत्र राज्ञो दशरथस्य ह ॥ ३२ ॥ कौसल्या तं हयं तत्र परिचर्य समंततः ॥ कृपाणैर्विः

शशासनं त्रिभिः परमया मुदा ॥ ३३ ॥ पतत्रिणा तदा सार्धं पुस्थितेन च चेतसा ॥ अवसद्रजनमिको
 कौसल्या धर्मकाम्यया ॥ ३४ ॥ होताऽध्वयुस्तथोद्राता ह्येन समयोजयन् ॥ महिष्या परिवृत्त्याथ वावा-
 तामपरां तथा ॥ ३५ ॥ पतात्रिणस्तस्य वपामुकृत्य नियतैर्द्वियः ॥ ऋत्विक्परमसंपन्नः श्रपयामास
 शास्त्रतः ॥ ३६ ॥ धूमंगवं वपायास्तु जिब्रति स्म नराधिपः ॥ यथाकालं यथान्यायं निर्णुदन्यपमात्मनः
 ॥ ३७ ॥ ह्यस्य यानि चांगानि तानि सर्वाणि ब्राह्मणाः ॥ अग्नौ प्रास्थंति विधिवत्समस्ताः षोडशार्त्विजः
 ॥ ३८ ॥ पुश्चशास्त्रासु यज्ञानामन्येषां क्रियते हविः ॥ अध्वमेभ्यस्य यज्ञस्य वैतसो भाग इष्यते ॥ ३९ ॥
 त्र्यहोऽध्वमेधः संख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः ॥ चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम् ॥ ४० ॥ उक्तं
 द्वितीयं संख्यातमतिरात्रं तथोत्तरम् ॥ कारितास्तत्र बहवो विहितः शास्त्रदर्शनान् ॥ ४१ ॥ ज्योतिष्टोमा-
 युषी चैवमतिरात्रौ विनिर्मितौ ॥ अभिजिद्विध्याजैवमानोर्यामो महाक्रतुः ॥ ४२ ॥ प्राचीं होत्रे ददौ
 राजा दिशं स्वकुलवर्धनः ॥ अध्वर्यवे प्रतीचीं तु ब्रह्मणे दक्षिणां दशम् ॥ ४३ ॥ उद्रात्रे तु तथोदीचीं
 दक्षिणैषा विनिर्मिता ॥ अध्वमेधे महायज्ञे स्त्रयमूविहिते पुरा ॥ ४४ ॥ क्रतुं समाप्य तु तदा
 न्यायतः पुरुषर्षभः ॥ ऋत्विग्भ्यो हि ददौ राजा धरां तां कुलवर्धनः ॥ ४५ ॥ एवं दत्त्वा
 ग्रहष्टोऽभूर्च्छीमानिक्ष्वाकुनंदनः ॥ ऋत्विजस्त्वब्रुवन्सर्वे राजानं गतकिल्बिषम् ॥ ४६ ॥ भवानेव
 महीं कृत्स्नामेको रक्षितुमर्हति ॥ न भूम्या कार्यमस्माकं नहि शक्ताः स्म पालने ॥ ४७ ॥
 रताः स्वाध्यायकरणे वयं नित्यं हि भूमिप ॥ निष्कयं किंचिदेवह प्रयच्छतु भवानिति ॥ ४८ ॥
 माणिरत्नं सुवर्णं वा गावो यद्वा समुद्यतम् ॥ तत्प्रयच्छ नृपश्रेष्ठ धरण्या न प्रयोजनम् ॥ ४९ ॥

एवमुक्तो नरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ गवां शतसन्नाणि दश तेभ्यो ददौ नृपः ॥ ५० ॥ दशकोटिं
 सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणम् ॥ ऋत्विजास्तु ततः सर्वे प्रवदुः सहिता वसु ॥ ५१ ॥
 ऋष्यशृंगाय मुनये वसिष्ठाय च धीमते ॥ ततस्ते न्यायतः कृत्वा प्रविभागं द्विजोत्तमाः ॥ ५२ ॥
 सुप्रीतमनसः सर्वे प्रयुज्युर्मुदिता भृशम् ॥ ततः प्रसर्पेकैभ्यस्तु हिरण्यं सुसमाहितः ॥ ५३ ॥
 ज्ञांबूनदं कोटिसंख्यं ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥ दरिद्राय द्विजायथ हस्ताभरणमुत्तमम् ॥ ५४ ॥
 कस्मैचिद्याचमानाय ददौ राघवनन्दनः ॥ ततः प्रीतिषु विधिवद्द्विजेषु द्विजवत्सलः ॥ ५५ ॥
 प्रणाममकरोत्तेषां हर्षव्याकुलितैर्द्रियः ॥ तस्याशिषोऽथ विविधा ब्राह्मणैः समुदाहृताः ॥ ५६ ॥
 बद्धस्य नृवीरस्य धरण्यां पतितस्य च ॥ ततः प्रीतमना राजा प्राप्य यज्ञमनुत्तमम् ॥ ५७ ॥
 पापापहं स्वनयनं दुस्तरं पार्थिवर्षभैः ॥ ततोऽब्रवीदृष्यशृंगं राजा दशरथस्तदा ॥ ५८ ॥ कुलस्य
 वर्धनं तजुं कर्तुमर्हसि सुव्रत ॥ तेथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ॥ ५९ ॥ भविष्यंति
 सुता राजश्चत्वारस्ते कुलोद्भवाः ॥ ६० ॥ स तस्य वाक्यं भधुरं निशम्य प्रणम्य तस्मै प्रयतो
 नृपेन्द्रः ॥ जगाम हर्षं परमं महात्मा तमृष्यशृंगं पुनरप्युवाच ॥ ६१ ॥ इति श्रीमद्रामायणे
 वाल्मीकीये आ० बालकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ मेधावी तु ततो ध्यात्वा स किञ्चिदिवमुत्तरम् ॥
 लब्धघसंज्ञस्ततस्तं तु वेदज्ञो नृपमब्रवीत् ॥ १ ॥ इष्टिं तेऽहं करिष्यामि पुत्रीयां पुत्रकारणात् ॥ अथर्व-
 शिरसि प्रोक्तैर्मन्त्रैः सिद्धां विधानतः ॥ २ ॥ ततः प्राक्रमदिष्टिं तां पुत्रीयां पुत्रकारणात् ॥
 जुहावामौ च तेजस्वी मन्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ३ ॥ ततो देवाः संगंधर्वाः सिद्धाश्च

परमर्षयः ॥ भावप्रतिग्रहार्थं वै समवेता यथाविधि ॥ ४ ॥ ताः समेत्य यथान्यायं तस्मिन्सदसि देवताः ॥
 अङ्गुर्वल्लोककर्तारं ब्रह्माणं वचनं ततः ॥ ५ ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेन रावणो नाम राक्षसः ॥ सर्वाङ्गो
 बाधते वीर्योच्छासितुं तं न शक्नुमः ॥ ६ ॥ त्वया तस्मै वरो दत्तः प्रीतेन भगवंस्तदा ॥ मानयंतश्च
 ते नित्यं सर्वं तस्य क्षमामहे ॥ ७ ॥ वद्वेजयति लोकांस्त्रीनुच्छिन्नान्द्वेष्टि दुर्मतिः ॥ शक्रं त्रिदशराजानं
 प्रथर्षयितुमिच्छति ॥ ८ ॥ ऋषीन्यक्षन्सगंधर्वान्ब्राह्मणानसुरास्तदा ॥ अतिक्रामति दुर्धर्षो वरदानेन
 मोहितः ॥ ९ ॥ नैनं सूर्यः प्रतपति पार्श्वे वाति न मारुतः ॥ चलोर्मिमाली तं दृष्ट्वा समुद्रोऽपि न
 कंपते ॥ १० ॥ तन्महन्नो भयं तस्माद्राक्षसाद्भोरदर्शनान् ॥ वधार्थं तस्य भगवन्नुपायं कर्तुमर्हसि ॥
 ॥ ११ ॥ एवमुक्तः सूरैः सर्वैश्चित्तयित्वा ततोऽब्रवीत् ॥ हंतायं विदितस्तस्य बधोपायो दुरात्मनः ॥
 ॥ १२ ॥ तेन गंधर्वयक्षाणां देवतानां च रक्षसाम् ॥ अवध्योऽस्मीति वागुक्ता तथेत्युक्तं च तन्मया ॥
 ॥ १३ ॥ नाकीर्तयदवज्ञानात्तद्रक्षोमानुषांस्तदा ॥ तस्मात्स मानुषाद्वध्यो मृत्युर्नान्योऽस्य विद्यते ॥ १४ ॥
 एतच्छ्रुत्वा प्रियं वाक्यं ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥ देवा महर्षयः सर्वे ग्रहह्मस्तेऽभवंस्तदा ॥ १५ ॥ एत-
 स्मिन्नंतरे विष्णुरुपयातो महाद्युतिः ॥ शंखचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः ॥ १६ ॥ वैनतेयं
 समारुह्य भास्करस्तोयदं यथा ॥ तप्तहाटककेयूरो वंद्यमानः सुरोत्तमैः ॥ १७ ॥ ब्रह्मणा च समागत्य
 तत्र तस्थौ समाहितः ॥ तप्तब्रुवन्सुराः सर्वे तप्तभिष्टूय सन्नताः ॥ १८ ॥ त्वां नियोक्ष्यामहे विष्णो
 लोकानां हितकाम्यया ॥ राज्ञो दशरथस्य त्वमयोध्याधिपतेर्विभो ॥ १९ ॥ धर्मज्ञस्य वदान्यस्य
 महर्षिसमतेजसः ॥ अस्य भार्यासु तिसृषु ह्यंशोर्वीर्युपमासु च ॥ २० ॥ विष्णो पुत्रत्वमागच्छ

कृत्वात्मानं चतुर्विधम् ॥ तत्र त्वं मानुषो भूत्वा प्रवृद्धं लोककंटकम् ॥ २१ ॥ अवध्यं दैवतैर्विष्णो
समरे जहि रावणम् ॥ स हि देवान्सगंधर्वांस्त्रिदंष्ट्रांश्च ऋषिसत्तमान् ॥ २२ ॥ राक्षसो रावणो मूर्खो
वीर्यद्वैकेण बाधते ॥ ऋषयश्च ततस्तेन गंधर्वाप्सरसस्तथा ॥ २३ ॥ कण्डितो नंदनवने रौद्रेण विनि-
पातितः ॥ वधार्थं वयमायातास्तस्य वै मुनिभिः सह ॥ २४ ॥ सिद्धगंधर्वयक्षाश्च तत्स्त्वां शरणं
गताः ॥ त्वं गतिः परमा देव सर्वेषां नः परंतप ॥ २५ ॥ वधाय देवशत्रूणां नृणां लोके मतः कुरु ॥
एवं स्तुतस्तु देवेशो विष्णुश्चिदशपुंगवः ॥ २६ ॥ पितामहपुरोगांस्तान्सर्वलोकनमस्कृतः ॥ अग्रवीत्त्रि-
दशान्सर्वान्समेतान्धर्मसंहितान् ॥ २७ ॥ भयं त्यजत भद्रं वो हितार्थं युधि रावणम् ॥ सपुत्रपौत्रं
सामात्यं समं त्रिज्ञातिवधवम् ॥ २८ ॥ हत्वा क्रूरं दुराधर्षं देवर्षीणां भयावहम् ॥ दशवर्षसहस्राणि
दशवर्षशतानि च ॥ २९ ॥ वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन्पृथिवीमिमाम् ॥ एवं दत्त्वा वरं देवो
देवानां विष्णुरात्मवान् ॥ ३० ॥ मनुष्ये चिंतयामास जन्मभूमिमथात्मनः ॥ ततः पद्मपलाशाक्षः
कृत्वात्मानं चतुर्विधम् ॥ ३१ ॥ पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ततो देवर्षिगंधर्वाः सरद्राः
साप्सरोगणाः ॥ स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ ३२ ॥ तमुद्धतं रावणमुग्रतेजसं प्रवृद्धदर्पं
त्रिदशेश्वरद्विषम् ॥ विरावणं साधुतपस्त्रिकंटकं तपस्विनामुद्धतं भयावहम् ॥ ३३ ॥ तमेव हत्वा सबलं सर्वांशं
विरावणं रावणमुग्रयोरुषम् ॥ त्वलोकमागच्छ गतज्वरश्चिरं सुलेन्द्रगुप्तं गतदेवकल्मषम् ॥ ३४ ॥ इत्येष श्रीम०
वा० भा० पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ततो नारायणो विष्णुर्नियुक्तः सुरसत्तमैः ॥ जानन्नपि सुरा-
नेवंः रुक्मं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ उपायः को वधे तस्य राक्षसाधिपतेः सुराः ॥ यमं तं समास्थाय

निहन्यामृषिकंदकम् ॥ २ ॥ एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्युद्युर्विष्णुमन्ययम् ॥ मानुषं रूपमास्थाय रावणं
 जहि संयुगे ॥ ३ ॥ स हि तेपे तपस्तीव्रं दीर्घकालमरिन्दमः ॥ येन तुष्टोऽभवद्रह्या लोककल्लोकपूर्वजः
 ॥ ४ ॥ संतुष्टः प्रवदौ तस्मै राक्षसाय वरं विभुः ॥ नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नान्यत्र मानुषात् ॥
 ॥ ५ ॥ अवह्नाताः पुरा तेन वरदाने हि मानवाः ॥ एवं पितामहात्तस्माद्वरदानेन गर्वितः ॥ ६ ॥
 उत्सादयति लोकांस्त्रीन्स्त्रियश्चाप्युपकर्षति ॥ तस्मात्तस्य वधो दृष्टो मानुषेभ्यः परंतप ॥ ७ ॥ इत्येतद्वचनं
 श्रुत्वा सुराणां विष्णुरात्मवान् ॥ पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ८ ॥ स चाप्यपुत्रो नृपति-
 स्तस्मिन्काले महामतिः ॥ अयजत्पुत्रियाभिष्टिं पुत्रेप्सुररिसूदनः ॥ ९ ॥ स कृत्वा निश्चयं विष्णुरामं न्य-
 च पितामहम् ॥ अंतर्धानं गतो देवैः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ १० ॥ ततो वै यजमानस्य पावकाद-
 तुलप्रभम् ॥ प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्यं महाबलम् ॥ ११ ॥ कृष्णरक्तांबरधरं रक्तास्यं दुंदुभिस्वनम् ॥
 स्तिग्धं हयैक्षतनुजं रमश्रुप्रवरसूर्यजम् ॥ १२ ॥ शुभलक्षणसंपन्नं दिव्याभरणभूषितम् ॥ शैलशृंगसमुत्सेधं
 हृत्प्रशार्दूलविक्रमम् ॥ १३ ॥ दिवाकरसमाकारं दीमानलशिखोपमम् ॥ तप्तजंबूनदमयीं राजतांतपरि-
 च्छदाम् ॥ १४ ॥ दिव्यपायससंपूर्णां पात्रीं पत्नीमिव प्रियाम् ॥ प्रगृह्य विपुलां दोर्भ्यो स्वयं मायामयी-
 मिव ॥ १५ ॥ समवेक्ष्याब्रवीद्वाक्यमिदं दशरथं नृपम् ॥ प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यगंतं
 नृप ॥ १६ ॥ ततः परं तदा राजा प्रत्युवाच कृतांजलिः ॥ भगवन्स्वागतं तेऽस्तु किमहं करवाणि ते
 ॥ १७ ॥ अथो पुनरिदं वाक्यं प्राजापत्यो नरोऽब्रवीत् ॥ राजन्नर्चयता देवानद्य प्राप्तमिदं त्वया ॥ १८ ॥
 इदं तु नृपशार्दूल पायसं देवनिर्मितम् ॥ प्रजाकरं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्धनम् ॥ १९ ॥ भार्याणाम-

नुरुपाणमश्नोतीति प्रयच्छ वै ॥ तासु त्वं लप्स्यसे पुत्रान्यदर्थं यजसे नृप ॥ २० ॥ तथेति नृपतिः
 प्रीतः शिरसा प्रतिगृह्य ताम् ॥ पात्रीं देवान्नसंपूर्णां देवदत्तां हिरण्ययीम् ॥ २१ ॥ अभिवाद्य च तद्भूतमद्भुतं
 प्रियदर्शनम् ॥ मुदा परमया युक्तश्चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥ ततो दशरथः प्राप्य पायसं देवनि-
 र्मितम् ॥ बभूव परमप्रीतः प्राप्य वित्तमिवाधनः ॥ २३ ॥ ततस्तदद्भुतप्रख्यं भूतं परमभास्वरम् ॥
 संवतंथित्वा तत्कर्म तत्रैवांतरधीयत ॥ २४ ॥ हर्षरश्मिभिरुद्घोतं तस्यतः पुरमाबभौ ॥ शारदस्याभिरा-
 मस्य चंद्रस्येव नभोऽंशुभिः ॥ २५ ॥ सोऽन्तःपुरं प्रविश्यैव कौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ पायसं प्रतिगृह्णी-
 ञ्च पुत्रीयं त्विदमात्मनः ॥ २६ ॥ कौसल्यायै नरपतिः पायसार्धं ददौ तदा ॥ अर्धोदकं ददौ चापि सुमित्रायै
 नरधिपः ॥ २७ ॥ कैकेय्यै चावशिष्टार्धं ददौ पुत्रार्थकारणात् ॥ प्रददौ चावशिष्टार्धं पायसस्यामृतोपमम्
 ॥ २८ ॥ अनुचित्य सुमित्रायै पुनरेव महामतिः ॥ एवं तासां ददौ राजा भार्याणां पायसं पृथक् ॥ २९ ॥ ताञ्चैवं
 पायसं प्राप्य नरैर्द्रस्योत्तमस्त्रियः ॥ समानं मेतिरे सर्वाः प्रहर्षैर्दितचेतसः ॥ ३० ॥ ततस्तु ताः प्राप्य तमुत्त-
 मस्त्रियौ महीपतेरुत्तमपायसं पृथक् ॥ हुताशनादित्यसमानेतेजसोऽचिरेण गर्भोन्मत्तिपेदिरे तदा ॥ ३१ ॥ ततस्तु
 राजा प्रतिवीक्ष्य ताः स्त्रियः प्ररुढगर्भाः प्रतिलब्धमानसः ॥ बभूव हृष्टस्त्रिदिवे यथा हरिः सुरैर्द्रसिद्ध-
 र्षिगणाभिपूजितः ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षोडशः सर्गः
 ॥ १६ ॥ पुत्रत्वं तु गते विष्णौ राज्ञस्त्वस्य महात्मनः ॥ उवाच देवताः सर्वाः स्त्र्यंभर्मगवानिदम्
 ॥ १ ॥ सत्यसंधस्य वीरस्य सर्वेषां नो हितैषिणः ॥ विष्णोः सहायान्वलिनः सृजध्वं कामरूपिणः
 ॥ २ ॥ मायाविदश्च शूराश्च वायुवेगसमान् जवे ॥ नयज्ञान्बुद्धिसंपन्नान्विष्णुतुल्यपराक्रमान् ॥ ३ ॥

असंहार्यनुपायज्ञान्दिव्यसंहननान्वितान् ॥ ४ ॥ अम्सरःसु च
 मुख्यासु गंधर्वीणां तनूषु च॥यक्षपन्नगकन्यासु ऋक्षविद्याधरीषु च ॥५ ॥ किन्नरीणां च गात्रेषु वानरीणां
 तनूषु च॥सृजध्वं हरिरूपेण पुत्रांस्तुल्यपराक्रमान् ॥६॥ पूर्वमेव मया सृष्टो जांबवानृक्षपुंगवः॥जुंभमाणस्य
 सहसा मम वक्तादजायत ॥ ७ ॥ ते तथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शासनम् ॥ जनयामासुरेवं ते
 पुत्रान्वानररूपिणः ॥ ८ ॥ ऋषयश्च महात्मानः सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ चारणाश्च सुतान्वीरान्समृ-
 जुर्वेनचारिणः ॥ ९ ॥ वानरेंद्रं महेंद्राभिमंद्रो वालिनमात्मजम् ॥ सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतांवरः
 ॥ १० ॥ बृहस्पतिस्त्वजनयत्तारं नाम महाकपिम् ॥ सर्ववानरमुख्यानां बुद्धिमंतमनुत्तमम् ॥ ११ ॥
 धनदस्य सुतः श्रीमान्वानरो गंधमादनः ॥ विश्वकर्मा त्वजनयन्नलं नाम महाकपिम् ॥ १२ ॥ पावकस्य
 सुतः श्रीमान्नीलोडगिसदृशप्रभः ॥ तेजसा यशसा वीर्यादित्यरिच्यत वीर्यवान् ॥ १३ ॥ रूपद्रविणसंपन्ना-
 वशिर्वनौ रूपसंसमौ ॥ मैदं च द्विविदं चैव जनयामासतुः स्वयम् ॥ १४ ॥ वरुणो जनयामास
 सुषेणं नाम वानरम् ॥ शरभं जनयामास पर्जन्यस्तु महाबलः ॥ १५ ॥ मारुतस्यैरसः श्रीमान्दन्-
 मात्राम वानरः ॥ वज्रसंहननोपेतो वैनतेयसमो जने ॥ १६ ॥ सर्ववानरमुख्येषु बुद्धिमान्वलवा-
 नपि ॥ ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधोद्यताः ॥ १७ ॥ अप्रमेयबळा वीरा विक्रांताः कामरू-
 पिणः ॥ ते गजाचलसंकाशा वपुर्भमंतो महाबलाः ॥ १८ ॥ ऋक्षवानरगोपुच्छाः क्षिप्रमेवाभिजिह्विरे
 ॥ यस्य देवस्य यद्रूपं वेषो यस्य पराक्रमः ॥ १९ ॥ अजायत समं तेन तस्य तस्य पृथक्पृथक् ॥
 गोलंगूलेषु चोत्पन्नाः किंचिदुन्नतविक्रमाः ॥ २० ॥ ऋक्षीषु च तथा जाता वानराः किन्नरीषु च ॥

देवा महर्षिगंधर्वास्तादर्ययक्षा यशस्विनः ॥ २१ ॥ नागाः किंपुरुषाश्चैव सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ बहवो
जनयामासुर्हृष्टास्तत्र सहस्रशः ॥ २२ ॥ चारणाश्च सुतान्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः ॥ वानरान्सुमहाका-
यान्सर्वान्वै वनचारिणः ॥ २३ ॥ अप्सरःसु च मुख्यासु तथा विद्याधरीषु च ॥ नागकन्यासु च तदा गंध-
र्वीणां तनूषु च ॥ कामरूपबलोपेता यथाकामाविचारिणः ॥ २४ ॥ सिंहशार्दूलसदृशा दर्पेण च बलेन च
॥ शिलाप्रहरणाः सर्वे सर्वे पर्वतयोधिनः ॥ २५ ॥ नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे सर्वे सर्वास्त्रिकोविदाः ॥ विचालयेयुः
शैलद्रान्धेदयैः स्थिरान्द्रुमान् ॥ २६ ॥ क्षोभयेयुश्च वेगेन समुद्रं सरितांभतिम् ॥ दारयेयुः क्षितिं पङ्कथा-
माप्लवेयुर्महार्णवान् ॥ २७ ॥ नभस्तलं विशेष्युश्च गृह्णीथुरपि तोयदान् ॥ गृह्णीथुरपि मातंगान्मत्तान्प्रजतो
वने ॥ २८ ॥ नर्देमानांश्च नादेनापातयेयुर्विहगमान् ॥ ईदृशानां प्रसूतानि हरीणां कामरूपिणाम् ॥ २९ ॥
शतं शतसहस्राणि यूथूषानां महात्मनाम् ॥ ते प्रधानेषु यूथेषु हरीणां हरियूथपाः ॥ ३० ॥
बभूवुर्गुणपञ्चान्वीरांश्चाजनयन्हरीन् ॥ अन्ये ऋक्षवतः प्रस्थानुपतस्थुः सहस्रशः ॥ ३१ ॥ अन्ये
नानाविद्यालैलान्कननानि च भोजिरे ॥ सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च बालिनम् ॥ ३२ ॥
भ्रातरानुपतस्थुस्ते सर्वे च हरियूथपाः ॥ नलं नीलं हनुमंतमन्याश्च हरियूथपान् ॥ ३३ ॥ ते तार्क्ष्य-
बलसंपन्नाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ विचरंतोऽर्दयन्सर्वान्सिंहव्याघ्रमहोरगान् ॥ ३४ ॥ महाबलो
महाबाहुर्बाली विपुलविक्रमः ॥ जुगोप मुजवीरेण ऋक्षगोपुच्छबानरान् ॥ ३५ ॥ तैरियं पृथिवी
शूरैः सपर्वतवनानर्वा ॥ कर्णा विविधसंस्थानैर्नानाव्यंजनलक्ष्णैः ॥ ३६ ॥ तैर्मधुंदाचलकूटसन्निभैर्म-
हाबलैर्वानरयूथपधिपैः ॥ बभूव भूमीमशरीररूपैः समान्वृता रौमसहायहेतोः ॥ ३७ ॥ इति

श्रीमद्रामायणे बाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ निर्वृत्ते तु क्रतौ तस्मि-
 न्हयमेधे महात्मनः ॥ प्रतिगृह्यामरा भागान्प्रतिजग्मुर्थागतम् ॥ १ ॥ समाप्तदीक्षानियमः पद्मो गण-
 समन्वितः ॥ प्रविवेश पुरीं राजा समृत्यबलवाहनः ॥ २ ॥ यथार्हं पूजितास्तेन राज्ञा च
 पृथिवीश्वराः ॥ मुदिताः प्रयुर्देशान्प्रणम्य मुनिपुंगवम् ॥ ३ ॥ श्रीमतां गच्छतां तेषां स्वगृहाणि
 पुराततः ॥ बलानि राज्ञां शुभ्राणि ग्रहणानि चकाशिरं ॥ ४ ॥ गतेषु पृथिवीशेषु राजा
 दशरथः पुनः ॥ प्रविवेश पुरीं श्रीमान्पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥ ५ ॥ शान्तया प्रययौ सार्द्धमृत्यु-
 श्रृंगः सुपूजितः ॥ अनुगम्यमानो राज्ञा च सानुयात्रेण धीमता ॥ ६ ॥ एवं विसृज्य तान्सर्वान् राजा
 संपूर्णमानसः ॥ उवास सुखितस्तत्र पुत्रोत्पत्तिं विर्चितयन् ॥ ७ ॥ ततो यज्ञं समाप्तं तु ऋतूनां ष-
 द्समलयुः ॥ ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावामिके तिथौ ॥ ८ ॥ नक्षत्रेऽदितिदैवत्ये स्वोच्चसंस्थेषु
 पंचसु ॥ ग्रहेषु कर्कटे लग्ने वाक्पतार्विदुना सह ॥ ९ ॥ प्रोद्यमाने जगन्नाथं सर्वलोकनमस्कृतम्
 ॥ कौसल्याऽजनयद्रामं दिव्यलक्षणसंयुतम् ॥ १० ॥ विष्णोरर्धे महाभागं पुत्रमिदं वाकुनंदनम् ॥
 लोहितार्धं महाबाहुं रक्तोष्ठं दुंदुभिस्वनम् ॥ ११ ॥ कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामितेजसा ॥ यथा वरेण
 देवानामदितिर्वज्रापाणिना ॥ १२ ॥ भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः ॥ साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः
 समुदितो गुणैः ॥ १३ ॥ अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राऽजनयत्सुतौ ॥ वीरौ सर्वाङ्गकुशलौ विष्णोरर्धसमान्वितौ
 ॥ १४ ॥ पुष्ये जातस्तु भरतो मीनलग्ने प्रसन्नधीः ॥ साप्यं जातौ तु सौमित्रौ कुलीरेऽभ्युदिते रवौ ॥ १५ ॥ राज्ञः
 पुत्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे पृथक् ॥ गुणवंतोऽनुरूपाश्च रुच्याः प्रोष्ठपदोपमाः ॥ १६ ॥ जगुः

कलं च गंधर्वा ननुतुश्चाप्सरोगणाः ॥ देवदुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खात्यतत् ॥ १७ ॥ उत्सवश्च
 महानासीदयोध्यायां जनकुलः ॥ १८ ॥ रथ्याश्च जनसंबाधा नटनतेकसंकुलाः ॥ १९ ॥ गायनै-
 श्च विराविण्यो वादनैश्च तथापरैः ॥ विरेजुर्विपुलास्तत्र सर्वरत्नसमन्विताः ॥ १९ ॥ प्रदेयांश्च ददौ
 राजा सुतमागधर्बिनाम् ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं गोधनानि सहस्रशः ॥ २० ॥ अतीत्यैका-
 दशाहं तु नामकर्म तथाऽकरोत् ॥ ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरतं कैकयीसुतम् ॥ २१ ॥ सौमित्रि
 लक्ष्मणमिति शत्रुघ्नमपरं तथा ॥ वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कुरुते तदा ॥ २२ ॥ ब्राह्मणान्भो-
 जयामास परैरजानपदानपि ॥ अददद्ब्राह्मणानां च रत्नौघममलं बहु ॥ २३ ॥ तेषां जन्मक्रिया-
 दीनि सर्वकर्मोण्यकारयत् ॥ तेषां कैतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः ॥ २४ ॥ बभूव भूयो
 भूतानां स्वयंभूरिव संमतः ॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे लोककीर्हिरे रताः ॥ २५ ॥ सर्वे ज्ञानोप-
 संपन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः ॥ तेषामपि महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ २६ ॥ इष्टः सर्वस्य
 लोकस्य शशांक इव निर्मलः ॥ गजस्कंधेऽश्वपुष्टे च रथचर्यासु संमतः ॥ २७ ॥ धनुर्वेदे च
 निरतः पितुः शुश्रूषणे रतः ॥ बाल्यात्प्रभृति सुस्तिग्धो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ॥ २८ ॥ रामस्य
 लोकरामस्य भ्रातुर्व्येष्ठस्य नित्यशः ॥ सर्वाप्रियकरस्तस्य रामस्यापि शरिरतः ॥ २९ ॥ लक्ष्मणो
 लक्ष्मिसंपन्नो बहिः प्राण इवापरः ॥ न च तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः ॥ ३० ॥
 सुष्टमनुपानीतमश्नाति न हि तं विना ॥ यदा हि ह्यमालुढो मृगायां याति राघवः ॥ ३१ ॥
 अथैनं पृष्ठतोऽभ्येति स धनुः परिपालयन् ॥ भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजो हि सः ॥ ३२ ॥

प्राणैः प्रियतरो नित्यं तस्य चासीत्तथा प्रियः ॥ स चतुर्भिर्महाभगैः पुत्रैर्दशरथः प्रियैः ॥ ३३ ॥
 बभूव परमप्रीतो देवैरिव पितामहः ॥ ते यदा ज्ञानसंपन्नाः सर्वे समुदिता गुणैः ॥ ३४ ॥ ह्रीमंतः
 कीर्तिमंतश्च सर्वज्ञा दीर्घदर्शिनः ॥ तेषामेवंप्रभावाणां सर्वेषां दीप्ततेजसाम् ॥ ३५ ॥ पिता दशरथो
 हृष्टो ब्रह्मा लोकाधिपो यथा ॥ ते चापि मनुजव्याघ्रा वैदिकाध्ययने रताः ॥ ३६ ॥ पितृशु-
 श्रूषणरता धनुर्वेदे च निष्ठिताः ॥ अत्र राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति ॥ ३७ ॥ चितयामास धर्मात्मा सोपा-
 ध्यायः सर्वांधवः ॥ तस्य चितयमानस्य मंत्रिमध्ये महात्मनः ॥ ३८ ॥ अभ्यागच्छन्महतेजा विश्वामित्रो महा-
 मुनिः ॥ स राज्ञो दर्शनाकांक्षी द्वाराध्यक्षानुवाच ह ॥ ३९ ॥ क्षीप्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः
 सुतम् ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य राज्ञो वैश्व प्रदुष्टुवः ॥ ४० ॥ संभ्रांतमनसः सर्वे तेन वाक्येन चोदिताः
 ॥ ते गत्वा राजभवनं विश्वामित्रमृषिं तदा ॥ ४१ ॥ प्राप्तमावेदयामासुर्नृपायेक्ष्वाकवे तदा ॥ तेषां
 तद्वचनं श्रुत्वा सपुरोधाः समाहितः ॥ ४२ ॥ प्रत्युज्जगाम संहृष्टो ब्रह्माणमिव वासवः ॥ स दृष्ट्वा
 स्वलितं दीप्त्या तापसं संशितव्रतम् ॥ ४३ ॥ ग्रहष्टवदनो राजा ततोऽर्घ्यमुपहारयन् ॥ स राज्ञः प्रतिगृ-
 ह्यार्घ्यं शास्त्रदष्टेन कर्मणा ॥ ४४ ॥ कुशलं चाव्ययं चैव पर्यगृच्छन्नराधिपम् ॥ पुरे कोशे जनपदे
 बांधवेषु सुहृत्सु च ॥ ४५ ॥ कुशलं कौशिको राज्ञः पर्यगृच्छत्सुधाभिः कः ॥ अपि ते सन्नताः सर्वे
 सामंतरिपवो जिताः ॥ ४६ ॥ देवं च मानुषं चैव कर्म ते साध्वनुष्ठितम् ॥ वसिष्ठं च समागम्य
 कुशलं मुनिपुंगवः ॥ ४७ ॥ (वसिष्ठश्च समागम्य ग्रहसन्मुनिपुंगवः ॥ यथाई पूजयित्वैनं पप्रच्छ
 कुशलं तदा ॥) ऋषीश्च तान्यथान्यायं महाभाग उवाच ह ॥ ते सर्वे हृष्टमनसस्तस्य राज्ञो निवेशनम्

॥ ४८ ॥ त्रिविशुः पूजितास्तेन निषेदुश्च यथाहृतः ॥ अथ हृष्टमना राजा विश्वामित्रं महमुनिम् ॥ ४९ ॥
 उवाच परमोदारो हृष्टस्तमभिपूजयन् ॥ यथाऽमृतस्य संप्राप्तिर्यथावर्षमनन्दके ॥ ५० ॥ यथा सदृशदारेषु
 पुत्रजन्माग्रजस्य वै ॥ प्रनष्टस्य यथा लाभो यथा हर्षो महोदयः ॥ ५१ ॥ तथैवागमनं मन्ये स्वागतं
 ते महमुने ॥ कं च ते परमं कामं करोमि किमु हर्षितः ॥ ५२ ॥ पात्रपूतोऽसि मे ब्रह्मन्दिष्टया प्राप्तोऽसि
 मानद ॥ अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ॥ ५३ ॥ यस्माद्विग्रहमद्राक्षं सुप्रभाता निशा मम ॥
 पूर्वं राजर्षिशब्देन तपसा द्योतितप्रभः ॥ ५४ ॥ ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योऽसि बहुधा मया ॥ तदद्भुत-
 मभूद्विप्र पवित्रं परमं मम ॥ ५५ ॥ शुभक्षेत्रातश्चाहं तव संदर्शनात्प्रभो ॥ ब्रूहि यत् प्रार्थितं तुभ्यं कार्यमाग-
 मनं प्रति ॥ ५६ ॥ इच्छाम्यनुगृहीतोऽहं त्वदर्थं परिशुद्धये ॥ कार्यस्य न विमर्शं च गंतुमर्हसि सुव्रता ॥ ५७ ॥ कर्तो
 चाहमशेषेण दैवतं हि भवान्सम ॥ मम चायमनुप्राप्तो महानभ्युदयो द्विज ॥ तवागमनजः कृत्स्नो धर्मश्चानु-
 त्तमो द्विज ॥ ५८ ॥ इति हृदयसुखं निशस्य वाक्यं श्रुतिसुखमात्मवता विनितमुक्तम् ॥ प्रथितगुणयशोगुणैर्वि-
 शिष्टः परम ऋषिः परमं जगाम हर्षम् ॥ ५९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० बाल-
 काण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा राजर्षिहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् ॥ हृष्ट-
 रोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ सदृशं राजशार्दूल तैव भुवि नान्यतः ॥ महावंशप्रसू-
 तस्य वसिष्ठव्यपदेशितः ॥ २ ॥ यत्तु मे हृदतं वाक्यं तस्य कार्यस्य निश्चयम् ॥ कुरुञ्ज राजशार्दूल भव
 सत्यप्रतिश्रवः ॥ ३ ॥ अहं नियममातिष्ठे विद्वदर्थं पुरुषर्षभ ॥ तस्य विप्रकरो द्वौ तु राक्षसौ
 कामरूपिणौ ॥ ४ ॥ व्रते तु बहुशस्त्रीणं समाप्त्यां राक्षसाविमौ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवतौ

सुशिक्षितौ ॥५॥ तौ मांसशधिरौघेण वंदि तामभ्यवर्षताम् ॥ अवधूते तथाभूते तस्मिन्नियमनिश्चये ॥६॥
 कुतश्चमो निरुत्साहस्तरमादेशादपाक्रमे ॥ न च मे क्रोधमुत्प्लुष्टं बुद्धिर्मवति पार्थिव ॥ ७ ॥ तथाभूता
 हि सा चर्या न शापस्तत्र मुच्यते ॥ स्वपुत्रं राजशार्दूल रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ८ ॥ काकपक्षधरं वीरं
 ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ॥ शक्नो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा ॥ ९ ॥ राक्षसा ये विकर्तारस्ते-
 षामपि विनाशने ॥ श्रेयश्चास्मै प्रदास्यामि बहुरूपं न संशयः ॥ १० ॥ त्रयाणामपि लोकानां येन
 ख्यातिं गमिष्यति ॥ न च तौ राममासाद्य शक्नौ स्थातुं कथंचन ॥ ११ ॥ न च तौ राघवादन्यो
 हंतुमुत्सहते पुमान् ॥ वीर्योत्सिक्तौ हि तौ पापौ कालपाशवशं गतौ ॥ १२ ॥ रामस्य राजशार्दूल न
 पर्याप्तौ महात्मनः ॥ न च पुत्रगतं स्नेहं कर्तुमर्हसि पार्थिव ॥ १३ ॥ अहं ते प्रतिजानामि हतौ
 तौ बिद्धि राक्षसौ ॥ अहं वेद्मि महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १४ ॥ वसिष्ठोऽपि महोत्तमा ये
 च मे तपसि स्थिताः ॥ यदि ते धर्मलाभं नु यशश्च परमं भुवि ॥ १५ ॥ स्थिरमिच्छासि राजेंद्र रामं मे
 दातुमर्हसि ॥ यद्यभ्यनुज्ञां काकुत्स्थ ददते तव मंत्रिणः ॥ १६ ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे ततो रामं विसर्जय
 ॥ अभिप्रेतमसंस्कृतात्मजं दातुमर्हसि ॥ १७ ॥ दशरात्रं हि यज्ञस्य रामं राजीवलोचनम् ॥ नात्येति
 कालो यज्ञस्य यथाऽयं सम राघव ॥ १८ ॥ तथा कुरुष्व भद्रं ते मा च शोके मनः कृथाः ॥
 इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसाहितं वचः ॥ १९ ॥ विरराम महोत्तमा विश्वामित्रो महासतिः ॥
 स तन्निशम्य राजेंद्रो विश्वामित्रवचः शुभम् ॥ २० ॥ शोकेन महताविष्टश्चाल च मुमोह
 च ॥ लब्धसंज्ञस्ततोत्थाय न्यपोदत भयान्वितः ॥ २१ ॥ इति हृदयमनोविदारणं मुनिवचनं

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे बालकांडे । सर्गः २०. *

(६७)

तदतीव शुश्रुवान् ॥ नरपतिरभवन्महान्महात्मा व्यथितमनाः प्रचचाल चासनात् ॥ २२ ॥ इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये च० आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥
तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ॥ मुहूर्तमिव निःसंज्ञः संज्ञावानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
ऊने षोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः ॥ न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥
॥ २ ॥ इयमक्षौहिणी सेना यस्याहं पतिरश्विरः ॥ अनया सहितो गत्वा योद्धाहं तैर्निशाचरैः ॥ ३ ॥
इमे शूराश्च विर्काता भृत्या मेऽस्त्रविशारदाः ॥ योग्या रक्षोगणैर्योद्धुं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ४ ॥ अहमेव
धनुष्पाणिर्गोप्ता समरमूर्धनि ॥ यावत्पाणान्धचरिष्यामि तावद्योत्स्ये निशाचरैः ॥ ५ ॥
निर्विघ्ना व्रतचर्या सा भविष्यति सुरक्षिता ॥ अहं तत्र गमिष्यामि न रामं
नेतुमर्हसि ॥ ६ ॥ बालो ह्यकृतविद्याश्च न च वेत्ति बलाबलम् ॥ न चास्त्रबलसंयुक्तो
न च युद्धविशारदः ॥ ७ ॥ न चासौ रक्षसां योग्यः कूटयुद्धा हि राक्षसाः ॥ विप्रयुक्तो हि रामेण
मुहूर्तमपि नोत्सहे ॥ ८ ॥ जीवितुं मुनिशार्दूल न रामं नेतुमर्हसि ॥ यदि वा राघवं ब्रह्मन्नेतुमिच्छसि
सुव्रत ॥ ९ ॥ चतुरंगसमायुक्तं मया सह च तं नय ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ॥
॥ १० ॥ कृच्छ्रेणात्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि ॥ चतुर्णामात्मजानां हि प्रीतिः परमिका मम ॥
॥ ११ ॥ ज्येष्ठे धर्मप्रधाने च न रामं नेतुमर्हसि ॥ किं वीर्या राक्षसास्तै च कस्य पुत्राश्च के
च ते ॥ १२ ॥ कथं प्रमाणाः के चैताव्रक्षन्ति मुनिपुंगव ॥ कथं च प्रतिकर्तव्यं तेषां रामेण रक्षसाम् ॥
॥ १३ ॥ मामकैर्वा बलेर्ब्रह्मन्मया वा कूटयोधिनाम् ॥ सर्वं मे शंस भगवन्कथं तेषां मया रणे ॥ १४ ॥

स्थातव्यं दुष्टभावानां वीर्योत्तिसक्ता हि राक्षसाः ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रोऽध्यभाषत ॥ १५ ॥
 पौलस्त्यवंशप्रभवो रावणो नाम राक्षसः ॥ स ब्रह्मणा दत्तवरक्षैलोक्यं बाधते भृशम् ॥ १६ ॥
 महाबलो महावीर्यो राक्षसैर्वहुभिर्वृतः ॥ श्रूयते च महाराज रावणो राक्षसाधिपः ॥ १७ ॥ साक्षाद्वि-
 श्रवणभ्राता पुत्रो विश्रवसो मुनेः ॥ यदा न खलु यज्ञस्य विघ्नकर्ता महाबलः ॥ १८ ॥ तेन संबो-
 दितौ तौ तु राक्षसौ च महाबलौ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥ १९ ॥ इत्युक्तो युनिना
 तेन राजोवाच मुनिं तदा ॥ नहि शक्नोऽस्मि संग्रामे स्थातुं तस्य दुरात्मनः ॥ २० ॥ स त्वं प्रसादं
 धर्मज्ञं कुरुष्व मम पुत्रके ॥ मम चैवाल्पभाग्यस्य दैवतं हि भवान्युरः ॥ २१ ॥ देवदानव-
 गंधर्वा यक्षाः पतंगपन्नगाः ॥ न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि ॥ २२ ॥ स तु वीर्यवतां
 वीर्यमादत्ते युधि रावणः ॥ तेन चाहं न शक्नोऽस्मि संयोद्धुं तस्य वा बलैः ॥ २३ ॥ सबलो
 वा मुनिश्रेष्ठ सहितो वा ममात्मजैः ॥ कथमन्यमप्रख्यं संग्रामाणामकोविदम् ॥ २४ ॥
 बालं मे तनयं ब्रह्मज्ञैव दास्यामि पुत्रकम् ॥ अथ कालोपमौ युद्धे सुतौ सुदोषसुदोषाः ॥ २५ ॥ यज्ञ-
 विघ्नकरो तौ ते नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवतौ सुशिक्षितौ ॥ २६ ॥ तयोरन्यतरं
 योद्धुं यास्यामि ससुहृद्रणः ॥ अन्यथा त्वनुनेष्यामि भवंतं सहबांधवः ॥ २७ ॥ इति नरपतिजल्पना-
 द्विजेंद्रं कुशिकसुतं सुमहान्विवेश मन्युः ॥ सुहृत इव मखेऽग्निराज्यसिक्तः समभ्रवदुज्ज्वलितो
 महर्षिवह्निः ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे विंशः सर्गः ॥ २० ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलाक्षरम् ॥ समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महोपतिम् ॥ १ ॥

पुंवमर्थं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि ॥ राघवाणामयुक्तोऽयं कुलस्थास्य विपर्ययः ॥ २ ॥ यदीदं ते
क्षमं राजनामिष्यामि यथागतम् ॥ मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखी भव सुहृद्व्रतः ॥ ३ ॥ तस्य रोष-
परीतस्य विश्वाभिन्नस्य धीमतः ॥ चचाल वसुधा कृत्स्ना देवानां च भयं महत् ॥ ४ ॥ व्रतस्तरुभं तु
विज्ञाय जगत्सर्वं महानृषिः ॥ नृपतिं सुव्रतो धीरो वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले
जातः साक्षाद्धर्म इवापरः ॥ धृतिमान्सुव्रतः श्रीमान्न धर्मं हातुमर्हसि ॥ ६ ॥ त्रिषु लोकेषु विल्यातो
धर्मोत्सा इति राघवः ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व नाधर्मं वोढुमर्हसि ॥ ७ ॥ प्रतिश्रुत्य करिष्येति इत्तं
वाक्यमकुर्वतः ॥ इष्टापूर्तवधो भूयात्तस्माद्रुमं विसर्जय ॥ ८ ॥ कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्यंति
राक्षसाः ॥ गुप्तं कुशिकपुत्रेण ङ्गलनेनामृतं यथा ॥ ९ ॥ एष विग्रहवान्धर्म एष वीर्यवतांवरः ॥ एष
विद्याधिको लोके तपसश्च परायणम् ॥ १० ॥ एषोऽस्त्रान्विविधान्वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ नैनमन्यः
पुमान्वेत्ति न च वेत्स्यंति केचन ॥ ११ ॥ न देवा नर्षयः केचिन्नाभरा न च राक्षसाः ॥ गंधर्वे
यक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ १२ ॥ सर्वास्त्राणि कृशाश्वस्य पुत्राः परमधार्मिकाः ॥ कौशिकाय पुरा
दत्ता यदा राव्यं प्रशासति ॥ १३ ॥ तेऽपि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिमुताः सुताः ॥ नैकरूपा महावीर्या
दीप्तिमंतो जयावहाः ॥ १४ ॥ जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे ॥ ते सूतेऽस्त्राणि शस्त्राणि
शतं परमभास्वरम् ॥ १५ ॥ पंचाशतं सुतौल्लेभे जया लब्धवरा वरान् ॥ वधयासुरसैन्यानामप्रमेयानुरूपिणः
॥ १६ ॥ सुप्रभाऽजनयश्चापि पुत्रान्पंचाशतं पुनः ॥ संहारान्नान् दुर्धर्षान्दुराक्रामान्वलयिसः ॥ १७ ॥ तानि
चास्त्राणि वेत्स्येष यथावत्कुशिकात्मजः ॥ अपूर्वाणां च जनेने शक्तो भूयश्च धर्मो विन् ॥ १८ ॥ तेनास्य मुनि

मुख्यस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः ॥ न किंचिदस्य विदितं भूतं भव्यं च राघव ॥ १९ ॥ एवंवीर्यो महा-
तेजा विश्वामित्रो महायशः ॥ न रामगमने राजन्संशयं गेतुमर्हसि ॥ २० ॥ तेषां निग्रहणे शक्तः स्वयं
च कुशिकात्मजः ॥ तव पुत्रहितार्थाय त्वामुपेत्याभियाचते ॥ २१ ॥ इति मुनिवचनात्प्रसन्नचित्तो रघु-
वमश्च ममोद पार्थिवः ॥ गमनमभिरुचं राघवस्य प्रार्थितयशः कुशिकात्मजाय दुद्धया ॥ २२ ॥
इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे बालमीकीये अदिकाव्ये चतुर्विंशतिसांबालकांडे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ तथा
वसिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः स्वयम् ॥ गृह्यदन्तो राममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ १ ॥ कृतस्वस्त्वयं
मात्रा पित्रा दशरथेन च ॥ पुरोधसा वसिष्ठेन मंगलैरभिमंत्रितम् ॥ २ ॥ स पुत्रं मूढ्युपात्राय राजा
दशरथस्तदा ॥ ददौ कुशिकपुत्राय सुशीतेनांतरात्मना ॥ ३ ॥ ततो वायुः सुखस्पर्शो नरिजस्करो बवौ तदा ॥
विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा राजीवलोचनम् ॥ ४ ॥ युष्पट्पटिर्महत्यासीदेवदुंभुभितस्वनैः ॥ शंखदुंभुभि-
र्घोषः प्रयाते तु महात्मनि ॥ ५ ॥ विश्वामित्रो गयावने ततो रामो महायशः ॥ काकपक्षधरो धन्वी तं
च सौमित्रित्वगात् ॥ ६ ॥ कलापिनौ धनुष्पाणी शोभयानौ दिशो दश ॥ विश्वामित्रं महात्मानं त्रिशी-
र्षोविव पन्नगौ ॥ ७ ॥ अनुजगमतुरक्षुद्रौ पितामहमिवाधिनौ ॥ अनुयातौ श्रिया दीप्तौ शोभयंतावनि-
दितौ ॥ ८ ॥ तदा कुशिकपुत्रं तु धनुष्पाणी स्वलंकृतौ ॥ बद्धगोधांगुलित्राणौ खड्गवंतौ महाश्रुतौ ॥ ९ ॥
कुमारौ चारुवपुषौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ अनुयातौ श्रिया दीप्तौ शोभयेतामनिदितौ ॥ १० ॥ स्था-
णुं देवमिवार्चित्यं कुमारविव पावर्कौ ॥ अध्यध्वयोजनं गत्वा सरब्धा दक्षिणे तटे ॥ ११ ॥ रामेति मधु-
रो वाणी विश्वामित्रेऽभ्यभाषत ॥ गृहाण वत्स सखिलं मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ १२ ॥ मंत्रग्राभं गृहाण

त्वं बलामतिबलां तथा ॥ न श्रमो न ज्वरो वाते न रूपस्य विपर्ययः ॥ १३ ॥ न च सुप्तं प्रमत्तं वा ध्वं-
 शियंति नैर्ऋताः ॥ न बाह्वोः सदृशो वीर्ये प्रुथिव्यामास्ति कश्चन ॥ १४ ॥ त्रिषु लोकेषु वा राम न भवेत्स-
 दृशस्तव ॥ बलामतिबलां चैव पठतस्तात राघव ॥ १५ ॥ न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये
 नोत्तरे प्रतिवक्तव्ये समो लोके तवानघ ॥ १६ ॥ एताद्विद्याद्वये लब्धे न भवेत्सदृशस्तव ॥ बला चाति-
 बला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ ॥ १७ ॥ क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम ॥ बलामतिबलां चैव
 पठतस्तात राघव ॥ १८ ॥ विद्याद्वयमधीयाने यशश्चाथ भवेद्भुवि ॥ पितामहसुते ह्येते विद्महे तेजः-
 समन्विते ॥ १९ ॥ प्रदातुं तव काकुत्स्थ सदृशस्त्वं हि पार्थिव ॥ कामं बहुगुणाः सर्वे त्वय्येते नात्र
 संशयः ॥ २० ॥ तपसा संभूते चैते बहुरूपे भविष्यतः ॥ ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा ग्रहष्टवदनः शुचिः
 ॥ २१ ॥ प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्मावितात्मनः ॥ विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भीमविक्रमः
 ॥ २२ ॥ सहस्ररार्दिभर्गवाब्जहरदीव दिवाकरः ॥ गुरुकार्याणि सर्वाणि नियुज्य कृशिकात्मजः ॥
 ऊशुस्तां रजनीं तत्र सरथां समुखं त्रयः ॥ २३ ॥ दशरथपुत्रसुतसत्तमाभ्यां तृणशयनेऽनुविते तदो-
 धिताभ्यः ॥ कृशिकसुतवचोऽनुलालिताभ्यां सुखमिव सा विप्रभौ विभावरी ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीम-
 द्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिमा० बालकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ प्रभातायां तु
 शर्वर्या विश्वामित्रो महाभुनिः ॥ अभ्यभाषत काकुत्स्थौ शयनौ पर्णसंस्तरे ॥ १ ॥ कौसल्या सुप्रजा
 राम पूर्वा संख्या प्रवर्तते ॥ जप्तिष्ठ नरशार्दूल कर्तव्यं दैवमाह्निकम् ॥ २ ॥ तस्यर्षेः परमोदरं वचः
 श्रुत्वा नरोत्तमौ ॥ स्नात्वा कृतोदकौ वीरौ जेषतुः परमं जपम् ॥ ३ ॥ कृताह्निकौ महावीर्यौ विश्वा-

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे बालकांडे । सर्गः २३. *

मित्रं तपोधनम् ॥ अभिवाद्यातिसंहृष्टौ गमनायामितस्थतुः ॥ ४ ॥ तौ प्रयातौ महावीर्यौ दिव्यां त्रिप-
थगां नदीम् ॥ ददृशते ततस्तत्र सरश्वाः मसगे शुभे ॥ ५ ॥ तत्राश्रमपदं पुण्यमृषीणां भावितात्मनाम्
॥ बहुवर्षसहस्राणि तप्यतां परमं तपः ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा परमप्रीतौ राघवौ पुण्यमाश्रमम् ॥ ऊचुस्तं
महात्मानं विश्वामित्रमिदं वचः ॥ ७ ॥ कस्यायमाश्रमः पुण्यः को न्वस्मिन्वसते पुमान् ॥ भगवच्छ्रो-
तुमिच्छावः परं कौतूहलं हि नौ ॥ ८ ॥ तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुंगवः ॥ अत्रवीच्छ्रूयतां राम
यस्यायं पूर्वं आश्रमः ॥ ९ ॥ कंदर्पो मूर्तेमानासीत्काम इत्युच्यते बुधैः ॥ तपस्यंतमिह स्थाणुं नियमेन
समाहितम् ॥ १० ॥ कृतोद्वाहं तु देवेशं गच्छंतं समरुद्रणम् ॥ धर्षयामास दुर्मेधा हुंकृतश्च महात्मना
॥ ११ ॥ अवध्यातश्च रुद्रेण चक्षुषा रघुनंदन ॥ व्यशीर्यत शरीरात्स्वात्सर्वगात्राणि दुर्मतेः ॥ १२ ॥
तत्र गात्रं हतं तस्य निर्दग्धस्य मदात्मनः ॥ अशरीरः कृतः कामः क्रोधादेवैश्वरेण ह ॥ १३ ॥ अनंग
इति विख्यातस्तदाप्रभृति राघव ॥ स चांगविषयः श्रीमान्यत्रांगं स मुमोच ह
॥ १४ ॥ तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तथ्येमे मुनयः पुरा ॥ शिष्या धर्मपरा वीर
तेषां पापं न विद्यते ॥ १५ ॥ इहाद्य रजनीं राम वसेम शुभदर्शन ॥ पुण्ययोः सरितोर्मध्ये श्वस्तरि
व्यामहे वयम् ॥ १६ ॥ अभिगच्छामहे सर्वे शुचयः पुण्यमाश्रमम् ॥ इह वासः परोऽस्माकं
मुखं वत्स्यामहे निशाम् ॥ १७ ॥ स्नाताश्च कृतजप्याश्च हुतहव्या नरोत्तम ॥ तेषां संवदतां
तत्र तपोदीर्घेण चक्षुषा ॥ १८ ॥ विज्ञाय परमप्रीता मुनयो हर्षमगमन् ॥ अर्घ्यं पाद्यं तथातिथ्यं
निवेद्य कुशिकात्मजे ॥ १९ ॥ रामलक्ष्मणयोः पश्चादकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ सत्कारं समनुप्राप्य

कथाभिरभिरंजयन् ॥ २० ॥ यथाहर्मजपसंध्यामृषयस्ते समाहिताः । तत्र वासिभिरानीता मुनिभिः सुव्रतैः
 सह ॥ २१ ॥ न्यवसत्समुलं तत्र कामाश्रमपदे तथा ॥ कथमिभिरामाभिरभिरामौ नृपात्मजौ
 ॥ २२ ॥ रमयामास धर्मात्मा कौशिको मुनिपुंगवः ॥ २३ ॥ इत्योर्वै श्रीम० वा० आ०
 चतुर्वि० सा० बालकांडे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ततः प्रभाते विमले कृताह्निकमरिंदमौ ॥
 विश्वामित्रं पुरस्कृत्य नद्यास्तीरमुपागतौ ॥ १ ॥ ते च सर्वे महात्मानो मुनयः संशितव्रताः ॥
 उपस्थाप्य शुभां नावं विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ २ ॥ आरोहतु भवान्नावं राजपुत्रपुरस्कृतः ॥ अरिष्टं गच्छ
 पंथानं माभूत्कालस्य पर्ययः ॥ ३ ॥ विश्वामित्रस्तथेत्युक्त्वा तानृषीन्प्रतिपूज्य च ॥ ततार सहित-
 स्ताभ्यां सरितं सागरंगमाम् ॥ ४ ॥ तत्र शुश्राव वै शब्दं तोयसंरंभवर्धितम् ॥ मध्यमागम्यतो-
 यस्य तस्य शब्दस्य निश्चयम् ॥ ५ ॥ ज्ञातुकामो महातेजाः सह रामः कनीयसा ॥ अथ रामः सरि-
 न्मध्ये पप्रच्छ मुनिपुंगवम् ॥ ६ ॥ वारिणो भिद्यमानस्य किमयं तुमुलो ध्वनिः ॥ राघवस्य वचः
 श्रुत्वा कौतूहलमन्वितम् ॥ ७ ॥ कथयामास धर्मात्मा तस्य शब्दस्य निश्चयम् ॥ कैलासपर्वते राम
 मनसा निर्मितं परम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः ॥ तस्मात्सुखाव सरसः
 साऽप्योच्यामुपगृहते ॥ ९ ॥ सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ॥ तस्यायमतुलः शब्दो
 जाह्नवीमभिवर्तते ॥ १० ॥ वारिसंक्षोभजो राम प्रणामं नियतः कुरु ॥ ताभ्यां तु तावुभौ कृत्वा
 प्रणाममतिधार्मिकौ ॥ ११ ॥ तोरं दक्षिणभासाद्य जग्मतुर्लघुविक्रमौ ॥ स वनं घोरसंकाशं दृष्ट्वा नरवरा-
 त्सजः ॥ १२ ॥ अविप्रहतमैक्ष्वाकः पप्रच्छ मुनिपुंगवम् ॥ अहो वनमिदं दुर्गं श्लिष्कागणसंयुतम्

॥ १३ ॥ भैरवैः क्षापदैः कीर्णं शकुन्तैर्दक्षिणारवैः ॥ नालाप्रकारैः शकुनैर्वाययाङ्गैर्भैरवसरत्नैः ॥ १४ ॥
 सिद्धह्यग्नप्रवरहैश्च वारणैश्चापि शोभितम् ॥ धवाश्वकर्णकुम्भैर्बल्वतिदुक्पाटलैः ॥ १५ ॥
 संकीर्णं कदरीभिश्च किन्विदं दारुणं वनम् ॥ तमुवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १६ ॥
 श्रूयतां वत्स काकुत्स्थ यरैर्यतदारुणं वनम् ॥ एतौ जनपदौ स्फीतौ पूर्वमास्तां नरोत्तम ॥ १७ ॥
 मलदाश्च करुषाश्च देवनिर्माणनिर्मितौ ॥ पुरा वृत्रवधे राम मलेन समभिप्लुतम् ॥ १८ ॥ क्षुधा चैव
 सदृशाखं ब्रह्महत्या समाविशन् ॥ तर्भिद्रं मलिनं देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १९ ॥ कलशैः
 स्नापयामासुर्मलं चास्य प्रमोचयन् ॥ इह भूत्यां मलं दत्त्वा देवा कारुषमेव च ॥ २० ॥ शरीरजं
 मेढ्रस्य ततो हर्षं प्रपेदिरे ॥ निर्मलो निष्करुषश्च शुद्ध इन्द्रो यथाभवन् ॥ २१ ॥ ततो देशस्य
 सुग्रीवो वरं प्रादादनुत्तमम् ॥ इमौ जनपदौ स्फीतौ ख्यातिं लोके गमिष्यतः ॥ २२ ॥ मलदाश्च करुषाश्च
 समांगमलधारिणौ ॥ साधुसंश्लिष्यति तं देवाः पाकशासनमब्रुवन् ॥ २३ ॥ देशस्य पूजां तां दृष्ट्वा
 कृतां शक्रेण धीमता ॥ एतौ जनपदौ स्फीतौ दीर्घकालमरिंदम ॥ २४ ॥ मलदाश्च करुषाश्च मुदिता
 धनधान्यतः ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षिणी कामरूपिणी ॥ २५ ॥ बलं नागसहस्रस्य धारयती
 तदा ह्यमून् ॥ ताटकानाम अद्रं ते भार्या सुंदस्य धीमतः ॥ २६ ॥ मारीचोऽराक्षसः पुत्रो यस्याः
 शक्रपराक्रमः ॥ वृत्तबाहुर्महाशीर्षो विपुलास्य तनुर्महान् ॥ २७ ॥ राक्षसो भैरवाकारो नित्यं
 त्रासयते प्रजाः ॥ इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव ॥ २८ ॥ मलदाश्च करुषाश्च
 ताटका दुष्टचारिणी ॥ सेयं पंधानमावृत्य वसत्यत्यर्थयोजने ॥ २९ ॥ अतएव च गंतव्यं ताटका-

यो वने यतः ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य जह्नीमां दुष्टचारिणीम् ॥ ३० ॥ मन्त्रियोगादिमं देशं कुरु
निष्कण्टकं पुनः ॥ नहि काश्चिदिमं देशं शक्तो ह्यागतुमीदृशम् ॥ ३१ ॥ यक्षिण्या घोरया राम उत्सादितमस-
हया ॥ एतत्ते सर्वमाल्यातं तथैतद्गुरुणं वनम् ॥ यक्ष्या चोत्सादितं सर्वमद्यापि नं निवर्तते ॥ ३२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्रं संहितायां बालकाण्डे चतुर्विंशः
सर्गः ॥ २४ ॥ अथ तस्याप्रमेयस्य मुनेर्वचनमुत्तमम् ॥ श्रुत्वा पुरुषशर्दूलः प्रत्युवाच शुभां
गिरम् ॥ १ ॥ अल्पवीर्या यदायक्षी श्रूयते मुनिपुंगव ॥ कथं नागसहस्रस्य धारयत्यबला
बलम् ॥ २ ॥ इत्युक्तवचनं श्रुत्वा राघवस्यामितौजसः ॥ हर्षयन्श्लक्ष्णया वाचा सलक्ष्मणमारिदिमम् ॥ ३ ॥
विश्वामित्रोऽन्नवीद्वाक्यं शृणु येन बलोलंकटा ॥ वरदानकृतं वीर्यं धारयत्यबला बलम् ॥ ४ ॥ पूर्वमासीन्महायक्षः
सुकुटुर्नाम वीर्यवान् ॥ अनपत्यः शुभाचारः स च तेषां महत्तपः ॥ ५ ॥ पितामहस्तु सुप्रीतस्तस्य यक्षपते
स्तदा ॥ कन्यारत्नं ददौ राम ताटकां नाम नामतः ॥ ६ ॥ ददौ नागसहस्रस्य बलं चास्याः
पितामहः ॥ नैवेव पुत्रं यक्षाय ददौ चासौ महायशः ॥ ७ ॥ तां तु बालां विवर्तती रूपयौवनशालिनीम् ॥ जंभुपुत्राय सुन्दाय ददौ भार्या यशस्विनीम् ॥ ८ ॥ कस्यचित्स्वथ कालस्य यक्षी पुत्रं
व्यजायत ॥ मारीचं नाम दुर्धर्ष यः शापाद्राक्षसोऽभवत् ॥ ९ ॥ सुन्दरं तु निहते राम
अगस्त्यस्यैषिसत्तमम् ॥ ताटका सह पुत्रेण प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ १० ॥ भक्षार्थं जातसंभ्रा
गर्जती साभ्यधावत ॥ आपन्नतीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवानृषिः ॥ ११ ॥ राक्षस त्वं
भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः ॥ अगस्त्यः परमामर्षस्ताटकामपि शप्तवान् ॥ १२ ॥ पुरुषादी

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे बालकांडे । सर्गः २६. *

महायक्षी विकृता विकृतानना ॥ इदं रूपं विद्यायागु दारुणं रूपमस्तु ते ॥ १३ ॥ सैषा
 क्षापकृतमर्षोत्ताटका क्रोधमूर्च्छिता ॥ देशमुत्सादयत्येनमात्स्याचारितं शुभम् ॥ १४ ॥ एनां राघव-
 दुर्बलां यक्षीं परमदारुणाम् ॥ गोब्रह्मणहितार्थाय जहि दुष्टपराक्रमम् ॥ १५ ॥ नह्येनां शाप-
 संसृष्टां कश्चिदुत्सहते पुमान् ॥ निहंतुं त्रिषु लोकेषु त्वामृते रघुनन्दन ॥ १६ ॥ नहि ते
 स्त्रीवधकृते घृणा कार्या नरोत्तम ॥ चातुर्वर्ग्यदितार्थं हि कर्तव्यं रक्षता सदा ॥ १७ ॥ राज्यभार-
 नृशंसं वा प्रजारक्षणकारणत् ॥ पातकं वा सद्योपवा कर्तव्यं रक्षता सदा ॥ १८ ॥ राज्यभार-
 नियुक्तानामेव धर्मः सनातनः ॥ अधर्म्या जहि काकुत्स्थ धर्मो ह्यस्यां न विद्यते ॥ १९ ॥ श्रूयते हि
 पुरा शक्रो विरोचनसुतां नृप ॥ पृथिवीं हंतुमिच्छंतौ मंथरामभ्यसुदयन् ॥ २० ॥ विष्णुना च
 पुरा राम भृगुपत्नी पतिव्रता ॥ अनिद्रं लोकमिच्छंती काव्यमाता निषूदिता ॥ २१ ॥ एतैश्चान्यैश्च
 बहुमी राजपुत्रैर्महात्माभिः ॥ अधर्मसंहिता नार्यो हताः पुरुषसत्तमैः ॥ तस्मादेनां घृणां त्यक्त्वा
 जहि मच्छासनान् नृप ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा-
 बालकांडे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ मुनेर्वचनमह्निवं श्रुत्वा नरवरात्मजः ॥ राघवः प्राञ्जलिभूत्वा
 प्रत्युवाच दृढव्रतः ॥ १ ॥ पितुर्वचननिर्देशात्पितुर्वचनगौरवान् ॥ वचनं कौशिकस्येति कर्तव्यम-
 विंशंकवा ॥ २ ॥ अनुशिष्टोऽभिम्ययोध्यायां गुरुमध्ये महात्मना ॥ पित्रा दशरथेनाहं नावज्ञेयं हि
 तद्वचः ॥ ३ ॥ सोऽहं पितुर्वचः श्रुत्वा शासनदन्त्रहवादिनः ॥ करिष्यामि न संदेहस्ताटका-
 वधमुत्तमम् ॥ ४ ॥ गोब्राह्मणहितार्थाय देवस्य च हिताय च ॥ तव वैवाप्रमेयस्य वचनं कर्तु-

मुद्यतः ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा धनुर्मध्ये बद्ध्वा मुष्टिमारिदमः ॥ त्र्यघोषमकरोत्तीव्रं दिशः शब्देन
नादयन् ॥ ६ ॥ तेन शब्देन वित्रस्तास्तदकावनवासिनः ॥ तादका च सुसंकुद्धा तेन शब्देन
मोहिता ॥ ७ ॥ तं शब्दमभিনিध्याय राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ श्रुत्वा चाभ्यद्रवत्कुद्धा यत्र
शब्दो विनिःसृतः ॥ ८ ॥ तां दृष्ट्वा राघवः कुद्धां विकृतां विकृताननाम् ॥ प्रमाणेनतिवृद्धां च लक्ष्मणं
सोऽभ्यभाषत ॥ ९ ॥ पश्य लक्ष्मण यक्षिण्या भैरवं दारुणं वपुः ॥ भिद्येरन्दर्शनादस्या भीरूणां
हृदयानि च ॥ १० ॥ एतां पश्य दुराघर्षा मायाबलसमन्विताम् ॥ विनिवृत्तां करोम्यद्य हत-
कर्णाग्रनासिकाम् ॥ ११ ॥ नह्येनामुत्तमे हंतुं स्त्रीस्वभावेन रक्षिताम् ॥ वीर्यं चास्या गतिं चैव
हन्यामिति हि मे मतिः ॥ १२ ॥ एवं ब्रुवाणे रामे तु तादका क्रोधमूर्च्छिता ॥ १४ ॥
उद्यम्य बाहुं गर्जती राममेवाभ्यधावत ॥ १३ ॥ विश्रामित्रस्तु ब्रह्मर्षिहृकारेणाभिभत्स्ये ताम् ॥
स्वस्ति राघवयोरस्तु जयं चैवाभ्यभाषत ॥ १४ ॥ उद्धुन्वाता रजो घोरं तादका राघवाबुभौ ॥
रजोभेधेन महता मुहूर्तं सा व्यमोहयत् ॥ १५ ॥ ततो मायां समास्थाय शिलावर्षेण राघवौ ॥
अवाकितस्तुमहता ततश्चक्रोद्य राघवः ॥ १६ ॥ शिलावर्षं महत्तस्याः शरवर्षेण राघवः ॥ प्रति-
वार्योपधावत्याः करो विच्छेद पत्रिभिः ॥ १७ ॥ ततश्चिन्नमुजां श्रंतामभ्याक्षे परिगर्जतीम् ॥
सैमित्रिकरोत्क्रोधाद्भृतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ १८ ॥ कामरूपधरा सा तु कृत्वा रूपप्यनेकशः ॥
अंतर्धानं गता यक्षी मोहयंती स्वमायया ॥ १९ ॥ अश्मवर्षं विमुञ्चन्ती भैरवं विचचार सा ॥ तत-
स्तावश्मवर्षेण कीर्यमाणौ समंततः ॥ २० ॥ दृष्ट्वा गाधिसुतः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ अलं

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे बालकांडे । सर्गः २६. *

ते घृणया राम पौषा दुष्टचारिणी ॥ २१ ॥ यज्ञवित्तकरी यक्षी पुरा वर्धत मायया ॥ वध्यतां ताव-
 देवैषा पुरा संध्या प्रवर्तते ॥ २२ ॥ रक्षांसि संध्याकाले तु दुर्वर्षाणि भवन्ति हि ॥ इत्युक्तः स
 तु तां यक्षीमशमवृष्ट्याभिवर्षिणीम् ॥ २३ ॥ दर्शयन्लब्धवेधित्वं तां हरोध स सायकैः ॥ सा रुद्धा
 बाणजालेन मायाबलसमन्विता ॥ २४ ॥ अभिदुद्राव काकुत्स्थं लक्ष्मणं च विनेदुषी ॥ तामापतन्तीं
 वेगेन विक्रान्तामशनीमिव ॥ २५ ॥ शरेणोरसि विव्याध पपात च ममार च ॥ तां हतां भीमसं-
 काशां दृष्ट्वा सुरपतिस्तदा ॥ २६ ॥ साधुसाध्विवति काकुत्स्थं सुराश्चाप्यभिपूजयन् ॥ उवाच परमप्रीतिः
 सहस्राक्षः पुरंदरः ॥ २७ ॥ सुराश्च सर्वे संहृष्टा विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ मुने कौशिकं भद्रं ते
 सेंद्राः सर्वे मरुद्गणाः ॥ २८ ॥ तोषिताः कर्मणाऽनेन स्नेहे दर्शय राघवे ॥ प्रजापतेः कृशाश्वस्य
 पुत्रान्सत्यपराक्रमान् ॥ २९ ॥ तपोबलभूतो ब्रह्मन् राघवाय निवेदय ॥ पात्रभूतश्च ते ब्रह्म-
 स्तवानुगमने रतः ॥ ३० ॥ कर्तव्यं सुमहत्कर्म सुराणां राजसूनुना ॥ एवमुक्त्वा सुराः सर्वे जगमुद्दृष्ट्वा
 विहायसम् ॥ ३१ ॥ विश्वामित्रं पूजयंतस्तदः संध्या प्रवर्तते ॥ ततो मुनिवरः प्रीतस्ताटकावधतोषितः ॥
 ॥ ३२ ॥ मूर्ध्नि राममुपाधाय इदं वचनमब्रवीन् ॥ इहाद्य रजनीं राम वसाम शुभदर्शन ॥ ३३ ॥ श्वः
 प्रभाते गमिष्यामस्तदाश्रमपदं मम ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथात्मजः ॥ ३४ ॥ उवास रजनीं
 तत्र ताटकाया वने सुखम् ॥ सुकृशापं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाहनि ॥ रमणीयं विवभ्राज यथा चैत्ररथं व-
 नम् ॥ ३५ ॥ निहत्य तां यक्षसुतां स रामः प्रशस्यमानः सुरसिद्धसंघैः ॥ उवास तस्मिन्मुनिना सहैव
 प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमानः ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे

घड्विशः सर्गः ॥ २६ ॥ अथ तां रजनीमुष्य विश्वामित्रो महायशः ॥ प्रहस्य राघवं वाक्यमुवाच मधुरस्वरम् ॥
॥ १ ॥ परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते राजपुत्र महायशः ॥ प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ॥ २ ॥ देवास्त्रु-
रगणान्वापि संगंधर्वोरागन्सुवि ॥ यैरमित्रान्प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यसि ॥ ३ ॥ तानि दिव्यानि भद्रं ते
ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ॥ दंडचक्रं महादिव्यं तव दास्यामि राघव ॥ ४ ॥ धर्मचक्रं ततो वीर कालचक्रं तथैव
च ॥ विष्णुचक्रं तथान्युग्रमैद्रचक्रं तथैव च ॥ ५ ॥ वज्रमखं नरश्रेष्ठ शैवं शूलवतं तथा ॥ अखं ब्रह्म
शिरश्चैव ऐषीकमपि राघव ॥ ६ ॥ ददामि ते महाबाहो ब्राह्ममखमनुत्तमम् ॥ गेहं द्वे चैव काकुत्स्थ
मोदकी शिखरी शुभे ॥ ७ ॥ प्रदीप्ते नरशार्दूल प्रयच्छामि नृपात्मज ॥ धर्मपाशमहं राम कालपाशं
तथैव च ॥ ८ ॥ वारुणं पशुमखं च ददाम्यहमनुत्तमम् ॥ अशनी द्वे प्रयच्छामि शुष्कोऽङ्गं रघुनंदन
॥ ९ ॥ ददामि चाखं पैनाकमखं नारायणं तथा ॥ आग्नेयमखं दयितं शिखरं नाम नामतः ॥ १० ॥
वायव्यं प्रथमं नाम ददामि तव चानघ ॥ अखं हयशिरो नाम क्रौंचमखं तथैव च ॥ ११ ॥ शक्ति
द्वयं च काकुत्स्थ ददामि तव राघव ॥ कंकालं मुष्टलं घोरं कापालमथ किंकिणीम् ॥ १२ ॥ बधार्थं
रक्षसां यानि ददाम्येतानि सर्वशः ॥ वैद्याधरं मयाखं च नंदनं नाम नामतः ॥ १३ ॥
असिरत्नं महाबाहो ददामि नृवरात्मज ॥ गांधर्वमखं दयितं मोहनं नाम नामतः ॥ १४ ॥
प्रस्वापनं प्रशमनं दक्षि सौम्यं च राघव ॥ वर्षणं शोषणं चैव संतापनविलापने ॥ १५ ॥
माघनं चैव दुर्धर्षं कंदर्पदयितं तथा ॥ गांधर्वमखं दयितं मानवं नाम नामतः ॥ १६ ॥ पैशा-
चमखं दयितं मोहनं नाम नामतः ॥ प्रतीच्छ नरशार्दूल राजपुत्र महायशः ॥ १७ ॥ तामसं

नरशार्दूल सौमनं च महाबलम् ॥ संवर्तं चैव दुर्धर्षं मौसलं च नृपात्मज ॥ १८ ॥ सत्यमखं महा-
 बाहो तथा मायामयं परम् ॥ सौरं तेजःप्रभं नाम परतेजोपकर्षणम् ॥ १९ ॥ सोमाखं शिशिरं नाम
 त्वाष्ट्रमखं सुदाराणम् ॥ दारुणं च भगस्यापि शतितुभय नृपात्मज ॥ २० ॥ एतान्नाम महाबाहो काम-
 रूपान्महाबलान् ॥ गृह्णाण परमोदारान्निक्षिप्रमेव नृपात्मज ॥ २१ ॥ स्थितस्तु ग्राङ्गमुखो भूत्वा शुचि-
 मुनिवरस्तदा ॥ ददौ रामाय सुप्रीतो मंत्रप्राममनुत्तमम् ॥ २२ ॥ सर्वसंग्रहणं येषां दैवतैरपि दुर्लभम्
 ॥ तान्यस्त्राणि तदा विप्रो राघवाय न्यवेदयत् ॥ २३ ॥ जपतस्तु मुनेस्तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥
 उपतस्थुर्महाहोनि सर्वोप्यस्त्राणि राघवम् ॥ २४ ॥ ऊचुश्च मुदिता रामं सर्वे प्रांजलयरतदा ॥ इमे च
 परमोदारकिंकरास्तव राघव ॥ २५ ॥ यद्यदिच्छसि भद्रं ते तत्सर्वं करवाम वै ॥ ततो रामः प्रसन्नात्मा
 तैरित्युक्तो महाबलैः ॥ २६ ॥ अतिगृह्य च काकुत्स्थः समालभ्य च पाणिना ॥ मानसा मे भविष्यद्भ-
 वमिति तान्यभ्यचोदयत् ॥ २७ ॥ ततः प्रीतमना रामो विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ अभिवाद्य महातेजा
 गमनायोपचक्रमे ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे
 सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ अतिगृह्य ततोऽस्त्राणि ग्रहण्णवदनः शुचिः ॥ गच्छन्नेव च काकुत्स्थो विश्वा-
 मित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ गृहीतास्त्रोऽस्मि भगवन्दुराधर्षः सुरैरपि ॥ अस्त्राणां त्वहमिच्छामि संहारान्मुनि-
 पुंगव ॥ २ ॥ एवं ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रो महातपाः ॥ संहारान्यजहाराथ धृतिमान्सुव्रतः शुचिः ॥
 ॥ ३ ॥ सत्यव्रतं सत्यकीर्तिं धष्टं रभसमेव च ॥ प्राग्निद्वारतरं नाम पराङ्मुखमवाङ्मुखम् ॥ ४ ॥ लक्ष्या-
 लक्ष्याविमौ चैव दृढनाभसुनाभकौ ॥ दशशशतवक्त्रौ च दशशीर्षिशतोदरौ ॥ ५ ॥ पद्मानाभमहानाभौ

दुन्दुनाभस्वानाभकौ ॥ ज्योतिषं शकुनं चैव नैरास्यविमलावुभौ ॥ ६ ॥ यौगंधराविनिद्रौ च दैत्यप्रस-
थनौ तथा ॥ शुचिबाहुर्महर्षाहुर्निष्कलिर्विरुचस्तथा ॥ सार्चिमाली धृतिमावुचिरस्तथा ॥ ७ ॥
पित्र्यः सौमनसश्चैव विधूतमकरावुभौ ॥ करवीरं रतिं चैव धनधान्यौ च राघव ॥ ८ ॥ कामरूपं कामरुचिं
मोहमावरणं तथा ॥ जृम्भकं सर्पनाथं च पंथानवरणौ तथा ॥ ९ ॥ कुशाश्वततयात्राम् भास्वराङ्गामरू-
पिणः ॥ प्रतीच्छ मम भद्रं ते पात्रभूतोऽसि राघव ॥ १० ॥ बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनंतरात्मना ॥
दिव्यभास्वरदेहाश्च मूर्तिमंतः सुखप्रदाः ॥ ११ ॥ केचिदंगारसदृशाः केचिद्धूमोपमास्तथा ॥ चंद्रार्क-
सदृशाः केचित्पद्मजलिपुटास्तथा ॥ १२ ॥ रामं प्रांजलयो भूत्वाऽब्रुवन्मधुरभाषिणः ॥ इमे स्म नर-
शार्दूल ज्ञाधि किं करवाम ते ॥ १३ ॥ गम्यतामिति तानाह यथेष्टं रघुनंदनः ॥ मानसाः कार्यकालेषु
साहाय्यं मे करिष्यथ ॥ १४ ॥ अथ ते राममामन्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ एवमस्त्विति काकुत्स्थ-
मुक्त्वा जग्मुर्थागतम् ॥ १५ ॥ स च तान्राघवो ज्ञात्वा विश्वामित्रं महासुनिम् ॥ गच्छन्नैवाथ मधुरं
श्रृङ्खणं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ किमेतन्मेघसंकाशं पर्वतस्याविदूरतः ॥ वृक्षबंधमितो भाति परं कौतूहलं
हि मे ॥ १७ ॥ दर्शनीयं मृगाकीर्णं मनोहरमतीव च ॥ नानाप्रकारैः शकुनैर्वत्युभाषैरलंकृतम् ॥ १८ ॥
निःसृताः स्म मुनिश्रेष्ठ कान्ताराब्रोमहर्षणात् ॥ अनया त्वगच्छामि देशस्य सुखवन्तया ॥ १९ ॥
सर्वं मे शंस भगवन्कस्याश्रमपदं त्विदम् ॥ संप्राप्ता यत्र ते पापा ब्रह्मघ्ना दुष्टचारिणः ॥ २० ॥ तव यज्ञस्य
विघ्नाय दुरात्मानो महामुने ॥ भगवंस्तस्य को देशः सा यत्र तव याज्ञिकी ॥ २१ ॥ रक्षितव्या क्रिया
ब्रह्मन्मया वध्याश्च राक्षसाः ॥ एतत्सर्वं मुनिश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ २२ ॥ इत्योषि श्रीमद्रा० बा०

* श्रीबालर्मीकायरामायणे बालकांडे । सर्गः २९. *

आ० चतुर्विंशतिसा० बालकांडेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ अथ तस्याग्रमेयस्य वचनं परिपृच्छतः ॥
 विश्वामित्रो महातेजा व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ इह राम महाबाहो विष्णुर्देवनमस्कृतः ॥ वर्षाणि सुबहू-
 नीह तथा युगशतानि च ॥ २ ॥ तपश्चरणयोगार्थमुवास सुमहातपाः ॥ एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य
 महात्मनः ॥ ३ ॥ सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो ह्यत्र महातपाः ॥ एतस्मिन्नेव काले तु राजा वरोचनिर्विलः
 ॥ ४ ॥ निर्जित्य दैवतगणान्वेद्रान्सहमरुद्गणान् ॥ कारयामास तद्राज्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ ५ ॥ यज्ञं
 चकार सुमहानसुरेन्द्रो महाबलः ॥ बलेस्तु यजमानस्य देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ समागम्य स्वयं चैव
 विष्णुमूचुरिहाश्रमे ॥ ६ ॥ बलिर्वैरोचनिर्विष्णो यजते यज्ञमुत्तमम् ॥ असमाप्रव्रते तस्मिन्स्वकार्यमभिप-
 द्यताम् ॥ ७ ॥ ये चैनमभिवर्तते यच्चित्तर इतस्ततः ॥ यच्च यत्र यथावच्च सर्वं तेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८ ॥
 स त्वं सुरहितायार्थ माययोगमुपाश्रितः ॥ वामनत्वं गतो विष्णो दुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ९ ॥ एतस्मि-
 न्नंतरे राम कश्यपोऽग्निसमप्रभः ॥ अदित्या सहितो राम दीप्यमान इवौजसा ॥ १० ॥ देवीसहायो
 भगवान्दिव्यं वर्षसहस्रकम् ॥ व्रतं समाप्य वरदं तुष्टाव मधुसूदनम् ॥ ११ ॥ तपोमयं तपोराशिं तपो-
 मूर्तिं तपात्मकम् ॥ तपसा त्वां सुतेनैव पश्यामि पुरुषोत्तमम् ॥ १२ ॥ शरीरे तव पश्यामि जगत्सर्व-
 सिद्धं प्रभो ॥ त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वा महं शरणं गतः ॥ १३ ॥ तमुवाच हरिः प्रतिः कश्यपं धृतकल्मषम् ॥
 वरं वरय भद्रं ते वराहोऽसि मतो मम ॥ १४ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य मारीचः कश्यपोऽब्रवीन् ॥
 अदित्या देवतानां च मम चैवानुयाचितम् ॥ १५ ॥ वरं वरद सुप्रीतो दातुमर्हसि सुव्रत ॥ पुत्रत्वं गच्छ

भगवन्नदित्या मम चानघ ॥ १६ ॥ भ्राता भव यवीर्यास्त्वं शक्रस्यासुरसूदन ॥ शोकातर्तानां तु देवानां
साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १७ ॥ अयं सिद्धाश्रमो नाम प्रसादात्ते भविष्यति ॥ सिद्धे कर्मणि देवेश उत्तिष्ठ
भगवन्नितः ॥ १८ ॥ अथ विष्णुर्महातेजा अदित्यां समजायत ॥ वामनं रूपमास्थाय वैरोचनिपुत्रागमत्
॥ १९ ॥ त्रीनृदानथ भिक्षित्वा प्रतिगृह्य, च मेदिनीम् ॥ आक्रम्य लोकोल्लोकार्थी सर्वलोकहिते रतः
॥ २० ॥ महेंद्राय पुनः प्रादान्नियम्य बलिभोजसा ॥ त्रैलोक्यं स महतेजाश्चक्रे शक्रवंशं पुनः ॥ २१ ॥
तेनैव पूर्वमाक्रात आश्रमः श्रमनाशनः ॥ मयापि भक्त्या तस्यैव वामनस्योपमुष्यते ॥ २२ ॥ एतमाश्रम-
मायांति राक्षसा विघ्नकारिणः ॥ अत्र ते पुरुषव्याघ्र हंतव्या दुष्टचारिणः ॥ २३ ॥ अद्य गच्छामहे राम
सिद्धाश्रमममुत्तमम् ॥ तदाश्रमपदं तात तवाप्येतद्यथा मम ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वा परमप्रीतो गृह्य रामं सलक्ष्मणम्
प्रविशन्नाश्रपदं व्यरोचत महायुनिः ॥ शशीव गतनीहारः पुनर्वसुसमन्वितः ॥ २५ ॥ तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे सिद्धाश्र-
मनिवासिनः ॥ उत्पत्योत्पत्य सहसा विश्वामित्रमपूजयन् ॥ २६ ॥ यथाहं चक्रिरे पूजां विश्वामित्राय धीमते ॥
तथैव राजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्त्रियाम् ॥ २७ ॥ मुहूर्तमथ विश्रांतौ राजपुत्रावर्दिमौ ॥ प्रांजली मुनिशाहू-
लमूचतूरघुर्नदनौ ॥ २८ ॥ अथैव दीक्षां प्रविश भद्र ते मुनिपुंगव ॥ सिद्धाश्रमोऽयं सिद्धः स्यात्सत्यमस्तु
वचस्तव ॥ २९ ॥ एवमुक्तो महातेजा विश्वामित्रो महानृषिः ॥ प्रविशेश तदा दीक्षां न्रियतो नियतेंद्रियः ॥
॥ ३० ॥ कुमारविव तां रात्रिमुषित्वा सुसप्ताहितौ ॥ प्रभातकाले चेत्याथ पूर्वा संन्यामपास्य च
॥ ३१ ॥ प्रशुचौ परमं जाप्यं समाप्य नियमेन च ॥ हुताभिहोत्रमासीनं विश्वामित्रमवंदताम् ॥ ३२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० चतुर्विंशतिसा० बालकांडे एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

अथ तौ देशकालज्ञौ राजपुत्रावरिदमौ ॥ देशे काले च वाक्यज्ञावन्नतौ कौशिकं वचः ॥ १ ॥
 भगवच्छ्रोतुमिच्छावो यस्मिन्काले निशाचरौ ॥ संरक्षणीयौ तौ ब्रूहि नातिर्वेतत तत्क्षणम् ॥
 २ ॥ एवं ब्रूवणौ काकुत्स्थौ त्वरमाणौ युयुत्सया ॥ सर्वे ते मुनयः प्रीताः प्रशशंसुर्नृपात्मजौ ॥
 ३ ॥ अद्यप्रभृति षड्रात्रं रक्षतां राघवौ युवाम् ॥ दीक्षां गतो ह्येष मुनिर्भौनित्वं च गमिष्यति ॥
 ४ ॥ तौ तु तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रौ यशस्विनौ ॥ अनिद्रं षडहोरात्रं तपोवनमरक्षताम् ॥
 ५ ॥ उपासांचक्रतुर्वीरौ यत्तौ परमवन्विनौ ॥ ररक्षतुर्मनिवरं विश्वाभिन्नमरिंदमम् ॥ ६ ॥
 अथ काले गते तस्मिन्षष्ठेऽहनि तथागते ॥ सौमित्रिमन्नवीद्रामो यत्तो भव समाहितः ॥ ७ ॥
 रामस्यैवं ब्रूवणस्य त्वरितस्य युयुत्सया ॥ प्रजज्वाल ततो वेदिः सोपाध्यायपुरोहिता ॥ ८ ॥ सदर्भ-
 चमसस्रुक्का ससमित्कुसुमोच्चया ॥ विश्वामित्रेण सहिता वेदिर्ज्ज्वाल सर्त्विजा ॥ ९ ॥ मंत्रवच्च
 यथान्यथं यज्ञोऽसौ संप्रवर्तते ॥ आकाशे च महाऽऽलुब्धः प्रादुरासीद्भयानकः ॥ १० ॥ आचार्य
 गगनं मेघो यथा प्रावृषि दृश्यते ॥ तथा मायां विकुर्वणौ राक्षसावभ्यघातनाम् ॥ ११ ॥ मारी-
 चश्च सुबाहुश्च तयोरनुचरास्तथा ॥ आगम्य भीमसंकाशा रुधिरौघानवासृजन् ॥ १२ ॥ तां तेन
 रुधिरौघेण वेदिं वीक्ष्य समुक्षिताम् ॥ सहस्राभिद्रुतो रामस्तानपश्यत्ततो दिवि ॥ १३ ॥ तावा-
 पतंतौ सहसा दृष्ट्वा राजीवलोचनः ॥ लक्ष्मणं त्वभिसंप्रेक्ष्य रामो वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ पश्य
 लक्ष्मण दुर्वृत्तान्नाक्षसानिर्गतिशनान् ॥ मानवास्त्रसमाधूताननिलेन यथा घनान् ॥ १५ ॥ करि-
 व्याभि न संदेहो नोत्सहे हंतुमीदृशान् ॥ इत्युक्त्वा वचनं रामश्चापि संधाय वेगवान् ॥ १६ ॥

मानवं परमोदारमखं परमास्वरम् ॥ चिक्षेप परमः क्रुद्धो मारीचोरसि राघवः ॥ १७ ॥ स तेन पर-
माखेण मानवेन समाहतः ॥ संपूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसंग्रहे ॥ १८ ॥ विचेतनं विधूर्णनं
शतैर्षु बलपीडितम् ॥ निरस्तं दृश्य मारीचं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १९ ॥ पश्य लक्ष्मण
शीतेषु मानवं मनुसंहितम् ॥ मोहयित्वा नश्येनं न च प्राणैर्वियुज्यते ॥ २० ॥ इमानपि
वधिव्यामि निर्घृणान्दुष्टचारिणः ॥ राक्षसान्पापकर्मस्थान्ब्रह्महान्भिराशनात् ॥ २१ ॥ इत्युक्त्वा
लक्ष्मणश्चाशु लाघवं दर्शयन्निव ॥ विगृह्य सुमहत्बाह्वमग्रेयं रघुनंदनः ॥ २२ ॥ सुबाहूरसि
चिक्षेप स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ शेषान्वायत्र्यमादाय निजघात महायशः ॥ २३ ॥ राघवः
परमोदारो मुनीनां मुदमावहन् ॥ स हत्वा राक्षसान्सर्वान्यज्ञघ्नात्रघुनंदनः ॥ २४ ॥ ऋषिभिः
पूजितस्तत्र यश्चेद्रो विजये पुरा ॥ अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २५ ॥ निरी-
तिका दिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ कृतार्थोऽस्मि महाबाहो कृतं गुरुवचस्त्वया ॥ २६ ॥
सिद्धाश्रममिदं सत्यं कृतं वीर महायशः ॥ स हि रामं प्रशस्यं तान्भ्यां संध्यामुयागमत् ॥ २७ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसां बालकांडे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥
अथ तां रजनीं तत्र कृतार्थौ रामलक्ष्मणौ ॥ ऊचतुर्मदितौ वीरौ ग्रहष्टेनंतरात्मना ॥ १ ॥ प्रमा-
तायां तु शर्वर्या कृतपौर्वाहिकक्रिगौ ॥ विश्वामित्रमृषीश्चान्यान्साहितावभिजग्मतुः ॥ २ ॥ अभिवाद्य
मुनिश्रेष्ठं ज्वलंतमिव पावकम् ॥ ऊचतुः परमोदारं वाक्यं मधुरभाषिणौ ॥ ३ ॥ इमौ स्म मुनि-
शादूलं किकरौ समुयागतौ ॥ आज्ञापय मुनिश्रेष्ठ शासनं करवाव किम् ॥ ४ ॥ एवमुक्ते

तयोर्वाक्ये सर्व एव महर्षयः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य रामं वचनमब्रुवन् ॥ ५ ॥ मैथिलस्य नर-
 श्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति ॥ यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तत्र यास्यामहे वयम् ॥ ६ ॥ त्वं चैव नरशार्दूल
 सहास्माभिर्गोमिष्यसि ॥ अद्भुतं च धनूर्त्नं तत्र त्वं द्रष्टुमर्हसि ॥ ७ ॥ तद्धि पूर्वं नरश्रेष्ठ
 दत्तं सदसि दैवतैः ॥ अप्रमेयबलं घोरं मखे परमभास्वरम् ॥ ८ ॥ नास्य देवा न गंधर्वा
 नासुरा न च राक्षसाः ॥ कर्तुमारोपणं शक्ता न कथंचन मानुषाः ॥ ९ ॥ धनुषस्तस्य वीर्यं
 हि जिज्ञासंतो महीक्षितः ॥ न शेकुरारोपयितुं राजपुत्रा महाबलाः ॥ १० ॥ तद्धनुर्नरशार्दूल
 मैथिलस्य महात्मनः ॥ तत्र द्रक्ष्यसि काकुत्स्थ यज्ञं च परमाद्भुतम् ॥ ११ ॥ तद्धि यज्ञफलं तेन
 मोथेलेनोत्तमं धनुः ॥ याचितं नरशार्दूल सुनाभं सर्वदैवतैः ॥ १२ ॥ आयागभूतं नृपतेस्तस्य
 वेदमनि राघव ॥ आर्चितं त्रिविधैर्घूर्धूपैश्चागुरुगंधिभिः ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा मुनिवरः प्रस्था-
 नमकरोत्तदा ॥ सार्षपसंघः सकाकुत्स्थ आसंध्य वनदेवताः ॥ १४ ॥ स्वस्ति वोऽस्तु गोमिष्यामि
 सिद्धः सिद्धाश्रमादहम् ॥ उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवतं शिलोच्चयम् ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा मुनिशा-
 र्दूलः कौशिकः स तपोधनः ॥ उत्तरां दिशमुद्दिश्य प्रस्थानुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥ तं ब्रजंतं मुनि-
 वरमनगादनुसारिणाम् ॥ शकटीशतमात्रं तु प्रयागे ब्रह्मवादिनाम् ॥ १७ ॥ सृगपक्षिणाश्चैव
 सिद्धाश्रमनिवासिनः ॥ अनुजग्मुर्महात्मानो विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८ ॥ निवर्तयामास ततः
 सार्षपसंघः सपक्षिणः ॥ ते गत्वा दूरसंध्वानं लंभमाने दिवाकरे ॥ १९ ॥ वासं चक्रुर्मुनिग-
 णाः शोणाकूले समाहिताः ॥ तेऽस्तंगते दिनकरे स्नात्वा हुतहुताशनाः ॥ २० ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य

निषेदुरमितौजसः ॥ रामोऽपि सहसौभिन्निमुनीस्तानभिपूज्य च ॥ २१ ॥ अग्रतो निषसादाय
 विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ अथ रामो महातेजा विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ २२ ॥ पप्रच्छ मुनिशार्दूल
 कौतूहलसमन्वितम् ॥ भगवन्को न्वयं देशः समृद्धवतशोभितः ॥ २३ ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते वक्तु-
 मर्हसि तत्त्वतः ॥ चोदितो रामवाक्येन कथयामास सुव्रतः ॥ तस्य देशस्य निखिलमृषिमध्ये महा-
 तपाः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे एकविंशः
 सर्गः ॥ ३१ ॥ ब्रह्मर्योनिर्महानासीत्कुशो नाम महातपाः ॥ अछिष्टव्रतधर्मज्ञः सज्जनप्रतिपूजकः ॥
 ॥ १ ॥ स महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुमहाबलान् ॥ वैदुष्यां जनयामास चतुरः सहशान्सुतान् ॥
 ॥ २ ॥ कुशांबं कुशनारं च असूतैरजसं वसुम् ॥ दीमित्युक्तान्महेतसाहन्ध्रत्रयमचिकीर्षया ॥ ३ ॥
 तानुवाच कुशः पुत्रान्यार्मीघ्नान्सत्यवादिनः ॥ क्रियतां पालनं पुत्रा धर्मं प्राणस्यथ पुष्कलम् ॥ ४ ॥
 कुशस्य वचनं श्रुत्वा चत्वारो लोकसत्तमाः ॥ निवेशं चक्रे सर्वे पुराणां नृवरास्तदा ॥ ५ ॥ कुशां-
 बस्तु महातेजाः कौशाभीमकरेणुरीम् ॥ कुशनाभस्तु धर्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम् ॥ ६ ॥ असूतै-
 रजसो नाम धर्मारण्यं महामतिः ॥ चक्रे पुरवरं राजा वसुनाम गिरिव्रजम् ॥ ७ ॥ एषा वसुमती
 नाम वसोस्तस्य महात्मनः ॥ एते शैलवराः पंच प्रकाशंते समंततः ॥ ८ ॥ सुभागधी नदी रम्या
 मगधान्विश्रुता ययौ ॥ पंचानां शैलमुख्यानां मध्ये मालेव शोभते ॥ ९ ॥ सैषा हि मागधी राम वसो-
 स्तस्य महात्मनः ॥ पूर्वाभिचरिता राम सुक्षेत्रा सत्यमालिनी ॥ १० ॥ कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्या-
 शतमनुत्तमम् ॥ जनयामास धर्मात्मा घृताच्यां रघुनंदन ॥ ११ ॥ तास्तु यौवनशालिन्यो रूपवत्यः

स्वर्लंकृताः ॥ उद्यानभूमिभागस्य प्रावृषीव शतङ्कदाः ॥ १२ ॥ गांथत्यो नृत्यमानाश्च वादयंत्यस्तु
 राघव ॥ आमोदं परमं जग्मुर्वराभरणभूषिताः ॥ १३ ॥ अथ तश्चाहसर्वीरयो रूपेणप्रतिमा भुवि ॥ उद्यानभूमि-
 मागम्य तारा इव घनांतरे ॥ १४ ॥ ताः सर्वा गुणसंपन्ना रूपयौवनसंयुताः ॥ दृष्ट्वा सर्वात्मको वायुरिदं
 वचनमब्रवीन् ॥ १५ ॥ अहं वः कामये सर्वा भार्या मेम भविष्यथ ॥ मानुषस्त्यज्यतां भावो दीर्घ-
 मायुः वाप्स्यथ ॥ १६ ॥ चलं हि यौवनं नित्यं मानुषेषु विशेषतः ॥ अक्षयं यौवनं प्राप्ता अमर्यश्च
 भविष्यथ ॥ १७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोरल्लिष्टकर्मणः ॥ अपह्लास्य ततो वाक्यं कन्याशतमथा-
 ब्रवीन् ॥ १८ ॥ अंतश्चरसि भूतानां सर्वेषां सुरसत्तम ॥ प्रभावज्ञाश्च ते सर्वाः किमर्थमवमन्यसे ॥
 ॥ १९ ॥ कुशनाभसुता देव समस्ताः सुरसत्तम ॥ स्थानाच्चयावयितुं देव रक्षामस्तु तपो वयम् ॥
 ॥ २० ॥ मामूत्स कालो दुर्मेधः पितरं सत्यवादिनम् ॥ अवमन्यस्व धर्मेण स्वयंवरमुपास्महे ॥ २१ ॥
 पिता हि प्रमुरस्माकं दैवतं परमं च सः ॥ यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्ता भविष्यति ॥ २२ ॥
 तासां तु वचनं श्रुत्वा हरिः परमकोपितः ॥ प्रविश्य सर्वागात्राणि वभंज भगवान्प्रभुः ॥ २३ ॥ ताः
 कन्या वायुना भग्ना विविशुर्नृपतेर्गृहम् ॥ प्रविश्य च सुसंभ्रांताः सलज्जाः सासुलोचनाः ॥ २४ ॥
 स च ता दयिता भग्नाः कन्याः परमशोभनाः ॥ दृष्ट्वा दीनास्तदा राजा संभ्रांत इदमब्रवीन् ॥ २५ ॥
 किमिदं कथ्यतां पुन्यः को धर्ममवमन्यते ॥ कुञ्जाः केन कृताः सर्वाश्चेष्ट्यो नोभिभाषय ॥ २६ ॥ एवं
 राजा विनिःश्रस्य समाधिं संदधे ततः ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतु-
 विंशतिसा० बालकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कुशनाभस्य धीमनः ॥ शिरो-

भिक्षरणीं स्पृष्ट्वा कन्याशतमभाषत ॥ १ ॥ वायुः सर्वात्मिको राजन्प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ अशुभं मार्ग-
मास्थाय न धर्मं प्रत्यवेक्षते ॥ २ ॥ पितृमत्यः स्म भद्रं ते स्वच्छंदेन वयं स्थिताः ॥ धितरं नो
वृष्णीष्व त्वं यदि नो दास्यते तत्र ॥ ३ ॥ तेन पापानुबंधेन वचनं न प्रतीच्छता ॥ एवं जुवंत्यः
सर्वाः स्म वायुनाभिहता भृशम् ॥ ४ ॥ तासां तु वचनं श्रुत्वा राजा परमधार्मिकः ॥ प्रत्युवाच महा-
तेजाः कन्याशतमुत्तमम् ॥ ५ ॥ शांतं क्षमावतां पुत्र्यः कर्तव्यं सुमहत्कृतम् ॥ ऐकमत्यमुपागत्य
कुलं चावेक्षितं मम ॥ ६ ॥ अलंकारो हि नारीणां क्षमा तु पुरुषस्य वा ॥ दुष्करं तच्च वै क्षांतं त्रिदशेषु
विशेषतः ॥ ७ ॥ यादृशी वः क्षमा पुत्र्यः सर्वसामविशेषतः ॥ क्षमा दानं क्षमा सत्यं क्षमा
यज्ञाश्च पुत्रिकाः ॥ ८ ॥ क्षमा यशः क्षमा धर्मः क्षमया विष्टितं जगत् ॥ विस्तृत्य कन्यः काकुत्स्थ
राजा त्रिदशविक्रमः ॥ ९ ॥ मंत्रज्ञो मंत्रयामास प्रदानं सह मंत्रिभिः ॥ देशे काले च कर्तव्यं सदृशे
प्रतिपादनम् ॥ १० ॥ एतस्मिन्नेव काले तु चूली नाम महद्युतिः ॥ ऊर्ध्वरेताः शुभाचारो ब्राह्मं तय उपा-
गमत् ॥ ११ ॥ तपस्यंतमृषिं तत्र गंधर्वीं पशुपासते ॥ सोमदा नाम भद्रं ते ऊर्मिला तनया तदा ॥ १२ ॥
सा च तं प्रणता भूत्वा शुश्रूषणपरायणा ॥ उवास काले धर्मिष्ठा तस्यास्तुष्टोऽभवद्गुरुः ॥ १३ ॥
सं च तां कालयोगेन प्रोवाच रघुनंदन ॥ परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते किं करोमि तव प्रियम् ॥ १४ ॥ परि-
तुष्टं मुनिं ज्ञात्वा गंधर्वीं मधुरस्दरम् ॥ उवाच परमप्रीता वाक्यज्ञा वाक्यकोवेदम् ॥ १५ ॥ लक्ष्म्या
समुदितो ब्रह्मया ब्रह्मभूतो महातपाः ॥ ब्राह्मेण तपसा युक्तं पुत्रमिच्छामि धार्मिकम् ॥ १६ ॥ अपति-
आरिम भद्रं ते भार्यां चास्मि न कस्यचित् ॥ ब्राह्मेणोपगतायाश्च दातुमर्हसि मे सुतम् ॥ १७ ॥

तस्याः प्रसन्नो ब्रह्मर्षिर्देवौ ब्राह्मणमुत्तमम् ॥ ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं चूलिनः सुतम् ॥ १८ ॥ स
 राजा ब्रह्मदत्तस्तु पुरीमध्यवसत्तदा ॥ काम्पिल्यां परया लक्ष्म्या देवराजो यथा दिवम् ॥ १९ ॥ स
 बुद्धिं कृतवान् राजा कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ ब्रह्मदत्ताय काकुत्स्थ दातुं कन्याशतं तदा ॥ २० ॥
 तमाहूय महातेजा ब्रह्मदत्तं महीपतिः ॥ ददौ कन्याशतं राजा सुप्रीतेनांतरात्मना ॥ २१ ॥ यथाक्रमं
 तदा पाणिं जग्राह रघुनंदन ॥ ब्रह्मदत्तो महीपालस्तासां देवपतिर्यथा ॥ २२ ॥ स्पृष्टमात्रे तदा पाणौ
 विकुब्जा विगतज्वराः ॥ युक्तं परमया लक्ष्म्या बभौ कन्याशतं तदा ॥ २३ ॥ स दृष्ट्वा वायुना मुक्तः
 कुशनाभो महीपतिः ॥ बभूव परमप्रीतो हर्षे लेभे पुनः पुनः ॥ २४ ॥ कृतोद्वाहं तु राजानं ब्रह्मदत्तं
 महीपतिम् ॥ सदारं प्रेययामास सोपाध्यायगणं तदा ॥ २५ ॥ सोमदापि सुतं दृष्ट्वा पुत्रस्य सदृशो
 क्रियाम् ॥ यथान्यायं च गंधर्वी स्नुषास्ताः प्रत्यनंदत ॥ २६ ॥ स्पृष्ट्वा च ताः कन्याः कुशनाभं
 प्रशस्य च ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० चतुर्विंशति० सा० बालकांडे त्रयविंशः
 सर्गः ॥ ३३ ॥ कृतोद्वाहे गते तस्मिन्ब्रह्मदत्ते च राघव ॥ अमुत्रः पुत्रञ्जभाय पौत्रीमिष्टिमकल्पयन्
 ॥ १ ॥ इष्ट्यां तु वर्तमानायां कुशनाभं महीपतिम् ॥ उवाच परमोदारः कुशो ब्रह्मसुतस्तदा ॥ २ ॥
 पुत्रस्ते सदृशः पुत्र भविष्यति सुधार्मिकः ॥ गाधिं प्रात्स्यासि तेन त्वं कीर्तिलोके च शाश्वतीम् ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा
 कुशो राम कुशनाभं महीपतिम् ॥ जगामाकाशमाविश्य ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ४ ॥ कस्यचित्त्वथ
 कालस्य कुशनाभस्य धीमतः ॥ जज्ञे परमधार्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः ॥ ५ ॥ स पिता मम काकुत्स्थ
 गाधिः परमधार्मिकः ॥ कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनंदन ॥ ६ ॥ पूर्वजा भगिनी चापि मम

राघव सुव्रता ॥ नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥ ७ ॥ सशरीरा गता स्वर्गं भर्तारमनु-
वर्तिनी ॥ कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी ॥ ८ ॥ दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवंतमुपाश्रिता
॥ लोकस्य हितकार्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥ ९ ॥ तेनाहं हिमवत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखम् ॥
भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनंदन ॥ १० ॥ सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता
॥ पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितांवरा ॥ ११ ॥ अहं हि नियमाद्राम हित्वा तां समुपागतः ॥
सिद्धाश्रममनुप्राप्तः सिद्धोऽस्मि तव तेजसा ॥ १२ ॥ एषा राम ममोत्पत्तिः स्वस्य वंशस्य कीर्तिता ॥
देशस्य हि महाबाहो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १३ ॥ गतोऽर्धरात्रः काकुत्स्थ कथाः कथयतो मम ॥
निद्रामभ्येहि भद्रं ते मा भूद्धिन्नोऽध्वनीह नः ॥ १४ ॥ निष्यंदास्तरवः सर्वे निलीना मृगपक्षिणः ॥
नैशेन तमसा व्याप्ता दिशश्च रघुनंदन ॥ १५ ॥ शनैर्विस्तृज्यते संध्या नभो नैत्रैरिवावृतम् ॥ नक्षत्रतारा-
गहनं ज्योतिर्भिरवभासते ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठते च शीतांशुः शशी लोकतमोनुदः ॥ ह्रादयन्प्राणिनां
लोके मनांसि प्रभया स्वया ॥ १७ ॥ नैशानि सर्वभूतानि प्रचरति ततस्ततः ॥ यक्षराक्षससंधाश्च रौ-
द्राश्च पिशिताशनः ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा विरराम महामुनिः ॥ साधुसामिवाति ते सर्वे मुनयो
ह्यभ्यपूजयन् ॥ १९ ॥ कुशिकानामर्यं वंशो महान्धर्मपरः सदा ॥ ब्रह्मोपमा महात्मानः कुशवंश्या
नरोत्तमाः ॥ २० ॥ विशेषण भवानेव विश्वामित्र महयशः ॥ कौशिकी सरितां श्रेष्ठा कुलद्योतकरी
तव ॥ २१ ॥ मुदितैर्मुनिशार्दूलैः प्रशस्तः कुशिकात्मजः ॥ निद्रामुपागमच्छीमानस्तंगत इवांशुमान्
॥ २२ ॥ रामोऽपि सह सौमित्रिः किंचिदागतविरम्यः ॥ प्रशस्य मुनिशार्दूलं निद्रां समुपसेवते ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रा० व० आदिकाव्ये चतुर्वि० सा० बालकांडे चतुर्बिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ उपास्य रात्रि-
 शेषं तु शोणाकूले महर्षिभिः ॥ निशायां सुप्रभातायां विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ सुप्रभाता निशा
 राम पूर्वौ संध्या प्रवर्तते ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मद्रं ते गमनायाभिरुचय ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृत-
 पूर्वोद्धाक्रियः ॥ गमनं रोचयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥ अयं शोणः शुभजलोऽगाधः पुलिन-
 मंडितः ॥ कतरेण पथा ब्रह्मन्संतरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥
 एष पंथा मयोदिष्टो येन याति महर्षयः ॥ ५ ॥ ते गत्वा दूरमध्वानं गतेऽर्चिर्वसे तदा ॥ जहर्वी स-
 रितां श्रेष्ठां ददृशुर्मुनिसेविताम् ॥ ६ ॥ तां दृष्ट्वा पुण्यसलिलां हससारससेविताम् ॥
 बभूवुर्मुनयः सर्वे मुदिताः सहस्रधवाः ॥ ७ ॥ तस्यास्तीरे तदा सर्वे चक्रुर्वासप-
 रिग्रहम् ॥ ततः स्नात्वा यथान्यायं संतर्प्य पितृदेवताः ॥ ८ ॥ हुत्वा
 चैवामिहोत्राणि प्राश्य चामृतवद्धविः ॥ त्रिविशुज्जहर्वतीरे शुभा मुदितमानसाः ॥ ९ ॥ विश्वा-
 मित्रं महात्मानं परिवार्य समंततः ॥ विष्टिताश्च यथान्यायं राघवौ च यथार्हतः ॥ संप्रहृष्टमता रामो
 विश्वामित्रमथाब्रवीन् ॥ १० ॥ भगवज्ज्ञातुमिच्छामि गंगां त्रिपथां नदीम् ॥ त्रैलोक्यं कथमा-
 क्रम्य गता नरुदीपतिम् ॥ ११ ॥ चोदिनो रामवक्त्रेण विश्वामित्रो महाभुनिः ॥ वृद्धं जन्म
 च गंगाया वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ १२ ॥ शैलेंद्रो हिमवान्नाम धातूनामाकरो महान् ॥ तस्य
 कन्याद्वयं राम रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १३ ॥ या मरुदुहिता राम तयोर्माता मुमन्थसा ॥ नाम्ना
 मेता मनोज्ञा वै पत्नी हिमवतः प्रिया ॥ १४ ॥ तस्यां गंगयममवज्ज्येष्टा हिमवतः सुता ॥

उमा नाम द्वितीयाभूत्कन्या तस्यैव गधव ॥ १५ ॥ अथ ज्येष्ठां सुराः सर्वे देवकार्यचिकीर्षया ॥
 शैलेन्द्रं वरयामासुर्गंगां त्रिपथगां नदीम् ॥ १६ ॥ ददौ धर्मेण हिमवांस्तनयां लोकपावनीम् ॥
 स्वच्छंदपथगां गंगां त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ १७ ॥ प्रतिगृह्य त्रिलोकार्थं त्रिलोकहितकांक्षिणः ॥ गंगामादाय
 तेऽगच्छन्कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ १८ ॥ या चान्या शैलदुहिता कन्यासीदधुनंदन ॥ उग्रं सुव्रतमास्थाय
 तपस्तेषु तपोधना ॥ १९ ॥ उग्रेण तपसा युक्तां ददौ शैलवरः सुताम् ॥ रुद्रायाप्रतिरूपाय उमां
 लोकनमस्कृताम् ॥ २० ॥ एते ते शैलराजस्य सुते लोकनमस्कृते ॥ गंगा च सरितां श्रेष्ठा उमा
 देवी च राघव ॥ २१ ॥ एवते सर्वमाख्यातं यथा त्रिपथगामिनी ॥ खं गता प्रथमं तात गतिं गति-
 मतांवर ॥ २२ ॥ सुरलोकं समारूढा विपाया जलवाहिनी ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
 कीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ उक्तवाक्ये मुनौ तस्मि-
 न्नुभौ राघववलक्ष्मणौ ॥ प्रतिनंद्य कथं वीरावूचतुर्मुनिपुंगवम् ॥ १ ॥ धर्मयुक्तमिदं ब्रह्मन् कथितं परमं
 त्वया ॥ दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठया वक्तुमर्हसि ॥ विस्तरं विस्तरज्ञोऽसि दिव्यमानुपसंभवम् ॥ २ ॥
 त्रीनपथो हेतुना केन प्रावयेल्लोकपावनी ॥ कथं गंगा त्रिपथगा विश्रुता सरिदुत्तमा ॥ ३ ॥
 त्रिषु लोकेषु धर्मेज्ञ कर्माभिः कैः समन्विता ॥ तथा ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ ४ ॥
 निखिलेन कथां सर्वाग्निषिमध्ये न्यवेदयत् ॥ पुरा राम कुतोद्वाहः शितिकंठो महातपाः ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा
 च भगवान्देवीं मैथुनायोपचक्रमे ॥ तस्य संक्रांढमाणस्य महादेवस्य धीमतः ॥ शितिकंठस्य देवस्य दिव्यं
 वर्षशतं गतम् ॥ ६ ॥ नचापि तनयो राम तस्यामासीत्परंतप ॥ सर्वे देवाः समद्युक्ताः पितामहपुरो-

गमाः ॥ ७ ॥ यदिहोत्पद्यते भूतं कस्तत्प्रतिसिद्ध्यति ॥ अभिगम्य सुराः सर्वे प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥ ८ ॥
देवदेव महादेव लोकस्यास्य हिते रत ॥ सुराणां प्रणिपातेन प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ न लोका धार-
यिष्यति तव तेजः सुरोत्तम ॥ ब्रह्मेण तपसा युक्तो देव्या सह तपश्चर ॥ १० ॥ त्रैलोक्यहित-
कार्थं तेजस्तेजसि धारय ॥ रक्ष सर्वानिमोहोक्तान्नालोकं कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ देवतानां वचः श्रुत्वा
सर्वलोकमहेश्वरः ॥ वाढमित्यब्रवीत्सर्वान्पुनश्चेदमुवाच ह ॥ १२ ॥ धारयिष्याम्यहं तेजस्तेजसैव सहो-
मया ॥ त्रिदशाः पृथिवी चैव निर्वाणमधिगच्छतु ॥ १३ ॥ यदिदं क्षुभितं स्थानान्सम तेजो ह्यनु-
त्तमम् ॥ धारयिष्यति कस्तन्मे ब्रुवंतु सुरसत्तमाः ॥ १४ ॥ एवमुक्तास्ततो देवाः प्रत्यूचुर्वृषभध्वजम् ॥
यत्तेजः क्षुभितं ह्यय तद्धरा धारयिष्यति ॥ १५ ॥ एवमुक्तः सुरपतिः प्रसुमोच
महाबलः ॥ तेजसा पृथिवी येन व्याप्ता सगिरिकानना ॥ १६ ॥ ततो देवाः पुनरिदमूचु-
श्चापि हुताशनम् ॥ आविश स्वं महातेजो रौद्रं वायुसमन्वितः ॥ १७ ॥ तदग्निना पुनर्व्याप्तं संजातं
श्वेतपर्वतम् ॥ दिव्यं शरवणं चैव पावकादित्यसन्निभम् ॥ १८ ॥ यत्र जातो महातेजाः कार्तिकेयोऽ-
श्विर्संभवः ॥ अथोमां च शिवं चैव देवाः संधिणास्तथा ॥ १९ ॥ पूजयामासुस्त्यर्थं सुप्रीतमनसस्तदा ॥
अथ शैलसुता राम त्रिदशानिदमब्रवीन् ॥ २० ॥ समन्युरशप्तसर्वांन् क्रोधसंरक्तलोचना ॥ यस्मान्निवारिता
चाहं संगता पुत्रकाम्यया ॥ २१ ॥ अपत्यं स्वेपु दारेषु नोत्पादयितुमर्हथ ॥ अद्यप्रभृति युष्माकमप्रजाः
संतु पत्नयः ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वा सुरान्सर्वाब्जलशाप प्रथिवीमपि ॥ अवेनैकरूपात्वं बहुभार्यो भगि-
प्यसि ॥ २३ ॥ नच पुत्रकृतां प्रीतिं मत्क्रोधकलुषीकृता ॥ प्राप्स्यसे त्वं सुदुर्मेध मम पुत्रमनिच्छती

॥ २४ ॥ तान्सर्वानीडितान्दद्या सुरान्सुरपतिस्तदा ॥ गमनायोपचक्राम दिशं वरुणपालिताम् ॥ २५ ॥
स गत्वा तप आतिष्ठत्पार्श्वे तस्योत्तरे गिरेः ॥ हिमवत्प्रभवे शृंगे सह देव्या महेश्वरः ॥ २६ ॥ एष ते
विस्तरो राम शैलपुत्र्या निवेदितः ॥ गंगायाः प्रभवं चैव शृणु मे सहलक्ष्मण ॥ २७ ॥ इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्यं चतुर्विंशतिसा० बालकांडे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ तत्पमाने
तदा देवे सैन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ सेनापतिमभीक्ष्णतः पितामहमुपगमन् ॥ १ ॥
ततोऽब्रुवन्सुराः सर्वे भगवंतं पितामहम् ॥ प्रणिपत्य सुरा राम सैन्द्राः साग्निपुरो-
गमाः ॥ २ ॥ येन सेनापतिर्देव दत्तो भगवता पुरा ॥ स तपः परमास्थाय तप्यते स्म सहोभया
॥ ३ ॥ यदत्रानंतरं कार्यं लोकानां हितकाम्यया ॥ संविधत्स्व विधानज्ञ त्वं हि नः परमा गतिः
॥ ४ ॥ देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ सांत्वयन्मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥
शैलपुत्रया यदुक्तं तन्न प्रजाः स्वासु पत्तिषु ॥ तस्या वचनमच्छिष्टं सत्यमेव न संशयः ॥ ६ ॥
इयमाकाशगंगा च यस्यां पुत्रं हुताशनः ॥ जनयिष्यति देवानां सेनापतिमरिदमम् ॥ ७ ॥
इयेष्टा शैलद्रुहिता मानयिष्यति तं सुतम् ॥ उमायास्तद्बहुमतं भविष्यति न संशयः ॥ ८ ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतार्थो रघुनंदन ॥ प्रणिपत्य सुराः सर्वे पितामहमपूजयन् ॥ ९ ॥ ते
गत्वा परमं राम कैलासं धातुमंडितम् ॥ आभिं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ १० ॥ देव-
कार्यमिदं देव समाप्यस्व हुताशन ॥ शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज वस्तुज ॥ ११ ॥ देवतानां

प्रतिज्ञाय गंगामभ्येत्य पावकः ॥ गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ १ ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं
रूपमधारयत् ॥ स तस्या महिमां दृष्ट्वा समंतादवशीर्यत ॥ १३ ॥ समंततस्तदा देवीमभ्यर्षित्त पावकः
॥ सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गंगाया रघुनंदन ॥ १४ ॥ तमुवाच ततो गंगा सर्वदेवपुरोगमम् ॥ अशक्ता
धारणे देव तेजस्तव समुद्धतम् ॥ १५ ॥ दहमानामिना तेन संप्रव्यथितचेतना ॥ अथाब्रवीद्विदं गंगां
सर्वदेवहुताशनः ॥ १६ ॥ इह हैमवते पार्श्वे गर्भोऽयं सन्निवेश्यताम् ॥ श्रुत्वा त्वमिव चो गंगा तं गर्भ-
मतिभास्वरम् ॥ १७ ॥ उत्ससर्ज महातेजाः स्रोतोभ्यो हि तदानघ ॥ यदस्या निर्गतं तस्मात्तप्तज्वां वून-
प्रभम् ॥ १८ ॥ कांचनं धरणीं प्राप्तां हिरण्यमतुलप्रभम् ॥ ताम्रं काष्णार्णयसं चैव तैक्ष्ण्यादेवाभिजायत ॥
॥ १९ ॥ मलं तस्याभवत्तत्र त्रपुसीसकमेव च ॥ तदेतद्वरणीं प्राप्य नानाधातुरवर्धत ॥ २० ॥ निक्षिप्त-
मात्रे गर्भे तु तेजोभिरभिरंजितम् ॥ सर्वपर्वतसन्नद्धं सौवर्णमभवद्वनम् ॥ २१ ॥ जातरूपमिति ख्यातं तदा प्र-
भृति राघवा ॥ सुवर्णं पुरुषण्याद्य हुताशनसमप्रभम् ॥ २२ ॥ तं कुमारं ततो जातं सेंद्राः सहमरुद्गणाः ॥
क्षीरसंभावनार्थं कृत्तिकाः समपूजयन् ॥ २३ ॥ ताः क्षीरं जातमात्रस्य कृत्वा समयमुत्तमम् ॥ ददुः
पुत्रोऽयमस्माकं सर्वसांभिति निश्चिताः ॥ २४ ॥ ततस्तु देवताः सर्वाः कार्तिकेय इति ब्रुवन् ॥ पुत्रल्लो-
क्यावेत्यातो भाविष्यति न संशयः ॥ २५ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा स्कन्नं गर्भपरिस्त्रवे ॥ स्नापयन्परया
लक्ष्म्या दीप्यमानं यथानलम् ॥ २६ ॥ स्कंद इत्यब्रुवन् देवाः स्कन्नं गर्भपरिस्त्रवे ॥ कार्तिकेयं महाबाहुं
काकुत्स्थबलनोपमम् ॥ २७ ॥ प्रादुर्भूतं ततः क्षीरं कृत्तिकानामनुत्तमम् ॥ षण्णां षडाननो भूत्वा
जग्राह स्तनजं पयः ॥ २८ ॥ गृहीत्वा क्षीरमेकाहा सुकुमारवपुस्तदा ॥ अजयत्स्वेन वीर्येण दैत्यसैन्य-

गणान्विभुः ॥ २९ ॥ सुरसेनागणपतिमभ्यर्षिचन्महद्युतिम् ॥ ततस्तममराः सर्वे समेत्याग्निपुरोगमाः ॥
॥ ३० ॥ एष ते रामंगया विस्तरोऽभिहितो मया ॥ कुमारसंभवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ॥ ३१ ॥
भक्तश्च यः कीर्तिकेये काकुत्स्थ भुवि मानवः ॥ आयुष्मान्पुत्रपौत्रैश्च स्कंदसालोक्यतां व्रजेत् ॥ ३२ ॥
इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ तां
कथां कौशिको रामे निवेद्य मधुराक्षराम् ॥ पुनरेवापरं वाक्यं काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अयोध्या-
धिपतिर्वीर पूर्वमासीन्नराधिपः ॥ सगरो नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ २ ॥ वैदर्भदुहिता
राम केशिनी नाम नामतः ॥ ज्येष्ठा सगरपत्नी सा धर्मिष्ठा सत्यवादिनी ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमेदुहिता
सुपर्णभगिनी तु सा ॥ द्वितीया सगरस्यासीत्पत्नी सुमतिसंज्ञिता ॥ ४ ॥ ताम्भ्यां सह महाराजः पत्नीभ्यां
तप्तवांस्तपः ॥ हिमवंतं समासाद्य भृगुप्रसवणे गिरौ ॥ ५ ॥ अथ वर्षशते पूर्णे तपसाराधितो मुनिः ॥
सगराय वरं प्रादाद्भृगुः सत्यवतांवरः ॥ ६ ॥ अपत्यलाभः सुमहान् भविष्यति तवानघ ॥ कीर्तिं चाप्र-
तिमां लोके प्राप्स्यसे पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥ एका जनयिता तात पुत्रं वंशकरं तव ॥ वष्टिं पुत्रसहस्राणि
अपरा जनयिष्यति ॥ ८ ॥ भाषमाणं नरव्याघ्रं राजपुत्र्यै प्रसाद्य तम् ॥ ऊचतुः परमश्रीते कृताञ्जलि-
पुटे तदा ॥ ९ ॥ एकः कस्याः सुतो ब्रह्मन्का बहुञ्जनयिष्यति ॥ श्रोतुमिच्छावेह ब्रह्मन्सत्यमस्तु ववस्तव
॥ १० ॥ तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा भृगुः परमधार्मिकः ॥ उवाच परमां वाणीं स्वच्छंदोऽत्र विधीयताम् ॥
॥ ११ ॥ एका वंशकरो वास्तु बहवो वा महाबलाः ॥ कीर्तिमंतो महोत्साहाः का वा कं वरमिच्छति
॥ १२ ॥ मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी रघुनंदन ॥ पुत्रं वंशकरं राम जग्राह नृपसन्निधौ ॥ १३ ॥

षष्टिः पुत्रसहस्राणि सुपर्णमगिनी तदा ॥ महोत्साहान्कीर्तिमतो जग्राह सुमतिः सुतान् ॥ १४ ॥ प्रदक्षि-
णमृषिं कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य तम् ॥ जगाम स्वपुरं राजा सभार्यो रघुनन्दन ॥ १५ ॥ अथ काले
गते तस्य ज्येष्ठा पुत्रं व्यजायत ॥ असंज इति ख्यातं केशिनी सगरात्मजम् ॥ १६ ॥ सुमति-
स्तु नरव्याघ्र गर्भतुल्यं व्यजायत ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि तुल्यभेदाद्विनिःसृता ॥ १७ ॥ द्यूतपूर्णेषु कुम्भेषु
घ्राय्यरतान्समवर्धयन् ॥ कालेन महता सर्वे यौवनं प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥ अथ दीर्घेण कालेन रूपयौवनशा-
लिनः ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्यामवन्तदा ॥ १९ ॥ स च ज्येष्ठो नरश्रेष्ठः सगरस्यात्मसंभवः ॥
बालान्याहीत्वा तु जले सरय्या रघुनन्दन ॥ २० ॥ प्रक्षिप्य ग्राहसन्नित्यं मज्जतस्तन्निरिक्ष्य वै ॥ एवं
पापसमाचारः सज्जनप्रतिबाधकः ॥ २१ ॥ पौराणामहिते युक्तः पित्रा निर्वासितः पुरात् ॥ तस्य
पुत्रोऽशुमान्नाम क्षसंजस्य वीर्यवान् ॥ २२ ॥ संमतः सर्वलोकस्य सर्वस्यापि प्रियंवदः ॥ ततः कालेन
महता मतिः समभिजायत ॥ २३ ॥ सगरस्य नरश्रेष्ठ यजेयमिति निश्चिता ॥ स कृत्वा निश्चयं राजा
सोपाध्यायगणतदा ॥ २४ ॥ यज्ञकर्मणि वेदज्ञो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडेऽष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा
कथांते रघुनन्दनः ॥ तवाच परमप्रीतो मुनिं दीपमिवानलम् ॥ १ ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते विस्तरेण
कथामिमाम् ॥ पूर्वजो मे कथं ब्रह्मन्यज्ञं वै समुपाहरत् ॥ २ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितः
॥ विश्वामित्रस्तु काकुत्स्थमुवाच ग्रहसन्निव ॥ ३ ॥ श्रूयतां त्रिस्तरो राम सगरस्य महात्मनः ॥ शंकर-
श्चशुरो नान्ना हिमवानिति विश्रुतः ॥ ४ ॥ विंध्यपर्वतमासाद्य निरीक्षेते परस्परम् ॥ तयोर्मध्ये समभ-

ववहः स पुरुषोत्तम ॥ ५ ॥ स हि देशो नरव्याघ्र प्रशस्तो यज्ञकर्मणि ॥ तस्याश्वचर्या काकुत्स्थ
 दृढधन्वा महारथः ॥ ६ ॥ अंशुमानकरोत्तात सगरस्य मते स्थितः ॥ तस्य पर्वणि तं यज्ञं यजमानस्य
 वासवः ॥ ७ ॥ राक्षसीं तनुमास्थाय यज्ञियाश्वमपाहरत् ॥ हियमाणे तु काकुत्स्थ तस्मिन्नश्वे महात्मनः ॥ ८ ॥
 उपाध्यायगणाः सर्वे यजमानमथाबुवन् ॥ अयं पर्वणि वेगेन यज्ञियाश्वोऽपनीयते ॥ ९ ॥ हतोरं जहि काकुत्स्थ
 हयश्चैवोपनीयताम् ॥ यज्ञाच्छिद्रं भवत्येतत्सर्वेषामशिवाय नः ॥ १० ॥ तत्तथा क्रियतां राज-
 न्यज्ञोऽच्छिद्रः कृतो भवेत् ॥ सोपाध्यायवचः श्रुत्वा तस्मिन्सदसि पार्थिवः ॥ ११ ॥ षष्टि-
 पुत्रसहस्राणि वाक्यमेतदुवाच ह ॥ गतिं पुत्रा न पश्यामि रक्षसां पुरुषर्षभाः ॥ १२ ॥ मंत्र-
 पूतैर्महाभागैरास्थितोऽपि महाक्रतुः ॥ तद्रच्छथ विचिन्वध्वं पुत्रका भद्रमस्तु वः ॥ १३ ॥
 समुद्रमालिनीं सर्वां पृथिवीमनुगच्छत ॥ एकैकं योजनं पुत्रा विस्तारमाभिगच्छत ॥ १४ ॥ याव-
 नुरगसंदर्शस्तावत्वनत मेदिनीम् ॥ तमेव हयहतोरं मार्गमाणा ममाज्ञया ॥ १५ ॥ दीक्षितः
 पौत्रसहितः सोपाध्यायगणस्त्वहम् ॥ इह स्थास्यामि भद्रं वो यावतुरगदर्शनम् ॥ १६ ॥ ते सर्वे
 हृष्टमनसो राजपुत्रा महावलाः ॥ जग्मुर्महीतलं राम पितुर्वचनयंत्रिताः ॥ १७ ॥ योजनायामवि-
 स्तारमेकैको धाणीतलम् ॥ विभिदुः पुरुषव्याघ्रा वज्रस्पशंसमैर्भुजैः ॥ १८ ॥ शूलैरशानिकरैश्च
 हलैश्चापि सुदारुणैः ॥ भिद्यमाना वसुमती ननाद रघुनंदन ॥ १९ ॥ नागानां वध्यमानानामसुराणां
 च राघव ॥ राक्षसानां दुराधर्ष सत्त्वानां निनदोऽभवत् ॥ २० ॥ योजनानां सहस्राणि षष्टि
 तु रघुनंदन ॥ विभिदुर्धरणी राम रसातलमनुत्तमम् ॥ २१ ॥ एवं पर्वतसंबाधं जंबूद्वीपं नृपा-

त्मजाः ॥ खन्तौ नृपशार्दूल सर्वतः परिचक्रुः ॥ २२ ॥ ततो देवाः संगंधर्वाः सासुराः सह-
पन्नगाः ॥ संभ्रांतमनसः सर्वे पितामहमुपगमन् ॥ २३ ॥ ते प्रसाद्य महात्मानं विषण्णवदना-
स्तदा ॥ ऊचुः परमसन्नस्ताः पितामहमिदं वचः ॥ २४ ॥ भगवन्पृथिवी सर्वा खन्यते सगरा-
त्मजैः ॥ बहवश्च महात्मानो वध्यंते जलचारिणः ॥ २५ ॥ अयं यज्ञहरोऽस्माकमेनाश्वोऽपनीयते ॥
इति ते सर्वभूतानि हिंसति सगरात्मजाः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
चतुर्विंशतिसा० बालकांड एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ देवतानां वचः श्रुत्वा भगवान्चै-
पितामहः ॥ प्रयुवाच सुमंत्रस्तान्कृतांतबलमोहितान् ॥ १ ॥ यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वासुदेवस्य
धीमतः ॥ महिषी माधवस्यैषा स एव भगवान्प्रभुः ॥ २ ॥ कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं
धराम् ॥ तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यति नृपात्मजाः ॥ ३ ॥ पृथिव्याश्चापि निर्भेदो दृष्ट एव
सनातनः ॥ सगरस्य च पुत्राणां विनाशो दीर्घदर्शिनाम् ॥ ४ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा त्रयस्त्रिंशद-
रिदमाः ॥ देवाः परमसंहृष्टाः पुनर्जयमुर्यथागतम् ॥ ५ ॥ सगरस्य च पुत्राणां प्रादुरासीन्महास्वनः ॥
पृथिव्यां भिद्यमानायां निर्घोतसमनिःस्वनः ॥ ६ ॥ ततो भित्त्वा महीं सर्वा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्
संहिताः सागराः सर्वे पितरं वाक्यमब्रुवन् ॥ ७ ॥ परिक्रान्ता महीं सर्वा सत्त्ववन्तश्च सूदिताः ॥ देवदानव-
रक्षांसि पिशाचोरगपन्नगाः ॥ ८ ॥ न च पश्यामहेऽध्वं ते अश्वहर्तारमेव च ॥ किं करिष्याम भद्रं ते
बुद्धिरत्र विचार्यताम् ॥ ९ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां राजसन्तमः ॥
समन्थुरज्रवीद्वाक्यं सगरो रघुनंदनः ॥ १० ॥ भूयः खनत भद्रं वो विभेद्य वसुधा-

तलम् ॥ अश्वहत्तारमासाद्य कृतार्थाश्च निवर्तत ॥ ११ ॥ पितुर्वचनमासाद्य सगरस्य महात्मनः ॥ षष्टिः
पुत्रसहस्राणि रसातलमभिद्रवन् ॥ १२ ॥ खन्यमाने ततस्तस्मिन्दृशुः पर्वतोपमम् ॥ दिशागजं विरू-
पाक्षं धारयंतं महीतलम् ॥ १३ ॥ सपर्वतवनां कृत्स्नां पृथिवीं रघुनंदन ॥ धारयामास शिरसा विरूपक्षो
महागजः ॥ १४ ॥ यदा पर्वणि काकुत्स्थ विश्रमार्थं महागजः ॥ खेदाच्चालयते शीर्षं भूमिकंपस्तदा भवेत्
॥ १५ ॥ ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा दिशापालं महागजम् ॥ मानयंतो हि ते राम जग्मुर्भित्त्वा रसातलम्
॥ १६ ॥ ततः पूर्वा दिशं भित्त्वा दक्षिणां विभिदुः पुनः ॥ दक्षिणस्यामपि दिशि दृष्टुस्ते महागजम्
॥ १७ ॥ महापद्भ्यां महात्मानं सुमहत्पर्वतोपमम् ॥ शिरसा धारयंतं गां विस्मयं जग्मुर्भित्तमम्
॥ १८ ॥ ते तं प्रदक्षिणं कृत्वा सगरस्य महात्मनः ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि पाश्र्वाभ्यां विभिदुर्दिशम् ॥ १९ ॥
पश्चिमायामपि दिशि महांतमचलोपमम् ॥ दिशागजं सौमनसं दृष्टुस्ते महाबलाः ॥ २० ॥ ते तं प्रदक्षिणं
कृत्वा पृष्ठा ऋपि निरामयम् ॥ खनतः समुपाक्रता दिशं सोमवतीं तदा ॥ २१ ॥ उत्तरस्यां रघुश्रेष्ठ
दृष्टुर्हिमपांडुरम् ॥ भद्रं भद्रेण वपुषा धारयंतं महीभिभाम् ॥ २२ ॥ समालभ्य ततः सर्वे कृत्वा चैनं
प्रदक्षिणम् ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि विभिदुर्वसुधातलम् ॥ २३ ॥ ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः प्रथितां
दिशम् ॥ रोषादभ्यखनन्सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः ॥ २४ ॥ ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महा-
बलाः ॥ दृष्टुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् ॥ २५ ॥ हयं च तस्य देवस्य चरंतमविदूरतः ॥ प्रह-
षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनंदन ॥ २६ ॥ ते तं यज्ञहन्तं ज्ञात्वा क्रोधपयंकुलेक्षणाः ॥ खनित्रलांगलधरा
नानावृक्षशिलाधराः ॥ २७ ॥ अभ्यधावंत संक्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रुवन् ॥ अस्माकं त्वं हि तुरागं

यज्ञियं हतवानसि ॥ २८ ॥ दुर्मेधस्त्वं हि संप्राप्तान्विद्धि नः सगरात्मजान् ॥ श्रुत्वा तद्वचनं तेषां क-
 पिषो रघुनंदन ॥ २९ ॥ रोपेण महताविष्टो हुंकारमकरोत्तदा ॥ ततस्तेनाप्रमेयेण कपिलेन महात्मना
 ॥ भस्मराशीकृताः सर्वे क्राकुत्स्थ सगरात्मजाः ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि-
 काव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ पुत्रांश्चिरगताब्जत्वा सगरो रघुनंदन ॥
 नत्पारमव्रवीद्राजा दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १ ॥ शूरश्च कृतविद्यश्च पूर्वेस्तुयोऽसि तेजसा ॥ पितॄणां
 गतिमन्विच्छ येन चाक्षोपवाहितः ॥ २ ॥ अंतर्भोमनि सत्त्वानि वीर्यवति महांति च ॥ तेषां तु प्रति-
 घातार्थं सांसि गृहीष्व कार्मुकम् ॥ ३ ॥ आभिवाद्याभिवाद्यांस्त्वं हत्वा विप्रकरानपि ॥ सिद्धार्धः सन्नि-
 वर्तस्व मम यज्ञस्य पारगः ॥ ४ ॥ एवमुक्तोऽशुमान्सम्यक्सगरेण महात्मना ॥ धनुरादाय खड्गं च
 जगाम लघुविक्रमः ॥ ५ ॥ स खातं पिष्टुर्भिमर्गमंतर्भोमं महात्माभिः ॥ प्रापद्यत नरश्रेष्ठ तेन राज्ञाभि-
 चोदितः ॥ ६ ॥ देवदानवरक्षोभिः पिशाचपतगोरैः ॥ पूज्यमानं महातेजा दिशागजमपश्यत
 ॥ ७ ॥ स तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चैव निरामयम् ॥ पितृन्स परिप्रच्छ वाजिहत्तीरमेव च ॥ ८ ॥
 दिशागजस्तु तच्छ्रुत्वा प्रत्युवाच महामतिः ॥ आसमंज कृतार्थस्त्वं सहाश्रवः शीघ्रमेव्यसि ॥ ९ ॥ तस्य
 तद्वचनं श्रुत्वा सर्वानेव दिशागजान् ॥ यथाक्रमं यथान्यायं प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १० ॥ तैश्च सर्वैर्दिशा-
 पालैर्वीक्यज्ञैर्वीक्यक्रोविदैः ॥ पूजितः सहयश्चैवांगंताऽसीत्यभिचोदितः ॥ ११ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा
 जगाम लघुविक्रमः ॥ भस्मराशीकृता यत्र पितरस्तस्य सागराः ॥ १२ ॥ स दुःखबशमापन्नस्त्वसमंजस्तदा ॥

द्युक्रोश परमातस्तु वधोत्तेषां सुदुःखितः ॥ १३ ॥ यज्ञियं च हयं तत्र चरंतमविदूरतः ॥ इदं पुरुषव्याघ्रो
 दुःस्वशोकसमन्वितः ॥ १४ ॥ स तेषां राजपुत्राणां कर्तुं कामो जलक्रियाम् ॥ स जलार्थी महतेजा नचापश्यज्ज-
 लाशयम् ॥ १५ ॥ विसार्य निपुणां दृष्टिं ततोऽपश्यत्स्वगाधिपम् ॥ पितॄणां मातुलं राम सुपर्णमनिलोपमम्
 ॥ १६ ॥ स चैनमब्रवीद्वाक्यं वैनतेयो महाबलः ॥ मा शुचः पुरुषष्यात्र बधोऽयं लोकसंसतः
 ॥ १७ ॥ कपिलेनाग्रमेयण दग्धा हीमे महाबलाः ॥ सलिलं नार्हसे प्राज्ञ दातुमेषां हि लौकिकम्
 ॥ १८ ॥ गंगा हिमवतो ज्येष्ठा दुहिता पुरुषर्षभ ॥ तस्यां कुरु महाबाहो पितॄणां सलिलक्रियाम्
 ॥ १९ ॥ भस्मराशिकृतानेतान्प्लावयेल्लोकपावनी ॥ तथा छिन्नाभिदं भस्म गंगया लोककांतया ॥ २० ॥
 षष्टिः पुत्रसहस्राणि स्वर्गलोकं गमिष्यति ॥ निर्गच्छाश्वं महाभाग संगृह्य पुरुषर्षभ ॥ २१ ॥ यज्ञं
 पैतामहं वीर निवर्तयितुमर्हसि ॥ सुपर्णवचनं श्रुत्वा सौंशुमानतिविर्यवान् ॥ २२ ॥ त्वरितं हयमादाय
 पुनरायानमहातपाः ॥ ततो राजानमासाद्य दीक्षितं रघुनन्दन ॥ २३ ॥ न्यवेदयद्यथावृत्तं सुपर्णवचनं
 तथा ॥ तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं वाक्यमंशुमतो नृपः ॥ २४ ॥ यज्ञं निर्वर्तयिमास यथाकल्पं
 यथाविधि ॥ स्वपुरं त्वगमच्छ्रीमानिष्टयज्ञो महीपतिः ॥ २५ ॥ गंगयाश्चागमे राजा
 निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ अगत्वा निश्चयं राजा कालेन महता महान् ॥ २६ ॥ त्रिशद्वर्ष-
 सहस्राणि राख्यं कृत्वा दिवं गतः ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
 चतुर्विंशतिसा० बालकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ कालधर्मं गते राम सगरे प्रकृतीजनाः ॥

राजानं रोचयामासुरंशुभंतं सुधार्मिकम् ॥ १ ॥ स राजा सुमहानासीदंशुभान्नघुनंदन ॥ तस्य पुत्रो महानासीदिलीप इति विश्रुतः ॥ २ ॥ तस्मै राज्यं समादिश्य दिलीपे रघुनंदना ॥ हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेषु सुदारुणम् ॥ ३ ॥ द्वात्रिंशच्छतसाहस्रं वर्षाणि सुमहायशाः तपोवनगतो राजा स्वर्गं लेभे तपोधनः ॥ ४ ॥ दिलीपस्तु महातेजाः श्रुत्वा पैतामहं वधम् ॥ दुःखोपहतया बुद्ध्या निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ५ ॥ कथं गंगावतरणं कथं तेषां जलक्रिया ॥ तारययं कथं चैतानिति चिंतापरोऽभवन् ॥ ६ ॥ तस्य चिंतयतो नित्यं धर्मेण विदितात्मनः ॥ पुत्रो भगीरथो नाम जज्ञे परमधार्मिकः ॥ ७ ॥ दिलीपस्तु महातेजा यज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयन् ॥ ८ ॥ अगत्वा निश्चयं राजा तेषामुद्धरणं प्रति ॥ व्याधिना नरशादूलं कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ९ ॥ इंद्रलोकं गतो राजा स्वाजितैव कर्मणा ॥ राज्ये भगीरथं पुत्रमभिषिच्य नरपंभः ॥ १० ॥ भगीरथस्तु राजर्षिर्वार्मिको रघुनंदन ॥ अनपत्यो महाराजः प्रजाकासः स चाप्रजः ॥ ११ ॥ मंत्रिष्वाधाय तद्राज्यं गंगावरणे रतः ॥ तपो दीर्घं समातिष्ठदोक्षणै रघुनंदन ॥ १२ ॥ ऊर्ध्वबाहुः पंचतपा मासाहारो जितेंद्रियः ॥ तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः ॥ १३ ॥ अतीतानि महाबाहो तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ सुप्रीतो भगवान् ब्रह्मा प्रजानां प्रसुरीश्वरः ॥ १४ ॥ ततः सुरगणैः सार्धमुपागम्य पितामहः ॥ भगीरथं महात्मानं तव्यमानभथात्रवीत् ॥ १५ ॥ भगीरथ महाराज प्रीतस्तेऽहं जनधिप ॥ तपसा च सुतप्तेन वरं वरय सुव्रत ॥ १६ ॥ तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम् ॥ भगीरथो महाबाहुः कृतांजलिपुटः स्थितः ॥ १७ ॥ यदि मे भगवान्प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम् ॥ सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तः

सालिलमाप्नुयुः ॥ १८ ॥ गंगायाः सालिलक्षित्रे भस्मन्येषां महात्मनम् ॥ स्वर्गे गच्छेयुरत्यंतं सर्वे च
 प्राप्तिमहाः ॥ १९ ॥ देवायाचे ह संतत्ये नावसीदेकुलं च नः ॥ इक्ष्वाकूणां कुले देव एष मेऽस्तु
 वरः परः ॥ २० ॥ उक्त्वाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः ॥ प्रत्युवाच शुभां वाणीं मधुरां मधु-
 राक्षरम् ॥ २१ ॥ मनोरथो महानेष्ट भगीरथ महारथ ॥ एवं भवतु भद्रं ते इक्ष्वाकुकुलवर्धन ॥ २२ ॥
 इयं हैमवती ज्येष्ठा गंगा हिमवतः सुता ॥ तां वै धारयितुं राजद्वरस्तत्र नियुज्यताम् ॥ २३ ॥
 गंगायाः पतनं राजनृपथिवी न सहिष्यते ॥ तां वै धारयितुं राजन्नान्यं पश्यामि शूलिनः ॥ २४ ॥
 तमेवमुक्त्वा राजानं गंगां चाभाष्य लोककृन् ॥ जगाम त्रिदिवं देवैः सर्वैः सह मरुद्गणैः ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ देवदेवे
 गते तस्मिन्सौऽगुष्ठाग्रनिपीडिताम् ॥ कृत्वा वसुमतीं राम वत्सरं समुपासताम् ॥ १ ॥ अथ संवत्सरे पूर्णं सर्वलोकनम-
 स्कृतः ॥ उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ करिष्यामि तव प्रियम् ॥ शिरसा
 धारयिष्यामि शैलराजमुतामहम् ॥ ३ ॥ ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता ॥ तदा साति-
 महद्रूपं कृत्वा वेगं च दुःसहम् ॥ ४ ॥ आकाशादपतद्राम शिवे शिवशिरस्थुत ॥ अचिंतयच्च सा देवी
 गंगा परमदुर्धरा ॥ ५ ॥ विशान्यहं हि पातालं सोतसा गृह्य शंकरम् ॥ तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्ध-
 स्तु भगवान्ह्रः ॥ ६ ॥ तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिनयनस्तदा ॥ सा तस्मिन्पतिता पुण्या पुण्ये
 रुद्रस्य मूर्धनि ॥ ७ ॥ हिमवत्प्रतिमे राम जटामंडलगह्वरे ॥ सा कथंचिन्महीं गंतुं माशक्तो-
 द्यत्तमास्थिता ॥ ८ ॥ नैव सा निर्गमं लेभे जटामंडलमंततः ॥ तत्रैवावभ्रमहेवी संवत्सरगणा-

न्वहून् ॥ ९ ॥ तामपश्यत्पुनस्तत्र तपः परमस्थितः ॥ स तेन तोषितश्चासीदत्यंतं रघुनंदन ॥ १० ॥
 विससर्ज ततो गंगां हरो बिंदुसरः प्राति ॥ तस्यां विमृश्यमानायां सप्त खोतांसि जाज्ञिरे ॥ ११ ॥
 ह्लादिनी पावनी चैव नलिनी च तथैव च ॥ तिस्रः प्राचीं दिशं जमुर्गंगाः शिवजलाः शुभाः ॥ १२ ॥ सुचक्षुश्चैव
 सीता च सिंधुश्चैव महानदी ॥ तिस्रश्चैता दिशं जमुः प्रतीचीं तु दिशं शुभाः ॥ १३ ॥ सप्तमे
 चान्वगात्तासां भगीरथस्थं तदा ॥ भगीरथोऽपि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः ॥ १४ ॥ प्रायादग्रे
 महातेजा गंगा तं चाप्यनुव्रजत् ॥ गगनाच्छंकरशिरस्ततो धरणिमागता ॥ १५ ॥ असर्पत जलं
 तत्र तीव्रशब्दपुरस्कृतम् ॥ मत्स्यकच्छपसंवैश्व शिशुमारगणैस्तथा ॥ १६ ॥ पतद्भिः पतितैश्चैव
 व्यरोचत वसुंधरा ॥ ततो देवर्षिगंधर्वा यक्षसिद्धगणास्तथा ॥ १७ ॥ व्यलोकयंत ते तत्र गग-
 नाद्ग्रां गतां तदा ॥ विमानैर्नगराकारैर्हयैर्गजवैस्तदा ॥ १८ ॥ पारिप्लवगताश्चपि देवतास्तत्र विप्रिताः ॥ तदद्भुत-
 सिमं लोके गंगान्वतरमुत्तमम् ॥ १९ ॥ दिदृक्षुर्वो देवगणाः समीयुराभितौजसः ॥ संपतद्भिः सुरगणैस्तेषां चाभरणौ-
 जसा ॥ २० ॥ शतादित्योभवाभाति गगनं गततोयदम् ॥ शिशुमारोर्गगणैर्मानैरपि च चंचलैः ॥ २१ ॥
 विद्युद्भिरिव विक्षिप्तैराकाशमभवत्तदा ॥ पांडुरैः सलिलोत्पीडैः कर्णमाणैः सहस्रवा ॥ २२ ॥ शारदा-
 ञ्चैरिवाकीर्णं गगनं हंससंखलैः ॥ काचिद्दुततरं याति कुटिलं कचिदायतम् ॥ २३ ॥ विनतं कचिदुद्भूतं
 कचिद्याति क्षनैः शनैः ॥ सलिलेनैव सलिलं कचिदभ्याहतं पुनः ॥ २४ ॥ मुहुरुर्ध्वपथं गत्वा पपात
 वसुधां पुनः ॥ तच्छंकरशिरोभ्रष्टं भ्रष्टं भूमिजले पुनः ॥ २५ ॥ व्यरोचत तदा तोयं निर्मलं गत-
 कल्मषम् ॥ तत्रर्षिगणगंधर्वा वसुधातलवासिनः ॥ २६ ॥ भवांगपतितं तोयं पवित्रमिति पप्रशुः ॥

शापात्प्रपिता ये च गगनाद्ब्रुवातलम् ॥ २७ ॥ कृत्वा तन्नामिषेकं ते बभूवुर्गत्कल्मषाः ॥ धृतपापाः
 पुनस्तेन तोयेनाथ शुभान्विताः ॥ २८ ॥ पुनराकाशमाविश्य स्वर्लोकांश्चरन्तिषेदिरे ॥ सुमुदे मुदितो
 लोकस्तेन तोयेन भास्वता ॥ २९ ॥ कृत्वाभिषेको गंगार्यां बभूव गत्कल्मषः ॥ भगीरथो हि राजर्षि-
 दिव्यं स्यन्दनमास्थितः ॥ ३० ॥ प्रायादग्रे महाराजस्तं गंगां पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ देवाः सर्षिगणाः सर्वे
 दैत्यदानवराक्षसाः ॥ ३१ ॥ गंगवर्षयश्चप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ सर्पाश्चाप्सरसो राम भगीरथरथा-
 नुगाः ॥ ३२ ॥ गंगामन्वगमन्प्रीताः सर्वे जलचराश्च ये ॥ यतो भगीरथो राजा ततो गंगा यशस्विनी ॥
 ॥ ३३ ॥ जगाम सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणाशिनी ॥ ततो हि यजमानस्य जह्मोरदमुतकर्मणः ॥ ३४ ॥
 गंगा संप्लावयामास यज्ञवाटं महात्मनः ॥ तस्यावलेपनं ज्ञात्वा कुक्षो जह्नुश्च राघव ॥ ३५ ॥ अपि-
 बन्तु जलं सर्वं गंगायाः परमाद्भुतम् ॥ ततो देवाः सगंधर्वा ऋषयश्च सुविस्मिताः ॥ ३६ ॥ पूजयंति
 महात्मानं जह्नुं पुरुषसत्तमम् ॥ गंगां चापि नयंति स्म दुहितृत्वे महात्मनः ॥ ३७ ॥ ततस्तुष्टो महा-
 तेजाः श्रोत्राभ्यामस्तुजत्पुः ॥ तस्माज्जह्नुमुता गंगा प्रोच्यते जाह्नवीति च ॥ ३८ ॥ जगाम च पुनर्गंगा
 भगीरथरथानुगा ॥ सागरं चापि संप्राप्ता सा सरित्प्रवरा यत्नतः ॥ ३९ ॥ रसातलमुपागच्छत्सिद्धयर्थं
 तस्य कर्मणः ॥ भगीरथोऽपि राजर्षिर्गंगामादाय यत्नतः ॥ ४० ॥ पितामहान्भस्मकृतानपश्यद्गतचेत-
 नान् ॥ अथ तद्भस्मानां राशिं गंगासलिलमुत्तमम् ॥ ४१ ॥ प्लावयत्युत्पाप्मानः स्वर्गं प्राप्ता रघूत्तम ॥
 ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे त्रिचत्वारिंशः
 सर्गः ॥ ४३ ॥ स गत्वा सागरं राजा गंगयानुगतस्तदा ॥ प्रविवेश तलं भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृताः ॥

॥ १ ॥ भस्मन्यथाप्लुते राम गंगायाः सलिलेन वै ॥ सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
 तारिता नरशार्दूल दिवं याताश्च देववन् ॥ षष्टिः पुत्रघटस्त्राणि सगरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ सागरस्य
 जलं लोके यावत्स्थास्यति पार्थिव ॥ सगरस्यात्मजाः सर्वे दिवि स्थास्यंति देववन् ॥ ४ ॥ इयं च
 दुहिता ज्येष्ठा तव गंगा भविष्यति ॥ त्वत्कृतेन च नाम्नाथ लोके स्थास्यति विश्रुता ॥ ५ ॥ गंगा त्रि-
 शगा नाम दिव्या भागीरथीति च ॥ त्रीनपथो भावयंतीति तस्मात्त्रिपथागा स्मृता ॥ ६ ॥ पितामहानां सर्वेषां
 त्वमत्र मनुजाधिप ॥ कुरुष्व सलिलं राजन्प्रातिज्ञामपव्रजंय ॥ ७ ॥ पूर्वकेण हि ते राजंस्तेनातियशसा
 तदा ॥ धर्मिणां प्रवरेण्य नैप प्राप्नो मनोरथः ॥ ८ ॥ तथैवांशुमता वत्स लोकेऽप्रतिमतेजसा ॥ गंगां प्रार्थय-
 तानेजुं प्रतिज्ञा नापर्वजिता ॥ ९ ॥ राजर्षीणां गुणवता मद्दर्धसमेतेजसा ॥ मनुज्यतपसा चैव क्षुत्र-
 धर्मस्थितेन च ॥ १० ॥ दिलांयेन महाभाग तव पित्रावितेजसा ॥ पुनर्न शक्तितांनुं गंगां प्रार्थयताऽनवच ॥ ११ ॥
 सा त्वया समतिकांतां प्रतिज्ञा पुरुषर्षभ ॥ प्राप्नोऽसि परमं लोके यशः परमसंमतम् ॥ १२ ॥ तच्च गंगावतरणं
 त्वया कृतमर्हिदम ॥ अनेन च भवान्प्राप्नो धर्मस्यायतनं महन् ॥ १३ ॥ प्लावयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम
 सदीचिवे ॥ सलिले पुरुषश्रेष्ठ शुचिः पुण्यफलो भव ॥ १४ ॥ पितामहानां सर्वेषां कुरुष्व सलिलक्रियम् ॥
 स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि स्वं लोके गम्यतां नृप ॥ १५ ॥ इत्येवमुक्त्वा देवेशः सर्वलोकपितामहः ॥ यथाऽऽ-
 गतं तथाऽगच्छद्देवलोकं महायशः ॥ १६ ॥ भगीरथस्तु राजर्षिः कृत्वा सलिलमुत्तमम् ॥ यथाक्रमं
 यथान्यायं सागराणां महायशः ॥ १७ ॥ कृतोदकः शुची राजा रवपुरं प्रविवेश ह ॥ समृद्धार्थो नर-
 श्रेष्ठ स्वराज्यं प्रशशास ह ॥ १८ ॥ प्रमुमोद च लोकसं नृपमासाद्य राघव ॥ नष्टशोकः समृद्धार्थो

बभूव विगतज्वरः ॥ १९ ॥ एष ते राम गंगाया विस्तरोऽमिहितो मया ॥ स्वस्ति प्रानुहि भद्रं ते
संख्याकालोऽतिवर्तते ॥ २० ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वर्गमथापि च ॥ यः श्रावयति विप्रेषु
क्षात्रियोष्वितरेषु च ॥ २१ ॥ ग्रीयते पितरस्तस्य ग्रीयते दैवतानि च ॥ इदमाल्यानमायुष्यं गंगावतरणं
शुभम् ॥ २२ ॥ यः शृणोति च काकुत्स्थ सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ सर्वे पापाः प्रणश्यन्ति आयुः कीर्तिश्च
वर्धते ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ विस्मयं परमं गत्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ अत्यद्भु-
तमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया ॥ गंगावतरणं पुण्यं सागरस्यापि पूरणम् ॥ २ ॥ क्षणभूतेव नौ रात्रिः
संवृत्तेयं परंतप ॥ इमां चिंतयतः सर्वा निखिलेन कथां तव ॥ ३ ॥ तस्य सा शर्वरी सर्वो मम सौमि-
त्रिणा सह ॥ जगाम चिंतयानस्य विश्वामित्र कथां शुभाम् ॥ ४ ॥ ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं
तपोधलम् ॥ उवाच राघवो वाक्यं कृताहिकमरिदंसः ॥ ५ ॥ गता भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमा-
द्भुतम् ॥ तराम सारितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ॥ ६ ॥ नौरेषा हि सुखास्तीर्णा ऋषीणां पुण्य-
कर्मणाम् ॥ भगवंतामिह प्राप्तुं ज्ञात्वा त्वरितमागता ॥ ७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः
॥ संतारं कारयामास सार्षसंधस्य कौशिकः ॥ ८ ॥ उत्तरं तीरमासाद्य संपूज्यार्षिणं ततः ॥ गंगाकूले
निविष्टास्ते विशालां दृष्टुः पुरीम् ॥ ९ ॥ ततो मुनिवरस्तूर्णं जगाम सह राघवः ॥ विशालां नगरीं
रम्यां दिव्यां स्वर्गोपमां तदा ॥ १० ॥ अथ रामो महाप्राज्ञो विश्वामित्रं महायुनिम् ॥ पप्रच्छप्रांजलि-
भूत्वा विशालामुत्तमां पुरीम् ॥ ११ ॥ कतमो राजवंशोऽयं विशालायां महायुने ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते परं

कौतूहलं हि मे ॥ १२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्य मुनिपुंगवः ॥ आख्यातुं तत्समारेभे विशालायाः
 पुरातनम् ॥ १३ ॥ श्रूयतां राम शक्रस्य कथां कथयतः श्रुताम् ॥ अस्मिन्देशे हि यद्वृत्तं शृणु तत्त्वेन
 राघव ॥ १४ ॥ पूर्वं कृतयुगे राम दितेः पुत्रा महाबलाः ॥ अदितेश्च महाभागा वीर्यवतः सुधार्मिकाः
 ॥ १५ ॥ ततस्तेषां नरव्याघ्र बुद्धिरासीन्महात्मनाम् ॥ अमरा विजराश्चैव कथं स्यामो निरामयाः ॥
 ॥ १६ ॥ तेषां चिंतयतां तत्र बुद्धिरासीद्विपश्चिताम् ॥ क्षीरोदमथनं कृत्वा रसं प्राप्स्याम तत्र वै ॥ १७ ॥
 ततो निश्चित्य मथनं योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम् ॥ मथनं मंदरं कृत्वा ममंशुरमितौजसः ॥ १८ ॥
 (अथ वर्षसहस्रेण योक्त्रसर्पशिरांसि च ॥ वर्मतोऽतिविषं तत्र ददंशुर्दशनैः शिलाः ॥ १९ ॥ उत्पपा-
 तामिसंकाशं हालाहलमहाविषम् ॥ तेन दग्धं जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ २० ॥ अथ देवा महादेवं
 शंकरं शरणार्थिनः ॥ जग्मुः पशुपतिं रुद्रं त्राहि त्राहीति तुष्टुः ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्ततो देवैर्देवदेवेश्वरः
 प्रभुः ॥ प्रादुरासीत्ततोऽत्रैव शंखचक्रधरो हरिः ॥ २२ ॥ उवाचैनं रिपतं कृत्वा रुद्रं शूलधरं हरिः ॥
 देवतैर्मध्यमाने तु यत्पूर्वं समुपस्थितम् ॥ २३ ॥ तत्त्वदीयं सुरश्रेष्ठ सुराणामप्रतो हि यन् ॥ अग्रपूजा-
 मिह स्थित्वा गृहाणेदं विषं प्रभो ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वा च सुरश्रेष्ठस्तत्रैवांतरवीयत ॥ देवतानां भयं दृष्ट्वा
 श्रुत्वा वाक्यं तु शार्ङ्गिणः ॥ २५ ॥ हालाहालं विषं घोरं संजग्राहाद्युतापमम् ॥ देवान्विस्तृत्य देवेशो
 जगाम भगवान्हरः ॥ २६ ॥ ततो देवाः सुराः सर्वे ममंशू रघुनंदन ॥ प्रविवेशाद्य पातालं मंथानः पर्व-
 तोत्तमः ॥ २७ ॥ ततो देवाः संगंधर्वास्तुष्टुवुर्मधुमदनम् ॥ त्वं गतिः सर्वभूतानां विशेषेण दिवौकसाम्
 ॥ २८ ॥ पाटयास्मान्महाबाहो गिरिमुद्धर्तुमर्हसि ॥ इति श्रुत्वा हृषीकेशः कामठं रूपमास्थितः ॥ २९ ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे बालकांडे । सर्गः ४५. *

(238)

पर्वतं पृष्ठतः कृत्वा शिश्ये तत्रोदधौ हरिः ॥ पर्वताग्रं तु लोकात्मा हस्तेनाक्रम्य केशवः ॥ ३० ॥ देवानां सञ्चरतः स्थित्वा ममंथ पुरुषोत्तमः ॥ अथ वर्षसहस्रेण आयुर्वेदमयः पुमान् ॥ ३१ ॥ (उदतिष्ठत्स धर्मात्मा सङ्दः सकमंडलुः ॥ अथ धन्वंतरिनाम अप्सराश्च सुवर्चसः ॥ ३२ ॥ अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्माद्वास्त्रियः ॥ उत्पेतुर्मनुजश्चेत्तस्मादप्सरसोऽभवन् ॥ ३३ ॥ षष्ठिः कोट्योऽभवंस्तासामप्सरसाणां सुवर्चसाम् ॥ असंख्येयास्तु काकुत्स्थ यास्तासां परिचारिकाः ॥ ३४ ॥ न ताः स्म प्रीतिगृह्णति सर्वे ते देवदानवाः ॥ अप्रतिग्रहणादेव ता वै साधारणाः स्मृताः ॥ ३५ ॥ वरुणस्तु ततः कन्या वारुणी रघुनंदन ॥ उत्पपात महाभाग मार्गमाणा परिग्रहम् ॥ ३६ ॥ दितेः पुत्रा न तां राम जगृहुर्वरुणात्मजाम् ॥ अदितेस्तु सुता वीर जगृहुस्तामानिदिताम् ॥ ३७ ॥ असुरास्तेन दैत्याः सुरास्तेनादितेः सुताः ॥ हृष्टाः प्रमुदिताश्चासन्वारुणीमहणात्सुराः ॥ ३८ ॥ चकैःश्रवा ह्यश्रेष्ठो मणिरत्नं च कौस्तुभम् ॥ उदतिष्ठन्नश्रेष्ठ तथैवामृतमुत्तमम् ॥ ३९ ॥ अथ तस्य कृते राम महानासीत्कुलक्षयः ॥ अदितेस्तु ततः पुत्राविति पुत्रानयोधयन् ॥ ४० ॥ एकतामगमन्सर्वे असुरा राक्षसः सह ॥ युद्धमासीन्महाधारं वीर त्रैलोक्यमोहनम् ॥ ४१ ॥ यदा क्षयं गतं सर्वं तदा विष्णुर्महान्बलः ॥ अमृतं सोऽहर्त्तुर्मायामास्थाना मोहिनीम् ॥ ४२ ॥ ये गताभिमुखं विष्णुमश्वरं पुरुषोत्तमम् ॥ संपिष्टास्ते तदा युद्धे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ४३ ॥ अदितेरात्मजा वीरा दितेः पुत्रात्रिजगिरे ॥ अस्मिन्वीरे महायुद्धे दैत्यादित्योर्भुशम् ॥ ४४ ॥ निहृत्य दितिपुत्रांस्तु राज्यं प्राप्य पुरंदरः ॥ शशास मुदितो लोकान्सर्विषंघान्सन्चारणान् ॥ ४५ ॥ ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० चतुर्विंशतितिसा० बालकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

हतेषु तेषु पुत्रेषु दितिः परमदुःखिता ॥ मारीचं कश्यपं नाम भर्तारमिदमब्रवीन् ॥ १ ॥
 हतपुत्रास्मि भगवंस्तत्र पुत्रैर्महात्माभिः ॥ शक्रहंतारभिच्छाभि पुत्रं दीर्घतपोऽर्जितम् ॥ २ ॥
 साहं तपश्चरिष्यामि गर्भं मे दातुमर्हसि ॥ ईश्वरं शक्रहंतारं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३ ॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः कश्यपस्तदा ॥ प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखिताम् ॥ ४ ॥
 एवं भवतु भद्रं ते शुचिर्भव तपोधने ॥ जनयिष्यसि पुत्रं त्वं शक्रहंतारमाहवे ॥ ५ ॥
 पूर्णे वर्षसहस्रे तु शुचिर्यदि भाविष्यसि ॥ पुत्रं त्रैलोक्यहंतारं मत्तस्त्वं जनयिष्यसि ॥ ६ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा पाणिना संममार्जं ताम् ॥ तामालभ्य ततः स्वास्ति इत्युक्त्वा तपसे ययौ ॥ ७ ॥
 गते तस्मिन्नश्रेष्ठ दितिः परमहर्षिता ॥ कुशप्लवं समासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ८ ॥
 तपस्तस्यां हि कुर्वत्यां परिचर्यां चकार ह ॥ सहस्राक्षो नरश्रेष्ठ परया गुणसंपदा ॥ ९ ॥
 अग्निं कुशान्काष्ठसपः फलं मूलं तथैव च ॥ न्यवेदयत्सहस्राक्षो यच्चान्यदपि कांक्षितम् ॥ १० ॥
 गात्रसंवाहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा ॥ ॥ शक्रः सर्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह ॥ ११ ॥
 पूर्णे वर्षसहस्रे सा दशो- ने रघुनंदन ॥ दितिः परमसंहृष्टा सहस्राक्षमथाब्रवीन् ॥ १२ ॥
 तपश्चरंत्या वर्षाणि दश वीर्यवतां वर ॥ अंवशिष्टानि भद्रं ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः ॥ १३ ॥
 यमहं त्वत्कृते पुत्र तमाधास्ये जयोत्सु- क्रम् ॥ त्रैलोक्यविजयं पुत्रं सह भोक्ष्यसि विज्वरः ॥ १४ ॥
 याचितेन सुरश्रेष्ठ पित्रा तव महात्मना ॥ वरो वर्षसहस्रांते मम दत्तः सुतं प्रति ॥ १५ ॥
 इत्युक्त्वा च दितिस्तत्र प्राप्ते मध्यादिनेश्वरे ॥ नि- द्रयापहता देवी पादौ कृत्वाथ शीर्षतः ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः पादयोः कृतमूर्धजाम् ॥

शिरःस्थाने कृतौ पादौ जहास च मुमोद च ॥ १७ ॥ तस्याः शरीरविवरं प्रविवेश पुरंदरः ॥ गर्भं च
सप्तधा राम चिच्छेद् परमात्मवान् ॥ १८ ॥ भिद्यमानस्ततो गर्भो वज्रेण शतपर्षणा ॥ रुरोद सुखं
राम ततोऽतिरघुधृत ॥ १९ ॥ मा रुदो मा रुद्व्येति गर्भं शक्रोऽभ्यभाषत ॥ बिभेद च महातेजा
रुदंतमपि वासवः ॥ २० ॥ न हंतव्यं न हंतव्यमित्येव द्वितिरब्रवीत् ॥ निष्पात ततः शक्रो मातुर्वच-
नगौरवान् ॥ २१ ॥ प्रांजलिर्वज्रसादितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत ॥ अशुचिर्दिवि सुमासि पादयोः
कृतमूर्धजा ॥ २२ ॥ तदंतरमहं लब्ध्वा शक्रंहतारमाहवे ॥ अर्भिदं सप्तधा देवि तन्मे त्वं क्षंतुमर्हसि
॥ २३ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे बालमीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥
सप्तधा तु कृते गर्भे दितिः परमदुःखिता ॥ सहस्राक्षं दुराधर्षं वाक्यं सानुनयाऽब्रवीत् ॥ १ ॥
समापराधाद्भोऽयं सप्तधा शकलीकृतः ॥ नापराधो हि देवेश तवान्न बलमुद्वन ॥ २ ॥ प्रियं
त्वत्कृतमिच्छामि मम गर्भविपर्यये ॥ मरुतां सप्त सप्तानां स्थानयाला भवंतु ते ॥ ३ ॥ वातकंधा
इमे सप्त चरंतु दिवि पुत्रक ॥ मारुता इति विख्याता दिव्यरूपा ममात्मजाः ॥ ४ ॥ ब्रह्मलोकं वरत्वे-
क इंद्रलोकं तथापरः ॥ दिव्यवायुरिति ख्यातस्तृतीयोऽपि महायशः ॥ ५ ॥ चत्वारस्तु सुरश्रेष्ठ
दिशो वै तव शासनात् ॥ संचरिष्यति भद्रं ते कालेन हि ममात्मजाः ॥ ६ ॥ त्वत्कृतेनैव नाम्ना वै
मारुता इति विश्रुताः ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरंदरः ॥ ७ ॥ उवाच प्रांजलिर्विक्रयमितिदं
बलमुद्वनः ॥ सर्वमेतद्यथोक्तं ते भाविष्यति न संशयः ॥ ८ ॥ विचरिष्यति भद्रं ते देवरूपास्तवात्मजाः
॥ एवं तौ निश्चयं कृत्वा मातापुत्रौ तपोवने ॥ ९ ॥ जग्मनुखिदिवं राम कृतार्थाविति नः श्रुतम् ॥ एष

देशः स काकुत्स्थ महेन्द्राध्युषितः पुरा ॥ १० ॥ दितिं यत्र तपःसिद्धामेवं परिचचार सः ॥ इक्ष्वाकोस्तु
नरव्याघ्र पुत्रः परमधार्मिकः ॥ ११ ॥ अलंबुस्रायामुत्पन्नो विशाल इति विश्रुतः ॥ तेन चासीदिह
स्थाने विशालेति पुरी कृता ॥ १२ ॥ विशालस्य सुतो राम हेमचंद्रो महाबलः ॥ सुचंद्र इति विल्यतो
हेमचंद्रादनंतरः ॥ १३ ॥ सुचंद्रतनयो राम धूम्राश्व इति विश्रुतः ॥ धूम्राश्वतनयश्चापि संजयः
समपद्यत ॥ १४ ॥ संजयस्य सुतः श्रीमान्सहदेवः प्रतापवान् ॥ कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परम-
धार्मिकः ॥ १५ ॥ कुशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान् ॥ सोमदत्तस्य पुत्रस्तु काकुत्स्थ इति
विश्रुतः ॥ १६ ॥ तस्य पुत्रो महातेजाः संप्रत्येष पुरीभिमाम् ॥ आवसत्परमप्रख्यः सुमतिर्नाम दुर्जयः
॥ १७ ॥ इक्ष्वाकोस्तु प्रसादेन सर्वे वैशालिका नृपाः ॥ दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवंतः सुधार्मिकाः
॥ १८ ॥ इहाद्य रजनीमैकां सुखं स्वप्स्यामहे वयम् ॥ श्वः प्रभाते नरश्रेष्ठ जनकं द्रष्टुमर्हसि ॥ १९ ॥
सुमतिस्तु महातेजा विश्वामित्रमुपागतम् ॥ श्रुत्वा नरवरश्रेष्ठः प्रत्यागच्छन्महायशः ॥ २० ॥ पूजां च
परमां कृत्वा सोपाध्यायः सर्वाधवः ॥ प्रांजलिः कुशलं पृष्ट्वा विश्वामित्रमथाब्रवीन् ॥ २१ ॥ धन्योऽ
स्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे विषयं मुने ॥ संप्राप्तो दर्शनं चैव नास्ति धन्यतरो मम ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीम-
द्रा० वा० आ० चतुर्वि० सा० बालकांडे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ पृष्ट्वा
तु कुशलं तत्र परस्परसमागमे ॥ कथांते सुमतिर्विक्रयं व्याजहार महासुनिम् ॥ १ ॥
इमौ कुमारी भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ॥ गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ २ ॥
पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणधनुर्धरौ ॥ अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ ३ ॥ यदृच्छयेव गां

प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ ॥ कथं पङ्क्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ ४ ॥ भूषयताविमं देशं चंद्र-
 सूर्याविवांबरम् ॥ परस्परं सद्दशौ प्रमाणैर्गितचेष्टितैः ॥ ५ ॥ किमर्थं च नरश्रेष्ठौ संप्राप्तौ दुर्गमं पथि ॥
 वरायुधधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ विश्वामित्र-
 वचः श्रुत्वा राजा परमविस्मितः ॥ ७ ॥ अतिथी परमप्राप्तौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ पूजयामास धिधिवत्सत्का-
 राहौ महाबलौ ॥ ८ ॥ ततः परमसत्कारं सुमतेः प्राप्य राघवौ ॥ लब्धं तत्र निशामेकां जग्मतुर्मिथिलां
 ततः ॥ ९ ॥ तां दृष्ट्वा मुनयः सर्वे जनकस्य पुरीं शुभाम् ॥ साधुसाधिवति शंसतो मिथिलां समपूजयन्
 ॥ १० ॥ मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्य राघवः ॥ पुराणं निर्जनं रम्यं प्रपच्छ मुनिपुंगवम् ॥ ११ ॥
 इदमाश्रमसंकाशं किं न्विदं मुनिवर्जितम् ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन्कस्यायं पूर्वं आश्रमः ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा
 राघवोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाच महातेजा विश्वामित्रो महासुनिः ॥ १३ ॥ इत ते
 कथयिष्यामि शृणु तत्त्वेन राघव ॥ यस्यैतदाश्रमपदं शप्तं कोपान्महात्मनः ॥ १४ ॥ गौतमस्य नरश्रेष्ठ
 पूर्वमासीन्महात्मनः ॥ आश्रमो दिव्यसंकाशः सुरैरपि सुपूजितः ॥ १५ ॥ स चात्र तपःअतिप्रदहल्या-
 सिद्धतः पुरा ॥ वर्षपूगान्यनेकानि राजपुत्र महायशः ॥ १६ ॥ तस्यांतरं विदित्वा च सहस्राक्षः शची-
 पतिः ॥ मुनिवेषधरो भूत्वा अहल्यामिदमब्रवीत् ॥ १७ ॥ ऋतुकालं प्रतीक्षते नार्थतः सुसमाहिते ॥
 संगमं त्वहमिच्छामि त्वया सह सुमध्यमे ॥ १८ ॥ मुनिवेषं सहस्राक्षं विज्ञाय रघुनंदन ॥ मतिं चकार
 दुर्मेवा देवराजकुतूहलात् ॥ १९ ॥ अथाब्रवीत्सुरश्रेष्ठ कृतार्थैर्नतरात्मना ॥ कृतार्थास्मि सुरश्रेष्ठ गच्छ
 क्षीघ्रमितिः प्रभो ॥ २० ॥ आत्मानं मां च देवेश सर्वथा रक्ष गौतमात् ॥ इंद्रस्तु प्रहसन्वाक्यमहल्यामिद-

शत्रवीन् ॥ २१ ॥ सुश्रोणि परितुष्टोऽस्मि गमिष्यामि यथागतम् ॥ एवं संगम्य तु तदा निश्चक्रामोऽजाततः ॥ २२ ॥ संसंभ्रमात्स्वरज्जान शङ्कितो गौतमं प्रति ॥ गौतमं स ददर्शश्च प्रविशंतं महाभुनिम् ॥ २३ ॥ देवदानवदुर्धर्षं तयोबलसमन्वितम् ॥ तीर्थोदकपरिक्षिन्नं दीप्यमानमिवानलम् ॥ २४ ॥ गृहीतसमिधं तत्र सङ्कुशं मुनिपुंगवम् ॥ दृष्ट्वा सुरपतिस्ततो विषण्वद्वनोऽभवन् ॥ २५ ॥ अथ दृष्ट्वा सहस्राक्षं मुनि-
वेषधरं मुनिः ॥ दुष्टं वृत्तसंपन्नो रोषाद्वचनमध्वनीन् ॥ २६ ॥ मम रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते ॥ अकर्तव्यमिदं यस्माद्विफुल्लस्तवं भविष्यसि ॥ २७ ॥ गौतमैवमुक्तस्य सुरोपेण महत्सना ॥ पेततुष्टुपणौ भूमौ सहस्राक्षस्य तत्क्षणात् ॥ २८ ॥ तथा शम्भवा च वै शक्रं भार्यामपि च शम्भवान् ॥ इह वर्षसहस्राणि बहूनि निवसिष्यसि ॥ २९ ॥ वातभक्ष्वा निराहारा तप्यंती भस्मशायिनी ॥ अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्वसिष्यसि ॥ ३० ॥ (यदा त्वेतद्वनं धोरं रामो दशरथात्सजः ॥ आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ॥ ३१ ॥ तस्यातिथ्येन दुष्टं ते लोभमोहविवर्जिता ॥ मत्सकाशं मुदा युक्ता स्वं वपुर्धरयिष्यसि ॥ ३२ ॥) एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दुष्टचारिणीम् ॥ इममाश्रममुत्सृज्य सिद्धचारणेष्विवेते ॥ ३३ ॥ हिमव-
च्छिखरे रम्ये तपस्तेपे महातपाः (॥ ३४ ॥) ॥ ३२ ॥ इत्यर्पे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाः ० वाल्मीकेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ६ ॥ अफलोऽस्तु ततः शक्रो देवानमिपुरो-
गमान् ॥ अत्रवीहृत्स्वनयनः सिद्धगंधर्वचारणः ॥ १ ॥ कुर्वता तपसो विघ्नं गौतमस्य महात्मनः ॥ क्रोधमुत्पाद्य हि मया सुरकार्यमिदं कृतम् ॥ २ ॥ अफलोऽस्मि कृतस्तेन क्रोधात्सा च निराकृता ॥ शाप-
मोक्षेण महता तपोऽस्यावहृतं मया ॥ ३ ॥ तस्मां सुरवराः सर्वे संधिं सवाः सचारणाः ॥ सुरकार्यकरं यूयं

सफलं कर्तुमर्हथ ॥ ४ ॥ शतक्रतोर्वचः श्रुत्वा देवाः सप्तिपुरोगमाः ॥ पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वे सह मरु-
द्रणैः ॥ ५ ॥ अयं मेघः सवृषणः शक्रो हवृषणः कृतः ॥ मघस्य वृषणौ गृह्य शक्रायाशु प्रयच्छत ॥ ६ ॥
अफलस्तु कृतो मेघः परां तुष्टिं प्रदास्यति ॥ भवतां हर्षणार्थं च ये च दास्यति मानवाः ॥ अक्षयं हि फलं
तेषां यूयं दास्यथ पुष्कलम् ॥ ७ ॥ अग्रेऽनु वचनं श्रुत्वा पितृदेवाः समागताः ॥ उत्पाट्य मेघवृषणौ
सहस्राक्षे न्यवेशयन् ॥ ८ ॥ तदाप्रभृति काकुत्स्थ पितृदेवाः समागताः ॥ अफलान्मुञ्जते मेघान्फलेस्ते-
षामयोजयन् ॥ ९ ॥ इन्द्रस्तु मेघवृषणस्तदाप्रभृति राघव ॥ गौतमस्य प्रभावेण तपसा च महात्मनः
॥ १० ॥ तदागच्छ महस्तेज आश्रमं पुण्यकर्मणः ॥ तारयैनां महाभागमहल्यां देवर्षिणीम् ॥ ११ ॥
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य आश्रमं प्रविवेश ह
॥ १२ ॥ ददर्श च महाभागां तपसा द्योतितप्रभाम् ॥ लोकैरपि समागम्य दुर्नरीक्ष्यां सुरासुरैः
॥ १३ ॥ ग्रयत्नाग्निर्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव ॥ धूमेनाभिपरीतांगीं दीप्तामग्नि-
शिखांमिव ॥ १४ ॥ सतुषारावृतां साभ्रां पूर्णचंद्रप्रभांमिव ॥ मध्येभसो दुराध-
र्षी दीप्तां सूर्यप्रभामिव ॥ १५ ॥ सा हि गौतमवाक्येन दुर्नरीक्ष्या वभूव ह ॥ त्रयाणामपि लोकानां
यावद्भूमस्य दर्शनम् ॥ १६ ॥ श्लाघस्यांतमुगम्य तेषां दर्शनमागता ॥ राघवौ तु तदा तस्याः पादौ
जगृहतुमुदा ॥ १७ ॥ स्मरंती गौतमवदः प्रतिजग्राह सा हितौ ॥ पादमर्त्यं तथातिथ्यं चक्रार
सुसमाहिता ॥ १८ ॥ प्रतिजग्राह काकुत्स्थो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदेवतुभिर्नि-
र्वनैः ॥ १९ ॥ गंधर्वाप्सरसां देव महानासीत्समुत्सवः ॥ साधुसाध्विवति देवास्तामहल्यां समपूज-

यन् ॥ २० ॥ तपोवलविशुद्धांगीं गौतमस्य वशानुगाम् ॥ गौतमोऽपि महतेजा अहल्यासहितः
मुखी ॥ २१ ॥ रामं संपूज्य विधिवत्तपस्तेपे महातपाः ॥ रामोऽपि परमां पूजां गौतमस्य महा-
मुनेः ॥ २२ ॥ सकाशाद्विधिवत्प्राप्य जगाम मिथिलां ततः ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
कीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे एकोनपंचाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ ततः प्रागुत्तरां गत्वा
रामः सांभित्रिणा सह ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुगमन् ॥ १ ॥ रामस्तु मुनिशार्दूलमुवा-
च सहलक्ष्मणः ॥ साध्वी यज्ञसमाद्धिर्हि जनकस्य महात्मनः ॥ २ ॥ बहूनीदं सहस्राणि नाना-
देशनिवासिनाम् ॥ ब्रह्मणानां महाभाग वेदाध्ययनशालिनाम् ॥ ३ ॥ ऋषिवाटाश्च दृश्यन्ते शकटी-
शतसंकुलाः ॥ देशो विधीयतां ब्रह्मन्यत्र वर्तयामहे वयम् ॥ ४ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो
महामुनिः ॥ निवासमकरोद्देशे विविक्ते सलिलान्विते ॥ ५ ॥ विश्वामित्रमनुप्राप्तं श्रुत्वा नृपवरस्तदा ॥
शतानंदं पुरस्कृत्य पुरोहितमर्निदितः ॥ ६ ॥ ऋत्विजोऽपि महात्मानस्त्वर्घ्यमादाय सत्वरम् ॥
प्रन्युज्जगाम सहसा विनयेन समन्वितः ॥ ७ ॥ विश्वामित्राय धर्मेण ददौ धर्मपुरस्कृतम् ॥ प्रतिगृह्य
तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः ॥ ८ ॥ पप्रच्छ कुशलं राज्ञो यज्ञस्य च निरामयम् ॥ स तांश्चाथ
मुनीन्पृष्ट्वा सोपाध्यायपुरोधसः ॥ ९ ॥ यथार्हमुधिभिः सर्वैः समगच्छत्यहृष्टवन् ॥ अथ राजा
मुनिश्रेष्ठं कृतांजलिरभाषत ॥ १० ॥ आसने भगवानाश्लं सहैभिर्मुनिपुंगवैः ॥ जनकस्य वचः
श्रुत्वा निषसाद महामुनिः ॥ ११ ॥ पुरोधा ऋत्विजश्चैव राजा च सह मंत्रिभिः ॥ आसनेषु
यथान्यायमुपविष्टाः समंततः ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा स नृपतिस्तत्र विश्वामित्रमथाब्रवीन् ॥ अथ यज्ञसमृद्धिर्मे संकला

दैवतैः कृता ॥ १३ ॥ अद्य यज्ञफलं प्राप्तं भगवदर्शनात्मया ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे
मुनिपुंगव ॥ १४ ॥ यज्ञोपसदनं ब्रह्मन्प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह ॥ द्वादशाहं तु ब्रह्मर्षे दीक्षामाहुर्म-
नीषिणः ॥ १५ ॥ ततो भागाग्निनो देवान्द्रष्टुमर्हासि कौशिक ॥ इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलं प्रहृष्टवदनस्तदा
॥ १६ ॥ पुनस्तं परिप्रच्छ प्रोजलिः प्रयतो नृपः ॥ इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ॥ १७ ॥
गजतुल्यगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ अधिनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ १८ ॥ यदृच्छयैव गां
प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ ॥ कथं पद्मधामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ १९ ॥ (वरायुधधरौ वीरौ
कस्य पुत्रौ महामुने ॥ भूषयन्ताविमं देशं चंद्रसूर्याविर्वाबरम् ॥ २०) परस्परस्य सदृशौ प्रमाणे-
नितचेष्टितैः ॥ काकपक्षधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जनकस्य
महात्मनः ॥ न्यवेदयदेमेयात्मा पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ २२ ॥ सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं
तथा ॥ तत्रागमनमव्यग्रं विशालायाश्च दर्शनम् ॥ २३ ॥ अहल्यादर्शनं चैव गौतमेन समा-
गमम् ॥ महाधनुषि जिज्ञासां कर्तुमागमनं तथा ॥ एतत्सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने ॥
निवेद्य विररामाथ विश्रामित्रो महामुनिः ॥ (२५ ॥) ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
कीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्रामि-
त्रस्य धीमतः ॥ हृष्टोऽपि महातेजाः शतानंदो महातपः ॥ १ ॥ गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तपसा
द्योतितप्रभः ॥ रामसंदर्शनादेव परं विस्मयमागतः ॥ २ ॥ एतौ निषण्णौ संग्रेह्य शतानंदो नृपात्म-
जौ ॥ सुखासीनौ मुनिश्रेष्ठं विश्रामित्रमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥ अपि ते मुनिशार्दूल मम माता यशस्विनी

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे बालकांडे । सर्गः ५१. * (१२०)

॥ दर्शिता राजपुत्राय तपो दीर्घमुपागता ॥ ४ ॥ अपि रामे महातेजा सम माता यश-
स्विनी ॥ वन्यरुपाहरत्पूजां पूजाहं सर्वदेहिनाम् ॥ ५ ॥ अपि रामाय कथितं यदृत्तं तत्पुरातनम् ॥
मम मातुर्महातेजो देवेन दुरनुष्ठितम् ॥ ६ ॥ अपि कौशिक भद्रं ते गुरुणा मम संगता ॥ मम
माता मुनिश्रेष्ठ रामसंदर्शनादितः ॥ ७ ॥ अपि मे गुरुणा रामः पूजितः कुशिकात्मजा ॥ इहागतो महातेजाः
पूजां प्राप्य महात्मनः ॥ ८ ॥ अपि शान्तेन मनसा गुरुर्मे कुशिकात्मज ॥ इहागतेन रामेण
पूजितेनाभिवादितः ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रो महामुनिः ॥ प्रत्यु-
वाच शतानंदं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १० ॥ नातिकांतं मुनिश्रेष्ठ यत्कर्तव्यं कृतं मया ॥ संगता
मुनिना पत्नो भार्गवोऽपि रेणुका ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रस्य धर्मिनः ॥ शतानंदो महा-
तेजा रामं वचनमब्रवीन् ॥ १२ ॥ स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य
महर्षिमपराजितम् ॥ १३ ॥ अर्चित्य कर्मां तपसा ब्रह्माप्तिरमितप्रभः ॥ विश्वामित्रो महातेजा वेदयेनं परमां
गतम् ॥ १४ ॥ नास्ति धन्यतरो राम त्वत्तोऽन्यो भुवि कश्चन ॥ गोप्ता कुशिकपुत्रस्ते येन तप्तं महत्तपः ॥
॥ १५ ॥ श्रूयतां चाभिधास्यामि कौशिकस्य महात्मनः ॥ यथाबलं यथातत्त्वं तन्मे निगदतः शृणु ॥
॥ १६ ॥ राजाऽऽसीदेष धर्मात्मा दीर्घकालमरिदमः ॥ धर्मज्ञः कृतविद्यश्च प्रजानां चरिते रतः ॥ १७ ॥
प्रजापतिमुत्तरुवासीत्कुशो नाम महीपतिः ॥ कुशस्य पुत्रो बलवान्कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ १८ ॥
कुशनाभसुतस्त्वासीद्गुधिरिलेव विश्रुतः ॥ गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९ ॥ विश्वा-

मित्रो महातेजाः पालयामास मेदिनीम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ २० ॥ कदाचित्तु
महातेजा योजयित्वा वरूथिनीम् ॥ अक्षोहिणीं परिवृतः परिचक्राम मेदिनीम् ॥ २१ ॥ नगराणि च
राष्ट्राणि सरितश्च महागिरीन् ॥ आश्रमान्कमशो राजा विचरन्नाजगाम ह ॥ २२ ॥ वसिष्ठस्याश्रमपदं
नानापुष्पलतादुग्मम् ॥ नानासृगणाकर्णी सिद्धचारणसेवितम् ॥ २३ ॥ देवदानगंधर्वैः किन्नरैरुप-
शोभितम् ॥ प्रशान्तदरिणाकर्णी द्विजसंघनिषेवितम् ॥ २४ ॥ ब्रह्माधिगणसंकर्णं देवर्षिगणसेवितम् ॥
तपश्चरणसंसिद्धैरभिकल्पैर्महात्मभिः ॥ २५ ॥ सततं सकृच्छं श्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः ॥ अबभक्षैर्वायुभक्षैश्च
शीर्णपर्णशनैस्तथा ॥ २६ ॥ फलमूलाशनैर्दत्तैर्जितदोषैर्जितेन्द्रियैः ॥ ऋषिभिर्बालिलैर्यैश्च जपहोमपरा-
यणैः ॥ २७ ॥ अन्यैर्वैखानसैश्चैव संमंतादुपशोभितम् ॥ वसिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मलोकमिवापरम् ॥ २८ ॥
ददर्श जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महाबलः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
चतुर्विंशतिस्का० वालकांडे एकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ तं दृष्ट्वा परमप्रीतो विश्वामित्रो महाबलः ॥
प्रणतो विनयाद्वीरो वसिष्ठं जपतां वरम् ॥ १ ॥ स्वागतं तव चेत्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ आसनं
चास्य भगवान्वसिष्ठो व्यादिदेश ह ॥ २ ॥ उपविष्टाय च तदा विश्वामित्राय धीमते ॥ यथान्यायं
मुनिवरः फलमूलमुपाहरत् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजां वसिष्ठाद्राजसत्तमः ॥ तपोऽभिर्होत्राशिष्येषु
कुशलं पर्यपृच्छत् ॥ ४ ॥ विश्वामित्रो महातेजा वनस्पतिगणे तदा ॥ सर्वत्र कुशलं ग्राह्य वसिष्ठो राज-
सत्तमम् ॥ ५ ॥ सुखोपविष्टं राजानं विश्वामित्रं महातपः ॥ पप्रच्छ जपतां श्रेष्ठो वसिष्ठो ब्रह्मणः
सुतः ॥ ६ ॥ कश्चित्ते कुशलं राजन्कच्चिद्धमेण रंजयन् ॥ प्रजाः पालयसे राजानाजघृत्तेन धार्मिक ॥ ७ ॥

कश्चित्ते संभृताभूत्याः कश्चित्तिष्टंति शासने॥कश्चित्ते विजिताः सर्वे रिपवो रिपुसूदन॥८॥कश्चिद्भलेषु कोशेषु मित्रेषु च परंतप ॥ कुशलं ते नरव्याघ्र पुत्रपौत्रे तथानघ ॥ ९ ॥ सर्वत्र कुशलं राजा वसिष्ठं प्रत्युदाहरत् ॥ विश्वामित्रो महातेजा वसिष्ठं विनयान्वितम् ॥ १० ॥ कृत्वा तौ सुचिरं कालं धर्मिष्ठौ ताः कथास्तदा ॥ मुदा परमया युक्तौ प्रीयेतां तौ परस्परम् ॥ ११ ॥ ततो वसिष्ठो भगवान्कथंते रघुनंदन ॥ विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥ १२ ॥ आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि वलस्यास्य महाबल ॥ तव चैवाप्रमेयस्य यथार्हं संप्रतीच्छ मे ॥ १३ ॥ सत्क्रियां हि भवानेतां प्रतीच्छसु मया कृताम् ॥ राजंस्त्वमतीथिश्रेष्ठः पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ १४ ॥ एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महासुनिः ॥ कृतमित्यब्रवीद्राजा पूजावाक्येन मे त्वया ॥ १५ ॥ फलमूलेन भगवन्विद्यते यत्तवाश्रमे ॥ पाथेनाचमनीयेन भगवद्दर्शनेन च ॥ १६ ॥ सर्वथा च महाप्राज्ञ पूजाह्णेण सुपूजितः ॥ नमस्तेऽस्तु गामिष्यामि मैत्रेणेश्वर चक्षुषा ॥ १७ ॥ एवं ब्रुवंतं राजानं वसिष्ठः पुनरेव हि ॥ न्यमंत्रयत धर्मात्मा पुनः पुनरुदारधीः ॥ १८ ॥ बाढमित्येव गाधेयो वसिष्ठं प्रत्युवाच ह ॥ यथाप्रियं भगवतस्तथातु सुनिपुंगव ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तथानेन वसिष्ठो जपतां वरः ॥ आजुहाव ततः प्रीतः कल्मारी धृतकल्मषाम् ॥ २० ॥ एहमेहि शबले क्षिप्रं शृणु चापि वचो मम ॥ सबलस्यास्य राजर्षेः कर्तुं व्यवसितोऽस्म्यहम् ॥ २१ ॥ भोजनेन महाह्णेण सत्कारं संविद्यस्व मे ॥ यस्यस्य यथाकामं पङ्कसेष्वभिपूजितम् ॥ २२ ॥ तत्सर्वं कामधुग्दिव्ये अभिनर्पकृते मम ॥ रसेनानेन पानेन लेह्यचोष्येण संयुतम् ॥ अन्नानां निचयं सर्वं मृजस्व शबले त्वर ॥ २३ ॥ इत्यार्षे मद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां बालकांडे द्विपचाशः

सर्गः ॥ ५२ ॥ एकमुक्ता वसिष्ठेन शबला शत्रुमुदन ॥ विदधे कामधुक्कामान्यस्यस्योन्मिस्तं
यथा ॥ १ ॥ इक्षुन्मधूस्तथा लाजान्मैरयोश्च वरासवान् ॥ पानानि च महाहोणि भस्याश्चोच्चा-
वचनपि ॥ २ ॥ उष्णाढ्यस्यौदनस्यात्र राशयः पर्वतोपमाः ॥ मृष्टान्यन्नानि सूपश्च दधिकुल्यास्तथैव च ॥
॥ ३ ॥ नानास्वादुरसानां च खां (खां) डवानां तथैव च ॥ भोजनानि सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः
॥ ४ ॥ सर्वमासीत्सुसुहृद् हृष्टपुष्टजनायुतम् ॥ विश्वामित्रबलं राम वसिष्ठेन सुतोषितम् ॥ ५ ॥ विश्वामित्रो
हि राजर्षिर्हृष्टपुष्टस्तदाभवत् ॥ सांतःपुरवरो राजा सन्नाहणपुरोहितः ॥ ६ ॥ सामत्यो मंत्रिसहितः
सभृत्यः पूजितस्तदा ॥ युक्तः परमहर्षेण वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मन्पूजार्हेण
सुसत्कृतः ॥ श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविशारद ॥ ८ ॥ गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम
॥ रत्नं हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः ॥ ९ ॥ तस्मान्मे शबलां देहि ममैषा धर्मतो द्विज ॥ एव-
मुक्तस्तु भगवान्वसिष्ठो मुनिपुंगवः ॥ १० ॥ विश्वामित्रेण धर्मोत्सा प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ नाहं शतस-
हस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् ॥ ११ ॥ राजन्दास्यामि शबलां राशिभी रजतस्य वा ॥ न परित्यागमर्ह्यं
मत्सकाशादरिदम् ॥ १२ ॥ शाश्वती शबला मह्यं कीर्तिरात्मवतो यथा ॥ अस्यां हव्यं च कन्यं च प्राणयात्रा
तथैव च ॥ १३ ॥ आयत्तमग्निहोत्रं च बलिहोमस्तथैव च ॥ स्वाहाकारवपट्कारौ विद्याश्च निविद्यास्तथा
॥ १४ ॥ आयत्तमत्र राजर्षे सर्वमेतन्न संशयः ॥ सर्वस्मेतत्तस्येन मम तुष्टिकरी तथो ॥ १५ ॥ कार-
णैर्बहुमी राजन्न दास्ये शबलां तव ॥ वसिष्ठैवमुक्तस्तु विश्वामित्रोऽब्रवीत्तदा ॥ १६ ॥ संरब्धतरमन्यर्थ
वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ हैरण्यकक्षमैवेयान्सुवर्णकुशभूषिताम् ॥ १७ ॥ ददामि कुंजराणां ते सह-

स्त्राणि चतुर्दश ॥ हूरण्यानां रथानां च श्वेताश्वानां चतुर्गुजाम् ॥ १८ ॥ ददामि ते शतान्यष्टौ किंकि-
णीकविभूषितान् ॥ हयानां देशजातानां कुलजानां महौजसाम् ॥ १९ ॥ सहस्रमेकं दश च ददामि
तव सुव्रत ॥ नानावर्णविभक्तानां वयःस्थानां तथैव च ॥ २० ॥ ददाम्येकां गवां कौटिं शबला
दीयतां मम ॥ यावद्विच्छसि रत्नानि हिरण्यं वा द्विजोत्तम ॥ २१ ॥ तावद्ददामि ते सर्वं दीयतां
शबला मम ॥ एवमुक्तरतु भगवान्विश्वामित्रेण धीमता ॥ २२ ॥ न दास्यामीति शबलां ग्राह राजन्कथं
च न ॥ एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनम् ॥ २३ ॥ एव देव हि सर्वस्व मेत देव हि जीवितम् ॥ दर्शश्च
पौर्णमासश्च यज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणाः ॥ २४ ॥ एतदेव हि मे राजन्विषयश्च क्रियास्तथा ॥ अदोभूलाः क्रियाः सर्वा
मम राजन्न संशयः ॥ २५ ॥ बहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीम् ॥ २६ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामा-
यणे वाल्मीकीयं अदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे त्रिपंचाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ कामधेनुं वसिष्ठो-
ऽपि यदा न त्यजेते मुनिः ॥ तदाऽस्यशबलां राम विश्वामित्रोऽन्वकर्षत ॥ १ ॥ नीयमाना तु शबला
राम राज्ञा महात्मना ॥ दुःखिता चित्तयामास रुंदती शोककांडिता ॥ २ ॥ परित्यक्ता वसिष्ठेन किमहं
सुमहात्मना ॥ याहं राजभूतैर्दानीं हियेय भृशदुःखिता ॥ ३ ॥ किं मयापकृते तस्य महर्षेर्भोदितःत्मनः ॥ यन्मा-
मनागसं दृष्ट्वा भक्तां त्यजति धार्मिकः ॥ ४ ॥ इति संचित्यित्वा तु भिःश्रस्य च पुनः पुनः ॥ जगाम
धेगेन तदा वसिष्ठं परमौजसम् ॥ ५ ॥ निर्धूय तांस्तदा भृत्याच्छतशः शत्रुमुद न ॥ जगामानिलेजगेन
पादमुलं महात्मनः ॥ ६ ॥ शबला सा रुंदती च क्रोशंती चेद्ममव्रीच ॥ वसिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा रुंदती
मेघनिःभवना ॥ ७ ॥ भगवन्निक परित्यक्ता त्वयाऽहं ब्रह्मणः सुत ॥ यस्माद्राजभद्रा मां हि नयते

त्वत्सकाशतः ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तु ब्रह्मार्थरिदं वचनमब्रवीत् ॥ शोकसंतप्तदयां स्वसारमिव दुःखिताम् ॥
 ॥ ९ ॥ न त्वां त्यजामि शबले नापि मेऽपकृतं त्वया ॥ एष त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महाबलः ॥
 ॥ १० ॥ नहि तुल्यं बलं मह्यं राजा त्वद्य विशेषतः ॥ बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च ॥
 ॥ ११ ॥ इयमक्षौहिणीपूर्णा गजबाजिरथाकुश ॥ हस्तिध्वजसमाकर्णी तेनासौ बलवत्तमः ॥ १२ ॥
 एवमुक्ता वसिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् ॥ वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिमतुलप्रभम् ॥ १३ ॥ न बलं
 क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणा बलवत्तराः ॥ ब्रह्मन्ब्रह्मबलं दिव्यं क्षात्राच्च बलवत्तरम् ॥ १४ ॥ अप्रमेयं बलं तुभ्यं
 न त्वया बलवत्तरः ॥ विश्वामित्रो महावीर्यस्तेजस्तव दुरासदम् ॥ १५ ॥ नियुक्ष्व मां महातेजस्त्वं
 ब्रह्मबलसंभूताम् ॥ तस्य दर्पं बलं यत्नं नाशयामि दुरात्मनः ॥ १६ ॥ इत्युक्तस्तु तया राम वसिष्ठस्तु
 महायशः ॥ सृजस्वति तदोवाच बलं परबलार्दनम् ॥ १७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः साऽसृजत्तदा
 ॥ तस्या हुंभारवोत्सृष्टाः पृष्ठवः शतशो नृप ॥ १८ ॥ नाशयंति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ स
 राजा परमक्रुद्धः क्रोधविरूपाक्षरितेक्षणः ॥ १९ ॥ पृष्ठवान्नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि ॥ विश्वामित्रादिता-
 न्दृष्ट्वा पृष्ठवान्छतशस्तदा ॥ २० ॥ भूय एवासृजद्घोरान्छकान्यवनमिश्रितान् ॥ तैरासत्सिंहवृता भूमिः
 शैर्कुर्यवनमिश्रितैः ॥ २१ ॥ प्रभाविद्भिर्महावीर्यैर्हैमकिंजरकसन्निभैः ॥ तीक्ष्णासिपट्टिशधैर्हैमवर्णैर्बरावृतैः
 ॥ २२ ॥ निर्दग्धं तद्वलं सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः ॥ ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो सुमोच ह ॥ २३ ॥
 तैस्ते यवनकांबोजा बर्बरान्श्चाकुलीकृताः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विं-
 शतितो बालकांडे चतुर्थपादः सर्गः ॥ ५४ ॥ ततस्तानाकुलान्दृष्ट्वा विश्वामित्राब्रामोहितान् ॥ वसि-

पृथोदयामास कामधुकस्तु जयोगतः ॥ १ ॥ तस्या हुंकारतो जाताः कांबोजा रविसन्निभाः ॥ ऊध-
 सश्चाथ संभूता बर्बराः शल्यपाणयः ॥ २ ॥ योनिदेशाच्च यवनाः शक्रदेशाच्छकाः स्मृताः ॥ रोम-
 कूपेषु म्लेच्छाश्च हारीताः सकिरातकाः ॥ ३ ॥ तैस्तन्निपूदितं सर्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् ॥ सपदा-
 तिगजं साश्वं सरथं रघुनंदन ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा निपूदितं सैन्यं वसिष्ठेन महात्मना ॥ विश्वामित्रसुतानो
 तु शतं नानाविधायुधम् ॥ ५ ॥ अभ्यधावत्सुकुद्धं वसिष्ठं जपतां वरम् ॥ हुंकारैर्न च तान्सर्वान्नि-
 र्देदाह महानृषिः ॥ ६ ॥ ते साश्वरथपादता वसिष्ठेन महात्मना ॥ भस्मीकृता मुहूर्तेन विश्वामित्रसु-
 तास्तथा ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा विनाशितान्सर्वान्बलं च सुमहायशाः ॥ सत्राडिं चिंतयामिषो विश्वामित्रोऽभव-
 त्त्तदा ॥ ८ ॥ समुद्र इव निर्वेगो भग्नदंष्ट्र इवोरगः ॥ उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ९ ॥
 हतपुत्रबलो दीनो लूतपक्ष इव द्विजः ॥ हतसर्वबलोत्साहो निर्वेदं समपद्यत ॥ १० ॥ स पुत्रमेकं राज्या-
 य पालयेति नियुज्य च ॥ पृथिवीं क्षत्रधर्मेण वनमेवाभ्यपद्यत ॥ ११ ॥ स गत्वा हिमवत्पार्ष्वे किन्न-
 रोरगासोविते ॥ महादेवप्रसादार्थं तपस्तेपे महातपाः ॥ १२ ॥ केन चित्त्वथ कालेन देवेशो वृषभध्वजः ॥
 दर्शयामास वरदो विश्वामित्रं महासुनिम् ॥ १३ ॥ किमर्थं तप्यसे राजन्ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ वर-
 दोऽस्मि वरो यस्ते कांक्षितः सोऽभिधीयताम् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु देवेन विश्वामित्रो महामनः ॥
 प्राणिपत्य महादेवं विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १५ ॥ यदि तुष्टो महादेव धनुर्वेदो ममानघ ॥ सांगा-
 पांगोपनिषदः सरहस्यः प्रदीयताम् ॥ १६ ॥ यानि देवेषु चास्त्राणि दानवेषु महर्षिषु ॥ गंधर्वयक्षरक्षः-
 सु प्रतिमां तु ममानघ ॥ १७ ॥ तत्र प्रसादाद्भवतु देवदेव ममोत्सितम् ॥ एवमस्त्विति देवेशो वा-

क्यमुक्त्वा गतस्तदा ॥ १८ ॥ प्राप्य चास्त्राणि देवेशाद्विश्वामित्रो महाबलः ॥ दर्पेण महता युक्तो
 दर्पपूर्णोऽभवत्तदा ॥ १९ ॥ विवर्धमानो वीर्येण समुद्र इव पर्वणि ॥ हतं मेने तदा राम वसिष्ठमुषिसत्त-
 मम् ॥ २० ॥ ततो गत्वाऽश्रमपदं सुमोचास्त्राणि पार्थिवः ॥ यैस्तत्तपोवतं नाम निर्दग्धं चास्त्रतेजसा
 ॥ २१ ॥ उदर्यमाणमखं तद्विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ दृष्ट्वा विप्रद्रुता भीता मुनयः शतशो दिशः ॥ २२ ॥
 वसिष्ठस्य च ये शिष्या ये च वै मृगपक्षिणः ॥ विद्वन्ति भयाद्भीता नानादिग्भ्यः सहस्रशः ॥ २३ ॥
 वसिष्ठस्याश्रमपदं शून्यमासीन्महात्मनः ॥ मुहूर्तमिव निःशब्दमासीदिरिणसन्निभम् ॥ २४ ॥ वदतो वै
 वसिष्ठस्य माभैरिति मुहुर्मुहुः ॥ नाशयाम्यद्य गाव्यं नीहारमिव भास्करः ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा महा-
 तेजा वसिष्ठो जपतो वरः ॥ विश्वामित्रं तदा वाक्यं सरोषमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ आश्रमं चिरसंवृद्धं
 यद्विनाशितवानसि ॥ दुराचारो हि यन्मूढस्तस्मात्त्वं न भाविष्यसि ॥ २७ ॥ इत्युक्त्वा परमकुद्धो
 दंडमुद्यम्य सत्वरः ॥ विधूम इव कालभिर्यमदंडमिवापरम् ॥ २८ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
 आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महा-
 बलः ॥ ओद्यम्यमखमुद्दिश्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥ ब्रह्मदंडं समुद्यम्य कालदंडमिवापरम् ॥ वसिष्ठो
 भगवान्क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ क्षत्रबन्धो स्थितोऽस्म्येष यद्वलं ताद्विदश्य ॥ नाशयाम्यद्य ते
 ददं शस्त्रस्य तव गाधिज ॥ ३ ॥ क च ते क्षात्रियबलं क च ब्रह्मबलं महत् ॥ पश्य ब्रह्मबलं दिव्यं मम
 क्षात्रियपांसन ॥ ४ ॥ तस्याखं गाधिपुत्रस्य घोरमाग्नयमुत्तमम् ॥ ब्रह्मदंडेन तच्छ्रोतमेवैवंग इवाभसा
 ॥ ५ ॥ वारुणं चैव रौद्रं च ऐंद्रं पाशुपतं तथा ॥ ऐषीकं चापि चिक्षेप कुपितो गाधिनंदनः ॥ ६ ॥

* श्रीबाल्मीकीयारामायणे बालकांडे । सर्गः ५६. * (१२८)

मानवं मोहनं चैव गांधर्वं स्वापनं तथा ॥ जृम्भणं मोहनं चैव संतापनविलापने ॥ ७ ॥ शोषणं दारणं
चैव वज्रमखमुदुर्जयम् ॥ ब्रह्मपाशं कालपाशं वारुणं पाशमेव च ॥ ८ ॥ पिनाकमखं दधितं
शुष्काद्रैः अशनी तथा ॥ दंडास्त्रमथ पैशाचं क्रौंचमखं तथैव च ॥ ९ ॥ धर्मचक्रं कालचक्रं विष्णु-
चक्रं तथैव च ॥ त्रायव्यं मयतं चैव अखं ह्यशिरस्तथा ॥ १० ॥ शक्तिद्वयं च चिक्षेप कंकालं
मुसलं तथा ॥ वैद्याधरं महाखं च कालास्त्रमथ दारुणम् ॥ ११ ॥ त्रिशूलमखं घोरं च कपालमथ
कंकणम् ॥ एतान्यस्त्राणि चिक्षेप सर्वाणि रघुनन्दन ॥ १२ ॥ वासिष्ठे जपतां श्रेष्ठे तदद्भुतमिवामवन् ॥
तानि सर्वाणि दंडेन असते ब्रह्मणः सुतः ॥ १३ ॥ तेषु यातेषु ब्रह्माखं क्षिप्रवान्गाधिनेन्दनः ॥ तदख-
मुद्यतं दृष्ट्वा देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ १४ ॥ देवर्षयश्च सञ्जाता गंधर्वाः समहोरगाः ॥ त्रैलोक्यमा-
सीत्संन्यस्तं ब्रह्मास्त्रे समुदीरिते ॥ १५ ॥ नदप्यखं महाघोरं ब्रह्मं ब्राह्मेण तेजसा ॥ वासिष्ठो प्रसते सर्वे
ब्रह्मदंडेन राघव ॥ १६ ॥ ब्रह्माखं प्रसमानस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ॥
त्रैलोक्यमोहनं रौद्रे रूपमासीत्सुदारुणम् ॥ १७ ॥ रोमकूपेषु सर्वेषु वसिष्ठस्य महारत्मनः ॥
मरीच्य इव निष्पेनुरसेर्धूमाकुलाचिपः ॥ १८ ॥ प्राञ्चलद्वह्मदंडश्च वसिष्ठस्य करोद्यतः ॥ विधूम इव
कालाधिर्यमदंड इवापरः ॥ १९ ॥ ततोऽस्तुवन्मुनिगणा वसिष्ठं जपतांवरम् ॥ अमांधं ते बलं ब्रह्मंस्तेजो
धारय तेजसा ॥ २० ॥ निगृहीतस्त्वया ब्रह्मन्निश्वाभिन्नो महाबलः ॥ प्रसीद जपतां श्रेष्ठ लोकाः संतु
गतव्यथा ॥ २१ ॥ एवमुक्तो महातेजाः शमं चक्रं महातपाः ॥ विश्वामित्रो विनिहृतो विनिःश्वस्येदमब्रवीन्
॥ २२ ॥ धिग्बलं क्षात्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् ॥ एकेन ब्रह्मदंडेन सर्वास्त्राणि हृतानि मे ॥ २३ ॥

तदेतत्प्रसमीक्ष्याहं प्रसन्नोद्विग्नमानसः ॥ तपो महत्समास्थायै यद्वै ब्रह्मत्वकारणम् ॥ २४ ॥ इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणे बालमीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे षट्पंचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ ततः
संतप्तहृदयः स्मरन्निग्रहमात्मनः ॥ विनिःश्वस्य विनिःश्वस्य कृतवैरो महात्मना ॥ १ ॥ स दक्षिणां
दिशं गत्वा महिष्या सह राघव ॥ तताप परमं धोरं विश्वामित्रो महातपाः ॥ २ ॥ फलमूलाशनो
दांतश्चचार परमं तपः ॥ अथास्य जज्ञिरे पुत्राः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ३ ॥ हविष्यंदो मधुष्यंदो
दृढनेत्रो महारथः ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु ब्रह्मा लोकापितामहः ॥ ४ ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं
तपोधनम् ॥ जिता राजर्षिलोकास्ते तपसा कुशिकात्मज ॥ ५ ॥ अनेन तपसा त्वां हि राजर्षिरिति
विद्महे ॥ एवमुक्त्वा महातेजा जगाम सह दैवतैः ॥ ६ ॥ त्रिविष्टपं ब्रह्मलोकं लोकानां परमेश्वरः ॥
विश्वाभित्रोऽपि तच्छ्रुत्वा हिया किंचिद्वाङ्मुखः ॥ ७ ॥ दुःखेन महत्तविष्टः समन्युरिदमब्रवीत् ॥
तपश्च सुमहत्तपं राजर्षिरिति मां विदुः ॥ ८ ॥ देवाः सर्षिक्याः सर्वे नास्ति मन्ये तपःफलम् ॥ एवं
निश्चित्य मनसा भूय एव महातपाः ॥ ९ ॥ तपश्चचार धर्मोत्साहं काकुत्स्थ परमात्मवान् ॥ एतस्मिन्नेव
काले तु सत्यवादी जितोद्विग्नः ॥ १० ॥ त्रिशंकुरिति विख्यात इक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना
यजेयमिति राघव ॥ ११ ॥ गच्छेयं स्वशरीरेण देवतानां परां गतिम् ॥ वसिष्ठं स समाहूय कथयामास
चिंतितम् ॥ १२ ॥ अशक्यमिति चायुक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन स ययौ
दक्षिणां दिशम् ॥ १३ ॥ ततस्तत्कर्मसिद्धयर्थं पुत्रांस्तस्य गतो नृपः ॥ वासिष्ठा दर्शितपसस्तपो यत्र हि

तेपिरे ॥ १४ ॥ त्रिशंकुस्तु महातेजाः शतं परमभास्वरम् ॥ वसिष्ठपुत्रान्दृष्टो तप्यमानान्मनस्विनः ॥
 ॥ १५ ॥ सोऽभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान् ॥ अभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किंचिद्वा-
 ङ्मुखाः ॥ १६ ॥ अब्रवीत्स महात्मानः सर्वानेव कृतोजलिः ॥ शरणं वः प्रपन्नोऽहं शरण्याञ्छरणं गतः ॥
 ॥ १७ ॥ प्रत्याख्यातो हि भद्रं वो वसिष्ठेन महात्मना ॥ यष्टुकैमो महायज्ञं तदनुज्ञानुमर्हथ ॥ १८ ॥
 गुरुपुत्रानहं सर्वान्नमस्कृत्य प्रसादये ॥ शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणांस्तपसि स्थिताम् ॥ १९ ॥ ते मां
 भवतः सिद्धयर्थं याजयंतु समाहिताः ॥ सशरीरो यथाहं वै देवलोकमवाप्तुयाम् ॥ २० ॥ प्रत्याख्यातो
 वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः ॥ गुरुपुत्रानृते सर्वाभ्राह्मणं पश्यामि कांचन ॥ २१ ॥ (इक्ष्वाकूणां हि
 सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः ॥ तस्मादन्तरं सर्वे भवतो दैवतं मम ॥ २२ ॥) इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
 वाल्मीकीये अदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकाण्डे सप्तपंचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ ततस्त्रिशंकोर्वचनं
 श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम् ॥ ऋषिपुत्रशतं राम राजानमिदमब्रवीन् ॥ १ ॥ प्रत्याख्यातोऽसि दुर्मेधो
 गुरुणा सत्यवादिना ॥ तं कथं समतिक्रम्य शास्त्रांतरमुपेयिवान् ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः
 परमा गतिः ॥ नचातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः ॥ ३ ॥ अशक्यामिति सोवाच वसिष्ठो भगवा-
 नृषिः ॥ ते वयं वै समाहर्तुं क्रतुं शक्ताः कथंचन ॥ ४ ॥ बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ गम्यतां स्वपुरं पुनः ॥
 याजानं भगवाञ्छक्तैर्बैलोक्यस्यापि पार्थिव ॥ ५ ॥ अवमानं कथं कर्तुं तस्य शक्यामहे वथम् ॥ तेषां
 तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ॥ ६ ॥ स राजा पुनरैवतनिदं वचनमब्रवीन् ॥ प्रत्याख्यातो भगवता
 गुरुपुत्रैस्तथैव हि ॥ ७ ॥ अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधनाः ॥ ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा

वाक्यं घोराभिसंहितम् ॥ ८ ॥ शेषुः परमसंकुडांश्चंडालत्वं गमिष्यसि ॥ इत्युक्त्वा ते महात्मानो विविशुः
 स्वस्वमाश्रमम् ॥ ९ ॥ अथ राश्यां व्यतीतायां राजा चंडालां गतः ॥ नीलवस्त्रधरो नीलः पुरुषो
 ध्वस्तमूर्धजः ॥ १० ॥ चित्यामाल्यांगरागश्च आयसामरणोऽभवत् ॥ तं दृष्ट्वा मंत्रिणः सर्वे त्यज्य
 चंडालरूपिणम् ॥ ११ ॥ प्राद्रवन्सहिता राम पौरा येऽस्यानुगामिनः ॥ एको हि राजा काकुत्स्थ जगाम
 परमात्मवान् ॥ १२ ॥ दृष्टमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं
 विफलीकृतम् ॥ १३ ॥ चंडालरूपिणं राम मुनिः कारुण्यमागतः ॥ कारुण्यात्स महतेजा वाक्यं परमधा-
 र्मिकः ॥ १४ ॥ इदं जगाद् भद्रं ते राजानं घोरदर्शनम् ॥ किमागमनकार्यं ते राजपुत्र महाबल ॥ १५ ॥
 अयोध्याधिपते वीर शापाब्जालतां गतः ॥ अथ तद्वाक्यमाकर्ण्य राजा चंडालतां गतः ॥ १६ ॥
 अन्नदीप्तांजलिर्वाक्यं वाक्यहो वाक्यकोविदम् ॥ प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ॥ १७ ॥
 अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्ययः ॥ सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शनं ॥ १८ ॥ मया
 चेष्टं क्रतुशतं तच्च नावाप्यते फलम् ॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे नच वृश्चे कदाचन ॥ १९ ॥ कृच्छ्रेष्वपि गतः
 सौम्य क्षत्त्रधर्मेण ते शपे ॥ यज्ञैर्वहुविधैरिष्टं प्रजाधर्मेण पालिताः ॥ २० ॥ गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन
 तोषिताः ॥ धर्मे प्रयत्नमानस्य यज्ञं चाहर्तुमिच्छतः ॥ २१ ॥ पारिषं न गच्छति गुरवो मुनिपुंगव ॥
 दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ २२ ॥ दैवेनाक्रम्यते सर्वे दैवं हि परमा गतिः ॥ तस्य मे परमा-
 तेस्य प्रसादमभिकोक्षतः ॥ कर्तुमर्हसि भद्रं ते दैवोपहतकर्मणः ॥ २३ ॥ नान्यां गतिं गमिष्यसि नान्य-
 च्छरणमस्ति मे ॥ दैवं पुरुषकारेण निवर्तयितुमर्हसि ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि-

काल्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडेऽष्टपंचाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ उक्त्वाक्यं तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः ॥
अब्रवीन्मधुरं वाक्यं साक्षाच्चंडालतां गतम् ॥ १ ॥ इक्ष्वाको रत्नागतं वत्स जानामि त्वां सुधार्मिकम् ॥
शरणं ते प्रदास्यामि मा भैषीर्नृपपुंगव ॥ २ ॥ अहमामंत्रये सर्वान्महर्षीण्युक्तकर्मणः । यज्ञसाह्यकरात्राज-
स्ततो यक्ष्यसि निर्धृतः ॥ ३ ॥ गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्तते ॥ अनेन सह रूपेण सशरीरो
गमिष्यसि ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप ॥ यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं शरणागतः ॥ ५ ॥
एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्रान्परमर्थाभिकान् ॥ व्यादिदेश महाप्राज्ञान्यज्ञसंभारकारणान् ॥ ६ ॥ सर्वो-
च्छिद्यन्समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह ॥ सर्वानृषीन्सवासिष्ठानानयध्वं ममाज्ञया ॥ ७ ॥ सशिष्यान्सुहृद-
श्चैव सत्त्वजः सुबहुश्रुतान् ॥ यदन्यो वचनं ब्रूयान्महाक्यबलचोदितः ॥ ८ ॥ तत्सर्वमखिलेनोक्तं ममा-
ख्येयमनादृतम् ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो जग्मुस्ततोजसम् ॥ ९ ॥ आजगमुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मावा-
दिनः ॥ ते च शिष्याः समागम्य मुनिं उवाचिततजसम् ॥ १० ॥ ऊचुश्च वचनं सर्वं सर्वेषां ब्रह्मादिनाम्
॥ श्रुत्वा ते वचनं सर्वे समायांति द्विजातयः ॥ ११ ॥ सर्वदेशेषु चागच्छन्वर्जयित्वा महोदयम् ॥ वासिष्ठं
यच्छतं सर्वं क्रोधघर्षाकुलाक्षरम् ॥ १२ ॥ यथाह वचनं सर्वं शृणु त्वं मुनिपुंगव ॥ श्रुत्विथा याजको
यस्य चंडालस्य विशेषतः ॥ १३ ॥ कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ॥ ब्राह्मणा वा महात्मानो
मुक्त्वा चांडालभोजनम् ॥ १४ ॥ कथं स्वर्गं गमिष्यति विश्वामित्रेण पालिताः ॥ एतद्वचनैष्ठुर्यमूचुः
संरक्तेलोचनाः ॥ १५ ॥ वासिष्ठा मुनिशार्दूल सर्वे सहमहोदयाः ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनिपुंगवः
॥ १६ ॥ क्रोधसंरक्तमनः सरोषमिदमब्रवीन् ॥ यदुष्यत्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् ॥ १७ ॥

भस्मीभूता दुरात्मनो भविष्यति न संशयः॥ अद्य ते कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयम् ॥ १८ ॥ सप्तजाति-
शतान्येव मृतपाः संभवन्तु ते ॥ धर्मांसनियताहारा मुष्टिका नाम निर्घृणाः ॥ १९ ॥ विकृताश्च विरूपाश्च
लोकाननुचरंस्त्विमाम् ॥ महोदयश्च दुर्बुद्धिर्मामदूष्यं हृदूषयत ॥ २० ॥ दूषितः सर्वलोकेषु निषादत्वं
गमिष्यति ॥ प्राणतिपातनिरतो निरनुक्रोशतां गतः ॥ २१ ॥ दीर्घकालं सम क्रोधादुर्गतिं वर्तयिष्यति ॥
एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः ॥ विरराम महातेजा ऋषिमध्ये महामुनिः ॥ २२ ॥ इत्यर्षे
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांड एकोत्तमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ तपो-
बलहृताञ्ज्ञात्वा वासिष्ठान्समहोदयान् ॥ ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ अयमिदं
कुदायादद्विशंकुरिति विश्रुतः ॥ धर्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः ॥ २ ॥ स्वेनानेन शरीरेण देव-
लोकजिगीषया ॥ यथाऽयं स्वशरीरेण देवलोकं गमिष्यति ॥ ३ ॥ तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह
॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्वे एव महर्षयः ॥ ४ ॥ ऊचुः समेताः सहसा धर्मज्ञा धर्मसंहितम् ॥ अयं
कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः ॥ ५ ॥ यदाह वचनं सम्यगेतत्कार्यं न संशयः ॥ अशिकल्पो हि
भगवान्छर्ष दास्यति रोषतः ॥ ६ ॥ तस्मात्प्रवर्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथादिवि॥ गच्छेद्विद्वत्कुदायादो विश्वामि-
त्रस्य तेजसा ॥ ७ ॥ ततः प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्वे समधितिष्ठताः एवमुक्त्वा महर्षयः संजहुस्ताः क्रियास्तदा
॥ ८ ॥ याज्ञकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत्कृतौ ॥ ऋत्विजश्चानुपूर्व्येण मंत्रवन्मंत्रकोविदाः ॥ ९ ॥
चक्रुः सर्वेणि कर्माणि यथाकल्पं यथाविधि ॥ ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः ॥ १० ॥
चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ॥ नाभ्यागमंस्तदा तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ॥ ११ ॥ ततः कोप-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे बालकांडे । सर्गः ६०. *

(१३४)

समाविष्टो विश्वामित्रो महासुनिः ॥ सुवमुद्यम्य सक्रोधास्त्रिशंकुमिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥ पश्य मे तपसो वीर्यं
स्वार्जितस्य नरेश्वरा ॥ एष त्वां स्वशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा ॥ १३ ॥ दुष्प्रापं स्वशरीरेण स्वर्गं गच्छ नरेश्वरा ॥
स्वार्जितं किंचिदप्यस्ति मया हि तपसः फलम् ॥ १४ ॥ राजस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज ॥
उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्सशरीरो नरेश्वरः ॥ १५ ॥ दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा ॥
स्वर्गलोकं गतं दृष्ट्वा त्रिशंकुं पाकशासनः ॥ १६ ॥ सह सर्वैः सुरगैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ त्रिशंको
गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः ॥ १७ ॥ गुरुशपहतो मूढ पत भूमिमवाक्छिराः ॥ एवमुक्तो
महद्रेण त्रिशंकुरपतत्पुनः ॥ १८ ॥ विक्रोशमानन्वाहीति विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ तच्छ्रुत्वा ववनं तस्य
क्रोशमानस्य कौशिकः ॥ १९ ॥ रोषमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ऋषिमध्ये स तेजस्वी
प्रजापातिरिवापरः ॥ २० ॥ सृजन्दक्षिणमार्गस्थान्समर्प्यनपरान्पुनः ॥ नक्षत्रवंशपरममसृजत्क्रोधमूर्च्छितः
॥ २१ ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय ऋषिमध्ये महाशयः ॥ सृष्ट्वा नक्षत्रवंशं च क्रोधेन कलुषीकृतः ॥
॥ २२ ॥ अन्यमिदं करिष्यामि लोको वा स्यादनिद्रकः ॥ दैवतान्यपि सक्रोधात्सहस्रं समुपचक्रमे ॥ २३ ॥
ततः परमसंभ्रंताः सर्वसंधाः सुरासुराः ॥ विश्वामित्रं महात्मानमुचुः सानुनयं वचः ॥ २४ ॥ अयं
राजा महाभाग गुरुशपपरिहृतः ॥ सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन ॥ २५ ॥ तेषां तद्वचनं
श्रुत्वा देवानां मुनिपुंगवः ॥ अब्रवीत्सुमहद्वक्त्रं कौशिकः सर्वदेवताः ॥ २६ ॥ सशरीरस्य भद्रं बलि-
शंकोरस्य भूपतेः ॥ आरोहणं प्रतिज्ञातं नानृतं कर्तुमुत्सहे ॥ २७ ॥ स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशंकोरस्य
शाश्वतः ॥ नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ ॥ २८ ॥ यावह्लोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्तेतानि

सर्वशः ॥ मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ २९ ॥ एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्युच्युनिपुंगवम् ॥
 एवं भवतु भद्रं ते तिष्ठन्वेतानि सर्वशः ॥ ३० ॥ गगने तान्यतेकानि वेश्वानरपथाद्वहिः ॥ नक्षत्राणि
 मुनिश्रेष्ठ तेषु ज्योतिःषु जाञ्चलम् ॥ ३१ ॥ अवाक्कलिराशिंशुकश्च तिष्ठत्वमरसान्निभः ॥ अनुयास्यांति
 चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमम् ॥ ३२ ॥ कृतार्थं कीर्तिमतं च स्वर्गलोकागतं यथा ॥ विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा
 सर्वदेवरभिष्टुतः ॥ ३३ ॥ ऋषिमध्ये महातेजा बाढमित्येव देवताः ॥ ततो देवा महात्मानो ऋषयश्च
 तपोधनाः ॥ जगुर्यथागतं सर्वे यज्ञस्यांते नरोत्तमः ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि-
 काव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ विश्वामित्रो महातेजाः प्रस्यितान्वद्विद्य ता-
 नुधीन् ॥ अब्रवीन्नरशार्दूल सर्वास्तान्ननवासिनः ॥ १ ॥ महाविघ्नः प्रवृत्तोऽयं दक्षिणामास्थितो
 दिशम् ॥ दिशमन्यां प्रपत्स्यामस्तत्र तस्यामेहे तपः ॥ २ ॥ पश्चिमायां विशालायां पुष्करेषु महा-
 त्मनः ॥ सुखं तपश्चरिष्यामः सुखं ताद्वि तपोवनम् ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः पुष्करेषु महासुनिः ॥
 तप छग्रं दुराधर्षं हेपे मूलफलाशनः ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपतिर्महान् ॥ अंबरीष
 इति ख्यातो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ ५ ॥ तस्य वै यजमानस्य पशुमिद्वो जहार ह ॥ प्रतष्टे तु पशौ
 विप्रो राजानभिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ पशुरभ्याहृतो राजन्प्रनष्टस्तत्र दुर्नयात् ॥ अरक्षितारं राजानं प्रति
 दोषा नरेक्षर ॥ ७ ॥ प्रायाश्चित्तं महद्व्येतन्नरं वा पुरुषर्षभ ॥ आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत्कर्म प्रवर्तते ॥
 ॥ ८ ॥ उपाध्यायवचः श्रुत्वा स राजा पुरुषर्षभः ॥ अन्विक्येव महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ॥ ९ ॥
 देशाञ्जनपदांस्तांस्तान्नागराणि वनानि च ॥ आश्रमाणि च पुण्यानि मार्गमाणां महीपतिः ॥ १० ॥ स पुत्र-

सहितं तात सभार्यं रघुनंदन ॥ भृगुतुंगे समसीनमृचकं संददर्श ह ॥ ११ ॥ तमुवाच महतेजाः
 प्रणम्याभिप्रसाद्य च ॥ महर्षिं तपसा दीप्तं राजर्षिरभितप्रभः ॥ १२ ॥ पृष्ठां सर्वत्र कुशलमृचकं
 तमिदं वचः ॥ गवां शतसहस्रेण विक्रीणीषे सुतं यदि ॥ १३ ॥ पशोरर्थं महाभाग कुतकृत्याऽस्मि
 भार्गव ॥ सर्वे परिगता देशा यज्ञियं न लभे पशुम् ॥ १४ ॥ दातुमर्हसि मूल्येन सुतमेकमितो मम ॥
 एवमुक्ते महतेजा ऋचीकस्त्वव्रवीद्वचः ॥ १५ ॥ नाहं ज्येष्ठं नरश्रेष्ठ विक्रीणीयां कथंचन ॥ ऋचीकांस्य
 वचः श्रुत्वा तेषां माता महात्मनाम् ॥ १६ ॥ उवाच नरशार्दूलमंबरीषमिदं वचः ॥ अविक्रेयं सुतं
 ज्येष्ठं भगवानाह भार्गवः ॥ १७ ॥ ममापि दयितं विद्धि कनिष्ठं शुनकं प्रभो ॥ तस्मात्कनीयसं पुत्रं
 न दास्ये तव पार्थिव ॥ १८ ॥ प्रायेण हि नरश्रेष्ठ ज्येष्ठाः पितृपु वल्लभाः ॥ मातृणां च कनीयांसस्तस्माद्रक्ष्ये
 कनीयसम् ॥ १९ ॥ उक्त्वाक्ये मुनौ तस्मिन्मुनिपत्न्यां तथैव च ॥ शुनःशेषः स्वयं राम मध्यमो वाक्यम-
 व्रवीत् ॥ २० ॥ पिता ज्येष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसम् ॥ विक्रेयं मध्यमं मन्ये राजपुत्र नयस्व
 माम् ॥ २१ ॥ अथ राजा महाबाहुर्वाक्यान्ते ब्रह्मवादिनः ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य कोटिभ्यो रत्नरा-
 शिभिः ॥ २२ ॥ गवां शतसहस्रेण शुनःशेषं नरेश्वरः ॥ गृहीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनंदन ॥
 ॥ २३ ॥ अंबरीषस्तु राजर्षी रथमारोप्य सत्वरः ॥ शुनःशेषं महतेजा जगामाशु महायशः ॥
 ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० चतुर्विंशतिसा० बालकांडे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥
 शुनःशेषं नरश्रेष्ठ गृहीत्वा तु महायशः ॥ व्यश्रमत्पुष्करे राजा मध्याह्ने रघुनंदन ॥ १ ॥ तस्य विश्र-
 ममाणस्य शुनःशेषो महायशः ॥ पुष्करं क्षेत्रमागम्य विश्वामित्रं ददर्श ह ॥ २ ॥ तयंतमृषिभिः

सार्धं मातुलं परमातुरः । विषण्णवदनो दीनस्तृणया च श्रेमेण च ॥ ३ ॥ पपातंके मुने राम वाक्यं
चेदमुवाच ह ॥ न मेऽस्ति माता न पिता ज्ञातयो बांधवाः कुतः ॥ ४ ॥ त्रातुमर्हसि मां सौम्य धर्मेण
मुनिपुंगव ॥ त्राता त्वं हि नरश्रेष्ठ सर्वेषां त्वं हि भावनः ॥ ५ ॥ राजा च कृतकार्यः स्यादहं
दीर्घायुरव्ययः ॥ स्वर्गलोकमुपाश्रियां तपस्तप्त्वा ह्यनुत्तमम् ॥ ६ ॥ स मे नाथो ह्यनाथस्य भव भव्येन
चेतसा ॥ पितेव पुत्रं धर्मासंस्नातुमर्हसि किल्बिषात् ॥ ७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो
महातपाः ॥ सांत्वयित्वा बहुविधं पुत्रानिदमुवाच ह ॥ ८ ॥ यत्कृते पितरः पुत्राञ्जनयंति शुभार्थिनः ॥
परलोकहितार्थं तस्य कालोऽयमागतः ॥ ९ ॥ अयं मुनिसुतो बालो मत्तः शरणमिच्छति ॥ अस्य
जीवितमात्रेण प्रियं कुरुत पुत्रकाः ॥ १० ॥ सर्वे सुकृतकर्माः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ पशुभूता नरेद्रस्य तृ-
प्तिमग्नौः प्रयच्छत ॥ ११ ॥ नाथवांश्च शुनःशेपो यज्ञश्चाविघ्नतो भवेत् ॥ देवतास्त्वार्षिताश्च स्युर्मम
चापि कृतं वचः ॥ १२ ॥ मुनेस्तद्वचनं श्रुत्वा मधुच्छंदाक्षयः सुताः ॥ साभिमानं नरश्रेष्ठ सली-
लमिदमब्रुवम् ॥ १३ ॥ कथमात्मसुतान्दित्वा त्रायसेऽन्यसुतं विभो ॥ अकार्यमिव पश्यामः श्वमां-
समिव भोजने ॥ १४ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां मुनिपुंगवः ॥ क्रोधसंरक्तनयनो व्याहृतमुपच-
क्रमे ॥ १५ ॥ निःसाध्वसमिदं प्रोक्तं धर्मादपि विगर्हितम् ॥ अतिक्रम्य तु मद्वाक्यं दारुणं रोमहर्ष-
णम् ॥ १६ ॥ श्वर्मासभोजिनः सर्वे वासिष्ठा इव जातिषु ॥ पूर्णं वर्षसहस्रं तु पृथिव्यामनुपत्यथ
॥ १७ ॥ कृत्वा शापसमायुक्तान्पुत्रान्मुनिवरस्तदा ॥ शुनःशेपुवाचार्तं कृत्वा रक्षां निरामयाम् ॥ १८ ॥
पवित्रपाशैराबद्धो रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ वैष्णवं यूपमासाद्य वाग्निभरिमुदाहर ॥ १९ ॥ इमे च

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे बालकांडे । सर्गः ६३. *

(१३८)

गाथे द्वे दिव्ये गाथेथा मुनिपुत्रक ॥ अंबरीषस्य यज्ञेऽस्मिस्ततः सिद्धिमवाप्स्यासि ॥ २० ॥ शुनः-
शेषो गृहीत्वा ते द्वे गाथे सुसमाहितः ॥ त्वरया राजसिंहं तमंबरीषमुवाच ह ॥ २१ ॥ राजसिंह
महाबुद्धे शीघ्रं गच्छामहे वयम् ॥ निवर्तयस्व राजेंद्र दीक्षां च समुपाहर ॥ २२ ॥ तद्वाक्यमृषिपु-
त्रस्य श्रुत्वा हर्षसमन्वितः ॥ जगाम नृपतिः शीघ्रं यज्ञवाटमंतर्द्रितः ॥ २३ ॥ सदस्यानुमते राजा
पवित्रकृतलक्षणम् ॥ पशुं रक्तांबरं कृत्वा यूये तं समबंधयन् ॥ २४ ॥ स बद्धो वगिभरभ्याभिरभि-
तुष्टाव वै सुरी॥ इंद्रमिंद्रानुजं चैव यथावन्मुनिपुत्रकः ॥ २५ ॥ ततः प्रीतः सहस्राक्षो रहस्यतुतितोषितः ॥
दीर्घमायुस्तदा प्रादान्छूनःशेषाय वासवः ॥ २६ ॥ स च राजा नरश्रेष्ठ यज्ञस्य च समाप्तवान् ॥ फलं
बहुगुणं राम सहस्राक्षप्रसादजम् ॥ २७ ॥ विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा भूयस्तेषु महातपाः ॥ पुष्करेषु
नरश्रेष्ठ दशवर्षशतानि च ॥ २८ ॥ इत्यार्षे प्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्ये चतुर्विंशतिसा०
बालकांडे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु व्रतस्नातं महामुनिम् ॥ अभ्यगच्छ-
न्सुराः सर्वे तपःफलचिकीर्षवः ॥ १ ॥ अत्रवीतुममहातेजा ब्रह्मा सुरचिरं वचः ॥ ऋषिस्त्वमसि
भद्रं ते स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥ २ ॥ तमेवमुक्त्वा देवेशस्त्रिदिवं पुनरभ्यगान् विश्वामित्रो
महातेजा भूयस्तेषु महत्तपः ॥ ३ ॥ ततः कालेन महता मेनका परमाप्सराः ॥ पुष्करेषु
नरश्रेष्ठ स्नातुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥ तां ददर्श महातेजा मेनकां कुशिकात्मजः ॥ रूपेणाप्रतिमां
तत्र विद्युतं जलदे यथा ॥ ५ ॥ कंदर्पदर्पवशगो मुनिस्तामिदमब्रवीन् ॥ अप्सरः स्वागतं तेऽतु
वस चेह ममाश्रमे ॥ ६ ॥ अनुगृहीत्वा भद्रं ते मदनेन विमोहितम् ॥ इत्युक्त्वा सा वरारोहां तत्रा-

वासमथाकरोन् ॥ ७ ॥ तपसो हि महाविभ्रो विश्वामित्रमुपागमत् ॥ तस्यां वसन्त्यां वराणि पंच पञ्च च
 राघव ॥ ८ ॥ विश्वामित्राश्रमे सौम्ये सुखेन व्यतिक्रमुः ॥ अथ काले गते तस्मिन्विश्वामित्रो
 महामुनिः ॥ ९ ॥ सत्रीड इव सवृत्ताश्चितोशाकपरायणः ॥ बुद्धिर्मुनेः समुत्पन्ना सामर्वा रघुनंदन ॥ १० ॥
 सर्व सुराणां कर्मैतत्तपोऽपहरणं महत् ॥ अहोरात्रापदेशेन गताः संवत्सरा दश ॥ ११ ॥ काम-
 मोहाभिभूतस्य विघ्नोऽयं प्रत्युपस्थितः ॥ स निःश्वसन्मुनिवरः पश्चात्तापेन दुःखितः ॥ १२ ॥
 भीतामप्सरसं दृष्ट्वा वेपथीं प्रांजलिं स्थिताम् ॥ मेनकां मधुरैर्वक्त्यैर्विसृज्य कुशिकात्मजः ॥ १३ ॥
 उत्तरं पर्वतं राम विश्वामित्रो जगाम ह ॥ स कृत्वा भेषिकां बुद्धिं जेतुकामो महायशः ॥ १४ ॥
 कौशिकीतीरमासाद्य तपस्तेषु दुरासदम् ॥ तस्य वर्षसहस्राणि घोरं तप उपासतः ॥ १५ ॥ उत्तरे पर्वते
 राम देवतानामभूद्भयम् ॥ अमंत्रयन्समागम्य सर्वं सार्धिणाः सुराः ॥ १६ ॥ महर्षिशब्दं लभतां साध्वयं
 कुशिकात्मजः ॥ देवतां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ १७ ॥ अन्नवीनमधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥
 महर्षे स्वागतं वत्स तपस्येण तोषितः ॥ १८ ॥ महत्तन्मधुर्मुख्यत्वं वदामि तव कौशिक ॥ ब्रह्मणस्तु वचः श्रु-
 त्वा विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ १९ ॥ प्रांजलिः प्रणतो भूत्वा प्रत्युवाच पितामहम् ॥ ब्रह्मर्षिशब्दमतुलं स्वार्जितैः
 कर्मभिः शुभैः ॥ २० ॥ यद्वि मे भगवान्नाह ततोऽहं विजितोद्विगः ॥ तमुवाच ततो ब्रह्मा न तावत्त्वं जितेन्द्रियः ॥
 ॥ २१ ॥ यत्तस्व मुनिशार्दूल इत्युक्त्वा त्रिदिवं गतः ॥ विप्रस्थितेषु देवेषु विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २२ ॥ ऊर्ध्वबाहु-
 निरालंबो वायुभक्षस्तपश्चरन् ॥ घर्मे पंचतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रयः ॥ २३ ॥ शिशिरे सलिलशायी
 रात्र्यहानि तपोधनः ॥ एवं वर्षसहस्रं हि तपो घोरमुपापमत् ॥ २४ ॥ तस्मिन्संतप्यमाने तु विश्वामित्रे

महामुनि ॥ संतापः सुमहानासीत्सुराणां वासवस्य च ॥ २५ ॥ रंभाभस्तरसं शक्रः सर्वैः सह मरुद्गणैः ॥ उवाचात्माक्षितं वाक्यमहितं कौशिकस्य च ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० बालकांडे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ सुरकार्यमिदं रंभे कर्त्तव्यं सुमहत्त्वया ॥ लोभनं कौशिकस्येह काममोहसमन्वितम् ॥ १ ॥ तथोक्ता सात्सरा राम सहस्राक्षेण धीमता ॥ ब्रीडिता प्रांजलिर्वाक्यं प्रत्युवाच सुरेश्वरम् ॥ २ ॥ अयं सुरपते घोरो विश्वामित्रो महामुनिः ॥ क्रोधमुत्सङ्क्ष्यते घोरं मयि देव न संशयः ॥ ३ ॥ ततो हि मे भयं देव प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्तया राम सभयं भीतया तदा ॥ ४ ॥ तामुवाच सहस्राक्षो वेपमानां कृताञ्जलिम् ॥ मा भैषी रंभे भद्रं ते कुरुष्व मम शासनम् ॥ ५ ॥ कोकिळो हृदयग्राही माधवे रुचिरद्रुमे ॥ अहं कंदर्पसहितः स्थास्यामि तव पार्श्वतः ॥ ६ ॥ त्वं हि रूपं बहुगुणं कृत्वा परमभास्वरम् ॥ तद्युधि कौशिक भद्रं भेदयस्व तपस्विनम् ॥ ७ ॥ सा श्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा रूपमनुत्तमम् ॥ लोभयामास ललिता विश्वामित्रं शुचिस्मिता ॥ ८ ॥ कोकिलस्य तु शुश्राव वल्गु व्याहरतः स्वनम् ॥ संप्रहृष्टेन मनसा स चैनामनवैक्षता ॥ ९ ॥ अथ तस्य च शब्देन गीतेनाप्राप्तिमेव च ॥ दर्शनेन च रंभाया मुनिः संदेहमागतः ॥ १० ॥ सहस्राक्षस्य तत्सर्वं विज्ञाय मुनिपुंगवः ॥ रंभां क्रोधसमाविष्टः शशाप कुशिकात्मजः ॥ ११ ॥ यन्मां लोभयसे रंभे काम-क्रोधजैर्येषिणम् ॥ दशवर्षसहस्राणि शैलीं स्थास्यसि दुर्भगे ॥ १२ ॥ ब्राह्मणः सुमहातेजास्तपोबल-समन्वितः ॥ उद्धरिष्यति रंभे त्वां मत्क्रोधकलुषीकृताम् ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ अशक्नुवन्धारयितुं कोपं संतापमात्मनः ॥ १४ ॥ तस्य शापेन महता रंभा

शैली तदाऽभवत् ॥ वचः श्रुत्वा च कंदर्पो महर्षेः स च निर्गतः ॥ १५ ॥ कोपेन च
महातेजास्तपोऽपहरणे कृते ॥ इंद्रियैरजितै राम न लेभे शांतिमात्मनः ॥ १६ ॥ बभूवास्य मन-
श्चिन्ता तपोऽपहरणे कृते ॥ नच क्रोधं गमिष्यामि नच वक्ष्ये कथंचन ॥ १७ ॥ अथवा नोक्तुं-
सिष्यामि संवत्सरशतान्यपि ॥ अहं हि शोषयिष्यामि आत्मानं विजितेंद्रियः ॥ १८ ॥ तावद्या-
वद्धि मे प्राप्तं ब्राह्मणं तपसाजितम् ॥ अनुच्छुसन्नभुजानस्तिष्ठेयं शाश्वतीः समाः ॥ १९ ॥ नहि
मे तय्यमानस्य क्षयं यास्यति मृत्ययः ॥ एवं वर्षसहस्रस्य दीक्षां स मुनिपुंगवः ॥ चकाराप्रतिमां
लोके प्रतिज्ञां रघुनंदन ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० चतुर्विंशतिसा० बा० चतुःषष्टि-
तमः सर्गः ॥ ६४ ॥ अथ हैमवती राम दिशं त्यक्त्वा महामुनिः ॥ पूर्वा दिशमनुप्राप्य तपस्तेषु
मुदारुणम् ॥ १ ॥ मौनं वर्षसहस्रस्य कृत्वा व्रतमनुत्तमम् ॥ चकाराप्रतिमं राम तपः परमदुष्करम्
॥ २ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु काष्ठभूतं महामुनिम् ॥ विघ्नैर्बहुभिराघृतं क्रोधो नांतरमाविशत् ॥ ३ ॥
स कृत्वा निश्चयं राम तप आतिष्ठताव्ययम् ॥ तस्य वर्षसहस्रस्य व्रते पूर्णे महाव्रतः ॥ ४ ॥
भोक्तुमारब्धवानन्नं तस्मिन्काले रघूत्तम ॥ इंद्रो द्विजातिर्भूत्वा तं सिद्धमन्नमयाचत ॥ ५ ॥ तस्मै
दत्त्वा तदा सिद्धं सर्वं विप्राय निश्चितः ॥ निःशेषेऽन्ने भगवानमुक्त्वैव महातपाः ॥ ६ ॥ न
किंचिदबदद्विप्रं मौनव्रतमुपास्थितः ॥ तथैवासीत्मुनिर्मौनमनुच्छ्राप्तं चकार ह ॥ ७ ॥ अथ वर्षस-
हस्रं च नोच्छुसन्मुनिपुंगवः ॥ तस्यानुच्छ्रासमानस्य मूर्ध्नि धूसो व्यजायत ॥ ८ ॥ त्रैलोक्ये येन
संभ्रांतमातापितृमिवाभवत् ॥ ततो देवर्षिगंधर्वाः पन्नगोरगराक्षसाः ॥ ९ ॥ मोहितास्तपसा तस्य

तेजसा मंदरश्मयः ॥ कश्मलोपहताः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ १० ॥ बहुभिः कारणैर्देव विश्वामित्रो
महामुनिः ॥ लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्धते ॥ ११ ॥ नहस्य वृजिनं किंचिद्दृश्यते सूक्ष्म-
मप्युत ॥ न दीयते यदि त्वस्य मनसा यदभीष्टिसतम् ॥ १२ ॥ विनाशयति त्रैलोक्यं तपसा
सचराचरम् ॥ व्याकुलाश्च दिशः सर्वो न च किंचित्प्रकाशते ॥ १३ ॥ सागराः क्षुभिताः सर्वे
विशीर्यन्ते च पर्वताः ॥ प्रकंपते च वसुधा बायुर्वतीह संकुलः ॥ १४ ॥ ब्रह्मन्नप्रतिजानीमो नास्त्विको
जायते जनः ॥ संमूढमिव त्रैलोक्यं संप्रक्षुभितमानसम् ॥ १५ ॥ भास्करो निष्प्रभश्चैव महर्षे-
स्तस्य तेजसा ॥ बुद्धिं न कुरुते यावन्नाशे देव महामुनिः ॥ १६ ॥ तावत्प्रसाद्यो भगवन्नशिरूपो महाद्युतिः
॥ कालाग्निना यथा पूर्वं त्रैलोक्यं दह्यतेऽखिलम् ॥ १७ ॥ देवराज्यं चिकीर्षेत दीयतामस्य यन्मनः ॥
ततः सुरगणाः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ १८ ॥ विश्वामित्रं महात्मानं वाक्यं मधुरमब्रुवन् ॥
ब्रह्मर्षे स्वागतं तेऽस्तु तपसा स्म सुतोषिताः ॥ १९ ॥ ब्रह्मण्यं तपसोभ्रेण प्राप्तवानसि कौशिक ॥
दीर्घमायुश्च ते ब्रह्मन्वदामि समरुद्रणः ॥ २० ॥ स्त्रस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गच्छ सौम्य यथासुखम् ॥
पितामहवचः श्रुत्वा सर्वेषां त्रिदिवौकसाम् ॥ २१ ॥ कृत्वा प्रणामं मुदितो व्याजहार महामुनिः ॥
ब्राह्मण्यं यदि मे प्राप्तं दीर्घमायुस्तथैव च ॥ २२ ॥ ओंकारोऽथ वषट्कारो वेदाश्च वरयंतु माम्
क्षत्रवेदविदां श्रेष्ठो ब्रह्मवेदविदामपि ॥ २३ ॥ ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मामेवं वदतु देवताः ॥ यद्येवं
परमः कामः कृतो यांतु सुरर्षभाः ॥ २४ ॥ ततः प्रसादितो देवैर्वसिष्ठो जपतां वरः ॥ सख्यं
चकार ब्रह्मर्षिरेवमस्तिवति चान्नवीन् ॥ २५ ॥ ब्रह्मर्षिस्त्वं न संदेहः सर्वं संपद्यते तव ॥ इत्युक्त्वा देव-

ताश्चापि सर्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ २६ ॥ विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा लब्ध्वा ब्राह्मण्यमुत्तमम् ॥ पूजयामास
ब्रह्मर्षिं वसिष्ठं जपतां वरम् ॥ २७ ॥ कृतकामो महीं सर्वा चचार सपत्नि स्थितः ॥ एवं त्वनेन ब्राह्म-
ण्यं प्राप्तं राम महात्मना ॥ २८ ॥ एष राम मुनिश्रेष्ठ एष विप्रद्ववांस्तपः ॥ एष धर्मः परो नित्यं वीर्य-
स्यैष परायणम् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा विरराम द्विजोत्तमः ॥ शतानंदवचः श्रुत्वा रामलक्ष्मण-
सन्निधौ ॥ ३० ॥ जनकः प्रांजलिर्वाक्यमुवाच कुशिकात्मजम् ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे
मुनिपुंगव ॥ ३१ ॥ यज्ञं काकुत्स्थसहितः प्राप्तवानासि कौशिक ॥ पावितोऽहं त्वया ब्रह्मन्दर्शनेन महा-
मुने ॥ ३२ ॥ गुणा बहुविधाः प्राप्तास्तव संदर्शनान्मया ॥ विस्तरेण च वै ब्रह्मन्कीर्त्यमानं महत्तपः
॥ ३३ ॥ श्रुतं मया महातेजो रामेण च महात्मना ॥ सर्वस्यैः प्राप्य च सद्ः श्रुतास्ते बहवो गुणाः
॥ ३४ ॥ अप्रमेयं तपस्तुभ्यमप्रमेयं च ते बलम् ॥ अप्रमेया गुणाश्चैव नित्यं ते कुशिकात्मज ॥ ३५ ॥
दृष्टिराश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे विभो ॥ कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ लेबते राक्सिंहलम् ॥ ३६ ॥ श्वः
प्रभाते महतेजो द्रष्टुमर्हसि मां पुनः ॥ स्वर्गांत जपतां श्रेष्ठ मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३७ ॥ एवमुक्तो मुनि-
वरः प्रशस्य पुरुषभम् ॥ प्रदक्षिणं चकाराशु सोपाध्यायः सर्वाध्वः ॥ ३८ ॥ एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं वै-
देहो मिथिलाधिपः ॥ प्रदक्षिणं चकाराशु सोपाध्यायः सर्वाध्वः ॥ ३९ ॥ विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा
सहरामः सलक्ष्मणः ॥ स्ववासमभिचक्राम पूज्यमानो महात्माभिः ॥ ४० ॥ इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे
बालमीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे पंचषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ ततः प्रभाते विमले
कृतकर्मा नराधिपः ॥ विश्वामित्रं महात्मानमाजुहाव सराध्वम् ॥ १ ॥ तमर्चयित्वा धर्मात्मा शाकादृष्टेन

कर्मणा ॥ राघवौ च महात्मानौ तदा वाक्यमुवाच ह ॥२॥ भगवन्स्वागतं तेऽस्तु किं करोमि तवानघ ॥
 भवानाज्ञापयतु मामाज्ञायो भवता ह्यहम् ॥ ३ ॥ एवमुक्तः स धर्मात्मा जनकेन महात्मना ॥ प्रत्युवाच
 मुनिश्रेष्ठो वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥ पुत्रौ दशरथस्येमौ क्षत्रियौ लोकविश्रुतौ ॥ द्रष्टुकामौ धनुः
 श्रेष्ठं यदेतत्त्वयि तिष्ठति ॥ ५ ॥ एतद्दर्शय भद्रं ते कृतकामौ नृपात्मजौ ॥ दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं
 प्रतियास्यतः ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् ॥ श्रूयतामस्य धनुषो यदर्थमिह तिष्ठति
 ॥ ७ ॥ देवरात इति ख्यातो निमैर्ज्येष्ठो महीपतिः ॥ न्यासोऽयं तस्य भगवन्हस्ते दत्तो महात्मनः ॥ ८ ॥
 दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुरायस्य वीर्यवान् ॥ विध्वस्य त्रिदशान्नोपात्सलीलिमिदमबवीत् ॥ ९ ॥ यस्माद्वा-
 गार्थिनो भागान्नाकल्पयत मे सुराः ॥ वरांगानि महाह्राणि धनुषा शातयागि वः ॥ १० ॥ ततो
 विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुंगव ॥ प्रसादयंत देवेशं तेषां प्रीतोऽभवद्भवः ॥ ११ ॥ प्रीतियुक्तस्तु सर्वेषां ददौ
 तेषां महात्मनाम् ॥ तदेतदेवदेवस्य धनूरत्नं महात्मनः ॥ १२ ॥ न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वजे विभौ ॥
 अथ मे कृषतः क्षेत्रं लांगलादुत्थिता ततः ॥ १३ ॥ क्षेत्रं शोधयता लब्ध्वा नमन्ना सीतेति विश्रुता ॥
 भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा ॥ १४ ॥ वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयेनिजा ॥
 भूतलादुत्थितां तां तु वर्धमानां ममात्मजाम् ॥ १५ ॥ वरयामासुरागत्य राजानो मुनिपुंगव ॥ तेषां
 वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीक्षिताम् ॥ १६ ॥ वीर्यशुल्केति भगवन्न ददामि सुतामहम् ॥ ततः सर्वे
 नृपतयः समेत्य मुनिपुंगव ॥ १७ ॥ मिथिलामप्युपागम्य वीर्यं जिज्ञासवस्सदा ॥ तेषां जिज्ञासमा-
 नानां शैवं धनुरुपाहृतम् ॥ १८ ॥ न शेकुर्महणे तस्य धनुषस्तोलनेऽपि वा ॥ तेषां वीर्यवतां

वीर्यमल्पं ज्ञात्वा महामुने ॥ १९ ॥ प्रत्याख्याता नृपयस्तन्निबोध तपोधन ॥ ततः परमकोपेन राजानो
मुनिपुंगव ॥ २० ॥ अर्हयान्मिथिलां सर्वे वीर्यसिंहेमगाताः ॥ आत्मानमवधूतं मे विज्ञाय नृपपुंगवाः
॥ २१ ॥ रोपेण महताविष्टाः पीडयन्मिथिलां पुरीम् ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे क्षयं यातानि
सर्वशः ॥ २२ ॥ साधनानि मुनिश्रेष्ठ ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ ततो देवगणान्स-
र्वीस्तपसाऽहं प्रसादयम् ॥ २३ ॥ ददुश्च परमप्रीताश्चतुरंगबलं सुराः ॥ ततो भग्ना नृपयो हन्यमाना दि-
शो ययुः ॥ २४ ॥ अवीर्या वीर्यसंदिग्धाः सामात्याः पापकारिणः ॥ तदेतन्मुनिशार्दूल धनुः
परमभास्वरम् ॥ २५ ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि दर्शयिष्यामि सुव्रतः ॥ यद्यस्य धनुषो रामः कुरुदारो-
पणं मुने ॥ २६ ॥ सुतामयोनिजां सीतां दद्यां दाशरथेरहम् ॥ २७ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे बालमी-
कोपे आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ जनकस्य वचः श्रुत्वा विश्वा-
मित्रो महामुनिः ॥ धनुर्दर्शय रामाय इति होवाच पार्थिवम् ॥ १ ॥ ततः स राजा जनकः सचित्रा-
न्वयादिदेश ह ॥ धनुरानीयां दिव्यं गंधमात्यानुलोपितम् ॥ २ ॥ जनकेन समादिष्टः सचित्राः
प्राविशन्पुरम् ॥ तद्धनुः पुस्तः कृत्वा निर्जमुग्धभित्तजसः ॥ ३ ॥ नृणां शतानि पंचाशद्वययतानां
महात्मनाम् ॥ मंजूषामष्टचक्रां तां समूहुस्ते कथंचन ॥ ४ ॥ तामादाय सुमंजूषामायसीं यत्र तद्धनुः ॥
सुरोपमं ते जनकमूर्चुर्नृपतिमंत्रिणः ॥ ५ ॥ इदं धनुर्वरं राजन्पूजितं सर्वराजभिः ॥ भियंलांषिप राजेंद्र
दर्शनीयं यदीच्छसि ॥ ६ ॥ तेषां नृपो वचः श्रुत्वा कृताञ्जलिरभाषत ॥ विश्वामित्रं महात्मानं तावुभौ
रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥ इदं धनुर्वरं ब्रह्मज्जनकैरभिपूजितम् ॥ राजभिश्च महावीर्यैश्चैकैः पूरितुं तदा ॥

॥ ८ ॥ नैतत्सुरगणाः सर्वे सासुरा न च राक्षसाः ॥ गंधर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ९ ॥ क
गतिर्मातुषाणां च धनुषोऽस्य प्रपूर्णे ॥ आरोपणे समायोगे वेपने तोलने तथा ॥ १० ॥ तदेतद्धनुषां
श्रेष्ठमानीतं मुनिपुंगव ॥ दक्षयैतन्महाभाग अनयो राजपुत्रयोः ॥ ११ ॥ विश्वामित्रः सरामस्तु श्रुत्वा
जनकभाषितम् ॥ वत्स राम धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥ १२ ॥ महर्षेर्वचनाद्रामो यत्र तिष्ठति
तद्धनुः ॥ मंजूषां तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथाब्रवीत् ॥ १३ ॥ इदं धनुर्वरं दिव्यं संस्पृशामीह पाणिना ॥
यत्नवांश्च भविष्यामि तोलने पूरणेऽपि वा ॥ १४ ॥ बाढमित्यब्रवीद्राजा मुनिश्च समभाषत ॥ लीलया
स धनुर्मध्ये जग्राह वचनाम्बुनेः ॥ १५ ॥ पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनंदनः ॥ आरोपयत्स
धर्मात्मा सलीलमिव तद्धनुः ॥ १६ ॥ आरोपयित्वा सौर्वी च पूरयामास तद्धनुः ॥ तद्धुर्भंज धनुर्मध्ये
नरश्रेष्ठो महायशः ॥ १७ ॥ तस्य शब्दो महानासीन्निर्घातसमानिःस्वनः ॥ भूमिकंयश्च सुमहान्पर्व-
तस्येव दीर्यतः ॥ १८ ॥ निषेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः ॥ वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ
च राघवौ ॥ १९ ॥ प्रत्याश्रस्ते जने तस्मिन् राजा विगतसाध्वसः ॥ उवाच प्रांजलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनि-
पुंगवम् ॥ २० ॥ भगवन्तदृष्टविर्यो मे रामो दशरथात्मजः ॥ अत्यद्भुतमर्चित्यं च अतर्कितमिदं मया ॥
॥ २१ ॥ जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता ॥ सीता भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् ॥ २२ ॥
मम सत्या प्रतिज्ञा सा वीर्यशुल्केति कौशिक ॥ सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता ॥ २३ ॥
भवतोऽनुमते ऋद्धच्छीघ्रं गच्छंतु मंत्रिणः ॥ मम कौशिक भद्रं ते अयोध्यां त्वरिता रथैः ॥ २४ ॥ राजानं
प्राश्रितैर्वाक्यैरानयंतु पुरं मम ॥ प्रदानं वीर्यशुल्कायाः कथयंतु च सर्वशः ॥ २५ ॥ मुनिगुप्तौ च

काकुत्स्थौ कथयंतु नृपाय वै ॥ प्रीतियुक्तं तु राजानमानयंतु सुशीघ्रगाः ॥ २६ ॥ कौशिकस्तु तथे-
त्याह राजा चामाष्य मंत्रिणः ॥ अयोध्यां प्रेषयामास धर्मत्मा कृतशासनाम् ॥ २७ ॥ यथावृत्तं
समाल्व्यलुप्तमानंतु च नृपं तथा ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे
सप्तमष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ जनकेन समादिष्टा दूतास्ते छांतवाहनाः ॥ त्रिरात्रमुषिता मार्गे तेऽयोध्यां
प्राविशन्तुरीम् ॥ १ ॥ ते राजवचनाद्गत्वा राजवेधम प्रवेशिताः ॥ दृष्टशुद्देवसंकाशं वृद्धं दशरथं नृपम् ॥
॥ २ ॥ बद्धांजलिपुटाः सर्वे दूता विगतसाध्वसाः ॥ राजानं प्रश्रितं वाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥ ३ ॥
भैथिलो जनको राजा समिहोत्रपुरस्कृतः ॥ मुहुर्मुहुर्मधुरया स्नेहसरक्तया गिरा ॥ ४ ॥ कुशलं
चाव्ययं चैव सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ जनकस्त्वां महाराजऽऽपृच्छते सपुत्रःसरम् ॥ ५ ॥ पृष्ट्वा
कुशलमव्यग्रं वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ कौशिकानुमते वाक्यं भवंतमिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ पूर्वं प्रतिज्ञा विदित्वा
वीर्यशुल्का ममात्मजा ॥ राजानश्च कृतामर्षा निर्वीर्या विमुखीकृताः ॥ ७ ॥ सेयं मम सुता राजनिबन्धना-
भिन्नप्रुरस्कृतैः ॥ यदृच्छत्यगतै राजर्निजितातव पुत्रकैः ॥ ८ ॥ तच्च रत्नं घनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महत्तमना ॥
रामेण हि महाबाहो महत्यां जनसंसदि ॥ ९ ॥ अस्मै देया मया सीता बीर्यशुल्का महात्मने ॥ प्रतिज्ञां
तर्तुमिच्छामि तदनुज्ञानुमहसि ॥ १० ॥ सोपाध्यायो महाराज पुरोहितपुरस्कृतः ॥ शीघ्रमागच्छ भद्रं
ते द्रष्टुमर्हसि राघवौ ॥ ११ ॥ प्रतिज्ञां मम राजेंद्र निर्वर्तयितुमर्हसि ॥ पुत्रयोरुभयोरेव प्रीतिं त्वमुलप्स्यसे ॥
॥ १२ ॥ एवं विदेहाधिपतिमधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः शतानंदमते स्थितः ॥ १३ ॥
दूतवाक्यं तु तच्छ्रुत्वा राजा परमहर्षितः ॥ वसिष्ठं वामदेवं च मंत्रिणश्चैवमब्रवीत् ॥ १४ ॥ गुप्तः

कुशिकपुत्रेण कौसल्यानंदवर्धनः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विदेहेषु वसत्यसौ ॥ १५ ॥ दृष्टवर्थस्तु काकु-
 त्स्थो जनकेन महात्मना ॥ संप्रदानं सुतायास्तु राघवे कर्तुमिच्छति ॥ १६ ॥ यदि वो रोचते वृत्तं जनक-
 स्य महात्मनः ॥ पुरीं गच्छामहे शीघ्रं माभूत्कालस्य पर्ययः ॥ १७ ॥ मंत्रिणो बाढमित्याहुः सह सर्वैर्म-
 हर्षिभिः ॥ सुप्रीतश्चाब्रीद्राजा श्वो यात्रेति च मंत्रिणः ॥ १८ ॥ मंत्रिणस्तु नैर्द्रस्य रात्रिं परमसकृताः
 ॥ ऊषुः प्रमुदिताः सर्वे गुणैः सर्वैः समन्विताः ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
 चतुर्विंशतिसा० बालकांडेऽष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ ततो राज्यं व्यतीतायां सोपाध्यायः सर्वाधवः ॥
 राजा दशरथो हृष्टः सुमंत्रिमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अद्य सर्वे धनाध्यक्षा धनमादाय पुष्कलम् ॥ व्रजंत्वग्रे
 सुविहिता नानारत्नसमन्विताः ॥ २ ॥ चतुरंगबलं चापि शीघ्रं निर्यातु सर्वशः ॥ ममाज्ञासमकालं च
 यानं युग्यमनुत्तमम् ॥ ३ ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च जात्रालिख कश्यपः ॥ मार्कण्डेयस्तु दधिर्युक्तेभिः कात्या-
 यनस्तथा ॥ ४ ॥ एते द्विजाः प्रयांत्वग्रे स्यंदनं योजयस्व मे ॥ यथा कालात्ययो न स्याद्वा हि त्वरयांति
 माम् ॥ ५ ॥ वचनाच्च नैर्द्रस्य सेना च चतुरंगिणी ॥ राजानमृषिभिः सार्धं व्रजंतं पृष्ठतोऽन्वयान् ॥ ६ ॥
 गत्वा चतुरहं मार्गे बिदेहानभ्युपेयिवान् ॥ राजा च जनकः श्रीमाञ्छ्रुत्वा पूजामकल्पयन् ॥ ७ ॥ ततो
 राजानमासाद्य वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ मुदितो जनको राजा प्रहर्षं परमं ययौ ॥ ८ ॥ उवाच वचनं श्रेष्ठो
 नरश्रेष्ठं मुदान्वितम् ॥ स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्टया प्राप्तोऽसि राघव ॥ ९ ॥ पुत्रयोहभयोः प्रीतिं लप्स्यसे
 वीर्यनिर्जिताम् ॥ दिष्टया प्राप्तो महर्तेजा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १० ॥ सह सर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्वैरिव शत-

क्रतुः ॥ दिष्टया मे निर्जितां विघ्ना दिष्टया मे पूजितं कुलम् ॥ ११ ॥ राघवैः सह संबंधाद्विज्यैश्रेष्ठमहा-
बलैः ॥ श्वः प्रभाते नरेंद्र त्वं संवर्तयितुमर्हसि ॥ १२ ॥ यज्ञस्यांते नरश्रेष्ठ विवाहमृषिसत्तमैः ॥ तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिमध्ये नराधिपः ॥ १३ ॥ वाक्यं वाक्याविदां श्रेष्ठः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ प्रतिग्रहो
दातुवशः श्रुतमेतन्मया पुरा ॥ १४ ॥ यथा वक्ष्यामि धर्मज्ञ तत्करिष्यामहे वयम् ॥ तद्धर्मिष्ठं यशस्यं च
वचनं सत्यवादिनः ॥ १५ ॥ श्रुत्वा विदेहाधिपतिः परं विस्मयमागतः ॥ ततः सर्वे मुनिगणाः परस्पर-
समागमे ॥ १६ ॥ हर्षेण महता युक्तास्तां रात्रिमवसन्मुखम् ॥ राजा च राघवौ पुत्रौ निशाम्य परिहर्षितः
॥ १७ ॥ उवास परमप्रीतो जनकेनाभिपूजितः ॥ जनकोऽपि महतेजाः क्रियाधर्मेण तत्तद्विवित् ॥ यज्ञस्य
च सुताभ्यां च कृत्वा रात्रिमुवास ह ॥ १८ ॥ इत्योर्वै श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विं-
शतिसा ० बालकांड एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ ततः प्रभाते जनकः कृतकर्मा महर्षिभिः ॥
उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शतानंदं पुरोहितम् ॥ १ ॥ भ्राता सम महतेजा वीर्यवानतिधार्मिकः ॥ कुशध्वज
इति ख्यातः पुरीमध्यवसच्छुभाम् ॥ २ ॥ वार्योफळकपर्यर्थां पिबन्निष्ठुमतीं नदीम् ॥ सांकाश्यां पुण्य-
संकाशां विमानयितपुष्पकम् ॥ ३ ॥ तमहं द्रष्टुमिच्छामि यज्ञगोप्ता स मे ततः ॥ प्रीतिं सोऽपि महा-
तेजा इमां भोक्ता मया सह ॥ ४ ॥ एवमुक्ते तु वचने शतानंदस्य सन्निधौ ॥ आगताः केचिदव्यग्रा जनक-
स्तान्समादिशत् ॥ ५ ॥ शासनात्तु नरेंद्रस्य प्रययुः क्षीप्रवाजिभिः ॥ समानेतुं नरव्याघ्रं विष्णुभिर्द्राक्ष्या
यथा ॥ ६ ॥ सांकाश्यां ते समागम्य ददशुश्च कुशध्वजम् ॥ न्यवेदयन्मथावृत्तं जनकस्य च चिंतितम्
॥ ७ ॥ तद्वृत्तं नृपतिः श्रुत्वा दूतैश्रेष्ठमहाजैवैः ॥ आक्षया तु नरेंद्रस्य आजगाम कुशध्वजः ॥ ८ ॥ स

ददर्श महात्मानं जनकं धर्मवत्सलम् ॥ सोऽभिवाद्य शतानंदं जनकं चातिर्धार्मिकम् ॥ ९ ॥
 राजाहं परमं दिव्यमासनं सोऽध्यरोहत् ॥ उपविष्टाबुभौ तौ तु भ्रातरावभितद्युती ॥ १० ॥ प्रेषयामासु-
 वीरौ मंत्रिश्रेष्ठं सुदामनम् ॥ गच्छ मंत्रिपते शीघ्रमिक्ष्वाकुमभितप्रभम् ॥ ११ ॥ आत्मजैः सह दुर्धर्षमान-
 यस्व समंत्रिणम् ॥ औपकार्यां स गत्वा तु रघूणां कुलवर्धनम् ॥ १२ ॥ ददर्श शिरसा चैनमभिवाद्योदम-
 व्रवीन् ॥ अयोध्याधिपते वीर वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ १३ ॥ स त्वां द्रष्टुं व्यवसितः सोपाध्यायपुरो-
 हितम् ॥ मंत्रिश्रेष्ठवचः श्रुत्वा राजा सर्षगणस्तथा ॥ १४ ॥ सर्वधुरगमत्तत्र जनको यत्र वर्त्तते ॥ राजा
 च मंत्रिसहितः सोपाध्यायः सर्वांधवः ॥ १५ ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो वैदेहिमिदमब्रवीन् ॥ विदितं
 ते महाराज इक्ष्वाकुकुलदैवतम् ॥ १६ ॥ वक्ता सर्वेषु कृत्येषु वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ विश्वामित्राभ्य-
 नुज्ञातः सह सर्वैर्महर्षिभिः ॥ १७ ॥ एष वक्ष्यति धर्मात्मा वसिष्ठो मे यथाक्रमम् ॥ तूष्णींभूते दशस्थे
 वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १८ ॥ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञो वैदेहं सपुरोधसम् ॥ अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा
 शाश्वतो नित्य अव्ययः ॥ १९ ॥ तस्मान्मरिचिः संजज्ञे मरीचैः कश्यपः सुतः ॥ निवस्वान्कश्यपाज्ज्ञे
 मनुर्वैवस्वतः स्युतः ॥ २० ॥ मनुः प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुश्च मनोः सुतः ॥ तमिक्ष्वा-
 कुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ २१ ॥ इक्ष्वाकोऽस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरित्येव विश्रुतः ॥
 कुक्षेरथात्मजः श्रीमान्विकुक्षिरुदपद्यत ॥ २२ ॥ विकुक्षेऽस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ॥
 बाणस्य पु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान् ॥ २३ ॥ अनरण्यात्पृथुर्जज्ञे त्रिशंकुस्तु पृथोरपि ॥ त्रिशं-
 कोरभवत्पुत्रो धुंधुमारो महायशाः ॥ २४ ॥ धुंधुमारान्महातेजा युवनाश्वो महारथः ॥ युवनाश्व-

सुतश्चासान्निमाधाता पृथिवीपतिः ॥ २५ ॥ सांजालु सुतः श्रीमान्सुसंधिरुदपद्यत ॥ सुसंधेरपि पुत्रौ
द्वा ध्रुवसंधिः प्रसेनजित् ॥ २६ ॥ यशस्वी ध्रुवसंधेस्तु भरतो नाम नामतः ॥ भरतात्तु महातेजा
असितो नाम जा (यत) तवान् ॥ २७ ॥ यस्येते प्रतिराजात उदपद्यंत शत्रवः ॥ हृदयास्ता-
लजंघाश्च शूराश्च शशबिन्दवः ॥ २८ ॥ तांश्च संप्रतियुध्यन्वै युद्धे राजा प्रवासितः ॥ हिमवतमुपागम्य
भार्याभ्यां सहितस्तदा ॥ २९ ॥ असितोऽल्पबलो राजा कालधर्ममुपेयिवान् ॥ द्वे चास्य भार्ये
गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः ॥ ३० ॥ एका गर्भविताशार्थं सपत्न्यै सगरं ददौ ॥ ततः शैलवरे
रस्ये बभूवाभिरतो मुनिः ॥ ३१ ॥ भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवतमुपाश्रितः ॥ तत्र चैका महा-
भागा भार्गवं देववर्चसम् ॥ ३२ ॥ ववंदे पद्मपत्राक्षी कांक्षती सुतमुत्तमम् ॥ तस्यै साभ्युपागम्य
कल्लिंदी चाभ्यवाद्यन् ॥ ३३ ॥ स तामभ्यवदद्विप्रः पुत्रेभ्यं पुत्रजन्मनि ॥ तव कुक्षौ महाभागे
सुपुत्रः सुमहाबलः ॥ ३४ ॥ महावीर्यो महातेजा अचिरात्संजनिष्यति ॥ गरेण सहितः श्रीमान्मा
शुचः कमलेक्षणे ॥ ३५ ॥ ज्यवनं च नमस्कृत्य राजपुत्रा पतिवता ॥ पत्या विरहिता तस्मा-
त्पुत्रं देवी व्यजायत ॥ ३६ ॥ सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्ते गर्भजिघांसाया ॥ सह तेन गरैव
संजातः सगरोऽभवत् ॥ ३७ ॥ सगरस्यासमंजस्तु असमंजादथाशुमान् ॥ दिलीपोंऽशुमतः पुत्रो
दिलीपस्य भगीरथः ॥ ३८ ॥ भगीरथात्ककुत्स्थश्च ककुत्स्थाश्च रघुस्तथा ॥ रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रबुद्धः
पुरुषादकः ॥ ३९ ॥ कल्माषपादोऽप्यभवत्तस्माज्जातस्तु शंखणः ॥ सुदर्शनः शंखणस्य अभिवर्णः
सुदर्शनात् ॥ ४० ॥ शीघ्रगत्स्वभिवर्णस्य शीघ्रगस्य मरुः सुतः ॥ मरोः प्रशुश्रुकत्स्वासीदंबरीषः प्रशुश्रुकान्

॥ ४१ ॥ अंबरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषश्च महीपतिः ॥ नहुषस्य ययातिस्तु नाभागस्तु ययातिजः ॥ ४२ ॥
 नाभागस्य बभूवज्ज अजादशरथोऽभवत् ॥ अस्मादशरथाज्जातो भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥
 आदिवंशविभुद्धानां राज्ञां परमधर्मिणाम् ॥ इक्ष्वाकुकुलजातानां वीराणां सत्यवादिनाम् ॥ ४४ ॥
 रामलक्ष्मणयोरर्थे त्वत्सुते वरये नृप ॥ सदृशाभ्यां नरश्रेष्ठ सदृशे दातुमर्हसि ॥ ४५ ॥ इत्यर्षे
 श्रीम० वा० आ० चतुर्विंशतिसा० बालकांडे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥ एवं ब्रुवाणं जनकः प्रत्युवाच
 कृतांजलिः ॥ श्रोतुमर्हसि भद्रं ते कुलं नः परिकीर्तितम् ॥ १ ॥ प्रदाने हि मुनिश्रेष्ठ कुलं निरवशेषतः ॥
 वक्तव्यं कुलजातेन तन्निबोध महामते ॥ २ ॥ राजाभूत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः स्वेन कर्मणा ॥ निमिः
 परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववतां वरः ॥ ३ ॥ तस्य पुत्रो मिथिनाम जनको मिथिपुत्रकः ॥ प्रथमो जनको
 राजा जनकादप्युदावसुः ॥ ४ ॥ उदावसोस्तु धर्मात्मा जातो वै नदिवर्धनः ॥ नदिवर्धसुतः शूरः सुकेतुर्ना-
 म नामतः ॥ ५ ॥ सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः ॥ देवरातस्य राजर्षेर्बृहद्रथ
 इति रमृतः ॥ ६ ॥ बृहद्रथस्य शूरोऽभून्महावीरः प्रतापवान् ॥ महावीरस्य धृतिमान्सुधृतिः
 सत्यविक्रमः ॥ ७ ॥ सुधृतेरपि धर्मात्मा धृष्टकेतुः सुधार्मिकः ॥ धृष्टकेतोश्च राजर्षेर्हर्षश्च इति विश्रुतः
 ॥ ८ ॥ हर्षश्चस्य मरुः पुत्रो मरुः पुत्रः प्रतीधकः ॥ प्रतीधकस्य धर्मात्मा राजा कीर्तिरथः
 सुतः ॥ ९ ॥ पुत्रः कीर्तिरथस्यापि देवमीड इति श्रुतः ॥ देवमीडस्य विबुधो विबुधस्य महीध्रकः
 ॥ १० ॥ महीध्रकसुतो राजा कीर्तिरातो महाबलः ॥ कीर्तिरातस्य राजर्षेर्महारोमा व्यजायत ॥ ११ ॥
 महारोम्णस्तु धर्मात्मा स्वर्णरोमा व्यजायत ॥ स्वर्णरोम्णस्तु राजर्षेर्हृस्वरोमा व्यजायत ॥ १२ ॥

तस्य पुत्रद्वयं राज्ञो धर्मज्ञस्य महात्मनः ॥ ज्येष्ठोऽहमुजो भ्राता मम वीरः कुशध्वजः ॥ १३ ॥
मां तु ज्येष्ठं पिता राज्ये सोऽभिषिच्य पिता मम ॥ कुशध्वजं समावेश्य भारं मांय वने गतः ॥ १४ ॥
वृद्धे पितरि स्वर्गते धर्मेण धुरमावहम् ॥ भ्रातरं देवसकाशं स्नेहात्पश्यत्कुशध्वजम् ॥ १५ ॥
कस्यचित्त्वथ कालस्य सांकाश्यादागतः पुरात् ॥ सुधन्वा वीर्यवान् राजा मिथिलमवरोधकः ॥ १६ ॥
स च मे प्रेषयमास शैवं धनुरनुत्तमम् ॥ सीता च कन्या पद्माक्षी मह्यं वै दीयतामिति ॥ १७ ॥
तस्याग्रदानान्महर्षे युद्धमासीन्मया सह ॥ स हतो विमुखो राजा सुधन्वा तु मया रणे ॥ १८ ॥ निहत्य
ते मुनिश्रेष्ठ सुधन्वानं नराधिपम् ॥ सांकाश्ये भ्रातरं शूरमभ्यर्षिचं कुशध्वजम् ॥ १९ ॥ कनीयानेष
मे भ्राता अहं ज्येष्ठो महामुने । ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनिपुंगव ॥ २० ॥ सीतां रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां
लक्ष्मणाय वै ॥ वीर्यशुल्कां मम सुतां सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ २१ ॥ द्वितीयामूर्मिलां चैव त्रिवर्दामि न संशयः ॥
ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनिपुंगव ॥ २२ ॥ रामलक्ष्मणयो राजनोदानं कारयस्व ह ॥ पितृकार्यं
च भद्रं ते ततो वैवाहिकं कुरु ॥ २३ ॥ मघा ह्यद्य महाबाहो तृतीयदिवसे प्रभो ॥ फल्गुन्यासुत्तरे रा-
जंस्तास्मिन्वैवाहिकं कुरु ॥ २४ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे दानं कार्यं सुखोदयम् ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा-
मायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांड एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ छ ॥
तमुत्तवंतं वैदेहं विश्वामित्रो महासुनिः ॥ उवाच वचनं वीरं वासिष्ठसाहितो नृपम् ॥ १ ॥ अर्चित्यान्यप्रमे-
याणि कुलानि नरपुंगव ॥ इत्वाकूणां विदेहानां नैषां तुल्योऽस्ति कश्चन ॥ २ ॥ सदृशो धर्मसंबधः
सदृशो रूपसंपदा ॥ रामलक्ष्मणयो राजन्सीता चोर्मिलया सह ॥ ३ ॥ वक्तव्यं च नरश्रेष्ठ श्रूय-

तां वचन्तं मम ॥ भ्राता यवीयान्धर्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः ॥ ४ ॥ अस्य धर्मात्मनो राजन्यरूपे-
 णाप्रतिमं भुवि ॥ सुताद्वयं नरश्रेष्ठ पत्न्यर्थं वरयामहे ॥ ५ ॥ भरतस्य कुमारस्य शत्रुघ्नस्य च धीमतः
 ॥ वरये ते सुते राजस्तयोरेयं महात्मनोः ॥ ६ ॥ पुत्रा दशरथस्यैव रूपयौवनशालिनः ॥ लोकपालसमाः
 सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ॥ ७ ॥ उभयोरपि राजेन्द्र संबंधेनानुवध्यताम् ॥ इक्ष्वाकुकुलमव्ययं भवतः
 पुण्यकर्मणः ॥ ८ ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा वासिष्ठस्य मते तदा ॥ जनकः प्रांजलिर्वाक्यमुवाच मुनिपुं-
 गवौ ॥ ९ ॥ कुलं धन्यमिदं मन्ये येषां तौ मुनिपुंगवौ ॥ सदृशं कुलसंबंधं यदाज्ञापयतः स्वयम्
 ॥ १० ॥ एवं भवतु भद्रं वः कुशध्वजसुते इमे ॥ पत्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्नभरताभुमौ ॥ ११ ॥
 एकाह्वा राजपुत्रीणां चतसृणां महासुते ॥ पाणीन्गृह्णतु चत्वारो राजपुत्रा महाबलाः ॥ १२ ॥ उत्तरे
 दिवसे ब्रह्मन्फल्युनीभ्यां मनीषिणः ॥ वैवाहिकं प्रशंसति भगो यत्र प्रजापतिः ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा
 वचः सौम्यं प्रत्युत्थाय कृतांजलिः ॥ उभौ मुनिवरौ राजा जनको वाक्यमब्रवीन् ॥ १४ ॥ परो धर्मः
 कृतो मह्यं शिष्योऽस्मि भवतोस्तथा ॥ इमान्यासनमुल्ह्यानि आस्यतां मुनिपुंगवौ ॥ १५ ॥ यथा दश-
 रथस्येयं तथाऽय्योऽप्यपूरी मम ॥ प्रसुत्वे नास्ति संदेहो यथाहं कर्तुमर्हथ ॥ १६ ॥ तथा ब्रुवति वैदेहे
 जनके रघुनंदनः ॥ राजा दशरथो तृष्टः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १७ ॥ युवामसंख्येयगुणौ भ्रातरौ
 मिथिलेश्वरौ ॥ ऋषयो राजसंघाश्च भवद्भयामाभिपूजिताः ॥ १८ ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गमि-
 ज्यामः स्वमालयम् ॥ श्राद्धकर्माणि विधिवद्विधास्य इति चाब्रवीन् ॥ १९ ॥ तमापृष्ट्वा नरपते राजा
 दशरथस्तदा ॥ मुनीन्द्रौ तौ पुरस्कृत्य जगामाशु महायशः ॥ २० ॥ स गत्वा निलयं राजा श्राद्धं

कृत्वा विधानतः ॥ प्रभाते काल्यसुत्थाय चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ २१ ॥ गवां शतसहस्रं च ब्राह्म-
णेभ्यो नराधिपः ॥ एकैकशो ददौ राजा पुत्रानुद्दिश्य धर्मतः ॥ २२ ॥ सुवर्णशृंग्यः संपन्नाः सवत्सोः
कांस्यदोहनाः ॥ गवां शतसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभः ॥ २३ ॥ वित्तमन्यच्च सुबहु द्विजेभ्यो रघुनंदनः
॥ ददौ गोदानमुद्दिश्य पुत्राणां पुत्रवत्सलः ॥ २४ ॥ समुतैः कृतगोदानैर्वृतः सन्तृपतितदा ॥ लोक-
पालैरिवाभाति वृतः सौम्यः प्रजापतिः ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ०
बालकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ यस्मिंस्तु दिवसे राजा चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ तस्मिंस्तु दिवसे
वीरो युधाजित्सुमुपेयिवान् ॥ १ ॥ पुत्रः केकयराजस्य साक्षाद्भूतमातुलः ॥ दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं
राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ केकयाधिपती राजा स्नेहात्कुशलमब्रवीत् ॥ येषां कुशलकामोऽसि तेषां
संप्रत्यनामयम् ॥ ३ ॥ स्वस्वयिं मम राजेंद्र द्रष्टुकामो महीपतिः ॥ तदर्थमुपयातोऽहमयोध्यां रघुनंदन
॥ ४ ॥ श्रुत्वा त्वहमयोध्यायां विवाहार्थं तवात्मजान् ॥ मिथिलामुपयातांस्तु त्वया सह महीपते ॥ ५ ॥
त्वरयाभ्युपगम्यतोऽहं द्रष्टुकामः स्वसुः सुतम् ॥ अथ राजा दशरथः प्रियातिथिमुपस्थितम् ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा
परमसत्कारैः पूजनार्हमपूजयत् ॥ ततस्तामुषितो रात्रिं सहपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ७ ॥ युक्ते मुहूर्ते विजये सर्वा-
कृत्वा कर्माणि तत्त्ववित् ॥ ऋषींस्तदा पुरम्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ ८ ॥ युक्ते मुहूर्ते विजये सर्वा-
भरणभूषितैः ॥ आवाभिः सहितो रामः कृतकौतुकमंगलः ॥ ९ ॥ वसिष्ठं तु पुरःकृत्वा महर्षीन्परानपि ॥
वसिष्ठो भगवानेत्य वैदेहमिदमब्रवीत् ॥ १० ॥ राजा दशरथो राजन्कृतकौतुकमंगलैः ॥ पुत्रैर्नरवर-
श्रेष्ठो दातारमभिकांक्षते ॥ ११ ॥ दातृप्रतिगृहीतृभ्यां सर्वार्थाः संभवन्ति हि ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व कृत्वा

वैवाह्यमुत्तमम् ॥ १२ ॥ इत्युक्तः परमोदारो वसिष्ठेन महात्मना ॥ प्रत्युवाच महातेजा वाक्यं परम-
 धर्मवित् ॥ १३ ॥ कः स्थितः प्रतिहारो मे कस्याह्नां संप्रतीक्षते ॥ स्वर्गहे को विचारोऽस्ति यथा राज्य-
 भिंदं तव ॥ १४ ॥ कृतकौतुकसर्वस्वा वेदिमूलमुपागताः ॥ मम कन्या मुनिश्रेष्ठ दीप्ता वह्निर्वाचिषः
 ॥ १५ ॥ सद्योऽहं त्वत्प्रतीक्षोऽस्मि वेद्यामस्यां प्रतिष्ठितः ॥ अविघ्नं क्रियतां सर्वं किमर्थं हि विलज्यते
 ॥ १६ ॥ तद्वाक्यं जनकेनोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा ॥ प्रवेशयामास सुतान्सर्वानृषिगणानपि ॥ १७ ॥
 ततो राजा विदेहानां वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ कारयस्व ऋषे सर्वाभूषिर्भेः सह धार्मिक ॥ १८ ॥ रामस्य
 लोकरामस्य क्रियां वैवाहिकां प्रभो ॥ तथेत्युक्त्वा तु जनकं वसिष्ठो भगवन्तृषिः ॥ १९ ॥ विश्वामित्रं
 पुरस्कृत्य शतानंदं च धार्मिकम् ॥ प्रपामध्ये तु विधिवद्वेदिं कृत्वा महातपाः ॥ २० ॥ अलं चकार तां
 वेदिं गंधपुष्पैः समंततः ॥ सुवर्णपालिकाभिश्च चित्रकुम्भैश्च सांकुरैः ॥ २१ ॥ अंकुराढ्यैः शरावैश्च
 धूसपात्रैः सधूपकैः ॥ शंखपात्रैः खुवैः क्षुरिभिः पात्रैरर्घ्यदिपूजितैः ॥ २२ ॥ लाजपूर्णैश्च पात्रीभिरक्षतैरपि
 संस्कृतैः ॥ २३ ॥ समैः समास्तोर्यं विधिवन्मंत्रपूर्वकम् ॥ २४ ॥ अग्निमाधाय तं वेद्यां विधिमंत्रपुरस्कृतम् ॥
 जुहावामौ महतेजा वसिष्ठो मुनिपुंगवः ॥ २५ ॥ ततः सीतां समानीय सर्वाभरणभूषिताम् ॥ सम-
 क्षमभेः संस्थाप्य राघवाभिमुखे तदा ॥ २६ ॥ अत्रवीजतको राजा कौसल्यानंदवर्धनम् ॥ इयं सीता
 मम सुता सहधर्मचरी तव ॥ २७ ॥ प्रतीच्छ चैतां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥ पतिव्रता महा-
 भागा छायैवानुगता सदा ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वा प्राक्षिपद्राजा मंत्रपूतं जले तदा ॥ साधुसाधिव्रति
 देवानामृषीणां नदतां तदा ॥ २९ ॥ देवदुंदुभिर्निर्धोयः पुष्पवर्षो महानभूत् ॥ एवं दत्त्वा सुतां सीतां मंत्रो-

दकपुरस्कृताम् ॥ २९ ॥ अश्वीज्जनको राजा हव्येणाभिपरिलुतः ॥ लक्ष्मणागच्छ भद्रं ते अस्मिन्नुद्यतां
मया ॥ ३० ॥ प्रतीच्छ पाणिं गृहीष्व मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ तमेवमुक्त्वा जनको भरतं चाभ्य-
भाषत ॥ ३१ ॥ गुहाण पाणिं मांडव्याः पाणिना रघुनन्दन ॥ शत्रुघ्नं चापि धर्मात्मा अश्वीन्मिशिले-
श्वरः ॥ ३२ ॥ श्रुतकीर्तेर्महाबाहो पाणिं गृहीष्व पाणिना ॥ सर्वे भवन्तः सौम्याश्च सर्वे सुचरितव्रताः ॥
॥ ३३ ॥ पत्नीभिः संतु काकुत्स्था मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन्पाणिभिर-
सृशन् ॥ ३४ ॥ चत्वारस्ते चतसृणां वसिष्ठस्य मेवे स्थिताः ॥ अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा वेदिं राजानमेव
च ॥ ३५ ॥ ऋषीश्चापि महात्मानः सहभार्या रघुद्रुहाः ॥ यथोक्तेन ततश्चक्राविवहं विधिपूर्वकम् ॥
॥ ३६ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदतारिक्षात्सुभास्वरा ॥ दिव्यदुन्दुभिनिर्घोषैर्गतिवार्दित्रनिःस्वनैः ॥ ३७ ॥
नन्तुआप्यरः संघा गंधर्वाश्च जगुः कलम् ॥ विवाहे रघुमुल्यानां तदद्भुतमदृश्यत ॥ ३८ ॥ ईदृशे वर्त-
माने तु तूयं द्रघुषट्पनिनादिते ॥ त्रिरात्रिं ते परिक्रम्य ऊढुर्भार्या महौजसः ॥ ३९ ॥ अथोपकार्या जग्मुस्ते
सभार्या रघुनन्दनाः ॥ राजाप्यनुययौ पश्यन्सर्पिसंघः सर्वांधवः ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
कीये आदिकाव्ये च ० बालकांडे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ अथ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्रो
महामुनिः ॥ अपृष्ट्वा तौ च राजानौ जगामोत्तरपर्वतम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रे गते राजा वैदेहं मिथिला-
धिपम् ॥ आपृष्ट्व जगामाशु राजा दशरथः पुरीम् ॥ २ ॥ अथ राजा विदेहानां वदो वन्याधनं
बहु ॥ गवां शतसहस्राणि बहूनि मिथिलेश्वरः ॥ ३ ॥ कंबलातां च मुल्यानां क्षौमान्कोट्यंबराणि
च ॥ हस्त्यश्वाथपादांतं दिव्यरूपं स्वलंकृतम् ॥ ४ ॥ वदो कन्याशतं तासां दासीदासमनुत्तमम् ॥

हिरण्यस्य सुवर्णस्य मुक्तानां विदुमस्य च ॥ ५ ॥ ददौ राजा सुसंहृष्टः कन्याधनमनुत्तमम् ॥ इत्वा
 बहुविधं राजा समनुज्ञाय पार्थिवम् ॥ ६ ॥ प्रविवेश स्वनिलयं मिथिलां मिथिलेश्वरः ॥ राजाज्ययोध्या-
 धिपतिः सह पुत्रैर्महात्मभिः ॥ ७ ॥ ऋषीन्सर्वान्पुरस्कृत्य जगाम स बलान्वितः ॥ गच्छतं तु नर-
 व्याघ्रं स्नार्धिसंघं सराधवम् ॥ ८ ॥ घोरास्तु पक्षिणो वाचो व्याहारंति समंततः ॥ भौमाश्चैव मृगाः सर्वे
 गच्छन्ति स्म प्रदक्षिणम् ॥ ९ ॥ तान्दृष्ट्वा राजशार्दूलो वसिष्ठं पर्यपृच्छत ॥ असौम्याः पक्षिणो घोरा
 मृगाश्चापि प्रदक्षिणाः ॥ १० ॥ किमिदं हृदयोत्कंपि मनो मम विधीदति ॥ राज्ञो दशरथस्यैतच्छ्रुत्वा
 वाक्यं महानृषिः ॥ ११ ॥ उवाच मधुरां वाणीं श्रूयतामस्य यत्फलम् ॥ उपस्थितं भयं घोरं दिव्यं पक्षिमुखा-
 न्युत्तम् ॥ १२ ॥ मृगाः प्रशमयंत्येते संतापस्त्यज्यतामथम् ॥ तेषां संबदां तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह ॥ १३ ॥
 कंपयन्मेदिनीं सर्वां पातयंश्च महादुमान् ॥ तमसा संवृतः सूर्यः सर्वे नावेदिषुर्दिशः ॥ १४ ॥ भरमना
 चावृतं सर्वं समूढमिव तद्गुल्मम् ॥ वसिष्ठ ऋषयश्चान्ये घोरे तु भस्मच्छनैव सा चमूः ॥ १५ ॥ ससंज्ञा इव तत्रासन्
 सर्वमन्यद्विचेतनम् ॥ तस्मिंस्तमासि घोरे तु भस्मच्छनैव सा चमूः ॥ १६ ॥ इदंशं भीमसंक्राशं जटा-
 मंडलधारिणम् ॥ भार्गवं जामदग्न्यं तं राजा राजविमर्दनम् ॥ १७ ॥ कैलासमिव दुर्धर्षं कालाशिमिव
 दुःसहम् ॥ ज्वलंतमिव तेजोभिर्दुर्निरिक्ष्यं पृथग्जनैः ॥ १८ ॥ स्कंधे चामुख्य परशुं धनुर्विद्युद्गणोपमम् ॥
 प्रगृह्य शरसुभं च त्रिपुरत्रं यथा शिवम् ॥ १९ ॥ तं दृष्ट्वा भीमसंक्राशं ज्वलंतमिव पावकम् ॥ वसिष्ठप्रमुखा
 विप्रा जपहोमपरायणाः ॥ २० ॥ संगता मुनयः सर्वे संजलत्पुरथो मिथः ॥ कच्चित्पितृवधामर्षी क्षुत्वं नोत्सा-
 दयिष्यति ॥ २१ ॥ पूर्वं क्षुत्त्रयं कृत्वा गतमन्युर्गज्वरः ॥ क्षुत्त्रयोत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम् ॥

॥२॥ एवमुक्त्वा रघ्यमादाय भार्गवं भीमदर्शनम् ॥ ऋषयो रामरामेति मधुरं वाक्यमब्रुवन् ॥ २३ ॥ प्रतिगृह्य
तु तां पूजाशुषिदत्तां प्रतापवान् ॥ रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत् ॥ २४ ॥ इत्यार्षे
श्रीभ० बा० आ० चतुर्विंशतिसा० बालकांडे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ राम दाशरथे वरि
वीर्यं ते श्रूयतेऽद्भुतम् ॥ धनुषो भेदनं चैव निखिलेन मया श्रुतम् ॥ १ ॥ तदद्भुतमर्चित्यं च भेदनं
धनुषस्तथा ॥ तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्णापरं शुभम् ॥ २ ॥ तदिदं द्यौरसंकाशं जामदग्न्यं महद्भुतः
॥ पूरयस्व शरैर्नैव स्वबलं दर्शयस्व च ॥ ३ ॥ तदहं ते बलं दृष्ट्वा धनुषोऽप्यस्य पूरणे ॥ द्वंद्व-
युद्धं प्रदास्यामि वीर्यश्लाघ्यमहं तव ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा दाशरथस्तदा ॥ विषण्ण-
वदनो दीनः प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ क्षत्ररोषात्प्रशांतस्त्वं ब्राह्मणश्च महातपाः ॥ बालानां
मम पुत्राणामभयं दातुमर्हसि ॥ ६ ॥ भार्गवाणां कुले जातः स्वाध्यायव्रतशालिनाम् ॥ सहस्राब्धे
प्रतिज्ञाय शस्त्रं प्रक्षिप्तवानसि ॥ ७ ॥ स त्वं धर्मपरो भूत्वा कश्यपाय वसुंधराम् ॥ दत्त्वा वनमुपा-
गम्य महेन्द्रकुतकेतनः ॥ ८ ॥ मम सर्वविनाशाय संप्राप्तस्त्वं महासुते ॥ नचैकस्मिन्ब्रूते रामे सर्वे
जीवामहं वयम् ॥ ९ ॥ ब्रुवत्येवं दाशरथे जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ अनाहत्य तु तद्वाक्यं राम-
मेवाभ्यभाषत ॥ १० ॥ इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे दिव्यलोकाभिपूजिते ॥ दृढे बलवती मुखे सुकुते
विश्वकर्मेणा ॥ ११ ॥ अनुसृष्टं सुरैर्कं द्यवकाय युयुत्सवे ॥ श्विपुत्रं नरश्रेष्ठ भगं काकुत्स्थ यत्प्रिया
॥ १२ ॥ इत्वं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः ॥ बाबिदं वैष्णवं राम धनुः परपुरुंजयम् ॥
॥ १३ ॥ समानसारं काकुत्स्थ रौद्रेण अनुवा शिवदम् ॥ शवा द्यु देवताः सर्वाः पृच्छन्ति स्म पिता-

महम् ॥ १४ ॥ शितिकंठस्य विष्णोश्च बलाबलनिरक्षया ॥ अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः
 ॥ १५ ॥ विरोधं जनयामास तयोः सत्यव्रतां वरः ॥ विरोधे तु महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥
 शितिकंठस्य विष्णोश्च परस्परजयैषिणोः ॥ तदा तु जृम्भितं शैवं धनुर्भीमपराक्रमम् ॥ १७ ॥
 हुंकारेण महादेवः स्तंभितोऽथ त्रिलोचनः ॥ दैवैस्तदा समागम्य सर्षिर्सवैः सचारणैः ॥ १८ ॥
 याचितौ प्रशमं तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ ॥ जृम्भितं तद्धनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः ॥ १९ ॥ अधिकं
 मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिणास्तथा ॥ धनू रद्रस्तु संकुद्धो विदेहेषु महायशः ॥ २० ॥ देवरा-
 तस्य राजर्षिर्देवौ हस्ते ससायकम् ॥ इदं च वैष्णवं राम धनुः परपुरंजयम् ॥ २१ ॥ ऋचीके भार्गवे
 प्रादाद्विष्णुः सन्यासमुत्तमम् ॥ ऋचीकस्तु महानेजाः पुत्रस्याप्रतिकर्मणः ॥ २२ ॥ पितुर्मम ददौ दिव्यं
 जमदग्निर्मात्मनः ॥ न्यस्तशस्त्रे पितरि मे तपोबलसमन्विते ॥ २३ ॥ अर्जुनो विदधे मृत्युं प्राकृतां बुद्धि-
 मास्थितः ॥ वधमप्रतिरूपं तं पितुः श्रुत्वा सुदारुणम् ॥ क्षत्वमुत्सादयं रोषाज्जातं जातमनेकशः ॥
 २४ ॥ प्रथिवीं चाखिलां प्राप्य कश्यपाय महात्मने ॥ यज्ञस्यांतेऽददां राम दक्षिणां पुण्यकर्मणे
 ॥ २५ ॥ दन्त्वा महेंद्रनिलयस्तपोबलसमन्वितः ॥ श्रुत्वा तु धनुषो भेदं ततोऽहं द्रुतमागतः ॥ २६ ॥
 तदेवं वैष्णवं राम पितृपैतामहं महत् ॥ क्षत्रवर्धम् पुरस्कृत्य गृहीष्व धनुरुत्तमम् ॥ २७ ॥ योज-
 यस्व धनुःश्रेष्ठे शरं परपुरंजयम् ॥ यदि शक्तेऽसि काकुत्स्थ द्वंद्वं दास्यामि ते ततः ॥ २८ ॥ इत्यार्षे
 श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे चतुर्विंशतिसा० बालकांडे पंचसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

श्रुत्वा तु जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा ॥ गौरवाच्चित्रितकथः पितृ राममथाब्रवीत् ॥ १ ॥ श्रुत्वा-
 नसि यत्कर्म कृतवानसि भार्गव ॥ अनुरुध्यामहे ब्रह्मपितुराप्तुष्यमास्थितः ॥ २ ॥ वीर्यहोनिभवाश-
 कं क्षत्रधर्मेण भार्गव ॥ अवजानासि मे तेजः पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥ ३ ॥ इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो
 भार्गवस्य वरायुधम् ॥ शरं च प्रतिजग्राह हस्ताल्लघुपराक्रमः ॥ ४ ॥ आरोप्य स धनुः रामः शरं
 सज्यं चकार ह ॥ जामदग्न्यं ततो रामः क्रुद्धोऽब्रवीदिदम् ॥ ५ ॥ ब्राह्मणोऽसीति पूज्यो मे
 विश्वामित्रकृतेन च ॥ तस्मान्छक्तो न ते राम मोक्षं प्राणहरं शरम् ॥ ६ ॥ इमां वा त्वद्विंशं
 तपोबलसमर्चितान् ॥ लोकानप्रतिमान्वापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥ ७ ॥ नह्यस्य वैष्णवो दिव्यः झरः
 परपुरंजयः ॥ मोघः पतति वीर्येण बलदूषविनाशनः ॥ ८ ॥ वरायुधधरं रामं द्रष्टुं सर्धिगणाः सुराः
 ॥ पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तत्र सर्वशः ॥ ९ ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैव भिन्नचारणकिन्नराः ॥ यक्षराक्षस-
 नागाश्च तद्द्रष्टुं महद्द्रुतम् ॥ १० ॥ जडीकृते तदाऽऽलोकं रामे वरधनुर्धरे ॥ निर्वायो जामदग्न्योऽ-
 सौ रामो राममुदेक्षता ॥ ११ ॥ तेजोभिर्गतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जडीकृतः ॥ रामं कमलपत्राक्षं मंदंमंदसुवाच ह
 ॥ १२ ॥ काश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुधरा ॥ विषये मे न वस्तव्यमिति मां काश्यपोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥
 सोऽहं गुरुवचःकुर्वन्प्रथिव्यौ न वसे निशाम ॥ तदाप्रभृति काकुत्स्थः कृतं मे काश्यपस्य ह ॥ १४ ॥ तामिमां म-
 न्नीति वीर हंतुं नाहसि राघव ॥ ममोजवं गमिष्यामि मूढं पर्वतोत्तमम् ॥ १५ ॥ लोकास्तत्रातिमा
 राम निर्जितास्तपसा मया ॥ जाह्नवं तावच्छरसुख्येन मामूच्छाक्षस्य पर्ययः ॥ १६ ॥ अक्षयं मधुहंतारं
 जानामि त्वां सुरेश्वरम् ॥ धनुषोऽस्य परामर्शोऽस्ति तेषां पतय ॥ १७ ॥ एते सुरगणाः सर्वे

निरीक्षते समागताः ॥ त्वामप्रतिमकर्मणमप्रतिद्विमाहवे ॥ १८ ॥ नचेयं तव काकूत्स्थ ब्रोडाभवि-
 महति ॥ त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृतः ॥ १९ ॥ शरमप्रतिमं राम मीक्षुमहसि सुव्रत ॥
 शरमोक्षे गमिष्यामि महेंद्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २० ॥ तथा ब्रुवति रामे तु जामदग्न्ये प्रतापवान् ॥
 रामो दाशरथिः श्रीमांश्चिक्षेप शरमुत्तमम् ॥ २१ ॥ स हतान्दश्य रामेण स्वौल्लोकांस्तपसाजितान् ॥
 जामदग्न्यो जगामाशु महेंद्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २२ ॥ ततो वितिमिराः सर्वा दिशश्चोपदिशस्तथा ॥ सुराः
 सर्षिगणा रामं प्रशशंसुर्दायुधम् ॥ २३ ॥ रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्यः प्रपूजितः ॥ ततः प्रद-
 क्षिणीकृत्य जगामात्मगतं प्रभुः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे बाल्मीकायै आदिकाव्ये चतुर्वि-
 द्यतिसा० बालकांडे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ गते रामे प्रशंतात्मा रामो दाशरथिर्धनुः ॥
 वरुणायाप्रमेयाय ददौ हस्ते महायशः ॥ १ ॥ अभिवाद्य ततो रामो वसिष्ठप्रमुखानृपोन् ॥ पितरं
 विकलं दृष्ट्वा प्रोवाच रघुनंदनः ॥ २ ॥ जामदग्न्यो गतो रामः प्रयातु चतुरंगिणो ॥ अयोध्याभिमुखो
 सेना त्वया नाथेन पालिता ॥ ३ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा राजा दशरथः सुतम् ॥ बाहुभ्यां संपरिख-
 ल्य मूढ्युपाव्राय राघवम् ॥ ४ ॥ गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः ॥ पुनर्जातं तद्वा मेने
 पुत्रमात्मानमेव च ॥ ५ ॥ चोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुरोम् ॥ पताकां ध्वजिनीं रम्यां
 तूर्योद्दिद्युष्टनिचादिताम् ॥ ६ ॥ सिक्तराजपथाऽऽरम्यां प्रकीर्णकुसुमोत्कराम् ॥ राजप्रवेशसुमुखैः पारै-
 र्जलपाणिभिः ॥ ७ ॥ संपूर्णां प्राविशद्राजा जनौघः समलंकृताम् ॥ पारैः प्रत्युद्गता दूरं द्विजेश्च
 पुरवासिभिः ॥ ८ ॥ पुनरनुगतः श्रीमाञ्छीमद्भिश्च महायशः ॥ प्रविवेश गृहं राजा हिमवत्सदृशं

प्रियम् ॥ ९ ॥ ननंद स्वजनै राजा गृहे कौमैः सुपूजितः ॥ कौसल्या च सुमित्रा च कैकयी च
 सुमध्यमा ॥ १० ॥ वधू प्रतियहं युक्ता याश्चान्या राजयोषितः ॥ ततः सीतां महाभागामूर्ध्नि च
 यशस्विनीम् ॥ ११ ॥ कुशध्वजसुते चोभे जगदुर्नृपयोषितः ॥ मंगलालापनैर्होमैः शोभिताः सौम्यवाससः
 ॥ १२ ॥ देवतायतनान्याशु सर्वास्ताः प्रत्यपूजयन् ॥ अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वा राजसुतास्तदा ॥ १३ ॥
 रेभिरै मुदिताः सर्वा भर्तृभिर्मुदिता रहः ॥ कृतदाराः कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहज्जनाः ॥ १४ ॥
 शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तयन्ति नरर्षभाः ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा दशरथः सुतम् ॥ १५ ॥ भरते
 कैकयीपुत्रमब्रवीद्रघुनंदनः ॥ अयं कैकयराजस्य पुत्रो वसति पुत्रक ॥ १६ ॥ त्वां नेतुमागतो वारो
 युधाजिन्मातुलस्तव ॥ श्रुत्वा दशरथस्यैतद्भरतः कैकयीसुतः ॥ १७ ॥ गमनायाभिचक्राम शत्रुघ्नसहि-
 तस्तदा ॥ आपृच्छय पितरं शूरो रामं चाकृष्टकारिणम् ॥ १८ ॥ मातृश्रापि नरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितो
 ययौ ॥ युधाजित्याप्य भरतं सशत्रुघ्नं प्रहर्षितः ॥ १९ ॥ स्वपुरं प्राविशद्वारः पिता तस्य तुतोष ह ॥
 गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ २० ॥ पितरं देवसंकाशं पूजयामासतुस्तदा ॥ पितुराज्ञां
 पुरस्कृत्य पौरकार्याणि सर्वशः ॥ २१ ॥ चकार रामः सर्वाणि प्रियाणि च हितानि च ॥ मातृभ्यो
 मातृकार्याणि कृत्वा परमयत्नितः ॥ २२ ॥ गुरुणां गुरुकार्याणि काले कालेऽन्वैक्षत ॥ एवं दशरथः
 प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तथा ॥ २३ ॥ रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे विषयवासिनः ॥ तेषामक्तिशो लोके
 रामः सत्यपराक्रमः ॥ २४ ॥ स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥ रामश्च सीतया सार्धं विजहार

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे बालकांडे । सर्गः ७७. *

(१६४)

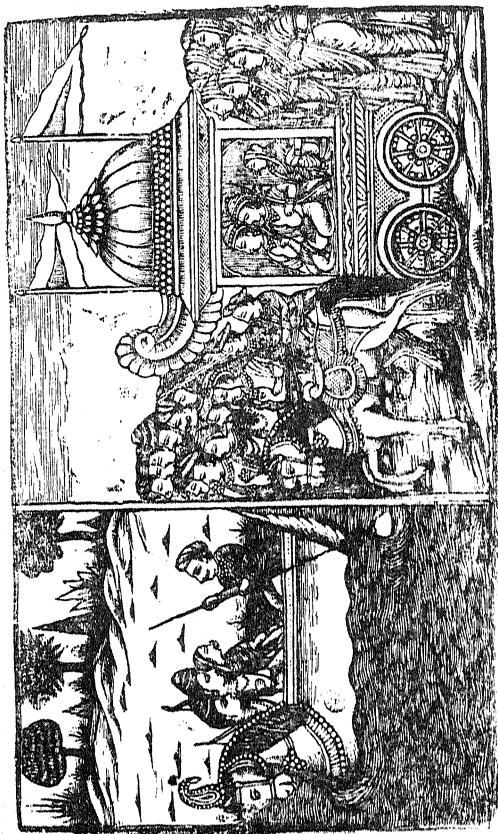
बद्धनतून् ॥ २५ ॥ मनस्वी तद्रतमनास्तस्या हृदि समर्पितः ॥ प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता
इति ॥ २६ ॥ गुणद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयोऽभिवर्धते ॥ तस्याश्च भर्ता द्विगुणं हृदये पार्वर्तते ॥ २७ ॥
अंतर्गतमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा ॥ तस्य भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा ॥ देवताभिः
समा रूपे सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ २८ ॥ तथा स राजर्षिसुतोऽभिकामया समर्थवानुत्तमराजकन्यया ॥
अतीव रामः शुशुभे मुदान्वितो विभुः प्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
बालमीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां बालकांडे रामक्रीडाख्यानं नाम
सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

ॐ तत्सन् ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥ बालकांडश्लोकाः २२५० ॥ बालकांडः समाप्तः ॥

अथ श्रीवा०रामायण अयोध्याकांडं प्रारभ्यते ।

॥ अयोध्याकाण्डम् २. ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदाऽनघः ॥ शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः ॥ १ ॥ स तत्र न्यवसद्भ्रात्रा सह सत्कारसंस्कृतः ॥ मातुलेनाश्वपतिना पुत्रस्नेहेन लालितः ॥ २ ॥ तत्रापि निवसंतौ तौ तय्यमाणौ च कामतः ॥ आतरो स्मरतां वीरो वृद्धं दशस्थं नृपम् ॥ ३ ॥ राजापि तौ महतेजाः सस्मार प्रोषितौ सुतौ ॥ उभौ भरतशत्रुघ्नौ मेहद्वरुणेपमौ ॥ ४ ॥ सर्व एव तु तस्येष्टाश्चत्वारः पुरुषर्षभाः ॥ स्वशरीराद्विनिर्वृत्ताश्चत्वार इव बाहवः ॥ ५ ॥ तेषामपि महतेजा रामो रतिकरः पितुः ॥ स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥ ६ ॥ स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थमभिः ॥ आर्यतो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ॥ ७ ॥ कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा ॥ यथा वरेण देवानामादितिर्विज्रपाणिना ॥ ८ ॥ स हि रूपेणपन्नश्च वर्यवाननसूयकः ॥ भूमावनुपमः सूनुर्युगेर्दशरथोपमः ॥ ९ ॥ स च नित्यं प्रशांतात्मा मृदुपूर्व च भाषते ॥ उच्यमानोऽपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते ॥ १० ॥ कदाचिदुपकारेण कृतैर्नकेन तुष्यति ॥ न स्मरत्युपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया ॥ ११ ॥ शीलवृद्धान्नवृद्धैर्वयोवृद्धैश्च सज्जनैः ॥ कथयन्नास्तवैर्नित्यमख्योपायांतरेष्वपि ॥ १२ ॥ बुद्धिमान्ममधुरामाषी पूर्वमाषी प्रियंवदः ॥ वीर्यवान्न च वीर्येण महता स्वेन विस्मितः ॥ १३ ॥ न चानृतकयोर्विद्वान्वृद्धानां प्रतिपूजकः ॥ अनुरक्तः प्रजाभिश्च प्रजाश्चाप्यनुरज्यते ॥ १४ ॥ सानुक्रोशो जितक्रोधो ब्राह्मणप्रतिपूजकः ॥ दानानुकम्पी धर्मज्ञो नित्यं प्रमद्वान्बुद्धिः ॥ १५ ॥ कुलोचितमतिः क्षात्रं स्वधर्मं बहु मन्यते ॥ मन्यते परया प्रीत्या महत्स्वर्गफलं ततः ॥ १६ ॥ नाश्रेयसि रतौ यश्च न विरुद्धकथाशचिः ॥ उत्तरोत्तरयुक्तीनां वक्ता वाचस्पतिर्यथा ॥ १७ ॥ अरोगस्तरुणो वाग्गमी वपुष्मान्देशकालवित् ॥ लोके

पुरुषसारज्ञः साधुरेको विचिर्मतः ॥ १८ ॥ स तु श्रैष्ठ्यगुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ॥ वहिश्चर इव प्राणो बभूव गुणतः प्रियः ॥ १९ ॥ सर्वविद्याव्रतस्नातो यथाक्त्सांगवेदविन् ॥ इष्वले च पितुः श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः ॥ २० ॥ कल्याणाभिजनः साधुरदीनः सत्यवाग्युजः ॥ वृद्धैरभिविनीतश्च द्विर्धर्मार्थदार्शिभिः ॥ २१ ॥ धर्मकामार्थतत्त्वज्ञः स्युतिमान्प्रतिभानवान् ॥ लोकिके समयाचारे कृतकल्पो विशारदः ॥ २२ ॥ निभूतः संवृत्ताकारो गुप्तराजः सहायवान् ॥ अमोक्त्रोद्यहर्षश्च त्यागसंयमकालविन् ॥ २३ ॥ दृढभक्तिः स्थिरग्रहो नासद्ग्राही न दुर्बलः ॥ निस्तान्द्रप्रमत्तश्च स्वदोषपरदोषविन् ॥ २४ ॥ शास्त्रज्ञश्च कृतज्ञश्च पुरुषांतरकोविदः ॥ यः प्रग्रहानुग्रहयोथान्यायं विचक्षणः ॥ २५ ॥ सत्संगदानुग्रहणे स्थानविन्निग्रहस्य च ॥ आयकर्मण्युपायज्ञः संदृष्टव्ययकर्मविन् ॥ २६ ॥ श्रृष्टयं चास्त्रसमूहेषु प्राप्नो व्यभिश्चक्रेषु च ॥ अर्थधर्मौ च संगृह्य सुखतंत्रो न चालसः ॥ २७ ॥ वैहारिकाणां शिल्पानां विज्ञातार्थविभर्गविन् ॥ आरोहे विनयं चैव युक्तो वारणवजिनाम् ॥ २८ ॥ धनुर्वेदविदां श्रेष्ठो लोकेऽनिरथसंमतः ॥ अभियाता ग्रहर्ता च सेनानयविशारदः ॥ २९ ॥ अप्रचुष्यश्च संग्रामे क्रुद्धरपि सुरसुरैः ॥ अनस्यो जितक्रोधो न द्रोः न च मत्सरी ॥ ३० ॥ नावज्ञेयश्च भूतानां न च कालवशानुगः ॥ एव श्रैष्ठ्यगुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ॥ ३१ ॥ संमतास्त्रिषु लोकेषु वसुधायाः क्षमाणुः ॥ बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वायं चापि शर्चापतेः ॥ ३२ ॥ तथा सर्वप्रजाकांतैः प्रीतिसंजननैः पितुः ॥ गुणैर्विरुचे रामो दोमः सूर्य इवांशुभिः ॥ ३३ ॥ तमेवं वृत्तसंपन्नमप्रचृष्यपराक्रमम् ॥ लोकनाथोपमं नाथमकामयत मेदिनी ॥ ३४ ॥ एतैस्तु बहुभिर्युक्तं गुणैरनुपमैः सुतम् ॥ दृष्ट्वा दशरथो राजा चक्रं चिंतां परं

तपः ॥ ३५ ॥ अथ राज्ञो बभूवैव वृद्धस्य चिरजीविनः ॥ प्रीतिरेषा कथं रामो राजा स्यान्मयि जीवति ॥ ३६ ॥ एषा ह्यस्य परा प्रीतिर्हृदि संपरिवर्तते ॥ कदा नाम सुतं द्रक्ष्याम्यभिषिक्तमहं प्रियम् ॥ ३७ ॥ वृद्धिकामो हि लोकस्य सर्वभूतानुकंपकः ॥ मत्तः प्रियतरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ३८ ॥ यमशक्र-
समो वीर्ये बृहस्पतिसमो मतो ॥ महीधरसमो धृत्यां मत्तश्च गुणवत्तरः ॥ ३९ ॥ महीमहमिमां कृत्स्नमा-
धिपतिष्ठन्तमात्मजम् ॥ अनेन वयसा दृष्ट्वा यथा स्वर्गमवानुयाम् ॥ ४० ॥ इत्येवं विविधैस्तैस्तैरन्यपाथैव-
दुल्लभैः ॥ शिष्टैरपरिमैर्यश्च लोके लोकोत्तमैर्गुणैः ॥ ४१ ॥ तं समीक्ष्य तदा राजा युक्तं समुदितगुणैः ॥
निश्चित्य सन्निवृत्तं सार्धं यौवराज्यमभ्यन्यत ॥ ४२ ॥ दिव्यतरिक्षे भूमौ च घोरमुत्पातजं भयम् ॥
संचक्षेऽथ मेधावी शरीरं चात्मनो जराम् ॥ ४३ ॥ पूर्णचंद्राननस्याध शोकापनुदमात्मनः ॥ लोके
रामस्य बुबुधे संप्रियत्व महात्मनः ॥ ४४ ॥ आत्मनश्च प्रजानां च श्रेयसे च प्रियेण च ॥ प्राप्ते काले
स धर्मात्मा भक्त्या त्वरितवानृपः ॥ ४५ ॥ नानानगरवास्तव्यान्पृथग्जनपदानपि ॥ समानिनाय भेदि-
न्यां प्रधानान्पृथिवीपतिः ॥ ४६ ॥ तान्विजमनामभरणैर्यथाहं प्राविपूजितान् ॥ इदंशैलंकृतो राजा प्रजापति-
रिव प्रजाः ॥ ४७ ॥ ननु केकयराजानं जनकं वा नराधिपः ॥ त्वरया चानयामास पश्चात्तौ श्रोव्यतः
प्रियम् ॥ ४८ ॥ अथोपविष्टे नृपतौ तस्मिन्परपुरादने ॥ ततः प्रविबिभुः शेषा राजानो लोकसंमताः ॥ ४९ ॥
अथ राजावितोर्णेषु विविधेष्वभासनेषु च ॥ राजानमेवमिभस्वा निपेटुर्नियता नृपाः ॥ ५० ॥ स लब्धमा-
नैर्विनयान्वितैर्नृपैः पुरालैर्यजनपदैश्च मन्त्रैः ॥ उपांशवैभूतैर्पतिवृत्तो बभौ सहस्रचक्षुर्भगवानिवाभारैः
॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतितोऽसं० अयोध्याकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

ततःपरिषदं सर्वानामंत्र्य वसुधाधिपः॥हितमुद्धर्षणं चैवमुवाच प्रथितं वचः॥१॥ दुंदुभिस्रवरकल्पेन गंभी-
रेणानुनादिना॥स्वरेण महता राजा जीमूत इव नादयन्॥२॥राजलक्षणयुक्तेन कांतेनानुपमे न च ॥ उवाच
रसयुक्तेन स्वरेण नृपतिर्नृपान्॥३॥विदितं भवतामेतद्यथा मे राज्यमुत्तमम्॥ पूर्वैर्कर्ममे राजैर्द्रैः सुतवत्परि-
पालितम् ॥ ४ ॥ सोऽहमिदंवाक्कुभिः सर्वैर्नरैर्द्रैः प्रतिपालितम् ॥ श्रेयसा योक्तुमिच्छामि सुखार्हमखिलं
जगत् ॥ ५ ॥ मयाप्याचारितं पूर्वैः पंथानमनुगच्छता ॥ प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्याभिरक्षिताः
॥ ६ ॥ इदं शरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य चरता हितम् ॥ पांडुरस्यातपत्रस्य च्छायायां जरितं मया ॥७ ॥
प्राप्य वर्षसहस्राणि बहून्यायुंषि जीवतः ॥ जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्रांतिमभिरुचये ॥ ८ ॥ राजप्र-
भावजुष्टां च दुर्वहामजितेन्द्रियैः ॥ परिश्रांतोऽस्मि लोकस्य गुर्वी धर्मधुरं वहन् ॥ ९ ॥ सोऽहं विश्राममि-
च्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजाहिते ॥ सन्निष्ठांनिमान्स्वर्वांनुमान्य द्विजर्षभान् ॥ १० ॥ अनुजातो हि
मां सर्वगुणैः श्रेष्ठो समात्मजः ॥ पुंन्दरसमो वीर्ये रामः परपुंरजयः ॥ ११ ॥ तं चंद्रमिव पुष्येण युक्तं
धर्मभृतांबरम् ॥ यौवराज्ये नियोक्तास्मि प्रातः पुरुषपुंगवम् ॥ १२ ॥ अनुरूपः स वो नाथो लक्ष्मीवल्ल-
क्षमणाग्रजः॥त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्यान्नाथवत्तरम् ॥ १३ ॥ यदिदं मेऽनुरूपार्थं मया साधु सुमंत्रितम् ॥
भवेतो मेऽनुमन्यतां कथं वा करवाण्यहम् ॥ १५ ॥ यद्यप्येया मम प्रीतिहितमन्याद्विचिंत्यताम् ॥ अन्या
मध्यस्थंचिता तु विमदाभ्यधिकोदया ॥ १६ ॥ इति ब्रुवंतं मुदिताः प्रत्यनन्दन्नुपा नृपम् ॥ वृत्तिमतं
महामेघं नर्देत इव बाल्लिणः ॥ १७ ॥ स्निग्धोऽनुनादः संजज्ञे ततो हर्षसमीरितः॥ जनौघोदधुष्टसन्नादो

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे । सर्गः २. *

(१७१)

मेदिनीं कंपयन्निव ॥ १८ ॥ तस्य धर्मार्थविविधो भावमाज्ञाय सर्वशः ॥ ब्राह्मणा बलमुल्याश्च पौर-
जानपदैः सह ॥ १९ ॥ समेत्य ते मंत्रयितुं समता गतबुद्धयः ॥ ऊचुश्च मनसा ज्ञात्वा वृद्धं दशरथं
नृपम् ॥ २० ॥ अनेकवर्षसाहस्रो वृद्धस्त्वमसि पार्थिव ॥ स रामं युवराजानमभिर्बिचित्र पार्थि-
वम् ॥ २१ ॥ इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् ॥ गजेन महतायातं रामं छत्रावृतान-
नम् ॥ २२ ॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा राजा तेषां मनःप्रियम् ॥ अजानन्निव जिज्ञासुरिदं वचनमब्र-
वीत् ॥ २३ ॥ श्रुत्वैतद्वचनं यन्मे राघवं पतिमिच्छथ ॥ राजानः संशयोऽयं मे तदिदं ब्रूत त-
त्त्वतः ॥ २४ ॥ कथं नु मायि धर्मेण पृथिवीमनुशासति ॥ भवंतो द्रष्टुमिच्छन्ति युवराजं महाबलम्
॥ २५ ॥ ते तमुचुर्महोत्मानः पौरजानपदैः सह ॥ बहवो नृप कल्याणगुणाः संति सुतस्य तो ॥ २६ ॥
गुणान्गुणवतो देव देवकल्पस्य धीमतः ॥ प्रियानानन्दनान्कृत्स्नान्प्रवक्ष्यामोऽद्य तान्ब्रूयुः ॥ २७ ॥
दिव्यैर्गुणैः शक्रसमो रामः सत्यपराक्रमः ॥ इक्ष्वाकुभ्योऽपि सर्वेभ्यो ह्यतिरिक्तो विशंपते ॥ २८ ॥
रामः सत्पुरुषो लोके सत्यः सत्यपरायणः ॥ साक्षाद्रामाद्विनिर्वृतो बर्मेभ्यश्चापि श्रिया सह ॥ २९ ॥
प्रजानुखत्वे चंद्रस्य वसुधायाः क्षमागुणैः ॥ बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्ये साक्षाच्छचीपतेः ॥ ३० ॥
धर्मज्ञः सत्यसंधश्च शीलवाननसूयकः ॥ क्षांतः सान्वयिता श्लक्ष्णः कृतज्ञो विजितेंद्रियः ॥ ३१ ॥ मृदुश्च
स्थिरचित्तश्च सदाभव्योऽनसूयकः ॥ प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च राघवः ॥ ३२ ॥ बहुश्र-
तानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपसिता ॥ तेनास्येहातुला कीर्तयिष्येतेजश्च वर्धते ॥ ३३ ॥ देवासुरमनुष्याणां सर्वा-
न्नेषु विशारदः ॥ सम्यग्विद्याव्रतन्नातो यथावत्सांगेवदक्षित् ॥ ३४ ॥ गांधर्वे च सुवि श्रेष्ठो बभूव

भरताग्रजः॥ कल्याणाभिजनः साधुरदीनात्मा महामतिः ॥ ३५ ॥ द्विजैरभिर्विनितश्च श्रेष्ठैर्मार्थ-
 नैपुणैः ॥ सदा ब्रजति संभ्रामं ग्रामार्थे नगरस्य वा ॥ ३६ ॥ गत्वा सौमित्रिसहितो नाविजित्य निवर्तते ॥
 संभ्रामान्पुनरागत्य कुंजरं रथेन वा ॥ ३७ ॥ पौरान्स्वजनवन्नित्यं कुशलं परिपृच्छति ॥ पुत्रेष्व-
 भिषु दारेषु प्रेष्यशिष्यगणेषु च ॥ ३८ ॥ निखिलेनानुपूर्व्यां च पिता पुत्रानिर्वारसान् ॥
 शृश्रूषते च वः शिष्याः कच्चिद्धर्मसु दंशिताः ॥ ३९ ॥ इति वः पुरुषव्याघ्रः सदा रामोऽभि-
 भाषते ॥ व्यसेनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः ॥ ४० ॥ उत्सवेषु च सर्वेषु
 पितेव परितुष्यति ॥ सत्यवादी महेष्वासो वृद्धसेवो जितेंद्रियः ॥ ४१ ॥ स्मितपूर्वाभिभार्षो च धर्मो
 सर्वात्मनाश्रितः ॥ सम्यग्योक्ता श्रेयसां च न विगृह्य कथारुचिः ॥ ४२ ॥ उत्तरोत्तरयुक्तो च वक्ता
 वाचस्पतिर्यथा ॥ सुभ्रूरायतताम्राक्षः साक्षाद्विष्णुरिव स्वयम् ॥ ४३ ॥ रामो लोकाभिरामोऽयं शौर्य-
 वीर्यपराक्रमः ॥ प्रजापालनसंयुक्तो न रागोपहतेन्द्रियः ॥ ४४ ॥ शक्तबैलोक्यमप्येष भोक्तुं किंनु मही-
 मिमाम् ॥ नास्य क्रोधः प्रसादश्च निरर्थोऽस्ति कदाचन ॥ ४५ ॥ हंत्येष नियमाद्व्ययनवध्येषु न
 कुप्यति ॥ युतक्त्यर्थैः प्रहृष्टश्च तमसौ यत्र तुष्यति ॥ ४६ ॥ दातैः सर्वप्रजाकातैः प्रीतिसंजननैर्नृणाम् ॥
 गुणैर्विरोचते रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ॥ ४७ ॥ तमेवं गुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ लोक-
 पालोपमं नाथमकामयत मेदिनी ॥ ४८ ॥ वत्सः श्रयसि जातस्ते दिष्टयाऽसौ तद राघवः ॥ दिष्ट्या
 पुत्रगुणैर्युक्तो मारीच इव कश्यपः ॥ ४९ ॥ बलमारोग्यमायुश्च रामस्य विदितात्मनः ॥ देवांसुरमनुष्येषु
 संगंधर्वोरगेषु च ॥ ५० ॥ आशंसन्ते जनाः सर्वे राष्ट्रं पुरवरे तथा ॥ आभ्यंताराश्च बाह्याश्च पार-

जानपदो जनाः ॥ ५१ ॥ स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च सायं प्रातः समाहिताः ॥ सर्वान्देवान्नमस्यंति राम-
स्यार्थे मनस्विनः ॥ ५२ ॥ तेषां तद्याचितं देव त्वत्प्रसादात्समृद्धयताम् ॥ राममिंदीवरश्चामं सर्व-
शत्रुनिर्बहणम् ॥ ५३ ॥ पश्यामो यौवराज्यस्थं तव राजोत्तमात्सजम् ॥ ५४ ॥ तं देवदेवोपममात्मजं ते
सर्वस्य लोकस्य हिते निविष्टम् ॥ हिताय नः क्षिप्रमुदारजुष्टं मुदाभिषेक्तुं वरद त्वमर्हसि ॥ ५५ ॥ इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणे बाल्मीकीये आ० चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ तेषा-
मंजलिपद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः ॥ प्रतिगृह्यान्नवीद्राजा तेभ्यः प्रियहितं वचः ॥ १ ॥ अहोऽस्मि परमप्रीतः
प्रभावश्चातुलो मम ॥ यन्मे ज्येष्ठे प्रियं पुत्रं यौवराज्यस्थमिच्छथ ॥ २ ॥ इति प्रत्यर्चितान्नाना ब्राह्मणा-
निदमब्रवीत् ॥ वसिष्ठं वामदेवं च तेपासेवोपशृण्वताम् ॥ ३ ॥ चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः ॥
यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्प्यताम् ॥ ४ ॥ राज्ञस्तूपरते वाक्ये जनघोषो महानभूत् ॥ शनैस्तस्मिन्प्राप्ते च
जनघोषे जनाधिपः ॥ ५ ॥ वसिष्ठं मुनिशार्दूलं राजा वचनमब्रवीत् ॥ अभिवेषकाय रामस्य यत्कर्म सपरिच्छदम् ॥
॥ ६ ॥ तदद्य भगवन्सर्वभाज्ञापयितुमर्हसि ॥ तच्छ्रुत्वा भूमिपालस्य वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ ७ ॥
आदिदेशाप्रतो राज्ञः स्थितान्युक्तान्कृतान्जलीन् ॥ सुवर्णादीनि रत्नानि बलीन्सर्वौषधीरपि ॥ ८ ॥
शुक्लमाल्यानि लज्जांश्च पृथक् च मधुसर्पिणी ॥ अहृतानि च वासांसि रथं सर्वायुधान्यपि ॥ ९ ॥
चतुरंगबलं चैव गजं च शुभलक्षणम् ॥ चामरव्यजने चोभे ध्वजं छत्रं च पांडुरम् ॥ १० ॥ शतं
च शतकुंभानां कुंभानामभिषेकसागम् ॥ हिरण्यशृंगसुषभं समग्रं व्याघ्रचर्म च ॥ ११ ॥ यक्षान्यालिकचि-
देष्टव्यं तत्सर्वमुपकल्प्यताम् ॥ उपस्थापयत प्रातरन्यागारे महीपतेः ॥ १२ ॥ अंतःपुरस्य द्वाराणि

सर्वस्य नगरस्य च ॥ चंदनस्वग्निभर्य्यतां धूपैश्च घ्राणहारिभिः ॥ १३ ॥ प्रशस्तमन्नं गुणवद्द्विधीरोपसे-
चनम् ॥ द्विजानां शतसाहस्रं यत्प्रकाममलं भवेत् ॥ १४ ॥ सत्कृत्य द्विजमुल्यानां श्वः प्रभाते प्रदो-
यताम् ॥ घृतं दधि च लाजाश्च दक्षिणाश्चपि पुष्कलाः ॥ १५ ॥ सूयेंऽभ्युदितमात्रे श्वो भविता
स्वस्तिवाचनम् ॥ ब्राह्मणाश्च निमंत्र्यतां कल्प्यतामासनानि च ॥ १६ ॥ आबध्यतां पताकाश्च राज-
मार्गश्च सिच्यताम् ॥ सर्वे च तालापचरा गणिकाश्च स्वल्कृताः ॥ १७ ॥ कक्ष्यां द्वितीयामासाद्य विष्टुं
नृपवेश्मनः ॥ देवायतनचैत्येषु सान्नभक्ष्याः सदक्षिणाः ॥ १८ ॥ उपस्थापयितव्याः सुमाल्ययोग्याः
पृथक्पृथक् ॥ दीर्घासिवद्धगोधाश्च सन्नद्धा मृष्टवाससः ॥ १९ ॥ महाराजांगणं शूराः प्रविशंतु महो-
दयम् ॥ एवं व्यादिश्य विप्रौ तु क्रियास्तत्र विनिष्ठितौ ॥ २० ॥ चक्रतुश्चैव यच्छेषं पार्थिवाय
निवेद्य च ॥ कृतमित्येव चाब्रूतामभिगम्य जगत्पतिम् ॥ २१ ॥ यथोक्तं वचनं प्रीतौ हर्षयुक्तौ द्विजो-
त्तमौ ॥ ततः सुमंत्रं द्युतिमान् राजा वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥ रामः कृतात्मा भवता शीघ्रमानीयतामिति ॥
स तथोति प्रतिहाय सुमंत्रो राजशासनात् ॥ २३ ॥ रामं तत्र नयांचक्रं रथेन रथिनांवरम् ॥ अथ तत्र
सहासीनास्तदा दशरथं नृपम् ॥ २४ ॥ प्राच्योदोच्यप्रतीच्याश्च दक्षिणात्याश्च भूमिपाः ॥ म्लेच्छा-
श्चार्याश्च ये चान्ये वनशैलांतवासिनः ॥ २५ ॥ उपासांचक्रिरे सर्वे तं देवा वासवं यथा ॥ तेषां मध्ये स
राजार्धमरुतामिव वासवः ॥ २६ ॥ प्रासादस्थो दशरथो ददर्शयांतमात्मजम् ॥ गंधर्वराजप्रतिमं लोकं
विल्यातपौरुषम् ॥ २७ ॥ दीर्घबाहुं महासत्त्वं मत्तमांतगगामिनम् ॥ चंद्रकांताननं राममतीव प्रियदर्श-
नम् ॥ २८ ॥ रूपोदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचितापहारिणम् ॥ धर्माभिप्रातः पर्जन्यं ह्लादयंतमिव प्रजाः ॥

॥२९॥ न ततर्प समायातं पश्यमानो नराधिपः ॥ अवतार्य सुमंत्रस्तु राघवं स्यंदनोत्तमात् ॥३०॥ पितुः
समीपं गच्छंतं प्रांजलिः प्रुष्टतोऽन्वगात् ॥ स तं कैलासशृंगभं प्रासादं रघुनंदनः ॥३१॥ आरुरोह नृपं
द्रष्टुं सहसा तेन राघवः ॥ सप्रांजलिरभिप्रेत्य प्रणतः पितुरंतिके ॥३२॥ नाम स्वं श्रावयन्नमो ववदे
चरणौ पितुः ॥ तं दृष्ट्वा प्रणतं पार्श्वे कृतांजलिपुटं नृपः ॥३३॥ गृह्णांजलो समाकृष्य सस्वजे प्रिय-
मात्मजम् ॥ तस्मै चाभ्युदितं सम्यङ्मणिकांचनभूषितम् ॥३४॥ दिदेश राजा रुचिरं रामाय परमास-
नम् ॥ तथाऽऽसनवरं प्राप्य व्यदीपयत राघवः ॥३५॥ स्वयैव प्रमथा मेरुमुदये विमलो रविः ॥ तेन
विभ्राजिता तत्र सा समापि व्यरोचत ॥३६॥ विमलग्रहनक्षत्रा शारदी द्यौरिवेदुना ॥ तं पश्यमानो
नृपतिस्ततोप प्रियमात्मजम् ॥३७॥ अलंकृतमिवात्मानमादर्शतल्लक्ष्मिस्थितम् ॥ स तं सुस्थितमाभाष्य
पुत्रं पुत्रवतांवरः ॥३८॥ उवाचैदं वचो राजा देवद्रुमिव कश्यपः ॥ ज्येष्ठायामासि मे पत्न्यां सहस्रयां
सहस्रः सुतः ॥३९॥ उत्पन्नस्त्वं गुणज्येष्ठो मम रामात्मजः प्रियः ॥ त्वया यतः प्रजाश्रेष्ठाः स्वगु-
णैरनुरंजिताः ॥४०॥ तस्मात्त्वं पुण्ययोगेन यौवराज्यमवाप्नुहि ॥ कामतस्त्वं प्रकृत्यैव निर्णीतो
गुणवानिति ॥४१॥ गुणवत्यपि तु स्नेहात्पुत्र वक्ष्यामि ते हितम् ॥ भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं
जितेन्द्रियः ॥४२॥ कामक्रोधसमुत्थानि त्यजस्व व्यसनानि च ॥ परोक्षया वर्त्तमानो वृत्त्या प्रत्यक्षया
तथा ॥४३॥ अमात्यप्रभृतीः सर्वाः प्रजाश्चैवानुरंजय ॥ कोष्ठागारायुधगारैः कृत्वा सन्निचयान्व-
हून् ॥४४॥ इष्टानुरक्तप्रकृतियः पालयति मेदिनीम् ॥ तस्य नंदंति मित्राणि लब्ध्वाऽमृतमिवामराः
॥४५॥ तस्मात्पुत्र त्वमात्मानं नियम्यैवं समाचार ॥ तच्छ्रुत्वा सुहृदस्तस्य रामस्य प्रियकाणिः

॥ ४६ ॥ त्वरिताः शीघ्रमागत्य कौसल्यायै न्यवेदयन् ॥ सा हिरण्यं च गाश्चैव रत्नानि त्रिविधानि च ॥ ४७ ॥ व्यादिदेश प्रियाख्येभ्यः कौसल्या प्रमदोत्तमा ॥ अथाभिवाद्य राजानं रथमारुह्य राघवः ॥ ययौ स्वं क्षुतिमद्वेश्म जनौघैः प्रतिपूजितः ॥ ४८ ॥ ते चापि पौरा नृपतेर्वचस्तच्छ्रुत्वा तदा लाभमिवेष्ट-
माशु ॥ नरेन्द्रमामंज्य गृहाणि गत्वा देवान्समानर्चुर्भिप्रहृष्टाः ॥ ४९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
कीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ गतेष्वथ नृपो भूयः पौरेषु सहमे-
त्रिभिः ॥ मंत्रयित्वा ततश्चक्रे निश्चयज्ञः स निश्चयम् ॥ १ ॥ इव एव पुष्यो भविता श्वेदमिषेच्यस्तु
मे सुतः ॥ रामो राजीवपत्राक्षो युवराज इति प्रभुः ॥ २ ॥ अथांतर्गृहमाविश्य राजा दशरथस्तदा ॥
सूतमामंज्यमास रामं पुनरिहानय ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं सूतः पुनरुपाययौ ॥ रामस्य भ-
वं नं शीघ्रं राममानयितुं पुनः ॥ ४ ॥ द्वाःस्थैरावेदितं तस्य रामायगमनं पुनः ॥ श्रुत्वैव चापि रामस्ते
प्राप्तं शंकान्वितोऽभवन् ॥ ५ ॥ प्रवेश्य चैनं त्वरितो रामो वचनमब्रवीत् ॥ यदागमनकृत्यं ते भूयस्त-
दब्रूह्यशेषतः ॥ ६ ॥ तमुवाच ततः सूतो राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ श्रुत्वा प्रमाणं तत्र त्वं गमना-
येतराय वा ॥ ७ ॥ इति सूतवचः श्रुत्वा रामोऽपि त्वरयान्वितः ॥ प्रययौ राजभवनं पुनर्दण्डं नरेश्वरम्
॥ ८ ॥ तं श्रुत्वा समनुप्राप्तं रामं दशरथो नृपः ॥ प्रवेशयामास गृहं विबभूवुः प्रियमुत्तमम् ॥ ९ ॥ प्रवि-
शन्नेव च श्रीमान्नाघवो भवनं पितुः ॥ ददशं पितरं दूरात्प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ १० ॥ प्रणमंतं तमु-
त्थाप्य संपरिष्वज्य भूमिपः ॥ प्रदिश्य चासनं चास्मै रामं च पुनरब्रवीत् ॥ ११ ॥ राम वृद्धोऽस्मि
दीर्घायुर्मुक्ता भोगा यथोपिताः ॥ अन्नविद्भः क्रतुशतैर्यथेष्टं भूरिदक्षिणैः ॥ १२ ॥ जातमिष्टमपत्यं मे

त्सवानुपमं भुवि ॥ दत्तमिष्टमधीतं च मया पुरुषसत्तम ॥ १३ ॥ अनुभूतानि चेष्टानि मया वीर-
सुखान्यपि ॥ देवार्पितविविप्राणामनृणोऽस्मि तथात्मनः ॥ १४ ॥ न किञ्चिन्मम कर्तव्यं तवान्यत्राभि-
षेचनात् ॥ अतो यत्त्वामहं ब्रूयां तन्मे त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥ अद्य प्रकृतयः सर्वोत्स्वामिच्छन्ति नराधि-
पम् ॥ अतस्त्वा युवराजानमभिषेक्ष्यामि पुत्रक ॥ १६ ॥ अपि चाद्याशुभान्याम स्वप्नान्यस्यामि राघव ॥
सन्निधाता दिवोल्काश्च पतन्ति हि महास्वनाः ॥ १७ ॥ अवष्टब्धं च मे राम नक्षत्रं दारुणग्रहैः ॥ आवे-
दयन्ति दैवज्ञाः सूर्यगारकराहुभिः ॥ १८ ॥ प्रायेण च निमित्तानामीदृशानां समुद्भवे ॥ राजा हि मृत्यु-
मान्नोति घोरां चापदमृच्छति ॥ १९ ॥ तद्यावदेव मे चेतो न विमुह्यति राघव ॥ तावदेवाभिषिचिष्य-
चला हि प्राणिनां मतिः ॥ २० ॥ अद्य चंद्रोऽभ्युपगममुष्यात्पूर्वं पुनर्वसुम् ॥ श्वः पुष्ययोगं नियतं
वदर्थे दैवचितकाः ॥ २१ ॥ तत्र पुष्येऽभिषिचिष्य मनस्वरयतीव माम् ॥ श्वस्त्वाहमभिषेक्ष्यामि
यौवराज्ये परंतप ॥ २२ ॥ तस्मात्त्वयाद्यप्रभृति निशेयं नियमात्मना ॥ सह वधोपवस्तव्या इमं प्रस्तर-
शायिना ॥ २३ ॥ सुहृदश्चाप्रमत्तास्त्वां रक्षत्वद्य समंततः ॥ भवंति बहुवित्राणि कार्यण्येर्विविधानि हि
॥ २४ ॥ विप्रोषितश्च भरतो यावदेव पुरादितः ॥ तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्तकालो मंतो मम
॥ २५ ॥ कामं खलु सतां वृत्ते भ्राता ते भरतः स्थितः ॥ ज्येष्ठानुवर्ता धर्मात्मा सानुक्रोशो जितेन्द्रियः
॥ २६ ॥ किंनु चित्तं मनुष्याणामनित्यामिति मे मतम् ॥ सतां च धर्मेनित्यानां कृतशोभि च राघव ॥ २७ ॥
इत्युक्तः सोऽभ्यनुज्ञातः श्वोभाविन्यभिषेचने ॥ ब्रजेति रामः पितरमभिधाभ्याभ्यादगूहम् ॥ २८ ॥
प्रविश्य चात्मनो वेदम राज्ञादिष्टेऽभिषेचने ॥ तत्क्षणादेव निष्कन्य मातुरंतःपुरं ययौ ॥ २९ ॥ तत्र

तां प्रवणामेव मातरं क्षौमवासिनिम् । वाग्यतां देवतागारे दृश्याचरतीं श्रियम् ॥ ३० ॥ प्रागेव
चागता तत्र सुमित्रा लक्ष्मणस्तथा ॥ सीता चानायिता श्रुत्वा प्रियं रामाभिषेचनम् ॥ ३१ ॥
तस्मिन्कालेऽपि कौसल्या तस्यावामोलितेक्षणा ॥ सुमित्रायान्वाच्यमाना सीतया लक्ष्मणेन च ॥ ३२ ॥
श्रुत्वा पुष्ये च पुत्रस्य यौवराज्येऽभिषेचनम् ॥ प्राणायामेन पुरुषं ध्यायमाना जनार्दनम् ॥ ३३ ॥ तथा
सनियमामेव सौडमिगम्याभिवाद्य च ॥ उवाच वचनं रामो हर्षयंस्तामिदं वरम् ॥ ३४ ॥ अंब
पित्रा नियुक्तोऽस्मि प्रजापालनकर्माणि ॥ भविता श्रोऽभिषेको मे यथा मे शासनं पितुः ॥ ३५ ॥
सीतयाप्युपवृत्तव्या रजनीयं मया सह ॥ एवमुक्तमुपाध्यायैः स हि मामुक्तवान्पिता ॥ ३६ ॥ यानिया-
न्यत्र योग्यानि श्लोभाविन्यभिषेचने ॥ तानि मे मंगलान्यद्य वैदेह्याश्चैव कारय ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु
कौसल्या चिरकालाभिकांक्षितम् ॥ हर्षबाष्पाकुलं वाक्यमिदं राममभाषत ॥ ३८ ॥ वत्स राम चिरंजीव
हृतास्ते परिपंथिनः ॥ ज्ञातीन्मे त्वं श्रिया युक्तः सुमित्रायाश्च नंदय ॥ ३९ ॥ कल्याणे बत नक्षत्रे मया
जातोऽसि पुत्रक ॥ येन त्वया दशरथो गुणराराधितः पिता ॥ ४० ॥ अमोघं वत मे क्षांतं पुरुषे पुष्करे-
क्षणे ॥ येयमिक्ष्वाकुराज्यश्रीः पुत्र त्वां संश्रयिष्यति ॥ ४१ ॥ इत्येवमुक्तो मात्रा तु रामो भ्रातरमब्रवीत्
॥ प्रांजलिं ग्रहमासीनमभिवीक्ष्य स्मयन्निव ॥ ४२ ॥ लक्ष्मणेमां मया सार्धं प्रशाधि त्वं वसुंधराम् ॥
द्वितीयं मेऽन्तरात्मानं त्वामियं श्रीरुपस्थिता ॥ ४३ ॥ सौमित्रे शुंक्ष्व भोगांस्त्वमिष्टान्नाज्यफलानि च ॥
जोषितं चापि राज्यं च त्वदर्थमभिकामये ॥ ४४ ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामो मातरावभिवाद्य च ॥
अभ्यनुज्ञाप्य सीतां च ययौ स्वं च निवेशनम् ॥ ४५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये

चतुर्विंशतिसा ० सं ० अयोध्याकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ संदिश्य रामं नृपतिः क्षोभाविन्यभिषेचने ॥
पुरोहितं समाहूय वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गच्छोपवासं काकुत्स्थं कारयाद्य तपोधन ॥ श्रेयसे राज्य-
लाभाय वध्वा सह यतव्रत ॥ २ ॥ तथेति च स राजानमुक्त्वा वेदविदांवरः ॥ स्वयं वसिष्ठो भगवा-
न्ययौ रामनिवेशनम् ॥ ३ ॥ उपवासयितुं वीरं मंत्रविन्मंत्रकोविदम् ॥ ब्राह्मं रथवरं युक्तमास्थाय सुधू-
तव्रतः ॥ ४ ॥ स रामभवनं प्राप्य पांडुराभ्रघनप्रभम् ॥ तिस्रः कक्ष्या रथेनैव विवेश मुनिसत्तम ॥
॥ ५ ॥ तमागतमूर्ध्नि रामस्त्वरन्निव ससंभ्रमम् ॥ मानयिष्यन्समानार्हं निश्चक्राम निवेशनात् ॥ ६ ॥
अभ्येत्य त्वरमाणोऽथ रथाभ्याशं मनीषिणः ॥ ततोऽवतारयामास परिगृह्य रथात्स्वयम् ॥ ७ ॥ स चैनं
प्रश्रितं दृष्ट्वा संभाष्याभिप्रसाद्य च ॥ प्रियाहं हर्षयन्नाममित्युवाच पुरोहितः ॥ ८ ॥ प्रसन्नस्ते पिता राम
यत्त्वं राज्यमवाप्स्यसि ॥ उपवासं भवानद्य करोतु सह सीतया ॥ ९ ॥ प्रातस्त्वामभिषेक्ता हि यौव-
राज्ये नराधिपः ॥ पिता दशरथः प्रीत्या ययातिं नहुषो यथा ॥ १० ॥ इत्युक्त्वा स तदा राममुपवासं
यतव्रतः ॥ मंत्रवत्कारयामास वैदेह्या सहितं शुचिः ॥ ११ ॥ ततो यथावद्रामेण स राज्ञो गुरुयर्चितः ॥
अभ्यनुज्ञाप्य काकुत्स्थं ययौ रामनिवेशनात् ॥ १२ ॥ सुहृद्भिस्तत्र रामोऽपि सहासीनः प्रियंवदः ॥ सभा-
जितो विवेशाय ताननुज्ञाप्य सर्वशः ॥ १३ ॥ हृष्टनारिनर्युतं रामवेक्ष्म तदा बभौ ॥ यथा मत्तद्विज-
गणं प्रफुल्लनीलनं सरः ॥ १४ ॥ स राजभवनं प्रख्यात्तस्माद्रामनिवेशनात् ॥ निर्गत्य ददृशे मार्गं
वसिष्ठो जनसंवृतम् ॥ १५ ॥ वृंदवृंदैर्योध्यायां राजमार्गः समंततः ॥ बभूवुरभिसंवाधाः कुतूहलजनै-
र्वृताः ॥ १६ ॥ जनवृन्दोर्मिसंघर्षहर्षस्वनवृतस्तदा ॥ बभूव राजमार्गस्य सागरस्येव निःस्वनः ॥ १७ ॥

सिक्तसंमृष्टरथ्या हि तथा च वनमालिनी ॥ आसीदयोध्या तदहः समुच्छ्रितगृहध्वजा ॥ १८ ॥ तदा
 ह्ययोध्यानिलयः सखीबालाकुलो जनः ॥ रामामिषेकमाकांक्षन्नुदयं रवेः ॥ १९ ॥ प्रजालंका-
 रभूतं च जनस्थानंदवर्धनम् ॥ उत्सुकोऽभूज्जनो द्रष्टुं तमयोध्यामहोत्सवम् ॥ २० ॥ एवं तज्जनसंबाधं
 राजमार्गं पुरोहितः ॥ व्यूहान्निव जनौघं तं शनै राजकुलं ययौ ॥ २१ ॥ सिताभ्रशिलरप्रल्यं प्रासादम-
 धिरुह्य च ॥ समीयाय नरेन्द्रेण शक्रेणैव बृहस्पतिः ॥ २२ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य हित्वा राजासनं नृपः ॥
 पप्रच्छ स्वमतं तस्मै कृतमित्यभिवेदयन् ॥ २३ ॥ तेन चैव तदा तुल्यं सहासीनाः सभासदः ॥ आस-
 नेभ्यः समुत्तस्थुः पूज्यतः पुरोहितम् ॥ २४ ॥ गुरुणा त्वभ्यनुज्ञातो मनुजौघं विसृज्य तम् ॥ विवे-
 शांतःपुरं राजा सिंहो गिरिगुडामिव ॥ २५ ॥ तदभ्यवेषप्रमदाज्जनाकुलं महेंद्रवेशमप्रातिमं निवेश-
 नम् ॥ व्यदीपयंश्चारु विवेश पार्थिवः शशवि तारागणसंकुलं नभः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रोमद्रा-
 मायणे वा ० आ ० चतुर्विंशतिसा ० सं ० अयोध्याकाण्डे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥
 गते पुरोहिते रामः स्नातो नियतमानसः ॥ सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत् ॥ १ ॥ प्रगृह्य
 शिरसा पात्रिं हविषो विधिवत्ततः ॥ महते दैवतायाज्यं जुहाव ज्वलितानले ॥ २ ॥ शेषं च
 हविषस्तस्य प्राश्याशास्यात्मनः प्रियम् ॥ ध्यायन्नाारायणं देवं स्वास्तीर्णे कुशसंस्तरे ॥ ३ ॥
 वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा नियतमानसः ॥ श्रीमत्यायतने विष्णोः शिश्ये नरवरात्मजः ॥ ४ ॥
 एकयामावशिष्टायां रात्र्यां प्रतिविबुद्धय सः ॥ अलंकारविधिं सम्यक्कारयामास वेदमनः ॥ ५ ॥
 तत्र शृण्वन्सुखा वाचः सूतमागधवंदिनाम् ॥ पूर्वा संध्यामुपासीनो जजाप सुसमाहितः ॥ ६ ॥ तुष्टाव

प्रणतश्चैव शिरसा मधुसूदनम् ॥ विमलक्षौमसंवेतो वाचयामास स द्विजान् ॥ ७ ॥ तेषां पुण्याह-
 घोषोऽथ गर्भीरमधुरस्तथा ॥ अयोध्यां पूरयामास तुर्यघोषानुनादितः ॥ ८ ॥ कृतोपवासं तु तदा
 वेदेह्या सह राघवम् ॥ अयोध्यानिलयः श्रुत्वा सर्वः प्रमुदितो जनः ॥ ९ ॥ ततः पौरजनः सर्वः
 श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥ प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा चक्रं शोभयितुं पुरीम् ॥ १० ॥ सिताभ्रशिख-
 राभेषु देवतायतनेषु च ॥ चतुष्पथेषु रज्यासु चैत्येष्वटालकेषु च ॥ ११ ॥ नानापण्यसमृद्धेषु
 वणिजामापणेषु च ॥ कुटुम्बिनां समृद्धेषु श्रमत्सु भवनेषु च ॥ १२ ॥ सभासु चैव सर्वासु वृक्षेष्वालाक्षि-
 तेषु च ॥ ध्वजाः समुच्छ्रिताः साधुपताकाश्चाभवंस्तथा ॥ १३ ॥ नटनर्तकसंघानां गायकानां च
 गायताम् ॥ मनःकर्णसुखावाचः शुश्राव जनता ततः ॥ १४ ॥ रामाभिषेकयुक्ताश्च कथाश्चक्रुर्मिथो
 जनाः ॥ रामाभिषेके संप्राप्ते चत्वरेषु गृहेषु च ॥ १५ ॥ बाला अपि क्रीडमाना गृहद्वारेषु संघशः । रामाभिषेक-
 संयुक्ताश्चक्रुः कथा मिथः ॥ १६ ॥ कृतपुष्पोपहारश्च धूपगंधाधिवसितः ॥ राजमार्गः कृतः
 श्रीमान्यारैः रामाभिषेचने ॥ १७ ॥ प्रकाशीकरणार्थं च निशारामनशंकया ॥ दीपवृक्षास्तथा चक्रुः पु-
 रज्यासु सर्वशः ॥ १८ ॥ अलंकारं पुरस्यैवं कृत्वा तत्पुरवासिनः ॥ आकांक्षमाणा रामस्य यौवरा-
 ज्याभिषेचनम् ॥ १९ ॥ समेत्य संघशः सर्वे चत्वरेषु सभासु च ॥ कथयंतो मिथस्तत्र प्रशशं-
 सुर्जनाधिपम् ॥ २० ॥ अहो महात्मा राजायमिद्वान्कुलनंदनः ॥ ज्ञात्वा वृद्धं स्वमात्मानं रामं
 राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २१ ॥ सर्वे ह्यनुगृह्णताः स्म यन्नो रामो महीपतिः ॥ चिराय भविता गोप्ता
 दृष्टलोकपरावरः ॥ २२ ॥ अनुद्धतमना विद्वान् धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः ॥ यथा च भ्रातृषु सिनयस्तथा-

स्मात्स्वपि राघवः ॥ २३ ॥ चिरंजीवतु धर्मात्मा राजा दशरथोऽनघः ॥ यत्प्रसादेनाभिषिक्तं रामं
 द्रष्टव्यमेहे वयम् ॥ २४ ॥ एवंविधं कथयतां पारिणां शुश्रुबुः परे ॥ दिग्भ्यो विश्रुतवृत्तान्ताः प्राप्ता
 ज्ञानपदा जनाः ॥ २५ ॥ ते तु दिग्भ्यः पुरीं प्राप्ता द्रष्टुं रामाभिषेचनम् ॥ रामस्य पूरयामासुः
 पुरीं जानपदा जनाः ॥ २६ ॥ जनौघस्तौर्वसर्पिद्भिः शुश्रुबे तत्र निःग्वनः ॥ पर्वसूदीनेगस्य साग-
 रस्येव निःग्वनः ॥ २७ ॥ ततस्तद्दिदक्षयसन्निभं पुरं दिदृक्षुर्भर्जनपदैरुपाहितैः ॥ समन्ततः सस्वन-
 माकुलं बभौ समुद्रयादोभिरिवाणवोदकम् ॥ २८ ॥ इत्योषं श्रीमद्रामायणं वाल्मीकीये आदिकाव्ये
 चतुर्विंशतिसा० अयोध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
 सहीषिता ॥ प्रासादं चंद्रसंकाशमारुरोहं यदृच्छया ॥ १ ॥ सिक्कराजपथां कृत्स्नां प्रकर्णकमलो-
 त्पलाम् ॥ अयोध्यां भंथरा तस्मात्प्रासादादन्वैष्यत ॥ २ ॥ पताकाभिर्धराहर्षाभिर्ध्वजैश्च समलंकृतम् ॥
 “कृतां छन्नपथैश्चापि स्वच्छंदकपथैर्वृताम्” सित्कां चंदनतोयैश्च शिरःस्तातजनैर्युताम् ॥ ३ ॥ मात्यमोदकहस्तैश्च
 द्विजैर्द्रुमिनादिताम् ॥ शुक्लदेवगृहद्वारां सर्ववादित्रनादिताम् ॥ ४ ॥ संप्रहृष्टजनाकर्णीं ब्रह्मचोपनिनादिताम् ॥
 प्रतट्टवरहस्यश्वां संप्रणदितागोवृषाम् ॥ ५ ॥ हृष्टप्रमुदितैः पौरैश्चिह्नतद्वजमालिनीम् ॥ अयोध्यां भंथरा दृष्ट्वा
 परं विस्मयमागता ॥ ६ ॥ सा हर्षेत्कुलनयनां पांडुरक्षौमवासिनीम् ॥ अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा
 धात्रीं पप्रच्छ मंथरा ॥ ७ ॥ उत्तमेनाभिसंयुक्ता हर्षेणार्थपरा सती ॥ राममाता धनं किं नु
 जनेभ्यः संप्रयच्छति ॥ ८ ॥ अतिमात्रं प्रहर्षः किं जनस्यास्य च शंस मे ॥ कारयेष्यति किं वापि
 संप्रहृष्टो महीपतिः ॥ ९ ॥ विदीर्यमाणाः हर्षेण धात्री तु परया मुदा ॥ आचचक्षेऽथ कुब्जाये

भूयसीं राववाश्रियम् ॥ १० ॥ श्वः पुण्येण जितक्रोधं यौवराज्येन चानघम् ॥ राजा दशरथो राम-
माभिषेक्ता हि राघवम् ॥ ११ ॥ धात्र्यास्तु वचनं श्रुत्वा कुब्जा क्षिप्रममार्षिता ॥ कैलासशिखराकारा-
त्प्रासादादवरोहत ॥ १२ ॥ सा दहमाना क्रोधेन मंथरा पापदाशिनी ॥ शयानमेव कैकेयी-
मिदं वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठ मूढे किं शेषे भयं त्वामभिवर्तते ॥ उपलुत-
मधौघेन नात्मानमवबुध्यसे ॥ १४ ॥ अनिष्टे सुभगाकारे सौभाग्येन विकथसे ॥
चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवोष्णगे ॥ १५ ॥ एवमुक्ता तु कैकेयी रुष्टया परु-
षं वचः ॥ कुब्जया पापदाशिनीया विषादमगमत्परम् ॥ १६ ॥ कैकेयी त्वश्वत्थिकुब्जां कञ्चित्स्थेयं न मंथरे ॥
विषण्णवदनां हि त्वां लक्ष्ये भृशदुःखिताम् ॥ १७ ॥ मंथरा तु वचः श्रुत्वा कैकेय्या मधुराक्षरम् ॥
उवाच क्रोधसंयुक्ता वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ १८ ॥ सा विषण्णतरा भूत्वा कुब्जा तस्यां हितौषिणी ॥
विषादयंती प्रोवाच भेदयंती च राघवम् ॥ १९ ॥ अक्षयं सुमहदेवि प्रवृत्तं त्वद्विनाशनम् ॥ रामं
दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २० ॥ साऽस्म्यगाधे भये मग्ना दुःखशोकसमन्विता ॥ दहमाना-
ऽनलेनैव त्वद्वितार्थमिहागता ॥ २१ ॥ तव दुःखेन कैकेयि मम दुःखं महद्भवेत् ॥ त्वद्दृष्ट्वा मम वृद्धिश्च
भवेदिह न संशयः ॥ २२ ॥ नराधिपकुले जाता महिषी त्वं महीपतेः ॥ उग्रत्वं राजधर्माणां कथं देवि
न बुध्यसे ॥ २३ ॥ धर्मं बाही शठो भर्ता ऋक्षणवादी च दारुणः ॥ शुद्धभावेन जानीषे तेनैवमतिसंधिता
॥ २४ ॥ उपस्थितः प्रयुं जानस्त्वयि सांत्वमनर्थकम् ॥ अर्थेनैवाद्य ते भर्ता कौसल्यां योजयिष्यति ॥ २५ ॥
अपवाहा तु दुष्टात्मा भर तं तव बंधुषु ॥ काल्ये स्थापयिता रामं राज्ये निहतकंटके ॥ २६ ॥ शत्रुः

पतिप्रवादेन मात्रैव हितकाम्यया ॥ आशीविष इवांगेन बाले परिधृतस्त्वया ॥ २७ ॥ यथा हि कुर्याच्छत्रु-
 वां सर्वो वा प्रत्युपेक्षितः ॥ राज्ञा दशरथेनाद्यं सपुत्रा त्वं तथा कृता ॥ २८ ॥ पापेनानृतसांत्वेन बाले
 नित्यं सुखोचिता ॥ रामं स्थापयता राज्यं सानुबंधा हता ह्यसि ॥ २९ ॥ सा प्राप्नोत कर्केय क्षिप्रं कुरु
 हितं तव ॥ त्रायस्व पुत्रमात्मानं मां च विस्मयदर्शने ॥ ३० ॥ मंथराया वचः श्रुत्वा शयनतत्सशुभानना ॥
 उत्तस्थौ हर्षसंपूर्णा चंद्ररेखेव शारदी ॥ ३१ ॥ अतीव सा तु संतुष्टा कैकेयी विस्मयान्विता ॥ दिव्यमा-
 भरणं तस्य कुब्जायै प्रददौ शुभम् ॥ ३२ ॥ इत्त्वा त्वाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रमदोत्तमा ॥ कैकेयी मंथरां
 हृष्टा पुनरेवाब्रवीदिदम् ॥ ३३ ॥ इदं तु मंथरे मह्यमाख्यातं परमं प्रियम् ॥ एतन्मे प्रियमाख्यातं किंवा-
 भूयः करोमि ते ॥ ३४ ॥ रामे वा भरते वाहं विशेषं नोपलक्ष्ये ॥ तस्मान्तुष्टास्मि यद्राजा रामं राज्ये-
 ऽभिषेक्ष्यति ॥ ३५ ॥ न मे परं किंचिदितो वरं पुनः प्रियं प्रियाहं सुवचं वचोऽमृतम् ॥ तथा ह्यवोचस्त्व-
 मतः प्रियोत्तरं वरं परं ते प्रददामि ते वृणु ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रोमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंश-
 तिसा० सं० अयोध्याकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ मंथरा त्वभ्यसूयनामुत्सृज्यभरणं हि तन् ॥ उवाचिदं
 ततो वाक्यं कोपदुःखसमन्विता ॥ १ ॥ हर्षं किमर्थमस्थाने कृतवत्यासे बालिशे ॥ शोकसागरमध्यस्थं
 नात्मानमवदुष्यसे ॥ २ ॥ मनसा प्रहसामि त्वां देवि दुःखार्दिता सती ॥ यच्छोचितव्ये हृष्टासि प्राप्य
 त्वं व्यसनं महन् ॥ ३ ॥ शोचामि दुर्मतिस्त्वं ते का हि प्राज्ञा ग्रहयेन् ॥ अरः सपत्नी पुत्रस्य वृद्धिं
 मृत्योरिव गताम् ॥ ४ ॥ भरतादेव रामस्य राज्यसाधारणाङ्गयम् ॥ तीर्त्वाचित्य विषणास्मि भयं भीताद्धि
 जायते ॥ ५ ॥ लक्ष्मणो हि महाबाहू रामं सर्वात्मना गतः ॥ शत्रुघ्नश्चापि भरतं काकुत्स्थं लक्ष्मणो

यथा ॥ ६ ॥ प्रयासन्नक्रमेणापि भरतस्यैव भामिनि ॥ राज्यक्रमो विस्तृष्टस्तु तयोस्तावर्धवीयसोः ॥ ७ ॥
विदुषः क्षत्रचारित्र्ये ब्राह्मस्य ग्रामकारिणः ॥ भयात्प्रवेषे रामस्य चिन्तयन्ता तवात्मजम् ॥ ८ ॥ सुभगा
किल कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ॥ यौवराज्येन महता श्वः पुष्येण द्विजोत्तमैः ॥ ९ ॥ ग्रामां वसु-
मतीं प्रीतिं प्रतीतां हतविद्विषम् ॥ उपस्थास्यसि कौसल्यां दासीवत्त्वं कृतोऽजलिः ॥ १० ॥ एवं च त्वं
सहासमाभिस्तस्याः प्रप्या भविष्यसि ॥ पुत्रश्च तव रामस्य प्रेष्यत्वं हि गमिष्यति ॥ ११ ॥ हृष्टाः खलु
भविष्यन्ति रामस्य परमाः स्त्रियः ॥ अप्राहृष्टा भविष्यन्ति स्नुषास्ते भरतक्षये ॥ १२ ॥ तौ दृष्ट्वा परमप्रीतां
ब्रुवन्ती मंधरां ततः ॥ रामस्यैव गुणान्देवी कैकेयी प्रशशंस ह ॥ १३ ॥ धर्मज्ञो गुणवान्दातः कृतज्ञः
सत्यवान्छुचिः ॥ रामो राजसुतो ज्येष्ठो यौवराज्यमतोऽर्हति ॥ १४ ॥ मातृभृत्यांश्च दीर्घयुः पितृवत्पाल-
यिष्यति ॥ संतप्यसे कथं कुञ्जे श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥ १५ ॥ भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्षशतत्परम् ॥
पितृपैतामहं राज्यमवाप्स्यति नरर्षभः ॥ १६ ॥ सा त्वमभ्युदये प्राप्ते दहमानेव मंधरे ॥ भविष्यति च
कल्याणे किमिदं परितप्यसे ॥ १७ ॥ यथा वै भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघवः ॥ कौसल्यतोऽतिरिक्तं
च मम शुश्रूषते बहु ॥ १८ ॥ राज्यं यदि हि रामस्य भरतस्यापि तत्तदा ॥ मन्यते हि यथात्मानं तथा
भ्रातृस्तु राघवः ॥ १९ ॥ कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मंधरा भृशदुःखिता ॥ दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य कैकेयी-
मिदमब्रवीत् ॥ २० ॥ अनर्थदर्शिनो मौल्योन्नातमानमवबुद्धयसे ॥ शोकक्यसनविस्तीर्णे मज्जतो दुःखसा-
गरे ॥ २१ ॥ भविता राघवो राजा राघवस्य च यः सुतः ॥ राजवशानु भरतः कैकेयि परिहास्यते ॥ २२ ॥
न हि राजसुताः सर्वे राज्यं तिष्ठन्ति भामिनि ॥ रथाप्यमानेषु सर्वेषु सुमहाननयो भवेत् ॥ २३ ॥ तस्माज्ज्येष्ठे

हि कैकेयि राज्यतंत्राणि पार्थवाः ॥ स्थापयन्त्यनवर्णाणि गुणवत्स्वितरेष्वपि ॥ २४ ॥ असावत्यतनिर्भय-
 स्तव पुत्रो भविष्यति ॥ अनाथवत्सुखेभ्यश्च राजवंशाच्च वत्सले ॥ २५ ॥ साहं त्वदर्धे सं-
 प्राप्ता त्वं तु मां नावबुध्यसे ॥ सपत्निवृद्धौ या मे त्वं प्रदेयं दातुमर्हसि ॥ २६ ॥ ब्रुवंतु भरतं रामः
 प्राप्य राज्यमकंटकम् ॥ देशांतरं नाययिता लोकांतरमथापि वा ॥ २७ ॥ बाल एव तु मातुल्यं भरतो
 नायितस्त्वया ॥ सन्निकर्षाच्च सौहार्दं जायते स्थावरोष्विव ॥ २८ ॥ भरतानुवशात्सोऽपि शत्रुव्रस्तत्समं
 गतः ॥ लक्ष्मणो हि यथा रामं तथायं भरतं गतः ॥ २९ ॥ श्रूयते हि दुःखः कश्चिच्छेत्तव्यो वनजीवनैः ॥ सान्नि-
 कर्पादिषीकाभिर्मोचितः परमाद्भ्यान् ॥ ३० ॥ गोप्ता हि रामं सौमित्रिलक्ष्मणं चापि राघवः ॥
 आश्विनोरिव सौभ्रात्रं तयोर्लोकेषु विश्रुतम् ॥ ३१ ॥ तस्मान्न लक्ष्मणे रामः पापं किंचित्करिष्यति ॥
 रामस्तु भरते पापं कुर्यादेव न संशयः ॥ ३२ ॥ तस्माद्राजगृहादेव वनं गच्छतु राघवः ॥ एताद्वि-
 रोचते मह्यं भृशं चापि हितं तव ॥ ३३ ॥ एवं ते ज्ञातिपक्षस्य श्रेयश्चैव भविष्यति ॥ यदि चेद्भरतो
 धर्मोत्पिन्ध्यं राज्यमवाप्स्यति ॥ ३४ ॥ स ते सुखोचितो बालो रामस्य सहजो रिपुः ॥ समुद्धार्थस्य
 नष्टार्थो जीविष्यति कथं वशे ॥ ३५ ॥ अभिद्रुतोभिवारण्ये सिंहेन गजयूथपम् ॥ प्रच्छाद्यमानं रामेण भरतं
 त्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥ दूर्पोन्निराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया ॥ राममाता सपत्नी ते कथं वैरं न
 यापयेन् ॥ ३७ ॥ यदा च रामः पृथिवीमवाप्स्यते प्रभूतरत्नाकरशैलसंयुताम् ॥ तदा गमिष्यस्यशुभं
 पराभवं सहैव दीना भरतं न भाभिनि ॥ ३८ ॥ यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यते ध्रुवं प्रनष्टो भरतो भवि-
 ष्यति ॥ अतो हि संचितय राज्यमात्मजे परस्य चैवास्य विवासकारणम् ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे

वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ छ ॥ एवमुक्ता तु
 कैकेयी क्रोधेन ज्वलितानना ॥ दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य मंथरामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अद्य राममितः क्षिप्रं वनं
 प्रस्थापयाम्यहम् ॥ यौवराज्ये च भरतं क्षिप्रमद्याभिषेचये ॥ २ ॥ इदं त्विदानीं संपश्य केनोपायेन
 साधये ॥ भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं नतु रामः कथंचन ॥ ३ ॥ एवमुक्ता तु सा देव्या मंथरा पापदर्शिनी ॥
 रामार्थमुपहिंसती कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ हंतेदानीं प्रपश्य त्वं कैकेयि श्रयतां वचः ॥ यथा ते भरतो
 राज्यं पुत्रः प्राप्स्यति केवलम् ॥ ५ ॥ किं न स्मरसि कैकेयि स्मरंती वा निगूहसे ॥ यदुच्यमान-
 मात्मार्यं मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥ मयोज्यमानं यदि ते श्रोतुं छंदे विहासिनि ॥ श्रूयतामभि-
 धास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयताम् ॥ ७ ॥ श्रुत्वैवं वचनं तस्या मंथरायास्तु कैकेयी ॥ किंचिदुत्थाय
 शयनात्स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ कथयस्व ममोपायं केनोपायेन मंथरे ॥ भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं नतु
 रामः कथंचन ॥ ९ ॥ एवमुक्ता तदा देव्या मंथरा पापदर्शिनी ॥ रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्र-
 वीत् ॥ १० ॥ पुरा देवासुरे बुद्धे सह राजर्षीभिः पतिः ॥ अगच्छत्त्वा मुपादाय देवराजस्य साहकृत् ॥
 ॥ ११ ॥ दिशामास्थाय कैकेयी दक्षिणां दंडकां प्रति ॥ वैजयंतमिति ख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः ॥
 ॥ १२ ॥ स शंबर इति ख्यातः शतमार्यो महासुरः ॥ ददौ शक्रस्य संग्रामं देवसंघैरनिर्दितः ॥ १३ ॥
 तस्मिन्महति संग्रामे पुरुषान्धतविश्वतान् ॥ रात्रौ प्रसुप्तान्प्रति स्म तरसाऽपास्य राक्षसाः ॥ १४ ॥
 तत्राकरोन्महायुद्धं राजा दशरथस्तदा ॥ असुरश्च महाबाहुः शबैश्च शकळीकृतः ॥ १५ ॥ अपवाह्य
 त्वया देवि संग्रामान्मष्टचेतनः ॥ तत्रापि विक्षतः शबैः पतितस्ते राक्षितस्त्वया ॥ १६ ॥ तुष्टेन तेन

दत्तौ ते द्वौ वरौ शुभदर्शने ॥ स त्वयोक्तः पतिर्देवि यदिच्छेयं तदा वरम् ॥ १७ ॥ गृहीयां तु तदा
भर्तस्तथेत्युक्तं महात्मना ॥ अनभिज्ञा ह्यहं देवि त्वयैव कथितं पुरा ॥ १८ ॥ कथेषा तव तु स्नेहा-
न्मनसा धार्यते मया ॥ रामाभिषेकसंभारान्निगृह्य विनिवर्तय ॥ १९ ॥ तौ च याचन्व भर्तार भर-
तस्याभिषेचनम् ॥ प्रव्राजने च रामस्य वर्षाणि च चतुर्दश ॥ २० ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रवाजिते
वृन्तम् ॥ प्रजाभावगतस्नेहः स्थिरः पुत्रो भविष्यति ॥ २१ ॥ क्रोधागारं प्रविश्याद्य कुद्रेवाक्षपतेः सुते ॥
शेष्वानन्तर्हितायां त्वं भूमौ मलिनवासिनौ ॥ २२ ॥ मा ममैतं प्रत्युदीक्षेथा मा चैनमभिभाषथाः ॥
रुदन्तौ पार्थिवं दृष्ट्वा जगत्यां शोकलालसा ॥ २३ ॥ दयिता त्वं सदा भर्तुरत्र मे नास्ति संशयः ॥
त्वत्कृते च महाराजो विशेषपि हुताशनम् ॥ २४ ॥ न त्वां क्रोधायेतुं शक्तो न कुद्रेणं प्रत्युदीक्षितुम् ॥
तव प्रियार्थं राजा तु प्राणानपि परित्यजेत् ॥ २५ ॥ नह्यतिक्रमिषु शक्तस्तव वाक्यं महीपतिः ॥
मंस्वभावे बुध्यस्व सौभाग्यबलमात्मनः ॥ २६ ॥ मणिमुक्तासुवर्णानि रत्नानि विविधानि च ॥
दद्याद्दशरथो राजा मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ २७ ॥ यौ तौ देवासुरे युद्धे वरौ दशरथो ददौ ॥ तौ स्मा-
रय महाभागो सोऽर्थो न त्वाक्रमेदति ॥ २८ ॥ यदा तु ते वरं दद्यात्स्वयमुत्थाप्य राघवः ॥ व्यवस्थाप्य
महाराजं त्वमिमं वृणुया वरम् ॥ २९ ॥ रामप्रव्रजनं दूरं नव वर्षाणि पंच च ॥ भरतः क्रियतां राजा पृथिव्याः
पार्थिववर्षभा ॥ ३० ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम् ॥ रूढश्च कृतमूलश्च शेषं स्थास्यति ते सुतः ॥ ३१ ॥
रामप्रव्राजनं चैव देवि याचस्व तं वरम् ॥ एवं सेत्स्यति पुत्रस्य सर्वार्थोऽस्तव कामिनि ॥ ३२ ॥ एवं प्रव्रा-
जितश्चैव रामोऽरामो भविष्यति ॥ भरतश्च गतामित्रस्तन राजा भविष्यति ॥ ३३ ॥ येन कालेन रामश्च वना-

त्रत्यागामिष्यति ॥ अंतर्बाह्विश्च पुत्रस्ते कृतमूलो भविष्यति ॥ ३४ ॥ संगृहीतमुष्यश्च सुहृद्भिः
 साकमात्मवान् ॥ प्राप्तकालं तु मन्येऽहं राजानं वीतसाध्वसा ॥ ३५ ॥ रामाभिवेकसंकल्पाश्रितगृह्य
 विनिवर्तये ॥ अनर्थमर्थरूपेण भाहिता सा ततस्तथा ॥ ३६ ॥ हृष्टा प्रतीता कैकेयी मंथरासिद्धमब्रवीत्
 ॥ मा हि वाक्येन कुब्जाया किशोरीवोत्पथं गता ॥ ३७ ॥ कैकेयी विस्मयं प्राप्य परं परमदर्शना ॥
 प्रज्ञां ते नावजानामि श्रेष्ठे श्रेष्ठाभिधायिनि ॥ ३८ ॥ पृथिव्यामसि कुब्जानामुत्तमा बुद्धिनिश्चये ॥
 त्वमेव तु ममोर्थेषु नित्ययुक्ता हितैषिणी ॥ ३९ ॥ नाहं समवबुध्येयं कुब्जे राज्ञश्चिकीर्षितम् ॥ संति दुःसंस्थि-
 ताः कुब्जे वक्त्राः परमपापिकाः ॥ ४० ॥ त्वं पद्ममिव वातेन सन्नता प्रियदर्शना ॥ उरस्तेऽभिर्नोविष्ट
 वै यावत्संध्यात्समुन्नतम् ॥ ४१ ॥ अधस्ताच्चोदरं शांतं सुनाभमिव लज्जितम् ॥ प्रतिपूर्णं च जघनं
 सुपीनौ च पयोधरो ॥ ४२ ॥ विमलेन्दुसमं वक्त्रमहो राजसि मंथरे ॥ जघनं तव निर्दुष्टं रक्षनादाम-
 भूषितम् ॥ ४३ ॥ जंघे भृशमुपन्यस्तं पादौ च व्यायतावुभौ ॥ त्वमायताभ्यां सक्थिभ्यां मंथरे क्षौ-
 मवासिनि ॥ ४४ ॥ अग्रतो मम गच्छन्ती राजसेऽतीवशोभने ॥ आसन्याः शंभरे मायाः सहस्रमसु-
 राधिपे ॥ ४५ ॥ हृदये ते निविष्टास्ता भूयश्चान्याः सहस्रशः ॥ तदेव स्थगु यद्दधि रथघोणाभिवा-
 यतम् ॥ ४६ ॥ मत्तयः क्षत्वाविद्याश्च मायाश्चात्र वसन्ति ते ॥ अत्र तेऽहं प्रमोदस्याभि मालां कुब्जे
 हिरण्ययीम् ॥ ४७ ॥ अभिषिक्ते च भरते राघवे च वनं गते ॥ जात्येन च सुवर्णेन सुनिष्ठेन
 सुन्दरि ॥ ४८ ॥ लब्धार्थं च प्रतीता च लेपयिष्यामि ते स्थगु ॥ सुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं
 शुभम् ॥ ४९ ॥ कारयिष्यामि ते कुब्जे शुभान्याभरणानि च ॥ परिधाय शुभे वस्त्रे देवतेव चरिष्यासि

॥ ५० ॥ चंद्रमाह्वयमानेन मुखेनाप्रतिमानना ॥ गमिष्यसि गतिं मुख्यां गर्वयंती द्विषज्जने ॥ ५१ ॥
तवापि कुब्जाः कुब्जायाः सर्वाभरणभूषिताः ॥ पादौ परिचरिष्यति यथैव त्वं सदा मम ॥ ५२ ॥ इति
प्रशस्यमाना सा कैकेयीभिदमज्जवीत् ॥ शयानां शयने शुभ्रे वद्यामग्निशिखामिव ॥ ५३ ॥ गतोदके
स्नेतुबंधो न कल्याणि विधीयते ॥ चत्तिष्ठ कुरु कल्याणं राजानमनुदर्शय ॥ ५४ ॥ तथा श्रोत्साहिता
देवी गत्वा मन्थरया सह ॥ क्रोधागारे विशालाक्षी सौभाग्यमदगर्विता ॥ ५५ ॥ अनेकशतसाहस्रं मुक्ता-
हारं वरांगना ॥ अवमुच्य वराहोणि शुभान्याभरणानि च ॥ ५६ ॥ तदा हेमोपमा तत्र कुब्जावाक्यवंशं
गता ॥ संविश्य भूमौ कैकेयी मन्थराभिदमज्जवीत् ॥ ५७ ॥ इह वामां मृतां कुब्जे नृपायावेदयिष्यसि ॥
वनं तु राघवे प्राप्ते भरतः प्राप्यते क्षितिम् ॥ ५८ ॥ सुवर्णेन न मे ह्यर्थो न रत्नेन च भोजनैः ॥ एष मे
जीवितस्यांतो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ५९ ॥ अथो पुनस्तनां महिर्धौ महीक्षितो वचोभिरत्यर्थमह्मापराक्रमैः ॥
उवाच कुब्जा भरतस्य मातरं हितं वचो राममुपेत्य चाहितम् ॥ ६० ॥ प्रपत्स्यते राज्ञ्यामिदं हि राघवो
यदि ध्रुवं त्वं ससुता च तप्स्यसे ॥ ततो हि कल्याणि यतस्तत्र तत्तथा यथा सुतस्ते भरतोऽभिषेक्ष्यते ॥ ६१ ॥
तथातिवेद्धा महिषीति कुब्जया समाहता वागिषुभिर्मुहुर्मुहुः ॥ विधाय हस्तौ हृदयेऽपि विरिमतता शशंस
कुब्जां कुपिता पुनः पुनः ॥ ६२ ॥ यमस्य वामां विषयं गतामितो निशाम्य कुब्जे प्रतिवेदयिष्यसि ॥
वनं गते वा सुचिराय राघवे समृद्धकामो भरतो भविष्यति ॥ ६३ ॥ अहं हि नैवास्तरणानि न
स्वर्जो न चंदनं नांजनपानभोजनम् ॥ न किंचिदिच्छामि नचेह जीवनं न चेदितो गच्छति राघवो वनम्
॥ ६४ ॥ अथैवमुक्त्वा वचनं सुदारुणं निधाय सर्वाभरणानि भामिनी ॥ असंस्कृतामास्तरणेन भेदिनी

तदाधिशिशये पतितेव किन्नरी ॥ ६५ ॥ उदर्णसंभृतमोवृतान्ता तदावसुक्तोत्तमाल्यभूषणा ॥ नरेन्द्र-
 पत्नी विमना वभूव सा तमोवृता द्यौरिव मधुतारका ॥ ६६ ॥ इत्यर्षे श्रोमद्रामायणे बाल्मीकीये
 आर्दिकाव्ये चतुर्विंशतिसा सं० अयोध्याकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ विदार्शिता यदा देवो कुब्जया
 पापया भूशम् ॥ तदा शेते स्म सा भूमौ दिग्गविद्धेव किन्नरी ॥ १ ॥ निश्चित्य मदसा कृत्यं सा सम्य-
 गिति भासन्ती ॥ मंथरायै शनैः सर्वमाचक्षे विचक्षणा ॥ २ ॥ सा दीना निश्चयं कृत्वा मंथरा
 वाक्यमोहिता ॥ नागकन्येव निःश्वस्य दोर्घमुण्यं च भासिती ॥ ३ ॥ मुहूर्तं चिंतयामास मार्गे-
 मात्मसुखावहम् ॥ सा सुहृत्कार्यकामा च तं निशम्य विनिश्चयम् ॥ ४ ॥ बभूव परमप्रीता सिद्धिं
 प्राप्येव मंथरा ॥ अथ सा रूपिता देवो सग्यक्कृत्वा विनिश्चयम् ॥ ५ ॥ संविवेशाबला भूमौ निवस्य
 भ्रुकुटिं मुखे ॥ ततश्चित्राणि माल्यानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ६ ॥ अपविद्धानि
 कैकेय्या तानि भूमिं प्रपदिरे ॥ तथा तान्यपविद्धानि माल्यान्याभरणानि च ॥ ७ ॥
 अशोभयंत वसुधां नक्षत्राणि यथा नभः ॥ क्रोधागोरं च पतिता सा बभौ मलिनाम्बरा ॥ ८ ॥
 एकैवणी दृढां बद्ध्वा गतसत्त्वेव किन्नरी ॥ आज्ञाप्य तु महाराजो राघवस्याभिपचनम् ॥ ९ ॥ उपस्थान-
 मनुज्ञाप्य प्रविवेश निवेशनम् ॥ अद्य रामाभिषेको वै प्रसिद्ध इति जज्ञिवात् ॥ १० ॥ प्रियार्हा प्रिय-
 माख्यातुं विवेशांतःपुरं वशी ॥ स कैकेय्या गृहं श्रेष्ठं प्रविवेश महायशः ॥ ११ ॥ पांडुराभ्रमिवा-
 काशं राहुयुक्तं निशाकरः ॥ शुक्रबार्हिसमायुक्तं कौचहंसरतायुतम् ॥ १२ ॥ वादिन्नरवंशुष्टं कुब्जवाम-
 निकम्पयुतम् ॥ लतागृहीश्चित्रगृहैश्चंपकाशोक्तशोभितैः ॥ १३ ॥ दांताराजतसौवर्णवैदिकाभिः समायु-

तम् ॥ नित्यपुष्पफलवृक्षैर्वीपीभिरुपशोभितम् ॥ १४ ॥ दांतराजतसौवर्णैः संवृतं परमासनैः ॥ विविधै-
 रन्नपानैश्च भक्ष्यैश्च विविधैरपि ॥ १५ ॥ उपपन्नं महाहिंश्च भूषणैस्त्रिदिवोपमम् ॥ स प्रविश्य महाराजः
 स्वमंतःपुरमुद्धिमन् ॥ १६ ॥ न ददर्श स्त्रियं राजा कैकेयीं शयनोत्तमे ॥ स कामबलसंयुक्तो रत्यर्थो
 मनुजाधिपः ॥ १७ ॥ अपश्यन्दयितां भार्यां पप्रच्छ विवसाद् च ॥ नहि तस्य पुरा देवी तां वेलाभ-
 त्यवतता ॥ १८ ॥ न च राजा गृहं शून्यं प्रविवेश कदाचन ॥ ततो गृहगतो राजा कैकेयीं पर्यपृच्छत ॥ १९ ॥
 यथापुरमाविज्ञाय स्वार्थलिप्सुमपंडिताम् ॥ प्रतिहारी त्वथोवाच संव्रस्ता तु कृतांजलिः ॥ २० ॥ देव
 देवी भृशं क्रुद्धा क्रोधागारमभिदुता ॥ प्रतिहार्या वचः श्रुत्वा राजा परमदुर्मनाः ॥ २१ ॥ विषसाद्
 पुनर्भूयो लुलितव्याकुलोद्विग्नः ॥ तत्र तां पतितां भूमौ शयानामतथोचिताम् ॥ २२ ॥ प्रतप्त इव दुःखेन
 सोऽपश्यज्जगतीपतिः ॥ स वृद्धस्तरुणी भार्यां प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ॥ २३ ॥ अपापः पापसंकल्पां
 ददर्श घरणीतले ॥ लतामिव विनिष्कृतां पतितां देवतामिव ॥ २४ ॥ किन्नरीमिव निर्धूतां च्युतामण्ड-
 रसं यथा ॥ मायामिव परिभ्रष्टां हरिणीमिव संयताम् ॥ २५ ॥ करेणुमिव दिग्धेन विद्धां मृगयुना वने
 ॥ महागज इवारण्ये स्नेहात्परमदुःखिताम् ॥ २६ ॥ परिसृज्य च पाणीभ्यामभिसंव्रतस्तचेतनः ॥
 कामी कमलपत्राक्षीमुवाच वनितामिदम् ॥ २७ ॥ न तेऽहमभिजानामि क्रोधमात्मनि संश्रुतम् ॥ देवि
 केनाभियुक्तसि केन वासि विमानिता ॥ २८ ॥ यदिदं मम दुःखाय शेषे कल्याणि पांसुषु ॥ भूमौ
 शेषे किमर्थं त्वं मयि कल्याणचेतसि ॥ २९ ॥ भूतोपहताचित्तेव मम चित्तप्रमाथिनि ॥ संति मे कुशला
 वैद्यास्त्वभितुष्टाश्च सर्वशः ॥ ३० ॥ सुखितां त्वां कारिष्यति व्यधिमाचक्ष्व भामिनि ॥ कस्य वापि

प्रियं कार्यं केन वा विप्रियं कृतम् ॥ ३१ ॥ कः प्रियं लभतामद्य को वा सुमहदप्रियम् ॥ मा रौत्सीर्मा
च कार्षीस्त्वं देवि संपरिशोषणम् ॥ ३२ ॥ अवध्यो वध्यतां को वा वध्यः को वा विसुच्यताम् ॥ दरिद्रः
को भवेदाढयो द्रव्यवान्वाप्यकिंचनः ॥ ३३ ॥ अहं च हि मदीयाश्च सर्वे तव वशानुगाः ॥ न ते
कंचिदभिप्रायं व्याहंतुमहमुत्सहे ॥ ३४ ॥ आत्मनो जीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसि स्थितम् ॥ बलमा-
त्सनि जानंती न मां शंकितुमर्हसि ॥ ३५ ॥ करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ॥ यावदावर्त्तते
चक्रं तावती मे वसुंधरा ॥ ३६ ॥ द्राविडाः सिंधुसौवीराः सौराष्ट्रा दक्षिणापथाः ॥ वंशांगमगधा
मत्स्याः समुद्राः काशिकोशलाः ॥ ३७ ॥ तत्र जातं बहुद्रव्यं धनधान्यमजोविकम् ॥ ततो वृणीष्व
कैकोयि यत्तत्त्वं मनसेच्छसि ॥ ३८ ॥ किमायासेन ते भीरु उत्तिष्ठोत्तिष्ठ शोभने ॥ तत्त्वं मे ब्रूहि
कैकोयि यतस्ते भयमागतम् ॥ ३९ ॥ तत्ते व्यपनयिष्यामि नीहारमिव रश्मिवान् ॥ तथोक्ता सा समा-
धस्ता वसुक्कामा तदप्रियम् ॥ ४० ॥ परिपीडयितुं भूयो भर्तारमुपचक्रमे ॥ ४१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा ० सं० अयोध्याकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ तं मन्यथशरैर्विद्धं
कामवेगवशानुगम् ॥ उवाच पृथिवीपालं कैकेयी दारुणं वचः ॥ १ ॥ नास्मि विप्रकृता देव केनचिन्ना-
वमानिता ॥ अभिप्रायस्तु मे कश्चित्प्रमिच्छामि त्वया कृतम् ॥ २ ॥ प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व यदि त्वं कर्तुमिच्छसि
॥ अथ ते व्याहरिष्यामि यथाभिप्रायार्थितं मया ॥ ३ ॥ तामुवाच महाराजः कैकेयीमीषदुस्मयः ॥ कामी
हस्तेन संगृह्य मूर्धजेषु भुवि स्थिताम् ॥ ४ ॥ अवाल्लेते न जानासि त्वत्तः प्रियतरो मम ॥ मनुजो मनु-
जव्याघ्राद्रामादन्यो न विद्यते ॥ ५ ॥ तेनाजयेन मुख्येन रामेव्रेण महात्मना ॥ शपे ते जीवताह्णेन

ब्रूहि यन्मनसेऽपि सतम् ॥ ६ ॥ यं मुहूर्तमपश्यंस्तु न जीवेतमहं ध्रुवम् ॥ तेन रामेण कैकेयि शपे ते
वचनक्रियाम् ॥ ७ ॥ आत्मना चात्मज्ञान्यैर्वृण्यं मनुजर्षभम् ॥ तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनक्रि-
याम् ॥ ८ ॥ भद्रे हृदयमप्येतदनुमृश्योद्धरस्व मे ॥ एतत्समक्ष्य कैकेयि ब्रूहि यत्साधु मन्यसे
॥ ९ ॥ बलमात्मनि पश्यती न विशां किमुमर्हसि ॥ करिष्यामि तव प्रीतिं मुकृतेनापि ते शपे
॥ १० ॥ सा तदर्थमना देवी तमभिप्रायमागतम् ॥ निर्माध्यस्थ्याच्च हर्षाच्च बभौषे दुर्वचं वचः ॥ ११ ॥
तेन वाक्येन संहृष्टा तमभिप्रायमात्मनः ॥ व्याजहार महाघोरमभ्यागतमिवांतकम् ॥ १२ ॥
यथाक्रमेण शपसे वरं मम ददासि च ॥ तच्छृण्वंतु त्रयस्त्रिंशद्देवाः सेंद्रुरोगमाः ॥ १३ ॥
चंद्रादित्यौ नभश्चैव ग्रहा रात्र्यहनी दिशः ॥ जगच्च पृथिवी चैयं संगंधर्वा सराक्षसा ॥ १४ ॥
निशाचराणि भूतानि गृहेषु गृहदैवताः ॥ यानि चान्यानि भूतानि जानीयुर्भूषितं तव ॥ १५ ॥ सत्य-
संधो महातेजा धर्मज्ञः सत्यवाक्छुचिः ॥ वरं मम ददात्येष सर्वे शृण्वंतु दैवताः ॥ १६ ॥ इति
देवी महेष्वासं परिगृह्याभिशास्य च ॥ ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ॥ १७ ॥ स्मर राजन्पुरा
वृत्तं तस्मिन्देवासुरे रणे ॥ तत्र त्वां च्यावयच्छत्रुस्तव जीवितमंतरा ॥ १८ ॥ तत्र चापि मया
देव यत्त्वं समभिराक्षितः ॥ जाग्रत्या यतमानायास्ततो मे प्रददौ वरौ ॥ १९ ॥ तौ दत्तौ च वरौ देव
निक्षेपौ मृगयाम्यहम् ॥ तवैव पृथिवीपाल सकाशे रघुनंदन ॥ २० ॥ तत्प्रातिश्रुत्य धर्मेण न चेदा-
स्यासि मे वरम् ॥ अथैव हि प्रहास्यामि क्षीवितं त्वद्विमानिता ॥ २१ ॥ बाहुमेतरेण तदा राजा कै-
केय्या स्ववशं कृतः ॥ प्रचस्कंद विनाशाय पाशं मृग इवात्मनः ॥ २२ ॥ ततः परमुवाचेदं वरदं

काममोहितम् ॥ वरौ देयौ त्वया देव तदा दत्तौ महर्षिते ॥ २३ ॥ तौ तावदहमद्यैव वक्ष्यामि
 शृणु मे वचः ॥ अभिषेकसमारंभो राघवस्योपकल्पितः ॥ २४ ॥ अनेनैवाभिषेकेण भरतो मेऽभि-
 पिच्यताम् ॥ यो द्वितीयो वरो देव दत्तः प्रीतेन मे त्वया ॥ २५ ॥ तदा देवासुरे युद्धे तस्य
 कालोऽयमागतः ॥ नव पंच च वर्षाणि दंडकारण्यमाश्रितः ॥ २६ ॥ चीराजिनघरो धीरो रामो
 भवतु तापसः ॥ भरतो भजतामद्य यौवराज्यमकंदकम् ॥ २७ ॥ एष मे परमः कामो दत्तमेव वरं
 वृणे ॥ अद्य चैव हि पश्येयं प्रयातं राघवं वने ॥ २८ ॥ सराजराजो भव सत्यसंगरः कुलं
 च शीलञ्च हि जन्म रक्ष च ॥ परत्र वासे हि वदंत्यनुत्तमं तपोधनाः सत्यवचो हितं नृणाम् ॥ २९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकाण्डे एकादशः सर्गः
 ॥ ११ ॥ ॥ ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः ॥ चिंतामभिसमापेदे सुहूर्तं प्रतपाप
 च ॥ १ ॥ किं नु मेऽयं दिवा स्वप्नश्चित्तमोहोऽपि वा मम ॥ अनुभूतोपसर्गो वा मनसो वायुप-
 द्रवः ॥ २ ॥ इति संचिंत्य तद्राजा नाध्यगच्छत्तदा सुखम् ॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञां कैकेयीवाक्य-
 तापितः ॥ ३ ॥ व्यथितो विबुधश्चैव न्याघ्री दृष्ट्वा यथा मृगः ॥ असंवृतायामासीनो जगत्यां दीर्घ-
 मुच्छ्वसन् ॥ ४ ॥ मंडले पन्नगो रुद्धो मंत्रैरिव महाविषः ॥ अहो धिगिति सामर्षो वाचमुक्त्वा
 नराधिपः ॥ ५ ॥ मोहमापेदिवान् भूयः शोकोपहतचेतनः ॥ चिरेण तु नृपः संज्ञां प्रतिलभ्य
 सुदुःखितः ॥ ६ ॥ कैकेयीमब्रवीत्कुद्धो निदर्हन्निव तेजसा ॥ नृशंसे दुष्टचारित्रे कुलस्यास्य विना-
 शिनि ॥ ७ ॥ किं कृतं तव रामेण पापे पापं मयापि वा ॥ सदा ते जननी तुल्यां वृत्तिं वहति

राघवः ॥ ८ ॥ तस्यैवं त्वमनर्थाय किंनिमित्तमिहोद्यता ॥ त्वं मयात्मविनाशाय भवनं स्वं निवेशिता
 ॥ ९ ॥ अविज्ञानान्द्रुपसुता व्याला तीक्ष्णविषा यथा ॥ जीवलोको यश सर्वो रामस्याह गुणस्तवम्
 ॥ १० ॥ अपराधं कमुद्दिश्य त्यक्ष्यामीष्टमहं सुतम् ॥ कौसल्यां च सुभित्रां च त्यजेयमपि वा
 श्रियम् ॥ ११ ॥ जीवितं चात्मना रामं नत्वेव पितृवत्सलम् ॥ पराभवति मे प्रीतिद्विष्टा तनय-
 मग्रजम् ॥ १२ ॥ अपश्यतस्तु मे रामं नष्टं भवति चेतेनम् ॥ तिष्ठेको विना सूर्यं सस्यं वा
 सालिलं विना ॥ १३ ॥ ननु रामं विना देहे तिष्ठेत्तु मम जीवितम् ॥ तदलं त्यज्यतामेष निश्चयः
 पापनिश्चये ॥ १४ ॥ अपि ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशाम्येष प्रसीद मे ॥ किमर्थं चितितं पापे त्वया
 परमदारुणम् ॥ १५ ॥ अथ जिज्ञाससे मां त्वं भरतस्य प्रियाप्रिये ॥ अस्तु यत्तत्त्वया पूर्वं व्याहृतं
 राघवं प्रति ॥ १६ ॥ स मे ज्येष्ठसुतः श्रीमान्वर्मज्येष्ठ इतीव मे ॥ तत्त्वया प्रियवादिन्या सेवार्थं
 कथितं भवेत् ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वा शोकसंतप्ता संतापयसि मां भृशम् ॥ आविष्टालि गृहे शून्ये सा त्वं
 परवशं गता ॥ १८ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले देवी संप्राप्तः सुमहानयम् ॥ अनयो नयसंपन्नो यत्र ते
 विकृता मतिः ॥ १९ ॥ नहि किंचिदयुक्तं वा विप्रियं वा पुरा मम ॥ अकरोस्त्वं विशालाक्षि
 तेन न श्रद्दधामि ते ॥ २० ॥ ननु ते राघवस्तुल्यो भरतेन महात्मना ॥ बहुशो हि स्म बोले
 त्वं कथाः कथयसे मम ॥ २१ ॥ तस्य धर्मात्मनो देवि वने दासं यशस्विनः ॥ कथं रोच-
 यसे भीरु नव वर्षाणि पंच च ॥ २२ ॥ अत्यंतमुकुमारस्य तस्य धर्मो कृतात्मनः ॥ कथं रोचयसे
 वासमरण्ये भृशदारुणे ॥ २३ ॥ रोचयस्यभिरामस्य रामस्य शुभलोचने ॥ तत्र शुश्रूषमाणस्य किमर्थ

विप्रवासनम् ॥ २४ ॥ रामो हि भरताङ्गयस्तव शुश्रूषते सदा ॥ विशेषं त्वयि तस्मान्नु भरतस्य
न लक्ष्ये ॥ २५ ॥ शुश्रूषां गौरवं चैव प्रमाणं वचनक्रियाम् ॥ कस्तु भूयस्तरं
कुर्यादन्यत्र पुरुषर्भात् ॥ २६ ॥ बहूनां क्लिसहस्राणां बहूनां चोपजीविनाम् ॥ पारिवादोपादो
वा राघवे नोपपद्यते ॥ २७ ॥ सांत्वयन्सर्वभूतानि रामः शुद्धेन चेतसा ॥ गृह्णाति मनुजव्याघ्रः
प्रियैर्बन्धयवासिनः ॥ २८ ॥ सत्त्वेन लोकाञ्जयति द्विजान्दानेन राघवः ॥ गुरुलुब्धुश्शूषया वीरो धनुषा युधि शस्त्र-
वान् ॥ २९ ॥ सत्यं दानं तपस्त्यागो मित्रता शौचमार्जवम् ॥ विद्या च गुरुशुश्रूषा ध्रुवाण्येतानि रा-
घवे ॥ ३० ॥ तस्मिन्नाजवसंपन्ने देवीदेवोपमे कथम् ॥ पापमाशंससे रामे महर्षिसमतेजसि ॥ ३१ ॥
न स्मराम्यप्रियं वाक्यं लोकस्य प्रियवादिनः ॥ स कथं त्वत्कृते रामं वक्ष्यामि प्रियमप्रियम् ॥ ३२ ॥
क्षमा यस्मिन्स्तपस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता ॥ अग्नहिंसा च भूतानां तमृते का गतिर्मम ॥ ३३ ॥
मम वृद्धस्य कैकेयि गतांतस्य तपस्विनम् ॥ दीनं लालयमानस्य कारुण्यं कर्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥ पृथिव्यां
सागरांतायां यत्किंचिदधिगम्यते ॥ तत्सर्वं तव दास्यामि मा च त्वं मृत्युमाविश ॥ ३५ ॥
अंजलिं कुर्मि कैकेयि पादौ चापि स्पृशामि ते ॥ शरणं भव रामस्य मा धर्मो मामिह स्पृशेत् ॥ ३६ ॥
इति दुःखाभिसंतप्तं विलपन्तमचेतनम् ॥ घूर्णमानं महाराजं शोकेन समभिल्लुतम् ॥ ३७ ॥ पारं शोकार्ण-
वस्याशु प्रलपन्तं पुनः पुनः ॥ प्रत्युवाचाथ कैकेयी रौद्राद्रौद्रतरं वचः ॥ ३८ ॥ यदि दत्त्वा वयौ
राजन्पुनः प्रत्यनुताप्यसे ॥ धार्मिकत्वं कथं वीर पृथिव्यां कथयिष्यसि ॥ ३९ ॥ यदा समेता बहवस्त्वया
राजर्षयः सह ॥ कथयिष्यति धर्मज्ञ तत्र किं प्रतिवक्ष्यसि ॥ ४० ॥ यस्याः प्रसादे जीवाभि या च

मामभ्यपालयत् ॥ तस्याः कृता मया मिथ्या कैकेय्या इति वक्ष्यसि ॥ ४१ ॥ किल्बिषं त्वं नोद्घातं
 करिष्यसि नराधिप ॥ यो दत्त्वा वरमद्यैव पुनरन्यानि भाषसे ॥ ४२ ॥ शौन्यः श्येनकपोतीये
 स्वसांसं पक्षिणे ददौ ॥ अलर्कश्छुषी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ४३ ॥ सागरः समग्रं कृत्वा न
 वेलाभितवर्तते ॥ समयं माऽनृतं कार्षीः पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ४४ ॥ स त्वं धर्मं परित्यज्य रामं राज्येऽ-
 भिषिच्य च ॥ सह कौसल्यया नित्यं रंतुमिच्छसि दुर्मते ॥ ४५ ॥ भवत्वधर्मो धर्मो वा सत्यं वा यदि
 वानृतम् ॥ यत्त्वया संश्रुतं मह्यं तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४६ ॥ अहं हि विषमद्यैव पीत्वा बहु
 तवाग्रतः ॥ पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ४७ ॥ एकाहमपि पश्येयं यद्यहं राममातरम्
 ॥ अंजलिं प्रतिगृह्णतीं श्रेयो ननु मृतिर्मम ॥ ४८ ॥ भरतेनात्मना चाहं शपे ते मनुजाधिप ॥ यथा
 नान्येन तुष्येयमृते रामविवासनात् ॥ ४९ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं कैकेयी विरराम ह ॥ विलपंतं
 च राजानं न प्रतिव्याजहार सा ॥ ५० ॥ कृत्वा तु राजा कैकेय्या वाक्यं परमशोभनम् ॥ रामस्य च
 वने वासमैश्वर्यं भरतस्य च ॥ ५१ ॥ नाभ्यभाषत कैकेयीं मुहूर्तं व्याकुलैर्द्रियः ॥ प्रैक्षतानिषिषो देवीं
 प्रियामप्रियवादिनीम् ॥ ५२ ॥ तां हि वज्रसमां वाचमाकर्ण्य हृदयाप्रियाम् ॥ दुःखशोकमयीं
 श्रुत्वा राजा न सुखितोऽभवत् ॥ ५३ ॥ स देव्या व्यवसायं च घोरं च शपथं कृतम् ॥ ध्यात्वा
 रामेऽतिनिःश्वस्य चिह्नस्तरुविपातत् ॥ ५४ ॥ नष्टचित्तो यथोन्मत्तो विपरीतो यथातुरः ॥ हतवेजा
 यथा सर्पो बभूव जगतीपतिः ॥ ५५ ॥ दीनयातुरया वाचा इति होवाच कैकयीम् ॥ अनर्थमिममर्थोभं
 केन त्वमुपदेशिता ॥ ५६ ॥ भूतोपहतचित्तेव भुवंती मां न लज्जसे ॥ शीलव्यसनमेतत्ते नाभिजानाम्यहं

पुरा ॥ ५७ ॥ बालायास्तत्स्विदानीं ते लक्ष्ये विपरितिवत् ॥ कुतो वा ते भयं जातं या त्वमेवाङ्घ्रि-
वरम् ॥ ५८ ॥ राष्ट्रे भरतमासीनं वृणीषे राघवं वने ॥ विरभैतेन भावेन त्वमेतेनानृतेन च ॥ ५९ ॥
यदि भर्तुः प्रियं कार्यं लोकस्य भरतस्य च ॥ नृशंसे पापसंकल्पे क्षुद्रे दुष्कृतकारिणि ॥ ६० ॥
किन्तु दुःखमलीकं वा मयि रामे च पश्यासि ॥ न कथंचिदहते रामाद्भरतो राज्यमावसेत् ॥ ६१ ॥
रामादपि हितं मन्ये धर्मतो बलवत्तरम् ॥ कथं वक्ष्यासि रामस्य वनं गच्छेति भाषिते ॥ ६२ ॥ मुख-
वर्णविवर्णं तु यथैवेदुमुपप्लुतम् ॥ तां तु मे सुकृतां बुद्धिं सुहृद्भिः सह निश्चिताम् ॥ ६३ ॥ कथं
द्रक्ष्याम्यपावृत्तां परैरेव हतां चमूम् ॥ किं मां वक्ष्यति राजानो नानादिग्भ्यः समागताः ॥ ६४ ॥
बालो बतायमैक्ष्वाकीश्वरं राज्यमकारयत् ॥ यदा हि बहवो वृद्धा गुणवंतो बहुश्रुताः ॥ ६५ ॥
परिग्रक्ष्यंति काकुत्स्थं वक्ष्यामीह कथं तदा ॥ कैकेय्या छिश्यमानेन पुत्रः प्रव्राजितो मया ॥ ६६ ॥
यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ॥ किं मां वक्ष्यति कौसल्या राघवे वनमास्थिते ॥ ६७ ॥
किं चैनां प्रतिवक्ष्यामि कृत्वा विप्रियमीदृशम् ॥ यदायदा च कौसल्या दासीव च सखीव च ॥ ६८ ॥
भार्यावद्भगिनीवच मातृवचोपतिष्ठति ॥ सततं प्रियकामा मे प्रियपुत्रा प्रियवदा ॥ ६९ ॥ न मया
सकृता देवी सत्काराद्वा कृते तव ॥ इदानीं तत्तपति मां यन्मया सुकृतं त्वयि ॥ ७० ॥ अपश्यव्यञ्जनोपेतं
सुकृतमन्नमिवातुरम् ॥ विप्रकारं च रामस्य संप्रयाणं वनस्य च ॥ ७१ ॥ सुमित्रा प्रेक्ष्य वै भीता कथं मे
विश्वसिष्यति ॥ कृपणं बत वैदेही श्रोष्यति द्वयमाप्रियम् ॥ ७२ ॥ मां च पंचत्वमापन्नं रामं च वनमा-
स्थितम् ॥ वैदेही बत मे प्राणाच्छोचन्ती क्षपयिष्यति ॥ ७३ ॥ हनिा हिमवतः पार्श्वे किन्नरेणैव

किन्नरी ॥ नहि राममहं दृष्ट्वा प्रवसंतं महावने ॥ ७४ ॥ चिरं जीवितुमाशंसे रुदंतीं चापि मैथिलीम् ॥
 सा नूनं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि ॥ ७५ ॥ (नहि प्रवर्जिते रामे देवि जीवितुमुत्सहे ॥) सती त्वा-
 महमत्यंतं न्यवस्थायस्यसतीं सतीम् ॥ रूपिणीं विषसंयुक्तां पीत्वेव मदिरां नरः ॥ ७६ ॥ अनृतैर्बत मां सांत्वैः
 सांत्वयंती स्म भाषसे ॥ गीतशब्देन संरुद्धं लुब्धो मृगमिवावधीः ॥ ७७ ॥ अनार्य इति मामार्याः
 पुत्राविक्रायकं ध्रुवम् ॥ विकरिष्यति रथ्यासु सुरापं ब्राह्मणं यथा ॥ ७८ ॥ अहो दुःखमहो कृच्छ्रं यत्र
 वाचः क्षमे तव ॥ दुःखमेवंविधं प्राप्तं पुरा कृतमिवाशुभम् ॥ ७९ ॥ चिरं खलु मया पापे त्वं पापना-
 भिरक्षिता ॥ अज्ञानादुपसंपन्ना रज्जुरुद्धं धनी यथा ॥ ८० ॥ रममाणस्त्वया सार्धं मृत्युं त्वां नभिलक्ष्ये
 ॥ बालो रहसि हस्तेन कृष्णसर्पमिवास्पृशम् ॥ ८१ ॥ तं तु मां जीवलोकोऽयं नूनमाक्रोष्टुमर्हति ॥ मया
 ह्यपितृकः पुत्रः स महात्मा दुरात्मना ॥ ८२ ॥ बालिशो बत कामात्मा राजा दशरथो भूशम् ॥ स्त्रीकृते
 यः प्रियं पुत्रं वनं प्रस्थापयिष्यति ॥ ८३ ॥ वेदैश्च ब्रह्मचर्यैश्च गुरुभिश्चोपकर्षितः ॥ भोगकाले महत्कृच्छ्रं
 पुनरेव प्रपस्यते ॥ ८४ ॥ नालं द्वितीयं वचनं पुत्रो मां प्रतिभाषितुम् ॥ स वनं प्रव्रजेत्युक्तो बाढमित्येव
 वक्ष्यति ॥ ८५ ॥ यदि मे राघवः कुर्याद्वनं गच्छेति चोदितः ॥ प्रतिकूलप्रियं मे स्यान्नतु वत्सः करिष्यति
 ॥ ८६ ॥ (शुद्धभावो हि भावं मे नतु ज्ञास्यति राघवः ॥ स वनं प्रव्रजेत्युक्तो बाढमित्येव
 वक्ष्यति ॥ १ ॥) राघवे हि वनं प्राप्ते सर्वलोकस्य धिक्कृतम् ॥ मृत्युरक्षमणीयं मां नयिष्यति यम-
 क्षयम् ॥ ८७ ॥ मृते मायि गते रामे वनं मनुजपुंगवे ॥ इष्टे मम जने शेषे किं पापं प्रतिपत्स्यसे ॥ ८८ ॥
 कौसल्या मां च रामं च पुत्रौ च यदि हास्यति ॥ दुःखान्यसहतीं देवीं मां भवानुगमिष्यति ॥ ८९ ॥

कौसल्यां च सुमित्रां च मां च पुत्रैस्त्रिभिः सह ॥ प्रक्षिप्य नरके सा त्वं कैकेयी सुखिता भव ॥ ९० ॥
मया रामेण च त्यक्तं शाश्वतं सत्कृतं गुणैः ॥ इदं वा कुकुलमक्षोभ्यमाकुलं पालयिष्यासि ॥ ९१ ॥ प्रियं
च द्रुततस्यैतद्रामब्राजन्तं भवेत् ॥ मा स्म मे भरतः कार्ष्णिधेतुकृत्यं गतायुषः ॥ ९२ ॥ (हंतानर्थे ममा-
मित्रे सक्तामा भव कैकायि ॥) मृते मायि गते रामे वनं पुरुषपुंगवे ॥ सेदानो विधवा राज्यं सपुत्रा कार-
यिष्यासि ॥ ९३ ॥ त्वं राजपुत्रि देवेन न्यवसो सम वेदमनि ॥ अर्कोतिश्चातुला लोके ध्रुवः परिभवश्च मे
॥ ९४ ॥ सर्वभूतेषु चावज्ञा यथा पापकृतस्तथा ॥ कथं रथैर्विमुखात्वा गजाश्चैव सुहृद्युहः ॥ पद्भ्यां रामो
महारण्ये वत्सो मे विचरिष्यति ॥ ९५ ॥ यस्य चाहारसमये सूदाः कुंडलधारिणः ॥ अहं पूर्वाः पंचति
स्म ग्रसन्नाः पानभोजनम् ॥ ९६ ॥ स कथं नु कषायाणि तिकानि कटुकानि च ॥ भक्षयन्वन्वन्माहारं
सुतो मे वर्तयिष्यति ॥ ९७ ॥ महाह्रवस्त्रसंबद्धो भूत्वा चिरसुखोचितः ॥ काषायपरिधानस्तु कथं रामो
भविष्यति ॥ ९८ ॥ कस्येदं दारुणं वाक्यमेवंविधमपीरितम् ॥ रामस्यारण्यगमनं भरतस्याभिषेचनम्
॥ ९९ ॥ धिगस्तु योषितो नाम शठाः स्वार्थपरायणाः ॥ न ब्रवीमि क्षियः सर्वा भरतस्यैव मातरम्
॥ १०० ॥ अनर्थभावोऽर्थपेर नृशंसे ममानुतापाय निवेशितासि ॥ किमप्रियं पश्यसि मन्निमित्तं हितानु-
कारिण्यथवापि रामे ॥ १०१ ॥ परित्यजेयुः पितरोऽपि पुत्रान्मार्थः पतीश्चापि कृतानुरागाः ॥ क्लृप्तं हि
सर्वं कुपितं जगत्स्याद्दृष्ट्वैव रामं व्यसने निमग्नम् ॥ १०२ ॥ अहं पुनर्देव कुमाररूपमलंकृतं तं सुतमा-
व्रजंतम् ॥ नंदामि पश्यन्निव दर्शनेन भवामि दृष्ट्वैव पुनर्युगेव ॥ १०३ ॥ विना हि सूर्येण भवेत्पृथुत्तिर-
वर्षता बज्रधरेण वापि ॥ रामं तु गच्छन्तमितिः समोऽह्य जीवेन्नः कश्चिन्निविति चेतना मे ॥ १०४ ॥ विना-

क्षकामामहितामित्रामावास्यं मृत्युमिवात्मनस्त्वाम् ॥ चिरं बतान्केन धृतासि सर्पौ महाविषा तेन हतोऽ-
स्मि मोहात् ॥ १०५ ॥ मया च रामेण च लक्षणेन प्रशस्तु हीनो भरतस्त्वया सह ॥ पुरं च राष्ट्रे
च निहत्य बांधवान्ममाहितानां च भवाभिभाषिणी ॥ १०६ ॥ नृशंसवृत्ते व्यसनप्रहारिणि प्रसह्य वाक्यं
अदिहाद्य भाषसे ॥ न नाम ते केन सुखात्पतंत्यद्यो विशीर्यमाणा दशनाः सहस्रधा ॥ १०७ ॥ न
किंचिदाहाहितमाश्रियं वचो न वेत्ति रामः परुषाणि भाषितुम् ॥ कथं तु रामे ह्यभिरामवादिनि ब्रवीषि
दोषान्गुणानित्यसंमते ॥ १०८ ॥ प्रताम्य वा प्रज्वल वा प्रणश्य वा सहस्रशो वा स्फुटिता महीं ब्रज ॥
न ते करिष्यामि वचः सुदारुणं समाहितं केकयराजपांसने ॥ १०९ ॥ क्षुरोपमां नित्यमसत्प्रियंवदां प्रदुष्ट-
भावां स्वकुलोपघातिनीम् ॥ न जीवितुं त्वां विषहेऽमनोरमां दिग्दक्षमाणां हृदयं संबधनम् ॥ ११० ॥ न
जीवितं मेऽस्ति कुतः पुनः सुखं विनात्मजेनात्मवतां कुतो रतिः ॥ ममाहितं देवि न कर्तुमर्हसि स्पृशामि
पादावपि ते प्रसीद मे ॥ १११ ॥ स भूमिपालो विलपन्ननाथत्विष्या गृहीतो हृदयेऽतिमात्रया ॥ पपात
देव्याश्चरणौ प्रसारितावुभावसंप्राप्य यथातुरस्तथा ॥ ११२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि-
काव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ अतदर्ह महाराजं शयानमतथोचितम् ॥
ययातिमिव पुण्यांते देवलोकात्परिच्युतम् ॥ १ ॥ अनर्थरूपाऽसिद्धार्थो ह्यभीता भयदर्शिनो ॥ पुनराकार-
यामास तमेव वरसंगना ॥ २ ॥ त्वं कथंसे महाराज सत्यवादी दंडव्रतः ॥ मम चेदं वरं कस्माद्विधार-
यितुमिच्छसि ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्तु कैकेय्या राजा दशरथस्तदा ॥ प्रत्युवाच ततः क्रुद्धो मुहूर्तं वि-
ह्वलन्निव ॥ ४ ॥ मृते मायि गते रामे वनं मनुजपुंगवे ॥ हंतानर्थे ममामित्रे सकामा सुखिनी भव ॥

॥ ५ ॥ स्वर्गेऽपि खलु रामस्य कुशलं दैवतैरहम् ॥ प्रत्यादेशादिभिहितं धारयिष्ये कथं वत ॥ ६ ॥
 कैकेय्याः प्रियकामेन रामः प्रब्राजितो वनम् ॥ यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ॥ ७ ॥ अपु-
 त्रेण मया पुत्रः श्रमेण महता महान् ॥ रामो लब्धो महतेजाः स कथं लज्यते मया ॥ ८ ॥ शूराश्च
 कृतविद्यश्च जितक्रोधः क्षमापरः ॥ कथं कमलपत्राक्षो मया रामो विवास्यते ॥ ९ ॥ कथमिदं विर-
 श्यामं दीर्घबाहुं महाबलम् ॥ अभिराममहं रामं स्थापयिष्यामि दंडकान् ॥ १० ॥ सुखानामुचितस्यैव
 दुःखैरनुचितस्य च ॥ दुःखं नामानुपश्येयं कथं रामस्य धीमतः ॥ ११ ॥ यदि दुःखमकृत्वा तु मम
 संक्रमणं भवेत् ॥ अदुःखाहंस्य रामस्य ततः सुखमवाप्नुयाम् ॥ १२ ॥ मृशंसे पापसंक्रमे रामं सत्य-
 पराक्रमम् ॥ किं विप्रियेण कैकेयि प्रियं योजयसे मम ॥ १३ ॥ अकीर्तिरतुला लोके ध्रुवं परिभविष्यति ॥
 तथा विलपतस्तस्य परिभ्रामितचेतसः ॥ १४ ॥ अस्तमभ्यागमत्सूर्यो रजनीं चाभ्यवर्तत ॥ सा त्रियामा
 तदवर्तस्य चंद्रमंडलमंडिता ॥ १५ ॥ राज्ञो विलपमानस्य न व्यभासत शर्वरी ॥ सदैवोष्णं विनिः-
 श्वस्य वृद्धो दशरथो नृपः ॥ १६ ॥ विललापावर्तवद्दुःखं गगनासक्तलोचनः ॥ न प्रभातं त्वयेच्छामि निशे
 न क्षत्रभूषिते ॥ १७ ॥ क्रियतां मे दया भद्रे मयायं रचितोजलिः ॥ अथवा गम्यतां शीघ्रं नाहमि-
 च्छामि निर्घृणाम् ॥ १८ ॥ दृशंसां कैकेयीं द्रष्टुं यत्कृते व्यसनं मम ॥ एवमुक्त्वा ततो राजा कैकेयीं
 संयतांजलिः ॥ १९ ॥ प्रसादयामास पुनः कैकेयीं राजधर्मवित् ॥ साधुवृत्तस्य दीनस्य त्वद्गतस्य
 गतायुषः ॥ २० ॥ प्रसादः क्रियतां भद्रे देवि राज्ञो विशेषतः ॥ शून्येन खलु सुश्रोणि मयेदं समु-
 पानतम् ॥ २१ ॥ कुरु साधु प्रसादं मे बाले सहृदया ह्यसि ॥ प्रसीदं देवि रामो मे त्वदंतं राज्य-

मव्ययम् ॥ २२ ॥ लभतामसितापांगे यशः परमवाप्स्यसि ॥ मम रामस्य लोकस्य गुरुणां भरतस्य च ॥ प्रियमेतद्गुरुश्रोणि कुरु चारुमुखेक्षणे ॥ २३ ॥ विशुद्धभावस्य हि दुष्टभावा दीनस्य ताम्राश्रुकुलस्य राज्ञः ॥ श्रुत्वा विचित्रं करुणं विलापं भर्तुर्वशसा न चकार वाक्यम् ॥ २४ ॥ ततः स राजा पुनरेव मूर्च्छितः प्रियामतुष्टां प्रतिकूलभाषिणीम् ॥ समीक्ष्य पुत्रस्य विवासनं प्रति क्षितौ विसृज्यो निपपात दुःखितः ॥ २५ ॥ इतीव राज्ञो व्यथितस्य सा निशा जगाम घोरं श्वसतो मनस्विनः ॥ विबोध्यमानः प्रतिबोधनं तदा निवारयामास स राजसत्तमः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ पुत्रशोकार्दितं पापा विसृज्यं पतितं भुवि ॥ विचेष्टमानमुत्प्रेक्ष्य ऐक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ पापं कृत्वैव किमिदं मम संश्रुत्य संश्रवम् ॥ शेषे क्षितितले सन्नः स्थित्यां स्थातुं त्वमर्हसि ॥ २ ॥ आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः ॥ सत्यमाश्रित्य च मया त्वं धर्मं प्रतिचोदितः ॥ ३ ॥ संश्रुत्य शैब्यः श्येनाय स्वां तनुं जगतीपतिः ॥ प्रदाय पक्षिणे राजा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ४ ॥ तथा ह्यलर्कस्तेजस्वो ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ याचमाने स्वर्के नेत्रे लङ्कृत्याविमना ददौ ॥ ५ ॥ सरितां तु पतिः स्वल्पां मर्यादां सत्यमन्वितः ॥ सत्यानुरोधात्समये वेलां स्वां नातिवर्तते ॥ ६ ॥ सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः ॥ सत्यमेवाक्षया वेदाः सत्येनावायते परम् ॥ ७ ॥ सत्यं समनुवर्तस्व यदि धर्मो धृता मतिः ॥ स वरः सफलो मेऽस्तु वरदो ह्यसि सत्तम ॥ ८ ॥ धर्मस्यैवाभिकामार्थं मम चैवाभिचोदनात् ॥ प्रब्राज्य सुतं रामं त्रिः खलु त्वां ब्रवीम्यहम् ॥ ९ ॥ समयं च ममार्येमं यदि त्वं न कारिष्यसि ॥ अप्रतस्ते परित्यक्ता परित्यक्ष्यामि

जीवितम् ॥ १० ॥ एवं प्रचोदितो राजा कैकेया निर्विशंकया ॥ नाशकत्याशमुन्मोक्तुं बलिर्दिदकृतं
यथा ॥ ११ ॥ लङ्घ्नातहृदयश्चापि विवर्णवदनोऽभवत् ॥ स धुर्यो वै परिरपेदन्युगचक्रांतरं यथा ॥
॥ १२ ॥ विकलाभ्यां च नेत्राभ्यामपश्यन्निव भूमिपः ॥ कृच्छ्रद्वैरेण संस्तभ्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥
॥ १३ ॥ यस्ते मंत्रकृतः पाणिरग्रौ पापे मया धृतः ॥ संत्यजामि स्वजं चैव तव पुत्रं सह त्वया ॥ १४ ॥
प्रयाता रजनी देवि सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ अभिषेकाय हि जनस्त्वरथिष्यति मां ध्रुवम् ॥ १५ ॥ रामा-
भिषेकसंभारैस्तदर्थमुपकारिपतैः ॥ रामः कारयितव्यो मे मृतस्य सलिलक्रियाम् ॥ १६ ॥ सपुत्रया त्वया
नैव कर्तव्या सलिलक्रिया ॥ व्याहृतास्य शुभाचारे यदि रामाभिषेचनम् ॥ १७ ॥ न शक्नोऽद्यास्म्यहं
द्रष्टुं दृष्ट्वा पूर्वं तथा सुखम् ॥ हतहर्षं तथानंदं पुनर्जनमवाङ्मुखम् ॥ १८ ॥ तां तथा ब्रुवतस्तस्य भूमे-
पस्य महात्मनः ॥ प्रभाता शर्वरी पुण्या चंद्रनक्षत्रमालिनी ॥ १९ ॥ ततः पापसमाचारा कैकेयी पार्थिवं पुनः ॥
उवाच परुषं वाक्यं वाक्यज्ञा रोषमूर्छिता ॥ २० ॥ किमिदं भाषसे राजन्वाक्यं गररुजोपमम् ॥ अनाथशितु-
मक्षिष्टं पुन्रं रामाभिहाईसि ॥ २१ ॥ स्थाप्य राज्ये मम सुतं कृत्वा रामं वनेचरम् ॥ निःसपत्नां च मां
कृत्वा कुतःकुतः भविष्यसि ॥ २२ ॥ स तुन्न इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तमः ॥ राजा प्रचोदितोऽ-
भीक्ष्णं कैकेया वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ धर्मबंधनबद्धोऽस्मि, नष्टा च मम चेतता ॥ ज्येष्ठं पुत्रं प्रियं
रामं द्रष्टुमिच्छामि धार्मिकम् ॥ २४ ॥ ततः प्रभातां रजनीमुदिते च द्विवाकरे ॥ पुण्ये नक्षत्रयोगे
च सुहृतं च समागते ॥ २५ ॥ वसिष्ठो गुणसंपन्नः शिष्यैः परिवृतस्तथा ॥ उपगृह्णाशु संभारान्प्र-
विवेश पुरोत्तमम् ॥ २६ ॥ सिक्रसंमार्जितपथां पताकोत्तमभूषिताम् ॥ (विचित्रकुसुमाकीर्णा

नानास्त्रभिर्विराजिताम् ॥) संहृष्टमनुजोपेतां समृद्धविषणापणाम् ॥ २७ ॥ महोत्सवसमायुक्तां
 राधवार्थे समुत्सुकाम् ॥ चंदनागुरुधूपैश्च सर्वतः परिधूपिताम् ॥ २८ ॥ तां पुरीं समतिक्रम्य पुरं-
 द्रपुरोपमाम् ॥ ददर्शातःपुरं श्रीमान्नाताध्वजगणायुतम् ॥ २९ ॥ पौरजानपदाकीर्णं ब्राह्मणैरुप-
 शोभितम् ॥ याष्टिमाङ्गिः सुसंपूर्ण सदश्वैः परमारचितैः ॥ ३० ॥ तदंतःपुरमासाद्य व्यतिचक्राम तं
 जनम् ॥ वसिष्ठः परमप्रीतः परमर्षिभिरावृतः ॥ ३१ ॥ स त्वपश्यद्विनिष्क्रांतं सुमंत्रं नाम सारथिम् ॥
 द्वारे मनुजसिंहस्य सचिवं प्रियदर्शनम् ॥ ३२ ॥ तमुवाच महतेजाः सूतपुत्रं विशारदम् ॥ वसिष्ठः
 क्षिप्रमाचक्ष्व नृपतेर्माभिहागतम् ॥ ३३ ॥ इमे गंगोदकधटाः सागरेभ्यश्च कांचनाः ॥ औदुंबरं भद्र-
 पीठमाभिशेक्यार्थमाहृतम् ॥ ३४ ॥ सर्वबीजानि गंधाश्च रत्नानि विविधानि च ॥ क्षौद्रं दधि घृतं लज्जा
 दर्भाः सुमनसः पयः ॥ ३५ ॥ अष्टौ च कन्या रुचिरा मत्तश्च वरवारणः ॥ चतुरश्रो रथः श्रीमा-
 न्निखिंशो घनुरुत्तमम् ॥ ३६ ॥ वाहनं नरसंयुक्तं छत्रं च शशिसन्निभम् ॥ इवेते च वालव्यजेने
 भृंगारं च हिरण्यमयम् ॥ ३७ ॥ हेमदामपिनद्धश्च ककुद्धान्पांडुरो वृषः ॥ कंसरी च चतुर्दंष्ट्रो हरिश्रेष्ठो
 महाबलः ॥ ३८ ॥ सिंहासनं व्याघ्रतनुः समिधश्च हुताशनः ॥ सर्वे वादित्रसंघाश्च वेश्याश्चालंकृताः
 स्त्रियः ॥ ३९ ॥ आचार्या ब्राह्मणा गावः पुण्याश्च मृगपक्षिणः ॥ पौरजानपदश्रेष्ठा नैगमाश्च गणैः सह
 ॥ ४० ॥ एते चान्ये च बहवः प्रीयमाणाः प्रियंवदाः ॥ अभिशेकाय रामस्य सह तिष्ठति पार्थिवः ॥ ४१ ॥
 त्वरयस्व महाराजं यथा समुदितेऽहनि ॥ पुष्ये नक्षत्रयोगे च रामो राज्यमवाप्नुयात् ॥ ४२ ॥ इति
 तस्य वचः श्रुत्वा सूतपुत्रो महाबलः ॥ स्तुबन्तपतिशार्दूलं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४३ ॥ तं तु पूर्वो-

दितं वृद्धं द्वारस्था राजसंमताः ॥ न शेकुरभिसरोद्गुणैः त्रियचिकीर्षवः ॥ ४४ ॥ स समीपस्थितो राज्ञस्तामवस्थामज्ज्ञिवान् ॥ वारिभः परमनुष्टाभिरभिष्टोतुं प्रचक्रमे ॥ ४५ ॥ ततः सूतो यथापूर्वं पार्थिवस्य निवेशने ॥ सुमन्त्रः प्राञ्जलिभूत्वा तुष्टाव जगतीपतिम् ॥ ४६ ॥ यथा नन्दति तेजस्वीसमगरो भास्करोदये ॥ ग्रीतः प्रीतेन मनसा तथा नन्दय नस्ततः ॥ ४७ ॥ इंद्रमस्यां तु वेलायामभितुष्टाव मातलिः ॥ सोऽजयद्दानवान्सर्वस्तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ४८ ॥ वेदाः सहांगा विद्याश्च यथा ज्ञात्स्मभुवं प्रभुम् ॥ ब्रह्माणं बोधयंत्यद्य तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ४९ ॥ आदित्यः सह चंद्रेण यथा भूतधरां शुभाम् ॥ बोधयत्यद्य पृथिवी तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ५० ॥ उत्तिष्ठानु महाराज कुतकौतुकमंगलः ॥ विराजमानो वपुषा मेरोरिव दिवाकरः ॥ ५१ ॥ (सोमसूर्यौ च काकुत्स्थ शिववैश्रवणावपि ॥ वरुणश्चाग्निरिन्द्रश्च विजयं ग्रदिशन्तु ते ॥ १ ॥ गता भगवती रात्रिः कृतं कृत्यमिदं तव ॥ बुध्यस्व नृपशार्दूल कुरु कार्यमनंतरम् ॥ २ ॥) उदतिष्ठत रामस्य समग्रमभिषेचनम् ॥ पौरजानपदैश्चापि नैगमैश्च कृतांजलिः ॥ ५२ ॥ अयं वसिष्ठो भगवान्ब्राह्मणैः सह तिष्ठति ॥ क्षिप्रमज्ञाप्यतां राजन्नाघवस्याभिषेचनम् ॥ ५३ ॥ यथा ह्यपलाः पशवो यथा सेना ह्यनायका ॥ यथा चंद्रं विना रात्रिर्यथा गावो विना वृषम् ॥ ५४ ॥ एवं हि भविता राष्ट्रं यत्र राजा न दृश्यते ॥ एवं तस्य वचः श्रुत्वा सांत्वपूर्वभिवार्थवत् ॥ ५५ ॥ अभ्यर्कयित शोकैर्न भूय एव महरीपतिः ॥ ततस्तु राजा सं सूतं सन्नहर्षः सुतं प्रति ॥ ५६ ॥ शोकरक्तक्षणः श्रीमानुद्वोद्ध्योवाच धार्मिकः ॥ वाक्यैस्तु खलु ममोपि मम भूयो निहन्तासि ॥ ५७ ॥ सुमन्त्रः करुणं श्रुत्वा दृष्ट्वा दीनं च पार्थिवम् ॥ प्रगृहीतांजलिः किंचित-

स्मादेशादपाक्रमत् ॥ ५८ ॥ यदा वक्तुं स्वयं दैन्यान्ना शशाक महीपतिः ॥ तदा सुमंत्रं मंत्रज्ञा कैकेयी
प्रत्युवाच ह ॥ ५९ ॥ सुमंत्र राजा रजनीं रामहर्षसमुत्सुकः ॥ प्रजागरपरिश्रितो निद्रावशमुपागतः
॥ ६० ॥ तद्रच्छ त्वरितं सूत राजपुत्रं यजस्विनम् ॥ राममानय भद्रं ते नात्र कार्यो विचारणा ॥ ६१ ॥
अश्रुत्वा राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि ॥ तच्छ्रुत्वा मंत्रिणो वाक्यं राजा मंत्रिणमब्रवीत् ॥ ६२ ॥
सुमंत्र रामं द्रक्ष्यामि शीघ्रमानय सुन्दरम् ॥ स मन्यमानः कल्याणं हृदये न ननन्द च ॥ ६३ ॥
निर्जगाम च संप्रीत्या त्वरितो राजशासनात् ॥ सुमंत्रश्चित्तयामास त्वरितश्चोदितस्तथा
॥ ६४ ॥ व्यक्तं रामाभिषेकार्थं इहायास्यति धर्मराट् ॥ इति सूतो मतिं कृत्वा
हर्षेण महता पुनः ॥ ६५ ॥ निर्जगाम महोत्तेजा राघवस्य दिदृक्षया ॥ सागरद्वद-
संकाशात्सुमंत्रोऽन्तःपुराच्छुभात् (निष्क्रम्य जनसंबाधं ददर्श द्वारमग्रतः ॥) ॥ ६६ ॥ ततः
पुरस्तात्सहसा विनिःसृतो महीपतेर्द्वारगतान्विलोकयन् ॥ ददर्श पौरान्विधानमहाधनानुपस्थितान्द्वान्-
रमुपेत्य विष्टितान् ॥ ६७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं०
अयोध्याकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ते तु तां रजनीमुष्य ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ उपतस्थुरुपस्थानं सह-
राजपुरोहिताः ॥ १ ॥ अमात्या बलमुल्याश्च मुख्या ये निगमस्य च ॥ राघवस्याभिषेकार्थे प्रीयमाणाः
सुसंगताः ॥ २ ॥ वदिते विमले सूर्ये पुष्ये चाभ्यागतेऽहनि ॥ लभे कर्कटके प्राप्ते जन्म रामस्य च
स्थिते ॥ ३ ॥ अभिषेकाय रामस्य द्विजेन्द्रैरुपकल्पितम् ॥ कांचना जलकुभाश्च भद्रपीठं स्वलंकृतम्
॥ ४ ॥ रथश्च सम्यगास्तर्णिो भास्वता व्याव्रचर्भणा ॥ गंगायमुनयोः पुण्यात्संगमादाहतं जलम् ॥ ५ ॥

याश्चान्याः सरितः पुण्या हृदाः कृपाः सरांसि च ॥ प्राग्वह्योर्ध्ववाहाश्च तिर्यग्वाहाश्च क्षीरिणः ॥ ६ ॥ ताभ्यश्चैवाहतं तोयं समुद्रेभ्यश्च सर्वशः ॥ क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भोः सुमनसः पयः ॥ ७ ॥
 (वेश्याश्चैव शुभाचाराः सर्वाभरणभूषिताः ॥) अष्टौ च कन्या रुचिरा मत्तश्च वरवारणः ॥ सजलाः
 क्षीरिभिश्छन्ना वटाः कांचनराजताः ॥ ८ ॥ पद्मोत्पलयुता भांसि पूर्णाः परमवारिणा ॥ चंद्रांशुविक-
 चप्रख्यं पांडुरं रत्नभूषितम् ॥ ९ ॥ सजं तिष्ठति रामस्य वालव्यजनमुत्तमम् ॥ चंद्रमंडलसंकाशमा-
 तपत्रं च पांडुरम् ॥ १० ॥ सजं द्युतिकरं श्रीमदभिषेकपुरःसरम् ॥ पांडुरश्च वृषः सजः पांडुरोऽधश्च
 संस्थितः ॥ ११ ॥ (प्रसूतश्च राज्ञः श्रीमानौषवाहः प्रतीक्षते ॥ अष्टौ च कन्या मांगल्याः सर्वा-
 भरणभूषिताः ॥ ११ ॥) वादित्राणि च सर्वाणि बंदिनश्च तथापरे ॥ इक्ष्वाकूणां यथा राज्ये संश्रियेता-
 भिषेचनम् ॥ १२ ॥ तथा जातीयमादाय राजपुत्राभिषेचनम् ॥ ते राजवचनात्तत्र समवेता महीपतिम्
 ॥ १३ ॥ अपश्यंतोऽब्रुवन्को नु राज्ञो नः प्रतिवेदयेत् ॥ न पश्यामश्च राजानमुदितश्च दिवाकरः ॥ १४ ॥
 यौवराज्याभिषेकश्च सज्जो रामस्य धीमतः ॥ इति तेषु ब्रुवाणेषु सर्वास्तांश्च महीपतीन् ॥ १५ ॥ अत्र-
 वीत्तानिदं वाक्यं सुमन्त्रो राजसङ्कतः ॥ रामं राज्ञो नियोगेन त्वरया प्रस्थितो ह्यहम् ॥ १६ ॥ पूज्या
 राज्ञो भवंतश्च रामस्य तु विशेषतः ॥ अयं पृच्छामि वचनांसुखमायुष्मतामहम् ॥ १७ ॥ राज्ञः
 संप्रतिबुद्धस्य चानागमनकारणम् ॥ इत्युक्त्वांतःपुरद्वारमाजगाम पुराणवित् ॥ १८ ॥ सदासक्तं च
 तद्वत्सलं सुमंत्रः प्रविवेश ह ॥ तुष्टावाप्त्य तदा वंशं प्रविश्य स विशांपतेः ॥ १९ ॥ शयनीयं नरोद्स्य
 तदासाद्य व्यतिष्ठत ॥ सोऽत्यासाद्य तु तद्वत्सलं तिरस्करणिमंतरा ॥ २० ॥ आशीर्भगुणयुक्ताभिरभि-

तुष्टाव राघवम् ॥ सोमसूर्यौ च काकुत्स्थ शिववैश्रवणावपि ॥ २१ ॥ वरुणश्चाग्निर्द्रिश्च विजयं प्रादि-
 शंतु ते ॥ गता भगवतो रात्रिरहः शिवमुपस्थितम् ॥ २२ ॥ बुद्धयस्व राजशादूल कुरु कार्यमन्तरम् ॥
 ब्राह्मणा बलमुख्याश्च नैगमाश्चागतास्त्विवह ॥ २३ ॥ दर्शनं तेऽभिकांक्षिते प्रतिबुद्धयस्व राघव ॥ सुवर्तं
 ते तदा सुतं सुमंत्रं मंत्रकोविदम् ॥ २४ ॥ प्रतिबुद्धय ततो राजा इदं वचनमब्रवीत् ॥ राममानय सूतेति
 यदस्यभिहितो मया ॥ २५ ॥ किमिदं कारणं येन ममाज्ञा प्रतिवाह्यते ॥ नचैवं संप्रसुप्तोऽहमानयेहाशु
 राघवम् ॥ २६ ॥ इति राज्ञा दशरथः सूतं तत्रान्वशात्पुनः ॥ स राजवचनं श्रुत्वा शिरसा प्रतिपूज्य
 तम् ॥ २७ ॥ निर्जगाम नृपावासान्मन्यमानः प्रियं महत् ॥ प्रपन्नो राजमार्गं च पताकाध्वजशोभि-
 तम् ॥ २८ ॥ हृष्टः प्रमुदितः सूतो जगामाशु विलोकयन् ॥ स सूतस्तत्र शुश्राव रामाधिकरणाः कथाः
 ॥ २९ ॥ अभिषेचनसंयुक्ताः सर्वलोकस्य हृष्टवत् ॥ ततो ददर्श रुचिरं कैलाससदृशप्रभम् ॥ ३० ॥
 रामवेश्म सुमंत्रस्तु शूकवेश्मसमप्रभम् ॥ महाकपाटपिहितं वितीर्दशतशोभितम् ॥ ३१ ॥ कांचनप्रति-
 मैकाग्रं मणिविट्पुमतीरणम् ॥ शारदाभ्रघनप्रख्यं दीप्तं मेरुगुहासमम् ॥ ३२ ॥ मणिभिर्वरमाल्यानां
 सुमहद्भिरलंकृतम् ॥ मुक्तामणिभिराकीर्णं चंदनगुरुभूषितम् ॥ ३३ ॥ गंधान्मनोज्ञान्विस्मृजदादुरं शिखरं यथा ॥
 सारसैश्च मयूरैश्च विनदीद्भिर्विराजितम् ॥ ३४ ॥ सुकृतेहामृगाकीर्णं सूकीर्णं भोक्तिभिस्तथा ॥ मनश्चक्षुश्च
 भूतानामादत्तिगमतेजसा ॥ ३५ ॥ चंद्रभास्करसंकाशं कुबेरभवनोपमम् ॥ महेंद्रधामप्रतिमं नानापक्षि-
 समाकुलम् ॥ ३६ ॥ मेरुशृंगसमं सूतो रामवेश्म ददर्श ह ॥ उपस्थितैः समाकीर्णं जनैरंजलिकारिभिः
 ॥ ३७ ॥ उपादाय समाक्रांतैस्तदा जानपदैर्जनैः ॥ रामाभिषेकमुसुखैरनुसुखैः समलंकृतम् ॥ ३८ ॥ महा-

मेघसमप्रख्यमुदग्रं सुविराजितम् ॥ नानारत्नसमाकीर्णं कुञ्जकैरपि चावृतम् ॥ ३९ ॥ स वाजियुक्तेन
रथेन सारथिः समाकुलं राजकुलं विराजयन् ॥ वरुथिता राजगृहभिपातिना पुरस्य सर्वस्य मनांसि
हर्षयन् ॥ ४० ॥ ततः समासाद्य महाधनं महत्प्रहरोमा स बभूव साराथिः ॥ मृगैर्मयूरैश्च समकु-
लोल्बणं गृहं दराहस्य शचीपतेरिव ॥ ४१ ॥ स तत्र कैलासनिभाः स्वलङ्कृताः प्रविश्य क-
क्ष्यास्त्रिदशल्लयोपमाः ॥ प्रियात्रारान्नाममते स्थितान्वहून्यपोह्य शुद्धांतमुपस्थितो रथी ॥ ४२ ॥ स तत्र
शुश्राव च हर्षयुक्ता रामाभिषेकार्थकृता जनानाम् ॥ नैर्द्रसूनोरभिगमलार्थाः सर्वस्य लोकस्य गिरः
प्रहृष्टाः ॥ ४३ ॥ महेंद्रसद्यप्रतिभं च वेत्तम रामस्य रम्यं मृगपक्षिजुष्टम् ॥ ददर्श मेरोरिव शृंगमुच्चं
विभ्राजमानं प्रभया सुमंत्रः ॥ ४४ ॥ उपस्थितैर्जलिकारिभिश्च सोपायनैर्जानपदैर्जनैश्च ॥ कोटया
पराधैश्च विमुक्तयनैः समाकुलं द्वारपदं ददर्श ॥ ४५ ॥ ततो महामेघमहर्षिधरामं प्रभिन्नमत्यकुशमप्रसह्यम्
॥ रामोपवाह्यं रुचिरं ददर्श शत्रुंजयं नागमुदग्रकायम् ॥ ४६ ॥ स्वलङ्कृतान्साध्वर्यान्सकुंजरान्मात्यमुख्यान्-
श्च ददर्श वल्लभाङ्गम् ॥ व्यपोह्य सूरः सहितान्सभंततः समद्वर्धतः पुरमाविवेश ह ॥ ४७ ॥ ततोऽद्रिकूटा-
वल्लभेघसन्निभं महाविमानोपमेघमसंयुतम् ॥ अवार्थमाणः प्रविवेश साराथिः प्रभूतरत्नं मकरो यथाऽणवम्
॥ ४८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकाण्डे पंचदशः
सर्गः ॥ १५ ॥ स तदंतःपुरद्वारं समतीत्य जनाकुलम् ॥ प्रविष्टिक्तां ततः कक्ष्यमाससाद पुराणवित्
॥ १ ॥ ग्रासकामुकिभ्रक्षिर्भुविभसृष्टकुडैः ॥ अप्रमादिभिरकपैः स्वानुरक्तैराधिष्ठिताम् ॥ २ ॥ अत्र
काषायिणो वृद्धान्वेत्रपाणीन्स्वलङ्कृतान् ॥ ददर्श विष्टितान्द्वारि रम्यव्यक्षान्सुसमाहितान् ॥ ३ ॥ ते समी-

क्ष्य समार्यातं रामप्रियचिकीर्षवः ॥ सहसोत्पतिताः सर्वे ह्यासनेभ्यः ससंभ्रमाः ॥ ४ ॥ तानुवाच विनी-
तात्मा सूतपुत्रः प्रदक्षिणः ॥ क्षिप्रमाख्यात रामाय सुमंत्रो द्वारि तिष्ठति ॥ ५ ॥ ते राममुपसंगम्य भर्तुः
प्रियचिकीर्षवः ॥ सहभार्याय रामाय क्षिप्रमेवाचचक्षिरे ॥ ६ ॥ प्रतिवेदितमाज्ञाय सूतमभ्यन्तरं पितुः ॥
तत्रैवानाययामास राघवः प्रियकाम्यया ॥ ७ ॥ तं वैश्रवणसंकाशमुपविष्टं स्वलंकृतम् ॥ ददर्श सूतः पर्यके
सौवर्णे सोत्तरच्छदे ॥ ८ ॥ वराहरुधिराभेण शुचिना च सुगन्धिना ॥ अनुलिप्तं पराध्येत चैदनेत परंत-
पम् ॥ ९ ॥ स्थितया पार्श्वतश्चापि बालव्यजनहस्तया ॥ उपेतं सीतया भूयश्चित्रया शशिनं यथा ॥ १० ॥
तं तपंतमिवादित्यमुपपन्नं स्वतेजसा ॥ ववंदे वरदं बंदू विनयज्ञो विनीतवत् ॥ ११ ॥ प्रांजलिः सुमुखं
दृष्ट्वा विहारशयनाशने ॥ राजपुत्रमुवाचेदं सुमंत्रो राजसत्कृतः ॥ १२ ॥ कौसल्या सुप्रजा राम पिता
त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ महिष्यापि हि कैकेय्या गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु संहृष्टो नरसिंहो
महाद्युतिः ॥ ततः संमानयामास सीतामिदमुवाच ह ॥ १४ ॥ देवि देवश्च देवी च समागम्य मदंतरे ॥
मंत्रयेते ध्रुवं किंचिदभिषेचनसंहितम् ॥ १५ ॥ लक्षयित्वा ह्यभिप्रायं प्रियकामा सुदक्षिणा ॥ संचोदयति
राजानं मदर्थमसितेक्षणा ॥ १६ ॥ सा प्रहृष्टा खलु महाराजो महिष्या प्रियया सह ॥ सुमंत्रं प्राहिणोद्दूतमर्थकामकरं
धिपतेः सुता ॥ १७ ॥ दिष्टया खलु महाराजो महिष्या प्रियया सह ॥ सुमंत्रं प्राहिणोद्दूतमर्थकामकरं
मम ॥ १८ ॥ यादृशी परिषत्तत्र तादृशो दूत आगतः ॥ ध्रुवमद्यैव मां राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति
॥ १९ ॥ हंत शीघ्रमितो गत्वा द्रक्ष्यामि च महीपतिम् ॥ सह त्वं परिवारेण सुखमास्त्व रमस्व च
॥ २० ॥ पतिसंमानिता सीता भर्तारमसितेक्षणा ॥ आद्वारमनुव्राज मंगलान्यभिदध्युधी ॥ २१ ॥

राज्यं द्विजातिभिर्जुष्टं राजसूयाभिषेचनम् ॥ कर्तुमर्हति ते राजा वासवस्येव लोककृत् ॥ २२ ॥ दक्षिणं
व्रतसंपन्नं वराजिनधरं शुचिम् ॥ कुरंगशृंगपाणिं च पश्यंती त्वां भजाम्यहम् ॥ २३ ॥ पूर्वा दिशं
वज्रधरो दक्षिणां पातु ते यमः ॥ वरुणः पश्चिमामाशां धनेशस्तूतारं दिशम् ॥ २४ ॥ अथ सीतामनु-
ज्ञाप्य कृतकौतुकमंगलः ॥ निश्चक्राम सुमंत्रेण सह रामो निवेशनात् ॥ २५ ॥ पर्वतादिव निष्क्रम्य सिंहो
गिरिगुहाशयः ॥ लक्ष्मणं द्वारि सोऽपश्यत्यह्वांजलिपुटस्थितम् ॥ २६ ॥ अथ मध्यमकक्ष्यायां समागच्छत्सु-
हृज्जनैः ॥ स सर्वानार्थिनो दृष्ट्वा समेत्य प्रतिनंद्य च ॥ २७ ॥ ततः पावकसंकाशमारुरोह रथोत्तमम् ॥
वैयाघ्रं पुरुषव्याघ्रो राजितं राजनंदनः ॥ २८ ॥ मेघनादमसंबाधं मणिहैमविभूषितम् ॥ मुष्णतिमिव चक्षूंषि
प्रभया मेरुवर्चसम् ॥ २९ ॥ करेणुशिशुकल्पैश्च युक्तं परमवाजिभिः ॥ हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्रभिवाशु-
गम् ॥ ३० ॥ प्रययौ तूर्णमास्थाय राघवो ज्वलितः श्रिया ॥ स पर्जन्य इवाकाशे स्वनवानभिनादयन्
॥ ३१ ॥ निकेतान्निर्ययौ श्रीमान्महाभ्रादिव चन्द्रमाः ॥ चित्रचामरपाणिस्तु लक्ष्मणो राघवानुजः
॥ ३२ ॥ जुगोप भ्रातॄं भ्राता रथमास्थाय पृष्ठतः ॥ ततो हलहलाशब्दस्तुमुलः समजायत ॥ ३३ ॥
तस्य निष्क्रममाणस्य जनौघस्य समंततः ॥ ततो हयवरा मुख्या नागाश्च गिरिसंनिभाः ॥ ३४ ॥ अनु-
जमुस्तथा रामं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ अप्रतश्चास्य सन्नद्धाश्चंदनागुरुभूषिताः ॥ ३५ ॥ खड्गचाप-
धराः शूरा जग्मुराशंसवो जनाः ॥ ततो वादित्रशब्दाश्च स्तुतिशब्दाश्च बंदिनाम् ॥ ३६ ॥
सिंहनादाश्च शूराणां ततः शुश्रुविरे पथि ॥ हर्म्यवातायनस्थाभिर्भूषिताभिः समंततः ॥ ३७ ॥
कार्यमाणः सुपुष्पोधर्ययौ क्षीभिररिदमः ॥ रामं सर्वानवद्योग्यो रामप्रिषधया ततः ॥ ३८ ॥

वचोभिरग्र्यैर्म्यस्थाः क्षितिस्थाश्च वचोद्विरे ॥ नूनं नन्दति ते माता कौसल्या मातृनन्दन ॥ ३९ ॥
 पश्यंती सिद्धयान्नं त्वां पित्र्यं राज्यमुपस्थितम् ॥ सर्वसीमंतिनीभ्यश्च सीता सीमंतिनी वरा ॥ ४० ॥
 अमन्यंत हिता नार्यो रामस्य हृदयप्रियाम् ॥ तथा सुचरितं देव्या पुरा नूनं महत्तपः ॥ ४१ ॥
 रोहिणीव शशांकेन रामसंयोगमाप या ॥ इति प्रासादशृंगेषु प्रमदाभिर्नरोत्तमः ॥ शुश्राव राज-
 मार्गस्थः प्रियावाच उदाहृताः ॥ ४२ ॥ स राघवस्तत्र तदा प्रलापाब्जुश्राव लोकस्य समागतस्य ॥
 आत्माधिकाया विविधाश्च वाचः प्रहृष्टरूपस्य पुरे जनस्य ॥ ४३ ॥ एष श्रियं गच्छति राघवोऽद्य
 राजप्रसादाद्विपुलं गमिष्यन् ॥ एते वयं सर्वसमृद्धकामा येषामयं नो भविता प्रशास्ता ॥ ४४ ॥
 लाभो जनस्यास्य यदेव सर्वं प्रपत्स्यते राष्ट्रमिदं चिराय ॥ न ह्यप्रियं किञ्चन जातु काश्चित्पश्येन्न दुःखं
 मनुजाधिपेऽस्मिन् ॥ ४५ ॥ सद्योषवद्विश्च ह्यैः सनैः पुरःसरैः स्वस्तिकसूतमागधैः ॥ महीयमानः
 प्रवरैश्च वादिकैरभिष्टुतो वैश्रवणो यथा ययौ ॥ ४६ ॥ करेणुमातंगरथाश्वसकुलं महाजनौघैः पूर-
 पूर्णचत्वरम् ॥ प्रभूतरत्नं बहुपण्यसंचयं ददर्श रामो विमलं महापथम् ॥ ४७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा-
 मायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ स रामो
 रथमास्थाय संप्रहृष्टसुहृज्जनः ॥ पताकाध्वजसंपन्नं महाहार्गुरुधूपितम् ॥ १ ॥ अपश्यन्नगरं श्रीमान्ना-
 नाजनसमान्वितम् ॥ सगृहैरभ्रसंकशैः पांडुरहरपशोभितम् ॥ २ ॥ राजमार्गं ययौ रामो मध्येनगुरु-
 धूपितम् ॥ चंदनानां च मुख्यानामगुरुणां च संचयैः ॥ ३ ॥ उत्तमानां च गंधानां क्षौमकौशांबरस्य
 च ॥ आविद्धाभिश्च मुक्ताभिरुत्तमैः स्फाटिकैरपि ॥ ४ ॥ शोभमानमसंबाधं तं राजपथमुत्तमम् ॥

संवृतं विविधैः पुष्पैर्भक्ष्यैश्चैवैरपि ॥ ५ ॥ ददर्श तं राजपथं दिवि देवपतिर्यथा ॥ दृश्यक्षतहवि-
र्लज्जैर्धूपैरगुरुचंदनैः ॥ ६ ॥ नानामाल्योष्पांधैश्च सदाभ्यार्चितचत्वरम् ॥ आशीर्वादान्बहून्लघ्व-
न्बद्धाभिः समुदिरितान् ॥ ७ ॥ यथाहं चापि संपूज्य सर्वानेव नरान्ययौ ॥ पितामहैराचारितं तथैव
प्रपितामहैः ॥ ८ ॥ अद्योपादाय तं मार्गमाभिविक्तोऽनुपालय ॥ यथा स्म पोषिताः पित्रा यथा सर्वैः पितामहैः ॥
ततः सुखतरं सर्वे रामे वेत्स्याम राजानि ॥ ९ ॥ अलमद्य हि मुक्तेन परमार्थरत्नं च नः ॥ यदि
पश्याम निर्वातं रामं राज्ये प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥ ततो हि नः प्रियतरं नान्यत्किंचिद्विध्यति ॥ यथा-
भिषेको रामस्य राज्येनामितेजसः ॥ ११ ॥ एताश्चान्याश्च सुहृदामुदासीनः शुभाः कथाः ॥
आत्मसंपूजनीः शृण्वन्त्ययौ रामो महापथम् ॥ १२ ॥ नहि तस्मान्ननः काश्चिच्छुषी वा नरोत्तमात् ॥
नरः शक्नोत्यपाकष्टमुमत्किंतेऽपि राघवे ॥ १३ ॥ यश्च रामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति ॥
निन्दितः सर्वलोकेषु स्वात्माप्येनं विगर्हते ॥ १४ ॥ सर्वेषु स हि धर्मात्मा वर्णानां कुरुते दयाम् ॥
चतुर्णां हि वयःस्थानां तेन ते समनुव्रताः ॥ १५ ॥ चतुष्पथान्देवपथांश्चैत्यान्यायतनानि च ॥
प्रदक्षिणं पारिहरञ्जगाम दृपतैः सुतः ॥ १६ ॥ स राजकुलमासाद्य मेघसंघोषमैः शुभैः ॥ प्रासाद-
शृंगैर्विविधैः कैलासशिखरोपमैः ॥ १७ ॥ आवारयद्विर्गणं विमानैरिव पांडुरैः ॥ वर्धमानगृहैश्चापि
रत्नजालपारिष्कृतैः ॥ १८ ॥ तद्युयिष्यां गृहवरं महेंद्रसदनोपमम् ॥ राजपुत्रः पितुर्वैश्वस्य प्रविवेश
श्रिया ज्वलन् ॥ १९ ॥ स कक्ष्या धन्विभिर्गुप्तास्तिषोऽतिक्रम्य वाजिभिः ॥ पदातिरपरे कक्ष्ये द्वे जग-
स नरोत्तमः ॥ २० ॥ स सर्वाः समतिक्रम्य कक्ष्या दशरथात्मजः ॥ सन्नित्ये जतं सर्वं शुद्धतः-

पुरमत्यगात् ॥ २१ ॥ तस्मिन्प्रविष्टे पितुरतिकं तदा जनः स सर्वो मुदितो नृपात्मजे ॥ प्रतीक्षते
 तस्य पुनः स्म निर्गमं यथोदयं चंद्रमसः सारिपतिः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
 आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ स ददर्शोसने रामो विष-
 ण्णं पितरं शुभे ॥ कैकेय्या सहितं दीनं मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥ स पितुश्चरणौ पूर्वम-
 भिवाद्य विनीतवत् ॥ ततो ववदे चरणौ कैकेय्याः सुसमाहितः ॥ २ ॥ रामेत्युक्त्वा तु वचनं
 बाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ शशाक नृपातर्दीनो नेक्षितुं नाभिभाषितुम् ॥ ३ ॥ तदपूर्वं नरपतेर्दृष्ट्वा रूपं
 भयावहम् ॥ रामोऽपि भयमापन्नः पदा स्पृष्ट्वैव पन्नगम् ॥ ४ ॥ इंद्रियरग्रहृष्टस्तं शोकसंतापकशितम् ॥
 निःश्चसंतं महाराजं व्यथिताकुलेचेतसम् ॥ ५ ॥ ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यं क्षुभ्यंतमिव सागरम् ॥
 उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृतमूर्ध्नि यथा ॥ ६ ॥ अचिंत्यकल्पं नृपतेस्तं शोकमुपधारयन् ॥ बभूव
 संरब्धतरः समुद्र इव पर्वणि ॥ ७ ॥ चित्तयामास चतुरो रामः पितृहिते रतः ॥ किंस्विदर्थैव नृपतिर्न मां प्रत्याभि-
 नंदति ॥ ८ ॥ अन्यदा मां पिता दृष्ट्वा कुपितोऽपि प्रसीदति ॥ तस्य मामद्य संश्रेय्य किमायासः प्रवर्तते ॥ ९ ॥
 स दीन इव शोकात्तो विषण्णवदनद्युतिः ॥ कैकेयीमभिवादय रामो वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥
 कच्चिन्मया नापराद्धमज्ञानाद्येन मे पिता ॥ कुपितस्तन्ममाचक्ष्व त्वमेवैनं प्रसादय ॥ ११ ॥ अप्र-
 सन्नमनाः किं नु सदा मां प्रति वत्सलः ॥ विषण्णवदनो दीनः सदा मां प्रतिभाषते ॥ १२ ॥ शारीरो
 मानसो वापि कश्चिदेनं न बाधते ॥ संतापो वाभितापो वा दुर्लभं हि सदा सुखम् ॥ १३ ॥ कच्चिन्न
 किंचिद्भरते कुमारे प्रियदर्शने ॥ शत्रुने वा महासत्त्वे मातृणां वा ममाशुभम् ॥ १४ ॥ अतोषयन्महाराज-

मकुर्वन्वा पितुर्वचः ॥ मुहूर्तमपि नेच्छेयं जिवितुं कुपितं नृपे ॥ १५ ॥ यतो मूलं नरः पश्येत्पादुर्भो-
वमिहात्मनः ॥ कथं तस्मिन्न वतंत प्रत्यक्षे सति देवते ॥ १६ ॥ कञ्चित्ते परुषं किञ्चिदभिमानात्पिता
मम ॥ सक्तोः भवत्या रोषेण येनास्य लुलितं मनः ॥ १७ ॥ एतदाचक्ष्व मे देवि तत्त्वेन परिपृच्छतः ॥
किं निमित्तमपूर्वोऽयं विकारो मनुजाधिपे ॥ १८ ॥ एवमुक्ता तु कैकेयी राघवेण महात्मना ॥ उवा-
चेदं सुनिर्लेजा धृष्टमात्माहितं वचः ॥ १९ ॥ न राजा कुपितो राम व्यसनं नास्य किञ्चन ॥ किञ्चि-
न्मनोगतं त्वस्य त्वद्भयान्नानुभाषते ॥ २० ॥ प्रियं त्वामप्रियं वक्तुं वाणी नास्य प्रवर्तते ॥ तदवश्यं
त्वया कार्यं यदनेन श्रुतं मम ॥ २१ ॥ एष मह्यं वरं दत्त्वा पुरा मामभिपूज्य च ॥ स पश्चात्तप्यते राजा
यथाऽन्यः प्राकृतस्तथा ॥ २२ ॥ अतिसूज्य ददानीति वरं मम विशंपतिः ॥ स निरर्थं गतजले सेतुं
बन्धितुमिच्छति ॥ २३ ॥ धर्ममूलमिदं राम विदितं च सतामपि ॥ तत्सत्यं न राजेद्राजा कुपितस्त्वह्नुते यथा
॥ २४ ॥ यदि तद्वक्ष्यते राजा शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ कारिष्यसि ततः सर्वमाख्यास्यामि पुनस्त्वहम् ॥ २५ ॥
यदि त्वमिहितं राज्ञा त्वार्ये तन्न विपत्स्यते ॥ ततोऽहमभिधास्यामि नह्येष त्वयि वक्ष्यति ॥ २६ ॥ एतन्नु वचनं
श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतम् ॥ उवाच व्यथितो रामस्तां देवी नृपसन्निधौ ॥ २७ ॥ अहो धिक् नार्हसे देवि
वक्तुं मामीदृशं वचः ॥ अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके ॥ २८ ॥ भक्षयेयं विषं तोक्ष्यं पते-
यमपि चार्णवे ॥ नियुक्ता गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च ॥ २९ ॥ तद् ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभि-
क्रान्धितम् ॥ कारिष्ये प्रतिजान च रामो द्विर्नामिमाश्रुते ॥ ३० ॥ तमाजवसमायुक्तमनार्यां सत्यवादिनम् ॥
उवाच रामं कैकेयो वचनं भृशदारुणम् ॥ ३१ ॥ पुरा देवासुरे शुद्धे पित्रा ते मम राघव ॥ रक्षितेन

वरौ दत्तौ सशस्येन महारणे ॥ ३२ ॥ तत्र मे याचितो राजा भरतस्याभिषेचनम् ॥ गमनं दंडकारण्ये
 तव चाद्यैव राघव ॥ ३३ ॥ यदि सत्यप्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि ॥ आत्मानं च नरश्रेष्ठ मम वाक्य-
 भिदं शृणु ॥ ३४ ॥ सन्निदेशे पितुस्तिष्ठ यथानेन प्रतिश्रुतम् ॥ त्वयाण्यं प्रवेष्टव्यं नव वर्षाणि पंच
 च ॥ ३५ ॥ भरतश्चाभिषिच्येत यदेतदभिषेचनम् ॥ त्वदर्थं विहितं राज्ञा तेन सर्वेण राघव ॥ ३६ ॥
 सप्त सम च वर्षाणि दंडकारण्यमाश्रितः ॥ अभिषेकमिदं त्यक्त्वा जटाचीरधरो भव ॥ ३७ ॥ भरतः
 कोसलपतेः प्रज्ञास्तु वसुधासिमाम् ॥ नानारत्नसमाक्रीणां सवाजिरथसंकुलाम् ॥ ३८ ॥ एतेनः त्वां
 नरेंद्रोऽयं कारुण्येन समाप्लुतः ॥ शोकसंछिष्टवदनो न शक्नोति निरीक्षितुम् ॥ ३९ ॥ एतत्कुरु नर-
 द्रस्य वचनं रघुनंदन ॥ सत्येन महता राम तारयस्व नरेश्वरम् ॥ ४० ॥ इतीव तस्यां परुषं वदंत्यां
 नचैव रामः प्रविवेश शोकम् ॥ प्रविव्यथे चापि महानुभावो राजा च पुत्रव्यसनाभितप्तः ॥ ४१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसां सं० अयोध्याकाण्डेऽष्टादशः सर्गः ॥
 ॥ १८ ॥ तदप्रियमभिन्नात्रो वचनं मरणोपमम् ॥ श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 एवमस्तु गमिष्यामि वनं वस्तुमहं त्वितः ॥ जटाचीरधरो राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २ ॥ इदं तु
 ज्ञातुमिच्छामि किमर्थं मां महीपतिः ॥ नाभिनंदति दुर्धर्षो यथापूर्वमरिन्दमः ॥ ३ ॥ मन्युर्न च त्वया
 कार्यो देवि ब्रूमि तवाग्रतः ॥ यास्यामि भव सुप्रीता वनं चीरजटाधरः ॥ ४ ॥ हितेन गुरुणा पित्रा
 कृतज्ञेन नृपेण च ॥ नियुज्यमानो विस्रव्यः किं न कुर्यामहं प्रियम् ॥ ५ ॥ अलीकं मानसं त्वेकं हृदयं
 दहते मम ॥ स्वयं यन्नाह मां राजा भरतस्याभिषेचनम् ॥ ६ ॥ अहं हि सीतां राज्यं च प्राणानिष्टा-

न्यनानि च ॥ हृष्टो भ्रात्रे स्वयं द्रुघां भरतायाप्रचोदितः ॥ ७ ॥ किं पुनर्मनुजैर्द्रुण स्वयं पित्रा प्रचो-
दितः ॥ तव च प्रियकामार्थं प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ ८ ॥ तथाश्वासय ह्रीमन्तं किं निवृद्धं यन्महर्षिपतिः ॥
वसुधासक्तनयनो मंदमश्रूणि मुंचति ॥ ९ ॥ गच्छंतु चैवानयितुं दूताः शीघ्रजवैर्यैः ॥ भरतं मातुलकु-
लादद्यैव नृपशासनात् ॥ १० ॥ दंडकारण्यमेषोऽहं गच्छाम्येव हि सत्वरः ॥ अविचार्य पितुर्वार्यं
समा वस्तुं चतुर्दश ॥ ११ ॥ सा हृष्टा तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा रामस्य कैकयी ॥ प्रस्थानं श्रद्धात्ता सा
त्वरयामास राघवम् ॥ १२ ॥ एवं भवतु यास्यति दूताः शीघ्रजवैर्यैः ॥ भरतं मातुलकुलादिहावर्त-
यितुं नराः ॥ १३ ॥ तव त्वहं क्षमं मन्ये नोत्सुकस्य विलंबनम् ॥ राम तस्मादितः शीघ्रं वनं
त्वं गंतुमर्हसि ॥ १४ ॥ ब्रीडान्वितः स्वयं यच्च नृपस्त्वां नाभिभाषते ॥ नैतत्किंचिन्नरश्रेष्ठ
मन्युरेषोपनीयताम् ॥ १५ ॥ यावच्च वं न वनं यातः पुरादस्मादित्वरन् ॥ पिता तावन्न ते
राम स्नास्यते भोक्ष्यतेऽपि वा ॥ १६ ॥ धिक्कष्टमिति निःश्वस्य राजा शोकपरिप्लुतः ॥
मूर्च्छितो न्यपतत्तस्मिन्पर्यंके हेमभूषिते ॥ १७ ॥ रामोऽप्युत्थाप्य राजानं कैकय्याभिप्रचोदितः ॥
कश्येवाहतो वाजी वंदं गंतुं कृतत्वरः ॥ १८ ॥ तदप्रियमनार्याया वचनं दारुणोदयम् ॥ श्रुत्वा गत-
व्यथो रामः कैकयीं वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ नाहमर्थपरो देवि लोकमावाप्तुमुत्सहे ॥ विद्धि
मासृष्टिभिस्तुल्यं विमलं धर्ममास्थितम् ॥ २० ॥ यत्तत्र भवतः किंचिच्छक्यं कर्तुं श्रियं मया ॥
प्राणानपि परित्यज्य सर्वथा कृतमेव तत् ॥ २१ ॥ नहतो धर्मचरणं किंचिदस्ति महत्तरम् ॥ यथा
पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनक्रिया ॥ २२ ॥ अनुक्तोऽप्यत्र भवता भवत्या वचनादहम् ॥

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे । सर्गः १९. *

वने वत्स्यामि विजने वर्षाणिह चतुर्दश ॥ २३ ॥ न नूनं मयि कैकेयि किञ्चिदाशंससे गुणान् ॥
 यद्राजानमवोचस्त्वं ममेक्षरतरा सती ॥ २४ ॥ यावन्मातरमापृच्छे सीतां चानुनयाम्यहम् ॥
 ततोऽथैव गमिष्यामि दण्डकानां महद्वनम् ॥ २५ ॥ भरतः पालयेद्बाल्यं शुश्रूषेच्च पितुर्यथा ॥ तथा भवत्या
 कर्तव्यं स हि धर्मः सनातनः ॥ २६ ॥ रामस्य तु वचः श्रुत्वा भृशं दुःखगतः पिता ॥ शोकादशक्नुव-
 न्वक्तुं प्ररुरोद महा स्वनम् ॥ २७ ॥ वंदित्वा चरणौ राज्ञो विसृज्यस्य पितुस्तदा ॥ कैकेय्याश्चाप्यना-
 यीया निष्पपात महाद्युतिः ॥ २८ ॥ स रामः पितरं कृत्वा कैकेयीं च प्रदक्षिणम् ॥ निज्जन्म्यातः-
 पुरात्तस्मात्स्वं ददर्श सुहृज्जनम् ॥ २९ ॥ तं बाष्पपरिपूर्णक्षिः पृष्ठतोऽनुजगाम ह ॥ लक्ष्मणः परमकुद्धः
 सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ ३० ॥ अभिप्रेचनिकं भांडं कृत्वा रामः प्रदक्षिणम् ॥ शनैर्जगाम सापेक्षो
 दृष्टिं तत्राविचालयन् ॥ ३१ ॥ न चास्य महती लक्ष्मी राज्यनाशोऽपकर्षति ॥ लोककांतस्य कांतत्वा-
 न्छीतरश्मेरिव क्षयः ॥ ३२ ॥ न वनं गंतुकामस्य त्यजतश्च वसुंधराम् ॥ सर्वलोकातिगम्येव लक्ष्यते
 चित्तविक्रिया ॥ ३३ ॥ प्रतिषिद्धं शुभं छत्रं व्यजनं च स्वलंकृते ॥ विसर्जयित्वा स्वजनं रथं
 पारोस्तथा जनान् ॥ ३४ ॥ धारयन्मनसा दुःखमिन्द्रियाणि निगूह च ॥ प्रविवेशात्मवान्वेगम् मातु-
 रग्रियशंसिवा ॥ ३५ ॥ सर्वोऽप्यभिजनः श्रोमाञ्ज्जीमतः सत्यवादिनः ॥ नालक्षयत रामस्य किं-
 चिदाकारमानने ॥ ३६ ॥ उचितं च महाबाहुर्न जहौ हर्षमात्मवान् ॥ शारदः समुदीर्णाशुश्रूषेज
 इवात्मजम् ॥ ३७ ॥ वाचा मधुरया रामः सर्वं संमानयञ्जनम् ॥ मातुः समोपं धर्मात्मा प्रविवेश
 महायशः ॥ ३८ ॥ तं गुणैः समतां प्राप्नो भ्राता विपुलाविक्रमः ॥ सौमित्रैरनुव्रज धार-

यन्दुःखमात्मजम् ॥ ३९ ॥ प्रविश्य वेदमातिभृशं मुदा युतं समीक्ष्य तां चार्थविपत्तिमगताम् ॥ नचैव
 रामोऽत्र जुगाम् विक्रियां सुहृज्जनस्यात्मविपत्तिशंकया ॥ ४० ॥ इत्यर्थे श्रीम० वा० आदिकाव्ये
 च० सा० अ० एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ तस्मिन् पुरुषव्याघ्रे निष्कामति कृतांजलयौ ॥ आतशब्दो
 महाज्ज्वले लीणामंतःपुरे तदा ॥ १ ॥ कृत्येष्वचोदितः पित्रा सर्वस्यांतःपुरस्य च ॥ गतिश्च शरणं
 चासीत्स रामोऽद्य प्रवत्स्यति ॥ २ ॥ कौसल्यायां यथा युक्तो जनन्यां वर्तते सदा ॥ तथैव वर्ततेऽस्मात्सु
 जन्मप्रभृति राघवः ॥ ३ ॥ न कुप्यत्यभिशातोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् ॥ क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्स
 इतोऽद्य प्रवत्स्यति ॥ ४ ॥ अबुद्धिर्वत नो राजा जीवलोकं चरत्ययम् ॥ यो गतिं सर्वभूतानां परित्यजति
 राघवम् ॥ ५ ॥ इति सर्वा माहिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः ॥ पतिमाचुकुशुश्चापि सस्वनं चापि चुकु-
 शुः ॥ ६ ॥ स हि चांतःपुरे घोरमार्तशब्दं महीपतिः ॥ पुत्रशोकमिभंसंततः श्रुत्वा व्यालीयतासने ॥ ७ ॥
 रामस्तु भृशमायस्तो निःश्वासश्चि व कुंजरः ॥ जगाम सहितो भ्रात्रा मातुरंतःपुरं वशी ॥ ८ ॥ सोऽप-
 श्यत्पुरुषं तत्र वृद्धं परमपूजितम् ॥ उपविष्टं गृहद्वारि तिष्ठतश्चापरान्वहून् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वैव तु तदा रामं
 ते सर्वे समुपस्थिताः ॥ जयेन जयतां श्रेष्ठं वर्धयंति स्म राघवम् ॥ १० ॥ प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्विती-
 यायां ददृशे सः ॥ ब्राह्मणान्वेदसंपन्नान्वृद्धान्ब्राह्मिणिसंस्कृतान् ॥ ११ ॥ प्रणम्य रामस्तान्वृद्धांस्तृतीययां
 ददर्श सः ॥ स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च द्वाररक्षणतत्पराः ॥ १२ ॥ वर्धयित्वा ग्रहष्टारताः प्रविश्य च
 गृहं स्त्रियः ॥ न्यवेदयंत त्वरितं राममातुः प्रियं तदा ॥ १३ ॥ कौसल्यापि तदा देवी रात्रिं स्थित्वा
 समाहिता ॥ प्रभाते चाकरोत्पूजां विष्णोः पुत्रहितैर्षिणी ॥ १४ ॥ सा क्षौमवसना हृष्टा नित्यं ब्रतपरा-

यणा ॥ अग्निं जुहोति स्म तदा मंत्रवत्कुतमंगला ॥ १५ ॥ प्रावेक्ष्य तु तदा रामो मातुरंतःपुरं शुभम् ॥
 दक्षार्शं मातरं तत्र हावयतीं हुताशनम् ॥ १६ ॥ देवकार्यनिमित्तं च तत्रापश्यत्समुद्यतम् ॥ दध्यक्षतं
 धृतं चैव मोदकान्हविषस्तथा ॥ १७ ॥ लाजान्माल्यानि शुक्लानि पायसं कृसरं तथा ॥ समिधः यून-
 कुभांश्च ददर्श रघुनंदनः ॥ १८ ॥ तां शुक्लक्षौमसंवीतां व्रतयोगेन कर्षिताम् ॥ तर्पयतीं
 दृढशोर्द्धदेवतां वरवर्णिनीम् ॥ १९ ॥ सा चिरस्यात्मजं दृष्ट्वा मातुनंद-
 नमागतम् ॥ अभिचक्राम संहृष्टा किशोरं वडवा यथा ॥ २० ॥ स मातरमुपक्रांतामुप-
 संगृह्य राघवः ॥ परिष्वक्तश्च बाहुभ्यामवघ्रातश्च मूर्धनि ॥ २१ ॥ तमुवाच दुराधर्षं राघवं सुतमात्मनः
 ॥ कौसल्या पुत्रवात्सल्यादिदं प्रियहितं वचः ॥ २२ ॥ वृद्धानां धर्मशीलानां राजर्षीणां महात्मनाम्
 ॥ प्राप्नुह्यायुश्च कीर्तिं च धर्मं चाप्युचितं कुले ॥ २३ ॥ सत्यप्रतिज्ञं पितरं राजानं पश्य राघव ॥
 अद्यैव त्वां स धर्मात्मा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २४ ॥ दत्तमासनमालभ्य भोजनेन निमंत्रितः ॥ मातरं
 राघवः किंचित्ससार्थोञ्जलिमब्रवीत् ॥ २५ ॥ स स्वभावविनीतश्च गौरवाच्च तथानतः ॥ प्रस्थितो
 दंडकारण्यम्प्रपृष्टमुपचक्रमे ॥ २६ ॥ देवि नूनं न जानीषे महद्भयमुपस्थितम् ॥ इदं तव च दुःखाय
 वेदह्या लक्ष्मणस्य च ॥ २७ ॥ गमिष्ये दंडकारण्यं किमनेनासेनेन मे ॥ विप्ररासनयोग्यो हि कालोऽ-
 यं मासुपस्थितः ॥ २८ ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ॥ कंदमूलफलैर्जीवान्हित्वा मुनिव-
 दामिषम् ॥ २९ ॥ भरताय महाराजो यौवराज्यं प्रयच्छति ॥ मां पुनर्दंडकारण्ये विवासयति तापसम्
 ॥ ३० ॥ स षट् चाष्टौ च वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ॥ आसेवमानो वन्यानि फलमूलैश्च वर्तयम् ॥ ३१ ॥

सा निक्षेपेव सालस्य यष्टिः परशुना वने ॥ पपात सहसा देवी देवतेव दिवश्च्युता ॥ ३२ ॥ तामहुः-
 खोचितां दृष्ट्वा पतितां कदलीमिव ॥ रामस्तूथापयामास मातरं गतचेतसम् ॥ ३३ ॥ उपावृत्योत्थितां
 दीनां वडवाभिव ब्राह्मिताम् ॥ पांसुगुंठितसर्वाणीं विमर्शं च पाणिना ॥ ३४ ॥ सा राघवमुपासीनमसु-
 खार्तां सुखाचिताम् ॥ उवाच पुरुषव्याघ्रमुपशृण्वति लक्ष्मणे ॥ ३५ ॥ यदि पुत्र न जायेथा मम शोकाय राघव
 ॥ न स्म दुःखमतो भूयः पश्येयमहमग्रजाः ॥ ३६ ॥ एक एव हि वंश्यायाः शोको भवति मानसः ॥
 अग्रजास्मीसि संतापो न हान्यः पुत्र विद्यते ॥ ३७ ॥ न दृष्टपूर्वं कल्याणं सुखं वा पतिपौरुषे ॥ अपि
 पुत्रे विपश्येयमिति रामास्थितं मया ॥ ३८ ॥ सा बहून्यमनोज्ञानि वाक्यानि हृदयच्छिदाम् ॥ अहं
 शोष्ये सपत्नीनामवराणां पुरा सती ॥ ३९ ॥ अतो दुःखतरं किं नु प्रमदानां भविष्यति ॥ मम शोको
 विलापश्च यादृशोऽयमनंतकः ॥ ४० ॥ त्वयि सन्निहितेऽप्येवमहमास निराकृता ॥ किं पुनः प्रोषिते
 तात ध्रुवं मरणमेव हि ॥ ४१ ॥ अत्यंतं निगृहीतास्मि मर्तुं नित्यमसंमता ॥ परिवारेण कैकेय्याः समा
 वाप्यथवापरा ॥ ४२ ॥ यो हि मां सेवते कश्चिदपि वाय्यनुवर्तते ॥ कैकेय्याः पुत्रमन्वक्ष्य स जनो
 नाभिभाषते ॥ ४३ ॥ नित्यक्रोधतया तस्याः कथं नु खरद्वादिनम् ॥ कैकेय्या वद्धतं द्रष्टुं पुत्र शक्यामि
 दुर्गता ॥ ४४ ॥ सप्तदश च वर्षाणि जातस्य तव राघव ॥ अतीतानि प्रकाक्षन्त्या मया दुःखपरिक्षयम्
 ॥ ४५ ॥ तदक्षयं महद्दुःखं नोत्सहे सहितुं विरात् ॥ विप्रकारं सपत्नीनामेवं जीर्णोपि राघव ॥ ४६ ॥
 अपश्यंती तव सुखं परिपूर्णशशिप्रभम् ॥ कृपणा वर्तयिष्यामि कथं कृपणजीविका ॥ ४७ ॥ सपवासैश्च
 यौगैश्च बहुभिश्च परिश्रमैः ॥ दुःखसंबन्धितो मोघं त्वं हि दुर्गता मया ॥ ४८ ॥ स्थिरं नु हृदयं मन्ये

समेदं यन्न दीर्यते ॥ श्रावृषीव महानद्या स्पृष्टं कूलं नवांभसा ॥ ४९ ॥ ममैव नूनं मरणं न विद्यते न चावकाशोऽस्ति यमक्षये मम ॥ यदंतकोऽद्यैव न मां जिहीषति प्रसह्य भिहो रुदतीं मृगीमिव ॥ ५० ॥ स्थिरं हि नूनं हृदयं ममायसं न भिद्यते यद्धुवि नो विदीर्यते ॥ अनेन दुःखेन च देहमर्पितं ध्रुवं ह्यका-
ले मरणं न विद्यते ॥ ५१ ॥ इदं तु दुःखं यदनर्थकानि मे व्रतानि दानानि च संयमाश्च हि ॥ तपश्च तप्तं यदुपत्यकाम्यया सुनिष्फलं बीजमिवोत्समूरे ॥ ५२ ॥ यदि ह्यकाले मरणं यदृच्छया लभेत कश्चि-
द्गुरुदुःखकार्शीतः ॥ गताहमद्यैव परेतसंपदं विना त्वया धेनुरिवात्सजेन वै ॥ ५३ ॥ अथापि किं जी-
वितमद्य मे वृथा त्वया विना चंद्रनिभाननप्रभाऽभनुव्रजिष्यामि वनं त्वयैव गौः सुदुर्बला वत्समिवाभि-
कांक्षया ॥ ५४ ॥ भृशमसुखममार्थता यदा बहु विललाप समीक्ष्य राघवम् ॥ व्यसनमुपनिशान्य सा
महत्सुतमिव बद्धमवेक्ष्य किन्नरी ॥ ५५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० अयो-
ध्याकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥ तथा तु विलपतीं तां कौसल्यां राममातरम् ॥ उवाच लक्ष्मणो दीनस्त-
त्कालसदृशं वचः ॥ १ ॥ न रोचते ममाप्येतदर्थे यद्वाघवो वनम् ॥ त्यक्त्वा राज्यश्रियं गच्छे-
त्स्त्रिया वाक्यवशं गतः ॥ २ ॥ विपरीतश्च वृद्धश्च विषयश्च प्रार्थितः ॥ नृपः किमिव न द्रूयाच्चोद्यमानः
समन्मथः ॥ ३ ॥ नास्यापराधं पश्यामि नापि दोषं तथाविधम् ॥ येन निर्वास्यते राष्ट्राद्वनवासाथ
राघवः ॥ ४ ॥ (अहं हनिष्ये पितरं वृद्धं कामवशं गतम् ॥ स्त्रिया युक्तं च निर्लेजं धर्मयुक्तं नृपं
यथा ॥ १ ॥) न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः ॥ स्वभिन्नोऽपि निरस्तोऽपि योऽस्य दोष-
मुदाहरेत् ॥ ५ ॥ देवकल्पमृजुं दातुं रिपूणामपि वत्सलम् ॥ अवैक्षमाणः को धर्मं त्यजेत्पुत्रमकार-

णात् ॥ ६ ॥ तदिदं वचनं राज्ञः पुनर्बाल्यमुपेयुषः ॥ पुत्रः को हृदये कुर्याद्राजवृत्तमनुस्मरन्
॥ ७ ॥ यावदेव न जानाति कश्चिदर्थमिमं नरः ॥ तावदेव मया सार्धमात्मस्थं कुरु
शासनम् ॥ ८ ॥ मया पार्श्वे सधनुषा तव गुप्तस्य राघव ॥ कः समर्थोऽधिकं कर्तुं कृतां-
तस्येव तिष्ठतः ॥ ९ ॥ निर्मनुष्याभिमां सर्वाभयोऽ्यां मनुजर्षभ ॥ करिष्यामि शरैस्तोक्ष्णैर्यदि स्थास्यति
विश्रिये ॥ १० ॥ भरतस्याथ पक्ष्यो वा योवाऽस्य हितमिच्छति ॥ सर्वास्तांश्च वधिष्यामि मृदुहिं परि-
भूयेते ॥ ११ ॥ भ्रूस्तोहितोऽयं कैकेय्या सनुष्टो यदि नः पिता ॥ अभिन्नभूतो निःसर्गं बध्यतां वध्यता-
मपि ॥ १२ ॥ गुरोरत्यवलितस्य कार्याकार्यमजानतः ॥ तस्यं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥ १३ ॥
बलमेष किमाश्रित्य हेतुं वा पुरुषोत्तम ॥ दातुमिच्छति कैकेय्य उपस्थितमिदं तव ॥ १४ ॥ त्वया
चैव मया चैव कृत्वा वैरमनुत्तमम् ॥ काऽस्य शक्तिः श्रियं दातुं भरतायारिशासन ॥ १५ ॥ अनुरको-
ऽस्मि भावेन भ्रातरं देवि तत्त्वतः ॥ सत्येन धनुषा चैव दत्तेनेष्टेन ते शपे ॥ १६ ॥ दीप्तमभि-
मरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति ॥ प्रविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमवधारय ॥ १७ ॥ हरामि वीर्यादुःखं
ते तमः सूर्य इवोदितः ॥ देवी पश्यतु मे वीर्यं राघवश्चैव पश्यतु ॥ १८ ॥ हरिष्ये पितरं वृद्धं कैके-
य्यासक्तमानसम् ॥ कृपणं च स्थितं बाल्ये वृद्धभावेन गर्हितम् ॥ १९ ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्म-
णस्य महात्मनः ॥ उवाच रामं कौसल्या रुदती शोकलालसा ॥ २० ॥ भ्रातुस्ते वदतः पुत्र लक्ष्म-
णस्य श्रुतं त्वया ॥ यदन्नानन्तरं तत्त्वं कुरुष्व यदि रोचते ॥ २१ ॥ नचाधर्म्यं वचः श्रुत्वा
सपत्न्या मम भाषितम् ॥ विहाय शोकसंतप्तां गंतुमर्हसि मामितः ॥ २२ ॥ धर्मज्ञ इति धर्मिष्ठ

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे । सर्गः २१. * (२२६)

धर्मं चरितुमिच्छसि ॥ शुश्रूष मामिहस्थस्त्वं चर धर्ममनुत्तमम् ॥ २३ ॥ शुश्रूषुर्जननीं पुत्र स्वगृहे
नियतो वसन् ॥ परेण तपसा युक्तः काश्यपश्चिदिवं गतः ॥ २४ ॥ यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण
तथा ब्रह्मम् ॥ त्वां साहं नानुजानामि न गंतव्यमितो वनम् ॥ २५ ॥ त्वद्वियोगात्त मे कार्यं
जीवितेन सुखेन च ॥ त्वया सह मम श्रेयस्तृणानामपि भक्षणम् ॥ २६ ॥ यदि त्वं यास्यासि
वनं त्यक्त्वा मां शोकलालसाम् ॥ अहं प्रायमिह्रासिष्ये न च शक्यामि जीवितुम् ॥ २७ ॥ ततस्त्वं
प्राप्त्यसे पुत्र निरयं लोकविश्रुतम् ॥ ब्रह्महत्यामिवाधर्मात्समुद्रः सारितापतिः ॥ २८ ॥ विलप्यती
तथा दीनां कौसल्यां जननीं ततः ॥ तत्राच रामो धर्मात्सा वचनं धर्मसंहितम् ॥ २९ ॥
नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रामितुं मम ॥ प्रसादये त्वां शिरसा गंतुमिच्छाम्यहं वनम् ॥ ३० ॥
ऋषीणां च पितुर्वाक्यं कुर्वता वनचारिणा ॥ गौर्हता जानता धर्मं कंडुना च विपश्चिता ॥ ३१ ॥
अस्माकं तु कुले पूर्वं सागरस्याज्ञया पितुः ॥ खनाद्भिः सागरैर्भूमिमवाप्तः सुमहान्वधः ॥ ३२ ॥
जामदग्न्येन रामेण रणुकाजननीं म्वयम् ॥ कृत्ता परशुनाऽरण्ये पितुर्वचनकारणात् ॥ ३३ ॥
एतैरन्यैश्च बहुभिर्देवि देवसमैः कृतम् ॥ पितुर्वचनमह्नीवं करिष्यामि पितुर्हितम् ॥ ३४ ॥ न खल्वेतन्मयै-
केन क्रियते पितृशासनम् ॥ एतैरपि कृतं देवि ये मया परिकीर्तिताः ॥ ३५ ॥ नाहं धर्ममपूर्वं
ते प्रतिकूलं प्रवर्तये ॥ पूर्वैरयमभिप्रेतो गतो मार्गोऽनुगम्यते ॥ ३६ ॥ तदेतनु मया कार्यं क्रियते भुवि
नान्यथा ॥ पितुर्हितं वचनं कुर्वन्न कश्चिन्नामर्हियते ॥ ३७ ॥ तामेवमुक्त्वा जननी लक्ष्मणं पुन-
रब्रवीत् ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ३८ ॥ तव लक्ष्मण जानामि मयि स्नेहमनुत्त-

मम् ॥ विक्रमं चैव सत्त्वं च तेजश्च सुदुरासदम् ॥ ३९ ॥ मम मातुर्गृहदुःखमनुलं शुभलक्षणम् ॥
 अभिप्रायं न विज्ञाय सत्यस्य च शमास्य च ॥ ४० ॥ धर्मो हि परमो लोके धर्मं सत्यं प्रति-
 ष्ठितम् ॥ धर्मेऽसि श्रितमप्येतत्पितुर्वचनमुत्तमम् ॥ ४१ ॥ संश्रुत्य च पितुर्वाक्यं मातु-
 र्वा ब्राह्मणस्य वा ॥ न कर्तव्यं वृथा वीर धर्मेमाश्रित्य तिष्ठता ॥ ४२ ॥
 सोऽहं न शक्यामि पुनर्नियोगमतिवर्तितुम् ॥ पितुर्हि वचनाद्वीर कैकय्याहं प्रचोदितः
 ॥ ४३ ॥ तदेतां विसृजानार्या क्षत्रधर्माश्रितां ममिम् ॥ धर्मेमाश्रय मा तैक्ष्ण्यं मद्बुद्धि-
 रनुगम्यताम् ॥ ४४ ॥ तमेवमुक्त्वा सौहार्दाद्भ्रातरं लक्ष्मणाग्रजः ॥ उवाच भूयः कौसल्यां प्राञ्जलिः
 शिरसा नतः ॥ ४५ ॥ अनुमन्यस्व मां देवि गमिष्यतामि तो वनम् ॥ शपितासि मम प्राणेः कुरु
 स्वस्त्ययनानि मे ॥ ४६ ॥ तीर्णप्रतिज्ञां वनात्पुनरेष्याम्यहं पुरीम् ॥ ययातिरिव राजर्षिः पुरा हित्वा
 पुनार्दिवम् ॥ ४७ ॥ शोकः संधार्यतां मातर्हृदये साधु मा शुचः ॥ वनवासादिहैव्यामि पुनः
 कृत्वा पितुर्वचः ॥ ४८ ॥ त्वया मया च वैदेह्या लक्ष्मणेन सुमित्रया ॥ पितुर्नियोगे स्थातव्यमेव
 धर्मेः सनातनः ॥ ४९ ॥ अंब संभृत्य संभारान्दुःखं हृदि निगृह्य च ॥ वनवासकृता बुद्धिर्मम
 धर्म्यान्निवर्त्यताम् ॥ ५० ॥ एतद्वचस्तस्य निशम्य माता सुधर्म्यमव्यग्रमविह्वलं च ॥ मृतैव सन्नां
 प्रतिलभ्य देवां समीक्ष्य रामं पुनरित्युवाच ॥ ५१ ॥ यथैव ते पुत्र पिता तथाहं गुरुः स्वयमेव
 सुहृत्तया च ॥ न त्वानुजानामि न मां विहाय सुदुःखितामर्हसि पुत्र गंतुम् ॥ ५२ ॥ किं जीवितेनह
 विना त्वया मे लोकेन वा किं स्वधयाऽमृतेन ॥ श्रेयो मुहूर्तं तव सन्निधानं ममैव कृत्स्नादपि जीव-

लोकात् ॥ ५३ ॥ नरैरिवोल्काभिरपोह्यमानो महागजो ध्वातमभिप्रविष्टः ॥ भूयः प्रज्ज्वाल
 विलापमेवं निशम्य रासः करुणं जनन्याः ॥ ५४ ॥ स मातरं चैव विसेहकल्पामार्तं च सौमित्रिम-
 भिप्रतप्तम् ॥ धर्मे स्थितो धर्म्यमुवाच वाक्यं यथा स एवाहति तत्र वक्तुम् ॥ ५५ ॥ अहं हि ते लक्ष्मण
 नित्यमेव जानामि मर्कितं च पराक्रमं च ॥ मम त्वभिप्रायमसंनिरीक्ष्य मात्रा सहाभ्यर्दसि मां
 सुदुःखम् ॥ ५६ ॥ धर्मार्थकामाः खलु जीवलोकं समीक्षिता धर्मफलोदयेषु ॥ ये तत्र सर्वे स्युरसंशयं
 मे भार्येव वक्ष्यामिमता सपुत्रा ॥ ५७ ॥ यस्मिंस्तु सर्वे स्युरसन्निविष्टा धूर्मो यतः स्यात्तदुपक्रमेत ॥
 द्वेष्यो भवत्यर्थपरो हि लोके कामात्मता खल्वति न प्रशस्ता ॥ ५८ ॥ गुरुश्च गुजा च पिता च वृद्धः
 क्रोधात्प्रहृषादयवापि कामात् ॥ यद्व्यादिशेत्कार्यमेवैक्ष्य धर्मं कस्तं न कुर्यादनुशंसवृत्तिः ॥ ५९ ॥
 न तेन शक्नोमि पितुः प्रतिज्ञामिमां न कर्तुं सकलां यथावत् ॥ स ह्यावयोस्तात गुरुर्नियोगे देव्याश्च
 भर्ता स गतिश्च धर्मः ॥ ६० ॥ तस्मिन्पुनर्जीवति धर्मराजे विशेषतः स्वं पथि वर्तमाने ॥ देवी मया
 सार्धभितोऽभिगच्छेत्कथंस्विदन्या विधवेव नारी ॥ ६१ ॥ सा मानुमन्यस्व वनं व्रजंतं कुरुष्व नः
 स्वस्त्ययनानि देवि ॥ यथा समासे पुनराव्रजेयं यथा हि सत्येन पुनर्ययातिः ॥ ६२ ॥ यशो ह्यहं केवल-
 राज्यकारणान्न प्रपुष्टतः कर्तुमलं महोदयम् ॥ अर्द्धिकाले नतु देवि ज्ञीविते वृणेऽवुरामद्य महीमधर्मतः
 ॥ ६३ ॥ प्रसादयन्नरवृषभः स मातरं पराक्रमाडिगभिषुरेव दंडकात्र ॥ अथानुजं भृशमनुशास्य
 दर्शनं चकार तां हृदि जननीं प्रदक्षिणम् ॥ ६४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये चतुः-
 सा० अ० काण्ड एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ अथ तं व्यथया दीनं सविशेषममार्षितम् ॥ सरोषमिव

नागेन्द्रं रोषविस्फारितिक्षणम् ॥ १ ॥ आसाद्य रामः सौमित्रिं सुहृदं श्रातरं प्रियम् ॥ उवाचेदं स धैर्येण
 धायुस्तत्तत्समात्सवान् ॥ २ ॥ निगूह्य रोषं शोकं च धैर्यमाक्रम्य केवलम् ॥ अवमानं निरत्यैनं
 गृहीत्वा हर्षमुत्तमम् ॥ ३ ॥ उपकलृप्तं यदेतन्मे अभिषेकार्थमुत्तमम् ॥ सर्वं निवर्तय क्षिप्रं कुरु कार्यं
 निरत्ययम् ॥ ४ ॥ सौमित्रे योऽभिषेकार्थे मम सभारसंभ्रमः ॥ अभिषेकानिवृत्त्यर्थं सोऽस्तु सभारसं-
 भ्रमः ॥ ५ ॥ यस्या मदभिषेकार्थे मानसं परितप्यति ॥ माता न सा यथा न स्यात्सविशंका तथा
 कुरु ॥ ६ ॥ तस्याः शंकाभयं दुःखं मुहूर्तमपि नोत्सहे ॥ मनसि प्रतिसंजातं सौमित्रेऽहमुपेक्षितम् ॥ ७ ॥
 न बुद्धिपूर्वं नाबुद्धं स्मरामीह कदाचन ॥ मातृणां वा पितृर्वाहं कृतमल्पं च विप्रियम् ॥ ८ ॥ सत्यः
 सत्याभिसंधश्च नित्यं सत्यपराक्रमः ॥ परलोकभयाद्भीतो निर्भयोऽस्तु पिता मम ॥ ९ ॥ तस्यापि हि
 भवेदस्मिन्कर्मण्यप्रतिसंहते ॥ सत्यं नेति मनस्तापस्तस्य तापस्तपेच्च माम् ॥ १० ॥ अभिषेकविधानं तु
 तस्मात्संहृत्य लक्ष्मण ॥ अन्वगेवाहिमिच्छामि वनं गंतुमितः पुरः ॥ ११ ॥ मम प्रव्राजनादद्य
 कृतकृत्या नृपात्मजा ॥ सुतं भरतमव्यग्रमभिषेचयतां ततः ॥ १२ ॥ मयि चीराजिनधरे जदामंडल-
 धारिणि ॥ गतेऽरण्यं च कैकेय्या भविष्यति मनःसुखम् ॥ १३ ॥ बुद्धिः प्रणीता येनयं मनश्चातुसमाहि-
 तम् ॥ तं तु नाहोमि संकल्लं प्रव्रजिष्यामि मा विरम् ॥ १४ ॥ कृतांत एव सौमित्रे द्रष्टव्यो मत्प्रवासने ॥
 राज्ञस्य च वितीर्णस्य पुनरव निवर्तने ॥ १५ ॥ कैकेय्याः प्रीतिपत्तिर्हि कथं स्यान्मम वेदने ॥ यदि
 तस्या न भावोऽयं कृतांतविहितो भवेत् ॥ १६ ॥ जानासि हि यथा सौम्य न मातृषु ममांतरम् ॥ भूत-
 पूर्व विशेषो वा तस्या मयि सुतेऽपि वा ॥ १७ ॥ सोऽभिषेकानिवृत्त्यर्थः प्रवासात्थश्च दुर्वचैः ॥ सर्वविक्रय-

रहं तस्या नान्यद्देवात्समर्थये ॥ १८ ॥ कथं प्रकृतिसंपन्ना राजपुत्री तथागुणा ॥ ब्रूयात्सा प्राकृतेव स्त्री
मन्पीडय भर्तृसन्निधौ ॥ १९ ॥ यदचित्त्य तु तद्देवं भूतेष्वपि न हन्यते ॥ व्यक्तं मयि च तस्यां च
पतितो हि विपर्ययः ॥ २० ॥ कश्च देवेन सौमित्रे योद्धुमुत्सहते पुमान् ॥ यस्य तु ग्रहणं किंचित्कर्म-
णोऽन्यन्न दृश्यते ॥ २१ ॥ सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ भवाभवौ ॥ यस्य किंचित्चिन्ताभूतं ननु
देवस्य कर्म तन् ॥ २२ ॥ ऋषयोऽन्युग्रतपसो देवेनाभिप्रचोदिताः ॥ हस्तुज्य नियमांस्तीव्रान्भ्रश्यंते
काममन्युभिः ॥ २३ ॥ असंकल्पितमेवेह यदकस्मात्प्रवर्तते ॥ निवर्त्यारब्धभारमैर्ननु देवस्य कर्म तत्
॥ २४ ॥ एतया तत्त्वया दुष्टया संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ व्याहृतेऽन्यभिषेके मे परितापो न विद्यते
॥ २५ ॥ तस्मादपरितापः संस्त्वमन्यनुविधाय माम् ॥ प्रतिसंहारय क्षिप्रमाभिषेचनिर्णी क्रियाम् ॥ २६ ॥
एभिरेव षटः सर्वैरभिषेचनसंभृतः ॥ मम लक्ष्मण तापस्ये व्रतस्नानं भविष्यति ॥ २७ ॥ अथवा किं
ममैतेन राज्यद्रव्यमयेन तु ॥ उद्धृतं मे स्वयं तोयं व्रतादेशं करिष्यति ॥ २८ ॥ मा च लक्ष्मण संतापं
कार्षीर्लक्ष्म्या विपर्यये ॥ राज्यं वा वनवासो वा वनवासो महोदयः ॥ २९ ॥ न लक्ष्मणास्मिन्मम
राज्याविघ्ने माता यवीयस्यभिर्शंकितन्या ॥ दैवाभिपन्ना न पिता कथं बिज्जानासि दैवं हि तथाप्रभावम्
॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० अयोध्याकाण्डे द्वाविंशः सर्गः
॥ २२ ॥ इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणोऽवाकृशिरा इव ॥ ध्वात्वा मध्यं जगमाशु सहसा दैन्यहर्षयोः
॥ १ ॥ तथा तु बद्ध्वा भुङ्कुर्दौ भवोर्मध्ये नरर्षभः ॥ निशश्वास महासर्पो विलस्य इव रो-
षितः ॥ २ ॥ तस्य दुष्प्रतिवीक्ष्यं तद्दृकुटीसहितं तदा ॥ बभौ क्रुद्धस्य सिंहस्य मुखस्य सदृशं मुखम्

॥ ३ ॥ अग्रहस्तं विधुन्वंस्तु हस्ती हस्ताभेवात्मनः ॥ तिर्यगूर्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥ ४ ॥
 अग्राक्ष्णा वीक्षमाणस्तु तिर्यक्प्रातरमब्रवीत् ॥ अस्थाने संभ्रमो यस्य जातो वै सुमहानयम् ॥ ५ ॥
 धर्मदोषप्रसंगेन लोकस्यानतिशक्या ॥ कथं हेतदसंभ्रातस्त्वद्विधो वक्तुमर्हति ॥ ६ ॥ यथा हेवमशौडैरं
 शौडैरः क्षत्रियवर्षभः ॥ किं नाम कृपणं दैवमशक्तमभिंशंसि ॥ ७ ॥ पापयोस्ते कथं नाम तयोः
 शंका न विद्यते ॥ संति धर्मोपधासक्ता धर्मात्मनिकं न बुध्यसे ॥ ८ ॥ तयोः सुचरितं स्वार्थं शाठ्यात्परि-
 जिहीर्षतोः ॥ यदि नैवं व्यवसितं स्याद्धि प्रागेव राघव ॥ ९ ॥ तयोः प्रागेव दत्तश्च स्याद्भरः प्रकृतश्च सः
 ॥ १० ॥ लोकविद्विष्टमारब्धं त्वदन्यस्याभिपेचनम् ॥ नोत्सहे सद्धितुं वीर तत्र मे क्षंतुमर्हसि ॥ ११ ॥
 येनैवमागता द्वैधं तव बुद्धिर्महामते ॥ सोऽपि धर्मो मम द्वेष्यो यत्प्रसंगाद्विमुह्यसि ॥ १२ ॥ कथं त्वं
 कर्मणा शक्तः कैकेयीवशवर्तिनः ॥ कारिष्यसि पितुर्वाक्यमघर्मिष्ठं विगाहितम् ॥ १३ ॥ यदयं क्लिष्टवा-
 ङ्मदः कृतोऽप्येवं न गृह्यते ॥ जायते तत्र मे दुःखं धर्मसंग्रहं गार्हितः ॥ १४ ॥ तवायं धर्मसंयतो
 लोकस्यास्य विगार्हितः ॥ मनसापि कथं कामं कुर्यान्वां कामवृत्तयोः ॥ तयोस्त्वाहितयोर्नित्यं शस्त्रोः
 पित्रभिधानयोः ॥ १५ ॥ यद्यपि प्रतिपत्तिस्ते दैवी चापि तयोर्मतम् ॥ तथाप्युपेक्षणीयं ते न मे तदपि
 रोचते ॥ १६ ॥ विकल्पो वीर्यहीनो यः सदैवमनुवर्तते ॥ वीरास्संभावितत्मानो न दैवं पृथुपासते
 ॥ १७ ॥ दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रबाधितुम् ॥ न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोऽवसीदति ॥ १८ ॥
 द्रक्ष्यन्ति त्वद्य दैवस्य पौरुषं पुरुषस्य च ॥ दैवमानुषयोरथ व्यक्ताव्यक्तिर्भविष्यति ॥ १९ ॥ अद्य मे
 पौरुषहतं दैवं द्रक्ष्यति वै जनाः ॥ यैर्देवादाहतं तेऽद्य दष्टं राज्ञ्याभिषेचनम् ॥ २० ॥ अत्यंकुशमिबो-

दामं गजं मदजलोद्धतम् ॥ प्रधावितमहं दैवं पौरुषेण निवर्तये ॥ २१ ॥ लोकपालाः समस्तास्ते नाद्य
 रामाभिषेचनम् ॥ नच कृत्स्नास्त्रयो लोका विहन्तुः किं पुनः पिता ॥ २२ ॥ यैर्विवास्तस्वारण्ये मिथो
 राजन्समर्थतः ॥ अरण्ये ते विवत्स्यंति चतुर्दशसमास्तथा ॥ २३ ॥ अहं तदाशां धक्ष्यामि पितुस्तस्याश्च
 या तव ॥ अभिषेकविधातेन पुत्रराज्याय वर्तते ॥ २४ ॥ मद्रूलेन विरुद्धाय न स्याद्देवबलं तथा ॥ प्रभ-
 विष्यति दुःखाय यथोग्रं पौरुषं मम ॥ २५ ॥ ऊर्ध्वं वर्षसहस्रांते प्रजापाल्यमनंतरम् ॥ आर्यपुत्राः
 करिष्यंति वनवासं गते त्वयि ॥ २६ ॥ पूर्वं राजर्षिवृत्त्या हि वनवासोऽभिधीयते ॥ प्रजा निक्षिप्य
 पुत्रेषु पुत्रवत्परिपालने ॥ २७ ॥ स चेद्राजन्यनेकाग्रे राज्यविभ्रमशंकया ॥ नैवमिच्छासि धर्मात्मनाज्यं
 राम त्वमात्मनि ॥ २८ ॥ प्रतिजाने च ते वीर मा भूवं वीरलोकभाक् ॥ राज्यं च तव रक्षेयमहं वेलंब
 सागरम् ॥ २९ ॥ मंगलैरभिषिचस्व तत्र त्वं व्यापृतो भव ॥ अहमेको महीपालानलं वारयितुं बलान्
 ॥ ३० ॥ न शोभार्थोविमौ बाहू न धनुर्भूषणाय मे ॥ नासिराबंधनार्थाय न शरा स्तंभहेतवः ॥ ३१ ॥
 अभिन्नमथनार्थाय सर्वमेतच्छतुष्टयम् ॥ न चाहं कामयेऽत्यर्थं यः स्याच्छत्रुर्मतो मम ॥ ३२ ॥ असिना
 तीक्ष्णधारेण विद्युच्चलितवर्चसा ॥ प्रगृहीतेन वै शत्रुं वज्रिणं वा न कल्पये ॥ ३३ ॥ खड्गनिषेधनिषिष्टै-
 र्गहना दुश्चरा च मे ॥ हस्त्यधरथिहस्तोरुशिरोभिर्भविता मही ॥ ३४ ॥ खड्गधारा हता मेऽद्य दीप्यमाना
 इवाम्रयः ॥ पतिष्यंति द्विषो भूमौ मेघा इव सविद्युतः ॥ ३५ ॥ बद्धगोधांगुलित्राणे प्रगृहीतशरासने ॥
 कथं पुरुषमानी स्यात्पुरुषाणां मयि स्थिते ॥ ३६ ॥ बहुभिश्चक्रमत्यन्नेकेन च बहूञ्जनान् ॥ विनियो-
 दयाम्यहं बाणान्नुवाजिगजमर्मसु ॥ ३७ ॥ अद्य मेऽस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रमिष्यति ॥ राज्ञश्चाप्रमुतो

कर्तुं प्रसुप्तं च तव प्रभो ॥ ३८ ॥ अद्य चंदनसारस्य केयूरामोक्षणस्य च ॥ वसूनां च विमोक्षस्य
 सुहृदां पालनस्य च ॥ ३९ ॥ अनुरूपाविमौ बाहू रामकर्म करिष्यतः ॥ अभिषेचनीवस्त्रस्य कर्तॄणां ते
 निवारणे ॥ ४० ॥ ब्रवीहि कोऽद्यैव मया वियुज्यतां तवासुहृत्प्राणयशःसुहृज्जनैः ॥ यथा तवेयं वसुधा
 वशा भवत्तैथैव मां शायि तवास्मि किंकरः ॥ ४१ ॥ विमृज्य बाष्पं परिसात्य चासकृत्स लक्ष्मणं सख्य
 वंशवर्धनः ॥ उवाच पित्रोर्वचने व्यवस्थितं त्विबोध मांमिष हि सौम्य सत्यश्वः ॥ ४२ ॥ इत्योर्पे श्रीमद्रा-
 मायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अ० कां० त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ तं समोक्ष्य व्यवसितं
 पितुर्निर्देशपाठने ॥ कौसल्या बाष्पसंरुद्धा वचो धार्मिष्ठमब्रवीत् ॥ १ ॥ अदृष्टदुःखो धर्मात्मा सर्वभूत-
 त्रियंवदः ॥ मयि जातौ दशरथात्कथमुन्वृण्वतयेत् ॥ २ ॥ यस्य भृत्याश्च दासाश्च मुष्टान्यन्नानि भुंजते ॥
 कथं स भोक्ष्यते रामो वने मूलफलान्ययम् ॥ ३ ॥ क एतच्छूद्रघेच्छुत्वा कस्य वा न भवेद्भयम् ॥
 गुणवान्दयितो राज्ञः काकुत्स्थो यद्विवास्यते ॥ ४ ॥ नूनं तु बलबालोके कृतांतः सर्वमादिशन् ॥ लोके
 रामाभिरामस्त्वं वने यत्र गमिष्यसि ॥ ५ ॥ अयं तु मामात्समवस्तवादर्शनमारुतः ॥ विला-
 पदुःखसमिधो रुदितश्रुतादृतिः ॥ ६ ॥ चिताबाष्पमहाधूमस्तवागमनंचितजः ॥ कर्शयित्वाधिकं
 पुत्र निःश्वासायाससंभवः ॥ ७ ॥ त्वया विहीनामिह मां शोकाग्निरतुलो महान् ॥ प्रवक्ष्यति यथा
 कक्ष्यं चित्रभानुर्हिमात्यये ॥ ८ ॥ कथं हि धेनुः स्वं वत्सं गच्छतममुगच्छति ॥ अहं त्वानुगमिष्यामि
 यत्र वत्स गमिष्यसि ॥ ९ ॥ यथा निगदितं मात्रा तद्वाक्यं पुरुषर्षभः ॥ श्रुत्वा रामोऽब्रवीद्वीक्यं मातरं
 भृशदुःखिताम् ॥ १० ॥ कैकेय्या वंभितो राजा मयि चारण्यमाश्रिते ॥ भवत्या च परित्यक्तो न नूनं

वर्तयिष्यति ॥ ११ ॥ भर्तुः पुनः परित्यागो नृशंसः केवलं स्त्रियाः ॥ स भवत्या न कर्तव्यो मनसापि
विगर्हितः ॥ १२ ॥ यावज्जीवति काकुत्स्थः पिता मे जगतीपतिः ॥ शुश्रूषा क्रियतां तावत्स हि धर्मः
सनातनः ॥ १३ ॥ एवमुक्ता तु रामेण कौसल्या शुभदर्शना ॥ तथेत्युवाच सुप्रीता राममहिष्टकारिणम् ॥
॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु वचनं रामो धर्मभूतांवरः ॥ भूयस्तामव्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम् ॥ १५ ॥ मया चैव
भवत्या च कर्तव्यं वचनं पितुः ॥ राजा भर्ता गुरुः श्रेष्ठः सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १६ ॥ इमानि तु
महारण्ये विद्वृत्य नव पंच च ॥ वर्षाणि परमप्रीत्या स्थास्यामि वचने तव ॥ १७ ॥ एवमुक्ता प्रियं
पुत्रं बाष्पपूर्णानना तदा ॥ उवाच परमार्ता तु कौसल्या सुतवत्सला ॥ १८ ॥ आसां राम सपत्नीनां
वस्तुं मध्ये न मे क्षमम् ॥ नय मामपि काकुत्स्थ वनं वन्यां मृगीमिव ॥ १९ ॥ यदि ते गमने बुद्धिः
कृता पितुरपेक्षया ॥ तां तथा रुदतीं रामोऽरुदन्वचनमव्रवीन् ॥ २० ॥ जीवंत्या हि स्त्रिया भर्ता दैवतं
प्रभुरेव च ॥ भवत्यां मम चैवाद्य राजा प्रभवति प्रभुः ॥ २१ ॥ नह्यनाथा वयं राज्ञा लोकनाथेन
धीमता ॥ भरतश्चापि धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ॥ २२ ॥ भवतीमनुवर्तेत स हि धर्मरतः सदा ॥ यथा
माये तु निष्कलंते पुत्रशोकेन पार्थिवः ॥ २३ ॥ श्रमं नात्रान्यात्किंचिदप्रमत्ता तथा कुरु ॥ दारुणश्चाप्ययं
शोको यथैनं न विनाशयेन् ॥ २४ ॥ राज्ञो वृद्धस्य सततं हितं चर समाहिता ॥ ब्रतोपवासनिरता या
नारी परमोत्तमा ॥ २५ ॥ भर्तारं नानुवर्तेत सा च पापगतिर्भवेन् ॥ भर्तुः शुश्रूषया नारी लभते स्वर्गमुत्तमम् ॥
॥ २६ ॥ अपि या निर्नमस्कारा निवृत्ता देवपूजनान् ॥ शुश्रूषामेव कुर्वीत भर्तुः प्रियहिते रता ॥ २७ ॥
एष धर्मः स्त्रिया नित्यां वेदे लोके श्रुतः स्मृतः ॥ अशिकार्येषु च सदा सुमनोभिश्च देवताः ॥ २८ ॥ पूज्यास्ते

मकृते देवि ब्राह्मणाश्चैव सन्कृताः॥ एवं कालं प्रतीक्षस्व ममागमनकांक्षिणी॥ २९॥ नित्यता नियताहारा भर्तृशू-
 बणे रताः॥ प्राप्त्यसे परमं कामं मयि पर्यागते सति॥ ३०॥ यदि धर्मभूतां श्रेष्ठो धारयिष्यति जीवितम्॥ एवमुक्त्वा
 तु रामेण बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ ३१॥ कौसल्या पुत्रशोकार्ता रामं वचनमब्रवीत् ॥ गमने सुकृतां बुद्धिं न
 ते शक्नोमि पुत्रक ॥ ३२॥ विनिवर्तयितुं वीर नूनं कालो दुरलयः ॥ गच्छ पुत्र त्वमेकाग्रा मद्रं तेऽस्तु
 सदा विभो ॥ ३३॥ पुनस्त्वयि निवृत्ते तु भविष्यामि गतकुमा ॥ प्रत्यागते महाभागे कृतार्थं चरितव्रते ॥
 ॥ ३४॥ पितुरानृण्यतां प्राप्ते स्वपिण्यं परमं सुखम् ॥ कृतांतस्य गतिः पुत्र दुर्विभाव्या सदा भुवि ॥
 ॥ ३५॥ यत्त्वां संचोदयति मे वच आविद्धय राघव ॥ गच्छेदानीं महाबाहो क्षेमेण पुनरागतः ॥
 ॥ ३६॥ नंदयिष्यामि मां पुत्र साम्ना ऋग्णेन चारुणा ॥ अपीदानीं स कालः स्याद्वृत्ताप्रत्यागतं पुनः ॥
 यत्त्वां पुत्रक पश्ययं जटावल्लङ्घ्यारिणम् ॥ ३७॥ तथा हि रामं वनवासनिश्चितं ददर्श देवी परमेण
 चेतसा ॥ तदा च रामं शुभलक्षणं वचो बभूव च स्वस्त्ययनाभिकांक्षिणी ॥ ३८॥ इत्योर्ध्वं श्रीमद्रामायणं
 वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४॥ ॥ छ ॥ सा विनयितुं
 मायासमुपसृश्य जलं शुचि ॥ चकार माता रामस्य मंगलानि मनस्विनी ॥ १॥ न शक्यते वारयितुं
 गच्छेदानीं रघूत्तमा॥ शीघ्रं च विनिवर्तस्व वर्तस्व च सतां क्रमे॥ २॥ यं पालयसि धर्मं त्वं प्रीत्या च नियमेन
 च ॥ स वै राघवशार्दूल धर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥ ३॥ धेयः प्रणमसे पुत्र देवैस्त्वायतनेषु च ॥ ते च
 त्वामभिरक्षंतु वने सह महर्षिभिः ॥ ४॥ यानि दत्तानि तेऽस्त्राणि विश्वामित्रेण धीमता ॥ तानि त्वाम-
 भिरक्षंतु गुणैः समुद्भूतं सदा ॥ ५॥ पितृशुश्रूषया पुत्र मातृशुश्रूषया तथा ॥ सत्येन च महाबाहो

चिरंजीवाभिरक्षितः ॥ ६ ॥ समित्कुशपवित्राणि वेदश्चायतनानि च ॥ स्थंडिलानि च विप्राणां शैला
वृक्षाः क्षुपा ह्रदाः ॥ ७ ॥ पतंगाः पक्षगाः सिंहास्त्वां रक्षंतु नरोत्तम ॥ स्वस्ति साध्याश्च विश्वे च
मरुतश्च महर्षीभिः ॥ ८ ॥ स्वस्ति धाता विधाता च म्वास्ति पूषा भगोऽयमा ॥ लोकपालश्च ते सर्वे
वासवप्रसुखास्तथा ॥ ९ ॥ ऋतवः षट् च ते सर्वे मासाः संवत्सराः क्षपाः ॥ दिनानि च
मुहूर्ताश्च स्वस्ति कुर्वंतु ते सदा ॥ १० ॥ श्रुतेः स्मृतिश्च धर्मश्च पालु त्वां पुत्र सर्वतः ॥
स्कंदश्च भगवान्देवः सामश्च स वृहस्पतिः ॥ ११ ॥ सप्तपया नारदश्च ते त्वां रक्षंतु सर्वतः ॥
ते चापि सर्वतः सिद्धा दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ १२ ॥ स्तुता मया वने तस्मिन्पांतु त्वां पुत्र नित्यशः ॥
शैलाः सर्वे समुद्राश्च राजा वरुण एव च ॥ १३ ॥ द्यौर्तरिक्षं पृथिवी वायुश्च सचराचरः ॥ नक्षत्राणि च
सर्वाणि ग्रहाश्च सह दैवतः ॥ १४ ॥ अहोरात्रे तथा संध्ये पांतु त्वां वनमाश्रितम् ॥ ऋतवश्चापि
षट् चान्ये मासाः संवत्सरास्तथा ॥ १५ ॥ कलाश्च काष्ठाश्च भवंतु सुखदाः सदा ॥ राक्षसानां पिशाचानां
चरतो मुनिवेषस्य धीमतः ॥ १६ ॥ तथा देवाश्च दैत्याश्च भवंतु सुखदाः सदा ॥ राक्षसानां पिशाचानां
रौद्राणां क्रूरकर्मणाम् ॥ १७ ॥ क्रत्यादानां च सर्वेषां मा भूत्पुत्रक ते भयम् ॥ पृवगा वृश्चिका दंशा
मशकाश्चैव कानने ॥ १८ ॥ सरीसृपाश्च कीटाश्च मा भूवन्गहने तव ॥ महाद्विपाश्च सिंहाश्च व्याघ्रा
कक्षाश्च दंष्ट्रिणः ॥ १९ ॥ महिषाः शृंगिणो रौद्रा न ते दुहंतु पुत्रक ॥ नर्मांसभोजना रौद्रा ये चान्ये
सर्वजतियाः ॥ २० ॥ मा च त्वां हिसिषुः पुत्र मया संपूजितास्त्विह ॥ आगमस्ते शिवाः संतु
सिध्यंतु च परक्रमाः ॥ २१ ॥ सर्वसंपत्तयो राम स्वस्तिमागच्छ पुत्रक ॥ स्वस्ति तेऽस्त्वांतरिक्षेभ्यः

पाथिव्यः पुनः पुनः ॥ २२ ॥ सर्वभ्यश्चैव देवेभ्यो ये च ते परिपंथिनः ॥ शुकः सोमश्च सूर्यश्च
 धनदोऽय यमस्तथा ॥ २३ ॥ पातु त्वामर्चिता राम दुन्दुकारण्यवासिनम् ॥ अग्निर्वायुस्तथा धूमो मंत्रा-
 श्चाग्निमुल्लुच्युताः ॥ २४ ॥ उपस्पर्शनकोले तु पातु त्वां रघुनन्दन ॥ सर्वलोकप्रभुब्रह्मा भूतकर्तृ तथर्षयः
 ॥ २५ ॥ ये च शेषाः सुरास्ते तु रक्षंतु वनवासिनम् ॥ इति माल्यैः सुरगणानां धैश्चापि यश-
 स्विनी ॥ २६ ॥ स्तुतिभिश्चानुरूपभिर्गानचार्यतलोचना ॥ ज्वलनं समुपादाय ब्रह्मणेन महात्मना
 ॥ २७ ॥ हावयामास विधिना राममंगलकारणात् ॥ घृतं श्वेतानि माल्यानि समिधश्चैव सर्पपान्
 ॥ २८ ॥ उपसर्पपादयामास कौसल्या परमांगना ॥ उपाध्यायः सविधिना हुत्वा शांतिमनामयम्
 ॥ २९ ॥ हुतहव्यावशेषेण बाह्यं वलिमकल्पयन् ॥ मधुदध्यक्षतघृतैः स्वस्तित्राच्यं द्विजांस्ततः ॥ ३० ॥
 वाचयामास रामस्य वने स्वस्त्ययनक्रियाम् ॥ ततस्तस्मै द्विजैर्द्राय राममाता यशस्विनी ॥ ३१ ॥ दक्षि-
 णां प्रददौ काम्यां राघवं चैदमब्रवीन् ॥ यन्मंगलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते ॥ ३२ ॥ वृत्रनाशे
 समभवत्तत्ते भवतु मंगलम् ॥ असतोत्पादने दैत्यान्त्रतो वज्रधरस्य यन् ॥ ३३ ॥ अमृतं प्रार्थयानस्य तत्ते
 भवतु मंगलम् ॥ त्रिविक्रमान्ध्रक्रमतो विष्णोरतुल्यतेजसः ॥ ३४ ॥ अदितिर्मंगलं प्रादात्तत्ते भवतु
 मंगलम् ॥ त्रिविक्रमान्ध्रक्रमतो विष्णोरतुल्यतेजसः ॥ ३५ ॥ यदासीन्मंगलं राम तत्ते भवतु मंगलम् ॥
 ऋषयः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ताः ॥ ३६ ॥ मंगलानि महाबाहो दिशंतु शुभमंगलम्
 इति पुत्रस्य शेषाश्च कृत्वा क्षिरासि भामिनी ॥ ३७ ॥ गंवैश्चापि समालभ्य राममायतलोचना
 औषधीं च सुसिद्धार्थी विशल्यकरणीं शुभाम् ॥ ३८ ॥ चकार रक्षां कौसल्या मंत्रैरभिजजाप च ॥

* श्रीबाल्मोकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे । सर्गः २६. *

(२३८)

वत्वाचापि प्रहृष्टेव सा दुःखवशवर्तिनी ॥ ३९ ॥ वाङ्मात्रेण न भवेन वाचा संसज्जमानया ॥ आनम्य
मूर्ध्नि चात्राय परिष्वज्य यशस्विनी ॥ ४० ॥ अवदन्नुमिश्रार्थो गच्छ राम यथासुखम् ॥ अरोगं
सर्वसिद्धार्थमयोध्यां पुनरागतम् ॥ ४१ ॥ पश्यामि त्वां सुखं वत्स संधितं राजवत्ससु ॥ (भद्रासन-
गतं राम वनवासादिहागतम् ॥ द्रष्ट्यामि च पुनस्त्वां तु तार्णवंतं पितुर्वचः ॥ १ ॥) मंगलैरुपसंपन्नो
वनवासादिहागतः ॥ वध्वाश्च मम नित्यं त्वं कामान्संवर्धयहि भो ॥ ४२ ॥ मर्यादता देवगणाः
शिवादयो महर्षयो भूतगणाः सुरो रगाः ॥ अभिप्रयातस्य वनं चिराय ते हितानि कांक्षन्तु दिशश्च राघव
॥ ४३ ॥ इतीव चाश्रुप्रतिपूर्णलोचना समाल्य च स्वस्त्ययनं यथाविधि ॥ प्रदक्षिणं चापि चकार
राघवं पुनः पुनश्चापि निरीक्ष्य सस्वजे ॥ ४४ ॥ तथा हि देव्या च कृतप्रदक्षिणो निपीड्य मातुश्चरणौ
पुनः पुनः ॥ जगाम सोतानिलयं महायशाः स राघवः प्रज्वलितस्तया श्रिया ॥ ४५ ॥ इत्यपि श्रीम-
द्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकाण्डे पंचविंशतितमः सर्गः ॥ २५ ॥ अभिवाद्य
तु कौसल्यां रामः संप्रस्थितो वनम् ॥ कृतस्वस्त्ययनो मात्रा धर्मगुणे वर्तमानि स्थितः ॥ १ ॥ विराज-
यन्नाजसुतो राजमार्गं नैर्वृतम् ॥ हृदयान्यामस्येव जनस्य गुणवत्तया ॥ २ ॥ वैदेही चापि तत्सर्वं
न शुश्राव तपस्विनी ॥ तदेव हृदि तस्याश्च यौवराज्याभिवचनम् ॥ ३ ॥ देवकार्यं स्म सा कृत्वा कृतज्ञा
हृष्टचेतना ॥ अभिज्ञा राजघर्माणां राजपुत्रो प्रतीक्षती ॥ ४ ॥ प्रविवेशाथ रामस्तु त्वं वेदम सुविभू-
षितम् ॥ प्रहृष्टजनसंपूर्णं हिया किंचिदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥ अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम् ॥
अपश्यच्छोकसंतप्तं चिन्ताज्याकुलितोद्विगम् ॥ ६ ॥ तां दृष्ट्वा स हि धर्मात्मा न शशाक मनोगतम् ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे । सर्गः २६. *

(२३९)

तं शोकं राघवः सोढुं ततो विवृततो गतः ॥ ७ ॥ विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्तिन्नममर्षणम् ॥
 आह दुःखाभिस्तप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ॥ ८ ॥ अद्य बार्हस्पतः श्रीमान्युक्तः पुष्येण राघव ॥ प्रोच्यते
 ब्राह्मणैः श्रद्धैः केन त्वमासे दुर्मताः ॥ ९ ॥ न ते शतशलाकेन जलफेननिभेन च ॥ आवृतं वदनं वल्युच्छेद-
 णाभिविराजते ॥ १० ॥ व्यजनाभ्यां च मुल्याभ्यां शतपत्रनिर्भक्षणम् ॥ चंद्रहंसप्रकाशाभ्यां वीज्यते न तवा-
 ननम् ॥ ११ ॥ वाग्मिनो बंदिनश्चापि प्रहृष्टस्त्वां नरर्षभ ॥ स्तुवंतो नाद्य दृश्यते मंगलैः सूतमा-
 गधाः ॥ १२ ॥ न ते क्षौद्रं च दधि च ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ मूर्ध्नि मूर्धाभिषिक्तस्य ददति स्म विधा-
 नतः ॥ १३ ॥ न त्वां प्रकृतयः सर्वाः श्रेणीमुख्याश्च भूषिताः ॥ अनुव्रजितुमिच्छंति पौरजानपदा-
 स्सथा ॥ १४ ॥ चतुर्भिर्वेगसंपन्नैर्हयैः कांचनभूषणैः ॥ मुख्यः पुष्करयो युक्तः किं न गच्छति तेऽग्रतः ॥ १५ ॥
 न हस्ती चाग्रतः श्रीमान्सर्वलक्षणपूजितः ॥ प्रयाण लक्ष्यते वीर कृष्णमेघगिरिप्रभः ॥ १६ ॥ न च
 कांचनचित्रं ते पश्यामि प्रियदर्शन ॥ भद्रासनं पुरस्कृत्य यातं वीरपुरःसरम् ॥ १७ ॥ अभिषेको
 यदा सज्जः किमिदानीमिदं तव ॥ अपूर्वां मुखवर्णश्च न ग्रहर्षश्च लक्ष्यते ॥ १८ ॥ इतीव विलपंतो तां
 प्रोवाच रघुनंदनः ॥ सीते तत्र मवांस्तातः प्रत्राजयति मां वनम् ॥ १९ ॥ कुले महति संभूते धर्मज्ञे
 धर्मचारिणि ॥ शृणु जानकि येनेदं क्रमेणाद्यागतं मम ॥ २० ॥ राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा दशरथेन वा ॥ कैकेय्ये
 मम मात्रे तु पुरा दत्ता महावरौ ॥ २१ ॥ तयाद्य मम ज्येष्ठेऽस्मिन्नाभिषेके नृपोद्यते ॥ प्रचोदितः स समयो धर्मेण
 प्रतिनिर्जितः ॥ २२ ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि वसत्य वृद्धके मया ॥ पित्रा मे भरतश्चापि यौवराज्ये नियोजितः
 ॥ २३ ॥ सोऽहं त्वमागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजने वनम् ॥ भरतस्य समीपे ते नाहं कल्प्यः कदाचन ॥ २४ ॥

आच्छ्रियुक्ता हि पुरुषा न सहंते परस्तवम् ॥ तस्मान्न ते गुणाः कल्थाः भरतस्याग्रतो मम ॥ २५ ॥
 अहं तेषामनुवक्तव्यो विशेषेण कदाचन ॥ अनुकूलतया शक्यं समीपे तस्य वर्तितुम् ॥ २६ ॥ तस्मै
 दत्तं नृपतिना यौवराज्यं सनातनम् ॥ स प्रसाधस्त्वया क्षीते नृपतिश्च विशेषतः ॥ २७ ॥ अहं
 चापि प्रतिज्ञां तां गुरोः समनुपालयन् ॥ वनमद्यैव यास्यामि स्थिराभव मनस्विनि ॥ २८ ॥ आते
 च मयि कल्याणि वनं मुनिनिपेवितम् ॥ व्रतोपवासपरया भावितव्यं त्वयानघे ॥ २९ ॥ कल्यमुत्थाय
 देवानां कृत्वा पूजां यथाविधि ॥ वंदितव्यो दशरथः पिता मम जनेश्वरः ॥ ३० ॥ माता च मम कौसल्या
 वृद्धा संतापकर्षिता ॥ धर्ममेवाग्रतः कृत्वा त्वत्तः संमानमर्हति ॥ ३१ ॥ वंदितव्याश्च ते नित्यं याः
 शेषा मम मातरः ॥ स्नेहप्रणयसंभोगैः समा हि मम मातरः ॥ ३२ ॥ भ्रातृपुत्रसमौ चापि
 द्रष्टव्यौ च विशेषतः ॥ त्वया भरतशत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतरो मम ॥ ३३ ॥ विप्रियं च न कर्तव्यं भर-
 तस्य कदाचन ॥ स हि राजा च वेदे हि देशस्य च कुलस्य च ॥ ३४ ॥ आराधिता हि शीलेन प्रयत्ने-
 श्चापसेविताः ॥ राजानः संप्रसादंति प्रकुप्यंति विपर्यये ॥ ३५ ॥ औरस्यानापि पुत्रान्हि त्यजंत्यहित-
 कारिणः ॥ समर्थोऽन्यप्रगृह्णति जनानपि नराधिपाः ॥ ३६ ॥ सा त्वं वसेह कल्याणि राज्ञः समनुव-
 र्तिनी ॥ भरतस्य रत्ना धर्मं सत्यव्रतपरायणा ॥ ३७ ॥ अहं गमिष्यामि महावनं प्रिये त्वया हि वस्त-
 व्यमिहैव भाषिणी ॥ यथा व्यलीकं कुरुपे न कन्यचित्तया त्वया कार्यमिदं वचो मम ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे
 श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ एवमुक्ता तु वैदेहो प्रियार्हा प्रियवादिनी ॥
 प्रणयादेव संकुद्धा भर्तारमिदवती ॥ १ ॥ किमिदं भावसे राम वाक्यं लघुतया ध्रुवम् ॥ त्वया यद-

यद्वास्यं मे श्रुत्वा नरवरोत्तम ॥ २ ॥ वीराणां राजपुत्राणां शस्त्रास्त्रविदुषां नृप ॥ अनर्हमयशस्यं च न
 श्रोतव्यं त्वयैरितम् ॥ ३ ॥ आर्यपुत्र पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्तुषा ॥ स्वानि पुण्यानि सुंजानाः स्वंस्वं
 भाग्यमुपासते ॥ ४ ॥ भर्तृभोग्यं तु नार्यका प्राप्नोति पुरुषर्षभ ॥ अतश्चैवाहमादिष्टा वने वस्तव्यामि-
 त्वपि ॥ ५ ॥ न पिता नासजो वात्सा न माता न सखीजनः ॥ इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा ॥
 ॥ ६ ॥ यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गं वनमद्यैव राघव ॥ अप्रतस्ते गमिष्यामि स्मृद्धतीं कुशकण्डकान् ॥ ७ ॥
 ईष्यां रोषं बहिष्कृत्य मुक्त्येषमिवोदकम् ॥ नय मां वीर विसन्धः पापं मायि न विद्यते ॥ ८ ॥ प्रासा-
 दप्रे विमानैर्वा वैहायसगतेन वा ॥ सर्वोवस्थागता मर्तुः पादच्छाया विशिष्यते ॥ ९ ॥ अनुशिष्टास्मि
 मान्ना च पित्रा च विविधाश्रयम् ॥ नास्मि संप्रति वक्तव्या वार्तितव्यं यथा मया ॥ १० ॥ अहं दुर्गं
 गमिष्यामि वनं पुरुषवर्जितम् ॥ नानासृगणाकर्णं शार्दूलगणसेवितम् ॥ ११ ॥ सुखं वने निवत्स्यामि
 यथैव भवने पितुः ॥ अचितयंती शौल्लोकांश्चितयंती पतिव्रतम् ॥ १२ ॥ शुश्रूषमाणा ते नित्यं
 नियता ब्रह्मचारिणी ॥ सह रंस्ये त्वया वीर वनेषु मधुरांघ्रिषु ॥ १३ ॥ त्वं हि कर्तुं वने शक्तो राम-
 सपरिपालनम् ॥ अन्यस्यापि जन्तस्येह किं पुनर्मम मानद ॥ १४ ॥ साहं त्वया गमिष्यामि वनमद्य न
 संशयः ॥ नाहं शक्या महाभाग निवर्तयितुमुद्यता ॥ १५ ॥ फलमूलाशना नित्यं भविष्यामि न
 संशयः ॥ न ते दुःखं करिष्यामि निवसंती त्वया सदा ॥ १६ ॥ अप्रतस्ते गमिष्यामि
 भोक्ष्ये मुक्तवति त्वयि ॥ इच्छामि परतः शैलमन्यल्लानि सरांसि च ॥ १७ ॥ द्रष्टुं
 सर्वत्र निर्भीता त्वया नाथेन धीमता ॥ ईदृशकारुण्यकीर्णं प्रथिनीः साधुपुष्पिताः ॥ १८ ॥ इच्छेयं

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे । सर्गः २८, *

सुखिनीं द्रष्टुं त्वया वीरेण संगता ॥ अभिषेकं करिष्यामि तासु नित्यमनुव्रता ॥ १९ ॥ सह त्व-
या विशालाक्ष रस्ये परमंदिनी ॥ एवं वर्षसहस्राणि शतं वापि त्वया सह ॥ २० ॥ व्यतिक्रमं
न वेत्स्यामि स्वर्गोऽपि हि न मे मतः ॥ स्वर्गेऽपि च विना वासो भविता यदि राघव ॥ त्वया
विना नरव्याघ्र नाहं तदपि रोक्म्ये ॥ २१ ॥ अहं गमिष्यामि वनं सुदुर्गमं मृगायुतं वानरवारणैश्च ॥
वने निवत्स्यामि यथा पितुर्गृहे तवैव पादावुपगृह्य संमता ॥ २२ ॥ अन्यभावामनुक्तचेतसं त्वया
वियुक्तानं मरणाय निश्चिताम् ॥ नयस्व मां साधु कुरुष्व याचनां नातो मया ते गुरुता भविष्यति ॥ २३ ॥
तथा भुवाणामपि धर्मवत्सलां न च स्म सीतां नृवरो निनोषति ॥ उवाच
निवासस्य च दुःखितां प्रति ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० अयोध्या-
काण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ स एवं ब्रुवतीं सीतां धर्मज्ञां धर्मवत्सलः ॥ न नेतुं कुरुते बुद्धिं वने दुःखानि
चित्तयन् ॥ १ ॥ सांत्वयित्वा ततस्तां तु बाष्पदूषितलोचनाम् ॥ निवर्तनाथं धर्मोत्सा वाक्यमेतदुवाच
ह ॥ २ ॥ सीते यथा त्वां वक्ष्यामि तथा कार्यं त्वयाऽत्रले ॥ वने दोषा हि बहवो वसतस्तान्निबोध मे
॥ ३ ॥ सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः ॥ बहुदोषं हि कांतां वनमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥
॥ ४ ॥ सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः ॥ सदा सुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनम् ॥ ६ ॥ गिरिनिर्झर-
हितबुद्ध्या खलु वचो मयैतदभिधीयते ॥ सिंहानां निनदा दुःखाः श्रोतुं दुःखमतो वनम् ॥ ७ ॥ क्रीडमानाश्च
संभूता गिरिनिर्झरासिनाम् ॥ सिंहानां निनदा दुःखाः श्रोतुं दुःखमतो वनम् ॥ ८ ॥ सप्राहाः सरितश्चैव
वितस्ता मत्ताः शून्ये तथा मृगाः ॥ दृष्ट्वा समभिवर्तते सीते दुःखमतो वनम् ॥ ९ ॥

पंकवत्यस्तु दुस्तारः ॥ मर्तरपि गजैनित्यमतो दुःखतरं वनम् ॥ ९ ॥ लताकंदकसंकीर्णाः कृकवाङ्मृगना-
दिताः ॥ निरपाश्च सुदुःखाश्च मार्गा दुःखमतो वनम् ॥ १० ॥ सुप्यते पर्णशय्यासु स्वयं भस्मासु
भूतले ॥ रात्रिषु श्रमस्त्रिजनेन तस्माद्दुःखमतो वनम् ॥ ११ ॥ अहोरात्रं च संतोषः कर्तव्यो नियतात्मना
॥ फलैर्वृक्षावपतितैः सीते दुःखमतो वनम् ॥ १२ ॥ उपवासश्च कर्तव्यो यथाप्राणेन मैथिलि ॥
जटाभारश्च कर्तव्यो बल्कलौबरधारणम् ॥ १३ ॥ देवतानां पितॄणां च कर्तव्यं विधिपूर्वकम् ॥ ग्राप्ता-
नामविर्थानां च नित्यशः प्रतिपूजनम् ॥ १४ ॥ कार्यखिरभिषेकश्च काले काले च नित्यशः ॥ चरतां
नियमेनैव तस्माद्दुःखतरं वनम् ॥ १५ ॥ उपहारश्च कर्तव्यः कुसुमैः स्त्रयमाहृतैः ॥ आर्षेण विधिना
वेद्यां सीते दुःखमतो वनम् ॥ १६ ॥ यथालब्धेन कर्तव्यः संतोषस्तेन मैथिलि ॥ यथाहारैर्वनचरैः
सीते दुःखमतो वनम् ॥ १७ ॥ अतीव वातस्त्रिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः ॥ भयानि च महात्यत्र
अतो दुःखतरं वनम् ॥ १८ ॥ सरीसृपाश्च बहवो बहुरूपाश्च भामिनि ॥ चरति पथि ते दर्पन्ततो
दुःखतरं वनम् ॥ १९ ॥ नदीनिलयनाः सर्पा नदीकुटिलागामिनः ॥ तिष्ठत्यावृत्य पंथानमतो दुःखतरं
वनम् ॥ २० ॥ पतंगा वृश्चिकाः कीटा दंशाश्च मशकः सह ॥ बाधंते नित्यमबले सर्वं दुःखमतो
वनम् ॥ २१ ॥ दुर्माः कंटाकिनश्चैव कुशाः काशाश्च भामिनि ॥ वने व्याकुलशाखाग्रास्तेन दुःखमतो
वनम् ॥ २२ ॥ कायक्लेशाश्च बहवो भयानि विविधानि च ॥ अरण्यवासे वसतो दुःखमिव सदा
वनम् ॥ २३ ॥ क्रोधलोभौ विमोक्तव्यौ कर्तव्या तपसे मतिः ॥ न भेतव्यं च भेतव्ये दुःखं नित्यमतो
वनम् ॥ २४ ॥ तदलं ते वनं गत्वा क्षमं नोद्दे वने तत्र ॥ विमृशन्निव पश्यामि बहुदोषकरं वनम् ॥ २५ ॥

वनं तु नेतुं न कृता मतिर्यदा बभूव रामेण तदा महात्सता ॥ न तस्य सीता वचनं चकार तं ततोऽब्रवी-
द्राममिदं सुदुःखिता ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडेऽ-
ष्टविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा सीता रामस्य दुःखिता ॥ प्रसक्ताश्रुमुखी मंदमिदं वचनम-
ब्रवीन् ॥ १ ॥ ये त्वया कीर्तिता दोषा वने वस्तव्यतां प्रति ॥ गुणानित्येव तान्विद्धि तव स्नेहपुरस्कृता
॥ २ ॥ मृगाः सिंहा गजाश्चव शार्दूलाः शरभास्तथा ॥ चमराः स्मरश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ॥ ३ ॥
लघुष्टपूर्वरूपत्वात्सर्वे ते तव राघव ॥ रूपं दृष्ट्वापसर्पयुस्तव सर्वे हि बिभ्यति ॥ ४ ॥ त्वया च सह
गंतव्यं मया गुरुजनाज्ञया ॥ त्वद्वियोगेन मे राम त्यक्तऽयमिह जीवितम् ॥ ५ ॥ नहि मां त्वत्समीपस्था-
मापे शक्नोऽपि राघव ॥ सुराणामीश्वरः शक्तः प्रघर्षयितुमोजसा ॥ ६ ॥ पतिहीना त्रु या नारी न सा
शक्यति जीवितुम् ॥ काममेवंविधं राम त्वया मम निर्दिशितम् ॥ ७ ॥ अथापि च महाप्राज्ञ ब्राह्मणा-
नां मया श्रुतम् ॥ पुरा पितृगृहे सत्यं वस्तव्यं किल मे वने ॥ ८ ॥ लक्ष्मिभ्यो द्विजातिभ्यः श्रुत्वाहं
वचनं गृहे ॥ वनवासकृतोत्साहा नित्यमेव महाबल ॥ ९ ॥ आदेशो वनवासस्य प्राप्तव्यः स मया किल ॥
सा त्वया सह भर्त्राहं यास्यामि शिव नान्यथा ॥ १० ॥ कृतादेशा भविष्यामि गमिष्यामि त्वया सह ॥
कालाश्रायं समुत्पन्नः सत्यवान्भवतु द्विजः ॥ ११ ॥ वनवासे हि जानामि दुःखानि बहुधा
किल ॥ प्राप्यंते नियतं वरि पुरुषैरकृतात्मभिः ॥ १२ ॥ कन्यया च पितुर्गृहे वन-
वासः श्रुतो मया ॥ मिश्रिण्याः शमवृत्ताया मम मातुरिहाग्रतः ॥ १३ ॥ प्रसादितश्च वै पूर्व त्वं मे
बहुविधं प्रभो ॥ गमनं वनवासस्य कांक्षिनं हि सह त्वया ॥ १४ ॥ कृतक्षणाहं भद्रं ते गमनं

प्रातः राघव ॥ वनवासस्य शूरस्य मम चर्या हि रोचते ॥ १५ ॥ शुद्धात्मन्नेमभावाद्धि भवि-
ष्यामि विकल्मसः ॥ भर्तारमनुगच्छंती भर्ता हि परदैवतम् ॥ १६ ॥ प्रेतभावं हि कल्याणः संग-
मो मे सदा त्वया ॥ श्रुतिर्हि श्रूयते पुण्या ब्राह्मणानां यशस्विनाम् ॥ १७ ॥ इह लोके च पितृभिर्यो-
स्त्री यय महात्रल ॥ अद्भिर्देत्ता स्वधर्मेण प्रेयसावेऽपि तस्य सा ॥ १८ ॥ एवमस्मात्त्वकां-
नारो सुवृत्तां हि पतिव्रताम् ॥ नाभिरौचयसे नेतुं त्वं मां केनेह देतुना ॥ १९ ॥ भक्तां पति-
व्रतां हीनां मां समां सुखदुःखयोः ॥ नेतुमर्हसि काकुत्स्थ समान्सुखदुःखिनीम् ॥ २० ॥ यदि मां
दुःखितामेवं वनं नेतुं न चेच्छसि ॥ विपमर्धि जलं वाहमास्थस्ये मृत्युकारणान् ॥ २१ ॥ एवं
वहुविधं वं सा याचते गमनं प्रति ॥ नानुमेने महाबाहुस्तां नेतुं विजनं वनम् ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वा तु
सा चिन्तां मैथिलीः समुपायता ॥ स्नापयंतीव गामुष्णैश्चर्मिर्नयनच्युतैः ॥ २३ ॥ चिन्तयंती तदा तां
तु निवर्तयितुमात्मवान् ॥ क्रोधाविष्टां तु वैदेहीं काकुत्स्थो बहसांत्वयत् ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा-
मायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ सांत्वयमाना
तु रामेण मैथिली जनकालम्बा ॥ वनवासनिमित्तार्थं भर्तारामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ सा तसुत्तमसंविज्ञा
सीता विपुलवक्षसम् ॥ प्रणयाक्ताभिमानाच्च परीचिक्षेप राघवम् ॥ २ ॥ किं त्वामन्यत वैदेहः पिता
मे मैथिल्याधिपः ॥ राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम् ॥ ३ ॥ अनृतं वत लोकोऽयमज्ञाना-
द्यादि वक्ष्यति ॥ तेजो नास्ति परं रामे तपतीव दिवाकरे ॥ ४ ॥ किं हि कृत्वा विषण्णस्त्वं कुतो
वा भयमस्ति ते ॥ यत्परित्यक्तुकासत्वं मामनन्यपरायणाम् ॥ ५ ॥ द्युमत्सेनमुतं वीरं सत्यवतमनु-

प्रव्रतम् ॥ सावित्रीमिव मां विद्धि त्वमात्मवशव्रतंतीनम् ॥ ६ ॥ न त्वहं मनसा त्वन्यं द्रष्टास्मि
 त्वहंतेऽनघ ॥ त्वया राघव गच्छेयं यथान्या कुलपांसनी ॥ ७ ॥ स्वयं तु भार्या कौमारी चिरम-
 ध्युषितां सतीम् ॥ शैल्य इव मां राम पुरेभ्यो दातुमिच्छसि ॥ ८ ॥ यस्य पथ्यं च रामात्थ यस्य
 वार्येऽवरुध्यसे ॥ त्वं तस्य भव वयश्च विधेयश्च सदाऽनघ ॥ ९ ॥ स मामनादाय वपं न त्वं प्ररिथी
 तुमर्हसि ॥ तपो वा यदि वारण्यं स्वर्गो वा स्यात्त्वया सह ॥ १० ॥ न च मे भविता तत्र
 काश्चित्साधि पारश्रमः ॥ पृष्टतस्तव गच्छंत्या विहारशयेनोषिव ॥ ११ ॥ कुशकाशशरेर्षका ये
 च कंटाकिनो द्रुमाः ॥ तूलाजिनसमस्पर्शा मार्गे मम सह त्वया ॥ १२ ॥ महावातसमुद्भूतं
 यन्मामवकारिष्यति ॥ रजो रमण तन्मन्ये परार्थमिव चंदनम् ॥ १३ ॥ शाद्वलेषु यद्वा शिश्ये
 वनांतर्वनगोचर ॥ कुथास्तरणयुक्तेषु किं स्यात्सुखतरं ततः ॥ १४ ॥ पत्रं मूलं फलं यतु अल्पं वा
 यदि वा बहु ॥ दास्यसे स्वयमाहृत्य तन्मऽमृतसोपमम् ॥ १५ ॥ न मातुर्न पितुस्तत्र स्मरिष्यामि
 न वैरुमनः ॥ आर्तवान्युपसृजाना पुष्पाणि च फलानि च ॥ १६ ॥ न च तत्र ततः किंचिद्द्रष्टुमर्हसि
 विप्रियम् ॥ मत्कृतेन च ते शोको न भविष्यामि दुर्भेरा ॥ १७ ॥ यत्त्वया सह स स्वर्गो निरयो
 यत्त्वया विना ॥ इति जानन्यरां प्रीतिं गच्छ राम मया सह ॥ १८ ॥ अथ मामेवमन्यत्रां वनं
 नैव नयिष्यसि ॥ त्रिषमवैव पास्यामि मा वशं द्विपतां गमम् ॥ १९ ॥ पश्चादपि हि दुःखेन मम
 नैवास्ति जीवितम् ॥ चञ्चितायास्त्वया नाथ तदैव मरणं वरम् ॥ २० ॥ इमं हि सहितुं शोकं
 मुद्वर्तमापि नोत्सेहे ॥ किं पुनर्दशवर्षाणि त्रीणि चैकं च दुःखिता ॥ २१ ॥ इति सा शोकसंतप्ता

विलप्य करुणं वट्टु ॥ चुक्रोश पतिमायस्ता भृशमालिङ्ग्य सुस्वरम् ॥ २२ ॥ सा विद्धा बहुभिर्वाक्यैर्द्विधैरिव
गजोंगना ॥ चिरसंनियतं वाढ्यं मुमोचाग्निमिवारणिः ॥ २३ ॥ तस्याः स्फटिकसंकाशं वारि संतापसंभवम् ॥
नेत्राभ्यां पारिसुखाव पंकजाभ्यामिवोदकम् ॥ २४ ॥ तत्सितामलचंद्राभं मुखमायतलोचनम् ॥ पर्यशुष्यत
वाप्येण जलोद्धतामित्रांबुजम् ॥ २५ ॥ तां परिष्वज्य बाहुभ्यां विसंज्ञामिव दुःखिताम् ॥ उवाच वचनं रामः
पारिविधासयस्तदा ॥ २६ ॥ न देवि तव दुःखेन स्वर्गसायभिरोचये ॥ न हि मेऽस्ति भयं किंचित्स्वयंभोरिव
सर्वतः ॥ २७ ॥ तव सर्वमभिप्रायमविज्ञाय शुभानने ॥ वासं न रोचयेऽरण्ये शक्ति-
मानपि रक्षणे ॥ २८ ॥ यत्सृष्टासे मया सार्धं वमवासाय मैथिलि ॥ न विहातुं मया शक्या
प्रीतिरात्मवता यथा ॥ २९ ॥ धर्मस्तु गजनासोरु सद्गिराचरितः पुरा ॥ तं चाहमनुवर्तिष्ये यथा
सूर्यः सुवर्चलम् ॥ ३० ॥ न खल्वहं न गच्छेयं वनं जनकनंदिनि ॥ वचनं तन्नयति मां पितुः सत्योपबृंहितम्
॥ ३१ ॥ एष धर्मश्च सुश्रोणि पितुर्मनुष्यं वश्यता ॥ आज्ञां चाहं व्यतिक्रम्य नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३२ ॥ अस्वाधीनं
कथं दैवं अकारैरभिराध्यते ॥ स्वार्थीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम् ॥ ३३ ॥ यत्र त्रयं त्रयो लोका पवित्रं
तत्समं भुवि ॥ नान्यदस्ति शुभापांगे तेनेदमभिराध्यते ॥ ३४ ॥ न सत्यं दानमा-
नौ वा यज्ञा वाप्याप्तदक्षिणः ॥ तथा वलकः सीते यथा सेवा पितुर्मता ॥ ३५ ॥ स्वर्गो धनं वा
धान्यं वा विद्याः पुत्राः सुखानि च ॥ गुरुवृत्त्यनुरोधेन न किंचिदपि दुर्लभम् ॥ ३६ ॥ देवगंधर्वगो-
लोकान्नह्यलोकास्तथा परात् ॥ प्राप्नुवंति महात्मानो मातापितृपरायणाः ॥ ३७ ॥ स मा पिता यथा
शास्ति सत्यधर्मपथे स्थितः ॥ तथा वर्तितुमिच्छामि स हि धर्मः सनातनः ॥ ३८ ॥ मम सन्ना मतिः

क्षीते नेतुं त्वां दंडकावनम् ॥ वसिष्ठ्यामीति सा त्वं मामनुगतुं सुनिश्चिता ॥ ३९ ॥ सा हि द्विष्टानवधांगि
 वनाय मदिरक्षणे ॥ अनुगच्छस्व मां भीरु सहघर्मचरो भव ॥ ४० ॥ सर्वथा सदृशं सीते मम स्वस्य
 कुलस्य च ॥ व्यवसायमनुकांता कांते त्वमतिशोभनम् ॥ ४१ ॥ आरभस्व शुभश्रोणि वनवासक्षसाः क्रियाः ॥
 नेदानीं त्वदृते सीते स्वर्गोऽपि मम रोचते ॥ ४२ ॥ ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि भिक्षुकेभ्यश्च भोजनम् ॥ देहि
 चाशंसमानेभ्यः संत्वरस्व च मा चिरम् ॥ ४३ ॥ भूषणानि महाह्राणि वरवक्षाणि यानि च ॥
 रमणीयाश्च ये केचित्कीडार्थाश्चाप्युपस्कराः ॥ ४४ ॥ शयनीयानि यान्यानि मम चान्यानि यानि च ॥
 देहि स्वभृत्यवर्गस्य ब्राह्मणानामनन्तरम् ॥ ४५ ॥ अनुकूलं तु सा मर्तुर्ज्ञात्वा गमनमात्मनः ॥ क्षिप्रं
 प्रमुदिता देवी दानुमेव प्रचक्रमे ॥ ४६ ॥ (ततः प्रहृष्टा प्रतिपूर्णमानसा यशस्विनी मर्तुरवेक्ष्य भाषि-
 तम् ॥ घनानि रत्नानि च दातुमंगना प्रचक्रमे घर्ममृतां मनस्विनी ॥ १॥) इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
 कीये आदिकाव्ये च ० सा ० अयोध्याकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ एवं श्रुत्वा स संवादं लक्ष्मणः पूर्व-
 मागतः ॥ बाष्पपर्याकुलमुखः शोकं सोढुमशक्नुवन् ॥ १ ॥ स भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीड्य रघुनन्दनः
 सीतामुवाचातिशयां राघवं च महाव्रतम् ॥ २ ॥ यदि गंतुं कृता बुद्धिर्वनं मृगजैर्युतम् ॥ अहं त्वाऽनु-
 गमिष्यामि वनमग्रे धनुर्धरः ॥ ३ ॥ मया समेतोऽरण्यानि रम्याणि विचरिष्यासि ॥ पक्षिभिर्मृगयूथैश्च
 संघुष्टानि समन्ततः ॥ ४ ॥ न देवलोकक्रमणं नामरत्नमहं वृणे ॥ ऐक्ष्य चापि लोकानां कामये न
 त्वया विना ॥ ५ ॥ एवं ब्रुवाणः सौमित्रिर्वनवासाय निश्चितः ॥ रामेण बहुभिः सात्वैर्निषिद्धः पुनर-
 ब्रवीन् ॥ ६ ॥ अनुज्ञातस्तु भवता पूर्वमेव यदस्म्यहम् ॥ किमिदानीं पुनरपि क्रियते मे निवारणम् ॥

॥ ७ ॥ यदर्थं प्रतिषेधो मे क्रियते गंतुमिच्छतः ॥ एतदिच्छामि विहातुं संशयो हि समानघ ॥ ८ ॥
 ततोऽब्रवीन्महातेजा रामो लक्ष्मणमप्रतः ॥ स्थितं प्रागामिनं धीरं याचमानं कृतांजलिम् ॥ ९ ॥
 भिन्नगंधो धर्मस्तो धीरः सततं सत्ये स्थितः ॥ प्रियः प्राणसमो वश्या विधेयश्च सखा च मे ॥ १० ॥
 मयाद्य सह सौमित्रे त्वयि गच्छति तद्वनम् ॥ को भजिष्यति कौसल्यां सुमित्रां वा यशस्विनीम् ॥ ११ ॥
 आभिवर्षति कामैर्यः पर्जन्यः पृथिवीमिव ॥ स कामपाशपर्यस्तो महातेजा महीपतिः ॥ १२ ॥ सा
 हि राज्यमिदं प्राप्य नृपस्याश्वपतेः सुता ॥ दुःखितानां सपत्नीतां न करिष्यति शोभनम् ॥ १३ ॥ न स्मरिष्यति
 कौसल्यां सुमित्रां च मुदुःखिताम् ॥ सौमित्रे भर कौसल्यामुक्तमर्थममुं चर ॥ १५ ॥ एवं मयि च ते भक्ति-
 स्वयमेवेह राजानुग्रहेण वा ॥ सौमित्रे भर कौसल्यामुक्तमर्थममुं चर ॥ १५ ॥ एवं मयि च ते भक्ति-
 मंविष्यति सुदर्शिता ॥ धर्मज्ञगुरुपूजायां धर्मश्चाप्यनुलो महान् ॥ १६ ॥ एवं कुरुष्व सौमित्रे मत्कृते
 रघुनंदन ॥ आत्माभिर्विप्रीणाया मातुर्नो न भवेत्सुखम् ॥ १७ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः स्तब्धया
 गिरा ॥ प्रत्युवाच तदा रामं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १८ ॥ तवैव तेजसा वीर भरतः पूजयिष्यति ॥
 कौसल्यां च सुमित्रां च प्रयतो नास्ति संशयः ॥ १९ ॥ यदि दुःस्थो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम् ॥
 प्राप्य दुर्मेनसा वीर गर्वेण च विशेषतः ॥ २० ॥ तमहं दुर्मतिं क्रूरं वधिष्यामि न संशयः ॥ तत्पक्ष्या-
 नपि तान्सर्वलैलोक्यमपि किं तु सा ॥ २१ ॥ कौसल्या विभुयादार्था सहस्रं मद्विधानपि ॥ यस्याः
 सहस्रं ग्रामाणां संप्राप्तमुपजीविनाम् ॥ २२ ॥ तदात्मभरणे चैव मम मातुस्तथैव च ॥ पर्योता मद्भि-
 धानां च भरणाय मनस्विनी ॥ २३ ॥ कुरुष्व ग्रामानुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते ॥ कृतार्थोऽहं भविष्यामि

तव चार्यः प्रकल्प्यते ॥ २४ ॥ धनुःरादाय सगुणं खनित्रपितकाधरः ॥ अग्रतस्ते गमिष्यामि पंथानं तव दर्शयन् ॥
 ॥ २५ ॥ आहरिष्यामि ते नित्यं मूलानि च फलानि च ॥ वन्यानि च तथान्यानि स्वाहाहाणि तपस्विनाम् ॥
 ॥ २६ ॥ भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते ॥ अहं सर्वं करिष्यामि जामतः स्वपतञ्च ते ॥ २७ ॥
 रामस्त्वनेन वाक्येन सुप्रीतः प्रत्युवाच तम् ॥ ब्रजापृच्छस्व सौमित्रे सर्वमेव सुहृज्जनम् ॥ २८ ॥ ये
 च राज्ञो ददौ दिव्ये महात्मा वरुणः स्वयम् ॥ जनकस्य महायज्ञे धनुषी रौद्रदर्शने ॥ २९ ॥ अभेषा-
 कवचे दिव्ये तूष्णीं चाक्षय्यसायकौ ॥ आदित्याविमलभौ द्वौ खड्गौ हेमपरिष्कृतौ ॥ ३० ॥ सत्कृत्य
 निहितं सर्वमेतदाचार्यसद्वामि ॥ सर्वमायुधमादाय क्षिप्रमात्रज लक्ष्मण ॥ ३१ ॥ स सुहृज्जनमामन्त्र्य
 वनवासाय निश्चितः ॥ इक्ष्वाकुगुरुमागम्य जम्बाहायुधमुत्तमम् ॥ ३२ ॥ तदिव्यं राज्ञादूर्ध्वः
 सत्कृतं माल्यभूषितम् ॥ रामाय दर्शयामास सौमित्रिः सर्वमायुधम् ॥ ३३ ॥ तमुवाचात्मवान्नामः
 प्रीत्या लक्ष्मणमागतम् ॥ काले त्वमागतः सौम्य कांक्षिते मम लक्ष्मण ॥ ३४ ॥ अहं प्रदातुमिच्छामि
 यदिदं मामकं धनम् ॥ ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यस्त्वया सह परंतप ॥ ३५ ॥ वसंतीह दृढं भक्त्या गुरुषु
 द्विजसत्तमाः ॥ तेषामपि च मे भूयः सर्वेषां चोपजीविनाम् ॥ ३६ ॥ वसिष्ठपुत्रं तु सुयज्ञमार्थं त्वमा-
 नयाशु प्रवरं द्विजानाम् ॥ अपि प्रयास्यामि वनं समस्तानभ्यर्च्य शिक्षानपराग्नं द्विजातीन् ॥ ३७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० अयोध्याकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ततः
 शासनमाज्ञाय भ्रातुः प्रियकरं हितम् ॥ गत्वा स प्रविवेशाशु सुयज्ञस्य निवेशनम् ॥ १ ॥ तं विप्रमग्न्य-
 गारस्थं वंदित्वा लक्ष्मणोऽब्रवीन् ॥ सखेऽभ्यागच्छ पश्य त्वं वेश्म दुष्करकारिणः ॥ २ ॥ ततः संध्या-

मुपास्थाय गत्वा सौमित्रिणा सह ॥ ऋद्धं स प्राविशदक्ष्म्या रम्यं रामनिवेशनम् ॥ ६ ॥ तमागतं
वेदविदं प्रांजलिः सीतया सह ॥ सुयज्ञमभिचक्राम राघवोऽग्निमिवार्चनम् ॥ ४ ॥ जातरूपमयैर्मुह्यैर-
गदैः कुण्डलैः शुभैः ॥ सहेमसूत्रैर्मणिभिः केयूरैर्वलयैरपि ॥ ५ ॥ अन्यैश्च रत्नैर्वहुभिः काकुत्स्थः प्रत्य-
पूजयन् ॥ सुयज्ञं स तदावाच रामः सीताप्रचोदितः ॥ ६ ॥ हारं च हेमसूत्रं च भार्यायै सौम्य-
हारय ॥ रशनां चाथ सा सीता दातुमिच्छति ते सखी ॥ ७ ॥ अंगदानि च चित्राणि केयूराणि शुभा-
नि च ॥ प्रयच्छति सखी तुभ्यं भार्यायै गच्छती वनम् ॥ ८ ॥ पर्यङ्कमग्न्यास्तरणं नानारत्नविभूषितम् ॥
ते निष्क्रमदहस्तेन द्वादशभिः द्विजपुंगव ॥ ९ ॥ नागः शृङ्गेज्यो नाम मातुलोऽयं ददौ मम ॥ तं
क्षमणसीतानां प्रयुयोजाशिषः शिवाः ॥ ११ ॥ अथ भ्रातरमन्यग्रं प्रियं रामः प्रियंवदम् ॥ सौमित्रि-
तमुवाचेदं ब्रह्मवत्प्रिदशेध्वरम् ॥ १२ ॥ अगस्त्यं कौशिकं चैव तावुभौ ब्राह्मणोत्तमौ ॥ अर्चयाहूय
सौमित्रे रत्नैः सस्यमिवावुभिः ॥ १३ ॥ तर्पयस्व महाबाहो गोसहस्रेण राघव ॥ सुवर्णरजतैश्चैव
मणिभिश्च महाधनैः ॥ १४ ॥ कौसल्यां च य आशीर्भिर्भक्तः पर्युपतिष्ठति ॥ आचार्यस्तौत्तरियाणाम-
भिरुपश्च वेदविप् ॥ १५ ॥ तस्य यानं च दासीश्च सौमित्रे संप्रदापय ॥ कौशेयानि च वस्त्राणि याव-
तुप्यति स द्विजः ॥ १६ ॥ सूतश्चित्ररथश्चर्याः सचिवः सुचिरोषितः ॥ तोषयन् महार्हैश्च रत्नैर्वैद्येन-
स्तथा ॥ १७ ॥ पशुकाभिश्च सर्वोभिर्गवां दशशतेन च ॥ ये च मे कठकालापा बहवो दृढमाणवाः
॥ १८ ॥ नित्यस्वाध्यायशीलत्वान्नान्यत्कुर्वति किंचन ॥ अलसाः स्वाहुकामाश्च महतां चापि संमताः

॥ १९ ॥ तेषामशीतियानानि रत्नपूर्णानि दापय ॥ शालिवाहसहस्रं च द्वे शते भद्रकांस्तथा ॥ २० ॥
 व्यंजनार्थं च सौमित्रे गोसहस्रमुपाकुरु ॥ मेखलीनां महासंघः कौसल्यां समुपस्थितः ॥ २१ ॥ तेषां
 सहस्रं सौमित्रे प्रत्येकं संप्रदापय ॥ अंवा यथा नो नंदेच्च कौसल्या मम दक्षिणाम् ॥ २२ ॥ तथा
 द्विजातीस्तान्सर्वाल्लक्ष्मणार्चय सर्वशः ॥ ततः पुरुषार्द्धलस्तद्धनं लक्ष्मणः स्वयम् ॥ २३ ॥ यथोक्तं
 ब्राह्मणैर्द्राणामददाद्धनदो यथा ॥ अथाब्रवीद्वापगलंस्मिन्तुतश्चोपजीविनः ॥ २४ ॥ स प्रदाय बहु-
 द्रव्यमेकैकस्योपजीवनम् ॥ लक्ष्मणस्य च यद्वैश्वं गृहं च यदिदं मम ॥ २५ ॥ अशून्यं कायमे-
 कैकं यावदगमनं मम ॥ इत्युक्त्वा दुःखितं सर्वं जनं तमुपजीविनम् ॥ २६ ॥ उवाचेदं धनाध्यक्षं
 धनमानीयतां मम ॥ ततोऽस्य धनमाजहुः सर्वमेवोपजीविनः ॥ २७ ॥ स राशिः सुमहांस्तत्र दर्शनीयो ह्यह-
 श्रयत् ॥ ततः स पुरुषक्याग्रस्तद्धनं सहलक्ष्मणः ॥ २८ ॥ द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो ह्यदापयन् ॥
 तत्रासीत्पिगलो गार्ग्यं त्रिजटो नाम वै द्विजः ॥ २९ ॥ क्षतवृत्तिर्वने नित्यं फालकुहाललांगली ॥ तं वृद्धं
 तरुणी भार्या बालानादाय कारकान् ॥ ३० ॥ अब्रवीद्ब्राह्मणं वाक्यं खोणां भर्ता हि देवता ॥ अपास्य
 फालं कुहालं कुरुष्व वचनं मम ॥ ३१ ॥ रामं दर्शय धर्मज्ञं यदि किंचिदवाप्यासि ॥ स भार्याया
 वधः श्रुत्वा शाटीमाच्छाद्य दुःखदा ॥ ३२ ॥ स प्रातिष्ठत् पंथानं यत्र रामनिवेशनम् ॥ भृग्वंशिरः-
 समं दीप्त्या त्रिजटं जनसंसदि ॥ ३३ ॥ आपंचमायाः कक्ष्याया नैनं कश्चिदवारयत् ॥ स राममा-
 साद्य तदा त्रिजटो वाक्यमब्रवीन् ॥ ३४ ॥ निर्वृतो बहुपुत्रोऽस्मि राजपुत्र महाबल ॥ क्षतवृत्तिर्वने
 नित्यं प्रत्यवेक्षस्व मामिति ॥ ३५ ॥ तमुवाच नतो रामः परिहाससमन्वितम् ॥ गवां सहस्रसम्यक्

नच विश्राणितं मया ॥ ३६ ॥ परिक्षिपसि दंडेन यावत्तावद्वापस्यसि ॥ स शार्दौ परितः कट्यां सं-
 भ्रांतः परिवेष्टय ताम् ॥ ३७ ॥ आविव्य दंडं चिक्षेप सर्वप्राणेन वेगतः ॥ स तीर्त्वा सरयूपारं दंडस्त-
 स्य कराच्छ्रुतः ॥ ३८ ॥ गोत्रजे बहुसाहस्रे पपातोक्ष्णसन्निधौ ॥ तं परिब्रज्य धर्मात्मा
 आवाप्य सरयूतटान् ॥ ३९ ॥ आनयामास ता गावस्त्रिजटस्याश्रमं प्रति ॥ उवाच
 च तदा समस्तं गार्यमाभिसांत्वयन् ॥ ४० ॥ मन्युर्न खलु कर्तव्यः परिहासो ह्ययं
 मम ॥ ४१ ॥ इदं हि तेजस्तेव यद्दुर्त्यं तदेव जिज्ञासितुमिच्छता मया ॥ इदं भवानर्थमभिप्रचो-
 दितो वृणोष्व किं चेदपरं व्यवस्यसि ॥ ४२ ॥ त्रवीमि सत्येन न ते स्म यंत्रणा धनं हि यदन्मम
 विप्रकारणान् ॥ भवत्सु सम्यक्प्रतिपादनेन मयाजितं चैव यशस्करं भवेत् ॥ ४३ ॥ ततः सभार्यैस्त्रिजटो
 महासुनिर्गवामतीकं प्रतिगृह्य मोदितः ॥ यशोबलप्रीतिसुखोपबृंहिणीस्तथाक्षिषः प्रत्यवदन्महात्मनः ॥
 ४४ ॥ स चापि रामः प्रतिपूर्णपौरुषो महाधनं धर्मबलैरुपाजितम् ॥ नियोजयामास सुहजने चिराद्य-
 थार्हसमानवचः प्रचोदितः ॥ ४५ ॥ द्विजः सुदृढवृत्तजनोऽथवा तदा दरिद्रमिक्षाचरणश्च यो भवेत् ॥
 न तत्र कश्चिन्न बभूव तर्पितो यथार्हसमाननदानसंप्रभैः ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि-
 कान्ये च० सा० अयोध्याकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ दत्त्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु ॥
 जगमतुः पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवौ ॥ १ ॥ ततो गृहीते प्रेष्याभ्यामशोभेतां तदयुधे ॥ मालादाम-
 भिरासक्ते सीतया समलंकृते ॥ २ ॥ ततः प्रासादहर्म्याणि विमानशिखराणि च ॥ अभिरुह्य जतः
 श्रीमानुदासीनो व्यलोकयत् ॥ ३ ॥ नहि रथ्याः सुशक्यन्ते गंतुं बहुजमाकुलाः ॥ आरुह्य तस्मात्प्रासा-

दाहीनाः पश्यति राघवम् ॥ ४ ॥ पदतिं सानुजं दृष्ट्वा ससीतं च जनस्तदा ॥ ऊचुर्वहुजना वाचः
 शोकोपहतचेतसः ॥ ५ ॥ यं यातमनुयाति स्म चतुरंगवलं महत् ॥ तमेकं सीतया साधमनुयाति स्म
 लक्ष्मणः ॥ ६ ॥ ऐश्वर्यस्य रसज्ञः सन्धामानां चाकरो महान् ॥ नेच्छत्येवानृतं कर्तुं वचनं धर्मगौर-
 वात् ॥ ७ ॥ या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशैरपि ॥ तामद्य सीतां पश्यति राजमार्गगता जनाः ॥
 ॥ ८ ॥ अंगरागोचितां सीतां रक्तचन्दनसेविनीम् ॥ वर्षमुष्णं च शीतं च नेष्यत्याशुः विवर्णताम् ॥ ९ ॥ अद्य
 नूनं दशरथः सत्त्वमाविश्य भाषते ॥ नहि राजा प्रियं पुत्रं विवासयितुमर्हति ॥ १० ॥ निर्गुणस्य पि-
 पुत्रस्य कथं स्याद्विनिवासनम् ॥ किं पुनर्यस्य लोकोऽयं जितो वृत्तेन केवलम् ॥ ११ ॥ आनुशंभ्य-
 मनुक्रोशः श्रुतं शीलं दमः शमः ॥ राघवं शोभयत्येते पटुगुणाः पुरुषर्षभम् ॥ १२ ॥ तस्मात्तस्यो-
 पघातेन प्रजाः परमपीडिताः ॥ औदकानीव सत्त्वानि प्रीप्ते सलिलसंक्षयान् ॥ १३ ॥ पीडयापीडितं
 सर्वं जगदस्य जगत्पतेः ॥ मूलस्येवोपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः ॥ १४ ॥ मूलं ह्येष मनुष्याणां धर्म-
 सारो महद्युतिः ॥ पुष्पं फलं च पत्रं च शाखाश्राम्येतरे जनाः ॥ १५ ॥ ते लक्ष्मण इव क्षिप्रं सपत्यः
 सहबांधवाः ॥ गच्छंतमनुगच्छामो येन गच्छति राघवः ॥ १६ ॥ उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च
 गृहाणि च ॥ एकदुःखसुखाराममनुगच्छाम धार्मिकम् ॥ १७ ॥ समुद्धूतनिधानीनं परिध्वजराजिराणि
 च ॥ उपात्तधनान्यानि हृतसारानि सर्वशः ॥ १८ ॥ रजसाभ्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतैः ॥
 मूषकैः परिधावद्भिरुद्वैरावृतानि च ॥ १९ ॥ अपेतोदकधूमोऽनं हीनसंमार्जनानि च ॥ प्रनष्टबलिक-
 र्भेज्यामंत्रहोमजपानि च ॥ २० ॥ दुष्कालेनैव भग्नानि भिन्नभाजनवन्ति च ॥ अस्मत्पत्न्यानि कैकेयी

वेदस्मृतिं प्रतिपद्यताम् ॥ २१ ॥ वनं नगरमेवाप्नु येन गच्छति राघवः ॥ अस्माभिश्च परित्यक्तं पुरं संप-
 द्यतां वनम् ॥ २२ ॥ विलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सानूनि मृगपक्षिणः ॥ त्यजन्त्वस्मद्भयाद्भीता गजाः सिंहा
 वनान्यपि ॥ २३ ॥ अस्मत्पत्यं प्रपद्यंतु सेव्यमानं त्यजंतु च ॥ तृणमांसफलादानं देशं व्यालमुगाद्विजम्
 ॥ २४ ॥ प्रपद्यतां हि कैकयी सपुत्रा सह बांधवैः ॥ राघवेण वयं सर्वे वने वत्स्याम निवृताः ॥ २५ ॥
 इत्येवं विविधा वाचो नानाजनसमीरिताः ॥ शुश्राव राघवः श्रुत्वा न विचक्रेऽस्य मानसम् ॥ २६ ॥
 स तु वेदम् पुनर्मतुः कैलासशिखरप्रभम् ॥ अभिचक्राम धर्मात्मा मत्तमांतगविक्रमः ॥ २७ ॥ विनीत-
 वीरपुरुषं प्रविश्य तु नृपालयम् ॥ ददर्शवस्थितं दानं सुमंत्रमविदूरतः ॥ २८ ॥ प्रतीक्षमाणोऽभिजनें
 तदात्मनार्तारूपः प्रहसन्निवाथ ॥ जगाम रामः पितरं दिदृक्षुः पितुर्निदेशं विधिवच्चिकीर्षुः ॥ २९ ॥
 तत्पूर्वमैहृद्वाकसुतो महात्मा रामो गमित्यन्यन्पुमार्तरूपम् ॥ व्यतिष्ठत प्रहस्य तदा सुमंत्रं पितुर्महात्मा
 प्रतिहारणार्थम् ॥ ३० ॥ पितुर्निदेशेन तु धर्मवत्सलो वनप्रवेशे कृतबुद्धिनिश्चयः ॥ स राघवः प्रेक्ष्य
 सुमंत्रमन्नर्वाग्निबेदय स्वागमनं नृपाय मे ॥ ३१ ॥ इत्योर्वे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ०
 सा ० अयोध्याकाण्डे त्रयविंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ ततः कमलपत्राक्षः श्यामो निरुपमो महान् ॥ उवाच
 रामस्तं सूतं पितुराख्याहि मामिति ॥ १ ॥ स रामप्रेषितः क्षिप्रं संतापकलुषेन्द्रियम् ॥ प्रविश्य नृपतिं
 सूतो निःश्वसंतं ददर्श ह ॥ २ ॥ उपरक्तमित्रादित्यं भस्मच्छन्नमित्रानलम् ॥ तदाकम्बिव निस्तोयमपश्य-
 ज्जगतीपतिम् ॥ ३ ॥ आबोध्य च महाप्राज्ञः परमाकुलचेतनम् ॥ राममेवानुशोचंतं सूतः प्राञ्जलि-
 रज्ज्वीन ॥ ४ ॥ तं वर्धयित्वा राजानं पूर्वं सूतो जयाशिषा ॥ भयविह्वलया वाचा मदया ऋक्षयाजनीन

॥ ५ ॥ अयं स पुरुषव्याघ्रो द्वारि तिष्ठति ते सुतः ॥ ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा सर्वं चैवोपजीविनाम् ॥ ६ ॥
 स त्वां पश्यतु भद्रं ते रामः सत्यपराक्रमः ॥ सर्वान्सिद्धद आपृच्छथ त्वां ह्रीदानीं दिदृक्षते ॥ ७ ॥
 गमिष्यति महारण्यं तं पश्य जगतीपते ॥ वृत्तं राजगुणैः सर्वैरादित्यमिव रश्मिभिः ॥ ८ ॥ स सत्यवाक्यो
 धर्मात्मा गांभीर्यात्समगरोपमः ॥ आकाश इव तिभ्रंको तरेद्रः प्रत्युवाच तम् ॥ ९ ॥ सुमंत्रानय मे
 दारान्ये केचिदिह मामकाः ॥ दारैः परितुष्टः सर्वैर्द्रुमिच्छामि राघवम् ॥ १० ॥ सोऽन्तःपुरमती-
 त्यैव स्त्रियस्ता वाक्यमब्रवीन् ॥ आर्यो ह्ययं वै वो राजा गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ ११ ॥ एवमुक्ताः स्त्रियः
 सर्वाः सुमंत्रेण नृपाज्ञया ॥ प्रचक्रमुस्तद्भवं भर्तुराज्ञाय शासनम् ॥ १२ ॥ अर्धसप्तशतास्तत्र प्रमदास्ता-
 ब्रलोचनाः ॥ कौसल्यां परिवार्याथ शनैर्जमुधृतैः ॥ १३ ॥ आगतेषु च दारेषु समवेक्ष्य महीपतिः ॥
 उवाच राजा तं सतं सुमंत्रानय मे सुतम् ॥ १४ ॥ स सूतो राममादाय लक्ष्मणं मैथिलीन्तथा ॥
 जगामाभिसुखस्तूर्णं सकाशं जगतीपते ॥ १५ ॥ स राजा पुत्रमर्यातं दृष्ट्वाचाराल्लुतांजलिम् ॥
 स्तप्यपातसनातूर्णमार्तः स्त्रीजनसंवृतः ॥ १६ ॥ सोऽभिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विशांपतिः ॥ तमसं-
 प्राप्य दुःस्वार्तः पथात् भुवि मूर्च्छितः ॥ १७ ॥ तं रामोऽभ्यपतत्क्षिप्रं लक्ष्मणश्च महारथः ॥ विसंज्ञ-
 मिव दुःस्तेन सञ्चोकं नृपतिं तदा ॥ १८ ॥ क्रीसहस्रनिनादश्च संजज्ञे राजवेदमनि ॥ हाहा रामेति
 सहसा भूषणन्वनिमिश्रितः ॥ १९ ॥ तं परित्रय्य ब्राह्मभ्यां तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ पर्यंके सीतया
 सार्धं रुदतः समवेगयन् ॥ २० ॥ अथ रामो मुहूर्तस्य लब्ध्वंसंज्ञं महीपतिम् ॥ उवाच प्रांजलिर्वाष्प-
 शोकार्णवपरिष्कृतम् ॥ २१ ॥ आपृच्छे त्वां मद्विराज सर्ववर्माश्वरोऽसि नः ॥ प्रस्थितं दंडकारण्यं पश्य

त्वं कुशलेन माम् ॥ २२ ॥ लक्ष्मणं चानुजानीहि सीता चान्वेतु मां वनम् ॥ कारुणैर्वहुभिस्तथैवो-
 र्यमाणो नचेच्छतः ॥ २३ ॥ अनुजानीहि सर्वात्रः शोकमुत्सृज्य मानद ॥ लक्ष्मणं मां च सीतां च
 प्रजापतिरिवात्मजान् ॥ २४ ॥ प्रतीक्षमाणमन्यप्रमनुज्ञां जगतीपतेः ॥ उवाच राजा संप्रेक्ष्य वनवासाय
 राघवम् ॥ २५ ॥ अहं राघव कैकेय्या वरदानेन मोहितः ॥ अयोध्यायां त्वमेवाद्य भव राजा निगुह्य
 माम् ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा नृपतिना रामो धर्मभृतां वरः ॥ प्रत्युवाळांजलिं कृत्वा पितरं वाक्यकोविदः
 ॥ २७ ॥ भवान्वर्यसहस्राय पृथिव्या नृपते पतिः ॥ अहं त्वरण्ये वत्स्यामि न ते राज्यस्य कांक्षिता
 ॥ २८ ॥ नव पंच च त्रयाणि वनवासे विहृत्य ते ॥ पुनः पादौ ग्रहीष्यामि प्रतिज्ञां ते नराधिप ॥ २९ ॥
 रुदन्नार्तः प्रियं पुत्रं सत्यपाशेन संयुतः ॥ कैकेय्या चोद्यमानस्तु मिथो राजा तमब्रवीत् ॥ ३० ॥
 श्रेयसे वृद्धये तात पुनरागमनाय च ॥ गच्छस्त्वारिष्टमन्यप्रः पंथानमकुतोभयम् ॥ ३१ ॥ नहि सत्या-
 त्मनस्तात धर्माभिमानसस्तव ॥ सन्निवर्तयितुं बुद्धिः शक्यते रघुनंदन ॥ ३२ ॥ अद्य त्विदानीं रजनीं
 पुत्र मा गच्छ सर्वथा ॥ एकाहदर्शनेनापि साधु तावच्चराम्यहम् ॥ ३३ ॥ मातरं मां च संपश्यन्वसे-
 मामद्य शर्वरीम् ॥ तर्पितः सर्वकामैस्त्वं श्वः कल्ये साधयिष्यासि ॥ ३४ ॥ दुष्करं क्रियते पुत्र सर्वथा
 राघवप्रिय ॥ त्वया हि मत्प्रियार्थं तु वनमेवमुपाश्रितम् ॥ ३५ ॥ नचैतन्मे प्रियं पुत्र शपे सत्येन राघव
 ॥ छत्रया चलितस्तस्मिं स्त्रिया भस्माभिकल्पया ॥ ३६ ॥ वंचना या तु लब्धा मे तां त्वं निस्तर्तु-
 भिच्छसि ॥ अनया वृत्तसादिन्या कैकेय्याभिप्रचोदितः ॥ ३७ ॥ न चैतदाश्रयितं यत्त्वं ज्येष्ठः सुतो
 मम ॥ अपानृतकं पुत्र पितरं कर्तुमिच्छसि ॥ ३८ ॥ अथ रामस्तदा श्रुत्वा पितुरातस्य आषितम् ॥

लक्षणेन सह आत्रा दीनो वचनमब्रवीन् ॥ ३९ ॥ प्राप्स्योमि यानद्य गुणान्को मे श्रस्तान्यदास्यति ॥
 अपन्नमणमेवातः सर्वकामैरहं वृणे ॥ ४० ॥ इयं सराष्ट्रा सजता धनधान्यसमाकुला ॥ मया विमृष्टा
 वसुधा भरताय प्रदीयताम् ॥ ४१ ॥ वनवासकृता बुद्धिर्न च मेऽद्य चलिष्यति ॥ यस्तु युद्धे वरो दत्तः
 कैकेय्यै वरद त्वया ॥ ४२ ॥ दीयतां निखिलैर्नैव सत्यस्त्वं भव पार्थिव ॥ अहं निदेशं भवतो यथोक्त-
 मनुपालयन् ॥ ४३ ॥ चतुर्दशसमा वत्स्ये वने वनचरैः सह ॥ मा विमर्शो वसुमतो भरताय
 प्रदीयताम् ॥ ४४ ॥ नहि मे कांक्षितं राज्यं सुखमात्मानि वा प्रियम् ॥ यथानिदेशं कर्तुं वै तवैव रघुनन्दन
 ॥ ४५ ॥ अपगच्छतु ते दुःखं मा भूर्वाप्यपरिप्लुतः ॥ नहि क्षुभ्यति दुर्धर्षः समुद्रः सरितांपतिः
 ॥ ४६ ॥ नैवाहं राज्यमिच्छामि न सुखं न च मेदिनीम् ॥ नैव सर्वाणिमान्कामान्न स्वर्गं न च जीविनुम्
 ॥ ४७ ॥ त्वामहं सन्यामिच्छामि नानृतं पुरुषमभ ॥ प्रत्यक्षं तव सत्येन सुकृतेन च ते शपे ॥ ४८ ॥
 न च शक्यं मया तात स्थातुं क्षणमपि प्रभो ॥ स शोकं धारयन्नेवं नहि मेऽस्ति विपर्ययः ॥ ४९ ॥
 अर्थितो ह्यस्मि कैकेय्या वनं गच्छेति राघव ॥ मया चोक्तं ब्रजामोति तत्सत्यमनुपालये ॥ ५० ॥ मा
 चोत्कंठां कृथा देव वने रम्यामेहे वयम् ॥ प्रज्ञातहरिणाकीर्णं नानाशकुनिनादितं ॥ ५१ ॥
 पिता हि दैवतं तात देवतानामपि स्मृतम् ॥ तन्माहवतमित्येव करिष्यामि पितुर्वचः ॥ ५२ ॥ चतुर्दश-
 सु वर्षेषु गतेषु नृपसत्तम ॥ पुनर्द्रक्ष्यामि मां प्राप्तं संतापोऽयं विमुच्यताम् ॥ ५३ ॥
 येन संस्तंभनीयोऽयं सर्वो बाष्पकलो जनः ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल किमर्थं विाक्रियां गतः ॥ ५४ ॥ पुरं च
 राष्ट्रं च मही च केवला मया विमृष्टा भरताय दीयताम् ॥ अहं निदेशं भवतोऽनुपालयन्वनं

गमिष्यामि चिराय सेवितुम् ॥ ५५ ॥ मया विमृष्टां भरतो महीमिमां सशैलखंडां सपुरोपका-
ननाम् ॥ शिवासु सीमास्त्रनुशास्तु केवलं त्वया यदुक्तं नृपते तथास्तु तन् ॥ ५६ ॥ न मे तथा
पार्थिव दीयते मनो महत्सु कामेषु नचात्मनः प्रिये ॥ यथा निदेशे तव शिष्टसंमते व्यैतु दुःखं
तव मत्तृतेऽन्तघ ॥ ५७ ॥ तदद्य नैवान्तघ राज्यमव्ययं न सर्वकामान्वसुधां न मथिलीम् ॥ न
चित्तिं त्वामनृतेत योजयन्वृणयि सत्यं व्रतमस्तु ते तथा ॥ ५८ ॥ फलानि मूलानि च भक्षयन्वने
गिरिश्च पश्यन्सरितः सरांसि च ॥ वनं प्रविश्यैव विचित्रपादपं सुखी भविष्यामि तवास्तु निर्वृतिः
॥ ५९ ॥ एवं स राजा व्यसनाभिपन्नस्तापेन दुःखेन च पीडयमानः ॥ आलिंग्य पुत्रं सुविनष्ट-
संज्ञो भूमिं गतो नैव विचेष्ट किंचित् ॥ ६० ॥ देव्यः समस्ता रुरुदुः समेतास्तां वर्जयित्वा नर-
देवपत्नीम् ॥ रुदन्सुमंत्रोऽपि जगाम मूर्च्छां हाहाकृतं तत्र बभूव सर्वम् ॥ ६१ ॥ इत्यार्षे श्रीम०
वा० आ० च० सा० अयोध्याकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ ३४ ॥ ततो निर्धूय सहसा शिरो निः-
क्ष्वस्य चासकृत् ॥ पापि पाणौ विनिष्पिष्य दंतान्कटकदाय्य च ॥ १ ॥ लोचने कोपसंरक्ते वर्ण-
पूर्वाचितं जहत् ॥ कोपाभिभूतः सहसाः संतापमशुभं गतः ॥ २ ॥ मनः समीक्षमाणश्च सूतो दशरथ-
स्य च ॥ कंपयन्निव कैकेय्या हृदयं वाक्शरैः शितैः ॥ ३ ॥ वाक्यवज्रैरनुपमैर्नीभिर्दन्निव चाशुभैः ॥
कैकेय्याः सर्वमर्माणि सुमंत्रः प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ यस्यास्तव पतित्यक्तो राजा दशरथः स्वयम् ॥
भर्ता सर्वस्य जगतः स्यावस्य चरस्य च ॥ ५ ॥ नह्यकार्यतमं किंचित्तव देवीह विद्यते ॥
पतिर्त्री त्वामहं मन्ये कुलप्रीमपि चांततः ॥ ६ ॥ यन्मेहद्रमिवाजयं दुष्प्रकंयमिवाचलम् ॥ महो-

दुषिभिवाक्षोभ्यं संतापयसि कर्मभिः ॥ ७ ॥ मावमंस्था दशरथं भर्तारं वरदं पतिम् ॥ भर्तुरिच्छा हि
नारीणां पुत्रकोट्या विशिष्यते ॥ ८ ॥ यथावयो हि राज्यानि प्राप्नुवन्ति नृपक्षये ॥ इक्ष्वाकुकु-
लनाथेऽस्मिन्तं लोपयितुमिच्छसि ॥ ९ ॥ राजा भवतु ते पुत्रो भरतः शास्तु मेऽग्निम् ॥ वयं
तत्र गमिष्यामो यत्र रामो गमिष्यति ॥ १० ॥ नच ते विषये कश्चिद्ब्राह्मणो वस्तुमहति ॥ तादृशं
त्वमपर्यादमव्य कर्म करिष्यसि ॥ ११ ॥ नूनं सर्वं गमिष्यामो मार्गे रामनिषेवितम् ॥ त्यक्त्वाया वांधवैः
सर्वैर्ब्राह्मणैः साधुभिः सदा ॥ १२ ॥ का ग्रीती राज्यलाभेन तव देवि भविष्यति ॥ तादृशं त्वमपर्यादं
कर्म कर्तुं चिकीर्षसि ॥ १३ ॥ आश्चर्यमिव पश्यामि यस्यास्ते वृत्तमीदृशम् ॥ आचरंत्या न विदता
सद्यो भवति मेदिनी ॥ १४ ॥ महाब्रह्मर्षिमृष्टा वा ज्वलंतो भीमदर्शनाः ॥ धिग्वाग्दंडा न हिंसति
रामप्रब्राजने स्थिताम् ॥ १५ ॥ आश्रं छित्त्वा कुठारेण निबं परिचरेत्तु कः ॥ यश्चैनं पयसा सिंचे-
न्नैवास्य मधुरो भवन् ॥ १६ ॥ आभिजात्यं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च ॥ नहि निंबास्त्र-
वेक्ष्योद्रे लोके निगादितं वचः ॥ १७ ॥ तव मातुरसद्ग्राहं विद्म पूर्व यथाश्रुतम् ॥ पितुस्ते द्रदः
कश्चिद्ददौ वरमुत्तमम् ॥ १८ ॥ सर्वभूतरुतं तस्मात्संजहं वसुधाधिपः ॥ तेन तिर्यगतानां च भूतानां विदितं
वचः ॥ १९ ॥ ततो जूंभस्य शयन विरुताद्भूरिवर्चसः ॥ पितुस्ते विदितो भावः स तत्र बहुधा-
हसन् ॥ २० ॥ तत्र ते जननीं क्रुद्धा मृत्युपाशमभीप्सती ॥ हांसते नृपते सौम्य जिज्ञासामीति
चात्रवीन् ॥ २१ ॥ नृपश्चोवाच तां देवीं हांसं शंसामि ते यदि ॥ ततो मे मरणं सद्यो भविष्यति न
संशयः ॥ २२ ॥ माता ते पितरं देवी पुनः केकयमब्रवीन् ॥ शंस मे जीव वा मा वा न मां

त्वं प्रहसिष्यसि ॥ २३ ॥ प्रियया च तथोक्तः सन्केकयः पृथिवीपतिः ॥ तस्मै तं वरदायार्थं कथ-
 यामास तत्त्वतः ॥ २४ ॥ ततः स वरदः साधू राजानं प्रत्यभाषत ॥ श्रियतां ध्वंसतां वेयं मा
 भ्रंसीत्स्त्वं महर्षिते ॥ २५ ॥ स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रसन्नमनसो नृपः ॥ मातरं ते निरस्याशु
 विजहार कुबेरवन् ॥ २६ ॥ तथा त्वमपि राजानं दुर्जनाचारिते पथि ॥ असदग्राहमिमं मोहात्कुरुषे पापद-
 क्षिन्ती ॥ २७ ॥ सत्यश्चात्र प्रवादोऽयं लौकिकः प्रातिभाति मा ॥ पितृन्समनुजायंते नरा मातर-
 मंगनाः ॥ २८ ॥ नैवं भव गृहणेदं यदाह वसुधाविपः ॥ भर्तुरिच्छामुपास्येह जनस्यास्य गति-
 भव ॥ २९ ॥ मा त्वं प्रोत्साहिता पापदैवराजसमप्रभम् ॥ भर्तारं लोकभर्तारमसद्धर्ममुपादध
 ॥ ३० ॥ नहि मिथ्या प्रतिज्ञातं करिष्यति तवानघः ॥ श्रीमान्दशस्थो राजा देवि राजीवलोचनः
 ॥ ३१ ॥ ज्येष्ठो वदान्यः कर्मण्यः स्वधर्मस्यापि रक्षिता ॥ रक्षिता जीवलोकस्य बली रामोऽभिषिच्यताम्
 ॥ ३२ ॥ परिवादो हि ते देवि महल्लोके चरिष्यति ॥ यदि रामो वनं याति विहाय पितरं
 नृपम् ॥ ३३ ॥ स्वराज्यं राघवः पातु भव त्वं विगतज्वरा ॥ नहि ते राघवादन्यः
 द्युमः पुरवरे वसन् ॥ ३४ ॥ रामो हि यौवराज्यस्थे राजा दशरथो वनम् ॥ प्रवेक्ष्यति महे-
 ब्वासः पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ३५ ॥ इति सांत्वैश्च ताण्यैश्च कैकेयी राजसंसदि ॥ भूयः संक्षोभ-
 यामाह सुमंत्रस्तु कृतांजलिः ॥ ३६ ॥ नैव सा क्षुभ्यते देवी नच स्म परिदूयते ॥ नचास्या मुखवर्णस्य
 लक्ष्यते विक्रिया तदा ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकाण्डे

पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ ततः सुमंत्रमैश्वराकः पीडितोऽत्र प्रतिज्ञया ॥ स बाष्पमतिनिःश्वस्य जगादेदं
 पुनर्वचः ॥ १ ॥ सूतरत्न सुसंपूर्णां चतुर्विधवला चमः ॥ राघवस्यानुयात्रार्थं क्षिप्रं प्रतिविधीयताम् ॥
 ॥ २ ॥ रूपाजीवाश्च वादिन्यो वणिजश्च महाघनाः ॥ शोभयंतु कुमारस्य बहिर्नीः सुप्रसारिताः ॥ ३ ॥
 ये चैनमुपजीवन्ति रमते यैश्च वीर्यतः ॥ तेषां बहुविधं दत्त्वा तानप्यत्र नियोजय ॥ ४ ॥ आयुधानि च
 मुख्यानि नागराः शकटानि च ॥ अनुगच्छन्तु काकुत्स्थं व्याधाश्चारण्यकोविदाः ॥ ५ ॥ निघ्नन्मृगान्कुं-
 जरांश्च पिबंश्चारण्यकं मधु ॥ तदीश्व विविधः पश्यन्न राज्यं संस्मरिष्यति ॥ ६ ॥ धान्यकोशश्च यः
 कश्चिद्धनकोशश्च सामकः ॥ तौ राममनुगच्छेतां वसंतं निर्जने वने ॥ ७ ॥ यजन्पुण्येषु देशेषु विस्तृजं-
 श्यामदक्षिणाः ॥ ऋषिभिश्चापि संगम्य प्रवर्त्यति सुखं वने ॥ ८ ॥ भरतश्च महाबाहुरयोध्यां पालयि-
 ष्यति ॥ सर्वकर्मैः पुनः श्रीमान्नमः संसाध्यतामिति ॥ ९ ॥ एवं ब्रुवति काकुत्स्थे कैकेय्या भय-
 मागतम् ॥ मुखं चाप्यगमच्छोषं स्वरश्चापि व्यरुध्यत ॥ १० ॥ सा विषण्णा च संव्रस्ता मुखेन
 परिशुष्यता ॥ राजानमेवाभिमुखी कैकेयी वाक्यमब्रवीन् ॥ ११ ॥ राज्यं गतयन्तं साधो पीतमंहां सुरा-
 भिव ॥ निरास्वाद्यतमं शून्यं भरतो नाभिपत्स्यते ॥ १२ ॥ कैकेय्यां मुक्तलजायां गदंत्यामतिदारुणम् ॥
 राजा दशरथो वाक्यमुवाचायतलोचनाम् ॥ १३ ॥ बहंतं किं तुदसि मां नित्युज्य धुरि माहिते ॥ अनार्ये
 कृत्यमारब्धं किंतु पूर्वमुपायः ॥ १४ ॥ तम्यैतत्कोथसंयुक्तमुक्तं श्रुत्वा वरांगना ॥ कैकेयी द्विगुणं
 कुहुद्धा राजानमिदमब्रवीन् ॥ १५ ॥ तैव वंशे सगरो ज्येष्ठपुत्रमुपायन् ॥ असमंज इति ख्यातं
 तथाऽयं गंतुमर्हति ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा धिगित्येव राजा दशरथोऽब्रवीत् ॥ त्रीडितश्च जनः सर्वः सा

च तत्रावबुध्यन् ॥ १७ ॥ तत्र वृद्धो महामात्रः सिद्धार्थो नाम नामतः ॥ शुचिर्बहुमतो राज्ञः कैकेयी-
मिदमब्रवीन् ॥ १८ ॥ असमंजो गृहीत्वा तु क्रीडतः पथि दारकान् ॥ सरय्यां प्रक्षिपन्नप्सु रमते तेन
दुर्मतिः ॥ १९ ॥ तं दृष्ट्वा नागराः सर्वे क्रुद्धा राजानमब्रुवन् ॥ असमंजं वृणीष्वैकमस्मान्वा राष्ट्ववर्धन ॥
॥ २० ॥ तानुवाच ततो राजा किं निमित्तमिदं भयम् ॥ ताश्चापि राज्ञा संपृष्टा वाक्यं प्रकृतयोऽ-
ब्रुवन् ॥ २१ ॥ क्रीडतस्त्वेव नः पुत्रान्वालातुद्धतचेतसः ॥ सरय्यां प्रक्षिपन्मौल्यादुल्लं प्रीतिमश्नुते ॥
॥ २२ ॥ स तासां वचनं श्रुत्वा प्रकृतीनां नराधिपः ॥ तं तत्याजाहितं पुत्रं तासां प्रियचिकीर्षया ॥ २३ ॥
तं यानं शीघ्रमारोप्य समर्थं सपरिच्छदम् ॥ यावज्जीवं विवास्योऽयमिति तानन्वशात्पिता ॥ २४ ॥ स
फाल्गुपटकं गृह्य गिरिदुर्गाण्यलोकयन् ॥ दिशः सर्वास्त्वनुचरन्स यथापापकर्मकृन् ॥ २५ ॥ इत्येनमत्य-
जद्राजा सगरो वै सुधार्मिकः ॥ रामः किमकरोत्पापं येनवसुपुरुष्यते ॥ २६ ॥ नहि कंचन पदयामो
राघवस्यागुणं वयम् ॥ दुर्लभो ह्यस्य निरयः शशांकस्येव कल्मषम् ॥ २७ ॥ अथवा देवि त्वं कंचिद्दोषं
पश्यसि राघवे ॥ तमद्य ब्रूहि तत्त्वेन तदा रामो विवास्यते ॥ २८ ॥ अदुष्टस्य हि संत्यागः सत्यश्च
निरतस्य च ॥ निर्दोहेऽपि शक्रस्य द्युतिं धर्मविरोधवान् ॥ २९ ॥ तदलं देवि रामस्य श्रिया विहृतया
त्वया ॥ लोकतोऽपि हि ते रक्ष्यः परिवादः शुभाननो ॥ ३० ॥ श्रुत्वा तु सिद्धार्थवचो राजा श्रान्ततरस्वरः ॥
शोकोपहतया वाचा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ एतद्वचो नेच्छसि पापरूपे हितं न जानासि ममा-
त्मनोऽथवा ॥ आस्थाय मार्गं कृपणं कुचेष्टा चेष्टा हि ते साधुपथादपेता ॥ ३२ ॥ अनुब्रजिष्याम्यह-
मद्य रामं राज्यं परिलज्य सुखं धनं च ॥ सर्वे च राज्ञा भरतेन च त्वं यथासुखं मुंश्च चिराय राज्यम् ॥

॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० अ० षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ महामात्रवचः
 श्रुत्वा रामो दशरथन्तदा ॥ अभ्यभाषत वाक्यं तु विनयज्ञो विनीतवत् ॥ १ ॥ त्यक्तभोगस्य मे राजन्वने
 वन्येन जीवतः ॥ किं कार्यमनुयात्रेण त्यक्तसंगस्य सर्वतः ॥ २ ॥ यो हि दत्त्वा द्विपश्रेष्ठं कक्षयायां
 कुरुते मनः ॥ रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुंजरोत्तमम् ॥ ३ ॥ तथा मम सतां श्रुत्वा किं ध्वजिन्या
 जगत्पते ॥ सर्वान्येवानुजानामि चीराण्येवानयंतु मे ॥ ४ ॥ खनित्रपिटके चोभे समागतयत गच्छतः ॥
 चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वसतां मम ॥ ५ ॥ अथ चोराणि कैकेयी स्वयमाहृत्य राघवम् ॥ उवाच
 परिधत्स्वेति जनीधे निरपत्रपा ॥ ६ ॥ स चोरे पुरुषव्याघ्रः कैकेय्याः प्रतिगृह्य ते ॥ सूक्ष्मवल्लमवाक्षिप्य
 मुनिवस्त्राण्यवस्त ह ॥ ७ ॥ लङ्घ्यन्नापि तत्रैवं विहाय वसने शुभे ॥ तापसाच्छादने चैव जग्राह पितुरप्रतः ॥
 ॥ ८ ॥ अथात्मपरिधानार्थं सोढा कौशेयवासिनी ॥ सम्प्रेक्ष्य चीरं संव्रस्ता पृथ्वी वागुराभिब ॥ ९ ॥
 सा व्यपत्रप्रमाणेव प्रगृह्य च मुदुर्मताः ॥ कैकेय्याः कुशचीरे ते जानकी शुभलक्षणा ॥ १० ॥ अश्रुसंपूर्ण-
 नेत्रा च धर्मज्ञा धर्मदाशिनी ॥ गधर्वराजप्रतिमं भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ कथं नु चीरं वध्नेति
 मुनयो वनवासिनः ॥ इति हकुशला सीता सा मुमोह सुहृद्युधः ॥ १२ ॥ कृत्वा कंठे स्म सा चोर्भे-
 कमादाय पाणिना ॥ तभ्यौ हकुशला नत्र त्रीडिता जनकान्मजा ॥ १३ ॥ तम्यास्तस्त्रिप्रमाणस्य रामो
 धर्मभृतां वरः ॥ चीरं वध्नेयं सत्वायाः दौशेयस्योपरि स्वयम् ॥ १४ ॥ रामं प्रेक्ष्य नु सीताया वध्नेतं
 चीरमुत्तमम् ॥ अंतःपुरचरा नार्यो मुसुचुर्वारि नेत्रजम् ॥ १५ ॥ ऊचुश्च परमायत्ता रामं ज्वलित-
 तेजसम् ॥ वत्स नैवं नियुक्तं वनवासे मनःविनी ॥ १६ ॥ पितुर्वाक्यानुरोधेन गतस्य विजनं वनम् ॥

तावद्दर्शनमस्या नः सफलं भवतु प्रभो ॥ १७ ॥ लक्ष्मणेन सहायेन वनं गच्छस्व पुत्रक ॥ नेयमर्हति
 कल्याणी वस्तु तापसवद्भने ॥ १८ ॥ कुरु नो याचनां पुत्र सीता तिष्ठतु भामिनी ॥ धर्मनित्यः भव्यं
 स्थानुं नहीदानीं त्वमिच्छसि ॥ १९ ॥ तासामेवविधा वाचः शृण्वन्दर्शनात्मजः ॥ वंदधेव तथा चीरं
 सीतया तुल्यशीलया ॥ २० ॥ चीरे गृहीते नु तथा सवाष्पो नृपतेर्गुरुः ॥ निवार्य सीतां कैकेयीं
 वसिष्ठो वाक्यमब्रवीन् ॥ २१ ॥ अतिश्रवत्ते दुर्मेधे कैकेयि कुलपांसनि ॥ वंचयित्वा तु राजानं न
 प्रमाणेऽवतिष्ठसि ॥ २२ ॥ न गंतव्यं वनं देव्या सीतया शीलवर्जिते ॥ अनुष्ठास्यति रामस्य सीता
 प्रकृतमासनम् ॥ २३ ॥ आत्मा हि दाराः सर्वेषां दारसंग्रहवर्तिनाम् ॥ आत्सेयमिति रामस्य पालयिष्य-
 ति मेदिनीम् ॥ २४ ॥ अथ याम्यति वैदेहीं वनं रामेण संगता ॥ वयमत्रानुयास्यामः पुरं चेदं गमि-
 व्यति ॥ २५ ॥ अंतपालाश्च यास्यति सदारो यत्र राघवः ॥ सहोपजीव्यं राष्ट्रं च पुरं च सपरिच्छदम्
 ॥ २६ ॥ भरतश्च सशत्रुघ्नश्चरिवासा वनेचरः ॥ वने वसंतं काकुत्स्थमनुवस्यति पूर्वजम् ॥ २७ ॥ ततः
 शूर्यां गतजनां वसुधां पादैर्यैः सह ॥ त्वमेका शाधि दुर्वृत्ता भ्रजानामहिते स्थिता ॥ २८ ॥ नहि तद्भविता
 राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः ॥ तद्धनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवस्यति ॥ २९ ॥ नह्यदत्तां महीं
 पित्रा भरतः शास्तुमिच्छति ॥ त्वयि न पुनर्वदन्तुं यदि जातो महीपतेः ॥ ३० ॥ यद्यपि त्वं क्षिति-
 तलाद्गगनं चोत्पतित्थसि ॥ पितृवंशचरित्रज्ञः सोऽन्यथा न करिष्यति ॥ ३१ ॥ तत्त्वया पुत्रगर्धिन्या
 पुत्रस्य कृतमाप्रियम् ॥ लोके नहि स विद्येत यो न राममनुव्रतः ॥ ३२ ॥ द्रक्ष्यस्यद्यैव कैकेयि पशुव्याल-
 मृगद्विजान् ॥ गच्छतः सह रामेण पादपांश्च तदुन्मुखान् ॥ ३३ ॥ अथोत्तमान्याभरणानि देवा देहि

स्तुषायै व्यपनीय चीरम् ॥ न चीरमस्या प्रविर्धयतेति न्यवारयत्तद्वसनं वासिष्ठः ॥ ३४ ॥ एकस्य
 रामस्य वने निवासस्त्वया दृतः केकयिराजमुनि ॥ विभूषितेयं प्रतिकर्मानित्या वसत्वरण्यं सह राधेवण
 ॥ ३५ ॥ यानैश्च मुखैः परिचारकैश्च सुसंवृता गच्छतु राजपुत्री ॥ वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधानैर्नेयं
 वृता ते वरसंप्रदाने ॥ ३६ ॥ तस्मिन्स्था जल्पति विप्रमुख्ये गुरौ नृपस्याप्रतिमप्रभावे ॥ नैव स्म
 सीता विनिवृत्तभावा भिषस्य भर्तुः प्रतिकारकमा ॥ ३७ ॥ इत्यर्थे श्रीम० वाल्मीकीये आ० च०
 सा० अयो० सर्गात्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ तस्यां चीरं वसनायां नाथवत्यामनाथवन् ॥ प्रचुक्रोश जनः
 सर्वो धिक्त्वां दशरथं त्विति ॥ १ ॥ तेन तत्र प्रणादेन दुःखितः स महीपतिः ॥ (चिच्छेद
 जीविते श्रद्धां धर्मे यशसि चात्मनः) स निःश्वस्योष्णमैश्वाकस्तां भार्यामिदमब्रवीन् ॥ २ ॥
 (कैकेयी कुशचीरेण न सीता गंतुमर्हति ॥) सुकुमारी च बाला च सततं च सुखोचिता ॥ नेयं
 वनस्य योग्येति सत्यमाह गुरुर्मम ॥ ३ ॥ इयं हि कस्यापकरोति किञ्चित्पत्स्विनी राजवरस्य
 पुत्री ॥ या चीरसासाद्य वनस्य मध्ये जाता विसंज्ञा श्रमणीव काचिन् ॥ ४ ॥ चीराण्यपा-
 स्याब्जनकस्य कया नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्वा ॥ यथासुखं गच्छतु राजपुत्री वनं समग्रा सह-
 सर्वस्वैः ॥ ५ ॥ अजीवनाह्णेण मया नृशंसा कृता प्रतिज्ञा नियमेन तावन् ॥ त्वया हि
 बाल्यात्यतिपन्नमेतत्तन्मा दहेद्वेणुमिवात्मघुष्पम् ॥ ६ ॥ रामेण यदि ते पापे किञ्चित्तमशोभनम् ॥ अप-
 कारः क इह ते वैदेह्या दर्शितोऽधमे ॥ ७ ॥ मृगीवोत्सुक्यनयना मृदुशीला मनस्विनी ॥ अपकारं कमिव
 ते करोति जनकात्मजा ॥ ८ ॥ ननु पर्याप्तमेवं ते पापे रामविवासनम् ॥ किमोभिः कृपणैर्भूयः पात-

कैरपि ते कृतैः ॥ ९ ॥ प्रतिज्ञानं मया तावत्स्वयं देवि शृण्वता ॥ रामं यदभिषेकाय त्वमिहागतम-
 ब्रवीः ॥ १० ॥ तत्तत्तत्समतिक्रम्य निरयं गंतुमिच्छसि ॥ मैथिलीमपि याहि त्वमीक्षसे चीरवासिनीम्
 ॥ ११ ॥ (इतीव राजा विलपन्महात्मा शोकम्य नांतं स ददर्श किंचित् ॥ भृशतुरत्वाच्च पपात भूमौ
 तेनैव पुत्रव्यसनेन ममः ॥ १ ॥) एवं ब्रुवंतं पितरं रामः संप्रास्थितो वनम् ॥ अवाक्क्षिरसमासनि-
 मिदं वचनमब्रवीन् ॥ १२ ॥ इयं धार्मिक कौसल्या मम माता यशस्विनी ॥ वृद्धा चाक्षुद्रशोला च न च
 त्वां देवं गृह्णते ॥ १३ ॥ मया विहीनां वरद प्रपन्नां शोकसागरम् ॥ अदृष्टपूर्वव्यसनां भूयः संमंतुमर्हसि ॥ १४ ॥
 (पुत्र शोकं यथा न च्छेत्स्वया पूजेन पूजिता ॥ मां हि सच्चिन्तयंती सा त्वयि जीवन्तपस्विनी ॥ १ ॥)
 इमां महेंद्रोपमजातगर्धिनीं तथा विधातुं जननीं ममर्हसि ॥ यथा वनस्थे मयि शोककर्षिता न जीवितं
 न्यस्य यमक्षयं ब्रजेन् ॥ १५ ॥ इत्योर्व श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० अयोध्या-
 काण्डेष्टाविंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ रामस्य तु वचः श्रुत्वा मुनिवेषधरं च तम् ॥ समीक्ष्य सह भार्यभी
 राजा विगतचेतनः ॥ १ ॥ नैनं दुःखेन संतप्तः प्रत्यवैक्षत राघवम् ॥ न चैनमभिसंग्रेह्य प्रत्यभाषत
 दुर्मताः ॥ २ ॥ स मुहूर्तमिवासंज्ञो दुःखितश्च महीपतिः ॥ विललाप महाबाहू राममेवानुचिंतयन् ॥ ३ ॥
 मन्ये खलु मया पूर्वं विवत्सा बहवः कृताः ॥ प्राणिनो हिंसिता वापि तन्मासिदमुपस्थितम् ॥ ४ ॥
 नत्वेवानागते काले देहाच्छयवति जीवितम् ॥ कैकया क्लिश्यमानस्य मृत्युर्मम न विद्यते ॥ ५ ॥ योऽहं पा-
 वकसंकाशं पश्यामि पुरतः स्थितम् ॥ विहाय वसेन सूक्ष्मे तापसाच्छादमात्मजम् ॥ ६ ॥ एकस्याः
 खलु कैकयाः कृतेऽयं विद्यते जनः ॥ स्वार्थे प्रयतमानायाः संश्रित्य निकृतिं त्विमाम् ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा

तु वचनं बाष्पेण विहर्तेद्वियः ॥ रामेति सक्केद्वेदोक्त्वा व्याहर्तुं न शशाक सः ॥ ८ ॥ संज्ञां तु प्रति-
 लभ्यैव मुहूर्त्वात्स महीपतिः ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुमंत्रमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ आपववाह्यं रथं युक्त्वा
 त्वमायाहि हयोत्तमैः ॥ प्रापयेत् महाभागमितो जनपदात्परम् ॥ १० ॥ एवं मन्थे गुणवतां
 गुणानां फलमुच्यते ॥ पित्रा मात्रा च यस्ताधुर्वीरो निर्वास्यते वनम् ॥ ११ ॥ राज्ञो
 वचनमाज्ञाय सुमंत्रः शोत्रविक्रमः ॥ योजयित्वा ययौ तत्र रथमश्वैरलङ्कृतम् ॥ १२ ॥
 ते रथं राजपुत्राय सूनः कनकभूषितम् ॥ आचक्षेज्जलिं कृत्वा युक्तं परमवाजीभिः
 ॥ १३ ॥ राज्ञा सत्वरमाहूय व्यापृतं वित्तसंचये ॥ उवाच देशकालज्ञा निश्चितं सर्वतः
 शुचि ॥ १४ ॥ वासांसि च वराहाणि भूषणानि महानि च ॥ वर्णयेत्तानि संख्याय वेदेहाः क्षिप्र-
 मानय ॥ १५ ॥ नरेन्द्रेणैवमुक्तंस्तु गत्वा कोशगृहं नतः ॥ प्रायच्छत्सर्वमाहृत्य सीतायै क्षिप्रमेव तन् ॥
 ॥ १६ ॥ सा सुजाता सुजातानि वेदेही प्रस्थिता वनम् ॥ भूषयामास गात्राणि तैर्विचित्रैर्विभूषणैः ॥
 ॥ १७ ॥ व्यराजयत वेदेही वेदम तत्सुविभूषिता ॥ उद्यतोऽशुमतः काले खं प्रमेव विवस्वतः ॥
 ॥ १८ ॥ तां भुजाभ्यां परिष्वज्य श्रृङ्खर्वचनमब्रवीत् ॥ अनाचरंतीं कृपणं मूर्धन्युपात्राय मैथिलीम् ॥
 ॥ १९ ॥ असत्यः सर्वलोकेऽस्मिन्सततं सत्कृताः प्रियैः ॥ भर्तारं नाभिमन्यंते विनिपातगतं स्त्रियः ॥
 ॥ २० ॥ एष स्वभावो नारीणामनुभूय पुरा सुखम् ॥ अल्पमव्यापदं प्राप्य दुष्यंति प्रजहत्यपि ॥
 ॥ २१ ॥ असत्यशीला विद्वता दुर्गा अहृदयाः सदा ॥ असत्याः पापसंकल्पाः क्षणमात्रविरागिनः ॥
 ॥ २२ ॥ न कुलं न कृतं विद्या न दत्तं नापि संग्रहः ॥ स्त्रीणां गृह्णाति हृदयमनित्यहृदया हिताः ॥ २३ ॥

सार्धानां तु स्थितानां तु शीले सत्यं श्रुते स्थिते ॥ क्षीणां पवित्रं परमं पतिरेको विक्षिष्यते ॥ २४ ॥ स
त्वया नावमत्तव्यः पुत्रः प्रवाजितो वनम् ॥ तव देवसमत्सर्वे निर्यनः सधनोऽपि वा ॥ २५ ॥ विज्ञाय
वचनं सीता तस्या धर्मार्थसंहितम् ॥ कृत्वांजलिमुवाचेंदं क्षश्रूमाभिमुखे स्थिता ॥ २६ ॥ करिष्ये सर्वमे-
वाहमार्या यदनुशारित माम् ॥ अभिज्ञारिम यथा भर्तुर्वर्तितव्यं श्रुतं च मे ॥ २७ ॥ न मामसज्जनैर्या
समानयितुमर्हति ॥ धर्माद्विचलितुं नाहमलं चंद्रादिव प्रभा ॥ २८ ॥ नातंत्री विद्यते वीणा नाचको विद्यते
रथः ॥ नापतिः सुखमेधेत् या स्यादपि शतात्मजा ॥ २९ ॥ मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ॥
अमितस्य तु दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ ३० ॥ साहमेवं गता श्रेष्ठा श्रुतधर्मपरावरा ॥ आर्ये किम-
वमन्ययं स्त्रिया भर्ता हि दैवतम् ॥ ३१ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा कौसल्याहृदयंगमम् ॥ शुद्धसत्त्वा मु-
मोचाश्रु सहसा दुःखहृषजम् ॥ ३२ ॥ तां प्रांजलिरीभयेक्ष्य मातृमध्येऽतिसत्कृताम् ॥ रामः परमध-
मात्मा मातरं वाक्यमब्रवीन् ॥ ३३ ॥ अत्र मा दुःखिता भूत्वा पश्येत्स्वं पितरं मम ॥ क्षयोऽपि वनवा-
सस्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ ३४ ॥ सुमयास्ते गमिष्यति नव वर्षाणि पंच च ॥ समग्रमिह संप्राप्तं मां
द्रक्ष्यसि सुहृद्व्रतम् ॥ ३५ ॥ एतावदभिनीतार्थमुक्त्वा स जननीं वचः ॥ त्रयःशतशतार्था हि ददुर्शवेक्ष्य
मातुः ॥ ३६ ॥ ताश्चापि स तथैवार्तो मातुर्दशरथात्मजः ॥ धर्मयुक्तमिदं वाक्यं निजगाद कृतोजलिः ॥
॥ ३७ ॥ संवासात्स्वरुषं किंचिदज्ञानादपि यत्कृतम् ॥ तन्मे समुपजानीत सर्वोश्चामंत्रयामि वः ॥ ३८ ॥
वचनं राघवस्यैतद्धर्मयुक्तं समाहितम् ॥ शुश्रुवुस्ताः स्त्रियः सर्वाः शोकोपहतचेतसः ॥ ३९ ॥ जज्ञेऽथ
तासां सन्नादः कौचीनामिव निःस्वनः ॥ मानवैद्रस्य भार्यणामेवं वदति राघवे ॥ ४० ॥ मुरजपणवमे-

घषधिवदशरथवेदम् वभूव यत्पुरा ॥ विलपितपरिदेवनाकुलं व्यसनगतं तदभूत्सुदुःखितम् ॥
॥ ४१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकाण्डे एकोनचत्वारिंशः
सर्गः ॥ ३९ ॥ अथ रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ॥ उपस-
गृह्य राजानं चकुर्दीनाः प्रदक्षिणम् ॥ १ ॥ तं चापि समनुज्ञाप्य धर्मज्ञः सह सीतया ॥ राघवः शोक-
संमूढो जननीमभ्यवाद्यन् ॥ २ ॥ धन्वंशं लक्ष्मणो भ्रातुः कौसल्यामभ्यवाद्यन् ॥ अपि मातुः
सुमित्राया जम्बाह चरणौ पुनः ॥ ३ ॥ तं वंदमानं रुदती माता सौमित्रिमव्रवीन् ॥ हितकामः
महाबाहुं मूढन्युपात्राय लक्ष्मणम् ॥ ४ ॥ सृष्टस्त्वं वनवासाय स्वनुरक्तः सुहृज्जने ॥ रामे प्रमादं मा कार्षीः
पुत्र आतरि गच्छति ॥ ५ ॥ व्यसनी वा समृद्धो वा गतिरेष तवानघ ॥ एष लोके सतां धर्मो यज्येष्ट-
वशो भवेन् ॥ ६ ॥ इदं हि वृत्तमुचितं कुलस्याग्नय सनातनम् ॥ दानं दीक्षा च यज्ञेषु तनुत्यगो
मृषेषु हि ॥ ७ ॥ लक्ष्मणं त्वेवमुक्त्वाऽसौ संसिद्धं प्रियराघवम् ॥ सुमित्रा गच्छग्रज्जने पुनःपुनरुवाच
तम् ॥ ८ ॥ रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् ॥ अयोध्यामदर्वीं विद्धि गच्छ तात यथा-
सुखम् ॥ ९ ॥ ततः सुमित्रः काकुत्स्थं प्राञ्जलिवाक्यमव्रवीन् ॥ विनीतो विनयज्ञश्च मातलिर्वासवं यथा
॥ १० ॥ रथमारोह भद्रं ते राजपुत्र महायशः ॥ क्षिप्रं त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मां राम वक्ष्यसे ॥ ११ ॥
चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यानि वने त्वया ॥ तान्युपक्रामितव्यानि यानि देव्या प्रचोदितः ॥ १२ ॥ तं
रथं सूर्यसंकाशं सीता दृष्टेन चेतसा ॥ आहरोह वरारोहा कृत्वाऽलंकारमात्मनः ॥ १३ ॥ वनवासं हि
संस्थाप्य वासांस्त्याग्यमण्यति च ॥ भर्तारमनुगच्छन्त्यै सीतार्यै श्वशुरो ददौ ॥ १४ ॥ तथैवायुधजातानि

भ्रातृभ्यां कवचानि च ॥ रथोपस्थे प्राविन्यस्य स चर्म काठिनं च यत् ॥ १५ ॥ अथो ज्वलनसंकाशं चामी-
 करविभूषितम् ॥ तमारुरुह्यतुस्तूर्णं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १६ ॥ सीतातृतीयानारूढान्दृष्ट्वा रथमचोद-
 यन् ॥ मुमंत्रः संमतनश्चान्वायुवेगसमाज्वरे ॥ १७ ॥ प्रयाते तु महारण्यं चिररात्राय राघवे ॥
 बभूव नगरे मूर्च्छां वलमूर्च्छां जनस्य च ॥ १८ ॥ तत्समाकुलसंभ्रांतं मत्तसंकुपितद्विपम् ॥ हयखिजितनिघोषं
 पुरमासीन्महाम्वनम् ॥ १९ ॥ ततः सवालवृद्धा सा पुरी परमपीडिता ॥ राममेवाभिदुद्राव घर्मातः
 सलिलं यथा ॥ २० ॥ पार्श्वतः पृष्ठतश्चापि लंघमानास्तदुन्मुखाः ॥ बाष्पपूर्णमुखाः सर्वे तमचूभृशानिःस्वनाः
 ॥ २१ ॥ संयच्छन् वाजिनां रश्मिन्सूत याहि शनैः शनैः ॥ मुखं द्रक्ष्याम रामस्य दुर्दर्शनो भविष्यति ॥ २२ ॥ आयसं
 हृदयं वृत्तं राममातुरसंजयम् ॥ यद्देवगर्भप्रतिमे वनं याति न भिद्यते ॥ २३ ॥ कृतकृत्या हि वैदेही छायेवानुगता
 पातेम् ॥ न जहाति रता धर्मे मेरुमकप्रभा यथा ॥ २४ ॥ अहो लक्ष्मण सिद्धार्थः सततं प्रियवादिनम् ॥
 भ्रातरं देवसंकाशं यस्त्वं परिचरिष्यासि ॥ २५ ॥ महत्येषा हि ते बुद्धिरेष चाभ्युदयो महान् ॥ एष स्वर्गस्य
 मार्गश्च यदेनमनुगच्छासि ॥ २६ ॥ एवं वदंस्ते सोढुं न शेकुर्बाष्पमागतम् ॥ नरास्तमनुगच्छन्ति प्रिय-
 मिह्वाकुनंदनम् ॥ २७ ॥ अथ राजा वृत्त्याभिर्दानाभिर्दानिचेतनः ॥ निर्जगाम प्रियं पुत्रं द्रक्ष्यामीति ब्रुवन्
 गृहान् ॥ २८ ॥ शुश्रुवे चाप्रतः स्त्रीणां रुदन्तीनां महास्वनः ॥ यथा नावः करेणूनां बद्धे महति कुंजरे
 ॥ २९ ॥ पिता हि राजा काकुत्स्थः श्रीमान्सन्नस्तदा बभौ ॥ परिपूर्णः शशीकालं भहेणोपप्लुतो यथा
 ॥ ३० ॥ स च श्रीमानर्चित्यात्मा रामो दशरथात्मजः ॥ सूतं सचोदयामास त्वरितं वाह्यतामिति ॥ ३१ ॥
 रामो याहीति तं सूतं तिष्ठेति च जनस्तथा ॥ उभयं नाशकस्मृतः कर्तुमध्वनिं चोदितः ॥ ३२ ॥

निर्गच्छति महाबाहौ रामे पौरजनाश्रुभिः ॥ पतितैरभ्यवहितं प्रणनाश महीरजः ॥ ३३ ॥ रुदिता-
श्रुपरिद्वनं हाहाकृतमचेतनम् ॥ प्रयाणे राघवस्यासीत्युरं परमपीडितम् ॥ ३४ ॥ सुस्त्राव नयनैः स्त्रीणाम-
समायाससंभवम् ॥ मीनसंक्षोभचलितैः सलिलं पंकजैरिव ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वा तु नृपतिः श्रीमानेकचित्त-
गतं पुरम् ॥ निपपातैव दुःस्तेन कृतमूल इव दुमः ॥ ३६ ॥ ततो हलहलाशब्दो जज्ञे रामस्य पृष्ठतः ॥
नराणां प्रेक्ष्य राजानं सौंदृतं भृशदुःखितम् ॥ ३७ ॥ हा रामेति जनाः केचिद्राममतेति चापरे ॥ अंतः-
पुरसमुद्भूतं च क्रोशतं पर्यदेवयन् ॥ ३८ ॥ अन्वीक्षमाणो रामस्तु विषण्णं भ्रंतेचित्तसम् ॥ राजानं मातरं
चैव ददर्शानुगतौ पथि ॥ ३९ ॥ स वद्ध इव पाशेन किशोरौ मातरं यथा ॥ धर्मपाशेन संयुक्तः
प्रकाशं नाभ्युदेक्षत ॥ ४० ॥ पदातिनौ च यानार्हावदुःखाहौ सुखोचितौ ॥ दृष्ट्वा संचोदयामास शीघ्रं या-
हीति सारथिम् ॥ ४१ ॥ न हि तत्पुरुषव्याघ्रो दुःखजं दर्शनं पितुः ॥ मातुश्च साहितुं शक्तस्तौत्रैनुत्र इव
द्विपः ॥ ४२ ॥ प्रत्यागारमित्रायांती सवत्सा वत्सकारणान् ॥ वद्धवत्सा यथा धेनू राममाताऽभ्यधावत
॥ ४३ ॥ तथा रुदतीं कौसल्यां रथं तमनुधावतीम् ॥ क्रोशतीं रामरामेति हा सीते लक्ष्मणेति च
॥ ४४ ॥ रामलक्ष्मणसीतार्थं स्रवंती करि नेत्रजम् ॥ असकृत्यैक्षत सतां नृत्यंतीमिव मातरम् ॥ ४५ ॥
तिष्ठेति राजा चुक्रोश याहि याहीति राघवः ॥ मुमंत्रस्य बभूवात्मा चक्रयोरिव चांतरा ॥ ४६ ॥
नाश्रौषमिति राजानमुपालब्धोऽपि वक्ष्यसि ॥ चिरं दुःखस्य पापिप्रमिति रामस्तम-
ब्रवीन् ॥ ४७ ॥ स रामस्य वचः कुर्वन्ननुज्ञाय च तं जनम् ॥ ब्रजतोऽपि ह्या-
वशीघ्रं चोदयामास सारथिः ॥ ४८ ॥ न्यवर्तत जनो राज्ञो रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ मनसाप्याशु वेगेन न

न्यवर्तनं मानुषम् ॥ ४९ ॥ यमिच्छन् पुनरायातं नैनं दूरमनुव्रजेन् ॥ इत्यमात्या महाराजमुत्तुर्दशरथं वचः ॥
॥ ५० ॥ तेषां वचः सर्वगुणोपपन्नः प्रविषण्णरूपः ॥ निशम्य राजा कृपणः सभायौ व्यव-
स्थितम्नं सुनमीक्षमाणः ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीम० बा० आदि० च० सा० अ० चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥
तस्मिन्मु पुरुषस्याघ्रे निष्क्रामति कृतोजलौ ॥ आर्तशब्दो हि संजज्ञे खीणामंतःपुरे महान् ॥ १ ॥ अनाथस्य
जनन्यास्य दुर्बलस्य तपस्त्रिनः ॥ यो गतिः शरणं चासीत्स नाथः क नु गच्छति ॥ २ ॥ न क्रुध्यत्यभि-
शक्तोऽपि क्रांधनीयानि वर्जयन् ॥ कुट्टान्प्रसादयन्सर्वान्समदुःखः क गच्छति ॥ ३ ॥ कौसल्याया
महातेजा यथा मातरि वर्तते ॥ तथा यो वर्ततेऽस्मासु महात्मा क नु गच्छति ॥ ४ ॥ कैकेय्या क्षिरयमनेन राज्ञा
संचोदितो वनम् ॥ परित्राता जनस्याभ्य जगतः क नु गच्छति ॥ ५ ॥ अहो निश्चेतनो राजा जीवलोकस्य
संक्षयम् ॥ धर्म्यं सत्यव्रतं रामं वनवासे प्रवम्यति ॥ ६ ॥ इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः ॥ हरदुश्चैव
दुःस्वार्ताः सस्वरं च विवृकुशुः ॥ ७ ॥ स तमंतःपुरे घोरमार्तशब्दं महीपतिः ॥ पुत्रशोकाम्भिसंततः श्रुत्वा
चासीत्युदुःखितः ॥ ८ ॥ नाग्निहोत्राण्यहूयंत नापचगृहमेधिनः ॥ अकुर्वन् प्रजाः कार्यं सूर्यश्चांतरधी-
यत ॥ व्यसृजन्कवलाज्जागा गावो वत्सान्न पाययन् ॥ ९ ॥ (पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नारयनन्दत ॥)
त्रिशंकुलोहितांगश्च बृहस्पतिवुधावपि ॥ दाहणाः सोममभ्येत्य ग्रहाः सर्वे व्यवस्थिताः ॥ १० ॥ न-
क्षत्राणि गताचर्चषि गृहाश्च गततेजसः ॥ विशाखाश्च सधूमाश्च नभसि प्रचकाशिनो ॥ ११ ॥ कालिकानिलवेगेन
महोदधिरिवोत्थितः ॥ रामे वनं प्रव्रजिते नगरं प्रचचाल तत् ॥ १२ ॥ दिशः पर्यकुलाः सर्वास्तिभि-
रेणैव संवृताः ॥ न ग्रहो नापि नक्षत्रं प्रचकाशे न किंचन ॥ १३ ॥ अकस्मान्नागरः सर्वो जनो दैन्यमुपा-

गमत् ॥ आहारे वा विहारे वा न कश्चिदकरोन्मनः ॥ १४ ॥ शोकपर्यायसंतप्तः सततं दीर्घमुच्छ्वसन् ॥
 अयोध्यायां जनः सर्वश्चक्रोश जगतीपतिम् ॥ १५ ॥ बाष्पपर्याकुलमुखो राजमार्गगतो जतः ॥ न हृष्टो
 छभ्यते कश्चित्सर्वः शोकपरायणः ॥ १६ ॥ न वाति पवनः शीतो न शशी सौम्यदर्शनः ॥ न सूर्यस्त-
 पते लोकं सर्वं पर्याकुलं जगन् ॥ १७ ॥ अर्नीथिनः सुताः स्त्रीणां भर्तारो भ्रातरस्तथा ॥ सर्वे सर्वं परित्यज्य
 राममेवान्वर्चितयन् ॥ १८ ॥ ये तु रामस्य सुहृदः सर्वे ते मूढचेतसः ॥ शोकभारेण च क्रांताः शयनं
 नैव भञ्जरे ॥ १९ ॥ ततस्त्वयोऽप्या रहिता महात्मना पुरंदरेणैव मही सपर्वता ॥ चचाल धोरं भयशोकदी-
 पिता सनागयोवाश्चराणा ननाद् च ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०
 अयोध्याकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ यावत्तु निर्यतस्तस्य रजोरूपमदृश्यत ॥ तैवेत्वाकुर्वस्तावत्संज-
 हारामचक्षुर्षी ॥ १ ॥ यावद्राजा प्रियं पुत्रं पश्यन्त्यत्यंतधार्मिकम् ॥ तावद्व्यवर्धते वास्य धरण्यां पुत्र-
 दर्शने ॥ २ ॥ न पश्यति रजोऽप्यस्य यदा रामस्य भूमिपः ॥ तदातश्च विपणश्च पपात धरणीतले ॥
 ॥ ३ ॥ तस्य दक्षिणमन्वानात्कौसल्याः बाहुमंगता ॥ परं चास्यान्वगात्पार्श्वे कैकेयी सा मुमध्यमा ॥
 ॥ ४ ॥ तां नयेन च संपन्नो धर्मेण विनयेन च ॥ उवाच राजा कैकेयीं समीक्ष्य व्यथितेन्द्रियः ॥ ५ ॥
 कैकेयि मामकांगानि मा स्याश्चीः पापनिश्चये ॥ न हि त्वां द्रष्टुमिच्छामि न भार्या न च बांधवो ॥ ६ ॥
 ये च त्वामनुर्जवंति नाहं तेषां न ते मम ॥ कैवल्यार्थपरां हि त्वां त्यक्त्यर्मां त्यजाम्यहम् ॥ ७ ॥
 अगृह्णां यच्च ते पाणिमग्निपर्यणयं च यन् ॥ अनुजानामि तत्सर्वमस्मिन्नोके परत्र च ॥ ८ ॥ भरतश्चेत्य-
 तितः स्याद्राज्यं प्राप्यतद्व्ययम् ॥ यत्ने स दद्यात्पित्रर्थं मा मां तद्वत्तमागमन् ॥ ९ ॥ अथ रेणुसमुद्भवस्तं

समुत्थाप्य नराधिपम् ॥ न्यवर्तत तदा देवी कौसल्या शोककशीता ॥ १० ॥ हत्वेव ब्राह्मणं कामासुष्ट्वान्-
मिभिव पाणिना ॥ अन्वतप्यत धर्मात्मा पुत्रं संचिन्त्य राघवम् ॥ ११ ॥ निवृत्तैव निवृत्तैव सीदतो
रथवर्त्मसु ॥ राज्ञो नातिवभौ रूपं प्रतरस्यांशुमतो यथा ॥ १२ ॥ विललाप स दुःखार्तः प्रियं पुत्रमनु-
स्मरन् ॥ नगरांतमनुग्रामं बुद्ध्वा पुत्रमथाब्रवीन् ॥ १३ ॥ बाहूनां च मुख्यानां वहतां तं ममात्मजम् ॥
धृदन्ति पथि दृश्यंते स महात्मा न दृश्यते ॥ १४ ॥ यः सुखेनापधानेषु शेते चंदनरूपितः ॥ व्रीज्यमानो
महाहोभिः स्त्रीभिर्मम सुतोत्तमः ॥ १५ ॥ स नूनं कचिदेवाद्य वृक्षमूलमुपाश्रितः ॥ काष्ठं वा यदि
वाग्मनसमुपधाय शयिष्यते ॥ १६ ॥ उत्थाम्यति च मेदिन्याः कृपणः पांसुगुंठितः ॥ विनिःश्वसन्प्रस्रवणा-
त्क्षरेणून्नामिवर्षमः ॥ १७ ॥ द्रक्ष्याति नूनं पुरुषा दीर्घबाहुं वनेचराः ॥ राममुत्थाप्य गच्छंतं लोकनाथम-
नाथवन् ॥ १८ ॥ सा नूनं जनकस्येष्टा सुता पुत्रसदोचिता ॥ कंटकाक्रमणकृण्णान्ता वनमग्नं गमिष्यति ॥
॥ १९ ॥ अनभिज्ञा वनानां सा नूनं भयमुपैष्यति ॥ श्वापदानर्दितं श्रुत्वा गंभीरं रोमहर्षणम् ॥ २० ॥
सक्रामा भव कैकेयि विधवा राज्यमावस ॥ न हि तं पुरुषव्याघ्रं विना जीवितुमुत्सहे ॥ २१ ॥
इत्येवं विलपन्नाजा जनौघेनाभिसंवृतः ॥ अपन्नात इवारिष्टं प्रविवेश गृहेत्तमम् ॥ २२ ॥
शून्यचत्वरेश्वरमातां संवृतापणवेदिकाम् ॥ ह्रांतदुर्बलदुःखार्ता नात्याकीर्णमहापथाम् ॥ २३ ॥
तामवेक्ष्य पुरीं सर्वा राममेवानुचितयन् ॥ विलपन्नाविशद्राजा गृहं सूर्य इवांशुदम् ॥ २४ ॥
महाहृदमिवाक्षोभ्यं सुपण्णं हतोरगम् ॥ रामेण रहितं वेदम वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ २५ ॥ अथ गद्गदश-
ब्दस्तु विलपन्वसुधाधिपः ॥ उवाच मृदु मंदार्थं वचनं दीनमस्वरम् ॥ २६ ॥ कौसल्याया गृहं

क्षीघ्रं राममातुरनयंतु माम् ॥ नहान्यत्र समाश्वासो हृदयस्य भविष्यति ॥ २७ ॥ इति द्रुवतं राजान-
 मनयन्द्धारदर्शिनः ॥ कौसलयाया गृहं तत्र न्यवेदयन् विनीतवन् ॥ २८ ॥ ततस्तत्र प्रविष्टस्य कौस-
 लयाया निवेशनम् ॥ अधिकृष्टापि शयनं बभूव लुलितं मनः ॥ २९ ॥ पुत्रद्वयविहीनं च स्नुषया च विवर्जितम् ॥
 अपत्यद्वयं राजा नष्टचंद्रभिवांवरम् ॥ ३० ॥ तच्च दृष्ट्वा महाराजो भुजमुद्यम्य वीर्यावान् ॥ उच्चैः
 स्वरेण प्राक्रोशद्धा रामं विजहासि नो ॥ ३१ ॥ मुखिता वत तं कालं जीविष्यति नरोत्तमाः ॥
 परिवर्जन्तो ये रामं द्रक्ष्यति पुनरागतम् ॥ ३२ ॥ अथ रात्र्यां प्रपन्नायां कालरात्र्यामेवात्मनः ॥
 अर्घरात्रे दशरथः कौसल्याभिदमन्नवीन् ॥ ३३ ॥ न त्वां पश्यामि कौसल्ये साधु मां पाणिना स्मृश ॥
 रामं मेऽनुगता दृष्टिरपि न निवर्तते ॥ ३४ ॥ तं राममेवानुविचिंतयंतं समीक्ष्य देवीशयने नरे-
 द्रम् ॥ उपोपविश्याधिकमार्तरूपा विनिःश्रसंतं विललाप कृच्छ्रम् ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा०
 आ० च० सा० अयोध्याकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ततः समीक्ष्य शयने सन्नं शोकेन
 पार्थिवम् ॥ कौसल्या पुत्रशोकार्ता तमुवाच महीपानिम् ॥ १ ॥ राघवे नरशार्दूल विपं मुक्त्वा हिं-
 जिह्वा ॥ विचरिष्यति कैकेयी निमुक्तं हि पन्नगी ॥ २ ॥ विवास्य रामं सुभगा लब्धकामा
 समाहिता ॥ त्रासयिष्यति मां भूयो दुष्टाहिरिन् वेज्जनि ॥ ३ ॥ अथास्मिन्नगरे रामश्चरन्भक्षं गृहे
 वसेन् ॥ कामकारो वरं दानुमपि दासं ममान्नजम् ॥ ४ ॥ पातयित्वा तु कैकेय्या रामं स्थाना-
 द्यथेष्टनः ॥ प्रवृद्धो रक्षसां भागः पवणोवाहिताग्निना ॥ ५ ॥ नागराजगतिर्वीरो महायाहुर्धनुर्धरः ॥
 वनमाविशेते नूनं सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ६ ॥ वने त्वदृष्टुः खानां कैकेय्यनुमते त्वया ॥ त्यक्ता-

नां वनत्रासाय का न्ववभ्या भविष्यति ॥ ७ ॥ ते रत्नहानीस्तरुणाः फलकाले विवासिताः ॥
 कथं वल्यति कृपणाः फलमूलैः कृताज्ञानाः ॥ ८ ॥ अपीदानीं स कालः स्यान्मम शोकक्षयः शिवः ॥
 सहभार्य्यं सह आत्रा पश्येयमिह राघवम् ॥ ९ ॥ श्रुत्वैवोपस्थितौ वीरौ कदाऽयोध्या भविष्यति ॥
 यशस्विनीं हृष्टजना सूच्छ्रितञ्जमालिनीं ॥ १० ॥ कदा प्रेक्ष्य नरव्याघ्रावरण्यात्पुनरागतौ ॥
 भविष्यति पुरीं हृष्टा समुद्र इव पर्वणि ॥ ११ ॥ कदाऽयोध्यां महाबाहुः पुरीं वीरः प्रवेक्ष्यति ॥ पुर-
 स्तुन्य रथं सीतां वृषभो गोवधूमिव ॥ १२ ॥ कदा प्राणिसहस्राणि राजमार्गे ममात्मजौ ॥
 लज्जैवकरिष्यति प्रविशंतावर्दमौ ॥ १३ ॥ प्रविशंतौ कदाऽयोध्यां द्रक्ष्यामि शुभकुण्डलौ ॥
 उदग्रायुधानिबिंशौ सशृंगाविव पर्वतौ ॥ १४ ॥ कदा सुमनसः कन्या द्विजातीनां फलानि च ॥
 प्रदिशन्त्यः पुरीं हृष्टाः करिष्यन्ति प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥ कदा परिणतौ बुद्ध्या वयसा चामरप्रभः ॥
 अभ्युपैष्यति धर्मात्मा सुवर्ष इव लालयन् ॥ १६ ॥ निःसंशयं मया मन्ये पुरा वीर कदर्यया ॥
 पातुकांसेषु दत्सेषु मातृणां शान्तिताः स्तनाः ॥ १७ ॥ साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता ॥
 कैकेय्या पुरुषव्याघ्र वालवत्सेन गौर्बलान् ॥ १८ ॥ नहि तावद्गुरैर्जुष्टं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ एकपुत्रा
 विना पुत्रमहं जीवितुमुत्सहे ॥ १९ ॥ नहि मे जीविते किञ्चित्सामर्थ्यमिह कल्प्यते ॥ अपश्यंत्याः प्रियं पुत्रं
 लक्ष्मणं च सहवलम् ॥ २० ॥ अयं हि मां दीपयतेऽद्य वहिस्तनूजशोकप्रभवो महाहितः ॥ महीभिमां
 रदिमभिरुत्तमप्रभो यथा निदाये भगवान्दिवाकरः ॥ २१ ॥ इत्यर्बे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
 अयोध्याकाण्डे त्रिवत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ विलपंतौ तथा तां तु कौसल्यां प्रमदोत्तमाम् ॥ इदं

धर्मे स्थिता धर्म्यं सुमित्रा वाक्यमब्रवीन् ॥ १ ॥ तवार्ये सदगुणैर्युक्तः स पुत्रः पुरुषोत्तमः ॥ किं ते
 विभ्रपितैर्नैवं कृपणं रुदितेन वा ॥ २ ॥ यस्तवार्ये गतः पुत्रस्त्यक्त्वा राज्यं महाबलः ॥ साधु कुर्व-
 न्महात्मानं पितरं सत्यवादिनम् ॥ ३ ॥ क्षिष्टैराचरिते सम्यक्शश्वत्प्रेत्य फलोदये ॥ रामो धर्मो
 स्थितः श्रेष्ठो न स शोच्यः कदाचन ॥ ४ ॥ वर्तते चोत्तमां वृत्तिं लक्ष्मणोऽस्मिन्सदानघः ॥
 दद्यान्सर्वभूतेषु लाभस्तस्य महात्मनः ॥ ५ ॥ अरण्यवासे यद्दुःखं जानंतेव सुखोचितं ॥
 अनुगच्छति वैदेही धर्मात्मानं तवात्मजम् ॥ ६ ॥ कीर्तिभूतां पताकां यो लोकं आम-
 यति प्रभुः ॥ धर्मः सन्यत्रतपरः किं नाप्राप्तवान्मजः ॥ ७ ॥ व्यक्तं रामस्य विज्ञाय
 शौचं माहात्म्यमुत्तमम् ॥ न गात्रमंशुभिः सूर्यः संतापयितुमर्हति ॥ ८ ॥ शिवः
 सर्वेषु कालेषु कान्तोभ्यो विनिःश्रुतः ॥ राघवं युक्तशीतोष्णः सेविष्यति सुखोऽनिलः ॥ ९ ॥ श-
 यानमनघं रात्रौ पितृवाभिपरिष्वजन् ॥ धर्मत्रः संस्पृशन्शीतश्चन्द्रमाह्लादयिष्यति ॥ १० ॥ ददौ चा-
 स्त्राणि दिव्यानि यस्मै ब्रह्मा महौजसे ॥ दानवैर्द्र हतं दृष्ट्वा तिमिष्वजसुतं रणे ॥ ११ ॥ स शूरः पुरुष-
 व्याघ्रः स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ असंत्रस्तो हारण्येऽसौ वेदमनीव निवस्यते ॥ १२ ॥ यस्येषुपथमासाद्य
 विनाशं यांति शत्रवः ॥ कथं न पृथिवी तस्य शासने स्यातुमर्हति ॥ १३ ॥ या श्रीः शौर्यं च रामस्य
 या च कल्याणसत्त्वता ॥ निवृत्तारण्यवासः स्वं क्षिप्रं राज्यमवाप्स्यति ॥ १४ ॥ सूर्यस्यापि भवेत्सूर्यो
 ह्यमेरुभिः प्रभोः प्रभुः ॥ श्रियाः श्रीश्च भवेद्दृग्धा कीर्त्याः कीर्तिः क्षमाक्षमा ॥ १५ ॥ दैवतं देवतानां च भूतानां
 भूतमत्तमः ॥ तस्य के ह्यगुणा देवि वने वाक्यथवा पुरे ॥ १६ ॥ पृथिव्या सह वैदेह्या श्रिया च पुरु-

पथः ॥ क्षिप्रं निम्नुभिरताभिः सह रामोऽभियंक्ष्यते ॥ १७ ॥ दुःखं विस्तृत्यशुं निष्क्रामंतमुदीक्ष्य
यम् ॥ अयोध्यायां जनः सर्वः शोकत्रेगसमाहतः ॥ १८ ॥ कुशचरिधरं वीरं गच्छन्तमपराजितम् ॥
सीतवानुगता लक्ष्मीस्तस्य किं नाम दुर्लभम् ॥ १९ ॥ धनुर्ग्रहवरो यस्य बाणखट्वास्त्रभूस्त्वयम् ॥ लक्ष्म-
णो ब्रजति ह्यग्रे तस्य किं नाम दुर्लभम् ॥ २० ॥ निवृत्तवनवासं तं द्रष्टुमिच्छति पुनरागतम् ॥ जहि
शोकं च मोहं च देवि सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २१ ॥ शिरसा चरणवैतौ ब्रह्मदानमनिन्दिते ॥ पुनर्द्रक्ष्यसि
कल्याणि पुत्रं चन्द्रमिवोदितम् ॥ २२ ॥ पुनः प्रविष्टं दृष्ट्वा तमभिषिक्तं महाश्रियम् ॥ समुत्सक्ष्यासि
नेत्राभ्यां शीघ्रमातंद्रजं जलम् ॥ २३ ॥ मा शोको देवि दुःखं वा न रामे दृश्यतेऽशिवम् ॥ क्षिप्रं
द्रक्ष्यसि पुत्रं त्वं ससीतं सहलक्ष्मणम् ॥ २४ ॥ त्वयाशेषो जनश्चायं समाश्वास्यो यतोऽनघे ॥ कि-
मिदानीमिदं देवि करोषि हृदि विह्वलयम् ॥ २५ ॥ नार्हा त्वं शोचितुं देवि यस्यास्ते राघवः सुतः ॥
नहि रामात्परो लोके विद्यते सत्पथं स्थितः ॥ २६ ॥ अभिवाद्यमानं तं दृष्ट्वा समुहदं सुतम् ॥ मुदाश्रु-
भोक्ष्यसे क्षिप्रं मेघरेखेव वार्षिकी ॥ २७ ॥ पुत्रस्ते वरदः क्षिप्रमयोध्यां पुनरागतः ॥ कराभ्यां मृदुपीताभ्यां
चरणौ पीडयिष्यति ॥ २८ ॥ अभिवाद्य नमस्यतं शूरं समुहदं सुतम् ॥ मुदासौ प्रोक्ष्यसे पुत्रं मेघराजिरि-
वाचलम् ॥ २९ ॥ आश्वासयंती विविधैश्च वाक्यैर्वीक्योपचारैः कुशलाऽनघा ॥ रामस्य तो मातरसेवमुक्त्वा
देवी सुमित्रा विरराम रामा ॥ ३० ॥ मिथाम्य तल्लक्ष्मणमातृवाक्यं रामस्य मातुर्नरेदेवपत्न्याः ॥ सद्यः
शरीरे विननाश शोकः शरदृतो मेघ इवाल्पतोयः ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० अ० अ०
चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ अनुरक्ता महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ अनुजगमुः प्रयातं तं वनवा-

साथ मानवाः ॥ १ ॥ निर्वर्तितेऽतीव बलात्सुहृद्धर्मेण राजनि ॥ नैव ते संन्यवर्तन्त रामम्यानुगता
 रथम् ॥ २ ॥ अयोध्यानिलयानां हि पुरुषाणां महायशः ॥ वभूव गुणसंपन्नः पूर्णचन्द्र इव प्रियः
 ॥ ३ ॥ स याच्यमानः काकुत्स्थस्ताभिः प्रकृतिभिस्तदा ॥ कुर्वाणः पितरं सत्यं वनमेवान्वपद्यत ॥ ४ ॥
 अवेक्षमाणः सन्नेहं चक्षुषा प्रपिबन्निव ॥ उवाच रामः सन्नेहं ताः प्रजाः म्वाः प्रजा इव ॥ ५ ॥ या प्रीति-
 बंधुमानश्च मय्ययोऽयानिवासिताम् ॥ मस्प्रियार्थं विशेषेण भरते सा विधीयताम् ॥ ६ ॥ स हि कल्याण-
 चारित्रः कैकेयानंदवर्धनः ॥ करिष्यति यथाबद्धः प्रियाणे च हितानि च ॥ ७ ॥ ज्ञानवृद्धो वयो बालो
 मृदुर्वीर्यगुणान्वितः ॥ अनुरूपः स वो भर्ता भविष्यति भयापहः ॥ ८ ॥ स हि राजगुण्युक्तो युवराजः
 समीक्षितः ॥ अपि चापि मया शिष्टैः कार्यं वो भर्तृशासनम् ॥ ९ ॥ न संतप्येवथा चासौ वनवासं
 गते मायि ॥ महाराजस्तथा कार्यो मम प्रियचिकीर्षया ॥ १० ॥ यथायथा दाशरथिर्ममेवाश्रितो भवेत् ॥
 तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमक्रामयन् ॥ ११ ॥ वाप्येण पिहितं दीनं रामः सौमित्रिणा सह ॥ चकयैव
 गुणैर्वद्धं जने पुरनिवासिनम् ॥ १२ ॥ ते द्विजास्त्रिविधं वृद्धा ज्ञानेन वयसौजसा ॥ वयःप्रकंपशिरसो
 दूरादूर्चुरिदं वचः ॥ १३ ॥ बहंतो जवना रामं भोभो जात्यास्तुरंगमाः ॥ निवर्तन्त्रं न गतव्यं हिता
 भवत भर्तारि ॥ १४ ॥ कणवंति हि भूतानि विशेषेण तुरंगमाः ॥ यूयं तस्मान्निवर्तन्त्रं याचनो
 प्रतिवेदिताः ॥ १५ ॥ धर्मतः स विगुह्यमा वीरः शुभदृढव्रतः ॥ उपवाह्यस्तु वो भर्ता नापवाह्यः पुरा-
 द्वनम् ॥ १६ ॥ एवमातप्रलापांस्तान्वृद्धान्यल्पतो द्विजान् ॥ अवेक्ष्य सहसा रामो रथादवततार ह
 ॥ १७ ॥ पद्मयसेव जगामाथ ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ सन्निकृष्टपदन्यासो रामो वनपरायणः ॥ १८ ॥

द्वित्रातीन्दि पदतीर्गनामश्चरित्रवत्सलः ॥ न शशाक घृणाचक्षुः परिभोक्तुं स्थेन सः ॥ १९ ॥
गच्छंतमेव ते दृष्ट्वा रामं संप्रातमानसाः ॥ ऊचुः परमसंतप्ता रामं वाक्यमिदं द्विजाः ॥ २० ॥
ब्राह्मण्यं कृत्स्नमेतन्वां ब्रह्मण्यमनुगच्छति ॥ द्विजस्कंधाधिरूढास्वामप्रयोऽयनुयां-
त्वमी ॥ २१ ॥ वाजपयसुस्थानि च्छत्राण्यतानि पश्य नः ॥ प्रपृष्टोऽनुप्रयातानि मेघानिव जलत्पये
॥ २२ ॥ अतवाप्रातपत्रम्य रश्मिसंतापितस्य ते ॥ एभिश्छायां करिष्यामः स्वैश्छत्रैर्वाजपेयकैः ॥ २३ ॥
या हि नः सततं बुद्धिर्वंद्यमंत्रानुसारिणी ॥ त्वत्कृते सा कृता वत्स वनवासानुचारिणी ॥ २४ ॥ हृदये-
ष्ववतिष्ठेन वेदा ये नः परं धनम् ॥ वत्स्यत्यपि गृहेष्वेव दाराश्चरित्ररक्षिताः ॥ २५ ॥ पुनर्न निश्चयः
कार्यस्वद्वतौ सुकृता मतिः ॥ त्वयि धर्मव्यपेक्षे तु किं स्याद्धर्मपथे स्थितम् ॥ २६ ॥ याचितो नो निव-
र्तस्व हंसशुक्लशिरोरुहैः ॥ शिराभिर्निभृताचार महीपतनपांसुलैः ॥ २७ ॥ बहूनां वितता यज्ञा द्विजानां
य इहागताः ॥ तेषां समानिरयत्ता तव वत्स निवर्तने ॥ २८ ॥ भक्तिर्मातीह भूतानि जंगमाजंगमानि
च ॥ याचमानेषु तेषु त्वं भक्तिं भोक्तुं दृश्य ॥ २९ ॥ अनुगंतुमशक्तास्त्वां मूलैरुद्धतवेगिनः ॥ उन्नता
वायुवेगेन विक्रोशंतीव पादपाः ॥ ३० ॥ निश्चष्टाहारसंचारा वृक्षैकस्थाननिश्चिताः ॥ पक्षिणोऽपि
प्रयाचंते सर्वभूतानुकंपनम् ॥ ३१ ॥ एवं विक्रोशतां तेषां द्विजातीनां निवर्तने ॥ दृष्ट्वा तमसा तत्र
वारयंतीव राघवम् ॥ ३२ ॥ ततः सुमंत्रोऽपि रथाद्विमुच्य श्रोतान्हयान्संपरिवृत्य शीघ्रम् ॥ पातोदकां-
स्तोयपरिचुत्तांगानचारयद्द तमसाविदूरे ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०
अयोध्याकाण्डे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः सीतामुद्रोक्ष्य

सौमित्रिमिदं वचनमब्रवीन् ॥ १ ॥ इयमद्य निशा पूर्वा सौमित्रे प्रदिता वनम् ॥ वनवासस्य भद्रं ते
नचोत्कांठितुमर्हसि ॥ २ ॥ पश्य शून्यान्यरण्यानि रुदतीव समंततः ॥ यथानिलयमायिर्द्दिनलीनानि
सुगह्व्रिजैः ॥ ३ ॥ अद्यायोध्या तु नगरी राज्यानी पिनुर्मम ॥ सखीपुसागतातस्मान्शोचिष्यति न
संशयः ॥ ४ ॥ अनुरक्ता हि मनुजा राजानं वहुभिर्गुणैः ॥ त्वां च मां च नरव्याघ्र शत्रुघ्नभरतौ
तथा ॥ ५ ॥ पितरं चानुशोचामि मातरं च यशस्विनीम् ॥ अपि नाथौ भवेतां नौ रुदतौ तावभी-
क्ष्णशः ॥ ६ ॥ भरतः खलु धर्मात्मा पितरं मातरं च मे ॥ धर्मार्थकामसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति ॥
॥ ७ ॥ भरतस्यानुशंसन्नं संचिन्त्याहं पुनः पुनः ॥ नानुशोचामि पितरं मातरं च महाभुज ॥ ८ ॥
त्वया कार्यं नरन्यात्र मामनुव्रजता कृतम् ॥ अन्वेष्टव्या हि वैदेह्या रक्षणार्थं सहायता ॥ ९ ॥ अङ्घ्रिरेव
हि सौमित्रे वत्स्याम्यद्य निशाभिमाम् ॥ एताद्वि रोचते महां वन्येऽपि विविधे सति ॥ १० ॥ एवमुक्त्वा
तु सौमित्रि सुमंत्रमपि राघवः ॥ अग्रसत्तस्त्वमश्रुपु भव सौम्येत्युवाच ह ॥ ११ ॥ सोऽध्वान्सुमंत्रः
संशयस्य सूर्येऽस्तं समुपगते ॥ प्रभूतयवसान्कृत्वा बभूव प्रत्यन्तरः ॥ १२ ॥ उपास्य तु शिवां संश्यां
दृष्ट्वा रात्रिमुपगताम् ॥ रामस्य शयनं चक्रे मृतः सौमित्रिणा सह ॥ १३ ॥ तां शय्यां तमसातीरे
वीक्ष्य वृक्षदलैर्वृताम् ॥ रामः सौमित्रिणा सार्धं सभार्यः संविवेश ह ॥ १४ ॥ सभार्यं संप्रसुप्तं तु श्रान्तं
संग्रेह्य लक्ष्मणः ॥ कथयामास सूताय रामस्य विविधानुगान् ॥ १५ ॥ जाग्रतोरेव तां रात्रिं सौमित्रे-
रुदितो रविः ॥ सूतस्य तमसातीरे रामस्य द्रुवतो गुगान् ॥ १६ ॥ गोकुलाकुलतीरायास्तमसाया-
विदूरतः ॥ अवसत्तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥ १७ ॥ उत्थाय च महतेजाः प्रकृतीस्ता

निशाम्य च ॥ अत्रवीर्यातरं रामो लक्ष्मणं पुण्यलक्ष्मणम् ॥ १८ ॥ अस्मद्व्यपेक्षान्सौमित्रे निर्व्यपेक्षान्गृहे-
 ख्वपि ॥ वृक्षमूलेषु संसक्तान्नश्य लक्ष्मण सांप्रतम् ॥ १९ ॥ यथैते नियमं पौराः कुर्वत्यस्मान्निवर्तते ॥ अपि
 प्राणान्नयसिध्यति नतु त्यक्ष्यति निश्चयम् ॥ २० ॥ यावदेव तु संसृप्तास्तावदेव वयं लघु ॥ रथमारुह्य
 गच्छामः पंथानमकुतोभयम् ॥ २१ ॥ अतो भूयोऽपि नैदानीमिदं कुपुरवासिनः ॥ स्वपेयुरनुरक्ता मां वृक्षमूलेषु
 संश्रिताः ॥ २२ ॥ पौरा ह्यात्मकृता दुःखाद्विप्रमोच्या नृपात्मजैः ॥ ननु खल्वनात्मना योज्या दुःखेन
 पुरवासिनः ॥ २३ ॥ अत्रवीरलक्ष्मणो रामं साक्षाद्धर्ममिव स्थितम् ॥ रोचते मे तथा ब्राह्म क्षिप्रमारुह्य-
 तामिति ॥ २४ ॥ अथ रामोऽत्रवीत्सूतं शीघ्रं संयुज्यतां रथः ॥ गमिष्यामि ततोऽरण्यं गच्छ शीघ्रमिति
 प्रभो ॥ २५ ॥ सूतरततः संत्वरितः स्यंदनं तैर्हयोत्तमैः ॥ योजयित्वा तु रामस्य प्रांजलिः प्रत्यवेद्यत्
 ॥ २६ ॥ अयं युक्तो महाबाहो रथस्ते रथिनां वर ॥ त्वरयाऽऽरोह भद्रं ते ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ २७ ॥
 तं स्यंदनमधिष्ठाय राघवः सपरिच्छदः ॥ शीघ्रगामाकुलावर्तौ तमसामतरन्नदीम् ॥ २८ ॥ स संतीर्य
 महाबाहुः श्रीमाङ्गिशवमकंटकम् ॥ प्रापद्यत महाभागं सभयं भयदर्शनाम् ॥ २९ ॥ मोहनार्थं तु पौराणां
 सूतं रामोऽत्रवीद्वचः ॥ उदङ्मुखः प्रयाहि त्वं रथमारुह्य सारथे ॥ ३० ॥ मुहूर्तं त्वरितं गत्वा निव-
 र्त्तय रथं पुनः ॥ यथा न विद्युः पौरा मां तथा कुरु समाहितः ॥ ३१ ॥ रामस्य तु वचः श्रुत्वा
 तथा चक्रे च सारथिः ॥ प्रत्यागम्य च रामस्य स्यंदनं प्रत्यवेद्यत् ॥ ३२ ॥ तौ संप्रयुक्तं तु रथं समास्थितौ
 तदा ससीतौ रघुवंशवर्धनौ ॥ प्रचोदयामास ततस्तुरगमान्स सारथिर्न पथा तपोवनम् ॥ ३३ ॥
 ततः समास्थाय रथं महारथः ससारथिर्दशरथिर्वनं ययौ ॥ उदङ्मुखं तं तु रथं चकार प्रयाणमांगव्य-

निमित्तदर्शनात् ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० अयोध्याकांडे पट्चत्वारिंशः
 सर्गः ॥ ४६ ॥ प्रभातायां तु शर्वर्या पौरास्ते राघवं विना ॥ शोकोपहतनिश्चेष्टा वभूवुर्हतचेतसः ॥ १ ॥
 शोकजाश्रुपरिघ्नता वीक्षमाणान्ततन्तः ॥ आलोकमपि रामस्य न पश्यति स्म दुःस्विताः ॥ २ ॥ ते
 विषादात्तवेदना रहितास्तेन धीमता ॥ कृपणाः करुणा वाचो वदंति स्म मनोविणः ॥ ३ ॥ धिगस्तु खलु
 निद्रां तां ययाऽपहतचेतसः ॥ नाद्य पश्यामहे रामं पृथग्क्रममहाभुजम् ॥ ४ ॥ कथं रामो महाबाहुः स
 तथावित्थाक्रियः ॥ भक्तं जनमभित्यज्य प्रवासं तापसा गतः ॥ ५ ॥ गे नः सदा पालयति पिता
 पुत्रानि वीरसान् ॥ कथं रज्ज्वां च श्रेष्ठस्य क्त्वा नो विपिनं गतः ॥ ६ ॥ इहैव निधनं यामो महाप्रस्थानमेव
 वा ॥ रामेण रहितानां नो किमर्थं जीवितं हितम् ॥ ७ ॥ सति शुष्काणि काष्ठानि प्रभतानि महान्ति
 च ॥ तैः प्रज्वाल्य चितां सर्वे प्रविशामोऽथवा वयम् ॥ ८ ॥ किं वक्ष्यामो महाबाहुरनसूयः प्रियंवदः ॥
 नीतः स राघवांस्माभिरिति वक्तुं कथं क्षमम् ॥ ९ ॥ सा नूनं नगरी दीना दृष्ट्वा मात्राववं विना ॥
 भविष्यति निरानंदा सखीबालवयोऽधिका ॥ १० ॥ निर्योतास्तेन वीरेण सह नित्यं महान्मना ॥ विही-
 नास्तेन च पुनः कथं द्रक्ष्याम तां पुरीम् ॥ ११ ॥ इतीव बहुधा वाचो बाहुमुद्यम्य ते जनाः ॥ विलपन्ति
 स्म दुःस्वार्ता हतवत्सा इवान्यगाः ॥ १२ ॥ ततो मार्गानुसारेण गत्वा किंचित्ततः क्षणम् ॥ मार्गनाशा-
 द्द्विषादेन महता समभिप्लुताः ॥ १३ ॥ रथमार्गानुसारेण न्यवर्तत मनस्विनः ॥ किमिदं किं करि-
 ष्यामो दैवतोपहृता इति ॥ १४ ॥ तदा यथागतैर्नैव मार्गेण ह्यंतचेतसः ॥ अयोध्यानगमन्सर्वे पुरा
 व्यथितसज्जनाम् ॥ १५ ॥ आलोक्य नगरीं तां च क्षयन्याकुलमानसाः ॥ श्रावतेयं तेऽश्रुणि नयनेनः

शोकपीडितैः ॥ १६ ॥ एषा रामेण नगरी रहिता नातिशोभते ॥ आपगा गरुडेनैव हृदादुद्धृतपन्नगा ॥
॥ १७ ॥ चंद्रहीनमिवाकाशं तोयहीनमिवार्णवम् ॥ अपश्यसिन्धुह्रतानंदनगरं ते विचेतसः ॥ १८ ॥ ते
ताति वेदमानि महावनानि दुःखेन दुःखोपहता विशतः ॥ नैव प्रजग्मुः स्वजनं परं वा निरीक्षमाणाः प्रावि-
नयहर्षाः ॥ १९ ॥ इत्यायं श्रीम० वाल्मी० आ० च० सा० अ० सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ तेषामेवं
विषण्णानां पीडितानामतीव च ॥ बाष्पविप्लुतनेत्राणां सशोकानां मुमूर्षया ॥ १ ॥ अभिगम्य निवृ-
त्तानां रामं नगरवासिनम् ॥ उद्गतानीव सत्त्वानि बभूवुरमनास्विनाम् ॥ २ ॥ स्वस्वं निलयमागम्य
पुत्रदरैः समवृताः ॥ अश्रूणि मुमुचुः सर्वे वाप्येण पिहिताननाः ॥ ३ ॥ नचाहृष्यन्नचाभिमोदन्वणिजो
न प्रसारयन् ॥ नचाशोभंत पण्यानि नापचन्युहमेधिनः ॥ ४ ॥ नष्टं दृष्ट्वा नाभ्यनंदन्विपुलं वा धनान-
गमम् ॥ पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाप्यनंदत ॥ ५ ॥ गृहेष्टुहे रुदंत्यश्च भर्तारं गृहमागतम् ॥ व्यग-
र्हयंत दुःखात्तां वाग्मिस्तात्रैरिव द्विषान् ॥ ६ ॥ किं नु तेषां गृहैः कार्यं किं दारैः किं धनेन वा ॥
पुत्रैर्वापि सुखैर्वापि ये न पश्यंति राघवम् ॥ ७ ॥ एकः सप्तसुरर्षो लोके लक्ष्मणः सह सीतया ॥ योऽनु-
गच्छति काकुत्स्थं रामं परिचरन्वने ॥ ८ ॥ आपगाः कृतपुण्यास्ताः पद्मिन्यश्च सरांसि च ॥ येषु
यास्यति काकुत्स्थो विगाह्य सलिलं शुचि ॥ ९ ॥ शोभयिष्यति काकुत्स्थमटव्यो रम्यकाननाः ॥ आप-
गाश्च महानूपाः सायुमंतश्च पर्वताः ॥ १० ॥ काननं वापि शैलं वा यं रामोऽनुगमिष्यति ॥ प्रियातिथि-
मिव प्राप्तं नैनं शक्यत्यनार्चितुम् ॥ ११ ॥ विचित्रकुसुमापीडा बहुमंजरिधारिणः ॥ राघवं दर्शयिष्यति
नगा भ्रमरशालिनः ॥ १२ ॥ अकाळे चापि मुल्यानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ दर्शयिष्यत्यनुको-

शाद्विरयो राममागतम् ॥ १३ ॥ प्रह्लादिव्यति तोयानि विमलानि महीधराः ॥ विदग्धं तो विविधान्भू-
यश्चित्रांश्च निर्हरान् ॥ १४ ॥ पादपाः पर्वताग्रेषु रमयिष्यंति राघवम् ॥ यत्र रामो भयं नात्र नास्ति
तत्र पराभवः ॥ १५ ॥ स हि शूरो महाबाहुः पुत्रो दशरथस्य च ॥ पुरा भवति नो दूरादनुगच्छाम
राघवम् ॥ १६ ॥ पादच्छायासुखं भूतुस्तादृशस्य महात्मनः ॥ स हि नाथो जनम्यास्य स गतिः स
परायणम् ॥ १७ ॥ वयं परिचरिष्यामः सीतां वयं च राघवम् ॥ इति पौरुषियो भर्तुन्दुःखार्तास्तत्तद-
ब्रुवन् ॥ १८ ॥ युष्माकं राघवोऽरण्ये योगक्षेमं विधास्यति ॥ सीता नारीजनम्यास्य यागक्षेमं करि-
ष्यति ॥ १९ ॥ कान्वनेनाप्रतीतेन सौत्कण्ठितजनेन च ॥ संप्रियेतामनोज्ञेन वासने हृत्तेतसा ॥ २० ॥
कैकेय्या यदि चेद्वाज्यं स्यादधर्म्यमनाधवन् ॥ नहि नो जीवितेनार्थः कुतः पुत्रैः कुतो धनैः ॥ २१ ॥
यथा पुत्रश्च भर्ता च त्यक्ता वैश्वर्यकारणान् ॥ कं सा परिहरेदन्यं कैकेयी कुलपांसना ॥ २२ ॥ कैकेय्या
न वयं राज्ञे भूतका हि वसेमहि ॥ जीवंत्या ज्ञानु जीवंत्यः पुत्रैरपि शपामहे ॥ २३ ॥ या पुत्रं पार्थिवेन्द्रस्य
प्रवासयतिनिर्घृणा ॥ कस्तां प्राप्य मुखं जीवंदधर्म्या दुष्टचारिणाम् ॥ २४ ॥ उपदुतमिदं सर्वमनालंभमनायकम् ॥
कैकेय्यास्तु कृते सर्वं विनाशमुपयास्यति ॥ २५ ॥ नहि प्रव्रजिते रामे जीविष्यति मर्हपतिः ॥
मृते दशरथे व्यक्तं विलोपस्तदन्तरम् ॥ २६ ॥ ते विषं पिबतालोढ्य क्षीणपुण्याः मुदुःखिताः ॥
राघवं वानुगच्छध्वमश्रुतिं वापि गच्छत ॥ २७ ॥ मिथ्या प्रव्रजितो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥
भरते सन्निवद्धाः स्मः सौनिकं पशवो यथा ॥ २८ ॥ पूर्णचंद्राननः श्यामो गूढजवुरिंदमः ॥
आजानुबाहुः पद्माक्षो रामो लक्ष्मणपूर्वजः ॥ २९ ॥ पूर्वोभिभाषी मधुरः सत्यवादी महाबलः ॥

सौम्यश्च सर्वलोकस्य चंद्रवप्रियदर्शनः ॥ ३० ॥ नूनं पुरुषशार्दूलो मत्तमातंगविक्रमः ॥ शोभ-
 शिष्यस्यरण्यानि विचरन्स महारथः ॥ ३१ ॥ तास्तथा विलपंत्यस्तु नगरे नागराखियः ॥ चक्रुःशु-
 दुःखसंतप्ता मृत्योरिव भयागमे ॥ ३२ ॥ इत्येवं विलपंतीनां स्त्रीणां वेदमसु राघवम् ॥ जगामास्ते
 दित्तकरो रजनीं चाप्यवर्तत ॥ ३३ ॥ नष्टज्वलनसंतापा प्रशंताध्यायसत्कथा ॥ तिमिरेणानुल्लेख
 तदा सा नगरी बभौ ॥ ३४ ॥ उपशान्तवर्णकण्ण्या नष्टहर्षा निराश्रया ॥ अयोध्यानगरी चासी-
 नष्टतारमिवावरम् ॥ ३५ ॥ तदा त्रियो रामनिमित्तमातुरा यथा सुते भ्रातरौ वा विवासिते ॥ विल-
 प्य दीना रुरुदुर्विचेतसः सुतैर्हि तासामधिकोऽपि सोऽभवत् ॥ ३६ ॥ प्रशान्तगीतोत्सवनृत्यवादना
 विभ्रष्टहर्षा पिहितापर्णोदया ॥ तदा ह्ययोध्यानगरी बभूव सा महर्णवः संक्षपितोदको यथा
 ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकाण्डेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः
 ॥ ४८ ॥ रामोऽपि रात्रिशेषेण तेनैव महदंतरम् ॥ जगाम पुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुसरन् ॥ १ ॥
 तथैव गच्छतस्तस्य व्यपायाद्रजनीं शिवा ॥ उपास्य तु शिवां संध्यौ विषयातल्यगाहत ॥ २ ॥
 ग्रामान्विकृष्टसीमान्तान्युत्पतानि वनानि च ॥ पश्यन्नतिययौ शीघ्रं शनैरिव हयोत्तमैः ॥ ३ ॥ शृण्वन्वाचो
 मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् ॥ राजानं विप्रदशस्थं कामस्य वशमास्थितम् ॥ ४ ॥ हा जृशं-
 साद्य कैकेयौ पापा पापापानुबंधिनी ॥ तीक्ष्णा संभिन्नमर्यादा तीक्ष्णकर्मणि वर्तते ॥ ५ ॥ या पुत्र-
 मीदृशं राज्ञः प्रवासयति धार्मिकम् ॥ वनत्रासे महाप्राज्ञं सानुक्रोशं जितोद्विगम् ॥ ६ ॥ (कथं
 नाम महाभागां सीता जनकनन्दिनी ॥ सदा सुखेष्वाभिरता दुःखान्यनुभविष्यति ॥ १ ॥) अहो

दक्षस्थो राजा निःस्नेहः भवसुतं प्रनि ॥ प्रजानामनघं रामं परित्यक्तुमिहेच्छति ॥ ७ ॥ एता
वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् ॥ शृण्वन्नतिययौ वीरः कोसलान्कोसलेध्वरः ॥ ८ ॥ ततो वेदश्रुतिं
नाम शिवचारिवहां नदीम् ॥ उत्तीर्त्वाभिमुखः प्रायःदग्गम्याश्रुयितां दिशम् ॥ ९ ॥ गत्वा तु मुचि-
रं कालं ततः शीतवहां नदीम् ॥ गोमयं गोयुनन्यामनरत्सागं प्रममम् ॥ १० ॥ गोमतीं चाप्यति-
क्रम्य राघवः शीघ्रगैह्यैः ॥ मधूरहंसाभिरुतां ततार म्यादिकां नदीम् ॥ ११ ॥ स महीं मनुना राज्ञा
दत्ताभिश्चक्राक्रे पुरा ॥ भक्तां राष्ट्रवृतां रामो वेदहोमन्वदर्शयन् ॥ १२ ॥ सुत ३ इत्येव चाभाष्य
सारथिं तमभीक्ष्णशः ॥ हंसमत्तन्त्रः श्रीमानुवाच पुरुषोत्तमः ॥ १३ ॥ कदाह पुनरागम्य सरय्वाः
पुष्पते वने ॥ मृगायां पर्यटिष्यामि मात्रा पित्रा च संगतः ॥ १४ ॥ नात्यर्थमभिकांक्षामि मृगायां
सरयूवने ॥ रतिहोवाऽनुला लोकै राजपिंगणसंमता ॥ १५ ॥ राजर्षीणां हि लोकैऽस्मिन्नर्थं मृग-
यावने ॥ काले कृतांनां मनुजैर्धन्विनामभिकांक्षिताम् ॥ १६ ॥ स तस्त्वनतमेष्ट्वाक्रः सूतं मधुरया
गिरा ॥ तंतमर्थमभिप्रेत्य ययौ वाक्यमुदीरयन् ॥ १७ ॥ इत्यपे श्रीमद्रामायणे बाल्मीकीये आदि-
काव्ये ८० साऽ अयोध्याकांडे एकोनपंचाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ विशालान्कोसलान्नष्टान्यात्वा लक्ष्म-
णपूर्वजः ॥ अयोध्यामुन्मुखो धीमान्त्रांजलिर्वाक्यमब्रवीन् ॥ १ ॥ अपृच्छे त्वां पुरि श्रेष्ठ काकुत्स्थ-
परिपालिते ॥ देवतानि च यानि त्वां पालयन्वावर्तते च ॥ २ ॥ निवृत्तवनवासःस्वामनुगे जगतीपते ॥
पुनर्द्रक्ष्यामि मात्रा च पित्रा च सह संगतः ॥ ३ ॥ ततो रुचिरताम्राक्षो मुजमुद्यम्य दक्षिणम् ॥
अश्रुपूर्णमुखो दीनोऽब्रवीज्जानपदं जनम् ॥ ४ ॥ अनुकोशो दया चैव यथाहं मयि वः कृतः ॥

चिरं दुःखम्य पापीयो गम्यतामर्थासिद्धये ॥ ५ ॥ तेऽभिवाद्य महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥
 विलपन्तो नरा धोरं व्यतिष्ठश्च कचित्कचिन् ॥ ६ ॥ तथा विलपतां तेषामनुमानं च राघवः ॥
 अचक्षुर्विषयं प्रायाद्यार्थकः क्षणदामुखे ॥ ७ ॥ ततो धान्यधनोपेतान्दन्तशिलजनाञ्जिवा ॥
 अकुतश्चिद्भयान्नम्यांश्चैत्ययूपसमावृतान् ॥ ८ ॥ उद्यानाम्रवणोपेतान्संपन्नसलिलाशयान् ॥ तुष्टपुष्ट-
 जनाकीर्णान्नोकुलकुलसंवितान् ॥ ९ ॥ रक्षणीयान्नरोद्राणां ब्रह्मवोषाभिनादितान् ॥ रथेन पुरुषव्याघ्रः कौसल-
 नत्यव्रतत ॥ १० ॥ मध्येन मुदितं स्फीनं रम्योद्यानसमाकुलम् ॥ राज्यं भोज्यं नरेन्द्राणां
 ययौ धृतिमतां वरः ॥ ११ ॥ तत्र त्रिपथगां दिव्यां शीततोयामशैवलाम् ॥ ददर्श राघवो गंगां रम्यामृषिनिषेवि-
 ताम् ॥ १२ ॥ आश्रमैरविदूरस्थैः श्रीमद्भिः समलंकृताम् ॥ कालेऽप्सरोग्भिर्दृष्टाभिः सेवितां मोहदां
 शिवाम् ॥ १३ ॥ देवदानवगंधर्वैः किन्नरैरुपशोभिताम् ॥ नागगंधर्वपत्नीभिः सेवितां सततं शिवाम्
 ॥ १४ ॥ देवाक्रीडशतार्कीर्णां देवोद्यानयुतां नदीम् ॥ देवार्थमाकाशगतां विल्यातां देवपद्मिनीम् ॥ १५ ॥
 जलाघाताट्टहासोद्यां फेननिर्मलहासिनीम् ॥ कचिद्वेणीकृतजल्यं कचिदावतशोभिताम् ॥ १६ ॥ कचिस्ति-
 मितगंभीरां कचिद्वेगसमाकुलाम् ॥ कचिद्भृगुरनिघोषं कचिद्वैज्रवज्रिः स्वनाम् ॥ १७ ॥ देवसंघातुतन-
 लां निर्मलैः तपसंकुलाम् ॥ कचिदाभोगपुलितां कचिन्निर्मलैः वालुकाम् ॥ १८ ॥ हंससारससंघुषां चक्र-
 वाकोपशोभिताम् ॥ सदा मत्तैश्च विहगैरभिपन्नामनिर्दिताम् ॥ १९ ॥ कचिन्तीरवैर्दृष्टैर्मालाभिरिव
 शोभिताम् ॥ कचित्फुल्लोत्पलच्छत्रां कचित्पद्मवनकुलाम् ॥ २० ॥ कचिन्कुमुदखंडैश्च कुड्मैरुप-
 शोभिताम् ॥ नानापुष्परजोध्वस्तां समदामिव च कचिन् ॥ २१ ॥ व्यपेतमलसंधातां मणिनिर्मलदर्श-

नाम् ॥ दिशगर्जनिर्वनजैर्मत्तैश्च वरवारणैः ॥ २२ ॥ देवराजोपवाह्यैश्च सन्नदित्वनांतराम् ॥ प्रमदासि-
यत्नेन भूषितां भूषणोत्तमैः ॥ २३ ॥ फलपुष्पैः किसलयैर्वृतां गुल्मोद्वैजैस्तथा ॥ विष्णुपादच्युतां दिव्या-
मपापां पापनाशिनीम् ॥ २४ ॥ शिञ्जुमारैश्च नैकैश्च सुजंगैश्च समन्विताम् ॥ शंकरस्य जटाजूटाङ्गु-
सागरेतजसा ॥ २५ ॥ समुद्रमहिषीं गंगां सारसक्रौंचनादिताम् ॥ आससाद महाबाहुः शृङ्गवरपुं-
प्रति ॥ २६ ॥ तामूर्ध्नि कलिनावतामन्वेदस्य महारथः ॥ सुमंत्रमन्त्रवीत्सूतमिहैवाद्य वसामहे ॥ २७ ॥
अविदूरादयं नद्या बहुपुष्पप्रवालवान् ॥ सुमहानिगुदीवृक्षो वसामोऽन्रव सारथे ॥ २८ ॥ प्रेक्षामि सरितां
श्रेष्ठां संमान्यसलिलां शिवाम् ॥ देवमानवगंधर्वमृगपन्नगपक्षिणाम् ॥ २९ ॥ लक्ष्मणश्च सुमंत्रश्च वाढ-
मित्येव राघवम् ॥ उक्त्वा तमिगुदीवृक्षं तदोपययतुर्हयैः ॥ ३० ॥ रामोऽभियाय तं रम्यं वृक्षमिदं
कुतन्दनः ॥ रथादवतरत्तस्मात्सभायः सहलक्ष्मणः ॥ ३१ ॥ सुमंत्रोऽप्यवतीर्यथ मोचयित्वा हयो-
त्तमान् ॥ वृक्षमूलगतं राममुपतस्थे कृतांजलिः ॥ ३२ ॥ तत्र राजा गुहो नाम रामम्यात्मसमः सखा ॥
निषादजात्या वलवान्मथपतिश्चाति विश्रुतः ॥ ३३ ॥ स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं त्रिपथमागतम् ॥ वृद्धः
परिवृतोऽभान्यैज्ञातिभिश्चाप्युपागतः ॥ ३४ ॥ ततो निषादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरादुपस्थितम् ॥ सह
सामिन्त्रिणा रामः समागच्छद्गुहेन सः ॥ ३५ ॥ तमार्तः संपरिष्वज्य गुहो रात्रवमन्त्रवीन् ॥ यथायो-
ध्या त्वेदं ते राम किं करवाणि ते ॥ ३६ ॥ ईदृशं हि महाबाहो कः प्राप्स्यत्यतिथिं प्रियम् ॥ ततो
गुणवदन्नाद्यमुपादाय पृथग्विधम् ॥ ३७ ॥ अद्य चोपानयच्छीघ्रं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ म्वागतं ते
महाबाहो त्वेयमखिला महीं ॥ ३८ ॥ वयं प्रेक्ष्या भवान्भर्ता साधु राज्यं प्रशाधि नः ॥ भद्रं भोऽयं च

भेयं च लेहां चैतदुपस्थितम् ॥ ६९ ॥ शयनानि च सुल्यानि वाजिनां खादनं च ते ॥ गुहमेवं ब्रुवाणं
तु राघवः प्रत्युवाच ह ॥ ७० ॥ अर्चितश्चैव हृष्टश्च भवता सर्वदा वयम् ॥ पद्मयामभिगमाच्चैव
स्नेहसंदर्शनेन च ॥ ७१ ॥ युजाभ्यां साधुवृत्ताभ्यां पीडयन्वाक्यममब्रवीन् ॥ दिष्टया त्वां गुह पश्यामि
ह्यरागं सह वाच्यैव ॥ ७२ ॥ अपि ते कुशलं राष्ट्रे मित्रेषु च वनेषु च ॥ यत्किंचिदभवत् किंचित्स्थित्या समुपक-
न्निवृत्तम् ॥ ७३ ॥ सर्वं तदनुजानामि नहि कर्ते प्रणिग्रहे ॥ कुशचीराजिनधरं फलमूलशनं च माम्
॥ ७४ ॥ विद्धि प्रणिहितं धर्मं तापसं वनगोचरम् ॥ अश्वानां खादनेनाहमर्थी नान्येन केनचिन् ॥ ७५ ॥
एतावतात्र भवता भाविष्यामि सुपूजितः ॥ एनेहि दयिता राज्ञः पितुर्दशरथस्य मे ॥ ७६ ॥ एतैः
सुविहितैरश्वैर्भाविष्याम्यहमर्चितः ॥ अश्वानां प्रतिपानं च खादनं चैव सोऽन्वशान् ॥ ७७ ॥ गुहस्तत्रैव
पुरुषांस्त्वारितं दीयतामिति ॥ ततश्चोत्तरासंगः संध्यामन्वाप्त्य पश्चिमाम् ॥ ७८ ॥ जलमेवाद्दे भोज्यं
लक्ष्मणेनाहृतं स्वयम् ॥ तस्य भूसौ शयानस्य पादौ प्रक्षाल्य लक्ष्मणः ॥ ७९ ॥ सभार्यस्य ततोऽप्ये-
त्य तस्यौ वृक्षमुपश्रितः ॥ गुहोऽपि सह सूतेन सौमित्रिभुवो मनस्विनो दाशरथेर्होत्सुतः ॥ अहृष्टदुःखस्य सुखो-
धरः ॥ ८० ॥ तथा शयानस्य ततो यशस्विनो मनस्विनो दाशरथेर्होत्सुतः ॥ अहृष्टदुःखस्य सुखो-
चितस्य सा तदा व्यतीता सुचिरेण शर्वरी ॥ ८१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा०
अयोध्याकांडे पंचाशः सर्गः ॥ ८० ॥ तं जाग्रतमर्द्धमेव भ्रातुरर्थीय लक्ष्मणम् ॥ गुहः संतापसंतप्तो
राघवं वाक्यमब्रवीन् ॥ १ ॥ इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ॥ प्रत्याश्वासिहि साधवस्यां राजपुत्र
यथासुखम् ॥ २ ॥ सचितोऽयं जनः सर्वः कुशानां त्वं सुखोचितः ॥ गुण्यर्थं जागरिष्यामः

काकुत्स्थस्य वयं विशाम् ॥ ३ ॥ नहि रामाप्रियतमो ममास्ते भुवि कश्चन ॥
 ब्रवीन्मेव च ते सत्यं सत्यैव च ते शेष ॥ ४ ॥ अस्य प्रसादादाशंसे
 लोकेऽस्मिन्सुमहद्वशः ॥ धर्मावर्तिं च विपुलामर्थकामौ च पुष्कलौ ॥ ५ ॥ सोऽहं प्रियसखं रामं
 शयानं सह सीतया ॥ रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वथा ज्ञातिभिः सह ॥ ६ ॥ न मे-
 स्थविदितं किंचिद्वनेऽस्मिन्प्रवतः सदा ॥ चतुरां ह्यतेवढं सुमहत्संतेरमहि ॥ ७ ॥ लक्ष्मणस्तु ततो-
 वाच रक्ष्यमाणास्त्वयानघ ॥ नात्र भीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ८ ॥ कथं दाशरथौ भूमौ शयाने
 सह सीतया ॥ शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ ९ ॥ यो न देवासुरैः सर्वैः शत्रु-
 प्रसहितुं युधि ॥ तं पश्य सुखसंसुप्तं तृणेषु सह सीतया ॥ १० ॥ यो मंत्रतपसा लब्धो विविधैश्च
 पराक्रमैः ॥ एको दशरथस्यैव पुत्रः सदृशलक्ष्मणः ॥ ११ ॥ अस्मिन्प्रव्रजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति ॥
 विधवा भेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १२ ॥ विनद्य सुमहानादं श्रेणोपताः स्त्रियः ॥ निर्घोषो-
 परतं तात मन्ये राजनिवेशनम् ॥ १३ ॥ जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्वेष्यया ॥ तद्दुःखं यदि कौसल्या
 सर्वे ते सर्वरीमिमाम् ॥ १४ ॥ जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्वेष्यया ॥ तद्दुःखं यदि कौसल्या
 वीरसूर्वनशिष्यति ॥ १५ ॥ अनुरक्तजनार्कीर्णा मुन्ना लोकप्रियावहा ॥ राजव्यसनसंसृष्टा सा पुरी
 विनशिष्यति ॥ १६ ॥ कथं पुत्रं महात्मानं ज्येष्ठपुत्रमपश्यतः ॥ शरीरं धारयिष्यति प्राणा राज्ञो
 महात्मनः ॥ १७ ॥ विनष्टे नृपतौ पश्चात्कौसल्या विनशिष्यति ॥ अनन्तरं च मातापि मम नाशमुपैष्यति ॥
 ॥ १८ ॥ अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् ॥ राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १९ ॥

सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन्काले ब्रुगस्थिते ॥ प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्कारित्येति राघवम् ॥ २० ॥
 रम्यचत्वरसंस्थानां संविभक्तमहापथाम् ॥ हर्म्यप्रासादसंपन्नां गणिकावरशोभिताम् ॥ २१ ॥ रथाश्वगज-
 संबाधां नृत्यनादनिनादिताम् ॥ सर्वकल्याणसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २२ ॥ आरामोद्यानसंपन्नां
 समजोत्सवशालिनीम् ॥ सुखिता विचरिष्यति राजयात्रीं पितुममा ॥ २३ ॥ अपि जीवेदशरथो वनवासा-
 ल्युनवयम् ॥ प्रत्यागम्य महात्मानमपि पश्याम सुव्रतम् ॥ २४ ॥ अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलितो
 वयम् ॥ निवृत्ते वनवासेऽस्मिन्नयोध्यां प्रविशेमहि ॥ २५ ॥ परिदेवयमानस्य दुःखात्तस्य महात्मनः ॥
 तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी साऽत्यवर्तत ॥ २६ ॥ तथा हि सत्यं ब्रुवति प्रजाहिते नैर्द्रसूनौ गुरुसौहृदा-
 द्रुहः ॥ मुमोच बाष्पं व्यसनाभिपीडितो ज्वरातुरो नाग इव व्यथातुरः ॥ २७ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे
 वा० आ० च० सा० अ० एकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ प्रभातायां तु शर्वर्या पृथुवक्षा महायशः ॥ उवाच रामः
 सौमित्रि लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ १ ॥ भास्करोदयकालोऽसौ गता भगवती निद्रा ॥ असौ सुकृष्णो
 विहगः कोकिलस्तात कूजति ॥ २ ॥ बर्हिणानां च निर्घोषः श्रूयते नदतां वने ॥ तपम जाह्नवी सौम्य
 शीघ्रगां सागरंगमाम् ॥ ३ ॥ विज्ञाय रामस्य वचः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ गृहमासंभ्य सुते च सोऽ-
 तिष्ठद्वातुरग्रतः ॥ ४ ॥ स तु रामस्य वचनं निशम्य प्रतिगृह्य च ॥ स्थपतिस्तूर्णमाहूय सचिवा-
 निदमब्रवीन् ॥ ५ ॥ अस्य वाहनसंयुक्तां कर्णग्राहवतीं शुभाम् ॥ सुप्रतारां दृढां तीर्थं शीघ्रं नावमुपाहर
 ॥ ६ ॥ तं निशम्य गुहादेशं गुहामात्यो गतो महान् ॥ उपोह्य रुचिरां नावं गुहाय प्रत्यवेदयत् ॥ ७ ॥
 ततः स प्रांजलिर्भूत्वा गुहो राघवमब्रवीत् ॥ उपस्थितेयं नौर्देव भूयः किं कर्वाणि ज्ञे ॥ ८ ॥ (तवामरसुत-

प्रस्थ्य तर्तुं सागरगामिनीम् ॥ नौरियं पुरुषव्याघ्र शीघ्रमारोह सुव्रत ॥ ९ ॥ अथोवाच महतेजा रामो
 गुह्यमिदं वचः ॥ कृतकामोऽस्मि भयता शीघ्रमारोप्यतामिति ॥ १० ॥ ततः कलापान्सन्नह्य खड्गो
 बद्ध्वा च धैन्विनौ ॥ जग्मतुयेन तां गंगां सीतया सह राघवौ ॥ ११ ॥ राममेवं तु धर्मज्ञमुपागत्य
 विनीतवन् ॥ किमुहं करवाणीति सूतः प्राञ्जलिं ब्रवीन् ॥ १२ ॥ ततोऽब्रवीद्दाशरथिः पुमंत्रं स्पृशन्करोणो
 त्तमदक्षिणेन ॥ मुमंत्र शीघ्रं पुनरेव याहि राज्ञः सकादो भव चाग्रमतः ॥ १३ ॥ निवर्तस्व-युवाच न-
 भेताविद्धि कृतं मम ॥ रथं विहाय पङ्क्त्यां नु गमिष्यामो महावनम् ॥ १४ ॥ आत्मानं त्वभ्यनुज्ञातम-
 वेक्ष्यार्तः स सारथिः ॥ मुमंत्रः पुरुषव्याघ्रमैश्वर्याकमिदमब्रवीन् ॥ १५ ॥ नातिक्रांतमिदं लोके पुरुषेण ह
 केनचित् ॥ तव सभ्रातृभार्यस्य वासः प्राकृतवदने ॥ १६ ॥ न मन्ये ब्रह्मचर्यं वा न्वधीते वा फलोदयः ॥
 मादर्वार्जवयोर्वापि त्वां च द्रव्यसन्तमगतम् ॥ १७ ॥ सह राघव वैदेह्या भ्रात्रा चैव वने वसन् ॥ त्वं गतिं
 प्राप्स्यसे वीर शैल्लोकांस्तु जयन्निव ॥ १८ ॥ वयं गच्छु हता राम यन्त्वया द्युपवंचिताः ॥ कैकेय्या
 वशमेष्यामः पापया दुःस्वभागिनः ॥ १९ ॥ इति ब्रवन्नात्मसमं सुमंत्रः सारथेस्तथा ॥ दृष्ट्वा दूरगतं
 रामं दुःस्वार्तो रुदन् चिरम् ॥ २० ॥ ततस्तु विगते बाधे मूलं मृष्टोदकं शुचिम् ॥ रामस्तु मधुरं
 वाक्यं पुनः पुनरुवाच तप ॥ २१ ॥ इद्व्याकृणां त्वया तुल्यं मुहदं नोपलक्ष्य ॥ यथा दानरथो राजा
 मां न शोचिच्छथा कुरु ॥ २२ ॥ शोकोपहतचेताश्च वृद्धश्च जगनीपतिः ॥ कामभारावसन्नश्च तस्मादतड-
 वीमि ते ॥ २३ ॥ यद्यथाज्ञापयेत्किञ्चित्स महात्मा महर्षिपतिः ॥ कैकेय्याः प्रियकामार्थं कार्यं नदविर्कांक्षया
 ॥ २४ ॥ एतदर्थं हि राज्यानि प्रशासति नराधिपाः ॥ यद्देषां सर्वकृत्येषु मनो न प्रतिहन्यते ॥ २५ ॥

यद्यथा स महाराजो नालीकमाधिगच्छति ॥ नच ताम्यति शोकेन सुमंत्रं कुरु तत्तथा ॥ २६ ॥ अदृष्टदुःखं
 राजानं वृद्धमार्यं जितोद्विगम् ॥ ब्रूयास्त्वमभिवार्यैव मम हेतोरिदं वचः ॥ २७ ॥ नचाहमनुशोचामि लक्ष्मणो
 नच शोचति ॥ अयोध्यायाश्च्युताश्चेति वने वत्स्यामहेति वा ॥ २८ ॥ चतुर्दशसु वर्षेषु निवृत्तेषु पुनः पुनः ॥
 लक्ष्मणं मां च सीतां च द्रक्ष्यसे शीघ्रमागताम् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा तु राजानं मातरं च सुमंत्रं मे ॥
 अन्याश्च देवीः सहिताः कैकेयी च पुनः पुनः ॥ ३० ॥ आरोग्यं ब्रूहि कौसल्यामथ पादाभिवन्दनम् ॥
 सीताया मम चार्यस्य वचनालक्ष्मणस्य च ॥ ३१ ॥ ब्रूयाश्चापि महाराजं भरतं क्षिप्रमानय ॥ आग-
 तश्चापि अग्रतः स्थाप्यो नृपमते पदे ॥ ३२ ॥ भरतं च परिष्वज्य यौवराज्येऽभिषिच्य च ॥ अस्म-
 त्संतापजं दुःखं न त्वामभिभविष्यति ॥ ३३ ॥ भरताश्चापि वक्तव्यो यथा राजानि वर्तसे ॥ तथा मानुषु
 वर्तेथाः सर्वस्वेवाविशेषतः ॥ ३४ ॥ यथा च तव कैकेयी सुमित्रा चाविशेषतः ॥ तथैव देवी कौसल्या
 मम माता विशेषतः ॥ ३५ ॥ (तातस्य प्रियकामेन गौराज्यमवेक्षता ॥ लोकयोरुभयोः शक्यं नित्यदा
 सुखमेधितुम् ॥ ३६ ॥) निवर्त्यमानो रामेण सुमंत्रः प्रतिबोधितः ॥ तत्सर्वं ध्रुवनं श्रुत्वा स्नेहात्काकु-
 त्स्थमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ यदहं नोपचारेण ब्रूयां स्नेहादविकुवम् ॥ भक्तिमानिति तत्तावद्वाक्यं त्वं क्षंतुमर्ह-
 सि ॥ ३८ ॥ कथं हि त्वद्विहीनोऽहं प्रतियास्यामि तां पुरीम् ॥ तव तात वियोगेन पुत्रशोकादुरामिव
 ॥ ३९ ॥ सराममपि तावन्मे रथं दृष्ट्वा तदा जनः ॥ विना रामं रथं दृष्ट्वा विदिर्यतापि सा पुरी ॥ ४० ॥
 दैन्यं हि नगरी गच्छेद्दृष्ट्वा शून्यमिमं रथम् ॥ सूतावशेषं स्वं सैन्यं हतवीरमिवाहवे ॥ ४१ ॥ दूरेऽपि नि-
 वसंतं त्वां मानसेनाग्रतः स्थितम् ॥ चितयंतोऽद्य नूनं त्वां निराहाराः कृताः प्रजाः ॥ ४२ ॥ (दृष्टं

तद्वै त्वया राम यादृशं त्वत्प्रवासने ॥ प्रजानां संकुलं वृत्तं त्वच्छोककुण्ठितचेतसाम् ॥ ४३ ॥ आर्तनादो
 हि यः पौरैरुन्मुक्तस्त्वत्प्रवासने ॥ सरथं मां निशाम्येव कुर्युः शतगुणं ततः ॥ ४४ ॥ अहं किंचापि
 वक्ष्यामि देवीं तव सुतो मया ॥ नीतोऽसौ मातुलकुलं संतापं मा कृथा इति ॥ ४५ ॥ असत्यमपि नै-
 वाहं ब्रूयां वचनमोदितम् ॥ कथमप्रियमेवाहं ब्रूयां सत्यमिदं वचः ॥ ४६ ॥ मम तावन्नियोगस्थास्त्वद्वंधु-
 जनवाहिनः ॥ कैयोरथै त्वया हीनं प्रवाहति ह्योत्तमाः ॥ ४७ ॥ क्षिन्नशब्दाम्यहं गंतुमयोध्यां तनूतं-
 नधौ ॥ वनवासानुयानाय मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४८ ॥ ये यदि मे याचमानस्य त्यागमेव करिष्यसि ॥ स रथोऽग्निं
 प्रवेक्ष्यामि त्यक्त्वा त्रयं त्वत्कृतेन मया प्राप्तं रथचर्याकृतं सुखम् ॥ आशंसे त्वत्कृतेनाहं वनवासकृतं सुखम्
 सर्वाणि राघवा ॥ ५० ॥ त्वत्कृतेन मया प्राप्तं रथचर्याकृतं सुखम् ॥ आशंसे त्वत्कृतेनाहं वनवासकृतं सुखम्
 ॥ ५१ ॥ प्रसीदंच्छामि तेऽरण्ये भवितुं प्रत्यनंतरः ॥ प्रीत्याभिहितमिच्छामि भव मे प्रत्यनंतरः ॥ ५२ ॥
 इमेऽपि च हया वीर यदि ते वनवासिनः ॥ परिचर्यां करिष्यंति प्राप्स्यंति परमां गतिम् ॥ ५३ ॥
 तव शुश्रूषणं भूषां करिष्यामि वने वसम् ॥ अयोध्यां देवलोकं वा सर्वथा प्रजहास्यहम् ॥ ५४ ॥
 नहि शक्या प्रवेष्टुं सा मयाऽयोध्या त्वया विना ॥ राजधानी महेंद्रप्रयागं यथा दुष्कृतकर्मणा ॥ ५५ ॥
 वनवासो धर्म्यः प्राप्ते ममैव हि मनोरथः ॥ यदनेन रथैव त्वां वदेयं पुरीं पुनः ॥ ५६ ॥ चतुर्दश हि
 वर्षाणि संहितस्य त्वया वने ॥ क्षणभूतानि याम्यंति शतसंख्यानि चान्यथा ॥ ५७ ॥ भृत्यवत्सल
 तिष्ठंतं भर्तृपुत्रगते पथि ॥ भक्तं भृत्यं स्थितं स्थिन्या न मां त्वं हातुमर्हसि ॥ ५८ ॥ एवं बहुविधं
 दीनं याचमानं पुनः पुनः ॥ रामो भृत्यानुकर्षी तु सुमंत्रमिदमब्रवीन् ॥ ५९ ॥ जानामि परमां भक्तिमहं

ते भवन्तस्तल ॥ शृणु चापि यदर्थं त्वां प्रेषयामि पुरीमितः ॥ ६० ॥ नगरीं त्वां गतं दृष्ट्वा जननी मे
यवोयसी ॥ कैकेयीं प्रत्ययं गच्छेदिति रामो वनं गतः ॥ ६१ ॥ विपरीते तुष्टिहीना वनवासं गते मयि ॥
राजानं नातिशङ्केत मिव्यावादीति धार्मिकम् ॥ ६२ ॥ एव मे प्रथमः कल्पो यदंवा मे यवोयसी ॥ भरत-
रक्षितं वृत्तं पुत्रराज्यमवाप्स्यते ॥ ६३ ॥ मम प्रियार्थं राज्ञश्च सुमंत्र त्वं पुरीं ब्रज ॥ संदिष्टश्चापि
यानर्थोऽस्मास्तान्त्रयास्तथा ॥ ६४ ॥ इत्युक्त्वा वचनं सूतं सांत्वयित्वा पुनः पुनः ॥ गुहं वच-
नमस्त्रीवो रामो हेतुमदब्रवीन् ॥ ६५ ॥ नेदानीं गुहं योग्योऽयं वासो मे सज्जते वने ॥ अवश्यमा-
श्रमे वासः कर्तव्यस्तद्गतो विधिः ॥ ६६ ॥ सोऽहं गृहीत्वा नियमं तपस्विजनभूषणम् ॥ हितकामः
पितुर्भयः सीताया लक्ष्मणस्य च ॥ ६७ ॥ जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ॥ तत्क्षीरं
राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत् ॥ ६८ ॥ लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्तेनाकरोजटाः ॥ दीर्घबाहुर्नरव्याघ्रो
जटिलत्वमधारयत् ॥ ६९ ॥ तौ तदा चीरसंपन्नौ जटामंडधारिणौ ॥ अशोभेतामृषिसमौ
आतरो रामलक्ष्मणौ ॥ ७० ॥ ततो वैखानसं मार्गमास्थितः सहलक्ष्मणः ॥ व्रतमादि-
ष्टवान्रामः सहायं गुहमंत्रवीत् ॥ ७१ ॥ अप्रमत्तो बले कोशे दुर्गे जनपदे तथा ॥
भवेथा गुहराज्यं हि दुरारक्ष्यतमं मतम् ॥ ७२ ॥ ततस्तं समनुज्ञाय गुहमिदंवाकुनंदनः ॥ जगाम नृप-
मन्यग्रः सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ७३ ॥ स तु दृष्ट्वा नदीतीरे नावमिदंवाकुनंदनः ॥ तितिर्युः शीघ्राणां
गंगाभिदं वचनमब्रवीन् ॥ ७४ ॥ आरोह त्वं नरव्याघ्र स्थितां नावमिमां शनैः ॥ सीतां चारोपयान्वक्ष्य
परिगृह्य मनविनीम् ॥ ७५ ॥ स भ्रातुः शासनं श्रुत्वा सर्वमप्रतिकूलयम् ॥ आरोप्य मैथिलीं पूर्वमां

रुयोद्वाहतामर्वास्तवः ॥ ७६ ॥ अथारुरोह तेजस्वी स्वयं लक्ष्मणपूर्वजः ॥ ततो निषादाधिपतिर्गुहो ज्ञातीन-
चोदयत् ॥ ७७ ॥ राघवोऽपि महातेजा नावमारुह्य तां ततः ॥ ब्रह्मवत्क्षत्रवच्चैव जजाप हितनात्मनः ॥
॥ ७८ ॥ आचम्य च यथाशालं नदीं तां सह सीतया ॥ प्रणमत्प्रतिसंतुष्टो लक्ष्मणश्च महारथः ॥
॥ ७९ ॥ अनुज्ञाय सुभद्रं च सवलं चैव तं गुहम् ॥ अस्थाय नावं रामस्तु चोदयामास नमस्किन् ॥
॥ ८० ॥ ततस्तैश्चालेता नौका कर्णधारसमाहिता ॥ शुभस्मयवेगामिहता शीघ्रं सखिलमत्यगान् ॥
॥ ८१ ॥ मध्यं तु समनुशास्य भागीरथ्यास्त्वानीहिता ॥ वैदेही प्रांजलिभूर्त्वा तां नदीमिदमब्रवीन् ॥
॥ ८२ ॥ पुत्रो दशरथस्यायं महाराजस्य धीमतः ॥ निर्दशं पालयत्वम् गंगे त्वदभिरक्षितः ॥ ८३ ॥
चतुर्दश हि वर्षाणि समप्राण्युध्य कानने ॥ भ्रात्रा सह मया चैव पुनः प्रत्यागमिष्यति ॥ ८४ ॥ ततस्त्वां
देवि सुभगे क्षेमेण पुनरागता ॥ यद्ये प्रसुदिता गंगे सर्वकामसमृद्धिनी ॥ ८५ ॥ त्वं हि त्रिपथगे देवि
ब्रह्मलोकं समीक्षसे ॥ भार्या चोदधिराजस्य लोकेऽभिन्मसंप्रदश्यसे ॥ ८६ ॥ सा त्वां देवि नमस्यामि
प्रसंसामि च शोभने ॥ प्राप्तुराज्ये नरज्यात्रे जिवेन पुनरागते ॥ ८७ ॥ गवां शतसहस्रं च वखा-
प्यन्नं च पेशलम् ॥ ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यामि तव प्रियचिकीर्षया ॥ ८८ ॥ मुराघटसहस्रेण मांस-
भूतोद्भूतेन च ॥ यद्ये त्वां प्रीयतां देवि पुरी पुनरुपगता ॥ ८९ ॥ यानि त्वत्तीरवासीनि देवनानि च
सन्ति हि। तानि सर्वाणि यद्यामि तीर्थान्यायननानि च ॥ ९० ॥ पुनरेव महानाहुर्मया भ्रात्रा च संगतः ॥
अयोध्यां वनवासानु प्रविशत्वन्नचोऽनघे ॥ ९१ ॥ तथ्वा संभाषमाणा सा सीता गंगामनिदिता ॥
॥ दक्षिणा दक्षिणं वीरं क्षिप्रमेवाभ्युपगमन् ॥ ९२ ॥ तौर तु समनुप्राप्य नावं हित्वा नरपथः ॥

प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वेदेह्या च परंतपः ॥ ९३ ॥ अथाब्रवीन्महाबाहुः सुमित्रानंदवर्धनम् ॥ भव संरक्ष-
णार्थाय सजने विजनेऽपि वा ॥ ९४ ॥ अवश्यं रक्षणं कार्यं मद्विधौर्वजने वने ॥ अग्रतो गच्छ
सौमित्रे सीता त्वामनुगच्छतु ॥ ९५ ॥ प्रष्टोऽनुगमिष्यामि सीतां त्वां चानुपालयन् ॥ अन्योन्यस्य
हि नो रक्षा कर्तव्या पुरुषर्षभ ॥ ९६ ॥ नहि तावदतिक्रांताऽसुकरा काचन क्रिया ॥ अद्य दुःखं तु
वेदेही वनवासस्य वेत्स्यति ॥ ९७ ॥ प्रनष्टजनसंबाधं क्षेत्रारामविवर्जितम् ॥ विषमं च प्रपातं
च वनमद्य प्रवेक्ष्यति ॥ ९८ ॥ श्रुत्वा रामस्य वचनं प्रतस्थं लक्ष्मणोऽग्रतः ॥ अनंतरं च सीताया
राघवो रघुनंदनः ॥ ९९ ॥ गतं तु गंगापरपारमाशु रामं सुमंत्रः सततं निरीक्ष्य ॥ अथप्रकर्षाद्विनिवृत्तदृष्टिर्मु-
मोच वाय्वं व्यथितस्तपस्वी ॥ १०० ॥ स लोकपालप्रतिमप्रभावस्तीर्त्वा महत्तमा वरदो महानदीम् ॥ ततः
समुद्राच्छुभसस्यमालिनः क्षणेन वत्सान्मुदितानुपागमन् ॥ १०१ ॥ तौ तत्र हत्वा चतुरो महाभृगान्वराहमुद्भू-
तप्रपतं महारुक्मम् ॥ आदाय मेघ्यं त्वरितं वुभुक्षितौ वासाय काले ययतुर्वनस्पतिम् ॥ १०२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा-
मायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० अयोध्याकांडे द्विपंचाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ स तं वृक्षं समासाद्य संख्यामन्वास्य
पीश्रमाम् ॥ रामो रमयतां श्रेष्ठ इति होवाच लक्ष्मणम् ॥ १ ॥ अवेयं प्रथमा रात्रियता जन-
पदाद्वहिः ॥ या सुमंत्रेण रहिता तां नोत्कंठितुमर्हसि ॥ २ ॥ जागर्त्यमग्निद्रिभ्यामद्यप्रभूत, रात्रिषु ॥
योगक्षेमौ हि सीताया वरते लक्ष्मणावयोः ॥ ३ ॥ रात्रिं कथंचिदेवेमां सौमित्रे वर्तयामहे ॥ अपवर्तो-
महे भूमावास्तीर्य स्वयमर्जितैः ॥ ४ ॥ स तु संविश्य मेदिन्यां महाहंशयनोचितः ॥ इमाः सौभि-
त्रये रामो व्याजहार कथाः शुभाः ॥ ५ ॥ ध्रुवमद्य महाराजो दुःखं स्वपिति लक्ष्मण ॥ कृतकामा तु

कैकेयीं तुष्टा भवितुमर्हति ॥ ६ ॥ सा हि देवी महाराजं कैकेयीराज्यकारणात् ॥ अपि न च्यावये-
 द्याणान्दृष्ट्वा भरतमागतम् ॥ ७ ॥ अनाथश्च हि वृद्धश्च मया चैव विनाकृतः ॥ किं करिष्यति कामा-
 त्सा कैकेय्या वशमागतः ॥ ८ ॥ इदं व्यसनमालोक्य राज्ञश्च मतिविभ्रमम् ॥ काम एवार्थधर्माभ्यां
 गरीयानिति मे मतिः ॥ ९ ॥ को ह्यविद्वानपि पुमान्प्रमदायाः कृते त्यजेत् ॥ छंदानुवर्तितं पुत्रं ततो
 मामिव लक्ष्मण ॥ १० ॥ सुखी बत सभार्यश्च भरतः कैकेयीसुतः ॥ सुदितान्कौसलानेको यो भोक्ष्य-
 त्यधिराजवन् ॥ ११ ॥ स हि राज्यस्य सर्वस्य सुखमकं भविष्यति ॥ ताते तु वयसातीते मयि चारण्य-
 माश्रिते ॥ १२ ॥ अर्थधर्मौ परित्यज्य यः काममनुवर्तते ॥ एवमापद्यते क्षिप्रं राजा दशरथो यथा
 ॥ १३ ॥ मन्ये दशरथांताय मम प्राजाजनाय च ॥ कैकेयी सौम्य संप्राप्ता राज्याय भरतस्य च
 ॥ १४ ॥ अपीदानीं तु कैकेयी सौम्यगमदमोहिता ॥ कौसल्यां च सुमित्रां
 च सा प्रबाधेत मत्कृते ॥ १५ ॥ मातामत्कारणादंबी सुमित्रा दुःखमावसेन् ॥
 अयोध्यामिति एव त्वं काले प्रविश लक्ष्मण ॥ १६ ॥ अहमेको गमिष्यामि सीतया सह दंडकान् ॥
 अनार्याया हि नाथस्त्वं कौसल्याया मविध्यासि ॥ १७ ॥ शुद्रकर्मा हि कैकेयी द्वेषादन्यायमाचरेन् ॥ परि-
 दद्याद्वि धर्मज्ञं गरं ते मम मातरम् ॥ १८ ॥ नूनं जाल्यंतरे तात स्त्रियः पुत्रैर्वियोजिताः ॥ जनन्या मम
 सौमित्रे तददौतदुपस्थितम् ॥ १९ ॥ मया हि विरपुष्टेन दुःखसंवाधितेन च ॥ विप्रायुज्यत कौसल्या
 फलकाले धिगस्तु माम् ॥ २० ॥ मा स्म सीमंतिनी काचिजनयेत्पुत्रमुद्दशम् ॥ सौमित्रेयोऽहमंवाया दक्षि
 शोकमनंतकम् ॥ २१ ॥ मन्ये प्रीतिविधिहा सा मत्तो लक्ष्मण सारिका ॥ यत्तस्याः श्रूयते वाक्यं शुक्

पादमरेर्देश ॥ २२ ॥ शोचंथाश्चात्पभाग्याया न किंचिदुपकुर्वता ॥ पुत्रेण किमपुत्राया मया कार्य-
मरिदमा ॥ २३ ॥ अल्पभाग्या हि मे माता कौसल्या रहिता मया ॥ शेते परमदुःखार्ता पतिता शोकसागरे ॥
॥ २४ ॥ एको ह्यहमयोध्यां च पृथिवीं चापि लक्ष्मण ॥ तरेयोमिषुभिः क्रुद्धो ननु वीर्यमकारणम् ॥ २५ ॥
अर्धमभयमीतश्च परलोकेत्य चानघ ॥ तेन लक्ष्मण नाद्याहमात्मानमभिषेचये ॥ २६ ॥ एतदन्यच्च
कृष्णं विलप्य विजने बहु ॥ अश्रुपूर्णमुखो दीनो निशि तूष्णीमुपाविशत् ॥ २७ ॥ विलापोपरतं
रामं गताचिषमिवानलम् ॥ समुद्रमिव निर्वैगमाध्यासयत लक्ष्मणः ॥ २८ ॥ ध्रुवमद्य पुरी राम अयोध्या
युधिनां वर ॥ निष्प्रभा त्वयि निष्क्रान्ते गतचंद्रेव शर्वरी ॥ २९ ॥ नैतदौपयिकं राम यदिदं परितप्यसे ॥
विषादयसि सीतां च मां चैव पुरुषर्षभ ॥ ३० ॥ नच सीता त्वया हीना नचाहमपि राघव ॥ सुहूर्तेमपि
जीत्रावो जलान्मत्स्याविवोदधूतौ ॥ ३१ ॥ नहि तातं न शत्रुघ्नं न सुमित्रां परंतप ॥ द्रष्टुमिच्छेयमद्याहं
स्वर्गं चापि त्वया विना ॥ ३२ ॥ ततस्तत्र सुखासीनौ नातिदूरे निरीक्ष्यताम् ॥ न्यग्रोधे सुकृतां शय्यां
भेजाते धर्मवत्सलौ ॥ ३३ ॥ स लक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलं वचो निशम्य चैवं वनवासमादरत् ॥ समाः
समस्ता विदूधे परंतपः प्रपद्य धर्मं सुचिराय राघवः ॥ ३४ ॥ ततस्तु तस्मिन्विजने महाबलौ महावने
राघवंवंशवर्धनौ ॥ न तौ भयं संभ्रममभ्युपेयतुयथैव सिद्धौ गिरिखानुगोचरौ ॥ ३५ ॥ इत्यथै श्रीमद्रा०
वा० आ० च० सा० अयोध्याकाण्डे त्रिपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ते तु तस्मिन्महावृक्षे वषित्वा रजनीं शुभाम् ॥
विमलेऽभ्युदिते सूर्ये तस्माद्देशालयस्थिरे ॥ १ ॥ यत्र सुग्रीवस्य गंगा यमुनाऽभिप्रवतते ॥ जगमुस्तं
देशमुदिश्य विगाह्य सुमहद्वनम् ॥ २ ॥ ते भूमिभागाणि विविधान्देशांश्चापि मनोहरान् ॥ अदृष्टपूर्वा-

अयं यत्तत्तत्र तत्र यदस्विनः ॥ ३ ॥ यथा क्षेमेण संपश्यन्पृथिवीतान्विधान्दुमान् ॥ निवृत्तमात्रे दिवसे रानः
 सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४ ॥ प्रयागमभितः पश्य सौमित्रे धूममुत्तमम् ॥ अग्नेर्भगवतः कर्तुं मन्यं सन्निहितां
 युनिः ॥ ५ ॥ नूनं प्राप्ताः स्म संभेदं गंगायमुनयोर्वयम् ॥ तथा हि श्रूयते शब्दो वारिणां वारिर्षजः ॥
 ॥ ६ ॥ दारुणि परिभिन्नानि वनजैरुपजोविभिः ॥ छिन्नाश्चाप्याश्रमे चेत दृश्यते विविधा दुमः ॥ ७ ॥
 घन्विनो तौ सुखं गत्वा लंभमानं दिवाकरे ॥ गंगायमुनयोः संघौ प्रापनुर्निलयं मुनेः ॥ ८ ॥ राम-
 स्त्वाश्रममासाद्य त्रासयन्मृगपक्षिणः ॥ गत्वा मुहूर्तमन्वानं भरद्वाजमुपागमत् ॥ ९ ॥ ततस्त्वाश्रममासाद्य
 मुनेर्दर्शनकांक्षिणौ ॥ सीतयानुगतौ वीरौ दूरादेवावतस्थुः ॥ १० ॥ स प्रविश्य महात्मानमुपि शिष्य-
 गुणैर्वृतम् ॥ संश्रितव्रतमैकानं तपसा लब्धवक्षुषम् ॥ ११ ॥ हुताग्निहोत्रं दद्वैव महाभागः कृतांजलिः ॥
 रामः सौमित्रिणा सार्धं सीतया चाभ्यवाद्यन् ॥ १२ ॥ न्यवेदयत चात्मानं तस्मै लक्ष्मणपृवजः ॥ पुत्रौ
 दक्षरथस्यावां भगवन्नामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ भार्या समेयं कल्याणी वैदेही जनकात्मजा ॥ मां चानुयाता
 विज्जनं तपोवनमनिदिता ॥ १४ ॥ पित्रा प्रत्राव्यमानं मां सौमित्रिरनुजः प्रियः ॥ अयमन्वगमद्भ्राता
 वनमेव धृतव्रतः ॥ १५ ॥ पित्रा नियुक्ता भगवन्त्रवेद्याम तपोवनम् ॥ धर्ममेवावस्थिष्यामस्तत्र मूल-
 फलाश्रमाः ॥ १६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ॥ उपानयत धर्मात्मा गान्धर्वमुदकं ततः ॥
 ॥ १७ ॥ नानाविधानन्नरसान्वन्यमूलफलाश्रयान् ॥ तेभ्यो ददौ तप्तपा वासं च वाभ्यक्लपयन् ॥
 ॥ १८ ॥ मृगपक्षिभिरासीनो मुनिभिश्च समंततः ॥ राममागतमभ्यर्च्य स्वागतेनागतं युनिः ॥ १९ ॥
 प्रतिगृह्य तु तामर्चांमुपविष्टं स राघवम् ॥ भरद्वाजोऽन्नवीक्षाक्यं धर्मयुक्तमिदं तदा ॥ २० ॥ चिरस्य

खलु काकुत्स्थ पश्याम्यहमुपागतम् ॥ श्रुतं तव मया चैव विवासनमकारणम् ॥ २१ ॥ अत्रकाशो
विविक्तोऽयं महानवोः समागमो ॥ पुण्यश्च रमणीयश्च वसतिह भवान्मुखम् ॥ २२ ॥ एवमुक्तस्तु वचनं भरद्वा-
जं राघवः ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यं रामः सर्वहिते रतः ॥ २३ ॥ भगवन्नि त आसन्नः पौरज्यनपदो जनः ॥ सुदर्श-
मिह मां प्रेक्ष्य मन्येऽहमिमांश्रमाम् ॥ २४ ॥ आगमिष्यति वेदेहीं मां चापि प्रेक्षको जनः ॥ अनेन कारणेन अहमिह
वासं न रोचये ॥ २५ ॥ एकांति पश्य भगवन्नाश्रममध्यानमुत्तमम् ॥ रमते यत्र वैदेही सुखार्हा जनकात्मजा ॥ २६ ॥
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरद्वाजो महामुनिः ॥ राघवस्य तु तद्वाक्यमर्थग्राहकमब्रवीन् ॥ २७ ॥ दशक्रोधा इतस्तात
गिरिरासिमिन्नित्यसि ॥ महर्षिसेवितः पुण्यः पर्वतः शुभदर्शनः ॥ २८ ॥ गोलांगूलाचरितो वानरक्षेनेपेवि-
तः ॥ चित्रकूट इति ख्यातो गंधमादनसन्निभः ॥ २९ ॥ यावता चित्रकूटस्य नरः शृगाण्यवैक्षते ॥ कल्याणानि
समाधत्ते न मोहं कुरुते मनः ॥ ३० ॥ ऋषयस्तत्र बहवो विद्वन् य शरदां शतम् ॥ तपसा दिवमारूढाः
कपालशिरसा सह ॥ ३१ ॥ प्रविक्त्वमहं मन्ये तं वासं भवतः सुखम् ॥ इह वा वनवासाय वस राम मया
सह ॥ ३२ ॥ स रामं सर्वकामस्तं भरद्वाजः प्रियातिथिम् ॥ सभार्य सह च भ्रात्रा प्रतिजग्राह हर्षयन्
॥ ३३ ॥ तस्य प्रयागे रामस्य तं महर्षिमुपेयुषः ॥ प्रपन्ना रजनी पुण्या चित्राः कथयतः कथाः ॥ ३४ ॥
सीताचृतीयः काकुत्स्थः परिश्रान्तः सुखोचितः ॥ भरद्वाजाश्रमे रम्ये तां रात्रिमवसत्सुखम् ॥ ३५ ॥
प्रभातार्थां तु शर्वर्यां भरद्वाजमुपागमन् ॥ उवाच नरशार्दूलो मुनिं ज्वलिततेजसम् ॥ ३६ ॥ शर्वरी
भगवन्नद्य सत्यशील तवाश्रमे ॥ उषिताः स्मो ह वसतिमनुजाना तु नो भवान् ॥ ३७ ॥ रात्र्यां तु तस्यां
व्युद्याथां भरद्वाजोऽब्रवीदिदम् ॥ मधुमूलफलोपेतं चित्रकूटं ब्रजेति ह ॥ ३८ ॥ वासमौषधिकं मन्ये तव

राम महाबल ॥ नानानगणोपेतः किन्नरोरगसेवितः ॥ ३९ ॥ मयूरनादाभिरतो गजराजनिषेवितः ॥
 गम्युतां भवता शैलश्चित्रकूटः सविश्रुतः ॥ ४० ॥ पुण्यत्र रमणीयश्च बहुमूलफलैर्युतः ॥ तत्र कुंजरयूथानि
 मृगयूथानि चैव हि ॥ ४१ ॥ विचरन्ति वनान्तेषु तानि द्रक्ष्यसि राघव ॥ सरित्स्रवणप्रस्थान्दरीकंदरनि-
 क्षेरान् ॥ ४२ ॥ चरतः सीतया सार्धं नंदिव्यति मनस्तव ॥ ४३ ॥ ग्रहष्टकोयष्टिभक्कोकिलस्वर्नैर्विनादयं-
 तं च सुखं परं शिवम् ॥ मृगैश्च मत्तैर्वहुभिश्च कुंजरैः सुरम्यमासाद्य समावसाश्रयम् ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीम०
 वा० आ० च० सा० अयोध्याकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ ५४ ॥ उषित्वा रजनीं तत्र राजपुत्रावरिदमौ ॥
 महावर्षमभिवाद्याथ जग्मतुस्तं गिरिं प्रति ॥ १ ॥ तेषां स्वस्त्ययनं चैव महार्षिः स चकार ह ॥ प्रस्थितान्प्रेक्ष्य तां-
 श्रैव पिता पुत्रानिवारसान् ॥ २ ॥ ततः प्रचक्रमे वक्तुं वचनं स महामुनिः ॥ भरद्वाजो महातेजा रामं
 सत्यपराक्रमम् ॥ ३ ॥ गंगायमुनयोः संधिमादाय मनुजर्षभ ॥ कालिंदीमनुगच्छेतां नदीं पश्चान्मुखा-
 श्रिताम् ॥ ४ ॥ अथासाद्य तु कालिंदीं प्रतिस्रोतः समागताम् ॥ तस्यास्तीर्य प्रचरितं प्रकामं प्रेक्ष्य राघवौ
 ॥ ५ ॥ तत्र यूयं पूर्वं कृत्वा तरतांशुमतीं नदीम् ॥ ततो न्यग्रोधमासाद्य महावं हरितच्छदम् ॥ ६ ॥
 परितं बहुभिर्वृक्षैः श्यामसिद्धोपसेवितम् ॥ तस्मिन्सीतांजलिं कृत्वा प्रयुंजीताशिषां क्रियाम् ॥ ७ ॥ समासाद्य
 च तं वृक्षं वसेद्वातिकमेत वा ॥ क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलं प्रेक्ष्य च काननम् ॥ ८ ॥ सैलकीवदरीभिश्च
 रामधन्यैश्च यामुनैः ॥ संपथाश्चित्रकूटस्य गतस्य बहुशो मया ॥ ९ ॥ रम्यो मार्दवयुक्तश्च दारुवैश्चैव विवर्जितः ॥
 इति पंथानमार्दस्य महार्षिः संन्यवर्तत ॥ १० ॥ अभिवाद्य तथेत्युक्त्वा रामेण विनिवर्तितः ॥ उपावृत्ते
 मुनौ तस्मिन्नामो लक्ष्मणमत्रवीन् ॥ ११ ॥ कृतपुण्याः स्म भद्रं ते मुनिर्यत्रोऽनुकंपते ॥ इति तौ पुरुषव्याघ्रौ

मंत्रयित्वा मनस्विनी ॥ १२ ॥ सीतामेवाग्रतः कृत्वा कालिंदीं जग्मतुर्नदीम् ॥ अथासाद्य तु कालिंदीं
 शीघ्रस्रोतस्विनीं नदीम् ॥ १३ ॥ चिंतामणोदरे सद्यो नदीजलतितीर्षवः ॥ तौ काष्ठसंधाटमथो चक्रुः
 सुमहाप्रव्रवम् ॥ १४ ॥ शुक्रैर्वन्यैः समाकीर्णमुशीरश्च समावृतम् ॥ ततो वैतसशाखाश्च जंबूशाखाश्च
 वीर्यावान् ॥ १५ ॥ चकार लक्ष्मणश्छित्त्वा सीतायाः सुखमासतम् ॥ तत्र श्रियमिवाचिंत्यां रांभोः दाशरथिः
 प्रियाम् ॥ १६ ॥ इष्टसलज्जमानां तामट्यारोपयत हुवम् ॥ पार्श्वे तत्र च वैदेहा वसने भूषणानि च
 ॥ १७ ॥ पूवे कठिनकाजं च रामश्चक्रे समाहितः ॥ आरोप्य सीतां प्रथमं संधाटं परिगृह्य तौ ॥ १८ ॥
 ततः प्रेततुर्यत्तां प्रीतौ दशरथात्मजौ ॥ कालिंदीमध्यमायाता सीता त्वेनामवंदत ॥ १९ ॥ स्वस्ति
 देवि त्वरामि त्वां पारयेन्मे पतिव्रतम् ॥ यक्ष्ये त्वां गोसहस्रेण सुराघटशतेन च ॥ २० ॥ स्वस्ति
 प्रत्यागते रामे पुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ कालिंदीमथ सीता तु याचमाना कृतांजलिः ॥ २१ ॥ तीरमेवा-
 भिसंप्राप्ता दक्षिणं वरवर्णिनी ॥ ततः हुवेनांशुमतीं शीघ्रगामूर्मिमालिनीम् ॥ २२ ॥ तीरजैर्बहुभिर्बृहदैः
 संतेरुयमुनां नदीम् ॥ तेषु ते हुवमुत्सृज्य प्रस्थाय यमुनावनात् ॥ २३ ॥ इयमं न्यग्रोधमासेदुः शीतलं
 हरितच्छदम् ॥ न्यग्रोधं समुपागम्य वैदेही चाभ्यवंदत ॥ २४ ॥ नमस्तेऽस्तु महावृक्ष पारयेन्मे
 पतिव्रतम् ॥ कौस्तुभं चैव पश्येम सुमित्रां च यशस्विनीम् ॥ २५ ॥ इति सीतांजलिं कृत्वा पर्यगच्छ-
 न्नमनस्विनी ॥ अवलोक्य ततः सीतामायाचंतीमर्निदिताम् ॥ २६ ॥ दयितां च विधेयां च रामो
 लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरतानुज ॥ २७ ॥ पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सायुधो
 द्विपदांबर ॥ यद्यत्फलं प्रार्थयेते पुष्पं वा जनकात्मजा ॥ २८ ॥ तत्तत्प्रयच्छ वैदेहा यत्रास्या र-

मते मनः ॥ (गच्छतोस्तु तयोर्मध्ये बभूव जनकात्मजा ॥ मातंगयोर्मध्यगता शुभा नागवधूरिव ॥ १ ॥) एकैकं पादपं गुलमं लतां वा पुष्पशालिनीम् ॥ २९ ॥ अट्टरूपां पश्यतो रामं पप्रच्छ साऽबला ॥ रमणीयान्वहुविधान्पादपान्कुसुमोत्करान् ॥ ३० ॥ सोतावचनसंरञ्च आनयामास लक्ष्मणः ॥ विचित्रवालुकजलां हंससारसनादताम् ॥ ३१ ॥ रसे जनकराजस्य सुता प्रेक्ष्य तदा नदीम् ॥ क्रोशमात्रं ततो रत्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ बहून्मेध्यान्मृगान्हत्वा चेतुर्यमुनावने ॥ ३२ ॥ विहृत्य ते बर्हिणपूगनादिते शुभे वने वारणवानरायुते ॥ समं नदीवप्रमुपेत्य सत्वरं निवासमाजग्मु- रदीनदर्शनाः ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० अयो० पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ अथ रात्र्यां व्यतीतायामवसुप्रमनंतरम् ॥ प्रबोधयामास शनैर्लक्ष्मणं रघुपुंगवः ॥ १ ॥ सौमित्रे शृणु वन्यानां बल्युज्याहरतां स्वनम् ॥ संप्रतिष्टामाहं कालः प्रस्थानस्य परंतप ॥ २ ॥ प्रसुप्तस्तु ततो भ्रात्रा समये प्रतिबोधितः ॥ जहौ निद्रां च तन्द्रां च प्रसक्तं च परिश्रमम् ॥ ३ ॥ तत हत्थाय ते सर्वे स्पृष्ट्वा नद्याः शिवं जलम् ॥ पंथानमपिभिर्जुष्टं चित्रकूटस्य ते ययुः ॥ ४ ॥ ततः संप्रस्थितः काले रामः सौमित्रिणा सह ॥ सोतां कमलपत्राक्षोमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ आदीप्तानिव वैदेहि सर्वतः पुष्पिताम्रगान् ॥ स्वैः पुष्पैः किंशुकान्पश्य मालेनः शिशिरात्यये ॥ ६ ॥ पश्य भ्रातृकान्बिल्वान्नरैरनुपसंवितान् ॥ फलपुष्पैरवनतान्नूनं शङ्क्याम जीवितुम् ॥ ७ ॥ पश्य द्रोण- प्रमाणानि लम्बमानानि लक्ष्मण ॥ मधूनि मधुकाराभिः संभूतानि नगनग ॥ ८ ॥ एष क्रोशति नत्यहस्तं शिखी प्रातिकूजति ॥ रमणीये वनादेशे पुष्पसंस्तरसंकट ॥ ९ ॥ मातंगयूथानुसृतं पाक्षिसंघा-

नुनादितम् ॥ चित्रकूटमिमं पश्य प्रवृद्धशिखरं गिरिम् ॥ १० ॥ समभूमितले रम्यद्रुमैर्वह्निभिरावृते ॥
 पुण्ये रस्यामेह तात चित्रकूटस्य कानने ॥ ११ ॥ ततस्तौ पादचारेण गच्छन्तौ सह सीतया ॥
 रम्यासेदुतुः शैलं चित्रकूटं मनोरमम् ॥ १२ ॥ तं तु पर्वतमासाद्य नानापक्षिगणायुतम् ॥ बहुमूल-
 फलं रम्यं संपन्नसरसोदकम् ॥ १३ ॥ मनोज्ञांश्च गिरिः सौम्य नानाद्रुमलतायुतः ॥ बहुमूल-
 फलो रम्यः स्वाजीवः प्रतिभाति मे ॥ १४ ॥ मुनयश्च महात्मानो वसंत्यस्मिन्निशोच्चये ॥ अयं
 वासो भवेत्तात वयमत्र वसेमाहे ॥ १५ ॥ इति सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ॥ अभि-
 गम्याश्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवाद्यन् ॥ १६ ॥ तान्महर्षिः प्रमुदितः पूजयामास धर्मविन् ॥ आस्यतामिति
 चोवाच स्वागतं तं निवेद्य च ॥ १७ ॥ ततोऽब्रवीन्महाबाहुलक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ॥ सन्निवेद्य
 यथान्यायमात्मानमृषये प्रभुः ॥ १८ ॥ लक्ष्मणानय दारुणि दृढानि च वराणि च ॥ कुरुष्वान्वसथं
 सौम्य वासे मेऽभिरतं मनः ॥ १९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिविधान्द्रुमान् ॥ आजहा-
 र ततश्चक्रे पर्णशालामारिदमः ॥ २० ॥ तां निष्ठितां बद्धकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनाम् ॥ शुश्रूष-
 माणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ एण्यं मांसमाहृत्य शालां यक्ष्यामहे वयम् ॥ २२ ॥ कर्तव्यं
 वास्तुशमनं सौमित्रे चिरजीविभिः ॥ मृगं हत्वानय क्षिप्रं लक्ष्मणेह शुभेक्षण ॥ २३ ॥ कर्तव्यः
 शाखदृष्टो हि विधिवर्धमनुस्मर ॥ भ्रातुर्वचनमाज्ञाय लक्ष्मणः पत्नीरहा ॥ २४ ॥ चकार च
 यथाक्तं हि तं रामः पुनरब्रवीत् ॥ एण्यं श्रपयस्वैतच्छालां यक्ष्यामहे वयम् ॥ २५ ॥ त्वर सौम्य
 सुहृत्तोऽयं ध्रुवश्च दिवसो ह्ययम् ॥ स लक्ष्मणः कृष्णमूर्गं हत्वा मेघं प्रतापवान् ॥ २६ ॥ अथ

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे । सर्गः ५७. * (३०८)

चिक्षेप सौमित्रिः समिद्धैः जातवेदयि ॥ तत्तु पक्कं समाज्ञायु' निघ्नं छिन्नशोणितम् ॥ २७ ॥
लक्ष्मणः पुरुषव्याघ्रमथ राघवमब्रवीन् ॥ अयं सवः समस्तांगः श्रितः कृष्णमृगो मया ॥ २८ ॥
देवतां देवसंकाश यजस्व कुशलो ह्यसि ॥ रामः स्नात्वा तु नियतो गुणवाञ्छपकोविदः ॥ २९ ॥
संग्रहेणाकरोत्सर्वान्भन्त्रान्सन्नावसानिकान् ॥ इध्र' देवगणाः न्सर्वांन्निवेदशावसथं शुचिः ॥ ३० ॥ वभूव च
मनोह्लादो रामस्यास्मिततेजसः ॥ वैश्वदेवशैलं कृत्वा रौद्रं वैष्णवमेव च ॥ ३१ ॥ वास्तुसंशमनीयानि
मंगलानि प्रवर्तयन् ॥ जपं च न्यायनः कृत्वा स्नात्वा नद्यां यथाविधि ॥ ३२ ॥ पापसंशमनं
रामञ्चकार बलिमुत्तमम् ॥ वेदिस्थलविधानानि चैत्यान्यायतनानि च ॥ आश्रमस्यानुरूपानि स्थाप-
यामास राघवः ॥ ३३ ॥ (वनैर्माल्यैः फलेर्मूलेः पक्कैर्मसैर्यथाविधि ॥ आद्भिर्जपैश्च वेदोक्तैर्दण्डैश्च
ससमित्कुशैः ॥ १ ॥ तौ तर्पयित्वा भूतानि राघवौ सह सीतया ॥ तदा त्रिविशतुः शालां
सुशुभां शुभलक्षणां ॥ २ ॥) तं वृक्षयर्णच्छदानं मनोह्रां यथाप्रदेशं सुकृतां निवाताम् ॥ वासाय
सर्वे विविशः समेताः सर्भां यथा देवगणाः सुधर्मा ॥ ३४ ॥ (अनेकनानामृगपक्षिंसंकुले त्रिचि-
त्रपुष्पस्तबकद्रुमैर्युते ॥ मनोत्तमे व्याळमृगानुनादिते तदा विजह्नुः सुमुखं जितेन्द्रियाः ॥ १॥) सुरम्यमासाद्य
तु चित्रकूटं नदीं च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम् ॥ नन्दं दृष्टो मृगपक्षिजुष्टां जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात्
॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकाण्डे पदपंचाशः सर्गः
॥ ५६ ॥ कथयित्वा तु दुःखांतः सुमंत्रेण चिरं सह ॥ रामे दक्षिणकूलस्थे जगाम स्वगृहं गुहः ॥ १ ॥
भारद्वाजाभिगमनं प्रयाज्ञै च समाजनम् ॥ आगिरेगमनं तेषां तत्रस्थैरभिलक्षितम् ॥ २ ॥ अनुज्ञातः

सुमंत्रोऽथ योजयित्वा ह्योत्तमान् ॥ अयोध्यामेव नगरीं प्रययौ गाढदुर्मनाः ॥ ३ ॥ स वनानि सुग-
 धानि सारितश्च सरांसि च । पश्यन्त्यत्तो ययौ शोचं ग्रामाणि नगराणि च ॥ ४ ॥ ततः सायाह्नसमये
 द्वितीयेऽहनि साराधिः ॥ अयोध्यां समनुप्राप्य निरानंदां ददर्श ह ॥ ५ ॥ स शून्यामिव निःशब्दां दृष्ट्वा
 परमदुर्मनाः ॥ सुमंत्रश्चितयामास शोकवगसमाहृतः ॥ ६ ॥ कश्चिन्न सगजाश्वा सा सज्जना सज्जनाविपा ॥
 रामसत्तापटुः स्वेन दग्धा शोकाग्निना पुरी ॥ ७ ॥ इति चिंतापरः सूतो वाजिभिः शीघ्रयायिभिः ॥ नगरद्वार-
 मासाद्य त्वरितः प्रविवेश ह ॥ ८ ॥ सुमंत्रमभिधावंतः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ क राम इति पृच्छन्तः
 सूतमभ्यद्रवन्नराः ॥ ९ ॥ तेषां शशांस गंगाया महामपृच्छथ राघवम् ॥ अनुज्ञातो निवृत्तोऽस्मि धार्मि-
 केण महात्मना ॥ १० ॥ ते तीर्णा इति विज्ञाय वाष्पपूर्णमुखा नराः ॥ अहो धिगिति निःश्वास्य हा
 रामेति विचुक्रुशुः ॥ ११ ॥ शुश्राव च वचस्तेषां वृद्धवृद्धं च तिष्ठताम् ॥ हताः स्म खलु ये नेह पश्याम
 इति राघवम् ॥ १२ ॥ दानयज्ञविवाहेषु समाजेषु महत्सु च ॥ न द्रक्ष्यामः पुनर्जोतु धार्मिकं राममंतरा
 ॥ १३ ॥ किं समर्थं जनस्यास्य किं प्रियं किं सुखान्वहम् ॥ इति रामेण नगरं पित्रेव परिपालितम्
 ॥ १४ ॥ वातायनगतानां च स्त्रीणामन्वतरापणम् ॥ राममेवाभितप्तानां शुश्राव परिदेवनाम् ॥ १५ ॥
 स राजमार्गमध्येन सुमंत्रः पिहिताननः ॥ यत्र राजा दशरथस्तदेवोपययौ गृहम् ॥ १६ ॥ सोऽवतीर्थ
 रथाच्छोघं राजवंशम् प्रविश्य च ॥ कक्ष्याः सप्ताभिचक्राम महाजनसमाकुलाः ॥ १७ ॥ हर्म्यैर्विमनैः
 प्रासादैरवेक्ष्यथ समागतम् ॥ हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकाशीताः ॥ १८ ॥ आयतैर्वैभवंतैर्नरश्रु-
 वेगपरिलुलैः ॥ अन्योन्यमभिवाक्षते व्यक्तमार्ततराः स्त्रियः ॥ १९ ॥ ततो दशरथस्त्रोणां प्रासादैर्भ्यस्तन-

तत्ततः ॥ रामशोकाभितप्तानां मंदं शुश्राव जल्पितम् ॥ २० ॥ सह रामेण निर्यातो विना राममिहागतः ॥
 सूतः किं नाम कौसल्यां कोशंतीं प्रति वक्ष्यति ॥ २१ ॥ यथा च मन्ये दुर्जनिमेवं न सुकरं ध्रुवम् ॥
 आच्छिद्य पुत्रे निर्याते कौसल्या यत्र जीवति ॥ २२ ॥ सत्यरूपं तु तद्वाक्यं राजस्त्रीणां निशामयन् ॥
 प्रदीप्तं इव शोकेन विवेश सहसा गृहम् ॥ २३ ॥ स प्रविश्याष्टमीं कक्ष्यां राजानं दीनमातुरम् ॥
 पुत्रशोकपरिच्छूनमपश्यत्यांडुरे गृहे ॥ २४ ॥ अभिरम्य तमासीनं राजानमभिवाद्य च ॥ सुमित्रो राम-
 वचनं यथोक्तं प्रत्यवेदयन् ॥ २५ ॥ स तूष्णीमेव तच्छ्रुत्वा राजा विदुतमानसः ॥ मूर्च्छितो न्यपतङ्क-
 मो रामशोकाभिर्भीषीडितः ॥ २६ ॥ ततोऽन्तःपुरमाविद्धं मूर्च्छिते पृथिवीपतौ ॥ उच्छित्य बाहू बुक्रोश
 नृपतौ पतिते क्षितौ ॥ २७ ॥ सुमित्रया तु सन्निता कौसल्या पतितं पतिम् ॥ उत्थापयामास तदा वचनं
 चेदमब्रवीत् ॥ २८ ॥ इमं तस्य महाभाग दूतं दुष्करकारिणः ॥ वनवासादनुप्राप्तं कस्मान्न प्रतिभाषसे
 ॥ २९ ॥ अद्येवमनयं कृत्वा व्यपन्नपसि राघव ॥ उच्छिष्ट सुकृतं तेऽस्तु शोकेन स्यात्सहायता ॥ ३० ॥
 देव यस्या भयाद्रासं नानुपृच्छसि सारथिम् ॥ नेह तिष्ठति कैकेयी विश्रब्धं प्रतिभाव्यताम् ॥ ३१ ॥
 सा तथोक्त्वा महाराजं कौसल्या शोकलालसा ॥ धरण्यां निमपाताशु बाष्पविधुतमापिणी ॥ ३२ ॥
 विलपंतौ तथा दृष्ट्वा कौसल्यां पतितां सुवि ॥ पतिं चावक्ष्य ताः सर्वाः संमतादुरुदुः स्त्रियः ॥ ३३ ॥
 तनस्तमंतःपुरनादमुल्लिखंतं समाक्ष्य वृद्धास्तरुणाश्च मानवाः ॥ स्त्रियश्च सर्वा रुरुदुः समंततः पुरं
 तदासीत्युनरेव संकुलम् ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ॥ ५० अयोध्याकाण्डे सप्त-
 पंचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ प्रत्याश्रितो यदा राजा मोहात्प्रत्यागतस्मृतिः ॥ तदा जुहाव तं सतं

रामवृत्तान्तकारणान् ॥ १ ॥ तदा सूता महाराजं कृतो जालिरुपस्थितः ॥ राममेवानुशोचन्तं दुःखशो-
कसमन्वितम् ॥ २ ॥ वृद्धं परमसन्तप्तं नवग्रहमिव द्विषम् ॥ विनिःश्वसन्तं ध्यायन्तमस्वस्थमिव
कुंजरम् ॥ ३ ॥ राजा तु रजसा सूतं ध्वस्तांगं समुपस्थितम् ॥ अश्रुपूर्णमुखं वीनमुवाच परमार्तिवन्
॥ ४ ॥ क तु वत्स्यति धर्मात्मा वृक्षमूलमुपाश्रितः ॥ सोऽत्यंगसुखितः सूत किमिच्छियति राघवः
॥ ५ ॥ दुःखस्यानुचितो दुःखं सुमन्त्र शयनोचितः ॥ भूमिपालात्मजो भूमौ शेते कथमनाथवत्
॥ ६ ॥ य यातमनुयाति स्म पदातिरथकुंजराः ॥ स वत्स्यति कथं रामो विजनं वनमाश्रितः
॥ ७ ॥ न्यालैर्मृगैराचरितं कृष्णसर्पनिषेवितम् ॥ कथं कुमारौ वैदेह्या सार्धं वनमुपाश्रितौ ॥ ८ ॥
सुकुमार्यो तपस्विन्या सुमन्त्र सह सीतया ॥ राजपुत्रौ कथं पादैरवरुह्य रथादृतौ ॥ ९ ॥ सिद्धार्थः खलु
सूत त्वं येन दृष्टौ ममात्मजौ ॥ वनांतं प्रविशंतौ तावद्विनाशिव मंदरम् ॥ १० ॥ किमुवाच वचो रामः
किमुवाच च लक्ष्मणः ॥ सुमन्त्र वनभासाद्य किमुवाच च मैथिली ॥ ११ ॥ आशितं शयितं भुक्तं सूत
रामस्य कीर्तय ॥ जीविष्याम्ययमेतेन ययातिरिव साधुषु ॥ १२ ॥ इति
सूतो नरेन्द्रेण चोदितः सज्जमानया ॥ उवाच वाचा राजानं स बाष्प-
परिवद्धया ॥ १३ ॥ अन्नबीन्मे महाराज धर्ममेवानुपालयन् ॥ अंजलिं राघवः कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य
च ॥ १४ ॥ सूत मद्बचनात्तस्य तातस्य विदिततत्पुनः ॥ शिरसा वंदनीयस्य बंधौ पादौ महत्तमनः ॥
॥ १५ ॥ सर्वमंतःपुरं वाच्यं सूत मद्बचनात्त्वया ॥ आरोग्यमविशेषेण यथाहंमभिवादनम् ॥ १६ ॥
माता च मम कौसल्या कुशलं चाभिवादनम् ॥ अप्रमादं च वक्तव्या ब्रूयाश्चैनामिदं वचः ॥ १७ ॥

धर्मनित्या यथाकालमन्यगारपरा भव ॥ देवि देवस्य पदैौ च देवत्वपरिपालय ॥ १८ ॥ अभिमानं
 च मानं च त्यक्त्वा वर्तस्व मातृपु ॥ अनुराजानमार्यौ च कैकेयीमंब कारय ॥ १९ ॥ कुसारे भरते
 वृत्तिवर्तितव्या च राजवत् ॥ अप्यचेष्टा हि राजानो राजधर्ममनुस्मर ॥ २० ॥ भरतः कुशलं वाच्यो
 वाच्यो मद्बचनेन च ॥ सर्वार्षेव यथान्यायं वृत्तिं वर्तन्व मातृपु ॥ २१ ॥ वक्तव्यश्च महाबाहुर्दिक्षा-
 कुकुलवंदनः ॥ पितरं यौवराज्यस्थो राज्यस्थमनुपालय ॥ २२ ॥ अतिक्रान्तवया राजा मा म्मेन व्यप-
 रोहः ॥ कुमार राज्ये जीवस्व तस्यैवाज्ञाप्रवर्तमान ॥ २३ ॥ अववीक्ष्यपि मां भूयो भृशमश्रुणि वर्त-
 यन् ॥ मातेव मम माता ते द्रष्टव्या पुत्रगार्धिनी ॥ २४ ॥ इत्येवं मां महाबाहुवन्नव महायशः ॥ रामो
 राजीवपत्राक्षो भृशमश्रूण्यवर्तयन् ॥ २५ ॥ लक्ष्मणस्तु सुसंकुद्धो निःश्वसन्वाक्यमवर्षीन ॥ केनायम-
 पराधेन राजपुत्रो विवासितः ॥ २६ ॥ राज्ञा तु खलु कैकेय्या लघु चाश्रुत्य श्लासनम् ॥ कृतं कार्यमकार्यं
 वा वयं येनाभिर्षादिताः ॥ २७ ॥ यदि प्रत्राजितो रामो लोभकारणकारितम् ॥ वरदाननिमित्तं वा
 सर्वथा दुष्कृतं कृतम् ॥ २८ ॥ इदं तावद्यथाकाममोक्षस्य कृते कृतम् ॥ रामस्य तु परित्यागे न हेतुमु-
 पलक्षये ॥ २९ ॥ असमीक्ष्य सभारब्धं विरुद्धं बुद्धिलाघवान् ॥ जनयिष्यति संकाशं राघवस्य विना-
 सनम् ॥ ३० ॥ अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्ष्ये ॥ भ्राता भर्ता च बंधुश्च पिता च मम राघवः ॥ ३१ ॥
 सर्वलोकप्रियं त्यक्त्वा सर्वलोकहिते रतम् ॥ सर्वलोकोऽनुरज्येत कथं चानेन कर्मणा ३२ ॥ सर्वप्रजाभिरामं
 हि रामं प्रत्राज्य धार्मिकम् ॥ सर्वलोकविरोधेन कथं राजा भविष्यति ॥ ३३ ॥ जानकी तु महाराज निःश्व-
 संती तपस्विनी ॥ भूतोद्भूतचित्तं विप्रिता विस्मृता स्थिता ॥ ३४ ॥ अदृष्टपूर्ववत्सना राजपुत्री

यशस्विनी ॥ तेन दुःखेन रुदती नैव मां किञ्चिद्वर्षीत् ॥ ३५ ॥ उद्धोक्षमाणा भर्तारं मुखेन परिशु-
ष्यता ॥ मुमोच सहसा बाष्पं प्रयातमुपवीक्ष्य सा ॥ ३६ ॥ तथैव रामोऽश्रुमुखः कृतोऽञ्जलिः स्थितोऽ-
ब्रवील्लक्ष्मणबाहुपालितः ॥ तथैव सीता रुदती तपस्विनी निरीक्षिते राजरथं तथैव माम् ॥ ३७ ॥ इ०
श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० अष्टपंचाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ (इति ब्रुवन्ते तं सूतं सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् ॥
ब्रूहर्षेण पुनरिति राजा वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुमन्त्रो बाष्पविह्वलः ॥ कथयमास
भूयोऽपि रामसंदेशविस्तरम् ॥ २ ॥ जटाः कृत्वा महाराज चीरवल्कलधारिणौ ॥ गंगामुत्तीर्य तौ-
वीरौ प्रयागाभिमुखं गतौ ॥ ३ ॥ अग्रतो लक्ष्मणो यातः पालयन्नधुनन्दनम् ॥ अनन्तरं च सीताय
राघवो रधुनन्दनः ॥ तौस्तथा गच्छतो दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्म्यवशस्तदा ॥ ४ ॥) मम त्वंश्चा निवृत्तस्य न
प्रावर्तत वर्त्मनि ॥ उष्णमश्रु विमुञ्चतो रामे संप्रस्थिते वनम् ॥ १ ॥ उभाभ्यां राजपुत्राभ्यामथ कृत्वाह-
मंजलिम् ॥ प्रस्थितो रथमास्थाय तदङ्गुलमपि धारयन् ॥ २ ॥ गुहेन सार्धं तत्रैव स्थितोऽस्मि दिवसा-
न्वहून् ॥ आशया यदि मां रामः पुनः शब्दपश्येदिति ॥ ३ ॥ विषये ते महाराज महान्यसनकांक्षिताः ॥
अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः ॥ ४ ॥ उपतप्तोदका नद्यः प्लवलानि सरांसि च ॥ परिशुष्कपलाशानि
वनान्युपवनानि च ॥ ५ ॥ न च सर्पति सत्त्वानि व्याला न प्रसरंति च ॥ रामशोकाभिभूतं तं निष्कृजमिव
तद्वनम् ॥ ६ ॥ लीनपुष्करपत्राश्च नद्यश्च कङ्कुषोदकाः ॥ संतप्तपद्माः पद्मिन्यो लीनमीनविहंगमः ॥
॥ ७ ॥ जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थङ्गजानि च ॥ नातिभात्यल्पगंधानि फलानि च यथापुरम्
॥ ८ ॥ अत्रोद्यानानि शून्यानि प्रलीनविहगानि च ॥ न चाभिरामानारामान्यश्यामि मनुजर्षभ ॥ ९ ॥

प्रविशंतमयोध्यायां न कश्चिदभिन्दति ॥ नरा राममपश्यन्तो निःश्वसन्ति सुहृद्युद्धः ॥ १० ॥ देवराजरथं
 दृष्ट्वा विना राममिहागतम् ॥ दूरादश्रुमुखः सर्वो राजमार्गे गतो जनः ॥ ११ ॥ हर्म्यैर्विनानैः प्रासादै-
 रवेक्ष्य रथमागतम् ॥ हाहाकारकृता तार्यो रामादर्शनकर्षिताः ॥ १२ ॥ आयतैर्विमलेनैत्रैश्चुबेगपरिप्लुतैः
 ॥ अन्योन्यसर्भिवीक्षिते व्यक्तमार्ततराः स्त्रियः ॥ १३ ॥ नामित्राणां न मित्राणामुपासीतजनस्य च ॥
 अहमार्ततया कंचिद्विशेषं नोपलक्ष्ये ॥ १४ ॥ अप्रहृष्टमनुष्या च दीननागानुरागा ॥ आर्तस्वरपरि-
 म्लाना विनिःश्वसितनिःस्वना ॥ १५ ॥ निरानन्दा महाराज रामप्रत्राजानातुरा ॥ कौसल्या पुत्रहीनेव अयोध्या
 प्रतिभाति मे ॥ १६ ॥ सूतस्य वचनं श्रुत्वा वाचा परमर्दीनया ॥ बाष्पोपहतया सूतमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥
 कैकेय्या विनियुक्तेन पापाभिजनभावया ॥ मया न भंजकुशलेवृद्धैः सह समर्थितम् ॥ १८ ॥ न सुहृद्भिर्न
 चामात्यैर्भग्नयित्वा सैनैर्गमैः ॥ मयायमर्थः संमोहात्कबीहितोः सहसा कृतः ॥ १९ ॥ भवितव्यत-
 या नूनामिदं वा व्यसनं महत् ॥ कुलस्यास्य विनाशाय प्राप्तं सूत यदृच्छया ॥ २० ॥ सूत यद्यस्ति ते
 किंचिन्मयापि सुकृतं कृतम् ॥ त्वं प्रापयाशु मां रामं प्राणाः संत्वरयंति माम् ॥ २१ ॥ यद्यद्यापि ममै-
 वाज्ञा निवर्तयतु राघवम् ॥ न शक्यामि विना रामं मुहूर्तमपि जीवितुम् ॥ २२ ॥ अथवापि महाबाहुर्गतो
 दूरं भविष्यति ॥ मामेव रथमारोप्य शीघ्रं रामाय दर्शये ॥ २३ ॥ वृत्तदंष्ट्रो मेहध्वासः कासौ लक्ष्मण-
 पूर्वजः ॥ यदि जीवामि साध्वेनं पश्येयं सीतया सह ॥ २४ ॥ (लोहिताक्षं महाबाहुमामुक्तमणिकुण्ड-
 लम् ॥ रामं यदि न पश्येयं गमिष्यामि यमक्षयम् ॥ १ ॥) अतो नु किं दुःखतरं योऽहमिद्वानुकुनं द-
 नम् ॥ इमामवस्थाभापन्नो नेह पश्यामि राघवम् ॥ २५ ॥ हा राम रामानुज हा हा वैदेहि तपस्विनि ॥

न मां जनीत दुःखेन त्रियमागमनाथवन् ॥ २६ ॥ स तेन राजा दुःखेन भृशमपिचेतनः ॥ अवागहः
 सुदुष्पारं शोकसागरमवतीन् ॥ २७ ॥ रामशोकमहावेगः सीताविरहपारगः ॥ श्वसितोर्मिमहावतो
 बाष्पवंगलाविलः ॥ २८ ॥ बाहुविक्षेपमीनोऽसौ विन्निदितामहास्वनः ॥ प्रकीर्णकेशशैवालः कैकेयीवड-
 वामुखः ॥ २९ ॥ ममाश्रुवेगप्रभवः कुञ्जावाक्यमहाग्रहः ॥ वरवेलो नृशंसाया रामप्रव्रजनायतः ॥ ३० ॥
 यस्मिन्व्रत निमग्नोऽहं कौसल्ये राघवं विना ॥ दुस्तरौ जीवता देवि मयायं शोकसागरः ॥ ३१ ॥
 अशोभनं योऽहमिहाद्य राघवं दिदृक्षमाणो न लभे सलक्ष्मणम् ॥ इतोत्र राजा विलपन्महायशाः पपात
 तूर्णं शयने स मूर्च्छितः ॥ ३२ ॥ इति विलपति पार्थिवे प्रनष्टे करुणतरं द्विगुणं च रामहेतोः ॥ वच-
 नमनुनिशस्य तस्य देवी भयमगमत्पुनरेव राममाता ॥ ३३ ॥ इत्यर्धे श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० एकोन-
 षष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ततो भूतोपमृष्टेव देपमाना पुनः पुनः ॥ धारण्यां गतसत्त्वेव कौसल्या सुतम-
 ब्रवीन् ॥ १ ॥ नय मां यत्र काकुत्स्थः सीता यत्र च लक्ष्मणः ॥ तान्विना क्षुणमप्यद्य जीवितुं नोत्सहे
 हृदम् ॥ २ ॥ निवर्तय रथं शीघ्रं दंडकान्नय मामपि ॥ अथ तन्नातुगच्छामि गमिष्यामि यमक्षयम् ॥
 ॥ ३ ॥ बाष्पवेगोपहतया स वाचा सज्जमानया ॥ इदमाश्वासयन्देवीं सूतः प्रांजलिब्रवीत् ॥ ४ ॥
 त्यज शोकं च माहं च संभ्रमं दुःखजं तथा ॥ व्यवधूय च संतापं वने वत्स्यति राघवः ॥ ५ ॥
 लक्ष्मणश्चापि रामस्य पादौ परिचरन्वने ॥ आराधयति धर्मज्ञः परलोकं जितेन्द्रियः ॥ ६ ॥ विजनेऽपि वने
 सीता वासं प्राप्य गुहेष्विव ॥ विस्त्रभं लभतेऽभीता रामे विन्यस्तमानसा ॥ ७ ॥ नास्या दैन्यं कृतं किंचित्सुसू-
 क्ष्ममपि लक्ष्यते ॥ उचितेव प्रवासानां वैदेहीं प्रतिभाति मे ॥ ८ ॥ नगरोपवनं गत्वा यथा स्म रमते पुरा ॥ तथैव

स्मरते सीता निर्जनेषु वनेष्वपि ॥ ९ ॥ बालेव रमते सीता बालचंद्रनिभानना ॥ रामा रामे हृदिनात्म
 विजनेऽपि वने सती ॥ १० ॥ तद्रते हृदयं यस्यास्तदयीनं च जीवितम् ॥ अयोध्या हि भवेदस्या
 रामहीना तथा वनम् ॥ ११ ॥ परिपृच्छति वैदेही ग्रामांश्च नगराणि च ॥ गतिं दृष्ट्वा नदीनां च
 पादपाण्निविधानपि ॥ १२ ॥ रामं वांलक्ष्मणं वापि दृष्ट्वा जानाति जानकी ॥ अयोध्या क्रोशमात्रे
 तु विहारामिव संश्रिता ॥ १३ ॥ इदमेव स्मराम्यस्याः सहसैवोपजल्पितम् ॥ कैकयीसंश्रितं जल्पं
 नेदानीं प्रतिभाति माम् ॥ १४ ॥ ध्वंसयित्वा तु तद्वाक्यं प्रमादात्पथुपस्थितम् ॥ हाइनं वचनं सूता
 देव्या मधुरमब्रवीत् ॥ १५ ॥ अध्वना वात्वेगेन संभ्रमेणातेपेन च ॥ न विगच्छति वैदेह्याश्चंद्रांशुस-
 दृशी प्रभा ॥ १६ ॥ सदृशं शतपत्रस्य पूर्णचंद्रोपमप्रभम् ॥ वदनं तद्वदान्याया वैदेह्या न विकम्पते ॥
 ॥ १७ ॥ अलकरसरस्काभावलक्तरसवर्जितौ ॥ अद्यापि चरणौ तस्याः पद्मकोशसमप्रभा ॥ १८ ॥
 नूपुरोक्तदृष्टलोखेव खेले गच्छति भामिनी ॥ इदानीमपि वैदेही तद्रागा न्यस्तभूषणा ॥ १९ ॥ गजं वा
 वोक्ष्य सिंहं वा व्याघ्रं वा वन्माश्रिता ॥ नाहारयति संत्रासं बाहू रामस्य संश्रिता ॥ २० ॥ न शोच्या-
 स्ते न चाल्मा ते शोच्यो नापि जनाधिपः ॥ इदं हि चरितं लोके प्रतिष्ठास्यति शाश्वतम् ॥ २१ ॥ विधूय
 शोकं परिहृष्टमानसा महर्षियाते पथि सुव्यवस्थिताः ॥ वने रता वन्यफलाशनाः पिनुः शुभां प्रतिज्ञां
 प्रतिपालयन्ति ते ॥ २२ ॥ तथापि सूतेन सुयुक्तादिना निवार्यमाणा सुतशोककर्शिता ॥ नचैव देवी विरराम
 कूजितादिप्रयति पुत्रेति च राघवेति च ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० अयोध्या-
 कांडे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥ वनं गते धर्मरते रामे रमयतां वरे ॥ कांसल्या रुदती चार्ता भर्ता भिद्रम-

ब्रवीन् ॥ १ ॥ यद्यपि त्रिषु लोकेषु प्रथितं ते महद्यशः ॥ सानुक्रोशो वदान्यश्च प्रियवादी च राघवः ॥ २ ॥
 कथं नरवरश्च पुत्रौ ते सह सीतया ॥ दुःखितौ सुखसंवृद्धौ कथं दुःखं सद्विष्यतः ॥ ३ ॥ सा नूनं
 तरुणी दयामा सुकुमारी सुखोचिता ॥ कथमुष्णं च शीतं च मैथिली विसद्विष्यते ॥ ४ ॥ भुक्त्वाशनं विशालाक्षी
 सूपदंशान्वितं शुभम् ॥ वन्यं नैवारसाहारं कथं सीतोपभोक्ष्यति ॥ ५ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषं श्रुत्वा शुभसम-
 न्विता ॥ कथं क्रव्यादसिंहानां शवदं श्रोष्यत्यशोभनम् ॥ ६ ॥ महद्रध्वजसंकाशः क नु शेते महाभुजः ॥
 भुजं परिघसंकाशमुपाधाय महाबलः ॥ ७ ॥ पद्मवर्णं सुकेशांतं पद्मनिःश्वासमुत्तमम् ॥ कदा द्रक्ष्यामि
 रामस्य वदनं पुष्करेक्षणम् ॥ ८ ॥ वज्रसारमयं नूनं हृदयं मे न संशयः ॥ अपश्यत्या न तं यद्वै
 फलतीदं सदस्त्रया ॥ ९ ॥ यत्त्वया करुणं कर्म व्यपोह्य मम बांधवाः ॥ निरस्ताः परिधावन्ति
 सुखार्हाः कृपणा वने ॥ १० ॥ यदि पंचदशे वर्षे राघवः पुनरेष्यति ॥ जहाद्राज्यं च कोशं च भरतो
 नोपलक्ष्यते ॥ ११ ॥ भोजयति किल श्राद्धे केचित्स्वानेव बांधवान् ॥ ततः पश्चात्समीक्षिते कृत-
 कार्या द्विजोत्तमान् ॥ १२ ॥ तत्र ये गुणवंतश्च विद्वांसश्च द्विजातयः ॥ न पश्चात्तेऽभिमन्यन्ते सुधाम-
 पि सुरोपमाः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणेष्वपि वृत्तेषु मुक्तशेषं द्विजोत्तमाः ॥ नाभ्युपेतुमलं प्राज्ञाः शृंगच्छेद-
 मिवर्षभाः ॥ १४ ॥ एवं कनीयसा भ्रात्रा भुक्तं राज्यं विशांपते ॥ भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमन्यते
 ॥ १५ ॥ न परेणात्हतं भक्ष्यं व्याघ्रः स्वादितुमिच्छति ॥ एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मन्यते ॥ १६ ॥
 हविराज्यं पुरोडाशः कुशा यूपाश्च स्वादिताः ॥ नेतानि घातयामानि कुर्वन्ति पुनरध्वरे ॥ १७ ॥ तथा ह्योत्त-
 मिदं राज्यं हतसारां सुरामिव ॥ नाभिमंतुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरम् ॥ १८ ॥ (नचेमां

धर्षणां रामः संगच्छेदत्यमर्षणः ॥ दारयेन्मन्दरमपि स हि क्रुद्धः क्षितैः शरैः ॥ १ ॥ त्वां तु
 नोत्सहते हन्तुं मदात्मा पितृगौरवान् ॥ ससोमार्कग्रहणं नभस्ताराविचित्रितम् ॥ २ ॥ पातयेद्यो
 दिवं क्रुद्धः सत्त्वान्न व्यतिवर्तते ॥ प्रक्षोभयेद्वार्येद्वा महीं शैलशतयुताम् ॥ ३ ॥) नैवंविधमस-
 त्कारं राघवो मर्षयिष्यति ॥ बलवानिव शार्दूलो बालधेरभिमर्शनम् ॥ १९ ॥ नैतस्य संहिता
 लोका भयं कुर्युर्महासुधे ॥ अधर्मं त्विह धर्मात्मा लोकं धर्मेण योजयेन् ॥ २० ॥ नन्वसौ
 कांचनैर्बाणैर्महावीर्यो महाभुजः ॥ युगांत इव भूतानि सागरानपि निर्देहेन् ॥ २१ ॥ स तादृशः
 सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः ॥ स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥ २२ ॥ द्विजातिचारितो
 धर्मः शास्त्रे दृष्टः सनातनैः ॥ यदि ते धर्मनिरते त्वया पुत्रे विवासिते ॥ २३ ॥ गतिरेका पति-
 नोर्यां द्वितीया गतिरात्मजः ॥ तृतीया ज्ञातयो राज्ञश्चतुर्थो नैव विद्यते ॥ २४ ॥ तत्र त्वं मम
 नैवासि रामश्च वनमाहितः ॥ न वनं गंतुमिच्छामि सर्वथा हा हता त्वया ॥ २५ ॥ हतं त्वया
 राष्ट्रमिदं सराज्यं हताः स्म सर्वाः सह भंजिभिश्च ॥ हता सपुत्रास्मि हताश्च पौराः सुतश्च भार्या
 च तव प्रहृष्टौ ॥ २६ ॥ इमां गिरं दारुणशब्दसंहितां निशम्य रामेति मुमोह दुःखितः ॥ ततः स शोकं प्रविवे-
 श पार्थिवः स्वदुष्कृतं चापि पुनस्तथास्मरन् ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्री० बा० आ० च० सा० अ० एकपष्टि-
 तमः सर्गः ॥ ६१ ॥ एवं तु क्रुद्धया राजा राममात्रा सशोकया ॥ श्रावितः परुषं वाक्यं चिंतयामास
 दुःखितः ॥ १ ॥ चिंतयित्वा स च नृपो मोहव्याकुलितेन्द्रियः ॥ अथ दीर्घेण कालेन संज्ञामाप
 परंतपः ॥ २ ॥ स संज्ञामुपलभ्यैव दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ॥ कोसल्यां पार्श्वतो दृष्ट्वा तताश्चितामुपागमन्

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे । सर्गः ६२.

(३१९)

॥ ३ ॥ तस्य चिन्तयमानस्य प्रत्यभात्कर्म दुष्कृतम् ॥ यदनेन कृतं पूर्वमहानाच्छब्दवेधिना ॥ ४ ॥
 अमनास्तेन शोकेन रामशोकेन च प्रभुः ॥ द्वाभ्यामपि महाराजः शोकाभ्यामभितप्यते ॥ ५ ॥ दह्य-
 मानस्तु शोकाभ्यां कौसल्यामाह दुःखितः ॥ वेपमानोऽजलिं कृत्वा प्रसादार्थमवाङ्मुखः ॥ ६ ॥
 प्रसादये त्वां कौसल्ये रचिताऽयं मयांजलिः ॥ वत्सला चावृशंसा च त्वं हि नित्यं
 परेष्वपि ॥ ७ ॥ भर्ता तु खलु नारीणां गुणवान्निर्गुणोऽपि वा ॥ धर्मं विमृशमानानां प्रत्यक्षं देवि
 देवतम् ॥ ८ ॥ सा त्वं धर्मपरा नित्यं दृष्टलोकपरावरा ॥ नार्हसे विप्रियं वक्तुं दुःखितापि सुदुः-
 खितम् ॥ ९ ॥ तद्वाक्यं करुणं राज्ञः श्रुत्वा दीनस्य भाषितम् ॥ कौसल्या व्यस्तजङ्घाष्यं प्रणा-
 लीव नवोदकम् ॥ १० ॥ सा मूर्ध्नि वद्ध्वा रुदती राज्ञः पद्मभिवांजलिम् ॥ संश्रमादब्रवीत्प्रस्ता-
 त्वरमाणाक्षरं वचः ॥ ११ ॥ प्रसीद शिरसा याचे भूमौ निपतितास्मि ते ॥ याचितास्मि हता-
 देव क्षतव्याहं नहि त्वया ॥ १२ ॥ नैषा हि सा खो भवति श्लाघनीयेन धीमता ॥ उभयोर्लोकयो-
 र्लोके पत्यायासं प्रसाद्यते ॥ १३ ॥ जानामि धर्मं धर्मज्ञ त्वां जाने सत्यवादिनम् ॥ पुत्रशोकात्त-
 या तनु मया किमपि भाषितम् ॥ १४ ॥ शोको नाशयते धैर्यं शोको नाशयते श्रुतम् ॥ शोको
 नाशयते सर्वं नास्ति शोकसमा रिपुः ॥ १५ ॥ शक्यमापतितः सोढुं ग्रहरो रिपुहस्ततः ॥
 सोढुमापतितः शोकः सुसूक्ष्मोऽपि न शक्यते ॥ १६ ॥ (धर्मज्ञाः श्रुतिवन्तोऽपि चिच्छन्नधर्मार्थ-
 संशयाः ॥ यतयो वारं मुह्यन्ति शोकसमूहवेतसः ॥ १७ ॥) वनवासाय रामस्य पंचरात्रोद्भ-
 ग्मयते ॥ यः शोकहृतहर्षीयाः पंचवर्षोपमां मम ॥ १७ ॥ तं हि चिन्तयमानायाः शोको-

इयं हृदि वर्धते ॥ नदीनामिव वेगेन समुद्रसलिलं महत् ॥ १८ ॥ एवं हि कथयन्त्यास्तु
 कौसल्यायाः शुभं वचः ॥ भंदरादिभरभूत्सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तते ॥ १९ ॥ अथ प्रह्लादितो वाक्यै-
 र्देव्या कौसल्यया नृपः ॥ शोकेन च समाक्रांतो निद्राया वशमोयिवान् ॥ २० ॥ इत्यार्षे
 श्रीमद्रामायणे^१ वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्विषाष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ ॥
 प्रतिबुद्धो मुहुर्तेन शोकापहतचेतनः ॥ अथ राजा दशरथः स चिंतामभ्यपवधत ॥ १ ॥ राम-
 लक्ष्मणयोश्चैव विवासाद्वासवोपमम् ॥ आपेदे उपसर्गस्तं तमः सूर्यमिवासुरम् ॥ २ ॥ समर्थे हि गते
 रामे कौसल्यां कोसलेश्वरः ॥ विवशुरसितापांगीं स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ॥ ३ ॥ स राजा रजनीं
 वष्टां रामे प्रवर्तिजेते वनम् ॥ अर्घरात्रे दशरथः सोऽस्मरदुष्कृतं कृतम् ॥ ४ ॥ स राजा पुत्रशोकादेः
 स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ॥ कौसल्यां पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ यदाचरति कल्याणि शुभं
 वा यदि वाशुभम् ॥ तदेव लभते भद्रे कर्ता कर्मजमात्मनः ॥ ६ ॥ गुरुलाघवमर्थानामारंभे कर्मणां
 फलम् ॥ दोषं वा यो न जानाति स बाल इति होच्यते ॥ ७ ॥ काश्चिदाश्रयं छित्त्वा पलाशांश्च निर्धिचति ॥
 पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः स शोचति फलागमे ॥ ८ ॥ अविज्ञाय फलं यो हि कर्मत्वे वानुधावति ॥ स
 शोचेत्फलेवलायां यथा किंशुकसेवकः ॥ ९ ॥ सोऽहमाश्रयं छित्त्वा पलाशांश्च न्ययेचयम् ॥ रामं
 फलागमे त्यक्त्वा पश्चाच्छोचामि दुर्मतिः ॥ १० ॥ लज्जशब्देन कौसल्ये कुमारेण धनुष्मता ॥
 कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम् ॥ ११ ॥ तदिदं मेऽनुसप्राप्तं देवि दुःखं स्वयं कृतम् ॥ सं-
 मोहादिह बालेन यथा स्याद्भक्षितं विषम् ॥ १२ ॥ यथान्यः पुरुषः काश्चित्पलाशमोहितो भवेत् ॥ एवं

मयाप्यविज्ञातं शब्दवेद्यमिदं फलम् ॥ १३ ॥ देव्यनूढा त्वमभवो युवराजो भवाम्यहम् ॥ ततः
 प्रावृढनुश्रप्ता मम कामविवर्धिनी ॥ १४ ॥ अपास्य हि रसान्भौमास्तत्त्वा च जगदंशुभिः ॥ परेता-
 चरितौ भीमां रविराचरते दिशम् ॥ १५ ॥ लण्णमंतर्दधे सद्यः स्निग्धा ददक्षिरे घनाः ॥ ततो
 जहधरे सर्वे भेकसारगर्बाह्वणः ॥ १६ ॥ छिन्नपक्षोत्तराः स्नाताः कृच्छ्रीदिव पतत्रिणः ॥ वृष्टिवाता-
 वधूताग्रान्पादपानभिषेदरे ॥ १७ ॥ पतितेनभसा च्छन्नः पतमानेन चासकृत् ॥ आवभौ मत्त-
 सांरगतोयराशिरिवाचलः ॥ १८ ॥ पांडुरारुणवर्णानि स्रोतांसि विमलान्यपि ॥ सुसुवुर्गिरिधातुभ्यः
 समस्मानि मुजंगवत् ॥ १९ ॥ (आकुलारुणतोयानि स्रोतांसि विमलान्यपि ॥ चन्मार्गजलवाहानि
 बभूवुर्जलदागमे ॥ १ ॥) तस्मिन्नतिसुखे काले घनुष्मानिषुमान्नथी ॥ व्यायामकृतसंकल्पः
 सरथमन्वागां नदीम् ॥ २० ॥ निपाने महिषं रात्रौ गजं बाभ्यागतं मृगम् ॥ अन्यद्वा श्वापदं किंचिज्जिवा-
 नुरजितैद्रियः ॥ २१ ॥ (तस्मिन्स्तत्राहमेकान्ते रात्रौ विवृतकर्मुकः ॥ तत्राहं संवृतं वन्यं हतवांस्तोर-
 मागतम् ॥ १ ॥ अन्यं चापि मृगं हिंस्रं शब्दं श्रुत्वाभ्युपागतम् ॥) अथावकारे त्वश्रौषं जले कुंस्य
 पूर्यतः ॥ अचक्षुर्विषये घोषं वारणस्येव नर्दतः ॥ २२ ॥ ततोऽहं शरमुद्धृत्य दीप्तमाशीविषोपमम् ॥
 शब्दं प्रति गजप्रसुरामिलक्ष्यमपातयम् ॥ २३ ॥ अमुचं निशितं बाणमहमाशीविषोपमम् ॥ तत्र बाणुषासि
 व्यक्ता प्रादुरासीद्वनौकसः ॥ २४ ॥ हा हेति पततस्तोये बाणाद्वयाशितमर्मणः ॥ तस्मिन्नपतिते भूमौ
 वागभूत्तत्र मानुषी ॥ २५ ॥ कथमस्मद्विधे शब्धं निपतेषु तपस्विनि । प्रविवित्तां नदीं रात्राबुदाहारोऽहमा-
 गतः ॥ २६ ॥ इषुणाभिहतः केन कस्य वापकृतं मया ॥ क्रोधेहं न्यस्तदंशस्य वने वन्यते जवितः

॥ २७ ॥ कथं नु शस्त्रेण वधो मद्विधस्य विधीयते ॥ जटाभारधरस्यैव वल्कलाजिनवाससः ॥ २८ ॥
 की वधेन ममार्थो स्यात्किं वास्यापकृतं मया ॥ एवं निष्फलमारब्धं केवलानर्थसंहितम् ॥ २९ ॥
 न कचिच्छासु मन्येत यथैव गुरुतल्पगम् ॥ नेमं तथानुशोचामि जीवितक्षयमात्मनः ॥ ३० ॥ मातरं पितरं
 चोभावनुशोचामि मद्वधे ॥ तदेतन्मिथुनं वृद्धं चिरकालभृतं मया ॥ ३१ ॥ मयि पंचत्वमापन्ने कां
 वृत्तिं वर्तयिष्यति ॥ वृद्धौ च मातापितरावहं चैकेपुणा हतः ॥ ३२ ॥ केन स्म निहताः सर्वे सुबालेना-
 कृतात्मना ॥ तौ गिरं करुणं श्रुत्वा मम धर्मानुकांक्षिणः ॥ ३३ ॥ करार्यां सशरं चापं व्यथितस्यापत-
 न्द्रुवि ॥ तस्याहं करुणां श्रुत्वा ऋषेर्विलपतो निशि ॥ ३४ ॥ संभ्रांतः शोकवगेन भृशमासं विचेतनः ॥
 तं दैवमहमागम्य दीनसत्त्वः सुदुर्मनाः ॥ ३५ ॥ अपश्यमिषुणा तीरे सरस्वास्तापसं हतम् ॥ अव-
 कोर्णजटाभारं प्राविद्धकलशोदेकम् ॥ ३६ ॥ पांसुशोणितदिग्भांगं शयानं शल्यवैधितम् ॥ स
 मामुद्धीदस्य नेत्रार्यां त्रस्तमस्वस्थचेतनम् ॥ ३७ ॥ इत्युवाच वचः कुरं दिग्धक्षन्निव तेजसा ॥ किं
 तवापकृतं राजन्वने निवसता मया ॥ ३८ ॥ जिहीषुरभो गुर्वर्थं यदहं ताडितम्वया ॥ एकेन खलु
 बाणेन मर्मण्यभिहतो मयि ॥ ३९ ॥ द्वांबयौ निहन्तौ वृद्धौ माता जनयिता च मे ॥ तौ नूनं दुर्बलांबधौ
 मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ ॥ ४० ॥ चिरमाशां कृतां कृष्टां तृष्णां संधारयिष्यतः ॥ न नूनं तपसा वास्ति
 फलयोगः श्रुतस्य वा ॥ ४१ ॥ पिता यन्मां न जानीते शयानं पतितं सुवि ॥ जानन्नपि च किं कुर्यादश-
 क्त्यापरिक्रमः ॥ ४२ ॥ मिथ्यमानमिवाशक्तिश्चातुमन्यो नगो नगम् ॥ पितुस्त्वमेव मे
 गत्स्व शीघ्रमाचक्ष्व राघव ॥ ४३ ॥ न त्वामनुदहेच्छुं वनमग्निरिवैधितः ॥

इयमेकपदी राजन्यतो मे पितुराश्रमः ॥ ४४ ॥ तं प्रसादय गत्वा त्वं नत्वा संकुपितः
 शपेत् ॥ विशल्यं कुरु मां राजन्मम मे निशितः शरः ॥ ४५ ॥ रुणद्धि मृदु सोत्सेधं तीरमंबुरयो
 यथा ॥ स शल्यः क्षिरयते प्राणैर्विशल्यो विनशियति ॥ ४६ ॥ इति मामविशब्दिता तस्य शल्याप-
 कर्षणे ॥ दुःखितस्य च दीनस्य मम शोकतुरस्य च ॥ ४७ ॥ लक्षयामास स ऋषिश्चित्तां मुनि-
 सुतस्तदा ॥ ताम्यमानं स मां कृच्छ्रदुवाच परमार्थवित् ॥ ४८ ॥ सीदमानो विवृत्तांगो चेष्टमानो गतः क्षयम्
 ॥ संस्तम्य शोकं धैर्येण स्थिरचित्तो भवाम्यहम् ॥ ४९ ॥ ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयादपनीयताम् ॥
 न द्विजातिरहं राजन्मा भूते मनसो व्यथा ॥ ५० ॥ शूद्राध्यामस्मि वैश्येन जातो नरवराधिप ॥ इतीव
 वदवः कृच्छ्रद्विजाणाभिहतममणः ॥ ५१ ॥ विघूर्णतो विचेष्टस्य वेपमानस्य भूतले ॥ तस्य त्वा-
 ताम्यमानस्य तं बाणमहमुद्धरम् ॥ ५२ ॥ स मामुद्धाक्ष्य संत्रस्तो जहौ प्राणांस्तपोधनः ॥ ५३ ॥
 जलाद्रिगात्रं तु विलय कृच्छ्रं मर्मत्रणं संततमुच्छ्रंसतम् ॥ ततः सरय्वातमहं शयानं समीक्ष्य भद्रे
 सुभृशं विषण्णः ॥ ५४ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० अयो० त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ वधमप्रति-
 रूपं तु मद्भूतस्य राघवः ॥ विलपन्नेव धर्मात्मा कौमल्यामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ तदज्ञानान्महत्यापं
 कृत्वा संकुलितेन्द्रियः ॥ एकस्त्वर्चितयं बुद्ध्या कथं नु सुकृतं भवेत् ॥ २ ॥ ततस्तं घटमादाय पूर्ण
 परमवारिणा ॥ आश्रमं तमहं प्राप्य यथाव्यातपथं गतः ॥ ३ ॥ तत्राहं दुर्बलावधौ वृद्धावपरिणयकौ
 ॥ अपश्यं तस्य पितरौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ ४ ॥ तन्निमित्ताभिरासीनौ कथाभिरपरिश्रमौ ॥ तमाशां
 मकृते हीनावुपासीनानथवत् ॥ ५ ॥ शोकोपहतचित्तश्च भयसंत्रस्तचेतनः ॥ तच्चाश्रमपदं गत्वा

भूयः शोकमहं गतः॥६॥पदशब्दं तु मे श्रुत्वा मुनिर्विक्रमभाषत ॥ किं चिरायसि मे पुत्र पत्नीयं क्षिप्र-
मानय ॥ ७ ॥ यन्निमित्तमिदं तात सलिले क्रीडितं त्वया॥ उत्कण्ठिता ते मातेयं प्रविश क्षिप्रमाश्रमम् ॥
॥ ८ ॥ यद्वयलीकं कृतं पुत्र मात्रा ते यदि वा मया॥ न तन्मनसि कर्तव्यं त्वया तात तपस्विना ॥ ९ ॥
त्वं गतिस्त्वगतीनां च चक्षुस्त्वं हीनचक्षुषाम् ॥ समासक्तास्त्रयि प्राणाः कथं त्वं नभिभाषसे ॥
॥ १० ॥ मुनिमव्यक्त्या वाचा तमहं सज्जमानया ॥ हीनव्र्यंजनया भ्रेक्ष्य भीतचित्त इवाब्रुवम् ॥ ११ ॥
मनसः कर्मचष्टाभिरभिसंस्तभ्य वाग्बलम् ॥ आचक्षसे त्वहं तस्मै पुत्रव्यसनजं भयम् ॥ १२ ॥ क्षत्रि-
योऽहं दशरथो नाहं पुत्रो महात्मनः ॥ सज्जनावमतं दुःखमिदं प्राप्तं स्वकर्मजम् ॥ १३ ॥ भगवंश्चा-
पहस्तोऽहं सरयूतीरमागतः ॥ जिघांसुः श्वापदं कंचिन्निपाने चागतं गजम् ॥ १४ ॥ ततः श्रुतो
मया शब्दो जले कुंभस्य पूर्यतः ॥ द्विपोऽयमिति मत्वाहं बाणेनाभिहतो मया
॥ १५ ॥ गत्वा तस्यास्ततस्तीरमपश्यमिषुणा तद्दिदि ॥ विनिर्भिन्नं गतप्राणं शयानं
मुवि तापसम् ॥ १६ ॥ (भगवच्छुब्दमालक्ष्य मया गजजिघांसुना ॥ विस्त-
र्घोऽभिसि नाराचस्ततस्ते विहतः सुतः ॥ १ ॥) ततस्तस्यैव वचनादुपेत्य परितप्यतः ॥ स मया सहसा
बाण उद्धृतो र्ममतस्तदा ॥ १७ ॥ स चोद्धृतेन बाणेन सहसा स्वर्गमास्थितः ॥ भगवंतादुभौ शोचन्वृ-
द्धाविति विलप्य च ॥ १८ ॥ अज्ञानाद्भवतः पुत्रः सहसाभिहतो मया ॥ शेषमेवं गते यत्स्यात्तत्प्रसी-
दतु मे मुनिः ॥ १९ ॥ स तच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं मया तदधशंसिना ॥ नाशकतीव्रमायासं स कर्तुं
भगवानुबिः ॥ २० ॥ स बाष्पपूर्णवदनो निःश्वासव्योक्तमूर्च्छितः ॥ मामुवाच महातेजाः कृतज-

लिमुपस्थितम् ॥ २१ ॥ यद्येतदशुभं कर्म न त्वं मे कथयः स्वयम् ॥ फलेन्मूर्ध्ना स्म ते राजन्सद्यः शतसह-
स्रधा ॥ २२ ॥ क्षत्रियेण वधो राजन्वानुग्रह्ये विशेषतः ॥ ज्ञानपूर्वं कृतः स्थानाङ्ग्यावेदपि वञ्चि-
णम् ॥ २३ ॥ सप्तधा तु भवेन्मूर्ध्ना मुनौ तपसि तिष्ठति ॥ ज्ञानाद्विमुजतः शस्त्रं तादृशे ब्रह्मवादिनि ॥
॥ २४ ॥ अज्ञानाद्वि कृतं यस्मादिदं ते तेन जीवसि ॥ अपि ह्यकुशलं न स्याद्राघवणां कुतो भवान् ॥
॥ २५ ॥ नय नौ नृप तं देशमिति मां चाभ्यभाषत ॥ अद्य ते द्रष्टुमिच्छावः पुत्रं पश्चिमदर्शनम् ॥
॥ २६ ॥ रुधिरणावसिक्तांगं प्रकीर्णाजिनवाससम् ॥ शयानं मुवि निःसंज्ञं धर्मराजवंशं गतम् ॥ २७ ॥
अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ मृशटुःखितौ ॥ अस्पर्शयमहं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया ॥ २८ ॥ तौ
पुत्रमात्मनः सृष्ट्वा तमासाद्य तपस्विनौ ॥ निपेततुः शरीरेऽस्य पिता चैनमुवाच ह ॥ २९ ॥ नाभिवा-
दयसे माद्य नच मामभिभाषसे ॥ किं च शेषे तु भूमौ त्वं वत्स किं कुपितो ह्यसि ॥ ३० ॥ नन्वहं
ते प्रियः पुत्र मातरं पश्य धार्मिकीम् ॥ किं च नालिंगसे पुत्र सुकुमार वचो वद ॥ ३१ ॥ कस्य वाप-
ररात्रेऽहं श्रोत्र्यामि हृदयंगमम् ॥ अधीयानस्य मधुरं शास्त्रं वान्यद्विशेषतः ॥ ३२ ॥ कोऽं मां
संध्यामुपास्यैव स्नात्वा ह्रुतहृताशनः ॥ श्लाघयिष्यत्युपासीनः पुत्रशोकमयार्दितम् ॥ ३३ ॥
कंदमूलफलं हत्वा यो मां प्रियमिवातिथिम् ॥ भोजयिष्यत्येकमर्ण्यमप्रहमनायकम् ॥ ३४ ॥
इमाम्भां च वृद्धां च मातरं ते तपस्विनीम् ॥ कथं पुत्र भरिष्यामि कृपणां पुत्रगार्धिनम् ॥ ३५ ॥ तिष्ठ
मा मा गमः पुत्र यमस्य सदनं प्रति ॥ श्वो मया सह गतासि जनन्या च समो धितः ॥ ३६ ॥
उभावापि च शोकात्तविनाथौ कृपणौ वने ॥ क्षिप्रमेव गमिष्यावस्त्वया हीनौ यमक्षयम् ॥ ३७ ॥ ततो

वैश्रवतं दृष्ट्वा तं प्रवक्ष्यामि भारतीम् ॥ क्षमतां धर्मराजो मे विभूयात्पितरावयम् ॥ ३८ ॥ दातुमर्हति
 धर्मोत्सा लोकपालो महायज्ञाः ॥ ईदृशस्य समाक्षय्यामेकमभयदक्षिणाम् ॥ ३९ ॥ अपापोऽसि
 यथा पुत्र निहतः पापकर्मणा ॥ तेन सत्येन गच्छाशु ये लोकःस्त्वन्नययोधिनाम् ॥ ४० ॥ यां हि
 शूरा गतिं याति संग्रामेऽन्निवर्तिनः ॥ हतास्त्वभिमुखः पुत्र गतिं तां परमां व्रज ॥ ४१ ॥ यां गतिं
 समरः शैच्यो दिलीपो जनमेजयः ॥ नहुषो धुंधुमारश्च ग्रामास्तां गच्छ पुत्रक ॥ ४२ ॥ या गतिः सर्व-
 भूतानां स्वाध्यायात्तपसश्च या ॥ भूमिदस्याहिताग्नेश्च एकपत्नीव्रतस्य च ॥ ४३ ॥ गोसहस्रप्रदातृणां
 गुरुसेवाभूतामपि ॥ देहन्यासकृतां या च तां गतिं गच्छ पुत्रक ॥ ४४ ॥ न हि त्वस्मिन्कुले जातो
 गच्छत्यकुशलां गतिम् ॥ स तु यास्यति येन त्वं निहतो मम बांधवः ॥ ४५ ॥ एवं स कृपणं तत्र पर्य-
 देवयतासकृत् ॥ तथोक्त्वा कर्तुमुदकं प्रवृत्तः सह भार्यया ॥ ४६ ॥ स तु दिव्येन रूपेण
 मुनिपुत्रः स्वकर्मभिः ॥ स्वर्गमध्यारुहक्षिप्रं शक्रेण सह धर्माविन् ॥ ४७ ॥ आनभापे च तौ वृद्धौ
 शक्रेण सह तापसः ॥ आश्वस्य च मुहूर्तं तु पितरं वाक्यमब्रवीन् ॥ ४८ ॥ स्थानमस्मि महत्याग्नौ
 भवतोः परिचारणान् ॥ भवंतावपि च क्षिप्रं मम मूलमुपैष्यथ ॥ ४९ ॥ एवमुक्त्वा तु दिव्येन
 विमानेन वपुष्मता ॥ आरुरोह दिवं क्षिप्रं मुनिपुत्रो जितेन्द्रियः ॥ ५० ॥ स कृत्वाऽथादकं तूर्णं
 तापसः सह भार्यया ॥ मामुवाच महातजाः कृतांजलिमुपस्थितम् ॥ ५१ ॥ अद्यैव जहि मां
 राजन्मरणे नास्ति मे व्यथा ॥ यः शरैर्नृकपुत्रं मां त्वमकार्षीरपुत्रकम् ॥ ५२ ॥ त्वयापि च यदज्ञाना-
 निहतो मे स बालकः ॥ तेन त्वमपि शप्त्येऽहं सुदुःखमतिदारुणम् ॥ ५३ ॥ पुत्रव्यसनजं दुःखं

यदेतन्मम सांग्रतम् ॥ एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन्कालं करिष्यसि ॥ ५४ ॥ अज्ञानानु हतो यस्मात्क्ष-
त्रियेण त्वया मुनिः ॥ तस्मान्त्वां नाविशत्याशु ब्रह्महत्या नराधिप ॥ ५५ ॥ त्वमप्येतादृशो भावः
क्षिप्रमेव गमिष्यति ॥ जीवितान्तकरो घोरो दातारमिव दक्षिणाम् ॥ ५६ ॥ एवं शपं मयि न्यस्य
विलप्य करुणं बहु ॥ चित्तमारोप्य देहं तन्मिथुनं स्वर्गमभ्ययात् ॥ ५७ ॥ तदेतच्चिन्तयनेन स्मृतं
पापं मया स्वयम् ॥ तदा बाल्याकृतं देवि शब्दवेद्यनुकार्षिणा ॥ ५८ ॥ तस्यायं कर्मणो देवि
विपाकः समुपस्थितः ॥ अपश्यैः सह संमुक्ते व्याधिरन्नरसे यथा ॥ ५९ ॥ तस्मान्मागतं भद्रे
तस्योदारस्य तद्वचः ॥ इयुक्त्वा स रुदन्नस्तो भार्यामाह तु भूमिपः ॥ ६० ॥ यदहं पुत्रशोकेन
संन्याजिष्यामि जीवितम् ॥ चक्षुर्भ्यां त्वां न पश्यामि कौसल्ये त्वं हि मां स्पृश ॥ ६१ ॥ यमक्षयमनु-
प्राप्ता द्रक्ष्यंति नहि मानवाः ॥ यदि मां संस्पृशेद्रामः सकृदन्वारमेत वा ॥ ६२ ॥ धनं वा यौव-
राष्यं वा जीवियमिति मे मतिः ॥ न तन्मे सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतम् ॥ ६३ ॥ सदृशं तनु
तस्यैव यदनेन कृतं मयि ॥ दुर्वृत्तमपि कः पुत्रं लजेद्भुवि विचक्षणः ॥ ६४ ॥ कश्च भ्रातृव्यमानो
बा नासूयेतिपुनरं सुतः ॥ चक्षुषा त्वां न पश्यामि स्थितिर्मम विलुप्यते ॥ ६५ ॥ हृता वैवस्वतस्यैत
कौसल्ये त्वरयंति माम् ॥ अतस्तु किं दुःखतरं यदहं जीवितक्षये ॥ ६६ ॥ न हि पश्यामि धर्मज्ञं रामं
सत्यपराक्रमम् ॥ तस्यादर्शनजः शोकः सुतस्याप्रतिकर्मणः ॥ ६७ ॥ उच्छोषयति वै प्राणान्वा-
रिस्तोकमिवातपः ॥ न ते मनुष्या देवास्ते ये चारु शुभकुंडलम् ॥ ६८ ॥ सुखं द्रक्ष्यन्ति रामस्य
वर्षे पंचदशे पुनः ॥ पद्मपत्रेक्षणं सुभ्रु सुदंष्ट्रं चारुनासिकम् ॥ ६९ ॥ धन्या द्रक्ष्यंति रामस्य

तावधिपसमं मुखम् ॥ सदृशं शारदस्यैदोः फुल्लस्य कमलस्य च ॥ ७० ॥ सुगंधि मम रामस्य धन्या
 द्रक्ष्यति ये मुखम् ॥ निवृत्तवनवासं तमयोध्यां पुनरगतम् ॥ ७१ ॥ द्रक्ष्यति सुखिनो रामं शुक्रं
 मार्गर्गतं यथा ॥ कौसल्ये चित्तमोहेन हृदयं संदितेतराम् ॥ ७२ ॥ वेदये नच संयुक्ताब्धस्त्वस्मर्श-
 रसानहम् ॥ चित्तनाशद्विषघ्नं सर्वार्णवैर्वद्वियाणि हि ॥ ७३ ॥ क्षीणस्नेहस्य दीपस्य संरक्ता रश्मयो
 यथा ॥ अयमात्मभवः शोको मामनाथमचेतनम् ॥ ७४ ॥ संसाधयति वेगेन यथा कूलं नदीरयः ॥
 हा राघव महाबाहो हा ममायासनाशन ॥ ७५ ॥ हा पितृप्रिय मे नाथ हा ममासि गतः सुत ॥ ७६ ॥ हा
 कौसल्यं न पश्यामि हा सुमित्रे तपस्विनि ॥ ७६ ॥ हा नृशंसे ममामित्रे कैकेयि कुलपांसनि ॥
 इति मातुश्च रामस्य सुमित्रायाश्च सन्निधौ ॥ राजा दशरथः शोचञ्जीवितांतमुपागमन् ॥ ७७ ॥
 तथा तु दीनः कथयन्नराधियः प्रियस्य पुत्रस्य विवासनातुरः ॥ गतेऽर्धात्रे भृशदुःख-
 पीडितस्तदा जहौ प्राणमुदारदर्शनः ॥ ७८ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० चतुःषष्टितमः सर्गः
 ॥ ६४ ॥ अथ राव्यां व्यतीतायां प्रातरेवापरेऽहनि ॥ बंदिनः पथुपातिष्ठंस्तत्पार्थिवनिवेशनम् ॥ १ ॥
 सूताः परमसंस्कारा मागधाश्चोत्तमश्रुताः ॥ गायकाः श्रुतिशीलाश्च निगदंतः पृथक्पृथक् ॥ २ ॥
 राजानं स्तुवतां तेषामुदात्ताभिहिताशिषाम् ॥ प्रासादाभोगविस्तीर्णः स्तुतिशब्दो ह्यवर्तत ॥ ३ ॥ तत-
 स्तु स्तुवतां तेषां सूतानां पाणिवादकाः ॥ अपदानान्युदात्तस्य पाणिवादान्यवादयन् ॥ ४ ॥ तेन
 शब्देन विहृगाः प्रवेबुद्धाश्च सस्वतुः ॥ शास्त्रास्थाः पंजरस्थाश्च ये राजकुलगोचराः ॥ ५ ॥ व्याहृताः
 पुण्यशब्दाश्च वीणानां चापि निःस्वनाः ॥ आशीर्ण्यं च गाथानां पूरयामास वैश्म ततः ॥ ६ ॥ ततः

शुचिसमाचाराः पर्युपस्थानकोविदाः ॥ स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठा उपतस्युर्यथा पुरा ॥ ७ ॥ हरेचंदन-
संपृक्तमुदकं कांचनैर्घटेः ॥ आनित्युः स्नानशिक्षाज्ञा यथाकालं यथाविधि ॥ ८ ॥ मंगलालंभनीयानि
प्राशनीयान्युपस्करान् ॥ उपातिन्युस्तथा पुण्याः कुमारिबहुलाः स्त्रियः ॥ ९ ॥ सर्वलक्षणसंपन्नं सर्वं
विधिवदर्चितम् ॥ सर्वं सुगुणलक्ष्मीवत्तदभूदाभिहारिकम् ॥ १० ॥ ततः सूर्योदयं यावत्सर्वं परि-
समुत्सुकम् ॥ तत्स्थावनुपसंप्राप्तं किंस्त्रिदित्युपशंकितम् ॥ ११ ॥ अथ याः कोसलद्रस्य शयनं
प्रत्यनंतराः ताः स्त्रियस्तु समागम्य भर्तारं प्रत्यबोधयन् ॥ १२ ॥ अथाप्युचितवृत्तास्ता विनयेन नयेन च ॥
न ह्यस्य शयनं स्रुष्ट्वा किंचिदप्युपलेभिरे ॥ १३ ॥ ताः स्त्रियः स्वजशीलज्ञाश्रेष्ठां संचलनाडिषु ॥ ता
वेषधृपरीताश्च राज्ञः प्राणेषु शंकिताः ॥ १४ ॥ प्रतिस्नोतस्त्वणाप्राणां सदृशं संचकाशिरे ॥ अथ संदेह-
मानानां स्त्रीणां दृष्ट्वा च पार्थिवम् ॥ १५ ॥ यत्तदाशंकितं पापं तदा जहो विनिश्चयः ॥ कौसल्या च सुभि-
त्रा च पुत्रशोकपराजिते ॥ १६ ॥ प्रसुप्तं न प्रबुद्धयेत् यथाकालसमन्विते ॥ निष्प्रभा सा विवर्णा च सप्ता
शोकेन सन्नता ॥ १७ ॥ न व्यराजत कौसल्या तारेव विमिरावृता ॥ कौसल्यानंतरं राज्ञः सुमित्रा तदनं-
तरम् ॥ १८ ॥ न स्म विभ्राजते देवी शोकाश्रुललितानना ॥ ते च दृष्ट्वा तदा सुप्ते षमे देव्यो च ते नृपम्
॥ १९ ॥ सुप्तेष्वोद्वेगपराजितः पुरमदृश्यत ॥ ततः प्रचक्षुर्दौर्नाः सत्वरं ता वरांगनाः ॥ २० ॥
करोणव इवारण्ये स्थानप्रच्युतशूपाः ॥ तासामाक्रंदशब्देन सहस्रोद्वेतते ॥ २१ ॥ कौसल्या च
सुमित्रा च त्यक्तनिद्रे वपूवतुः ॥ कौसल्या च सुमित्रा च दृष्ट्वा स्रुष्ट्वा च पार्थिवम् ॥ २२ ॥ हा भर्तेति प-
रिक्षुद्रय पेसतुर्धरणीतले ॥ सा कोसलेंद्रुद्विता चेष्टमाना महोतले ॥ २३ ॥ न भ्राजते रजोध्वस्ता ता-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे । सर्गः ६६. *

(३३०)

एव गगनच्युता ॥ दृष्टे शांतगुणे जाते कौसल्यां प्रसितां सुवि ॥ २४ ॥ अपश्यंस्ताः स्त्रियः सर्वा
हृतां नागवधूमिव ॥ ततः सर्वा नरेन्द्रस्य कैकेयिप्रमुखाः स्त्रियः ॥ २५ ॥ रुदत्यः शोकसंतप्ता निपेतुर्गत-
चेतनाः ॥ ताभिः स बलवान्नादः क्रोशंतीभिरनुदुतः ॥ २६ ॥ येन स्त्रीतीकृतो भूयस्तदृहं समनादयत् ॥
तत्परित्रस्तसंभ्रांतपृथुसुकजनाकुलम् ॥ २७ ॥ सर्वतस्तमुलाक्रंदं परितापार्तबांधवम् ॥ सद्योनिपतिता-
नंदं दर्शनं विह्वलदर्शनम् ॥ वभूव नरदेवस्य सद्य दिष्टांतमीयुषः ॥ २८ ॥ अतीतमाज्ञाय तु पार्थिववर्षभं
यशस्विनं तं परिवार्य पत्न्यः ॥ भृशं रुदत्यः करुणं सुदुःखिताः प्रगृह्य बाहू व्यलपन्ननाधवन् ॥ २९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा अयोध्याकाण्डे पंचषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ तमाग्निमिव
संशोतंमंबुहीनिमिवार्णवम् ॥ गतप्रभमिवादित्यं स्वर्गस्थं प्रेक्ष्य भूमिपम् ॥ १ ॥ कौसल्या बाष्पपूर्णाक्षी
विविधं शोककार्शिता ॥ उपगृह्य क्षिरो राज्ञः कैकेयीं प्रत्यभाषता ॥ २ ॥ सकामा भव कैकेयि सुंदर राज्य-
मकंठकम् ॥ त्यक्त्वा राजानमेकाग्रा नृशंसे दुष्टचारिणि ॥ ३ ॥ विहाय मां गतो रामो भर्ता च स्वर्गतो
मम ॥ विपथे सार्थहनिव नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥ भर्तारं नु परित्यज्य का स्त्री दैवतमात्मजः ॥ इच्छे-
ज्जीवितुमन्यत्र कैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः ॥ ५ ॥ न लुब्धो बुध्यते दोषान्किंपाकमिव भक्षयन् ॥ कुञ्जा-
निमीचं कैकेय्या राघवणां कुलं हतम् ॥ ६ ॥ अनियोगे नियुक्तेन राज्ञा रामं विवासितम् ॥ सभार्य
जतकः श्रुत्वा परितप्यत्यहं यथा ॥ ७ ॥ स मामनार्थां विधवां नाद्य जानाति धार्मिकः ॥ रामः कमल-
पत्राक्षो जीवन्नाशमितो गतः ॥ ८ ॥ विदेहराजस्य सुता तथा चारुतपस्विनी ॥ दुःखस्यानुचिता दुःखं
वने पृथुद्विजिष्यति ॥ ९ ॥ नदतां भीमघोषाणां निशासु मृगक्षिणाम् ॥ निशम्यमाना संत्रस्ता राघवं

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे । सर्गः ६६. * (३३१)

संश्रियति ॥ १० ॥ वृद्धश्चैवाल्पपुत्रश्च वैदेहीमनुचिंतयन् ॥ सोऽपि शोकसमाविष्टो नूनं त्यक्ष्यति
जीवितम् ॥ ११ ॥ साहमयैव दिष्टातं गमिष्यामि यतिव्रता ॥ इदं शरीरमालिंग्य प्रवेक्ष्यामि हुताश-
नम् ॥ १२ ॥ तां ततः संपरिध्वज्य विलपन्तीं तपस्विनीम् ॥ व्यपनित्युः सुदुःखार्तो कौसल्यां व्यावहृ-
रिक्ताः ॥ १३ ॥ तैलद्रोण्यां तदामात्या, संवेद्य जगतीपतिम् ॥ राज्ञः सर्वोण्यथादिष्टाश्चक्रुः कर्मोण्य-
न्तरम् ॥ १४ ॥ न तु संकालनं राज्ञो विना पुत्रेण मंत्रिणः ॥ सर्वज्ञाः कर्तुमीषुस्ते ततो रक्षन्ति
भूमिपम् ॥ १५ ॥ तैलद्रोण्यां शोधितं तं सचिवस्तु नराधिपम् ॥ हा मृतोऽयमिति ज्ञात्वा खियस्ताः
पर्यवेक्ष्यन् ॥ १६ ॥ बाहूनुच्छ्रित्य कृपणा नेत्रप्रसवणैर्मुहैः ॥ रुदत्यः शोकसंतप्ताः कृपणं पर्यदे-
वयन् ॥ १७ ॥ हा महाराज रामेण संततं प्रियवादिना ॥ विहीना सत्यसंधेन किमर्थं
विजहासिनः ॥ १८ ॥ कैकेय्या दुष्टभावाया राघवेण विवर्जिताः ॥ कथं सपत्न्या वत्स्यामः समीपे
विधवा वयम् ॥ १९ ॥ स हि नाथः स चास्माकं तव च प्रमुरात्मवान् ॥ वनं रामो गतः श्रीमान्विहाय
नृपतिश्रियम् ॥ २० ॥ त्वया तेन च वीरेण विना व्यसन्नमोहिताः ॥ कथं वयं निवत्स्यामः कैकेय्या च
विदूषिताः ॥ २१ ॥ यया च राजा रामश्च लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ सीतया सह संत्यक्ताः सा कमन्यं न
हास्यति ॥ २२ ॥ ता बाष्पेण च संवीताः शोकेन विपुलेन च ॥ व्यचेष्टति निरानंश राघवस्य वरीख्यः ॥
॥ २३ ॥ निशा नक्षत्रहीनेव स्त्रीव भर्तृविवर्जिता ॥ पुरी नाराजतायोध्या हीना राज्ञा महत्पत्न्या ॥
॥ २४ ॥ बाष्पपर्याकुलजना हाहाभूतकुलगना ॥ शून्यचक्रवर्धमांता न बभ्राज यथापुरम् ॥ २५ ॥
गते तु शोकात्त्रिदिवं नराधिपे महीतलस्थासु नृपांगनासु च ॥ विवृत्तचारः सहसा गतो रविः प्रवृत्तचारा

रजनीधुपस्थिता ॥ २६ ॥ ऋते तु पुत्रादहं न महीपतेनोरोचयंस्ते सुहृदः समागताः ॥ इतीव तस्मिन्शयने
 न्यवेशयन्निर्वृत्य राजानमर्चित्यदर्शनम् ॥ २७ ॥ गतप्रभा द्यौरिव भास्करं विना न्यपेक्षनक्षत्राणैव
 शृङ्गेरी ॥ पुरी बभासे रहिता महात्मना कंठाक्षकंठाकुलमार्गचत्वराम् ॥ २८ ॥ नराश्च नार्यश्च समेत्य संघशो
 विगर्हमाणा भरतस्य मातरम् ॥ तदा नगरीं नरदेवसंक्षये वभूवुरार्ता न च शर्म लेभिर ॥ २९ ॥ इत्यादि
 श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० अयोध्याकांडे षट्षाष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ आक्रंदिता निरानंदा
 साक्षकंठजनाविला ॥ अयोध्यायामवतता सा व्यतीयाय शर्वरो ॥ १ ॥ व्यतीतायां तु शर्वर्यामादित्य-
 स्योदये ततः ॥ समेत्य राजकर्तारः सभामोयुर्द्विजातयः ॥ २ ॥ मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च
 काश्यपः ॥ कात्यायनो गौतमश्च जाबालश्च महायशः ॥ ३ ॥ एते द्विजाः सहामत्यैः पृथग्वाच-
 सुदीरयन् ॥ वसिष्ठमेवाभिमुखाः श्रेष्ठं राजपुरोहितम् ॥ ४ ॥ अतीता शर्वरी दुःखं या नो वर्षशतोपमा ॥
 अस्मिन्यन्वत्समापन्ने पुत्रशोकेन पार्थिव ॥ ५ ॥ स्वर्गस्थश्च महाराजो रामश्चारण्यमाश्रितः ॥ लक्ष्मणश्चापि
 तेजस्वी रामेणैव गतः सह ॥ ६ ॥ समौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परंतपौ ॥ पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनि-
 वेक्षणे ॥ ७ ॥ इहवाकूणामिहाद्यैव काश्चिद्राजा विधीयताम् ॥ अराजकं हि नो राष्ट्रं विनाशं समवाप्तु-
 यात् ॥ ८ ॥ नाराजके जनपदे विदुन्माली महास्वनः ॥ अभिवर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा ॥
 ॥ ९ ॥ नाराजके जनपदे वीजमुष्टिः प्रकीर्यते ॥ नाराजके पितुः पुत्रो भार्या वा वर्तते वशे ॥ १० ॥
 अराजके धनं नास्ति नास्ति भार्याव्यराजके ॥ इदमत्याहितं चान्यत्क्रुतः सत्यमराजके ॥ ११ ॥ नारा-
 जके जनपदे कारयंति सभां नराः ॥ उद्यानानि च रम्याणि दृष्टाः पुण्यगृहाणि च ॥ १२ ॥ नाराजके

जनपदे यज्ञशीला द्विजातयः ॥ सत्राण्यन्वासते दांता ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ १३ ॥ नाराजके
जनपदे महायज्ञेषु यज्वनः ॥ ब्राह्मणा वसुसंपूर्णा विसृजंत्यामदक्षिणाः ॥ १४ ॥ नाराजके जनपदे
ग्रहघ्ननटनर्तकाः ॥ उत्सवाश्च समाजाश्च वर्धन्ते राष्ट्रवर्धनाः ॥ १५ ॥ नाराजके जनपदे सिद्धार्था व्यव-
हारिणः ॥ कथाभिरभिरज्यंते कथाशीलाः कथाप्रियैः ॥ १६ ॥ नाराजके जनपदे तूष्णानानि समागताः ॥
सांयज्ञे क्रीडितुं यांति कुमार्यो हेममूषिताः ॥ १७ ॥ नाराजके जनपदे धनवंतः सुरक्षिताः ॥ शस्त्रे
विवृतद्वारा कुबिगोरक्षजीविनः ॥ १८ ॥ नाराजके जनपदे बाहूनैः शीघ्रबाहिभिः ॥ नरा निर्यात्यरण्यानि
नारीभिः सह कामिनः ॥ १९ ॥ नाराजके जनपदे बद्धधंटाविषाणिनः ॥ अटंति राजमार्गेषु कुंजराः
षष्टिहायनाः ॥ २० ॥ नाराजके जनपदे शरान्संततमस्यताम् ॥ श्रूयते तलनिर्घोष इष्वस्त्राणामुपासने ॥
॥ २१ ॥ नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिनः ॥ गच्छंति क्षेममध्वानं बहुपुण्यसमाचिताः ॥ २२ ॥
नाराजके जनपदे चरत्येकचरो वशी ॥ भावयन्नात्मनात्मानं यत्र सायं गृहो मुनिः ॥ २३ ॥ नाराजके
जनपदे योगक्षेमः प्रवर्तते ॥ न चाप्यराजके सेना शत्रून्विषहते युधि ॥ २४ ॥ नाराजके जनपदे हृष्टैः
परसन्वाजिभिः ॥ नराः संयांति सहसा रथैश्च प्रतिमंडिताः ॥ २५ ॥ नाराजके जनपदे नराः शास्त्र-
विशारदाः ॥ संवदंतोपतिष्ठंते वनेषूपवनेषु वा ॥ २६ ॥ नाराजके जनपदे माल्यभोदकदक्षिणाः ॥
देवताभ्यर्चनार्थान् कल्प्यंते नियतेजिनः ॥ २७ ॥ नाराजके जनपदे चंदनागुरुलुषिताः ॥ राजपुत्रा
विराजंते वसंत इव शालिनः ॥ २८ ॥ यथा ह्यनुदका नद्यो यथा वायुतृणं वनम् ॥ अगोपाला यथा
गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥ २९ ॥ ध्वजो रथस्य प्रज्ञानं धूमो ज्ञानं विभावसोः ॥ तेषां यो नो ध्वजो

राजा स देवत्वमिदो गतः ॥ ३० ॥ नाराजके जनपदे स्वक्रं भवति कस्यचित् ॥ मत्स्या इव जना
नित्यं भक्षयति परस्परम् ॥ ३१ ॥ ये हि संभ्रजन्मर्यादा नास्तिकाश्छिन्नसंशयाः ॥ तेषां भावाय
कल्पते राजदण्डनिर्णयिनिः ॥ ३२ ॥ यथा दृष्टिः शरीरस्य नित्यमेव प्रवर्तते ॥ तथा
नरेंद्रो राष्ट्रस्य प्रभवः सत्यधर्मयोः ॥ ३३ ॥ राजा सत्यं च धर्मश्च राजा कुलवर्ता कुलम् ॥ राजा माता
पिता चैव राजा हितकरो नृणाम् ॥ ३४ ॥ यमो वैश्रवणः शक्रो वरुणश्च महाबलः ॥ विशिष्यते
नरेंद्रेण वृत्तने महता ततः ॥ ३५ ॥ अहोऽहम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किंचन ॥ राजा चेन्न भवे-
ल्लोके विभजन्साध्वसाधुनी ॥ ३६ ॥ जीवत्यपि महाराजे तैव वचनं वयम् ॥ नातिक्रमामहे सर्वे
वेढां प्राप्येव सागरः ॥ ३७ ॥ स नः समीक्ष्य द्विजवर्यवृत्तं नृपं विन्ना राष्ट्रमरण्यभूतम् ॥
कुमारमिदवाकुसुतं तथायं त्वमेव राजानमिहाभिषेचय ॥ ३८ ॥ इत्यपि श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
कीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकाण्डे सप्तषष्ठितनः सर्गः ॥ ६७ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्यु-
वाच ह ॥ मित्रमात्यजनान्सर्वान्नाह्मणांस्त्वानिदं वचः ॥ १ ॥ यदसौ मातुलकुलं दत्तराज्यः परं
सुखी ॥ भरते वसति भ्रात्रा शत्रुत्रेण मुदान्वितः ॥ २ ॥ तच्छीघ्रं जवना दूता गच्छंतु त्वरितं हयैः ॥
आनेतुं भ्रातरो वीरौ किं समीक्षामहे वयम् ॥ ३ ॥ गच्छंत्विति ततः सर्वे वसिष्ठं वाक्यमब्रुवन् ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठो वाक्यमब्रवीन् ॥ ४ ॥ एहि सिद्धार्थं विजय जयंताशोकनन्दन ॥ श्रूयता-
मिति कर्तव्यं सर्वानेव ब्रवीमि वः ॥ ५ ॥ पुरं राजगृहं गत्वा शीघ्रं शीघ्रजवैर्हयैः ॥ त्यक्तशोकैरिदं वाच्यः
शासनाद्गतो मम ॥ ६ ॥ पुरोहितस्त्वां कुशलं ग्राह सर्वे च मंत्रिणः ॥ त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्य

शिकं त्वथा ॥ ७ ॥ मा चास्मै प्रोषितं रामं मा चास्मै पितरं मृतम् ॥ भवतः संसिषुर्गत्वा राघवाणाभितः
 क्षयम् ॥ ८ ॥ कौशेयादि च वस्त्राणि भूषणानि वराणि च ॥ क्षिप्रमादाय राज्ञश्च भरतस्य च गच्छता ॥ ९ ॥
 दत्तपथ्यशना दूता जग्मुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ केकायंस्ते गमिष्यतो हयानारुह्य संमतान् ॥ १० ॥
 ततः प्रास्थानिकं कृत्वा कार्यक्षेपमन्तरम् ॥ वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञाता दूताः संत्वरितं ययुः ॥ ११ ॥
 न्यतेनापरतालस्य प्रलंबस्योत्तरं प्रति ॥ निषेवमाणस्ते जग्मुर्नदीं मध्येन मालिनीम् ॥ १२ ॥
 ते ह्यस्तिनपुरे गंगां तीर्त्वा प्रत्यङ्मुखा ययुः ॥ पंचालदेशमासाद्य मध्येन कुरु जांगलम् ॥ १३ ॥
 सरांसि च मुपुल्लानि नदीश्च विमलोदकाः ॥ निरीक्षमाणा जग्मुस्ते दूताः कार्यवशात्तु तम् ॥ १४ ॥
 ते प्रसन्नोदकां दिव्यां नानाविहगसेविताम् ॥ उपातिजग्मुर्वगेन शरदंडां जलकुलाम् ॥ १५ ॥
 निकुलवृक्षमासाद्य विव्यं सत्योपयाचनम् ॥ अभिगम्याभिवाद्यं तं कूलिगां प्राविशन्पुरीम् ॥ १६ ॥
 अभिकाळं ततः प्राप्य तेजोभिभवनाच्च्युताः ॥ पितृपतामहीं पुण्यां तेरिक्षुमतीं नदीम् ॥ १७ ॥
 अवेद्यांजलिपानांश्च ब्राह्मणान्वेदयारगान् ॥ गयुर्मध्येन बाह्वीकान्सुदामानं च पर्वतम् ॥ १८ ॥
 विष्णोः पदं श्रेक्षमाणा विपाशां चापि शालमलीम् ॥ नदीर्वापीतटाकानि पल्वलानि सरांसि च ॥ १९ ॥
 पश्यतो विविधांश्चापि सिंहाव्याघ्रान्मृगान्द्विषान् ॥ ययुः पथातिमहता शासनं भर्तुरीप्सवः
 ॥ २० ॥ ते श्रांतवहना दूता विक्रष्टेन सता पथा ॥ गिरिव्रजं पुरवरं शीघ्रमासेदुरंजसा ॥ २१ ॥
 भंतुः प्रियार्थं कुलरक्षणार्थं भन्तुश्च वंशस्य परिग्रहार्थम् ॥ अहंभानास्त्वरया स्म दूता राज्ञ्यां तु ते तत्पुरमे-
 न याताः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० अयोध्याकांडेऽष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

यामिव रात्रिं ते दूतः प्रविशति स्म तां पुरीम् ॥ भरतेनापि तां रात्रिं स्वप्नो दृष्टोऽयम-
 प्रियः ॥ १ ॥ व्युष्टामिव तु तां रात्रिं दृष्ट्वा ते स्वप्नमप्रियम् ॥ पुत्रो राजाधिराजस्य सुभंशं पर्येतप्यत
 ॥ २ ॥ तव्यमानं तमाज्ञाय वयस्योः प्रियवादिनः ॥ आयासं विनयिष्यंतः समायां चक्रीरे कथाः ॥ ३ ॥
 वादयन्ति तदा शान्तिं लासयंत्यपि चापरे ॥ नाटकान्यपरे स्माहुर्हस्त्यानि विविधशानि च ॥ ४ ॥ स तै-
 र्मेहात्मा भरतः सखिभिः प्रियवोधिभिः ॥ गोष्ठीह्रास्यानि कुर्वन्निर्न प्राहृष्यत राघवः ॥ ५ ॥ त-
 मब्रवीत्प्रदसखो भरतं सखिभिर्वृतम् ॥ सुहृद्भिः पर्युपासीनः किं सखे नानुमोदसे ॥ ६ ॥ एवं
 ब्रुवाणं सुहृदं भरतः प्रत्युवाच ह ॥ शृणु त्वं यन्निमित्तं मे दैन्यमेतदुपागतम् ॥ ७ ॥ स्वप्ने पितर-
 मद्राक्षं मलिनं मुक्तमूर्धजम् ॥ पतंतमद्रिशिखरात्कलुषे गोमये हृदे ॥ ८ ॥ प्लवमानश्च मे दृष्टुः स
 तस्मिन्गोमये हृदे ॥ पिबन्नञ्जलिना तैलं हसन्निव सुहृदुहः ॥ ९ ॥ ततस्तिलौदनं भुक्त्वा पुनः
 पुनरचःशिराः ॥ तैलेनाभ्यक्तसर्वगस्तैलमेवान्वगाहत ॥ १० ॥ स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चंद्रं च
 पीतं मुवि ॥ उपरुद्धां च जगतीं तमसेव समावृताम् ॥ ११ ॥ औपवाहस्य नागस्य विषाणं
 शकलीकृतम् ॥ सहसा चापि संशांता ज्वलिता जातवेदसः ॥ १२ ॥ अवदीर्णां च पृथिवीं शुष्कां-
 च विविधान्द्रुमान् ॥ अहं पश्यामि विध्वस्तान्सधूमंश्चैव पर्वतान् ॥ १३ ॥ पीठे काष्ठायांसं चैव
 निषण्णं कृष्णवाससम् ॥ ग्रहरंति स्म राजानं प्रमदाः कृष्णपिंगलाः ॥ १४ ॥ त्वरमाणश्च धर्मात्मा
 रक्तमास्थानुलेपतः ॥ रथेन स्वरयुक्तेन प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ १५ ॥ ग्रहसंतीव राजानं प्रमदा रक्तवासिनी ॥
 प्रकर्षती मया दृष्टा राक्षसी विकृतानना ॥ १६ ॥ एवमेतन्मया दृष्टमिमां रात्रिं भयावहाम् ॥ अहं रामोऽथवा

राजा लक्ष्मणो वा मरिष्यति ॥ १७ ॥ नरो यतेन यः स्वप्ने खरयुक्तेन याति हि ॥ अचिरात्तस्य ध्रुवाग्रं वितार्या
सुप्तदृश्यते ॥ १८ ॥ एतन्निमित्तं दीनोऽहं न वचः प्रतिपूजये ॥ शुष्यतीव च मे कंठो न स्वस्थ-
मिव मे मनः ॥ १९ ॥ न पश्यामि भयस्थानं भयं चैवोपधारये ॥ अष्टश्च स्वरयोगो मे छाया
चापमाता मम ॥ २० ॥ जुगुप्स इव चात्मानं न च पश्यामि कारणम् ॥ २१ ॥ इमां च दुःस्वप्नगतिं
निशम्य हि त्वनेकरूपमवितर्पितां पुरा ॥ भयं महत्तद्दृश्यान्न याति मे विचित्र्य राजानमचित्र्य-
दर्शनम् ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० अयोध्याकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः
॥ ६९ ॥ भरते ब्रुवति स्वप्नं दूतास्ते क्वांतवाहनाः ॥ प्रविश्यासह्यपरिखं रम्यं राजगृहं पुरम् ॥ १ ॥
समागम्य च राज्ञा ते राजपुत्रेण चार्चिताः ॥ राज्ञः पादौ गृहीत्वा च तमूचुर्भरतं वचः ॥ २ ॥
पुरोहिदस्त्वां कुशलं ग्राह सर्वे च मंत्रिणः ॥ त्वरमाणश्च नित्यादि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ३ ॥
इमां च महाह्राणि वस्त्राण्याभरणाति च ॥ प्रतिगृह्य विशालाक्ष मातुलस्य च दापय ॥ ४ ॥ अत्र
विशतिकोटयस्तु नृपतेर्मातुलस्य ते ॥ दश कोटयस्तु संपूर्णस्तथैव च नृपात्मज ॥ ५ ॥ प्रतिगृह्य
तु तत्सर्वं स्वानुरक्तः सुहृज्जने ॥ दूतानुवाच भरतः क्रमैः संप्रतिपूज्य तान् ॥ ६ ॥ कक्षित्स कुशली
राजा पिता दशरथो मम ॥ कक्षिदारोग्यता रामे लक्ष्मणे च महात्मनि ॥ ७ ॥ आर्यो च धर्म-
निरता धर्मज्ञा धर्मवादिनी ॥ अरोगा चापि क्रौसल्या माता रामस्य धर्मतः ॥ ८ ॥ कक्षिस्तुमित्रा
धर्मज्ञा जननी लक्ष्मणस्य या ॥ शत्रुघ्नस्य च वीरस्य अरोगा चापि मध्यमा ॥ ९ ॥ आत्मकामा सदा
चंडी क्रोधघना प्राज्ञमानिनी ॥ अरोगा चापि मे माता कैकेयी किमुवाच ह ॥ १० ॥ एवमुक्ता-

सु ते दूता भरतेन महात्मना ॥ ऊचुः संप्रश्रितं वाक्यमिदं ते भरतं तदा ॥ ११ ॥ कुशलास्ते नर-
व्याघ्र येषां कुशलमिच्छसि ॥ शीघ्र त्वां वृणुते पद्मा युज्यतां चापि ते रथः ॥ १२ ॥ भरतश्चापि ता-
न्दूतानेवमुक्तोऽभ्यभाषत ॥ आपृच्छेऽहं महाराजं दूताः सेत्वरयति माम् ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा तु
तान्दूतान्भरतः पार्थिवःसजः ॥ दूतैः संचोदितो वाक्यं मातामहमुवाच ह ॥ १४ ॥ राजन्पितु
र्गमिष्यामि सकाशं दूतचोदितः ॥ पुनरप्यहमेष्यामि यदा मे त्वं स्मरिष्यसि ॥ १५ ॥ भरतेनैव-
मुक्तसु नृपो मातामहस्तदा ॥ तमुवाच शुभं वाक्यं शिरस्याघ्राय राघवम् ॥ १६ ॥ गच्छ ता-
तानुजाने त्वां कैकेयो सुप्रजास्त्वया ॥ मातरं कुशलं ज्ञयाः पितरं च परंतप ॥ १७ ॥ पुरोहितं च कुशलं
ये चान्ये द्विजसत्तमाः ॥ तौ च तात मेहेष्वासौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १८ ॥ तस्मै हस्त्युत्तमां-
श्चित्रान्कंबूलानजिनानि च ॥ सत्कृत्य कैकेयो राजा भरताय ददौ धनम् ॥ १९ ॥ अंतःपुरेऽतिसवृद्धा-
न्याघ्रायवायबलोपमान् ॥ दंष्ट्रायुक्तान्महाकायाञ्छुनश्चोपायनं ददौ ॥ २० ॥ रुक्मनिष्कसहस्रे
द्वे षोडशाश्वशतानि च ॥ सत्कृत्य कैकेयोपुत्रं कैकेयो धनमादिशत् ॥ २१ ॥ तदमात्यानिभि-
प्रेतान्विश्वास्याश्च गुणान्वितान् ॥ ददावश्वपतिः शोभ्रं भरतायानुयायिनः ॥ २२ ॥ ऐरावता-
नेत्रक्षिरात्रागान्वै प्रियदर्शनान् ॥ स्वराञ्शीत्रान्सुसंयुक्तान्मातुलोऽस्मै धनं ददौ ॥ २३ ॥ स दत्तं
कैकेय्येण धनं तन्नाभ्यनंदत ॥ भरतः कैकेयोपुत्रो गमनत्वरया तदा ॥ २४ ॥ बभूव ह्यस्य हृदये
चिन्ता सुमहती तदा ॥ त्वरया चापि दूतानां स्वप्नस्यापि च दर्शनान् ॥ २५ ॥ स स्ववेश्माभ्यति-
क्रम्य रथनागाश्वसंकुलम् ॥ प्रपेदे सुमहच्छ्रीमान्राजभागमनुत्तमम् ॥ २६ ॥ अभ्यतीत्य ततो-

ऽपश्यदंतःपुरमनुत्तमम् ॥ ततस्तद्भरतः श्रीमानाविवेशनिवारितः ॥ २७ ॥ स मातामहमापृच्छय
 मातुलं च युधाजितम् ॥ रथमाकृह्य भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ २८ ॥ रथान्मंडलचक्रांश्च यो-
 नयित्वा परं शतम् ॥ वङ्गोऽध्वखरैर्भृत्या भरतं यातिमन्वयुः ॥ २९ ॥ बलेन गुप्तो भरतो महात्मा सहा-
 र्यक्ष्यात्मसमैरसात्यैः ॥ आदाय शत्रुघ्नमपेतशत्रुगृह्णायौ सिद्ध इवैद्रलोकात् ॥ ३० ॥ इत्यार्षे
 श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्ततिसप्ततः सर्गः ॥ ७० ॥ स ग्राङ्मुखो राजगृहा
 दभिनिर्याय वीर्यवान् ॥ ततः सुदामां द्युतिमान्संतयिविक्ष्य तां नदीम् ॥ १ ॥ हृदिनीं दूरपारां च प्रत्यक्षात्-
 स्तरंगिणीम् ॥ शतदुमतरच्छ्रीमात्रादीमिक्ष्वाकुनंदनः ॥ २ ॥ ऐलवाने नदीं तीर्त्वा प्राप्य चापरपर्व-
 तान् ॥ शिलाभाकुर्वतीं तीर्त्वा आभेयं शल्यकर्षणम् ॥ ३ ॥ सत्यसंघः शुचिर्भूत्वा प्रेक्षमाणः शिला-
 बहाम् ॥ अभ्यंगात्समहाशैलान्वनं चैत्रथं प्रति ॥ ४ ॥ सरस्वतीं च गंगां च युग्मेन प्रतिपद्य च ॥
 उत्तरन्वीरमस्यानां भारुडं प्राविशद्वनम् ॥ ५ ॥ वेगिनीं च कुलिगाल्यां ह्लादिनीं पर्वतावृताम् ॥
 ययुनां प्राप्य संतीर्णो बलमाश्वासयत्तदा ॥ ६ ॥ शतीकृत्वा तु गात्राणिः कृतांताश्वास्य वाजिनः ॥ तत्र
 स्नात्वा च पीत्वा च प्रायादादाय चोदकम् ॥ ७ ॥ राजपुत्रो महारण्यमनभाक्षोपेक्षितम् ॥ भद्रो
 भद्रेण यानेन मारुतः स्वामित्रात्यगात् ॥ ८ ॥ भार्गवरथो दुष्प्रतरां सौऽशुधाने
 महानदीम् ॥ उपायाद्राघवस्तूर्णे प्राग्वटे विश्रुते पुरे ॥ ९ ॥ स गंगां प्राग्वटे
 तीर्त्वा समायाकुटिकोष्टिकाम् ॥ सबलस्तां स तीर्त्वाथ समग्राद्धमवद्वनम् ॥ १० ॥
 तोरणं दक्षिणार्धेन जंबूस्थं समासतम् ॥ वरुणं च ययौ रस्यं प्रांसं दशरथात्मजः ॥ ११ ॥ तत्र

स्ये वने वासं कृत्वासौ प्राङ्मुखो ययौ ॥ उद्यानमुज्जिहानायाः प्रियका यत्र पादपाः ॥ १२ ॥
 स तांस्तु प्रियकान्प्राप्य शीघ्रानास्थाय वाजिनः ॥ अनुज्ञाप्याथ भरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ ॥ १३ ॥
 वासं कृत्वा सर्वतोर्थे तीर्त्वा चोत्तरगां नदीम् ॥ अन्या नदीश्च विविधैः पार्वतीयैस्तुंगैः ॥ १४ ॥
 हस्तिपृष्ठकमासाद्य कुटिकामप्यवर्तत ॥ ततार च नरव्याघ्रो लौहित्ये च कपीवर्तिम् ॥ १५ ॥
 एकसाले स्थाणुमती विनते गोमती नदीम् ॥ कालिंगनगरे चापि प्राप्य सालवनं तदा ॥ १६ ॥
 भरतः क्षिप्रमागच्छत्सुपरिश्रांतवाहनः ॥ वनं च समतीत्याशु शर्वर्यामरुणोदये ॥ १७ ॥ अयोध्यां
 मनुना राज्ञा निर्मितां स ददर्श ह ॥ तां पुरीं पुरुषव्याघ्रः समरात्रोषितः पथि ॥ १८ ॥ अयो-
 ध्यामग्रतो दृष्ट्वा सारथिं चेदमब्रवीन् ॥ एष नातिप्रताता मे पुण्याद्याना यशस्विनी ॥ १९ ॥
 अयोध्या दृश्यते दूरतस्सारथे पांडुमत्तिका ॥ यज्विभिर्गुणसंपन्नैर्बाह्वर्णैर्वेदपारगैः ॥ २० ॥ भूयिष्ठमृद्धराकी-
 र्णा राजार्षिर्वरपालिता ॥ अयोध्यायां पुरा शब्दः श्रूयते तुमुले महान् ॥ २१ ॥ समतान्नरनारिणां
 तमद्य न शृणोम्यहम् ॥ उद्यानानि हि सायाहो क्रीडित्वोपरतैर्नरैः ॥ २२ ॥ समताद्विप्रधावद्भिः
 प्रकाशंते समान्यथा ॥ तान्यद्यानुरुदंतीव परित्यक्तानि कामिभिः ॥ २३ ॥ अप्यभूतेव पुरी
 सारथे प्रतिभाति माम् ॥ नह्यत्र यानैर्दृश्यंते न राजनंच वाजिभिः ॥ निर्यातो बाभियांतो वा
 नरमुख्या यथा पुरा ॥ २४ ॥ उद्यानानि पुरा भूति मत्तप्रमुदितानि च ॥ जनानां रतिसंयोगे-
 ष्वत्यंतगुणवंति च ॥ २५ ॥ तान्येतान्यद्य पश्यामि निरानंदानि सर्वशः ॥ स्वस्त्यर्णैरनुपथं विकाश-
 क्षिरिव द्रुमैः ॥ २६ ॥ नाद्यापि श्रूयते शब्दो मत्तानां मृगपक्षिणाम् ॥ सरक्तां मधुरां वाणीं कले

व्याहरता बहु ॥ २७ ॥ चंदनागुरुसंपृक्तो धूपसंमूर्च्छितोऽमलः ॥ प्रवाति पवनः श्रीमान्किं नु नाद्य
यथा पुरा ॥ २८ ॥ भेरिमृदंगवीणानां कोणसंघटितः पुनः ॥ किमद्य शब्दो विरतः सदा दीन-
मतिः पुरा ॥ २९ ॥ अनिष्टानि च पापानि पश्यामि विविधानि च ॥ निमित्तान्यमनोज्ञानि तेन
सीदति मे मनः ॥ ३० ॥ सर्वथा कुशलं सूत दुर्लभं मम बंधुषु ॥ तथा ह्यसति संमोहे हृदयं
सीदतीव मे ॥ ३१ ॥ विषण्णः श्रान्तदयस्वस्तः संलुलितेन्द्रियः ॥ भरतः प्रविवेशाशु पुरीमिक्ष्वाकुपा-
लिताम् ॥ ३२ ॥ द्वारेण वैजयंतेन प्राविशच्छ्रान्तवाहनः ॥ द्वाःस्थैरुत्थाय विजयं पृष्टस्तैः सहितो
ययौ ॥ ३३ ॥ स त्वनेकामहृदयो द्वारस्थं प्रत्यर्च्य तं जनम् ॥ सूतमश्वपतेः कृतमब्रवीत्तत्र राघवः
॥ ३४ ॥ किमहं त्वरयानीतः कारणेन विनानघ ॥ अशुभांशोकि हृदयं शीलं च पततीव मे
॥ ३५ ॥ श्रुता नु यादृशाः पूर्वं ऋपतीनां विनाशने ॥ आकारांस्तानहं सर्वानिह पश्यामि सारथे
॥ ३६ ॥ संमार्जनाविहीनानि परुषाण्युपलक्ष्ये ॥ असंयतकवाटानि श्रीविहीनानि सर्वशः ॥ ३७ ॥
बालिकभविहीनानि धूपसंमोदनेन च ॥ अनाशितकुटुंबानि प्रमाहीनजनानि च ॥ ३८ ॥ अलक्ष्मी-
कानि पश्यामि कुटुंबविभवान्यहम् ॥ अपेतमाल्यशोभानि असंसृष्टजिराणे च ॥ ३९ ॥ देवागाराणि
शून्यानि न भंतीह यथा पुरा ॥ देवतार्चाः प्राविद्धाश्च यज्ञगोष्ठास्तथैव च ॥ ४० ॥ माल्या-
पणेषु राजते नाद्य पण्यानि वा तथा ॥ दृश्यंति वणिजोऽप्यद्य न यथापूर्वमेव ॥ ४१ ॥ ध्यान-
संविभ्रहृदया नष्टव्यापार्यंत्रिताः ॥ देवायतनचैत्येषु दीनाः पक्षिमृगास्तथा ॥ ४२ ॥ मलिनं
चाश्रुपूर्णक्षं दीनं ध्यानपरं कृशम् ॥ सर्वोपुंसं च पश्यामि जनमुत्कण्ठितं पुरे ॥ ४३ ॥ इत्येवमुक्त्वा

भरतः सूतं तं दीनमानसः ॥ तान्यनिष्ठान्ययोध्यायां प्रेक्ष्य राजगृहं ययौ ॥ ४४ ॥ तां शून्यशृंगा-
 टकवेत्सरज्यां रजोरुणद्वारकवाटयंत्राम् ॥ दृष्ट्वा पुरिमिद्रपुरीप्रकाशां दुःखेन संपूर्णतरो बभूव ॥ ४५ ॥
 बभूव पश्यन्मनसो प्रियाणि यान्यन्यदा नास्य पुरे वभूवुः ॥ अवाक्शिरा दीनमना न हृष्टः पितु-
 र्महात्मा प्रविवेश वेश्म ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० अयोध्याकाण्डे
 एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ अपश्यंस्तु ततस्तत्र पितरं पितुरालये ॥ जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं
 मातुरालये ॥ १ ॥ अनुप्राप्तं तु तं दृष्ट्वा कैकेयी प्रोषितं सुतम् ॥ उत्पपात तदा हृष्टा त्यक्त्वा
 सौवर्णमासन्नम् ॥ २ ॥ स प्रविश्यैव घर्मात्मा स्वगृहं श्रीविवर्जितम् ॥ भरतः प्रेक्ष्य जग्राह जनन्या-
 श्ररणौ शुभौ ॥ ३ ॥ तं मूर्ध्नि समुपद्राय परिष्वज्य यशस्विनम् ॥ अंके भरतमारोप्य ग्रंथुं समु-
 पचक्रमे ॥ ४ ॥ अद्य ते कतिचिद्रान्यश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः ॥ अपि नाध्वश्रमः शीघ्रं रथेनापततस्तव ॥ ५ ॥
 आर्यकस्ते सुकुशली युधाजिन्मातुलस्तव ॥ प्रवासाच्च सुखं पुत्र सर्वं मे वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ एवं पृष्टस्तु
 कैकेय्या प्रियं पार्थिवतंदनः ॥ आचष्ट भरतः सर्वं मात्रे राजीत्रलोचनः ॥ ७ ॥ अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्या-
 र्यकवेश्मनः ॥ अंबायाः कुशली तातो युधाजिन्मातुलश्च मे ॥ ८ ॥ यन्मे धनं च रत्नं च ददौ राजा परंतपः ॥
 परिश्रांतं पथ्यमवचत्तोऽहं पूर्वमागतः ॥ ९ ॥ राजवाक्यहरदूतैस्त्वर्थमाणोऽहमागतः ॥ यदहं प्रष्टुमि-
 च्छामि तदंबा वक्तुमर्हति ॥ १० ॥ शून्योऽयं शयनीयस्ते पर्यङ्को हेमभूषितः ॥ न चायमिदं वाक्कुजः
 प्रहृष्टः प्रसिमाति मे ॥ ११ ॥ राजा भवति भूयिष्ठमिहांवाया निवेशने ॥ तमहं नाद्य पश्यामि द्रष्टुमिच्छ-
 निहागतः ॥ १२ ॥ पितुर्ग्रीहीष्ये पादौ च तं ममाख्यहि पृच्छतः ॥ आहोस्तिदंबाज्येष्टायाः कौसल्याया नि

वेदने ॥ १३ ॥ तं प्रत्युवाच कैकेयी श्रियवद्धोरमश्रियम् ॥ अजानतं प्रजानंती राज्यलोभेन मोहिता
॥ १४ ॥ या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ॥ राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतांगतिः
॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं धर्माभिजनवाञ्छुचिः ॥ पपात सहसा भूमौ पितृशोकबलाद्धितः ॥ १६ ॥
ह्य हृतोऽस्मीति कृपणं दीनां वाचमुदीरयन् ॥ निपपात महाबाहुर्बाहू विशिष्य वीर्यान् ॥ १७ ॥ ततः
शोकैर्न संवीतः पितुर्मरणदुःखितः ॥ विललाप महातेजा भ्राताकुलितचेतनः ॥ १८ ॥ एतत्सुखचिरं
भाति पितुर्भे शयनं पुरा ॥ ज्ञशिनेवामलं रात्रौ गगनं तोयदात्यये ॥ १९ ॥ तदिदं न विमात्यद्य विहीनं
तेन धीमता ॥ व्योमेव शशिना हीनमपशुष्क इव सागरः ॥ २० ॥ बाष्पमुत्सृज्य कंठेन स्वात्मना
परिपीडितः ॥ प्रच्छाद्य वदनं श्रीमद्वक्षेण जयतां वरः ॥ २१ ॥ तमार्तं देवसंकाशं समीक्ष्य पतितं भुवि ॥
निष्कुत्तमिव सालस्यं स्कंधं परशुना वने ॥ २२ ॥ माता मातंगसंकाशं चंद्रार्कसदृशं सुतम् ॥ इत्याप-
यित्वा शोकार्तं वचनं चेदमुब्रवीत् ॥ २३ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे राजन्नत्र महायशः ॥ त्वद्विधा-
नाहि शोचंति संतः सदसि संमताः ॥ २४ ॥ दानयज्ञाधिकारा हि शीलश्रुतितपोऽनुंगा ॥ बुद्धिस्ते बुद्धि-
संपन्नप्रभेवाकैस्य मंदिरे ॥ २५ ॥ स रुदित्वा चिरं कालं भूमौ परिविवृत्य च ॥ जननीं प्रत्युवाचेदं
शौर्कैर्बाहुभिरावृतः ॥ २६ ॥ अभिषेक्ष्यति रामं तु राजा यज्ञं नु यक्ष्यते ॥ इत्यहं कृतसंकल्पो हृष्टो
यात्रामयासिषम् ॥ २७ ॥ तदिदं ह्यन्यथाभूतं व्यवदर्णीं मनो मम ॥ पितरं यो न पश्यामि नित्यं
प्रियहितै रतम् ॥ २८ ॥ अब केनात्यगाद्राजा व्याधिना मय्यनागते ॥ धन्या रामादयः सर्वे येऽपि ता
संस्कृतः स्वयम् ॥ २९ ॥ न नूनं मां महाराजः प्राप्तं जानाति कीर्तिमान् ॥ उपजिघ्रेषु मां मूर्ध्नि तातः

ब्रह्मण्य सत्वरम् ॥ ३० ॥ क स पाणिः सुखस्पर्शस्तातम्याहृष्टकर्मणः ॥ यो हि मां रजसा ध्वस्त-
 मभीक्ष्णं परिमार्जति ॥ ३१ ॥ यो मे भ्राता पिता बंधुर्यस्य दासोऽस्मि संभतः ॥ तस्य मां शीघ्र-
 माख्याद्दि रासस्याहृष्टकर्मणः ॥ ३२ ॥ पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्मभार्यस्य जानतः ॥ तस्य पादौ
 ग्रहीष्यामि स ह्रीदामीं गतिर्मम ॥ ३३ ॥ धर्मविद्धर्मशीलश्च महाभागो दृढव्रतः ॥ अयं किमब्रवीद्राजा
 पिता मे सत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥ पश्चिमं साधुसंदेशमिच्छामि श्रोतुमात्मनः ॥ इति पृष्ट्वा यथातत्त्वं कैकेयी
 वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ रामेति राजा विलपन्हा सीते लक्ष्मणेति च ॥ स महात्मा परं लोकं गतो
 गतिमतां वरः ॥ ३६ ॥ इतीमां पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव ॥ कालधर्मपरिश्रितः पौशैरिव महागजः
 ॥ ३७ ॥ सिद्धार्थास्तु नरा राममागतं सह सीतया ॥ लक्ष्मणं च महाबाहुं द्रक्ष्यति पुनरागतम्
 ॥ ३८ ॥ तच्छ्रुत्वा विपसादं द्वितीयाप्रियशंसनान् ॥ विषण्णवदनो भूत्वा भूयः पप्रच्छ मातरम्
 ॥ ३९ ॥ क चेदानीं स धर्मात्मा कांसल्यतंदवर्धनः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च समागतः
 ॥ ४० ॥ यथा पृष्ट्वा यथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ मातास्य युगपद्वाक्यं विप्रियं प्रियशंसया ॥ ४१ ॥
 स हि राजसुतः पुत्र चीरवासा महावनम् ॥ दंडक्रान्सह वैदेह्या लक्ष्मणानुचरो गतः ॥ ४२ ॥
 तच्छ्रुत्वा भरतस्त्वतो भ्रातुश्चारित्रशंकया ॥ म्वस्य वंशस्य महात्यात्प्रभुं समुपचक्रमे ॥ ४३ ॥
 कश्चिन्न ब्राह्मणघनं हतं रामेण कस्यचिन् ॥ कश्चिन्नाह्न्यो दरिद्रो वा तेनापणो विहिंसितः ॥ ४४ ॥
 कश्चिन्न परदारान्वा राजपुत्रोऽभिमन्यते ॥ कस्मात्स दंडकारण्ये भ्राता रामो विवासितः ॥ ४५ ॥
 अथास्य चपला माता तत्स्वकर्म यथातथम् ॥ तेनैव स्वास्वभावेन व्याहृतुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥

एवमुक्त्वा तु कैकेयी भरतेन महात्मना ॥ उवाच वचनं हृष्टा वृथापंडितमार्तिनी ॥ ४७ ॥ न ब्रह्म-
 णधनं किंचिद्धृतं रामेण कस्यचित् ॥ कश्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥ ४८ ॥ न
 रामः प्रदारात्स चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ॥ मया तु पुत्रं श्रुत्वैव रामस्येहामिषेचनम् ॥ ४९ ॥
 याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनम् ॥ स स्ववृत्तिं समास्थाय पिता ते तत्तथाकरोत्
 ॥ ५० ॥ रामस्तु सहसौमित्रिः प्रोषितः सह सीतया ॥ तमपश्यन् प्रियं पुत्रं महीपालो
 महायशाः ॥ ५१ ॥ पुत्रशोकपरिदूनः पंचत्वमुपेदिवान् ॥ त्वया त्विदानीं धर्मज्ञ राजत्व-
 मवलम्ब्यताम् ॥ ५२ ॥ त्वक्कृते हि मया सर्वमिदमेवंविधं कृतम् ॥ मा
 शोकं मा च संतापं धैर्यमाश्रय पुत्रक ॥ ५३ ॥ त्वदधीना हि नगरी राज्यं चैतद-
 नामयाम् ॥ ५४ ॥ तत्पुत्रं शीघ्रं विधिना विधिर्नैवंसिष्ठमुख्यैः सहितो द्विजैर्द्रुः ॥ संकाल्य राजानमदी-
 नसत्स्वमात्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व ॥ ५५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
 काण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ श्रुत्वा च स पितुर्वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ ॥ भरतो दुःखसंतप्त
 इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ किं तु कार्यं हतस्यैह मम राज्येन शोचतः ॥ विहीनस्याथ पित्रा च भ्रात्रा
 पितृसमेन च ॥ २ ॥ दुःखे मे दुःखमक्रोत्रेण क्षारमिवाददाः ॥ राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामं च
 तापसम् ॥ ३ ॥ कुलस्य त्वमभवाय कालरात्रिरिवगता ॥ अंगारमुपगुह्य स्म पिता मे नावदुद्धवान् ॥
 ॥ ४ ॥ मृत्युमापादितो राजा त्वया मे पापदर्शिनं ॥ सुखं परिहृतं मोहात्कुलेऽस्मिन्कुलपांसनि ॥ ५ ॥
 त्वो प्राप्य हि पिता मेऽद्य सत्यसंधो महायशाः ॥ तीव्रदुःखाभिंसंततो ब्रूतो दशरथो नृपः ॥ ६ ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे । सर्गः ७३.

(३४६)

निवाशितो महाराजः पिता मे धर्मवत्सलः ॥ कस्माद्यज्जजितो रामः कस्मादेव वनं गतः ॥ ७ ॥ कौसल्य-
 च सुमित्रा च पुत्रशोकाभिपीडिते ॥ दुष्करं यदि जीवेतां प्राप्य त्वां जननी मम ॥ ८ ॥ नन्वार्येऽपि
 च धर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमाम् ॥ वर्तते गुरुवृत्तिज्ञो यथा मातरि वर्तते ॥ ९ ॥ तथा ज्येष्ठा हि मे
 माता कौसल्या दीर्घदर्शिनी ॥ त्वयि धर्म समास्थाय भगिन्यामिव वर्तते ॥ १० ॥ तस्याः पुत्रं महा-
 त्मानं वीरवलकलवाससम् ॥ प्रस्थाप्य वनवासाय कथं पापे न शोचसि ॥ ११ ॥ अयापदर्शिनं शूरं
 कृतात्मानं यशस्विनम् ॥ व्रत्राज्य चीरवसनं किं नु पश्यसि कारणम् ॥ १२ ॥ कुञ्ज्याया विदितो मन्ये
 न तेऽहं राघवं यथा ॥ यथा ह्यनर्थो राज्ञ्यार्थं त्वयानीतो महानयम् ॥ १३ ॥ अहं हि पुरुषव्याघ्राव-
 पश्यन्नामलक्ष्मणौ ॥ केन शक्तिप्रभावेण राज्यं रक्षितुमुत्सहे ॥ १४ ॥ तं हि नित्यं महाराजो बलवंतं
 महौजसम् ॥ उपाश्रितोऽभूद्धर्मात्मा मेरुमेरुवनं यथा ॥ १५ ॥ सोऽहं कथमिमं भारं महाधुर्यसमुद्यतम् ॥
 इम्यो धुरभिवसाद्य सहेयं केन चौजसा ॥ १६ ॥ अथवा मे भवेच्छक्तियोगैर्बुद्धिबलेन वा ॥ सकामां
 न करिष्यामि त्वामहं पुत्रगार्धिनीम् ॥ १७ ॥ न मे विकांक्षा जायेत त्यक्तुं त्वां पापनिश्चयाम् ॥ यदि
 रामस्य नोवेक्षा त्वयि स्यान्मातृवत्सदा ॥ १८ ॥ उत्पन्ना तु कथं बुद्धिस्तवेयं पापदर्शिनी ॥ साधुचारित्र-
 विभ्रष्टे पूर्वेषां नो विगर्हिता ॥ १९ ॥ अस्मिन्कुले हि सर्वेषां ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ॥ अग्रे भ्रातर-
 स्तास्मिन्भवर्तते समाहिताः ॥ २० ॥ नहि मन्ये नृशंसे त्वं राजधर्ममेक्षसे ॥ गतिं वा न विजानासि
 राजवृत्तस्य शाश्वतीम् ॥ २१ ॥ सततं राजपुत्रेषु ज्येष्ठो राजाभिषिच्यते ॥ राज्ञामेतत्समं तस्यादिश्वाकूणां
 विशेषतः ॥ २२ ॥ तेषां धर्मैकरक्षाणां कुलचारित्रशोभिनाम् ॥ अद्य चारित्रशौर्दीर्यं त्वां प्राप्य विनि-

वर्तितम् ॥ २३ ॥ तवापि सुमहाभागे जनेन्द्रकुलपूर्वके ॥ बुद्धिमोहः कथमयं संभूतस्त्वयि गंहितः ॥
॥ २४ ॥ नतु कामं करिष्यामि तवाहं पापनिश्चये ॥ यथा व्यसनमारब्धं जीवितांतकरं मम ॥ २५ ॥
एष त्विदानीमिवाहमप्रियार्थं तवानघे ॥ निवर्तायिष्यामि वनाङ्घातं स्वजनप्रियम् ॥ २६ ॥ निवर्तयित्वा
रामं च तस्याहं दीप्ततेजस्रः ॥ दासभूतो भविष्यामि सुस्थितेनंतरात्मना ॥ २७ ॥ इत्येवमुक्त्वा ममत्तो
महात्मा प्रियेतरैर्वाक्यगुणैस्तुदन्ताम् ॥ शोकादितश्चापि ननाद भूयः सिंहो यथा मंदरकंदरस्थः ॥ २८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० अयोध्याकांडे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ तां तथा
गहयित्वा तु मातरं भरतस्तदा ॥ रोषेण महताविष्टः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ १ ॥ राव्याङ्गशस्त्र कैकेयि
नृशंभे दुष्टचारिणि ॥ परित्यक्तासि धर्मेण मामृतं रुदती भव ॥ २ ॥ किं नु ते दूषयद्रामो राजा वा
भृशधार्मिकः ॥ ययोर्मर्त्युर्विवासश्च त्वच्छते तुल्यमागता ॥ ३ ॥ झूगहत्यामसि प्राप्ता कुलस्यस्य
विनाशनात् ॥ कैकेयि नरकं गच्छ मा च तातसलोक्ताम् ॥ ४ ॥ यत्त्वया हीदृशं पापं कृतं घोरं
कर्मणा ॥ सर्वलोकाप्रियं हित्वा ममाव्यापादितं भयम् ॥ ५ ॥ त्वच्छते मे पिता वृत्तो रामश्चाख्य-
माश्रितः ॥ अयशो जीवलोकं च त्वयाहं प्रतिपादितः ॥ ६ ॥ मातृरूपेयमामित्रे नृशंसे राज्यकामुके ॥
न तेऽहमभिभाष्योऽस्मि दुष्टं पतिघातिनि ॥ ७ ॥ कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या मम मातरः ॥ दुःश्वेन
महताविष्टास्त्वां प्राप्य कुलदूषिणीम् ॥ ८ ॥ न त्वमश्वपतेः कन्या धर्मराजस्य धीमतः ॥ राक्षसी तत्र
जातासि कुलप्रध्वंसिनी पितुः ॥ ९ ॥ यत्त्वया धार्मिको रामो नित्यं सत्यपरायणः ॥ वनं प्रस्थापितो
वीरः पितापि त्रिदिवं गतः ॥ १० ॥ यत्प्रधानासि तत्पापं मयि पित्रा विना कृते ॥ आतृभ्यां च परि-

त्यक्ते सर्वलोकस्य चाग्रिये ॥ ११ ॥ कौसल्यां धर्मसंयुक्तां वियुक्तां पापनिश्चये ॥ कृत्वा कं प्राप्स्यसे
 ह्यद्य लोकं निरयगामिनी ॥ १२ ॥ किं नावबुध्यसे क्रूरे नियतं वंघुसंश्रयम् ॥ ज्येष्ठं पितृसमं रामं
 कौसल्यायात्मसंभवम् ॥ १३ ॥ अंगप्रत्यूगजः पुत्रो हृदयाच्चाभिजायते ॥ तस्मात्प्रियतरो
 मातुः प्रिया एव तु बांधवाः ॥ १४ ॥ अन्यथा किल धर्मज्ञा सुरभिः सुरसंभता ॥ वहमानौ
 ददर्शोर्व्या पुत्रौ विगतचेतसौ ॥ १५ ॥ तावर्धोदिवसे श्रान्तौ दृष्ट्वा पुत्रौ महतीले ॥ रुरोद पुत्रशोकन
 बाष्पपर्यकुलक्ष्णम् ॥ १६ ॥ अधस्ताद्भ्रजतस्तस्याः सुरराज्ञो महात्मनः ॥ विदवः पतिता गात्रे सूक्ष्माः
 सुरभिर्गोधनः ॥ १७ ॥ निरीक्षमाणस्तां शक्रो ददर्श सुरभिस्थिताम् ॥ आकाशे विष्टितां दीनां रुदतीं
 भृशदुःखिताम् ॥ १८ ॥ तां दृष्ट्वा शोकसंतप्तां वज्रपाणिर्यशस्विनाम् ॥ इंद्रः प्राञ्जलिरुद्विग्नः सुरराजो-
 ऽब्रवीद्वचः ॥ १९ ॥ भयं कच्चिन्न चास्मासु कुतश्चाद्विद्येत महन् ॥ कुतो निमित्तः शोकस्ते ब्रूहि सर्वहितै-
 विणि ॥ २० ॥ एवमुक्ता तु सुरभिः सुरराजेन धीमता ॥ प्रत्युवाच ततो धीरा वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ २१ ॥ शान्तं
 पापं न वः किंचित्कुतश्चिदमराधिप ॥ अहं तु ममो शोचामि स्वपुत्रौ विषमे स्थितौ ॥ २२ ॥ एतौ दृष्ट्वा कुशौ
 दीनौ सूर्यरश्मिमप्रावापितौ ॥ वध्यमानौ बलीवदौ कर्षकेण दुरात्मना ॥ २३ ॥ मम कायात्प्रसूतौ हि
 दुःखितौ भारपीडितौ ॥ यौ दृष्ट्वा परितव्येऽहं नास्ते पुत्रसमः प्रियः ॥ २४ ॥ यस्याः पुत्रसहस्रस्तु
 कृत्स्नं व्याप्तमिदं जगन् ॥ तां दृष्ट्वा रुदतीं शक्रो न सुतान्मन्यते परम् ॥ २५ ॥ इन्द्रो ह्यश्रुनिपातं ते
 स्वगात्रे पुण्यगंधितम् ॥ सुरभिं मन्यते दृष्ट्वा भूयसीं तामिहेश्वरः ॥ २६ ॥ समाप्रतिमदृत्ताया लोकघरण-
 काम्यया ॥ श्रीमत्या गुणमुख्यायाः स्वभावपरिचेष्टया ॥ २७ ॥ यस्याः पुत्रसहस्राणि सपि शोचति

कामधुक् ॥ किं पुनर्यां विना रामं कौसल्याः वर्तयिष्यति ॥ २८ ॥ ॥ एकपुत्रा च साध्वी च विद्व-
त्स्येयं त्वया कृता ॥ तस्मात्त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे ॥ २९ ॥ अहं त्वपचितिं भ्रातुः
पितुश्च सकलाभिमाम् ॥ वर्धनं यशसश्चापि करिष्यामि न संशयः ॥ ३० ॥ आनाय्य च महाबाहुं
कोसलेन्द्रं महाबलम् ॥ स्वयमेव प्रवेक्ष्यामि वनं मुनिनिषेवितम् ॥ ३१ ॥ नहाहं मापसं कल्पे पापे
पापं त्वया कृतम् ॥ शक्तो धारयितुं पौरैरश्रुकंठैर्निराक्षितः ॥ ३२ ॥ सा त्वमग्निं प्रविश वा स्वयं वा
विश दंडकान् ॥ रज्जुं बद्ध्वाथवा कंठे नहि तेऽन्यत्परायणम् ॥ ३३ ॥ अहमप्यवनीं प्राप्ते रामे सत्यप-
राक्रमे ॥ कृतकृत्यो भविष्यामि विप्रवासितकल्मषः ॥ ३४ ॥ इति नाग इवारण्ये तोमराकुशतोदितः ॥
पयात सुवि संकुद्धो निःश्वसन्निव पन्नागः ॥ ३५ ॥ संरक्तनेत्रः शिथिलांबरस्तथा विधूतसर्वाभरणः परं-
तपः ॥ बभूव भूमौ पतितो नृपात्मजः शचीपतेः केतुरिवोत्सवक्ष्ये ॥ ३६ ॥ इति श्री० बा० आ० च० सा०
अ० चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ दीर्घकालात्समुत्थाय संज्ञां लब्ध्वा स नीर्यवान् ॥ नेत्राभ्यामश्रु-
पूर्णाभ्यां दीनामुद्दिक्ष्य मातरम् ॥ १ ॥ सोऽमात्यमध्ये भरतो जननीमभ्यकुत्सयत् ॥ राज्यं न कामये
जातु मन्त्रेये नापि मातरम् ॥ २ ॥ अभिषेकं न जानामि योऽभूद्राज्ञा समीक्षितः ॥ विप्रकृष्टे ह्यहं देशे
शत्रुघ्नसाहितोऽभवम् ॥ ३ ॥ वनवासं न जानामि रामस्याहं महात्मनः ॥ विवासनं च सौमित्रैः सीता-
याश्च यथाभवत् ॥ ४ ॥ तथैव कोशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः ॥ कौसल्या शब्दमाज्ञाय सुमित्रां
चेदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ आगतः क्रूरकार्यायाः कैकेय्या भरतः सुतः ॥ तमहं द्रष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदीर्शनम्
॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा सुमित्रां तां विवर्णविदना कृशा ॥ प्रतस्थेः भरतो यत्र वेपमाना विचेतना ॥ ७ ॥

स तु राजात्मजश्चापि शत्रुघ्नसाहितस्तदा ॥ प्रतस्थे भरतोऽयेन कौसल्याया निवेशनम् ॥ ८ ॥ ततः शत्रुघ्नभरतौ
 कौसल्यां प्रेक्ष्य दुःखितौ ॥ परिष्वजेतां दुःखात्तौ पतितां नष्टचेतनाम् ॥ ९ ॥ रुदतौ रुदतौ दुःखात्समेत्ययां
 मनस्विनी ॥ भरतं प्रत्युवाचेदं कौसल्या भृशदुःखिता ॥ १० ॥ इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकटकम् ॥
 संप्राप्तं बत कैकेय्या शीघ्रं क्रूरेण कर्मणा ॥ ११ ॥ प्रस्थाप्य चीरवसनं पुत्रं मे वनवासिनम् ॥ कैकेयी
 कं गुणं तत्र पश्यति क्रूरदाशिनी ॥ १२ ॥ क्षिप्रं मामपि कैकेयी प्रस्थापयितुमर्हति ॥ हिरण्यनाभो
 यत्रास्ते सुतो मे सुमहायशाः ॥ १३ ॥ अथवा स्वयमेवाहं सुमित्रानुचरा सुखम् ॥ अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य
 प्रस्थास्ये येन राघवः ॥ १४ ॥ कामं वा स्वयमेवाद्य तत्र मां नेतुमर्हसि ॥ यत्रासौ पुरुषव्याघ्रस्त-
 प्यते मे सुतस्ततः ॥ १५ ॥ इदं हि तव विस्तीर्णं धनधान्यसमाचितम् ॥ हस्त्यश्वरथसंपूर्णं राज्यं
 निर्यातितं तया ॥ १६ ॥ इत्यादिबहुभिर्वाक्यैः क्रूरः संभर्त्सितोऽनघः ॥ विव्यथे भरतस्तीव्रं व्रणे
 तुद्येव सूचिना ॥ १७ ॥ पपात चरणौ तस्यास्तदा संभ्रातचेतनः ॥ विलज्य बहुधाऽसंज्ञो लब्धसंज्ञ-
 स्तदामवन् ॥ १८ ॥ एवं विलपमानां तां प्राञ्जलिर्भरतस्तदा ॥ कौसल्यां प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृ-
 ताम् ॥ १९ ॥ आर्ये कस्मादजानतं गर्हसे मामकल्मषम् ॥ विपुलां च मम प्रीतिं स्थितां जनानसि राघवे ॥ २० ॥
 कुतशास्त्रानुगा बुद्धिर्मां भूत्स्य कदाचन ॥ सत्यसंधः सतां श्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २१ ॥
 प्रैष्यं पापीयसां यातु सूर्यं च प्रति मेहतु ॥ हेतु पादेन गां सुप्तां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २२ ॥
 कारयित्वा महत्कर्म भर्ता भृत्यमनर्थकम् ॥ अधर्मा योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥
 ॥ २३ ॥ परिपाल्यमानस्य राज्ञो भूतानि पुत्रवन् ॥ ततस्तु दुहतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २४ ॥

बलिषड्भागमुद्धृत्य नृपस्यारक्षितुः प्रजाः ॥ अथमौ योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यायौऽनुमते गतः ॥ २५ ॥
संश्रुत्य च तपस्विभ्यः सन्त्रे वै यज्ञदक्षिणाम् ॥ तां चापलपतां पापं यस्यायौऽनुमते गतः ॥ २६ ॥
इत्स्यधरयसंबाधे युद्धे शकमाकुले ॥ मास्म कार्षीत्सतां धर्मं यस्यायौऽनुमते गतः ॥ २७ ॥
दिष्टं सुसूहमार्यै शालं यत्नेन धोमता ॥ स नाशयतु दुष्टात्मा यस्यायौऽनुमते गतः ॥ २८ ॥ सा
च ते व्यूढबाह्वंसं चंद्रभास्करतेजसम् ॥ द्राक्षीद्राज्यस्थमासीनं यस्यायौऽनुमते गतः ॥ २९ ॥
पायसं कुरसरं छागं वृथा सोऽन्नातु निर्घृणः ॥ गुरुंश्चाप्यवजानातु यस्यायौऽनुमते गतः ॥ ३० ॥
गवां स्पृशन्तु पादेन गुरुपरिवदेत च ॥ मित्रं द्रुह्येत् सोऽन्यथं यस्यायौऽनुमते गतः ॥ ३१ ॥
विश्वासात्कथितं किंचित्परिवादं मिथः क्वचित् ॥ विवृणोतु स दुष्टात्मा यस्यायौऽनुमते गतः ॥ ३२ ॥
अकृतौ वाक्कुतञ्च त्वत्तत्त्वं निरपत्रपः ॥ लोके भवतु विद्विष्टो यस्यायौऽनुमते गतः ॥ ३३ ॥
पुत्रैर्दरिश्च भृत्यैश्च स्वगृहे परिवारितः ॥ स एको मृष्टमन्नातु यस्यायौऽनुमते गतः ॥ ३४ ॥
अप्राप्य सदृशा-
न्दारान्पत्न्य-प्रमीयताम् ॥ अनवाप्य क्रियां धर्म्यां यस्यायौऽनुमते गतः ॥ ३५ ॥
मात्मनः संततिं द्राक्षीत्स्वेषु दारेषु दुःखितः ॥ आयुः समग्रमप्राप्य यस्यायौऽनुमते गतः ॥ ३६ ॥
राजकोवालवृद्धानां वधे यत्पापमुच्यते ॥ भृत्यत्यागे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम् ॥ ३७ ॥
लाक्ष्या मधु-
मांसेन लोहेन च विषेण च ॥ सदैव बिभृयाद् भृत्यान्यस्यायौऽनुमते गतः ॥ ३८ ॥
संप्राप्ते समु-
पोढे च शत्रुपक्षभयंकरे ॥ पलायमानो वध्येत यस्यायौऽनुमते गतः ॥ ३९ ॥
कणालपाणिः
पृथिवीमटतां चोरसंबृतः ॥ मिक्षमाणो यथोन्मत्तो यस्यायौऽनुमते गतः ॥ ४० ॥
मद्यप्रसक्तो भवतु

श्रीवल्मीकेषु च नित्यशः ॥ कामक्रोधाभिभूतश्च यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४१ ॥ मास्य धर्मे मनो
 मयादधर्मं स निषेवताम् ॥ अपात्रवर्षी भवतु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४२ ॥ संचितान्यस्य वित्तानि
 विविधानि सहस्रशः ॥ दस्युभिर्विप्रं लुप्यन्तां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४३ ॥ उभे संख्ये शयानस्य
 यत्पापं परिकल्प्यते ॥ तच्च पापं भवेत्तस्य यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४४ ॥ यदग्निदायके पापं यत्पा-
 पं गुरुतल्पगे ॥ भित्रद्रोहे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम् ॥ ४५ ॥ देवतानां पितॄणां च मातापित्रो-
 स्तथैव च ॥ मा स्म कार्षीत्स शुश्रूषां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४६ ॥ सतां लोकात्सतां कीर्त्या
 संजुष्टात्कर्मणस्तथा ॥ भ्रश्यतु क्षिप्रमवैव यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४७ ॥ अपास्य भ्रातृशुश्रूषामनर्थे
 सोऽवतिष्ठताम् ॥ दीर्घबाहुर्महावक्षा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४८ ॥ बहुभृत्यो दरिद्रश्च ज्वररागसम-
 न्वितः ॥ समायात्सततं क्लेशं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४९ ॥ आशामाशंसमानानां दीनानामूर्ध्वचक्षु-
 षाम् ॥ आर्थिनां वितथां कुर्याद्यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५० ॥ मायया रमतां नित्यं पुरुषः पिशुनो-
 ऽशुचिः ॥ राज्ञो भीतस्त्वघर्मात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५१ ॥ ऋतुस्नातां सर्तां भार्यास्तृकालानु-
 रोधिनीम् ॥ अतिवर्तेत दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५२ ॥ विप्रलुप्रज्जातस्य दुष्कृतं ब्राह्मणस्य
 यत् ॥ तदेतद्यतिष्येत यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५३ ॥ ब्राह्मणयोद्यतां पूजां विहंतु कलुषेन्द्रियः ॥
 बालवत्सां च गां दोग्ध्र्यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५४ ॥ धर्मद्वारान्परित्यज्य परदारान्निषेवताम् ॥ त्यक्त-
 धर्मरक्षिर्मुढो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५५ ॥ पानीयद्रूपके पापं तथैव विषदायके ॥ यत्तदेकः स लभतां
 यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५६ ॥ तृषार्त्तं सति पानीये विप्रलभेन योजयन् ॥ यत्पापं लभते तत्त्या-

द्यस्यार्योऽनुमेनं गतः ॥ ५७ ॥ भक्त्या विवदमानेषु मार्गमाश्रित्य पश्यतः ॥ तेन पापेन युज्येत
 यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५८ ॥ एवमाश्वासयन्नेव दुःखार्तोऽनुपपात ह ॥ विहीनां पतिपुत्राभ्यां
 कौसल्यां पार्थिवाम्जः ॥ ५९ ॥ तदा तं शपथैः कष्टैः शपमानमचेतनम् ॥ भरतं शोकसतप्तं
 कौसल्या वाक्यमन्नवीन् ॥ ६० ॥ मम दुःखमिदं पुत्र भूयः समुपजायते ॥ शपथैः शपमानो हि
 प्राणानुपुरुषात्सि मे ॥ ६१ ॥ दिष्ट्या न चलितो धर्मादत्मा ते सहलक्ष्मणः वत्स सत्यप्रातिज्ञो हि
 सतां लोकानवाप्स्यसि ॥ ६२ ॥ इत्युक्त्वा चांकमानीय भरतं भ्रातृवत्सलम् ॥ परिष्वज्य महाबाहुं
 हरोद भृशदुःखितः ॥ ६३ ॥ एवं विलपमानस्य दुःखार्तस्य महात्मनः ॥ मोहाच्च शोकसंरम्भाद्भूमौ
 लुलितं मनः ॥ ६४ ॥ लालप्यमानस्य विचेतनस्य प्रनष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ ॥ मुहुर्मुहूर्तैः श्वसतश्च
 दीर्घं सा तस्य शोकेन जगाम रात्रिः ॥ ६५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सं०
 अयोध्याकाण्डे पंचसप्ततितमः ॥ सर्गः ॥ ७५ ॥ तमेव शोकसतप्तं भरतं कैकयिमुत्तम् ॥ उवाच वदतां श्रेष्ठो
 वसिष्ठः श्रेष्ठवाग्बुधिः ॥ १ ॥ अलं शोकेन मद्रं ते राजपुत्र महायशः ॥ प्राप्तकालं नरपतेः
 कुरु संयानमुत्तमम् ॥ २ ॥ वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धरणीं गतः ॥ प्रेतकृत्यानि
 सर्वाणि कारयामास धर्मेवित् ॥ ३ ॥ उद्धृत्य तैलसंसेकात्स तु भूमौ निवेशितम् ॥ आपतिवर्ण-
 वदनं प्रमुप्रसिब भूमिपम् ॥ ४ ॥ संवेश्य शयने चाग्रे नानागन्तपरिष्कृते ॥ ततो दशरथं पुत्रो
 विललाप सुदुःखितः ॥ ५ ॥ किं ते व्यवसितं राजन्प्रोषिते मथ्यन्तागते ॥ विवास्य रामं धर्मेक्षं
 लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ ६ ॥ क यास्यसे महाराज हित्वेम दुःखितं जनम् ॥ हीनं पुरुषसिंहेन

रामेणाङ्घ्रिष्ठकर्मणा ॥ ७ ॥ योगक्षेमं तु ते व्यग्रं क्रोऽस्मिन्कल्पयिता पुरे ॥ त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे
च वनमाश्रिते ॥ ८ ॥ विधवा पृथिवी राजंस्त्वया हान्ता न राजते ॥ हीनचंद्रेव रजनी नगरी प्रतिभाति
माम् ॥ ९ ॥ एवं विलपमानं ते भरतं दीनमानसम् ॥ अत्रवीद्वचनं भूयो वसिष्ठस्तु महामुनिः
॥ १० ॥ प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्तव्यानि विशांपतेः ॥ तान्यव्यग्रं महाबाहो क्रियतामविचारितम्
॥ ११ ॥ तथेति भरतो वाक्यं वसिष्ठस्याभिपूज्य तन् ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्योऽस्त्वरयामास सर्वशः
॥ १२ ॥ ये त्वमयो नरेद्रस्य अग्न्यगाराद्बहिष्कृताः ॥ ऋत्विग्भिर्गर्जाकैश्च ते हूयंते यथाविधि ॥ १३ ॥
शिबिकायामधारोप्य राजानं गतचेतनम् ॥ वाष्पकंठा विमनसस्तमूधुः परिचारकाः ॥ १४ ॥ हिरण्यं
च सुवर्णं च वासांसि विविधानि च ॥ प्रकिरंतो जना मार्गे नृपतेरप्रतो ययुः ॥ १५ ॥ चंदनागुरुनि-
र्गन्धान्सरलं पद्मकं तथा ॥ देवदाल्मणि चाहृत्य क्षेपयति तथापरे ॥ १६ ॥ गंधानुच्चावचांश्चान्यांस्तत्र
गत्वाथ भूमिपम् ॥ तत्र संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः ॥ १७ ॥ तदा हुताशनं हुत्वा जेपुस्तस्य
तदृत्विजः ॥ जगुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः ॥ १८ ॥ शिबिकाभिश्च यानैश्च यथाहं तस्य
योषितः ॥ नगरात्रिययुस्तत्र दृष्टैः परिवृतास्तथा ॥ १९ ॥ प्रसव्यं चापि तं चक्रुर्भक्तियोऽग्निचितं
नृपम् ॥ स्त्रियश्च शोकसंतप्ताः कौसल्याप्रमुखास्तदा ॥ २० ॥ क्रौचीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुव ॥
आर्तानां करुणं काले कोशंतीनां सहस्रशः ॥ २१ ॥ ततो रुंदंत्यो विवशा विलस्य च पुनः पुनः ॥
यानेभ्यः सरयूतीरमवतेरुर्नृपांगनाः ॥ २२ ॥ कृत्वोदकं ते भरतेन सार्धं नृपांगनामंत्रिपुरोहिताश्च ॥ पुरं
प्रविश्याश्रुरपतिनेत्रा भूमौ दशाहं व्यनयंत दुःखम् ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्री० वा० आ० च० सं० अ०

षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ ततो दशाहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः ॥ द्वादशेऽहनि संप्राप्ते श्रद्धक-
र्मोप्यकारयत् ॥ १ ॥ ब्राह्मणेभ्यो धनं रत्नं ददावन्नं च पुष्कलम् ॥ (वासांसि च महार्हाणि रत्नानि
विविधानि च ॥) वास्तिकं बहु शुद्धं च गाश्चापि बहुशस्तदा ॥ २ ॥ दासीदोसांश्च यानानि वेदमानि
सुमहान्ति च ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राज्ञस्तस्यौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३ ॥ ततः प्रभातसमये दिवसे च
त्रयोदशे ॥ विललाप महाबाहुर्भरतः शोकमूर्च्छितः ॥ ४ ॥ शब्दापिहितकंठश्च शोघनार्थमुपगतः ॥
चित्तमूले पितुर्वाक्यमिदमाह सुदुःखितः ॥ ५ ॥ तात यस्मिन्निस्सृष्टोऽहं त्वया भ्रातरि राघवे ॥ तस्मि-
न्वनं प्रव्रजिते शून्ये लक्तोऽस्म्यहं त्वया ॥ ६ ॥ यस्या गतिरनाथायाः पुत्रः प्रव्रजितो वनम् ॥ ता-
मंभां तात कौसल्यां त्यक्त्वा त्वं क्व गतो नृप ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा भस्मरुणं तच्च दग्धास्थिस्थानमण्डलम् ॥
पितुः शरीरनिर्वाणं निष्ठनान्विषसाद ह ॥ ८ ॥ स तु दृष्ट्वा रुदन्दीनः पपात धरणीतले ॥ उत्थाप्यमानः
शक्रस्य यंत्रध्वज इवोच्छ्रितः ॥ ९ ॥ अभिपितुस्ततः सर्वे तस्यामात्याः शुचिब्रतम् ॥ भृतकाले
निपतितं ययातिमृषयो यथा ॥ १० ॥ शत्रुघ्नश्चापि भरतं दृष्ट्वा शोकपरिप्लुतम् ॥ विसंज्ञो न्यपतद्भूमौ
भूमिपालमनुस्मरन् ॥ ११ ॥ उन्मत्त इव निश्चितो विललाप सुदुःखितः ॥ स्मृत्वा पितुर्गुणगानि
तानि तानि तदा तदा ॥ १२ ॥ मथराप्रभवस्तीव्रः कैकेयीग्राहसंकुलः ॥ वरदानमयोक्षोभ्योऽमज्जयच्छोक-
सागरः ॥ १३ ॥ सुकुमारं च बालं च सततं लालितं त्वया ॥ क्व तात भरतं हित्वा विलपतं गतो
भवान् ॥ १४ ॥ ननु भोज्येषु पानेषु वस्त्रेष्वभरणेषु च ॥ प्रवारयति सर्वान्नस्तन्नः कोऽद्य करिष्य-
ति ॥ १५ ॥ अवदरणकाले तु पृथिवी नावदीयेते ॥ विहीना या त्वया राज्ञा धर्मज्ञेन महत्सना

॥ १६ ॥ पितरि स्वर्गमापन्ने रामे चारण्यमश्रिते ॥ किं मे जीवितसामर्थ्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ १७ ॥ हीनो भ्राता च पित्रा च शून्यामिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि प्रवेक्ष्यामि तपोवनम् ॥ १८ ॥ तयोर्विलपितं श्रुत्वा व्यसनं चाप्यवेक्ष्य तत् ॥ भृशमार्ततरा भूयः सर्व एवाबुगामिनः ॥ १९ ॥ ततो विषण्णौ श्रौतौ च शत्रुघ्नभरताबुभौ ॥ धरायां स्म व्यचेष्टतां भयशृगाविवर्षभौ ॥ २० ॥ ततः प्रकृतिमान्वेद्यः पितुरेषां पुरोहितः ॥ वसिष्ठो भरतं वाक्यमुत्थाप्य तमुवाच ह ॥ २१ ॥ त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो ॥ सावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं त्रिलंसे ॥ २२ ॥ त्रीणि दृष्ट्वानि भूतेषु प्रवृत्तान्यविशेषतः ॥ तेषु चापरिहार्येषु नैवं भवितुमर्हसि ॥ २३ ॥ सुमंत्रश्चापि शत्रुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्य च ॥ श्रावयामास तत्त्वज्ञः सर्वभूतभवाभवौ ॥ २४ ॥ उत्थितौ तौ नरव्याघ्रौ प्रकाशेते यशस्विनौ ॥ वर्षातपपरिग्लानौ पृथगिन्द्रध्वजाविव ॥ २५ ॥ अश्रूणि परिमृद्नौ रत्ताक्षौ दीनभाषिणौ ॥ अमात्यान्मन्वर्यंते स्म तनयौ चापराः क्रियाः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सं० अ० सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ २७ ॥ ६ ॥

अथ यात्रां समीहंतं शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ॥ भरतं शोकसंतप्तमिदं वचनमब्रवीन् ॥ १ ॥ गतिर्यः सर्वभूतानां दुःखे किं पुनरात्मनः ॥ स रामः सत्त्वसंपन्नः स्त्रिया प्रव्राजितो वनम् ॥ २ ॥ बलवान्वीर्यसंपन्नो लक्ष्मणो नाम योऽप्यसौ ॥ किं न मोचयते रामं कृत्वापि भित्तिनिग्रहम् ॥ ३ ॥ पूर्वमेव तु नियाह्यः समवेक्ष्य नयानयौ ॥ उत्पथं यः समारूढो नार्या राजा वशं गतः ॥ ४ ॥ इति संभाषमाणे तु शत्रुघ्ने लक्ष्मणानुजे ॥ प्राग्द्वारेऽभूत्तदा कुब्जा सर्वाभरणभूषिता ॥ ५ ॥ लिप्ता चंदनसारेण राजबन्धानि

विभ्रती ॥ विविधं विविधैस्तैर्मूषणैश्च विभूषिता ॥ ६ ॥ मेखलादामभिश्चैत्रन्यैश्च वरमूषणैः ॥
 बभासे बहुभिर्वद्धा रज्जुभिरिव वानरी ॥ ७ ॥ तां समीक्ष्य तदा द्वाःस्थो भूशं पपस्य करिणीम् ॥
 गृहीत्वा करुणं कुब्जां शत्रुघ्नाय न्यवेदयन् ॥ ८ ॥ यस्याः कृते वने रामो न्यस्तदेहश्च वः पिता ॥
 सेयं पापां नृशंसा च तस्याः कुरु यथामति ॥ ९ ॥ शत्रुघ्नश्च तदाज्ञाय वचनं भृशदुःखितः ॥ अन्तः-
 पुरचरान्सर्वानिन्युवाच धृतव्रतः ॥ १० ॥ तीव्रमुत्पादितं दुःखं भ्रातॄणां मे तथा पितुः ॥ यथा सेयं नृशं-
 सस्य कर्मणः फलमश्नुताम् ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा च तेनाशु सखीजनसमावृता ॥ गृहीता बलवत्कुब्जा सा
 तदगृहमनादयन् ॥ १२ ॥ ततः सुभृशसंतप्तस्याः सर्वः सखीजनः ॥ कुद्धमाज्ञाय शत्रुघ्नं व्यपलायत
 सर्वशः ॥ १३ ॥ अमंत्रयत कृत्स्तनश्च तस्याः सर्वः सखीजनः ॥ यथायं समुपक्रांतो निःशेषं नः करिष्यति ॥ १४ ॥
 सानुक्रोशं वदान्यां च धर्मज्ञां च यशस्विनीम् ॥ कौसल्यां शरणं यामः सा हि नोऽस्ति ध्रुवा गतिः
 ॥ १५ ॥ स च रोषेण संवीतः शत्रुघ्नः शत्रुघ्नासनः ॥ संचकर्ष तदा कुब्जां क्रोशंतीं पृथिवीतले ॥ १६ ॥ तस्यां
 ह्याकृष्यमाणायामंथरायां ततस्ततः ॥ चित्रं बहुविधं भांडं पृथिव्यां तव्यशीर्यता ॥ १७ ॥ तेन भांडेन विस्तीर्णं
 श्रीमद्राजनिवेशनम् ॥ अशोभत तदा भूयः शारदं गगनं यथा ॥ १८ ॥ सबली बलवत्क्रोधाद्गृहीत्वा पुरुषर्षभः ॥
 कैकेयीमभिनिर्भर्त्यै बभौषे परुषं वंचः ॥ १९ ॥ तैर्वाक्यैः परुषैर्दुःखैः कैकेयो भृशदुःखिता ॥ शत्रुघ्न-
 भयसंत्रस्ता पुत्रं शरणमागता ॥ २० ॥ तं प्रेक्ष्य भरतः कुद्धं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ अवय्याः सर्व-
 भूतानां प्रमदाः क्षम्यतामिति ॥ २१ ॥ हन्यमहमिमां पापं कैकेयीं दुष्टचारिणीम् ॥ यदि मां धार्मिको
 रामो नासूयेनमातृघातकम् ॥ २२ ॥ इमामपि हतां कुब्जां यदि जानाति राघवः ॥ त्वां च मां चैव

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे । सर्गः ७९. *

धर्मात्मा नाभिभाषिष्यते ध्रुवम् ॥ २३ ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ॥ न्यवर्तत ततो
दोषात्तां मुमोच च मूर्च्छिताम् ॥ २४ ॥ सा पादमूले कैकेय्या मथरा निपपात ह ॥ निःश्वसंती सुदुः-
स्वार्तां कृपणं विललाप ह ॥ २५ ॥ शत्रुघ्नविशेषविमूढसंज्ञां समीक्ष्य कुब्जां भरतस्य माता ॥ शनैः
समाश्वासयदार्तरूपां कौचीं विलग्नमिव वीक्षमाणाम् ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकाण्डेऽष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥ ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ
चतुर्दशे ॥ समेत्य राजकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ १ ॥ गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः ॥
रामं प्रब्रान्य वै ज्येष्ठं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ २ ॥ त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र महायशः ॥ संगत्या
नापराध्नोति राज्यमेतदनायकम् ॥ ३ ॥ आभिषेचनिकं सर्वमिदमादाय राघव ॥ प्रतीक्षते त्वां स्वजनः
श्रेण्यश्च नृपात्सज ॥ ४ ॥ राज्यं गृहाण भरत पितृपैतामहं ध्रुवम् ॥ अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान्नर-
र्षम ॥ ५ ॥ आभिषेचनिकं भांडं कृत्वा सर्वं प्रदक्षिणम् ॥ भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृतव्रतः
॥ ६ ॥ ज्येष्ठस्य राजता नित्यमुचिता हि कुलस्य नः ॥ नैवं भवंतो मां वक्तुमर्हति कुशला जनाः ॥ ७ ॥
रामः पूर्वो हि नो भ्राता भविष्यति महीपतिः ॥ अहं त्वरण्ये वत्स्यामि वर्षाणि नव पंच च ॥ ८ ॥
युज्यतां महती सेना चतुरंगमहाबला ॥ आनयिष्याम्यहं ज्येष्ठं भ्रातरं राघवं वनान् ॥ ९ ॥ अभि-
षेचनिकं चैव सर्वमेतदुपस्कृतम् ॥ पुरस्कृत्य गमिष्यामि रामहेतोर्वनं श्रति ॥ १० ॥ तत्रैव तं नरव्याघ्र-
मभिषिच्य पुरस्कृतम् ॥ आनयिष्यामि वै रामं हन्यवाहमिवाध्वरान् ॥ ११ ॥ न सकामां करिष्यामि
स्वामिमां पुत्रगार्ह्विनीम् ॥ वने वत्स्याम्यहं दुर्गे रामो राजा भविष्यति ॥ १२ ॥ क्रियतां शिलिपभिः

पंथाः समानि विषमाणि च ॥ रक्षणश्चानुसंयातु पथि दुर्गविचारकाः ॥ १३ ॥ एवं संभाषमाणं ते
 रामहेतोर्वृषात्मजम् ॥ प्रत्युवाच जनः सर्वः श्रीमद्वाक्यमनुत्तमम् ॥ १४ ॥ एवं ते भाषमाणस्य पद्मा श्री-
 रुषतिष्ठताम् ॥ यस्त्वं ज्येष्ठे नृपसुते प्रथिवीं दातुमिच्छसि ॥ १५ ॥ अनुत्तमं तद्वचनं नृपालजः
 प्रभाषितं संश्रवणे निशम्य च ॥ ग्रहर्षजास्तंप्रति बाष्पाब्जद्वयो निपेतुरार्यो ननेत्रसंभवाः ॥ १६ ॥ ऊचुस्ते
 वचनमिदं निशम्य हृष्टाः सामात्याः सपरिपदो वियातशोकाः ॥ पंथानं नरवरभक्तिमाब्जनश्च व्यादि-
 द्युस्तव वचनाच्च शिल्पिवर्गाः ॥ १७ ॥ इत्यर्पे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०
 अयोध्याकाण्डे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७५ ॥ अथ भूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः ॥ स्वकर्मोभिरताः
 शूराः खनका यंत्रकस्तथा ॥ १ ॥ कर्मोतिकाः स्थपतयः पुरुषा यंत्रकोविदाः ॥ तथा वर्धकयश्चैव
 मारिणो वृक्षतक्षकाः ॥ २ ॥ सूफकाराः सुधाकारा वंशचर्मकृतस्तथा ॥ समर्थो ये च द्रष्टारः पुरतश्च
 प्रतस्थिरे ॥ ३ ॥ स तु हर्षाच्चमुदेशं जनौवो विपुलः प्रयान् ॥ ४ ॥ अशोभत महावेगः सागरस्यैव पर्वणि
 ॥ ४ ॥ ते स्ववारं समास्थाय वर्त्मकर्मणि कोविदाः ॥ करणोर्विवोधोपैतैः पुरस्तात्संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥
 लतावल्लीश्च गुल्मांश्च स्थानूनश्मन एव च ॥ जनास्ते चिक्रिरे मार्गं छिंदंतो विविधान्दुमान् ॥ ६ ॥
 अदृक्षेपु च देशेषु केचिद्वृक्षानरोपयन् ॥ केचिन्कुठारैश्च दौत्रैश्छिंदन्काचित्काचित् ॥ ७ ॥ अपरे
 वीरणस्तंबान्बलिनो बलवत्तराः ॥ विधमंति स्म दुर्गाणि स्थलानि च ततस्ततः ॥ ८ ॥ अपरे पूरय-
 न्कूपान्यांमुभिः क्षत्रमायतम् ॥ निम्नभागांस्तथैवाशु समांश्चक्रुः समंततः ॥ ९ ॥ बबंधुर्बधनीयांश्च क्षोद्यान्सं-
 चुक्षुदुस्तथा ॥ बिभ्रुर्भेदनीयांश्च तांस्तान्देशान्नरास्तदा ॥ १० ॥ आचरेण तु कालेन परिवाहान्वहू-

दृक्कान् ॥ चक्रुर्बहुविधाकारान्सागरप्रतिमान्वहून् ॥ ११ ॥ निर्जलेषु च देशेषु मानयाभासुरुत्तमान् ॥
 उदपानान्वहुविधान्वेदिकापरिमंडितान् ॥ १२ ॥ ससुधाकुट्टिमतलः प्रपुष्पितमहरिदः ॥ मत्तोदधुद्वि-
 जगणः पताकाभिरलंकृतः ॥ १३ ॥ चंदनोदकसंसिक्तो नानाकुसुमभूषितः ॥ वह्मशोभत सेनायाः
 पंथाः सुरपथोपमः ॥ १४ ॥ आज्ञाव्याधः यथाज्ञापियुक्तास्तेऽधिकृता नराः ॥ रमण्येषु देशेषु बहु-
 स्वादुफलेषु च ॥ १५ ॥ यो निवेशस्त्वभिप्रेतो भरतस्य महात्मनः ॥ भूयस्तं शांभयामासुर्भूषा-
 भिर्भूषणोपमम् ॥ १६ ॥ नक्षत्रेषु प्रशस्तेषु सुहृतेषु च तद्विदः ॥ निवेशान्स्थापयायामासुर्भरतस्य महा-
 त्सनः ॥ १७ ॥ बहुपांसुचयाश्चापि परेखाः परिवारिताः ॥ तत्रैदानीलप्रतिमाः प्रतौलीवरशोभिताः ॥
 ॥ १८ ॥ प्रासादमालासंयुक्ताः सौधप्राकारसंवृताः ॥ पताकाशोभिताः सर्वे सुनिर्मितमहापथाः ॥ १९ ॥
 विर्तादैर्भिरिकाशे विटंकाग्रविमानकैः ॥ समुच्छ्रितैर्निवेशास्ते वसुः शक्रपुरोपमाः ॥ २० ॥ जाह्नवीं
 तु समासाद्य विविधदुमकाननगम् ॥ शीतलामलपानीयां महामनिसमाकुलाम् ॥ २१ ॥ सचंद्रताराग-
 णमंडितं यथा नभः क्षपायाममलं विराजते ॥ नरैद्रमार्गः स तदा व्यराजत क्रमेण रम्यः शुभशिलिप-
 निर्मितः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० अयो० अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥
 ततो नांदीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः ॥ तुष्टुवुः सविशेषज्ञाः स्वैर्भैरवसंस्तवैः ॥ १ ॥ सुवर्णको-
 णाभिहतः प्राणद्वयमदुंदुभिः ॥ द्रव्युः शंखांश्च शतशो वाद्यांश्चोच्चावचस्वरान् ॥ २ ॥ स तूय्येषोः
 सुमहान्दिवमापूरयन्निव ॥ भरतं शोकसंतप्तं भूयः शोकैरंधयन् ॥ ३ ॥ ततः प्रवुद्धो भरतस्तं घोषं
 सन्निवर्त्य च ॥ नाहं राजेति चोक्त्वा तं शत्रुघ्नमिदमब्रवीन् ॥ ४ ॥ पश्य शत्रुघ्न केकेय्या लोकस्या-

पठुतं महन् ॥ विसृज्य मायि दुःखानि राजा दशरथो गतः ॥ ५ ॥ तस्यैषा धर्मराजस्य धर्ममूला
 महात्मनः ॥ परिभ्रमति राजश्रीर्नोरिवाकर्णिका जले ॥ ६ ॥ यो हि नः सुमहात्माथः सोऽपि प्रवृजितो
 वने ॥ अनया धर्ममुत्सृज्य मात्रा मे राघवः स्वयम् ॥ ७ ॥ इत्येवं भरतं वोक्ष्य विलपंतमचेतनम् ॥
 कृपणा रुरुदुः सर्वाः सुस्वरं योषितस्तदा ॥ ८ ॥ तथा तस्मिन्विलपति वक्षिष्ठो राजधर्मविन् ॥
 सभामिद्विकुनाथस्य प्रविवेश महायशाः ॥ ९ ॥ शातकुंभमयीं रम्यां मणिहेमसमाकुलाम् ॥ सुधर्माभिव
 धर्मतिमा सगणः प्रत्यपद्यत ॥ १० ॥ स कांचनमयं पीठं स्वस्त्यास्तरणसंवृतम् ॥ अध्यास्त सर्वेवेदज्ञो दूतान-
 नुशशास च ॥ ११ ॥ ब्राह्मणान्क्षत्रियान्योधानसमात्यान्गणवल्लभान् ॥ क्षिप्रमानयताव्यग्राः कृत्यमात्य-
 यिकं हि नः ॥ १२ ॥ सराजपुत्रं शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनम् ॥ युधाजितं सुमन्त्रं च ये च तत्र हिता जनाः
 ॥ १३ ॥ ततो हलह्लाशब्दो महान्समुद्भवत ॥ रथैरैश्वर्यैश्चापि जनानामुपगच्छताम् ॥ १४ ॥ ततो
 भरतमायांतं शतक्रतुमिवाभराः ॥ प्रयानंदंप्रकृतयो यथा दशरथं तथा ॥ १५ ॥ हृद इव तिभिनाग-
 संवृतस्तिमितजलो मणिशंखशर्करः ॥ दशरथसुतशोभिता सभा सदशरथेषु बभूव सा पुरा ॥ १६ ॥
 इत्यौषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे ० सा० अयोध्याकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥
 तामार्यगणसंपूर्णा भरतः प्रग्रहां सभाम् ॥ ददर्श वुद्धिसंपन्नः पूर्णचंद्रां निशामिव ॥ १ ॥ आसनानि
 यथान्यायमार्याणां विशतो तदा ॥ बल्हांगराग्रप्रभया घोषिता सा सभोत्तमा ॥ २ ॥ सा विद्वज्जनसंपूर्णा सभा
 सुरचिरा तथा ॥ अहश्यत घनापाये पूर्णचंद्रेव शर्वरी ॥ ३ ॥ राजस्तु प्रकृतीः सर्वाः स संप्रेक्ष्य च धर्मवित् ॥
 इदं पुरोहितो वाक्यं भरतं मृदु चान्नवोत् ॥ ४ ॥ तात राजा दशरथः स्वर्गतो धर्ममाचरन् ॥ धनधान्यवतो

स्त्रीतां प्रदाय पृथिवीं तव ॥ ५ ॥ रामस्तथा सत्यवृत्तिः सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ नाजहात्पितुरादेशं शशी ज्योत्स्ना-
मिवोदितः ॥ ६ ॥ पित्रा भ्रात्रा च ते दत्तं राज्यं निहतकंटकम् ॥ तदुक्ष्व मुदितामत्यः क्षिप्रमेवाभिषे-
चय ॥ ७ ॥ उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केवलाः ॥ कोट्यापरंताः सामुद्रा रत्नान्युपहरंतु
ते ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं शोकेनाभिपरिप्लुतः ॥ जगाम मनसा रामं धर्मज्ञो धर्मकांक्षया ॥
॥ ९ ॥ सबाष्पकलया वाचा कलङ्गसस्वरो युवा ॥ विललाप सभामध्ये जगहं च पुरोहितम् ॥ १० ॥
चरितं ब्रह्मचर्यस्य विद्यास्नातस्य धीमतः ॥ धर्मे प्रयतमानस्य को राज्यं मद्विधो हरेन् ॥ ११ ॥ कथं
दशरथाज्जातो भवेद्राज्यापहारकः ॥ राज्यं चाहं च रामस्य धर्मं वक्तुमिहाहंसि ॥ १२ ॥ ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च
धर्मात्मा दिलीपनहुषोपमः ॥ लब्धुमर्हति काकुत्स्थो राज्यं दशरथो यथा ॥ १३ ॥ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं
कुर्या पापमहं यदि ॥ इक्ष्वाकूणामहं लोके भवेयं कुलपांसतः ॥ १४ ॥ यद्धि मात्रा कृतं पापं नाहं
तदपि रोचये ॥ इहस्थो वनदुर्गस्थं नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥ राममेवानुगच्छामि स राजा द्विप-
दावरः ॥ त्रयाणामपि लोकानां राघवो राज्यमर्हति ॥ १६ ॥ तद्वाक्यं धर्मसंयुक्तं श्रुत्वा सर्वे सभासदः ॥
हर्षान्मुमुचुराश्रूणि रामे निहितचेतसः ॥ १७ ॥ यदि त्वार्यं न शक्यामि विनिवर्तयितुं वनान् ॥ वने
तत्रैव वत्स्यामि यथार्यो लक्ष्मणस्तथा ॥ १८ ॥ सर्वोपायं तु वर्तष्ये विनिवर्तयितुं वलान् ॥ समक्ष-
मार्थेभ्यश्चाणां साधूनां गुणवर्तिनाम् ॥ १९ ॥ त्रिष्टिकर्मतिकाः सर्वे मार्गशोधकदक्षकाः ॥ प्रस्थापिता
मया पूर्वं यात्रा च मम रोचते ॥ २० ॥ एवमुक्त्वा तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ समीपस्थ-
मुवाचेदं सुमंत्रं मंत्रकोविदम् ॥ २१ ॥ तूर्णमुत्थाय गच्छ त्वं सुमंत्र मम शासनान् ॥ यात्रामाज्ञापय

क्षिप्रं बलं चैव समानय ॥ २२ ॥ एवमुक्तः सुमंत्रस्तु भरतेन महात्मना ॥ प्रहृष्टः सोऽदिशत्सर्वं यथा-
 संदिष्टमिष्टवन् ॥ २३ ॥ ताः प्रहृष्टाः प्रकृतयो बलाध्यक्षा बलस्य च ॥ श्रुत्वा यात्रां समाज्ञतां राघवस्य
 निवर्तने ॥ २४ ॥ ततो योधांगनाः सर्वा भर्तृन्सर्वान्गृहेगृहे ॥ यात्रागमनमाज्ञाय त्वरयति स्म हर्षिताः ॥
 ॥ २५ ॥ ते हृयगोरथैः शीघ्रं स्थन्दनैश्च मनोजवैः ॥ सहयोषिद्वलाध्यक्षा बलं सर्वमचोदयन् ॥ २६ ॥
 सज्जं तु तद्दलं दृष्ट्वा भरतो गुरुसन्निधौ ॥ रथं मे त्वरयस्वेति सुमंत्रं पार्श्वतोऽब्रवीत् ॥ २७ ॥ भर-
 तस्य तु तस्याज्ञां परिगृह्य प्रहर्षितः ॥ रथं गृहीत्वोपययौ युक्तं परमवाजिभिः ॥ २८ ॥ स राघवः सत्यधृतिः
 प्रतापवान्नुवन्सुयुक्तं दृढसत्याविक्रमः ॥ गुरुं महारण्यगतं यशस्विनं प्रसादयिष्यन्भरतोऽब्रवीत्तदा ॥
 ॥ २९ ॥ तूर्णं त्वमुत्थाय सुमंत्र गच्छ बलस्य योगाय बलप्रधानान् ॥ आनेतुमिच्छामि हितं वनस्थं
 प्रसाद्य रामं जगतो हिताय ॥ ३० ॥ स सूतपुत्रो भरतेन सम्यगाज्ञापितः संपरिपूर्णकामः ॥ शशास
 सर्वान्प्रकृतिप्रधानान्बलस्य मुख्यांश्च सुहृज्जनं च ॥ ३१ ॥ ततः समुत्थाय कुलेकुले ते राजन्यवैश्या
 वृषलाश्च विप्राः ॥ अयूयुजन्नुष्टूरथान्बरांश्च नागान्दह्यांश्चैव कुलप्रसूतान् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीम ० वा ०
 आ ० च ० सा ० अयो ० न्व्यशीतिसमः सर्गः ॥ ८२ ॥ ततः समुत्थितः कल्यमास्थाय स्पन्दनोत्तमम् ॥
 प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनकाम्यया ॥ १ ॥ अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मंत्रिपुरोहिताः ॥ अधिरूढ ह्यै-
 र्युक्तान्नथान्मूर्यरथोपमान् ॥ २ ॥ त्वनागसहस्राणि कल्पितानि यथाविधि ॥ अन्वयुर्भरतं यातमिदवा-
 नुकुलनन्दनम् ॥ ३ ॥ षष्ठी रथसहस्राणि धन्विनो विविधायुधाः ॥ अन्वयुर्भरतं यातं राजपुत्रं यश-
 स्विनम् ॥ ४ ॥ शतं सहस्राण्यश्वानां समारूढानि राघवम् ॥ अन्वयुर्भरतं यातं राजपुत्रं यशस्विनम् ॥

॥ ५ ॥ कैकेयी च सुमित्रा च कौसल्या च यशस्विनी ॥ रामानयनसंतुष्टा ययुर्नानेन भास्वता ॥ ६ ॥
 प्रयाताश्चार्थसंधाता रामं द्रष्टुं सलक्ष्मणम् ॥ तस्यैव च कथाश्चित्राः कुर्वाणा हृष्टमानसाः ॥ ७ ॥ मेघ-
 श्यामं महाबाहुं स्थिरसत्त्वं दृढव्रतम् ॥ कदा द्रक्ष्यामहे रामं जगतः शोकनाशनम् ॥ ८ ॥ दृष्ट एव
 हि नः शोकमपनेष्यति राघवः ॥ तमः सर्वस्य लोकस्य समुद्योनिव भास्करः ॥ ९ ॥ इत्येवं कथयंतस्ते
 संप्रहृष्टाः कथाः शुभाः ॥ परिव्रजानाश्चान्योन्यं ययुर्नागरिकास्तदा ॥ १० ॥ ये च तत्रापरे सर्वे संमता
 ये च नैगमाः ॥ रामं प्रति ययुर्हृष्टाः सर्वाः प्रकृतयः शुभाः ॥ ११ ॥ मणिकराश्च ये कोचकुम्भकाराश्च शोभनाः ॥
 सूत्रकर्मविशेषज्ञा ये च शस्त्रोपजीविनः ॥ १२ ॥ मञ्जूकाः क्राकचिका वेधका रोचकास्तथा ॥ दंतकाराः
 मुघाकारा ये च गंधोपजीविनः ॥ १३ ॥ सुवर्णकाराः प्रख्यातास्तथा कंबलकारकाः ॥ स्नापकोष्णो-
 दका वैद्या धूपिकाः शौडिकास्तथा ॥ १४ ॥ रजकास्तुन्नवायाश्च ग्रामयोषमहत्तराः ॥ शैलूषाश्च सह
 स्त्रीभिर्योति कैवर्तकान्तथा ॥ १५ ॥ समाहिता वेदविदो ब्राह्मणा वृत्तसंमताः ॥ गोरथैर्भरतं यांतमनु-
 जग्मुः सहस्रशः ॥ १६ ॥ सुवेपाः शुद्धवसनास्ताम्रमृष्टानुलेपिनः ॥ सर्वे ते विमलयानः अनैर्भरतम-
 न्वयुः ॥ १७ ॥ प्रहृष्टमुदिता सेना सान्वयात्कैकयोसुतम् ॥ आतुरानयने यान्तं भरतं भ्रातृवत्सलम् ॥
 ॥ १८ ॥ ते गत्वा दूरमञ्चानं रथयानाश्चकुंजरैः ॥ समासेदुस्ततो गंगां शृंगवेरपुरं प्रति ॥
 ॥ १९ ॥ यत्र रामसखो वीरो गुहो ज्ञातिगणैर्वृतः ॥ निवसत्यप्रमादेन वेशं तं परिपालयन् ॥ २० ॥
 ह्येत्य तीरं गंगायाश्चक्रवाकैरलंकृतम् ॥ व्यवतिष्ठत सा सेना भरतस्यानुयायिनी ॥ २१ ॥
 निरीक्ष्यानुस्थितां सेनां तां च गंगां शिनोदकाम् ॥ भरतः सचिवान्सर्वानब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ २२ ॥

निवेशय मे सैन्यमभिप्रायेण सर्वतः ॥ विश्रांताः प्रतरिष्यामः श्व इमां सागरंगमाम् ॥ २३ ॥
 दातुं च तावद्विच्छामि स्वर्गतस्स महिपतेः ॥ और्ध्वदेहनिमित्तार्थमद्भ्ययीदकं नदीम् ॥ २४ ॥
 तस्यैव ध्रुवतोऽमात्यस्तथेत्युक्त्वा समाहिताः ॥ निवेशयंस्तौ छंदेन स्वेन पृथक्पृथक् ॥ २५ ॥
 निवेश्य गंगामनु तां महानदीं चमूं विधनैः परिवर्हंशोभिनीम् ॥ उवास रामस्य तदा महात्मनो
 विचिंतमानो भरतो निवर्तनम् ॥ २६ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयो-
 ध्याकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥ ततो निविष्टां ध्वजिनीं गंगामन्वाश्रितां नदीम् ॥ निषादरा-
 जो दृष्ट्वैव ज्ञातीन्स परितोऽब्रवीन् ॥ १ ॥ महतीयभितः सेना सागराभा प्रदृश्यते ॥ नास्यांत-
 मवगच्छामि मनसापि विचिंतयन् ॥ २ ॥ यदा नु खलु दुर्बुद्धिर्भरतः स्वंयमागतः ॥ स एष हि
 महाकायः कोविदारध्वजो रथे ॥ ३ ॥ बंधयिष्यति वा पाशैरथवास्मान्वधिष्यति ॥ अनु दाशरथिं
 रामं भित्रा राज्याद्विवासितम् ॥ ४ ॥ संपन्नां श्रियमनिचिच्छंस्तस्य राज्ञः सुदुर्लभाम् ॥ भरतः कैकयी-
 पुत्रो हंतुं समुपगच्छति ॥ ५ ॥ भर्ता चैव सखा चैव रामो दाशरथिर्मम ॥ तस्यार्थकामाः सन्नद्धा
 गंगानूपेऽत्र तिष्ठत ॥ ६ ॥ तिष्ठतु सर्वे दाशाश्च गंगामन्वाश्रिता नदीम् ॥ बल्युक्ता नदीरक्षा मांस-
 मूलफलाशनाः ॥ ७ ॥ नावा शतानां पंचानां कैवर्तानां शतं शतम् ॥ सन्नद्धानां तथा यूनां तिष्ठान्वि-
 त्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥ यदि तुष्टस्तु भरतो रामस्येह भविष्यति ॥ इयं स्वस्तिमती सेना गंगामद्य-
 तारिष्यति ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वोपायं गृह्य मत्स्यमांसमधूनि च ॥ अभिचकाम भरतं निषादाधिपति-
 गुहः ॥ १० ॥ तमायांतं तु संप्रेक्ष्य सूलपुत्रः प्रतापवान् ॥ भरतायाचचक्षेऽथ समयज्ञो विनी-

तवत् ॥ ११ ॥ एष ज्ञातिसहस्रेण स्थपतिः परिवारितः ॥ कुशलो दंडकारण्ये ब्रह्मो भ्रातुश्च ते
 सखा ॥ १२ ॥ तस्मात्पश्यतु काकुत्स्थ त्वां निषादाधिपो गुहः ॥ असंशयं विजानीते यत्र तौ
 रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुमंत्राद्भरतः शुभम् ॥ उवाच वचनं शीघ्रं गुहः पश्यतु
 मामिति ॥ १४ ॥ लब्धवानुन्नः संप्रहृष्टो ज्ञातिभिः परिवारितः ॥ आगम्य भरतं प्रह्ला गुहा वचन-
 मब्रवीत् ॥ १५ ॥ निष्कुटश्चैव देशोऽयं वंचिताश्चापि ते वयम् ॥ निवेदयाम ते सर्वे स्वके दाशगृहे
 वस ॥ १६ ॥ अस्ति मूलफलं चैतन्निषादैः स्वयमर्जितम् ॥ आर्द्रं शुष्कं यथा मांसं वन्यं चोच्चा-
 वचं तथा ॥ १७ ॥ आशंसे स्वाशिता सेना वत्स्यत्येनां विभाचरीम् ॥ आर्चितो विविधैः कामैः श्वः
 ससैन्यो गमिष्यसि ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुर-
 शीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥ एवमुक्तस्तु भरतो निषादाधिपतिं गुहम् ॥ प्रत्युवाच महाप्राज्ञो वाक्यं
 हेत्वर्थसंहितम् ॥ १ ॥ अर्जितः खलु ते कामः कृतो मम गुरोः सखे ॥ यो मे त्वमीदृशीं
 सेनामभ्यर्चयितुमिच्छसि ॥ २ ॥ इत्युक्त्वा स महातेजा गुहं वचनमुत्तमम् ॥ अत्रवीद्भरतः श्रीमा-
 न्यंशानं दर्शयन्पुनः ॥ ३ ॥ कतेण गमिष्यामि भरद्वाजाश्रमं पथा ॥ गहनोऽयं भूधो देशो गंगा-
 नूपो दुरालयः ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ॥ अत्रवीत्प्राजलिभूत्वा गुप्ता गहन-
 गोचरः ॥ ५ ॥ दाशस्त्वानुगमिष्यांति देशज्ञा सुसमाहिताः ॥ अहं चानुगमिष्यामि राजपुत्र महा-
 बल ॥ ६ ॥ कचिन्न दुष्टो ब्रजसि रामस्याह्निष्टकर्मणः ॥ इयं ते महती सेना शंकां जनयतीव
 मे ॥ ७ ॥ तमेवमभिर्भाषंतमाकाश इव निर्मलः ॥ भरतः श्लक्ष्णया वाचा गुहं वचनमब्रवीन्

॥ ८ ॥ मा भूत्स कालो यत्कष्टं न मां शंकिषुमर्हसि ॥ राघवः स हि मे भ्राता ज्येष्ठः पितृसमो
मतः ॥ ९ ॥ तं निवर्तयितुं यामि काकुत्स्थं वनवासिनम् ॥ बुद्धिरन्या न मे कार्या गुह्यं सत्यं
ब्रवीमि ते ॥ १० ॥ स तु संहृष्टवदनः श्रुत्वा भरतभाषितम् ॥ पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं भरतं प्रति हर्षितः
॥ ११ ॥ धन्यस्त्वं न त्वया तुल्यं पश्यामि जगतीतले ॥ अयत्नादागतं राख्यं यस्त्वं त्यक्तुमिहे-
च्छसि ॥ १२ ॥ शाश्वती खलु ते कीर्तिकोकाननुचरिष्यति ॥ यस्त्वं कृच्छ्रागतं रामं प्रत्यानयि-
तुमिच्छसि ॥ १३ ॥ एवं संभाषमाणस्य गुह्यस्य भरतं तदा ॥ बभौ नष्टप्रभः सूर्यो रजनी चाभ्यव्रतत
॥ १४ ॥ सन्निवश्य स तां सेनां गुहेन पारेतोषितः ॥ शत्रुघ्नेन समं श्रीमाञ्छयनं पुनरगतम् ॥ १५ ॥
रामचिन्तामयः शोको भरतस्य महात्मनः ॥ उपस्थितो ह्यनर्हस्य धर्मप्रेक्ष्यस्य तादृशः ॥ १६ ॥ अंतर्दोहेन दहनः
संतापयति राघवम् ॥ वनदाहाग्निंसंतरं गूढोऽग्निरिव पादपम् ॥ १७ ॥ प्रसूतः सर्व-
गात्रेभ्यः स्वेदं शोकाग्निसंभवम् ॥ यथा सूर्याग्निसंतप्तो हिमवान्प्रसृतो हिमम् ॥ १८ ॥ ध्याननि-
र्दशलेन विनिःश्वसितधनुना ॥ दैन्यपादपसंधेन शोकायासाविशृंगिणा ॥ १९ ॥ प्रमो-
हान्तसत्त्वेन संतापोषधिवेणुना ॥ आक्रांतो दुःस्वलेन मज्जता कैकर्यासुतः ॥ २० ॥ विनिःश्वसन्वै भृश-
दुर्मनास्ततः प्रमूढसंज्ञः परमापदं गतः ॥ शर्म न लेभे हृदयस्वरादौ तो नरर्षभो यूथहतो यथर्षभः ॥ २१ ॥
गुहेन सार्धं भरतः समागतो महानुभावः सजनः समाहितः ॥ सुदुर्मनास्तं भरतं तदा पुनः शनैः समा-
श्वासयद्भ्रजं प्रति ॥ २२ ॥ इत्याषं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० अयोध्याकाण्डे
पंचाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥ आचक्षेऽथ सद्भावं लक्ष्मणस्य महात्मनः ॥ भरतायाप्रमेयाय गुहो

महनगोचरः ॥ १ ॥ ते जाग्रतं गुणैर्युक्तं वरचापेषुधारिणम् ॥ भ्रातृगुण्यर्थमत्यन्तमहं लक्ष्मणमब्रुवम् ॥ २ ॥ इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ॥ प्रत्याश्रयसिहि शेषवास्यां सुखं राघवंनन्दन ॥ ३ ॥
 जचितोऽयं जनः सर्वो दुःखानां त्वं सुखोचितः ॥ धर्मात्मस्तस्य गुण्यर्थं जागरिष्यामेहे वयम् ॥ ४ ॥ नहि रामाप्रियत्वरो ममास्ति भुवि कञ्चन ॥ मोत्सुको भूर्ब्रवीम्येतदथ सत्यं तवाग्रतः ॥ ५ ॥
 अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन्सुमहद्यशः ॥ धर्मावार्तिं च विपुलामर्थकामौ च केवलौ ॥ ६ ॥ सोऽहं
 प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया ॥ रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वैः स्वैर्ज्ञातिभिः सह ॥ ७ ॥ नहि मेऽवि-
 दितं किञ्चिद्वेनेऽस्मिन्धरतः सदा ॥ चतुरंगं ह्यपि बलं प्रसहेम वयं युधि ॥ ८ ॥ एवमस्माभिरुक्तेन लक्ष्मणेन
 महात्मना ॥ अनुनीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ९ ॥ कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया शक्यां निद्रा
 मया लब्धुं जीवि तानि सुखानि वा ॥ १० ॥ यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युवाति पश्य गुह संविष्टं नृणेषु
 सह सीतया ॥ ११ ॥ महता तपसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमैः ॥ एको दशरथस्यैव पुत्रः सदृशलक्ष्णः
 ॥ १२ ॥ अस्मिन्प्रजाजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति ॥ विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति
 ॥ १३ ॥ विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः ॥ निर्घोषो विरतो नूनमद्य राजनिवेशने ॥ १४ ॥
 कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ॥ नाशंसे यदि ते सर्वे जीवेयुः शर्वरीमिमाम् ॥ १५ ॥ जीवे-
 दपि च मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ॥ दुःस्विता या हि कौसल्या वीरसूर्तिनश्शिष्यति ॥ १६ ॥
 आतिक्रांतमतिक्रांतमनवाप्य मनोरथम् ॥ राड्यो राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १७ ॥ सिद्धा-
 र्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन्काले ह्युपस्थिते ॥ प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यति भूभिपम् ॥ १८ ॥ रम्यचत्वर-

संस्थानां सुविभक्तमहापथाम् ॥ हन्यप्रासादसंपन्नां सर्वरत्नविभूषिताम् ॥ १९ ॥ गजाधरथ-
संभाषां तुर्यनादविनादिताम् ॥ सर्वकल्याणसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २० ॥
आरामोद्यानसंपूर्णां समजोत्सवशालिनीम् ॥ सुखिता विचारिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ॥ २१ ॥
अपि सत्यप्रतिज्ञं सार्धं कुशलिना वयम् ॥ निवृत्ते समये ह्यस्मिन्सुखिताः प्रविशेम हि ॥ २२ ॥
परिदेवयमानस्य तस्यैवं हि महात्मनः ॥ तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सात्यवर्तत ॥ २३ ॥ प्रभाते
विमले सूर्ये कारयित्वा जटा डभौ ॥ अस्मिन्भागरिथीतीरे सुखं संतारितौ मुञ्चा ॥ २४ ॥ जटा-
धरौ तौ द्रुमचरित्राससौ महाबलौ कुंजरयूथोपमौ ॥ वरेषुधी चापधरौ परंतपौ व्यपेक्षमाणौ सह
सीतार्यागतौ ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकाण्डे
षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥ गुहस्य वचनं श्रुत्वा भरतो भृशमप्रियम् ॥ ध्यानं जगाम तत्रैव
यत्र तच्छ्रुतमाप्रियम् ॥ १ ॥ सुकुमारो महासत्त्वः सिंहरंकधो महाभुजः ॥ पुंडरीकविशालाक्षस्तरुणः
प्रियदर्शनः ॥ २ ॥ प्रत्याश्रय्य सुहूर्तं तु कालं परमदुर्मनाः ॥ ससाद सहसा तौत्रैर्हृदि विद्ध इव
द्विपः ॥ ३ ॥ भरतं मूर्च्छितं दृष्ट्वा विवर्णवदनो गुहः ॥ बभूव व्यथितस्तत्र भूर्मिकंपे यथा द्रुमः
॥ ४ ॥ तदवस्यं तु भरतं शत्रुघ्नोऽन्तरस्थितः ॥ परिवक्ष्य रुरोदोच्चैर्विसंज्ञः शोककर्षितः ॥ ५ ॥ ततः
सर्वोः समापेतुर्मातरो भरतस्य ताः ॥ उपवासकृशा दीना भर्तृव्यसनकर्षिताः ॥ ६ ॥ ताश्च ते पातितं
भूमौ रुदत्यः पर्यवारयन् ॥ कौसल्या त्वनुसृत्यैवं दुर्मनाः परिष्वजे ॥ ७ ॥ वत्सला स्वं यथा
वत्समुपगृह्य तपस्विनी ॥ परिपप्रच्छ भरतं रुदती शोकलाळसा ॥ ८ ॥ पुत्र व्याधिर्न ते कश्चिच्छरीरं

प्रतिबाधते ॥ अस्य राजकुलस्याद्य त्वद्धीनं हि जीवितम् ॥ ९ ॥ त्वां दृष्ट्वा पुत्र जीवामि रामे सभ्रातृके
 गते ॥ वृत्ते दशरथे राह्मि नाथ एकस्त्वमद्य नः ॥ १० ॥ काञ्चिन्न लक्ष्मणे पुत्र श्रुतं ते किञ्चिदप्रियम्
 ॥ पुत्रे वा हेकपुत्रायाः सह भाग्ये व्रनं गते ॥ ११ ॥ स मुहूर्ते समाश्वास्य रुदन्नेव महायशः ॥
 कौसल्यां परिसांल्येद् गुहं वचनमब्रवीन् ॥ १२ ॥ आता मे कावसद्गन्त्रिं क सोता क च लक्ष्मणः ॥ अस्वपच्छयने
 कास्मिन्निक मुक्त्वा गुह शंस मे ॥ १३ ॥ सोऽब्रवीद्भरतं दृष्टो निषादाधिपतिर्गुहः ॥ यद्विधं प्रतिपेदे च
 रामे प्रियहिते तिथौ ॥ १४ ॥ अन्नमुच्चावचं भक्ष्याः फलानि विविधानि च ॥ रामायाभ्यवहारार्थं
 बहुशोपहृतं मया ॥ १५ ॥ तत्सर्वं प्रत्यनुज्ञासीद्रामः सत्यपराक्रमः ॥ नहि तत्प्रत्यगृह्णात्स श्रुत्रधर्ममनुस्मरन्
 ॥ १६ ॥ नह्यस्माभिः प्रातिग्राह्यं सखे देयं तु सर्वदा ॥ इति तेन वयं सर्वे अनुनीता महात्मना ॥ १७ ॥ लक्ष्मणेन
 यदानतिं पीतं वारि महात्मना ॥ औपवास्यं तदाकार्षीन्नावधः सह सीतया ॥ १८ ॥ तनन्तु जलशेषेण
 लक्ष्मणोऽप्यकरोत्तदा ॥ वाग्यतांस्ते त्रयः संश्यां समुपासन्त संहिताः ॥ १९ ॥ सौमित्रिस्तु ततः
 पश्चादकरोत्स्वास्तं शुभम् ॥ स्वयमानोय बर्हीणि क्षिप्रं राघवकारणात् ॥ २० ॥ तस्मिन्समाविशद्रामः
 स्वास्तरे सह सीतया ॥ प्रक्षाल्य च तयाः पादौ व्यपाक्रामत्स लक्ष्मणः ॥ २१ ॥ एतत्तद्दिगुदीमूलमिद-
 मेव च तत्तृणम् ॥ अस्मिन्नामश्च सीता च रात्रिं तां शयिताबुभौ ॥ २२ ॥ नियम्य पृष्ठे तु तलांगुलित्र-
 वाञ्छरैः सुपूर्णाविपुधी परंतपः ॥ महद्धनुः सज्जनोद्युह लक्ष्मणो निशामतिप्रपरितोऽस्य केवलम् ॥ २३ ॥
 ततस्त्वं चोत्तमबाणचापमृत्तिथतोऽभवं तत्र स यत्र लक्ष्मणः ॥ अंतर्द्वितैर्ज्ञातिभिरात्तशमुकर्महेद्र-
 कल्पं परिपालयं तदा ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमः वा० आ० च० सा० अ० समाशीतितमः सर्गः

॥ ८७ ॥ तच्छ्रुत्वा निपुणं सर्वं भरतः सह मंत्रिभिः ॥ इंगुदीमूलमागम्य रामशय्यामवैक्षत ॥ १ ॥
 अन्नवीजननीः सर्वा इह तस्य महात्मनः ॥ शर्वरी शयिता भूमाविदमस्य विमर्दितम् ॥ २ ॥ महाराज
 कुलीनेन महाभागेन धीमता ॥ जातो दशरथेनोर्व्यां न रामः स्वप्नुमर्हति ॥ ३ ॥ अजिनोत्तरसंस्तीर्णे
 वरास्तरणसंचये ॥ शयित्वा पुरुषव्याघ्रः कथं शेते महीतले ॥ ४ ॥ प्रासादाप्रविमानेषु वलभीषु च सर्वदा ॥
 हैमराजतभौमेषु वरास्तरणशालिषु ॥ ५ ॥ पुष्पसंचयचित्रेषु चंदनगुण्ठाधिषु ॥ पांडुराभ्रप्रकाशेषु
 शुक्रसंधरुतेषु च ॥ ६ ॥ प्रासादवरवर्येषु शीतवत्सु सुगंधिषु ॥ चषित्वा मेरुकल्पेषु कृतकांचनभित्तिषु
 ॥ ७ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषैर्वैराभरणनिःस्वनैः ॥ मृदंगवरशब्दैश्च सततं प्रतिबोधितः ॥ ८ ॥
 बंदिभिर्वदितः काले बहुभिः सुतमागवैः ॥ गाथाभिरनुरूपभिः स्तुतिभिश्च परंतपः ॥ ९ ॥ अश्रद्धेयमिदं
 लोके न सत्यं प्रतिभाति मा ॥ मुह्यते खलु मे भावः स्वप्नोऽयमिति मे मतिः ॥ १० ॥ न नूनं दैवतं
 किंचित्कालेन बलवत्तरम् ॥ यत्र दाशरथी रामो भूमावेवमशेत सः ॥ ११ ॥ यस्मिन्निदंहराजस्य
 सुता च प्रियदर्शना ॥ दयिता शयिता भूसौ स्तुपा दशरथस्य च ॥ १२ ॥ इयं शय्या मम आतुरिद-
 मावर्तितं शुभम् ॥ स्थंडिले कठिने सर्वं गात्रैर्विमुदितं वृणम् ॥ १३ ॥ मन्ये साभरणा सुप्ता सीतास्मि-
 न्दशयने शुभा ॥ तत्रतत्र हि दृश्यंते सक्ताः कनकबिंदवः ॥ १४ ॥ उत्तरीयसिंहासकं सुव्यक्तं सीतया
 तदा ॥ तथा ह्येते प्रकाशंते सक्ताः कौशेयतंतवः ॥ १५ ॥ मन्ये भर्तुः सुखा शय्या येन बाला तपस्विनी ॥
 सुकुमारी सती दुःखं न विजानाति मैथिली ॥ १६ ॥ हा हतोऽस्मि नृशंसोऽस्मि यत्सभार्यः कृते मम ॥
 ईदृशी राघवः शय्यामार्धिशेते ह्वनाथवत् ॥ १७ ॥ सार्वभौमकुले जातः सर्वलोकसुखावहः ॥ सर्व-

प्रियकरस्त्यक्त्वा राज्यं प्रियमनुत्तमम् ॥ १८ ॥ कथमिदीवरदशमो रत्नाक्षः प्रियदर्शनः ॥ सुव्रभागी
 न दुःस्वार्हः शयितो भुवि राघवः ॥ १९ ॥ धन्यः खलु महाभागो लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ भ्रातरं
 विषमे काले यो राममनुवर्तते ॥ २० ॥ सिद्धार्थो खलु वैदेही पतिं यानुगता वनम् ॥ वयं संशयिताः
 सर्वे हीनास्तेन महात्मना ॥ २१ ॥ अकर्णवाराप्रुथिवी शून्येव प्रतिभाति मे ॥ गते दशथे स्वर्गे रामे
 चारण्यमाश्रिते ॥ २२ ॥ नच प्रार्थयते कश्चिन्मनसापि वसुंधराम् ॥ वने निवसतस्तस्य बाहुवीर्या-
 भिरक्षिताम् ॥ २३ ॥ शून्यसंवरणारक्षामयोत्रतहयद्विषाम् ॥ अनावृतपुरद्वारां राजधानीमरीक्षिताम् ॥ २४ ॥
 अप्रहृष्टबलां न्यूनां विषमस्थामनावृताम् ॥ शत्रवो नाभिमन्यन्ते भक्ष्यान्विषकृतानिव ॥ २५ ॥ अद्यप्रभृति भूमौ
 तु शयिव्येऽहं तूणेषु वा ॥ फलमूलाशनो नित्यं जटाचौराणि धारयन् ॥ २६ ॥ तस्याहमुत्तरं कालं निवत्स्यामि
 सुखं वने ॥ तलप्रतिश्रुतमार्यस्य नैव मिथ्या भविष्यति ॥ २७ ॥ वसंतं भ्रातुरर्थाय शत्रुघ्नो मानुवत्स्यति ॥
 लक्ष्मणेन सहायोध्यामार्यो मे पालयिष्यति ॥ २८ ॥ अभिवेक्ष्यति काकुत्स्थमयोध्यायां द्विजातयः ॥
 अपि मे देवताः कुर्युरिमं सत्यं मनोरथम् ॥ २९ ॥ प्रसाद्यामानः शिरसा मया स्वयं बहुप्रकारं यदि न
 प्रपत्स्यते ॥ ततोऽनुवत्स्यामि चिराय राघवं वनेचरं नार्हति मामुपेक्षितुम् ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणं
 वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० अयोध्याकाण्डेऽष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥ व्युष्य रात्रिं तु तत्रैव
 गंगाकूले स राघवः ॥ काल्यमुत्थाय शत्रुघ्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ शत्रुघ्नोत्थाय किं शेषे निषादाधि-
 पतिं गुहम् ॥ शीघ्रमानय भद्रं ते वारयिष्यति वाहिनीम् ॥ २ ॥ जार्गभि नाहं स्वपिभि तथैवायं विंचित-
 यन् ॥ इत्येवमब्रवीद्भ्राता शत्रुघ्नो विप्रचोदितः ॥ ३ ॥ इति संवदतरेवमन्योन्यं नरोसिंहयोः ॥ आगत्य

प्राञ्जलिः काले गुहो वचनमब्रवीत्॥४॥ कच्चित्सुखं नदीतीरेऽवात्सीः काकुत्स्थ शर्वरीम्॥ कच्चिच्च ब्रूहसैन्यस्य तव नित्यमनामयम्॥५॥ गुहस्थ तत्तु वचनं श्रुत्वा स्नेहादुदीरितम्॥ रामस्यानुवशो वाक्यं भरतोऽपीदमब्रवीत् ॥६॥ सुखा नः शर्वरी धीमन्यूजिताश्चापि ते वयम्॥ गंगा तु नौभिर्बह्विभिर्दोशाः संतारयंतु नः ॥७॥ ततो गुहः संत्वरितः श्रुत्वा भरतशासनम् ॥ प्रति प्रविश्य नगरं ते ज्ञातिजनमब्रवीत् ॥८॥ चतिष्ठत प्रबुध्यध्वं भद्रमस्तु हि वः सदा ॥ नावः समुपकर्षध्वं तारयिष्यामि वाहिनीम् ॥९॥ ते तथोक्ताः समुत्थाय त्वरिता राजशासनात् ॥ पंच नावां शतान्येव सृजमानिन्युः समंततः ॥१०॥ अन्याः स्वस्ति- कविज्ञेया महाघंटा धराधराः ॥ शोभमानाः पताकिन्यो युक्तवाहाः सुसंहताः ॥११॥ ततः स्वस्ति- कविज्ञेयां पांडुबलसंवृताम् ॥ स नंदिघोषां कल्याणीं गुहो नावमुपाहरत् ॥१२॥ तामारुरोह भरतः शत्रुघ्नश्च महाबलः ॥ कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या राजयोगिताः ॥१३॥ पुरोहितश्च तत्पूर्वं गुरवो ब्राह्मणाश्च ये ॥ अनंतरं राजद्वारास्तथैव शकटापणाः ॥१४॥ आवासमादीपयतां तीर्थं चाप्य- वगाहताम् ॥ भांडानि चाददानानां घोषस्तु दिवमस्तुशत् ॥१५॥ पताकिन्यस्तु ता नावः स्वयं दाशैर- धिष्ठिताः ॥ वहत्यो जनमरूढं तदा संपेतुराशुगाः ॥१६॥ नारीणामभिपूर्णास्तु काश्चित्काश्चित्तु वाजिनाम् ॥ काश्चित्तत्र वहति स्म यानयुग्यं महाधनम् ॥१७॥ तास्तु गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जनम् ॥ निवृत्तः कांडचित्राणि क्रियंते दासबंधुभिः ॥१८॥ स वै जयंतास्तु गजा गजारोहैः प्रचो- दिताः ॥ तरंतः स्म प्रकाशंते सपक्षा इव पर्वताः ॥१९॥ नावश्चारुगुहस्त्वन्ये नृवैस्तेरुस्तथापरे ॥ अन्ये कुंभघटैस्तेरन्ये तेरुश्च बाहुभिः ॥२०॥ सा पुण्या ध्वजिनी गंगा दाक्षैः संतारिता स्वयम् ॥

मेने सुहूर्ते प्रययौ प्रयागवनुत्तमम् ॥ २१ ॥ आश्वासयित्वा च ह्रूमं महात्मा निवेशयित्वा च यथो-
 पजोषम् ॥ द्रष्टुं भरद्वाजमृषिप्रवर्यमुत्त्विकवदन्मरितः प्रतस्थे ॥ २२ ॥ स ब्राह्मणस्याश्रममभ्युपेत्य
 महात्मनो देवपुरोहितस्य ॥ इदं रम्योत्तमवृक्षदेशं महद्वनं विप्रवरस्य रम्यम् ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीम-
 द्रामायणे वा० आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकाण्डे एकोनवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥ भरद्वाजाश्रमं गत्वा
 कोशादेव नरर्षभः ॥ जनं सर्वमवस्थाप्य जगाम सह मंत्रिभिः ॥ १ ॥ पद्मयामेव तु धर्मज्ञो न्यस्तशस्त्र-
 परिच्छदः ॥ वसानो वाससी क्षौमे पुरोधाय पुरोहितम् ॥ २ ॥ ततः संदर्शने तस्य भरद्वाजस्य राघवः ॥
 मंत्रिणांस्तानुवस्थाप्य जगामानुपुरोहितम् ॥ ३ ॥ वसिष्ठमथ दृष्ट्वैव भरद्वाजो महातपाः ॥ संवचालासना-
 नूषं शिष्यानुर्ध्वमिति ब्रुवन् ॥ ४ ॥ समागम्य वसिष्ठेन भरतेनाभिवादितः ॥ अबुध्यत महतेजाः सुते
 दम्बरस्य तम् ॥ ५ ॥ ताभ्यामर्घ्यं च पाद्यं च दन्त्वा पश्चात्फलानि च ॥ आनुपूर्व्यां च धर्मज्ञः पप्रच्छ
 कुशलं कुले ॥ ६ ॥ अयोध्यायां वले कोशे मित्रेष्वपि च मंत्रिषु ॥ जानन्दशरथं वृत्तं न राजान-
 मुदाहरत् ॥ ७ ॥ वसिष्ठो भरतश्चैनं पप्रच्छतुरन्तामयम् ॥ शरीरेऽग्निषु शिष्येषु वृक्षेषु मृगपक्षिषु ॥
 ॥ ८ ॥ तथेति तु प्रक्षिप्त्वाय भरद्वाजो महायशः ॥ भरतं प्रत्युवाचेद् राघवस्तेहंवधनान् ॥ ९ ॥
 किमिहागमने कार्यं तव राज्यं प्रशासतः ॥ एतदाचक्ष्व सर्वं मे नहि मे शुध्यते मनः ॥ १० ॥ सुपुत्रे
 यमभिवात्रं कौसल्यान्दर्वधन्म् ॥ आत्रा सह सभार्यो यश्चिरं प्रवाजितो वनम् ॥ ११ ॥ नियुक्तः
 स्त्रीनिमित्तेन पित्रा योऽसौ महायशः ॥ वनवासी भवेतीह समाः किल चतुर्दश ॥ १२ ॥ कश्चिन्न
 तस्यापापस्य पापं कर्तुमिहच्छसि ॥ अकटकं मोक्षुमना राज्यं तस्यानुजस्य च ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा भर-

द्वाजं भरतः प्रत्युवाच ह ॥ पर्यश्रुनयतो दुःखाद्वाचा संसज्जमानया ॥ १४ ॥ हतोऽस्मि यदि मामेवं
भगवानपि मन्यते ॥ मत्तो न दोषमाश्रकं मेवं मामनुशाधि हि ॥ १५ ॥ नचैतदिष्टं माता मे यद्वो-
चनमंतरे ॥ नाहमेतेन तुष्टश्च न तद्वचनमाददे ॥ १६ ॥ अहं तु तं नरव्याघ्रमुपयातः प्रसादकृः ॥
प्रतिनेतुमीध्यायां पादौ चास्याभिवदितुम् ॥ १७ ॥ तं मामेवं गतं मत्वा प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ शंस
मे भगवन्नामः क संप्रति महीपतिः ॥ १८ ॥ वसिष्ठादिभिर्कृत्विग्भिर्याचितो भगवांस्ततः ॥ उवाच तं
भूरद्वाजः प्रसादाद्भरतं वचः ॥ १९ ॥ त्वय्येतत्पुरुषव्याघ्र युक्तं राघववंशजे ॥ गुरुवृत्तिर्दमश्चैव साधूनां
चानुयायिता ॥ २० ॥ जाने चैतन्मनःस्थं ते दृढीकरणमस्त्विति ॥ अपृच्छं त्वां तत्रत्यर्थं कीर्तितं सम-
भिवर्धयन् ॥ २१ ॥ जाने च रामं धर्मज्ञं सहा मंत्रिभिः ॥ अयं वसति ते भ्राता चित्रकूटे महा-
गिरौ ॥ २२ ॥ श्वस्तु गतासि तं देशं वसाद्य सह मंत्रिभिः ॥ एतं मे कुरु सुप्राज्ञ कामं कामार्थकोविद ॥
॥ २३ ॥ ततस्तथेत्येवमुदारदर्शनः प्रतीतरूपो भरतोऽब्रवीद्वचः ॥ चकार बुद्धिं च महाश्रमे तदा
निशानिवासाय नराधिपात्मजः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकाण्डे
नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥ कृतबुद्धिं निवासाय तत्रैव स मुनिस्तदा ॥ भरतं कैकयीपुत्रमातिष्ठेन न्यमंत्रयत् ॥
॥ १ ॥ अत्रवीद्भरतस्त्वेनं नन्विदं भवत्त कृतम् ॥ पादमध्यमथातिष्ठ्यं वने यदुपपद्यते ॥ २ ॥ अथोवाच भर-
द्वाजो भरतं ग्रहसान्निव ॥ जाने त्वां प्रीतिसयुक्तं तुष्येस्त्वं येन केनचित् ॥ ३ ॥ सेनायास्तु तवैवास्याः
कर्तुमिच्छामि भोजनम् ॥ मम प्रीतिर्यथारूपा त्वमहो मनुजर्षभ ॥ ४ ॥ किमर्थं चापि निश्चिष्य दूरे
बलमिहागतः ॥ कस्मान्नोहोपयातोऽसि सबलः पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ भरतः प्रत्युवाचेदं श्रंजलिस्तं तपोधनम् ॥

न. सैन्येनोपयातोऽस्मि भगवन्भगवद्भयान् ॥ ६ ॥ राज्ञा हि भगवन्नित्यं राजपुत्रेण वा तथा ॥ यत्नतः
 परिहर्तव्या विषयेषु तपस्विनः ॥ ७ ॥ ब्राह्मिभ्यस्तु मनुष्याश्च मत्ताश्च वरवारणाः ॥ प्रच्छाद्य भगवन्भूमिं
 महतीमनुयाति माम् ॥ ८ ॥ ते वृक्षानुदकं भूमिमाश्रमेषूटजान्तथा ॥ न हिंस्त्युरिति तेनाहमेक एवागतस्ततः
 ॥ ९ ॥ आनीयतामितिः सेनेत्याज्ञप्तः परमर्षिणा ॥ तथानुचक्रे भरतः सेनायाः समुपागमम् ॥ १० ॥
 असिशालां प्रविश्याथ पीत्वापः परिभुज्य च ॥ आतिथ्यस्य क्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयन् ॥ ११ ॥
 आह्वये विश्वकर्माणमहं त्वष्टारमेव च ॥ आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयताम् ॥ १२ ॥ आह्वये
 लोकपालांस्त्रीन्देवाञ्छक्रपुरोगमान् ॥ आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयताम् ॥ १३ ॥ प्राक्-
 सोत्तसञ्च या नद्यास्तिर्यक्सोत्तस एव च ॥ पृथिव्यामंतरिक्षे च समार्यान्स्त्वद्य सर्वशः ॥ १४ ॥ अन्याः
 स्रवन्तु मेरेयं सुरामन्याः सुनिष्ठिताम् ॥ अपराश्चोदकं शीतमिक्षुकांडरसोपमम् ॥ १५ ॥ आह्वये देवगंधर्वा-
 निवश्वावसुहृद्गुहून् ॥ तथैवाप्सरसो देवगंधर्वैश्चापि सर्वशः ॥ १६ ॥ घृताचीमथ विश्वार्ची मिश्रकेशी-
 मलंबुषाम् ॥ नागदत्तां च हेमां च सोमामद्रिद्रुतस्थलीम् ॥ १७ ॥ शक्रं याश्चोपातिशंति ब्रह्माणं याश्च भासिनीः ॥
 सर्वास्तुं बुक्का सार्वभामाह्वये सपरिच्छदाः ॥ १८ ॥ वनं कुरुषु यदिव्यं वासो भूषणपत्रवन् ॥ दिव्यनारीफलं
 शश्वत्तत्कोबेरमिहैव तु ॥ १९ ॥ इह मे भगवान्सोमो विधत्तामन्नमुत्तमम् ॥ माह्वं भोज्यं च चोष्यं च
 छेदं च विविधं बहु ॥ २० ॥ विचित्राणि च माल्यानि पादपप्रच्युतानि च ॥ सुरादीनि च पेयानि
 मांसाणि विविधानि च ॥ २१ ॥ एवं समाधिना युक्तेजसाप्रतिमेन च ॥ शिक्षावरसमायुक्तं सुव्रत-
 श्राव्रवीन्युनिः ॥ २२ ॥ मनसा ध्यायतस्तस्य प्राङ्मुखस्य कृतांजलेः ॥ आजगमुस्तानि सर्वाणि देवतानि

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे । सर्गः ९१. * (३७७)

पृथक्पृथक् ॥ २३ ॥ मलयं ददुरं चैव ततः स्वेदनुदोऽनिलः ॥ उपस्पृश्य ववौ युक्त्वा सुप्रियात्मा
सुखं शिवः ॥ २४ ॥ ततोऽभ्यवर्षत घना दिव्या कुसुमवृष्टयः ॥ देवदुन्दुभिर्घोषश्च दिक्षु सर्वासु शुश्रुवे
॥ २५ ॥ प्रबवुश्चोत्तमा वाता ननुश्चाप्सरोगणाः ॥ प्रजगुर्देवर्गपर्वो बीणाः प्रमुमुचुः स्वरान् ॥ २६ ॥
स शब्दो द्यौं च भूमिं च प्राणिनां श्रवणानि च ॥ विवेशोच्चवाचः ऋक्षः समो लयगुणान्वितः ॥ २७ ॥
तस्मिन्नेवं गते शब्दे दिव्ये श्रोत्रमुखे नृणाम् ॥ ददर्शे भारतं सैन्यं विधानं विश्वकर्माणः ॥ २८ ॥ बभूव हि
समा भूमिः समतापचयोजना ॥ शार्ङ्गलैर्बहुभिश्छन्ना नीलैर्द्यूंसन्निभैः ॥ २९ ॥ तस्मिन्निब्रुवाः कपि-
त्थाश्च पतसा बीजपूरकाः ॥ आमलक्यो बभूवुश्च चूताश्च फलभूषिताः ॥ ३० ॥ उत्तरेभ्यः कुरुम्यश्च
वनं दिव्योपभोगवत् ॥ आजगाम नदी सौम्या तीरैर्बहुभिर्वृता ॥ ३१ ॥ चतुःशालानि शुभ्राणि
शालाश्च गजवाजिनाम् ॥ हर्म्यप्रासादसंयुक्तोरणानि शुभानि च ॥ ३२ ॥ सितमेघनिभं चापि राज-
वेश्म सुतोरणम् ॥ शुक्रमाल्यकृताकारं दिव्यांगधसमुक्षितम् ॥ ३३ ॥ चतुरस्रमसंबाधं शयनासनयान-
वत् ॥ दिव्यैः सर्वैर्युक्तं दिव्यभोजनवस्त्रवत् ॥ ३४ ॥ उपकल्पितसर्वाङ्गं धौतनिर्मलभाजनम् ॥
कृतसवासनश्रीमत्स्वास्त्यार्णशयनोत्तमम् ॥ ३५ ॥ प्रविवेश महाबाहुर्लुङ्गातो महर्षिणा ॥ वेश्म तद्रत्न-
संपूर्णं भरतः कैकयसुतः ॥ ३६ ॥ अनुजगमुश्च ते सर्वे मंत्रिणः सपुरोहिताः ॥ बभूवुश्च सुदा युक्तास्तं
दृष्ट्वा वेश्मसंविधिम् ॥ ३७ ॥ तत्र राजासनं दिव्यं व्यजनं छत्रमेव च ॥ भरतो मंत्रिभिः सार्धमभ्यवर्षत
राजवत् ॥ ३८ ॥ आसनं पूजयामास रामायामिप्रणम्य च बालव्यजनमादाय न्यषीदत्सचिवासने
॥ ३९ ॥ आनुपूर्व्यान्निषेदुश्च सर्वे मंत्रिपुरोहिताः ॥ ततः सेनापतिः पश्चात्प्रशास्ता च न्यषीदत् ॥ ४० ॥

ततस्तत्र मुहूर्तेन नद्यः पायसकर्मदाः ॥ उपातिष्ठन्त भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ४१ ॥ आसामुभयतः
 कूलं पांडुमुत्तिकल्पनाः ॥ रम्याश्चावसथा दिव्या ब्राह्मणस्य प्रसादजाः ॥ ४२ ॥ तेनैव च मुहूर्तेन
 दिव्याभरणभूषिताः ॥ आगुर्विशतिसाहस्रा ब्रह्मणा प्रहिताः स्त्रियः ॥ ४३ ॥ सुवर्णमणिमुक्तेन प्रवालैः
 च शोभिताः ॥ आगुर्विशतिसाहस्राः कुबेरप्रहिताः स्त्रियः ॥ ४४ ॥ याभिर्गृहीतः पुरुषः सोन्माद् इव
 लक्ष्यते ॥ आगुर्विशतिसाहस्रा नंदनादप्सरोगणाः ॥ ४५ ॥ नारदस्तुंबुरुगोपः प्रभया सूर्यवर्चसः ॥
 एते गंधर्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥ ४६ ॥ अलंबुषा मिश्रकेशी पुंडरीकाथ वामना ॥ उपानृत्यन्त
 भरतं भरद्वाजस्य शासनान् ॥ ४७ ॥ यानि माल्यानि देवेषु यानि चैत्रये वने ॥ प्रयागे तान्यदृश्यन्त
 भरद्वाजस्य तेजसा ॥ ४८ ॥ बिल्वा मादृगिका आसन्ऽश्मन्याप्राहा विभीतकाः ॥ अश्वत्था नर्तकाश्चासन्भर-
 द्वाजस्य तेजसा ॥ ४९ ॥ ततः सरलतालाश्च तिलकाः सतमालकाः ॥ प्रहृष्टास्तत्र संपेतुः कुब्जा-
 भूत्वाथ वामनाः ॥ ५० ॥ शिंशुपामलर्का जंबूयाश्चान्याः कानने लताः ॥ प्रमदाविग्रहं कृत्वा भरद्वा-
 जाश्रमेऽवसन् ॥ ५१ ॥ सुरां सुरापाः पिवन्त पायसं च तुभक्षिताः ॥ मांसानि च सुमेध्यानि
 भक्ष्यन्तां यो यदिच्छति ॥ ५२ ॥ उच्छोषे स्तापयन्ति स्म नदीतीरेषु वल्गुषु ॥ अप्येकमेकं पुरुषं
 प्रमदाः सप्त चाष्ट च ॥ ५३ ॥ संवाहयः समोपेतुर्नार्यो विपुलोचनाः ॥ परिमृज्य तदान्योन्यं पाय-
 यन्ति वरंगनाः ॥ ५४ ॥ हयानजान्खरानुद्रांस्तथैव सुरभेः सुतान् ॥ अभोजयन्वाहनपास्तेषां
 भोज्यं यथाविधि ॥ ५५ ॥ इक्ष्वांश्च मधु लाजांश्च भोजयन्ति स्म वाहनान् ॥ इक्ष्वाकुवरयोधानां
 चोदयन्तो महाबलाः ॥ ५६ ॥ नाश्वबधोऽश्वमाजानात्र गजं कुंजरग्रहः ॥ मत्तप्रमत्तमुद्रिता सा चमू-

स्वत्र संबभौ ॥ ५७ ॥ तर्पिताः सर्वकामैश्च रक्तचंदनरूपिताः ॥ अप्सरेगणसंयुक्ताः सैन्या वाचमुदीरयन् ॥ ५८ ॥
 नैवायोध्यां गमिष्यामो न गमिष्याम दंडकान् ॥ कुशलं भरतस्यास्तु रामस्यास्तु तथा सुखम् ॥ ५९ ॥ इति
 पादातयोधाश्च हस्त्यश्वारोहबंधकाः ॥ अनाथास्त्वं विधिं लब्ध्वा वाचमेतामुदीरयन् ॥ ६० ॥ संप्रहृष्टा
 विनेदुस्ते नरास्तत्र सहस्रशः ॥ भरतस्यानुयातारः स्वर्गोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ६१ ॥ नृत्यतश्च
 हंसतश्च गांयतश्चैव सैनिकाः ॥ समंतात्परिधावंतो माल्योपेताः सहस्रशः ॥ ६२ ॥ ततो मुक्तवतां तेषां
 तदन्नममृतोपमम् ॥ दिव्यानुद्वीदय मद्यांस्तानभवद्भक्षणे मतिः ॥ ६३ ॥ प्रेष्याश्चेदथश्च वध्वश्च बलस्थाश्चापि
 सर्वशः ॥ बभूवुस्ते भृशं पीताः सर्वे चाहतवाससः ॥ ६४ ॥ कुंजराश्च खरोष्ट्राश्च गोश्वाश्च मृगपक्षिणः ॥
 बभूवुः सुभृतास्तत्र नातो ह्यन्यमकल्पयन् ॥ ६५ ॥ नाशुकलवासास्तत्रासीत्क्षुधितो मलिनोऽपि
 वा ॥ रजसा ध्वस्तकेशो वा नरः कश्चिददृश्यत ॥ ६६ ॥ अजिश्वापि च वाराहैर्निष्ठानवरसंचयः ॥
 फलनिर्घूहसंसिद्धैः सूर्येर्घरसान्वितैः ॥ ६७ ॥ पुष्पध्वजवतीः पूर्णाः शुक्लस्यान्नस्य चाभितः ॥
 ददृशुर्वसितास्तत्र नरा लौहीः सहस्रशः ॥ ६८ ॥ बभूवुर्वनपार्थेषु कृपाः पायसकंदमाः ॥ ताश्च
 कामदुघा गावो दुग्माश्चासन्मधुद्वयुतः ॥ ६९ ॥ वाज्यां मेरयपूर्णाश्च मृष्टमांसचर्यवृताः ॥ प्रतप्तपैदूर-
 आपि मार्गमायूरकौकुटैः ॥ ७० ॥ पात्रीणां च सहस्राणि स्थालीनां नियुतानि च ॥ न्यर्बुदाणि च
 पात्राणि शातंकुंभमयानि च ॥ ७१ ॥ स्थाल्यः कुंभ्यः क्रूरभ्यश्च दाधिपूर्णाः सुसंस्कृताः ॥ शैबनस्थ-
 स्य गौरस्य कपित्थस्य सुगंधिनः ॥ ७२ ॥ हृदाः पूर्णा रसाढस्य दध्नः श्वेतस्य चापरे ॥ बभू-
 वुः पयसश्चान्ये शर्कराणां च संचयाः ॥ ७३ ॥ कल्कांश्चूर्णकषायांश्च स्नानानि विविधानि च ॥

ददृशुर्भोजनस्थानि तथैषु सारितां नराः ॥ ७४ ॥ शुक्लानंशुमतश्चापि दंतधावनसंचयान् ॥ शुक्लानं-
श्रंदनकरुकांश्च समुद्रेष्ववतिष्ठतः ॥ ७५ ॥ दर्पणान्परिमृष्टांश्च वाससां चापि संचयान् ॥ पादुको-
पानहं चैव युग्मान्यत्र सहस्रशः ॥ ७६ ॥ आंजनीः कंकतान्कूर्चोदछत्राणि च धनूषि च ॥ मर्म-
त्राणानि चित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ ७७ ॥ प्रतिपानहृदान्पूर्णान्खरोष्ठ्रगजवाजिनाम् ॥ अव-
गाह्य सुतोर्थाश्च हृदान्सोत्पलपुष्करान् ॥ ७८ ॥ आकाशवर्णप्रतिमान्स्वच्छतोयान्मुखाप्लवान् ॥ नील-
वैदूर्यवर्णाश्च मृदून्यवसंसंचयान् ॥ ७९ ॥ निर्वपार्थं पशूनां ते ददृशुस्तत्र सर्वशः ॥ व्यसयंत
मनुष्यास्ते स्वप्रकरुपं तदद्भुतम् ॥ ८० ॥ दृष्ट्वातिथ्यं कृतं तावद्भरद्वाजमहर्षिणा ॥ इत्येवं रममाणानां
देवानामिव नंदने ॥ ८१ ॥ भरद्वाजाश्रमे रम्ये सा रात्रिव्यत्यवर्तत ॥ प्रतिजग्मुश्च ताः सर्वा
गंधर्वाश्च यथागतम् ॥ भरद्वाजमनुज्ञाप्य ताश्च सर्वा वरांगनाः ॥ ८२ ॥ तथैव मत्ता मदिरो-
त्कटा नरास्तथैव दिव्यागुरुचंदनोक्षिताः ॥ तथैव दिव्या विविधा सगुत्तमाः पृथग्विकीर्णां मनुजैः
प्रमार्दिताः ॥ ८३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० अयोध्याकाण्डे एकनवतितमः सर्गः
॥ ९१ ॥ तत्स्वां रजनीं व्युष्य भरतः सपरिच्छदः ॥ कृतातिथ्यो भरद्वाजं कामादभिजगाम ह ॥ १ ॥
तमृषिः पुरुषव्याघ्रं प्रेक्ष्य प्रांजलिमानतम् ॥ हुताभिहोत्रो भरतं भरद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ २ ॥ कश्चि-
दन सुखारान्निस्तवास्मद्विषये गता ॥ समप्रस्ते जनः कश्चिदातिथ्ये शंस मेऽनघ ॥ ३ ॥ तमुवा-
चांजलिं कृत्वा भरतोऽभिप्रणम्य च ॥ आश्रमादुपनिष्क्रान्तमृषिमुत्तमेजसम् ॥ ४ ॥ सुखोषितोऽस्मि
भगवन्समप्रबलवाहनः ॥ बलवत्तर्पितश्चाहं बलवान्भगवंस्त्वया ॥ ५ ॥ अपेक्षुमसंतापाः सुभिक्षाः

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे । सर्गः ९२. *

(३८१)

सुप्रतिश्रयाः ॥ अपि प्रोच्यानुपादाय सर्वे स्म सुसुखोषिताः ॥ ६ ॥ आमंत्रयेऽहं भगवन्कामं त्वामृ-
षिसत्तम ॥ समीपं प्रस्थितं भ्रातुर्मैत्रेणैक्षस्व चक्षुषा ॥ ७ ॥ आश्रमं तस्य धर्मज्ञ धार्मिकस्य
महात्मनः ॥ आचक्षत्र कतमो मार्गः कियानिति च शंस मे ॥ ८ ॥ इति पृष्टस्तु भरतं भ्रातुर्दे-
शनलोलसम् ॥ प्रत्युवाच महोत्तमा भरद्वाजो महातपाः ॥ ९ ॥ भरतार्थवृत्तयेषु योजने-
ष्वजने वने ॥ चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्दरकाननः ॥ १० ॥ उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य
मंदारकिनी वदी ॥ पुष्पितदुमसंछन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥ ११ ॥ अनंतरं तत्सरिता-
श्रित्रकूटं च पर्वतम् ॥ तयोः पर्णकुटी तात तत्र तौ वसतो ध्रुवम् ॥ १२ ॥ दक्षिणेन च मार्गेण
सव्यदक्षिणमेव च ॥ गजवान्निसमाकीर्णां वाहिनीं वाहिनीयते ॥ १३ ॥ बाहयस्व महाभाग ततो
द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ प्रयाणमिति च श्रुत्वा राजराजस्य योषितः ॥ १४ ॥ हित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं
पर्यवारयन् ॥ वेपमाना कृशा दीना सह देव्या सुमित्रया ॥ १५ ॥ कौसल्यां तत्र जग्राह कराभ्यां
चरणौ सुनेः ॥ असमृद्धेन कामेन सर्वलोक्रस्य गार्हिता ॥ १६ ॥ कैकेयी तत्र जग्राह चरणौ सव्यप-
त्रया ॥ तं प्रदक्षिणमागम्य भगवंतं महासुनिम् ॥ १७ ॥ अट्टराट्करतस्यैव तस्थौ दीनमनास्तदा ॥ तत्र
पप्रच्छ भरतं भरद्वाजो धार्मिकः ॥ १८ ॥ विशेषं ज्ञातुमिच्छामि मातृणां तव राघव ॥ एवमुक्तातु
भरतो भरद्वाजेन धार्मिकः ॥ १९ ॥ उवाच प्रांजलिर्भूत्वा वाक्यं वचनकोविदः ॥ याभिमां भगवन्दी-
नां शोकानशनकार्हीताम् ॥ २० ॥ पितुर्हं महिषीं देवीं देवतामिव पश्यसि ॥ एषा तं पुरुषव्याघ्रं
सिंहविकांतगाभिनम् ॥ २१ ॥ कौसल्या सुषुवे रामं धातारमदितिर्यथा ॥ अस्या वाममुजं फिलहा

या सा तिष्ठति दुर्भताः ॥ २२ ॥ इयं सुमित्रा दुःखार्ता देवी राज्ञश्च मध्यमा ॥ कर्णिकारस्य शालेव
 शीर्णपुष्पा वनांतरे ॥ २३ ॥ एतस्यास्तौ सुतौ देव्याः कुमारौ देवर्णिनौ ॥ इभौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ वीरौ
 सत्यपराक्रमौ ॥ २४ ॥ यस्याः कृते नरव्याघ्रौ जीवनाशमितो गतौ ॥ राजा पुत्रविहीनश्च स्वर्गे दशरथो
 गतः ॥ २५ ॥ क्रोधनामकृतप्रज्ञां दत्तां सुभगमानिनीम् ॥ ऐश्वर्यकामां कैकेयीमनार्याभार्यरूपिणीम्
 ॥ २६ ॥ ममैतां मीतरं विद्धि नृशंसां पापनिश्चयाम् ॥ यतो मूले हि पश्यामि व्यसवं महदात्मनः
 ॥ २७ ॥ इत्युक्त्वा नरशार्दूलं वाष्पगद्गदया गिरा ॥ विनिःश्वस्य स ताम्राक्षः क्रुद्धो नाग इव श्वसन्
 ॥ २८ ॥ भरद्वाजो महापिस्तं ब्रुवंतं भरतं तदा ॥ प्रत्युवाच महाबुद्धिरिदं वचनमर्थवित् ॥ २९ ॥
 न दांषेणावगंतव्या कैकेयी भरत त्वया ॥ रामप्रव्राजनं ह्येतत्सुखोदकं भविष्यति ॥ ३० ॥ देवानां दान-
 वानां च ऋषीणां भविततत्तमनाम् ॥ हितमेव भविष्यद्वि रामप्रव्राजनादिह ॥ ३१ ॥ अभिवाद्य तु सं-
 सिद्धः कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् ॥ आभंग्य भरतः सैन्यं युज्यतमिति चाब्रवीत् ॥ ३२ ॥ ततो वाजिरथा-
 न्युक्त्वा दिव्यान्हेमविभूषितान् ॥ अय्यारोहत्प्रयागार्थं बहून्बहुविधो जनः ॥ ३३ ॥ गजकन्या गजा-
 न्नैव हेमकक्ष्याः पताकिनः ॥ जम्बूता इव धर्मात् सद्योपाः संप्रतस्थिरे ॥ ३४ ॥ विविधान्यपि यानानि
 महांति च लघूनि च ॥ प्रययुः सुमहार्हाणि पदैरपि पदातयः ॥ ३५ ॥ अथ यानप्रवैकस्तु कौसल्या-
 प्रसुखाः स्त्रियः ॥ रामदर्शनकाक्षिण्यः प्रययुर्मुदितास्तदा ॥ ३६ ॥ चंद्रार्कतरुणाभासां नियुक्तं शिविकां
 शुभाम् ॥ आस्थाय प्रययौ श्रीमान्भरतः सपरिच्छदः ॥ ३७ ॥ सा प्रयाता महासेना गजवाजिसमा-
 कुला ॥ दक्षिणां दिशमावृत्य महामेघ इवोत्थितः ॥ ३८ ॥ वनानि च व्यतिक्रम्य जुष्टानि मृगपाक्षिभिः ॥

गंगायाः परवेलायां गिरिव्ध्व नदीष्वपि ॥ ३९ ॥ सा संग्रहद्विपवाजियूथा वित्रासयंती मृगपक्षि-
संधान् ॥ महद्गनं तत्प्रविगाहमाना रराज सेना भरतस्य तत्र ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च०
सा० अ० द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥ तथा महत्या यायिन्या ध्वजिन्या वनवासितः ॥ आदिता
यूथपा मत्ताः सयूथाः संग्रहदुबुः ॥ १ ॥ ऋक्षा पृष्ठतमुल्याश्च रुक्मश्च समंततः ॥ दृश्यंते वनवाटेषु गिरि-
व्वपि नदीषु च ॥ २ ॥ स संप्रतस्थे धर्मात्मा प्रीतो दृक्षरथात्मजः ॥ वृत्तो महत्या नादिन्या सेनया
चतुरंगया ॥ ३ ॥ सागरौघनिभा सेना भरतस्य महात्मनः ॥ महीं संछादयामास प्रावृषि द्यमिवांबुदः
॥ ४ ॥ तुरंगौघैरवतता वारणैश्च महाबलैः ॥ अनालक्ष्याचिरं कालं तस्मिन्काले बभूव सा ॥ ५ ॥
स गत्वा दूरमध्वानं संपरिश्रान्तवाहनः ॥ उवाच वचनं श्रीमान्वसिष्ठं मंत्रिणांवरम् ॥ ६ ॥ यादृशं
लक्ष्यते रूपं यथा चैव मया श्रुतम् ॥ व्यक्तं प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजोऽयमब्रवीत् ॥ ७ ॥ अयं गिरि-
श्चित्रकूटस्तथा मंदाकिनी नदी ॥ एतत्प्रकाशते दूरश्रीलमेघनिभं वनम् ॥ ८ ॥ गिरैः सानूनि रम्याणि
चित्रकूटस्य संप्रति ॥ वारणैरवमृद्यंते मामकैः पर्वतोपमैः ॥ ९ ॥ मुंचति कुसुमान्येते नगाः पर्वतसालुषु ॥
नीला इवातपापाये तोयं तोयधरा घनाः ॥ १० ॥ किन्नराचरितं देशं पश्य शत्रुघ्न पर्वते ॥ हयैः समं-
तादार्कणं मकरैरिव सागरम् ॥ ११ ॥ एते मृगगणा भांति शीघ्रवेगाः प्रचोदिताः ॥ वायुप्रविद्धाः शरादि
मेघजाला इवांबरे ॥ १२ ॥ कुर्वति कुसुमापीडाब्जिशरः सु सुरभीनमी ॥ मेघप्रकाशैः फलकैर्दक्षि-
णात्पत्न्या नरा यथा ॥ १३ ॥ निष्कूजमिव भूत्येदं वनं घोघ्रदर्शनम् ॥ अयोध्येव जनाकीर्णो संप्रति प्रति-
भाति मे ॥ १४ ॥ खुरुरुदरितो रेणुर्दिवं प्रच्छाद्य तिष्ठति ॥ तं वहत्यानिलः शीघ्रं कुबोजिव मम

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकांडे । सर्गः ९४. * (३८४)

प्रियम् ॥ १५ ॥ स्यंश्नास्तुरगोपेतान्मृतमुख्यैरधिष्ठाम् ॥ एतान्संयततः शोघं पश्य
शत्रुघ्न कानने ॥ १६ ॥ एतान्वित्रासितान्पश्य बर्हिणः प्रियदर्शनान् ॥ एवमाप-
ततः शैलमधिवासं पतत्रिणाम् ॥ १७ ॥ अतिमात्रमयं देशो मनोज्ञः प्रति-
भाति मे ॥ तापसानां निवासोऽयं व्यक्तं स्वर्गपथोऽनघ ॥ १८ ॥ मृगा मृगाभिः सहि-
ता बहवः पृषता वने ॥ मनोज्ञरूपा लक्ष्यन्ते कुसैरिविचित्रिताः ॥ १९ ॥ साधु सैन्याः प्रतिष्ठितां
विचिन्वन्तु च काननम् ॥ यथा तौ पुरुषव्याघ्रौ दृश्यन्ते रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा
पुरुषाः शस्त्रपाणयः ॥ विविशुस्तद्धनं शूरा धूमाग्रं ददृशुस्ततः ॥ २१ ॥ ते समालोक्य धूमाग्रमचुर्भरत-
मागताः ॥ नामनुष्ये भवत्यग्निर्व्यक्तमत्रैव राघवौ ॥ २२ ॥ अथ नात्र नरव्याघ्रौ राजपुत्रौ परतपौ ॥
अन्ये रामोपमाः संति व्यक्तमत्र तपस्विनः ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा भरतस्तेषां वचनं साधुसंमतम् ॥
सैन्यानुवाच सर्वास्तानिभित्रबलमर्दनः ॥ २४ ॥ यत्ता भवतांस्तिष्ठन्तु नेतो गंतव्यमग्रतः ॥ अहमेव
गमिष्यामि सुमंत्रो धृतिरेव च ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा ततः सैन्यास्तत्र तस्थुः समंततः ॥ भरतो यत्र
धूमाग्रं तत्र दृष्टिं समादधन् ॥ २६ ॥ व्यवस्थिता या भरतेन सा चमूर्निरीक्षमाणापि च भूमिमग्रतः ॥
बभूव हृष्टा न चिरेण जानती प्रियस्य रामस्य समागमं तदा ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥ दीर्घकालोऽभितस्तस्मिन्नारौ गिरिवर-
प्रियः ॥ वैदेह्याः प्रियमाकांक्षन्वं च चित्तं विलोभयन् ॥ १ ॥ अथ दाशरथिश्चित्रं चित्रकूटमदर्शयत् ॥
भार्याममरसंकाशः शर्चीभिव पुरंदरः ॥ २ ॥ न राज्यभ्रंशनं भद्रे न सुहृद्भिर्विना भवः ॥ मनो मे

बाधते दृष्ट्वा रमणीयमिमं गिरिम् ॥ ३ ॥ पश्येममचलं भद्रे नानाद्विजगणायुतम् ॥ शिखरैः खमिवो-
द्विद्धैर्वातुमद्भिर्विभूषितम् ॥ ४ ॥ कोचिद्रजतसंकाशाः कोचित्शतजसन्निभाः ॥ पीतमाजिष्ठवर्णाश्च
कोचिन्मणिवरप्रभाः ॥ ५ ॥ पुष्पाकैतकाभाश्च कोचिज्ज्योतीरसप्रभाः ॥ विराजतेऽचलद्रस्य देशा
घातुविभूषिताः ॥ ६ ॥ नानास्रगणैर्द्विपितरश्चक्षुर्गणैर्धृतः ॥ अदुष्टैर्भात्ययं शैलो बहुपक्षिसमाकुलः
॥ ७ ॥ आम्रजल्वसनैलप्रीः प्रियालैः पतनसधैवैः ॥ अंकौलर्भव्यतिनिशैर्बिल्वतिन्दुकवणुभिः ॥ ८ ॥
काश्मर्यीरिष्टवरणैर्मधूकैस्तिलकैरपि ॥ वदर्यामलकैर्नैर्पर्वधन्वनबीजकैः ॥ ९ ॥ पुष्पवाद्भिः फलोपेतै-
श्छायावाद्भिर्मनोरमैः ॥ एवमादिभिराकर्णैः श्रियं पुण्यत्ययं गिरिः ॥ १० ॥ शैलप्रस्थेषु रम्येषु पश्येमाम्नाम-
हर्षणान् ॥ किन्नरानन्दंश्चो भद्रे रममाणान्मनस्विनः ॥ ११ ॥ शाखावसक्तान्खड्गान् च प्रवराण्यंबराणि
च ॥ पश्य त्रिद्याधरख्सीणां क्रीडोद्देशान्मनोरमान् ॥ १२ ॥ जलप्रपातरुद्धैर्दैनैर्नैर्नैर्नैश्च कचिक्काचित् ॥
स्रवोद्भिर्भात्ययं शैलः स्रवन्मद इव द्विपः ॥ १३ ॥ गुहासमीरणो गंधान्नापुष्पमवान्बहून् ॥ ब्राण-
तर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत् ॥ १४ ॥ यदहि शरदोऽनेकांस्त्वया सार्धमनिर्दिष्टे ॥ लक्ष्मणेन च
वत्स्यामि न मां शोकः प्रघर्षति ॥ १५ ॥ बहुपुष्पफले रम्ये नानाद्विजगणायुते ॥ विचित्रशिखरे
ह्यस्मिन्नतवानसि भामिनि ॥ १६ ॥ अनेन वनवासेन मम प्राप्तं फलद्वयम् ॥ पितृश्वानृण्यता धर्मे
भरतस्य प्रियं तथा ॥ १७ ॥ वैदेहि रमसे कञ्चिन्निकृते मया सह ॥ पश्यंती विविधान्भावान्मनोवाक्का-
यसंमतान् ॥ १८ ॥ इदमेवासुतं ग्राहू राज्ञि राजर्षयः परे ॥ वनवासं भवार्थाय प्रेत्य मे प्रपितामहाः
॥ १९ ॥ शिलाः शैलस्य शोभन्ते विज्ञाताः शतशोऽभितः ॥ बहुला बहुलैर्वर्णैर्नैर्लपति सितारुणैः ॥ २० ॥

निशि भान्त्यचलद्रस्य हुताशनशिखा इव ॥ ओषध्यः स्वप्रभालक्ष्म्या अजमानाः सहस्रशः ॥ २१ ॥
 केचित्क्षयनिर्भां देशाः केचिदुद्यानसन्निभाः ॥ केचिदेकशिखी भाति पर्वतस्यास्य भामिनि ॥ २२ ॥
 भित्त्वेव वसुधां भाति चित्रकूटः समुत्थितः ॥ चित्रकूटस्य कूटोऽयं दृश्यते सर्वतः शुभः ॥ २३ ॥
 कुष्ठस्थगरपुन्नागमूर्जपत्रोत्तरच्छदान् ॥ कामिनां स्वास्तरान्पश्य कुशेशयदलयुतान् ॥ २४ ॥ मृद्विताश्चा-
 पविद्धाश्च दृश्यन्ते कमलस्रजः ॥ कामिभिर्वनिते पश्य फलानि विविधानि च ॥ २५ ॥ वस्तोकसारां
 नालिनीमतीत्यैवोत्तरान्कुरुन् ॥ पर्वतश्चित्रकूटोऽसौ बहुमूलफलोदकः ॥ २६ ॥ इमं तु कालं वनिते
 विजह्निवांस्त्वया च सीते सह लक्ष्मणेन ॥ रतिं प्रपत्ये कुलधर्मवर्धिनीं सतां पथि स्वैनियमैः परैः स्थितः ॥
 ॥ २७ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० अयो० चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ५४ ॥ अथ
 शैलाद्दिनिष्क्रम्य मैथिली कोसलेश्वरः ॥ अदर्शयच्छुभजलां रम्यां मंदाकिनीं नदीम् ॥ १ ॥ अत्रवीच
 व्रारोहं चंद्रचारुनिभाननाम् ॥ विदेहराजस्य मुतां रामो राजीवलोचनः ॥ २ ॥ विचित्रपुलिनां
 रम्यां हंससारससेविताम् ॥ कुसुमैरुपसंयन्नां पश्य मंदाकिनीं नदीम् ॥ ३ ॥ नानाविधमतीररुहद्वृतां
 पुष्पफलद्रुमैः ॥ राजन्तीं राजराजस्य नालेनीमिव सवतः ॥ ४ ॥ मृगयूथानि पीतानि कलुषांभांसे
 संप्रतम् ॥ तीर्थानि रमणीयानि रतिं संजनयन्ति मे ॥ ५ ॥ जटाजिनधराः काले वल्कलोत्तरवाससः
 ॥ ऋषयस्त्ववगाहन्ते नदीं मंदाकिनीं प्रिये ॥ ६ ॥ आदित्यमुपतिष्ठन्ते नियमादूर्ध्ववाहवः ॥ एते परे विशा-
 लाक्षि मुनयः संशितव्रताः ॥ ७ ॥ मारुतोद्धृताक्षिखरैः प्रनृत्त इव पर्वतः ॥ पादपैः पुष्पपत्राणि मृजद्विरोभते न
 दीम् ॥ ८ ॥ काचिन्मणिकान्नाशोदां क्वचित्पुलिनशालिनीम् ॥ क्वचित्सिद्धजनार्कणां पश्य मंदाकिनीं

नदीम् ॥ ९ ॥ निर्धूतान्वायुना पश्य विततानुष्पसंचयान् ॥ पोष्यमानानपरान्यत्र त्वं तनुमध्यमे ॥
 ॥ १० ॥ पश्यैतद्वल्युवयसो रथांगाह्वयता द्विजाः ॥ अधिरोहंति कल्याणि निष्कृजंतः शुभा गिरः ॥
 ॥ ११ ॥ दर्शन् चित्रकूटस्य मंदाकिन्याश्च शोभने ॥ अधिकं पुरवासाच्च मन्ये तव च दर्शनात् ॥ १२ ॥
 विधूतकल्मषैः सिद्धैस्तपोदमशमान्वितैः ॥ नित्यविशोभितजलां विगाहस्व मया सह ॥ १३ ॥ सखिविच्च
 विगाहस्व सीते मंदाकिनीं नदीम् ॥ कमलान्यवमज्जती पुष्कराणि च भामिनि ॥ १४ ॥ त्वं पौर-
 जनवव्यालानयोध्यामिव पर्वतम् ॥ मन्यस्व वनिते नित्यं सरयूवदिमां नदीम् ॥ १५ ॥ लक्ष्मणश्चैव
 धर्मात्मा मन्निदेशे न्यवस्थितः ॥ त्वं चानुकूला देवदहो प्रीतिं जनयती मम ॥ १६ ॥ उपस्पृशंस्त्रिविषणं
 मधुमूलफलशानः ॥ नायोध्यायै न राज्याय स्पृहये च त्वया सह ॥ १७ ॥ इमां हि रम्यां गजयूथ-
 लोहितां निपीततोयां गजसिंहवानरैः ॥ सुपुष्पतां पुष्पभरैरलंकृतां न सोऽस्ति यः स्यान्न गतक्लमः सुखो ॥
 ॥ १८ ॥ इतीव रामो बहुसंगतं वचः प्रियासहायः सरितं प्रति ब्रुवन् ॥ चचार रम्यं नयनांजनप्रभं
 स चित्रकूटं रघुवंशवर्धनः ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० अयो० पंचनवतितमः
 सर्गः ॥ ९५ ॥ रामस्तु नलिनीं रम्यां चित्रकूटं च पर्वतम् ॥ उत्तरे तु गिरेः पादे चित्रकूटस्य राघवः ॥
 ॥ १ ॥ ददर्श कंदरं रम्यं शिलाघानुसमन्वितम् ॥ सुखप्रसेकैस्तरुभिः पुष्पभारावलंबिभिः ॥ २ ॥
 संवृतं च रहस्यं च मत्तद्विजगणयुतम् ॥ तद्दृष्ट्वा सर्वभूतानां मनोदृष्टिहरं वनम् ॥ ३ ॥ उवाच सीतां
 काकुत्स्थो वनदर्शनविभ्रमतः ॥ वैदेहि रमते चक्षुस्तवास्मिन्निरिकंदरे ॥ ४ ॥ यरिश्रमविघातार्थं साधु
 तावदिहास्यताम् ॥ त्वदर्शमिह विन्यस्ता त्वियं शृङ्गणसमाशिला ॥ ५ ॥ यस्याः पार्श्वे तरुः पुष्पैः

प्राष्टि इव केसरैः ॥ राघवैण्वसुक्ता सा सीता प्रकृतिदक्षिणा ॥ ६ ॥ उवाच प्रणयस्तिग्धमिदं
 श्रृङ्गणतरं वचः ॥ अवश्यकार्यं वचनं तव मे रघुनन्दन ॥ ७ ॥ बहुशो भ्रमितश्चाद्य तव चैवं मनो-
 रथः ॥ एवमुक्त्वा वरारोहा शिलां तामुपसर्प ह ॥ ८ ॥ सह भर्त्रानवधांगी रंतुकामा मनस्विनी ॥
 तामेवं ब्रुवतीं सीतां रामो वचनब्रवीन् ॥ ९ ॥ रम्यं पश्यसि भूतार्थं वनं पुष्पितपादपम् ॥
 पश्य देवि गिरौ रम्ये रम्यपुष्पांकितानिमान् ॥ १० ॥ गजदंतक्षतान्वृक्षान्यश्य निर्यासवर्षिणः ॥
 क्षिल्लिकाविरुदैर्धौ रदतीव समंततः ॥ ११ ॥ पुत्रश्रियोऽसौ शकुनिः पुत्रपुत्रेति भाषते ॥ मधुरां करुणां
 वाचं पुरेव जननी मम ॥ १२ ॥ विहगो भृंगराजोऽयं शालकं वसुमास्थितः ॥ संगीतमिव कुर्वाणः
 कोकिलेनावकूजति ॥ १३ ॥ अयं वा बालकः शंकं कोकिलानां विहंगमः ॥ सुखबद्धमसंबद्धं तथा ह्येष
 प्रमाषते ॥ १४ ॥ एषा कुसुमिता नूनं पुष्पभारान्तता लता ॥ दृश्यते मामिवात्यर्थं श्रमाद्देवि त्वमाश्रिता ॥
 ॥ १५ ॥ एवमुक्ता प्रियस्यांकं मैथिली प्रियमाषिणी ॥ भूयस्तरां त्वनिधांगी समारोहत भाभिनी ॥
 ॥ १६ ॥ अंके तु परिवर्तती सीता सुरसुतोपमा ॥ हर्षयामास रामस्य मनो मनसिजार्पितम् ॥ १७ ॥
 स निघृण्यांगुलिं रामो धौते मनःशिलोच्चयं ॥ चकार तिलकं तस्या ललाटे रुचिरं तदा ॥ १८ ॥
 बालाकंसमवर्णेन तेजसा गिरिघातुना ॥ चक्रासे विनिविष्टेन स संध्येव निशा सिता ॥ १९ ॥ केसरस्य
 च पुष्पाणि करेणामृध राघवः ॥ अलकं पूरयामास मैथिल्याः प्रीतमानसः ॥ २० ॥ अभिरम्य तदा
 तस्यां शिलायां रघुनन्दनः ॥ अन्वीयमानो वेदेहा देशमन्यं जगाम ह ॥ २१ ॥ विचरन्ती तदा सीता
 ददर्श हरियूथपम् ॥ वने बहुमृगाकीर्णे वित्रस्ता राममाश्लिषत् ॥ २२ ॥ रामस्तां परिरन्धांगीं परिरभ्य

महामुजः ॥ सांत्वयामास वामोरुमवभर्त्याथ वानरम् ॥ २३ ॥ मनःशिलायास्तिलकः सीतायाः
 सोऽथ वक्षसि ॥ समदृश्यत संक्रांतो रामस्य विपुलजसः ॥ २४ ॥ प्रजहास तदा सीता गते वानरपुंगवे ॥
 दृष्ट्वा भर्तारं संक्रांतमपांगं समनःशिलम् ॥ २५ ॥ नातिदूरे त्वशोकानां प्रदक्षिणसिंघं काननम् ॥ ददृशे
 पुष्पस्तवैस्तर्जङ्गिरिव वानरैः ॥ २६ ॥ वैदेही त्वत्रवद्राममशोककुसुमार्थिनी ॥ वयं त्वदधिगच्छामो
 वनमिदं वानरकुन्दनम् ॥ २७ ॥ तस्याः प्रिये स्थितो रामो देव्या दिव्यार्थरूपया ॥ सहितस्तदशोकानां
 विशोकः प्रययौ वनम् ॥ २८ ॥ तदशोकवनं रामः सभार्यो व्यचरत्तदा ॥ गिरिपुत्र्या पिनाकीव सह
 हैमवतं वनम् ॥ २९ ॥ तावन्योन्यमशोकस्य पुष्पैः पल्लवधारिभिः ॥ समलंचकतुरुभौ कामिनौ नलि-
 लोहितौ ॥ ३० ॥ आबद्धवनमालौ तौ कृतापीडावतंसकौ ॥ भार्यापती तावचलं शोभयांचकतुर्भूशम् ॥
 ॥ ३१ ॥ एवं स विविधान्देशान्दर्शयित्वा प्रियां प्रियः ॥ आजगामाश्रमपदं सुसंरक्षितमलंकृतम् ॥ ३२ ॥
 प्रत्युज्जगाम तं भ्राता लक्ष्मणो गुरुवत्सलः ॥ दर्शयन्विबिधं धर्मं सौमित्रिः सुकृतं तदा ॥
 ॥ ३३ ॥ शुद्धबाणहृतांस्तत्र मेध्यान्कृष्णामृगान्दशू ॥ राशीकृताञ्जुष्यमाणानन्यान्काञ्चन कां-
 चन ॥ ३४ ॥ तद्दृष्ट्वा कर्म सौमित्रेभ्राता प्रीतोऽभवत्तदा ॥ क्रियतां बलयश्चेति रामः सीतामथान्व-
 शात् ॥ ३५ ॥ अग्रं प्रदाय भूतेभ्यः सीताथ वरवर्णिनी ॥ तयोरुपददद्भ्रात्रोर्मधुं मांसं च तद्भूशम्
 ॥ ३६ ॥ तयोस्तुष्टिमथोत्पाद्य वीरयोः कृतशौचयोः ॥ विधिवज्जानकी पश्चाच्चक्रे सा प्राणधारणम्
 ॥ ३७ ॥ शिष्टं मांसं निकृष्टं यच्छोषणायावकल्पितम् ॥ तद्रामवचनात्सीता काकैभ्यः पर्यरक्षत ॥ ३८ ॥
 तां ददृशे तदा भर्ता काकेनायासितां हृष्टम् ॥ यस्या हारांतरचरः कामचारी विहंगमः ॥ ३९ ॥ काके-

नारोध्यमानां तां सा मुमोह तदा तुरम् ॥ सा चुक्रोपानवधांगी भर्तृप्रणयदार्पिता ॥ ४० ॥ इतश्चेतश्च तां
 काको वारयतीं पुनःपुनः ॥ पक्षतुंडनखाग्रैश्च कोपयामास कोपनाम् ॥ ४१ ॥ तस्याः प्ररफुरमाणोष्ठं
 झुकुटीपुटसूचितम् ॥ मुखमालोक्य काकुत्स्थस्तं कां प्रत्यषेधयत् ॥ ४२ ॥ स घृष्टमानो विहगो रामवाक्यम-
 चितयत् ॥ सीतामभिपपातैव ततश्चुक्रोध राघवः ॥ ४३ ॥ सोऽभिमन्त्र्य शरैर्षीकर्मषीकास्त्रेण वीर्यान्
 ॥ काकं तमभिसंधाय ससर्ज पुरुषर्षभः ॥ ४४ ॥ स तेनाभिदुतः काकस्त्रीहोकार्पयगात्ततः ॥ देवैर्दत्त-
 वरः पक्षी ह्यारंत्तरो लघुः ॥ ४५ ॥ यत्रयत्रागमत्काक्यस्तत्रतत्र ददर्श ह ॥ इषीकां भूतसंकाशां स रामं
 पुनरागमम् ॥ ४६ ॥ स मूर्ध्ना न्यपतत्काको राघवस्य महात्मनः ॥ सीतायास्तत्र पश्यत्या मानुषीमैरयद्भि-
 रम् ॥ ४७ ॥ प्रसादं कुरु मे राम प्राणैः सामर्थ्यमस्तु मे ॥ अत्रस्यास्य प्रभावेण शरणं न लभे क्वचित्
 ॥ ४८ ॥ तं काकमब्रवीद्रामः पादयोः शिरसागनम् ॥ सानुक्रोशतया धीमानिदं वचनमर्थवन् ॥ ४९ ॥
 मया रोषपरीतेन सीताप्रियाहितार्थिना ॥ अस्त्रमेतत्समाधाय त्वद्वधायाभिर्मन्त्रितम् ॥ ५० ॥ यत्तु मे
 चरणौ मूर्ध्नागतस्त्वं जीवितेऽप्यस्या ॥ अत्रास्त्यवेक्षा त्वयि मे रक्ष्यो हि शरणागतः ॥ ५१ ॥ अमोघं
 क्रियतामस्त्रमेकमंगं परित्यज ॥ किमंगं शतयनु ते शरैर्षीका ब्रवीहि मे ॥ ५२ ॥ एतावद्धि मया शक्यं
 तव कर्तुं प्रियं स्वग ॥ एकांगहीनं ह्यस्त्रेण जीवितं मरणोद्वरम् ॥ ५३ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण संप्रधार्य स
 वायसः ॥ अभ्यगच्छद्दृढयोरक्ष्यस्त्यागमेकस्य पंडितः ॥ ५४ ॥ सोऽब्रवीद्राघवं काको नेत्रमेकं त्यजा-
 म्यहम् ॥ एकनेत्रोऽपि जीवेऽहं त्वत्प्रसादान्नराधिप ॥ ५५ ॥ रामानुज्ञातमखं तत्काकस्य नयने पतत् ॥
 वैदेही विस्मिता तत्र काकस्य नयने हते ॥ ५६ ॥ निपत्य शिरसा काको जगामाशु यथेष्टिसतम् ॥

लक्ष्मणानुचरो रामश्चकारानंतरक्रियाः ॥ ५७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सं ०
अयोध्याकाण्डे अयं प्रक्षिप्तः सर्गः ॥ १ ॥ तां तदा दर्शयित्वा तु मैथिलीं गिरिनिम्नगाम् ॥ निषसाद्
गिरिप्रस्थे सीतां मांसेन छंदयन् ॥ १ ॥ इदं मेध्यमिदं स्वादु निष्टप्तमिदमग्निना ॥ एवमास्ते स धर्मात्मा
सीतया सह राघवः ॥ २ ॥ तथा तत्रासतस्तस्य भरतस्योपयायिनः ॥ सैन्येणुश्च शब्दश्च प्रादुरास्तां
नमःस्पृशौ ॥ ३ ॥ एतस्मिन्नंतरे त्रस्ताः शब्देन महता ततः ॥ अर्दिता यूथपा मत्ताः स्वयूथाद्दुदुर्दिशः
॥ ४ ॥ स तं सैन्यसमुद्भूतं शब्दं शुश्राव महास्वनम् ॥ तांश्च विप्रदुतान्सर्वान्यूथपातन्ववैक्षत ॥ ५ ॥
तांश्च विप्रदुतान्दृष्ट्वा तं च श्रुत्वा महास्वनम् ॥ उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ ६ ॥ हंत
लक्ष्मण पश्येह सुमित्रा सुप्रजास्त्वया ॥ भीमस्तानि तंगंभीरं तुमुलः श्रूयते स्वनः ॥ ७ ॥ गजयूथानिवार-
ण्ये मद्दिषा वा महावने ॥ वित्रासिता मृगाः म्रिहैः सहसा प्रदुता दिशः ॥ ८ ॥ राजा वा राजपुत्रो वा
मृगयामटते वने ॥ अन्यद्वा श्वापदं किंचित्सौमित्रे ज्ञातुमर्हसि ॥ ९ ॥ सुदुश्चरो गिरिश्चायं पक्षिणामपि
लक्ष्मण ॥ सर्वमेतद्यथातत्त्वमभिज्ञातुमिहार्हसि ॥ १० ॥ स लक्ष्मणः संत्वरितः सालमारुह्य पुष्पितम् ॥
प्रेक्षमाणो दिशः सर्वाः पूर्वा दिशमवैक्षत ॥ ११ ॥ उदङ्मुखः प्रेक्षमाणो ददर्श महतीं दम्पम् ॥ गजाश्च-
रथसंवाधां यत्तैर्युक्तां पदातिभिः ॥ १२ ॥ तामश्चरथसंपूर्णां रथध्वजविभूषिताम् ॥ शशंस सेनां रामाय
वचनं चेदमब्रवीन् ॥ १३ ॥ अग्निं संशमयत्वार्यः सीता च भजतां गुहाम् ॥ सज्जं कुरुष्व चापं च शरांश्च कवचं
तथा ॥ १४ ॥ तं रामः पुरुषव्याघ्रो लक्ष्मणं प्रत्युवाच ह ॥ अगावेक्षस्व सौमित्रे कस्येमां मन्यसे चमूम्
॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीन् ॥ द्विध्वक्षन्निव तां सेनां रक्षितः पावको यथा ॥ १६ ॥

संपन्नं राज्यमिच्छंस्तु व्यक्तं प्राप्याभिषेचनम् ॥ आवां हंतुं समभ्येति कैकेय्या भरतः सुतः ॥ १७ ॥
 एष वै सुमहाच्छ्रीमान्विटपी संप्रकाशते ॥ विराजत्युज्ज्वलस्कंधः कोविदारध्वजो रथे ॥ १८ ॥ (असौ
 हि सुमहास्कन्धो विटपी च महाद्रुमः ॥ विराजते महासैन्ये कोविदारध्वजो रथे ॥ १ ॥) भजंत्येते यथा
 काममश्नान्तरुह्य शीघ्रगान् ॥ एते भ्राजंति संहृष्टा गजान्तरुह्य सादिनः ॥ १९ ॥ गृहीतधनुषावावां
 गिरिं वीर श्रयावहे ॥ अथवैहव तिष्ठवः सन्नद्धावुद्यतायुधौ ॥ २० ॥ अपि नौ दशमाग-
 च्छेत्कोविदारध्वजो रणे ॥ अपि द्रक्ष्यामि भरतं यत्कृते व्यसनं महन् ॥ २१ ॥ त्वया राघव
 संप्राप्तं सीतया च मया तथा ॥ यन्निमित्तं भवान्नाज्याच्युतो राघव शाश्वतान् ॥ २२ ॥
 संप्राप्तोयमीरवीर भरतो वध्य एव हि ॥ भरतस्य वधे दोषं नाहं पश्यामि राघव ॥ २३ ॥ पूर्वापका-
 रिणं हत्वा न ह्यधर्मेण युज्यते ॥ पूर्वापकारी भरतस्यागे धर्मश्च राघव ॥ २४ ॥ एतस्मिन्निहते
 कृत्स्नामनुशाधि वसुंधराम् ॥ अद्य पुत्रं हतं संख्ये कैकेयी राज्यकामुका ॥ २५ ॥ मया पश्येत्सुदुः-
 खार्ता हस्तिभिन्नामिव द्रुमम् ॥ कैकेर्यं च वधिष्यामि सानुबधां सर्वाधवाम् ॥ २६ ॥ कलुषेणाद्य
 महता मेदिनी परिसुच्यताम् ॥ अद्येवं संयतं क्रोधमसत्कारं च मानद ॥ २७ ॥ मोक्ष्यामि शत्रु-
 सैन्येषु कक्षेष्विव हुताशनम् ॥ अद्यैव चित्रकूटस्य काननं निशितैः शरैः ॥ २८ ॥ छिदच्छत्रु-
 शरीराणि करिष्ये शोणितोक्षितम् ॥ शरैर्निभिन्नहृदयान्कुंजरांस्तुरगांस्तथा ॥ २९ ॥ श्वापदाः परि-
 कर्षन्तु नरांश्च निहतान्मया ॥ शराणां धनुषश्चाहमनृणोऽस्मिन्महावने ॥ ३० ॥ ससैन्यं भरतं
 हत्वा भावेष्यामि न संशयः ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सं० अयो० वृष्णवातितमः

सर्गः ॥ ९६ ॥ सुसंरब्धं तु भरतं लक्ष्मणं क्रोधमूर्च्छितम् ॥ रामस्तु परिषांतव्याथ वचनं चेदुमब-
वीत् ॥ १ ॥ किमत्र धनुषा कार्यमासिता वा सचर्मणा ॥ महाबले महोत्साहे भरते स्वयमा-
गते ॥ २ ॥ पितुः सत्यं प्रतिश्रुत्य हत्वा भरतमाहेवं ॥ किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन लक्ष्मण
॥ ३ ॥ यद्द्रव्यं बांधवानां वा मित्राणां वा क्षये भवेत् ॥ नाहं तत्प्रतिगृह्णीयां भक्ष्यान्विषकृतानिव ॥ ४ ॥
धर्ममर्थं च कामं च पृथिवीं चापि लक्ष्मण ॥ इच्छामि भवतामर्थे एतत्प्रतिश्रुणोमि ते ॥ ५ ॥
भ्रातॄणां संग्रहार्थं च सुखार्थं चापि लक्ष्मण ॥ राज्यमाप्यहमिच्छामि सत्येनायुधमालभे ॥ ६ ॥ नेयं
मम महौ सौम्य दुर्लेभा सागरांबर ॥ नहीच्छेयमधर्मेण शक्त्वमपि लक्ष्मण ॥ ७ ॥ यद्विना
भरतं त्वां च शत्रुघ्नं वापि मानद ॥ भवेन्मम सुखं किंचिद्भस्म तत्कुरुतां शिखी ॥ ८ ॥ मन्ये-
ऽहमागतोऽयोध्यां भरतो ब्राह्मवत्सलः ॥ मम प्राणैः प्रियतरः कुलधर्ममनुस्मरन् ॥ ९ ॥ श्रुत्वा
प्रव्राजितं मां हि जटावल्लधारिणम् ॥ जानक्या सहितं वीरं त्वया च पुरुषोत्तम ॥ १० ॥ स्नेहे-
नाक्रान्तहृदयः शोकैनाकुलितोद्विग्नः ॥ ११ ॥ द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नान्यथा गतः ॥ अंबां
च कैकयीं रुष्य भरतश्चाप्रियं वदन् ॥ प्रसाद्य पितरं श्रीमान्ब्रह्मन् मे दातुमगतः ॥ १२ ॥ प्राप्त-
कालं यथैषोऽस्मान्भरतो द्रष्टुमर्हति ॥ अस्मासु मनसाप्येष नाहितं किंचिदाचरेत् ॥ १३ ॥ विप्रियं
कृतपूर्वं ते भरतेन कदा नु किम् ॥ इदं वा भयं तेऽद्य भरतं यद्विशङ्कसे ॥ १४ ॥ नहि ते
निष्ठुरं वाच्यो भरतो नाप्रियं वचः ॥ अहं ह्यप्रियमुक्तः स्यां भरतस्याप्रिये कृते ॥ १५ ॥ कथं नु
पुत्राः पितरं हन्युः कस्यांचिदापदि ॥ भ्राता वा भ्रातरं हन्यात्सौमित्रे प्राणमात्मनः ॥ १६ ॥

यदि राज्यस्य हेतोस्त्वभिमां वाचं प्रभाषसे ॥ वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयताम् ॥ १७ ॥
 सच्यमानो हि भरतो मया लक्ष्मण तद्वचः ॥ राज्यमस्मै प्रयच्छेति बाढमित्येव संस्यते ॥ १८ ॥
 तथोक्तो धर्मशीलेन भ्राता तस्य हिते रतः ॥ लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया ॥ १९ ॥
 तद्वाक्यं लक्ष्मणः श्रुत्वा व्रीडितः प्रत्युवाच ह ॥ त्वां मन्ये द्रष्टुमायातः पिता दशरथः स्वयम्
 ॥ २० ॥ व्रीडितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह ॥ एष मन्ये महाबाहुरिहास्मान्द्रष्टुमागतः ॥ २१ ॥
 अथवा नौः ध्रुवं मन्ये मन्यमानः सुखोचितौ ॥ वनवासमनुष्याय गृहाय प्रतिनेष्यति ॥ २२ ॥
 इमां चाप्येष वैदेहीमत्यंतसुखसेविनीम् ॥ पिता मे राघवः श्रीमान्वनादादाय यास्यति ॥ २३ ॥
 एतौ तौ संप्रकरोते गोत्रवंतौ मनोरमौ ॥ वायुवेगसमौ वीरौ जवनौ तुरगोत्तमौ ॥ २४ ॥ स
 एष सुमहाकायः कंपते वाहिनीमुखे ॥ नागः शत्रुजयो नाम वृद्धस्तातस्य धीमतः ॥ २५ ॥ नतु
 पश्यामि तच्छत्रं पांडुरं लोकविश्रुतम् ॥ पितुर्द्वयं महाभाग सशयो भवतीह मे ॥ २६ ॥ वृक्षाग्रा-
 दवरौह त्वं कुरु लक्ष्मण मद्वचः ॥ इतीव रामो धर्मात्मा सौमित्रिं तमुवाच ह ॥ २७ ॥ अवतीर्य
 तु सालाग्रात्तस्मात्स समीतिंजयः ॥ लक्ष्मणः प्रांजलिर्भूत्वा तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २८ ॥
 भरेतेनाथ संदिष्टा संमदौ न भवेदिति ॥ समंतात्तस्य शैलस्य सेनावासमकल्पयत् ॥ २९ ॥ अर्ध-
 भिक्ष्वाकुंचमूर्धोजनं पर्वतस्य ह ॥ पार्श्वे न्यविशदवृत्त्य गजवाजिनराकुला ॥ ३० ॥ सा चित्रकूटे
 भरेतेन सेना धर्म पुरस्कृत्य निधूय दर्पम् ॥ प्रसादनार्थं रघुनंदनस्य विरोचते नीतिमता प्रणीता
 ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वाल्मी० आ० च० सं० अयो० सप्तमवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥ निवेश्य

सेनां तु विभुः पद्भ्यां पादवतां वरः ॥ अभिंगंतुं स काकुत्स्थभियेष गुरुवर्तकम् ॥ १ ॥ निवि-
 ष्टमात्रे सैन्ये तु यथोद्देशं विनीतवत् ॥ भरतो भ्रातरं वाक्यं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
 क्षिप्रं वनमिदं सौम्य तरसंघैः समंततः ॥ लुब्धैश्च सहितैरोभेत्त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ३ ॥ गुहो
 ज्ञातिसहस्रेण शरचापासिपाणिना ॥ समन्वेषतु काकुत्स्थावस्मिन्नरिवृतः स्वयम् ॥ ४ ॥
 अमात्यैः सह परैश्च गुरुभिश्च द्विजातिभिः ॥ सह सर्वं चारिष्यामि पद्भ्यां परिवृतः स्वयम्
 ॥ ५ ॥ यावन्न रामं द्रक्ष्यामि लक्ष्मणं वा महाबलम् ॥ वैदेहीं वा महाभागं न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ६ ॥
 यावन्न चंद्रसंकाशं तद्द्रक्ष्यामि शुभाननम् ॥ भ्रातुः पद्मविशालार्धं न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ७ ॥
 सिद्धार्थः खलु सौमित्रिर्ध्वं द्रविमलोपमम् ॥ सुखं पश्यति रामस्य राजावाक्षं महाद्युति ॥ ८ ॥ यावन्न
 चरणौ भ्रातुः पितृपैतामहे स्थितः ॥ अभिषिक्तो जलछिन्नो न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ९ ॥ यावन्न
 राव्याहः पितृपैतामहे स्थितः ॥ अभिषिक्तो जलछिन्नो न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ १० ॥ कृतकृत्या
 महाभागं वैदेही जनकात्मजा ॥ भर्तारं सागरं ताया पृथिव्या यातुगच्छति ॥ ११ ॥ सुशुभश्चि-
 त्रकूटोऽसौ गिरिराजसमो गिरिः ॥ यस्मिन्वसति काकुत्स्थः कुबेर इव नन्दने ॥ १२ ॥ कृतकार्य-
 भिदं दुर्गं वनं व्यालनिषेवितम् ॥ यदध्यास्ते महाराजो रामः शस्त्रभूतां वरः ॥ १३ ॥ एवमु-
 क्त्वा महाबाहुर्भरतः पुरुषर्षभः ॥ पद्भ्यामेव महतेजाः प्रविवेश महद्दनम् ॥ १४ ॥ स तानि
 दुमनालानि जातानि गिरिसानुषु ॥ पुष्पिताग्राणि मध्येन जगाम वदतां वरः ॥ १५ ॥ स गिरे-
 श्चित्रकूटस्य सालमारुह्य सत्वरम् ॥ रामाश्रमगतस्यायोर्देदशे ध्वजमुच्छ्रितम् ॥ १६ ॥ तं दृष्ट्वा भरतः

श्रीमान्मुगोद सहबांधवः ॥ अत्र राम इति ज्ञात्वा गतः पारमिर्भासः ॥ १७ ॥ 'स चित्रकूटे' तु
 गिरौ निशम्य रामाश्रमं पुण्यजनोपपन्नम् ॥ गुहेन सार्धं त्वरितौ जगाम पुनर्विवेक्ष्यैव चमूं महात्मा-
 ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सं० अयोध्याकाण्डे अष्टमवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥
 निविष्टायां तु सेनायामुत्सुको भरतस्ततः ॥ जगाम आतरं द्रष्टुं शत्रुमनुदर्शयन् ॥ १ ॥ ऋषिं वसिष्ठं
 संदिश्य मातुर्मे शत्रिमानय ॥ इति त्वरितमग्रे स जगाम गुरुवत्सलः ॥ २ ॥ सुमंत्रस्त्वपि
 शत्रुममदूरादन्ववर्तत ॥ रामदर्शनजस्तर्षो भरतस्यैव तस्य च ॥ ३ ॥ गच्छन्नेवाथ भरतस्ताप-
 सालयसांस्थिताम् ॥ भ्रातुः पर्णकुटीं श्रीमानुदजं च दर्शे ह ॥ ४ ॥ शालायास्त्वग्रतस्तस्या
 ददर्श भरतस्तदा ॥ काष्ठानि चावभग्नानि पुष्पाण्यपचितानि च ॥ ५ ॥ सलक्ष्मणस्यः रामस्य
 ददर्शश्रममेयुषः ॥ कृतं वृक्षेष्वभिज्ञानं कुशचौरैः क्वचित्काचित् ॥ ६ ॥ ददर्श भवने तस्मि-
 न्महतः संचयान्कृतान् ॥ मृगाणां महिषाणां च करौषः शतिकाणात् ॥ ७ ॥ गच्छन्नेव महाबाहु-
 र्द्युतिमान्भरतस्तदा ॥ शत्रुघ्नं चाब्रवीत्तच्छृष्टस्तानमात्यांश्च सर्वशः ॥ ८ ॥ मन्ये प्राप्ताः स्म ते देश-
 भरद्वाजो यमव्रवीत् ॥ नातिदूरे हि मन्येऽहं नदीं मदीकिर्नीमितः ॥ ९ ॥ लक्ष्मणवद्भ्यानि चीराणि
 लक्ष्मणेन भवेदयम् ॥ अभिज्ञानकृतः पथा विक्कले गंतुमिच्छता ॥ १० ॥ इतश्चोदात्तदंतानां
 कुंजरानां तरस्विनाम् ॥ शैलपाश्र्वे परिक्रांतमन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ ११ ॥ यमेवाधातुमिच्छति तापसाः
 सततं वने ॥ तस्यासौ दृश्यते धूमः संकुलः कृष्णवर्त्मनः ॥ १२ ॥ अत्राहं पुरुषव्याघ्रं गुरुसत्कार-
 कारिणम् ॥ आर्यं द्रक्ष्यामि संहृष्टं महर्षिभिव राघवम् ॥ १३ ॥ अथ गत्वा मुहूर्तं तु चित्रकूटं स

राघवः ॥ मंदाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनं चेदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः ॥
 जनेन्द्रो निजेन प्राप्य धिङ्मे जन्म सजीवितम् ॥ १५ ॥ मद्धते व्यसनं प्राप्तो लोकनाथो महद्युतिः ॥
 सर्वान्कामान्परित्यज्य वने वसति राघवः ॥ १६ ॥ इति लोकसमाकृष्टः पादेष्वद्य प्रसादयन् ॥ रामं
 तस्य पतिष्यामि सीताया लक्ष्मणस्य च ॥ १७ ॥ एवं स विलपंस्तस्मिन्वने दशरथात्मजः ॥ ददर्श
 महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमाम् ॥ १८ ॥ सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्बहुभिरावृताम् ॥ विशालां मृदुवि-
 स्तीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥ १९ ॥ शक्रायुधनिकाशैश्च कामुकैर्भारसाधनैः ॥ रुक्मपृष्ठमहासारैः
 शोभितां शत्रुबाधकैः ॥ २० ॥ अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणगतैः शरैः ॥ शोभितां दीप्रवदनैः सर्पै-
 र्भोगवतीमिव ॥ २१ ॥ महारजतवासोभ्यामसिभ्यां च विराजिताम् ॥ रुक्मबिंदुविचित्राभ्यां चर्मभ्यां
 चापि शोभिताम् ॥ २२ ॥ गोधांगुलित्रैरासक्तैश्चित्रकांचनभूषितैः ॥ अरिधंघैरनाघृष्यां सुगैः सिंहगु-
 ह्यामिव ॥ २३ ॥ प्रागुदकप्रवणां वेदिं विशालां दीप्रपावकाम् ॥ ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामनिवेशने
 ॥ २४ ॥ निरीक्ष्य सुसुहृतं तु ददर्श भरतो गुरुम् ॥ वृज्जे राममासीनं जटामंडलधारिणम् ॥ २५ ॥
 कृष्णाजिनधरं तं तु चीरवल्कलवाससम् ॥ ददर्श राममासीनमभिदः पावकोयसम् ॥ २६ ॥ विहरकंधं
 महाबाहुं पुंडरीकनिभेक्षणम् ॥ पृथिव्याः सागरांताया भर्तारं धर्मचारिणम् ॥ २७ ॥ उपविष्टं महा-
 बाहुं ब्रह्माणामिव शाश्वतम् ॥ स्थंडिले दर्भसंस्तीर्णे सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २८ ॥ तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमा-
 न्तुः लभोहपरिच्छुतः ॥ अभ्यधावत धर्मात्मा भरतः कैकयीसुतः ॥ २९ ॥ दृष्ट्वैव विललापातो बाल्य-
 संदिग्धया गिरा ॥ अशक्नुवन्वारयितुं धैर्याद्वचनमब्रुवन् ॥ ३० ॥ यः संसदि प्रकृतिभिर्भवेद्युक्त

उपासितुम् ॥ वन्यैर्मृगैरुपासीनः सोऽयमास्ते ममाग्रजः ॥ ३१ ॥ वासोभिर्बहुसाहसैर्यो महात्मा पुरो-
 चितः ॥ मृगाजिने सोऽयमिह प्रवस्ते धर्ममाचरन् ॥ ३२ ॥ आधारयद्यो विविधाश्चित्राः सुमनसुः
 सदा ॥ सोऽयं जटाभारमिमं सद्दत्ते राघवः कथम् ॥ ३३ ॥ यस्य यज्ञैर्यथादिष्टयुक्तो
 धर्मस्य संचयः ॥ शरीरलेशसंभूतं स धर्मं परिमार्गते ॥ ३४ ॥ चन्दनेन महार्हेण
 यस्यांगमुपसेवितम् ॥ मलेन तस्यांगमिदं कथमार्यस्य सेव्यते ॥ ३५ ॥ मन्नि-
 मित्तमिदं दुःखं प्राप्तो रामः सुखोचितः ॥ धिरजीवितं नृशंसस्य मम लोकविगर्हितम् ॥ ३६ ॥ इत्येव
 विलपन्दीनः प्रस्विन्नमुखपंकजः ॥ पादावप्राप्य रामस्यः पपात भरतो रुदन् ॥ ३७ ॥ दुःखाभितप्तो
 भरतो राजपुत्रो महाबलः ॥ उक्त्वार्थोयति सकृदीनं पुनर्नोवाच किंचन ॥ ३८ ॥ बाष्पैः पिहितकंठश्च
 प्रेक्ष्य रामं यशस्विनम् ॥ आर्येत्येवाभिसंक्रुदय व्याहर्तुं नाशकततः ॥ ३९ ॥ शत्रुघ्नश्चापि रामस्य वन्दे
 चरणौ रुदन् ॥ तावुभौ च समालिङ्ग्य रामोऽयश्रूण्यवर्तयन् ॥ ४० ॥ ततः सुमन्त्रेण गुहेन चैव समीयतू-
 राजसुतावरण्ये ॥ दिवाकरश्चैव निशाकरश्च यथांबरं शुक्रवृहस्पतिभ्याम् ॥ ४१ ॥ तान्पार्थिवान्चारण्य-
 शपाह्वान्समागतौस्त्रन् महत्यरण्ये ॥ वनौकसस्तेऽभिसमिद्विष्य सर्वे त्वश्रूण्यमुचन्त्रविहाय हर्षम् ॥ ४२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये च० सं० अयोध्याकाण्डे नवनवतितमः सर्गः ॥ ९९ ॥ जटिलं
 चीरवसनं प्राञ्जलिं पतितं सुवि ॥ ददर्श रामो दुर्दृशं युगंते भास्करं यथा ॥ १ ॥ कथंचिदभिविज्ञाय
 विवर्णवदनं कुशम् ॥ भ्रातरं भरतं रामः परिलग्राह पाणिना ॥ २ ॥ आत्राय रामस्तं मूर्ध्नि परित्वज्य
 च राघवम् ॥ अकं भरतमारोज्य पर्यपृच्छत सादरम् ॥ ३ ॥ क नु तेऽभूत्पिता तात यदरण्यं त्वमागतः

॥ नहि त्वं जीवतस्तस्य वनमांगतुमर्हसि ॥ ४ ॥ चिरस्य बत पश्यामि दूराद्भ्रतमागतम् ॥ छुष्यती-
 कमरण्येऽस्मिन्किं तात वनमागतः ॥ ५ ॥ कश्चिन्नुद्धरते तात राजा यत्त्वमिहागतः ॥ कश्चिन्न दीनः
 सहसा राजा लोकांतरं गतः ॥ ६ ॥ कश्चित्सौम्य न ते राज्यं भ्रष्टं बालस्य शश्वतम् ॥ कश्चिन्नुश्रूषसे
 तात पितुः सत्यपराक्रम ॥ ७ ॥ कश्चिद्दशरथो राजा कुशलो सत्यसंगरः ॥ राजसूयाश्वमेधानामाहतो
 धर्मनिश्चितः ॥ ८ ॥ स कश्चिद्ब्राह्मणो विद्वान्धर्मनिनित्यो महाद्युतिः ॥ इक्ष्वाकूणामुपाध्यायो यथावत्तात
 पूज्यते ॥ ९ ॥ तात कश्चिच्च कौसल्या सुमित्रा च प्रजावती ॥ सुखिनी कश्चिदर्या च देवी नन्दति कैकर्या
 ॥ १० ॥ कश्चिद्वितयसंपन्नः कुलपुत्रो बहुश्रुतः ॥ अनसूयुरनुद्रष्टा सत्कृतस्ते पुरोहितः ॥ ११ ॥ कश्चि-
 दग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानजुः ॥ हुतं च होष्यमाणं च काले वेदयते सदा ॥ १२ ॥ कश्चिदेवा-
 न्पितृन्भृत्यान्गुरून्पितृसमानपि ॥ वृद्धांश्च तात वैवांश्च ब्राह्मणांश्चाभिमान्यसे ॥ १३ ॥ इष्वखवर-
 संपन्नमर्थशास्त्रविशारदम् ॥ सुधन्वानमुपाध्यायं कश्चित्त्वं तात मन्यसे ॥ १४ ॥ कश्चिदात्मसमाः शूराः
 श्रुतवन्तो जितोद्रियाः ॥ कुलीनाश्चैगितज्ञाश्च कृतास्ते तात मंत्रिणः ॥ १५ ॥ मंत्रो विजयमूलं हि राज्ञां
 भवति राघव ॥ सुसंवृतो मंत्रिधुरैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः ॥ १६ ॥ कश्चिन्निद्रावशं नैषि कश्चित्कालेऽव-
 बुध्यसे ॥ कश्चाप्यररात्रेषु चिंतयत्यर्थनैपुणम् ॥ १७ ॥ कश्चिन्मंत्रयसे नैकः कश्चिन्न बहुभिः सह ॥
 कश्चित्ते मंत्रितो मंत्रो राष्ट्रं न परिधावति ॥ १८ ॥ कश्चिदर्थं विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयम् ॥ क्षिप्रमार-
 भसे कर्म न दीर्घयसि राघव ॥ १९ ॥ कश्चिन्तुं सुकृतान्येव कृतरूपाणि वा पुनः ॥ विदुस्ते सर्वकार्याणि
 न कर्तव्यानि पार्थिवाः ॥ २० ॥ कश्चिन्न तर्कयुक्त्या वा ये चाऽप्यपरिकीर्तताः ॥ त्वया वा तव वा-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे । सर्गः १००. *

मात्यैर्बुध्यते तात मंत्रितम् ॥ २१ ॥ कश्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकमिच्छसि पंडितम् ॥ पंडितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु
 कुर्वाञ्चिः श्रेयसं महत् ॥ २२ ॥ सहस्राण्यपि मूर्खाणां यद्युपास्ते महीपतिः ॥ अथवाप्ययुतान्येव
 नास्ति तेषु सहायता ॥ २३ ॥ एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दक्षो विचक्षणः ॥ राजानं राजपुत्रं वा
 प्रापयेन्महतीं श्रियम् ॥ २४ ॥ कश्चिन्मुल्या महत्सेवेव मध्येमेषु च मध्यमाः ॥ जघन्याश्च जघन्येषु
 मृत्यास्ते तात योजिताः ॥ २५ ॥ अमात्यानुपधातीतान्पितृपतामहाबन्धुर्चात् ॥ श्रेष्ठबन्ध्वेषु कश्चित्त्वं
 नियोजयसि कर्मसु ॥ २६ ॥ कश्चिन्नोप्रेण दंडेन भृशमुद्रोजिताः प्रजाः ॥ राष्ट्रे तवावजानंति मंत्रिणः
 कैकयीसुत ॥ २७ ॥ कश्चित्त्वां नावजानंति याजकाः पतितं यथा ॥ उग्रः प्रतिग्रहीतारं कामयानमिव
 स्त्रियः ॥ २८ ॥ उपायकुशलं वैवं भृत्यं संदूषणे रतम् ॥ शूरमैश्वर्यकामं च यो न हंति स हन्यते
 ॥ २९ ॥ कश्चिद्भृष्टश्च शूरश्च धृतिमान्मतिमाब्धुचिः ॥ कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिः कृतः ॥ ३० ॥
 बलवंतश्च कश्चित्ते मुल्या युद्धविशारदाः ॥ दृष्टापदाना विक्रांतास्त्वया सत्कृत्यमानिताः ॥ ३१ ॥ कश्चि-
 द्बलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितम् ॥ संप्राप्तकालं दातव्यं ददासि न बिलंबसे ॥ ३२ ॥ कालाति-
 क्रमणे ह्येव भक्तेवतनयोर्भूताः ॥ भर्तुरप्यतिक्रुप्यंति सोऽनर्थः सुमहान्कृतः ॥ ३३ ॥ कश्चित्सर्वेऽनुरक्ता-
 स्त्वां कलपुत्राः प्रधानतः ॥ कश्चित्प्राणांस्तत्रार्थेषु संत्यजंति समाहिताः ॥ ३४ ॥ कश्चिज्जानपदो विद्वान्द-
 क्षिणः प्रतिमानवान् ॥ ययोक्तवादी द्रुतस्ते कृतो भरत पंडितः ॥ ३५ ॥ कश्चिदष्टादशान्येषु
 स्वपक्षे दश पंच च ॥ त्रिभिर्बिभ्रिविज्ञातैर्वत्सि तीर्थानि चारणैः ॥ ३६ ॥ कश्चि-
 द्वापास्तानिहितान्प्रतियातांश्च सर्वदा ॥ दुर्बलाननवज्ञाय वर्तसे रिपुसदन ॥ ३७ ॥ कश्चिन्न लोकायतिका-

न्राह्मणांस्तुत सेवसे॥अनर्थकुशला हेते बालाःपंडितमानिनः॥३८॥धर्मशास्त्रेषु मुख्येषु विद्यामानेषु दुर्बुधाः॥
 बुद्धिगान्धीक्षिकीं प्राप्य तिरर्थं प्रवदंति ते ॥ ३९ ॥ वीरैरध्युषितां पूर्वस्माकं तात पूर्वकैः ॥ सत्यनामां
 दृढद्वारां हस्यश्वरथसंकुलाम् ॥ ४० ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः स्वकर्मनिरतैः सदा ॥ जितेन्द्रियैर्महो-
 त्साद्वैतमार्यैः सहस्रशः ॥ ४१ ॥ प्रासादोवीविधाकारैर्वृतां वैद्यजनाकुलाम् ॥ कच्चिचत्समुदितां स्मृताम-
 योध्यां परिरक्षसे ॥ ४२ ॥ कच्चिचच्चैत्यशतैर्जुष्टः सुनिविष्टजनाकुलः ॥ देवस्थानैः प्रपाभिश्च तदा-
 कैश्चोपशोभितः ॥ ४३ ॥ ग्रहष्टनरनारीकः समाजोत्सवशोभितः ॥ सुकृष्टसीमापशुमहिंसाभिरभिव-
 र्जितः ॥ ४४ ॥ अदेवमातृको रम्यः श्वपदैः परिवर्जितः ॥ परित्यक्तो भयैः सर्वैः खनिभिश्चोपशोभितः॥
 ॥ ४५ ॥ विवर्जितो नरैः पापैर्मम पूर्वैः सुरक्षितः ॥ कच्चिचज्जनपदः स्फीतः सुखं वसति राघव ॥
 ॥ ४६ ॥ कच्चित्ते दयिताः सर्वे कृषिगोरक्ष्यजीविनः ॥ वार्तायां सांप्रतं तात लोकोऽयं सुखमेवते ॥
 ॥ ४७ ॥ तेषां गुप्तिपरीहारैः कच्चित्ते भरणं कृतम् ॥ रक्षया हि राज्ञा धर्मेण सर्वे विषयवासिनः ॥ ४८ ॥
 कच्चित्क्षत्रियः सांतव्यसे कच्चित्तास्ते सुरक्षिताः ॥ कच्चिन्न श्रद्धायास्यासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे ॥
 ॥ ४९ ॥ कच्चिचन्नागवनं गुप्तं कच्चित्ते संति धेनुकाः ॥ कच्चिन्न गणिकाश्चानां कुंजराणां च दृष्यसि ॥
 ॥ ५० ॥ कच्चिददर्शयसे नित्यं मानुषाणां विभूषितम् ॥ उत्थायोत्थाय पूर्वाह्णे राजपुत्र महापथे ॥ ५१ ॥
 कच्चिन्न सर्वे कर्माताः प्रत्यक्षास्तेऽविशंक्या ॥ सर्वे वा पुनरुत्सृष्टा मध्यमेवात्र कारणम् ॥ ५२ ॥
 कच्चिद्दुर्गोणि सर्वाणि धनधान्यायुषोदैकैः ॥ यत्रैश्च प्रतिपूर्णादि तथा शिलिपघनुर्धरैः ॥ ५३ ॥ आयस्ते
 विपुलः कच्चित्कच्चिदल्पतरो व्ययः ॥ अपात्रेषु न ते कच्चित्कोशो गच्छति राघव ॥ ५४ ॥ देव-

तार्थे च पितर्ये ब्राह्मणाभ्यागतेषु च ॥ येषु भित्रवर्गेषु कच्चिद्वृच्छति ते व्ययः ॥ ५५ ॥ कच्चि-
दुर्योऽपि शुद्धात्मा क्षारितश्चापकर्मेणा ॥ अदृष्टः शाल्मकुशलेन लोभाद्व्ययते शुचिः ॥ ५६ ॥
गृहीतश्चैव पृष्टश्च काले दृष्टः सकारणः ॥ कच्चिन्न मुच्यते चारो धनलोभाभ्ररर्षभ ॥ ५७ ॥ व्यसने
कच्चिदालस्य दुर्बलस्य च राघव ॥ अर्थ विरागाः पश्यन्ति तवामात्या बहुश्रुताः ॥ ५८ ॥ यानि
मिथ्याभिशास्तानां पतत्यश्रूणि राघव ॥ तानि पुत्रपञ्चन्रन्ति प्रीत्यर्थमनुशासतः ॥ ५९ ॥ कच्चिद्वृद्धांश्च
बालांश्च वैद्यान्मुल्यांश्च राघव ॥ दानेन मनसा वाचा त्रिभिरैतैर्बुभूषसे ॥ ६० ॥ कच्चिदगुरुंश्च वृद्धांश्च
तापसान्देवतात्थिनीन् ॥ चैत्यांश्च सर्वान्निस्छार्थान्ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ॥ ६१ ॥ कच्चिदर्थेन वा धर्ममर्थे
धर्मेण वा पुनः ॥ उभौ वा प्रीतिलोभेन कामेन न विवाधसे ॥ ६२ ॥ कच्चिदर्थं च कामं च धर्मं च जयतां वर ॥
विमज्य काले कालं सर्वान्वरद सेवसे ॥ ६३ ॥ कच्चित्ते ब्राह्मणाः शर्म सर्वाशास्वार्थकोविदाः ॥ आशंसन्ते महा-
प्राज्ञ पौरजानपदैः सह ॥ ६४ ॥ नास्तिक्यमनृते क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् ॥ अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं
पंचवृत्तिताम् ॥ ६५ ॥ एकचित्तनमर्थानामन्तर्ज्ञैश्च मंत्रणम् ॥ निश्चितानामनारंभं मंत्रस्यापरिरक्षणम् ॥
॥ ६६ ॥ मंगलाद्ययोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वतः ॥ कच्चित्त्वं वर्ज्यस्येतान्नज्ञदोषांश्चतुर्दश ॥ ६७ ॥
दश पंच चतुर्वर्गान्सप्तवर्गं च तत्त्वतः ॥ अष्टवर्गं त्रिवर्गं च विद्यास्तिस्रश्च राघव ॥ ६८ ॥ इन्द्रियाणां
जयं बुद्ध्या घाडुण्यं देवमानुषम् ॥ कृत्यं विशतिवर्गं च तथा प्रकृतिमंडलम् ॥ ६९ ॥ यात्रादंड-
विधानं च द्वियोनी संधिविग्रहौ ॥ कच्चिदेतान्महप्राज्ञ यथावदनुमन्यसे ॥ ७० ॥ मंत्रिभिस्त्वं यथोद्दिष्टं
चतुर्भिस्त्रिभिरेव वा ॥ कच्चित्समस्तैर्व्यरैश्च मंत्रं मंत्रयसे बुध ॥ ७१ ॥ कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते

सफलाः क्रियाः ॥ कच्चित्ते सफला दाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् ॥ ७२ ॥ कच्चिदेषव ते बुद्धिर्य-
थोक्ता मम राघव ॥ आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थसंहिता ॥ ७३ ॥ या वृत्तिं वर्तते तातो यां च
नः प्रवितामहः ॥ तां वृत्तिं वर्तसे कच्चिद्या च सत्पथगा शुभा ॥ ७४ ॥ कच्चित्स्वादुकृतं भोज्यमेको
नाश्रासि राघव ॥ कच्चिद्दाशंसमानेभ्यो मित्रेभ्यः संप्रयच्छसि ॥ ७५ ॥ राजा तु धर्मेण हि पालयित्वा
महर्षिर्निर्दयः प्रजानाम् ॥ अवाप्य कृत्स्नां वसुधां यथावदितश्च्युतः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ ७६ ॥
इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सं० अ० शततमः सर्गः ॥ १०० ॥ तं तु रामः समाज्ञाय भ्रातरं
गुरुवत्सलम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा ग्रंथुं समुपचक्रमे ॥ १ ॥ किमेतदिच्छेयमहं श्रोतुं प्रव्याहृतं
त्वया ॥ यस्मात्त्वमागतो देशमिमं चीरजटाजिनी ॥ २ ॥ यन्निमित्तमिमं देशं कृष्णाजिनजटाधरः ॥
हित्वा राज्यं प्रविष्टस्त्वं तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ इत्युक्तः कैकयीपुत्रः काकुत्स्थेन महात्मना ॥ प्रगृह्य बलव-
द्भूयः प्रांजलिर्वाक्यमववर्ति ॥ ४ ॥ आर्य तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ गतः स्वर्गं महाबाहुः
पुत्रशोकमिपीडितः ॥ ५ ॥ स्त्रिया नियुक्तः कैकेय्या मम मात्रा परंतप ॥ चकार सा महत्पपमिदमात्मय-
शोहरम् ॥ ६ ॥ सा राज्यफलमप्राप्य विधवा शोककर्षिता ॥ पतिष्यति महाघोरे नरके जननी मम ॥ ७ ॥
तस्य मे दासभूतस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ अभिषिचस्व चाश्वेव राज्येन मघवानिव ॥ ८ ॥ इमाः
प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः ॥ त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ तथानुपूर्व्या
युक्तं चात्समि मानद ॥ राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान्सुहृदः कुरु ॥ १० ॥ भवत्वविधवा
भूमिः समग्रा पतिना त्वया ॥ शशिना विमलेनेव शारदी रजनी यथा ॥ ११ ॥ एभिश्च सचिवैः

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे । सर्गः १०१. * (४०४)

सार्धं शिरसा याचितो मया ॥ भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ तदिदं शाश्वतं
पित्र्यं सर्वं सूचिवमंडलम् ॥ पूजितं पुरुषव्याघ्र नातिक्रामितुमर्हसि ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुः
सबाष्पः कैकयीसुतः ॥ रामस्य शिरसा पादौ जग्राह भरतः पुनः ॥ १४ ॥ ते मत्तमिव मातंगं निःश्व-
संतं पुनः पुनः ॥ भ्रातरं भरतं रामः परिष्वज्येदमब्रवीन् ॥ १५ ॥ कुलीनः सत्त्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः ॥
राज्यहेतोः कथं पापमाचरेन्मद्विधो जनः ॥ १६ ॥ न दोषं त्वयि पश्यामि सूक्ष्ममप्यरिसूदन ॥ नचापि
जननीं बाल्यात्त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १७ ॥ कामकारो महाप्राज्ञ गुरुणां सर्वदानघ ॥ उपपन्नेषु दोरेषु
पुत्रेषु च विधीयते ॥ १८ ॥ वयमस्य यथा लोके संख्याताः सौम्य साधुभिः ॥ भार्याः पुत्राश्च शिष्याश्च
त्वमपि ज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥ वने वा चीरवसनं सौम्य कृष्णजिनांबरम् ॥ राज्यं वापि महाराजो मां
वासयितुमीश्वरः ॥ २० ॥ यावत्पितरि धर्मज्ञे गौरवं लोकसत्कृते ॥ तावद्धर्मकृतां श्रेष्ठ जनन्यामपि गौरवम्
॥ २१ ॥ एताभ्यां धर्मशीलाभ्यां वनं गच्छेति राघव ॥ मातापितृभ्यामुक्तोऽहं कथमन्यत्समाचरे ॥ २२ ॥
त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं लोकसत्कृतम् ॥ वस्तव्यं दंडकारण्ये मया वलकलवाससा ॥ २३ ॥ एव-
मुक्त्वा महाराजो विभागं लोकसन्निधौ ॥ व्यादिश्य च महाराजो दिवं दशरथो गतः ॥ २४ ॥ स च
प्रमाणं धर्मात्सा राजा लोकगुरुस्तव ॥ पित्रा दत्तं यथा भागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥ २५ ॥ (चतुर्दशसमाः
सौम्य दंडकारण्यमाश्रितः ॥ उपभोक्ष्ये त्वहं नक्तं भागं पित्रा महात्मना ॥ १ ॥) यदब्रवीन्मां नरलोको-
सत्कृतः पिता महात्मा विबुधाधिपोपमः ॥ तदेव मन्ये परमात्मनो हितं न सर्वलोकेऽश्वरभावमव्ययम्
॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० च० सं० अयो० एकाधिकशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह ॥ किं मे धर्माद्विहीनस्य राजधर्मः करिष्यति ॥ १ ॥ शाश्वतो-
ऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्मासु नरर्षभ ॥ ज्येष्ठे पुत्रे स्थिते राजा न कनीयान्भवेन्नृपः ॥ २ ॥ ससमृद्धां
मया सार्यमयोव्यां गच्छ राघव ॥ अभिषेचय चाल्पानं कुलस्यास्य भवाय नः ॥ ३ ॥ राजानं मानुषं
प्राहुर्देवते संमतो समा ॥ यस्य धर्मार्थसंहितं वृत्तमाहुरमानुषम् ॥ ४ ॥ केकयश्चे च मयि तु त्वयि चारण्यमाश्रि-
ते ॥ धीमान्स्वर्गं गतो राजा यायजूकः सतां मतः ॥ ५ ॥ निष्कांतमात्रे भवति सहस्रीते सलक्षणे ॥
दुःखशोकाभिभूतस्तु राजा त्रिदिवमभ्यगात् ॥ ६ ॥ उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र क्रियतामुदकं पितुः ॥ अहं चायं
च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदकौ ॥ ७ ॥ प्रियेण किल दत्तं हि पितृलोकेषु राघव ॥ अक्षयं भवतीत्याहुर्भवा-
श्चैव पितुः प्रियः ॥ ८ ॥ त्वामेव शोचंस्तव दर्शनेप्सुस्त्वय्येव सत्कामनिवर्त्य बुद्धिम् ॥ त्वया विहीन-
स्तव शोकरुणस्त्वा संस्मरन्नेव गतः पिता ते ॥ ९ ॥ इत्योषं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
च ० सं० अयोध्याकांडे द्रुथुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥ तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्भरणसंहिताम् ॥
राघवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः ॥ १ ॥ तं तु वज्रमिवोत्सृष्टमाहवे दानवारिणा ॥ वागवज्रं भरतेनो-
क्तममनोह्रं परतपः ॥ २ ॥ प्रवृत्त्या रामो बाहू वै पुष्पितांगे इव दुमः ॥ वने परशुना कृत्तस्तथा सुवि-
पपात ह ॥ ३ ॥ तथा हि पतितं रामं जगत्यां जगतीपतिम् ॥ कुलघातपरिश्रांतं प्रसुप्तमिव कुंजरम् ॥ ४ ॥
आवरस्ते महेष्वासं सर्वतः शोककर्शितम् ॥ रुदंतः सह वैदेह्या सिषिन्धुः सल्लेखेन वै ॥ ५ ॥ स तु संज्ञां
पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्यामश्रुस्तुजन् ॥ उपाक्रामत काकुत्स्थः कृपणं बहु भाषितुम् ॥ ६ ॥ स रामः स्वर्गांतं
श्रुत्वा पितरं पृथिवीपतिम् ॥ उवाच भरतं वाक्यं धर्मात्मा धर्मसंहितम् ॥ ७ ॥ किं करिष्याम्ययोध्यायां

ताते दिशं गतिं गते ॥ कस्तां राजवराद्धीनामयोध्यां पालयिष्यति ॥ ८ ॥ किं नु तस्य मया कार्यं
 दुर्जतिन महात्मनः ॥ यो मृतो मम शोकेन स मया न च संस्कृतः ॥ ९ ॥ अहो भरत सिद्धार्थो येन
 राजा त्वयानघ ॥ शत्रुघ्नेन च सर्वेषु श्रेतकृत्येषु संस्कृतः ॥ १० ॥ निष्प्रधानमनेकाग्रं नरेंद्रेण विना
 कृताम् ॥ निवृत्तवनवासोऽपि नायोध्यां गंतुमुत्सहे ॥ ११ ॥ समाप्रवनवासं मामयोध्यायां परंतप ॥
 कोऽनुशासिष्यति पुनस्ताते लोकांतरे गते ॥ १२ ॥ पुरा प्रेक्ष्य सुवृत्तं मां पिता ग्रान्याह सांत्वयन् ॥
 वाक्यानि तानि श्रोष्यामि कुतः कर्णसुखान्यहम् ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वाथ भरतं भार्यामभ्येत्य
 राघवः ॥ उवाच शोकसंतप्तः पूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ १४ ॥ सीते मृतस्ते श्वशुरः पितृहीनोऽसि
 लक्ष्मण ॥ भरतो दुःखमाचष्टे स्वर्गतिं पृथिवीपते ॥ १५ ॥ ततो बहुगुणं तेषां बाष्पं नेत्रेष्वजायत ॥
 तथा भ्रुवति कम्पुत्स्थे कुमारानां यशस्विनीम् ॥ १६ ॥ ततस्ते भ्रातरः सर्वे भृशमा-
 श्वास्य दुःखितम् ॥ अनुवञ्चगतीभर्तुः क्रियतामुदकं पितुः ॥ १७ ॥ सा सीता स्वर्गतिं श्रुत्वा श्वशुरं
 तं महानृपम् ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां नः शशाकेशितुं प्रियम् ॥ १८ ॥ सांत्वयित्वा तु तां रामो
 रुदतो जनकात्मजाम् ॥ उवाच लक्ष्मणं तत्र दुःखितो दुःखितं वचः ॥ १९ ॥ आनयैगुदिपिण्याकं
 चरिमाह्वर चोत्तरम् ॥ जलक्रियार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः ॥ २० ॥ सीता पुरस्ताद्ब्रजतु त्वमेना-
 मभितो ब्रज ॥ अहं पश्चाद्रमिष्यामि गतिर्हेषा सुदारुणा ॥ २१ ॥ ततो नित्यानुगस्तेषां विदितात्मा
 महामतिः ॥ मृदुर्दातश्च कांतश्च रामे च दृढभक्तिमान् ॥ २२ ॥ सुमंत्रस्तैर्नृपसुतैः सार्धमाशवास्य राघ-
 वम् ॥ अवतारयदालंब्य नदीं मंदाकिनीं शिवाम् ॥ २३ ॥ ते सुतीर्थी ततः कृच्छ्रादुपगम्य यशस्विनः ॥

नदीं मंदाकिनीं रम्यां सदा पुष्पितकाननाम् ॥ २४ ॥ शीघ्रस्रोतसमासाद्य तथैव शिवमकर्मदम् ॥
 सिषिचुस्तूदकं राज्ञे तत एतद्भवत्विति ॥ २५ ॥ ग्रह्य तु महर्षिणो जलपूरितमंजलिम् ॥ दिशं
 याम्याभिभिसुखो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ एतत्ते राजशार्दूल-विमलं तोयमक्षयम् ॥ पितृलोक-
 गतस्याद्य मदत्तमुपतिष्ठतु ॥ २७ ॥ ततो मंदाकिनीतीरात्प्रत्युत्तीर्य स राघवः ॥ पितुश्चकार तेजस्वी
 निर्वापं भ्रातृभिः सह ॥ २८ ॥ ऐशुदं बदैरभ्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे ॥ न्यस्य रामः सुदुःखतो रुदन्व-
 चनमब्रवीत् ॥ २९ ॥ इदं मुंक्ष्व महाराज प्रीतो यदशना वयम् ॥ यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य दे-
 वताः ॥ ३० ॥ ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य सस्तिटान् ॥ आरुरोह नरव्याघ्रो रम्यसानुं महीधरम्
 ॥ ३१ ॥ ततः पर्णकुटीद्वारमासाद्य जगतीपतिः ॥ परिजग्राह पाणिभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ ॥ ३२ ॥
 तेषां तु रुदतां शब्दान्प्रतिशब्दोऽभवद्भिरौ ॥ भ्रातॄणां सह वैदेह्या सिंहानां नर्दतामिव ॥ ३३ ॥
 महाबलानां रुदतः कुर्वतामुदकं पितुः ॥ विज्ञाय तुमुलं शब्दं त्रस्ता भरतसैनिकाः ॥ ३४ ॥ अब्रुवन्-
 भ्रातापि रामेण भरतः संगतो ध्रुवम् ॥ तेषामेव महालब्धः शोचतां पितरं मृतम् ॥ ३५ ॥ अथ बाह्या-
 न्परित्यज्य तं सर्वेऽभिसुखाः स्वनम् ॥ अय्येकमनसो जगम्यथास्थानं प्रधाविताः ॥ ३६ ॥ ह्यैरन्ये
 गजैरन्ये रथैरन्ये स्वलंकृतैः ॥ सुकुमारास्तथैवान्ये पद्मिरेव नरा युयुः ॥ ३७ ॥ अचिरप्रोषितं
 रामं चिरविप्रोषितं तथा ॥ द्रष्टुकामो जनः सर्वो जगाम सहसाऽऽश्रमम् ॥ ३८ ॥ भ्रातॄणां त्वरि-
 तास्ते तु द्रष्टुकामाः समागमम् ॥ ययुर्बहुविधैर्यनैः खुरेनेमिसमाकुलैः ॥ ३९ ॥ सा भूमिर्बहुभिर्गनै
 रथेनेमिसमाहता ॥ सुमोच तुमुलं शब्दं क्षीरिवाऽसमागमे ॥ ४० ॥ तेन वित्रासिता नागाः करे-

गुणपरिवारिताः ॥ आवासयंतो गंधेन जगमुरन्यद्वनं ततः ॥ ४१ ॥ वराहा मृगसिंहाश्च महिषाः सुमरा-
 स्तथा ॥ व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह ॥ ४२ ॥ रथाह्वहंसा नृत्यहाः पुत्राः कारंडवाः
 परं ॥ तथा पुंस्कोकिलाः क्रौंचा विसङ्गा भेजिरे दिशः ॥ ४३ ॥ तेन शब्देन वित्रस्तराकाशं
 पक्षिभिरुवृतम् ॥ मनुष्यैरावृता भूमिरुभयं प्रबभौ तदा ॥ ४४ ॥ ततस्तं पुरुषव्याघ्रं यशस्विनम-
 कलमषम् ॥ आसीनं स्थंडिले रामं ददर्श सहसा जनः ॥ ४५ ॥ विगर्हमाणः कैकेयी मंथरासहिता-
 मपि ॥ अभिगम्य जनो रामं बाष्पपूर्णमुखोऽभवन् ॥ ४६ ॥ तान्नरान्बाष्पपूर्णक्षान्समीक्ष्यथा
 सुदुःखितान् ॥ पर्यष्वजत धर्मज्ञः पितृवन्मातृवच्च सः ॥ ४७ ॥ स तत्र कांश्चित्सरिषस्वजे नरान्नराश्च के-
 चित्तु तमभ्यवादयन् ॥ चकार सर्वान्सवयस्यस्थबांधवान्यथार्हमासाद्य तदा नृपात्मजः ॥ ४८ ॥ ततः स
 तेषां रुदतां महात्मनां सुवं च खं चानुविनादयन्स्वनः ॥ गुहागिरीणां च दिशश्च संततं मृदंगवोषप्र-
 तिमो विशुश्रुवे ॥ ४९ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० स० अयो० त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥
 वसिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान्दशरथस्य च ॥ अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्षितः ॥ १ ॥ राजपत्न्यश्च
 गच्छन्त्यो मंदं मंदकिर्नीं प्रति ॥ ददृशुस्तत्र तत्तौर्धं रामलक्ष्मणसेवितम् ॥ २ ॥ कौसल्याबाष्पपूर्णं
 मुखेन परिशुष्यता ॥ सुमित्रामब्रवीद्दोनां याश्चान्या राजयोषितः ॥ ३ ॥ इदं तेषामनाथानां छिष्टमिच्छिष्ट-
 कर्मणाम् ॥ वने प्राक्कलनं वार्षं ये ते निर्विषयीकृताः ॥ ४ ॥ इतः सुमित्रे पुत्रस्ते सदा जलमतंद्रितः ॥
 स्वयं हरति सौमित्रिभ्यं पुत्रस्य कारणान् ॥ ५ ॥ जघन्यमपि ते पुत्रः कृतवान्न तु गर्हितः ॥ आपु-
 ण्दर्थरहितं सर्वं तद्गर्हितं गुणैः ॥ ६ ॥ अग्रायमपि ते पुत्रः क्लेशानामतथोचितः ॥ नीचानर्थसमाचारं

सज्जं कर्म प्रमुंचतु ॥ ७ ॥ दक्षिणाग्रेषु दम्भेषु सा ददृशं महीतले ॥ पितुर्निगुदिपिण्याकं न्यस्तमायतलो-
चना ॥ ८ ॥ तं भूमौ पितुरात्तेन न्यस्तं रामेण वीक्ष्य सा ॥ उवाच देवी कौसल्या सर्वा दशरथबियः
॥ ९ ॥ इदमिह्वाकुनाथस्य राघवस्य महात्मनः ॥ राघवेण पितुर्दत्तं पश्यैतद्यथाविधि ॥ १० ॥
तस्य देवसमानस्य पार्थिवस्य महात्मनः ॥ नैतदौपयिकं मन्ये मुक्तभोगस्य भोजनम् ॥ ११ ॥ चतुरंतां
महौ मुक्त्वा महेंद्रसदृशो भुवि ॥ कथमिगुदिपिण्याकं स भुंक्ते वसुधाधिपः ॥ १२ ॥ अतो दुःखतरं
लोके न किंचित्यतिभाति मे ॥ यत्र रामः पितुर्दद्याद्विगुदीक्षोदमृद्धिमान् ॥ १३ ॥ रामेणैगुदिपिण्या-
कं पितुर्दत्तं समीक्ष्य मे ॥ कथं दुःखेन हृदयं न स्फोटति सहस्रधा ॥ १४ ॥ श्रुत्विस्तु खल्वियं
सत्या लौकिकी प्रतिभाति मे ॥ यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ॥ १५ ॥ एवमातो
सपत्न्यस्ता जग्मुराश्वास्य तां तदा ॥ ददृशुश्चाश्रमे रामं स्वर्गच्युतमिवामरम् ॥ १६ ॥ तं भोगैः संप-
रित्यक्तं रामं संप्रेक्ष्य मातरः ॥ आतो मुमुचुरश्रूणि सस्वरं शोककौशिताः ॥ १७ ॥ तासां रामः समुत्था-
य जग्राह चरणंबुजान् । मातृणां मनुजव्याघ्रः सर्वासां सत्यसंगरः ॥ १८ ॥ ताः पाणिभिः सुखस्पर्शैर्मृदुगुलितलैः
शुभैः ॥ प्रममाजू रजः प्रष्टाद्रामस्यायतलोचनाः ॥ १९ ॥ भ्रूमित्रिरपि ताः सर्वा मातृः संप्रेक्ष्य
दुःखितः ॥ अभ्यवादयद्वासक्तं शनै रमादन्तरम् ॥ २० ॥ यथा रामे तथा तस्मिन्सर्वा ववृतिरे
क्षियः ॥ वृत्तिं दशरथाज्जाते लक्ष्मणे शुभलक्षणे ॥ २१ ॥ सीतापि चरणोस्तासामुपसंगृह्य दुःखिता ॥
श्रृङ्खणामश्रुपूर्णाक्षी संबभूवाग्रतः स्थिता ॥ २२ ॥ तां पारिव्रज्य दुःखार्ता माता दुहितरं यथा ॥
वनवासकृतां दीनां कौसल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ विदेहराजन्यसुता स्तुषा दशरथस्य च ॥

रामपत्नी कथं दुःखं संप्राप्ता विजने वने ॥ २४ ॥ पद्ममातपसंतप्तं परिच्छिष्टमिवोत्पलम् ॥ कांचनं रजसा
 ध्वस्तं छिष्टं चंद्रमिवांबुदः ॥ २५ ॥ मुखं ते प्रेक्ष्य मां शोको दहत्याग्निरिवाश्रयम् ॥ मृशं मनसि
 वैदेहि व्यसनारणिसंभवः ॥ २६ ॥ ब्रवत्यामेवमार्तायां जनन्यां भरताग्रजः ॥ पादावासाद्य जग्राह
 वसिष्ठस्य च राघवः ॥ २७ ॥ पुरोहितस्याभिसमस्य तस्य वै बृहस्पतोरिद्र इवामराधिपः ॥ प्रगृह्य पादौ
 सुसमृद्धतेजसः सहैव तेनोपविश राघवः ॥ २८ ॥ ततो जघन्यं सहितैः स्वमंत्रिभिः पुरप्रधानैश्च
 तथैव सैनिकैः ॥ जनेन धर्मज्ञतमेन धर्मवानुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम् ॥ २९ ॥ उपोपविष्टस्तु तदा-
 तिविर्थिवांस्तपस्विवेषेण समीक्ष्य राघवम् ॥ श्रियाज्वलंतं भरतः कृतांजलिर्यथा महेन्द्रः प्रयतः प्रजा-
 पतिम् ॥ ३० ॥ किमेव वाक्यं भरतोऽद्य राघवं प्रणम्य सकृत्त्य च लाघु वक्ष्यति ॥ इतीव
 तस्यार्थजनस्य तत्त्वतो बभूव कौतूहलमुत्तमं तदा ॥ ३१ ॥ स राघवः सत्यधृतिश्च लक्ष्मणो महा-
 नुभावो भरतश्च धार्मिकः ॥ वृताः सुहृद्भिश्च विरेजिरेऽध्वरे यथा सदस्यैः सहितास्त्रयोऽग्रयः
 ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सं० अ० चतुरत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥ ततः
 पुरुषसिंहानां वृत्तानां तैः सुहृद्गणैः ॥ शोचतामेव रजनी दुःखेन व्यत्यवर्तत ॥ १ ॥ रजन्यां सुप्र-
 मातायां आतरस्ते सुहृद्वृत्ताः ॥ मंदाकिन्यां हुतं जप्यं कृत्वा राममुपागमन् ॥ २ ॥ तूर्णीं ते समु-
 पासीना न काश्चित्किंचिदब्रवीन् ॥ भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ सांत्विता मामिका
 माता दत्तं राज्यमिदं मम ॥ तद्ददामि तवैवाहं सुंक्ष्व राज्यमकंटकम् ॥ ४ ॥ महतेवांबुवैरेन
 भिन्नः सेतुर्जलागमे ॥ दुरावरं त्वदन्येन राज्यस्वहृदिदं महत् ॥ ५ ॥ गतिं खर इवाश्रय्य ताक्ष्य-

स्येव पतत्रिणः ॥ अनुगंतुं न शक्तिर्मे गतिं तत्र महीपते ॥ ६ ॥ सुजीवन्नित्यशस्तस्य यः परैरुपजी-
व्यते ॥ राम तेन तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति ॥ ७ ॥ यथा तु रोपितो वृक्षः पुरुषेण विव-
र्धितः ॥ ह्रस्वकेन दुरागेहो रुढरुक्मो महाद्रुमः ॥ ८ ॥ स यदा पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्श-
येत् ॥ सतां नानुभवे प्रीतिं यस्य हेतोः प्ररोपितः ॥ ९ ॥ एषोपमा महाबाहो तदर्थं वेत्तुमर्ह-
सि ॥ यत्र त्वमस्मान्वृषभो भर्ता भृत्यान् शशिवि हि ॥ १० ॥ श्रेणयस्त्वां महाराज पश्यंत्वध्याश्च
सर्वशः ॥ प्रतपंतमिवादित्यं राज्ये स्थितमार्दमम् ॥ ११ ॥ तथानुयाने काकुत्स्थ मत्ता नर्दन्तु कुंजराः ॥
अंतःपुरगता नार्यो नंदन्तु सुसमाहिताः ॥ १२ ॥ तस्य साध्वनुमन्यंत नागरा विविधा जनाः ॥
भरतस्य वचः श्रुत्वा रामं प्रत्यनुयाचतः ॥ १३ ॥ तमेवं दुःखितं प्रेक्ष्य विलपंतं यशस्विनम् ॥
रामः कृतात्मा भरतं समाश्वासयदत्सवान् ॥ १४ ॥ नात्सनः कामकारो हि पुरुषोऽयमनीश्वरः ॥
इत्यश्चेतरतश्चैनं कृतांतः परिकषति ॥ १५ ॥ सर्वे क्षयांता निचयाः पतनांताः समुच्छ्रयाः ॥ संयो-
गा विप्रयोगांता मरणांतं च जीवितम् ॥ १६ ॥ यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयम् ॥
एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ १७ ॥ अथागारं दृढस्थूणं जीर्णं भूत्वोपसीदति ॥
तथावसीदन्ति नरा जरामृत्युवशंगताः ॥ १८ ॥ अत्येति रजनी यातु सा न प्रतिनिवर्तते ॥ यात्येव यमुना
पूर्णं समुद्रमुदकार्णवम् ॥ १९ ॥ अहोरत्राण्ये गच्छन्ति सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ आरूढेषु क्षपयंत्याशु
ग्रीष्मे जलमिवांशवः ॥ २० ॥ आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि ॥ आयुस्तु हीयते यस्य
स्थितस्याथ गतस्य च ॥ २१ ॥ सैव मृत्युर्व्रजति सहमृत्युर्वर्नीधीदति ॥ गत्वा सुदीर्घमध्वानं

सहृद्युर्निवर्तते ॥ २२ ॥ गात्रेषु बलवः प्राप्ताः श्वेताश्चैव शिरोरुहाः ॥ जरया पुरुषो जर्णः
किं हि कृत्वा प्रभावेयत् ॥ २३ ॥ नंदंत्युदित आदित्ये नंदंत्यस्तामितेऽहनि ॥ आत्मनो नावबुध्यते
मनुष्या जीवितेशयम् ॥ २४ ॥ हृष्यंत्युतुमुखं दृष्ट्वा नवनवमिवागतम् ॥ ऋतूनां परिवर्तनं प्राणिनां प्राणसंक्षयः
॥ २५ ॥ यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महार्णवे ॥ समेत्य तु व्यपेयातां कालमासाद्य कंचन ॥ २६ ॥
एवं भार्याश्च पुत्राश्च ज्ञातयश्च वसूनि च ॥ समेत्य व्यवधावंति ध्रुवो ह्येषां विना भवः ॥ २७ ॥
नात्र काश्चिद्यथाभावं प्राणो समतिवर्तते ॥ तेन तस्मिन् सामर्थ्यं प्रेतस्यास्त्यनुशोचतः ॥ २८ ॥ यथा
हि सार्यं गच्छंतं ब्रूयात्काश्चित्पथि स्थितः ॥ अहमप्यागमिष्यामि पृष्ठतो भवतामिति ॥ २९ ॥ एवं पूर्वगतो
मार्गः पितृपैवामहैर्ध्रुवः ॥ तमापन्नः कथं शोचेद्यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ३० ॥ वयसः पतमानस्य
स्रोतसो वा निवर्तनः ॥ आत्मा सुखे नियोक्तव्यः सुखभाजः प्रजाः स्मृताः ॥ ३१ ॥ धर्मात्मा सुशुभः
कृत्स्नैः ऋतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ (धूतपापो गतः स्वर्गं पिता नः पृथिवीपतिः ॥ १ ॥ भृत्यानां भरणा-
त्सम्यक्प्रजानां परिपालनान् ॥ अर्थादानाच्च धर्मेण पिता नस्तु दिवं गतः ॥ २ ॥ कर्मभिस्तु शुभैरिष्टैः
ऋतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ स्वर्गं दशरथः प्राप्नः पिता नः पृथिवीपतिः ॥ ३ ॥ इष्ट्वा बहुविधैर्भोगैश्चावाप्य
पुरुषकलान् ॥ उत्तमं चायुरासाद्य स्वर्गतः पृथिवीपतिः ॥ ४ ॥ आयुरुत्तममासाद्य भोगानपि च राघवः)
स न शोच्यः पिता वात स्वर्गतः सत्कृतः सताम् ॥ ३२ ॥ स जर्णो मानुषं देहं परित्यज्य पिता हि
नः ॥ देवीमृद्धिमनुप्राप्तो ब्रह्मलोकविहारिणीम् ॥ ३३ ॥ तं तु नैवविधः काश्चित्मात्रः शोचितुमर्हति ॥
त्वद्विधो मद्विधश्चापि श्रुतवान्बुद्धिमत्तरः ॥ ३४ ॥ एते बहुविधाः शोका विलापरुदिते तदा ॥ वर्जनीया

हि घीरेण सर्वावस्थासु धीमता ॥ ३५ ॥ स स्वस्थो भव मा शोको यात्वा चावसतां पुरीम् ॥ तथा
पित्रा नियुक्तोऽसि वशिना वदतां वर ॥ ३६ ॥ यत्राहमपि तेनैव नियुक्तः पुण्यकर्मणा ॥ तत्रैवाहं करि-
ष्यामि पितुरार्यस्य शासनम् ॥ ३७ ॥ न मया शासनं तस्य त्यक्तुं न्याय्यमरिदम् ॥ स त्वयापि सदा
मान्यः स वै बंधुः स नः पिता ॥ ३८ ॥ तद्वचः पितुरेवाहं सम्मतं धर्मचारिणाम् ॥ कर्मणा पालयि-
ष्यामि वनवासिन राघव ॥ ३९ ॥ धार्मिकेणानृशंसेन नरेण गुरुवर्तिना ॥ भवितव्यं नरव्याघ्र परलोकं
जिगीषता ॥ ४० ॥ आत्मानमनुतिष्ठ त्वं स्वभावेन नरर्षभ ॥ निशान्यतु शुभं वृत्तं पितुर्दशरथस्य नः ॥
॥ ४१ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा पितुर्निदेशप्रतिपालनार्थम् ॥ यवीयसं भ्रातरमर्थवच्च प्रमुमुहूर्तो-
द्विरराम रामः ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सं० अ० पंचोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥
एवमुक्त्वा तु विरते रामे वचनमर्थवन्नत ॥ ततो मंदाकिनीतीरे रामं प्रकृतिवत्सलम् ॥ १ ॥ उवाच
भरताश्वित्रं धार्मिको धार्मिकं वचः ॥ को हि स्यादीदृशो लोके यादृशस्त्वमरिदम् ॥ २ ॥ न त्वां प्रव्यथ-
येद्दुःखं प्रीतिर्वा न प्रहर्षयेत् ॥ संमतश्चापि वृद्धानां तांश्च पृच्छसि संशयान् ॥ ३ ॥ यथा मृतस्तथा
जीवन्यथा सति तथा सति ॥ यस्यैष बुद्धिलभः स्यात्परितप्येत केन सः ॥ ४ ॥ परावरज्ञो यश्च
स्याद्यथा त्वं मनुजाधिप ॥ स एव व्यसनं प्राप्य न विषीदितुमर्हति ॥ ५ ॥ अमरोपमसत्त्वस्त्वं
महात्मा सत्यसंगतः ॥ सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमांश्चासि राघव ॥ ६ ॥ न त्वामेवंगुणैर्युक्तं प्रभवा
भव कोविदम् ॥ अविषह्यतमं दुःखमासादयितुमर्हसि ॥ ७ ॥ प्रेषिते मयि यत्पापं मात्रा मत्कारणा-
त्कृतम् ॥ क्षुद्रया तदनिष्टं मे प्रसीदतु भवान्मम ॥ ८ ॥ धर्मबंधेन बद्धोऽस्मि तेनेमां नेह मातरम् ॥

हन्मि तीव्रेण दंडेन दंडार्हो पापकारिणीम् ॥ ९ ॥ कथं दशरथाज्जातः शुभाभिजनकर्मणः ॥ जानन्धर्म-
मधर्मं च कुर्यां कर्म जुगुप्सितम् ॥ १० ॥ गुरुः क्रियावानृद्धश्च गजा प्रेतः पितेति च ॥ तातं न
परिगृह्णेऽहं दैवतं चेति संसादि ॥ ११ ॥ को हि धर्मार्थयोर्हीनमीदृशं कर्म किल्विषम् ॥ खियः प्रिय-
चिकीर्षुः सन्कुप्यार्द्धमज्ञ धर्माविन् ॥ १२ ॥ अंतकाले हि भूतानि मुह्यंतीति पुरा श्रुतिः ॥ राज्ञं कुर्वता
लोके प्रत्यक्षा सा श्रुतिः कृता ॥ १३ ॥ साध्वर्थमाभिसंधाय क्रोधान्मोहाच्च साहसान् ॥ तातस्य तदतिक्रान्ते
प्रत्याहरतु तद्भवान् ॥ १४ ॥ पितुर्हि समतिक्रान्तं पुत्रो यः साधु मन्यते ॥ तदपत्यं मतं लोके विपरीत-
मतोऽन्यथा ॥ १५ ॥ तदपत्यं भवानस्तु मा भवान्दुष्कृतं पितुः ॥ अति यत्तत्कृतं कर्म लोको धीरविग-
र्हितम् ॥ १६ ॥ कैकेयीं मां च तातं च सुहृदो वांधवांश्च नः ॥ पौरजानपदान्सर्वस्वातुं सर्वमिदं भवान् ॥
॥ १७ ॥ क चारण्यं क च क्षात्रं क जटाः क च पालनम् ॥ ईदृशं व्याहृतं कर्म न भवान्कर्तुमर्हति ॥
॥ १८ ॥ एष हि प्रथमो धर्मः क्षत्रियस्याभिषेचनम् ॥ येन शक्यं महाप्राज्ञ प्रजानां परिपालनम् ॥
॥ १९ ॥ कश्च प्रत्यक्षमुत्सृज्य संशयस्थमलक्षणम् ॥ आयतिस्थं चोर्द्धमै क्षत्रबन्धुरनिश्चितम् ॥ २० ॥
अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मं चरितुमिच्छसि ॥ धर्मेण चतुरो वर्णान्पालयन्क्लेशमाप्नुहि ॥ २१ ॥ चतु-
र्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमुत्तमम् ॥ आहुर्धर्मज्ञधर्मज्ञास्तं कथं त्यक्तुमिच्छसि ॥ २२ ॥ श्रुतेन बालः
स्थानेन जन्मना भवतो ब्रह्मम् ॥ स कथं पालयिष्यामि भूमिं भवति तिष्ठति ॥ २३ ॥ हीनबुद्धि-
गुणो बालो हीनस्थानेन चाप्यहम् ॥ भवता च विना भूतो न वर्तयितुमुत्सेहे ॥ २४ ॥ इदं निस्त्रि-
लमप्ययं राज्यं पित्र्यमकंटकम् ॥ अनुशाधि स्वधर्मेण धर्मज्ञः सह बांधवैः ॥ २५ ॥ इहैव

त्वाभिषिचंतु सर्वाः प्रकृतयः सह ॥ ऋत्विजः सवसिष्ठाश्च मंत्रविन्मंत्रकोविदाः ॥ २६ ॥ अभिषिक्त-
स्त्वमस्माभिरयोध्यां पालने ब्रज ॥ विजित्य तरसा लोकान्मरुद्भिरिव वासवः ॥ २७ ॥ ऋणानि
ग्रीण्यपाकुर्वन्तुर्ददः साधु निर्देहन् ॥ सुहृदस्तपयन्कामैस्त्वमेवात्राशुशाधि माम् ॥ २८ ॥ अद्यार्ये
मुदिताः संतु सुहृदस्तेऽभिषेचने ॥ अद्य भोताः पलायंतु दुष्प्रदास्ते दिशो दश ॥ २९ ॥ आक्रोशं मम
मातुश्च प्रमृज्य पुरुषर्षभ ॥ अद्य तत्र भवंतं च पितरं रक्ष किल्बिषात् ॥ ३० ॥ शिरसा त्वाभियाचेऽहं
कुरुष्व करुणां मयि ॥ बांधवेषु च सर्वेषु भूतोष्विव मोहधरः ॥ ३१ ॥ अथवा पृष्ठतः कृत्वा वनेमेव
भवानितः ॥ गमिष्यति गमिष्यामि भवता सार्धमप्यहम् ॥ ३२ ॥ तथाभिरामो भरतेन ताम्यता प्रसाद्य-
मानः शिरसा महीपतिः ॥ नचैव चक्रे गमनाय सत्त्वान्मर्ति पितुस्तद्वचने प्रतिष्ठितः ॥ ३३ ॥ तदद्भुतं
स्थैर्यमेवेक्ष्य हार्षितः ॥ ३४ ॥ तमृत्विजो नैगमयूथवल्गुस्तथा विसंज्ञाश्रुकलाश्च मातरः ॥ तथा ब्रुवाणं
त्वमनेवेक्ष्य हार्षितः ॥ ३५ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सं० अयो०
भरतं प्रतुष्टुवुः प्रणम्य रामं च ययाचिरे सह ॥ ३६ ॥ पुनरेवं ब्रुवाणं तं भरतं लक्ष्मणाग्रजः ॥ प्रत्युवाच ततः श्रीमानञ्ज्ञाति-
षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥ पुनरेवं ब्रुवाणं तं भरतं लक्ष्मणाग्रजः ॥ जातः पुत्रो दशरथात्कैकेय्यां
मध्ये सुस्तुतः ॥ १ ॥ उपपन्नमिदं वाक्यं यस्त्वमेवमभाषथाः ॥ जातः पुत्रो दशरथात्कैकेय्यां
राजसत्तमात् ॥ २ ॥ पुरा भ्रातः पिता नः समातरं ते समुद्रहन् ॥ मातामेहे समाश्रोषोद्राव्यशुल्क-
मनुत्तमम् ॥ ३ ॥ देवासुरे च संग्रामे जनन्यै तव पार्थिवः ॥ संग्रहद्यो ददौ राजा वरमारावितः प्रभुः
॥ ४ ॥ ततः सा संप्रातिश्राव्य तव माता यशस्विनी ॥ अयाचत तरश्चष्ट द्वौ वरौ नरवर्णिनी ॥ ५ ॥

तव राज्यं नरव्याघ्र मम प्रव्रजानं तथा ॥ तच्च राजा तथा तस्यै नियुक्तः प्रह्वो वरम् ॥ ६ ॥ तेन पित्राह-
मप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ ॥ चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वरदानिकम् ॥ ७ ॥ सोऽहं वनमिदं प्राप्तो
निर्जनं लक्ष्मणाव्वितः ॥ सीतया चाप्रतिद्विद्धः सत्यवादे स्थितः पितुः ॥ ८ ॥ भवानपि तथेत्येव पितरं
सत्यवादिनम् ॥ कर्तुमर्हति राजेंद्र क्षिप्रमेवाभिर्बिचनान् ॥ ९ ॥ ऋणान्मोचय राजानं मत्कृते भरत
प्रभुम् ॥ पितरं त्राहि धर्मज्ञ मातरं चाभिनन्दय ॥ १० ॥ श्रूयते धीमता तात श्रुतिर्गीता यशस्विता ॥
गयेत यजमानेन गयेष्वेव पितृन्प्रति ॥ ११ ॥ पुत्राप्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ॥ तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः
पितृन्यः पाति सर्वतः ॥ १२ ॥ एष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवंतो बहुश्रुताः ॥ तेषां वै समवेतानामपि
काश्चिद्गयां ब्रजेत् ॥ १३ ॥ एवं राजर्षयः सर्वे प्रवीता रघुनन्दन ॥ तस्मात्त्राहि नरश्रेष्ठ पितरं नरकाद्यभो
॥ १४ ॥ अयोध्यां गच्छ भरत प्रकृतीरुपंजय ॥ शत्रुघ्नसहितो वीर सह सर्वैर्द्विजतिभिः ॥ १५ ॥
प्रवक्ष्य दंडकारण्यमहमप्यविलंबयन् ॥ आभ्यां तु सहितो वीर वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ १६ ॥ त्वं राजा
भरत भव स्वयं नराणां वन्यानामहमपि राजराष्मृगणाम् ॥ गच्छ त्वं पुरवरमद्य संप्रहृष्टः संहृष्टस्त्वहमपि
दंडकान्यवेक्ष्ये ॥ १७ ॥ छायां ते दिनकरभाः प्रवाधमानं वर्षत्रं भरत करोतु मूर्ध्नि शीताम् ॥
एतेषामहमपि काननदुभाणां छायां तामतिशयनीं शनैः श्रयिष्ये ॥ १८ ॥ शत्रुघ्नस्त्वतुलमातिस्तु ते सहायः
सौमित्रिर्मम विदितः प्रधानमित्रम् ॥ चत्वारस्तनयवरा वयं नरेन्द्र सत्यस्थं भरत च राममाविषीद ॥ १९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सं० अयोध्याकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥
आश्वासयंतं भरतं जाबालिर्जाहाणोत्तमः ॥ उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मोपेतिमिदं वचः ॥ १ ॥ साधु राघव मा-

भूत्ते बुद्धिरेवं निरार्थका ॥ प्राकृतस्य नरस्येव ह्यार्यबुद्धेस्तपस्विनः ॥ २ ॥ कः कस्य पुरुषो बंधुः
किमायं कस्य केनचिन् ॥ एको हि जायते जंतुरेक एव विनश्यति ॥ ३ ॥ तस्मान्माता पिता चेति
राम संजेत यो नरः ॥ उन्मत्त इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्विद्वि कस्यचित् ॥ ४ ॥ यथा ग्रामांतरं गच्छन्नरः
कश्चिद्विद्विर्ब्रजेन् ॥ उत्सृज्य च तस्मात्प्रसं प्रतिष्ठेतापरेऽह्नि ॥ ५ ॥ एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं
वसु ॥ आवासमात्रं काकुस्थ संजते नात्र सज्जनाः ॥ ६ ॥ पित्र्यं राज्यं समुत्सृज्य स नार्हसि नरोत्तम
॥ आस्थातुं कापथं दुःखं विषमं बहुकंटकम् ॥ ७ ॥ समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय ॥ एकवेणी-
धरा हित्वा नगरी संप्रतीक्षते ॥ ८ ॥ राजभोगाननुभवन्महार्हान्पार्थिवात्मज ॥ विहर त्वमयोध्यायां
यथा शकस्त्रिविष्टपे ॥ ९ ॥ न ते कश्चिद्दृशरथस्त्वं च तस्य न कश्चन ॥ अन्यो राजा त्वमन्यस्तु तस्मात्कुरु
यदुच्यते ॥ १० ॥ बीजमात्रं पिता जंतोः शुक्रं शोणितमेव च ॥ संयुक्तमृतुमान्मात्रा पुरुषस्येह जन्म तत्
॥ ११ ॥ गतः स नृपतिस्तत्र गंतव्यं यत्र तेन वै ॥ प्रवृत्तिरेषा भूतानां त्वं तु मिथ्या विहन्यसे ॥ १२ ॥
अर्थधर्मपरा ये ये तांस्ताब्जोच्चाभि नेतरान् ॥ ते हि दुःखमिह प्राप्य विनाशं प्रेत्य लोभरे ॥ १३ ॥ अष्टका
पितृदेवत्यमित्ययं प्रसृतो जनः ॥ अन्नस्योपद्रवं पश्य मृतो हि किमशिष्यति ॥ १४ ॥ यदि मुक्तमिहान्येन देहमन्य-
स्य गच्छति ॥ दद्यात्प्रवसतां श्राद्धं न तत्पथ्यशनं भवेन् ॥ १५ ॥ दानसंवनना ह्येते ग्रंथा मेधाविभिः कृताः ॥
यजस्व देहि दीक्षस्व तपस्तप्यस्व संयज ॥ १६ ॥ स नास्ति परमित्येतत्कुरु बुद्धिं महामते ॥ प्रत्यक्षं
यत्तदातिष्ठ परोक्षं पृष्टतः कुरु ॥ १७ ॥ सतां बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वलोकांनिदर्शनीम् ॥ राज्यं स त्वं निगृही-
ष्व भरतेन प्रसादितः ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० सं० अयोध्याकाण्डे अष्टोत्तरशततमः

सर्गः ॥ १०८ ॥ जाबालेस्तु वचः श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रमः ॥ उवाच परया सूक्त्या बुद्ध्या विप्रति-
 पेन्नया ॥ १ ॥ भवान्नेमे प्रियकार्मार्थं वचनं यदि होत्वान् ॥ अकार्यं कार्यसंकाशमपथ्यं पथ्यसन्निभम्
 ॥ २ ॥ निर्मर्यादस्तु पुत्त्रः पापाचारसमन्वितः ॥ मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः ॥ ३ ॥
 कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनम् ॥ चारित्रमेव व्याख्याति शुद्धिं वा यदि वाशुचिम् ॥ ४ ॥
 अनार्यस्त्वार्यसंस्थानः शौचाद्धीनस्तथाशुचिः ॥ लक्ष्मणवदलक्ष्मणयो दुःशीलः शीलवानिव ॥ ५ ॥ अधर्मं
 धर्मवर्षेण यदाहं लोकसंकरम् ॥ अभिपत्स्ये शुभं हित्वा क्रियां विधिविवर्जितम् ॥ ६ ॥ कश्चेतयानः
 पुरुषः कार्यकार्यविचक्षणः ॥ बहु मन्येत मां लोके दुष्टवृत्तं लोकदूषणम् ॥ ७ ॥ कन्य यास्याम्याहं वृत्तं
 केन वा स्वर्गमाप्नुयाम् ॥ अनया वर्तमानोऽहं वृत्त्या हीनप्रतिज्ञया ॥ ८ ॥ कामवृत्तो न्वयं लोकः कृत्स्नः
 समुपवर्तते ॥ यद्वृत्ताः संति राजानस्तद्वृत्ताः संति हि प्रजाः ॥ ९ ॥ सत्यमेवानृगंसे च राजवृत्तं
 सनातनम् ॥ तस्मात्सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकःप्रतिष्ठितः ॥ १० ॥ ऋषयश्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेतिरे ॥
 सत्यवादी हि लोकेऽस्मिन्परं गच्छति चाक्षयम् ॥ ११ ॥ उद्विजंते यथा संपात्रादनुत्वाद्दिनः ॥ धर्मः सत्यपरो
 लोके मूलं सर्वस्य चोच्यते ॥ १२ ॥ सत्यमेवैश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः ॥ सत्यमूलानि सर्वाणि
 सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥ १३ ॥ इत्तमिष्टं हुतं चैव तत्रानि च तपांसे च ॥ वेदाः सत्यप्रतिष्ठानन्तन्मा-
 त्सत्यपरो भवेत् ॥ १४ ॥ एकः पालयते लोकमेकः पालयते कुलम् ॥ मज्जत्येको हि मिरय एकः स्वर्गे
 महीयते ॥ १५ ॥ सोऽहं पितुर्निदेशं तु किमर्थं नानुपालये ॥ सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समर्थीकृतम्
 ॥ १६ ॥ नैव लोभाच्च मोहाद्वा नचाज्ञानात्तमोऽन्वितः ॥ सेतुं सत्यस्य भेत्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः

॥ १७ ॥ असत्यसंधस्य सतश्चलस्यास्थिरचेतसः ॥ नैव देवा न पितरः प्रतीच्छतीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥
 प्रत्यगात्ममिमं धर्मं सत्यं पश्याम्यहं ध्रुवम् ॥ भारः सत्पुरुषैश्चीर्णस्तदर्थमभिमन्यते ॥ १९ ॥ क्षात्रं
 धर्ममहं त्यक्ष्ये ह्यधर्मं धर्मसंहितम् ॥ क्षुद्रैर्नृशैर्लुब्धैश्च सेवितं पापकर्मभिः ॥ २० ॥ कोयेन कुरुते पापं
 मनसा संप्रधार्य तत् ॥ अमृतं जिह्वया चाह त्रिविधं कर्म पातकम् ॥ २१ ॥ भूमिः कीर्तियशो लक्ष्मीः
 पुरुषं प्रार्थयति हि ॥ सत्यं समनुवर्तते सत्यमेव भजेत्ततः ॥ २२ ॥ श्रेष्ठं ह्यनार्यमेव स्याद्यज्ञवानवर्धाय
 माम् ॥ आह युक्तिकैर्वाक्यैरिदं भद्रं कुरुज्ज ह ॥ २३ ॥ कथं ह्यहं प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरोः ॥
 भरतस्य करिष्यामि वचो हित्वा गुरोर्वचः ॥ २४ ॥ स्थिरा मया प्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा गुरुसंनिधौ ॥ प्रहृष्टमानसा
 देवो कैकेयी चाभक्तदा ॥ २५ ॥ वनवासं वसश्चेव लोकयात्रां प्रवाहये ॥ अकुहः श्रद्धघानः सन्कार्यकार्यविचक्षणः ॥ २७ ॥
 तर्पयन् ॥ २६ ॥ संतुष्टपंचवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवाहये ॥ अकुहः श्रद्धघानः सन्कार्यकार्यविचक्षणः ॥ २७ ॥
 कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यच्छुभम् ॥ अभिर्वायुश्च सोमश्च कर्मणां फलभागिनः ॥ २८ ॥ शतं क्रतूना-
 माहृत्य देवराट् त्रिदिवं गतः ॥ तपांस्युग्राणि चास्थाय दिवं प्राप्ता महर्षयः ॥ २९ ॥ अमृष्यमाणः
 पुनरुग्रतेजा निशम्य तन्नास्तिकवाक्यहेतुम् ॥ अथाब्रवीत्तं नृपतेस्तनूजो विगर्हमाणो वचनानि तस्य
 ॥ ३० ॥ सत्यं च धर्मं च पराक्रमं च भूतानुकंपां प्रियवादितां च ॥ द्विजातिदेवातिथिपूजनं च पंथान-
 माहुस्त्रिदिवस्य संतः ॥ ३१ ॥ तेनैवमाज्ञाय यथावदर्थमेकोदयं संप्रतिपद्य विप्राः ॥ धर्मं चरतः सकलं
 यथावत्कक्षति लोकागममप्रमत्ताः ॥ ३२ ॥ निन्दामहं कर्म कृतं पितुस्तद्यस्त्वामगृह्णाद्विषमस्थबुद्धिम् ॥
 बुद्धयानयैव विधया चरंतं सुनास्तिकं धर्मपथादपेतम् ॥ ३३ ॥ यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धस्तथागते

नास्तिकमत्र विद्धि ॥ तस्माद्धि यः शक्यतमः प्रजानां स नास्तिकेनाभिमुखो बुधः स्यात् ॥ ३४ ॥
 त्वत्तो जनाः पूर्वतरे द्विजाश्च शुभानि कर्माणि बहूनि चक्रुः ॥ छित्त्वा सदेमं च परं च लोकं तस्माद्धि-
 जाः स्वस्तिकृतं हुतं च ॥ ३५ ॥ धर्मे रताः सत्पुरुषैः समेतास्तेजस्विनो दानगुणप्रधानाः ॥ आर्हिसका-
 वीतमलाश्च लोके भवन्ति पूज्या मुनयः प्रधानाः ॥ ३६ ॥ इति ब्रुवंतं वचनं सद्दोषं रामं महात्मानम-
 दीनसत्त्वम् ॥ उवाच पथ्यं पुनरास्तिकं च सत्यं वचः सानुनयं च विप्रः ॥ ३७ ॥ न नास्तिकानां वचनं
 ब्रवीम्यहं न नास्तिकोऽहं न च नास्ति किंचन ॥ समीक्ष्य कालं पुनरास्तिकोऽभवं भवेय काले पुनरेव
 नास्तिकः ॥ ३८ ॥ स चापि कालोऽयमुपागतः शनैर्यथा भया नास्तिकवागुद्दिता ॥ निवर्तनार्थं तव
 राम कारणात्प्रसादनार्थं च भयैतद्विरितम् ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्वा० आदि० च० सं० अयो० नवोत्तरशततमः
 सर्गः ॥ १०९ ॥ कुद्धमाज्ञाय रामं तु वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ॥ जाबालिरपि जानीते लोकस्यास्य गतागतिम् ॥ १ ॥
 निवर्तयितुं कामस्तु त्वामेतद्वाक्यमब्रवीन् ॥ इमां लोकसमुत्पत्तिं लोकनाथ निबोध मे ॥ २ ॥ सर्वं सलि-
 लमेवासीत्पृथिवी तत्र निर्मिता ॥ ततः समभवद्ब्रह्मा स्वयंभूदैवतैः सह ॥ ३ ॥ स वराहस्ततो भूत्वा
 शोळहार वसुंधराम् ॥ अस्तुजञ्च जगत्सर्वं सह पुत्रैः कृतात्मभिः ॥ ४ ॥ आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो
 नित्य अव्ययः ॥ तस्मान्मनरीचिः संजज्ञे मरीचैः कश्यपः सुतः ॥ ५ ॥ निवस्वान्कश्यपालज्ञे मनुर्वैव-
 स्वतः स्वयम् ॥ स तु प्रजापतिः पूर्वमिद्वज्जुस्तु मनोः सुतः ॥ ६ ॥ यस्यं प्रथमं दत्ता समृद्धा
 मनुना मही ॥ तमिद्वज्जुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरित्येव
 विश्रुतः ॥ कुक्षेरयात्मजो वीर विकुक्षिरुदपचत ॥ ८ ॥ विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ॥

बाणस्य च महाबाहुरनरण्यो महातपाः ॥ ९ ॥ नान्द्रष्टृर्धर्मभूवास्मिन्न दुर्भिक्षः सतां वरे ॥ अनरण्ये
महाराजे तस्करो वापि कश्चन ॥ १० ॥ अनरण्यान्महाराज पृथू राजा बभूव ह ॥ तस्मात्पृथोर्महोतेजाखि-
शंकुरुदपद्यत ॥ ११ ॥ स सत्यवचनाद्वोरः सशरीरो दिवं गतः ॥ त्रिशंकोरभवत्सुदुष्टुभारो महायशः
॥ १२ ॥ धुंनुमरान्महातेजा युवनाश्वो व्यजायत ॥ युवनाश्वसुतः श्रीमान्मांधाता समपद्यत ॥ १३ ॥
मांधातुस्तु महातेजाः सुसंधिरुदपद्यत ॥ सुसंधेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसंधिः प्रसेनजित् ॥ १४ ॥ यशस्वी
ध्रुवसंधेस्तु भरतो रिपुसूदनः ॥ भरतान्तु महाबाहोरसितो नाम जायत ॥ १५ ॥ यस्यैते प्रतिराजान उदप-
द्यंत शत्रवः ॥ दैहयास्तालजंघाश्च शूराश्च शशर्बिंदवः ॥ १६ ॥ तांस्तु सर्वान्प्रतिव्यूह्य युद्धे राजा प्रवा-
सितः ॥ स च शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ॥ १७ ॥ द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः ॥
तत्र चैका महाभागा भार्गवं देववर्चसम् ॥ १८ ॥ ववंदे पद्मपत्राक्षी कांक्षिणी पुत्रसुचमम् ॥ एका
गर्भाविनाशाय सपत्न्यै गरलं ददौ ॥ १९ ॥ भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवंतमुपाश्रितः ॥ तमर्षिं साभ्यु-
पागम्य कालिंदी त्वभ्यवादयत् ॥ २० ॥ स तामभ्यवदद्रीतो वरेणुं पुत्रजन्मनि ॥ पुत्रस्ते भविता
देवि महात्मा लोकविश्रुतः ॥ २१ ॥ धार्मिकश्च सुभीमश्च वंशकर्तोरिसूदनः ॥ श्रुत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा
मुनिं तमनुमान्य च ॥ २२ ॥ पद्मपत्रसमानाक्षं पद्मगर्भं समग्रभम् ॥ ततः सा गृहमागत्य पत्नी पुत्रमजा-
यत ॥ २३ ॥ सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भाजिघांसया ॥ गरेण सह तेनैव तस्मात्स सगरोऽभवत्
॥ २४ ॥ स राजा सगरो नाम यः समुद्रमखानयत् ॥ इष्ट्वा पर्वणि वेगेन त्रासयान इमाः प्रजाः ॥ २५ ॥
असमंजस्तु पुत्रोऽमूसगरस्येति नः श्रुतम् ॥ जीवन्नेव स पित्रा तु निरस्तः पापकर्मकृत् ॥ २६ ॥ अंशु-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे । १११. *

मानपि पुत्रोऽभूदसमंजस्य वीर्यवान् ॥ दिलीपेऽश्रुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ २७ ॥ भगीरथा-
 त्ककुत्स्थश्च काकुत्स्था येन तु स्मृताः ॥ काकुत्स्थस्य तु पुत्रोऽभूद्रघुर्येन तु राघवाः ॥ २८ ॥ राघोस्तु
 पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ॥ कल्माषप्रादः सौदास इत्येवं प्रथितो मुवि ॥ २९ ॥ कल्माषपाद-
 पुत्रोऽभूच्छंखणस्त्विति नः श्रुतम् ॥ यस्तु तद्वीर्यमासाद्य सहसैन्यो न्यनीनशन् ॥ ३० ॥ शंखणस्य
 तु पुत्रोऽभूच्छूरः श्रीमान्सुदर्शनः ॥ सुदर्शनस्याश्विर्वर्ण अश्विर्वर्णस्य शीघ्रगः ॥ ३१ ॥ शीघ्रगस्य मरुः
 पुत्रो मरुः पुत्रः प्रशुश्रुवः ॥ प्रशुश्रुस्य पुत्रोऽभूद्वरीषो महामतिः ॥ ३२ ॥ अंबरीषस्य पुत्रोऽभून्न-
 हुषः सत्यविक्रमः ॥ नहुषस्य च नाभागः पुत्रः परमधार्मिकः ॥ ३३ ॥ अजश्च सुव्रतश्चैव नाभागस्य
 सुतावुभौ ॥ अजस्य चैव धर्मात्मा राजा दशरथः सुतः ॥ ३४ ॥ तस्य ज्येष्ठोऽसि दायानो राम इत्य-
 भिविश्रुतः ॥ तद्गृहाण स्वकं राज्यमेवैक्षस्व जगन्नृप ॥ ३५ ॥ इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां राजा भवति
 पूर्वजः ॥ पूर्वजेनावरः पुत्रो ज्येष्ठो राजाभिषिच्यते ॥ ३६ ॥ स राघवाणां कुलधर्ममात्मनः सना-
 तनं नाद्य विद्वतुर्महसि ॥ प्रभूतरत्नामनुशाधि मेदिनीं प्रभूतराष्ट्रां पितृवन्महायशः ॥ ३७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सं० अयोध्याकाण्डे . दशोत्तरशततमः सर्गः
 ॥ ११० ॥ वसिष्ठः स तदा राममुक्त्वा राजपुरोहितः ॥ अन्नवीद्धर्मसंयुक्तं पुनरेवापरं वचः ॥ १ ॥
 पुरुषस्येह जातस्य भवति गुरवः सदा ॥ आचार्यश्चैव काकुत्स्थ पिता माता च राघव ॥ २ ॥ पिता ह्येनं
 जनयति पुरुषं पुरुषवर्षम् ॥ प्रज्ञां ददाति चाचार्यस्तस्मात्स गुरुरुच्यते ॥ ३ ॥ स तेऽहं पितुराचार्यस्तव
 चैव परंतप ॥ मम त्वं वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ४ ॥ इमां हि ते परिषदो ज्ञातयश्च नृपा-

स्तथा॥एषु तात चन्धर्म नातिवर्तैः सतां गतिम्॥५॥वृद्धाया धर्मशीलाया मातुर्नाहिस्य वर्तितुम्॥अस्याहि
वचनं कुर्वेन्नातिवर्तैः सतां गतिम्॥६॥भरतस्य वचः कुर्वन्वाचमानस्य राघव ॥ आत्मानं नातिवर्तैस्त्वं
सत्यधर्मपराक्रमा॥७॥एवं मधुरमुक्तः स गुरुणा राघवः स्वयम् ॥प्रत्युवाच समासीनं वसिष्ठं पुरुषर्षभः
॥ ८ ॥ यन्मातापितरौ वृत्तं तनये कुरुतः सदा ॥ न सुप्रतिकरं तनु मात्रा पित्रा च यच्छतम् ॥ ९ ॥
यथा शक्तिप्रदानेन स्वापनोच्छादनेन च ॥ नित्यं च प्रियवादेन तथा संवर्धनेन च॥१०॥स हि राजा दश-
रथः पिता जनयिता मम ॥ आज्ञापयन्मां यत्तस्य न तन्मिथ्या भविष्यति ॥ ११ ॥ एवमुक्तेन
रामेण भरतः प्रत्यनंतरम् ॥ उवाच विपुलोरस्कः सूत परमदुर्मनाः ॥ १२ ॥ इह तु स्थंडिले
शीघ्रं कुशानास्तर सारथे ॥ आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि यावन्मे संप्रसीदति ॥ १३ ॥ निराहारो निरालोको
धनहीनो यथा द्विजः ॥ शये पुरस्ताच्छालायां यावन्मां प्रतियास्यति ॥ १४ ॥ स तु राममेवे-
क्षंतं सुमंत्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः ॥ कुशोत्तरमुपस्थाप्य भूमावेवास्थितः स्वयम् ॥ १५ ॥ तमुवाच महा-
तेजा रामो राजर्षिसत्तमः ॥ किं मां भरत कुर्वण तात प्रत्युपवेक्ष्यसे ॥ १६ ॥ ब्राह्मणो ह्येक-
पांश्चैन नरात्रोद्धुमिहार्हति ॥ न तु मूर्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने ॥ १७ ॥ उत्तिष्ठ नरशादूल
हितैतद्दारुणं व्रतम् ॥ पुरवयोभितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघवः ॥ १८ ॥ आसीनस्त्वेव भरतः
पौरजानपदं जनम् ॥ उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य किमार्यं नानुशासथ ॥ १९ ॥ ते तदोचुर्महात्मानं
पौरजानपदा जनाः ॥ काकुत्स्थमभिजानीमः सम्यग्ब्रुवदति राघवः ॥ २० ॥ एषोऽपि हि महाभागः
पितुर्वचसि तिष्ठति ॥ अत एव न शक्ताः स्म व्यावर्तयितुमंजसा ॥ २१ ॥ तेषामाज्ञाय वचनं

रामो वचनमब्रवीत् ॥ एवं निबोध वचनं सुहृदां धर्मचक्षुषाम् ॥ २२ ॥ एतच्चैवोभयं श्रुत्वा
 सम्यक्संपश्य राघव ॥ उत्तिष्ठ त्वं महाबाहो मां च स्पृश तथोदकम् ॥ २३ ॥ अथोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा
 भरतो वाक्यमब्रवीत् ॥ शृण्वंतु मे परिषदो मंत्रिणः शृणुयुस्तथा ॥ २४ ॥ न याचे पितरं राज्यं च
 नानुशासामि मातरम् ॥ एवं परमधर्मज्ञं नानुजानामि राघवम् ॥ २५ ॥ यदि त्ववश्यं वस्तव्यं कर्तव्यं च
 पितुर्वचः ॥ अहमेव निवर्त्यामि चतुर्दश वने समाः ॥ २६ ॥ धर्मात्मा तस्य सत्येन भ्रातुर्वर्त्येन
 विस्मितः ॥ उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानपदं जनम् ॥ २७ ॥ विक्रीतमार्हितं क्रीतं यत्पित्रा जीवता
 मम ॥ न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥ २८ ॥ उपाधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगु-
 प्सितः ॥ युक्तमुक्तं च कैकेय्या पित्रा मे सुकृतं कृतम् ॥ २९ ॥ जानामि भरतं क्षांतं गुरुसत्कार-
 कारिणम् ॥ सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसंधे महात्मनि ॥ ३० ॥ अनेन धर्मशोलेन वनात्प्रत्यागतः
 पुनः ॥ भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥ वृतो राजा हि कैकेय्या मया तद्व-
 चनं कृतम् ॥ अनृतान्मोचयानेन पितरं ते महीपतिम् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदि०
 च० सं० अयोध्याकाण्डे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥ तमप्रतिमतेजोभ्यां भ्रातृभ्यां रोमहर्षणम् ॥
 विस्मिताः संगमं प्रेक्ष्य समुपेता महर्षयः ॥ १ ॥ अंतर्हिता मुनिगणाः स्थिताश्च परमर्षयः ॥ तौ
 भ्रातरौ महाभागौ काकुत्स्थौ प्रशशंसिरे ॥ २ ॥ सदायौ राजपुत्रौ द्वौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ ॥ श्रुत्वा वयं
 हि संभाषामुभयोः स्पृहयामहे ॥ ३ ॥ ततस्तद्वृषिगणाः क्षिप्रं दशग्रीववधैषिणः ॥ भरतं राजशार्दूल-
 मित्यूचुः संगता वचः ॥ ४ ॥ कुले जात महाप्राज्ञ महावृत्त महायशः ॥ ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते

पितरं यद्वेक्षसे ॥ ५ ॥ सदानुणमिमं रामं वयमिच्छामहे पितुः ॥ अनूणत्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गं
दशरथो गतः ॥ ६ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं गंधर्वाः समहर्षयः ॥ राजर्षेयश्चैव तथा सर्वे स्वां
स्वां गतिं गताः ॥ ७ ॥ हृदि तस्तेन वाक्येन शुशुभे शुभदर्शनः ॥ रामः सिंहद्वदनस्तानुधीनभ्यपूज-
यत् ॥ ८ ॥ त्रस्तगात्रस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया ॥ कृतांजलिदं वाक्यं राघवं पुनरब्र-
वीत् ॥ ९ ॥ राम धर्मेभिमं प्रेक्ष्य कुलघर्मानुसंततम् ॥ कर्तुमहंसि काकुत्स्थ मम मातुश्च याच-
नाम् ॥ १० ॥ रक्षितुं सुमहद्वाज्यमहमेकस्तु नोत्सहे ॥ पौरजानपदांश्चापि रक्तान्जयितुं तदा ॥ ११ ॥
ज्ञातयश्चापि योधाश्च मित्राणि सुहृदश्च नः ॥ त्वामेव हि प्रतीक्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः
॥ १२ ॥ इदं राज्यं महाप्राज्ञ प्रतिपद्य हि ॥ शक्तिमानस हि काकुत्स्थ लोकस्य
परिपालने ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वाऽपतद्भ्रातुः पादयोर्भरतस्तदा ॥ भृशं संप्रार्थयामास राघवेति प्रियं
वदन् ॥ १४ ॥ तमंके भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ श्यामं नलिनपत्राक्षं मत्तहंसस्वरः
स्वयम् ॥ १५ ॥ आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा वैनयिकी च या ॥ भृशमुत्सहसे तात रक्षितुं
प्रथिवीमपि ॥ १६ ॥ अमात्यश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मंत्रिभिः ॥ सर्वकार्याणि सम्भज्य महान्त्यपि
हि कारय ॥ १७ ॥ लक्ष्मीश्चन्द्रापेयाद्वा हिमवान्वा हिमं त्यजेत् ॥ अतीयात्सागरो वेलो न प्रतिज्ञा-
महं पितुः ॥ १८ ॥ कामोद्वा तात लोभाद्वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतम् ॥ न तन्मनसि कर्तव्यं
वर्तितव्यं च मावृवत् ॥ १९ ॥ एवं ब्रुवाणं भरतः कौसल्या सुतमब्रवीत् ॥ तेजसादित्यसाशं
प्रतिपद्यद्दर्शनम् ॥ २० ॥ अधिरोहार्थपादाभ्यां पादुके हेमभूषिते ॥ एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे । ११३. *

विधास्यतः ॥ २१ ॥ सोऽघिरुह्य नरव्याघ्रः पादुके व्यमुच्य च ॥ प्रायच्छसुमहातेजा
भरताय महात्मने ॥ २२ ॥ स पादुके संप्रणम्य रामं वचनमब्रवीत् ॥ चतुर्दश
हि वर्षाणि जटाचीरधरो ह्यहम् ॥ २३ ॥ फलमूलाशनो वीर भवेयं रघुनन्दन ॥ तवागमनमा-
काश्वत्सन्नै नगराद्वहिः ॥ २४ ॥ तव पादुकयोन्यस्य राज्यतंत्रं परंतप ॥ चतुर्दश हि संपूर्णे वर्षेऽह-
नि रघूत्तम ॥ २५ ॥ न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ तथेति च प्रतिज्ञाय तं परिष्वज्य
सादरम् ॥ २६ ॥ शत्रुत्रं च परिष्वज्य वचनं चेदमब्रवीत् ॥ मातरं रक्ष कैकेयीं मा रोषं कुरु तां
प्राति ॥ २७ ॥ मया च सीतया चैव शप्तोऽसि रघुनन्दन ॥ इत्युक्त्वाश्रुपरीताक्षो भ्रातरं विससर्ज ह
॥ २८ ॥ स पादुके ते भरतः स्त्रलंकृते महोज्ज्वले संपरिगृह्य धमवित् ॥ प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं
चकार चैवोत्तमनागमूर्धनि ॥ २९ ॥ अथानुपूर्व्यां प्रतियूज्य तं जनं गुरुंश्च मंत्रीन्प्रकृतीस्तथानुजी ॥
व्यसर्जयद्राघववंशवर्धनः स्थितः स्वर्धमे हिमवानिवाचलः ॥ ३० ॥ तं मातरो बाष्पगृहीतकंठयो
दुःखेन नामंत्रयितुं हि श्रेकुः ॥ स चैव मातुरभिवाद्य सर्वां रुदन्कुटीं स्वां प्रविवेश रामः ॥ ३१ ॥
इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० द्वादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥ ततः शिरसि कृत्वा
तु पादुके भरतस्तदा ॥ आरुरोह स्थं हृष्टः शत्रुत्रसहितस्तदा ॥ १ ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिश्च
हृदव्रतः ॥ अग्रतः प्रययुः सर्वे मंत्रिणो मंत्रयूजिताः ॥ २ ॥ मंदाकिनीं नदीं रम्यां प्राङ्मुखास्ते
ययुस्तदा ॥ प्रदक्षिणं च कुर्वाणाश्चित्रकूटं महागिरिम् ॥ ३ ॥ पश्यन्धातुसहस्राणि रम्याणि विविधानि च ॥ प्रययौ
तस्य पार्श्वेन ससैन्यो भरतस्तदा ॥ ४ ॥ अदूराच्चित्रकूटस्य ददर्श भरतस्तदा ॥ आश्रमं यत्र स मुनिभर-

द्राक्षः कुतालथः ॥ ५ ॥ स तमाश्रममागम्य भरद्वाजस्य वीर्यवान् ॥ अवतीर्य रथात्पादौ वधेदे कुलनंदनः ॥ ६ ॥ ततो हृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत् ॥ अपि कृत्यं कृतं तात रामेण च समागतम् ॥ ७ ॥ एवमुक्तः स तु ततो भरद्वाजेन धीमता ॥ प्रत्युवाच भरद्वाजं भरतो धर्मवत्सलः ॥ ८ ॥ स याच्यमानो गुरुणा मया च दृढ-
विक्रमः ॥ राघवः परमप्रीतो वसिष्ठ वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ पितुः प्रतिज्ञां तमेव पालयिष्यामि तत्त्वतः ॥
चतुर्दश हि वर्षाणि या प्रतिज्ञा पितुर्भवा ॥ १० ॥ एवमुक्तो महाप्राज्ञो वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ॥ वाक्यज्ञो वाक्य-
कुशलं राघवं वचनं महत् ॥ ११ ॥ एते प्रयच्छ सहृदयः पादुके हेमभूषिते ॥ अयोध्यायां महाप्राज्ञः
योगक्षेमकरो भव ॥ १२ ॥ एवमुक्तो वसिष्ठेन राघवः प्राङ्मुखः स्थितः ॥ पादुके हेमविकृते मम
राज्याय ते ददौ ॥ १३ ॥ निवृत्तोऽहमनुज्ञातो रामेण सुमहात्मना ॥ अयोध्यामेव गच्छामि गृहीत्वा पादुके
शुभे ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महत्तमनः ॥ भरद्वाजः शुभतरं सुनिवाक्यमुदाहरत्
॥ १५ ॥ नैतच्चित्रं नरव्याघ्रे शीलवृत्तदिदां वरे ॥ यदार्थं त्वयि तिष्ठेत्तु निम्नोत्सृष्टमिवोदकम् ॥ १६ ॥
अनृणः स महाबाहुः पिता दशरथस्तव ॥ यस्य त्वमीदृशः पुत्रो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ॥ १७ ॥ तमुषिं तु
महाप्राज्ञमुक्तवाक्यं कृताञ्जलिः ॥ आमंत्रयितुमारभे चरणवुपगृह्य च ॥ १८ ॥ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा
भरद्वाजं पुनः पुनः ॥ भरतस्तु ययौ श्रीमानयोध्यां सह संनिभिः ॥ १९ ॥ ग्रानैश्च शक्रैश्चैव हयैर्नगैश्च
सा चमूः ॥ पुनर्निवृत्ता विस्तीर्णा भ्रमवस्यानुयायिनी ॥ २० ॥ तित्ति यमुनां दिव्यां नदीं तीर्त्वा भिमालिनीम्
ददृशुस्तां पुनः सर्वे गंगां शिवजलां नदीम् ॥ २१ ॥ तां रम्यजलसंपूर्णां संतीर्य सहबांधवः ॥ शृंगवेरपुरं रम्यं प्रवि-
वेश सर्वैनिकः ॥ २२ ॥ शृंगवेरपुराद्भूय अयोध्यां संदर्शय ह ॥ अयोध्यां तु तदा दृष्ट्वा पित्रा भ्रात्रा विवर्जिताम्

॥ २३ ॥ भरतो दुःखसंतप्तः सारथिं चेदम्ब्रवीत् ॥ सारथे पश्य विध्वस्ता अयोध्या न प्रकाशते ॥
निराकारा निरानंदा दीना प्रतिहतस्वना ॥ २४ ॥ इत्यर्षे श्रोम० वा० आ० च सा० अयो० त्रयोदशा-
धिकशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥ म्निगधगंभोरघोषेण स्यंदेनोपयान्प्रभुः ॥ अयोध्यां भरतः क्षिप्तं प्रविवेश
महायशः ॥ १ ॥ बिडालोलूकचरितामलोननरवारणाम् ॥ तिमिराभ्याहतां कालीमप्रकाशां निशामिव
॥ २ ॥ राहुशत्रोः प्रियां पत्नीं श्रिया प्रज्वलितप्रभाम् ॥ ग्रहेणाभ्युदितेनैकां रोहिणीमिव पण्डिताम्
॥ ३ ॥ अल्लोषणक्षुब्धसलिलां धर्मतप्तविहंगमाम् ॥ लोनमोनज्ञषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव ॥ ४ ॥
विधूमामिव हेमाभां शिखामग्नौः समुत्थिताम् ॥ हविर्भ्युक्षितां पश्चाच्छिखां विप्रलयं गताम् ॥ ५ ॥
विध्वस्तकवचां रुग्णगजवाजिरथध्वजाम् ॥ हतप्रवीरारामपद्मां चमूमिव महाहवे ॥ ६ ॥ सफेनां सस्वनां
भूत्वा सागरस्य समुत्थिताम् ॥ प्रशांतमारुतोद्भूतां जलोर्मिमिव निःस्वनाम् ॥ ७ ॥ त्यक्तां यज्ञायुधैः
सर्वैरभिरूप्यैश्च याजकैः ॥ सुत्या काले सुनिवृत्ते वेदिं गतरवामिव ॥ ८ ॥ गोष्ठमध्यं स्थितामार्तामचरंतीं
नवं तृणम् ॥ गोवृषेण परित्यक्तां गवां पत्नीमिवोत्सुकाम् ॥ ९ ॥ प्रभाकराद्यैः सुस्निग्धैः प्रज्वलद्भिरिवो-
त्तमैः ॥ वियुक्तां मणिभिर्जात्यैर्नवां मुक्तावलीमिव ॥ १० ॥ सहसा चरितां स्थानान्महीं पुण्यक्षयोद्गताम् ॥
संहतद्युतिविस्तारां तारामिव दिवश्च्युताम् ॥ ११ ॥ पुष्पनद्धां वसंतांते मत्तभ्रमरशालिनीम् ॥ द्रुतदावाग्नि-
विप्लुष्टां क्वांतां वनलतामिव ॥ १२ ॥ संभूढनिगमां सर्वां संक्षिप्तविषयापणाम् ॥ प्रच्छन्नश्लिषिन्क्षत्रां द्यामिवा-
बुधैर्युताम् ॥ १३ ॥ क्षीणपानोत्तमैर्भग्नैः शरावैरभिसंवृताम् ॥ हतशोडामिव ध्वस्तां पानभूमिमसंस्कृताम् ॥
॥ १४ ॥ वृक्कणभूमितलां निम्नां वृक्कणपत्रैः समानृताम् ॥ उपयुक्तोनकां भग्नां प्रपां निषतितामिव ॥

॥ १५ ॥ विपुलां विततां चैव युक्तपुशां तरस्विनाम् ॥ भूमौ बाणैर्विनिष्कृतां पतितां ज्यमिवायुधान् ॥
 ॥ १६ ॥ सहसा युद्धशौडेन हयारोहेण वाहिताम् ॥ (निक्षिप्तभाण्डमुत्सृष्टां किशोरीमिव दुर्बलाम् ॥
 ॥ १ ॥ शुष्कतोयां महामत्स्यैः क्रूमेश्च बहुभिर्युताम् ॥ प्रभिन्नतटविस्तीर्णां वापीमिव हृतोत्पलाम् ॥
 ॥ २ ॥ पुरुषस्याग्रहृष्टस्य प्रतिषिद्धानुलेपनाम् ॥ संतप्तामिव शोकेन गात्रयाष्टिमभूषणाम् ॥ ३ ॥ प्रावृषि-
 प्रविगाढायां प्रविष्टस्याश्रमण्डलम् ॥ प्रच्छन्नां नीलजीमूतैर्भास्करस्य प्रभामिव ॥ ४ ॥ निहतां प्रति-
 सैन्येन वड्वामिव पातिताम् ॥ १७ ॥ भरतस्तु रथस्थः सञ्जयीमान्दशरथात्मजः ॥ बाह्वयंतं रथश्रेष्ठं
 सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ किं नु खल्वद्य गंभीरो न मूर्च्छितो निशाम्यते ॥ यथा पुरस्मयोध्यायां गीतवा-
 दित्रनिःस्वनः ॥ १९ ॥ वारुणीमदंगंधश्च माल्यगंधश्च मूर्च्छितः ॥ चंदनागुरुगंधश्च न प्रवाति समं-
 ततः ॥ २० ॥ यानप्रवरघोषश्च सुस्निग्धहयनिःस्वनः ॥ प्रमत्तागजनादश्च महार्हाश्च वनस्रजः ॥ २१ ॥ गते रामे हि
 नेदन्तो श्रूयते पुर्यमस्यां रामे विवासिने ॥ चंदनागुरुगंधांश्च महार्हाश्च वनस्रजः ॥ २२ ॥ गते रामे हि
 तरुणाः संतप्ता नोपमुंजते ॥ बहिर्योत्रां न गच्छंति चित्रमाल्यधरा नराः ॥ २३ ॥ नोत्सवाः संप्रवर्तते
 रामशोकादिते पुरे ॥ सा हि नूनं मम भ्रात्रा पुरस्यास्य द्युतिर्गता ॥ २४ ॥ नहि राजत्ययोध्येयं सासार-
 वार्जुनी क्षया ॥ कदा नु खलु मे भ्राता महोत्सव इवागतः ॥ २५ ॥ जनयिष्यत्ययोध्यायां हर्षं प्रीप्स्य
 इवांबुदः ॥ तरुणैश्चारुवैषश्च नैरुन्नतगामिभिः ॥ २६ ॥ संपतद्भिरयोध्यायां नाभिर्भाति महापथाः ॥
 इति ब्रुवन्सारथिना दुःखितो भरतस्तदा ॥ २७ ॥ अयोध्यां संप्रविश्यैव विवेश वसतिं पितुः ॥ तेन
 हीनां नरेद्रेण सिंहहीनां गुहामिव ॥ २८ ॥ तदा तदंतःपुरमुच्चितप्रभं सुरैरिवोत्कृष्टमभास्करं दिनम् ॥

निरीक्ष्य सर्वत्र विमक्तमात्मवान्मुमोच बाष्पं भरतः सुदुःखितः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
 कीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकाण्डे चतुर्दशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥ ततो निक्षिप्य मातृत्वा
 अयोध्यायां दृढव्रतः ॥ भरतः शोकसंतप्तो गुरुनिदमथाव्रवान् ॥ १ ॥ नंदिग्रामं गमिष्यामि सर्वाना-
 मंत्रयेऽत्र वः ॥ तत्र दुःस्वभिदं सर्वं सहिष्ये राघवं त्रिना ॥ २ ॥ गतश्चाहो दिवं राजा वनस्थः स
 गुरुर्मम ॥ रामं प्रतीक्षे राज्याय स हि राजा महायशः ॥ ३ ॥ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महा-
 त्मनः ॥ अब्रुवन्मंत्रिणः सर्वे वसिष्ठश्च पुरोहितः ॥ ४ ॥ सुभशं आधनीयं च यदुक्तं भरत त्वया ॥
 वचनं भ्रातृवात्सल्यादनुरूपं तवैव तन् ॥ ५ ॥ नित्ये ते वंधुलुब्धस्य तिष्ठतो भ्रातृसाहेदे ॥ मार्गमार्य-
 प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान् ॥ ६ ॥ मंत्रिणां वचनं श्रुत्वा यथाभिलाषितं प्रियम् ॥ अत्रवीत्सारथिं
 वाक्यं रथो मे युज्यतामिति ॥ ७ ॥ प्रहृष्टवदन्तः सर्वा मातुः सख्यभिभाष्य च ॥ आहरोह रथं श्रीमा-
 न्दशनुजैर्न समन्वितः ॥ ८ ॥ आरुह्य तु रथं क्षिप्रं शत्रुघ्नभरतवुभौ ॥ ययतुः परमप्रीतौ वृतौ मंत्रि-
 पुरोहितैः ॥ ९ ॥ अग्रतो गुरवः सर्वे वसिष्ठप्रमुखा द्विजाः ॥ प्रययुः प्राङ्मुखाः सर्वे नंदिग्रामो वतो
 भवेत् ॥ १० ॥ बलं च तदनादृतं गजाश्वरथसंकुलम् ॥ प्रययौ भरते याते सर्वे च पुरवासिनः ॥ ११ ॥
 रथस्थः स तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ नंदिग्रामं ययौ तूर्णं शिरस्यादाय पादुके ॥ १२ ॥ भर-
 तस्तु ततः क्षिप्रं नंदिग्रामं प्रविश्य सः ॥ अवतीर्य रथात्तूर्णं गुरुनिदमभाषत ॥ १३ ॥ एतद्राज्यं मम
 भ्रात्रा दत्तं संन्यासमुत्तमम् ॥ योगक्षेमवहे चमे पादुके हेमभूषिते ॥ १४ ॥ भरतः शिरसा कृत्वा
 संन्यासं पादुके ततः ॥ अत्रवीददुःखसंतप्तः सर्वं प्रकृतिमंडलम् ॥ १५ ॥ छत्र धारयत क्षिप्रमार्यपादविभौ

मतौ ॥ आभ्यां राज्ये स्थितो धर्मः पादुकाभ्यां गुरोर्मम ॥ १६ ॥ आत्रा तु मयि संन्यासो निक्षिप्रः
 सान्द्रदादयम् ॥ तमिमं पालयिष्यामि राघवागमनं प्रति ॥ १७ ॥ क्षिप्रं संयोजयित्वा तु राघवस्य पुनः
 स्वयम् ॥ चरणौ तौ तु रामस्य द्रक्ष्यामि सहपादुकौ ॥ १८ ॥ ततो निक्षिप्तमारोऽहं राघवेण समागतः ॥
 निवेद्य गुरवे राज्यं भजिष्ये गुरुवर्जिताम् ॥ १९ ॥ राघवाय च संन्यासं दत्त्वेमे वरपादुके ॥ राज्यं
 चेदमयोध्यां च धृतपापो भवान्यहम् ॥ २० ॥ (अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे प्रहृष्टमुदिते जने ॥ प्रीतिर्मम
 यशश्चैव भवेद्राज्याच्चतुर्गुणम् ॥ १ ॥ एवं तु विलपन्दौनो भरतः स महायशः ॥ नंदिग्रामेऽकरोद्राज्यं
 दुःखितो मंत्रिभिः सह ॥ २ ॥) सवलकलजटाधारी मुनिवेषधरः प्रभुः ॥ नंदिग्रामेऽवसद्वीरः ससैन्यो
 भरतस्तदा ॥ २१ ॥ सवालव्यजनं छत्रं धारयामास स स्वयम् ॥ भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां निवे-
 दयम् ॥ २२ ॥ ततस्तु भरतः श्रीमानभिविच्यार्थपादुके ॥ तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ॥ २३ ॥ तदा
 हि यत्कार्यमुपैति किंचिदुपायनं चोपहृतं महार्हम् ॥ स पादुकाभ्यां प्रथमं निवेद्य चकार पश्चाद्भरतो यथा-
 वन् ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० अयो० पंचदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥
 प्रतियते तु भरते वसन्नामस्तदा वने ॥ लक्ष्यामास सोद्वेगमथौत्सुक्यं तपस्विनाम् ॥ १ ॥ ये तत्र
 चित्रकूटस्य पुरस्तात्तापसाश्रमे ॥ राममाश्रित्य निरतास्तानलक्ष्यदुःसुकाम् ॥ २ ॥ नयनैश्चुटोभिश्च
 रामं निर्दिश्य शंकितः ॥ अन्योन्यमुपजल्पतः शनैश्चक्रुर्मथः कथाः ॥ ३ ॥ तेषामौत्सुक्यमालक्ष्य
 रामस्वात्मनि शंकितः ॥ कृतांजलिखुरवाचेदमपि कुलपतिं ततः ॥ ४ ॥ न कश्चिद्भगवन्किञ्चिदप्यूर्ध्ववृत्तिमिदं
 मयि ॥ दृश्यते विकृतं येन विक्रियते तपस्विनः ॥ ५ ॥ प्रमादाक्षरितं किञ्चित्कश्चिन्नावरजस्य मे ॥

लक्ष्मणस्यार्धभिर्दृष्टं नानुरूपं महात्मनः ॥ ६ ॥ कचिच्छुश्रूषमाणा वः शुश्रूषणपरा मयि ॥ प्रमदाभ्युचितो
 वृत्तिं सीतायुक्तां न वर्तते ॥ ७ ॥ अर्थर्पिजस्या वृद्धस्तपसा च जरो गतः ॥ वेपमान इवोवाच रामं
 भूतदयापरम् ॥ ८ ॥ कुतः कल्याणसत्त्वायाः कल्याणाभिरतेः सदा ॥ चलनं तात वैदेह्यास्तपस्विषु
 विशेषतः ॥ ९ ॥ त्वन्निमित्ताभिदं तावत्तापसान् यंति वर्तते ॥ रक्षोभ्यस्तेन संविग्नाः कथयंति मिथः कथाः ॥ १० ॥
 रावणावरजः कश्चित्स्वरो नामेह राक्षसः ॥ उत्पाठ्य तापसान् सर्वाब्जजन्तानि निवसिनः ॥ ११ ॥
 धृष्टश्च जितकाशी च नृशंसः पुरुषादकः ॥ अवलिप्तश्च पापश्च त्वां च तात न मुच्यते ॥ १२ ॥ त्वं
 यदा प्रभृति ह्यस्मिन्नाश्रमे तात वर्तसे ॥ तदा प्रभृति रक्षांसि विप्र कुर्वन्ति तापसान् ॥ १३ ॥ दर्शयंति हि
 बीभत्सैः कुरैर्भीषणैरपि ॥ नानारूपैर्वरूपैश्च रूपैरमुखदर्शनैः ॥ १४ ॥ अप्रशस्तरशुचिभिः
 संप्रयुज्य च तापसान् ॥ प्रतिघ्नन्त्यपराक्षिप्रमनार्थाः पुरतः स्थितान् ॥ १५ ॥ तेषु तेष्वनाश्रमस्थानेष्व-
 बुद्धमवलीय च ॥ रमन्ते तापसांस्तत्र नाशयन्तोऽल्पचेतसः ॥ १६ ॥ अवक्षिपन्ति स्त्रुग्भांडान्नीन्सि-
 चन्ति वारिणा ॥ कलशाश्च प्रमदन्ति हवने समुपस्थिते ॥ १७ ॥ तैर्दुरात्मभिराविष्टानाश्रमान्प्रजिघांसवः
 ॥ गमनायान्यदेशस्य चोदयन्त्येषोऽद्य माम् ॥ १८ ॥ तत्पुरा राम शारीरीमुपहिंसां तपस्विषु ॥
 दर्शयन्ति हि दुष्टास्ते त्यक्ष्याम इममाश्रमम् ॥ १९ ॥ बहुमूलकं चित्रमविदूरादितो वनम् ॥ अश्वस्या-
 श्रममेवाहं श्रयिष्ये सगणः पुनः ॥ २० ॥ खरस्त्वय्यपि चायुकं पुरा राम प्रवर्तते ॥ सहास्माभिरितो
 गच्छ यदि बुद्धिः प्रवर्तते ॥ २१ ॥ सकलत्रस्य संदेहो नित्यं युक्तस्य राघव ॥ समर्थस्यापि सहितो
 वासो दुःखमिहाद्य ते ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वंतं रामस्तं राजपुत्रस्तपस्विनम् ॥ न शशाकोत्तरैर्वीर्यैरवबुद्धं

समुत्सुकम् ॥ २३ ॥ अभिनंद्य समापृच्छ्य समाधाय च राघवम् ॥ स जगामाश्रमं त्यक्त्वा कुलैः
कुलपतिः सह ॥ २४ ॥ रामः संसाध्य ऋषिगणमनुगमनोद्देशात्साम्कुलपतिमभिवाद्य ऋषिम् ॥
सयक्वश्चितैतैनुमत उपदिष्टार्थः पुण्यं वासाय स्वनिलयमुपपेदे ॥ २५ ॥ आश्रममृषिविरहितं प्रभुः
क्षणमपि न जहौ स राघवः ॥ राघवं हि सततमनुगतास्तापसाश्चार्चयिते धृतगुणाः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे
श्रीम० वा० अ० च० सं० अ० षोडशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥ राघवस्त्वपराधेषु सर्वेष्वनुवि-
चिंतयन् ॥ न त्रुन्नरोचयद्वासं कारणैर्बहुभिस्तदा ॥ ११ ॥ इह मे भरतो दृष्टो मातरश्च सनागराः ॥ सा च मे
स्मृतिरन्वेति तान्नित्यमनुशोचतः ॥ २ ॥ स्कंधावारनिर्वक्षेण तेन तस्य महात्मनः ॥ हयहस्तिकरीषश्च
लेपमर्दः कृतो भृशम् ॥ ३ ॥ तस्मादन्यत्र गच्छाम इति संचित्य राघवः ॥ प्रातिष्ठत स वैदेह्या लक्ष्मणेन
च संगतः ॥ ४ ॥ सोऽत्रैराश्रमसाधयं तं वंदे महायशाः ॥ ते चापि भगवानन्निः पुत्रवत्प्रत्यपद्यत ॥ ५ ॥
स्वयमातिथ्यमादिभ्यः सर्वमस्य सुसंस्कृतम् ॥ सौमित्रिं च महाभागं सीतां च समसां वयन् ॥ ६ ॥
पत्नीं च तमनुप्राप्तां वृद्धामाभंज्य संस्कृताम् ॥ सांत्वयामास धर्मज्ञः सर्वभूतहिते रतः ॥ ७ ॥ अनसूयां
महाभागं तापसीं धर्मचारिणीम् ॥ प्रतिगृहीष्व वैदेहिमिव वीदृषिसत्तमः ॥ ८ ॥ रामाय चाचक्षे
तां तापसीं धर्मचारिणीम् ॥ दशवर्षाण्यनावृष्टया दग्धे लोके निरंतरम् ॥ ९ ॥ यया मूलफले सुष्टे
जाह्नवी च प्रवर्तिता ॥ ज्येष्ठा तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता ॥ १० ॥ दशवर्षसहस्राणि यया तप्तं
महत्तपः ॥ अनसूयाव्रतैस्तात प्रत्यहूश्च निर्बाहिताः ॥ ११ ॥ देवकार्यनिमित्तं च यया संस्वरमाणया ॥
दशरात्रं कृता रात्रिः सेयं मातेव तेऽनघ ॥ १२ ॥ तामिमां सर्वभूतानां नमस्कार्यां तपस्विनीम् ॥

अभिगच्छतु वैदेही वृद्धामक्रोधनां सदा ॥ १३ ॥ एवं वृषाणं तमृषिं तथैत्युक्त्वा स राघवः ॥ सीतामालो-
 क्य धर्मज्ञमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ राजपुत्रि श्रुतं त्वेतन्मुनेरस्य समीरितम् ॥ श्रेयोऽर्थमात्मनः
 शीघ्रमभिगच्छ तपस्विनोम् ॥ १५ ॥ अनसूयेति या लोके कर्मभिः ख्यातिमागता ॥ तां शीघ्रमभिगच्छ
 त्वमभिगम्यां तपस्विनीम् ॥ १६ ॥ सीता त्वेतद्वचः श्रुत्वा राघवस्य यशस्विनी
 ॥ तामत्रिपत्नीं धर्मज्ञामभिचक्राम मैथिली ॥ १७ ॥ शिशिलां वलितां वृद्धां जरापांडु-
 रभूयज्ञाम् ॥ सततं वेपमानांगो प्रवर्तते कदलोमिव ॥ १८ ॥ तां तु सीता महाभागमनसूयां पतिव्रताम् ॥ अभ्य-
 वादयदव्यग्रा स्वं नाम समुदाहरन् ॥ १९ ॥ अभिवाद्य च वैदेही तापसीं तां दयान्विताम् ॥ बद्धां जलिपुटा हृष्टा
 पयःपृच्छदनामयम् ॥ २० ॥ ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वा तां धर्मचारिणीम् ॥ सांत्वयत्यब्रवीद्वृद्धा दिष्टया
 धर्ममवेक्षसे ॥ २१ ॥ त्यक्त्वा ज्ञातिजनं सौते मानद्युद्धिं च मानिनि ॥ अवरुद्धं वने रामं दिष्टया
 त्वमनुगच्छसि ॥ २२ ॥ नगरस्थो वनस्थो वा शुभो वा यदि वाऽशुभः ॥ यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां
 लोका महोदयाः ॥ २३ ॥ दुःशीलः कामवृत्तो वा धनैर्वा परिवर्जितः ॥ स्त्रीणामार्यस्वभावानां
 परमं दैवतं पतिः ॥ २४ ॥ नातो विशिष्टं पश्यामि बांधवं विमृशं त्यहम् ॥ सर्वत्र योग्यं वैदेहि
 तपःकृतमिवाव्ययम् ॥ २५ ॥ नत्वेवमनुगच्छंति गुणदोषमसत्स्थिः ॥ कामवक्तव्यहृदया भर्तृनाथाश्चरं-
 ति याः ॥ २६ ॥ प्राप्नुवंत्ययशश्च धर्मभ्रंशं च मैथिलि ॥ अकार्यवशमापन्नाः स्थियो याः खलु तद्विधाः
 ॥ २७ ॥ त्वद्विधास्तु गुणैर्युक्ता दृष्टलोकपरावराः ॥ स्थियः स्वर्गे चरिष्यति यथा पुण्यकृतमन्तथा ॥ २८ ॥
 तेदेवमेतं त्वमनुव्रता सती पतिप्रधाना समयानुवर्तिना ॥ भव स्वभर्तुः सहधर्मचारिणी यशश्च धर्मं च

ततः समाप्स्यसि ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अयोध्याकाण्डे सप्तदशाधिकशततमः
सर्गः ॥ ११७ ॥ सा त्वेवमुक्ता वैदेही त्वनसूयानसुयया ॥ प्रतिपूज्य वचो मंदं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥
नैतदाश्चर्यमार्थायां यन्मां त्वमनुभाषसे ॥ विदितं तु भगव्येतद्यथा नार्याः पतिगुरुः ॥ २ ॥ यद्यप्येष
भवेद्धर्ता अनार्यो वृत्तिवर्जितः ॥ अद्विधमत्र वर्तव्यं तथाप्येष मया भवेत् ॥ ३ ॥ किं पुनर्यो गुण-
श्लाघ्यः सानुक्रोशो जितेंद्रियः ॥ स्थिरानुरागो धर्मात्मा मातृवत्पितृप्रियः ॥ ४ ॥ यां वृत्तिं वर्तते रामः कौ-
सल्यायां महाबलः ॥ तामेव नृपनारीणामन्यासामपि वर्तते ॥ ५ ॥ सकृद्दृष्टास्वपि स्त्रीषु नृपेन नृपव-
त्सलः ॥ मातृवद्धर्तते वीरो मानमुत्सृज्य धर्मवित् ॥ ६ ॥ आगच्छंत्याश्च विजनं वनमेवं भयाव-
हम् ॥ समाहितं हि मे श्वश्र्वा हृदये यत्स्थिरं मम ॥ ७ ॥ पाणिप्रदानकाले च यत्पुरा त्वमिसन्निधौ ॥
अनुशिष्टं जनन्या मे वाक्यं तदपि मे धृतम् ॥ ८ ॥ न विस्मृतं तु मे सर्वं वाक्यैः स्वैर्धर्मचारिणि ॥
मतिशुश्रूषणान्नार्यास्तपो नान्यद्विधीयते ॥ ९ ॥ सावित्री पतिशुश्रूषां कृत्वा स्वर्गे महीयते ॥ तथा-
वृत्तिश्च याता त्वं पतिशुश्रूषया दिवम् ॥ १० ॥ वरिष्ठा सर्वनारीणामेषा च दिवि देवता ॥ रोहिणी न
विना चंद्रं मुहूर्तमपि दृश्यते ॥ ११ ॥ एवंविधाश्च प्रवराः स्त्रियो भर्तृदृढव्रताः ॥ देवलोकं महीयते
पुण्येन स्वेन कर्मणा ॥ १२ ॥ ततोऽनसूया संहृष्टा श्रुत्वोक्तं सीतया वचः ॥ शिरस्याघ्राय चोवाच मैथि-
ली हर्षयंद्युत ॥ १३ ॥ नियमैर्विविधैराप्तं तपो हि महद्भस्ति मे ॥ तत्संश्रित्य बलं सीते छंदये त्वां शुचि-
व्रते ॥ १४ ॥ उपपन्नं च युक्तं च वचनं तव मैथिलि ॥ प्रीता चास्म्युच्यतां सीते करवाणि प्रियं च
किम् ॥ १५ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा त्रिसिता मंदविस्मया ॥ कृतमित्यब्रवीत्सीता तपोबलसमान्विताम्

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डे । सर्गः ११८. * (४३६)

॥ १६ ॥ सा त्वेवमुक्ता धर्मज्ञा तया प्रीततराभवन् ॥ सफलं च प्रहर्षं ते हंत सीते करोम्यहम्
 ॥ १७ ॥ इदं दिव्यं वरं माल्यं वस्त्रमभरणानि च ॥ अंगरागं च वेदेहि महाहंमनुलेपनम्
 ॥ १८ ॥ मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभयेन् ॥ अनुरूपमसंखिष्टं नित्यमेव भविष्यति
 ॥ १९ ॥ अंगरागेण दिव्येन लिप्तांगी जनकात्मजे ॥ शोभयिष्यसि भर्तारं यथा श्रीर्विष्णुमव्ययम्
 ॥ २० ॥ सा वस्त्रमंगरागं च भूषणानि स्रजस्तथा ॥ मैथिली प्रतिजग्राह प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २१ ॥
 प्रीतगृह्य च तत्सीता प्रीतिदानं यशस्विनी ॥ द्दिलघांजलिपुटा धीरा समुपास्त तपोधनाम् ॥ २२ ॥
 तथा सीतामुपासीतामनसूया दृढव्रता ॥ वचनं प्रष्टुमोर्भे कथां कांचिदनुप्रियाम् ॥ २३ ॥ स्वयंवरे
 किल प्राप्ता त्वमनेन यशस्विना ॥ राघवेणेति मे सीते कथा श्रुतिमुपागता ॥ २४ ॥ तां कथां श्रोतु
 मिच्छामि विस्तरेण च मैथिल ॥ यथाभूतं च कात्स्न्येन तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा
 तु सा सीता तापसी धर्मचारिणीम् ॥ श्रूयतामिति चोक्त्वा वै कथयामास तां कथाम् ॥ २६ ॥
 मिथिलाधिपतिर्वीरो जनको नाम धर्मविन् ॥ क्षत्रकर्मण्यभिरतो न्यायतः शास्ति मेदिनीम् ॥ २७ ॥
 तस्य लांगलहस्तस्य कृषतः क्षेत्रमंडलम् ॥ अहं किलोत्थिता भित्त्वा जगती नृपतेः सुता ॥ २८ ॥
 स मां दृष्ट्वा नरपतिर्मुष्टिविक्षेपतत्परः ॥ पांसुगुठितसर्वांगी विस्मितो जनकोऽभवन् ॥ २९ ॥ अतप-
 त्येन च स्नेहादङ्कमारोप्य च स्वयम् ॥ ममयं तनयेत्युक्त्वा स्नेहो मायि निपातितः ॥ ३० ॥
 अंतरिक्षे च वायुक्ता प्रतिभामानुवी किल ॥ एवमेतन्नरपते धर्मेण तनया तव ॥ ३१ ॥ ततः प्रहृष्टो
 धर्मात्मा पिता मे मिथिलाधिपः ॥ अत्राप्तो विपुलामृद्धिं मामवाप्य नराधिपः ॥ ३२ ॥ दत्ता चा-

स्मीष्टवदेव्यै ज्येष्ठायै पुण्यकर्मणे।तथा संभाविता चास्मि स्निग्धया मातृसौहृदात्॥३३॥ पतिसंयोगसुखं
वयौ दृष्ट्वा तु मे पिता ॥ चिन्तामभ्यगमद्दीनो विचनाशादिवाधनः ॥ ३४ ॥ सदृशाच्चापकृष्टाच्च लोके
कन्यापिता जनात् ॥ प्रधर्षणमवाप्नोति शक्रेणापि समो भुवि ॥ ३५ ॥ तां धर्षणामदूरस्थां संदृश्यात्मनि
पार्थिवः ॥ चिन्तार्णवगतः पारं नाससादाश्रुवो यथा ॥ ३६ ॥ अयोनित्वां हि मां ज्ञात्वा नाध्यगच्छत्स चिन्तयन् ॥
सदृशं चानुरूपं च महीपालः पतिं मम ॥ ३७ ॥ तस्य बुद्धिरियं जाता चिन्तयानस्य संततम् ॥ स्वयंवरं
तनूजायाः करिष्यामीति धर्मतः ॥ ३८ ॥ महायज्ञे तदा तस्य वरुणेन महात्मना ॥ दत्तं धनुर्वरं प्रीत्या
तूणी चाक्षय्यस्यकौ ॥ ३९ ॥ असंचाल्यं मनुष्यैश्च यत्नेनापि च गौरवात् ॥ तन्न शक्ता नमयितुं स्वप्ने-
ष्वपि नराधिपः ॥ ४० ॥ तद्धनुः प्राप्य मे पित्रा व्याहृतं सत्यवादिना ॥ समवाये नरेन्द्राणां पूर्वमामंज्य
पार्थिवात् ॥ ४१ ॥ इदं च धनुरुवस्य सज्यं यः कुरुते नरः ॥ तस्य मे दुहिता भार्या भविष्यति न संशयः ॥
॥ ४२ ॥ तच्च दृष्ट्वा धनुः श्रेष्ठं गौरवाद्गिरिसन्निभम् ॥ अभिवाद्य नृपा जग्मुरशक्तास्तस्य तोलने ॥ ४३ ॥
सुदीर्यस्य तु कालस्य राघवोऽयं महाद्युतिः ॥ विद्यामित्रेण सहितो यज्ञं द्रष्टुं समागतः ॥ ४४ ॥ लक्ष्म-
णेन सह भ्रात्रा रामः सत्यपराक्रमः ॥ विद्यामित्रस्तु धर्मात्मा मम पित्रा सुपूजितः ॥ ४५ ॥ श्रोवाच
पितरं तत्र राघवौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुतौ दशरथस्येमौ धनुर्दर्शनकांक्षिणौ ॥ ४६ ॥ इत्युक्तस्तेन विप्रेण
तद्धनुः समुपानयत् ॥ तद्धनुर्दर्शयामास राजपुत्राय दैविकम् ॥ ४७ ॥ निमेषान्तरमात्रेण तदानस्य महान-
बलः ॥ ज्ञ्यां समारोप्य झटिति पूरयामास वीर्यवान् ॥ ४८ ॥ तेनापूरयता वेगान्मथ्ये भग्नं द्विधा
धनुः ॥ तस्य शब्दोऽभवद्भीमः पतितस्याशनेयेथा ॥ ४९ ॥ ततोऽहं तत्र रामाय पित्रा सत्याभिसंधिना ॥

दधता दातुमुद्यम्य जलभाजनमुत्तमम् ॥ ५० ॥ दीयमानां नतु तदा प्रतिजप्ताह राघवः ॥ अविज्ञाय
 पितुश्छन्दमयोध्याधिपतेः प्रभोः ॥ ५१ ॥ ततः श्वशुरमामंज्य वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ मम पित्रा त्वहं
 दत्ता रामाय विदित्वात्मवे ॥ ५२ ॥ मम चैवानुजा साध्वी अर्भेला शुभदर्शना ॥ भार्योर्धे लक्ष्मणस्यापि
 दत्ता पित्रा मम स्वयम् ॥ ५३ ॥ एवं दत्तास्मि रामाय तथा तस्मिन्स्वयंवरे ॥ अनुरक्तास्मि धर्मेण पतिं
 वीर्यवतां वरम् ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अयो० अष्टादशाधिकशततमः सर्गः ॥
 ॥ ११८ ॥ अनसूया तु धर्मज्ञा श्रुत्वा तां महतीं कथाम् ॥ पर्यष्वजत बाहुभ्यां शिरस्याघ्राय मैथि-
 लीम् ॥ १ ॥ व्यक्ताक्षरपदं चित्रं भाषितं मधुरं त्वया ॥ यथा स्वयंवरं वृत्तं तत्सर्वं च श्रुतं मया ॥
 ॥ २ ॥ रमेयं कथया ते तु दृढं मधुरभाषिणि ॥ रत्निरस्तंगतः श्रीमानुषोह्य रजनीं शुभाम् ॥ ३ ॥ एते
 दिवसं परिकीर्णानामाहारार्थं पतत्रिणाम् संध्याकाले निलीनानां निद्रार्थं श्रूयते ध्वनिः ॥ ४ ॥ एते
 चाप्यभिषेकाद्रीं मुनयः कलशोद्यताः ॥ सहिता उपवर्तते सलिलाः प्लुतवल्कलाः ॥ ५ ॥ अभिहोत्रे च ऋषिणा
 हुते च विधिपूर्वकम् ॥ कपोतांगारुणो धूमो दृश्यते पवनोद्धतः ॥ ६ ॥ अल्पवर्णा हि तरवो धनीयूताः समं-
 ततः ॥ विप्रकृष्टेन्द्रिये देशे न प्रकाशंति वै दिशः ॥ ७ ॥ रजनीचरसत्त्वानि प्रचरंति समंततः ॥ तपो-
 वनमृगा ह्येते वेदितीर्थेषु शेरेते ॥ ८ ॥ संप्रवृत्ता निशा सीते नक्षत्रसमलंकृता ॥ ज्योत्स्नाप्रावरणध्वजो
 दृश्यतेऽभ्युदितोऽवरे ॥ ९ ॥ गम्यतामनुजानामि रामस्यानुचरी भव ॥ कथयंत्या हि मधुरं त्वयाहमपि
 तोषिता ॥ १० ॥ अलंकुरु च तावत्त्वं प्रत्यक्षं मम मैथिले ॥ प्रीतिं जनय मे वत्से दिव्यालंकार-
 शोभिनी ॥ ११ ॥ सा तदा समलंकृत्य सीता सुरसुतोपमा ॥ प्रणम्य शिरसा पादौ रामं त्वभिमुखी

ययौ ॥ १२ ॥ तथा तु भूषितां सीतां दशशं वदतां वरः ॥ राघवः प्रीतिदानेन तपस्विन्या नहर्ष च ॥
॥ १३ ॥ न्यवेदयत्ततः सर्वे सीता रामाय मैथिली ॥ प्रीतिदानं तपस्विन्या वसनाभरणसज्जम् ॥ १४ ॥
प्रहृष्टस्त्वभवद्रामो लक्ष्मणश्च महारथः ॥ मैथिल्याः सत्क्रियां दृष्ट्वा मानुषेषु सुदुर्लभाम् ॥ १५ ॥ ततः
स शर्वरी प्रीतः पुण्यां शशिनिमानताम् ॥ आर्चतस्तापसैः सर्वैरुवास रघुनंदनः ॥ १६ ॥ तस्यां रात्र्यां
व्यतीतायामभिधिच्य हुताशिकान् ॥ आपृच्छेतां नरज्यावौ तापसान्वनगोचरान् ॥ १७ ॥ तावृचुस्ते
वनचरास्तापसा धर्मचारिणः ॥ वनस्य तस्य संचारं राक्षसैः समभिलुतम् ॥ १८ ॥ रक्षांसि पुरुषादानि
नानारूपाणि राघव ॥ वसंत्यस्मिन्महारण्यं व्यालाश्च रुधिराशनाः ॥ १९ ॥ उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा
तापसं ब्रह्मचारिणम् ॥ अदंत्यस्मिन्महारण्ये तान्निवारय राघव ॥ २० ॥ एष पंथा मर्द्दणीणां फलान्या-
हरतां वने ॥ अनेन तु वनं दुर्गं गंतुं राघव ते क्षमम् ॥ २१ ॥ इतीरितां प्रांजलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैः
कृतस्त्वस्त्यनः परंतपः ॥ वनं समार्यः प्रविवेश राघवः सलक्ष्मणः सूर्य इवाभ्रमंडलम् ॥ २२ ॥ इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायामयोध्याकाण्डे एकोनविंशधिकशत-
तमः सर्गः ॥ ११९ ॥ समाप्तमयोध्याकाण्डम् ॥ ॥ ४ ॥ अतः परमारण्यकाण्डम् ॥ तस्यायमाद्यश्लोकः ॥
प्रविश्य तु महारण्यं दंडकारण्यमात्मवान् ॥ रामो ददर्श दुर्धर्षतापसाश्रममंडलम् ॥ १ ॥

अथ वाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डं समाप्तम् ।

अथ श्रीवा०रामायणे अरण्यकाण्डं प्रारभ्यते ।

* अरण्यकाण्डम् ३. *

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रविश्य तु महारण्यं दंडकारण्यमात्मवान् ॥ रामो ददर्श दुर्धस्तापसाश्रमम-
ण्डलम् ॥ १ ॥ कुशचीरपरीक्षितं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् ॥ यथा प्रदीप्तं दुर्दशं गगने सूर्यमंड-
लम् ॥ २ ॥ शरण्यं सर्वभूतानां सुसंयुष्टाजिरं सदा ॥ मृगैर्बहुभिरार्काणं पक्षिसर्पैः समावृतम् ॥ ३ ॥
पूजितं चोपनृतं च नित्यमप्सरसां गणैः ॥ विशालैरभिशरणैः सुगन्धैरिजिनैः कुशैः ॥ ४ ॥ समि-
द्धिस्तोयकलैः फलमूलैश्च शोभितम् ॥ आरण्यैश्च महावृक्षैः पुष्पैः स्वादुफलैर्वृतम् ॥ ५ ॥ बलि-
होमार्चितं पुण्यं ब्रह्मघोषानिनादितम् ॥ पुण्यैश्चान्यैः परीक्षितं पद्मिन्या च सपद्मया ॥ ६ ॥ फलमृ-
लाशनैर्दातैश्चरिक्कृष्णाजिनांबैः ॥ सूर्यवैश्वानरामैश्च पुराणैर्मुनिभिर्भुतम् ॥ ७ ॥ पुण्यैश्च नियताहारैः शोभि-
तं परमर्षिभिः ॥ तद्ब्रह्मभवनप्रख्यं ब्रह्मघोषानिनादितम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मविद्भिर्महाभगैर्बोद्धाणैरुपशोभितम् ॥
तद्दृष्ट्वा राघवः श्रीमांस्तापसाश्रममंडलम् ॥ ९ ॥ अभ्यगच्छन्महातेजा विष्यं कृत्वा महद्व्रतुः ॥ दिव्यज्ञा-
नोपपन्नास्ते रामं दृष्ट्वा महर्षयः ॥ १० ॥ अभिजगमुस्तदा प्रीता वैदेहीं च यशस्विनीम् ॥ ते तु
सोममिषोद्यंतं दृष्ट्वा वै धर्मचारिणम् ॥ ११ ॥ लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा तु वैदेहीं च यशस्विनीम् ॥ मंग-
लानि प्रयुजानाः प्रत्यगृह्णन्तद्व्रताः ॥ १२ ॥ रूपसंहननं लक्ष्मीं सौकुमार्यं सुवेषताम् ॥ ददशुर्वि-
स्मिताकारा रामस्य वनवासिनः ॥ १३ ॥ वैदेहीं लक्ष्मणं रामं नेत्रैरनिमिषैरिव ॥ आश्चर्यमूतान्द-
दशुः सर्वे ते वनवासिनः ॥ १४ ॥ अत्रैनं हि महाभागाः सर्वभूताहिते रताः ॥ अतिथिं पर्णशालायां
राघवं संन्येवशयन् ॥ १५ ॥ ततो रामस्य सत्कृत्य विधिना पावकापेयमाः ॥ आजह्रुस्ते महाभागः सलिलं
धर्मचारिणः ॥ १६ ॥ मंगलानि प्रयुजाना मुदा परमया युताः ॥ मूलं पुष्पं फलं सर्वमाश्रमं च

महात्मनः ॥ १७ ॥ निवेदयित्वा धर्मज्ञास्ते तु प्रांजलयोऽब्रुवन् ॥ धर्मपालो जनस्यास्य शरण्यश्च
महायशः ॥ १८ ॥ पूजनीयश्च मान्यश्च राजा दंडधरो गुरुः ॥ इन्द्रस्यैव चतुर्भोगः प्रजा रक्षति
राघव ॥ १९ ॥ राजा तस्माद्वरान्नोगात्रस्याभ्युक्ते नमस्कृतः ॥ ते वयं भवता रक्ष्या भवद्विषयवा-
सिनः ॥ २० ॥ नगरस्थो वनस्थो वा त्वं नो राजा जनेश्वरः ॥ न्यस्तदंडा वयं राजञ्जितक्रोधा
जितेन्द्रियाः २१ ॥ रक्षणीयास्त्वया शश्वद्रुर्भभूतास्तपोधनाः ॥ एवमुक्त्वा फलेर्मूलेः पुष्पैरन्यैश्च राघवम् ॥
वन्यैश्च त्रिविधाहरैः सलक्ष्मणमपूजयन् ॥ २२ ॥ तथान्ये तापसाः सिद्धा रामं वैश्वानरोपमाः ॥
न्यायवृत्ता यथान्यायं तर्पयामासुरीश्वरम् ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०
सा० अरण्यकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ कृतातिथ्योऽथ रामस्तु सूर्यस्योदयनं प्रति ॥
आमंत्र्य स मुनीन्सर्वान्वनमेवान्वागाहत् ॥ १ ॥ नानामृगराणार्कीर्णमृक्षशार्दूलसेवितम् ॥ ध्वस्तवृक्ष-
लवागुल्यं दुर्दशसलिलाशयम् ॥ २ ॥ निष्कृजमानशकुनिह्रल्लिकागणनानादितम् ॥ लक्ष्मणानुचरो रामो
वनमध्यं ददर्श ह ॥ ३ ॥ सीतया सह काकुत्स्थस्तास्मिन्धोरमृगायुते ॥ ददर्श गिरिशृंगभं पुष्पादं
मद्भस्वनम् ॥ ४ ॥ गभीराक्षं महावक्त्रं विकटं विकटोदरम् ॥ बीभत्सं विषमं दीर्घं विकृतं घोर-
दर्शनम् ॥ ५ ॥ वसानं चर्म वैयात्रं वसाद्रं रुधिरोक्षितम् ॥ त्रासनं सर्वभूतानां व्यादितास्यमिवात-
कम् ॥ ६ ॥ त्रीन्सिंहांश्चतुरो व्यात्रान्द्वौ वृकौ पुष्टतान्दश ॥ सविपाणं वसादिग्धं गजस्य च शिरो
महत् ॥ ७ ॥ अवसज्यायसे शूले विनदंतं महास्वनम् ॥ सरामं लक्ष्मणं चैव सीतां दृष्ट्वा च मैथिली-
म् ॥ ८ ॥ अभ्यधावत्सुसंकुद्धः प्रजाकाल इवांतकः ॥ स कृत्वा भैरवं नादं चालयन्निव मेदिनीम् ॥ ९ ॥

अंकेनादाय वैदेहीमपक्रम्य तदाऽब्रवीन् ॥ युवां जटाचीरधरौ सभार्यौ क्षीणजीवितौ ॥ १० ॥
 प्रविष्टौ दण्डकारण्यं शरचापासिपाणिनौ ॥ कथं तापसयोर्वा च वासः प्रमदया सह ॥ ११ ॥ अध-
 र्मचारिणौ पापौ कौ युवां मुनिदूषकाः ॥ अहं वनमिदं दुर्गं विराधो नाम राक्षसः ॥ १२ ॥ चराभि सायुधो नित्य-
 मृषिभिर्सानि भक्षयन् ॥ इयं नारी वरारोहा मम भार्यो भविष्यति ॥ १३ ॥ युवयोः पापयोश्चाहं
 पास्यामि रुधिरं मृधे ॥ तस्यैवं ब्रुवतो दुष्टं विराधस्य दुरात्मनः ॥ १४ ॥ श्रुत्वा सगर्वितं वाक्यं
 संभ्रांता जनकात्मजा ॥ सीता प्रवेभितोद्वेगात्प्रव्राते कदली यथा ॥ १५ ॥ तां दृष्ट्वा राघवः सीतां
 विराधां कगतां शुभाम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ १६ ॥ पश्य सौम्य नरोदस्य
 जनकस्यात्मसंभवाम् ॥ मम भार्यो शुभाचारां विराधांके प्रवेशिताम् ॥ १७ ॥ अत्यंतसुखसंबुद्धां
 राजपुत्रौ यज्ञस्विनीम् ॥ यदभिप्रेतमस्मासु प्रियं वरवृत्तं च यत् ॥ १८ ॥ कैकेय्यास्तु सुसंवृत्तं
 क्षिप्रमद्यैव लक्ष्मण ॥ या न तुष्यति राज्येन पुत्रार्थे दीर्घदक्षिणी ॥ १९ ॥ यथाहं सर्वभूतानां प्रियः
 प्रस्थापितो वनम् ॥ अद्येदानीं सकामा सा या माता मय्यमा मम ॥ २० ॥ परस्पर्शानु वैदेह्या न
 दुःखतरमस्ति मे ॥ पितुर्विनाशात्सौमित्रे स्वराज्यहरणात्तथा ॥ २१ ॥ इति ब्रुवति काकुत्स्थे बाष्पशोकपरिच्छुतः ॥
 अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धो रुद्धो नाग इव श्वसन् ॥ २२ ॥ अनाथ इव भूतानां नाथस्त्वं वासवोपमः ॥ मया प्रेष्येण
 काकुत्स्थ किमर्थं परित्यजेसि ॥ २३ ॥ क्षरेण निहतस्याद्य मया क्रुद्धेन रक्षसः ॥ विराधस्य गताधोहिं मही पात्य-
 ति शोणितम् ॥ २४ ॥ राज्यकामे मम क्रोधो भरते यो बभूव ह ॥ तं विराधे विमोक्ष्यामि वज्री वज्र-
 मिवाचले ॥ २५ ॥ मम मुजबलवगेवेगितः पततु शरोऽस्य महान्महोरसि ॥ व्यपनयतु

तनोश्च जीवितं पततु ततश्च महीं विधूर्णितः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सं० अरण्य०
द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ (इत्युक्त्वा लक्ष्मणः श्रीमान्नाक्षसं प्रहसन्निव ॥ को भवान्वनमभ्येत्य चरिष्यसि
यथा सुखम् ॥ १ ॥) अथोवाच पुनर्वाक्यं विराधः पूरयन्वनम् ॥ पृच्छतो मम हि द्रुतं कौ युवां क
गमिष्यथः ॥ १ ॥ तमुवाच ततो रामो राक्षसं ज्वलिताननम् ॥ पृच्छंतं सुमहातेजा इक्ष्वाकुकुलमात्मनः
॥ २ ॥ क्षत्रियौ वृत्तसम्पन्नौ विद्धि नौ वनगोचरौ ॥ त्वां तु वेदितुमिच्छामः कतत्वं चरसि दंड-
कान् ॥ ३ ॥ तमुवाच विराधस्तु रामं सत्यपराक्रमम् ॥ हंत वक्ष्यामि ते राजन्निबोध मम राघव ॥ ४ ॥
पुत्रः किल जवस्याहं माता मम शतहृदा ॥ विराध इति मामाहुः पृथिव्यां सर्वराक्षसाः ॥ ५ ॥ तपसा
चाभिसंप्राप्ता ब्रह्मणो हि प्रसादजा ॥ शस्त्रेणावध्यता लोकेऽच्छेद्यामेघत्वमेव च ॥ ६ ॥ उत्तम्य प्रमदा-
मेनामनपेक्षौ यथागतम् ॥ त्वरमाणौ पलायेशां न वां जीवितमाददे ॥ ७ ॥ तं रामः प्रत्युवाचेदं
कोपसरत्तलोचनः ॥ राक्षसं विकृताकारं विराधं पापचेतसम् ॥ ८ ॥ क्षुद्र धिक्त्वां तु हीनार्थं मृत्यु-
मन्वेषसे द्रुवम् ॥ रणे प्राप्स्यसि संतिष्ठ न मे जीवन्मिमांस्यसे ॥ ९ ॥ ततः सख्यं धनुः कृत्वा रामः
सुनिश्चितोऽभारान् ॥ मुद्गाग्रिमभिसंधाय राक्षसं निजघान ह ॥ १० ॥ धनुषा ज्यागुणवता समवाणान्मुमा-
च ह ॥ स्वमपुंखान्महावेगान्पुणानिलतुल्यान् ॥ ११ ॥ ते शरीरं विराधस्य भित्त्वा बर्हिणवाससः ॥
त्रिपेतुः शोणिता दिग्धा धरण्यां पावकोपमाः ॥ १२ ॥ स विद्धो न्यस्य वैदेहीं शूलमुद्यम्य राक्षसः ॥
अभ्युद्रवत्सुसंकुक्षस्तदा रामं सलक्ष्मणम् ॥ १३ ॥ स विनद्य महानादं शूलं शकज्जोपमम् ॥ प्रगृह्या-
शोभत तदा व्यात्तानन इवांतकः ॥ १४ ॥ अथ तौ भ्रातरौ दीप्तं शरवर्षं वर्षतुः ॥ विराधे राक्षसे

तस्मिन्कांतातकयोपमे ॥ १५ ॥ स प्रहस्य महारौद्रः स्थित्वाऽजुंभत राक्षसः ॥ जुंभमाणस्य ते बाणाः
 कायान्निष्येतुराशुगाः ॥ १६ ॥ स्पर्शान्तु वरदानेन प्राणान्संरोध्य राक्षसः ॥ विराधः शूलमुद्यम्य
 राघवावभ्यधावत ॥ १७ ॥ तच्छूलं वज्रसंकाशं गगने ज्वलनोपमम् ॥ द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद रामः
 शस्त्रभृतां वरः ॥ १८ ॥ तद्रामविशिखैश्छिन्नं शूलं तस्यापतद्भुवि ॥ पपाताशनिना च्छिन्नं मेरोरिव
 शिलातलम् ॥ १९ ॥ तौ खड्गौ क्षिप्रमुद्यम्य कृष्णसर्पाविवोद्यतौ ॥ तूर्णमापेतुस्तस्य तदा प्रहरतां
 बलात् ॥ २० ॥ स वध्यमानः सुभृशं मुजाभ्यां परिगृह्य तौ ॥ अप्रकंप्यौ नरव्याघ्रौ रौद्रः प्रस्थातु-
 मैच्छत ॥ २१ ॥ तस्याभिप्रायमाज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ वहत्वथमलं तावत्पथानेन तु राक्षसः
 ॥ २२ ॥ यथा चेच्छति सौमित्रे तथा वहतु राक्षसः ॥ अयमेव हि नः पंथा येन याति निशाचरः
 ॥ २३ ॥ स तु स्वबलवीर्येण समुत्क्षिप्य निशाचरः ॥ बालाविव स्कंधगतौ चकारातिबलोद्धतः
 ॥ २४ ॥ तावारोप्य ततः स्कंधं राघवौ रजनीचरः ॥ विराधो विनदन्धोरं जगामाभिमुखो वनम्
 ॥ २५ ॥ वनं महासेवनिभं प्रविष्टो दुर्मैर्हार्द्दाविवधैरुपेतम् ॥ नानाविधैः पक्षिकुलैर्विचित्रं शिवायुतं
 व्यालमृगैर्विकीर्णम् ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सं० अरण्यकाण्डे
 तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ह्रियमाणौ तु काकुत्स्थौ दृष्ट्वा सीतारघूत्तमौ ॥ उच्चैः स्वरेण वृकोशं प्रगृह्य
 सुमहामुजौ ॥ १ ॥ एष दाशरथी रामः सत्यवाञ्छीलवान्छुचिः ॥ रक्षसा रौद्ररूपेण ह्रियते सह-
 लक्ष्मणः ॥ २ ॥ मामुक्षा भक्षयिष्येति शार्दूलद्वीपिनस्तथा ॥ मां हरोत्सृज काकुत्स्थौ नमस्ते
 रक्षसोत्तम ॥ ३ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा वैदेह्या रामलक्ष्मणौ ॥ वेगं प्रचक्रतुर्वीरो बधे तस्य दुरात्मनः

॥ ४ ॥ तस्य रौद्रस्य सौमित्रिः सव्यं बाहुं वमंज ह ॥ रामस्तु दक्षिणं बाहुं तरसा तस्य रक्षसः ॥ ५ ॥ स भग्नबाहुः संविभः पपातागु विमूर्च्छितः ॥ धरण्यां मेघसंकाशो वज्रभिन्न इवःचलः ॥ ६ ॥ मुष्टिभिर्बाहुभिः पद्भिः सूदंती तु राक्षसम् ॥ उद्यम्योद्यम्य चाल्येनं स्थंडिले निष्विपेपनुः ॥ ७ ॥ स विद्धो बहुभिर्बाणैः खड्गाभ्यां च परिक्षतः ॥ निष्पिष्टो बहुधा भूमौ न ममार स राक्षसः ॥ ८ ॥ तं प्रेक्ष्य रामः सुमृशमवध्वमचलोपमम् ॥ भयेन्वभयदः श्रीमानिदं वचनमब्रवीन् ॥ ९ ॥ तपसा पुरुषव्यात्र राक्षसोऽयं न शक्यते ॥ शस्त्रेण युधि निर्जेतुं राक्षसं निखनावहे ॥ १० ॥ कुंजरस्यैव रौद्रस्य राक्षसस्यास्य लक्ष्मण ॥ वनेऽस्मिन्सुमहच्छुभ्रं खन्यतां रौद्रवर्चसः ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदरः खन्यतामिति ॥ तस्थौ विराधमाक्रम्य कंठे पादेन वीर्यवान् ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा राधेवणोक्तं राक्षसः प्रश्रितं वचः ॥ इदं प्रोवाच काकुत्स्थं विराधः पुरुषर्षभम् ॥ १३ ॥ हतोऽहं पुरुषव्यात्र शक्रतुल्यवलेन वै ॥ मया तु पूर्वं त्वं मोहान्न ज्ञातः पुरुषर्षभ ॥ १४ ॥ कौसल्या सुप्रजास्तात रामस्त्वं विदितो मया ॥ वैदेही च महाभागा लक्ष्मणश्च मंहायशाः ॥ १५ ॥ अभिशपादहं वीर्यं प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् ॥ तुंबुरुनीम गंधर्वः शप्तो वैश्रवणेन हि ॥ १६ ॥ प्रसाद्यमानश्च मया सोऽब्रवीन्मां महायशाः ॥ यदा दाश-
रथी रामस्त्वं वधिष्यति संयुगे ॥ १७ ॥ तदा प्रकृतिमापन्नो भवान्स्वर्गं गमिष्यति ॥ अनुपस्थीयमानो मां स क्रुद्धो व्याजहार ह ॥ १८ ॥ इति वैश्रवणो राजा रंभासक्तमुवाच ह ॥ तव प्रसादान्मुक्तोऽहमभिशा-
पात्सुदारुणान् ॥ १९ ॥ भुवनं स्वं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु परंतप ॥ इतो वसति धर्मात्मा शरभंगः प्रतापवान् ॥ २० ॥ अस्यर्षयोजने तात महर्षिः सूर्यसन्निभः ॥ तं क्षिप्रमभिगच्छ त्वं स ते श्रेयोऽभि-

धास्यति ॥ २१ ॥ अवटे चापि मां रामः निक्षिप्य कुशली ब्रज ॥ रक्षसां गतसत्त्वानामेष घर्मः
सनातनः ॥ २२ ॥ ॥ अत्रटे ये निधीयंते तेषां लोकाः सनातनाः ॥ एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं विराधः
शरपीडितः ॥ २३ ॥ बभूव स्वर्गसंप्राप्तो न्यस्तदेहो महाबलः ॥ तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं लक्ष्मणं
व्यादिदेश ह ॥ २४ ॥ कुंजरस्येव रौद्रस्य राक्षसस्यास्य लक्ष्मणः ॥ वनेऽस्मिन्मुमहञ्छुभ्रः खन्यतां
रौद्रकर्मणः ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदरः खन्यतामिति ॥ तस्यौ विराधमाक्रम्य कंठे पादेन
वीर्यवान् ॥ २६ ॥ ततः खनिच्रमादाय लक्ष्मणः क्षत्रमुत्तमम् ॥ भ्रखनत्पार्श्वतस्तस्य विराधस्य महात्मनः ॥ २७ ॥
तं मुक्कंठमुक्षिप्य शंकुकर्णं महास्वनम् ॥ विराधं प्राक्षिपञ्छुभ्रे नदतं भैरवस्वनम् ॥ २८ ॥ तमाहवे
दारुणमाशुविक्रमौ स्थिरावुभौ संयति रामलक्ष्मणौ ॥ मुदान्वितौ चिक्षिपतुर्भयावहं नंदतमु-
क्षिप्य बलेन राक्षसम् ॥ २९ ॥ अवध्यतां प्रेक्ष्य महासुरस्य तौ शितेन शशेण तदा नर-
र्षभौ ॥ समर्थ्य चात्यर्थविशारदावुभौ बिले विराधस्य वधं प्रचक्रतुः ॥ ३० ॥ स्वयं विराधेन हि
मृत्युमाल्मनः प्रसह्य रामेण यथार्थभीप्सितः ॥ निवेदितः काननचारिणा स्वयं न मे वधः शशकृतो भवेदिति
॥ ३१ ॥ तदेव रामेण निशम्य भाषितं कृता मतिस्तस्य बिलप्रवेशने ॥ बिलं च ते नातिबलेन रक्षसा
प्रवेश्यमानेन वनं विनादितम् ॥ ३२ ॥ प्रहृष्टरूपाविव रामलक्ष्मणौ विराधमुर्व्यौ प्रदरे निपात्य तम् ॥
नन्दतुर्वीतभर्यौ महावने दिवि स्थितौ चंद्रदिवाकराविव ॥ (ततस्तु तौ काञ्चनचित्रकर्ममुक्ताौ निहत्य
रक्षः परिगृह्य मैथिलीम् ॥ विजहृतुस्तौ मुदितौ महावने दिवि स्थितौ चंद्रदिवाकराविव ॥ १ ॥) ॥ ३३ ॥
इत्यार्षे श्री० वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ इत्वा तु तं भीमबलं विराधं

राक्षसं वने ॥ ततः सोतां परिप्लव्य समाश्रास्य च वीर्यवान् ॥ १ ॥ अत्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं
 दोषतेजसम् ॥ कष्टं वनमिदं दुर्गं न च स्मो वनगोचराः ॥ २ ॥ अभिगच्छामहे शीघ्रं शरभेन तपोधनम् ॥
 आश्रमं शरभंगस्य राघवोऽभिजगाम ह ॥ ३ ॥ तस्य देवप्रभावस्य तपसा भावितात्मनः ॥ समीपे
 शरभंगस्य ददर्श महद्दुःसुतम् ॥ ४ ॥ विभ्राजमानं वपुषा सूर्यवैश्वानरप्रभम् ॥ रथप्रवरमारुढमाकाशे
 विबुधानुगम् ॥ ५ ॥ असंस्पृशतं वसुधां ददर्श विबुधेश्वरम् ॥ संप्रभाभरणं देवं त्रिराजोर्वधारिणम्
 ॥ ६ ॥ तद्विधैरेव बहुभिः पूज्यमानं महात्मभिः ॥ हरितैर्वीजिभिर्भुक्तमंतरिक्षगतं रथम् ॥ ७ ॥ ददर्शा-
 दूरतस्तस्य तरुणादित्यसन्निभम् ॥ पांडुराभ्रघनप्रख्यं चंद्रमंडलसन्निभम् ॥ ८ ॥ अश्वद्विसलं छत्रं
 चित्रमाल्योपशोभितम् ॥ चामरव्यजनेः वाग्र्ये रुक्मदंडे महाधने ॥ ९ ॥ गृहीते वरनारीभ्यां धूयमाने
 च मूर्धनि ॥ गंधर्वाभरसिद्धाश्च बहवः परमर्षयः ॥ १० ॥ अंतरिक्षगतं देवं गीर्भिरग्र्याभिरैलग्नम् ॥ सह
 संभाषमाणे तु शरभंगेन वासने ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा शतकुतु तत्र रामो लक्ष्मणमब्रवीन् ॥ रामोऽयं रथमुद्दि-
 श्य भ्रातुर्दर्शयताद्भुतम् ॥ १२ ॥ अचिन्मते श्रिया जुष्टमद्भुतं पश्य लक्ष्मण ॥ प्रतपंतमिवादित्यमंत-
 रिक्षगतं रथम् ॥ १३ ॥ ये हयाः पुरुहूतस्य पुष्टा शक्रस्य नः श्रुताः ॥ अंतरिक्षगता दिव्यास्त इमे हरयो ध्रुवम्
 ॥ १४ ॥ इमे च पुरुषव्यात्र यतिष्ठंत्यभितोऽदिशम् ॥ शतं शतं कुंडलिनो युवानः खड्गपाणयः ॥ १५ ॥
 विस्तीर्णविपुलोरस्काः परिधायतबाहवः ॥ शोणांशुवसनाः सर्वे व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ १६ ॥ उरोदेशेषु
 सर्वेषां हारा ज्वलनसंनिभाः ॥ रूपं विश्रति सौमित्रे पंचविंशतिवार्पिकम् ॥ १७ ॥ एतद्वि क्रिल देवानां
 वयो भवति नित्यदा ॥ यथेमे पुरुषव्याघ्रा दृश्यन्ते प्रियदर्शनाः ॥ १८ ॥ इहैव सह वेदेद्या मुहूर्तं तिष्ठ

लक्ष्मण ॥ यावज्जानाम्यहं व्यक्तं क एष द्युतिमान्त्रे ॥ १९ ॥ तमेवमुक्त्वा सौमित्रिभिर्हैव स्थायिता-
मिति ॥ अभिचक्राम काकुत्स्थः शरभंगाश्रमं प्रति ॥ २० ॥ ततः समभिगच्छतं प्रेक्ष्य रामं शचीपतिः ॥
शरभंगमनुज्ञाप्य विबुधानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ इहोपयात्यसौ रामो यावन्मां नाभिभाषते ॥ निष्ठां नयत
तावन्तु ततो मां द्रष्टुमर्हति ॥ २२ ॥ जितव्रतं कृतार्थं हि तदाहमविचारिदमस्म ॥ कर्म ह्यनेन कर्तव्यं महदन्यैः
सुदुष्करम् ॥ २३ ॥ (निष्पादयित्वा यत्कर्म ततो मां द्रष्टुमर्हति) अथ वज्री तमामंजय मानयित्वा च
तापसम् ॥ रथेन ह्यमुक्तेन ययौ दिवमर्दिदमः ॥ २४ ॥ प्रयाते तु सहस्रांशे राघवः सपरिच्छदः ॥
अग्निहोत्रमुपासीतं शरभंगमुपागमत् ॥ २५ ॥ तस्य पादौ च संगृह्य रामः सीता च लक्ष्मणः ॥
निषेदुस्तदनुज्ञाता लब्धवासा निमंत्रिता ॥ २६ ॥ ततः शक्रोपयानं तु पर्यगृच्छत राघवः ॥ शरभंगश्च
तत्सर्वं राघवाय न्यवेदयत ॥ २७ ॥ मासेष वरदो राम ब्रह्मलोकं निनीषति ॥ जितमुनेन तपसा दुष्प्रा-
पमकृतात्माभिः ॥ २८ ॥ अहं ज्ञात्वा नरव्याघ्र वर्तमानमदूरतः ॥ ब्रह्मलोकं न गच्छामि त्वमहद्व्या प्रिया-
तिथिम् ॥ २९ ॥ त्वयाहं पुरुषव्याघ्र धार्मिकेण महात्मना ॥ समागम्य गमिष्यामि त्रिदिवं चावरं
परम् ॥ ३० ॥ अक्षया नरशार्दूल जिता लोका मया शुभाः ॥ ब्राह्माश्च नाकपृष्ठथाश्च प्रातिगृह्णाण्व
मामकान् ॥ ३१ ॥ एवमुक्तो नरव्याघ्रः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ऋषिणा शरभंगेन राघवो वाक्यमब्रवीत्
॥ ३२ ॥ अहमेवाहरिष्यामि सर्वलोकान्महामुने ॥ आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने ॥ ३३ ॥
राघवैवमुक्तस्तु शक्रतुल्यबलेन वै ॥ शरभंगो महाप्राज्ञः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ ३४ ॥ इह राम मद्भातेजाः
सुतीक्ष्णो नाम धार्मिकः ॥ वसत्यरण्ये नियतः स ते श्रेयो विधास्यति ॥ ३५ ॥ (सुतीक्ष्णमभिगच्छ त्वं

शुचौ देशे तपस्विनम् ॥ रमणीये वनोद्देशे स ते वासं विधास्यति ॥ १ ॥) इमां मंदाकिनीं राम
 प्रतिस्रोतामनुव्रज ॥ नदीं पुष्पाडुपवहां ततस्तत्र गमिष्यासि ॥ ३६ ॥ एष पंथा नरव्यात्र मुहूर्ते पश्य
 तात माम् ॥ यावज्जहामि गात्राणि जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥ ३७ ॥ ततोऽग्निं स समाधाय हुत्वा चाज्येन
 मंत्रवन् ॥ शरभंगो महातेजाः प्रविवेश हुताशनम् ॥ ३८ ॥ तस्य रोमाणि केशाश्च तदा बहिर्महात्मनः ॥
 जीर्णां त्वचं तदस्थानि यन्च मांसं च शोणितम् ॥ ३९ ॥ (रामस्तु विस्मितो भ्रात्रा भार्यया च सहस्र-
 वान्) ॥ स च पावकसंकाशः कुमारः समपद्यत ॥ इत्थायाम्रिचयान्तस्माच्छरभंगो व्यरोचत ॥ ४० ॥
 स लोकानां हिताग्नीनामृषीणां च महात्मनाम् ॥ देवानां च व्यतिक्रम्य ब्रह्मलोकं व्यरोहत ॥ ४१ ॥ स
 पुण्यकर्मा मुवने द्विजर्षभः पितामहं सानुचरं ददर्श ह ॥ पितामहश्चापि समीक्ष्य तं द्विजं ननंद सुस्वागत-
 मित्युवाच ॥ ४२ ॥ इयर्थे श्रीमद्रामायणे बाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे पंचमः
 सर्गः ॥ ५ ॥ शरभंगे दिवं प्राप्ते मुनिसंघाः समागताः ॥ अभ्यगच्छंत काकुत्स्थं रामं ज्वलिततेजसम्
 ॥ १ ॥ वैखानसा बालखिल्याः संप्रक्षाला मरीचिपाः ॥ अश्मकुट्टाश्च बहवः पत्राहाराश्च तापसाः
 ॥ २ ॥ दंतोत्खलिनश्चैव तथैवोन्मज्जकाः परे ॥ गात्रशय्या अशय्याश्च तथैवानवकाशिकाः ॥ ३ ॥
 मुनयः सलिलाहारा वायुभक्ष्यास्तथापरे ॥ आकाशनिलयाश्चैव तथा स्थंडिलशायिनः ॥ ४ ॥
 तथोर्ध्ववासिनो दांतास्तथाद्रुपटवासः ॥ सजपाश्च तपोनिष्ठास्तथा पंचतपोऽन्विताः ॥ ५ ॥ सर्वे ब्राह्म्या
 श्रिया युक्ता दृढयोगसमाहिताः ॥ शरभंगाश्रमे राममभिजग्मुश्च तापसाः ॥ ६ ॥ अभिगम्य च धर्मज्ञा
 रामं बर्मेभृतां वरम् ॥ ऊचुः परमधर्मज्ञसृषिसंघाः समागताः ॥ ७ ॥ त्वमिक्ष्वाकुलस्यास्य पृथिव्याश्च

महारथः ॥ प्रधानश्चापि नाथश्च देवानां मघवानिव ॥ ८ ॥ विश्रुतखिषु लोकेषु यशसा विक्रमेण च ॥
 पितृव्रतत्वं सत्यं च त्वयि धर्मश्च पुष्कलः ॥ ९ ॥ त्वमासाद्य महात्मानं धर्मज्ञं धर्मवत्सलम् ॥ अर्थि-
 त्वाश्नाथ वक्ष्यामस्तच्च नः क्षंतुमर्हसि ॥ १० ॥ अधर्मः सुमहाश्नाथ भवेत्तस्य तु भूषतेः ॥ यो हरद्वलिषड्-
 भागं न च रक्षति पुत्रवत् ॥ ११ ॥ युजानः स्वानिव प्राणान्प्राणैरिष्टान्सुतानिव ॥ नित्ययुक्तः सदा
 रक्षन्सर्वान्विषयवासितः ॥ १२ ॥ प्राप्नोति शार्धर्ता राम कीर्तिं स बहुवार्षिकीम् ॥ ब्रह्मणः स्थान-
 मासाद्य तत्र चापि महीयते ॥ १३ ॥ यत्करोति परं धर्ममनिर्मूलफलाशनः ॥ तत्र राज्ञश्चतुर्भागः
 प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ १४ ॥ सोऽयं ब्राह्मणभूयिष्ठो वानप्रस्थगणो महान् ॥ त्वन्नाथो नाथवद्गम राक्ष-
 सैर्हन्यते भृशम् ॥ १५ ॥ एहि पश्य शरीराणि मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ हतानां राक्षसैर्घोरैर्बहूनां
 बहुधा वने ॥ १६ ॥ पपानदीनिवासानामनुमदाकिनीमपि ॥ चित्रकुटालयानां च क्रियते कदनं महत्
 ॥ १७ ॥ एवं वयं न मृष्यामो विप्रकारं तपस्विनाम् ॥ क्रियमाणं वने घोरं रक्षोभिर्भीमकभीभिः
 ॥ १८ ॥ ततस्त्वां शरणार्थं च शरण्यं समुपस्थिताः ॥ परिपालय नो राम वक्ष्यमाना-
 न्निशाचरैः ॥ १९ ॥ परा त्वत्तो गतिर्वारं पृथिव्यां नोपपद्यते ॥ परिपालय नः सर्वान्नाक्षसेभ्यो नृपा-
 त्मज ॥ २० ॥ एतच्छ्रुत्वा तु काकुत्स्थस्तापसानां तपस्विनाम् ॥ इदं प्रोवाच धर्मात्मा सर्वानेव तपस्विनः
 ॥ २१ ॥ नैवमर्हथ मां वक्तुमाज्ञाप्योऽहं तपस्विनाम् ॥ केवलेन स्वकार्येण प्रवेष्टव्यं वनं मया ॥ २२ ॥
 विप्रकारमपाक्रुष्टु राक्षसेभ्यो वनमिमम् ॥ पितुस्तु निर्देशकरः प्रविष्टोऽहमिदं वनम् ॥ २३ ॥ भवता-
 मर्थसिद्धयर्थमागतोऽहं यदृच्छया ॥ तस्य मेयं वने वासो भविष्यति महाफलः ॥ २४ ॥ तपस्विनां

* श्रीवाल्मीकीयरासायणे अरण्यकाण्डे । सर्गः ७. *

रणे शत्रून् हन्तुमिच्छामि राक्षसान् ॥ पश्यंतु वीर्यमृष्यः स भ्रातुर्मे तपोधनाः ॥ २५ ॥ इत्था वरं चापि
तपोधनानां वरं धृतात्मा सह लक्षणेन ॥ तपोधनैश्चापि सहार्थदत्तः सुतीक्ष्णमेवाभिजगाम वीरः
॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ रामस्तु
साहितो भ्रात्रा सीतया च परंतपः ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं जगाम सह तैद्विजैः ॥ १ ॥
स गत्वा दूरमध्वानं नदीस्तीर्त्वा बहूदक्राः ॥ ददर्श विमलं शैलं महोमेरुमिवोन्नतम् ॥ २ ॥
ततस्तादिक्ष्वाकुवरौ सततं विविधैर्दुर्मैः ॥ काननं तौ विविशतुः सीतया सह राघवौ ॥ ३ ॥ प्रविष्टस्तु
वनं घोरं बहुपुष्पफलद्रुमम् ॥ ददर्शाश्रममेकांते चारमालापरिष्कृतम् ॥ ४ ॥ तत्र तापसमासीनं मल-
पंकजधारिणम् ॥ रामः सुतीक्ष्णं विधिवत्तपोधनमभाषत ॥ ५ ॥ रामोऽहमस्मि भगवन्भवंतं द्रष्टुमागतः ॥
तन्माभिवद धर्मेज्ञ महर्षे सत्यविक्रम ॥ ६ ॥ स निरीक्ष्य ततो धीरो रामं धर्मभृतां वरम् ॥ समाश्लिष्य
च बाहुभ्यामिदं वचनमब्रवीन् ॥ ७ ॥ स्वागतं ते रघुश्रेष्ठ राम सत्यभृतां वर ॥ आश्रमोऽयं त्वयाक्रांतः
सनाथ इव सांप्रतम् ॥ ८ ॥ प्रतीक्षमाणस्त्वामेव नारोहेऽहं महायशः ॥ देवलोकाभितो वीर देहं त्यक्त्वा
महींतले ॥ ९ ॥ चित्रकूटमुपादाय राज्यभ्रष्टोऽसि मे श्रुतः ॥ इहोपयातः काकुत्स्थ देवराजः शतक्रतुः ॥
॥ १० ॥ त्पगम्य च मे देवो महादेवः सुरेश्वरः ॥ सर्वाल्लोकाञ्जितानाह मम पुण्येन कर्मणा ॥ ११ ॥
तेषु देवर्षिजुष्टेषु जितेषु तपसा मया ॥ मत्प्रसादात्सभार्यस्त्वं विहरस्व सलक्ष्मणः ॥ १२ ॥ तमुग्रपदसंदीप्तं
महर्षिं सत्यवादिनम् ॥ प्रत्युवाचात्मवन्नामो ब्रह्माणमिव वासवः ॥ १३ ॥ अहमेवाहरिष्यामि स्वयं
लोकान्महामुने ॥ आवासं त्वहमिच्छामि प्रादिष्टमिह कानने ॥ १४ ॥ भवान्सर्वत्र कुशलः सर्वभूत-

हिते रतः ॥ आख्यातं शरभगेन गैतमेत महात्मना ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण महर्षिर्लोकविश्रुतः ॥
 अन्नवीन्मधुरं वाक्यं हर्षेण महता युतः ॥ १६ ॥ अयमेवाश्रमो राम गुणवान्मन्यतामिति ॥ ऋषिसंधानु-
 चरितः सदा मूलफलैर्युतः ॥ १७ ॥ इममाश्रममराम्य मृगसंधा महीयसः ॥ अहत्वा प्रतिगच्छति
 लोभयित्वाऽकुतोभयाः ॥ १८ ॥ नान्यो दोषो भवेदत्र मृगेभ्योऽन्यत्र विद्धि वै ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य
 महर्षेर्लक्षणाग्रजः ॥ १९ ॥ उवाच वचनं धीरो विगृह्य सशरं धनुः ॥ तानहं सुमहाभाग मृगसंधा-
 न्समागतान् ॥ २० ॥ हन्यां निशितधारेण शरेणानतपर्वणा ॥ भवांस्तत्राभिषज्येत किं स्यात्कुच्छृतं
 ततः ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नाश्रमे वासं चिरं तु न समर्थये ॥ तमेवमुक्त्वोपरमं रामः संध्यामुपागमत् ॥
 २२ ॥ अन्वास्य पश्चिमां संध्यां तत्र वासमकल्पयत् ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमे रम्ये सीतया लक्षणेन
 च ॥ २३ ॥ ततः शुभं तापसयोग्यमन्नं स्वयं सुतीक्ष्णः पुरुषर्षभाभ्याम् ॥ ताभ्यां सुसत्कृत्य ददौ
 महात्मा संध्यानिवृत्तौ रजनीं समीक्ष्य ॥ २४ ॥ इत्योर्ष श्रीम० वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे
 सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ रामस्तु सहसौभिन्निः सुतीक्ष्णेनाभिपूजितः ॥ परिणाम्य निशां तत्र प्रभाते प्रत्य-
 बुध्यत ॥ १ ॥ उत्थाय च यथाकालं राघवः सह सीतया ॥ उपस्पृष्ट्य सुशीतेन तोयेनोत्पलांधिना ॥
 २ ॥ अथ तेऽग्निं सुरांश्चैव वैदेही रामलक्ष्मणौ ॥ काल्यं विधिवद्भ्यर्च्य तपस्विशरणे वने ॥ ३ ॥
 उदयंतं दिनकरं दृष्ट्वा विगतकल्मषाः ॥ सुतीक्ष्णमभिगम्येदं ऋक्ष्यं वचनमब्रुवन् ॥ ४ ॥ सुखोषिताः
 स्म भगवत्स्त्वया पूज्येन पूजिताः ॥ आपृच्छामः प्रयास्यामो मुनयस्त्वरयति नः ॥ ५ ॥ त्वरामहे वयं
 द्रष्टुं कृत्स्नामाश्रममंडलम् ॥ ऋषीणां पुण्यशीलानां दंडकारण्यवासिनाम् ॥ ६ ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामः

सहैभिर्भुनिपुंगवैः ॥ धर्मनित्यैस्तपोवांतीं विश्वैरिव पावकैः ॥ ७ ॥ अविषह्यातपो यावत्सूर्यो नावि-
 विराजते ॥ अमार्गेणागतां लक्ष्मीं प्राप्येवान्वयवर्जितः ॥ ८ ॥ तावदिच्छामहे गंतुमित्युक्त्वा चरणौ
 मुनेः ॥ वन्दे सहसौभिन्निः सीतया सह राघवः ॥ ९ ॥ तौ संस्पृशतौ चरणवुत्थाप्य मुनिपुंगवः ॥
 गाढमाश्लिष्य सन्नेहमिदं वचनमब्रवीन् ॥ १० ॥ अरिष्टं गच्छ पंथानं राम सौमित्रिणा सह ॥
 सीतया चानया सार्धं छायेयेवानवृत्तया ॥ ११ ॥ पश्याश्रमपदं रम्यं दंडकारण्यवासिनाम् ॥ एषां तप-
 स्विनां वीर तपसा भावितात्मनाम् ॥ १२ ॥ सुप्राज्यफलमूलानि पुष्पितानि वनानि च ॥ प्रशस्तमृग-
 यूथानि श्रोतृपक्षिगणानि च ॥ १३ ॥ फुल्लपंकजखंडानि प्रसन्नसलिलानि च ॥ कारंद्वविकीर्णानि तटा-
 कानि सरांसि च ॥ १४ ॥ द्रक्ष्यसे दृष्टिरम्याणि गिरिप्रस्रवणानि च ॥ रमणीयान्यरण्यानि मन्त्रा-
 मिरुतानि च ॥ १५ ॥ गम्यतां वत्स सौमित्रे भवानपि च गच्छतु ॥ आगतव्यं च ते दृष्ट्वा पुनरेवाश्रमं
 प्रति ॥ १६ ॥ एवमुत्तरतथेत्युक्त्वा काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः ॥ प्रदक्षिणं मुनिं कृत्वा प्रस्थातुमुचक्रमे ॥
 ॥ १७ ॥ ततः शुभतरे तूणीं वनूपां चायतेक्षणा ॥ ददौ सीता तयोर्भ्रात्रोः खड्गौ च त्रिमलौ ततः ॥
 ॥ १८ ॥ आबध्य च शुभे नूणो चापे चादाय सस्वने ॥ निष्कांतावाश्रमाद्रुत्सुभौ तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥
 शीघ्रं तौ रूपसंपन्नावनुज्ञातौ महावर्षणा ॥ प्रस्थितौ धृतचापास्त्री सीतया सह राघवौ ॥ २० ॥ इत्यार्षे
 श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ सुतीक्ष्णेनाभ्यनुज्ञातं प्रस्थितं रघुनंदनम् ॥
 हृदया स्निग्धया वाचा भर्तारमिहमब्रवीत् ॥ १ ॥ अधर्मं तु सुसूक्ष्मेण विधिना प्राप्यते महान् ॥
 निवृत्तेन च शक्योऽयं व्यसनात्कामजादिह ॥ २ ॥ त्रीण्येव व्यसनान्यद्य कामजानि भवंत्युत ॥

मिथ्यावाक्यं तु परमं तस्माद्गुरुतरावुभौ ॥ ३ ॥ परदाराभिगमनं विना वैरं च रौद्रता ॥ मिथ्या-
वाक्यं न ते भूते न भविष्यति राघव ॥ ४ ॥ कुतोऽभिलषणं स्त्रीणां धर्मेनाशनम् ॥ तव नास्ति
मनुष्येन्द्र न चाभूत्ते कदाचन ॥ ५ ॥ मनस्यपि तथा राम न चैताद्विद्येते कचित् ॥ स्वदारनिरतश्चैव
नित्यमेव नृपात्मजः ॥ ६ ॥ धर्मिष्ठः सत्यसंधश्च पितुर्निर्देशकारकः ॥ (सत्यसंध महाभाग श्रीमौ-
ल्लक्ष्मणपूर्वजः ॥) त्वयि धर्मश्च सत्यं च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥ तच्च सर्वं महाबाहो सत्यं
बोद्धुं जितेन्द्रियैः ॥ तव वश्येन्द्रियत्वं च भूतानां शुभदर्शनम् ॥ ८ ॥ तृतीयं यदिदं रौद्रं परप्राणाभिहिं-
सनम् ॥ निर्वैरं क्रियते मोहात्तच्च ते समुपस्थितम् ॥ ९ ॥ प्रतिज्ञातस्त्वया वीर दंडकारण्यवासिनाम् ॥
ऋषीणां रक्षणार्थं वधः संयति रक्षसाम् ॥ १० ॥ एतन्निमित्तं वचनं दंडका इति विश्रुतम् ॥
प्रस्थितस्त्वं सह आत्रा धृतबाणशरासनः ॥ ११ ॥ ततस्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा मम चिंताकुलं मनः ॥
तद्वृत्तं चिंतयंत्या नै भवेन्निःश्रेयसं हितम् ॥ १२ ॥ नहि मे रोचेते वीर गमनं दंडकान्प्रति ॥ कारणं
तत्र वक्ष्यामि वदंत्याः श्रूयतां मम ॥ १३ ॥ त्वं हि बाणधनुष्याणिभ्रान्ता सह वनं गतः ॥ दृष्ट्वा वन-
चरात्सर्वान्किबिकुर्याः शरव्ययम् ॥ १४ ॥ क्षत्रियाणामिह धनुर्दुताशशयैधनानि च ॥ समीपतः स्थितं
तेजो बलमुच्छ्रयते भृशम् ॥ १५ ॥ पुरा किल महाबाहो तपस्वी सत्यवान्छुचिः ॥ कस्मिंश्चिदभवत्पु-
ण्ये वने रतसृगद्विजे ॥ १६ ॥ तस्यैव तपसो विभ्रं कर्तुमिद्रः शर्चपतिः ॥ खड्गपाणिगान्छुदाश्र-
मं भटरूपधृक् ॥ १७ ॥ तस्मिंस्तदाश्रमपदे निहितः खड्ग उत्तमः ॥ संन्यासविधिज्ञा दत्तः पुण्ये तपसि
तिष्ठत ॥ १८ ॥ स तच्छब्दमनुप्राप्य न्यासरक्षणतपरः ॥ वनं तु विचारत्येव रक्षन्प्रत्ययमात्मनः

॥ १९ ॥ यत्र गच्छत्युपादातुं मूलानि च फलानि च ॥ विना याति तं खड्गं न्यासरक्षणात्परः ॥ २० ॥
 नित्यं शस्त्रं परिवहन्क्रमेण स तपोवनः ॥ चकार रौद्रीं स्वां बुद्धिं त्यक्त्वा तपसि निश्चयम् ॥ २१ ॥
 ततः सरौद्राभिरतः प्रसन्नो धर्मकपितः ॥ तस्य शस्त्रस्य संवासाज्जगाम नरकं मुनिः ॥ २२ ॥ एवमेतपुरा-
 वृत्तं शस्त्रसंयोगकारणम् ॥ अग्निसंयोगवद्धेतुः शस्त्रसंयोग इच्यते ॥ २३ ॥ स्नेहाच्च बहुमानाच्च स्मारय-
 त्वां तु शिक्षये ॥ न कथं च सा कार्या गृहीतधनुषा त्वया ॥ २४ ॥ बुद्धिर्वरं विना हंतुं राक्षसा-
 न्दण्डकाश्रितान् अपराधं विना हंतुं लोको वीर न मंस्यते ॥ २५ ॥ क्षत्रियाणां तु वीराणां
 वनेषु नियतात्मनाम् ॥ धनुषा कार्यमेतावदातानामभिरक्षगम् ॥ २६ ॥ क च शस्त्रं क च वनं क च
 क्षात्रं तपः क च ॥ व्याविद्धिमिदमस्माभिर्देशधर्मस्तु पूज्यताम् ॥ २७ ॥ कदर्यं कलुषा बुद्धिर्जायते
 शस्त्रसेवनान् ॥ पुनर्गत्वा त्वयोऽध्यायां क्षत्रधर्मं चरिष्यसि ॥ २८ ॥ अक्षया तु भवेत्प्रीतिः श्वश्रू-
 शुरयोर्मम ॥ यदि राज्यं हि संन्यस्य भवेत्स्वं निरतो मुनिः ॥ २९ ॥ धर्मोदर्थः प्रभवति धर्मोत्स-
 भवते सुखम् ॥ धर्मेण लभते सर्वं धर्मसारमिदं जगत् ॥ ३० ॥ आत्मानं नियमैस्तेस्तैः कर्षयेत्वा
 प्रयत्नतः ॥ प्राप्यते निपुणैर्धर्मो न सुखाल्लभते सुखम् ॥ ३१ ॥ नित्यं शुचिमतिः सौम्य चर धर्मं
 तपोवने ॥ सर्वं तु विदितं तुभ्यं त्रैलोक्यमपि तत्त्वतः ॥ ३२ ॥ स्त्रीचापलादेतदुपाहतं मे धर्मं च वक्तुं
 तव कः समर्थः ॥ विचार्य बुद्ध्या तु संहानुजेन यद्रोचते तत्कुरु मा चिरेण ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीम-
 द्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ वाक्यमेतत्तु वैदेह्या
 व्याहृतं भर्तृभक्त्या ॥ श्रुत्वा धर्मे स्थितो रामः प्रत्युवाचाथ जानकीम् ॥ १ ॥ हितमुक्तं त्वया देवि

स्निग्धया सदृशं वचः ॥ कुलं व्यपदिशंत्या च धर्मे ज्ञे जनकात्मजे ॥ २ ॥ किं तु वक्ष्याम्यहं देवि
 त्वयैवोक्तमिदं वचः ॥ क्षत्रियैर्वर्धिते चापो नार्तशङ्गो भवेदिति ॥ ३ ॥ ते चातो दंडकारण्ये मुनयः
 संशितव्रताः ॥ मां सीते स्वयमागम्य शरण्यं शरणं गताः ॥ ४ ॥ वसंतः कालकालेषु वने मूलफलाशनाः ॥ न
 लभंते सुखं भीरु राक्षसैः क्रूरकर्मभिः ॥ ५ ॥ (कालेकाले च निरता नियमैर्विधैरपि) ॥ भक्ष्यंते राक्षसेर्भोमे-
 नैरमांशोपजीविभिः ॥ ते भक्ष्यमाणा मुनयो दंडकारण्यवासिनः ॥ ६ ॥ अस्मानभ्यवपद्यते मामचुर्द्विज-
 सत्तमाः ॥ मया तु वचनं श्रुत्वा तेषामेवं मुखाच्छ्रुतम् ॥ ७ ॥ कृत्वा वचनशुश्रूषां वाक्यमेत-
 दुदाहृतम् ॥ प्रसीदंतु भवंतो मे हरेषा तु ममातुला ॥ ८ ॥ यदीदृशैरहं विप्रैरुपस्थैरुपस्थितः ॥
 किं करोमीति च मया व्याहृतं द्विजसंनिधौ ॥ ९ ॥ सर्वेवं समागम्य वागियं समुदाहृता ॥ राक्षसै-
 र्दंडकारण्ये बहुभिः कामरूपिभिः ॥ १० ॥ अर्दिताः स्म भूशं राम भवान्नस्तत्र रक्षतु ॥ होमकाले
 तु संप्राप्ते पर्वकालेषु चानव ॥ ११ ॥ धर्ययंति स्म दुर्धर्षा राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ राक्षसेध-
 र्पितानां च तापसानां तपस्विनाम् ॥ १२ ॥ गतिं मृगयमाणानां भवान्नः परमा गतिः ॥ कामं तपःप्रभा-
 वेण शक्ता हंतुं निशाचरान् ॥ १३ ॥ चिरार्जितं न चेच्छामस्तपः खंडयितुं वयम् ॥ बहुविघ्नं
 तपो नित्यं दुश्चरं चैव राघव ॥ १४ ॥ तेन शपं न मुञ्चामो भक्ष्यमाणाश्च राक्षसैः ॥ तदर्द्यमानान्नक्षो-
 भिर्दंडकारण्यवासिभिः ॥ १५ ॥ रक्षकस्त्वं स च भ्रात्रा त्वन्नाथा हि वयं वने ॥ मया चैतद्वचः
 श्रुत्वा कात्स्न्येन पारिपालनम् ॥ १६ ॥ ऋषीणां दंडकारण्ये संश्रुतं जनकात्मजे ॥ संश्रुत्य
 च न शक्यामि जीवमानः प्रतिश्रवम् ॥ १७ ॥ मुनीनामन्यथाकर्तुं सत्यमिष्टं हि मे सदा ॥ अयहं जीवितं

जह्यां त्वां वा सीते-सलक्ष्मणाम् ॥ १८ ॥ ननु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥ तद्वश्यं मया
कार्यमृषीणां परिपालनम् ॥ १९ ॥ अनुत्तेनापि वेदहि प्रतिज्ञाय कथं पुनः ॥ मम स्नेहाच्च सौहार्दादिद-
मुक्तं त्वया वचः ॥ २० ॥ परितुष्टोऽस्म्यहं सोते नह्यनिष्टोऽनुशास्यते ॥ सदृशं चानुरूपं च कुलस्य तव
शोभने ॥ सधर्मचारिणो मे त्वं प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ २१ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा सीतां प्रियां
मौथिराजपुत्रीम् ॥ रामो धनुष्मन्सह लक्ष्मणेन जगाम रम्याणि तपोवनानि ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीम० ब्रा०
आ० च० सा० अरण्यकांडे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ अग्रतः प्रययौ रामः सीता मध्ये सुशोभना ॥ प्रष्टु-
तस्तु धनुष्याणिर्लक्ष्मणोऽनुजगाम ह ॥ ११ ॥ तौ पश्यमानौ विविधाञ्जलप्रस्थान्वनानि च ॥ नदीश्च विवि-
धा रम्या जग्मतुः सह सीतया ॥ २ ॥ सारसांश्चक्रवाकांश्च नदीपुलिनचारिणः ॥ सरांसि च सपद्मानि
युतानि जलजैः खगैः ॥ ३ ॥ यूथबंधांश्च पृषतां मदोन्मत्तान्विवाणिनः ॥ महिषांश्च वराहांश्च गजांश्च
द्रुमवैरिणः ॥ ४ ॥ ते गत्वा दूरमध्वानं लंघमाने दिवाकरे ॥ दृष्टुः संहिता रम्यं तटाकं योजनाय तम्
॥ ५ ॥ पद्मपुष्करसंबाधं गजयूथैरलंकृतम् ॥ सारसैर्हंसकादंबैः संकुलं जलजातिभिः ॥ ६ ॥ प्रसन्नस-
लिखे रम्ये तस्मिन्सरसि शुश्रुवे ॥ गीतवादित्रनिर्घोषो नतु कश्चन दृश्यते ॥ ७ ॥ ततः कौतूहलाद्रामो
लक्ष्मणश्च महारथः ॥ मुनिं धर्मभूतं नाम प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ८ ॥ इदमत्यद्भुतं श्रुत्वा सर्वेषां नो महा-
मुने ॥ कौतूहलं महजातं किमिदं साद्यु कथ्यताम् ॥ ९ ॥ तैनेवमुक्तो धर्मात्मा राघवेण मुनिस्तदा ॥
प्रभावं सरसः क्षिप्रमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ १० ॥ इदं पंचासरो नाम तटाकं सार्वकालिकम् ॥ निर्मितं
तपसा राम मुनिना मांडकर्णिना ॥ ११ ॥ स हि तेषे तपस्तीव्रं मांडकर्षिर्महामुनिः ॥ दशवर्षसहस्राणि

वायुभक्षो जलाशये ॥ १२ ॥ ततः प्रव्यथिताः सर्वे देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ अब्रुवन्वचनं सर्वे परस्पर-
समागताः ॥ १३ ॥ अस्माकं कस्यचित्स्थानमेव प्रार्थयते मुनिः ॥ इति संविद्यमानसः सर्वे तत्र दिवौकसः
॥ १४ ॥ ततः कर्तुं तपोविघ्नं सर्वदेवैर्नियोजिताः ॥ प्रधानाप्सरसः पंच विद्युच्चलितवर्चसः ॥ १५ ॥
अप्सरोभिस्तत्स्ताभिर्मुनिर्दृष्टपरावरः ॥ नीतो महत्तवश्यत्वं देवानां कार्येसिद्धये ॥ १६ ॥ तत्रैवाप्सरसः पंच
मुनेः पत्नीत्वमागताः ॥ तटाके निर्मितं तासां तस्मिन्तर्हितं गृहम् ॥ १७ ॥ तत्रैवाप्सरसः पंच निवसंत्यो
यथासुखम् ॥ रमयति तपोयोगान्मुनिं यौवनमास्थितम् ॥ १८ ॥ तासां संक्राडमानानामेष वादित्रनिःस्वनः ॥
श्रूयते भूषणोन्मिश्रो गीतशब्दो मनोहरः ॥ १९ ॥ आश्चर्यमिति तस्यैतद्वचनं भावितात्मनः ॥ राघवः
प्रतिजग्राह सह भ्रात्रा महाशयाः ॥ २० ॥ एवं कथयमानः स ददृशाश्रममंडलम् ॥ कुशचीरपरिक्षिप्तं
ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् ॥ २१ ॥ प्रविश्य सह वैदेह्या लक्ष्मणेन च राघवः ॥ तदा तस्मिन्स काकुत्स्थः
श्रीमत्याश्रममंडले ॥ २२ ॥ वषित्वा ससुखं तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ जगाम चाश्रमांस्तेषां पर्या-
येण तपस्विनाम् ॥ २३ ॥ येषामुषितवान्पूर्वं सकाशे स महासुखित् ॥ काचित्परिदशान्मासानेकसंवत्सरं
क्वचित् ॥ २४ ॥ क्वचिच्च चतुरो मासान्पंचषट्चापरान्क्वचित् ॥ अपरत्राधिकान्मासानध्यर्धसधिकं
क्वचित् ॥ २५ ॥ त्रीन्मासानष्ट मासांश्च राघवो न्यवसत्सुखम् ॥ तत्र संवसतस्तस्य मुनीन्नामाश्रमेषु
वै ॥ २६ ॥ रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश ॥ परितृत्य च धर्मज्ञो राघवः सह सीतया ॥ २७ ॥
सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं पुनरेवाजगाम ह ॥ स तमाश्रममागम्य मुनिभिः परिपूजितः ॥ २८ ॥
तत्रापि न्यवसद्गमः किंचित्कालमरिदमः ॥ अथाश्रमस्थो विनयात्कदाचित्तं महामुनिम् ॥ २९ ॥

उपासानः स काकुत्स्थः सुतीक्ष्णमिदमब्रवीत् ॥ अस्मिन्नरण्ये भगवन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ ३० ॥
 वसतीति मया नित्यं कथाः कथयतां श्रुतम् ॥ ननु जानामि तं देशं वनस्यास्य महत्तया ॥ ३१ ॥
 कुत्राश्रमपदं रम्यं महर्षेस्तस्य धीमतः ॥ प्रसादार्थं भगवतः सानुजः सह सीतया ॥ ३२ ॥ अगस्त्यम-
 घिगच्छेयमभिवादयितुं मुनिम् ॥ मनोरथो महानेष्ट दृदि संपरिवर्तते ॥ ३३ ॥ यदहं तं मुनिवरं शुश्रू-
 षेयमपि स्वयम् ॥ इति रामस्य स मुनिः श्रुत्वा धर्मात्मनो वचः ॥ ३४ ॥ सुतीक्ष्णः प्रत्युवाचेदं प्रीता
 दशरथात्मजम् ॥ अहमप्येतदेव त्वां वक्तुकामः सलक्ष्मणम् ॥ ३५ ॥ अगस्त्यमभिगच्छेति सीतया सह
 राघव ॥ दिष्टया त्विदानीमर्थेऽस्मिन्स्वयमेव ब्रवीषि माम् ॥ ३६ ॥ अयमाख्यामि ते राम यत्रागस्त्यो-
 महासुनिः ॥ योजनान्याश्रमात्तात याहि चत्वारि वै ततः ॥ दक्षिणेन महच्छ्रीमानगस्त्य-
 भ्रातुराश्रमः ॥ ३७ ॥ स्थलीप्रायवनोद्देशे पिप्पलीवनशोभिते ॥ बहुपुष्पफले रम्ये नानाविहगना-
 दिते ॥ ३८ ॥ पद्मिन्यो विविधास्तत्र प्रसन्नसखिलाशयाः ॥ हंसकारंडवाकीर्णाश्च-
 क्रवाकोपशोभिताः ॥ ३९ ॥ तत्रैकां रजनीं व्युध्य प्रभाते राम गम्यताम् ॥ दक्षिणां दिशमा-
 स्थाय वनसंहस्य पार्श्वतः ॥ ४० ॥ तत्रागस्त्याश्रमपदं गत्वा योजनमंतरम् ॥ रमणीये वनोद्देशे बहुपादप-
 शोभिते ॥ ४१ ॥ रम्यते तत्र वैदेही लक्ष्मणश्च त्वया सह ॥ स हि रम्यो वनोद्देशो बहुपादपसंयुतः
 ॥ ४२ ॥ यदि बुद्धिः कृता द्रष्टुमगस्त्यं तं महासुनिम् ॥ अथैव गमने बुद्धिं रोचयस्व महामते
 ॥ ४३ ॥ इति रामो मुनेः श्रुत्वा सह भ्रात्राभिवाद्य च ॥ प्रतस्थेऽगस्त्यमुद्दिश्य सानुजः सह सीतया
 ॥ ४४ ॥ पश्यन्वनानि चित्राणि पर्वतांश्चाभ्रसन्निभान् ॥ सरांसि सारितश्चैव पथि मार्गवशानुगान्

॥ ४५ ॥ सुतीक्ष्णेनोपदिष्टेन गत्वा तेन पथा सुखम् ॥ इदं परमसंहृष्टो वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ४६ ॥
 एतदेवाश्रमपदं नूनं तस्य महात्मनः ॥ अगस्त्यस्य मुनेऽभ्रातुदृश्यते पुण्यकर्मणः ॥ ४७ ॥ यथा ह्यमि
 वनस्यास्य ज्ञाताः पथि सहस्रशः ॥ सन्नताः फलभारेण पुष्पभारेण च दुःखाः ॥ ४८ ॥ पिप्पलीनां च
 पकानां वनादस्मादुपागतः ॥ गंधोऽयं पवनोत्क्षिप्तः सहसा कटुकादयः ॥ ४९ ॥ तत्रतत्र च दृश्यन्ते
 संक्षिप्ताः काष्ठसंचयाः ॥ लूनाश्च परिदृश्यन्ते तर्भा वैदूर्यवर्चसः ॥ ५० ॥ एतच्च वनमध्यस्थं कृष्णा-
 ब्रशिखरोपमम् ॥ पावकस्याश्रमस्थस्य धूमाग्रं संप्रदृश्यते ॥ ५१ ॥ विविक्तेषु च तीर्थेषु कृतस्नाना
 द्विजातयः ॥ पुण्योपहारं कुर्वति कुसुमैः स्वयमार्जितैः ॥ ५२ ॥ ततः सुतीक्ष्णवचनं यथा सौम्य मया
 श्रुतम् ॥ अगस्त्यस्याश्रमो भ्रातुर्नन्मेव भविष्यति ॥ ५३ ॥ निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ॥
 यस्य भ्रात्रा कृतेयं दिक्छरण्या पुण्यकर्मणा ॥ ५४ ॥ इहैकदा किल क्रूरो वातापिरपि चैल्वलः ॥
 भ्रातरौ सहितावास्तां ब्राह्मणत्रौ महासुरौ ॥ ५५ ॥ धारयन्ब्राह्मणं रूपमिल्वलः संस्कृते वदन् ॥
 आमंत्रयति विप्रान्स श्राद्धमुद्दिश्य निर्धृणः ॥ ५६ ॥ भ्रातरं संस्कृतं कृत्वा ततस्तं मेघरूपिणम् ॥
 तान्द्रिजान्भोजयामास श्राद्धदृष्टेन कर्मणा ॥ ५७ ॥ ततो मुक्तवतां तेषां विप्राणामिल्वलोऽब्रवीत् ॥
 व्रातापे निष्कमस्वेति स्वरेण महता वदन् ॥ ५८ ॥ ततो भ्रातुर्वचः श्रुत्वा व्रातापिर्मेषवन्नदन् ॥
 भित्त्वाभिन्त्वा शरीराणि ब्राह्मणानां विनिष्पतत् ॥ ५९ ॥ ब्राह्मणानां सहस्राणि तैरेवं कामरूपिभिः ॥
 विनाशितानि संहृत्य नित्यशः पिशिताशनैः ॥ ६० ॥ अगस्त्येन तदा देवैः प्रार्थितेन महर्षिणा ॥
 अनुभूय किल श्राद्धे भक्षितः स महासुरः ॥ ६१ ॥ ततः संपन्नमित्युक्त्वा दत्त्वा हस्तेऽवनेजनम् ॥

आतरं निष्क्रमस्वेति चेत्तलः समभाषत ॥ ६२ ॥ स तदा भाषमाणं तु आतरं विप्रघातिनम् ॥ अत्रवी-
 त्रहसम्भीमानगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ ६३ ॥ कुतो निष्क्रमितुं शक्तिर्मया जोर्णस्य रक्षसः ॥
 आतुस्तु मेघरूपस्य गतस्य यमसादनम् ॥ ६४ ॥ अथ तस्य वचः श्रुत्वा आतुर्निधनसंश्रितम् ॥ प्रधर्व-
 यितुमारेभे मुनिं क्रोधान्निशाचरः ॥ ६५ ॥ सोऽभ्यद्रवद्दिङ्जैर्द्रं तं मुनिना दीप्ततेजसा ॥ चक्षुषानलकल्पेन
 निर्दग्धो निधनं गतः ॥ ६६ ॥ तस्यायमाश्रमो आतुस्तटाकवनशोभितः ॥ विप्रानुकंपया येन कर्मेदं
 दुष्करं कृतम् ॥ ६७ ॥ एवं कथयमानस्य तस्य सौमित्रिणा सह ॥ रामस्यास्तं गतः सूर्यः संध्याकालो
 ऽभ्यवर्तत ॥ ६८ ॥ उपास्य पश्चिमां संध्यां सह आत्रा यथाविधि ॥ प्रविवेशाश्रमपदं तमृषिं चाभ्यवा-
 दयत् ॥ ६९ ॥ सम्यक्प्रतिगृहीतस्तु मुनिना तेन राघवः ॥ न्यवसत्तां निशामेकां प्राश्य मूलफलानि च
 ॥ ७० ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते रविमंडले ॥ आतरं तमगस्त्यस्य ह्यामंत्रयत राघवः ॥ ७१ ॥
 अभिवादये त्वा भगवन्सुखमस्त्युषितो निशाम् ॥ आमंत्रये त्वां गच्छामि गुरुं ते द्रष्टुमग्रजम् ॥ ७२ ॥
 गम्यतामिति तेनोक्तो जगाम रघुनंदनः ॥ यथोद्दिष्टेन मार्गेण वनं तच्चावलोकयन् ॥ ७३ ॥ नीवारान्य-
 नसान्सालान्वंजुलांस्तिनिशांस्तथा ॥ चिरिबिल्वान्मधूकांश्च बिल्वानथ च त्रिदुकान् ॥ ७४ ॥ पुष्पिता-
 न्पुष्पिताग्राभिलताभिरुपशोभितान् ॥ ददर्श रामः शतशस्तत्र कांतारपादपान् ॥ ७५ ॥ हस्तिहस्तौर्व-
 मूदितान्वानरैरुपशोभितान् ॥ मत्तैः शकुनिसर्पैश्च शतशः प्रतिनादेतान् ॥ ७६ ॥ ततोऽत्रवीत्तमभी-
 पत्यं रामो राजीवलोचनः ॥ पृष्ठतोऽनुगतं वीरं लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ ७७ ॥ स्निग्धपत्रा यथा वृक्षा
 यथा क्षांता मृगद्विजाः ॥ आश्रमो नातिदूरस्थो महर्षेर्भोवितात्मनः ॥ ७८ ॥ अगस्त्य इति विख्यातो

* श्रीबालमीकीयरामायणे अरण्यकांडे । सर्गः १२. *

(४६५)

लोके स्वेनैव कर्मणा ॥ आश्रमो दृश्यते तस्य परिश्रान्तश्रमापहः ॥ ७९ ॥ प्राज्यधूमाकुलवनश्चरिस्माला-
परिष्कृतः ॥ प्रशान्तमृगधूयश्च नानाशंकुनिनादितः ॥ ८० ॥ निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ॥
दक्षिणा दिक्कृता येन शरण्या पुण्यकर्मणा ॥ ८१ ॥ तस्येदमाश्रमपदं प्रभावाद्यस्य राक्षसैः ॥ दिगियं
दक्षिणा त्रासाद्दृश्यते नोपमुच्यते ॥ ८२ ॥ यदाप्रमृति चाक्रान्ता दिगियं पुण्यकर्मणा ॥ तदाप्रमृति
निर्वैराः प्रशान्ता रजनीचराः ॥ ८३ ॥ नाम्ना चयं भगवतो दक्षिणा दिक्प्रदक्षिणा ॥
प्रथिता त्रिषु लोकेषु दुर्धर्षा क्रूरकर्मिभः ॥ ८४ ॥ मार्गे निरोद्धुं सततं भास्करस्याचलोत्तमः ॥ संदेशं पालयंस्तस्य
विध्यशैलो न वर्धते ॥ ८५ ॥ अयं दीर्घायुषस्तस्य लोके विश्रुतकर्मणः ॥ अगत्यस्याश्रमः श्रीमान्विनीतमृगक्षे-
वितः ॥ ८६ ॥ एष लोकार्चितः सार्धहृत्ते नित्यं रतः सताम् ॥ अस्मानधिगतोनेप श्रेयसा योजयिष्यति
॥ ८७ ॥ आराधयिष्याम्यन्नाहमगस्त्यं तं महासुनिम् ॥ शेषं च वनवासस्य सौम्य वत्स्याम्यहं प्रभो
॥ ८८ ॥ अत्र देवाः संगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ अगस्त्यं नियताहाराः सततं पयुपासते ॥ ८९ ॥
नात्र जीवेन्मृषावादी क्रूरो वा यदि वा शठः ॥ नृशंसः पापवृत्तो वा मुनिरेष तथाविधः ॥ ९० ॥ अत्र
देवाश्च यक्षाश्च नागाश्च पतंगैः सह ॥ वसन्ति नियताहारा धर्ममाराधयिष्णवः ॥ ९१ ॥ अत्र सिद्धा
महात्मानो विमानैः सूर्यसंनिभैः ॥ त्यक्त्वा देहान्नैवेदहैः स्वर्गताः परमर्षयः ॥ ९२ ॥ यक्षत्वमरत्वं
च राज्यानि विविधानि च ॥ अत्र देवाः प्रयच्छन्ति भूतैराराधिताः शुभैः ॥ ९३ ॥ आगताः स्माश्रमपदं
सौमित्रे प्रविशाप्रतः ॥ निवेदयेह मां प्राप्तमृष्ये सह सीतया ॥ ९४ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे बालमी-
कीये आदिकाव्ये च० सं० अरण्यकांडे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ स प्रविश्याश्रमपदं लक्ष्मणो राव-

वातुजः॥ अगस्त्यशिष्यमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥१॥ राजा दशरथो नाम ज्येष्ठस्तस्य मुतो बली
 ॥ रामः प्राप्तो मुनिं द्रष्टुं भार्यया सह सीतया ॥ २ ॥ लक्ष्मणो नाम तस्याहं आता त्ववरजो हितः ॥
 अनुकूलश्च भक्तश्च यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ ३ ॥ ते वयं वनमत्युग्रं प्रविष्टाः पितृशासनान् ॥ द्रष्टुमिच्छा-
 महे सर्वे भगवंतं निवेद्यताम् ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य तपोधनः ॥ तथेत्युक्तवासीशरणं
 प्रविवेश निवेदितुम् ॥ ५ ॥ स प्रविश्य मुनिश्रृङ्गं तपसा दुष्प्रधर्षणम् ॥ कृतांजलिर्नवाचेदं रामागमन-
 भंजसा ॥ ६ ॥ यथोक्तं लक्ष्मणेनैव शिष्योऽगस्त्यस्य संमतः ॥ पुत्रौ दशरथस्येभौ रामो लक्ष्मण एव च
 ॥ ७ ॥ प्रविष्टवाश्रमपदं सीतया सह भार्यया ॥ द्रष्टुं भवंतमायातौ शुश्रूषार्थमारिदमौ ॥ ८ ॥ यदत्राने-
 तरं तत्त्वमाज्ञापयितुमर्हन्मि ॥ ततः शिष्यादुपश्रुत्य प्राप्तं रामं समुपागतः ॥ ९ ॥ वेदेर्ही च महाभा-
 गामिदं वचनमब्रवीत् ॥ दिष्टया रामश्चिरस्याद्य द्रष्टुं मां समुपागतः ॥ १० ॥ मनसा कौक्षितं ह्यस्य
 मयाव्यागमनं प्रति ॥ गम्यतां सत्कृतो रामः सभार्युः सहलक्ष्मणः ॥ ११ ॥ प्रवेश्यतां समीपं मे कि-
 मयं न प्रवेशितः ॥ एवमुक्तस्तु मुनिना धर्मज्ञेन महात्मना ॥ १२ ॥ अभिवाद्याब्रवीच्छिष्यस्तथेति
 नियतांजलिः ॥ तदा निष्क्रम्य संध्रान्तः शिष्यो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १३ ॥ कासो रामो मुनिं
 द्रष्टुमेतु प्रविशतु स्वयम् ॥ ततो गत्वाऽमपदं शिष्येण सह लक्ष्मणः ॥ १४ ॥ दर्शयामा-
 स काकुत्स्थं सीतां च जनकात्मजाम् ॥ तं शिष्यः प्रश्रितं वाक्यमगस्त्यवचनं ब्रुवन् ॥ १५ ॥ प्रावे-
 शयद्यथान्यायं सत्कारार्हं सुसत्कृतम् ॥ प्रविवेश ततो रामः सीतया सह लक्ष्मणः ॥ १६ ॥ प्रशांतह-
 रिणाकीर्णमाश्रमं हवलोकयन् ॥ स तत्र ब्रह्मणः स्थानमग्नौ स्थानं तथैव च ॥ १७ ॥ विष्णोः स्थानं

महँद्रस्य स्थानं चैव विवस्वतः ॥ सोमस्थानं भगस्थानं स्थानं कौबेरमेव च ॥ १८ ॥ धातुर्विधातुः
स्थाने च वायोः स्थानं तथैव च ॥ स्थानं च पशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः ॥ १९ ॥ स्थानं तथैव गायत्र्या
वसूनां स्थानमेव च ॥ स्थानं च नागराजस्य गरुडस्थानमेव च ॥ २० ॥ कार्तिकेयस्य च स्थानं धर्मे-
स्थानं च पश्यति ॥ ततः शिष्यैः परिवृतो मुनिरप्यभिनिष्यत् ॥ २१ ॥ तं ददर्शप्रतो रामो मुनीनां
दीप्तेजसम् ॥ अब्रवीद्वचनं वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मणवर्धनम् ॥ २२ ॥ बहिलक्ष्मण निष्कामत्यगस्त्यो भगवानृ-
षिः ॥ औदार्येणावगच्छामि निधानं तपसाभिदम् ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुरगस्त्यं सूर्यवर्बसम्
॥ जग्राहापततस्तस्य पादौ च रघुनन्दनः ॥ २४ ॥ अभिवाद्य तु धर्मात्मा तस्थौ रामः कृतोजलिः ॥
सीतया सह वैदेह्या तदा रामः सलक्ष्मणः ॥ २५ ॥ प्रतिगृह्य च कांकुत्स्थमर्चयित्वासनोदकैः ॥
कुशलश्रममुक्त्वा च आस्यतामिति सोऽब्रवीत् ॥ २६ ॥ आर्भे हुत्वा प्रदायाध्यर्चयित्थिन्प्रातिपूज्य च
॥ वानप्रस्थेन धर्मेण स तेषां भोजनं ददौ ॥ २७ ॥ प्रथमं चोपविश्याथ धर्मज्ञो मुनिपुंगवः ॥ उवाच
राममासीनं प्राञ्जलिं धर्मकोविदम् ॥ २८ ॥ अन्यथा खलु काकुत्स्थ तपस्वी समुदाचरन् ॥ दुःसा-
क्षीव परे लोके स्वानि मांसानि भक्षयेत् ॥ २९ ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य धर्मचारी महारथः ॥
पूजनीयश्च मान्यश्च भवान्प्राप्तः प्रियातिथिः ॥ ३० ॥ एवमुक्त्वा फलैर्मलैः पुष्पैश्चान्यैश्च राघ-
वम् ॥ पूजयित्वा यथाकामं ततोऽगस्त्यस्तमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ इदं दिव्यं महत्त्वापं हेमवज्रविभू-
षितम् ॥ वैष्णवं पुरुषव्याघ्र निर्भितं विश्वकर्मणा ॥ ३२ ॥ अमोवः सूर्यसंकाशो
ब्रह्मदत्तः शरोत्तमः ॥ दत्तो मम महैद्रेण तूष्णीं चाक्षय्यसायकौ ॥ ३३ ॥ संपूर्णौ

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अरण्यकांडे । सर्गः १३. *

(४६८) .

निशितैर्बाणैर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ महाराजतकांशोऽयमसिद्धमविभूषितः ॥ ३४ ॥ अनेन धनुषा राम हत्वा सख्ये महासुरान् ॥ आजहार श्रियं दीप्तां पुरा विष्णुर्दिवोक्तसाम् ॥ ३५ ॥ तद्धनुस्तौ च तूणी च शरं खड्गं च मानद ॥ जयाय प्रतिगृह्णीष्व वज्रं वज्रधरो यथा ॥ ३६ ॥ एवमुक्त्वा महतेजाः समस्तं तद्वरायुधम् ॥ दत्त्वा रामाय भगवानगस्त्यः पुनरब्रवीन् ॥ ३७ ॥ इत्यर्षे श्री० आ० च० सा० अरण्यकांडे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ राम प्रीतोऽस्मि भद्रं ते परितुष्टोऽस्मि लक्ष्मण ॥ अभिवादयितुं यन्मां प्राप्नोः स्थः सह सीतया ॥ १ ॥ अध्वश्रमेण वां खेदो बाधते प्रचुरश्रमः ॥ व्यक्तमुत्कण्ठते वापि मैथिली जनकात्मजा ॥ २ ॥ एषा च सुकुमारी च खेदैश्च न विमानिता ॥ प्राज्यदोषं वनं प्राप्ता भर्तृस्नेहप्रचोदिता ॥ ३ ॥ यथैषा रमते राम इह सीता तथा कुरु ॥ दुष्करं कृतवत्येषा वने त्वामभिगच्छती ॥ ४ ॥ एषा हि प्रकृतिः स्त्रीणामासृष्टे रघुनंदन ॥ समस्यमनुरज्यते विषमस्थं त्यजति च ॥ ५ ॥ शतहृदनां लोलत्वं शस्त्राणां तीक्ष्णतां यथा ॥ गरुडानिलयोः शैव्यमनुगच्छति योषितः ॥ ६ ॥ इयं तु भवतो भार्या दैर्घ्ये तैर्विवाजिता ॥ ऋष्या च व्यपदेश्या च यथा देवीष्वरुंधती ॥ ७ ॥ अलंकृतोऽयं देशश्च यत्र सौमित्रिणा सह ॥ वैदेह्या चानया राम वत्स्यसि त्वमार्गदम ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तु मुनिना राघवः संयताञ्जलिः ॥ उवाच प्रश्रितं वाक्यमृषिं दीप्तामिवानलम् ॥ ९ ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुंगवः ॥ गुणैः सभ्रातृभार्यस्य गुरुनः परितुष्यति ॥ १० ॥ किंतु व्यादिश मे देशं सोदकं बहुकाननम् ॥ यत्राश्रमपदं कृत्वा वसेयं निरतः सुखम् ॥ ११ ॥ ततोऽब्रवीन्मुनिश्रेष्ठः श्रुत्वा रामस्य भाषितम् ॥

ध्यात्वा मुहूर्तं घर्मात्मा ततोवाच वचः शुभम् ॥ १२ ॥ इतो द्वियोजने तात बहुमूलफलोदकः ॥ देशो बहुमृगाः श्रामान्पंचवद्व्यभिविश्रुतः ॥ १३ ॥ तत्र गत्वाश्रमपदं कृत्वा सौमित्रिणा सह ॥ रमस्व त्वं पितुर्वीक्ष्यं यथोक्तमनुपालयन् ॥ १४ ॥ (कालोऽयं गतभूयिष्ठो यः कालस्तव राघव ॥ समयो यो नरेन्द्रेण कृतो दशरथेन ते ॥ १ ॥ तीर्णप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखं राज्ये निवत्स्यसि ॥ धन्यस्ते जनको राम स राजा रघुनन्दन ॥ २ ॥ यस्त्वया ज्येष्ठपुत्रेण ययातिरिव तारितः ॥) विदितो ह्येष वृत्तांतो मम सर्वस्तवानव ॥ तपसश्च प्रभावेण स्नेहाद्दशरथस्य च ॥ १५ ॥ हृदयस्थं च ते छंदो विज्ञातं तपसा मया ॥ इह वासं प्रतिज्ञाय मया सह तपोवने ॥ १६ ॥ अतश्च त्वामहं ब्रूमि गच्छ पंचवटीमिति ॥ स हि रम्यो वनोद्देशो मैथिली तत्र रंस्यते ॥ १७ ॥ स देशः श्लाघनीयश्च नातिदूरे च राघव ॥ गोदावर्याः समीपे च मैथिली तत्र रंस्यते ॥ १८ ॥ प्राज्यमूलफलैश्चैव नानाद्विजगणैर्युतः ॥ विविक्तश्च महाबाहो पुण्यो रम्यस्तथैव च ॥ १९ ॥ भवानपि सदाचारः शक्तश्च पारिक्षणे ॥ अपि चात्र वसन्नाम तापसान्पालयिष्यसि ॥ २० ॥ एतद्दालक्ष्यते वीर मयूकानां महावनम् ॥ उत्तरेणास्य गंतव्यं न्यग्रोधमपि गच्छता ॥ २१ ॥ ततः स्थलमुपारुह्य पूर्वतस्याविदूरतः ॥ ख्यातः पंचवटीत्येव नित्यपुष्पितकाननः ॥ २२ ॥ अगस्त्येनैव मुक्तस्तु रामः सौमित्रिणा सह ॥ सत्कृत्यामंत्रयासास तमृषिं सत्यवादिनम् ॥ २३ ॥ तौ तु तेनाभ्यनुज्ञातौ कृतपादाभिवन्दनौ ॥ तमाश्रमं पंचवटीं जग्मतुः सह सीतया ॥ २४ ॥ गृहीतवायौ तु नराधिप्रात्मजौ विषक्तपूणोसमरेष्वकातरौ ॥ यथोपदिष्टेन पथा महार्षिणा प्रजग्मतुः पंचवटीं समाहितौ ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च०

सा० अरण्यकांडे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ अथ पंचवटीं गच्छंश्चैतरा रघुनंदनः ॥ आससाद महा-
कार्यं गृध्रं भीमपराक्रमम् ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा तौ महाभागौ वनस्थ रामलक्ष्मणौ ॥ मेनाते राक्षसं
पक्षिं ब्रुवाणौ को भवानिति ॥ २ ॥ ततो मधुरया वाचा सौम्यया प्रीणयन्निव ॥ उवाच वत्स
मां विद्धि वयस्यं पितुरात्मनः ॥ ३ ॥ स तं पित्रुसखं मत्वा पूजयामास राघवः ॥ स तस्य कुलमन्व-
ग्रमथ पप्रच्छ नाम च ॥ ४ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा कुलमात्मानमेव च ॥ आचक्षे द्विजस्तस्मै
सर्वभूतसमुद्भवम् ॥ ५ ॥ पूर्वकाले महाबाहो ये प्रजापतयोऽभवन् ॥ तान्मे निगदतः सर्वानादितः
शृणु राघव ॥ ६ ॥ कर्दमः प्रथमस्तेषां विष्णुस्तदन्तरम् ॥ शेषश्च संश्रयश्चैव बहुपुत्रश्च वीर्यवान्
॥ ७ ॥ स्याणुर्मैरीचिरात्रेश्च क्रतुश्चैव महाबलः ॥ पुलस्त्यश्चांगिराश्चैव प्रचेताः पुलहस्तथा ॥ ८ ॥
दक्षो विवस्वानपरोऽरिष्टनेमिश्च राघव ॥ कश्यपश्च महातेजास्तेवामासीच्च पश्चिमः ॥ ९ ॥ प्रजापते-
स्तु दक्षस्य बभूवुरिति विश्रुताः ॥ षष्टिर्दुहितरो राम यशस्विन्यो महायशः १० ॥ कश्यपः प्रतिज-
ग्राह तां सामग्रां सुमध्यमाः ॥ अदितिं चादितिं चैव दनूंसपि च कालकाम् ॥ ११ ॥ तान्नां क्रोववशां
चैव मनुजाप्यतलामपि ॥ तास्तु कन्यास्ततः प्रीतः कश्यपः पुनरब्रवीत् ॥ १२ ॥ पुत्रांबैलोक्य-
भर्तुनैव जनयिष्यथ मत्समान् ॥ अदितिस्तन्मना राम दितिश्च दनुरेव च ॥ १३ ॥ कालका
च महाबाहो शेषास्त्वमनसोऽभवन् ॥ अदित्यां जज्ञिरे देवास्तृयंश्चैव दारिदम् ॥ १४ ॥
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च परंतप ॥ दितिस्त्वजनयत्युत्रान्द्वैलोरांस्तव यशस्विनः
॥ १५ ॥ तेषामियं वसुमती पुरासीत्सवनार्णवा ॥ दनुस्त्वजनयत्पुत्रमश्वम्रीवमरिदम्

॥ १६ ॥ नरकं कालकं चैव कालकापि व्यजायत ॥ क्रौंची भाक्षी तथा श्येनी धृतराष्ट्री तथा
शुकीम् ॥ १७ ॥ ताम्रा तु सुपुत्रे कन्याः पंचैत' लोकविश्रुताः ॥ उलूकाब्जनयत्क्रौंची भासी
भासान्व्यजायत ॥ १८ ॥ श्येनी श्येनांश्च घृणांश्च व्यजायत सुतेजसः ॥ धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च
सर्वशः ॥ १९ ॥ चक्रवाक्यांश्च भद्रं ते विजज्ञे सापि भासिनी ॥ शुकी नतां विजज्ञे तु नतायां विनता
सुता ॥ २० ॥ दश क्रोधवशा राम विजज्ञेऽप्यामसंभवाः ॥ मृगी च मृगमंदां च हरीं भद्रमदामपि
॥ २१ ॥ मातंगीमथ शार्दूलीं श्वेतां च सुरभीं तथा ॥ सर्वलक्षणसंपन्नां सुरसां कद्रुकामपि ॥ २२ ॥
अपत्यं तु मृगाः सर्वे मृग्या नरवरोत्तम ॥ ऋक्षाश्च मृगमंदायाः सुमराश्चमरास्तथा ॥ २३ ॥ ततस्त्वि-
रावर्ती नाम जज्ञे भद्रमदासुताम् ॥ तस्यास्त्यैरावतः पुत्रो लोकनाथो महागजः ॥ २४ ॥ हार्याश्च
हरयोऽपत्यं वानराश्च तपस्विनः ॥ गोलंगूलाश्च शार्दूली व्याघ्रांश्चजनयत्सुतान् ॥ २५ ॥ मातंग्या-
स्तथ मातंगा अपत्यं मनुजर्षभ ॥ दिशागजं तु काकुत्स्थ श्वेता व्यजनयत्सुतान् ॥ २६ ॥ ततो दुहितरौ
राम सुरभिर्द्व्यजायत ॥ रोहिणी नाम भद्रं ते गंधर्वी च यशस्विनीम् ॥ २७ ॥ रोहिण्यजनयद्गावो
गंधर्वीं वाजिनः सुतान् ॥ सुरसाजनयन्नागात्राम कद्रूश्च पन्नगान् ॥ २८ ॥ मनुर्मनुष्याब्जनयत्कश्यप-
स्य महात्मनः ॥ ब्राह्मणांश्चत्विष्यान्वैश्याब्च्छूद्रांश्च मनुजर्षभ ॥ २९ ॥ सुखतो ब्राह्मणा जाता उरसः
क्षत्रियास्तथा ॥ ऊरुभ्यांजज्ञिरे वैश्याः पश्यां शूद्रा इति श्रुतिः ॥ ३० ॥ सर्वान्पुण्यफलान्बृक्षाननलापि
व्यजायत ॥ विनता च शुकी पौत्री कद्रूश्च सुरसा स्वया ॥ ३१ ॥ कद्रूनांगसहस्रं तु विजज्ञे घरणी-
धरान् ॥ द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव च ॥ ३२ ॥ तस्माज्जातोऽहमरुणत्संपातिश्च ममाग्रजः ॥

जटायुरिति मां विद्धि श्येनोपुत्रमरिंदम ॥ ३३ ॥ सोऽहं वाससहायस्ते भविष्यामि यदीच्छसि ॥
 (इदं दुर्गं हि कान्तारं मृगराक्षससेवितम् ॥) सीतां च तात रक्षिष्ये त्वयि याते सलक्ष्मणे म ३४ ॥
 जटायुषं तु प्रातिपूज्य राघवो मुदा परिष्वज्य च सन्नतोऽभवत् ॥ पितुर्हि शुश्राव सखिद्वमात्सवा-
 ज्जटायुषा संकथितं पुनः पुनः ॥ ३५ ॥ स तत्र सीतां परिदाय मैथिलीं सहैव तेनातिबलेन पक्षिणा ॥
 जगाम तां पंचवटीं सलक्ष्मणो रिपून्दिधक्षन्सवनानि पालयन् ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च०
 सं० अरण्यकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ततः पंचवटीं गत्वा नानाव्यालमृगायुताम् ॥ उवाच
 लक्ष्मणं रामो भ्रातरं दीप्तिजसम् ॥ १ ॥ आगताः स्म यथादिष्टं यं देशं मुनिरब्रवीत् ॥ अयं पंचवटीदेशः
 सौम्यपुष्पितकाननः ॥ २ ॥ सर्वतश्चायतां दृष्टिः कानने निपुणो ह्यसि ॥ आश्रमः कतरास्मिन्नो देशे
 भवति संमतः ॥ ३ ॥ रमते यत्र वैदेहो त्वमहं चैव लक्ष्मण ॥ तादृशो दृश्यतां देशः सन्निकृष्टजला-
 शयः ॥ ४ ॥ वनरामण्यकं यत्र जलरामण्यकं तथा ॥ सन्निकृष्टं च यस्मिन्सु समितुष्यपकुशोदकम् ॥ ५ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः संयताञ्जलिः ॥ सीतासमक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीन् ॥ ६ ॥ परवान-
 स्मि काकुत्स्थ त्वयि वर्षशतं स्थिते ॥ स्वयं तु रुचिरे देशे क्रियतामिति मां वद ॥ ७ ॥ सुप्रीतस्तेन
 वाक्येन लक्ष्मणस्य महाद्युतिः ॥ विमृशन्नोचयामास देशं सर्वगुणान्वितम् ॥ ८ ॥ स तं रुचिरमाक्रम्य
 देशमाश्रमकर्मणो ॥ हस्ते गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ९ ॥ अयं देशः समः श्रीमान्पुष्पितस्त-
 रुभिर्बृहत् ॥ इहाश्रमपदं रम्यं यथावत्कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥ इयमादित्यसंकाशः पद्मैः सुरभिर्गंधिभिः ॥
 अदूरे दृश्यते रम्या पद्मिनी पद्मशोभिता ॥ ११ ॥ यथा ह्येतमपात्येन मुनिना भावितात्मना ॥ इयं

गोदावरी रम्या पुष्पितैस्तलभिर्वृता ॥ १२ ॥ हंसकारंडवाकर्णी चक्रवाकोपशोभिता ॥ नातिदूरे नचासन्ने
 स्मृगयूथनिर्णीहिता ॥ १३ ॥ मयूरनादिता रम्याः प्रांशवो बहुकंदराः ॥ दृश्यंते गिरयः सौम्याः पुल्लै-
 स्तरुभिरावृताः ॥ १४ ॥ सौवर्णे राजतैस्ताम्रैश्च देशे तथा शुभैः ॥ गवाक्षिता इवभांति गजः परमभ-
 स्त्रिभिः ॥ १५ ॥ सालैस्तालैस्तमालैश्च खजूरैः पनसैर्द्रुमैः ॥ नीवारैस्तिनिशैश्च पुन्नागैश्चोपशोभिताः ॥ १६ ॥
 चूतैरशोकैस्तिलकैः केतकैरपि चंपकैः ॥ पुष्पगुल्मलोपैतैस्तैस्तलभिरावृताः ॥ १७ ॥ स्यंदनैश्चदनैर्नो-
 पैः पनसैलकुचैरपि ॥ धवाश्वकर्णखदिरैः शमीकिंशुकपाटलैः ॥ १८ ॥ इदं पुण्यमिदंरम्यमिदं बहु
 मृगद्विजम् ॥ इह वत्स्यामः सौमित्रे सार्धमेतेन पक्षिणा ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरह्या
 अचिरेणाश्रमं भ्रातुश्चकार सुमहाबलः ॥ २० ॥ पर्णशालां सुविपुलां तत्र संघातमृत्तिकाम् ॥ सुस्तंभां
 मध्वरैर्दोषैः कृतवंशां सुशोभनाम् ॥ २१ ॥ शमीशाखाभिरास्तौर्यं दृढपाशावपाशिताम् ॥ कुशकाशशरैः
 पर्णैः सुपरिच्छादितां तथा ॥ २२ ॥ समीकृततलां रम्यां चकार सुमहाबलः ॥ निवासं राघवस्यार्थे
 प्रेक्षणीयमनुत्तमम् ॥ २३ ॥ स गत्वा लक्ष्मणः श्रीमान्नदीं गोदावरीं तदा ॥ स्नात्वा पद्मानि चादाय
 सफलः पुनरागतः ॥ २४ ॥ ततः पुष्पबलिं कृत्वा शान्तिं च स यथाविधि ॥ दृश्यामास
 रामाय तदाश्रमपदं कृतम् ॥ २५ ॥ स तं दृष्ट्वा कृतं सौम्यमाश्रमं सह सीतया ॥ राघवः
 पर्णशालायां हर्षमाहारयत्परम् ॥ २६ ॥ सुसंहृष्टः परिष्वज्य बाहुभ्यां लक्ष्मणं तदा ॥ अतिस्निग्धं च
 गाढं च वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २७ ॥ प्रीतोऽस्मि ते महत्कर्म त्वया कृतमिदं प्रभो ॥ प्रदेयो यन्ननिमित्तं
 ते परिष्वंगो मया कृतः ॥ २८ ॥ आवज्ञेन कृतंज्ञेन धर्मज्ञेन च लक्ष्मण ॥ त्वया मुनेण धर्मान्मा

न संवृत्तः पिता मम ॥ २९ ॥ एवं लक्ष्मणमुक्त्वा तु राघवो लक्ष्मिवर्धनः ॥ तस्मिन्देशे बहुफले
न्यवसंसुखं सुखी ॥ ३० ॥ कंचित्कालं स धर्मात्मा सीतया लक्ष्मणेन च ॥ अन्वास्यमानो न्यवस-
त्सर्वलोकैः यथामरः ॥ ३१ ॥ इत्यर्थं श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥
वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य महात्मनः ॥ शरद्धवपाये हेमंत ऋतुरिष्टः प्रवर्तते ॥ १ ॥ स कदाचित्प्र-
भातायां शर्वर्यां रघुनंदनः ॥ प्रयावाभिषेकार्थं रम्यां गोदावरीं नदीम् ॥ २ ॥ प्रह्वः कलशहस्तस्तु
सीतया सह वीर्यवान् ॥ पृष्ठतोऽनुव्रजन्भ्राता सौभिन्निदिमब्रवीत् ॥ ३ ॥ अयं स कालः संप्राप्तः प्रियो
यस्ते प्रियंवद ॥ अलंकृत इवाभाति येन संवत्सरः शुभः ॥ ४ ॥ नीहारपरुषो लोकः पृथिवी सस्य-
मालिनी ॥ जलान्यनुपभोग्यानि सुभगो हव्यवाहनः ॥ ५ ॥ तवाग्रयणपूजाभिरभ्यर्च्य पितृदेवताः ॥
कृताग्रयणकाः काले संतो विगतकल्मषाः ॥ ६ ॥ प्राज्यकामा जनपदाः संपन्नतरंगोरसाः ॥ विच-
रन्ति महीपाला यात्रार्थं विजिगीषवः ॥ ७ ॥ सेवमाने हृदं सूर्ये दिशमंतकसेविताम् ॥ विहीनतिलकेव
स्त्री नोत्तरा दिक्प्रकाशते ॥ ८ ॥ प्रकृत्या हिमकोशाढ्यो दूरसूर्यश्च सांप्रतम् ॥ यथार्थनामा सुन्यक्तं
हिमवान्हिमवान्निगिरिः ॥ ९ ॥ अत्यंतसुखसंचारा मध्याह्नैः स्पर्शतः सुखाः ॥ दिवसाः सुभगादित्यश्छा-
यासखिलदुर्भंगाः ॥ १० ॥ श्रुदसूर्याः सुनीहाराः पटुशीताः समाहिताः ॥ क्षून्यारण्या हिमध्वस्ता दिवसा
भांति सांप्रतम् ॥ ११ ॥ निवृत्ताकाशशयनाः पुष्यन्तीता हि मारुणाः ॥ शीतवृद्धतरायाभिरियमा यांति
सांप्रतम् ॥ १२ ॥ रविसंक्रांतसौभाग्यस्तुषारारुणमंडलः ॥ निःश्वासांध इवादशंद्रमा न प्रकाशते ॥
॥ १३ ॥ ज्योत्स्ना तुषारमलिना पाणमास्यां न राजते ॥ सीतेव चातपश्यामा लक्ष्यते नच शोभते ॥

॥ १४ ॥ प्रकृत्या शीतलस्पर्शो हिमविद्धश्च सांप्रतम् ॥ प्रवाति पश्चिमो वायुः काले द्विगुणशीतलः ॥
 ॥ १५ ॥ बाष्पच्छन्नान्यरण्यानि यवगोधूमवति च ॥ शोभतेऽभ्युदिते सूर्ये नदद्भिः क्रौंचसारसैः ॥
 ॥ १६ ॥ खर्जूरपुष्पकृतिभिः शिरोभिः पूर्णतंडुलैः ॥ शोभते किंचिदालंबाः शालयः कनकप्रभाः ॥
 ॥ १७ ॥ मयूखैरुपसर्पद्भिर्हर्मनीहारसंवृतैः ॥ दूरमभ्युदितः सूर्यः शशोक इव लक्ष्यते ॥ १८ ॥ आप्रा-
 ह्वीर्यः पूर्वाह्णे मध्याह्ने स्पर्शतः सुखः ॥ संसक्तः किंचिदापांडुरातपः शोभतोक्षितौ ॥ १९ ॥ अवश्याय-
 निपातेन किंचित्प्राष्ठेन्नशाद्वला ॥ वनानां शोभते भूमिर्निविष्टतरुणातपा ॥ २० ॥ स्पृशन्सुविपुलं शीत-
 मुदकं द्विरदः सुखम् ॥ अत्यंततृषितो वन्यः प्रतिसंहर्तते करम् ॥ २१ ॥ एते हि समुपासीना विद्महा
 जलचारिणः ॥ नावगाहंति सलिलमप्रगल्भा इवाहवम् ॥ २२ ॥ अवश्यायतमोनद्धा नीहारतमसावृताः ॥
 प्रसृष्टा इव लक्ष्यंते विपुष्पा वनराजयः ॥ २३ ॥ बाष्पसंच्छन्नसलिला रुताविज्ञेयसारसाः ॥ हिमार्द्र-
 बालुकास्तीरैः सारितो भांति सांप्रतम् ॥ २४ ॥ तुषारपतनाच्चैव मृदुत्वाद्भास्करस्य च ॥ शैत्यादगाग्र-
 स्थमपि प्रायेण रसवज्जलम् ॥ २५ ॥ जराह्वारितैः पत्रैः शीर्णकैसरकर्णिकैः ॥ नालशेषा हिमध्वस्ता
 न भांति कमलाकराः ॥ २६ ॥ अस्मिस्तु पुरुषव्याघ्र काले दुःखसमन्वितः ॥ तपश्चरति धर्मात्मा
 त्वङ्मकृत्या भरतः पुरे ॥ २७ ॥ त्यक्त्वा राज्यं च मानं च भोगांश्च विविधान्वहून् ॥ तपस्वी नियता-
 ह्वारः शेते शीते महीतले ॥ २८ ॥ सोऽपि वेलासिमां नूनमभिषेकार्थमुद्यतः ॥ वृतः प्रकृतिभिर्नित्यं प्रयाति
 सरयूं नदीम् ॥ २९ ॥ अत्यंतसुखसंवृद्धः सुकुमारो हिमार्दितः ॥ कथं त्वपररात्रेषु सरयूमवगाहते ॥
 ॥ ३० ॥ पद्मपत्रेक्षणः श्यामः * श्रीमान्निरुदरो महान् ॥ धर्मज्ञः सत्यवादी च ह्रीनिषेधो जितेन्द्रियः ॥

॥ ३१ ॥ प्रियाभिभाषी मधुरो दीर्घबाहुररिंदमः ॥ संत्यज्य क्रिबिधान्सौख्यानार्यं सर्वात्मनाश्रितः ॥
 ॥ ३२ ॥ जितः स्वर्गस्त्व आत्रा भरतेन महात्मना ॥ वनस्थमपि तापस्ये यत्स्वामनुविधीयते ॥ ३३ ॥
 न पित्र्यमनुवर्तते मातृकं द्विपदा इति ॥ ख्यातो लोकप्रवादोऽयं भरतेनान्यथाकृतः ॥ ३४ ॥ भर्ता दशरथो
 यस्याः साधुश्च भरतः सुतः ॥ कथं न सांभा कैकेयी तादृशी क्रूरदार्शनी ॥ ३५ ॥ इत्येवं लक्ष्मणे
 वाक्यं स्नेहाद्वंदति धार्मिके ॥ परिवादं जनन्यास्त्वमसहन्नाघवोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥ न तेऽबा मध्यमा तात
 गर्हितव्या कदाचन ॥ तामेवेश्वाकुनाथस्य भरतस्य कथां कुरु ॥ ३७ ॥ निश्चितैव हि मे बुद्धिर्वनवासं
 दृढव्रता ॥ भरतस्नेहसंतप्ता बालिशोक्रियते पुनः ॥ ३८ ॥ संस्मराम्यस्य वाक्यानि प्रियाणि मधुराणि
 च ॥ हृद्यान्यमृतकल्पानि मनःप्रह्लादनानि च ॥ ३९ ॥ कदा ह्यहं समेष्यामि भरतेन महात्मना ॥ शत्रुत्रेन
 च वीरेण त्वया च रघुनंदन ॥ ४० ॥ इत्येवं विलपन्तत्र प्राप्य गोदावरीं नदीम् ॥ चक्रेऽभिषेकं क्राकु-
 त्स्यः सानुजः सह सीतया ॥ ४१ ॥ तर्पयित्वाऽथ सलिलैस्तैः पितृन्दैवतानपि ॥ स्तुवंति स्मोदितं सूर्यं
 देवताश्च तथाऽनघाः ॥ ४२ ॥ कृताभिषेकः स रराज रामः सीताद्वितीयः सह लक्ष्मणेन ॥ कृताभिषेक-
 स्त्वगराजपुत्र्या रुद्रः सनंदिर्भगवानिवेशः ॥ ४३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
 आदिकाण्डे च० सा० अरण्यकांडे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ कृताभिषेको रामस्तु सीता सौमित्रैरेव च ॥
 तस्माद्रोदावरीतीरात्ततो जग्मुः स्वमाश्रमम् ॥ १ ॥ आश्रमं तदुपागम्य राघवः सहलक्ष्मणः ॥ कृत्वा
 पौर्वाहिकं कर्म पर्णशालासुपागमत् ॥ २ ॥ उवास सुखितस्तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ स रामः
 पर्णशालायामासीनः सह सीतया ॥ ३ ॥ विरराज महाबाहुश्चित्रया चंद्रमा इव ॥ लक्ष्मणेन सह

भ्रात्रा चकार विविधाः कथाः ॥ ४ ॥ तदासीनस्य रामस्य कथासंसक्तचेतसः ॥ तं देशं राक्षसी
काचिदाजगाम यदृच्छया ॥ ५ ॥ सा तु शूर्पणखा नाम दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ भगिनी राममासाद्य
ददर्श त्रिदशोपमम् ॥ ६ ॥ दीप्तास्यं च महाबाहुं पद्मपत्रायतेक्षणम् ॥ गजविक्रातगमनं जटामंडल-
धारिणम् ॥ ७ ॥ सुकुमारं महासत्त्वं पार्थिवव्यंजनान्वितम् ॥ राममिदीवरश्यामं कंदर्पचंद्रशप्रभम्
॥ ८ ॥ बभूवेंद्रोपमं दृष्ट्वा राक्षसी काममोहिता ॥ सुमुखं दुर्मुखी रामं वृत्तमध्यं महोदरी ॥ ९ ॥
विशालाक्षं पिरूपाक्षी सुकेशं ताम्रमूर्धजा ॥ प्रियरूपं विरूपा सा सुस्वरं भैरवस्वना ॥ १० ॥ तरुणं
दारुणा वृद्धा दक्षिणं वामभाषिणी ॥ न्यायवृत्तं सुदुर्वृत्ता प्रियमप्रियदर्शना ॥ ११ ॥ शरीरजसमा-
विष्टा राक्षसी राममब्रवीत् ॥ जटी तापसवेषेण सभार्यः शरचापधृक् ॥ १२ ॥ आगतस्त्वमिमं देशं
कथं राक्षससेवितम् ॥ किमागमनकृत्यं ते तत्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु राक्षस्या
शूर्पणख्या परंतपः ॥ ऋजुबुद्धितया सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ १४ ॥ (अनृतं नहि रामस्य कदाचिद-
पि संमतम् ॥ विशेषेणाश्रमस्थस्य समीपे खीजनस्य च ॥ १) आसीदशरथो नाम राजा
त्रिदशविक्रमः ॥ तस्याहमभजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ १५ ॥ भ्रातार्यं लक्ष्मणो नाम
यवीयान्मामनुव्रतः ॥ इयं भार्या च वैदेही मम सतिति विश्रुता ॥ १६ ॥ नियोगाच्च नरेन्द्रस्य
पितुर्मातुश्च यंत्रितः ॥ धर्मार्थं धर्मेकांक्षी च वनं वस्तुमिहागतः ॥ १७ ॥ त्वां तु वेदितुमिच्छामि
कस्य त्वं कासि कस्य वा ॥ त्वं हि तावन्मतोज्ञांगी राक्षसी अतिभासि मे ॥ १८ ॥ इह वा किमिति
त्वमागता ब्रूहि तत्त्वतः ॥ साज्वीद्वचनं श्रुत्वा राक्षसी मदनार्दता ॥ १९ ॥ श्रूयतां राम तत्त्वार्थं

वक्ष्यामि वचनं मम ॥ अहं शूर्पणखा नाम राक्षसी कामरूपिणी ॥ २० ॥ अरण्यं विचरामीदमेका सर्वभयंकरा ॥ रावणो नाम मे भ्राता वलीयान्नाक्षसेश्वरः ॥ वीरो विश्रवसः पुत्रो यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ २१ ॥ प्रवृद्धनिद्रश्च सदा कुम्भकर्णो महाबलः ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा न तु राक्षसचेष्टितः ॥ २२ ॥ प्रख्यातवीर्यो च रणे भ्रातरौ खरदूषणौ ॥ २३ ॥ तानहं समतिक्रान्ता राम त्वापूर्वदर्शनान् ॥ समुपेताऽस्मि भावेन भर्तारं पुरुषोत्तमम् ॥ २४ ॥ अहं प्रभावसंपन्ना स्वच्छन्दबलगाभिनी ॥ चिराय भव भर्ता मे सीतया किं कारिष्यसि ॥ २५ ॥ विकृता च विरूपा च न सेयं सदृशी तव ॥ अहमेवानुरूपा ते भार्या रूपेण पश्य माम् ॥ २६ ॥ इमां विरूपामसर्तो करालां निर्णतोदरीम् ॥ अनेन सह ते भ्रात्रा भक्षयिष्यामि मानुषीम् ॥ २७ ॥ ततः पर्वतशृंगाणि वनानि विविधानि च ॥ पश्यन्सह मया कामी दंडकान्विवरिष्यसि ॥ २८ ॥ इत्येवमुक्तः काकुत्स्थः प्रहस्य मदिरक्षणाम् ॥ इदं वचनमारेभे वत्तुं वाक्यविशारदः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदिकव्ये च० सा० अरण्यकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ तां तु शूर्पणखां रामः कामपाशावपाशिताम् ॥ स्वेच्छया वाचा स्मितपूर्वमथान्नवीनम् ॥ १ ॥ कृतदारोऽस्मि भवति भार्येयं दयिता मम ॥ त्वद्विवानां तु नारीणां सुदुःखा ससपत्नता ॥ २ ॥ अनुजस्त्वेष मे भ्राता शीलवान्निप्रयदर्शनः ॥ श्रीमानकृतदारश्च लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ॥ ३ ॥ अपूर्वी भार्यया चार्थी तरुणः श्रियदर्शनः ॥ अनुरूपश्च ते भर्ता रूपस्यास्य भविष्यति ॥ ४ ॥ एनं भज विशालाक्षि भर्तारं भ्रातरं मम ॥ असपत्नता वरारोहे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ५ ॥ इति रामेण सा प्रोक्ता राक्षसी काममोहिता ॥ विस्मृत्य रामं सहसा ततो लक्ष्मणमन्नवीनम् ॥ ६ ॥ अस्य रूपस्य ते युक्ता भार्याऽहं

वरवर्णिनी ॥ मया सह सुखं सर्वान्दंडकान्विचरिष्यसि ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रो राक्षस्या वाक्य-
कोविदः ॥ ततः शूर्पणखां स्मित्वा लक्ष्मणो युक्तमब्रवीन् ॥ ८ ॥ कथं दासस्य मे दासो भार्या भवितु-
मिच्छसि ॥ सोऽहमर्थेण परवान्नात्रा कमलवर्णिनी ॥ ९ ॥ समृद्धार्थस्य सिद्धार्था मुदितामलवर्णिनी
॥ आर्यस्य त्वं विशालाक्षि भार्या भव यवोयसी ॥ १० ॥ एतां विरूपामसतीं करालां निर्णेतोदरीम् ॥
भार्या वृद्धां परित्यज्य त्वामेवैव भजिष्यति ॥ ११ ॥ का हि रूपमिदं श्रेष्ठं संत्यज्य वरवर्णिनि ॥ मानुषीषु
वरारोहे कुर्याद्भवं विचक्षणः ॥ १२ ॥ इति सा लक्ष्मणेनोक्ता कराला निर्णेतोदरी ॥
मन्यते तद्वचः सत्यं परिहासाविचक्षणा ॥ १३ ॥ सा रामं पर्णशालायामुपविष्टं परंतपम् ॥ सोतया
सहं दुर्धर्ममब्रवीत्काममोहिता ॥ १४ ॥ इमां विरूपामसतीं करालां निर्णेतोदरीम् ॥ वृद्धां भार्याम-
वष्टभ्य न मां त्वं बहु मन्यसे ॥ १५ ॥ अद्येमां भक्षयिष्यामि पश्यतस्तव मानुषीम् ॥ त्वया सह
चरिष्यामि निःसपत्ना यथासुखम् ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा मृगशावाक्षोमलालासहशेक्षणा ॥ अभ्यग-
च्छत्सुसंक्रद्धा महोल्का रोहिणीमिव ॥ १७ ॥ तां मृत्युपाशप्रतिमामापतंती महाबलः ॥ नि-
गूढा रामः कुपितस्ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १८ ॥ क्रूररत्नार्यैः सौमित्रे परिहासः कथंचन ॥ न कार्यः
पश्य वेदेर्हो कथंचित्सौम्य जीवतीम् ॥ १९ ॥ इमां विरूपामसतीमतिमत्तां महोदरीम् ॥ ग्रक्ष्णीं
धुरुषव्याघ्र विरूपयितुमर्हसि ॥ २० ॥ इत्युक्तो लक्ष्मणस्तस्याः क्रुद्धो रामस्य पश्यतः ॥
उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासे महाबलः ॥ २१ ॥ निकृत्तकर्णनासा तु विस्तरं सा विनय च ॥ तथा
गतं प्रुद्ध्राव घोरा शूर्पणखा वनम् ॥ २२ ॥ सा विरूपा महाघोरा राक्षसो शोणितोक्षिता ॥ ननाद बि-

विधात्रादान्यथा प्रावृषि तोयदः ॥ २३ ॥ सा विश्वरती रुधिरं बहुधा घोरदर्शना ॥ प्रगृह्य बाहू गर्जतो
प्रविवेश महावनम् ॥ २४ ॥ ततस्तु सा राक्षससंघसंवृतं खरं जनस्थानगतं विरूपिता ॥ उपेत्य तं आ-
तरमुप्रतेजसं पपात भूमौ गगनाद्यथाऽग्निः ॥ २५ ॥ ततः सभार्यं भयमोहमूर्च्छिता सलक्ष्मणं राघव-
मागतं वनम् ॥ विरूपणं चाल्सनि शोणितोक्षिता शशंस सर्वं भोगिनी खरस्य सा ॥ २६ ॥ इत्योषं
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ तां यथा
पातेतां दृष्ट्वा विरूपां शोणितोक्षिताम् ॥ भगिनीं क्रोधघंतप्तः खरः पप्रच्छ राक्षसः ॥ १ ॥ उत्तिष्ठ
तावदाख्याहि प्रमोहं जहि संभ्रमम् ॥ व्यक्तमाख्याहि केन त्वमेवरूपा विरूपिता ॥ २ ॥ कः
कृष्णसर्पमासीनमाशीविषमनागसम् ॥ तुदत्यभिसमापन्नमंगुल्यग्रेण लीलया ॥ ३ ॥ कालपाशं समासज्ज्य
कंठे मोहान्न बुध्यते ॥ यस्त्वामद्य समासाद्य पीतवान्विषमुत्तमम् ॥ ४ ॥ बलविक्रमसंपन्ना कामगा काम-
रूपिणी ॥ इमामवस्थां नीता त्वं केनांतकसमागता ॥ ५ ॥ देवार्धवर्भूतानामृषिणां च महात्मनाम् ॥
कोऽयमेवं महावीर्यस्त्वां विरूपां चकार ह ॥ ६ ॥ नहि पश्याम्यहं लोके यः कुर्यान्मम विश्रियम् ॥
अमरेषु सहस्राक्षं महेंद्रं पाकशासनम् ॥ ७ ॥ अद्याहं मार्गणैः प्राणानादास्ये जीवितांगैः ॥ सलिले
क्षीरमासक्तं निषिबन्निव सारसः ॥ ८ ॥ निहतस्य मया संख्ये शरसंकुत्तमर्मणः ॥ सफेनं रुधिरं कस्य
मेदिनी पातुमिच्छति ॥ ९ ॥ कस्य पत्ररथाः कायन्मांसमुत्कृत्य संगताः ॥ प्रहृष्टा भक्षयिष्यंति निहतस्य
मया रणे ॥ १० ॥ तं न देवा न गंधर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ॥ मयाऽप्रकृष्टं कृपणं शक्तास्तानुं
महादेवे ॥ ११ ॥ उपलभ्य शनैः संज्ञां तं मे शंसितुमर्हसि ॥ येन त्वं दुर्विनीतेन वने विक्रम्य नि-

जिता ॥ १२ ॥ इति आतुर्वचः श्रुत्वा क्रुद्धस्य च विशेषतः ॥ ततः शूर्पणखा वाक्यं सशल्पमिद-
मब्रवीत् ॥ १३ ॥ तरुणौ रूपसंपन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ॥ पुंडरीकविशालाक्षौ चीरकृष्णा जना-
ः ॥ १४ ॥ फलमूलाशनौ दांतौ तापसौ ब्रह्मचारिणौ ॥ पुत्रौ दशरथस्यास्तां आतरो रामलक्ष्मणा
ः ॥ १५ ॥ गंधर्वराजप्रतिमौ पार्थिवव्यंजनावितौ ॥ देवौ वा दानवावैतौ न तर्कयितुमुत्सहे ॥ १६ ॥
तरुणीरूपसंपन्ना सर्वभरणभूषिता ॥ दृष्टा तत्र मया नारी तयोर्मध्ये सुमध्यमा ॥ १७ ॥ ताभ्यामुभा-
भ्यां संभूय प्रमदाभयिच्छत्य ताम् ॥ इमामवस्थां नीताऽहं यथाऽनथाऽसती तथा ॥ १८ ॥ तस्याश्चानृ-
जुवृत्तायास्तयोश्च हतयोरहम् ॥ सफेनं पातुमिच्छामि रुधिरं रणमूर्धनि ॥ १९ ॥ एष मे प्रथमः
कामः कृतस्तत्र त्वया भवेत् ॥ तस्यास्तयोश्च रुधिरं पिबेयमहमाहवे ॥ २० ॥ इति तस्यां हुवाणा-
यां चतुर्दशमहाबलाम् ॥ व्यादिदेश खरः क्रुद्धो राक्षसानंतकोपमान् ॥ २१ ॥ मातुषौ शस्त्ररं-
पन्नौ चीरकृष्णाजिनांबरौ ॥ प्रविष्टौ दंडकारण्यं घोरं प्रमदया सह ॥ २२ ॥ तौ हत्वा तां च दुष्टता-
मुपार्वावर्तितुमर्हथ ॥ इयं च भगिनी तेषां रुधिरं मम पास्यति ॥ २३ ॥ मनोरथोऽयमिष्टोऽस्या भगि-
न्या मम राक्षसाः ॥ शीघ्रं संपाद्यतां गत्वा तौ प्रथमथ्य स्वतेजसा ॥ २४ ॥ गुष्माभिर्महत्तौ दृष्ट्वा
तावुभौ आतरो रणे ॥ इयं प्रहृष्टा मुदिता रुधिरं शुधि पास्यति ॥ २५ ॥ इतिप्रतिसमादिष्टा राक्षसांते
चतुर्दश ॥ तत्र जगमुस्तथा सार्धं घना वतेरिता इव ॥ २६ ॥ (ततस्तु ते तं समुद्रमतेजसः संधारि-
तीक्ष्णप्रदरा निशाचराः ॥ न शेकुरेनं सहसा प्रमादंतुं वनद्विषा दीपमिवाग्निमुत्थितम् ॥ १ ॥)
इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ततः शूर्पणखा घोर

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे आरण्यकांडे । सर्गः २०. *

(४८२)

राघवाश्रमभागता ॥ राक्षसानाचक्षे तौ आतरौ सह सीतया ॥ १ ॥ ते रामं पर्णशालायामुपविष्टं
महाबलम् ॥ दृष्टुः सीतया सार्धं लक्ष्मणेनापि सेवितम् ॥ २ ॥ तां दृष्ट्वा राघवः श्रीमानगतांस्तान्
राक्षसान् ॥ अत्रवीद् आतरं रामो लक्ष्मणं दोषतेजसम् ॥ ३ ॥ मुहूर्तं भव सौमित्रे सीतायाः प्रत्यन्तरः ॥
इमानस्या वधिष्यामि पदवीमागतानिह ॥ ४ ॥ वाक्यमेतत्ततः श्रुत्वा रामस्य विदित्वात्मनः ॥ तथेति
लक्ष्मणो वाक्यं राघवस्य प्रपूजयन् ॥ ५ ॥ राघवोऽपि महत्त्वायं चामोकरविभूषितम् ॥ चकार
सव्यं धर्मात्मा तानि रक्षांसि चात्रवीन् ॥ ६ ॥ पुत्रौ दशरथस्यावां आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ प्रवि-
ष्टौ सीतया सार्धं दुश्चरं दंडकावनम् ॥ ७ ॥ फलमूलाशनौ दांतौ तापसौ ब्रह्मचारिणौ ॥ वसंतौ
दंडकारण्ये किमर्थमुपार्हिसथ ॥ ८ ॥ युष्मान्पातमकान्हंतुं विप्रकारान्महाहवे ॥ ऋषीणां तु नियो-
गेन संप्राप्तः सशरासनः ॥ ९ ॥ तिष्ठतैवात्र संतुष्टा नोपावर्तितुमर्हथ ॥ यदि प्राणैरिहार्थो वो
निवर्तध्वं निशाचराः ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ ऊचुर्वाचं सुसंकुद्धा
ब्रह्मन्नाः शूलपाणयः ॥ ११ ॥ संरक्तयना घोरा रामं संरक्तलोचनम् ॥ पशुषा मधुराभाषं हृष्टा
दृष्टपराक्रमम् ॥ १२ ॥ क्रोधमुत्पाद्य नो भर्तुः खरस्य सुमहात्मनः ॥ त्वमेव ह्यस्यसे प्राणान्सद्योऽ-
स्माभिर्हते युधि ॥ १३ ॥ का हि ते शक्तिरकस्य बहूनां रणमूर्धनि ॥ अस्माकमग्रतः स्थातुं किं
पुनर्योद्धुमाहव ॥ १४ ॥ एभिर्बाहुभ्युक्तैश्च पार्ष्वैः शूलपाट्टिशैः ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यसि वीर्यं च धनुश्च
करपीडितम् ॥ १५ ॥ इत्येवमुक्त्वा संरन्धा राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ उद्यतायुधनिस्त्रिंश रासेमेवाभि-
दुदुबुः ॥ १६ ॥ चिक्षिपुस्त्वानि शूलानि राघवं प्रति दुर्जयम् ॥ तानि शूलानि काकुत्स्थः सम-

स्तानि चतुर्दश ॥ १७ ॥ तावद्भरेव चिच्छेद शरैः कांचनभूषितैः ॥ ततः पश्यन्महांतेजा नारा-
चान्सुर्यसन्निभान् ॥ १८ ॥ जग्राह परमकुद्धश्चतुर्दश शिलाशितान् ॥ गृहीत्वा मनुरायम्य लक्ष्यानुदि-
श्य राक्षसान् ॥ १९ ॥ सुमोच राघवो बाणान्वज्रानिदं शतक्रतुः ॥ (रुक्मपुत्राश्च विशिला दीप्ता
हेमाविभूषिताः) ते भिन्वा रक्षसां वेगाद्वक्षांसि रुधिरप्लुताः ॥ २० ॥ विनिष्येस्तुत्वा भूमौ
वल्मीकादिव पन्नगाः ॥ तैर्भस्महृदया भूमौ भिन्नमूला इव दुमाः ॥ २१ ॥ निष्येदुः शोणितस्नाता
विकृता विगतासवः ॥ तान्भूमौ पतितान्दृष्ट्वा राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ २२ ॥ (परित्रस्ता पुनस्तत्र
व्यसृजद्भ्रैरवस्वनान् ॥ सा नदन्ती पुनर्नादं पुनर्नादं जवाच्छूर्पणखा पुनः ॥ ११ ॥) उपगम्य खरं सा तु
किंचित्संशुष्कशोणिता ॥ पपात पुनरेवार्ता सनिर्यसेव वल्लरी ॥ २३ ॥ भ्रातुः समीपे शोकात्ता
ससर्ज निनदं महत् ॥ सस्वरं मुमुचे बाष्पं विवर्णवदना तदा ॥ २४ ॥ निपातितान्प्रेक्ष्य रणे
तु राक्षसान्धधाविता शूर्पणखा पुनस्ततः ॥ बध्ने च तेषां निखिलेन रक्षसां शशंस सर्वे भागिनी
खरस्य सा ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥ स पुनः पतितां
दृष्ट्वा क्रोधाच्छूर्पणखां पुनः ॥ उवाच व्यक्त्या वाचा तामनर्थार्थमागताम् ॥ १ ॥ मया त्विदानीं
शूरास्ते राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ त्वत्प्रियार्थं विनिर्दिष्टाः किमर्थं रुद्यते पुनः ॥ २ ॥ भक्ताश्चै-
वानुरक्ताश्च हिताश्च मम नित्यशः ॥ हन्यमाना न हन्यते न ने कुर्युर्वचो मम ॥ ३ ॥ किमेतच्छ्रो-
तुमिच्छामि कारणं यत्कृते पुनः ॥ हा नाथेति विनर्दतो सर्पवेषेष्टसं क्षितौ ॥ ४ ॥ अनाथवद्विल-
पसि किं नु नाथे मयि स्थिते ॥ जचिष्टोत्तिष्ठ मामैवं वैकुण्ठं त्यज्यतामिति ॥ ५ ॥ इत्यवमुक्ता

दुर्धर्षा खरेण परिसांत्विता ॥ विमृज्य नयने सास्त्रं खरं भ्रातरमब्रवीत् ॥ ६ ॥ अस्मीदानीमहं
 प्राप्ता हृतश्रवणनसिका ॥ शोणितौघपरिक्लिन्ना त्वया च परि-त्विता ॥ ७ ॥ भ्रेषिताञ्च
 त्वया शूरा राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ निहतुं राघवं घोरं मत्प्रियार्थं सलक्ष्मणम् ॥ ८ ॥ ते तु रामेण
 सामर्षाः शूलपट्टिशपाणयः ॥ समरे निहताः सर्वे सायकैर्मर्मेदिभिः ॥ ९ ॥ तान्मूमौ पतितान्दृ-
 ष्ठा क्षणेनैव महाजवान् ॥ रामस्य च महत्कर्म महांश्रासोऽभवन्मम ॥ १० ॥ साऽस्मि भीता
 समुद्रिन्ना विषण्णा च निशाचर ॥ शरणं त्वां पुनः प्राप्ता सर्वतो भयदर्शिनी ॥ ११ ॥ विषादन-
 काच्युषिते परित्रासोर्मिमालिनि ॥ किं मां न त्रायसे मग्नां विपुले शोकस्त्रागरे ॥ १२ ॥ एते च
 निहृता मूमौ रामेण निशितैः शरैः ॥ ये च मे पदवीं प्राप्ता राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ १३ ॥
 मयि ते यद्यनुक्रोशो यदि रक्षः सुतेषु च ॥ रामेण यदि शक्तिस्ते तेजो वास्ति निशाचर ॥ १४ ॥
 दंडकारण्यनिलयं जहि राक्षसकंटकम् ॥ यदि राममभिप्रपन्नं न त्वमद्य वधिष्यसि ॥ १५ ॥ तव
 चैवाग्रतः प्राणांस्यस्याभि निरपत्रपा ॥ बुद्ध्याऽहमनुपश्यामि न त्वं रामस्य संयुगे ॥ १६ ॥ स्थातुं प्रति-
 मुखे शक्तः सबलोऽपि महारणे ॥ शूरमानी न शूरस्त्वं मिथ्यारोपितविक्रमः ॥ १७ ॥ अपयाहि
 जनस्थानात्त्वारितः सहवांधवः ॥ जहि त्वं समरे मूढान्यथा तु कुलपांसन ॥ १८ ॥ मानुषौ तौ न
 शक्रौषि हंतुं वै रामलक्ष्मणौ ॥ निःसत्त्वस्यात्यवीर्यस्य वासस्ते कीदृशस्त्वह ॥ १९ ॥ रामतेजोऽभिभूतो
 हि त्वं क्षिप्रं विनिशिष्यसि ॥ हि तेजःसमायुक्तो रामो दशरथात्मजः ॥ २० ॥ भ्राता चास्य महावीर्यो यन
 चास्मि विरूपिता ॥ एवं विलप्य बहुशो राक्षसी प्रदरोदरी ॥ २१ ॥ भ्रातुः समीपे शोकातो नष्टसंज्ञा

बभूव ह॥कराभ्यामुदरं हत्वा हरोद भृशदुःखिता॥ २२॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
च०सा०अरण्यकांडे एकविंशःसर्गः॥२१॥एवमाधर्षितः शूरः शूर्पण्वया खरस्ततः ॥ उवाच रक्षसां मध्ये
खरः खरतरं वचः ॥ १ ॥ तवापमानप्रभवः क्रोधोऽयमतुलो मम ॥ न शक्यते धारयितुं लवणांभ
इवोल्बणम् ॥ २ ॥ न रामं गणये वीर्यान्मानुषं क्षीणजीवितम् ॥ आत्मदुश्चरितैः प्राणान्हतो योऽद्य
विमोक्षिते ॥ ३ ॥ बाष्पः स धार्यतामेव संभ्रमश्च विमुच्यताम् ॥ अहं रामं सह आत्रा नयामि यम-
सादनम् ॥ ४ ॥ परश्वधहतस्याद्य मंदप्राणस्य भूतले ॥ रामस्य रुधिरं रक्तमुष्णं पात्यसि राक्षसि ॥ ५ ॥
संप्रहृष्टा वचः श्रुत्वा खरस्य वदनाच्छ्रुतम् ॥ प्रशशंस पुनर्मौल्याङ्गातरं रक्षसां वरम् ॥ ६ ॥ तथा
परुषितः पूर्वं पुनरेव प्रशंसितः ॥ अन्नवीददूषणं नाम खरः सेनापतिं तदा ॥ ७ ॥ चतुर्दशसहस्राणि
मम चित्तानुवर्तिनाम् ॥ रक्षसां भीमवेगानां समरेष्वनिर्वर्तिनाम् ॥ ८ ॥ नीलजीमूतवर्णानां लोकहिंसा-
विहारिणाम् ॥ सर्वयोगसुदीर्णानां रक्षसां सौम्य कारय ॥ ९ ॥ उपस्थापय मे क्षिप्रं रथं सौम्य धनूषि
च ॥ शरांश्च चित्रान्वद्धांश्च शक्तींश्च विविधाः शिताः ॥ १० ॥ अग्रे निर्यातुमिच्छामि मौलस्यानां
महात्सनाम् ॥ वधार्थं दुर्विनीतस्य रामस्य रणकोविदः ॥ ११ ॥ इति तस्य ब्रुवाणस्य सूर्यवर्णं महार-
थम् ॥ सदृशः शबलैर्युक्तमाचक्षेऽद्य दूषणः ॥ १२ ॥ तं मेरुशिखराकारं तप्तकांचनभूषणम् ॥ हेम-
चक्रमसंबाधं वैदूर्यमयकूबरम् ॥ १३ ॥ मत्स्यैः पुष्पदुम्भैः शैलैश्चद्रुकांतैश्च कांचनैः ॥ मांगल्यैः पक्षिसं-
घैश्च ताराभिश्च समावृतम् ॥ १४ ॥ ध्वजनिर्बिम्बशस्रपन्नं किंकिणीवरभूषितम् ॥ सदृशयुक्तं सोऽमर्षादा-
हरोह खरस्तदा ॥ १५ ॥ (निशाम्य तु रथस्थं तं राक्षसा भीमाक्रमाः । तस्थुः संपरिवार्यैनं दूषणं

च महाबलम् ॥ १ ॥) खरस्तु तन्महत्सैन्यं रथचर्मार्थुधध्वजम् ॥ नित्यतिलव्रवीत्येक्ष्य दूषणः सर्वराक्ष-
 सान् ॥ १६ ॥ ततस्तद्राक्षसं सैन्यं चोरचर्मार्थुधध्वजम् ॥ निर्जगाम जनस्थानान्महानादं महाजवम् ॥ १७ ॥
 मुद्गरैः पट्टिणैः शूलैः सुतीक्ष्णैश्च परश्वधैः ॥ खड्गैश्चक्रै रथस्थैश्च भ्राजमानैः सतोमरैः ॥ १८ ॥ शक्तिभिः
 परिवैर्धोरैरतिमात्रैश्च कामुकैः ॥ गदासिमुसलेर्वज्रैर्हृत्तैर्भीमदर्शनैः ॥ १९ ॥ राक्षसानां सुघोराणां
 सहस्राणि चतुर्दश ॥ नित्यानि जनस्थानात्खरचित्तानुवर्तिनाम् ॥ २० ॥ तांस्तु निर्धवितो दृष्ट्वा
 राक्षसन्भीमदर्शनान् ॥ खरस्याथ रथः क्रिचिज्जगाम तदनंतरम् ॥ २१ ॥ ततस्ताञ्जबलान्धांस्तप्तक्रां-
 चनभूषितान् ॥ खरस्य मतमाज्ञाय साराधिः पर्यचोदयन् ॥ २२ ॥ संचोदितो रथः शीघ्रं खरस्य रिपु-
 घातिनः ॥ शब्देनापूरयामास दिशः सन्नदिशस्तथा ॥ २३ ॥ प्रवृद्धमन्युस्तु खरः खरस्वरो रिपोर्वधार्थं
 त्वरितो यथांतकः ॥ अचूचुदत्साराथिसुब्रदन्पुनर्महाबलो मेघ इवाश्मवर्षवान् ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा०
 वाल्मी० आदि० अरण्यकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ तत्प्रयातं बलं चोरमशिवं शोणितोदकम् ॥
 अभ्यवर्षन्महाघोरस्तुलो गर्दभारुणः ॥ १ ॥ निपेतुस्तुरगास्तस्य रथयुक्ता महाजवाः ॥ समे पुष्पचित्ते
 देशे राजमार्गे यदृच्छया ॥ २ ॥ इयामं रुधिरपर्यंतं बभूव परिवेषणम् ॥ अलातचक्रप्रतिमं प्रतिगृह्य
 दिवाकरम् ॥ ३ ॥ ततो ध्वजमुपागम्य हेमदंडं समुच्छ्रितम् ॥ समाक्रम्य महाकायस्तस्थौ गृध्रः सुदा-
 रुणः ॥ ४ ॥ जनस्थानसमीपे च समाक्रम्य खरस्वनाः ॥ विस्वरान्विविधान्नादान्मांसादान्मृगप-
 क्षिणः ॥ ५ ॥ न्याजह्नुराभिदीप्तायां दिशि वै भैरवस्वनम् ॥ अशिवं यातुधानानां शिवाघोरा महा-
 स्वनाः ॥ ६ ॥ प्रभिन्नगजसंकाशास्तोयशोणितधारिणः ॥ आकाशं तदनाकाशं चकुर्भीमांबुवा-

हकाः ॥ ७ ॥ बभूव तिमिरं घोरमुद्धतं रोमहर्षणम् ॥ दिशो वा प्रदिशो वापि सुव्यक्तं न चका-
 शिरे ॥ ८ ॥ क्षतजाद्रसवर्णाभा संध्याकालं विना बभौ ॥ खरं चाभिमुखं नेदुस्तदा घोरा मृगाः
 खगाः ॥ ९ ॥ कंकगोमायुग्राश्च बुद्धुःशुभ्यशंसिनः ॥ नित्याःशिवकरा युद्धे शिवा घोरनिद-
 र्शनाः ॥ १० ॥ नेदुर्बलस्याभिमुखं ज्वालोद्गारिभिराननैः ॥ कबंधः परिधाभासो दृश्यते भास्करा-
 तिके ॥ ११ ॥ जग्राह सूर्यं स्वर्भानुरपर्वणि महाग्रहः ॥ प्रवाति मारुतः शीघ्रं निष्प्रभोऽभूद्बिवा-
 करः ॥ १२ ॥ उत्पेतुश्च विना रात्रिं तापाः खद्योतसप्रभाः ॥ संलीनमीनविहगा नलिन्यः शुष्क-
 पंकजाः ॥ १३ ॥ तस्मिन्क्षणे बभूवुश्च विना पुष्पफलैर्दुमाः ॥ उद्धृतश्च विना वातं रेणुजंलघवा-
 रुणः ॥ १४ ॥ चीर्त्वा कूचीति वाश्यंतो बभूवुस्तत्र सारिकाः ॥ उल्काश्चापि सनिर्घोषा निपेतुर्घोर-
 दर्शनाः ॥ १५ ॥ प्रचचाल मही चापि सशैलवनकानना ॥ खरस्य च रथस्थस्य नर्दमानस्य
 धीमतः ॥ १६ ॥ प्राकंपत मुजः सव्यः खरश्चास्यावसज्जत ॥ साला संपद्यते दृष्टिः प्रश्यमानस्य
 सर्वतः ॥ १७ ॥ लालटे च रुजो जाता न च मोहान्ध्रवर्तत ॥ तान्समीक्ष्य महोत्पातानुत्थितात्रो-
 महर्षणान् ॥ १८ ॥ अन्नवीद्राक्षुषान्सर्वान्ग्रहसन्स खरस्त्वदा ॥ महोत्पातानिमान्सर्वानुत्थितान्वोर-
 दर्शनान् ॥ १९ ॥ न चिंतयाम्यहं वीर्योद्बलवान्दुर्बलानिव ॥ तारा अपि शरैस्तीक्ष्णैः पातयेयं नभ-
 स्तलात् ॥ २० ॥ मृत्युं मरणधर्मेण संकुद्धो योजयाम्यहम् ॥ राघवं तं बलोत्सिकं भ्रातरं चापि लक्ष्मणम् ॥
 ॥ २१ ॥ अहं त्वां सायकैस्तीक्ष्णैर्नोपावर्तितुस्तह ॥ यन्निमित्तं तु रामस्य लक्ष्मणस्य विपर्ययः ॥ २२ ॥
 सकामा भगिनी मेऽस्तु पीत्वा तु रुधिरं तयोः ॥ न कश्चित्प्राप्तपूर्वो मे संयुगेषु पराजयः ॥ २३ ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अरण्यकाण्डे । सर्गः २४. * (४८८)

युष्माकमेतत्सत्यक्षं नानृतं कथयाम्यहम् ॥ देवराजमपि क्रुद्धो मत्तैरावतगामिनम् ॥ २४ ॥ वज्रहस्तं
रणे हन्यां किं पुनस्तौ च मानवौ ॥ सा तस्य गर्जितं श्रुत्वा राक्षसानां महाचमूः ॥ २५ ॥ प्रहर्षमतुलं
लेभे मृत्युपाशावपाशिता ॥ समेयुश्च महात्मानो युद्धदर्शनकाक्षिणः ॥ २६ ॥ ऋषयो देवगंधर्वाः
सिद्धाश्च सहचारणैः ॥ समेत्य चोचुः संहितास्तेऽन्योन्यं पुण्यकर्मणः ॥ २७ ॥ स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्योऽ-
स्तु लोकानां ये च संमताः ॥ जयतां राघवो युद्धे पौलस्त्याव्रजनीचरान् ॥ २८ ॥ चक्रहस्तो यथा
विष्णुः सर्वानसुरसत्तमान् ॥ एतच्चान्यच्च बहुशो द्रुवाणाः परमर्षयः ॥ २९ ॥ जातकौतूहलास्तत्र विमान-
नस्थाश्च देवताः ॥ ददृशुर्वाहिनीं तेषां राक्षसानां गतायुषाम् ॥ ३० ॥ रथेन तु खरो वेगात्सैन्यस्या-
ग्राद्विनिःसृतः (तं दृष्ट्वा राक्षसं भूयो राक्षसाश्च विनिःसृताः ॥) श्येनगामो पृथुग्रीवो यज्ञशत्रुर्विहंगमः ॥
॥ ३१ ॥ दुर्जयः करवीराक्षः पुरुषः कालकामुकः ॥ हेममाली महामाली सर्पास्यो रुधिराशनः ॥
॥ ३२ ॥ द्वादशैते महावीर्याः प्रतस्थुरभितः खरम् ॥ महाकपालः स्रूलक्षः प्रमाथस्त्रिशिरास्तथा ॥
चत्वार एते सेनोपे दूषणं पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ ३३ ॥ सा भोमवेगा समराभिकाक्षिणी सुदारुणा राक्षस-
वीरसेना ॥ तौ राजपुत्रौ सहस्राभ्युपेता मालाग्रहाणामिव चंद्रसूर्यौ ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ०
च० सा० अरण्यकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ आश्रमं प्रतियाते तु खरे खरपराक्रमे ॥ तानवौ-
त्पातिकात्रामः सह आत्रा ददर्श ह ॥ १ ॥ तानुत्पातान्महाघोरानामो दृष्ट्वाऽत्यमर्षणः ॥ प्रजानामहि-
तान्दृष्ट्वा वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीन् ॥ २ ॥ इमान्पश्य महाबाहो संवभूतापहारिणः ॥ समुत्थितान्यहोतपाता-
न्संहतुं सवराक्षसान् ॥ ३ ॥ अमां रुधिरधारास्तु विमृजते खरस्त्वनाः ॥ न्योसि मेघा विवर्तते परुषा

गर्दभारुणाः ॥ ४ ॥ सभूमाश्च शराः सर्वे मम युद्धाभिर्नदिताः ॥ रक्मपृष्ठानि चापानि विचेष्टते
 विचक्षण ॥ ५ ॥ यादृशा इह कूजंति पक्षिणो वनचारिणः ॥ अग्रतो न भयं प्राप्तं संशयो जीवितस्य
 च ॥ ६ ॥ संप्रह्वारस्तु सुमहान्भाविव्यति न संशयः ॥ अयमाख्याति मे बाहुः स्फुरमाणो मुहुमुहुः ॥ ७ ॥
 सन्निकर्षे तु नः शूर जयं शत्रोः पराजयम् ॥ सुग्रवं च प्रसन्नं च तव वक्त्रं हि लक्ष्यते ॥ ८ ॥ इद्वतानां हि
 युद्धार्थं येषां भवति लक्ष्मण ॥ निष्प्रभं वदनं तेषां भवत्यायुःपरिक्षयः ॥ ९ ॥ रक्षसां नदंतां घोषः
 श्रयतेऽयं महाध्वनिः ॥ आहतानां च भेरीणां राक्षसैः क्रूरकर्माभिः ॥ १० ॥ अनागतविधानं तु कर्तव्यं
 शुभमिच्छता ॥ आपदाशंक्रमानेन पुरुषेण विपश्चिता ॥ ११ ॥ तस्माद् गृहीत्वा वैदेहीं शरपाणिर्धनुर्धरः ॥
 गुह्यमाश्रय शैलस्य दुर्गां पादपसंकुलाम् ॥ १२ ॥ प्रतिकूलितुमिच्छामि नो हि वाक्यमिदं त्वया ॥
 शपितो मम पादाभ्यां गम्यतां वत्स मा चिरम् ॥ १३ ॥ त्वं हि शूरश्च बलवान्हन्या एतात्र संशयः ॥
 स्वयं निहंतुमिच्छामि सर्वानेव निशाचरान् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः सह सीतया ॥ शरा-
 नादाय चापं च गुहां दुर्गां समाश्रयत् ॥ १५ ॥ तस्मिन्प्रविष्टे तु गुहां लक्ष्मणे सह सीतया ॥ हत
 निर्युक्तमित्युक्त्वा रामः कवचमाविशत् ॥ १६ ॥ स तेनाग्निनिकाशेन कवचेन विभूषितः ॥ बभूव
 रामोऽस्मिन् महानग्निरिवोत्थितः ॥ १७ ॥ स चापमुद्यम्य महच्छरानादाय वांयवान् ॥ संबभूवास्थित-
 स्तत्र ज्यास्वनैः पूरयन्दिशः ॥ १८ ॥ ततो देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ॥ समेगुश्च महा-
 त्समानो युद्धदर्शनकाक्षया ॥ १९ ॥ ऋषयश्च महात्मानो लोकं ब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥ समेत्य चोचुः सहि-
 तास्तेऽन्योन्यं पुण्यकर्मणः ॥ २० ॥ स्वस्ति गोब्राह्मणानां च लोकानां चेति संस्थिताः ॥ जयतां

राघवो युद्धे पौलस्त्यान्नजनीचरान् ॥ २१ ॥ चक्रहस्तो यथा युद्धे सर्वानसुरपुंगवान् ॥ एवमुक्त्वा पुनः
 प्रोचुरालोक्य च परस्परम् ॥ २२ ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकमेणान् ॥ एकश्च रामो धर्मात्मा
 कथं युद्धं भविष्यति ॥ २३ ॥ इति राजर्षयः सिद्धाः सगणाश्च द्विजर्षभाः ॥ जातकौतूहलास्तस्थुर्विमा-
 नस्थाश्च देवताः ॥ २४ ॥ आविष्टं तेजसा रामं संग्रामशिरसि स्थितम् ॥ दृष्ट्वा सर्वानि भूतानि भयाद्वि-
 व्यथिरे तदा ॥ २५ ॥ रूपमग्रतिसं तस्य रामस्याक्षिष्टकर्मणः ॥ बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्यैव महात्मनः ॥
 ॥ २६ ॥ इति संभाष्यमाणे तु देवगंधर्वचारणैः ॥ ततो गंभीरनिर्ह्रादं घोरचर्मयुधञ्चजम् ॥ २७ ॥ अनौकं
 यातुधानानां समंतात्प्रत्यपद्यत ॥ वीरालापान्विसृजतामन्योन्यमभिगच्छताम् ॥ २८ ॥ चापानि विस्फा-
 रयतां जुंभतां चाप्यभीक्ष्णशः ॥ विप्रघुष्टस्वनानां च तुंदुर्भीश्चाभिनिघ्नताम् ॥ २९ ॥ तेषां सुविपुलः
 शब्दः पूरयामास तद्वनम् ॥ तेन शब्देन वित्रस्तास्त्रासिता वनचारिणः ॥ ३० ॥ दुदुवुयन्त्र
 निःशब्दं पृष्ठतोवावलोकयन् ॥ तत्रानौकं महावोगं रामं समनुवर्तत ॥ ३१ ॥ धृतनानाप्रहरणं गम्भीरं
 सागरोपमम् ॥ रामोऽपि चारयंश्छुः सर्वतो रणपंडितः ॥ ३२ ॥ ददर्श खरसैन्यतद्वुद्धायाभिमुखो गतः ॥
 वितत्य च धनुर्भीमं तूण्याश्चोद्धृत्य सायकान् ॥ ३३ ॥ क्रोधमाहारयतीन्ब्रवार्थं सर्वैरक्षसाम् ॥
 दुर्धैर्यथाभवत्कुद्धो युगांतागिरिव ज्वलन् ॥ ३४ ॥ तं दृष्ट्वा तेजसाविष्टं प्रान्यथन्वनदेवताः ॥ तस्य
 रुद्रस्य रूपं तु रामस्य दृष्ट्वा तदा ॥ दक्षस्यैव क्रतुं हंतुमुद्यतस्य पिनाकिनः ॥ ३५ ॥ (आविष्टं
 तेजसा रामं संग्रामशिरसि स्थितम् ॥ दृष्ट्वा सर्वानि भूतानि भयातोर्नि प्रदुदुबुः ॥ १ ॥) तत्कामु-
 केरामरणे रथैश्च तद्वर्भीभ्यश्चाभिसमानवर्णैः ॥ बभूव सैन्यं पिशिताशनानां सूर्योदये नीलमिवाभ्रजालम्

॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ अवष्टब्धघटुं रामं
 कुट्टं तं रिपुघातिनम् ॥ ददर्शश्रममागम्य खरः सह पुरःसरैः ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा सगुणं चापमुद्यम्य
 खरनिःस्वनम् ॥ रामस्याभिमुखं सूतं चोद्यताभित्यचादयत् ॥ २ ॥ स खरस्याज्ञया सूतस्तुरान्सम-
 चोदयन् ॥ यत्र रामो महाबाहुरेको धुन्वन्धनुः स्थितः ॥ ३ ॥ तं तु निष्पतितं दृष्ट्वा सर्वतो रजनी-
 चराः ॥ मुंचमाना महानादं सचिवाः पर्यवारयन् ॥ ४ ॥ स तेषां यातुधानानां मध्ये रथगतः खरः ॥
 बभूव मध्ये ताराणां लोहितांग इवोदितः ॥ ५ ॥ ततः शरसहस्रेण राममग्रतिमौजसम् ॥ अदयित्वा
 महानादं ननाद समरे खरः ॥ ६ ॥ ततस्तं भीमधन्वानं क्रुद्धाः सर्वे निशाचराः ॥ रामं नानाविधैः
 शस्त्रैरभ्यवर्षत दुर्जयम् ॥ ७ ॥ मुद्गरैरायसैः शूलैः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः ॥ राक्षसाः समरे शरं निजघ्नू
 रोषतपराः ॥ ८ ॥ ते बलाहकसकाशा महाकाया महाबलाः ॥ अभ्यधावंत काकुत्स्थं रथैर्वाजिभिरव
 च ॥ ९ ॥ गजैः पर्वतकूटामै रामं युद्धे जिघांसवः ॥ ते रामे शरवर्षाणि व्यसृजन्नक्षसां गणाः ॥ १० ॥
 शैलेन्द्रमिव धाराभिर्वर्षमाणा महाधनाः ॥ सर्वैः परिवृतो रामो राक्षसैः क्रूरदर्शनैः ॥ ११ ॥ तिथिष्विव
 महादेवो वृतः परिवदां गणैः ॥ तानि मुक्तानि शस्त्राणि यातुधानैः स राघवः ॥ १२ ॥ प्रतिजग्राह
 विशिलैर्नद्योधानिव सागरः ॥ स तैः ग्रहणैर्धाराभिर्नगात्रो न विव्यथे ॥ १३ ॥ रामः प्रदीप्तैर्बहुभिर्व-
 जैरिव महाचलः ॥ स विद्धः क्षतजादिग्धः सर्वगात्रेषु राघवः ॥ १४ ॥ बभूव रामः संद्यथाश्रैर्दिवाकर
 इवावृतः ॥ निषेदुर्देवगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ १५ ॥ एकं सहस्रैर्बहुभिस्तदा दृष्ट्वा समावृतम् ॥
 ततो रामस्तु संकुद्धो मंडलीकृतकामुकः ॥ १६ ॥ ससर्ज निशितान्बाणाब्जवृक्षोऽथ सहस्रशः ॥

दुरावारान्दुर्विवहन्कालपाशोपमान् ॥ १७ ॥ सुमोच लीलया कंकपत्रान्कांचनभूषणान् ॥ ते
शरा शत्रुसैन्येषु मुक्ता रामेण लीलया ॥ १८ ॥ आदू रक्षसां प्राणन्याशाः कालकृत्वा इव ॥ भित्त्वा
राक्षसदेहांतांस्त शरा रुधिराप्लुताः ॥ १९ ॥ अंतरिक्षगता रेजुर्दोषाग्निममेजेजसः ॥ असंख्येयास्तु
रामस्य सायकाश्चापमंडलात् ॥ २० ॥ विनिष्पुस्तोवाप्रा रक्षःप्राणापहारिणः ॥ तैर्धनूषि ध्वजाप्राणि
चर्मणि कवचानि च ॥ २१ ॥ बाहून्सहस्ताभरणानूरुन्करिकरोपमान् ॥ चिच्छेद रामः समरे
शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२ ॥ हयान्कांचनसन्नाहत्रययुक्तान्ससारथीन् ॥ गजांश्च सगजारोहा-
न्सहयान्सादिनस्तदा ॥ २३ ॥ चिच्छिदुर्विभिदुश्चैव रामबाणा गुणच्युताः ॥ पदातोन्समरं हत्वा
अनयद्यमस्वादन्म् ॥ २४ ॥ ततो नालोकनाराचस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णाभिः ॥ भोममार्तस्वरं चक्रुश्छद्यमाना
निशाचराः ॥ २५ ॥ तत्सैन्यं विविधैर्बाणैर्दत्तं ममभेदिभिः ॥ न रामेण सुखं लेभे शुष्कं वनमिवा-
ग्निना ॥ २६ ॥ केचिद्भीमबलाः शूराः प्रासान्शूलान्परश्वधान् ॥ चिक्षिपुः परमक्रुद्धा रामाय रजनी-
चराः ॥ २७ ॥ तेषां बाणैर्महाबाहुः शस्त्राण्यावार्य वार्यवान् ॥ जहार समरे प्राणांश्चिच्छेद च
शिरोधरान् ॥ २८ ॥ ते छिन्नाशिरसः पंतुश्छिन्नचर्मशरासनाः ॥ सुपर्णवातविक्षिता जगत्यां पादपा-
यथा ॥ २९ ॥ अवशिष्टाश्च ये तत्र विषण्णास्ते निशाचराः ॥ खरमेवाभ्यधावंत शरणार्थं शराहताः
॥ ३० ॥ तान्सर्वान्धनुरादाय समाश्राप्य च दूषणः ॥ अभ्यधावत्सुसंकुद्धः क्रुद्धं क्रुद्ध इवांतकः ॥ ३१ ॥
निवृत्तास्तु पुनः सर्वे दूषणाश्रयनिभ्याः ॥ राममेवाभ्यधावंत सालतालशिलायुधाः ॥ ३२ ॥ शूलमुद्गर-
हस्ताश्च पाशहस्ता महाबलाः ॥ सृजंतः शरवर्षाणि शस्त्रवर्षाणि संयुगे ॥ ३३ ॥ दुमवर्षाणि मुंचन्तः

शिलावपाणि राक्षसाः ॥ तद्बभूवाद्भुतं युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ ३४ ॥ रामस्यास्य महार्घोरं पुन-
स्तेषां च रक्षसाम् ॥ ते समंतादभिक्रुद्धा राचवं पुनरार्द्रयम् ॥ ३५ ॥ ततः सर्वा दिशो हृष्ट्वा अदिशश्च
समावृताः ॥ राक्षसैः सर्वतः प्रातैः शरवर्षाभिरावृतः ॥ ३६ ॥ स कृत्वा भैरवं नादमखं परममास्वरम् ॥ समयो-
ज्यद्गार्धर्वं राक्षसेषु महानलः ॥ ३७ ॥ ततः शरसहस्राणि निर्ययुश्चापमंछत् ॥ सर्वादशदिशो बाणैरापूर्यत
समागतैः ॥ ३८ ॥ नाददानं शरान्योरान्विधुचतं शरोत्तमान् ॥ विकर्षमाणं पश्यति राक्षसास्ते
शराद्विताः ॥ ३९ ॥ शरांधकारमाकाशमावृणोत्सदिवाकरम् ॥ बभूवावस्थितो रामः प्रक्षिपन्निव ता-
नुरान् ॥ ४० ॥ युगपत्पतमानैश्च युगपच्च हतैर्भूशम् ॥ युगपत्पतितैश्चैव विकर्षां वसुधाऽभवत्
॥ ४१ ॥ निहताः पतिताः क्षीणादिछन्ना भिन्ना विदारिताः ॥ तत्र तत्र स्म दृश्यंते राक्षसास्ते सह-
स्रशः ॥ ४२ ॥ सोष्णीवैरुत्तमांगैश्च सांगदैर्बाहुभिस्तथा ॥ ऊरुभिर्बाहुभिश्छन्नैर्नारूपैर्विभूषणैः
॥ ४३ ॥ हयैश्च द्विपमुल्लैश्च रथैर्भिन्नैरनेकशः ॥ चामरव्यजनैश्छत्रैर्ध्वजैर्नानाविधैरपि ॥ ४४ ॥
रामेण बाणाभिहतैर्विच्छिन्नैः शूलपट्टिशैः ॥ (खड्गैः खड्गैश्च तप्रासैर्विक्रीणैश्च परश्वैः ॥ चूर्णिता-
भिर्दिशलाभिश्च शरैश्चित्रैरनेकशः ॥ १ ॥) विच्छिन्नैः समरे भूभिर्विस्तीर्णाऽभूद्भयंकरा ॥ ४५ ॥
तान्दृष्ट्वा निहतान्सर्वे राक्षसाः परमातुराः ॥ न तत्र चलिजुं शक्ता रामं परदुरंजयम् ॥ ४६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे ॥ १ ॥ सांदिदेश महाबाहुर्भविगान्धुरासदान् ॥ १ ॥ राक्षसान्पंचसाहस्रा-
नसमरेष्वनिवर्तिनः ॥ ते शूलैः पट्टिशैः खड्गैः शिलावर्षैर्दुर्मैरपि ॥ २ ॥ शरवर्षैराविच्छिन्नं ववर्षुस्तं

समंततः ॥ तद्दुहमाणां शिलानां च वर्षं प्राणहरं महन् ॥ ३ ॥ प्रतिजग्राहः^१ धर्मात्मा राघवस्तीक्ष्णसारथ्यैः ॥ प्रतिगृह्य च तद्वर्षं निमीलित इवर्षभः ॥ ४ ॥ रामः क्रोधं परं लेभे वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ततः क्रोधसमाविष्टः प्रदीप्त इव तेजसा ॥ ५ ॥ शरैरभ्यकिरस्सैन्यं सर्वतः सहदूषणम् ॥ ततः सेनापतिः क्रुद्धो दूषणः शत्रुदूषणः ॥ ६ ॥ शरैश्चानिकल्पैस्तं राघवं समवारयत् ॥ ततो रामः सुसंकुद्धः क्षुरेणास्य महद्धनुः ॥ ७ ॥ चिच्छेद समरे वीरश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ हत्वा चाश्वान्शरस्तीक्ष्णरध्वं चंद्रेण सारथेः ॥ ८ ॥ शिरो जहार तद्रक्षस्त्रिभिर्विव्याध वक्षसि ॥ सच्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ ९ ॥ जग्राह गिरिश्रृंगभं परिधं लोमहर्षणम् ॥ वेष्टितं कांचनैः पट्टदैवसैन्याभिर्मदन्तम् ॥ १० ॥ आयासैः शंकुभिस्तीक्ष्णैः कीर्णं परवसोक्षितम् ॥ वज्राशनिसमस्पर्शं परगोपुरदारणम् ॥ ११ ॥ तं महोरगसंकाशं प्रगृह्य परिधं रणे ॥ दूषणाऽभ्यपतद्रामं क्रूरकर्मा निशाचरः ॥ १२ ॥ तस्याभिपतमानस्य दूषणस्य च राघवः ॥ द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद सहस्ताभरणौ मुजौ ॥ १३ ॥ अष्टस्तस्य महाकायः पपात रणमूर्धनि ॥ परिघच्छिन्नहस्तस्य शक्रध्वज इवाग्रतः ॥ १४ ॥ करभ्यां च विकीर्णाभ्यां पपात सुविदूषणः ॥ विषाणाभ्यां विरणिर्गाभ्यां मनस्वीव महागजः ॥ १५ ॥ दृष्ट्वा तं पतितं भूयो दूषणं निहतं रणे ॥ साधुसाधिवति काकुत्स्थं सर्वभूतान्यपूजयन् ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नंतरे कुद्धाब्जयः सेनाप्रयाथिनः ॥ संहत्याभ्यद्रवन् रामं मृत्युपाशावपाशिताः ॥ १७ ॥ महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमार्थी च महाबलः ॥ महाकपालो विपुलं शूलमुद्यम्य राक्षसः ॥ १८ ॥ स्थूलाक्षः पट्टिशं गृह्य प्रमार्थी च परश्वधम् ॥ दृष्ट्वापतवतुस्तारु राघवः सायकैः शितैः ॥ १९ ॥ तीक्ष्णम्रैः प्रतिजग्राह संप्राप्त-

नतिथीनिव ॥ महाकपालस्य शिराश्चिच्छेदं रघुनन्दनः ॥ २० ॥ असंख्येयस्तु बाणौघैः प्रममाथ प्रमाश्रितम् ॥
 स्थूलक्षस्याक्षिणो स्थूले पुरयामास सायकैः ॥ २१ ॥ स पपात हतो भूमौ विटपीव महादुमः ॥ दूषण-
 स्यानुगान्यंचसहस्रान्कुपितः क्षणात् ॥ २२ ॥ हत्वा तु पंचसाहस्रैरनयद्यसमादत्तम् ॥ दूषणं निहतं
 श्रुत्वा तस्य चैव पदानुगाम् ॥ २३ ॥ व्यादिदेश खरः क्रुद्धः सेनाय्यक्षान्महाबलान् ॥ अयं विनिहतः
 संख्ये दूषणः सपदानुगः ॥ २४ ॥ महत्या सेनया सार्धं युद्धा रामं कुमानुषम् ॥ शबैनानाविधकारैर्हन्-
 त्वं सर्वराक्षसाः ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा खरः क्रुद्धो राममेवामिदुदुवै ॥ श्येनगामी पृथुग्रीवो यज्ञशत्रु-
 विहंगमः ॥ २६ ॥ दुर्जयः करवीराक्षः परुषः कालकामुकः ॥ हेममाली महामाली सर्पास्यो रुधिराशनः
 ॥ २७ ॥ द्वादशैते महावीर्या बलाध्यक्षाः ससैनिकाः ॥ राममेवाभ्यधावंत विमुञ्जतः शरोत्तमान्
 ॥ २८ ॥ ततः पावकसंकाशैर्मवज्राविभूषितैः । जघान शंषं तेजस्वा तस्य सैन्यस्य सायकैः ॥ २९ ॥ ते रुक्मपुंखा
 विशिखाः सधूमा इव पावकाः ॥ निजघ्नुस्तानि रक्षांसि वज्रा इव महादुमान् ॥ ३० ॥ रक्षसां तु शतं
 रामः शतेनैकेन कर्णिना ॥ सहस्रं तु सहस्रेण जघान रणमूर्धनि ॥ ३१ ॥ तौर्भग्नवर्माभरणाच्छिन्नभिन्न
 शरासनाः ॥ निपेतुः शोणितान् दिग्धा धरण्यां रजनीचराः ॥ ३२ ॥ तैमुत्केशैः समरे पतितैः शोणितोक्षितैः ॥
 विस्तीर्णा वसुधा कृत्स्ना महावादिः कुशैरिव ॥ ३३ ॥ तत्क्षणे तु महाघोरं वनं निहतराक्षसम् ॥ बभूव
 निरयप्रख्यं मांसशोणितकर्दमम् ॥ ३४ ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भोमकर्भणाम् ॥ हतान्येकेन रामेण
 मानुषेण पदातिना ॥ ३५ ॥ तस्य सैन्यस्य सर्वस्य खरः शेषां महारथः ॥ राक्षसबिंशिरक्षैव रामश्च
 रिपुसूदनः ॥ ३६ ॥ शेषा हता महावीर्या राक्षसा रणमूर्धनि ॥ घोरा दुर्बिषहाः सर्वे लक्ष्म

णस्याग्रजेन ते ॥ ३७ ॥ ततस्तु तद्दीमबलं महाहवे समीक्ष्य धर्मेण रतं बलीयसा ॥ रथेन
 रामं महता खरस्ततः समाससादेन्द्र इवोद्यताशनिः ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीम-
 द्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥
 खरं तु रामाभिमुखं प्रयातं वहिर्नीपतिः ॥ राक्षसाक्षिशिरा नाम सन्निपत्येदमब्रवीन् ॥ १ ॥ मां
 नियोजय विक्रान्तं त्वं निवर्तस्व साहसान् ॥ पश्य रामं महाबाहुं संयुगे विनिपातितम् ॥ २ ॥ प्रतिजा-
 नामि ते सत्यमायुधं चाहमालभे ॥ यथा रामं वधिष्यामि वधाहं सर्वरक्षसाम् ॥ ३ ॥ अहं बाडस्य
 रणे मृत्युरेष वा समरे मम ॥ विनिवर्त्य रणोत्साहं मुहूर्तं प्राक्षिको भव ॥ ४ ॥ ग्रहष्टो वा हते
 रामे जन्तस्थानं प्रयास्यमि ॥ मयि वा निहते रामं संयुगाय प्रयास्यसि ॥ ५ ॥ खराक्षिशिरसा तेन
 मृत्युलोभात्प्रसादितः ॥ गच्छ युद्धयेत्यनुज्ञातो राघवाभिमुखो ययौ ॥ ६ ॥ त्रिशिरास्तु रथेनैव
 वाजियुक्तेन भास्वता ॥ अभ्यद्रवद्रणे रामं त्रिभृग इव पर्वतः ॥ ७ ॥ शरधारासमूहान्स महाभेघ
 इवोत्सृजन् ॥ व्यसृजत्सदृशं नादं जलार्द्रस्येव दुन्दुभेः ॥ ८ ॥ आगच्छन्तं त्रिशिरसं राक्षसं प्रेक्ष्य
 राघवः ॥ धनुषा प्रतिजग्राह विधुन्वन्सायकालिशितान् ॥ ९ ॥ स संप्रहारस्तुमुला रामत्रिशिरसा-
 स्तदा ॥ संवभूवतिबलिनोः सिंहकुंजरयोरिव ॥ १० ॥ ततश्चिशिरा बार्जलं चटो ताडिताल-
 म्भिः ॥ अमर्षी कुपितो रामः संरब्ध इदमब्रवीन् ॥ ११ ॥ अहो विक्रमशूरस्य राक्षसभेदश-
 बलम् ॥ पुष्पैरिव शरैर्योऽहं ललाटेऽस्मि परिक्षतः ॥ १२ ॥ ममपि प्रतिगृहीष्व शरंश्चाऽगुणच्छयुतान् ॥
 एवमुक्तस्तु संरब्धः शरानाशीविषोपमान् ॥ १३ ॥ त्रिशिरोवक्षसि कुद्धो निजघान चतुर्दश ॥

चतुर्भिस्तुरगान्मय शरैः सन्नतर्पयामि ॥ १४ ॥ न्यपातयत तेजस्वी चतुरस्तस्य वाजिनः ॥ अष्टभिः
 सायकैः सूतं रथोपम्ये न्यपातयन् ॥ १५ ॥ रामश्चिच्छेद बाणेन ध्वजं चास्य समुच्छ्लिप्तम् ॥ ततो
 हतरथान्स्मादुत्पतंतं निशाचरम् ॥ १६ ॥ चिच्छेद रामस्तं बाणैर्हृदये सोऽभवज्जडः ॥ सायकैश्चा-
 प्रमेयात्मा सामर्थ्यस्य रक्षसः ॥ १७ ॥ शिरांस्यपातयन्नि वेगवद्विखिभिः शरैः ॥ स धूमशो-
 णितोद्गरी रामवाणाभिपीडितः ॥ १८ ॥ न्यपतत्यतितैः पूर्वं समरस्थो निशाचरः ॥ हतशेषास्ततो
 भग्ना राक्षसाः खरसंश्रयाः ॥ १९ ॥ द्रवंति स्म न तिष्ठन्ति व्याघत्रस्ता मृगा इव ॥ तान्खरो द्रवतो
 दृष्ट्वा निवर्त्य रुषितस्त्वरन् ॥ राममेवाभिदुद्राव राहुश्चंद्रमसं यथा ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामा-
 यणे वा० आ० च० सा० अरण्यकाण्डे समर्विशः सर्गः ॥ २७ ॥ निहतं दूषणं दृष्ट्वा रणे त्रिशिरसा
 सह ॥ खरस्याप्यभवत्त्रासो दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ॥ १ ॥ स दृष्ट्वा राक्षसं सैन्यमविषह्य
 महाबलम् ॥ हतमेकेन रामेण दूषणास्त्रिशिरा अपि ॥ २ ॥ तद्वलं हतभूयिष्ठं विमनाः प्रेक्ष्य राक्षसः ॥
 आससाद् खरो रामं नमुचिर्वीसवं यथा ॥ ३ ॥ विकृज्य बलवच्चापं नाराचात्रक्तभोजनान् ॥ खर-
 श्चिक्षेप रामाय कुद्धनाशीविषानिव ॥ ४ ॥ ज्यां धुन्वन्सुबहुशः शिक्षयाऽस्त्राणि दर्शयन् ॥ चचार
 समरे मार्गोब्धशरैरथ गतः खरः ॥ ५ ॥ स सर्वाश्च दिशो बाणैः प्रदिशश्च महारथः ॥ पूरयामास
 तं दृष्ट्वा रामोऽपि सुमहद्भुजः ॥ ६ ॥ स सायकैर्दुर्विषहैर्विस्फूर्तिरिविभिभिः ॥ नभश्चकाराविवरं पर्जन्य
 इव वृष्टिभिः ॥ ७ ॥ तद्वभूव शितैर्बाणैः खररामविसर्जितैः ॥ पर्याकाशमनाकाशं सर्वतः शर-
 संकुलम् ॥ ८ ॥ शरजालवृतः सूर्यो न तदा स्म प्रकाशते ॥ अन्योन्यववसरंभादुभयोः संप्रयुज्यतोः

॥ ९ ॥ ततो नालोकनारौचस्तोक्ष्णोप्रश्नविकार्णिभिः ॥ आजघान रणे रामं तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १० ॥
तं रथस्थं धनुष्पाणिं राक्षसं पर्यवस्थितम् ॥ ददृशुः सर्वभूतानि पाशहस्तामिवांतकम् ॥ ११ ॥ हंतारं
सर्वसैन्यस्य पौरुषं पर्यवस्थितम् ॥ परिश्रांतं महासत्त्वं मेने रामं खरस्तदा ॥ १२ ॥ तं सिंहमिव
विक्रांतं सिंहं विक्रांतगोमिनम् ॥ दृष्ट्वा नोद्विजते रामः सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १३ ॥ ततः सूर्य-
निकाशेन रथेन महता खरः ॥ आससादाथ तं रामं पतंग इव पावकम् ॥ १४ ॥ ततोऽस्य स-
शरं चापं मुष्टिदेशे महात्मनः ॥ खरश्चिच्छेद रामस्य दर्शयन्हस्तलाघवम् ॥ १५ ॥ स पुनस्त्वप-
रान्तसप्तशरानादाय मर्मणि ॥ निजघान रणे क्रुद्धः शक्राशनिसमप्रभान् ॥ १६ ॥ ततः शर-
सहस्रेण राममप्रतिमौजसम् ॥ अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः ॥ १७ ॥ ततस्तत्प्रहतं वाणः
खरमुखैः सुपर्वाभिः ॥ पपात कवचं भूमौ रामम्यादित्यवर्चसम् ॥ १८ ॥ स शरैरर्पितः क्रुद्धः सर्व-
गात्रेषु राघवः ॥ राजा समरे रामो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १९ ॥ ततो गंभीरनिर्हादं रामः शत्रु-
निबर्हणः ॥ चकारांताय स रियोः सज्यमन्यन्महद्वनुः ॥ २० ॥ सुमहद्वैष्णवं यत्तदतिप्रुष्टं महर्षिणा ॥
वरं तद्वनुरुधस्य खरं समभिधावत ॥ २१ ॥ ततः कनकपुंखैस्तु शरैः सन्नतपर्वाभिः ॥ चिच्छेद
रामः संक्रुद्धः खरस्य समरे ध्वजम् ॥ २२ ॥ स दर्शनीयो बहुधा विचिच्छन्नः कांचनो ध्वजः ॥
जगाम धरणीं सूर्यो देवतानामिवाज्ञया ॥ २३ ॥ तं चतुर्भिः खरः क्रुद्धो रामं गात्रेषु मर्गैणः ॥
विन्याध हृदि मर्मज्ञो मातंगमिव तोयदः ॥ २४ ॥ स रामो बहुभिर्वाणैः खरकामुक्तेभिः-
सुतैः ॥ विद्धो रुधिरसिक्तांगो बभूव रूपितो भृशम् ॥ २५ ॥ स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः संगृह्य परमाहव ॥

युगोच परमेष्वासः षट्शरानभिलक्षितान् ॥ २६ ॥ शिरस्येकेन बाणेन द्वाभ्यां बाह्वोरथार्षयत् ॥ त्रिभिर्ग्रन्थैर्वा-
वैश्वस्य वक्षस्यभिजघान ह ॥ २७ ॥ ततः पञ्चान्महतेजा नाराचान्भास्करोपमान् ॥ जघान राक्षसः
कुद्धस्त्रयोदश शिलीमुखान् ॥ २८ ॥ रथस्य युगमेकेन चतुर्भिः शबलान्हयान् ॥ षष्ठेन च शिरः संख्ये
चिच्छेद खरसारथेः ॥ २९ ॥ त्रिभिस्त्रिवेणून्बलवान्द्वाभ्यामक्षं महाबलः ॥ द्वादशेन तु बाणेन खरस्य
सकरं धनुः ॥ ३० ॥ छित्त्वा वज्रनिकाशेन राघवः प्रहसन्निव ॥ गदापाणिर्वदुत्य तस्थौ भूमौ खर-
खरम् ॥ ३१ ॥ प्रभग्नधन्वा विरयो हताश्वो हतसारथिः ॥ गदापाणिर्वदुत्य तस्थौ भूमौ खर-
स्तदा ॥ ३२ ॥ तत्कर्म रामस्य महारथस्य समेत्य देवाश्च महर्षयश्च ॥ अपूजयन्त्यास्त्रलयः ग्रहष्टास्तदा-
विमानाग्रताः समेताः ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीम० बा० आ० च० सा० अरण्यकाण्डे अष्टाविंशः
सर्गः ॥ २८ ॥ खरं तु विरथं रामो गदापाणिमवस्थितम् ॥ मृदुपूर्वं महतेजाः परुषं वाक्यमब्र-
वीत् ॥ १ ॥ गजाश्वरथसंबाधे बले महति तिष्ठता ॥ कृतं ते दारुणं कर्म सर्वलोकजुगुप्सितम् ॥ २ ॥
उद्वेजनीयो भूतानां नृशंसः पापकर्मकृत् ॥ त्रयणामपि लोकानामर्षिश्चरोऽपि न तिष्ठति ॥ ३ ॥ कर्म
लोकविरुद्धं तु कुर्वानं क्षणदाचर ॥ तीक्ष्णं सर्वजनो हन्ति सर्वं दुष्टमिवागतम् ॥ ४ ॥ लोभात्पापानि
कुर्वोणः कामाद्वा यो न बुध्यते ॥ हृष्टः पश्यति तस्यांतं ब्राह्मणी करकादिव ॥ ५ ॥ वसतो दंडकारण्ये
तापसान्धर्मचारिणः ॥ किं तु हत्वा महाभागान्फलं प्राप्स्यसि राक्षस ॥ ६ ॥ न चिरं पापकर्मणः
कूरा लोकजुगुप्सिताः ॥ ऐश्वर्यं प्राप्य तिष्ठति शीर्णमूला इव दुमाः ॥ ७ ॥ अवश्यं लभते कर्ता फलं
पापस्य कर्मणः ॥ घोरं पर्यागते काले दुःसः पुष्टमिवान्वपम् ॥ ८ ॥ न चिरात्प्राप्यते लोके पापानां

कर्मणां फलम् ॥ सविषाणाभिवाञ्चानां मुक्तानां क्षणदाचर ॥ ९ ॥ पापमाचरतां घोरं लोकस्याप्रिय-
मिच्छताम् ॥ अहमासादितो राज्ञा प्राणान्हंतुं निशाचर ॥ १० ॥ अद्य भित्त्वा मया मुक्ताः शराः कांचन-
भूषणाः ॥ विदार्यापि पतिष्यन्ति वर्त्मकमिव पद्मगाः ॥ ११ ॥ ये त्वया दंडकारण्ये भक्षिता धर्म-
चारिणः ॥ तानद्य निहतः संलभ्ये ससैन्योऽनुगमिष्यसि ॥ १२ ॥ अद्य त्वां निहतं बाणैः पश्यंतु
परमर्षयः ॥ निरयस्थं विमानस्था ये त्वया निहताः पुरा ॥ १३ ॥ प्रहरस्व यथाकामं कुरु यत्नं
कुलायम ॥ अद्य ते पातयिष्यामि शिरस्तालफलं यथा ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण क्रुद्धः संरक्तलोचनः ॥
प्रत्युवाच ततो रामं प्रहसन्नेवमुच्छ्रितः ॥ १५ ॥ प्राकृतात्राक्षसान्हत्वा युद्धं दशरथात्मज ॥ आत्मना
कथमात्मानमप्रशंस्यं प्रशंससि ॥ १६ ॥ विक्रांता बलवंतो वा ये भवंति नरर्षभाः ॥ कथयन्ति न ते
किंचित्तेजसा चातिगर्विताः ॥ १७ ॥ प्राकृतास्त्वकृतात्मानो लोके क्षत्रियपांसनाः ॥ निरर्थकं विकृत्यंते
तथा राम विकृत्यसे ॥ १८ ॥ कुलं व्यपदिशन्वीरः समरे कोऽभिधास्यति ॥ मृत्युकाले तु संप्राप्ते
स्वयमप्रस्तवे स्तवम् ॥ १९ ॥ सर्वथा तु लघुत्वं ते कत्थनेन विदर्शितम् ॥ सुवर्णप्रतिरूपेण तमेनेव
कुशाक्षिना ॥ २० ॥ न तु मामिह तिष्ठतं पश्यसि त्वं गदाधरम् ॥ धराधरमिवाकंप्यं पर्वतं धातुभिश्चि-
तम् ॥ २१ ॥ पर्याप्तोऽहं गदापाणिर्हंतुं प्राणात्रणे तव ॥ त्रयाणामपि लोकानां पाशहस्त इवां-
तकः ॥ २२ ॥ कामं बह्वपि वक्तव्यं त्वयि वक्ष्यामि न त्वहम् ॥ अस्तं प्राप्नोति सविता युद्धविघ्नस्ततो
भवेत् ॥ २३ ॥ चतुर्दशसहस्राणि राक्षसानां हतानि ते ॥ त्वद्विनाशत्करोम्यद्य तेषामश्रुप्रमार्ज-
नम् ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वा परमक्रुद्धः स गदां परमां गदाम् ॥ खराश्चिक्षेप रामाय प्रदीतामशनिं

यथा ॥ २५ ॥ खरबाहुप्रमुक्ता सा प्रदीप्ता महती गदा ॥ भस्म वृक्षांश्च गुल्मांश्च कृत्वाऽगात्तत्समी-
 पतः ॥ २६ ॥ तमापतन्ती महती मृत्युपाशोपमां गदाम् ॥ अन्तरिक्षगतां रामश्चिच्छेद बहुधा शरैः ॥ २७ ॥
 सा विशीर्णा शरैर्भिन्ना पपात धरणीतले ॥ गदा मंत्रौषधिवैद्यव्यालीव विनिपातिता ॥ २८ ॥ इत्यर्धे
 श्रीम० वा० आ० च० सा० अरण्यकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ भित्त्वा तु तां गदां बाणै राघवो
 धर्मवत्सलः ॥ स्मयमान इदं वाक्यं संरव्यभिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ एतत्ते बलसर्वस्वं दर्शितं राक्षसा-
 धम ॥ शक्तिहीनतरो मत्तो वृथा त्वमुपगर्जसि ॥ २ ॥ एषा बाणविनिर्भिन्ना गदा भूमितले गता ॥
 अभिधानप्रगल्भस्य तव प्रत्ययघातिनी ॥ ३ ॥ यत्त्वयोक्तं विनष्टानभिदमश्रुप्रमार्जनम् ॥ राक्षसानां
 करोमीति मिथ्या तदपि ते वचः ॥ ४ ॥ नीचस्य क्षुद्रशीलस्य मिथ्यावृत्तस्य रक्षसः ॥ प्राणानपह-
 रिष्यामि गरुत्मानमृतं यथा ॥ ५ ॥ अद्य ते भिन्नकंठस्य फेनबुद्बुदभूषितम् ॥ विदारितस्य मद्भाणैर्महो
 पास्यति शोणितम् ॥ ६ ॥ पांसुरूपितसर्वाङ्गः स्रस्तन्यत्तमुज्ज्वलः ॥ स्वस्थसे गां समारुष्य दुर्लभां
 प्रमदाभिव ॥ ७ ॥ प्रवृद्धनिद्रे शयिते त्वयि राक्षसपांसने ॥ भविष्यति शरण्यानां शरण्या दंडका-
 इमे ॥ ८ ॥ जनस्थाने हतस्थाने तव राक्षस मच्छरैः ॥ निर्भया विचरिष्यन्ति सर्वतो मुनयो
 वने ॥ ९ ॥ अद्य विप्रसरिष्यति राक्षस्यो हतबांधवाः ॥ बाष्पाद्रवदना दीना भयादन्यभयावहाः ॥ १० ॥
 अद्य शोकरसज्ञास्ता भविष्यन्ति निरार्थकाः ॥ अनुत्पकुलाः पत्न्यो यासां त्वं पतिरीदृशः ॥ ११ ॥
 नृशंसशील क्षुद्रात्मन्नित्यं ब्राह्मणकंदक ॥ त्वत्कृते शंकातेरमौ मुनिभिः पात्यते हविः ॥ १२ ॥ तमेव-
 मभिसरवधं श्रुवाणं राघवं वने ॥ खरो निर्भर्त्सयामास रोषात्खरतरस्वरः ॥ १३ ॥ दृढं खल्ववल्लिप्तोऽसि

भयञ्चेपि च निर्भयः ॥ वाच्यावाच्यं ततो हि त्वं मृत्योर्वश्यो न बुध्यसे ॥ १४ ॥ कालपाशपरिक्षिप्ता
भवति पुरषा हि ये ॥ कार्याकार्यं न जानति ते निरस्तषड्विद्रियाः ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा ततो रामं
संरुध्य भ्रुकुटिं ततः ॥ स ददर्श महासालमविदूरे निशाचरः ॥ १६ ॥ रणे प्रहरणस्यार्थं सर्वतो ह्यव-
लोकयन् ॥ स तमुत्पाटयमास संदष्टदशतच्छदम् ॥ १७ ॥ तं समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां विनर्दित्वा महा-
बलः ॥ राममुद्दिश्य चिक्षेप हतस्त्वमिति चाब्रवीन् ॥ १८ ॥ तमापतंतं बाणौघैश्छित्त्वा रामः प्रताप-
वान् ॥ शेषमाहारयत्तीव्रं निहतुं समरे खरम् ॥ १९ ॥ जातस्वेदस्ततो रामो रोपरक्तांतलोचनः ॥ निर्विभेद-
सहस्रेण बाणानां समरे खरम् ॥ २० ॥ तस्य बागांतराद्रक्तं बहु सुस्नाव फेनिलम् ॥ गिरेः प्रस्रवणस्येव
धाराणां च परिखवः ॥ २१ ॥ विकलः स कृतो बाणैः खरो रामेण संयुगे ॥ मत्तो रुधिराग्धेन तमे-
वाभ्यद्रवद्द्रुतम् ॥ २२ ॥ तमापतंतं संक्रुद्धं कृताखो रुधिराण्डुतम् ॥ अपासर्पद्द्वित्रिपदं किंचित्चरित-
विक्रमः ॥ २३ ॥ ततः पावकसकाशं वधाय समरे शरम् ॥ खरस्य रामो जग्राह ब्रह्मदंडमिवापरम् ॥
॥ २४ ॥ स प्रदत्तं मघवता सुरराजेन धीमता ॥ संदधे च स धर्मात्मा मुमोच च खरं प्रति ॥ २५ ॥
स विमुक्तो महाबाणो निर्घातसमनिःस्वनः ॥ रामेण धनुरायस्य खरस्योरसि चापपन् ॥ २६ ॥ स
पपाह खरो भूमौ दहमानः शराग्निना ॥ रुद्रेणैव विनिर्दग्धः श्वेतारण्ये यथायकः ॥ २७ ॥ स वृत्र इव
लज्जेण फेनेन नमुचिर्यथा ॥ बलो वैद्राशानिहतो निपपात हतः खरः ॥ २८ ॥ एतस्मिन्नंतरे देवाश्चा-
रणैः सह संगताः ॥ दुन्दुभीश्चाभिनिव्रततः पुष्पवर्धं समंततः ॥ २९ ॥ रामस्योपरि संहृष्टा ववर्पुर्वि-
स्मितास्तदा ॥ अर्धाधिकमुहूर्तेन रामेण निशितैः शरैः ॥ ३० ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां कामरूपि-

णाम् ॥ खरदूषणमुख्यानां निहतानि महायुधे ॥ ३१ ॥ अहो बत महत्कर्म रामस्य विदिताल्मनः ॥
 अहो वीर्यमहो दाढ्यं विष्णोरिव हि दृश्यते ॥ ३२ ॥ इत्येवमुक्त्वा ते सर्वे ययुर्देवा यथागतम् ॥
 ततो राजर्षयः सर्वे संगताः परमर्षयः ॥ ३३ ॥ सभाज्य मुदिता रामं सागस्त्या इदमब्रुवन् ॥ एतदर्थं
 महातेजा महेंद्रः पाकशासनः ॥ ३४ ॥ शरसंगाश्रमं पुण्यमाजगाम पुरंदरः ॥ आनीतस्त्वमिमं देश-
 मुपायेत महर्षिभिः ॥ ३५ ॥ एषां वधार्थं शत्रूणां रक्षसां पापकर्मणाम् ॥ तदिदं नः कृतं कार्यं त्वया
 दशरथात्मजः ॥ ३६ ॥ स्वधर्मं प्रचरिष्यति दंडकेषु महर्षयः ॥ एतस्मिन्नंतरे वीरो लक्ष्मणः सह
 सीतया ॥ ३७ ॥ गिरिदुर्गाद्विनिष्क्रम्य संविवेशाश्रमे सुखी ॥ ततो रामस्तु विजयी पूज्यमानो मह-
 र्षिभिः ॥ ३८ ॥ प्रविवेशाश्रमं वीरो लक्ष्मणेनाभिपूजितः ॥ तं दृष्ट्वा शत्रुहंतारं महर्षीणां सुखावहम् ॥
 ॥ ३९ ॥ बभूव हृष्टा वैदेही भर्तारं परिपस्वजे ॥ मुदा परमया युक्ता दृष्ट्वा रक्षोगणान्हतान् ॥ ४० ॥
 रामं चैवाव्ययं दृष्ट्वा तुतोष जनकात्मजा ॥ ४१ ॥ ततस्तु तं राक्षससंघमर्दनं संपूज्यमानं मुदितैर्हात्माभिः ॥
 पुनः परिष्वज्य मुदान्वितानना बभूव हृष्टा जनकात्मजा तदा ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च०
 सा० अर० त्रिशः सर्गः ॥ ३० ॥ त्वरमाणस्ततो गत्वा जनस्थानादकंपनः ॥ प्रविश्य लंकां वेगेन रावणं
 वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ जनस्थानस्थिता राजन्नाक्षसा बहवो हताः ॥ खरश्च निहतः संख्ये कथंचिदहमागतः ॥ २ ॥
 एवमुक्तो दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः ॥ अकंपनमुवाचेंदं निर्देहश्रिव तेजसा ॥ ३ ॥ तेम भीमं जनस्थानं हतं
 मम परासुना ॥ को हि सर्वेषु लोकेषु गर्ति नाधिगमिष्यति ॥ ४ ॥ नहि मे विप्रियं कृत्वा शक्यं मघवता सुखम् ॥
 प्राप्तुं वैश्रवणेनापि न यमेन च विष्णुना ॥ ५ ॥ कालस्य चाप्यहं कालो दहेयमपि पावकम् ॥ मृत्युं मरण-

धर्मेण संयोजयितुमुत्सहे ॥ ६ ॥ वातस्य तरसा वेगं निहंतुमपि चोत्सहे ॥ दहेऽहमपि संक्रुद्धस्तेजसादित्यपावकौ ॥ ७ ॥ तथा क्रुद्धं दशग्रीवं कृतांजलिर्कंपनः ॥ भयात्संदिग्धया वाचा रावणं याचतेऽभयम् ॥ ८ ॥ दशग्रीवोऽभयं तस्मै प्रददौ रक्षसां वरः ॥ स विस्त्रब्धोऽब्रवीद्व्याकृत्यमसंदिग्धमकंपनः ॥ ९ ॥ पुत्रो दशरथस्यास्ते सिंहसंहननो युवा ॥ रामो नाम महास्कंधो वृत्तायतमहाभुजः ॥ १० ॥ श्यामः पृथुयशाः श्रीमानतुल्यबलविक्रमः ॥ हतस्तेन जनस्थाने खरश्च सहदूषणः ॥ ११ ॥ अकंपनवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः ॥ नागेंद्र इव निःश्वस्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ स सुरेंद्रेण संयुक्तो रामः सर्वाभैरः सह ॥ उपयातो जनस्थानं ब्रूहि कश्चिदकंपन ॥ १३ ॥ रावणस्तु पुनर्वक्तव्यं निशंस्य तदकंपनः ॥ आचवक्षे बलं तस्य विक्रमं च महात्मनः ॥ १४ ॥ रामो नाम महातेजाः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मतम् ॥ दिव्यास्त्रगुणसंपन्नः परं धर्मं गतो युधि ॥ १५ ॥ तस्यानुरूपो बलवान्त्रक्ताक्षो दुंदुभिस्वनः ॥ कनीयौल्लक्ष्मणो भ्राता राकाशशनिभानतः ॥ १६ ॥ स तेन सह संयुक्तः पावकेनानिलो यथा ॥ श्रीमान्राजवरस्तेन जनस्थानं निपातितम् ॥ १७ ॥ नैव देवा महामानो नात्र कार्यो विचारणा ॥ शरा रामेण तूत्सृष्टारुक्मपुंखाः पतत्त्रिणः ॥ १८ ॥ सर्पाः पंचानना भूत्वा भक्षयन्ति स्म राक्षसान् ॥ येन येन च गच्छन्ति राक्षसा भयकंशिताः ॥ १९ ॥ तेन तेन स्म पश्यन्ति राममेवाग्रतः स्थितम् ॥ इत्थं विनाशितं तेन जनस्थानं तवानघ ॥ २० ॥ अकंपनवचः श्रुत्वा रावणो व्याकृत्यमब्रवीत् ॥ गमिष्यामि जनस्थानं रामं हंतुं सलक्ष्मणम् ॥ २१ ॥ अथैवमुक्ते वचने प्रीत्वा चेदमकंपनः ॥ शृणु राजन्यथावृत्तं रामस्य बलपौरुषम् ॥ २२ ॥ असाध्यः कुपितो रामो विक्रमेण महायशाः ॥ आपगायास्तु पूर्णाया वेगं परिहरच्छरैः ॥ २३ ॥ सता-

ग्रहन्क्षत्रं नभश्चाप्यवसादयेन् ॥ असौ रामस्तु सीदतीं श्रीमानभ्युद्धरेन्महीम् ॥ २४ ॥ भित्त्वा वेलां
समुद्रस्य लोकानाम्नावयोद्विमुः ॥ वेगं वापि समुद्रस्य वायुं वा विषमेच्छरैः ॥ २५ ॥ संहृत्य वा पुनर्लोकान-
न्विक्रमेण महायशाः ॥ शक्तः श्रेष्ठः स पुरुषः स्रष्टुं पुनरपि प्रजाः ॥ २६ ॥ न हि रामो दशग्रीव शक्यो
जेतुं रणे त्वया ॥ रक्षसां वापि लोकेन स्वर्गः पापजनैरिव ॥ २७ ॥ न तं वध्यमहं मन्ये सर्वैर्देवासुरैरपि ॥
अयं तस्य वधोपायस्तन्ममैकमनाः शृणु ॥ २८ ॥ भार्यो तस्योत्तमा लोके सीता नाम सुमध्यमा ॥
इयामा समविभक्तांगी क्षीरत्नं रत्नभूषिता ॥ २९ ॥ नैव देवी न गंधर्वी नाप्सरा न च पद्मग्री ॥
तुल्या समंतिनी तस्य मानुषी तु कुतो भवेत् ॥ ३० ॥ तस्यापहर भार्यो त्वं तं प्रमथ्य महावने ॥
सीतया रहितो रामो न चैव हि भविष्यति ॥ ३१ ॥ अरोचयत तद्वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥
चित्थित्वा महाबाहुरकंपनमुवाच ह ॥ ३२ ॥ बाढं कल्यं गमिष्यामि एकः सारथिना सह ॥ आनेष्यामि
च वैदेहीमिमां हृष्टो महापुरीम् ॥ ३३ ॥ तदेवमुक्त्वा प्रययौ खरयुक्तेन रावणः ॥ रथेनादित्यवर्णेन
विशः सर्वाः प्रकाशयन् ॥ ३४ ॥ स रथो राक्षसेन्द्रस्य नक्षत्रपथगो महान् ॥ चंचर्यमाणः शुशुभे जलदे
चंद्रमा इव ॥ ३५ ॥ स दूरे चाश्रमं गत्वा ताटकेयमुपागतम् ॥ मारीचेर्नाचितो राजा भक्ष्यभोज्यैरमानुषैः
॥ ३६ ॥ तं स्वयं पूजयित्वा तु आसनेनोदकेन च ॥ अर्थोपहितया वाचा मारीचो वाक्यमब्रवीत्
॥ ३७ ॥ कञ्चित्सुकुशलं राज्ञिलोकानां राक्षसाधिप ॥ आशंके नाधिजाने त्वं यतस्तूर्णमुपागतः ॥ ३८ ॥
एवमुक्तो महातेजा मारीचेन स रावणः ॥ ततः पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ३९ ॥ आरक्षो मे
हस्ततात रामेणाच्छिष्टकारिणा ॥ जनस्थानमवध्यं तत्सर्वं युधि निपातितम् ॥ ४० ॥ तस्य मे कुरु साचिव्यं

तस्य भार्यापदारेणे ॥ राक्षसेन्द्रवचः श्रुत्वा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ आख्याता केन वा सीता
 भित्ररूपेण शत्रुणा ॥ त्वया राक्षसशार्दूल को न नन्दति नन्दितः ॥ ४२ ॥ सीतामिहानयस्वैति को ब्रवीति
 ब्रवीहि मे ॥ रक्षोलोकस्य सर्वस्य कः शृंगं छेतुमिच्छति ॥ ४३ ॥ प्रोत्साहयति यश्च त्वां स शत्रुर-
 संशयम् ॥ आशीविषमुखादंष्ट्रामुद्धर्तुं चेच्छति त्वया ॥ ४४ ॥ कर्मणाऽनेन केनासि कापथ्यं प्रति-
 पादितः ॥ सुखसुप्तस्य ते राजन्ग्रहतं केन मूर्धनि ॥ ४५ ॥ विशुद्धवंशाभिजनाग्रहस्ते तेजोमदः संस्थित-
 दोर्विषाणः ॥ वदीक्षितुं रावण नेह युक्तः स संयुगे राघवगन्धहस्ती ॥ ४६ ॥ असौ रणांतस्थितिसंधि-
 वालो विदग्धरक्षो मृगहा नृसिंहः ॥ सुप्रस्त्वया बोधयितुं न शक्यः शरांगपूर्णो निशिताभिदंष्ट्रः
 ॥ ४७ ॥ चापापहारे भुजवेगपंके शरोर्मिमाले सुमहाहवीधे ॥ न रामपातालमुखेऽतिवारे प्रस्कृदितुं
 राक्षसराज युक्तम् ॥ ४८ ॥ प्रसीद लंकेऽथर राक्षसेन्द्र लंकां प्रसन्नो भव साधु गच्छ ॥ त्वं स्वेषु दारेषु
 रमस्व नित्यं रामः सभार्यो रमतां वनेषु ॥ ४९ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवो मारीचेन स रावणः ॥ न्यवर्तत
 पुरीं लंकां विवेश च गृहोत्तमम् ॥ ५० ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे एकत्रिंशः
 सर्गः ॥ ३१ ॥ ततः शूर्पणखा दृष्टा सहस्राणि चतुर्दश ॥ हतान्येकेन रामेण रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ १ ॥
 दूषणं च खरं चैव हतं त्रिशिरसं रणे ॥ दृष्ट्वा पुनर्मेहानादान्ननाद जलदोषमा ॥ २ ॥ सा दृष्ट्वा कर्म रामस्य
 कृतमन्यैः सुदुष्करम् ॥ जगाम परमोद्विग्ना लंकां रावणपालिताम् ॥ ३ ॥ सा ददर्श विमानाग्रे रावणं
 दीप्तितेजसम् ॥ तपोपविष्टं सचिर्वैर्महाद्भिरिव वासवम् ॥ ४ ॥ आसीनं सूर्यसंकाशे कांचने परमासने ॥
 रुक्मवेदिगतं प्राब्यं ज्वलंतमिव पावकम् ॥ ५ ॥ देवगंधर्वभूतानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ अजेयं समरे शु-

घोरं व्यात्तानतमिवांतकम् ॥ ६ ॥ देवासुरविमर्देषु वज्राशनिकृतव्रणम् ॥ ऐरावतविषाणाग्रैरुत्पृष्टकिणव-
क्षसम् ॥ ७ ॥ विशङ्कुजं दशग्रीवं दर्शनीयपरिच्छदम् ॥ विशालवक्षसं वोरं राजलक्षणलक्षितम् ॥ ८ ॥
नद्धैवदूयसंकाशं तप्तकांचनभूषणम् ॥ सुभुजं शुक्लदशनं महारथं पर्वतोपमम् ॥ ९ ॥ विष्णुचक्रनिपातैश्च
शतशो देवसंयोगे ॥ अन्यैः शलैः प्रहारैश्च महायुद्धेषु ताडितम् ॥ १० ॥ अहतौगैः
समस्तैस्तं देवप्रहरणैस्तदा ॥ अक्षोभ्याणां समुद्राणां क्षोभणं क्षिप्रकारिणम् ॥ ११ ॥ क्षेप्तारं
पर्वताग्राणां सुराणां च प्रमर्दनम् ॥ लच्छेत्तारं च घर्माणां परदारभिमर्शनम् ॥ १२ ॥
सर्वदिव्यास्त्रयोत्तारं यज्ञविघ्नकरं सदा ॥ पुरीं भोगवतीं गत्वा पराजित्य च वासुकिम् ॥ १३ ॥
तक्षकस्य त्रियां भार्यौ पराजित्य जहार यः ॥ कलासं पर्वतं गत्वा विजित्य नरबाहनम् ॥ १४ ॥ विमानं
पुष्पकं तस्य कामगं चै जहार यः ॥ वनं चैत्ररथं दिव्यं नलिनीं नंदनं वनम् ॥ १५ ॥ विनाशयति यः
क्रोधाद्देवोद्यानानि वीर्यवान् ॥ चन्द्रसूर्यौ महाभागा वृत्तिष्ठतौ परंतपौ ॥ १६ ॥ निवारयति बाहुभ्यां यः
शैलशिखरोपमः ॥ दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने ॥ १७ ॥ पुरा स्वयंभुवे धीरः शिरास्त्युपजहार
यः ॥ देवदानवगंधर्वपिशाचपत्नोरैः ॥ १८ ॥ अभयं यस्य संग्रामे मृत्युतो मानुषादृते ॥ मंत्रैरभिष्टुते
पुण्यमध्वरैषु ह्यजातिभिः ॥ १९ ॥ हविर्धानेषु यः सोमसुपहंति महाबलः ॥ प्रापयज्ञहरं दुष्टं ब्रह्मघ्नं
क्रूरकारिणम् ॥ २० ॥ कर्कशं निरनुक्रोशं प्रजानामहितै रतम् ॥ रावणं सर्वभूतानां सर्वलोकाभया-
वहम् ॥ २१ ॥ राक्षसी आतंरं क्रूरं सा ददर्श महाबलम् ॥ तं दिव्यवस्त्राभरणं दिव्यमाल्यो-
पशोभितम् ॥ २२ ॥ आसनेषूपविष्टं तं काले कालमिवोद्यतम् ॥ राक्षसेन्द्रं महाभागं पौलस्त्यकुलनन्द-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अरण्यकांडे । सर्गः ३३. * (५०८)

नम् ॥ २३ ॥ उपगम्याब्रवाद्वाक्यं राक्षसी भयविह्वला ॥ रावणं शत्रुहंतारं मंत्रिभिः परिवारितम् ॥ २४ ॥ तमब्रवीद्दामविशाललोचनं प्रदर्शयित्वा भयलोभमोहिता ॥ सुदुस्तरुणं वाक्यमभीतचारिणीं महात्मना शूर्पणखा विरूपिता ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० अरण्यकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ ततः शूर्पणखा दीप्ता रावणं लोकरावणम् ॥ अमात्यमध्ये संकुद्धा परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रमत्तः कामभोगेषु स्वैरवृत्तो निरंकुशः ॥ समुत्पन्नं भयं घोरं वोद्धव्यं नावबुध्यसे ॥ २ ॥ सक्तं ग्राम्येषु भोगेषु कामवृत्तं महीपतिम् ॥ लुब्धं न बहु मन्यते शमशान्ताक्षिमिव प्रजाः ॥ ३ ॥ स्वयं कार्याणि यः काले नानुतिष्ठति पार्थिवः ॥ स तु वै सह राज्येन तैश्च कार्यैर्विनश्यति ॥ ४ ॥ अयुक्तचारं दुर्दर्शमस्वाधीनं नराधिपम् ॥ वर्जयति नरा दूराब्रवीपंकमिव द्विषाः ॥ ५ ॥ ये न रक्षति विषयमस्वाधीनं नराधिपाः ॥ तेन वृद्धया प्रकाशंते गिरयः सागरे यथा ॥ ६ ॥ आत्मवर्द्धिर्वागूढं त्वं देवगंधर्वदानवैः ॥ अयुक्तचारश्चपलः कथं राजा भविष्यसि ॥ ७ ॥ त्वं तु बालस्वभावश्च बुद्धिहीनश्च राक्षस ॥ ज्ञातव्यं तं न जानीषे कथं राजा भविष्यसि ॥ ८ ॥ येषां चाराश्च कोशश्च नयश्च जयतां वर ॥ अस्वाधीना नरेन्द्राणां प्राकृतैस्ते जनैः समाः ॥ ९ ॥ यस्माद्यश्यति दूरस्थान्सर्वानर्थान्नराधिपाः ॥ चारेण तस्मादुच्यते राजानो दीर्घवक्षुषः ॥ १० ॥ अयुक्तचारं मन्ये त्वां प्राकृतैः सचिवैर्युतः ॥ स्वजनं च यतः स्थानं निहतं नावबुध्यसे ॥ ११ ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ हतान्येकेन रामेण खरश्च सहदृपणः ॥ १२ ॥ ऋषीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दंडकाः ॥ धार्पितं च जनस्थानं रामेणाहिष्टकारिणा ॥ १३ ॥ त्वं तु लुब्धप्रमत्तश्च पराधीनश्च राक्षस

॥ विषये मे ससुयन्नं यद्रयं नावबुध्यसे ॥ १४ ॥ तीक्ष्णमल्पप्रदातारं प्रमत्तं गर्वितं शठम् ॥
व्यसने सर्वभूतानि नाभिधावन्ति पार्थिवम् ॥ १५ ॥ अतिमानिनमग्राह्यमात्मसंभावितं नरम् ॥ क्रोधनं
व्यसने हन्ति स्वजनोऽपि नराधिपम् ॥ १६ ॥ नानुतिष्ठति कार्यणि भयेषु न विभेति च ॥ क्षिप्रं
राज्याच्छ्रुतो दीनस्तणैस्तुल्यो भवेदिह ॥ १७ ॥ शुष्ककाष्ठैर्भवेत्कार्यं लोष्ठैरपि च पांसुभिः ॥ न तु
स्थानात्परिश्रष्टैः कार्यं स्याद्वसुधाधिपैः ॥ १८ ॥ उपमुक्तं यथा वासः सजो वा मृदिता यथा ॥ एवं
राज्यात्परिश्रष्टैः समर्थोऽपि निरर्थकः ॥ १९ ॥ अप्रमत्तश्च यो राजा सर्वज्ञो विजितेन्द्रियः ॥ कृतज्ञो
धर्मशीलश्च स राजा तिष्ठते चिरम् ॥ २० ॥ नयनाभ्यां प्रसुप्तो वा जागर्ति नयचक्षुषा ॥ व्यक्तक्रोधप्र-
सादश्च स राजा पूज्यते जनैः ॥ २१ ॥ त्वं तु रावण दुर्बुद्धिर्गणैरितौर्ववर्जितः ॥ यस्य तेऽविविदित-
श्चरैरक्षसां सुमहान्वधः ॥ २२ ॥ परावमता विषयेषु संगवान्न देशकालप्रविभागतत्त्ववित् ॥ अयुक्त-
बुद्धिर्गुणदोषनिश्चये विपन्नराज्यो न चिराद्विपत्स्यते ॥ २३ ॥ इति स्वदोषान्परिकीर्तितस्तथा समीक्ष्य
बुद्ध्या क्षणदाचरेश्वरः ॥ धनेन दर्पेण बलेन चान्वितो विचिन्तयामास चिरं स राज्ञः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० अरण्यकांडे त्रयविंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ ततः शूर्पणखां दृष्ट्वा
ब्रुवतीं परुषं वचः ॥ अमात्यसव्ये संकुद्धः परिपन्नच्छ रावणः ॥ १ ॥ कश्च रामः कथंवीर्यः किरूपः
किंपराक्रमः ॥ किमर्थं दंडकारण्यं प्रविष्टश्च सुदुस्तरम् ॥ २ ॥ आयुधं किं च रामस्य येन ते राक्षसा
हताः ॥ खरश्च निहतः संख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा ॥ ३ ॥ तत्त्वं ब्रूहि मनोजांगि केन त्वं च विरूपिता ॥
इत्युक्त्वा राक्षसेन्द्रेण राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ ४ ॥ ततो रामं यथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ दीर्घबाहुर्वि-

शालाक्षश्चिरकृष्णाजिनांबरः ॥ ५ ॥ कंदर्पसमरूपश्च रामो दशरथात्मजः ॥ शक्रचापनिभं चापं
 विकृष्य कनकांगदम् ॥ ६ ॥ दीप्ताम्बुपति नाराचान्सर्पानिव महाविषान् ॥ नादृढानं
 शरान्धोरान्निमुंचतं महाबलम् ॥ ७ ॥ न कार्मुकं विकर्षतं रामं पश्यामि संयुगे ॥ हन्यमानं
 तु तत्सैन्यं यस्यामि शरवृष्टिभिः ॥ ८ ॥ इंद्रणेवोत्तमं सस्यमाहृतं त्वश्मवृष्टिभिः ॥ रक्षसां भीमवी-
 र्याणां सहस्राणि चतुर्दश ॥ ९ ॥ निहतानि शरैस्तौक्ष्ण्येनैकेन पदातिना ॥ अर्धाधिकमुहूर्तेन खरश्च
 सहदूषणः ॥ १० ॥ ऋषीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दंडकाः ॥ ११ ॥ एका कथंचिन्मुक्ताहं परि-
 भूय महात्मना ॥ स्त्रीबंधं शंकमानेन रामेण विदितात्मना ॥ १२ ॥ आता चास्य महतेजा गुणतस्तुल्य-
 विक्रमः ॥ अनुरक्तश्च भक्तश्च लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ॥ १३ ॥ अमर्षी दुर्जयो जेता विकांतो
 बुद्धिमान्बली ॥ रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो वहिश्चरः ॥ १४ ॥ रामस्य तु विशालाक्षी पूर्णेन्दु-
 सदृशानना ॥ धर्मपत्नी प्रिया नित्यं भर्तुः प्रियहिते रता ॥ १५ ॥ सा सुकेशी सुनासोरुः सुरूपा
 च यशस्विनी ॥ देवतेव वनस्यास्य राजते श्रीरिवापरा ॥ १६ ॥ तप्तकांचनवर्णभा रक्तगुणस्त्री
 शुभा ॥ सीता नाम वरारोहा वैदेही तनुमध्या ॥ १७ ॥ नैव देवी न गंधर्वा न यक्षो न च किन्नरी ॥
 तथारूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ॥ १८ ॥ यस्य सीता भवेद्भार्या यं च तुष्टा परिष्वजेत् ॥
 अभिजीवेत्स सर्वेषु लोकेष्वपि पुरंदरान् ॥ १९ ॥ सासुलीला वपुस्त्राध्या रूपेणाग्रतिमा सुवि ॥
 त्वानुरूपा भार्या सा त्वं च तस्याः पतिर्वरः ॥ २० ॥ तां तु विस्तीर्णजघनां पतिनेतुंगपयो-
 धराम् ॥ भार्यायै तु त्वानेतुमुद्यताऽहं वराननाम् ॥ २१ ॥ विरूपितास्मि क्रूरेण लक्ष्मणेन महामु-

ज ॥ तां तु दृष्ट्वा वैदेहीं पूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ २२ ॥ मन्मथस्य शरणां च त्वं विधेयो भवि-
 ष्यसि ॥ यदि तस्यामिमित्रायो भार्यात्वं तव जायते ॥ शीघ्रमुद्ध्रियतां पादो जयार्थमिह दक्षिणः
 ॥ २३ ॥ (कुरु, मित्रं तथा तेषां रक्षसां राक्षसेश्वर ॥ वधात्तस्य नृशंसस्य रामस्याश्रमवासिनः
 ॥ १ ॥ तं शरीर्निशितैहत्वा लक्ष्मणं च महारथम् ॥ हतनाथां सुखं सीतां यथावदुपभोक्ष्यसि
 ॥ २ ॥) रोचते यदि ते वाक्यं समैतद्राक्षसेश्वर ॥ क्रियतां निर्विशंकेन वचनं मम रावणा ॥ २४ ॥
 विज्ञायैवामशक्तिं च क्रियतां च महाबल ॥ सीता तवानवदांगी भार्यात्वं राक्षसेश्वर ॥ २५ ॥ निशस्य
 रामेण शरीरेज्जगद्देहाञ्जनस्थानगताग्निशचराम् ॥ खरं च बुद्ध्वा निहतं च दूषणं त्वमद्य कृत्यं प्रतिप-
 नुमर्हसि ॥ २६ ॥ इत्यपि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे चतुर्विंशः
 सर्गः ॥ ३४ ॥ ततः शूर्पणखावाक्यं तच्छ्रुत्वा रोमहर्षणम् ॥ सचिवानभ्यनुज्ञाय कार्यं बुद्ध्वा जगा-
 म ह ॥ १ ॥ तत्कार्यमनुगम्यान्तर्थावदुपलभ्य च ॥ दोषाणां च गुणानां च संप्रधार्य बलाबलम् ॥ २ ॥
 इति कर्तव्यमित्येवं कृत्वा निश्चयमात्मनः ॥ स्थिरबुद्धिस्ततो रम्यां यानशालां जगाम ह ॥ ३ ॥ यान-
 शालां ततो गत्वा प्रच्छन्नं राक्षसाधिपः ॥ सूतं संचोदयामास रथः संयुज्यतामिति ॥ ४ ॥ एवमुक्तः
 क्षणेनैव सारथिलुघुविक्रमः ॥ रथं संयोजयामास तस्याभिमतमुत्तमम् ॥ ५ ॥ कामगं रथमास्थाय कां-
 चनं रत्नभूषितम् ॥ पिशाचवदनैर्युक्तं खरैः कनकभूषणैः ॥ ६ ॥ मेघप्रतिमनादेन स तेन धनदानुजः ॥
 राक्षसाधिपतिः श्रीमान्ययौ नदनदीपतिम् ॥ ७ ॥ स श्वेतवालव्यजनः श्वेतच्छत्रो दशाननः ॥ स्निग्धवै-
 दूर्यसंकाशस्तप्तकचनभूषणः ॥ ८ ॥ दशग्रीवो विशतिभुजो दर्शनीयपरिच्छदः ॥ त्रिदशारिमुनद्रिंशो

दशशीर्ष इवाद्विराट् ॥ ९ ॥ कामगं रथमास्थाय शुशुभे राक्षसाधिपः ॥ विद्युन्मंडलवान्मेवः सवलक
 इवांबरे ॥ १० ॥ सशैलसागरानूपं वीर्यवानवलोकयन् ॥ नानापुष्पफलेष्ट्वैश्वर्यनुकीर्णं सहस्रशः ॥ ११ ॥
 शीतमंगलतोयाभिः पद्मिनीभिः समन्ततः ॥ विशलैराश्रमपदैर्वेदिमद्भिरलंकृतम् ॥ १२ ॥ कदल्यटविसंशोभं
 नालिकेरोपशोभितम् ॥ सलैस्तालैस्तमालैश्च तरुभिश्च सुपुष्पितैः ॥ १३ ॥ अत्यंतनियताहारैः शोभितं
 परमार्षिभिः ॥ नौगैः सुपर्णैर्गंधर्वैः किन्नरैश्च सहस्रशः ॥ १४ ॥ जितकामैश्च सिद्धैश्च चारुणैश्चोपशोभि-
 तम् ॥ आजैर्वैखानसैर्षाषैर्वालखिलैर्मरीचिदैः ॥ १५ ॥ दिव्याभरणमाल्याभिर्दिव्यरूपाभिरा-
 वृतम् ॥ क्रीडारतविधिज्ञाभिरप्सरोभिः सहस्रशः ॥ १६ ॥ सेवितं देवपत्नीभिः श्रीमतीभिरुपासितम् ॥
 देवदानवसंघैश्च चरितं त्वमृताशिभिः ॥ १७ ॥ हंसकौचपुष्पाकीर्णं सारसैः संप्रसादितम् ॥ वैदूर्यप्र-
 स्तरं स्निग्धं सांद्रं सागरेतेजसा ॥ १८ ॥ पाण्डुराणि विशालानि दिव्यमाल्ययुतानि च ॥ तूयगीता-
 भिजुष्टानि विमानानि समंततः ॥ १९ ॥ तपसा जितलोकानां कामगान्यभिसंपतन् ॥ गयवोप्सरस-
 शैव ददशं धनदानुजः ॥ २० ॥ निर्यासरसमूलानां चंदनानां सहस्रशः ॥ वनानि पश्यन्सौम्यानि
 घ्राणवृत्तिकराणि च ॥ २१ ॥ अगुरुणां च मुख्यानां वनान्युपवनानि च ॥ तत्कोलानां च जात्यानां
 फलानां च सुगंधिनाम् ॥ २२ ॥ पुष्पाणि च तमालस्य गुल्मानि मरिचस्य च ॥ मुक्तानां च समूहानि
 शुष्यमाणानि तीरतः ॥ २३ ॥ शैलानि प्रवरांश्चैव प्रवालनिचयांस्तथा ॥ कांचनानि च ख्यंगाणि
 राजतानि तथैव च ॥ २४ ॥ प्रस्रवाणि मनोज्ञानि प्रसन्नान्यद्भुतानि च ॥ धनधान्योप-
 नानि क्षीरलैराधृतानि च ॥ २५ ॥ हस्त्यश्वरथाढानि नगराणि विलोकयन् ॥

तं समं सर्वतः स्निग्धं मृदुसंस्पृशमाश्रुतम् ॥ २६ ॥ अनूपे सिंधुराजस्य ददर्श त्रिदिवोपमम् ॥ तत्रा-
 पश्यत्स मेघाभं न्यग्रोधं सुनिर्भट्वृतम् ॥ २७ ॥ समंताद्यस्य ताः शाखाः शतयोजनमायताः ॥ यस्य
 हस्तिनमादाय महाकायं च कच्छपम् ॥ २८ ॥ भक्षार्थं गरुडः शाखाभाजगाम महाबलः ॥ तस्य तां सहसा
 शाखां भारेण पतगोत्तमः ॥ २९ ॥ सुपर्णः पर्णबहुलां बभंजाथ महाबलः ॥ तत्र वैखानसा माषा वालखिल्या
 मरीचियाः ॥ ३० ॥ अजा बभूवूर्ध्माश्च संगताः परमर्षयः ॥ तेषां दयार्थं गरुडस्तां शाखां शतयोजनम् ॥ ३१ ॥
 भस्माभादाय वेगेन तौ चोभौ गजकच्छपौ ॥ एकपादेन धर्मात्मा भक्षयित्वा तदामिषम् ॥ ३२ ॥
 निषादविषयं हत्वा शाखया पतगोत्तमः ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे मोक्षयित्वा महासुनीम् ॥ ३३ ॥ स तु तेन
 प्रहर्षेण द्विगुणीकृतविक्रमः ॥ अमृतानयनार्थं वै चकार मतिमान्मतिम् ॥ ३४ ॥ अयोजालानि निर्मथ्य
 भित्त्वा रत्नगृहं वरम् ॥ महेंद्रभवनाद्गुप्तमाजहारामृतं ततः ॥ ३५ ॥ तं महर्षिगणैर्जुष्टं सुपर्णकृतलक्षणम् ॥
 नाम्ना सुभद्रं न्यग्रोधं ददर्श धनदानुजः ॥ ३६ ॥ तं तु गत्वा परं पारं समुद्रस्य नदीपतेः ॥ ददर्शो-
 श्रममेकांतं पुण्ये रम्ये वनांतरे ॥ ३७ ॥ तत्र कृष्णाजिनधरं जटामंडलधारिणम् ॥ ददर्श नियताहारं
 मारीचं नाम राक्षसम् ॥ ३८ ॥ स रावणः समागत्य विधिवत्तनं रक्षसा ॥ मारीचेनार्चितो राजा सर्व-
 कामैरमानुषैः ॥ ३९ ॥ तं स्वयं पूजयित्वा च भोजनेनोदकेन च ॥ अथोपहितया वाचा मारीचो
 वाक्यमब्रवीत् ॥ ४० ॥ कश्चित्ते कुशलं राज्ञंलंकायां राक्षसेश्वर ॥ केनार्थेन पुनस्त्वं वै तूष्णमेव इहागतः ॥
 ॥ ४१ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा मारीचेन स रावणः ॥ ततः पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥
 ॥ ४२ ॥ इत्यार्ष श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाण्ये च० सा० अरण्यकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ मारीच

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अरण्यकांडे । सर्गः ३६. * (५१४)

श्रूयतां ताव वचनं मम भाषतः ॥ अतोऽस्मि मम चातस्य भवान्हि परमा गतिः ॥ १ ॥ जानीषे तं
जनस्थानं आता यत्र खरो मम ॥ दूषणश्च महाबाहुः स्वसा शूर्पणखा च मे ॥ २ ॥ त्रिशिराश्च महा-
बाहू राक्षसः पिशिताशनः ॥ अन्ये च बहवः शूरा लब्धलक्षा निशाचराः ॥ ३ ॥ वसन्ति मन्नि-
योगेन अधिवासं च राक्षसाः ॥ बाधमाना महारण्ये मुनीन्ये धर्मचारिणः ॥ ४ ॥ चतुर्दशसहस्राणि
रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ शूराणां लब्धलक्षाणां खरचित्तानुवर्तिनाम् ॥ ५ ॥ ते त्विदानीं जनस्थानं वस-
माना महाबलाः ॥ संगताः परमायत्ता रामेण सह संयुगे ॥ ६ ॥ नानाशस्त्रहरणाः खरप्रमुख-
राक्षसाः ॥ तेन संजातारोषेण रामेण रणमूर्धनि ॥ ७ ॥ अनुक्त्वा परुषं किंचिच्छरैर्व्यापारितं धनुः ॥
चतुर्दशसहस्राणि रक्षसामुग्रतेजसाम् ॥ ८ ॥ निहतानि शरैर्दौप्रमोनुषेण पदातिना ॥ खरश्च निहतः
संख्ये दूषणश्च निपातितः ॥ ९ ॥ हत्वा त्रिशिरसं चापि निर्भया दंडकाः कृताः ॥ पित्रा निरस्तः
कुद्धेन सभार्यः क्षीणजीवितः ॥ १० ॥ स हंता तस्य सैन्यस्य रामः क्षत्रियपांसनः ॥ अशोलः कर्कश-
स्तीक्ष्णो मूर्खो लुब्धोऽजितेंद्रियः ॥ ११ ॥ व्यक्तधर्मा त्वधर्मात्मा भूतानामहिते रतः ॥ येन वैरं
विनाऽरण्ये सत्त्वमास्थाय केवलम् ॥ १२ ॥ कर्णनासापहारेण मरिणी मे विरूपिता ॥ अस्य भार्या
जनस्थानात्सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ १३ ॥ आनयिष्यामि विक्रम्य सहायस्तत्र मे भव ॥ त्वया ह्यहं
सहायेन पार्श्वस्थेन महाबल ॥ १४ ॥ आतृभिश्च सुरान्सर्वात्राहमत्राभिचितये ॥ तत्सहायो भव त्वं
मे समर्थो ह्यसि राक्षस ॥ १५ ॥ वीर्ये युद्धे च द्रुपे च नह्यस्ति सदृशस्तव ॥ उपायतो महाच्छरे
महामायाविशारदः ॥ १६ ॥ एतदर्थमहं प्राप्तस्त्वत्समोपं निशावर ॥ शृणु तत्कर्म साहाय्ये यत्कार्यं

वचनान्मम ॥ १७ ॥ सौवर्णस्त्वं मृगो भूत्वा चित्रो रजतविंदुभिः ॥ आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः
 प्रमुखे चर ॥ १८ ॥ त्वां तु निःसंशयं सीता दृष्ट्वा तु मृगरूपिणम् ॥ गृह्यतामिति भर्तारं लक्ष्मणं
 चभिधास्यति ॥ १९ ॥ ततस्तयोरपाये तु शून्ये सीतां यथामुखम् ॥ निराबाधो हरिष्यामि राहुश्रं-
 ग्रभामिव ॥ २० ॥ ततः पश्चात्सुखं रामे भार्याहरणकश्चित् ॥ विस्मयं ग्रहरिष्यामि कृतार्थेनांतरात्मना ॥
 ॥ २१ ॥ तस्य रामकथां श्रुत्वा मारीचस्य महात्मनः ॥ शुष्कं समभवद्भक्तं परित्रस्तो वभूव च
 ॥ २२ ॥ ओष्ठौ परिलिहन्कुण्डौ नैत्रैरनिमिषैरिव ॥ मृतमृत इवातस्तु रावणं समुदैक्षत ॥ २३ ॥
 स रावणो ब्रह्मविषण्णचेता महावने रामपराक्रमहः ॥ कृताञ्जलिस्तत्तन्मुवाच वाक्यं हितं च तस्मै
 हितमात्मनश्च ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदि० च० सा० अरण्य० षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥
 तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ प्रयुवाच महातेजा मारीचो राक्षसेध्वरम् ॥ १ ॥
 सुलभा पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ॥ अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ २ ॥
 न नूनं बुध्यसे रामं महावीर्यगुणोन्नतम् ॥ अयुक्तचारश्चपलो महेंद्रवरुणोपमम् ॥ ३ ॥
 अपि स्वस्ति भवेत्तात सर्वेषामपि रक्षसाम् ॥ अपि रामो न संक्रुद्धः कुर्याल्लोकानराक्षसान् ॥
 ॥ ४ ॥ अपि ते जीवितांतय नेत्पन्ना जनकान्मजां ॥ अपि सीता निर्मितं च न भवेद्वयसनं
 महत् ॥ ५ ॥ अपि त्वामीधरं प्राप्य कामवृत्तं निरंकुशम् ॥ न विनश्यत्पुरी लंका त्वया सह
 सराक्षसाः ॥ ६ ॥ त्वद्विधः कामवृत्तो हि दुःशीलः पाप्ममन्त्रितः ॥ आत्मानं स्वजनं राष्ट्रं स राजा
 हंति दुर्मतिः ॥ ७ ॥ न च पित्रा परित्यक्तो नोमर्यादः कथंचन ॥ न लुब्धो न च दुःशीलो न च

क्षात्रियापांसनः ॥ ८ ॥ न च धर्मगुणैर्हीनः कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ न च तीक्ष्णो हि भूतानां सर्व-
 भूतहिते रतः ॥ ९ ॥ वीचितं पितरं दृष्ट्वा कैकेय्या सत्यवादिनम् ॥ कारिण्यामीति घर्मात्मा ततः प्रव्रजितो
 वनम् ॥ १० ॥ कैकेय्याः प्रियकामार्थं पितुर्देशत्यस्य च ॥ हित्वा राज्यं च भोगांश्च प्रविष्टो दंडकावनम् ॥ ११ ॥
 न रामः कर्कशस्तात नाविद्वान्नाजितोर्द्वियः ॥ अनृतं न श्रुतं चैव नैव त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ रामो
 विग्रहवाच्यर्मः साधुः सत्यपराक्रमः ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य देवानामिव वासवः ॥ १३ ॥ कथं
 नु तस्य वैदेहीं रक्षितां स्वेन तेजसा ॥ इच्छसि प्रसभं हर्तुं प्रभामिव विवस्वतः ॥ १४ ॥
 शरार्चिषमनाधृत्यं चारुस्वङ्गे धनं रणे ॥ रामर्गिन सहसा दीप्तं न प्रवेष्टुं त्वमर्हसि ॥ १५ ॥ धनुर्व्या-
 दितदीप्तास्यं शरार्चिषममर्षणम् ॥ चापबाणघरं तीक्ष्णं शत्रुसेनापहारिणम् ॥ १६ ॥ राज्यं सुखं च
 संन्यज्य जीवितं चेष्टमात्मनः ॥ नात्यासादयितुं तात रामांतकमिहर्हसि ॥ १७ ॥ अप्रमेयं हि तत्तेजो
 यस्य सा जनकात्मजा ॥ न त्वं समर्थस्तां हर्तुं रामचापाश्रयां वने ॥ १८ ॥ तस्य वै नरसिंहस्य
 सिंहोरस्कस्य भाभिनी ॥ प्राणेभ्योऽपि प्रियतरा भार्या नित्यमनुव्रता ॥ १९ ॥ न सा वर्षयितुं
 शक्या मैथिल्योजस्विनः प्रिया ॥ दीप्तस्येव हुताशस्य शिखा सीता सुमध्यमा ॥ २० ॥ किमुद्यमं व्यर्थमिमं
 कृत्वा ते राक्षसाधिप ॥ दृष्टश्चेत्त्वं रणे तेन तदंतमुपजीवितम् ॥ २१ ॥ जीवितं च सुखं
 चैव राज्यं चैवं मुदुर्लभम् ॥ (यदीच्छसि चिरं भोक्तुं माकृथा रामविप्रियम् ॥) ससर्वैः सचिवैः सार्धं
 विभीषणपुरस्कृतैः ॥ २२ ॥ मंत्रयित्वा सधर्मैष्ठैः कृत्वा निश्चयमात्मनः ॥ दोषाणां च गुणानां च
 संप्रधार्य बलाबलम् ॥ २३ ॥ आत्मनश्च बलं ज्ञात्वा राघवस्य च तत्त्वतः ॥ हिताहितं विनि-

अत्रित्य क्षमं त्वं कर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥ अहं तु मन्ये तव न क्षमं रणे समागमं कोसलराजसूनुना ॥
 इदं हि भूयः शृणु वाक्यमुत्तमं क्षमं च युक्तं च निशाचराधिप ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
 कीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे सर्गत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ कदाचिदप्यहं वीर्यापत्यदृन्पृथि-
 वीभिषाम् ॥ बलं नागसहस्रस्य वारयन्पर्वतोपमः ॥ १ ॥ नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकांचनकुंडलः ॥ भयं
 लोकस्य जनयन्किरीटी परिघायुधः ॥ २ ॥ व्यचरन्दंढकारण्यश्रुषिमांसानि भक्षयन् ॥ विश्वामित्रोऽ-
 थ धर्मात्मा मद्वित्रस्तो महामुनिः ॥ ३ ॥ स्वयं गत्वा दशरथं नैर्द्रमिदमब्रवीत् ॥ अयं रक्षतु मां
 रामः पर्वकाले समाहितः ॥ ४ ॥ मारीचान्मे भयं घोरं समुत्पन्नं नरेश्वर ॥ इत्येवमुक्तो धर्मा-
 त्मा राजा दशरथस्तदा ॥ ५ ॥ प्रत्युवाच महाभागं विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ ऊनद्वादशवर्षेऽय-
 मकृतास्त्र राघवः ॥ ६ ॥ कामं तु मम तत्सैन्यं मया सह गमिष्यति ॥ बलेन चतुरंगेण
 स्वयमेत्य निशाचरम् ॥ ७ ॥ वधिष्यामि मुनिश्रेष्ठ शत्रुं तव यथेष्टिसप्तम् ॥ एवमुक्तः स तु मुनी
 राजानमिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ रामान्नान्यद्वलं लोके पर्याप्तं तस्य रक्षसः ॥ देवतानामपि भवान्समरेष्व-
 भिषाळकः ॥ ९ ॥ आसीत्तव कृतं कर्म त्रिलोकविदितं नृप ॥ काममस्ति महत्सैन्यं तिष्ठत्विह
 परंतप ॥ १० ॥ बालोऽप्येष महातेजाः समर्थस्तस्य निग्रहे ॥ गमिष्ये राममादाय स्वस्ति तेऽस्तु
 परंतप ॥ ११ ॥ इत्येवमुक्त्वा स मुनिस्तमादाय नृपात्मजम् ॥ जगाम परमर्पितो विश्वामित्रः स्वमा-
 श्रमम् ॥ १२ ॥ तं तथा दंढकारण्ये यज्ञमुद्दिश्य दीक्षितम् ॥ बभूवोपस्थितो रामश्चित्रं विस्फा-
 रयन्धनुः ॥ १३ ॥ अजातव्यंजनः श्रीमान्बालः श्यामः शुभेक्षणः ॥ एकबलधरो धन्व्यो शिखी

कनकमालया ॥ १४ ॥ शोभयन्दुन्दकार्ण्यं दीप्तेन स्वेन तेजसा ॥ अदृश्यत तदा रामो बालचंद्र
 इवोदितः ॥ १५ ॥ ततोऽहं मेघसंकाशस्तप्तकंचनकुंडलः ॥ बली दत्ततरो दूर्पादजगसाश्रमांतरम्
 ॥ १६ ॥ तेन दृष्टः प्रविष्टोऽहं सहस्रैवोद्यतायुधः ॥ मां तु दृष्ट्वा धनुः सव्यसंभ्रातश्चकार ह ॥ १७ ॥
 अवजानन्नसंमोहाद्बालोऽयमिति राघवम् ॥ विश्वामित्रस्य तां वेदिसभ्यधावं कृतत्वरः ॥ १८ ॥ तेन
 मुक्तस्ततो बाणः शितः शत्रुनिवर्हणः ॥ तेनाहं ताडितः क्षिप्तः समुद्रे शतयोजने ॥ १९ ॥ नेच्छता
 तात मां हंतुं तदा वीरेण रक्षितः ॥ रामस्य शरवेगेन निरस्तो भ्रांतचेतनः ॥ २० ॥ पातितोऽहं
 तदा तेन गंभीरे सागरांभसि ॥ प्राप्य संज्ञां चिरात्तात लंकां प्रति गतः पुरीम् ॥ २१ ॥ एवमस्मि
 तदा मुक्तः सहायास्ते निपातिताः ॥ अकृतास्त्रेण रामेण बालेनाच्छिष्टकर्मणा ॥ २२ ॥ तन्मया वार्यमाणस्तु
 यदि रामेण विग्रहम् ॥ करिष्यस्यापदं घोरां क्षिप्रं प्राप्य न शिष्यसि ॥ २३ ॥ क्रीडारतिविधिज्ञानां समजो-
 त्सवदर्शनाम् ॥ रक्षसां चैव संतापमनर्थं बाहिरिष्यसि ॥ २४ ॥ हर्म्यग्रासादसंबाधां नाना-
 रत्नविभूषिताम् ॥ द्रक्ष्यसि त्वं पुरीं लंकां विनष्टां मैथिलीकृते ॥ २५ ॥ अकुर्वतोऽपि पापानि शु-
 बयः पपसंश्रयात् ॥ परयापैर्विनश्यति मत्स्या नागहृदे यथा ॥ २६ ॥ दिव्यचंदनदिग्धगान्दिव्याभ-
 रणभूषितान् ॥ द्रक्ष्यस्यमिह तान्भूमौ तव दोषात्तु राक्षसान् ॥ २७ ॥ हृतदारान्सदाग्रांश्च दश
 विद्रवतो दिशः ॥ हतशेषानशरणान्द्रक्ष्यसि त्वं निशाचरान् ॥ २८ ॥ शरजालपरिक्षिप्तामभिज्वाला-
 समावृताम् ॥ प्रदग्धभवनां लंकां द्रक्ष्यसि त्वमंशयम् ॥ २९ ॥ परदारभिमर्शान् नान्यत्पापतरं
 महत् ॥ प्रमदानां सहस्राणि नव राजन्यग्रहे ॥ ३० ॥ भव स्वदारनिरतः स्वकुलं रक्ष राक्षसान् ॥

मानं वृद्धिं च राज्यं च जीवितं चेष्टमात्मनः ॥ ३१ ॥ कलत्राणि च सौम्यानि मित्रवर्गं तथैव च ॥
यदोच्छसि चिरं भोक्तुं माकृथा रामविप्रियम् ॥ ३२ ॥ निर्वार्यमाणः सुहृदा मया भृशं प्रसह्य
सीतां यदि धर्षयिष्यसि ॥ गमिष्यसि क्षीणबलः सर्बाधवो यमक्षयं रामशरास्तजीवितः ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे
श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ एवमस्मि तदा मुक्तः कथंचित्तेन
संयुगे ॥ इदानीमपि यद्वृत्तं तच्छृणुष्व यदुत्तरम् ॥ १ ॥ राक्षसाभ्यामहं द्वाभ्यामनिर्विण्णस्तथा कृतः
॥ सहितो मृगरूपाभ्यां प्रविष्टो दंडकावने ॥ २ ॥ दीप्राजिह्वो महादंष्ट्रस्तीक्ष्णशृंगो महाबलः ॥ व्यचर-
नंदंडकारण्यं मांसभक्षो महासृगः ॥ ३ ॥ अभिहोत्रेषु तीर्थेषु चैत्यवृक्षेषु रावण ॥ अत्यंतघोरो व्यचर-
स्तापसांस्तान्प्रधर्षयन् ॥ ४ ॥ निहत्य दंडकारण्ये तापसान्धर्मचारिणः ॥ रुधिराणि पिबंस्तेषां तन्मां-
साति च भक्षयन् ॥ ५ ॥ ऋषिमांसाशनः, क्रूरत्वासायन्वनगोचरान् ॥ तदा रुधिरमतोऽहं व्यचरं दंड-
कावनम् ॥ ६ ॥ तदाहं दंडकारण्ये विचरन्धर्मदूषकः ॥ आसादयं तदा रामं तापसं धर्ममाश्रितम्
॥ ७ ॥ वैदेहीं च महाभागां लक्ष्मणं च महारथम् ॥ तापसं नियताहारं सर्वभूतहितैतरतम् ॥ ८ ॥
सोऽहं वनगतं रामं परिभूय महाबलम् ॥ तापसोऽयमिति ज्ञात्वा पूर्वैरमनुस्मरन् ॥ ९ ॥ अभ्य-
धावं सुसंकुद्धस्तीक्ष्णशृंगो भृगाकृतिः ॥ जिघांसुरकृतप्रज्ञस्तं प्रहारमनुस्मरम् ॥ १० ॥ तेन त्यक्ता-
ख्यो बाणाः शिताः शत्रुनिर्बहणाः ॥ विकृष्य सुमहद्बापं सुपर्णांनिलुत्पन्नाः ॥ ११ ॥ ते बाणा वज्र-
संकाशाः सुघोरा रक्तभोजनाः ॥ आजग्मुः संहिताः सर्वे त्रयः सन्नतपर्वाणः ॥ १२ ॥ पराक्रमज्ञो
रामस्य शठो दृष्टभयः पुरा ॥ समुत्क्रांतस्ततो मुक्तस्तावुभौ राक्षसौ हतौ ॥ १३ ॥ शरेण मुक्तो

रामस्य कथंचित्प्राप्य जीवितम् ॥ इह प्रव्राजितो युक्तस्तापसोऽहं समाहितः ॥ १४ ॥ वृक्षे वृक्षे हि
पश्यामि चिरकृष्णजिनांबरम् ॥ गृहीतधनुषं रामं पाशहस्तमिवांतकम् ॥ १५ ॥ अपि रामसह-
स्राणि भौतः पश्यामि सवण ॥ रामभूतमिदं सर्वमरण्यं प्रतिभाति मे ॥ १६ ॥ राममेव हि
पश्यामि रहिते राक्षसेश्वर ॥ दृष्ट्वा स्वप्नगतं राममुद्धभाभीव चेतनः ॥ १७ ॥ रकारादीनि नामानि
रामत्रस्तस्य रावण ॥ रत्नानि च रथाश्चैव वित्रासं जनयंति मे ॥ १८ ॥ अहं तस्य प्रभावज्ञो न युद्धं तेन
ते क्षेमम् ॥ बलिं वा नमुचि वापि हन्याद्धि रघुनंदनः ॥ १९ ॥ रणे रामेण युद्धयस्व क्षमां वा कुरु
रावण ॥ न ते रामकथा कार्यो यदि मां द्रष्टुमिच्छासि ॥ २० ॥ बहवः साधवो लोकं युक्ता धर्ममनु-
ष्ठिताः ॥ परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ २१ ॥ सोऽहं परापराधेन विनश्यं निशाचर ॥ कुरु
यत्ते क्षमं तत्त्वमहं त्वां नानुयामि वै ॥ २२ ॥ रामश्च हि महातेजा महासत्त्वो महाबलः ॥ अपि राक्ष-
सलोकस्य भवेदंतकरोऽपि हि ॥ २३ ॥ यदि शूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतः खलः ॥ अतिवृत्तो हतः पूर्वं
रामेणाक्लिष्टकर्मेणा ॥ अत्र ब्रूहि यथातत्त्वं को रामस्य व्यतिक्रमः ॥ २४ ॥ इदं वचो बंधुहितार्थिना
मया यथोच्यमानं यदि नाभिपत्स्यसे ॥ सर्वाधवस्त्यक्ष्यसि जीवितं रणे हतोऽद्य रामेण शौररजिह्वगैः
॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥
मारीचस्य तु तद्वाक्यं क्षमं युक्तं च रावणः ॥ सत्तो न प्रतिजग्राह मर्तुकाम इवौषधम् ॥ १ ॥ तं पथ्य-
हितवक्तारं मारीचं राक्षसाधिपः ॥ अत्रवीत्परुषं वाक्यमयुक्तं कालचोदितः ॥ २ ॥ दुष्कुलैतदयुक्तार्थं
मारीच मयि कथ्यते ॥ वाक्यं निष्फलमर्थ्यं बीजमुमिमांशरे ॥ ३ ॥ त्वद्वाक्येन तु मां शक्यं

भेत्तुं रामस्य संयुगे ॥ मूर्खस्य पापशीलस्य मानुषस्य विशेषतः ॥ ४ ॥ यत्त्यक्त्वा सुहृदो राज्यं
मातरं पितरं तथा ॥ स्त्रीवाक्यं प्राकृतं श्रुत्वा वनमेकपदे गतः ॥ ५ ॥ अवश्यं तु मया तस्य
संयुगे खरघातिनः ॥ प्राणैः प्रियतरा सीता हर्तव्या तव संनिधौ ॥ ६ ॥ एवं मे निश्चिता बुद्धि-
र्हृदि मारीच विद्यते ॥ न व्यावर्तयितुं शक्या सैद्मरपि सुरासुरैः ॥ ७ ॥ दोषं गुणं वा संपृष्ट-
स्त्वमेवं वक्तुमर्हसि ॥ अपायं वा उपायं वा कार्यस्यास्य विनिश्चये ॥ ८ ॥ संपृष्टेन तु
वक्तव्यं सचिवेन विपश्चिनां ॥ उद्यतांजलिना राज्ञो य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ९ ॥ वाक्यमप्रतिकूलं तु
मृदुपूर्वं शुभं हितम् ॥ उपचारेण वक्तव्यो युक्तं च वसुधाधिपः ॥ १० ॥ सावमर्दं तु यद्वाक्यमथवाहितमुच्यते ॥
नाभिनेदेत तद्राजा मानार्थी मानवर्जितम् ॥ ११ ॥ पंच रूपाणि धारयंत्यमितौजसः ॥ अग्ने-
रिद्रस्य सोमस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ १२ ॥ औष्ण्यं तथा विक्रमं च सौम्यं दंडं प्रसन्नताम् ॥ धारयंति
महात्मानो राजानः क्षणदाचर ॥ १३ ॥ तस्मात्सर्वस्ववस्थानु मान्याः पूज्याश्च नित्यदा ॥ त्वं तु
धर्ममविज्ञाय केवलं मोहमाश्रितः ॥ १४ ॥ अभ्यागतं तु दौरात्यात्यरुषं वद्सीदृशम् ॥ गुणदोषौ न
पृच्छामि शयं चात्मानि राक्षस ॥ १५ ॥ मयोक्तमपि चैतावत्त्वां प्रत्यमितविक्रम ॥ अस्मिन्सु स भवा-
न्कृत्ये साहाय्यं कर्तुमर्हति ॥ १६ ॥ शृणु तत्कर्म साहाय्ये यत्कार्यं वचनान्मम ॥ सौवर्णस्त्वं सुगो-
भूत्वा चित्रो रजतबिंदुभिः ॥ १७ ॥ आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर ॥ प्रलोभयित्वा वैदेहीं
यथेष्टं गंतुमर्हसि ॥ १८ ॥ त्वां हि मायामयं दृष्ट्वा कांचनं जातविमसा ॥ आनयैनमिति क्षिप्रं रामं
वक्ष्यति मैथिली ॥ १९ ॥ अपक्रांते च काकुत्स्थे दूरं गत्वाप्युदाहर ॥ हा सीते लक्ष्मणेत्येवं रामवा-

क्यानुरूपकम् ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वा रामपदवींसीतियां च प्रचोदितः ॥ अनुगच्छति संभ्रातं सौमित्रि-
रपि सौहृदान् ॥ २१ ॥ अपकाते च काकुत्स्थे लक्ष्मणे च यथामुखम् ॥ आहरिष्यामिः वैदेहीं सह-
साक्षः शचीमिव ॥ २२ ॥ एवं कृत्वा त्विदं कार्यं यथेष्टं गच्छ राक्षस ॥ राज्यस्यार्धं प्रदास्यामि
मारीच तव सुव्रत ॥ २३ ॥ गच्छ सौम्य शिवं मार्गं कार्यस्यास्य विद्वद्ये ॥ अहं त्वानुगमिष्यामि
सरथो दंडकावनम् ॥ २४ ॥ प्राप्य सीतामयुधेन वंचयित्वा तु राघवम् ॥ लंकां प्रति गमिष्यामि
कृतकार्यः सह त्वया ॥ २५ ॥ नो चेत्करोषि मारीच हन्मि त्वामहमद्य वै ॥ एतत्कार्यमवश्यं मे बला-
दपि करिष्यसि ॥ राज्ञो विप्रतिकूलस्थो न जातु सुखमेधते ॥ २६ ॥ आसाद्य तं जीवितसंशयस्ते मृत्यु-
ध्रुवो ह्यद्य मया विरुध्यतः ॥ एतद्यथावत्परिगण्य बुद्ध्या यदत्र पथ्यं कुरु तत्तथा त्वम् ॥ २७ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥
आज्ञप्तो रावणेनेत्यं प्रतिकूलं च राजवन् ॥ अत्रवीत्परुषं वाक्यं निःशंको हि राक्षसाधिपम् ॥ १ ॥
केनायमुपदिष्टस्ते विनाशः पापकर्मणा ॥ सपुत्रस्य सराज्यस्य सामात्यस्य निशाचर ॥ २ ॥ कस्तव्या
सुखिना राजन्नाभिर्नदति पापकृन् ॥ केनेदमुपदिष्टं ते मृत्युद्वारमुपायतः ॥ ३ ॥ शत्रवस्तव सुव्यक्तं
ह्रीन्वीर्या निशाचर ॥ इच्छंति त्वां विनश्यंतमुपरुद्धं बलीयसा ॥ ४ ॥ केनेदमुपदिष्टं ते क्षुद्रेणाहि-
तबुद्धिना ॥ यस्तवाभिच्छति नश्यन्तं स्वकृतेन निशाचर ॥ ५ ॥ वध्याः खलु न वध्यंते सचिवास्तव
रावण ॥ ये त्वामुत्पथमारुढं न निगृह्णंति सर्वशः ॥ ६ ॥ अमात्यैः कामदुत्तो हि राजा कापथमाश्रितः
॥ निग्राह्यः सर्वथा सद्भिः स निग्राह्यो न गृह्यसे ॥ ७ ॥ धर्ममर्थं च कामं च यशश्च जयतां वर ॥ स्वामिप्र-

सादात्सचिवाः प्राप्नुवति निशाचर ॥ ८ ॥ विपर्यये तु तत्सर्वं व्यर्थं भवति रावण ॥ व्यसनं स्वामि-
 नैर्गुण्यात्प्राप्नुवतीतरे जनाः ॥ ९ ॥ राजमूलो हि धर्मश्च यशश्च जयतां वर ॥ तस्मात्सर्वस्ववस्थामु रक्षि-
 तव्या नराधिपाः ॥ १० ॥ राज्यं पालयितुं शक्यं न तीक्ष्णेन निशाचर ॥ न चातिप्रतिकूलेन नावि-
 नीतेन राक्षस ॥ ११ ॥ ये तीक्ष्णमंत्राः साचिवा मुज्यन्ते सह तेन वै ॥ विषमेषु रथाः शीघ्रं मंदसारथ्यो
 यथा ॥ १२ ॥ बहवः साधवो लोके युक्तधर्ममनुष्ठिताः ॥ परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥
 ॥ १३ ॥ स्वामिना प्रतिकूलेन प्रजास्तक्षिणेन रावण ॥ रक्ष्यमाणा न वर्धते मृगा गोमायुना यथा ॥
 ॥ १४ ॥ अवश्यं विनशिष्यति सर्वे रावण राक्षसाः ॥ येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धरजितै-
 द्रियः ॥ १५ ॥ तदिदं काकतालीयं घोरमासादितं मया ॥ अत्र त्वं शोचनीयोऽसि ससैन्यो विनशिष्यसि
 ॥ १६ ॥ मां निहत्य तु रामोऽसावचिरात्त्वां वधिष्यति ॥ अनेन कृतकृत्योऽस्मि म्रिये चाप्यरिणा हतः ॥ १७ ॥
 दर्शनादेव रामस्य हतं मामवधारय ॥ आत्मानं च हतं विद्धि हत्वा सीतां सबांधवम् ॥ १८ ॥
 आनयिष्यसि चेत्सीतामाश्रमात्सहितो मया ॥ नैव त्वमपि नाहं वै नैव लंका न राक्षसाः ॥ १९ ॥
 निवार्यमाणस्तु मया हितैषिणा न मृष्यसे वाक्यभिदं निशाचर ॥ परेतकल्पा हि गतायुषो नरा हिते
 न गृह्णति सुहृद्भिरिति ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे
 एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ एवमुक्त्वा तु परुषं मारीचो रावणं ततः ॥ गच्छावेत्यब्रवीदीनो भया-
 द्वात्रिंशः प्रभोः ॥ १ ॥ दृष्ट्वाहं पुनस्तेन शरचापासिधारिणा ॥ मद्बोधतशस्त्रेण निहतं जीवितं च
 मे ॥ २ ॥ नहि रामं पराक्रम्य जीवन्मतिनिवर्तते ॥ वर्तते प्रतिकूपोऽसौ यमदंडहतस्य ते ॥ ३ ॥ किंतु कर्तुं

मयाशक्यमेवं त्वयि दुरात्मनि ॥ एष गच्छाम्यहं तात स्वस्ति तेऽस्तु निशाचर ॥ ४ ॥ ग्रहष्टस्त्वभवत्तेन
 वचनेन स राक्षसः ॥ परिष्वज्य सुसंश्लिष्टमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ एतच्छौडीर्ययुक्तं ते मच्छंदवश-
 वार्तेनः ॥ इदानीमसि मारीचः पूर्वमन्यो हि राक्षसः ॥ ६ ॥ आरुह्यज्ञामयं शीघ्रं खगो
 रस्तविभूषितः ॥ मया सह रथो युक्तः पिशाचवदनैः खरैः ॥ ७ ॥ प्रलोभयित्वा वैदेहीं गृथेष्टं गंतु-
 मर्हसि ॥ तां शून्ये प्रसभं सीतामानयिष्यामि मैथिलीम् ॥ ८ ॥ ततस्तथेयुवाचैनं रावणं तादकासुतः ॥ ततो
 रावणमारीचो विमानमिव तं रथम् ॥ ९ ॥ आरुह्याययतुः शीघ्रं तस्मादाश्रममंडलान् ॥ तथैव तत्र
 पश्यंतौ पत्न्यानि वनानि च ॥ १० ॥ गिरिंश्च सरितः सर्वां राष्ट्राणि नगराणि च ॥ समेत्य दंडकरण्यं
 राघवस्याश्रमं ततः ॥ ११ ॥ ददर्श सहमारीचो रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ एतद्रामाश्रमपदं दृश्यते
 कांचनभूषणात् ॥ १२ ॥ हस्ते गृहीत्वा मारीचं रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ एतद्रामाश्रमपदं दृश्यते
 कदलीवृतम् ॥ १३ ॥ क्रियतां तत्सखे शीघ्रं यदर्थं वयमागताः ॥ स रावणवचः श्रुत्वा मारीचो राक्षस-
 स्तदा ॥ १४ ॥ मृगो भूत्वाऽऽश्रमद्वारं रामस्य विचचार ह ॥ स तु रूपं समास्थाय महदद्भुत-
 दर्शनम् ॥ १५ ॥ मणिप्रवरशृंगप्रः सितासितमुखाकृतिः ॥ रक्तपद्मोत्पलमुख इंद्रनीलोत्पलश्रवाः ॥ १६ ॥
 किंचिदयुन्नतप्रवि इंद्रनीलनिभोदरः ॥ (कुंददुवज्रसंकाशमुदरं चास्य भास्वरम् ॥) मधुकनिभ-
 पाश्वंश्च कंजकिंजल्कसन्निभः ॥ १७ ॥ वैदूर्यसंकाशखुरस्तनुजंघसुसंहतः ॥ इंद्रायुधसवर्णेन पुच्छेनो-
 र्ध्वं विराजितः ॥ १८ ॥ मनोहरस्निग्धवर्णो रत्नैर्नानाविधैर्वृतः ॥ क्षणेन राक्षसो जातो मृगः परम-
 शोभनः ॥ १९ ॥ वनं प्रज्वलयन्नम्यं रामाश्रमपदं च तत् ॥ मनोहरं दर्शनीयं रूपं कृत्वा स राक्षसः

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अरण्यकांडे । सर्गः ४३. *

(५२५)

॥ २० ॥ प्रलोभनार्थं वैदेह्या नानाधातुविचित्रितम् ॥ विचरन्गच्छते शष्पशाद्वलानि समंततः ॥ २१ ॥
रौप्यैर्बिंदुशतैश्चित्रं भूत्वा च प्रियनंदनः ॥ विटपिनां किसलयान्भक्षयन्विचचार ह ॥ २२ ॥ कद-
लीगृहकं गत्वा कर्णिकारानितस्ततः ॥ तमाश्रमं मंदगतिं सीतासंदर्शनं ततः ॥ २३ ॥ राजीवचित्र-
पृष्ठः स विरराज महास्रगः ॥ रामाश्रमपद्मभ्याशे विचचार यथासुखम् ॥ २४ ॥ पुनर्गत्वा निवृत्तश्च
विचचार मृगोत्तमः ॥ गत्वा मुहूर्तं त्वरया पुनः प्रतिनिवर्तते ॥ २५ ॥ विक्रीडंश्च पुनर्मूर्धो पुनरेव
निधीदति ॥ आश्रमद्वारसागम्य मृगयूथानि गच्छति ॥ २६ ॥ मृगयूथैरुगतः पुनरेव निवर्तते ॥ सीता-
दर्शनमाकांक्षनाक्षसो मृगतां गतः ॥ २७ ॥ परिभ्रमति चित्राणि मंडलानि विनिष्पतन् ॥ समुद्रीक्ष्य
च सर्वे ते मृगा येऽन्ये वनेचराः ॥ २८ ॥ उपगम्य समाघ्राय विद्वद्वति दिशो दृश ॥ राक्षसः
सोऽपि तान्वन्यान्मृगान्मृगवधे रतः ॥ २९ ॥ प्रच्छादनार्थं भावस्य न भक्षयति संस्पृशन् ॥ तस्मि-
न्नेव ततः काले वैदेही शुभलोचना ॥ ३० ॥ कुसुमापचये व्यग्रा पादपानत्यवर्तते ॥ कर्णिका-
रानशोकांश्च चूलांश्च मदिरक्षणा ॥ ३१ ॥ कुसुमान्यपचिन्वती चचार रुचिरानना ॥ अनर्हा
वनवासस्य सा तं रत्नमयं मृगम् ॥ ३२ ॥ मुक्तामणिविचित्रांगं ददर्शे परमांगता ॥ ते वै रुचिर-
दंतोष्ठं रूयधातुतनूरुहम् ॥ ३३ ॥ विस्मयोत्फुल्लनयना सस्नेहं समुदैक्षत ॥ स च तां रामदयितां
पश्यन्मायामयो मृगः ॥ ३४ ॥ विचचार ततस्तत्र दीपयन्निव तद्वनम् ॥ अट्टष्टपूर्वं दृष्ट्वा ते नाना-
रत्नमयं मृगम् ॥ विस्मयं परमं सीता जगाम जनकात्मजा ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
कीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ सा तं संप्रेक्ष्य सुश्रोणी

कुसुमानि विचिन्वती ॥ हेमराजतवर्णाभ्यां पार्श्वभ्यामुपशोभितम् ॥ १ ॥ ग्रहश्च चानवधांगो मृष्ट-
 हाटकवर्णिनी ॥ भर्तारमपि चक्रंद लक्ष्मणं चैव सायुधम् ॥ २ ॥ आहूयाहूय च पुनस्तं मृगं साधु-
 वीक्षते ॥ आगच्छागच्छ शत्रवं वै आर्यपुत्र सहानुज ॥ ३ ॥ तावाहूतौ नरव्याघ्रौ वेदेह्या रामल-
 क्ष्मणौ ॥ वीक्षमाणौ तु तं देशं तदा दृष्टशतमृगम् ॥ ४ ॥ शंक्रमानस्तु तं दृष्ट्वा लक्ष्मणो वाक्यम-
 ब्रवीत् ॥ तमेवैनमहं मन्ये मारीचं राक्षसं मृगम् ॥ ५ ॥ चरतौ मृग्यां हृष्टाः पापेनोपाधिना
 वने ॥ अनेन निहता राम राजानः पापरूपिणा ॥ ६ ॥ अस्य मायाविदो मायामृगरूपमिदं कृत-
 म् ॥ भानुमत्पुरुषव्याघ्र गंधर्वपुरसन्निभम् ॥ ७ ॥ मृगो ह्येवंविधो रत्नविचित्रो नास्ति राघव ॥
 जगत्यां जगतीनाथ मायैषा हि न संशयः ॥ ८ ॥ एवं ब्रुवाणं काकुत्स्थं प्रतिवार्य शुचिस्मिता ॥
 उवाच सीता संहृष्टा लुब्धना हतचेतना ॥ ९ ॥ आर्यपुत्राभिरामोऽसौ मृगो हरति मे मनः ॥
 आनयैतं महाबाहो क्रीडार्थं नो भविष्यति ॥ १० ॥ इहाश्रमपदेऽस्माकं बहवः पुण्यदर्शनाः ॥ मृगा-
 श्ररंति सहिताश्चमराः समरास्तथा ॥ ११ ॥ ऋक्षाः प्रपतसंवाश्च वानराः किन्नरान्तथा ॥ विह-
 रंति महाबाहो रूपश्रेष्ठा महाबलाः ॥ १२ ॥ न चान्यः सदृशो राजन्हृष्टः पूर्वं मृगो मया ॥
 तेजसा क्षमया दीप्त्या यथाऽयं मृगसत्तमः ॥ १३ ॥ नानावर्णविचित्रांगो रत्नभूतो मसाम्रतः ॥ द्योत-
 यन्वनमव्यग्रं द्योतते शशिसन्निभः ॥ १४ ॥ अहोरूपमहोलक्ष्मीः स्वरसंपन्न शोभना ॥ मृगोऽ-
 क्रुतो विचित्रांगो हृदयं हरतीव मे ॥ १५ ॥ यदि ग्रहणमभ्येति जीवन्नेव मृगस्तव ॥ आश्चर्यभूतं
 भवति विस्मयं जनयिष्यति ॥ १६ ॥ समाम्रवनवासानां राज्यस्थानां पुनःपुनः ॥

अंतःपुरे बिभूषार्थो मृग एष भविष्यति ॥ १७ ॥ भतस्यार्यपुत्रस्य श्वश्रूणां च मम प्रभो ॥
 मृगरूपमिदं दिव्यं विस्मयं जनयिष्यति ॥ १८ ॥ जीवन्न यदि तेऽभ्येति ग्रहणं मृगसत्तमः ॥
 अजितं नरशार्दूल रुचिरं तु भविष्यति ॥ १९ ॥ निहतस्यास्य सत्त्वस्य जांबूनदमयत्वाच्चि ॥
 शष्पवृत्त्यां विनीतायामिच्छाम्यहमुपासितुम् ॥ २० ॥ कामवृत्तमिदं रोद्रे खोणामसदृशं मतम् ॥
 वपुषा त्वस्य सत्त्वस्य विस्मयो जनितो मम ॥ २१ ॥ तेन कांचनरोम्णा तु मणिप्रवरशृंगिणा तरुणादित्यवर्णन
 नक्षत्रपथवर्चसा ॥ २२ ॥ बभूव राघवस्यापि मनो विस्मयमागतम् ॥ इति सीतावचः श्रुत्वा दृष्ट्वा च
 मृगमद्भुतम् ॥ २३ ॥ लोभितस्तेन रूपेण सीतया च प्रचोदितः ॥ उवाच राघवो हृष्टो भ्रातरं लक्ष्मणं
 वचः ॥ २४ ॥ पश्य लक्ष्मण वैदेह्या स्पृहामुल्लसितामिमाम् ॥ रूपश्रेष्ठतया ह्येष मृगोऽद्य न भवि-
 ष्यति ॥ २५ ॥ न वने नंदनोद्देशे न चैत्ररथ संश्रये ॥ कुतः पृथिव्यां सौमित्रे योऽस्य कश्चित्समो
 मृगः ॥ २६ ॥ प्रतिलोमानुलोभाश्च रुचिरा रोमराजयः ॥ शोभन्ते मृगमाश्रित्य चित्राः कनकबिंदुभिः ॥
 ॥ २७ ॥ पश्यास्य जुंभमाणस्य दीप्तामग्निशिखोपमाम् ॥ जिह्वां मुखान्निःसरन्तीं मेघादिव शतहृदाम् ॥
 ॥ २८ ॥ मसारगच्छकैर्मुखः शंखमुत्क्षानिभोदरः ॥ कस्य नामानि रूप्योऽसौ न मनो लोभयेन्मृगः ॥
 ॥ २९ ॥ कस्य रूपमिदं दृष्ट्वा जांबूनदमयप्रभम् ॥ नानारत्नमयं दिव्यं न मनो विस्मयं ब्रजेत् ॥
 ॥ ३० ॥ (किं पुनर्भैथिली सीता बाला नारी न विस्मयेत् ॥) मांसहेतोरेपि मृगान्विहारार्थं च धान्विनः ॥
 ज्ञेति लक्ष्मण राजानो मृगयायां महावने ॥ ३१ ॥ धनानि व्यवसायेन विचीयन्ते महावने ॥ धातवो
 विविधाश्चापि मणिरत्नसुवर्णिनः ॥ ३२ ॥ तत्सारमखिलं नृणां धनं निचयवर्धनम् ॥ मनसा चिंतितं

सर्वं यथा शुक्रस्य लक्ष्मण ॥ ३३ ॥ अर्थी येनार्थकृत्येन संव्रजत्यविचारयन् ॥ तमर्थमर्थशास्त्रज्ञाः प्रादुरर्ध्याः सुलक्ष्मण ॥ ३४ ॥ एतस्य मृगरत्नस्य परार्धे कांचनत्वचि ॥ उपवेक्ष्यति वेदेही मया सह सुमध्यमा ॥ ३५ ॥ न कादली न प्रियकी न प्रवेणी न चविक्की ॥ भवेदेतस्य सदृशी रसशेनेनेति मे मतिः ॥ ३६ ॥ एव चैव मृगः श्रीमान्यश्च दिव्यो नभश्चरः ॥ उभावैतौ मृगौ दिव्यौ तारामृगमहीमृगौ ॥ ३७ ॥ यदि वायं तथा यन्मां भवेद्वदसि लक्ष्मण ॥ मायैषा राक्षसस्येति कर्तव्योऽस्य वधो मया ॥ ३८ ॥ एतेन हि वृंशेन मारीचेनाकृतात्मना ॥ वने विचरता पूर्वं हिंसिता मुनिपुंगवाः ॥ ३९ ॥ इत्थाय बहवो येन मृगयायां जनाधिपाः ॥ निहृताः परमेष्वासास्तस्माद्वध्यस्त्वयं मृगः ॥ ४० ॥ पुरस्तादिह वातापिः परिभूय तपस्विनः ॥ उदरस्थो द्विजानंदंति स्वगर्भोऽश्वतरीमिव ॥ ४१ ॥ स कदाचिच्चिरालोकं आससाद महासुनिम् ॥ अगस्त्यं तेजसा युक्तं भक्ष्यस्तस्य बभूव ह ॥ ४२ ॥ समुत्थाने च तद्रूपं कर्तुं कामं समीक्ष्य तम् ॥ उत्तमयित्वा तु भगवान्वातपिमिदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ त्वयाऽविगण्य वातापे परिभूताश्च तेजसा ॥ जीवञ्जेके द्विजश्रेष्ठास्तस्मादसि जरां गतः ॥ ४४ ॥ रक्षोऽपि न भवेदेव वातापिरिव लक्ष्मण ॥ मद्विधं योऽतिमन्येत धर्मनित्यं जितेन्द्रियम् ॥ ४५ ॥ भवेद्वलेऽयं वातापिरगस्त्येनैवमागतः ॥ इह त्वं भव सन्नद्धो यंधितो रक्ष मैथिलीम् ॥ ४६ ॥ अस्यामायत्तमस्माकं यत्कृत्यं रघुनंदन ॥ अहमेतं वधिष्यामि ग्रहीष्याम्यथवा मृगम् ॥ ४७ ॥ यावद्गच्छामि सौमित्रे मृगमानयितुं दुतम् ॥ पश्य लक्ष्मण वेदेही मृगत्वचि गतां स्पृहाम् ॥ ४८ ॥ त्वचा प्रधानया ह्येष मृगोऽद्य न भविष्यति ॥ अप्रमत्तेन ते भाव्यमाश्रमस्थेन सीतया ॥ ४९ ॥ यावत्पृषतमेकेन सायकेन

निहन्त्यहम् ॥ हत्वैतच्चर्म चादाय शीघ्रमेव्यामि लक्ष्मण ॥५०॥ प्रदक्षिणेनातिबलेन पक्षिणा
जटायुषा बुद्धिमता च लक्ष्मण ॥ भवाप्रमत्तः प्रतिगृह्य मेधिलीं प्रतिक्षणं सर्वत एव शंकितः॥५१॥ इत्यार्षे
श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ तथा तु तं समुद्दिश्य आतरं रघु-
नन्दनः ॥ दधारसिं महतेजा जावूनदमयस्तरुम् ॥ १ ॥ ततस्त्रिविनतं चापमादायाम्नाविभूषणम् ॥
आबध्य च कलापौ द्वौ जगामोदग्रविक्रमः ॥ २ ॥ तं वन्यराजो राजेन्द्रमापतंत निरीक्ष्य वै ॥ बभू-
वांतार्हितस्त्रासात्पुनः संदर्शनेऽभवत् ॥ ३ ॥ बद्धासिर्धनुरादार्यं प्रहृष्टाव यतो मृगः ॥ तं स्म पश्यति
रूपेण द्योतयतभिवाग्रतः ॥ ४ ॥ अवेक्ष्यावेक्ष्य धावंतं धनुष्पाणिर्मेहावने ॥ अतिवृत्तमिषोः पातालोभयानं
कदाचन ॥ ५ ॥ शंकितं तु समुद्धांतमुत्पतंतमिवांवरम् ॥ दृश्यमानमदृश्यं च वनोद्देशेषु केषुचित् ॥
६ ॥ छिन्नाश्रैरिव सेवीतं शारदं चंद्रमंडलम् ॥ मुहूर्तदेव दृष्टशे मुहुर्दूरतप्रकाशते ॥ ७ ॥ दर्शना-
दर्शनेनैव सोऽप्यकर्षत राघवम् ॥ स दूरमाश्रमस्यास्य मारीचो मृगतां गतः ॥ ८ ॥ आसीत्कुड्मस्तु काकु-
त्स्थो विवशस्तेन मोहितः ॥ अथावतस्य सुश्रांतश्छायामाश्रित्य शाद्वले ॥ ९ ॥ स तमुन्मादयामास मृग-
रूपो निशाचरः ॥ मृगैः परिवृतोऽथान्यैर्दूरालत्यदृश्यत ॥ १० ॥ ग्रहीतुकामं दृष्ट्वा तं पुनरेवाभ्य-
धावत ॥ तत्क्षणादेव संत्रासात्पुनरर्तार्हितोऽभवत् ॥ ११ ॥ पुनरेव ततो दूराद्वृक्षलंबाद्विनिःसृतः ॥ दृष्ट्वा रामो
महतेजास्तं हंतुं कृतनिश्चयः ॥ १२ ॥ भूयस्तु शरमुद्धृत्य कुपितस्तत्र राघवः ॥ सूर्याग्निप्रतीकाशं ज्वलंतम-
रिमर्दनः ॥ १३ ॥ संधाय स दृढं चापे विकृष्य बलवद्बली ॥ तमेव मृगमुद्दिश्य ज्वलंतमिव पन्नगम् ॥ १४ ॥ सुमो-
च ज्वलितं दीप्तमखं ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ स भृशं मृगरूपस्य विनिर्मितं शरोत्तमः ॥ १५ ॥ मारीचस्यैव

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अरण्यकांडे । सर्गः ४५. *

हृदयं विभेदाशानिसन्निभः ॥ तालमात्रमथोत्प्लुत्य न्यपतत्स भृशतुरः ॥ १६ ॥ व्यनदद्भ्रवं नादं
धरण्यामल्पजीवितः ॥ प्रियमाणस्तु मारीचो जहौ तां कृत्रिमां तनुम् ॥ १७ ॥ स्मृत्वा तद्वचनं रक्षो
दृष्ट्वा केन तु लक्ष्मणम् ॥ इह प्रस्थापयेत्सीता तां शून्ये रावणो हरेत् ॥ १८ ॥ स प्राप्तकालमाज्ञाय
चकार च ततः स्वनम् ॥ सदृशं राघवस्येव हा सीते लक्ष्मणेति च ॥ १९ ॥ तेन मर्मेणि निर्विद्धं
शरेणानुपमेन हि ॥ मृगरूपं तु तत्त्यक्त्वा राक्षसं रूपमास्थितः ॥ २० ॥ चक्रे स सुमहाकायो मारीचो
जीवितं त्यजन् ॥ (ततो विचित्रकेयूरः सर्वाभरणभूषितः ॥ हेममाली महादंष्ट्रो राक्षसोऽभुच्छराहतः
॥ १ ॥) तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ राक्षसं भोमदर्शनम् ॥ २१ ॥ रामो रुधिरसिक्तांगं चेष्टमानं महीतले ॥
जगाम मनसा सीतां लक्ष्मणस्य वचः स्मरन् ॥ २२ ॥ मारीचस्य तु मायैषा पूर्वोक्ता लक्ष्मणेन तु ॥
तत्तथा ह्यभवच्चाद्य मारीचोऽयं मया हतः ॥ २३ ॥ हा सीते लक्ष्मणेत्येवमाकुशय तु महास्वनम् ॥
ममार राक्षसः सोऽयं श्रुत्वा सीता कथं भवेत् ॥ २४ ॥ लक्ष्मणश्च महाबाहुः कामवस्थां गमिष्यति ॥
इति संचिंत्य घर्मात्मा रामो दृष्टतनूहः ॥ २५ ॥ तत्र रामं भयं तीव्रमाविवेश विषादजम् ॥ राक्षसं
मृगरूपं तं हत्वा श्रुत्वा च तत्स्वनम् ॥ २६ ॥ निहत्य पुपतं चान्यं मांसमादाय राघवः ॥ त्वरमाणो
जनस्थानं ससाराम्भिसुखं तदा ॥ २७ ॥ इत्यार्षं श्रमिद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्ये च ० सा०
अरण्यकांडे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ आतस्वरं तु तं भर्तुर्विज्ञाय सदृशं वने ॥ उवाच लक्ष्मणं
सीता गच्छ जानीहि राघवम् ॥ १ ॥ नहि मे जीवितं स्थाने हृदयं वाऽवतिष्ठते ॥ क्रोशतः परमातस्य
श्रुतः शब्दो मया भृशम् ॥ २ ॥ आक्रंदमानं तु वने भ्रातरं त्रातुमर्हसि ॥ तं क्षिप्रमभिधाव त्वं भ्रातरं

शरणैषिणम् ॥ ३॥ रक्षसां वशमापन्नं सिंहानामिव गोवृषम् ॥ न जगाम तथोक्तस्तु भ्रातुराज्ञाय शासनम् ॥ ४ ॥ तमुवाच ततस्तत्र श्लुभिता जनकात्मजा ॥ सौमित्रे भित्ररूपेण भ्रातुस्त्वमसि शत्रुवन् ॥ ५ ॥ यस्त्वमस्यामवस्थायां भ्रातरं नाभिपद्यसे ॥ इच्छसि त्वं विनश्यंतं रामं लक्ष्मण मच्छते ॥ ६ ॥ लोभान्तु मच्छते नूनं नानुगच्छसि राघवम् ॥ व्यसनं ते प्रियं मन्ये स्तेहो भ्रातरि नास्ति ते ॥ ७ ॥ तेन तिष्ठसि विश्रब्धो तमपश्यन्महाद्युतिम् ॥ किं हि संशयमापन्ने तस्मिन्निह मया भवेन् ॥ ८ ॥ कर्तव्यमिह तिष्ठंत्या यत्प्रधानस्त्वमागतः ॥ एवं ब्रूवाणां वैदेहीं वाष्पशोकसमन्विताम् ॥ ९ ॥ अब्रवील्लक्ष्मणस्तौ स्त्रीतां मृगवधूमिव ॥ पन्नगासुरगंधर्वदेवदानवराक्षसैः ॥ १० ॥ अशक्यस्तव वैदेहि भर्ता जेतुं न संशयः ॥ देवि देवमनुष्येषु गंधर्वेषु पतत्रिषु ॥ ११ ॥ राक्षसेषु पिशाचेषु किन्नरेषु मृगेषु च ॥ दानवेषु च घोरेषु न स विद्येत शोभने ॥ १२ ॥ यो रामं प्रतियुध्येत समरे वासवोपमम् ॥ अवध्यः समरे रामो नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १३ ॥ न त्वामस्मिन्वने हातुमुत्सहे राघवं विना ॥ अनिवार्यबलं तस्य बलैर्बलवतामपि ॥ १४ ॥ त्रिभलैर्कैः समुद्दिदैः सेश्वरैः समरैरपि ॥ हृदयं निर्दुतं तेऽस्तु संतापस्त्यज्यतां तव ॥ १५ ॥ आगमिष्यति ते भर्ता शीघ्रं हत्वा मृगोत्तमम् ॥ न स तस्य स्वरो व्यक्तं न कश्चिदपि दैवतः ॥ १६ ॥ गंधर्वनगरप्रख्या माया तस्य च रक्षसः ॥ न्यासभूतासि वैदेहि न्यस्ता मयि महात्मना ॥ १७ ॥ रामेण त्वं वरारोहे न त्वां त्यक्तुमिहोत्सहे ॥ कृतवराश्च कल्याणि वयमोर्तनिशाचरैः ॥ १८ ॥ खरस्य निघने देवि जनस्थानवधं प्रति ॥ राक्षसा विविधा वाचो व्याहरंति महावने ॥ १९ ॥ हिंसाविहारो वैदेहि न चित्तयितुमर्हसि ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्ता नु क्रुद्धा संरक्तलोचना ॥ २० ॥ अब्रवीत्यरुहं वाक्यं लक्ष्मणं

सत्यवादिनम् ॥ अनार्यकरुणारंभं नृशंसकुलपांसनम् ॥ २१ ॥ अहं तव प्रियं मन्ये रामस्य व्यसनं महत् ॥ रामस्य व्यसनं दृष्ट्वा तेनैतानि प्रभाषसे ॥ २२ ॥ नैव चित्रं सपत्नेषु पापं लक्ष्मण यद्भवेत् ॥ त्वद्विधेषु नृशंसेषु नित्यं प्रच्छन्नचारिषु ॥ २३ ॥ सुदुष्टस्त्वं वने राममेकमेकोऽनुगच्छसि ॥ मम हेतोः प्रतिच्छन्नः प्रयुक्तो भरतेन वा ॥ २४ ॥ तन्न सिध्यति सौमित्रे तवापि भरतस्य वा ॥ कथमिदीवरक्ष्यामं रामं पद्मानिभेक्षुणम् ॥ २५ ॥ उपसंश्रित्य भर्तारं कामयेयं पृथगजनम् ॥ समक्षं तव सौमित्रे प्राणांस्त्यक्ष्याम्य-संशयम् ॥ २६ ॥ रामं विना क्षणमपि नैव जीवामि भूतले ॥ इत्युक्तः परुषं वाक्यं सीतया रोमहर्षणम् ॥ २७ ॥ अन्नवील्लक्ष्मणः सीतां प्रांजलिः स जितेंद्रियः ॥ उत्तरं नोत्सहे वक्तुं दैवतं भवती मम ॥ २८ ॥ वाक्यमग्रातिरूपं तु न चित्रं स्त्रीषु मैथिलि ॥ स्वभावस्त्वेष नारीणामेषु लोकेषु दृश्यते ॥ २९ ॥ विमुक्त-घमाश्चपलास्तीक्ष्णा भेदकराः स्त्रियः ॥ न सहे हीदृशं वाक्यं वैदेहि जनकात्मजे ॥ ३० ॥ श्रोत्रयोरुभयोर्मध्ये तत्तत्ताराचसंनिभम् ॥ उपशृण्वंतु मे सर्वे साक्षिणो हि वनेचराः ॥ ३१ ॥ न्यायवादी यथा वाक्यमुक्तोऽहं परुषं त्वया ॥ धिक्त्वामद्य विनश्यतीं यन्माभेवं विशंकसे ॥ ३२ ॥ स्त्रीत्वादुष्टस्वभावेन गुरुवाक्यं व्यवस्थितम् ॥ गच्छामि यत्र काकुत्स्थः स्वस्ति तेऽस्तु वरानने ॥ ३३ ॥ रक्षतु त्वां विशालाक्षि समग्रा वनदेवताः ॥ निमित्तानि हि घोराणि यानि प्रादुर्भवन्ति मे ॥ अपि त्वां सह रामेण पश्येयं पुनरागतः ॥ ३४ ॥ (न वेत्त्येतन्न जानामि वैदेहि जनकात्मजे) लक्ष्मणेनैवमुक्ता तु रुदती जनकात्मजा ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं तीव्रबाष्पपरिप्लुता ॥ ३५ ॥ गोदा-वरीं प्रवेक्ष्यामि हीना रामेण लक्ष्मण ॥ आवधिष्येऽथवा त्यक्ष्ये विषमे देहमात्मनः ॥ ३६ ॥ पि-

वामि वा विंशं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्यामि द्रुताशनम् ॥ न त्वहं राघवादन्यं कदापि पुरुषं स्पृशे ॥ ३७ ॥ इति
 लक्ष्मणमाश्रुत्य सीता शोकसमन्विता ॥ पाणिभ्यां रुदती दुःखादुदरं प्रजघान ह ॥ ३८ ॥ तामा-
 तैरूपां विमना रुदतीं सौमित्रिरालोक्य विशालनेत्राम् ॥ अश्वासयामास नचैव मनुस्तं भ्रातरं किं-
 चिदुवाच सतिता ॥ ३९ ॥ ततस्तु सीतामभिवद्य लक्ष्मणः कृताञ्जलिः किंचिदस्मिप्रणम्य ॥ अवैक्ष-
 माणो बहुशः स मैथिलीं जगाम रामस्य समोपमात्मवान् ॥ ४० ॥ इत्योष श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
 आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकाण्डे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ तथा परुषमुक्तस्तु कुपितो राघवा-
 नुजः ॥ स विक्रांक्षन्मृशं रामं प्रतस्थे न चिरादिव ॥ १ ॥ तदासाद्य दशग्रीवः क्षिप्रमंतरमास्थितः ॥
 अभिचक्राम वैदेही परिव्राजकरूपधृक् ॥ २ ॥ ऋक्षेणकाषायसंवीतः शिल्पी छत्री उपानही ॥ वामे
 च संसेज्वसज्ज्याय शुभे यष्टिकमंडल ॥ ३ ॥ परिव्राजकरूपेण वैदेहीमन्वर्तत ॥ तामाससादातिबलो
 भ्रातृभ्यां रहितां वने ॥ ४ ॥ रहितां सूर्यचंद्राभ्यां संध्यामिव महत्तमः ॥ तामपश्यत्ततो बालां राजपु-
 त्री यशस्विनीम् ॥ ५ ॥ रोहिणीं शशिना हीनां ग्रहवद्भूशधारुणः ॥ तमुग्रं पापकर्माणं जनस्थानगता
 द्रुमाः ॥ ६ ॥ संदृश्य न प्रकंपते न प्रवाति च मारुतः ॥ शीघ्रस्रोताश्च तं दृष्ट्वा वीक्षंतं रक्तलोच-
 नम् ॥ ७ ॥ स्तिमितं गंतुमारेभे भयाद्रोदावरी नदी ॥ रामस्य त्वंतरं प्रेक्षुर्दशग्रीवस्तदंतरे ॥ ८ ॥
 उपतस्थे च वैदेहीं भिक्षुरूपेण रावणः ॥ अभव्यो भव्यरूपेण भर्तारमनुशोचतीम् ॥ ९ ॥ अभ्यवर्तत
 वैदेही चित्रामिव शनैश्चरः ॥ सहसा भव्यरूपेण दृणैः कूप इवावृतः ॥ १० ॥ अतिष्ठत्येक्ष्य वैदेही
 रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ तिष्ठन्सम्प्रेक्ष्य च तदा पत्नीं रामस्य रावणः ॥ ११ ॥ शुभां रुचिरदंतोष्ठां

पूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ आसीनां पर्णशालायां बाष्पशोकाभिपीडिताम् ॥ १२ ॥ स तां पद्मपलाशाक्षीं
 पातकौशेयवासिनीम् ॥ अभ्यगच्छत वैदेही हृष्टचेता निशाचरः ॥ १३ ॥ दृष्ट्वा कामशराविद्धो ब्रह्म-
 घोषमुदीरयन् ॥ अब्रवीत्यश्रितं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपः ॥ १४ ॥ तामुत्तमां त्रिलोकानां पद्महानामिव
 श्रियम् ॥ विभ्राजमानां वपुषा रावणः प्रशशंस ह ॥ १५ ॥ रौप्यकांचनतर्णाभे पतिकौशेयवा-
 सिति ॥ कमलानां शुभां मालां पद्मिनीं च विभ्रती ॥ १६ ॥ ह्रीः श्रीः कीर्तिः शुभा. लक्ष्मीरप्सरा
 वा शुभानने ॥ भूतिर्वा त्वं वरारोहे रतिर्वा स्वैरचारिणी ॥ १७ ॥ समाः शिखरिणः स्निग्धाः पांडुरा
 दशनस्त्व ॥ विशाले विमले नेत्रे रक्ताते कृष्णतारके ॥ १८ ॥ विशालं जयनं पीनमूरु करिक-
 रोपसौ ॥ एतावुपचितौ वृत्तौ संहतौ संप्रगालितौ ॥ १९ ॥ पीनोन्नतमुखौ कांतौ स्निग्धतालफलो-
 पमौ ॥ मणिप्रवेकाभरणौ रुचिरौ तौ पयोधरौ ॥ २० ॥ चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि ॥
 मुनौ हरसि मे रामे नदीकुलमिवांभसा ॥ २१ ॥ करांतमित्तमध्यासि सुकेशे संहतस्तनि ॥
 नैव देवी न गंधर्वी न च यक्षी न क्षित्री ॥ २२ ॥ नैवरूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ॥ त्वमग्रं
 च लोकेषु सौकुमार्यवयश्च ते ॥ २३ ॥ इह वासश्च कांतारे चित्तमुन्माथयति मे ॥ सा प्रतिकाम भद्रं ते
 न त्वं वस्तुमिहाहंसि ॥ २४ ॥ राक्षसानामग्रं वासो घोराणां कामरूपिणाम् ॥ प्रासादाग्राणि रम्याणि
 नगरोपवनानि च ॥ २५ ॥ संपन्नानि मुग्धंनि मुग्धान्याचारितुं त्वया ॥ वरं माल्यं वरं गंधं वरं वस्त्रं
 च शोभने ॥ २६ ॥ भर्तारं च वरं मन्ये त्वद्युक्तमसितक्षणे ॥ का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा शुचिस्मिते
 ॥ २७ ॥ वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ॥ नेह गच्छति गंधर्वी न देवा न च किन्नराः

॥ २८ ॥ राक्षसानामयं वासः कथं तु त्वभिहागता ॥ इह शाखासृगाः सिंहा द्वीपिव्याघ्रमृगा वृकाः
 ॥ २९ ॥ ऋक्षान्तरक्षवः कृक्काः कथं तेभ्यो न बिभ्यसे ॥ मदान्वितानां घोराणां कुञ्जराणां तरस्विनाम्
 ॥ ३० ॥ कथमेका महारण्ये न विभेषि वरानने ॥ काऽसि कस्य कुतश्च त्वं किन्निमित्तं च दंडकान्
 ॥ ३१ ॥ एका चरसि कल्याणि घोरात्राक्षससेवितान् ॥ इति प्रशस्ता वैदेही रावणेन महात्मना
 ॥ ३२ ॥ द्विजातिवेषेण हि तं दृष्ट्वा रावणमागतम् ॥ सर्वैरतिथिसत्कारैः पूजयामास मैथिली ॥ ३३ ॥
 उपानीयासनं पूर्वं पाद्येनाभिनिर्मज्ज्य च ॥ अन्ननीत्सिद्धभिलेख तदा तं सौम्यदर्शनम् ॥ ३४ ॥ द्विजाति-
 वेषेण समीक्ष्य मैथिली समागतं पात्रकुसुमधारणम् ॥ अशक्यमुद्वेष्टुमुपायदर्शना न्यर्मत्रयद्वान्-
 ह्यणवत्तथागतम् ॥ ३५ ॥ इयं वृक्षी ब्राह्मण काममास्यतामिदं च पाद्यं प्रतिगृह्यताभि-
 ति ॥ इदं च सिद्धं वनजातमुत्तमं त्वदथमवयग्रभिहोपमुज्यताम् ॥ ३६ ॥ निमज्ज्यमाणः
 प्रतिपूर्णाभिषिणो नरेद्रपत्नी प्रसमर्पिष्य मैथिलीम् ॥ प्रसह्य तस्याहरणे दृढं मनः समर्पयामास वधाय
 रावणः ॥ ३७ ॥ ततः सुवेधं मृगयागतं पतिं प्रतीक्ष्यमाणा सहलक्ष्मणं तदा ॥ निरीक्षमाणा हरितं
 ददर्श तन्महद्वनं नैव तु रामलक्ष्मणौ ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०
 सा० अरण्यकांडे पट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ रावणेन तु वैदेही तदा पृथ्वा जिहीर्षुणा ॥ परिव्राज-
 करूपेण शशंसात्मानमात्मना ॥ १ ॥ ब्राह्मणश्चातिथिश्चैष अनुक्तो हि शपेत माम् ॥ इति ध्यात्वा सुहृते
 तु सीता वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ दुहिता जनकस्याहं मैथिलस्य महात्मनः ॥ सीता नामास्मि भर्तृ ते रामस्य
 महिषी श्रिया ॥ ३ ॥ उषित्वा द्वादश समा इक्ष्वाकूणां निवेशने ॥ भुञ्जाना मानुषान्योगात्सर्वकामसमृद्धिनी

॥४॥ तत्र त्रयोदशे वर्षे राजाऽमंत्रयत् प्रभुः ॥ अभिषेचयितुं रामं संमतो राजमंत्रिभिः ॥ ५ ॥ तस्मिन्सं-
 श्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने ॥ कैकेयी नाम भर्तारं ममार्यां याचते वरम् ॥ ६ ॥ परिगृह्य तु
 कैकेयी श्वशुरं सुकृतेन मे ॥ मम प्रत्राजनं भर्तुर्भरतस्याभिषेचनम् ॥ ७ ॥ द्वावयाचत भर्तारं सत्यसंधं
 नृपेक्षमम् ॥ नाद्य भोक्ष्ये न च स्वप्स्ये न पास्ये च कदाचन ॥ ८ ॥ एष मे जोवितस्यांतो रामो
 यदभिषिच्यते ॥ इति ब्रुवाणां कैकेयीं श्वशुरो मे स पार्थिवः ॥ ९ ॥ अयाचतार्थैरन्वर्थेन च
 याच्यां चकार सा ॥ मम भर्ता महातेजा वयसा पंचविंशकः ॥ १० ॥ अष्टादश हि वर्षाणि मम
 जन्मनि गण्यते ॥ रामेति प्रथितो लोके सत्यवाञ्छीलवाञ्छुचिः ॥ ११ ॥ विशालाक्षो महाबाहुः
 सर्वभूताहिते रतः ॥ कामार्तश्च महाराजः पिता दशरथः स्वयम् ॥ १२ ॥ कैकेय्याः प्रियकामार्थं तं
 रामं नाभ्यषेचयन् ॥ अभिषेकाय तु पितुः समीपं राममागतम् ॥ १३ ॥ कैकेयो मम भर्तारमित्युवाच
 द्रुतं वचः ॥ तव पित्रा समाज्ञप्तं ममेदं शृणु राघव ॥ १४ ॥ भरताय प्रदातव्यमिदं राज्यमकंदकम्
 ॥ त्वया तु खलु वरतव्यं तव वर्षाणि पंच च ॥ १५ ॥ वने प्रव्रज काकुत्स्थ पितरं मोचयानृतान् ॥
 ॥ तथेत्युवाच तौ रामः कैकेयीमकुतोभयः ॥ १६ ॥ चकार तद्वचः श्रुत्वा भर्ता मम दृढव्रतः ॥ दद्यान्न
 प्रतिगृहीयात्सत्यं त्रूयान्न चानृतम् ॥ १७ ॥ एतद्ब्राह्मण रामस्य व्रतं धृत्वनुत्तमम् ॥ तस्य भ्राता तु
 वैमात्रो लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ॥ १८ ॥ रामस्य पुरुषव्याघ्रः सहायः समरेऽरिहा ॥ स भ्राता लक्ष्मणो
 नाम ब्रह्मचारी दृढव्रतः ॥ १९ ॥ अन्वगच्छद्वर्गुपाणिः प्रव्रजंतं मया सह ॥ जदी तापसरूपेण
 मया सह सहानुजः ॥ २० ॥ प्रविष्टो दंडकारण्यं धर्मेनित्यो दृढव्रतः ॥ ते वयं प्रच्युता राज्यात्कै-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अरण्यकांडे । सर्गः ४७, *

(५३७)

क्रेय्यास्तु कृते त्रयः ॥ २१ ॥ विचरामो द्विजश्रेष्ठ वनं गंभीरमोजसा ॥ समाश्वस मुहूर्तं तु शक्यं
वस्तुमिह त्वया ॥ २२ ॥ आगमिष्यति मे भर्ता वन्यमादाय पुष्कलम् ॥ रुल्नगोथान्वराह्रांश्च । इत्वा-
ऽऽदायामिषं बहु ॥ २३ ॥ स त्वं नाम च गोत्रं च कुलमाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ एकश्च दंडकारण्ये
किमर्थं चरसि द्विज ॥ २४ ॥ एवं बुवत्यां सीतायां रामपत्न्यां महाबलः ॥ प्रत्युवाचोत्तरं तीव्रं रावणो
राक्षसाधिपः ॥ २५ ॥ येन वित्रासिता लोकाः सदेवासुरमानुषाः ॥ अहं स रावणो नाम सीते
रक्षोगणेश्वरः ॥ २६ ॥ त्वां तु कांचनवर्णाभां दृष्ट्वा कौशेयवाहिनीम् ॥ रतिं स्वकेषु दारेषु नाधिग-
च्छाम्यन्निदिते ॥ २७ ॥ वह्नीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः ॥ सर्वासामेव भद्रं ते ममाग्रमाहिपी
भव ॥ २८ ॥ लंका नाम समुद्रस्य मध्ये मम महापुरी ॥ सागरेण परिक्षिता निविष्टा गिरिमूर्धनि
॥ २९ ॥ तत्र सीते मया सार्द्धं वनेषु विचरिष्यसि ॥ न चास्य वनवासस्य स्पृहयिष्यसि भामिनी
॥ ३० ॥ पंच दास्यः सहस्राणि सर्वाभरणभूषिताः ॥ सीते परिचरिष्यंति भार्या भवसि मे यदि ॥
॥ ३१ ॥ रावणैवमुक्ता तु कुपिता जनकात्मजा ॥ प्रत्युवाचा नवद्यांगी तमनादृत्य राक्षसम् ॥ ३२ ॥
महागिरिभिराकांक्ष्यं महेंद्रसदृशं पतिम् ॥ महोदधिमिवाक्षोभ्यमहं राममनुव्रता ॥ ३३ ॥ सर्वलक्षणसं-
पन्नं न्यग्रोधपरिमंडलम् ॥ सत्यसन्धं महाभागमहं राममनुव्रता ॥ ३४ ॥ महाबाहुं महोरस्कं सिंहवि-
क्रांतगाभिनिम् ॥ नृसिंहं सिंहसंकाशमहं राममनुव्रता ॥ ३५ ॥ पूर्णचंद्राननं रामं राजवत्सं जितोद्विगम् ॥
पृथुकीर्तं महाबाहुमहं राममनुव्रता ॥ ३६ ॥ त्वं पुनर्जबुकः सिंहीं मामिहेच्छसि दुर्लभाम् ॥ नाहं
शक्यां त्वया स्पृष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा ॥ ३७ ॥ पादपान्कांचनान्नूनं बहून्पश्यसि मेदमाक् ॥ राघव-

स्य प्रियां भार्यां यस्त्वमिच्छसि राक्षस ॥३८॥ क्षुधितस्य च सिंहस्य मृगशत्रोस्तरस्विनः ॥ आशीवि-
षस्य वदनादंष्ट्रमादातुमिच्छसि ॥ ३९ ॥ मंदरं पर्वतश्रेष्ठं पाणिता हर्तुमिच्छसि ॥ कालकृतं विषं
पीत्वा स्वस्तिमान्तुमिच्छसि ॥ ४० ॥ अक्षिसूच्या प्रमृजसि जिह्वया लेढि च क्षुरम् ॥ राघवस्य प्रियां
भार्जामधिगंतुं त्वमिच्छसि ॥ ४१ ॥ अवसज्ज्य शिलां कंठे समुद्रं तर्तुमिच्छसि ॥ सूर्यचन्द्रमसौ चोभौ
पाणिभ्यां हर्तुमिच्छसि ॥ ४२ ॥ यो रामस्य प्रियां भार्यां प्रधर्षयितुमिच्छसि ॥ अग्निं प्रज्वलितं
दृष्ट्वा वक्षेणाहर्तुमिच्छसि ॥ ४३ ॥ कल्याणवृत्तां यो भार्यां रामस्याहर्तुमिच्छसि ॥ अयो-
मुखानां शूलानां मध्ये चरितुमिच्छसि ॥ रामस्य सदृशी भार्या योऽधिगंतुं त्वमिच्छसि ॥ ४४ ॥
यदंतरं सिंहशृगालयोर्वने यदंतरं स्यंदनिकासमुद्रयोः ॥ मुराग्र्यसौवीरकथोर्येदंतरं तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ॥
॥ ४५ ॥ यदंतरं कांचनसीसलोहयोर्यदंतरं चंद्रमवारिपंकयोः ॥ यदंतरं हस्तिविडालयोर्वने तदंतरं
दाशरथेस्तवैव च ॥ ४६ ॥ यदंतरं वायसर्वतन्त्रयोर्यदंतरं मदगुमथूरथोरपि ॥ यदंतरं हंसकगुप्रयोर्वने
तदंतरं दाशरथेस्तवैव च ॥ ४७ ॥ तस्मिन्सहस्राक्षसमप्रभावे रामे स्थिते कामुकबाणपाणौ ॥ हतापि
तेऽहं न जरां गमिष्ये आज्यं यथा मक्षिन्मयाऽजगोर्गम् ॥ ४८ ॥ इतीव तद्वाक्यमदुष्टभावा मुदुष्टमुक्त्वा
रजनीचरं तम् ॥ गात्रप्रकंपाच्चयिता वभूव वातोद्धता सा कदलीव तन्वी ॥ ४९ ॥ तां वेषमानामुपलक्ष्य
सीतां स रावणो मृत्युसमप्रभावः ॥ कुलं वलं नाम च कर्म चात्मनः समाचक्षे भयकारणार्थम् ॥
॥ ५० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्राम्ना वाल्मीकीये च ० सा ० अरण्यकांडे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ एवं
ब्रुवत्यां सीतायां सरंज्वः परुषं वचः ॥ ललाटे भ्रुकुटिं कृत्वा रावणः प्रत्युवाच ह ॥ १ ॥ आता वै

श्रवणस्याहं सापत्नो वदन्निनि ॥ रावणो नाम भद्रं ते दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ २ ॥ यस्य देवाः
 समंधर्वाः पिशाचपतंगोःरागाः ॥ विद्रवंति सदा भीता मृत्योरिव सदा प्रजाः ॥ ३ ॥ येन वैश्रवणो
 आता वैमात्रः कारणांतरे ॥ छंदमासादितः क्रोधाद्रणे विक्रम्य निर्दितः ॥ ४ ॥ मद्भयार्तः परित्यज्य
 स्वमधिष्ठानमृद्धमन् ॥ कैलासं पर्वतश्रेष्ठमध्यास्ते नरवाहनः ॥ ५ ॥ यस्य तत्पुष्पकं नाम विमानं
 कामगं शुभम् ॥ वीर्यादावर्जितं भद्रे येन यामि बिहायसम् ॥ ६ ॥ मम संजातरोषस्य मुखं दृष्ट्वैव
 मैथिलि ॥ विद्रवंति परिव्रस्ताः सुराः शक्रपुरोगमाः ॥ ७ ॥ यत्र तिष्ठाम्यहं तत्र मारुतो वाति शंक्रितः ॥
 तीव्रांशुः शिशिरांशुश्च भयात्संपद्यते दिवि ॥ ८ ॥ निष्कंपपत्रास्तरवो नद्यश्च स्तिमितोदकाः ॥ भवंति
 यत्र तत्राहं तिष्ठामि च चरामि च ॥ ९ ॥ मम पारे समुद्रस्य लंका नाम पुरी शुभा ॥
 संपूर्णा राक्षसैर्वीर्यश्रेष्ठस्यामरावती ॥ १० ॥ प्राकारेण परिक्षिप्ता पांडुरेण विराजिता ॥ ह्रमकक्ष्या
 पुरी रम्या वैदूर्यमयतोरणा ॥ ११ ॥ हस्त्यश्वरथसंवाधा तूर्यनादविनादिता ॥ सर्वकामफलैर्बुद्धैः संकु-
 लोद्यानभूषिता ॥ १२ ॥ तत्र त्वं वस हे सीते राजपुत्रि मया सह ॥ न स्मरिष्यसि नारीणां मानु-
 षीणां मनस्विनि ॥ १३ ॥ मुञ्जाना मानुषान्भोगान्दिव्यांश्च वरवार्णिनि ॥ न स्मरिष्यसि रामस्य मानुषस्य
 गतायुषः ॥ १४ ॥ स्थापयित्वा प्रियं पुत्रं राज्ये दशरथो नृपः ॥ मद्वीर्यस्ततो ज्येष्ठः सुतः प्रस्थापितो वनम् ॥
 ॥ १५ ॥ तेन किं भ्रष्टराज्येन रामेण गतचेतसा ॥ करिष्यसि विशालाक्षि तापसेन तपस्विना ॥
 ॥ १६ ॥ रक्ष राक्षसभर्तारं कामय स्वयमागतम् ॥ न मन्यथद्वाराविष्टं प्रत्याख्यातुं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥
 प्रत्याख्याय हि मां भीरु पश्चात्तापं गमिष्यसि ॥ चरणेनाभिहृत्यैव पुरुवरसमुर्वशी ॥ १८ ॥ अगुत्या न समो

रामो मम युद्धे स मानुषः ॥ तव भागेन संव्रातं भजस्व वरवर्णिनि ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा तु वेदेर्हा
कुद्धा संरक्तलोचना ॥ अब्रवीत्पुरुषं वाक्यं राहते राक्षसाधिपम् ॥ २० ॥ कथं वैश्रवणं देवं सर्वदेव-
नमस्कृतम् ॥ आतरं व्यपदिश्य त्वमशुभं कर्तुमिच्छसि ॥ २१ ॥ अवश्यं विनशिष्यति सर्वे रावण
राक्षसाः ॥ येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बोद्धिरजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥ अपहृत्य शचीं भार्यां शक्यमिद्रस्य
जीवितम् ॥ नहि रामस्य भार्या मामानोय स्वस्तिमान्भवेन् ॥ २३ ॥ जीवेच्चिरं वज्रधरस्य पश्चाच्छचीं
प्रधृत्यप्रतिरूपरूपाम् ॥ न मादृशीं राक्षस धर्पयित्वा गतामृतस्यापि तवास्ति मोक्षः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ सीताया
वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ हस्ते हस्तं समाहृत्य चकार सुमहद्वपुः ॥ १ ॥ स मैथिलीं
पुनर्वाक्यं वभाषे वाक्यकोविदः ॥ नोन्मत्तया श्रुतौ मन्ये मम वीर्यपराक्रमौ ॥ २ ॥ उद्ध्वेयं मुजाम्भ्यां
तु मेदिनीमंबरे स्थितः ॥ आपिबेयं समुद्रं च मृत्युं हन्यां रणे स्थितः ॥ ३ ॥ अर्कं तु द्यां शरैस्तीक्ष्णैर्वि-
भिधां हि महीतलम् ॥ कामरूपेण वन्मत्ते पश्य मां कामरूपिणम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तवतस्तस्य रावणस्य
शिखिप्रभे ॥ क्रुद्धस्य हरिपर्यते रक्ते नेत्रे वभूवतुः ॥ ५ ॥ सद्यः सौम्यं परित्यज्य तीक्ष्णरूपं स रावणः ॥
स्वरूपं कालरूपामं भजे वैश्रवणानुजः ॥ ६ ॥ संरक्तनयनः श्रीमांस्तप्तकांचनभूषणः ॥ क्रोधेन महता-
विष्टो नीलजीमूतसंनिभः ॥ ७ ॥ दशास्यो विशतिभुजो बभूव क्षणदाचरः ॥ स परिव्राजकच्छद्ममहा-
कायो विहाय तन् ॥ ८ ॥ प्रतिपदे वस्त्रं रूपं रावणो राक्षसाधिपः ॥ (संरक्तनयनः क्रोधाज्जीमूतनिचय-
प्रभः) रत्नोदरधरस्तस्थौ स्मरत्नं प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ९ ॥ स तामसितकेशांतां भान्करस्य प्रभामिव ॥

वसनाभरणोपेतां मैथिलीं रावणोऽब्रवीन् ॥ १० ॥ त्रिषु लोकेषु विलयातं यदि भर्तारमिच्छसि ॥ मामाश्रय
वरारोहे तवाहं सदृशः पतिः ॥ ११ ॥ मां भजत्व चिराय त्वमहं श्लाघ्यः पतित्व ॥ नैव चाहं कचिद्भूद्रे करिष्ये
तव विप्रियम् ॥ १२ ॥ त्यज्यतां मानुषो भानो मयि भावः प्रणीयताम् ॥ राव्याच्छयुतमसिद्धार्थं
रामं परिमितायुषम् ॥ १३ ॥ कैर्गुणैरनुरक्तासि मूढे पण्डितमानिनि ॥ यः स्त्रियो वचनाद्रज्यं विहा-
य समुद्भजन् ॥ १४ ॥ अस्मिन्यालानुचरिते वने वसतिं दुर्मतिः ॥ इत्युक्त्वा मैथिलीं वाक्यं
प्रियाहर्षं प्रियवादिनीम् ॥ १५ ॥ अभिगम्य सुदुष्टात्मा राक्षसः काममोहितः ॥ जग्राह रावणः सतीं
बुधुः खे रोहिणीमिव ॥ १६ ॥ वामेन सतीं पद्माक्षीं मूर्धजेषु करेण सः ॥ ऊर्वोस्तु दक्षिणेनैव
परिजग्राह पाणिना ॥ १७ ॥ तं दृष्ट्वा गिरिशृंगभं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाभुजम् ॥ प्राद्ववन्मृत्युसंकाशं भया-
न्तां वनदेवताः ॥ १८ ॥ स च मायामयो दिव्यः खरयुक्तः खरस्वनः ॥ प्रत्यदृश्यत हेमांगो रावण-
स्य महारथः ॥ १९ ॥ ततस्तां परुषैर्वान्यैरभितर्ज्य महास्वनः ॥ अक्रेनादाय वैदेहीं रथमारोहयत्तदा ॥ २० ॥ सा
गृहीताऽतिचुक्रोश रावणेन यशस्विनी ॥ रामेति सीता दुःस्वार्ता रामं दूरं गतं वने ॥ २१ ॥ तामक्रामां स कामार्तः
पन्नगेन्द्रवधूमिव ॥ विचेष्टमानामादाय उपपाताथ रावण ॥ २२ ॥ ततः सा राक्षसेद्रेण ह्रियमाणा विहायसा ॥
भृशं चुक्रोश मत्तेव भ्रांतचित्ता यथाऽऽतुरा ॥ २३ ॥ हा लक्ष्मण महाबाहो गुरुचित्तप्रसादक ॥
ह्रियमाणां न जानीषे रक्षसा कामरूपिणा ॥ २४ ॥ जीवितं सुखमर्थं च धर्महेतोः परित्यजन् ॥ ह्रिय-
माणा मधर्मेण मां राघव न पश्यसि ॥ २५ ॥ ननु नामाविनीतानां विनेतासि परंतप ॥ कथमेवंविधं
पापं न त्वं शाधि हि रावणम् ॥ २६ ॥ ननु सद्योऽविनीतस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ॥ कालोऽव्यंगी-

मन्वत्यत्र सस्यानामिव पक्तये ॥ २७ ॥ त्वं कर्म कृतवानेतत्कालोपहतचेतनः ॥ जीवितान्तकरं घोरं रामा-
द्वयसनमानुहि ॥ २८ ॥ हंतेदानीं सकामा तु कैकेयी वांधवैः सह ॥ ह्रियेयं धर्मकामस्य धर्मपत्नी यशस्विनः
॥ २९ ॥ आमन्त्रये जनस्थानं कार्णिकारांश्च पुष्पितान् ॥ क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीतां हरति रावणः
॥ ३० ॥ (माल्यवंतं शिखरिणं वंदे प्रस्रवणं गिरिम् ॥) हंससारससंघुष्टां वंदे गोदावरीं नदीम् ॥ क्षिप्रं
रामाय शंसध्वं सीतां हरति रावणः ॥ ३१ ॥ दैवतानि च यान्यस्मिन्वने विविधापादपे ॥ नमस्क-
रोम्यहं तेभ्यो भर्तुः शंसत मां हताम् ॥ ३२ ॥ यानि कानिचिदप्यत्र सत्त्वानि विविधानि च ॥
सर्वाणि शरणं यामि मृगपक्षिगणानि वै ॥ ३३ ॥ ह्रियमाणां प्रियां भर्तुः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ॥
विवक्षा ते हता सीता रात्रणेनेति शंसत ॥ ३४ ॥ विदित्वा तु महाबाहुमुत्रापि महाबलः ॥ आने-
प्यति पराक्रम्य वैक्वन्वतहतामपि ॥ ३५ ॥ सा तदा करुणावाचो विलपती सुदुःखिता ॥ वन-
स्पतिगतं गृध्रं ददर्शयतलोचना ॥ ३६ ॥ सा तमुद्दिश्य सुश्रोणी रावणस्य वशंगता ॥ समाक्रंद-
द्भयपरा दुःखोपहितया गिरा ॥ ३७ ॥ जटायो पश्य मामार्य ह्रियमाणा मनाथवत् ॥ अनेन राक्षसे-
न्द्रेण करुणं पापकर्मणा ॥ ३८ ॥ नैव वारयितुं शक्यस्त्वया क्रूरो निशाचरः ॥ सत्त्ववाञ्छितका-
शी च सायुधश्चैव दुर्मतिः ॥ ३९ ॥ रामाय तु यथातत्त्वं जटायो हरणं मम ॥ लक्ष्मणाय च
तत्सर्वमाख्यातव्यमशेषतः ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सां
अरण्यकांडे एकोनपंचाशः सर्गः ॥ ४१ ॥ तं शब्दमवसुप्तस्तु जटायुरथ शुश्रूवे ॥ निरक्षरावणं क्षिप्रं
वैदर्ही च ददर्श सः ॥ १ ॥ ततः पर्वतभृगामस्तदीक्षुतुंडः खगोत्तमः ॥ वनस्पतिगतः श्रीमान्व्यज-

हारं शुभां गिरम् ॥ २ ॥ दशग्रीव स्थितो धर्मे पुराणे सत्यसंश्रवः ॥ भ्रातृत्वं निर्दितं कर्म कर्तुं
 नाहंसि संप्रतम् ॥ ३ ॥ जटायुर्नाम नाश्राहं गृध्रराजो महाबलः ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य महेंद्र-
 वरुणोपमः ॥ ४ ॥ लोकानां च हितं युक्तो रामो दशरथात्मजः ॥ तस्यैषा लोकनाथस्य धर्मपत्नी
 यशस्विनी ॥ ५ ॥ सीता नाम वरारोहा यां त्वं हर्तुमिहेच्छसि ॥ कथं राजा स्थितो धर्मे परदा-
 रान्पराश्रयेत् ॥ ६ ॥ रक्षणीया विशेषेण राजद्वारा महाबल ॥ निवर्तय गतिं नीचां परदारभिम-
 र्शनान् ॥ ७ ॥ न तत्समाचरेद्धीरोयत्परोऽस्य विगर्हयेत् ॥ यथात्मनस्तथान्येषां दारा रक्षया विमर्शनात्
 ॥ ८ ॥ अर्थं वा यदि वा कामं शिष्टाः शस्त्रेष्वनागतम् ॥ व्यवस्यंत्यनुराजानं धर्मं पौलस्त्यत-
 दन ॥ ९ ॥ राजा धर्मश्च कामश्च द्रव्याणां चोत्तमो निधिः ॥ धर्मः शुभं वा पापं वा राजमूलं
 प्रवर्त्तते ॥ १० ॥ पापस्वभावश्चपलः कथं त्वं रक्षसां वर ॥ ऐश्वर्यमाभिसंप्राप्तो विमानमिव दुष्कृती
 ॥ ११ ॥ कामस्वभावो यः सोऽसौ न शक्यस्तं प्रभार्जितुम् ॥ नहि दुष्टात्मनमार्यं मा वसत्या-
 लये चिरम् ॥ १२ ॥ विषये वा पुरे वा ते यदा रामो महाबलः ॥ नापराध्यति धर्मोत्तमा कथं
 तस्यापराध्यासि ॥ १३ ॥ यदि शूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतः खरः ॥ अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणा-
 क्षिष्टकर्मणा ॥ १४ ॥ अत्र ब्रूहि यथातत्त्वं को रामस्य व्यतिक्रमः ॥ यस्य त्वं लोकनाथस्य
 हत्वा भार्यां गमिष्यासि ॥ १५ ॥ क्षिप्रं विसृज वैदेहीं मा त्वा घोरं वक्षुषा ॥ दहे-
 दहनभूतेन वृत्रमिन्द्राजिनियंथा ॥ १६ ॥ सर्पमाशीविषं बद्धा बन्धोते नावबुध्यसे ॥
 ग्रीवार्यां प्रतिमुक्तं च कालपाशं न पश्यसि ॥ १७ ॥ स भारः सौम्य भर्तव्यो यो नरं नावसादयेत् ॥

तदन्नमपि भोक्तव्यं जीयते यदनामयम् ॥ १८ ॥ यत्कृत्वा न भवेद्धर्मो न कीर्तिर्न यशो ध्रुवम् ॥
 शरीरस्य भवेत्वेदः कस्तत्कर्म समाचरेत् ॥ १९ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम रावण ॥ पितृपतामहं
 राज्यं यथावदनुतिष्ठतः ॥ २० ॥ वृद्धोऽहं त्वं युवा धन्वी साधुः कवची शरी ॥ न चाप्यादाय कुशली
 वेदेही मे गमिष्यसि ॥ २१ ॥ न शक्तस्त्वं बलाद्धतुं वेदेही मम पश्यतः ॥ हेतुभिन्न्यायसंयुक्तैश्चेवां वेद-
 श्रुतीभिव ॥ २२ ॥ युध्यस्व यदि शूरोऽसि मुहूर्तं तिष्ठ रावण ॥ शयिष्यसे हतो भूमौ यथा पूर्वं खर-
 स्तथा ॥ २३ ॥ असकृत्संयुगे येन निहता दैत्यदानवाः ॥ न चिराचीरवासास्तां रामो युधि वधिष्यति
 ॥ २४ ॥ किं नु शक्यं मया कर्तुं गतौ दूरं नृपात्मजौ ॥ क्षिप्रं त्वं नश्यसे नीच तयोर्भितो
 न संशयः ॥ २५ ॥ नहि मे जीवमानस्य नयिष्यति शुभाभिमाम् ॥ सीतां कमलपत्राक्षीं रामस्य
 महिषीं प्रियाम् ॥ २६ ॥ अवश्यं तु मया कार्यं प्रियं तस्य महात्मनः ॥ जीवितेनापि रामस्य तथा
 दशरथस्य च ॥ २७ ॥ तिष्ठ तिष्ठ दशग्रीव मुहूर्तं पश्य रावण ॥ धृतादिव फलं त्वां तु पातयेयं
 रथोत्तमान् ॥ २८ ॥ युद्धतिथ्यं प्रदास्यामि यथा प्राणं निशाचर ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
 वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥ (इत्युक्तस्य यथान्यायं रावणस्य
 जटाघुषा ॥ क्रुद्धस्याग्निनिभाः सर्वा रेजुर्विशतिदृष्टयः ॥ १ ॥) इत्युक्तः क्रोधताम्राक्षस्तप्तकांचन-
 कुंडलः ॥ राक्षसेन्द्रोऽभिदुद्राव पतंगेन्द्रममर्षणः ॥ १ ॥ स संप्रहारस्तुमुलस्तयोस्तस्मिन्महाशृगे ॥ बभूव
 वातोद्धृतयोर्भययोगंगने यथा ॥ २ ॥ तद्गमूवाद्भुतं युद्धं गुधराक्षसयोस्तदा ॥ सपक्षयोर्माल्यवतोर्महा-
 पर्वतयोरिव ॥ ३ ॥ ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः ॥ अभयवर्षन्महाघोरैर्गुधराजं महान-

बलम् ॥ ४ ॥ स तानि शरजालानि गृध्रः पत्ररथेश्वरः ॥ जटायुः प्रतिजग्राह रावणास्त्राणि संयुगे ॥ ५ ॥
तस्य तीक्ष्णतस्त्राभ्यां तु चरणाभ्यां महाबलः ॥ चकार बहुधा गात्रे व्रणान्यतगसत्तमः ॥ ६ ॥ अथ
क्रोधाद्दशग्रीवो जग्राह दश मार्गणान् ॥ मृत्युदंडनिभान्वोराञ्छत्रोर्निधनकांक्षया ॥ ७ ॥ स तैर्बाणैर्महा-
वीर्यैः पूर्णमुत्तरजिह्वगैः ॥ बिभेद् निशितैस्तीक्ष्णैर्गन्धर्वैः शिखीमुखैः ॥ ८ ॥ स राक्षसस्ये पश्य-
ञ्जानकीं बाष्पलोचनाम् ॥ अर्चितयित्वा बाणांस्तान्नाक्षसं समभिद्रवत् ॥ ९ ॥ ततोऽस्य सशरं चापं
मुक्त्वाभानिविभूषितम् ॥ चरणाभ्यां महतेज्जा बभञ्ज पतगोत्तमः ॥ १० ॥ ततोऽन्यद्वनुरादाय रावणः
क्रोधमूर्च्छितः ॥ ववर्ष शरवर्षाणि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ११ ॥ शरैरावारितस्तस्य संयुगे पतगेश्वरः ॥ कुलाय-
मभिसंन्नातः पक्षिवच्च बभौ तदा ॥ १२ ॥ स तानि शरजालानि पक्षाभ्यां तु विधूय ह ॥ चरणाभ्यां
महातेजा बभञ्जास्य महद्वनुः ॥ १३ ॥ तच्चाग्निसदृशे दीप्तिं रावणस्य शरावरम् ॥ पक्षाभ्यां च महातेजा
व्यधुनोत्पतगेश्वरः ॥ १४ ॥ कांचनोरश्मद्विज्वादिज्वाचवदनान्तरान् ॥ तांश्चास्य जवसंपन्नाञ्जघान
समरे बली ॥ १५ ॥ अथ त्रिवेणुसंपन्नं कामगं पावकार्षीवम् ॥ मणिसोपानचित्रांगं बभञ्ज च
महारथम् ॥ १६ ॥ पूर्णचंद्रप्रतीकांशं छत्रं च व्यजतैः सह ॥ पातयामास वेगेन ग्राहिभी राक्षसैः सह
॥ १७ ॥ सारथेश्चास्य वेगेन तुंडेन च महच्छिरः ॥ पुनर्व्यपह्नन्च्छ्रीमान्पक्षिराजो महाबलः ॥ १८ ॥
स भगधन्वा विरथो हताशो हतसारथिः ॥ अंकेनादाय वैदेहीं पपात सुवि रावणः ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा
निपतितं भूमौ रावणं भगवाहनम् ॥ साधुसाध्विवि भूतानि गृध्राजमपूजयन् ॥ २० ॥ परिश्रान्तं तु तं
दृष्ट्वा जैरया पक्षियूथम् ॥ उत्पपात पुनर्हृष्टो भैषिलीं गृह्य रावणः ॥ २१ ॥ तं प्रहृष्टं निधायोक्ते

रावणं जनकात्मजाम् ॥ गच्छंतं खड्गशेषं च प्रणष्टहतसाधनम् ॥ २२ ॥ गृध्रराजः समुत्पत्य रावणं
 धीमभिद्रवत् ॥ समावार्यं महातेजा जटायुरिदमब्रवीन् ॥ २३ ॥ बज्रसंस्पर्शबाणस्य भार्यो रामस्य
 रावण ॥ अल्पबुद्धे हरस्येनां वधाय खलु रक्षसाम् ॥ २४ ॥ समिन्नबंधुः सामात्यः सबलः सपरिच्छदः ॥
 विषपानं पिबस्यतत्पिपासित इवोदकम् ॥ २५ ॥ अनुबंधमजानंतः कर्मणामविचक्षणाः ॥ शीघ्रमेव
 विनश्यति यथा त्वं विनशिष्यसि ॥ २६ ॥ बद्धस्त्वं कालपाशेन क्व गतस्तस्य मोक्ष्यसे ॥ वधाय बडिशं
 गृह्य सामिषं जलजो यथा ॥ २७ ॥ नहि जातु दुराधर्षो काकुत्स्थौ तव रावण ॥ धर्षणं चाश्रमस्यास्य
 क्षमिष्ये ते तु राघवौ ॥ २८ ॥ यथा त्वया कृतं कर्म भीरुणा लोकगार्हृतम् ॥ तत्स्कराचरितो मार्गो नैव
 वीरनिषेधितः ॥ २९ ॥ युध्यस्व यदि शूरोऽसि सुहूर्तं तिष्ठ रावण ॥ शयिष्यसि हतो भूमौ यथा भ्राता
 खस्तथा ॥ ३० ॥ परेतकाले पुरुषो यत्कर्म प्रतिपद्यते ॥ विनाशयात्मनोऽधर्म्यं प्रतिपन्नोऽसि कर्म तत्
 ॥ ३१ ॥ पापानुबंधो वै यस्य कर्मणः को नु तपुमान् ॥ कुर्वीत लोकाधिपतिः स्वयंभूर्मगवानपि ॥ ३२ ॥
 एवमुक्त्वा शुभं वाक्यं जटायुस्तस्य रक्षसः ॥ निपपात भ्रंशं पृष्ठे दशग्रीवस्य वीर्यवान् ॥ ३३ ॥
 तं गृहीत्वा नखैस्तीक्ष्णैर्विददार समंततः ॥ अधिरूढो गजारोहो यथा स्याद्दुष्टवारणम् ॥ ३४ ॥
 विददार नखैरस्य तुण्डं पृष्ठे समर्पयन् ॥ केशाश्चेत्पाटयामास नखपक्षमुखायुधः ॥ ३५ ॥ स तदा
 गृध्रराजेन क्षिप्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ अमर्षस्फुरितोष्ठः सन्प्राकंपत च राक्षसः ॥ ३६ ॥ संपरिष्वज्य
 वैदेहीं वामेनांकेन रावणः ॥ तलेनाभिजघनार्तो जटायुं क्रोधमूर्च्छितः ॥ ३७ ॥ जटायुस्तमितक्रम्य
 तुण्डेनास्य स्वाधिपः ॥ वामबाहून्देश तदा व्यापाहरदरिदमः ॥ ३८ ॥ संछिन्नबाहोः सद्यो वै बाहवः

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अरण्यकाण्डे । सर्गः ५२. *

(५४७)

सहसामवन् ॥ विषज्वालावलीमुक्ता वल्मीकादिव पद्मगाः ॥ ३५ ॥ ततः क्रोधाद्दशग्रीवः सीता-
मुत्सृज्य वीर्यवान् ॥ मुष्टिभ्यां चरणाभ्यां च गुध्रराजमपोथयत् ॥ ४० ॥ ततो मुहूर्तं सप्राप्तो बभूवा-
तुलवीर्ययोः ॥ राक्षसानां च सुख्यस्य पक्षिणां प्रवरस्य च ॥ ४१ ॥ तस्य व्यायच्छमानस्य रामस्यार्थे
स रावणः ॥ पक्षौ पादौ च पार्श्वौ च खड्गमुद्धृत्य सोऽच्छिन्नत् ॥ ४२ ॥ स च्छिन्नपक्षः सहसा रक्षसा रौद्र-
कर्मणा ॥ निपपात महागुप्त्रो धरण्यामल्पजीवितः ॥ ४३ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटा-
गुषम् ॥ अभ्यधावत वैदेही स्वबंधुमिव दुःखिता ॥ ४४ ॥ तं नीलजीमूतनिकाशकल्पं सपांडुरोरस्क-
मुदारवीर्यम् ॥ ददर्श लंकाधिपतिः पृथिव्यां जटायुषं शान्तमिवाग्निद्रावम् ॥ ४५ ॥ ततस्तु त्वं पद्मरथं
महीतले निपातितं रावणवेगमार्दितम् ॥ पुनश्च संगृह्य शशिप्रभानना रुरोद् सीता जनकालमजा तदा ॥
॥ ४६ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्वा० वा० आ० च० सा० अर० एकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ (तमल्पजीवितं
गुप्त्रं स्फुरन्तं राक्षसाधिपः ॥ ददर्श भूमौ पातितं समीपे राघवाश्रमात् ॥ १ ॥) सा तु ताराधिपमुखी
रावणेन निरीक्ष्य तम् ॥ गुध्रराजं विनिहतं विललाप सुदुःखिता ॥ १ ॥ (आलस्य गुप्त्रं निहतं
रावणेन बलीयसा ॥ विललाप सुदुःखार्ता सीता शशिनभानना ॥ १ ॥) निमित्तं लक्ष्मणस्वप्न शकुनि-
स्वरदर्शनम् ॥ अवश्यं सुखदुःखेषु नराणां पदिदृश्यते ॥ २ ॥ न नूनं राम जानासि महद्दयसनमा-
त्मनः ॥ धावति नूनं काकुत्स्थ मदर्थं सुगपक्षिणः ॥ ३ ॥ अयं हि कृपया राम मां त्रातुमिह संगतः ॥
शेते विनिहतो भूमौ ममाभाग्यद्विहंगमः ॥ ४ ॥ त्राहि मामद्य काकुत्स्थ लक्ष्मणेति वरांगना ॥
सुसंत्रस्ता समाकंदच्छृण्वतां तु यथांतिके ॥ ५ ॥ तां क्षिप्रमात्याभरणां विलपंतीमाथयत् ॥ अभ्य-

धावत वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः ॥६॥ तां लतामिव वेष्टंतीमालिंगंतीं महाद्रुमान् ॥ मुंच मुंचेति बहुशः प्राप
तां राक्षसाधिपः ॥ ७ ॥ क्रोशंतीं रामरामेति रामेण रहितां वने ॥ जीवितांताय केशेषु जग्राहंतकसं-
निभः ॥ ८ ॥ प्रघर्षितायां वैदेह्यां बभूव स चराचरम् ॥ जगत्सर्वममर्यादं तमसांधेन संवृतम् ॥
॥ ९ ॥ न वाति मारुतस्तत्र निष्प्रभोऽभूद्विवाकरः ॥ दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां देवो दिव्येन चक्षुषा ॥ १० ॥
कृतं कार्यमिति श्रीमान्व्याजहार पितामहः ॥ ग्रहृष्टा व्यथिताश्चासन्सर्वे ते परमर्षयः ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा
सीतां परामृष्टां दंडकारण्यवासिनः ॥ रावणस्य विनाशं च प्राप्तं बुद्ध्वा यदृच्छया ॥ १२ ॥ स तु तां राम-
रामेति रुदतीं लक्ष्मणेति च ॥ जगामादाय चाकाशं रावणो राक्षसेश्वरः ॥ १३ ॥ तप्ताभरणवर्णांगी
पतिकौशेयवासिनी ॥ रराज राजपुत्री तु विद्युत्सौदामनी यथा ॥ १४ ॥ उद्धृते न च वक्ष्णेन तस्याः
पीतेन रावणः ॥ अधिकं परिवभ्राज गिरिं दीप्तहवाग्निना ॥ १५ ॥ तस्याः परमकल्याण्यास्ताम्राणि
सुरभीणि च ॥ पद्मपत्राणि वैदेह्या अभ्यकीर्यत रावणम् ॥ १६ ॥ तस्याः कौशेयमुद्धृतमाकाशे कनक-
प्रभम् ॥ वभौ चादित्यरागेण ताम्रमभ्रमिवातपे ॥ १७ ॥ तस्यास्ताद्विमलं वक्त्रमाकाश रावणांकगम् ॥
न रराज विना रामं विनालभिव पंकजम् ॥ १८ ॥ बभूव जलदं नोलं भित्त्वा चंद्र इवोदितः ॥
सुखलाटं सुकेशांतं पद्मगर्भमभ्रमत्रणम् ॥ १९ ॥ शुक्लैः सुविमलैर्दतैः प्रभावद्भिरलंकृतम् ॥ तस्याः सुनयनं वक्त्र-
माकाशे रावणांकगम् ॥ २० ॥ रुदितं व्यपमृष्टास्त्रं चंद्रवत्प्रियदर्शनम् ॥ सुनासं चारुताम्रोष्ठमाकाशे
हाटकप्रभम् ॥ २१ ॥ राक्षसेन्द्रसमाधूतं तस्यास्तद्वदनं शुभम् ॥ शुशुभे न विना रामं दिवाचंद्र इवो-
दितः ॥ २२ ॥ सा हेमवर्णा नीलांगं मेथिली राक्षसाधिपम् ॥ शुशुभे कांचनी कांची नीलं गजामिवा-

श्रिता ॥ २३ ॥ सा पद्मर्पिता हेमाभा रावणं जनकात्मजा ॥ विद्युद्धनमिविविश्य शुशुभे तप्तभूषणा ॥
 ॥ २४ ॥ तस्या भूषणघोषेण वैदेह्या राक्षसेश्वरः ॥ बभूव विमर्लो नौलः सघोष इव तोयदः ॥ २५ ॥
 उत्तमांगन्युता तस्याः पुष्पवृष्टिः समंततः ॥ सीताया ह्रियमाणायाः पपात धरणीतले ॥ २६ ॥ सा तु
 रावणवेगेन पुष्पवृष्टिः समंततः ॥ समाधूता दशमीं पुनरेवाभ्यवर्तत ॥ २७ ॥ अभ्यवर्तत पुष्पणां धारा
 वैश्रवणानुजम् ॥ नक्षत्रमाला विमला मेरुं नगमिवोत्तमम् ॥ २८ ॥ चरणान्पूरं भ्रष्टं वैदेह्या रत्नभूषितम्
 ॥ विद्युन्मंडलसंकाशं पपात धरणीतले ॥ २९ ॥ तरुप्रवालरक्ता सा नीलांगं राक्षसेन्द्रम् ॥ प्रशोभयत
 वैदेही गजं कक्ष्येव कांचनी ॥ ३० ॥ तां महोल्कामिवाकाशे दीप्यमानां स्वेतेजसा ॥ जहाराकाशमाविश्य सीतां
 वैश्रवणानुजः ॥ ३१ ॥ तस्यास्तान्याग्निवर्णानि भूषणानि महीतले ॥ सघोषण्यवशीयत क्षीणास्तारा इवांबरात्
 ॥ ३२ ॥ तस्याः स्तनोतराद्भ्रष्टो ह्यारस्तारीधपटुतिः ॥ वैदेह्या निपतन्माति गंगेव गगनच्युता ॥ ३३ ॥
 वाताभिरता नानाद्विजगणायुताः ॥ माभैरिति विधूताग्रा व्याजह्रुवि पादपाः ॥ ३४ ॥ नलिन्यो ध्वस्त-
 कमलास्तमीनजलेचराः ॥ सखीभिव गतोत्साहां शोचंतीव स्म मेथिलीम् ॥ ३५ ॥ समंतादभिसंपप्य
 सिंहव्याघ्रमृगाद्विजाः ॥ भन्वधावंस्तदा रोषात्सीतां छायानुगाभिन्तः ॥ ३६ ॥ जलप्रपातासमुत्थाः शृंगै-
 रुच्छिन्नतबाहुभिः ॥ सीतायां ह्रियमाणायां विकाशंतीव पर्वताः ॥ ३७ ॥ ह्रियमाणां तु वैदेहीं दृष्ट्वा
 दीनो दिवाकरः ॥ प्रविध्वस्तप्रभः श्रीमानासीत्पांडुरमंडलः ॥ ३८ ॥ नास्ति धर्मः कुतः सत्यं ना-
 र्जं नानुशंसता ॥ यत्र रामस्य वैदेहीं सीतां हरति रावणः ॥ ३९ ॥ इति भूतानि सर्वाणि गणशः
 प्रवेदेवयन् ॥ वित्रस्तका दीनमुत्था हरदुर्भगपोतकाः ॥ ४० ॥ उद्वीक्ष्योद्वीक्ष्य नयनैर्भयादिव विल-

क्षणः ॥ सुप्रवेपितगात्राश्च बभूवुर्वेनदेवताः ॥ ४१ ॥ विक्रोशंतीं दृढं सीतां दृष्ट्वा दुःखं तथा गताम् ॥
 तां तु लक्ष्मणरामेति क्रोशंतीं मधुरस्वराम् ॥ ४२ ॥ अवेक्षमाणां बहुशो वेदेहो धरणीतलम् ॥ स
 तामाकुलकेशांतां विप्रमृष्टविशेषकाम् ॥ जहारत्सविनाशाय दशग्रीवो मनास्विनीम् ॥ ४३ ॥ ततस्तु सा
 चारुदती शुचिस्मिता विना कृता बंधुजनेन मैथिली ॥ अपश्यती राघवलक्ष्मणानुभौ विवर्णवक्त्रा मय-
 भारपीडिता ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मीकीये आ० च० सा० अरण्यकांडे द्विपंचाशः सर्गः ॥ ५२ ॥
 खमुत्पतंतं तं दृष्ट्वा मैथिली जनकात्सजा ॥ दुःखिता परमोद्विग्ना भये महति वर्तिनी ॥ १ ॥ रोषरोद-
 नताभ्राक्षी भीमाक्षं राक्षसाधिपम् ॥ रुदती करुणं सीता ह्रियमाणा तमब्रवीत् ॥ २ ॥ न व्यपत्र-
 पसे नीच कर्मणानेन रावण ॥ ज्ञात्वा विरहितां यो मां चोरयित्वा पलायसे ॥ ३ ॥ त्वयैव नूनं दुष्टा-
 त्सन्मीरुणा हर्तुमिच्छता ॥ ममापवाहितो भर्ता मृगरूपेण मायया ॥ ४ ॥ यो हि मामुद्यतस्नातुं
 सोऽप्ययं विनिर्पापितः ॥ गृध्रराजः पुराणोऽसौ यशुरस्य सखा मम ॥ ५ ॥ परमं खलु ते वीर्यं दृश्यते
 राक्षसाधम ॥ विश्राव्य नामधेयं हि युद्धे नास्मि जिता त्वया ॥ ६ ॥ ईदृशं गार्हितं कर्म कथं कृत्वा न
 छज्जसे ॥ स्त्रियाश्चाहरणं नीच रहिते च परस्य च ॥ ७ ॥ कथयिष्यति लोकेषु पुरुषाः कर्म
 कुत्सितम् ॥ सुनृशंसमर्घामिष्टं तव शौडीर्यमानिनः ॥ ८ ॥ धिक्ते शौर्यं च सत्त्वं च यन्त्वया कथितं तदा ॥
 कुलाक्रोशकरं लोके धिक्ते चारित्रमीदृशम् ॥ ९ ॥ किं शक्यं कर्तुमेवं हि यज्जवेनैव धावसि ॥ मुहूर्ते-
 नपि तिष्ठ त्वं न जीवन्मरितयास्यासि ॥ १० ॥ नहि चक्षुःपथं प्राप्य तयोः पार्थिवपुत्रयोः ॥ ससैन्योऽ-
 पि समर्थस्त्वं मुहूर्तमपि जीवितुम् ॥ ११ ॥ न त्वं तयोः शरस्पर्शं सोढुं शक्तः कथंचन ॥ वने प्रज्वलि-

तस्येव स्पृशंमशौर्विहंगमः ॥ १२ ॥ साधु कृत्वात्मनः पथ्यं साधु मां मुंच रावण ॥ मत्सघर्षणसंकु-
 खो भ्रात्रा सह पतिर्मम ॥ १३ ॥ विधास्यति विनाशाय त्वं मां यदि न मुंचसि ॥ येन त्वं व्ययसाये-
 न बलान्मां हतुमिच्छसि ॥ १४ ॥ व्यवसायस्तु ते नीच भविष्यति निरर्थकः ॥ न ह्यहं तमस्यंती
 भर्तारं विबुधोपमम् ॥ १५ ॥ उत्सहे शत्रुवशगा प्राणान्धारयितुं चिरम् ॥ न नूनं चात्मनः श्रेयः
 पथ्यं वासमवेक्षसे ॥ १६ ॥ मृत्युकाले यथा मर्त्यो विपरीतानि सेवते ॥ मुमूर्षूणां तु सर्वेषां यदपथ्यं
 तन्न रोचते ॥ १७ ॥ पश्यामीह हि कंठे त्वां कालपाशावपाशितम् ॥ यथा चास्मिन्मयस्थाने न
 विभेषि निशाचर ॥ १८ ॥ व्यक्तं हिरण्मयांस्त्वं हि संपश्यसि महीरुहान् ॥ नदीं वैतरणीं घोरां
 राधिरौधविवाहिनीम् ॥ १९ ॥ खड्गपत्रवनं चैव भीमं पश्यसि रावण ॥ तप्तकांचनपुष्पां च वैदूर्यप्र-
 वरच्छदाम् ॥ २० ॥ द्रक्ष्यसे शाल्मलीं तीक्ष्णामायसैः कंटकैश्चिताम् ॥ नहि त्वमीदृशं कृत्वा तस्या-
 लीकं महात्मनः ॥ २१ ॥ धारितुं शक्यसि चिरं विषं पीत्वेव निर्धुणम् ॥ बद्धस्त्वं कालपाशेन दुर्नि-
 वारेण रावण ॥ २२ ॥ क्व गतो लप्स्यसे शर्म मम भर्तुर्महात्मनः ॥ निमेषान्तरमात्रेण विना भ्रातरमा-
 हवे ॥ २३ ॥ राक्षसा निहता येन सहस्राणि चतुर्दश ॥ कथं स राघवो वीरः सर्वाङ्गकुशलो बली
 ॥ २४ ॥ न त्वां हन्याच्छरैस्तीक्ष्णैरिष्टभार्यापहारिणम् ॥ एतच्चान्यच्च परुषं वैदेही रावणाङ्गमा ॥
 भयशोकसमाविष्टा करुणं विललाप ह ॥ २५ ॥ तदा भृशतौ बहु चैव भाषिणीं विलापपूर्वं करुणं
 च भाषिनीम् ॥ जहार पापस्तरुणीं विचेष्टतीं नृपात्मजामागतगात्रवेपथुः ॥ २६ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे
 वाल्मीकीये आ०च० सौ०अरण्यकांडे त्रिपंचाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ ह्रियमाणा तु वैदेहि कंचिन्नाथमपश्यती

॥ ददर्श गिरिशंस्थान्यं च वानरपुंगवान् ॥ १ ॥ तेषां मध्ये विशालाक्षी कौशेयं कनकप्रभम् ॥ उत्त-
रायं वरारोहा शुभान्याभरणानि च ॥ २ ॥ मुमोच यदि रामाय शंभेयुरिति भाभिनी ॥ वक्ष्ये मुत्सृज्य
तन्मध्ये निक्षिप्तं सहभूषणम् ॥ ३ ॥ संभ्रमात्तु दशग्रीवस्तत्कर्म च न बुद्धवान् ॥ पिगाक्षास्तां विशालाक्षीं
त्रैरनिमिषैरिवा ॥ ४ ॥ विक्रोशंतीं तदा सीतां ददृशुर्वनरोत्तमाः ॥ स च पंप्राप्तिक्रम्य लंकां मभिमुखः पुरीम्
॥ ५ ॥ जगाम मैथिलीं गृह्य रुदतीं राक्षसेश्वरः ॥ तां जहार सुसंहृष्टो रावणो मृत्युमात्मनः ॥ ६ ॥ उत्संगेनैव
भुजगं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाविषाम् ॥ वनानि सरितः शैलान्सरांसि च विहाय सा ॥ ७ ॥ स क्षिप्रं समतीयाय
शरश्चापादिव च्युतः ॥ तिमिनकनिकेतं तु वरुणालयमक्षमम् ॥ ८ ॥ सरितां शरणं गत्वा समती-
याय सागरम् ॥ संभ्रमात्परिवृत्तोर्मी रुद्धमीनमहोरगः ॥ ९ ॥ वैदेह्यां ह्रियमाणार्धं वभूव वरुणालयः ॥
अंतरिक्षागता वाचः ससृजुश्चारणास्तथा ॥ १० ॥ एतदंतो दशग्रीव इति सिद्धास्तदाऽब्रुवन् ॥ स
तु सीतां विचेष्टतीमंकेनादाय रावणः ॥ ११ ॥ प्रविद्धेश पुरी लंकां रूपिणीं मृत्युमात्मनः ॥
सोऽभिगम्य पुरी लंकां सुविभक्तमहापथाम् ॥ १२ ॥ संरुद्धकक्ष्यां बहुलां स्वमतः पुरस्ताद्विशत् ॥ तत्र
तामसितापार्गीं शोकमोहसमन्विताम् ॥ १३ ॥ विद्धे रावणः सीतां मयो मायामिवासुरीम् ॥ अत्र
वीच दशग्रीवः पिशाचीघोरदर्शनाः ॥ १४ ॥ यथा नैनां पुमान्स्त्री वा सीतां पश्यत्यसंमतः ॥ मुक्ता-
मणिमुवर्णानि वक्ष्याप्याभरणानि च ॥ १५ ॥ यद्यदिच्छेत्तदैवास्या देयं मच्छंदतो यथा ॥ या च
वक्ष्यति वैदेहीं वचनं किञ्चिदप्रियम् ॥ १६ ॥ अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्र तस्या जीवितं प्रियम् ॥
तथोक्त्वा राक्षसीस्तास्तु राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ १७ ॥ निष्क्रम्यांतः पुरात्तस्मात्किंकृत्यमिति चिंत-

यन् ॥ इदंशौ महावीरानाक्षसान्निशिताशनान् ॥ १८ ॥ स तान्दृष्ट्वा महावीर्यो वरदानेन मोहितः ॥
 उवाच तानिदं वाक्यं प्रशस्य बलवीर्यतः ॥ १९ ॥ नानाप्रहरणाः क्षिप्रमितो गच्छत सत्तराः ॥
 जनस्थानं हतस्थानं भूतपूर्वं खराढ्यम् ॥ २० ॥ तत्रास्यतां जनस्थाने शून्ये निहतराक्षसे ॥
 पौरुषं बलमाश्रित्य त्रासमुत्सृज्य दूरतः ॥ २१ ॥ बहुसैन्यं महावीर्यं जनस्थाने निवेशितम् ॥ सदूष-
 णखरं युद्धे निहतं रामसायकैः ॥ २२ ॥ ततः क्रोधो ममापूर्वो धैर्यस्योपरि वर्धते ॥ वैरं च सुमह-
 जातं रामं प्रति सुदारुणम् ॥ २३ ॥ निर्यातयितुमिच्छामि तच्च वैरं महारिपोः ॥ नहि लप्स्याम्यहं
 निद्रामहत्वा संयुगे रिपुम् ॥ २४ ॥ तं त्विदानमिहं हत्वा खरदूषणघातिनम् ॥ रामं शर्मोपलप्स्यामि
 धनं लब्ध्वेव निर्धनः ॥ २५ ॥ जनस्थाने वसद्भिस्तु भवद्भी राममाश्रिता ॥ प्रवृत्तिरुपनेतव्या किं
 करोतीति तत्त्वतः ॥ २६ ॥ अग्रमादाच्च गंतव्यं सर्वैरेव निशाचरैः ॥ कर्तव्यश्च सदा यत्नो राघवस्य
 वधं प्रति ॥ २७ ॥ युष्माकं तु बलं ज्ञातं बहुशो रणमूर्धनि ॥ अतश्चास्मिञ्जनस्थाने मया ययं निवे-
 शिताः ॥ २८ ॥ ततः प्रियं वाक्यमुपेत्य राक्षसा महार्थमष्टावभिवाद्य राघणम् ॥ विहाय लंकां सहिताः
 प्रतस्थिरे यतो जनस्थानमलक्ष्मदर्शनाः ॥ २९ ॥ ततस्तु सीतामुपलभ्य रावणः सुसप्रहृष्टः परिगृह्य
 मैथिलीम् ॥ प्रसज्य रामेण च वैरमुत्तमं बभूव मोहान्मुदितः स रावणः ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
 आदिकाव्ये च० सा० अ० ५४ ॥ संदिश्य राक्षसान्योरान्नावणोऽष्टौ महाबलान् ॥
 आत्मानं बुद्धिवैकुण्ठ्यात्कृतकृत्यममन्यत ॥ १ ॥ स चिंतयानो वैदेहीं क्रामबाणैः प्रपीडितः ॥ प्रविवेश
 गुहं रम्यं सीतां द्रष्टुमभित्तरन् ॥ २ ॥ स प्रविश्य तु तद्वेश्म रावणो राक्षसाधिपः ॥ अपश्य-

द्वाक्षसीमध्ये सीतां दुःखपरायणाम् ॥३॥ अश्रुपूर्णमुखीं दीनां शोकभारावपीडिताम् ॥ वायुवैरीवाक्रांतां
मज्जतीं नावमर्णवे ॥ ४ ॥ सुगन्धपरिभ्रष्टां सुगीं श्वभिरिवावृताम् ॥ अघोगतमुखीं सीतां तामभ्येत्य
शिशारः ॥ ५ ॥ तां तु शोकवशां दीनामवशां राक्षसाधिपः ॥ सबलादर्शयामास गृहं देवगृहोपमम्
॥ ६ ॥ हर्म्यप्रासादसंवाधं स्त्रीसहस्रनिधिवत् ॥ नानापक्षिणैर्जुष्टं नानारत्नसमन्वितम् ॥ ७ ॥
दातृकैस्तापनीयैश्च स्फाटिकैराजतैस्तथा ॥ वज्रवैदूर्यचित्रैश्च स्तंभैर्दृष्टिमनोरमैः ॥ ८ ॥ दिव्यदुन्दुभि-
निर्घोषं तप्तकांचनभूषणम् ॥ सोपानं कांचनं चित्रमाहरोहं तथा सह ॥ ९ ॥ दातृका राजताश्चैव
गवाक्षाः प्रियदर्शनाः ॥ हेमजालावृताश्चासंस्तत्र प्रासादपंकजः ॥ १० ॥ सुधामणिविचित्राणि भूमिभागानि
सर्वशः ॥ शशग्रीवः स्वभवने प्रादर्शयत भैथिलीम् ॥ ११ ॥ दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च नानापुष्पसमा-
वृताः ॥ रावणो दर्शयामास सीतां शोकपरायणाम् ॥ १२ ॥ दर्शयित्वा वेदेहो कृत्स्नं तद्भवनोत्तमम्
॥ उवाच नाक्यं पापात्मा सीतां लोभितुमिच्छया ॥ १३ ॥ दशराक्षसकोटयश्च द्वाविंशतिरथापराः ॥
वर्जयित्वा जनान्दृष्टान्वालांश्च रजनीचराव् ॥ १४ ॥ तेषां प्रमुरहं सीते सर्वेषां भीमकर्मणाम् ॥
सहस्रमेकमेकस्य मम कार्यं पुरःसरम् ॥ १५ ॥ यदिदं राज्यतंत्रं मे त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ जीवितं
च विशालाक्षि त्वं मे प्राणैरीयसी ॥ १६ ॥ बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां मम योऽसौ परिग्रहः ॥ तासां त्वमी-
श्वरी सीते मम भार्या भव प्रिये ॥ १७ ॥ साधु किं तेऽन्यथा बुद्ध्या रोचयस्व वचो मम ॥ भजस्व
माभितप्तस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ परिक्षिप्ता समुद्रेण लंकैश्च शतयोजना ॥ नेयं वर्षयितुं शक्या सैद्वरपि सुरा-
सुरैः ॥ १९ ॥ न देवेषु न यक्षेषु न गंधर्वेषु नापिषु ॥ अहं पश्यामि लोकेषु यो मे वीर्यसमो भवेत् ॥ २० ॥ राज्यभ्रष्टेन

दीनेन तापसेन पदातिता ॥ किं करिष्यासि रामेण मानुषेणाल्पतेजसा ॥ २१ ॥ भजस्व सीते मामेव भर्ताहं
सदृशस्त्वहं । यौवनं त्वङ्गुवं भीरु रमस्वेह मया सह ॥ २॥ दर्शने मा कृथा बुद्धिं राघवस्य वरानने ॥ कस्य
शक्तिरिहगंतुमपि सीते मनोरथैः ॥ २३ ॥ न शक्यो वायुराकाशो पार्श्वेर्बुधुं महाजवः ॥ दीव्यमानस्य
वाय्वग्नेर्महंतुं विमलाः शिखाः ॥ २४ ॥ त्रयाणामपि लोकानां न तं पदयामि शोभने ॥ विक्रमेण
नयेद्यस्त्वां मद्बाहुपरिपालिताम् ॥ २५ ॥ लंकायाः सुमहद्राज्यमिदं त्वमनुपालय ॥ त्वत्प्रेष्या माद्विधा-
श्च देवाश्चापि चराचरम् ॥ २६ ॥ अभिषेकजलछिन्ना तुष्टा च रमयस्व च ॥ दुष्कृतं यत्पुरा कर्म
वनवासेन तद्रतम् ॥ २७ ॥ यच्च ते सुकृतं कर्म तस्येह फलमाप्नुहि ॥ इह सर्वाणि माल्यानि
दिव्यगंधानि भैथिलि ॥ २८ ॥ भूषणानि च मुख्यानि तानि सेव मया सह ॥ पुष्पकं नाम सुश्रोणि
भ्रातुर्वैश्रवणस्य मे ॥ २९ ॥ विमानं सूर्यसंकाशं तरसा निर्जितं रणे ॥ विशालं रमणीयं च तादृमानं
मनोजवम् ॥ ३० ॥ तत्र सीते मया सार्धं विहरस्व यथासुखम् ॥ वदनं पद्मसंकाशं विमलं चारुदर्श-
नम् ॥ ३१ ॥ शोकार्तं तु वरायोहे न भ्राजति वरानने ॥ एवं वदति तस्मिन्सा बभ्रान्तेन वरांगना
॥ ३२ ॥ पिचायैर्दुग्धनिभं सीता मंदमश्रूण्यवर्तयत् ॥ ध्यायंती तामिवास्वस्थां सीतां चिताहवप्रभाम् ॥ ३३ ॥
उवाच वचनं वीरो रावणो रजनीचरः ॥ अलं ब्रीडेन वैदेहि धर्मलोपकृतेन ते ॥ ३४ ॥ आर्षोऽयं देवि
निर्बन्धो यस्त्वामभिमविष्यति ॥ एतौ पादौ मया स्निग्धौ शिरोभिः परिपीडितौ ॥ ३५ ॥ प्रसादं कुरु
मे क्षिप्रं वश्यो दासोऽहमास्मि ते ॥ इमाः शून्यमया वाचः शून्यमाणेन भविताः ॥ ३६ ॥ न चापि
रावणः कांचिन्मूर्ध्ना खीं प्रणमेत ह ॥ एवमुक्त्वा दशग्रीवो भैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ कृतांतवशमापन्नो

ममेयमिति मन्यते ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥
 सा तथोक्ता तु वैदेही निर्भया शोककार्शिता ॥ कृणुमंतरतः कृत्वा रावणं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ राजा
 वृशरथो नाम धर्मसेतुरिवाचलः ॥ सत्यसंधः परिज्ञातो यस्य पुत्रः स राघवः ॥ २ ॥ रामो नाम
 स धर्मात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ दीर्घबाहुर्विशालाक्षो दैवतं स पतिर्मम ॥ ३ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले
 जातः सिंहस्कंधो महाद्युतिः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा यस्ते प्राणान्वधिष्यति ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षं यद्यहं तस्य
 त्वया वै धर्षिता बलात् ॥ शयिता त्वं हतः संसृत्य जनस्थाने यथा खरः ॥ ५ ॥ य एते राक्षसाः
 श्रोक्ता घोररूपा महाबलाः ॥ राघवे निर्विषाः सर्वे सुपर्णे पन्नगा यथा ॥ ६ ॥ तस्य ज्याविप्रमुक्तास्तं
 शराः कांचनभूषणाः ॥ शरीरं विधमिष्यंति गंगाकूलमिवोर्मयः ॥ ७ ॥ असुरैर्वा सुरैर्वा त्वं यद्यवध्योऽसि
 रावण ॥ उत्पाद्य समुद्भूतैरं जीवंस्तस्य न मोक्ष्यसे ॥ ८ ॥ स ते जीवितशेषस्य राघवोऽतकरो बली ॥
 प्रशौर्यपगतस्यैव जीवितं तव दुर्लभम् ॥ ९ ॥ यदि पश्येत्स रामस्त्वं राषट्पतेन चल्लुषा ॥ रक्षस्त्वमद्य
 निर्दग्धो यथा रुद्रेण मन्मथः ॥ १० ॥ यश्चंद्रं नमसो भूमौ पातयेन्नाशयेत वा ॥ सागरं शोषयेद्वापि
 स सीतां मोचयेदिह ॥ ११ ॥ गतासुस्त्वं गतश्रीको गतसत्त्वो गतोद्विगः ॥ लंका वैधव्यसंयुक्ता त्वत्कृतेन
 भविष्यति ॥ १२ ॥ न ते पापमिदं कर्म सुखोदकं भविष्यति ॥ याऽहं नीता विना भावं पतिपाश्चाच्चया
 बलात् ॥ १३ ॥ स हि देवसंयुक्तो मम भर्ता महाद्युतिः ॥ निर्भयो वीर्याश्रित्य शून्ये वसति दंडके ॥
 ॥ १४ ॥ स ते वीर्यं बलं दर्पमुत्सुकं च यथाविधम् ॥ व्यपनेष्यति गात्रेभ्यः शरवर्षेण संयुगे ॥ १५ ॥
 यदा विनाशो भूतानां दृश्यते कालचोदितः ॥ तदा कार्यं प्रमाद्यति नराः कालवशांगताः ॥ १६ ॥

मां प्रघृष्य स ते कालः प्राप्नोऽयं राक्षसाधम ॥ आत्मनो राक्षसानां च वधायांतःपुरस्य च ॥ १७ ॥
न शक्या युद्धमध्यस्था वेदिः सुगन्धमंडिता ॥ द्विजातिमंत्रसंपृता चंडालेनावमर्दितुम् ॥ १८ ॥ तथाऽहं
धर्मनित्यस्य धर्मपत्नी दृढव्रता ॥ त्वया स्पर्धुं न शक्याहं राक्षसार्धम पापिना ॥ १९ ॥ क्रीडंती राज-
हंसेन पद्मखंडेषु नित्यशः ॥ हंसी सा कृणमग्न्यस्थं कथं द्रक्ष्येत मद्गुणम् ॥ २० ॥ इदं शरीरं निःसंज्ञं
बंध वा घातयस्व वा ॥ नेदं शरीरं रक्ष्यं मे जीवितं वापि राक्षस ॥ २१ ॥ न तु शक्यमपक्रोशं प्रथिव्यां
दातुमात्मनः ॥ एवमुक्त्वा सु वैदेही क्रोधात्सुपुरुषं वचः ॥ २२ ॥ रावणं जानकी तत्र पुनर्नोवाच
किंचन ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं रोमहर्षणम् ॥ २३ ॥ प्रत्युवाच ततः सीतां भयसंदर्शनं वचः ॥
शृणु मैथिलि मद्वाक्यं मासान्द्वादश भाभिनि ॥ २४ ॥ कालेनानेन नाभ्येयि यदि मां चारुहासिनि ॥
ततस्त्वां प्रातराशार्थं सुदाहलेत्स्याति लेशशः ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणः शत्रुरावणः ॥ राक्षसीश्च
ततः क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ शीघ्रमेव हि राक्षस्यो विरूपा घोरदर्शनाः ॥
दर्पमस्यापनेष्यंतु मांसशोणितमोजनाः ॥ २७ ॥ वचनोदेव तास्तस्य सुघोरा घोरदर्शनाः ॥
कृतप्रांजलयो भूत्वा मैथिलीं पर्यवारयन् ॥ २८ ॥ स ताः प्रोवाच राजासौ रावणो घोरदर्शनाः ॥
प्रचल्या चरणोत्क्षेपैर्दयान्वित मेदिनीम् ॥ २९ ॥ अशोकव्रनिकामध्ये मैथिली नीयतामिति ॥
तत्रेयं रक्ष्यतां गूढं युष्माभिः परिवारिता ॥ ३० ॥ तत्रेतां तर्जनेधारेः पुनः सान्वैश्च मैथिलीम् ॥
आनयध्वं वशं सर्वा वन्यां गजवधूभिः ॥ ३१ ॥ इति प्रतिसमादिष्टा राक्षस्यो रावणेन ताः ॥
अशोकवनिकां जग्मुर्मैथिलीं परिगृह्य तु ॥ ३२ ॥ सर्वकामफलैर्वृत्तेर्नानापुष्पफलैर्वृतम् ॥ सर्वकालमदै-

आपि द्विजैः समुपसेविताम् ॥ ३३ ॥ सा तु शोकपरीतांगी मैथिली जनकात्मजा ॥ राक्षसीवशमापन्ना
 त्माघ्नीणां हरिणी यथा ॥ ३४ ॥ शोकेन महता त्रस्ता मैथिली जनकात्मजा ॥ न शर्म लभते भीरुः
 पशवद्वद्धा मृगी यथा ॥ ३५ ॥ न विंदते तत्र तु शर्म मैथिली विरूपेनत्राभिरतीव तर्जिता ॥ पति
 स्मरती दयितं च देवरं विचेतनाऽभूद्भयशोक्कूपीडिता ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा०
 अरण्यकांडे षट्पंचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ प्रवेशितायां सीतायां लंकां प्रति पितामहः ॥ तदा प्रोवाच
 देवेंद्रं परितुष्टा शतक्रतुम् ॥ १ ॥ त्रैलोक्यस्य हितार्थाय रक्षसामहिताय च ॥ लंकां प्रवेशिता सीता
 रावणेन दुरात्मना ॥ २ ॥ पतिव्रता महाभागा नित्यं चैव सुखैधिता ॥ अपश्यंती च भर्तारं पश्यंती
 राक्षसीजनम् ॥ ३ ॥ राक्षसीभिः परिवृता भर्तृदर्शनलालसा ॥ निविष्टा हि पुरी लंका तीरे नदनदीपतेः
 ॥ ४ ॥ कथं ज्ञास्यति तां रामस्तत्रस्थां तामर्निदिताम् ॥ दुःखं संचितयंती सा बहुशः परितुलंभा
 ॥ ५ ॥ प्राणयात्रामकुर्वाणा प्राणांस्त्यक्त्यत्यसंशयम् ॥ स भूयः संशयो जातः सीतायाः प्राणसंक्षये
 ॥ ६ ॥ स त्वं शीघ्रमितो गत्वा सीतां पश्य शुभाननाम् ॥ प्राविश्य नगरी लंकां प्रयच्छ हविरुत्तमम्
 ॥ ७ ॥ एवमुक्तोऽथ देवेंद्रः पुरीं रावणपालिताम् ॥ आगच्छन्नद्रिया सार्द्धं भगवान्पाशसासनः ॥ ८ ॥
 निद्रां चोवाच गच्छ त्वं राक्षसान्संप्रमोहय ॥ सा तथोक्ता मधवता देवी परमहर्षिता ॥ ९ ॥ देव-
 कार्यार्थसिद्धयर्थं प्रामोहयत राक्षसान् ॥ एतस्मिन्नंतरे देवः सहस्राक्षः शचीपतिः ॥ १० ॥ आससाद्
 वनस्थां तां वचनं चेदमब्रवीन् ॥ देवराजोऽस्मि भद्रं ते इह चास्मि शुचिस्मिते ॥ ११ ॥ अहं त्वां
 कार्यसिद्धयर्थं राघवस्य महात्मनः ॥ साहाय्यं कल्पयिष्यामि माशुचो जनकात्मजे ॥ १२ ॥ मत्प्रासा-

दात्समुद्रं स तरिष्यति बलैः सह ॥ मयैवह च राक्षस्यो मायया मोहिताः शुभे ॥ १३ ॥ तस्मादन्न-
 मिदं सीते हिविव्यान्नमहं स्वयम् ॥ स त्वां संगृह्य वैदेहि आगतः सह निद्रया ॥ १४ ॥ एतदस्यसि
 मद्धस्तान्न त्वां बाधिष्यते शुभे ॥ क्षुधा तृषा च रंभोर वर्षाणामयुतरपि ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा तु देवद्र-
 मुवाच परिशंकित ॥ कथं जानामि देवद्रं त्वमिहस्थं शर्चापतिम् ॥ १६ ॥ देवलिंगानि दृष्टानि
 रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ तानि दर्शय देवद्र यदि त्वं देवराट् स्वयम् ॥ १७ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा तथा
 चक्र शर्चापतिः ॥ पृथिवीं नास्पृशत्पद्मयामनिर्भेषेक्षणानि च ॥ १८ ॥ अरजोऽम्बरधारी च न म्लानकुसु-
 मस्तथा ॥ तं ज्ञात्वा लक्ष्मणैः सीता वासवं परिहर्षिता ॥ १९ ॥ उवाच वाक्यं रुदती भगवद्राघवं प्रति ॥
 सहस्राता महाबाहुर्दृष्टया मे श्रुतिमागतः ॥ २० ॥ यथा मे श्वशुरो राजा यथा च मिथिलाधिपः ॥
 तथा त्वामद्य पश्यामि सनाथो मे पतिस्त्वया ॥ २१ ॥ तवाज्ञया च देवद्र पयोभूतमिदं हविः ॥
 अशिष्यामि त्वया दत्तं रघूणां कुलवर्धनम् ॥ २२ ॥ इंद्रहस्ताङ्गहीत्वा तत्पायसं सा शुचिस्मिता ॥
 न्यवेदयत् भर्त्रे सा लक्ष्मणाया च मैथिली ॥ २३ ॥ यदि जीवति मे भर्ता सह आत्रा महाबलः ॥ इदु-
 मस्तु तयोर्भक्त्या तदाश्रात्पायसं स्वयम् ॥ २४ ॥ इतोव तत्पाशय हविर्वरानता जहौ क्षुधातुः ख-
 समुद्रवं च तम् ॥ इंद्राश्रवृत्तिसुपलभ्य जानकी काकुत्स्थयोः प्रीतमना बभूव ॥ २५ ॥ स चापि
 नक्राखिदिवालयं तदा प्रीतो ययौ राघवकार्यसिद्धये ॥ आमन्त्र्य सीतां ससता महात्मा जगाम निद्रा-
 सहितः सुमालयम् ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकि आदिकाव्ये च ० सा० अरण्यकांडे प्राक्षिप्तः
 सर्गः ॥ राक्षसं सुगरूपेण चरंतं कामरूपिणम् ॥ निहत्य रामो मारीचं तूर्णं पथि न्यवर्तत ॥ १ ॥ तस्य

संस्वरमाणस्य द्रष्टुकामस्य मैथिलीम् ॥ क्रूरस्वनोऽथ गोमायुर्विनतादास्य पृष्ठतः ॥ २ ॥ स तस्य स्वर-
माज्ञाय दारुणं रोमहर्षणम् ॥ शंकयाभास गोमायोः स्वरेण परिशंकितः ॥ ३ ॥ अशुभं वत मन्येऽहं
गोमायुर्वीशते यथा ॥ स्वस्ति स्यादपि वैदेह्या राक्षसैर्भक्षणं विना ॥ ४ ॥ मारीचेन तु विज्ञाय स्वरमाल-
क्ष्य मामकम् ॥ विक्रुष्टं मृगरूपेण लक्ष्मणः शृणुयाद्यादि ॥ ५ ॥ स सौमित्रिः स्वरं श्रुत्वा तां च हित्वाथ
मैथिलीम् ॥ तथैव प्रहितः क्षिप्रं मत्सकाशमिहैष्यति ॥ ६ ॥ राक्षसैः सहितैर्नूनं सीताया ईप्सितो
वधः ॥ कांचनश्च मृगो भूत्वा व्यपनीयाश्रमाजु माम् ॥ ७ ॥ दूरं नीत्वाथ मारीचो राक्षसोऽभूच्छराहतः ॥
हा लक्ष्मण इतोऽस्मीति यद्वाक्यं व्याजहार ह ॥ ८ ॥ अपि स्वस्ति भवेदाभ्यां रहिताभ्यां मया वने ॥
जनस्थाननिमित्तं हि कृतवैरोऽस्मि राक्षसैः ॥ ९ ॥ निमित्तानि च घोरानि दृश्यंतेऽद्य बहूनि च ॥
इत्येवं चिंतयन्नामः श्रुत्वा गोमायुनिःस्वनम् ॥ १० ॥ निर्वर्तमानस्त्वरितो जगामाश्रममात्मवान् ॥
आत्मनश्चापनयनं मृगरूपेण रक्षसा ॥ ११ ॥ आजगाम जनस्थानं राघवः परिशंकितः ॥ तं दीन-
मानसं दीनमासेदुर्भृगपक्षिणः ॥ १२ ॥ सव्यं कृत्वा महात्मानं घोरंश्च समृजुः स्वरान् ॥ तानि दृष्ट्वा
निमित्तानि महाघोरानि राघवः ॥ १३ ॥ (न्यवर्तताथ पतितो जवेनाश्रममात्मनः ॥ स तु सीतां वरा-
रोहां लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ १४ ॥) ततो लक्ष्मणमायातं ददर्श विगतप्रभम् ॥ ततोऽविदूरे रामेण
समीयाय स लक्ष्मणः ॥ १५ ॥ विषण्णः सन्विषण्णेन दुःखितो दुःखभागिना ॥ स जगद्दृश्यं तं भ्राता दृष्ट्वा
लक्ष्मणमागतम् ॥ १६ ॥ विहाय सीतां विजने वने राक्षससेविते ॥ गृहीत्वा च करं सव्यं लक्ष्मणं
रघुनन्दनः ॥ १७ ॥ उवाच मधुरोदकमिदं परुषमार्तवत् ॥ अहो लक्ष्मण गर्ह्ये ते कृतं यत्त्वं विहाय ताम् ॥ १८ ॥

सीतामिहागतः सौम्य कश्चित्स्वस्ति भवेदिति ॥ न मेऽस्ति संशयो वीर सर्वथा जनकात्मजा ॥ १८ ॥ विनष्टा भक्षिता वापि राक्षसैर्वनचारिभिः ॥ अशुभान्येव भूयिष्ठं यथा प्रादुर्भवंति मे ॥ १९ ॥ अपि लक्ष्मण सीतायाः सामर्थ्यं प्राप्नुयीवहिः।जीवंत्याःपुरुषव्याघ्र सुताया जनकस्य वै॥२०॥यथा वै मृग-संघात्र गोमायुश्चैव भैरवम्॥ वाशते शकुनाश्चापि प्रदीराभमितोदिशम्॥अपि स्वस्ति भवेत्तस्या राजपुत्र्या महाबल ॥ २१ ॥ इदं हि रक्षोभृगुसैनिकाहं प्रलोभ्य मां दूरमनुप्रयातम् ॥ हतं कथंचिन्महता श्रमेण स राक्षसोऽभून्मित्रयमाण एव ॥ २२ ॥ मनश्च मे दीनमिहाप्रतट्टं चल्लुश्च सव्यं कुरुते विकारम् ॥ असंशयं लक्ष्मण नास्ति सीता हता मृता वा पथि वर्तते वा ॥ २३ ॥ इत्योर्ध्वं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आर्दिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे सप्तपंचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ स दृष्ट्वा लक्ष्मणं इतं शून्यं दशरथा-त्मजः ॥ पर्यपृच्छत् धर्मात्मा वैदेहीमागतं विना ॥ १ ॥ प्रस्थितं दंडकारण्यं या मामनुजगाम ह ॥ क सा लक्ष्मण वैदेही यां हित्वा त्वमिहागतः ॥ २ ॥ राज्यभ्रष्टस्य दीनस्य दंडकान्परिधावतः ॥ क सा दुःखसहाया मे वैदेही तनुमध्यमा ॥ ३ ॥ यां विना नोत्सहे वीर सुहृत्तमपि जीवितुम् ॥ क सा प्राणसहाया मे सीता सुरसुतोपमा ॥ ४ ॥ पतित्वममराणां हि पृथिव्याश्चापि लक्ष्मण ॥ विना तां तपनीयाभां नेच्छेयं जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥ कश्चिजीवति वैदेही प्राणैः प्रियतरा मम ॥ कश्चित्प्रा-ज्जनं वीर न मे मिथ्या भाविष्यति ॥ ६ ॥ सीतानिमित्तं सौमित्रे मृते मयि गते त्वयि ॥ कश्चित्स-कामा कैकेयी सुखिता सा भविष्यति ॥ ७ ॥ सपुत्रराज्यां सिद्धार्थी मृतपुत्रा तपस्विनी ॥ उपस्थास्यति-कौसल्या कश्चित्सौम्येन कैकयीम् ॥ ८ ॥ यदि जीवति वैदेही गमिष्याम्याश्रमं पुनः ॥ संवृता यदि

वृत्ता सा प्राणांस्त्यक्ष्यामि लक्ष्मण ॥ ९ ॥ यदि मामाश्रमगतं वैदेही नाभिभाषते ॥ पुरः प्रहसिता
 सीता विनशिष्यामि लक्ष्मण ॥ १० ॥ ब्रूहि लक्ष्मण वैदेही यदि जीवति वा न वा ॥ त्वयि प्रमत्ते
 रक्षोभिर्भक्षिता वा तपस्विनी ॥ ११ ॥ सुकुमारी च बाला च नित्यं चादुःखभागिनी ॥ मद्द्वियोगेन
 वैदेही व्यक्तं शोचति दुर्मनाः ॥ १२ ॥ सर्वथा रक्षसा तेन जिह्वेन सुदुरात्मना ॥ वदता लक्ष्मणेत्युच्चै-
 स्तवापि जनितं भयम् ॥ १३ ॥ श्रुतश्च मन्ये वैदेह्या स स्वरः सदृशो मम ॥ त्रस्तया प्रेषितस्त्वं च
 द्रष्टुं मां शीघ्रमागतः ॥ १४ ॥ सर्वथा तु कृतं कष्टं सीतामुत्तृजता वने ॥ प्रतिकर्तुं नृशंसानां रक्षसां दत्त-
 मंतरम् ॥ १५ ॥ दुःखिता खरघातेन राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ तैः सीता निहता वारैर्भविष्याति न
 संशयः ॥ १६ ॥ अहोऽस्मि व्यसने ममः सर्वथा रिपुनाशन ॥ किंविदानीं करिष्यामि शंके प्राप्तव्य-
 मीदृशम् ॥ १७ ॥ इति सीतां वरारोहां चिंतयन्नेव राववः ॥ आजगाम जनस्थानं त्वरया सह लक्ष्मणः
 ॥ १८ ॥ विगर्हमाणोऽनुजमातरूपं क्षुधाश्रमेणैव पिपासया च ॥ विनिःश्वसन्शुष्कमुखो विषण्णः
 प्रतिश्रयं प्राप्य समीक्ष्य शून्यम् ॥ १९ ॥ स्वमाश्रमं स प्रविगाह्य वारो विहारदेशाननुसृत्य कांश्चित् ॥
 एतत्तदित्येव न वासभूमौ प्रहृष्टरोमः व्यथितो बभूव ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रोमद्रामायणे वाल्मीकीये
 आदिकाव्ये च ० सा० अरण्यकाण्डे अष्टपंचाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ अथाश्रमादुपावृत्तमंतरा रघुनन्दनः ॥
 परिपत्रच्छ सौमित्रिं रामो दुःस्वादितं वचः ॥ १ ॥ तमुवाच किमर्थं त्वमागतोऽपास्य मैथिलोम् ॥
 यदा सा तव विश्वासाद्वने विराहिता मया ॥ २ ॥ दृष्ट्वाभ्यागतं त्वां मे मैथिली त्यज्य लक्ष्मण ॥ शक-
 मानं महत्यापं यत्सत्यं व्यथितं मनः ॥ ३ ॥ म्फुरते नयनं सख्यं बाहुश्च हृदयं च मे ॥ दृष्ट्वा लक्ष्मण

दूरे त्वां सीताविरहितं पथि ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रिलक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ भूयो दुःखसमाविष्टो
 दुःखितं राममब्रवीत् ॥ ५ ॥ न स्वयं कामकारेण तां त्यक्त्वाऽहमिहागतः ॥ प्रचेदितस्तथैवाग्रेस्त्व-
 त्सकाशमिहागतः ॥ ६ ॥ आर्येणैव पराक्रुष्टं लक्ष्मणेति सुविस्तरम् ॥ परित्राहीति यद्वाक्यं मैथिल्यास्तच्छ्रुतिं
 गतम् ॥ ७ ॥ सा तस्मात्स्वरं श्रुत्वा तव स्नेहेन मैथिली ॥ गच्छगच्छेति मामाह रुदती भयविकृवा ॥
 ॥ ८ ॥ प्रचोद्यमानेन मया गच्छेति बहुशस्तया ॥ प्रत्युक्ता मैथिली वाक्यमिदं तत्प्रत्ययान्वितम्
 ॥ ९ ॥ न तत्पश्याम्यहं रक्षो यदस्य भयमावहेत् ॥ निर्वृता भव नास्येतकेनाप्येत-
 दुदाहृतम् ॥ १० ॥ विर्गाहितं च नीचं च कथमार्थोऽभिधास्यति ॥ त्राहीति वचनं सीते यस्माद्येत्त्रि-
 दशानपि ॥ ११ ॥ किंनिमित्तं तु केनापि भ्रातुरालंब्य मे स्वरम् ॥ विस्वरं व्याहृतं वाक्यं लक्ष्मण त्राहि
 मीमिति ॥ १२ ॥ राक्षसेनरितं वाक्यं त्रासात्त्राहीति शोभने ॥ न भवत्या व्यथा कार्यं कुमारीजनसे-
 विता ॥ १३ ॥ अलं विकृवातां गंतुं स्वस्था भव निरुत्सुका ॥ न चास्ति त्रिषु लोकेषु पुमान्यो राघवं
 रणे ॥ १४ ॥ जातो वा जायमानो वा संयुगे यः पराजयेत् ॥ अजेयो राघवो युद्धे देवैः शक्रपुरोगमैः
 ॥ १५ ॥ एवमुक्ता तु वैदेही परिमोहितचेतना ॥ उवाचाऽशूणि मुंचती दारुणं मामिदं वचः ॥ १६ ॥
 भावो मयि तवात्यर्थं पाप एव निवेशितः ॥ विनष्टे भ्रातरि प्राप्तुं न च त्वं मामवाप्स्यसे ॥ १७ ॥
 संकेताद्भरेतेन त्वं रामं समनुगच्छसि ॥ क्रोशतं हि यथाऽत्यर्थं नैतमभ्यवपद्यसे ॥ १८ ॥ रिपुः प्रच्छन्न-
 चारी त्वं मर्दर्थमनुगच्छसि ॥ राघवस्यांतरं प्रेप्सुस्तथैनं नाभिपद्यसे ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु वैदेहा संर-
 न्धो रक्तलोचनः ॥ क्रोधाधत्स्वस्फुरमाणोऽपि आश्रमादभिर्निर्गतः ॥ २० ॥ एवं ब्रुवाणं सौमित्रि रामः संता-

पमोहितः ॥ अब्रवीदुदुष्कृतं सौम्य तां विना त्वमिहागतः ॥ २१ ॥ जानन्नपि समर्थ मां रक्षसामपवारणे ॥
अनेन क्रोधवाक्येन मैथिल्या निर्गतो भवान् ॥ २२ ॥ न हि ते परितुष्यामि त्यक्त्वा यदसि मैथिली-
म् ॥ क्रुद्धायाः परुषं श्रुत्वा खिया यत्त्वमिहागतः ॥ २३ ॥ सर्वथा त्वपनीतं ते सीतया यत्प्रचोदितः ॥
क्रोधस्य वशमागम्य नाकरोः शासनं मम ॥ २४ ॥ असौ हि राक्षसः शेते शरेणमिहतो मया ॥
सृगरूपेण येनाहमाश्रमादपवाहितः ॥ २५ ॥ विकृज्य चापं परिधाय सायकं सलीलबाणेन च ताडितो
मया ॥ मार्गी तनुं त्यज्य च विकृत्वस्वरो बभूव केयूरधरः स राक्षसः ॥ २६ ॥ शराहतेनैव तदार्तया
गिरा स्वरं ममालंज्य सुदूरसुश्रवम् ॥ उपाहतं तद्वचनं सुदारुणं त्वमागतो येन विहाय मैथिलीम्
॥ २७ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे एकोनषष्टितमः सर्गः
॥ ५९ ॥ भृशमात्रजमानस्य तस्याधो वामलोचनम् ॥ प्रास्फुरच्चास्खलद्रामो वेपथुश्चास्य जायते ॥ १ ॥
उपालक्ष्य निभित्तानि सोऽशुभानि मुहुर्मुहुः ॥ अपि क्षेमं तु सीताया इति वै व्याजहार ह ॥ २ ॥
त्वरमाणो जगामाथ सीतादर्शनलालसः ॥ शून्यमावसथं दृष्ट्वा बभूवोद्विग्नमानसः ॥ ३ ॥ उदभ्रमन्निव
वेगेन विक्षिपन्नघुनंदनः ॥ तत्रतत्रोदजस्थानमभिवीक्ष्य समंततः ॥ ४ ॥ ददर्श पर्णशालां च सीतया
रहितां तदा ॥ श्रिया विरहितां ध्वस्तां हेमंते पद्मिनीमिव ॥ ५ ॥ रुदंतमिव वृक्षैश्च ग्लानपुष्पमृगद्विजम् ॥
श्रिया विहीनं विध्वस्तं संत्यक्तं वनदैवतैः ॥ ६ ॥ विप्रकीर्णोजिनकुशं विप्रविद्धवृसीकटम् ॥ दृष्ट्वा शून्यो-
दजस्थानं विललाप पुनः पुनः ॥ ७ ॥ हता मृता वा नष्टा वा भक्षिता वा भविष्यति ॥ निलीनाप्यथवा
भीरुरथवा वनमाश्रिता ॥ ८ ॥ गता विचेतुं पुष्पाणि फलान्यपि च वा पुनः ॥ अथवा पद्मिनीं याता

जलार्थं वा नदीं गता ॥ ९ ॥ यत्नान्मृगयमाणस्तु नाससाद् वने श्रियाम् ॥ शोकरेत्क्षणः श्रीमानुम-
त्त इव लक्ष्यते ॥ १० ॥ वृक्षाद्दृष्ट्वं प्रधावन्स गिरिंश्चापि नदीनदम् ॥ बभ्राम विलपन्नामः शोकपंकार्णव-
प्लुतः ॥ ११ ॥ अस्ति कञ्चित्त्वया दृष्टा सा कदंबप्रिया श्रिया ॥ कदंब यदि जानीषे शंस सीतां शु-
भाननाम् ॥ १२ ॥ स्निग्धपल्लवसंकाशां पीतकौशेयवासिनीम् ॥ शंसस्व यदि सा दृष्टा बिल्व बिल्वोप-
मस्तनी ॥ १३ ॥ अथवाऽर्जुन शंस त्वं प्रियां तामर्जुनप्रियाम् ॥ जनकस्य सुता तन्वी यदि जीवति वा
न वा ॥ १४ ॥ ककुभः ककुभोरूपां व्यक्तं जानाति मैथिलीम् ॥ लतापल्लवपुष्पाढ्यो भाति ह्येष वनस्पतिः ॥ १५ ॥
भ्रमरैरुपगीतश्च यथा द्रुमवरो ह्यसि ॥ एष व्यक्तं विजानाति तिलकस्तिलकप्रियाम् ॥ १६ ॥ अशोक शोकापनुद
शोकोपहतचेतनम् ॥ त्वन्नामानं कुरु क्षिप्रं प्रियासंदर्शनेन माम् ॥ १७ ॥ यदि ताल त्वया दृष्टा पक्तालोप-
मस्तनी ॥ कथयस्व वरारोहां कारुण्यं यदि ते मयि ॥ १८ ॥ यदि दृष्टा त्वया जंबु जांबुनदसम-
प्रसा ॥ प्रियां यदि विजानासि निःशंकं कथयस्व मे ॥ १९ ॥ अहो त्वं कर्णिकाराद्यपुष्पितः शोभसे
भृशम् ॥ कर्णिकारप्रियां साध्वीं शंस दृष्टा यदि श्रिया ॥ २० ॥ वृत्तनीपमहासालान्पनसान्कुरां-
स्तथा ॥ दाडिमानपि तानात्वा दृष्ट्वा रामो महायशाः ॥ २१ ॥ बकुलानथ पुत्रागांश्चंदनान्केतकां-
स्तथा ॥ पृच्छन्नामो वने भ्रांत उन्मत्त इव लक्ष्यते ॥ २२ ॥ अथवा मृगशावाक्षीं मृग जानासि मै-
थिलीम् ॥ मृग-विप्रेक्षणी कांता मृगीभिः सहिता भवेत् ॥ २३ ॥ गज सा गजनासोरुयदि दृष्टा
त्वया भवेत् ॥ तां मन्ये विदितां तुभ्यमाख्याहि वरवारण ॥ २४ ॥ शार्दूल यदि सा दृष्टा
प्रिया चंद्रनिभानना ॥ मैथिली मम विघ्नब्धः कथयस्व न ते भयम् ॥ २५ ॥ किं धावसि

प्रिये नूनं दृष्टासि कमलेश्वरैः ॥ वृक्षैराच्छाद्य चात्मनं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २६ ॥ तिष्ठ तिष्ठ
 वराहो न तेऽस्ति करुणा मायि ॥ नात्यर्थं हास्यशीलासि किमर्थं मामुपेक्षसे ॥ २७ ॥ पीतकौशेयकेनासि सूचि-
 ता वरवर्णिनि ॥ धावंत्यपि मया दृष्टा तिष्ठ यद्यस्ति सौहृदम् ॥ २८ ॥ नैव सा नूनमथवा हिंसिता चारुहासिनी ॥
 कच्छं प्राप्तं हि मां नूनं यथाऽपेक्षितुमर्हति ॥ २९ ॥ व्यक्तं सा भक्षिता बाला राक्षसैः पिशिताशनैः ॥
 विभज्यांगानि सर्वाणि मया विरहिता प्रिया ॥ ३० ॥ नूनं तच्छुभदंतोष्ठं सुनासं शुभकुंडलम् ॥
 पूर्णचंद्रनिभं ग्रस्तं मुखं निघ्नभतां गतम् ॥ ३१ ॥ सा हि चंदनवर्णाभा ग्रीवा ग्रैवेयकोचिता ॥ कोम-
 ला विलपंत्यास्तु कांताया भक्षिता शुभा ॥ ३२ ॥ नूनं विक्षिप्यमाणां तौ बाहू पल्लवकोमलौ ॥
 भक्षितौ वेपमानाग्रौ सहस्ताभरणांगदौ ॥ ३३ ॥ मया विरहिता बाला रक्षसां भक्षणाय वै ॥ सोऽथैव
 परित्यक्ता भक्षिता बहुबांधवा ॥ ३४ ॥ हा लक्ष्मण महाबाहो पश्यसे त्वं प्रियां क्वचित् ॥ हा प्रिये क
 गता भद्रे हा सीतेति पुनः पुनः ॥ ३५ ॥ इत्येवं विलपन्नासः परिधावन्वनाद्वनम् ॥ क्वचिदुद्भ्रमते
 योगात्कचिद्विभ्रमते बलात् ॥ ३६ ॥ क्वचिन्मत्त इवाभाति कांतान्वेषणतत्परः ॥ स वनानि नदीः
 शैलानि रिस्रवणानि च ॥ कान्तानि च वेगेन भ्रमत्यपरिसंस्थितः ॥ ३७ ॥ तदा स गत्वा विपुलं महद्वनं
 परीत्य सर्वं त्वथ मैथिलीं प्रति ॥ अनिष्टिताशः स चकार मार्गणे पुनः प्रियायाः परमं परिश्रमम्
 ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये अदि० च० सा० अरण्यकाण्डे पाष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥
 दृष्ट्वाऽऽश्रमपदं शून्यं रामो दशरथात्मजः ॥ रहितां पर्णशालां च प्रविद्वान्यासनानि च ॥ १ ॥ अह-
 द्धा तत्र वैदेहीं सन्निरीक्ष्य च सर्वशः ॥ उवाच रामः प्राकृश्य प्रगृह्य हचिरौ मुजौ ॥ २ ॥ क नु

लक्ष्मण वैदेही कं वा देशमितो गता ॥ केनाहता वा सौमित्रे भक्षिता केन वा प्रिया ॥ ३ ॥ वृक्षे-
णावार्य यदि मां सीते हसितुमिच्छसि ॥ अलं ते हसितेनाद्य मां भजस्व सुदुःखितम् ॥ ४ ॥ यैः परि-
क्रीडसे सीते विश्वदैत्यैर्गणैर्तैकैः ॥ एते हीनास्त्वया सौम्ये ध्यायंत्यस्याविलेक्षणाः ॥ ५ ॥ सीतया
रहितोऽहं वै न हि जीवामि लक्ष्मण ॥ वृतं शोकेन महता सीताहरणेन माम् ॥ ६ ॥ परलोके महा-
राजो नूनं द्रक्ष्यति मे पिता ॥ कथं प्रतिज्ञां संश्रूय मया त्वमभियोजितः ॥ ७ ॥ अपूरयित्वा तं
कालं मत्सकाशमिहागतः ॥ कामवृत्तमनार्यं वा भूपावादिनमेव च ॥ ८ ॥ धिक्त्वामिति परे लोके
व्यक्तं वक्ष्यति मे पिता ॥ विवशं शोकसंतप्तं दर्शनं भग्नमनोरथम् ॥ ९ ॥ मामिहोत्सृज्य करुणं कीर्तितं-
रमिवानृजम् ॥ क गच्छसि वरारोहे मां नोत्सृज सुमध्यमे ॥ १० ॥ त्वया विरहितश्चाहं त्यक्ष्ये
जीवितमात्मनः ॥ इतीव विलपन्नामः सीतादर्शनलालसः ॥ ११ ॥ न ददर्श सुदुःखार्तो राघवो
जनकात्मजाम् ॥ अनासादयमानंतं सीतां शोकपरायणम् ॥ १२ ॥ पंकमासाद्य विपुलं सीदंतमिव
कुंजरम् ॥ लक्ष्मणो राममत्यर्थमुवाच हितकाम्यया ॥ १३ ॥ मा विषादं महाबुद्धे कुरु यत्नं मया
सह ॥ इमं गिरिवरं वीरं बहुकंदरशोभितम् ॥ १४ ॥ प्रियकाननसंचारा वनोन्मत्ता च मैथिली ॥ सा
वनं वा प्रविष्टा स्यान्नखिलिनीं वा सुषुप्तिताम् ॥ १५ ॥ सरितं वापि संश्रामा मीनवज्जुलसेविताम् ॥
वित्रासायितुकामा वा लीना स्यात्कानने क्वचित् ॥ १६ ॥ जिज्ञासमाना वैदेही त्वां मां च पुरुषवर्षमा
तस्या हान्वेषणे श्रीमानक्षिप्रमेव यतावहे ॥ १७ ॥ वनं सर्वं विचिनुवो यत्र सा जनकात्मजा ॥
मन्यसे यदि काकुत्स्थ मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ १८ ॥ एवमुक्तः स सौहार्दलक्ष्मणेन समाहितः ॥

सह सौमित्रिणा रामो विचतुमुपचक्रमे ॥ १९ ॥ तौ वनानि गिरिश्चैव सरितश्च सरांसि च ॥
 निखिलेन विचिन्वतौ सीतां दशरथात्मजौ ॥ २० ॥ तस्य शैलस्य सानूनि शिलाश्च शिखराणि च ॥
 निखिलेन विचिन्वतौ नैव तामभिजग्मतुः ॥ २१ ॥ विचित्य सर्वतः शैलं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥
 नेह पश्यामि सौमित्रे वैदेहीं पर्वते शुभाम् ॥ २२ ॥ ततो दुःखाभिसंतप्तो लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥
 विचरन्दङ्कारण्यं आतरं दोषतैजसम् ॥ २३ ॥ ग्रास्यसे त्वं महाप्राज्ञ मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥
 यथा विष्णुर्महाबाहुर्बलिं वद्ध्वा महीमिमाम् ॥ २४ ॥ एवमुक्तस्तु वीरेण लक्ष्मणेन स राघवः ॥ उवाच
 दीनया वाचा दुःखाभिहतचेतनः ॥ २५ ॥ वनं सुविचितं सर्वं पद्मिन्यः फुल्लपंकजाः ॥ गिरिश्चायं
 महाप्राज्ञ बह्वंकदरनिर्जरः ॥ नहि पश्यामि वैदेहीं प्राणेभ्योऽपि गरीयसीन् ॥ २६ ॥ एवं स
 विलपन्नामः सीताहरणकक्षितः ॥ दीनः शोकसमाविष्टो मुहूर्तं विह्वलोऽभवत् ॥ २७ ॥ स विह्व-
 लितसर्वगो गतबुद्धिर्विचेतनः ॥ विषसादातुरो दीनो निःश्वस्याशीतायतम् ॥ २८ ॥ बहुशः स तु
 निःश्वस्य रामो राजाविलोचनः ॥ हा प्रियेति विचुक्रोश बहुशो बाष्पगद्गदः ॥ २९ ॥ तं सांवया-
 मास ततो लक्ष्मणः प्रियबांधवम् ॥ बहुप्रकारं शोकार्तः प्रश्रितः प्रश्रिताञ्जलिः ॥ ३० ॥ अनाद-
 त्यं तु तद्वाक्यं लक्ष्मणोऽप्युदच्युतम् ॥ अपश्यंस्तौ त्रियां सीतां प्राक्रोशेत्स पुनः पुनः ॥ ३१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा अरण्यकाण्डे एकपष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥
 सीतामपश्यन्धर्मात्मा शोकोपहतचेतनः ॥ विललाप महाबाहू रामः कमललोचनः ॥ १ ॥
 पश्यन्निव च तौ सीतामपश्यन्मन्मथार्दितः ॥ उवाच राघवो वाक्यं विलापाश्रयदुर्वचम्

॥ २ ॥ त्वमशोकस्य शाखाभिः पुष्पप्रियतरा प्रिये ॥ आवृणोषि शरीरं ते मम शोकविवर्धिनी
 ॥ ३ ॥ कदलीकांडसदृशौ कदल्या 'संबुतावुभौ ॥ ऊरू पश्यामि ते देवि नासि शक्ता निगूहितुम्
 ॥ ४ ॥ कर्णिकारवनं भद्रे हसंती देवि सेवसे ॥ अलं ते परिहासेन मम बाधावहेन वै ॥ ५ ॥
 (परिहासेन किं सीते परिश्रान्तस्य मे प्रिये ॥ अयं स परिहासोऽपि साधु देवि न रोचते ॥ १ ॥)
 विशेषेणाश्रमस्थाने हासोऽयं न प्रशस्यते ॥ अवगच्छामि ते शीलं परिहासाप्रियं प्रिये ॥ ६ ॥
 आगच्छ त्वं विशालाक्षि शून्योऽयमुदजस्तव ॥ सुव्यक्तं राक्षसैः सीता भक्षिता वा हतापि वा ॥ ७ ॥
 नहि सा विलपंतं मामुपसंग्रैति लक्ष्मण ॥ एतानि मृगयूथानि साश्रुतेव्राणि लक्ष्मण ॥ ८ ॥ शंसतीव
 हि मे देवीं भक्षितां रजनीचरैः ॥ हा ममार्थे कयातसि हा साध्वि वरवर्णिनि ॥ ९ ॥ हा सक्रमाद्य
 कैकेयी देवि भेड्य भविष्यति ॥ सीतया सह निर्यातो विना सीतामुपागतः ॥ १० ॥ कथं नाम प्रवे-
 क्ष्यामि शून्यमन्तःपुरं मम ॥ निर्वीर्यं इति लोको मां निर्दयेञ्चति वक्ष्यति ॥ ११ ॥ कातरत्वं
 प्रकाशं हि सीतापनयनेन मे ॥ निवृत्तवनवासश्च जनकं मिथिलाधिपम् ॥ १२ ॥ कुशलं परिपृ-
 च्छंतं कथं शब्दे निरीक्षितुम् ॥ विदेहराजो नूनं मां दृष्ट्वा विरहितं तथा ॥ १३ ॥ सुताविनाश-
 संतप्तो मोहस्य वक्ष्यमेव्यति ॥ (तात एव कृतार्थः स तत्रैव वसतादिति ॥) अथवा न गमिष्यामि पुरीं
 भरतपालिताम् ॥ १४ ॥ स्वर्गोऽपि हि तथा हीनः शून्य एव मतो मम ॥ तन्मामुत्सृज्य हि वने
 गच्छायोऽध्यापुरीं शुभाम् ॥ १५ ॥ न त्वहं तां विना सीतां जिविष्यं हि कथञ्चन ॥ गाढमाश्लिष्य
 भरतो वाच्यो महवचनात्स्वया ॥ १६ ॥ अनुज्ञातोऽसि रामेण पालयेति वसुधैराम् ॥ अंबा च मम कै-

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे अरण्यकांडे । सर्गः ६३. *

(५७०)

केयी सुमित्रा च त्वया विभो ॥ १७ ॥ कैऽसत्या च यथान्यायमभिवाद्या ममाज्ञया ॥ रक्षणीया
प्रयत्नेन भवता सूक्तचारिणा ॥ १८ ॥ सीतायाश्च विनाशोऽयं मम चाभिन्नसूदन ॥ विस्तरेण जनन्या
मे विनिवेद्यस्त्वया भवेन् ॥ १९ ॥ इति विलपति राघवे तु दौने वनमुपगम्य तया त्रिना सुकेश्या ॥
भयविकलमुखस्तु लक्ष्मणोऽपि व्यथितमूर्तो भृशमातुरो बभूव ॥ २० ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रा० वा० आ०
च० सा० अर० द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ स राजपुत्रः प्रियया विहीनः शोकेन मोहेन च
पीडयमानः ॥ विषादयन्धातरमार्तरूपो भूयो विषादं प्रविवेश तीव्रम् ॥ १ ॥ स लक्ष्मणं शोकवशा-
मिपन्नं शोके निमग्नो विपुले तु रामः ॥ उवाच वाक्यं व्यसनानुरूपमुष्णं विनिःश्वस्य रुदनसशोकम्
॥ २ ॥ न मद्विधो दुष्कृतकर्मकारी मन्ये द्वितीयोऽस्ति वसुंधरायाम् ॥ शोकानुशोको हि परंपराया
मामेति भिदन्हृदयं मनश्च ॥ ३ ॥ पूर्वं मया नूनमभीक्षितानि पापानि कर्माण्यसकृत्कृतानि ॥
तत्रायमद्यापतितो विपाको दुःखेन दुःखं यदहं विशामि ॥ ४ ॥ राज्यप्रणाशः स्वजनैर्वियोगः पितुर्विनाशो
जननीवियोगः ॥ सर्वाणि मे लक्ष्मण शोकवेगमापूरयंति प्रविर्चितितानि ॥ ५ ॥ सर्वं तु दुःखं
मम लक्ष्मणेदं शांतं शरीरे वनमेत्य छेशम् ॥ सीतावियोगात्पुनरभ्युर्दिर्णं काष्ठैरिवाग्निः सहसोपदीप्तः
॥ ६ ॥ सा नूनमार्था मम राक्षसेन ह्यभ्याहृता खं समुत्प्रेत्य भीरुः ॥ अप्यस्वरं सुस्वरवि-
प्रलापा भयेन विक्रंदितवत्यभीक्ष्णम् ॥ ७ ॥ तौ लोहितस्य त्रियदर्शनस्य सदोचितावुत्तमचंदनस्य ॥
वृत्तौ स्तनौ शोणितपंकदिग्धौ नूनं प्रियाया मम नाभिपातः ॥ ८ ॥ तच्छृङ्गमुव्यक्तमृदुप्रलापं तस्या
मुखं कुंचितकेशभारम् ॥ रक्षोवशं नूनमुपागताया न भ्राजते राहुमुखे यथेदुः ॥ ९ ॥ तां हार-

पाशस्य सदोचितां तां ग्रीवां प्रियाया मम सुव्रतायाः ॥ रक्षांसि नूनं परिपीतवंति शून्ये हि भित्त्वा
 रुधिराशनानि ॥ १० ॥ मया विहर्तिना विजने वने सा रक्षोभिरावृत्य विकृष्यमाणा ॥ नूनं विनादं कुर-
 रीव दीनो सा मुक्तबलयायतकांतनेत्रा ॥ ११ ॥ अस्मिन्मया सार्धमुदारशीला शिलातले पूर्वमुपोषविष्टा
 ॥ क्रांतस्मिता लक्ष्मण जातहासा त्वामाह सीता बहु वाक्यजातम् ॥ १२ ॥ गोदावरीयं सरितां वरिष्ठा
 प्रिया प्रियाया मम नित्यकालम् ॥ अप्यत्र गच्छेदिति चिंतयामि नैकाकिनी याति हि सा कदाचित्
 ॥ १३ ॥ पद्मानना पद्मपलाशनेत्रा पद्मानिवानेतुमभिप्रयाता ॥ तद्व्ययुक्तं न हि सा कदाचिन्मया
 विना गच्छति पंकजानि ॥ १४ ॥ कामं त्विदं पुष्पितवृक्षबंधं नानाविधैः पक्षिणैरुपेतम् ॥ वनं
 प्रयाता नु तद्व्ययुक्तेमैकाकिनी सातिबिभेति भीरुः ॥ १५ ॥ आदित्य भो लोककृताकृताज्ञ लोकस्य
 सत्यानृतकर्मसाक्षिन् ॥ मम प्रिया सा क गता हता वा शंसस्व मे शोकहृतस्य सर्वम् ॥ १६ ॥
 लोकेषु सर्वेषु च नास्ति किञ्चिद्यत्नेन नित्यं विदितं भवेत्तत्र ॥ शंसस्व वायो कुलपालिनीं तां मृता
 हता वा पथि वर्तते वा ॥ १७ ॥ इतीव तं शोकविधेयदेहं रामं विसंज्ञं विलपंतमेव ॥ उवाच सौमि-
 त्रिर्दीनसत्त्वो न्याय्ये स्थितः कालयुतं च वाक्यम् ॥ १८ ॥ शोकं विमुञ्च्यद्य धूर्तिं भजस्व सोऽसाहता
 चास्तु विमार्गेऽस्याः ॥ उत्साहवंतो हि नरा न लोके सर्षदिति कर्मस्वतितुष्करेषु ॥ १९ ॥ इतीव सौमित्रिमुद-
 ग्रपौरुषं ब्रुवंतमार्तं रघुवंशसत्तमः ॥ न चिंतयामास धूर्तिं विमुक्तवान्पुनश्च दुःखं महद्व्युपागतम् ॥
 ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० च० सा० अ० ॥ त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥
 स दीनो दीनया वाचा लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ शीघ्रं लक्ष्मण जानीहि गत्वा गोदावरं नदीम् ॥

॥ १ ॥ अपि गोदावरीं सीता पद्मान्यानयितुं गता ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः पुनरेव हि ॥ २ ॥
नदीं गोदावरीं रम्यां जगाम लघुविक्रमः ॥ तां लक्ष्मणस्तीर्थवतीं विचित्रा राममब्रवीन् ॥ ३ ॥
नैनां पद्म्यामि तीर्थेषु क्रोशतो न शृणोति मे ॥ कं नु सा देशमापन्ना वैदेही क्लेशनाशिनी ॥ ४ ॥ नहि
तं वेद्मि वै राम यत्र सा तनुमध्यमा ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दीनः संतापमोहितः ॥ ५ ॥ रामः
समभिचक्राम स्वयं गोदावरीं नदीम् ॥ स तामुपस्थितो रामः क सीतेत्येवमब्रवीत् ॥ ६ ॥ भूतानि
राक्षसेन्द्रेण वधाह्णेण हतामपि ॥ न तां शशंसू रामाय तथा गोदावरी नदी ॥ ७ ॥ ततः प्रचोदिता भूतैः
शंस चास्मै प्रियामिति ॥ न च सहावदत्सीतां पृष्ट्वा रामेण शोचता ॥ ८ ॥ रावणस्य च तद्रूपं
कर्माणि च दुरात्मनः ॥ ध्यात्वा भयान्तु वैदेहीं सा नदी न शशंस ह ॥ ९ ॥ निराशस्तु तथा नद्या सीताया
दर्शने कृतः ॥ उवाच रामः सौमित्रिं सीतादर्शनकर्षितः ॥ १० ॥ एषा गोदावरी सौम्य किंचिन्न
प्रतिभाषते ॥ किं नु लक्ष्मण वक्ष्यामि समेत्य जतकं वचः ॥ ११ ॥ मातरं चैव वैदेह्या विना ताम-
हमप्रियम् ॥ या मे राज्यविहीनस्य वने वन्येन जीवतः ॥ १२ ॥ सर्वं व्यपानयच्छक्रे वैदेही क नु सा
गता ॥ ज्ञातिवर्गविहीनस्य वैदेहीमाप्यपश्यतः ॥ १३ ॥ मन्ये दीर्घा भविष्यति रात्रयो मम जाग्रतः ॥
मंदकिर्ची जनस्थानाभिः प्रस्रवणं गिरिम् ॥ १४ ॥ सर्वाण्यनुचरिण्यामि यदि सीता हि लभ्यते ॥
एते महासृगा वीरा मामीक्षन्ते पुनः पुनः ॥ १५ ॥ वक्तुकामा इव हि मे इंगितान्युपलक्ष्ये ॥ तांस्तु
दृष्ट्वा नरव्याघ्रो राघवः प्रत्युवाच ह ॥ १६ ॥ क सीतेति निरीक्षन्वै वाष्पसंरुद्धया गिरा ॥ एवमुक्त्वा
नरेन्द्रेण ते मृगाः सहस्रोत्थिताः ॥ १७ ॥ दक्षिणाभिमुखाः सर्वे दर्शयंतो नभःस्थलम् ॥ मैथिली हिय-

माणा सा दिशं यासभ्यपद्यत ॥ १८ ॥ तेन मार्गेण गच्छंतो निरीक्षते नराधिपम् ॥ येन मार्गे च
 भूमिं च निरीक्षते स्म ते मृगाः ॥ १९ ॥ पुनर्नंदंतो गच्छन्ति लक्ष्मणेनोपलक्षिताः ॥ तेषां वचनसर्वस्वं
 लक्ष्यमास चेंगितम् ॥ २० ॥ उवाच लक्ष्मणो घ्रीमान्ज्येष्ठं भ्रातरमार्तवत् ॥ क सीतेति त्वया पृष्ट्या
 यदि मे सहस्रोत्थिताः ॥ २१ ॥ दर्शयति क्षितिं चैव दक्षिणां च दिशं मृगाः ॥ साधु गच्छावहे देव
 दिशमेतां च नैर्ऋतीम् ॥ २२ ॥ यदि तस्यागमः कश्चिद्वार्यावासाथ लक्ष्यते ॥ बाढमित्येव काकु-
 त्स्थः प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् ॥ २३ ॥ लक्ष्मणानुगतः श्रीमान्वीक्षमाणो वसुंधराम् ॥ एवं संभाष-
 माणौ तावन्योन्यं भ्रातराबुभौ ॥ २४ ॥ वसुंधरायां पतितं पुष्पमार्गमपश्यताम् ॥ वृष्णवृष्टिं निपातितां
 दृष्ट्वा रामो महीतले ॥ २५ ॥ उवाच लक्ष्मणं वीरो दुःखितो दुःखितं वंशः ॥ अभिजानामि पुष्पाणि
 तानीमानिह लक्ष्मण ॥ २६ ॥ अपिनद्धानि वैदेह्या मया दत्तानि कानने ॥ मन्ये सूर्यश्च वायुश्च
 मेदिनी च यशस्विनी ॥ २७ ॥ अभिरक्षति पुष्पाणि प्रकुर्वतो मम प्रियम् ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुलं-
 क्ष्मणं पुरुषर्षभम् ॥ २८ ॥ उवाच रामो धर्मात्मा गिरिं प्रस्रवणाकुलम् ॥ कञ्चित्क्षितिभृतां नाथ दृष्ट्वा
 सर्वगुण्डूरी ॥ २९ ॥ रामां रम्ये वनोद्देशे मया विरहिता त्वया ॥ कुद्धोऽब्रवीदगिरिं तत्र सिंहः क्षुद्रमृगं
 यथा ॥ ३० ॥ तां हेमवर्णी हेमांगीं सीतां दर्शय पर्वत ॥ यावत्सानूनि सर्वाणि न ते विध्वंसया-
 म्यहम् ॥ ३१ ॥ एवमुक्त्वस्तु रामेण पर्वतो भैथिलीं प्रति ॥ दर्शयन्निव तां सीतां नादर्शयत राघवं ॥
 ॥ ३२ ॥ ततो दाशरथी राम उवाच च शिलोच्चयम् ॥ मम बाणाभिनिर्दिग्धो भस्मीभूतो भविष्यासि
 ॥ ३३ ॥ असेव्यः सर्वतश्चैव निस्तृणदुमपल्लवः ॥ इमां वा सरितं चाद्य शोषयिष्यामि लक्ष्मण ॥ ३४ ॥

यदि नाख्याति मे सीतामद्य चंद्रनिभाननाम् ॥ एवं प्ररुषितो रामो दिग्धक्षन्निव चक्षुषा ॥ ३५ ॥
ददर्श भूमौ निष्कांतं राक्षसस्य पदं महत् ॥ त्रस्ताया रामकांक्षिण्याः प्रधावंत्या इतस्ततः ॥ ३६ ॥
राक्षसेनातुष्टाया वैदेह्याश्च पदानि तु ॥ स समीक्ष्य परिक्रांतं सीताया राक्षसस्य च ॥ ३७ ॥ भग्नं
धनुश्च तूणी च विकीर्णं बहुधा रथम् ॥ संत्रांतहृदयो रामः शशंस भ्रातरं प्रियम् ॥ ३८ ॥ पश्य
लक्ष्मण वैदेह्याः कीर्णाः कनकबिंदवः ॥ भूषणानां हि सौमित्रे पश्य सौमित्रे माल्यानि विविधानि, च ॥ ३९ ॥ तप्त-
बिंदुनिष्काशैश्च चित्रैः क्षतजबिंदुभिः ॥ आवृतं पश्य सौमित्रे सर्वतो धरणीतलम् ॥ ४० ॥ मन्ये लक्ष्मण वैदेही
राक्षसैः कामरूपिभिः ॥ भित्त्वा भित्त्वा विभक्ता वा भक्षिता वा भविष्यति ॥ ४१ ॥ तस्या निमित्तं
सीताया द्वयोर्विदमानयोः ॥ बभूव युद्धं सौमित्रे घोरं राक्षसयोरिह ॥ ४२ ॥ मुक्तामणिचितं चेदं
रमणीयं विभूषितम् ॥ धरण्यां पतितं सौम्य कस्य भग्नं महद्बुधुः ॥ ४३ ॥ राक्षसानामिदं वत्स सुराणामथ-
वापि वा ॥ तरुणादित्यसंकाशं वैदूर्यगुलिकाचितम् ॥ ४४ ॥ विशीर्णं पतितं भूमौ कवचं कस्य कांचनम् ॥
छत्रं शतशलाकं च दिव्यमाल्योपशोभितम् ॥ ४५ ॥ भग्नदंडमिदं सौम्य भूमौ कस्य निपातितम् ॥
कांचनोरदशदश्रोमे पिशाचवदनाः खराः ॥ ४६ ॥ भीमरूपा महाकायाः कस्य वा निहता रणे ॥ दीप्तिपावक-
संकाशो द्युतिमान्समरध्वजः ॥ ४७ ॥ अपविद्धश्च भस्मश्च कस्य सांग्रामिको रथः ॥ रथाक्षमात्रा विशि-
खास्वपनीयविभूषणाः ॥ ४८ ॥ कस्यमे निहता बाणाः प्रकीर्णा घोरदर्शनाः ॥ शरावरौ शरैः पूर्णौ
विध्वस्तौ पश्य लक्ष्मण ॥ ४९ ॥ प्रतोदभीषुहस्तोऽयं कस्य वा सारथिर्हतः ॥ (कस्येमौ पुरुष-
व्याघ्र शयाते निहतौ युधि ॥ चामरग्राहिणौ सौम्य सोष्णविभमणिकुण्डलौ ॥ १ ॥) पदवी पुरुष-

स्यैषा व्यक्तं कस्यापि रक्षसः ॥ ५० ॥ वैरं शतगुणं पश्य मम तैर्जीवितान्तकम् ॥ सुघोरहृदयैः सौम्य
 राक्षसैः कामरूपिभिः ॥ ५१ ॥ हृता मृता वा वेदेही भाक्षिता वा तपास्विनी ॥ न धर्मस्त्रायते सीतां
 द्वियमाणां महावने ॥ ५२ ॥ भाक्षितायां हि वैदेह्यां हृतायामपि लक्ष्मण ॥ के हि लोके प्रियं कर्तुं
 शक्ताः सौम्य ममेश्वराः ॥ ५३ ॥ कर्तारमपि लोकानां शूरं करुणवेदिनम् ॥ अज्ञानादवमन्येरन्सर्वभूतानि
 लक्ष्मण ॥ ५४ ॥ मृदु लोकहिते युक्तं दातुं करुणवेदिनम् ॥ निर्वयि इति मन्यते नूनं मां त्रिदेश्वराः
 ॥ ५५ ॥ मां प्राप्य हि गुणो दोषः संवृत्तः पश्य लक्ष्मण ॥ अथैव सर्वभूतानां रक्षसामभवाय च
 ॥ ५६ ॥ संदहत्यैव शशिव्योत्सनां महान्सूर्य इवोदितः ॥ संहृत्यैव गुणान्सर्वान्मम तेजः प्रकाशते ॥ ५७ ॥
 नैव यक्षा न गंवा न पिशाचा न राक्षसाः ॥ किन्नरा वा मनुष्या वा सुखं प्राप्स्यन्ति लक्ष्मण ॥ ५८ ॥
 ममास्त्रं बाणसंपूर्णमाकाशं पश्य लक्ष्मण ॥ असंपातं करिष्यामि ह्यद्य त्रैलोक्यचारिणाम् ॥ ५९ ॥ सन्नि-
 कृद्धग्रहणमाचारितानिशाकरम् ॥ विप्रणष्टानलमरुद्भ्राकरद्युतिसिधुतम् ॥ ६० ॥ विनिर्मथितशैलाग्रं शुष्य-
 माणजलाशयम् ॥ ध्वस्तदुमलतागुल्मं विप्रणाशितसागरम् ॥ ६१ ॥ त्रैलोक्यं तु करिष्यामि सयुक्तं
 कालकर्मणा ॥ न ते कुशलिनीं सीतां प्रदास्यति ममेश्वराः ॥ ६२ ॥ आस्मिन्नुद्धते सौमित्रे मम द्रश्यति
 विक्रमम् ॥ नाकाशमुत्पातिष्यति सर्वभूतानि लक्ष्मण ॥ ६३ ॥ (अर्द्धतं मम नाराचैर्ध्वस्तभ्रान्तसृगद्वि-
 जम् ॥) समाकुलमभर्यादं जगत्पश्याद्य लक्ष्मण ॥ आकर्णपूर्णैरिषुभिर्जविलोकदुरादयैः ॥ ६४ ॥
 करिव्ये मैथिलिहेतोरपिशाचमराक्षसम् ॥ मम रोषप्रयुक्तानां विशिखानां बलं सुराः ॥ ६५ ॥ द्रष्टव्यं यद्य
 विमुक्तानाममर्षाहूरगामिनाम् ॥ नैव देवा न दैतेया न पिशाचा न राक्षसाः ॥ ६६ ॥ भविष्यन्ति मम

क्रोधात्त्रैलोक्येऽपि प्रणाशिते ॥ देवदानवयक्षाणां लोका ये रक्षसामपि ॥ ६७ ॥ बहुधा निपतिष्यति
बाणैश्चैः शकलीकृताः ॥ निर्मर्यादानिर्मौल्लोकान्करिष्याम्यद्य सायकैः ॥ ६८ ॥ हतां मृतां वा सौमित्रे
न दास्यति ममेश्वराः ॥ तथारूपां हि वैदेहीं न दास्यति यदि प्रियाम् ॥ ६९ ॥ नाशयामि जगत्सर्वं
त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ यावद्दर्शनमस्या नै तापयामि च सायकैः ॥ ७० ॥ इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षः
सुरमाणोष्ठसंपुटः ॥ वल्कलाजिनमाबध्य जटाभारमबंधयत् ॥ ७१ ॥ तस्य क्रुद्धस्य रामस्य तथा
भूतस्य धर्मतः ॥ त्रिपुरं जघ्नुषः पूर्वं रुद्रस्येव वभौ तनुः ॥ ७२ ॥ लक्ष्मणादथ चादाय रामो निष्पीड्य
कार्मुकम् ॥ शरमादाय संदीप्तं घोरमाशीविषोपमम् ॥ ७३ ॥ संदधे धनुषि श्रीमान्रामः परपुरंजयः ॥
युगांतान्निरिव क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ ७४ ॥ यथा जरा यथा मृत्युर्यथा कालो यथा विधिः ॥ नित्यं
न प्रतिहन्यते सर्वभूतेषु लक्ष्मण ॥ तथाहं क्रोधसंयुक्तो न निवार्योऽस्म्यसंशयम् ॥ ७५ ॥ पुरेव मे
चारुदत्तीमार्निदितां दिशंति सीतां यदि वाद्य मैथिलीम् ॥ सेदंगंधर्वमनुष्यपन्नगं जगत्सशैलं परिवर्तयाम्य-
हम् ॥ ७६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे चतुःषष्टितमः
सर्गः ॥ ६४ ॥ तप्यमानं तद्वा रामं सीताहरणकार्षितम् ॥ लोकानामभवे युक्तं सांवर्तकभिवानलम्
॥ १ ॥ वीक्षमाणं धनुः सज्यं निःश्वसंतं पुनः पुनः ॥ दग्धुकामं जगत्सर्वं युगांते च यथा हरम् ॥ २ ॥
अदृष्टपूर्वं संक्रुद्धं दृष्ट्वा रामं स लक्ष्मणः ॥ अब्रवीत्संजलिर्वोक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ ३ ॥
पुरा भूत्वा मृदुर्दतः सर्वभूतहिते रतः ॥ न क्रोधवशमापन्नः प्रकृतिं हातुमर्हसि ॥ ४ ॥ चंद्रे
लक्ष्मीः प्रमा सूर्ये गतिर्वार्यौ भुवि क्षमा ॥ एतच्च नियतं नित्यं त्वयि चानुत्तमं यशः ॥ ५ ॥ एकस्य

नापराधेन लोकान्हतुं त्वमर्हसि ॥ ननु जानामि कस्यायं भग्नः सांग्रामिको रथः ॥ ६ ॥ केन वा कस्य वा हेतोः संयुगः सपरिच्छदः ॥ खुरनेमिक्षतश्चायं सिक्तो रुधिरबिंदुभिः ॥ ७ ॥ देशो निवृत्त-संग्रामः सुघोरः पार्थवात्मज ॥ एकस्य तु विमर्दोऽयं न द्वयोर्वदतां वर ॥ ८ ॥ नहि वृत्तं हि पश्यामि बलस्य महतः पदम् ॥ नैकस्य तु कृते लोकान्विनाशयितुमर्हसि ॥ ९ ॥ युक्तदंढा हि मृदवः प्रशांता वसुधाधिपः ॥ सदा त्वं सर्वभूतानां शरण्यः परमा गतिः ॥ १० ॥ को नु दारप्रणाशं ते साधु मन्येत राघव ॥ सरितः सागराः शैला देवगंधर्वदानवाः ॥ ११ ॥ नालं ते विप्रियं कर्तुं दीक्षितस्यैव साधवः ॥ येन राजन्हता सीता तमन्वेष्टितुमर्हसि ॥ १२ ॥ माद्वितीयो धनुष्पाणिः सहायैः परमार्थभिः ॥ समुद्रं वा विचेष्ट्यामः पर्वतांश्च वनानि च ॥ १३ ॥ गुहाश्च विविधा घोराः पश्चिन्यो विविधास्तथा ॥ देवगंधर्व-लोकांश्च विचेष्ट्यामः समाहिताः ॥ १४ ॥ यावन्नाधिगमिष्यामस्तव भार्यपहारिणम् ॥ नचेत्साम्ना प्रदास्यति पत्नीं ते त्रिदशेश्वराः ॥ कोशलैर्द्रुततः पश्चात्पातकालं करिष्यासि ॥ १५ ॥ शीलेन साश्चा विनेयेम सर्तिां नयेन न प्राप्स्यसि चेन्नरेन्द्र ॥ ततः समुत्सादय हेमपुंखैर्महेन्द्रवज्रप्रतिभैः शरैर्धैः ॥ १६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० आरण्यकांडे पंचषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ तं तथा शोकसंतप्तं विष्णुपंतमनाथवत् ॥ मोहेन महता युक्तं परिदूषनमचेतसम् ॥ १ ॥ ततः सौमित्रिराश्वास्य मुहूर्तादिव लक्ष्मणः ॥ रामं संबोधयामास चरणौ चाभिपीडयन् ॥ २ ॥ महता तपसा चापि महता चापि कर्मणा ॥ राज्ञा दशरथेनासीलब्धोऽमृतमिवाभूतः ॥ ३ ॥ तव चैव गुणैर्बद्धस्त्वद्वियोगान्मर्हपतिः ॥ राजा देवत्वमापन्नो भरतस्य यथाश्रुत्वम् ॥ ४ ॥ यदि दुःस्वमिदं प्राप्तं कौकुत्स्थ न सहिष्यसे ॥ प्राकृत-

आलपसत्त्वं इतरः कः संहियति ॥ ५ ॥ (दुःखिनो हि भवँल्लोकांस्तेजसा यदि भक्ष्यते । आर्ताः
 प्रजा नरव्याघ्र के नु यास्यन्ति निवृत्तिम् ॥ १ ॥) आश्वसिहि नरश्रेष्ठ प्राणिनः कस्य नापदः ॥
 संस्पृशंत्याग्निवद्राजन्क्षणेन व्यपर्याति च ॥ ६ ॥ लोकस्वभाव एवैष ययातिर्नहुषात्मजः ॥ गतः
 शक्रेण सालोक्यमनयस्तं समस्पृशन् ॥ ७ ॥ महर्षीर्यो वसिष्ठस्तु यः पितुर्नः पुरोहितः ॥ अह्ना पुत्रशतं
 जज्ञे तथैवास्य पुनर्हृतम् ॥ ८ ॥ या चेयं जगतो माता सर्वलोकनमस्कृता ॥ अस्याश्च चलनं भूमेर्दृश्यते
 कोशलेध्वर ॥ ९ ॥ यौ धर्मौ जगतो नेत्रौ यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ आदित्यचंद्रौ ग्रहणभभ्युपेतौ
 महाबलौ ॥ १० ॥ सुमहांत्यपि भूतानि देवाश्च पुरुषर्षभ ॥ न दैवस्य प्रमुंचति सर्वभूताने देहिनः
 ॥ ११ ॥ शक्रादिष्वपि देवेषु वर्तमानौ नयानयौ ॥ श्रूयते नरशार्दूल न त्वं व्यथितुमर्हसि ॥ १२ ॥
 मृतायामपि वैदेह्यां नष्टायामपि राघव ॥ शोचितुं नार्हसे वीर यथाऽन्यः प्राकृतस्तथा ॥ १३ ॥ त्वद्विधा
 नाहि शोचंति सततं सर्वदर्शनाः ॥ सुमहत्स्वपि कृच्छ्रेषु रामानिर्विण्णदर्शनाः ॥ १४ ॥ तत्त्वतो हि
 नरश्रेष्ठ बुद्ध्या समनुचितय ॥ बुद्ध्या युक्ता महाप्राज्ञा विजानंति शुभाशुभे ॥ १५ ॥ अदृष्टगुणदोषा-
 णामध्रुवाणां तु कर्मणाम् ॥ नातंस्त्वं क्रियां तेषां फलमिष्टं च वर्तते ॥ १६ ॥ मामेवं हि पुरा वीर
 त्वमेव बहुशोक्तवान् ॥ अनुशिष्याद्वि को नु त्वामपि साक्षाद्बृहस्पतिः ॥ १७ ॥ बुद्धिश्च ते महाप्राज्ञा
 देवैरपि दुरन्वया ॥ शोकेनाभिप्रसुप्तं ते ज्ञानं संवोदयाम्यहम् ॥ १८ ॥ दिव्यं च मानुषं चैवमात्मनश्च
 पराक्रमम् ॥ इदं वा कुवृषभो वेदय यतस्व द्विषतां वधे ॥ १९ ॥ किं ते सर्वविनाशेन कृतेन पुरुषर्षभ ॥
 त्वमेव नु रिपुं पापं विज्ञायोद्धर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०

अरण्यकांडे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ पूर्वजोऽयुक्तावक्यस्तु लक्ष्मणेन सुभाषितम् ॥ सारग्राही
महासारं प्रतिजग्राह राघवः ॥ १ ॥ स निगृह्य महाबाहुः प्रवृद्धं रोषमात्मनः ॥ अवष्टभ्य धनुश्चित्रं
रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २ ॥ किं करिष्यावहे वत्स क्व वा गच्छाव लक्ष्मण ॥ केनोपायेन पश्यावः
सीतामिह विचिंतय ॥ ३ ॥ तं तथा परितापार्तं लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ इदमेव जनस्थानं त्वमन्वेषि-
तुमर्हसि ॥ ४ ॥ राक्षसैर्बहुभिः कीर्णं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ संतीह गिरिदुर्गाणि निर्दराः कंदराणि च
॥ ५ ॥ गुहाश्च विविधा घोरा नानामृगगणाकुलाः ॥ आवासाः किन्नराणां च गंधर्वभवनानि च ॥ ६ ॥
तानि युक्तो मया सार्धं समन्वेषितुमर्हसि ॥ त्वद्विधा बुद्धिसंपन्ना महात्मानो नरर्षभाः ॥ ७ ॥
आपत्सु न प्रकंपते वायुवैरैरिवाचलाः ॥ इत्युक्तस्तद्वर्तनं सर्वं विचचार स लक्ष्मणः ॥ ८ ॥ क्रुद्धो रामः
शरं धोरं संघाय धनुषि क्षुरम् ॥ ततः पर्वतकूटाभं महाभागं द्विजोत्तमम् ॥ ९ ॥ ददर्श पातितं भूमौ
क्षतजार्द्रं जटायुषम् ॥ तं दृष्ट्वा गिरिशृंगाभं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १० ॥ अर्नेन सीता वैदेही
भक्षिता नात्र संशयः ॥ गुप्तरूपमिदं व्यक्तं रक्षो भ्रमति कानतनम् ॥ ११ ॥ भक्षयित्वा विशालाक्षीमास्ते
सीतां यथामुखम् ॥ एतं वधिष्ये दीप्ताग्नेः शरैर्धोरैरनिह्यैः ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वाऽभ्यपतद्द्रुष्टुं संघाय
धनुषि क्षुरम् ॥ क्रुद्धो रामः ससुद्रांतां चालयन्निव मेदिनीम् ॥ १३ ॥ तं दीनदीनिया वाचा सकेन-
रुधिरं वमन् ॥ अभ्यभाषत पक्षी स रामं दशरथात्मजम् ॥ १४ ॥ यामोषधीभिरायुष्मन्बन्धसि
महांवने ॥ सा देवी मम च प्राणा रावणेनोभयं हृतम् ॥ १५ ॥ त्वया विरहिता देवी लक्ष्मणेन च राघव ॥
ह्रियमाणा मया दृष्ट्वा रावणेन बलीयसा ॥ १६ ॥ सीतामभ्यवपन्नोऽहं रावणश्च रणे प्रभो ॥ विध्वंसितर-

शच्छन्नः पतितो धरणीतले ॥ १७ ॥ एतदस्य धनुर्मममेते चास्य शरास्तथा ॥ अयमस्य रणे राम भग्नः
सांप्रामिको रथः ॥ १८ ॥ अयं तु साराथिस्तस्य मत्पक्षनिहतो भुवि ॥ परिश्रांतस्य मे पक्षौ छित्त्वा खड्गेन
रावणः ॥ १९ ॥ सीतामादाय वैदेहीमुत्पपात विहायसम ॥ रक्षसा निहतं पूर्वमां न हंतुं त्वमर्हसि ॥ २० ॥ रामस्त-
स्य तु विज्ञाय सीतासक्तां प्रियां कथाम् ॥ गृध्रराजं परिष्वज्य परित्यज्य महद्धनुः ॥ २१ ॥ निपपाताव-
शो भूमौ रुरोद् सहलक्ष्मणः ॥ द्विगुणीकृततापार्तो रामो धीरतरोऽपि सन् ॥ २२ ॥ एकमेकायने कृच्छ्रे
निःश्वसतं मुहुमुहुः ॥ समीक्ष्य दुःखितो रामः सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ राज्यं अष्ट वने वासः
सीता नष्टा मृतो द्विजः ॥ ईदृशीयं ममालक्ष्मीर्दिहेदपि हि पावकम् ॥ २४ ॥ संपूर्णमपि चेदद्य प्रतरेयं
महोदधिम् ॥ सोऽपि नूनं ममालक्ष्म्या विशुष्येत्सरितां पतिः ॥ २५ ॥ नास्त्यभाग्यतरो लोके मत्तो-
ऽस्मिन्सचराचरे ॥ येत्वेयं महती प्राप्ता मया व्यसनवागुरा ॥ २६ ॥ अयं पितुर्वयस्यो मे गृध्रराजो
महाबलः ॥ शैते विनिहतो भूमौ मम भाग्यविपर्ययान् ॥ २७ ॥ इत्येवमुक्त्वा बहुशो राघवः सहल-
क्ष्मणः ॥ जटायुषं च पस्पर्शो पितृस्नेहं निदर्शयन् ॥ २८ ॥ निकृत्तपक्षं रुधिरावसिक्तं तं गृध्रराजं परि-
गृह्य राघवः ॥ कं मैथिली प्राणसमा गतोति विमुच्य वाचं निपपात भूमौ ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीम० बा०
आ० च० सा० अरण्यकांडे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ रामः प्रेक्ष्य तु तं गृध्रं भुवि रौद्रेण पातितम् ॥
सौमित्रि मित्रसंपन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ममायं नूनमर्थेषु यतमानो विहंगमः ॥ राक्षसेन हतः
संख्ये प्राणांस्त्यजति मत्कृते ॥ २ ॥ अतिखिन्नः शरीरेऽस्मिन्प्राणो लक्ष्मण विद्यते ॥ तथा स्वरविहीनोऽयं
विह्वलं समुदीक्षते ॥ ३ ॥ जटायो यदि शक्नोषि वाक्यं व्याहिरितुं पुनः ॥ सीतामाख्याहि भद्रं ते वधमा-

ख्याहि चात्मनः ॥ ४ ॥ किंनिमित्तो जहारायां रावणस्तस्य किं मया ॥ अपराधं तु यं दृष्ट्वा रावणेन
हृता प्रिया ॥ ५ ॥ कथं तच्चद्रसंकाशं मुखमासीन्मनोहरम् ॥ सीतया कानि चोक्तानि तस्मिन्काले
द्विजोत्तम ॥ ६ ॥ कथंवीर्यः कथंरूपः किंकर्मा स च राक्षसः ॥ क्व चास्य भवनं तात ब्रूहि मे परिपृ-
च्छतः ॥ ७ ॥ तमुद्धीक्ष्य स धर्मात्मा विलपंतमनाथवत् ॥ वाचा विष्णुवया राममिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥
सा हृता राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ मायामादाय वैदेहीं प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ ९ ॥ परिच्छांतस्य
मे तात पक्षौ छित्त्वा निशाचरः ॥ सीतामादाय वैदेहीं प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ १० ॥ उपरुध्यंति मे
प्राणा दृष्टिर्ध्रमतिः राघव ॥ पश्यामि वृक्षान्धौवर्णानुशीरकृतमूर्धजान् ॥ ११ ॥ येन याति मुहूर्तेन
सीतामादाय रावणः ॥ विप्रतष्टं धनं क्षिप्रं तत्स्वामी प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥ विंदो नाम मुहूर्तोऽसौ नच
कांकुत्स्थ सोऽबुधत् ॥ (त्वत्प्रियां जानकीं हत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥) ह्यषवद्वहिसं गृह्य क्षिप्रमेव
वितन्यते ॥ १३ ॥ नच त्वया व्यथा कार्या जनकस्य सुतां प्रति ॥ वैदेहां रंस्यसे क्षिप्रं हत्वा तं
रणमूर्धनि ॥ १४ ॥ असंमूढस्य गृध्रस्य रामं प्रत्यनुभाषतः ॥ आस्यात्सुखाव राधिरं श्रियमाणस्य साभि-
षम् ॥ १५ ॥ पुत्रो विश्रवसः साक्षाद्भ्राता वैश्रवणस्य च ॥ इत्युक्त्वा दुर्लभान्प्राणान्मुसोच पतगे-
श्वरः ॥ १६ ॥ ब्रूहिन्नृहति रामस्य रावणस्य कृतांजलेः ॥ त्यक्त्वा शरीरं गृध्रस्य प्राणा जग्मुर्विहाय-
सम् ॥ १७ ॥ स निक्षिप्य शिरो भूभौ प्रसार्य चरणौ तथा ॥ निक्षिप्य च शरीरं स्वं पपात धरणी-
तले ॥ १८ ॥ तं गृध्रं प्रेक्ष्य ताम्राक्षं गतामुमचलोपमम् ॥ रामः सुबहुभिर्दुःखैर्दीनः सौमित्रिम-
ब्रवीत् ॥ १९ ॥ बहूनि राक्षसां वासे वर्षाणि वसता सुखम् ॥ अनेन दंडकारण्ये विक्षीर्णमिह

प्रक्षिणा ॥ २० ॥ अनेकवार्षिको यस्तु त्रिरकालसमुत्थितः ॥ सोऽयमद्य हतः शेते कालो हि दुरति-
 क्रमः ॥ २१ ॥ पश्य लक्ष्मण गृध्रोऽयमुपकारी हतश्च मे ॥ सीतामभ्यवपन्नो हि रावणेन बलीयसा ॥ २२ ॥
 गृध्राज्यं परित्यज्य विवृण्वामहं महत् ॥ मम हेतोरयं प्राणान्मुमोच पतगेश्वरः ॥ २३ ॥ सर्वत्र खलु
 दृश्यते साधवो धर्मचारिणः ॥ शूराः शरण्या सौमित्रे तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ २४ ॥ सीताहरणजं दुःखं
 न मे सौम्य तथागतम् ॥ यथा विनाशो गृध्रस्य मत्कृते च परंतप ॥ २५ ॥ राजा दशरथः श्रीमान्यथा
 मम महायशाः ॥ पूजनीयश्च मान्यश्च तथाऽयं पतगेश्वरः ॥ २६ ॥ सौमित्रे हर काष्ठानि निर्मथिष्यामि
 पावकम् ॥ गृध्राजं दिधक्ष्यामि मत्कृते निधनं गतम् ॥ २७ ॥ नाथं पतगलोकस्य चितिमारोपयाम्य-
 हमे ॥ इमं धक्ष्यामि सौमित्रे हतं रौद्रेण रक्षसां ॥ २८ ॥ या गतिर्यज्ञशोखानामाहिताग्नेश्च या गतिः ॥
 अपरावर्तिनां या च या च भूमिप्रदायिनाम् ॥ २९ ॥ मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान् ॥
 गृध्राज महासत्त्व संस्कृतश्च मया व्रज ॥ ३० ॥ एवमुक्त्वा चितां दीप्तामारोप्य पतगेश्वरम् ॥ ददाह
 रामो धर्मात्मा स्वबंधुभिव दुःखितः ॥ ३१ ॥ रामोऽपि सहसौमित्रिवर्नं यात्वा स वीरवान् ॥ स्थूलान्ध-
 त्वा महारोही ननु तस्तार तं द्विजम् ॥ ३२ ॥ रोहिमांसानि चोद्धृत्य पेशीकृत्वा महायशाः ॥
 शकुन्य ददौ रामो रम्ये हरितशाद्वले ॥ ३३ ॥ यत्तप्रेतस्य मर्यस्य कथयति द्विजातयः ॥
 तत्स्वर्गगमनं क्षिप्रं तस्य रामो जजाप ह ॥ ३४ ॥ ततो गोदावरीं गत्वा नदीं नरवरात्मजौ ॥ उदकं
 चक्रतुस्तस्मै गृध्राजाय तावुभौ ॥ ३५ ॥ शास्त्रदष्टेन विधिना जलं गृध्राय राघवौ ॥ स्नात्वा तौ
 गृध्राजाय उदकं चक्रतुस्तदा ॥ ३६ ॥ स गृध्राजः कृतवान्यशस्करं सुदुष्करं कर्म रणे निपातितः ॥

महर्षिकल्पेन च संस्कृतस्तदा जगाम पुण्यां गतिमात्मनः शुभाम् ॥ ३७ ॥ कृतोदकौ तावपि पक्षि-
सत्तमे स्थिरां च बुद्धिं प्राणिधाय जग्मतुः ॥ प्रवेश्य सीताधिगमे ततो मनो वनं सुरेन्द्रविव विष्णु-
वासवौ ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे अष्टषष्टितमः
सर्गः ॥ ६८ ॥ कृत्वैवमुदकं तस्मै प्रस्थितौ राघवौ तदा ॥ अवैक्षतौ वने सीतां जग्मतुः पश्चिमां
दिशम् ॥ १ ॥ तां दिशं दक्षिणां गत्वा शरचापासिधारिणौ ॥ अविप्रहृतमैक्ष्वाकौ पंथानं प्रतिपेदुः
॥ २ ॥ गुल्मैर्वृक्षैश्च बहुभिर्लताभिश्च प्रवेष्टितम् ॥ आवृतं सर्वतो दुर्गं गहनं घोरदर्शनम् ॥ ३ ॥
व्यतिक्रम्य तु वेगेन गृहीत्वा दक्षिणां दिशम् ॥ सुभीतं तन्महारण्यं व्यतिथ्यतौ महाबलौ ॥ ४ ॥
ततः परं अनस्थानात्त्रिक्रोशं गम्य राघवौ ॥ कौचारण्यं विविशतुर्गहनं तौ महाजसौ ॥ ५ ॥ नाना-
मेघवनप्रख्यं ग्रहृष्टमिव सर्वतः ॥ नानावर्णैः शुभैः पुष्पैर्मृगपक्षिगणैर्युतम् ॥ ६ ॥ दिदृक्षमाणौ वेदेहौ
तद्वनं तौ विचिन्वतुः ॥ तत्रतत्रावातिष्ठतौ सीताहरणदुःखितौ ॥ ७ ॥ ततः पूर्व्वेण तौ गत्वा त्रिक्रोशं
भ्रातरौ तदा ॥ कौचारण्यमतिक्रम्य मत्तंगश्रममंतरे ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा तु तद्वनं घोरं बहुभीममृगद्विजम् ॥
नानावृक्षसमार्काणैः सर्वैः गहनपादपम् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वाते गिरौ तत्र दरी दशरथात्मजौ ॥ पातालसम-
गंभीरां तमसा नित्यसंवृताम् ॥ १० ॥ आसाद्य च नरन्यात्रौ दूर्यास्तस्याविदूरतः ॥ ददर्शतुर्महारूपां
राक्षसीं विवृत्ताननाम् ॥ ११ ॥ भयदामल्पसत्त्वानां बभित्सां रौद्रदर्शनाम् ॥ लंबोदरौ तक्ष्यादंश्रौ
करालौ पटुपल्वचम् ॥ १२ ॥ भक्षयंतौ मृगान्भीमान्विकटां मुक्तमूर्धजाम् ॥ अवैक्षतां तु तौ तत्र
भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ सा समासाद्य तौ वीरौ व्रजंतं भ्रातुरग्रतः ॥ एहि रस्यावहेत्युक्त्वा

समालम्बत लक्ष्मणम् ॥ १४ ॥ उवाच चैनं वचनं सौमित्रिमुपगुह्य च ॥ अहं त्वयोमुखी नाम लाभस्ते त्वम-
सि प्रियः ॥ १५ ॥ नाथ पर्वतदुर्गेषु नदीनां पुलिनेषु च ॥ आयुश्चिराभिदं वीर त्वं मया सह रंस्यसे
॥ १६ ॥ एवमुक्त्वस्तु कुपितः खड्गमुद्धृत्य लक्ष्मणः ॥ कर्णनासास्तनं तस्या निचकत्तोरिसूदनः
॥ १७ ॥ कर्णनासे निरुक्ते तु विस्वरं विननाद सा ॥ यथागतं प्रदुद्राव राक्षसी घोरदर्शना ॥ १८ ॥
तस्यां गतायां गहनं वज्रतौ वनमोजसा ॥ आसेदुतरमिन्नौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥ लक्ष्म-
णस्तु महानैजाः सत्यबाण्डीलवान्छुचिः ॥ अभ्रवीत्याजलिर्वाक्यं भ्रातरं दीप्रतेजसम् ॥ २० ॥ स्पन्दते
मे दृढं बाहुरुद्धिमिव मे मनः ॥ प्रायशश्चाव्यनेष्टानि निमित्तान्युपलक्ष्ये ॥ २१ ॥ तस्मात्सज्जीभ-
वर्यं त्वं कुरुष्व वचनं मम ॥ ममैव हि निमित्तानि सद्यः शंसति संभ्रमम् ॥ २२ ॥ एष वंचुलको
नाम पक्षी परमदारुणः ॥ आवयोर्विजयं युद्धे शंसन्निव विनर्दति ॥ २३ ॥ तयोरेषेतोरेवं सर्वं तद्धनमो-
जसा ॥ संजज्ञे विपुलः शब्दः प्रभञ्जनिव तद्धनम् ॥ २४ ॥ संवेष्टितमिवात्यर्थं गहनं मातरिश्चवना ॥
वनस्य तस्य शब्दोऽभूद्धनमापूरयन्निव ॥ २५ ॥ तं शब्दं कांक्षमाणस्तु रामः खड्गो सहातुजः ॥ ददशे
सुमहाकायं राक्षसं विपुलोरसम् ॥ २६ ॥ आसेदुतुश्च तद्रक्षस्तावुभौ प्रमुखे स्थितम् ॥ विवृद्धम-
शिरोभ्रिवं कबंधुमुदरे मुखम् ॥ २७ ॥ रोमभिर्निशितैस्तीक्ष्णैर्महागिरिभिर्बोद्धितम् ॥ नीलमेघनिभं रौद्रं
मेघस्तनितनःस्वनम् ॥ २८ ॥ अग्निज्वालानिकाशेन ललाटस्थेन दीप्यता ॥ महापद्मेण विंगेन विपुलेनायतेन
च ॥ २९ ॥ एकेनोरसि घोरं नयनेन सुदर्शना ॥ महादंष्ट्रोपपन्नं तं लेलिहानं महामुखम् ॥ ३० ॥
भक्षयंतं महार्घोरानृक्षसिंहस्यगडिजान् ॥ घोरौ भुजौ विकुर्वाणमुभौ योजनमायतौ ॥ ३१ ॥ कराभ्यां

विविधानाह्य ऋक्षान्यक्षिणान्दुगान् ॥ आकर्षतं विकर्षतमेकान्मुग्धयूपान् ॥ ३२ ॥ स्थितमावृत्य
 पशूनां संयोध्रोत्रोः प्रपन्नयोः ॥ अथ तं समतिक्रम्य क्रोशमात्रं ददर्शतुः ॥ ३३ ॥ महोतं दारुणं
 भ्रमं कबंधं मुजसंवृतम् ॥ कबंधोमिव संस्थानादतिथोरप्रदर्शनम् ॥ ३४ ॥ स महाबाहुत्यर्थे प्रसार्य
 विपुला मुजौ ॥ जग्राह संहितावेष राघवौ पण्डित्यन्वलात् ॥ ३५ ॥ खड्गिनौ दृढधन्वानौ तिग्म-
 तेजौ महायुजौ ॥ भ्रातरौ विवशं प्राप्नौ कृष्यमाणौ महाबलौ ॥ ३६ ॥ तत्र धैर्याच्च शूरतु राघवो
 नैव विवश्ये ॥ बाल्यादनाश्रयाच्चैव लक्ष्मणस्त्वभिविवश्ये ॥ ३७ ॥ उवाच च विषण्णः सन्नाघवं
 राघवानुजः ॥ पश्य मां विवशं वीर राक्षसस्य वशं गतम् ॥ ३८ ॥ मयैकेन तु निर्युक्तः परिमुच्य-
 स्त्वं राघव ॥ मां हि भूतबलिं दत्त्वा पलायस्व यथासुखम् ॥ ३९ ॥ अधिगतासि वैदेहीमचिरे-
 नेति मे मतिः ॥ प्रतिलभ्य च काकुत्स्थ पितृपैतामहीं महीम् ॥ ४० ॥ तत्र मां राम राज्यस्थः
 स्मर्तुमर्हसि सर्वदा ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ मा स्म त्रासे वृथा
 वीर नहि त्दाहृद्विषीदति ॥ एतस्मिन्नंतरे कूरो भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४२ ॥ तावुवाच महाबाहुः
 कबंधो दानवोत्तमः ॥ कौ युवां वृषभस्कंधौ महाखड्गधनुर्धरौ ॥ ४३ ॥ घोरं देशमिमं
 प्राप्नौ दैवेन मम चाक्षुषौ ॥ वदतं कार्यमिह वां किमर्थं चागतौ युवाम् ॥ ४४ ॥ इमं देशमनुप्राप्तौ
 क्षुधातृप्त्येह तिष्ठतः ॥ सबाणचापखड्गौ च तीक्ष्णाश्रंगाविवर्षभौ ॥ ४५ ॥ मां तूर्णमनुसंप्राप्तौ दुर्लभं
 जीवितं हि वाम् ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कबंधस्य दुरात्मनः ॥ ४६ ॥ उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन
 पारिशुष्यता ॥ कृच्छ्रात्कृच्छ्रतरं प्राप्य दारुणं सत्यविक्रम ॥ ४७ ॥ व्यसनं जीवितोत्ताय प्राप्तमप्राप्य

तां प्रियाम् ॥ कालस्य सुमहद्द्वार्यं सर्वभूतेषु लक्ष्मण ॥ ४८ ॥ त्वां च मां च नरव्याघ्र व्यसनैः पश्य
मोहितौ ॥ नहि भारोऽस्ति दैवस्य सर्वभूतेषु लक्ष्मण ॥ ४९ ॥ शूराश्च बलवंतश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे ॥
कालाभिपन्नाः सीदन्ति यथा वालुकसेतवः ॥ ५० ॥ इति ब्रुवाणे दृढस्रत्यविक्रमो महायशा दाशरथिः
प्रतापवान् ॥ अवेक्ष्य सौमित्रिसुदृढविक्रमं स्थिरां तदा स्वां मतिमात्मनाकरोत् ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीम-
द्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ तौ तु यत्र
स्थितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ बाहुपाशपरिक्षिप्तौ कबंधो वांक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ तिष्ठतः किं नु
मां दृष्ट्वा क्षुधार्तं क्षत्रियर्षभौ ॥ आहारार्थं तु संदिष्टौ दैवेन हतचेतनौ ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणो
वाक्यं प्राप्तकालं हितं तदा ॥ उवाचार्तिसमापन्नो विक्रमे कृतनिश्चयः ॥ ३ ॥ त्वां च मां च पुरा
तूर्णमादत्ते राक्षसाधमः ॥ तस्मादसिभ्यामस्याशु बाहू छिदावहे गुरू ॥ ४ ॥ भीषणोऽयं महाकायो राक्षसो
मुनेर्विक्रमः ॥ लोकं ह्यतिजितं कृत्वा ह्यावां हंतुमिहेच्छति ॥ ५ ॥ निश्चेष्टानां वधो राजन्कुतिसतो जगतीपते ॥
कृतमध्योपनीतानां पशूनामिव राघव ॥ ६ ॥ एतत्संजल्पितं श्रुत्वा तयोः क्रुद्धस्तु राक्षसः ॥ विदार्यास्यं ततो
रौद्रं तौ मक्षयितुमारभत् ॥ ७ ॥ ततस्तौ देशकालज्ञौ खड्गाभ्यामेव राघवौ ॥ अर्चिच्छतां सुसंहृष्टौ बाहू
तस्यांसदेशयोः ॥ ८ ॥ दक्षिणो दक्षिणं बाहुमसक्तमधिना ततः ॥ चिच्छेद् रामो वेगेन सव्यं वीरस्तु
लक्ष्मणः ॥ ९ ॥ स पपात महाबाहुर्दिग्भ्रन्नबाहुमहास्वनः ॥ खं च गां च दिशश्चैव नादयज्जलदो यथा ॥
॥ १० ॥ स निकृत्तौ मुनौ दृष्ट्वा शोणितौघपरिप्लुतः ॥ दीनः पप्रच्छ तौ वीरौ कौ युवाभिति दानवः ॥
॥ ११ ॥ इति तस्य ब्रुवाणस्य लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ शशंस तस्य काकुत्स्थं कबंधस्य महाबलः ॥

॥ १२ ॥ अयमिदं वा कुदायादो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ तस्यैवावरजं विद्धि भ्रातरं मां च लक्ष्मणम् ॥
 ॥ १३ ॥ मात्रा प्रतिहृते राज्ये रामः प्रव्राजितो वनम् ॥ मया सह चत्स्येष भार्यया च महद्वनम् ॥
 ॥ १४ ॥ अस्य देवप्रभावस्य वसतो विजने वने ॥ रक्षसापहता भार्या यमिच्छन्ताविहागतौ ॥ १५ ॥
 त्वं तु को वा किमर्थं वा कबं वसदृशो वने ॥ आस्येनोरसि दीप्तेन भग्नजंघो विचेष्टसे ॥ १६ ॥ एव-
 मुक्तः कबंधस्तु लक्ष्मणेनोत्तरं वचः ॥ उवाच वचनं प्रीतस्तीर्दिद्रवचनं स्मरन् ॥ १७ ॥ स्वागतं वो
 नरव्याघ्रौ दिष्टया पश्यामि वामहम् ॥ दिष्टया चेमौ निकृत्तौ मे युवाभ्यां बाहुबंधनौ ॥ १८ ॥ विरूपं
 यच्च मे रूपं प्राप्तं ह्यविनयाद्यथा ॥ तन्मे शृणु नरव्याघ्र तत्त्वतः शंसतस्तव ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीम-
 द्रामायणे वाल्मीकिं आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥ पुरा राम महाबाहो
 महाबलपराक्रमम् ॥ रूपमासीन्समाचित्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १ ॥ यथा सूर्यस्य सोमस्य
 शक्रस्य च यथा वपुः ॥ सोऽहं रूपमिदं कृत्वा लोकवित्रासनं महत् ॥ २ ॥ ऋधीन्वनगतानाम त्रास-
 यामि ततस्ततः ॥ ततः स्थूलशिरा नाम महार्थः कोषितो मया ॥ ३ ॥ स चिन्वन्विविधं वन्यं
 रूपेणानेन धर्षितः ॥ तेनाहमुक्तः प्रेक्ष्यैवं घोरशापाभिधायिना ॥ ४ ॥ एतदेव दृशंसं ते रूपमस्तु विग-
 र्हितम् ॥ स मया याचितः क्रुद्धः शापस्यांतो भवेदिति ॥ ५ ॥ अभिशापकृतस्येति तेनेदं भाषितं
 वचः ॥ यदा छित्त्वा मुञ्चौ रामस्त्वां देहेद्विजने वने ॥ ६ ॥ तदा त्वं प्राप्स्यसे रूपं स्वमेव विपुलं
 शुभम् ॥ श्रिया विराजितं पुत्रं दत्तोस्त्वं विद्धि लक्ष्मण ॥ ७ ॥ इंद्रपाशादिदं रूपं प्राप्तमेवं रणालिरे ॥
 अहं हि तपसोऽग्रेण पितामहमतोषयम् ॥ ८ ॥ दीर्घमायुः स मे प्रादात्ततो मां विभ्रमोऽस्पृशत् ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे अरण्यकांडे । सर्गः ७१. * (५८८)

दूर्ध्वमायुर्मया प्राप्तं किं मां शक्रः करिष्यति ॥ ९ ॥ इत्येवं बुद्धिमास्थाय रणे शक्रमधर्षयम् ॥ तस्य
बाहुप्रयुक्तेन वज्रेण शतपर्वणा ॥ १० ॥ सक्थिनी च शिरश्चैव शरीरे संप्रवेशितम् ॥ स मया याच्य-
मानः सन्नानयद्यमसद्दनम् ॥ ११ ॥ पितामहवचः सत्यं तदस्तिवाते ममाब्रवीत् ॥ अनाहारः कथं शक्तो
भग्नसक्थिशिरोमुखः ॥ १२ ॥ वज्रिणाभिहतः कालं सुदीर्घमापि जीवितुम् ॥ स एवमुक्तः शक्रो मे
बाहू योजनमायतौ ॥ १३ ॥ तदा चास्यं च मे कुक्षौ तीक्ष्णदंष्ट्रमकल्पयत् ॥ सोऽहं भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां
संक्षिप्यास्मिन्वनेचराम् ॥ १४ ॥ सिंहद्वेपिसृगव्याघ्रान्भक्ष्यामि समंततः ॥ स तु मामब्रवीदिन्द्रो यदा
रामः स लक्ष्मणः ॥ १५ ॥ छेत्यते समरे बाहू तदा स्वर्गं गमिष्यसि ॥ अनेन वपुषा
ताव वनेऽस्मिन्नाजसत्तम ॥ १६ ॥ यद्यल्पश्यामि सर्वस्य ग्रहणं साधु रोचये ॥ अवश्यं ग्रहणं
रामो मन्येऽहं समुपैष्यति ॥ १७ ॥ इमां बुद्धिं पुरस्कृत्य देहन्यासकृतश्रमः ॥ स त्वं
रामोऽसि भद्रं ते नाहमन्येन राघव ॥ १८ ॥ शक्यो हंतुं यथातत्त्वमेवमुक्तं महर्षिणा ॥ अहं हि
मत्तिसावित्र्यं कारिष्यामि नरर्षभ ॥ १९ ॥ मित्रं च वोपदेक्ष्यामि युवाभ्यां संस्कृतोऽग्निना ॥ एवमुक्तस्तु
धर्मात्मा दनुना तेन राघवः ॥ २० ॥ इदं जगद् वचनं लक्ष्मणस्य च पश्यतः ॥ रावणेन हता
भार्या सीता मम यशस्विनी ॥ २१ ॥ निष्क्रान्तस्य जनस्थानात्सह भ्रात्रा यथासुखम् ॥ नाममात्रं
तु जानामि न रूपं तस्य रक्षसः ॥ २२ ॥ निवासं वा प्रमादं वा वयं तस्य न विद्महे ॥ शोकाती-
नामनाथानामेवं विपरिधावताम् ॥ २३ ॥ कारुण्यं सदृशं कर्तुमुपकारेण वर्तताम् ॥ काष्ठान्यानीय
भग्नानि काले शुष्काणि कुंजरैः ॥ २४ ॥ धक्ष्यामस्त्वां वयं वीर क्षत्रे महति कलिपते ॥ स त्वं सीतां

समाचक्ष्व येन वा यत्र वा हता ॥ २५ ॥ कुरु कल्याणमत्यर्थं यदि जानासि तत्ततः ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण वाक्यं दनुरनुत्तमम् ॥ २६ ॥ प्रोवाच कुशलो वक्ता वत्तारमपि राघवम् ॥
 दिव्यमस्ति न मे ज्ञानं नाभिजानामि भैथिलीम् ॥ २७ ॥ यस्तां वक्ष्यति तं वक्ष्ये दग्धः स्वं रूपमास्थितः ॥
 योऽभिजानाति तद्रक्षस्तद्वक्ष्ये राम तत्परम् ॥ २८ ॥ अदग्धस्य हि विज्ञानुं शक्तिरस्ति न मे प्रभो ॥
 राक्षसं तु महावीर्यं सीता येन हता तव ॥ २९ ॥ विज्ञानं हि महद्भ्रष्टं शापदोषेण राघव ॥ स्वकृतेन
 मया प्राप्तं रूपं लोकविगर्हितम् ॥ ३० ॥ किं तु यावन्न यात्यस्तं सविता श्रान्तवाहनः ॥ तावन्माम-
 वटे क्षिप्त्वा दह राम यथाविधि ॥ ३१ ॥ दग्धस्त्वयाहमवटे न्यायेन रघुनन्दन ॥ वक्ष्यामि ते महावीर
 यस्तं वेत्स्यति राक्षसम् ॥ ३२ ॥ तेन सख्यं च कर्तव्यं न्याय्यवृत्तेन राघव ॥ कल्पयिष्यति ते वीर
 साहाय्यं लघुविक्रमः ॥ ३३ ॥ नहि तस्यास्त्यविज्ञातं त्रिषु लोकेषु राघव ॥ सर्वान्परिवृतो लोकान्पुरा
 नै कारणान्तरे ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे बा० आ० च० सा० अरण्यकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः
 ॥ ७१ ॥ एवमुक्तौ तु तौ वीरौ कबंधेन नरेश्वरौ ॥ गिरिप्रदमासाद्य पावकं विससर्जतुः ॥ १ ॥
 लक्ष्मणस्तु महोल्काभिर्ज्वलिताभिः समंततः ॥ चितामादीपयामास सा प्रज्ज्वाल सर्वतः ॥ २ ॥
 तच्छरीरं कबंधस्य घृतपिंडोपमं महत् ॥ मेदसा पच्यमानस्य भंदं दहत पावकः ॥ ३ ॥ स विधूय
 चितामाशु विधूमोऽग्निरिवोत्थितः ॥ अरजे वाससी बिभ्रन्माल्यं दिव्यं महाबलः ॥ ४ ॥ तताश्चिताया
 वेगेन भास्वरो विरजोबरः ॥ उत्सपाताशु संहृष्टः सर्वप्रत्यंगभूषणः ॥ ५ ॥ विमाने भास्वरे तिष्ठन्-
 सयुक्ते यक्षस्फुरे ॥ प्रभया च महातेजा दिशो दृश विराजयन् ॥ ६ ॥ सौन्दर्यश्रगतो वाक्यं कबंधो

राममब्रवीत् ॥ शृणु राघव तत्त्वेन यथा सीतामवाप्स्यासि ॥ ७ ॥ रामषड्युक्तयो लोके यामिः
 सर्वे विमृश्यते ॥ परिमृष्टो दशांतेन दशाभोगन सेव्यते ॥ ८ ॥ दशाभागतो ह्रीनस्त्वं हि राम सलक्ष्मणः
 ॥ मत्कृते व्यसनं प्राप्तं त्वया दारप्रघर्षणम् ॥ ९ ॥ तदवश्यं त्वया कार्यः ससुहृदुहृदां वर ॥ अकृत्वा
 नहि ते सिद्धिमहं पश्यामि चिंतयन् ॥ १० ॥ श्रूयतां राम वक्ष्यामि सुग्रीवो नाम वानरः ॥ भ्रात्रा
 निरस्तः क्रुद्धेन वालिना शक्रमृतुना ॥ ११ ॥ ऋध्यमूके गिरिवरे पंपार्यतशोभिते ॥ निवसत्यात्मवा-
 न्वीरश्चतुर्भिः सह वानरैः ॥ १२ ॥ वानरैर्द्रो महावीर्यस्तेजोवानमितप्रभः ॥ सत्यसंधो विनीतश्च धृति-
 मान्मूर्तिमान्महान् ॥ १३ ॥ दक्षः प्रगल्भो द्युतिमान्महाबलपराक्रमः ॥ भ्रात्रा विवासितो वीर राज्य-
 हेतोर्महात्मना ॥ १४ ॥ स ते सहायो मित्रं च सीतायाः परिमार्गणे ॥ भविष्यति हि ते राम मा च
 शोके मनः कृथाः ॥ १५ ॥ भवितव्यं हि तच्चापि न तच्छक्यमिहान्यथा ॥ कर्तुमिह्वाकुशार्दूल कालो
 हि दुरतिक्रमः ॥ १६ ॥ गच्छ शीघ्रमिति वीर सुग्रीवं तं महाबलम् ॥ वयस्यं तं कुरु क्षिप्रमितो गत्वाऽद्य
 राघव ॥ १७ ॥ अद्रोहाय समागम्य दीव्यमाने विभावसौ ॥ न च ते सोऽवमंतव्यः सुग्रीवो वानराधिपः
 ॥ १८ ॥ कृतज्ञः कामरूपी च सहायार्थी च वीर्यवान् ॥ शकौ ह्यद्य युवां कर्तुं कार्यं यस्य चिकीर्षितम्
 ॥ १९ ॥ कृतार्थो वाऽकृतार्थो वा तव कृत्यं करिष्यति ॥ स ऋक्षरजसः पुत्रः पंपामटाति शंकितः
 ॥ २० ॥ भास्करस्यौरसः पुत्रो वालिना कृतकिल्बिषः ॥ संनिधायायुधं क्षिप्रमृष्यमुकालं कपिम्
 ॥ २१ ॥ कुरु राघव सत्येन वयस्यं वनचारिणम् ॥ स हि स्थानानि कात्स्न्येन सर्वाणि कपिकुंजरः
 ॥ २२ ॥ नरमांसाशिनं लोके नैपुण्यादधिगच्छति ॥ न तस्याविदितं लोके किंचिदस्ति हि राघव

॥ २३ ॥ यावत्सूर्यः प्रतपति सहस्रांशुः परंतप ॥ सनदीर्विपुलाब्जैर्लोनिगिदुर्गाणि कंदुरान् ॥ २४ ॥
 अन्विष्य वानरैः सार्धं पत्नीं तेऽधिगमिष्यति ॥ वानरांश्च महाकायान्येवथिष्यति राघव ॥ २५ ॥ दिशो
 विचेतुं तां सीतां त्वद्वियोगेन शोचतीम् ॥ अन्वेयति वरारोहां मैथिलीं रावणालये ॥ २६ ॥ स मेरु-
 श्रृंगप्रगतामनिदितां प्रविश्य पातालतलेऽपि वाश्रिताम् ॥ प्लवंगमानामृषभस्तव प्रियां निहत्य
 रक्षांसि पुलः प्रदास्यति ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकि आदि० च० सा० अरण्यकांडे
 द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ दर्शयित्वा तु रामाय सीतायाः परिमार्गणे ॥ वाक्यमन्वर्थमर्थज्ञः कबंधः
 पुनरब्रवीत् ॥ १ ॥ एष रामशिवः पंथा यत्रैते पुष्पिताः दुःमाः ॥ प्रतीचीं दिशमाश्रित्य प्रकाशेते मनोरमाः ॥ २ ॥
 जंबूप्रियालपनसा न्यग्रोधशृङ्गोर्तिदुकाः ॥ अधत्थाः कर्णिकाराश्च चूताश्चान्ये च पादपाः ॥ ३ ॥ धन्वता
 नागवृक्षाश्च तिलका नक्तमालकाः ॥ नीलाशोकाः कदंबाश्च करवीराश्च पुष्पिताः ॥ ४ ॥ अग्निमुखा अशोकाश्च
 सुरक्ताः पारिभद्रकाः ॥ तानारुह्याथवा भूमौ पातयित्वा च तान्वलात् ॥ ५ ॥ फलान्यमृतकल्पानि
 भक्षयित्वा गमिष्यथः ॥ तदतिक्रम्य काकुत्स्थ वनं पुष्पितपादपम् ॥ ६ ॥ नंदनप्रतिभं त्वन्यत्कुरवस्तुत-
 रा इव ॥ सर्वकालफला यत्र पादपा मधुरस्रवाः ॥ ७ ॥ सर्वे च ऋतवस्तत्र वने चैत्रये यथा ॥ फल-
 भारेणतस्तत्र महाविटपधारिणः ॥ ८ ॥ शोभते सर्वतस्तत्र मेघपर्वतसंनिभाः ॥ तानारुह्याथवा भूमौ
 पातयित्वाथवा सुखम् ॥ ९ ॥ फलान्यमृतकल्पानि लक्ष्मणस्ते प्रदास्यति ॥ चक्रभंतौ बराब्जैर्लाब्जैर्ला-
 न्छलं वनाद्वनम् ॥ १० ॥ ततः पुष्करिणीं वीरौ यंपां नाम गमिष्यथः ॥ अशर्करामविभ्रंशां समतीर्थान-
 न्क्षेपलम् ॥ ११ ॥ राम संजातबालूकां कमलोत्पलशोभिताम् ॥ तत्र हंसाः मृगाः क्रौंचाः कुराराश्चैव

राघव ॥ १२ ॥ बल्युस्वराणि कूजंति पंपासल्लिगोचराः ॥ नोद्विजंते नरान्दृष्ट्वा वधस्याकोविदाः पुरा
॥ १३ ॥ घृतीर्षिदोपमांस्थूलांस्तान्द्विजान्भक्षयिष्यथः ॥ रोहितांश्चक्रतुंडांश्च नलमीनांश्च राघव
॥ १४ ॥ पंपयाभिषुभिर्मत्स्यास्तत्र राम वरान्हतान् ॥ निस्त्वक्पक्षानयस्तप्तानकृशानेककंटकान्
॥ १५ ॥ तव भक्त्या समायुक्तो लक्ष्मणः संप्रदास्यति ॥ भृशं तान्खादतो मत्स्यान्यंपपायाः पुष्पसंचये
॥ १६ ॥ पद्मगंधि शिवं वारि सुखशीतमनामयम् ॥ उद्धृत्य स तदा छिष्टं रूत्यस्फटिकसनिभम्
॥ १७ ॥ अथ पुष्करपर्णेन लक्ष्मणः पाययिष्यति ॥ स्थूलानिगिरिगुहाशय्यान्वानरा ध्वनचारिणः ॥ १८ ॥
सायाहे विचरन्नाम दर्शयिष्यति लक्ष्मणः ॥ अपां लोभादुपावृत्तान्वृषभानिव नर्दतः ॥ १९ ॥ स्थूला-
न्पीतांश्च पंपयां द्रक्ष्यसि त्वं नरोत्तम ॥ सायाहे विचरन्नाम विटपीमाल्यधारिणः ॥ २० ॥ शिवो-
दकं च पंपयां दृष्ट्वा शोकं विहास्यसि ॥ सुमनोभिश्चितास्तत्र तिलका नक्तमालकाः ॥ २१ ॥ उत्प-
लानि च फुल्लानि पंकजानि च राघव ॥ न तानि कश्चिन्माल्यानि तत्रारोपयिता नरः ॥ २२ ॥ न च वै
ग्लानतां याति न च शीर्यति राघव ॥ मतंगशिष्यास्तत्रासन्नृषयः सुसमाहिताः ॥ २३ ॥ तेषां भाराभित-
प्तानां वन्यमाहर्तां गुरोः ॥ ये प्रपेतुर्महीं तूष्णं शरीरात्स्वेदबिंदवः ॥ २४ ॥ तानि माल्यानि जातानि
मुनीनां तपसा तदा ॥ स्वेदबिंदुसमुत्थानि न विनश्यंति राघव ॥ २५ ॥ तेषां गतानामद्यापि दृश्यते
परिचारिणी ॥ श्रमणी शबरी नाम काकुत्स्थ चिरजीविनी ॥ २६ ॥ त्वां तु धर्मे स्थिता नित्यं सर्वभू-
तनमस्कृतम् ॥ दृष्ट्वा देवोपमं राम स्वर्गलोकं गमिष्यति ॥ २७ ॥ ततस्तद्राम पंपयास्तीरमाश्रित्य
पश्चिमम् ॥ आश्रमस्थानमनुलं गुह्यं काकुत्स्थ पश्यसि ॥ २८ ॥ न तत्राक्रमितुं नागाः शक्नुवंति तदाश्र-

मे ॥ (विविधास्तत्र वै नागा वने तस्मिंश्च पर्वते ॥) ऋषेस्तस्य मत्तंगस्य विधानात्तच्च काननम् ॥२९॥
 मत्तंगवनमित्येव विश्रुतं रघुनन्दन ॥ तस्मिन्नन्दनसंकाशे देवारण्योपमे वने ॥ ३० ॥ नानाविहगसंकीर्णं
 रस्यसे राम निर्वृतः ॥ ऋष्यमूकस्तु पंपायाः पुरस्ताद्युष्पितदुमः ॥ ३१ ॥ सुदुःखारोहणश्चैव शिशुना-
 गाभिरक्षितः ॥ उदारो ब्रह्मणा चैव पूर्वकालेऽभिनिर्मितः ॥ ३२ ॥ शयनः पुरुषो राम तस्य शैलस्य
 मूधनि ॥ यः स्वप्ने लभते वित्तं तत्प्रबुद्धोऽधिगच्छति ॥ ३३ ॥ यस्त्वेन विषमाचारः पापकर्मोधि-
 रोहति ॥ तत्रैव प्रहरत्येनं सुप्तमादाय राक्षसाः ॥ ३४ ॥ ततोऽपि शिशुनागानामाक्रन्दः श्रूयते महान् ॥
 क्रीडतां राम पंपायां मत्तंगाश्रमवासिनाम् ॥ ३५ ॥ सक्ता रुधिरधाराभिः संहृत्य परमद्विपाः ॥ प्रचरंति
 पृथक्पृथो मेघवर्णास्तरस्विनः ॥ ३६ ॥ ते तत्र पीत्वा पानीर्य विमलं चारुशोभनम् ॥ अत्यंतसुखसंस्पृशं
 सर्वगंधसमन्वितम् ॥ ३७ ॥ निवृत्ताः संविगाहंते वनानि वनगोचराः ॥ ऋक्षाश्च दपितश्चैव नील-
 कोमलकप्रभान् ॥ ३८ ॥ हरुनपेतानजयान्दृष्ट्वा शोकं प्रहास्यसि ॥ राम तस्य तु शैलस्य महती
 शोभते गुहा ॥ ३९ ॥ शिलापिधाना काकुत्स्थ दुःखं चास्याः प्रवेशनम् ॥ तस्या गुहायाः प्रा-
 ग्द्वारे महावशीतोदको ह्रदः ॥ ४० ॥ बहुमूलफलो रस्यो नानानागसमाकुलः ॥ तस्यां वसति
 धर्मीत्मा सुग्रीवः सह वानरैः ॥ ४१ ॥ कदाचिच्छिखरे तस्य पर्वतस्यापि तिष्ठति ॥ कबन्ध-
 स्वनुशास्यैव तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४२ ॥ स्वर्गी भास्करवर्णाभः खे व्यरोचत वीरवान्
 ॥ तं तु स्वस्थं महाभागं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥ प्रास्थितौ त्वं व्रजस्वेति वाक्यमूच-
 तुरंतिके ॥ गम्यतां कार्यसिद्धयर्थमिति तावब्रवीत्स च ॥ ४४ ॥ सुग्रीतौ तावनुज्ञाय कबन्धः

प्रस्थितस्तदा ॥ ४५ ॥ स तत्कबंधः प्रतिपद्य रूपं वृतः श्रिया भास्वरसर्वदेहः ॥ निदंशयन्नामम-
 वेक्ष्य स्वस्थः सख्यं कुरुष्वेति तदाभ्युवाच ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्ये च ०
 सा ० अरण्यकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ तौ कबंधेन ते मार्गे पंपाया ददर्शितं वने ॥ आतस्थतुर्दिशं गृह्य प्रतो-
 चीं नृवरात्मजौ ॥ १ ॥ तौ शैलेष्वाचितानेकान्क्षौद्रपुष्पफलद्रुमान् ॥ वीक्षंतौ जग्मतुर्द्रष्टुं सुप्रागं राम-
 लक्ष्मणौ ॥ २ ॥ कृत्वा तु शैलपृष्ठे तु तौ वासं रघुनंदनौ ॥ पंपायाः पश्चिमं तौरं राघवावुपत-
 स्थतुः ॥ ३ ॥ तौ पुष्करिण्याः पंपायास्तीरमासाद्य पश्चिमम् ॥ अपश्यतां ततस्तत्र शबर्या रम्यमा-
 श्रमम् ॥ ४ ॥ तौ तमाश्रममासाद्य द्रुमैर्बहुभिरावृतम् ॥ सुरम्यमभिर्वाक्षंतौ शबरीमभ्युपेयतुः ॥ ५ ॥
 तौ दृष्ट्वा तु तदा सिद्धा समुत्थाय कृतांजलिः ॥ पादौ जग्राह रामस्य लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ ६ ॥
 पाद्विमाचमनीयं च सर्वं प्रादाद्यथाविधि ॥ तामुवाच ततो रामः श्रमणीं धर्मसंस्थिताम् ॥ ७ ॥ कञ्चित्ते
 निर्जिता विघ्नाः कञ्चित्ते वर्धते तपः ॥ कञ्चित्ते नियतः कोप आहारश्च तपोधने ॥ ८ ॥ कञ्चित्ते नियमाः
 प्राप्ताः कञ्चित्ते मनसः सुखम् ॥ कञ्चित्ते गुरुशुश्रूषा सफला चान्नमायिणि ॥ ९ ॥ रामेण तापसा पृष्टा
 सा सिद्धा सिद्धसंमता ॥ शशंस शबरी वृद्धा रामाय प्रत्यवस्थिता ॥ १० ॥ अद्य प्राप्ता तपःसिद्धिस्तत्र
 संदर्शनात्मया ॥ अद्य मे सफलं जन्म गुरवश्च सुपूजिताः ॥ ११ ॥ अद्य मे सफलं तपं स्वर्गश्चैव भवि-
 ष्यति ॥ त्वयि देव-वरे राम पूजिते पुरुषर्षभ ॥ १२ ॥ तवाहं बक्षुषा सौम्य पूता सौम्येन मानद ॥
 गमिष्याम्यक्षयौल्लोकांस्त्वत्प्रसादादरिदम ॥ १३ ॥ चित्रकूटं त्वयि प्रापे विमानैरतुलप्रभं ॥ इतस्ते
 दिवमारुढा यानहं पर्यचारिषम् ॥ १४ ॥ तंश्चाहमुक्ता धर्मज्ञैर्हामागैर्हर्षिभिः ॥ आगमिष्यति ते रामः

सुपुण्यमिममाश्रमम् ॥ १५ ॥ स ते प्रतिग्रहीतव्यः सौमित्रिसहिोऽतिथिः ॥ तं च दृष्ट्वा वरौलोकान-
 क्षयांस्तत्रै गमिष्यसि ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा महाभागैस्तदाहं पुरुषर्षभ ॥ मया तु संचितं वन्यं विविधं
 पुरुषर्षभ ॥ १७ ॥ तवार्थे पुरुषव्याघ्र पंपयास्तीरसंभवम् ॥ एवमुक्तः स धर्मात्मा शबर्या शबरी-
 मिदम् ॥ १८ ॥ राघवः प्राह विज्ञाने तां नित्यमबहिष्कृताम् ॥ दनोः सकाशात्तत्त्वेन प्रभावं ते महात्म-
 नाम् ॥ १९ ॥ श्रुतं प्रत्यक्षमिच्छामि संद्रष्टुं यदि मन्यसे ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा रामवक्त्राविने-
 स्तुतम् ॥ २० ॥ शबरी दर्शयामास तावुभौ तद्वनं महत् ॥ पश्य मेघघनप्रख्यं मृगपक्षिसमा-
 कुलम् ॥ २१ ॥ मतंगवनमित्येव विश्रुतं रघुनंदन ॥ इह ते भावितात्मानो गुरवो मे महादुते ॥ जुह्वाञ्च-
 क्तिरे नीडं मंत्रवन्मंत्रपूजितम् ॥ २२ ॥ इयं प्रत्यक्स्थली वेदी यत्र ते मे सुसंस्कृताः ॥ पुष्पोपहारं
 कुर्वति श्रमादुद्वेपिभिः करैः ॥ २३ ॥ तेषां तपःप्रभावेण पश्याद्यापि रघूत्तम ॥ द्योतयंती दिशः सर्वाः
 श्रिया वेद्यतुलप्रभा ॥ २४ ॥ अशक्नुवद्भिस्तैर्गुप्तमुपवासश्रमालसैः ॥ चितितेनागतान्यश्य समेतान्सम-
 सागराम् ॥ २५ ॥ कृताभिषेकैस्तैर्यस्ता वल्कलाः पादपेष्विह ॥ अद्यापि न विशुष्यंति प्रदेशे रघु-
 नंदन ॥ २६ ॥ देवकार्याणि कुर्वद्भिर्यानीमानि तु तानि वै ॥ पुष्पैः कुवल्यैः सार्ष्णैः मृगान्तं न तु यांति
 वै ॥ २७ ॥ कृत्स्नं वनमिदं दृष्टं श्रोतव्यं च श्रुतं त्वया ॥ तदिच्छाम्यभ्यनुज्ञाता त्यक्ष्याम्येतत्कले-
 वरम् ॥ २८ ॥ तेषामिच्छाम्यहं गंतुं समीपं भावितात्मनाम् ॥ मुनीनामाश्रमो येषामहं च परिचा-
 रिणी ॥ २९ ॥ धर्मिष्ठे तु वचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ प्रहर्षमनुलं लेभे आश्चर्यमिति चाब-
 वीत् ॥ ३० ॥ तामुवाच ततो रामः शबरीं संचितव्रताम् ॥ अर्चितोऽहं त्वया भद्रे गच्छ कामं यथा-

सुखम् ॥ ३१ ॥ इत्येवमुक्ता जटिला वीरकृष्णजिनाम्बरा ॥ अनुज्ञाता तु रामेण ह्युत्तमानं हुता-
 शने ॥ ३२ ॥ ज्वलत्पावकसंकाशा स्वर्गेभ्य जगाम ह ॥ दिव्याभरणसयुक्ता दिव्यमाल्यानुले-
 पना ॥ ३३ ॥ दिव्याम्बरधरा तत्र बभूव प्रियदर्शना ॥ विराजयती तं देशं विद्युत्सौदामनी यथा ॥ ३४ ॥
 यत्र ते सुकृतात्मानो विहरन्ति महर्षयः ॥ तत्पुण्यं शबरीस्थानं जगामात्मसमाधिना ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे
 श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ दिवं तु
 तस्यां यातायां शबर्यां स्वेन तेजसा ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चिंतयामास राघवः ॥ १ ॥ चिंतयित्वा तु
 धर्मात्सा प्रभावं तं मद्वात्मनाम् ॥ हितकारिणमेकाग्रं लक्ष्मणं राघवोऽब्रवीत् ॥ २ ॥ दृष्टो मया श्रमः
 सौम्य बह्वाश्रयः कृतात्मनाम् ॥ विध्यस्तमृगशार्दूलो नानाविहगसेवितः ॥ ३ ॥ सप्तानां च समुद्राणां
 तेषां तीर्थेषु लक्ष्मण ॥ उपस्पृष्टं च विधिवत्पितरश्चपि तर्पिताः ॥ ४ ॥ प्रणष्टमशुभं यन्नः कल्याणं
 समुपस्थितम् ॥ तेनत्वेतत्प्रहृष्टं मे मनो लक्ष्मण संप्रति ॥ ५ ॥ हृदये मे नरव्याघ्र शुभमाविर्भवि-
 च्यति ॥ तदागच्छ गमिष्यावः पंपां तां प्रियदर्शनाम् ॥ ६ ॥ ऋष्यमूको गिरिर्धनुर् नातिदूरं प्रकाशते ॥
 यस्मिन्वसति धर्मात्सा सुग्रीवोऽशुमतः सुतः ॥ ७ ॥ नित्यं वालिभयत्रस्तश्चतुर्भिः सह वानरैः ॥ अहं
 त्वरे च तं द्रष्टुं सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ ८ ॥ तदधीनं हि मे कार्यं सीतायाः परिमार्गणम् ॥
 इति ब्रुवाणं तं वीरं सौमित्रिर्दमव्रवीत् ॥ ९ ॥ गच्छावत्स्वरितं तत्र ममापि त्वरते मनः ॥
 आश्रमात्तु ततस्तस्मान्निष्क्रम्य स विशां पतिः ॥ १० ॥ आजगाम ततः पंपां लक्ष्मणेन
 सह प्रभुः ॥ समीक्षमाणः पुष्पाढ्यं सर्वतो विपुलदुमम् ॥ ११ ॥ कोयष्टिभिश्चाजुर्नैकः

शतपत्रैश्च कीचकैः ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नादितं तद्धनं महत् ॥ १२ ॥ स रामो विविधान् वृक्षा-
 न्सरांसि विविधानि च ॥ पश्यन्कामाभिसंतप्तो जगाम परमं हृदम् ॥ १३ ॥ स तामासाद्य वै रामो
 दूरात्पानीयवाहिनीम् ॥ मत्तंगसरसं नाम हृदं समवगाहत् ॥ १४ ॥ तत्र जग्मतुर्व्यग्रौ राघवौ हि
 समाहितौ ॥ स तु शोकसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः ॥ १५ ॥ विवेश नलिनीं रम्यां पंकजैश्च समा-
 वृताम् ॥ तिलकाशोकपुन्नागबकुलोद्दालकाशिनीम् ॥ १६ ॥ रम्योपवनसंवाधां रम्यसंपीडितोदकाम् ॥
 स्फटिकोपमतोयां तां शृङ्खण्वालुकसंतताम् ॥ १७ ॥ मत्स्यकच्छपसंवाधां तीरस्थद्रुमशोभिताम् ॥ सखी-
 भिरिव संयुक्तां लताभिरनुवेष्टिताम् ॥ १८ ॥ किन्नरोरागंधर्वयक्षराक्षससेविताम् ॥ नानाद्रुमलताकी-
 र्णां शीतवारिनिधिं शुभाम् ॥ १९ ॥ पद्मसौगंधिकैस्ताम्रां शुक्लां कुमुदमंडलैः ॥ नीलां कुवलयो-
 द्घटैर्बहुवर्णां कुथामिव ॥ २० ॥ अरविंदोत्पलवतीं पद्मसौगंधिकायुताम् ॥ पुष्पिताम्रवर्णोपेतां बहिर्णो
 दुधनादिताम् ॥ २१ ॥ स तां दृष्ट्वा सतः पंपां रामः सौमित्रिणा सह ॥ विललाप च तेजस्वी
 रामो दशरथात्मजः ॥ २२ ॥ तिलकैर्वीजपूरैश्च वटैः शुक्रद्रुमैस्तथा ॥ पुष्पितैः कार्वोरैश्च पुन्नागैश्च
 सुपुष्पितैः ॥ २३ ॥ मालतीकुंदगुल्मैश्च मंडोरैर्नचुलैस्तथा ॥ अशोकैः सप्तपर्णैश्च केतकैरतिमुक्तकैः
 ॥ २४ ॥ अन्यैश्च विविधैर्वृक्षैः प्रमददेयशोभिताम् ॥ अस्यास्तीरे तु पूर्वोक्तः पर्वतो धातुमंडितः ॥ २५ ॥
 ऋज्यमूक इति ख्यातश्चित्रपुष्पितपादपः ॥ हरिश्चक्षरजोनाश्रः पुत्रस्तस्य महात्मनः ॥ २६ ॥ अद्यास्ते
 तु महावीर्यः सुग्रीव इति विश्रुतः ॥ सुग्रीवमभिगच्छ त्वं वानरैर्दं नरर्षभ ॥ २७ ॥ इत्युवाच पुनर्विक्रयं
 लक्ष्मणं सत्यविक्रमः ॥ (राज्यभ्रष्टेन दीनेन तस्यामासकचेतसा) कथं मया विना सीतां शक्यं लक्ष्म-

ण जीवितुम् ॥ २८ ॥ इत्येवमुक्त्वा मदनाभिपीडितः स लक्ष्मणं वाक्यमनन्यचेतनः ॥ विवेश
 पंपां नलिनीमनोरमां तमुत्तमं शोकमुदीरयणः ॥ २९ ॥ क्रमेण गत्वा प्रविलोकयन्वनं दृष्ट
 पंपां शुभदर्शकाननाम् ॥ अनेकनानाविधपक्षिसंकुलां विवेश रामः सह लक्ष्मणेन ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा-
 मायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायामरण्यकाण्डे पंचसप्ततितमः सर्गः
 ॥ ७५ ॥ समाप्तमिदमारण्यकाण्डम् ॥ अतः परं किष्किन्ध्याकाण्डं भविष्यति तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥
 स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलझषाकुलाम् ॥ रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेंद्रियः ॥ १ ॥

अथ श्रीवा० रामायणे किष्किन्धाकाण्डं प्रारभ्यते

* किष्किन्धाकाण्डम्-४. *

श्रीसीतारामचंद्राभ्यां नमः ॥ स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलझषाकुलाम् ॥ रामः सौमित्रिमहि तो विल-
 लापाकुलोद्विगः ॥ १ ॥ तत्र दृष्ट्वैव तां हर्षादिद्रियाणि चक्रोपरे ॥ स कामवशमापन्नः सौमित्रिमिदमब्र-
 वीत् ॥ २ ॥ सौमित्रे शोभते पंपा वैदूर्यविमलोदका ॥ पुल्लपद्मोत्पलवती शोभिता विविधैर्द्रुमैः ॥ ३ ॥
 सौमित्रे पश्य पंपायाः काननं शुभदर्शनम् ॥ यत्र राजति शैला वा दुमाः सशिखरा इव ॥ ४ ॥
 मां तु शोकामि संतप्तमाधयः पीडयंति वै ॥ भरतस्य च दुःखेन वैदेह्या हरणेन च ॥ ५ ॥ शोकात्तस्या-
 पि मे पंपा शोभते चित्रकानना ॥ व्यवकीर्णा बहुविधैः पुष्पैः शोतोदका शिवा ॥ ६ ॥ तालिनैरपि
 संलन्ना ह्यत्यर्थशुभदर्शना ॥ सर्पव्यालानुचरिता मृगाद्विजसमाकुला ॥ ७ ॥ अधिकं प्रविभात्येतन्नील-
 पीतं तु शाद्वलम् ॥ द्रुमाणां विविधैः पुष्पैः परितोमैरिवापृतम् ॥ ८ ॥ पुष्पभारसमृद्धानि शिखरा-
 णि समंततः ॥ लताभिः पुष्पितः आभिरुपगूढानि सर्वतः ॥ ९ ॥ सुखानिलोदयं सौमित्रे कालः प्रचुरम-
 न्यथः ॥ गंधवान्सुरभिर्वासो जातपुष्पफलद्रुमः ॥ १० ॥ पश्य रूपाणि सौमित्रे वनानां पुष्पशालि-
 नाम् ॥ स्रजतां पुष्पवर्षाणि वर्षं तोयमुचामिव ॥ ११ ॥ प्रस्तेषु च रम्येषु विविधा काननद्रुमाः ॥
 वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरविकरंति गाम् ॥ १२ ॥ पतितैः पतमानैश्च पादपस्यैश्च मारुतः ॥ कुसुमैः पश्य
 सौमित्रे क्रीडतीव्रं समंततः ॥ १३ ॥ विक्षिपान्विविधाः शाखा नगानां कुसुमोत्कटाः ॥ मारुतश्चलितः
 स्थानैः षट्पदैरनुगम्यते ॥ १४ ॥ मत्तकोकिलसन्नादैर्नतयन्निव पादपान् ॥ शैलकुंदरानिष्कांतः प्रगीत
 इव चानिलः ॥ १५ ॥ तेन विक्षिपताऽत्यर्थं पवननेन समंततः ॥ अमी संसक्तशखाग्रा ग्रंथिता इव
 पादपाः ॥ १६ ॥ स एवं सुखसंस्पृशो वाति चंदनशीतलः ॥ गंधमभ्यवहन्पुण्यं श्रमापनयनोऽनिलः ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे किष्किन्वाकांडे । सर्गः १. * (६०९)

॥ १७ ॥ असी पवनाविक्षिप्ता विनदंतीव पादपाः ॥ षट्पदैरनुकूजार्द्धिर्वनेषु मधुगंधिषु ॥ १८ ॥ निरि-
प्रस्थेषु रम्येषु पुष्पवर्द्धिर्भनोरसैः ॥ संसक्तशिखराः शैला विराजंति महाद्रुमैः ॥ १९ ॥ पुष्पसंछन्न-
शिखरा मारुतोत्थेष्वंचलाः ॥ असी मधुकरोत्तंसाः प्रगीता इव पादपाः ॥ २० ॥ सुपुष्पितांस्तु पश्येता-
न्कार्णिकारान्समंततः ॥ हाटकप्रतिसंछन्नान्नरान्पीतांबरानिव ॥ २१ ॥ अयं वसंतः सौमित्रे नानाविह-
गनादितः ॥ सीतया विप्रहृणस्य शोकसंदीपनो मम ॥ २२ ॥ मां हि शोकसमाक्रांतं संतापयति
मन्मथः ॥ हृष्टं प्रवदमानश्च समाह्वयति कोकिलः ॥ २३ ॥ दास्यहूको हृष्टो रम्ये मां वननिक्षरे ॥
प्रणदन्मन्मथाविष्टं शोचयिष्यति लक्ष्मण ॥ २४ ॥ श्रुत्वैतस्य पतगा नानारावाविराविणः ॥ वृक्षगुल्मलताः पश्य
हृय प्रमुदिता परमं प्रत्यनंदत ॥ २५ ॥ एवं त्रिचित्राः पतगा पुंभिरात्मव्यूहाभितंिताः ॥ भंगराजप्रमुदिताः सौमित्रे मधुर-
स्वराः ॥ २७ ॥ अस्याः कूले प्रमुदिताः संघशः शशकुस्त्वह ॥ दास्यतिविक्रन्दैः पुंस्कोकिलहृतरिभि ॥
॥ २८ ॥ स्वनंति पादपाश्चमे ममानंगप्रदीपकाः ॥ अशोकस्तत्रन्ताः पटपदस्वननिःस्वनः ॥ २९ ॥
मां हि पल्लवतान्मार्चिर्वसंतभिः प्रयक्ष्यति ॥ नहि तां सूक्ष्मपद्माक्षी सुकेशी मृदुभाषिणीम् ॥ ३० ॥
अपश्यतो मे सौमित्रे जीवितेऽस्ति प्रयोजनम् ॥ अयं हि रुचिरस्तस्याः काले रुचिरकाननः ॥ ३१ ॥
कोकिलाकुलसीमांतो दयिताया ममानघ ॥ मम्मथायाससंभूतो वसंतगुणवर्धितः ॥ ३२ ॥ अयं मां
धक्ष्यति क्षिप्रं शोकाग्निर्न चिरादिव ॥ अपश्यतस्तां वनितां पश्यतो रुचिरान्द्रुमान् ॥ ३३ ॥ ममाय-
मात्मप्रभवो भूयस्त्वमुपयास्यति ॥ अदृश्यमाना वैदेही शोकं वर्धयतीह मे ॥ ३४ दृश्यमानो वसंतश्च

* श्रीवाल्मीकीयारामायणे किष्किन्धाकांडे । सर्गः १ .

(६०३)

स्वेदसंसर्गदषकः ॥ मां हि सा मृगशावाक्षी चिंताशोकबलात्कुतम् ॥ ३५ ॥ संतापयति सौमित्रे क्रूर-
 श्रेत्रवनानिलः ॥ अमी मयूराः शोभन्ते प्रनृत्यन्तस्ततस्ततः ॥ ३६ ॥ स्वैः पक्षैः पवनोद्धूतैर्गवाक्षैः स्फाटि-
 कैरिव ॥ शिखिर्नाभिः, परिवृतास्त एते मदमूर्छिताः ॥ ३७ ॥ मन्मथाभिपरीतस्य मम मन्मथवर्धनाः ॥
 पश्य लक्ष्मण नृत्यन्तं मयूरमुपनृत्याति ॥ ३८ ॥ शिखिनी मन्मथातैषा भर्तारं गिरिसानुनि ॥ तामेव मनसा
 रामां मयूरोऽप्यनुधावति ॥ ३९ ॥ वितत्य रुचिरौ पक्षौ रुतैरुपहसन्निव ॥ मयूरस्य वने नूनं रक्षसा
 न हृता प्रिया ॥ ४० ॥ तस्मान्नुत्पति रम्येषु वनेषु सह कांतया ॥ मम त्वयं विना वासः पुष्पमासे
 सुदुःसहः ॥ ४१ ॥ पश्य लक्ष्मण संरागस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ अधुना शिखिनी कामाद्भर्तारमभि-
 वर्तते ॥ ४२ ॥ ममाप्येवं विशालाक्षी जानकी जातसंभ्रमा ॥ मदनेनाभिवर्तते यदि नापहृता
 भवेत् ॥ ४३ ॥ पश्य लक्ष्मण पुष्पाणि निष्फलानि भवंति मे ॥ पुष्पभारसमृद्धानां
 वनानां शिशिरात्यये ॥ ४४ ॥ रुचिराण्यपि पुष्पाणि पादपानामतिश्रिया ॥ निष्फलानि
 महीं यांति समं मधुकरोत्करैः ॥ ४५ ॥ नंदति कामं शकुना मुदिताः संघशः कलम् ॥ आह्वयंत
 इवान्योन्यं कामोन्मादकरा मम ॥ ४६ ॥ वसंतो यदि तत्रापि यत्र मे वसति प्रिया ॥
 नूनं परवशा सीता सा हि शोचत्यहं यथा ॥ ४७ ॥ नूनं न तु वसंतस्तं देशं स्पृशति यत्र सा ॥ कथं
 ह्यसितपद्माक्षी वर्तयेत्सा मया विना ॥ ४८ ॥ अथवा वर्तते तत्र वसंतो यत्र मे प्रिया ॥ किं करिष्यति
 सुश्रोणी सा तु निर्भीत्सिता परैः ॥ ४९ ॥ इयमा पद्मपलाशाक्षी मृदुभाषा च मे प्रिया ॥ नूनं वसंतमा-
 साद्य परित्यज्यति जीवितम् ॥ ५० ॥ दृढं हि हृदये बुद्धिर्मम संपरिवर्तते ॥ नालं वर्तयितुं सीता

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे किष्किन्धाकांडे । सर्गः १. * (६०४)

साध्वी मद्विरहं गता ॥ ५१ ॥ मयि भावो हि वैदेह्यास्तस्वतो विनिवेशितः ॥ समापि भावः सीतायां
सर्वथा विनिवेशितः ॥ ५२ ॥ एष पुष्पवहो वायुः सुखस्पर्शो हिमावहः ॥ तां विचिंतयतः कांतां पावकप्रतिमो
मम ॥ ५३ ॥ सदा सुखमहं मन्ये यं पुरा सह सीतया ॥ मारुतः स विना सीतां शोकसंजननो
मम ॥ ५४ ॥ तां विनाथ विहंगोऽसौ पक्षी प्रणदितस्तदा ॥ वायसः पादपगतः ग्रहष्टमभिक्रुजति ॥ ५५ ॥
एष वै तत्र वैदेह्या विहगः प्रतिहारकः ॥ पक्षी मां तु विशालाक्ष्याः समीपमुपनोष्यति ॥ ५६ ॥ पश्य
लक्ष्मण संनादं वने मदविवर्धनम् ॥ पुष्पिताग्रपु वृक्षेषु द्विजानामवकूजताम् ॥ ५७ ॥ विक्षिप्तां पवने-
नैतामसौ तिलकमंजरीम् ॥ पट्पदः सहसाभ्येति मदोद्धूतामिव प्रियाम् ॥ ५८ ॥ कामिनामयमत्यंत-
मशोकः शोकवर्धनः ॥ स्तवकैः पवनोद्ध्रितैस्तर्जयन्निव मां स्थितः ॥ ५९ ॥ अमी लक्ष्मण दृश्यन्ते चूताः
कुसुमशालिनः ॥ विक्रमोत्सिकमनसः सांगरगा नरा इव ॥ ६० ॥ सौमित्रे पश्य पंपायाश्चित्रासु
वनराजिषु ॥ किन्नरा नरशार्दूल विचरन्ति यतस्ततः ॥ ६१ ॥ इमानि शुभगंधीनि पश्य लक्ष्मण
सर्वशः ॥ नलिनानि प्रकाशंते जले तरुणसूर्यवन् ॥ ६२ ॥ एषा प्रसन्नसलिला पद्मनीलोत्पलैर्यु-
ता ॥ हंसकारंडवाकर्णी पंपा सौगंधिकैर्युता ॥ ६३ ॥ जले तरुणसूर्याभैः षट्पदाहतकेसरैः ॥ पंकजैः
शोभते पंपा समंतादभिसंवृता ॥ ६४ ॥ चक्रवाकयुता नित्यं चित्रप्रस्थवनांतरा ॥ मातंगमृगयूथश्च
शोभते सलिलार्थिभिः ॥ ६५ ॥ पवनाहतेवेगाभिरूर्ध्वमिर्विमलेंडभसि ॥ पंकजानि विराजंते ताडय-
मानानि लक्ष्मण ॥ ६६ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षीं सततं प्रियपंकजाम् ॥ अपश्यतो मे वैदेहीं जीवितं
नामिरोचते ॥ ६७ ॥ अहो कामम्य वामन्त्रं यो गतामपि दुर्लभाम् ॥ स्मारयिष्यति कल्याणी

कल्याणतरवादिनीम् ॥ ६८ ॥ शक्यो धारयितुं कामो भवेद्भ्याग्लो मया ॥ यदि भूयो वसंतो मां
न हन्यात्पुनरिदमुमः ॥ ६९ ॥ यानि स्म रमणीयानि तथा सह भवति मे ॥ तान्येव रमणीयानि
जायते मे तथा विना ॥ ७० ॥ पद्मकोशपलाशानि द्रष्टुं दृष्टिर्हि मन्यते ॥ सीताया नेत्रकोशाभ्यां
सदृशानीति लक्ष्मण ॥ ७१ ॥ पद्मकेसरसंस्पृष्टे वृक्षांतराविनिःसृतः ॥ निःश्वास इव सीताया
वाति वायुर्मनोहरः ॥ ७२ ॥ सौमित्रे पश्य पंपाया दक्षिणे गिरिसानुषु ॥ पुष्पितां कर्णिकारस्य
यष्टिं परमशोभिताम् ॥ ७३ ॥ अधिकं शैलराजोऽयं धातुमिस्तु विभूषितः ॥ विचित्रं सृजते रेणुं वायु-
वेगविवाहितम् ॥ ७४ ॥ गिरिप्रस्थास्तु सौमित्रे सर्वतः संप्रपुष्पितैः ॥ निष्पन्नैः सर्वतो रम्यैः प्रदीप्ता
इव किंशुकैः ॥ ७५ ॥ पंपातीररुहाश्चमे संसिक्ता मधुगंधिनः ॥ मालतीमल्लिकापद्मकरवीराश्च पुष्पिताः
॥ ७६ ॥ केतक्यः सिंदुवाराश्च वासंत्यश्च सुपुष्पिताः ॥ मातुलिंगाश्च पूर्णाश्च कुंदगुल्माश्च सर्वशः ॥ ७७ ॥
चिरिबिल्वा मधूकाश्च वंजुला वकुलास्तथा ॥ चंपकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः ॥ ७८ ॥
(नीपाश्च वरणाश्चैव खर्जूराश्च सुपुष्पिताः) पद्मकाश्चैव शोभन्ते नीलाशोकाश्च पुष्पिताः ॥ लोधाश्च
गिरिष्ठेषु सिंहकेसरपंजराः ॥ ७९ ॥ अंकोलाश्च कुंदराश्च चूर्णकाः पारिभद्रकाः ॥ चूताः पाटल-
यश्चापि कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥ ८० ॥ मुचुकुंदार्जुनाश्चैव दृश्यन्ते गिरिसानुषु ॥ केतकोदलका-
श्चैव शिरीषाः शिंशपा धवाः ॥ ८१ ॥ शाल्मल्यः किंशुकाश्चैव रक्ताः कुरबकास्तथा ॥ तिनिशा-
नक्तमालाश्च चंदनाः स्यंदनास्तथा ॥ ८२ ॥ हिंतालास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः ॥ पुष्पिता-
न्युष्पिताप्राभिलंताभिः परिवेष्टितान् ॥ ८३ ॥ दुमानपश्येह सौमित्रे पंपाया रुचिरान्वहून् ॥ नात-

विक्षिप्तवितपान्यथासन्नान्दुमानिमान् ॥ ८४ ॥ लताः समनुवर्तते मत्ता इव वरास्त्रियः ॥ पादपाप्या-
 दपं गच्छन्लैलाच्छैलं वनाद्वनम् ॥ ८५ ॥ वाति नैकरसास्वादसंमोदित इवानिलः ॥ कोचित्प-
 र्याप्तकुसुमाः पादपा मधुगंधिनः ॥ ८६ ॥ केचिन्मुकुलसंवीताः श्यामवर्णा इवावसुः ॥ इदं सृष्टमिदं
 स्वादु प्रफुल्लमिदमित्यपि ॥ ८७ ॥ रागरक्तो मधुकरः पंपातीरदुर्मेवसौ ॥ ८८ ॥ इयं कुसुमसंचारैरुपस्तीर्णा
 सहस्रान्यत्र गच्छति ॥ मधुलब्धो मधुकरः पंपातीरदुर्मेवसौ ॥ ८९ ॥ विविधा विविधैः पुष्पैस्तैव
 सुखाकृता ॥ स्वयं निपतितैर्भूमिः शयनप्रस्तैरिव ॥ ९० ॥ हिमाते पश्य
 नगसानुषु ॥ विस्तीर्णाः पौतरक्ताभाः सौमित्रे प्रस्तराः कृताः ॥ ९० ॥ हिमाते पश्य
 सौमित्रे वृक्षाणां पुष्पसंभवम् ॥ पुष्पमासे हि तरवः संघर्षादिव पुष्पिताः ॥ ९१ ॥ आह्वयंत
 इवान्योन्यं नगाः पट्पदनादृताः ॥ कुसुमोत्तंसवितपाः शोभन्ते बहु लक्ष्मण ॥ ९२ ॥ एष कारंडवः
 पक्षी विगाह्य सलिलं शुभम् ॥ रमते कांतया सार्धं काममुद्गीपयन्निव ॥ ९३ ॥ मंदकिन्यास्तु यद्विदं
 रूपमेतन्मनोहरम् ॥ स्थाने जगति विख्याता गुणस्तस्या मनोरमाः ॥ ९४ ॥ यदि दृश्येत सा सांवा
 यदि चेह वसेमहि ॥ स्पृहयेयं न शक्राय नायोऽप्ययै रघूत्तम ॥ ९५ ॥ न ह्येवं रमणीयेषु शाद्वलेषु
 तथा सह ॥ रमतो मे भवेन्निश्चिता न स्पृहान्येषु वा भवेत् ॥ ९६ ॥ अमी हि विविधैः पुष्पैस्तारवो विवि-
 धच्छदाः ॥ काननेऽस्मिन्विना कांतां चिंतास्तुपादयंति मे ॥ ९७ ॥ पश्य शीतजलां चेमां सौमित्रे
 पुष्करयुताम् ॥ चक्रवाकानुचरितां कारंडवनिषेविताम् ॥ ९८ ॥ स्रुवैः कौचैश्च संपूर्णा महामृगनिषे-
 विताम् ॥ अधिकं शोभते पंपा विकृजद्भिर्विहंगमैः ॥ ९९ ॥ दीपयंतो मे कामं विविधा मृदिता द्विजाः ॥

श्यामां चंद्रमुखीं स्मृत्वा प्रियां पद्मानिभेक्षणाम् ॥ पश्य सानुषु चित्रेषु मृगीभिः सहितान्मृगान् ॥ १०० ॥
 मां पुनर्मृगशावाद्या वैदेह्या विरहीकृतम् ॥ अथयंतीव मे चित्तं सचरतस्ततस्ततः ॥ १ ॥ अस्मिन्सानुनि
 रम्ये हि भक्तद्विजगणकुले ॥ पश्येयं यदि तां कान्तां ततः स्वस्ति भवेन्मम ॥ २ ॥ जीवेयं खलु
 सौमित्रे मया सह सुमध्यमा ॥ सेवेत यदि वैदेही पंपायाः पवनं शुभम् ॥ ३ ॥ पद्मसौगंधिकवहं
 शिवं शोकविनाशनम् ॥ धन्या लक्ष्मण सेवते पंपाया वनमारुतम् ॥ ४ ॥ श्यामा पद्मपलशाक्षी
 प्रिया विराहिता मया ॥ कथं धारयति प्राणान्विवशा जनकात्मजा ॥ ५ ॥ किं नु वक्ष्यामि धर्मज्ञं राजानं
 सत्यवादिनम् ॥ जनकं पृष्ठसीतं तं कुशलं जनसंसदि ॥ ६ ॥ या मामनुगता मंदं पित्रा प्रस्थापितं
 वनम् ॥ सीता धर्म समास्थाय क नु सा वर्तते प्रिया ॥ ७ ॥ तथा विहनिः कृपणः कथं लक्ष्मण धारये ॥
 या मामनुगता राव्याः द्रष्टुं विहतेचेतसम् ॥ ८ ॥ तच्चावचितपद्माक्षं सुगंधि शुभमव्रणम् ॥ अपश्यतो
 मुखं तस्याः सद्दतीव मतिर्मम ॥ ९ ॥ स्मितहास्यांतरयुतं गुणवन्मधुरं हितम् ॥ वैदेह्या वाक्यमनुलं
 कद्वा श्रोष्यामि लक्ष्मण ॥ १० ॥ प्राप्य दुःखं वने श्यामा मां मनमथविकर्षितम् ॥ नष्टदुःखेव हृष्टेव
 साध्वी साध्वभ्यभाषत ॥ ११ ॥ किं नु वक्ष्याम्योध्यायां कौसल्यां हि नृपात्मज ॥ क सा स्तुषेति
 पृच्छंतीं कथं चापि मनस्विनीम् ॥ १२ ॥ गच्छ लक्ष्मण पश्य त्वं भरतं भ्रातृवत्सलम् ॥ नह्यहं जावितुं
 शक्नुतामृते जनकात्मजाम् ॥ १३ ॥ इति रामं महात्मानं विलपंतमनाथवत् ॥ उवाच लक्ष्मणो
 भ्राता वचनं युक्तमव्ययम् ॥ १४ ॥ सस्तंभ राम भद्रं ते मा शुचः पुरुषोत्तम ॥ नेहशानां मतिर्ममा
 भवत्यकलुषात्मनाम् ॥ १५ ॥ स्मृत्वा वियोगजं दुःखं त्यज स्नेहं प्रियं जने ॥ अपि स्नेहपरिखं गाढार्ति-

रात्रांऽपि दह्यते ॥ १६ ॥ यदि गच्छति पातालं ततोऽभ्यधिकमेव वा ॥ सर्वथा रावणस्तात न भविष्यति राघवे ॥ १७ ॥ प्रवृत्तिलभ्यतां तावत्तस्य पापस्य रक्षसः ॥ ततो हास्यति वा सीतां निधनं वा गमिष्यति ॥ १८ ॥ यदि याति द्वितेर्गर्भं रावणः सह सीतया ॥ तत्राप्येनं हनिष्यामि न चेद्दास्यति भैथिलीम् ॥ १९ ॥ स्वास्थ्यं भद्रं भजस्वार्यं त्यज्यतां कृपणा मतिः ॥ अर्थो हि नष्टकार्यथैर्यत्नेनाधिगम्यते ॥ १२० ॥ उत्साहो बलवानार्यं नास्त्युत्साहात्परं बलम् ॥ सोत्साहस्य हि लोकेषु न किंचिदपि दुर्लभम् ॥ ११ ॥ उत्साहवतः पुरुषा नावसीदन्ति कर्मसु ॥ उत्साहमात्रमाश्रित्य प्रतिलप्स्याम जानकीम् ॥ १२ ॥ त्यज्यतां कामवृत्तत्वं शोकं संन्यस्य पृष्ठतः ॥ महात्मानं कृतात्मानमात्मानं नावबुध्यसे ॥ १३ ॥ एवं संवोधितस्तेन शोकोपहतचेतनः ॥ त्यज्य शोकं च मोहं च रामो धैर्यमुपागमन् ॥ १४ ॥ सोऽभ्यतिक्रामदव्यग्रस्तामचित्यपराक्रमः ॥ रामः पंपां सुरचिरां रम्यां पारिप्लवदुमाम् ॥ १५ ॥ निरीक्षमाणः सहसा महात्मा सर्वं वनं निर्झरकंदं च ॥ उद्विग्नचेताः सह लक्ष्मणेन विचार्य दुःखोपहतः प्रतस्थे ॥ १६ ॥ तं मत्तमातंगविलासगामी गच्छंतमव्यग्रमना महात्मा ॥ स लक्ष्मणो रावणभिष्टेचो ररक्ष धर्मेण वलेन चैव ॥ १७ ॥ तावृष्यमूकस्य समीपचारी चरन्ददर्शोऽदुतदर्शनीयौ ॥ शास्त्रामृगणामधिपस्तस्वी वितत्रसे नैव विचेष्टचेष्टम् ॥ १८ ॥ स तौ महात्मा गजमंदगामी शास्त्रामृगस्तत्र चंश्चरंतौ ॥ दृष्ट्वा विषादं परमं जगाम चिंतापरीतो भयभारभ्रमः ॥ १९ ॥ तमाश्रमं पुण्यसुखं शरण्यं सदैव शास्त्रामृगसेविताम् ॥ त्रस्ताश्च दृष्ट्वा हरयो विजग्मुर्महौजसौ राघव लक्ष्मणौ तौ ॥ १३० ॥ इत्योषे श्रीम० वा० आदि च० सा० किष्किंधाकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ तौ तु दृष्ट्वा

महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ परायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शंकितोऽभवन् ॥ १ ॥ अद्विग्रहदयः सर्वा दिशः
समवलोकयन् ॥ न व्यतिष्ठत कस्मिंश्चिद्देशे वानरपुंगवः ॥ २ ॥ नैव चक्रे मतः स्थातुं वीक्ष्यमाणौ महाबलौ
॥ कपेः परमभीतस्य चित्तं व्यवससाद् ह ॥ ३ ॥ चिन्तयित्वा स धर्मात्मा विमृश्य गुरुला-
घवम् ॥ सुग्रीवः परमोद्विग्नः सर्वैस्तैर्वानरैः सह ॥ ४ ॥ ततः स सचिवेभ्यस्तु
सुग्रीवः पुत्रगाधिपः ॥ शशंस परमोद्विग्नः पश्यन्तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ५ ॥ एतौ वनमिदं दुर्गं
वालिप्राणिहितौ ध्रुवम् ॥ छद्मना चीरवसनौ प्रचरन्ताविहागतौ ॥ ६ ॥ ततः सुग्रीव-
सचिवा दृष्ट्वा परमधन्विनौ ॥ जग्मुर्गीरितदात्तस्मादन्यच्छिखरमुत्तमम् ॥ ७ ॥ ते क्षिप्रमभिगम्यथ यूथपा
यूथपर्वभम् ॥ हरयो वानरश्रेष्ठं परिवार्योपतिथिरे ॥ ८ ॥ एवमेकायनगताः पुत्रवमाना गिरेर्गिरिम् ॥
प्रकपयन्तौ वगेन गिरीणां शिखराणि च ॥ ९ ॥ ततः शाखासृगाः सर्वे पुत्रवमाना महाबलाः ॥ बभञ्जुश्च
नगांस्तत्र पुष्पितान्दुर्गमाश्रितान् ॥ १० ॥ आपूर्वतो हरित्वराः सर्वतस्तं महागिरिम् ॥ भृगुमार्जारशार्दू-
लांश्चास्यन्तौ ययुस्तदा ॥ ११ ॥ ततः सुग्रीवसचिवाः पर्वतेद्रे समाहिताः ॥ संगम्य कपिसुख्येन सर्वे
प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ १२ ॥ ततस्तु भयसंव्रस्तं वालिकिल्बिषशंकितम् ॥ उवाच हनुमान्वाक्यं सुग्रीवं
वाक्यैर्कोविदः ॥ १३ ॥ संभ्रमस्त्यज्यतामेव सर्वैर्वालिकृते महान् ॥ मलयोऽयं गिरिवरो भयं नेहस्ति
वालिनः ॥ १४ ॥ यस्मादुद्विग्नचेतास्त्वं विद्रुतो हरिपुंगव ॥ तं क्रूरदर्शनं क्रूरं नेह पश्यामि वालि-
नम् ॥ १५ ॥ यस्मात्तव भयं सौम्य पूर्वजात्पापकर्मणः ॥ स नेह वाली दुष्टात्मा न ते पश्याम्यहं
भयम् ॥ १६ ॥ अहो शाखासृगतं ते व्यक्तमेव पुत्रंगम ॥ लघुचित्ततयाऽऽत्मानं न स्थापयसि यो

मतौ ॥ १७ ॥ बुद्धिविज्ञानसंपन्नं इंगितैः सर्वमाचर ॥ न ह्यबुद्धिं गतो राजा सर्वभूतानि शस्ति
हि ॥ १८ ॥ सुग्रीवस्तु शुभं वाक्यं श्रुत्वा सर्वं हनूमतः ॥ ततः शुभतरं वाक्यं हनूमंतमुवाच ह ॥ १९ ॥
दीर्घबाहू विशालाक्षौ शरचापासिधारिणौ ॥ कस्य न स्याद्भयं दृष्ट्वा हेतौ सुरसुतोपमौ ॥ २० ॥ बालि-
प्रणिहितावेव शक्रेऽहं पुरुषोत्तमौ ॥ राजानो बहुभिन्नाश्च विश्वासो नात्र हि क्षमः ॥ २१ ॥ अरयश्च
मनुष्येण विज्ञेयाश्छद्मचारिणः ॥ विश्वस्तानामविश्वस्ताश्छिद्रेषु प्रहरंत्यपि ॥ २२ ॥ कृत्येषु वाली मेधावी
राजानो बहुदर्शिनः ॥ भवंति परंहतारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः ॥ २३ ॥ तौ त्वया प्राकृतैर्नरैव गत्वा ज्ञेयौ
प्रवंगम ॥ इंगितानां प्रकारैश्च रूपव्याभार्षणत च ॥ २४ ॥ लक्ष्यस्व तयोर्भवं प्रहृष्टमनसौ यदि ॥
विश्वासयन्यशंसाभिरिगितैश्च पुनः पुनः ॥ २५ ॥ ममैवाभिमुखं स्थित्वा पृच्छ त्वं हर्षपुंगव ॥ प्रयोजनं
प्रवेशस्य वनस्यास्य धनुर्धरौ ॥ २६ ॥ शुद्धात्मानौ यदि त्वेतौ जानीहि त्वं प्रवंगम ॥ व्याभार्षित्वौ
रूपैर्वा विज्ञेया दुष्टताडनयोः ॥ २७ ॥ इत्येवं कपिराजेन संदिष्टो मारुतात्मजः ॥ चचार गमने बुद्धिं
यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ २८ ॥ तथेति संपृज्य वचन्तु तन्य कपिः सुभीतस्य दुरासदस्य ॥ महानुभावो
हनुमान्ययौ तदा स यत्र रामोऽतिबली सलक्ष्मणः ॥ २९ ॥ इत्यार्षं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि-
काव्ये च० स्मा० किष्किन्धाकांडे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ वचो विज्ञाय हनुमान्सुग्रीवस्य महात्मनः ॥
पर्वतादप्यमूकानु पुण्ड्रवे यत्र राघवौ ॥ १ ॥ कपिरूपं परित्यज्य हनुमान्मारुतात्मजः ॥ भिक्षुरूपं ततो
भेजे शठबुद्धितया कपिः ॥ २ ॥ ततः स हनुमान्वाचा ऋज्जया सुमनोज्ञया ॥ विनीतवदुपागम्य राघवौ
प्राणिपत्य च ॥ ३ ॥ आबभाषे च तौ वीरौ यथावत्प्रशंस च ॥ संपूज्य विधिवद्दीरौ हनुमान्वानरो-

तमः ॥ ४ ॥ उवाच कामतो वाक्यं मृदुं सत्यपराक्रमौ ॥ राजर्षिदेवप्रतिमौ तापसौ संशितव्रतौ ॥ ५ ॥
 देशं कथमिमं प्राप्तौ भवतौ वरवर्णिनौ ॥ त्रासयतौ मृगगणानन्यांश्च वनचारिणः ॥ ६ ॥ पंपातरिरुहान-
 न्वृक्षान्वीक्षमाणौ समंततः ॥ इमां नदीं शुभजलां शोभयंतौ तरस्विनौ ॥ ७ ॥ धैर्यवतौ सुवर्णमौ कौ
 युवां चीरत्वाससौ ॥ निःश्वसंतौ वरसुजौ पीडयन्ताविमाः प्रजाः ॥ ८ ॥ सिंहविप्रेक्षितौ वीरौ महाब-
 लपराक्रमौ ॥ शक्रचापनिभे चापे गृहीत्वा शत्रुनाशनौ ॥ ९ ॥ श्रीमंतौ रूपसंपन्नौ वृषभश्रेष्ठविक्रमौ ॥
 हस्तिहस्तौपमसुजौ द्युतिमंतौ नरर्षभौ ॥ १० ॥ प्रभया पर्वतेद्रोऽसौ युवयोरवभासितः ॥ राज्याहर्विवर-
 प्रख्यौ कथं देशमिहागतौ ॥ ११ ॥ पद्मपत्रेक्षणौ वीरौ जटामंडलधारिणौ ॥ अन्योन्यसदृशौ वीरौ देव-
 लोकादिहागतौ ॥ १२ ॥ यदृच्छयेव संप्राप्तौ चंद्रसूर्यौ वसुंधराम् ॥ विशालवक्षसौ वीरौ मानुषौ देव-
 रूपिणौ ॥ १३ ॥ सिंहस्कंधौ महोत्साहौ समदाविव गोवृषौ ॥ धायताश्च सुवृत्ताश्च बाहवः परिघो-
 पमाः ॥ १४ ॥ सर्वभूषणभूषाहः किमर्थं न विभूषिताः ॥ उभौ योग्यावहं मन्ये रक्षितुं पृथिवीमि-
 माम् ॥ १५ ॥ ससागरवनां कृत्स्नां विध्यमेतुविभूषिताम् ॥ इमे च धनुषी चित्रे ऋक्षणे चित्रानुजे-
 पने ॥ १६ ॥ प्रकाशेते यथेन्द्रस्य वज्रे हेमविभूषिते ॥ संपूर्णाश्च शितैर्बाणैस्तूणाश्च शुभदशनाः ॥ १७ ॥
 जीवितांतकैर्यौरेर्वलङ्घिरिव पन्नगैः ॥ महाप्रमाणौ विपुलौ तप्तहाटकभूषणौ ॥ १८ ॥ खड्गवैतौ
 विराजते निर्मुक्तमुजगाविव ॥ एवं मां परिभाषंतं कस्माद्वै नाभिभाषथः ॥ १९ ॥ सुग्रीवो नाम धर्मात्मा
 काश्चिद्धानरपुंगवः ॥ वीरो विनिकृतो भ्रात्रा जगद्धमति दुःखितः ॥ २० ॥ प्राप्तोऽहं श्रेषितस्तेन सुग्रीवेण
 महात्मना ॥ राज्ञा वानरमुख्यानां हनुमान्नाम वानरः ॥ २१ ॥ युवाभ्यां स हि धर्मात्मा सुग्रीवः सख्य-

भिच्छति ॥ तस्य मां सचिवं वित्तं वानरं पवनात्मजम् ॥ २२ ॥ भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नं सुग्रीवप्रियाकारणात् ॥
ऋष्यमूकादिह प्राप्तं कामदं कामचारिणम् ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वा तु हनुमांस्तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ ॥
 वाक्यज्ञौ वाक्यकुशलः पुनर्नोवाच किंचन ॥ २४ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥
 ग्रहष्टवदनः श्रीमान्भ्रातरं पार्थतः स्थितम् ॥ २५ ॥ सचिवोऽयं कर्पोद्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ तमेव
 कांक्षमाणस्य मर्मांतिकमिहागतः ॥ २६ ॥ तमभ्यभाष सौमित्रे सुग्रीवसचिवं कपिम् ॥ वाक्यज्ञं मधुरै-
 र्वाक्यैः स्नेहयुक्तमरिदम् ॥ २७ ॥ नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः ॥ नासामवेदविदुषः शक्य-
 मेवं विभाषितुम् ॥ २८ ॥ नूनं व्याकरणं कृत्स्नमेनेन बहुधा श्रुतम् ॥ बहु व्याहरताऽनेन न किंचि-
 दपशब्दितम् ॥ २९ ॥ न मुखे नेत्रयोश्चापि ललाटे च भुवोस्तथा ॥ अन्येष्वपि च सर्वेषु दोषः
 संनिहितः कचिन् ॥ ३० ॥ अविस्तरमसंदिग्धमविलंबितमव्ययम् ॥ उरस्थं कंठगं वाक्त्रयं वर्तते
 मध्यमस्वरम् ॥ ३१ ॥ संस्कारक्रमसंपन्नामद्भुतामविलंबिताम् ॥ उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहर्षि-
 णीम् ॥ ३२ ॥ अनया चित्रया वाचा त्रिर्यानव्यंजनस्थया ॥ कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि
 ॥ ३३ ॥ एवमिदो यस्य दूतो न भजेत्पार्थिवस्य तु ॥ सिध्यति हि कथं तस्य कार्यणिं गतयोऽनघ
 ॥ ३४ ॥ एवं गुणगणैर्युक्ता यम्य स्युः कार्यसाधकाः ॥ तस्य सिध्यति सर्वेऽर्था दूतवाक्यप्रचोदिताः
 ॥ ३५ ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीवसचिवं कपिम् ॥ अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजम्
 ॥ ३६ ॥ विदिता नो गुणा विद्वन्सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ तमेव चावां मार्गाविः सुग्रीवं पुवगंश्चरम्
 ॥ ३७ ॥ यथा त्रवीषि हनुमन्सुग्रीववचनादिह ॥ तत्तथा हि करिण्यावो वचनात्तव सत्तम ॥ ३८ ॥

तत्तस्य वाक्यं निपुणं निशम्य ग्रहष्टरूपः पवनात्मजः कपिः ॥ मनः समाधाय जयोपपत्तौ सख्यं तदा
 कृतुमियेष ताभ्याम् ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकाण्डे
 तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ततः प्रहृष्टो हनुमान्कृत्यवानिति तद्वचः ॥ श्रुत्वा मधुरभावं च सुग्रीवं मनसा
 गतः ॥ १ ॥ भाव्यो राज्यागमस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ यदयं कृत्यवान्नाप्तः कृत्यं चैतदुपागतम्
 ॥ २ ॥ ततः परमसंहृष्टो हनुमान्प्रवगोत्तमः ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं रामं वाक्यविशारदम् ॥ ३ ॥
 किमर्थं च वनं घोरं पंपाकाननमंडितम् ॥ आगतः सानुजो दुर्गे नानाव्यालमृगायुतम् ॥ ४ ॥ तस्य तद्व-
 चनं श्रुत्वा लक्ष्मणो रामचोदितः ॥ आचक्षते महात्मानं रामं दशरथात्मजम् ॥ ५ ॥ राजा दशरथो
 नाम द्युतिमान्धर्मवत्सलः ॥ चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मेण नित्यमेवाभिपालयन् ॥ ६ ॥ न द्वेष्टा विद्यते तस्य स तु
 द्वेष्टि न कंचन ॥ स तु सर्वेषु भूतेषु पितामह इवापरः ॥ ७ ॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः ॥
 तस्यायं पूर्वजः पुत्रो रासो नाम जनैः श्रुतः ॥ ८ ॥ शरण्यः सर्वभूतानां पितुर्निर्देशपारगः ॥ ज्येष्ठो
 दशरथास्थायं पुत्राणां गुणवत्तमः ॥ ९ ॥ राजलक्षणसंयुक्तः संयुक्तो राज्यसंपदा ॥ राज्याद्भूतो मया
 वस्तुं वने सार्धमिहागतः ॥ १० ॥ भार्यया च महाभाग सीतयाऽनुगतो वशी ॥ दिनक्षये महतेजाः
 प्रभयेव दिवाकरः ॥ ११ ॥ अहमस्यावरो भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः ॥ कृतज्ञस्य बहुज्ञस्य लक्ष्मणो
 नाम नामतः ॥ १२ ॥ सुखार्हस्य महार्हस्य सर्वभूतहितात्मनः ॥ ऐश्वर्येण विहीनस्य वनवासे रतस्य
 च ॥ १३ ॥ रक्षसाऽपहृता भार्या रहिते कामरूपिणा ॥ तच्च न ज्ञायते रक्षः पत्नी येनास्य वा हृता
 ॥ १४ ॥ वनुरनाम दिते पुत्रः शापाद्वाक्षसतां गतः ॥ आल्यातस्तेन सुग्रीवः समर्थो वानराधिपः

॥ १५ ॥ स ज्ञास्यति महावीर्यस्तव भार्योपहारिणम् ॥ एवमुक्त्वा दनुः स्वर्गं भ्राजमानो दिवं गतः ॥
 ॥ १६ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं याथातथ्येन पृच्छतः ॥ अहं चैव च रामश्च सुग्रीवं शरणं गतौ ॥ १७ ॥
 एष दत्त्वा च वित्तानि प्राप्य चानुत्तमं यशः ॥ लोकनाथः पुरा भूत्वा सुग्रीवं नायमिच्छति ॥ १८ ॥
 सीता यस्य स्तुषा चासीच्छरण्यो धर्मवत्सलः ॥ तस्य पुत्रः शरण्यश्च सुग्रीवं शरणं गतः ॥ १९ ॥
 सर्वलोकस्य धर्मात्मा शरण्यः शरणं पुरा ॥ गुरुर्मे राघवः सोऽयं सुग्रीवं शरणं गतः ॥ २० ॥ यस्य
 प्रसादे सततं प्रसीदुरिमाः प्रजाः ॥ स रामो वानरैर्द्रस्य प्रसादमभिर्काक्षते ॥ २१ ॥ येन सर्वगुणो-
 पेताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ॥ मानिताः सततं राज्ञा सदा दशरथेन वै ॥ २२ ॥ तस्यायं
 पूर्वजः पुत्रखिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ सुग्रीवं वानरैर्द्र तु रामः शरणमागतः ॥ २३ ॥ शोकाभि-
 भूते रामे तु शोकार्ते शरणं गते ॥ कर्तुमर्हति सुग्रीवः प्रसादं सह यूथैः ॥ २४ ॥ एवं ब्रु-
 वाणं सौमित्रिं करुणं साश्रुपातनम् ॥ हनूमान्प्रत्युवाचेंदं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ २५ ॥
 ईदृशा बुद्धिसंपन्ना जितक्रोधा जितोद्विधाः ॥ द्रष्टव्या वानरैर्द्रेण दिष्ट्या दर्शनमागताः
 ॥ २६ ॥ स हि राज्याच्च विभ्रष्टः कृतवैरश्च वालिना ॥ तद्वद्वारो वने त्रस्तो भ्रात्रा
 विनिकृतो भृशम् ॥ २७ ॥ करिष्यति स साहाय्यं युवयोर्भास्करात्मजः ॥ सुग्रीवः सह चास्मा-
 भिः सीतायाः परिसर्गणे ॥ २८ ॥ इत्येवमुक्त्वा हनुमान्ऋक्षं मधुरया गिरा ॥ वभाषे साधु गच्छा-
 मः सुग्रीवमिति राघवम् ॥ २९ ॥ एवं ब्रुवंतं धर्मात्मा हनूमंतं स लक्ष्मणः ॥ प्रतिपूज्य
 यथान्यायमिदं प्रोवाच राघवम् ॥ ३० ॥ कपिः कथय ते हृष्टो यथाऽयं मारुता-

त्सजः ॥ कृत्यवान्सोऽपि संप्राप्तः कृतकृत्योऽसि राघव ॥ ३१ ॥ प्रसन्नमुखवर्णश्च व्यक्तं
हृष्टश्च भाषते ॥ नानृतं वक्ष्यते वीरो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३२ ॥ ततः स सुमहाप्राज्ञो हनूमान्मा-
रुतात्मजः ॥ जगामादाय तौ वीरौ हरिराजाय राघवौ ॥ ३३ ॥ भिक्षुरूपं परित्यज्य वानरं रूपमास्थितः ॥
पृष्ठमारोप्य तौ वीरौ जगाम कपिकुंजरः ॥ ३४ ॥ स तु विपुलशशाः कपिप्रवीरः पवनसुतः कृत-
कृत्यवत्सदृष्टः ॥ गिरिवरसुरविक्रमः प्रयातः स शुभमतिः सह रामलक्ष्मणाभ्याम् ॥ ३५ ॥ इत्यर्षे
श्रीमद्रामायणे बाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ऋष्यमूकानु
हनुमान्गत्वा तं मलयं गिरिम् ॥ आचक्षे तद्वा वीरैः किराजाय राघवौ ॥ १ ॥ अयं रामो महाप्राज्ञ
संप्राप्तो दृढविक्रमः ॥ लक्ष्मणेन सह आत्रा रामोऽग्रं सत्यविक्रमः ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातो
रामो दशरथात्मजः ॥ धर्मे निगदितश्चैव पितुर्निदेशकारकः ॥ ३ ॥ राजसूयाश्वमेधश्च वह्नियेनाभित-
पितः ॥ दक्षिणाश्च तथोत्सृष्टा गावः शतसहस्रशः ॥ ४ ॥ तपसा सत्यवाक्येन वसुधा तेन पालिता ॥
स्त्रीहितोत्तस्य पुत्रोऽग्रं रामोऽरण्यं समागतः ॥ ५ ॥ तस्यास्य वसतोऽरण्ये नियतस्य महत्समनः ॥
रावणेन हृत्वा भार्यां स त्वां शरणमागतः ॥ ६ ॥ भवता सख्यकामौ तौ आतरो रामलक्ष्मणौ ॥ प्रगृह्य
चार्यस्वैतौ पूजनीयतमावुभौ ॥ ७ ॥ श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं सुग्रीवो वानराधिपः ॥ (भयं च
राघवाद्द्विधोरं प्रजहौ विगतज्वरः ॥ स कृत्वा मानुषं रूपं सुग्रीवः प्लवगर्भमः ॥ १) दर्शनीयतमो भूत्वा
प्रतियोवाच च राघवम् ॥ ८ ॥ भवान्धर्मविनीतश्च सुतपाः सर्ववत्सलः ॥ आख्याता वायुपुत्रेण
तत्त्वतो मे भवद्गुणाः ॥ ९ ॥ तन्ममैवैष सत्कारो लाभश्चैवोत्तमः प्रभो ॥ यत्त्वमिच्छसि सौहार्दं वान-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे किष्किन्धाकाण्डे । सर्गः ५. *

(६१६)

रेण मया सह ॥ १० ॥ रोचते यदि मे सख्यं बाहुरेष प्रसारितः ॥ गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्यादा
वक्ष्यतां ध्रुवा ॥ ११ ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितम् ॥ संग्रहदृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना ॥
॥ १२ ॥ हृष्टः सौहृदमालम्ब्य पर्यव्रजत गीडितम् ॥ ततो हनूमान्संत्यज्य भिक्षुरूपमरिन्दमः ॥ १३ ॥
काष्ठयोः स्वेन रूपेण जनयामास पावकम् ॥ दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतम् ॥ १४ ॥
तयोर्मध्ये तु सुग्रीवो निदधौ सुसमाहितः ॥ ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥
सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्नमुपागतौ ॥ ततः सुप्रीतमनसौ तावुभौ हरिराघवौ ॥ १६ ॥ अन्योन्यम-
भिवीक्षतौ न वृमिमभिजग्मतुः ॥ त्वं वयस्योऽसि हृद्यो मे एकं दुःखं सुखं च नौ ॥ १७ ॥ सुग्रीवो राघवं
वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् ॥ ततः सुपर्णवहुलं भङ्क्त्वा शाखां सुपुष्पिताम् ॥ १८ ॥ सालस्यास्तीर्य सुग्रीवो
निषसाद साराघवः ॥ लक्ष्मणायाय संहृष्टो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १९ ॥ शाखां चंदनवृक्षस्य दधौ
परमपुष्पिताम् ॥ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्रद्धां मधुरया गिरा ॥ २० ॥ प्रत्युवाच तदा रामं हृष्यन्वाकु-
ललोचनः ॥ अहं विनिकृतो राम चरामीह भयार्दितः ॥ २१ ॥ हतभार्यो वने त्रस्तो दुर्गमेतदुपाश्रितः ॥
सोऽहं त्रस्तो वने भीतो वसाम्युद्धातंचेतनः ॥ २२ ॥ वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव ॥ वालिनो
मे महाभाग भयार्तम्याभयं कुरु ॥ २३ ॥ कर्तुमहंसि काकुत्स्थ भयं मे न भवेद्यथा ॥ एवमुक्त्वतु
तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥ २४ ॥ प्रत्यभापत काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ उपकारफलं मित्रं
निदितं मे महाकपे ॥ २५ ॥ वालिनं तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ अमोघः
सूर्यसंक्राशा ममेमे निशिताः शराः ॥ २६ ॥ तस्मिन्वालिनि दुर्युक्ते निपतिष्यति

वेगिताः ॥ कंकपत्रप्रतिच्छन्ना मेहद्राशनिर्घातिभाः ॥ २७ ॥ तीक्ष्णाग्रा ऋजुपर्वाजः सरोषा
 भुजगा इव ॥ तमद्य वालिनं पश्य तोक्ष्यौराशीविषोपमैः ॥ २८ ॥ शरैर्विनिहतं भूमौ
 प्रकीर्णमिव पर्वतम् ॥ स तु तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनो हितम् ॥ सुग्रीवः परमश्रीतः परमं
 वाक्यमब्रवीन् ॥ २९ ॥ तव प्रसादेन नृसिंहवीर त्रियां च राज्यं च समाप्नुयामहम् ॥ तथा कुरु त्वं नरदेव
 वैरिणं यथा न हिंस्यात्स पुनर्ममाग्रजम् ॥ ३० ॥ सीताकपीद्रक्षणेदाचराणां राजीवहेमज्वलनो-
 पमानि ॥ सुग्रीवरामप्रणयप्रसंगे वामानि नेत्राणि समं स्फुरन्ति ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
 कीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकांडे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ पुनरेवाब्रवीत्यीतो राघवं रघुनंदनम् ॥
 अयमाख्याति ते राम सेवको मंत्रिसत्तमः ॥ १ ॥ हनूमान्यन्निमित्तं त्वं निर्जनं वनमागतः ॥ लक्ष्मणेन
 सह भ्रात्रा वसतश्च वने तव ॥ २ ॥ रक्षसापहतता भार्या मैथिली जनकात्मजा ॥ त्वया वियुक्ता
 हृदती लक्ष्मणेन च धीमता ॥ ३ ॥ अंतरं प्रेमुना तेन हत्वा गुह्रं जटायुषम् ॥ भार्यावियोगं
 दुःखं प्रापितस्तेन रक्षसा ॥ ४ ॥ भार्यावियोगजं दुःखं नचिरात्त्वं विमोक्ष्यसे ॥ अहं तामानयिष्यामि
 नष्टां देव श्रुतीमिव ॥ ५ ॥ रसातेले वा वर्तती वर्तन्ती वा नभस्तेले ॥ अहमानीय दास्यामि तव भार्या-
 मरिदम् ॥ ६ ॥ इदं तथ्यं मम वचस्त्वमेवेहि च राघव ॥ न शक्या सा जरयितुमपि खैरैः सुरासुरैः ॥
 ७ ॥ तव भार्या महाबाहो भक्ष्यं विषकृतं यथा ॥ त्यज शोकं महाबाहो तां कांतामानयामि ते ॥ ८ ॥
 अनुमानानु जानामि मैथिली सा न संशयः ॥ ह्रियमाणा मया दृष्टा रक्षसा रौद्रकर्मणा ॥ ९ ॥
 क्रोशती रामरामेति लक्ष्मणेति च विस्वरम् ॥ स्फुरती रावणन्यांके पन्नगेद्रवधूयथा ॥ १० ॥

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे किष्किन्याकाण्डे । सर्गः ६ . *

आत्मना पंचमं मां हि दृष्ट्वा शैलतले स्थितम् ॥ उत्तरीयं तथा त्यक्तं शुभान्याभरणानि च ॥ ११ ॥
 तान्यस्माभिर्गृहीतानि निहितानि च राघव ॥ आन्त्यधियाभ्यहं तानि प्रत्यभिज्ञातुमर्हसि ॥ १२ ॥
 तमवतीक्ष्यो रामः सुग्रीवं प्रियवादिनम् ॥ आन्त्यस्व सखे शीघ्रं किमर्थं प्रविलंबसे ॥ १३ ॥
 एवमुक्तस्तु सुग्रीवः शैलस्य गहनां गुह्यम् ॥ प्रविवेश ततः शीघ्रं राघवाप्रियकाम्यया ॥ १४ ॥
 उत्तरीयं गृहीत्वा तु स तान्याभरणानि च ॥ इदं पश्येति रामाय दर्शयामास वानरः ॥ १५ ॥
 ततो गृहीत्वा वासस्तु शुभान्याभरणानि च ॥ अभवद्वाष्पसंरुद्धो नीहारेणैव चंद्रमाः ॥ १६ ॥
 सीतास्नेहप्रवृत्तेन स तु वाच्येण दूषितः ॥ हा प्रियेति रुन्दधैर्यमुत्सृज्य न्यपतलिष्ठतौ ॥ १७ ॥
 हृदि कृत्वा स बहुशस्तमलंकारमुत्तमम् ॥ निःशश्वास भृशं सर्पो बिलस्थ इव रोषितः ॥ १८ ॥
 अविच्छिन्नाश्रुवगास्तु सौमित्रि प्रक्ष्य पार्श्वतः ॥ परिदेवार्थितुं दीनं रामः समुपचक्रमे ॥ १९ ॥
 पश्य लक्ष्मण वैदेह्या संयुक्तं ह्रियमाणया ॥ उत्तरीयमिदं भूमौ शरीराद्भूषणानि च ॥ २० ॥
 लिख्यां ध्रुवं भूम्यां सीतया ह्रियमाणया ॥ उत्सृष्टं भूषणमिदं तथा रूपं हि दृश्यते ॥ २१ ॥
 मुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीन् ॥ नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुंडले ॥ २२ ॥
 त्वभिजानामि नित्यं पादभिवंदनान् ॥ ततस्तु राघवो वाक्यं मुग्धीवमिदमब्रवीन् ॥ २३ ॥
 सुग्रीव कं देशं ह्रियंती लक्षिता त्वया ॥ रक्षसा रौरुपेण मम प्राणप्रिया हृता ॥ २४ ॥
 वसति तद्रक्षो महद्द्वयसनदं मम ॥ यन्निमित्तमहं सर्वान्नाशयिष्यामि राक्षसान् ॥ २५ ॥
 मैथिलीं येन मां च रोषयता ध्रुवम् ॥ आत्मनो जीवितांताय मृत्युद्वारमपावृतम् ॥ २६ ॥ मम दयित-

तमा हृता वनाद्रजनिचरेण विमथ्य येन सा ॥ कथय मम रिपुं तमद्य वै पुत्रगपते यमसंनिधिं
नयामि ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० च० सा० किष्किन्धाकाण्डे षष्ठः सर्गः
॥ ६ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणार्तेन वानरः ॥ अत्रवीत्यांजलिर्वाक्यं सबाष्पं बाष्पगद्गदः ॥ १ ॥
न जाने निलयं तस्य सर्वथा पापक्षयः ॥ सामर्थ्यं विक्रमं वापि दौष्कुलेयस्य वा कुलम् ॥ २ ॥
सत्यं तु प्रतिजानामि त्यज शोकमरिदम् ॥ करिष्यामि तथा यत्नं यथा प्राप्स्यसि मैथिलीम् ॥ ३ ॥
रावणं सगणं हत्वा परितोष्यात्मपौरुषम् ॥ तथास्मि कर्ता न चिरादथा ग्रीतो भविष्यसि ॥ ४ ॥
अलं वैकुण्ठ्यमालंघ्य धैर्यमात्मगतं स्मर ॥ त्वद्विधानां न सदृशमीदृशं बुद्धिलाघवम् ॥ ५ ॥ मयापि
व्यसनं प्राप्तं भार्याविरहजं महत् ॥ नाहमेवं हि शोचामि धैर्यं न च परित्यजे ॥ ६ ॥ नाहं तामनु-
शोचामि प्राकृतो वानरोऽपि सन् ॥ महात्मा च विनीतश्च किं पुनर्धृतिमानमहान् ॥ ७ ॥ बाष्पमा-
पतितं धैर्यान्निगृहीतुं त्वमर्हसि ॥ मर्यादासन्त्ययुक्तानां धृतिं नोत्सष्टुमर्हसि ॥ ८ ॥ व्यसने वार्थकृच्छ्रे वा
भये वा जीवितानगे ॥ विमृशंश्च स्वया बुद्ध्या धृतिमान्नावसीदति ॥ ९ ॥ वालिशस्तु नरो नित्यं वैकुण्-
ठ्यं योऽनुवर्तते ॥ स मज्जत्यवशः शोके भाराक्रान्तेव नौजलं ॥ १० ॥ एषोऽञ्जलिर्मया बद्धः प्रणयात्त्वां
प्रसादये ॥ पौरुषं श्रय शोकस्य नातरं दातुमर्हसि ॥ ११ ॥ ये शोकमनुवर्तते न तेषां विद्यते सुखम् ॥
तेजश्च क्षयते तेषां न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १२ ॥ शोकेनाभिप्रपन्नस्य जीविते चापि संशयः ॥ स शोकं
त्यज राजेंद्र धैर्यमाश्रय केवलम् ॥ १३ ॥ हितं वयस्यभावेन ब्रूमि नोपदिशामि ते ॥ वयस्य-
तां पूजयन्मे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १४ ॥ मधुरं सांत्वितस्तेन सुग्रीवेण स राघवः ॥ मुखमश्रुपरि-

छिन्नं वखातेन प्रमार्जयत् ॥ १५ ॥ प्रकृतिस्थस्तु काकुत्स्थः सुग्रीववचनात्प्रभुः ॥ संपरिष्वज्य सुग्रीव-
मिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ कर्तव्यं यद्वयस्येन स्निग्धेन च हितेन च ॥ अनुरूपं च युक्तं च कृतं सुग्रीव-
तत्त्वया ॥ १७ ॥ एष च प्रकृतिस्थोऽहमनुनीतस्त्वया सखे ॥ दुर्लभो हीदृशो बंधुरस्मिन्काळे
विशेषतः ॥ १८ ॥ किन्तु यतस्तस्वया कार्यो मैथिल्याः परिमार्गणे ॥ राक्षसस्य च रौद्रस्य राव-
णस्य दुरात्मनः ॥ १९ ॥ मया च यदनुष्ठेयं विसृज्येत तदुच्यताम् ॥ वर्षास्त्रिव च सुक्षेत्रे सर्वे
संपद्यते तव ॥ २० ॥ मया च यदिदं वाक्यमभिमानीतस्मीरितम् ॥ तत्त्वया हरिशादूल तत्त्व-
मित्युपधार्यताम् ॥ २१ ॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे न वक्ष्ये कदाचन ॥ एतत्ते प्रतिजानामि सत्येनैव
शपान्यहम् ॥ २२ ॥ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवो वानरैः सचिवैः सह ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रति-
ज्ञातं विशेषतः ॥ २३ ॥ एवमेकांतसंपृक्तो ततस्तौ नरवानरौ ॥ उभावन्योन्यसदृशं सुखं दुःख-
मभाषताम् ॥ २४ ॥ महानुभावस्य वचो निशम्य हरिर्नृपणामधिपस्य तस्य ॥ कृतं स मेने हरिर्वार-
मुख्यस्त्वदा च कार्यं हृदयेन विद्वान् ॥ २५ ॥ इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकिष्किन्धाकाण्डे सप्तमः
सर्गः ॥ ७ ॥ परितुष्टस्य सुग्रीवस्तेन वाक्येन हर्षितः ॥ लक्ष्मणस्याग्रजं शूरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ सर्वथाहमनुग्रा-
ह्यो देवतानां न संशयः ॥ उपपन्नो गणोपेतः सखा यस्य भवान्मम ॥ २ ॥ शक्यं खलु भवेद्राम-
सहायेन त्वयाऽनघ ॥ सुरराज्यमभिप्राप्तुं म्वराज्यं किमुत प्रभो ॥ ३ ॥ सोऽहं सभाज्यो बंधूनां
सुहृदां चैव राघव ॥ यस्याग्निसाक्षिकं मित्रं लब्धं राघवव्रंशजम् ॥ ४ ॥ अहमप्यनुरूपस्ते वयस्यो
ह्यास्यसे शनैः ॥ न तु वक्तुं समर्थोऽहं त्वयि आत्मगतानुगाम् ॥ ५ ॥ महात्मनां तु भूयिष्ठं त्वद्विधानां

कृतात्मनाम् ॥ निश्चला भवति प्रीतिर्धैर्यमात्मवतांवर ॥ ६ ॥ रजतं वा सुवर्णं वा शुभान्याभरणानि च ॥
अविभक्तानि साधनानामवगच्छन्ति साधवः ॥ ७ ॥ आढयो वापि दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोऽपि वा ॥
निर्दोषश्च सदोषश्च वयस्यः परमा गतिः ॥ ८ ॥ धनत्यागः सुखत्यागो देशत्यागोऽपि वाऽनघ ॥ वय-
स्योऽर्थं प्रवर्तते स्नेहं दृष्ट्वा तथाविधम् ॥ ९ ॥ तत्तथेत्यब्रवीद्रामः सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ॥ लक्ष्मणस्याम्रतो
लक्ष्म्या वासवस्येव धीमतः ॥ १० ॥ ततो रामं स्थितं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ सुग्रीवः सर्वतश्च-
क्षुर्वने लोलमपातयत् ॥ ११ ॥ स ददर्श ततः सालमबिदूरं हरीश्वरः ॥ सुपुष्पमीषत्पत्राढयं भ्रमैरुप-
शोभितम् ॥ १२ ॥ तस्यैकां पर्णबहुलां शाखां भंक्त्वा सुशोभिताम् ॥ रामस्यास्तैर्यं सुग्रीवो निषसाद
सराधवः ॥ १३ ॥ तावासीनौ ततो दृष्ट्वा हनूमानपि लक्ष्मणम् ॥ शालशाखां समुत्पाट्य विनीतमुपवेश-
यन् ॥ १४ ॥ सुखोपविष्टं रामं तु प्रसन्नमुदधि यथा ॥ सालपुष्पावसंकीर्णं तस्मिन्गिरिवरोत्तमे ॥ १५ ॥
ततः ग्रहष्टः सुग्रीवः ऋक्षगया शुभया गिरा ॥ उवाच प्रणयाद्रामं हर्षव्याकुलिताश्वरम् ॥ १६ ॥ अहं
त्रिनिष्कृतो भ्रात्रा चराम्येष भयादितः ॥ कृष्यमूकं गिरिवरं हृतमर्यः सुदुःखितः ॥ १७ ॥ सोऽहं
नस्तो भये ममो वने संभ्रांतचेतनः ॥ वालिना निष्कृतो भ्रात्रा कुतवैरश्च राघव ॥ १८ ॥ वालिनो मे
भयात्तस्य सर्वलोकाभयंकर ॥ ममापि त्वमनाथस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु तेजस्वी
धर्मज्ञो धर्मवरसलः ॥ प्रत्युवाच स काकुत्स्थः सुग्रीवं ग्रहसन्निव ॥ २० ॥ उपकारफलं मित्रमपकारोऽरि-
लक्षणम् ॥ अथैव तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ २१ ॥ इमे हि मे महाभाग पत्रिणस्तिम-
तेजसः ॥ कार्तिकेयवनेद्भूताः शरा हैमविभूषिताः ॥ २२ ॥ कंकपत्रपरिच्छन्ना महैद्राशानिघ्निभाः ॥

सुपर्वाणः सुर्ताक्ष्याग्राः सरोपा मुजगा इव ॥ २३ ॥ बालिसंज्ञामभिन्नं ते भ्रातरं कृतक्रित्विषम् ॥
 शरैर्विनिहतं पश्य विकीर्णमिव पर्वतम् ॥ २४ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो बाहिनीपतिः ॥ प्रहर्षम-
 तुलं लेभे साधुसाधिवति चात्रवीन् ॥ २५ ॥ राम शोकाभिभूतोऽहं शोकातानां भवान्गतिः ॥ वयस्य
 इति कृत्वा हि त्वय्यहं परिदेवये ॥ २६ ॥ त्वं हि पाणिप्रदानेन वयस्यो मेऽस्मिंसाक्षिकम् ॥ कृतः
 प्राणैर्बहुमतः सत्येन च शपाम्यहम् ॥ २७ ॥ वयस्य इति कृत्वा च विस्रब्धः प्रवदान्यहम् ॥ दुःखमंत-
 र्गतं तन्मे मनो हरति नित्यशः ॥ २८ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं बाष्पदूषितलोचनः ॥ बाष्पदूषितया बाचा
 नैक्षेः शक्नोति भाषितुम् ॥ २९ ॥ बाष्पवेगं तु सहसा नदीवेगमिवागतम् ॥ धारयामास धैर्येण
 सुग्रीवो रामसंनिधौ ॥ ३० ॥ स निगृह्य तु तं बाष्पं प्रमृज्य नयने शुभे ॥ विनिःश्वस्य च तेजस्वी
 राघवं पुनरुचिवान् ॥ ३१ ॥ पुराहं बालिना राम राज्यात्त्वादवरोपितः ॥ परुषाणि च संश्राव्य निधू-
 तोऽस्मि बलीवसा ॥ ३२ ॥ हृता भार्या च मे तेन प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ सुहृदश्च मदोया ये
 संयता वंचनेषु ते ॥ ३३ ॥ यत्नवांश्च स दुष्टात्मा मद्विनाशाय राघव ॥ बहुशस्तत्रयुक्ताश्च वानरा
 हि हता मया ॥ ३४ ॥ शंकया त्वेतयाहं च दृष्ट्वा त्वामपि राघव ॥ नोपसर्पाम्यहं भोते भये सर्वे
 हि बिभ्यति ॥ ३५ ॥ केवलं हि सहाया मे हनुमत्प्रमुखास्त्वमे ॥ अतोऽहं धारयाम्यद्य प्राणान्कृच्छ-
 गतोऽपि सन् ॥ ३६ ॥ एते हि कपयः स्निग्धा मां रक्षति समंततः ॥ सह गच्छति गंतव्ये नित्यं तिष्ठति
 चास्थिते ॥ ३७ ॥ संक्षेपस्त्वेष मे राम किमुक्त्वा विस्तरं हि ते ॥ स मे ज्येष्ठो रिपुभ्राता वाली
 विश्रुतपौरुषः ॥ ३८ ॥ तद्विनाशोऽपि मे दुःखं प्रमृष्टं स्यादन्तरम् ॥ सुखं मे जीवितं चैव तद्विनाशनि-

बन्धनम् ॥ ३९ ॥ एष मे राम शोकांतः शोकांतैन निवेदितः ॥ दुःखितः सुखितो वापि सख्युर्नित्यं
 सखा गतिः ॥ ४० ॥ श्रुत्वैतच्च वचो रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ किनिमित्तमभूद्रेरं श्रोतुमिच्छामि
 तत्त्वतः ॥ ४१ ॥ सुखं हि कारणं श्रुत्वा वैरस्य तव वानर ॥ आनंतयाद्विधास्यामि संप्रधार्य बलाबलम्
 ॥ ४२ ॥ बलवान्हि ममामर्षः श्रुत्वा त्वामवमानितम् ॥ वर्धते हृदयोत्कपी प्रावृद्धेण इवांभसः ॥ ४३ ॥
 हृष्टः कथय विशब्धो यावदोरोप्यते घनुः ॥ मृष्टश्च हि मया बाणो निरस्तश्च रिपुस्तव ॥ ४४ ॥ एवमुक्त्वा
 स्तु सुग्रीवः काकुत्स्थेन महात्मना ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे चतुर्भिः सह वानरैः ॥ ४५ ॥ ततः
 प्रहृष्टवदनः सुग्रीवो लक्ष्मणाग्रजे ॥ वैरस्य कारणं तत्त्वमाख्यातुमुपचक्रे ॥ ४६ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामा-
 यणे बाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ वाली
 नाम मम भ्राता ज्येष्ठः शत्रुनिपूदनः ॥ पितुर्बहुमतो नित्यं मम चापि तथा पुरा ॥ १ ॥
 पितुर्गपते तस्मिज्ज्येष्ठोऽयमिति मित्रिभिः ॥ कपीनामीश्वरो राज्ये कृतः परमसंमतः ॥ २ ॥ राज्यं
 प्रशासतस्तस्य पितृपैतामहं महन् ॥ अहं सर्वेषु कालेषु प्रणतः प्रेष्यवत्स्थितः ॥ ३ ॥ मायावी नाम
 तेजस्वी पूर्वजो दुन्दुभेः सुतः ॥ तेन तस्य महद्रेरं वालिनः स्त्रीकृतं पुरा ॥ ४ ॥ स तु सुमे जने
 रात्रौ किष्किंघाट्टारमागतः ॥ नर्दति स्म सुसंख्या वालिनं चाह्वयद्गणे ॥ ५ ॥ प्रसुप्तस्तु मम भ्राता
 नर्दतो भैरवस्वनम् ॥ श्रुत्वा न ममूषे वाली निष्पपात जवात्तदा ॥ ६ ॥ स तु वै निःसृतः क्रोधान्तं
 हंतुमसुरोत्तमम् ॥ वार्यमाणस्ततः स्त्रीभिर्मया च प्रणतात्मना ॥ ७ ॥ स तु निर्धूय ताः सर्वा निर्जगा-
 न महाबलः ॥ ततोऽहमपि सौहार्दनिनःसृतो वालिना सह ॥ ८ ॥ स तु मे भ्रातरं दृष्ट्वा मां च

दूरादवस्थितम् ॥ असुरो जातसंत्रासः प्रदुद्राव तदा भृशम् ॥ ९ ॥ तस्मिन्द्रवति संत्रस्ते ह्यावां दुततरं
 गतौ ॥ प्रकाशोऽपि कृतो मार्गश्चद्रेणोदृच्छता तदा ॥ १० ॥ स तूणैरावृतं दुर्गं धरण्या विवरं महत् ॥
 प्रविवेशसुरो वेगादावामासाद्य विष्ठितौ ॥ ११ ॥ तं प्रविष्टं रिपुं दृष्ट्वा बिलं रोषवशं गतः ॥ मामुवाच
 ततो वाली वचनं क्षुभितेन्द्रियः ॥ १२ ॥ इह तिष्ठाद्य मुग्रीव बिलद्वारि समाहितः ॥ यावदत्र प्रवि-
 श्याहं निहन्मि समरे रिपुम् ॥ १३ ॥ मया त्वेतद्वचः श्रुत्वा याचितः स परंतपः ॥ शापयित्वा स
 मां पद्भ्यां प्रविवेश बिलं ततः ॥ १४ ॥ तस्य प्रविष्टस्य बिलं साग्रः संवत्सरो गतः ॥ स्थितस्य च
 बिलद्वारि स कालो व्यत्यवर्तत ॥ १५ ॥ अहं तु नष्टं तं ज्ञात्वा स्नेहादागतसंभ्रमः ॥ आतरं न प्रप-
 श्यामि पापशंकि च मे मनः ॥ १६ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य बिलात्तस्माद्धिनिःसृतम् ॥ सफेनं रुधिरं
 दृष्ट्वा ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ १७ ॥ नर्दतामसुराणां च ध्वनिर्मे श्रोत्रमागतः ॥ निरस्तस्य च संग्रामे
 क्रोशतो निःस्वनो गुरोः ॥ १८ ॥ अहं त्ववगतो बुद्ध्या चिह्नैस्तैर्भ्रातरं हतम् ॥ पिपाय च बिलद्वारं
 शिलया गिरिमात्रया ॥ १९ ॥ शोकातिश्वोदकं कृत्वा किष्किधामागतः सखे ॥ गूहमानस्य मे तत्त्वं
 यत्नतो मंत्रिभिः श्रुतम् ॥ २० ॥ ततोऽहं नैः समागम्य समैतरभिषेचितः ॥ राज्यं प्रशासतस्तस्य
 न्यायतो मम राघव ॥ २१ ॥ आजगाम रिपुं हत्वा दानवं स तु वानरः ॥ अभिषिक्तं तु मां दृष्ट्वा
 क्रोधात्संरक्तलोचनः ॥ २२ ॥ मदीयान्मंत्रिणां वद्धा परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ निग्रहे च समर्थस्य तं पापं
 प्रति राघव ॥ २३ ॥ न प्रवर्तत मे बुद्धिर्भ्रातृगौरवयंत्रिता ॥ हत्वा शत्रुं स मे भ्राता प्रविवेश पुरं
 तदा ॥ २४ ॥ मानयंस्तं महात्मानं यथावच्चभिवादयम् ॥ उक्ताश्च नाशिषस्तेन प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ २५ ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे किष्किन्धाकाण्डे । सर्गः १०. * (६२५)

नत्वा पादावहं तस्य मुकुटेनास्पृशं प्रभो ॥ अपि वाली मम क्रोधान्न प्रसादं चकार सः ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥
 ततः क्रोधसमाविष्टं घृण्यं तमुपागतम् ॥ अहं प्रसादयांचक्रे भ्रातरं हितकाम्यया ॥ १ ॥
 दिष्टपादसि कुशली प्राप्तो निहतश्च त्वया रिपुः ॥ अनाथस्य हि मे नाथस्त्वमेको नाथतंदनः ॥ २ ॥ इदं
 बहुशलाकं ते पूर्णचंद्रमिवोदितम् ॥ छत्रं सवालव्यजनं प्रतीच्छस्व मया धृतम् ॥ ३ ॥ आतस्तस्य
 बिलद्वारि स्थितः संवत्सरं नृप ॥ दृष्ट्वा च शोणितं द्वारि बिलाच्चापि समुत्थितम् ॥ ४ ॥ शोकसंविम-
 हृदयो भृशं व्याकुलितेन्द्रियः ॥ अपिघाय बिलद्वारं शैलशृंगेण तत्तदा ॥ ५ ॥ तस्मादेशादपक्रम्य
 किष्किन्धां प्रविशं पुनः ॥ विषादात्स्विवह मां दृष्ट्वा पौरैर्मित्रिभिरेव च ॥ ६ ॥ अभिषिक्तो न कामेन तन्मे
 क्षंतुं त्वमर्हसि ॥ त्वमेव राजा मानार्हः सदाचाहं यथा पुरा ॥ ७ ॥ राजभावे नियोगोऽयं मम
 त्वद्विरहात्कृतः ॥ सामात्यपौरनगरं स्थितं निहतकंदकम् ॥ ८ ॥ न्यासभूतिमिदं राज्यं तव निर्यात-
 याम्यहम् ॥ मा च रोषं कृथाः सौम्य नम शत्रुनिपूदन ॥ ९ ॥ याचे त्वां शिरसा राजन्मया बुद्धोऽ-
 यमंजलिः ॥ बलादस्मिन्समागम्य मंत्रिभिः पुरवासिभिः ॥ १० ॥ राजमावन्युक्तोऽहं शून्यदेशजिगीषया ॥
 स्निग्धमेवं ब्रुवाणं मां स विनिर्भर्तुः वानरः ॥ ११ ॥ धिक्त्वाभिति च मामुक्त्वा बहु तत्तदुवाच ह ॥
 प्रकृतींश्च समानीय मंत्रिणश्चैव संमतान् ॥ १२ ॥ मामाह सुहृदां मध्ये वाक्यं परमगर्हितम् ॥ विदितं
 वो मया रात्रौ मायावी स महासुरः ॥ १३ ॥ मां समाह्वयत क्रुद्धो युद्धाकांक्षी तदा पुरा ॥ तस्य
 तद्भाषितं श्रुत्वा निःसृतोऽहं नृपालयान् ॥ १४ ॥ अनुयातश्च मां तूर्णमेवं भ्राता सुदारुणः ॥ स तु दृष्ट्वैव

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे किष्किन्याकाण्डे । सर्गः १०.

(६२६)

मां रात्रौ साक्ष्णीयं महाबलः ॥ १५ ॥ प्राद्वद्भयसंक्रस्तो वीक्ष्यावां समुपागतौ ॥ अभिदुतस्तु वेगेन
विवेक्य स महाबिलम् ॥ १६ ॥ तं प्रविष्टं विदित्वा तु सुघोरं सुमहद्विलम् ॥ अयमुक्तोऽथ मे भ्राता मया
तु क्रूरदर्शनः ॥ १७ ॥ अहत्वा नास्ति मे शक्तिः प्रतिगंतुमितः पुरीम् ॥ बिलद्वारि प्रतीक्ष त्वं याव-
देनं निहन्यहम् ॥ १८ ॥ स्थितोऽयमिति मत्वाहं प्रविष्टस्तु दुरासदम् ॥ तं मे मार्गयतस्तत्र गतः संवत्सर-
स्तदा ॥ १९ ॥ स तु दृष्टो मया शत्रुरनिर्वेदाद्भयावहः ॥ निहतश्च मया सद्यः स सर्वैः सह बंधुभिः ॥ २० ॥ तस्यैव
च प्रवृत्तेन रुधिरौघेण तद्रिलम् ॥ पूर्णमासीदुराक्रामंस्तनतस्तस्य भूतले ॥ २१ ॥ सूदयित्वा तु तं
शत्रुं विकांतं तमहं सुखम् ॥ निष्क्रामं नेह पश्यामि विलस्य पिहितं मुखम् ॥ २२ ॥ विक्रोशमानस्य तु
मे सुग्रीवेति पुनः पुनः ॥ यतः प्रतिवचो नास्ति ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ २३ ॥ पादप्रहारैस्तु मया
बहुभिः परिपातितम् ॥ ततोऽहं तेन निष्क्रम्य पथा पुरमुपागतः ॥ २४ ॥ तत्रानेनास्मि संरुद्धो राल्भ्यं
मगयताऽऽत्मनः ॥ मुग्रीवेण नृशंसेन विस्मृत्य भ्रातृसौहृदम् ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा तु मां तत्र वल्ले-
र्षकेन वानरः ॥ तदा निर्वासयामास वालो विगतसाऽत्रसः ॥ २६ ॥ तेनाहमपविद्धश्च हतदारश्च
राघव ॥ तद्भयाच्च महीं सर्वा क्रांतवान्सवनार्णवाम् ॥ २७ ॥ ऋध्यमूकं गिरिवरं भार्याहरणदुःखितः ॥
प्रविष्टोऽस्मि दुराधर्षं वालिनः कारणान्तरे ॥ २८ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं वैरानुकथनं महत् ॥ अनाग-
सा मया प्राप्तं व्यसनं पश्य राघव ॥ २९ ॥ वालिनश्च भयात्म्य सर्वलोकभयावह ॥ कर्तुमर्हसि
मे वीर प्रसादं तस्य निग्रहान् ॥ ३० ॥ एवमुक्तः स तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मसंहितम् ॥ वचनं वक्तुमारभे
मुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ ३१ ॥ असौधाः सूर्यसंकाशा निशिता मे शरा इमे ॥ तस्मिन्वालिनि दुष्टेत्ते पतिते-

ध्यति रुषान्विताः ॥ ३२ ॥ यावत् नहि पश्येयं तव भार्यापहारिणम् ॥ तावत्सजीवेत्पापात्मा वाली
 चोद्भूतद्रुषकः ॥ ३३ ॥ आत्मानुमानतपश्यामि ममस्त्वं शोकसागरे ॥ त्वामहं तारयिष्यामि बाढं प्रा-
 प्यसि पुष्कलम् ॥ ३४ ॥ तस्य तद्गघनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्धनम् ॥ सुग्रीवः परमशीतः सुमहद्वाक्यम-
 ब्रवीत् ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्ध्याकाण्डे दशमः सर्गः
 ॥ १० ॥ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्धनम् ॥ सुग्रीवः पूज्यान्धके राघवं प्रशशंस च ॥ १ ॥
 असंशयं प्रबलितैस्तैर्दणैर्ममातिगैः शरैः ॥ त्वं दहेः कुपितो लोकान्युगांत इव भास्करः ॥ २ ॥ वा-
 लिनः पौरुषं यत्तद्यच्च वीर्यं धृतिश्च या ॥ तन्ममैकमताः श्रुत्वा विघत्स्व यदनंतरम् ॥ ३ ॥ समुद्रात्पाश्व-
 मात्पूर्वं दक्षिणादपि चोत्तरम् ॥ क्रामत्यनुदिते सूर्ये वाली व्यपगतक्लमः ॥ ४ ॥ अग्राण्यारुह्य शैलानां
 शिखराणि महांत्यपि ॥ ऊर्ध्वमुत्पात्य तरसा प्रतिगृह्णाति वीर्यवान् ॥ ५ ॥ बहवः सारवंतश्च वनेषु विवि-
 धा दुमाः ॥ वालिना तरसा भग्ना बलं प्रथयताऽऽत्मनः ॥ ६ ॥ महिषो दुन्दुभिर्नाम कैलासशिखरप्रभः ॥
 बलं नागसहस्रस्य धारयामास वीर्यवान् ॥ ७ ॥ स वीर्योत्सेकदुष्टात्मा वरदातेन मोहितः ॥ जगाम स
 महाकायः समुद्रं सरितां पतिम् ॥ ८ ॥ ऊर्मिमंतमातिक्रम्य सागरं रत्नसंचयम् ॥ मम युद्धं प्रयच्छेति
 तमुवाच महर्णवम् ॥ ९ ॥ ततः समुद्रो धर्मात्मा समुत्थाय महाबलः ॥ अब्रवीद्वचनं राजन्नसुरं काल-
 चोदितम् ॥ १० ॥ समर्थो नास्मि ते दातुं युद्ध युद्धविशारद ॥ श्रूयतां त्वमिधास्यामि यस्ते युद्धं प्रदा-
 स्याति ॥ ११ ॥ शैलराजो महारण्ये तपस्विशरणं परम् ॥ शंकरश्चशुरो नाम्ना हिमवानिति विश्रुतः
 ॥ १२ ॥ महाप्रसन्नवर्णोपेतो बहुकंदरनिर्झरः ॥ स समर्थस्तव प्रीतिमतुलं कर्तुमर्हति ॥ १३ ॥ तं भीत-

भित्तिविज्ञाय समुद्रमसुरोत्तमः ॥ हिमवद्वनमागम्य शरश्चापादिव च्युतः ॥ १४ ॥ ततस्तस्य गिरेः श्वेता
 गजेंद्रप्रतिमाः शिलाः ॥ चिक्षेप बहुधा भूमौ दुन्दुभिर्वितनाद च ॥ १५ ॥ ततः श्वेतांबुदाकारः सौम्यः
 प्रीतिकराकृतिः ॥ हिमवानब्रवीद्वाक्यं स्व एव शिखरे स्थितः ॥ १६ ॥ छेष्टुमर्हसि मां न त्वं दुन्दुभे धर्म-
 वत्सल ॥ रणकर्मस्वकुशलस्तपस्विशरणो ह्यहम् ॥ १७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा गिरिराजस्य धीमतः ॥
 उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं क्रोधात्संरक्तलोचनः ॥ १८ ॥ यदि युद्धेऽसमर्थस्त्वं मझ्याद्या निरुद्यतः ॥ तमा-
 चक्ष्व प्रदद्यान्मे यो हि युद्धं युयुत्सतः ॥ १९ ॥ हिमवानब्रवीद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ॥ अ-
 नुक्तपूर्वं धर्मात्मा क्रोधात्तमसुरोत्तमम् ॥ २० ॥ वाली नाम महाप्राज्ञ शक्रपुत्रः प्रतापवान् ॥ अद्यास्ते
 वानरः श्रीमान्किष्किंधामतुलप्रभाम् ॥ २१ ॥ स समर्थो महाप्राज्ञस्तव युद्धविशारदः ॥ द्वंद्वयुद्धं स दातुं
 ते नमुचेरिव वासवः ॥ २२ ॥ तं शीघ्रमभिगच्छ त्वं यदि युद्धमिहेच्छसि ॥ स हि दुर्मर्षणो नित्यं शूरः
 समरकर्मणि ॥ २३ ॥ श्रुत्वा हि भवतो वाक्यं कोपाविष्टः स दुन्दुभिः ॥ जगाम तां पुरीं तस्य किष्कि-
 णां वालिनस्तदा ॥ २४ ॥ धारयन्माहिषं वेषं तीक्ष्णशृंगो भयावहः ॥ प्रावृषीव महोभयस्तोयपूर्णं नभ-
 स्तले ॥ २५ ॥ ततस्तु द्वारमागम्य किष्किंधाया महाबलः ॥ ननर्द कंपयन्भूमिं दुन्दुभिर्दुर्भियथा ॥ २६ ॥
 समीपजान्दुमान्भजन्वसुधां दारयन्खुरैः ॥ विषाणेनोल्लिखन्दर्पात्तद्धारं द्विरदो यथा ॥ २७ ॥ अंतः-
 पुरगतो वाली श्रुत्वा शब्दममर्षणः ॥ निष्पपात सह स्त्रीभिस्ताराभिरिव चंद्रमाः ॥ २८ ॥ मितं
 व्यक्ताक्षरपदं तमुवाच स दुन्दुभिम् ॥ हरीणामीश्वरो वाली सर्वेषां वनचारिणाम् ॥ २९ ॥ किमर्थं
 नगरद्वारमिदं रुद्धा विनर्दसे ॥ दुन्दुभे विदितो मेऽसि रक्ष प्राणान्महाबल ॥ ३० ॥ तस्य तद्वचनं

श्रुत्वा वानरेद्रस्य धीमतः ॥ उवाच हुन्दुभिर्वाक्यं क्रोधात्संरक्तलोचनः ॥ ३१ ॥ न त्वं स्त्रीसंनिधौ वीर-
वचनं वचुर्महीसि ॥ मम युद्धं प्रयच्छाद्य ततो ज्ञास्यामि ते बलम् ॥ ३२ ॥ अथवा धारयित्वाभि-
क्रोधमद्य निशाभिसाम् ॥ गृह्यतामुदयः सैरं कामभोगेषु वानर ॥ ३३ ॥ दीयतां संप्रदानं च परि-
ष्वज्य च वानरान् ॥ सर्वशाखामृगैर्द्रस्त्वं संसाधय सुहृज्जनम् ॥ ३४ ॥ सुदृष्टां कुरु किष्किधां कुरु-
ष्वान्मसमं पुरे ॥ क्रीडस्व च समं स्त्रीभिरहं ते दर्पशासनः ॥ ३५ ॥ यो हि मत्तं प्रमत्तं वा मग्नं वा
रहितं कृशम् ॥ हन्यात्स भ्रणहा लोके त्वद्धिं मदमोहितम् ॥ ३६ ॥ स ग्रहस्याब्रवीन्मदं क्रोधा-
त्तमसुरेश्वरम् ॥ विसृज्य ताः स्त्रियः सर्वास्ताराप्रभृतिकास्तदा ॥ ३७ ॥ मत्तोऽयमिति मामंस्था यद्यभी-
तोऽसि संयुगे ॥ मदोऽयं संप्रहारेऽस्मिन्वीर पानं समर्थ्यताम् ॥ ३८ ॥ तमेवमुक्त्वा संकुद्धो माला-
मुल्लिख्य कांचनीम् ॥ पित्रा दत्तां मेहद्रेण युद्धाय विनदन्कपिकुंजरः ॥ ३९ ॥ विषाणयोगैर्हीत्वा तं हुन्दुभि-
निरिसंनिभम् ॥ अविध्यत तदा वाली विनदन्कपिकुंजरः ॥ ४० ॥ वाली व्यापादयांचक्रे नन्दं
च महास्वनम् ॥ श्रोत्राभ्यामथ रक्तं तु तस्य सुखाव पात्यतः ॥ ४१ ॥ तयोस्तु क्रोधसंरंभात्परस्परज-
शैविणोः ॥ युद्धं समभवद्धोरं हुन्दुभेर्वालिनस्तदा ॥ ४२ ॥ अयुध्यत तदा वाली शक्तुल्यपराक्रमः ॥
मुष्टिभिर्जानुभिः पङ्क्तिः शिलाभिः पादैर्यस्तथा ॥ ४३ ॥ परस्परं प्रतोस्तत्र वानरासुरयोस्तदा ॥ आसी-
द्धीनोऽसुरो युद्धे शक्तसूनुर्व्यवर्धत ॥ ४४ ॥ (व्यापात्वर्यधैर्यैश्च परिक्षीणं पराक्रमैः) तं तु हुन्दुभि-
मुद्यम्य धरण्यामभ्यपातयत् ॥ युद्धे प्राणहरे तस्मिन्निषिष्टो हुन्दुभिस्तदा ॥ ४५ ॥ स्त्रोतोभ्यो बहु रक्तं
तु तस्य सुस्त्राव पात्यतः ॥ पपात त च महाबाहुः क्षितौ पंचत्वमागतः ॥ ४६ ॥ तं तोलयित्वा बाहु-

भ्यां गतसत्त्वमचेतनम् ॥ चिक्षेप वेगवान्बाली वेगेनैकेन योजनम् ॥ ४७ ॥ तस्य वेगप्रविद्धस्य
 वक्त्राक्षतजर्बिदवः ॥ प्रपेतुमर्हतांक्षिप्रा मंतंगस्याश्रमं प्रति ॥ ४८ ॥ तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र मुनिः
 शोणितविभ्रुषः ॥ कुद्धस्तस्य महाभाग चिंतयामास कोन्वयम् ॥ ४९ ॥ येनाहं सहसा स्पृष्टः
 शोणितेन दुरात्मना ॥ कोऽयं दुरात्मा दुर्बुद्धिरकृतात्मा च बालिशः ॥ ५० ॥ इत्युक्त्वा स विनि-
 क्रम्य दृष्टो मुनिसत्तमः ॥ महिषं पर्वताकारं गतासुं पतितं मुनिं ॥ ५१ ॥ स तु विज्ञाय तपसा
 वानरेण कृतं हि तन् ॥ उत्ससर्ज महाशायं क्षेपारं वानरं प्रति ॥ ५२ ॥ इह तेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्ट-
 स्य वधो भवेत् ॥ वनं मत्संश्रयं येन दूषितं रुधिरस्रवैः ॥ ५३ ॥ क्षिपता पादपाश्र्वेभे संभग्नाश्चा-
 सुरी तनुम् ॥ समंतादाश्रमं पूर्णं योजनं मामकं यदि ॥ ५४ ॥ आक्रमिष्यति दुर्बुद्धिर्यत्कं स
 न भविष्यति ॥ ये चास्य सचिवाः केचित्संश्रिता मामकं वनम् ॥ ५५ ॥ न च तौरह वस्तव्यं
 श्रुत्वा यांतु यथासुखम् ॥ तेऽपि वा यदि तिष्ठति शपिष्ये तानपि ध्रुवम् ॥ ५६ ॥ वनेऽस्मिन्मामके नित्यं
 पुत्रवत्परिरक्षिते ॥ फन्दांकुरविनाशाय फलमूलाभवाय च ॥ ५७ ॥ दिवसश्चाद्य मर्यादा यं द्रष्टा श्रो-
 स्मि वानरम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि स वै शैलो भविष्यति ॥ ५८ ॥ ततस्ते वानराः श्रुत्वा गिरं मुनि-
 समीरितम् ॥ निश्चक्रमुर्वनात्तस्मात्तान्दृष्ट्वा वालिरज्रवां ॥ ५९ ॥ किं भवंतः समस्ताश्च मंतंगवनवासिनः ॥
 मत्समीपमनुप्राप्ता अपि स्वस्ति वनौकसाम् ॥ ६० ॥ ततस्ते कारणं सर्वं तथा शायं च वालिनः ॥
 शंशुसुर्वानराः सर्वे वालिने हेममालिने ॥ ६१ ॥ एतच्छ्रुत्वा तदा वाली वचनं वानरेरितम् ॥ स
 महर्षिं समासाद्य याचते स्म कृतांजलिः ॥ ६२ ॥ महर्षिस्तमनादृत्य प्रविवेशाश्रमं प्रति ॥ शाय-

धारणभीतस्तु वाली विह्वलतां गतः ॥ ६३ ॥ ततः श्रापभयाद्भीतः ऋष्यमूकं महागिरिम् ॥ प्रवेष्टुं
नेच्छति हरिद्रुपं वापि नरेश्वर ॥ ६४ ॥ तस्याप्रवेशं ज्ञात्वाहमिदं राम महावनम् ॥ विचरामि
सहामात्यो विषादेन विवर्जितः ॥ ६५ ॥ एषोऽस्थितिचयस्तस्य दुर्दुभेः संप्रकाशते ॥ वीर्योत्सेकान्नि-
रस्तस्य गिरिकूटानिभो महान् ॥ ६६ ॥ इमे च विपुलाः सालाः समशखावलोचिनः ॥ यत्रैकं घटते
वाली निष्पन्नयितुमोजसा ॥ ६७ ॥ एतदस्यासमं वीर्यं मया राम प्रकाशितम् ॥ कथं ते वालिनं हंतुं
समरे शक्यसे नृप ॥ ६८ ॥ तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं प्रहसलक्ष्मणोऽब्रुवत् ॥ कस्मिन्कर्मणि निर्वृते
श्रद्धया वालिनो वधम् ॥ ६९ ॥ तमुवाचाथ सुग्रीवः सप्त सालनिमान्पुरा ॥ एवमेकैकशो वाली
विव्याधाथ स चासकृत् ॥ ७० ॥ रामो निर्दार्यदेवां बाणनैकेन च दुमम् ॥ वालिनं निहतं मन्ये
दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ॥ ७१ ॥ हतस्य महिषस्यास्थि पादेनैकेन लक्ष्मण ॥ लघस्य प्रक्षिपेच्चापि तर-
सा द्वे धनुःशते ॥ ७२ ॥ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवो रामं रक्तोतलोचनः ॥ ध्यात्वा सुहृत् काकुत्स्थं
पुनरेव वचोऽब्रवीत् ॥ ७३ ॥ शूश्च शूरमानी च प्रख्यातबलपौरुषः ॥ बलवान्वानरो वाली संयुगे-
ष्वपराजितः ॥ ७४ ॥ हृद्यन्ते चास्य कर्माणि दुष्कराणि सुरैरपि ॥ यानि संचिंत्य भीतोऽहमुष्य-
मूकमुपाश्रितः ५ ७५ ॥ तमजप्यमधृष्यं च वानरैर्द्रममर्षणम् ॥ विचितयन्न मुंचामि ऋष्यमू-
कमुं त्वहम् ॥ ७६ ॥ बद्धिमत्क्षंतश्चाहं विचरामि महाबने ॥ अनुरक्तैः सहामात्यैर्हेतुमुत्प-
मुलैर्वरैः ॥ ७७ ॥ उपालब्धं च मे श्लाघ्यं सन्मित्रं भिन्नवत्सल ॥ त्वामहं पुरुषव्याघ्र हिमवन्त-
मिवाश्रितः ॥ ७८ ॥ किं तु तस्य बलज्ञोऽहं दुर्भ्रीतुर्बलशालिनः ॥ अप्रत्यक्षं तु मे वीर्यं समरे तव रा-

घव ॥ ७९ ॥ न खल्वहं त्वां तुलये नावमन्येन भोषये ॥ कर्मभिस्तस्य भोमैश्च कातर्यं जनितं मम ॥ ८० ॥
 कामं राघवं ते वाणीं प्रमाणं धैर्यमाकृतिः ॥ सूचयति परं तेजो भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ८१ ॥ तस्य
 तद्वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ स्मितपूर्वमतो रामः प्रत्युवाच हरिं प्रति ॥ ८२ ॥ यदि न प्रत्ययो-
 ऽस्मासु विक्रमे तव वानर ॥ प्रत्ययं समरे श्लाघ्यमहमुत्पादयामि ते ॥ ८३ ॥ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं
 सांत्वयैल्लक्ष्मणाग्रजः ॥ राघवो दुन्दुभेः कायं पादांगुष्ठेन लीलया ॥ ८४ ॥ तोलयित्वा महाबाहुश्चिक्षेप
 दशयोजनम् ॥ असुरस्य तनुं शुष्कां पादांगुष्ठेन वीर्यवान् ॥ ८५ ॥ क्षिप्तं दृष्ट्वा ततः कायं सुग्रीवः
 पुनरब्रवीत् ॥ लक्ष्मणस्याग्रतो रामं तपंतमिव भास्करम् ॥ हरीणामग्रतो वीरमिदं वचनमर्थवत् ॥ ८६ ॥
 आर्द्रः समांसः प्रत्यग्रः क्षिप्तः कायः पुरा संखे ॥ परिश्रान्तेन मत्तेन भ्रात्रा मे वालिना तदा ॥ ८७ ॥
 लघुः संप्रति निर्मासमृणभूतश्च राघव ॥ क्षिप्त एवं प्रहर्षेण भवता रघुनन्दन ॥ ८८ ॥ नात्र शक्यं बलं
 ज्ञातुं तेन वा तस्य वाऽधिकम् ॥ आर्द्रं शुष्कमिति ह्येतत्सुमहद्राघवांतरम् ॥ ८९ ॥ स एव संशयस्तात
 तव तस्य च यद्वलम् ॥ सालमेकं विनिर्भेद्य भवेद्व्यतिबलबले ॥ ९० ॥ कृत्वैतत्कामुकं सज्यं हस्ति-
 हस्तमिवापरम् ॥ आकर्णपूर्णमायस्य विस्तृतस्य महाशरम् ॥ ९१ ॥ इमं हि सालं प्रहितस्त्वया शरो न
 संशयोऽत्रास्ति विदारयिष्यति ॥ अलं विमर्शेन मम प्रियं ध्रुवं कुरुष्व राजन्प्रतिशापितो मया ॥ ९२ ॥
 यथा हि तेजस्तु वरः सदा रविर्यथा हि शैले हिमवान्महाद्रिषु ॥ यथा चतुष्पत्सु च केसरी वरस्तथा
 नराणामसि विक्रमे वरः ॥ ९३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकाण्डे
 एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ एतच्च वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितम् ॥ प्रत्ययार्थं महातेजा रामो जग्राह

कामुक्कम् ॥ १ ॥ स गृहीत्वा धनुर्घोरं शरमेकं च मानदः ॥ सालमुद्दिश्य चिक्षेप पूरयन्सर्वै-
र्दिशः ॥ २ ॥ स विस्तृष्टो बलवता बाणः स्वर्णपरिष्कृतः ॥ भित्त्वा तालान्गिरस्यस्थं सप्त भूमिं विवेश
ह ॥ ३ ॥ सायकस्तु मुहुर्तेन सालान्भित्त्वा महाजवः ॥ निष्पत्य च पुनस्तूर्णं तमेव प्रविवेश ह ॥ ४ ॥
तान्दृष्ट्वा सप्तनिम्नात्सालान्वानरपुंगवः ॥ रामस्य शरवेगेन विस्मयं परमं गतः ॥ ५ ॥ समूत्रो न्यपत-
द्भूमौ प्रलंबीकृतमूषणः ॥ सुग्रीवः परमप्रीतो राघवाय कृतोजलिः ॥ ६ ॥ इदं चोवाच धर्मज्ञं कर्मणा
तेन हर्षितः ॥ रामं सर्वास्त्रविदुषां श्रेष्ठं शूरमवस्थितम् ॥ ७ ॥ सेंद्रानपि सुरान्सर्वास्त्वं बाणैः पुरुष-
वर्षम् ॥ समर्थः समरे हंतुं किं पुनर्वालिनं प्रभो ॥ ८ ॥ येन सप्तमहासाला गिरिभूमिश्च दारिता ॥ बाणे-
नैकेन काकुत्स्थ स्याता ते को रणाग्रतः ॥ ९ ॥ अद्य मे विगतः शोकः प्रीतिरद्य परा मम ॥ सुहृदं त्वां
समासाद्य महेंद्रवरुणोपमम् ॥ १० ॥ तमद्यैव प्रियार्थं मे वैरिणं भ्रातृरूपिणम् ॥ वालिनं जहि काकुत्स्थ
मया बद्धोऽयमंजलिः ॥ ११ ॥ ततो रामः परिष्वज्य सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ॥ प्रत्युवाच महाप्राज्ञो लक्ष्म-
णानुगतं वचः ॥ १२ ॥ अस्माद्गच्छामि किष्किंधां क्षिप्रं गच्छ त्वमग्रतः ॥ गत्वा चाह्वय सुग्रीव
वालिनं भ्रातृगंधिनम् ॥ १३ ॥ सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किंधां वालिनः पुरीम ॥ वृक्षैरात्मानमावृत्य
ह्यतिष्ठन्गहने वने ॥ १४ ॥ सुग्रीवोऽप्यनदद्वोरं वालिनो ह्वानकारणात् ॥ गाढं परिहितो वेगान्नादैर्भिन्द-
न्निर्वावरम् ॥ १५ ॥ तं श्रुत्वा निनदं भ्रातुः कुद्धो वालो महाबलः ॥ निष्पपात सुसंरब्धो भास्करोऽस्त-
तदादिव ॥ १६ ॥ ततः सुतुमुलं युद्धं वालिसुग्रीवयोरभूत् ॥ गगने प्रहयंघोरं वृधांगारकयोरिव
॥ १७ ॥ तलैरशानिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः ॥ जघ्नतुः समरऽन्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्च्छितौ ॥ १८ ॥

ततो रामो धनुष्पाणिस्तावुभौ समुदैक्षत ॥ अन्योन्यसदृशौ वीरावुभौ देवाविवाथिनौ ॥ १९ ॥ यन्नाव-
 गच्छसुग्रीवं बालिनं वापि राघवः ॥ ततो न कृतवान्नुद्धि मोकुमतकरं शरम् ॥ २० ॥ एतस्मिन्नंतरे
 भयः सुग्रीवस्तेन बालिता ॥ अपश्यन्नाघवं नाथमृष्यमूकं प्रदुद्वे ॥ २१ ॥ क्हांतो रुधिरसिक्तांगः
 ग्रहैर्जर्जरीकृतः ॥ बालिनाऽभिद्रुतः क्रोधात्प्रविवेश महावनम् ॥ २२ ॥ तं प्रविष्टं वनं दृष्ट्वा वाली
 क्षापभयात्ततः ॥ मुक्तो ह्यसि त्वभित्युक्त्वा स निवृत्तो महावलः ॥ २३ ॥ राघवोऽपि सह भ्रात्रा सह
 चैव हनूयता ॥ तदेव वनमागच्छत्सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ २४ ॥ तं समीक्ष्यागतं रामं सुग्रीवः सहलक्ष्म-
 णम् ॥ ह्रीमान्दीनमुवाचेदं वसुधानवलोकयन् ॥ २५ ॥ आह्वयस्वेति मामुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्रमम् ॥
 वीरिणा घातयित्वा च किमिदानीं त्वया कृतम् ॥ २६ ॥ तामेव वेलां वक्तव्यं त्वया राघव तत्त्वतः ॥
 बालिनं न निहन्मीति ततो नाहमितो ब्रजे ॥ २७ ॥ तस्य चैवं ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥
 करुणं दीनया वाचा राघवः पुनरब्रवीन् ॥ २८ ॥ सुग्रीव श्रूयतां तात क्रोधश्च व्यपनीयताम् ॥ कारणं
 येन बाणोऽयं स मया न विसर्जितः ॥ २९ ॥ अलंकारेण वेषेण प्रमाणेन गतेन च ॥ त्वं
 च सुग्रीव वाली च सदृशौ स्थः परस्परम् ॥ ३० ॥ स्वरेण वर्चसा चैव प्रोक्षितेन च वानर ॥ विक्रमेण च
 वाक्यैश्च व्यक्तं वां नोपलक्ष्ये ॥ ३१ ॥ ततोऽहं रूपसादृश्यान्मोहितो वानरोत्तम ॥ नोत्सृजामि
 महाबाणं शरं शत्रुनिबर्हणम् ॥ ३२ ॥ जोंवितांतकरं घोरं सादृश्यात्तु विशंक्रितः ॥ मूलघातो न नो
 स्याद्धि द्रयोरिति कृतो मया ॥ ३३ ॥ त्वयि वीर विपत्रे हि अज्ञानाल्लाघवान्मया ॥ मौढ्यं च मम बाल्यं
 च ख्यापितं स्यात्कर्पाश्वरः ॥ ३४ ॥ दत्ताभयत्रयो नाम पातकं महद्भुतम् ॥ अहं च लक्ष्मणश्चैव

सीता च वरवर्णिनी ॥ ३५ ॥ त्वदधीना वयं सर्वे वनेऽस्मिन्ऽशरणं भवान् ॥ तस्माद्युध्वस्र भूयस्त्वं मा
मांशंकीञ्च वानर ॥ ३६ ॥ एतन्मुहूर्ते तु मया पश्य वालिनमाहेव ॥ निरस्तामिषुणैकेन चेष्टमानं मही-
तले ॥ ३७ ॥ अभिज्ञानं कुरुष्व त्वमात्मनो वानरेश्वर ॥ येन त्वामभिजानीयां द्वंद्वयुद्धमुपागतम् ॥
॥ ३८ ॥ गजपुष्पीमिसां फुलामुत्पाद्य शुभलक्षणम् ॥ कुरु लक्ष्मण कंठेऽस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥
॥ ३९ ॥ ततो गिरितटे जातामुत्पाद्य कुसुमायुताम् ॥ लक्ष्मणो गजपुष्पीं तां तस्य कंठे व्यसर्जयत् ॥
॥ ४० ॥ स तथा शुशुभे श्रीमौल्यतया कंठसक्त्या ॥ (विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया)
मालयेव बलाकानां ससध्य इव तोयदः ॥ ४१ ॥ विभ्राजमानो वपुषा रामवाक्यसमाहितः ॥
जगाम सह रामेण किङ्कित्रां पुनराप सः ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०
सा० किङ्किन्वाकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ऋष्यमूकात्स धर्मात्मा किङ्कित्रां लक्ष्मणाग्रजः ॥ जगाम
सहसुग्रीवो वालिविक्रमपालिताम् ॥ १ ॥ समुद्यम्य महच्चार्पं रामः कांचनभूषितम् ॥ शरांश्चादित्य-
संकाशान्गृहीत्वा रणसाधकान् ॥ २ ॥ अग्रतस्तु ययौ तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ सुग्रीवः संहतग्रीवो
लक्ष्मणस्य महाबलः ॥ ३ ॥ वृष्टतो हनुमान्दीरो नलो नीलश्च वर्यवान् ॥ तारश्चैव महातेजा हरिश्चू-
पयूथप ॥ ४ ॥ ते वीक्षमाणा वृक्षांश्च पुष्पभारावलंबिनः ॥ प्रसन्नांबुवहश्चैव सरितः सागरंगमाः ॥
॥ ५ ॥ कंदराणि च शैलान्श्च निर्दराणि गुहास्तथा ॥ शिखराणि च मुत्थानि दरांश्च प्रियदर्शनाः ॥ ६ ॥
वैदूर्यविमलैस्तोयैः पद्मैश्चाकोशकुड्मलैः ॥ शोभितात्मसकलान्मार्गे तटाकांश्चावलोकयन् ॥ ७ ॥ कार्द्वैः
सारसैर्हंसैर्वज्रैर्जलकुम्भकटैः ॥ चक्रवाकैस्तथाचान्यैः शकुनैः प्रतिनिदिताम् ॥ ८ ॥ मृदुशब्पाङ्कुराहारा-

त्रिर्भयान्वनचारिणाम् ॥ चरतां सर्वतः पश्यन्स्थलीषु हरिणान्स्थितान् ॥ ९ ॥ तदाकवैरिणश्चापि शुक्ल-
 दंतविभूषितान् ॥ घोरानेकचरान्वन्यान्द्विरदाङ्कुलघातिनः ॥ १० ॥ मत्तान्गिरितटोद्गुष्टान्पर्यवतानिव
 जंगमान् ॥ वानरान्द्विरदप्रख्यान्महारेणुसमुक्षितान् ॥ ११ ॥ वने वनचरांश्चान्यान्खेचरांश्च विहंगमान् ॥
 पश्यन्तत्स्त्वरिता जग्मुः सुग्रीववशवार्तिनः ॥ १२ ॥ तेषां तु गच्छतां तत्र त्वरितं रघुनन्दनः ॥ द्रुमपण्डवने
 दृष्ट्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ १३ ॥ एष मेघ इवाकाशे वृक्षपण्डः प्रकाशते ॥ मेघसंघातविपुलः पर्यत-
 कदलीवृतः ॥ १४ ॥ किमेतज्ज्ञातुमिच्छामि सखे कौतूहलं मम ॥ कौतूहलापनयनं कर्तुमिच्छाम्यहं
 त्वया ॥ १५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ गच्छन्नेवाचचक्षेऽथ सुग्रीवस्तन्महद्वनम् ॥
 ॥ १६ ॥ एतद्वाघव विस्तीर्णमाश्रमं श्रमनाशनम् ॥ उद्यानवनसंघनं स्वादुमूलफलोदकम् ॥ १७ ॥ अत्र
 सप्त जना नाम मुनयः संशितव्रताः ॥ समैवासन्नधःशर्षिर्पा नियतं जलशायिनः ॥ १८ ॥ सप्तसत्रं दृताहारा
 वायुनाचलवासिनः ॥ दिवं वर्षशतैर्याता सप्तभिः सकलेवराः ॥ १९ ॥ तेषामेतत्प्रभावेण द्रुमप्राकार-
 संवृतम् ॥ आश्रमं सुदुराधर्ममपि सैद्रः सुरसुरैः ॥ २० ॥ पक्षिणो वर्जयन्त्येतत्तथान्ये वनचारिणः ॥
 विशन्ति मोहादेष्वप्यत्र न निवर्तते ते पुनः ॥ २१ ॥ विभूषणरवाश्चात्र श्रूयन्ते सकलाक्षराः ॥ तूर्यगीतस्वन-
 आर्यापि गन्धो दिव्यश्च राघवः ॥ २२ ॥ त्रेतामयोऽपि दीप्यते धूमो ह्येष प्रदश्यते ॥ वेष्टयन्निव वृक्षा-
 प्राङ्कपोताङ्गारुणो घनः ॥ २३ ॥ एते वृक्षाः प्रकाशन्ते धूमसंस्तमस्तकाः ॥ मेघजालप्रतिच्छन्ना वैदूर्य-
 गिरयो यथा ॥ २४ ॥ कुरु प्रमाणं धर्मात्मस्तेषामुद्दिश्य राघव ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रयतः
 संहताञ्जलिः ॥ २५ ॥ प्रणमन्ति हि ये तेषामृषीणां भावितात्मनाम् ॥ न तेषामशुभं किञ्चिच्छरीरे राम

विद्यते ॥ २६ ॥ ततो रामः सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन कृतांजलिः ॥ समुद्दिश्य महात्मानस्तानृषीनभ्यवा-
 यत् ॥ २७ ॥ अभिवाद्य च धर्मात्मा रामो भ्राता च लक्ष्मणः ॥ सुग्रीवो वानराश्चैव जग्मुः संहृष्ट-
 मानसाः ॥ २८ ॥ ते गत्वा दूरमध्वानं तस्मात्सप्तजनाश्रमात् ॥ ददृशुस्तां दुराधर्षा किष्किंधां वालि-
 पालिताम् ॥ २९ ॥ ततस्तु रामानुजराभवानराः प्रवृह्य शब्धान्पुदितोऽप्रेतजसः ॥ पुरीं सुरेशात्मज-
 वीर्यपालितां वधाय शत्रोः पुनरागतास्त्विह ॥ ३० ॥ इत्यार्धे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
 आदिकाव्ये च० सा० किष्किंधाकांडे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ सर्वे ते त्वरितं गत्वा
 किष्किंधां वालिनः पुरीम् ॥ वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन्गहने वने ॥ १ ॥ विसार्य सर्वतो
 दृष्टिं कानने काननप्रियः ॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवः क्रोधाभाहारयद्भृशम् ॥ २ ॥ ततस्तु निनदं घोरं कृत्वा
 युद्धाय चाह्वयत् ॥ परिवारैः परिकृतो नार्दैर्भिदन्निवांबरम् ॥ ३ ॥ गर्जननिव महाभयो वायुवेगपुरःसरः ॥
 अथ बालार्कसदृशो दत्तसिंहगातिस्ततः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा रामं क्रियादक्षं सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ हरिवागुरया
 ज्याप्तां तप्तकांचनभूषणाम् ॥ ५ ॥ प्राप्ताः स्म ध्वजयंत्राढयां किष्किंधां वालिनः पुरीम् ॥ प्रतिज्ञा या
 कृता वीर त्वया वालिवधे पुरा ॥ ६ ॥ सफलां कुरु तां क्षिप्रं लतां काल इवागतः ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा
 सुग्रीवेण स राघवः ॥ ७ ॥ तमेवोवाच वचनं सुग्रीवः शत्रुसूदनः ॥ कृताभिज्ञानचिह्नस्तवमनया
 गजसाह्वया ॥ ८ ॥ लक्ष्मणेन समुत्पादय यैषा कंठे कृता तव ॥ शोभसेऽप्यविकं वीर लतया कंठसक्तया
 ॥ ९ ॥ विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया ॥ अब्य वालिसमुत्थं ते भयं वैरं च वानर ॥ १० ॥
 एकेनाहं प्रमोक्ष्यामि बाणमोक्षेण संयुगे ॥ मम दर्शय सुग्रीव-वैरिणं भ्रातृरूपिणम् ॥ ११ ॥ वालि

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे किष्किन्धिकाण्डे । सर्गः १५. * (६३८)

विनिहतो यावद्वने पांसुषु चेष्टते ॥ यदि दृष्टिपथं प्राप्तो जीवन्स विनिवर्तते ॥ १२ ॥ ततो दोषेण मा
गच्छेत्सद्यो गेहैव मां भवान् ॥ प्रत्यक्षं सप्त ते साला मया बाणेन दारिताः ॥ १३ ॥ ततो वेत्सि
बलेनाद्य वालिनं निहतं रणे ॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे चिरं कृच्छेऽपि विप्रता ॥ १४ ॥ धर्मलोभपरीतेन न
च वक्ष्ये कथंचन ॥ सफलं च करिष्यामि प्रतिज्ञां जहि संभ्रमम् ॥ १५ ॥ प्रसूतं कलमक्षेत्रं वर्षेणैव
शतक्रतुः ॥ तदाह्वाननिमित्तं च वालिनो हेममालिनः ॥ १६ ॥ सुग्रीव कुरु तं शब्दं निष्पतेद्येन वानरः ॥
जितकाशी जयश्लाघी त्वया चाधार्षितः पुरान् ॥ १७ ॥ निष्पतिष्यत्यसंगेन वाली सप्रियसंयुगः ॥
रिपूणां धार्षितं श्रुत्वा मर्षयति न संयुगे ॥ १८ ॥ जानतस्तु स्वकं वीर्यं स्त्रोसमक्षं विशेषतः ॥ स तु रामवचः
श्रुत्वा सुग्रीवो हेमर्षिगलः ॥ १९ ॥ ननदं क्रूरनादेन विनिर्मदन्निवांवरम् ॥ तत्र शब्देन वित्रस्ता गावो
याति हतप्रभाः ॥ २० ॥ राजदोषपरामृष्टाः कुलखिय इवाकुलाः ॥ द्रवंति च मृगाः शीघ्रं भग्ना इव रणे
हयाः ॥ २१ ॥ पतंति च खगा भूमौ क्षीणपुण्या इव प्रहाः ॥ २२ ॥ ततः स जीमूतकृतप्रमादो नादं
ह्यमुंचन्त्वरया प्रतीतः ॥ मूर्यात्मजः शौर्यविवृद्धतेजाः सस्त्रिर्वाडनिलचंचलोर्मिः ॥ २३ ॥ इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ॥ साऽऽ किष्किन्धिकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ अथ तस्य
निनादं तं सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ शुश्रावांतःपुरगतो वाली भ्रातुरमर्षणः ॥ १ ॥ श्रुत्वा तु तस्य
निनदं सर्वभूतप्रकंपनम् ॥ मदधैकपदे नष्टः क्रोधश्चापादितो महान् ॥ २ ॥ ततो रोषपरीतांगो वाली स
कनकप्रभः ॥ उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ३ ॥ वाली दंष्ट्राकरालस्तु क्रोधादीप्ताभिलोचनः
॥ भाल्युत्पतितपद्माभः समृणाल इव हृदः ॥ ४ ॥ शब्दं दुर्मर्षणं श्रुत्वा निष्पपात ततो हरिः ॥

वेगेन च पद्व्यासैर्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ ५ ॥ तं तु तारा परिष्वज्य स्नेहादर्शितसौहृदा ॥ उवाच
 त्रस्तसंभ्रांता हितोदकीर्भिर्द वचः ॥ ६ ॥ साधु क्रोधाग्निं वीर नदीवेगमिवागतम् ॥ शयनादुत्थितः
 काल्यं त्यज सुक्कामिव सजम् ॥ ७ ॥ काल्यमेतेन संग्रामं करिष्यासि च वानर ॥ वीर ते शत्रुबाहुल्यं फल्गुता
 वा न विद्यते ॥ ८ ॥ सहसा तव निष्क्रामो मम तावन्न रोचते ॥ श्रूयतामभिधास्यामि यन्निमित्तं निवा-
 यते ॥ ९ ॥ पूर्वमापतितः क्रोधात्स त्वामाह्वयते युधि ॥ निष्पत्य च निरस्तस्ते हन्यमानो दिशो गतः
 ॥ १० ॥ त्वया तस्य निरस्तस्य पीडितस्य विशेषतः ॥ इहैत्य पुनराह्वानं शंकां जनयतीव मे ॥ ११ ॥
 दर्पश्च व्यवसायश्च यादृशस्तस्य नर्दतः ॥ निनादस्य च संरंभो नैतदल्पं हि कारणम् ॥ १२ ॥ नासहाय-
 महं मन्ये सुग्रीवं तमिहागतम् ॥ अवष्टब्धसहायश्च यमाश्रित्यैष गर्जति ॥ १३ ॥ प्रकृत्या निपुणश्चैव
 बुद्धिमांश्चैव वानरः ॥ नापरीक्षितवोर्येण सुग्रीवः सख्यमेष्यति ॥ १४ ॥ पूर्वमेव मया वीर श्रुतं कथ-
 यतो वचः ॥ अंगदस्य कुमारस्य वक्ष्याम्यद्य हितं वचः ॥ १५ ॥ अंगदस्तु कुमारोऽयं वनांतमुपनिर्गतः
 ॥ प्रवृत्तिस्तेन कथिता चारैरासन्निवेदिता ॥ १६ ॥ अयोध्याधिपतेः पुत्रौ शूरौ समरदुर्जयौ ॥ इक्ष्वा-
 कूणां कुले जातौ प्रस्थितौ रामलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥ सुग्रीवप्रियकामार्थं प्राप्तौ तत्र दुरासदौ ॥ स ते
 भ्रातुर्हू विख्यातः सहायो रणकर्मणे ॥ १८ ॥ रामः परबलमर्दी युगांताभिरिवोत्थितः ॥ निवासवृक्षः
 साधूनामापन्नानां परा गतिः ॥ १९ ॥ आतर्जुनः संश्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनम् ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो
 निदेशे निरतः पितुः ॥ २० ॥ धातूनामिव शैलेन्द्रो गुणानामकरो महान् ॥ तत्क्षमो न विरोधस्ते सह
 तेन महात्मना ॥ २१ ॥ दुर्जयेनाप्रमेयेण रामेण रणकर्मसु ॥ शूर वक्ष्यामि ते किंचिन्न वच्छाम्यभ्य-

मयितुम् ॥ २२ ॥ श्रूयतां क्रियतां चैव तत्र वक्ष्यामि यद्वितम् ॥ गौवराज्येन सुग्रीवं तूष्णं साध्व-
 भिषेचय ॥ २३ ॥ विग्रहं मा कृत्वा वीर आत्रा राजन्यवीयसा ॥ अहं हि ते क्षमं मन्ये तेन रामेण सौहृदम्
 ॥ २४ ॥ सुग्रीवेण च संप्रीतिं वैरमुत्सृज्य दूरतः ॥ लालनीयो हि ते भ्राता यवीयानेष वानरः ॥ २५ ॥ तत्र वा
 सन्निहस्थो वा सर्वथा बंधुरेव तो न हि तेन सं संबंधु सुवि पश्यामि कंचन ॥ २६ ॥ दानमानादिसत्कारैः कुरु-
 ष्व प्रत्यनंतरम् ॥ वैरमेतत्समुत्सृज्य तव पार्श्वे स तिष्ठतु ॥ २७ ॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवो महाबंधुर्मेत-
 स्तव ॥ आवृत्सौहृदमालंब्य नान्या गतिरिहास्ति ते ॥ २८ ॥ यदि ते मत्प्रियं कार्यं यदि चावैषि मां
 हिताम् ॥ याच्यमानः प्रियत्वेन साधु वाक्यं कुरुष्व मे ॥ २९ ॥ प्रसीद पथ्यं शृणु जल्पितं हि मे न
 रोषमेवानुविधातुमर्हसि ॥ क्षमो हि ते कोशलराजसूनुना न विग्रहः शक्रसमानतेजसा ॥ ३० ॥ तदा हि
 तारा हितमेव वाक्यं तं वालिनं पथ्यमिदं वभाषे ॥ न रोचते तद्वचनं हि तस्य कालाभिपन्नस्य विनाश-
 काले ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे च ० सा० किष्किन्धाकाण्डे पंचदशः सर्गः
 म १५ ॥ तामेवं ब्रुवती तारां ताराधिपनिभाननाम् ॥ वाली निर्भर्त्सयामास वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 गर्जतोऽस्य सुसंरब्धं आतुः शत्रोर्विशेषतः ॥ मर्यथिष्यामि केनापि कारणेन वरानने ॥ २ ॥ अधर्षितानां
 शूराणां समरेष्वतिवर्तिनाम् ॥ धर्षणामर्षणं भीरु मरणादतिरिच्यते ॥ ३ ॥ सोढुं न च सनर्थोऽहं युद्ध-
 कामस्य संयुगे ॥ सुग्रीवस्य च संरंभं हीनग्रीवस्य गर्जितम् ॥ ४ ॥ न च कार्यो विषादस्ते राघवं प्रति
 मत्कृते ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च कथं पापं करिष्यति ॥ ५ ॥ निवर्तस्व सह स्त्रीभिः कथं भूयोऽनुगच्छसि ॥
 सौहृदं दर्शितं तवन्मयि भक्तिस्त्वया कृता ॥ ६ ॥ प्रतियोत्स्याम्यहं गत्वा सुग्रीवं जहि संभ्रमम् ॥ ७ ॥

चास्य विनेष्यामि न च प्राणैर्विषयोक्ष्यते ॥ ७ ॥ अहं ह्याजिस्थितस्यास्य करिष्यामि यदीप्सितम् ॥ वृद्धै-
 सुष्टिप्रहारैश्च पीडितः प्रतियास्यति ॥ ८ ॥ न मे गर्वितमायस्तं सहिष्यति दुरात्मवान् ॥ कृतं तारे सहा-
 यत्वं दर्शितं सौहृदं मयि ॥ ९ ॥ शापितासि मम प्राणैर्विवर्तस्व जनेन च ॥ अलं जित्वा निवर्तित्ये
 तमहं आप्तरं रणे ॥ १० ॥ तं तु तारा परिष्वज्य वालिनं प्रियवादिनी ॥ चकार रुदती मंदं दाक्षिणा सा
 प्रदक्षिणम् ॥ ११ ॥ ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मंत्रविद्विजैर्येषिणी ॥ अंतःपुरं सह स्त्रीभिः प्रविष्टा
 शोकमोहिता ॥ १२ ॥ प्रविष्टायां तु तारायौ सह स्त्रीभिः स्वमालयम् ॥ नगर्यां निर्ययौ कुद्धो महासर्प
 इव श्वसन् ॥ १३ ॥ स निःश्वस्य महारोषो वाली परमवेगवान् ॥ सर्वतश्चायन्दृष्टिं शत्रुदर्शनाकां-
 क्षया ॥ १४ ॥ स ददर्श ततः श्रीमान्सुग्रीवं हेमपिगलम् ॥ सुसंवीतमवष्टब्धं दीप्यमानमिवानलम्
 ॥ १५ ॥ तं स दृष्ट्वा महाबाहुः सुग्रीवं पर्यवस्थितम् ॥ गाढं परिदधे वासो वाली परमकोपनः
 ॥ १६ ॥ स वाली गाढसंवीतो मुष्टिसुद्यम्य वर्यवान् ॥ सुग्रीवमेवाभिमुखो ययौ योद्धुं कृतक्षणाः
 ॥ १७ ॥ क्रिष्टं मुष्टिं समुद्यम्य संरन्धतरमागतः ॥ सुग्रीवोऽपि समुद्दिश्य वालिनं हेमपालिनम्
 ॥ १८ ॥ तं वाली क्रोधताप्राक्षं सुग्रीवं रणकोविदम् ॥ आपततं महावेगमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 एष मुष्टिमैहान्वद्धो गाढः सुनियतागुलिः ॥ मया वेगविसृक्ते प्राणानादाय यास्यति ॥ २० ॥ एवमु-
 क्तस्तु सुग्रीवः कुद्धो वालिनमब्रवीत् ॥ तव चैष हरन्प्राणान्मुष्टिः पततु मूर्धनि ॥ २१ ॥ ताडितस्तेन तं
 कुद्धः समभिक्रम्य वेगतः ॥ अभवच्छोणितेद्वारी सापीड इव पर्वतः ॥ २२ ॥ सुग्रीवेण तु निःशंकं सा-
 लमुत्पाटय तैजसा ॥ गात्रेष्वभिहतो वाली वज्रेण महागिरिः ॥ २३ ॥ स तु वृक्षेण निर्भयः सालव-

दनविह्वलः ॥ गुरुभारभराक्रांता नौः ससार्थेव सागरे ॥ २४ ॥ तौ भीमबलविक्रांतौ सुपर्णसमवेगितौ ॥
 प्रयुद्धौ धोरवपुषौ चंद्रसूर्याविवांबरे ॥ २५ ॥ परस्परमभिप्रात्रौ छिद्रान्वेषणतत्परौ ॥ ततोऽवर्धत वाली तु
 बलवीर्यसमन्वितः ॥ २६ ॥ सूर्यपुत्रो महावर्धिः सुग्रीवः परिहर्षिते ॥ वालिना भग्नदर्पस्तु सुग्रीवो मंद-
 विक्रमः ॥ २७ ॥ वालिनं प्रति सामर्थ्यं दर्शयामास राघवम् ॥ वृक्षैः सशालैः शिखरैर्वज्रकोटिनिर्भैरैः
 ॥ २८ ॥ सुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिर्बाहुभिश्च पुनः पुनः ॥ तथोर्ध्वमभूद्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ २९ ॥
 तौ शोणिताक्तौ युध्येतां वानरौ वनचारिणौ ॥ मेघाविव महाशब्दैस्तर्जमानौ परस्परम् ॥ ३० ॥ ह्यि-
 मानमथापश्यत्सुग्रीवं वानरेश्वरम् ॥ प्रेक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ॥ ३१ ॥ ततो रामो महा-
 तेजा आर्तं दृष्ट्वा हरीश्वरम् ॥ सशरं वीक्ष्यते वीरो वालिनो वधकांक्षया ॥ ३२ ॥ ततो धनुषि संधाय श-
 रमाशीविषोपमम् ॥ पूरयामास तच्चापं कालचक्रमिवांतकः ॥ ३३ ॥ तस्य ज्यातलघोषेण तस्ताः पत्ररथे-
 श्वराः ॥ प्रदुदुवुर्मृगाश्चैव युगांत इव मोहिताः ॥ ३४ ॥ मुक्तस्तु वज्रनिर्घोषः प्रदीपाशनिसन्निभः ॥
 राघवेण महाबाणो नालिवक्षसि पातितः ॥ ३५ ॥ ततस्तेन महतेजा वीर्ययुक्तः कपीश्वरः ॥ वेगेनाभि-
 हृतो वाली निपपात महीतले ॥ ३६ ॥ इंद्रध्वज इवोद्धृतः पौर्णमास्यां महीतले ॥ आश्रयन्मसमथे मासि
 गतसत्त्वो विचेतनः ॥ ३७ ॥ वाष्पसंरुद्धकंठस्तु वाली चार्तस्वरः शनैः ॥ ३८ ॥ नरोत्तमः काल इवा-
 तकोपमं शरोत्तमं कांचनरूपभासितम् ॥ ससर्जं दीप्तं तममित्रमर्दनं सधूममग्निं मुखतो यथा हरः
 ॥ ३९ ॥ अयोक्षितः शोणिततोयविस्रवैः प्रपुष्पिताशोक इवाचलोद्गतः ॥ विचेतनो वासवसूनुराहवे
 प्रभ्रंशितेन्द्रध्वजवत्क्षितिं गतः ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ०

सा० किष्किन्धाकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ततः श्रेण्यामिहतो रामेण रणकर्कशः ॥
 पपात सहसा वाली निहृत्त इव पादपः ॥ १ ॥ स भूमौ न्यस्तसर्वांगस्तत्काचनभूषणः ॥
 अपतदेवराजस्य मुक्तरश्मिरिव ध्वजः ॥ २ ॥ अस्मिन्निपतिते भूमौ हर्यक्षाणां गणेश्वरे ॥
 नष्टचंद्रमिव व्योम न व्यराजत मेदिनी ॥ ३ ॥ भूमौ निपतितस्यापि तस्य देहं महात्सनः ॥ न
 श्रीजैहाति न प्राणा न तेजो न पराक्रमः ॥ ४ ॥ शक्रदत्ता वरा माला कांचनी रत्नभूषिता ॥ दधार
 हरिमुख्यस्य प्राणांस्तैजः श्रियं च सा ॥ ५ ॥ स तथा मालया वीरो हैमया हरियूथपः ॥ संध्यानुगत-
 पर्यंतः पयोधर इवाभवत् ॥ ६ ॥ तस्य माला च देहश्च मर्मघाती च यः शरः ॥ त्रिधेव रचिता लक्ष्मीः
 पतितस्यापि शोभते ॥ ७ ॥ तदखं तस्य वीरस्य स्वर्गमार्गप्रभावनम् ॥ रामबाणासनक्षिप्तमावहत्परमां
 गतिम् ॥ ८ ॥ तं तथा पतितं संख्ये गतार्चिषमिवानलम् ॥ ययातिमिव पुण्यांते देवलोकादिह च्यु-
 तम् ॥ ९ ॥ आदित्यामिव कालेन युगांते भुवि पातितम् ॥ महेन्द्रमिव दुर्धर्षमुपेद्रमिव दुःसहम् ॥ १० ॥
 महेन्द्रपुत्रं पतितं वालिनं हेममालिनम् ॥ व्यूढोरस्कं महाबाहुं दीप्तास्यं हरिलोचनम् ॥ ११ ॥ लक्ष्मणा-
 नुचरो रामो ददर्शोपसर्प च ॥ तं तथा पतितं वीरं गतार्चिषमिवानलम् ॥ १२ ॥ बहुमान्यं च तं वीरं
 वीक्षमाणं शनैरिव ॥ उपयातौ महावीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ तं दृष्ट्वा राघवं वाली लक्ष्मणं च महाब-
 लम् ॥ अत्रवीत्परुषं वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् ॥ १४ ॥ स भूमावल्पतेजोऽसुनिहतो नष्टचेतनः ॥ अर्धसे-
 हितया वाचा गर्वितं रणगर्वितम् ॥ १५ ॥ पराङ्मुखवधं कृत्वा कोऽत्र प्राप्तस्त्वया गुणः ॥ यदहं
 युद्धसंरब्धस्त्वत्कृते निधनं गतः ॥ १६ ॥ कुलीनः सत्त्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः ॥ रामः करुणवेदी च

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे किष्किन्धाकांडे । सर्गः १७. * (६४४)

प्रजानां च हिते रतः ॥ १७ ॥ सानुक्रोशो महोत्साहः समयज्ञो दृढव्रतः ॥ इत्येतत्सर्वभूतानि कथयति
यशो भुवि ॥ १८ ॥ इमः क्षमा धर्मो धृतिः सत्त्वं पराक्रमः ॥ पार्थिवानां गुणा राजनंश्चक्ष्वाप्य-
पकारिषु ॥ १९ ॥ तान्गुणान्संप्रधार्याहमग्र्यं चाभिजनं तव ॥ तारया प्रतिषिद्धः सन्सुग्रीवेण समा-
गतः ॥ २० ॥ न मामन्येन संरब्धं प्रमत्तं वेदुमर्हसि ॥ इति ते बुद्धिरुत्पन्ना बभूवादृशेने तव ॥ २१ ॥
स त्वां विनिहतात्मानं धर्मध्वजमधार्मिकम् ॥ जाने पापसमाचारं तृणैः कूपमिवावृतम् ॥ २२ ॥ सत्तां
वेषधरं पापं प्रच्छन्नमिव पावकम् ॥ नाहं त्वामभिजानामि धर्मच्छद्माभिसंवृतम् ॥ २३ ॥ विषये वा
पुरे वा ते यदा पापं करोम्यहम् ॥ न च त्वामवजानेऽहं कस्मात्त्वं हंस्यकिल्बिषम् ॥ २४ ॥ फलमूलानं
नित्यं वानरं धनगोचरम् ॥ मामिह प्रतियुध्यंतमन्येन च समागतम् ॥ २५ ॥ त्वं नराधिपतेः पुत्रः
प्रतीतः प्रियदर्शनः ॥ लिंगमप्यस्ति ते राजनदृश्यने धर्ममंदिनम् ॥ २६ ॥ कः क्षत्रियकुले जातः श्रुत-
वान्नष्टसंशयः ॥ धर्मलिंगप्रतिच्छन्नः कूरं कर्म समाचरेत् ॥ २७ ॥ त्वं राघवकुले जातो धर्मवानिति
विश्रुतः ॥ अभव्यो भव्यरूपेण किमर्थं परिधावसे ॥ २८ ॥ मास दानं क्षमा धर्मः सत्यं धृतिपराक्रमौ ॥
पार्थिवानां गुणा राजनंश्चक्ष्वाप्यपकारिषु ॥ २९ ॥ वयं वनचरा राम मृगा मूलफलाशिनः ॥ एषा प्रहृ-
तिरस्माकं पुरुषस्त्वं नरेश्वर ॥ ३० ॥ भूमिर्हिरण्यं रूपं च निग्रहे कारणानि च ॥ तत्र नश्ये जने लोभो-
मदीयेषु फलेषु वा ॥ ३१ ॥ नयश्च विनयश्चोभौ निग्रहानुग्रहावपि ॥ राजवृत्तिरसंकीर्णा न नृपाः
कामवृत्तयः ॥ ३२ ॥ त्वं तु कामप्रधानश्च कोपनश्चानवास्थितः ॥ राजवृत्तेषु संकीर्णः शरासनपर-
यणः ॥ ३३ ॥ न तेऽस्त्यपचितिर्धर्मो नार्थे बुद्धिरवस्थिता ॥ इन्द्रियैः कामवृत्तः सन्कृष्यसे मनुजे-

श्वर ॥ ३४ ॥ हत्वा वाणेन काकुत्स्थ मामिहानपराधिनम् ॥ किं वक्ष्यसि सतां मध्ये कर्म कृत्स्नानु-
 र्तिष्ठतम् ॥ ३५ ॥ राजह्वा ब्रह्महा गोघ्नश्चोरः प्राणिवधे रतः ॥ नातिक्रमः परिवेत्ता च सर्वे निर्याणा-
 मितः ॥ ३६ ॥ सूचकश्च कदर्यश्च मित्रघ्नो गुरुहत्तपगः ॥ लोकं पापात्मनमन्ते गच्छन्ते नात्र सं-
 शयः ॥ ३७ ॥ अघार्यं चर्म मे सङ्गी रोमाण्यस्थि च वर्जितम् ॥ अभक्ष्याणि च मांसानि त्वद्विधैर्धर्म-
 चारिभिः ॥ ३८ ॥ पंच पंचनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्वेण राघव ॥ शल्यकः श्वाविधो गोघा शशः कूर्मश्च
 पंचसः ॥ ३९ ॥ चर्म चास्थि च मे राम न स्पृशन्ति मनीषिणः ॥ अभक्ष्याणि च मांसानि सोऽहं पंचनखो
 हतः ॥ ४० ॥ तारया वाक्यमुक्तोऽहं सत्यं सर्वज्ञया हितम् ॥ तदतिक्रम्य मोहेन कालस्य वशमा-
 गतः ॥ ४१ ॥ त्वया नाथेन काकुत्स्थ न सनाथा वसुंधरा ॥ प्रमदा शीलसंपूर्णां पत्येव च विध-
 र्मणा ॥ ४२ ॥ शठो नैकृतिकः क्षुद्रो मिथ्याप्राश्रितमानसः ॥ कथं दशरथेन त्वं जातः पापो महा-
 त्मना ॥ ४३ ॥ छिन्नचारित्र्यकक्ष्येण सतां धर्मातिवर्तिना ॥ त्यक्तधर्मोक्षेणाहं निहतो राम हस्तिना ॥ ४४ ॥
 अशुभं चाप्ययुक्तं च सतां चैव विगर्हितम् ॥ वक्ष्यसे चेदृशं कृत्वा साङ्गिः सह समागतः ॥ ४५ ॥ उदसीनेषु
 योऽस्मासु विक्रमोऽयं प्रकाशितः ॥ आपकारिषु ते राम नैवं पश्यामि विक्रमम् ॥ ४६ ॥ दृश्यमानस्तु
 युध्येथा मया युधि नृपात्मजा ॥ अद्य वैवस्वतं देवं पश्येत्स्वं निहतो मया ॥ ४७ ॥ त्वयाऽदृश्येन तु रणे निहतोऽहं
 दुरासदः ॥ प्रसुप्तः पन्नगेतिव नरः पापवशं गतः ॥ ४८ ॥ सुग्रीवश्रियकामेन यदहं निहतस्तत्त्वया ॥ मामेव
 यदि पूर्वं त्वमेतदर्थमचोदयः ॥ मैथिलीमहमेकाह्वा तव चानीतवान्भवेः ॥ ४९ ॥ राक्षसं च दुरात्मानं तव
 भार्यपहारिणम् ॥ कंठे बद्ध्वा प्रदद्यां तेऽनिहतं रावणं रणे ॥ ५० ॥ न्यस्तां सागरतोये वा पाताले वापि

मैथिलीम् ॥ आनयेयं तवादेशच्छ्रेतामश्वतरीमिव ॥ ५१ ॥ युक्तं यत्प्रापुयाद्राज्यं सुग्रीवः स्वर्गते
 मयि ॥ अयुक्तं यदधर्मेण त्वयाऽहं निहतो रणे ॥ ५२ ॥ काममेवंविधो लोकः कालेन विनियुज्यते ॥
 क्षमं चेद्भवता प्राप्तमुत्तरं साधु चिंत्यताम् ॥ ५३ ॥ इत्येवमुक्त्वा परिशुष्कवक्त्रः शराभिधाताब्धयितो
 महात्मा ॥ समीक्ष्य रामं रविसन्निकाशं तूष्णीं बभौ वानरराजसूनुः ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा०
 सा० च० सा० कि० समदशः सर्गः ॥ १७ ॥ इत्युक्तः प्रश्रितं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ॥ परुषं
 वालिना रामो निहतेन विचेतसा ॥ १ ॥ तं निष्प्रभमिवादित्यं मुक्तयोगिमांबुदम् ॥ उक्तवाक्यं हरि-
 श्रेष्ठमुपशान्तामिवानलम् ॥ २ ॥ धर्मार्थगुणसंपन्नं हरीश्वरमनुत्तमम् ॥ अधिक्षिप्रस्तदा रामः पञ्चाद्वालिन-
 मब्रवीत् ॥ ३ ॥ धर्ममर्थं च कामं च समयं चापि लौकिकम् ॥ अविज्ञाय कथं बाल्यान्मामिहाद्य
 विगर्हसे ॥ ४ ॥ अमृष्टा बुद्धिसंपन्नान्वृद्धानाचार्यसमतान् ॥ सौम्यं वानर चांचल्यात्स्वं मां वक्तुमिहे-
 च्छसि ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशैलवनकानना ॥ मृगपक्षिमनुष्याणां निग्रहानुग्रहेष्वपि ॥ ६ ॥
 तां पालयति धर्मात्मा भरतः सत्यवानृजुः ॥ धर्मकामार्थतत्त्वज्ञो निग्रहानुग्रहे रतः ॥ ७ ॥ नयश्च
 विनयश्चोभौ यस्मिन्सत्यं च सुस्थितम् ॥ विक्रमश्च यथा दृष्टः स राजा देशकालविन् ॥ ८ ॥ तस्य
 धर्मकृतादेशा वयमन्ये च पार्थवाः ॥ चरामो वसुधां कृत्स्नां धर्मसंतानमिच्छवः ॥ ९ ॥ यस्मिन्पतिशार्दूले
 भरते धर्मेवत्सले ॥ पालयत्यखिलां पृथ्वीं कश्चरेद्धर्मविप्रियम् ॥ १० ॥ ते वयं मार्गविभ्रष्टं स्वधर्मं परमे
 स्थिताः ॥ भरताज्ञां पुरस्कृत्य चिंतयामो यथाविधि ॥ ११ ॥ त्वं तु संछिष्टयमश्च कर्मणा च विगर्हितः ॥
 कामंतत्रप्रधानश्च न स्थितो राजवर्त्मनि ॥ १२ ॥ ज्येष्ठो भ्राता पिता वापि यश्च विद्यां प्रयच्छति ॥

त्रयस्ते वितरो ज्ञेया धर्मे च पथि वर्तिनः ॥ १३ ॥ यवीयानात्मनः पुत्रः शिष्यश्चापि गुणोदितः ॥
 पुत्रवत्ते त्रयश्चित्ता धर्मश्चैवात्र कारणम् ॥ १४ ॥ सूक्ष्मः परमविज्ञेयः सतां धर्मः सुवंगमः ॥ हृदिस्थः
 सर्वभूतानामात्मा वेद शुभाशुभम् ॥ १५ ॥ चपलश्चपलैः सार्द्धं वानरैरकृतात्माभिः ॥ जाल्यंघ इव
 जात्यधर्मत्रयन्प्रेक्षसे नु किम् ॥ १६ ॥ अहं तु व्यक्ततामस्य वचनस्य ब्रवीमि ते ॥ नहि मां केवलं
 रोषात्त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १७ ॥ तदेतत्कारणं पश्य यदर्थं त्वं मया हतः ॥ भ्रातुर्वर्तसि भार्यायां
 त्यक्त्वा धर्मं सनातनम् ॥ १८ ॥ अस्य त्वं धरमाणस्य सुग्रीवस्य महत्मनः ॥ रूपायां वर्तसे कामा-
 त्मुषायां पापकर्मकृत् ॥ १९ ॥ तज्यतीतस्य ते धर्मात्कामवृत्तस्य वानर ॥ भ्रातृभार्याभिमर्शेऽस्मिन्दं-
 ङोऽयं प्रतिपादितः ॥ २० ॥ नहि लोकाविरुद्धस्य लोकवृत्तादपेयुषः ॥ दंडादन्यत्र पश्यामि निग्रहं
 हरियूथप ॥ २१ ॥ न च ते मर्षये पापं ह्यस्त्रियोऽहं कुलोद्भूतः ॥ औरसीं भगिनीं वापि भार्यां वाज्य-
 नुजस्य यः ॥ २२ ॥ प्रचरेत्ते नरः कामात्तस्य दंडो वधः स्मृतः ॥ भरतस्तु महीपालो वयं त्वादेशव-
 र्तिनः ॥ २३ ॥ त्वं च धर्मातिक्रांतः कथं शक्यमुपेक्षितुम् ॥ गुरुधर्मव्यतिक्रांतं प्राज्ञो धर्मेण पालयन्
 ॥ २४ ॥ भरतः कामयुक्तानां निग्रहे पर्यवस्थितः ॥ वयं तु भरतादेशावधिं कृत्वा हरीश्वर ॥ त्वद्वि-
 धान्भिन्नमर्यादान्निग्रहयितुं व्यवस्थिताः ॥ २५ ॥ सुग्रीवेण च मे सख्यं लक्ष्मणेन यथा तथा ॥ दारराज्यनि-
 मित्तं च निःश्रेयसकरः स मे ॥ २६ ॥ प्रतिज्ञा च मया दत्ता तदा वानरसन्निधौ ॥ प्रतिज्ञा च कथं
 शक्या मद्विधेनानवोक्षितुम् ॥ २७ ॥ तदेभिः कारणैः सर्वैर्महद्भिर्धर्मसंश्रितैः ॥ शासनं तव गद्गुक्तं
 तद्भवाननुमन्यताम् ॥ २८ ॥ सर्वथा धर्म इत्येव द्रष्टव्यस्तव निग्रहः ॥ वयस्यस्योपकर्तव्यं धर्ममेवानु-

पश्यता ॥ २९ ॥ शक्यं त्वयापि तत्कार्यं धर्ममेवानुवर्तता ॥ श्रूयते मनुना गीतौ श्लोकौ चारित्रवत्सलो
 ॥ गृहीतौ धर्मकुशलैस्तथा तच्चरितं मया ॥ ३० ॥ राजभिर्धृत्वदंढाश्च कृत्वा पापानि मानवाः ॥
 निर्मलाः स्वर्गमायाति संतः सुकृतिनो यथा ॥ ३१ ॥ शासनाद्वापि मोक्षाद्वा स्तेनः पापत्प्रमुच्यते ॥
 राजा त्वशासन्यापस्य तदवाप्नोति किल्बिषम् ॥ ३२ ॥ अर्थेण सम मांधात्रा व्यसनं घोरमीप्सितम् ॥
 श्रमणेन कृते पापे यथा पापं कृतं त्वया ॥ ३३ ॥ अन्यैरपि कृतं पापं प्रसूतैर्वसुधाधिपैः ॥ प्रायश्चित्तं
 च कुर्वीति तेन तच्छाम्यते रजः ॥ ३४ ॥ तदलं परितापेन धर्मतः परिकल्पितः ॥ वधो वानरशार्दूल न
 वयं स्ववशं स्थिताः ॥ ३५ ॥ शृणु चाप्यपरं भूयः कारणं हरिपुंगव ॥ तच्छ्रुत्वा हि महद्द्वीर न मन्युं
 कर्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥ न मे तत्र मनस्तापो न मन्युर्हरिपुंगव ॥ वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैर्नराः
 ॥ ३७ ॥ प्रतच्छन्नाश्च दृश्याश्च गृह्णीति सुब्रह्मगान् ॥ प्रधावितान्वा वित्रस्तान्वि-
 स्रब्धानतिविष्टितान् ॥ ३८ ॥ प्रमत्तानप्रमत्तान्वा नरा मांसाशिनो भृशम् ॥ विध्यति
 विमुखांश्चापि नच दोषोऽत्र विद्यते ॥ ३९ ॥ याति राजर्षयश्चात्र मृगायां धर्मकोविदाः ॥
 तस्मात्त्वं निहतो युद्धे मया बाणेन वानर ॥ ४० ॥ अयुधैश्चतियुध्यन्वा यस्मान्छात्वाभृगो ह्यसि
 ॥ ४१ ॥ दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च ॥ राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः
 ॥ ४२ ॥ तान्न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेन् ॥ देवा मानुषरूपेण चात्येते महीतले ॥ ४३ ॥ त्वं
 तु धर्ममविज्ञाय केवलं रोषमास्थितः ॥ विदूषयसि मां धर्मं पितृपैतामहं स्थितम् ॥ ४४ ॥ एवमुक्त-
 स्तु रामेण वाली प्रव्याथितो भृशम् ॥ न दोषं राखन् दध्यौ धर्मोऽधिगतनिश्चयः ॥ ४५ ॥ प्रत्यु-

वाच ततो रामं प्रांजलिर्वानरेश्वरः ॥ यत्स्वमात्थ नरश्रेष्ठ तत्तथैव न संशयः ॥ ४६ ॥ प्रतिवक्तुं
प्रकृष्टे हि नापकृष्टस्तु शक्यनुयान् ॥ यद्युक्तं मया पूर्वं प्रमादाद्वाक्यमप्रियम् ॥ ४७ ॥ तत्रापि खलु
मां दोषं कर्तुं नार्हसि राघव ॥ त्वं हि दृष्टार्थतत्त्वज्ञः प्रजानां च हिते रतः ॥ ४८ ॥ कार्यकारण-
सिद्धौ च प्रसन्ना बुद्धिरव्यया ॥ ४९ ॥ मामप्यवगतं धर्माद्व्यतिक्रान्तपुरस्कृतम् ॥ धर्मसंहितया वाचा धर्मेन
परिपालय ॥ ५० ॥ बाष्पसंरुद्धकंठस्तु वालो सार्तरवः शनैः ॥ उवाच रामं संप्रहस्य पंकलग्न इव
द्विपः ॥ ५१ ॥ न चात्मानमहं शोचं न तारां नापि बांधवान् ॥ यथा पुत्रं गुणज्येष्ठमंगदं कनकां-
गदम् ॥ ५२ ॥ स ममादर्शनाद्गतो बाल्यात्प्रभृति लालितः ॥ तटाक इव पीतबुरुषशोषं गमिष्यति
॥ ५३ ॥ बालश्चाकृतबुद्धिश्च एकपुत्रश्च मे प्रियः ॥ तारे यो राम भवता रक्षणीयो महाबलः ॥ ५४ ॥
सुग्रीवे चांगदे चैव विधत्स्व मतिमुत्तमाम् ॥ त्वं हि गोप्ता च शास्ता च कार्यकार्यविधौ स्थितः ॥ ५५ ॥
या ते नरपते वृत्तिर्भरते लक्ष्मणे च या ॥ सुग्रीवे चांगदे राजंस्तां चिंतयितुमर्हसि ॥ ५६ ॥ महोषकृव-
दोषां तां यथा तारां तपस्विनीम् ॥ सुग्रीवां नावमन्येत तथाऽवस्थातुमर्हसि ॥ ५७ ॥ त्वया ह्यनु-
गृहीतेन शक्यं राज्यमुपासितुम् ॥ त्वद्वशे वर्तमानेन तव चिन्तानुवर्तिना ॥ ५८ ॥ शक्यं दिवं
चार्जयितुं वसुधां चापि शासितुम् ॥ त्वत्तोऽहं वधमाकांक्षन्वार्थमाणोऽपि तारया ॥ ५९ ॥ सुग्रीवेण
सह भ्रात्रा द्वेद्वयुद्धमुपागतः ॥ इत्युक्त्वा वानरो रामं विरराम हरीश्वरः ॥ ६० ॥ स तमाश्वासयद्रामो
वालिनं व्यक्तदर्शनम् ॥ साधु संमतया वाचा धर्मतत्त्वार्थयुक्तया ॥ ६१ ॥ (न संतापस्त्वया कार्य
एतदर्थं पुनरंगम् ॥) न वयं भवता चिंत्या नाप्यात्मा ह्रसित्तम ॥ वयं भवद्विशेषेण धर्मतः कृत-

निश्चयाः ॥ ६२ ॥ दंडये यः पातयेदंडं दंड्यो यश्चापि दंडयेते ॥ कार्यकारणसिद्धार्थावुभौ तौ नाव-
 सीदतः ॥ ६३ ॥ तद्भवानंदसंयोगादस्माद्विगतकल्मषः ॥ गतः स्वां प्रकृतिं धर्म्यौ दंडदिष्टेन वर्त्मना
 ॥ ६४ ॥ त्यज शोकं च मोहं च भयं च हृदये स्थितम् ॥ त्वया विधानं ह्यग्रेय न शक्यमतिवर्तितुम्
 ॥ ६५ ॥ यथा त्वय्यंगदो नित्यं वर्तते वानरेश्वर ॥ तथा वर्तेत सुग्रीवे मयि चापि न संशयः
 ॥ ६६ ॥ स तस्य वाक्यं सधुरं महात्मनः समाहितं धर्मपथानुवर्ति तत् ॥ निशम्य रामस्य रणाव-
 मर्दिनो वचः सुयुक्तं निजगाद वानरः ॥ ६७ ॥ शराभितप्तेन विचेतसा मया प्रभाषितत्वं यद-
 जानता विभो ॥ इदं महेंद्रोपमभीमविक्रम प्रसादितत्वं क्षम मे नरेश्वर ॥ ६८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा०
 वा० आ० च० सा० कि० अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ स वानरमहाराजः शयानः शरपीडितः ॥
 प्रत्युक्तो हेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरं प्रतिपद्यत ॥ १ ॥ अश्मभिः परिभिन्नांगः पादपैराहतो भृशम् ॥ रामबाणेन
 चाक्रान्तो जीवितांते सुमोह सः ॥ २ ॥ तं भार्या वाणमोक्षेण रामदत्तेन संयुगे ॥ हतं ह्रवगशार्दूलं
 तारा शुश्राव वालिनम् ॥ ३ ॥ सा सपुत्राऽग्निं श्रुत्वा बधं भर्तुः सुदारुणम् ॥ निष्पपात भृशं
 तस्मादुद्विग्ना गिरिकंदरान् ॥ ४ ॥ ये त्वंगदपरीवारा वानरा हि महाबलाः ॥ ते सकासुर्कमालोक्य
 रामं तस्ताः प्रदुदुबुः ॥ ५ ॥ सा ददर्श ततस्त्वन्तान्दरीनापततो द्रुतम् ॥ यूथादिव परिब्रध्नान्मृगा-
 ऋहत्यूथपान् ॥ ६ ॥ तानुवाच समासाद्य दुःखितान्दुःखिता सती ॥ रामवित्रासितान्सर्वाननुबद्धानिवेषु-
 भिः ॥ ७ ॥ वानरा राजसिंहस्य याव ययं पुरःसराः ॥ तं विशय सुवित्रस्ताः कस्माद्भवत दुर्गताः
 ॥ ८ ॥ राज्यहेतोः स चेद्धाता भ्रात्रा क्रूरेण पातितः ॥ रामेण प्रसृतैर्दूरान्मार्गैर्दूरपातिभिः ॥ ९ ॥

कपिपत्न्या वचः श्रुत्वा कपयः कामरूपिणः ॥ प्रातःकालमविश्रुष्टमूर्ध्वचनमंगनाम् ॥ १० ॥ जीव-
त्पुत्रे निवर्तस्व पुत्रं रक्षस्व चांगदम् ॥ अंतर्को रामरूपेण हत्वा नयति वालिनम् ॥ ११ ॥ क्षिप्रान्वृक्षान्समाविध्य
विपुलाश्च तथा शिलाः ॥ वाली वज्रसमैर्घनैर्वज्रैव निपातितः ॥ १२ ॥ अभिभूतमिदं सर्वं
विदुतं वानरं बलम् ॥ अस्मिन्पुत्रगशादूले हते शकसमप्रभे ॥ १३ ॥ रक्ष्यतां नगरी शूरैरादध्याभि-
विच्यताम् ॥ पदस्थं वालिनः पुत्रं भजिष्यति प्लवंगमाः ॥ १४ ॥ अथवा रुचितं स्थानमिह ते रुचिरानने ॥
आविशति च दुर्गाणि क्षिप्रमर्धव वानराः ॥ १५ ॥ अभार्याः सहभार्याश्च संत्यत्र वनचारिणः ॥ लुब्धेभ्यो
विप्रलब्धेभ्यस्तेभ्यो नः सुमहद्भयम् ॥ १६ ॥ अलयांतरगतानां तु श्रुत्वा वचनमंगना ॥ आत्मनः
प्रतिरूपं सा वभावे चारुहासिनी ॥ १७ ॥ पुत्रेण मम किं कार्यं राज्येनापि किमात्मना ॥
कपिलिहे महाभागो तस्मिन्भर्तारि नश्यति ॥ १८ ॥ पादमूलं गान्धिष्यामि तस्यैवाहं महात्मनः ॥ योऽसौ
रामप्रयुक्तेन शरेण विनिपातितः ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा भद्रुद्राव रुदती शोकमूर्च्छिता ॥ शिरश्चोरश्च
बाह्व्यां दुःखेन समभिघ्नती ॥ २० ॥ सा व्रजंती ददर्शथ पतिं निपतितं भुवि ॥ हतारं वानरैर्द्राणां
समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ २१ ॥ क्षेमारं पर्वतैर्द्राणां वज्राणामिव वासवम् ॥ महावातसमाविष्टं महामेघौ-
घनिःस्वनम् ॥ २२ ॥ शक्रतुल्यपराक्रांतं दृष्ट्वोपरतं घनम् ॥ नर्दतं नर्दतां भीमं शूरं शूरेण पातितम् ॥ २३ ॥
शार्दूलेनामिषस्यार्थे भृगराजमिवाहतम् ॥ २४ ॥ अर्चितं सर्वलोकस्य सपताकं सवेदिकम् ॥ नागहेतोः
सुपर्णेन चैत्यमुन्मथितं यथा ॥ २५ ॥ अवष्टभ्यावतिष्ठतं ददर्श धनुर्लज्जितम् ॥ रामं रामानुजं चैव
भर्तुश्चैव तथानुजम् ॥ २६ ॥ तानतीत्य समासाद्य भर्तारं निहतं रणे ॥ समीक्ष्य व्यथिता भूमौ संध्रांता

निपपात ह ॥ २७ ॥ सुमेव पुनरुत्थाय आर्यपुत्रोते वादिनी ॥ हरोद सा पतिं दृष्ट्वा संवीतं मृत्युदा-
मभिः ॥ २८ ॥ तामवेक्ष्य तु सुग्रीवः शोचन्तीं कुरारिमिव ॥ विषादमगमत्काष्ठं दृष्ट्वा चांगदमागतम् ॥ २९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥
रामचापविस्तृष्टेन शरणांतकरण तम् ॥ दृष्ट्वा विनिहतं भूमौ तारा ताराधिपानता ॥ १ ॥ सा समासाद्य
भर्तारं पर्यष्वजत भामिनी ॥ इपुणाभिहतं दृष्ट्वा वालिनं कुंजरोपमम् ॥ २ ॥ वानरं पर्वतेंद्राभं शोकसं-
तप्तमानसा ॥ तारा तरुमिवोन्मूलं पर्यदेवयतादुरा ॥ ३ ॥ रणे दारुणविकांतं प्रवीरं प्रवतांवर ॥ किमि-
दानीं पुरोभागामद्य त्वं नाभिभाषसे ॥ ४ ॥ उत्तिष्ठ हरिशार्दूल भजस्व शयनोत्तमम् ॥ नैवंविधाः
शेरते हि भूमौ नृपतिसत्तमाः ॥ ५ ॥ अतीव खलु ते कांता वसुधा वसुधाधिप ॥ गतासुरपि तां गात्रिमां
विहाय निषेवसे ॥ ६ ॥ व्यक्तमद्य त्वया वीर धर्मतः संग्रवर्तता ॥ किष्किन्धेव पुरी रम्या स्वर्गमार्गे
विनिर्भीता ॥ ७ ॥ आन्यस्माभिस्त्वया सार्धं वनेषु मधुगंधिषु ॥ विहृतानि त्वया काले तेषामुपरमः
कृतः ॥ ८ ॥ निरानंदा निराशाऽहं निमग्ना शोकसागरे ॥ त्वयि पंचत्वमापन्ने महायूथपयूथये ॥ ९ ॥
दृढदं सुस्थितं मह्यं दृष्ट्वा निपतितं भुवि ॥ यन्न शोकः किमसितं स्फुटतेऽद्य सहस्रधा ॥ १० ॥ सुग्रीवस्य
त्वया भार्या हता स च विवासितः ॥ यत्तत्तस्य त्वया व्युष्टिः प्राप्तेयं पुत्रगाधिप ॥ ११ ॥ निःश्रेयसपरा
मोहान्त्वया चाहं विगर्हिता ॥ यैषांनुचं हितं वाक्यं वानरैर्द्रुहितैषिणी ॥ १२ ॥ रूपयौवनदत्तानां दक्षिणा-
नां च मानद ॥ नूनमप्यरसामार्यं चित्तानि प्रमथिष्यसि ॥ १३ ॥ कालो निःसंशयो नूनं जीवितान्तक-
रस्तव ॥ बलवेनावपन्नोऽसि सुग्रीवस्यवशो वशी ॥ १४ ॥ अस्थाने वालिनं हत्वा युध्यमानं परेण

च ॥ न संतप्यति काकुत्स्थः कृत्वा कर्म सुगर्हितम् ॥ १५ ॥ वैधव्यं शोकसंतापं कृपणाऽकृपणा सती ॥
 अदुःखोपचिता पूर्वं वर्तयिष्याम्यनाथवत् ॥ १६ ॥ ललितश्चांगदो वीरः सुकुमारः सुखोचितः ॥ वत्स्यते
 कामवस्थां मे पितृव्ये क्रोधमूर्च्छिते ॥ १७ ॥ कुरुष्व पितरं पुत्रं सुदृष्टं धर्मवत्सलम् ॥ दुर्लभं दर्शनं तस्य
 तव वत्स भविष्यति ॥ १८ ॥ समाश्वासय पुत्रं त्वं संदेशं संदिशस्व मे ॥ मूर्ध्नि चैनं समाधाय प्रवासं
 प्रस्थितो ह्यसि ॥ १९ ॥ रामेण हि महत्कर्म कृतं त्वामभिनिघ्नता ॥ आनृत्यं तु गतं तस्य सुग्रीवस्य
 प्रतिश्रवे ॥ २० ॥ सकामो भव सुग्रीव रुमां त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ भुङ्क्ष्व राज्यमनुद्भिः शस्त्रो भ्राता
 रिपुस्तव ॥ २१ ॥ किं मामेवं प्रलपती प्रियां त्वं नाभिभाषसे ॥ इमाः पश्य वरा बह्व्यो भार्यास्ते
 वानरेश्वर ॥ २२ ॥ तस्या विलपितं श्रुत्वा वानर्याः सर्वतश्च ताः ॥ परिगृह्णांगदं दीना दुःखार्ताः प्रति-
 चुक्रुशुः ॥ २३ ॥ किमंगदं सांगदवीरबाहो विहाय यातोऽसि चिरं प्रवासम् ॥ न युक्तमेवं गुणसंनिक्कृष्टं
 विहाय पुत्रं प्रियचारुवेषम् ॥ २४ ॥ यद्यप्रियं किंचिदसंप्रधार्य कृतं मया स्यात्तव दीर्घबाहो ॥ क्षमस्व मे
 तद्धरिवंशनाथ ब्रजामि भूभ्रां तव वीर पादौ ॥ २५ ॥ तथा तु तारा करुणं रुदती भर्तुः समीपे सह
 वानरीभिः ॥ व्यवस्यत शायमनिद्यवर्णां लपोपवेष्टुं सुवि यत्र वाली ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
 वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० किङ्किन्धाकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥ ततो निपतितां तारां न्युतां तारा-
 मिवाम्बरात् ॥ शनैराश्रासयामास हनुमान्दरियूथः ॥ १ ॥ गुणदोषकृतं जंतुः स्वकर्मफलेहेतुकम् ॥
 अन्यग्रस्तदवाप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभम् ॥ २ ॥ शोच्या शोचसि कं शोच्यं दीनं दीनानुकंपसे ॥
 कश्च कस्यानुशोच्योऽस्ति देहेऽस्मिन्बुद्बुदोपमे ॥ ३ ॥ झुंगदस्तु कुमारोऽयं द्रष्टव्यो जीवपुत्रया ॥

आयत्यां च विधेयानि समर्थान्यस्य चिंतय ॥ ४ ॥ जानास्यनियतामेवं भूतानामागतिं गतिम् ॥ तस्मान्-
 च्छुभं हि कर्तव्यं पण्डितेनेह लौकिकम् ॥ ५ ॥ यस्मिन्ह्रिसहस्राणि शतानि नियुतानि च ॥ वर्तयंति
 कृताशानि सोऽयं दिष्टान्तमागतः ॥ ६ ॥ यदयं न्यायदृष्टार्थः सामदानक्षमापरः ॥ गतो धर्मजितां भूमिं
 नैनं शोचिषुर्महसि ॥ ७ ॥ सर्वे च हरिशार्दूलाः पुत्रश्चायं तवांगदः ॥ हयूक्षपतिराज्यं च त्वत्सनाथमनि-
 द्रितं ॥ ८ ॥ ताविमौ शोकसंतप्तौ शनैः प्रेरय भामिनि ॥ त्वया परिगृहीतोऽयमंगदः शास्तु मेदिनाम्
 ॥ ९ ॥ संततिश्च यथा दृष्टा कृत्यं यच्चापि सांप्रतम् ॥ राजस्तत्क्रियतां सर्वमेव कालस्य निश्चयः
 ॥ १० ॥ संस्कार्यो हरिराजस्तु अंगदश्चाभिपिच्यताम् ॥ सिंहासनगतं पुत्रं पश्यंतीं शान्तिमेप्स्यसि ॥ ११ ॥
 सा तस्य वचनं श्रुत्वा भर्तृव्यसनपीडिता ॥ अत्रवीदुत्तरं तारा हनूंमतमवस्थितम् ॥ १२ ॥ अंगदप्राति-
 रूपाणां पुत्राणामेकतः शतम् ॥ हतस्याप्यस्य वीरस्य गात्रसंश्लेषणं वरम् ॥ १३ ॥ न चाहं हरिराज्यस्य
 प्रभवान्यागदस्य वा ॥ पितृव्यस्तस्य सुग्रीवः सर्वकार्येष्वनंतरः ॥ १४ ॥ न ह्येषा बुद्धिरास्थेया हनूमन्-
 गदं प्रति ॥ पिता हि बंधुः पुत्रस्य न माता हरिसत्तम ॥ १५ ॥ नहि मम हरिराजसंश्रयात्क्षमतर-
 मास्ति परत्र चेह वा ॥ अभिमुखहतवीरसेवितं शयनमिदं मम सेवितुं क्षमम् ॥ १६ ॥ इत्यार्षे श्रीम-
 द्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० किष्किन्धाकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ बोध्यमाणस्तु
 मंदसुः सर्वतो मंदमुच्छ्वसन् ॥ आदावेव तु सुग्रीवं ददर्शजनुमप्रतः ॥ १ ॥ तं प्राप्य विजयं वाली
 सुग्रीवं प्लवगोद्वरम् ॥ आभाष्य व्यक्त्या वाचा सन्नेहमिदमब्रवीन् ॥ २ ॥ सुग्रीव दोषेण न मां गंतु-
 मर्हसि किलिचयान् ॥ कृप्यमाणं भविष्येण बुद्धिमोहन मां बलात् ॥ ३ ॥ युगपद्विहितं तात न मन्ये

सुखमावयोः ॥ सौहार्दं भ्रातृयुक्तं हि तदिदं जातमन्यथा ॥ ४ ॥ प्रतिपद्य त्वमद्यैव राज्यमेषां वनौक-
साम् ॥ मामप्यद्यैव गच्छंतं विद्धि वैवस्वतक्षयम् ॥ ५ ॥ जीवितं च हि राज्यं च श्रियं च त्रिपुलां
तथा ॥ प्रजहाम्येष वै तूर्णमहं चागर्हितं यशः ॥ ६ ॥ अस्यां त्वहमवस्थायां वारं वक्ष्यामि यद्वचः ॥
यद्यायसुकरं राजन्कुर्तुमेव त्वमर्हसि ॥ ७ ॥ सुखार्हं सुखसंवृद्धं बालमेनमबालिशम् ॥ बाष्पपूर्णमुखं
पश्य भूमौ पतितमंगदम् ॥ ८ ॥ मम प्राणैः प्रियतरं पुत्रं पुत्रमिवौरसम् ॥ मया ह्रीनमहीनार्थं सर्वतः
परिपालय ॥ ९ ॥ त्वमप्यस्य पिता दाता परित्राता च सर्वशः ॥ भयेष्वभयदश्चैव यथाऽहं प्लवगेश्वर
॥ १० ॥ एष तारात्मजः श्रीमांस्त्वया तुल्यपराक्रमः ॥ रक्षसां च वधे तेषामग्रतस्ते भविष्यति ॥ ११ ॥
अनुरूपाणि कर्माणि विक्रम्य बलवान्नगे ॥ कारिष्यतेष तारेयस्तेजस्वी तरुणोऽगदः ॥ १२ ॥ सुषेण-
दुहिता चेयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये ॥ औत्पातिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठिता ॥ १३ ॥ यदेवा साधिवति
ब्रूयात्कार्यं तन्मुक्तसंशयम् ॥ नहि तारामतं किंचिदन्यथा परिवर्तते ॥ १४ ॥ राघवस्य च ते कार्यं
कर्तव्यमविशंकया ॥ स्यादधर्मो ह्यकरणे त्वां च हिंस्यादमानितः ॥ १५ ॥ इमां च मालामाधत्स्व दिव्यां
सुग्रीव कांचनीम् ॥ उदारा श्रोः स्थिता ह्यस्यां सा प्रजह्यान्मृते मयि ॥ १६ ॥ इत्येवमुक्तः सुग्रीवो
वालिना भ्रातृसौहृदात् ॥ हर्षं त्यक्त्वा पुनर्दीनो ग्रहग्रस्त इवोडुराट् ॥ १७ ॥ तद्वालिवचनाच्छांतः
कुर्वन्मुक्तमर्तद्वितः ॥ जम्बाह सोऽभ्यनुज्ञातो मालां तां चैव कांचनीम् ॥ १८ ॥ तां मालां कांचनीं
दत्त्वा दृष्ट्वा चैवात्मजं स्थितम् ॥ संसिद्धः प्रेत्यभावाय स्नेहार्दगदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ देशकालौ
भजन्वाद्य क्षममाणः प्रियाप्रिये ॥ सुखदुःखसहः काले सुग्रीववशगो भव ॥ २० ॥ यथा हि त्वं महा-

बाहो लालितः सततं मया ॥ न तथा वर्तमानं त्वां सुग्रीवो बहु मन्यते ॥ २१ ॥ नास्यभिन्नैर्गतं गच्छे-
 र्मां शत्रुभिररिंदम ॥ भर्तुरथपरो दांतः सुग्रीववशगो भव ॥ २२ ॥ न चतिप्रणयः कार्यः कर्तव्योऽप्र-
 णयश्च ते ॥ उभयं हि महादोषं तस्मादंतरद्वयमभव ॥ २३ ॥ इत्युक्त्वाथ विष्टुत्ताक्षः शरसंपीडितो भृश-
 म् ॥ विवृतैर्दशनैर्भासैर्भूवोल्कांतजीवितः ॥ २४ ॥ ततो विच्युक्तुस्तत्र वानरा हृतयूथाः ॥ परिदे-
 वयमानास्ते सर्वे प्लवगसत्तमाः ॥ २५ ॥ किष्किंधा ह्यद्य शून्या च स्वर्गते वानरेश्वरे ॥ उद्यानानि च शू-
 न्यानि पर्वताः काननानि च ॥ २६ ॥ हते स्रवगशादूल निष्प्रभा वानराः कृताः ॥ (यस्य वेगेन
 महता काननानि वनानि च ॥ पुष्पौघेणानुबध्यन्ते करिष्यति तद्वद्य कः ॥ १ ॥) येन दत्तं महद्युद्धं
 गंधर्वस्य महात्मनः ॥ २७ ॥ गोलभस्य महाबाहोर्दशवर्षाणि पंच च ॥ तैव रात्रौ न दिवसे तद्युद्धमुप-
 शान्म्यति ॥ २८ ॥ ततः षोडशमे वर्षे गोलभो विनिपातितः ॥ तं हत्वा दुर्विनीतं तु वाली दंष्ट्राकराल-
 वान् ॥ २९ ॥ सर्वाभयंकरोऽस्माकं कथमेष निपातितः ॥ ३० ॥ हते तु वीरे स्रवगाधिपे तदा वनेच-
 रास्तत्र न शर्म लेभिरः ॥ वनेचराः सिंहयुते महावने यथा हि गावो निहते गवांपतौ ॥ ३१ ॥ ततस्तु
 तारा व्यसनार्णवप्लुता मृतस्य भर्तुर्वदनं समीक्ष्य सा ॥ जगाम भूर्मे परिरभ्य वालिनं महाद्रुमं छिन्न-
 मिवाश्रिता लता ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० किष्किंधाकाण्डे द्वाविंशः सर्गः
 ॥ २३ ॥ ततः समुपजिज्ञ्वंती कपिराजस्य तन्मुखम् ॥ यतितं लोकश्रुता तारा मृतं वचनमब्रवीत्
 ॥ १ ॥ शेषे त्वं विषमे दुःखमकृत्वा वचनं मम ॥ उपलोपचिते वीर सुदुःखे वसुधा-
 तले ॥ २ ॥ मत्तः त्रियतरा नूनं वानरैर्द मही तत्र ॥ शेषे हि तां परिष्वज्य मां च न प्रति-

भाषसे ॥ ३ ॥ सुग्रीवस्य वशं प्राप्तो विधिरेष भवत्यहो ॥ सुग्रीव एव विक्रांतो वीर साहसिकप्रिय ॥ ४ ॥
 क्रक्षवानरमुद्य्यास्त्वां वलिनं पथुपावसे ॥ तेषां विलपितं कृच्छ्रमगदस्य च शोचतः ॥ ५ ॥ मम चेमा-
 गिरः शुल्बा किं त्वं न प्रतिबुध्यसे ॥ इदं तद्धीरशयनं तत्र श्येयं हतो युधि ॥ ६ ॥ शायिता निहता यत्र
 तथैव रिपवः पुरा ॥ विशुद्धसत्त्वाभिजन प्रिययुद्ध मम प्रिय ॥ ७ ॥ मामनार्थां विहायैकां गतस्त्व-
 मसि मानन्द ॥ शूराय न प्रदत्तव्या कन्या खलु विपश्चिता ॥ ८ ॥ शूरभार्यां हतां पदय सद्यो मां
 विधवां कृताम् ॥ अवभमश्च मे मानो भग्ना मे शाश्वती गतिः ॥ ९ ॥ अगाधे च निमग्नाऽस्मि विपुले
 शोकसागरे ॥ अश्मसारमयं नूनमिदं मे हृदयं दृढम् ॥ १० ॥ भर्तारं निहतं दृष्ट्वा यन्नाद्य शतधा
 कृतम् ॥ सुहृच्चैव च भर्ता च प्रकृत्या च मम प्रियः ॥ ११ ॥ प्रहारे च पराक्रांतः शूरः पंचत्वमागतः ॥
 पतिहीना तु या नारी कामं भवतु पुत्रिणी ॥ १२ ॥ धनधान्यसमृद्धापि विधवेत्युच्यते बुधैः ॥ स्वगात्र-
 प्रभवे वीर श्येयं रुधिरमंडले ॥ १३ ॥ कृमिरागपरिस्तोमे स्त्रकीये शयने यथा ॥ रेणुशोणितसंवीतं
 गात्रं तव समंततः ॥ १४ ॥ परिखण्डं न शक्नोमि मुजाभ्यां पूवगर्षभ ॥ कृतकृत्योऽद्य सुग्रीवो वैरेऽस्मिन्न-
 तिदारणे ॥ १५ ॥ अस्य रामविमुक्तेन हृतमेकेषुणा भयम् ॥ शरेण हृदि लभेन गात्रसंस्पर्शने तव
 ॥ १६ ॥ वार्यामि त्वां निरीक्ष्यती त्वयि पंचत्वमागते ॥ छद्मवद् शरं नीलस्तस्य गात्रगनं तदा ॥ १७ ॥
 निरिगह्वरसंलीनं दीप्तमाशीविषं यथा ॥ तस्य निष्कृत्यमाणस्य बाणस्यापि बभौ द्युतिः ॥ १८ ॥
 अस्तमस्तकसन्नद्धरश्मोर्दिनकरादिव ॥ पेतुः क्षतजघारास्तु झणेभ्यस्तस्य सर्वशः ॥ १९ ॥ ताभ्रगैरिकसंपृक्ता
 धारा इव धराधरात् ॥ अवकीर्णं विमार्ज्यती भर्तारं रणरेणुना ॥ २० ॥ अर्धैनयनजैः शूरं सिषेचाब-

समाहृतम् ॥ रुधिरौक्षितसर्वाङ्गं दृष्ट्वा विनिहतं पतिम् ॥ २१ ॥ उवाच तारा विगाक्षं पुत्रमङ्गदमङ्गना ॥
 अवस्थां पश्चिमां पश्य पितुः पुत्र सुदारुणाम् ॥ २२ ॥ संप्रसक्तम्य वैरस्य गतौऽतः पापकर्मणा ॥ बाल-
 सूर्योज्ज्वलतनुं प्रयातं यमसादनम् ॥ २३ ॥ अभिवाद्य राजानं पितरं पुत्र मानदम् ॥ एवमुक्तः
 समुत्थाय जग्राह चरणौ पितुः ॥ २४ ॥ सुताभ्यां पीनवृत्ताभ्यामङ्गदोऽहमिति ब्रुवन् ॥ अभिवाद्यमानं
 त्वामङ्गदं त्वं यथा पुरा ॥ २५ ॥ दीर्घायुर्मेव पुत्रेति किमर्थं नाभिभाषसे ॥ अहं पुत्रसहाया त्वामुपासे
 गतंचेतनम् ॥ सिंहेन पातितं सद्यो गौः सवन्सेव गोवृष्टम् ॥ २६ ॥ इष्ट्वा संप्रामयज्ञेन रामप्रहरणमसौ ॥
 तस्मिन्नवभृथे स्नातः कथं पत्न्या मया विना ॥ २७ ॥ या दत्ता देवराजेन तव तुष्टेन संयुगे ॥ श्रातकौ-
 र्भी प्रियां मालां तां ते पश्यामि नेह किम् ॥ २८ ॥ राज्ञ्यश्रूनि जहाति त्वां गतासुमपि मानद ॥ सूर्यस्यावर्त-
 मानस्य शैलरालमिव प्रभा ॥ २९ ॥ न मे वचः पथ्यामिदं त्वया कृतं न चास्मि शक्ता हि निवारणे
 तव ॥ हता सपुत्रास्मि हतेन संयुगे सह न्वया श्रीवृजहाति मामपि ॥ ३० ॥ इत्यर्पे श्रीमद्रामायणे
 वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ तामाशु वेगेन दुरासदेन
 त्वभिप्लुतां शोकमहाहर्षवेन ॥ पश्यन्मनसा बाल्यनुजस्तरस्वी भ्रातुर्वधेनाप्रतिमेन तेपे ॥ १ ॥ सवाप्यपूर्ण-
 मुखेन पश्यन्श्चणेन निर्विण्णमना मनन्त्वा ॥ त्रगाम रामस्य शनैः समीपं भूयैर्वृतः संपरिदृश्यमानः
 ॥ २ ॥ स तं समासाद्य गृहीतचापमुदात्तमाक्षीविषतुल्यबाणम् ॥ यशस्विनं लक्ष्मणलक्ष्मिताङ्गमव-
 स्थितं राघवमिन्युवाच ॥ ३ ॥ यथा प्रतिज्ञातमिदं नरेन्द्र कृतं त्वया दृष्टफलं च दर्श ॥ ममाद्य
 भोगेषु नरेन्द्रसूक्तो मनो निवृत्तं हतजीवितेन ॥ ४ ॥ अस्यां महिष्यां तु भृशं रुदंत्यां पुरेऽतिविक्रान्ति

दुःखते ॥ हते नृपे संशयितेऽगदे च न रामराज्ये रमते मनो मे ॥ ५ ॥ क्रोधादमर्षादतिविप्रधर्षाद्भ्रा-
तुर्वधो मेऽनुमतः पुरस्तात् ॥ हते त्विदानीं हरिषूथेऽस्मिन्मुतीक्ष्णमिक्ष्वाकुवर प्रतप्तये ॥ ६ ॥ श्रेयोऽद्या
मन्ये मम शैलमुख्ये तस्मिन्दि वासश्चिरमव्यमूके ॥ यथा तथा वर्तयतः स्ववृत्त्या नेमं निहत्य त्रिदिवस्य
लभः ॥ ७ ॥ न त्वां जिवीषामि चरोति यन्माययं महात्मा मतिमानुवाच ॥ तस्यैव तद्रामवचोऽनुरूपमिदं
वचः कर्म च मेऽनुरूपम् ॥ ८ ॥ आता कथं नाम मया गुणस्य आतुर्वधं राम विरोचयेत ॥ राज्यस्य
दुःखस्य च वीरसारं विचिंतयन्कामपुरस्कृतोऽपि ॥ ९ ॥ वधो हि मे मतो नासीत्स्वमाहात्म्यव्यति-
क्रमात् ॥ ममासीद्वुद्धिदैरात्स्यात्प्राणहारी व्यतिक्रमः ॥ १० ॥ द्रुमशाखावभग्नोऽहं मुहूर्तं परिनिष्ठनन् ॥
सांत्वयित्वा त्वनेनोक्तो न पुनः कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ आर्चितनीयं परिवर्जनीयमनीप्सनीयं स्वनवेक्षणीयम् ॥ मया
क्रोधश्च कामश्च कपित्वं च प्रदर्शितम् ॥ १२ ॥ आर्चितनीयं परिवर्जनीयमनीप्सनीयं स्वनवेक्षणीयम् ॥
प्राप्तोऽस्मि पाप्मानमिदं वयस्य आतुर्वधात्त्वाध्रुवधादिवेद्रः ॥ १३ ॥ पाप्मानमिदस्य मही जलं च
वृक्षाश्च कासं जण्डुः स्त्रियश्च ॥ को नाम पाप्मानमिमं सहेत शाखासृगस्य प्रतिपत्तुमिच्छेत् ॥ १४ ॥
नार्होमि संमानमिमं प्रजानां नयैवराज्यं कुत एव राज्यम् ॥ अयम्युक्तं कुलनाशयुक्तमेवंविधं राघव कर्म
कृत्वा ॥ १५ ॥ पापस्य कर्तास्मि विगर्हितस्य क्षुद्रस्य लोकापकृतस्य लोके ॥ शोको महान्मामभि-
वर्ततेऽयं वृष्ट्येया निम्नमिवांबुवेगः ॥ १६ ॥ सोदयधातापरगात्रवालः संतापहस्ताक्षिशिरोविषा-
णः ॥ एनोमयो मामभिहंति हैस्ती दीप्तो नदीकूलमिव प्रवृद्धः ॥ १७ ॥ अहो बतेदं नृवराविषहं
निवर्तते मे हृदि साधुवृत्तम् ॥ अमौ विवर्णं परित्यजमानं किदं यथा राघव जातरूपम् ॥ १८ ॥

महाबलानां हरियूथपानामिदं कुलं राघव मन्निमित्तम् ॥ अश्यांगदस्यापि च शोकतामार्धस्थित-
 प्राणमितीव मन्ये ॥ १९ ॥ सुतः सुलभ्यः सुजनः सुवश्यः कृतस्तु पुत्रः सदृशोऽगदेन ॥ न चापि
 विद्येत स वीरदेशो यस्मिन्भवेत्सोदरसंनिर्कृषः ॥ २० ॥ अद्यांगदो वीरवरो न जीवेज्जोवेत माता परिपालनार्थ-
 म् ॥ विना तु पुत्रं परितापदीना सा नैव जिवोदिति निश्चितं मे ॥ २१ ॥ सोऽहं प्रवेक्ष्याम्यतिदोषन-
 शिं भ्रात्रा च पुत्रेण च सख्यमिच्छन् ॥ इमे विचष्यंति हरिप्रविराः सीता निदेशे परिवर्तमानाः
 ॥ २२ ॥ कृत्स्नं तु ते सेत्स्यति कार्यमेतन्मथ्यप्यतीते मनुजेन्द्रपुत्र ॥ कुलस्य हन्तारमजीवनाहं रामा-
 नुजानीहि कृतागसं माम् ॥ २३ ॥ इत्येवमार्तस्य रघुप्रवीरः श्रुत्वा वचो वालिजन्यजस्य ॥
 संजातबाष्पः परवीरहंता रामो मुहूर्तं विमना बभूव ॥ २४ ॥ तस्मिन्क्षणेऽभीक्ष्णमवेक्षमाणः क्षिति-
 क्षमावान्मुनस्य गोप्रा ॥ रामो रुदन्तीं व्यसने निमग्नां समुत्सुकः सोऽथ ददर्श ताराम् ॥ २५ ॥
 त्वां चारुनेत्रां कपिसिंहनाथां पतिं समादिच्छ्य तदा शयानाम् ॥ उत्थापयामासुरदोनसत्रां मीत्र-
 प्रधानाः कपिराजपत्नीम् ॥ २६ ॥ सा विस्फुरन्ती परिरभ्यमाणा भर्तुः समीपादपनीयमाना ॥ ददर्श
 रामं शरचापपाणिं स्वतेजसा सूर्यमिव ज्वलन्तम् ॥ २७ ॥ सुसंवृतं पार्थिवलक्ष्मणैश्च तं चारुनेत्रं मृग-
 शावेनेत्रा ॥ अदृष्टपूर्वं पुरुषप्रधानमयं स काकुत्स्थ इति प्रजज्ञे ॥ २८ ॥ तस्यैत्रकल्पस्य दुरासदस्य
 महानुभावस्य समीपमार्या ॥ आर्तोऽतितूर्णं व्यसनं प्रपन्ना जगाम तारा परिविह्वलन्ती ॥ २९ ॥ तं
 सा समासाद्य विशुद्धसत्त्वं शोकेन संभ्रांतशरीरभावा ॥ मनस्विनी वाक्यमुवाच तारा रामं रणो-
 त्कर्षणलब्धलक्ष्यम् ॥ ३० ॥ त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेंद्रियश्चेत्तमधर्मकश्च ॥ अक्षीणकीर्तिश्च

विचक्षणश्च क्षितिश्चमावान्क्षतजोपमाक्षः ॥ ३१ ॥ त्वमात्तबाणासनबाणपाणिर्महाबलः संहननोपपन्नः ॥
मनुष्यदेहाभ्युदयं विहाय दिव्येन देहाभ्युदयेन युक्तः ॥ ३२ ॥ येनैव बाणेन हतः प्रियो मे तेनैव बाणेन
हि मां जहीहि ॥ इता गमिष्यामि समीपमस्य न मां विना वीर रमेत वाली ॥ ३३ ॥ स्वर्गेऽपि
पद्मामलपत्रनेत्र समेत्य संप्रेक्ष्य च मामपश्यन् ॥ नहोष उच्चावचताम्रचूडा विचित्रवेषाप्सरसोऽभाजि-
ष्यन् ॥ ३४ ॥ स्वर्गेऽपि शोकं च विवर्णतां च मया विना प्राप्स्यति वीर वाली ॥ रम्ये नगैर्द्रस्य
तटावक्राशो विदेहकन्यारहितो यथा त्वम् ॥ ३५ ॥ त्वं वेत्स्य तावद्धनिताविहीनः प्राप्नोति दुःखं पुरुषः
कुमारः ॥ तत्त्वं प्रजानञ्जहि मां न वाली दुःखं ममादर्शनजं भजेत ॥ ३६ ॥ यच्चापि मन्येत भवा-
न्महात्मा स्त्रीघातदोषस्तु भवेत मह्यम् ॥ आत्मेयमस्येति हि मां जहि त्वं न स्त्रीवधः स्यान्मनुजैर्द्रपुत्र ॥
॥ ३७ ॥ शास्त्रप्रयोगाद्विविधाब् वेदादनन्यरूपाः पुरुषस्य दाराः ॥ दारप्रदानाद्धि न दानमन्यत्प्रदृश्यते
ज्ञानवतां हि लोके ॥ ३८ ॥ त्वं चापि मां तस्य मम प्रियस्य प्रदास्यसे धर्ममेवेक्ष्य वीर ॥ अनेन
दानेन न लप्स्यसे त्वमधर्मयोगं मम वीरघातात् ॥ ३९ ॥ आर्तोमनाथमपनीयमानामेवंगतां नाहं सि-
मामर्हन्तुम् ॥ अहं हि मातंगविलासगाभिना पुंवंगमानामृभेण धीमता ॥ ४० ॥ विता वराहोत्तमेहेम-
मालिना चिरं न शक्ष्यामि नरैर्द्र जीवितुम् ॥ इत्येवमुक्तस्तु विभुर्महात्मा तारां समाश्रास्य हितं बभाषे ॥
॥ ४१ ॥ मा वीरभार्ये विमतिं कुरुष्व लोको हि सर्वो विहितो विधात्रा ॥ तं चैव सर्वं सुखदुःखयोगं
लोकोऽब्रवीत्तेन कृतं विधात्रा ॥ ४२ ॥ त्रयोऽतिलोका विहितं विधानं नातिक्रमंते वशगा हि तस्य ॥
प्रीतिं परां प्राप्स्यसि तां तथैव पुत्रश्च ते प्राप्स्यति यौवराज्यम् ॥ ४३ ॥ धात्रा विधानं विहितं तथैव

न शूरपत्न्यः परिदेवयति ॥ आश्वासिता तेन महात्मना तु प्रभावयुक्तेन परंतपेन ॥ सा वीरपत्नी ध्वनता
 मुखेन सुवेषरूपा विरराम तारा ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०
 किष्किन्धिकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ स सुप्रतिवं च तारां च सांगदां सहलक्ष्मणः ॥ समानशोकः
 काकुत्स्थः सात्वयन्निदमन्नवीत् ॥ १ ॥ न शोकपरितापेन श्रेयसा युज्यते मृतः ॥ यदत्रानंतरं कार्यं
 तत्समाधातुमर्हथ ॥ २ ॥ लोकवृत्तमुष्ट्येयं कृतं वो वाष्पमोक्षणम् ॥ न कालादुत्तरं किंचित्परं कर्म
 दपाषितुम् ॥ ३ ॥ नियतिः कारणं लोकं निश्चतिः कर्मसाधनम् ॥ नियतिः सर्वभूतानां नियोगोऽपि ह कार-
 णम् ॥ ४ ॥ न कर्ता कस्यचित्कश्चिन्नियोगोनापि चेत्श्वरः ॥ स्वभावे वर्तते लोकस्तस्य कालः परायणम् ॥ ५ ॥ न
 कालः कालमयेति न कालः परिहीयते ॥ स्वभावं च समासाद्य न किंचिदतिवर्तते ॥ ६ ॥ न च कस्यास्ति
 बंधुत्वं न हेतुर्न पराक्रमः ॥ न मित्रज्ञातिसंबन्धः कारणं नात्मनो वशः ॥ ७ ॥ किंतु कालपरीमाणो
 द्रष्टव्यः साधु पश्यता ॥ धर्मश्चाथश्च कामश्च कालक्रमसमाहितः ॥ ८ ॥ इतः स्वां प्रकृतिं वाली
 गतः प्राप्तः क्रियाफलम् ॥ सामदानार्थसंयोगैः पवित्रं भुवनेश्वरः ॥ ९ ॥ स्वधर्मस्य च संयोगालि-
 तस्तेन महात्मना ॥ स्वर्गः परिगृहीतश्च प्राणानपरिरक्षता ॥ १० ॥ एषा वै नियतिः श्रेष्ठा यां गतो
 हरिरूथपः ॥ तदलं परितापेन प्रापकालमुपपश्यताम् ॥ ११ ॥ वचनं तु रामस्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥
 अवदत्साश्रितं वाक्यं सुप्रतिवं गतेचेतसम् ॥ १२ ॥ कुरु त्वमस्य सुप्रीव प्रेतकार्यमनंतरम् ॥
 तारीगदाभ्यां साहितो वालिनो दहनं प्राप्ति ॥ १३ ॥ समाज्ञापय काष्ठानि शुष्काणि च बहूनि च ॥ चंदनानि
 च दिव्यानि वालिसंस्कारकारणान् ॥ १४ ॥ ममाश्वासय दीनं त्वमंगदं दीनचेतसम् ॥ मा भूर्बालिश-

बुद्धिस्त्वं त्वद्वचनिमिदं पुरम् ॥ १५ ॥ अंगदस्त्वानयेन्माल्यं वल्मीणि विविधानि च ॥ घृतं तैलमथो
गंधान्यच्चात्र समनंतरम् ॥ १६ ॥ त्वं तारं शिबिकां शीघ्रमादायगच्छ संभ्रमान् ॥ त्वरा गुणवती
युक्ता ह्यस्मिन्काले विशेषतः ॥ १७ ॥ सज्जीभवंतु प्लवगाः शिबिकावाहनोचिताः ॥ समर्था बालिन-
श्चैव निर्हरिष्यन्ति वालिनम् ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वाथ सुग्रीवं सुमिश्रानंदवर्धनः ॥ तस्यै भ्रातृसमीपस्थो
लक्ष्मणः परवारहा ॥ १५ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा तारः संभ्रांतमानसः ॥ प्रविवेश गुहां शीघ्रं
शिबिकासत्तमानसः ॥ २० ॥ आदाय शिबिकां तारः स तु पर्याप्तत्युनः ॥ वानैररुह्यमानो तां शूर-
रुद्धहनोचितैः ॥ २१ ॥ दिव्यां भद्रासनयुतां शिबिकां स्यंदनोपमाम् ॥ पक्षिकर्मभिराचित्रां द्रुमकर्म-
विभूषिताम् ॥ २२ ॥ आचितां चित्रपत्तीभिः सुनिविष्टां संभंततः ॥ विमानमिव सिद्धानां जालवातायनयुताम्
॥ २३ ॥ सुनियुक्तां विशालां च सुकृतां शिल्पिभिः कृताम् ॥ दारुपर्वतकोपेतां चारुकर्मपरिष्कृताम् ॥ २४ ॥ वरा-
भरणहारैश्च चित्रमाल्योपशोभिताम् ॥ गुहागहनसंछन्नां रक्तचंदनभूषिताम् ॥ २५ ॥ पुष्पाढ्यैः समभिच्छन्नां
पद्ममालाभिरैव च ॥ तरुणादित्यवर्णाभिर्भ्राजमानाभिरावृताम् ॥ २६ ॥ ईदृशीं शिबिकां दृष्ट्वा रामो लक्ष्म-
णमब्रवीत् ॥ क्षिप्रं विनीयतां वाली प्रेतकार्यं विधीयताम् ॥ २७ ॥ ततो वालिनमुद्यम्य सुग्रीवः शिबिकां
तदा ॥ आरोपयत विक्रोशग्रं गदेन सहैव तु ॥ २८ ॥ आरोप्य शिबिकां चैव वालिनं गतजीवितम् ॥
अलंकारैश्च विविधैर्माल्यैर्वलेभ्यश्च भूषितम् ॥ २९ ॥ आज्ञापयत्तदा राजा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः ॥ और्ध्व-
देहिकमार्थस्य क्रियतामनुकूलतः ॥ ३० ॥ विश्राण्यंतो रत्नानि विविधानि बहूनि च ॥ अग्रतः
प्लवगा यांतु शिबिका तदनंतरम् ॥ ३१ ॥ राज्ञासृष्टिविशेषा हि दृश्यन्ते भुवि यादृशाः ॥ तादृशैरिह

कुर्वतु वानरा भर्तृसत्क्रियाम् ॥ ३२ ॥ तादृशं बालिनः क्षिप्रं प्राकुर्वन्नौर्ध्वदेहिकम् ॥ अंगदं पारिरभ्याशु
 तारप्रभृतयस्तथा ॥ ३३ ॥ क्रोशंतः प्रययुः सर्वे वानरा हतवांधवाः ॥ ततः प्रणिहिताः सर्वो वानर्योऽस्य
 वशानुगाः ॥ ३४ ॥ चुक्रुशुर्वीरवीरोति भूयः क्रोशंति ताः प्रियम् ॥ ताराप्रभृतयः सर्वो वानर्यो हत-
 वांधवाः ॥ ३५ ॥ अनुजगमुश्च भर्तारं क्रोशंत्यः करुणस्वनाः ॥ तासां रुदितशब्देन वानरीणां वना-
 तरे ॥ ३६ ॥ वनानि गिरयश्चैव विक्रोशंतीव सर्वतः ॥ पुलिने गिरिनद्यास्तु विविक्ते जलसंवृते ॥ ३७ ॥
 चितां चक्रुः सुबहवो वानरा वनचारिणः ॥ अवरोप्य ततः स्कंधाच्छिबिकां वानरोत्तमाः ॥ ३८ ॥
 तस्थुरेकांतमाश्रित्य सर्वे शोकपरायणाः ॥ ततस्तारापतिं दृष्ट्वा शिविकातलशायिनम् ॥ ३९ ॥ आरोप्यकिं
 शिरस्तस्य विछलाप सुदुःखिता ॥ हा वानर महाराज हा नाथ मम वत्सल ॥ ४० ॥ हा महाहर्ह
 महाबाहो हा मम प्रिय पश्य माम् ॥ जनं न पश्यसीमं त्वं कस्माच्छोकाभिपीडितम् ॥ ४१ ॥
 प्रहृष्टमिह ते वक्त्रं गतासोरपि मानद ॥ अस्तार्कसमवर्णं च दृश्यते जीवतो यथा ॥ ४२ ॥ एष त्वां
 रामरूपेण कालः कर्षति वानर ॥ येन स्म विधवाः सर्वाः कृता एकेषुणा रणे ॥ ४३ ॥ इमास्ता-
 स्तव राजेंद्र वानर्योऽल्लवगास्तव ॥ पादैर्विकृष्टमध्वानमागताः किं न बुध्यसे ॥ ४४ ॥ तवेष्टा ननु
 चैवेमा भार्याश्चंद्रनिभाननाः ॥ इदानीं नेश्वसे कस्मात्सुग्रीवं प्लवगेश्वर ॥ ४५ ॥ एते हि सचिवा राजे-
 स्तारप्रभृतयस्तव ॥ पुरवासिजनश्चायं पारवार्यं विषादति ॥ ४६ ॥ विसर्जयैतान्सचिवान्यथापुरमरिंद-
 म ॥ ततः क्रोढामहे सर्वा वनेषु मदनोत्कटाः ॥ ४७ ॥ एवं विरूपतीं तारां पतिशोकपरीवृताम् ॥
 उत्थापयति स्म तदा वानर्यः शोककाशिताः ॥ ४८ ॥ सुग्रीवेण ततः सार्धं सोऽगदः पितरं रुदन् ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे किष्किन्याकाण्डे । सर्गः २६. * (६६५)

चित्तामारोपयमास शोकैनाभिप्लुतैर्द्रियः ॥ ४९ ॥ ततोऽग्निं विधिवदृत्त्वा सोऽपसव्यं चकार ह ॥
 पितरं दीर्घमध्वानं प्रस्थितं व्याकुलोर्द्रियः ॥ ५० ॥ संस्कृत्य वालिनं तं तु विधिवत्प्लवगर्षभाः ॥
 आजगमुर्दृढकं कर्तुं नदीं शुभजलां शिवाम् ॥ ५१ ॥ ततस्ते सहितास्तत्र अंगदं स्थाप्य चाग्रतः
 सुग्रीवतारासहिताः सिषिवुर्वा नरा जलम् ॥ ५२ ॥ सुग्रीवेणैव दीनेन दीनो भूत्वा महाबलः ॥ समान-
 शोकः काकुत्स्थः प्रेतकार्याण्यकारयत् ॥ ५३ ॥ ततोऽथ तं वालिनमग्न्यपौरुषं प्रकाश-
 मिदंवाकुवोरुणा हतम् ॥ प्रदीप्य दीप्ताग्निसमौजसं तदा सलक्ष्मणं राममुपेयिवान्दरिः
 ॥ ५४ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० किष्किन्धाकाण्डे पंचविशः सर्गः
 ॥ २५ ॥ ततः शोकाभिर्घतप्तं सुग्रीवं छिन्नवाससम् ॥ शाखाशृगमहामात्राः परिवार्यो-
 पतस्थिरे ॥ १ ॥ अभिगम्य महाबाहुं राममक्लिष्टकारिणम् ॥ स्थिताः प्राञ्जलयः सर्वे पितामहमिवर्षयः ॥ २ ॥
 ततः कांचनशैलाभस्तरुणाकनिभाननः ॥ अन्नवोत्प्राञ्जलिर्वीक्यं हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३ ॥ भवत्यसा-
 दात्काकुत्स्थ पितृपैतामहं महत् ॥ वानराणां सुदंष्ट्राणां संपन्नबलशालिनाम् ॥ ४ ॥ महात्मनां सुदुष्प्रापं
 प्राप्तं राज्यमिदं प्रभो ॥ भवता समनुज्ञातः प्रदिश्य नगरं शुभम् ॥ ५ ॥ स विधास्यति कार्यणि सर्वाणि
 ससुहृद्गणः ॥ स्नातोऽयं विविधैर्गंधैरौषधैश्च यथाविधि ॥ ६ ॥ अर्चयिष्यति माल्यैश्च रत्नैश्च त्वां विशे-
 षतः ॥ इमां गिरिगुहां रम्यामभिगंतुं त्वमर्हसि ॥ ७ ॥ कुरुष्व स्वामिसंबंधं वानरान्संप्रहर्षय ॥ एवमुक्तो
 हनुमता राघवः परवीरहा ॥ ८ ॥ प्रत्युवाच हनूमंतं बुद्धिमान्वाक्यकोविदः ॥ चतुर्दशसमाः सोम्य
 ग्रामं वा यदि वा पुरम् ॥ ९ ॥ न प्रवेक्ष्यामि हनुमन्पितुर्निर्देशपारगः ॥ सुसमुद्धां गुहां दिव्यां सुग्रीवो

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे किष्किन्वाकांडे । सर्गः २६. * (६६६)

वानरर्षभः ॥ १० ॥ प्रविष्टो विविवद्वीरः क्षिप्रं राज्येऽभिषिच्यताम् ॥ एवमुक्त्वा हनूमंतं रामः सुग्रीव-
मब्रवीत् ॥ ११ ॥ वृत्तज्ञो वृत्तसंपन्नमुदारबलविक्रमम् ॥ इममय्यंगदं वीरं यौवराज्येऽभिषेचय ॥ १२ ॥
ज्येष्ठस्य हि सुतो ज्येष्ठः सदृशो विक्रमेण च ॥ अंगदोऽयमदीनात्मा यौवराज्यस्य भाजनम् ॥ १३ ॥
पूर्वोऽयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः ॥ प्रवृत्ताः सौम्य चत्वारो मासा वार्षिकसंज्ञिताः ॥ १४ ॥
नायमुद्योगसमयः प्रविश त्वं पुरी शुभाम् ॥ अस्मिन्वत्स्याम्यहं सौम्य पर्वते सहलक्ष्मणः ॥ १५ ॥ इयं
गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता ॥ प्रभूतसलिला सौम्य प्रभूतकमलोत्पला ॥ १६ ॥ कार्तिके
समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत ॥ एष नः समयः सौम्य प्रविश त्वं स्वमालयम् ॥ १७ ॥ अभिषिचस्व
राज्ये च सुहृदः संप्रहर्षय ॥ इति रामाभ्यनुज्ञातः सुग्रीवो वानरर्षभः ॥ १८ ॥ प्रविवेश पुरीं रम्यां
किष्किंधां वालिपालिताम् ॥ तं वानरसहस्राणि प्रविष्टं वानरेश्वरम् ॥ १९ ॥ अभिवार्य प्रविष्टानि
सर्वतः प्लवगेश्वरम् ॥ ततः प्रकृतयः सर्वा दृष्ट्वा हरिगणेश्वरम् ॥ २० ॥ प्रणम्य मूर्ध्नां पतिता बहुधायां
समाहिताः ॥ सुग्रीवः प्रकृतीः सर्वाः संभाष्योत्थाप्य वीरवान् ॥ २१ ॥ आतुरंतःपुरं सौम्यं प्रविवेश
महाबलः ॥ प्रविष्टं भीमविकांतं सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ २२ ॥ अभ्यर्षिचंत सुहृदः सहस्राभिमामराः ॥ तस्य
पांडुरमाजह्नुश्छत्रं देम परिष्कृतम् ॥ २३ ॥ शुक्लं च बालव्यजने हेमदंडे यशस्करे ॥ तथा रत्नानि सर्वाणि
सर्वबीजौषधानि च ॥ २४ ॥ सक्षीराणां च वृक्षाणां प्ररोहान्क्रुसुमानि च ॥ शुद्धानि चैव वक्त्राणि श्वेतं चैवानुले-
पनम् ॥ २५ ॥ सुगंधीनि च माल्यानि स्थलजान्यनुजानि च ॥ चंदनानि च दिव्यानि गंधांश्च विवि-
धान्वहून् ॥ २६ ॥ अक्षतं जातरूपं च प्रियंगु मधुसर्पिषी ॥ दधिचर्म च वैयाघ्रं पराश्र्यौ चाप्यु-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे किष्किन्धाकाण्डे । सर्गः २७. *

पानहौ ॥ २७ ॥ समालम्भनमादार्यं गोरोचनं मनःशिलाम् ॥ आजगमुस्तत्र सुदिता वराः कन्याश्च
 षोडश ॥ २८ ॥ ततस्ते वानरश्रेष्ठमभिपेक्षुं यथाविधि ॥ रत्नैर्वस्त्रैश्च मध्येश्च तोषयित्वा द्विजवर्षमान् ॥ २९ ॥
 ततः कुशपरिस्तीर्णं समिद्धजातवेदसम् ॥ मंत्रपूतेन हविषा हुत्वा मंत्रविदो जनाः ॥ ३० ॥ ततो
 हेमप्रतिष्ठाने ऋरास्तरणसंबृते ॥ प्रासादशिखरे रम्यं चित्रमाल्योपशोभिते ॥ ३१ ॥ ग्राह्मुत्वं विधिवन्मंत्रैः
 स्थापयित्वा वरासने ॥ नदीनदेभ्यः संहृत्य तीर्थेभ्यश्च समततः ॥ ३२ ॥ आहत्य च समुद्रेभ्यः सर्वेभ्यो
 वानरर्षभाः ॥ अपः कनककुम्भेषु निधाय विमलं जलम् ॥ ३३ ॥ शुभैर्ऋषभभृष्टैश्च कलशैश्चैव कांचनैः ॥
 शाखदण्डेन विधित्वा महर्षिविहितेन च ॥ ३४ ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरसो गंधमादनः ॥ मैन्दश्च
 द्विविदश्चैव हनूमाश्चांवांस्तथा ॥ ३५ ॥ अभ्यर्षिचंत सुग्रीवं प्रसन्नेन सुगंधिना ॥ सलिलेन सहस्राक्षं
 वसवो वासवं यथा ॥ ३६ ॥ अभिषिक्ते तु सुग्रीवे सर्वे वानरपुंगवाः ॥ प्रचुकुशुर्महात्मानो हृष्टाः
 शतसहस्रशः ॥ ३७ ॥ रामस्य तु वचः कुर्वन्सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ अंगदं संपरिष्वज्य यौवराज्येऽभ्यर्षे-
 चयत् ॥ ३८ ॥ अंगदे चाभिषिक्ते तु सानुकोशाः पुबंगमाः ॥ साधुसाध्विति सुग्रीवं महात्मानो ह्यपू-
 जयन् ॥ ३९ ॥ रामं चैव महात्मानं लक्ष्मणं च पुनःपुनः ॥ प्रीताश्च तुष्टुवुः सर्वे तादृशे तत्र
 वर्तन्ति ॥ ४० ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णा पताकाध्वजशोभिता ॥ बभूवुः नगरी रम्या किष्किंधा गिरि-
 गह्वरे ॥ ४१ ॥ निवेद्य रामाय तदा महात्मने महाभिवेकं कपिवाहिनीपतिः ॥ रुमां च भार्यामुपलभ्य वीर्यान-
 वाप राज्यं त्रिदशाभिषेगे यथा ॥ ४२ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० किष्किंधाकाण्डे
 षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ अभिषिक्ते तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहाम् ॥ आजगाम सह आत्रा रामः प्रसवणं गिरिम् ॥ १ ॥

शार्ङ्गलम्बासंघुष्टं सिंहर्भीमवैर्धृतम् । नानागुल्मलतागूढं बहुपादपसंकुलम् ॥ २ ॥ ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मार्जारैश्च
 निषेवितम् ॥ मेघराशिनिभं शैलं नित्यं शुचिकरं शिवम् ॥ ३ ॥ तस्य शैलस्य शिखरे महतीमायतां
 गुह्याम् ॥ अत्यगृह्यत वासार्थं रामः सौमित्रिणा सह ॥ ४ ॥ कृत्वा च समयं रामः सुग्रीवेण सहानघः ॥
 कालयुक्तं महद्वाक्यमुवाच रघुनन्दनः ॥ ५ ॥ विनीतं भ्रातरं भ्राता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ इयं गिरि-
 गुहा रम्या विशाला युक्तमारुता ॥ ६ ॥ अस्यां वत्स्याम सौमित्रे वर्षरात्रसमिदम् ॥ गिरिशृंगामिदं रम्य-
 मुत्तमं पार्थैवात्मज ॥ ७ ॥ श्वेताभिः कृष्णतान्त्राभिः शिलाभिरुपशोभितम् ॥ नानाधातुसमाकीर्णं नदी-
 दटुरसंयुतम् ॥ ८ ॥ विविधैर्वृक्षबद्धैश्च चारुचित्रलतायुतम् ॥ नानाविहगसंघुष्टं मयूरवरनादितम् ॥ ९ ॥
 मालतीकुन्दगुल्मैश्च सिंदुरारैः शिरीषकैः ॥ कदंबार्जुनसर्जैश्च पुष्पितैरुपशोभितम् ॥ १० ॥ इयं चन-
 लिनी रम्या फुल्लपंकजमंडिता ॥ नातिदूरे गुहा या नौ भविष्यति नृपात्मज ॥ ११ ॥ प्रागुदकप्रवणे देशे
 गुहा साधु भविष्यति ॥ पद्माच्चित्रोन्नता सौम्य निवातेयं भविष्यति ॥ १२ ॥ गुहाद्वारे च सौमित्रे शि-
 लासमतला शिवा ॥ कृष्णा चैवायता चैव भिन्नांजनचयोपमा ॥ १३ ॥ गिरिशृंगामिदं तात पश्य चोत्तरतः
 शुभम् ॥ भिन्नांजनचयाकारमंभोधराभिवोदितम् ॥ १४ ॥ दक्षिणस्यामपि दिशि स्थितं श्वेतमिवांबरम् ॥
 कैलासशिखरप्रख्यं नानाधातुविराजितम् ॥ १५ ॥ प्राचीनवाहिनीं चैव नदीं भृशमकन्दमाम् ॥ गुहायाः
 परतः पश्य त्रिकूटे जाह्नवीमिव ॥ १६ ॥ चन्दनैस्तिलकैः सौलस्तमालैरतिमुक्तैः ॥ पद्मकैः सरलैश्च व
 अशोकैश्चैव शोभिताम् ॥ १७ ॥ वानीरैस्तमिदैश्चैव बकुलैः केतकैरपि ॥ हितालैस्तिनैश्चैर्नर्पवैतसैः कृत-
 मालकैः ॥ १८ ॥ तीरजैः शोभिता भाति नानारूपैस्ततस्ततः ॥ वसनाभरणोभेता प्रमदेवाभ्यल्लुक्ता

॥ १९ ॥ शतशः पक्षिसंघैश्च नानानादविनादिता ॥ एकैकमनुरचैश्च चक्रवाकैरलंकृता ॥ २० ॥ पुल्ले-
नैरतिरम्यैश्च हंससारससेविता ॥ ग्रहसंत्येव भात्येषा नानातलसमन्विता ॥ २१ ॥ काचिन्नीलोत्पलैश्छन्ना
भाति रक्तोत्पलैः काचित् ॥ काचिद्भाति शुक्लैश्च दिव्यैः कुमुदकुड्मलैः ॥ २२ ॥ पारिल्लवणैर्जुष्टा
बाहिकौचविनादिता ॥ रमणीया नदी सौम्य मुनिसंघनिपेविता ॥ २३ ॥ पश्य चंदनवृक्षाणां पंक्तीः सुर-
विरा इवाककुमानां च दृश्यंते मनसैवोदिताः समम् ॥ २४ ॥ अहो सुरमणीयोऽयं देशः शत्रुनिपूदनाहं
रंस्याव सौमित्रे साध्वत्र निवसावहे ॥ २५ ॥ इतश्च नातिदूरे सा किञ्चिन्धा चित्रकानना ॥ सुग्रीवस्य पुरी
रम्या भविष्यति नृपात्मज ॥ २६ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषः श्रूयते जयतांवर ॥ नर्दतां वानराणां च मृद-
गाडंबरः सह ॥ २७ ॥ लब्ध्वा भार्या कपिवरः प्राप्य राज्यं सुहृद्वृतः ॥ ध्रुवं नंदति सुग्रीवः संप्राप्य
महतीं त्रियम् ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वा न्यवसत्तत्र राघवः सहलक्ष्मणः ॥ बहुदृश्यदरीकुंजे तस्मिन्प्रसन्नवणे
गिरौ ॥ २९ ॥ सुमुखं हि बहुद्रव्यं तस्मिन्निह धरणीधरे ॥ वसतस्तस्य रामस्य रतिरल्पाऽपि नाभवत्
॥ ३० ॥ हतां हि भार्यां स्मरतः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ॥ उदयाभ्युदितं दृष्ट्वा शशांकं सविशेषतः
॥ ३१ ॥ आविवेश न तं निद्रा निशासु शयनं गतम् ॥ तत्समुत्थेन शोकेन बाष्पोपहतचेतनम् ॥ ३२ ॥
तं शोचमानं काकुत्स्थं नित्यं शोकपरायणम् ॥ तुल्यदुःखोऽन्नवीर्यता लक्ष्मणोऽनुनयं वचः ॥ ३३ ॥
अलं वीर व्यथां गत्वा न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ शोचतो ह्यवसीदति सर्वार्थो विदितं हि ते ॥ ३४ ॥
भवान् क्रियापरो लोके भवान्देवपरायणः ॥ अस्तिको धर्मशीलश्च न्यवसायी च राघव ॥ ३५ ॥ नह्य-
व्यवसितः शत्रु राक्षसं तं विशेषतः ॥ समर्थस्त्वं रणे हंतुं विक्रमे जिह्वाकारिणम् ॥ ३६ ॥ समुन्मूल्य

शौकं त्वं व्यवसायं स्थिरीकुरु ॥ ततः सपरिवारं तं राक्षसं हंतुमर्हसि ॥ ३७ ॥ पृथिवीमपि
 काकुत्स्थः ससागरवनाचलाम् ॥ परिवर्तयितुं शक्तः किं पुनस्तं हि रावणम् ॥ ३८ ॥ शरत्कालं प्रतीक्षस्व
 प्राघृष्टकालोऽयमागतः ॥ ततः सराष्ट्रं सगणं रावणं तं वधिष्यसि ॥ ३९ ॥ अहं तु खलु ते वीर्यं प्रसु-
 त्तं प्रतिबोधये ॥ दीपैराहुतिभिः काले भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ४० ॥ लक्ष्मणस्य हि तद्वाक्यं प्रति-
 पूज्य हितं शुभम् ॥ राघवः सुहृदं स्निग्धमिदं वचनमब्रवीन् ॥ ४१ ॥ वाच्यं यदनुरुक्तेन स्निग्धेन
 च हितेन च ॥ सत्यविक्रमयुक्तेन तदुक्तं लक्ष्मण त्वया ॥ ४२ ॥ एष शोकः परित्यक्तः सर्वकार्यावसा-
 दकः ॥ विक्रमेष्वप्रतिहतं तेजः प्रोत्साहयाम्यहम् ॥ ४३ ॥ शरत्कालं प्रतीक्षिष्ये स्थितोऽस्मि वचने तव
 सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमनुपालयन् ॥ ४४ ॥ उपकारेण वीरस्तु प्रतिकारेण युज्यते ॥ अकृतज्ञोऽ-
 प्रतिकृतो हति सत्त्वव्रतां मनः ॥ ४५ ॥ तदेव युक्तं प्राणिधाय लक्ष्मणः कृतांजलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितम् ॥
 ब्रुवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन्दर्शनमात्मनः शुभम् ॥ ४६ ॥ यथोक्तमेतत्तव सर्वमीक्षितं नरेन्द्र
 कर्ता न चिरातु वानरः ॥ शरत्प्रतीक्षः क्षमतमिमं भयाञ्जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ॥ ४७ ॥ नि-
 यम्य कोपं परिशाल्यतां शरत्क्षमस्व मासांश्चतुरो मया सह ॥ वसाचलेऽस्मिन्मृगजसेविते संवर्त-
 यन्शत्रुवधे समर्थः ४८ ॥ इन्द्रार्पे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा०
 किष्किन्धाकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ स तदा वालिनं हत्वा मुग्रीवमभिषिच्य
 च ॥ वसन्माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीन् ॥ १ ॥ अयं स कालः संप्राप्तः समयोऽद्य
 जलागमः ॥ संपश्य त्वं नभोमेधैः संवृतं गिरिसनिभैः ॥ २ ॥ नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गमस्तिभिः ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे काकिन्धाकाण्डे । सर्गः २८. * (६७१)

पीत्वा रसं ससुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥ ३ ॥ शक्यसंवरमारुह्य मेघसोपानपङ्क्तिभिः ॥ कुटजार्जुन-
मालाभिरलङ्कर्तुं दिवाकरः ॥ ४ ॥ संध्यारागोल्यतैत्ताश्रैरेत्तेष्वपि च पांडुभिः ॥ स्निग्धैरश्रपटच्छेदैर्बद्ध-
व्रणमिवांबरम् ॥ ५ ॥ भंदमारुतनिःश्वासं संध्याचंदनरंजितम् ॥ आपांडुजलदं भाति कामातुरमिवां-
बरम् ॥ ६ ॥ एषा धर्मपरिक्षिप्ता नववारिपरिप्लुता ॥ सीतेव शोकसंतप्ता मही बाष्पं विमुचति ॥ ७ ॥
मेघोदरविनिर्मुक्ताः कर्पूरदलशीतलाः ॥ शक्यमंजलिभिः पातुं वाताः केतकाधिनिः ॥ ८ ॥ एष फुल्ल-
जुनः शैलः केतकैरभिवासितः ॥ सुग्रीव इव शान्तिरिधाराभिरभिषिच्यते ॥ ९ ॥ मेघकृष्णाजिनधरा
धारा यज्ञोपवीतिनः ॥ मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वताः ॥ १० ॥ कशाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिर-
भिततडितम् ॥ अंतर्गतनितनिर्घोषं संवेदनमिवांबरम् ॥ ११ ॥ नीलमेघाश्रिता विद्युत्स्फुरंती प्रतिभाति
मे ॥ स्फुरंती रावणस्यांके वैदेहीव तपस्विनी ॥ १२ ॥ इमास्ता मन्मथवतां हिताः प्रतिहता दिशः ॥
अनुलिप्ता इव धनैर्नष्टग्रहनिशाकराः ॥ १३ ॥ कचिद्वात्स्याभिसंरुद्धान्वर्पागमसमुत्सुकान् ॥ कुटजा-
न्पश्य सौमित्रे पुष्पिताग्निरिसानुषु ॥ मम शोकाभिमूतस्य कामसंदीपनान्स्थितान् ॥ १४ ॥ रजः
प्रशांतं स हिमोऽद्य वायुर्निदाघदोषप्रसराः प्रशाताः ॥ स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपानां प्रवासिनो
याति नराः स्वदेशान् ॥ १५ ॥ संप्रस्थिता मानसवासलुब्धाः प्रियान्विताः संप्रति चक्रवाकाः ॥
अमीक्ष्णवर्षोदकविक्षलेषु यानानि मार्गेषु न संपतति ॥ १६ ॥ कचित्प्रकाशं कचिदप्रकाशं नमः
प्रकीर्णाबुधं विभाति ॥ कचिक्कचित्पर्वतसंनिरुद्धं रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य ॥ १७ ॥ व्यामिश्रितं
सर्जकदंबपुष्पैर्नभं जलं पर्वतधातुताम्रम् ॥ मधूरकैकाभिरनुप्रयातं शैलापगाः शीघ्रतरं वहति ॥ १८ ॥

रसाकुलं षट्पदसंनिकाशं प्रभुष्यते जंबुफलं प्रकामम् ॥ अनेकवर्णं पवनवधूतं भूमौ पतत्याग्रफलं विप-
 क्रमम् ॥ १९ ॥ विद्युत्पताकाः सबलाकमालाः शैलेंद्रकूटाकृतिसंनिकाशाः ॥ गर्जति मेघाः
 समुदीर्णनादा मत्ता गजेंद्रा इव संयुगस्थाः ॥ २० ॥ वर्षोदकाप्याथितशाद्वलानि प्रवृत्तवृत्तोत्सवब-
 र्हिणानि ॥ वनानि निर्वृष्टबलाहकानि पश्यापरह्वेष्वधिकं विभांति ॥ २१ ॥ समुद्रहंतः खलिलाति-
 भारं बलाक्रिनो वारिधरा नदंतः ॥ महत्सु शृंगेषु महर्धराणां विश्रम्यविश्रम्य पुनः प्रयांति ॥ २२ ॥
 मेघाभिकामा परिसंपतंती संमोदिता भाति बलाकपंक्तिः ॥ वातावधूता वरपौडरीकी लंबेव माला
 कचिरांबरस्य ॥ २३ ॥ बालेंद्रगोपांतराचित्रितेन विभाति भूमिर्नवशाद्वलेन ॥ गात्रानुयुक्तेन
 शुक्रप्रभेण नारीव लाक्षोक्षितकंवलेन ॥ २४ ॥ निद्रा शनैः केशवमभ्युपैति द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति ॥
 हृष्टा बलाका घनमभ्युपैति कांता सकामा प्रियमभ्युपैति ॥ २५ ॥ जाता वनांताः शिखिसुप्रवृत्ता जाता
 कंदंबाः सकंदंवशाखाः ॥ जाता वृषा गोषु समानकामा जाता मही सस्यवनभिरामा ॥ २६ ॥ वहति
 वर्षति नदंति भांति ध्यायंति नृत्यंति समाश्रंसंति ॥ नद्यो घना मत्तगजा वनांताः प्रियाविहोनाः शिखिनः
 पुंवसमाः ॥ २७ ॥ प्रहर्षिताः केतकिपुण्यगंधमात्राय मत्ता वननिझरेषु ॥ प्रपातशब्दकुलिता गजेंद्राः
 सार्धं मयूरैः समदा नदंति ॥ २८ ॥ धारानिपातैरभिहन्यमानाः कंदंवशाखामु विलंबमानाः ॥
 क्षणार्जितं पुष्परसावगाढं शनैर्मदं षट्चरणास्यजंति ॥ २९ ॥ अंगारचूर्णेत्करसंनिकाशैः फलैः सुपर्याप्त-
 रसैः समृद्धैः ॥ जंबूदुमानां श्रविभांति शाखा निपीयमाना इव पट्पदैर्धैः ॥ ३० ॥ तडितपताकाभिर-
 लंकृतानामुदीर्णगंभीरमहारवणाम् ॥ विभांति रूपानि बलाहकानां रणोत्सुकानामिव वानराणाम्

॥ ३१ ॥ मार्गानुगः शैलवनानुसारी संप्रस्थितो मेघरवं निशम्य ॥ शुद्धाभिकामः प्रविनादशंकी मत्तो
गजेंद्रः प्रतिसंनिवृत्तः ॥ ३२ ॥ कचिप्रगीता इव षट्पदौघैः कचिप्रनुत्ता इव नीलकंठैः ॥ कचिप्रमत्ता
इव वारणेन्द्रैर्बिभ्रात्येकाश्रायिणो वनांताः ॥ ३३ ॥ कदंबसर्जार्जुनकंदलाढया वनांतमूर्तिमर्भधुवारि-
पूर्णा ॥ मयूरमत्ताभिरुत्तप्रनृत्तैरपानभूमिप्रतिमा विभाति ॥ ३४ ॥ गुक्तासमभं सलिलं पतद्वं सुनिर्मलं
पत्रपुटेषु लम्प ॥ हृष्टा विवर्णच्छदना विहंगाः सुरेंद्रदत्तं दृषिताः पिबंति ॥ ३५ ॥ षट्पादतंत्रीमथुरा-
भिधानं प्लवगमोदीरितकंठतालम् ॥ अविच्छ्रुतं मेघमृदंगनादैर्बनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ॥ ३६ ॥ कचिप्र-
नृत्तैः कचिदुन्नदङ्घ्रिः कचिच्च वृक्षाप्रतिषण्णकार्यैः ॥ व्यालंबवर्होभरणैर्मयूरैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम्
॥ ३७ ॥ स्वनैर्घनानां प्लवगाः प्रबुद्धा विहाय निद्रां चिरसंनिरुद्धाम् ॥ अनेकरूपाकृतिवर्णनादा
नवांबुधाराभिहता नदंति ॥ ३८ ॥ नद्यः समुद्राहितचक्रवाकास्तदानि शीर्णान्यपवाह-
यित्वा ॥ ह्रस्वा नवप्रावृत्तपूर्णभोगादृतं स्वभर्तारमुपोपयंति ॥ ३९ ॥ नीलेषु नीला नववारिपूर्णा
मेघेषु मेघाः प्रतिभांति सक्ताः ॥ द्वाभिमिदग्धेषु द्वाभिमिदग्धाः शैलेषु शैला इव बद्धमूलाः ॥ ४० ॥
प्रमत्तसन्नार्दितबाह्वीणानि सशक्रगोपाकुलशास्त्रालानि ॥ चरंति नीपाजुनवासितानि गजाः सुरस्याणि वनां-
तराणि ॥ ४१ ॥ नवांबुधाराहृतकेसराणि ध्रुवं परिष्वज्य सरोरुहाणि ॥ कदंबपुष्पाणि सकेसराणि नवानि
हृष्टा भ्रमराः पिबंति ॥ ४२ ॥ मत्ता गजेंद्रा मुदिता गजेंद्रा वनेषु विक्रांततरा मृगेन्द्राः ॥ ४३ ॥ रस्या नगेंद्रा
विभ्रूता नरेंद्राः प्रक्रीडितो वारिधरैः सुरेंद्रः ॥ ४४ ॥ मेघाः समुद्धूतसमुद्रनादा महाजलौघैर्गंगाना-
लंबाः ॥ नदीस्तटाकानि सरांसि वापीर्महीं च कृत्स्नमपवाहयंति ॥ ४५ ॥ वर्षप्रवेगा विपुलाः पतंति प्रवान्ति

* श्रीचाल्मोकीयरामायणे किष्किन्धाकांडे । सर्गः २८. * (६७४)

स्रुताः ससुदीर्णवेगाः ॥ प्रनष्टकृलाः प्रवहन्ति शोघ्रं नवो जलविप्रतिपन्नमार्गाः ॥ ४५ ॥ नरैर्नरेन्द्रा इव
पर्वतद्राः सुरेन्द्रनीतैः पवनोपनीतैः ॥ घर्नाबुधैर्भरिषिच्यमाना रूपश्रियं स्वाभिव दर्शयन्ते ॥ ४६ ॥
घनोपगुहं गगनं न तारा न भास्करो दर्शनमभ्युपैते ॥ नैवर्जलौघैरणो वितृप्ता तमोविलिप्ता न दिशः
प्रकाशाः ॥ ४७ ॥ महानि कूटानि महीधराणां धराविधौतान्यधिकं विभान्ति ॥ महाप्रमार्णोर्विपुलैः
प्रपातैमुक्ताकलापरिव लम्बमानैः ॥ ४८ ॥ शैलपलप्रस्खलमानवेगाः शैलोत्तमानां विपुलाः प्रपाताः ॥
गुहासु सन्नादितबर्हिणासु द्वारा विकीर्यत इवावभाति ॥ ४९ ॥ शोघ्रप्रवेगा विपुलाः प्रपाता निर्धौत-
शृणोपतला गिरिणाम् ॥ मुक्ताकलाप्रप्रतिमाः पतन्तो महागुहोत्संगतलैर्घ्नयन्ते ॥ ५० ॥ सुरतामर्दविच्छिन्नाः
स्वर्गस्त्रोद्धारमौक्तिकाः ॥ पतन्ति चातुला दिक्षु तोयधाराः समन्ततः ॥ ५१ ॥ विलीयमानैर्विहगैर्नमी-
लक्षिश्च पंकजैः ॥ विकसन्त्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः ॥ ५२ ॥ वृत्ता यात्रा नरेन्द्राणां सेना पथ्येव
वर्तत ॥ वैराणि चैव मार्गाश्च सलिलेन समीकृताः ॥ ५३ ॥ मासि श्रोष्ट्रपदे ब्रह्मत्राह्मणानां विवक्ष-
ताम् ॥ अयमध्यायसमयः सामगानामुपस्थितः ॥ ५४ ॥ विवृत्तकर्मायतनो नूनं सोचतसंचयः ॥
आषाढीमभ्युपगतो भरतः कोशलाधिपः ॥ ५५ ॥ नूनमापूर्वमाणायाः सरस्वा वर्धते रयः ॥ मां समोऽय
समायांतमयोऽध्याया इव स्वनः ॥ ५६ ॥ इमाः स्फीतगुणा वर्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते ॥ विजितारिः सदारश्च
राज्यं महति च स्थितः ॥ ५७ ॥ अहं तु हृतदारश्च राज्याच्च महतश्च्युतः ॥ नदीकृलमिव
क्षिप्रमवसीदामि लक्ष्मण ॥ ५८ ॥ शोकश्च मम विस्तीर्णो वर्षाश्च भृशदुर्गमाः ॥
रावणश्च महाबलदुरपारः प्रतिभाते मे ॥ ५९ ॥ अयात्रां चैव दृष्ट्वा मार्गाश्च भृशदुर्गमान् ॥

प्रणते चैव सुग्रीवं न मया किञ्चिदीरितम् ॥ ६० ॥ अपि चापि परिछिष्टं चिराद्दरैः समा-
गतम् ॥ आत्मकार्यगारायस्वाढकुं नेच्छामि वानरम् ॥ ६१ ॥ स्वयमेव हि विश्रम्य ज्ञात्वा कालमुपागतम् ॥
उपकारं च सुग्रीवो वेत्स्यते नात्र संशयः ॥ ६२ ॥ तस्मात्कालप्रतीक्षोऽहं स्थितोऽस्मि शुभलक्ष्मण ॥
सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमभिकाक्षयन् ॥ ६३ ॥ उपकारेण वीरो हि प्रतिकारेण युज्यते ॥ अकृतज्ञोऽ-
प्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ॥ ६४ ॥ अथैवमुक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिस्तत्रापि पूज्य भाषि-
तम् ॥ उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन् दर्शनमात्मनः शुभम् ॥ ६५ ॥ यदुक्तमेतत्तव सर्वमोन्वितं
नेद्रकर्तो न चिराद्धरीश्वरः ॥ शरत्प्रतीक्षः शमतामिदं भवाञ्जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ॥ ६६ ॥ इत्यर्षे
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकाण्डेऽष्टविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ समीक्ष्य
विमलं व्योम गतविद्युद्ब्रूलाहकम् ॥ सारसाकुलसंघुष्टं रम्यज्योत्स्नानुलेपनम् ॥ १ ॥ समृद्धार्थं च सुग्रीवं
मन्दधर्मार्थसंग्रहम् ॥ अर्थं चासतां मार्गमेकांतगतमानसम् ॥ २ ॥ निवृत्तकार्यं सिद्धार्थं प्रमदाभिरतं
सदा ॥ प्राप्तवन्तमभिप्रेतान्सर्वानेव मनोरथान् ॥ ३ ॥ स्वां च पत्नीमभिप्रेतां तारां चापि समीप्सि-
ताम् ॥ विहरतमहोरात्रं कृतार्थं विगतज्वरम् ॥ ४ ॥ क्रीडन्तमिव देवेशं गन्धर्वाप्सरसां गणैः ॥ मंत्रिषु
न्यस्तकार्यं च मंत्रिणामनवेक्षकम् ॥ ५ ॥ उच्छिन्नराज्यसंदेहं कामवृत्तमिव स्थितम् ॥ निश्चिन्तायैऽर्ध-
तत्त्वज्ञः कालधर्मविशेषवित् ॥ ६ ॥ प्रसादावाक्यैर्विविधैर्हनुमाद्भिर्मनोरमैः ॥ वाक्यावेद्वाक्यतत्त्वज्ञं
हरीशं माहतामजः ॥ ७ ॥ हितं तथ्यं च पथ्यं च सामग्र्यमर्थनीतिमतम् ॥ प्रणयप्रीतिसंयुक्तं विद्यासकृत्तनिश्च-
यम् ॥ ८ ॥ हरीश्वरमुपागम्य हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ राज्यं प्राप्तं यशश्चैव कौली श्रीरभिवर्धिता ॥ ९

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे किष्किन्धाकांडे । सर्गः २९, *
(६७६)

॥ ९ ॥ मित्राणां संप्रहः शेषस्तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ यो हि मित्रेषु कालज्ञः सततं साधु वर्तते ॥ १० ॥
तस्य राज्यं च कीर्तित्व प्रतापश्चापि वर्धते ॥ यस्य कोशश्च दंडश्च मित्राण्यात्मा च भूमिप ॥ समान्य-
तानि सर्वाणि स राज्यं महदश्नुते ॥ ११ ॥ तद्भवान्वृत्तसंपन्नः स्थितः पथि निरत्यये ॥ मित्रार्थ-
मभिनीतार्थं यथावत्कर्तुमर्हति ॥ १२ ॥ संत्यज्य सर्वकर्मणि मित्रार्थं यो न वर्तते ॥ संप्रमाद्विकृतो-
त्साहः सोऽनर्थेनावरुह्यते ॥ १३ ॥ यो हि कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्तते ॥ स कृत्वा महतोऽन्यथात्र
मित्रार्थेन शुज्यते ॥ १४ ॥ तदिदं मित्रकार्यं नः कालातीतमरिदम् ॥ क्रियतां राघवस्यैतद्वैदेहाः
परिमार्गणम् ॥ १५ ॥ (तदिदं वीरकार्यं ते कालातीतमरिदम् ॥) नच कालमतीतं ते निवेदयते
कालवित् ॥ त्वरमाणोऽपि स ग्राह्यस्त्व राजन्वशानुगः ॥ १६ ॥ कुलस्य हेतुः स्कीतस्य दार्धिब-
धुश्च राघवः ॥ अप्रमेयप्रभावश्च स्वयं चाप्रतिगो गुणैः ॥ १७ ॥ तस्य त्वं कुरु वै कार्यं पूर्वं तेन
कृतं तव ॥ हरीश्वर कपिश्रेष्ठानाज्ञापयितुमर्हसि ॥ १८ ॥ नहि तावद्भवेत्कालो व्यतीतश्चोदनादृते ॥
चोदितस्य हि कार्यस्य भवेत्कालव्यतिक्रमः ॥ १९ ॥ अर्कतुरपि कार्यस्य भवान्कर्ता हरीश्वर ॥
किं पुनः प्रतिकर्तुस्ते राज्येन च वधेन च ॥ २० ॥ शक्तिमानतिविक्रांतो वानरर्क्षणेश्वर ॥ कर्तुं
दाशरथेः प्रीतिमाज्ञायां किं नु सज्जसे ॥ २१ ॥ कामं खलु शरैः शक्तः सुरासुरमहोरगान् ॥
वशे दाशरथिः कर्तुं त्वत्प्रतिज्ञामवेक्षते ॥ २२ ॥ प्राणत्यागाविशक्नेन कृतं तेन महत्प्रियम् ॥
तस्य मार्गाम वैदेहीं पृथिव्यामपि चांबरे ॥ २३ ॥ देवदानवांधर्वा असुराः समरदृणाः ॥ न च यक्षा
भयं तस्य कुरुः किमिव राक्षसाः ॥ २४ ॥ तदेवं शक्तियुक्तस्य पूर्वं प्रतिकृतस्तथा ॥ रामस्यार्हसि

पिंगेश कर्तुं सर्वात्मना प्रियम् ॥ २५ ॥ नाथस्तादवन्नौ नाप्सु गतिर्नोपरि चांबरे ॥ कस्यचित्सज्जतेऽ-
 स्माकं कपीश्वर तवाज्ञया ॥ २६ ॥ तदाज्ञापय कः किं ते कुतो वापि व्यवस्यतु ॥ हरयो ह्यप्रधृष्यास्ते
 संति कोटयग्रशोऽनघ ॥ २७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा काले साधु निरूपितम् ॥ सुग्रीवः सत्स्वसंपन्नश्च-
 कार मतिमुत्तमाम् ॥ २८ ॥ संदिदेशात्मिमाम्नात्रोलं नित्यकृतोद्यमम् ॥ दिक्षु सर्वासु सर्वेषां सैन्यानामु-
 पसंग्रहे ॥ २९ ॥ यथा सेना समग्रा मे यूथपालाश्च सर्वशः ॥ समागच्छंत्यसंगेन सेनाग्रयेण तथा कुरु ॥ ३० ॥
 ये त्वंतपालाः प्लवगा शीघ्रगा व्यवसायिनः ॥ समानयंतु ते शीघ्रं त्वरिताः शासनात्मनः ॥ ३१ ॥
 स्वयं चानंतरं कार्यं भवानेवानुपश्यतु ॥ ३२ ॥ त्रिपंचरात्रादूर्ध्वं यः प्राप्नुयादिह वानरः ॥ तस्य
 प्राणांतिको दंडो नात्र कार्यो विचारणा ॥ ३३ ॥ हरींश्च वृद्धानुपयांतु सांगदो भवान्ममाज्ञामधिकृत्य
 निश्चितम् ॥ इति व्यवस्थां हरिपुंगवैश्वरो विधाय वेदम प्रविवेश वीर्यवान् ॥ ३४ ॥ इत्योषं श्रीमद्रा-
 मायणे वाल्मीकिं आचम्य ॥ ३५ ॥ किष्किन्धाकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥ गृहं प्रविष्टे सुग्रीवे
 विमुक्ते गगने घनैः ॥ वर्षरात्रे स्थितो रामः कामशोकमभिपीडितः ॥ १ ॥ पांडुरं गगनं दृष्ट्वा विमलं
 चंद्रमंडलम् ॥ शारदीं रजनीं चैव दृष्ट्वा ज्योत्स्नानुलेपनाम् ॥ २ ॥ कामवृत्तं च सुग्रीवं नष्टां च
 जनकात्मजाम् ॥ दृष्ट्वा कालमतीतं च मुमोह परमातुरः ॥ ३ ॥ स तु संज्ञामुपागम्य मुहूर्तोन्मत्तिमान्नुपगः ॥
 मनःस्थामपि वैदेहीं चिंतयामास राघवः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा च विमलं व्योम गतविद्युद्गलाहकम् ॥ सारसा-
 रात्रसंधुष्टं विललापार्यया गिरा ॥ ५ ॥ आसीनः पर्वतस्याग्रे हेमधातुविभूषिते ॥ शारदं गगनं दृष्ट्वा
 जगाम मनसा प्रियाम् ॥ ६ ॥ सारसारवसनादैः सारसारवनादिनी ॥ याश्रमे रमते बाला साद्य मे रमते

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे किष्किन्धाकाण्डे । सर्गः ३०. *

(६७८)

कथम् ॥७॥पुष्पितांश्चासन्नान्दृष्ट्वा फांचनानिव निर्मलान् ॥ कथं सा रमते बाला पश्यती मामपश्यती॥८॥
या पुरा कलहंसानां कलेन कलभाषिणी ॥ बुध्यते चारुसर्वांगी साद्य मे रमते कथम् ॥ ९ ॥
निःस्वनं चक्रवाकानां निशम्य सहचारिणाम् ॥ पुंडरीकविशालाक्षी कथमेषा भविष्यति ॥ १० ॥
सरांसि सारितो वापीः काननानि वनानि च ॥ तां विना मृगशावक्षीं चरन्नाद्य सुखं लभे ॥ ११ ॥
अपि तां मद्वियोगाच्च सौकुमार्याच्च भाभिनीम् ॥ सुदूरं पीडयेत्कामः शरद्गुणनिरंतरः ॥ १२ ॥ एव-
मादि नरश्रेष्ठो विललाप नृपात्मजः ॥ विहंग इव सारंगः सलिलं त्रिदशेश्वरात् ॥ १३ ॥ ततश्च-
चूर्यरम्येषु फलार्थी गिरिसानुषु ॥ ददर्श पयुषावृत्तो लक्ष्मीबाल्लक्ष्मणेऽग्रजम् ॥ १४ ॥ स चिंतया
दुःसहया परितं विसंज्ञमेकं विजने मनस्वी ॥ भ्रातुर्विषादात्त्वारितोऽतिदीनः समीक्ष्य सौभित्रिरुवाच
दीनम् ॥ १५ ॥ किमार्यं कामस्य वशंगतेन किमात्मपौरुष्यपराभवेन ॥ अयं ह्रिया संहियते समाधिः
किमत्र योगेन निवर्तते न ॥ १६ ॥ क्रियाभियोगं मनसः प्रसादं समाधियोगानुगतं च कालम् ॥
सहायसामर्थ्यमर्दनसत्त्वः स्वकर्महेतुं च कुरुष्व तात ॥ १७ ॥ न जानकी मानववंशनाथ त्वया सना-
था सुलभा परेण ॥ न चाभिचूडां ज्वलितामुपेत्य न दह्यते वीरवराहं कश्चिन् ॥ १८ ॥ सलक्षणं
लक्ष्मणमप्रयुष्यं स्वभावजं वाक्यमुवाच रामः ॥ हितं च पथ्यं च नयप्रसक्तं ससामधमार्थसमाहितं
च ॥ १९ ॥ निःसंशयं कार्यमवक्षितव्यं क्रियाविशेषोऽप्यनुवर्तितव्यः ॥ न तु प्रवृद्धस्य दुरासदस्य
कुमारवीर्यस्य फलं च चिंत्यम् ॥ २० ॥ अथ पद्मपलाशाक्षी भैरिणीमुचिंतयन् ॥ उवाच लक्ष्मणं
रामो सुखेन परिशुष्यता ॥ २१ ॥ तर्पयित्वा सहस्राक्षः सलिलेन वसुंधराम् ॥ निर्वर्तयित्वा

सस्यानि कृतकर्मा व्यवस्थितः ॥ २२ ॥ दीर्घांगभीरनिर्घोषाः शैलदुमपुरोगमाः ॥ विस्तृत्य सलिलं
मेघाः परिशांता नृपात्मज ॥ २३ ॥ नीलोत्पलदलश्यामाः श्यामीकृत्वा दिशो दश ॥
विमदा इव मातंगाः शतवेगाः पयोधराः ॥ २४ ॥ जलगर्भा महामेघाः कुटजार्जुनगंधिनः ॥
चरित्वा विरताः सौम्य दृष्टिवाताः समुद्यताः ॥ २५ ॥ घनानां वारणानां च मयूराणां च लक्ष्मण ॥
नादः प्रस्रवणानां च प्रशांतः सहसाऽनघ ॥ २६ ॥ अभिवृष्टा महामेघैर्मलेश्चित्रसानवः ॥ अनुलिप्ता
इवाभाति गिर्यश्चंद्रद्रुमिभिः ॥ २७ ॥ शाखासु सप्तच्छदपादपानां प्रभासु तारार्कनिशक्तराणाम् ॥
लीलासु चैवोत्तमवारणानां श्रियं विभज्याद्य शरत्प्रवृत्ता ॥ २८ ॥ संप्रत्यनेकाश्रयचित्रशोभा लक्ष्मी-
शरत्कालगुणोपपन्ना ॥ सूर्यग्रहस्तप्रतिबोधितेषु पद्माकरेष्वभ्यधिकं विभाति ॥ २९ ॥ सप्तच्छदानां
कुसुमोपगंधी षट्पादवृंदैरनुगीयमानः ॥ मत्तद्विपानां पवनानुसारी दर्पं विनेल्यन्नधिकं विभाति ॥ ३० ॥
अभ्यागतैश्चारुविशालपक्षैः स्मरप्रियैः पद्मारजोऽवर्कणीः ॥ महानदीनां पुलिनोपयातैः क्रीडति हंसाः
सह चक्रवाकैः ॥ ३१ ॥ मदप्रगल्भेषु च वारणेषु गवां समूहेषु च दर्पितेषु ॥ प्रसन्नतोयासु च निम्नगासु
विभाति लक्ष्मीर्बहुधा विभक्ता ॥ ३२ ॥ नभः समीदर्यांबुधैर्विमुक्तं विमुक्तबर्हाभरणा वनेषु ॥ प्रियासु
रक्ता विनिवृत्तशोभा गतोत्सवा ध्यानपरा मयूराः ॥ ३३ ॥ मनोज्ञगंधैः प्रियकैरनल्पैः पुष्पाग्रभारा-
वनताग्रशङ्खैः ॥ सुवर्णगौरैरन्यनाभिरामैरुदयोतितानीव वनतराणि ॥ ३४ ॥ प्रियांश्वितानां नलिनी-
प्रियाणां वनप्रियाणां कुसुमोद्रतानाम् ॥ मदोत्कटानां मदलालसानां गजोत्तमानां गतयोऽद्य मंदाः ॥ ३५ ॥
व्यक्तं नभः शस्त्रविधौतवर्णं कुशप्रवाहानि नदीजलानि ॥ कङ्कारशीताः पवनाः प्रवांति तमोविमुक्ताश्च

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे किष्किन्धाकाण्डे । सर्गः ३०. * (६८०)

दिशः प्रकाशः ॥ ३६ ॥ सूर्यातपक्रामणनष्टपङ्का भूमिश्चिरोद्धाटितसांद्रणुः ॥ अन्योन्यवैरेण समायु-
तानामुद्योगकालोऽद्य नराधिपानाम् ॥ ३७ ॥ शरदुणायाथितरूपशोभाः प्रहर्षिताः पांसुसमुत्थितांगाः ॥
मदोत्कटाः संप्रति युद्धलुब्धा वृषा गवां मध्यगता नदंति ॥ ३८ ॥ समन्मथा तीव्रतरानुरागा
कुलान्विता मंदगतिः करेणूः ॥ मदान्वितं संपरिवार्य यातं वनेषु भर्तारमनुप्रयाति ॥ ३९ ॥ त्यक्त्वा
वराण्यात्माविभूषितानि बह्वाणि तीरोपगता नर्दानाम् ॥ निर्भर्त्स्यमाना इव सारसौधैः प्रयाति दीना
विभ्रना मयूराः ॥ ४० ॥ वित्रास्य कारंडवचक्रवाकान्महारवैभिन्नकटा गर्जेद्राः ॥ सरस्सु बुद्धांबुज-
भूषणेषु विक्षोभ्य विक्षोभ्य जलं पिबंति ॥ ४१ ॥ व्यपेतपङ्कासु सवालुकासु प्रसन्नतोयासु सगोकुलासु ॥
ससारसारवविनादितासु नदीषु हंसा निपतंति हृष्टाः ॥ ४२ ॥ नदीघनप्रस्रवणोदकानामतिप्रवृ-
द्धानिलबार्हिणानाम् ॥ प्रवंगमानां च गतोत्सवानां ध्रुवं रवाः संप्रति संप्रनष्टाः ॥ ४३ ॥ अनेकवर्णाः
सुविनष्टकाया नवोदितेर्बवुधरेषु नष्टाः ॥ क्षुधादिता घोरविषा बिलेभ्यश्चिरोषिता विप्रसरंति
सर्पाः ॥ ४४ ॥ चंचच्चद्रकरस्पशहंपांन्मीलिततरकाः ॥ अहो रागवती संव्या जहातु स्वयमंबरम् ॥ ४५ ॥
रात्रिः शशांकोदितसौम्यवक्त्रा तारागणेन्मीलितचारुनेत्रा ॥ ज्योत्स्नांशुकप्रारवणा विभाति नारीव
शुक्लांशुकसंवृतांगी ॥ ४६ ॥ विपक्षशालिप्रसवानि मुक्त्वा प्रहर्षिता सारसचारुपङ्क्तिः ॥ नभः
समाक्रामति शीघ्रवेगा वातावधूता ग्रथितेव माला ॥ ४७ ॥ सुप्तैकहंसं कुमुदरूपतं महाहृदस्थं सलिलं
विभाति ॥ घनैर्विमुक्तं निक्षेप्य पूर्णचंद्रं तारागणाकीर्णसिवांतरिक्षम् ॥ ४८ ॥ प्रकीर्णहंसाकुलमेखलानां
प्रबुद्धपद्मोत्पलमालिनीनाम् ॥ वायुत्तमानामधिकाद्य लक्ष्मीर्वीरंगनानामिव भूषितानाम् ॥ ४९ ॥

त्रेणुस्वव्यंजिततूर्यमिश्रः प्रत्यृषकालेऽनिलसंप्रवृत्तः ॥ संमूर्च्छितो गह्वरगोवृषणामन्योन्यमापूरयतीव
 शब्दः ॥ ५० ॥ नवैर्नदीनां कुसुमप्रहसैर्व्याधूयमानैर्मृदुमारुतेन ॥ धौतामलक्षौमपदप्रकाशैः कूलानि
 काशैरुपशोभितानि ॥ ५१ ॥ वनप्रचंडा मधुपानशैवाः प्रियान्विताः पट्चरणाः प्रहृष्टाः ॥ वनेषु मत्ताः
 पवनानुयात्रां कुर्वति पद्मासनरेणुगौराः ॥ ५२ ॥ जलं प्रसन्नं कुसुमप्रहासं क्रौंचम्वनं शालिवनं
 विपक्कम् ॥ मृदुश्च वायुर्विमलश्च चंद्रः शंसति वर्षव्यपनीतकालम् ॥ ५३ ॥ मीनोपसंदर्शितमेखलानां
 नदीवधूनां गतयोऽद्य मंदाः ॥ कांतोपमुक्तुलसगामिनीनां प्रभातकालेऽप्यिव कामिनीनाम् ॥ ५४ ॥
 सचक्रवाकानिलशैवलानि काशैर्दुःकूलैरिव संवृतानि ॥ सपत्ररेखाणि सरोचनानि वधूमुखानीव नदी-
 मुखानि ॥ ५५ ॥ प्रफुल्लवाणासनचित्रितेषु प्रहृष्टपट्पादनिकूजितेषु ॥ ग्रहीतचापोद्यतदंडचंडः प्रचंड-
 चापोऽद्य वनेषु कामः ॥ ५६ ॥ लोकं सुवृष्टया परितोषयित्वा नदीस्तटाकानि च पूरयित्वा ॥
 निष्पन्नसभ्यां वसुधां च कृत्वा त्यक्त्वा नभस्तोयधराः प्रनष्टाः ॥ ५७ ॥ दर्शयति शरन्नद्यः पुलिनानि
 शनैःशनैः ॥ नवसंगमसब्रीडा जघनानीव योषितः ॥ ५८ ॥ प्रसन्नसलिलाः सौम्य कुरुराभिविना-
 दिताः ॥ चक्रवाकगणाकीर्णा विभांति सलिलाशयाः ॥ ५९ ॥ अन्योन्यमृद्धवैराणां जिगीषूणां
 नृपात्मज ॥ बद्योगसमयः सौम्य पार्थिवानामुपस्थितः ॥ ६० ॥ इयं सा प्रथमा यात्रा पार्थिवानां
 नृपात्मज ॥ नच पश्यामि सुप्रीवसुद्योगं च तथाविधम् ॥ ६१ ॥ अतः सप्तपर्णाश्च कोविदाराश्च
 पुष्पिताः ॥ दृश्यंते बंधुजीवाश्च श्यामाश्च गिरिसानुषु ॥ ६२ ॥ हंससारसचक्रौहः कुरुरैश्च
 समंततः ॥ पुलिनान्यवकीर्णानि नदीनां पश्य लक्ष्मण ॥ ६३ ॥ चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्ष-

श्रुतोपमाः ॥ मम शोकाभितप्तस्य तथा सीतामपश्यतः ॥ ६४ ॥ चक्रवाकीव भर्तारं पृष्ठतोऽनुगता
 वनम् ॥ विषमं दंडकारण्यमुद्यानमिव चांगना ॥ ६५ ॥ प्रियाविहीनं दुःखात् हृतराज्ये विवासिते ॥
 कृपां न कुरुते राजा सुग्रीवो मयि लक्ष्मण ॥ ६६ ॥ अनाथो हृतराज्योऽयं रावणेन च धर्षितः ॥ दीनो
 दूरगृहः कामी मां चैव शरणं गतः ॥ ६७ ॥ इत्येतैः कारणैः सौम्य सुग्रीवस्य दुरात्मनः ॥ अहं वानर-
 राजस्य परिभूतः परंतपः ॥ ६८ ॥ स कालं परिसंख्याय सीतयाः परिमार्गणे ॥ कृतार्थः समयं
 कृत्वा दुर्मतिर्नावबुध्यते ॥ ६९ ॥ स किष्किंधां प्राविश्य त्वं ब्रूहि वानरपुंगवम् ॥ मूर्खं ग्राम्यमुखे सक्तं
 सुग्रीवं वचनान्मम ॥ ७० ॥ अर्थिनामुपपन्नानां पूर्वं चाप्युपकारिणाम् ॥ आशां संश्रस्य यो हंति स
 लोके पुरुषाधमः ॥ ७१ ॥ शुभं वा यदि वा पापं यो हि वाक्यमुदीरितम् ॥ सत्येन परिगृह्णाति स वीरः
 पुरुषोत्तमः ॥ ७२ ॥ कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवंति ये ॥ तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपमु-
 ळ्जते ॥ ७३ ॥ नूनं कांचनपृष्ठस्य विकृष्टस्य मया रणे ॥ द्रष्टुमिच्छसि चापस्य रूपं विदुद्रणोपमम्
 ॥ ७४ ॥ घोरं ज्यातलनिर्घोषं कुद्धस्य मम संयुगे ॥ निर्घोषमिव वज्रस्य पुनः संश्रोतुमिच्छसि ॥ ७५ ॥
 काममेवं गते यस्य परिज्ञाते पराक्रमे ॥ त्वत्सहायस्य मे वीर न चिंता स्यान्मुपात्तमज ॥ ७६ ॥ यदर्थम-
 यमार्गमः कृतः परपुरंजय ॥ समयं नाभिजानाति कृतार्थः प्लवगेश्वरः ॥ ७७ ॥ वर्षासमयकालं तु प्रति-
 ज्ञाय हरीश्वरः ॥ व्यतीतांश्चतुरो मासान्विहरन्नात्राबुध्यते ॥ ७८ ॥ सामात्यपरिपक्वीडनपानमेवापसे-
 वते ॥ शोकदीनेषु नास्मासु सुग्रीवः कुरुते दयाम् ॥ ७९ ॥ उच्यतां गच्छ सुग्रीवस्त्वया वीर महाबल ॥
 मम रोषस्य यद्दूषं त्रयाश्चैनमिदं वचः ॥ ८० ॥ न स संकुचितः पंथा येन वाली हतो गतः ॥ समये

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे किष्किन्धिकाण्डे । सर्गः ३१. * (६८३)

तिष्ठ सुग्रीव सा वालिपथमन्वगाः ॥ ८१ ॥ एक एव रणे वाली शरेण निहतो मया ॥ त्वां तु सत्याद-
 त्किंतां हनिष्यामि सर्वाधवम् ॥ ८२ ॥ यदेवं विहिते कार्ये यद्धितं पुरुषर्षभ ॥ तत्तद्ब्रूहि नरेश्रेष्ठ त्व-
 राकालव्यतिक्रमः ॥ ८३ ॥ कुरुष्व सत्यं मम वानरेश्वर प्रतिश्रुतं धर्ममेवैक्ष्य शाश्वतम् ॥ मा वालिनं
 प्रेतगतो यमक्षये त्वमद्य पश्यमस चोदितः शरैः ॥ ८४ ॥ स पूर्वजं तीव्रविवृद्धकोपं लालयमानं
 प्रसमीक्ष्य दीनम् ॥ चकार तीव्रां मतिमुग्रतेजा हरीश्वरे मानववंशवर्धनः ॥ ८५ ॥ इत्येष श्रीमद्रामा-
 यणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धिकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ स कामिनं दीनमदीन-
 सत्त्वं शोकाभिपन्नं समुदीर्णकामम् ॥ नरेन्द्रसूनुर्नरेदेवपुत्रं रामानुजः पूर्वजमित्युवाच ॥ १ ॥ न वानरः
 स्थास्यति साधुवृत्ते न मन्यते कर्मफलानुषंगान् ॥ न भोक्ष्यते वानरराज्यलक्ष्मीं तथा हि नतिक्रमतेऽस्य
 बुद्धिः ॥ २ ॥ मतिक्षयाद्ग्राम्यमुखेषु सक्तस्तव प्रसादात्प्रतिकारबुद्धिः ॥ हतोऽग्रजं पश्यतु वीर वालिनं
 न राज्यमेवं विगुणस्य देयम् ॥ ३ ॥ न धारये कोपमुदीर्णवेगं निहन्मि सुग्रीवमसत्यमद्य ॥ हरिप्रवीरः
 सह वालिमुत्रो नरेन्द्रपुत्र्या विचर्यं करोतु ॥ ४ ॥ तमात्तवणासनमुत्पतंतं निवेदितार्थं रणचंडकोपम् ॥
 उवाच रामः परवीरहंता स्ववीक्षितं सानुनयं च वक्तव्यम् ॥ ५ ॥ नहि वै त्वद्विधो लोके पापमेवं समा-
 चरेत् ॥ कोपमार्येण यो हंति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥ ६ ॥ नेदमत्र त्वया ग्राह्यं साधुवृत्तेन लक्ष्मण ॥
 तां प्रीतिमनुवर्तस्व पूर्ववृत्तं च संगतम् ॥ ७ ॥ सामोपहितया वाचा रुक्षाणि परिवर्जयेन् ॥ वक्तुम-
 हंश्चि सुग्रीवं व्यतीतं कालपर्यये ॥ ८ ॥ सोऽग्रजेनानुशिष्टार्थो यथावत्पुरुषर्षभः ॥ प्रविवेश पुरीं वीरो
 लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ९ ॥ ततः शुभमतिः प्राज्ञं ब्रातुः प्रियहिते रतः ॥ लक्ष्मणः प्रतिसरब्धो जगाम

भवनं कपेः ॥ १० ॥ शक्रबाणासनप्रख्यं धनुः कालांतक्रोपमम् ॥ प्रपृष्टा गिरिशृंगभं मंदरः सानुमानिव ॥ ११ ॥ यथोक्तकारी वचनमुत्तरं चैव स्रोतरम् ॥ बृहस्पतिसमो बुद्ध्या मत्वा रामानुजस्तदा ॥ १२ ॥ कामक्रोधसमुत्थेन भ्रातुः क्रोधाभिना वृतः ॥ प्रभंजन इवाप्रीतः प्रययौ लक्ष्मणस्ततः ॥ १३ ॥ सालतालाश्वकर्णौश्च तरसा पातयन्बलान् ॥ पर्यस्याग्निरिकूटानि दुमानन्यांश्च वेगितः ॥ १४ ॥ शिलाश्च शकलीकुर्वन्पद्भ्यां गज इवाशुगः ॥ दूरेकपदं त्यक्त्वा ययौ कार्यवशाद्दुतम् ॥ १५ ॥ तामपश्यद्बलाकर्णी हरिराजमहापुरीम् ॥ दुर्गाभिश्चाकुशादौलः किष्किंधां गिरिसंकटे ॥ १६ ॥ रोधात्प्रस्फुरमाणोष्ठः सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणः ॥ ददर्श वानरान्भीमान्किष्किंधायां वहिश्चरान् ॥ १७ ॥ तं दृष्ट्वा वानराः सर्वे लक्ष्मणं पुरुषर्षभम् ॥ शैलशृगाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् ॥ जगृहुः कुंजरप्रख्या वानराः पर्वतांतरे ॥ १८ ॥ तान्युद्गीतप्रहरणान्सर्वान्दृष्ट्वा तु लक्ष्मणः ॥ वभूव द्विगुणं क्रुद्धो बह्विन्धन इवानलः ॥ १९ ॥ तं ते भयपरीतांगाः क्षुब्धं दृष्ट्वा प्लवंगमाः ॥ कालमृत्युयुगांताभं शतशो विद्रुता दिशः ॥ २० ॥ ततः सुग्रीवभवनं प्रविश्य हरिपुंगवाः ॥ क्रोधमगमनं चैव लक्ष्मणस्य न्यवेदयन् ॥ २१ ॥ तारया सहितः कामी सक्तः कपिवृषस्तदा ॥ न तेषां कपिसिंहानां शुश्राव वचनं तदा ॥ २२ ॥ ततः सचिवसंदिष्टा हरयो रोमहर्षणाः ॥ गिरिकुंजरमेवाभा नगरान्निर्ययुस्तदा ॥ २३ ॥ नलदंष्ट्रयुधाः सर्वे वीरा विकृतदर्शनाः ॥ सर्वे शार्दूलदंष्ट्राश्च सर्वे विवृतदर्शनाः ॥ २४ ॥ दशनागबलाः केचित्केचिदशगुणोत्तराः ॥ केचिन्नागसहस्रास्य वभूवुस्तुत्यवर्चसः ॥ २५ ॥ ततस्तैः कपिभिर्व्याप्तां दुमहस्तैर्महाबलैः ॥ अपश्यलक्ष्मणः क्रुद्धः किष्किंधां तां दुरासदाम् ॥ २६ ॥ ततस्तैः हरयः सर्वे प्राकारपरिखांतरान् ॥ निष्क्रम्योद्ग्र-

सत्त्वास्तु तस्थुराविष्कृतं तदा ॥ २७ ॥ सुग्रीवस्य प्रमादं च पूर्वजस्यार्थमात्मवान् ॥ दृष्ट्वा
 क्रोधवशं वीरः पुनरेव जगाम सः ॥ २८ ॥ स दीर्घोष्णमहोच्छ्वासः कोपसंरक्लोचनः ॥ बभूव
 नरशार्दूलः सधूम इव पावकः ॥ २९ ॥ बाणशल्यस्फुरज्जिह्वः सायकासनभोगवान् ॥ स्वतेजो-
 विषसंभूतः पंचास्य इव पन्नगः ॥ ३० ॥ तं इतिमिव कालाग्निं नगैर्द्रमिव कोपितम् ॥ समासाद्यां-
 गदब्जासाह्विषादमगमत्परम् ॥ ३१ ॥ सौडगदं रोषताम्राक्षः संदिदेश महायशः ॥ सुग्रीवः कथ्यतां
 वत्स ममागमनमित्युत ॥ ३२ ॥ एष रामानुजः प्राप्तस्त्वत्सकाशमरिदम ॥ भ्रातुर्व्यसनसंनतौ
 द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ॥ ३३ ॥ तस्य वाक्यं यदि रुचिः क्रियतां साधु वानर ॥ इत्युक्त्वा
 शीघ्रमागच्छ वत्स वाक्यमरिदम ॥ ३४ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा शोकाविष्टोऽङ्गदोऽब्रवीत् ॥
 पितुः समीपमागम्य सौमित्रिरयमागतः ॥ ३५ ॥ अर्थागदस्तस्य सुतीव्रवाचा संघ्रातभावः
 परदीनवक्त्रः ॥ निर्गत्य पूर्वं नृपतेस्तरस्वी ततो रुमायाश्चरणौ ववंदे ॥ ३६ ॥ संगृह्य पादौ पितुरुग्र-
 तेजा जग्राह मातुः पुनरेव पादौ ॥ पादौ रुमायाश्च निपीडयित्वा निवेदयामास ततस्तदर्थम् ॥ ३७ ॥ स निद्राङ्कित-
 संवीतो वानरो न विबुद्धवान् ॥ बभूव मदमत्तश्च मदनेन च मोहितः ॥ ३८ ॥ ततः किल किलां
 चक्रुर्लक्ष्मणं प्रेक्ष्य वानराः ॥ प्रसादयंतस्तं क्रुद्धं भयमोहितचेतसः ॥ ३९ ॥ ते महौघनिभं दृष्ट्वा
 वज्राशनिसमस्वनम् ॥ सिंहनादं समं चक्रुर्लक्ष्मणस्य समीपतः ॥ ४० ॥ तेन शब्देन महता
 प्रायबुध्यत वानरः ॥ मदविह्वलताम्राक्षो व्याकुलः स्रग्विभूषणः ॥ ४१ ॥ अर्थागदवचः श्रुत्वा
 तेनैव च समागतौ ॥ मंत्रिणौ वानरैर्द्रस्य संमतोदारदर्शनौ ॥ ४२ ॥ यक्षश्चैव प्रभावश्च मंत्रिणावर्थ-

धर्मयोः ॥ वक्तुमुच्चावचं प्राप्तं लक्ष्मणं तौ शशंसतुः ॥ ४३ ॥ प्रसादयित्वा सुग्रीवं वचनैः सार्थ-
निश्चितैः ॥ आसीनं पथ्युपासीनौ यथा शक्रं मरुत्पतिम् ॥ ४४ ॥ सत्यसंधौ महाभागौ भ्रातरौ राम-
लक्ष्मणौ ॥ मनुष्यभावं संप्राप्तौ राज्याहौ राज्यदायिनौ ॥ ४५ ॥ तयोरेको धनुष्पाणिद्वारि तिष्ठति
लक्ष्मणः ॥ यस्य भोताः प्रवेपंतो नादान्मुचंति वानराः ४६ ॥ स एष राघवभ्राता लक्ष्मणो वाक्य-
सारथिः ॥ व्यवसायरथः प्राप्तस्तस्य रामस्य शासनात् ॥ ४७ ॥ अयं च तनयो राजंस्ताराया दथितोऽ-
गदः ॥ लक्ष्मणेन सकाशं ते प्रेषितस्त्वरयाऽनघ ॥ ४८ ॥ सोऽयं रोषपरीताक्षो द्वारि तिष्ठति
वर्यवान् ॥ वानरान्वानरपते चक्षुषा निर्देहन्निव ॥ ४९ ॥ तस्य मूर्ध्ना प्रणामं त्वं सपुत्रः सह-
बांधवः ॥ गच्छ शीघ्रं महाराज रोषो ह्यवोपशाम्यताम् ॥ ५० ॥ यथाहि रामो धर्मोत्सा तत्कुरुष्व
समाहितः ॥ राजंस्तिष्ठस्व समये भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
आदिकाव्ये च० सा० किङ्किन्धाकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ अंगदस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवः
सचिवैः सह ॥ लक्ष्मणं कुपितं श्रुत्वा मुमोचासनमात्सवान् ॥ १ ॥ स च तानब्रवीद्वाक्यं
निश्चित्य गुरुलघवम् ॥ मंत्रज्ञानमंत्रकुशलो मंत्रेषु परेनिष्ठितः ॥ २ ॥ न मे दुर्व्याहृतं किंचिन्नापि
मे दुरनुष्ठितम् ॥ लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रुद्धः किमिति चिंतये ॥ ३ ॥ असुहृद्भिर्ममामित्रैर्नित्यमंतर-
दार्शिभिः ॥ मम दोषानसंभूताऽश्रवितो राघवानुजः ॥ ४ ॥ अत्र तावद्यथा बुद्धिः सर्वेव यथा-
विधि ॥ भावस्य निश्चयस्तावद्विज्ञेयो निपुणं ज्ञनैः ॥ ५ ॥ न खल्वस्ति मम त्रासो लक्ष्मणान्नापि राघ-
वान् ॥ मित्रं त्वस्थानकुपितं जनयेत्येव संभ्रमम् ॥ ६ ॥ सर्वथा सुकरं मित्रं दुष्टकरं प्रतिपालनम् ॥

* श्रीबालमीकीयारामायणे किङ्किन्याकाण्डे । सर्गः ३२. * (६८७)

अनित्यत्वान्तु चित्तानां प्रीतिरल्पेऽपि विद्यते ॥ ७ ॥ अतो निमित्तं त्रस्तोऽहं रामेण तु महत्समता ॥
यन्मोमोपकृतं शक्यं प्रतिकर्तुं न तन्मया ॥ ८ ॥ सुग्रीवैणैवमुक्ते तु हनूमन्हरिपुंगवः ॥ उवाच स्वेन
तर्केण मध्ये वानरसंमित्रिणाम् ॥ ९ ॥ सर्वथा नैतदाश्चर्यं यत्त्वं हरिगणेश्वर ॥ न विस्मरस्सर्विस्रवसुनकारं
कृतं शुभम् ॥ १० ॥ राघवेण तु वीरेण भयमुत्सृज्य दूरतः ॥ त्वत्प्रियार्थं हतो वाली शक्रतुल्यपराक्रमः
॥ ११ ॥ सर्वथा प्रणयात्कुद्धो राघवो नात्र संशयः ॥ भ्रातरं संप्रहितवोल्लस्यणं लक्ष्मिवर्धनम्
॥ १२ ॥ त्वं प्रमत्तो न जानीषे कालं कालविदांवर ॥ फुल्लसप्तच्छदस्यामा प्रवृत्ता तु शरच्छुभा
॥ १३ ॥ निर्मलप्रहृष्टनात्रा द्यौः प्रनष्टबलाहका ॥ प्रसन्नाश्च दिशः सर्वाः सरितश्च
सरांसि च ॥ १४ ॥ प्राप्तमुद्योगकालं तु नावैपि हरिपुंगव ॥ त्वं प्रमत्त इति व्यक्तं
लक्ष्मणोऽयमिहागतः ॥ १५ ॥ आर्तस्य हृदयस्य परुषं पुरुषांतरात् ॥ वचनं मर्षणीयं ते राघवस्य
महत्समनः ॥ १६ ॥ कृतापराधस्य हि ते नान्यत्पश्याम्यहं क्षमम् ॥ अंतरेणांजलिं बद्ध्वा
लक्ष्मणस्य प्रसादनात् ॥ १७ ॥ नित्युत्तैर्भित्तिभिर्विर्वाच्यो ह्यवश्यं पार्थिवो हि तम् ॥ इत एव भयं त्यक्त्वा
ब्रवीन्म्यवधृतं वचः ॥ १८ ॥ अभिकुद्धः समर्थो हि चापमुद्यम्य राघवः ॥ सदेवासुरांगधर्वं वशे स्थाप-
यितुं जगत् ॥ १९ ॥ न स क्षमः कोपयितुं यः प्रसाद्यः पुनर्भवेत् ॥ पूर्वोपकारं स्मरता कृतज्ञेन
विशेषतः ॥ २० ॥ तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्वं सपुत्रः समुहज्जनः ॥ राजंस्तिष्ठस्व समये भर्तुर्भयैव तद्गशे ॥
॥ २१ ॥ न रामरामानुजशासनं त्वया कर्पोद्रयुक्तं मनसाप्यपोहितुम् ॥ मनो हि ते ह्यस्यति मानुषं
बलं सराघवस्यास्य सुरैर्द्रवर्चसः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ०

किङ्किन्धाकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ अथ प्रतिसमादिष्टो लक्ष्मणः परबीरहा ॥ प्रविवेश गुहां रम्यां
 किङ्किन्धां रामशासनात् ॥ १ ॥ द्वास्तथा हरयस्तत्र महाकाया महाबलाः ॥ बभूवुर्लक्ष्मणं दृष्ट्वा सर्वे
 प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ २ ॥ निःश्वसन्तं तु तं दृष्ट्वा क्रुद्धं दशरथात्मजम् ॥ बभूवुर्हरयस्तदा नचैनं पर्य-
 वारयन् ॥ ३ ॥ स तां रत्नमयीं दिव्यां श्रीमान्पुष्पितकाननाम् ॥ रम्यां रत्नसमाकीर्णां ददर्श महतीं
 गुह्याम् ॥ ४ ॥ हर्म्यग्रासादसंबाधां नानारत्नोपशोभिताम् ॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभिताम् ॥
 ॥ ५ ॥ देवगन्धर्वपुत्रैश्च वानरैः कामरूपिभिः ॥ दिव्यमाल्यांबरधरैः शोभितां प्रियदर्शनैः ॥ ६ ॥
 चन्दनागुरुपद्मानां गन्धैः सुरभिर्गंधिताम् ॥ भैरव्याणां मधूनां च संमोदितमहापथाम् ॥ ७ ॥ विध्यमेरु-
 गिरिशख्यैः प्रासादैर्नैकभूमिभिः ॥ ददर्श गिरिनद्याश्च विमलास्तत्र राघवः ॥ ८ ॥ अंगदस्य गृहं रम्यं
 मैन्दस्य द्विविदस्य च ॥ गवयस्य गवाक्षस्य गजस्य शरभस्य च ॥ ९ ॥ विदुन्मालेश्च संपातैः सूर्या-
 क्षस्य हनूमतः ॥ वीरबाहोः सुबाहोश्च नलस्य च महात्मनः ॥ १० ॥ कुमुदस्य सुषेणस्य तारजांब-
 वतोस्तथा ॥ दधिवक्त्रस्य नीलस्य सुपाटलमुनेत्रयोः ॥ ११ ॥ एतेषां कपिमुख्यानां राजमार्गे महात्म-
 नाम् ॥ ददर्श गृहमुख्यानि महासाराणि लक्ष्मणः ॥ १२ ॥ पांडुराभ्रप्रकाशानि गन्धमाल्ययुतानि च ॥
 प्रभूतधनधान्यानि स्मरत्नैः शोभितानि च ॥ १३ ॥ पांडुरेण तु शैलेन परिक्षिप्तं दुरासदम् ॥ वान-
 रैर्द्रुगुहं रम्यं महेंद्रसदृशोपमम् ॥ १४ ॥ गुह्यैः प्रासादशिखरैः कैलासशिखरोपमैः ॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैः
 पुष्पितैरुपशोभितम् ॥ १५ ॥ महेंद्रदत्तैः श्रीमद्भिर्नीलजीमूतसन्निभैः ॥ दिव्यपुष्पफलैर्वृक्षैः शीतच्छाये-
 र्भनोरमैः ॥ १६ ॥ हरिभिः संबृतद्वारं बलिभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ दिव्यमाल्यावृतं शुभ्रं तप्तकांचनतोर-

णम् ॥ १७ ॥ सुग्रीवस्य गुहं रम्यं प्रविवेश महाबलः ॥ अवार्थमाणः सौमित्रिर्महाभ्रमिव भास्करः ॥
 ॥ १८ ॥ स सप्तकक्ष्या धर्मात्मा यानासनसमावृताः ॥ प्रविश्य सुमहद्गुप्तं ददर्शान्तःपुरं महत् ॥ १९ ॥
 हैमराजतर्प्यकैर्बहुभिश्च वरासनैः ॥ महाहर्तिस्तरणेतेस्तत्र तत्र ममावृतम् ॥ २० ॥ प्रविशन्नेव सततं
 शुश्राव मधुरस्वनम् ॥ तंत्रीगीतसमार्कणं समतालपदाक्षरम् ॥ २१ ॥ बह्वीश्च विविधाकारा रूपयौवन-
 गाविताः ॥ स्त्रियः सुग्रीवभवने ददर्श स महाबलः ॥ २२ ॥ दृष्ट्वाभिजनसंपन्नास्तत्र माल्यकृतसज्जः ॥
 वरमाल्यकृतव्यग्रा भूषणोत्तमभूषिताः ॥ २३ ॥ नाट्टप्राप्नाति च व्यग्रात्रानुदात्तपरिच्छदान् ॥ सुग्रीवा-
 नुचराश्चापि लक्षयामास लक्ष्मणः ॥ २४ ॥ कूजितं नूपुराणां च कांचीनां निःस्वनं तथा ॥ स निशम्य
 ततः श्रीमान्सौमित्रिर्लज्जितोऽभवत् ॥ २५ ॥ रोषवेगप्रकुपितः श्रुत्वा चामरणस्वनम् ॥ चकार ज्यास्वनं
 वीरो दिशः शब्देन पूरयन् ॥ २६ ॥ चारित्रेण महाबाहुरपकृष्टः स लक्ष्मणः ॥ तत्थावेकांतमाश्रित्य
 रामकोपसमन्वितः ॥ २७ ॥ तेन चापस्वनेनाथ सुग्रीवः प्लवगाधिपः ॥ विज्ञायागमनं त्रस्तः स
 वचाल वरासनात् ॥ २८ ॥ अंगदेन यथा मह्यं पुरस्तात्प्रतिवेदितम् ॥ सुव्यक्तमेव संप्राप्तः सौमित्रि-
 भ्रूतवत्सलः ॥ २९ ॥ अंगदेन समाल्यातो ज्यास्वनेन च वानरः ॥ बुबुधे लक्ष्मणं प्राप्तं मुखं चास्योप-
 शुष्यत ॥ ३० ॥ तत्रुत्तरां हरिश्रेष्ठः सुग्रीवः प्रियदर्शनाम् ॥ उवाच हितमव्यग्रस्त्रासबंधं प्रातमानसः ॥
 ॥ ३१ ॥ किं नु रुदकारणं सुश्रु प्रकृत्यां मृदुमानसः ॥ सरोष इव संप्राप्तो येनायं राघवातुजः ॥
 ॥ ३२ ॥ किं पश्यसि कुमारस्य रोषस्थानमनिदिते ॥ न खल्वकारणे कोपमाहरेन्नरपुंगवः ॥ ३३ ॥
 यद्यस्य कृतमस्माभिर्बुध्यसे किञ्चिदप्रियम् ॥ तद्बुद्ध्या संप्रधायानु क्षिप्रमेवाभिधीयताम् ॥ ३४ ॥

अथवा स्वयमेवैनं द्रष्टुमर्हसि भामिनि ॥ वचनैः सांत्वयितुमर्हसि ॥ ३५ ॥ त्वदर्शने
 विशुद्धात्मा न स्म कोपं कारिष्यति ॥ नहि स्त्रीषु महात्मानः क्वचिर्कुर्वति दारुणम् ॥ ३६ ॥ त्वया
 सांत्वैरुपक्रांतं प्रसन्नोद्विग्नमानसम् ॥ ततः कमलपत्राक्षं द्रक्ष्याम्यहमरेदमम् ॥ ३७ ॥ सा प्रसन्नलंती
 मदविह्वलाक्षी प्रलंबकांचीगुणहेमसूत्रा ॥ सलक्षणा लक्ष्मणसन्निधानं जगाम तारा नमितांगयाष्टिः ॥ ३८ ॥
 स तां समीक्ष्यैव हरीशपत्नीं तस्याबुदासीनतया महात्मा ॥ अवाङ्मुखोऽभून्मुनेर्जद्रुपुत्रः
 स्त्रीसन्निष्कृष्टाद्विनिवृत्तकोपः ॥ ३९ ॥ सा पानयोगाच्च निवृत्तलज्जा दृष्टिप्रसादाच्च नरेन्द्र-
 मुनोः ॥ उवाच तारा प्रणयप्रगल्भं वाक्यं महार्थं परिसांत्वरूपम् ॥ ४० ॥ किं कोपमूलं मनुजैर्द्रुपुत्र
 कस्तेन संतिष्ठति वाङ्मिदं ॥ कः शुष्कवृक्षं वनमापतनं द्वायिमासीदति निर्विशंकः ॥ ४१ ॥ स
 तस्या वचनं श्रुत्वा सांत्वपूर्वमशंकितः ॥ भूयः प्रणयदृष्टार्थं लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४२ ॥
 किमयं कामवृत्तस्ते लुप्तधर्मार्थसंग्रहः ॥ भर्ता भर्तृहिते युक्ते नचैवमवबुध्यसे ॥ ४३ ॥ न चित्तयति
 राज्ञ्यार्थं सोऽस्माञ्छोकपरायणान् ॥ सामान्यपरिपत्तारे काममेवोपसेवते ॥ ४४ ॥ स मासांश्चतुरः
 कृत्वा प्रमाणं प्लवगेश्वरः ॥ व्यतीतांस्तान्मदोदशो विहरन्नावबुध्यते ॥ ४५ ॥ नहि धर्मार्थसिद्धयर्थं
 पानमेव प्रशस्यते ॥ पानार्थश्च कामश्च धर्मश्च परिहीयते ॥ ४६ ॥ धर्मलोपो महांस्तावत्कृते ह्यप्र-
 तिकुर्वतः ॥ अर्थलोपश्च मित्रस्य नाशे गुणवतो महान् ॥ ४७ ॥ मित्रं ह्यर्थगुणश्रेष्ठं सत्यधर्मपरायणम् ॥
 तद्वयं तु परित्यक्तं न तु धर्मे व्यवस्थितम् ॥ ४८ ॥ तदेवं प्रस्तुते कार्ये कार्यमस्माभिरुत्तरम् ॥
 तत्कार्यं कार्यतत्त्वज्ञे त्वमुदाहर्तुमर्हसि ॥ ४९ ॥ सा तस्य धर्मार्थसमाधियुक्तं निशम्य वाक्यं

मधुरस्वभावम् ॥ तारा गताथै मनुजैद्रकार्ये विश्वासयुक्तं तमुवाच भूयः ॥ ५० ॥ न कोपकालः
क्षितिपालुपुत्र नचापि कोपः स्वजने विधेयः ॥ त्वदर्थकामस्य जनस्य तस्य प्रमादमप्यहंसि वीर सोढुम्
॥ ५१ ॥ कोपं कथं नाम गुणप्रकृष्टः कुमार कुर्यादपकृष्टसत्त्वे ॥ कस्त्वद्विधः कोपवशं हि गच्छे-
त्सत्त्वावरुद्धस्तपसः प्रसूतिः ॥ ५२ ॥ जानामि कोपं हरिवीरबन्धोजानामि कार्यस्य च कालखण्डम् ॥
जानामि कार्यं त्वयि यत्कृतं नस्तच्चापि जानामि यदत्र कार्यम् ॥ ५३ ॥ तच्चापि जानामि तथा विषह्यं
बलं नरश्रेष्ठ शरीरजस्य ॥ जानामि यस्मिंश्च जनेऽवबद्धं कामेन सुग्रीवमसक्तमद्य ॥ ५४ ॥ न कामतं-
त्रे तव बुद्धिरस्ति स्वं वै यथा मनुवृत्तं प्रपन्नः ॥ न देशकालौ हि यथार्थधर्मावेष्यते कामरतिर्मुष्यः
॥ ५५ ॥ तं कामवृत्तं मम समिकृष्टं कामाभियोगाच्च विमुक्तलज्जम् ॥ क्षमस्व तावत्परवीरहृत्स्त्व-
द्धातरं वानरवंशनाथम् ॥ ५६ ॥ महर्षयो धर्मतपोऽभिरामाः कामानुकाभाः प्रतिबद्धमोहाः ॥ अयं
प्रकृत्या चपलः कपिस्तु कथं न सज्जेत सुखेषु राजा ॥ ५७ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महार्थं सा वानरी
लक्ष्मणमग्रमेयम् ॥ पुनः सखेदं मदविह्वलाक्षी भर्तुर्हितं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ५८ ॥ लयोगस्तु चिरा-
द्भ्रातः सुग्रीवेण नरोत्तम ॥ कामस्यापि विवेकेन तवार्थप्रतिसाधने ॥ ५९ ॥ आगता हि महावीर्या हरयः
कामरूपिणः ॥ कोटीः शतसहस्राणि नानानगनिवासिनः ॥ ६० ॥ तदागच्छ महाबाहो चारित्रं
रक्षितं त्वया ॥ अच्छलं मित्रभावेन सतां दाराबलोकनम् ॥ ६१ ॥ तारया चाप्यनुज्ञातस्त्वरया
वापि चोदितः ॥ प्रविवेश महाबाहुरभ्यन्तरमारिदम् ॥ ६२ ॥ ततः सुग्रीवमासीनं काचने परमासने ॥
महाहस्तरणोपेतं दृढशोदित्यसन्निभम् ॥ ६३ ॥ दिव्याभरणाचित्रांगं दिव्यरूपं यशस्विनम् ॥ दिव्य-

माल्यांबरधरं महेंद्रमिव दुर्जयम् ॥ ६४ ॥ दिव्याभरणमालाभिः प्रमदाभिः समंततः ॥ संरन्धतरक्ता-
 क्षो बभूवांतकसन्निभः ॥ ६५ ॥ रुमां तु वीरः परिरभ्य गाढं वरासनस्थो वरदेमवर्णः ॥ इद-
 र्शं सौमित्रिमदीनसत्त्वं विशालनेत्रः स विशालनेत्रम् ॥ ६६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
 आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकाण्डे त्रयविंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ तमप्रतिहतं कुद्धं प्रविष्टं पुरुषर्षभम् ॥
 सुग्रीवो लक्ष्मणं दृष्ट्वा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १ ॥ कुद्धं निःश्वसमानं तं प्रदीप्तमिव तेजसा ॥ अतु-
 र्व्यसनसंतप्तं दृष्ट्वा दशरथात्मजम् ॥ २ ॥ वत्सपात हरिश्रेष्ठो हित्वा सौवर्णमासनम् ॥ महान्महेंद्रस्य
 यथा स्वलंकृत इव ध्वजः ॥ ३ ॥ उत्पतंतमनूत्पेतू रुमाप्रभृतयः स्त्रियः ॥ सुग्रीवं गगने पूर्णं चंद्रं तारागणा
 इव ॥ ४ ॥ संरक्तनयनः श्रीमान्संचचार कृतोजलिः ॥ बभूवावस्थितस्तत्र कल्पवृक्षो महानिव ॥ ५ ॥
 रुमाद्वितीयं सुग्रीवं नारीमध्यगतं स्थितम् ॥ अन्नवीलक्ष्मणः कुद्धः सतारं शशिनं यथा ॥ ६ ॥
 सत्त्वाभिजनसंपन्नः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ॥ कृतज्ञः सत्यवादी च राजा लोके मह्ययते ॥ ७ ॥
 यस्तु राजा स्थितोऽधर्मे मित्राणामुपकारिणाम् ॥ मिथ्याप्रतिज्ञां कुरुते को नृशंसतरस्ततः ॥ ८ ॥ शनम-
 श्वानृते हंति सहस्रं तु गवानृते ॥ आत्मानं स्वजनं हंति पुरुषः पुरुषानृते ॥ ९ ॥ पूर्वं कृतार्थो
 मित्राणां न तत्प्रतिकरोति यः ॥ कृतघ्नः सर्वभूतानां स वध्यः प्लवगेश्वर ॥ १० ॥ गीतोऽयं ब्रह्मणा
 श्लोकः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ दृष्ट्वा कृतघ्नं कुद्धेन तन्निबोध प्लवंगम ॥ ११ ॥ गोत्रे चैव सुरापे च
 चारे भगव्रते तथा ॥ निष्कृतिर्विहिता साद्धिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १२ ॥ अनार्यस्त्वं कृतघ्नश्च
 मिथ्यावादी च वानर ॥ पूर्वं कृतार्थो रामस्य न तत्प्रतिकरोषि यत् ॥ १३ ॥ ननु नाम कृतार्थेन

त्वया रामस्य वानर ॥ सीताया मारिणे यत्नः कर्तव्यः कृतमिच्छता ॥ १४ ॥ स त्वं ग्राम्येषु भोगेषु सक्तो
 मिथ्याप्रातिश्रवः ॥ न त्वां रामो विजानीते सर्पमंडूकराविणम् ॥ १५ ॥ महाभागेन रामेण पापः
 करुणवेदिना ॥ हरीणां प्रापितो राज्यं त्वं दुरात्मा महात्मना ॥ १६ ॥ कृतं चेन्नातिजानीषे राघव
 स्य महात्मनः ॥ सद्यस्त्वं निशितैर्बाणैर्हृतो द्रक्ष्यसि वालिनम् ॥ १७ ॥ न स संकुचितः पंथा येन बाली
 हृतो गतः ॥ समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥ १८ ॥ न नूनमिद्वालुवरस्य कासुकाच्छराश्च
 तान्पश्यसि वज्रसन्निभान् ॥ ततः सुखं नाम निषेवसे सुखी न रामकार्यं मनसाप्यवेक्षसे ॥ १९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किङ्किन्याकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥
 तथा ब्रुवाणं सौमित्रं प्रदीप्तमिव तेजसा ॥ अब्रवील्लक्ष्मणं तारा ताराधिपनिभानना ॥ १ ॥ नैवं लक्ष्मण
 वक्तव्यो नायं परुषमर्हति ॥ हरीणामीश्वरः श्रोतुं तव वक्ताक्षिशेषतः ॥ २ ॥ नैवाकृतज्ञः सुग्रीवो न शठो
 नापि दारुणः ॥ नैवानृतकथो वीर न जिह्वाश्च कपीश्वरः ॥ ३ ॥ उपकारं कृतं वीरो नाप्ययं विस्मृतः
 कपिः ॥ रामेण वीर सुग्रीवो यदन्यैर्दुष्करं रणे ॥ ४ ॥ रामप्रसादात्कीर्तिं च कपिराज्यं च शाश्वतम् ॥ प्राप्तवानि-
 ह सुग्रीवो रुमां मां च परंतप ॥ ५ ॥ सुदुःखं शयितः पूर्वं प्राप्यिदं सुखमुत्तमम् ॥ प्राप्तकालं न जानीते
 विश्वामित्रो महासुनिः ॥ ६ ॥ घृताच्यां किल संसक्तो दशवर्षेण लक्ष्मण ॥ अहोऽमन्यत धर्मात्मा
 विश्वामित्रो महासुनिः ॥ ७ ॥ स हि प्राप्तं न जानीते कालं कालविदांवरः ॥ विश्वामित्रो महातेजाः
 किं पुनर्यः पृथग्जनतः ॥ ८ ॥ देहधर्मगतस्यास्य परिश्रान्तस्य लक्ष्मण ॥ अविद्यप्रस्य कामेषु रामः
 क्षंतुमिहाहति ॥ ९ ॥ नच रोषवशं तात गंतुमर्हसि लक्ष्मण ॥ निश्चयार्थमविज्ञाय सहसा प्राकृतो

यथा ॥ १० ॥ सत्त्वयुक्ता हि पुरुषास्त्वद्विधाः पुरुषर्षभ ॥ अविमृश्य न रोषस्य सहसा यांति
 वक्ष्यताम् ॥ ११ ॥ प्रसादये त्वां धर्मज्ञ सुग्रीवार्थं समाहिता ॥ महानोषसमुत्पन्नः संभ्रमस्त्यज्यता-
 मयम् ॥ १२ ॥ रुमां मां चांगदं राज्यं धनधान्यपशूनि च ॥ रामप्रियार्थं सुग्रीवस्त्यजेदिति मति-
 र्मेम ॥ १३ ॥ समानेष्यति सुग्रीवः सीतया सह राघवम् ॥ शशंक्रमिव रोहिण्या हत्वा तं राक्षसा-
 धमम् ॥ १४ ॥ शतकोटिसहस्राणि लंकायां किल रक्षसाम् ॥ अयुतानि च षट्त्रिंशत्सहस्राणि शत-
 नि च ॥ १५ ॥ अहत्वा तांश्च दुर्धर्षान्नाक्षसान्कामरूपिणः ॥ अक्षक्यं रावणं हंतुं येन सा मौथिली
 हुता ॥ १६ ॥ तेन शक्या रणे हंतुमसहायेन लक्ष्मण ॥ रावणः क्रूरकर्मा च सुग्रीवेण विशेषतः ॥ १७ ॥
 एवमाख्यातवान्वाली स ह्यभिज्ञो हरीश्वरः ॥ आगमस्तु न मे व्यक्तः श्रवात्तस्य ब्रवीम्यहम् ॥ १८ ॥
 त्वत्सहायनिमित्तं हि प्रेषिता हरिपुंगवाः ॥ आनंतु वानरान्युद्धे सुबहून्हरिपुंगवान् ॥ १९ ॥ तांश्च
 प्रतीक्षमाणोऽयं विक्रांतान्सुमहाबलान् ॥ राघवस्यार्थसिद्धयर्थं न नियाति हरीश्वरः ॥ २० ॥ कृता
 सुसंस्था सौमित्रे सुग्रीवेण पुरा यथा ॥ अद्य तैर्वानैः सर्वैरांतव्यं महाबलैः ॥ २१ ॥ ऋक्षक्रोदि-
 सहस्राणि गोलांगूलशतानि च ॥ अद्य त्वामुपयास्यंति जहि कोपमरिदम् ॥ कोट्योऽनेकास्तु काकुत्स्थ
 कपीनां दीप्ततेजसाम् ॥ २२ ॥ तव हि सुखमिदं निरीक्ष्य कोपाक्षतजसमे नयने निरीक्षमाणाः ॥ हारिवर्-
 तिता न यांति शांतिं प्रथमभयस्य हि शंकितः स्म सर्वाः ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ०
 च० सा० किष्किन्धाकाण्डे पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ इत्युत्तस्ताया वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् ॥
 मृदुस्वभावः सौमित्रिः प्रतिजग्राह तद्वचः ॥ १ ॥ तस्मिन्प्रतिगृहीते तु वाक्ये हरिराणेश्वरः ॥ लक्ष्मणा-

सुमहत्त्वासं वस्त्रं छिन्नमिवात्यजन् ॥ २ ॥ ततः कंठगतं माल्यं चित्रं बहुगुणं महत् ॥ चिच्छेद विमदश्चा-
 सीत्सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ ३ ॥ स लक्ष्मणं भीमबलं सर्ववानरसत्तमः ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवः
 संप्रहर्षयन् ॥ ४ ॥ प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम् ॥ रामप्रसादात्सौमित्रे पुनश्चात्मनिदं
 मया ॥ ५ ॥ कः शक्तस्तस्य देवस्य ख्यातस्य स्वेन कर्मणा ॥ तादृशं प्रतिकुर्वीत अशेनापि नृपा-
 त्सज ॥ ६ ॥ सीतां प्राप्स्यति धर्मात्मा वधिष्यति च रावणम् ॥ सहायमात्रेण मया राघवः स्वेन
 तेजसा ॥ ७ ॥ सहायकृत्यं किं तस्य येन सप्त महाद्रुमाः ॥ गिरिश्च वसुधा चैव बाणेनैकेन
 दारिताः ॥ ८ ॥ धनुर्विस्फारायाणस्य यस्य शब्देन लक्ष्मण ॥ सशैला कंपिता भूमिः सहायैः किं नु
 तस्य वै ॥ ९ ॥ अनुयात्रां नरैर्द्रस्य करिष्येऽहं नरर्षभ ॥ गच्छतो रावणं हंतुं वैरिणं सपुरःसरम् ॥ १० ॥
 यदि किञ्चिदतिक्रांतं विश्वासात्प्रणयेन वा ॥ प्रेष्यस्य क्षमितव्यं मे न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ११ ॥ इति
 तस्य ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ अभवल्लक्ष्मणः प्रीतः प्रेम्णा चेदमुवाच ह ॥ १२ ॥ सर्वथा हि
 मम भ्राता सनाथो वानरेश्वर ॥ त्वया नाथेन सुग्रीव प्रश्रितेन विशेषतः ॥ १३ ॥ यस्ते प्रभावः सुग्रीव
 यश्च ते शौचमीदृशम् ॥ अहस्त्वं कपिराज्यस्य श्रियं भोक्तुमनुत्तमाम् ॥ १४ ॥ सहायेन तु सुग्रीव
 त्वया रामः प्रतापवान् ॥ वधिष्यति रणे शत्रून्चिरान्नात्र संशयः ॥ १५ ॥ धर्मज्ञस्य
 कृतज्ञस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥ सपन्नं च शुक्तं च सुग्रीव तव भावितम् ॥ १६ ॥ दोषज्ञः
 प्रतिसामर्थ्ये कोऽन्यो भाषितुमर्हति ॥ वर्जयित्वा मम, ज्येष्ठं त्वां च वानरसत्तम ॥ १७ ॥
 सहशस्त्रासि रामेण विक्रमेण बलेन च ॥ सहायो देववैद्यश्चिराय हरिपुंगव ॥ १८ ॥ किंतु

शीघ्राभितो वीर निष्क्रम त्वं मया सह ॥ सात्वयस्व वयस्यं च भार्याहरणदुःखितम् ॥ १९ ॥ यच्च शोका-
 भिभूतस्य श्रुत्वा रामस्य भाषितम् ॥ मया त्वं परुषाण्युक्तस्तत्क्षमस्त्र सखे मम ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीम-
 द्रामायणे वा० आ० च० सा० कि० कां० षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन
 महात्मना ॥ हनूमन्तं स्थितं पार्श्वे वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ महेंद्रहिमवद्विष्यकैलासशिखरेषु च ॥ मंदरे
 पांडुशिखरे पंचशैलेषु ये स्थिताः ॥ २ ॥ तरुणादित्यवर्णेषु आजमानेषु नित्यशः ॥ पर्वतेषु समुद्रांते
 पश्चिमस्यां तु ये दिशि ॥ ३ ॥ आदित्यभवने चैव गिरौ संध्याप्रसन्निभे ॥ पद्माचलवनं भीमाः संश्रिता
 हरिपुंगवाः ॥ ४ ॥ अजनांबुदसंकाशाः कुंजैर्द्रमहौजसः ॥ अंजने पर्वते चैव ये वसन्ति प्लवंगमाः
 ॥ ५ ॥ महाशैलगुहावासा वानराः कनकप्रभाः ॥ मेरुपार्श्वगताश्चैव ये च धूम्रगिरिं श्रिताः ॥ ६ ॥
 तरुणादित्यवर्णाश्च पर्वते ये महारुणे ॥ पिबंतो मधु मेरेयं भीमवेगाः प्लवंगमाः ॥ ७ ॥ वनेषु च सुरम्येषु
 सुगंधिषु महत्सु च ॥ तापसाश्रमरम्येषु वनांतपु समंततः ॥ ८ ॥ तांस्तोस्त्वमानय क्षिप्रं प्रथिव्यां सर्व-
 वानरान् ॥ सामदानादिभिः कल्यैर्वानरैर्वेगवत्तैः ॥ ९ ॥ प्रेषिताः प्रथमं ये च मया ज्ञाता महाजवाः ॥
 त्वरणार्थं तु भूयस्त्वं संप्रषय हरीश्वरान् ॥ १० ॥ ये प्रसक्ताश्च कामेषु दीर्घसूत्राश्च वानराः ॥ इहानयस्व
 ताञ्छीघ्रं सर्वानेव कपीश्वरान् ॥ ११ ॥ अहोभिर्दशभिर्भ्यं च नागच्छन्ति ममाज्ञया ॥ हंतव्यास्ते दुरात्मा-
 नो राजशासनदूषकाः ॥ १२ ॥ शतान्यथ सहस्राणि कोटयश्च मम शासनात् ॥ प्रयांतु कर्पिसिंहानां
 निदेशे मम ये स्थिताः ॥ १३ ॥ मेघपर्वतसंकाशादद्यात् इवास्वरम् ॥ घोररूपाः कर्पिश्रेष्ठा यांतु
 मच्छासनादितः ॥ १४ ॥ ते गतिज्ञा गतिं गत्वा प्रथिव्यां सर्ववानराः ॥ आनयंतु हरिन्सर्वास्त्वरिताः

शासनान्मम ॥ १५ ॥ तस्य वानरराजस्य श्रुत्वा वायुमुतो वचः ॥ दिक्षु सर्वासु विकांतान्प्रेषयामास
वानरान् ॥ १६ ॥ ते पदं विष्णुविक्रांतं पतन्निव्योतिरध्वगाः ॥ प्रयाताः प्रहिता राज्ञा हरयस्तु क्षणेन
वै ॥ १७ ॥ ते ममुद्रेषु गिरिषु वनेषु च सरस्सु च ॥ वानरा वानरान्सर्वान्नामहेतोरचोदयन् ॥ १८ ॥
मृत्युकालोपमस्याज्ञां राजराजस्य वानराः ॥ सुग्रीवस्याययुः श्रुत्वा सुग्रीवभयशंकिताः ॥ १९ ॥ ततस्तं
जनसंकाशा गिरिस्तस्मान्महाबलाः ॥ तिष्ठः कोटयः प्लवंगानां निर्ययुर्यत्र राघवः ॥ २० ॥ अस्तं गच्छ-
ति यत्रार्कस्तस्मिन्गिरिवरे रताः ॥ संतप्तहेमवर्णाभास्तस्मात्कोटयो दश च्युताः ॥ २१ ॥ कैलासाशिख-
रेभ्यश्च सिंहकेसरवर्चसाम् ॥ ततः कोटिसहस्राणि वानराणां समागमन् ॥ २२ ॥ फलमूलेन जीवंतौ
द्विम्वंतमुपाश्रिताः ॥ तेषां कोटिसहस्राणां सहस्रं समवर्तत ॥ २३ ॥ अंगारकसमानानां भीमानां भूमि-
कर्मणाम् ॥ विंध्याद्वानरकोटीनां सहस्राण्यपतन्दुतम् ॥ २४ ॥ क्षीरोद्वेलानिलयास्तमालवनवासिनः
नारिकेलशानाश्चैव तेषां संख्या न विद्यते ॥ २५ ॥ वनेभ्यो गह्वरेभ्यश्च सरिद्धयश्च महाबलाः ॥ अग-
च्छद्वानरी सेना पिबंतीव दिवाकुरम् ॥ २६ ॥ ये तु त्वरयितुं याता वानराः सर्ववानरान् ॥ ते वीरा
द्विमवच्छले ददृशुस्तं महाद्रुमम् ॥ २७ ॥ तस्मिन्गिरिवरे पुण्ये यज्ञो माहेश्वरः पुरा ॥ सर्वदेवमनस्तो-
षो बभूव सुमनोरमः ॥ २८ ॥ अन्ननिष्यंदयातानि मूलानि च फलानि च ॥ अमृतसादुकल्पानि दृष्टु-
स्तत्र वानराः ॥ २९ ॥ तदन्नसंभवं दिव्यं फलं मूलं मनोहरम् ॥ यः कश्चित्सकृद्भाति मांसं भवति
तापैतः ॥ ३० ॥ तानि मूलानि दिव्यानि फलानि च फलाशनाः ॥ औषधानि च दिव्यानि जगद्गुह्यि-
गवाः ॥ ३१ ॥ तस्माच्च यज्ञायतनायुषाणि सुरभीणि च ॥ आनित्युर्वानरा गत्वा सुभोगविषकारणान्

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे किष्किन्याकाण्डे । सर्गः ३८. *

(६९८)

॥ ३२ ॥ ते तु सर्वे हरिवराः प्रथिव्यां सर्ववानरान् ॥ संचोदयित्वा त्वरितं शूयानां जगमुग्रतः ॥ ३३ ॥
 ते तु तेन मुहूर्तेन क्रपयः शीघ्रचारिणः ॥ किष्किचां त्वरया प्राप्ताः सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ३४ ॥ ते गृ-
 हीत्वौषधीः सर्वाः फलमूलं च वानराः ॥ तं प्रतिग्राहयामासुर्वचनं चेदमब्रुवन् ॥ ३५ ॥ सर्वे परिसृताः
 शैलाः सरितश्च वनानि च ॥ प्रथिव्यां वानराः सर्वे शासनादुपयांति ते ॥ ३६ ॥ एवं श्रुत्वा ततो
 हृष्टः सुग्रीवः प्लवगाधिपः ॥ प्रतिजग्राह च प्रीतस्तेषां सर्वमुपायनम् ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीम० बा०
 आ० च० सा० कि० कां० सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ प्रतिगृह्य च तत्सर्वमुपायनमुपाहतम् ॥
 वानरान्सांचयित्वा च सर्वानिव व्यसर्जयत् ॥ १ ॥ विसर्जयित्वा स हरीन्सहस्रान्कृतक-
 र्मेणः ॥ मेने कृतार्थमात्मानं राघवं च महाबलम् ॥ २ ॥ स लक्ष्मणो भीमबलं सर्ववान-
 रसत्तमम् ॥ अब्रवीत्याश्रितं वाक्यं सुग्रीवं संप्रहर्षयन् ॥ ३ ॥ किष्किंघाया विनि-
 ष्क्राम यदि ते सौम्य रोचते ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य सुभाषितम् ॥ ४ ॥ सुग्रीवः परमप्रीतो
 वाक्यमेतदुवाच ह ॥ एवं भवतु गच्छाम स्थेयं गच्छासेने मया ॥ ५ ॥ तमेवमुक्त्वा सुग्रीवो लक्ष्मणं
 शुभलक्षणम् ॥ विसर्जयामास तदा ताराद्याश्चैव योषितः ॥ ६ ॥ एहीत्युबैहरिवरान्सुग्रीवः समुद्रहरन् ॥ तस्य
 तद्वचनं श्रुत्वा हरयः शीघ्रमाययुः ॥ ७ ॥ बद्धांजलिपुटाः सर्वे ये स्युः स्त्रीदर्शनक्षमाः ॥ तानुवाच
 ततः प्राप्तावानार्जकसदृशप्रभः ॥ ८ ॥ उपस्थापयत क्षिप्रं शिविकां मम वानराः ॥ श्रुत्वा तु वचनं
 तस्य हरयः शीघ्रविक्रमाः ॥ ९ ॥ समुपस्थापयामासुः शिविकां प्रियदर्शनाम् ॥ तामुपस्थापितां दृष्ट्वा
 शिविकां वानराधिपः ॥ १० ॥ लक्ष्मणारुहतां शीघ्रमिति सौमित्रिमब्रुवन् ॥ इत्युक्त्वा कांचनं यानं

सुग्रीवः सूर्यसन्निभम् ॥ ११ ॥ बहुभिर्हरिभिर्युक्तमारुरोह सलक्ष्मणः ॥ पांडुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन
मूर्धनि ॥ १२ ॥ शुक्लैश्च वालव्यजनैर्धृयमानैः समंततः ॥ शंखभेरीनिनादैश्च बंदिभिश्चाभिर्नंदितः ॥
॥ १३ ॥ निर्वयौ प्राप्य सुग्रीवो राज्यश्रियमनुत्तमाम् ॥ स वानरशतैस्तैर्क्षेत्रबहुभिः शलपाणिभिः ॥
॥ १४ ॥ परिक्रीणो यद्यौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः ॥ स तं देशमनुग्राप्य श्रेष्ठं रामनिषेवितम् ॥
॥ १५ ॥ अवातरन्महातेजाः शिविकायाः सलक्ष्मणः ॥ आसाद्य च ततो रामं कृतंजलिपुटोऽ-
भवन् ॥ १६ ॥ कृतंजलौ स्थिते तस्मिन्वानराश्चाभवंस्तथा ॥ तटाकमिव तं दृष्ट्वा रामः कुड्मलपंक-
जम् ॥ १७ ॥ वानराणां महत्सैन्यं सुग्रीवे ग्रीतिमानभूत् ॥ पादयोः पतितं मूर्ध्ना तमुत्थाप्य हरी-
श्वरम् ॥ १८ ॥ प्रेम्णा च बहुमानाच्च राघवः परिपस्वजे ॥ परिष्वज्य च धर्मात्मा निषीदेति ततोऽ-
ब्रवीत् ॥ १९ ॥ निषण्णं तं ततो दृष्ट्वा क्षितौ रामोऽब्रवीत्ततः ॥ धर्ममर्थं च कामं च काले यस्तु
निषेवते ॥ २० ॥ विमज्ज्य सततं वीर स राजा हरिसत्तम ॥ हित्वा धर्मं तथार्थं च कामं यस्तु
निषेवते ॥ २१ ॥ स वृक्षाम्ने यथा सुप्तः पतितः श्रतिबुध्यते ॥ अभिवाणो बधे युक्तो मित्राणां संग्रहे
रतः ॥ २२ ॥ त्रिवर्गफलभोक्ता च राजा धर्मेण युज्यते ॥ उद्योगसमयस्त्वेव प्राप्तः शत्रुनिषूदन ॥
॥ २३ ॥ संचित्यतां हि विंगेश हरिभिः सह मंत्रिभिः ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामं वचनमब्रवीत् ॥
॥ २४ ॥ प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शश्वत् ॥ त्वत्प्रसादान्महाबाहो पुनः प्राप्तमिदं मया ॥
॥ २५ ॥ तव देवप्रसादाच्च भ्रातुश्च जयतांवर ॥ कृतं न प्रतिकुर्याद्यः पुरुषाणां हि दूषकः ॥ २६ ॥
एते वानरमुख्याश्च शतशः शत्रुसूदन ॥ प्राप्ताश्चादाय बलिनः पृथिव्यां सर्ववानरान् ॥ २७ ॥ ऋक्षाश्च

वानराः शूरा गोलंगूलाश्च राघव ॥ कांतारवनदुर्गणामभिज्ञा घोरदर्शनाः ॥ २८ ॥ देवगंधर्वपुत्राश्च
 वानराः कामरूपिणः ॥ स्वैःस्वैः परिवृताः सैन्यैर्वर्तते पथि राघव ॥ २९ ॥ शतैः शतसहस्रैश्च वर्तते
 कोटिभिस्तथा ॥ अयुतैश्चावृता वीर शंकुभिश्च परंतप ॥ ३० ॥ अर्बुदैर्बुदशतैर्मध्यैश्चात्यैश्च वानराः ॥
 समुद्राश्च परार्धाश्च हरयो हरियूथपाः ॥ ३१ ॥ आगमिष्यति ते राजन्मेहैद्रसमविक्रमाः ॥ मेघपर्वत-
 संकाशा मेरुध्वकृतालयाः ॥ ३२ ॥ ते त्वामभिगमिष्यति राक्षसं योद्धुमाहवे ॥ निहत्य रावणं युद्धे
 ह्यानधिष्यति मैथिलीम् ॥ ३३ ॥ ततः समुद्योगमवेक्ष्य वीर्यवान्हरिप्रवीरस्य निदेशवर्तिनः ॥ बभूव
 हर्षाद्वसुधाधिपात्मजः प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा०
 किर्दिक्रधाकांडेऽष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ इति ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो धर्मभृतां वरः ॥ बाहुभ्यां संप-
 रिखल्य प्रयुवाच कृतांजलिम् ॥ १ ॥ यदिद्रो वर्षते वर्षे न तच्चित्रं भविष्यति ॥ आदित्योऽसौ सहस्रांशुः
 कुर्याद्वित्तिमिरं नभः ॥ २ ॥ चन्द्रमा रजनीं कुर्यात्प्रभया सौम्य निर्मलाम् ॥ त्वद्विधो वापि मित्राणां
 प्रीतिं कुर्यात्परंतप ॥ ३ ॥ एवं त्वयि न तच्चित्रं भवेद्यत्सौम्य शोभनम् ॥ जानाम्यहं त्वां सुग्रीव सततं
 प्रियवादिनम् ॥ ४ ॥ त्वत्सनाथः सखे संख्ये जेतास्मि सकलानरीन् ॥ त्वमेव मे सुहृन्मित्रं साहाय्यं
 कर्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ जहारात्मविनाशाय मैथिली राक्षसायमः ॥ वंचयित्वा तु पौलोमीमनुहृदो यथा
 शचीम् ॥ ६ ॥ न चिरात्तं वधिष्यामि रावणं निशितैः शरैः ॥ पौलोम्याः पितरं दृप्तं शतक्रतुरिवारिहा ॥
 ॥ ७ ॥ एतस्मिन्नंतरे चैव रजः सममिवर्तत ॥ उष्णतीव्रां सहस्रांशोदद्याद्वर्गने प्रभाम् ॥ ८ ॥
 दिशः पर्याकुलाश्चासंस्तमसा तेन दूषिताः ॥ चचाल च मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ ९ ॥ ततो

नरेन्द्रसंकाशेस्तीक्ष्णदंष्ट्रमहाबलः ॥ कृत्स्ना संछादिता भूभिरसंख्येयैः प्लवंगमैः ॥ १० ॥ निमेषांतरमात्रेण
ततस्तौर्दिरयूथपैः ॥ कोटीशतपरीवारैर्वानरैर्हरियूथपैः ॥ ११ ॥ नादेयैः पार्वतेयैश्च सामुद्रैश्च महाबलैः ॥
हरिभिर्मोघनिहार्दैन्यैश्च वनवासिभिः ॥ १२ ॥ तरुणादित्यवर्णैश्च शशिगौरैश्च वानरैः ॥ पद्मकेसर-
वर्णैश्च श्वेतैर्हमकृतालयैः ॥ १३ ॥ कोटीसहस्रैर्दंशाभिः श्रीमान्परिवृतस्तदा ॥ वीरः शतबलिर्नाम वानरः
प्रत्यदृश्यत ॥ १४ ॥ ततः कांचनशैलभस्ताराया वीर्यवान्निपता ॥ अनेकैर्बहुसाहस्रैः कोटिभिः प्रत्य-
दृश्यत ॥ १५ ॥ तथापरेण कोटीनां सहस्रेण समन्वितः ॥ पिता रुमायाः संप्राज्ञः सुग्रीवश्चशुरोविभुः ॥ १६ ॥
पद्मकेसरसंकाशस्तरुणार्कनिभाननः ॥ बुद्धिमान्वानरश्रेष्ठः सर्ववानरसत्तमः ॥ १७ ॥ अनेकैर्बहुसाहस्रैर्वा-
नराणां समन्वितः ॥ पिता हनुमतः श्रीमान्केसरी प्रत्यदृश्यत ॥ १८ ॥ गोलंगूलमहारजो गवाक्षो भीमविक्रमः ॥
वृत्तः कोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यत ॥ १९ ॥ ऋक्षाणां भीमवेगानां धूम्रः शत्रुनिर्बहणः ॥ वृत्तः
कोटिसहस्राभ्यां द्वाभ्यां समभिवर्तत ॥ २० ॥ महाबलनिर्भैरैः पतस्रो नाम यूथपः ॥ आजगाम
महावीर्यंतिस्त्वभिः कोटिभिर्बृत्तः ॥ २१ ॥ नीलांजनचयाकारो नीलो नामैष यूथपः ॥ अदृश्यत मेहा-
कायः कोटिभिर्दंशभिर्बृत्तः ॥ २२ ॥ ततः कांचनशैलभो गवयो नाम यूथपः ॥ आजगाम महावीर्यः
कोटिभिः पंचभिर्बृत्तः ॥ २३ ॥ दरीमुखश्च बलवान्यूथपोऽभ्याययौ तदा ॥ वृत्तः कोटिसहस्रेण सुग्रीवं
समवस्थितः ॥ २४ ॥ मन्दैश्च द्विविदुश्चोभावशिवपुनौ महाबलौ ॥ कोटिकोटिसहस्रेण वानराणामदृश्य-
ताम् ॥ २५ ॥ गजश्च बलवान्वीरतिस्त्वभिः कोटिभिर्बृत्तः ॥ ऋक्षराजो महतेजा जाम्बवानाम नामतः
॥ २६ ॥ कोटिभिर्दंशभिर्व्याप्तः सुग्रीवस्य वशे स्थितः ॥ रुमणो नाम तेजस्वी विक्रान्तैर्वानैर्बृत्तः ॥ २७ ॥

आगतो बलवांस्तूर्ण कोटीशतसमावृतः ॥ ततः कोटिसहस्राणां सहस्रेण शतेन च ॥ २८ ॥ पृष्ठतोऽनुगतः
 प्राप्तो हरिभिर्गन्धमादनः ॥ ततः पद्मसहस्रेण वृतः शंखशतेन च ॥ २९ ॥ युद्धराजोऽगदः प्राप्तः
 पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ ततस्ताराद्युतिस्तारो हरिभिर्भीमविक्रमैः ॥ ३० ॥ पंचभिर्हरिकोटीभिर्दूरतः
 पर्यट्टयत् ॥ इंद्रजानुः कविर्वीरो यूथपः प्रत्यदृश्यत ॥ ३१ ॥ एकादशानां कोटीनामीश्वरस्तेऽथ
 संवृतः ॥ ततो रंभस्त्वनुग्राप्तस्तरुणादित्यसन्निभः ॥ ३२ ॥ अयुतेन वृत्तश्चैव सहस्रेण शतेन च ॥
 ततो यूथपतिर्वीरो दुर्मुखो नाम वानरः ॥ ३३ ॥ प्रत्यदृश्यत कोटीभ्यां द्वाभ्यां परिवृतो बली ॥
 कैलासशिखराकारैर्वानरैर्भीमविक्रमैः ॥ ३४ ॥ वृतः कोटिसहस्रेण हनुमान्प्रत्यदृश्यत ॥ नलश्चापि
 महावीर्यः संवृतो दुर्मवासिभैः ॥ ३५ ॥ कोटीशतेन संप्राप्तः सहस्रेण शतेन च ॥ ततो रीमुखः
 श्रीमान्कोटिभिर्दशभिर्वृतः ॥ ३६ ॥ संप्राप्तोऽभिनन्दन्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ शरभः कुमुदो वह्नि-
 र्वानरो रंभ एव च ॥ ३७ ॥ एते चान्ये च वहवो वानराः कामरूपिणः ॥ आवृत्य पृथिवीं सर्वां पूर्व-
 तांश्च वनानि च ॥ ३८ ॥ यूथपाः समनुप्राप्ता येषां संख्या न विद्यते ॥ आगताश्चानिविष्टाश्च
 पृथिव्यां सर्ववानराः ॥ ३९ ॥ आपुंवतः पुंवतश्च गर्जतश्च पुंवंगमाः ॥ अभ्यवर्तत सुग्रीवं सूर्य-
 मभ्रगणा इव ॥ ४० ॥ कुर्वाणा बहुशब्दांश्च प्रकृष्टा बाहुशालिनः ॥ शिरोभिर्वानरैर्द्राय सुग्रीवाय
 न्यवेदयन् ॥ ४१ ॥ अपरे वानरश्रेष्ठाः संगम्य च यथोचितम् ॥ सुग्रीवेण समागम्य स्थिताः
 प्राञ्जलयस्तदा ॥ ४२ ॥ सुग्रीवस्त्वरितो रामे सर्वास्तांस्त्वरितांस्तदा ॥ निवेदयित्वा धर्मज्ञः स्थितः
 प्राञ्जलिं ब्रवीत् ॥ ४३ ॥ अथासुखं पन्नतनिर्झरेषु वनेषु वर्षेषु च वानरैर्द्राः ॥ निवेशयित्वा विधिवद्बालानि

बलं बलज्ञः प्रतिपनुमाष्टि ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकांडे
 एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ अथ राजा समृद्धार्थः सुभ्रवः प्लवगेश्वरः ॥ उवाच नरशार्दूलं रामं
 परबलोद्वेगम् ॥ १ ॥ आगता विनिविष्टाश्च बलिनः कामचारिणः ॥ वानरैर्द्रा महेन्द्राग्ना ये
 मद्विषयवासिनः ॥ २ ॥ त इमे बहुविक्रान्तैर्बलिभिर्भीमविक्रमैः ॥ आगता वानरा घोरा दैत्यदा-
 नवसन्निभाः ॥ ३ ॥ ख्यतकर्मापदानाश्च बलवंतो जितकुमाः ॥ पराक्रमेषु विख्याता व्यवसायेषु
 चोत्तमाः ॥ ४ ॥ पृथिव्यम्बुचरा राम नानागनिवासिनः ॥ कोटयोद्याश्च इमे प्राप्ता वानरास्त्व
 किंकराः ॥ ५ ॥ निदेशवार्त्तिनः सर्वे सर्वे गुरुहिते स्थिताः ॥ अभिप्रेतमनुष्ठातुं तव शश्वंत्यरिंदम
 ॥ ६ ॥ त इमे बहुसाहसैरेकैर्बहुविक्रमैः ॥ आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसन्निभाः ॥ ७ ॥
 यन्मन्यसे नरव्याघ्र प्राप्तकालं तदुच्यताम् ॥ त्वत्सैन्यं त्वद्वशे युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ८ ॥ काममेव-
 भिदं कार्यं विदितं मम तत्त्वतः ॥ तथापि तु यथायुक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ९ ॥ तथा ब्रुवाणं सुभ्रवं
 रामो दशरथात्मजः ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ ज्ञायतां सौम्य वेदेहो
 यदि नीवति वा न वा ॥ स च देशो महाप्राज्ञ यस्मिन्वसति रावणः ॥ ११ ॥ अभिगम्य
 सुवेदेहीं निख्यं रावणस्य च ॥ प्राप्तकालं विधास्यामि तस्मिन्काले सह त्वया ॥ १२ ॥ नाहमास्मि-
 न्प्रभुः कार्ये वानरैर्द्र न लक्ष्मणः ॥ त्वमस्य हेतुः कार्यस्य प्रभुश्च प्लवगेश्वर ॥ १३ ॥ त्वमेवाज्ञापय-
 विभो मम कार्यविनिश्चयम् ॥ त्वं हि जानासि मे कार्यं मम वीर न संशयः ॥ १४ ॥ सुहृद्द्वितीयो
 विक्रांतः प्राज्ञः कालविशेषवित् ॥ भवानस्मिद्धिते युक्तः सुहृद्गमोऽश्रवित्तमः ॥ १५ ॥ प्रबभूवुस्तु

सुग्रीवो विनतं नाम यूथपम् ॥ अब्रवीद्रामसान्निध्ये लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ १६ ॥ शैलामं मेघ-
निर्घोषमूर्जितं प्लवगेश्वरम् ॥ सोमसूर्यनिभैः सार्धं वानरैर्वानरोत्तम ॥ १७ ॥ देशकालनयैर्युक्तो विज्ञः
कार्यविनिश्चये ॥ वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ॥ १८ ॥ अधिगच्छ दिशं पूर्वां स शैलवनकान-
नाम् ॥ तत्र सीतां च वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥ १९ ॥ मार्गध्वं गिरिदुर्गेषु वनेषु च नदीषु च ॥ नदीं
भागीरथीं रम्यां सरयूं कौशिकीं तथा ॥ २० ॥ कालिंदीं यमुनां रम्यां यामुनें च महागिरिम् ॥ सरस्वतीं च सिंधुं
च शोणं मणिनिभोदकम् ॥ २१ ॥ महौ कालमहीं चापि शैलकाननशोभिताम् ॥ ब्रह्ममालान्विवेदहंश्च
मालवान्काशिकोसलान् ॥ २२ ॥ मार्गधांश्च महाग्रामान्पुंड्रान्वंगांस्तथैव च ॥ भूमिं च कोशकाराणां
भूमिं च रजताकराम् ॥ २३ ॥ सर्वं च तद्विचेतव्यं मृगयद्भिस्ततस्ततः ॥ रामस्य दयितां भार्यां सीतां
दशरथस्तुभाम् ॥ २४ ॥ समुद्रमवगाढांश्च पर्वतान्पत्तनानि च ॥ मंदरस्य च ये कोटिं संश्रिताः केचि-
दालयाः ॥ २५ ॥ कर्णप्रावरणाश्चैव तथा चाप्योष्कर्णकाः ॥ घोरलोहमुखश्चैव जवनैश्चैकपादकाः
॥ २६ ॥ अक्षया बलवंतश्च तथैव पुरुषादकाः ॥ किरातास्तीक्ष्णचूडाश्च हेमामाः प्रियदर्शनाः
॥ २७ ॥ आसमीनाशनाश्चापि किराता द्वीपवासिनः ॥ अंतर्जलचरा घोरा नरव्याघ्रा इति स्मृताः
॥ २८ ॥ एतेषामाश्रयाः सर्वे विचेयाः कान्तनौकसः ॥ गिरिभिर्घे च गम्यंते प्लवनेन प्लवेन च
॥ २९ ॥ यत्नवंतो यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम् ॥ सुवर्णरूप्यकद्वीपं सुवर्णकरमंडितम् ॥ ३० ॥
यवद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः ॥ दिवं स्पृशति शृंगेण देवदानवसेवितः ॥ ३१ ॥ एतेषां गिरि-
दुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च ॥ मार्गध्वं सहिताः सर्वे रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ३२ ॥ ततो रक्तजलं

प्राप्य शोणाल्यं शीघ्रवाहिनिम् ॥ गत्वा पारं समुद्रस्य सिद्धचारणसेवितम् ॥ ३३ ॥ तस्य तीर्थेषु
 रम्येषु विचित्रेषु वनेषु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ३४ ॥ पर्वतप्रमवा नद्यः
 सुभीमबहुनिष्कुटाः ॥ मार्गितव्या दरीमंतः पर्वताश्च वनानि च ॥ ३५ ॥ ततः समुद्रद्वीपाश्च सुभी-
 मान्द्रष्टुमर्हथ ॥ ऊर्मिमंतं महारौद्रं क्रोशं तमनि लोद्धतम् ॥ ३६ ॥ तत्रासुरा महाकायादृष्टायां गृह्णति
 नित्यशः ॥ ब्रह्मणा समनुज्ञाता दीर्घकालं बुभुक्षिताः ॥ ३७ ॥ तं कालमेव शक्तिं महोरगानिवो-
 तम् ॥ अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदाधिम् ॥ ३८ ॥ ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम् ॥
 गत्वा प्रेक्ष्यथ तां चैव बृहतीं कूटशाल्मलीम् ॥ ३९ ॥ गृहं च वैनतेयस्य नानारत्नविभूषितम् ॥ तत्र
 कैलाससंकाशं विहितं विदवकर्मणा ॥ ४० ॥ तत्र शैलनिभा भीमा मंदेहा नाम राक्षसाः ॥ शैलशृंगेषु
 लम्बन्ते नानारूपा भयावहाः ॥ ४१ ॥ ते पतन्ति जले नित्यं सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ अभितप्ताः
 स्म सूर्येण लम्बन्ते स्म पुनः पुनः ॥ ४२ ॥ निहता ब्रह्मतेजोभिरहन्यहनि राक्षसाः ॥ ततः
 पांडुरमेघाभं क्षीरोदं नाम सागरम् ॥ ४३ ॥ गत्वा द्रक्ष्यथ दुर्धर्षां सुक्ताहारमिवोर्मिभिः ॥ तस्य मध्ये
 महाब्जैव ऋषभो नाम पर्वतः ॥ ४४ ॥ दिव्यगंधैः कुसुमितैराचितैश्च नगैर्वृतः ॥ सरश्च राजितैः
 पद्मैर्वलितैर्हमकेसरैः ॥ ४५ ॥ नास्मा सुदर्शनं नाम राजहंसैः समाकुलम् ॥ विबुधाश्चारणा बक्ष्याः
 किन्नराश्चाप्सरोगणाः ॥ ४६ ॥ हृष्टाः समधिगच्छन्ति नलिनीं तां रिरसवः ॥ क्षीरोदं समतिक्रम्य तदा
 द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ४७ ॥ जलोदं सागरं शीघ्रं सर्वभूतभयापहम् ॥ तत्र तत्क्रोपजं तेजः कृतं ह्यन-
 मुखं महत् ॥ ४८ ॥ अस्याद्भुतं महावेगमोदनं सचराचरम् ॥ तत्र विक्लेशतां नादो भूतानां साग-

रौकसाम् ॥ श्रूयते चासमर्थानां दृष्ट्वाभूदुडवासुखम् ॥ ४९ ॥ स्वादूदस्योत्तरे तीरे योजनानि त्रयोदश ॥
 जातरूपशिलो नाम सुमहान्कनकप्रभः ॥ ५० ॥ तत्र चंद्रप्रतीकाशं पन्नगं धरणीधरम् ॥ पद्मपत्रवि-
 शालाक्षं ततो द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ५१ ॥ आसीनं पर्वतस्याग्रे सर्वदेवनमस्कृतम् ॥ सहस्रशिरसं देवमनंतं
 नीलवाससम् ॥ ५२ ॥ त्रिशिराः कांचनः केतुस्तालस्तस्य महात्मनः ॥ स्थापितः पर्वतस्याग्रे त्रिराज-
 ति संवेदिकः ॥ ५३ ॥ पूर्वस्यां दिशि निर्माणं कृतं तत्रिदशेश्वरैः ॥ ततः परं हेममयः श्रीमानुदयप-
 र्वतः ॥ ५४ ॥ तस्य कोटिर्दिवं स्पृष्ट्वा शतयोजनमाधता ॥ जातरूपमयी दिव्या विराजति संवेदिका
 ॥ ५५ ॥ सालैस्तालैस्तमालैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः ॥ जातरूपमयैर्दिव्यैः शोभते सूर्यसन्निभैः ॥ ५६ ॥
 तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम् ॥ शृंगं सौमनसं नाम जातरूपमयं ध्रुवम् ॥ ५७ ॥ तत्र
 पूर्वं पदं कृत्वा पुरा विष्णुस्त्रिविक्रमे ॥ द्वितीयं शिखरे मेरोश्चकार पुरुषोत्तमः ॥ ५८ ॥ उत्तरेण परि-
 क्रम्य जंबूद्वीपं दिवाकरः ॥ दृश्यो भवति भूयिष्ठं शिखरं तन्महोच्छ्रयम् ॥ ५९ ॥ तत्र वैखान-
 सा नाम बालखिल्या महर्षयः ॥ प्रकाशमाना दृश्यंते सूर्यवर्णास्तपस्विनः ॥ ६० ॥ अयं सुदर्शनो द्वीपः
 पुरो यस्य प्रकाशते ॥ तस्मिंस्तेजश्च चक्षुश्च सर्वप्राणभृतामपि ॥ ६१ ॥ शैलस्य तस्य प्रष्टुषु कंदरेषु वनेषु
 च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ६२ ॥ कांचनस्य च शैलस्य सूर्यस्य च महात्मनः ॥
 आविष्टा तेजसा संध्यौ पूर्वा रक्ता प्रकाशते ॥ ६३ ॥ पूर्वमेतत्कृतं द्वारं ग्रथिव्या
 सुवनस्य च ॥ सूर्ययोदयनं चैव पूर्वा ह्येषा दिगुच्यते ॥ ६४ ॥ तस्य शैलस्य प्रष्टुषु
 निहारेषु गुहासु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ६५ ॥ ततः परम-

गम्या स्याद्विकपूर्वा त्रिदशावृता ॥ रहिता चंद्रसूर्याभ्यामदृश्या तमसावृता ॥ ६६ ॥
 शैलेषु तेषु सर्वेषु कंदरेषु नदीषु च ॥ ये च नोक्ता मयोद्देशा विचेया तेषु जानकी
 ॥ ६७ ॥ एताद्वानरैः शक्यं गंतुं वानरपुंगवाः ॥ अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥ ६८ ॥ अभि-
 गम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥ मासे पूर्णे निवर्तध्वमुदयं प्राप्य पर्वतम् ॥ ६९ ॥ ऊर्ध्वं मासान्न
 वस्तन्यं वसन्वध्यो भवेन्मम ॥ सिद्धार्थाः सन्निवर्तध्वमधिगम्य च मैथिलीम् ॥ ७० ॥ महेंद्रकांतो
 वनषडमंडितां दिशं चरित्वा निपुणेन वानराः ॥ अवाप्य सीतां रघुवंशजश्रियां ततो निवृत्ताः सुखिनो
 भविष्यथ ॥ ७१ ॥ इ० श्रीम० वा० आ० च० सा० किष्कि० चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ ततः
 ग्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद्दानरं बलम् ॥ दक्षिणां प्रेषयामास वानरानभिलक्षितान् ॥ १ ॥ नीलमग्निमुतं
 चैव हनूमंतं च वानरम् ॥ पितामहमुतं चैव जांबवंतं महौजसम् ॥ २ ॥ सुहोत्रं च शरारिं च शरगुल्मं
 तथैव च ॥ गजं गवाक्षं गवयं सुषेणं वृषभं तथा ॥ ३ ॥ मैदं च द्विविदं चैव सुषेणं गंधमादनम् ॥
 उल्कायुखमनां च हुताशनसुताबुधौ ॥ ४ ॥ अंगदश्चमुखान्वीरान्वीरः कपिगणेश्वरः ॥ वेगविक्रमसं-
 पन्नान्संदिदेश विशेषवित् ॥ ५ ॥ तेषामग्रेसरं चैव बृहद्बलमथांगदम् ॥ विधाय हरिवीराणामादिशद्-
 क्षिणां दिशम् ॥ ६ ॥ ये केचन समुद्देशास्तस्यां दिशि सुदुर्गमाः ॥ स तेषां कपिमुख्यानां कपीशः
 समुदाहृत ॥ ७ ॥ सहस्रशिरसं विध्यं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ नर्मदां च नदीं रम्यां महोरगनिषेवि-
 ताम् ॥ ८ ॥ ततो गोदावरीं रम्यां कृष्णवर्णीं महानदीम् ॥ मेखलानुत्कलांश्चैव दशार्जुनगराण्यपि ॥ ९ ॥
 अनुब्रुवतीमवंतीं च सर्वमेवानुपश्यत ॥ विदर्भां नृष्टिकांश्चैव रम्यान्माहिषकानपि ॥ १० ॥ तथा

मत्स्यकलिं गांश्च कौशिकांश्च संमततः ॥ अन्वीक्ष्य दंडकारण्यं सपर्वतनदीगुहम् ॥ ११ ॥ नदीं
गोदावरीं चैव सर्वमेवापुपश्यत ॥ तथैवांध्रांश्च पुंड्रांश्च चोलान्पाण्ड्यांश्च केरलान् ॥ १२ ॥ अयोमुखश्च
गंतव्यः पर्वतो धातुमंडितः ॥ विचित्रशिखरः श्रीमांश्चित्रपुष्पितकाननः ॥ १३ ॥ सुचंदनवनोद्देशो
मार्गितव्यो महगिरिः ॥ ततस्तामापगां दिव्यां प्रसन्नसलिलाशयाम् ॥ १४ ॥ तत्र द्रक्ष्यथ कावेरीं
विहृतामप्सरोगणैः ॥ तस्यासीनं नगस्याग्रे मलयस्य महौजसः ॥ १५ ॥ द्रक्ष्यथादित्यसंकाशमग-
स्त्यभृषिसत्तमम् ॥ ततस्तेनाभ्यनुज्ञाताः प्रसन्नेन महात्मना ॥ १६ ॥ ताम्रपर्णीं प्राहजुष्टां तरिष्यथ
महानदीम् ॥ सा चंदनवनैश्चित्रैः प्रच्छन्नद्वीपवारिणी ॥ १७ ॥ कांतेव युवती कांतं समुद्रमवगाहते ॥
ततो हेममयं दिव्यं मुक्तामणिविभूषितम् ॥ १८ ॥ युक्तं कवाटं पांड्यानां गता द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ततः
समुद्रमासाद्य संप्रधार्यार्थनिश्चयम् ॥ १९ ॥ अगस्त्येनांतरे तत्र सागरे विनिवेशितः ॥ चित्र-
सानुतगः श्रीमान्महेंद्रः पर्वतोत्तमः ॥ २० ॥ जातरूपमयः श्रीमानवगाढो महार्णवम् ॥ नानात्रिधैर्नैः
फुल्लैर्लताभिश्चोपशोभितम् ॥ २१ ॥ देवर्षियक्षप्रवरैरप्सरोगेभिश्च शोभितम् ॥ सिद्धचारणसंघैश्च प्रकीर्णं
सुमनोरमम् ॥ २२ ॥ तमुपैति सहस्राक्षः सदा पर्वसुपर्वसु ॥ द्वीपस्तस्यापरे पारे शतयोजनवि-
स्तृतः ॥ २३ ॥ अगस्त्यो मानुषैर्दाप्रस्तं मार्गध्वं समंततः ॥ तत्र सर्वात्मना सीता मार्गतव्या विशेषे-
षतः ॥ २४ ॥ स हि देशस्तु वध्यस्य राधणस्य दुरात्मनः ॥ राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसम-
द्युतेः ॥ २५ ॥ दक्षिणस्य समुद्रस्य मध्ये तस्य तु राक्षसी ॥ अंगारकेति विख्याता छायाभाशिष्य
भोजनी ॥ २६ ॥ एवं निःसंशयान्कृत्वा संशयान्नष्टसंशयाः ॥ मृगयध्वं नरेंद्रस्य पत्नीमभिततेजसः ॥ २७ ॥

तमतिक्रम्य लक्ष्मीवान्समुद्रे शतयोजने ॥ गिरिः पुष्पितको नाम सिद्धचारणसेवितः ॥ २८ ॥ चंद्रसूर्या-
शुसंकाशसागराम्बुसमाश्रयः ॥ भ्राजते विपुलैः शृंगैरम्बरं विलिखन्निव ॥ २९ ॥ तस्यैकं कांचनं शृंगं
सेवतेऽयं दिवाकरः ॥ (श्वेतं राजतमेकञ्च सेवतेऽयं निशाकरः ॥) न तं कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा
न नास्तिकाः ॥ ३० ॥ प्रणम्य शिरसा शैलं तं विमार्ग्य वानराः ॥ तमतिक्रम्य दुर्धर्ष सूर्यवान्नाम
पर्वतः ॥ ३१ ॥ अध्वना दुर्विगाहेन योजनानि चतुर्दश ॥ ततस्तमप्यतिक्रम्य वैद्युतो नाम पर्वतः ॥ ३२ ॥
सर्वकामफलवृक्षैः सर्वकालमनोहरैः ॥ तत्र भुक्त्वा वराहाणि मूलानि च फलानि च ॥ ३३ ॥ मधूनि
पीत्वा जुष्टानि परं गच्छत वानराः ॥ तत्र नेत्रमनःकांतः कुंजरो नाम पर्वतः ॥ ३४ ॥ अगस्त्यभवनं
यत्र निर्मितं विश्वकर्मेणा ॥ तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम् ॥ ३५ ॥ शरणं कांचनं दिव्यं नाना-
रत्नविभूषितम् ॥ तत्र भोगवती नाम सर्पाणामालयः पुरी ॥ ३६ ॥ विशालरथ्या दुर्धर्षा सर्वतः परि-
रक्षिता ॥ रक्षिता पन्नगैर्घोरैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ॥ ३७ ॥ सर्पराजो महाघोरो यस्यां वसति वासुकिः ॥
निर्यय मार्गितव्या च सा च भोगवती पुरी ॥ ३८ ॥ तत्र चानंतरा देशा ये केचन समावृताः ॥ तं
च देशमतिक्रम्य महानृषभसंस्थितिः ॥ ३९ ॥ सर्वरत्नमयः श्रीमानृषभो नाम पर्वतः ॥ गोशीर्षकं
पद्मकं च हरिश्यामं च चंदनम् ॥ ४० ॥ दिव्यमुत्पद्यते यत्र तक्षैवाभिसमप्रभम् ॥ न तु त्वंदनं दृष्ट्वा
स्मष्टव्यं तु कदाचन ॥ ४१ ॥ रोहिता नाम गंधर्वा घोरं रक्षति तद्वनम् ॥ तत्र गंधर्वपतयः पंचसूर्य-
समप्रभाः ॥ ४२ ॥ शैल्यो ग्रामणीः शिक्षः शुको बभ्रुस्तथैव च ॥ रक्षिसोमाभिवपुषां निवासः पुण्य-
कर्मेणाम् ॥ ४३ ॥ अंतं पृथिव्या दुर्धर्षास्ततः स्वर्गजितास्थिताः ॥ ततः परं न वः सेव्यः पितृलोकः सुदा-

पुनः ॥ ४४ ॥ राजधानी यमस्यैषा कष्टेन तमसावृता ॥ एतावदेव युष्माभिर्वीरा वानरपुंगवाः ॥ शक्यं
 विचेतुं गंतुं वा नातो गतिमतां गतिः ॥ ४५ ॥ सर्वमेतस्मालोकस्य यच्चान्यदपि दृश्यते ॥ गतिं
 विदित्वा वैदेह्याः सन्निवर्तितुमर्हथ ॥ ४६ ॥ यश्च मासान्निवृत्तोऽग्रे दृष्टा सीतेति वक्ष्यति ॥
 मनुज्यविभवो भोगैः सुखं स विहरिष्यति ॥ ४७ ॥ ततः प्रियतरो नास्ति मम प्राणाद्विशेषतः ॥
 कृतापराधो बहुशो मम बंधुभविष्यति ॥ ४८ ॥ अमितबलपराक्रमा भवंतो विपुलगुणेषु कुलेषु च प्रसूताः ॥
 मनुजपतिसुतां यथा लभञ्चं तदधिगुणं पुरुषार्थमारभञ्चम् ॥ ४९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
 आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ अथ प्रस्थाप्य स हरीन्सुग्रीवो दक्षि-
 णां दिशम् ॥ अन्नवीन्मेघसंकाशं सुषेणं नाम वानरम् ॥ १ ॥ तारायाः पितरं राजा श्वशुरं भीमविक्रमम् ॥
 अन्नवीत्प्रांजलिर्विक्यमभिगम्य प्रणम्य च ॥ २ ॥ महर्षिपुत्रं मारीचमर्चिष्मतं महाकपिम् ॥ वृतं कपि-
 वरः शूरमेन्द्रसदृशद्युतिम् ॥ ३ ॥ बुद्धिविक्रमसंपन्नं वैनतेयसमद्युतिम् ॥ मरीचिपुत्रान्मारीचान-
 चिर्माल्यान्महाबलान् ॥ ४ ॥ ऋषिपुत्रांश्च तान्सर्वान्प्रतीचीमादिशदिशम् ॥ द्वाभ्यां शतसहस्राभ्यां कपीनां
 कपिसत्तमाः ॥ ५ ॥ सुषेणप्रमुखा यूयं वैदेहीं परिसार्थ ॥ सौराष्ट्रान्सह्याह्नीकांश्चंद्रचित्रांस्तैथव च
 ॥ ६ ॥ स्फीताऋजनपदान्न्यान्विपुलानि पुराणि च ॥ पुन्नागगहनं कुक्षिं बकुलोद्दालकाकुलम् ॥ ७ ॥
 तथा केतकखंडांश्च मार्गध्वं हरिपुंगवाः ॥ प्रत्यक्स्रोतोवहाश्चैव नद्यः शीतजलाः शिवाः ॥ ८ ॥ ताप-
 सानामरण्यानि कांतारगिरयश्च ये ॥ तत्र स्थलीभरप्राया अत्युच्चशिशिराः शिलाः ॥ ९ ॥ गिरिजालावृ-
 तां दुर्गां मार्गित्वा पश्चिमां दिशम् ॥ ततः पश्चिममार्गस्य समुद्रं द्रष्टुमर्हथ ॥ १० ॥ तिमिनकाकुलजलं

गत्वा द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ततः केतकखंडेषु तमालगह्वरेषु च ॥ ११ ॥ कपयो विहरिष्यन्ति नारिकेलबनेषु च ॥ तत्र सीतां च मार्गध्वं निलयं रावणस्य च ॥ १२ ॥ वेलातलनिविष्टेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ सुद-
चीपत्तनं चैव रम्यं चैव जटीपुरम् ॥ १३ ॥ अवंतीमंगलेषां च तथा चालक्षितं वनम् ॥ राश्याणि च
विशालानि पत्तनानि ततस्ततः ॥ १४ ॥ सिंधुसागरयोश्चैव संगमे तत्र पर्वतः ॥ महान्सोमगिरिर्नाम
शतशृंगो महाद्रुमः ॥ १५ ॥ तत्र प्रस्थेषु रम्येषु सिंहाः पक्षगमाः स्थिताः ॥ तिमिमत्यगजांश्चैव नी-
डान्यारोपयन्ति ते ॥ १६ ॥ तानि नीडानि सिंहानां गिरिशृंगताश्च ये ॥ दृप्तासृप्ताश्च मातंगास्तोयदुस्वन-
निःस्वनाः ॥ १७ ॥ विचरन्ति विशालेऽस्मिस्तोयपूर्णं समततः ॥ तस्य शृंगं दिवस्पक्षी कांचनं चित्रपाद-
पम् ॥ १८ ॥ सर्वमाशु विचेतव्यं कपिभिः कामरूपिभिः ॥ कोटिं तत्र समुद्रस्य कांचनीं शतयोजनानाम्
॥ १९ ॥ दुर्दर्शो परियात्रस्य गत्वा द्रक्ष्यथ वानराः ॥ कोटयस्तत्र चतुर्विंशद्वर्षाणां तपस्विन्नाम्
॥ २० ॥ वसंत्यभिनिकाशानां घोराणां पापकर्मणाम् ॥ पावकार्षिः प्रतीकाशाः समवेताः समंततः
॥ २१ ॥ नात्यासादयितव्यास्ते वानरैर्भीमविक्रमैः ॥ नादेयं च फलं तस्मादेशालिकचित्सुवंगमैः ॥ २२ ॥
दुरासदा हि ते वीराः सत्त्ववंतो महाबलाः ॥ फलमूलानि ते तत्र रक्षन्ते भीमविक्रमाः ॥ २३ ॥ तत्र
यत्नश्च कर्तव्यो मार्गितव्या च जानकी ॥ नहि तेभ्यो भयं किंचित्कपिल्वनमुत्तुर्वताम् ॥ २४ ॥ तत्र वैदू-
र्धवर्णाभो वज्रसैत्थानसंस्तितः ॥ नानाद्रुमलताकर्णो वज्रो नाम महागिरिः ॥ २५ ॥ श्रीमान्समुद्रवित-
स्तत्र योजनानां शतं सर्वम् ॥ गुहास्तत्र विचेतव्याः प्रयत्नेन प्लवंगमाः ॥ २६ ॥ चतुर्भागे समुद्रस्य
चक्रवाद्याम पर्वतः ॥ तत्र चक्रं सहस्रार्धं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २७ ॥ तत्र पंचजनं हत्वा हयग्रीवं

च दानवम् ॥ आजहार तेतश्चक्रं शंखं च पुरुषोत्तमः ॥ २८ ॥ तत्र सानुषु रम्येषु विशालसु गुहासु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्तस्ततः ॥ २९ ॥ योजनानि चतुःषष्टिर्वराहो नाम पर्वतः ॥ सुवर्णशृंगः सुमहानगाधे वरुणालये ॥ ३० ॥ तत्र ग्राज्योतिषं नाम जातरूपमयं पुरम् ॥ तस्मिन्वसति दुष्टात्मा नरको नाम दानवः ॥ ३१ ॥ तत्र सानुषु रम्येषु विशालसु गुहासु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्तस्ततः ॥ ३२ ॥ तमतिक्रम्य शैलेंद्रं कांचनांतरदर्शनम् ॥ पर्वतः सर्वसौवर्णो धाराप्रसवणायुतः ॥ ३३ ॥ तं गजाश्च वराहाश्च सिंहा व्याघ्राश्च सर्वतः ॥ अभिगर्जति सततं तेन शब्देन दर्पिताः ॥ ३४ ॥ यस्मिन्हरिहयः श्रीमान्महेंद्रः पाकशासनः ॥ अभिषिक्तः सुरै राजा मेघो नाम स पर्वतः ॥ ३५ ॥ तमतिक्रम्य शैलेंद्रं महेन्द्रपरिपालितम् ॥ षष्टिं गिरिसहस्राणि कांचनानि गमिष्यथ ॥ ३६ ॥ तरुणादित्यवर्णानि आजमानानि सर्वशः ॥ जातरूपमयैर्वृक्षैः शोभितानि सुपुष्पितैः ॥ ३७ ॥ तेषां मध्ये स्थितो राजा मेरुरुत्तमपर्वतः ॥ आदित्येन प्रसन्नेन शैलो दत्तवरः पुरा ॥ ३८ ॥ तेनैवमुक्तः शैलेंद्रः सर्वं एव त्वदाश्रयाः ॥ मत्प्रसादाद्भविष्यति दिवा रात्रौ च कांचनाः ॥ ३९ ॥ त्वयि ये चापि वत्स्यन्ति देवगंधर्वदानवाः ॥ ते भविष्यन्ति भक्ताश्च प्रभया कांचनप्रभाः ॥ ४० ॥ विश्वदेवाश्च वसवो मरुतश्च दिवौकसः ॥ आगत्य पश्चिमां संध्यां मेरुमुत्तमपर्वतम् ॥ ४१ ॥ आदित्यमुपतिष्ठन्ति तैश्च सूर्योऽभिपूजितः ॥ अदृश्यः सर्वभूतानामस्तं गच्छति पर्वतम् ॥ ४२ ॥ योजनानां सहस्राणि दश तानि दिवाकरः ॥ सुहूर्तीर्धेन तं शीघ्रमभिधाति शिलोच्चयम् ॥ ४३ ॥ शृंगे तस्य महद्दिव्यं भवनं सूर्यसन्निभम् ॥ प्रासादगणसंबाधं विहितं विश्वकर्मणा ॥ ४४ ॥ शोभितं तरुभिश्चित्रैर्नानापक्षिसमाकुलैः ॥ निकेतं पाशहस्तस्य

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे किष्किन्धाकाण्डे । सर्गः ४३. * (७१३)

वरुणस्य महात्मनः ॥ ४५ ॥ अंतरा मेरुमस्तं च तालो दशशिरा महान् ॥ जातरूपमयः श्रीमान्भ्राजते
चित्रवेदिकः ॥ ४६ ॥ तेषु सर्वेषु दुर्गेषु सरससु च सरित्सु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मारितव्यस्त-
तस्ततः ॥ ४७ ॥ यत्र तिष्ठति धर्महस्तपसा स्वेन भावितः ॥ मेरुसावर्णिमित्येष ल्यातो वै ब्रह्मणा
समः ॥ ४८ ॥ प्रष्टव्यो मेरुसावर्णिर्महर्षिः सूर्यसन्निभः ॥ प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रवृत्तिं मेधिलीं प्रति ॥
॥ ४९ ॥ एतावज्जीवलोकस्य भास्करो रजनीक्षये ॥ कृत्वा विततिभरं सर्वमस्तं गच्छति पर्वतम् ॥ ५० ॥
एतावद्वानरैः शक्यं गंतुं वानरपुंगवाः ॥ अभास्करमभयार्द्रं न जानीमस्ततः परम् ॥ ५१ ॥ अवगम्य
तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥ अस्तं पर्वतमासाद्य पूर्णे मासे निवर्तत ॥ ५२ ॥ ऊर्ध्वं मासान्न
वस्तव्यं वसन्वध्यो भवेन्मम ॥ सहैव शूरो शुष्माभिः श्वशुरो मे गमिष्यति ॥ ५३ ॥ श्रातव्यं सर्व-
मेतस्य भवद्भिर्दिष्टकारिभिः ॥ गुरुरेष महाबाहुः श्वशुरो मे महाबलः ॥ ५४ ॥ भवंतश्चापि विकांताः
प्रमाणं सर्व एव हि ॥ प्रमाणमेनं संस्थाप्य पश्यध्वं पश्चिमां दिशम् ॥ ५५ ॥ (दृष्ट्यां तु नरेन्द्रस्य
पत्न्यामभिततेजसः ॥) कृतकृत्या भविष्यामः कृतस्य प्रतिकर्मणा ॥ अतोऽन्यदपि यत्कार्यं कार्यस्यास्य
प्रियं भवेत् ॥ संप्रधार्य भवद्भिश्च देशकालार्थसंहितम् ॥ ५६ ॥ ततः सुषेणप्रमुखाः प्लवंगमाः सुग्रीव-
वाक्यं निपुणं निशम्य ॥ आमन्त्र्य सर्वे प्लवगाधिपास्ते जगमुर्दिशं तां वरुणाभिगुप्ताम् ॥ ५७ ॥ इति
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे च ० सा० किष्किन्धाकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ततः
संदिश्य सुग्रीवः श्वशुरं पश्चिमां दिशम् ॥ वीरं शतबलं नाम वानरं वानरेश्वरः ॥ १ ॥ उवाच राजा सर्वज्ञः
सर्ववानरसत्तमः ॥ वाक्यमात्मसहितं चैव रामस्य च हितं तथा ॥ २ ॥ वृतः शशसहस्रेण त्वाद्विधानां

वनौकसाम् ॥ वैवस्वतसुतैः सार्धं प्रविष्टः सर्वमुग्रिभिः ॥ ३ ॥ दिशं ह्युदीचीं त्रिकांतहिमशैलावतं-
 स्त्रिकाम् ॥ सर्वतः परिमार्गध्वं रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ४ ॥ अस्मिन्कार्ये विनिवृत्ते कृते दाशरथेः
 प्रिये ॥ कृणान्मुक्ता भविष्यामः कृतार्थार्थविदांवर ॥ ५ ॥ कृतं हि प्रियमस्माकं राघवेण महात्मना ॥
 तस्य चेत्प्रतिकारोऽस्ति सफलं जीवितं भवेत् ॥ ६ ॥ अर्थिनः कार्यनिवृत्तिमकर्तुरपि यश्चरेत् ॥ तस्य
 स्यात्सफलं जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः ॥ ७ ॥ एतां बुद्धिं समास्थाय दृश्यते जानकी यथा ॥ तथा
 भवद्भिः कर्तव्यमस्मत्प्रियहि तैषिभिः ॥ ८ ॥ अयं हि सर्वभूतानां मान्यस्तु नरसत्तमः ॥ अस्मासु च
 गतः प्रीतिरामः परपुरंजयः ॥ ९ ॥ इमानि बहुदुर्गाणि नद्यः शैलांतराणि च ॥ भवतः परिमार्गंतु बुद्धिविक्रम-
 संपदा ॥ १० ॥ तत्र म्लेच्छान्युलिंदांश्च शूरसेनांस्तथैव च ॥ प्रस्थलान्भरतांश्चैव कुरुंश्च सह मदकैः ॥
 ॥ ११ ॥ काम्बोजयवनंश्चैव शकानां पत्तनानि च ॥ (बाह्लीकानृषिकांश्चैव पौरवानथ टंकणान् ॥ चीना-
 न्परमचीनांश्च नीहारांश्च पुनःपुनः ॥ १२ ॥) अन्वीक्ष्य वरदांश्चैव हिमवंतं विचिन्वथ ॥ १२ ॥
 लोघ्रपद्मकखंडेषु देवदारुवनेषु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ १३ ॥ ततः क्षोमाश्रमं
 गत्वा देवगंधर्वसेवितम् ॥ कालं नाम महासानुं पर्वतं तं गमिष्यथ ॥ १४ ॥ महत्सु तस्य शैलेषु पर्वतेषु
 गुहासु च ॥ विचिन्वत महाभागा रामपत्नीर्मनिदिताम् ॥ १५ ॥ तमतिक्रम्य शैलेंद्रं हेमगर्भं महा-
 गिरिम् ॥ ततः सुदर्शनं नाम पर्वतं गंतुमर्हथ ॥ १६ ॥ ततो देवसखा नाम पर्वतः पतगालयः ॥ नाना-
 पक्षिसमाकीर्णो विविधदुग्धभूषितः ॥ १७ ॥ तस्य कांचनखंडेषु निर्दरेषु गुहासु च ॥ रावणः सह
 वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ १८ ॥ तमतिक्रम्य चाकाशं सर्वतः शतयोजनम् ॥ अपर्वतनदीवृक्षं सर्व-

सत्त्वविवर्जितम् ॥ १९ ॥ तच्च शीघ्रमतिक्रम्य कांतारं रोमहर्षणम् ॥ कैलासं पांडुरं प्राप्य हृष्टा
यूयं भविष्यथ ॥ २० ॥ तत्र पांडुरसेघामं जांबूनदपरिष्कृतम् ॥ कुबेरभवनं रम्यं निर्मितं विश्वकर्माणां ॥
॥ २१ ॥ विशाला नलिनी यत्र प्रभूतकमलोत्पला ॥ हंसकारडवाकीर्णा अप्सरोगणसेविता ॥ २२ ॥
तत्र वैश्रवणो राजा सर्वलोकनमस्कृतः ॥ धनदो रमते श्रीमान्गुह्यकैः सह यक्षराट् ॥ २३ ॥ तस्य चंद्रनि-
काशेषु पर्वतेषु गुहासु च ॥ रावणः सह वहेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ २४ ॥ क्रौंचं तु गिरिमासाद्य बिलं
तस्य सुदुर्गमम् ॥ अप्रमत्तैः प्रवेष्टव्यं दुष्प्रवेशं हि तत्स्पृष्टम् ॥ २५ ॥ वसंति हि महात्मानस्तत्र सूर्यसम-
प्रभाः ॥ देवैर्भ्यर्थिताः सम्यग्देवरूपा महर्षयः ॥ २६ ॥ क्रौंचस्य तु गुहाश्चान्याः सानूनि शिखराणि च ॥
दुर्दराश्च नितंबाश्च विचेतव्यास्ततस्ततः ॥ २७ ॥ (क्रौंचस्य शिखरं चापि निरीक्ष्य च ततस्ततः ॥)
अवृक्षं कामशैलं च मानसं विहगालयम् ॥ न गतिस्तत्र भूतानां देवानां न च रक्षसाम् ॥ २८ ॥ स च
सर्वविचेतव्यः ससानुप्रस्थभूधरः ॥ क्रौंचं गिरिमतिक्रम्य भैनाको नाम पर्वतः ॥ २९ ॥ मयस्य भवनं
तत्र दानं वस्य स्वयंकृतम् ॥ भैनाकस्तु विचेतव्यः ससानुप्रस्थकंदरः ॥ ३० ॥ स्त्रीणांमश्वमुखीनां तु
निकेतस्तत्रतत्र तु ॥ तं देशं समतिक्रम्य आश्रमं सिद्धसेवितम् ॥ ३१ ॥ सिद्धा वैखानसा यत्र बाल-
खिल्याश्च तापसाः ॥ वंदितव्यास्ततः सिद्धास्तपसा वीतकल्मषाः ॥ ३२ ॥ ग्रहव्या चापि सीतायाः
प्रवृत्तिर्विनयान्वितैः ॥ हिमपुष्करसंछन्नं तत्र वैखानसं सरः ॥ ३३ ॥ तरुणादित्यसंकशैर्ह्रस्वैर्विचरितं
शुभैः ॥ औपवाह्यः कुबेरस्य सार्वभौम इति स्पृष्टः ॥ ३४ ॥ गजः पर्येति तं देशं सदा सह करेणुभिः ॥
तत्सरः समतिक्रम्य नष्टचंद्रदिवाकरम् ॥ अनक्षत्रगणं व्योम निष्पयोदमनादितम् ॥ ३५ ॥ गमस्ति-

भिरिवार्कस्य स तु देशः प्रकाश्यते ॥ विश्राम्यद्भिस्तपःसिद्धैर्देवकल्पैः स्वयंप्रभैः ॥ ३६ ॥ तं तु देश-
 मतिक्रम्य शैलोद्वा नाम निम्नगा ॥ उभयोस्तीरयोस्तस्याः कीचका नाम वेणवः ॥ ३७ ॥ ते नयंति परं
 तीरं सिद्धान्प्रत्यानयंति च ॥ उत्तराः कुरवस्तत्र कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ३८ ॥ ततः कांचनपद्माभिः
 पद्मिनीभिः कृतोदकाः ॥ ३९ ॥ नीलवैदूर्यपत्राढया नद्यस्तत्र सहस्रशः ॥ रक्तोत्पलवनैश्चात्र मंडिताश्च
 हिरण्मयैः ॥ ४० ॥ तरुणादित्यसंकाशा भांति तत्र जलाशयाः ॥ महाहर्मणिरत्नैश्च कांचनप्रभक्रेसरैः
 ॥ ४१ ॥ नीलोत्पलवनैश्चित्रैः स देशः सर्वतो वृतः ॥ निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः ॥ ४२ ॥
 उद्धतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः ॥ सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढा नगोत्तमैः ॥ ४३ ॥ जातरूपमयै-
 श्चापि हुताशनसमप्रभैः ॥ नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः ॥ ४४ ॥ दिव्यगंधरसस्पर्शाः
 सर्वकामान्धवंति च ॥ नाताकाराणि वासांसि फलंत्यन्ये नगोत्तमाः ॥ ४५ ॥ मुक्तावैदूर्यचित्राणि
 भूषणानि तथैव च ॥ स्त्रीणां यान्यनुरूपानि पुरुषाणां तथैव च ॥ ४६ ॥ सर्वतुसुखसेव्यानि फलंत्यन्ये
 नगोत्तमाः ॥ महाहर्मणिचित्राणि फलंत्यन्ये नगोत्तमाः ॥ ४७ ॥ शयनानि प्रसूयंते चित्रास्तरणवंति
 च ॥ मनःकांतानि माल्यानि फलंत्यत्रापरे द्रुमाः ॥ ४८ ॥ पानानि च महार्हाणि भक्ष्याणि विवि-
 धानि च ॥ स्त्रियश्च गुणसंपन्ना रूपयौवनलक्षिताः ॥ ४९ ॥ गंधर्वाः किन्नराः सिद्धा नागा विद्याधरा-
 स्तथा ॥ रमंते सततं तत्र नारीभिर्भास्वरप्रभाः ॥ ५० ॥ सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे रतिपरायणाः ॥ सर्वे
 कामार्थसहिता वसंति सहयोषितः ॥ ५१ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषः सोत्कृष्टहसितस्वरैः ॥ श्रूयते सततं तत्र
 सर्वभूतमनोरमः ॥ ५२ ॥ तत्र नामुदितः काञ्चिन्नात्र काञ्चिदसत्पियः ॥ अहन्यहनि वर्धते गुणास्तत्र

मनोरमाः ॥ ५३ ॥ तप्तक्रिम्य शैलेन्द्रनुत्तरः पयसांनिधिः ॥ तत्र सोमगिरिर्नाम मध्ये हेमसंयो महान् ॥ ५४ ॥ (इन्द्रलोकगता ये च ब्रह्मलोकगताश्च ये ॥ देवास्तं समवेक्षन्ते गिरिराजं दिवं गताः ॥ १ ॥)
स तु देशो विसूर्योऽपि तस्य भासा प्रकाशते ॥ सूर्यलक्ष्याभिविज्ञेयस्तपसेव विवस्वता ॥ ५५ ॥
भगवांस्तत्र विश्वात्मा शंभुरेकादशात्मकः ॥ ब्रह्मा वसति देवेशो ब्रह्मर्षिपरिवारितः ॥ ५६ ॥ न कथं-
चन गतव्यं कुरुणामुत्तरेण वः ॥ अन्येषामपि भूतानां नानुक्रामति वै गतिः ॥ ५७ ॥ स हि सोम-
गिरिर्नाम देवानामपि दुर्गमः ॥ तमालोक्य ततः क्षिप्रमुपावर्तितुमर्हथ ॥ ५८ ॥ एतावद्भानरैः शक्यं
गंतुं वानरपुंगवाः ॥ अभास्करममर्योदं न जानीमस्ततः परम् ॥ ५९ ॥ सर्वमेतद्विचेतव्यं यन्मया
परिकीर्तितम् ॥ यदन्यदपि नोक्तं च तत्रापि क्रियतां मतिः ॥ ६० ॥ ततः कृतं दाशरथेर्महत्प्रियं महत्प्रियं चापि
ततो मम प्रियम् ॥ कृतं भविष्यत्यनिलानलोपमा विदेहजादर्शनजेन कर्मणा ॥ ६१ ॥ ततः कृतार्थाः
सहितः सर्बाधवा मर्याद्विताः सर्वगुणैर्मनोरमैः ॥ चरिष्यथोर्वी प्रतिशांतशात्रवाः सहप्रिया भूतधराः
पुंवंगमाः ॥ ६२ ॥ इत्योर्वे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकाण्डे त्रिचत्वारिंशः
सर्गः ॥ ४३ ॥ विशेषेण तु सुग्रीवो हनूमत्यर्थमुक्तवान् ॥ सु हि तस्मिन्हरिश्रेष्ठे निश्चितार्थोऽर्थसाधने
॥ १ ॥ अत्रर्वीच्च हनूमंतं विक्लान्तमनिलात्मजम् ॥ सुग्रीवः परमप्रीतः प्रभुः सर्ववनौकसाम् ॥ २ ॥ न
भूमौ नांतरिक्षे वा नाम्बरे नामरालये ॥ नाप्सु वा गतिसंगं ते पश्यामि हरिपुंगव ॥ ३ ॥ सासुराः
सहगंधर्वाः सनागनरदेवताः ॥ विदिताः सर्वलोकास्ते ससागरधराधराः ॥ ४ ॥ गतिवैगम्य तेजश्च
लाघवं च महाकपे ॥ भितुस्ते सदृशं वीर मारुतस्य महौजसः ॥ ५ ॥ तेजसा वापि ते भूतं न समं सुवि

विद्यते ॥ तद्यथा लभ्यते सीता तत्त्वमेवानुचितय ॥ ६ ॥ त्वय्येव हनुमन्नास्ति बलं बुद्धिः पराक्रमः ॥
 दशकालानुवृत्तिश्च नयश्च नयपंडितः ॥ ततः कार्यसमाप्तमवगम्य हनूमति ॥ विदित्वा हनुमंतं च चित्तया-
 मास राघवः ॥ ८ ॥ सर्वथा निश्चितार्थोऽहं हनूमति हरीश्वरः ॥ निश्चितार्थतरश्चापि हनूमान्कार्यसा-
 धने ॥ ९ ॥ तदेवं प्रस्थितस्यास्य परिज्ञातस्य कर्मभिः ॥ भर्त्रा परिगृहीतस्य ध्रुवः कार्यफलोदयः
 ॥ १० ॥ तं समीक्ष्य महातेजा व्यवसायोत्तरं हरिम् ॥ कृतार्थ इव संहृष्टः प्रहृष्टेन्द्रियमानसः ॥ ११ ॥
 ददौ तस्य ततः प्रीतिः स्वनामांकोपशोभितम् ॥ अंगुलीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परंतपः ॥ १२ ॥
 अनेन त्वां हरिश्रेष्ठ चिह्नेन जनकात्मजा ॥ मत्सकाशादनुप्राप्तमनुद्विम्नाऽनुपश्यति ॥ १३ ॥ व्यव-
 सायश्च ते वीर सत्त्वयुक्तश्च विक्रमः ॥ सुग्रीवस्य च संदेशः सिद्धिं कथयतीव मे ॥ १४ ॥ स तद्गृह्य
 हरिश्रेष्ठः कृत्वा मूर्ध्नि कृतांजलिः ॥ वंदित्वा चरणौ चैव प्रस्थितः प्रवर्गर्षभः ॥ १५ ॥ स तत्प्र-
 कर्ष-हरिणां महद्बलं बभूव वीरः पवनात्मजः कपिः ॥ गताम्बुदे व्योम्नि विशुद्धमंडलः शशीव
 नक्षत्रगणोपशोभितः ॥ १६ ॥ अतित्रल वलमाश्रितस्तवाहं हरिवरविक्रम विक्रमैरनल्पैः ॥ पवनसुत
 गथाऽविगम्यते सा जनकसुता हनुमंतस्था कुरुष्व ॥ १७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये
 च० सा० किष्किन्धाकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ सर्वाश्चाहूय सुग्रीवः प्लवगान्प्लवगर्षभः ॥
 समस्तांश्चाज्रावीद्राजा रामकार्यार्थसिद्धये ॥ १ ॥ एतमेतद्विचेतव्यं भवद्विर्वानरोत्तमैः ॥ तदुपद्रासनं
 मनुर्विज्ञाय हरिपुंगवाः ॥ २ ॥ शलभा इव संछाद्य मेदिनीं संप्रतस्थिरे ॥ रामः प्रस्रवणे तस्मिन्नन्य-
 वत्सहलक्ष्मणः ॥ ३ ॥ प्रतक्ष्ममाणस्तं मांसं सीताधिगमने कृतः ॥ उत्तरां तु दिशं रम्यां गिरिराज-

समावृताम् ॥४॥ प्रतस्थे सहसा वीरो हरिः शतबलिस्तदा ॥ पूर्वा दिशं प्रतियौ विनतो हरियूथपः ॥५॥
 तारांगददिसहितः प्लवगः पवनात्मजः ॥ अगस्त्याचरितामाशं दक्षिणं हरियूथपः ॥ ६ ॥ पश्चिमां
 च दिशं घोरां सुषेणः प्लवगेश्वरः ॥ प्रतस्थे हरिशर्दूलो दिशं वरुणपालिताम् ॥ ७ ॥ ततः सर्वा
 दिशो राजा चोदयित्वा यथातथम् ॥ कपिसेनापतिर्वीरो सुमोद सुखितः सुखम् ॥ ८ ॥ एवं संचो-
 दिताः सर्वे राज्ञा वानरयूथपाः ॥ स्वांस्वां दिशमभिप्रेत्य त्वरिताः संप्रतस्थिरे ॥ ९ ॥ नदंतश्चोन्नदं-
 तश्च गर्जतश्च प्लवंगमाः ॥ क्ष्वेडंतो धावमानाश्च विनदंतो महाबलाः ॥ १० ॥ एवं संचोदिताः सर्वे
 राज्ञा वानरयूथपाः ॥ आनयिष्यामहे सीतां हन्तिष्यामश्च रावणम् ॥ ११ ॥ अहमेको वधिष्यामि
 प्राप्तं रावणमाहवे ॥ ततश्चोन्मथ्य सहसा हरिष्ये जनकात्मजाम् ॥ १२ ॥ वेपमानां श्रमेणाद्य भवद्भिः
 स्थयितामिति ॥ एक एवाहरिष्यामि पातालादपि जानकीम् ॥ १३ ॥ विधमिष्याम्यहं वृक्षान्दारायिष्याम्यहं
 गिरीन् ॥ धरणीं दारयिष्यामि क्षोभयिष्यामि सागरान् ॥ १४ ॥ अहं योजनसंख्यायाः प्लव्हेयं
 नात्र संशयः ॥ शतयोजनसंख्यायाः शतं समधिकं ह्रहम् ॥ १५ ॥ भूतले सागरे वापि शैलेषु
 च वनेषु च ॥ पाताळस्यापि वा मध्ये न ममान्छिद्यते गतिः ॥ १६ ॥ इत्येकैकस्तदा तत्र वानरा बलद-
 पिताः ॥ ऊचुश्च वचनं तस्य हरिराजस्य सन्निवौ ॥ १७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
 आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकाण्डे पंचवत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ गतेषु वानरैरेषु रामः सुमी-
 वमब्रवीत् ॥ कथं भवान्विजानीते सर्वे वै भंडलं भुवः ॥ १ ॥ सुमीवश्च ततो रामयुवाच प्रणतात्म-
 वान् ॥ श्रूयतो सर्वमाख्यास्ये विस्तरेण वचो मम ॥ २ ॥ यदा तु दुर्दुर्भिमि नाम दानवं महिषाकृ-

तिम् ॥ प्रतिकालयते वाली मलयं प्रतिपर्वतम् ॥ ३ ॥ तदा विवेश महिषो मलयस्य गुहां प्रति ॥
विवेश वाली तत्रापि मलयं तज्जिघांसया ॥ ४ ॥ ततोऽहं तत्र निक्षिप्तो गुहाद्वारि विनीतवत् ॥
नच निष्कामेते वाली तदा संवत्सरे गते ॥ ५ ॥ ततः क्षतजवेगेन आपुपूरे तदा बिलम् ॥ तदहं
विस्मितो दृष्ट्वा अतुः शोकविषादितः ॥ ६ ॥ अथाहं गतबुद्धिस्तु सुव्यक्तं निहतो गुरुः ॥ शिला
पर्वतसंकाशा बिलद्वारि मया कृता ॥ ७ ॥ अशक्नुवन्निष्क्रमितुं महिषो विनशिष्यति ॥ ततोऽह-
मागां किष्किंधां निराशस्तस्य जीविते ॥ ८ ॥ राज्यं च सुमहत्प्राप्य तारां च रुमया सह ॥ भिन्नैश्च
सहितस्तस्य वसामि विगतज्वरः ॥ ९ ॥ आजगाम ततो वाली हत्वा तं वानरर्षभः ॥ ततोऽहमद्ददां राज्यं
गौरवाद्भययन्त्रितः ॥ १० ॥ स मां जिघांसुर्दुष्टात्मा वाली प्रव्यथितेंद्रियः ॥ परिकलयते वाली धावंतं सचिवैः
सह ॥ ११ ॥ ततोऽहं वालिना तेन सोऽनुबद्धः प्रयावितः ॥ नदीश्च विविधाः पश्यन्वनानि नगराणि च ॥ १२ ॥
आदर्शतलसंकाशो ततो वै पृथिवी मया ॥ अलातचक्रप्रतिमा दृष्ट्वा गोष्पदवत्कृता ॥ १३ ॥ पूर्वा दिशं
ततो गत्वा पश्यामि विविधान्द्रुमान ॥ पर्वतात्सदरीत्रम्यान्सरांसि विविधानि च ॥ १४ ॥ उदयं
तत्र पश्यामि पर्वतं धातुमंडितम् ॥ क्षीरोदं सागरं चैव नित्यमप्सरसालयम् ॥ १५ ॥ परिकान्य-
मानस्तु तदा वालिनाभिद्रुतो ह्यहम् ॥ पुनरावृत्त्य सहसा प्रस्थितोऽहं तदा विभो ॥ १६ ॥ दिशस्तस्यास्त-
तो भूयः प्रस्थितो दक्षिणां दिशमुर्वीच्यपादयसंकीर्णो चंदनद्रुमशोभिताम् ॥ १७ ॥ द्रुमशैलांतरे
पश्यन्भूयो दक्षिणतोऽपराम् ॥ अपरां च दिशं प्राप्नो वगलिना समभिद्रुतः ॥ १८ ॥ स पश्यन्विबिधान्दे-
शानस्तं च गिरिसन्तमम् ॥ प्राप्य चास्तगिरिश्चेष्टमुत्तरं संप्रधावितः ॥ १९ ॥ हिमवंतं च मेरुं च

समुद्रं च तथोत्तरम् ॥ यदा न विदे शरणं वालिना समभिद्रुतः ॥ २० ॥ ततो मां बुद्धिस्पन्नो हनुमान्-
न्वाक्यमब्रवीत् ॥ इदानीं मे स्मृतं राजन्यथा वाली हरीश्वरः ॥ २१ ॥ मत्तुंगेन तदा शप्तो ह्यस्मिन्ना-
श्रममंडले ॥ प्रविशेद्यदि वा वाली मूर्ध्नात्य शतधा भवेत् ॥ २२ ॥ तत्र वासः सुखोऽस्माकं निरद्विग्नो
भविष्यति ॥ तत्र पर्वतमासाद्य ऋष्यमूकं नृपात्मज ॥ २३ ॥ न विवेश तदा वाली मत्तुंगस्य भयान्तदा ॥
एवं मया तदा राजन्प्रत्यक्षमुपलक्षितम् ॥ दृथिवीमंडलं सर्वं गुह्यमस्यागतस्ततः ॥ २४ ॥ इत्यर्धे
श्रीम० वा० आ० च० सा० किष्किन्याकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ दर्शनार्थं तु वैदेह्याः सर्वतः
कपिकुंजराः ॥ न्यादिष्टाः कपिराजेन यथोक्तं जगमुरंजसा ॥ १ ॥ ते सरांसि सरित्कक्षानाकाशं
नगराणि च ॥ नदी दुर्गास्तथा देशान्विचिन्वन्ति समंततः ॥ २ ॥ सुग्रीवेण समाख्याताः सर्वे वानर-
यूथपाः ॥ तत्र देशान्विचिन्वन्ति सशैलवनकाननान् ॥ ३ ॥ विचित्य दिवसं सर्वे सीताधिगमने धृताः ॥
समायांति स्म मोदिन्यां निशाकालेषु वानराः ॥ ४ ॥ सर्वदुर्कांश्च देशेषु वानराः सफलान्द्रुमान् ॥
आसाद्य रजनीं शय्यां चक्रुः सर्वेष्वहसु ते ॥ ५ ॥ तदहः प्रथमं कृत्वा मासे प्रस्रवणं गताः ॥ कपि-
राजेन संगम्य निराशाः कपिकुंजराः ॥ ६ ॥ विजित्य तु दिशं पूर्वा यथोक्तां सचिवैः सह ॥ अदृष्ट्वा
विन्तैः सीतामाजगाम महाबलः ॥ ७ ॥ दिशमन्युत्तरां सर्वो विविच्य स महाकपिः ॥ आगतः सह सैन्येन
भीतः शतबलिस्तदाः ॥ ८ ॥ सुषेणः पश्चिमामाशां विविच्य सह वानरैः ॥ समेत्य मासे पूर्णे तु सुग्रीव-
मुपचक्रमे ॥ ९ ॥ तं प्रस्रवणपृष्ठस्थं समासाद्याभिवाद्य च ॥ आसीनं सह रामेण सुग्रीवमिदमब्रु-
वन् ॥ १० ॥ विचिताः पूर्वताः सर्वे वनानि गहनानि च ॥ निम्नयाः सागरांताश्च सर्वे जनपदाश्च

ये ॥ ११ ॥ गुहाश्च विचिताः सर्वा याश्च ते परिकीर्तिताः ॥ विचिताश्च महागुल्मा लता विततसं-
 तताः ॥ १२ ॥ गहनेषु च देशेषु दुर्गेषु विषमेषु च ॥ सत्त्वान्यतिप्रमाणानि विचितानि हतानि च ॥
 ये चैव गहना देशा विचितास्ते पुनःपुनः ॥ १३ ॥ उदारसत्त्वाभिजनो हनूमान्स मैथिलीं ज्ञास्यति
 बानरेद्र ॥ दिशं तु यामेव गता तु सीता तामास्थितो वायुसुतो हनूमान् ॥ १४ ॥ इत्यार्षे श्रोमद्रामायणे
 वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० किष्किन्धाकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ स तु दूरमुपागम्य सर्वैस्तैः
 सहसा हनुमान्कपिः ॥ सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं गंतुं देशं प्रचक्रमे ॥ १ ॥ स तु दूरमुपागम्य सर्वैस्तैः
 कपिसत्तमैः ॥ ततो विचित्य विंध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ॥ २ ॥ पर्वताग्रनदीदुर्गान्स्वरांसि विपुलदु-
 मान् ॥ वृक्षषण्डांश्च विविधान्यपर्वतान्वनपादपान् ॥ ३ ॥ अन्वेषमाणास्ते सर्वे वानराः सर्वतो दिशम् ॥
 न सीतां ददृशुर्वीरा मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ ४ ॥ ते भक्षयंतो मूलानि फलानि विविधान्यपि ॥
 निर्जलं निर्जनं शून्यं गहनं घोरदर्शनम् ॥ ५ ॥ तादृशान्यप्यरण्यानि विचित्य भृशपीडिताः ॥ स
 देशश्च दुरन्वेष्यो गुहागहनवान्महान् ॥ ६ ॥ त्यक्त्वा तु तं ततो देशं सर्वे वै हरियूथपाः ॥ दशमन्यं
 दुरार्षर्षं विविशुश्चाकुतोभयाः ॥ ७ ॥ यत्र वंध्यफला वृक्षा विपुष्पाः पर्णवर्जिताः ॥ निस्तोयाः सारतो
 यत्र मूलं यत्र सुदुर्लभम् ॥ ८ ॥ न संति माहिषा यत्र न मृगा न च हस्तिनः ॥ शार्दूलाः पक्षिणो वापि
 ये चान्ये वनगोचराः ॥ ९ ॥ नचात्र वृक्षा नौषध्यो न वल्लयो नापि वीरुधः ॥ स्निग्धपत्राः स्थले यत्र
 पद्मिन्यः पुल्लपंकजाः ॥ १० ॥ प्रेक्षणीयाः सुगंधाश्च भ्रमरैश्च विवर्जिताः ॥ कंडुर्नासि महाभागः सत्यवादी
 तपोधनः ॥ ११ ॥ महर्षिः परमामर्षी नियमैर्दुष्यदर्षणः ॥ तस्य तस्मिन्वने पुत्रो बालको दशवा-

धिक् ॥ १२ ॥ प्रनष्टो जीवितांताय क्रुद्धस्तेन महायुनिः ॥ तेन धर्मात्मना शप्तं कृत्स्नं तत्र महद्व-
 नम् ॥ १३ ॥ अशरण्यं दुराघर्षं मृगपक्षिविवर्जितम् ॥ तस्य ते काननालांस्तु गिरीणां कंदराणि
 च ॥ १४ ॥ प्रभवानि नदीनां च विचिन्वंति समाहिताः ॥ तत्र चापि महात्मानो नापश्यन्जनकात्म-
 जाम् ॥ १५ ॥ हतारं रावणं वापि सुग्रीवश्रियकारिणः ॥ ते ग्रबिश्य तु ते भीमं लतागुल्मसमावृ-
 तम् ॥ १६ ॥ ददृशुर्भीमकर्मणमसुरं सुरनिर्भयम् ॥ तं दृष्ट्वा वानरा घोरं स्थितं शैलमिवासुरम् ॥ १७ ॥
 गाढं परिहिताः सर्वे दृष्ट्वा तं पर्वतोपमम् ॥ सोऽपि तान्वानरान्सर्वाव्रष्टाः स्थेल्यब्रवोदृढी ॥ १८ ॥
 अभ्यधावत संक्रुद्धो मुष्टिसुद्यम्य संगतम् ॥ तमापतंतं सहसा वालिपुत्रोऽगदस्तदा ॥ १९ ॥ रावणोऽय-
 मिति ज्ञात्वा तलेनाभिजघान ह ॥ स वालिपुत्राभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्धमन् ॥ २० ॥ असुरो न्यपत-
 द्भूमौ पर्यस्त इव पर्वतः ॥ ते तु तस्मिन्निरुच्छ्यासे वानरा जितकाशिनः ॥ २१ ॥ विचिन्व-
 न्यायशस्तत्र सर्वे ते गिरिगह्वरम् ॥ विचितं तु ततः सर्वे सर्वे ते काननौकसः ॥ २२ ॥
 अन्यदेवापरं घोरं विविशुर्गिरिगह्वरम् ॥ ते विचित्य पुनः खिन्ना विनिवृत्य समागताः ॥ एकांते
 वृक्षमूले तु निषेदुर्दनिमानसाः ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
 च० सा० किष्किन्धाकांडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ अथांगदस्तदा सर्वान्वानरावि-
 दमब्रवीत् ॥ परिश्रान्तो महाप्राज्ञः समाश्रस्य शनैर्वचः ॥ १ ॥ वनानि गिरयो नद्यो दुर्गाणि गहनानि
 च ॥ दरीगिरिगुहाश्चैव विचिताः सर्वभंजिताः ॥ २ ॥ तत्रतत्र सहास्माभिर्जनकी नच दृश्यते ॥ तथा
 रक्षोपहर्ता च सीतायाश्चैव दुष्कृती ॥ ३ ॥ कालञ्च नो महान्यतः सुग्रीवश्चोपशंशसन् ॥ तस्माद्भवतः

सहिवा विचिन्वन्तु संमततः ॥ ४ ॥ विहाय तन्द्रां शोकं च निद्रां चैव समुत्थिताम् ॥ विचिन्तुधं तथा
सीतां पश्यामो जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥ आनिर्वेदं च दाक्ष्यं च मनसश्चापराजयम् ॥ कार्यसिद्धिकरणया-
हुस्तस्मादेतद्भवन्मिहम् ॥ ६ ॥ अद्यापीदं वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः ॥ खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्वे वन-
मेव विचिन्वताम् ॥ ७ ॥ अवश्यं कुर्वतां तस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ॥ परं निर्वेदमागम्य नाहि नो-
न्मीलनं क्षमम् ॥ ८ ॥ सुग्रीवः क्रोधनो राजा तीक्ष्णदंष्ट्रश्च वानराः ॥ भेतव्यं तस्य सततं रामस्य च
महात्मनः ॥ ९ ॥ हितार्थमेतदुक्तं वः क्रियतां यदि रोचते ॥ उच्यतां हि क्षमं यत्तत्सर्वेषामेव वानराः
॥ १० ॥ अंगदस्य वचः श्रुत्वा वचनं गंधमादनः ॥ उवाच व्यक्त्या वाचा पिपासाश्रमखिन्नया
॥ ११ ॥ सदृशं खलु वो वाक्यमंगदो यदुवाच ह ॥ हितं चैवानुकूलं च क्रियतामस्य भाषितम् ॥ १२ ॥
पुनर्मार्गमिहे शैलान्कंदरांश्च शिलास्तथा ॥ कानतानि च शून्यानि गिरिप्रस्रवणानि च ॥ १३ ॥
यथोदिष्टानि सर्वाणि सुग्रीवेण महात्मना ॥ विचिन्वन्तु वनं सर्वे गिरिदुर्गाणि संगताः ॥ १४ ॥ ततः
समुत्थाय पुनर्वानरास्ते महाबलाः ॥ विध्यकाननसंकीर्णा विचेरुर्दक्षिणां दिशम् ॥ १५ ॥ ते शारदा-
भ्रमतिमं श्रीमद्रजतपर्वतम् ॥ शृंगवंतं दरीवंतमधिरुह्य च वानराः ॥ १६ ॥ तत्र लोभ्रवनं रम्यं सप्तपर्ण-
वनानि च ॥ विचिन्वन्तो हरिवराः सीतादर्शनकांक्षिणः ॥ १७ ॥ तस्याग्रमधिरूढस्ते श्रुता विपुलविक्रमाः ॥
न पश्यन्ति स्म वैदेहीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ १८ ॥ ते तु दृष्टिगतं दृष्ट्वा तं शैलं बहुकंदरम् ॥ अध्या-
रोहंत हरयो वीक्षमाणाः संमततः ॥ १९ ॥ अवरुह्य ततो भूमिं भ्रान्ता विगतचेतसः ॥ स्थिता मुहूर्ते
तत्राथ वृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥ २० ॥ ते मुहूर्ते समाश्रयताः किंचिद्भ्रमपरिश्रमाः ॥ पुनरेवोद्यताः कृत्स्ना

मार्गितुं दक्षिणां दिशम् ॥ २१ ॥ हनुमत्प्रमुखास्तावत्प्रस्थिताः प्लवगपर्भाः ॥ विध्यमेवादितः कृत्वा वि-
चेरुश्च समंततः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकाण्डे एको-
नपचात्रः सर्गः ॥ ४९ ॥ सह तारांगदाभ्यां तु संगम्य हनुमान्कपिः ॥ विचिनोति च विन्ध्यस्य गुहाश्च
गहनानि च ॥ १ ॥ सिंहशार्दूलजुष्टाश्च गुहाश्च परितस्तदा ॥ विषमेषु नगैर्द्रस्य महाप्रसवणेषु च
॥ २ ॥ आसेदुस्तस्य शैलस्य कोटिं दक्षिणपश्चिमां ॥ तेषां तत्रैव वसतां स कालो व्यत्यवर्तत ॥ ३ ॥
स हि देशो दुरन्वेष्यो गुहागहनवान्महान् ॥ तत्र वायुसुतः सर्वं विचिनोति स्म पर्वतम् ॥ ४ ॥ परस्परं
रहिता अन्यान्यस्याविदूरतः ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गंधमादनः ॥ ५ ॥ मैदश्च द्विविदश्चैव हनू-
माञ्जाम्बवानपि ॥ अंगदो युवराजश्च तारश्च वनगोचरः ॥ ६ ॥ गिरिजालवृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां
दिशम् ॥ विचिन्वंतस्ततस्तत्र दृष्टुर्विवृतं बिलम् ॥ ७ ॥ दुर्गम्यक्षबिलं नाम दानवेनाभिरक्षितम् ॥ क्षुत्पि-
पासापरीतारस्तु श्रान्तास्तु सलिलाग्निनः ॥ ८ ॥ अवकीर्णं लतावृक्षैर्दृष्टुस्ते महाबिलम् ॥ तत्र कौचाश्च
हंसाश्च सारसाश्चापि निष्क्रमन् ॥ ९ ॥ जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च रक्तांगाः पद्मारेणुभिः ॥ ततस्ताद्विलमा-
साद्य सुगंधि दुरतिक्रमम् ॥ १० ॥ विस्मयव्यग्रमनसो बभूवुर्बानरर्षभाः ॥ संजातपरिशंकास्ते तद्विलं
प्लवगोत्तमाः ॥ ११ ॥ अभ्यपद्यंत संहृष्टास्तेजोवंतो महाबलाः ॥ नानासत्त्वसमाकीर्णं दैत्यैर्द्वेष्टनिलयोपमम्
॥ १२ ॥ दुर्दर्शमिव घोरं च दुर्विगाहं च सर्वशः ॥ ततः पर्वतकूटभो हनूमान्मारुततमजः ॥ १३ ॥
अब्रवीद्वातराघोराकान्तारवनकाविदः ॥ गिरिजालवृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् ॥ १४ ॥
वयं सर्वे परिश्रान्ता न च पश्याम मैथिलीम् ॥ अस्माद्यापि बिलादंसाः कौचाश्च सह सारसैः ॥ १५ ॥

जलाद्राश्रक्वाकाश्च निष्पतन्ति स्म सर्वशः ॥ नूनं सलिलवानत्र कूपो वा यदि वा ह्रदः ॥ १६ ॥ तथा
 चेमे बिलद्वारे स्निग्धास्तिष्ठति पादपाः ॥ इत्युक्तास्तद्विलं सर्वे विविशुस्तिमिरावृतम् ॥ १७ ॥ अचं-
 द्रसूर्य हरयो ददृशु रोमहर्षणम् ॥ निशाम्य तस्मात्सिंहांश्च तांस्तांश्च मृगपक्षिणः ॥ १८ ॥ प्रविष्टा
 हरिशादूला बिलं तिमिरसंवृतम् ॥ न तेषां सज्जने दृष्टिर्ने तेजो न पराक्रमः ॥ १९ ॥ वा-
 योरिव गतिस्तेषां दृष्टिस्तमसि वर्तते ॥ ते प्राविष्टास्तु वेगेन तद्विलं कपिकुंजराः ॥ २० ॥
 प्रकाशं चाभिरामं च ददृशुर्दशमुत्तमम् ॥ ततस्तस्मिन्बले भीमे नानापादपसंकुले ॥ २१ ॥
 अन्योन्यं संपरिष्वज्य जग्मुर्योजनमंतरम् ॥ ते नष्टसंज्ञास्तृषिता संभ्रांताः सलिलाग्निनः
 ॥ २२ ॥ परिपेतुर्विले तस्मिन्कचिकालमतंद्रिताः ॥ ते कृशा दीनवदनाः परिश्रंताः
 प्लवंगमाः ॥ २३ ॥ आलोकं ददृशुर्वारा निराशा जीविते यदा ॥ ततस्तं देशमागम्य सौम्या वितिमि-
 रं वनम् ॥ २४ ॥ ददृशुः कांचनान्वृक्षान्दीप्तवैश्वानरप्रमान् ॥ सालांस्तालांस्तमालांश्च पुन्नागान्वंजुलान्धवान् ॥
 ॥ २५ ॥ चंपकान्नागवृक्षांश्च कर्णिकारांश्च पुष्पितान् ॥ स्तबकैः कांचनैश्चित्रै रक्तैः किसलयैस्तथा ॥
 ॥ २६ ॥ आपीडैश्च लताभिश्च हेमभरणभूषितान् ॥ तरुणादित्यसंकाशान्वैदूर्यमयवेदिकान् ॥ २७ ॥
 विभ्राजमानान्वपुषा पादपांश्च हिरण्मयान् ॥ नीलवैदूर्यवर्णाश्च पद्मिनीः पतंगवृताः ॥ २८ ॥ महद्भिः
 कांचनैर्वैक्ष्वृतं बालार्कसन्निभैः ॥ जातरूपमयैर्मत्स्यैर्महद्भिश्चाथ पंकजैः ॥ २९ ॥ नलिनीस्तत्र ददृशुः
 प्रसन्नसलिलायुताः ॥ कांचनानि विमानानि राजतानि तथैव च ॥ ३० ॥ तपनीयगवाक्षाणि मुक्ता-
 जालावृतानि च ॥ हैमराजतभौमानि वैदूर्यमणिमंति च ॥ ३१ ॥ ददृशुस्तत्र हरयो गृहमुख्यानि

सर्वशः ॥ पुष्पितान्फलानि वृक्षान्प्रवालमणिसन्निभान् ॥ ३२ ॥ कांचनभ्रमरांश्चैव मधूनि च समंततः ॥
मणिकांचनचित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ ३३ ॥ विविधानि विशालानि ददृशुस्ते समंततः ॥ हैम-
राजतकांस्यानां भजनानां च राजयः ॥ ३४ ॥ अगुरुणां च दिव्यानां चंदनानां च संचयान् ॥
शुचीन्यभ्यवहाराणि मूलानि च फलानि च ॥ ३५ ॥ महाहाणि च यानानि मधूनि रसवंति च ॥
दिव्यानामम्बराणां च महाहार्णां च संचयान् ॥ ३६ ॥ कम्बलानां च चित्राणाम-
जिनानां च संचयान् ॥ तत्रतत्र विचिन्वंतो बिले तत्र महाप्रभाः ॥ ३७ ॥ ददृशु-
र्वांनराः शूराः स्त्रियं कांचिददूरतः ॥ तां च ते ददृशुस्तत्र चीरकृष्णजिनाम्बराम् ॥ ३८ ॥ तापसीं
नियताहारां ज्वलंतीमिव तेजसा ॥ विस्मिता हरयस्तत्र व्यवतिष्ठत सर्वशः ॥ पप्रच्छ हनुमांस्तत्र कासि
त्वं कस्य वा बिलम् ॥ ३९ ॥ ततो हनूमानिगारिसत्रिकाशः कृताञ्जलिस्तामभिवाद्य वृद्धाम् ॥ प्रपच्छ
का त्वं भवनं बिलं च रत्नानि चेमानि चेमानि वदस्व कस्य ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि-
काव्ये च० सा० किष्किन्धाकाण्डे पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥ इत्युक्त्वा हनुमांस्तत्र चीरकृष्णजिनाम्ब-
रम् ॥ अब्रवीत्तां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् ॥ १ ॥ इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम् ॥
छुत्पिपासापरिश्रंताः परिलिङ्नाश्च सर्वशः ॥ २ ॥ महद्गुण्या विवरं प्रविष्टाः स्म पिपासिताः ॥ इमां-
स्त्वेवंविधान्भावान्विविधानन्दुतोपमान् ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा वयं प्रव्यथिताः संभ्रता नष्टचेतसः ॥ कस्यैते
कांचना वृक्षास्तरुणादित्यसन्निभाः ॥ ४ ॥ शुचीन्यभ्यवहाराणि मूलानि च फलानि च ॥ कांचनानि
विमानानि राजतानि गुहाणि च ॥ ५ ॥ तपनीयगवाक्षाणि मणिजालावृतानि च ॥ पुष्पिताः फलवन्तश्च

पुण्याः सुरभिर्गन्धयः ॥ ६ ॥ इमे जांबूनदमयाः पादपाः कस्य तेजसा ॥ कांचनानि च
 पद्मानि जातानि विमले जले ॥ ७ ॥ कथं मत्स्याश्च सौवर्णा दृश्यन्ते सह कच्छपैः ॥
 आत्मनस्त्वनुभावाद्वा कस्य वैतत्तपोबलम् ॥ ८ ॥ अजानतां नः सर्वेषां सर्व-
 माख्यतुमर्हसि ॥ एवमुक्त्वा हनुमता तापसी धर्मचारिणी ॥ ९ ॥ प्रत्युवाच हनुमन्तं सर्व-
 भूतहिते रता ॥ मया नाम महातेजा मायावी ज्ञानरर्षभ ॥ १० ॥ तेनेदं निर्मितं सर्वं मायाया कांचनं
 वनम् ॥ पुरा दानवमुख्यानां विश्वकर्मा बभूव ह ॥ ११ ॥ येनेदं कांचनं दिव्यं निर्मितं भवनोत्तमम् ॥
 स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महद्दने ॥ १२ ॥ पितामहाद्वरं लेभे सर्वमौशनसं धनम् ॥ विधाय सर्वं
 बलवान्सर्वकामेश्वरस्तदा ॥ १३ ॥ उवास सुखितः कालं कंचिदस्मिन्महावने ॥ तमप्सरसि हेमायां
 सक्तं दानवपुंगवम् ॥ १४ ॥ विक्रम्यैवाशनिं गुह्य जघानेशः पुरंदरः ॥ इदं च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै वन-
 मुत्तमम् ॥ १५ ॥ शाश्वतः कामभोगश्च गुहं चेदं हिरण्मयम् ॥ दुहिता मेरुसावर्णेरहं तस्याः स्वयं-
 प्रभा ॥ १६ ॥ इदं रक्षामि भवनं हेमाया वानरोत्तम ॥ मम प्रियसखी हेमा नृत्तगीताविशारदा ॥ १७ ॥
 तथा दत्तवरा चास्मि रक्षामि भवनं महत् ॥ किं कार्यं कस्य वा हेतोः कांताराणि प्रपद्यथ ॥ १८ ॥
 कथं चेदं वनं दुर्गं युष्माभिरुपलक्षितम् ॥ शुचीन्यभ्यवहाराणि मूलानि च फलानि च ॥ सुक्त्वा
 पोत्वा च पानीयं सर्वं मे वक्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ इत्यपि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकव्ये च ० सा०
 किष्किन्धाकाण्डे एकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ अथ तानव्रवीत्सर्वान्विश्रान्तिरिथूपान् ॥ इदं वचनमेकाग्रा
 तापसी धर्मचारिणी ॥ १ ॥ वानरा यदि वः खेदः प्रनष्टः फलभक्षणान् ॥ यदि चैनमया श्राव्यं

श्रोतुमिच्छामि तां कथाम् ॥ २ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ आर्जवेन यथातत्त्व-
 माख्यातुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य महेंद्रवरुणोपमः ॥ रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो
 दंडकावनम् ॥ ४ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या सह भार्यया ॥ तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हृता
 बलात् ॥ ५ ॥ वीरस्तस्य सखा राज्ञः सुग्रीवो नाम वानरः ॥ राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता
 वयम् ॥ ६ ॥ अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां यमरक्षिताम् ॥ सहैभिर्वानरैर्मुख्यैरंगदमुखैवयम् ॥ ७ ॥
 रावणं सहिताः सर्वे राक्षसं कामरूपिणम् ॥ सीतया सह वैदेह्या मार्गध्वमिति चोदिताः ॥ ८ ॥
 विचिंत्य तु वनं सर्वं समुद्रं दक्षिणां दिशम् ॥ वयं बुभुक्षिताः सर्वे वृक्षमूळमुपाश्रिताः ॥ ९ ॥ विवर्ण-
 वदनाः सर्वे सर्वे ध्यानपरायणाः ॥ नाधिगच्छामहे पारं ममीच्छितामहर्णवे ॥ १० ॥ चारयंतस्ततश्चक्षु-
 दंष्ट्रवंतो महद्बिलम् ॥ लतापादपसंपन्नं तिमिरेण समावृतम् ॥ ११ ॥ अस्मादंसा जलकुन्नित्राः पक्षैः
 सलिलेरुण्मिभिः ॥ कुरराः सारसाश्चैव निष्पतन्ति पतत्रिणः ॥ १२ ॥ साध्वत्र प्रविशामेति मया तूक्ताः
 पुंवंगमाः ॥ तेषामपि हि सर्वेषामनुमानमुपागतम् ॥ १३ ॥ अस्मिन्निपतिताः सर्वेऽप्यथ कार्यत्वरान-
 न्विताः ॥ ततो गाढं निपतिता गुह्य हस्तैः परस्परम् ॥ १४ ॥ इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम् ॥
 एतन्नाः कार्यमेतेन कृत्येन वयमागताः ॥ १५ ॥ त्वां चैवोपगताः सर्वे परिद्यूता बुभुक्षिताः ॥ आतिथ्य-
 धर्मदत्तानि मूलानि च फलानि च ॥ १६ ॥ अस्माभिरुपमुक्तानि बुभुक्षापरिपीडितैः ॥ यत्त्वया
 रक्षिताः सर्वे श्रियमाणा बुभुक्षया ॥ १७ ॥ ब्रूहि प्रत्युपकारार्थं किं ते कुर्वतु वानराः ॥ एवमुक्ता तु
 सर्वज्ञा वानरस्तैः स्वयंप्रभा ॥ १८ ॥ इत्युवाच ततः सर्वानिदं वानरयूथपान् ॥ सर्वेषां परितुष्टास्मि

वानराणां तदस्विनाम् ॥ १९ ॥ चरंत्या मम धर्मेण न कार्यमिह केनचित् ॥ एवमुक्तः शुभं वाक्यं
तापस्या धर्मसंहितम् ॥ २० ॥ उवाच हनुमान्वाक्यं तामर्निदितलोचनाम् ॥ शरणं त्वां प्रपन्नाः स्मः
सर्वे वै धर्मचारिणाम् ॥ २१ ॥ यः कृतः समयोऽस्मासु सुग्रीवेण महात्मना ॥ स तु कालो व्यतिक्रान्तो
बिले च परिवर्तताम् ॥ २२ ॥ सा त्वमस्माद्विलाद्वोरदुत्तारयितुमर्हसि ॥ तस्मात्सुग्रीववचनादतिक्रान्ता-
नतायुषः ॥ २३ ॥ त्रातुमर्हसि नः सर्वान्सुग्रीवभयशंकितान् ॥ महच्च कार्यमस्माभिः कर्तव्यं धर्मचा-
रिणि ॥ २४ ॥ तच्चापि न कृतं कार्यमस्माभिरिह वासिभिः ॥ एवमुक्ता हनुमता तापसी वाक्यम-
ब्रवीत् ॥ २५ ॥ जीवता दुष्करं मन्ये प्रविष्टेन निर्वर्तितुम् ॥ तपसः सुप्रभावेण नियमोपाजितेन च
॥ २६ ॥ सर्वानेव बिलादस्मात्तारयिष्यामि वानरान् ॥ निमीलयन्तु चक्षूषि सर्वे वानरपुंगवाः ॥ २७ ॥
नहि निष्क्रमितुं शक्यमनिमीलितलोचनैः ॥ ततो निमीलिताः सर्वे सुकुमारांगुलैः करैः ॥ २८ ॥
सहसापि दधुर्दृष्टिं दृष्ट्वागमनकाक्षया ॥ वानरास्तु महात्मानो हस्तरुद्धमुखास्तदा ॥ २९ ॥ निमेषा-
नुरमात्रेण बिलादुत्तारितास्तथा ॥ उवाच सर्वैस्तास्तत्र तापसी धर्मचारिणी ॥ ३० ॥ निस्तृगन्विषमात्त-
स्मात्समाश्रयेदमब्रवीन् ॥ एष विध्यो गिरिः श्रीमान्नानाद्रुमलतायुतः ॥ ३१ ॥ एष प्रस्रवणः शैलः
सागरोऽयं महोदधिः ॥ स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि भवनं वानरर्षभाः ॥ इत्युक्त्वा तद्विलं श्रीमत्प्र-
विवेश स्वयंप्रभा ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकाण्डे
द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ ततस्ते ददृशुर्धोरं सागरं वरुणालयम् ॥ अपारमभिगर्जितं धोरैरुत्तरीभिराकुलम्
॥ १ ॥ मयस्य मायाविहितं गिरिदुर्गं विचिन्वताम् ॥ तेषां मासो व्यतिक्रान्तो यो राज्ञा समयः कृतः

॥ २ ॥ विध्यस्य तु गिरेः पादे संप्रपुष्पितपादपे ॥ उपविश्य महात्मानश्चित्तमापोदरे तदु ॥ ३ ॥ ततः
 पुष्पातिभारोद्भ्रूताशतसमावृतान् ॥ दुमान्वासंत्तिकान्दृष्ट्वा बभूवुर्भयशंकिताः ॥ ४ ॥ ते वसंतमनुप्राप्तं
 प्रतिवेद्य परस्परम् ॥ नष्टसंदेशकालार्था निपेतुर्धरणीतले ॥ ५ ॥ ततस्तान्कपिवृक्षांश्च शिष्टांश्च वनै-
 कसः ॥ वाचा मधुरयामाष्य यथावदनुमान्य च ॥ ६ ॥ स तु सिंहवृषरुक्धः पीनायतमुजः
 कपिः ॥ युवराजो महाप्राज्ञ अंगदो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ शासनात्कपिराजस्य वयं सर्वे विनिर्गताः ॥
 मासः पूर्णो बिलस्थानां हरयः किं न बुध्यत ॥ ८ ॥ वयमाश्रयजे मासि कालसंख्याव्यवस्थिताः ॥
 प्रस्थिताः सोऽपि चानीतः किमतः कार्यमुत्तरम् ॥ ९ ॥ भवंतः प्रत्ययं प्राप्ता नीतिमार्गविशारदाः ॥
 हितेष्वभिरता भर्तुर्निमुष्टाः सर्वकर्मसु ॥ १० ॥ कर्मस्वप्रतिमाः सर्वे दिक्षु विश्रुतपौरुषाः ॥ मां पुरस्कृत्य
 निर्याताः पिंगाक्षप्रतिचोदिताः ॥ ११ ॥ इदानीमकृतार्थानां मर्तव्यं नात्र संशयः ॥ हरिराजस्य संदेशम-
 कृत्वा कः सुखी भवेत् ॥ १२ ॥ अस्मिन्नतीते काले तु सुग्रीवेण कृते स्वयम् ॥ प्रायोपवेशनं युक्तं
 सर्वेषां च वनौकसाम् ॥ १३ ॥ तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः स्वाभिभावे व्यवस्थितः ॥ न क्षमिष्यति नः
 सर्वान्पराधकृतो गतान् ॥ १४ ॥ अप्रवृत्तौ च सीतायाः पापमेव करिष्यति ॥ तस्मात्क्षमसिद्दहौव
 गंतुं प्रायोपवेशनम् ॥ १५ ॥ त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च धनानि च गृहाणि च ॥ ध्रुवं नो हिंसते राजा
 सर्वान्भ्रतिगतान्तिनः ॥ १६ ॥ वधेनाप्रतिरूपेण श्रेयान्मृत्युरिहैव नः ॥ नचाहं यौवराज्येन
 सुग्रीवेणाभिषेचितः ॥ १७ ॥ नरेन्द्रेणाभिषिक्तोऽस्मि रामेणाच्छिष्टकर्मणा ॥ स पूर्वं बद्धवैरो मां राजा
 दृष्ट्वा व्यतिक्रमम् ॥ १८ ॥ घातयिष्यति दंडेन तीक्ष्णेन कृतानिश्चयः ॥ किं मे सुहृद्विर्यसंन पश्यद्विर्जीवि-

तावरे ॥ इहैव प्रायमासिष्ये पुण्ये सागररोधसि ॥ १९ ॥ एतच्छ्रुत्वा कुमारेण युवराजेन भाषितम् ॥ सर्वे
 ते वानरश्रेष्ठाः करुणं वाक्यमब्रुवन् ॥ २० ॥ तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः प्रियारक्तश्च राघवः ॥
 समीक्ष्याकृतकार्योस्तु तस्मिंश्च समये गते ॥ २१ ॥ अष्टप्रायां च वैदेह्यां दृष्ट्वा चैव समागतान् ॥ राघ-
 वप्रियकामाय घातयिष्यत्यसंशयम् ॥ २२ ॥ न क्षमं चापराधानां गमनं स्वामिपार्श्वतः ॥ प्रधानभूता-
 श्च वयं सुग्रीवस्य समागताः ॥ २३ ॥ इहैव सीतामन्वोदय प्रवृत्तिमुपलभ्य वा ॥ नो चेद्रच्छामं तं
 वोरं गमिष्यामो यमक्षयम् ॥ २४ ॥ प्लवंगमानां तु भयादितानां श्रुत्वा वचस्तार इदं बभाषे ॥
 अलं विषादेन बिलं प्रविश्य वसाम सर्वे यदि रोचते वः ॥ २५ ॥ इदं हि मायाविहितं सुदुर्गमं प्रभूत-
 पुष्पोदकभोज्यपेयम् ॥ इहास्ति नो नैव भयं पुरंदरान्न राघवाद्धानरराजतोऽपि वा ॥ २६ ॥ श्रुत्वांगद-
 स्यापि वचोऽनुकूलमूचुश्च सर्वे हरयः प्रतीताः ॥ यथा न हन्येम तथा विधानमसक्तमद्यैव विधीयतां
 नः २७ ॥ इत्यार्षे श्री० वा० आदि० च० सा० कि० त्रिपंचाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ तथा ब्रुवति
 तारे तु ताराधिपतिर्वचसि ॥ अथ मेने हृतं राज्यं हनुमानगदेन तत् ॥ १ ॥ बुद्ध्या ह्यष्टांगया
 युक्तं चतुर्बलसमन्वितम् ॥ चतुर्दशगुणं मेने हनूमान्वालिनः सुतम् ॥ २ ॥ आपूयमाणं शश्वच्च तेजो-
 बलपराक्रमैः ॥ शशिनं शुक्लपक्षादौ वर्धमानमिव श्रिया ॥ ३ ॥ बृहस्पतिसमं बुद्धयः विक्रमे सदृशं
 पितुः ॥ शुश्रूषमाणं तारस्य शुक्रस्येव पुरंदरम् ॥ ४ ॥ भर्तुरर्थे परिश्रान्ते सर्वशास्त्रविशारदः ॥
 अभिसंधातुमारोभे हनूमानंगदं ततः ॥ ५ ॥ स चतुर्णामुपायानां द्वितीयमुपवर्णयन् ॥ भेदयामास
 तान्सर्वान्वानरान्वाक्यसंपदा ॥ ६ ॥ तेषु सर्वेषु भिन्नेषु ततोऽभीष्यदंगदम् ॥ भीषणैर्विधैर्वाक्यैः

कोपोपायसमन्वितैः ॥ ७ ॥ त्वं समर्थतरः पित्रा युद्धे तारेय वै ध्रुवम् ॥ दृढं धारयितुं शक्तः
 कपिराज्यं यथा पिता ॥ ८ ॥ नित्यमस्थिरचित्ता हि कपयो हरिपुंगव ॥ नाज्ञाप्यं विषहियंति
 पुत्रदारं विना त्वया ॥ ९ ॥ त्वां नैते ह्यनुरंजेयुः प्रत्यक्षं प्रव्रदामि ते ॥ यथायं जाम्बवन्नीलः सुहो-
 त्रश्च महाकापिः ॥ १० ॥ नह्यहं त इमे सर्वे सामदानादिभिर्गुणैः ॥ देहेन न त्वया शक्याः सुग्री-
 वादपकर्षितुम् ॥ ११ ॥ विगृह्यासनमप्याहुर्दुर्बलेन बलीयसा ॥ आत्सरक्षकरस्तस्मान्न विगृह्णीत दुर्ब-
 लः ॥ १२ ॥ यां चेमां मन्यसे घात्रमेतद्वलमिति श्रुतम् ॥ एतल्लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्ये विदारणम्
 ॥ १३ ॥ स्वल्पं हि कृतमिद्रेण क्षिपता ह्यशनिं पुरा ॥ लक्ष्मणो निशितैर्वाणैर्भयात्पत्रपुटं यथा ॥ १४ ॥
 लक्ष्मणस्य च नाराचा बहवः संति तद्विधाः ॥ वज्राशनिसमस्पर्शा निरीणामपि दारकाः ॥ १५ ॥
 अवस्थानं यदैव त्वमासिष्यसि परंतप ॥ तदैव हरयः सर्वे त्यक्ष्यंति कृतनिश्चयाः ॥ १६ ॥ स्मरंतः
 पुत्रदाराणां नित्योद्विग्ना बुभुक्षिताः ॥ खेदिता दुःखशय्यभिस्तत्त्वां करिष्यंति पृष्ठतः ॥ १७ ॥ स त्वं
 हीनः सुहृद्विश्च हितकामैश्च बन्धुभिः ॥ तृणादपि भृशोद्विग्नः स्पंदमानान्द्रविष्यसि ॥ १८ ॥ अत्युग्रवे-
 गा निशिता घोरा लक्ष्मणसायकाः ॥ अपवृत्तं जिघांसतो मद्वावेगा दुरासदाः ॥ १९ ॥ अस्माभिरस्तु
 गतं सार्धं विनीतवदुपस्थितम् ॥ आनुपूर्व्यां तु सुग्रीवो राज्ञ्ये त्वां स्थापयिष्यति ॥ २० ॥ धर्मराजः
 पितृव्यस्ते प्रीतिकामो दृढवतः ॥ शुचिः सत्यप्रतिज्ञश्च स त्वां जातु न नाशयेत् ॥ २१ ॥ प्रिय-
 कामश्च ते मातुस्तदर्थं चास्य जीवितम् ॥ तस्यापत्यं च नास्यन्यत्तस्मादंगद गम्यताम् ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे० श्रीम० वा० आ० च० सा० किङ्किन्धकाण्डे चतुर्ष्वचाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं

प्रश्रितं धर्मसंहितम् ॥ स्वाभिसत्कारसंयुक्तमंगदो वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ स्थैर्यमात्ममनःशौचमांश-
 स्यमथार्जवम् ॥ विक्रमश्चैव धैर्यं च सुग्रीवे नोपपद्यते ॥ २ ॥ आतुर्येष्ठस्य यो भार्यो जीवतो महि-
 र्वा प्रियाम् ॥ धर्मेण मातरं यस्तु स्वोक्तरोति जुगुप्सितः ॥ ३ ॥ कथं स धर्मं जानीते येन भ्रात्रा
 दुरात्मना ॥ युद्धायाभिनियुक्तेन बिलस्य पिहितं सुखम् ॥ ४ ॥ सत्यतपाणिगद्दीतश्च कृतकर्मो
 महायशः ॥ विस्मृतो राघवो येन स कस्य सुकृतं स्मरेत् ॥ ५ ॥ लक्ष्मणस्य भयेनेह नाधर्ममयभी-
 रुणा ॥ आदिष्टा मांगितुं सीतां धर्मस्तस्मिन्कथं भवेत् ॥ ६ ॥ तस्मिन्पापे कृतघ्ने तु स्मृतिभिन्ने चला-
 त्सनि ॥ आर्यः को विश्वसज्जातु तत्कुलीनो विशेषतः ॥ ७ ॥ राज्ये पुत्रं प्रतिष्ठाप्य सगुणो विगुणोऽ-
 पि वा ॥ कथं शत्रुकुलीनं मां सुग्रीवो जीवयिष्यति ॥ ८ ॥ भिन्नमंत्रोऽपराद्धश्च भिन्नशक्तिः कथं ह्ययम् ॥
 किष्किंधां प्राप्य जीवेयमनाथ इव दुर्बलः ॥ ९ ॥ उपांशुर्द्वेन हि मां बंधनोपपादयेत् ॥ शठः क्रूरो
 नृशंसश्च सुग्रीवो राज्यकारणान् ॥ १० ॥ बंधनाच्चावसादान्मे श्रेयः प्रायोपवेशनम् ॥ अनुजानतु मां
 सर्वे गृहं गच्छंतु वानराः ॥ ११ ॥ अहं वः प्रतिजानामि न गमिष्याम्यहं पुरीम् ॥ इहैव प्रायमा-
 सिष्ये श्रेयो मरणमेव मे ॥ १२ ॥ अभिवादनपूर्वं तु राजा कुशलमेव च ॥ अभिवादनपूर्वं तु राघवौ
 बलशालिनौ ॥ १३ ॥ वाच्यस्तातो यवीयान्मे सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ आरोग्यपूर्वं कुशलं वाच्यामाता रुमा च
 मे ॥ १४ ॥ मातरं चैव मे तारामाश्वासयितुमर्हथ ॥ प्रकृत्या प्रियपुत्रा सा
 सानुक्रोशा तपस्विनी ॥ १५ ॥ विनष्टमिह मां श्रुत्वा व्यक्तं हास्यति जीवितम् ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं वृद्धांस्तानभिवाद्य च ॥ १६ ॥ विवेश चांगदो भूमौ हृदन्दर्भेषु दुर्मुखः ॥

तस्य संविशतस्तत्र हृदंतो वानरर्षभाः ॥ १७ ॥ नयनेभ्यः प्रमुमुचुरुणं वै वारि दुःखिताः ॥ सुग्रीवं चैव
निंदतः प्रशंसन्तश्च वालिनम् ॥ १८ ॥ परिवार्यागदं सर्वे व्यवसन्प्रायमासितुम् ॥ तद्वाक्यं वालिपुत्रस्य
विज्ञाय प्लवगर्षभः ॥ १९ ॥ उपस्पृश्यादकं सर्वे प्राङ्मुखाः समुपाविशन् ॥ दक्षिणाम्रेषु दम्भेषु उदत्तोरं
समाश्रिताः ॥ २० ॥ सुमूर्ध्वो हरिश्रेष्ठा एतत्क्षममिति स्म ह ॥ रामस्य वनवासं च क्षयं दशरथस्य च
॥ २१ ॥ जनस्थानवधं चैव वधं जटायुषः ॥ हरणं चैव वैदेह्या वालिनश्च वधं तथा ॥ रामकोपं च वदतां
हरीणां भयमागतम् ॥ २२ ॥ स संविशद्भिर्बहुभिर्महाधरो महाद्रिकूटप्रतिमैः प्लवंगमैः ॥ बभूव सम्भादित-
निर्झरांतरो भृशं नदद्भिर्जलदैरिवाम्बरम् ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे च ० सा०
किङ्किन्धाकाण्डे पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ उपविष्टास्तु ते सर्वे यस्मिन्प्रायं गिरिस्थले ॥ हरयो गुध्रराजश्च
तं देशमुपचक्रमे ॥ १ ॥ संपातिर्नाम नाम्ना तु चिरंजीवी विहंगमः ॥ भ्राता जटायुषः श्रीमान्विलयातब-
लपौरुषः ॥ २ ॥ कंदरादेभिर्निष्क्रम्य स विध्यस्य महागिरैः ॥ उपविष्टान्दहरीन्दद्वा हृष्टात्मगः गिरमश्रवीत्
॥ ३ ॥ विधिः किल नरं लोके विधानेनानुवर्तते ॥ यथायं विहितो भक्ष्यश्चिरान्महामुपागतः ॥ ४ ॥
परंपराणां भक्षिष्ये वानराणां मृतंमृतम् ॥ उवाचैतद्वचः पक्षी तान्निरीक्ष्य प्लवंगमान् ॥ ५ ॥ तस्य तद्व-
चनं श्रुत्वा भक्ष्यलुब्धस्य पाक्ष्णः ॥ अंगदः परमायस्तो हनूमंतमथाब्रवीत् ॥ ६ ॥ पश्य सतीपक्षेणेन साक्षा-
द्वैवस्वतो यमः ॥ इमं देशमनुप्राप्तो वानराणां विपत्तये ॥ ७ ॥ वैदेह्याः प्रियकामेन कृतं कर्म जटायुषा ॥ गुध्रराजेन
हरीणाभियमज्ञाता विपत्तिः सहसागता ॥ ८ ॥ वैदेह्याः प्रियकामेन कृतं कर्म जटायुषा ॥ गुध्रराजेन
यत्तत्र श्रुतं वाम्तदशेषतः ॥ ९ ॥ तथा सर्वाणि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ॥ प्रियं कुर्वति रामस्य

लयक्त्वा प्राणान्यथा वयम् ॥ १० ॥ अन्योन्यमुपकुर्वति स्नेहकारुण्ययंत्रिताः ॥ ततस्तस्योपकारार्थं लय-
 जततमानमात्मना ॥ ११ ॥ प्रियं कृतं हि रामस्य धमज्ञेन जटायुषा ॥ राघवायै परिश्रान्ता वयं संल-
 क्तजीविताः ॥ १२ ॥ कांताराणि प्रपन्नाः स्म न च पश्याम भैरिलोमं ॥ स सुखी गृध्रराजस्तु रावणेन
 हृतो रणे ॥ मुक्तश्च सुग्रीवभयाद्गतश्च परमां गतिम् ॥ १३ ॥ जटायुषो विनाशेन राज्ञो दशरथस्य च ॥
 हरणेन च वैदेह्याः संशयं हरयो गताः ॥ १४ ॥ रामलक्ष्मणयोर्वीरसमरण्ये सद्द सीतया ॥ राघवस्य च
 बाणेन वालिनश्च तथा वधम् ॥ १५ ॥ रामक्रोपादशेषाणां रक्षसां च तथा वधम् ॥ कैकेय्या वरदानेन
 इदं च विकृतं कृतम् ॥ १६ ॥ तदसुखमनुकीर्तितं वचो मुवि पतितंश्च निरीक्ष्य वानरान् ॥ भृशचकि-
 तमतिर्महामतिः कृपणमुदाहृतवान्स गृध्रराजः ॥ १७ ॥ तत्तु श्रुत्वा तथा वाक्यमंगदस्य सुखोद्गतम् ॥
 अब्रवीद्वचनं गृध्रस्तीक्ष्णगुणं महास्वनः ॥ १८ ॥ कोऽयं गिरा घोषयति प्राणैः प्रियतरस्य मे ॥ जटायु-
 षो वधं भ्रातुः कंषयन्निव मे मनः ॥ १९ ॥ कथमासीज्जनस्थाने युद्धं राक्षसगृध्रयोः ॥ नामवेयमिदं
 भ्रातुश्चिरस्याद्य मया श्रुतम् ॥ २० ॥ इच्छेयं गिरिदुर्गाच्च भवद्भिरवतारितुम् ॥ यवयिसो गुणज्ञस्य श्लाघ-
 नीयस्य विक्रमैः ॥ २१ ॥ अतिदीर्घस्य कालस्य परितुष्टोऽस्मि कीर्तनात् ॥ तदिच्छेयमहं श्रोतुं विनाशं
 वानरवर्षभाः ॥ २२ ॥ भ्रातुर्जटायुषस्तस्य जनस्थाननिवासिनः ॥ तस्यैव च मम भ्रातुः सखा दशरथः
 कथम् ॥ २३ ॥ यस्य रामः प्रियः पुत्रो ज्येष्ठो गुरुजनप्रियः ॥ सूर्यशुद्धदधपश्वत्वाच्च शक्नोमि विसर्पितुम्
 ॥ २४ ॥ इच्छेयं पर्वतादस्मादवतर्तुमरिदमाः ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा०
 किष्किन्धाकाण्डे षट्पंचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ शोकाद्भ्रष्टस्वरापि श्रुत्वा वानरयूथपाः ॥ श्रद्धयुनव तद्वाक्यं

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे किष्किन्ध्याकाण्डे । सर्गः ५७. * (७३७)

कर्मणा तस्य शंकिताः ॥ १ ॥ ते प्रायमुपविष्टास्तु दृष्ट्वा गृध्रं पुत्रंगमाः ॥ चक्रुर्बुद्धिं तदा रौद्रां सर्वाङ्गो
भक्षयिष्यति ॥ २ ॥ सर्वथा प्रायमासीनान्यदि नो भक्षयिष्यति ॥ कृतकृत्या भविष्यामः क्षिप्रं सिद्धि-
मितो गताः ॥ ३ ॥ एतां बुद्धिं ततश्चक्रुः सर्वे ते हरियूथपाः ॥ शवतार्यं गिरेः शृङ्गादृष्टमाहाङ्गदस्तदा
॥ ४ ॥ बभूवर्क्षरजा न.म वानरेद्रः प्रतापवान् ॥ ममार्गः पार्थिवः पक्षिन्ध्यामिहौ तस्य चात्मजौ ॥ ५ ॥
सुग्रीवश्चैव वाली च पुत्रौ धनबलानुभौ ॥ लोके विश्रुतकर्माभूद्राजा वाली पिता मम
॥ ६ ॥ राजा कुत्सस्य जगत् इक्ष्वाकूणां महारथः ॥ रामो दाशरथिः श्रोमाःप्रविष्टो
दंडकावनम् ॥ ७ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या सह भार्यया ॥ पितुर्निदेशनिरतो
धर्मपंथानमाश्रितः ॥ ८ ॥ तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात् ॥ रामस्य
तु पितुर्मित्रं जटायुर्नाम गृध्रराट् ॥ ९ ॥ ददर्श सीतां वैदेहीं ह्रियमाणां विहायसा ॥
रावणं विरथं कृत्वा स्थापयित्वा च भैथिलीम् ॥ परिश्रान्तश्च वृद्धश्च रावणेन हृतो रणे ॥ १० ॥
एवं गुप्तो हतस्तेन रावणेन बलीयसा ॥ संस्कृतश्चापि रामेण जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ११ ॥ ततो मम पितृव्येण
सुग्रीवेण महात्मना ॥ चकार राघवः सख्यं सोऽवधीत्यितरं मम ॥ १२ ॥ मम पित्रा निरुद्धो हि सुग्रीवः
सचिवैः सह ॥ निहत्य वालिनं रामस्ततस्तमभिशेचयत् ॥ १३ ॥ स राज्ये स्थापितस्तेन सुग्रीवो
वानरेश्वरः ॥ राजा वानरमुख्यानां तेन प्रस्थापिता वयम् ॥ १४ ॥ एवं रामत्रयुक्तास्तु मार्गमाणा-
स्ततस्ततः ॥ वैदेहीं नाधिगच्छामो रात्रौ सूर्यप्रभाभिव ॥ १५ ॥ ते वयं दंडकाण्यं त्रिचिंत्य सुममा-
हिताः ॥ अज्ञानान्नु प्रविष्टाः स्म धरण्या विवृतं बिलम् ॥ १६ ॥ मयस्य मायाविहितं तद्विलं च विचि-

न्वताम् ॥ व्यतीतस्तत्र नो मासो यो राज्ञा समयः कृतः ॥ १७ ॥ ते वयं कपिराजस्य सर्वे वधन-
 कारिणः ॥ कृतां संस्थासतिकांता भयात्प्रायमुपासिताः ॥ १८ ॥ क्रुद्धे तस्मिस्तु काकुत्स्थे सुग्रीवे च
 सखधमणे ॥ गतानामपि सर्वेषां तत्र नो नास्ति जीवितम् ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदिकाव्ये
 च० सा० किष्किन्धाकाण्डे सप्तपंचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ इत्युक्तः करुणं वाक्यं वानरैस्त्यक्तजीवितैः ॥
 सबाष्पो वानरान्गृध्रः प्रत्युवाच महास्वनः ॥ १ ॥ बर्वायान्स मम भ्राता जटायुर्नाम वानराः ॥
 यमाख्यात हतं युद्धे रावणेन बलीयसा ॥ २ ॥ वृद्धभावादपक्ष्वाच्छृण्वंस्तदपि मर्षये ॥ नहि मे शक्तिर-
 स्त्यद्य आतुरैर्विमोक्षणे ॥ ३ ॥ पुरा वृत्रवधे वृत्ते स चाहं च जयैषिणौ ॥ आदित्यमुपयातौ स्वी-
 ज्वलतं रश्मिमालिनम् ॥ ४ ॥ आवृत्त्याकाशमार्गेण जवेन स्वर्गतौ भृशम् ॥ मध्ये प्राप्ते तु सूर्ये तु जटायुरवसी-
 दति ॥ ५ ॥ तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सूर्यरश्मिभिरार्दितम् ॥ पक्षाभ्यां छादयामास स्नेहात्परमविह्वलम् ॥ ६ ॥
 निर्दग्धपक्षः पतितो दिव्येऽहं वानरर्षभाः ॥ अहमस्मिन्वसन्भ्रातुः प्रवृत्तिं नोपलक्ष्ये ॥ ७ ॥ जटायु-
 षस्त्वेवमुक्तो भ्रात्रा संपातिना तदा ॥ युवराजो महप्राज्ञः प्रत्युवाचांगदस्तदा ॥ ८ ॥ जटायुषो यदि
 भ्राता श्रुतं ते गदितं मया ॥ आख्याहि यदि जानासि निलयं तस्य रक्षसः ॥ ९ ॥ अर्दीर्घदर्शिनं तं वै
 रावणं राक्षसाधमम् ॥ अंतिके यदि वा दूरे यदि जानासि शंस नः ॥ १० ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा
 भ्राता ज्येष्ठो जटायुषः ॥ आत्मानुरूपं वचनं वानरान्महर्षयम् ॥ ११ ॥ निर्दग्धपक्षो गृध्रोऽहं गतवी-
 र्यः प्रवंगमाः ॥ बाष्पमात्रेणापि रामस्य करिष्ये साह्यमुत्तमम् ॥ १२ ॥ जानामि वारुणौक्षेकान्विष्णो-
 षैविकमानपि ॥ देवामुरविमर्दौश्च ह्यमृतस्य विमंथनम् ॥ १३ ॥ रामस्य यदिदं कार्यं कर्तव्यं प्रथमं

मया ॥ जरया च हतं तेजः प्राणाश्च शिथिला मम ॥ १४ ॥ तरुणी रूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ॥
 ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ १५ ॥ क्रोशंती रामरामेति लक्ष्मणेति च भामिनी ॥ भूषणा-
 न्यपविध्यंती गात्राणि च विधुन्वती ॥ १६ ॥ सूर्यप्रभेव शैलाग्रे तस्याः कौशेयमुत्तमम् ॥ आसिते राक्षसे भाति
 यथा विधुदिवाम्बरे ॥ १७ ॥ तां तु सीतामहं मन्ये रामस्य परिकीर्तनात् ॥ श्रुत्वां मे कथयतो निलयं
 तस्य राक्षसः ॥ १८ ॥ पुत्रो विश्रवसः साक्षाद्धाता वैश्रवणस्य च ॥ अध्यास्ते नगरीं लंकां रावणो नाम
 राक्षसः ॥ १९ ॥ इतो द्वीपे समुद्रस्य संपूर्णे शतयोजने ॥ तस्मिँल्लङ्का पुरी रम्या निर्मिता विश्व-
 कर्मणा ॥ २० ॥ जाम्बूनदैर्मयद्वारैश्चित्रैः कांचनवेदिकैः ॥ प्रासादैर्हैमवर्णैश्च महद्भिः सुसमाकृता ॥ २१ ॥
 प्राकारेणार्कवर्णेन महता च समन्विता ॥ तस्यां वसति वैदेही दीना कौशेयवासिनी ॥ २२ ॥ रावणांतः-
 पुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ जनकस्यात्मजां राज्ञस्तस्यां द्रक्ष्यथ मैथिलीम् ॥ २३ ॥ “लंका-
 यामभिगुप्तायां सागरेण समंततः ॥ संप्राप्य सागरस्यांते संपूर्णे शतयोजने ॥ आसाद्य दक्षिणं कूलं ततो
 द्रक्ष्यथ रावणम् ॥ तत्र वै त्वरिताः क्षिप्रं विक्रमध्वं पुंवंगमाः” ॥ ज्ञानेन खलु पश्यामि दृष्ट्वा प्रत्यागमि-
 ष्यथ ॥ आद्यः पंथाः कुलिगानां ये चान्ये धान्यजीविनः ॥ २४ ॥ द्वितीये बलिभोजानां ये च वृक्षफला-
 शनाः ॥ मासास्तृतीयं गच्छंति क्रौञ्चाश्च कुररैः सह ॥ २५ ॥ श्येनाश्चतुर्थं गच्छंति गृध्रा गच्छंति
 पंचमम् ॥ बलवीर्योपपन्नानां रूपयौवनशालिनाम् ॥ २६ ॥ षष्ठस्तु पंथा हंसानां वैनतेयगतिः परा ॥
 वैनतेयश्च नो जन्म सर्वेषां वानरर्षभाः ॥ २७ ॥ गार्हितं तु कृतं कर्म येन स्म पिशिताशिनः ॥ प्रतिकार्यं
 च मे तस्य वैरं श्रावकृतं भवेत् ॥ २८ ॥ इहस्थोऽहं प्रपश्यामि रावणं जानकीं तथा ॥ अस्माकमपि

सौपर्णे दिव्यं चक्षुर्बलं तथा ॥ २९ ॥ तस्मादाहारवैर्येण निसर्गेण च वानराः ॥ आयोजनशतात्साम्राट्त्रयं
 पश्याम नित्यशः ॥ ३० ॥ अस्माकं विहिता वृत्तानिसर्गेण च दूरतः ॥ विहिता वृक्षमूले तु वृत्तिश्च
 रण्योधिनाम् ॥ ३१ ॥ उपायो हृदयतां कश्चिद्विधेन लवणाम्भसः ॥ अभिगम्य तु वैदेहीं समृद्धं शा-
 गमष्यथ ॥ ३२ ॥ समुद्रं नेतुमिच्छामि भवद्विर्वरुणालयम् ॥ प्रदास्याम्युदकं भ्रातुः स्वर्गतस्य महा-
 त्मनः ॥ ३३ ॥ ततो नोत्वा तु तं देशं तोरे नदनदपंतः ॥ निर्दग्धपक्षं संपाति वानराः सुमहौजसः ॥ ३४ ॥
 तं पुनः प्रापयित्वा च तं देशं पतगेश्वरम् ॥ बभूवुर्वानरा हृष्टाः प्रवृत्तसुपलभ्यते ॥ ३५ ॥ इत्यर्थे
 श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० किष्किधाक्रांडे अष्टपंचाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ ततस्तद-
 मृतास्वादं गुधराजेन भाषितम् ॥ निशम्य वदतो हृष्टान्ते वचः सुवर्गर्भमाः ॥ १ ॥ जाम्बवान्वानर-
 श्रेष्ठः सह सर्वैः पुत्रैर्गमैः ॥ भूतलारसहस्रोत्थाय गुधराजानमब्रवीत् ॥ २ ॥ क सीता केन वा दृष्टा को
 वा हरति मैथिलीम् ॥ तदाख्यातु भवान्सर्वं गतिर्भव वनौकसाम् ॥ ३ ॥ का दाशरथिबाणानां वज्र-
 वेगनिपातिनाम् ॥ स्वयं लक्ष्मणमुक्तानां न चिंतयति विक्रमम् ॥ ४ ॥ स हरिप्रतिसंमुक्तान्सीतश्रुति-
 समाहितान् ॥ पुनराश्वासयन्ब्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ श्रूयतामिह वैदेह्या यथा मे हरणं श्रुतम् ॥
 येन चादिममख्यातं यत्र चायतलोचना ॥ ६ ॥ अहमस्मिन्निरौ दुर्गे बहुयोजनमायते ॥ चिगान्नि-
 पातितो वृद्धः क्षीणप्राणपरक्रमः ॥ ७ ॥ तं मामेवांतं पुत्रः सुपाश्वो नाम नामतः ॥ आहारेण यथाकालं
 विभर्ति पततोवरः ॥ ८ ॥ तीक्ष्णकामास्तु गंधर्वास्तीक्ष्णकोपा मुजंगमाः ॥ मृगाणां तु भयं तीक्ष्णं
 ततस्तीक्ष्णशुधा वयम् ॥ ९ ॥ स कदाचिच्छुधातस्य ममाहाराभिकांक्षिणः ॥ गतः सूर्येऽहनि प्राप्तो मम

पुत्रो ह्यनामिषः ॥ १० ॥ (स मया वृद्धमावाच कोपाच्च परिभर्त्सितः ॥ क्षुत्पिपासापरीतेन कुमारः पततां वरः ॥ १ ॥) स मयाहारसंरोधात्पीडितः प्रीतिवर्धनः ॥ अनुमान्य यथातत्त्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ अहं तात यथाकालमामिषार्थी खमाग्लुतः ॥ महेन्द्रस्य गिरिद्वरमावृत्य सुममाश्रितः ॥ १२ ॥ तत्र सत्त्वसहस्राणां सागरान्तरचारिणाम् ॥ पथानमेकोऽध्यवसं सन्निरोद्धुमवाङ्मुखः ॥ १३ ॥ तत्र कश्चिन्मया दृष्टः सूर्योदयसमप्रभाम् ॥ खियमादाय गच्छन्वै भिन्नांजनचयोपमः ॥ १४ ॥ सोऽहमभ्यवहारार्थं तौ दृष्ट्वा कृतनिश्चयः ॥ तेन साम्ना विनातेन पंथानमनुयाचितः ॥ १५ ॥ नहि सामोपपन्नानां प्रहतां विद्यते भुवि ॥ नीचेऽपि जनः काश्चित्किमंग बत मद्विधः ॥ १६ ॥ स यातस्तेजसा व्योम संक्षिपन्निव वेगितः ॥ अथाहं खेचरैर्भूतैरभिगम्य सभाजितः ॥ १७ ॥ दिष्टया जीवति सीतेति अब्रुवन्मां महर्षयः ॥ कथंचित्सकलत्रोऽसौ गतस्ते स्वस्त्यसंशयम् ॥ १८ ॥ एवमुक्तस्ततोऽहं तैः सिद्धैः परमशोभनैः ॥ स च मे रावणो राजा रक्षसां प्रतिवेदितः ॥ १९ ॥ पश्यन्दाशरथेभ्यो रामस्य जनकात्मजम् ॥ भ्रष्टाभरणकौशेयां शोकवेगपराजिताम् ॥ २० ॥ रमलक्ष्मणयोर्नाम कोशंतीं मुक्तमूर्ध्वजाम् ॥ एष कालात्ययस्तात इति वाक्यविदां वरः ॥ २१ ॥ एतदर्थं संमग्नं मे सुपार्थः प्रत्यवेदयत् ॥ तच्छ्रुत्वापि हि मे बुद्धिर्नासीत्काचित्पराक्रमे ॥ २२ ॥ अपक्षो हि कथं पक्षी कर्म किंचित्समारभेत् ॥ यत्तु शक्यं मया कर्तुं वाग्बुद्धिगुणत्रतेना ॥ २३ ॥ श्रूयतां तत्र वक्ष्यामि भवतां पौरुषाश्रयम् ॥ बाष्पमतिभ्यां हि सर्वेषां कारिण्यामि प्रियं हि वः ॥ २४ ॥ यद्धि दाशरथेः कार्यं मम तन्नात्र संशयः ॥ तद्भवतो मतिश्रेष्ठा बलवन्तो मनस्विनः ॥ २५ ॥ प्रहिताः कपिराजेन देवैरपि दुरासदाः ॥ रामलक्ष्मणबाणाश्च

विहिताः कंकपत्रिणाः ॥ २६ ॥ त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्तास्त्राणनिग्रहे ॥ कामं खलु दशग्रीवस्तेजो-
बलसमन्वितः ॥ भवतां तु समर्थानां न किञ्चिदपि दुष्करम् ॥ २७ ॥ तदलं काष्ठसंगेन क्रियतां बुद्धि-
निश्चयः ॥ नहि कर्मसु सज्जते बुद्धिमंतो भवद्विधाः ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ततः कृतोदकं स्नानं तं गृध्रं
हरियूथपाः ॥ उपविष्टा गिरौ रम्ये परिवार्य समंततः ॥ १ ॥ तमंगदमुपासीनं तैः सर्वैर्हरिभिर्भूतम् ॥
जनितप्रत्ययो हर्षात्संपातिः पुनरब्रवीत् ॥ २ ॥ कृत्वा निःशब्दमेकाग्राः शृण्वन्तु हरयो मम ॥ तथ्यं
संकीर्तयिष्यामि यथा जानामि सौथिलीम् ॥ ३ ॥ अस्य विंध्यस्य शिखरे पतितोऽस्मि पुराऽनघ ॥ सूर्य-
तापपरीतगो निर्दग्धः सूर्यरश्मिभिः ॥ ४ ॥ लब्धसंज्ञस्तु षड्रात्राद्विवशो विह्वलन्निव ॥ वीक्ष्यमाणो दिशः
सर्वा नाभिजानामि किञ्चन ॥ ५ ॥ ततस्तु सागराच्छैलान्नदीः सर्वाः सरांसि च ॥ वनानि च प्रदेशाश्च
निरीक्ष्य मतिरागता ॥ ६ ॥ हृष्टपक्षिगणाकर्णः कंदरोदरकूटवान् ॥ दक्षिणस्योदधेरतो विंध्योऽय-
मिते निश्चितः ॥ ७ ॥ आसीत्वात्राश्रमं पुण्यं सुरैरपि सुपूजितम् ॥ ऋषिनिशाकरो नाम यस्मिन्नुग्रतपा
भवत् ॥ ८ ॥ अष्टौ वर्षसहस्राणि तेनास्मिन्नुपिणा गिरौ ॥ वसतो मम धर्मज्ञे स्वर्गते तु निशाकरो
॥ ९ ॥ अवतीर्य च विंध्याग्रात्कुच्छ्रेण विषमाच्छनैः ॥ तीक्ष्णदूर्भो वसुमती दुःखेन पुनरागतः ॥ १० ॥
तमर्षे द्रष्टुकामोऽस्मि दुःखेनाभ्यागतो भृशम् ॥ जटायुषा मया चैव बहुशोऽधिगतो हि सः ॥ ११ ॥
तस्याश्रमपदाभ्याशो ववुर्वाताः सुगंधिनः ॥ वृक्षो नापुण्ड्रितः कश्चिदफला वा न दृश्यते ॥ १२ ॥
उपेत्य चाश्रमं पुण्यं वृक्षमूळमुपाश्रितः ॥ द्रष्टुकामः प्रतीक्षे च भगवंतं निशाकरम् ॥ १३ ॥ अथ पश्यामि

दूरस्थमृषिं ज्वलिततेजसम् ॥ कृताभिषेकं दुर्धर्षमुपावृत्तमुदङ्मुखम् ॥ १४ ॥ तमश्लाः सूमरा व्याघ्राः
 सिंहा नानासरीसृपाः ॥ परिवार्योपगच्छन्ति दातारं प्राणिनो यथा ॥ १५ ॥ ततः प्राप्तमृषिं ज्ञात्वा तानि
 सत्त्वानि वै ययुः ॥ प्रविष्टे राजनि यथा सर्वं सामात्यकं बलम् ॥ १६ ॥ ऋषिस्तु दृष्ट्वा मां तुष्टः प्रविष्टश्चाश्रमं
 पुनः ॥ मुहूर्तमात्राभिर्गम्य ततः कार्यमपृच्छत ॥ १७ ॥ सैन्यं वैकल्यतां दृष्ट्वा रोम्णां ते
 नावगम्यते ॥ अग्निदग्धाविमौ पक्षौ प्राणाश्चापि शरीरेके ॥ १८ ॥ गृध्रौ द्वौ दृष्टपूर्वौ मे मातरिश्वसमौ
 जवे ॥ गृध्राणां चैव राजानौ भ्रातरौ कामरूपिणौ ॥ १९ ॥ ज्येष्ठोऽवितस्त्वं संपाते जटायुरनुजस्तव ॥
 मानुषं रूपमास्थाय गृह्णीतां चरणौ मम ॥ २० ॥ किं ते व्याधिसमुत्थानं पक्षयोः पतनं कथम् ॥ दंडो
 वाऽयं धृतः केन सर्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ २१ ॥ इत्यर्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० कि० षष्ठितमः
 सर्गः ॥ ६० ॥ ततस्तद्वारुणं कर्म दुष्करं सहसा कृतम् ॥ आचक्षे मुनेः सर्वं सूर्यानुगमनं तथा ॥
 ॥ १ ॥ भगवन्त्रणयुक्त्वाल्लज्जया चाकुलैर्द्रियः ॥ परिश्रान्तो न शक्नोमि वचनं परिभाषितुम् ॥ २ ॥ अहं
 चैव जटायुश्च संवर्षाद्भवमोहितौ ॥ आकाशं पतितौ दूराल्ज्जासंतौ पराक्रमम् ॥ ३ ॥ कैलासशिखरे
 बद्धा मुनीनामप्रतः पणम् ॥ रविः स्यादनुयातव्यो यावदस्त्वं महागिरिम् ॥ ४ ॥ अप्यावां युगपत्प्राप्ता-
 वपश्याव महीतले ॥ रथचक्रग्रमाणानि नगराणि प्रथक्पृथक् ॥ ५ ॥ काचिद्वादित्रयोषश्च काचिद्भूषण-
 निःस्वनः ॥ गांयतीः स्मांगना बह्वीः पश्यावो रक्त्वाससः ॥ ६ ॥ तूर्णमुत्पत्य चाकाशमादित्यपदमा-
 स्थितौ ॥ आवामालोकयावत्सद्वनं शाद्वलसंस्थितम् ॥ ७ ॥ उपलैरिव संलब्धा दृश्यते भूः शिलोच्चयैः ॥
 आपगाभिश्च संवीता सूत्रैरिव वसुंधरा ॥ ८ ॥ हिमवांश्चैव विंध्यश्च मेरुश्च सुमहागिरिः ॥ भूतले

* श्रीवाल्मीकीय रामायणे किष्किन्धाकांडे । सर्गः ६२. * (७४४)

संप्रकाशते नागा इव जलाशये ॥ ९ ॥ तीव्रः स्वेदश्च खेदश्च भयं चासीत्तदावयोः ॥ समाविशत मोहश्च
ततो मूर्च्छां च दारुणा ॥ १० ॥ न च दिज्ञायते यस्या नचाशेयी न वारुणी ॥ युगंते नियतो
लोको हतो दग्ध इवाग्निना ॥ ११ ॥ मनश्च मे हतं भूयश्चक्षुः प्राप्य तु संश्रयम् ॥ यत्नेन महता
ह्यस्मिन्मनः संघाय चक्षुर्वा ॥ १२ ॥ यत्नेन महता भूयो भास्करः प्रतिलोकितः ॥ तुल्यपृथ्वीप्रमाणेन
भास्करः प्रतिभाति नौ ॥ १३ ॥ जटायुर्ममत्रापृच्छथ निपपात महीं ततः ॥ तं दृष्ट्वा तूर्णमाकाशादात्मानं
सुक्तवानहम् ॥ १४ ॥ पक्षाभ्यां च मया गुप्तो जटायुर्न प्रदह्यत ॥ प्रमादात्तत्र निर्दग्धः पतन्वायुपथाद-
हम् ॥ १५ ॥ आशंके तं निपातितं जनस्थाने जटायुषम् ॥ अहं तु पतितो विध्ये दग्धपक्षो जडीकृतः ॥
॥ १६ ॥ राज्याच्च हीनो भ्रात्रा च पक्षाभ्यां विक्रमेण च ॥ सर्वथा मर्तुमेवेच्छन्पतिष्ये शिखराद्रेः ॥
॥ १७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकांडे एकषष्टितमः सर्गः ॥
॥ ६१ ॥ एवमुक्त्वा मुनेश्वरमरुदं भृशदुःखितः ॥ अथ ध्यात्वा मुहूर्तं च भगवानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
पक्षौ च ते प्रपक्षां च पुनरन्यौ भविष्यतः ॥ चक्षुषी चैव प्राणाश्च विक्रमश्च बलं च ते ॥ २ ॥ पुराणे
सुमहत्कार्यं भविष्यं हि मया श्रुतम् ॥ दृष्टं मे तस्मा चैव श्रुत्वा च विदितं मम ॥ ३ ॥ राजा दशरथो
नाम कश्चिद्विश्वनाकुवधनः ॥ तस्य पुत्रो महतेजा रामो नाम भविष्यति ॥ ४ ॥ अरण्यं च सह भ्रात्रा
लक्ष्मणेन गमिष्यति ॥ तस्मिन्नर्थे नियुक्तः सन्पित्रा सत्यपराक्रमः ॥ ५ ॥ नैर्ऋतो रावणो नाम तस्य
भार्या हरिष्यति ॥ राक्षसेन्द्रां जनस्थाने अवध्यः सुरदानवैः ॥ ६ ॥ सा च कामैः प्रलोभ्यती भक्ष्यै-
र्भोक्ष्यैश्च मौथिली ॥ न भोक्ष्यति महाभागा दुःखमग्ना यशस्विनी ॥ ७ ॥ परमान्नं च वैदेह्या ज्ञात्वा

दास्यति वासवः ॥ यदन्नममृतप्रख्यं सुराणामपि दुर्लभम् ॥ ८ ॥ तदन्नं मैथिली प्राप्य विज्ञायेंद्रादिदं
 त्विति ॥ अग्रमुद्धृत्य रामाय भूतले निर्वपिष्यति ॥ ९ ॥ यदि जीवति मे भर्ता लक्ष्मणो वापि देवः ॥
 देवत्वं गच्छतोर्वापि तयोरन्नमिदं त्विति ॥ १० ॥ एष्यति प्रेषितास्तत्र रामदूताः प्लवंगमाः ॥ आख्येया
 राममहिषा त्वया तेभ्यो विहंगम ॥ ११ ॥ सर्वथा तु न गंतव्यमीदृशः क्व गमिष्यसि ॥ देशकालौ प्रती-
 क्षस्व पक्षौ त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १२ ॥ उत्सहेयमहं कर्तुमद्यैव त्वां सपक्षकम् ॥ इहस्थस्त्वं हि लोकानां
 हितं कार्यं करिष्यसि ॥ १३ ॥ त्वयापि खलु नत्कार्यं तयोश्च नृपपुत्रयोः ॥ ब्राह्मणानां गुरुणां च
 मुनीनां वासवस्य च ॥ १४ ॥ इच्छाम्यहमपि द्रष्टुं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ नेच्छे चिरं धारयितुं प्राणां-
 स्यक्ष्ये कलेवरम् ॥ महर्षिस्त्वब्रवीदेवं दृष्टतत्स्वार्थदर्शनः ॥ १५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ०
 च० सा० किष्किन्धाकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ एतैरन्यैश्च बहुभिर्वाक्यैर्वाक्यविशारदः ॥ मां
 प्रगस्याभ्यनुज्ञाप्य प्रविष्टः स स्वमालयम् ॥ १ ॥ कंदरातु विसर्पित्वा पर्वतस्य शनैःशनैः ॥ अहं
 विष्यं समारुह्य भवतः प्रतिपालये ॥ २ ॥ अद्य त्वेतस्य कालस्य वर्षं साप्रशतं गतम् ॥ देशकालप्रती-
 क्षोऽस्मि ह्यदि कृत्वा मुनेर्वचः ॥ ३ ॥ महाप्रस्थानमसाद्य स्वर्गते तु निशाकरं ॥ मां निर्दधति संतापो
 वितर्कैर्बहुभिर्घृतम् ॥ ४ ॥ वदितां मरणे बुद्धिं मुनिवाक्यैर्निर्वर्तये ॥ बुद्धिर्या तेन मे वृत्ता प्राणानां
 रक्षणे मम ॥ ५ ॥ सा मेऽपनयते दुःखं दीप्तेवाग्निशिखा तमः ॥ बुध्यता च मया वीर्यं रावणस्य दुरात्मनः ॥ ६ ॥
 पुत्रः संतर्जितो वारिभर्तुः त्रता मैथिली कथम् ॥ तस्याविच्छिपितं श्रुत्वा तौ च संतापयोजितौ ॥ ७ ॥ न मे दशरथ-
 स्नेहात्पुत्रेणोत्पादितं प्रियम् ॥ तस्य त्वमेव भुवाणस्य संहर्तृवानरैः सह ॥ ८ ॥ उत्पेततुस्तदा पक्षौ समक्षं वनचारि-

णाम्॥स दृष्ट्वा स्वां तनुं पक्षैरुद्रतैररुणच्छदैः॥९॥ प्रहर्षमतुलं लेभे वानरांश्चेदमम्रवीत्॥ निशाकरस्य राजर्षेः
 प्रसादादभितौजसः ॥ १० ॥ आदित्यरश्मिनिर्दिग्धौ पक्षौ पुनरुपस्थितौ ॥ यौवने वर्तमानस्य ममा-
 सीद्यः पराक्रमः ॥ ११ ॥ तमेवाद्यावगच्छामि बलं पौरुषमेव च ॥ सर्वथा क्रियतां यत्नः सीतामधि-
 गमिष्यथ ॥ १२ ॥ पक्षलाभो ममायं वः सिद्धिप्रत्ययकारकः ॥ इत्युक्त्वा तान्हरीन्सर्वान्सम्पातिः
 पतगोत्तमः ॥ १३ ॥ उत्पपात गिरेः शृंगालिङ्गायुः खगमो गतिम् ॥ सस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रतिसंहृष्ट-
 मानसाः ॥ बभूवुर्हरिशार्दूला विक्रमाभ्युदयोन्मुखाः ॥ १४ ॥ अथ पवनसमानविक्रमाः प्लवगवराः
 प्रतिलब्धपौरुषाः ॥ अभिजिदाभिमुखां दिशं ययुर्जनकसुतापरिमार्गणेन्मुखाः ॥ इत्योर्षे श्रीमद्रामायणे
 वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ आख्याता गृध्रांजेन
 समुत्थृत्य पुर्वगमाः ॥ संगताः प्रीतिसंयुक्ता विनेदुः सिंहविक्रमाः ॥ १ ॥ संपातेर्वचनं श्रुत्वा हरयो
 रावणक्षयम् ॥ हृष्टाः सागरमाजगमुः सीतादर्शनकाक्षिणः ॥ २ ॥ अभिगम्य तु तं देशं ददृशुर्भीम-
 विक्रमाः ॥ कृतस्ते लोकस्य महतः प्रतिबिम्बमवस्थितम् ॥ ३ ॥ दक्षिणस्य समुद्रस्य समासाद्योत्तरां
 दिशम् ॥ सन्निवेशं ततश्चक्रुर्हरिवीरा महाबलाः ॥ ४ ॥ (सत्त्वैर्महद्भिर्विकृतैः क्रोडाद्भिर्विविधैर्जले ॥
 व्यत्यस्तैः सुमहाकायैरुर्भीभिश्च समाकुलम् ॥ १॥) प्रसुतमित्र चान्यत्र क्रोडन्तमिव चान्यतः ॥ क्वचित्पर्वतमात्रै-
 श्च जलराशिभिरावृतम् ॥ ५ ॥ संकुलं दानवैर्दृष्ट्वा पातालतलवासिभिः ॥ रोमहर्षकरं दृष्ट्वा विषेदुः कपिकुजराः
 ॥ ६ ॥ आकाशमिव दुष्पारं सागरं प्रेक्ष्य वानराः ॥ विषेदुः साहिताः सर्वे कथं कार्यमिति ब्रुवन्
 ॥ ७ ॥ विषण्णां वाहिनीं दृष्ट्वा सागरस्य निरीक्षणात् ॥ आश्वासयामास हरीन्मयानान्द्वीरसत्तमः

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे किष्किन्धाकाण्डे । सर्गः ६४. *

॥ ८ ॥ (तांविषादेन महता विषण्णान्वानरर्षभान् ॥ उवाच मतिमान्काले वालिसूनुर्महाबलः ॥ १ ॥)
न विषादो मनः कार्यं विषादो दोषवत्तरः ॥ विषादो हीति पुरुषं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ ९ ॥ तस्यां
विषादं प्रसहते विक्रमे समुपरियते ॥ तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न सिध्यति ॥ १० ॥ तस्यां
रात्र्यां व्यतीतायामंगदो वानरैः सह ॥ हरिवृद्धैः समागम्य पुनर्मन्त्रमंत्रयत् ॥ ११ ॥ सा वानराणां
ध्वजिनी परिवार्यागदं बभौ ॥ वासवं परिवार्येव मरुतां वाहिनीस्थितम् ॥ १२ ॥ कोऽन्यस्तां वानरीं
सेनां शक्तः स्तंभयितुं भवेत् ॥ अन्यत्र वालितयान्दन्यत्र च हनूमतः ॥ १३ ॥ ततस्तान्हरिवृद्धांश्च
तच्च सैन्यमर्दिमः ॥ अनुमान्यांगदः श्रीमान्वाक्यमर्थवदब्रवीत् ॥ १४ ॥ य इदानीं महातेजा लब्ध-
यिष्यति सागरम् ॥ कः करिष्यति सुग्रीवं सत्यसंघमर्दिदम् ॥ १५ ॥ को वीरो योजनशतं लब्धयेत्
ल्लंगमः ॥ इमांश्च यूथपान्सर्वान्मोचयेदको महाभयात् ॥ १६ ॥ कस्य प्रसादादारांश्च पुत्रांश्चैव गृहाणि
च ॥ इतो निवृत्ताः पश्येम सिद्धार्थाः सुखिनो वयम् ॥ १७ ॥ कस्य प्रसादाद्रामं च लक्ष्मणं च
महाबलम् ॥ अभिगच्छेम संहृष्टाः सुग्रीवं च वनौकसम् ॥ १८ ॥ यदि कश्चित्समर्थो वः सागर-
प्लवने हरिः ॥ स ददात्विह नः शीघ्रं पुण्याभयदक्षिणाम् ॥ १९ ॥ अंगदस्य वचः श्रुत्वा न
कश्चिन्किंचिदब्रवीत् ॥ स्तिमितेवामवत्सर्वा सा तत्र हरिवाहिनी ॥ २० ॥ पुनरेवांगदः प्राह तान्ह-
रीन्हारिसत्तमः ॥ सर्वे बलवतां श्रेष्ठा भवन्तो दृढविक्रमाः ॥ व्यपदेशकुले जाताः पूजिताश्चाप्य-
भीक्ष्णशः ॥ २१ ॥ नहि वो गमने संगः कदाचित्कस्यचिद्धवेत् ॥ भुवत्वं यस्य या शक्तिः पुनर्ने
प्रवर्गर्षभाः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंकाकांढे चतुः-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणौ किष्किन्धाकाण्डे । सर्गः ६५. *

(७४८)

षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ अथांगदवचः श्रुत्वा ते सर्वे वानरर्षभाः ॥ स्वस्वं गतौ समुत्साहमू-
चुस्तत्र यथाक्रमम् ॥ १ ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गंधमादनः ॥ मैदश्च द्विविदश्चैव अंगदो
जाम्बवांस्तथा ॥ २ ॥ आत्रमापे गजस्तत्र प्लव्यं दशयोजनम् ॥ गवाक्षो योजन्याह गमिष्या-
मीति विंशतिम् ॥ ३ ॥ शरभो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ॥ त्रिंशत् तु गमिष्यामि योज-
नानां प्लवंगमाः ॥ ४ ॥ ऋषभो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ॥ चत्वारिंशद्गमिष्यामि योजनानां
न संशयः ॥ ५ ॥ वानरांस्तु महातेजा अत्रवोदं ग्रमादनः ॥ योजनानां गमिष्यामि पंचाशन्तु
न संशयः ॥ ६ ॥ मैदस्तु वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ॥ योजनानां परं षष्टिमहं प्लवितुमुत्सहं
॥ ७ ॥ ततस्तत्र महातेजा द्विविदः प्रत्यभाषत ॥ गमिष्यामि न संदेहः सप्ततिं योजनान्यहम् ॥ ८ ॥
सुषेणस्तु महातेजाः सन्त्ववान्कपिसत्तमः ॥ अशीतिं प्रतिजानेऽहं योजनानां पराक्रमे ॥ ९ ॥
तेषां कथयतां तत्र सर्वैस्तानुमान्य च ॥ ततो वृद्धतमस्तेषां जाम्बवान्प्रत्यभाषत ॥ १० ॥ पूर्वमस्मा-
कमप्यासीत्काश्चिद्भूतिपराक्रमः ॥ ते वयं वयसः पारमनुप्राप्ताः स्म सांप्रतम् ॥ ११ ॥ किं तु
नैवं गते शक्यमिदं कार्यमुपेक्षितुम् ॥ यदर्थं कपिराजश्च रामश्च कृतनिश्चयौ ॥ १२ ॥ सांप्रतं
कालमस्माकं या गतिस्तां निर्वाधत ॥ नवतिं योजनानां तु गमिष्यामि न संशयः ॥ १३ ॥ तांश्च
सर्वाहिरिश्रेष्ठाञ्जाम्बवानिदमब्रवीत् ॥ न खल्वेतावदेवासीद्गमने मे पराक्रमः ॥ १४ ॥ मया वैरोचने यज्ञे
प्रभविष्णुः सनातनः ॥ प्रदक्षिणीकृतः पूर्वं कममाणश्चित्रिक्रमः ॥ १५ ॥ स इदानीमहं वृद्धः प्लवने
मंदविक्रमः ॥ यौवने च तदासीन्मे बलमप्रतिमं परम् ॥ १६ ॥ संप्रत्येतावदेवाद्य शक्यं मे गमने स्वतः ॥

नैतावता च संसिद्धिः कार्यस्यास्य भविष्यति ॥ १७ ॥ अथोत्तरदुरारथर्मब्रवीदंगदस्तदा ॥ अनुमन्य
तदा प्राज्ञो जाम्बवंतं महाकपिः ॥ १८ ॥ अहमेतद्गमिष्यामि योजनानां शतं मद्गत् ॥ निवर्तते तु मे
शक्तिः स्यान्न वेति न निश्चितम् ॥ १९ ॥ तमुवाच हरिश्रेष्ठं जांबवान्वाक्यकोविदः ॥ ज्ञायंतं गमने
शक्तिरतव ह्यृक्षसत्तम ॥ २० ॥ कामं शतं सहस्रं वा न ह्येष विधिरुच्यते ॥ योजनानां भवावशक्तो
गंतुं प्रतिनिवर्तितुम् ॥ २१ ॥ नहि प्रेषयिता तात स्वामी प्रेष्यः कथंचन ॥ भवतायं जनः सर्गः प्रेष्यः
प्लवगसत्तम ॥ २२ ॥ भवान्कलत्रमस्माकं स्वाभिभावे व्यवस्थितः ॥ स्वामी कलत्रं सैन्यस्य गतिरेषा
परंतप ॥ २३ ॥ अपि वै तस्य कार्यस्य भवान्मूलमपरिदमः ॥ तस्मात्कलत्रवत्तात प्रतिपाल्यः सदा भवान्
॥ २४ ॥ मूलमर्थस्य संरक्ष्यमेव कार्यविदां नयः ॥ मूले सति हि सिध्यंति गुणाः सर्वे फलोदयाः
॥ २५ ॥ तद्भवानस्य कार्यस्य साधनं सत्यविक्रम ॥ बुद्धिचिक्रमसंपन्नो हेतुरत्र परंतप ॥ २६ ॥ गुरुश्च
गुरुपुत्रश्च त्वं हि नः कपिसत्तम ॥ भवंतमाश्रित्य वयं समर्था ह्यर्थसाधने ॥ २७ ॥ उक्तवाक्यं महाप्राज्ञं
जाम्बवंतं महाकपिः ॥ प्रत्युगचोत्तरं वाक्यं बालिसूनुर्थांगदः ॥ २८ ॥ यदि नाहं गमिष्यामि नान्यो
वानरपुंगवः ॥ पुनः खल्विदमस्माभिः कार्यं प्रायोपवेशनम् ॥ २९ ॥ नह्यकृत्वा हरिपतेः संदेशं तस्य
धामतः ॥ तत्रापि गत्वा प्राणानां न पश्ये परिरक्षणम् ॥ ३० ॥ स हि प्रसादे चात्यर्थं कोपे च हरिरीश्वरः ॥
अतीत्य तस्य संदेशं विनाशो गमने भवंतु ॥ ३१ ॥ तत्तथा ह्यस्य कार्यस्य न भवत्यन्यथा गतिः ॥
तद्भवानेव दृष्टार्थः संचितयितुमर्हति ॥ ३२ ॥ सोऽंगदेन तदा वीरः प्रत्युक्तः प्लवगर्षभः ॥ जाम्बवा-
नुत्तमं वाक्यं प्रोवाचेदं ततोऽंगदम् ॥ ३३ ॥ तस्य ते वीरकार्यस्य न किंचित्सरिहास्यते ॥ एष संबोदया-

म्येनं यः कार्यं साधयिष्यति ॥ ३४ ॥ ततः प्रतीतं प्रवृत्तां वरिष्ठमेकांतमाश्रित्य सुखोपविष्टम् ॥ संचो-
दयामास हरिप्रवीरो हरिप्रवीरं हनुमंतमेव ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
च० सा० किष्किन्धाकाण्डे पंचपद्युतमः सर्गः ॥ ६५ ॥ अनेकशतसाहस्रौ विषण्णां हरिवाहिनीम् ॥
जाम्बवान्समुदीक्ष्यैवं हनुमंतमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ वीर वानरलोकस्य सर्वशास्त्रविदां वर ॥ तूष्णीमेकां-
तमाश्रित्य हनूमन्किं न जल्पसि ॥ २ ॥ हनूमन्हरिराजस्य सुग्रीवस्य समो ह्यसि ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि
तेजसा च बलेन च ॥ ३ ॥ अरिष्टेनोमितः पुत्रो वनेतयो महाबलः ॥ गरुत्मानिव विख्यात उत्तमः सर्व-
पक्षिणाम् ॥ ४ ॥ बहुशो हि मया दृष्टः सागरं स महाबलः ॥ मुजंगादुद्धरन्पक्षी महाबाहुर्महाबलः
॥ ५ ॥ पक्षयोर्यद्वलं तस्य मुजवीर्यबलं तव ॥ विक्रमश्चापि तेजश्च न ते तेनापहीयते ॥ ६ ॥ बलं
बुद्धिश्च तेजश्च सत्त्वं च हरिपुंगव ॥ विशिष्टं सर्वभूतेषु किमात्मानं न सज्जसे ॥ ७ ॥ अप्सराप्स-
रसां श्रेष्ठा विख्याता पुंजिकस्थला ॥ अंजेनेति परित्यक्ता पत्नी केसरिणो हरेः ॥ ८ ॥ विख्याता
त्रिषु लोकेषु रूपेणाप्रतिमा सुवि ॥ अभिशपादभूता कपित्वे कामरूपिणी ॥ ९ ॥ दुहिता
वानरैर्द्रस्य कुंजरस्य महात्मनः ॥ (कपिवे चारुसर्वांगी कदाचित्कामरूपिणी ॥) मानुषं विग्रहं कृत्वा
रूपयौवनशालिनी ॥ १० ॥ विचित्रमाल्याभरणा कदाचित्क्षौमधारिणी ॥ अचरत्सर्वतन्यां प्रावृड्युद-
सनिमे ॥ ११ ॥ तस्या बलं विशालाक्ष्याः पतिं रक्तशं शुभम् ॥ स्थितायाः पर्वतस्याग्रं मरुतोऽपहर-
च्छनैः ॥ १२ ॥ स इदं ततस्तस्या वृत्तावूरु सुसंहतौ ॥ स्तनौ च पीनौ सहितौ मुजातं चारु चान-
नम् ॥ १३ ॥ तां बलादायतश्रोणीं तनुमध्यां यशन्विनीम् ॥ दृष्ट्वैव शुभसर्वांगी पवनः काममोहितः

॥ १४ ॥ स तां सुजाभ्यां दीर्घाभ्यां पर्यष्वजत मारुतः ॥ मन्मथाविष्टसर्वांगो गतात्सा तामर्निदिताम्
 ॥ १५ ॥ सा तु तत्रैव संध्रांता सुव्रता वाक्यमब्रवीत् ॥ एकपत्नीव्रतमिदं को नाशयितुमिच्छति ॥ १६ ॥
 अंजनाया वचः श्रुत्वा मारुतः प्रत्यभापत ॥ न त्वां हिंसामि सुश्रोणि मा भूते मनसो भयम्
 ॥ १७ ॥ मनसाऽस्मि गतो यत्त्वां परिष्वज्य यशस्विनि ॥ वीर्यवान्बुद्धिसंपन्नस्तव पुत्रो भविष्यति
 ॥ १८ ॥ महासत्त्वो गृहातेजा महाबलपराक्रमः ॥ लेघने पुवने चैव भविष्यति मया
 समः ॥ १९ ॥ एवमुक्ता ततस्तुष्टा जननी त्रे महाकपे ॥ गुहायां त्वां महाबाहो
 प्रजङ्गे प्लवगवर्भ ॥ २० ॥ अभ्युत्थितं ततः सूर्ये बालो दृष्ट्वा महावने ॥ फलं चेति जिघृक्षु-
 स्त्वमुत्पत्याभ्युद्गतो दिवम् ॥ २१ ॥ शतानि त्रीणि गत्वाथ योजनानां महाकपे ॥ तेजसा तस्य निर्धूतो न
 विषादं गतस्ततः ॥ २२ ॥ त्वामप्युपगतं तूर्णमंतरिक्षं महाकपे ॥ क्षिप्तमिद्रेण ते वज्रं कोपाविष्टेन तेजसा ॥ २३ ॥
 तदा शैलप्राशिखरे वामो हनुरभज्यत ॥ ततोऽभिनामधेयं ते हनुमानिति कीर्तितम् ॥ २४ ॥ ततस्त्वां
 निहतं दृष्ट्वा वायुर्गधवहः स्वयम् ॥ त्रैलोक्यं भृशसंकुद्धो न ववौ वै प्रमञ्जनः ॥ २५ ॥ संध्रांताश्च
 सुराः सर्वे त्रैलोक्ये क्षुभिते सति ॥ प्रसादयति संकुद्धं मारुतं मुवनेश्वराः ॥ २६ ॥ प्रसादिते च पवने
 ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ ॥ अशस्त्रवध्यतां तात समरे सत्यविक्रम ॥ २७ ॥ वज्रस्य च निपातेन विरुजं त्वां
 समीक्ष्य च ॥ सहस्रनेत्रः प्रीतात्सा ददौ ते वरमुत्तमम् ॥ २८ ॥ स्वच्छंददत्तश्च मरणं तव स्यादिति वै
 प्रभो ॥ स त्वं केसरिणः पुत्रः क्षेत्रजो भीमविक्रमः ॥ २९ ॥ मारुतस्यौरसः पुत्रस्तेजसा चापि तत्समः ॥
 त्वं हि वायुसुतो वत्स प्लवने चापि तत्समः ॥ ३० ॥ वयमग्न गतप्राणा भवानस्मासु सांप्रतम् ॥

* श्रीबाल्मीकीयरासायणे किष्किन्धाकांडे । सर्गः ६७. * (७५२)

दृक्ष्यविक्रमसंपन्नः कथिराज इवापरः ॥ ३१ ॥ त्रिविक्रमे मया तात सशैलवनकानना ॥ त्रिःसप्तकृत्वः
पृथिवी परिक्रान्ता प्रदक्षिणम् ॥ ३२ ॥ तथा चौवधयोऽस्माभिः संचिता देवशासनात् ॥ निर्मेध्यममृतं
याभिस्तदानीं नो महद्बलम् ॥ ३३ ॥ स इदानीमहं वृद्धः परिहीनरराक्रमः ॥ सांप्रतं कालमस्मां
भवान्सर्वगुणान्वितः ॥ ३४ ॥ तद्विजृम्भस्व विक्रान्तं प्लवतामुत्तमो ह्यग्निः ॥ त्वद्वार्यं द्रष्टुं कामा हि सर्वा
वानरवाहिनी ॥ ३५ ॥ उत्तिष्ठ हरिशार्दूल लंघयस्व महार्णवम् ॥ ५१ ॥ हि सर्वभूतानां ह मन् या
गतिस्त्व ॥ ३६ ॥ विषण्णा हरयः सर्वे हनुमन्किमुपेक्षसे ॥ विक्रमस्व महावेग विष्णुर्बोन्विक्रम-
निव ॥ ३७ ॥ ततः कपीनामृषभेण चोदितः प्रतीतवेगः पवनात्मजः कपिः ॥ प्रहर्षयंस्ता हरिर्वीरवा-
हिनीं चकार रूपं पवनात्मजस्तदा ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ०
किष्किन्धाकांडे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ तं दृष्ट्वा जृम्भाणं ते क्रमितुं शतयोजनम् ॥ वेगेनापूर्यमाणं च
सहसा वानरोत्तमम् ॥ १ ॥ सहसा शोकमुत्सृज्य प्रहर्षेण समन्विताः ॥ त्रिनेदुस्तुष्टुश्रुत्वापि हनूमंतं
महाबलम् ॥ २ ॥ प्रहृष्टा विस्मिताश्चापि ते वोक्ष्यन्ते समंततः ॥ त्रिविक्रमकृतात्माहं नारायणमिव
प्रजाः ॥ ३ ॥ संस्तूयमानो हनुमान् व्यवर्धत महाबलः ॥ समाविद्धय च लांगूळं हर्षद्वग्मुग्धि-
वान् ॥ ४ ॥ तस्य संस्तूयमानस्य वृद्धैर्वानपुंगवैः ॥ तेजसा पूयमाणस्य रूमासीदनुत्तमम् ॥ ५ ॥ यथा
विजृम्भते सिंहा विवृते गिरिगह्वरे ॥ मारुतस्यौरसः पुत्रस्तथा संप्रति जृम्भते ॥ ६ ॥ अशोभत मुखं तस्य
जृम्भाणस्य धीमतः ॥ अंबरीषोपमं दीप्तं विधूम इव पावकः ॥ ७ ॥ हरीणामुत्थितो मध्यात्संप्रहृष्ट-
तनूहः ॥ अभिवाद्य हरिन्वृद्धान् हनुमानिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ अरुजन्मर्वताग्राणि हुताशनसखोऽनिलः ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे किष्किन्धाकांडे । सर्गः ६७. (७५३)

बलवानप्रसेयश्च वायुराकाशगोचरः ॥९॥ तस्याहं शीघ्रवेगस्य शीघ्रगस्य महात्मनः ॥ मारुतस्यौरसः पुत्रः
 प्लवनेनास्मि तत्समः ॥ १० ॥ उत्सहेयं हि विस्तीर्णमालिखंतमिवांबरम् ॥ मेहं गिरिमसंगेन परिगंतुं
 सहस्रशः ॥ ११ ॥ बाहुवेगग्रणुत्नेन सागरेणाहमुत्सहे ॥ समाग्रावयितुं लोकं सपर्वतनदीहृदम् ॥ १२ ॥
 ममोरुजंघावेगेन भविष्यति समुत्थितः ॥ समुत्थितमहाप्राहः समुद्रो वरुणालयः ॥ १३ ॥ पन्नगाशनमा-
 काशे पतन्तं पक्षिसेवितम् ॥ वैनतयमहं शक्तः परिगंतुं सहस्रशः ॥ १४ ॥ उदयात्प्रस्थितं वापि ज्वलंतं
 रश्मिमाखिनम् ॥ अनस्तमितमादित्यमहं गंतुं समुत्सहे ॥ १५ ॥ ततो भूमिमसंसृष्ट्वा पुनरागतुमुत्सहे ॥
 प्रवेगेनैव महता भीमेन प्लवगर्षभाः ॥ १६ ॥ उत्सहेयमतिकांतुं सर्वानाकाशगोचरान् ॥ सागराब्जो-
 षयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् ॥ १७ ॥ पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि प्लवमानः प्लवगमाः ॥ हरिष्याम्युरुवेगेन
 प्लवभानो महार्णवम् ॥ १८ ॥ लतानां विविधं पुष्पं पादपानां च सर्वशः ॥ अनुयास्यति मामद्य
 प्लवमानं विहायसा ॥ १९ ॥ भविष्यति हि मे पथाः स्वातेः पंथा इवांबरं ॥ चरंतं वीरमाकाशमुत्पति-
 व्यतमेव च ॥ २० ॥ द्रक्ष्यति निपतंतं च सर्वभूतानि वानराः ॥ महामेरुप्रतीकाशं मां द्रक्ष्यन्वं
 पुर्वंगमाः ॥ २१ ॥ दिवसावृत्य गच्छंतं प्रसमानमिवांबरम् ॥ विधमिष्यामि जीमूतान्कंपयिष्यामि
 पर्वतान् ॥ सागरं शोषयिष्यामि प्लवमानः समाहितः ॥ २२ ॥ वैनतेयस्य वा शक्तिमेव वा मारुतस्य
 वा ॥ ऋते सुपर्णराजानं मारुतं वा महाबलम् ॥ न तद्भूतं प्रपश्यामि यन्मां प्लुतमनुव्रजेत् ॥ २३ ॥
 निमेषांतरमात्रेण निराळंबनमंबरम् ॥ सहसा निपतिष्यामि घनाद्विधुदिवोल्लिता ॥ २४ ॥ भविष्यति हि
 मे रूपं प्लवमानस्य सागरम् ॥ विष्णोः प्रक्रममाणस्य तदा त्रीन्विक्रमानिव ॥ २५ ॥ बुद्ध्या चोहं प्रप-

नमामि मनश्चेष्टा च मे तथा ॥ अहं द्रव्यामि वैदेही प्रमोदध्वं प्लवंगमाः ॥ २६ ॥ मारुतस्य समो वेगो
 मरुडस्य समो जवे ॥ अयुतं योजनानां तु गमिष्यामीति मे मतिः ॥ २७ ॥ वासवस्य
 सेवयस्य ब्रह्मणो वा स्वयंभुवः ॥ विक्रम्य सहसा हस्तादमृतं तदिहानये ॥ २८ ॥
 लंकां वापि समुत्क्षिप्य गच्छेयमिति मे मतिः ॥ तमेवं वानरश्रेष्ठं गर्जतममितप्रभम् ॥ २९ ॥
 प्रहृष्टा हरयस्तत्र समुदैक्षंत विस्मिताः ॥ तच्चास्य वचनं श्रुत्वा ज्ञातीनां शोकनाशनम् ॥ ३० ॥
 उवाच परिसहृष्टो जांबवान्हरिसत्तमम् ॥ वीर केसरिणः पुत्र वेगवन्मारुतात्मज ॥ ३१ ॥ ज्ञातीनां
 विपुलः शोकस्त्वया तात प्रणाशितः ॥ तव कल्याणरुचयः कपिमुख्याः समागताः ॥ ३२ ॥ मंगलान्यर्थ-
 सिद्धयर्थं करिष्यति समाहिताः ॥ ऋषीणां च प्रसादेन कपिवृद्धमतेन च ॥ ३३ ॥ गुरुणां च प्रसादेन
 संप्लव त्वं महार्णवम् ॥ स्थास्यामश्चैकपादेन यावदागमनं तव ॥ ३४ ॥ त्वद्गतानि च सर्वेषां जीवनानि
 वनौकसाम् ॥ ततश्च हरिशार्दूलस्तानुवाच वनौकसः ॥ ३५ ॥ (नेयं मम मही वेगं लंघने धारयिष्यति !)
 कोऽपि लोके न मे वेगं प्लवने धारयिष्यति ॥ एतानीह नगस्यास्य शिलासंकटशालिनः ॥ ३६ ॥
 शिखराणि महेंद्रस्य स्थिराणि च महंति च ॥ येषु वेगं गमिष्यामि महेंद्रशिखरेष्वहम् ॥ ३७ ॥ नाना-
 द्रुमविकीर्णेषु धातुनिष्पंदशोभिषु ॥ एतानि मम वेगं हि शिखराणि महंति च ॥ ३८ ॥ प्लवतो धार-
 यिष्यन्ति योजनानामितः शतम् ॥ ततस्तु मारुतप्रत्ययः स हरिर्मारुतात्मजः ॥ आरुरोह नगश्रेष्ठं महेंद्र-
 मारुसर्देनः ॥ ३९ ॥ वृतं नानाविधैः पुष्पैर्मृगसेवितशार्दूलम् ॥ लताकुसुमसंबाधं नित्यपुष्पफलद्रुमम्
 ॥ ४० ॥ सिंहशार्दूलसहितं मत्तमातंगसेवितम् ॥ मत्तद्विजगणोद्धुष्टं सखिलोत्पीडसंकुलम् ॥ ४१ ॥

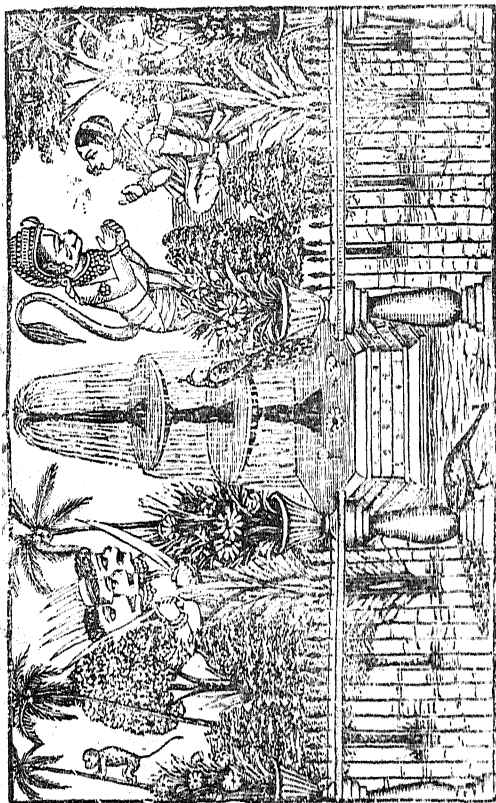
* श्रीवाल्मीकीयरामायणे किष्किन्धकाण्डे । सर्गः ६७. * (७५५)

महद्भिराच्छ्रितः शृगैर्महेंद्रस्य महाबलः ॥ विचचार हरिश्रेष्ठो महेंद्रसमविक्रमः ॥ ४२ ॥ बाहुभ्यां
पीडितस्तेन महाशैलो महात्मना ॥ ररास सिंहाभिहतो महान्मत्त इव द्विपः ॥ ४३ ॥ युगोच सलिलो-
त्पीडान्विप्रकीर्णशिलोच्चयः ॥ विव्रस्तमृगमातंगः प्रकीर्णितमहादुमः ॥ ४४ ॥ नानागंधर्वसिंथुनैः पान-
संसारकर्मशैः ॥ वटपतद्भिर्विहंगैश्च विद्याधरगणैरपि ॥ ४५ ॥ त्यज्यमानमहासाधुः सन्निलीनमहोरगः ॥
शैलशृंगशिलोत्पातस्तदाभूत्स महागिरिः ॥ ४६ ॥ निःश्वसद्भिस्तदा तैस्तु मुजैरर्धनिःसृतैः ॥ सपताक
इवाभाति स तदा धरणीधरः ॥ ४७ ॥ ऋषिभिस्त्राससंभ्रांतैत्यज्यमानः शिलोच्चयः ॥ सीदन्महति
कांतारे सार्जहीन इवाध्वगः ॥ ४८ ॥ स वेगवान्वेगसमाहितात्मा हरिप्रवीरः परवीरहंता ॥ मनः
समाधाय महानुभावो जगाम लंकां मनसा ॥ ४९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि-
काव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां किष्किन्धकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ इति
किष्किन्धकाण्डं समाप्तम् ॥ ४ ॥ अतः परं सुंदरकाण्डं तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ ततो रावण-
नीतायाः सीतायाः दशरुक्पर्षणः ॥ इयेष पदमन्वेषु चारणाचरिते पथि ॥ १ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

इति श्रीवा० रामा० किष्किन्धाकाण्डं समाप्तम् ।

अथ श्रीवाल्मीकीयरामा० सुन्दरकाण्डं प्राभ्यते ।

सुन्दरकाण्डम् ५.

श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुकर्षणः ॥ इयेष पद्मन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥
॥ १ ॥ दुष्करं निष्प्रतिद्वंद्वं चिकीर्षन्कर्म वानरः ॥ समुद्रमशिरोग्रीवो गर्वा पतिरिवाबभौ ॥ २ ॥ अथ
वैदूर्यवर्णेषु शाद्वलेषु महाबलः ॥ धीरः सलिलकल्पेषु विचचार यथासुखम् ॥ ३ ॥ द्विजान्वित्रासयन्
धीमानुरसा पादपाद्वहन् ॥ मृगांश्च सुबहून्निघ्नन्प्रवृद्ध इव केसरी ॥ ४ ॥ नीललोहितमांजिष्ठपद्मवर्णः
सितासितैः ॥ स्वभावसिद्धौर्विमलैर्धातुभिः समलंकृतम् ॥ ५ ॥ कामरूपिभिराविष्टमभीक्ष्णं सप-
रिच्छदैः ॥ यक्षकिन्नरगंधर्वैर्देवकल्पैः सपन्नगैः ॥ ६ ॥ स तस्य गिरिवर्यस्य तले नगवरायुते ॥ तिष्ठ-
न्कपिवरस्तत्र हृदे नाग इवाबभौ ॥ ७ ॥ स सूर्याय महेन्द्राय पवनाय स्वयंभुवे ॥ भूतेभ्यश्चांजलिं
कृत्वा चकार गमने मतिम् ॥ ८ ॥ अंजलिं प्राङ्मुखं कुर्वन्पवनायात्मयोनये ॥ ततो हि ववृधे गंतुं
दक्षिणो दक्षिणां दिशम् ॥ ९ ॥ भुवगप्रवरैर्दृष्टः सुवने कृतनिश्चयः ॥ ववृधे रामवृद्धयर्थं समुद्र इव
पर्वसु ॥ १० ॥ निष्प्रमाणशरीरः सलिलंघयिपुरर्णवम् ॥ बाहुभ्यां पीडयामास चरणाभ्यां च पर्वतम् ॥
॥ ११ ॥ स चचालाचलश्चाशु मुहूर्तं कपिपीडितः ॥ तरुणां पुष्पिताम्राणां सर्वं पुष्पमशतयत् ॥ १२ ॥
तेन पादपमुत्तेन पुष्पौघेण सुगंधिना ॥ सर्वतः संवृतः शैलो बभौ पुष्पमयो यथा ॥ १३ ॥ तेन चोत्तम-
वीर्येण पीड्यमानः स पर्वतः ॥ सलिलं संप्रसुप्ताव मदमत्त इव द्विपः ॥ १४ ॥ पीड्यमानस्तु बलिना
महेन्द्रस्तेन पर्वतः ॥ रीतीर्निर्वर्तयामास कांचनांजनराजतीः ॥ १५ ॥ सुभोच च शिखाः शैलो विशालाः
समनःशिखाः ॥ मध्यमेनाचिषा जुष्टो धूमराजिरिवातलः ॥ १६ ॥ सुभोच च शिखाः शैलो विशालाः
सर्वतः ॥ गुहाविष्टानि सत्त्वानि विनेदुर्विकृतैः स्वरैः ॥ १७ ॥ स महान्स्वसन्नाबः शैलपीडनिमित्तजः ॥

पृथिवीं पूरयामास दिशश्चोपवनानि च ॥ १८ ॥ शिरोभिः प्रधुभिर्नागा व्यक्तस्त्वस्तिकलक्षणैः ॥ वमंतः
पावकं चोरं ददंशुर्दशनैः शिलाः ॥ १९ ॥ तास्तदा सविषैर्दृष्टाः कुपितैस्तेर्महाशिलाः ॥ जज्वलुः पान-
कोदीप्ता विभिदुश्च सहस्रधा ॥ २० ॥ यानि त्वौषधजालानि तस्मिन्जातानि पर्वते ॥ विपद्गान्यपि
नागानां न शोकः शमितुं विषम् ॥ २१ ॥ भिद्यतेऽयं गिरिभूतैरिति मत्वा तपस्विनः ॥ त्रस्ता विद्या-
धरास्तस्मादुत्पेतुः स्त्रीगणैः सह ॥ २२ ॥ पानभूमिगतं हित्वा हैममासनभाजनम् ॥ पात्राणि च महाह्राणि
करकांश्च हिरण्मयान् ॥ २३ ॥ लेह्यानुबावचान्भक्ष्यान्मांसानि विविधानि च ॥ आर्षभाणि च चर्मणि
खड्गांश्च कनकतरून् ॥ २४ ॥ कृतकंठगुणाः क्षीबा रक्तमाल्यानुलेपनाः ॥ रक्ताक्षाः पुष्कराक्षाश्च
गगनं प्रतिपेदिरे ॥ २५ ॥ हारनूपुरकेयूरपारिहार्यधराः स्त्रियः ॥ विस्मिताः सस्मितास्तथ्युराकाशे रमणैः
सह ॥ २६ ॥ “ दशयंतो महाविद्यां विद्याधरमहर्षयः ॥ सहितास्तथ्युराकाशे वीक्षां चक्रुश्च पर्वतम् ॥
॥ १ ॥ शुश्रुवुश्च तदा शब्दमृषीणां भावितात्सनाम् ॥ चारणानां च सिद्धानां स्थितानां विमलैर्दवरे ॥ २ ॥ ”
एष पर्वतसंकाशो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ तितीर्यति महावेगः समुद्रं वरुणालयम् ॥ २७ ॥ गमार्थं
वानरार्थं च विकीर्षन्कर्म दुष्करम् ॥ समुद्रस्य परं पारं दुष्प्रापं प्राप्तुमिच्छति ॥ २८ ॥ इति विद्या-
धरा वाचः श्रुत्वा तेषां तपस्विनाम् ॥ तमप्रमथं ददशुः पर्वतं वानरर्षभम् ॥ २९ ॥ दुधुन्वे च स
रोमाणि चक्रं चानलोपमः ॥ ननाद च महानादं सुमहानिव तोयदः ॥ ३० ॥ आनुपूर्व्यां च वृत्तं
तल्लांगलं लोमभिश्चितम् ॥ तस्यतिष्यन्निचिक्षेप पाक्षिराज इवोरगम् ॥ ३१ ॥ तस्य लंगूलमाविद्धमति-
वेगस्य पृष्ठतः ॥ ददशे गरुडेनेव ह्रियमाणो महोरगः ॥ ३२ ॥ बाहू संस्तंभयामास महापरिधसन्निभौ ॥

आससाद् कपिः कट्यां चरणौ संजुकोच च ॥ ३३ ॥ संहृत्य च मुञ्जौ श्रीमांस्तथैव च शिरोधराम् ॥
 तेजः सत्त्वं तथा वीर्यमाविवेश स वीर्यवान् ॥ ३४ ॥ मार्गमालोकयन्दूरादूर्ध्वप्रणिहितेक्षणः ॥ शूरोध हृदये
 प्राणानाकाशमवलोकयन् ॥ ३५ ॥ पद्मां दृढमवस्थानं कृत्वा स कपिकुंजरः ॥ निकुञ्च्य कर्णौ हनुमा-
 नुत्पत्यन्महाबलः ॥ ३६ ॥ वानरान्वानरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ यथा राघवनिर्मुक्तः शरः श्वसन-
 विक्रमः ॥ ३७ ॥ गच्छेत्तद्वद्रमिष्यामि लंकां रावणपालिताम् ॥ नहि द्रष्ट्यामि यदि तां लंकायां
 जनकात्मजाम् ॥ ३८ ॥ अनेनैव हि वेगेन गमिष्यामि सुरालयम् ॥ यदि वा त्रिदिवे सीतां न
 द्रष्ट्यामि कृतश्रमः ॥ ३९ ॥ बद्धा राक्षसराजानमानयिष्यामि रावणम् ॥ सर्वथा कृतकार्योऽहमेष्यामि सह
 सीतया ॥ ४० ॥ अनयिष्यामि वा लंकां समुत्पाट्य सरावणाम् ॥ एवमुक्त्वा तु हनुमान्वानरान्वानरो-
 त्तमः ॥ ४१ ॥ उत्पपातय वेगेन वेगवानविचारयन् ॥ सुपर्णमिव चालसानं मेते स कपिकुंजरः ॥
 ॥ ४२ ॥ समुत्पतति त्रेगात्तु वेगात्ते नगरोद्दिणः ॥ संहृत्य विटपान्सर्वान् समुत्पेतुः
 समततः ॥ ४३ ॥ समत्तकोयष्टिभक्तान्पादपानुष्षणालिनः ॥ उद्धृन्तुरुगेव न जगाम
 विमलैऽबरे ॥ ४४ ॥ ऊरुवेगोत्थिता वृक्षा मुहूर्तं कपिमन्वयुः ॥ प्रस्थितं दीर्घमेवात्रानं स्वबंधुमिव
 बांधवाः ॥ ४५ ॥ तमुरुवेगोन्मथिताः सालाश्चान्ये नगोत्तमाः ॥ अनुजगमुर्हन्मंतं सैन्या इव महर्षिपतिम्
 ॥ ४६ ॥ सुषुप्तितामैर्बहुभिः पादपैरन्वितः कपिः ॥ हनुमान्पर्वताकारो बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४७ ॥
 सारवंतोऽथ ये वृक्षा न्यमज्जलैर्वणांभसि ॥ भयादिव महैद्रस्य पर्वता वरुणालये ॥ ४८ ॥ स नानाकुसुमैः
 कीर्णैः कपिः सांकुरकोरकैः ॥ शुशुभे मेघसंकाशः खद्योतैरिव पर्वतः ॥ ४९ ॥ विमुक्तात्मस्य वेगेन

मुक्त्वा पुष्पाणि ते द्रुमाः ॥ व्यवशीर्यत सलिले निवृत्ताः सुहृदो यथा ॥ ५० ॥ लघुत्वेनोपपन्नं तद्विचित्रं
स्रगरेऽपतत् ॥ द्रुमाणां विविधं पुष्पं कपिवयुसमीरितम् ॥ ५१ ॥ पुष्पौघेण सुगंधेन नानावर्णेन वानरः ॥
बभौ मेघ इवोद्यन्वै विद्युद्गणविभूषितः ॥ ५२ ॥ तस्य वेगसमुद्धतैः पुष्पैस्तोयमदृश्यत ॥ ताराभिरभि-
रामाभिरुदिताभिरिवांबरम् ॥ ५३ ॥ तस्यांबरगतौ बाहू दृदशाते प्रसारितौ ॥ पर्वताग्राद्विनिष्कांतौ
पंचास्याविव पन्नगौ ॥ ५४ ॥ पिबन्निव बभौ चापि सोमिजालं महार्णवम् ॥ विपासुरित्र चाकाशं दृदशे
स महाकपिः ॥ ५५ ॥ तस्य विद्युद्गणभ्राकारे वायुमार्गानुसारिणः ॥ नयन्ते विप्रकाशेते पर्वतस्थाविवा-
नलौ ॥ ५६ ॥ पिंगे पिंगाक्षमुख्यस्य बृहती परिमंडले ॥ चक्षुषी संप्रकाशेते चंद्रसूर्याविव स्थितौ
॥ ५७ ॥ मुखं नासिकया तस्य ताम्रया ताम्रमावभौ ॥ संध्यया समभिस्पृष्टं यथा स्यात्सूर्यमंडलम्
॥ ५८ ॥ लांगूलं च समाविद्धं प्लवमानस्य शोभते ॥ अंवरे वायुपुत्रस्य शक्रध्वज इवोच्छ्रितम् ॥ ५९ ॥
लांगूलचक्रो हनुमाच्छुद्धोऽनिलात्मजः ॥ व्यरोचत महाप्राज्ञः परिवेधीव भास्करः ॥ ६० ॥ स्फिग्देशे-
नातिताम्रेण रराज स महाकपिः ॥ महता दारितेनेव गिरिगिरिकथातुना ॥ ६१ ॥ तस्य वानरसिंहस्य
प्लवमानस्य सागरम् ॥ कक्षांतरगतो वायुर्जामूत इव गर्जति ॥ ६२ ॥ खे यथा निपतत्युल्का उत्तरांता-
द्विनिःसृता ॥ दृश्यते सानुबंधा च तथा स कपिकुंजरः ॥ ६३ ॥ पतत्पतंगसंकाशो व्यायतः शुशुभे
कपिः ॥ प्रवृद्ध इव मातंगः कक्ष्यया वध्यमानया ॥ ६४ ॥ उपरिष्ठाच्छरीरेण च्छायया चावगाढया ॥
सागरे माहताविष्टा नौरिवासीत्तदा कपिः ॥ ६५ ॥ ययं देशं समुद्रस्य जगाम स महाकपिः ॥ स तु
तस्यांगवेगेन सोन्माद् इव लक्ष्यते ॥ ६६ ॥ सागरस्योभिजालानामुरसा शैलवर्ष्मणा ॥ अभिघ्नन्तु महा-

वेगः पुच्छुवे स महाकपिः ॥ ६७ ॥ कपिवातश्च बलवान्मेघवातश्च निर्गतः ॥ सागरं भीमनिर्ह्रादं
 कंपयामासतुभृशम् ॥ ६८ ॥ विकर्षन्नाभिजालानि बृंहति लवणांभसि ॥ पुच्छुवे कपिशार्दूलो विकिर-
 त्रिव रोदसी ॥ ६९ ॥ मेरुमंदरसंकाशानुद्गतानुमहार्णवे ॥ अत्यक्रामन्महोद्वेगस्तंरगान् गणयन्निव
 ॥ ७० ॥ तस्य वेगसमुद्घुष्टं जलं सजलदं तदा ॥ अंबरस्थं विबभ्राजे शरदभ्रमिवततम् ॥ ७१ ॥
 तिमिनक्रक्ष्णः कूर्मा दृश्यंते विवृतास्तदा ॥ वस्त्रापकर्षणेनेव शरीराणि शरीरिणाम् ॥ ७२ ॥ क्रममाणं
 समीक्ष्यथ भुजगाः सागरंगमाः ॥ व्योम्नि तं कपिशार्दूलं सुपर्णमिव मेनिरे ॥ ७३ ॥ दशयोजनविस्तीर्णा
 त्रिंशद्योजनमायता ॥ छाया वानरसिंहस्य जवे चारुतराऽभवत् ॥ ७४ ॥ श्वेताभ्रधनराजीव वायुपुत्रानु-
 गामिनी ॥ तस्य सा शुशुभे छाया पतित्वा लवणांभसि ॥ ७५ ॥ शुशुभे स महातेजा महाकाया महा-
 कपिः ॥ वायुमार्गो निरालंबे पक्षवानिव पर्वतः ॥ ७६ ॥ येनासौ याति बलवान्वेगेन कपिकुंजरः ॥
 तेन मार्गेण सहसा द्रोणीकृत इवार्णवः ॥ ७७ ॥ आपते पक्षिसंधानां पक्षिराज इव व्रजन् ॥ हनुमान्मेघ-
 जालानि प्रकर्षन्मारुतो यथा ॥ ७८ ॥ पांडुरारुणवर्णानि नीलमंजिष्ठाकानि चा ॥ कपिताकृत्यमाणानि महाभ्राणि
 चकाशिरे ॥ ७९ ॥ प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतश्च पुनः पुनः ॥ प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चंद्रमा इव दृश्यते ॥ ८० ॥
 प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा प्लवगं त्वरितं तदा ॥ वट्टुस्तत्र पुष्पाणि देवगंधर्वदानवाः ॥ ८१ ॥ तताप न हि तं सूर्यः
 प्लवंतं वानरेश्वरम् ॥ सिषेवे च तदा वायू रामकार्यार्थसिद्धये ॥ ८२ ॥ ऋषयस्तुष्टुधुश्चैनं प्लवमानं विहा-
 यसा ॥ जगुश्च देवगंधर्वाः प्रशंसन्तो वनौकसम् ॥ ८३ ॥ नागाश्च तुष्टुवुर्यक्षा रक्षांसि धिविधानि
 च ॥ प्रेक्ष्य सर्वे कपिवरं सहसा विगतक्लमम् ॥ ८४ ॥ तस्मिन् प्लवगशार्दूले प्लवमाने हनूमति ॥

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे सुन्दरकाण्डे । सर्गः १. *

(७६४)

इक्ष्वाकुकुलमानार्थं चित्तयामास सागरः ॥ ८५ ॥ साहाय्यं वानरैर्द्रस्य यदि नाहं हनूमतः ॥ करिष्यामि
भविष्यामि सर्ववाच्यो विवक्षताम् ॥ ८६ ॥ अहमिद्वत्कुनायेन सागरेण विवर्धितः ॥ इक्ष्वाकुस-
चिवश्चायं तन्नाहृत्यवसादितुम् ॥ ८७ ॥ तथा मया विधातव्यं विश्रमेत यथा कपिः ॥ शेषं च मयि
विश्रांतः सुखी सोऽतितरिष्यति ॥ ८८ ॥ इति कृत्वा मतिं साध्वीं समुद्रलङ्घनमभसि ॥
हिरण्यनाभं भैनाकमुवाच गिरिसत्तमम् ॥ ८९ ॥ त्वमिहासुरसंघानां देवराज्ञा महात्मना ॥
पातालनिष्ठयानां हि परिधः सन्निवेशितः ॥ ९० ॥ त्वमेषां ज्ञातव्यीर्याणां पुनरेवोत्पतिष्य-
ताम् ॥ पातालस्यप्रमेयस्य द्वारमावृत्य तिष्ठसि ॥ ९१ ॥ तिर्यग्धूर्ध्वमधश्चैव शक्तिस्ते शैल-
वर्धितुम् ॥ तस्मात्संचोदयामि त्वामुत्तिष्ठ गिरिसत्तम ॥ ९२ ॥ स एष कपिशार्दूलस्त्वा-
मुपैर्यति वीर्यवान् ॥ हनूमान्प्रकार्योर्थी भीमकर्मो खमाप्लुतः ॥ श्रमं च प्लवगैर्द्रस्य समीक्ष्यो-
त्थातुमर्हसि ॥ ९३ ॥ हिरण्यगर्भो मैनाको निशस्य लवणाभसः ॥ उत्पपात जलात्तूर्णं महाद्रुमलता-
वृतः ॥ ९४ ॥ स सागरजलं भित्त्वा वभूवात्युच्छ्रितस्तदा ॥ यथा जलधरं भित्त्वा दक्षिरश्मि-
र्द्विवाकरः ॥ ९५ ॥ स महात्मा मुहूर्तेन पर्वतः सलिलावृतः ॥ दर्शयामास शृंगाणि सागरेण नियो-
जितः ॥ ९६ ॥ श्रावकुंभमयैः शृंगैः सकिन्नरमहोरगैः ॥ आदित्योदयसंकाशैरुल्लिखद्भिरिवांबरम्
॥ ९७ ॥ तस्य जांबवतैः शृंगैः पर्वतस्य समुत्थितैः ॥ आकाशं शल्बसंकाशमभवत्कांचनप्रभम्
॥ ९८ ॥ जातरूपमयैः शृंगैर्भ्राजमानैर्महाप्रभैः ॥ आदित्यशतसंकाशः सोऽभवद्भिरिसत्तमः ॥ ९९ ॥
समुत्थितमसंगेन हनूमानग्रतः स्थितम् ॥ मध्ये लवणतोयस्य विघ्नोऽयमिति निश्चितः ॥ १०० ॥ स तमु-

चिह्नतमत्यर्थं महावेगो महाकपिः ॥ इरसां पातयामास जमिूतमिव मारुतः ॥ १०१ ॥ स तदासा-
 दितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः ॥ बुद्ध्या तस्य हरेर्वेगं जहर्ष च ननाद च ॥ १०२ ॥ तमाकाशगतं
 वीरमाकाशे समुपस्थितः ॥ प्रीतो हृष्टमना वाक्यमब्रवीत्पर्वतः कपिम् ॥ १०३ ॥ मानुषं धारय-
 न्नूपमात्मनः शिखरे स्थितः ॥ दुष्करं कृतवान्कर्म त्वमिदं वानरोत्तम ॥ १०४ ॥ निपद्य मम
 शृंगेषु सुखं विश्रम्य गम्यताम् ॥ राघवस्य कुले जातैरुदधिः परिवर्धितः ॥ १०५ ॥ स त्वां राम-
 हिते द्रुतं प्रत्यर्चयति सागरः ॥ कृते च प्रतिकर्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ १०६ ॥ सोऽयं वत्प्रति-
 कारार्थो त्वत्तः समानमर्हति ॥ त्वन्निमित्तमनेनाहं बहुमानात्प्रचोदितः ॥ १०७ ॥ योजनानां शतं
 चापि कपिरेष खमाप्लुतः ॥ तत्र सानुषु विश्रांतः शेषं प्रक्रमतामिति ॥ १०८ ॥ तिष्ठ त्वं हरि-
 शार्दूल मयि विश्रम्य गम्यताम् ॥ तदिदं गंधवत्स्वादु कंदमूलफलं बहु ॥ १०९ ॥ तदास्त्राद्य हरि-
 श्रेष्ठ विश्रांतोऽथ गमिष्यसि ॥ अस्माकमपि संबंधः कपिमुख्य त्वयाऽस्ति वै ॥ प्रख्यातत्रिपु लोकेषु
 महागुणपारिग्रहः ॥ ११० ॥ वेगवंतः प्लवंतो ये प्लवगा मारुतात्मज ॥ तेषां मुख्यतमं मन्ये त्वामहं
 कपिकुंजर ॥ १११ ॥ अतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोऽपि विजानता ॥ धर्मे जिज्ञासमानेन
 किं पुनर्योदशो भवान् ॥ ११२ ॥ त्वं हि देववरिष्ठस्य मारुतस्य महात्मनः ॥ पुत्रस्तस्यैव
 वेगेन सदृशः कपिकुंजर ॥ ११३ ॥ पूजिते त्वयि धर्मज्ञे पूजां प्राप्नोति मारुतः ॥
 तस्मात्त्वं पूजनीयो मे शृणु चाप्यत्र कारणम् ॥ ११४ ॥ पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवंन्
 ॥ तेऽपि जगमुर्दिशः सर्वा गरुडा इव वेगिनः ॥ ११५ ॥ ततस्तेषु प्रयातेषु देवसंघाः

सहर्षिभिः ॥ भूतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशंकया ॥ ११६ ॥ ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां
 शतकुतुः ॥ पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण ततः शतसहस्रशः ॥ ११७ ॥ स मामुपगतः क्रुद्धो वज्रमुद्यम्य देवराट् ॥
 ततोऽहं सहस्राक्षिप्तः श्वसनेन महात्मना ॥ ११८ ॥ अस्मिद्धैवणतोये च प्रक्षिप्तः प्लवगोत्तम ॥ गुप्तपक्षः सम-
 ग्रश्च तव पित्राभिराक्षतः ॥ ११९ ॥ ततोऽहं मानयामि त्वां मान्योऽसि मम मारुते ॥ त्वया ममैष
 संबंधः कपिमुख्य महारुणः ॥ १२० ॥ अस्मिन्नेवंगते कार्ये सागरस्य ममैव च ॥ प्रीतिं प्रीतमनाः
 कर्तुं त्वमर्हसि महामते ॥ १२१ ॥ श्रमं मोक्ष्य पूजां च गुहाण हरिसत्तम ॥ प्रीतिं च मम मान्य-
 स्य प्रीतोऽस्मि तव दर्शनान् ॥ १२२ ॥ एवमुक्तः कपिश्रेष्ठस्तं नगोत्तममब्रवीत् ॥ प्रीतोऽस्मि कृत-
 मातिथ्यं मन्युरेषोऽपनीयताम् ॥ १२३ ॥ त्वरेते कार्यकाळो मे अहश्चाप्यतिवर्तते ॥ प्रतिज्ञा च मया
 दत्ता न स्थातव्यमिहांतरा ॥ १२४ ॥ इत्युक्त्वा पाणिना शैलमालभ्य हरिपुंगवः ॥ जगामाकाशमाविश्य
 वीर्यवान् ग्रहसन्निव ॥ १२५ ॥ स पर्वतसमुद्राभ्यां बहुमानादवेक्षितः ॥ पूजितश्चोपपन्नाभिराशीर्भिर-
 भिर्नदितः ॥ १२६ ॥ अथोर्ध्वं दूरमाण्डुत्य हित्वा शैलमहार्णवौ ॥ पितुः पथानमासाद्य जगाम त्रिम-
 लेड्वरे ॥ १२७ ॥ भूयश्चोर्ध्वगतिं प्राप्य गिरिं तमवलोकयन् ॥ वायुसुनुर्निरालंबो जगाम कर्पिकुंजरः
 ॥ १२८ ॥ तद्वितीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म मुदुष्करम् ॥ प्रशंशुः सुराः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः
 ॥ १२९ ॥ देवताश्चाभिवन्द्युस्तत्रस्थास्तस्य कर्मणा ॥ कांचनस्य सुनाभस्य सहस्राक्षश्च वासवः
 ॥ १३० ॥ एवाच वचनं धीमान्परितोपात्सगद्गदम् ॥ सुनाभं पर्वतश्रेष्ठं स्वयमेव शचीपतिः
 ॥ १३१ ॥ हिरण्यनाभ शैलेन्द्र परितुष्टोऽस्मि ते भृशम् ॥ अभयं ते प्रयच्छामि गच्छ सौम्य यथासुखम् ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे सुन्दरकाण्डे । सर्गः १. *

(७६८)

सुरसा कामरूपिणी ॥ अब्रवीच्चातिवर्तेन्मां कश्चिदेष वरो मम ॥ १४९ ॥ संप्रयातं समुद्वीक्ष्य सुरसा वाक्य-
मब्रवीत् ॥ बलं जिज्ञासमाना सा नागमाता हनूमतः ॥ १५० ॥ निविश्य वदनं मेऽद्य गंतव्यं वानरो-
त्तम ॥ वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरा ॥ १५१ ॥ व्यादाय विपुलं वक्त्रं स्थिता सा मारुतेः
पुरः ॥ एवमुक्तः सुरसया कुद्धो वानरपुंगवः ॥ १५२ ॥ अब्रवीत्कुह वै वक्त्रं येन मां विषहिष्यसि ॥
इत्युक्त्वा सुरसां कुद्धो दशयोजनमायताम् ॥ १५३ ॥ दशयोजनविस्तारो हनूमानभवत्तदा ॥ चकार
सुरसाप्यास्यं विशद्योजनमायतम् ॥ १५४ ॥ तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः स बुद्धिमान् ॥
दीर्घजिह्वं सुरसया सुभीमं नरकोपमम् ॥ १५५ ॥ “तद्दृष्ट्वा मेघसंकाशं विशद्योजनमायतम् ॥
हनुमांस्तु ततः कुद्धं विशद्योजनमायतः ॥ चकार सुरसा वक्त्रं चत्वारिंशत्तथोच्छ्रितम् ॥ वभूव हनु-
मान् वीरः पंचाशद्योजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा वक्त्रं षष्टियोजनमुच्छ्रितम् ॥ तदेव हनुमान्बीरः सप्ततिं
योजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा वक्त्रमशीतियोजनोच्छ्रितम् ॥ हनूमाननलप्रलयो नवतिं योजनोच्छ्रितः
चकार सुरसा वक्त्रं शतयोजनमायतम् ॥ १५६ ॥ स संक्षिप्यात्मनः कायं जीमूत इव मारुतिः ॥ तस्मिन्सु-
हृते हनुमान्नभूवांगुष्ठमात्रकः ॥ १५६ ॥ सोऽभिवद्याथ तद्वक्त्रं निष्पत्य च महात्रलः ॥ अंतरिक्षे स्थितः
श्रीभीमनिर्दं वचनमनर्वाचन् ॥ १५७ ॥ प्राविष्टोऽस्मि हि ते वक्त्रं दाक्षायणि नमोऽस्तु ते ॥ गमित्ये यत्र
वैदेही सत्यश्वासीद्वरस्तव ॥ १५८ ॥ तं दृष्ट्वा वदनान्मुक्तं चंद्रं राहुमुखादिव ॥ अत्रवीत्सुरसा देवी
स्वेन रूपेण वानरम् ॥ १५९ ॥ अर्थसिद्धयै हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम् ॥ समानय च वैदेहीं
राघवेण महात्मना ॥ १६० ॥ तत्तृतीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ साधुसाधिविति भूतानि प्रशशंसु-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे सुन्दरकाण्डे । सर्गः १. * (७६९)

स्तदा हरिम् ॥ १६१ ॥ स सागरमनाधृष्यमभ्येत्य वरुणल्यम् ॥ जगमाकाशमविश्य वेगेन
गरुडोपमः ॥ १६२ ॥ सेविते वारिधाराभिः पतगैश्च निषेविते ॥ चरिते कैशिकाचार्यैरावतनिशेविते
॥ १६३ ॥ सिंहकुजरशार्दूलपतगोरगवाहनैः ॥ विमानैः संपताङ्गिभ्यं विमलैः समलंकृते ॥ १६४ ॥ वज्रा-
शानिसमस्पर्शैः पावकैरिव शोभिते ॥ कृतपुण्यैर्महाभागैः स्वर्गजिह्विरधिष्ठिते ॥ १६५ ॥ बहता हव्यम-
त्यंतं सेविते चित्रभानुना ॥ ग्रहनक्षत्रचंद्रार्कतारागणविभूषिते ॥ १६६ ॥ महर्षिगणगंधर्वनागयक्षस-
माकुले ॥ विविक्तै विमले विश्वे विश्वावसुनिषेविते ॥ १६७ ॥ देवराजजक्रांतं चंद्रसूर्यैश्च शिवे ॥
विताने जीवलोकस्य त्रिमले ब्रह्मनिर्भिते ॥ १६८ ॥ बहुशः सेविते वीरैर्विद्यावरणैर्वृते ॥ जगाम
वायुमार्गे च गरुत्मानिव मारुतिः ॥ १६९ ॥ हनुमान्मेघजालानि प्राकर्षन्माहतो यथा ॥ कालागुरुलव-
णानि रक्तपीतसितानि च ॥ १७० ॥ कपिनाकुल्यमाणानि महाभ्राणि चक्राशरे ॥ प्रविशन्नाभ्र-
जालानि निष्पतंतश्च पुनःपुनः ॥ १७१ ॥ प्रावृषेदुदिराभाति निष्पतन्प्रविशंस्तथा ॥ प्रहृश्यमानः
सर्वत्र हनुमान्माहततमजः ॥ १७२ ॥ भेजेऽंबरं निरालंबं पक्षयुक्त इवाद्रिराट् ॥ सुवमानं तु ब्रं हृष्ट्वा
सिंहिका नाम राक्षसी ॥ १७३ ॥ मनसा चिंतयामास प्रवृद्धा कामरूपिणी ॥ अयं दीप्य कालस्य
भाविष्याम्यहमाशिता ॥ १७४ ॥ इदं मम महासत्त्वं चिरस्य वशमागतम् ॥ इति संवित्य मनसा छाया-
मस्य समाक्षिपत् ॥ १७५ ॥ छायायां गृह्यमाणयां चिंतयामास वाततः ॥ समाक्षितोऽस्मि सहसा
पंगूतपराक्रमः ॥ १७६ ॥ प्रतिलोमेन वातेन महानौरिव सागरे ॥ तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव दीप्तमाण-
स्तदा कपिः ॥ १७७ ॥ वदंशं समुद्रासत्स्वमुत्थितं लवणांभसि ॥ तद्वृक्ष्वा चिंतयामास मारुतिर्वैकुं-

दाननाम् ॥ १७८ ॥ कपिराज्ञा यथाख्यातं सत्त्वमद्भुतदर्शनम् ॥ छायाप्राप्तिं महावीर्यं तदिदं नात्र संशयः ॥ १७९ ॥
 स तां बुद्धयर्थतत्त्वेन सिद्धिं मातिमान्कपिः ॥ व्यवधत् महाकायः प्रावृषीव बलाहकः ॥ १८० ॥ तस्य सा
 कायमुद्राक्ष्य वर्षमानं महाकपेः ॥ वक्तुं प्रसारयामास पातालान्बरसन्निभम् ॥ १८१ ॥ वनराजीव गर्जते
 वानरं समभिद्रवत् ॥ स ददर्श ततस्तस्या विकृतं सुमहन्मुखम् ॥ १८२ ॥ कायमात्रं च मेधावी मर्माणि
 च महाकपिः ॥ स तस्या विकृते वक्तुं वज्रसंहननः कपिः ॥ १८३ ॥ संक्षिप्य मुहुरात्मानं निष्पात
 महाकपिः ॥ आस्ये तस्या निमज्जतं ददृशुः सिद्धचारणाः ॥ १८४ ॥ प्रस्यमानं यथा चंद्रं पूर्णं पर्वणे
 राट्ठुणा ॥ ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य वानरः ॥ १८५ ॥ उत्पपाताथ वेगेन मनःसंपातविक्रमः ॥
 तां तु दिष्टया च धृत्या च दाक्षिण्येन निपात्य सः ॥ १८६ ॥ कपिप्रवीरो वेगेन ववृधे पुनरात्मवान् ॥
 हतुहत्सा हनुमता पपात विधुरांभसि ॥ स्वयंभुवैव हनुमान् सृष्टस्तस्या निपातने ॥ १८७ ॥ तां हत्वा
 वानरणांशु पतितां वीक्ष्य सिद्धिकाम् ॥ भूतान्याकाशचारीणि तमूचुः प्लवणोत्तमम् ॥ १८८ ॥ भीममद्य
 कृतं कर्म महत्सत्त्वं त्वया हतम् ॥ साधयार्थमभिप्रेतमरिष्टं प्लवतां वर ॥ १८९ ॥ यस्य त्वेतां नि चत्वारि
 वानरौ यथा तव ॥ धृतिर्दृष्टिर्मतिर्दक्षिं स कर्मसु न सीदति ॥ १९० ॥ स तैः संपूजितः पूज्यः प्रतिपन्न-
 प्रयोजनैः ॥ जगामीकांशमाविश्य पन्नगाशनवत्कपिः ॥ १९१ ॥ प्राप्तमूर्ध्निष्ठपारस्तु सर्वतः पारिष्का-
 यन् ॥ योजनानां शतस्यांते वनराजो ददर्श सः ॥ १९२ ॥ ददर्श च पतन्नेव विविधद्रुमभूषितम् ॥ द्रौपं
 शाखापृग्ग्रेष्ठो मलयोपवनानि च ॥ १९३ ॥ सागरं सागरानूपान्सागरानूपजान्द्रुमान् ॥ सागरस्य च
 पत्तीनां मुखान्यपि विलोकयत् ॥ १९४ ॥ स महामेघसंकाशं समीक्ष्यात्मानमात्मवान् ॥ निरुधंतांभे-

वाकाशं चकार मतिमान्मातिम् ॥ १९५ ॥ कायवृद्धं प्रवेगं च मम दृष्ट्वैव राक्षसाः ॥ मायि कौतूहलं
 कुर्युरिति मेने महामतिः ॥ १९६ ॥ ततः शरीरं संक्षिप्य तन्महीधरसन्निभम् ॥ पुनः प्रकृतिमापेदे
 वीतमोहं इवात्मवान् ॥ १९७ ॥ तदूपमतिसंक्षिप्य हनूमान्प्रकृतौ स्थितः ॥ त्रीन्कमानिव विक्रम्य
 बलिर्वीर्यहरो हरिः ॥ १९८ ॥ स चारुनानाविधरूपधारी परं समासाद्य समुद्रतीरम् ॥ परैरशक्यं
 प्रतिपन्नरूपः समीक्षितात्मा समवेक्षितार्थः ॥ १९९ ॥ ततः स लब्धस्य गिरेः समृद्धे विचित्रकूटे निष्पात
 कूटे ॥ सकंठकाहालकनारिकेले महाभ्रुकूटप्रतिमो महात्मा ॥ २०० ॥ ततस्तु संप्राप्य समुद्रतीरं समीक्ष्य
 लंकां गिरिवर्यमुन्नि ॥ कपिस्तु तस्मिन्निष्पात पर्वते विधूय रूपं व्यथयन्मृगद्विजान् ॥ २०१ ॥ स सागरं
 दानवपन्नगायुतं बलेन विक्रम्य महोर्ध्वमालिनम् ॥ निपत्य तीरे च महोदधेस्तदा ददर्श लंकांममरावती-
 भिव ॥ २०२ ॥ इत्योर्ध्वं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां सुन्दरकाण्डे
 प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः ॥ त्रिकूटस्य तटे लंकां स्थितः स्वस्थो
 ददर्श ह ॥ १ ॥ ततः पादपमुक्तेन पुष्पवर्षेण वीर्यवान् ॥ अभिवृष्टस्ततस्तत्र बभौ पुष्पमयं हृष्टः ॥ २ ॥
 योजनानां शतं श्रीर्मांस्तीत्वानुत्तमोर्विक्रमः ॥ अनिश्वसन्कपिस्तत्र न रलानिमधिगच्छति ॥ ३ ॥
 शतान्ध्रैर्ह योजनानां क्रमेयं सुबहून्यपि ॥ किं पुनः सागरस्यातं संख्यातं शतयोजनम् ॥ ४ ॥ स सु-
 वीर्यवतां श्रेष्ठः प्लवतामपि चोत्तमः ॥ जगाम वेगबाल्लंकां लब्धयित्वा महोदधिम् ॥ ५ ॥ झाङ्गलानि
 च नीलानि गंधवंति वनानि च ॥ मधुमंति च मध्येन जगुम गेगवंति च ॥ ६ ॥ शैलान्श्च तरुसंजना-
 न्वनराजीश्च पुष्पिताः ॥ अभिचक्राम तेजस्वी हनूमान्प्लवगर्धभः ॥ ७ ॥ स तस्मिन्नचले तिष्ठन्वनान्यु-

पवनानि च ॥ स नगाग्रे स्थितां लंकां ददर्श पवनात्मजः ॥ ८ ॥ सरलान्कर्णकारांश्च खजूरान्श्च
 सुपुष्पितान् ॥ प्रियालान्मुवुर्लिंदां च कुटजान्केतकानपि ॥ ९ ॥ प्रियंगूनां धूर्णांश्च नीपान्सप्तच्छदां-
 स्तथा ॥ असनान्कोविदारांश्च करवारां च पुष्पितान् ॥ १० ॥ पुष्पमारनिबद्धां च तथा मुकुलितानपि ॥
 पादपान्विहगाकांणान्पवनान्धूतमस्तकान् ॥ ११ ॥ हंसकार्ण्डवाकीर्णा बापीः पद्मोत्पलावृताः ॥ आक्रीडा-
 निविधान्प्रम्यान्निविधान्श्च जलाशयान् ॥ १२ ॥ संततान्विविधैर्वृक्षैः सर्वतुल्यपुङ्गवैः ॥ उद्यानानि
 च रम्याणि ददर्श कपिकुंजरः ॥ १३ ॥ समासाद्य च लक्ष्मीवल्लभां रावणपालिताम् ॥ परिख भिः
 सपद्माभिः सोत्पलाभिरलंकृताम् ॥ १४ ॥ सीतापहरणात्तेन रावणेन सुरक्षिताम् ॥ समंताद्विचरन्निश्च
 राक्षसैरुग्रधन्त्रभिः ॥ १५ ॥ कांचनेनावृतां रम्यां प्राकारेण महापुरीम् ॥ गृहैश्च गिरिसंकाशैः शारदां-
 बुदसन्निभैः ॥ १६ ॥ पांडुराभिः प्रतोलीभी रुच्याभिरभिसंवृताम् ॥ अट्टलकशतकीर्णां पताकाध्वजशोभि-
 ताम् ॥ १७ ॥ तोरणैः वानरैर्द्वैलतापंक्त विराजितैः ॥ ददर्श हनुमाल्लंकां देवो देवपुरोगिव ॥ १८ ॥
 गिरिर्मात्र स्थितां लंकां पांडुरैर्भवनैः शुभैः ॥ ददर्श स कविः श्रीमान्पुरीमाकाशगामिव ॥ १९ ॥ पालितां
 राक्षसेद्रेण निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ प्रवमानामिवावाशे ददर्श हनुमान्कविः ॥ २० ॥ वप्रप्राकारजत्रनां विपुलां-
 बुवनांबारम् ॥ शतघ्नोऽशूकशंतामट्टारुकावतंसकम् ॥ २१ ॥ मनेनैव कृतां लंकां निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ द्वारमु-
 त्तरमासाद्य चित्तयाभास वानरः ॥ २२ ॥ कैलासनिलयप्रलयामालिखन्निवां च म् ॥ अग्रिप्रमाणमित्रा-
 काशमुच्छतैर्भवन्नोत्तमैः ॥ २३ ॥ संपूर्णां राक्षसैर्घोरैर्गुहामाशोर्वपैरेव ॥ (अचन्त्यां सुकृतां स्मृतां
 कुत्रेराध्युषितां पुरा ॥ दंष्ट्रिभिर्बहुभिः शूरैः शूलपाटिशपणिभिः ॥ १ ॥ राक्षतां राक्षसैर्घोरैर्गुहामाशो-

विषैरिव ॥) तस्याश्च महतीं गुप्तिं सागरं च निर्गदस्य सः ॥ रावणं च रिपुं घोरं चिन्तयामास वानरः ॥
 ॥ २४ ॥ आगत्यापीह हरयो भविष्यति निरर्थकाः ॥ नहि युद्धेन वै लंका शक्या जेतुं सुरैरपि ॥ २५ ॥
 इमां त्वविषमां लंकां दुर्गां रावणपालिताम् ॥ प्राप्यापि सुमहाबाहुः किं करिष्यति राघवः ॥ २६ ॥
 अवकाशो न साग्नस्तु राक्षसेष्वभिगम्यते ॥ न दानस्य न भेदस्य नैव युद्धस्य दृश्यते ॥ २७ ॥ चतु-
 र्णामेव हि गतिर्वानराणां तरस्विनाम् ॥ वालिपुत्रस्य नीलस्य मम राज्ञश्च धीमतः ॥ २८ ॥ यावज्जा-
 नामि वैदेहीं यदि जीवति वा न वा ॥ तत्रैव चिन्तयिष्यामि दृष्ट्वा तां जनकात्मजाम् ॥ २९ ॥ ततः
 स चिन्तयायास सुहृत् कपिकुञ्जरः ॥ गिरः शृंगे स्थितस्तस्मिन्नामस्याभ्युदयं ततः ॥ ३० ॥ अनेन
 रूपेण मया न शक्या रक्षसां पुरी ॥ प्रवेष्टुं राक्षसेर्गुप्ता क्रूरैर्बलसमन्वितैः ॥ ३१ ॥ महौजसो महावीर्या
 बलवन्तश्च राक्षसाः ॥ वचनीया मया सर्वे जानकीं परिमार्गता ॥ ३२ ॥ लक्ष्यालक्ष्येण रूपेण राज्ञौ
 लंका पुरी मया ॥ प्राप्तकालं प्रवेष्टुं मे कृत्यं साधयितुं महत् ॥ ३३ ॥ तां पुरीं तादृशीं दृष्ट्वा दुराधर्षा
 सुगन्धः ॥ हनुमतींश्चित्तयामास विनिःश्वस्य सुहृर्महदुः ॥ ३४ ॥ केनोपयेन पश्येयं मैथिलीं जनकात्म-
 जाम् ॥ अदृष्टो राक्षसेदेण रावणेन दुरात्मना ॥ ३५ ॥ न विनश्येत्कथं कार्यं रामाय विदित्तात्मनः ॥
 एकामेव स्तु पश्येयं रहिते जनकात्मजाम् ॥ ३६ ॥ भूताश्चाथां विनश्यन्ति देशकालविरोधिताः ॥ विष्णवे
 द्रुतमासाद्य तमः सूर्योदय यथा ॥ ३७ ॥ अर्थानर्थोत्तरं बुद्धिर्नश्चितापि न शोभते ॥ घातयन्तीह कार्याणि
 द्रुताः पीडितमानिनः ॥ ३८ ॥ न विनश्येत्कथं कार्यं वैष्णव्यं न कथं भवेत् ॥ लंघनं च समुद्रस्य कथं
 नु न भवेद्दृश्या ॥ ३९ ॥ मायि दृष्टे तु रक्षोर्भो रामस्य विदित्तात्मनः ॥ भवेद्दृश्यमिदं कार्यं रावणानर्थ-

मिच्छतः ॥ ४० ॥ नहि शक्यं क्वचित्स्थानुमविज्ञातेन राक्षसैः ॥ अपि राक्षसरूपेण किमुतान्येन केन-
चित् ॥ ४१ ॥ वायुरप्यत्र नाज्ञातश्चरेदिति मतिर्मम ॥ नह्यत्राविदितं किंचिद्रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥
॥ ४२ ॥ इहाहं यदि विष्णामि स्वेन रूपेण संवृतः ॥ विनाशमुपयास्यामि भर्तुरर्थश्च हास्यति ॥ ४३ ॥
तदहं स्वेन रूपेण रजन्यां ह्रस्वतां गतः ॥ लंकाभिमपतिष्यामि राघवस्यार्थसिद्धये ॥ ४४ ॥ रावणस्य
पुरीं रात्रौ प्रविश्य सुदुरासदाम् ॥ प्रविश्य च वनं सर्वं द्रक्ष्यामि जनकात्मजाम् ॥ ४५ ॥ इति
निश्चित्य हनुमान्सूर्यस्यास्तमयं कपिः ॥ आचकांक्षे तदा वीरो वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ॥ ४६ ॥ सूर्ये
चास्तंगते रात्रौ देहं संक्षिप्य मारुतिः ॥ वृकदंशकमात्रोऽथ बभूवादुतदर्शनः ॥ ४७ ॥ प्रदोषकाले
हनुमांस्तूर्णमुत्स्य वीर्यवान् ॥ प्रविवेश पुरीं रम्यां प्रविभक्तमहापथाम् ॥ ४८ ॥ प्रासादमालाविततां
स्तम्भैः कांचनसन्निभैः ॥ शातकुंभनिर्भैर्जालैर्गन्धर्वनगरोपमाम् ॥ ४९ ॥ सप्तभौमाष्टभौमैश्च स ददर्श
महापुरीम् ॥ स्थलैः स्फटिकसंकीर्णैः कार्तस्वरविभूषितैः ॥ (वैदूर्यमणिचित्रैश्च मुक्ताजालविभूषितैः) ॥
वैस्तैः शुशुभिरे तानि भवनान्यत्र रक्षसाम् ॥ ५० ॥ कांचनानि विचित्राणि तोरणानि च रक्षसाम् ॥
लंकासुदृढोत्थयामासुः सर्वतः समलंकृताम् ॥ ५१ ॥ अर्चित्यामद्भुताकारां दृष्ट्वा लंकां महाकपिः ॥
आसीद्विषण्णो तदृष्टश्च वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ॥ ५२ ॥ स पांडुराविद्धविमानमालिनीं महार्हजांवूनदजाल-
तोरणाम् ॥ यशस्विनीं रावणबाहुपालितां क्षपाचैरसीमवलैः सुपालिताम् ॥ ५३ ॥ चंद्रोऽपि साचिज्य-
मिधास्य कुर्वस्ताराणैर्मध्यगतो विराजन् ॥ ज्योत्स्नावितानेन वितत्य लोकानुत्तिष्ठते नैकसहस्ररश्मिः ॥
॥ ५४ ॥ शंखप्रभं क्षीरमृणालवर्णमुद्गच्छमानं व्यवभासमानम् ॥ ददर्श चंद्रं स कपिप्रवीरः पोद्ध्यमानं

सुरसीव हंसम् ॥ ५५ ॥ इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकांडे द्वितीयः
 सर्गः ॥ २ ॥ ॥ स लंबाक्षिखरे लंबे लंबतोयदसन्निभे ॥ सत्त्वमास्थाय मेघावी हनुमान्मारुता-
 त्मजः ॥ १ ॥ निशि लंकां महासत्त्वो विवेश कपिकुंजरः ॥ रम्यकाननतोयाढ्यां पुरीं रावणपालि-
 ताम् ॥ २ ॥ शारदांबुधरप्रल्यैर्भवैरुपशोभिताम् ॥ सागरपेमनिर्घोषां सागरानिलसेविताम् ॥ ३ ॥
 सुपुष्टबलसंपुष्टां यथैव विटपावतीम् ॥ चारुतोरणनिर्घूहां पांडुरद्वारतोरणाम् ॥ ४ ॥ मुजगाचरितां
 गुप्तां शुभां भोगवतींभिव ॥ तां सविद्युद्धनाकीर्णां ज्योतिर्गणनिषेविताम् ॥ ५ ॥ चंडमारुतनिर्हृदां यथा
 चाप्यमरावतीम् ॥ शातकुम्भेन महता प्राकारेणाभिसंवृताम् ॥ ६ ॥ किंकिणिजालघोषाभिः पताकाभिरलंकृताम् ॥
 आसाद्य सहसा दृष्टः प्राकारसभिषेदिवान् ॥ ७ ॥ विस्मयाविष्टदृढदयः पुरीमालोक्य सर्वतः ॥ जांबुनदमयै-
 र्द्वारैर्वैदूर्यकृतवोदिकैः ॥ ८ ॥ मणिरुद्रिक्कमुक्ताभिर्मणिगुह्रिमभूषितैः ॥ तप्तहाटकनिर्युहै राजतामलपांडुरैः ॥ ९ ॥
 वैदूर्यकृतसोपनैः स्फटिकांतरपांसुभिः ॥ चारुसंजवनोपतैः खमिवोत्पतैतैः शुभैः ॥ १० ॥ क्रौंचवर्हि-
 णसंपुष्टै राजहंसनिषेवितैः ॥ तूयाभरणनिर्घोषैः सर्वतः परिनादिताम् ॥ ११ ॥ तत्त्वोक्तसारप्रतिमां
 समीक्ष्य नगरीं ततः ॥ खमिवोत्पतितां लंकां जहर्ष हनुमान्कपिः ॥ १२ ॥ तां समीक्ष्य पुरीं लंकां
 राक्षसाधिपतेः शुभाम् ॥ अनुत्तमाद्युद्धिमतीं चित्तायामास वीर्यवान् ॥ १३ ॥ नेयमन्येन नगरी शक्या
 धर्षयितुं बलात् ॥ रक्षिता रावणबलैरुद्यतायुधपाणिभिः ॥ १४ ॥ क्षुद्रांगदयोर्वोपि सुषेणस्य महाकपेः ॥
 प्रासिद्धेयं भवेत्क्षमिर्नन्दद्विविद्योरपि ॥ १५ ॥ विवस्वतस्तनूजस्य हरेश्च कुशपर्वणः ॥ १६ ॥ अस्य कपि-
 मुल्यस्य मम चैव गतिर्भवेत् ॥ १६ ॥ समीक्ष्य च महाबाहो राघवस्य पराक्रमम् ॥ लक्ष्मणस्य च

विक्कांतमभवत्प्रतीतिमान्कपिः ॥ १७ ॥ तां रत्नवसनोपेतां गोष्ठागारावतंसिकाम् ॥ यंत्रागारस्तनीमुद्धां
 प्रमदाभिव भूषिताम् ॥ १८ ॥ तां नष्टतिमिरां दीपैर्भास्वरैश्च महाग्रहैः ॥ नगरीं राक्षसेन्द्रस्य स ददर्श
 महाकपिः ॥ १९ ॥ अथ सा हरिशार्दूलं प्रविशन्तं महाकपिम् ॥ नगरीं स्वेन रूपेण ददर्श पवनान्जम्
 ॥ २० ॥ सा तं हरिवरं दृष्ट्वा लंकां रावणपत्निता ॥ स्वयमेवेतिथिता तत्र विकृताननदर्शना ॥ २१ ॥
 पुरस्तात्तस्य वीरस्य वायुसूनोरतिष्ठत ॥ मुंचमाना महानादमब्रवीत्पवनान्जम् ॥ २२ ॥ कस्त्वं केन
 च कार्येण इह प्राप्तो बनाव्य ॥ कथयस्वेह यत्तत्त्वं यावत्प्राणा धरन्ति ते ॥ २३ ॥ न शक्यं स्खलित्य
 लंकां प्रवेष्टुं वानर त्वया ॥ रक्षिता रावणबलैरभिगुप्ता समन्ततः ॥ २४ ॥ अथ तामब्रवीद्दीरो हनुमानप्रतः
 स्थिताम् ॥ कथयिष्यामि तत्तत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसे ॥ २५ ॥ का त्वं विरूपनयना पुरद्वारेऽवतिष्ठसे ॥
 किमर्थं चापि मां क्रोधाग्निर्भर्त्सयसि दारुणे ॥ २६ ॥ हनुमद्वचनं श्रुत्वा लंका सा कामरूपिणी ॥ तवाच
 वचनं क्रुद्धा परुषं पवनान्जम् ॥ २७ ॥ अहं राक्षसराजस्य रावणस्य महात्मनः ॥ आह्वाप्रतीक्षा
 दुर्धर्षां रक्षामि नगरीमिमाम् ॥ २८ ॥ न शक्यं मामवज्ञाय प्रवेष्टुं नगरीमिमाम् ॥ अद्य प्राणैः
 परित्यक्तः स्वप्स्यसे निहतो मया ॥ २९ ॥ अहं हि नगरीं लंकां स्वयमेव प्लवंगम् ॥ सर्वतः परिरक्षामि
 अतस्ते कथितं मया ॥ ३० ॥ लंकाया वचनं श्रुत्वा हनुमान्नरुतात्मजः ॥ यत्नवान्स हरिश्रेष्ठः स्थितः
 शैल इवापरः ॥ ३१ ॥ स तां स्त्रीरूपविकृतां दृष्ट्वा वानरपुंगवः ॥ आबाम्बेऽथ मेधावी सत्त्ववान्प्लवा-
 र्धमः ॥ ३२ ॥ द्रष्टव्यमि नगरीं लंकां सादृष्टाकारतोरणाम् ॥ इत्यर्थमिह संप्राप्तः परं कौतूहलं हि मे
 ॥ ३३ ॥ वनान्युपवनानीह लंकायाः काननानि च ॥ सर्वतो गृह्णमुल्यानि द्रष्टुमागमनं हि मे ॥ ३४ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लंका सा कामरूपिणी ॥ भूय एव पुनर्वाक्यं वभाषे परुषाक्षरम् ॥ ३५ ॥ मामनि-
 जित्य दुर्बुद्धे राक्षसेश्वरपालिताम् ॥ न शक्यं ह्यद्य ते द्रष्टुं पुरीयं वानराधम ॥ ३६ ॥ ततः स हरिशार्दू-
 लस्तामुवाच निशाचरीम् ॥ दृष्ट्वा पुराभिर्मां भद्रे पुनर्यास्ये यथागतम् ॥ ३७ ॥ ततः कृत्वा महानादं
 सा वै लंका भयंकरम् ॥ तलेन वानरश्रेष्ठं ताडयामास वेगिता ॥ ३८ ॥ ततः स हरिशार्दूलो लंकया
 ताडितो भूशम् ॥ ननाद सुमहानादं वीर्यवान्मारुतात्मजः ॥ ३९ ॥ ततः संवर्तयामास वामहस्तस्य
 सौण्डगुलीः ॥ मुष्टिनाऽभिजघनैनानां हनूमान्क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४० ॥ क्वी चेति मन्यमानेन नातिक्रोधः
 स्वयं कृतः ॥ सा तु तेन प्रहारेण बिह्वलांगी निशाचरी ॥ पपात सहसा भूमौ विकृतातनदर्शना ॥ ४१ ॥
 ततस्तु हनुमान्वीरस्तां दृष्ट्वा विनिपातिताम् ॥ कृष्णं चकार तेजस्वी मन्यमानः स्त्रियं च ताम् ॥ ४२ ॥
 ततो वै भूशमुद्ध्रिया लंका सा गद्गदक्षरम् ॥ उवाचागोर्ध्वं वाक्यं हनूयंतं पुत्रवंगमम् ॥ ४३ ॥ प्रसीद
 सुमहाबाहो त्रायस्व हरिसत्तम ॥ समये सौम्य तिष्ठति सत्त्ववंतो महाबलाः ॥ ४४ ॥ अहं तु नगरी
 लंका स्यमेव पुत्रवंगम ॥ निर्जिताहं त्वया वीरत्रिक्रमेण महाबल ॥ ४५ ॥ इदं च तथ्यं शृणु मे ब्रुवं-
 त्या वै हरीश्वर ॥ स्वयं स्वयंमुवा दत्तं वरदानं यथा मम ॥ ४६ ॥ यदा त्वां वानरः काश्चिद्विक्रमाद्वश-
 मानयेत् ॥ तदा त्वया हि विज्ञेयं रक्षसां भयमागतम् ॥ ४७ ॥ स हि मे समयः सौम्य प्राप्तोऽद्य तव
 दर्शनात् ॥ स्वयंभूविहितः सत्यो न तस्यास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४८ ॥ सीतानिमित्तं राक्षस्तु रात्रणस्य
 दुरात्मनः ॥ रक्षसां चैव सर्वेषां विनाशः समुपागतः ॥ ४९ ॥ तत्प्रविश्य हरिश्रेष्ठ पुरीं रावणपालिताम् ॥
 विधत्स्व सर्वकार्याणि यानि यानीह बांछसि ॥ ५० ॥ प्रविश्य शापोपहतां हरीश्वरः पुरीं शुभां राक्षस-

मुख्यपालिताम् ॥ यदृच्छया त्वं जनकात्मजां सतीं विमार्गं सर्वत्र गतो यथासुखम् ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे
श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० सु० हृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ सा निर्जित्य पुरीं लंकां
अष्टां तां कामरूपिणीम् ॥ विक्रमेण महातेजा हनूमान्कपिसत्तमः ॥ १ ॥ अद्वारेण
महावीर्यः प्राकारमवपुष्टुवे ॥ निशि लंकां महासत्त्वौ विवेश कपिकुंजरः ॥ २ ॥
अविश्य नगरीं लंकां कपिराजहितंकरः ॥ चक्रेऽथ पादं सव्यं च शत्रूणां स तु मूर्धनि ॥ ३ ॥
प्राविष्टः सत्त्वसंपन्नो निशायां मारुतात्मजः ॥ स महापथमास्थाय मुक्तपुष्पविराजितम् ॥ ४ ॥
ततस्तु तां पुरीं लंकां रस्यामभिययौ कपिः ॥ हसितोत्कृष्टनिनदैस्तूर्यघोषपुरस्कृतैः ॥ ५ ॥ वज्रांकुश-
निकाशैश्च वज्रजालविभूषितैः ॥ गृह्मेवैः पुरी रम्या वभासे द्यौरिवांबुदैः ॥ ६ ॥ प्रजज्वाल तदा
लंका रक्षोगणगृहैः शुभैः ॥ सिताभ्रसदृशैश्चित्रैः पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः ॥ ७ ॥ वर्धमानगृहैश्चापि सर्वतः
सुविभूषितैः ॥ तां चित्रमाल्याभरणां कपिराजहितंकरः ॥ ८ ॥ राघवार्थे चरञ्ज्रीमान्दर्शं च
नन्दं च ॥ भवनाद्भवतं गच्छन्ददर्शं कपिकुंजरः ॥ ९ ॥ विविधाकृतिरूपाणि भवनानि ततस्ततः ॥
शुश्राव रुचिरं गीतं त्रिस्थाने स्वरभूषितम् ॥ १० ॥ स्त्रीणां मदनविद्वानां दिवि चाप्सरसामिव ॥
शुश्राव कांचीनिनदं नूपुराणां च निःस्वनम् ॥ ११ ॥ सोपाननिनदांश्चापि भवनेषु महात्मनाम् ॥
आस्फोटितानिनादांश्च क्ष्वेडितांश्च ततस्ततः ॥ १२ ॥ शुश्राव जपतां तत्र मंत्रात्रक्षोगृहेषु वै ॥
स्वाध्यायनिरतांश्चैव यत्तुधानान्दर्शं सः ॥ १३ ॥ रावणस्तवसंयुक्तां नर्जतो राक्षसानपि ॥ राजमार्गं
समावृत्य स्थितं रक्षोगणं महत् ॥ १४ ॥ ददर्श मध्यमे गुल्मे राक्षसस्य चरान्वहून् ॥ दीक्षिताञ्च-

दिलान्मुंडान्नोऽजिनांबरवासः ॥ १५ ॥ दर्ममुष्टिप्रहरणानमिकुंडायुधांस्तथा ॥ कूटमुद्रपाणींश्च
चंडायुधरानपि ॥ १६ ॥ एकाक्षानेककर्णांश्च चळदेकपयोधरान् ॥ करालान्मुमवन्नांश्च विकटा-
न्वामनस्तथा ॥ १७ ॥ धन्विनः खड्गिनश्चैव शतव्रीमुखलयुधान् ॥ परिधोत्तमहस्तांश्च विवित्रकव-
चोज्ज्वलान् ॥ १८ ॥ नातिस्थूलान्नातिकृशान्नातिदीर्घातिह्रस्वकान् ॥ नातिगौरान्नातिकृष्णान्-
न्नातिकुब्जान् वामनान् ॥ १९ ॥ विरूपान्बहुरूपांश्च सुरूपांश्च सुवर्चसः ॥ ध्वजिनः पताकिनश्चैव ददर्श
विविधायुधान् ॥ २० ॥ शक्तिवृक्षायुधांश्चैव पट्टिशशानिधारिणः ॥ श्लेष्णीपाशहस्तांश्च दंदर्शैः स
महाकपिः ॥ २१ ॥ स्रविणस्त्वनुलितांश्च वराभरणभूषितान् ॥ नानावेषसमायुक्तान्यथा स्वैरचरान्ब-
हून् ॥ २२ ॥ तीक्ष्णशूलधरांश्चैव वज्रिणश्च महाबलान् ॥ शतसाहस्रमव्यग्रमारक्षं मध्यमं कपिः
॥ २३ ॥ रक्षोऽधिपतिर्निर्दिष्टं ददर्शतःपुराग्रतः ॥ स तदा नदगृहं दृष्ट्वा महाहाटकतोरणम् ॥ २४ ॥
राक्षसेंद्रस्य विख्यातमद्रिमूर्तिं प्रतिष्ठितम् ॥ पुंडरीकावतंसाभिः परिखाभिः समावृतम् ॥ २५ ॥
प्राकारावृतमत्यंतं ददर्श स महाकपिः ॥ त्रिविष्टपनिभं दिव्यं दिव्यनादविनादितम् ॥ २६ ॥
वाज्रिह्वेषितसंमुष्टमञ्जुतैश्च हयैस्तथा ॥ रथैर्योनैर्विमानैश्च तथा हयगजैः शुभैः ॥ २७ ॥ वारणैश्च
चतुर्दशैः श्वेताभ्रनिचयोपमैः ॥ भूषितैः रुचिरद्वारं मनैश्च भृगपक्षिभिः ॥ २८ ॥ रक्षितं सुमहावी-
र्यैर्यतिधानैः सहस्रशः ॥ राक्षसाधिपतेर्गुप्तमाविवेश गृहं कपिः ॥ २९ ॥ सहेमजांवनूदचक्रवालं
महाहंयुक्तमणिभूषितां तम् ॥ परार्धकालागुरुचंदनाहं स रावणांतपुरमाविवेश ॥ ३० ॥ इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ततः स मध्यंगतंभशुभंतं

स्थोऽस्मावितानं सुहृद्व्रतं ॥ ददर्श धीमान्मुवि भानुमंतं गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमंतम् ॥ १ ॥ लोक-
स्य पापानि विनाशयंतं महोदधिं चापि समेवंयंतम् ॥ भूतानि सर्वाणि विराजयंतं ददर्श शीतां-
शुमथाभिर्यातम् ॥ २ ॥ या भाति लक्ष्मीर्भुवि मंदरस्था यथा प्रदोषेषु च सागरस्था ॥ तथैव तोयेषु च
पुष्करस्था रराज सा चारुनिशाकरस्था ॥ ३ ॥ हंसो यथा राजतपंजरस्थः सिंहो यथा मंदरकद-
रस्थः ॥ वीर्ये यथा गर्विष्ठकुंजरस्थश्चंद्रोऽपि वज्राज तथोद्वरस्थः ॥ ४ ॥ स्थितः ककुद्धानिव तक्षिणश्च-
गो महाचलः श्वेत इवोर्ध्वशृंगः ॥ हस्तीव जांबूतद्वद्धशृंगो विभाति चंद्रः परिपूर्णशृंगः ॥ ५ ॥
विनष्टशीतांबुतधारपंको महाग्रहग्राहविनष्टपंकः ॥ प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलंको रराज चंद्रो भगवा-
न्लक्ष्मणः ॥ ६ ॥ शिलातलं प्राप्य यथा मृगोद्वो मद्धारणं प्राप्य यथा गजोद्वः ॥ राज्यं समासाद्य
यथा नरोद्वत्तथाप्रकाशो विरराज चंद्रः ॥ ७ ॥ प्रकाशचंद्रोदयनष्टदोषः प्रवृद्धरक्षः पिशिताश-
दोषः ॥ रामभिरामोरितचित्तदोषः स्वर्गप्रकाशो भगवान्प्रदोषः ॥ ८ ॥ तन्त्रीस्वराः कर्णसुखाः प्रवृत्ताः
स्वपति नर्यः पतिभिः सुपृक्ताः ॥ नक्तंचराश्च भि तथा प्रवृत्ता विहर्तुमत्यद्भुतौद्रवृत्ताः ॥ ९ ॥
मत्तप्रमत्तानि समाकुलानि रथाश्चभद्रासनसंकुलानि ॥ वीरश्रिया चापि समकुशानि ददर्श धांसः-
न्मुक्षपिः कुलानि ॥ १० ॥ पररपरं च विक्रमाक्षिपति मुञ्जश्च पीनानगिविक्षिपति ॥ मत्तप्रलापा-
नविविक्षिपति मत्तानि चान्योन्यमविक्षिपति ॥ ११ ॥ रक्षांसि वृक्षांसि च विक्षिपति गात्राणि
कांतासु च विक्षिपति ॥ रूपाणि चित्राणि च विक्षिपति दृढानि चापानि च विक्षिपति ॥ १२ ॥ ददर्श
कांताश्च समाळमंत्यस्तथा परास्तत्र पुनः स्वमंत्यः ॥ सुरूपवक्त्राश्च तथा हसंत्यः क्रुद्धाः परा-

आपि विनिःश्वसंत्यः ॥ १३ ॥ महागजैश्चापि तथा नराद्वैः सुपूजितैश्चापि तथा सुसङ्घैः ॥
 रराज वीरैश्च विनिःश्वसद्भिर्हृदो भुजैर्गैरिव निःश्वसद्भिः ॥ १४ ॥ बुद्धिप्रधानाब्रुविराभि-
 धानासंश्लक्ष्णानाञ्जगतः प्रधानान् ॥ नानाविधानानरुचिराभिधानान्दर्शं तस्यां पुरि यातुया-
 नान् ॥ १५ ॥ नतंद हृष्टा स च तान्सुरूपान्नागुणानात्सुगुणानुरूपान् ॥ विद्योतमानान्स च तान्सु-
 रूपान्दर्शं कांश्चिच्च पुनर्विरूपान् ॥ १६ ॥ ततो वराहोः स विशुद्धभावात्तेषां क्षियस्तत्र महानुभावाः ॥
 श्रियेषु पानेषु च सक्तभावा ददर्श तारा इव सुस्वभावाः ॥ १७ ॥ क्षियो ज्वलंतीलाभ्योपगूढा निशीथकले
 रमणोपगूढाः ॥ ददर्श काश्चित्सप्तमदोपगूढाः यथा विहंगा विहगोपगूढाः ॥ १८ ॥ अन्याः पुनर्हस्यतलोपवि-
 द्यास्तत्र श्रियांके सुसुखोपविष्टाः ॥ भर्तुः परा धर्मपरा निविष्टा ददर्श धीमान्मदनोपविष्टाः ॥ १९ ॥ अप्रादृतः
 कांचनराजिवर्णाः काश्चित्पराधर्यास्तपनीयवर्णाः ॥ पुनश्च काश्चिच्छशक्षमवर्णाः कांतप्रहंणा रुचिरांगवर्णाः
 ॥ २० ॥ ततः प्रियान्प्राप्य मनोऽभिरामान्सुभोतियुक्ताः सुमनोऽभिरामाः ॥ गृहेषु हृष्टाः परमाभिरामा हरिप्र-
 वीरः स ददर्श रामाः ॥ २१ ॥ चंद्रप्रकाशाश्च हि वक्त्रमाला वक्त्राः सुप्रक्षमाश्च सुनेत्रमालाः ॥ विभूष-
 णानां च ददर्श मालाः शतहरानामिव चारुमालाः ॥ २२ ॥ नत्वेव सीतां परमाभिजातां पथि स्थिते
 राजकुले प्रजाताम् ॥ लतां प्रफुल्लामिव साधु जातां ददर्श तन्वीं मनसाभिजाताम् ॥ २३ ॥ सनातने
 वर्त्मनि संनिविष्टां रामेक्षणां तां मदनभाविनिष्ठाम् ॥ भर्तुर्मनःश्रीमदनुप्रविष्टां स्त्रोभ्यः पराभ्यश्च सदा त्रि-
 शिष्टाम् ॥ २४ ॥ उष्णार्द्रतां सानुस्रुतास्रकंठीं पुरावराहोत्तमनिष्कंठीम् ॥ सुजातपक्ष्मामभिरक्तकंठीं
 वने प्रवृत्तामिव नीलकंठीम् ॥ २५ ॥ अव्यक्तेखासिव चंद्रलेखां पांसुप्रविग्धमिव हेमरेखाम् ॥ क्षत-

प्ररूढामिव वर्णरेखां वायुप्रसुप्तामिव हेमरेखाम् ॥ २६ ॥ सीतामपश्यन्मनुजेश्वरस्य रामस्य पत्नीं वदतां
 वरस्य ॥ बभूव दुःखोपहतश्चिरस्य प्लवंगमो मंद इवाचिरस्य ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
 कीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकाण्डे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ स निकांशं विमानेषु विचरन्कामरूप-
 धृक् ॥ विचचार कर्पिलकां लाघवेन समन्वितः ॥ १ ॥ आससद् च लक्ष्मीवान्नाक्षसंद्रनिवेशनम् ॥
 प्राकारेणार्कवर्णेन भास्वरेणाभिसंवृतम् ॥ २ ॥ रक्षितं राक्षसैर्भीमैः सिंहैरिव महद्वनम् ॥ समीक्षमाणो
 भवनं चकाशे कपिकुंजरः ॥ ३ ॥ रूप्यकोपहितैश्चित्रैस्तोरणैर्हंसभूषणैः ॥ विचित्राभिश्च कक्ष्याभिर्द्वारैश्च
 रुचिरावृतम् ॥ ४ ॥ गजास्थितैर्महामात्रैः शूरैश्च विगतश्रमैः ॥ उपास्थितमसंहायैर्धैः स्थण्ड-
 नयाधिभिः ॥ ५ ॥ सिंहव्याघ्रतनुत्राणैर्दीतकांचनराजतीः ॥ घोषवद्भिर्विचित्रैश्च सदा विचरितै-
 रयैः ॥ ६ ॥ बहुरत्नसमाकीर्णं परार्थोत्तमभूषितम् ॥ महारथसमावापं महारथमहासनम् ॥ ७ ॥
 दृश्यैश्च परमोदारैस्तैस्तैश्च मृगपक्षिभिः ॥ विविधैर्वहुसाहस्रैः परिपूर्णं समंततः ॥ ८ ॥ विनीतैरंतपा-
 लैश्च रक्षोभिश्च सुरक्षितम् ॥ मुख्याभिश्च वरक्षीभिः परिपूर्णं समंततः ॥ ९ ॥ सुदितप्रमदारत्नं राक्ष-
 सेन्द्रनिवेशनम् ॥ वराभरणसंहादैः समुद्रस्वननिस्वनम् ॥ १० ॥ तद्राजगुणसंपन्नं मुख्यैश्च
 वरचंदनैः ॥ महाजनसमाकीर्णं सिंहैरिव महद्वनम् ॥ ११ ॥ भेरीमृदंगाभिरुतं शंखघोषविनादितम् ॥
 नित्यार्चितं पर्वसु तं पूजितं राक्षसैः सदा ॥ १२ ॥ समुद्रमिव गंभीरं समुद्रसमनिःस्वनम् ॥ महा-
 त्मनो महद्वेश्म महारत्नपरिच्छदम् ॥ १३ ॥ महारत्नसमाकीर्णं ददर्श स महाकपिः ॥ विराजमानं
 वपुषा गजाश्वरथसंकुलम् ॥ १४ ॥ लंकाभरणमित्येव सोऽमन्यत महाकपिः ॥ चचार हनुमांस्तत्र

रावणस्य समीपतः ॥ १५ ॥ गृहादृहं राक्षसानामुद्यानानि च सर्वशः ॥ वीक्षमाणोऽप्यसंत्रस्तः
 प्रासादांश्च चचार सः ॥ १६ ॥ अवप्लुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् ॥ ततोऽन्यमुप्लुवे
 वेक्ष्य महापार्श्वस्य वीर्यवान् ॥ १७ ॥ अथ मेघप्रतीकाशं कुम्भकर्णनिवेशनम् ॥ विभीषणस्य च
 तथा पुप्लुवे स महाकापिः ॥ १८ ॥ महोदरस्य च तथा विरूपाक्षस्य चैव हि ॥ विद्युज्जिह्वस्य भवनं विद्युन्माले-
 स्तथैव च ॥ १९ ॥ बहुदंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुवे स महाकापिः ॥ शुकस्य च महावेगः सारणस्य
 च धीमतः ॥ २० ॥ तथा चन्द्रजितो वेक्ष्य जगाम हरिपूथपः ॥ जंभुमालेः सुमालेश्च जगाम हरि-
 सत्तमः ॥ २१ ॥ रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च ॥ त्रज्जकायस्य च तथा पुप्लुवे स
 महाकापिः ॥ २२ ॥ धूम्राक्षस्वाथ्य संपातेर्भवनं मारुततमजः ॥ विद्युद्रूपस्य भीमस्य घनस्य विघनस्य
 च ॥ २३ ॥ शुकनाभस्य चक्रस्य शठस्य कपटस्य च ॥ ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य लोमशस्य च रक्षसः
 ॥ २४ ॥ युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य सादिनः ॥ विद्युज्जिह्वद्विजिह्वानां तथा हरितमुलस्य
 च ॥ २५ ॥ कराक्षस्य विशालस्य शोणिताक्षस्य चैव हि ॥ प्लवमानः कमेणैव हनूमान्मारु-
 ततमजः ॥ २६ ॥ तेषुतेषु महाहैषु भवनेषु महायशः ॥ तेषामृद्धिमतामृद्धिं ददर्श स
 महाकापिः ॥ २७ ॥ सर्वेषां समतिक्रम्य भवनानि समंततः ॥ आससादाथ लक्ष्मीवानाक्ष-
 सेन्द्रनिवेशनम् ॥ २८ ॥ रात्रणस्योपशायिन्यो ददर्श हरिसत्तमः ॥ विचरन्हरिशादूढो राक्ष-
 सीर्विकृतक्षणाः ॥ २९ ॥ शूलमुखरहस्ताश्च शक्तिभरधारिणीः ॥ ददर्श विविधान्युल्मास्तस्य रक्षःपर्वतैर्है ॥ ३० ॥
 राक्षसांश्च महाकायान्नागानाग्रहरणोद्यतान् ॥ रक्तज्वेतास्त्रिंशत्तथापि हरींश्चापि महाजवान् ॥ ३१ ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे सुन्दरकांडे । सर्गः ७. *

(७८४)

कुलीनाब्रूयसंपन्नान् राजान्परगजारुजान् ॥ शिक्षितानाजशिक्षायभैरावतसमान्युनि ॥ ३२ ॥ निहंतृन्परसे-
न्यानां गृहे तस्मिन्ददर्श सः ॥ क्षरतश्च यथा मेघान्स्रवतश्च यथा गिरीन् ॥ ३३ ॥ मेघस्तनितनिर्घो-
षान्दुर्धर्षान्समरे परैः ॥ सहस्रं बाहिनीस्तत्र जांबूतदपरिच्छृताः ॥ ३४ ॥ हेमजालैरविच्छिन्नास्वरुणा-
दित्यसन्निभाः ॥ ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ ३५ ॥ शिबिका त्रिविधाकाराः स कपिर्मा-
रुतात्सजः ॥ लतागृहाणि चित्राणि चित्रशालगृहाणि च ॥ ३६ ॥ क्रीडागृहाणि चान्यानि दारुपर्वत-
कानि च ॥ कामस्य गृहकं रम्यं दिवागृहकमेव च ॥ ३७ ॥ ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ स-
मंदरसमप्रख्यं मयूरस्थानसंकुलम् ॥ ३८ ॥ ध्वजयष्टिभिराकीर्णं ददर्श भवनोत्तमम् ॥ अनंतरत्ननिचयं
निधिजालं समंततः ॥ धीरनिष्ठितकर्मांगं गृहं भूतपतेरिव ॥ ३९ ॥ अर्चिर्भिश्चापि रत्नानां तेजसा
रावणस्य च ॥ विरराज च तद्भ्रम रश्मिभिरिव रश्मिभिः ॥ ४० ॥ जांबूतदमयान्येव शयनान्यासनानि
च ॥ भाजनानि च शुभ्राणि ददर्श हरित्युथपः ॥ ४१ ॥ मध्वासवकृतेष्टेऽं मणिभाजनसंकुलम् ॥
मनोरममंसबाधं कुबेरभवनं यथा ॥ ४२ ॥ नूरुणां च घोषेण कांचीनां निस्वनेन च ॥ मृगंतलनिर्घो-
षैर्घोषवोद्भूतैर्विनदितम् ॥ ४३ ॥ प्रासादसंवातयुतं खीरतनशतसंकुलम् ॥ सुव्यूढं द्रक्ष्यं हनुमान्प्राविवेश
महागृहम् ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकाण्डे षष्ठः
सर्गः ॥ ६ ॥ स वेदमजालं बलवान्दर्श व्यासकवैदूर्यसुवर्णजालम् ॥ यथा महत्प्रावृष्टि मेघजालं
विद्युद्विनद्धं सविहंगजालम् ॥ १ ॥ निवेशनानां त्रिविधाश्च शालाः प्रधानशंखायुधचापशालाः ॥ मनो-
हराश्चापि पुनर्विशाला ददर्श वेदमाद्रिषु चंद्रशालाः ॥ २ ॥ गृहाणि नानावसुराजितानि देवासुरैश्चपि

सुपूजितानि ॥ सर्वैश्च दौषैः परिवर्जितानि कपिर्ददर्श स्वबलार्जितानि ॥ ३ ॥ तानि प्रयत्नाभिसमा-
हितानि मयेन साक्षादिव निर्मितानि ॥ महीतले सर्वगुणोत्तराणि ददर्श लंकधिपतेर्गुहाणि ॥ ४ ॥
ततो ददर्शोच्छ्रितमेघरूपं मनोहरं कांचनचारुरूपम् ॥ रक्षेऽधिपस्यात्मबलानुरूपं गृहीत्तमं ह्यप्रतिरूप-
रूपम् ॥ ५ ॥ महीतले स्वर्गमिव प्रकीर्णं श्रिया ज्वलन्तं बहुरत्नकीर्णम् ॥ नानातरूणां कुसुमावकीर्णं
गिरीरेवाम्रं रजसावकीर्णम् ॥ ६ ॥ नारीप्रवेकैरिव दीप्यमानं तडिद्धिरं मोधरमर्क्यमानम् ॥ हंसप्रवेकै-
रिव बाह्यमानं श्रिया युतं खे सुकृतं विमानम् ॥ ७ ॥ यथा नगाग्रं बहुधातुचित्रं यथा नभश्च ग्रह-
चंद्रचित्रम् ॥ ददर्श युक्तीकृतचारुमेघचित्रं विमानं बहुरत्नचित्रम् ॥ ८ ॥ मही कृता पर्वतराजिपूर्णा
शैलाः कृता वृक्षवितानपूर्णाः ॥ वृक्षाः कृताः पुष्पवितानपूर्णाः पुष्पं कृतं केसरपत्रपूर्णम् ॥ ९ ॥ कृतानि
वेदमानि च पांडुराणि तथा सुपुष्पा अपि पुष्करिण्याः ॥ पुनश्च पद्मानि संकेसराणि वनानि चित्राणि
सरोवराणि ॥ १० ॥ पुष्पाह्वयं नाम विराजमानं रत्नप्रभाभिश्च विघूर्णमानम् ॥ वेदमेत्तमानामपि
चोक्षमानं महाकपिस्तत्र महाविमानम् ॥ ११ ॥ कृताश्च वैदूर्यमया त्रिहंगा रूच्यप्रभालेश्च तथा विहंगाः ॥
चित्राश्च नानावसुभिर्गुंजंगा जालानुरूपः सुरंगाः शुभांगाः ॥ १२ ॥ प्रवालजांबूनदपुष्पपक्षाः सखी-
लमावर्जितजिह्वपक्षाः ॥ कामस्य साक्षादिव भांति पक्षाः कृता विहंगाः सुमुखः सुपक्षाः ॥ १३ ॥
नियुज्यमानाश्च गजाः सुहस्ताः संकेसराश्चोत्पलपत्रहस्ताः ॥ बभूव देवी च कृता सुहस्ता लक्ष्मीस्तथा
पद्मानि यद्वाहस्ता ॥ १४ ॥ इतीव तद्गुहमभिगम्य शोभमानं सविस्मयो नगमिव चारुकंदरम् ॥
पुनश्च तत्परमसुगुंघि सुंदरं हिमात्यये नगमिव चारुकंदरम् ॥ १५ ॥ ततः सतां कथिरभिपत्य पूजितां

वरपुत्री दशमुखबाहुपालिताम् ॥ अदृश्य तां जनकसुतां सुपूजितां सुदुःखितां पतिगुणवेगनिर्जि-
ताम् ॥ १६ ॥ ततस्तदा बहुविधभावितात्मनः कृतात्मनो जनकसुतां सुवर्त्मनः ॥ अपश्यतोऽभवद-
विदुःखितं मनः सचक्षुषः प्रविचरतो महात्मनः ॥ १७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० च० सा०
सु० सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितो महद्भिमानं मणिरत्नचित्रितम् ॥ प्रतप्तजंबू-
नदजालकूत्रिमं ददर्श धीमान्पवनात्मजः कपिः ॥ १ ॥ तदप्रमेयश्रितिकारकूत्रिमं कृतं स्वयं साध्विति
विश्वकर्मणा ॥ दिवं गते वायुपथे प्रतिष्ठितं व्यराजतादित्यपथस्थलक्ष्म तत् ॥ २ ॥ न तत्र किंचिन्न कृतं
प्रयत्नतो न तत्र किंचिन्न महार्घरत्नवन् ॥ न ते विशेषा नियताः सुरेष्वपि न तत्र किंचिन्न महाविशे-
षवन् ॥ ३ ॥ तपः समाधानपराक्रमाजितं मनः समाधानविचारिणम् ॥ अनेकसंस्थानविशेषनि-
मित्तं ततस्तत्तुल्यविशेषयनिर्मितम् ॥ ४ ॥ मनः समाधाय तु शीघ्रगामिनं दुरासदं मारुततुल्य-
गामिनम् ॥ महात्मनां पुण्यकृतां महद्भिनां यशस्विनामग्र्यमुदाभिवालयम् ॥ ५ ॥ विशेषमालंब्य
विशेषसंस्थितं विचित्रकूटं बहुकूटमंडितम् ॥ मनोऽभिरामं शरदिंदुनिर्मलं विचित्रकूटं शिखरं गिरियथा ॥ ६ ॥
वहति यत्कुंडलशोभितानना महाशना व्योमचरा निशाचराः ॥ विवृत्तविध्वस्तविशाललोचना महाजवा
भूतगणाः सहस्रशः ॥ ७ ॥ वसंतपुष्पात्करचारुदर्शनं वसंतमासादपि चारुदर्शनम् ॥ सपुष्पकं तत्र विमानयुत्तमं
ददर्श तद्वानरवीरसत्तमः ॥ ८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडेऽ-
ष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ तस्यालयवरिष्ठस्य मध्ये विमलमायतम् ॥ ददर्श भवनश्रेष्ठं हनूमासादसंकुलम् ॥ १ ॥
अर्धयोजनाविस्तीर्णमायतं योजनं महन् ॥ भवनं राक्षसेन्द्रस्य बहुप्रासादसंकुलम् ॥ २ ॥ मार्गमाणस्तु

धैरेहीं सीतामायतलोचनाम् ॥ सर्वतः परिचक्राम हनूमानरिसूदनः ॥ ३ ॥ उत्तमं राक्षसावांसं हनूमा-
 नवलोकयन् ॥ आससादाथ लक्ष्मीवात्राक्षसैद्रनिवेशनम् ॥ ४ ॥ चतुर्विषाणैर्द्विरदैखिविषाणैस्तथैव च ॥
 परिक्षिप्तमसंबाधं रक्ष्यमाणमुदायुधैः ॥ ५ ॥ राक्षसीभिश्च पत्नीभी रावणस्य निवेशनम् ॥ आहताभिश्च
 विक्रम्य राजकन्याभिरावृतम् ॥ ६ ॥ तन्नक्रमकराकीर्णं तिमिगिलक्षषाकुलम् ॥ वायुवेगसमाधूतं पन्नगै-
 रिव सागरम् ॥ ७ ॥ या हि वैश्रवणे लक्ष्मीर्या चंद्र हरिवाहने ॥ सा रावणगृहे रस्या नित्यमेवान-
 पायिनी ॥ ८ ॥ या च राज्ञः कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ तादृशीं तद्विशिष्टा वा ऋद्धी रक्षोगृहे-
 खिह ॥ ९ ॥ तस्य हस्यस्य मध्यस्थं वेश्म चान्यत्सुनिर्मितम् ॥ बहुनिर्युहसंयुक्तं ददर्श पवनात्मजः ॥
 ॥ १० ॥ ब्रह्मणोऽर्थे कृतं दिव्यं दिवि यद्विश्वकर्मणा ॥ विमानं पुष्पकं नाम सर्वरत्नविभूषितम् ॥ ११ ॥
 परेण तपसा लेभे यत्कुबेरः पितामहान् ॥ कुबेरसोजसा जित्वा लेभे तद्वाक्षसेश्वरः ॥ १२ ॥ इहासुग-
 समायुक्तैः कार्त्तस्वराहिरण्मयैः ॥ सुकृतैः राजितं स्तभैः प्रदीप्तमिव च श्रिया ॥ १३ ॥ मेरुमंदरसंकाशो-
 रुखिखिन्निरिवारमम् ॥ कूटागारैः शुभागारैः सर्वतः समलंकृतम् ॥ १४ ॥ ज्वलनार्कप्रतीकाशैः सुकृतं विश्वक-
 र्मणा ॥ हेमसौगानयुक्तं च चारुप्रवरवैदिकम् ॥ १५ ॥ जालवातायनयुक्तं कांचनैः स्फाटिकैरपि ॥
 इंद्रनीलमहानीलमणिप्रवरवैदिकम् ॥ १६ ॥ विदुमेण भिचित्रेण मणिभिश्च महाधनैः ॥ निस्तुलाभिश्च
 युक्ताभिरतलेनाभिविराजितम् ॥ १७ ॥ चंदनेन च रक्तेन पतनीयनिभेन च ॥ सुपुण्यगंधिना युक्तया-
 दित्यतरुणोपमम् ॥ १८ ॥ विमानं पुष्पकं दिव्यमाश्रोहं मद्वाकपिः ॥ तत्रस्थः सर्वतो गंधं पानमभ्या-
 न्रसंभवम् ॥ १९ ॥ दिव्यं संमूर्छितं जिघ्रन्नुपंतमिवानिलम् ॥ स गंधस्ते महासत्त्वं बंधुर्बन्धुमिवोत्त-

सम् ॥ २० ॥ इत एहीत्युवाचेव तत्र यत्र स रावणः ॥ ततस्तां प्रस्थितः शालां ददर्श महतीं शिवाम् ॥
॥ २१ ॥ रावणस्य महाकर्तां कांतामिव वरस्त्रियम् ॥ मणिसोपानविकृतां हेमजालविराजिताम् ॥ २२ ॥
स्फाटिकैरावृतलां दंतांतरिनरूपिकाम् ॥ मुक्तावज्रप्रवालैश्च रूप्यचामीकरैरपि ॥ २३ ॥ विभूषितां
मणिस्तम्भैः सुचद्रुस्तम्भभूषिताम् ॥ समैर्ऋजुभिरत्युच्चैः समंतासुविभूषितैः ॥ २४ ॥ स्तम्भैः पक्षैरिवान्युच्चै-
र्दिवं संप्रस्थितामिव ॥ महत्या कुथयास्तीर्णां पृथिवीलक्षणांकया ॥ २५ ॥ पृथिवीमिव विस्तीर्णां सराष्ट्र-
गृहशालिनीम् ॥ नादितारं मत्तविद्गौर्दिव्यगंधाविवासिताम् ॥ २६ ॥ परार्ध्यास्तरणोपेतो रक्षोऽधिपनिबे-
विताम् ॥ धूम्रामगुरुधूपेन विमलां हंसपांडुराम् ॥ २७ ॥ पत्रपुष्पोपहारेण कल्माषीमिव सुप्रभाम् ॥
मनसो मोदजननीं वर्णस्यापि प्रसाधिनीम् ॥ २८ ॥ तां शोकनाशिनीं दिव्यां श्रियः संजननीमिव ॥
इंद्रियाणींद्रियाथैस्तु पंच पंचभिरुत्तमैः ॥ २९ ॥ तर्पयामास मातेव तदा रावणपलिता ॥ स्वर्गोऽयं
देवलोकोऽयमिंद्रस्यापि पुरी भवेत् ॥ ३० ॥ सिद्धिर्वयं परा हि स्यादित्यमन्यत सारुतिः ॥ ३१ ॥
प्रध्यायत इवापश्यत्पदीर्गास्तत्र कांचनान् ॥ धूर्तानिव महाधूर्तैर्देवनेन पराजितान् ॥ ३२ ॥ दीपानां च
प्रकाशेन तेजसा रावणस्य च ॥ आर्चिर्भिर्भूषणानां च प्रदीप्तित्यभ्यमन्यत ॥ ३३ ॥ ततोऽपश्यत्कुथासनां
नानावर्णांबरसज्जम् ॥ सहस्रं वरनारीणां नानावेषविभूषितम् ॥ ३४ ॥ परिवृत्तेऽर्धरात्रे तु पाननिद्रावशं
गतम् ॥ क्रीडित्वोपरतं रात्रौ प्रसुप्तं बलवत्तदा ॥ ३५ ॥ तत्रप्रसुप्तं विरुरुचे निःशब्दोत्तरभूषितम् ॥
निःशब्दहंसभ्रमरं यथा पद्मवनं महन् ॥ ३६ ॥ तासां संवृत्तदांतानि मीलितार्क्षीणि मारुतः ॥ अप-
श्यत्पद्मांगधीनि वदनानि सुयोषिताम् ॥ ३७ ॥ प्रबुद्धानीव पद्मानि तासां भूत्वा क्षपाक्षये ॥ पुनः

संवृतपत्राणि रात्राविव बभुस्तदा ॥ ३८ ॥ इमानि मुखपद्मानि नियतं मत्तषट्पदाः ॥ अंबुजानीव
 फुल्लानि प्रार्थयन्ति पुनःपुनः ॥ ३९ ॥ इति वाऽमन्यत श्रीमानुपपत्त्या महाकविः ॥ मेने हि गुणतस्तानि
 समानि सखिलोद्भवैः ॥ ४० ॥ सा तस्य शुशुभे शाला ताभिः स्त्रीभिर्विराजिता ॥ शरद्विव प्रसन्ना
 द्यौस्ताराभिरभिशोभिता ॥ ४१ ॥ स च ताभिः परिवृतः शुशुभे राक्षसाधिपः ॥ यथा ह्रुडुपतिः
 श्रीमांस्ताराभिभिरिव संवृतः ॥ ४२ ॥ याश्चयवैतेऽबराचाराः पुण्यशेषसमावृताः ॥ इमास्ताः संगताः कृत्स्ना
 इति मेने हरिस्तदा ॥ ४३ ॥ ताराणामिव सुव्यक्तं महतीनां शुभार्चषाम् ॥ प्रभावर्णप्रसादाश्च विरेजु-
 स्तत्र योषिताम् ॥ ४४ ॥ व्यावृत्तकचपीनस्रक्पर्कणवैभूषणाः ॥ पानव्यायामकालेषु निद्रोपहतचेतसः ॥ ४५ ॥
 व्यावृत्ततिलकाः काश्चित्काश्चिदुद्धांतनूराः ॥ पार्श्वे गलितहाराश्च काश्चित्परमयोषितः ॥ ४६ ॥ मुक्ताहार-
 वृताश्चान्याः काश्चित्स्रस्तवत्वाससः ॥ व्याविद्धरशनादामाः किशोर्य इव वाहिताः ॥ ४७ ॥ अकुंडल-
 धराश्चान्या विच्छिन्नमृदितस्रजः ॥ गजेन्द्रमृदिताः फुल्ला लता इव महावने ॥ ४८ ॥ चंद्रांशुकिरणा-
 भाश्च हाराः कासांचिदुदताः ॥ हंसा इव बभुः सुप्ताः स्तनमध्येषु योषिताम् ॥ ४९ ॥ अपरासां च
 वैदूर्याः कावंबा इव पक्षिणः ॥ हेमसूत्राणि चान्यासां चक्रवाका इवाभवन् ॥ ५० ॥ हंसकारंड-
 वोपेताश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ आपगा इव ता रेजुर्जघनैः पुल्लैरिव ॥ ५१ ॥ किंकिणीजालसंकाशा-
 स्ता हेमविपुलानुजाः ॥ भावमाहा यशस्तीराः सुप्ता नद्य इवाबभुः ॥ ५२ ॥ मृदुल्वंगेषु कासांचित्कु-
 चाभेषु च संस्थिताः ॥ बभूवुर्भूषणानीव शुभा भूषणराजयः ॥ ५३ ॥ अंशुकांताश्च कासांचिमुल-
 माहतकंपिताः ॥ उपर्युपरि वक्राणां व्याधूयंते पुनःपुनः ॥ ५४ ॥ ताः पताका इवोदृताः पत्नी-

नां रुचिरप्रभाः ॥ नानावर्णसुवर्णानां वक्त्रमूलेषु रेजिरे ॥ ५५ ॥ ववल्गुश्चात्र कासांविक्कुण्डलानि शुभा-
 धिषाम् ॥ मुखमारुतसंकपैर्मंदमंदं च योषिताम् ॥ ५६ ॥ शर्करासवगंधः स प्रकृत्या सुरभिः सुखः ॥
 तासां वदननिःश्वासः सिषवे रावणं तदा ॥ ५७ ॥ रावणाननशंकाश्च काश्चिद्रावणयोषिताः ॥ सुखा-
 नि स्वसपत्नीनामुथाजिघ्रन्पुनः ॥ ५८ ॥ अत्यर्थं सक्तमनसो रावणे ता वरान्वियः ॥ अख-
 तंत्राः सपत्नीनां प्रियमेवाचरंस्तदा ॥ ५९ ॥ बाहू उपनिधायान्याः पारिहायिर्विभूषिताः ॥ अंशुकानि
 च रम्याणि प्रमदास्तत्र शिश्चिरे ॥ ६० ॥ अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याः काचित्पुनर्मुजम् ॥
 अपरा त्वंकमन्यस्यास्तस्याश्चान्यपरा कुचौ ॥ ६१ ॥ ऊरुपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यस्य समाश्रिताः ॥ परस्परनिवि-
 द्वांगयो मदस्नेहशानुगाः ॥ ६२ ॥ अन्योन्यस्यांगसंस्पर्शात्प्रीयमाणाः सुसध्यमाः ॥ एकीकृतसुजाः
 सर्वाः सुपुपुस्तत्र योषिताः ॥ ६३ ॥ अन्योन्यभुजसूत्रेण ह्रीमाला ग्रथिता हि सा ॥ मालेव ग्रथिता
 सूत्रे शुशुभे मत्तषट्पदा ॥ ६४ ॥ लताना माधवे मासि फुल्लानां वायुसेवनात् ॥ अन्योन्यमालाग्रथि-
 तं संसर्ककुसुमोच्चयम् ॥ ६५ ॥ प्रतिवेष्टितसुस्कंधमन्योन्यभ्रमराकुलम् ॥ आसीद्विनमिवोद्धूतं स्त्रीवनं
 रावणस्य तत् ॥ ६६ ॥ जचितेज्वापि सुन्यक्तं न तासां योषितां तदा ॥ विवेकं शक्यमाधातुं भूषणां-
 गांबरहज्जाम् ॥ ६७ ॥ रावणे सुखसंविष्टे ताः स्त्रियो विविधप्रभाः ॥ ज्वलंतः कांचना दीपाः प्रक्षंतो
 निमिषा इव ॥ ६८ ॥ राजर्षिविप्रदैत्यानां गंधर्वाणां च योषिताः ॥ रक्षसां चाम्रवन्कन्यास्तस्य कामव-
 द्वां गताः ॥ ६९ ॥ युद्धकामेन ताः सर्वो रावणेन हृताः स्त्रियः ॥ समदा मदनेनैव मोहिताः काश्चि-
 दागताः ॥ ७० ॥ न तत्र काश्चित्प्रमदाः प्रसह्य वीर्योपपन्नेन गुणेन लब्धाः ॥ नचान्यकामापि नचान्य-

पूर्वा विना ब्राह्मी जनकात्मजां तु ॥ ७१ ॥ नृचाकुलीना नच हीनरूपा नादक्षिणा नानुपचार-
 युक्ता ॥ भार्याऽभवत्तस्य न हीनसत्त्वा नचापि कांतस्य न कामनीया ॥ ७२ ॥ बभूव बुद्धिस्तु हरी-
 श्वरस्य यदीदृशी राघवधर्मपत्नी ॥ इमा महाराक्षसराजभार्याः सुजातमस्येति हि साधुबुद्धेः ॥ ७३ ॥
 पुनश्च सोऽर्चितयदात्तरूपो ध्रुवं विशिष्टा गुणतो हि सीता ॥ अथायमस्यां कृतवान्महात्मा लंकेश्वरः
 कष्टमनार्थकर्म ॥ ७४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकाण्डे नवमः
 सर्गः ॥ ५ ॥ तत्र दिव्योपमं मुख्यं स्फाटिकं रत्नभूषितम् ॥ अवैक्षमाणो हनुमान्दर्श शयनाश्र-
 नम् ॥ १ ॥ दांतकांचनचित्रांगवैद्यैश्च वरासनैः ॥ महाहार्हास्तरणोपैतैरुपपन्नं महाधनैः ॥ २ ॥ तस्य
 चैकतमे देशे दिव्यमालोपशोभितम् ॥ ददर्श पांडुरं छत्रं ताराधिपतिसन्निभम् ॥ ३ ॥ जातरूपपारि-
 क्षितं चित्रभानोः समप्रभम् ॥ अशोकमालाविततं ददर्श परमासनम् ॥ ४ ॥ बालव्यजनहस्ताभिर्नी-
 ल्यमानं समंततः ॥ गंधैश्च विविधैर्जुष्टं वरधूपेन धूषितम् ॥ ५ ॥ परमास्तरणास्तोर्णमाविकालिनसं-
 वृतम् ॥ इममभिर्वरमात्यानां समंतादुपशोभितम् ॥ ६ ॥ तस्मिन्नीमृतसंकाशं प्रदीतोज्ज्वलकुंडलम् ॥
 लोहितार्क्षं महाबाहुं महाराजतवाससम् ॥ ७ ॥ लोहितेनानुलिप्तं चंदनेन सुगंधिना ॥ संध्यारक्त-
 भिवाकाशं तोयदं सतडिद्रणम् ॥ ८ ॥ वृतमभरणैर्दिव्यैः सुरूपं कामरूपिणम् ॥ सवृक्षवनगुल्मालंघ्यं
 ग्रसुप्तमिव मंदरम् ॥ ९ ॥ क्रीडित्वोपरतं रात्रौ वराभरणभूषितम् ॥ श्रियं राक्षसकन्यानां राक्षसानां
 सुखावहम् ॥ १० ॥ पीत्वाप्युपरतं चापि ददर्श स महाकपिः ॥ भास्वरे शयने वीरं प्रसुप्तं राक्षसा-
 धिपम् ॥ ११ ॥ निःश्वसतं यथा नागं रावणं वानरोत्तमः ॥ आसाद्य परमोद्धमः सोपास्य-

लुभीतवत् ॥ १२ ॥ अथारोहणमासाद्य वेदिकांतरमाश्रितः ॥ क्षीबं राक्षसशार्दूलं
 प्रक्षते स्म महाकपिः ॥ १३ ॥ शुशुभे राक्षसेन्द्रस्य स्वपतः शयनं शुभम् ॥
 गंधहस्तिनांविष्टं यथा प्रसवणं महत् ॥ १४ ॥ कांचनांगदसन्नद्धौ ददर्श स महात्मनः ॥
 विक्षिप्तौ राक्षसेन्द्रस्य मुजाविद्रध्वजोपमौ ॥ १५ ॥ ऐरावतविषाणग्रैरपीडनकृतव्रणौ ॥ वज्रोल्लिखितपी-
 नांसौ विष्णुचक्रपरिक्षतौ ॥ १६ ॥ पीनौ समसुजातांसौ संगतौ बलसंयुतौ ॥ सुलक्षणनखांगुष्ठौ स्वंगुली-
 यकलक्षितौ ॥ १७ ॥ संवृतौ परिघाकारौ वृत्तौ करिकरोपमौ ॥ विक्षिप्तौ शयने शुभ्रे पंचशीर्षाविवो-
 रगौ ॥ १८ ॥ शशक्षतजल्पेन सुशीतेन सुगन्धिना ॥ चंदनेन परार्च्येन स्वनुल्लिप्तौ स्वलंकृतौ ॥ १९ ॥
 उत्तमर्खाविमृदितौ गंधोत्तमानिषेवितौ ॥ यक्षपद्मगगंधर्वदेवदानवराविणौ ॥ २० ॥ ददर्श स कपिस्तस्य
 बहू शयनसंस्थितौ ॥ मंदरस्यांतरे सुप्तौ महाही रुषिताविव ॥ २१ ॥ ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यामुभाभ्यां
 राक्षसेश्वरः ॥ शुशुभेऽचलसंकाशः शृंगाभ्यामिव मंदरः ॥ २२ ॥ चूतपुन्नागसुरभिर्वकुलोत्तमसंयुतः ॥
 मृष्टान्नरसरसयुक्तः पानगंधपुरःसरः ॥ २३ ॥ तस्य राक्षसराजस्य निश्चक्राम महामुखान् ॥ शयानस्य
 विनिश्चासः पूर्यान्निव तद्गृहम् ॥ २४ ॥ मुक्तामणिविचित्रेण कांचनेन विराजता ॥ मुकुटेनापवृत्तेन
 कुंडलोज्ज्वलिताननम् ॥ २५ ॥ रक्तचंदनदिग्धेन तथा हारेण शोभिना ॥ पीनायतविशालेन वक्षसाभि-
 विराजता ॥ २६ ॥ पांडुरेणापविद्धेन क्षौसेण क्षतलेक्षणम् ॥ महोद्देहं सुसंवीतं पीतेनोत्तरवाससा ॥ २७ ॥
 माषराशिप्रतीकांशं तिःश्वसंतं सुजंगवत् ॥ गांगे महति तोयांते प्रमुममिव कुंजरम् ॥ २८ ॥ चतुर्भिः
 कांचनैर्दंष्ट्रैर्दीप्यमानं चतुर्दिशम् ॥ प्रकाशीकृतसर्वगं मेघं विद्युद्गणैरिव ॥ २९ ॥ पादमूलगताश्चापि

ददर्श सुमहात्मनः ॥ पत्नीः स प्रियभार्यस्य तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ ३० ॥ शशिप्रकाशवदन्ता वक्कुल-
भूषणाः ॥ अम्बान्माल्याभरणा ददर्श हरियूथपः ॥ ३१ ॥ नृत्यवादित्रकुशला राक्षसेन्द्रभुजाङ्गाः ॥
वराभरणधारिण्यो निषण्णा ददर्शे कपिः ॥ ३२ ॥ वज्रैर्दूर्यगर्भाणि श्रवणांतेषु योषिताम् ॥ ददर्श
तापनीयानि कुण्डलान्यङ्गदनि च ॥ ३३ ॥ तासां चन्द्राणैर्वक्त्रैः शुभैर्ललितकुण्डलैः ॥ विराजत विमानं
तन्नभस्तारागणैरिव ॥ ३४ ॥ मदव्यायामस्त्रिधास्ता राक्षसेन्द्रस्य योषितः ॥ तेषुतेष्ववकाशेषु प्रसुप्तास्तनुम-
ध्यमाः ॥ ३५ ॥ अंगहारैस्तथैवान्या कामलैर्नृत्यशालिनी ॥ विन्यस्तशुभसर्वाङ्गी प्रसुप्ता वरव-
र्णिनी ॥ ३६ ॥ काचिद्वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता संप्रकाशते ॥ महानदीप्रकीर्णैव नलिनी पोतमाश्रिता ॥ ३७ ॥
अन्या कक्षगतेनैव मङ्गुलकेन सितेक्षणा ॥ प्रसुप्ता भामिनी भाति बालपुत्रैव वत्सला ॥ ३८ ॥ पदं
चारुसर्वाङ्गी न्यस्य शेते शुभस्तनी ॥ चिरस्य रमणं लब्ध्वा परिष्वज्येव कामिनी ॥ ३९ ॥ काचिद्वीणां
पारिष्वज्य सुप्ता कमललोचना ॥ वरं प्रियतमं गृह्य सकामेव हि कामिनी ॥ ४० ॥ विपंचीं परिगृह्णा-
न्या नियता नृत्यशालिनी ॥ निद्रावशमनुप्राप्ता सहकान्तेव भामिनी ॥ ४१ ॥ अन्या कनकसंकाशैर्गु-
दुर्पानैर्नोदरैः ॥ मृदङ्गं परिविध्यौगैः प्रसुप्ता मत्तलोचना ॥ ४२ ॥ भुजपाशांतरस्थेन कक्षगेन कुशो-
दरो ॥ पणवेन सहनिद्रा सुप्ता मदकुतश्चमा ॥ ४३ ॥ डिङ्गिमं परिगृह्णान्या तथैवासकडिङ्गिमा ॥ प्रसुप्ता
तरुणं वत्सपुण्ड्रलोच भामिनी ॥ ४४ ॥ काचिदाडंबरं नारी भुजसंभोगपीडितम् ॥ कृत्वा कमलपत्राक्षी
प्रसुप्ता मदमोहिता ॥ ४५ ॥ कलशीमपविष्यान्या प्रसुप्ता भाति भामिनी ॥ वसंते पुष्पशबलाभालेव
परिमाजिता ॥ ४६ ॥ पाणिभ्यां च कुचौ काचित्सुवर्णकलशोपमौ ॥ लपगृह्णाबला सुप्ता निद्राबलमुपा-

गता ॥ ४७ ॥ अन्या कमलपत्राक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना ॥ अन्यामालिङ्ग्य सुश्रोणीं निद्रावशमुपा-
 गता ॥ ४८ ॥ आतोद्यानि विचित्राणि परिष्वज्य वरस्त्रियः ॥ निपीडय च कुचैः सुप्ताः कामिन्यः
 कामुक्कानिव ॥ ४९ ॥ तासामेकांतविन्यस्ते शयानां शयने शुभे ॥ ददर्श रूपसंपन्नमथ तां स कपिः
 स्त्रियम् ॥ ५० ॥ मुक्तामणिसमायुक्तैर्भूषणैः सुविभूषिताम् ॥ विभूषयंतीमिव च स्वाश्रया भवनो-
 त्तमम् ॥ ५१ ॥ गौरीं कनकवर्णाभामिष्टामंतःपुरेश्वरीम् ॥ कर्पिर्मंदोदरीं तत्र शयानां चारुरूपि-
 णीम् ॥ ५२ ॥ स तां दृष्ट्वा महाबाहुर्भूषितां मारुतात्मजः ॥ तर्कयामास सीतेति रूपयौवनसंपदा ॥ हर्षेण
 महता युक्तो ननंद हरियूथपः ॥ ५३ ॥ आस्फोटयामास चुंबुब पुच्छं ननंद चिक्रीड जगौ जगाम ॥
 स्तंभानरोहन्निपपात भूमौ निदर्शयन्स्त्वां प्रकृतिं कर्पिनाम् ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
 आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ अवधूय च तां बुद्धिं बभूवावस्थितस्तदा ॥
 जगाम चापरां चिंतां सीतां प्रति महाकपिः ॥ १ ॥ न रामेण विद्युक्ता सा स्वप्नुमर्हति भामिनी ॥ न
 भोक्तुं नाप्यलंकर्तुं न पानमुपसेवितुम् ॥ २ ॥ नान्यं नरमुपस्थातुं सुराणामपि चेदवरम् ॥ नहि रामसमः
 कश्चिद्विद्यते त्रिदशेष्वपि ॥ ३ ॥ अन्ययमिति निश्चित्य भूयस्तत्र चचार सः ॥ पानभूमौ हरिश्रेष्ठः सीता-
 संदर्शनोत्सुकः ॥ ४ ॥ क्रीडितेनापराः कृता गीतेन च तथापराः ॥ नृत्येन चापराः कलांताः पानविप्रहृता-
 स्तथा ॥ ५ ॥ मुरजेषु सृङ्गेषु चेलिकासु च संस्थिताः ॥ तथास्तरणमुख्येषु संविष्टाश्चापराः स्त्रियः ॥ ६ ॥
 अंगनानां सहस्रेण भूषितेन विभूषणैः ॥ रूपसंलापजीलिन युक्तगीतार्थभाषिणा ॥ ७ ॥ देशकालाभियुक्ते-
 न युक्तवाक्याभिधायिना ॥ रत्ताधिकेन संयुक्तां ददर्श हरियूथपः ॥ ८ ॥ अन्यत्रापि वरस्त्रीणां रूपसं-

लापशायिनाम् ॥ सहस्रं युवतीनां तु प्रसुप्तं स ददर्श ह ॥ ९ ॥ देशकालाभियुक्तं तु युक्तावक्याभिधायि
तत् ॥ रताविरतसंसुप्तं ददर्श हरिपूथपः ॥ १० ॥ तासां मध्ये महाबाहुः शुशुभे राक्षसेश्वरः ॥ गोष्ठे
महति मुल्यानां गवां मध्ये यथा वृषः ॥ ११ ॥ स राक्षसेन्द्रः शुशुभे ताभिः परिवृतः स्वयम् ॥ करेणु-
भिर्यथाऽरण्ये परिकीर्णो महाद्विपः ॥ १२ ॥ सर्वकामैरुपेतां च पानभूमिं महात्मनः ॥ ददर्श कपिशार्दू-
लस्तस्य रक्षःपतेर्गुहे ॥ १३ ॥ मृगणां च वराहणां महिषाणां च भागशः ॥ तत्र न्यस्तानि मांसानि
पानभूमौ ददर्श सः ॥ १४ ॥ रौक्मेषु च विशालेषु भाजनेष्वप्यभाक्षितान् ॥ ददर्श कपिशार्दूलो मथू-
रान्कुक्कुटांस्तथा ॥ १५ ॥ वराहवाघ्रीणसकान्दधिसौर्वचलायुतान् ॥ शल्यान्मृगमथूरांश्च हनुमानन्व-
वैक्षत ॥ १६ ॥ कृकलान्विविधांश्छागाञ्छशकानर्धभाक्षितान् ॥ महिषानेकशल्याश्च छेदांश्च कृत-
निष्ठितान् ॥ १७ ॥ लेह्यानुच्चावचान्येयान्मोल्यान्युच्चावचानि च ॥ तथाम्ललवणांत्तसैर्विविधै रागखांडैः
॥ १८ ॥ ह्यनूपुरकेशैरपविद्धैर्महाघनैः ॥ पानभाजनविक्षिमैःफलैश्च विविधैरपि ॥ १९ ॥ कृतपुष्पो-
पहारा भूरधिकां पुष्यति श्रियम् ॥ तत्रतत्र च विन्यस्तैः सुविलष्टशयनासनैः ॥ २० ॥ पानभूमिर्वित्ता
वर्हिं प्रदीप्तेवोपलक्ष्यते ॥ बहुप्रकारैर्विविधैर्वसंस्कारसंस्कृतैः ॥ २१ ॥ मांसैः कुशलसंयुक्तैः पान-
भूमिगतैः प्रथक् ॥ दिव्याः प्रसन्ना विविधाः सुराः कृतसुरा अपि ॥ २२ ॥ शर्करासमाधवीकाः पुष्पा-
सवफलासवाः ॥ वासचूर्णैश्च विविधैर्मृष्टास्तैस्तैः प्रथक्प्रथक् ॥ २३ ॥ संतता शुशुभे भूमिर्मात्यैश्च बहु-
संस्थितैः ॥ हिरण्मयैश्च कलशैर्भाजनैः स्पाटिकैरपि ॥ २४ ॥ जांबूनदमयैश्चान्यैः कारकैरभिसंवृता ॥
राजतेषु च कुंभेषु जांबूनवमयेषु च ॥ २५ ॥ पानश्रेष्ठां तथा भूमिं कपिस्तत्र ददर्श ह ॥

सोऽपश्यच्छातकुंभानि सीधोर्मगिमयानि च ॥ २६ ॥ तानि ज्ञानि च पूर्णानि भाजनानि
महाकपिः ॥ कचिदर्धवशेषाणि कचिर्पीतान्यशेषतः ॥ २७ ॥ कचिन्नैव प्रयीताति पानानि स ददर्श
ह ॥ कचिद्भक्ष्यांश्च विविधान्कचित्थानं विभागतः ॥ २८ ॥ कचिदर्धवशेषीण पश्यन्वै विचचार
ह ॥ (कचित्प्रभिन्नैः कारकैः कचिदालोलितैर्धैः ॥ कचित्संपृक्तमाल्यानि जळानि च फळानि च
॥ १ ॥) शयनान्यत्र नारीणां शून्यानि बहुधा पुनः ॥ परस्परं समाश्लिष्य काश्चित्सुप्ता
वरांगनाः ॥ २९ ॥ काचिच्च वस्त्रमन्यस्या अपहृत्योपगुह्य च ॥ उपगम्याबला सुप्ता निद्राबल-
पराजिता ॥ ३० ॥ तासामुच्छ्वासवातेन वस्त्रं माल्यं च गात्रजम् ॥ नात्यर्थं स्पन्दते चित्रं
प्राप्य मंदभिवानिलम् ॥ ३१ ॥ चंदनस्य च शीतस्य सीधोर्मधुरसस्य च ॥ विविधस्य च मा-
ल्यस्य पुष्पस्य विविधस्य च ॥ ३२ ॥ बहुधा मारुतस्तस्य गंधं विविधमुद्रहन् ॥ स्नानानां
चंदनानां च धूपानां चैव मूर्च्छितः ॥ ३३ ॥ प्रववौ सुगर्भिणीवो विमाने पुष्पके तदा ॥ श्यामा-
वदतास्तत्रान्याः काश्चित्कृष्णा वरांगनाः ॥ ३४ ॥ काश्चित्कांचनवर्णाः प्रमदा राक्षसालये ॥
तासां निद्रावशत्वाच्च मदनेन विमूर्च्छितम् ॥ ३५ ॥ पद्मिनीनां प्रसुप्तानां रूपमासीद्यथैव हि ॥ एवं
सर्वमशेषेण रावणांतःपुरं कपिः ॥ ३६ ॥ ददर्श स महातेजा न ददर्श च जानकीम् ॥ ३७ ॥
निरीक्षमाणश्च ततस्तः स्त्रियः स महाकपिः ॥ जगाम महतीं शंकां धर्मसाधवशंकितः
॥ ३८ ॥ परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् ॥ इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति ॥ ३९ ॥
नहि मे परदाराणां दृष्टिर्विषयवर्तिनी ॥ अयं चात्र मया दृष्टः परदारपरिग्रहः ॥ ४० ॥ तस्य

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे सुन्दरकाण्डे । सर्गः १२. *

(७९७)

प्रादुरभून्विता पुनरन्या मनस्विनः ॥ निश्चितैकांतचित्तस्य कार्यनिश्चयदर्शिनी ॥ ४१ ॥
 कामं दृष्ट्वा मया सर्वो विश्वस्ता रावणस्त्रियः ॥ न्तु मे मनसा किञ्चिद्वैकृत्यमुपपद्यते ॥ ४२ ॥
 मनो हि हेतुः सर्ववामिन्द्रियाणां प्रवर्तने ॥ शुभशुभास्त्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम् ॥ ४३ ॥
 नान्यत्र हि मया शक्या वैदेही परिमार्गीणुम् ॥ स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यते सदा संपरिमार्गणे
 ॥ ४४ ॥ यस्य सत्त्वस्य या योनिस्तस्यां तत्परिमार्ग्यते ॥ न शक्यं प्रमदा नष्टा मृगेषु परिमः-
 र्गितुम् ॥ ४५ ॥ तदिदं मार्गितं तावच्छुद्धेन मनसा मया ॥ रावणांतःपुरं सर्वं दृश्यते न च अनकी
 ॥ ४६ ॥ देवगंधर्वकन्याश्च नागकन्याश्च वीर्यवान् ॥ अवेक्षमाणो हनुमान्नैवापश्यत जानकीम्
 ॥ ४७ ॥ तामपश्यन्कपिस्तत्र पश्यन्श्चान्या वरस्त्रियः ॥ अपक्रम्य तदा वीरः प्रस्थातु-
 मुपचक्रमे ॥ ४८ ॥ स भूयः सर्वतः श्रीमान्मारुतिर्यत्नमाश्रितः ॥ आपानभूमिमुत्सृज्य तां
 विचेतुं प्रचक्रमे ॥ ४९ ॥ इत्योषं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकाण्डे
 एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितो लतागृहद्विवत्रगृहान्निग्रागृहम् ॥ जगाम
 सीतां प्रतिदर्शनोत्सुको नचैव तां पश्यति चारुदर्शनाम् ॥ १ ॥ स चिंतयामास ततो महाकपिः प्रियामपश्य-
 नधुनंदनस्य ताम् ॥ ध्रुवं न सीता श्रियते यथा न मे विचिन्वतो दर्शनमेति मैथिली ॥ २ ॥ सा
 राक्षसानां प्रवरेण बाला स्वशीलसंरक्षणतत्परा सती ॥ अनेन नूनं प्रतिदुष्टकर्मणा हता भवेद्वीर्येभ्य परे
 स्थिता ॥ ३ ॥ विरूपस्या विकृता विवर्चसो महानता दीर्घविरूपदर्शनाः ॥ समीक्ष्य ता राक्षसराज्यो-
 धितो भयाङ्गिनश्च जनकेश्वराम्बा ॥ ४ ॥ सीतामदृष्ट्वा ह्यनवाप्य पौरुषं विहृत्य कालं सह वानरै-

विवरम् ॥ न मेऽस्ति सुग्रीवसमीपगा गतिः सुतीक्ष्णदण्डो बलवांश्च वानरः ॥ ५ ॥ दृष्टमंतःपुरं सर्वं
 दृष्ट्वा राक्षसयोषितः ॥ न सीता दृश्यते साध्वी वृथा जातो मम श्रमः ॥ ६ ॥ किं नु मां वानराः सर्वे
 गतं वदयंति संगताः ॥ गत्वा तत्र त्वया वीर किं कृतं तद्वदस्व नः ॥ ७ ॥ अहद्व्या किं प्रवक्ष्यामि तामहं
 जनकात्मजाम् ॥ ध्रुवं प्रायमुपासिष्ये कालस्य व्यतिवर्तने ॥ ८ ॥ किं वा वक्ष्यति वृद्धश्च जांबवानं-
 गदश्च सः ॥ गतं पारं समुद्रस्य वानराश्च समागताः ॥ ९ ॥ अनिवेदः श्रियो मूलमनिवेदः परं
 सुखम् ॥ भूयस्तत्र विचेष्ट्यामि यन्न यत्र विचयः कृतः ॥ १० ॥ अनिवेदो हि सततं सर्वोऽप्येषु प्रवर्तकः ॥
 करोति सफलं जंतोः कर्म यच्च करोति सः ॥ ११ ॥ तस्मादनिवेदकरं यत्नं चेष्टेऽहमुत्तमम् ॥ अट्टांश्च
 विचेष्ट्यामि देशान् रावणपलितान् ॥ १२ ॥ आपानशालाविचितास्तथा पुष्पगृहाणि च ॥ चित्रशालाश्च
 विचिता भूयः क्रीडागृहाणि च ॥ १३ ॥ निष्कुटांतररज्याश्च विमानानि च सर्वशः ॥ इति संचित्य
 भूयोऽपि विचेतुमुपचक्रमे ॥ १४ ॥ भूमीगृहंश्चैत्यगृहगृहातिगृहकानपि ॥ उत्पत्तिप्रपतंश्चापि तिष्ठ-
 नाच्छन्युनः क्वचित् ॥ १५ ॥ अपवृण्वंश्च द्वाराणि कपाटान्यवघट्टयन् ॥ प्रविशन्निष्पतंश्चापि प्रपत-
 न्नुत्पतन्निव ॥ १६ ॥ सर्वमप्यवकाशं स विचचार महाकपिः ॥ चतुरंगुलमात्रोऽपि नावकाशः स
 विद्यते ॥ रावणांतःपुरे तस्मिन्यं कपिर्न जगाम सः ॥ १७ ॥ प्राकारांतरवीथ्यश्च वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः ॥
 श्वभ्राश्च पुष्करिण्यश्च सर्वं तेनावलोकितम् ॥ १८ ॥ राक्षस्यो विविधाकारा विरूपा विकृतास्तथा ॥
 दृष्ट्वा हनुमता तत्र नतु सा जनकात्मजा ॥ १९ ॥ रूपेणाप्रतिमा लोकं परा विद्याधरास्त्रियः ॥ दृष्ट्वा
 हनुमता तत्र नतु राघवनंदिनी ॥ २० ॥ नागकन्या वरारोहाः पूर्णचंद्रनिभाननाः ॥ दृष्ट्वा हनुमता

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे सुन्दरकाण्डे । सर्गः १३. *

(७९९)

तत्र नतु सा जनकात्मजा ॥ २१ ॥ प्रमथ्य राक्षसेद्रेण नागकन्या बलाद्धृताः ॥ दृष्टा हनुमता तत्र न
सा जनकनंदिनी ॥ २२ ॥ सोऽपश्यंस्तां महाबाहुः पश्यन्श्चान्या वरस्त्रियः ॥ विषसाद महाबाहुर्हनु-
मान्मारुतात्मजः ॥ २३ ॥ उद्योगं वानरैर्द्राणां पुन्र्वनं सागरस्य च ॥ व्यर्थं वीक्ष्यानिलसुताश्चिन्तां पुन-
रुपगतः ॥ २४ ॥ अवतीर्य विमानाच्च हनूमान्मारुतात्मजः ॥ चिन्तामुपजगामाथ शोकोपहृतचेतनः ॥
॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ विमा-
नान्तु स संक्रम्य प्राकारं हरित्यूषः ॥ हनुमान्वेगवानासीद्यथा विद्युद्धनंतरे ॥ १ ॥ संपरिक्रम्य हनु-
मान्नावणस्य निवेशनान् ॥ अदृष्ट्वा जानकीं सीतामब्रवीद्वचनं कपिः ॥ २ ॥ भूयिष्ठं लोलिता लंका
रामस्य चरता प्रियम् ॥ नहि पश्यामि वैदेहीं सीतां सर्वांगशोभनाम् ॥ ३ ॥ पत्त्वलानि तटाकानि
सरांसि सरितस्तथा ॥ नद्योऽनूपवनानांश्च दुर्गाश्च धरणीधराः ॥ आख्याता गृध्रराजेन नच सा दृश्यते तु
जानकीम् ॥ ४ ॥ इह संपातिता सीता रावणस्य निवेशने ॥ आख्याता गृध्रराजेन नच सा दृश्यते तु
किम् ॥ ५ ॥ किंतु सीताय वैदेही मैथिली जनकात्मजा ॥ उपतिष्ठेत् विवशा रावणेन हृता बलात् ॥
॥ ६ ॥ क्षिप्रमुत्पततो मन्ये सीतामादाय रक्षसः ॥ बिभ्यतो रामबाणानामतरा पतिता भवेत् ॥ ७ ॥
अथवा ह्रियमाणयाः पथि सिद्धनिषेविते ॥ मन्ये पतितमार्याया हृदयं प्रेक्ष्य सागरम् ॥ ८ ॥ रावणस्यो-
त्सवेन सुजाभ्यां पीडितेन च ॥ तया मन्ये विशालाक्ष्या त्यक्तं जीवितमार्थया ॥ ९ ॥ उपर्युपरि सा
मनं सागरं क्रमतस्तदा ॥ विचेष्टमाना पतिता समुद्रे जनकात्मजा ॥ १० ॥ अहो क्षुद्रेण चानेन रक्षंती
शीलमात्मनः ॥ अबंधुर्भक्षिता सीता रावणेन तपस्विनी ॥ ११ ॥ अथवा राक्षसेन्द्रस्य पत्नीभिरसिसेक्षणा ॥

अनुष्टुपा दुष्टभावाभिर्भक्षिता सा भविष्यति ॥ १२ ॥ “संपूर्णचंद्रप्रतिमं पद्ममत्रनिभेक्षणम् ॥ रामस्य
 ध्यायती वक्तुं पंचत्वं कृपया गता ॥ १ ॥ हा राम लक्ष्मणेनैव हाड्योध्यंति च भाभिनी ॥ विलप्य
 बहु वैदेही न्यस्तदेहा भविष्यति ॥ २ ॥” अथवा निहिता मन्ये रावणस्य निवेशने ॥ भृशं लालप्यते
 बाळा पंजरस्थेव सारिका ॥ १३ ॥ जनकस्य कुले जाता रामपत्नी सुमध्यमा ॥ कथमुत्पलपत्राक्षी
 रावणस्य वशं व्रजेत् ॥ १४ ॥ विनष्टा वा प्रनष्टा वा मृता वा जनकात्मजा ॥ रामस्य
 प्रियभार्यस्य न निवेदयितुं क्षमम् ॥ १५ ॥ निवेद्यमाने दोषः स्यादनिवेदने ॥ कथं नु खलु कर्तव्यं
 विषमं प्रतिभाति मे ॥ १६ ॥ अस्मिन्नेवंगते कार्ये प्राप्तकालं क्षमं च किम् ॥ भवेदिति मतिं भूयो हनुमान्प्र-
 विचारयत् ॥ १७ ॥ यदि सीतामहद्वाऽहं वानरेन्द्रपुरीमितः ॥ गमिष्यामि ततः, को मे पुरुषार्थो भविष्यति ॥ १८ ॥
 ममेदं लंघनं व्यर्थं सागरस्य भविष्यति ॥ प्रवेशश्चैव लंकाया राक्षसानां च दर्शनम् ॥ १९ ॥ किंवा
 वक्ष्याति सुग्रीवो हरयो वापि संगताः ॥ किष्किधामनुसंप्राप्तं तौ वा दशरथात्मजौ ॥ २० ॥ गत्वा
 तु यदि काकुत्स्थं वक्ष्यामि परुषं वचः ॥ न दृष्ट्वाति मया सीता ततस्त्यक्ष्याति जीवितम् ॥ २१ ॥
 परुषं दारुणं तीक्ष्णं क्रूरमिन्द्रियतापनम् ॥ सीतानिमित्तं दुर्वाक्यं श्रुत्वा स न भविष्यति ॥ २२ ॥ तन्तु
 कुच्छ्रूगतं दृष्ट्वा पंचत्वगतमानसम् ॥ भृशानुरक्तो मेधावी न भविष्यति लक्ष्मणः ॥ २३ ॥
 विनष्टौ आतरौ श्रुत्वा भरतोऽपि मरिष्यति ॥ भरतं च मृतं च दृष्ट्वा शत्रुघ्नो न भविष्यति ॥ २४ ॥
 पुत्रान्मृतान्समीक्ष्याथ न भविष्यति मातरः ॥ कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च न संशयः ॥ २५ ॥
 कृतज्ञः सत्यसंधश्च सुग्रीवः प्लवगाधिपः ॥ रामं तथागतं दृष्ट्वा ततस्त्यक्ष्याति जीवितम् ॥ २६ ॥

दुर्मना व्यथिता दीना निरानंदा तपस्विनी ॥ पीडिता भर्तृशोकेन रुमा त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २७ ॥
 वल्लिजेन तु दुःखेन पीडिता शोककण्ठिता ॥ पंचत्वमागता राज्ञी ताराऽपि न भविष्यति ॥ २८ ॥
 मातापित्रोर्विनाशेन सुग्रीवव्यसनेन च ॥ कुमारोऽयंगदस्तस्माद्विजाह्व्यति जीवितम् ॥ २९ ॥ भर्तृ-
 जेन तु दुःखेन अभिभूता वनौकसः ॥ शिरांस्यभिहानिव्यंति तलैर्मृष्टिभिरिव च ॥ ३० ॥ सात्वेनानु-
 प्रदनेन मानेन च यशस्विना ॥ लालिताः कपिनाथेन प्राणांस्त्यक्ष्यंति वानराः ॥ ३१ ॥ न वनेषु न शैलेषु
 न निरोधेषु वा पुनः ॥ क्रीडामनुभविष्यंति समेत्य कपिकुंजराः ॥ ३२ ॥ सपुत्रदाराः सामात्या
 भर्तृव्यसनपीडिताः ॥ शैलप्रेभ्यः पतिष्यंति समेषु विषमेषु च ॥ ३३ ॥ विषमुद्धंघनं
 वापि प्रवेशं ज्वलनस्य वा ॥ उपवासमथो शखं प्रचरिष्यंति वानराः ॥ ३४ ॥ घोरमारोदनं मन्ये
 गते माथि भविष्यति ॥ इक्ष्वाकुकुलनाशश्च नाशश्चैव वनौकसाम् ॥ ३५ ॥ सोऽहं नैव गमिष्यामि
 किञ्चिन्धां नगरीमितः ॥ नहि शक्ष्याम्यहं द्रष्टुं सुग्रीवं मैथिलीं विना ॥ ३६ ॥ मध्यगच्छति
 चेहस्थे धर्मात्मनौ महारथौ ॥ आशया तौ धरिष्येते वानराश्च तरस्विनः ॥ ३७ ॥ हस्तादानो
 सुखादानो नियतो वृक्षमूलिकः ॥ वानप्रस्थो भविष्यामि अदृष्ट्वा जनकात्मजाम् ॥ ३८ ॥ सागरानुपजे देशे
 बहुमूलफलोदके ॥ चित्तं कृत्वा प्रवेक्ष्यामि समिद्धमरणीसुतम् ॥ ३९ ॥ उपविष्टस्य वा सन्त्यग्निगिनं
 साधयिष्यतः ॥ शरीरं भक्षयिष्यंति वायसाः क्षापदानि च ॥ ४० ॥ इदमप्युषिभिर्दष्टं नियोगमिति मे
 मतिः ॥ सन्त्यगापः प्रवेक्ष्यामि न चेत्यक्ष्यामि जानकीम् ॥ ४१ ॥ सुजातमूला सुभगा कीर्तिमाला
 यशस्विनी ॥ प्रभसा चिरान्नाय मम सीतामपश्यतः ॥ ४२ ॥ तापसो वा भविष्यामि नियतो वृक्षमू-

लिकः ॥ नेतः प्रतिगमिष्यामि तामदृष्ट्वासितेक्षणां ॥ ४३ ॥ यदि तु प्रतिगच्छामि सीतामनधिगम्य
ताम् ॥ अंगदः सहितः सर्वैर्वा नरैर्न भविष्यति ॥ ४४ ॥ विनाशे बहवो दोषा जीवन्नाप्नोति भद्रकम् ॥
तस्मात्प्राणान्धारिष्यामि ध्रुवो जीवति संगमः ॥ ४५ ॥ एवं बहुविधं दुःखं मनसा धारयन्बहु ॥
नाव्यगच्छत्तदा पारं शोकस्य कपिकुंजरः ॥ ४६ ॥ ततो विक्रममासाद्य धैर्यवान्कपिकुंजरः ॥ रावणं वा
वधिष्यामि दशग्रीवं महाबलम् ॥ ४७ ॥ काममस्तु हृता सीता प्रत्याचोर्णं भविष्यति ॥ ४८ ॥ अथर्वनं
समुत्क्षिप्य उपर्युपरि सागरम् ॥ रामायोपहरिष्यामि पशुं पशुपतेरिव ॥ ४९ ॥ इति चिंतां समापन्नः
सीतामनविगम्य ताम् ॥ ध्यानशोकपरीतात्मा चिंतयामास वानरः ॥ ५० ॥ यावत्सीतां न पश्यामि
रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ तावदेतां पुरीं लंकां विचिनोमि पुनःपुनः ॥ ५१ ॥ संपातिवचनाच्चापि
रामं यद्यानयाम्यहम् ॥ न मत्कृते विनश्येयुः सर्वे ते नरवानराः ॥ ५२ ॥ इहैव नियताहारो वत्स्या-
मि नियतौद्रियः ॥ न मत्कृते विनश्येयुः सर्वे ते नरवानराः ॥ ५३ ॥ अशोकवनिका चापि महतायं
महादुमा ॥ इमामधिगमिष्यामि नहीयं विचिंतां मया ॥ ५४ ॥ वसूरुद्रांस्तथादित्यानश्रिनौ मरुतो-
ऽपि च ॥ नमस्कृत्वा गमिष्यामि रक्षसां शोकवर्धनः ॥ ५५ ॥ जित्वा तु राक्षसान्देवोमिक्ष्वाकुल-
नर्दिनीम् ॥ संप्रदास्यामि रामाय सिद्धीमिव तपस्विने ॥ ५६ ॥ स सुहूर्तमिव ध्यात्वा चिंताविप्र-
थितौद्रियः ॥ उदतिष्ठन्महाबाहुर्दैनूमानमारुतात्मजः ॥ ५७ ॥ नमोऽस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्य च
तस्यै जनकात्मजायै ॥ नमोऽस्तु रुद्रैर्द्रयमानिलेभ्यो नमोऽस्तु चंद्राभिमरुद्गणेभ्यः ॥ ५८ ॥ स तेभ्य-
स्तु नमस्कृत्वा सुग्रीवाय च मारुतिः ॥ दिशः सर्वाः समालोक्य सोऽशोकवनिकां प्रति ॥ ५९ ॥

स गत्वा मनसा पूर्वमशोकवनिकां शुभाम् ॥ उत्तरं चिंतयामास वानरो मारुतात्मजः ॥ ६० ॥
 ध्रुवं तु रक्षोबहुला भविष्यति वनाकुला ॥ अशोकवनि का पुण्या सर्वसंस्कारसंस्कृता ॥ ६१ ॥
 रक्षिणश्चात्र विहिता नूनं रक्षंति पादपान् ॥ भगवानपि विश्रान्ता नातिक्षोभं प्रयायति
 ॥ ६२ ॥ संक्षिप्तोऽयं मयात्मा च रामार्थे रावणस्य च ॥ सिद्धिं दिशंतु मे सर्वे देवाः सर्षिगणा-
 स्त्विह ॥ ६३ ॥ ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान्देवाश्चैव तपस्विनः ॥ सिद्धिमाप्तिश्च वायुश्च पुरुहूतश्च वज्रभृत् ॥ ६४ ॥
 वरुणः पाशहस्तश्च सोमादित्यौ तथैव च ॥ अश्विनौ च महात्मानौ मरुतः सर्व एव च ॥ ६५ ॥
 सिद्धिं सर्वाणि भूतानि भूतानां चैव यः प्रभुः ॥ दान्यंति मम ये चान्येऽप्यदृष्टाः पथि गोचराः ॥ ६६ ॥
 तदुन्नसं पांडुरदंतमव्रणं शुचिस्मितं पद्मपलाशलोचनम् ॥ द्रक्ष्ये तदार्यावदनं कदा न्वहं प्रसन्नताराधिप-
 तुल्यवर्चसम् ॥ ६७ ॥ क्षुद्रेण हीनेन नृशंसमूर्तिना सुदारुणालंक्रुतवैष्यारिणा ॥ बलाभिभूता ह्यबला
 तपस्विनी कथं नु मे दृष्टिपथेऽद्य सा भवेत् ॥ ६८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० सुन्दरकाण्डे
 त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ स सुहृद्वैभिव ध्यात्वा मनसा चाधिगम्य ताम् ॥ अवप्लुतो महोत्साहः प्राकारं
 तस्य वेदमनः ॥ १ ॥ स तु संहृष्टसर्वांगः प्राकारस्थो महाकपिः ॥ पुष्पिताग्रान्वसंतादौ ददर्श विविधा-
 न्द्रुमान् ॥ २ ॥ सालानशोकाग्न्भव्याश्च चंपकाश्च सुपुष्पितान् ॥ उदालकाग्रागवृक्षांश्चतान्कपिमुखान्
 नाप ॥ ३ ॥ तथाभ्रवणसंपन्नोल्लासतसमन्वितान् ॥ ज्यामुक्त इव नाराचः पुप्लुवे वृक्षवटिकाम् ॥ ४ ॥
 स प्रविश्य विचित्रां तां विहगैरभिनादिताम् ॥ राजतैः कांचनैश्चैव पादपैः सर्वतो वृताम् ॥ ५ ॥ विहगै-
 र्मुंगसंवैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् ॥ उदितादित्यसंकाशां ददर्श हनुमान्बली ॥ ६ ॥ वृत्तैर्नानाविधैर्वृक्षैः

पुष्पोपगफलोपगैः ॥ कोकिलैर्भृगराजैश्च मत्तैर्नित्यानिषेविताम् ॥ ७ ॥ प्रहृष्टमनुजां काले मृगपाशिन-
 मबाकुलाम् ॥ मत्तबर्हिणसंघुष्टां नानाद्विजगणायुताम् ॥ ८ ॥ मार्गमाणो वरायोहां राजपुत्रीमार्निदिताम् ॥
 सुखप्रसुमान्विहगान्बोधयामास वानरः ॥ ९ ॥ उत्पतद्भिर्द्विजगणैः पक्षैर्वितैः समाहताः ॥ अनेकवर्णा
 विविधा मुमुचुः पुष्पवृष्टयः ॥ १० ॥ पुष्पावकर्णीः शुशुभे हनूमान्मारुतात्मजः ॥ अशोकवनिकामध्ये
 यथा पुष्पमयो गिरिः ॥ ११ ॥ दिशः सर्वाभिधावन्तं वृक्षखण्डगतं कपिम् ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि वसन्त
 इति मेनिरे ॥ १२ ॥ वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैरवकीर्णां पृथग्विधैः ॥ रराज वसुधा तत्र प्रमदेव विभू-
 षिता ॥ १३ ॥ तरस्विन्ना ते तरवस्तरसा बहु कंपिताः ॥ कुसुमानि विचित्राणि सस्रजुः कपिना
 तदा ॥ १४ ॥ निर्धूतपत्रशिखराः शीर्णपुष्पफलदुमाः ॥ निक्षिप्तवस्त्राभरणा धूर्तो इव पराजिताः ॥ १५ ॥
 हनूमता वेगवता कंपितास्ते नगोत्तमाः ॥ पुष्पपत्रफलान्याशु मुमुचुः फलशालिनः ॥ १६ ॥ विहंगसंघैर्ही-
 नास्ते स्कंधमात्राश्रया दुमाः ॥ बभूवुरगमाः सर्वे मारुतेन विनिधुताः ॥ १७ ॥ विधूतकेशी युवतिर्यथा
 मृदितवर्णका ॥ निपीतशुभदंतोष्ट्रो नखैर्दतैश्च विक्षता ॥ १८ ॥ तथा लांगूलहस्तैस्तु चरणाभ्यां च
 मर्दिता ॥ सैवशाशोकवनिका प्रभमवनपादपा ॥ १९ ॥ महालतानां दामानि व्यधमत्तरसा कपिः ॥
 यथा प्रावृषि वेगेन मेघजालानि मारुतः ॥ २० ॥ स तत्र मणिभूमींश्च राजतींश्च मनोरमाः ॥ तथा
 कांचनभूमींश्च विचरन्ददृशे कपिः ॥ २१ ॥ वापींश्च विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणा ॥ महौर्मणिमो-
 पानै रुपपत्रास्ततस्ततः ॥ २२ ॥ मुक्ताप्रवालसिकताः स्फाटिकांतरकुट्टिमाः ॥ कांचनैस्तरुभिश्चैस्त्रीरजै-
 रुपशोभिताः ॥ २३ ॥ बुद्धपद्मोत्पलवनाश्चक्राकोपशोभिताः ॥ नत्यूहरुतसंघुष्टा हंससारसना-

दिताः ॥ २४ ॥ दीर्घाभिर्दुर्भयुक्ताभिः सारिद्धिश्च संमततः ॥ अशुतोपमतोयाभिः शिवाभिरुपसं-
स्कृताः ॥ २५ ॥ लताशतैरवतताः संतानकुसुमावृताः ॥ नानागुल्मावृतवनाः करवीरकृतान्तराः ॥ २६ ॥
ततोऽबुधरसकांशं प्रवृद्धशिखरं गिरिम् ॥ विचित्रकूटं कूटैश्च सर्वतः परिवारितम् ॥ २७ ॥ शिखगृहे-
रवतं नानावृक्षसमावृतम् ॥ ददर्श कपिशार्दूलो रम्यं जगति पर्वतम् ॥ २८ ॥ ददर्श च नगात्तस्मान्नाद्रीं
निपतितां कपिः ॥ अंकादिव समुत्पत्य प्रियस्य पतितां प्रियाम् ॥ २९ ॥ जलेन पतितौघैश्च पादपै-
रुपशोभिताम् ॥ वार्यमाणामिव क्रुद्धां प्रमदां प्रियबंधुभिः ॥ ३० ॥ पुनरावृत्ततोयां च ददर्श स महाकपिः ॥
प्रसन्नामिव कांतस्य कांतां पुनरुपस्थिताम् ॥ ३१ ॥ तस्यादूरात्स पद्मिन्यो नानाद्विजगणायुताः ॥ ददर्श
कपिशार्दूलो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३२ ॥ कृत्रिमां दीर्घिकां चापि पूर्णां शीतेन वारिणा ॥ मणिप्रवरसो-
पानां मुक्तासिकतशोभिताम् ॥ ३३ ॥ विविधैर्मृगसंघैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् ॥ प्रासादैः सुमहद्भिश्च
निर्मितैर्विश्वकर्मणा ॥ ३४ ॥ काननैः कृत्रिमैश्चापि सर्वतः समलंकृताम् ॥ ये केचित्पादपास्तत्र पुष्पोपग-
फलोपगाः ॥ ३५ ॥ सच्छत्राः सवितर्दीकाः सर्वे सौवर्णवेदिकाः ॥ लताप्रतानैर्बहुभिः पर्णैश्च बहुभिर्बृ-
ताम् ॥ ३६ ॥ कांचनीं शिशुपामेकां ददर्श स महाकपिः ॥ वृतां हेममयीभिरस्तु वेदिकाभिः समन्ततः ॥ ३७ ॥
सोऽपश्यद्भूमिभागांश्च नगप्रस्रवणानि च ॥ सुवर्णवृक्षानपरान्दर्शं शिखिसन्निभान् ॥ ३८ ॥ तेषां द्रुमाणां
प्रभया मेरोरिव महाकपिः ॥ अमन्यत तदा वीरः कांचनोऽस्मीति सर्वतः ॥ ३९ ॥ तान्कांचनान्वृक्षगणान्मारु-
तेन प्रकंपितान् ॥ किंकिणीशतनिर्घोषान्दृष्ट्वा विस्मयमागमन् ॥ ४० ॥ सुपुष्पिताम्रावृचिरास्तरुणांकुरपल-
वान् ॥ तामारुह्य महावेगः शिशपां पर्णसंवृताम् ॥ ४१ ॥ हृतो द्रक्ष्यामि वैदेहीं रामदर्शनलालसाम् ॥

इतश्चेतत्तु दुःखार्ता संतपन्ती यदृच्छया ॥ ४२ ॥ अशोकवनिका चेयं दृढं रम्या दुरात्मनः ॥ चन्दनैश्च-
 पकैश्चापि बकुलैश्च विभूषिता ॥ ४३ ॥ इयं च नलिनी रम्या द्विजसंघनिषेविता ॥ इमां सा राजमहिषी
 नूनमेष्यति जानकी ॥ ४४ ॥ सा रामा राजमहिषी राघवस्य प्रिया सदा ॥ वनसंचारकुशला ध्रुवमेष्य-
 ति जानकी ॥ ४५ ॥ अथवा मृगशावाक्षी वनस्यास्य विचक्षणा ॥ वनमेष्यति साऽद्येह रामावितासुक-
 शिता ॥ ४६ ॥ रामशोकाभिसंतप्ता सा देवी वामलोचना ॥ वनवासरता नित्यमेष्यते वनचारिणी
 ॥ ४७ ॥ वनेचराणां सततं नूनं स्पृहयते पुरा ॥ रामस्य दयिता चार्या जनकस्य सुता सती
 ॥ ४८ ॥ संध्याकालमनाः श्यामा ध्रुवमेष्यति जानकी ॥ नदीं चेमां शुभजलां संध्यायै वरवर्णिनी
 ॥ ४९ ॥ तस्याश्चाप्यनुरूपयमशोकवनिका शुभा ॥ शुभायाः पार्थिवैद्रस्य पत्नी रामस्य संमता ॥ ५० ॥
 यदि जीवति सा देवी ताराधिपनिमानना ॥ आगमिष्यति साऽवश्यमिमां शीतजलां नदीम् ॥ ५१ ॥
 एवं तु गत्वा हनुमान्महात्मा प्रतीक्षमाणो मनुजेंद्रपत्नीम् ॥ अवेक्षमाणश्च ददर्श सर्वं सुपुष्पिते पर्णघने
 निलीनः ॥ ५२ ॥ इ० श्रीमद्रा० वा० आदि० च० सा० सुंदरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ स वीक्ष-
 माणस्तत्रस्थो मार्गमाणश्च मैथिलीम् ॥ अवेक्षमाणश्च महीं सर्वा तामन्ववैक्षत ॥ १ ॥ संतानकलता-
 मिश्च पादपैरुपशोभिताम् ॥ दिव्यगंधरसोपेतां सर्वतः समलंकृताम् ॥ २ ॥ तां स नन्दनसंकाशां मृग-
 पक्षिभिरावृताम् ॥ हस्यप्रासादसंबाधां कोकिलकुलनिःस्वनाम् ॥ ३ ॥ कांचनोत्पलपद्माभिर्वर्षाभिरुप-
 शोभिताम् ॥ बह्वासनकुशोपेतां बहुभूमिगृहायुताम् ॥ ४ ॥ सर्वतुकुसुमै रम्यैः फलवद्भिश्च पादपैः ॥ पुष्पि-
 तानामशोकानां श्रिया सूर्योदयप्रभाम् ॥ ५ ॥ प्रदीप्तामिव तत्रस्थो मारुतिः समुदैक्षत ॥ निष्पत्रशाखां

विहगैः क्रियमाणामिवासकृत् ॥ ६ ॥ विनिष्पताद्भिः शतशश्चित्रैः पुष्पावतंसकैः ॥ समूलपुष्परचितैर-
शोकैः शोकनाशनैः ॥ ७ ॥ पुष्पभारातिभारैश्च स्पृशद्भिरिव मेदिनीम् ॥ कर्णिकारैः कुसुमैतैः
किंशुकैश्च सुपुष्पितैः ॥ ८ ॥ स देशः प्रभया तेषां प्रदोषि इव सर्वतः ॥ पुन्नागाः
सप्तपर्णाश्च चंपकोदालकास्तथा ॥ ९ ॥ विवृद्धमूला बहवः शोभन्ते स्म सुपुष्पिताः ॥ शतकुम्भनिभाः
कोचिकेचिद्विदिशिखाप्रभाः ॥ १० ॥ नीलांजननिभाः केचित्तत्राशोकाः सहस्रशः ॥ नन्दनं विबुधो-
द्यानं चित्रं चैत्ररथं यथा ॥ ११ ॥ अतिवृत्तमिवाचिन्त्यं दिव्यं रम्यश्रिया युतम् ॥ द्वितीयमिव चाकाशं
पुष्पज्योतिर्गणायुतम् ॥ १२ ॥ पुष्परत्नशतैश्चित्रं पंचमं सागरं यथा ॥ सर्वतुपुष्पैर्निक्षिप्तं पादपैर्म-
धुगंधिभिः ॥ १३ ॥ नानानिनौदिरुद्यानं रम्यं मृगगणद्विजैः ॥ अनेकगंधप्रवहं पुण्यगंधं मनोहरम्
॥ १४ ॥ शैलेंद्रमिव गंधाढ्यं द्वितीयं गंधमादनम् ॥ अशोकवनिकायां तु तस्यां वा नरपुंगवः ॥ १५ ॥
स इदृशांविदूरस्थं चैत्यग्रासादमूर्जितम् ॥ मध्येस्तंभसहस्रेण स्थितं कैलासपांडुरम् ॥ १६ ॥ प्रवालकू-
तसोपानं तप्तकांचनवेदिकम् ॥ मुष्णतमिव चक्षुषि द्योतमानमिव श्रिया ॥ १७ ॥ निर्मलं प्रांशुभाव-
त्वालुङ्खिलतामिवांबरम् ॥ ततो मालिनसंवीतां राक्षसीभिः समावृताम् ॥ १८ ॥ उपवासकृशां दिनां
निःश्वसंतीं पुनःपुनः ॥ ददर्श शुक्लपक्षादौ चंद्ररेखाभिवामलाम् ॥ १९ ॥ भेदप्रख्यायमानेन रूपेण
रुचिरप्रभाम् ॥ गिरिंद्वीं धूमजालेन शिखाभिव विभावसोः ॥ २० ॥ पतितैकेन संवीतां छिष्टेनोत्त-
मवाससा ॥ संप्रकामनलंकारां विपद्याभिव पद्मिनीम् ॥ २१ ॥ पीडितां दुःखसतप्तां परिक्षिणां तपस्वि-
नीम् ॥ ग्रहेणांगारकेणेव पीडितामिव रोहिणीम् ॥ २२ ॥ अश्रुपूर्णमुखीं दीनां कृशामनशनेन च ॥

शोकध्यानपरां दीनां नित्यदुःखपरायणाम् ॥ २३ ॥ त्रियं जनमपश्यतीं पश्यतीं राक्षसीगणम् ॥ स्वगणेन
मूर्गीं हीनां श्रगणेनावृतामिव ॥ २४ ॥ नीलनागाभया वेण्या जघनगतैकया ॥ नीलया नीर-
द्रापोये वनराज्या महीमिव ॥ २५ ॥ सुखार्हो दुःखसंतप्तो व्यसनानामकोविदाम् ॥ तां विलोक्य
विशालाक्षीमधिकं मलिनां कुराम् ॥ २६ ॥ तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः ॥ ह्रियमा-
णा तदा तेन रक्षसा कामरूपिणा ॥ २७ ॥ यथारूपा हि दृष्टा सा तथारूपेयमंगना ॥ पूर्णचंद्रा-
ननां सुभ्रूं चारुवृत्तपयोधराम् ॥ २८ ॥ कुर्वतीं प्रभया देवीं सर्वां वितिमिरा दिशः ॥ तां
नीलकंठीं बिंबोष्ठीं सुमध्यां सुप्रतिष्ठिताम् ॥ २९ ॥ सीतां पद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतिं यथा ॥
इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचंद्रप्रभामिव ॥ ३० ॥ भूमौ सुतनुमासीनां नियतामिव तापसीम् ॥
निःश्वासबहुलां भीरुं सुजगैद्रवधूमिव ॥ ३१ ॥ शोकजालेन महता विततेन न
राजतीम् ॥ संसर्कां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ॥ ३२ ॥ तां स्मृतीमिव सदिग्धामृद्धिं
निपतितामिव ॥ विहृतामिव च श्रद्धामाशां प्रतिहतामिव ॥ ३३ ॥ सोपसर्गां यथा सिद्धिं बुद्धिं
सकलुषामिव ॥ अप्रूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव ॥ ३४ ॥ रामोपरोधव्यथितो रक्षोगणनिपीडिताम् ॥
अबलां मृगशावाक्षीं वीक्षमाणां ततस्ततः ॥ ३५ ॥ बाष्पांबुपरिपूर्णैः कृष्णवक्राक्षिपद्मणा ॥
वद्वेनाप्रसन्नेन निश्चःसंतीं पुनःपुनः ॥ ३६ ॥ मलंपकधरां दीनां मंडनार्होममंडिताम् ॥ प्रभां नक्षत्र-
राजस्य कालभैरवैरिवावृताम् ॥ ३७ ॥ तस्य सदिदिहे बुद्धिस्तथा सीतां निरीक्ष्य च ॥ आम्नायानाम-
योगेन विद्यां ग्रंथिथिलामिव ॥ ३८ ॥ दुःखेन बुबुधे सीतां हनूमाननलंकृताम् ॥ संस्कारेण यथा हीनां

वाचमर्थतरं गताम् ॥ ३९ ॥ तां समीक्ष्य विशालाक्षीं राजपुत्रीमनिंदिताम् ॥ तर्कथामास सीतेति कारणै-
रुपपादयन् ॥ ४० ॥ वैदेह्या यानि चांगेषु तदा रामोऽन्वकीर्तयत् ॥ तान्याभरणजालानि गात्रशोभीन्यल-
क्षयत् ॥ ४१ ॥ सुकृतौ कर्णवेष्टौ च श्वदंष्ट्रौ च सुसंस्थितौ ॥ भणिविदुमचित्राणि हस्तेष्वाभरणानि च
॥ ४२ ॥ श्यामानि चिरयुक्तत्वात्तथा संस्थानवन्ति च ॥ तान्येवैतानि मन्येऽहं यानि रामोऽन्वकीर्तयत्
॥ ४३ ॥ तत्र यान्यवहीनानि तान्यहं नोपलक्षये ॥ यान्यस्या नावहीनानि तानीमानि न संशयः ॥ ४४ ॥
पतितं कनकपट्टाभं स्रस्तं तद्वसन्तं शुभम् ॥ उत्तरीयं नगासक्तं तदा दृष्टं प्लवंगमैः ॥ ४५ ॥ भूषणानि च
मुख्यानि दृष्टानि धरणीतले ॥ अनयैवापविष्टानि स्वनवन्ति महान्ति च ॥ ४६ ॥ इदं चिरगृहीतत्वाद्द-
सनं छिष्टवत्तरम् ॥ तथाप्यनूनं तद्वर्णं तथा श्रीमद्यथैतत् ॥ ४७ ॥ इयं कनकवर्णाङ्गी रामस्य महिषी
प्रिया ॥ प्रनष्टापि सती यस्य मनसो न प्रणश्यति ॥ ४८ ॥ इयं सा यत्कृते रामश्चतुर्भिरिह तप्यते ॥
कारुण्येनानुशस्येन शोकेन मदेन च ॥ ४९ ॥ स्त्री प्रनेष्टेति कारुण्यादाश्रितेयानुशंस्यतः ॥ पत्नी
नष्टाति शोकेन प्रियेति मदेन च ॥ ५० ॥ तस्या देव्या यथा रूपमंगप्रत्यंगसौष्ठवम् ॥ रामस्य च
यथा रूपं तस्येयमसिखेक्षणा ॥ ५१ ॥ अस्या देव्या मनस्तस्मिन्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् ॥ तेनेयं स च
धर्मात्मा सुहूर्तमपि जीवति ॥ ५२ ॥ दुष्करं कुरुते रामो य इमां मत्तकाशिनीम् ॥ सीतां विना महाबाहुर्मुहूर्त-
शोकेनावसीदति ॥ ५३ ॥ (दुष्करं कुरुते रामो य इमां मत्तकाशिनीम् ॥ सीतां विना महाबाहुर्मुहूर्त-
मपि जीवति ॥ १ ॥) एवं सीतां तथा दृष्ट्वा हृष्टः पवनसंभवः ॥ जगाम मनसा रामं प्रशंस च तं
प्रभुम् ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० व० सा० सुन्दरकांडे पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥

प्रशस्य तु प्रशस्तव्यां सीतां तां हरिपुंगवः ॥ गुणाभिरामं रामं च पुनश्चैतापरोऽभवत् ॥ १ ॥ स सुहृते-
 भिव ध्यात्वा बाष्पपथार्किलेक्षणः ॥ सीतामाश्रित्य तेजस्वी हनूमान्विललाप ह ॥ २ ॥ मान्या गुरुविनी-
 तस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया ॥ यदि सीता हि दुःखार्ता कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ३ ॥ रामस्य व्यवसायज्ञा
 लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ नात्यर्थं क्षुभ्यते देवी गंगेव जलदागमे ॥ ४ ॥ तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजन-
 लक्षणां ॥ राघवोऽहति वैदेहीं तं चेयमसितेक्षणा ॥ ५ ॥ तां दृष्ट्वा नवहेमाभां लोककांताभिव श्रियम् ॥
 जगाम मनसा रामं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ अस्या हेतोर्विशालाक्ष्या हतो वाली महाबलः ॥ रावण-
 प्रतिमो वीर्ये कबंधश्च निपातितः ॥ ७ ॥ विराधश्च हतः संख्ये राक्षसो भीमविक्रमः ॥ वने रामेण
 विक्रम्य महद्रेणेव शंबरः ॥ ८ ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्माणाम् ॥ निहतानि जनस्थाने शरैरग्नि-
 शिखोपमैः ॥ ९ ॥ खरश्च निहतः संख्ये त्रिशिराश्च निपातितः ॥ दूषणश्च महातेजा रामेण विदिता-
 तमना ॥ १० ॥ ऐश्वर्यं वानराणां च दुर्लभं वालिपालितम् ॥ अस्या निमित्ते सुग्रीवः प्राप्तवाँल्लोक-
 विश्रुतः ॥ ११ ॥ सागरश्च मया क्रांतः श्रीमान्नदनदीपतिः ॥ अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः पुरी चयं
 निरीक्षिता ॥ १२ ॥ यदि रामः समुद्रांतां मेदिनीं परिवर्तयेत् ॥ अस्याः कृते जगच्चापि युक्तमित्येव
 मे मतिः ॥ १३ ॥ राज्यं वा त्रिषु लोकेषु सीता वा जनकालम्बा ॥ त्रैलोक्यराज्यं सकलं सीताया
 नाप्नुयात्कलाम् ॥ १४ ॥ इयं सा धर्मशीलस्य जनकस्य महात्मनः ॥ सुता मौथिलराजस्य सीता
 मर्तुदृढव्रता ॥ १५ ॥ उत्थिता मेदिनी भित्त्वा क्षेत्रे हलमुखक्षते ॥ पद्मरेणुनिभैः क्रीर्णा शुभैः केदार-
 पासुभिः ॥ १६ ॥ विक्रांतस्यार्यशीलस्य संयुगेष्वनिर्वर्तिनः ॥ स्तुषा दशरथस्यैवा ज्येष्ठा राज्ञो

यशस्विनी ॥ १७ ॥ धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रामस्य विदितात्मनः ॥ इयं सा दयिता भार्या राक्षसीवशमा-
 गता ॥ १८ ॥ सर्वान्भोगान्परित्यज्य भर्तृस्नेहबलाकृता ॥ अर्चितयित्वा कष्टानि प्रविष्टा निर्जनं वनम्
 ॥ १९ ॥ संतुष्टा फलमूलेन भर्तृशुश्रूषणा परा ॥ या परां भजते प्रीतिं वनेऽपि भवने यथा ॥ २० ॥
 सेयं कनकवर्णांगी नित्यं सुस्मितभाषिणी ॥ सहते यातनामेतामनर्थानामभागिनी ॥ २१ ॥ इमां तु
 शीलसंपन्नां द्रष्टुमिच्छति राघवः ॥ रावणेन प्रमाथितां प्रपामिव पिपासितः ॥ २२ ॥ अस्या
 नूनं पुनर्लोभाद्वाघवः प्रीतिमेष्यति ॥ राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनः प्राप्येव मेदिनीम् ॥ २३ ॥
 कामभौगैः परित्यक्ता हर्तिना बंधुजनेन च ॥ धारयत्यात्मनो देहं तत्समागमकांक्षिणी ॥ २४ ॥
 नैषा पश्यति राक्षस्यो नेमान्युष्पफलद्रुमान् ॥ एकस्थहृदया नूनं राममेवानुपश्यति ॥ २५ ॥
 भर्ता नाम परं नार्याः शोभनं भूषणादपि ॥ एषा हि राहिता तेन शोभनार्हा न शोभते ॥ २६ ॥
 दुष्करं कुरुते रामो हीनो यदनया प्रभुः ॥ धारयत्यात्मनो देहं न दुःखे नावसीदति ॥ २७ ॥ इमाम-
 सितकेशांतां शतपत्रनिभेक्षणाम् ॥ सुखार्हा दुःखितां ज्ञात्वा ममापि व्यथितं मनः ॥ २८ ॥ क्षिति-
 क्षमापुष्करसन्निभेक्षणा या राक्षिता राघवलक्ष्मणाभ्याम् ॥ सा राक्षसीभिर्विकृतक्षणाभिः संरक्ष्यते
 संप्रति वृक्षमूले ॥ २९ ॥ हिमहृतनलिनीव नष्टशोभा व्यसनपरंपरया निपीड्यमाना ॥ सहचरहितेव
 चक्रवाकी जनकमुता कृपणां दशां प्रपन्ना ॥ ३० ॥ अस्या हि पुष्पावनताग्रशाखाः शोकं दृढं वै जन-
 यंत्यशोकाः ॥ हिमव्यपायेन च शीतरदिमरभ्युत्थितो नैकसहस्ररश्मिः ॥ ३१ ॥ इत्येवमर्थं कपिरन्वेष्य
 सीतेयमित्येव तु जातबुद्धिः ॥ संश्रित्य तस्मिन्निषसाद वृक्षे बली हरिणाश्वषभस्तरत्नी ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे

श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ततः कुमुद-
खण्डाभो निर्मलं निर्मलोदयः ॥ प्रजगाम नभश्चन्द्रो हंसो नीलमिवोदकम् ॥ १ ॥ सचिव्यमिव कुर्वन्स-
प्रभया निर्मलप्रभः ॥ चन्द्रमा राक्षसिभिः शतैः सिषेवे पवनात्मजम् ॥ २ ॥ स ददशं ततः सीतां पूर्ण-
चन्द्रनिभाननाम् ॥ शोकभारैरिव न्यस्तां भारैर्नानुविभवांसि ॥ ३ ॥ दिदृक्षमाणो वैदेहीं हनूमान्मारुता-
त्मजः ॥ स ददशंविदूरस्था राक्षसीघोरदर्शनाः ॥ ४ ॥ एकाक्षीमेककर्णां च कर्णप्रावरणां तथा ॥
अकर्णां शंकुकर्णां च मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ॥ ५ ॥ अतिकायोत्तमार्गां चः तनुदीर्घशिरोधराम् ॥
ध्वस्तकेशीं तथाकेशीं केशकंबलधारिणीम् ॥ ६ ॥ लंबकर्णललाटां च लंबोदरपयोधराम् ॥ लंबोष्ठीं चिबुकोष्ठीं च
लंबास्यां लंबजानुकाम् ॥ ७ ॥ ह्रस्वां दीर्घां च कुब्जां च विकटां वामनां तथा ॥ करालां भगवक्त्रां च पिङ्गाक्षीं
विकृताननाम् ॥ ८ ॥ विकृताः पिङ्गलाः कालीः क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥ कालायसमहाशुलकूटमुद्गरधारिणीः ॥
॥ ९ ॥ वराहमृगशार्दूलमहिषाजिशिवामुखीः ॥ गजोष्ट्रहृयपादाश्च निखातशिरसोऽपराः ॥ १० ॥ एक-
हस्तैकपादाश्च खरकर्ण्यश्चकर्णिकाः ॥ गोकर्णीहस्तिकर्णीश्च हरिकर्णीस्तथापराः ॥ ११ ॥ अतिनासाश्च
काश्चिच्च तिर्यक्छासा अनासिकाः ॥ गजसन्निभनासाश्च ललाटोच्छ्वासनासिकाः ॥ १२ ॥ हस्तिपादा
महापादा गोपादाः पादचूलिकाः ॥ अतिमात्रशिरोग्रीवा अतिमात्रकुचोदरीः ॥ १३ ॥ अतिमात्रास्य-
नेत्राश्च दीर्घजिह्वाननास्तथा ॥ अजामुखीर्हस्तिमुखीर्गोमुखीः सूकरमुखीः ॥ १४ ॥ हयोष्ट्रखरवक्त्राश्च
राक्षसीघोरदर्शनाः ॥ शूलमुद्गरहस्ताश्च क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥ १५ ॥ कराला धूम्रकेशिन्यो राक्षसी-
विकृताननाः ॥ पिबन्ति सततं पानं सुरामांससदाप्रियाः ॥ १६ ॥ मांसशोणितदिग्धांगीर्मांसशोणितभा-

जनाः ॥ ता ददर्श कपिश्रेष्ठो रोमहर्षणदर्शनाः ॥ १७ ॥ स्कंधवतमुपासीनाः परिवार्य वनस्पतिम् ॥
तस्याधस्ताच्च तां देवीं राजपुत्रीमनिदिताम् ॥ १८ ॥ लक्ष्यामास लक्ष्मीवान्हनुमाब्जनकात्मजाम् ॥
निष्प्रभां शोकसेतपां मलसंकुलमूर्धजाम् ॥ १९ ॥ क्षीणपुण्यां च्युतां भूसौ तारां निपतितामिव ॥ चारि-
त्रव्यपदेशाढ्यां भर्तृदर्शनदुर्गताम् ॥ २० ॥ भूषणैरुत्तमैर्हानां भर्तृवात्सल्यभूषिताम् ॥ राक्षसाधिप-
संरुद्धां बंधुभिश्च विनाकृताम् ॥ २१ ॥ विंश्यां सिंहसंरुद्धां बद्धां गजबधुमिव ॥ चंद्ररेखां पयोदांते
शारदाश्रैरिवावृताम् ॥ २२ ॥ छिष्टरूपामसंपर्शोदयुक्तामिव वल्लकीम् ॥ स तां भर्तृहिते युक्तामयुक्तां
रक्षसां वशे ॥ २३ ॥ अशोकवनिकामध्ये शोकसागरमाण्डुताम् ॥ ताभिः परिवृतां तत्र सप्रह्माभिव
रोहिणीम् ॥ २४ ॥ ददर्श हनुमांस्तत्र लतामकुसुमाभिव ॥ सा मलेन च दिग्धांगी वपुषा चाप्यलंकृता ॥
मृणाली पंकदिग्धेव विभाति च न भाति च ॥ २५ ॥ मलिनेन तु वत्सेण परिच्छिष्टेन भाभिनीम् ॥
संवृतां मृगशावाक्षीं ददर्श हनुमान्कपिः ॥ २६ ॥ तां देवीं दीनवदनामदीनां भर्तृतेजसा ॥ रक्षितां
स्वेन शालेन सीतामसितलोचनाम् ॥ २७ ॥ तां दृष्ट्वा हनुमान्सीतां मृगशाविनिभेक्षणाम् ॥ मृगकन्या-
भिव त्रस्तां वीक्ष्यमाणां समंततः ॥ २८ ॥ दहंतीमिव निःश्वासेर्वृक्षान्यलवधारिणः ॥ संघातमिव शोकानां
दुःखस्योर्मिभिवोत्थिताम् ॥ २९ ॥ तां क्षमां सुविभक्तांगीं विनाभरणशोभिनीम् ॥ प्रहर्षमनुलं लेभे
मारुतिः प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ३० ॥ हर्षजानि च सोऽश्रूणि तां दृष्ट्वा मदिरक्षणाम् ॥ मुमोच हनुमांस्तत्र
नमश्चक्रे च राघवम् ॥ ३१ ॥ नमस्कृत्वाथ रामाय लक्ष्मणाय च वीर्यवान् ॥ सीतादर्शनेनसंहृष्टो
हनुमान्संवृतोऽभवत् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकाण्डे

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ तथा विप्रक्षमाणस्य वनं पुष्पतपादपम् ॥ विचिन्वतश्च वैदेहीं किञ्चिच्छेषा निशा-
भवत् ॥ १ ॥ षडंगवेदविदुषां क्रतुप्रवरयाजिनाम् ॥ शुश्राव ब्रह्मघोषान्स विरात्रे ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २ ॥ अथ मंगल-
वादित्रैः शब्दैः श्रोत्रमनोहरैः ॥ प्राबोध्यत महाबाहुर्दशग्रीवो महाबलः ॥ ३ ॥ विबुध्य तु महाभागो
राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ स्वस्तमाल्यां वरधरो वैदेहीमन्वीचयत् ॥ ४ ॥ भृशं निथुक्तस्तस्यां च मदनेन मदोक्तः ॥
नतु तं राक्षसः कामं शशाकात्मनि गूढितुम् ॥ ५ ॥ स सर्वोभरैर्युक्ता बिभ्रन्च्छियमनुत्तमाम् ॥ तां
नगैर्विविधैर्जुष्टां सर्वपुष्पफलोपगैः ॥ ६ ॥ वृतां पुष्करिणीभिश्च नानापुष्पोपशोभिताम् ॥ सदा
मत्तैश्च विहगैर्विचित्रां परमाद्भुतैः ॥ ७ ॥ ईहामृगैश्च त्रिविधैर्वृतां दृष्टिमनोहरैः ॥ वीथीः संप्रेक्षमा-
णश्च मणिकांचनतोरणाम् ॥ ८ ॥ नानामृगगणाकीर्णा फलैः प्रपतितैर्वृताम् ॥ अशोकवनिकामेव प्रावि-
शत्संततद्रुमाम् ॥ ९ ॥ अंगनाः शतमात्रं तु तं व्रजंतमनुव्रजन् ॥ महेंद्रमिव पौलस्त्यं देवगंधर्व-
योषितः ॥ १० ॥ दीपिकाः कांचनीः कांचनीः काञ्चनैश्चैव भृंगारैर्जहुः ॥ बालव्यजनहस्ताश्च तालवृ-
त्तानि चापराः ॥ ११ ॥ कांचनैश्चैव भृंगारैर्जहुः ॥ सलिलमप्रतः ॥ मंडलाग्रा बृसीश्चैव गृहान्याः
पृष्ठतो ययुः ॥ १२ ॥ काचिद्रत्नमयीं पात्रीं पूर्णां पानस्य भ्राजतीम् ॥ दक्षिणा दक्षिणेनैव तदा
जग्राह पाणिना ॥ १३ ॥ राजहंसप्रतीकांश्छत्रं पूर्णशशिप्रभम् ॥ सौवर्णदंडमपरा गृहीत्वा पृष्ठतो ययौ
॥ १४ ॥ निद्रामदपरीतादयो रावणस्योत्तमाब्धिः ॥ अनुजग्मुः पतिं वीरं घनं विदुल्लता इव ॥ १५ ॥
व्याविद्धहारकेश्युराः समामृदितवर्णकाः ॥ समागलितकेशांताः सस्वेदवदनास्तथा ॥ १६ ॥ घूर्णत्यो
मदशेषेण निद्रया च शुभाननाः ॥ स्वेदछिष्टांगकुसुमाः समाल्याकुलमूर्धजाः ॥ १७ ॥ प्रयातं नैर्ऋत-

पतिं नार्यो मदिरलोचनाः ॥ बहुमानाच्च कामाच्च प्रियभार्यास्तमन्वयुः ॥ १८ ॥ स च कामपराधीनः
 पतिस्त्वासां महाबलः ॥ सीतासक्तमना मंदो मदोचिंतगतर्बिभौ ॥ १९ ॥ ततः कांचोनिनादं च नूपु-
 राणां च निःस्वनम् ॥ शुश्राव परमस्त्रीणां कपिर्मोरुतनंदनः ॥ २० ॥ तं चाप्रतिमकर्माणमधित्यबल-
 पौरुषम् ॥ द्वारदेशमनुप्राप्तं ददर्श हनुमान्कपिः ॥ २१ ॥ दीपिकाभिरनेकभिः समंतादवभासि-
 तम् ॥ गंधैल्लवासिक्तमिध्रियमाणाभिरग्रतः ॥ २२ ॥ कामदर्पमदैर्युक्तं जिह्विताभ्रायतेक्षणम् ॥
 समक्षमिव कंदर्पमपविद्धशरासनम् ॥ २३ ॥ मथितामृतफेनाभरजोवल्बमुत्तमम् ॥ सपुष्पमत्रकर्षते
 विमुक्तं सक्तमंगदे ॥ २४ ॥ तं पत्रविटपे लीनः पत्रपुष्पशतावृतः ॥ समीपमुपसंक्रांतं विज्ञातुमुपचक्र-
 मे ॥ २५ ॥ अवेक्षमाणस्तु तदा ददर्श कपिकुंजरः ॥ रूपयौवनसंपन्ना रावणस्य वरस्त्रियः ॥ २६ ॥
 ताभिः परिवृतो राजा सुरूपाभिर्महायशः ॥ तन्मृगद्विजसंयुष्टं प्रविष्टः प्रमदावननम् ॥ २७ ॥ क्षीबो-
 विचित्राभरणः शंकुकर्णो महाबलः ॥ तेन विश्रवसः पुत्रः स दृष्टो राक्षसाधिपः ॥ २८ ॥ वृतः पर-
 मनारीभिस्ताराभिरिव चंद्रमाः ॥ तं ददर्श महातेजास्तेजोवंतं महाकपिः ॥ २९ ॥ रावणोऽयं महाबा-
 हुरिति संचिंत्य वानरः ॥ सोऽयमेव पुरा शेते पुरमध्ये गृहोत्तमे ॥ अवप्लुतो महातेजा हनूमान्मारु-
 तात्मजः ॥ ३० ॥ स तथाऽप्युग्रतेजास्स निर्धूतस्तस्य तेजसा ॥ पत्रे गुह्यांतरे सक्तो मतिमान्संबृतोऽ-
 भवत् ॥ ३१ ॥ स तामसितकेशांतां सुश्रोणीं स हतस्तनीम् ॥ दिदृक्षुरासितापांगीमुपावर्तते रावणः
 ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीक्ये आदिकाव्ये ४० सा० सुन्दरकांडे अष्टादशः सर्गः
 ॥ १८ ॥ तस्मिन्नेव ततः काले राजपुत्री त्वनिदिता ॥ रूपयौवनसंपन्नं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ १ ॥

ततो दृष्ट्वैव वेदेही रावणं राक्षसाधिपम् ॥ श्रवेपत वरारोहा प्रवाते कदली यथा ॥ २ ॥ ऊरुभ्यामुदरे
 छाद्य बाहुभ्यां च पयोधरौ ॥ उपविष्टा विशालाक्षी रुदती वरवर्णिनी ॥ ३ ॥ दशप्रवित्सु वेदेही
 राक्षसां राक्षसीगणैः ॥ दृढशो दीनां दुःखार्तां नावं सन्नामिवार्णवे ॥ ४ ॥ असंवृतायामासीनां धरण्यां
 संशितव्रताम् ॥ छिन्नां प्रपतितां भूमौ शाखामिव वनस्पतेः ॥ ५ ॥ मलमंडनादिग्धांगीं मंडनार्हासमं-
 डनाम् ॥ मृणाली पंकदिग्धेव विभाति न विभाति च ॥ ६ ॥ समीपं राजासिंहस्य रामस्य विदितात्मनः ॥ संक-
 ल्पहयसंयुक्तैर्यतीमिव मनोरथैः ॥ ७ ॥ शुष्यतीं रुदतीमेकां ध्यानशोकपरायणाम् ॥ दुःखस्यांतमपश्यतीं रामां
 राममनुव्रताम् ॥ ८ ॥ चेष्टमानामथाविष्टां पन्नगेन्द्रवधूमिव ॥ धूप्यमानां ग्रहेणैव रोहिणीं धूमकेतुना ॥ ९ ॥
 वृत्तशीले कुले जातामाचारवति धार्मिके ॥ पुनः संस्कारमापन्नां जातामिव च दुष्कुले ॥ १० ॥
 (अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव ॥ आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिक्षितामिव ॥ ११ ॥) सन्ना-
 मिव महाकीर्तिं श्रद्धामिव विमानिताम् ॥ प्रज्ञामिव परिक्षीणामाशां प्रतिहतामिव ॥ ११ ॥ आयती-
 मिव विध्वस्तामाज्ञां प्रतिहतामिव ॥ दीप्तामिव दिशं काले पूजामपहतामिव ॥ १२ ॥ पौर्णमासीमिव निशां
 तमोग्रस्तैर्दुर्मंडलाम् ॥ पद्मिनीमिव विध्वस्तां हतशूरां चमूमिव ॥ १३ ॥ प्रभामिव
 तमोऽध्वस्तामुपशृणामिवापगाम् ॥ वेदीमिव परामृष्टां शांतामग्निशिखामिव ॥ १४ ॥

उच्छृष्टपर्णकमलां वित्रासितविहंगमाम् ॥ हस्तिहस्तपराशृष्टामाकुलामिव पद्मिनीम् ॥ १५ ॥ पतिशो-
 कातुरां शुष्कां नदीं विस्रावितामिव ॥ परया मृजया हीनां कृष्णपक्षे निशामिव ॥ १६ ॥ सुकुमारीं सुजातांगीं
 रत्नगर्भगृहोचिताम् ॥ तप्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धताम् ॥ १७ ॥ गृहीतां लाडितां स्तम्भे यूथपेन विना-

कृताम् ॥ निःश्वसंतीं सुदुःखार्तां गजराजवधूभिर्व ॥ १८ ॥ एकया दीर्घया वेण्या शोभमानामयन्नतः ॥ नीलया
नीरदपाये वनराख्या महीमिव ॥ १९ ॥ उपवासेन शोकेन ध्यानेन च भयेन च ॥ परिक्षीणां कृशां
दीनमल्पहारां तपोधनाम् ॥ २० ॥ आयाचमानां दुःखार्तां प्रांजलिं देवतामिव ॥ भावेन रघुमुल्यस्य
दशश्रीवपराभवम् ॥ २१ ॥ समीक्षमाणां रुदतीर्मनिदितां सुपक्षमताभ्रायतशुल्लोचनाम् ॥ अनुव्रतां
राममतीव मैथिलीं प्रलोभयामास वधाय रावणः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
च ० सा ० सुन्दरकांडे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ स तां परिवृतां दीनां निरानंदां तपस्विनीम् ॥
साकारैर्मधुरैर्वान्यैर्यदृश्यत रावणः ॥ १ ॥ मां दृष्ट्वा नागनासोरु गूहमाना स्तनोदरम् ॥ अदर्शनेन निवा-
त्मानं भयात्रेतुं त्वमिच्छसि ॥ २ ॥ कामये त्वां विशाखाक्षि बहु मन्यस्व मां प्रिये ॥ सर्वांगगुणसंपन्ने
सर्वलोकमनोहरे ॥ ३ ॥ नेह किंचिन्मनुष्या वा राक्षसाः कामरूपिणः ॥ व्यपसर्पतु ते सीते भयं भक्तः
समुत्थितम् ॥ ४ ॥ स्वधर्मो रक्षसां भीरु सर्वदैव न संशयः ॥ गमनं वा परस्त्रीणां हरणं संप्रमथ्य
वा ॥ ५ ॥ एवं चैवमकांसां त्वां न च स्पर्श्यामि मैथिलि ॥ कामं कामः शरीरे मे यथाकामं प्रवर्त-
ताम् ॥ ६ ॥ देवि नेह भयं कार्यं मयि विश्वसिहि प्रिये ॥ प्रणयस्व च तत्त्वेन मैवं भूः शोकला-
लसा ॥ ७ ॥ एकवेणी अघःशय्या ध्यानं मलितमम्बरम् ॥ अस्थानेऽद्युपवासश्च नैतान्यौपयिकानि
ते ॥ ८ ॥ विचित्राणि च माल्यानि चंदनान्यगुरुणि च ॥ विविधानि च वासांसि दिव्यान्याभरणानि
च ॥ ९ ॥ महार्हाणि च पानानि शयनान्यासनानि च ॥ गीतं नृत्यं च वाद्यं च छत्रं मां प्राप्य
मैथिलि ॥ १० ॥ बहिरत्नमसि मैवं भूः कुरु गात्रेषु भूषणम् ॥ मां प्राप्य हि कथं वा स्यात्स्वमनर्हा सुवि-

प्रेह ॥ ११ ॥ इदं ते चारु संजातं यौवनं ह्यतिवर्तते ॥ यदतीतं पुनर्नैति स्रोतः स्रोतस्विनामिव ॥ १२ ॥
 त्वां कुत्वोपरतो मन्य रूपकर्तो स विश्वकृत् ॥ नहि रूपेपमा ह्यन्या तवास्ति शुभदर्शने ॥ १३ ॥ त्वां
 समासाद्य वेदेहि रूपयौवनशालिनीम् ॥ कः पुनर्नोतिवर्तेत साक्षादपि पितामहः ॥ १४ ॥ यद्यत्पश्यामि
 ते गात्रं शीतान्शुसहशानने ॥ तस्मिंस्तस्मिन्पृथुश्रोणि चक्षुर्भ्रम निबध्यते ॥ १५ ॥ भव मैथिलि भार्या
 मे मोहेमतं विसर्ज्य ॥ बह्वीनामुत्तमखणिमाहृतानामितस्ततः ॥ सर्वासामेव भद्रं ते ममाग्रमाहिषो
 भव ॥ १६ ॥ लोकेभ्यो यानि रत्नानि संप्रमथ्याहृतानि मे ॥ तानि ते भोरु सर्वाणि राज्यं चैव ददामि
 ते ॥ १७ ॥ विजित्य पृथिवीं सर्वानाननगरमालिनीम् ॥ जनकाय प्रदास्यामि तव हेतोर्विलासिनि ॥ १८ ॥
 नेह पश्यामि लोकेऽन्यं यौ मे प्रतिबलो भवेत् ॥ पश्य मे सुमहद्वीर्यमप्रतिद्वन्माहवे ॥ १९ ॥ असकृत्संयुगे
 भग्ना मया विमृदितध्वजाः ॥ अशक्ताः प्रत्यनीकेषु स्थातुं मम सुरासुराः ॥ २० ॥ इच्छ मां क्रियतामद्य
 प्रतिकर्म तवोत्तमम् ॥ सुप्रभाण्यवसज्जतां तवांगे भूषणानि हि ॥ २१ ॥ साधु पश्यामि ते रूपं सुयुक्तं
 प्रतिकर्मणा ॥ प्रतिकर्माभिसंयुक्ता दाक्षिण्येन वरानने ॥ २२ ॥ भुंक्ष्व भोगान्यथाकामं पिब भोरु रामस्व
 च ॥ यथेष्टं च प्रयच्छ त्वं पृथिवीं वा धनानि च ॥ २३ ॥ ललस्व मायि विस्रब्धा धृष्टमाज्ञाप्यस्व च ॥
 मत्प्रसादाल्ललत्याश्च ललतां बांधवास्तव ॥ २४ ॥ ऋद्धि ममानुपश्य त्वं श्रियं भद्रे यशस्विनि ॥ किं
 करिष्यसि रामेण सुभगे चीरवासिना ॥ २५ ॥ निक्षिप्तविजयो रामो गतश्रीर्वनगोचरः ॥ व्रती
 स्थंडिलशायी च शंके जीवति वा न वा ॥ २६ ॥ नहि वेदेहि रामस्त्वां द्रष्टुं वाप्युपलभ्यते ॥ पुरो-
 बलकैरसितैर्मधैर्ज्योत्स्नामिवावृताम् ॥ २७ ॥ नचापि मम हस्तात्त्वां ग्राप्नुमर्हति राघवः ॥ हिरण्यकशिपुः

कीर्तिर्मिद्वहस्तगतामिव ॥ २८ ॥ चारुस्मिते चारुनेत्रे विलासिनि ॥ मनो हरसि मे भीरु सुपर्णः
 पन्नगं यथा ॥ २९ ॥ छिष्टकौशेयवसनां तन्वीमय्यनलंकृताम् ॥ त्वां दृष्ट्वा स्वेषु दारेषु रतिं नोपलभाम्य-
 हम् ॥ ३० ॥ अन्तःपुरनिवासिन्यः स्त्रियः सर्वगुणान्विताः ॥ यावत्यो मम सर्वसिद्धैर्धैर्यं कुरु जानकि ॥
 ॥ ३१ ॥ मम ह्यसितकेशांते त्रैलोक्यप्रवराः स्त्रियः ॥ तास्त्वां परिचरिष्यति श्रियमप्सरसो यथा ॥ ३२ ॥
 यानि वैश्रवणे सुभ्रु रत्नानि च धनानि च ॥ तानि लोकांश्च सुश्रोणि मया मुंक्ष्व यथासुखम् ॥ ३३ ॥
 न रामस्तपसा देवि न बलेन न विक्रमैः ॥ न धनेन मया तुल्यस्तेजसा यशसापि वा ॥ ३४ ॥ पिब
 विहर रमस्व मुंक्ष्व भोगान्धननिचयं श्रदिशाभिमेदिनीं च ॥ मयि लल ललेने यथासुखं त्वं त्वयि
 च समेत्य ललेतु बांधवास्ते ॥ ३५ ॥ कुमुमिततरुजालसंततानि भ्रमर्युतानि समुद्रतीरजानि ॥
 कनकविमलहारभूषितांगी विहर मया सह भीरु काननानि ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
 वाल्मीकीये आदि० च० सा० सु० विंशः सर्गः ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य
 रक्षसः ॥ आर्ता दीनस्वरा दीनं प्रत्युवाच ततः शनैः ॥ १ ॥ दुःखार्ता रुदती सीता वेपमाना
 तपस्विनी ॥ चित्तयंती वरारोहा पतिमेव पतिव्रता ॥ २ ॥ तृणमंतरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिस्मिता ॥
 निवर्तय मनो मत्तः स्वजने प्रीयतां मनः ॥ ३ ॥ न मां प्रार्थयितुं युक्तस्त्वं सिद्धिभिव पापकृत् ॥ अका-
 र्थं न मया कार्यमेकपत्न्या विगर्हितम् ॥ ४ ॥ कुलं संभ्रतया पुण्यं कुले महति जातया ॥ एवमुक्त्वा
 तु वैदेही रावणं तं यशस्विनी ॥ ५ ॥ रावणं पृष्ठतः कृत्वा भूयो वचनमब्रवीत् ॥ नाहमौपयिकी भार्या
 परभार्यां सती तव ॥ ६ ॥ साधु धर्ममेवेक्षस्व साधु साधुव्रतं चर ॥ यथा तव तथान्येषां रक्षया दारा

निशाचर ॥७॥ आत्मानमुपमां कृत्वा स्वेषु दारेषु रम्यताम् ॥ अतुष्टं स्वेषु चपलं चपलेंद्रियम् ॥
 नयति निहृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥ ८ ॥ इह संतो नवा संति सतो वा नानुवर्तसे ॥ यथा हि
 विपरीता ते बुद्धिराचारवर्जिता ॥ ९ ॥ वचो मिथ्याप्रणीतात्मा पथ्यमुक्तं विचक्षणैः ॥ राक्षसानाम-
 भावाय त्वं वा न प्रतिपद्यसे ॥ १० ॥ अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ॥ समृद्धानि विनश्यति
 राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ११ ॥ तथैव त्वां समासाद्य लंका रत्नौघसंकुला ॥ अपराधात्तवैकस्य न
 चिराद्विनाशिष्यति ॥ १२ ॥ स्वकृतैर्हन्यमानस्य रावणादीर्घदर्शिनः ॥ अभिनन्दति भूतानि विनाशे
 पापकर्मणः ॥ १३ ॥ एवं त्वां पापकर्मणं वक्ष्यति निकृता जनाः ॥ दिष्टयैतद्वयसनं प्राप्तो रौद्र इत्येव
 हर्षिताः ॥ १४ ॥ शक्या लोभयितुं नाहमैश्वर्येण घनेन वा ॥ अनन्या राघवेणाहं भास्करेण यथा प्रभा
 ॥ १५ ॥ उपघाय मुजं तस्य लोकनाथस्य सत्कृतम् ॥ कथं नामोपधास्यामि मुजमन्यस्य कस्यचित्
 ॥ १६ ॥ अहमौपयिकी भार्या तस्यैव च घरापतेः ॥ व्रतस्नातस्य विद्येव विप्रस्य विदितात्मनः
 ॥ १७ ॥ साधु रावण रामेण मां समानय दुःखिताम् ॥ वने वासितया सार्धं करेणैव गजाधिपम्
 ॥ १८ ॥ मित्रमौपयिकं कर्तुं रामः स्थानं परीप्सता ॥ वधं चानिच्छता घोरं त्वयासौ पुरुषर्षभः
 ॥ १९ ॥ विदितः सर्वधर्मज्ञः शरणागतवत्सलः ॥ तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि ॥ २० ॥
 प्रसादयस्व त्वं चैनं शरणागतवत्सलम् ॥ मां चास्मै प्रयतो भूत्वा निर्योतयितुमर्हसि ॥ २१ ॥ एवं हि
 ते भवेत्स्वस्ति संप्रदाय रघूत्तमे ॥ अन्यथा त्वं हि कुर्वाणः परां प्राप्स्यसि चापदम् ॥ २२ ॥ वज्रये-
 द्वज्रमुत्सृष्टं वर्जयेदंतकश्चिरम् ॥ त्वद्विधं नतु संकुद्धो लोकनाथः स राघवः ॥ २३ ॥ रामस्य धनुषः

शब्दं श्रोयसि त्वं महास्वनम् ॥ शतक्रतुविसृष्टस्य निर्योषमशनेरिव ॥ २४ ॥ इह शीघ्रं सुपर्वाणो
ज्वलितास्या इवोरगाः ॥ इषवो निपतिष्यन्ति रामलक्ष्मणलक्षिताः ॥ २५ ॥ रक्षांसि निहनिष्यन्तः पुर्या-
मस्यां न संशयः ॥ असर्पात् करिष्यन्ति पतन्तः कंकवाससः ॥ २६ ॥ राक्षसेन्द्र महासर्पान्स रामगरुडो
महान् ॥ छद्गरिष्यति वेगेन वैनतेय इवोरगान् ॥ २७ ॥ अपनेष्यति मां भर्ता त्वत्तः शीघ्रमरिदमः ॥
असुरेभ्यः श्रियं दीप्तां विष्णुस्त्रिभिरिव क्रमैः ॥ २८ ॥ जनस्थाने हतस्थाने निहते रक्षसां बले ॥ अश-
त्तेन त्वया रक्षः कृतमेतदसाधु वै ॥ २९ ॥ आश्रमं तत्तयोः शून्यं प्राविश्य नरसिंहयोः ॥ गोचरं गतयो-
न्म्रोत्रोरपनीता त्वयाऽधम ॥ ३० ॥ नहि गंधमुपाप्नाय रामलक्ष्मणयोस्त्वया ॥ शक्यं संदर्शने स्थातुं
शुना शार्दूलयोरिव ॥ ३१ ॥ तस्य ते विग्रहे ताभ्यां युगग्रहणमस्थिरम् ॥ दृत्रस्येवैन्द्रबाहुभ्यां बाहोरेकस्य
विग्रहे ॥ ३२ ॥ क्षिप्रं तवु स नाथो मे रामः सौमित्रिणा सह ॥ तोयमल्पमिवादित्यः प्राणानादास्यते
शरैः ॥ ३३ ॥ निर्दि कुर्वेस्य गतोऽथवालयं सर्भां गतो वा वरुणस्य राह्वः ॥ असंशयं दाशरथेर्विमोक्ष्यसे
महाद्रुमः कालहतोऽशनेरिव ॥ ३४ ॥ इत्योर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकि आदि० च० सा० सुन्दरकाण्डे
एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं राक्षसेश्वरः ॥ प्रत्युवाच ततः सीतां विप्रियं त्रि-
यदर्शनाम् ॥ १ ॥ यथायथा सांत्वयिता वश्यः स्त्रीणां तथातथा ॥ यथायथा प्रियं वक्ता परिभूतस्त-
थातथा ॥ २ ॥ सन्नियच्छति मे क्रोधं त्वयि कामः समुत्थितः ॥ द्रवतो मार्गमासाद्य ह्या-
निव सुसारथिः ॥ ३ ॥ वामः कामो मनुष्याणां यस्मिन्किल निबध्यते ॥ जने तस्मिन्स्त्वनुकोशः
स्नेहश्च किल जायते ॥ ४ ॥ पतस्मात्कारणान्न त्वां घातयामि वरानने ॥ बधार्हमवमानार्हो मिथ्याप्रव्रजने

रताम् ॥ ५ ॥ परुषाणि हि वाक्यानि यानि यानि ब्रवीषि माम् ॥ तेषुतेषु वधो युक्तस्तव
मैथिलि दारुणः ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा तु वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः ॥ क्रोधसंरभसंयुक्तः सीतामुत्तरमब्र-
वीत् ॥ ७ ॥ द्वौ मासौ राक्षितव्यौ मे योऽवधिस्ते मया कृतः ॥ ततः शयनमारोह मम त्वं वरव-
र्णिनि ॥ ८ ॥ द्वाभ्यामूर्ध्वं तु मासाभ्यां भर्तारं मामनिच्छतीम् ॥ मम त्वां प्रातराशौ सुदा-
श्लेत्स्यति खंडशः ॥ ९ ॥ तां भर्त्समानां संप्रेक्ष्य राक्षसेन्द्रेण जानकीम् ॥ देवगंधर्वकन्यास्ता
विषेदुर्विकृतेक्षणाः ॥ १० ॥ ओष्ठप्रकारैरपरा नेत्रैर्वैस्तथापराः ॥ सीतामाश्वासयामासुस्तर्जितां
तेन रक्षसा ॥ ११ ॥ ताभिराश्वासिता सीता रावणं राक्षसाधिपम् ॥ उवाचात्महितं वाक्यं वृत्तशौडीर्यग-
र्वितम् ॥ १२ ॥ नूनं न ते जनः कश्चिदस्मिन्निःश्रेयसि स्थितः ॥ निवारयति यो न त्वां
कर्मणोऽस्माद्विगर्हतात् ॥ १३ ॥ मां हि धर्मात्मनः पत्नीं शचीमिव शचीपतेः ॥
त्वदन्यस्त्रिषु लोकेषु प्रार्थयेन्मनसापि कः ॥ १४ ॥ राक्षसाधम रामस्य भार्यामभितेजसः ॥
उक्तवानसि यत्पापं क्व गतस्तस्य मोक्षये ॥ १५ ॥ यथा दत्तश्च मातंगः शशश्च सहितौ वने ॥ तथा
द्विरदवद्रामस्त्वं नीचशशवत्स्मृतः ॥ १६ ॥ स त्वमिदं वाकुनाथं वै क्षिपन्निह न लजसे ॥ चक्षुषो
विषये तस्य न यावदुपगच्छसि ॥ १७ ॥ इमे ते नयने क्रूरे विकृते कृष्णपिण्डे ॥ क्षितौ न पतिते
कस्मान्मामनार्यं निरीक्षतः ॥ १८ ॥ तस्य धर्मात्मनः पत्नीं स्तुषां दशरथस्य च ॥ कथं व्याहरतो मां
ते न जिह्वा पाप शीर्यति ॥ १९ ॥ असंदेशान्तु रामस्य तपसश्चानुपालनात् ॥ न त्वां कुर्मिं दशग्रीव भस्म
भस्मार्हतेजसा ॥ २० ॥ नापहर्तुमहं शक्या तस्य रामस्य धीमतः ॥ विधिस्तव वधार्थाय विहितो नात्र

संशयः ॥ २१ ॥ शूरेण धनदध्रात्रा बलैः समुद्धितेन च ॥ अपोह्य रामं कस्माच्चिद्वारचौर्यं त्वया कृतम्
॥ २२ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः ॥ विवृत्य नयने क्रूरे जानकीमन्ववैक्षत ॥ २३ ॥
नीलजीमूतसंकाशो महाभुजशिशरोधरः ॥ सिंहसत्त्वगतिः श्रीमान्दीप्तजिह्वोग्रलोचनः ॥ २४ ॥ चलाग्र-
मुकुटभ्रांशुश्चित्रमाल्यानुलेपनः ॥ रक्तमाल्यांबरधरस्तप्तगदविभूषणः ॥ २५ ॥ श्रेणीसूत्रेण महता मेघ-
केन सुसंवृतः ॥ अमृतोत्पादने नद्धो भुजंगेनेव मंदरः ॥ २६ ॥ ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां
राक्षसधरः ॥ शुशुभेऽचलसंकाशः शृंगाभ्यामिव मंदरः ॥ २७ ॥ तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुंडलाभ्यां
विभूषितः ॥ रक्तपल्लवपुष्पाभ्यामशोकाभ्यामिवाचलः ॥ २८ ॥ स कल्पवृक्षप्रतिमो वसंत इव मूर्तिमान् ॥
श्मशानचैत्यप्रतिमो भूषितोऽपि भयंकरः ॥ २९ ॥ अवेक्षमाणो वैदेहीं कोपधरं कलोचनः ॥ सवाच
रावणः सीतां भुजंग इव निःश्वसन् ॥ ३० ॥ अन्तेनभिसंपन्नमर्थहीनमनुव्रते ॥ नाशयाम्यहमद्य त्वां
सूर्यः संध्याभिवौजसा ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः ॥ संदर्शयं ततः सर्वो
राक्षसीधैरदर्शनाः ॥ ३२ ॥ एकाक्षिमिककर्णो च कर्णप्रावरणां तथा ॥ गोकर्णो हस्तिकर्णो च लंब-
कर्णमिकर्णिकाम् ॥ ३३ ॥ हस्तिपद्मपद्मौ च गोपदीं पादचूळिकाम् ॥ एकाक्षिमिकपादीं च पृथुपादीम-
पादिकाम् ॥ ३४ ॥ अतिमात्रशिरोग्रीवामतिमात्रकृचोदरीम् ॥ अतिमात्रास्यनेत्रां च दीर्घजिह्वानखासपि
॥ ३५ ॥ अनासिकां सिंहमुखीं गोमुखीं सूकरीमुखीम् ॥ यथा मद्ब्रशगा सीता क्षिप्रं भवति जानकी
॥ ३६ ॥ तथा कुरुत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं समेत्य वा ॥ प्रतिलोमानुलोमैश्च सामदानादिभेदैः ॥ ३७ ॥
आवर्जयत वैदेहीं दंष्ट्रस्योद्यमनेन च ॥ इति प्रतिसमादिश्य राक्षसेन्द्रः पुनःपुनः ॥ ३८ ॥ काममन्दपुपरी-

आत्मा जानकीं प्रति गर्जत ॥ उपगम्य ततः क्षिप्रं राक्षसी धान्यमालिनी ॥ ३९ ॥ परिष्वज्य दशग्रीव-
 मिदं वचनमब्रवीत् ॥ मया क्रीड महाराज सीतया किं तवानया ॥ ४० ॥ विवर्णया कृपणया मानुष्या
 राक्षसेश्वर ॥ नूनमस्यां महाराज न देवा भोगसत्तमान् ॥ ४१ ॥ विदधत्यमरश्रेष्ठास्तव बाहुबलार्जितान् ॥
 अकामां कामयानस्य शरीरमुपतप्यते ॥ ४२ ॥ इच्छन्तीं कामयानस्य प्रीतिर्भवति शोभना ॥ एवमुक्तस्तु
 राक्षस्या समुत्क्षिप्तस्ततो बली ॥ ग्रहसन्मेषसंकाशो राक्षसः स न्यवर्तत ॥ ४३ ॥ ग्रस्थितः स दशग्रीवः
 कंपयन्निव मेदिनीम् ॥ ज्वलद्भास्करसंकाशं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४४ ॥ देवगंधर्वकन्याश्च नागकन्याश्च
 तास्ततः ॥ परिवार्य दशग्रीवं प्रविशुस्ता गृहोत्तमम् ॥ ४५ ॥ स मैथिलीं धर्मपरामवस्थितां प्रवेपमानां
 परिभर्त्स्य रावणः ॥ विहाय सीतां मदनेन मोहितः स्वमेव वेश्म प्रविवेश रावणः ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे
 श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वा मैथिलीं
 राजा रावणः शत्रुरावणः ॥ संदिश्य च ततः सर्वा राक्षसीर्निर्जगाम ह ॥ १ ॥ निष्क्रान्ते राक्षसेन्द्रे तु
 पुनरंतःपुरं गते ॥ राक्षस्यो भीमरूपास्ताः सीतां समभिदुदुधुः ॥ २ ॥ ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यः
 क्रोधमूर्च्छिताः ॥ परं परुषया वाचा वैदेहीमिदमब्रुवन् ॥ ३ ॥ पौलस्त्यस्य वरिष्ठस्य रावणस्य महात्मनः ॥
 दशग्रीवस्य भार्या त्वं सीते न बहु मन्यसे ॥ ४ ॥ ततस्त्वेकजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ आमं-
 ज्य क्रोधताम्राक्षी सीतां करतलोदरीम् ॥ ५ ॥ प्रजापतीनां वण्णां तु चतुर्थोऽयं प्रजापतिः ॥
 मानसो ब्रह्मणः पुत्रः पुलस्त्य इति विश्रुतः ॥ ६ ॥ पुलस्त्यस्य तु तेजस्वी महर्षिर्मानसः सुतः ॥
 नाम्ना स विश्रवा नाम प्रजापतिसमप्रभः ॥ ७ ॥ तस्य पुत्रो विशालाक्षि रावणः शत्रुरावणः ॥ तस्य

* श्रीवाल्मीकीयारामायणे सुन्दरकाण्डे । सर्गः २४. * (८२५)

त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ॥ ८ ॥ मयोक्तं चारु सर्वांगि वाक्यं किं नानुमन्यसे ॥ ततो
हरिजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ विवृत्य नयने कोपान्मूर्जारस्सदृशेक्षणा ॥ येन
देवाख्यबिंशद्वराजश्च निर्जितः ॥ १० ॥ तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ॥
(ततस्तु प्रघसा नाम राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ भस्मयन्ती तदा घोरभिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥)
वीर्योत्सिक्तस्य शूरस्य संत्रासेष्वनिर्वर्तितः ॥ बलिनो वीर्ययुक्तस्य भार्यो त्वं किं न लिप्ससे ॥ ११ ॥ श्रियां
बहुमतां भार्या त्यक्त्वा राजा महाबलः ॥ सर्वादां च महाभागां त्वासुपैष्यति रावणः ॥ १२ ॥ समृद्धं क्रीसदृशेण
नाना रत्नोपशोभितम् ॥ अंतःपुरं तदुत्सृज्य त्वासुपैष्यति रावणः ॥ १३ ॥ अन्या तु विकटा नाम राक्षसी
वाक्यमब्रवीत् ॥ असकृद्भीमवीर्येण नागा गंधर्वदानवाः ॥ निर्जिताः समरे येन स ते पार्श्वमुपागतः ॥
॥ १४ ॥ तस्य सर्वसमृद्धस्य रावणस्य महात्मनः ॥ किमर्थं राक्षसेन्द्रस्य भार्यो त्वं नेच्छसेऽधमे ॥ १५ ॥
ततस्तां दुर्गुप्सी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ यस्य सूर्यो न तपति भीतो यस्य स मारुतः ॥ न वाति
स्मायतापांगि किं त्वं तस्य न तिष्ठसे ॥ १६ ॥ पुष्पदृष्टिं च तरवो मुसुचुर्यस्य वै भयात् ॥ दौढाः
सुमुहुः पानीयं जलदाश्च यद्रेच्छति ॥ १७ ॥ तस्य नैर्ऋतराजस्य राजराजस्य भाभिनि ॥ किं त्वं न
कुरुष्व बुद्धिं भार्यार्थे रावणस्य हि ॥ १८ ॥ साधु ते तत्त्वतो देवि कथितं साधु भाभिनि ॥ गृहाण
सुस्मिमे वाक्यमन्यथा न भविष्यसि ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०
सा० सुन्दरकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ततः सीतां समस्तास्ता राक्षस्यो विकृताननाः ॥ परुषं
परुषानहर्मुचुस्तद्वाक्यमप्रियाम् ॥ १ ॥ किं त्वमंतःपुरे सीते सर्वभूतमनोरमम् ॥ महाईशयनोपेते

न वासमनुमन्यसे ॥ २ ॥ मानुषे मानुषस्यैव भार्यो त्वं बहु मन्यसे ॥ प्रत्याहर मनो रामान्नैवं जातु
 भविष्यति ॥ ३ ॥ त्रैलोक्यवसुभोक्तारं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ भर्तारमुपसंगम्य विहरस्व यथासुखम् ॥
 ॥ ४ ॥ मानुषी मानुषं तं तु राममिच्छसि शोभने ॥ राज्याद्भ्रष्टमसिद्धार्थं विप्लवंतमनिन्दिते ॥ ५ ॥
 राक्षसीनां वचः श्रुत्वा सीता पद्मनिभेक्षणा ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीन् ॥ ६ ॥ यदिदं लोक-
 विविद्विष्टमुदाहरत संगताः ॥ नैतन्मनसि वाक्यं मे किल्बिषं प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥ न मानुषी राक्षसस्य
 भार्या भवितुमर्हति ॥ कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ८ ॥ दीनो वा राज्यहीनो वा
 यो मे भर्ता स मे गुरुः ॥ तं नित्यमनुरक्तास्मि यथा सूर्यं सुवर्चला ॥ ९ ॥ यथा शची महाभागा
 शक्रं समुपतिष्ठति ॥ अरुंधती वसिष्ठं च रोहिणी शशिनं यथा ॥ १० ॥ लोपामुद्रा यथागस्त्यं सुकन्या
 च्यवनं यथा ॥ सावित्री सत्यवंतं च कपिलं श्रीमती यथा ॥ ११ ॥ सौदासं मदयंतीव केशिनी सगरं
 यथा ॥ नैषधं दमयंतीव भैमी पतिमुव्रता ॥ १२ ॥ तथाहमिदं वाक्कुवरं रामं पतिमुव्रता ॥
 सीताया वचनं श्रुत्वा राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ भर्त्सयंति स्म परुषैर्वक्त्रै रावणचोदिताः ॥ १३ ॥
 अवलीनः स निर्वाक्यो हनूमाच्छिञ्चपादुमे ॥ सीतां संतर्जयंतीस्ता राक्षसीरश्रुणोत्कपिः ॥ १४ ॥ ताम-
 भिकम्य संरब्धा वेपमानां समंततः ॥ भृशं संलिङ्गुर्दक्षिणप्रलंबान्दशनचच्छदान् ॥ १५ ॥ ऊचुश्च
 परमक्रुद्धाः प्रगृह्याशु परश्वधान् ॥ नेयमर्हति भर्तारं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ १६ ॥ सा भर्त्सयमाना
 भीमाम्भी राक्षसीभिर्वरंगन्तं ॥ सा वाष्पमपमार्जती शिंशपांतामुपागमत् ॥ १७ ॥ ततस्तां शिंशपां
 सीता राक्षसीभिः समवृता ॥ अभिगम्य विशालाक्षी तस्थौ शोकपरिच्युता ॥ १८ ॥ तां कृशां दीन-

वदूनां मलिनांबरवासिनीम् ॥ भर्त्सयांचक्रिरे भीमा राक्षस्यस्ताः समंततः ॥ १९ ॥ ततस्तु विनता
नाम राक्षसी भीमदर्शना ॥ अत्रवीत्कुपिताकारा कराला निर्णतोदरी ॥ २० ॥ सीते पयासमेतावद्भुतः
स्नेहः प्रदर्शितः ॥ सर्वत्रातिकृतं भद्रे व्यसनायोपकल्पते ॥ २१ ॥ परितुष्टास्मि भद्रं ते मानुषते कृतो
विधिः ॥ ममापि तु वचः पथ्यं त्रुवंत्या कुरु मैथिलि ॥ २२ ॥ रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् ॥
विक्रांतमापतंतं च सुरेशमिव वासवम् ॥ २३ ॥ दक्षिणं त्यागशीलं च सर्वस्य प्रियवादिनम् ॥ मानुषं
कृपणं रामं त्यक्त्वा रावणमाश्रय ॥ २४ ॥ दिव्यांगरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता ॥ अद्यप्रमृति
लोकानां सर्वेषामीश्वरी भव ॥ २५ ॥ असेः स्वाहा यथा देवी शचीवेंद्रस्य शोभने ॥ किं ते रामेण
वैदेहि कृपणेन गतायुषा ॥ २६ ॥ एतदुक्तं च मे वाक्यं यदि त्वं न करिष्यसि ॥ अस्मिन्सुहूर्ते सर्वास्वां
भक्षयिष्यामहे वयम् ॥ २७ ॥ अन्या तु विकटा नाम लंभमानपयोधरा ॥ अत्रवीत्कुपिता सीतां मुष्टि-
मुच्यम्य तर्जती ॥ २८ ॥ बहून्यप्रतिरूपाणि वचनानि सुदुर्मते ॥ अनुक्रोशान्मृदुत्वाच्च सोढानि तव
मैथिलि ॥ २९ ॥ न च नः कुरुषे वाक्यं हितं कालपुरस्कृतम् ॥ आनीतासि समुद्रस्य पारमन्यैर्दुरास-
दम् ॥ ३० ॥ रावणांतपुरे घोरं प्रविष्टा चासि मैथिलि ॥ रावणस्य गृहे रुद्धा अस्माभित्स्वभिरक्षिता ॥ ३१ ॥
न त्वां शक्रः परित्रातुमपि साक्षात्पुरंदरः ॥ कुरुष्व हितवादिन्या वचनं मम मैथिलि ॥ ३२ ॥ अलमश्रुनिपातेन
त्यज शोकमनर्थकम् ॥ भज प्रीतिं ग्रहर्षं च त्यजंती नित्यदैन्यताम् ॥ ३३ ॥ सीते राक्षसराजेन परिक्रीड
यथासुखम् ॥ जानीमहे यथा भीरु स्त्रीणां यौवनमधुवम् ॥ ३४ ॥ यावन्न ते व्यतिक्रामेतावत्सुखमवा-
प्नुहि ॥ उद्यानानि च रम्याणि पर्वतोपवनानि च ॥ ३५ ॥ सह राक्षसराजेन चर त्वं मदिरेक्षणे ॥ स्त्रीसहस्राणि ते

देवि क्वोऽस्थास्यति सुंदरि ॥ ३६ ॥ रात्रणं भज भतोरं भतोरं सर्वरक्षसाम् ॥ उत्पाट्य वा ते हृदयं भक्षयिष्यामि
 मीथिलि ॥ ३७ ॥ यदि मे व्याहृतं वाक्यं न यथावत्करिष्यसि ॥ ततश्चंडोदरी नाम राक्षसी क्रूरदर्शना ॥ ३८ ॥
 आभयंती महच्छूलमिदं वचनमब्रवीत् ॥ इमां हरिणशावाक्षीं त्रासोत्कंपयोधराम् ॥ ३९ ॥ राव-
 णेन हृतां दृष्ट्वा दौर्हदो मे महानयम् ॥ यकृत्स्नाहं महत्क्रोडं हृदयं च संबधनम् ॥ ४० ॥ गात्रा-
 ण्यपि तथा शीर्षं खादेयमिति मे मतिः ॥ ततस्तु प्रघसा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥
 “ कंठमस्या नृशंसायाः पीडयामः किमास्यते ॥ निवेद्यतां ततो राज्ञे मानुषी सा मृतेति च ॥
 नात्र काश्चिच्च संदेहः खादतेति स वक्ष्यति ॥ ततस्त्वजामुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ ४२ ॥
 विशस्येमां ततः सर्वान्समान्कुरुत पिडकान् ॥ विभजाम ततः सर्वा विवादो मे न रोचते ॥ ४३ ॥
 पेयमानीयतां क्षिप्रं माल्यं च दिव्यं बहु ॥ ततः शूर्पणखा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ ४४ ॥ मानुषं
 अजामुख्या यदुक्तं वै तदेव मम रोचते ॥ सुरा चानीयतां क्षिप्रं सर्वशोकविनाशिनी ॥ ४५ ॥ मानुषं
 मांसमासाद्य नृत्यामोऽथ निकुभिलाम् ॥ एवं निर्भर्त्यमाना सा सीता सुरसुतोपमा ॥ राक्षसीभि-
 विरूपाभिर्धैर्यमुत्सृज्य रोदिति ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ०
 सुंदरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ अथ तासां वदंतीनां परुषं दारुणं बहु ॥ राक्षसीनाम-
 सौम्यानां हरोद जनकात्मजा ॥ १ ॥ एवमुक्त्वा तु वैदेही राक्षसीभिर्मनस्विनी ॥ उवाच परमत्रस्ता
 बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २ ॥ न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति ॥ कामं खादत मां सर्वा न
 करिष्यामि वो वचः ॥ ३ ॥ सा राक्षसीमध्यगता सीता सुरसुतोपमा ॥ न शर्म लेभे शोकात् ॥ राव-

येन च भर्त्सिता ॥ ४ ॥ वेपते स्माधिकं सीता विशंतीवांगमात्मनः ॥ वने यूथपरिभ्रष्टा शृगी कौके-
रिवाद्विंता ॥ ५ ॥ सा त्वशोकस्य विपुलां शालामालंब्य पुष्पिताम् ॥ चिंतयामास शोकेन भर्तारं
भग्नमानसा ॥ ६ ॥ सा स्नापयंती विपुलौ स्तनौ नेत्रजलस्रवैः ॥ चितयंती न शोकस्य तदन्तमधि-
गच्छति ॥ ७ ॥ सा वेपमाना पतिता प्रवाते कदली यथा ॥ राक्षसीनां भयत्रस्ता विवर्णवदनाऽभवत्
॥ ८ ॥ तस्याः सा दीर्घबहुला वेपत्याः सीतया तदा ॥ दृष्टशे कंपिता वेणी व्यालीव परिसर्पती
॥ ९ ॥ सा निःश्वसंती शोकार्ता शोकोपहृतचेतना ॥ आर्ता व्यस्तजदश्रूणि मैथिली विललाप च
॥ १० ॥ हा रामेति च दुःखार्ता हा पुनर्लक्ष्मणेति च ॥ हा श्वश्रूमेम कौसल्ये हा सुमित्रेति
भामिनी ॥ ११ ॥ लोकप्रवादः सत्योऽयं पंडितैः समुदाहृतः ॥ अकाले दुर्लभो मृत्युः खिया वा
पुरुषस्य वा ॥ १२ ॥ यत्राहमाभिः क्रूराभी राक्षसीभिरिहार्दिता ॥ जीवामि हीना रामेण मुहूर्तमपि
दुःखिता ॥ १३ ॥ एषाल्पपुण्या कृपणा विनशिष्याम्यनाथवत् ॥ समुद्रमध्ये नौः पूर्णा वायुवैरि-
वाहता ॥ १४ ॥ भर्तारं तमपश्यंती राक्षसीवशमगता ॥ सीदामि खलु शोकेन कूलं तोयहृतं यथा
॥ १५ ॥ तं पद्मदलपत्राक्षं सिंहविक्रांतगामिनम् ॥ धन्याः पश्यंति मे नाथं कृतज्ञं प्रियवादिनम्
॥ १६ ॥ सर्वथा तेन हीनाया रामेण विदिततमना ॥ तीक्ष्णं विभवास्वाद्य दुर्लभं मम जीवनम्
॥ १७ ॥ कीदृशं तु महापापं मया देहांतरे कृतम् ॥ येनेदं प्राप्यते धीरं महादुःखं सुदारुणम्
॥ १८ ॥ जीवितं त्यक्तुमिच्छामि शोकेन महता वृता ॥ राक्षसीभिश्च रक्षंत्या
रामो नासाद्यते मया ॥ १९ ॥ धिगस्तु खलु मानुष्यं धिगस्तु परवश्यताम् ॥ न शक्यं यत्परि-

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे सुन्दरकाण्डे । सर्गः २६, * (८३०)

सुवतुमात्मच्छन्देन जीवितम् ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०
 सा० सुन्दरकाण्डे पंचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ प्रसक्ताश्रुमुखी त्वेवं ब्रुवंती जनकात्मजा ॥
 ॥ अधोगतमुखी बाह्या विलप्तमुपचक्रमे ॥ १ ॥ उन्मत्तेव प्रमत्तेव भ्रातृचित्तेव शोचती ॥ उपा-
 वृत्ता किशोरीव विचण्ठती महीतले ॥ २ ॥ राघवस्य प्रमत्तस्य रक्षसा कामरूपिणा ॥ रावणेन
 प्रमथ्याहसानीता क्रोशती वलात् ॥ ३ ॥ राक्षसीवशमापन्ना भर्त्स्यमाना च दारुणम् ॥ चित्तयं-
 ती सुदुःखार्ता नाहं जीवितमुत्सहे ॥ ४ ॥ नहि मे जीवितेनार्थो नैवार्थैर्न च भूषणः ॥ वसंत्या राक्षसी-
 मध्ये विना रामं महारथम् ॥ ५ ॥ अश्मसारमिदं नूनमथवाप्यजरामरम् ॥ हृदयं मम येनेदं न दुःखेन
 निशीर्यते ॥ ६ ॥ धिक्प्रमामनार्योमसतीं ग्राहं तेन विनाकृता ॥ मुहूर्तमपि जीवामि जीवितं पापजीविका
 ॥ ७ ॥ (का च मे जीविते श्रद्धा सुखे वा तं प्रियं विना ॥ भर्तारं सगरान्ताया वसुधायाः प्रियं-
 वदम् ॥ १ ॥ भिक्षां भक्ष्यता वापि शरीरं विसृजाम्यहम् ॥ नचाप्यहं चिरं दुःखं सहेयं प्रियवर्जिता
 ॥ २ ॥) चरणेनापि सव्येन न स्पृशेयं निशाचरम् ॥ रावणं किं पुनरहं कामयेयं निशाचरम् ॥ ८ ॥
 प्रत्याख्यानं न जानाति नात्मानं नात्मनः कुलम् ॥ यो नृशंसस्वभावेन मां प्रार्थयितुमिच्छति
 ॥ ९ ॥ छिन्ना भिक्षा प्रभिन्ना वा दीप्ता वाग्नौ प्रदीपिता ॥ रावणं नोपतिष्ठेयं किं प्रलापेन
 वञ्चिरम् ॥ १० ॥ ख्यातः प्राज्ञः कृतज्ञश्च सानुक्रोशश्च राघवः ॥ सद्बुद्धो निरनुक्रोशः शंके
 मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ ११ ॥ राक्षसानां जनस्थाने सहस्राणि चतुर्दश ॥ एकेनैव निरस्तानि
 स मां किं नाभिपद्यते ॥ १२ ॥ “ निरुद्धा रावणेनाहमल्पवीर्येण रक्षसा ॥ समर्थः

खलु मे भर्ता रावणं हंतुमाहवे ॥ विराधो दंडकारण्ये येन राक्षसपुंगवः ॥ रणे रामेण निहतः स मां नाभ्यव-
पद्यते ” ॥ कामं मइये समुद्रस्य लंकेयं दुष्यधर्षणा ॥ नतु राघवबाणानां गतिरोधो भविष्यति
॥ १३ ॥ किं नु तत्कारणं येन रामो दृढपराक्रमः ॥ रक्षसापहृतां भार्यामिष्टां यो नाभियचते ॥ १४ ॥
इहस्थां मां न जानाते शंके लक्ष्मणपूर्वकः ॥ जानन्नपि स तेजस्वी धर्षणां मर्षयिष्यति ॥ १५ ॥ हृतेति
मां योऽधिगत्य राघवाय निवेदयेन् ॥ गृध्रराजोऽपि स रणे रावणेन निपातितः ॥ १६ ॥ कृतं कर्म
महत्तेन मां तदाभ्यवपद्यता ॥ तिष्ठता रावणवधे वृद्धेनापि जटायुषा ॥ १७ ॥ यदि मामिह जानीयाद्व-
र्तमानां हि राघवः ॥ अद्य बाणैरभिकुद्धः कुर्याल्लोकमराक्षसम् ॥ १८ ॥ निर्देहेऽव पुरीं लंकां निर्देहेऽव
महोदधिम् ॥ रावणस्य च नीचस्य कीर्तिं नाम च नाशयेत् ॥ १९ ॥ ततो निहतनाथानां राक्षसीनां गृहे
गृहे ॥ यथाहमेवं रुदती तथा भूयो न संशयः ॥ २० ॥ अन्विष्य रक्षसां लंकां कुर्याद्रामः सलक्ष्मणः ॥
नहि ताभ्यां रिपुर्दृष्टो मुहूर्तमपि जीवति ॥ २१ ॥ चिताधूमाकुलपथा गृध्रमंडलमंडिता ॥ अचिरैरेव कालेन
श्मशानसदृशी भवेत् ॥ २२ ॥ अचिरैरेव कालेन प्राप्स्याम्येनं मनोरथम् ॥ दुष्प्रस्थानोऽयमाभाति सर्वेषां
वो विपर्ययः ॥ २३ ॥ यादृशानि तु दृश्यंते लंकायामशुभानि तु ॥ अचिरैरेव कालेन भविष्यति हतप्रभा
॥ २४ ॥ नूनं लंका हते पापे रावणे राक्षसाधिपे ॥ शोषमेष्यति दुर्धर्षा प्रमदा विधवा यथा ॥ २५ ॥
पुण्योत्सवसमुद्धा च नष्टभर्त्री सराक्षसा ॥ भविष्यति पुरी लंका नष्टभर्त्री यथांगना ॥ २६ ॥ नूनं
राक्षसकन्यानां रुदतीनां गृहेगृहे ॥ श्रोत्र्याभि न विरादेव दुःखार्तानामिह ध्वनिम् ॥ २७ ॥ सांधकारा
हतद्योता हतराक्षसपुंगवा ॥ भविष्यति पुरी लंका निर्दग्धा रामसायकैः ॥ २८ ॥ यद्दि नाम स

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे सुन्दरकाण्डे । सर्गः २६. *

(८३२)

शो मां रामो रत्नांतलोचनः ॥ जानीयाद्वर्तमानं मां राक्षसस्य निवेशने ॥ २९ ॥ अनेन तु नृशं-
 केन रावणेनाधमेन मे ॥ समयो यस्तु निर्दिष्टस्तस्य कालोऽयमागतः ॥ ३० ॥ स च मे विहितो
 मृत्युरस्मिन्दुष्टे न वर्तते ॥ अकार्यं येन जानंति नैर्ऋताः पापकारिणः ॥ ३१ ॥ अधर्मात्तु महोत्पातो
 भविष्यति हि सांप्रतम् ॥ नैते धर्मं विजानंति राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ ३२ ॥ ध्रुवं मां प्रातराशायं
 राक्षसः कल्पयिष्यति ॥ साहं कथं करिष्यामि तं विना प्रियदर्शनम् ॥ ३३ ॥ रामं रत्नांतनय-
 नमपश्यंती सुदुःखिता ॥ (यदि कश्चित्पदाता मे विषस्याद्य भवेदिह ॥) क्षिप्रं वैवस्वतं देवं पश्येयं
 पतिना विना ॥ ३४ ॥ नाजानाज्जीवतीं रामः स मां भरतपूर्वजः ॥ जानंती तु न कुर्यातां नोव्यां हि
 परिमार्गणम् ॥ ३५ ॥ नूनं ममैव शोकेन स वीरो लक्ष्मणाग्रजः ॥ देवलोकमितो यातस्त्यक्त्वा देहं
 महीतले ॥ ३६ ॥ धन्या देवाः संगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ मम पश्यंति ये वीरं रामं राजीवलोच-
 नम् ॥ ३७ ॥ अथवा नहि तस्यार्थो धर्मकामस्य धीमतः ॥ मया रामस्य राजर्षेर्मर्यादां परमात्मनः
 ॥ ३८ ॥ दृश्यमाने भवेद्रीतिः सौत्तदं नास्यदृश्यतः ॥ नाशयति कृतघ्नास्तु न रामो नाशयिष्यति
 ॥ ३९ ॥ किंवा मय्यगुणाः केचिन्किंवा भाग्यशयो हि मे ॥ या हि सीता वरहोण हीता रामेण भा-
 गिनी ॥ ४० ॥ श्रेयो मे जीवितान्मर्तुं विहीनाया महात्मना ॥ रामादल्लिष्टचारित्राच्छूराच्छत्रुनिर्ब-
 णात् ॥ ४१ ॥ अथवा न्यस्तशर्बा तौ वने मूलफलाशनौ ॥ आतरो हि नरश्रेष्ठौ चरंता वनगोचरो
 ॥ ४२ ॥ अथवा राक्षसेद्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ छद्मना धातितौ शूरो आतरो रामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥
 साहमेवंविधे काले मर्तुमिच्छामि सर्वतः ॥ नच मे विहितो मृत्युरस्मिन्दुःखेऽतिवर्तति ॥ ४४ ॥ धन्याः

खलु महात्मानो मुनयः सत्यसंमताः ॥ जितात्मानो महाभागा येषां न स्तः प्रियाप्रिये ॥ ४५ ॥ प्रियात्र
 संभवेद्दुःखमप्रियादविकं भवेन् ॥ ताभ्यां हिते विद्युर्धनं नमस्तेषां महात्मनाम् ॥ ४६ ॥
 साहं त्यक्त्वा प्रियेणैव रामेण विदितात्मना ॥ प्राणास्त्यक्ष्यामि पापस्य रावणस्य गता वशम् ॥ ४७ ॥
 इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० सुंदर० षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ इत्युक्ताः सीतया चोरं राक्षस्यः
 क्रोधमूर्च्छिताः ॥ काश्चिज्जगमुस्तदाख्यातुं रावणस्य दुरात्मनः ॥ १ ॥ ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो
 भीमदर्शनाः ॥ पुनः परुषमेकार्थमनर्थार्थमथानुवम् ॥ २ ॥ अद्येदानीं तवानार्ये सति पापविनिश्चये ॥
 राक्षस्यो भक्षयिष्यन्ति मासमेतद्यथासुखम् ॥ ३ ॥ सीतां तामिरनार्याभिर्दृष्ट्वा संतर्जितां तदा ॥ राक्षसी
 त्रिजटा वृद्धा प्रबुद्धा वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ आत्मानं खादतानार्यो न सीतां भक्षयिष्यथ ॥ जनकस्य
 सुतामिष्टां स्तुषां दशरथस्य च ॥ ५ ॥ स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ॥ राक्षसाना-
 मभावाय भर्तुरस्या भवाय च ॥ ६ ॥ एवमुक्ताब्जिजटाया राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ सर्वा
 एवानुबन्भीताब्जिजटां तामिदं वचः ॥ ७ ॥ कथयस्व त्वया दृष्टः स्वप्नोऽयं कीदृशो निशि ॥
 तासां श्रुत्वा तु वचनं राक्षसीनां सुखोद्भूतम् ॥ ८ ॥ उवाच वचनं काले त्रिजटा स्वप्नसंश्रि-
 तम् ॥ गजदंतमयीं दिव्यां शिबिकांमंतरिक्षगाम् ॥ ९ ॥ युक्तां वाजिसहस्रेण स्वयमास्थाय
 राघवः ॥ शुक्लमाल्यांबरधरो लक्ष्मणेन समागतः ॥ १० ॥ स्वप्ने चाद्य मया दृष्टा सीता शुक्लांबरवृता ॥
 सागरेण परिक्षिप्तं श्वेतपर्वतमास्थिता ॥ ११ ॥ रामेण संगता सीता भास्करेण प्रभा यथा ॥ राघवश्च
 पुनर्दृष्टश्चतुर्दंतं महागजम् ॥ १२ ॥ आरुढः शैलसंकाशं चकोस सहलक्ष्मणः ॥ ततस्तु सूर्यसंकाशो

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे सुन्दरकाण्डे । सर्गः २७. *

(८३४)

दीप्यमानौ स्वतेजसा ॥ १३ ॥ शुक्लमाल्यांबरधरो जानकीं पथुपस्थितौ ॥ ततस्तस्य नगस्याग्रे ह्याकाशस्थ-
स्य दंतितः ॥ १४ ॥ भर्त्रा परिगृहीतस्य जानकी स्कंधमाश्रिता ॥ भर्तुरंकात्समुत्पत्य ततः कमललो-
चना ॥ १५ ॥ चंद्रसूर्यौ मया दृष्टा पाणिभ्यां परिमार्ज्यौ ॥ ततस्ताभ्यां कुमारभ्यामास्थितः स
गजोत्तमः ॥ १६ ॥ सीतया च विशालाक्ष्या लंकाया उपरि स्थितः ॥ पांडुरर्षभयुक्तेन रथेनाष्टयुजा स्व-
यम् ॥ १७ ॥ (इहोपयातः काकुत्स्थः सीतया सह भार्यया ॥) शुक्लमाल्यांबरधरो लक्ष्मणेन सहागतः ॥
ततोऽन्यत्र मया दृष्टो रामः सत्यपराक्रमः ॥ १८ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह वीर्यवान् ॥
आरुह्य पुष्पकं दिव्यं विमानं सूर्यसन्निभम् ॥ १९ ॥ उत्तरां दिशमालोच्य प्रस्थितः पुरुषोत्तमः ॥
(एवं स्वप्ने मया दृष्टो रामो विष्णुपराक्रमः ॥ नहि रामो महातेजाः शक्यो जेतुं सुरासुरैः ॥ राक्षसे-
र्वपि चान्यैर्वा स्वर्गः पापजनैरिव ॥ १ ॥) रावणश्च मया दृष्टो मुंडरैतलसमुक्षितः ॥ २० ॥ रक्तवासाः
पिबन्मत्तः करवीरकृतस्रजः ॥ विमानात्पुष्पकादय रावणः पतितः क्षितौ ॥ २१ ॥ कृष्यमाणः स्त्रिया
मुंडो दृष्टः कृष्णांबरः पुनः ॥ रथेन खरयुक्तेन रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ २२ ॥ पिबंस्तैलं हसन्त्यन्यभ्रांत-
चित्ताकुलोद्विगः ॥ गर्दभेन ययौ शीघ्रं दक्षिणां दिशमाश्रितः ॥ २३ ॥ पुनरेव मया दृष्टो रावणो राक्षसे-
श्वरः ॥ पतितो विशिरा भूसौ गर्दभाद्भयमोदितः ॥ २४ ॥ सहस्रोत्थाय संभ्रांतो भयातौ मद्विह्वलः ॥
उन्मत्तरूपो दिग्वासा दुर्वाक्यं प्रलपन्बहु ॥ २५ ॥ दुर्गंधं दुःसहं घोरं तिमिरं नरकोपमम् ॥ मलपंकं
प्रविश्याशु ममस्तत्र स रावणः ॥ २६ ॥ प्रस्थितो दक्षिणामाशां प्रविष्टोऽकर्दमं हृदम् ॥ कंठे बद्ध्वा
दशग्रीवं प्रमदा रक्तवासिनी ॥ २७ ॥ काली कर्दमलिप्रांगी दिशं याम्यां प्रकर्षति ॥ एवं तत्र मया दृष्टः

कुंभकर्णो महाबलः ॥ २८ ॥ रावणस्य सुताः सर्वे मुंडास्तैलसमुक्षिताः ॥ वराहेण दशग्रीवः शिशुमारोण
चेंद्रजिन् ॥ २९ ॥ छष्ट्रेण कुंभकर्णश्च प्रयातो दक्षिणां दिशम् ॥ एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्रो विभी-
षणः ॥ (शुलभाल्यांबरधरः शुलङ्गधानुलेपनः ॥ शंखदुन्दुभिनिर्वोर्ध्वैर्नृत्यगतिरलंकृतः ॥ १ ॥ आरुह्य
शैलसंकाशं मेघस्तनितानिस्वनम् ॥ चतुर्दन्तं गजं दिव्यमास्ते तत्र विभीषणः ॥ २ ॥) चतुर्भिः
सचिवैः सार्धं वैद्ययसमुपस्थितः ॥ ३० ॥ समाजश्च महानृत्तौ गीतवादित्रानिःस्वनः ॥ पिबतां रक्तमा-
ल्यानां रक्षसां रक्तवाससाम् ॥ ३१ ॥ लंका चेयं पुरी रस्या सवाजिरथकुंजरा ॥ सागरे पतिता दृष्ट्वा
भग्नगोपुरतोरणा ॥ ३२ ॥ पीत्वा तैलं प्रमत्ताश्च प्रहसंत्यो महास्वनाः ॥ लंकायां भस्मरुक्षायां सर्वा
राक्षसयोषितः ॥ ३३ ॥ कुंभकर्णादयश्चैमे सर्वे राक्षसपुंगवाः ॥ रक्तं निवसनं गृह्य प्रविष्टा गोमय-
हृदम् ॥ ३४ ॥ अपगच्छत पश्यध्वं सीतामाप्नोति राघवः ॥ घातयेत्यरसामर्षी शुभ्रान्सार्व हि राक्षसैः ॥ ३५ ॥
प्रियां बहुमतां भार्यी वनवासमनुव्रताम् ॥ भर्त्सितां तर्जितां वापि नानुमंस्यति राघवः ॥ ३६ ॥ तदलं
कूरवाक्यैश्च सात्वमेवाभिधीयताम् ॥ अभियाचाम वैदेहीमेतच्छि मम रोचते ॥ ३७ ॥ यस्या ह्येवंविधः
स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते ॥ सा दुःखैर्बहुभिर्मुक्ता प्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ३८ ॥
भर्त्सितामपि याचध्वं राक्षस्यः किंविदक्षया ॥ राघवाच्छि भयं घोरं राक्षसानामुपस्थितम् ॥ ३९ ॥
प्राणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ॥ अलमेघा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् ॥ ४० ॥
अपि चास्या विशालाक्ष्या न किंचिदुपलक्ष्ये ॥ विरूपमपि चांगेषु न सूक्ष्ममपि लक्षणम्
॥ ४१ ॥ छायावैगुण्यमात्रं तु शंके दुःखमुपस्थितम् ॥ अदुःखाहोभिमां देवीं वैद्यायसमुप-

स्थिताम् ॥ ४२ ॥ अर्थसिद्धिं तु वैदेह्याः पश्याम्यहमुपस्थिताम् ॥ राक्षसेन्द्रविनाशं च विजयं
 राघवस्य च ॥ ४३ ॥ निमित्तभूतमेतत्तु श्रोतुमस्या महत्प्रियम् ॥ दृश्यते च स्फुरच्छुः पद्मपत्र-
 मिवायतम् ॥ ४४ ॥ इषच्च हृषितो वास्या दक्षिणाया हृदक्षिणः ॥ अकस्मादेव वैदेह्या बाहुरेकः प्रकं-
 पते ॥ ४५ ॥ करेणुहस्तप्रतिमः सव्यश्चोहरनुत्तमः ॥ वेपन्कथयतीवास्या राघवं पुरतः स्थितम् ॥ ४६ ॥
 पक्षी च शाखानिलयं प्रविष्टः पुनःपुनश्चोत्तमसांनवादी ॥ सुस्वागतां वाचमुदीरयाणः पुनःपुनश्चो-
 दयतीव हृष्टः ॥ ४७ ॥ ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता ॥ अत्रोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं
 हि वः ॥ ४८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकांडे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥
 सा राक्षसेन्द्रस्य वचो निशम्य तद्रावणस्याप्रियमप्रियाती ॥ सीता वितत्रास यथा वनांते सिंहाद्विपन्ना
 गजराजकन्या ॥ १ ॥ सा राक्षसीमध्यगता च भीरुवर्गिभृशं रावणतर्जिता च ॥ कांतारमध्ये विजने
 विस्तृष्टा बालेव कन्या विललाप सीता ॥ २ ॥ सत्यं वतेदं प्रवदंति लोके नाकालमृत्युर्भवतीति संतः ॥ यत्राहमेवं
 परिभर्त्स्यमाना जीवामि यस्मादक्षणमप्यपुण्या ॥ ३ ॥ सुखाद्विहीनं बहुदुःखपूर्णमिदं तु नूनं हृदयं
 स्थिरं मे ॥ विदीर्यते यत्र सहस्रधाद्य वज्राहतं शृंगमिवाचलस्य ॥ ४ ॥ नैवास्ति नूनं मम दोषमत्र
 वक्ष्याहमस्याप्रियदर्शनस्य ॥ भावं नचास्याहमनुप्रदानुमलं द्विजो मंत्रमिवादिजाय ॥ ५ ॥ तस्मिन्नना-
 गच्छति लोकनाथे गर्भस्य जंतोरिव शल्यद्वंशतः ॥ नूनं ममांगान्यचिरादनार्यः शूरैः शितैश्छेत्स्यति
 राक्षसेन्द्रः ॥ ६ ॥ दुःखं वतेदं ननु दुःखिताया मासौ चिरायामिगमिष्यतो द्वौ ॥ बद्धस्य वक्ष्यस्य यथा
 निशांते राजोपरोधादिव तस्करस्य ॥ ७ ॥ हा राम हा लक्ष्मण हा सुमित्रे हा राममातः सह मे जनन्यः

॥ एषा विपद्याम्यहमल्पभाग्या महार्णवे नौरिव मूढवाता ॥ ८ ॥ तस्मिन्नौ धारयता मृगस्य सत्ते-
न रूपं मनुजैर्द्रुपुत्रौ ॥ नूनं विशस्तौ मम कारणात्तौ सिंहर्षभौ द्वावि ववैदुतेन ॥ ९ ॥ नूनं स कालो
मृगरूपधारी मामल्पभाग्यां लुलुभे तदानीम् ॥ यत्रार्थपुत्रं विससर्ज मूढा रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च
॥ १० ॥ हा राम सत्यव्रत दीर्घबाहो हा पूर्णचंद्रप्राप्तिमानवक्त्र ॥ हा जीवलोकस्य हितः प्रियश्च
वध्यां न मां वेत्ति हि राक्षसानाम् ॥ ११ ॥ अतन्यदेवत्वमियं क्षमा च भूमौ च शय्या नियमश्च
धर्मो ॥ पतिव्रतात्वं विफलं ममेदं कृतं कृतत्रोष्विव मानुषाणाम् ॥ १२ ॥ मोघं हि धर्मश्चरितो ममायं
तथैकपत्नीत्वमिदं निरर्थकम् ॥ या त्वां न पश्यामि कृशा विवर्णा हीना त्वया संगमने निराशा ॥ १३ ॥
पितुर्निदेशं नियमेन कृत्वा वनाञ्जिवृत्तश्चरितव्रतश्च ॥ क्षोभिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभिः संरंस्यसे वीत-
भयः कृतार्थः ॥ १४ ॥ अहं तु राम त्वयि जातकामा चिरं विनाशाय निबद्धभावा ॥ मोघं चरित्वाथ
तपोव्रतं च त्यक्ष्यामि धिग्जीवितमल्पभाग्याम् ॥ १५ ॥ संजीवितं क्षिप्रमहं त्यजेयं विषेण शस्त्रेण
क्षितेन वापि ॥ विषस्य दाता नतु मेऽस्ति काश्चिच्छस्त्रस्य वा वेदमनि राक्षसस्य ॥ १६ ॥ “इतीव
देवी बहुधा विलप्य सर्वात्मना राममनुसरंती ॥ प्रवेपमाना परिशुष्कवक्त्रा नगोत्तमं पुष्पितमाससाद ॥”
शोकाभितप्ता बहुधा विचिंत्य सीताथ वेणीप्रथनं गृहीत्वा ॥ वदुद्धय वेणुदप्रथनेन शीघ्रमहं
गमिष्यामि यमस्य मूलम् ॥ १७ ॥ उपस्थिता सा मृदुसर्दगात्री शाखां गृहीत्वा च नगस्य तस्य ॥
तस्यास्तु रामं परिचिंतयंत्या रामानुजं स्वं च कुलं शुभांग्याः ॥ १८ ॥ तस्या विशेषानि सदा बहूनि
धैर्याजितानि प्रवराणि लोके ॥ प्रादुर्निमित्तानि तदा बभूवुः पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि ॥ १९ ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे सुन्दरकांडे । सर्गः ३०. *

(८३८)

इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आदि च० सा० सुन्दरकांडेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ तथागतां तां व्यथिताम-
निन्दितां व्यतीतहर्षां परिदीनमानसाम् ॥ शुभां निमित्तानि शुभानि भोजिरे नरं श्रिया जुष्टमिवोपसेवितः
॥ १ ॥ तस्याः शुभं वाममरालपक्षम् राज्यावृतं कृष्णविशालशुक्लम् ॥ प्रास्पद्वैतकं नयनं सुकेदया मीना-
हृतं पद्ममिवाभितान्नाम् ॥ २ ॥ भुजश्च चार्वचिंतवृत्तपीनः परार्ध्यकालागुरुचदर्नाहः ॥ अनुत्तमेनाध्यु-
षितः त्रियेण चिरेण वामः समन्वेपताशु ॥ ३ ॥ गजेंद्रहस्तप्रतिमश्च पीनस्तयोर्द्वयोः संहतयोस्तु जातः ॥
प्रस्पदमानः पुनरुत्तरस्या रामं पुरस्तात्स्थितमाचक्षते ॥ ४ ॥ शुभं पुनर्हेममानवर्णमीषद्रजोध्वस्तमिवा-
तुलाद्व्याः ॥ वासः स्थितायाः शिखराग्रद्व्याः किंचित्परिस्त्रंसत चारुगात्र्याः ॥ ५ ॥ एतैर्निमित्तैरपरैश्च
सुभ्रूः संचोदिता प्रागपि साधुसिद्धैः ॥ वातातपक्लांतमिव प्रनष्टं वर्षेण बीजं प्रतिखंजहर्ष ॥ ६ ॥ तस्याः
पुनार्वबफलोपमोष्ठं स्वक्षिभ्रुकेशांतमरालपक्षम् ॥ वक्त्रं बभासे सितशुक्लदंष्ट्रं राहोर्मुखाब्धद्र इव प्रसुक्तः
॥ ७ ॥ सा बीतशोका व्यपनीततंद्रा शांतज्वरा हर्षविवुद्धसत्त्वा ॥ अशोभताऽर्यो वदनेन शुक्ले शीता-
शुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकांडे
एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥ हनुमानपि विकांतः सर्वैः शुश्राव तत्त्वतः ॥ सीतायास्त्रिजटायाश्च राक्षसीनां
च गर्जितम् ॥ १ ॥ अवेक्षमाणस्तां देवीं देवतामिव नंदनेन ॥ ततो बहुविधां चिंतां चिंतयामास वानरः ॥ २ ॥
यां कपीनां सहस्राणि सुबहून्ययुतानि च ॥ दिक्षु सर्वासु मार्गते सेयमासादिता मया ॥ ३ ॥ चारेण
तु सुयुक्तेन शत्रोः शक्तिमवेक्षता ॥ गूढेन चरता तावदवेक्षितमिदं मया ॥ ४ ॥ राक्षसानां विशेषश्च
पुरी चैवं निरीक्षिता ॥ राक्षसाधिपतेरस्य प्रभावो रावणस्य च ॥ ५ ॥ यथा तस्याप्रमेयस्य सर्व-

सत्त्वइयावतः ॥ समाश्वासयितुं भार्या पतिदर्शनक्रांक्षिणीम् ॥ ६ ॥ अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचंद्रनिभान-
नाम् ॥ अट्टष्टदुःखां दुःखस्य न ह्यंतमधिगच्छतीम् ॥ ७ ॥ यदि ह्यहं सतीमेनां शोकपहतचेतनाम् ॥
अनाश्वास्य गमिष्यामि दोषवद्भ्रमं भवेत् ॥ ८ ॥ गते हि मयि तत्रेयं राजपुत्री यशस्विनी ॥
परित्राणमपश्यती जानकी जीवितं त्यजेत् ॥ ९ ॥ यथा च स महाबाहुः पूर्णचंद्र-
निभाननः ॥ समाश्वासयितुं न्याय्यः सीतादर्शनलालसः ॥ १० ॥ निशाचरीणां
प्रत्यक्षमक्षमं चाभिर्भाषितुम् ॥ कथं नु खलु कर्तव्यमिदं कृच्छ्रगतो ह्यहम् ॥ ११ ॥ अनेन
रात्रिशेषेण यदि नाश्वास्यते मया ॥ सर्वथा नास्ति संदेहः परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ १२ ॥
रामस्तु यदि पृच्छेन्मां किं मां सीताव्रवीद्वचः ॥ किमहं तं प्रतिद्वयामसंभाव्य सुमध्यमाम् ॥ १३ ॥
सीतासंदेशरीहितं मामितस्त्वरयागतम् ॥ निर्देहेदपि काकुत्स्थः क्रोधतीव्रिण चक्षुषा ॥ १४ ॥ यदि
वोद्योजयिष्यामि भर्तारं रामकारणात् ॥ व्यर्थमागमनं तस्य ससैन्यस्य भविष्यति ॥ १५ ॥ अंतरं
त्वहमासाद्य राक्षसीनमवस्थितः ॥ शनैराश्वघात्रायाम्यद्य संतापबहुलाभिमाम् ॥ १६ ॥ अहं ह्यतितनुश्चैव
वानरश्च विशेषतः ॥ वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम् ॥ १७ ॥ यदि वाचं प्रदास्यामि
द्विजातिरिव संस्कृताम् ॥ रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥ १८ ॥ (वानरस्य विशेषेण कथं
स्यादभिभाषणम् ॥) अवश्यमेव वक्तव्यं मानुषं वाक्यमर्थवत् ॥ मया सांत्वयितुं शक्या नान्येथेम-
निदिता ॥ १९ ॥ सेयमालोक्य मे रूपं जानकी भाषितं तथा ॥ रक्षोभिन्नासिता पूर्वं भूयस्वासुपै-
ष्यति ॥ २० ॥ ततो जातपरित्राया शब्दं कुर्यान्मनस्विनी ॥ जानाना मां विशालाक्षी

रावणं कामरूपिणम् ॥ २१ ॥ सीतया च कृते शङ्के सहसा राक्षसीगणः ॥ नानाप्रहरणो
 घोरः समेयादंतकोपमः ॥ २२ ॥ ततो मांसं परिशिष्य सर्वतो विकृताननाः ॥ वधे च
 ग्रहणं चैव कुर्युर्ग्रहं महाबलाः ॥ २३ ॥ तं मां शाखाः प्रशाखाश्च स्कंधाश्चोत्तमशा-
 खिनाम् ॥ दृष्ट्वा च परिधावन्तं भवेयुः परिशंकिताः ॥ २४ ॥ मम रूपं च सम्प्रेक्ष्य वने विच-
 रतो महत् ॥ राक्षस्यो भयवित्रस्ता भवेयुर्विकृतस्वराः ॥ २५ ॥ ततः कुर्युः समाह्वानं राक्षस्यो रक्षसा-
 मपि ॥ राक्षसेन्द्रनियुक्तानां राक्षसेन्द्रनिवेशने ॥ २६ ॥ ते शूलशरनिर्लिशविधायुधपाणयः ॥
 आपतेयुर्विभेदं ऽस्मिन्वेगेनोद्वेगकारणात् ॥ २७ ॥ संरुद्धसैस्तु परितो विधमे राक्षसं बलम् ॥ शक्त्युयां
 नतु संग्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥ २८ ॥ मां वा गृहीयुरावृत्य बहवः शीघ्रकारिणः ॥ स्यादियं चागृही-
 तार्थो मम च ग्रहणं भवेत् ॥ २९ ॥ हिंसाभिरुचयो हिंस्युरिमां वा जनकात्मजाम् ॥ विपन्नं स्यात्ततः
 कार्यं रामसुग्रीवयोरिदम् ॥ ३० ॥ वदेशे नष्टमार्गे ऽस्मिन्नाक्षसैः परिवारिते ॥ सागरेण परिशिष्ये गुप्ते वसति
 जानकी ॥ ३१ ॥ विशस्ते वा गृहीते वा रक्षोभिर्मयि संयुगे ॥ नाशं पश्यामि रामस्य सह्यं कार्यसा-
 धने ॥ ३२ ॥ विमृशंश्च न पश्यामि यो हते मयि वानरः ॥ शतयोजनविस्तीर्णं लघयेत महोदधिम् ॥
 ॥ ३३ ॥ कामं हंतुं समर्थो ऽस्मि सहस्राण्यपि रक्षसाम् ॥ नतु शक्ष्याम्यहं प्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥ ३४ ॥
 असत्यानि च युद्धानि संशयो मे न रोचते ॥ कश्च निःसंशयं कार्यं कुर्यात्प्राज्ञः संसंशयम् ॥ ३५ ॥
 एष दोषो महान्दि स्यान्मम सीताभिभाषणे ॥ प्राणत्यागश्च वैदेह्या भवेदनभिभाषणे ॥ ३६ ॥ भूताश्चा-
 र्थो विरुध्यन्ति देशकालविरोधिताः ॥ विह्वलं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ३७ ॥ अर्थानर्थान्तरे बुद्धि-

निश्चितापि न शोभते ॥ घातयति हि कार्याणि दूताः पंडितमानिनः ॥ ३८ ॥ न विनश्यत्कथं कार्यं
वैकुण्ठं न कथं मम ॥ लंघनं च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत् ॥ ३९ ॥ कथं नु खलु वाक्यं मे शृणु-
यान्नोद्विजेत च ॥ इति संचित्य हनुमांश्चकार मतिमान्मतम् ॥ ४० ॥ राममहिष्टकर्माणं सुबंधुमनु-
कीर्तयन् ॥ नैनामुद्वेजयिष्यामि तद्रुधुगतचेतनाम् ॥ ४१ ॥ इक्ष्वाकूणां वरिष्ठस्य रामस्य विदितत्मनः ॥
शुभानि धर्मयुक्तानि वचनानि समर्पयन् ॥ ४२ ॥ श्रावयिष्यामि सर्वाणि मधुरां प्रब्रुवन्निरम् ॥ श्रद्धा-
स्यति यथा सीता तथा सर्वं समादधे ॥ ४३ ॥ इति स बहुविधं महाप्रभावो जगतिपतेः प्रमदामवेक्ष-
माणः ॥ मधुरमवितथं जगाद् वाक्यं द्रुमविटपांतरमास्थितो हनूमान् ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकांडे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ एवं बहुविधां चिंतां चिंतयित्वा महा-
मतिः ॥ संश्रवे मधुरं वाक्यं वैदेह्या व्याजहार ह ॥ १ ॥ राजा दशरथो नाम रथकुंजरवाजिमान् ॥ पुण्य-
शीलो महाकीर्तिरिक्ष्वाकूणां महायशः ॥ २ (राजर्षीणां गुणश्रेष्ठस्तपसा चर्षिभिः समः ॥ चक्रवर्ति-
कुले जातः पुनर्दरसमो बले ॥ १ ॥) अहिंसारतिरक्षुद्रो घृणी सत्यपराक्रमः ॥ मुख्यस्यैक्ष्वाकुवंशस्य
लक्ष्मीवैष्णवधर्मधनः ॥ ३ ॥ पार्थिवव्यंजनैर्युक्तः पृथुश्रीः पार्थिवर्षभः ॥ पृथिव्यां चतुरंतायां विश्रुतः
सुखदः सुखी ॥ ४ ॥ तस्य पुत्रः प्रियो ज्येष्ठस्ताराधिपनिभान्तः ॥ रामो नाम विशेषज्ञः श्रेष्ठः सर्वधनु-
ष्मताम् ॥ ५ ॥ रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य स्वजनस्यापि रक्षिता ॥ रक्षिता जीवलोकास्य धर्मस्य च परंतपः
॥ ६ ॥ तस्य सत्याभिसंधस्य वृद्धस्य वचनात्पितुः ॥ सभार्यः सह च भ्रात्रा वीरः प्रब्रजितो वनम् ॥ ७ ॥
तेन तत्र महारण्ये मृगयां परिधावता ॥ राक्षसा निहताः शूरा बहवः कामरूपिणः ॥ ८ ॥ जनस्थानवंधं

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे सुन्दरकांडे । सर्गः ३२. *

(८४२)

श्रुत्वा निहतौ खरदूषणौ ॥ ततस्त्वमर्षपहृता जानकी रात्रौ नेम तु ॥ ९ ॥ वंचयित्वा वने रामं मृगरूपेण
मायया ॥ स मार्गमागस्तां देवीं रामः सीतामनिदिताम् ॥ १० ॥ आससाद् वने मित्रं सुग्रीवं
नाम वानरम् ॥ ततः स वालिनं हत्वा रामः परपुरजयः ॥ ११ ॥ आयच्छत्कपिराढ्यं तु
सुग्रीवाय महात्मने ॥ सुग्रीवेणाभिसंदिष्टा हरयः कामरूपिणः ॥ १२ ॥ दिक्षु सर्वासु
तां देवीं विचिन्वतः सहस्रशः ॥ अहं संपातिवचनाच्छतयोजनमायतम् ॥ १३ ॥ तस्या हेतो-
र्विशालाक्ष्याः समुद्रं वेगवान्भुतः ॥ यथारूपं यथावर्णं यथा लक्ष्मवतीं च ताम् ॥ १४ ॥
अश्रौवं राघवस्याहं सेयमासादिता मया ॥ विररामैवमुक्त्वा स वाचं वानर्युगवः ॥ १५ ॥ जानकी
चापि जलुत्वा विस्मयं परमं गता ॥ ततः सा वक्रकेशांता मुकेशी केशसंवृतम् ॥ उन्नम्य वदनं
भीरुः शिशुपामन्ववैक्षत ॥ १६ ॥ निशम्य सीता वचनं कपेश्च दिशश्च सर्वाः प्रदिशश्च वीक्ष्य ॥
स्वयं ग्रहर्षं परमं जगाम सर्वोत्तमा राममनुसरती ॥ १७ ॥ सा तिर्यगूर्ध्वं च तथा ह्यघस्ताग्निरिक्ष-
माणा तमर्चित्यबुद्धिम् ॥ ददर्श पिपाधिपतेरमात्यं वातात्मजं सूर्यमिवोदयस्थम् ॥ १८ ॥ इत्योर्ध्वं
श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० च० सा० सुन्दर० एकात्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ततः शाखांतरे लीनं
दृष्ट्वा चलितमानसा ॥ वेष्टितार्जुनवखं तं विद्युत्संधातपिंगलम् ॥ १ ॥ सा ददर्श कपिं तत्र प्राश्रितं प्रिय-
वादिनम् ॥ फुल्लाशोकोत्कराभासं तप्तचामीकरेक्षणम् ॥ २ ॥ साय दृष्ट्वा हरिश्रेष्ठं विनीतवदबस्थि-
तम् ॥ मैथिली चितयामास विस्मयं परमं गता ॥ ३ ॥ अहो भीममिदं सत्त्वं वानरस्य दुरास-
दम् ॥ दुर्निरीक्ष्यमिदं मत्वा पुनरेव मुमोह सा ॥ ४ ॥ विललाप भृशं सीता करुणं भयमोहिता ॥

रामरामेति दुःस्वार्ता लक्ष्मणेति च भामिनी ॥ ५ ॥ हरोद सहसा सीता मंदमंदस्वरा सती ॥
 साथ दृष्ट्वा ह्रीविरं विनीतवदुपागतम् ॥ मैथिली चिंतयामास स्वप्नोऽयमिति भामिनी ॥ ६ ॥ सा
 वीक्षमाणा पृथुमग्नवक्त्रं शास्त्रासृगेन्द्रस्य यथोत्तकारम् ॥ ददर्श पिंगप्रवरं महाहं वातात्मजं बुद्धिमत्वं
 वरिष्ठम् ॥ ७ ॥ सा तं समोदयैव भृशं विपन्ना गतासुकल्पेव बभूव सीता ॥ चिरेण संज्ञां प्रतिबन्ध्य
 चैवं विचिंतयामास विशालनेत्रा ॥ ८ ॥ स्वप्नो मयार्थं विकृतोऽद्य दृष्टः शास्त्रासृगः शास्त्रगौर्निषिद्धः ॥
 स्वस्त्यस्तु रामाय सलक्ष्मणाय तथा पितुर्मै जनकस्य राज्ञः ॥ ९ ॥ स्वप्नो हि नायं नहि मेऽस्ति निद्रा
 शोकेन दुःखेन च पीडितायाः ॥ सुखं हि मे नास्ति यतो विहीना तेनैदुर्गुणप्रतिमाननेन ॥ १० ॥ रामे-
 ति रामेति सदैव बुद्ध्या विचिंत्य वाचा ब्रुवती तमेव ॥ तस्यानुरूपं च कथां तदर्थमिव प्रपश्या-
 मि तथा शृणोमि ॥ ११ ॥ अहं हि तस्याद्य मनोभवेन संपीडिता तद्रतसर्वभावा ॥ विचिंतयंती
 सततं तमेव तथैव पश्यामि तथा शृणोमि ॥ १२ ॥ मनोरथः स्यादिति चिंतयामि तथापि बुद्ध्यापि
 वितर्कयामि ॥ किं कारणं तस्य हि नास्ति रूपं सुव्यक्तरूपश्च वदत्यं माम् ॥ १३ ॥ नमोऽस्तु वाच-
 स्पतये सबन्धिणे स्वयंभुवे चैव हुताशनाय ॥ अनेन चोक्तं यदिदं ममाग्रतो वनौकसा तच्च तथास्तु
 नान्यथा ॥ १४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः
 ॥ ३२ ॥ सोऽवतीर्य दुःसात्तस्माद्विदुमप्रतिमाननः ॥ विनीतवेषः कृपणः प्रणिपत्योपसृत्य च ॥ १ ॥ ताम-
 ब्रवीन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ शिरस्यंजलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा ॥ २ ॥ का नु पद्मप-
 लाशाक्षि छिष्टकौशेयबाधिनि ॥ दुमस्य शास्त्रामालंब्य तिष्ठसि त्वमनिदिता ॥ ३ ॥ किमर्थं तव नेत्रा-

भ्यां वारि स्रवति शोकजम् ॥ पुंडरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम् ॥ ४ ॥ सुरणामसुराणां च
नागगंधर्वरक्षसाम् ॥ यक्षाणां किन्नराणां च का त्वं भवसि शोभने ॥ ५ ॥ का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा
वरानने ॥ वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ॥ ६ ॥ किं तु चंद्रमसा हृन्ता पतिता विबुधाल-
यात् ॥ रोहिणी ज्योतिषां श्रेष्ठा सर्वगुणाधिका ॥ ७ ॥ “ का त्वं भवसि कल्याणि त्वमर्नि-
दितलोचने ” कोपाद्वा यदि वा मोहाद्भर्तारमसेत्क्षणे ॥ वसिष्ठं कोपयित्वा त्वं वाऽसि कल्याण्य-
रुंधती ॥ ८ ॥ को नु पुत्रः पिता भर्ता वा ते सुमध्यमे ॥ अस्माद्धोकादमुं लोकं गतं त्वमनु-
शोचसि ॥ ९ ॥ रोदनादतिनिःश्वासाद्भूमिसंस्पर्शनादपि ॥ न त्वां देवीमहं मन्ये राज्ञः संज्ञावधारणात्
॥ १० ॥ व्यंजनानि हि ते यानि लक्षणानि च लक्ष्ये ॥ महिषी भूमिपालस्य राजकन्या च मे मता
॥ ११ ॥ रावणेन जनस्थानाद्ब्रूलात्प्रमथिता यदि ॥ सीता त्वमसि भद्रं ते तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः
॥ १२ ॥ यथा हि तव वै दैन्यं रूपं चाप्रतिमानुयम् ॥ तपसा चान्वितो वेषस्त्वं राममहिषी ध्रुवम्
॥ १३ ॥ सा तस्य वचनं श्रुत्वा रामकीर्तनहर्षिता ॥ उवाच वाक्यं वैदेही हनूमंतं द्रुमाश्रितम्
॥ १४ ॥ पृथिव्यां राजसिंहानां मुख्यस्य विदितारमनः ॥ स्तुषा दशरथस्याहं शत्रुसैन्य-
प्रणाशिनः ॥ १५ ॥ दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः ॥ सीतेति नाम्ना
चोक्ताहं भार्या रामस्य धीमतः ॥ १६ ॥ समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने ॥ भुजाना
मानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी ॥ १७ ॥ ततस्त्रयोदशे वर्षे राज्ये चेद्देवाकुनंदनम् ॥ अभिषेचयितुं
राजा सोपाध्यायः प्रचक्रमे ॥ १८ ॥ तस्मिन्संभ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने ॥ कैकेयी नाम भर्तार-

मिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥ न पित्रेयं न स्वादेयं प्रत्यहं मम भोजनम् ॥ एष मे जीवितस्यांतो रामो यद्याभि-
षिच्यते ॥ २० ॥ यत्तदुक्तं त्वया वाक्यं प्रीत्या नृपतिसत्तम ॥ तबेन्र वितथं कार्यं वनं गच्छतु
राघवः ॥ २१ ॥ स राजा सत्यवाग्देव्या वरदानमनुस्मरन् ॥ मुमोह वचनं श्रुत्वा कैकेय्याः क्रूरमभियम्
॥ २२ ॥ ततस्तं स्थविरो राजा सत्यधर्मे व्यवस्थितः ॥ ज्येष्ठं यशस्विनं पुत्रं रुदन्राज्यमयाचत ॥ २३ ॥
स पितुर्वचनं श्रीमानभिषेकात्परं प्रियम् ॥ मनसा पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान् ॥ २४ ॥ दद्यान्न
प्रतिगृहीत्यात्सत्यं ब्रूयान्न चानृतम् ॥ अपि जीवितहेतोर्हि रामः सत्यपराक्रमः ॥ २५ ॥ स विहायोत्तरी-
याणि महाह्राणि महायशाः ॥ विसृज्य मनसा राज्यं जनन्यै मां समादिशत् ॥ २६ ॥ साहं तस्याप्र-
तस्तूर्णं प्रस्थिता वनचारिणी ॥ नहि मे तेन हीनाया वासः स्वर्गेऽपि रोचते ॥ २७ ॥ प्रागेव तु
महाभागः सौमित्रिभिर्भ्रान्नन्दनः ॥ पूर्वजस्यानुयात्रार्थे कुशचीरैरलंकृतः ॥ २८ ॥ ते वयं भर्तुरोदेशं बहु-
मान्यद्वदन्नतः ॥ श्रविष्टाः स्म पुरा दृष्टं वनं गंभीरदर्शनम् ॥ २९ ॥ वसतो दंडकारण्ये तस्याहमभितौ-
जसः ॥ रक्षसापहृता भार्या रावणेन दुरात्मना ॥ ३० ॥ द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः ॥
ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां ततस्त्यक्ष्यामि जिवितम् ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
च ० सा० सुन्दरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्हरिपुंगवः ॥ दुःखाद्दुःखा-
भिभूतयाः सांत्वयुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥ अहं रामस्य संदेशदेवि दूतस्तवागतः ॥ वैदेहि कुशली रामः
स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ २ ॥ यो ब्राह्ममखं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः ॥ स त्वां दाशरथी रामो देवि
कौशलमब्रवीत् ॥ ३ ॥ लक्ष्मणश्च महातेजा भर्तुस्तेऽनुचरः प्रियः ॥ कृतवान्छोकसंतप्तः शिरसा तेषमि-

वैद्वनम् ॥ ४ ॥ सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः ॥ प्रतिसंहृष्टसर्वांगी हनूमंतमथाब्रवीत् ॥ ५ ॥
कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति माम् ॥ एति जीवंतमानंदो नरं वर्षशतादपि ॥ ६ ॥ तयोः
समागमे तस्मिन्प्रीतिरुपादिताऽद्भुता ॥ परस्परेण चालापं विश्वस्तौ तौ प्रचक्रुः ॥ ७ ॥ तस्यास्तद्वचनं
श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ सीतायाः शोकतप्तयाः समीपमुपचक्रमे ॥ ८ ॥ यथायथा समीपं स
हनूमानुपसर्पति ॥ तथातथा रावणं सा तं सीता परिशंक्ते ॥ ९ ॥ अहो धिक्धक्कृतमिदं कथितं हि
यदस्य मे ॥ रूपांतरमुपगम्य स एवायं हि रावणः ॥ १० ॥ तामशोकस्य शालां तु विमुक्त्वा शोकक-
शिता ॥ तस्यामेवान्नवचांगी धरण्यां समुपाविशत् ॥ ११ ॥ (हनुमानपि दुःखार्तां तां दृष्ट्वा भयमो-
हिताम् ॥) अवंदत महाबाहुस्ततस्तां जनकात्मजाम् ॥ सा चैनं भयसंत्रस्ता भूयो नैनमुदैक्षत ॥ १२ ॥
तं दृष्ट्वा बंदमानं च सीता शोशेनिभानना ॥ अब्रवीर्दीर्घमुच्छ्वस्य वानरं मधुरस्वरा ॥ १३ ॥ मायां प्रविष्टो
मायावी यदि त्वं रावणः स्वयम् ॥ उत्पादयसि मे भूयः संतापं तन्न शोभनम् ॥ १४ ॥ स्वं परित्यज्य
रूपं यः परिव्राजकरूपवान् ॥ जनस्थाने मया दृष्टस्त्वं स एव हि रावणः ॥ १५ ॥ उपवासकृशां दीनां
कामरूप निशाचर ॥ संतापयसि मां भूयः संतापं तन्न शोभनम् ॥ १६ ॥ अथवा नैतदेवं हि यन्मया
परिशंक्तिम् ॥ मनसो हि मम प्रीतिरुत्पन्ना तव दर्शनान् ॥ १७ ॥ यदि रामस्य दूतस्त्वमागतो भद्रमस्तु
ते ॥ पृच्छामि त्वां हरिश्रेष्ठ प्रिया रामकथा हि मे ॥ १८ ॥ गुणान्नामस्य कथय प्रियस्य मम वानर ॥
चित्तं हरसि मे सौम्य नदीकुलं यथा रयः ॥ १९ ॥ अहो स्वप्नस्य सुखता याहमेवं चिराहृता ॥ प्रेषितं
नाम पश्यामि राघवेण वनौकसम् ॥ २० ॥ स्वप्नेऽपि यद्यहं वीरं राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ पश्येयं नावसी-

देयं स्वप्नोऽपि मम मत्सरी ॥ २१ ॥ नाहं स्वप्नमिमं मन्ये स्वप्ने दृष्ट्वा हि वानरम् ॥ न शक्योऽभ्युदयः
 प्राप्तुं प्राप्तश्चाभ्युदयो मम ॥ २२ ॥ किं नु स्याच्चित्तमोहोऽयं भवेद्वातगतित्स्वियम् ॥ उन्मादजो
 विकारो वा स्यादियं मृगवृणिका ॥ २३ ॥ अथवा नायमुन्मादो मोहोऽयुन्मादलक्षणः ॥ संबुध्ये
 चाहमात्मानमिमं चापि वनौकसम् ॥ २४ ॥ इत्येवं बहुधा सीता संप्रधार्य बलाबलम् ॥ रक्षसां काम-
 रूपत्वान्मेने तं राक्षसाधिपम् ॥ २५ ॥ एतां बुद्धिं तदा कृत्वा सीता सा तनुमध्यमा ॥ न प्रतियोज-
 हाराय वानरं जनकात्मजा ॥ २६ ॥ सीताया निश्चितं बुध्वा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ श्रोत्रानुकूलैर्वचनै-
 स्तदा तां संप्रहर्षयन् ॥ २७ ॥ आदित्य इव तेजस्वी लोककांतः शशी यथा ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य देवो
 वैश्रवणो यथा ॥ २८ ॥ विक्रमेणोपपन्नश्च यथा विष्णुर्महायशः ॥ सत्यवादी मधुरवाग्देवो वाचस्पति-
 र्यथा ॥ २९ ॥ रूपवान्सुभगः श्रीमान्कंदर्प इव मूर्तिमान् ॥ स्थानक्रोधे प्रहर्ता च श्रेष्ठो लोके महारथः
 ॥ ३० ॥ बाहुच्छायामवष्टब्धो यस्य लोको महात्मनः ॥ अपक्रम्याश्रमपदान्मृगरूपेण राघवम् ॥ ३१ ॥
 शून्ये येनापनीतासि तस्य द्रक्ष्यसि तत्फलम् ॥ अचिराद्रावर्ण संख्ये यो वधिष्यति वीर्यवान् ॥ ३२ ॥
 क्रोधप्रमुक्तैरिषुभिर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ तेनाहं प्रेषितो दूतस्त्वत्सकाशमिहागतः ॥ ३३ ॥ त्वद्वियोगेन
 दुःखार्तः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानंदवर्धनः ॥ ३४ ॥ अभिवाद्य
 महाबाहुः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ रामस्य च सखा देवि सुग्रीवो नाम वानरः ॥ ३५ ॥ राजा
 वानरमुख्यानां स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ नित्यं स्मरति ते रामः ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ ३६ ॥ दिष्टया
 जीवसि वैदेहि राक्षसीवशमागता ॥ न चिराद्द्रव्यसे रामं लक्ष्मणं च महारथम् ॥ ३७ ॥ मध्ये

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे सुन्दरकाण्डे । सर्गः ३५. * (८४८)

वानरकोटीनां सुग्रीवं चामितौजसम् ॥ अहं सुग्रीवसचिवो हनूमात्राम वानरः ॥ ३८ ॥ प्रविष्टो नगरीं
लकां लंघयित्वा महोदधिम् ॥ कृत्वा मूर्ध्नि तदा न्यासे रावणस्य दुरात्मनः ॥ ३९ ॥ त्वां द्रुष्टुमुपया-
तोऽहं समाश्रित्य पराक्रमम् ॥ नाहमस्मि तथा देवि यथा मामवगच्छसि ॥ विशंका त्यज्यतामेषा श्रद्धस्व
वदतो मम ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकाण्डे चतुर्विंशः
सर्गः ॥ ३४ ॥ तां तु रामकथां श्रुत्वा वैदेही वानरर्षभात् ॥ उवाच वचनं सांत्वमिदं मधुरया गिरा
॥ १ ॥ कृते रामेण संसर्गः कथं जानासि लक्ष्मणम् ॥ वानराणां नराणां च कथमासीत्समागमः
॥ २ ॥ यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च वानर ॥ तानि भूयः समाचक्ष्व न मां शोकः समाविशेत्
॥ ३ ॥ कीदृशं तस्य संस्थानं रूपं तस्य च कीदृशम् ॥ कथमूरु कथं बाहू लक्ष्मणस्य च शंस मे
॥ ४ ॥ एवमुक्त्वस्तु वैदेह्या हनूमानमारुतात्मजः ॥ ततो रामं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५ ॥
जानंती बत दिष्टया मां वैदेहि परिपृच्छसि ॥ भर्तुः कमलपत्राक्षि संस्थानं लक्ष्मणस्य च ॥ ६ ॥ यानि
रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च यानि वै ॥ लक्षितानि विशालाक्षि वदतः शृणु तानि मे ॥ ७ ॥ रामः
कमलपत्राक्षः पूर्णचंद्रनिभाननः ॥ रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूतो जनकात्मजे ॥ ८ ॥ तेजसादित्यसंकाशः
क्षमया प्रथिवीसमः ॥ बृहस्पतिसमो बुद्ध्या यशसा वासवोपमः ॥ ९ ॥ रक्षिता जीवलोकस्य स्वजन-
नस्य च रक्षिता ॥ रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य धर्मस्य च परंतपः ॥ १० ॥ रामो भामिनि लोकस्य चातुर्व-
र्ण्यस्य रक्षिता ॥ मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः ॥ ११ ॥ आर्षिष्मानर्चितोऽत्यर्थं ब्रह्मच-
र्यव्रते स्थितः ॥ साधूनामुपकारज्ञः प्रचारज्ञश्च कर्मणाम् ॥ १२ ॥ राजनीत्यां विनीतश्च ब्राह्मणानामुपा-

सकः ॥ ज्ञानवाञ्छालिसंपन्नो विनीतश्च परंतपः ॥ १३ ॥ यजुर्वेदविनीतश्च वेदविद्धिः सुपूजितः ॥
 धनुर्वेदे च वेदे च वेदगेषु च निष्ठितः ॥ १४ ॥ विपुलांशो महाबाहुः कंजुग्रीवः शुभाननः ॥
 गूढजनुः सुताम्राक्षो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ १५ ॥ दुंदुभिस्वननिर्घोषः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ॥
 समश्च सुविभक्तांगो वर्णं श्यामं समाश्रितः ॥ १६ ॥ त्रिस्थिराक्षिप्रलंबश्च त्रिसमक्षिषु चोन्नतः ॥
 त्रिताम्राक्षिषु च स्निग्धो गंभीराक्षिषु नित्यशः ॥ १७ ॥ त्रिवलीमांत्यवनतश्चतुर्व्यगक्षिशी-
 र्भवान् ॥ चतुष्कलश्चतुल्लेखश्चतुष्किष्कुश्चतुःसमः ॥ १८ ॥ चतुर्दशसमद्वंद्वश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्गतिः ॥ महोष्ठद-
 नुनासश्च पंचस्निग्धोऽष्टवंशवान् ॥ १९ ॥ दशपद्मो दशबृहत्त्रिभिव्याप्तो द्विशुक्लवान् ॥ षडुन्नतो नव-
 तनुक्षिभिव्याप्तोति राघवः ॥ २० ॥ सत्यधर्मरतः श्रीमान्संग्रहात्तुग्रहे रतः ॥ देशकालविभागज्ञः सर्व-
 लोकप्रियंवदः ॥ २१ ॥ भ्राता चास्य च द्वैमात्रः सौमित्रिरभितप्रभः ॥ अनुरागेण रूपेण गुणैश्चापि
 तथाविधः ॥ २२ ॥ स सुवर्णच्छविः श्रीमान्नामः श्यामो महायशः ॥ ताडुभौ नरशार्दूलौ त्वदर्शनकु-
 तोत्सवौ ॥ २३ ॥ विचिन्वतौ महौ कृत्स्नामस्माभिः सह संगतौ ॥ त्वामेव मार्गमाणौ तौ विचरतौ
 वसुंधराम् ॥ २४ ॥ ददर्शतुर्मृगपतिं पूर्वजेनावरोपितम् ॥ ऋष्यमूकस्य मूले तु बहुपादपसंकुले
 ॥ २५ ॥ भ्रातुर्भयार्तमासीनं सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ॥ वयं च हरिराजं ते सुग्रीवं सत्यसंगरम्
 ॥ २६ ॥ परिचर्यामहे राज्यात्पूर्वजैर्नावरोऽपितम् ॥ ततस्तौ चीरवसनौ धनुःप्रवराणिनौ ॥ (ऋष्य-
 मूकस्य शैलस्य रम्यं देशमुपागतौ ॥) स तौ दृष्ट्वा नरन्यात्रौ धन्विनौ वानरर्षभः ॥ २७ ॥ धमिष्ठु-
 तो गिरेस्तस्य शिखरं भयमोहितः ॥ ततः स शिखरे तस्मिन्वानरैर्द्रो व्यवस्थितः ॥ २८ ॥ तयोः स-

मीपं मामेव प्रेषयामास सत्वरम् ॥ तावहं पुरुषन्याग्रौ सुग्रीववचनात्प्रभू ॥ २९ ॥ रूपलक्षणसंपन्नौ
 कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ तौ परिज्ञाततत्त्वार्थौ मया प्रीतिसमन्वितौ ॥ ३० ॥ पृष्ठमारोप्य तं देशं प्रापितौ
 पुरुषर्षभौ ॥ निवेदितौ च तत्त्वेन सुग्रीवाय महात्मने ॥ ३१ ॥ तथोरन्योन्यसंभाषाद्भृशं प्रीतिरजायत ॥
 तत्र तौ कीर्तिसंपन्नौ हरीश्वरनरेश्वरौ ॥ ३२ ॥ परस्परकृताश्वासौ कथया पूर्ववृत्तया ॥ तं ततः सांत्वया-
 मास सुग्रीवं लक्ष्मणाग्रजः ॥ ३३ ॥ स्त्रीहेतोर्वाल्लिना आत्रा निरस्तं पुरुतेजसा ॥ ततस्त्वन्नाशजं शोकं
 रामस्याक्लिष्टकम्पनः ॥ ३४ ॥ लक्ष्मणो वानरैर्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयत् ॥ स श्रुत्वा वानरैर्द्रस्तु लक्ष्म-
 णेनेरितं वचः ॥ ३५ ॥ तदासीन्निष्प्रभोऽत्यर्थं ग्रहग्रस्त इवांशुमान् ॥ ततस्त्वद्वात्रशोभीनि रक्षसा
 ह्रियमाणया ॥ ३६ ॥ यान्याभरणजालानि पातितानि महीतले ॥ तानि सर्वाणि रामाय आनीय
 हरियूथपाः ॥ ३७ ॥ संहृष्टा दर्शयामासुर्गतिं तु न विदुस्तव ॥ तानि रामाय दत्तानि मयैवोपहृतानि
 च ॥ ३८ ॥ स्वनवत्यवकीर्णानि तस्मिन्निहतचेतसि ॥ तान्येके दर्शनीयानि कृत्वा बहुविधं तदा
 ॥ ३९ ॥ तेन देवप्रकाशेन देवेन परदेवितम् ॥ प्रादीपयद्वाशरथेस्तदा शोकहृताशनम्
 ॥ ४० ॥ शायितं च चिरं तेन दुःखतेन महात्मना ॥ मयापि विविधैर्वाक्यैः कृच्छ्रदुत्थापितः
 पुनः ॥ ४१ ॥ तानि दृष्ट्वा महाहर्षाणि दर्शयित्वा मुहुर्मुहुः ॥ राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवे स न्यवेशयन् ॥ ४२ ॥
 स तवादर्शनादार्यं राघवः परितप्यते ॥ महता ज्वलता नित्यमग्निनेवाग्निपूवतः ॥ ४३ ॥ त्वङ्कृते तम-
 निद्रा च शोकाश्चिन्ता च राघवम् ॥ तापयति महात्मानमन्यगारमिवाग्रयः ॥ ४४ ॥ तवादर्शनशोकेन
 राघवः परिचाल्यते ॥ महता भूमिकंपेन महानिव शिलोच्चयः ॥ ४५ ॥ काननानि सुरम्याणि नदीप्रस-

वर्णानि च ॥ चरन्न रतिमानोति त्वामपश्यन्पुत्रात्मजे ॥ ४६ ॥ स त्वां मनुजशार्दूलः क्षिप्रं प्राप्स्यति राघवः ॥ समित्रबांधवं हत्वा रावणं जनकात्मजे ॥ ४७ ॥ सहितौ रामसुग्रीवावुभावकुरुतां तदा ॥ समयं वालिनं हंतुं तव चान्वेषणं प्रति ॥ ४८ ॥ ततस्ताभ्यां कुमारभ्यां वीराभ्यां स हरिश्चरः ॥ किष्किंधां समुपगम्य वाली युद्धे निपातितः ॥ ४९ ॥ ततो निहत्य तरसा रामो वालिनमाहवे ॥ सर्वक्षे- हरिसंधानां सुग्रीवमकरोत्पतिम् ॥ ५० ॥ रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्येवं समजायत ॥ हनुमंतं च मां विद्धि तयोर्दूतमुपागतम् ॥ ५१ ॥ स्वं रावणं प्राप्य सुग्रीवः स्वाननयि महाकपीन् ॥ त्वदर्शं प्रेषयामास दिशो दश महाबलात् ॥ ५२ ॥ आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महौजसः ॥ अद्रिराजप्रतीकाशाः सर्वतः प्रस्थिता महीम् ॥ ५३ ॥ ततस्ते मार्गमाणा वै सुग्रीववचनतुराः ॥ चरति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः ॥ ५४ ॥ अंगदो नाम लक्ष्मीवान्वालिमुत्तुमहाबलः ॥ प्रस्थितः कपिशार्दूलस्त्रिभागबलसंवृतः ॥ ५५ ॥ एषां नो विप्रनष्टानां विंध्ये पर्वतसत्तमे ॥ भृशं शोऽकरीतानामहोरात्रगणा गताः ॥ ५६ ॥ ते वयं कार्यतेराश्रया- त्कालस्यतिक्रमेण च ॥ भयाच्च कपिराजस्य प्राणांस्त्यक्तुमुपस्थिताः ॥ ५७ ॥ विचित्य गिरिदुर्गाणि नदीप्रसन्नगानि च ॥ अनासाद्य पदं देव्याः प्राणांत्यक्तुं व्यवस्थिताः ॥ ५८ ॥ ततस्तस्य गिरेर्भूमौ ध्रु- वयं प्रायमुपास्महे ॥ दृष्ट्वा प्रायोपविष्टांश्च सर्वान्वानरपुंगवान् ॥ ५९ ॥ भृशं शोकाणवे मग्नः पर्यदेव- यदंगदः ॥ तव नाशं च वैदेहि वालिनश्च तथा वधम् ॥ ६० ॥ प्रायोपवेशमस्माकं मरणं च जटायुषः ॥ तेषां नः स्वामिसंदेशान्निराशानां मुमूर्षताम् ॥ ६१ ॥ कार्यहेतोरिहायातः शकुनिर्वीर्यवान्महान् ॥ गुप्त- राजस्य सोदर्यः संपातिर्नाम गुध्रराट् ॥ ६२ ॥ श्रुत्वा भ्रातृवधं क्रोपादिदं वचनमब्रवीत् ॥ यवीयान्के-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे सुन्दरकाण्डे । सर्गः ३५. * (८५२)

न मे भ्राता हतः क्व च निपातितः ॥ ६३ ॥ एतदाख्यातुमिच्छामि भवद्विर्वानरोत्तमाः ॥ अंगदोऽकथ-
यत्तस्य जन्मस्थाने महद्वयम् ॥ ६४ ॥ रक्षसा भीमरूपेण त्वामुद्दिश्य यथार्थतः ॥ जटायोस्तु बध्-
न्युत्वा दुःखितः सोऽरुणात्मजः ॥ ६५ ॥ त्वामाह स वरारोहे वसंतीं रावणालये ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा
संपातेः प्रीतिवर्धनम् ॥ ६६ ॥ अंगदप्रमुखाः सर्वे ततः प्रस्थापिता वयम् ॥ विंध्यादुत्थाय संप्राप्ताः
सागरस्यांतमुत्तमम् ॥ ६७ ॥ त्वद्दर्शने कृतोत्साहा हृष्टाः पुष्टाः पुर्वगमाः ॥ अंगदप्रमुखाः सर्वे वेलो-
पांतमुपागताः ॥ ६८ ॥ चिंतां जग्मुः पुनर्भीमां त्वद्दर्शनसमुत्तुकाः ॥ अथाहं हरिसैन्यस्य सागरं
दृश्य सीदतः ॥ ६९ ॥ व्यवधूय भयं तीव्रं योजनानां शतं प्लुतः ॥ लंका चापि मया रात्रौ प्रविष्टा
राक्षसाकुला ॥ ७० ॥ रावणश्च मया दृष्टस्त्वं च शोकनिपीडिता ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथावृत्तमर्नि-
दिते ॥ ७१ ॥ अभिभाषस्व मां देवि दूतो दाशरथेरहम् ॥ तन्मां रामकृतोद्योगं त्वन्निमित्तिभिद्वागतम् ॥
॥ ७२ ॥ सुग्रीवसचिवं देवि बुध्यस्व पवनात्मजम् ॥ कुशली तव काकुत्स्थः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ७३ ॥
शुरोराधाधने युक्तो लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ तस्य वीर्यवतो देवि भर्तुस्तव दिते रतः ॥ ७४ ॥ अहमेक-
स्तु संप्राप्तः सुग्रीववचनादिह ॥ मयेयमसहोयेन चरता कामरूपिणा ॥ ७५ ॥ दक्षिणा दिगनुक्रांता त्व-
न्मार्गविक्रयैषिणा ॥ दिष्ट्याहं हरिसैन्यानां त्वन्नाशमनुशोचतम् ॥ ७६ ॥ अपनेष्यामि संतापं त्वान्-
भिगमशासनात् ॥ दिष्ट्या हि न मम व्यर्थं सागरस्येह लंघनम् ॥ ७७ ॥ प्राप्स्याम्यहमिदं देवि त्वद्दर्श-
नकृतं यशः ॥ राघवश्च महावीर्यः क्षिप्रं त्वामभिपत्स्यते ॥ ७८ ॥ सपुत्रबांधवं हत्वा रावणं राक्ष-
साधिपम् ॥ माल्यवान्नाम वैदेहिं गिरिणामुत्तमो गिरिः ॥ ७९ ॥ ततो गच्छति गोकर्णं पर्वतं केसरी

हरिः ॥ स च देवर्षिभिर्दिष्टः पिता मम महाकपिः ॥ तीर्थं नदीपतेः पुण्ये शंबसादनमुद्धरन् ॥ ८० ॥
यस्याहं हरिणः क्षेत्रे जातो वातेन मैथिलि ॥ हनूमानिति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा ॥ ८१ ॥
विश्वासार्यं तु वैदेहि भर्तुरुक्ता मया गुणाः ॥ अचिरान्त्वामितो देवि राघवो नयिता ध्रुवम् ॥ ८२ ॥ एवं
विश्वासिता सीता हेतुभिः शोकार्काशता ॥ उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमाधिगच्छति ॥ ८३ ॥ अतुलं च गता
हर्षं प्रहर्षेण तु जानकी ॥ नेत्राभ्यां वक्रपक्ष्माभ्यां सुमोचानन्दजं जलम् ॥ ८४ ॥ चारु तद्वदनं तस्या-
स्ताम्रशुक्लयत्नेक्षणम् ॥ अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोद्धराद् ॥ ८५ ॥ हनूमतं क्वपि व्यक्तं मन्यते
नान्यथेति सा ॥ अथोवाच हनूमांस्तमुत्तरं प्रियदर्शनाम् ॥ ८६ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं समाश्वसिहि
मैथिलि ॥ किं करोमि कथं वा ते रोचते प्रतियाग्यहम् ॥ ८७ ॥ हतेऽसुरे संयति शंबसादने कपिप्रवीरेण मह-
र्षिचोदनाम् ॥ ततोऽस्मि वायुप्रभवो हि मैथिलि प्रभावतस्तत्प्रतिमश्च वानरः ॥ ८८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० मुन्दरकाण्डे पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ भूय एव महातेजा हनूमान्यवनात्मजः ॥
अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सीताप्रत्ययकारणान् ॥ १ ॥ वानरोऽहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः ॥ राम-
नामांकितं चेदं पश्य देव्यंगुलीयकम् ॥ २ ॥ प्रत्ययार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना ॥ समाश्व-
सिहि भद्रं ते क्षीणदुःखफला ह्यसि ॥ ३ ॥ गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषितम् ॥ भर्तोरभिव
संप्राप्तं जानकी मुदितभवत् ॥ ४ ॥ चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लयत्नेक्षणम् ॥ बभूव हर्षोदयं च
राहुमुक्त इवोद्धराद् ॥ ५ ॥ ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुः संदेशहर्षिता ॥ परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रशशंस
महाकपिम् ॥ ६ ॥ विक्रांतस्त्वं समर्थस्त्वं प्राज्ञस्त्वं वानरोत्तम ॥ येनेदं राक्षसपदं त्वयैकेन प्रवर्षितम्

॥ ७ ॥ शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयः ॥ विक्रमश्चाधनीयेन क्रमता गोष्पदीकृतः ॥ ८ ॥
 नहि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरपंभ ॥ यस्य ते नास्ति संत्रासो रावणादपि संभ्रमः ॥ ९ ॥ अहंसे
 च कपिश्रेष्ठ मया समभिभाषितुम् ॥ यद्यसि प्रेषितस्तेन रामेण विदितात्मना ॥ १० ॥ प्रेषयिष्यति
 दुर्धर्षो रामो नह्यपरीक्षितम् ॥ पराक्रममविज्ञाय मत्सकाशं विशेषतः ॥ ११ ॥ दिष्टया च कुशली
 रामो धर्मोत्सा सत्यसंगरः ॥ लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानंदवर्धनः ॥ १२ ॥ कुशली यदि काकुत्स्थः
 किं न सागरमेखलाम् ॥ महीं दहति कोपेन युगांताग्निरिवोत्थितः ॥ १३ ॥ अथवा शक्तिमंतौ तौ सुराणामपि
 निग्रहे ॥ ममैव तु न दुःखानामस्ति मन्ये विपर्ययः ॥ १४ ॥ कच्चिन्न व्यथते रामः कच्चिन्न परितप्यते ॥
 उत्तराणि च कार्याणि कुरुते पुरुषोत्तमः ॥ १५ ॥ कच्चिन्न दीनः संभ्रांतः कार्येषु च न मुह्यति ॥ कच्चित्पु-
 रुषकार्याणि कुरुते नृपतेः सुतः ॥ १६ ॥ द्विविधं त्रिविधोपायमुपायमपि सेवते ॥ विजिगीषुः सुहृत्काचि-
 न्मित्रेषु च परंतपः ॥ १७ ॥ कच्चिन्मित्राणि लभते मित्रैश्चाप्यभिगम्यते ॥ कच्चित्कल्याणमित्रश्च
 मित्रैश्चापि पुरस्कृतः ॥ १८ ॥ कच्चिदाशास्ति देवानां प्रसादं पार्थिवात्मजः ॥ कच्चित्पुरुषकारं च
 देवं च प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥ कच्चिन्न विगतस्नेहो वित्रासान्मयि राघवः ॥ कच्चिन्मां व्यसनादस्मान्मोक्षयिष्यति
 राघवः ॥ २० ॥ सुखानामुचिदो नित्यमसुखानामनूचितः ॥ दुःखमुत्तरमासाद्य कच्चिद्रामो न सी-
 दति ॥ २१ ॥ कौसल्यायास्तथा कच्चित्सुमित्रायास्तथैव च ॥ अभीक्ष्णं श्रूयते कच्चिदकुशलं भर-
 तस्य च ॥ २२ ॥ मन्त्रिमित्तेन मानार्हः कच्चिच्छोकैः राघवः ॥ कच्चिन्नान्यमना रामः कच्चिन्मां
 तारायिष्यति ॥ २३ ॥ कच्चिदक्षौहिर्णा भीमां भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ ध्वजिनो मंत्रिभिर्गुप्तां प्रेषयि-

ध्यति मरुतं ॥ २४ ॥ वानराधिपतिः श्रोमान्नुग्रीवः कञ्चिदुच्यति ॥ मरुते हरिर्मिवीवृता दंत-
नखायुधैः ॥ २५ ॥ कञ्चि लक्ष्मणः शूरः मुमित्रानंदवर्धनः ॥ अखविच्छरजालेन राक्षसान्निघघमध्यति
॥ २६ ॥ रौद्रेण कञ्चिदुस्त्रेण रामेण निहतं रणे ॥ द्रक्ष्यस्यान्येन कालेन रावणं ससुहृज्जनम् ॥ २७ ॥
कञ्चिन्न तद्धेमसमानवर्णं तस्याननं पद्मसमानगंधि ॥ मया विना शुष्यति शोकदीनं जलक्षयं पद्म-
भिवातेपेन ॥ २८ ॥ धर्मापदेशान्त्यजतः स्वराज्यं मां चाप्यरणं नयतः पदातेः ॥ नासीद्यथा यस्य
न भीर्न शोकः कञ्चित्स धैर्यं हृदये करोति ॥ २९ ॥ न चास्य माता न पिता न चान्यः स्नेहाद्विशिष्टोऽस्ति
मया समो वा ॥ तावद्व्यहं दूतं जिजीविषेयं यावत्पट्वृत्तिं शृणुयां प्रियस्य ॥ ३० ॥ इतीव देवी वचनं
महार्थं तं वानरेन्द्रं मधुरार्थमुक्त्वा ॥ श्रोतुं पुनस्तस्थ वचोऽभिरामं रामार्थयुक्तं विराम रामा ॥ ३१ ॥
सीताया वचनं श्रुत्वा मारुतिर्भामविक्रमः ॥ शिरस्यंजलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीन् ॥ ३२ ॥ न
त्वाभिदृष्ट्यां जानीते रामः कमललोचनः ॥ तेन त्वां नानयत्याशु शर्चीभिव पुरदरः ॥ ३३ ॥
श्रुत्वैव च वचो मह्यं क्षिप्रमेध्यति राघवः ॥ चमूं प्रकर्षन्महतीं हृयक्षगणसंयुताम् ॥ ३४ ॥ विष्टमभित्वा
बाणौघैरक्षोभ्यं वरुणालयम् ॥ करिष्यति पुरीं लंकां काकुत्स्थः शान्तराक्षसाम् ॥ ३५ ॥ तत्र यद्यंतरा
मृत्युर्द्युदि देवा महासुराः ॥ स्थाम्यंति पथि रामस्य स तानपि वधिष्यति ॥ ३६ ॥ तवादर्शनजेनार्यै
शोकेन परिपूरितः ॥ न शर्म लभते रामः सिंहादित इव द्विपः ॥ ३७ ॥ मंदरेण च ते देवि शपे
मूलफलेन च ॥ मलयेन च विध्येन मेरुणा दुर्दुरेण च ॥ ३८ ॥ यथा सुनयनं वल्गु बिंबोष्ठं चारु
कुंडलम् ॥ मुखं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्णचंद्रमिवोदितम् ॥ ३९ ॥ क्षिप्रं द्रक्ष्यसि वैदेहि रामं प्रसवणे गिरौ ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे सुन्दरकाण्डे । सर्गः ३७. * (८५६)

शतक्रतुमिवासीनं नागपृष्ठस्य मूर्धनि ॥४०॥ न मांसं राघवो मुंक्ते नचैव मधु सेवते ॥ वन्यं सुविहितं
नित्यं भक्तमश्राति पंचमम् ॥४१॥ नैव देशान्न मशकान्न कीटान्न सरिस्तृपान् ॥ राघवोऽपनयेद्रात्रास्त्वद्भते-
नंतरात्सना ॥ ४२ ॥ नित्यं ध्यानपरो रामो नित्यं शोकपरायणः ॥ नान्यर्क्षितयते किंचित्स तु
कामवशगतः ॥४३॥ अनिद्रः सततं रामः सुप्नोऽपि च नरोत्तमः ॥ सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन्प्रतिबुध्यते
॥४४॥ दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यच्चान्यत्स्त्रीमनोहरम् ॥ बहुशो हा प्रियेत्येवं श्वसंस्वामभिभाषते ॥४५॥
स देवि नित्यं परितप्यमानस्त्वामेव सीतेत्यभिभाषमाणः ॥ धृतव्रतो राजसुतो महात्मा तवैव लाभाय कृत-
प्रयत्नः ॥ ४६ ॥ सा रामसंकीर्तनवीतशोका रामस्य शोकेन समानशोका ॥ शरन्मुखेनांबुदशेषचंद्रा
निशेव वैदेहसुता वभूव ॥ ४७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकाण्डे
षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ सा सीता वचनं श्रुत्वा पूर्णचंद्रनिभानना ॥ हनूमंतमुवाचेदं धर्मार्थसहितं
वचः ॥ १ ॥ अमृतं विषसंपृक्तं त्वया वानरभाषितम् ॥ यच्च नान्यमना रामो यच्च शोकपरायणः ॥२॥
ऐश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे ॥ रज्ज्वेव पुरुषं बद्ध्वा कृतांतः परिकर्षति ॥ ३ ॥ विधिनून-
मसंस्कार्यः प्राणिनां पृथ्वगोत्तम ॥ सौमित्रि मां च रामं च व्यसनैः पश्य मोहितान् ॥ ४ ॥ शोकस्यास्य
कथं पारं राघवोऽधिगमिष्यति ॥ पुत्रमानः परिक्रांतो हतनौः सागरे यथा ॥ ५ ॥ राक्षसानां वधं
कृत्वा सुदयित्वा च रावणम् ॥ लंकासुमन्थितां कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः ॥ ६ ॥ स वाच्यः
संत्वरस्वेति यावदेव न पूर्यते ॥ अयं संवत्सरः कालस्तावद्वि मम जीवितम् ॥ ७ ॥ वर्तते दशमो मासो
द्वौ तु शेषौ पुंवंगम ॥ रावणेन नृशंसेन समयो यः कृतो मम ॥ ८ ॥ विभीषणेन च भ्रात्रा मम

निर्यातनं प्रति ॥ अनुनीतः प्रयत्नेन न च तत्कुरुते मतिम् ॥ ९ ॥ मम प्रतिप्रदानं हि रावणस्य नरोचते ॥
 रावणं मार्गते संख्ये सृष्टुः कालवशं गतम् ॥ १० ॥ ज्येष्ठा कन्या कला नाम विभीषणमुता कपे ॥
 तथा ममैतदाख्यातं मात्रा प्रहितया स्वयम् ॥ ११ ॥ अविध्यो नाम मेधावी विद्वान्नाक्षसंपुंगवः ॥ घृति-
 माञ्जलीवान्वृद्धो रावणस्य सुसंमतः ॥ १२ ॥ रामश्चयमनुप्राप्तं रक्षसां प्रत्यचोदयत् ॥ न च तस्य स
 दुष्टात्मा शृणोति वचनं हितम् ॥ १३ ॥ आशसेयं हरिश्रेष्ठ क्षिप्रं मां प्राप्स्यते पतिः ॥ अंतरात्मा हि ते
 शुद्धस्त्वस्मिन्श्च बहवो गुणाः ॥ १४ ॥ उत्साहः पौरुषं सत्त्वमानुशंस्यं कृतज्ञता ॥ विक्रमश्च प्रभावश्च
 संति वानर रावणे ॥ १५ ॥ चतुर्दशसहस्राणि राक्षसानां जघान यः ॥ जनस्थाने विना भ्रात्रा शत्रुः
 कस्तस्य नोद्विजेत् ॥ १६ ॥ न स शक्यस्तुल्ययितुं व्यसनैः पुरुषर्षभः ॥ अहं तस्यानुभावज्ञा शक्रस्यैव
 पुलोमजा ॥ १७ ॥ शरजालांशुमाञ्छरः कपे रामदिवाकरः ॥ शत्रुरक्षोमयं तोयमुपशोषं नयिष्यति
 ॥ १८ ॥ इति संजल्पमानां तां रामार्थे शोककर्षिताम् ॥ अश्रुसंपूर्णवदनमुवाच हनुमान्कपिः ॥ १९ ॥
 श्रुत्वैव च वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः ॥ चमू प्रकर्णमहतीं हयैर्क्षगणसंकुलाम् ॥ २० ॥ अथवा
 मोचयिष्यामि त्वामयैव सराक्षसात् ॥ अस्मादुःखदुःपारोह मम पृष्ठमर्निदिते ॥ २१ ॥ त्वां तु पृष्ठ-
 गतां कृत्वा संतरिष्यामि सागरम् ॥ शक्तिरस्ति हि मे वोढुं लंकामपि सरावणाम् ॥ २२ ॥ अहं प्रसवण-
 स्थाय राववायाद्य मैथिलि ॥ प्रापायेष्यामि शक्राय हव्यं द्रुतमिवानलः ॥ २३ ॥ द्रक्ष्यस्यद्यैव वैदेहि
 राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ व्यवसायसमायुक्तं विष्णुं दैत्यवेधे यथा ॥ २४ ॥ त्वदर्शनकृतोत्साहमाश्रमस्थं
 महाबलम् ॥ पुरंदरमिवासीनं नगराजस्य मूर्धनि ॥ २५ ॥ पृष्ठमारोह मे देवि मा विकांक्षस्व

क्षोभने ॥ योगमन्विच्छ रामेण शशांकेनेव रोहिणी ॥ २६ ॥ कथयंतीव शशिना संगमिष्यसि
 रोहिणी ॥ मत्पृष्ठमधिरोह त्वं तराकाशं महार्णवम् ॥ २७ ॥ नहि मे संप्रयातस्य त्वामितो नयतोऽगने ॥
 अनुगंतुं गतिं शक्ताः सर्वे लंका निवासिनः ॥ २८ ॥ यथैवाहमिह प्राप्तस्तथैवाहमस्मशयम् ॥
 यास्यामि पश्य वैदेहि त्वामुद्यम्य विहायसम् ॥ २९ ॥ मैथिली तु हरिश्रेष्ठाच्छ्रुत्वा वचनमद्भुतम् ॥
 हर्षविस्मितसर्वांगी हनूंमतमथाब्रवीन् ॥ ३० ॥ हनूमन्द्दूरमध्वानं कथं मां नेतुमिच्छसि ॥ तद्व खलु
 ते मन्ये कपित्वं हरियूथम् ॥ ३१ ॥ कथं चाल्पशरीरस्त्वं मामितो नेतुमिच्छसि ॥ सकाशं मानवैद्रस्य
 भर्तुर्मे पुत्रवर्षम् ॥ ३२ ॥ सीतायास्तद्वचः श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ चिंतयामास लक्ष्मीवान्नवं परि-
 भवं कृतम् ॥ ३३ ॥ न मे जानाति सत्त्वं वा प्रभावं वासितेक्षणा ॥ तस्मात्पश्यतु वैदेही यद्रूपं मम
 कामतः ॥ ३४ ॥ इति संचिंत्य हनुमांस्तदा पुत्रवर्षमभः ॥ दर्शयामास सीतायाः स्वरूपमस्मिन्तः
 ॥ ३५ ॥ स तस्मात्पादपाद्रीमानाऽलुत्य पुत्रवर्षमभः ॥ ततो वार्धितुमारमे सीताप्रत्ययकारणान् ॥ ३६ ॥
 मेरुसंदरसंकाशो बभौ दीप्तानलप्रभः ॥ अग्रतो व्यवतस्थे च सीताया वानरर्षमभः ॥ ३७ ॥ हरिः
 पर्वतसंकाशस्ताम्रवक्त्रो महाबलः ॥ वज्रदंष्ट्रनखो भीमो वैदेहीमिदमब्रवीत् ॥ ३८ ॥ सपर्वतवनोद्देशां
 साट्टप्राकारतोरणाम् ॥ लंकामिमां सनाथां वा नयितुं शक्तिरस्ति मे ॥ ३९ ॥ तदवस्थाप्यतां बुद्धिरलं
 देवि विवाक्षया ॥ विशोकं कुरु वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ ४० ॥ तं दृष्ट्वाचलसंकाशमुवाच
 जनकात्मजा ॥ पद्मपत्रविशालाक्षी मारुतस्यौरसं मुतम् ॥ ४१ ॥ तव सत्त्वं बलं चैव विजानामि
 महाकपे ॥ वायोरिव गतिश्चापि तेजश्चाग्नेरिवाद्भुतम् ॥ ४२ ॥ प्राकृतोऽन्यः कथं

चेमां भूमिमांगुमर्हति ॥ उद्वेगप्रमेयस्य पारं वानरयूथप ॥ ४३ ॥ जानामि
गमने शक्तिं नयने चापि ते मन ॥ अवश्यं संप्राधार्यशु कार्यसिद्धिरिवात्मनः
॥ ४४ ॥ अयुक्तं तु कपिश्रेष्ठ मया गंतुं त्वया सह ॥ वायुवेगसन्नेगस्य वेगो मां मोह-
येत्तव ॥ ४५ ॥ अहमाकाशमासक्तः उपयुपरि सागरम् ॥ प्रपतेयं हि ते पृष्ठादूयो वेगेन गच्छतः
॥ ४६ ॥ पतिता सागरे चाहं निमिनःकृत्वाकुले ॥ भवेयमाशु विवशा यादसामन्नुत्तमम् ॥ ४७ ॥
नच शस्ये त्वया सार्द्धं गंतुं शत्रुविनाशन ॥ कलत्रवति संदेहस्त्वयि स्यादप्यसंशयम् ॥ ४८ ॥ ह्रियमा-
णां तु मां दृष्ट्वा राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ अनुगच्छेयुरादिष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ ४९ ॥ तैस्त्वं परिवृतः
शूरैः शूलमुद्रपार्ष्णिभिः ॥ भवेत्स्वं संशयं प्राप्तो मया वीरकलत्रवान् ॥ ५० ॥ सायुधा बहवो ज्योम्नि
राक्षसास्त्वं निरायुधः ॥ कथं शस्यसि संयातुं मां चैत्र परिरक्षितुम् ॥ ५१ ॥ युध्यमानस्य रक्षोभिस्त-
तस्तैः क्रूरकर्मभिः ॥ प्रपतेयं हि ते पृष्ठादूयातौ कपिसत्तम ॥ ५२ ॥ अय रक्षांसि भीमानि महाति
वलवति च ॥ कथंचित्सांपराये त्वां जयेयुः कपिसत्तम ॥ ५३ ॥ अथवा युध्यमानस्य पतेयं विमुखस्य
ते ॥ पतितां च गृहीत्वा मां नयेयुः पापराक्षसाः ॥ ५४ ॥ मां वा हेरियुस्त्वद्वस्ताद्विशसेयुरथापि वा ॥ अन-
वस्थौ हि दृश्यते युद्धे जयपराजयौ ॥ ५५ ॥ अहं वापि विपद्येयं रक्षोभिरभितर्जिता ॥ तत्प्रयत्नो हारि-
श्रेष्ठ भवेन्नष्णफल एव तु ॥ ५६ ॥ कामं त्वमपि पर्याप्तो निहंतुं सर्वराक्षसान् ॥ राघवस्य यशो हयित्व-
या शस्तैस्तु राक्षसैः ॥ ५७ ॥ अथवादाय रक्षांसि न्यसेयुः संवृते हि माम् ॥ यत्र तेनाभिजानीयुर्हयो
नापि राघवः ॥ ५८ ॥ आरंभस्तु मदर्थोऽयं ततस्तत्र निरर्थकः ॥ त्वया हि सह रामस्य महानागमने

युगः ॥ ५९ ॥ मायि जीवितमायतं राघवस्यामितौजसः ॥ भ्रातॄणां च महाबाहो तव राजकुलस्य च ॥ ६० ॥ तौ निराशौ मदर्थं च शोकसंतापकशितौ ॥ सह सर्वक्षहरिभित्त्यक्षयतः प्राणसंग्रहम् ॥ ६१ ॥ भर्तुर्भक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य ज्ञानर ॥ नाहं स्पष्टुं स्वतो गात्रमिच्छेयं वानरोत्तम ॥ ६२ ॥ यदहं गात्रसंस्पृशौ रावणस्य गता बलान् ॥ अनीशा किं करिष्यामि विनाथा विवशा सती ॥ ६३ ॥ यदि रामो दशग्रीवमिह इत्वा सराक्षसम् ॥ मामितो गृह्य गच्छेत तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ६४ ॥ श्रुताश्च दृष्टा हि मया पराक्रमा महात्मनस्तस्य रणावमर्दिनः ॥ न देवगंधर्वमुजंगराक्षसा भवंति रामेण समा हि संयुगे ॥ ६५ ॥ समीक्ष्य तं संयति चित्रकार्मुकं महाबलं वासवतुल्यविक्रमम् ॥ सलक्ष्मणं को विषहेत राघवं हुताशनं क्षीप्रमिवानिले रितम् ॥ ६६ ॥ सलक्ष्मणं राघवमाजिमर्दनं दिशागजं मत्तमिव व्यवस्थितम् ॥ सहेत को वानरमुख्य संयुगे युगांतसूर्यप्रातिमं शराचिषम् ॥ ६७ ॥ स मे कपिश्रेष्ठ सलक्ष्मणं प्रियं सयूथं क्षिप्रमिहोपपादय ॥ चिराय रामं प्रतिशोककपितं कुरुष्व मां वानरवीर हर्षिताम् ॥ ६८ ॥ इत्येष श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० सुन्दरकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ ततः स कपिशार्दूलस्तेन वाक्येन तोषितः ॥ सीतामुवाच तच्छ्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १ ॥ युक्तरूपं त्वया देवि भाषितं तं शुभदर्शने ॥ सदृशं स्त्रीस्वभावस्य साध्वीनां विनयस्य च ॥ २ ॥ स्त्रीत्वान्न त्वं समर्थासि सागरं व्यतिवर्तितुम् ॥ मामधिष्ठाय विस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ ३ ॥ द्वितीयं काणं यच्च ब्रवीषि विनयान्विते ॥ रामादन्यस्य नाहंमि संसर्गमिति जानकि ॥ ४ ॥ एतत्ते देवि सदृशं पत्न्यास्तस्य महात्मनः ॥ का ह्यन्या त्वामृते देवि द्यूताद्वचनमीदृशम् ॥ ५ ॥ श्रोष्यते चैव काकुत्स्थः सर्वं निरवशेषतः ॥ चेष्टितं

यत्त्वया देवि भाषितं च ममाग्रतः ॥ ६ ॥ कारणैर्बहुभिर्देवि रामप्रियाचिकीर्षया ॥ स्नेहप्रस्कन्नम-
नया मयैतत्समुदीरितम् ॥ ७ ॥ लंकाया दुष्प्रवृत्तबाहुस्तरत्वान्महोदधेः ॥ सामर्थ्यादात्मनश्चैव
मयैतत्समुदीरितम् ॥ ८ ॥ इच्छामि त्वां समानेतुमर्चयैव रघुनदिना ॥ गुरुस्नेहेन भवत्या च नान्य-
था तदुदाहृतम् ॥ ९ ॥ यदि नोत्सहसे यातुं मया सार्धमानेदिते ॥ अभिज्ञानं प्रयच्छ त्वं जानी-
याद्राघवो हि यन् ॥ १० ॥ एवमुक्ता हनुमता सीता सुरसुतोपमा ॥ उवाच वचनं ममं बाष्पप्र-
थिताक्षरम् ॥ ११ ॥ इदं श्रेष्ठमभिज्ञानं त्वयास्त्वं तु मम प्रियम् ॥ शैलस्य चित्रकूटस्यापादे पूर्वोत्तरे
पदे ॥ १२ ॥ तापसाश्रमवासिन्याः प्राज्यमूलफलोदके ॥ तस्मिन्निस्त्राश्रिते देशे मंदाकिन्यविदूरतः ॥ १३ ॥
तस्योपवनलंडेषु नानापुष्पयुगांधिषु ॥ वितहत्य सलिले छिन्नो ममांके समुपाविशः ॥ १४ ॥ ततो मां स
समायुक्तो वायसः पर्यंतुदयत् ॥ तमहं लोष्टमुद्यम्य वारयामि स्म वायसम् ॥ १५ ॥ दारयन्स च
मां काकस्तत्रैव परिलीयते ॥ नृचाप्युपारमन्मांसाङ्गक्षार्थी बलिभोजनः ॥ १६ ॥ उत्कर्षेयां च
रशनां कुद्धायां मयि पक्षिणे ॥ संसमाने च वसने ततो दृष्टा त्वया ह्यहम् ॥ १७ ॥ त्वया
विहासिता चाहं क्रुद्धा संलज्जिता सदा ॥ भक्ष्यगृध्नेन काकेन दारिता त्वामुपागता ॥ १८ ॥ ततः
श्रांताहर्षुत्संभ्रमासीनस्य तवाविशम् ॥ कुर्वन्ती प्रहृष्टेन त्वयाहं परिसांत्विता ॥ १९ ॥
बाष्पपूर्णमुखी ममं चक्षुषी परिमार्ज्यती ॥ लक्षिताहं त्वया नाथ वायसेन प्रकोपिता ॥ २० ॥
परिश्रमाच्च सुप्ता हे राघवांकेऽस्यहं चिरम् ॥ पर्यायेण प्रसुप्तश्च ममांके भरताग्रजः ॥ २१ ॥ स तत्र पु-
नरेवाथ वायसः समुपागमत् ॥ ततः सुप्तप्रबुद्धां मां राघवांकात्समुत्थिताम् ॥ वायसः सहसगम्य विर-

राट् स्तनांतरे ॥ २२ ॥ पुनःपुनरथोत्पत्य विरराट् स मां भृशम् ॥ ततः समुत्थितो रामो मुक्तेः
 शोणितबिंदुभिः ॥ २३ ॥ (वायसेन ततस्तेन बलवह्निश्च्यमानया ॥ स मया बोधितः श्रीमान्सुखसुप्तः
 परंतपः ॥ १ ॥) स मां दृष्ट्वा महाबाहुर्वितुन्नां स्तनयोस्तदा ॥ आशीविष इव क्रुद्धः श्वसन्वाक्यमभा-
 षत ॥ २४ ॥ केन ते नागनासोरु विक्षतं वै स्तनांतरम् ॥ कः क्रीडति स रोषेण पंचवक्त्रेण भोगिना
 ॥ २५ ॥ वीक्षमाणस्ततस्तं वै वायसं समवैक्षत ॥ तल्यैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैर्ममिवामिमुखं स्थितम् ॥ २६ ॥
 पुत्रः किल स शक्यस्य वायसः पतनां वरः ॥ धरांतरगतः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥ २७ ॥ ततस्त-
 स्मिन्महाबाहुः कोपसंनर्वातितेक्षणः ॥ वायसे कृतवान्कूरां मतिं मतिमतां वरः ॥ २८ ॥ स दर्भं संस्त-
 रादगृह्य ब्रह्मणोऽख्येण योजयन् ॥ स दीप इव कालाग्निर्ज्वालाभिमुखो द्विजम् ॥ २९ ॥ स तं प्रदीपं
 चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति ॥ ततस्तु वायसं दर्भः सोऽबरेऽनुजगाम ह ॥ ३० ॥ अनुसृष्टस्तदा काको
 जगाम विविधां गतिम् ॥ त्राणकाम इमं लोकं सर्वं वै विचचार ह ॥ ३१ ॥ स पित्रा च परित्यक्तः
 सर्वैश्च परमर्षिभिः ॥ त्रोल्लोकान्संपरिक्रम्य तमेव शरणं गतः ॥ ३२ ॥ स तं निषतितं भूमौ शरण्यः
 शरणागतम् ॥ वयार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयन् ॥ ३३ ॥ परिद्यूनं विवर्णं च पतमानं तमब्र-
 वीत् ॥ मोघमखं न शक्यं तु ब्राह्मं कर्तुं तदुच्यताम् ॥ ३४ ॥ (हिनस्तु दक्षिणाक्षि त्वच्छर इत्यथ
 सोऽब्रवीत् ॥) ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् ॥ दत्त्वा तु दक्षिणं नेत्रं प्राणेभ्यः
 परिरक्षितः ॥ ३५ ॥ स रामाय नमस्कृत्वा राज्ञे दशरथाय च ॥ विस्मृष्टेन वीरेण प्रतिपेदे स्वमालयम्
 ॥ ३६ ॥ मरुते काकमात्रेऽपि ब्रह्माखं समुदीरितम् ॥ कस्माद्यो माहस्त्वत्तः क्षमसे तं महीपते ॥ ३७ ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे सुन्दरकाण्डे । सर्गः ३८. *

(८६३)

स कुरुष्व महोत्साहां कृपां मयि नरपभाल्लया नाथवती नाथ अनाथा इव दृश्यते ॥ ३८ ॥ आनृशंस्यं
परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतः ॥ जानामि त्वां महावीर्यं महोत्साहं महाबलम् ॥ ३९ ॥ अपारवारमक्षोभ्यं
गांभीर्योत्सागरोपमम् ॥ भर्तारं ससमुद्राया धरण्या वासवोपमम् ॥ ४० ॥ एवमब्रुविदां श्रेष्ठो बलवान्वत्स्व-
वानपि ॥ किमर्थमखं रक्षस्सु न योजयसि राघव ॥ ४१ ॥ न नागा नापि गंधर्वा न सुरा न मरुद्गणाः ॥
रामस्य समरे देवं जन्ताः प्रतिसर्माहितुम् ॥ ४२ ॥ तस्य वीर्यवतः कच्चिद्यद्यस्ति मयि संभ्रमः ॥ किमर्थं न
शरैस्तीक्ष्णैः क्षयं नयति राक्षसान् ॥ ४३ ॥ भ्रातुरादेशमादाय लक्ष्मणो वा परंतपः ॥ कस्य हेतोर्न मां वीरः
परित्राति महाबलः ॥ ४४ ॥ यदि तौ पुरुषव्याघ्रो वार्ष्णिद्रुसमतेजसौ ॥ सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं
मामुपेक्षतः ॥ ४५ ॥ ममैव दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः ॥ समर्थावपि तौ यन्मां नावेक्षते परंतपौ
॥ ४६ ॥ वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रुभाषितम् ॥ अथाब्रवीन्महातेजा हनूमान्हरिश्चयपः ॥ ४७ ॥
त्वच्छोकोविमुखा रामो देवि सत्येन ते शपे ॥ रामे दुःखाभिपन्ने तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ ४८ ॥
कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ॥ इमं सुहृत् दुःखानामंतं द्रक्ष्यसि शोभने ॥ ४९ ॥ तावुभौ
पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रौ महाबलौ ॥ त्वदृशनकृतोत्साहौ लोकान्भर्त्साकरिष्यतः ॥ ५० ॥ हत्वा च समरे
क्रूरं रावणं सहबांधवम् ॥ राघवस्त्वां विशालाक्षि स्वपुरीं प्रतिनेष्यति ॥ ५१ ॥ ब्रूहि यद्राघवो वाच्यो
लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ सुग्रीवो वापि तेजस्वी हार्यो वा समागताः ॥ ५२ ॥ इत्युक्तवति तस्मिंश्च सीता
पुनरथाब्रवीत् ॥ कौसल्या लोकभर्तारं सुषुवे यं मनस्विनी ॥ ५३ ॥ तं ममार्थं सुखं पृच्छ शिरसां
चाभिवादय ॥ सजश्च सर्वैर्ज्ञानि त्रियायाश्च वरांगनाः ॥ ५४ ॥ ऐश्वर्यं च विशालायां पृथिव्यामपि

कुलेभम् ॥ पितरं मातरं चैव संमान्याभिप्रसाद्य च ॥ ५५ ॥ अनुप्रव्रजितो रामं सुमित्रा येन सुप्रजाः ॥
 अनुकूलेन घर्मात्मा त्यक्त्वा सुखमनुत्तमम् ॥ ५६ ॥ अनुगच्छति काकुत्स्थं भ्रातरं पालयन्वने ॥
 सिद्धस्कंधी महाबाहुर्मनस्वी प्रियदर्शनः ॥ ५७ ॥ पितृवद्वर्तते रामे मातृवन्मां समाचरत् ॥ हियमाणां तदा
 वीरो न तु मां वेद लक्ष्मणः ॥ ५८ ॥ वृद्धोपसेवी लक्ष्मीवाञ्छक्तो न बहुभाषिता ॥ राजपुत्रप्रियश्रेष्ठः
 सहस्रः श्वशुरस्य मे ॥ ५९ ॥ मत्तः प्रियतरो नित्यं भ्राता रामस्य लक्ष्मणः ॥ नियुक्तो धुरि यस्यां तु
 तामुद्रहति वीर्यवान् ॥ ६० ॥ यं दृष्ट्वा राघवो नैव वृत्तमार्थमनुस्मरत् ॥ स समार्थाय कुशलं वक्तव्यो
 वचनान्मम ॥ ६१ ॥ मृदुर्नित्यं शुचिर्दक्षः प्रियो रामस्य लक्ष्मणः ॥ यथा हि वानरश्रेष्ठ दुःखक्षयकरो
 भवेत् ॥ ६२ ॥ त्वमस्मिन्कार्यनिर्वाहे प्रमाणं हरियूथप ॥ राघवस्त्वत्समारंभान्मयि यत्नपरो भवेत् ॥ ६३ ॥
 इदं ब्रूयाश्च मे नाथं शूरं रामं पुनः पुनः ॥ जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ॥ ६४ ॥ ऊर्ध्वं मासान्न
 जीवेयं सत्येनाहं ब्रवीमि ते ॥ रावणेनोपरुद्धां मां निष्कृत्या पापकर्मणा ॥ त्रातुमर्हसि वीर त्वं पातालादिव कौशि-
 कीम् ॥ ६५ ॥ ततो वल्लगतं मुक्त्वा दिव्यं चूडामणिं शुभम् ॥ प्रदेयो राघवायेति सीता हनुमते ददौ ॥ ६६ ॥
 प्रतिगृह्य ततो वीरो मणिरत्नमनुत्तमम् ॥ अंगुल्या योजयामास नहस्य प्राभवकुञ्जः ॥ ६७ ॥ मणिरत्नं
 कापिवरः प्रतिगृह्याभिवाच्य च ॥ सीतां प्रदक्षिणं कृत्वा प्रणतः पार्श्वतः स्थितः ॥ ६८ ॥
 हर्षेण महता युक्तः सीतादर्शनजेन सः ॥ हृदयेन गतो रामं लक्ष्मणं च सलक्षणम् ॥ ६९ ॥ मणि-
 वरमुपगृह्य तं महार्हं जनकनृपात्मजया धृतं प्रभावात् ॥ गिरिवरपवनावधूतमुक्तः सुखितमनाः प्रति-
 संक्रमं प्रपेदे ॥ ७० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकाण्डेऽष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

मणिं दत्त्वा ततः सीता हनूमंतमथाब्रवीत् ॥ अभिज्ञानमभिज्ञावमेतद्रामस्य तत्स्वतः ॥ १ ॥
 मणिं दृष्ट्वा तु रामो वै त्रयाणां संस्मरिष्यति ॥ वीरो जनन्या मम च राज्ञो दशरथस्य च
 ॥ २ ॥ स भूयस्त्वं समुत्साहचोदितो हरिसत्तम ॥ अस्मिन्कार्यसमुत्साहे प्रवित्तय यदुत्तरम् ॥
 ॥ ३ ॥ त्वमस्मिन्कार्यनियोगे प्रमाणं हरिसत्तम ॥ तस्य चिंतयतो यत्नो दुःखक्षयकरो भवेत् ॥ ४ ॥
 हनूमन्यत्नमास्थाय दुःखक्षयकरो भव ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय मारुतिर्भीमाविक्रमः ॥ ५ ॥ शिरसा
 वधं वेदेर्हो गमनयोपचक्रमे ॥ ज्ञात्वा संप्रस्थितं देवी वानरं पवनात्मजम् ॥ ६ ॥ बाष्पगद्गदया
 वाचा मैथिली वाक्यब्रवीत् ॥ हनुमन्कुशलं ब्रूयाः सहितौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥ सुप्रीवं च सुहृदामात्यं
 सर्वान्दृष्ट्वाश्च वानरान् ॥ ब्रूयास्त्वं वानरश्रेष्ठ कुशलं धर्मसंहितम् ॥ ८ ॥ यथा च स महाबाहुर्मौ तारयति
 राघवः ॥ अस्माहुःखांबुसरोधात्स्वं समाधत्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ जीवतौ मां यथा रामः संभावयति
 कीर्तिमान् ॥ तत्त्वया हनुमन्बान्धवं वाचा धर्ममवानुहि ॥ १० ॥ नित्यमुत्साहयुक्तस्य वाचः श्रुत्वा
 मयेरिताः ॥ वार्धिष्यते दाशरथेः पौरुषं मदवाप्तये ॥ ११ ॥ मत्संदेशयुता वाचस्त्वत्तः श्रुत्वैव रा-
 घवः ॥ पराक्रमे मतिं वीरो विधिवत्संविधास्यति ॥ १२ ॥ सीतायास्तद्वचः श्रुत्वा हनूमान्माहता-
 त्मजः ॥ शिरस्यजलिमाघाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १३ ॥ क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हयैक्षप्रवर्द्धतः ॥
 यस्ते युधि विजित्यारिन्शोकं व्यपनयिष्यति ॥ १४ ॥ नहि पश्यामि मर्त्येषु नासुरेषु सुरेषु वा ॥
 यस्तस्य वमतो बाणास्थानुमुत्सहेतुः प्रतः ॥ १५ ॥ अप्यर्कमपि पर्जन्यमपि वैवस्वतं यमम् ॥ स
 हि सोढुं रणे शक्तस्तव हेतोर्विशेषतः ॥ १६ ॥ स हि सागरपर्यन्तं महीं साधितुमर्हति ॥ त्व-

निमिक्तो हि रामस्य जयो जनकनंदिनि ॥ १७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्यक्सत्यं सुभाषित-
 म् ॥ जानकी बहु मेने तं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनः-
 पुनः ॥ भर्तृस्नेहान्वितं वाक्यं सौहार्दादनुमानयन् ॥ १९ ॥ यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरि-
 दम ॥ कस्मिंश्चित्संवृते देशे विश्रांतः श्वा गमिष्यसि ॥ २० ॥ मम चैवालपभाग्यायाः सान्निध्या-
 त्तव वानर ॥ अस्य शोकस्य महतो मुहूर्तं मोक्षणं भवेत् ॥ २१ ॥ ततो हि हरिशार्दूल
 पुनरागमनाय तु ॥ प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशयः ॥ २२ ॥ तवादर्शनजः शोको भूयो
 मां परितापयेत् ॥ दुःखादुःखपरामृष्टां दीपयन्निव वानर ॥ २३ ॥ अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव
 ममाग्रतः ॥ सुमहांस्त्वत्सहाय्येषु ह्यृक्षेषु हरिश्चरः ॥ २४ ॥ कथं न खलु दुष्पारं तरिष्यति महोदधिम् ॥
 तानि ह्यृक्षसैन्यानि तौ वानरवरात्मजा ॥ २५ ॥ त्रयणामेव भूतानां सागरस्येह लंघने ॥ शक्तिः
 स्याद्वैनेतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ २६ ॥ तदस्मिन्कार्यनियोगे वीरैव दुरतिक्रमे ॥ किं पश्यसे
 समाधानं त्वं हि कार्यविदां वरः ॥ २७ ॥ काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ॥ पर्याप्तः परवी-
 रन्न यशस्यस्ते फलोदयः ॥ २८ ॥ बलैः समग्रैर्युधि मां रावणं जित्य संयुगे ॥ विजयी स्वपुरं गया-
 त्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ २९ ॥ बलैस्तु संकुलां कृत्वा लंकां परबलादनः ॥ मां नयेद्यदि काकुत्स्थ-
 स्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ३० ॥ तद्यथा तस्य त्रिक्रांतमनुरूपं महात्मनः ॥ भवेदाहवशूरस्य तथा
 त्वमुपपादय ॥ ३१ ॥ तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसहितम् ॥ निशम्य हनूमाञ्शेषं वाक्यमुत्तरम-
 ब्रवीत् ॥ ३२ ॥ देवि ह्यृक्षसैन्यानामीश्वरः पुत्रतो वरः ॥ सुग्रीवः सत्यसंपन्नस्तवार्थे कृतानिश्चयः ॥

॥ ३३ ॥ स वानरसहस्राणां कोटीभिरभिसंवृतः ॥ क्षिप्रमेव्यति वैदेहि राक्षसानां निवर्हणः ॥ ३४ ॥
तस्य विभ्रमसंपन्नाः सन्वन्तो महाबलाः ॥ मनःसंकल्पसंपाता निदेशे हरयः स्थिताः ॥ ३५ ॥
येषां नोपरि नाद्यस्तान्न तिर्यक्संज्ञते गतिः ॥ नच कर्मसु सीदंति महत्स्वमिततेजसः ॥ ३६ ॥ असक्तैर्महो-
त्साहैः ससागरधराधरा ॥ प्रदक्षिणीकृता भूमिबाधुमार्गानुसारिभिः ॥ ३७ ॥ मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च संतितत्र
वनौकशः ॥ मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नारित सुग्रीवसन्निधौ ॥ ३८ ॥ अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः ॥
नहि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ ३९ ॥ तदलं परितापेन देवि शोको व्यपेतु ते ॥ एकोत्पातेन ते लंका मे-
व्यति हरियूथपाः ॥ ४० ॥ मम पृष्ठगतौ तौ च चंद्रमूर्याविवोदितौ ॥ त्वत्सकाशं महासङ्घौ नृसिंहावागभिष्यतः
॥ ४१ ॥ तौ हि वीरौ नरवरौ सहितौ रामलङ्कम्णौ ॥ आगम्य नगरीं लंकां सायकौ विधमिष्यतः ॥ ४२ ॥ स्रगणं रावणं
हत्वा राघवो रघुनंदनः ॥ त्वामादाय वरारोहे स्वपुरीं प्रतियास्यति ॥ ४३ ॥ तदाश्वासिहि भद्रं ते भव त्वं काल-
काक्षिणी ॥ न विप्राद्रक्ष्यसे रामं प्रबलं तमिवानलम् ॥ ४४ ॥ निहते राक्षसेन्द्रे च सपुत्रामान्यबांधव ॥
त्वं समेष्वसि रामेण शशांकेनेव रोहिणी ॥ ४५ ॥ क्षिप्रं त्वं देवि शोकस्य पारं द्रक्ष्यसि मैथिलि ॥
रावणं चैव रामेण द्रक्ष्यसे निहतं बलात् ॥ ४६ ॥ एवमाश्वास्य वैदेहीं हनूमान्मारुतात्मजः ॥ गमनाय
मतिं कृत्वा वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥ ४७ ॥ तमरिष्टं कृतात्मानं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ लङ्कामं च धनु-
र्याणि लंकाद्वारमुपागतम् ॥ ४८ ॥ नखदंष्ट्रायुधान्विरान्विशहशार्दूलविक्रमान् ॥ वानरान्वारणैर्द्रामान्धि-
प्रं द्रक्ष्यसि संगतान् ॥ ४९ ॥ शैलान्बुदनिकाशानां लंकामलयसानुषु ॥ नर्दतां कपिसुल्यानामार्ये यूथा-
न्यनेकशः ॥ ५० ॥ स तु र्भमीण घोरं ताडितो मन्थेषुणा ॥ न शर्म लभते रामः सिंहादित इव

द्विपः ॥ ५१ ॥ रुद्र मा देवि शोकेन माभूत्ते मनसो भयम् ॥ शचीव भर्त्रा शोकेण संगमेष्यसि शोभने
॥ ५२ ॥ रामाद्विशिष्टः कोऽन्योऽस्ति कश्चित्सौमित्रिणा समः ॥ अग्निमारुतकल्पौ तौ भ्रातरौ तव संश्रयौ
॥ ५३ ॥ नास्मिंश्चिरं वत्स्यसि देवि देशे रक्षोगैरध्युषितेऽतिरौद्रे ॥ न ते चिरादागमनं प्रियस्य क्षम-
स्व मत्संगमकालमात्रम् ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे श्री० वा० आ० च० सा० सु० एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥
श्रुत्वा तु वचनं तस्य वायुसूक्तोर्महात्मनः ॥ उवाचात्महितं वाक्यं सीता सुरसुतोपमा ॥ १ ॥ त्वां दृष्ट्वा
प्रियवक्त्रारं संप्रहृष्यामि वानर ॥ अधर्सजातसस्येव वृष्टिं प्राप्य वसुंधरा ॥ २ ॥ यथा तं पुरुषव्याघ्रं गात्रैः
शोकाभिकर्षितैः ॥ संस्पृशेयं सकाभाहं तथा कुरु दयां मयि ॥ ३ ॥ अभिज्ञानं च रामस्य दद्याद् हरि-
गणोत्तम ॥ क्षिप्तामिषीकां काकस्य कोपादेकाक्षिशतनीम् ॥ ४ ॥ मनःशिलायास्तिलको गंडपार्श्वे
निवेशितः ॥ त्वया प्रनष्टे तिलके तं किल स्मर्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ स वीर्यवान्कथं सीतां हतां समनुमन्यसे ॥
वसेतीं रक्षसां मध्ये महेन्द्रवरुणोपम ॥ ६ ॥ एष चूडामणिर्दिव्यो मया सुपरिक्षितः ॥ एतं दृष्ट्वा प्रहृष्या-
मि व्यसने त्वामिवानघ ॥ ७ ॥ एष निर्यातितः श्रीमान्मया ते वारिसंभवः ॥ अतः परं न शक्यामि जीवितुं
शोकलालसा ॥ ८ ॥ असह्यानि च दुःखानि वाचश्च हृदयच्छिद्यः ॥ राक्षसैः सह संवासं त्वत्कृते मर्षया-
म्यहम् ॥ ९ ॥ धारयिष्यामि मांसं तु जीवितं शत्रुमूदन ॥ मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज
॥ १० ॥ घोरो राक्षसराजोऽयं दृष्टिश्च न सुखा मयि ॥ त्वां श्रुत्वा विषजतं न जीवेयमपि क्षणम् ॥ ११ ॥
वेदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रुभाषितम् ॥ अथाव्रीन्महतेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १२ ॥ त्वच्छोक-
विमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे ॥ रामे शोकाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ १३ ॥ दृष्ट्वा कथंचि-

द्रवती न कालः परिद्विनुम् ॥ इमं सुहूर्तं दुःखानामंतं द्रव्यासि भामिनि ॥ १४ ॥ तावुमौ पुरुषव्या-
 दौ राजपुत्रावर्निदितौ ॥ त्वदर्शनकृतोत्साहौ लंकां भस्मीकरीष्यतः ॥ १५ ॥ हत्वा तु समरे रक्षो रावणं
 सह बांधवैः ॥ राघवौ त्वां विशालाक्षि त्वां पुरीं प्रतिनेष्यतः ॥ १६ ॥ यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञान-
 मर्निदिते ॥ ग्रीतिसंजननं भूयस्तस्य त्वं दातुमर्हसि ॥ १७ ॥ साव्रवीदत्तमेवाहो मयाभिज्ञानमुत्तमम् ॥
 एतदेव हि रामस्य दृष्ट्वा यत्नेन भूषणम् ॥ १८ ॥ श्रेष्ठं हनुमन्वाक्यं तव वीर भविष्यति ॥ स ते
 मणिवरं गृह्य श्रीमान्पुत्रागसत्तमः ॥ १९ ॥ प्रणम्य शिरसा देवीं गमनायोपचक्रमे ॥ तमुत्पातकृतोत्साह-
 मवेक्ष्य हरियूथपम् ॥ २० ॥ वर्धमानं महावेगमुवाच जनकात्मजा ॥ अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पगद्गद-
 या गिरा ॥ २१ ॥ हनूमन्सिंहसंकाशौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुग्रीवं च सहाभात्यं सर्वान्बूया अनाम-
 यम् ॥ २२ ॥ यथा च स महाबाहुर्मौ तारयति राघवः ॥ अस्माहुः खांगुसरोधान्त्वं समाधातुमर्हसि
 ॥ २३ ॥ इदं च तीव्रं मम शोकेवं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च ॥ ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च
 तेऽव्वास्तु हरिप्रवीर ॥ २४ ॥ स राजपुत्र्या प्रतिवेदितार्थः कपिः कृतार्थः पारं तद्वृत्तेताः ॥ तद-
 ल्पशेषं प्रसमीक्ष्य कार्यं दिशं ह्युदीचीं मनसा जगाम ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि-
 काव्ये च० सा० सुन्दरकांडे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ स च वारिगः प्रशस्ताभिर्गमिष्यन्पूजित-
 स्तथा ॥ तस्माद्देशादपाक्रम्य चिंतयामास वानरः ॥ १ ॥ अल्पशेषमिदं कार्यं दृष्टेयमसितेक्षणा ॥ त्रीनु-
 पायानतिक्रम्य चतुर्थं इह दृश्यते ॥ २ ॥ न साम रक्षस्तु गुणाय कल्पते न दानमर्थोपचितेषु युज्यते ॥
 न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः पराक्रमस्त्वेव भवेद् रोचते ॥ ३ ॥ न चास्य कायस्य

पराक्रमादृते विनिश्चयः कश्चिदिहोपपद्यते ॥ हतप्रवीराश्चरणे तु राक्षसाः कथंचिदियुर्य-
दिहाद्य मार्दवम् ॥ ४ ॥ कार्ये कर्मणि निर्वृते यो बहून्यपि साधयेत् ॥ पूर्वकार्यावि-
रोधेन स कार्यं कर्तुमर्हति ॥ ५ ॥ नह्येकः साधको हेतुः स्वल्पस्यापीह कर्मणः ॥ यो ह्यर्थं
बहुधा वेद स समर्थोऽर्थसाधने ॥ ६ ॥ इहैव तावत्कृत्तनिश्चयो ह्यहं ब्रजेयमद्य पुत्रोऽश्वरालयम् ॥ परात्मसमर्दे-
विशेषतत्त्ववित्ततः कृतं स्यान्मम भर्तृशासनम् ॥ ७ ॥ कथं नु खल्वद्य भवेत्सुखागतं प्रसह्य युद्धं
मम राक्षसैः सह ॥ तथैव खल्व्वात्मबलं च सारवत्समानयेन्मां चरणे दशाननः ॥ ८ ॥ ततः
समासाद्य रणे दशाननं समं त्रिवर्गं सवलं सयायिनम् ॥ हृदि स्थितं तस्य मतं बलं च सुखेन मत्वा-
हमितः पुनर्ब्रजे ॥ ९ ॥ इदमस्य वृक्षसस्य नन्दनोपममुत्तमम् ॥ वनं नेत्रमनःकांतं नानाद्रुमलता-
युतम् ॥ १० ॥ इदं विध्वंसयिष्यामि गुच्छं वनमिवानलः ॥ अस्मिन्भग्ने ततः कोपं करिष्यति
स रावणः ॥ ११ ॥ ततो महत्साश्वमहारथद्विपं वलं समानेभ्यति राक्षसाधिपः ॥ त्रिशूलकाला-
यसपट्टिशायुधं ततो महद्युद्धमिदं भाष्यति ॥ १२ ॥ अहं च तैः संयति चंडविक्रमैः समेत्य रक्षो-
भिरभंगविक्रमः ॥ निहत्य तद्रावणचोदितं वलं सुखं गमिष्यामि हरीश्वरालयम् ॥ १३ ॥ ततो
मारुतवल्कुटो मारुतिर्भीमाविक्रमः ॥ ऊरुवगेन नहता द्रुमाश्चेत्तुमथारभत् ॥ १४ ॥ ततस्तदनुमान्वरिषो
बभञ्ज प्रमदावनम् ॥ मत्तद्विजसमायुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १५ ॥ तद्वनं मथितैर्वृक्षैर्भिन्नैश्च
सलिलाशयैः ॥ चूर्णितैः पर्वताग्रैश्च बहुधा भ्रियदर्शनैः ॥ १६ ॥ नानाशकुन्तविरुतैः प्रभिन्नसलि-
लाशयैः ॥ तात्रैः किसलयैः क्लृप्तैः क्लृप्तद्रुमलतायुतैः ॥ १७ ॥ न वमौ तद्वनं तत्र दवानलहृतं

यथा ॥ व्याकुलावरणा रेजुर्विह्वला इव ता लताः ॥ १८ ॥ लतागृहैश्चित्रगृहैश्च सादितैर्व्यालैर्भृङ्गरातैर्वै-
 श्र पक्षिभिः ॥ शिलागृहैरुन्मथितैस्तथागृहैः प्रनष्टरूपं तदभून्महद्वनम् ॥ १९ ॥ सा विह्वलाशोक-
 लताप्रताना वनस्थली शोकलताप्रताना ॥ जाता दशस्यप्रमदावनस्य कपेर्बलाद्धि प्रमदावनस्य ॥ २० ॥
 ततः स कृत्वा जगतीपतेर्महान्महद्यलीकं मनसा महात्मनः ॥ युयुत्सुरेको बहुभिर्महाबलैः
 श्रिया ज्वलंस्तारणमाश्रितः कपिः ॥ २१ ॥ इत्योषं श्रीमद्रारामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०
 सुन्दरकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ततः पक्षिनिनादेन वृक्षभंगस्वनेन च ॥ बभूवुक्खाससंभ्राताः
 सर्वे लंकानिवासिनः ॥ १ ॥ विद्रुताश्च भयत्रस्ता निषेदुर्भृगपक्षिणः ॥ रक्षसां च निमित्तानि कूराणि
 प्रतिषेदिरे ॥ २ ॥ ततो गतायां निद्रायां राक्षस्यो विकृताननाः ॥ तद्धनं ददृशुर्भयं तं च वीरं
 महाकपिम् ॥ ३ ॥ ततो दृष्ट्वा महाबाहुर्महासत्त्वो महाबलः ॥ चकार सुमहद्रूपं राक्षसीनां भयावहम्
 ॥ ४ ॥ ततस्तु गिरिसंकाशमविकायं महावलम् ॥ राक्षस्यो वानरं दृष्ट्वा पप्रच्छुर्जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥
 कोऽयं कस्य कुतो वायं किंनिमित्तमिहागतः ॥ कथं त्वया सहनेन संवादः कृत इयुत ॥ ६ ॥
 आचक्ष्व नो विशालाक्षि मासूते सुभगे भयम् ॥ ७ ॥ संवादमसितापांगे त्वया किं कृतवानयम् ॥ ७ ॥
 अथाब्रवीत्तद्वा साध्वी सीता सर्वांगशोभना ॥ रक्षसां कामरूपाणां विज्ञाने का गतिर्मम ॥ ८ ॥
 यूयमेवास्य जानीत योऽयं यद्वा करिष्यति ॥ अहिरेव ह्यहेः पादान्विजानाति न संशयः ॥ ९ ॥
 अहमप्यतिभीतास्मि नैव जानामि को ह्ययम् ॥ वेचि राक्षसभैर्वैनं कामरूपिणमगतम् ॥ १० ॥
 वैदेह्या वचनं श्रुत्वा राक्षस्यो विद्रुता द्रुतम् ॥ स्थिताः काश्चिद्गताः काश्चिद्रावणाय निवेदितुम् ॥ ११ ॥

रावणस्य समीपे तु राक्षस्यो विकृताननाः ॥ विरूपं वानरं भीमं रावणाय न्यवेदिपुः ॥ १२ ॥
 अशोकवनिकामध्ये राजन्भीमवपुः कपिः ॥ सीतया कृतसंवादस्तिष्ठत्यमितविक्रमः ॥ १३ ॥ न च तं
 ज्ञानकी सीता हरिं हरिणलोचना ॥ अस्माभिर्बहुधा पृष्टा निवेदयितुमिच्छति ॥ १४ ॥ वासवस्य
 भवेद्भूतो दूतो वैश्रवणस्य वा ॥ प्रेषितो वापि रामेण सीतान्वेषणकांक्षया ॥ १५ ॥ तैवाद्भुतरूपेण
 यत्तत्तव मनोहरम् ॥ नानामृगगणकीर्णं प्रमृष्टं प्रमदवनम् ॥ १६ ॥ न तत्र कश्चिद्दुष्टो यस्तेन
 न विनाशितः ॥ यत्र सा जानकी देवी स तेन न विनाशितः ॥ १७ ॥ जानकीरक्षणार्थं वा श्रमाद्वा
 नोपलक्ष्यते ॥ अथवा कः श्रमस्तस्य सैव तेनाभिरक्षिता ॥ १८ ॥ चारुपल्लवपत्राढ्यं यं सती स्वय-
 मास्थिता ॥ प्रवृद्धः शिशुपावृक्षः स च तेनाभिरक्षितः ॥ १९ ॥ तस्योग्ररूपस्योग्रं त्वं दंडमाज्ञातुम-
 हंसि ॥ सीता संभाषिता येन वनं तेन विनाशितम् ॥ २० ॥ मनः परिगृहीतां तां तव रक्षोगेणेश्वर ॥
 कः सीतामभिभाषेत यो न स्यात्स्यक्तजीवितः ॥ २१ ॥ राक्षसीनां वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसे-
 श्वरः ॥ चित्ताग्निरिव जज्वाल कोपसंवर्तितेक्षणः ॥ २२ ॥ तस्य कुद्वस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुर्बिंदवः ॥
 दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहर्बिंदवः ॥ २३ ॥ आत्मनः सदृशान्वीरान्किंकृपान्नाम राक्षसान् ॥
 व्यादिदेश महतेजा निग्रहार्थं हनूमतः ॥ २४ ॥ तेषामशीतिसाहसं किंकरेणां तरस्विनाम् ॥
 नियंयुर्मेवनात्तस्मात्कुटुम्बद्वरपणयः ॥ २५ ॥ महोदरा महादंष्ट्रा घोररूपा महाबलाः ॥ युद्धाभिमनसः
 सर्वे हनूमद्रहणोन्मुखाः ॥ २६ ॥ ते कपिं तं समासाद्य तोरणस्थमवस्थितम् ॥ अभिपेतुर्मे-
 हाभागाः पतगा इव पावकम् ॥ २७ ॥ ते गदाभिर्विचित्राभिः परिधैः कांचनांगैः ॥ आजगमुर्वानरश्रेष्ठ

शरैरादित्यसन्निभैः ॥ २८ ॥ मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः प्रासतोत्तरपाणयः ॥ परिवार्य हनूमंतं सहसा तत्स्थुरग्रतः २९ ॥
हनूमानपि तेजस्वी श्रीमान्पर्वतसन्निभः ॥ क्षितावाविध्य लांगूलं ननाद च महाध्वनिम् ॥ ३० ॥
स भूत्वा तु महाकायो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ पुच्छन्महास्फोटयामास लंकां शब्देन पूरयन् ॥ ३१ ॥
तस्यास्फोटितशब्देन महता चानुनादिना ॥ पेतुर्विहंगा गगनादुच्चैश्चेदमघोषयत् ॥ ३२ ॥ जयत्यतिबलो
रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ३३ ॥ दासोऽहं कोशलैर्द्रस्य
रामस्याक्षिष्टकर्मणः ॥ हनूमाब्जश्रुसैन्यानां निहंता मारुतात्मजः ॥ ३४ ॥ न रावणसहस्रं मे युद्धे
प्रतिबलं भवेत् ॥ शिलाभिश्च ग्रहरतः पादैर्पथ्य सहस्रशः ॥ ३५ ॥ अर्द्धयित्वा पुरीं लंकायाभिवाद्य च
मौथिलीम् ॥ समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ३६ ॥ तस्य सन्नादशब्देन तेऽभवन्भयशं-
किताः ॥ दृष्टुश्च हनूमंतं संध्यामेघमिवोन्नतम् ॥ ३७ ॥ स्वामिसंदेशनिःशंकास्ततस्ते राक्षसाः कपि-
म् ॥ चित्रैः ग्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥ ३८ ॥ स तैः परिवृतः शूरैः सर्वतः स महाबलः ॥ आ-
ससादायसं भीमं परिवं तोरणाश्रितम् ॥ ३९ ॥ स तं परिघमादाय जघान रजनीचरान् ॥ स
पन्नगमिवादाय स्फुरंतं विनतासुतः ॥ ४० ॥ विचचारांबरे वीरः परिगृह्य च मारुतिः ॥ सूद-
यामास वज्रेण दैत्यानिव सहस्रदृक् ॥ ४१ ॥ स हत्वा राक्षसान्वीरः किकिरान्मारुतात्मजः ॥ युद्धा-
कांक्षी महावीरस्तोरणं समवस्थितः ॥ ४२ ॥ ततस्त्वमाङ्गयान्युक्ताः कतिचित्त्र राक्षसाः ॥ निहता-
न्किकरान्सर्वात्रावणाय न्यवेदयन् ॥ ४३ ॥ स राक्षसानां निहतं महाबलं निशम्य राजा परि-
वृत्तलोचनः ॥ समादिदेशाश्रितं पराक्रमे प्रहस्तपुत्रं समरे सुदुर्जयम् ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा-

भायणे वाल्मी० आदि० च० सा० सुन्दरकाण्डे द्विवत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ततः स क्रिकरा-
 न्दत्वा हनूमान्छाननमास्थितः ॥ वनं भग्नं मया चैत्यप्रासादो न विनाशितः ॥ १ ॥ तस्मात्प्रासा-
 दमद्यैवमिमं विध्वंसयाम्यहम् ॥ इति संचित्य हनुमान्मनसा दर्शयन्बलम् ॥ २ ॥ चैत्यप्रासादमुत्खु-
 त्य मेरुशृंगमिवोन्नतम् ॥ आरुरोह हरिश्रेष्ठो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ३ ॥ आरुह्य गिरिसंकाशं
 प्रासादं हरियूथपः ॥ वभौ स सुमहातेजाः प्रतिसूर्य इवोदितः ॥ ४ ॥ संप्रधृष्य तु दुर्धर्षश्चै-
 त्यप्रासादुन्नतम् ॥ हनूमान्प्रज्वल्लक्ष्म्या पारियात्रोपमोऽभवत् ॥ ५ ॥ स भूत्वा सुमहाकायः प्रभावान्मा-
 रुतात्मजः ॥ दृष्ट्वास्फोटयामास लंकां क्षब्देन पूरयन् ॥ ६ ॥ तस्यास्फोटितक्षब्देन महता श्रोत्रघाति-
 ना ॥ पेतुर्वैहंगमास्तत्र चैत्यपालाश्च मोहिताः ॥ ७ ॥ अस्त्रविजयतां रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥
 राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ८ ॥ दासोऽहं कोशलेद्रस्य रामास्याक्षिष्टकर्मणः ॥ हनूमा-
 न्छत्रसैन्यानां निहंता मारुतात्मजः ॥ ९ ॥ न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् ॥ शिलाभिश्च ग्रहस्तः
 पादैप्यथ सहस्रशः ॥ १० ॥ धर्पयित्वा पुरीं लंकांममिवाद्य च भैथिलीम् ॥ समृद्धार्थो गमिष्यामि
 सिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ११ ॥ एकमुक्त्वा महाकायश्चैत्यस्थो हरियूथपः ॥ ननाद भीमनिर्हार्दो रक्ष-
 सां जनयन्भयम् ॥ १२ ॥ तेन नादेन महता चैत्यगलाः शतं ययुः ॥ गृहीत्वा विविधान-
 खान्प्रासान्खड्गान्परश्वधान् ॥ १३ ॥ विसृजंतो महाङ्गा मारुतिं पर्यवारयन् ॥ ते गदाभिर्विचित्राभिः
 परिधैः कांचनागैः ॥ १४ ॥ आजमुर्वानरश्रेष्ठं वानैश्चादित्यसन्निभैः ॥ आवर्तं इव गंगायास्तोयस्य
 विपुलो महान् ॥ १५ ॥ परिक्षिप्य हरिश्रेष्ठं स वभौ रक्षसां गणः ॥ ततो वातात्मजः क्रुद्धो भीम-

रूपं समास्थितः ॥ १६ ॥ प्रासादस्य महान्तस्य स्तंभं हेमपरिष्कृतम् ॥ उत्पाटयित्वा वेगेन हनूमा-
न्मारुतात्मजः ॥ १७ ॥ ततस्तनं भ्रामयामास शतधारं महाबलः ॥ तत्र चाग्निः समभवप्रासादश्चाप्य-
दृष्टवान् ॥ १८ ॥ दृष्टवानं ततो दृष्ट्वा प्रासादं हरिर्यूथपः ॥ स राक्षसशतं हत्वा वज्रेणन्द्र इवासु-
रान् ॥ १९ ॥ अन्तरिक्षस्थितः श्रीमान्निदं वचनमब्रवीन् ॥ मादृशानां सहस्राणि विसृष्टानि महात्म-
नाम् ॥ २० ॥ बलिनां वानरेद्राणां सुग्रीववशवर्तिनाम् ॥ अतंति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च
वानराः ॥ २१ ॥ दशनागावलाः केचित्केचिदशगुणोत्तराः ॥ केचिन्नागसहस्रस्य वभूवुस्तुल्यवि-
क्रमाः ॥ २२ ॥ संचितौघबलाः केचित्संति वायुवलोपमाः ॥ अप्रमेयबलाः केचित्त्रासन्हरिर्यूथपाः
॥ २३ ॥ ईदृग्विधैस्तु हरिर्भिवृतो दंतनखायुधैः ॥ शतैः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्चायुतैरपि ॥ २४ ॥
आगमिष्यति सुग्रीवः सर्वेषां वा निषूदनः ॥ नेयमस्ति पुरी लंका न यूयं न च रावणः ॥ अस्य त्वि-
क्ष्वाकुवीरेण बद्धं वैरं महात्मना ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चं०
सा० सुन्दरकांडे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ सदिष्टो राक्षसेद्रेण प्रहस्तस्य सुतो बली ॥ जंबुमाली महा-
दंष्ट्रो निर्जगाम धनुर्धरः ॥ १ ॥ रक्तमाल्यांबरधरः सखी रुचिरकुंडलः ॥ महान्विवृत्तनयनश्रृङ्गः
समरदुर्जयः ॥ २ ॥ धनुः शक्रधनुःप्रख्यं महद्ब्रुचिरसायकम् ॥ विस्फारयाणो वेगेन वज्राशनिसमस्वनम् ॥ ३ ॥
तस्य विस्फारघोषेण धनुवो महता दिशः ॥ प्रदिशश्च नभश्चैव स्रहसा समपूर्यत ॥ ४ ॥ रथेन खरयुक्तेन तमा-
गतमुदीक्ष्य सः ॥ हनूमान्वेगसंपन्नो जहर्ष च ननाद च ॥ ५ ॥ तं तोरणविटंकस्थं हनूमंतं महाकापिम् ॥
॥ जंबुमालीं महातेजां विव्याध निशितैः शरैः ॥ ६ ॥ अर्धचंद्रेण वदने शिरस्येकेन कार्पणं ॥ बाह्वो-

विव्याध नाराचैर्दशभिस्तु कपीश्वरम् ॥ ७ ॥ तस्य तच्छुशुभे तान्न शरेणाभिहतं मुखम् ॥ शरदावांबुजं
 फुल्लं विद्धं भारकररश्मिना ॥ ८ ॥ तत्तस्य रक्तं रक्तेन रजितं शुशुभे मुखम् ॥ यथाकाशे महापद्मं सिक्तं
 कांचनीर्बिंदुभिः ॥ ९ ॥ चुकोप बाणाभिहतो राक्षसस्य महाकपिः ॥ ततः पादैर्बज्रविपुलां ददर्श महतीं
 शिलाम् ॥ १० ॥ तरसा तां समुत्पाद्य चिक्षेप जवद्वली ॥ तां शरैर्दशभिः कुद्धस्ताडयामास राक्षसः
 ॥ ११ ॥ विपन्नं कर्म तददृष्ट्वा हनूमांश्चन्द्रविक्रमः ॥ सालं विपुलमुत्पाद्य आमयामास वीर्यवान्
 ॥ १२ ॥ आमयंतं कपिं दृष्ट्वा सालवृक्षं महाबलम् ॥ चिक्षेप सुबहून्बाणाञ्जंबुमालीं महान्नलः ॥ १३ ॥
 सालं चतुर्भांश्चिच्छेद वानरं पंचभिर्भुजे ॥ उरस्येकेन बाणेन दशभिस्तु स्तनोतरे ॥ १४ ॥ स शरैः पूरि-
 ततनुः क्रोधेन महता वृतः ॥ तमेव परिधं गृह्य आमयामास वेगितः ॥ १५ ॥ अतिवेगोऽतिवेगेन आम-
 यित्वा महोत्कटः ॥ परिधं पातयामास जंबुमालेर्महोरसि ॥ १६ ॥ तस्य चैव शिरो नास्ति न बाहू जानु-
 नी नच ॥ न धनुर्न रथो नाश्वास्तत्रादृश्यंत नेपथः ॥ १७ ॥ स हतस्तरसा तेन जंबुमाली महारथः ॥
 पपात निहतो भूसौ चूर्णितांग इव दुमः ॥ १८ ॥ जंबुमालिं सुनिहतं किंकरांश्च महाबलान् ॥ चुकोध-
 रावणः श्रुत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ १९ ॥ सरोपसंवर्तितताम्रलोचनः प्रहस्तपुत्रे निहते महाबले ॥ अमा-
 ल्यपुत्रानतिर्वीर्यविक्रमान्समादिदेशाशु निशाचरेऽवरः ॥ २० ॥ इत्यौष श्रीमद्रा० वा० आदि० च०
 सा० सुंदरकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ ततस्ते राक्षसेन्द्रण चोदिता मंत्रिणः सुताः ॥ निर्य-
 युर्भवन्तस्मात्सप्त सप्तार्चिर्वचसः ॥ १ ॥ महद्बलपरीवारा धनुर्भंतो महाबलाः ॥ कृतास्त्रास्त्राविदां श्रेष्ठाः
 परस्परजयैषिणः ॥ २ ॥ हेमजालपरिक्षिप्तैर्ध्वजवाह्नैः पताकिभिः ॥ तोयदस्वननिर्घोषैर्वाजियुक्तैर्महारथैः

॥ ३ ॥ तप्तक्रांचनचित्राणि चापान्यमितविक्रमाः ॥ विस्फारयंतः संहृष्टास्ताडिदंत इवांबुदाः ॥ ४ ॥ जन-
न्यस्तास्तस्तेषां विदित्वा क्रिकरान्हतान् ॥ वभूवुः शोकसंभ्रांताः सर्वाधवमुहज्जनाः ॥ ५ ॥ ते
परस्परसंघर्षास्तप्तक्रांचनभूषणाः ॥ अभिपेतुर्हनुमंतं तोरणस्थमवस्थितम् ॥ ६ ॥ सुजंतो बाणवृ-
ष्टिं ते रथगार्जितानिःस्वनाः ॥ प्रावृट्काल इवाभोदा विचरन्नेर्कतांबुदाः ॥ ७ ॥ अवकीर्णस्तत-
स्त्वाभिर्हनुमान्शरवृष्टिभिः ॥ अभवत्संवृताकारः शैलराडिव वृष्टिभिः ॥ ८ ॥ स शरान्वंचयामास तेषां
माशुचरः कपिः ॥ रथवेगांश्च वीराणां विचरान्विसल्लेखरे ॥ ९ ॥ स तैः क्रीडन्धनुष्मद्भिर्व्योम्नि वीरः प्रका-
शते ॥ धनुष्माद्भिर्यथा मेघैर्मारुतः प्रसुरं वरे ॥ १० ॥ स कृत्वा निनदं घोरं त्रासयंस्तो महाचमूम् ॥
चकार हनुमान्वेगं तेषु रक्षसु वीर्यवान् ॥ ११ ॥ तलेनाभिहतक्रांचित्पादैः क्रांचित्परंतपः ॥ सुष्टि-
भिश्चाहन्तक्रांचित्पादैः क्रांचित्द्वयदारयन् ॥ १२ ॥ प्रमसाथोरसा क्रांश्चिद्रूभ्यामपरानपि ॥ केचित्तस्यैव
नादेन तत्रैव पतिता मुवि ॥ १३ ॥ ततस्तेष्ववपन्नेषु भूमौ निपतितेषु च ॥ तस्यैव्यमगमत्सर्व दिशो दश भयादितम्
॥ १४ ॥ विनेतुर्विस्तरं नागा निपेतुर्भुवि वाजिनः ॥ भग्नीडवज्जच्छत्रैर्भूश्च कीर्णभिवद्रथैः ॥ १५ ॥
स्रजता रुधिरणाथ सर्वलो दक्षिताः पथि ॥ विविधैश्च स्वनैर्लका ननाद विकृतं तदा ॥ १६ ॥ स तान्य-
वृद्धान्चिनिहत्य राक्षसान्महाबलश्चंडपराक्रमः कपिः ॥ युयुत्सुरन्यैः पुनरेव राक्षसैस्तेदेव वीरोऽभिज्जाम
तोरणम् ॥ १७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकाण्डे पंचवत्वारिंशः
सर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ हतन्मीत्रिसुतान्बुद्धा वानरेण महात्मना ॥ रावणः संवृताकारश्चकार मति-
मुत्तमाम् ॥ १ ॥ स विरुपाक्षयूपाक्षौ दुर्धर्षं चैव राक्षसम् ॥ प्रघसं भासकणं च पंच से-

नाग्रनायकान् ॥ २ ॥ संदिदेश दशग्रीवो वीरान्नयविशारदान् ॥ हनूमदग्रहणे व्यग्रान्वायुवेगसमान्युधि ॥ ३ ॥ यात सेनाग्रगाः सर्वे महाबलपरिग्रहाः ॥ सवाजिरथमातंगाः स कपिः शास्यतामिति ॥ ४ ॥ यत्तैश्च खलु भाव्यं स्यात्तमासाद्य वनालयम् ॥ कर्म चापि समाधेयं देशकालाविवरोधितम् ॥ ५ ॥ न ह्यहं तं कपिं मन्ये कर्मणा प्रतितर्कयन् ॥ सर्वथा तन्महद्भूतं महाबलपरिग्रहम् ॥ ६ ॥ वानरोऽयमिति ज्ञात्वा नहि शुध्यति मे मनः ॥ नैवाहं तं कपिं मन्ये यथेयं प्रस्तुता कथा ॥ ७ ॥ भवेदिद्रेण वा सृष्टमस्मदर्थं तपोबलात् ॥ सनागयक्षगंधर्वदेवासुरमहर्षयः ॥ ८ ॥ युष्माभिः प्रहितैः सर्वैर्मया सह विनिर्जिताः ॥ तैरवश्यं विधातव्यं व्यलीकं किंचिदेव नः ॥ ९ ॥ तदेव नात्र संदेहः प्रसह्य परिगृह्यताम् ॥ यात सेनाग्रगाः सर्वे महाबलपरिग्रहाः ॥ १० ॥ सवाजिरथमातंगाः स कपिः शास्यतामिति ॥ नावमन्यो भवद्भिश्च कपिधर्षिपराक्रमः ॥ ११ ॥ दृष्टा हि हरयः शीघ्रं मया विपुलविक्रमाः ॥ वाली च सहस्रग्रीवो जांबवांश्च महाबलः ॥ १२ ॥ नीलः सेनापतिश्चैव ये चान्ये द्विविदादयः ॥ नैव तेषां गतिर्भीमा न तेजो न पराक्रमः ॥ १३ ॥ न मतिर्न वलोत्साहो न रूपपरिकल्पनम् ॥ महत्सत्त्वमिदं ज्ञेयं कपिरूपं न्यवस्थितम् ॥ १४ ॥ प्रयतनं महदान्स्थाय क्रियतामस्य निग्रहः ॥ कामं लोकास्त्रयः सेंद्राः ससुरासुरमानवाः ॥ १५ ॥ भवतामग्रतः स्थातुं न पर्याप्ता रणजिरे ॥ तथापि तु न यज्ञेन जयमाकांक्षता रणे ॥ १६ ॥ आत्मा रक्ष्यः प्रयत्नेन युद्धसिद्धिर्हि चंचला ॥ ते स्वामिवचनं सर्वे प्रतिगृह्य महौजसः ॥ १७ ॥ समुत्पेतुर्महावेगा हुताशसमतेजसः ॥ रथैश्च मत्तैर्नतैश्च वाजिभिश्च महाजवैः ॥ १८ ॥ शब्दैश्च निशितैस्तद्भिर्नैः सर्वैश्चोपहिता

बलैः ॥ ततस्तु ददृशुर्वीरा दीप्यमानं महाकपिम् ॥ १९ ॥ रश्मिमन्तमिवोद्यन्तं स्वतेजोरश्मिमालिनम् ॥
 तोरणस्थं महावेगं महासत्त्वं महाबलम् ॥ २० ॥ महामार्तं महोत्साहं महाकायं महामुजम् ॥ तं समी-
 द्यैव ते सर्वे दिक्षु सर्वास्त्वस्थिताः ॥ २१ ॥ तैस्तैः प्रहरणैर्मैरभिप्रेतुस्तस्ततः ॥ तस्य पंचायसा-
 स्तीक्ष्णाः स्थिताः गीतमुखाः शराः ॥ शिरस्युत्पलपत्राभा दुर्धरेण निपातिताः ॥ २२ ॥ स तैः पंच-
 भिराविद्धः शरैः शिरसि वानरः ॥ उन्मत्तः न दन्व्योऽन्नि दिशो दश विनादयन् ॥ २३ ॥ ततस्तु दुर्धरो वीरः
 सरथः सज्जकमुकः ॥ किरञ्जलशतैर्नैकैरभिपेदे महाबलः ॥ २४ ॥ स कपिवर्ययामास तं व्योम्नि
 शरवर्षिणम् ॥ वृष्टिमन्तं पयोदाते पयोद्गमिव मारुतः ॥ २५ ॥ अर्धमानस्ततस्तेन दुर्धरेणानिलात्मजः ॥
 चकार निनदं भूयो व्यवर्धत च वीर्यवान् ॥ २६ ॥ स दूरं सहस्रोत्पत्य दुर्धरस्य रथे हरिः ॥ निपपात
 महावेगो विद्युद्ग्राशीर्गिराविव ॥ २७ ॥ ततः स मथिताष्टाश्वं रथं भग्नाक्षकूबरम् ॥ विहाय न्यपतद्भूमौ
 दुर्धरस्त्यक्त्वजीवितः ॥ २८ ॥ तं विरूपाक्षयूपाक्षौ दृष्ट्वा निपतितं भुवि ॥ तौ जातरोचौ दुर्धर्षादुत्पेत-
 तुररिदमौ ॥ २९ ॥ स ताभ्यां सहस्रोत्पत्य विप्रितो विमलेंऽबरे ॥ मुद्राभ्यां महाबाहुर्वक्षस्यभिहतः
 कपिः ॥ ३० ॥ तयोर्ब्रह्मवतोर्ब्रह्मं निहत्य स महाबलः ॥ निपपात पुनर्भूमौ सुपर्णं इव वेगितः ॥
 ॥ ३१ ॥ स सालवृक्षमासाद्य समुत्पाट्य च वानरः ॥ तावमौ राक्षसौ वीरौ जवान पवनान्मजः ॥
 ॥ ३२ ॥ ततस्तांस्त्रिन्दोऽज्ञात्वा वानरेण तरस्विना ॥ अभिगम्य महावेगः प्रहस्य प्रघसो बली ॥ ३३ ॥
 भासकर्णश्च संक्रुद्धः शूलमादाय वीर्यवान् ॥ एकतः कपिशार्दूलं यशस्विनमवस्थितौ ॥ ३४ ॥ पट्टिशेन
 शिताग्रेण प्रघसः प्रलयोपेयत् ॥ भासकर्णश्च शूलेन राक्षसः कपिकुंजरम् ॥ ३५ ॥ स ताभ्यां विश्वतै-

धौत्रैरसृग्दिग्धतनूरुहः ॥ अभवद्वानरः क्रुद्धो बालसूर्यसमप्रभः ॥ ३६ ॥ समुत्पाट्य गिरेः शृंगं समुग-
 क्यालपादपम् ॥ जघान हनुमान्वीरो राक्षसौ कपिकुंजरः ॥ गिरिशृंगमुनिषिष्यौ तिलशस्तौ बभूवतुः ॥
 ॥ ३७ ॥ ततस्तेष्ववसन्नेषु सेनापतिषु पंचसु ॥ बलं तदवशेषं तु नाशयामास वानरः ॥ ३८ ॥ अश्व-
 रश्चान्यजैर्नागान्योर्धैर्योधानरै रथान् ॥ स कपिर्नाशयामास सहस्राक्ष इवासुरान् ॥ ३९ ॥ हतैर्नागैस्तु-
 रङ्गैश्च भस्माक्षैश्च महारैः ॥ हतैश्च राक्षसैर्मूमी रुद्धमार्गो समंततः ॥ ४० ॥ ततः कपिस्तान्धवजिनी-
 पतीन्पणे निहत्य वीरान्सबलान्सवाहनान् ॥ तथैव वीरः परिगृह्य तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ॥
 ॥ ४१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० सु० षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥
 सेनापतीन्पंच स तु प्रमापितान्हनूमता सानुचरान्सवाहनान् ॥ निशम्य राजा समरोद्धतोन्मुखं कुमार-
 मक्षं प्रसमैक्षताक्षमम् ॥ १ ॥ स तस्य दृष्ट्यर्पणसंप्रचोदितः प्रतापवान्कांचनचित्रकार्मुकः ॥ समुत्प-
 पाताथ सदस्युदीरितो द्विजातिमुख्यैर्हविषेव पावकः ॥ २ ॥ ततो महान्बालदिवाकरप्रभं प्रतप्तजंभूनद-
 जालसंततम् ॥ रथं समास्थाय गयौ स वीर्यवान्महाहरिं तं प्रति नैर्ऋतर्षभः ॥ ३ ॥ ततस्तपःसंग्रहं सं-
 चर्याजितं प्रतप्तजंभूनदजालचित्रितम् ॥ पताकिनं रत्नविभूषितध्वजं मनोजवाष्टाश्ववरैः सुयोजितम् ॥
 ॥ ४ ॥ सुरासुरादृष्यमसंगचारिणं तडित्प्रभं व्योमचरं समाहितम् ॥ सतूणमष्टासिनिबद्धबन्धुरं
 यथाक्रमावेशितशक्तितोभरम् ॥ ५ ॥ विराजमानं प्रतिपूर्णवस्तुना सहेमदाम्ना शशिसूर्यवर्चसा ॥
 दिवाकराभं रथमास्थितस्ततः स निर्जगामामरतुल्यविक्रमः ॥ ६ ॥ स पूरयन्त्वं च महीं च साचलों
 तुरंगमातांगमहारथस्वनैः ॥ बलैः समेतैः सह तोरणस्थितं समर्थमासीनमुपागमत्कपिम् ॥ ७ ॥ स तं समा-

साद्य हरिं हरीक्षणे युगांतकलाग्निमिव प्रजाक्षये॥ अवस्थितं विस्मितजातसंभ्रमं समैक्ष्यताक्षो बहुमानचक्षुषा
॥ ८ ॥ स तस्य वेगं च कपेर्महात्मनः पराक्रमं चारिषु रावणात्मजः ॥ विचारयन्त्वं च बलं
महाबलो युगक्षये सूर्य इवाभिवर्धत ॥ ९ ॥ स जातमन्युः प्रसमीक्ष्य विक्रमं स्थितः स्थिरः
संयति दुर्निवारणम् ॥ समाहितात्मा हनुमंतमाहवे प्रचोदयामास शितैः शैबिभिः ॥ १० ॥ ततः कपिं
तं प्रसमीक्ष्य गर्वितं जितश्रमं शत्रुपराजयोचितम् ॥ अवैक्ष्यताक्षः स मुदीर्णमानसं सबाणपाणिः प्रगृहीतका-
मुकः ॥ ११ ॥ स हेमनिष्कांगदचारुकुण्डलः समाससादाशु पराक्रमः कपिम् ॥ तयोर्वभूवाप्रतिमः समागमः
सुरासुराणामपि संभ्रमप्रदः ॥ १२ ॥ ररास भूमिर्न तताप भानुमान्वबौ न बायुः प्रचचाल चाचलः ॥ कपेः
कुमारस्य च वीर्यसंयुगे ननाद च द्यौरुदधिश्च जुक्षुभे ॥ १३ ॥ स तस्य वीरः सुमुखान्यतत्रिणः
सुवर्णपुंखान्दविधानिवोरगान् ॥ समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्वविच्छरानथ त्रीन्कापिभूयन्त्यताडयन् ॥ १४ ॥
स तैः शौरैर्मूर्ध्नि समं निपातैः क्षरन्नसृग्दिग्धविवृत्तनेत्रः ॥ नवोदितादित्यनिभः शरांशुमान्यराजता-
दित्य इवांशुमालिकः ॥ १५ ॥ ततः प्लवंगाधिपमंत्रिसत्तमः समीक्ष्य तं राजवरात्मजं रणे ॥ लङ्घ-
चित्रायुधचित्रकामुकं जहर्ष चापूर्यत चाहवोन्मुखः ॥ १६ ॥ स मंदराग्रस्थ इवांशुमाली विवृद्धकोपो
बलवीर्यसंवृतः ॥ कुमारमक्षं सबलं सबाहनं ददाह नेत्राग्निमरीचिभिस्तदा ॥ १७ ॥ ततः स बाणा-
सनशक्रकामुकः शरश्रवर्षो युधि राक्षसांबुदः ॥ शरान्मुमोचाशु हरीश्वराचले बलाहको वृश्चिमाचलो-
त्तमे ॥ १८ ॥ कपिस्ततस्तं रणचंडविक्रमं प्रवृद्धतेजोबलवीर्यसायकम् ॥ कुमारमक्षं प्रसमीक्ष्य संयुगे ननाद
हर्षाद्धननुत्पन्निःस्वनः ॥ १९ ॥ स बालमावाद्युधि वीर्यदर्पितः प्रवृद्धमन्युः क्षतजोपमेक्षणः ॥ समा-

संसादाप्रतिमं रणे कपिं गजो महाकूपमिवावृतं तृणैः ॥ २० ॥ स तेन बाणैः प्रसभं निपातितैश्चकार
 नादं घननादिनिःस्वनः ॥ समुत्सहेनाशु नभः समारुजन्भुजोरुक्षेपणघोरदर्शनः ॥ २१ ॥ तमुत्पतंतं
 समभिद्रवद्गुलीं सै राक्षसानां प्रवरः प्रतापवान् ॥ रथी रथिश्रेष्ठतरः किरब्धैः पयोधरः शैलमिवाश्रम-
 वृद्धिभिः ॥ २२ ॥ स ताळरांस्तस्य हरिर्विमोक्षयंश्चचार वीरः पथि वायुसेविते ॥ शरान्तेर मारुतव-
 द्विनिष्पतन्मनोजवः संयति भीमविक्रमः ॥ २३ ॥ तमात्तबाणासनमाह्वान्मुखं खमास्तृणतं विविधैः शरो-
 त्तमैः ॥ अवैक्षताक्षं बहुमानचक्षुषा जगाम चिंतां स च मारुतात्मजः ॥ २४ ॥ ततः शरैर्भिन्नभुजांतरः
 कपिः कुमारवैर्येण महात्मना नदन् ॥ महाभुजः कर्माविशेषतत्त्वविद्विचिंतयामास रणे पराक्रमम् ॥ २५ ॥
 अबालवद्बालदिवाकरप्रभः करोत्ययं कर्म महन्महाबलः ॥ नचास्य सर्वाहवकर्मशालिनः प्रमाणे मे
 मतिरत्र जायेते ॥ २६ ॥ अयं महात्मा च महाश्च वीर्यतः समाहितश्चातिसहस्र संयुगे ॥ असंशयं
 कर्म गुणोदयादयं स नागयक्षैर्मुनिभिश्च पूजितः ॥ २७ ॥ पराक्रमोत्साहविवृद्धमानसः समीक्षते मां
 प्रमुखोऽप्रतः स्थितः ॥ पराक्रमो ह्यस्य मनांसि कंपयेदुरासुराणामपि शीघ्रकारिणः ॥ २८ ॥ न खल्वयं
 नाभिभवेदुपेक्षितः पराक्रमो ह्यस्य रणे विवर्धते ॥ प्रमाणं ह्यस्य ममाद्य रीचते न वर्धमानोऽभिरुपे-
 क्षितुं क्षमः ॥ २९ ॥ इति प्रवेगं तु परस्य तर्कयन्त्वकर्मयोगं च विधाय वीर्यवान् ॥ चकार वेगं
 तु महाबलस्तदा मतिं च चक्रेऽस्य वधे तदानीम् ॥ ३० ॥ स तस्य तानष्टवरान्महाहयान्समाहिता-
 न्मारसहान्विवर्तने ॥ जघान वीरः पथि वायुसेविते तलप्रहारैः पवनात्मजः कपिः ॥ ३१ ॥ ततस्त-
 लेनाभिहतो महारथः स तस्य पिंगाधिपमंत्रिर्निजतः ॥ स भग्ननीडः परिवृत्तकूबरः पपात भूमां हत-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे सुन्दरकांडे । सर्गः ४८. *

(८८३)

वाजिंवरान् ॥ ३२ ॥ स तं परित्यज्य महारथो रथं सकाशमुकः खङ्गधरः खमुत्पतन् ॥ तयोऽभियो-
गादपिरुप्रवीर्यवान्विहाय देहं मरुतामित्रालयम् ॥ ३३ ॥ कपिस्ततस्तं विचरन्तमंबरे पतत्रिराजानिल-
सिद्धसेविते ॥ समेत्य तं मरुतवेगविक्रमः क्रमेण जग्राह च पादयोर्दण्डम् ॥ ३४ ॥ स तं समाविध्य
सहस्रशः कपिर्महोरागं गुह्य इवांडजेश्वरः ॥ सुमोच वेगतिपटुत्यविक्रमो महीतले संयति वानरोत्तमः
॥ ३५ ॥ स भग्नबाहुर्गुह्यकटीपयोधरः क्षुरन्नमृद्भूमिर्मथितास्थिलोचनः ॥ संभ्रन्नसांधिः प्रविकीर्णबंधनो
हतः क्षितौ वायुसुतेन राक्षसः ॥ ३६ ॥ महाकापिर्भूमितले निषिड्य तं चकार रक्षोऽधिपतेर्महद्भयम् ॥
महार्पिभश्चक्रचरैः समागतैः समेत्य भूतैश्च सयक्षपन्नगैः ॥ सुरैश्च सैर्द्रैर्भुजजातविस्मयैर्हते कुमारे स
कपिर्निरीक्षितः ॥ ३७ ॥ निहत्य तं वज्रिसुतोपमं रणे कुमारमर्क्षं क्षतजोपमेक्षणम् ॥ तदेव वीरोऽभि-
जगाम तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
च० सा० सुन्दरकांडे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ ततस्तु रक्षोऽधिपतिर्महत्मा हनूमताक्षे निहते
कुमारे ॥ मनः समाधाय स देवकल्पं समादिदेशेद्रजितं सरोषः ॥ १ ॥ त्वमखविच्छब्धभूतां वारिष्ठः
सुरासुराणामपि शोकदाता ॥ सुरेषु सैंद्रेषु च दृष्टकर्मा पितामहाराधनसंचितारुः ॥ २ ॥ त्वदखबल-
मासाद्य ससुराः समरुद्रणाः ॥ न शेकुः समरे स्थातुं सुरेश्वरसमाश्रिताः ॥ ३ ॥ न कश्चित्त्रिषु लोकेषु
संयुगेन गतश्रमः ॥ मुजवीर्याभिगुप्तश्च तपसा चाभिरक्षितः ॥ देशकालप्रधानश्च त्वमेव मतिसत्तमः ॥
॥ ४ ॥ न तेऽस्त्यशक्यं समरेषु कर्मणां न तेऽस्त्यकार्यं मतिपूर्वमंजणे ॥ न सोऽस्ति कश्चि-
त्रिषु संग्रहेषु न वेद यस्तेऽखबलं बलं च ॥ ५ ॥ भमानुरूपं तपसो बलं च ते पराक्रम-

आस्त्रबलं च संयुगे ॥ न त्वां समासाद्य रणावमर्द्धं मनः श्रमं गच्छति निश्चिन्तार्थम्
 ॥ ६ ॥ निहताः क्रिकराः सर्वे जंबुमाली च राक्षसः ॥ अमात्यपुत्रा वीराश्च पंच सेनाप्रगा-
 भिनः ॥ ७ ॥ बलानि सुसमुद्धानि साश्वनागराथानि च ॥ महोदरश्च शयितः कुमारोऽक्षश्च सूदितः ॥ न तु तेज्ज्वमे-
 सारो यस्त्वय्यरिनिषूदन ॥ ८ ॥ इदं च दृष्ट्वा निहतं महद्बलं कपेः प्रभावं च पराक्रमं च ॥ त्वमात्मन-
 आपि निरीक्ष्य सारं कुरुष्व वेगं स्वबलानुरूपम् ॥ ९ ॥ बलावमर्द्धस्त्वयि सन्निष्ठे यथा गते शाम्यति
 शांतशत्रुः ॥ तथा समीक्ष्यात्मबलं परं च समारभस्वास्त्रभृतां वरिष्ठ ॥ १० ॥ न वीर सेना गणश्च श्रयंवति
 न वज्रमादाय विशालसारम् ॥ न मारुतस्यास्ति गतिप्रमाणं न चाग्निकल्पः करणेन हंतुम् ॥ ११ ॥ तमेव-
 मर्थं प्रसमीक्ष्य सम्यक्स्वकर्मसान्याद्धि समाहिततामा ॥ स्मरंश्च दिव्यं धनुषोऽस्य वीर्यं ब्रह्मक्षतं कर्म
 समारभस्व ॥ १२ ॥ न खल्वियं मतिश्रेष्ठ यत्त्वां संप्रेषयाम्यहम् ॥ इयं च राजधर्माणां क्षुत्स्वस्य च
 मतिर्मता ॥ १३ ॥ नानाशस्त्रेषु संग्रामे वैशारद्यमरिंदम ॥ अवश्यमेव बोद्धव्यं काम्यश्च विजयो रणे ॥ १४ ॥
 ततः पितुस्तद्वचनं निशम्य प्रदक्षिणं दक्षमुतप्रभावः ॥ चकार भर्तारमतित्वरेण रणाय वीरः प्रक्षिपन्न-
 बुद्धिः ॥ १५ ॥ ततस्तैः स्वर्णैरिष्टैरिंद्रजित्प्रतिपूजितः ॥ युद्धोद्धतकृतोत्साहः संग्रामं संप्रपद्यत ॥ १६ ॥
 श्रीमान्पद्मविशालाक्षो राक्षसाधिपतेः सुतः ॥ निर्जगाम महातेजाः समुद्र इव पर्वणि ॥ १७ ॥ स पक्षि-
 राजोपममुल्यवेगैर्व्यालैश्चतुर्भिः स तु तीक्ष्णदंष्ट्रैः ॥ रथं समायुक्तमसह्यवेगः समारुरोहेंद्रजिदिद्रकल्पः ॥
 ॥ १८ ॥ स रथो धन्विनां श्रेष्ठः शस्त्रज्ञोऽस्त्रविदां वरः ॥ रथेनाभिययौ क्षिप्रं हनूमान्यत्र सोऽभवत् ॥ १९ ॥
 स तस्य रथनिघोषं ज्यास्वनं कार्मुकस्य च ॥ निशम्य हारिवीरोऽसौ संप्रहृष्टतरोऽभवत् ॥ २० ॥ इंद्रजिबा-

पमादाय शितशल्यांश्च सायकान् ॥ हनून्मन्तमभिप्रेत्य जगाम रणपण्डितः ॥ २१ ॥ तस्मिंस्ततः संयति
जातहर्षे रणाय निर्गच्छति वाणपाणौ ॥ दिशश्च सर्वाः कलुषा बभूवुर्मगाश्च रौद्रा बहुधा विनेदुः ॥ २२ ॥
समागतास्तत्र तु नागयक्षा महर्षयश्चक्रचराश्च सिद्धाः ॥ नभः समावृत्य च पक्षिसंघा विनेदुरुच्चैः परम-
प्रहृष्टाः ॥ २३ ॥ आयातं सरथं दृष्ट्वा तूर्णमिद्रध्वजं कपिः ॥ ननाद च महानादं व्यवर्धत च वेग-
वान् ॥ २४ ॥ इन्द्रजित्स रथं दिव्यमाश्रितश्चित्रकर्मुकः ॥ धनुर्विस्फारयामास तडिदूर्जितनिःस्वनम् ॥ २५ ॥
ततः समेतावतिवीक्ष्यवेगौ महाबलौ तौ रणनिर्विशंकौ ॥ कपिश्च रक्षोऽधिपतेस्त्वनूजः सुरासुरैर्द्राविव
बद्धवैरौ ॥ २६ ॥ स तस्य वीरस्य महारथस्य धनुष्मतः संयति संमतस्य ॥ शरप्रवेगं व्यहनत्पवृद्धश्चचार
मार्गे पितुरग्रमेयः ॥ २७ ॥ ततः शरानायततीक्ष्णशल्यान्सुपत्रिणः क्रांचनचित्रपुंखान् ॥ सुमोच वीरः
परवीरहंता सुसंततान्वज्रसमानवेगान् ॥ २८ ॥ ततः स तत्त्यंदननिःस्वनं च शृदंगभेरीपटहस्वनं च ॥
विकृष्यमाणस्य च कार्मुकस्य निशम्य घोषं पुनरुत्पपात ॥ २९ ॥ शरणांमन्तरेष्वाशु व्यावर्तत महाकपिः ॥
ह्रीरस्तस्याभिलक्ष्यस्य मोक्षयल्लक्ष्यसंग्रहम् ॥ ३० ॥ शरणांमग्रतस्तस्य पुनः समभिवर्तत ॥ प्रसारं हस्तौ
हनुमानुत्सपातानिलात्मजः ॥ ३१ ॥ ताडुभौ वेगसंपन्नौ रणकर्मविशारदौ ॥ सर्वभूतमनोग्राहि चक्रतुर्थ-
दुसुत्तमम् ॥ ३२ ॥ हनूमतो वेद न राक्षसोऽन्तरं न मारुतितस्य महात्मनोऽतरम् ॥ परस्परं निर्विपद्दौ
बभूवुः समेत्य तौ देवसमानाविक्रमौ ॥ ३३ ॥ ततस्तु लक्ष्ये स विहन्यमाने शरेष्वमोघेषु च संपतसु ॥
जगाम चिंतां महतीं महात्मा समाधिसंयोगसमाहितात्मा ॥ ३४ ॥ ततो मतिं राक्षसराजमुत्थकार
तस्मिन्हरीवीरमुख्ये ॥ अवध्यतां तस्य कपेः समीक्ष्य कथं निगच्छेदिति निग्रहायम् ॥ ३५ ॥ ततः पैता-

महं वीरः सोऽस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥ संदधे सुमहतेजास्तं हरिप्रवरं प्रति ॥ ३६ ॥ अवच्योऽयमिति ज्ञात्वा तमखेणास्त्रतत्त्ववित् ॥ निजग्राह महाबाहुं मारुतात्मजमिन्द्रजित् ॥ ३७ ॥ तेन बद्धस्ततोऽखेण राक्षसेन स वानरः ॥ अभवन्निर्विचेष्टश्च पपात च महीतले ॥ ३८ ॥ ततोऽथ बुद्ध्वा स तदस्त्रबंधं प्रभोः प्रभावा-
द्विगताल्पवेगः ॥ पितामहानुग्रहमात्मनश्च विचिंतयामास हरिप्रवीरः ॥ ३९ ॥ ततः स्वायंमुर्वैत्रैर्ब्रह्मास्त्रं चाभिमंत्रितम् ॥ हनूमांश्चितयामास वरदानं पितामहात् ॥ ४० ॥ न मेऽस्य बंधस्य च शक्तिरस्ति विमो-
क्षणे लोकगुरोः प्रभावात् ॥ इत्येवमेवं विहितोऽस्त्रबंधो मयात्मयोनेरनुवर्तितव्यः ॥ ४१ ॥ स वीर्यम-
स्त्रस्य कर्पिविचार्य पितामहानुग्रहमात्मनश्च ॥ विमोक्षशक्तिं परिचिंतयित्वा पितामहाज्ञानमनुवर्तते स्म ॥ ४२ ॥ अखेणापि हि बद्धस्य भयं भ्रम न जायते ॥ पितामहमहेंद्राभ्यां रक्षितस्यानिलेन च ॥ ४३ ॥
ग्रहणे चापि रक्षोभिर्महन्मे गुणदर्शनम् ॥ राक्षसेद्रुण संवादस्तस्मादृक्कन्तु मां परे ॥ ४४ ॥ स निश्चि-
तार्थः परवीरहंता समीक्ष्यकारी विनिवृत्तचेष्टः ॥ परैः प्रसह्याभिगतैर्निगृह्य ननाद् तैस्तैः परिभर्त्स्यमानः ॥ ४५ ॥ ततस्ते राक्षसा दृष्ट्वा विनिश्चेष्टमरिदमम् ॥ वबंधुः शणवलकैश्च दुमचीरैश्च संहतैः ॥ ४६ ॥ स
रोचयामास परैश्च बंधं प्रसह्य वीरैरभिगर्हणं च ॥ कौतूहलान्मां यदि राक्षसेन्द्रो द्रष्टुं व्यवस्येदिति निश्चितार्थः ॥ ४७ ॥ स बद्धस्तेन वल्केन विमुक्तोऽखेण वीर्यवान् ॥ अस्त्रबंधः स चान्यं हि न बंधमनुवर्तते ॥ ४८ ॥
अर्थेद्रुजितं दुमचीरबद्धं विचार्य वीरः कपिसत्तमं तम् ॥ विमुक्तमखेण जगाम चिंतामन्येन बद्धोऽप्यनुवर्त-
तेऽस्त्रम् ॥ ४९ ॥ अहो महत्कर्म कृतं निरर्थं न राक्षसैर्मन्त्रगतिर्विमृष्टा ॥ पुनश्च नास्त्रे विहितेऽस्त्रमन्यत्रवर्तते संश-
यिताः स्म सर्वे ॥ ५० ॥ अखेण हनुमान्मुक्तो नात्मानमवबुध्यते ॥ कृष्यमाणस्तु रक्षोभितैश्च वंधैर्न

पीडितः ॥ ५१ ॥ हन्यमानस्ततः क्रूरैः राक्षसैः कालमुष्टिभिः ॥ समीपं राक्षसेन्द्रस्य प्राकृष्यत
स वानरः ॥ ५२ ॥ अथैन्द्रजितं प्रसमीक्ष्य मुक्तमलेण वद्धं दुमचीरसूत्रैः ॥ व्यदर्शयत्तत्र महाबलं तं
हरिप्रवीरं सगणाय राज्ञे ॥ ५३ ॥ तं मत्तमिव मातंगं वद्धं कपिवरोत्तमम् ॥ राक्षसा राक्षसेन्द्राय राव-
णाय न्यवेदयन् ॥ ५४ ॥ कोऽयं कस्य कुतो वापि किं कार्यं कोऽभ्युपाश्रयः ॥ इति राक्षसवीरणां
दृष्ट्वा संजिज्ञैरे कथाः ॥ ५५ ॥ हन्यतां दृढ्यतां वापि भक्ष्यतामिति चापरे ॥ राक्षसास्तत्र संक्रुद्धाः
परस्परमथाऽनुवन् ॥ ५६ ॥ अतीत्य मार्गं सहसा महात्मा स तत्र रक्षोऽधिपपादमूले ॥ ददर्श राज्ञः
परिचारवृद्धान्यृहं महारत्नविभूषितं च ॥ ५७ ॥ स ददर्श महातेजा रावणः कपिसत्तमम् ॥ रक्षो-
भिर्विकृताकारैः कृष्यमाणमितस्ततः ॥ ५८ ॥ राक्षसाधिपतिं चापि ददर्श कपिसत्तमः ॥ तेजोबल-
समायुक्तं तपंतमिव भास्करम् ॥ ५९ ॥ सरोषसंवलितताम्रदृष्टिर्दशाननस्तं कपिमन्त्रवेक्ष्य ॥ अथोपवि-
ष्टान्कुलशैलवृद्धान्समादिशत् पतिमुख्यमन्त्रीन् ॥ ६० ॥ यथाक्रमं तैः स कपिश्च पृष्टः कार्यार्थमर्थस्य
च मूलमादौ ॥ निवेदयामास हरीश्वरस्य दूतः सकाशादहमागतोऽस्मि ॥ ६१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामा-
यणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकांडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ततः स कर्मणा
तस्य विस्मितो भीमविक्रमः ॥ हनुमान्क्रोधताम्राक्षो रक्षोऽधिपमवैक्षत ॥ १ ॥ ब्राजमानं महार्हेण
कांचनेन विराजता ॥ सुकजालवृतेनाथ मुकुटेन महाद्युतिम् ॥ २ ॥ वज्रसंयोगसंयुक्तैर्महाहर्मणि-
विग्रहैः ॥ हंसैरभरणैश्चित्रैर्मनसेव प्रकल्पितैः ॥ ३ ॥ महाहैक्षौमसंबीतं रक्तचंदनरूपितम् ॥ स्वस्तु-
लितं विचित्राभिर्विविधाभिश्च भक्तिभिः ॥ ४ ॥ विचित्रं दर्शनयैश्च रक्ताक्षैर्भीमदर्शनैः ॥ दीप्तितीक्ष्णम-

द्वादष्टं प्रलंबं दशनच्छदैः ॥ ५ ॥ शिरोभिर्दशभिर्वीरो भ्राजमानं महौजसम् ॥ नानाव्यालसमाकर्णैः
 शिखरैरिव मंदरम् ॥ ६ ॥ नीलांजनचयप्रबल्यं हारेणोरसि राजता ॥ पूर्णचंद्राभवक्त्रेण स वालकीमि-
 बांबुदम् ॥ ७ ॥ बाहुभिर्बद्धकेयूरैश्चन्द्रनोत्तमारूढितैः ॥ भ्राजमानांगदैर्भूमैः पंचशीर्षैरिवोरगैः ॥ ८ ॥
 महति स्फाटिके चित्रे रत्नसंयोगचित्रिते ॥ उत्तमास्तरणास्तीर्णं सूपविष्टं वरासने ॥ ९ ॥ अलंकृताभि-
 रत्यर्थं प्रमदाभिः समंततः ॥ वालव्यजनहस्ताभिरारात्समुपसेवितम् ॥ १० ॥ दुर्धरेण प्रहस्तेन महापा-
 श्र्येन रक्षसा ॥ मंत्रिभिर्मंत्रतत्त्वज्ञैर्निकुम्भेन च मंत्रिणा ॥ ११ ॥ उपोपविष्टं रक्षोभिश्चतुर्भिर्बलद-
 र्पितम् ॥ कृत्स्नं परिवृत्तं लोकं चतुर्भिरिव सागरैः ॥ १२ ॥ मंत्रिभिर्मंत्रतत्त्वज्ञैरन्यैश्च शुभदाक्षै-
 भिः ॥ आश्वास्यमानं सचिवैः सुरैरिव सुरेश्वरम् ॥ १३ ॥ अपश्यद्राक्षसपतिं हनूमानतितेजसम् ॥
 वेष्टितं मेरुशिखरे सतोयमिव तोयदम् ॥ १४ ॥ स तैः सपीड्यमानोऽपि रक्षोभिर्भीमाविक्रमैः ॥ विस्मयं
 परमं गत्वा रक्षोऽधिपमवैक्षत ॥ १५ ॥ भ्राजमानं ततो दृष्ट्वा हनूमान्राक्षसेश्वरम् ॥ मनसा चिंतयामास
 तैजसा तस्य मोहितः ॥ १६ ॥ अहो रूपमहो धैर्यमहो सत्त्वमहो वृत्तिः ॥ अहो राक्षसराजस्य सर्व-
 लक्षणयुक्तता ॥ १७ ॥ यद्यधर्मो न बलवान्स्यादयं राक्षसेश्वरः ॥ स्यादयं सुरलोकस्य सशक्रस्यापि रक्षिता
 ॥ १८ ॥ अस्य क्रूरैर्नृशंसैश्च कर्मभिलोकोक्तुसितैः ॥ सर्वे बिभ्यति खल्वस्मालोकाः सामरदानवाः ॥ १९ ॥ अयं
 ह्युत्सहते क्रुद्धः कर्तुमेकार्णवं जगन् ॥ इति चिन्तां बहुविधामकरोन्मतिमानक्रपिः ॥ दृष्ट्वा राक्षसराजस्य
 प्रभावमभिमताजसः ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकाण्डे
 एकोनपंचाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ तमुद्रोदय महाबाहुः पिंगाक्षं पुरतः स्थितम् ॥ रोषेण महाताविष्टो रावणो

लोकरावणः ॥१॥ शंकाहतात्मा दृश्यौ स कपीन्द्रं तेजसावृतम् ॥ किमेष भगवान्त्रं दी भवेत्साक्षादिहागतः ॥
 ॥२॥ येन शस्त्रोऽस्मि कैलासे मया प्रहसिते पुरा ॥ सोऽयं वानरस्मृतैः स्यात्किंस्विद्गणोऽपि वाऽसुरः ॥३॥
 स राजा रोषताम्राक्षः प्रहस्तं मंत्रिसत्तमम् ॥ कालयुक्तमुवाचेदं वचो विपुलमर्थवत् ॥ ४ ॥ दुरात्मा
 पृच्छन्मतेषां कुतः किंवास्य कारणम् ॥ वनभंगे च कोऽस्यार्थो राक्षसानां च तर्जने ॥ ५ ॥ मत्पुरीम-
 पृथुष्यां वै गमने किं प्रयोजनम् ॥ आयोधने वा किं कार्यं पृच्छन्मतेषां दुर्मतिः ॥ ६ ॥
 रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्तो वाक्यमब्रवीन् ॥ समाश्रयसिहि भद्रं ते न भीः कार्या त्वया कपे
 ॥ ७ ॥ यदि तावत्त्वमिन्द्रेण प्रेषितो रावणालयम् ॥ तत्त्वमाख्याहि मा ते भूद्वयं वानर मोक्ष्यसे ॥
 ॥ ८ ॥ यदि वैश्रवणस्य त्वं यमस्य वरुणस्य च ॥ चारुरूपमिदं कृत्वा प्रविष्टो नः पुरीमिमाम् ॥ ९ ॥
 विष्णुना प्रेषितो वापि दूतो विजयकांक्षिणा ॥ नहि ते वानरं तेजो रूपमात्रं तु वानरम् ॥ १० ॥ तत्त्वतः कथय-
 स्वाद्य ततो वानर मोक्ष्यसे ॥ अनृतं वदतश्चापि दुर्लभं तव जीवितम् ॥ ११ ॥ अथवा यन्निमित्तस्ते प्रवेशो राव-
 णालये ॥ एवमुक्तो हरिवरस्तदा रक्षोगणेश्वरम् ॥ १२ ॥ अत्रवीन्नास्मि शक्रस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ धनदेन न
 मे सख्यं विष्णुना नास्मि चोदितः ॥ १३ ॥ जातिरेव मम त्वेषा वानरोऽहमिहागतः ॥ दर्शने राक्षसे-
 द्रस्य तदिदं दुर्लभं मया ॥ १४ ॥ वनं राक्षसराजस्य दर्शनार्थं विनाशितम् ॥ ततस्ते राक्षसाः भ्राता
 बलिनो युद्धकांक्षिणः ॥ १५ ॥ रक्षणार्थं च देहस्य प्रतियुद्धा मया रणे ॥ अरुणपार्श्वेन शक्योऽहं बद्धुं
 देवासुरैरपि ॥ १६ ॥ पितामहादेष वरो ममापि हि समागतः ॥ राजानं द्रष्टुकामेन मया ह्यमनुवर्तितम्
 ॥ १७ ॥ विमुक्तोऽयमहमेव राक्षसैस्त्वभिनेदितः ॥ केनचिद्रामकार्येण आगतोऽस्मि तवातिक्रम-

॥ १८ ॥ द्रुतोऽहमिति विज्ञाय राघवस्यामितौजसः ॥ श्रयतामेव वचनं मम पथ्याभिदं प्रभो ॥ १९ ॥
इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० सु० पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥ तं समीक्ष्य महासत्त्वं सत्त्ववा-
न्धरिस्तत्तमः ॥ वाक्यमर्थवदव्यग्रस्तमुवाच दशाननम् ॥ १ ॥ अहं सुग्रीवसंदेशादिह प्राप्तस्तवांतिके ॥
राक्षसेषु हरीशत्त्वां भ्राता कुशलमब्रवीन् ॥ २ ॥ भ्रातुः शृणु समादेशं सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ धर्मा-
र्थसहितं वाक्याभिह चामुत्र च क्षमम् ॥ ३ ॥ राजा दशरथो नाम रथकुंजरवाजिमान् ॥ पितेव बंधु-
लोकस्य सुरेश्वरसमद्युतिः ॥ ४ ॥ ज्येष्ठस्तस्य महाबाहुः पुत्रः प्रियतरः प्रभुः ॥ पितुर्निदेशाभिष्कांतः
प्रविष्टो दंडकावनम् ॥ ५ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ॥ रामो नाम महातेजा धर्म्य
पंथानमाश्रितः ॥ ६ ॥ तस्य भार्या जनस्थाने भ्रष्टा सीतेति विश्रुता ॥ वैदेहस्य सुता राज्ञो जनकस्य
महात्मनः ॥ ७ ॥ मार्गमाणस्तु तां देवीं राजपुत्रः सहायुजः ॥ ऋष्यमूकमनुप्राप्तः सुग्रीवेण च संगतः
॥ ८ ॥ तस्य तेन प्रतिक्षातं सीतायाः परिमार्गणम् ॥ सुग्रीवस्यापि रामेण हरिराज्यं निवेदितुम् ॥ ९ ॥
ततस्तेन मृधे हत्वा राजपुत्रेण वालिनम् ॥ सुग्रीवः स्थापितो राज्ये हर्यृक्षाणां गणेश्वरः ॥ १० ॥ त्वया
विज्ञातपूर्वश्च वाली वानरपुंगवः ॥ स तेन निहतः संख्ये शरैर्णेकेन वानरः ॥ ११ ॥ स सीतामार्गणे
व्यग्रः सुग्रीवः सत्यसंगरः ॥ हरीन्संप्रेषयामास दिशः सर्वा हरीश्वरः ॥ १२ ॥ तां हरीणां सहस्राणि
शतानि नियुतानि च ॥ दिक्षु सर्वोऽसु मार्गते ह्यवशोपरि चावरे ॥ १३ ॥ वैनतेयसमाः केचित्केचित्त्रा-
निलोपमाः ॥ असंगतयः शीघ्रा हरिवीर महाबलाः ॥ १४ ॥ अहं तु हनुमान्नाम मारुतस्यौरसः
सुतः ॥ सीतायास्तु कृते तूर्णं शतयोजनमायतम् ॥ १५ ॥ समुद्रं लंघयित्वैव त्वां दिदृक्षुरिहागतः ॥

अमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा ॥ १६ ॥ तद्भवान्दृष्टधर्मोत्तपःकृतपरिग्रहः ॥ परदार-
न्महाप्राज्ञ नोपरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥ नहि धर्मविरुद्धेषु वृह्णयेषु कर्मसु ॥ मूलधातिषु सज्जते बुद्धि-
मंतो भवद्विधाः ॥ १८ ॥ कञ्च लक्ष्मणमुक्तानां रामकोपानुवर्तिनाम् ॥ शराणासमग्रतः स्थातुं शक्तो
देवासुरेष्वपि ॥ १९ ॥ नचापि त्रिषु लोकेषु राजान्विवेते कञ्चन ॥ राघवस्य व्यलीकं यः कृत्वा
सुखमवानुयात् ॥ २० ॥ तत्त्रिकालहितं वाक्यं धर्म्यमथानुयायि च ॥ मन्यस्व नरशार्दूले जानकी
प्रतिदीयताम् ॥ २१ ॥ दृष्टा हीयं मया देवी लब्धं यदिह दुर्लभम् ॥ उत्तरं कर्म यच्छ्रेष्ठं निमित्तं तत्र
राघवः ॥ २२ ॥ लक्षितेयं मया सीता तथा शोकपरायणा ॥ गृहे यां नाभिजानासि पंचास्यामिव पन्न-
गीम् ॥ २३ ॥ नेयं जरयितुं शक्या सा सुरैरमरैरपि ॥ विषसंस्पृष्टमत्यर्थं मुक्तमन्नमिवौजसा ॥ २४ ॥
तपःसंतापलब्धस्ते सोऽयं धर्मपरिग्रहः ॥ न स नाशयितुं न्याय्य आत्मप्राणपरिग्रहः ॥ २५ ॥ अवध्यतां
तपोभिर्या भवान्समनुपश्यति ॥ आत्मनः सासुरैर्देवैर्हनुस्तत्राप्ययं महान् ॥ २६ ॥ सुग्रीवो नच
देवोऽयं न यक्षो नच राक्षसः ॥ मानुषो राघवो राजन्सुग्रीवश्च हरीश्वरः ॥ तस्मात्प्राणपरित्राणं कथं
राजन्कारिष्यसि ॥ २७ ॥ नतु धर्मोपसंहारमधर्मफलसंहितम् ॥ तदेव फलमन्वेति धर्मश्चाधर्मनाशनः
॥ २८ ॥ प्राप्तं धर्मफलं तावद्भवता नात्र संशयः ॥ फलमस्याप्यधर्मस्य क्षिप्रमेव प्रपस्यसे ॥ २९ ॥
जनस्थानवधं बुद्ध्या बालिमश्च वधं तथा ॥ रामसुग्रीवसख्यं च बुध्यस्व हितमात्मनः ॥ ३० ॥
कामं खल्वहमप्येकः सवाजिरथकुंजराम् ॥ लंकां नाशयतुं शक्तस्तस्यैष तु न निश्चयः ॥ ३१ ॥
रामेण हि प्रतिज्ञातं हर्यक्षगणसन्निधौ ॥ उत्सादनमभिन्नाणां सीता यैस्तु प्रार्थिता ॥ ३२ ॥ अपकुर्वन्नि-

रामस्य साक्षादपि पुरंदरः ॥ न सुखं प्रानुयादन्यः किंपुनस्त्वद्विधो जनः ॥ ३३ ॥ यां सीतेत्यभिजाना-
 सि येयं तिष्ठति ते गृहे ॥ काळरात्रीति तां विद्धि सर्वलंकाविनाशिनीम् ॥ ३४ ॥ तदलं कालपाशेन
 सीता-विग्रहरूपिणा ॥ स्वयं स्कंधावसक्तेन क्षेममात्मनि चित्यताम् ॥ ३५ ॥ सीतायास्ते-
 जसा दग्धां रामकोपप्रदीपिताम् ॥ दहमानामिमां पश्य पुरीं सादृष्टतोलिकाम् ॥ ३६ ॥ स्वाति
 भित्राणि मंत्रांश्च ज्ञातान्भ्रातृसुतान्दिहान् ॥ भोगान्दारांश्च लंकां च मा विनाशमुपानय ॥ ३७ ॥
 सत्यं राक्षसराजेंद्र शृणुष्व वचनं मम ॥ रामदासस्य दूतस्य वानरस्य विशेषतः ॥ ३८ ॥
 सर्वां लोकान्सुसंहृत्य समूतान्सचराचरान् ॥ पुनरेव तथा स्रष्टुं शक्तो रामो महायशः ॥ ३९ ॥ देवासुर-
 नरैर्द्रेषु यक्षरक्षोरगेषु च ॥ विद्याधरेषु नागेषु गंधर्वेषु मृगेषु च ॥ ४० ॥ सिद्धेषु किन्नरैर्द्रेषु पतत्रिषु
 च सर्वतः ॥ सर्वत्र सर्वभूतेषु सर्वकालेषु नास्ति सः ॥ ४१ ॥ यो रामं प्रतियुध्येत विष्णुतुल्यपराक्रमम् ॥
 सर्वलोकैश्चरस्येह कृत्वा विप्रियमीदृशम् ॥ रामस्य राजसिंहस्य दुर्लभं तव जीवितम् ॥ ४२ ॥
 देवाश्च दैत्याश्च निशाचरैर्द्रुगंधर्वविद्याधरनागयक्षाः ॥ रामस्य लोकत्रयनायकस्य स्थातुं न शक्ताः समरेषु
 सर्वे ॥ ४३ ॥ ब्रह्मा स्वयंभूश्चतुराननो वा रुद्रास्त्रिनेत्रास्त्रिपुरांतको वा ॥ इन्द्रो महेंद्रः सुरनायको वा
 स्थातुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥ ४४ ॥ स सौष्ठवोपेतमदीनवादिनः कर्पेनिश्म्याप्रतिमोऽग्रियं वचः ॥
 दशाननः कोपविवृतलोचनः समादिशत्तस्य वधं महाकपेः ॥ ४५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
 आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकाण्डे एकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ स तस्य वचनं श्रुत्वा वानरस्य महान-
 त्मनः ॥ आज्ञापयद्वधं तस्य रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १ ॥ वधे तस्य समाज्ञप्ते रावणेन दुरात्मना ॥

निबोदितवतो दौत्यं नानुमेने विभीषणः ॥ २ ॥ तं रक्षोऽधिपतिं क्रुद्धं तत्तुच कार्यमुपस्थितम् ॥ विदित्वा
चित्तरामास कार्यं कार्यविधौ स्थितः ॥ ३ ॥ निश्चितार्थस्ततः साम्ना पूष्यं शत्रुजिदग्रजम् ॥ उवाच
हितमन्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥ क्षमस्व रोषं त्यज राक्षसेन्द्र प्रसीद मे वाक्यमिदं शृणुष्व ॥
वधं न कुर्वति परावज्ञा दूतस्य संतो वसुधाधिपेन्द्राः ॥ ५ ॥ राजन्धर्मविरुद्धं च लोकवृत्तेश्च गार्हितम् ॥ तव
चासदृशं वीर कपेरस्य प्रमाणम् ॥ ६ ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च राजधर्मविशारदः ॥ परावज्ञो भूतानां त्वमेव
परमार्थविन् ॥ ७ ॥ गृह्णते यदि रोषेण त्वादृशोऽपि विचक्षणः ॥ ततः शास्त्रविपश्चिन्वं श्रम एव
हि केवलम् ॥ ८ ॥ तस्मात्प्रसीद शत्रुघ्न राक्षसेन्द्र दुरासद ॥ युक्तयुक्तं विनिश्चित्य दूतदंडो विधीयताम् ॥
॥ ९ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ कोपेन महताविष्टो वाक्यमुत्तरमब्रवीन् ॥ १० ॥
न पापानां वधे पापं विद्यते शत्रुसूदन ॥ तस्मादिभं वधिष्यामि वानरं पापकारिणम् ॥ ११ ॥ अधर्म-
मूलं बहुदोषयुक्तमनार्यजुष्टं वचनं निशम्य ॥ उवाच वाक्यं परमार्थतत्त्वं विभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः ॥
॥ १२ ॥ प्रसीद लंकेश्वर राक्षसेन्द्र धर्मार्थतत्त्वं वचनं शृणुष्व ॥ दूता न वध्याः समयेषु राजन्सर्वेषु
सर्वत्र वदंति सतः ॥ १३ ॥ असंशयं शत्रुरयं प्रवृद्धः कृते ह्यनेनाप्रियमप्रयेयम् ॥ न दूतवध्यां प्रवदंति
संतो दूतस्य दृष्टा बहवो हि दंडाः ॥ १४ ॥ वैरुध्यमंगेषु कशाभिघातो मौढ्यं तथा लक्षणसन्निपातः ॥
एतान् हि दूते प्रवदंति दंडान्वयस्तु दूतस्य न नः श्रुतोऽस्ति ॥ १५ ॥ कथं च धर्मार्थविनीतबुद्धिः परावर-
प्रत्ययनिश्चितार्थः ॥ भवद्विधः कोपवशो हि तिष्ठेत्कोपं न गच्छंति हि सत्त्ववतः ॥ १६ ॥ न धर्मवादे
न च लोकवृत्ते न शास्त्रबुद्धिग्रहणेषु वापि ॥ विद्येत कश्चित्तव वीर तुल्यस्त्वं ह्युत्तमः सर्वसुरासुराणाम् ॥

॥ १७ ॥ “ पराक्रमोत्साहमनस्विनां च सुरासुराणामपि दुर्जयेन ॥ त्वयाप्रमेयेण सुरेद्रसंधा जिताश्च
युद्धेष्वसकृन्नरैर्द्राः ॥ १ ॥ इत्थंविधस्यामरदैत्यशत्रोः शूरस्य वीरस्य तवाजितस्य ॥ कुर्वति वीरा मनसाव्य-
लीकं प्राणीर्विमुक्ता नतु भोः पुरा ते ॥ २ ॥ ” नचाप्यस्य कपेर्घाते कंचित्पश्याम्यहं गुणम् ॥ तेष्वयं पात्यतां
दंडो यैरयं प्रेषितः कपिः ॥ १८ ॥ साधुर्वा यदि वाऽसाधुः परैरेष समर्पितः ॥ ब्रुवन्परार्थं परवान्न दूतो वध-
मर्हति ॥ १९ ॥ अपि चास्मिन्हते नान्यं राजनपश्यामि खेचरम् ॥ (इह यः पुनरागच्छेत्परं पारं महोदधेः ॥)
तस्मान्नास्य वधे यत्नः कार्यः परपुरंजया ॥ भवान्सेद्रेषु देवेषु यत्नमास्थातुमर्हति ॥ २० ॥ अस्मिन्विनष्टे नहि
भूतमन्यं पश्यामि यस्तौ नरराजपुत्रौ ॥ युद्धाय युद्धप्रियदुर्विनीताबुधोजयैर्द्वै भवता विरुद्धौ ॥ २१ ॥ परा-
क्रमोत्साहमनस्विनां च सुरासुराणामपि दुर्जयेन ॥ त्वया मनोनंदनैर्भूतानां युद्धाय निर्नाशयितुं न
युक्तम् ॥ २२ ॥ हिताश्च शूराश्च समाहिताश्च कुलेषु जाताश्च महागुणेषु ॥ मनस्विनः शस्त्रभृतां
वरिष्ठाः कोपप्रशस्ताः सुभृताश्च योधाः ॥ २३ ॥ तदेकदेशेन बलस्य तावत्कोचित्तवादेशकृतोऽद्य यांतु ॥
तौ राजपुत्रावुपगृह्य मूढौ परेषु ते भावयितुं प्रभावम् ॥ २४ ॥ निशाचराणामधिपोऽनुजस्य विभीषणस्यो-
त्तमवाक्यनिष्ठम् ॥ जग्राह बुद्ध्या सुरलोकशत्रुर्महाबलो राक्षसराजमुख्यः ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा-
मायणे वाल्मीकीये आदिकान्ये च ० सा० सुन्दरकांडे द्विपंचाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा
दशमीवो महात्मनः ॥ देशकालहितं वाक्यं श्रातुरुत्तरमब्रवीन् ॥ १ ॥ सम्यगुक्तं हि भवता दूतवच्य
विगाहिता ॥ अवश्यं तु वधान्यसः क्रियतामास्य निग्रहः ॥ २ ॥ कपीनां किल लांगूलमिष्टं
भवति भूषणम् ॥ तदस्य दीप्यतां शीघ्रं तेन दग्धेन गच्छतु ॥ ३ ॥ ततः पश्यन्त्वसु दीनमंग वैरुष्य-

कार्षितम् ॥ सुमित्रज्ञातयः सर्वे बांधवाः समुहज्जनाः ॥ ४ ॥ आह्वापयद्राक्षसंद्रः पुरं सर्वं स सत्व-
रम् ॥ लांगूलेन प्रदीपेन रक्षोभिः परिणीयताम् ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः
कोपकर्कशाः ॥ वेष्टते तस्य लांगूलं जौणैः कार्पासिकैः पटैः ॥ ६ ॥ संवेष्टयमाने लांगूले व्यवर्धत
महाकपिः ॥ शुष्कमिधनमासाद्य वनेष्विव हुताशनः ॥ ७ ॥ तैलेन परिषिच्यथ तेऽग्निं तत्रोपपादयन् ॥
लांगूलेन प्रदीपेन राक्षसांस्तान्ताडयन् ॥ ८ ॥ रोषामर्षपरीतात्मा बालसूर्यसमाननः ॥ स भूयः संगतैः
कुरै राक्षसैर्हैरिपुंगवः ॥ ९ ॥ सहस्रीबालवृद्धाश्च जग्मुः प्रीतिं निशाचराः ॥ निबद्धः कृतवान्वरिस्त-
त्कालसदृशीं मतिम् ॥ १० ॥ कामं खलु न मे शक्ता निबद्धस्यापि राक्षसाः ॥ छित्त्वा पाशान्समुत्पत्य
हन्यामहमिमान्पुनः ॥ ११ ॥ यदि भर्तृहिताथार्थं चरंतं भर्तृशासनात् ॥ निबध्नते दुरात्मानो ननु मे
निष्कृतिः कृता ॥ १२ ॥ सर्वेषामेव पयाप्तौ राक्षसानामहं युधि ॥ किंतु रामस्य प्रीत्यर्थं विषहिष्येऽहमी-
दृशम् ॥ १३ ॥ लंका चारयितव्या मे पुनरेव भवेदिति ॥ रात्रौ नहि सुदृष्टा मे दुर्गकर्मविधानतः ॥ १४ ॥
अवश्यमेव द्रष्टव्या मया लंका निशाक्ष्ये ॥ कामं बध्नुतु मे भूयः पुच्छस्योद्दोषनेन च ॥ १५ ॥ क्रीडां कुर्वति
रक्षांसि न मेऽस्ति मनसः श्रमः ॥ ततस्ते संवृताकारं सत्त्वतं महाकपिम् ॥ १६ ॥ परिगृह्य ययुर्दृष्ट्वा
राक्षसाः कपिकुंजरम् ॥ शंखभेरीनिनौदौश्च घोषयंतः स्वकर्मभिः ॥ १७ ॥ राक्षसाः क्रूरकर्मणश्चारयन्ति
स्म तां पुरीम् ॥ अन्वीयमानो रक्षोभिर्यथौ सुखमरिंदमः ॥ १८ ॥ हनूमांश्चारयामास राक्षसानो महा-
पुरीम् ॥ अथापश्यद्विमानानि विचित्राणि महाकपिः ॥ १९ ॥ संवृताभूमिभागंश्च सुविभक्तांश्च चत्व-
रान् ॥ रथ्याश्च गृहसंवाधाः कपिः शृंगटकानि च ॥ २० ॥ तथा रथ्योपरथ्याश्च तथैव च गृहांतरान् ॥

चतुर्केषु राजमार्गे तथैव च ॥ २१ ॥ घोषयति कपिं सर्वे चार इत्येव राक्षसाः ॥ (स्त्रीबाल-
 द्या निर्जग्मुस्तत्र कुतूहलान् ॥ तं प्रदीपितलांगूलं हनूमन्तं दिदृक्षुवः ॥ १ ॥) दीप्यमाने ततस्तस्य
 लांगूलाग्रे हनूमतः ॥ २२ ॥ राक्षस्यस्ता विरूपाक्ष्यः शंसुर्देव्यास्तदाग्रियम् ॥ यस्त्वया कृतसंवादः
 सीते ताग्रमुखः कपिः ॥ २३ ॥ लांगूलेन प्रदीपेन स एष परिणीयते ॥ श्रुत्वा तद्वचनं क्रूरमात्मापह-
 रणोपमम् ॥ २४ ॥ वैदेही शोकसंतप्ता हुताशनमुपागमन् ॥ भंगलाभिमुखी तस्य सा तदासीन्महाकपेः ॥
 ॥ २५ ॥ उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता हव्यवाहनम् ॥ यद्यस्ति पतिशुश्रूषा यद्यस्ति चरितं तपः ॥ २६ ॥
 यदि वा त्वेकपत्नीत्वं शीतो भव हनूमतः ॥ (यदि किञ्चिदनुशेषस्तस्य मय्यस्ति धीमतः ॥ यदि वा
 भग्यशेषो मे शीतो भव हनूमतः ॥ १ ॥ यदि मां वृत्तसंपन्नां तत्समागमलालसाम् ॥ स विजानाति
 धर्मान्मा शीतो भव हनूमतः ॥ २ ॥ यदि मां तारथेदार्थः सुग्रीवः सत्यसंगरः ॥ अस्माद्दुःखान्बुसरो-
 धाञ्छीतो भव हनूमतः ॥ ३ ॥) ततस्तीक्ष्णार्चिरव्यग्रः प्रदक्षिणशिवोऽनलः ॥ २७ ॥ जज्वाल मृगशावाक्ष्याः
 शंसन्निव शुभं कपेः ॥ हनूमज्जनकश्चैव पुच्छानलयुतोऽनिलः ॥ ववौ स्वास्थ्यकरो देव्याः प्रालेयानिल-
 शीतलः ॥ २८ ॥ दह्यमाने च लांगूले चितयामास वानरः ॥ प्रदीप्तोऽभिरर्थं कस्मान्न मां दहति
 सर्वतः ॥ २९ ॥ दृश्यते च महाज्वालः करोति च न मे रुजम् ॥ शिशिरस्येव संपाते लांगूलाग्रे
 प्रतिष्ठितः ॥ ३० ॥ अथवा तदिदं व्यक्तं यद्दृष्टं पृवता मया ॥ रामप्रभावादाश्चर्यं पर्वतः सरितांपती ॥
 ॥ ३१ ॥ यदि तावत्समुद्रस्य मैनाकस्य च धीमतः ॥ रामार्थं संभ्रमस्तादृक्किमग्निर्न करिष्यति ॥ ३२ ॥
 सीतायाश्चानृशंसेन राघवस्य च तेजसा ॥ पितुश्च मम सल्येन न मां दहति पावकः ॥ ३३ ॥ भूयः

स चित्तयामास सुहूर्त कपिकुंजरः ॥ कथमस्माद्विधयेह बंधनं राक्षसाधमैः ॥ ३४ ॥ अतिक्रियास्य युक्ता
 स्यात्सति मंहं पराक्रमे ॥ ततश्चिन्त्वा च तान्याशान्वेगवान्चै महाकपिः ॥ ३५ ॥ उत्पपाताथ वेगेन
 ननाद च महाकपिः ॥ पुरद्वारं ततः श्रीमाञ्जुलैशृंगमिवोन्नतम् ॥ ३६ ॥ विभक्तश्चःसंबाधमाससादा-
 निलात्मजः ॥ स भूत्वा शैलसंकाशः क्षणेन पुनरात्मवान् ॥ ३७ ॥ ह्रस्वात् परमां प्राप्तो बंधनान्य-
 वशातयन् ॥ विमुक्तश्चाभवच्छ्रीमान्पुनः पर्वतसन्निभः ॥ ३८ ॥ वीक्षमाणश्च दृढशे परिघं तोरणाश्रितम् ॥
 स तं गृह्य महाबाहुः कालायसपरिष्कृतम् ॥ रक्षिणस्तान्युनः सर्वान्सूदयामास मारुतिः ॥ ३९ ॥ स
 तान्निहत्वा रणचंडविक्रमः समीक्षमाणः पुनरेव लंकां ॥ प्रदीप्तलांगूलकृतांचिमाली प्रकाशितादित्य
 इवांचिमाली ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे त्रिपंचाशः
 सर्गः ॥ ५३ ॥ वीक्षमाणस्ततो लंकां कपिः कृतमनोरथः ॥ वर्धमानसमुत्साहः कार्यशेषमचित्तयत् ॥ १ ॥
 किं नु खल्ववशिष्टं मे कर्तव्यमिह सांप्रतम् ॥ यद्देषां रक्षसां भूयः संतापजननं भवेत् ॥ २ ॥ इदं तावत्प्रमथितं
 प्रकृष्टा राक्षसा हताः ॥ दलैकदेशः क्षपितः शेषं दुर्गेविनाशनम् ॥ ३ ॥ दुर्गे विनाशिते
 कर्म भवेत्सुखपरिश्रमम् ॥ अल्पयत्नेन कार्येऽस्मिन्मम स्यात्सफलः श्रमः ॥ ४ ॥
 यो ह्ययं मम लांगूले दीप्यते हव्यवाहनः ॥ अस्य संतर्पणं न्याय्यं कर्तुमेभिर्गृहोत्तमैः ॥ ५ ॥
 ततः प्रदीप्तलांगूलः सविद्युदिव तोयदः ॥ भयनाग्नेषु लंकाया विचचार महाकपिः ॥ ६ ॥
 गृहाद्गृहं राक्षसानामुद्यमानानि च वानरः ॥ वीक्षमाणो ह्यसंत्रस्तः प्रासादांश्च चचार सः ॥ ७ ॥
 अपलुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् ॥ अग्निं तत्र विनिक्षिप्य श्वसेनेन समो बली ॥ ८ ॥

मृताऽन्यपुण्ड्रवे वेदम महापार्ष्वस्य वीर्यवान् ॥ मुमोच हनुमानग्निं कालानलशिखोपमम् ॥ ९ ॥
 पुण्ड्रस्य च तथा पुण्ड्रवे स महाकपिः ॥ शुक्रस्य च महातेजाः सारथस्य च धीमतः ॥ १० ॥
 तथा चेंद्रजितो वेदम ददाह हरियूथपः ॥ जंबुमालेः सुमालेश्च ददाह भवनं ततः ॥ ११ ॥ रश्मिकेतोश्च भव-
 नं सयूशत्रोस्तथैव च ॥ ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य रामशस्य च रक्षसः ॥ १२ ॥ मुद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वज-
 ग्रीवस्य रक्षसः ॥ विद्युज्जिह्वस्य घोरस्य तथा हस्तिमुखस्य च ॥ १३ ॥ करांलस्य विशालस्य शोणित-
 क्षस्य चैव हि ॥ कुम्भकर्णस्य भवनं मकराक्षस्य चैव हि ॥ १४ ॥ नरांतकस्य कुम्भस्य निकुम्भस्य
 महात्मनः ॥ यज्ञशत्रोश्च भवनं ब्रह्मशत्रोस्तथैव च ॥ १५ ॥ वर्जयित्वा महातेजा विभीषणगृहं
 प्रति ॥ क्रममाणः क्रमेणैव ददाह हारिपुंगवः ॥ १६ ॥ तेषुतेषु महाहैषु भवनेषु महायशाः ॥ गृहेष्वृद्धिम-
 तामृद्धिं ददाह कपिकुंजरः ॥ १७ ॥ सर्वेषां समतिक्रम्य राक्षसेन्द्रस्य वीर्यवान् ॥ आससादाथ
 लक्ष्मीवांनावणस्य निवेशनम् ॥ १८ ॥ ततस्तस्मिन्गृहे मुख्ये नानारत्नविभूषिते ॥ मेरुमंदरसंकाशे
 नानामलंगशोभिते ॥ १९ ॥ प्रदीप्तमग्निमुत्सृज्य लांगूलाग्नें प्रतिष्ठितम् ॥ ननाद हनुमान्वीरो युगांतज-
 लदो यथा ॥ २० ॥ क्षसनेन च संयोगादतिवेगो महाबलः ॥ कालाग्निरिव जज्वाल प्रावर्धत हुताशनः
 ॥ २१ ॥ प्रदीप्तमग्निं पवनस्तेषु वेदमसु चारयन् ॥ तानि कांचनजालानि मुक्तामणिमयानि च ॥ २२ ॥
 भवनानि व्यशीर्यत रत्नवंति महांति चात्तानि भग्नविमानानि निषेत्तुर्वसुधातले ॥ २३ ॥ भवनानीव सिद्धा-
 नाभंभराण्युण्यसंक्षये ॥ संजह्ने तुमुलः शब्दो राक्षसानां प्रधावताम् ॥ २४ ॥ स्वस्त्रे गृहपरित्राणे भग्नो-
 त्साहोश्चिताश्रियाम् ॥ नूनमेषोऽग्निरायातः कपिरूपेण हा इति ॥ २५ ॥ क्रंदत्यः सहसा पेतुः स्तनय-

धराः स्त्रियः॥ काञ्चिदग्निपरीतांग्यो हन्त्येभ्यो मुक्तमूर्धजाः॥२६॥ पतंत्यो रेजिरेऽप्रेभ्यः सौदामन्य इवा-
 बरान् ॥ वज्राविद्रुमैवैदूर्यमुत्तारजतसंहतान् ॥२७॥ विचित्रान्भवनाद्धातून्यदमानान्दर्श सः ॥ नारिन्-
 सृष्यति काष्ठानां तुणानां च यथा तथा ॥ २८ ॥ (काचिकिक्षुकसंकाशाः काचिच्छालस्त्रिसन्निभाः ॥
 काचिच्छुक्रुमसंकाशाः शिखा वह्नेश्चक्राशिरे ॥१॥) हनूमानाक्षवैद्राणां वधे किञ्चिन्न वृष्यति ॥ न हनू-
 दिशस्तानां राक्षसानां वसुंधरा॥२९॥ हनूमता वेगवता वानरेण महात्मना॥लंकापुरं प्रदग्धं तदुद्रेण त्रिपुरं
 यथा ॥ ३० ॥ ततः स लंकापुरपर्वताग्रे समुत्थितो भीमपराक्रमोऽग्निः ॥ प्रसार्य चूडावलयं प्रदीप्ति
 हनूमता वेगवतोपसृष्टः॥ ३१ ॥ युगांतकालानलनुत्पन्नरूपः स मारुतोऽग्निर्ववृधे दिवःस्थूक् ॥ विधूमर-
 त्तिमर्भवेनेषु सत्तो रक्षःशरीराज्यसमर्पितार्चः ॥ ३२ ॥ आदित्यकोटीसदृशः सुतेजा लंकां
 समस्तां परिवार्य तिष्ठन् ॥ शब्दैरनैकैरशनिप्ररूढैर्मिदन्निवांडं प्रबभौ महाग्निः ॥ ३३ ॥ तत्रांबरादग्निर-
 तिप्रवृद्धो रूक्षप्रभः किंशुकपुष्पचूडः ॥ निर्वाणधूमाम्कुलराजयश्च नीलोत्पलाभाः प्रचकाशिरेऽग्राः ॥३४॥
 वज्रीं महेंद्राक्षिशेधरो वा साक्षाद्यमो वा वरुणोऽनिलो वा ॥ रौद्रोऽग्निरर्को धनदश्च सोमो न बानरोऽथ
 स्वयमेव कालः ॥ ३५ ॥ किं ब्रह्मणः सर्वपितामहस्य लोकस्य धातुश्चतुरात्मनस्य ॥ इहागतो वानररूप-
 धारी रक्षोपसंहारकरः प्रकोपः ॥ ३६॥ किं वैष्णवं वा कपिरूपमेत्य रक्षोविनाशाय परं सुतेजः ॥ अचि-
 त्यमव्यक्तमनंतमेकं स्वमायया सांप्रतमागतं वा ॥ ३७ ॥ इत्येवमचूर्णबहवो विशिष्टा रक्षोणास्तत्र समे-
 त्य सर्वे ॥ स प्राणिसंधां सगृहां सवृक्षां दग्धां पुरीं तां सहसा समीक्ष्य ॥ ३८ ॥ ततस्तु लंका सहसा
 प्रदग्धा सराक्षसा साक्षरथा सनागा ॥ सपक्षिसंधा समृगा सवृक्षा बरोद दीना तुमुलं सक्षब्दम्॥३९॥

हा ताव हा पुत्रक कांत मित्र हा जीवितेशांग हतं सुपुण्यम् ॥ रक्षोभिरेवं बहुधा ब्रुवद्भिः शब्दः कृतो धोरतरः
 सुभीतः ॥ ४० ॥ हुताशनज्वालसमावृता सा हतप्रवीरा परिवृत्योधा ॥ हनूमतः क्रोधबलाभिभूता बभू-
 व शापोपहतेव लंका ॥ ४१ ॥ ससंभ्रमं त्रस्तविषण्णराक्षसां समुज्ज्वलज्वालहुताशनांकिताम् ॥ ददश-
 लंकां हनुमान्महाभनाः स्वयं सुरोषोपहतामिवावनिम् ॥ ४२ ॥ भंक्त्वा वनं पादपरत्नसंकुलं हत्वा तु रक्षां-
 सि महाति संयुगे ॥ दग्ध्वा पुरीं तां गृहर्त्तमालिनीं तस्थौ हनूमान्पवनात्मजः कपिः ॥ ४३ ॥ स राक्ष-
 सांस्तान्बुबहूश्च हत्वा वनं च भंक्त्वा बहुपादपं तत् ॥ विस्मज्य रक्षोभवेनेषु चार्गेन जगाम रामं मनसा महा-
 त्मा ॥ ४४ ॥ ततस्तु तं वानरवीरमुख्यं महाबलं मारुततुल्यवेगम् ॥ महामतिं वायुसुतं वारेष्ठं
 प्रष्टुष्टुदेवगणाश्च सर्वे ॥ ४५ ॥ देवाश्च सर्वे मुनिपुंगवाश्च गंधर्वविद्याधरपन्नगाश्च ॥ भूतानि
 सर्वाणि महांसि तत्र जग्मुः परां प्रीतिमतुल्यरूपाम् ॥ ४६ ॥ भंक्त्वा वनं महातेजा हत्वा रक्षांसि
 संयुगे ॥ दग्ध्वा लंकापुरीं भीमां रराज स महाकपिः ॥ ४७ ॥ गृहाग्र्यशृंगप्रतले विचित्रे प्रतिष्ठितो
 वानरराजसिंहः ॥ प्रदीपलांगूलकृत्ताचिमाली व्यराजतादित्य इर्वाचिमाली ॥ ४८ ॥ लंकां समस्तां
 संपीड्य लांगूलाग्निं महाकपिः ॥ निर्वापयामास तदा समुद्रं हरिपुंगवः ॥ ४९ ॥ ततो देवाः
 संगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ दृष्ट्वा लंकां प्रदग्धां तां विस्मयं परमं गताः ॥ ५० ॥ (तं
 दृष्ट्वा वानरश्रेष्ठं हनुमंतं महाकपिम् ॥ कालाग्निरिति संचिन्त्य सर्वभूतानि तत्रसुः ॥ १ ॥) इत्यर्षे
 श्रीमद्रा० वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकाण्डे चतुष्पचाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ संदीप्य-
 मानां वित्रस्तां त्रस्तरक्षोगणां पुरीम् ॥ अवेक्ष्य हनुमाल्लंकां चिंतयामास वानरः ॥ १ ॥ तस्या-

भूसुमहांखासः कुत्सा वात्सन्यजायत ॥ लंकां प्रदहता कामं किंस्वित्कृतामिदं मया ॥ २ ॥
 धन्याः खलु महात्मानो ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् ॥ निरुंयति महात्मानो दीप्तमग्निमिवंभसा ॥ ३ ॥
 क्रुद्धः पापं न कुर्यात्कः क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि ॥ क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधून्विक्षिपेत् ॥ ४ ॥
 वाच्यावाच्यं प्रकुपितो न विजानाति कर्हिचित् ॥ नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते क्वचित् ॥ ५ ॥
 यः समुत्पत्तिं क्रोधं क्षमयैव निरस्यति ॥ यथोरगस्त्वचं जीर्णो स वै पुरुष उच्यते ॥ ६ ॥ धिगस्तु
 मां सुदुर्बुद्धिं निर्लेजं पापकृत्तमम् ॥ अचिंतयित्वा तां सीतामग्निदं स्वामिघातकम् ॥ ७ ॥ यदि दग्धा
 त्वियं सर्वा नूनमार्यापि जानकी ॥ दग्धा तेन मया भर्तुर्हतं कार्यमजानता ॥ ८ ॥ यदर्थमयमारंभस्तत्कार्य-
 मवसादितम् ॥ मया हि दहता लंकां न सीता परिरक्षिता ॥ ९ ॥ ईषत्कार्यमिदं कार्यं कृतमासीन्न
 संशयः ॥ तस्य क्रोधाभिभूतेन मया मूलक्षयः कृतः ॥ १० ॥ विनष्टा जानकी व्यक्तं न ह्यदग्धः प्रहस्यते ॥
 लंकायाः कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ ११ ॥ यदि तद्विहतं कार्यं मया प्रज्ञाविपर्ययात् ॥ इहैव
 प्राणसंन्यासो ममापि ह्यद्य रोचते ॥ १२ ॥ किमस्मीं निपताम्यद्य आहोस्विद्वदवामुखे ॥ शरीरमिह
 सत्त्वानां दद्वि सागरवासिनाम् ॥ १३ ॥ कथं नु जीविता शक्यो मया द्रष्टुं हरीश्वरः ॥ तौ वा पुरुष-
 शार्दूलौ कार्यसर्वस्वधातिना ॥ १४ ॥ मया खलु तदेवेदं रोषदोषात्प्रदर्शितम् ॥ प्रथितं त्रिषु लोकेषु
 कपित्वमनवस्थितम् ॥ १५ ॥ धिगस्तु राजसंभावमनीशमनवस्थितम् ॥ ईश्वरेणापि यद्रागान्मया सीता न
 रक्षिता ॥ १६ ॥ विनष्टायां तु सीतायां तावुभौ विनाशिष्यतः ॥ तथोर्विनाशे सुग्रीवः संबधुर्विनाशिष्यति
 ॥ १७ ॥ एतदेव वचः श्रुत्वा भरतो ध्रातृवत्सलः ॥ धर्मात्सा सहशत्रुघ्नः कथं शक्यति जीवितुम् ॥ १८ ॥

धातुवंशे धार्मिष्ठे गते नाशसंशयः ॥ भविष्यति प्रजासर्वाः शोकसंतापपीडिताः ॥ १९ ॥ तदहं
 माय्यरहितो लुप्तधर्मार्थसंग्रहः ॥ रोषदोषपरीतात्मा व्यक्तं लोकविनाशनः ॥ २० ॥ इति चिंतयत्स्त-
 त्वा निमित्तान्युपपेदिरे ॥ पूर्वमप्युपलब्धानि साक्षात्पुनरचितयत् ॥ २१ ॥ अथवा चारुसर्वांगी रक्षिता
 सैन तेजसा ॥ न नशिष्यति कल्याणी नाशिरसौ प्रवर्तते ॥ २२ ॥ नहि धर्मोत्तमस्तस्य भार्याभित-
 तेजसः ॥ स्वचरित्राभिगुप्तां तां स्पृष्टुमर्हति पावकः ॥ २३ ॥ नूनं रामप्रभावेण वैदेह्याः सुकृतेन च ॥
 यन्मां दहनकर्मायं नादहद्व्यवाहनः ॥ २४ ॥ त्रयाणां भरतादीनां भ्रातॄणां देवता च या ॥ रामस्य
 च मनःकांता सा कथं विनशिष्यति ॥ २५ ॥ यद्वा दहनकर्मायं सर्वत्र प्रभुरव्ययः ॥ न मे दहति
 लांगूलं कथमार्था प्रधक्ष्यति ॥ २६ ॥ पुनश्चाचितयत्तत्र हनुमान्विस्मिस्तदा ॥ हिरण्यनाभस्य गिरेर्जल-
 मध्ये प्रदर्शनम् ॥ २७ ॥ तपसा सत्यवाक्येन अनन्यत्वाच्च भर्तारि ॥ असौ विनिर्देहेदग्निं न तामग्निः
 प्रधक्ष्यति ॥ २८ ॥ स तथा चिंतयत्तत्र देव्या धर्मपरिग्रहम् ॥ गुश्राव हनुमांस्तत्र चारणानां महात्मनाम्
 ॥ २९ ॥ अहो खलु कृतं कर्म दुर्विगाहं हनूमता ॥ अग्निं त्रिसृजता तीक्ष्णं भीमं राक्षससन्नि ॥ ३० ॥
 प्रप्लायितरक्षःस्त्रीबालवृद्धसमाकुला ॥ जनकोलाहलाधमाता क्रंतीवाद्रिकंदरैः ॥ ३१ ॥ दुग्धेयं
 नगरी लंका साष्टप्रकारतोरणा ॥ जानकीं न च दुग्धेति विस्मयोऽद्भुत एव नः ॥ ३२ ॥ इति गुश्राव
 हनुमान्वाचं ताममृतोपमाम् ॥ वभूव चास्य मनसो हर्षस्तकालसंभवः ॥ ३३ ॥ सनिमित्तैश्च दृष्टार्थः
 कारणैश्च महागुणैः ॥ ऋषिवाक्यैश्च हनुमानभवत्शीतमानसः ॥ ३४ ॥ ततः कपिः प्राप्तमनोरथार्थस्ता-
 मक्षतां राजसुतां विदित्वा ॥ प्रत्यक्षतस्तां पुनरेव दृष्ट्वा प्रतिप्रयाणाय मतिं चकार ॥ ३५ ॥ इ० श्री० वा०

आ० च० सा० सु० पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ततस्तु शिशुपामूले जानकीं पर्यवस्थिताम् ॥
 अभावाद्यात्रवीरिदृष्ट्या पश्यामि त्वानिहाक्षताम् ॥ १ ॥ ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनः पुनः ॥
 भर्तुः स्नेहान्विता वाक्यं हतुमंतभाषत ॥ २ ॥ यदि त्वं मन्यसे तात वसैकाहमिहानघ ॥ काचित्सुसंवृते
 देशे विश्रांतः श्वो गमिष्यासि ॥ ३ ॥ मम चैवाल्पभागयायाः सान्निध्यात्तव वानर ॥
 शोकस्यास्याप्रमेयस्य मुहूर्तं स्यादपि क्षयः ॥ ४ ॥ गते हि हरिशार्दूल पुनः ॥
 संप्राप्तये त्वयि ॥ प्राणेष्वपि न विश्वासो मम वानरपुंगव ॥ ५ ॥ अदर्शनं च ते वीर भूयो मां
 दारयिष्यति ॥ दुःखादुःखतरं प्राप्तां दुर्मनःशोककर्षिताम् ॥ ६ ॥ अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव
 ममाग्रतः ॥ सुमहत्सु सहायेषु हर्षक्षेपु महाबलः ॥ ७ ॥ कथं नु खलु दुष्पारं संतरिष्यंति सा
 गरम् ॥ तानि हर्षक्षसैन्यानि तौ वानरवरात्मजौ ॥ ८ ॥ त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यातिष्ठवने ॥
 शक्तिः स्याद्व्रततेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ ९ ॥ तदत्र कार्यनिर्बन्धे समुत्पन्ने दुरासदे ॥ किं पश्यसि
 समाधानं त्वं हि कार्यविशारदः ॥ १० ॥ काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ॥ पर्याप्तः परवीरश्च
 यशस्यस्ते बलोदयः ॥ ११ ॥ बलैस्तु संकुलां कृत्वा लंकां परबलाद्गतः ॥ मां नेयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य
 सदृशं भवेत् ॥ १२ ॥ तद्यथा तस्य विकांतमनुरूपं महात्मनः ॥ भवत्याहवक्ष्यस्य तथा त्वमुपपादय ॥ १३ ॥
 तदर्थोपाहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् ॥ निशम्य हनुमान्वीरो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 देवि हर्षक्षसैन्यानामीश्वरः सुवतां वरः ॥ सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्तवार्यो कृतनिश्चयः ॥ १५ ॥ स वान-
 रसहस्राणां कोटीभिरभिसंघृतः ॥ क्षिप्रमेष्यति वैदेहि सुग्रीवः सुवतां वरः ॥ १६ ॥ तौ च वीरौ नर-

सहितौ रामलक्ष्मणौ ॥ आगम्य नगरीं लंकां सायकैर्विधमिष्यतः ॥ १७ ॥ सगणं राक्षसं
 दृष्ट्वा न चिराद्रधुनंदनः ॥ त्वामादाय वरारोहे स्वां पुरीं प्रतियास्यति ॥ १८ ॥ समाश्वसिहि भद्रं ते भव
 त्वा कालकाक्षिणी ॥ क्षिप्रं द्रक्ष्यसि रामेण निहतं रावणं रणे ॥ १९ ॥ निहते राक्षसेन्द्रे च सपुत्रामात्य-
 बाधवे ॥ त्वं समेष्यसि रामेण शशांकेनैव रोहिणी ॥ २० ॥ क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्यश्वप्रवर्युतः ॥
 यस्ते युधि विनिर्जित्य शोकं व्यपनयिष्यति ॥ २१ ॥ एवमाश्वस्य वैदेहीं हनूमान्मारुतात्मजः ॥
 गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीमभ्यवाद्यन् ॥ २२ ॥ राक्षसान्प्रवरान्दृष्ट्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ समा-
 श्वस्य च वैदेहीं दर्शयित्वा परं धलम् ॥ २३ ॥ नगरीमाकुलां कृत्वा वंचयित्वा च रावणम् ॥ दर्शो-
 यित्वा बलं वीरं वैदेहीमभिवाद्य च ॥ २४ ॥ प्रतिगंतुं मनश्चक्रे पुनर्मध्येन सागरम् ॥ ततः स कपिशो-
 र्दूलः स्वामिसंदर्शनोत्सुकः ॥ २५ ॥ आरुरोह गिरिश्रेष्ठमरिष्टमरिसर्दनः ॥ तुंगपद्मकजुष्टाभिर्नीला-
 भिर्वनराजिभिः ॥ २६ ॥ सोत्तरीयमिवांभोदैः शृंगांतरविलिंबिभिः ॥ बोध्यमानमिव प्रीत्या दिवाकरकरैः
 शुभैः ॥ २७ ॥ उन्मिषंतमिवोद्धूतैर्लोचनैरिव धातुभिः ॥ तोयौघानिःस्वनैर्मदैः प्राधीतमिव सर्वतः
 ॥ २८ ॥ प्रगीतमिव विस्पष्टं नानाप्रसवणस्वनैः ॥ देवदारुभिरुद्धूतैरूर्ध्वबाहुमिव स्थितम् ॥ २९ ॥
 प्रपातजलनिर्घोषैः प्राकुष्टमिव सर्वतः ॥ विपमानमिव श्यामैः कंपमानैः शरद्वनैः ॥ ३० ॥ वेणुभिर्मोहतोद्धूतैः
 कूजंतमिव कीचकैः ॥ निःश्वसंतमिवाम्बुद्वोरैराशीविषोत्तमैः ॥ ३१ ॥ नीहारकृतगंगोरैर्ध्यायंतमिव गह्वरैः ॥
 भेधपादनिभैः पादैः प्रक्रांतमिव सर्वतः ॥ ३२ ॥ जूभमाणामिवाकाशे शिखरैरभ्रमालिभिः ॥ कूटैश्च
 बहुधाकीर्णं शोभितं बहुकंदरैः ॥ ३३ ॥ सालतालैश्च कर्णेश्च वंशैश्च बहुभिर्वृतम् ॥ लतावितानैर्वितैः

पुष्पवद्भिरलंकृतम् ॥ ३४ ॥ नानामृगणैः कीर्णं धातुनिर्णदभूषितम् ॥ बहुप्रसन्नवगोपेतं शिलासंच-
यस्कण्टम् ॥ ३५ ॥ महर्षियश्रृङ्गधर्वकिन्नरोरगसेवितम् ॥ लतापादपसंवाधं सिंहाधिष्ठितकंदरम् ॥ ३६ ॥
व्याघ्रादिभिः समाकीर्णं स्वादुमूलफलद्रुमम् ॥ आरुरोहानिलसुतः पर्वतं प्लवगोत्तमः ॥ ३७ ॥ रामदर्श-
नशीघ्रेण प्रहर्षेणाभिचोदितः ॥ तेन पादतलकांता रम्येषु गिरिसानुषु ॥ ३८ ॥ सधोपाः समशर्यित
शिलादचूर्णाकृतास्ततः ॥ स तमारुह्य शैलेन्द्रं व्यवर्धत महाकपिः ॥ ३९ ॥ दक्षिणादुत्तरं पारं प्रार्थयल्लव-
णांभसः ॥ अभिरुह्य ततो वीरः पर्वतं पवनतमजः ॥ ४० ॥ ददर्श सागरं भीमं भीमोरगनिषेवितम् ॥
स मारुत इवाकाशं मारुतस्यात्मसंभवः ॥ ४१ ॥ प्रपेदे हरिशार्दूलो दक्षिणादुत्तरां दिशम् ॥ स तदा
पीडितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः ॥ ४२ ॥ ररास विविधैर्भूतैः प्राविशद्वसुधातलम् ॥ कंपमानैश्च शिखरैः
पताङ्गैरपि च दुर्मैः ॥ ४३ ॥ तस्योरुवेगोन्मथिताः पादपाः पुष्पशालिनः ॥ निपेतुर्भूतले भग्नाः शक्रा-
युधहता इव ॥ ४४ ॥ कंदरोदरसंस्थानां पीडितानां महौजसाम् ॥ सिंहानां निनदो भीमो नभो
भिदन्दि शुश्रुवे ॥ ४५ ॥ त्रस्तव्याविद्ववसना व्याकुलीकृतभूषणाः ॥ विद्याधर्यः समुत्प्लुतः
सहसा धरणीधरात् ॥ ४६ ॥ अतिप्रमाणा बलिनो दीप्तजिह्वा महाविषाः ॥ निपीडितशिरो-
ग्रीवा व्यवेश्रंत महाहयः ॥ ४७ ॥ किन्नरोरगंधर्वयक्षविद्याधरास्तथा ॥ पीडितं ते नगवरं लक्त्वा
गगनमास्थिताः ॥ ४८ ॥ स च भूमिधरः श्रीमान्बलिना तेन पीडितः ॥ सवृक्ष-
शिखरोद्गमः प्रविवेश रसातलम् ॥ ४९ ॥ दशयोजनविस्तारस्त्रिशद्योजनमुच्छ्रितः ॥ धारण्यां
समतां यातः स बभूव धराधरः ॥ ५० ॥ स लिखंघयिषुभीमं सलीलं लवणार्णवम् ॥

लस्फालवेलांतमुत्पपात नभो हरिः ॥ ५१ ॥ हत्यार्षे श्रीम० वा० आदि० च० सा० सु०
 चर्चिचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ आप्लुत्य च महावेगः पक्षवानिव पर्वतः ॥ भुजंगयक्षगंधर्वप्रबुद्धकमलो-
 न्मलम् ॥ १ ॥ सचंद्रकुसुंदरम्यं सार्ककारंडवं शुभम् ॥ तिष्यश्रवणक्रादंबमभ्रशैवलशाडलम् ॥ २ ॥ पुनर्वसुमहासी-
 मलोहितंगमहाग्रहम् ॥ ऐरावतमहाद्वीपं स्वातीहंसविलासितम् ॥ ३ ॥ वातसंघातजालोर्ध्वचंद्रांशुशिशिरांबुमनू ॥
 हनुमानपरिश्रांतः पुष्टुवे गगनार्णवम् ॥ ४ ॥ असमान इवाकाशं ताराधिपमिवोल्लिखन् ॥ इरन्निव सनक्षत्रं
 गगनं सार्कमंडलम् ॥ ५ ॥ अपारमपरिश्रांतश्चांबुधिं समगाहत ॥ हनुमानमेघजालानि विकर्षन्निव
 गच्छति ॥ ६ ॥ पांडुरारुणपर्णानि नीलमांजिष्ठकानि च ॥ हरितारुणवर्णानि महाभ्राणि चक्राशिरं ॥ ७ ॥
 प्रविशन्नञ्जालानि निष्क्रमंश्च पुनःपुनः ॥ प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चंद्रमा इव दृश्यते ॥ ८ ॥ विविधा-
 भ्रघनापन्नगोचरो धवलांबरः ॥ दृश्यादृश्यतनुर्वीरस्तथा चंद्रायतैऽंबरे ॥ ९ ॥ तार्क्ष्यायमाणो गगने स
 बभ्रौ वायुनंदनः ॥ दारयन्मेघवृन्दानि निष्पतंश्च पुनःपुनः ॥ १० ॥ नदन्नादेन महता मेघस्वनमहा-
 स्वनः ॥ प्रवरान्नाक्षसान्हत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ ११ ॥ आकुलं नगरीं कृत्वा व्यथयित्वा च
 रावणम् ॥ अर्हयित्वा महावीरान्वैदेहीमभिवाद्य च ॥ १२ ॥ आजगाम महातेजाः पुनर्मध्येन सागरम् ॥
 पर्वतेर्द्रं सुनाभं च समुपस्पृश्य वीर्यवान् ॥ १३ ॥ ज्यामुक्त इव नाराचो महावेगोऽभ्युपागमत् ॥ स
 किंचिद्वारात्संप्राप्तः समालोक्य महगिरिम् ॥ १४ ॥ महेंद्रमेघसंकाशो ननाद स महाकपिः ॥ स
 पूरयामास कर्पिर्दिशो दश समंततः ॥ १५ ॥ नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः ॥ स तं देशमनुप्रातः
 सुहृद्देशेनलालसः ॥ १६ ॥ ननाद सुमहानादं लांगूलं चाप्यक्रपयत् ॥ तस्य तानद्यमानस्य सुपर्णाच-

रिते पथि ॥ १७ ॥ फलतीवास्य घोषेण गगनं सार्कमंडलम् ॥ ये तु तत्रोत्तरे कूले समुद्रस्य महा-
बलाः ॥ १८ ॥ पूर्वं संविष्टिताः क्षुरा वायुपुत्रदिदृक्षवः ॥ महतो वायुपुत्रस्य तोयदस्येव निःस्वनम् ॥
शुश्रुवुस्ते तदा घोषमूखेण हनूमतः ॥ १९ ॥ ते दीनमनसः सर्वे शुश्रुवुः काननौकसः ॥ वानरैद्रस्य निर्घोषं
पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २० ॥ निशम्य नदतो नाद्र वानरास्ते समंततः ॥ बभूवुरुत्सुकाः सर्वे सुहृ-
दर्शनकांक्षिणः ॥ २१ ॥ जांबवान्स हरिश्रेष्ठः प्रीतिसंहृष्टमानसः ॥ उपामंज्य हरीन्सर्वानिदं वचन-
मब्रवीन् ॥ २२ ॥ सर्वथा कृतकार्योऽसौ हनूमान्नात्र संशयः ॥ नह्यस्थाकृतकार्यस्य नाद एवंविधो
भवेत् ॥ २३ ॥ तस्य बाहूरुवेगं च निनादं च महत्तमनः ॥ निशम्य हरयो हृष्टाः समुत्प्रेतुयंतस्ततः ॥ २४ ॥
ते नगाग्रान्नागाणि शिखराच्छिखराणि च ॥ प्रहृष्टाः समपद्यंत हनूमंतं दिदृक्षवः ॥ २५ ॥ ते प्रीताः
पादपात्रेषु गृह्य शाखामवस्थिताः ॥ वासांसि च प्रकाशानि समाविध्यंत वानराः ॥ २६ ॥ गिरिगह्वरसंलीनो
यथा गर्जति मारुतः ॥ एवं जगर्ज बलवान्हनूमान्मारुतात्मजः ॥ २७ ॥ तमभ्रधनसकाशमापतंत
महाकपिम् ॥ दृष्ट्वा ते वानराः सर्वे तस्थुः श्रौजलयस्तदा ॥ २८ ॥ ततस्तु वेगवान्वीरो गिरेर्गिरिनिभः
कपिः ॥ निपपात गिरेस्तस्य शिखरे पादपाकुले ॥ २९ ॥ हर्षेणार्प्यमाणोऽसौ रम्ये पर्वतनिष्ठरे ॥
छिन्नपक्ष इवाकाशत्पपात धरणीधरः ॥ ३० ॥ ततस्ते प्रीतमनस्सर्वे वानरपुंगवाः ॥ हनूमंतं महात्मानं
परिवार्येयतस्थिरे ॥ ३१ ॥ परिवार्य च ते सर्वे परां प्रीतिमुपागताः ॥ प्रहृष्टवदनाः सर्वे तमागतमु-
पागमन् ॥ ३२ ॥ उपायनानि चादाय मूलानि च फलानि च ॥ प्रत्यर्चयन्हरिश्रेष्ठं हरयो मारुता-
त्मजम् ॥ ३३ ॥ विन्दुमुदिताः केचित्केचित्किलकिलां तथा ॥ हृष्टाः पादपशाखाश्च आनित्युवाच-

॥ ३४ ॥ हनूमांस्तु गुरुन्वृद्धाञ्जावत्प्रमुखांस्तदा ॥ कुमारमंगदं चैव सोऽवन्दत महाकपिः ॥ ३५ ॥
 स ताभ्यां पूजितः पूज्यः कपिभिश्च प्रसादितः ॥ दृष्टा देवीति विकांतः संक्षेपेण न्यवेदयन् ॥ ३६ ॥
 निषसाद च हस्तेन गृहीत्वा वालिनः सुतम् ॥ रमणीये वनोद्देशे महेंद्रस्य गिरेस्तदा ॥ ३७ ॥ हनूमा-
 नब्रवीत्यष्टस्तदा तान्वानरर्षभान् ॥ अशोकवनिकासंस्था दृष्टा सा जनकात्मजा ॥ ३८ ॥ रक्ष्यमाणा
 सुघोराभी राक्षसीभिरनिदिता ॥ एकवेणीधरा बाला रामदर्शनलालसा ॥ ३९ ॥ उपवासपरिश्रान्ता
 मलिना जटिला क्रुशा ॥ ततो दृष्टेति वचनं महार्थममृतोपमम् ॥ ४० ॥ निशम्य मारुतेः सर्वे मुदिता
 वानराभवन् ॥ क्ष्वेढलन्ये नदंत्यन्ये गर्जंत्यन्ये महाबलाः ॥ ४१ ॥ चक्रुः किलकिलामन्ये प्रतिगर्जति
 चापरे ॥ केचिदुच्छ्रितलंगूलाः प्रहृष्टाः कपिकुंजराः ॥ ४२ ॥ आयतांचितदीर्घाणि लंगूलानि
 प्रविच्यधुः ॥ अपरे तु हनूमंतं श्रीमंतं वानरोत्तमम् ॥ ४३ ॥ आलुल्य गिरिशृंगेषु संस्पृशंति स्म
 हर्षिताः ॥ उक्तवाक्यं हनूमंतमंगदस्तु तदाब्रवीत् ॥ ४४ ॥ सर्वेषां हरिवीराणां मध्ये वाचमनुत्तमम् ॥
 सत्त्वे वीर्ये न ते कश्चित्समो वानर विद्यते ॥ ४५ ॥ यद्वल्गुल्य विस्तीर्णं सागरं पुनरागतः ॥ जीवि-
 तस्य प्रदाता नस्त्वमेको वानरोत्तम ॥ ४६ ॥ त्वत्प्रसादात्समेष्ट्यामः सिद्धार्था राघवेण ह ॥
 अहो स्वाभिनि ते भक्तिर्हो वीर्यमहो धृतिः ॥ ४७ ॥ दिष्टया दृष्टा त्वया देवी रामपत्नी यशस्विनी ॥
 दिष्टया त्यक्ष्यति काकुत्स्थः शोकं सीतावियोगजम् ॥ ४८ ॥ ततोऽगदं हनूमंतं जांबवंतं च वानराः ॥
 परिवार्य प्रमुदिता भेजिरे विपुलाः शिलाः ॥ ४९ ॥ उपविष्टा गिरेस्तस्य शिलासु विपुलासु ते ॥ श्रोतुकामाः
 समुद्रस्य लंघनं वानरोत्तमाः ॥ ५० ॥ दर्शनं चापि लंकायाः सीताया रावणस्य च ॥ तस्थुः प्रांजलयः सर्वे हनू-

मद्वदन्तोन्मुखाः ॥ ५१ ॥ तस्यौ तत्रांगदः श्रीमान्वानरैर्वहुभिर्वृतः ॥ उपास्यमानो विविधैर्दिवि देवपतिर्यथा ॥ ५२ ॥ हनूमता कीर्तिमता यशस्विना तथांगदेनांगदतद्वबाहुना ॥ मुदा तदाध्यासितमुन्नतं महन्महीधराग्रं ज्वलितं श्रियाभवत् ॥ ५३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकांडे सप्तपंचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ ततस्तस्य गिरिः श्रृंगं महेंद्रस्य महाबलाः ॥ हनूमत्समुखाः प्रीतिं हरयो जग्मुरुत्तमाम् ॥ १ ॥ श्रीतिमत्सूपविष्टेषु वानरेषु महात्मसु ॥ तं ततः प्रतिसंहृष्टः प्रीतियुक्तं महाकार्षिम् ॥ २ ॥ जांबवान्कार्यवृत्तांतमपृच्छदनिलात्मजम् ॥ कथं दृष्टा त्वया देवी कथं वा तत्र वर्तते ॥ ३ ॥ तस्यां चापि कथंवृत्तः क्रूरकर्मा दसाननः ॥ तत्त्वतः सर्वमेतन्नः प्रब्रूहि त्वं महाकपे ॥ ४ ॥ संमार्गिता कथं देवी किंच सा प्रत्यभाषत ॥ श्रुतार्थोऽश्रितयिष्यामो भूयः कार्यविनिश्चयम् ॥ ५ ॥ यश्चार्थस्तत्र वक्तव्यो गतैरस्माभिरात्मवान् ॥ राक्षितव्यं च यत्तत्र तद्भवान्व्याकरोतु नः ॥ ६ ॥ स नियुक्तस्ततस्तेन संप्रदृष्टतत्तूरुहः ॥ नमस्यञ्छिरसा देव्यै सीतायै प्रत्यभाषत ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षमेव भवतां महेंद्राग्रात्त्वमाण्डुतः ॥ उदधेर्दक्षिणं पारं कौक्षमाणः समाहितः ॥ ८ ॥ गच्छतश्च हि मे घोरे विग्रूपमिवाभवत् ॥ कांचनं शिखरं दिव्यं पद्म्यामि सुमनोहरम् ॥ ९ ॥ स्थितं पंथानमावृत्य मेने विघ्नं च तं नगम् ॥ उपसंगम्य तं दिव्यं कांचनं नगमुत्तमम् ॥ १० ॥ कृता मे मनसा बुद्धिर्भेत्तव्योऽयं मयेति च ॥ प्रदृतस्य मया तस्य लोण्गलेन महागिरिः ॥ ११ ॥ शिखरं सूर्यसंकाशं व्यशीर्यत ब्रह्मसधा ॥ व्यवसायं च तं बुद्ध्वा स होवाच महागिरिः ॥ १२ ॥ पुत्रेति मधुरां वार्षां मनः प्रहृदयन्निव ॥ पितृव्यं चापि मां विद्धि सखायं मातारिश्चनः ॥ १३ ॥ मैनाकमिति विख्यातं निवसंतं महोदधौ ॥ पक्षवंतः पुरा तत्र बभूवुः पर्वतोत्तमाः ॥ १४ ॥ छंदतः प्रथिवीं चेरुर्वा-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे सुन्दरकाण्डे । सर्गः ५८. * (११०)

ममानाः संसतः ॥ श्रुत्वा नगानां चरितं महेंद्रः पाकशासनः ॥ १५ ॥ वज्रेण भगवान्पक्षो विच्छेदैषां
 विच्छेदशः ॥ अहं तु मोचितस्तस्मात्तव पित्रा महात्मना ॥ १६ ॥ भारतेन तदा वत्स प्रक्षिप्तो वरुणालये ॥
 सवस्य मया साहे वर्तितव्यमरिदम् ॥ १७ ॥ रामो धर्मभृतां श्रेष्ठो महेंद्रसमविक्रमः ॥ एतच्छ्रुत्वा
 मया तस्य सैन्याकस्य महात्मनः ॥ १८ ॥ कार्यमावेद्य च गिरिरुद्धतं वै मनो मम ॥ तेन बाहमनुज्ञातो
 सैन्यकेन महात्मना ॥ १९ ॥ स चाप्यन्तर्हितः शैलो मानुषेण वपुष्मता ॥ शरीरेण महाशैलः शैलेन च महो-
 दधौ ॥ २० ॥ तत्तमं जवमास्थाय शेषमध्वानमास्थितः ॥ ततोऽहं सुचिरं कालं जवेनाभ्यगमं पथि
 ॥ २१ ॥ ततः पश्याम्यहं देवीं सुरसां नागमातरम् ॥ समुद्रमध्ये सा देवी वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ एव-
 मम भक्ष्यः प्रदिष्टस्त्वमरैर्हरिसत्तम ॥ तत्स्त्वां भक्षयिष्यामि विहितस्त्वं हि मे सुरैः ॥ २३ ॥ एव-
 मुक्तः सुरसया प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥ विवर्णवदनो भूत्वा वाक्यं चेदसुदीरयम् ॥ २४ ॥ रामो
 दासपथिः श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकान्ननम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च परतपः ॥ २५ ॥ तस्य सीता
 हृता भार्या रावणेन दुरात्मना ॥ तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशासनात् ॥ २६ ॥ कर्तुमर्हसि
 रामस्य साहाय्यं विषये सति ॥ अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ २७ ॥ आगमिष्यामि ते
 वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ एवमुक्ता मया सा तु सुरसा कामरूपिणी ॥ २८ ॥ अब्रवीन्नाविवर्तेत कश्चिदेष
 वरो मम ॥ एवमुक्तः सुरसया दशयोजनमायतः ॥ २९ ॥ ततोऽर्धगुणविस्तारो वभूवाहं क्षणेन तु ॥
 मत्प्रमाणाधिकं चैव व्यादितं तु मुखं तथा ॥ ३० ॥ तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं हस्तं ह्यकरवं पुनः ॥ तस्मि-
 न्मुहूर्ते च पुनर्बभूवांगुष्ठसंमितः ॥ ३१ ॥ अभिपत्याशु तद्वक्त्रं निर्गतोऽहं ततः क्षणात् ॥ अब्रवीत्सुरसा

देवी स्वेन रूपेण मां पुनः ॥ ३२ ॥ अर्थसिद्धौ हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम् ॥ समानय च वैदेहीं
राघवेण महात्मना ॥ ३३ ॥ सुखी भव महाबाहो प्रीतास्मि तव वानर ॥ ततोऽहं साधुसांवीति सर्व-
भूतैः प्रशंसितः ॥ ३४ ॥ ततोऽन्तरिक्षं विपुलं प्लुतोऽहं गरुडो यथा ॥ छाया मे निगृहीता च न च
पश्यामि किञ्चन ॥ ३५ ॥ सोऽहं विगतवेगस्तु दिशो दंश विलोक्यन् ॥ न किञ्चित्तत्र पश्यामि येन
मे विहता गतिः ॥ ३६ ॥ अथ मे बुद्धिरुत्पन्ना किन्नाम गमने मम ॥ ईदृशो वित्र उत्पन्नो रूपमत्र न
दृश्यते ॥ ३७ ॥ अधोभागे तु मे दृष्टिः शोचतः पतिता तदा ॥ तत्राद्राक्षमहं भीमां राक्षसीं सलिलेश-
याम् ॥ ३८ ॥ प्रहस्य च महानादमुक्तोऽहं भीमया तया ॥ अवस्थितमसंभ्रांतमिदं वाक्यमशोभनम् ॥ ३९ ॥
क्वासि गता महाकाय क्षुधिताया ममोत्सितः ॥ भक्षः प्रीणय मे देहं चिरमाहारवार्जितम् ॥ ४० ॥ बाढ-
मित्येव तां वाणीं प्रत्यगुल्लामहं ततः ॥ आस्यप्रमाणादधिकं तस्याः कायमपूरयम् ॥ ४१ ॥ तस्या-
श्वास्यं महद्भौमं वर्धते मम भक्षणे ॥ नतु मां सानुबुधे मम वा विकृते कृतम् ॥ ४२ ॥
ततोऽहं विपुलं रूपं संक्षिप्य निमिषांतरान् ॥ तस्या हृदयमादाय प्रपतामि नभस्थलम् ॥ ४३ ॥
सा विसृष्टमुजा भीमा पपात लवणांभसि ॥ मया पर्वतसंकाशा निकृत्तहृदया सती ॥ ४४ ॥ शृणोमि
खगतानां च वाचः सौम्या महात्मनाम् ॥ राक्षसीं सिंहिका भीमा क्षिप्रं हनूमता हता ॥ ४५ ॥ तां हत्वा
पुनरेवाहं कृत्यमात्ययिकं स्मरन् ॥ गत्वा च महद्दुःखानं पश्यामि नगमंढितम् ॥ ४६ ॥ दक्षिणं तोर-
मुद्धेलंका यत्र गता पुरी ॥ अस्तं दिक्करे याते रक्षसां निलयं पुरीम् ॥ ४७ ॥ प्रविष्टोऽहमविज्ञातो
रक्षोभिर्भीमविक्रमैः ॥ तत्र प्रविशतश्चापि कल्पांतधनसंप्रभा ॥ ४८ ॥ अट्टहासं विमुञ्चतो नारी काण्यु-

जिवां सतीं ततस्तां तु ज्वलद्भिः शिरोरुहाम् ॥ ४९ ॥ सव्यमुष्टिप्रहारेण पराजित्य सुमै-
रुहाम् ॥ प्रदोषकाले प्रविशं भीत्याहं तयोदितः ॥ ५० ॥ अहं लंकापुरी वीर निर्जिता विक्रमेण ते ॥
यस्मात्तस्माद्विजेतां सि सर्वरक्षांस्यशेषतः ॥ ५१ ॥ तत्राहं सर्वत्रात्रं तु विचरन् जनकात्मजाम् ॥ रावणांतः-
पुरगतो नचापश्यं सुमध्यक्षाम् ॥ ५२ ॥ ततः सीतामपश्यस्तु रावणस्य निवेशने ॥ शोकसागरमासाद्य
न पारमुपलक्ष्ये ॥ ५३ ॥ शोचता च मया दृष्टं प्राकारेणाभिसंवृतम् ॥ कांचनेन विकृष्टेन गृहोपवन-
मुत्तमम् ॥ ५४ ॥ सप्राकारमवच्छ्रित्य पश्यामि बहुपादपम् ॥ अशोकवनिकामध्ये शिशपापादयो महाम् ॥
॥ ५५ ॥ तमारुह्य च पश्यामि कांचनं कदलीवनम् ॥ अदूरान्छिद्यपावृक्षात्पश्यामि वरवर्णिनीम् ॥
॥ ५६ ॥ श्यामां कमलपत्राक्षीमुपवासकृशाननाम् ॥ तदेकवासः संवीतां रजोध्वस्तशिरोरुहाम् ॥ ५७ ॥
शोकसंतापदीनां गीं सीतां भर्तृहिते स्थिताम् ॥ राक्षसीभिर्विरूपाभिः क्रूरभिरभिसंवृताम् ॥ ५८ ॥
मांसशोणितभक्ष्याभिव्याघ्रीभिर्हरिणीं यथा ॥ सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ ५९ ॥
एकवेणीधरा दीना भर्तृचिंतापरायणा ॥ भूमिशय्याविवर्णांगी पद्मिनीव हिसागमे ॥ ६० ॥ रावणा-
द्विनिवृत्तार्था मर्तव्ये कृतनिश्चया ॥ कथंचिन्मृगशावाक्षी तूर्णमासादिता मया ॥ ६१ ॥ तां दृष्ट्वा
तादृशीं नारीं रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ तत्रैव शिशपावृक्षे पश्यन्नहमवस्थितः ॥ ६२ ॥ ततो हलहला-
शब्दं कांचीनूपुरमिश्रितम् ॥ शृणोम्यधिकंगंभीरं रावणस्य निवेशने ॥ ६३ ॥ ततोऽहं परमोद्विग्नः स्वरूपं
प्रत्यसंहरम् ॥ अहं च शिशपावृक्षे पक्षीव गह्वरे स्थितः ॥ ६४ ॥ ततो रावणद्वाराश्च रावणश्च महा-
बलः ॥ तं देशमनुसंप्राप्तो यत्र सीताभवत्स्थिता ॥ ६५ ॥ तं दृष्ट्वाथ वरारोहा सीता, रक्षोगणेश्वरम् ॥

संकुच्योरु स्तनौ र्पतौ बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ ६६ ॥ वित्रस्तां परमोद्विग्नां वीक्षमाणाभितस्ततः ॥
 त्राणं कंचिदपश्यंतीं वेपमानां तपस्विनीम् ॥ ६७ ॥ तामुवाच दशग्रीवः सीतां परमदुःखिताम् ॥ अत्राक्रि-
 राः प्रपतितो बहु मन्यस्व भामिनि ॥ ६८ ॥ यदि चेन्नं तु मां दर्पोन्नाभिर्नंदसि गर्विते ॥ द्विमासा-
 नंतरं सीते पास्यामि रुधिरं तव ॥ ६९ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ उवाच परमक्रुद्धा
 सीता वचनमुत्तमम् ॥ ७० ॥ राक्षसाधम रामस्य भार्याभमिततेजसः ॥ इक्ष्वाकुवंशनाथस्य स्तुपां
 दशरथस्य च ॥ ७१ ॥ अवाच्यं वदतो जिह्वा कथं न पतिता तव ॥ किंस्विद्वार्यं तवानार्यं यो मां
 भर्तुरसन्निधौ ॥ ७२ ॥ अपहृत्यागतः पाप तेनादृष्टो महात्मना ॥ न त्वं रामस्य सदृशो दास्येऽप्यस्य
 न शुभ्यसे ॥ ७३ ॥ अजेयः सत्यवाकशूरो रणश्लाघी च राघवः ॥ जानक्या परुषं वाक्यमेवमुक्तो
 दशाननः ॥ ७४ ॥ जज्वाल सहसा क्रोपाक्षितास्थ इव पावकः ॥ विवृत्य नयने क्रूरे मुष्टिमुद्यम्य
 दक्षिणम् ॥ ७५ ॥ मैथिलीं हंतुमारब्धः स्त्रीभिर्होहाकृतं तदा ॥ स्त्रीणां मध्यात्समुत्पत्य तस्य भार्या
 दुरात्मनः ॥ ७६ ॥ वरा मंदोदरी नाम तथा स प्रतिषेधितः ॥ उक्तश्च मधुरां वार्णीं तया स मदना-
 र्दितः ॥ ७७ ॥ सीतया तव किं कार्यं महेंद्रसमविक्रम ॥ मया सह रमस्वाद्य मद्विशिष्टा न जानकी ॥
 ॥ ७८ ॥ देवगंधर्वकन्याभिर्यक्षकन्याभिरेव च ॥ सार्धं प्रभो रमस्वेति सीतया किं करिष्यसि ॥ ७९ ॥
 ततस्ताभिः समेताभिर्नारीभिः स महाबलः ॥ उत्थाप्य सहसा नीतो भवनं स्वं निशाचरः ॥ ८० ॥
 याते तस्मिन्दशग्रीवे राक्षस्यो विकृताननाः ॥ सीतां निर्भर्त्सयामासुर्वक्त्रैः क्रूरैः सुदारुणैः ॥ ८१ ॥
 तृणवद्भाषितं तासां गणयामास जानकी ॥ गर्जितं च तथा तासां सीतां प्राप्य निरर्थकम् ॥ ८२ ॥

रागागजानिश्चेष्टा राक्षस्यः पिशिताशनाः ॥ रावणाय शशंसुस्ताः सीताव्यवसितं महत् ॥ ८३ ॥
 तस्मिन् संहिताः सर्वा विहताश्च निरुधमाः ॥ परिक्लिश्य समस्तास्ता निद्रावशमुपागताः ॥ ८४ ॥ तासु
 चैव प्रसुप्तासु सीता भट्टहिते रता ॥ विलप्य करुणं दीना प्रशुशोच सुदुःखिता ॥ ८५ ॥ तासां
 मन्त्र्यात्ममुत्थाप्य त्रिजटा वाक्यमब्रवीत् ॥ आत्मानं खादत क्षिप्रं न सातामोसेतक्षणम् ॥ ८६ ॥
 जनकस्यात्मजां साध्वी स्तुषां दशरथस्य च ॥ स्वप्नां हृद्य मन्वा दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ॥ ८७ ॥
 रक्षसां च विनाशाय भर्तुरस्याजयाय च ॥ अलमस्मान्परित्रातुं राघवाद्राक्षसोऽगणम् ॥ ८८ ॥
 अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ॥ यदि ह्येवंविधः स्वप्नां दुःखितायाः प्रदृश्यते ॥ ८९ ॥
 सा दुःखैर्विवर्षयिष्ये सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ॥ ९० ॥
 अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् ॥ ततः सा ह्रीमतो बाला भर्तुर्विजयहर्षिता ॥ ९१ ॥
 अवोचद्वादि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः ॥ तां चाहं तादृशीं दृष्ट्वा सोताया दारुणां दशाम् ॥ ९२ ॥
 चिन्तयामास विश्रांतो न च मे निवृत्तं मनः ॥ संभाषणार्थं च मया जानक्याश्चितो विविधः ॥ ९३ ॥
 इक्ष्वाकुकुलवंशस्तु स्तुतो मम पुरस्कृतः ॥ श्रुत्वा तु गदितां वाचं राजर्षिगणभूषिताम् ॥ ९४ ॥
 प्रत्यभाषत मां देवी बाष्पैः पिहितलोचना ॥ कस्त्वं केन कथं चेह प्राप्तो वानरपुंगव ॥ ९५ ॥ का च
 रामेण ते ग्रीतिस्तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा अहमप्यब्रुवं वचः ॥ ९६ ॥ देवि रामस्य
 भर्तुस्ते सहायो भीमविक्रमः ॥ सुग्रीवो नाम विक्रांतो वानरैर्द्रो महाबलः ॥ ९७ ॥ तस्य मां विद्धि
 भूयं त्वं हनूमन्तमिहागतम् ॥ भर्त्रा संप्राहितस्तुभ्यं रामेणाङ्घ्रिकर्मणा ॥ ९८ ॥ इदं तु पुरुषव्याघ्रः

श्रीमान्दाशरथिः स्वयम् ॥ अंगुलीयमभिज्ञानमदात्तुभ्यं यशस्विनि ॥ ९९ ॥ तदिच्छामि त्वयाज्ञप्तं
देवि किं कर्त्तव्यमहम् ॥ रामलक्ष्मणयोः पार्श्वे नयामि त्वां किमुत्तरम् ॥ १०० ॥ एतच्छ्रुत्वा
विदित्वा च सीता जनकनंदिनी ॥ आह रावणमुत्पादय राघवो मां नयत्विति ॥ १ ॥ प्रणम्य शिरसा
देवीमहमार्थानिर्निदिताम् ॥ राघवस्य मनोहोदमभिज्ञानमयाचिषम् ॥ २ ॥ अथ मामब्रवीसीता गृह्य-
तामयमुत्तमः ॥ माणिर्येन महाबाहू रामस्त्वां बहु मन्यते ॥ ३ ॥ इत्युक्त्वा तु वरारोहा मणिप्रवरमुत्तमम् ॥
प्रायच्छत्परमोद्विग्ना वाचा मां संदिदेश ह ॥ ४ ॥ ततस्तस्यै प्रणम्याहं राजपुत्र्यै समाहितः ॥ प्रदक्षिणं
परिक्राममिहाभ्युद्गतमानसः ॥ ५ ॥ उत्तरं पुनरेवाह निश्चित्य मनसा तदा ॥ हन्तूमन्मम वृत्तांतं वक्तुमर्हसि
राघवे ॥ ६ ॥ यथा श्रुत्वैव न चिरात्तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुप्रीवसहितौ वीरावुपेयातां तथा कुरु ॥ ७ ॥
यदन्यथा भवेदेतद्द्वौ मासौ जीवितं मम ॥ न मां द्रक्ष्यति काकुत्स्थो म्रिये साहमनाथवत् ॥ ८ ॥ तच्छ्रु-
त्वा करुणं वाक्यं क्रोधो मामभ्यवर्तत ॥ उत्तरं च मया दष्टं कार्यशेषमनंतरम् ॥ ९ ॥ ततोऽवर्धत मे
कायस्तदा पर्वतसन्निभः ॥ युद्धाकांक्षी वनं तस्य विनाशयितुमारभे ॥ १० ॥ तद्भ्रंसं वनखंडं तु ध्रोंत-
व्रस्तमृगद्विजम् ॥ प्रतिबुध्य निरीक्षिते राक्षस्यो विकृताननाः ॥ ११ ॥ मां च दृष्ट्वा वने तस्मिन्समाग-
म्य ततस्ततः ॥ ताः समभ्यागताः क्षिप्रं रावणायाचचक्षिरे ॥ १२ ॥ राजन्वनाभिदं दुर्गं तव भ्रमं
दुरात्मना ॥ वानरेण ह्यविज्ञाय तव वीर्यं महाबल ॥ १३ ॥ तस्य दुर्बुद्धिता राजंस्तव विप्रियकारिणः ॥
वधमाज्ञापय क्षिप्रं यथासौ न पुनर्ब्रजेत् ॥ १४ ॥ तच्छ्रुत्वा राक्षसेद्रेण विस्मृष्टा बहुदुर्जयाः ॥ राक्षसाः
किंकरा नाम रावणस्य मनोऽनुगः ॥ १५ ॥ तेवामशान्तिसाहस्रं शूलमुद्गरपाणिनाम् ॥ मया तस्मिन्व-

निर्देशे परिधेण निषूदितम् ॥ १६ ॥ तेषां तु हतशिष्टा ये ते गता लघुविक्रमाः ॥ निहतं च मया सैन्यं
 रावणायाचक्षिरे ॥ १७ ॥ ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना चैत्यप्रासादमुत्तमम् ॥ तत्रस्थात्राक्षसाम्बत्वा शतं
 म्रमेन वै पुनः ॥ १९ ॥ ललामभूतो लंकाया मया विध्वंसितो हवा ॥ ततः प्रहस्तस्य सुतं जंबुमा-
 लिनमादिशत् ॥ १९ ॥ राक्षसैर्वहुभिः सार्धं घोररूपैर्भयानकैः ॥ तमहं बलसंपन्नं राक्षसं रणकोवि-
 दम् ॥ १२० ॥ परिधेणातिघोरेण सूदयामि सहायुगम् ॥ तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्तुः मंत्रिपुत्रान्महाबलान् ॥
 ॥ २१ ॥ पदातिबलसंपन्नान्प्रेषयामास रावणः ॥ परिधेणैव तान्सर्वान्नयाभि यमसादितम् ॥ २२ ॥
 मंत्रिपुत्रान्महाबलान् समरे लघुविक्रमान् ॥ पंचसेनाग्रगण्यैः रावणप्रेषयामास रावणः ॥ २३ ॥ तानहं
 सहसैन्यान्वै सवानिवाभ्यसूदयम् ॥ ततः पुनर्दशग्रीवः पुत्रमक्षं महाबलम् ॥ २४ ॥ बहुभी राक्षसैः
 सार्धं प्रेषयामास संयुगे ॥ तं तु मंदोदरीपुत्रं कुमारं रणपंडितम् ॥ २५ ॥ सहसा खं समुद्यंतं पादयोश्च
 गृहीतवान् ॥ तमासीनं शतगुणं भ्रामयित्वा व्यपेयम् ॥ २६ ॥ तमक्षमगतं भग्नं निशम्य स दशा-
 ननः ॥ ततश्चैद्रजितं नाम द्वितीयं रावणः सुतम् ॥ २७ ॥ व्यादिदेश सुसंक्रुद्धो बलिनं युद्धदुर्मदम् ॥ तच्चा-
 प्यहं बलं सर्वं तं च राक्षसपुंगवम् ॥ २८ ॥ नष्टौजसं रणे कृत्वा परं हर्षमुपागतः ॥ महतापि महाबाहुः
 प्रत्ययेन महाबलः ॥ २९ ॥ ग्रहितो रावणेनैव सह वीरैर्मदोद्धतैः ॥ सोऽविषह्यं हि मां बुद्ध्वा स्वसैन्यं
 चावमर्दितम् ॥ ३० ॥ ब्रह्मणोऽखेण स तु मां प्रवृद्धा चतिवेगिनः ॥ रज्जुभिश्चापि वध्नोति ततो मां
 तत्र राक्षसाः ॥ ३१ ॥ रावणस्य समीपं च गृहीत्वा मामुपागमन् ॥ दृष्ट्वा संभाषितश्चाहं रावणेन दुरा-
 त्मना ॥ ३२ ॥ पृष्ट्वा लंकागमनं राक्षसानां च तं वधम् ॥ तत्सर्वं चरणे तत्र सीतार्थमुपजल्पितम् ॥

॥ ३३ ॥ तस्यास्तु दर्शनाकांक्षी प्राप्तस्त्वङ्गवनं विभो ॥ मारुतस्यौरसः पुत्रो वानरो हनुमानहम् ॥ ३४ ॥
 रामदूतं च मां विद्धि सुग्रीवसचिवं कपिम् ॥ सोऽहं दौलेन रामस्य त्वत्सकाशमिहागतः ॥ ३५ ॥ शृणु
 चापि समादेशं यदहं प्रववीमि ते ॥ राक्षसेश हरीशत्त्वां वाक्यमाह समाहितम् ॥ ३६ ॥ सुग्रीवश्च महान-
 भाग स त्वां कौशलमत्रवीत् ॥ धर्मार्थकामसहितं हितं पथ्यमुवाच ह ॥ ३७ ॥ वसतो ऋष्यमूके मे
 पर्वते विपुलदुमे ॥ राघवो रणविक्रांतो मित्रत्वं समुपागतः ॥ ३८ ॥ तेन मे कथितं राज-
 न्यार्यां मे रक्षसा हता ॥ (तत्र साहाय्यमस्माकं कार्यं सर्वात्मना त्वया ॥ मया च कथितं तस्मै वालि-
 नश्च वधं प्रति ॥ १ ॥) तत्र साहाय्यहेतोर्मे समयं कर्तुमर्हसि ॥ ३९ ॥ वालिना हतराज्येन सुग्रीवेण
 सह प्रभुः ॥ चक्रेऽभिसाक्षिकं सख्यं राघवः सहलक्ष्मणः ॥ ४० ॥ तेन वालिनमाहृत्य शरणेकेन
 संयुगे ॥ वानराणां महाराजः कृतः संलब्धतां प्रभुः ॥ ४१ ॥ तस्य साहाय्यमस्माभिः कार्यं सर्वात्मना
 त्विह ॥ तेन प्रस्थापितस्तुभ्यं समीपमिह धर्मतः ॥ ४२ ॥ क्षिप्रमानीयतां सीता दीयतां राघवस्य च ॥
 यावन्नहरयो वीरा विघमति बलं तव ॥ ४३ ॥ वानराणां प्रभावोऽयं न केन विदितः पुरा ॥ देवतानां
 सकाशं च ये गच्छन्ति निमंत्रिताः ॥ ४४ ॥ इति वानरराजस्त्वामाहृत्यमिहितो मया ॥ मामैक्षत ततो रुष्ट-
 श्रक्षुषा प्रदहन्निव ॥ ४५ ॥ तेन वध्योऽहमाज्ञतो रक्षसा रौद्रकर्मेणा ॥ मत्प्रभावमविज्ञाय रावणेन दुरा-
 त्मना ॥ ४६ ॥ ततो विभीषणो नाम भ्राता तस्य महामतिः ॥ तेन राक्षसराजश्च याचितो मम कारणात् ॥
 ॥ ४७ ॥ नैवं राक्षसशादूलं त्यज्यतामेष निश्चयः ॥ राजशाख्यपेतो हि मार्गः सैलक्ष्यते त्वया ॥ ४८ ॥
 दूतवज्या न दृष्टा हि राजशाखेषु राक्षसा ॥ दूतेन वेदितव्यं च यथाभिहितवादिना ॥ ४९ ॥ सुमहत्प्रपराधेऽ-

पि द्रुतस्यातुलविक्रम ॥ विरूपकरणं दृष्टं न वधोऽस्ति हि शाखतः ॥ १५० ॥ विभीषणेनैवमुक्तो रावणः
 संविदेश तान् ॥ राक्षसानेतदेवाद्य लांगूलं दह्यतामिति ॥ ५१ ॥ ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मम पुच्छं समं-
 ततः ॥ वेष्टितं शणवलैश्च पटैः कार्पासैस्तथा ॥ ५२ ॥ राक्षसाः सिद्धसंनहस्ततस्ते चण्डविक्रमाः ॥
 तदादीप्यन्त मे पुच्छं हन्तः काष्ठमुष्टिभिः ॥ ५३ ॥ बद्धस्य बहुभिः पार्श्वैर्धनितस्य च राक्षसैः ॥ न मे पीडा
 भवेत्काचिद्विद्वक्षोर्नारी दिवा ॥ ५४ ॥ ततस्ते राक्षसाः शूरा वद्धं मामग्निसंवृतम् ॥ अधोषयन्नाजमार्गे
 नगरद्वारमागताः ॥ ५५ ॥ ततोऽहं सुनहद्रूपं संक्षिप्य पुनरात्मनः ॥ विमोचयित्वा तं बंधं प्रकृतिस्थः
 स्थितः पुनः ॥ ५६ ॥ आयसं परियं गृह्य तानि रक्षांस्यसूदयम् ॥ ततस्तन्नागरद्वारं वेगेन प्लुतवानहम्
 ॥ ५७ ॥ पुच्छेन च प्रदीप्तेन तां पुरीं साट्टगोपुराम् ॥ दहान्यहमसंभ्रांतो युगांताग्निरिव प्रजाः ॥ ५८ ॥
 विनष्टा जानकी व्यक्तं नह्यदग्धः प्रदृश्यते ॥ लंकायाः कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ ५९ ॥ दहता
 च मया लंकां दग्धा सीता न संशयः ॥ रामस्य च महत्कार्यं मयेदं विफलीकृतम् ॥ १६० ॥ इति शोक-
 समाविष्टश्चित्तमहमुपागतः ॥ ततोऽहं वाचमश्रौय चारणानां शुभाक्षराम् ॥ ६१ ॥ जानकी न च
 दग्धेति विस्मयोऽन्तर्भाषिणाम् ॥ ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना श्रुत्वा तामद्भुतां गिरम् ॥ ६२ ॥ अदग्धा जान-
 कीत्येव निमित्तैश्चापलक्षितम् ॥ दीप्यमाने तु लांगूले न मां दहति पावकः ॥ ६३ ॥ हृदयं च ग्रहष्टं
 मे वाताः सुरभिर्गाधिनः ॥ तौर्निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महगुणैः ॥ ६४ ॥ ऋषिवाक्यैश्च दृष्टार्थैरमवं
 दृष्टमानसः ॥ पुनर्दृष्ट्वा च वैदेही विसृष्टश्च तया पुनः ॥ ६५ ॥ ततः पर्वतमासाद्य तत्रारिष्टमहं पुनः ॥
 प्रतिप्लवनमारेभे युष्मदर्शनकांक्षया ॥ ६६ ॥ ततः श्वसनचन्द्रार्कोसिद्धगंधर्वसेवितम् ॥ पंथानमहमाक्रम्य

भवतो दृष्टवानिह ॥ ६७ ॥ राघवस्य प्रसादेन भवतां चैव तेजसा ॥ सुग्रीवस्य च कार्यार्थं मया सर्वम-
 नुष्ठितम् ॥ ६८ ॥ एतत्सर्वं मया तत्र यथावदुपपादितम् ॥ तत्र यत्र कृतं शेषं तत्सर्वं क्रियतामिति ॥
 ॥ १६९ ॥ इत्यर्थं श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदि० च० सा० सुन्दरकाण्डेऽष्टपंचाशः सर्गः ॥ ५८ ॥
 एतदाख्याय तत्सर्वं हनूमान्मारुतात्मजः ॥ भूयः समुपचक्राम वचनं वक्तुमुत्तरम् ॥ १ ॥ सफलो राघवो-
 द्योगः सुग्रीवस्य च संभ्रमः ॥ शीलमासाद्य सीताया मम च प्रीणितं मनः ॥ २ ॥ आर्ययाः सहशं
 शीलं सीतायाः प्लवगर्षभाः ॥ तपसा धारयेल्लोकान्कुट्टा वा निर्दहेदपि ॥ ३ ॥ सर्वथातिप्रकृष्टोऽसौ
 रावणो राक्षसेश्वरः ॥ यस्य तां स्पृशतो गात्रं तपसा न विनाशितम् ॥ ४ ॥ न तदग्निशेखा कुर्यात्संस्पृष्टा
 पाणिना सती ॥ जनकस्य सुता कुर्याद्यत्क्रोधकलुषीकृता ॥ ५ ॥ जांबवत्सुखान्सर्वाननुज्ञाय महाक-
 पीन् ॥ अस्मिन्नेवंगते कार्ये भवतां च निवेदिते ॥ न्याय्यं स्म सह वैदेह्या द्रष्टुं तौ पार्थिवात्मजौ ॥ ६ ॥
 अहमेकोऽपि पर्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम् ॥ तां लंकां तरसा हंतुं रावणं च सराक्षसम् ॥ ७ ॥ किं पुनः
 सहितो वीरैर्बलवद्भिः कृतात्मभिः ॥ कृतास्त्रैः प्लवगैः शक्तैर्भवाद्भिर्वैजयैषिभिः ॥ ८ ॥ अहं तु रावणं
 युद्धे ससैन्यं सपुरःसरम् ॥ सहपुत्रं वधिष्यामि सहोदरयुतं युधि ॥ ९ ॥ ब्राह्ममखं च रौद्रं च वायव्यं
 वारुणं तथा ॥ १० ॥ यदि शक्नोतिऽन्नाणि दुर्निरीक्ष्याणि संयुगे ॥ तान्यहं निहनिष्यामि विधमिष्या-
 मि राक्षसान् ॥ ११ ॥ भवतामभ्यनुज्ञातो विक्रमो मे रुणाद्धि तम् ॥ मयाऽतुला विस्तृष्टा हि शैलवृष्टि-
 र्निरंतरा ॥ १२ ॥ देवानपि रणे हन्यात्किंपुनस्तान्निशाचरान् ॥ भवतामननुज्ञातो विक्रमो मे रुणाद्धि
 माम् ॥ १३ ॥ सागरोऽप्यतिथालं मंदरः प्रचलेदपि ॥ न जांबवंतं समरे कंपयेदुरिवाहिनी ॥ १४ ॥

राक्षससंघानां राक्षसा ये च पूर्वजाः॥अलमेकोऽपि नाशाय वीरो वालिसुतः कपिः॥१५॥लवगस्यो-
 र्वर्गेन नीलस्य च महात्मनः ॥ मंदरोऽप्यवशीर्येत किंपुनर्युधि राक्षसाः ॥ १६ ॥ सदेवासुरयक्षे-
 ण्यं वीरगपक्षिषु ॥ मैदस्य प्रतियोद्धारं शंसत द्विविदस्य वा ॥ १७ ॥ अश्विपुत्रौ महावेगावतौ ह्रुवग-
 सत्तमौ ॥ एतयोः प्रतियोद्धारं न पश्यामि रणाजिरे ॥ १८ ॥ मयैव निहता लंका दग्धा भस्मीकृता पुरी ॥
 राजमार्गेषु सर्वेषु नाम विश्रावितं मया ॥ १९ ॥ जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा
 जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ २० ॥ अहं कोसलराजस्य दासः पवनसंभवः ॥ हनूमानिति
 सर्वत्र नाम विश्रावितं मया ॥ २१ ॥ अशोकवनिकामध्ये रावणस्य दुरात्मनः ॥ अधस्ताच्छ्लशपाभूले
 साध्वी करुणमास्थिता ॥ २२ ॥ राक्षसीभिः परिवृता शोकसंतापकर्षिता ॥ मेघरेखापरिवृता चंद्ररेखेव
 निष्प्रभा ॥ २३ ॥ अचिंतयंती वैदेही रावणं बलदर्पितम् ॥ पतिव्रता च सुश्रोणी अवष्टब्धा च
 जानकी ॥ २४ ॥ अनुरक्ता हि वैदेही रामे सर्वात्मना शुभा ॥ अनन्यचिंता रामेण पौलोमीव पुरंदरे॥२५॥
 तदेकवासःसंवीता रजोध्वस्ता तथैव च ॥ सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ २६ ॥ राक्षसी-
 र्भिर्विरूपाभिर्दृष्टा हि प्रमदावने ॥ एकत्रेणीधरा दीना भर्तृचिंतापरायणा ॥ २७ ॥ अधःशय्या विवर्णागी
 ण्द्विनीव हिमोदये ॥ रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्ये कृतनिश्चया ॥ २८ ॥ कथंचिन्मृगशावाक्षी विश्वासमु-
 पपादिता ॥ ततः संभाषिता चैव सर्वमर्थं प्रकाशिता ॥ २९ ॥ रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीति-
 मुपागता ॥ नियतः समुदाचारो भक्तिर्भर्तारं चोत्तमा ॥ ३० ॥ यत्र हति दशग्रीवं स महात्मा दशाननः ॥
 निमित्तमात्रं रामस्तु वधे तस्य भविष्यति ॥ ३१ ॥ सा प्रकृत्यैव तन्वंगी तद्वियोगाच्च कर्षिता ॥ प्रतिप-

त्पाठशौलस्य विद्येव तनुतां गता ॥ ३२ ॥ एवमास्ते महाभागा सीता शोकपरायणा ॥ यदत्र प्रतिकर्तव्यं
 तत्सर्वमुपकल्पयताम् ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकाण्डे
 एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वालिसूनुर्भाषत ॥ अश्विपुत्रौ महावेगौ बलवंतौ
 पृथंगमौ ॥ १ ॥ पितामहवरोत्सेकात्परमं दर्पमास्थितौ ॥ अधिनोर्माननार्थं हि सर्वलोकपितामहः ॥ २ ॥
 सर्वावयत्वमनुमनयार्द्रितवान्पुरा ॥ वरोत्सेकेन मत्तौ च प्रमथ्य महतीं चमूम् ॥ ३ ॥ सुराणा-
 ममृतं वीरौ पीतवन्तौ महाबलौ ॥ एतावेव हि संक्रुद्धौ सवाजिरथकुंजराम् ॥ ४ ॥ लंकां नाशयितुं
 शक्तौ सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ॥ अहमेकोऽपि पर्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम् ॥ ५ ॥ तां लंकां
 तरसा हंतुं रावणं च महाबलम् ॥ किं पुनः सहितौ वीरैर्बलवीद्भिः कृतात्मभिः ॥ ६ ॥ कृतात्मैः पूवर्गैः
 शक्तैर्भवद्विर्विजयैषिभिः ॥ वायुसूनुर्बलैर्नैव दग्धा लंकेति नः श्रुतम् ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा देवी नवानीता
 इति तत्र निवेदितुम् ॥ न युक्तमिव पश्यामि भवद्भिः ख्यातपौरुषैः ॥ ८ ॥ नहि वः पुत्रेने कश्चिन्नापि
 कश्चित्पराक्रमे ॥ तुल्यः सामरदैत्येषु लोकेषु हरिसत्तमाः ॥ ९ ॥ जित्वा लंकां सरक्षौघां हत्वा तं रावणं
 रणे ॥ सीतामादाय गच्छामः सिद्धार्था हृष्टमानसाः ॥ १० ॥ तेष्वेवं हतशेषेषु राक्षसेषु हनूमता ॥
 किमन्यदत्र कर्तव्यं गृहीत्वा याम जानकीम् ॥ ११ ॥ रामलक्ष्मणयोर्मध्ये न्यस्याम जनकात्सजाम् ॥ १२ ॥
 किं व्यलीकंस्तु तान्सर्वान्त्वानरान्त्वानरर्षभान् ॥ १३ ॥ वयमेव हि गत्वा तान्हत्वा राक्षसपुंगवान् ॥
 राघवं द्रष्टुमर्हामः सुग्रीवं सहलक्ष्मणम् ॥ १४ ॥ तमेवं कृतसंकल्पं जांबवान्ह्रिसत्तमः ॥ उवाच
 परमश्रीतो वाक्यमर्थवदर्थवित् ॥ १५ ॥ नैषा बुद्धिर्मेहाबुद्धे यद्भवीषि महाकपे ॥ विचेतुं वयमाज्ञप्ता

क्षिणां दिशमुत्तमाम् ॥ १५ ॥ नानेतुं कपिराजेन नैव रामेण धीमता ॥ कथंचिन्निर्जितां सीतामस्मा-
भिर्नामिरोचयेत् ॥ १६ ॥ राघवो नृपशार्दूलः कुलं व्यपदिशन्स्वकम् ॥ प्रतिज्ञाय स्वयं राजा
सीताविजयमप्रतः ॥ १७ ॥ सर्वेषां कपिमुख्यानां कथं सिध्या करिष्यति ॥ विफलं कर्म च कृतं
मेवेत्तुष्टिर्न तस्य च ॥ १८ ॥ वृथा च दर्शितं वीर्यं भवेद्दानरपुंगवाः ॥ तस्माद्रच्छाम वै सर्वे यत्र रामः
सलक्ष्मणः ॥ सुग्रीवश्च महोत्तमाः कार्यस्यास्य निवेदने ॥ १९ ॥ न तावदेषा मतिरक्षमा नो यथा
भवान्मथ्यति राजपुत्र ॥ यथा तु रामस्य मतिर्निविष्टा तथा भवान्पश्यतु कार्यसिद्धिम् ॥ २० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ ततो जांब-
वतो वाक्यमगृह्णन्त वनौकसः ॥ अंगदप्रमुखा वीरा हनूमांश्च महाकपिः ॥ १ ॥ प्रीतिमंतस्ततः सर्वे वायुपुत्र-
पुरःसराः ॥ महेंद्राग्रात्समुत्पत्य पुण्ड्रुः प्लवर्गभ्राः ॥ २ ॥ मेरुमंदरसंकाशा मत्ता इव महागजाः ॥ छादयंत
इवाकाशं महाकाया महाबलाः ॥ ३ ॥ सभाज्यमानं भूतैस्तमात्मवंतं महाबलम् ॥ हनूमंतं महावीरं वहंत इव
दृष्टिभिः ॥ ४ ॥ राघवे चार्थनिर्वृत्तिं कर्तुं च परमं यशः ॥ समाधाय समुद्रार्थाः कर्मसिद्धिभिरुन्नताः ॥ ५ ॥ प्रिया-
ख्यानोन्मुखाः सर्वे सर्वे युद्धाभिर्नदिनः ॥ सर्वे रामप्रतीकारे निश्चितार्था मनस्विनः ॥ ६ ॥ प्लवमानाः
स्वमाप्लुत्य ततस्ते काननौकसः ॥ नंदनोपममार्सेर्दुर्वनं दुमशतायुतम् ॥ ७ ॥ यत्तन्मधुवनं नाम सुग्रीवस्या-
भिरक्षितम् ॥ अधृष्यं सर्वभूतानां सर्वभूतमनोहरम् ॥ ८ ॥ यद्रक्षति महावीरः सदा दधिमुखः कपिः ॥
मातुलः कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ९ ॥ ते तद्वनमुपागम्य बभूवुः परमोत्कटाः ॥ वानरा
वानरैरस्य मनःक्रांतं महाबलम् ॥ १० ॥ ततस्ते वानरा दृष्ट्वा दृष्ट्वा मधुवनं महन् ॥ कुमारमभ्ययाचंत

मधूनि मधुर्पिगलाः ॥ ११ ॥ ततः कुमारस्तान्वृद्धाञ्जाम्बवत्यमुलान्कपीन् ॥ अनुमान्य ददौ तेषां निसर्गं
मधुमक्षणे ॥ १२ ॥ ते नितुष्टाः कुमारेण धीमता वालिसूनुना ॥ हरयः समपद्यंत दुमान्मधुकराकुलान्
॥ १३ ॥ भक्षयंतः सुगंधीनि मूलानि च फलानि च ॥ जग्मुः प्रहर्षं ते सर्वे बभूवुश्च मदोत्कटाः ॥ १४ ॥
ततश्चानुमताः सर्वे सुसंहृष्टा वनौकसः ॥ मुदिताश्च ततस्ते च प्रवृत्यति ततस्ततः ॥ १५ ॥ गायंति
केचित्प्रहसंति केचिन्मृत्यंति केचित्प्रणमंति केचित् ॥ पठंति केचित्प्रचरंति केचित्स्रुवंति केचित्प्रलपंति
केचित् ॥ १६ ॥ परस्परं केचिदुपाश्रयंति परस्परं केचिदतिब्रुवंति ॥ दुमाद्रुमं केचिदभिद्रुवंति क्षितौ
नगाग्राग्रीपतंति केचित् ॥ १७ ॥ महतिलात्केचिदुदीर्णविगा महादुमाग्राण्यभिसंपतंति ॥ गायंतमन्यः
प्रहसन्नुपैति रुदंतमन्यः प्ररुदन्नुपैति ॥ १८ ॥ तुदंतमन्यः प्रणुदन्नुपैति समाकुलं तत्कपिसैन्यमासीत् ॥
नचात्र कश्चिन्न बभूव मत्तो नचात्र कश्चिन्न बभूव द्रुमः ॥ १९ ॥ ततो वनं तत्परिभक्ष्यमाणं द्रुमंश्च
विध्वंसितपत्रपुष्पान् ॥ समीक्ष्य कोपादधिवक्त्रनामा निवारयामास कपिः कर्पीस्ताम् ॥ २० ॥ स तैः
प्रवृद्धैः परिभर्त्स्यमानो वनस्य गोप्ता हरिवृद्धवीरः ॥ चकार भूयो मतिमुग्रतेजा वनस्य रक्षां प्रति वान-
रेभ्यः ॥ २१ ॥ उवाच कांश्चित्पुरुषाण्यभीतमसक्तमन्यांश्च तलैर्जघान ॥ समेत्य कैश्चित्कलहं चकार तथैव साम्रो-
पजगाम कांश्चित् ॥ २२ ॥ स तैर्मदादप्रतिवार्यवैर्बलाच्च तेन प्रतिवार्यमाणैः ॥ प्रवर्षणे त्यक्तभयैः समेत्य प्रकृष्यते
चाप्यनवेक्ष्य दोषम् ॥ २३ ॥ तलैस्तुदंतो दशनैर्दंशतस्तलैश्च पादैश्च समापयंतः ॥ मदात्कपिं ते कपयः समंता-
न्महावनं निर्विषयं च चक्रुः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० सुन्दर-
काण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ तानुवाच हरिश्रेष्ठो हनुमान्वानरर्षभः ॥ अव्यग्रमनसो यूयं मधु

भुवत वानराः ॥ १ ॥ अहमावर्जयिष्यामि युष्माकं परिपंथिनः ॥ श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं हरीणां
 प्रवरोऽगदः ॥ २ ॥ प्रत्युवाच प्रसन्नात्मा पिबंतु हरयो मधु ॥ अवश्यं कृतकार्यस्य वाक्यं हनुमतो
 मया ॥ ३ ॥ अकार्यमपि कर्तव्यं किमंग पुनरीदृशम् ॥ अंगदस्य मुखाच्छ्रुत्वा वचनं वानरर्षभाः ॥ ४ ॥
 साधुसाज्जिवति संहृष्टा वानराः प्रत्यपूजयन् ॥ पूजयित्वांगदं सर्वे वानरा वानरर्षभम् ॥ ५ ॥ जग्मुर्मधु-
 वनं यत्र नदीवेग इव दुमम् ॥ ते प्रविष्टा मधुवनं पालानाक्रम्य शक्तितः ॥ ६ ॥ अतिसर्गाच्च पटवो
 दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीम् ॥ पयुः सर्वे मधु तदा रसवत्फलमाददुः ॥ ७ ॥ उत्पत्य च ततः सर्वे वनपा-
 लान्समागतान् ॥ ते ताडयंतः शतशः सक्ता मधुवनं तदा ॥ ८ ॥ मधूनि द्रोणमात्राणि बाहुभिः परि-
 गृह्य ते ॥ पिबंति कपयः केचित्संघशस्तत्र हृष्टवन् ॥ ९ ॥ प्रंति स्म सहिताः सर्वे भक्षयंति तथापरे ॥ अपरे
 केचित्पीत्वापविध्यंति मधूनि मधुपिगलाः ॥ १० ॥ मधूच्छिष्टेन केचिच्च जघ्नुरन्योन्यमुत्कटाः ॥ अपरे
 वृक्षमूलेषु शाखां गृह्य व्यवस्थिताः ॥ ११ ॥ अत्यर्थं च मदरालाः पर्णान्यास्तीर्य शेरते ॥ उन्मत्तवे-
 गाः प्लवगा मधुमत्ताश्च हृष्टवन् ॥ १२ ॥ क्षिपंत्यपि तथान्योन्यं स्खलंति च तथापरे ॥ केचित्त्वे-
 लान्प्रकुर्वन्ति केचित्कूर्जंति हृष्टवन् ॥ १३ ॥ हरयो मधुना मत्ताः केचित्सुप्ता महीतले ॥ धृष्टाः केचि-
 द्भ्रंसंत्यन्ये केचित्कुर्वन्ति चेतर्न् ॥ १४ ॥ कृत्वा केचिद्वदंत्यन्ये केचिद्वुञ्च्यंति चेतर्न् ॥ येऽप्यत्र मधु-
 पालाः स्युः प्रेष्या दधिमुखस्य तु ॥ १५ ॥ तेऽपि तैर्वानरैर्भीमैः प्रतिषिद्धा दिशो गताः ॥ जानुभिश्च
 प्रवृष्टाश्च देवमार्गं च दर्शिताः ॥ १६ ॥ अनुवन्परसोद्विग्ना गत्वा दधिमुखं वचः ॥ हनूमता दत्तवैर्हेतं
 मधुवनं बलात् ॥ १७ ॥ वयं च जानुभिर्धृष्टा देवमार्गं च दर्शिताः ॥ १८ ॥ तदा दधिमुखः क्रुद्धो

वनपस्तत्र वानरः ॥ हतं मधुवनं दृष्ट्वा सांत्वयामास तान्हरीन् ॥ १९ ॥ एतागच्छत गच्छामो वानरान-
तिदर्पितान् ॥ बलेनावारयिष्यामि प्रसृजानान्मधूत्तमम् ॥ २० ॥ श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं वानर-
र्षभाः ॥ पुनर्वीरा मधुवनं केनैव सहिता ययुः ॥ २१ ॥ मध्ये चैषां दधिमुखः सुप्रगृह्य महातरुम् ॥
समभ्यधावन्वेगेन सर्वे ते च प्लवंगमाः ॥ २२ ॥ ते शिलाः पादपांश्चैव पाषाणानपि
वानराः ॥ गृहीत्वाभ्यागमन्कुद्धा यत्र ते कपिकुंजराः ॥ २३ ॥ वलाञ्छितवारयंतश्च
आसेदुर्हयो हरीन् ॥ संदष्टोष्ठपुटाः क्रुद्धा भर्त्सयंतो मुहुर्मुहुः ॥ २४ ॥ अथ दृष्ट्वा दधिमुखं कुद्धं
वानरपुंगवाः ॥ अभ्यधावंत वेगेन हनुमत्प्रमुखांस्तदा ॥ २५ ॥ स वृक्षं तं महाबाहुमापततं महाबलम् ॥
वेगवंतं निजग्राह बाहुभ्यां कुपितोऽगदः ॥ २६ ॥ मदांधो न कृपां चक्रे आर्यकोऽयं मेमेति सः ॥
अथैनं निष्पिपेषाशु वेगेन वसुधातले ॥ २७ ॥ स भग्नबाहूरुमुखो विह्वलः शोणितोक्षितः ॥ प्रसुमोह
महावीरो मुहूर्तं कपिकुंजरः ॥ २८ ॥ स कथंचिद्विमुक्तस्त्वैनैर्वानरर्षभः ॥ उवाचैकांतमागल्य स्वान्भृ-
त्यान्समुपागतान् ॥ २९ ॥ एतागच्छत गच्छामो भर्ता नो यत्र वानरः ॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवः सह
रामेण तिष्ठति ॥ ३० ॥ सर्वं चैवांगदे दोषं श्रावयिष्यामि पार्थिवे ॥ अमर्षी वचनं श्रुत्वा घातयिष्यति
वानरान् ॥ ३१ ॥ इष्टं मधुवनं ह्येतत्सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ पित्रैतामहं दिव्यं देवैरपि दुरासदम् ॥
॥ ३२ ॥ स वानरातिमान्सर्वान्मधुलुब्धान्गतायुषः ॥ घातयिष्यति दंडेन सुग्रीवः ससुहृज्जनान् ॥ ३३ ॥
बद्धा ह्येते दुरात्मानो नृपाज्ञापरिपुंथिनः ॥ अमर्षप्रभवो रोषः सफलो मे भविष्यति ॥ ३४ ॥ एव-
मुक्त्वा दधिमुखो वनपालान्महाबलः ॥ जगाम सहस्रोत्पल वनपालैः समन्वितः ॥ ३५ ॥ निमेषान्तर-

पुत्रेण स हि प्राप्नो वनालयः ॥ सहस्रांशुसुतो धीमान्सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ३६ ॥ रामं च लक्ष्मणं
 च दृष्ट्वा सुग्रीवमेव च ॥ समप्रतिष्ठां जगतीमाकाशाग्निपपात ह ॥ ३७ ॥ स निपत्य महावीरः सर्वे-
 षुतः परिवारितः ॥ हरिर्दधिमूलः पालैः पालानां परमेश्वरः ॥ ३८ ॥ स दीनवदनो भूत्वा कृत्वा शिरसि
 चोर्जलिम् ॥ सुग्रीवस्याशु तौ मूर्ध्नां चरणौ प्रत्यपीडयन् ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
 आदिकान्ये च० सा० सुन्दरकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ ततो मूर्ध्ना निपतितं वानरं वानरर्षभः ॥
 दृष्ट्वोद्दिग्महृदयो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कस्मात्त्वं पादयोः पतितो मम ॥ अमयं ते
 प्रदास्यामि सत्यमेवाभिधीयताम् ॥ २ ॥ किंसंभ्रमाद्धितं कृत्स्नं ब्रूहि यद्वक्तुमर्हसि ॥ काञ्चिन्मयुवने
 स्वस्ति श्रोतुमिच्छामि वानर ॥ ३ ॥ स समाश्रासितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना ॥ उत्थाय स महाप्राज्ञो
 वाक्यं दधिमूलोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ नैवर्क्षजस्मा राजन्न त्वया नच वालिना ॥ वनं निस्तृष्टपूर्वं ते नाशितं
 तत्तु वानरैः ॥ ५ ॥ न्यवारयमहं सर्वान्सहैर्भिवनचारिभिः ॥ अचित्तयित्वा मां हृष्टा भक्षयंति पिबंति
 च ॥ ६ ॥ एभिः प्रधर्षणायां च वारितं वनपालकैः ॥ मामप्यचित्तयन्देव भक्षयंति वनौकसः ॥ ७ ॥
 शिष्टमत्रापवेध्यंति भक्षयंति तथापरैः ॥ निवारयमाणस्ते सर्वे भ्रुकुटिं दर्शयंति हि ॥ ८ ॥ इमे हि संख-
 तरास्तदा तैः संप्रधर्षिताः ॥ निवार्येते वनात्तस्मात्कुड्मैर्वानरपुंगवैः ॥ ९ ॥ ततस्तैर्बहुभिर्वारैर्वानरै-
 र्वानरर्षभाः ॥ संरक्तनयनैः क्रोधाद्धरयः संप्रधर्षिताः ॥ १० ॥ पाणिभिर्नहताः केचित्कोविजानुभिराहताः ॥
 प्रकृष्टाश्च तदा कामं देवमार्गं च दर्शिताः ॥ ११ ॥ एवमेते हताः शूरास्त्वयि तिष्ठति भर्तेरि ॥
 कृत्स्नं मयुवनं चैव प्रकामं तैश्च भक्ष्यते ॥ १२ ॥ एवं विज्ञाप्यमानं तं सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ अपृच्छत्

महप्राज्ञो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ १३ ॥ किमयं वानरो राजन्वनपः प्रत्युपस्थितः ॥ किंचार्यमाभिनिर्दिश्य
दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ लक्ष्मणं प्रत्युवाचेदं
वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १५ ॥ आर्यं लक्ष्मण संप्राह वीरो दधिमुखः कपिः ॥ अंगदप्रमुखैर्विभीक्षितं
मधु वानरैः ॥ १६ ॥ नैषामकृतकार्यणामीदृशः स्याद्व्यतिक्रमः ॥ वनं यदभिपन्नास्ते साधितं कर्म
तदद्भुतम् ॥ १७ ॥ वारयंतो भृशं प्राप्ताः पाला जानुभिराहताः ॥ तथा न गणितश्चायं क्षपिर्दधिमुखो
बली ॥ १८ ॥ पतिर्मम वनस्यायमस्माभिः स्थापितः स्वयम् ॥ दृष्ट्वा देवी न संदेहो नचान्येन हनू-
मता ॥ १९ ॥ नहन्त्यः साधने हेतुः कर्मणोऽस्य हनूमतः ॥ कार्यसिद्धिर्हनुमति मतिश्च हरिपुंगवे ॥
॥ २० ॥ व्यवसायश्च वीर्यं च श्रुतं चापि प्रतिष्ठितम् ॥ जांबवान् यत्र नेता स्यादंगदश्च महाबलः ॥
॥ २१ ॥ हनुमांश्चाप्यधिष्ठाता न तत्र गतिरन्यथा ॥ अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्हतं मधुवनं किल ॥ २२ ॥
विचित्य दक्षिणामाशामागतैर्हरिपुंगवैः ॥ आगतैश्च ग्रहष्टं तद्यथा मधुवनं हि तैः ॥ २३ ॥
घर्षितं च वनं कृत्स्नमुपयुक्तं तु वानरैः ॥ पातिता वनपालास्ते तदा जानुभिराहताः ॥ २४ ॥ एतदर्थे-
मयं प्राप्नो वक्तुं मधुरवागिह ॥ नाम्ना दधिमुखो नाम हरिः प्रख्यातविक्रमः ॥ २५ ॥ दृष्ट्वा सीता महा-
बाहो सौमित्रे पश्य तत्त्वतः ॥ अभिगम्य यथा सर्वे पिबन्ति मधु वानराः ॥ २६ ॥ नचाप्यदृष्ट्वा वैदेहीं
विश्रुताः पुरुषर्षभ ॥ वनं दत्तवरं दिव्यं धर्षयेयुर्वनौकसः ॥ २७ ॥ ततः ग्रहष्टो धर्मात्मा लक्ष्मणः
सहाराघवः ॥ श्रुत्वा कर्णसुखां वाणीं सुग्रीववदनाच्छ्रुताम् ॥ २८ ॥ ग्राह्यत भृशं रामो लक्ष्मणश्च
महायशः ॥ श्रुत्वा दधिमुखस्यैवं सुग्रीवस्तु ग्रहष्ट्य च ॥ २९ ॥ वनपालं पुनर्वाक्यं सुग्रीवः प्रत्य-

माषत ॥ प्रीतोऽस्मि सोऽहं यदुक्तं वनं तैः कृतकर्मभिः ॥ ३० ॥ धौषतं मर्षणीयं च चेष्टितं कृतकर्म-
णाम् ॥ गच्छ शीघ्रं मधुवनं संरक्षस्व त्वमेव हि ॥ शीघ्रं प्रेषय सर्वमेतान्हनूमत्प्रभुखान्कपीन् ॥
॥ ३१ ॥ इच्छामि शीघ्रं हनुमत्प्रधानाञ्छास्वाभ्यांस्तान्मृगराजदर्पान् ॥ प्रष्टुं कृतार्थान्सह राघवाभ्यां
श्रुतुं च सीताविगमे प्रयत्नम् ॥ ३२ ॥ प्रीतिस्फीताक्षौ संप्रहृष्टौ कुमारौ दृष्ट्वा सिद्धार्थौ
वानरणां च राजा ॥ अगैः प्रहृष्टैः कार्यसिद्धिं विदित्वा बाह्योरासन्नामतिमात्रं ननन्द ॥ ३३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकांडे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥
सुग्रीवैणैवमुक्तस्तु हृष्टो दधिसुखः कपिः ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं चाभ्यवाद्यन् ॥ १ ॥ स
प्रणम्य च सुग्रीवं राघवौ च महाबलौ ॥ वानरैः सहितः शूरैर्दिवमेवोत्पपात ह ॥ २ ॥ स तथै-
वागतः पूर्वं तथैव त्वरितं गतः ॥ निपत्य गगनाद्भूमौ तद्वनं प्रविवेश ह ॥ ३ ॥ स प्रविष्टो मधु-
वनं ददर्श हरियूथपान् ॥ विमदानुद्धतान्सर्वान्मेहमानानामधूदकम् ॥ ४ ॥ स तानुपागमद्वीरो वद्वा
करपुटांजलिम् ॥ उवाच वचनं शृङ्गामिदं हृष्टवदङ्गदम् ॥ ५ ॥ सौम्य रोषो न कर्तव्यो यदेभिः
परिवारणम् ॥ अज्ञानाद्रक्षिभिः क्रोधाद्भवंतः प्रतिषेधिताः ॥ ६ ॥ श्रुतो दूरादनुप्राप्तो भक्षयव
स्वकं मधु ॥ युवराजस्त्वमीशश्च वनस्यास्य महाबल ॥ ७ ॥ मौल्यार्त्तपूर्वं कृतो रोषस्तद्भवान्छं-
तुमर्हति ॥ यथैव हि पिता तेऽभूत्पूर्वं हरिणेश्वरः ॥ ८ ॥ तथा त्वमपि सुग्रीवो नान्यस्तु हरिस-
त्तम ॥ आल्यातं हि मया गत्वा पितृव्यस्य तवानघ ॥ ९ ॥ इहोपयानं सर्वेषामेतेषां वनचा-
रिणाम् ॥ भवदागमनं श्रुत्वा सर्वैर्मिवनचारिभिः ॥ १० ॥ प्रहृष्टो ननु रुष्टोऽसौ वनं श्रुत्वा प्रथर्षितम् ॥

प्रहृष्टो मां पितृव्यस्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ ११ ॥ शीघ्रं प्रेषय सर्वास्तानिनि होवाच
 पार्थिवः ॥ श्रुत्वा दधिमुखास्यैतद्वचनं श्रद्धयमंगदः ॥ १२ ॥ अब्रवीत्तान्हरिश्रेष्ठो वाक्यं वाक्य-
 विशारदः ॥ शंके श्रुतोऽयं वृत्तांतो रामेण हरियूथपाः ॥ १३ ॥ अयं च हर्षादाल्याति तेन जानामि
 हेतुना ॥ तत्क्षमं नेह नः स्थातुं कृते कार्ये परतपाः ॥ १४ ॥ गीत्वा मधु यथाकामं विक्रांता वनचा-
 रिणः ॥ किं शेषं गमनं तत्र सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ १५ ॥ सर्वे यथा मां वक्ष्यति समेत्य हरिपुंगवाः ॥
 तथास्मि कर्तो कर्तव्ये भवद्भिः परवानहम् ॥ १६ ॥ नाह्वापयितुमीशोऽहं युवराजोऽस्मि यद्यपि ॥ अयुक्तं
 कृतकर्माणो यूयं धर्षयितुं बलात् ॥ १७ ॥ ब्रुवतश्चांगदस्यैवं श्रुत्वा वचनमुत्तमम् ॥ प्रहृष्टमनसो वाक्य-
 मिदमुचुर्वनैकसः ॥ १८ ॥ एवं वक्ष्यति को राजन्प्रभुः सन्वानरर्षभ ॥ ऐश्वर्यमदमत्तो हि सर्वोऽह-
 भिति मन्यते ॥ १९ ॥ तव चेदं सुसदृशं वाक्यं नान्यस्य कस्यचित् ॥ सन्नतिर्हि तवाल्याति भविष्य-
 च्छुभयोग्यताम् ॥ २० ॥ सर्वे वयमपि प्राप्तास्तत्र गंतुं कृतक्षणाः ॥ स यत्र हरिवीराणां सुग्रीवः
 पतिरव्ययः ॥ २१ ॥ त्वया ह्यनुकैर्हरिभिर्नैव शक्यं पदात्पदम् ॥ कचिदंतुं हरिश्रेष्ठ ब्रूमः सत्यमिदं तु
 ते ॥ २२ ॥ एवं तु वदतां तेषामंगदः प्रत्यभाषत ॥ साधु गच्छाम इत्युक्त्वा स्मृतेपुर्महाबलाः ॥ २३ ॥
 उत्पतन्तमनूत्पेतुः सर्वे ते हरियूथपाः ॥ कृत्वाकाशं निराकाशं यत्रोक्षिता इवोपलाः ॥ २४ ॥
 अंगदं पुरतः कृत्वा हनूमंतं च वानरम् ॥ तेऽम्बरं सहस्रोत्पत्य वेगवतः प्लवंगमाः ॥ २५ ॥ विनदंतो
 महानादं घना वातेरिता यथा ॥ अंगदे समनुप्राप्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ २६ ॥ उवाच शोकसंतप्तं रामं
 कमललोचनम् ॥ समाश्वसिहि भद्रं ते दृष्ट्वा देवी न संशयः ॥ २७ ॥ नांतुमिह शक्यं तैरतीतसमर्थै-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे सुन्दरकाण्डे । सर्गः ६४. * (९३०)

रिह ॥ अंगदस्य प्रहर्षाच्च जानामि शुभदर्शन ॥ २८ न मत्सकाशभागच्छेत्ये हि विनिपातिते ॥
 युवराजो महाबाहुः प्लवतामंगदो वरः ॥ २९ ॥ यद्यप्यकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः ॥ भवेत्तु
 दीनवदनो आंतविप्लुतमानसः ॥ ३० ॥ पितृपैतामहं चैतत्पूर्वैरभिरक्षितम् ॥ न मे मधुवनं हन्या-
 ददृष्ट्वा जनकात्मजम् ॥ ३१ ॥ कौसल्या सुप्रजा राम समाश्वसिहि सुव्रत ॥ दृष्ट्वा देवी न संदेहो न चान्येन
 इदमुत्ता ॥ ३२ ॥ नह्यस्य कर्मणो हेतुः साधने तद्विधो भवेत् ॥ हनूमताह सिद्धिश्च मतिश्च मतिसत्तम ॥ ३३ ॥
 व्यवसायश्च शौर्यं च श्रुतं चापि प्रतिष्ठितम् ॥ जांबवान्यत्र नेता स्यादंगदश्च हरिश्चरः ॥ ३४ ॥ हनूमा-
 श्चाप्यधिष्ठाता न तत्र गतिरन्यथा ॥ मा भूश्चित्तासमायुक्तः संप्रत्यभितविक्रम ॥ ३५ ॥ यदा हि हर्षितो-
 द्याः संगताः काननौकसः ॥ नैषामकृतकार्याणामीदृशः स्यादुपक्रमः ॥ ३६ ॥ वनभंगेन जानामि मधूनां भक्ष-
 नेन च ॥ ततः किलकिलाशब्दं शुश्रावासन्नमंचरे ॥ ३७ ॥ हनूमत्कर्मदत्तानां नदतां काननौकसाम् ॥ किष्कि-
 धामुपयातानां सिद्धिं कथयतामिव ॥ ३८ ॥ ततः श्रुत्वा निनादं ते कपीनां कपिसत्तमः ॥ आयातांचितलां-
 गूळः सोऽभवद्भृष्टमानसः ॥ ३९ ॥ आजगमुस्तेऽपि हरयो रामदर्शनकांक्षिणः ॥ अंगदं पुरतः कृत्वा हनूमंतं च
 वानरम् ॥ ४० ॥ तेऽङ्गदप्रमुखा वीराः प्रहृष्टाश्च मदान्विताः ॥ निपेतुर्हरिराजस्य समीपे राघव-
 स्य च ॥ ४१ ॥ हनूमांश्च महाबाहुः प्रणम्य शिरसा ततः ॥ नियतामक्षतां देवीं राघवाय न्यवेदयत्
 ॥ ४२ ॥ दृष्ट्वा देवीति हनुमद्वदनादमृतोपसम् ॥ आकर्ण्य वचनं रामो हर्षमाप सलक्ष्मणः ॥ ४३ ॥
 निश्चित्यार्थं ततस्तस्मिन्मुग्धं पवनात्मजे ॥ लक्ष्मणः प्रीतिमान्प्रीतो बहुमानादवैक्षत ॥ ४४ ॥ प्रीत्या
 च परमोपेतो राघवः परवोरहा ॥ बहुमानेन महता हनूमंतमवैक्षत ॥ ४५ ॥

इदृशेषं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ ततः प्रस्रवणं शैलं ते गत्वा चित्रकाननम् ॥ प्रणम्य शिरसा रामं बह्मणं च महाबलम् ॥ १ ॥ युवराजं पुरस्कृत्य सुग्रीवमभिवाद्य च ॥ प्रवृत्तिमथ सीतायाः प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ २ ॥ रावणांतःपुरे रोषं राक्षसीभिश्च तर्जनम् ॥ रामे समनुरागं च यथा च नियमः कृतः ॥ ३ ॥ एतदाल्याय ते सर्वं हरयो रामसन्निधौ ॥ वैदेहीमक्षतां श्रुत्वा रामस्तूत्तरमब्रवीत् ॥ ४ ॥ क सीता वर्तते देवी कथं च मयि वर्तते ॥ एतन्मे सर्वमाख्यात वैदेहीं प्रति वानराः ॥ ५ ॥ रामस्य गदितं श्रुत्वा हरयो रामसन्निधौ ॥ चोदयन्ति हनूमंतं सीतावृत्तांतकोविदम् ॥ ६ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तेषां हनूमान्मारुतात्मजः ॥ प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै तां दिशं प्रति ॥ ७ ॥ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः सीताया दर्शनं यथा ॥ तं मणिं कांचनं दिव्यं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ८ ॥ दत्त्वा रामाय हनुमोस्ततः प्रांजलिब्रवीत् ॥ समुद्रं लंघयित्वाहं शतयोजनमायतम् ॥ ९ ॥ अगच्छं जानकीं सीतां मार्गमाणे दिदृक्षुया ॥ तत्र लंकेति नगरी रावणस्य दुरात्मनः ॥ १० ॥ दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वसति दक्षिणे ॥ तत्र सीता मया दृष्टा रावणांतःपुरे सती ॥ ११ ॥ त्वयि संन्यस्य जीवन्ती रामा राम मनोरथम् ॥ दृष्टा मे राक्षसीमव्ये तर्क्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥ राक्षसीभिर्विरूपाभी रक्षिता प्रमदावने ॥ दुःखमापद्यते देवी त्वया वीर सुखोचिता ॥ १३ ॥ रावणांतःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ एकवेणीधरा दीना त्वयि चितापरायणा ॥ १४ ॥ अधःशय्या विवर्णांगी पद्मिनीव हिमागमे ॥ रावणाद्विनिवृत्तार्थां मर्त्यकृतनिश्चया ॥ १५ ॥ देवी कथंचित्काकुत्स्थ त्वमना मार्गिता मया ॥ इह्वाकुवंशविल्यातिं शनैः कीर्तयतानघ ॥ १६ ॥ सा मया

नरशार्दूल शनैर्विश्वासिता तदा ॥ ततः संभाविता देवी सर्वमर्थं च दर्शिता ॥ १७ ॥ रामसुग्रीवसख्यं च
 श्रुत्वा हर्षमुपागता ॥ नियतः समुदाचारो भक्तिश्चास्याः सदा त्वयि ॥ १८ ॥ एवं मया महाभाग दृष्टा
 जनकनंदिनी ॥ उग्रेण तपसा युक्ता त्वद्भक्त्या पुरुषर्षभ ॥ १९ ॥ अभिज्ञानं च मे दत्तं यथावृत्तं
 तवांतिके ॥ चित्रकूटे महाप्राज्ञ वायसं प्रति राघव ॥ २० ॥ विज्ञायः पुनरप्येष रामो वायुसुत
 त्वया ॥ अखिलेन यथा दृष्टमिति मामाह जानकी ॥ २१ ॥ अयं चास्मै प्रदातव्यो यत्नात्सुपरि-
 क्षितः ॥ ब्रुवता वचनान्येव सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ २२ ॥ एष चूडामणिः श्रीमान्मया ते यत्नरक्षितः ॥
 मनःशिलायास्तिलकं तत्समस्वेति चाब्रवीत् ॥ २३ ॥ एष निर्यातितः श्रीमान्मया ते वारिसंभवः ॥
 एनं दृष्ट्वा प्रमोदिष्ये व्यसने त्वामिवानव ॥ २४ ॥ जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ॥ ऊर्ध्वं
 मासान्न जीवेयं रक्षसां वशमागता ॥ २५ ॥ इति मामब्रवीत्सीता कुशंगी धर्मचारिणी ॥ रावणा-
 तःपुरं रुद्धा मृगीवोत्फुल्लोचना ॥ २६ ॥ एतदेव मयाख्यातं सर्वं राघव यद्यथा ॥ सर्वथा सागरजले
 संतारः प्रविधीयताम् ॥ २७ ॥ तौ जाताश्चात्सौ राजपुत्रौ विदित्वा तच्चाभिज्ञानं राघवाय प्रदाय ॥
 देव्या चाल्यातं सर्वमेवानुपूर्व्या वाचा संपूर्णं वायुपुत्रः शशंस ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
 कीये आदिकान्ये च० सा० सुन्दरकाण्डे पंचषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ एवमुक्तो हनुमता रामो दश-
 रथात्मजः ॥ तं मणिं हृदये कृत्वा हरोद सहलक्ष्मणः ॥ १ ॥ तं तु दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठ राघवः शोक-
 कांक्षितः ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुग्रीवमिदमब्रवीन् ॥ २ ॥ यथैव धेनुः स्रवति स्नेहाद्वत्सस्य वत्सला ॥
 तथा ममापि हृदयं मणिश्रेष्ठस्य दर्शनात् ॥ ३ ॥ मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे ॥ वयूकाले

यथा बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते ॥ ३ ॥ अयं हि जलसंभूतो मणिः प्रवरपूजितः ॥ यज्ञे परमतुष्टेन दत्तः
शक्रेण धीमता ॥ ५ ॥ इमं दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं तथा तातस्य दर्शनम् ॥ अद्यास्म्यवगतः सौम्य वैदेहस्य
तथा विभोः ॥ ६ ॥ अयं हि शोभते तस्याः प्रियाया मूर्ध्नि मे मणिः ॥ अद्याप्य दर्शनेनाहं प्राप्तां तामिव
चित्तये ॥ ७ ॥ किमाह सीतावैदेही ब्रूहि सौम्य पुनःपुनः ॥ परासुमिव तोयेन सिंचती वाक्यवा-
रिणा ॥ ८ ॥ इतस्तु किं दुःखतरं यमिमं वारिसंभवम् ॥ मणिं पश्यामि सौमित्रे वैदेहीमागतं दिना
॥ ९ ॥ चिरं जीवति वैदेही यदि मासं धरिष्यति ॥ क्षणे वीर न जीवेयं विना तामसितेक्षणाम्
॥ १० ॥ नैय मामपि तं देशं यत्र दृष्टा मम प्रिया ॥ न निष्ठेयं क्षणमपि प्रवृत्तिमुपलभ्य च ॥ ११ ॥
कथं सा मम सुश्रोणीं भरुभीरुः सती तदा ॥ भयावहानां घोराणां मध्ये तिष्ठति रक्षसाम् ॥ १२ ॥
शारदस्तिभिरानुक्तो नूनं चंद्र इवांबुदैः ॥ आवृतो वदनं तस्या न विराजति सान्निभम् ॥ १३ ॥
किमाह सीता हनुमस्तन्वतः कथयस्व मे ॥ एतेन खलु जीविष्ये भेषजेनातुरो यथा ॥ १४ ॥ मधुरा
मधुरालापा किमाह मम भामिनो ॥ मद्विहोना वरारोहा हनुमन्कथयस्व मे ॥ दुःखाद्दुःखतरं प्राप्य कथं
जीवति जानकी ॥ १५ ॥ इत्यर्धे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुंदरकांडे षट्षष्टितमः
सर्गः ॥ ६६ ॥ एवमुक्तस्तु हनुमान्नाघवेण महात्मना ॥ सीताया भाषितं सर्वं न्यवेदयत राघवे ॥ १ ॥
इदमुक्तवती देवी जानकी पुरुषर्षभ ॥ पूर्ववृत्तमभिज्ञानं चित्रकूटे यथातथम् ॥ २ ॥ सुखसुप्ता त्वया
सार्धं जानकी पूर्वसुस्थिता ॥ वायसः सहस्रोत्पत्य विददार स्तनोतरम् ॥ ३ ॥ पर्यायेण च सुप्तत्वं
देव्यंके भरताग्रज ॥ पुनश्च किल पक्षी स देव्या जनयति व्यथाम् ॥ ४ ॥ ततः पुनरुपागम्य

निदुद्वार भृशं किल ॥ ततस्त्वं बोधितस्तस्याः शोणितेन समुक्षितः ॥ ५ ॥ वायसेन च तेनैवं सततं
बाध्यमानया ॥ बोधितः किल देव्या त्वं सुखसुप्तः परंतप ॥ ६ ॥ तां च दृष्ट्वा महाबाहो दारितां च
स्तनांतरे ॥ आशीविष इव कुद्धस्ततो वाक्यं त्वमूचिवान् ॥ ७ ॥ नखाग्रैः केन ते भीरु रादितं वै स्तनां-
तरम् ॥ कः क्रीडति सरोषेण पंचवक्त्रेण भोगिना ॥ ८ ॥ निरीक्षमाणः सहसा वायसं समुदक्षथाः ॥
नखैः सखिरैस्तीक्ष्णैस्तामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ ९ ॥ सुतः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः ॥ धरां-
तरगतः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥ १० ॥ ततस्तस्मिन्महाबाहो कोपसंवर्तितेक्षणः ॥ वायसे त्वं व्यथाः
क्रूरां मर्तिं मतिमतां वर ॥ ११ ॥ स दर्भसंस्तराद्रूढा ब्रह्माखेण न्ययोजयः ॥ स दीप्त इव कालाग्निज्वा-
लाभिमुखं खगम् ॥ १२ ॥ स तं प्रदोषं चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति ॥ ततस्तु वायसं दीप्तः स दर्भोऽनुजगाम
ह ॥ १३ ॥ भौतैश्च संपरित्यक्तः सुरैः सर्वैश्च वायसः ॥ त्रील्लोकान्संपरिक्रम्य त्रातारं नाधिगच्छति ॥ १४ ॥
पुनरप्यागतस्तत्र त्वत्सकाशमर्दिम ॥ त्वं तं निपतितं भूमौ धरण्यां शरणागतम् ॥ १५ ॥ वधाहमपि
काकुत्स्थ कृपया परिपालयः ॥ मोघमखं न शक्यं तु कर्तुमित्येव राघव ॥ १६ ॥ ततस्तस्याक्षि काकस्य
हिनस्ति स्म स दक्षिणम् ॥ वायसस्त्वां नमस्कृत्य राज्ञो दशरथस्य च ॥ १७ ॥ विसृष्टस्तु तदा काकः
प्रतिपदे स्वमालयम् ॥ एवमखाविदां श्रेष्ठः सत्त्ववाञ्छीलवानपि ॥ १८ ॥ किमर्थमखं रक्षसु न
योजयसि राघव ॥ न दानवा न गंधर्वा नासुरा न मरुद्गजाः ॥ १९ ॥ तव राम रणे शक्तास्तथा
प्रतिषमासितुम् ॥ तव वीर्यवतः कच्चिन्मयि यच्चास्ति सन्नमः ॥ २० ॥ क्षिप्रं सुनियतैर्बाहूँन्यतां युधि
रावणः ॥ भ्रातुरादेशमहाय लक्ष्मणो वा परंतपः ॥ २१ ॥ स किमर्थं नरवरो न मां रक्षति राघवः ॥

शक्तौ तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्वग्निसमतेजसौ ॥ २२ ॥ सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः ॥ ममैव
दुष्कृतं किञ्चिन्महदस्ति न संशयः ॥ २३ ॥ समर्थौ सहितौ यन्मां न रक्षते परंतपौ ॥ वैदेह्या वचनं
श्रुत्वा करुणं साधु भाषितम् ॥ २४ ॥ पुनरप्यहमर्थ्या तामिदं वचनमब्रुवम् ॥ त्वच्छोकविमुखो रामो
देवि सत्येन ते शपे ॥ २५ ॥ रामे दुःखाभिभूते च लक्ष्मणः परितप्यते ॥ कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः
परिशोचितम् ॥ २६ ॥ इदं सुहूर्तं दुःखानामंतं प्रक्षयसि भाभिनि ॥ तावुभौ नरशार्दूलौ राजपुत्रौ
परंतपौ ॥ २७ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लंकां भस्मीकरिष्यतः ॥ हत्वा च समरे रौद्रं रावणं सहवांधवम्
॥ २८ ॥ राघवस्त्वां वरारोहे स्वपुरीं नयिता ध्रुवम् ॥ यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिदिते ॥ २९ ॥
प्रीतिसंजननं तस्य प्रदातुं तत्त्वमर्हसि ॥ साभिवीक्ष्य दिशः सर्वा वेणुदग्धथनमुत्तमम् ॥ ३० ॥ सुक्त्वा
वल्बाद्दौ मह्यं मणिमेतं महाबल ॥ प्रतिगृह्य मणिं दोभ्यां तव हेतो रघुत्रिय ॥ ३१ ॥ शिरसा संप्रण-
म्यैनामहमागमने त्वरे ॥ गमने च कृतोत्साहमवेक्ष्य वरवर्णिनी ॥ ३२ ॥ विवर्धमानं च हि मामुवाच
जनकात्मजा ॥ अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पगद्गभाषिणी ॥ ३३ ॥ ममोत्पतनसंभ्रांता शोकवेगसमाहता ॥
मामुवाच ततः सीता सभाग्योऽसि महाकपे ॥ ३४ ॥ यद्द्रक्ष्यसि महाबाहुं रामं कमललोचनम् ॥ लक्ष्मणं
च महाबाहुं देवं मे यशस्विनम् ॥ ३५ ॥ सीतयाप्येवमुक्तोऽहमब्रुवं मैथिलीं तथा ॥ पृष्ठमारोह मे
देवि क्षिप्रं जनकनंदिनि ॥ ३६ ॥ यावत्ते दर्शयाम्यद्य ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् ॥ राघवं च महाभागो
भार्तारमसितेक्षणे ॥ ३७ ॥ साज्वीन्मां ततो देवी नैव धर्मो महाकपे ॥ यत्ते पृष्ठं सिधेवेऽहं स्ववशा
हारिपुंगव ॥ ३८ ॥ पुरा च यदहं वीर स्पृष्टा गात्रेषु रक्षसा ॥ तत्राहं किं करिष्यामि कालेनोपनि-

पोडिता ॥ ३९ ॥ गच्छ त्वं कर्षिशादूल यत्र तौ नृपतेः सुतौ ॥ इत्येवं सा समाभाष्य भूयः
 संदेषुमास्थिता ॥ ४० ॥ हनूमन्सिंहसंकाशौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान्व्रया
 अनामयम् ॥ ४१ ॥ यथा च स महाबाहुर्मौ तारयति राघवः ॥ अस्माद्दुःखांशुसंरोधान्त्तव-
 माख्यातुमर्हसि ॥ ४२ ॥ इदं च तीव्रं मम शोकैवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च ॥ ब्रूयास्तु
 रामस्य गतः समीपं शिवश्च तैऽध्वास्तु हरिप्रवीर ॥ ४३ ॥ एतत्तवार्या नृप संयता सा सीता
 वचः ग्राह्य विषादपूर्वम् ॥ एतच्च वृद्धा गदितो यथा त्वं श्रद्धस्व सीतां कुशलां समग्राम् ॥ ४४ ॥
 हृत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० सुन्दरकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ अथा-
 नमुत्तरं देव्या पुनरुक्तः संसंभ्रमम् ॥ तव स्नेहान्नरव्याघ्र सौहाददिनुमान्य च ॥ १ ॥ एवं बहुविधं
 वाच्यो रामो दाशराथिस्तव्या ॥ यथा सा प्राप्नुयाच्छीघ्रं हत्वा रावणमाहवे ॥ २ ॥ यदि वा मन्यसे
 वीर वसैकाहमरिंदम ॥ कस्मिंश्चित्संवृतं देशे विश्रांतः श्वो गमिष्यसि ॥ ३ ॥ मम चाप्यल्पभा-
 ग्यायाः सान्निध्यात्तव वानर ॥ अस्य शोकविषाकस्य सुहृत् स्याद्विमोक्षणम् ॥ ४ ॥
 गते हि त्वयि विक्रांत पुनरागमनाय वै ॥ प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशयः
 ॥ ५ ॥ तवादर्शनं चापि भयं मां परितापयेत् ॥ दुःखादुःखपराभूतां दुर्गतां दुःखभागिनीम् ॥ ६ ॥
 अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ॥ सुमहांस्त्वत्सहायेन हर्षक्षेपु न संशयः ॥ ७ ॥ कथं नु
 खलु दुष्पारं तरिष्यंति महोदधिम् ॥ तानि हर्षक्षैसन्यानि तौ ज्ञानरवरात्मजौ ॥ ८ ॥ त्रयाणामेव
 भूतानां सागरस्येह लंघने ॥ शक्तिः स्याद्वैनेतेयस्य वायोत्रां तव चानघ ॥ ९ ॥ तदस्मिन्कार्यनि-

योगे वीरैव दुरतिक्रमे ॥ किं पश्यसि समाधानं ब्रूहि वाक्यविदां वर ॥ १० ॥ काममस्य त्व-
 मेवैकः कार्यस्य परिसाधने ॥ पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते वलोदयः ॥ ११ ॥ वलैः समग्रैर्यदि
 मां हत्वा रावणमाहवे ॥ विजयी स्वपुरीं रामो नयेत्तस्याद्यशस्करम् ॥ १२ ॥ अथाहं तस्य वीरस्य वनादु-
 पधिना हृता ॥ रक्षसा तद्भयोदेव तथा नाहति राघवः ॥ १३ ॥ बलैस्तु संकुलां कृत्वा लंकां परब-
 लाद्गिनः ॥ मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ १४ ॥ तद्यथा तस्य विकांतमनुरूपं
 महात्मनः ॥ भवत्याहवशस्स तथा त्वमुपपादय ॥ १५ ॥ तथार्योपहितं वाक्यं श्रितितं हेतुसहि-
 तम् ॥ निशम्याहं ततः शेषं वाक्यमुत्तरमब्रुवम् ॥ १६ ॥ देवि हृद्यक्षसैन्यानामीश्वरः पुत्रतां वरः ॥
 सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्त्वर्धे कृतनिश्चयः ॥ १७ ॥ तस्य विक्रमसंपन्नाः सत्त्ववंतो महाबलाः ॥
 मनःसंकल्पसदृशा निदेशे हरयः स्थिताः ॥ १८ ॥ येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्यक्सज्जते गतिः ॥
 न च कर्मसु सादति महत्त्वमिततेजसः ॥ १९ ॥ असकृत्तैर्महाभागैर्नारैर्वलसंयुतैः ॥ प्रदक्षिणी-
 कृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः ॥ २० ॥ मद्देशिघ्राश्च तुल्याश्च संति तत्र वनौकसः ॥ मत्तः प्रत्य-
 वरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसंनिधौ ॥ २१ ॥ अहं तावदिह प्रातः किंपुनस्ते महाबलाः ॥ नहि प्रकृष्टाः
 प्रेष्यंते प्रेष्यंते हीतरे जनाः ॥ २२ ॥ तदलं परितापेन देवि मन्युरप्येतु ते ॥ एकोत्पातेन ते लकामे-
 व्यंति हरिश्श्रृषाः ॥ २३ ॥ मम प्रुष्टगतौ तौ च चंद्रसूर्याविवोदितौ ॥ त्वत्सकाशं महाभागे
 नृसिंहावागमिव्यतः ॥ २४ ॥ अरिघ्नं सिंहसंकाशं क्षिप्रं द्रुप्यसि राघवम् ॥ लक्ष्मणं च धनु-
 क्ष्मतं लंकाद्वारमुपागतम् ॥ २५ ॥ नखदंष्ट्रयुधान्वीरान्सिंहशार्दूलविक्रमान् ॥ वानरान्वारणेंद्राभा-

निक्षयं द्रक्ष्यसि संगतान् ॥ २६ ॥ शैलानुदनिकाशानां लंकामलयसानुषु ॥ नर्दतां कपिमुखानां
न चिराच्छ्लेष्यसे स्वनम् ॥ २७ ॥ निवृत्तवनवासं च त्वया स्मर्यमरिदमम् ॥ अभिन्नक्तमयो-
ध्यायां क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ २८ ॥ ततो मया वारिभरदनिभाषिणी शिवाभिरिष्टाभिरभिप्र-
सादिता ॥ उवाह शान्तिं मम मैथिलात्मजा तवातिशोकेन तथातिपीडिता ॥ २९ ॥ इत्योषं
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां सुन्दरकाण्डे अष्टव-
ष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ इति सुन्दरकाण्डं सम्पूर्णम् ॥ अतः परं युद्धकाण्डं भविष्यति ॥ तस्यायमाद्यः
श्लोकः ॥ श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं यथावदभिभाषितम् ॥ रामः प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥

अथ श्रीवाल्मीकीयरामा० युद्धकाण्डं प्रारभ्यते ।

॥ युद्धकाण्डम्-६. ॥

श्रीरघुवीरार्य नमोत्तमः ॥ श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं यथावदभिभाषितम् ॥ रामः प्रीतिसमायुक्तो वाक्य-
मुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥ कृतं हनूमता कार्यं सुमहद्भुवि दुर्लभम् ॥ मनसापि यदन्येत न शक्यं धरणी-
तले ॥ २ ॥ नहि तं परिपश्यामि यस्तरेत महोदधिम् ॥ अन्यत्र गरुडाद्वयोरन्यत्र च हनूमतः ॥ ३ ॥
देवदानवयक्षाणां गंधर्वोरगरक्षसाम् ॥ अग्रधृष्यां पुरीं लंकां रावणेन सुरक्षिताम् ॥ ४ ॥ (यो वीर्य-
चलसंपन्नो द्विषाद्भिरानिवारितः ॥) अविष्टः सत्त्वमाश्रित्य जीवन्को नाम निष्क्रमेत् ॥ को विशेषसुदुरा-
धर्षी राक्षसैश्च सुरक्षिताम् ॥ ५ ॥ यो वीर्यबलसंपन्नो न समः स्याद्धनूमतः ॥ भृत्यकार्यं हनुमता सुग्रीव-
स्य कृतं महत् ॥ एवं विधाय स्वबलं सदृशं विक्रमस्य च ॥ ६ ॥ यो हि भृत्यो नियुक्तः सन्भर्त्रो
कर्मणि दुष्करे ॥ कुर्यात्तदनुरागेण तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥ ७ ॥ यो नियुक्तः परं कार्यं न कुर्यान्नृपतेः
प्रियम् ॥ भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ ८ ॥ तन्नियोगो नियुक्तेन कृतकृत्यं हनूमता ॥ नचात्म
भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ ९ ॥ तन्नियोगो नियुक्तेन कृतकृत्यं हनूमता ॥ नचात्म
लघुतां नीतः सुग्रीवश्चापि तोषितः ॥ १० ॥ अहं च रघुवंशश्च लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ वैदेह्या दर्शने-
नाद्य धर्मतः परिरक्षिताः ॥ ११ ॥ इदं तु मम दीनस्य मनो भूयः प्रकर्षति ॥ यदि हास्यप्रियाख्यातुने
कुर्मि सदृशं प्रियम् ॥ १२ ॥ एष सर्वस्वभूतस्तु परिर्वर्गो हनूमतः ॥ मया कालमिमं प्राप्य दत्तस्तस्य
महात्मनः ॥ १३ ॥ इत्युक्त्वा प्रीतिहृष्टांगो रामस्तं परिषस्वजे ॥ हनूमंतं कृतात्मानं कृतवाक्यमुपा-
गतम् ॥ १४ ॥ ध्यात्वा पुनरुवाचेदं वचनं रघुसत्तमः ॥ हरीणामीश्वरस्यापि सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ १५ ॥
सर्वथा सुकृतं तावत्सीतायाः परिमार्गणम् ॥ सागरं तु समासाद्य पुनर्नष्टं मनो मम ॥ १६ ॥ कथं नाम

समुद्रस्य दुष्पारस्य महाभसः ॥ हरयो दक्षिणं पारं गमिष्यति समागताः ॥ १७ ॥ यद्यन्येष तु वृत्तांतो
वैदेह्या गदितो मम ॥ समुद्रपारगमने हरीणां किमिवोत्तरम् ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा शोकसंभ्रांतो रामः
शत्रुनिबर्हणः ॥ हनुसंव महाबाहुस्ततो ध्यानमुपागतम् ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीम वा० आदि० च० सा०
युद्धकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ तं तु शोकपरिधूतं रामं दशरथात्मजम् ॥ उवाच वचनं श्रीमान्सुग्रीवः
शोकनाशनम् ॥ १ ॥ किं त्वया तप्यते वीर यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥ मैवं भूस्त्यज संतापं कृतप्र इव
सौहृदम् ॥ २ ॥ संतापस्य च ते स्थानं नहि पश्यामि राघव ॥ प्रवृत्तावुपलब्धार्थां ज्ञाते च निलये
रिपोः ॥ ३ ॥ मतिमान्छास्त्रवित्प्राज्ञः पंडितश्चाति राघव ॥ त्यजेमां प्राकृतां बुद्धिं कृतात्मैवार्थदूषिणीम्
॥ ४ ॥ समुद्रं लंघयित्वा तु महानक्रसमाकुलम् ॥ लंकामारोहयिष्यामो हनिष्यामश्च ते रिपुम् ॥ ५ ॥
निरुत्साहस्य दीनस्य शोकपर्याकुलात्मनः ॥ सर्वार्थां व्यवसीदंति व्यसनं चाधिगच्छति ॥ ६ ॥ इमे
शूराः समर्थाश्च सर्वतो हरियूथपाः ॥ त्वत्प्रियार्थं कृतोत्साहाः प्रवेष्टुमपि पावकम् ॥ ७ ॥ एषां हर्षेण
जानामि तर्कश्चापि दृढो मम ॥ ८ ॥ विक्रमेण समानेप्ये सीतां हत्वा यथा रिपुम् ॥ रावणं पापकर्माणं
तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ सेतुरत्र यथा वध्येद्यथा पश्येम तां पुरीम् ॥ तस्य राक्षसराजस्य तथा त्वं
कुरु राघव ॥ १० ॥ दृष्ट्वा तां हि पुरीं लंकां त्रिकूटशिखरे स्थिताम् ॥ हतं च रावणं युद्धे दर्शनादव-
धारय ॥ ११ ॥ अबद्धा सागरे सेतुं धारे च वरुणालये ॥ लंका न मर्दितुं शक्या सैद्मरपि सुरासुरः ॥
॥ १२ ॥ सेतुबंधः समुद्रे च यावद्लंकासमीपतः ॥ सर्वे तीर्णं च मे सैन्यं जितिमित्युपधारय ॥ तथाहि
समरे वीरा हरयः कामरूपिणः ॥ १३ ॥ (शक्ता लंकां समानेतुं समुत्पादथ सराक्षसाम् ॥) तदलं

विष्णुर्वा बुद्धिं राजन्सर्वार्थनाशिनीम् ॥ पुरुषस्य हि लोकेऽस्मिच्छोकः शौर्योपकर्षणः ॥ १४ ॥ यतु कार्यं
मनुष्येण शौर्दार्यमवलंब्यताम् ॥ तदलंकारणायैव कर्तुर्भवति सत्वरम् ॥ १५ ॥ आसेमन्काले महाप्राज्ञ
सत्त्वमातिष्ठ तेजसा ॥ शूराणां हि मनुष्याणां त्वद्विधानां महात्मनाम् ॥ विनष्टे वा प्रनष्टे वा शोकः
सर्वार्थनाशनः ॥ १६ ॥ तत्त्वं बुद्धिस्तां श्रेष्ठः सर्वशास्त्रार्थकोविदः ॥ मद्विधैः सचिवैः सार्धमार्जि जेतु-
समर्हसि ॥ १७ ॥ नहि पश्याम्यहं कंचित्त्रिपु लोकेषु राघव ॥ गृहीतधनुषो यस्ते तेषुद्विमुखो रणे ॥
॥ १८ ॥ वानरेषु समासक्तं न ते कार्यं विपत्स्यते ॥ अचिराद्द्रक्ष्यसे सीतां तीर्त्वा सागरमक्षयम् ॥ १९ ॥
तदलं शोकमालंब्य क्रोधमालंब भूपते ॥ निश्चिष्टाः क्षत्रिया मंदाः सर्वे चंडस्य बिभ्यति ॥ २० ॥
लंघनार्थं च घोरस्य समुद्रस्य नदीपतेः ॥ सहास्माभिरिहोपेतः सूक्ष्मबुद्धिर्विचारय ॥ २१ ॥ लंघिते
तत्र तैः सैन्यैर्जितमित्येव निश्चिनु ॥ सर्वं तीर्णं च मे सैन्यं जितमित्यवधार्यताम् ॥ २२ ॥ इमे हि हरयः
शूराः समरे कामरूपिणः ॥ तानरीन्विधमिष्यति शिलापादपट्टाभिः ॥ २३ ॥ कथंचित्परिपश्यामि लंघितं
वरुणालयम् ॥ हतमित्येव तं मन्ये युद्धे शत्रुनिबर्हणम् ॥ २४ ॥ किमुक्त्वा बहुधा चापि सर्वथा विजयी भवान् ॥
निमित्तानि च पश्यामि मनो मे संप्रहृष्यति ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
आदिकाव्ये व० सा० युद्धकांडे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत्परमार्थवत् ॥ प्रति-
जग्राह काकुत्स्थो हनूमंतथाब्रवीत् ॥ १ ॥ तपसा सेतुर्बन्धेन सागरोच्छोषणेन च ॥ सर्वथापि समर्थोऽ-
स्मि सागरस्यास्य लंघने ॥ २ ॥ कति दुर्गाणि दुर्गाया लंकायास्तद्ग्रीव मे ॥ ज्ञातुमिच्छामि सत्सर्व-
दर्शनादिव वानर ॥ ३ ॥ बलस्य परिमाणं च द्वारदुर्गक्रियामपि ॥ गुप्तिकर्म च लंकाया रक्षसां सदाना-

नि च ॥ ४ ॥ यथासुखं यथावच्च लंकायामसि दृष्टवान् ॥ सर्वमाचक्ष्व तत्त्वेन सर्वथा कुशलो ह्यासि ॥ ५ ॥ श्रुत्वा रामस्य वचनं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो रामं पुनरथाब्रवीत् ॥ ६ ॥ श्रूयतां सर्वमाल्यास्ये दुर्गकर्मविधानतः ॥ गुप्ती पुरी यथा लंका रक्षिता च यथा बलैः ॥ ७ ॥ राक्षसाश्च यथा स्निग्धा रावणस्य च तेजसा ॥ परां समृद्धिं लंकायाः सागरस्य च भीमताम् ॥ ८ ॥ विभागं च बलौघस्य निर्देशं वाहनस्य च ॥ एवमुक्त्वा कपिश्रेष्ठः कथयामास तत्त्ववित् ॥ ९ ॥ हृष्टप्रमुदिता लंका मत्तद्विपसमाकुला ॥ महती रथसंपूर्णा रक्षोगणनिषेविता ॥ १० ॥ (वाजिभिश्च सुसम्पूर्णा सा पुरी दुर्गमा परैः ॥) दृढबद्धकपाटानि महापरिघवन्ति च ॥ चत्वारि विपुलान्यस्या द्वाराणि सुमहान्ति च ॥ ११ ॥ तत्रेष्टपूल्यंत्राणि बलवन्ति महान्ति च ॥ आगतं प्रतिसैन्यं तैस्तत्र प्रतिनिवार्यते ॥ १२ ॥ द्वारेषु संस्कृता भीमाः कालायसमयाः शिताः ॥ शतशो रचिता वीरैः शतज्ज्यो रक्षसां गणैः ॥ १३ ॥ सौवर्णस्तु महास्तस्याः प्राकारो दुष्प्रधर्षणः ॥ मणिविद्रुमैर्वद्यूक्ताविरचितान्तरः ॥ १४ ॥ सर्वतश्च महाभीमाः शीततोया महाशुभाः ॥ अगाधा ग्राहवत्यश्च परिखा मीनसेविताः ॥ १५ ॥ द्वारेषु तासां चत्वारः संक्रमाः परमायताः ॥ यन्त्रैरुपेता बहुभिर्महद्भिर्गृह्णन्ति ॥ १६ ॥ त्रायंते संक्रमास्तत्र परसैन्यागते सति ॥ यन्त्रैस्तैरवकीर्यते परिखाः सुसमंततः ॥ १७ ॥ एकस्त्वंकप्यो बलवान्संक्रमः सुमहादृढः ॥ कांचनैर्बहुभिः स्तभैर्वैदिकाभिश्च शोभितः ॥ १८ ॥ स्वयंप्रकृतिमापन्नो युयुत्सू राम रावणः ॥ उत्थितश्चाप्रामत्तश्च बलानामनुदर्शने ॥ १९ ॥ लंका पुनर्निरालंबा देवदुर्गा भयवहा ॥ नोदयं पार्वतं चान्यं कृत्रिमं च चतुर्विधम् ॥ २० ॥ स्थिता पारे समुद्रस्य दूरपारस्य राघव ॥ नौपथश्चापि

नास्त्यत्र निरुद्देशश्च सर्वशः ॥ २१ ॥ शैलमे रचिता दुर्गा सा पूर्वैवपुरोपमा ॥ वाजिचारणसंपूर्णा
लंका परमदुर्जया ॥ २२ ॥ परिखाश्च शतदन्यश्च यन्त्राणि विविधानि च ॥ शोभयंति पुरी लंकां रावणस्य
दुरात्मनः ॥ २३ ॥ अयुतं रक्षसामत्र पूर्वद्वारं समाश्रितम् ॥ शूलहस्ता दुराधर्षाः सर्वे खड्गाप्रयोधिनः
॥ २४ ॥ मिथुतं रक्षसामत्र दक्षिणद्वारमाश्रितम् ॥ चतुरंगेण सैन्येन योधास्तत्राप्यनुत्तमाः ॥ २५ ॥ प्रयुतं
रक्षसामत्र पश्चिमद्वारमाश्रितम् ॥ चर्मखड्गधराः सर्वे तथा सर्वास्त्रकोविदाः ॥ २६ ॥ न्यबुद्धं रक्षसामत्र उत्तर-
द्वारमाश्रितम् ॥ रथिनश्चाश्ववाह्याश्च कुलपुत्राः सुपूजिताः ॥ २७ ॥ शतशोऽथ सहस्राणि मध्यमं स्कंधमा-
श्रिताः ॥ यातुधाना दुराधर्षाः साम्रकोटिश्च रक्षसाम् ॥ २८ ॥ ते मया संक्रमा भग्नाः परिखाश्चावपू-
रिताः ॥ दग्धा च नगरी लंका प्राकाराश्चावसादिताः ॥ २९ ॥ (बलैकदेशः क्षपितो राक्षसानां महात्म-
नाम् ॥) येन केन तु मागेण तराम वरुणालयम् ॥ हतेति नगरी लंका वानैरुपधार्यताम् ॥ ३० ॥ अंगदो
द्विविदो मैदो जांबवान्पनसो नलः ॥ नीलः सेनापतिश्चैव बलशेषेण किं तव ॥ ३१ ॥ प्लवमाना हि
गत्वा तां रावणस्य महापुरीम् ॥ सपर्वतवनां भित्त्वा सखातां च सतोरणम् ॥ ३२ ॥ सप्राकारां सभवन-
नामानश्रिष्यंति राघव ॥ ३३ ॥ एवमाज्ञापय क्षिप्रं बलानां सर्वसंप्रहम् ॥ सुहृतेन तु युक्तेन प्रस्थानमभि-
रोचय ॥ ३४ ॥ इत्योषं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३॥
श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं यथावदनुपूर्वशः ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ १ ॥ यन्निवेदयसे
लंकां पुरीं भीमस्य रक्षसः ॥ क्षिप्रमेनां वधिष्यामि सत्यमेतद्व्रवीमि ते ॥ २ ॥ अस्मिन्सुहृते सुग्रीव भया-
णमभिरोचय ॥ युक्तो सुहृते विजये प्राप्तो मय्यं दिवाकरः ॥ ३ ॥ सीतां हत्वा तु तद्यातु क्वाधौ यास्यति

जीवितः ॥ सीता श्रुत्वाभियानं मे आशामेष्यति जीविते ॥ जीवितोऽमृतं स्पृष्ट्वा घृत्वामृतमिवातुरः ॥ ४ ॥ उत्तरफाल्गुनी ह्यद्य श्वस्तु हस्तेन योक्ष्यते ॥ अभिप्रयास सुग्रीव सर्वानीकसमावृताः ॥ ५ ॥ निमित्तानि च पश्यामि यानि प्रादुर्भवन्ति वै ॥ निहत्य रावणं सीतामानयिष्यामि जानकीम् ॥ ६ ॥ उपरिष्ठाद्धि नयनं स्फुरमाणमिमं मम ॥ विजयं समनुप्राप्तं शंसतोव मनोरथम् ॥ ७ ॥ ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन सुपूजितः ॥ उवाच रामो धर्मात्मा पुनरप्यर्थकोविदः ॥ ८ ॥ अग्रे यातु बलस्यास्य नीलो मार्गमवेक्षितुम् ॥ वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ॥ ९ ॥ फलमूलवता नील शीतकाननवारिणा ॥ पथा मधुमता चाशु सेनां सेनापते नय ॥ १० ॥ दूषयेयुर्दुरात्मानः पथि मूलफलोदकम् ॥ राक्षसाः पथि रक्षेयास्तेभ्यस्त्वं नित्यमुद्यतः ॥ ११ ॥ निम्नेषु वनदुर्गेषु वनेषु च वनौकसः ॥ अभिल्लुत्याभिपश्येयुः परेषां निहितं बलम् ॥ १२ ॥ यत्तु फल्गुबलं किञ्चित्तदत्रैवोपपद्यताम् ॥ एतद्धि कृत्यं घोरं नो विक्रमेण प्रयुज्यताम् ॥ १३ ॥ सागरौघनिभं भोममग्नानीकं महाबलः ॥ कपिसिंहाः प्रकर्षेतु शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४ ॥ गजश्च गिरिसंकाशो गवयश्च महाबलः ॥ गवाक्षश्चाग्रतो यातु गवां ह्रम इवर्षभः ॥ १५ ॥ यातु वानरवाहिन्या वानरः प्लवतां पतिः ॥ पालयन्दक्षिणं पार्श्वसृषभो वानरर्षभः ॥ १६ ॥ गन्धहस्तीव दुर्धर्षस्तरस्वो गन्धमादनः ॥ यातु वानरवाहिन्याः सव्यं पार्श्वमधिप्रितः ॥ १७ ॥ यास्यामि बलमप्येदं बलौघमभिहर्षयन् ॥ अधिरुह्य हनूमंतमैरावतमिवेश्वरः ॥ १८ ॥ अंगदेनैव संयातु लक्ष्मणश्चांतकोपमः ॥ सार्वभौमेन भूतेशो द्रविणाधिपतिर्यथा ॥ १९ ॥ जानवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ ऋक्षराजो महाबाहुः कुक्षि रक्षंतु ते

त्रयः ॥ २० ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः ॥ व्यादिदेश महावीर्यो वानरान्वानरर्षभः ॥ २१ ॥ ते वानरगणाः सर्वे समुत्पत्य महौजसः ॥ गुहाभ्यः शिखरेभ्यश्च आशु पुप्लुविरे वदा ॥ २२ ॥ ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः ॥ जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ॥ २३ ॥ शतैः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्चायुतैरपि ॥ वारणामैश्च हरिभिर्ययौ परिवृतस्तदा ॥ २४ ॥ तं यातमनुयांती सा महती हरिवाहिनी ॥ दृष्ट्वाः प्रमुदिताः सर्वे सुग्रीवेणाभिपालिताः ॥ २५ ॥ आप्लवंतः प्लवंतश्च गर्जतश्च प्लवंगमाः ॥ द्वेवलंतो निनदंतश्च जग्मुर्वै दक्षिणां दिशम् ॥ २६ ॥ भक्षयंतः सुगंधानि मधूनि च फलानि च ॥ उद्धहंतो महावृक्षान्यमंजरीपुंजधारिणः ॥ २७ ॥ अन्योन्यं सहसा हप्ता निर्वहति क्षिपति च ॥ पतंतश्चोत्पतंत्यन्ये पातयंत्यपरे परान् ॥ २८ ॥ रावणो नो निहंतव्यः सर्वे च रजनीचराः ॥ इति गर्जति हरयो राघवस्य समीपतः ॥ २९ ॥ पुरस्ताद्वषभो नीलो वीरः कुमुद एव च ॥ पंथानं शोधयति स्म वानरैर्बहुभिः सह ॥ ३० ॥ मध्ये तु राजा सुग्रीवो रामो लक्ष्मण एव च ॥ बलिभिर्बहुभिर्भीमैर्वृतः शत्रुनिर्बहणः ॥ ३१ ॥ हरिः शतवलिर्वीरः कोटिभिर्दशभिर्वृतः ॥ सर्वमैको ह्यवष्टभ्य ररक्ष हरिवाहिनीम् ॥ ३२ ॥ कोटीशतपरीवारः केसरी पनसो गजः ॥ अर्कश्च बहुभिः पार्श्वमैकं तस्याभिरक्षति ॥ ३३ ॥ सुषणो जांबवांश्चैव ऋक्षैर्बहुभिरावृतौ ॥ सुग्रीवं पुरतः कृत्वा जघनं संरक्षतुः ॥ ३४ ॥ तेषां सेनापतिर्वीरो नीलो वानरपुंगवः ॥ संयतश्चरतां श्रेष्ठस्तद्वलं पर्यवारयन् ॥ ३५ ॥ बलीमुखः प्रजंघश्च जंभोऽथ रभसः कपिः ॥ सर्वतश्च ययुर्वीरास्त्वयंतः प्लवंगमान् ॥ ३६ ॥ एवं ते हरिशादूला गच्छन्ति बलदर्पिताः ॥ अपश्यंत गिरिश्रेष्ठं सहां गिरिशतायुतम् ॥ ३७ ॥ सरांसि च सुफुल्लानि तटाकानि

वराणि च ॥ रामस्य शासनं ज्ञात्वा भीमकोपस्य भीतवन् ॥ ३८ ॥ वर्जयन्नगराभ्याशांस्तथा जनपदा-
नपि ॥ सागरौघनिभं भीमं तद्धानरबलं महत् ॥ ३९ ॥ निःसर्प महाघोरं भीमघोषमिवार्णवम् ॥
तस्य दाक्षरथेः पार्श्वे शूरास्ते कपिकुंजराः ॥ ४० ॥ तूर्णमापुल्लुबुः सर्वे सदक्षा इव चोदिताः ॥ कपि-
भ्यामुह्यमानौ तौ शुशुभाते नरर्षभौ ॥ ४१ ॥ महद्भयामिव संस्पृष्टौ प्रहाभ्यां चंद्रभास्करौ ॥ ततो
वानरराजेन लक्ष्मणेन सुभूजितः ॥ ४२ ॥ जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ॥ तमंगदगतो
रामं लक्ष्मणः शुभया गिरा ॥ ४३ ॥ उवाच परिपूर्णार्थं पूर्णार्थप्रतिमानवान् ॥ हृतमवाप्य वेदेही
क्षिप्रं हत्वा च रावणम् ॥ ४४ ॥ समृद्धार्थः समृद्धार्थमयोध्यां प्रतियास्यसि ॥ महांति च निमित्तानि
दिवि भूमौ च राघव ॥ ४५ ॥ शुभाग्निं तव पश्यामि सर्वोण्येवार्थसिद्धये ॥ अनुवानि शिषो वायुः
सेनां मृदुहितः सुखः ॥ ४६ ॥ पूर्णवल्गुस्वराश्रमे प्रवदंति मृगद्विजाः ॥ प्रसन्नाश्च दिशः सर्वा विम-
लश्च दिवाकरः ॥ ४७ ॥ उशना च प्रसन्नाच्चिरनु त्वां भार्गवो गतः ॥ ब्रह्मराशिर्विशुद्धश्च शुद्धाश्च
परमर्षयः ॥ आर्चिष्मंतः प्रकाशंते ध्रुवं सर्वे प्रदक्षिणम् ॥ ४८ ॥ त्रिशंकुर्विमलो भाति राजर्षिः सपुरो-
हितः ॥ पितामहः पुरोऽस्माकमिद्वक्त्राकृणां महात्मनाम् ॥ ४९ ॥ विमले च प्रकाशेते विशाखे निरुप-
द्रवे ॥ नक्षत्रं परमस्माकमिद्वक्त्राकृणां महात्मनाम् ॥ ५० ॥ नैऋतं नैऋतानां च नक्षत्रमतिपीडयते ॥ मूलो
मूलवता स्पृष्टो ध्रुव्यते धूमकेतुना ॥ ५१ ॥ सर्वं चैतद्विनाशाय राक्षसानामुपस्थितम् ॥ काले काल-
गृहीतानां नक्षत्रं ग्रहर्षीडितम् ॥ ५२ ॥ प्रसन्नाः सुरसाश्चापो वनानि फलवन्ति च ॥ प्रव्रान्ति नाधिका
गंधा यथर्तुकुसुमद्रुमाः ॥ ५३ ॥ व्यूढानि कपिसैन्यानि प्रकाशंतेऽधिकं प्रभो ॥ देवानामिव सैन्यानि

संभ्रमे तारकामये ॥ एवमार्यं समीक्ष्यतत्प्रीतो भवितुमर्हसि ॥ ५४ ॥ इति आतरमाश्वस्य हृष्टः सौमित्रि-
 ब्रवीत् ॥ अथावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम हरिवाहिनी ॥ ५५ ॥ ऋक्षवानरशार्दूलैर्नखदंष्ट्रायुधैरपि ॥ करा-
 ग्रैश्चरणग्रैश्च वानरैरुद्धतं रजः ॥ ५६ ॥ भीममंतद्वेष्टे लोकं निवार्यं सवितुः प्रभाम् ॥ सपर्वतवना-
 काशां दक्षिणां हरिवाहिनी ॥ ५७ ॥ छादयंती ययौ भीमा वामिबांबुदसंततिः ॥ उत्तरं तथाश्च से-
 नायाः सततं बहुयोजनम् ॥ ५८ ॥ नदीस्रोतांसि सर्वाणि सस्यं दुर्विपरीतवत् ॥ सर्गांघ्रि विम-
 लांभांसि दुर्माकीर्णाश्च पर्वतान् ॥ ५९ ॥ समान्भूमिप्रदेशांश्च वनानि फलवती च ॥ मध्येन
 च संमंताच्च तिर्यक्चाधश्च साविशत् ॥ ६० ॥ समावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम महती चमूः ॥
 ते हृष्टवदनाः सर्वे जगुर्माहतरंहसः ॥ ६१ ॥ हरयो राघवस्यार्थे समारोपितविक्रमाः ॥ हर्ष-
 वीर्यबलद्वेकान्दर्शयंतः परस्परम् ॥ ६२ ॥ यौवनोत्सेकजाहर्पाद्विविधांश्चक्रुर्ध्वनि ॥ तत्र केचिद्भूत
 जगुर्मुत्पेतुश्च तथापरे ॥ ६३ ॥ केचित्कलकिलां चक्रुर्वानरा वनगोचराः ॥ प्रास्फोटयश्च
 पुच्छानि सन्निजघ्नुः पद्मान्यपि ॥ ६४ ॥ भुजान्विक्षिप्य शैलांश्च दुमान्ये बभञ्जिरे ॥ आरोहंतश्च
 शृंगाणि गिरीणां गिरिगोचराः ॥ ६५ ॥ महानादान्प्रमुंचति क्ष्वेडामन्ये प्रचक्रिरे ॥ ऊरुवैगैश्च ममदुल्ल-
 ताजालान्यनेकशः ॥ ६६ ॥ जृंभमाणश्च विक्रांता विचिक्रीडुः शिलाद्रुमैः ॥ ततः शतसहस्रैश्च
 कोटिभिश्च सहस्रशः ॥ ६७ ॥ वानराणां सुधोराणां श्रीमत्परिवृता महीं ॥ सा स्म याति दिवारा-
 त्रं महती हरिवाहिनी ॥ ६८ ॥ प्रहृष्टमुदिताः सर्वे सुग्रीवेणाभिपालिताः ॥ वानरास्स्वरिता यांति सर्वे
 युद्धाभिनंदिनः ॥ प्रमोक्षयिषवः सीतां मुहूर्तं कापि नावसन् ॥ ६९ ॥ ततः पादपसंबाधं नानावनस-

मायुतम् ॥ सह्यपर्वतमासाद्य वानरास्ते समारुहन् ॥ ७० ॥ काननानि विचित्राणि नदीप्रस्रवणानि
च ॥ पश्यन्नपि ययौ रामः सह्यस्य मलयस्य च ॥ ७१ ॥ चंपकांस्तिकांश्चूतान्प्रसेकान्सिंदुवार-
कान् ॥ तिनिशान्करवीरांश्च भंजंति स्म प्लवंगमाः ॥ ७२ ॥ अशोकांश्च करंजांश्च पृश्न्यग्रोधपादपान् ॥
जंबुकमलकान्नागान्भंजंति स्म प्लवंगमाः ॥ ७३ ॥ प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः ॥ वायु-
वेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरंति तान् ॥ ७४ ॥ मारुतः सुखसंस्पृशो वाति चंदनशीतलः ॥ षट्पदैरनुकुज-
द्विर्वनेषु मधुगंधिषु ॥ ७५ ॥ अधिकं शैलराजस्तु धातुभिस्तु विभूषितः ॥ धातुभ्यः प्रसृतो रणु-
र्वायुवेगेन घट्टितः ॥ ७६ ॥ मुमहद्वानरानीकं छादयामास सर्वतः ॥ गिरिप्रस्थेषु रम्येषु सर्वतः
संग्रपुष्पिताः ॥ ७७ ॥ केतक्यः सिंदुवाराश्च वासंत्यश्च मनोरमाः ॥ माधव्यो गंधपूर्णाश्च कुंदगु-
ल्माश्च पुष्पिताः ॥ ७८ ॥ चिरिविल्वा मधूकाश्च वंजुला वकुलस्तथा ॥ रंजकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः
॥ ७९ ॥ चूताः पाटलिकाश्चैव कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥ मुचुलिदारुनाश्चैव शिंशपाः कुटजास्तथा ॥ ८० ॥
(घवाः शाल्मलयश्चैव रक्ताः कुरवकास्तथा ॥) हितालास्तिनिशाश्चैव चूर्णका नीपकास्तथा ॥ नीलाशोकाश्च
सरला अंकोलाः पद्मकास्तथा ॥ ८१ ॥ प्रीयमाणैः प्लवंगैस्तु सर्वे पर्याकुलीकृताः ॥ वायस्तास्मिनिरी-
रम्याः पल्वलानि तथैव च ॥ ८२ ॥ चक्रवाकानुचरिताः कार्दवनिषेविताः ॥ प्लवैः कौचैश्च
संकीर्णं वराहमृगसेविताः ॥ ८३ ॥ ऋक्षन्नाश्रुभिः सिंहैः शार्दूलैश्च भयावहैः ॥ व्यालैश्च बहु-
भिर्भीमैः सेज्यमानाः समंततः ॥ ८४ ॥ पद्मैः सौर्गधैकैः फुल्लैः कुमुदैश्चोत्पलैस्तथा ॥ वारिजैर्विधैः
पुष्पै रम्यास्तत्र जलाशयाः ॥ ८५ ॥ तस्य सानुषु कृजंति नानाद्विजगणास्तथा ॥ स्नात्वा पीत्वोद-

कान्यत्र जले क्रीडति वानराः ॥ ८६ ॥ अन्योन्यं प्लावयति स्म शैलमारुह्य वानराः ॥ फलान्य-
 मृतगंधीनि मूलानि कुसुमानि च ॥ ८७ ॥ वभंजुर्वानरास्तत्र पादपानां मदोक्तदाः ॥ द्रोणमात्र-
 प्रमाणाग्निं लंबमानानि वानराः ॥ ८८ ॥ ययुः पिबंतः स्वस्थास्ते मधूनि मधुपिंगलाः ॥ पादपानवभंजं
 तो विकर्षतस्तथा लताः ॥ ८९ ॥ विधमंतो गिरिवरान्प्रययुः मृगवर्षभाः ॥ वृक्षेभ्योऽन्ये तु कपयो
 नंदंतो मधुदर्पिताः ॥ ९० ॥ अन्ये वृक्षान्प्रपद्यते अप्रिबंत्यपि चापरे ॥ बभूव वसुधा तैस्तु संपूर्णा
 हरिपुंगवैः ॥ यथा कलमेकैर्दौरः पंकैरिव वसुन्धरा ॥ ९१ ॥ महेंद्रमथ संप्राप्य रामो राजीवलोचनः ॥
 आरुरोह महर्बाहुः शिखरं द्रुमभूपितम् ॥ ९२ ॥ ततः शिखरमारुह्य रामो दशरथात्मजः ॥
 कूर्ममीनसमाकीर्णमपश्यत्सालिलकुलम् ॥ ९३ ॥ ते सहां समतिक्रम्य मलयं च महागिरिम् ॥
 आनेदुरानुपूर्व्येण समुद्रं भीमनिःस्वनम् । ९४ ॥ अवरुह्य जगामाशु वेलावनमनुत्तमम् ॥ रामो
 रमयतो श्रेष्ठः ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ ९५ ॥ अथ धौतोपलतलां तोयौघैस्सरोत्थितैः ॥ वेलाभा-
 साद्य विपुलां रसो वचनमब्रवीत् ॥ ९६ ॥ एते वयमनुप्राप्ताः सुग्रीवरुणालयम् ॥ इहेदानीं
 विचिंता सा या नः पूर्वमुपस्थिता ॥ ९७ ॥ अतः परमतीरोऽयं सागरः सरितां पतिः ॥ नचायमनु-
 पायेन शक्यस्तिरुमर्णवः ॥ ९८ ॥ तदिहैव निवेशोऽस्तु मंत्रः प्रस्तूयतामिह ॥ यथेदं वानरबलं
 परं पारमवानुयात् ॥ ९९ ॥ इतीव स महर्बाहुः सीता हरणकर्षितः ॥ रामः सागरमासाद्य वासमाज्ञा-
 पयत्तदा ॥ १०० ॥ सर्वाः सेना निवेश्यतां वेलायां हरिपुंगवाः संप्राप्तो मंत्रकालो नः सागरस्येह लंघने ॥ १०१ ॥ इवा-
 न्नां सेनां समुत्सृज्य मा च कीञ्चित्कुतो ब्रजेत् ॥ गच्छन्तु वानराः शूरा ज्ञेयं छत्रं भयं च नः ॥ १०२ ॥ रामस्य वचनं

श्रुत्वा सुग्रीवः सहलक्ष्मणः ॥ सेनां निवेशयन्तीरे सागरस्य दुमायुते ॥ ३ ॥ विरराज समीपस्थं सागरस्य च तद्वलम् ॥ मधुपर्ण्डुजलः श्रीमान्द्वितीय इव सागरः ॥ ४ ॥ वेलावनसुपागम्य ततस्ते हार्युगवाः ॥ निविष्टाश्च परं पारं काक्षमाणा महोदधेः ॥ ५ ॥ तेषां निविशमानानां सैन्यसन्नाहनिःस्वनः ॥ अन्तर्धाय महानादमर्णवस्य प्रशुशुवे ॥ ६ ॥ सा वानराणां ध्वजिनी सुग्रीवेणाभिपालिता ॥ त्रिया निविष्टा महती रामस्यार्थपराऽभवत् ॥ ७ ॥ सा महार्णवमासाद्य हृष्टा वानरवाहिनी ॥ वायुवेगसमायूतं पश्यमाना महार्णवम् ॥ ८ ॥ दूरपारसंसाधं रक्षोगणनिषेवितम् ॥ पश्यन्तो वरुणावासं निषेदुर्हरियूथाः ॥ ९ ॥ चण्डनकग्राहधोरं क्षपादौ दिवसक्षये ॥ हंसतामिव फेनौर्ध्वनृत्यन्तमिव चोर्मिभिः ॥ १० ॥ चन्द्रोदये समुद्रतं प्रतिचन्द्रसमाकुलम् ॥ (पिनष्टीव तरंगपर्यर्णवः फेनचन्दनम् ॥ तदादाय करैरिन्दुलिम्पतीव दिग्गना ॥ १ ॥) चण्डानिलमहाग्राहैः कर्णं तिमितिर्मिगिलैः ॥ ११ ॥ दीप्तभोगैरिवकर्णं मुजैर्गैर्वरुणालयम् ॥ अवगाढं महासत्त्वैर्नानाशैलसमाकुलम् ॥ १२ ॥ सुदुर्गं दुर्गमार्गन्तमगाधमसुरालयम् ॥ मकरैर्नागभोगैश्च विगाढा वातलोहितः ॥ १३ ॥ उत्पेतुश्च निपेतुश्च प्रहृष्टा जलराशयः ॥ अग्निचूर्णमिवाविद्धं मास्त्रांबुमहोरगम् ॥ सुरारिणिलयं घोरं पातालविषयं सदा ॥ १४ ॥ सागरं चांबरप्रख्यमंबरं सागरोपमम् ॥ सागरं चांबरं चेति निर्विशेषमदृश्यत ॥ १५ ॥ संपृक्तं नभसाप्यंभः संपृक्तं नभसोऽभसा ॥ तादृग्रूपे स्म दृश्यते तारारन्नसमाकुले ॥ १६ ॥ समुत्पतितमेघस्य बीचिभालाकुलस्य च ॥ विशेषो न द्वयोरासीत्सागरस्यांवरस्य च ॥ १७ ॥ अन्योन्यैराहताः सक्ताः सस्वनुर्मिभिनिःस्वनाः ॥ ऊर्मयः सिंधुराजस्य महोर्भयं इवांबरं ॥ १८ ॥ रत्नौघजलसन्नादं विपक्तमिव वायुना ॥

क्षपतंतामिव क्रुद्धं यादौगणसमाकुलम् ॥ १९ ॥ ददृशुस्ते महात्मानो वाताहतजलाशयम् ॥ अनिलोद्धूत-
 माकाशे प्रलपंतमिवोर्मिभिः ॥ १२० ॥ ततो विस्मयमापन्ना हरयो ददृशुः स्थिताः ॥ आंतोर्मिजाल-
 सन्नादं प्रलोलमिव सागरम् ॥ १२१ ॥ इत्यपि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०
 युद्धकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ सा तु नीलेन विधिवत्स्वारक्षा सुसमाहिता ॥ सागरस्थोचरे
 तीरे सायु सा विनिवेशिता ॥ १ ॥ भैदश्च द्विविदश्चोभौ तत्र वानरपुंगवौ ॥ विचेरतुश्च तां सेनां
 रक्षार्थं सर्वतो दिशम् ॥ २ ॥ निविष्टायां तु सेनायां तीरे नदनदीपतेः ॥ पार्श्वस्थं लक्ष्मणं
 दृष्ट्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ शोकश्च किल कालेन गच्छता ह्यपगच्छति ॥ मम चापश्यतः
 कांतामहन्त्यहनि वर्धते ॥ ४ ॥ न मे दुःखं प्रिया दूरे न मे दुःखं हृतेति च ॥ एतदेवानुशोचामि
 वयोऽस्या ह्यतिवर्धते ॥ ५ ॥ वाहि वात यतः कांतां तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश ॥ त्वयि मे गात्रसंस्पर्शश्चंद्रे
 दृष्टिसमागमः ॥ ६ ॥ तन्मे दहति गात्राणि विपं पीतमिवाशये ॥ हा नाथेति प्रिया सा मां ह्रियमाणा
 यदब्रवीत् ॥ ७ ॥ तद्वियोगेधनवता तच्चिता विमलार्चिषा ॥ रात्रिदिवं शरीरं मे दहते मदनाग्निना ॥ ८ ॥
 अवगाह्यार्णवं स्वस्थे सौमित्रे भवता विना ॥ एवं च प्रव्वलन्कामो न मां सुप्तं जले दहेत् ॥ ९ ॥
 बह्वेत्कामयानस्य शक्यमेतेन जीवितुम् ॥ यदहं सा न वामोरुरेकां धरणिमाश्रितौ ॥ १० ॥ केदारस्येव
 केदारः सोदकस्य निरुदकः ॥ उपस्नेहेन जीवामि जीवंतीं यच्छृणोमि ताम् ॥ ११ ॥ कदा नु खलु
 सुश्रूणीं शतपत्रायतेक्षणां ॥ विजित्य शत्रून्द्रक्ष्यामि सीतां स्फीतामिव श्रियम् ॥ १२ ॥ कदा सुचा-
 रुदंतोष्ठं तस्याः पद्ममिवाननम् ॥ ईषदुन्नाम्य पास्यामि रसायनमिवानुरः ॥ १३ ॥ तौ तस्याः सहितौ

पत्नौ स्तनौ तालफलोपमौ ॥ कदा नु खलु सोत्कंपौ हसंता मां भजिष्यतः ॥ १४ ॥ सा नूनमसिता-
पांगी रक्षोमध्यगता सती ॥ मन्नाथा नाथहृनिव त्रातारं नाधिगच्छति ॥ १५ ॥ कथं जनकराजस्य
दुहिता मम च प्रिया ॥ राक्षसी मध्यगा शेते स्तुषा दशरथस्य च ॥ १६ ॥ अविश्वोभ्याणि रक्षांसि
सा विधूयोत्पतिष्यति ॥ विधूय जलदानीलाञ्छशिलेखा शरस्त्विव ॥ १७ ॥ स्वभावतनुका नूनं शोके-
नानशनेन च ॥ भूयस्तनुतरा सीता देशकालविपर्ययात् ॥ १८ ॥ कदा नु राक्षसेद्रस्य निधायोरसि
सायकान् ॥ शोकं प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्सृज्य मानसम् ॥ १९ ॥ कदा नु खलु मे साध्वी सीताऽम-
रसुतोपमा ॥ सोत्कंठा कंठमालंघ्य मोक्षयत्यानंदं जलम् ॥ २० ॥ कदा शोकमिमं घोरं मैथिली विप्रयो-
गजम् ॥ सहस्र विप्रमोक्ष्यामि वासः शुक्लतरं यथा ॥ २१ ॥ एवं विलपतस्तस्य तत्र रामस्य धीमतः ॥
दिनक्षयान्मंदवपुर्भास्किरोऽस्तमुपागतः ॥ २२ ॥ आश्वासितो लक्ष्मणेन रामः संध्यामुपासत ॥
स्मरन्कमलपत्राक्षीं सीतां शोकाकुलीकृतः ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
च० सा० युद्धकांडे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ लंकायां तु कृतं कर्म घोरं दृष्ट्वा भयावहम् ॥
राक्षसेन्द्रो हनुमता शक्रेणैव महात्मना ॥ अत्रवीद्राक्षसान्सर्वोद्दिह्या किंचिदवाङ्मुखः ॥ १ ॥
धार्षता च ग्रदिष्टा च लंका दुष्प्रसहा पुरी ॥ तेन वानरमात्रेण दृष्टा सीता च जानकी ॥ २ ॥ प्रासादो
धार्षितश्चैत्यः प्रवरा राक्षसा हताः ॥ आविला च पुरी लंका सर्वा हनुमता कृता ॥ ३ ॥ किं करिष्यामि
भद्रं वः किं वो युक्त्वनन्तरम् ॥ उच्यतां नः समर्थ यत्कृतं च सुकृतं भवेत् ॥ ४ ॥ मंत्रमूलं च विजयं
प्रवदन्ति मनस्विनः ॥ तस्माद्वै रोचये मंत्रं रामं प्रति महाबलाः ॥ ५ ॥ त्रिविधाः पुरुषा लोके उत्तमाधमम-

द्यमाः ॥ तेषां तु समवेतानां गुणदोषौ वदाम्यहम् ॥ ६ ॥ मंत्रास्त्रिभिर्हि संयुक्तः समर्थैर्मंत्रनिर्णये ॥
 भिन्नैर्विषि समानार्थैर्वाधैरपि वाधिकैः ॥ ७ ॥ सहितो मंत्रयित्वा यः कर्मारम्भान्प्रवर्तयेत् ॥ दैवे च
 कुरुते यत्नं तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥ ८ ॥ एकोऽर्थं विमृशेद्वैको धर्मं प्रकुरुते मनः ॥ एकः कार्याणि
 कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥ ९ ॥ गुणदोषौ न निश्चित्य त्यक्त्वा दैवव्यपाश्रयम् ॥ करिष्यामीति यः
 कार्यमुपेक्षेत्स नराधमः ॥ १० ॥ यथैव पुरुषा नित्यमुत्तमाधमसम्यग्माः ॥ एवं मंत्रोऽपि विज्ञेय उत्तमाधम-
 द्यमः ॥ ११ ॥ ऐकमत्यमुपागम्य शास्त्रदृष्टेन चक्षुषा ॥ मंत्रिणो यत्र निरतास्तमाहुर्मंत्रमुत्तमम् ॥ १२ ॥
 बह्विरपि मतीर्गत्वा मंत्रिणामर्थनिर्णयः ॥ पुनर्यत्रैकतां प्राप्तः स मंत्रो मध्यमः स्मृतः ॥ १३ ॥ अन्यो-
 न्यमतिमास्थाय यत्र संप्रतिभाष्यते ॥ तच्चैकमत्ये श्रेयोऽस्ति मंत्रः सोऽधम इच्यते ॥ १४ ॥ तस्मात्सु-
 मंत्रितं साधु भवंतो मतिसत्तमाः ॥ कार्यं संप्रतिपद्यन्तामेतत्कृत्य मतं मम ॥ १५ ॥ वानराणां हि धीराणां
 सहस्रैः परिवारितः ॥ रामोऽभ्येति पुरी लंकामस्माकमुपरोधकः ॥ १६ ॥ तरिष्यति च सुव्यक्तं
 राघवः सागरं सुखम् ॥ तस्मा युक्तरूपेण सानुजः सबलानुगः ॥ १७ ॥ समुद्रमुच्छोपयति वीर्येणान्यत्क-
 रोति वा ॥ तस्मिन्नेवंविधे कार्ये विरुद्धो वानरैः सह ॥ हितं पुरे च सैन्ये च सर्वं समंज्यतां मम ॥ १८ ॥
 इ० श्री० वाल्मी० आदि० च० सा० युद्धकांडे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसास्ते
 महाबलाः ॥ ऊचुः प्रांजलयः सर्वे रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ १ ॥ द्विषत्पक्षमविज्ञाय नीतिवाह्यास्त्वबुद्धयः ॥
 (अविज्ञायात्सपक्षश्च राजानं भीषयन्ति हि ॥) राजन्परिवशक्त्यूष्टिशूलपट्टिशकुंतलम् ॥ २ ॥ सुमहन्नो
 बलं कस्माद्विषादं भजते भवान् ॥ त्वया भोगवर्ती गत्वा निर्जिताः पन्नगा युधि ॥ ३ ॥ कैलासीशिवरा-

यस्यैर्बहुभिरावृतः ॥ सुमहत्कदनं कृत्वा वश्यस्ते धनदः कृतः ॥ ४ ॥ स महेश्वरसख्येन श्लाघमान-
स्त्वया विभो ॥ निर्जितः समरे रोषालोकपालो महाबलः ॥ ५ ॥ विनिपात्य च यक्षौघान्विशोभ्य
विनिगृह्य च ॥ त्वया कैलासशिखराद्विमानभिदमाहृतम् ॥ ६ ॥ मयेन दानवेन्द्रेण त्वङ्गयात्सख्यमिच्छता ॥
दुहिता तव भार्यार्थे दत्ता राक्षसपुंगव ॥ ७ ॥ दानवेन्द्रो महाबाहो वीर्योत्सिक्तो दुरासदः ॥ विगृह्य
वशमानीतः कुंभीनस्याः सुखावहः ॥ ८ ॥ निर्जितास्ते महाबाहो नागा गत्वा रसातलम् ॥ वासु-
किस्तक्षकः शखो जटी च वशमाहताः ॥ ९ ॥ अक्षया बलवंतश्च शूरा लब्धवराः पुनः ॥ त्वया
संवत्सरे युद्धा समरे दानवा विभो ॥ १० ॥ स्ववलं समुपाश्रित्य नीता वशमरिंदम ॥ मायाश्रधिगता-
स्तत्र बह्व्यो वै राक्षसाधिप ॥ ११ ॥ शूराश्च बलवंतश्च वरुणस्य सुता रणे ॥ निर्जितास्ते महाभाग
चतुर्विधबलानुगाः ॥ १२ ॥ मृत्युदंडमहाग्राहं शाल्मलीद्रुममंडितम् ॥ कालपाशमहावोचिं यमकिंकर-
पन्नगम् ॥ १३ ॥ महाज्वरेण दुर्धर्षं यमलोकमहर्णवम् ॥ अत्रग्राह्यं त्वया राजन् यमस्य वलसागरम्
॥ १४ ॥ जयश्च विपुलः प्राप्नो मृत्युश्च प्रतिषेधितः ॥ सुयुद्धेन च ते सर्वे लोकास्तत्र सुतोषिताः ॥ १५ ॥
क्षत्रियैर्बहुभिर्वीरैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ॥ आसीद्वसुमती पूर्णा महाद्भिरिव पादपैः ॥ १६ ॥ तेषां वीर्यगुणा-
त्साहर्ने समो राघवो रणे ॥ प्रसह्यते त्वया राजन्हताः समरदुर्जयाः ॥ १७ ॥ तिष्ठ वा किं महाराज
श्रेमेण तव वानरान् ॥ अयमेको महाराज इंद्रजित्क्षपयिष्यति ॥ १८ ॥ अनेन च महाराज मोहेश्वरमनुत्त-
मम् ॥ इक्ष्वा यज्ञं वरो लब्धो लोके परमदुर्लभः ॥ १९ ॥ शक्तितोमरमीनं च विनिकीर्णो ब्रह्मैव लम् ॥
गजकच्छपसंबाधमश्वमण्डूकसंकुलम् ॥ २० ॥ रुद्रादित्यमहाग्राहं मरुद्वसुमहोरगम् ॥ रथाश्वजतो-

यौधं पदातिपुलिनं महम् ॥ २१ ॥ अनेन हि समासाद्य देवानां बलसागरम् ॥ गृहीतो देवतपतिर्लंकां
चापि प्रवेशितः ॥ २२ ॥ पितामहनियोगाच्च मुक्तः शंबरध्रुवहा ॥ गतखिविष्टपं राजन्सर्वदेवनमस्कृतः
॥ २३ ॥ तमेव त्वं महाराज विष्टजेन्द्रजितं सुतम् ॥ यावद्भानरसेनां तां सरामां नयति क्षयम्
॥ २४ ॥ राजन्नापदयुक्तेयमागता प्राकृताज्जनात् ॥ हृदि नैव त्वया कार्या त्वं वधिष्यसि राघवम्
॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० ॥ युद्धकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ततो
नीलांबुदप्रख्यः प्रहस्तो नाम राक्षसः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्विक्रयं शूरः सेनापतिस्तदा ॥ १ ॥ देवदानवगंधर्वाः
पिशाचपतंगोरगाः ॥ सर्वे धर्षयितुं शक्याः किंपुनर्मनवौ रणे ॥ २ ॥ सर्वे प्रमत्ता विवस्त्वा वंचिताः स्म
हनूमता ॥ नहि मे जीवितो गच्छेज्जीविनस वनगोचरः ॥ ३ ॥ सर्वा सागरपर्यन्तां सशैलवन-
काननाम् ॥ करोम्यवानरां भूमिमाज्ञापयतु मां भवान् ॥ ४ ॥ रक्षां चैव विधास्यामि वानराद्रजनी-
श्वर ॥ नागमिष्यति ते दुःखं किंचिदात्मापराधजम् ॥ ५ ॥ अब्रवीत्तं सुसंकुद्धो दुर्मुखो नाम राक्षसः ॥
इदं न क्षमणीयं हि सर्वेषां नः प्रधर्षणम् ॥ ६ ॥ अयं परिभवो भयः पुरस्यांतःपुरस्य च ॥ श्रीमतो
राक्षसेन्द्रस्य वानरेन्द्रप्रधर्षणम् ॥ ७ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते गत्वैको निवर्तिष्यामि वानरान् ॥ प्रविष्टान्सागरं
भीममंबरं वा रसातलम् ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीत्सुसंकुद्धो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ प्रगृह्य परिधं घोरं मांस-
शोणितदूषितम् ॥ ९ ॥ किं नो हनूमता कार्यं कृपणेन तपस्विना ॥ रामे तिष्ठति दुर्धर्षं सुग्रीवेऽपि
सलक्ष्मणे ॥ १० ॥ अद्य रामं ससुग्रीवं परिधेण सलक्ष्मणम् ॥ आगमिष्यामि हत्वैको विक्षोभ्य हरि-
वाहिनीम् ॥ ११ ॥ इदं ममापरं वाक्यं शृणु राजन्यदीच्छसि ॥ उपायकुशलो ह्येव जयेच्छत्रूनतंद्रितः ॥

॥ १२ ॥ कामरूपधराः शूराः सुभीमा भीमदर्शनाः ॥ राक्षसानां सहस्राणि राक्षसाधिपनिश्चिताः ॥ १३ ॥
 कोकुत्स्थयुपसंगम्य विवृतं मानुषं वपुः ॥ सर्वे ह्यसंभ्रमा भूत्वा ब्रुवन्तु रघुसत्तमम् ॥ १४ ॥ अेषिता
 मरुतैव भ्रात्रा तव यवीयसा ॥ (तवागमनमुद्दिश्य कृतमात्यन्तिकं त्विति) स हि सेनां समुत्थाप्य
 क्षिप्रमेवोपयास्यति ॥ १५ ॥ ततो वयमितस्तूर्णे शूलशक्तिगदाधराः ॥ चापवाणासिहस्ताश्च त्वरिता-
 स्तत्र यामहे ॥ १६ ॥ आकाशे गण्डाः स्थित्वा हत्वा तां हरिवाहिनीम् ॥ अश्मशस्त्रमहावृष्टया प्राप-
 याम यमक्षयम् ॥ १७ ॥ एवं चेदुपसर्पेतामनयं रामलक्ष्मणौ ॥ अवश्यमपनीतेन जहतामेव जीवितम् ॥
 ॥ १८ ॥ कौमकर्णस्ततो वीरो निकुंभो नाम वीरवान् ॥ अत्रवीत्परमक्रुद्धो रावणं लोकरावणम् ॥ १९ ॥
 सर्वे भवंतस्तिष्ठन्तु महाराजेन संगताः ॥ अहमेको हनिष्यामि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ २० ॥ सुग्रीवं
 सहनुमंतं सर्वाश्चैवात्र वानरान् ॥ ततो वञ्चनुर्नाम राक्षसः पर्वतोपमः ॥ २१ ॥ क्रुद्धः परिलिहन्त्युक्तां
 जिह्वया वाक्यमब्रवीन् ॥ स्वैरं कुर्वन्तु कार्याणि भवंतो विगतज्वराः ॥ २२ ॥ एकोऽहं भक्षयिष्यामि
 तां सर्वां हरिवाहिनीम् ॥ स्वस्थां क्रीडन्तु निश्चिताः पिबन्तु मधु वारुणम् ॥ २३ ॥ अहमेको वधिष्यामि
 सुग्रीवं सहलक्ष्मणम् ॥ सांगदं च हनूमंतं सर्वाश्चैवात्र वानरान् ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
 कीये आदिकान्वये च० सा० युद्धकांडेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ततो निकुंभो रमसः सूर्यशुभर्महाबलः ॥
 सुसन्नो यज्ञकोपश्च महापार्श्वमहोदरौ ॥ १ ॥ अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः ॥ इंद्रशत्रुश्च
 बलवांस्ततो वै रावणात्मजः ॥ २ ॥ प्रहस्तोऽथ विरूपाक्षो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ धूम्राक्षोऽथ निकुंभश्च
 दुर्मुखश्चैव राक्षसः ॥ ३ ॥ परिधान्यदृशाञ्छूलान्यासाञ्छक्तिपरश्वधान् ॥ चापानि च सुबाणानि खड्गान्श्च

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ९. *

(९५९)

विपुलांबुभान् ॥ ४ ॥ प्रगृह्य परमक्रुद्धाः समुत्पत्य च राक्षसाः ॥ अश्रुवत्रावणं सर्वे प्रदीप्ता इव तेजसा ॥
॥ ५ ॥ अद्य रामं त्रधिष्यामः सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् ॥ कृपणं च हनूमंतं लंका येन प्रवर्षिता ॥ ६ ॥
तान्गृहीतायुधान्सर्वान्धारयित्वा विभीषणः ॥ अब्रवीत्तांजलिर्वार्क्यं पुनः प्रत्युपवेक्ष्य तान् ॥ ७ ॥
अयुपायैस्त्रिभिस्तात योऽर्थः प्राप्तुं न शक्यते॥तस्य विक्रमकालांस्तान्युत्तानाहुर्मनीषिणः॥८॥ प्रमत्तेष्व-
भियुक्तेषु दैवेन प्रहतेषु च ॥ विक्रमास्तात सिध्यति परिक्ष्य विधिना कृताः ॥ ९ ॥ अप्रमत्तं कथं ते
तु विजिगीषुं बले स्थितम् ॥ जितरोषं दुराथर्षं तं धर्षयितुमिच्छथ ॥ १० ॥ समुद्रं लंघयित्वा तु
घोरं नदनदीपतिम् ॥ गतिं हनूमतो लोके को विद्यात्तर्क्येत वा ॥ ११ ॥ वलान्यपरिमेष्यान्निः वीर्याणि
च निशाचराः ॥ परेषां सहसावज्ञा न कर्तव्या कथंचन ॥ १२ ॥ किं च राक्षसराजस्य रामेणापकृतं पुरा॥
आजहार जनस्थानाद्यस्य भार्या यशस्विनः॥१३॥खरो यद्यतिवृत्तस्तु स रामेण हतो रणे ॥अवश्यं प्राणिनां
प्राणा रक्षितव्या यथावलम् ॥१४॥(अयशस्यमनायुष्यं परदाराभिर्मर्शनम् ॥अर्थक्षयकरं घोरं पापस्य च
पुनर्भवम्॥१॥)एतन्निमित्तं वैदेही भयं नःसुमहद्भवेत्॥आहता सा परित्याज्या कलहार्थं कृते नु किम्॥१५॥
नतु क्षमं वीर्यवता तेन धर्मादुवर्तिना॥ वैरं निरर्थकं कर्तुं दीयतामस्य मैथिली ॥१६॥यावन्न सगजां साक्षां
बहुरत्नसमाकुलाम्॥पुरीं दारयते बाणैर्दीयतामस्य मैथिली॥१७॥यावत्सुधोरा महती दुर्धर्षा हरिवाहिनी ॥
नावरुन्दति नो लंकां तावत्सीता प्रदीयताम् ॥ १८ ॥ विनश्यद्भिः पुरो लंका शूरा सर्वे च
राक्षसाः ॥ रामस्य दीयतां पत्नी न स्वयं यदि दीयते॥१९॥ प्रसादये त्वां बंधुत्वात्कुरुष्व वचनं मम ॥
हितं तथ्यं त्वहं ब्रूमि दीयतामस्य मैथिली ॥२०॥ पुरा शरत्सूर्यमरीचिसन्निभात्रावाग्रपुंखान्सुहृदानृषात्मजः॥

नित्यमोषान्विशिखान्वधाय ते प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥२१॥ त्यजाशु कोपं सुखधर्मनाशनं
जस्रं धर्मं रतिकीर्तिवर्धनम् ॥ प्रसीद जीवेम सपुत्रबांधवाः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥२२॥ विभी-
षणवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ विसर्जयित्वा तान्सर्वान्प्रविवेश स्वकं गृहम् ॥२३॥ इत्यार्षे श्री० वा०
आ० च० सा० युद्धकांडे नवमः सर्गः ॥९॥ ततः प्रत्युपवि प्राप्ते प्राप्तधर्मार्थनिश्चयः ॥ राक्षसाधिपतेर्वैश्र-
मीमकर्मा विभीषणः ॥ १ ॥ शैलाप्रचयसंकाशं शैलशृंगमिवोन्नतम् ॥ सुविभक्तमहाकक्षं महाजनपरिग्र-
हम् ॥ २ ॥ मतिमद्भिर्महामात्रैरनुरक्तैरधिष्ठितम् ॥ राक्षसैराप्तपर्याप्तैः सर्वतः परिरक्षितम् ॥ ३ ॥ मन्तमा-
तंगानिःश्वासैर्व्याकुलकृतसारतम् ॥ शंखघोषं महाघोषं तूर्यसंवाधानादितम् ॥ ४ ॥ प्रमदाजनसंवाधं
प्रजल्पितमहापथम् ॥ तप्तकांचननिर्गुहं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ ५ ॥ गंधर्वणाभिवावासमालयं मरुतामिव ॥
रत्नसंचयसंवाधं भवनं भोगिनामिव ॥ ६ ॥ तं महाभ्रमिवादित्यस्तेजोविस्तृतरश्मिवान् ॥ अग्रजस्या-
लयं वीरः प्रविवेश महाद्युतिः ॥ ७ ॥ पुण्यान्पुण्याहघोषांश्च वेदविद्भिरुदाहृतान् ॥ शुश्राव सुमहातेजा
भ्रातुर्विजयसंश्रितान् ॥ ८ ॥ पूजितान्दधिपात्रैश्च सर्पिर्भिः सुमनोक्षतैः ॥ मंत्रवेदविदो विप्रान्ददर्श स
महाबलः ॥ ९ ॥ स पूज्यमानो रक्षोभिर्दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ आसनस्थं महाबाहुर्वेदे धनदानुजम्
॥ १० ॥ स राजदृष्टिसपन्नमासनं ह्रमभूषितम् ॥ जगाम समुदाचारं प्रयुष्याचारकोविदः ॥ ११ ॥ स
रावणं महात्मानं विजने मंत्रिसन्निधौ ॥ उवाच हितमत्यर्थं वचनं हेतुनिश्चितम् ॥ १२ ॥ प्रसाद्य भ्रातरं
ज्येष्ठं सांत्वेनोपास्थितक्रमः ॥ देशकालार्थसंवादिदंष्ट्रलोकापरावरः ॥ १३ ॥ यदाप्रभृति वैदेही संप्राप्तेह
परंतप ॥ तदाप्रभृति दृश्यन्ते निमित्तान्यशुभानि नः ॥ १४ ॥ सस्फुल्लिगः सधूसार्चिः सधूसकलुषोदयः ॥

मंत्रसंघटुतोऽयमिनर्त सम्यगभिवर्धते ॥ १५ ॥ अभिष्टेवन्निशालासु तथा ब्रह्मस्थलीषु च ॥ सरीसृपाणि
 दृश्यन्ते हव्येषु च पिपीलिकाः ॥ १६ ॥ गवां पयांसि स्कन्नानि विमदा वरकुंजराः ॥ दीनमश्वः प्रहेवंते नवप्रासा-
 भिर्नदिनः ॥ १७ ॥ खरोष्ट्राश्चतरा राजन्मिन्नरोमाः खर्वन्ति च ॥ न स्वभावोऽवतिष्ठते विधानैरपि चिन्तिताः
 ॥ १८ ॥ वायसा संवशः क्रूरा व्याहरन्ति समन्ततः ॥ समवेताश्च दृश्यन्ते विमानाग्रेषु संवशः ॥ १९ ॥
 गुग्ग्राश्च परिलीयन्ते पुरीसुपरि पीडिताः ॥ उपपन्नाश्च संध्ये द्वे व्याहरन्त्यशिवं शिवाः ॥ २० ॥ क्रव्यादा-
 नां मृगाणां च पुरीद्वारेषु संवशः ॥ श्रूयन्ते दिपुला घोषाः सविस्फूर्जितनिःस्वनाः ॥ २१ ॥ तद्वेवं प्रस्तुते
 कार्ये प्रायश्चित्तमिदं क्षमम् ॥ रोचये वीर वैदेही राववाय प्रदीयताम् ॥ २२ ॥ इदं च यदि वा मोहाल्लो-
 भाद्वा व्याहृतं मया ॥ तत्रापि च महाराज न दोषं कर्तुमर्हसि ॥ २३ ॥ अयं हि दोषः सर्वस्य जनस्यास्यो-
 पलक्ष्यते ॥ रक्षसां राक्षसीनां च पुरस्यांतःपुरस्य च ॥ २४ ॥ प्रापणे चास्य मंत्रस्य निवृत्त्याः
 सर्वमंत्रिणः ॥ अवश्यं च मया वाच्यं यद्वदष्टमथवा श्रुतम् ॥ संविधाय यथान्यायं तद्ववान्कर्तुमर्हति
 ॥ २५ ॥ इति स्वमंत्रिणां मध्ये भ्राता भ्रातरमूचिवान् ॥ रावणं रक्षसां श्रेष्ठं पथ्यमेतद्विभीषणः
 ॥ २६ ॥ हितं महार्थं यदुद्देतुसंहितं व्यतीतकालायति संप्रति क्षमम् ॥ निशम्य तद्वाक्यमुपस्थितज्वरः
 प्रसंगवानुचरेमेतदब्रवीन् ॥ २७ ॥ भयं न पश्यामि कुतश्चिदप्यहं न राघवः प्राप्स्यति जातु भीरुलीम् ॥
 सुरैः सेहैरपि संगरे कथं ममाग्रतः स्थास्यति लक्ष्मणाग्रजः ॥ २८ ॥ इत्येवमुक्त्वा सुरसैन्यनाशनो
 महाबलः संयति चंडाविक्रमः ॥ दशाननो भ्रातरमात्रवादिनं विस्मयामास तदा विभीषणम्
 ॥ २९ ॥ इत्यपि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्ये च ॥ १० ॥ युद्धकांडे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

बभूव कृशो राजा मैथलीकामोदितः ॥ असन्मानाच्च सुहृदां पापः पापेन कर्म-
 णा ॥ १ ॥ अतीव कामसंपन्नो वैदेहीमनुचितयन् ॥ अतीतसमये काले तस्मिन्वै युधि रावणः ॥
 अस्मत्पुत्रैश्च सुहृद्भिश्च प्राप्तकालमन्यत ॥ २ ॥ सहेमजालविततं मणिविद्रुमभूषितम् ॥ उपगम्य विनीताश्व-
 ममरुदोहं महारथम् ॥ ३ ॥ तमास्थाय रथश्रेष्ठं महामेघसमस्वनम् ॥ प्रययौ रक्षसां श्रेष्ठो दशग्रीवः सभां
 प्रति ॥ ४ ॥ असिचर्मधरा योधाः सर्वयुधधरास्ततः ॥ राक्षसा राक्षसेन्द्रस्य पुरस्तात्संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥
 नानाचिकृतवेष्टाश्च नानाभूषणभूषिताः ॥ पार्श्वतः पृष्ठतश्चैनं परिवार्य ययुस्तदा ॥ ६ ॥ रथैश्चातिरथाः
 शीघ्रं मत्तैश्च वरवारणैः ॥ अन्तर्पेतुर्दशग्रीवमाक्रीडद्भिश्च वाजिभिः ॥ ७ ॥ गदापरिघहस्ताश्च शक्तितो-
 मरपणयः ॥ ततस्तूर्यसहस्राणां संजज्ञे निःस्वनो महान् ॥ ८ ॥ तुमुलः शंखशब्दश्च सभां गच्छति
 रावणे ॥ स नोमघोषेण महान्सहसाभिनिनादयन् ॥ ९ ॥ राजमार्गं श्रिया जुष्टं प्रतिपेदे महारथः ॥ विम-
 लं चातपत्रं च प्रगृहीतमशोभत ॥ १० ॥ पांडुरं राक्षसेन्द्रस्य पूर्णस्ताराधिपो यथा ॥ हेममंजरिग-
 र्भे च शुद्धस्फटिकविग्रहे ॥ ११ ॥ चामरव्यजने तस्य रेजतुः सव्यदक्षिणे ॥ ते कृतांजलयः सर्वे रथस्थं
 पृथिवीस्थिताः ॥ १२ ॥ राक्षसा राक्षसश्रेष्ठं शिरोभिस्तं ववंदिरे ॥ राक्षसैः स्तूयमानः
 सञ्जयाशीर्भिरिदमः ॥ १३ ॥ आसदा महतेजाः सभां विरचितां तदा ॥ सुवर्ण-
 रजतास्तीर्णा विशुद्धस्फटिकांतराम् ॥ १४ ॥ विराजमानो वपुषा रुक्मपट्टोत्तरच्छदाम् ॥
 तां पिशाचशतैः षड्भिरभिगुप्तां सदाप्रभाम् ॥ १५ ॥ प्रविवेश महतेजाः सुकृतां विश्वकर्मणा ॥
 तस्याः स वैदूर्यमयं प्रियकाजिनसंवृतम् ॥ १६ ॥ महत्सोपाश्रयं भजे रावणः परमासनम् ॥ ततः

शशाश्वेश्वरवदूळुषराक्रमान् ॥ १७ ॥ समानयत मे क्षिप्रमिहैतान्नाक्षसानिति ॥ कृत्यमस्ति
 महज्जाने कर्तव्यमिति शत्रुभिः ॥ १८ ॥ राक्षसास्तद्वचः श्रुत्वा लंकायां परिचक्रमुः ॥ अनुगेहमव-
 स्थाय विहारशयनेषु च ॥ त्वयानेषु च रक्षांसि चोदयंतो ह्यभीतवत् ॥ १९ ॥ ते रथांतचरां एके दृप्तान्तेके
 दृढान्दह्यान् ॥ नागानेकेऽधिरुर्गुह्यमुञ्चैके पदातयः ॥ २० ॥ सा पुरी परमाकीर्णा रथकुंजरवाजिभिः ॥
 संपतद्भिर्विरुचे गरुडमिद्धिरिवारम् ॥ २१ ॥ ते वाहनान्यवस्थाय यानानि विविधानि च ॥ समां पद्भिः
 प्राविशुः सिंहागिरिगुह्यामिव ॥ २२ ॥ राज्ञः पदौ गृहीत्वा तु राज्ञा ते प्रतिपूजिताः ॥ पठेष्बन्त्ये
 वृसीष्वन्ये भूमौ केचिदुपाविशन् ॥ २३ ॥ ते समेत्य सभायां वै राक्षसा राजशासनात् ॥ यथाहमुपत-
 स्युस्ते रावणं राक्षसाधिपम् ॥ २४ ॥ मन्त्रिणश्च यथा मुख्या निश्चितार्थेषु पंडिताः ॥ आमात्याश्च
 गुणोपेताः सर्वज्ञा बुद्धिदर्शनाः ॥ २५ ॥ समीयुस्तत्र शतशः शूराश्च बहवस्तथा ॥ सभायां हेमवर्णायां
 सर्वार्थस्य सुखाय वै ॥ (राक्षसा राक्षसश्रेष्ठं परिवार्योपतास्थिरे) ॥ २६ ॥ ततो महात्मा विपुलं
 सुयुग्यं रथं वरं हेमविक्रित्तांगम् ॥ शुभं समास्थाय ययौ यशस्वी विभीषणः संसदमग्रजस्य ॥ २७ ॥
 स पूर्वजायावरजः शशंस नामाय पश्चाच्चरणीं ववदे ॥ शुकः प्रहस्तश्च तथैव तेभ्यो वदौ यथाहं पृथगास-
 नानि ॥ २८ ॥ सुवर्णनानामणिभूषणानां सुवाससां संसदि राक्षसानाम् ॥ तेषां परार्थ्योगुरुचदनानां
 स्रजां च गंधाः प्रवतुः समंतात् ॥ २९ ॥ न चुक्रुगुर्नानृतमाह कश्चित्सभासदो नापि जजल्पुरुच्चैः ॥
 संसिद्धार्थाः सर्व एवोन्नवीयां भर्तुः सर्वे ददृशुश्चाननं ते ॥ ३० ॥ स रावणः शस्त्रभृतां मनस्विनां
 महाबलानां समितौ मनस्वी ॥ तस्यां सभायां प्रभया चकाशे मध्ये वसूनामिव वज्रहस्तः ॥ ३१ ॥

आर्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० युद्धकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ स तां परिपदं कृत्स्नां
 भूमिंश्च समित्तिजयः ॥ प्रबोधयामास तदा प्रहस्तं बाहिनीपतिम् ॥ १ ॥ सेनापते यथा ते स्युः कृत-
 त्वचाश्चतुर्विधाः ॥ योधा नगरक्षयां तथा व्यादेष्टुमर्हसि ॥ २ ॥ सप्रहस्तः प्रणीतात्मा चिकीर्षन्नाज-
 न्नासनम् ॥ विनिक्षिप्य बलं सर्वं बाहिरंतश्च मंदिरे ॥ ३ ॥ ततो विनिक्षिप्य बलं सर्वं नगरगुप्तये ॥
 प्रहस्तः प्रमुखे राज्ञो निधसाद् जगाद् च ॥ ४ ॥ विहितं बाहिरंतश्च बलं बलवतस्तव ॥ कुरुष्वान्विमनाः
 क्षिप्रं यदभिप्रेतमस्ति ते ॥ ५ ॥ प्रहस्तस्य वचः श्रुत्वा राजा राज्यहितैषिणः ॥ सुखेऽसुः सुहृदां मध्ये
 व्याजहार स रावणः ॥ ६ ॥ प्रियाप्रिये सुखे दुःखे लाभभौ हिताहिते ॥ धर्मकामार्थकृच्छ्रेषु यूयमर्हथ
 वेदितुम् ॥ ७ ॥ सर्वकृत्यानि युष्माभिः समारब्धानि सर्वदा ॥ मंत्रकर्मनियुक्तानि न जातु विफलानि
 मे ॥ ८ ॥ स सोमप्रह्वनश्चैर्मरुद्भिरिव वासवः ॥ भवद्भिरहमर्थ्यं वृतः श्रियमवायुयाम् ॥ ९ ॥ अहं तु
 खलु सर्वान्वः समर्थयितुमुद्यतः ॥ कुंभकर्णस्य नु स्वप्नात्रेममर्थमचोदयम् ॥ १० ॥ अयं हि सुप्रः षण्मा-
 सान्कुम्भकर्णो महाबलः ॥ सर्वशस्त्रभृतां मुख्यः स इदानीं समुत्थितः ॥ ११ ॥ इयं च दंडकारण्या-
 द्रामस्य महिषी प्रिया ॥ रक्षोभिश्चरितोद्देशादानींता जनकात्मजा ॥ १२ ॥ सा मे न शय्यामारोडु-
 भिच्छत्यलसगामिनी ॥ त्रिषु लोकेषु चान्या भे न सीता सदृशी तथा ॥ १३ ॥ तनुमध्या पृथुश्रोणी
 शरोद्देदुनिभानता ॥ हेमवर्बनिभा सौम्या मायेव मन्यनिर्मिता ॥ १४ ॥ सुलोहिततलौ श्लक्ष्णौ चरणौ
 सुप्रतिष्ठितौ ॥ दृष्ट्वा तान्ननलौ तस्या दीप्यते मे शरीरजः ॥ १५ ॥ हुताग्निराचःशंकाशमेनां सौरीमिव
 प्रभाम् ॥ (दृष्ट्वा सीतां विशालाक्षीं कामस्य वशमेयिवान् ॥) उन्नसं विमलं वल्गु वदनं चारुलोच-

नम् ॥ १६ ॥ पश्यंस्तद्वशस्तस्याः कामस्य वशमोयिवान् ॥ क्रोधहर्षसमानेन दुर्वर्णकरणेन च ॥ १७ ॥
शोकसंतापनित्येन कामेन कलुषीकृतः ॥ सा तु संवत्सरं कालं मामयाचत मामिनी ॥ १८ ॥ प्रतीक्ष-
माणा भर्तारं राममायतलोचना ॥ तन्मया चारुनेत्रायाः प्रतिज्ञातं वचः शुभम् ॥ १९ ॥ आतोऽहं
सततं कामाद्यातो ह्य इवाध्वनि ॥ कथं सागरमक्षोभ्यं तरिष्यंति वनौकसः ॥ २० ॥ बहुसत्त्ववशाकी-
र्णं तौ वा दशरथात्मजौ ॥ अथवा कपिनैकेन कृतं नः कदनं महत् ॥ २१ ॥ दुर्ज्ञेयाः कार्यगतयो ब्रूत
यस्य यथामति ॥ मातुषान्नोभयं नास्ति तथापि तु विमृश्यताम् ॥ २२ ॥ तदा देवासुरे युद्धे युष्माभिः
सहितोऽजयम् ॥ ते मे भवंतश्च तथा सुग्रीवप्रमुखान्हरीन् ॥ २३ ॥ परे पारे समुद्रस्य पुरस्कृत्य
नृपात्मजौ ॥ सीतायाः पदवीं प्राप्य संप्राप्तौ वरुणालयम् ॥ २४ ॥ अदेया च यथा सीता वक्ष्यो
दशरथात्मजौ ॥ भवद्भिर्मध्यतां मंत्रः सुनीतं चाभिधीयताम् ॥ २५ ॥ नहि शक्तिं प्रपश्यामि
जंगत्यन्यस्य कस्यचिन् ॥ सागरं त्रानरैस्तीर्त्वा निश्चयेन जयो मम ॥ २६ ॥ तस्य कामपरीतस्य
निशम्य परिदेवितम् ॥ कुम्भकर्णः प्रचुक्रोध वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २७ ॥ यदा तु रामस्य सलक्ष्मणस्य
प्रसह्य सीता खलु सा इहाहता ॥ सकृत्समीक्ष्यैव सुनिश्चितं तदा भजेत चित्तं यमुनेव यामुनम् ॥ २८ ॥
सर्वमेतन्महाराज कृतमप्रतिमं तव ॥ विधीयेत सहास्माभिरादावेवास्य कर्मणः ॥ २९ ॥ न्यायेन
राजकार्याणि यः करोति दशानन ॥ न स संतप्यते पश्चान्निश्चितार्थमतिर्नृपः ॥ ३० ॥ अनुपायेन
कर्मणि विपरितानि यानि च ॥ क्रियमाणानि दुष्यंति हवीष्यप्रयतोऽपि ॥ ३१ ॥ यः पश्चात्पूर्वकार्याणि
कर्मोष्प्यभिचिकीर्षति ॥ पूर्वचापरकार्याणि स न वेद नथानयौ ॥ ३२ ॥ चपलस्य तु कृत्येषु प्रसमीक्ष्या-

कं बलम् ॥ छिद्रमन्ये प्रपद्यंते कौचस्य खमिव द्विजाः ॥ ३३ ॥ त्वयेदं महदारब्धं कार्यमप्रतिचि-
न्तितम् ॥ दिष्टया त्वां नावधीद्रामो विपमिश्रमिवामिषम् ॥ ३४ ॥ तस्मात्त्वया समारब्धं कर्म ह्यप्रतिमं
परैः ॥ अहं समीकरिष्यामि हत्वा शत्रुंस्तवानघ ॥ ३५ ॥ अहमुत्सादयिष्यामि शत्रून्स्त्व निशाचर ॥
यदि शक्रविष्वक्तौ यदि पात्रकरुतौ ॥ तानहं योधयिष्यामि कुबेरवह्णावनि ॥ ३६ ॥ निरिमात्रशरारस्य
महापरिघयोधिनः ॥ नन्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य विभीषाणै पुरंदरः ॥ ३७ ॥ पुनर्मौ स द्वितीयेन शरेण न
हनिष्यति ॥ ततोऽहं तस्य पास्यामि रुधिरं काममाश्रस ॥ ३८ ॥ वधेन वै दाशरथेः सुखावहं जयं
तवाहर्तुमहं यतिष्ये ॥ हत्वा च रामं सहलक्ष्मणेन खादामि सर्वान्हरिथूमुल्यान् ॥ ३९ ॥ रमस्व कामं
पिब चाप्यवारुणीं कुरुष्व कार्याणि हितानि विज्वरः ॥ मया तु रामे गमिते यमक्षयं चिराय सीता वश-
गा भविष्यति ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकाण्डे द्वादशः
सर्गः ॥ १२ ॥ रावणं कुद्धमाज्ञाय महापादश्वं महाबलः ॥ मुहूर्तमनुसंचित्य प्राञ्जलिर्वीक्ष्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
यः खल्वपि वनं प्राप्य मृगव्यालनिषेवितम् ॥ न पिवेन्मधु संप्राप्य स नरो बालिशो भवेत् ॥ २ ॥
ईदृशस्त्येव नरः कोऽस्ति तव शत्रुनिवर्ण ॥ रमस्व सह वैदेह्या शत्रूनाक्रम्य मूर्धसु ॥ ३ ॥ बलाकुक्कुट-
वृत्तेन प्रवर्तस्व महाबल ॥ आक्रम्याक्रम्य सीतां वै तां मुंक्ष्व च रमस्व च ॥ ४ ॥ लब्धकामस्य ते पश्चादाग-
मिष्यति किं भयम् ॥ प्राप्तमप्राप्तकालं वा सर्वं प्रतिविश्रास्यते ॥ ५ ॥ कुंभकर्णः सहास्माभिर्द्रिजिब
महाबलः ॥ प्रतिषेधयितुं शक्तौ सवज्रमपि वाज्रिगम् ॥ ६ ॥ उपप्रदानं सातवं वा मेदं वा कुशलैः कृतम् ॥
समतिक्रम्य दंडेन सिद्धिमर्थेषु रोचये ॥ ७ ॥ इह प्राधान्यं सर्वोऽल्लुत्रंस्त्व महाबल ॥ वशं शस्त्रप्रतापेन

करिष्यामो न संशयः ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तदा राजा महापार्थेन रावणः ॥ तस्य संपूजयन्वाक्यमिदं वचन-
 मब्रवीन् ॥ ९ ॥ महापार्श्व प्रवदतो रहस्यं किञ्चिदात्मनः ॥ चिरवृत्तं तदाख्यास्ये यद्वचनं पुरा मया
 ॥ १० ॥ पितामहस्य भवनं गच्छतां पुनिकस्थलीम् ॥ चंचूयमाणामद्रक्ष्माकाशेऽग्निशिखामिव ॥ ११ ॥
 प्रसह्य मया युक्ता कृता विवसना ततः ॥ स्वयंभूभवनं प्राप्ता लोलिता नलिनी यथा ॥ १२ ॥ तच्च
 तस्य तथा मन्ये ज्ञानमासीन्महात्मनः ॥ अथ संकुपितो वेधा माभिदं वाक्यमब्रवीन् ॥ १३ ॥ अद्य-
 प्रभृति यामन्यां बलाद्वारिं गमिष्यसि ॥ तदा ते शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशयः ॥ १४ ॥ इत्यहं
 तस्य शापस्य भीतः प्रसभमेव ताम् ॥ नारोहये बलात्सीतां वैदेहीं शयने शुभे ॥ १५ ॥ सागरस्येव मे
 वेगो मारुतस्येव मे गतिः ॥ नैतद्दशरथिवेदं ह्यासादयति तेन माम् ॥ १६ ॥ को हि सिंहमिवासीनं सुप्तं
 गिरिगुहाशये ॥ कुट्टं मृत्युमिवासीनं संवोधयितुमिच्छति ॥ १७ ॥ न मत्तो निर्गतान्वाणान्निह्निह्वान्यत्र-
 गानिव ॥ रामः पश्यति संग्रामे तेन मामभिगच्छति ॥ १८ ॥ क्षिप्रं वज्रसमैर्बाणैः शतधा कामुकच्युतैः ॥
 राममादीपयिष्यामि छल्काभिरिव कुंजरम् ॥ १९ ॥ तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महतावृतः ॥ उदितः
 सविता काले नक्षत्राणां प्रभाभिव ॥ २० ॥ न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा युधास्मि शक्यो वरुणेन
 वा पुनः ॥ मया त्वियं बाहुबलेन निर्जिता पुरा पुरी वैश्रवणेन पालिता ॥ २१ ॥ इत्येष श्रीम० बा०
 आदिकाव्ये च० सा० शुद्धकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ निशाचरोद्रस्य निशम्य वाक्यं स कुंभकर्ण-
 स्य च गर्जितानि ॥ विभीषणो राक्षसराजमुख्यमुवाच वाक्यं हितमर्थयुक्तम् ॥ १ ॥ वृतो हि बाह्वतरभो-
 गराशिश्चिताविषः सुर्ममततीक्ष्णदंष्ट्रः ॥ पंचांगुलीपंचशिरोऽतिकायः सीतामहाहिस्तव केन राजन् ॥ २ ॥

यावन्न लंकां समभिद्रवंति वलीमुखाः पर्वतकूटमात्राः ॥ दंष्ट्रायुधाश्चैव नखायुधाश्च प्रदीयतां दाशरथाय
 मेथिली ॥ ३ ॥ यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणा रामेरिता राक्षसपुंगवानाम् ॥ बभ्रुपमा वायुसमानवेगाः प्रदीयतां
 दाशरथाय मेथिली ॥ ४ ॥ न कुंभकर्णेद्रजितौ च राजंस्तथा महापाश्वर्महोदरौ वा ॥
 निकुंभकुंभौ च तथातिकायः स्थातुं समर्था युधि राघवस्य ॥ ५ ॥ जॉवस्तु रामस्य
 न मोक्ष्यसे त्वं गुप्तः सवित्राप्यथवा मरुद्भिः ॥ न वासवस्यांक्रगतो न मृत्योर्नभो न
 पातालमनुप्रविष्टः ॥ ६ ॥ निशम्य वाक्यं तु विभीषणस्य ततः प्रहस्तो वचनं बभाषे ॥
 न नो भयं विद्म न दैवतेभ्यो न दानवेभ्योऽप्यथवा कदाचित् ॥ ७ ॥ न यक्षगंधर्वमहोरगेभ्यो भयं न
 संख्ये पतंगोरोभ्यः ॥ कथं नु रामाद्भविता भयं नो नरेद्रुपुत्रात्समरे कदाचित् ॥ ८ ॥ प्रहस्तवाक्यं
 त्वद्दितं निशम्य विभीषणो राजहितानुकांक्षी ॥ ततो महार्थं वचनं बभाषे धर्मार्थकामेषु निविष्टबुद्धिः
 ॥ ९ ॥ प्रहस्तराजा च महोदरश्च त्वं कुंभकर्णश्च यथार्थजातम् ॥ ब्रवीत रामं प्रति तन्न शक्यं यथा
 गतिः स्वर्गमधर्मबुद्धेः ॥ १० ॥ वधस्तु रामस्य मया त्वया च प्रहस्त सर्वैरपि राक्षसैर्वा ॥ कथं भवेदर्थ-
 विशारदस्य महाणवं तर्तुमिवाल्बलस्य ॥ ११ ॥ धर्मप्रधानस्य महारथस्य इक्ष्वाकुवंशप्रवरस्य राज्ञः ॥
 पुरोऽस्य देवाश्च तथाविधस्य कृत्येषु शक्तस्य भवंति मूढाः ॥ १२ ॥ तीक्ष्णा न तावत्तव कंकपत्रा
 दुरासदा राघवविप्रमुक्ताः ॥ भित्त्वा शरीरं प्रविशन्ति बाणाः प्रहस्त तेनैव विकृत्यसे त्वम् ॥ १३ ॥
 भित्त्वा न तावत्प्रविशन्ति कायं प्राणांतिकास्तेऽशानित्युवेगाः ॥ शिताः शरा राघवविप्रमुक्ताः प्रहस्त
 तेनैव विकृत्यसे त्वम् ॥ १४ ॥ न रावणो नातिबलबिशीरो न कुंभकर्णस्य सुतो निकुंभः ॥ न

चंद्रजिह्वाशरथिं प्रवोढुं त्वं वा रणे शक्रसमं समर्थाः ॥ १५ ॥ देवांतको वापि नरांतको वा तथातिका-
योऽतिरथो महात्मा ॥ अकंपनश्चापि समानसारः स्थानुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥ १६ ॥ अयं च
राजा व्यसनभिभूतो मित्रैरभिन्नप्रतिमैर्भवद्भिः ॥ अन्वस्यते राक्षसनानाशनैर्ये तीक्ष्णः प्रकृत्या ह्यसमर्द्धि-
कारी ॥ १७ ॥ अन्तर्भोगेन सहस्रभूध्र्यां नागेन भीमेन महाबलेन ॥ बलात्परिश्रितमिमं भवंतो राजा-
नमुत्क्षिप्य विमोचयंतु ॥ १८ ॥ यावद्धि कैशग्रहणात्सुहृद्भिः समेत्य सर्वैः परिपूर्णकामैः ॥ निगृह्य
राजा परिरक्षितव्यां भूतैर्यथा भीमबलैर्गृहीतः ॥ १९ ॥ सुवारिणा राघवसागरेण प्रच्छाद्यमानस्तरसा
भवद्भिः ॥ युक्तस्त्वयं तारयितुं समेत्य काकुत्स्थ पातालमुखे पतन्सः ॥ २० ॥ इदं पुरस्यास्य सराक्ष-
सस्य राज्ञश्च पथ्यं ससुहृज्जनस्य ॥ सम्यग्धि वाक्यं स्वमतं ब्रवीमि नरेद्रपुत्राय ददातु मैथिलीम्
॥ २१ ॥ परस्य वीर्यं स्वबलं च बुद्ध्या स्थानं क्षयं चैव तथैव वृद्धिम् ॥ तथा स्वपक्षेऽप्यनुसृज्य बुद्ध्या
वदेत्क्षमं स्वामिहितं स मंत्री ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्ध-
कांडे चतुर्दशः सर्गः ॥ २४ ॥ बृहस्पतेस्तुल्यमतेर्वचस्तन्निशम्य यत्नेन विभीषणस्य ॥ ततो महात्मा
वचनं बभाषे तत्रैद्रजिर्नैर्कृतयूथमुल्यः ॥ १ ॥ किं नाम ते तात कनिष्ठवाक्यमनर्थकं वै बहुभीतवच्च ॥
अस्मिन्कुले योऽपि भवेन्न जातः सोऽपीदृशं नैव वदेन्न कुर्यात् ॥ २ ॥ सत्त्वेन वीर्येण पराक्रमेण धैर्येण
शौर्येण च तेजसा च ॥ एकः कुलेऽस्मिन्पुरुषो विमुक्तो विभीषणस्तातकनिष्ठ एषः ॥ ३ ॥ किं नाम तौ
मानुषराजपुत्रावस्माकमेकेन हि राक्षसेन ॥ सुप्राकृतेनापि निहंतुमैतौ शक्या कुतो भीषयसे स्म भीरो
॥ ४ ॥ त्रिलोकनाथो ननु देवराजः शक्तो मया भूमितले निविष्टः ॥ भयार्पिताश्चापि दिशः प्रपन्नाः

सर्वे तदा देवगणाः समग्राः ॥ ५ ॥ ऐरावतो निःश्वनमुन्नदन्स निषातितो भूभितले मया तु ॥ विकृ-
ष्य दंतौ तु मया प्रसह्य वित्रासिता देवगणास्समग्राः ॥ ६ ॥ सोऽहं सुराणामपि दर्पेहता दैत्योत्तमा-
नामपि शोकहर्ता ॥ कथं नरेन्द्रात्मजयोनं शक्तो मनुज्ययोः प्राकृतयोः सुवीर्यः ॥ ७ ॥ अथेन्द्रकल्पस्य
दुरासदस्य महौजसस्तद्वचनं निशम्य ॥ ततो महार्थं वचनं बभाषे विभीषणः शस्त्रभृतां वरिष्ठः ॥ ८ ॥
न तात मंत्रे तव निश्चयोऽस्ति बालस्त्वमद्याप्यविपकवृद्धिः ॥ तस्मात्त्वयाप्यात्मविनाशनाथ वचोऽर्थ-
हर्तिं बहुविप्रलप्तम् ॥ ९ ॥ पुत्रप्रवादेन तु रावणस्य त्वर्भिद्रजिन्मित्रमुखोऽसि शत्रुः ॥ यस्येदृशं
राघवतो विनाशं निशम्य मोहादनुमन्यसे त्वम् ॥ १० ॥ त्वमेव वध्यश्च सुदुर्मतिश्च स चापि वध्यो
य इहानयत्त्वाम् ॥ बालं दृढं साहसिकं च योऽद्य प्रावेशयन्मंत्रकृतां समीपम् ॥ ११ ॥ मूढोऽ-
प्रगल्भोऽविनयोपपन्नस्तीक्ष्णस्वभावोऽल्पमतिर्दुरात्मा ॥ मूर्खस्त्वमत्यंतसुदुर्मतिश्च त्वर्भिद्रजिद्वालतया
ब्रवीषि ॥ १२ ॥ का ब्रह्मदंडप्रतिमप्रकाशार्त्तचिन्मतः कालनिकाशरूपान् ॥ सहेत बाणान्यमदं-
ढकल्पान्समक्षमुक्तान्युधि राघवेण ॥ १३ ॥ धनानि रत्नानि सुभूषणानि वासांसि दिव्यानि
मणीश्च चित्रान् ॥ सीतां च रामाय निवेद्य देवीं वसेम राजन्निह वीतशोकाः
॥ १४ ॥ इयार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आ० च० सा० युद्धकांडे पंचदशः सर्गः
॥ १५ ॥ सुनिविष्टं हितं वाक्यमुक्तवंतं विभीषणम् ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं रावणः
कालचोदितः ॥ १ ॥ वसेत्सह सपत्नेन क्रुद्धेनाशीविषेण च ॥ ननु भिन्नप्रवादेन सं-
वसेच्छत्रुसेविना ॥ २ ॥ जानामि शीलं ज्ञातीनां सर्वलोकेषु राक्षस ॥ हृष्यति व्यसनेष्वेते

ज्ञातीनां ज्ञातयः सदा ॥ ३ ॥ प्रधानं साधकं वैद्यं धर्मशीलं च राक्षस ॥ ज्ञातयोऽ-
प्यवमन्यंते शूरं परिभवंति च ॥ ४ ॥ नित्यमन्योन्यसंहृष्टा व्यसनेष्वाततायिनः ॥ प्रच्छन्नह-
ृदया घोरा ज्ञातयस्तु भयावहाः ॥ ५ ॥ श्रूयते हस्तिभिर्गताः श्लोकाः पद्मवने पुरा ॥ पाशहस्ता-
न्नरान्दृष्ट्वा शृणुष्व गदतो मम ॥ ६ ॥ नाग्निर्न्यानि शस्त्राणि न नः पाशा भयावहाः ॥ घोराः
स्वार्थप्रयुक्तास्तु ज्ञातयो नो भयावहाः ॥ ७ ॥ उपायमेते वक्ष्यंति ग्रहणे नात्र संशयः ॥ कृत्स्नाङ्गवज्रा-
तिभयं सुकृष्टं विदितं च नः ॥ ८ ॥ विद्यते गोपु संपन्नं विद्यते ज्ञातितो भयम् ॥ विद्यते क्षीषु
चापत्यं विद्यते ब्राह्मणं तपः ॥ ९ ॥ ततो नेष्टमिदं सौम्य यदहं लोकसकृतः ॥ ऐश्वर्यमभिजातञ्च
रिपूणां मूर्ध्नि च स्थितः ॥ १० ॥ यथा पुष्करपत्रेषु पतितास्तोयविंदवः ॥ न श्लेषमभिगच्छन्ति तथाऽ-
नार्येषु सौहृदम् ॥ ११ ॥ यथा शरदि मेघानां सिंचतामपि गर्जताम् ॥ न भवत्यंबुसंछेदस्तथाऽनार्येषु
सौहृदम् ॥ १२ ॥ यथा मधुकरस्तर्षाद्रसं विंदन्न तिष्ठति ॥ तथा त्वमपि तत्रैव तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥
॥ १३ ॥ यथा मधुकरस्तर्षात्काशपुष्पं पिबन्नपि ॥ रसमत्र न विंदेत तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १४ ॥
यथा पूर्वं गजः स्नात्वा गृह्य हस्तेन वै रजः ॥ दूषयत्यात्मनो देहं तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १५ ॥
योऽन्यस्त्वैवंविधं ब्रूयाद्वाक्यमेतन्निशाचर ॥ अस्मिन्मुहूर्ते न भवेत्त्वां तु धिक्कुलपासत ॥ १६ ॥
इत्युक्तः परुषं वाक्यं न्यायवादी विभीषणः ॥ उत्पपात गदापाणिश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ १७ ॥ अत्र-
वीच तदा वाक्यं जातकोधो विभीषणः ॥ अंतरिक्षगतः श्रीमान्भ्राता वै राक्षसाधिपम् ॥ १८ ॥ स
त्वं भ्रांतोऽसि मे राजन्ब्रूहि यां यद्यदिच्छसि ॥ ज्येष्ठो मान्यः पितृसमो नच धर्मपथे स्थितः ॥ इदं हि

परुषं वाक्यं न क्षमाम्यग्रजस्य ते ॥ १९ ॥ सुनीतं हितकामेन वाक्यमुक्तं दशानन ॥ न गुह्यतुकृता-
त्मानः कालस्य वशमागताः ॥ २० ॥ सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ॥ अप्रियस्य च पथ्यस्य
वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ २१ ॥ वद्धं कालस्य पाशेन सर्वभूतापहारिणः ॥ न नश्यंतमुपेक्षे त्वां प्रदीप्तं
शरणं यथा ॥ २२ ॥ दीमपावकसंकाशैः शितैः कांचनभूषणैः ॥ न त्वामिच्छाम्यहं द्रष्टुं रामेण निहतं
शरैः ॥ २३ ॥ शूराश्च बलवंतश्च कृतास्त्राश्च नरा रणे ॥ कालाभिपन्नाः सिदंति यथा बालकसेतवः ॥
॥ २४ ॥ तन्मर्मर्षयतु यच्चोक्तं गुरुत्वादितमिच्छता ॥ आत्मानं सर्वथा रक्ष पुरीं चेमां सराक्षसाम् ॥
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि सुखां भव मया विना ॥ २५ ॥ (नूनं न ते रावण कश्चिदस्ति रक्षोनिकायेषु
सुहृत्सखा वा ॥ हितोपदेशस्य स मन्त्रवक्ता यो वारयेत्त्वां स्वयमेव पापात् ॥ १ ॥) इत्यार्षे श्रीम०
वा० आ० च० सा० यु० षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः ॥
आजगाम मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ १ ॥ तं मेरुशिखराकारं दीप्तामिव शतहृदाम् ॥ गगनस्थं
महीस्थास्ते दृष्टशुर्वानराधिपाः ॥ २ ॥ ते चाप्यनुचरास्तस्य चत्वारो भीमविक्रमाः ॥ तेऽपि वर्मायुधोपेता
भूषणोत्तमभूषिताः ॥ ३ ॥ स च मेघाचलप्रस्थो वज्रयुधसमप्रभः ॥ वरायुधधरो वीरो दिव्याभरण-
भूषितः ॥ ४ ॥ त्मात्मपंचमं दृष्ट्वा सुग्रीवो वानराधिपः ॥ वानरैः सह दुर्धर्षश्चित्तयामास बुद्धिमान् ॥
॥ ५ ॥ चित्तयित्वा मुहूर्तं तु वानरांस्तानुवाच ह ॥ हनूमत्प्रमुखान्सर्वानिदं वचनमुत्तमम् ॥ ६ ॥ एष
सर्वायुधोपेतश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ राक्षसोऽभ्येति पश्यध्वमस्मान्दंतुं न संशयः ॥ ७ ॥ सुग्रीवस्य
वचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमाः ॥ शालानुद्यम्य शैलांश्च इदं वचनमब्रुवन् ॥ ८ ॥ शीघ्रं व्यादिश

नो राजन्वघयैषां दुरात्मनाम् ॥ निपतंति हता यावद्धरण्यमल्पचेतनाः ॥ ९ ॥ तेषां संभाषमाणा-
नामन्योन्यं स विभीषणः ॥ उत्तरं तीरमासाद्य खस्थ एव व्यतिष्ठत ॥ १० ॥ स उवाच महाप्राज्ञः स्वरेण
महता महान् ॥ सुग्रीवं तांश्च संप्रेक्ष्य खस्थ एव विभीषणः ॥ ११ ॥ रावणो नाम दुर्वृत्तो राक्षसो
राक्षसेश्वरः ॥ तस्याहमनुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ॥ १२ ॥ तेन सीता जनस्थानाद्धृता हत्वा
जटायुषम् ॥ रुद्धा च विवशा दीना राक्षसीभिः सुराक्षिता ॥ १३ ॥ तमहं हेतुभिर्वाक्यैर्विविधैश्च न्यद-
शयम् ॥ साधु निर्यात्यतां सीता रामायेति पुनःपुनः ॥ १४ ॥ स च न प्रतिजग्राह रावणः काल-
चोदितः ॥ उच्यमानं हितं वाक्यं विपरीत इवौषधम् ॥ १५ ॥ सोऽहं परुषितस्तेन दासवच्चावमानितः ॥
त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः ॥ १६ ॥ सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने ॥ निवेदयत
मां क्षिप्रं विभीषणमुपस्थितम् ॥ १७ ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो लघुविक्रमः ॥ लक्ष्मणस्याग्रतो
रामं संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ प्रविष्टः शत्रुसैन्यं हि प्राप्तः शत्रुरतर्कितः ॥ निहन्यादंतरं लब्ध्वा
उलूको वायसानिव ॥ १९ ॥ मंत्रे व्यूहे नये चारे युक्तो भवितुमर्हसि ॥ वानराणां च भद्रं ते परेषां च
परंतप ॥ २० ॥ अंतर्धानगता होते राक्षसाः कामरूपिणः ॥ शूराश्च निकृतिज्ञाश्च तेषां जातु न विश्व-
सेत् ॥ २१ ॥ प्रणिधी राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य भवेदयम् ॥ अनुग्रविश्य सोऽस्मासु
भेदं कुर्यान्न संशयः ॥ २२ ॥ अथवा स्वयमेवैष छिद्रमासाद्य बुद्धिमान् ॥ अनुग्रविश्य
विश्वस्ते कदाचित्प्रहरेदपि ॥ २३ ॥ मित्रादविबलं चैव मौलभृगुबलं तथा ॥ सर्वमेतद्वलं
प्राह्यं वर्जयित्वा द्विषद्वलम् ॥ २४ ॥ प्रकृत्या राक्षसो ह्येष भ्राताऽमित्रस्य वै प्रभो ॥

आगतश्च रिपुः साक्षात्कथमस्मिंश्च विश्वसेन् ॥ २५ ॥ रावणस्यानुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ॥
 चतुर्भिः सहः रक्षोभिर्भवंतं शरणं गतः ॥ २६ ॥ रावणेन प्रणीतं हि तमेवेहि विभीषणम् ॥ तस्याहं निग्र-
 हं मन्ये क्षमं क्षमवतां वर ॥ २७ ॥ राक्षसो जिह्वाया बुद्ध्या संदिष्टोऽयमिहागतः ॥ प्रदत्तुं मायया
 च्छन्नो विश्वस्ते त्वयि चानघ ॥ २८ ॥ वध्यतामेष तीव्रिण दंडेन सचिवैः सह ॥ रावणस्य नृशंसस्य
 भ्राता ह्येष विभीषणः ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा तु तं रामं संरब्धो वाहिनीपतिः ॥ वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं
 ततो मौनमुपागमन् ॥ ३० ॥ सुग्रीवस्य तु तदाक्यं श्रुत्वा रामो महाबलः ॥ समीपस्थानुवाचेदं हनूम-
 त्समुत्खान्कपीन् ॥ ३१ ॥ यदुक्तं कपिराजेन रावणावरजं प्रति ॥ वाक्यं हेतुमदत्यर्थं भवद्भिरपि च श्रुतम्
 ॥ ३२ ॥ सुहृदामर्थक्छ्रेषु युक्तं बुद्धिमता सदा ॥ समर्थेनोपसंद्देष्टुं शाश्वतो भूतिमिच्छता ॥ ३३ ॥
 इत्येवं परिपृष्टास्ते स्वंस्वं मतमर्ताद्रिताः ॥ सोयचारं तदा राममूचुः प्रियाचिकीर्षवः ॥ ३४ ॥ अज्ञातं
 नास्ति ते किंचित्पि लोकेषु राघव ॥ आत्मानं पूज्यन्नाम पृच्छस्यस्मानुहृत्तया ॥ ३५ ॥ त्वं हि सत्य-
 व्रतः शूरो धार्मिको दृढविक्रमः ॥ परीड्यकारो स्मृतिमान्निमृष्टात्मा सुहृत्सु च ॥ ३६ ॥ तस्मादेकैकश-
 स्तावद् ब्रुवंतु सचिन्नास्तव ॥ हेतुतो मतिसंपन्नाः समर्थाश्च पुनस्तथा ॥ ३७ ॥ इत्युक्ते राघवायाथ मतिमा-
 नमर्होऽग्रतः ॥ विभीषणपरीक्षार्थमुवाच वचनं हरिः ॥ ३८ ॥ शत्रोः सकाशात्संग्राप्तः सर्वथातर्क्य एव
 हि ॥ विश्वासनीयः सहसा न कर्तव्यो विभीषणः ॥ ३९ ॥ छादयित्वात्मभावं हि चरेति शठबुद्धयः ॥
 प्रहरंति च रंघ्रेषु सोऽनर्थः सुमहान्भवंन् ॥ ४० ॥ अर्थानर्थौ विनिश्चित्य व्यक्वसायं भजेत ह ॥ गुणतः
 संग्रहं कुर्यादोपततनु विसर्जयेन् ॥ ४१ ॥ यदि दोषो महांस्तीमस्यज्यतामविशोक्तम् ॥ गुणान्वापि

बहूञ्ज्ञात्वा संप्रहः क्रियतां नृप ॥ ४२ ॥ शरभस्त्वथ निश्चित्य सार्थं वचनमब्रवीत् ॥ क्षिप्रमस्मिन्नारव्या-
 त्र चारः प्रतिविध्रीयताम् ॥ ४३ ॥ प्रणिधाय हि चारेण यथावत्सूक्ष्मबुद्धिना ॥ परीक्ष्य च ततः कार्यो
 यथान्यायं परिग्रहः ॥ ४४ ॥ जाववांस्त्वथ संप्रेक्ष्य शास्त्रबुद्ध्या विचक्षणः ॥ वाक्यं विज्ञापयामास गुण-
 वदोषवर्जितम् ॥ ४५ ॥ बद्धवैराच्च पापाच्च राक्षसैर्द्राद्विभीषणः ॥ अदेशकाले संप्राप्तः सर्वथा शंकयता-
 मयम् ॥ ४६ ॥ ततो मैदस्तु संप्रेक्ष्य नयापनयकोविदः ॥ वाक्यं वचनसंपन्नो बभाषे हेतुमत्तरम् ॥ ४७ ॥
 अनुजो नाम तस्यैष रावणस्य विभीषणः ॥ पृच्छयतां मधुरेणायं शनैर्नरपतीश्वर ॥ ४८ ॥ भावमस्य तु
 विज्ञाय तत्त्वतस्त्वं कारिष्यसि ॥ यदि दुष्टो न दुष्टो वा बुद्धिपूर्वं नरर्षभ ॥ ४९ ॥ अथ संस्कारसंपन्नो
 हनुमान्सचिवोत्तमः ॥ उवाच वचनं श्रृङ्गमर्थवन्मधुरं लघु ॥ ५० ॥ न भवंतं मतिश्रेष्ठं समर्थं वदतां
 वरम् ॥ अतिशाययितुं शक्तो बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ॥ ५१ ॥ न वादान्नापि संघर्षान्नाधिक्यान्नच कामतः
 वक्ष्यामि वचनं राजन्यर्थम् ॥ राम गौरवात् ॥ ५२ ॥ अर्थानर्थनिमित्तं हि यदुक्तं सचिवैस्त्वव ॥ तत्र
 दोषं प्रपश्यामि क्रिया न ह्युपपद्यते ॥ ५३ ॥ ऋते नियोगात्सामर्थ्यमवबोधुं न शक्यते ॥ सहसा
 विनियोगोऽपि दोषवान्प्रतिभाति मे ॥ ५४ ॥ चारप्रणिहितं युक्तं यदुक्तं सचिवैस्त्वव ॥ अर्थस्यासंभ-
 वात्तत्र कारणं नोपपद्यते ॥ ५५ ॥ अदेशकाले संप्राप्त इत्ययं यद्विभीषणः ॥ विवक्षा तत्र मेऽस्तीयं
 तान्निबोधे यथामति ॥ ५६ ॥ एष देशश्च कालश्च भवतीह यथातथा ॥ पुरुषात्पुरुषं प्राप्य तथा दोष-
 गुणावपि ॥ ५७ ॥ दौरात्स्यं रावणे दृष्ट्वा विक्रमं च तथा त्वयि ॥ युक्तमागमनं ह्यत्र सदृशं तस्य
 बुद्धितः ॥ ५८ ॥ अज्ञातरूपैः पुरुषैः स राजन्पृच्छयतामिति ॥ यदुक्तमत्र मे प्रेक्षा काचिदस्ति समी-

क्षिता ॥ ५९ ॥ पृच्छथमानो विशकेत सहसा बुद्धिमान्वचः ॥ तत्र मित्रं प्रदुष्येत मिथ्यापुष्टं सुखागतम्
 ॥ ६० ॥ अशक्यं सहसा राजन्भावो बोद्धुं परस्य वै ॥ अंतरेण स्वैर्मित्रैर्नैपुण्यं पश्यतां मृक्षम् ॥ ६१ ॥
 मत्स्यं ब्रुवतो जातु लक्ष्येन दुष्टभावता ॥ प्रसन्नं वदन् वापि तस्मान्मे नास्ति संशयः ॥ ६२ ॥ अशंकितमतिः
 स्वस्थो न शठः परिसर्पति ॥ न चास्य दुष्टवागस्ति तस्मान्मे नास्ति संशयः ॥ ६३ ॥ आकारश्छाद्यमा-
 नोऽपि न शक्यो विनिगूहितुम् ॥ बलाद्धि विवृणोत्येव भावभंगतं नृणाम् ॥ ६४ ॥ देशकालोपपन्नं च कार्यं
 कार्यविदां वर ॥ सफलं कुरुते क्षिप्रं प्रयोगेणाभिसंहितम् ॥ ६५ ॥ उद्योगं तव संप्रेक्ष्य मिथ्यावृत्तं
 च रावणम् ॥ वालिनं च हतं श्रुत्वा सुग्रीवं चाभिपेक्षितम् ॥ ६६ ॥ राज्यं प्रार्थयमानस्तु बुद्धिपूर्वमिहा-
 गतः ॥ एतावत्तु पुरस्कृत्य विद्यते तस्य संग्रहः ॥ ६७ ॥ यथाशक्ति मयोक्तं तु राक्षसस्यार्जवं प्रति ॥ प्रमाणं त्वं
 विशेषस्य श्रुत्वा बुद्धिमतां वर ॥ ६८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० युद्धकाण्डे
 सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ अथ रामः प्रसन्नात्मा श्रुत्वा वायुमुतस्य ह ॥ प्रत्यभाषत दुर्धर्षः
 श्रुत्वानात्मानि स्थितम् ॥ १ ॥ ममापि च त्रिविक्षास्ति काचित्श्रुति विभीषणम् ॥
 सुमिच्छामि तत्सर्वं भवद्भिः श्रेयसि स्थितैः ॥ २ ॥ मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन ॥
 यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगर्हितम् ॥ ३ ॥ सुग्रीवस्त्वथ तद्वाक्यमाभाष्य च विमृश्य च ॥
 ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुंगवः ॥ ४ ॥ सदुष्टा वाप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः ॥ ईदृशं व्यसनं
 प्राप्तं भ्रातरं यः परित्यजेत् ॥ ५ ॥ को नाम स भवेत्तस्य यमेष न परित्यजेत् ॥ वानराधिपतेर्वाक्यं
 श्रुत्वा सर्वानुदीक्ष्य तु ॥ ६ ॥ ईषदुस्मयमानस्तु लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् ॥ इति होवाच काकुत्स्थो वाक्यं

सत्यपराक्रमः ॥ ७ ॥ अनधीत्य च शास्त्राणि वृद्धाननुपसेव्य च ॥ न शक्यमीदृशं वक्तुं यदुवाच
हरीश्वरः ॥ ८ ॥ अस्ति सूक्ष्मतरं किंचिद्यथात्र प्रतिभाति मा ॥ प्रत्यक्षं लौकिकं चापि वर्तते सर्वराजसु ॥ ९ ॥
अभिन्नास्तकुलीनाश्च प्रातिदेश्याश्च कीर्तिताः ॥ व्यसनेषु प्रहृतरस्तस्मादयमिहागतः ॥ १० ॥ अपापा-
स्तकुलीनाश्च मानयंति स्वकान्दितान् ॥ एष प्रायो नरैर्द्राणां शंक्नीयस्तु शोभनः ॥ ११ ॥ यस्तु
दोषस्त्वया प्रोक्तो ह्यादानेऽरिबलस्य च ॥ तत्र ते कीर्तिष्व्याभि यथाशास्त्रमिदं शृणु ॥ १२ ॥ न वयं
तकुलीनाश्च राज्यकांक्षी च राक्षसः ॥ पंडिता हि भविष्यंति तस्माद्प्राह्यो विभीषणः ॥ १३ ॥
अव्यग्राश्च प्रहृष्टाश्च ते भविष्यंति संगताः ॥ प्रणादश्च महानेष्टोऽन्योन्यस्य भयमागतम् ॥ इति भेदं
गमिष्यंति तस्मात्प्राप्तो विभीषणः ॥ १४ ॥ न सर्वे भ्रातरस्तात भवंति भरतोपमाः ॥ मद्भिषा वा भ्रुः
पुत्राः सुहृदो वा भवद्विधाः ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण सुग्रीवः सहलक्ष्मणः ॥ उत्थायेदं महाप्राज्ञः
प्रणतो वाक्यमब्रवीत् ॥ १६ ॥ रावणेन प्रणिहितं तमवेहि निशाचरम् ॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं
क्षमवतां वर ॥ १७ ॥ राक्षसो जिह्वाया बुद्ध्या संदिष्टोऽयमिहागतः ॥ प्रहर्तुं त्वयि विश्वस्ते विश्वस्ते
मयि वानघ ॥ १८ ॥ लक्ष्मणे वा महाबाहो स वध्यः सचिवैः सह ॥ रावणस्य नृशंसस्य भ्राता
ह्येष विभीषणः ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा रघुश्रेष्ठं सुग्रीदो वहिर्नीपतिः ॥ वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो
मौनमुपागमत् ॥ २० ॥ स सुग्रीवस्य तद्वाक्यं रामः श्रुत्वा विस्मय च ॥ ततः शुभतरं वाक्यमुवाच
हरिपुंगवम् ॥ २१ ॥ सदुष्टो वायुदुष्टो वा किमेष रजनीचरः ॥ सूक्ष्ममप्यहितं कर्तुं मम शक्तः कथं-
चन ॥ २२ ॥ पिशाचान्दानवान्यक्षान्यृथिव्यां चैव राक्षसान् ॥ अंगुरस्यमेण तान्हन्यामिच्छन्हरिगणे-

ध्व ॥ २३ ॥ श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ॥ अर्चितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमित्तितः ॥ २४ ॥
 स हि तं प्रतिजग्राह भार्याहर्तारमागतम् ॥ कपोतो वानरश्रेष्ठ किं पुस्मिद्विधो जनः ॥ २५ ॥ ऋषेः
 कण्वस्य पुत्रेण कंडुना परमर्षिणा ॥ शृणु गाथा पुरा गीता धर्मिष्ठा सत्यवादिना ॥ २६ ॥ बद्धांजलि-
 पुटं दीनं याचतं शरणागतम् ॥ न हन्यादानुशंस्यार्थमपि शत्रुं परंतप ॥ २७ ॥ आर्तो वा यदि वा हसः
 परेषां शरणं गतः ॥ अरिः प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥ २८ ॥ स चेद्भयाद्वा मोहाद्वा
 कामाद्वापि न रक्षति ॥ स्वया शक्त्या यथान्यायं तत्पापं लोकगर्हितम् ॥ २९ ॥ विनष्टः पश्यतस्तस्य
 रक्षिणः शरणं गतः ॥ आदाय सुकृतं तस्य सर्वं गच्छेदरक्षितः ॥ ३० ॥ एवं दोषो महानत्र प्रपन्ना-
 नामरक्षणे ॥ अस्वर्ग्यं चायशस्यं च बलवीर्यविनाशनम् ॥ ३१ ॥ करिष्यामि यथार्थं तु कण्डोर्वचन-
 मुत्तमम् ॥ धर्मिष्ठं च यशस्यं च स्वर्ग्यं स्यात्तु फलोदये ॥ ३२ ॥ सकृदेव प्रपन्नाय तवस्मीति च
 याचते ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो दद्याम्येतद्ब्रतं मम ॥ ३३ ॥ आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया ॥
 विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम् ॥ ३४ ॥ रामस्य तु वचः श्रुत्वा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः ॥
 प्रत्यभाषत काकुत्स्थं सौहार्देनभिपूरितः ॥ ३५ ॥ किमत्र चित्रं धर्मज्ञ लोकनाथाश्चिखामणे ॥ यत्त्वमार्थं
 प्रभाषेथाः सत्त्ववान्सत्पथे स्थितः ॥ ३६ ॥ मम चायंतरात्मायं युद्धं वेत्ति विभीषणम् ॥ अनुमानाच्च
 भावाच्च सर्वतः सुपरीक्षितः ॥ ३७ ॥ तस्मात्क्षिप्रं सहास्माभिस्तुल्यो भवतु राघव ॥ विभीषणो महाप्राज्ञः
 सस्त्रित्वं चाभ्युपैतु नः ॥ ३८ ॥ ततस्तु सुग्रीववचो निशम्य तद्धराक्षरेणाभिहितं नरेश्वरः ॥ विभीषणे-
 नाशु जगाम संगमं पतत्रिराजेन यथा पुरंदरः ॥ ३९ ॥ इ० श्रीम० वा० आ० च० सा० युद्ध० अष्टादशः

सर्गः ॥ १८ ॥ राघवेणाभये दत्ते सन्नतो रावणानुजः ॥ विभीषणो महाप्राज्ञो भूमिं समन्त्रलोकेयत् ॥ १ ॥
 स्वात्पपातावर्निं हृष्टो भर्कैरनुचरैः सह ॥ स तु रामस्य धर्मात्मा निषपात विभीषणः ॥ २ ॥ पादयोन्यिषपाताथ
 चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ अत्रवीच तदा वाक्यं रामं प्रति विभीषणः ॥ ३ ॥ धर्मयुक्तं च युक्तं च सांप्रतं संग्रहर्षणम् ॥
 अनुजो रावणस्याहं तेन चास्यवमानितः ॥ ४ ॥ भवतं सर्वभूतानां शरणं गतः ॥ परित्यक्ता मया लंका
 मित्राणि च घतानि च ॥ ५ ॥ भवद्गतं हि मे राज्यं जीवितं च सुखानि च ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो
 वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ वचसा सांत्वयित्वैनं लोचनाभ्यां पिबन्निव ॥ आख्याहि मम तत्त्वेन राक्षसानां
 वलाबलम् ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तदा रक्षो रामेणाह्निष्टकर्मणा ॥ रावणस्य बलं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ८ ॥
 अवध्यः सर्वभूतानां गंधर्वोरगपक्षिणाम् ॥ राजपुत्र दशग्रीवो वरदानात्स्वयंभुवः ॥ ९ ॥ रावणानंतरो
 भ्राता मम ज्येष्ठश्च वीर्यवान् ॥ कुंभकर्णो महातेजाः शक्रप्रतिबलो युधि ॥ १० ॥ रामं सेनापतिस्तस्य ग्रहस्तो
 यदि ते श्रुतः ॥ कैलासे येन समरे मणिभद्रः पराजितः ॥ ११ ॥ बद्धगोधांगुलित्रश्च अवध्यकवचो
 युधि ॥ धनुरादाय यस्तिष्ठन्नदश्यो भवतींद्रजित् ॥ १२ ॥ संग्रामे सुमहद्व्यूहे तर्पयित्वा हुताशनम् ॥
 अंतर्धानगतः श्रीमानिंद्रजिह्वंति राघव ॥ १३ ॥ महोदरमहापाश्र्वा राक्षसश्चाप्यकंपनः ॥ अनीक-
 पास्तु तस्यैते लोकपालसमा युधि ॥ १४ ॥ दशकोटिसहस्राणि राक्षसां कामरूपिणाम् ॥ मांसशोणित-
 मक्ष्याणां लंकापुरनिवासिनाम् ॥ १५ ॥ स तैस्तु सहितो राजा लोकपालानयोधयत् ॥ सह
 देवैस्तु ते भग्ना रावणेन दुरात्मना ॥ १६ ॥ विभीषणस्य तु वचस्तच्छ्रुत्वा रघुसत्तमः ॥ अन्वी-
 क्ष्य मनसा सर्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ यानि कर्मोपदानानि रावणस्य विभीषण ॥ आख्यातानि

च तत्त्वेन ह्यवगच्छामि तान्यहम् ॥ १८ ॥ अहं हत्वा दशग्रीवं सुग्रहस्तं सहात्मजम् ॥ राजानं त्वां
 करिष्यामि सत्यमेतच्छृणोतु मे ॥ १९ ॥ रसातलं वा प्रविशेत्पातालं वापि रावणः ॥ पितामहसकाशं
 वा न मे जीवन्विमोक्षयेत् ॥ २० ॥ अहत्वा रावणं संख्ये सपुत्रजनबांधवम् ॥ अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि
 त्रिभिस्तर्भ्रातृभिः शपे ॥ २१ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य रामस्याङ्घ्रिष्ठकर्मणः ॥ शिरसा बध्ना
 धर्मात्मा वक्तुमेव प्रचक्रमे ॥ २२ ॥ राक्षसानां वेधे साह्यं लंकायाश्च प्रयर्षणे ॥ करिष्यामि यथाप्राणं
 प्रवेक्ष्यामि च बाहिनीम् ॥ २३ ॥ इति व्रुवाणं रामस्तु परिष्वज्य विभीषणम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणं प्रीतः
 समुद्राञ्जलमानय ॥ २४ ॥ तेन चेमं महाप्राज्ञमभिपिच विभीषणम् ॥ राजानं रक्षतां क्षिप्रं प्रसन्नं मयि
 मानद ॥ २५ ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रिरभ्यर्षिचद्विभीषणम् ॥ मध्ये वानरमुख्यानां राजानं राजशासनात्
 ॥ २६ ॥ तं प्रसादं तु रामस्य दृष्ट्वा सद्यः प्लवंगमाः ॥ प्रचुक्रुर्मुहूर्त्मात्मानं साधुसाञ्चिति चाब्रुवन्
 ॥ २७ ॥ अब्रवीच्च हनूमांश्च सुग्रीवश्च विभीषणम् ॥ कथं सागरमक्षोभ्यं तराम वरुणालयम् ॥ सैन्यैः परिवृतः
 सर्वे वानराणां महौजसाम् ॥ २८ ॥ उपगौरभिगच्छाम यथा नदनदीपतिम् ॥ तराम तरसा सर्वे ससैन्या
 वरुणालयम् ॥ २९ ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा प्रत्युवाच विभीषणः ॥ समुद्रं राघवो राजा शरणं गंतुमर्हति
 ॥ ३० ॥ खानितः सगरेणायमप्रमेयो महोदधिः ॥ कर्तुमर्हति रामस्य ज्ञातेः कार्यं महोदधिः ॥ ३१ ॥
 एवं विभीषणेनोक्तं राक्षसेन विपश्चिता ॥ आजगामाथ सुग्रीवो यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ ३२ ॥
 ततश्चाख्यातुमारोभे विभीषणवचः शुभम् ॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवः सागरस्योपवेशनम् ॥ ३३ ॥ प्रकृत्या
 धर्मशीलस्य रामस्यास्याप्यरोचत ॥ सलक्ष्मणं महातेजाः सुग्रीवं च हरीश्वरम् ॥ ३४ ॥ सत्किंयर्थ

क्रियादक्षं स्मितपूर्वमभाषत ॥ विभीषणस्य मंत्रोऽयं मम लक्ष्मण रोचते ॥ ३५ ॥ सुग्रीवः पंडितो
नित्यं भवान्मित्रविचक्षणः ॥ उभाभ्यां संप्रधार्यार्थं रोचते यत्तदुच्यताम् ॥ ३६ ॥ एवमुक्तौ ततो वीरा-
वुभौ सुग्रीवलक्ष्मणौ ॥ समुदाचारसंयुक्तमिदं वचनमूचतुः ॥ ३७ ॥ किमर्थं नौ नरव्याघ्र न रोचिष्यति
राघव ॥ विभीषणेन यत्तुक्तमस्मिन्काले सुखावहम् ॥ ३८ ॥ अबद्धा सागरे सेतुं घोरेऽस्मिन्वरुणालये ॥
लंका नासादितुं शक्या सैर्द्वैरपि सुरासुरैः ॥ ३९ ॥ विभीषणस्य शूरस्य यथार्थं क्रियतां वचः ॥ अलं
कालात्ययं कृत्वा सागराय नियुज्यताम् ॥ यथा सैन्येन गच्छाम पुरीं रावणपालिताम् ॥ ४० ॥ एवमुक्तः
दुःशास्तीर्णे तीरे नदनदीपतेः ॥ संविवेश तदा रामो वेद्यामिव हुताशनः ॥ ४१ ॥ इत्या० श्रीम० वा०
आ० च० सा० यु० ए० कोनर्विशः सर्गः ॥ १९ ॥ ततो निविष्टां ध्वजिनीं सुग्रीवेणाभिपालिताम् ॥
ददर्श राक्षसोऽभ्येत्य शार्दूलो नाम वीर्यवान् ॥ १ ॥ चारो राक्षसराजस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ तां
दृष्ट्वा सर्वतो व्यग्रां प्रतिगम्य स राक्षसः ॥ २ ॥ अविश्य लंकां वेगेन राजानमिदमब्रवीत् ॥ एष वै
वानरक्षौघो लंकां समभिवर्तते ॥ ३ ॥ अगाधश्चाप्रमेयश्च द्वितीय इव सागरः ॥ पुत्रौ दशरथस्येभौ
भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४ ॥ उत्तमौ रूपसंपन्नौ सीतायाः पदमगतौ ॥ एतौ सागरमासाद्य सन्निविष्टौ
महाद्युते ॥ ५ ॥ बलं चाक्राशमावृत्य सर्वतो दशयोजनम् ॥ तत्त्वभूतं महाराज क्षिप्रं वेदितुमर्हसि
॥ ६ ॥ तव दूता महाराज क्षिप्रमर्हति वेदितुम् ॥ उपप्रदानं सात्वं वा भेदो वात्र प्रयुज्यताम् ॥ ७ ॥
शार्दूलस्य वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ उवाच सहसा व्यग्रः संप्रधार्यार्थमात्मनः ॥ शुक्रं साधु
तदा रक्षो वाक्यमर्थविदां वरम् ॥ ८ ॥ सुग्रीवं ब्रूहि गत्वाशु राजानं वचनान्मम ॥ यथासेदशमच्छोबं

शृण्वया परया गिरा ॥ ९ ॥ त्वं वै महाराजकुलप्रसूतो महाबलश्चर्यजःसुतश्च ॥ न कश्चनार्थ-
स्त्व नास्त्यनर्थस्तथापि मे भ्रातृसमो हरीश ॥ १० ॥ अहं यद्यहरं भार्यो राजपुत्रस्य धीमतः ॥
किं तत्र तव सुग्रीव किञ्चिद्वा प्रति गम्यताम् ॥ ११ ॥ नहीयं हरिभिर्लंका प्राप्तुं शक्या कथंचन ॥
देवैरपि संगध्वैः किं पुनर्नरवानरैः ॥ १२ ॥ स तदा राक्षसेन्द्रेण संदिष्टो रजनीचरः ॥
शुको विहंगमो भूत्वा तूर्णमाग्लुत्य चांबरम् ॥ १३ ॥ स गत्वा दूरमध्वानमुपयुपरि सागरम् ॥
संस्थितो ह्यंबरे वाक्यं सुग्रीवमिदमब्रवीन् ॥ १४ ॥ सर्वमुक्तं यथादिष्टं रावेणेन दुरात्मना ॥
तत्रापयंतं वचनं तूर्णमाग्लुत्य वानराः ॥ १५ ॥ प्रापद्यंत तदा क्षिप्रं लोपुं हंतुं च मुष्टिभिः ॥
सर्वैः प्लवगैः प्रसभं निगृहीतो निशाचरः ॥ १६ ॥ गगनाद्भूतले चाशु प्रतिगृह्यावतारितः ॥ वानरैः
पीडयमानस्तु शुको वचनमब्रवीन् ॥ १७ ॥ न दूतान्त्रति काकुत्स्थ वार्यतां साधु वानराः ॥ यस्तु
हित्वा मतं भर्तुः स्वमतं संप्रधारयेन् ॥ अनुक्तवादी दूतः सन्स दूतो वधमर्हते ॥ १८ ॥ शुक्रस्य
वचनं रामः श्रुत्वा तु परिदेवितम् ॥ उवाच मा वधिष्ठेति व्रतः शालाभृगुर्षभाच् ॥ १९ ॥ स च पत्र-
लघुर्मत्वा हरिभिर्दक्षितेऽभये ॥ अंतरिक्षे स्थितो भूत्वा पुनर्वचनब्रवीन् ॥ २० ॥ सुग्रीव सत्त्वसं-
पन्न महाबलपराक्रम ॥ किं मया खलु वक्तव्या रात्रौ लोकरावणः ॥ २१ ॥ स एवमुक्तः
पुत्रगाधिपस्तदा प्लवंगमानाभृषभो महाबलः ॥ उवाच वाक्यं रजनीचरस्य चारं शुक्रं शुद्धमदीनसत्त्वः
॥ २२ ॥ न मेऽसि मित्रं न तथानुकंथ्यो न चोपकर्तासि न मे प्रियोऽसि ॥ अरिश्च रासस्य सहानुबंध-
स्ततोऽसि बालीव वधाह्वयः ॥ २३ ॥ निहन्त्यहं त्वां समुतं सबंधुं ह्यज्ञातिवर्गं रजनीचरेश ॥ लंकां

च सर्वा महता बलेन सर्वैः करिष्यामि समेत्य भस्म । २४ ॥ न मोक्ष्यसे रावण रावणस्य सर्वैः सहै-
 रैरपि मूढ गुप्तः ॥ अन्तर्हितः सूर्यपथं गतोऽपि तथैव पातालमनुप्रविष्टः ॥ गिरिशपादांबुजसंगतो वा
 हतोऽसि रामेण सहानुजस्त्वम् ॥ २५ ॥ तस्य ते त्रिपु लोकेषु न पिशाचं न राक्षसम् ॥ त्रातारं नानुप-
 द्यामि न गंधर्वं न चासुरम् ॥ २६ ॥ अवधीस्त्वं जरावृद्धं गुप्तराजं जटाशुषम् ॥ किं नु ते रामसन्निध्ये
 सकाशे लक्ष्मणस्य च ॥ हता सीता विशालाक्षी यां त्वं गृह्य न बुध्यसे ॥ २७ ॥ महाबलं महात्मानं
 दुराधर्षं सुरैरपि ॥ न बुध्यसे रघुश्रेष्ठं यस्ते प्राणान्हरिष्यति ॥ २८ ॥ ततोऽब्रवीद्वालिसुतोऽव्यंगदो
 हरिसत्तमः ॥ नायं दूतो महाप्राज्ञ चारकः प्रतिभाति मे ॥ २९ ॥ लुलितं हि बलं सर्वमेतेन तव
 तिष्ठता ॥ गृह्यतां मां गमलं क्रोमेतद्धि मम रोचते ॥ ३० ॥ ततो राज्ञा समादिष्टाः समुत्पत्य बली-
 मुखाः ॥ जगृहुश्च बंधुश्च विलपंतमनाथवन् ॥ ३१ ॥ शुक्रस्तु वानरैश्चंडैस्तत्र तैः संपपीडितः ॥
 व्याचुक्रोश महात्मानं रामं दशरथात्मजम् ॥ लुप्येते मे बलात्पक्षौ भिद्येते मे तथाक्षिणी ॥ ३२ ॥ यां
 च रात्रिं मरिष्यामि जाये रात्रिं च यामहम् ॥ एतस्मिन्नंतरे काले यन्मया ह्यशुभं कृतम् ॥ सर्वं तदुप-
 पद्येथा जह्यां चेद्यदि जीवितम् ॥ ३३ ॥ नावातयत्तदा रामः श्रुत्वा तत्परिदेवितम् ॥ वानरानब्रवीद्रामो
 मुच्यतां दूत आगतः ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० युद्धकांडे विंशः
 सर्गः ॥ २० ॥ ततः सागरवेलायां दर्भानास्तीर्य राघवः ॥ अजलिं ग्राह्यमुखः कृत्वा प्रतिशिश्ये महोदधेः
 ॥ १ ॥ बाहुं भुजंगभोगाभमुपधायारिसूदनः ॥ जातरूपमयैश्चैव भूषणैर्भूषितं सदा ॥ २ ॥ मणिकांच-
 नकयूरमुक्ताप्रवरभूषणैः ॥ सुजैः परमनारीणामिभ्यष्टमनेकधा ॥ ३ ॥ चंदनागुरुभिश्चैव पुरस्तादिभ्ये-

वितम् ॥ बालसूर्यप्रकाशैश्च चंदनैरुपशोभितम् ॥ ४ ॥ शयने चोत्तमांगेन सीतायाः शोभितं पुरा ॥
 तक्षकस्येव संभोगं गंजालनिषेवितम् ॥ ५ ॥ संयुगे युगसंकाशं शत्रूणां शोकवर्धनम् ॥ सुहृदां नं-
 दनं दीर्घं सागरांतव्यपाश्रयम् ॥ ६ ॥ अस्यता च पुनः सव्यं ज्याघातविहृतत्वचम् ॥ दक्षिणो दक्षिणं
 बाहुं महापरिघसान्निभम् ॥ ७ ॥ गोसहस्रप्रदातारं ह्युपधाय भुजं महत् ॥ अद्य मे तरणं वाथ मरणं
 सागरस्य वा ॥ ८ ॥ इति रामो धृतिं कृत्वा महाबाहुर्महोदधिम् ॥ अधिशिष्ये च विधिवत्प्रयतोऽत्र
 स्थितो मुनिः ॥ ९ ॥ तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशास्तोर्णे महीतले ॥ नियमादुग्रमत्तस्य निशास्तिष्ठोऽभि-
 जग्मतुः ॥ १० ॥ स त्रिरात्रोषितस्तत्र नयज्ञो धर्मवत्सलः ॥ उपासत तदा रामः सागरं सरितां पविम्
 ॥ ११ ॥ नच दर्शयते रूपं मंदो रामस्य सागरः ॥ प्रयतेनापि रामेण यथार्हमभिपूजितः ॥ १२ ॥
 समुद्रस्य ततः क्रुद्धो रामो रक्तांतलोचनः ॥ समीपस्थमुवाचेदं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ १३ ॥ अव-
 लेपः समुद्रस्य न दर्शयति यः स्वयम् ॥ प्रशमश्च क्षमा चैव आर्जवं प्रियवादिता ॥ १४ ॥ असा-
 मर्थ्यफला ह्येते निर्गुणेषु सतां गुणाः ॥ आत्मप्रशंसिनं दुष्टं धृष्टं विपरिधावकम् ॥ १५ ॥
 सर्वत्रोत्सृष्टदंष्ट्रं च लोकः सत्कुरुते नरम् ॥ न साग्ना शक्यते कीर्तनं साक्षा शक्यते यशः
 ॥ १६ ॥ प्राप्तं लक्ष्मण लोकेऽस्मिन्त्रयो वा रणमूर्धानि ॥ अद्य मद्गुणनिर्भयैर्मर्मैर्मकरालयम्
 ॥ १७ ॥ निरुद्धतोयं सौमित्रे प्लवङ्गिः पश्य सर्वतः ॥ भोगितां पश्य भोगानि मया
 भिन्नानि लक्ष्मण ॥ १८ ॥ महाभोगानि मत्स्यानां करिणां च करानिह ॥ सशस्त्रशुक्रिकाजालं
 समीनमकरं तथा ॥ १९ ॥ अद्य शुद्धेन महता समुद्रं परिशोष्ये ॥ क्षमया हि समायुक्तं मामयं

मकरालयः ॥ २० ॥ असमर्थं विजानाति विक्क्षमामिदृशे जने ॥ न दर्शयति साम्ना मे सागरो
रूपमात्मनः ॥ २१ ॥ चापमानय सौमित्रे शराश्चाज्ञाविषोपमान् ॥ समुद्रं शोषयिष्यामि पङ्कथां यांतुं प्ल-
वंगमाः ॥ २२ ॥ अद्याक्षोभ्यमपि कुङ्कः क्षोभयिष्यामि सागरम् ॥ वेलासु कृतमर्यादं सहस्रोर्मिसमा-
कुलम् ॥ २३ ॥ निर्मर्यादं करिष्यामि सायकैर्वरुणालयम् ॥ महार्णवं क्षोभयिष्ये महादानवसंकुलम्
॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा धनुष्मणिः क्रोधविरफारितेक्षणः ॥ बभूव रामो दुर्धर्षो युगांताधिरिव
ज्वलन् ॥ २५ ॥ संपीडय च धनुर्वोरं कंपयित्वा शनैर्जगत् ॥ मुमोच विशिखानुग्रान्वञ्जनिव शत-
क्रतुः ॥ २६ ॥ ते ज्वलंतो महावेगास्तेजसा सायकोत्तमाः ॥ प्रविशंति समुद्रस्य जलं
वित्रस्तपन्नगम् ॥ २७ ॥ तोयवेगः समुद्रस्य समीनमकरो महान् ॥ स बभूव
महाधोरः समारुतरवस्तथा ॥ २८ ॥ महोर्मिजालचलितः शंखजालसमावृतः ॥ सधूमः परि-
वृत्तोर्मिः सहसासीनमहोदधिः ॥ २९ ॥ व्यथिताः पन्नगाश्चासन्दीप्तास्या दीप्तलोचनाः ॥ दानवाश्च महावीर्याः
पातालतलवासिनः ॥ ३० ॥ ऊर्मयः सिंधुराजस्य सनक्रमकरास्तथा ॥ विंध्यमंदरसंकाशाः समुत्प्लु-
सहस्रशः ॥ ३१ ॥ आघूर्णिततरंगौचः संप्रांतोरगराक्षसः ॥ उद्धर्तितमहाग्राहः सघोषो वरुणालयः ॥
॥ ३२ ॥ ततस्तु तं राघवमुग्रवेगं प्रकर्षमाणं धनुःप्रमेयम् ॥ सौमित्रिरुत्पत्य विनिःश्वसंतं मामिति
चोक्त्वा धनुराललेभे ॥ ३३ ॥ एतद्विनापि ह्रुदधेस्तवाद्य संपत्स्यते वीरतमस्य कार्यम् ॥ भवद्विधाः
क्रोधवशं न यांति दीर्घं भवान्पश्यतु साधुवृत्तम् ॥ ३४ ॥ अंतर्हृतैश्चापि तथाऽन्तरिक्षे ब्रह्मर्षिभिश्चैव
सुरार्षिभिश्च ॥ शब्दः कृतः कष्टमिति ब्रुवद्भिर्ममति चोक्त्वा महता स्वरेण ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा-

मायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ अथोवाच रघुश्रेष्ठः
 सागरं दारुणं वचः ॥ अद्याहं शोषयिष्यामि सपातालं महार्णवम् ॥ १ ॥ शरनिर्दग्धतोयस्य परिशुष्कस्य
 सागर ॥ मया निहतसत्त्वस्य पांसुरुत्पद्यते महान् ॥ २ ॥ मत्कार्मुकनिष्ठेन शरवर्षेण सागर ॥ परं
 तीरं गमिष्यति पद्मिरेव प्लवंगमाः ॥ ३ ॥ विचिन्वन्नाभिजानाक्षि पौरुषं नापि विक्रमम् ॥ दानवालय-
 संतापं मत्तो नाम गमिष्यसि ॥ ४ ॥ ब्राह्मणास्त्रेण संयोज्य ब्रह्मदंडनिभं शरम् ॥ संयोज्य धनुर्वि श्रेष्ठे
 विचकर्ष महाबलः ॥ ५ ॥ तस्मिन्निष्कृष्टे सहसा राघवेण शरासने ॥ रोदसी संपफालेव पर्वताश्च
 चकंपिरे ॥ ६ ॥ तमश्च लोकमात्रे दिशश्च न चकाशिरे ॥ प्रतिचुक्षुभिरे चाशु सरांसि सरित-
 स्तदा ॥ ७ ॥ तिर्यक् च सह नक्षत्रैः संगतौ चंद्रभास्करौ ॥ भास्करांशुभिरादीपं तमसा च समावृतम् ॥
 ८ ॥ प्रचकाशे तदाकाशमुल्काशतविदीपितम् ॥ अंतरिक्षाच्च निर्घाता निर्जग्मुस्तुमुलस्वनाः ॥ ९ ॥
 वपुःप्रकर्षेण ववुर्दिव्यमारुतपंक्तयः ॥ बभञ्ज च तदा वृक्षाञ्जलदानुद्वहन्मुहुः ॥ १० ॥ आरुजंश्चैव
 शैलाग्राञ्छिस्तराणि बभञ्ज च ॥ दिवि च रम महावेगाः संहताः समहास्वनाः ॥ ११ ॥ सुसुचुर्बहुता-
 नमस्ति महाशनयस्तदा ॥ यानि भूतानि दृश्यानि चुक्रुशुश्चाशनेः समम् ॥ १२ ॥ अहश्चानि च
 भूतानि सुसुचुर्भैरवस्वनम् ॥ शिशिरं चाभिभूतानि संव्रस्तान्युद्विजति च ॥ १३ ॥ संप्रविष्यथिरे चापि
 नच पस्मिंदिरे भयान् ॥ सह भूतैः सतोर्योभिः सतागाः सहराक्षसः ॥ १४ ॥ सहसामूत्ततो वेगाद्भीम-
 वेगो महोदधिः ॥ योजनं व्यतिचक्राम वेलासन्यत्र संप्लवन् ॥ १५ ॥ तं तथा समतिक्रान्तं नातिच-
 क्राम राघवः ॥ तमुद्धतमभिन्नघ्नो रामो नदनदीपतिम् ॥ १६ ॥ ततो मध्याह्नसमुद्रस्य सागरः स्वय-

मस्थितः ॥ उद्याद्रिमहाशैलान्मेरोरिव दिवाकरः ॥ १७ ॥ पन्नगैः सह दीप्तास्यैः समुद्रः प्रत्यदृश्यत ॥
 स्निग्धवैदूर्यसंकाशो जांवूनदविभूषणः ॥ १८ ॥ रत्नमाल्यांबरधरः पद्मपत्रनिभेक्षणः ॥ सर्वपुष्पमयीं
 द्विव्यां शिरसा धारयन्सजम् ॥ १९ ॥ जातरूनमयैश्चैव तपनीयविभूषणैः ॥ आत्मजानां च रत्नानां
 भूषितो भूषणोत्तमैः ॥ २० ॥ घातुभिर्मंडितः शैलो त्रिविधौर्ममवानिव ॥ (एकावलीमध्यगतं तरलं
 पाण्डुरप्रभम् ॥ त्रिपुलेनोरसा विव्रतकैस्तुभस्य सहोदरम् ॥ १ ॥) आर्घूणिततरंगैश्चः कालिकानिल-
 संकुलः ॥ २१ ॥ (उद्धतैर्महाग्राहः संभ्रान्तोरगराक्षसः ॥ देवतानां सुरूपणां नानारूपाभिराश्रितः ॥
 ॥ १ ॥) गंगासिंधुप्रधानाभिरागमाभिः समावृतः ॥ सागरः समुपक्रम्य पूर्वमामंड्य वर्थिवान् ॥ अब्र-
 वीत्प्रांजलिर्वाक्यं राघवं शरपाणिनम् ॥ २२ ॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च राघवः ॥ स्वभावे
 सौम्य तिष्ठति शाश्वतं मार्गमाश्रिताः ॥ २३ ॥ तत्स्वभावो ममाप्येष यद्गगधोऽहमसुवः ॥ विकारस्तु
 भवेद्वाघ एतत्ते प्रवदाम्यहम् ॥ २४ ॥ न कामान्नच लोभाद्वा न भयात्पार्थिवात्मज ॥ रागाक्राकुलजलं
 स्तंभयेयं कथंचन ॥ २५ ॥ विधास्ये येन गंतासि विषहिर्येऽप्यहं तथा ॥ न ग्राहा विधमिष्यति यावत्सेना
 तरिष्यति ॥ हरीणां तरणे राम करिष्यामि यथास्थलम् ॥ २६ ॥ तमब्रवीत्तदा रामः शृणु मे बरुणा-
 लय ॥ अमोघोऽयं महाबाणः कस्मिन्देशे निपात्यताम् ॥ २७ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा महा-
 शरम् ॥ महोदधिर्महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ २८ ॥ इत्तरेणावकाशोऽस्ति कश्चित्पुण्यतरो मम ॥ द्रुमकुल्य
 इति ख्यातो लोके ख्यातो यथा भवान् ॥ २९ ॥ उपद्रवर्शनकर्माणो बहवस्तत्र दृश्यवः ॥ आभीरप्रमुखाः पापाः
 पिबन्ति सलिलं मम ॥ ३० ॥ तैर्न तत्स्पर्शनं पापं सहेयं पापकर्मभिः ॥ अमोघः क्रियतां राम अयं तत्र शरो-

समः ॥ ३१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सागरस्य महात्मनः ॥ मुमोच तं शरं दीप्तं परं सागरदर्शनात् ॥ ३२ ॥ तेन
 तन्मरुकांतरं पृथिव्यां किल विश्रुतम् ॥ निपातितः शरो यत्र वज्राशनिसमप्रभः ॥ ३३ ॥ ननाद च
 तदा तत्र वसुधा शल्यपीडिता ॥ तस्माद्वज्रणमुखात्तोयमुत्पपात रसातलात् ॥ ३४ ॥ स बभूव तदा कूपो
 ब्रण इत्येव विश्रुतः ॥ सततं चोलियतं तोयं समुद्रस्येव दृश्यते ॥ ३५ ॥ अवदारणशब्दश्च दारुणः सम-
 पद्यत ॥ तस्मात्तद्गणपातेन अपः कुक्षिष्वशोषयत् ॥ ३६ ॥ विख्यातं त्रिषु लोकेषु मरुकांतरमेव च ॥
 शोषयित्वा तु तं कुक्षिं रामो दशरथात्मजः ॥ वरं तस्मै ददौ विद्वान्मरुवेऽमरविक्रमः ॥ ३७ ॥ पशव्यश्चाल्परो-
 गश्च फलमूलरसायुतः ॥ बहुस्नेहो बहुक्षीरः सुगंधिर्विविधौषधिः ॥ ३८ ॥ एवमेतैश्च संयुक्तो बहुभिः संयुतो-
 मरुः ॥ रामस्य वरदानाच्च शिवः पंधा बभूव ह ॥ ३९ ॥ तस्मिन्दग्धे तदा कुक्षौ समुद्रः सरितां पतिः ॥ राघवं
 सर्वशास्त्राभिदं वचनमब्रवीन् ॥ ४० ॥ अयं सौम्य नलो नाम तनयो विश्वकर्मणः ॥ पित्रा दत्तवरः
 श्रीमान्प्रीतिमान्विश्वकर्मणः ॥ ४१ ॥ एष सेतुं महोत्साहः करोतु मयि वानरः ॥ तमहं धारयिष्यामि
 यथा ह्येष पिता तथा ॥ ४२ ॥ एवमुक्त्वोदधिर्नष्टः समुत्थाय नलस्ततः ॥ अब्रवीद्दानरश्रेष्ठो वाक्यं
 रामं महाबलम् ॥ ४३ ॥ अहं सेतुं करिष्यामि विस्तीर्णे मकरालये ॥ पितुः सामर्थ्यमासाद्य तत्त्वमाह
 महोदधिः ॥ ४४ ॥ दंड एव परो लोके पुरुषस्येति मे मतिः ॥ धिक्क्षमाममकृतज्ञेषु सात्वं दानमथापि
 वा ॥ ४५ ॥ अयं हि सागरो भीमः सेतुकर्मदिदृक्षया ॥ ददौ दंडमयाद्वाधं राघवाय महोदधिः ॥ ४६ ॥
 मम मातुर्वरो दत्तो मंदरे विश्वकर्मणा ॥ मया तु सदृशः पुत्रस्तव देवि भविष्यति ॥ ४७ ॥ औरसस्तस्य
 पुत्रोऽहं सदृशो विश्वकर्मणा ॥ नचाप्यहमनुत्तो वः प्रब्रूयामात्मनो गुणान् ॥ ४८ ॥ समर्थश्चाप्यहं सेतुं

कर्तुं वै वरुणालये ॥ तस्मादधैव बभूवुः सेतुं वानरपुंगवाः ॥ ४९ ॥ ततो विस्तृष्टा रामेण सर्वतो हरि-
पुंगवाः ॥ उत्पेतुर्महारण्यं हृष्टाः शतसहस्रशः ॥ ५० ॥ ते नगान्नगसंकाशाः शाखासृगरागर्षभाः ॥
बर्भजुः पादपांस्रत्र प्रचकर्षुश्च सागरम् ॥ ५१ ॥ ते सलैश्चाश्वकर्णैश्च धवैर्विशैश्च वानराः ॥ कुटजैर-
जुनैस्तालैस्तिलैकैस्तिनैरपि ॥ ५२ ॥ बिल्वकैः सप्तपर्णैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः ॥ वृतेश्चाशोकवृक्षै-
श्च सागरं समपूरयन् ॥ ५३ ॥ समूलांश्च विमूलांश्च पादपान्हरिसत्तमाः ॥ इन्द्रकेतूनिवोद्यम्य प्रजहुर्वानरास्त-
रून् ॥ ५४ ॥ तालान्दाडिमगुल्मांश्च नारिकेलविभीतकान् ॥ करीरान्बकुलांश्चिबान्समाजहुरितस्ततः
॥ ५५ ॥ हस्तिमात्रान्महाकायाः पाषाणांश्च महाबलाः ॥ पर्वतांश्च समुत्पाट्य यन्त्रैः परिवहति च ॥
॥ ५६ ॥ प्रक्षिप्यमाणैरचलैः सहसा जलमुद्धृतम् ॥ समुत्ससर्प चाकाशमवासर्पत्ततः पुनः ॥ ५७ ॥
समुद्रं क्षोभयामासुर्निपत्ततः समंततः ॥ सूत्राण्यन्ये प्रगृह्णति ह्यायतं शतयोजनम् ॥ ५८ ॥ नलश्चक्रै-
महासेतुं मध्ये नदनदीपतेः ॥ स तदा क्रियते सेतुर्वानरैर्धोरकर्मभिः ॥ ५९ ॥ दंडानन्ये प्रगृह्णति विचि-
न्वति तथापरे ॥ वानरैः शतशस्तत्र रामयज्ञापुरःसरैः ॥ ६० ॥ मेघाभैः पर्वताभैश्च तृणैः काष्ठैर्बल-
धिरे ॥ पुष्पिताम्रैश्च तरुभिः सेतुं बध्नाति वानराः ॥ ६१ ॥ पाषाणांश्च गिरिप्रख्यान्गिरिणां शिखराणि
च ॥ दृश्यते परिधावतो गृह्ण दानवसन्निभाः ॥ ६२ ॥ शिलाणां क्षिप्यमाणानां शैलानां तत्र पात्यताम् ॥
बभूव तुमुलः शब्दस्तदा तस्मिन्महोदधौ ॥ ६३ ॥ कृताग्निं प्रथमेनाह्वा योजनानि चतुर्दश ॥ प्रहृष्टैर्गजसंकाशै-
स्त्वरमाणैः प्लवंगभैः ॥ ६४ ॥ द्वितीयेन तथैवाह्वा योजनानि तु विंशतिः ॥ कृतानि प्लवगैस्तूर्ण भीम-
कार्यमहाबलैः ॥ ६५ ॥ अह्वा तृतीयेन यथा योजनानि तु सागरे ॥ त्वरमाणैर्महाकार्यैरेकविंशतिरेव च

॥ ६६ ॥ चतुर्थेन तथा चाह्वा द्वाविंशतिरथापि वा ॥ योजनानि महावैरैः कृतानि त्वरितैस्ततः ॥ ६७ ॥
 पंचमेन तथा चाह्वा पुर्वैः क्षिप्रकारिभिः ॥ योजनानि त्रयोविंशत्सुखेलमधिकृत्य वै ॥ ६८ ॥ स वानरवरः
 श्रीमान्विश्वकर्मात्मजो वली ॥ वचंय सागरे सेतुं यथा चास्य पिता तथा ॥ ६९ ॥ स नलेन कृतः
 सेतुः सागरे मकरालये ॥ शुशुभे सुभगः श्रीमान्स्वातीपथ इवांबरे ॥ ७० ॥ ततो देवाः संगंधर्वाः सिद्धा-
 श्र परमर्षयः ॥ आगम्य गगन तस्थुर्द्रुक्कामास्तदद्भुतम् ॥ ७१ ॥ दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥
 ददृशुर्देवगंधर्वा नलसेतुं सुदुष्करम् ॥ ७२ ॥ आलुबंतः प्लवंतश्च गर्जतश्च प्लवंगमाः ॥ तमर्चित्यमस-
 ह्यं च ह्यद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ७३ ॥ ददृशुः सर्वभूतानि सागरे सेतुबंधनम् ॥ तानि कोटिसहस्राणि
 वानराणां महौजसाम् ॥ ७४ ॥ बध्नंतः सागरे सेतुं जग्मुः पारं महोदधः ॥ विशालः सुकृतः श्रीमा-
 न्सुभमिः सुसमाहितः ॥ ७५ ॥ अशोभत महान्सेतुः सीमंत इव सागरे ॥ ततः पारे समुद्रस्य
 गदापाणिर्विभीषणः ॥ ७६ ॥ परेषामभियानार्थमतिप्रुत्सर्चिवैः सह ॥ सुग्रीवभ्तु ततः प्राह
 रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ७७ ॥ हनूमंतं त्वमारोह अंगदं त्वथ लक्ष्मणः ॥ अयं हि विपु-
 लो वीर सागरो मकरालयः ॥ ७८ ॥ वैहायसौ शुवामेतौ वानरौ धारयिष्यतः ॥ अग्र-
 तस्तस्य सैन्यस्य श्रीमान्नामः सलक्ष्मणः ॥ ७९ ॥ जगाम वन्वी धर्मात्मा सुग्रीवेण समन्वितः ॥
 अन्ये मध्येन गच्छति पाश्र्वतोऽन्ये पुर्वंगमाः ॥ ८० ॥ सलिलं प्रपतंत्यन्ये मार्गमन्ये प्रपेदिरे ॥ केचि-
 द्वैद्वायसगताः सुपर्णा इव पुच्छुवुः ॥ ८१ ॥ घोषेण नहता घोषं सागरस्य समुच्छ्रितम् ॥ भीममंतर्दधे
 भीमा तरंती हरिवाहिनी ॥ ८२ ॥ वानराणां हि सा तीर्णा वाहिनी नलसेतुना ॥ तीरे निविविशे राज्ञा

बहुमूलफलोदके ॥ ८३ ॥ तदद्भुतं राघवकर्म दुष्करं समीक्ष्य देवाः सह सिद्धचारणैः ॥ उपेत्य रामं
 सहसा महर्षिभिस्तमभ्यर्चिन्वन्मुमुर्जैः प्रथक् ॥ ८४ ॥ जयस्व शत्रून्नादेव मेदिनीं ससागरं पालय
 शाश्वतीः समाः ॥ इतीव रामं नरदेवसत्कृतं शुनैर्वचोभिर्विविधैरपूजयन् ॥ ८५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
 वाल्मीकीये आदि० च० सा० युद्धकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ निमित्तानि निमित्तज्ञो दृष्ट्वा लक्ष्मण-
 पूर्वजः ॥ सौमित्रिं संपरिचिज्य इदं वचनमब्रवीन् ॥ १ ॥ परिगृह्योदकं शीतं वनानि फलंवीति च ॥ वलौघं
 संविमज्ज्येसं व्यूह्य तिष्ठेम लक्ष्मण ॥ २ ॥ लोकक्षयकरं मीमं भयं पश्याम्युपस्थितम् ॥ प्रबर्हेण प्रवीराणामृक्ष-
 वानररक्षसाम् ॥ ३ ॥ वाताश्च कलुषा वांति कंपते च वसुंधरा ॥ पर्वताध्यानि वेपंते पतंति च मही-
 रुहाः ॥ ४ ॥ मेवाः क्रव्यादसंकाशाः परुषाः परुषस्वनाः ॥ क्रूराः क्रूरं प्रवर्षति मिश्रं शोणितविदुभिः ॥
 ५ ॥ रक्तचंदनसंकाशा संध्या परमदारुणा ॥ ज्वलतः प्रपतत्येतदादित्यादग्निमंडलम् ॥ ६ ॥ दीना
 दोनस्यराः क्रूराः सर्वतो भृगपक्षिणः ॥ प्रत्यादित्यं विनर्दंति जनयंतो महद्भयम् ॥ ७ ॥ रजन्यामप्र-
 काशस्तु संतापयति चंद्रमाः ॥ कृष्णरक्तांशुपर्यंतो लोकक्षय इवोदितः ॥ ८ ॥ हस्तो रूक्षोऽप्रसस्तश्च
 परिवेषतु लोहितः ॥ आदित्ये विमले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते ॥ ९ ॥ रजसा महता चापि नक्षत्राणि
 हतानि च ॥ युगांतमिव लोकानां पश्य शंसंति लक्ष्मण ॥ १० ॥ काकाः श्येनास्तथा नोचा गुत्राः
 परिपतंति च ॥ शिवाश्चाप्यशुभान्नादान्नदंति सुमहामयान् ॥ ११ ॥ शैलैः शूलैश्च खड्गैश्च विमुक्तैः
 कपिराक्षसैः ॥ भविष्यत्यावृता भूमिर्मांसशोणितकंदमा ॥ १२ ॥ क्षिप्रमैव दुर्धर्षा पुरीं रावणपालि-
 ताम् ॥ अभियाम जवनैव सर्वैर्हरिभिरावृताः ॥ १३ ॥ इत्येवमुक्त्वा धन्वी स रामः संभ्रामवर्षणः ॥

प्रत्स्थे पुरतो रामो लंकामभिमुखो विभुः ॥ १४ ॥ सविभीषणसुग्रीवाः सर्वे ते वानरर्षभाः ॥ प्रतस्थिरे
विनर्दतो घृतानां द्विषतां वधे ॥ १५ ॥ राघवस्य प्रियार्थं तु सुतरां वीर्यशालिनाम् ॥ हरीणां कर्मचेष्टा-
भिस्तुतोष रघुनन्दनः ॥ १६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे त्रयो-
विंशः सर्गः ॥ २३ ॥ सा वीरसमिती राज्ञा विरराज व्यवस्थिता ॥ अश्विना शुभनक्षत्रा पौर्णमासीव
शारदी ॥ १ ॥ प्रचचाल च वेगेन त्रस्ता चैव वसुंधरा ॥ पीड्यमाना बलौघेन तेन सागरवर्चसा ॥ २ ॥
ततः शुश्रुवुराकुष्टं लंकायां काननौकसः ॥ भेरीमृदंगसंधुष्टं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ ३ ॥ बभूवुस्तेन घोषेण
संहृष्टा हरियूथपाः ॥ अमृष्यमाणास्तत्क्षोभं विनेदुर्घोषवत्तरम् ॥ ४ ॥ राक्षसास्तत्खल्वंगानां शुश्रुवुस्तेऽपि
गर्जितम् ॥ नर्दतामिव दृमानां मेघानामंबरे स्वनम् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा दाशरथिलंकां चित्रध्वजपताकिनीम् ॥
जगाम मनसा सीतां दूयमानेन चेतसा ॥ ६ ॥ अत्र सा मृगशावाक्षी रावणेनोपरुध्यते ॥ अभिमूता
प्रहेणेव लोहितान्गेन रोहिणी ॥ ७ ॥ दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य समुद्रीक्ष्य च लक्ष्मणम् ॥ उवाच वचनं
वीरस्तत्कालहितमात्मनः ॥ ८ ॥ आखिलंतीमिवाकाशमुत्थितां पश्य लक्ष्मण ॥ मनसेव कृतां लंकां
नगाग्रे विश्वकर्मणा ॥ ९ ॥ विमानैर्वहुभिर्लंका संकीर्णा रचिता पुरा ॥ विष्णोः पद्मिवाकाशं छादितं
पांडुभिर्घनैः ॥ १० ॥ पुष्पिषैः शोभिता लंका वनैश्चित्रशोभमैः ॥ नानापतंगसंधुष्टफलपुष्पोपगैः
शुभैः ॥ ११ ॥ पश्यमच्चविहंगानि प्रलीनत्रमराणि च ॥ कोकिलकुलखंडानि दोधवीति शिवोऽनिलः ॥
॥ १२ ॥ इति दाशरथी रामो लक्ष्मणं समभाषत ॥ बलं च तत्र विभजच्छास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १३ ॥
शशास कपिसैनो तां बलादादाय वीर्यवान् ॥ अंगदः सह नीलेन तिष्ठेदुरासि दुर्जयः ॥ १४ ॥ तिष्ठे-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः २४. * (९९३)

द्वानरवाहिन्या वानरौघसमावृतः ॥ आश्रितो दक्षिणं पार्श्वमुपभो नाम वानरः ॥ १५ ॥ गंधहस्तीव
दुर्धर्पस्तरस्वी गंधमादनः ॥ तिष्ठेद्वानरवाहिन्याः सव्यं पक्षमधिष्ठितः ॥ १६ ॥ मूर्ध्नि स्थास्याम्यहं यत्तो
लक्ष्मणेन समन्वितः ॥ जात्रवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ १७ ॥ ऋक्षमुख्या महात्मानः कुक्षि
रक्षंतु ते त्रयः ॥ जघनं कपिसेनायाः कपिराजोऽभिरक्षतु ॥ पश्चार्धमिव लोकस्य प्रचेतास्तेजसावृतः ॥ १८ ॥
सुविभक्तमहाव्यूहा महावानररक्षिता ॥ अनीकनी सा विभभौ यथा चौः साभ्रसंलब्धा ॥ १९ ॥
प्रगृह्णा गिरिरंशाणि महत्तश्च महीरुहान् ॥ असेदुर्वानरा लंकां विमर्दयिषवो रणे ॥ २० ॥ शिखरैर्वि-
किरामैनां लंकां मुष्टिभिरेव वा ॥ इति स्म दधिरे सर्वे मतांसि हरिपुंगवाः ॥ २१ ॥ ततो रामो महातेजाः
सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ सुविभक्तानि सैन्यानि शुक एष विमुच्यताम् ॥ २२ ॥ रामस्य तु वचः श्रुत्वा
वानरैर्द्रो महाबलः ॥ मोचयामास तं दूतं शुकं रामस्य शासनान् ॥ २३ ॥ मोचितो रामवाक्येन वानरैश्च
निपीडितः ॥ शुकः परमसंक्रतो रक्षोऽधिपमुपागमन् ॥ २४ ॥ रावणः प्रहसन्नेव शुकं वाक्यमुवाच ह ॥
किमिमौ ते सितौ पक्षौ लूनपक्षश्च दृश्यसे ॥ २५ ॥ कञ्चिन्नेकचित्तानां तेषां त्वं वशमागतः ॥
ततः सभयसंविम्रस्तेन राज्ञाभिचोदितः ॥ वचनं अत्युवाचेदं राक्षसाधिपमुत्तमम् ॥ २६ ॥ सागरस्योत्तरे
तीरेऽब्रुवं ते वचनं तथा ॥ यथा संदेशमक्लिष्टं सात्वयन्मृगण्या गिरा ॥ २७ ॥ क्रुद्धैस्तेरहमुत्प्लुत्य
दृष्टमात्रः प्लवांगमैः ॥ गृहीतोऽस्म्यपि चारब्धो हंतुं लोपुं च मुष्टिभिः ॥ २८ ॥ न ते संभाषितुं
शक्याः संप्रव्रतोऽत्र न विद्यते ॥ प्रकृत्या कोपनास्तीक्ष्णा वानरा राक्षसाधिप ॥ २९ ॥ स च हंता विराध-
स्य कबंधस्य खरस्य च ॥ सुग्रीवसहितो रामः सीतायाः पदमागतः ॥ ३० ॥ स कृत्वा सागरे सेतुं

तीर्त्वा च लवणोदधिम् ॥ एष रक्षांसि निर्धूय धन्वी तिष्ठति राघवः ॥ ३१ ॥ ऋक्षवानरसंधानाम-
नीकानि सहस्रशः ॥ गिरिमेघनिकाशानां छादयति वसुंधराम् ॥ ३२ ॥ राक्षसानां बलौघस्य वानरैर्द्र-
बलस्य च ॥ नैतयोर्विद्यते संधिर्देवदानवयोरिव ॥ ३३ ॥ पुरा प्राकारमायांति क्षिप्रमेकतरं कुरु ॥ सीतां
चास्मै प्रयच्छाशु युद्धं वापि प्रदीयताम् ॥ ३४ ॥ शुकस्य वचनं श्रुत्वा रावणो ब्राम्हणमब्रवीन् ॥
रोषसंरक्तनयनो निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ३५ ॥ यदि मां प्रतियुद्धयेरन्देवगंधर्वदानवाः ॥ नैव सीतां
प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥ ३६ ॥ कदा समभिधावति मामका राघवं शराः ॥ वसंते
पुष्पितं मत्ता भ्रमरा इव पादपम् ॥ ३७ ॥ कदा शोणितदिग्धांगं दाम्पैः कामुकविच्युतैः ॥ शरैरा-
दीपयिष्यामि उल्काभिरिव कुंजरम् ॥ ३८ ॥ तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महतावृतः ॥ ज्योतिषाभिव
सर्वेषां प्रभामुधन्दिवाकरः ॥ ३९ ॥ सागरम्येव मे वेगो मारुतस्येव मे बलम् ॥ नच दाशरथिर्वेद
तेन मां योद्धुमिच्छति ॥ ४० ॥ न मे तूणीशयान्वाणान्सविषानिव पन्नगान् ॥ गुमः पश्यति संप्राप्तं तेन
मां योद्धुमिच्छति ॥ ४१ ॥ न जानाति पुरा वीर्यं मम युद्धे स राघवः ॥ मम चापमयीं वीणां शरकोणैः
प्रवादिताम् ॥ ४२ ॥ ज्याशब्दतुमुलां घोरामार्तगीतमहास्वनाम् ॥ नाराचतलसन्नादां नदीमहित-
वाहिनीम् ॥ ४३ ॥ अवगाह्य महारंगं वादयिष्याम्यहं रणे ॥ ४४ ॥ न वासेवेनापि सहस्रचक्षुषा युद्धेऽ-
स्मि शक्यो वरुणेन वा स्वयम् ॥ अमेन वा धर्षयितुं शराग्निना महाहवे वैश्रवणेन वा स्वयम् ॥
॥ ४५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥
सबले सागरं तीर्णे रामे दशरथात्मजे ॥ अमात्यौ रावणः श्रीमानब्रवीच्छुकराणौ ॥ १ ॥ समग्रं

सागरं तीर्णं दुस्तरं वानरं बलम् ॥ अभूतपूर्वं रामेण सागरे सेतुबंधनम् ॥ २ ॥ सागरे सेतुबंधं तं
न श्रद्धान् कथंचन ॥ अवश्यं चापि संख्येयं तन्मया वानरं बलम् ॥ ३ ॥ भवंतौ वानरं सैन्यं
प्रविश्यानुपलक्षितौ ॥ परिमाणं च वीर्यं च ये च मुख्याः प्लवंगमाः ॥ ४ ॥ मंत्रिणो ये च रामस्य सुग्रीवस्य च
संगताः ॥ ये पूर्वमभिवर्तते ये च शूराः प्लवंगमाः ॥ ५ ॥ स च सेतुर्यथा बद्धः सागरे सलिलाण्यवे ॥
निवेशं च यथा तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ ६ ॥ रामस्य व्यवसायं च वीर्यं प्रहरणानि च ॥
लक्ष्मणस्य च वीरस्य तत्त्वतो ज्ञातुमर्हथः ॥ ७ ॥ कश्च सेनापतिस्तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ तच्च
ज्ञात्वा यथातत्त्वं शीघ्रमार्गंतुमर्हथः ॥ ८ ॥ इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुकसारणौ ॥ हारिरूपधरो
वीर्यौ प्रविष्टौ वानरं बलम् ॥ ९ ॥ ततस्तद्वानरं सैन्यमर्चित्य लोमहर्षणम् ॥ संख्यातुं नाध्यगच्छे-
तां तदा तौ शुकसारणौ ॥ १० ॥ ताल्लेथनं पर्वताग्रेषु निम्नरेषु गुहासु च (समुद्रस्य च तीरेषु वनेषु-
पवनेषु च ॥) तरमाणं च तीर्णं च तर्तुकामं च सर्वशः ॥ ११ ॥ निविष्टं निविशेच्चैव भीमनादं महाब-
लम् ॥ तद्गुल्फवर्णमक्षोभ्यं ददृशाते निशाचरौ ॥ १२ ॥ तौ ददर्श महातेजाः प्रतिच्छन्नौ विभीषणः ॥
आचक्षे स रामाय गृहीत्वा शुकसारणौ ॥ १३ ॥ तस्यैतौ राक्षसेन्द्रस्य मंत्रिणौ शुकसारणौ ॥ लंकायाः
समनुग्राप्तौ चारौ परपुरंजय ॥ १४ ॥ तौ दृष्ट्वा व्यथितौ रामं निराशौ जीविते तथा ॥ कृताञ्जलि-
पुटौ भीतौ वचनं चेदमूचतुः ॥ १५ ॥ आवाभिहागतौ सौम्य रावणप्रहितावुभौ ॥ परिज्ञातुं बलं
सर्वं तदिदं रघुनंदन ॥ १६ ॥ तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः ॥ अत्रवीत्यहसन्वाक्यं सर्व-
भूतहिते रतः ॥ १७ ॥ यदि दृष्टं बलं सर्वं वर्यं वा सुसमाहिताः ॥ यथोक्तं वा कृतं कार्यं छंदतः-

प्रतिगम्यताम् ॥ १८ ॥ अथ किञ्चिद्दृष्टुं वा भूयस्तद्द्रष्टुमर्हथः ॥ विभीषणो वा कात्स्न्येन पुनः
 संदर्शयिष्यति ॥ १९ ॥ नचेंद्रं ग्रहणं प्राप्य भेतव्यं जीवितं प्रति ॥ न्यस्तशस्त्रौ गृहीतौ च न
 दूतौ वधमर्हथः ॥ २० ॥ प्रच्छन्नौ च विमुंचेमौ चारौ रात्रिचरावुभौ ॥ शत्रुपक्षस्य सततं विभी-
 षणविकार्षिणौ ॥ २१ ॥ प्रविश्य महतीं लंकां भवद्भ्यां धनदानुजः ॥ वक्तव्यो रक्षसां राजा
 यथोक्तं वचनं मम ॥ २२ ॥ यद्गलं त्वं समाश्रित्य सीतां मे हतवानसि ॥ तद्दर्शय यथाकामं
 ससैन्यश्च सर्बांधवः ॥ २३ ॥ श्वः काल्ये नगरीं लंकां सप्राकारां सतोष्णाम् ॥ रक्षसां च
 बलं पश्य शरैर्विध्वंसितं मया ॥ २४ ॥ क्रोधं भीममहं मोक्ष्ये ससैन्ये त्वयि रावणः ॥ श्वः काल्ये वज्रवा-
 न्वज्रं दानत्रेष्विव वासवः ॥ २५ ॥ इति प्रातेसमादिष्टौ राक्षसौ शुक्रसारणौ ॥ जयेति प्रतिनंदैनं राघवं
 धर्मवत्सलम् ॥ २६ ॥ आगम्य नगरीं लंकामव्रतां राक्षसाधिपम् ॥ विभीषणगृहीतौ तु वदार्थं राक्षसेश्वर
 ॥ २७ ॥ दृष्ट्वा धर्मात्मना मुक्तौ रामेणामितेजसा ॥ एकस्थानगता यत्र चत्वारः पुरुषर्षभाः ॥ २८ ॥
 लोकपालसमाः शूराः कृतास्त्रा दृढविक्रमाः ॥ रामो दाशरथिः श्रीमल्लिङ्गमणश्च विभीषणः ॥ २९ ॥
 सुग्रीवश्च महातेजा महेंद्रसमविक्रमः ॥ एते शक्तः पुरी लंकां सप्राकारां सतोष्णाम् ॥ ३० ॥
 उत्पातय संक्रामयितुं सर्वे तिष्ठंतु वानराः ॥ यादृशं तादृि रामस्य रूपं प्रहरणानि च ॥ ३१ ॥ वधि-
 ष्यति पुरीं लंकामेकस्तिष्ठंतु ते त्रयः ॥ रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी ॥ बभूव दुर्यर्षता
 सर्वेऽपि सुरासुरैः ॥ ३२ ॥ (व्यक्तः सेतुस्तथा बद्धो दशयोजनविस्तृतः ॥ शतयोजनमायामस्तीर्णा
 सेना च सागरम् ॥ १ ॥ निविष्टो दक्षिणे तीरे रामः स च नदीपतेः ॥ तीर्णस्य तरमाणस्य यल-

स्यान्तो न विद्यते ॥ २ ॥ ग्रहष्टयोधा ध्वजिनी महात्मनां वनौकसां संप्रति योद्धुमिच्छताम् ॥ बालं
विरोधेन शमो विधीयतां प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीद्रामायणे वाल्मीकीये
आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे पंचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ तद्वचः सत्यमल्लोबं सारणेताभिभाषितम् ॥
निशम्य रावणो राजा पर्यभाषत सारणम् ॥ १ ॥ यदि मामभियुज्जीरन्ध्वेवर्गध्वदानवाः ॥ नैव सीतमहं
दद्यां सर्वलोकभयादपि ॥ २ ॥ त्वं तु सौम्य परित्रस्तो हरिभिः पीडितो भृशम् ॥ अतिप्रदानमद्यैव
सीतायाः साधु मन्यसे ॥ ३ ॥ को हि नाम सपत्नो मां समरे जेतुमर्हति ॥ इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं
रावणो राक्षसाधिपः ॥ ४ ॥ आरुरोह ततः श्रीमान्ग्रासादं हिमपांडुरम् ॥ बहुतालसमुत्सेधं रावणोऽथ
दिदृक्षया ॥ ५ ॥ ताभ्यां चराभ्यां सहितो रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ पश्यमानः समुद्रं तं पर्वतांश्च वना-
नि च ॥ ६ ॥ ददर्श पृथिवीदेशं सुसंपूर्णं प्लवंगमैः ॥ तद्वपारमसह्यं च वानराणां महाबलम् ॥ ७ ॥
अलोक्य रावणो राजा परिपन्नच्छ सारणम् ॥ एषां के वानरा मुख्याः के शूराः के महाबलाः ॥ ८ ॥
के पूर्वभाभिवर्तते महोत्साहाः समंततः ॥ केषा शृणोति सुग्रीवः के वा यूथपयूथपाः ॥ ९ ॥ सार-
णाचक्ष्व मे सर्वे किंप्रभावाः प्लवंगमाः ॥ सारणो राक्षसेन्द्रस्य वचनं परिपृच्छतः ॥ १० ॥ आबभाषेऽ-
थ मुख्यज्ञो मुख्यांस्तत्र वनौकसः ॥ एष योऽभिमुखो लंकां नदींस्तिष्ठति वानरः ॥ ११ ॥ यूथपानां
सहस्रेण शतेन परिवारितः ॥ यस्य घोषेण महता सन्नाकारा सतोरेणा ॥ १२ ॥ लंका प्रतिहता सर्वा
सशैलवनकानना ॥ सर्वशाखा मृगैर्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ बलाग्रे तिष्ठते वीरो नीलो ना-
मैष यूथपः ॥ बाहू प्रगुह्य यः पद्भ्यां महीं गच्छति वीर्यवान् ॥ १४ ॥ लंकामभिमुखाः कोपादर्भी-

क्षणं च विजृम्भते ॥ गिरिशृंगप्रतीकाशः पद्मकिंजल्कसन्निभः ॥ १५ ॥ स्फोटयत्यतिसंख्यो लांगूलं च
पुनःपुनः ॥ यस्य लांगूलशब्देन स्वनंति प्रदिशो दश ॥ १६ ॥ एष वानरराजेन सुग्रीवेणाभिषेचितः ॥
शुक्लराजोऽगदो नाम त्वामाह्वयति संयुगे ॥ १७ ॥ बालिनः सदृशः पुत्रः सुग्रीवस्य सदा प्रियः ॥ राव-
वार्थे पराक्रांतः शक्रार्थे वरुणो यथा ॥ १८ ॥ एतस्य सा मतिः सर्वा यद्दृष्ट्वा जनकात्मजा ॥ हनूम-
ता वेगवता राघवस्य हितौषिणा ॥ १९ ॥ बहूनि वानरैर्द्राणामेष यूथानि वीर्यवान् ॥ परिगृह्याभियाति
त्वां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २० ॥ अनुबालिसुतम्यापि बलेन महता द्रुतः ॥ वीरस्तिष्ठति संग्रामे सेतु-
हेतुरस्य नलः ॥ २१ ॥ ये तु विष्टभ्य गात्राणि क्ष्वेडयन्ति नदन्ति च ॥ (उत्थाय च विजृम्भन्ते क्रोधेन
हरिपुंगवाः ॥ एते दुष्प्रसहा घोरश्रृङ्गद्वाराक्रमाः ॥ अष्टौ शतसहस्राणि दशकोटिशतानि च
॥ १ ॥) य एनमुगच्छन्ति वीराश्रृङ्गदन्तबालिनः ॥ २२ ॥ एषैवाशंसते लंकां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥
क्षेतो रजतसंकाशश्चपलो भीमविक्रमः ॥ २३ ॥ बुद्धिमान्वानरः शूरबिपु लोकेषु विश्रुतः ॥ तूर्णं
सुग्रीवमगम्य पुनर्गच्छति वानरः ॥ २४ ॥ विभजन्वानरौ सेनामनीकानि प्रहर्षयन् ॥ यः पुरा गोम-
तीतीरे रम्यं पर्यति पर्वतम् ॥ २५ ॥ नाम्ना संरोचनो नाम नानानगयुतो गिरिः ॥ तत्र राज्ञ्यं
प्रशास्त्येष कुमुदो नाम यूथपः ॥ २६ ॥ योऽसौ शतसहस्राणि सहस्रं परिकर्षति ॥ यस्य बाला
बहुव्यामा दीर्घलांगूलमाश्रिताः ॥ २७ ॥ ताम्राः पोताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णा बोरदर्शनाः ॥
अदीना वानरश्रृङ्गः संग्राममाभिकांक्षति ॥ एषैवाशंसते लंकां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २८ ॥ यस्त्वेव
सिंहसंकाशः कपिलो दीर्घकेसरः ॥ निभृतः प्रेक्षते लंकां दिग्धन्निव चक्षुषा ॥ २९ ॥ विज्यं कृष्णगिरिं

सहं पर्वतं च मुदर्शनम् ॥ राजनसततमध्यास्ते सरभो नाम यूथपः ॥ ३० ॥ शतं शतसहस्राणां
 त्रिंशच्च हरिपुंगवाः ॥ ३१ ॥ यं यातं वानरा घोराश्रंडाश्रंपराक्रमाः ॥ परिवार्यानुगच्छन्ति लंकां
 मर्दितुमोजसा ॥ ३२ ॥ यस्तु कर्णा विवृणुते जूभते च पुनःपुनः ॥ न्तु संविजते मृत्योर्नच
 सेतां प्रधावति ॥ ३३ ॥ प्रकंपते च रोषेण तिर्यक्च पुनरीक्षते ॥ पश्य लंगूलविक्षेपं द्वेद-
 त्येष महाबलः ॥ ३४ ॥ महौजसा वीतभयो रम्यं साल्वेयपर्वतम् ॥ राजनसततमध्यास्ते शरभो नाम
 यूथपः ॥ ३५ ॥ एतस्य बलिनः सर्वे विहारानाम यूथपाः ॥ राजन्लतसहस्राणि चत्वारिंशत्तथैव
 च ॥ ३६ ॥ यस्तु मेघ इवाकाशं महानावृत्य तिष्ठति ॥ मध्ये वानरवीराणां मुराणामिव वासवः
 ॥ ३७ ॥ भेरीणामिव सन्नादो यस्यैव श्रूयते महान् ॥ घोषः शाखामृगेंद्राणां मंत्राममभिकोक्षताम्
 ॥ ३८ ॥ एष पर्वतमध्यास्ते पारियात्रमनुत्तमम् ॥ युद्धे दुष्प्रसहो नित्यं पनसो नाम यूथपः ॥ ३९ ॥
 एनं शतसहस्राणां शतार्धं पर्युपासते ॥ यूथपा यूथपश्रेष्ठं येषां यथानि भागशः ॥ ४० ॥ यस्तु भीमां प्रबलंगतीं
 चमू तिष्ठति शोभयन् ॥ स्थितां तीरे समुद्रस्य द्वितीय इव सागरः ॥ ४१ ॥ एष दुर्दुरसंकाशो विनतो
 नाम यूथपः ॥ पिबंश्चरति यो वेणां नदीनामुत्तमां नदीम् ॥ ४२ ॥ षष्टिः शतसहस्राणि बलमस्य पुद्गममाः ॥
 त्वामाह्वयति युद्धाय क्रथनो नाम वानरः ॥ ४३ ॥ विक्रांता बलवंतश्च यथा यूथानि भागशः ॥ यस्तु
 गौरिकवर्णाभं वपुः पुष्यति वानरः ॥ ४४ ॥ अवमत्य सदा सर्वान्वानरान्बलदर्पितः ॥ गवयो नाम
 तेजस्वी त्वां क्रोधादभिवर्तते ॥ ४५ ॥ एनं शतसहस्राणि समतिः पर्युपासते ॥ एवैवांशसेते लंकां स्वेना-
 नीकेन मर्दितुम् ॥ ४६ ॥ एते दुष्प्रसहा वीर येषां संख्या न विद्यते ॥ यूथपा यूथपश्रेष्ठस्तेषां यथानि

आगच्छः ॥ ४७ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥
 तांस्तु ते संप्रवक्ष्यामि प्रेक्षमाणस्य यूथपान् ॥ राबत्रार्थे पराक्रांता येन रक्षंति जीवितम् ॥ १ ॥
 स्निग्धा यस्य बहुव्यामा दीर्घलांगूलमाश्रिताः ॥ ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णां घोरकर्मणः ॥ २ ॥
 प्रगृहीताः प्रकाशंते सूर्यस्येव मरीचयः ॥ ग्रुथिव्यां चानुकुल्यंते हरो नामैष वानरः ॥ ३ ॥ यं प्रष्टुतोऽनुग-
 क्छंति शतशोऽथ सहस्रशः ॥ वृक्षानुवम्य सहसा लंकारोहणतत्पराः ॥ ४ ॥ (एष कोटिसहस्राणां
 वानराणां महौजसाम् ॥ आकांक्षते त्वां संग्रामे जेतुं परपुरञ्जय ॥ १ ॥) यूथपा हरिराज्यस्य किंकराः
 समुपस्थिताः ॥ नीलानिव महामेघास्तिष्ठतो यांस्तु पश्यसि ॥ ५ ॥ असितां जनसंकाशान्युद्धे सत्यपरा-
 क्रमान् ॥ असंख्येयाननिर्देशान्परं पारसिवोदधेः ॥ ६ ॥ पर्वतेषु च ये केचिद्विषयेषु नदीषु च ॥
 एते त्वामभिवर्तन्ते राजन्तृक्षाः सुदारुणाः ॥ ७ ॥ एषां मध्ये स्थितो राजा भीमाक्षो भीमदर्शनः ॥
 पर्जन्य इव जीमूतैः समंतात्परिवारितः ॥ ८ ॥ ऋक्षवंतं गिरिश्रेष्ठमध्यास्ते नमंदां पिबन् ॥ सर्वक्षाणा-
 मधिपतिर्धूम्रो नामैष यूथपः ॥ ९ ॥ यत्रोयानस्य तु भ्राता पश्येनं पर्वतोपमम् ॥ भ्रात्रा समानो
 रूपेण विशिष्टश्च पराक्रमे ॥ १० ॥ स एष जांबवान्नाम महायूथपयूथपः ॥ प्रशांतो गुरुवर्तो च
 संप्रहारेष्वमर्षणः ॥ ११ ॥ एतेन साह्यं तु महत्कृतं शक्रस्य धीमता ॥ देवासुरे जांबवता लब्ध्वाश्च
 बहवो वराः ॥ १२ ॥ आम्ह्य पर्वताग्रभ्यो महाभ्रविपुलाः शिलाः ॥ मुंचंति विपुलाकारा न मृत्योरुद्धि-
 जंति च ॥ १३ ॥ राक्षसानां च सदृशाः पिशाचानां च रोमशाः ॥ एतस्य सैन्या बहवो विचरंत्यभितौ-
 जसः ॥ १४ ॥ य एनमभिसंरब्धं द्रुवमानमवस्थितम् ॥ प्रेक्षंते वानराः सर्वे स्थितवृथपयूथपम् ॥ १५ ॥

एष राजन्सहस्राक्षं पयुगान्ते हरीश्रवः ॥ वलेन बलसंयुक्तो रंभो नामैष यूथपः ॥ १६ ॥ यः स्थितं
 योजने शैलं गच्छन्पार्श्वेन सेवते ॥ ऊर्ध्वं तथैव कायेन गतः प्राप्नोति योजनम् ॥ १७ ॥ यस्मात्तु परमं
 रूपं चतुष्पात्सु न विद्यते ॥ श्रुतः सन्नादनो नाम वानराणां पितामहः ॥ १८ ॥ येन युद्धं तदा दत्तं
 रणे शक्रस्य धीमता ॥ पराजयश्च न प्राप्तः सोऽयं यूथपयूथपः ॥ १९ ॥ यस्य विक्रममाणस्य शक्रस्येव
 पराक्रमः ॥ एष गंधर्वकन्यायामुत्पन्नः कृष्णवर्त्मना ॥ २० ॥ तदा देवासुरे युद्धे साह्यार्थं त्रिदिवौकसाम् ॥
 यत्र वैश्रवणो राजा जंबूमुपनिषेवते ॥ २१ ॥ यो राजा पर्वतेन्द्राणां बहुकिन्नरसेविनाम् ॥ विहारसुखदो
 नित्यं भ्रातुस्ते राक्षसाधिप ॥ २२ ॥ तत्रैष रमते श्रीमान्बलवान्वानरोत्तमः ॥ युद्धेष्वकत्थनो
 नित्यं क्रथनो नाम यूथपः ॥ २३ ॥ वृतः कोटिसहस्रेण हरीणां समवस्थितः ॥ एषैवांशसते लंकां
 स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २४ ॥ यो गंगामनुपर्येति त्रासयन्गजयूथपान् ॥ हस्तिनां वानराणां च पूर्ववैर-
 मनुस्मरन् ॥ २५ ॥ एष यूथपतिर्नेता गर्जनिगारिगुहाशयः ॥ गजान्नोपधयते वन्यानारुजंश्च महोरुहान्
 ॥ २६ ॥ हरीणां बाहिनीमुख्यो नदीं हैमवतीमनु ॥ उशीरबीजमाश्रित्य मंदरं पर्वतोत्तमम् ॥ २७ ॥
 रमते वानरश्रेष्ठो दिवि शक्र इव स्वयम् ॥ एनं शतसहस्राणां सहस्रमभिर्वर्तते ॥ २८ ॥ वीर्यविक्रम-
 ह्तमानां नर्दतां बाहुशालिनाम् ॥ स एष नेता चेतेशां वानराणां महात्मनाम् ॥ २९ ॥ स एष दुर्धरो
 राजन्प्रमाथी नाम यूथपः ॥ वातेनेवोद्धतं मेघं यमेनमनुपश्यसि ॥ ३० ॥ अनीकमपि
 संरब्धं वानराणां तरस्विनाम् ॥ उद्धूतमरुणभासं पवनेन समेततः ॥ ३१ ॥
 विवर्तमानं बहुशो यत्रैतद्बहुलं रजः ॥ एते सितमुखा घोरा गोलंगूला महाबलाः

॥ ३२ ॥ शतं शतसहस्राणि दृष्ट्वा वै सेतुबंधनम् ॥ गोलांगूलं महाराज गवाक्षं
 नाम यूथपम् ॥ ३३ ॥ परिवार्याभिर्नर्दते लंकां मर्दितुमोजसा ॥ भ्रमराचरिता यत्र सर्वकाल-
 फलद्रुमाः ॥ ३४ ॥ यं सूर्यस्तुत्यवर्णोभमनुपयति पर्वतम् ॥ यस्य भासाः सदा भांति तद्वर्णा मृगप-
 क्षिणः ॥ ३५ ॥ यस्य प्रस्थं महात्मानो न त्यजंति महर्षयः ॥ सर्वकामफला वृक्षाः सर्वे फलसमन्विताः ॥
 ॥ ३६ ॥ मधूनि च महाह्राणि यस्मिन्पर्वतसन्ने ॥ तत्रैव रमते राजत्रये कांचनपर्वते ॥ ३७ ॥ मुख्यो
 वानरमुख्यानां केसरी नाम यूथपः ॥ पश्चिगिरिसहस्राणि रम्याः कांचनपर्वताः ॥ ३८ ॥ तेषां मध्ये
 गिरिवरस्त्वभिवानघ रक्षसाम् ॥ तत्रैकं कपिलाः श्वेतास्ताम्रास्या मधुर्पिंगलाः ॥ ३९ ॥ निवसंत्यति-
 मगिरौ तीक्ष्णदंष्ट्रा नखायुधाः ॥ सिंहा इव चतुर्दंष्ट्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ ४० ॥ सर्वे वैश्वानरसमा-
 ज्वलदाशीविषोपमाः ॥ सुदीर्घाचितलांगूला मत्तमातंगसन्निभाः ॥ ४१ ॥ महापर्वतसंकशा महाजी-
 मूतनिःस्वनाः ॥ वृत्तपिंगलेनेत्रा हि महाभीमगतिःस्वनाः ॥ ४२ ॥ मर्दयंतीव ते सर्वे तश्शुलैकां समीक्ष्य
 ते ॥ एष चैषामधिपतिर्मध्ये तिष्ठति वीर्यवान् ॥ ४३ ॥ जयार्थी नित्यमादित्यमुपतिष्ठति वीर्यवान् ॥
 नाम्ना प्रथिव्यां विख्यातो राजञ्जयवर्लीति यः ॥ ४४ ॥ एषैवाशंसते लंकां स्वनानीकेन मर्दितुम् ॥
 विक्रांतो बलवान्धूरः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः ॥ ४५ ॥ रामप्रियार्थं प्राणानां दयां न कुरुते हरिः ॥ गजो
 गवाक्षो गवयो नला नीलश्च वानरः ॥ ४६ ॥ एकैकमेव योधानां कोटिभिर्दशभिर्वृतः ॥ तथान्ये वानर-
 श्रेष्ठा विध्यपर्वतवासिनः ॥ न शक्यंते बहुत्वानु संख्यातुं लघुविक्रमाः ॥ ४७ ॥ सर्वे महाराज महाप्र-
 भावाः सर्वे महाशैलनिकाशकायाः ॥ सर्वे समर्थाः पृथिवीं क्षणेन कर्तुं प्रविध्वस्तविक्रीणशैलाम् ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ सारणस्य
वचः श्रुत्वा रावणं राक्षसाधिपम् ॥ बलमादिश्य तत्सर्वं शुक्रो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ स्थितान्पश्यसि
यानेतान्मत्तानिव महाद्विपान् ॥ न्यग्रोवानिव गांगेयान्सालान्द्वैभवतानिव ॥ २ ॥ एते दुष्प्रसह्य
राजन्बलिनः कामरूपिणः ॥ दैत्यदानवसंकाशा युद्धे देवपराक्रमाः ॥ ३ ॥ एषां कोटिसहस्राणि नव
पंच च सप्त च ॥ तथा शंकुसहस्राणि तथा वृंशतानि च ॥ ४ ॥ एते सुग्रीवसचिवाः किंकिद्यानि-
लयाः सदा ॥ हरयो देवगंधर्वरुपन्नाः कामरूपिणः ॥ ५ ॥ यौ तौ पश्यसि तिष्ठतौ समनौ देवरूपिणौ ॥
मैदश्च द्वित्रिविदश्चैव तारभ्यां नास्ति समो युधि ॥ ६ ॥ ब्रह्मणा समनुज्ञातावमतप्राशिनानुभौ ॥ आशंसते
यथा लंकाभेतौ मर्दितुमोजसा ॥ ७ ॥ (यावेतावेतयोः पार्श्वे स्थितौ पर्वतसन्निभौ ॥ सुमुखो दुर्मुखश्चैव
मृत्युपुत्रौ पिबुः समौ ॥ प्रेक्षन्तौ नगरी लंकां कोटिभिर्दशभिर्वृतौ ॥ १ ॥) यं तु पश्यसि तिष्ठतं
प्रभिन्नमिव कुजरम् ॥ यो बलात्क्षोभयेच्छुद्धः समुद्रमपि वानरः ॥ ८ ॥ एषोऽभिगता लंकायां
वैदेह्यास्तव च प्रभो ॥ एनं पश्य पुरा दृष्टं वानरं पुनरागतम् ॥ ९ ॥ ज्येष्ठः केसरिणः पुत्रो वातात्मज
इति श्रुतः ॥ हनूमानिति विख्यातो लंघितो येन सागरः ॥ १० ॥ कामरूपो हरिश्रेष्ठो बलरूपसमन्वितः ॥
अनिवार्यगतिश्चैव यथा सततगः प्रभुः ॥ ११ ॥ उद्यंतं भास्करं दृष्ट्वा बालः किल बुभुक्षितः ॥ त्रियो-
जनसहस्रं तु अश्वानमवतीर्य हि ॥ १२ ॥ आदित्यमाहरिष्यामि न मे क्षुत्प्रतियास्यति ॥ इति
निश्चित्य मनसा पुण्ड्रवे बलदर्पितः ॥ १३ ॥ अनाधृष्यतमं देवमपि देवर्षिराक्षसैः ॥ अनासाद्यैव पतितो
भास्करोदयने गिरौ ॥ १४ ॥ पतितस्य कपेरस्य हनुरेका शिलातले ॥ किंचिद्भिन्ना दृढहनुर्हनुमानेव

तेन वै ॥ १५ ॥ सत्यसगमयोगेन ममैव विदितो हरिः ॥ नास्य शक्यं बलं रूपं प्रभावो बानुभाषि-
 तुम् ॥ १६ ॥ एष आशंसते लंकाभेको मथितुमोजसा ॥ येन जाड्वल्यतेऽसौ वै धूमकेतुस्तवाद्य
 वै ॥ लंकायां निहितश्चापि कथं विस्मरसे कपिम् ॥ १७ ॥ यस्यैषोऽन्तरः शूरः श्यामः पद्मनिर्लेखणः ॥
 इन्द्रवाकूणामतिरथो लोके विश्रुतपैरुषः ॥ १८ ॥ यस्मिन्न चलोते धर्मो यो धर्मं नातिवर्तते ॥ यो
 ब्राह्ममखं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः ॥ १९ ॥ ओ भिद्याद्रागं बाणैर्मर्दिनीं वापि दारयेत् ॥
 यस्य मृत्योरिव क्रोधः शक्रस्यैव पराक्रमः ॥ २० ॥ यस्य भार्या जनस्थानात्सीता चापि हृता
 त्वया ॥ स एष रामस्त्वां राजन्योद्धुं समभिवर्तते ॥ २१ ॥ यस्यैष दक्षिणे पांश्चै शुद्धजावूनदप्रभः ॥
 विशालवक्षास्ताम्राक्षो नीलकुंचितमूर्धजः ॥ २२ ॥ एषो हि लक्ष्मणो नाम भ्रातुः प्रियहि ते
 रतः ॥ नये युद्धे च कुशलः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ २३ ॥ अमर्षी दुर्जयो जेता विक्रान्तश्च जयो
 बली ॥ रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो वह्निश्चरः ॥ २४ ॥ नह्येष राघवस्यार्धे जीवितं परिरक्षति ॥ एषैवा-
 शंसते युद्धे निहंतुं सर्वराक्षसान् ॥ २५ ॥ यस्य सत्र्यमसौ पक्षं रामस्याश्रित्य तिष्ठति ॥ रक्षोगणपरि-
 क्षिप्तो राजा ह्येष विभीषणः ॥ २६ ॥ श्रीमता राजराजेन लंकायामभिषेचितः ॥ त्वमसौ प्रतिसंख्यो
 युद्धायैषोऽभिवर्तते ॥ २७ ॥ यं तु पश्यसि तिष्ठतं मध्येगिरिभिवाचलम् ॥ सर्वशास्त्रामुंद्राणां भर्तारम-
 भितौजसम् ॥ २८ ॥ तेजसा यशसा बुद्ध्या बलनाभिजनेन च ॥ यः कपीनतिबभ्राज हिमवानिव पर्वतः ॥ २९ ॥
 किष्किवां यः समन्थास्ते दुर्गा सगहनद्रुमाम् ॥ दुर्गा पर्वतदुर्गम्यां प्रधानैः सह यूथैः ॥ ३० ॥
 यस्यैषा कांचनी माला शोभते शतपुष्करा ॥ कांता देवमनुष्याणां यस्यां लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता ॥ ३१ ॥

एतां मालां च तारां च कपिराज्यं च शाश्वतम् ॥ सुग्रीवो बालिनं हत्वा रामेण प्रतिपादितः ॥ ३२ ॥
 शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः ॥ शतं कोटिसहस्राणां शंकुरियभिधीयते ॥ ३३ ॥ शतं शंकु-
 सहस्राणां महाशंकुरिति स्मृतः ॥ महाशंकुसहस्राणां शतं धृंदमिहोच्यते ॥ ३४ ॥ शतं धृंदसहस्राणां
 महाधृंदमिति स्मृतम् ॥ महाधृन्दसहस्राणां शतं पद्ममिहोच्यते ॥ ३५ ॥ शतं पद्मसहस्राणां महापद्ममिति
 स्मृतम् ॥ महापद्मसहस्राणां शतं खर्वमिहोच्यते ॥ ३६ ॥ शतं खर्वसहस्राणां समुद्रमभिधीयते ॥ शतं
 समुद्रसाहस्रं महौघमिति विश्रुतम् ॥ ३७ ॥ एवं कोटिसहस्रेण शंकूनां च शतेन च ॥ महाशंकुसहस्रेण
 तथा धृन्दशतेन च ॥ ३८ ॥ महाधृन्दसहस्रेण तथा पद्मशतेन च ॥ महापद्मसहस्रेण तथा खर्वशतेन च ॥
 ॥ ३९ ॥ समुद्रेण च तेनैव महौघेन तथैव च ॥ एष कोटी महौघेन समुद्रसदृशेन च ॥ ४० ॥ विभी-
 षणेन धीरेण सचिवैः परिवारितः ॥ सुग्रीवो वानरैर्द्रस्त्वां युद्धार्थमनुवर्तते ॥ महाबलवृत्तो नित्यं महान-
 बलपराक्रमः ॥ ४१ ॥ इमां महाराज समीक्ष्य बाहिनीमुपस्थितां प्रज्वलितप्रहोपमाम् ॥ ततः प्रयत्नः
 परमो विधीयतां यथा जयः स्यान्न परैः पराभवः ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे बा० आ० च०
 सा० युद्धकांडेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ शुक्ले तु समादिष्टान्दृष्ट्वा स हरियूथपान् ॥ लक्ष्मणं च
 महावीर्यं मुञ्जं रामस्य दक्षिणम् ॥ १ ॥ समीपस्थं च रामस्य भ्रातरं च विभीषणम् ॥ सर्वानरराजं
 च सुग्रीवं भीमविक्रमम् ॥ २ ॥ अंगदं चापि बलिनं वज्रहस्तात्मजाम् ॥ हनुमंतं च विक्रांतं जांबवंतं
 च दुर्जयम् ॥ ३ ॥ सुषेणं कुमुदं नीलं नलं च प्लवगर्षभम् ॥ गजं गवाक्षं शरभं मैन्दं च द्विविदं तथा ॥
 ॥ ४ ॥ किंचिदविग्रहद्वयो जातक्रोधश्च रावणः ॥ भर्त्सयामास तौ वीरौ कथांते शुकसारणौ ॥ ५ ॥

अधोमुखौ तौ प्रणतावब्रवीच्छुक्रसारणौ ॥ रोषगददया वाचा संरब्धं परुषं तथा ॥ ६ ॥ न तावत्सदृशं
नाम सचिवैरुपजीविभिः ॥ विप्रियं नृपतेर्वक्तुं निग्रहे प्रग्रहे प्रभोः ॥ ७ ॥ रिपूणां प्रतिकूलानां युद्धार्थमभि-
वर्तताम् ॥ उभाभ्यां सदृशं नाम वक्तुमप्रस्तेवे स्तवम् ॥ ८ ॥ आचार्यो गुरवो वृद्धा वृथानां पशुपासिताः ॥
सारं यद्वाजशास्त्राणामनुजीव्यं न गृह्यते ॥ ९ ॥ गृहीतो वा न विज्ञाता भारो ज्ञानस्य बाह्यते ॥
ईदृशैः सचिवैर्युक्तो मूर्खैर्दिष्टया धराम्यहम् ॥ १० ॥ किं नु मृत्योर्भयं नास्ति मां वक्तुं परुषं वचः ॥
यस्य मे शासतो जिह्वा प्रयच्छति जुभाशुभम् ॥ ११ ॥ अन्येव दहनं स्पृष्ट्वा वने तिष्ठति पादपाः ॥
राजदंडपरामृष्टास्तिष्ठते नाभराधिनः ॥ १२ ॥ हन्यामहं त्विमौ पापौ शत्रुपक्षग्रंथसिनौ ॥ यदि पूर्वो-
पकारैर्मे क्रोधो न मृदुतां व्रजेन् ॥ १३ ॥ अपञ्चंसत नश्यञ्चं सन्निकर्षादितो मम ॥ नहि वां हंतु-
मिच्छामि स्मरान्मुपकृतानि वाम् ॥ हतावेव कृतत्रौ द्वौ मयि स्नेहपराङ्मुखौ ॥ १४ ॥ एवमुक्तौ तु
सुव्रीहौ तौ दृष्ट्वा शुक्रसारणौ ॥ रावणं जयशब्देन प्रतितन्वाभिनिःसृतौ ॥ १५ ॥ अबबीच दशग्रीवः
समीपस्थं महोदरम् ॥ उपस्थापय मे शीघ्रं चारानिति निशाचरः ॥ महोदरस्तथोक्तस्तु शीघ्रमाज्ञापय-
च्चरान् ॥ १६ ॥ ततश्चाराः संत्वरिताः प्राप्ताः पार्थिवशासनात् ॥ उपस्थिताः प्रांजल्यो वर्धयित्वा
जयाश्लिषः ॥ १७ ॥ तानब्रवीत्ततो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ चरान्प्रत्यायिकाञ्छूरान्धीरान्विगत-
साध्वसान् ॥ १८ ॥ इतो गच्छत रामस्य व्यवसायं परीक्षितुम् ॥ मन्त्रेज्ज्वभ्यंतरा येऽस्य ग्रीया तेन
समागताः ॥ १९ ॥ कथं भवपिदि जागर्ति किमत्र च करिष्यति ॥ विज्ञाय निपुणं सर्वभागंतव्यमशे-
षतः ॥ २० ॥ चारेण विदितः शत्रुः पंडितैर्वसुधाधिपैः ॥ युद्धे स्वरूपेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते ॥

॥ २१ ॥ चारास्तु ते तथैत्युक्त्वा प्रहृष्टा राक्षसेश्वरम् ॥ शार्दूलमग्रतः कृत्वा ततश्चक्रुः प्रदक्षिणम् ॥
 ॥ २२ ॥ ततस्तं तु महात्मानं चारा राक्षससत्तमम् ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं जामुयत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ २३ ॥
 ते सुबेलस्य शैलस्य समीपे रामलक्ष्मणौ ॥ प्रच्छन्ना ददृशुर्गत्वा ससुग्रीवविभोषणौ ॥ २४ ॥ प्रेक्षमा-
 नाश्चर्म तां च वयूभयविह्वलाः ॥ ते तु धर्मात्मना दृष्टा राक्षसेन्द्रेण राक्षसाः ॥ २५ ॥ विभीषणेन
 तत्रस्था निगृहीता यच्छ्रुत्वा ॥ शार्दूलो प्राहितस्त्वैकः पापोऽयमिति राक्षसः ॥ २६ ॥ मोक्षितः सोऽपि
 रामेण वध्यमानः प्लवंगमैः ॥ अनृशंसेन रामेण मोक्षिता राक्षसाः परे ॥ २७ ॥ वानरैर-
 दितास्ते तु विज्ञानतैलघुविक्रमैः ॥ पुनर्लैकामनुप्राप्ताः श्वसंतो नष्टचंतसः ॥ २८ ॥ ततो दश-
 ग्रीवमुपस्थितास्ते चरा बहिन्यिचरा निशाचराः ॥ गिरेः सुबेलस्य समीपवासिनं न्यवेदय-
 न्नामबलं महाबलाः ॥ २९ ॥ इत्यार्षं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०
 युद्धकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ततस्तमक्षोभ्यबलं लंकाधिपतये चराः ॥ सुबेले
 राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १ ॥ चाराणां रात्रणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलम् ॥ जातो-
 द्वेगोऽभ्रवर्त्किच्छार्दूलं वाक्यमब्रवीन् ॥ २ ॥ अथवाच ते वणो दीनश्चासि निशाचर ॥ नासि कश्चिदभि-
 त्राणां कुट्टानां वशमागतः ॥ ३ ॥ इति तेनानुशिष्टस्तु वाचं मंदसुदीरयन् ॥ तदा राक्षसशार्दूलं
 शार्दूलो भयविह्वलः ॥ ४ ॥ न ते चारयितुं शक्या राजन्वानरपुंगवाः ॥ विकांता बलवन्तश्च राघवेण
 च रक्षिताः ॥ ५ ॥ नापि संभाषितुं शक्याः संप्रश्नोऽत्र लभ्यते ॥ सर्वतो रक्ष्यते पंथा वानरैः
 पर्वतोपमैः ॥ ६ ॥ प्रविष्टमात्रे ज्ञातोऽहं बले तस्मिन्विचारिते ॥ बलाद्गृहीतो रक्षोभिर्बहुधाऽस्मि

विचारितः ॥ ७ ॥ जानुभिर्मुष्टिभिर्दत्तलैश्चाभिहतो भृशम् ॥ परिणीतोऽस्मि हरिर्भिवलमध्ये अम-
कैः ॥ ८ ॥ परिणीय च सर्वत्र नीतोऽहं रामसंसदि ॥ रुधिरसाविदीनांगो विह्वलश्चलितोद्रेयः
॥ ९ ॥ हरिर्भिवध्यमानश्च याचमानः कृतांजलिः ॥ रावणेन परित्रातो मामेति च यदृच्छया
॥ १० ॥ एष शैलशिलाभिस्तु पूरयित्वा महर्णवम् ॥ द्वारमाश्रित्य लंकाया रामस्तिष्ठति सायुधः ॥ ११ ॥
गरुडव्यूहमास्थाय सर्वतो हरिर्भिवृतः ॥ मां विमृज्य महातेजा लंकासेवातिवर्तते ॥ १२ ॥ पुरप्राका-
रमायति क्षिप्रमेकतरं कुरु ॥ सीतां वापि प्रयच्छाशु युद्धं वापि प्रदीयताम् ॥ १३ ॥ मनसा तत्तदा
प्रेक्ष्य तद्ध्रुत्वा राक्षसाधिपः ॥ शार्दूलं सुमहद्वाक्यमथोवाच स रावणः ॥ १४ ॥ यदि मां प्रति-
युद्धयंते देवगंधर्वदानवाः ॥ नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा महा-
तेजा रावणः पुनरब्रवीन् ॥ चरिता भवता सेना केऽत्र शूराः प्लवंगमाः ॥ १६ ॥ किंप्रभाः
कीदृशाः सौम्य वानरा ये दुरासदाः ॥ कस्य पुत्राश्च पौत्राश्च तत्त्वमाख्याहि सुव्रत ॥ १७ ॥ तथात्र प्रति-
पत्स्यामि ज्ञात्वा तेषां बलावलम् ॥ अत्रश्यं खलु संस्थानं कर्तव्यं युद्धमिच्छता ॥ १८ ॥ कथैव-
मुक्तः शार्दूलो रावणेनोत्तमश्चरः ॥ इदं वचनमारेभे वक्तुं रावणसन्निधौ ॥ १९ ॥ अथर्क्षजसः पुत्रो
युधि राजन्सुदुर्जयः ॥ गद्गदस्याथ पुत्रोऽत्र जांत्रवानिति विश्रुतः ॥ २० ॥ गद्गदस्याथ पुत्रोऽन्यो
गुरुपुत्रः शतक्रतोः ॥ कद्रवं यस्य पुत्रेण कृतमेकेन रक्षसाम् ॥ २१ ॥ सुषेणश्चात्र धर्मात्मा पुत्रो
धर्मस्य वीर्यवान् ॥ सौम्यः सोमात्मजश्चात्र राजन्द्भिमुखः कपिः ॥ २२ ॥ सुमुखो दुर्मुखश्चात्र
वेगदर्शी च वानरः ॥ मृत्युर्वानररूपेण नूनं स्पृष्टः स्वयंभुवा ॥ २३ ॥ पुत्रो हुतवहस्यात्र नीलः

सेनापतिः स्वयम् ॥ अनिलस्य तु पुत्रोऽत्र हन्तून्नानिति विश्रुतः ॥ २४ ॥ नत्ता शक्रस्य दुर्बणो
बलवानंगदो युवा ॥ मैदश्च द्विविदश्चोभौ बलितावक्षिसंभवौ ॥ २५ ॥ पुत्रा वैवस्वतस्याथ पंच-
कालांतकोपमाः।।गजो गवाक्षो गवयः शरभो गंधमादनः॥२६॥दशवानरकोट्यश्च शूराणां युद्धकांक्षिणाम्॥
श्रीमतां देःपुत्राणां शेषं नाख्यातुमुत्सहे ॥२७॥ पुत्रो दशरथस्यैष सिंहसंहन्तो युवा ॥ दूषणो निह-
तो येन खरश्च त्रिशिरास्तथा ॥ २८ ॥ नास्ति रामस्य सदृशो विक्रमे सुवि कश्चन ॥ विराधो
निहतो येन कबंधश्चांतकोपमः ॥ २९ ॥ वक्तुं न शक्तो रामस्य गुणान्काश्चिन्नरः क्षितौ ॥ जन-
स्थानगता येन तावतो राक्षसा हताः ॥ ३० ॥ लक्ष्मणश्चात्र धर्मात्मा मातंगानामिबर्षभः ॥ यस्य
बाणपथं प्राप्य न जीवेदपि वासवः ॥ ३१ ॥ श्वेतोज्योतिर्मुखश्चात्र भास्करस्यात्मसंभवौ ॥ वरुण-
स्याश्च पुत्रोऽथ हेमकूटः प्लवंगमः ॥ ३२ ॥ विश्वकर्मसुतो वीरोऽनलः प्लवगसत्तमः ॥ विक्रांतो वेग-
वानत्र वसुपुत्रः सुदुर्धरः ॥ ३३ ॥ राक्षसानां वारिष्ठश्च तव भ्राता विभीषणः ॥ प्रतिगृह्य पुरीं
लंकां राघवस्य हिते रतः ॥ ३४ ॥ इति सर्वं समाख्यातं तथा वै वानरं बलम् ॥ सुवेलेऽधिष्ठितं
शैले शेषकार्ये भवान्गतिः ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्री० वा० आदि० च० सा० युद्धकांडे त्रिंशः सर्गः
॥ ३० ॥ ततस्तमशोभ्यबलं लंकायां नृपतेध्वराः ॥ सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १ ॥
चारणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलम् ॥ जातोद्वेगोऽभवत्किवित्सचिवादिमब्रवीत् ॥ २ ॥ मंत्रि-
णः शीघ्रमायांतु सर्वे वै सुसमाहिताः ॥ अयं नो मंत्रकालो हि संयास इति राक्षसाः ॥ ३ ॥ तस्य
तच्छासनं श्रुत्वा मंत्रिणोऽभ्यागमन्दुतम् ॥ ततः स मंत्रयामास राक्षसैः सचिवैः सह ॥४॥ मंत्रयित्वा तु

दुर्धर्षः क्षुभं यत्तदन्तरम् ॥ विसर्जयित्वा सचिवान्प्रविवेश स्वमालयम् ॥ ५ ॥ ततो राक्षसमादाय
विद्युज्जिह्वं महाबलम् ॥ मायाविनं महामाये प्रविशद्यत्र मैथिली ॥ ६ ॥ विद्युज्जिह्वं च मायाहम-
ब्रवीद्राक्षसाधिपः ॥ मोहयिष्यावहे सीतां मायया जनकात्मजाम् ॥ ७ ॥ शिरां मायामयं गृह्य राघ-
वस्य निशाचर ॥ मां त्वं समुपतिष्ठस्व महच्च सशरं धनुः ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तथेत्याह विद्युज्जिह्वो
निशाचरः ॥ दर्शयामास तां मायां सुप्रयुक्तां स रावणे ॥ ९ ॥ तस्य तुष्टोऽभवद्राजा प्रददौ च
विभूषणम् ॥ अशोकवनिकायां च सीतादर्शनलालसः ॥ १० ॥ नैर्ऋतानामधिपतिः संविवेश
महाबलः ॥ ततो दीनामदीनार्हो ददर्श धनदानुजः ॥ ११ ॥ अधोमुखीं शोकंपरामुप-
विष्टां महीतले ॥ भर्तारं समनुज्यांतीमशोकवनिकां गताम् ॥ १२ ॥ उपास्यमानां चोराभी
राक्षसीभिरदूरतः ॥ (राक्षसीभिर्दूतां सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ उत्पलमेघजालाभिश्चंद्रेखा-
मिवावृताम् ॥ १ ॥ भूषणरुत्तमैः कैश्चिन्मंगलार्थमलंकृताम् ॥ चरन्तीं मारुतोद्धूतां क्षिप्तां पुष्पलतमिव
॥ २ ॥ हर्षशोकान्तरे मग्नां त्रिषादस्य विलक्षणां ॥ स्तिमितामेव गांभीर्यान्नदीं भागीरथीमिव ॥ ३ ॥)
उपसृत्य ततः सीतां प्रहर्षे नाम कीर्तयन् ॥ १३ ॥ इदं च वचनं धृष्टमुवाच जनकात्मजाम् ॥ सांख्य-
माना मया भद्रे यमाश्रित्य विमन्यसे ॥ १४ ॥ खरहंता स ते भर्ता राघवः समरं हतः ॥ छिन्नं ते
सर्वथा मूलं दर्पश्च निहंता मया ॥ १५ ॥ व्यसनं नान्ननः सीते मम भार्या भविष्यसि ॥ सिम्बुजैतां
मतिं मूढे किं मृतेन करिष्यसि ॥ १६ ॥ भवन्त्र भद्रे भार्याणां सर्वासामोक्षरी मम ॥ अल्पपुण्ये
निवृत्तार्थे मूढे पंडितमानिनि ॥ शृणु भर्तृवधं सीते वीरं वृत्रवधं यथा ॥ १७ ॥ समायातः समुद्रांतं

हंतुं मां किल राघवः ॥ वानरेंद्रप्रणीतेन वलेन महतावृतः ॥ १८ ॥ सन्निविष्टः समुद्रस्य पण्डय तीर-
मथोत्तरम् ॥ वलेन महता रामो व्रजत्यस्तं दिवाकरे ॥ १९ ॥ अथाध्वनिपरिश्रांतमर्घरात्रे स्थितं बलम् ॥
सुखसुप्तं समासाद्य चरितं प्रथमं चरैः ॥ २० ॥ तत्प्रहस्तप्रणीतेन वलेन महता मम ॥ बलमस्य हतं
रात्रौ यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ २१ ॥ पट्टिशान्परिघाश्चक्रानृष्टीन्द्वान्महायुधान् ॥ बाणजालानि शूलानि
भास्वरान्कूटमुद्रान् ॥ २२ ॥ यष्टीश्च तोमरान्पासांश्चक्राणि मुसलानि च ॥ उद्यम्योद्यम्य रक्षो-
भिर्वानरेषु निपातिताः ॥ २३ ॥ अथ सुप्तस्य रामस्य ग्रहस्तेन प्रमाथिता ॥ असक्तं कृतहस्तेन शिर-
श्छिन्नं महासिना ॥ २४ ॥ विभीषणः समुत्पत्य निगृहीतो यदृच्छया ॥ दिशं प्रव्राजितः सैन्यैर्लक्ष्मणः
प्लवगैः सह ॥ २५ ॥ सुग्रीवो ग्रीवया सीतं भग्नया पूवगाधिपः ॥ निरस्तहनुकः सीते हनूमान्नाक्षसे-
ईतः ॥ २६ ॥ जांबवानथ जानुभ्यामुत्पतन्निहतो युधि ॥ पट्टिशैर्वहुभिश्छिन्नो निकृत्तः पादपो यथा
॥ २७ ॥ मैदश्च द्विविदश्चौभौ तौ वानरवर्षभौ ॥ निःश्वसंतौ रुदंतौ च रुधिरेण परीवृतौ ॥ २८ ॥
असिना व्याथतौ छिन्नौ मध्ये ह्यरिनिपूदनौ ॥ अनुव्रनति मेदिन्यां पतसः पतसो यथा ॥ २९ ॥
नाराचैर्बहुभिश्छिन्नः शते दूर्या दरीमुखः ॥ कुमुदस्तु महातेजा निष्कृजन्सायकईतः ॥ ३० ॥ अंगदो
बहुभिश्छिन्नः शरैरासाद्य राक्षसैः ॥ परितो रुधिराद्वारी क्षितौ निपतितोऽगदः ॥ ३१ ॥ हरयो मथिता
नारैरथ जालैस्तथापरे ॥ शयाना स्रदितास्तत्र वायुवैरिर्वांबुदाः ॥ ३२ ॥ प्रसृताश्च परे व्रस्ता हन्य-
माना जघन्यतः ॥ अनुद्रुतास्तु रक्षोभिः सिंहैरिव महाद्विपाः ॥ ३३ ॥ सागरे पतिताः केचित्कोचिद्ग-
नमाश्रिताः ॥ ऋक्षा वृक्षानुपारूढा वानरैर्व्यतिमिश्रिताः ॥ ३४ ॥ सागरस्य च तीरेषु शैलेषु च वनेषु

पिंगलास्ते विरूपाक्षा राक्षसैर्वहवो हताः ॥ ३५ ॥ एवं तव हतो भर्ता ससैन्यो मम सेनया ॥
 राज्ञोऽर्जुनोऽस्मिन् चान्द्राहृतं शिरः ॥ ३६ ॥ ततः परमदुर्वर्षो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ सीतायासु-
 पृष्ण्वत्यां राक्षसीमिदमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ राक्षसं क्रूरकर्माणं विद्युज्जिह्वं समानय ॥ येन तद्राघवाशिरः
 प्रणाममात्स्वयमाहृतम् ॥ ३८ ॥ विद्युज्जिह्वस्तदा गृह्य शिरस्तत्सशरासनम् ॥ प्रणामं शिरसा कृत्वा
 रावणस्याग्रतः स्थितः ॥ ३९ ॥ तमब्रवीत्ततो राजा रावणो राक्षसं स्थितम् ॥ विद्युज्जिह्वं महजिह्वं
 समीपमभिरवर्तितम् ॥ ४० ॥ अग्रतः कुरु सीतायाः शीघ्रं दाशरथेः शिरः ॥ अत्रस्थां पश्चिमां भर्तुः
 कृपणां साधु पश्यतु ॥ ४१ ॥ एवमुक्तं तु तद्भक्षः शिरस्तत्प्रियदर्शनम् ॥ उपनिक्षिप्य सीतायाः
 क्षिप्रमेतंरघीयत ॥ ४२ ॥ रात्रणश्चापि चिक्षेप भारत्वरं कार्मुकं महत् ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातं रामस्यै-
 तदिति ब्रुवन् ॥ ४३ ॥ इदं तत्तत्र रामस्य कार्मुकं व्यासमावृतम् ॥ इह प्रहस्तेनार्तितं तं हत्वा निशि
 मानुषम् ॥ ४४ ॥ स विद्युज्जिह्वेन सदैव तच्छिरो धनुश्च भूमौ विनिकीर्यमाणः ॥ विदेहराजस्य सुतां
 यशस्विनीं ततोऽब्रवीत्तां भव मे वशानुगा ॥ ४५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
 च० सा० युद्धकांडे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ सा सीता तच्छिरो दृष्ट्वा तच्च कार्मुकमुत्तनम् ॥ सुग्री-
 वप्रतिंसर्गमाख्यातं च हनूयता ॥ १ ॥ नयते मुखवर्गं च भर्तुस्तत्तदृशं मुखम् ॥ कशान्केशांतदेशं च
 तं च चूडामणिं शुभम् ॥ २ ॥ एतैः संवरभिज्ञानैरभिज्ञाय सुदुःखिता ॥ विजगद्द्वैत्र कैकेयं क्रोशती
 कुररी यथा ॥ ३ ॥ सकामा भव कैकेयि हतोऽयं कुलनंदनः ॥ कुलमुत्सादितं सर्वं त्वया कलहशीलया
 ॥ ४ ॥ आर्येण किं नु कैकेय्याः कृतं रामेण विप्रियम् ॥ यन्मया चीरवसनं दत्त्वा प्रव्राजितो वनम्

॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा तु वैदेही वेपमाना तपस्विनी ॥ जगाम जगतौ बाला छिन्नाः तु कदली यथा
 ॥ ६ ॥ सा मुहूर्तसमाश्रय परिलभ्याथ चेतनाम् ॥ तच्छिरः समुपास्थाय विललापायवेक्षणा ॥ ७ ॥
 हा हतास्मि महाबाहो वीरव्रतमनुव्रता ॥ इमां ते पश्चिमावस्थां गतास्मि विधवा कृता ॥ ८ ॥ प्रथमं मरणं नार्या
 भर्तुर्वैगुण्यमुच्यते ॥ सुवृत्तः साधुवृत्तायाः संवृत्तत्वं ममाग्रतः ॥ ९ ॥ महद्दुःखं प्रपन्नाया ममायाः शोकसागरे ॥
 यो हि मामुद्यतखातुं सोऽपि त्वं विनिपातितः ॥ १० ॥ सा श्रृङ्गमर्म कौसल्या त्वया पुत्रेण राघव ॥ वत्सला ते
 यथा धेनुर्विवत्सा वत्सलाकृता ॥ ११ ॥ जदिष्टं दीर्घमायुस्ते देवज्ञैरपि राघव ॥ अनृतं वचनं
 नेषामल्पायुरसि राघव ॥ १२ ॥ अथवा नश्यति प्रज्ञा प्राज्ञस्यापि सतस्तव ॥ पचत्येनं तथा कालो
 भूतानां प्रभवो ह्यथम् ॥ १३ ॥ अदृष्टं मृत्युमापन्नः कस्मात्त्वं नयशास्त्रविन् ॥ व्यसनानामुपायज्ञः
 कुशलो ह्यविसर्जने ॥ १४ ॥ यथा त्वं संपरिष्वज्य रौद्रयाऽवितृशंसया ॥ कालरात्र्या मयाच्छिद्य
 हतः कमललोचनः ॥ १५ ॥ इह शेषे महाबाहो मां विहाय 'तपस्विनीम्' ॥ प्रियासिं व यथा नारी
 प्रथिवीं पुरुषर्षभ ॥ १६ ॥ अर्चितं सततं यत्नाद्गन्धमाल्यैर्भया तव ॥ इदं ते मत्प्रियं वीर धनुः कांचन-
 भूषितम् ॥ १७ ॥ पित्रा दशरथेन त्वं श्वशुरेण समानघ ॥ सर्वैश्च पितृभिः सार्धं नूनं स्वर्गे समागतः
 ॥ १८ ॥ दिवि नक्षत्रभूतं च महत्कर्म कृतं तथा ॥ पुण्यं राजार्षिवंशं त्वमात्मनः समुपेक्षसे ॥ १९ ॥
 किं मां न प्रेक्षसे राजन्किं वा न प्रतिभापसे ॥ बालां बालेन संग्रामां भार्यां मां सहचारिणीम् ॥ २० ॥
 संश्रुतं गुह्यता पाणिं चरिष्यामीति यच्चया ॥ स्मर तन्नाम काकुत्स्थ नय मामपि दुःखिताम् ॥ २१ ॥
 कस्मान्मामपहाय त्वं गतो गतिमतां वर ॥ अस्मिंल्लोकादमुं लोकं त्यक्त्वा मामपि दुःखिताम् ॥ २२ ॥

कुल्याणै रुचिरं गात्रं परिष्वक्तं मयैव तु ॥ कत्र्यादैस्तच्छरीरं ते नूनं विपत्किञ्च्यते ॥ २३ ॥ अग्निष्टो-
मादिभिर्यज्ञैरिष्टवान्नामदक्षिणैः ॥ अग्निहोत्रेण संस्कारं केन त्वं नतु लप्स्यसे ॥ २४ ॥ प्रत्रज्यामुपपन्नानां
त्रयाणामेकमागतम् ॥ परिप्रेक्ष्यति कौसल्या लक्ष्मणं शोकलालसा ॥ २५ ॥ स तस्याः परिपृच्छंत्या
वर्धं मित्रबलस्य ते ॥ तव चाख्यास्यते नूनं निशायां राक्षसैर्वैवम् ॥ २६ ॥ सा त्वां सुप्तं हतं ज्ञात्वा
मां च रक्षोगृहं गतम् ॥ हृदयेनावदीर्णेन न भविष्यति राघव ॥ २७ ॥ मम हेतोरन्तर्याया अनघः
पार्थिवात्मजः ॥ रामः सागरमुत्तीर्य वीर्यवान्नोष्पदे हतः ॥ २८ ॥ अहं दाशस्थेनोढा मोहात्स्वकुलपा-
सनी ॥ आर्यपुत्रस्य रामस्य भार्या मृत्युरजायत ॥ २९ ॥ नूतनमन्यां मया जार्तिं वारितं ज्ञानमुत्तमम् ॥
याहमधैव शोचामि भार्या सर्वानिधेरिह ॥ ३० ॥ साधु घातय मां क्षिप्रं रामस्योपरि रावण ॥
समातय पतिं पत्न्या कुरु कन्याणमुत्तमम् ॥ ३१ ॥ शिरसा मे शिरश्चास्य कायं कायेन योजय ॥
रावणानुगमिष्यामि गतिं भर्तुर्महात्मनः ॥ ३२ ॥ (मुहूर्तमपि नेच्छामि जीवितुं पावजीविता ॥ श्रुते
मया वेदविदां ब्राह्मणानां पितुर्गृहे ॥ १ ॥ यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः ॥ क्षमा
यस्मिन्दमस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता ॥ अहिंसा चैव भूतानां तमृते का गतिर्मम ॥ २ ॥) इतिवि-
दुःखसंतप्ता विललापायतेक्षणा ॥ भर्तुः शिरो धनुश्चैव ददंशं जनकात्मजा ॥ ३३ ॥ एवं लालय-
मानायां सीतायां तत्र राक्षसः ॥ अभिचक्राम भर्तारमनीकस्थः कृतांजलिः ॥ ३४ ॥ विजयस्वार्थ-
पुत्रेति सोऽभिवाद्य प्रसाद्य च ॥ न्यवेदयदनुग्रामं प्रहस्तं वाहिनीपतिम् ॥ ३५ ॥ अमात्यैः सहितः
सर्वैः प्रहस्तस्त्वामुपस्थितः ॥ तेन दर्शनकामेन अहं प्रस्थापितः प्रभो ॥ ३६ ॥ नूनमस्ति महाराज

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ३३. *

(१०१५)

राजभावात्क्षमान्वित ॥ किञ्चिदात्ययिकं कार्यं तेषां त्वं दर्शनं कुरु ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वा दशग्रीवो
राक्षसप्रतिवेदितम् ॥ अशोकवतिकां त्यक्त्वा मंत्रिणां दर्शनं ययौ ॥ ३८ ॥ स तु सर्वं समभ्यैव
मंत्रिभिः कृत्यमात्मनः ॥ सर्मां प्रविश्य विदधे विदित्वा रामविक्रमम् ॥ ३९ ॥ अंतर्धानं तु तच्छीर्षं
तच्च कार्मुकमुत्तमम् ॥ जगाम रावणस्यैव नियर्णसमनंतरम् ॥ ४० ॥ राक्षसेन्द्रस्तु तैः सार्वभौमिभि-
र्भौमविक्रमैः ॥ समर्थयामास तदा रामकार्यनिविध्यम् ॥ ४१ ॥ अविदूरस्थितान्सर्वान्वलाध्यक्षा-
न्निहतैषिणः ॥ अत्रवीत्कालसदृशो रावणो राक्षसाधिपः ॥ ४२ ॥ शत्रुं भेरीनिनादेन स्फुटं कोणाहतेन मे ॥
समानयञ्च सैन्यानि वक्तव्यं च न कारणम् ॥ ४३ ॥ ततस्तथेति प्रतिगृह्य तद्वचस्तदैव दूताः सहसा
महदुल्लम् ॥ समानयञ्चैव समागतं च न्यवेदयन्भर्तारि युद्धक्रांक्षिणि ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वाल्मीकीये
आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ सीतां तु मोहितां दृष्ट्वा सरमा नाम राक्षसी ॥
आससादाथ वैदेही प्रियां प्रणयिनीं सखी ॥ १ ॥ मोहितां राक्षसेद्रेण सीतां परमदुःखिताम् ॥ आश्वा-
सयामास तदा सरमा मृदुभाषिणी ॥ २ ॥ सा हि तत्र कृता मित्रं सीतया रक्ष्यमाणया ॥ रक्षंती
रावणादिष्टा सानुक्रोशा दृढव्रता ॥ ३ ॥ सा ददर्श सखी सीतां सरमा नष्टचेतनाम् ॥ उपावृत्योत्थितां
ध्वस्तां बडवामिव, पांसुषु ॥ ४ ॥ तां समाश्वासयामास सखीस्नेहेन सुव्रताम् ॥ (समाश्वासिहि
वैदेहि मामुत्ते मनसो व्यथा ॥) उक्त्वा यद्रावणेन त्वं प्रत्युक्तश्च स्वयं त्वया ॥ ५ ॥ लीनया गहने शून्ये
भयमुत्सृज्य रावणात् ॥ तव हेतोर्विशालाक्षि नहि मे रावणाद्भयम् ॥ ६ ॥ स संभ्रांतश्च निष्क्रांतो
यत्कृते राक्षसेश्वरः ॥ तत्र मे विदितं सर्वमभिनिष्क्रम्य मैथिलि ॥ ७ ॥ न शक्यं सौमिकं कर्तुं रामस्य

नोदितात्मनः ॥ वयश्च पुरुषव्याघ्रे तस्मिन्नैवोपपद्यते ॥ ८ ॥ नत्वेवं वानरा हंतुं शक्याः पादपयो-
 भिन्नः ॥ सुरा देवर्षेणैव रामेण हि सुरक्षिताः ॥ ९ ॥ दर्विवृत्तमुजः श्रीमान्महोरस्कः प्रतापवान् ॥
 प्रन्त्वी सन्नहन्नेपेतो घर्मात्सा युवि विश्रुतः ॥ १० ॥ विकांतो रक्षिता नित्यमात्मनश्च परस्य च ॥
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा कुलीनो नयशाखाविन् ॥ ११ ॥ हंता परबलौघानामाचिंत्यबलपौरुषः ॥ न हतो
 राघवः श्रीमान्द्यूते शत्रुनिर्वहणः ॥ १२ ॥ अयुक्त्वुद्धृत्येन सर्वभूतविरोधिना ॥ इयं प्रयुक्ता रौद्रेण
 माया सायाविना त्वयि ॥ १३ ॥ शोकस्ते विगतः सर्वकल्याणं त्वामुपस्थितम् ॥ ध्रुवं त्वां भजते
 लक्ष्मीः प्रियं ते भवति शृणु ॥ १४ ॥ उत्तार्य सागरं रामः सह वानरसेनया ॥ सन्निविष्टः समुद्रस्य
 तीरमासाद्य दक्षिणम् ॥ १५ ॥ दृष्टो मे परिपूर्णार्थः काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः ॥ सहितैः सागरांतस्थैर्बलैस्ति-
 ष्ठति रक्षितः ॥ १६ ॥ अनेन प्रेषिता ये च राक्षसा लघुविक्रमाः ॥ राघवस्तीर्ण इत्येवं प्रवृत्तिस्तैरिहाहता
 ॥ १७ ॥ स तां श्रुत्वा विशालाक्षि प्रवृत्तिं राक्षसाधिपः ॥ एष मंत्रयते सर्वैः सचिवैः सह रावणः ॥ १८ ॥
 इति ज्ञुवाणा सरमा राक्षसी सीतया सह ॥ सर्वोद्योगेन सैन्यानां शब्दं शुश्राव भैरवम् ॥ १९ ॥
 दंढनिर्घातवादिन्याः श्रुत्वा भेर्या महास्वनम् ॥ उवाच सरमा सीतामिदं मधुरभाषिणी ॥ २० ॥ सन्नाह-
 जननो ह्येष भैरवाभीरुभेरिका ॥ भेरीनादं च गंभीरं शृणु तोयदनिःस्वनम् ॥ २१ ॥ कल्पयंते मत्तमा-
 तंगा युज्यंते रथवाजिनः ॥ दृश्यंते तुरगारूढाः प्रासहस्ताः सहस्रशः ॥ २२ ॥ तत्रतत्र च सन्नद्धाः
 संपतंति सहस्रशः ॥ आपूर्यंते राजमार्गाः सैन्यैरहुतदर्शनैः ॥ २३ ॥ वेगवद्भिर्नदाद्भिश्च तोयैर्वैरिव
 सागरः ॥ शस्त्राणां च प्रसन्नानां चर्मणां वर्मणां तथा ॥ २४ ॥ रथवाजिजानां च राक्षसेन्द्रानुया-

यिनाम् ॥ संभ्रमो रक्षसामेष हृषितानां तरस्विनाम् ॥ २५ ॥ प्रभां विस्तृजतां पश्य नानावर्णसमुत्थिताम् ॥ २६ ॥ “ वनं निर्दहतो धर्मे यथा रूपं विभावसोः ॥ वटानां शृणु निर्घोषं रथानां नेभिनिःस्वनम् ॥ १ ॥ हयानां ह्येषमाणानां शृणु तूर्यध्वनिं तथा ॥ उद्यतायुधदस्तानां राक्षसैर्द्रानुयायिनाम् ॥ २ ॥ ” संभ्रमो रक्षसामेष तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ श्रीस्त्वां भजति शोकघ्नी रक्षसां भयमागतम् ॥ २७ ॥ रामः कमलपत्राक्षो दैत्यानामिव वांसवः ॥ अवजित्य जितक्रोधस्तर्माचित्यपराक्रमः ॥ रावणं समरे हत्वा भर्ता त्वाऽधिगमिष्यति ॥ २८ ॥ विक्रमिष्यति रक्षसु भर्ता ते सहलक्ष्मणः ॥ यथा शत्रुषु शत्रुघ्नो विष्णुना सह वासवः ॥ २९ ॥ आगतस्य हि रामस्य क्षिप्रमङ्कगतां सतीम् ॥ अहं द्रक्ष्यामि सिद्धार्थो त्वां शत्रौ विनिपातिते ॥ ३० ॥ अश्रूण्यानंदजानि त्वं वर्तयिष्यसि जानकि ॥ समागम्य परिष्वक्ता तस्योरसि महोरसः ॥ ३१ ॥ अचिरान्मोक्ष्यते सीते देवि ते जघनं गताम् ॥ धृतामेकां बहून्मासान्वेणीं रामो महाबलः ॥ ३२ ॥ तस्य दृष्ट्वा मुखं देवि पूर्णचंद्रमिवोदितम् ॥ मोक्ष्यसे शोकजं वारि निर्मोकाभिव पन्नगी ॥ ३३ ॥ रावणं समरे हत्वा न चिरादेव मैथिल ॥ त्वया समग्रः त्रियया सुखाहो लप्स्यते सुखम् ॥ ३४ ॥ समाजिता त्वं रामेण मोदिष्यसि महात्मना ॥ सुवर्षेण समायुक्ता यथा सस्येन मेदिनी ॥ ३५ ॥ गिरिवरमभितो विवर्तमानो हय इव मंडलमाशु यः करोति ॥ तमिह शरणमभ्युपै- हि देवि दिवसकरं प्रभवो ह्ययं प्रजानाम् ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे त्रयविंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ अथ तां जातसंतापं तेन वाक्येन मोहिताम् ॥ सरमा- ह्लादयामास महर्षिं दग्धामिवांभसा ॥ १ ॥ ततस्तस्या हितं सख्या चिकीर्षती सखी वचः ॥ उवाच

काले कालज्ञा स्मितपूर्वाभिभाषिणी ॥ २ ॥ उत्सहेयमहं गत्वा त्वद्वाक्यमसितेक्षणे ॥ निवेद्य कुशलं
मे प्रातिच्छन्नानि वर्तितुम् ॥ ३ ॥ नहि मे क्रममाणाया निरालंबे विहायसि ॥ समर्थो गतिमन्वेतुं
यवनो गृहडोऽपि वा ॥ ४ ॥ एवं ब्रुवाणां तां सीता सरमामिदमब्रवीत् ॥ मधुरं शृङ्गया वाचा
पूर्वशोकभिपन्नया ॥ ५ ॥ समर्था गगनं गंतुमपि च त्वं रसातलम् ॥ अवगच्छाद्य कर्तव्यं
कर्तव्यं ते मन्दरे ॥ ६ ॥ मत्त्रियं यदि कर्तव्यं यदि बुद्धिः स्थिरा तव ॥ ज्ञातुमिच्छामि तं गत्वा किं
करोतीति रावणः ॥ ७ ॥ स हि मायात्रलः क्रूरो रावणः शत्रुरावणः ॥ मां मोहयति दुष्टात्मा पीत-
मात्रेव वारुणी ॥ ८ ॥ तर्जापयति मां नित्यं भर्त्सापयति चासकृन् ॥ राक्षसीभिः सुघोराभिर्यो मां
रक्षति नित्यशः ॥ ९ ॥ उद्धिम्ना जंकिना चास्मि न स्वस्थं च मनो मम ॥ तद्भयाच्चाहमुद्धिम्ना अशो-
कबनिकां गता ॥ १० ॥ यदि नाम कथा तस्य निश्चितं वापे यद्भवेत् ॥ निवेद्येथाः सर्वं तद्वरो मे
स्यादनुग्रहः ॥ ११ ॥ साय्वेवं ब्रुवतीं सीतां सरमा मृदुभाषिणी ॥ उवाच वचनं तस्याः स्पृशंती
वाष्पविक्रुवम् ॥ १२ ॥ एव तं यद्यभिप्रायस्तस्माद्दृच्छामि जानकि ॥ गृह्य
शत्रोरभिप्रायमुवावर्तामि मैथिलि ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा ततो गत्वा समीपं तस्य रक्षसः ॥
शुश्राव कथितं तस्य रावणस्य समन्त्रिणः ॥ १४ ॥ सा श्रुत्वा निश्चयं तस्य निश्चयज्ञा दुरात्मनः ॥
पुनरेवागमत्क्षिप्रमशोकबनिकां शुभाम् ॥ १५ ॥ सा प्रविष्टा ततस्तत्र ददर्श जनकात्मजाम् ॥
प्रतीक्षमाणां स्वामेव अष्टपद्मामिव श्रियम् ॥ १६ ॥ तां तु सीता पुनः प्राप्तां सरमां प्रियभाषिणीम् ॥
परिष्वज्य च सुस्तिग्धं ददौ च स्वयमासनम् ॥ १७ ॥ इहासीना मुखं सर्वमाल्याहि मम तत्त्वतः ॥

क्रुत्स्य निश्चयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा तु सरसा सीतया वेपमातया ॥ कथितं सर्वमाचष्ट रावणस्य समंत्रिणः ॥ १९ ॥ जनन्या राक्षसेन्द्रो वै त्वन्मोक्षार्थं बृहद्वचः ॥ अतिस्निग्धेन वैदेहि मंत्रिवृद्धेन चोदितः ॥ २० ॥ दीयतामिसत्कृत्य मनुजेंद्राय मैथिली ॥ निदर्शनं ते पर्याप्तं जनस्थाने यदद्भुतम् ॥ २१ ॥ लंघनं च समुद्रस्य दर्शनं च हनूमतः ॥ वधं च रक्षसां युद्धे कः कुर्यान्मानुषो युधि ॥ २२ ॥ एवं स मंत्रिवृद्धैश्च मात्रा च बहुबोधितः ॥ न त्वामुत्सहते मोकुमर्थमर्थ-परो यथा ॥ २३ ॥ नेत्सह्यधृतो मोक्तुं युद्धे त्वामिति मैथिलि ॥ सामात्यस्य नृशंसस्य निश्चयो ह्येष वर्तते ॥ २४ ॥ तदेवां सुस्थिरा बुद्धिर्मृत्युलोभादुपस्थिता ॥ भयान्न शक्तस्त्वां मोक्तुमनिरस्तः स संयुगे ॥ २५ ॥ राक्षसानां च सर्वेषामात्मनश्च वधेन हि ॥ निहत्य रावणं संख्ये सर्वथा निशितैः शरैः ॥ प्रतिनेष्यति रामस्त्वामयोध्यामसितेक्षणे ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नंतरे शब्दो भेरीशंखसमाकुलः ॥ श्रुतो वै सर्वसैन्यानां कंपयन्धरणीतलम् ॥ २७ ॥ श्रुत्वा तु तं वानरसैन्यनादं लंकागता राक्षसराजभृत्याः ॥ हतौजसो दैन्यपरीचेष्टाः श्रेयो न पश्यन्ति नृपस्य दोषात् ॥ २८ ॥ इत्यार्षं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च सा० युद्धकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ तेन शंखाविश्रेण भेरीशब्देन नादिना ॥ उपयाति महाबाहू रामः परपुरंजयः ॥ १ ॥ तं निनादं निश्मयाथ रावणो राक्षसेश्वरः ॥ सुहृत् ध्यानमास्थाय सचिवानभ्युदैक्षत ॥ २ ॥ अथ तान्सन्निवांस्तत्र सर्वानाभाष्य रावणः ॥ सभां सन्नाद-यन्सर्वानियुवाच महाबलः ॥ ३ ॥ जगत्संतापनः क्रूरो गर्हयन्नाक्षसेश्वरः ॥ तरणं सागरस्यास्य विक्रमं बलपौरुषम् ॥ ४ ॥ यदुक्तवंतो रामस्य भवंतस्तन्मया श्रुतम् ॥ भवतश्चाप्यहं वेदि युद्धे सत्यपरा-

स्मान् ॥ तूष्णीकानीक्षतोऽन्योन्यं विदित्वा रामविक्रमम् ॥ ५ ॥ ततस्तु सुमहाप्राज्ञो माल्यवात्राम
 राक्षसः ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा इति मातामहोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥ विद्यास्त्वभिविनीतो यो राजा
 राजन्नयानुगः ॥ स ज्ञास्ति चिरमैश्वर्यमरीश्च कुरुते वशे ॥ ७ ॥ संदधानो हि कालेन विगृह्णन्श्चारिभिः
 सह ॥ स्वपक्षे वर्धनं कुर्वन्महदैश्वर्यमश्नुते ॥ ८ ॥ हीयमानेन कर्तव्यो राज्ञा संधिः समेन च ॥ न
 शत्रुमवमन्येत ज्यायान्कुर्वीत विग्रहम् ॥ ९ ॥ तन्मह्यं रोचते संधिः सह रामेण रावण ॥ यदर्थमभि-
 युक्तोऽसि सीता तस्मै प्रदीयताम् ॥ १० ॥ तस्य देवर्षयः सर्वे गंधर्वाश्च जयैषिणः ॥ विरोधं मागमस्तेन
 संधिस्ते तेन रोचताम् ॥ ११ ॥ अमृजद्भगवान्पक्षौ द्वौवै हि पितामहः ॥ सुराणामसुराणां च
 धर्माधर्मौ तदाश्रयौ ॥ १२ ॥ धर्मो हि श्रूयते पक्षः अमराणां महात्मनाम् ॥ अधर्मो रक्षसां पक्षो ह्यसुराणां
 च राक्षस ॥ १३ ॥ धर्मो वै असतेऽधर्मं यदा कृतमभूद्युगम् ॥ अधर्मो ग्रसते धर्मं तदा तिष्यः प्रव-
 र्तेते ॥ १४ ॥ तत्त्वया चरता लोकान्धर्मोऽपि निहतो महान् ॥ अधर्मः प्रगृहीतश्च तेनास्मद्वलिनः
 परे ॥ १५ ॥ स प्रमादात्प्रवृद्धस्तेऽधर्मोहिग्रसते हि नः ॥ विवर्धयति पक्षं च सुराणां सुरभावनः ॥ १६ ॥
 विषयेषु प्रसक्तेन यत्किंचित्कारिणा त्वया ॥ कर्पणामग्निकल्पानामुद्वेगो जनिता महान् ॥ १७ ॥ तेषां
 प्रभान्नो दुर्धर्षः प्रदीप्त इव पावकः ॥ तपसा भावितात्मानो धर्मस्यानुग्रहे रताः ॥ १८ ॥ मुखैर्यैर्यैर्ज-
 त्वेते तैस्तैर्यत्ते द्विजातयः ॥ जुह्वत्यग्नींश्च विधिवद्वेदांश्चैषैरधीयते ॥ अभिभूय च रक्षांसि ब्रह्मघो-
 षानुदीरयन् ॥ १९ ॥ दिशो विप्रद्रुताः सर्वे स्तनयितुनिरिवोष्णगे ॥ कर्षणामग्निकल्पानामग्निहोत्र-
 समुत्थितः ॥ २० ॥ आवृत्य रक्षसां तेजो धूमो व्याप्य दिशो दश ॥ तेषुतेषु च देशेषु पुण्येष्टयवधृत-

ब्रह्मैः ॥ २१ ॥ चर्यमाणं तपस्तीव्रं संतापयति राक्षसान् ॥ देवदानवयक्षेभ्यो गृहीतश्च वरस्त्वया ॥ २२ ॥
मनुष्या वानरा ऋक्षा गोलंगूला महाबलाः ॥ बलवन्त इहागम्य गर्जति दृढविक्रमाः ॥ २३ ॥ उत्पा-
तान्विविधान्दृष्ट्वा घोरान्बहुविधान्वहून् ॥ विनाशमनुपश्यामि सर्वेषां रक्षसामहम् ॥ २४ ॥ खराभिस्त-
निता घोरा मेघाः प्रतिभयंकराः ॥ शोणितेनाभिवर्षति लंकासुणेन सर्वतः ॥ २५ ॥ रुद्रतां वाहनानां
च प्रपतंत्यश्रुर्बिंदवः ॥ रजोध्वस्ता विवर्णाश्च न प्रभांति यथापुरम् ॥ २६ ॥ व्याला गोमायवो गृध्रा
वाश्यंति च सुभैरवम् ॥ प्रविश्य लंकासारामे समवायांश्च कुर्वते ॥ २७ ॥ कालिकाः पांडुरदंतैः ग्रहसं-
त्यग्रतः स्थिताः ॥ स्त्रियः स्वप्नेषु मुण्यंत्यो गृहाणि प्रतिभाष्य च ॥ २८ ॥ गृहाणां बलिकर्माणि ध्यानः
पर्युपसेवते ॥ खरा गोषु प्रजायते मूषका नकुलेषु च ॥ २९ ॥ मार्जारा द्वोपिभिः सार्धं सूकराः शुनैकैः
सह ॥ किन्नरा राक्षसैश्चापि समेयुर्मानुषैः सह ॥ ३० ॥ पांडुरा रक्तगदाश्च विहगाः कालचोदिताः ॥
राक्षसानां विनाशाय कपोता विचरंति च ॥ ३१ ॥ चीचीकूर्चीति वाशंतः शारिका वेदमसु स्थिताः ॥
पतंति ग्रथिताश्चापि निर्जिताः कलहैर्षिभिः ॥ ३२ ॥ पक्षिणश्च मृगाः सर्वे प्रत्यादित्यं रुदंति ते ॥ करालो
विकलो मुंडः पुरुषः कृष्णर्षिगलः ॥ ३३ ॥ कालो गृहाणि सर्वेषां कालेकालेऽन्वेक्षते ॥ एतान्य-
न्यानि दुष्टानि निमित्तान्युत्पतंति च ॥ ३४ ॥ “ रामं मन्यामहे विष्णुं मानुषं रूपमास्थितम् ॥
नहि मालुषमात्रोऽसौ राघवो दृढविक्रमः ॥ १ ॥ येन बद्धः समुद्रे च सेतुः स परमाद्भुतः ॥ कुरु-
ष्व नरराजेन संधिं रमेण रावण ॥ २ ॥ ” ज्ञात्वाऽवधार्य कर्माणि कियतामायतिक्षमम् ॥ ३५ ॥
इदं वचस्तस्य निगद्य माल्यवान्परीक्ष्य रक्षोऽधिपतेर्मनः पुनः ॥ अनुत्तमेषूत्तमपौरुषो बली बभूव

तुष्णीं समवेक्ष्य रावणम् ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडेऽपंचत्रिं-
शः सर्गः ॥ ३५ ॥ ततु माल्यवतो वाक्यं हितमुक्तं दशाननः ॥ न मर्षयति दुष्टात्मा कालस्य
वशमागतः ॥ १ ॥ स बद्धा भुकुटिं वक्त्रे क्रोधस्य वशमागतः ॥ अमर्षात्परिवृत्ताक्षो माल्यवंतमथा-
ब्रवीत् ॥ २ ॥ हितबुद्ध्या यदहितं वचः परुषमुच्यते ॥ परपक्षं प्रविश्यैव नैतच्छ्रेयसागतं मम ॥ ३ ॥
मानुषं कृपणं राममेकं शस्त्रामृताश्रयम् ॥ समर्थं मन्यसे केन त्यक्तं पित्रा वनाश्रयम् ॥ ४ ॥ रक्ष-
सामीश्वरं मां च देवानां च भवकरम् ॥ हितं मां मन्यसे केन अहीनं सर्वविक्रमः ॥ ५ ॥ वारद्वयेण
वा शंके पक्षपातेन वा रिपोः ॥ न्वयाहं परुषाण्युक्तो मम प्रोत्साहनेन वा ॥ ६ ॥ प्रभवतं पदस्थं
हि परुषं कोऽभिभापते ॥ पंडितः शान्त्रतन्त्रज्ञो विना प्रोत्साहनेन वा ॥ ७ ॥ आनीय च वना-
त्सीतां पद्महीनामिव श्रियम् ॥ किमर्थं प्रतिद्राम्यामि रावणस्य भयादहम् ॥ ८ ॥ वृत्तं वानरकोटीभिः
समुग्रैर्विं सलक्ष्मणम् ॥ पश्य कैश्चिदहोभिश्च राघवं निहतं मया ॥ ९ ॥ द्वेद्वे यस्य न तिष्ठति दैवता-
न्यपि संयुगे ॥ स कस्माद्रावणो युद्धे भयमाहारदिष्यति ॥ १० ॥ द्विधा भजेयमप्येवं न नेमेयं तु
कस्यचित् ॥ एव मे सहजो दोषः स्वभावो दुरतेकमः ॥ ११ ॥ यदि तावत्समुद्रे तु सेतुर्वद्धो यद-
च्छया ॥ रामेण विस्मयः कोऽत्र येन ते भयमागतम् ॥ १२ ॥ स तु तीर्त्वाणवं रामः सह वानरसे-
नया ॥ प्रतिजातामि ते सत्यं न जीवन्प्रतियाम्यति ॥ १३ ॥ एवं ब्रुवाणं संरब्धं नष्टं विज्ञाय रावणम् ॥
ब्रीडितो माल्यवान्वाक्यं नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ १४ ॥ जयाशिषा तु राजानं वर्धयित्वा यथोचितम् ॥
माल्यवानभ्यनुज्ञातो जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १५ ॥ रावणस्तु सहामात्यो मंत्रयित्वा विमृश्य च ॥

लंकायास्तु तदा गुप्तिं कारयामास राक्षसः ॥ १६ ॥ व्यादिदेश च पूर्वस्थां प्रहस्तं द्वारि राक्षसम् ॥
दक्षिणस्यां महावीर्यं महापाश्र्वर्महोदरौ ॥ १७ ॥ पश्चिमायामथ द्वारि पुत्रमिन्द्रजितं तदा ॥ व्यादिदेश
महामायं राक्षसैर्बहुभिर्वृतम् ॥ १८ ॥ उत्तरस्थां पुरद्वारि व्यादिश्य शुक्रसारणौ ॥ स्वयं चात्र गमि-
प्यामि मंत्रिणस्तानुवाच ह ॥ १९ ॥ राक्षसं तु विरूपाक्षं महावीर्यपराक्रमम् ॥ मध्यमेऽस्थापय-
द्गुल्मै बहुभिः सह राक्षसैः ॥ २० ॥ एवं विधानं लंकायां कृत्वा राक्षसपुंगवः ॥ कृतकृत्यमि-
वात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥ २१ ॥ विसर्जयामास ततः स मंत्रिणो विधानमाज्ञाप्य पुरस्य पुष्कलम् ॥
जयाशिषा मंत्रिगणेन पूजितो विवेश सौंदतः पुरसृष्टिर्मन्महत् ॥ २२ ॥ इत्योषं श्रीम० वाल्मी०
आदिकान्ये च० सा० युद्धकांडे पट्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ नरवानरराजानौ स तु वायुसुतः
कपिः ॥ जांबवानृक्षराजश्च राक्षसश्च विभीषणः ॥ १ ॥ अंगदो वालिपुत्रश्च सौमित्रिः शरभः कपिः ॥
सुपेणः सहदायादो मैत्रो द्विविद एव च ॥ २ ॥ गजो गवाक्षः कुमुदो नलोऽथ पनसस्तथा ॥
अमित्रविषयं प्राप्ताः समवेताः समर्थयन् ॥ ३ ॥ इयं सा लक्ष्यते लंका पुरी रावणपालिता ॥ सासु-
रोरगंधर्वैः सर्वैरपि सुदुर्जया ॥ ४ ॥ कार्यसिद्धिं पुरस्कृत्य मंत्रयध्वं विनिर्णये ॥ नित्यं सन्निहितो यत्र
रावणो राक्षसाधिपः ॥ ५ ॥ अथ तेषु नुवाणेपु रावणावरजोऽब्रवीत् ॥ वाक्यमग्राभ्यपदवत्पुष्कलार्थं
विभीषणः ॥ ६ ॥ अनलः पनसश्चैव संयातिः प्रमतिस्तथा ॥ गत्वा लंकां ममामात्याः पुरी पुनरिहागताः
॥ ७ ॥ भूत्वा शकुनयः सर्वे श्रविष्ठाश्च रिपोर्बलम् ॥ विधानं विहितं यच्च तद्दृष्ट्वा समुपस्थिताः ॥ ८ ॥
संविधानं यथाहुस्ते रावणस्य दुरात्मनः ॥ राम तदब्रुवतः सर्वं याथातथ्येन मे शृणु ॥ ९ ॥

ग्रहस्तः सबलो द्वारमासाद्य तिष्ठति ॥ दक्षिणं च महावीर्यो महापार्श्वमहोदरौ ॥ १० ॥ इंद्रजि-
 मिष्ठिमं द्वारं राक्षसैर्वहुभिर्वृतः ॥ पट्टिशसिधनुष्मद्भिः शूलमुद्गरपाणिभिः ॥ ११ ॥ नानाप्रहरणैः शूरावृत्तो
 रावणात्मजः ॥ राक्षसानां सहस्रेस्तु बहुभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ १२ ॥ युक्तः परमसंविद्यो राक्षसैः सह
 मंत्रवित् ॥ उत्तरं नगरद्वारं रावणः स्वयमारिहतः ॥ १३ ॥ निरूपाक्षस्तु महता शूलखड्गधनुष्मतां ॥
 बलेन राक्षसैः सार्धं मध्यमं गुल्ममाश्रितः ॥ १४ ॥ एतानेवंविधान्गुल्मलंकायाः समुदीक्ष्य ते ॥
 मामका मंत्रिणः सर्वे शीघ्रं पुनरिहागताः ॥ १५ ॥ गजानां दशसाहस्रं स्थानामयुतं तथा ॥
 हयान्समयुते द्वे च साम्रां कोटिं च रक्षसाम् ॥ १६ ॥ विकांता बलवंतश्च संयुगेब्जवतायिनः ॥
 शूरा राक्षसराजस्य नित्यमेते निशाचराः ॥ १७ ॥ एकैकस्यात्र युद्धार्थे राक्षसस्य विशांपते ॥ परीवारः
 सहस्राणां सहस्रमुपतिष्ठति ॥ १८ ॥ एनां पटवृत्तिं लंकायां मंत्रिप्रोक्तां विभीषणः ॥ एवमुक्त्वा महाबाहू
 राक्षसांस्तानदर्शयन् ॥ १९ ॥ लंकायां सचिवैः सर्वं रामाय प्रत्यवेदयत् ॥ रामं कमलपत्राश्वमिदमुत्तरमत्र-
 वीन् ॥ २० ॥ रावणावरजः श्रीमान्नामप्रियन्त्रिकीर्यया ॥ कुवेरं तु यदा राम रावणः प्रतियुध्यति
 ॥ २१ ॥ षष्टिः शतसहस्राणि तदा निर्याति राक्षसाः ॥ पराक्रमेण वीर्येण तेजसा सत्त्वगौरवान् ॥
 सदृशा ह्यत्र दर्पेण रावणस्य दुरात्मनः ॥ २२ ॥ अत्र मन्युर्न कर्तव्यः क्रोपये त्वां न भीपये ॥ समर्थो
 ह्यसि वीर्येण सुराणामपि निग्रहे ॥ २३ ॥ तद्भवांश्च तुरंगेण बलेन महतावृतम् ॥ व्यूहोदं वानरानिकं
 निर्मोक्षिष्यासि रावणम् ॥ २४ ॥ रावणावरजे वाक्यमेवं ब्रुवति राघवः ॥ शत्रूणां प्रतिघातार्थमिदं
 वचनमब्रवीन् ॥ २५ ॥ पूर्वद्वारं तु लंकाया नीलो वानरपुंगवः ॥ ग्रहस्तं प्रतियोद्धा स्याद्धानरैर्बहुभि-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ३८. *

(१०२५)

वृत्तः ॥ २६ ॥ अंगदो वालिपुत्रस्तु बलेन महतावृतः ॥ दक्षिणे बाधतां द्वारे महापार्श्वमहोदरो
॥ २७ ॥ हनूस्मान्पश्चिमद्वारं निष्पीडय पवनात्मजः ॥ प्रविशत्वप्रमेयात्सा बहुभिः कपिभिर्वृतः ॥ २८ ॥
दैत्यदानवसंघानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ विप्रकारप्रियः क्षुद्रो वरदानबलान्वितः ॥ २९ ॥ परिका-
मति यः सर्वलोकान्संतपयन्प्रजाः ॥ तस्याहं राक्षसेद्रस्य स्वयमेव वधे धृतः ॥ ३० ॥ उत्तरं नगर-
द्वारमहं सौमित्रिणा सह ॥ निपीडयामिप्रवेक्ष्यामि सबलो यत्र रावणः ॥ ३१ ॥ वानरेन्द्रश्च बलवा-
नृश्वराजश्च वीर्यवान् ॥ राक्षसेन्द्रानुजश्चैव गुल्मे भवतु मध्यमे ॥ ३२ ॥ नचैव मानुषं रूपं कार्यं हरि-
भिराहवे ॥ एषा भवतु नः संज्ञा युद्धेऽस्मिन्वानरे बले ॥ ३३ ॥ वानरा एव वञ्चिहं स्वजनेऽस्मिन्भ-
विष्यति ॥ वयं तु मानुषेणैव सप्त योत्स्यामेहे परान् ॥ ३४ ॥ अहमेव सह आत्रा लक्ष्मणेन महो-
जसा ॥ आत्मना पंचमश्चायं संखा भम विभीषणः ॥ ३५ ॥ स रामः कृत्यसिद्धयर्थमेवमुक्त्वा वि-
भीषणम् ॥ सुवेलारोहणे बुद्धिं चकार मतिमान्प्रभुः ॥ ३६ ॥ रमणयितरं दृष्ट्वा सुवेलस्य गिरेस्तटम्
॥ ३७ ॥ ततस्तु रामो महता बलेन प्रच्छाद्य सर्वौ पृथिवीं महात्मा ॥ प्रहृष्टरूपोऽभिजगाम लंकां
कृत्वा मतिं सोऽरिवधे महात्मा ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वाल्मी० आदिकान्ये च० सा० युद्धकांडे
सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ स तु कृत्वा सुवेलस्य मतिमारोहणं प्रति ॥ लक्ष्मणानुगतो रामः सुग्री-
वमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ विभीषणं च धर्मज्ञमनुरक्तं निशाचरम् ॥ मंत्रज्ञं च विधिज्ञं च श्लक्ष्णया परया गिरा
॥ २ ॥ सुवेलं साधुशैलेन्द्रमिमं घातुशतैश्चितम् ॥ अध्यारोहामहे सर्वे वत्स्यामोऽत्र निशामिमाम्
॥ ३ ॥ लंकां चालोकयिष्यामो निलयं तस्य रक्षसः ॥ येन मे मरणांताय हृता भार्या दुरात्मना

॥ ४ ॥ येन धर्मो न विज्ञातो न वृत्तं नकुलं तथा ॥ राक्षस्या नीचया बुद्ध्या येन तद्गर्हितं कृतम् ॥ ५ ॥ (तस्मिन्मे वर्तते रोषः कीर्तिते राक्षसाधमे ॥ यस्यापराधान्नीचस्य वधं द्रक्ष्यामि रक्षसाम् ॥ १ ॥ एको हि कुरुते पापं कालपाशवशं गतः ॥ नीचेनात्मापचारेण कुलं तेन विनश्यति ॥ २ ॥) एवं संमंत्रयन्नेव सक्तो यो रावणं प्रति ॥ रामः सुबेलमासाद्य चित्रसानुमुपारुहन् ॥ ६ ॥ प्रपृष्ठतो लक्ष्मण-
श्रीमन्वगच्छत्समाहितः ॥ सशरं चापमुद्यम्य सुमहद्विक्रमे रतः ॥ ७ ॥ तमन्वारोहरसुग्रीवः सामात्यः सविभीषणः ॥ (हनुमानंगदो नीलो मन्दो द्विविद् एव च ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादतः ॥ १ ॥ पनसः कुमुदश्चैव हरो रंभश्च यूथपः ॥ जान्मवांश्च सुषेणश्च ऋषभश्च महामतिः ॥ दुर्मुखश्च महातेजास्तथा शतवलिः कपिः ॥ २ ॥) ते वायुवेगप्रवणास्ते गिरिं गिरिचारिणः ॥ ८ ॥ अध्यारोहंत शतशः सुबेलं यत्र राववः ॥ ते त्वदीर्घेण कालेन गिरिमारुह्य सर्वतः ॥ ९ ॥ दृदशुः शिखरे तस्य विषक्काभिव स्वे पुरीम् ॥ तां शुभां प्रवरद्वारां प्राकारवरशोभिताम् ॥ १० ॥ लंकां राक्षससंपूर्णां दद-
शुर्हरियूथपाः ॥ प्राकारवरसंस्थैश्च तथा नीलैश्च राक्षसैः ॥ ददशुस्ते हरिश्रेष्ठाः प्राकारमपरं कृतम् ॥ ११ ॥ तं दृष्ट्वा वानराः सर्वे राक्षसान्युद्धकांश्चिणः ॥ मुसुचुर्विविधानादांस्तस्य रामस्य पश्यतः ॥ १२ ॥ ततोऽ-
स्त्वमगमत्सूर्यः संध्याया प्रतिरंजितः ॥ पूर्णचंद्रप्रदीप्ता च क्षपा समतिवर्तत ॥ १३ ॥ ततः स रामो हरि-
वाहिनीपतिर्विभीषणेन प्रविनंद्य सत्कृतः ॥ सलक्ष्मणो यूथपयूथसंयुतः सुबेलप्रष्टे न्यवसद्यथासुखम् ॥ १४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे अष्टाविंशः सर्गः ॥ ३८ ॥
तां रात्रिमुषितास्तत्र सुबेलं हरियूथपाः ॥ लंकायां ददशुर्वीरा वानान्युपवतानि च ॥ १ ॥ सम-

सौम्यानि रम्याणि विशालान्यायतानि च ॥ दृष्टिरम्याणि ते दृष्ट्वा बभूवुर्जतिविस्मयाः ॥ २ ॥
चंपकाशोकबकुलशालतालसमाकुला ॥ तमालपनसच्छन्ना नागमालासमावृता ॥ ३ ॥ हिताले-
रजुनैर्नर्पैः सप्तपर्णैः सुपुष्पितैः ॥ तिलकैः कर्णिकारैश्च पाटलैश्च समंततः ॥ ४ ॥ शुशुभे पुष्पि-
ताप्रैश्च लतापारिगतद्रुमैः ॥ लंका बहुविधैर्दृश्यैर्धेन्द्रस्यामरावती ॥ ५ ॥ विचित्रकुसुमोपेतै
रक्तकोमलपल्लवैः ॥ शाद्वलैश्च तथा नीलैश्चित्राभिर्वनराजिभिः ॥ ६ ॥ गंधाढयान्यतिरम्या-
णि पुष्पाणि च फलानि च ॥ धारयत्यागमास्तत्र भूषणानीव मानवाः ॥ ७ ॥ तच्चैत्रथसंकाशं मनोज्ञं
नंदनोपमम् ॥ वनं सर्वतुल्यं रम्यं शुशुभे षट्पदयुतम् ॥ ८ ॥ दात्यहूकोयष्टिबकैर्नृत्यमानैश्च बाहूणैः ॥
रुतं परभृतानां च शुश्रुवं वनविहारे ॥ ९ ॥ नित्यमत्तविहंगानि भ्रमराचरितानि च ॥ कोकिलाकुल-
खंडानि विहंगामिहतानि च ॥ १० ॥ भङ्गराजाधिगीतानि कुररस्वनितानि च ॥ (कोणालकवि-
शुश्रुानि सारसाभिरुतानि च ॥) त्रिविशुस्ते ततस्तानि वनान्युपवनानि च ॥ ११ ॥ दृष्ट्वाः प्रसुदिता
वीरा हरयः कामरूपिणः ॥ तेषां प्रविशतां तत्र वानराणां महौजसाम् ॥ १२ ॥ पुष्पसंसर्गासुरभिर्विवी
प्राणसमोऽनिलः ॥ अन्ये तु हरिवीराणां यूथान्निष्क्रम्य यूथाः ॥ सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता लंकां जग्मुः
पताकिनीम् ॥ १३ ॥ वित्रासयंतो विहगान् लपयंतो मृगद्विपान् ॥ कंपयंतश्च तां लंकां नादैः स्वर्न-
दत्तां वराः ॥ १४ ॥ कुर्वतस्ते महावेगा महीं चरणपीडिताम् ॥ राजश्च सहसैवोर्ध्वजगाम चरणोत्थितम् ॥
॥ १५ ॥ ऋक्षाः सिंहाश्च महिषा वारणाश्च मृगाः खगाः ॥ तेन शब्देन वित्रस्ता जग्मुर्भाता दिशो
दश ॥ १६ ॥ शिखरं तु त्रिकूटस्य प्रांशु चैकं दिविस्पृशम् ॥ समंतात्पुष्पसंछन्नं महारजतसन्निभम् ॥

॥ १७ ॥ शतयोजनविस्तीर्णं विमलं चारुदर्शनम् ॥ शृङ्गं श्रीमन्महच्चैव दुष्प्रापं शकुनैरपि ॥ १८ ॥
 मनसापि दुरारोहं किं पुनः कर्मणा जनैः ॥ निविष्टा तस्य शिखरे लंका रावणपलिता ॥ १९ ॥ दश-
 योजनविस्तीर्णां विंशद्योजनमायता ॥ सा पुरी गोपुरैरुच्चैः पांडुरांबुदसन्निभैः ॥ कांचनेन च शालेन
 राजतेन च शोभते ॥ २० ॥ प्रासादैश्च विमानैश्च लंका परमभूषिता ॥ वनैरिवातपापाये मध्यमं
 वैष्णवं पदम् ॥ २१ ॥ यस्यां स्तंभसहस्रेण प्रासादः समलंकृतः ॥ कैलासशिखराकारो दृश्यते स्वामि-
 वोल्लिखन् ॥ २२ ॥ चैत्यः स राक्षसेंद्रस्य वभूव पुरभूषणम् ॥ शतेन रक्षसां नित्यं यः समग्रेण
 रक्ष्यते ॥ २३ ॥ मनोज्ञां कांचनवतीं पर्वतरूपशोभिताम् ॥ नानाधातुविचित्रैश्च उद्यानैरुपशोभिताम् ॥
 ॥ २४ ॥ नानाविहगसंघुष्टां नानाभृगुनिपेयिताम् ॥ नानाकुसुमसंपन्नां नानाराक्षससेविताम् ॥ २५ ॥ तां
 समृद्धां समृद्धार्थौ लक्ष्मीवल्लभप्रजः ॥ नगरीं त्रिदिवप्रख्यां विस्मयं प्राप वीर्यवान् ॥ २६ ॥ तां
 रत्नपूर्णां बहुसंविधानां प्रासादमालाभिरलंकृतां च ॥ पुरीं महयंत्रकवाटमुख्यां ददर्श रामो महता
 बलेन ॥ २७ ॥ इत्यार्षं श्रीमद्रामायणं वा० आदिकाव्यं च० सा० युद्धकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥
 ॥ ३९ ॥ ततो रामः सुवेलाप्रं योजनद्वयमंडलम् ॥ उपारोहत्समुग्रीवो हरियूथैः समन्वितः ॥ १ ॥
 स्थित्वा सुहूर्तं तत्रैव दिशो दश विलोकयन् ॥ त्रिकूटशिखरे रम्ये निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ २ ॥
 ददर्श लंकां सुन्यस्तां रम्यकाननशोभिताम् ॥ तस्यां गोपुरशृंगस्थं राक्षसेन्द्रदुरासदम् ॥ ३ ॥ श्वेत-
 चामरपर्यंतं विजयच्छत्रशोभितम् ॥ रक्तचंद्रनसंलिप्तं रक्ताभरणभूषितम् ॥ ४ ॥ नीलजीमूतसंकाशं
 हेमसंछादितांबरम् ॥ ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टाकिणवक्षसम् ॥ ५ ॥ शशलोहितरागेण संवीतं रक्तवा-

ससा ॥ संध्यातेपेन संलग्नं मेघराशिभिर्वांबरे ॥ ६ ॥ पश्यतां वानरैर्द्राणां रावणस्यापि पश्यतः ॥
दर्शनाद्राक्षसेन्द्रस्य सुग्रीवः सहसोत्थितः ॥ ७ ॥ क्रोधवेगेन संयुक्तः सत्त्वेन च वलेन च ॥ अचला-
प्रादथोत्थाय पुच्छुवे गोपुरस्थले ॥ ८ ॥ स्थित्वा मुहूर्तं संप्रेक्ष्य निर्भयेनांतरात्मना ॥ तृणीकृत्य च
तद्रक्षः सोऽन्नवीतपरुषं वचः ॥ ९ ॥ लोकनाथस्य रामस्य सखा दासोऽस्मि राक्षस ॥ न मया
मोक्ष्यसेऽद्य त्वं पार्थिवेन्द्रस्य तेजसा ॥ १० ॥ इत्युक्त्वा सहसोत्पत्य पुच्छुवे तस्य चोपरि ॥ आकृष्य
मुकुटं चित्रं पातयामास तद्भुवि ॥ ११ ॥ समीक्ष्य तूर्णमायांतं बभाषे तं निशाचरः ॥ सुग्रीवस्त्वं
परोक्षं मे हीनग्रीवो भविष्यसि ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वोत्थाय तं क्षिप्रं बाहुभ्यामाक्षिपत्तले ॥ कंदुवत्स
समुत्थाय बाहुभ्यामाक्षिपद्भरिः ॥ १३ ॥ परस्परं स्वेदविदिग्धगात्रौ परस्परं शोणितरक्तेदहौ ॥ परस्परं
शिलघ्निरुद्धचेष्टौ परस्परं शाल्मलिकिशुकाविन ॥ १४ ॥ मुष्टिप्रहारैश्च तलप्रहारैररतिघातैश्च करा-
ग्रघातैः ॥ तौ चक्रतुर्थुद्धमसह्यारूपं महाबलौ राक्षसवानरद्वौ ॥ १५ ॥ कृत्वा नियुद्धं भृशमुग्रवेगौ कालं
चिरं गोपुरवेदिमध्ये ॥ सलक्ष्म्य चोत्क्षिप्य विनम्य देहौ पादक्रमाद्गोपुरवेदिलभौ ॥ १६ ॥ अन्योन्यमापीड्य
विलम्बदेहौ तौ पेतुः सालनिखातमध्ये ॥ उत्पेततुर्भूमितलं स्पृशंतौ स्थित्वा मुहूर्तं त्वविनिःश्वसंतौ ॥
॥ १७ ॥ आलिंग्य चालिंग्य च बाहुयौकैः संयोजयामासतुराहवे तौ ॥ संरंभशिक्षाबलसंप्रयुक्तौ
मुचेतुः संप्रति युद्धमार्गे ॥ १८ ॥ शार्दूलसिंहाविब जातदंष्ट्रौ गर्जेद्रपोताविब संप्रयुक्तौ ॥ संहृत्य
संवेद्य च तौ कराभ्यां तौ पेतुर्वै युगपद्धरायाम् ॥ १९ ॥ इदम्य चान्योन्यमधिक्षिपंतौ संचक्रमाते बहुयुद्धमार्गे ॥
व्यायामाशिक्षाबलसंप्रयुक्तौ कुम्भं न तौ जगमतुराशु वीरौ ॥ २० ॥ बाहूत्तमैर्वाणवारणामैर्निवारयंतौ परवा-

योगमौ॥चिरेण कालेन मृशं प्रयुद्धौ संचेरतुर्मंडलमार्गमाशु ॥२१॥ तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्योन्यसूदेन ॥
 सार्जाराविव भक्षार्थेऽवतस्थान्ते मुहुर्मुहुः ॥ २२ ॥ मंडलानि विचित्राणि स्थानानि विविधानि च ॥
 गोमूत्रकाणि चित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥२३॥ तिरश्चीनगतान्येव तथा वक्रगतानि च ॥ परिमोक्षं प्रहा-
 राणां वर्जनं परिधावनम् ॥ २४ ॥ अभिद्रवणमाप्रावमवस्थानं सविप्रहम् ॥ परावृत्तमपावृत्तमप-
 द्रुतमवप्लुतम् ॥ २५ ॥ उपन्यस्तमपन्यस्तं युद्धमार्गविशारदौ ॥ तौ विचैरतुरन्योन्यं वानरेन्द्रश्च
 रावणः ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नंतरे रक्षो मायावलमथात्मनः ॥ आरब्धुमुपसंपेदे ज्ञात्वा तं वानरधिपः
 ॥ २७ ॥ हतस्पात तदाकाशं जितकाशी जितकुमः ॥ रावणः स्थित एवात्र हरिराजेन वंचितः ॥ २८ ॥
 अथ हरिवरनाथः प्राप्तसंश्रामसर्कीर्तिर्निशिचरपतिमार्जौ योजयित्वा श्रेमेण ॥ गगनमतिविशालं लंघयित्वाक-
 सुनुर्हरिगणवलमभ्य्रे रामपार्थ जगाम ॥ २९ ॥ स इति सवितसूनुस्तत्र तत्कर्म कृत्वा पवनगतिरनीकं
 प्राविशत्संप्रहृष्टः ॥ रघुवरनृपसूनोर्वर्धन्युद्धहर्ष तरुमुगगणमुख्यैः पूज्यमानो हरीन्द्रः ॥ ३० ॥ इत्यार्षे
 श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे चत्वारिंशः सर्गः॥४०॥ अथ तस्मिन्निमित्तानि
 दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः ॥ सुग्रीवं संपरिष्वज्य रामो वचनमब्रवीन् ॥ १ ॥ असंमंज्य मया सार्धं तदिदं
 साहसं कृतम् ॥ एवं साहसशुक्तानि न कुर्वति जनेश्वराः ॥ २ ॥ संशये स्थाप्य मां चेदं बलं चेभं
 विभीषणम् ॥ कष्टं कृतमिदं वीर साहसं साहसप्रिय ॥ ३ ॥ इदानीं माकृथा वीर एवंविधमरिंदम ॥
 त्वयि किंचित्समापन्ने किं कार्यं सीतया मम ॥ ४ ॥ भरतेन महाबाहो लक्ष्मणेन प्रवीयसा ॥ शत्रु-
 घ्नेन च शत्रुन्न स्वशरीरेण वा पुनः ॥ ५ ॥ त्वया चानागते पूर्वमिति मे निश्चिता मतिः ॥ जानतश्चापि ते

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ४१. *

(१०३१)

वीर्यं महेंद्रवरुणोपम ॥ ६ ॥ हत्वाहं रावणं युद्धे सपुत्रबलवाहनम् ॥ अभिषिच्य च लंकायां विभीषण-
सथापि च ॥ ७ ॥ भरते राज्यमारोप्य त्यक्ष्ये देहमहाबल ॥ तमेवंवादिनं रामं सुग्रीवः प्रत्यभाषत
॥ ८ ॥ तव भायर्षिहर्तारं दृष्ट्वा राघव रावणम् ॥ मर्षयामि कथं वीर जानन्विक्रममात्मनः ॥ ९ ॥
इत्येवंवादिनं वीरमभिनंद्य च राघवः ॥ लक्ष्मणं लक्ष्मिसंपन्नमिदं वचमब्रवीत् ॥ १० ॥ परिगृह्णादकं
शतं वनानि फलवांति च ॥ बलौघं संविभज्येमं व्यूह्य तिष्ठाम लक्ष्मण ॥ ११ ॥ लोकक्षयकरं
भीमं मयं पश्याम्युपस्थितम् ॥ निर्वहणं प्रवीराणामृक्षवानररक्षसाम् ॥ १२ ॥ वाता हि परुषं वांति
कंपते च वसुंधरा ॥ पर्वताग्राणि वेपते नंदति धरणीधराः ॥ १३ ॥ मेघाः क्रव्यादसंकाशाः परुषाः
परुषस्वराः ॥ क्रूराः क्रूरं प्रवर्षते मिश्रं शोणितविंदुभिः ॥ १४ ॥ रक्तचंदनसंकाशा संध्या परमदारुणा ॥
ज्वलच्च निपतत्येतदादित्यादग्निमंडलम् ॥ १५ ॥ आदित्यमभिवाक्येति जनयंतो महद्भयम् ॥ दीना
दीनस्वरा क्रूरा अप्रशस्ता मृगद्विजाः ॥ १६ ॥ रजन्यामप्रशस्तश्च संतापयति चंद्रमाः ॥ कृष्णरक्तांशु-
पर्यंतो यथा लोकस्य संक्षये ॥ १७ ॥ ह्रस्वो रूक्षोऽप्रशस्तश्च परिवेषः सुलोहितः ॥ आदित्यमंडले
नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते ॥ १८ ॥ दृश्यते न यथानच्च नक्षत्राण्यभिवर्तते ॥ युगांतमिव लोकस्य
पश्य लक्ष्मण शंसति ॥ १९ ॥ काकाः श्येनास्तथा गृध्रा नीचैः परिपतंति च ॥ शिवाश्चाप्यशु-
भा वाचः प्रवदंति महास्वनाः ॥ २० ॥ शैलैः शूलैश्च खड्गैश्च विमुक्तैः कपिराक्षसैः ॥ भविष्यत्या-
वृता भूमिर्मांसशोणितकर्दमा ॥ २१ ॥ क्षिप्रमद्य दुराधर्षा पुरीं रावणफलिताम् ॥ अभियाम
जवेनैव सर्वतो हारिर्भिवृताः ॥ २२ ॥ इत्येवं तु वदन्वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मणप्रजः ॥ तस्माद्वात-

स्त्रींश्च पर्वताग्रान्महाबलः ॥ २३ ॥ अवतीर्य तु धर्मात्मा तस्माच्छैलतः राघवः ॥ परैः परमदुर्धरैः
 नृपैः बलमात्मनः ॥ २४ ॥ सन्नह्य तु स सुर्यावः कपिराजबलं महत् ॥ कालज्ञो राघवः काले संयुगायाभ्य-
 न्नोदयत् ॥ २५ ॥ ततः काले महाबाहुर्वलेन महतावृतः ॥ श्रविष्टः पुरतो धन्वी लंकाभिमुखः पुरीम्
 ॥ २६ ॥ तौ विभीषणसुग्रीवौ हहनूमाञ्चाववात्रलः ॥ ऋक्षराजस्तथा नीलो लक्ष्मणश्चान्वयुस्तदा
 ॥ २७ ॥ ततः पश्चात्सुमहती प्रतनर्ध्ववनौकसाम् ॥ प्रच्छाद्य महतीं भूमिमनुयाति स्म राघवम्
 ॥ २८ ॥ शैलशृंगाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् ॥ जगद्गुः कुंजरप्रख्या वानराः परवारणाः ॥ २९ ॥
 तौ त्वदीर्घेण कालेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ रावणस्य पुरीं लंकामासेदतुररिदमौ ॥ ३० ॥ पताका-
 मालिनीं रम्यामुद्यानवनशोभिताम् ॥ चित्रवप्रां सुदुष्प्रापामुच्चैः प्राकारतोरणाम् ॥ ३१ ॥ तां सुरैरपि
 दुर्धर्यां रामवाक्यप्रचोदिताः ॥ यथानिर्देशं संपीडय न्यविशंत वनौकसः ॥ ३२ ॥ लंकयास्तूत्तरद्वारं
 शैलशृंगमिवोन्नतम् ॥ रामः संहानुजो धन्वी जुगोप च हरोध च ॥ ३३ ॥ लंकामुपनिविष्टस्तु रामो
 दक्षरथात्मजः ॥ लक्ष्मणानुचरो वीरः पुरीं रावणपालिताम् ॥ ३४ ॥ उत्तरद्वारमासाद्य यत्र
 तिष्ठति रावणः ॥ नान्यो रामाद्धि तद्द्वारं समर्थः परिरक्षितुम् ॥ ३५ ॥ रावणाधिष्ठितं भीमं वरुणेनैव
 सागरम् ॥ सायुधै राक्षसैर्भूमिरभिगुप्तं समंततः ॥ ३६ ॥ लघूनां त्रासजननं पातालमिव दानवैः ॥ विन्यस्ता-
 नि च योधानां बहूनि विविधानि च ॥ ३७ ॥ दृग्दर्शयुधजालानि तथैव कवचानि च ॥ पूर्वं तु द्वारमा-
 साद्य नीलो हरिचमूपतिः ॥ ३८ ॥ अतिप्रसहं मैदेन द्विविदेन च वीर्यवान् ॥ अंगदो दक्षिणद्वारं
 जग्राह सुमहाबलः ॥ ३९ ॥ ऋषभेण गवाक्षेण गजेन गवयेन च ॥ हनूमान्पश्चिमद्वारं ररक्ष बलवा-

नकिपिः ॥ ४० ॥ प्रजंघतरसार्भ्यां च वीरैरन्यैश्च संगतः ॥ मध्येमे च स्वयं गुल्मे सुग्रीवः समति-
ष्ठत ॥ ४१ ॥ सह सर्वैर्हरिश्चैष्टैः सुपर्णपवनोपमैः ॥ वानराणां तु षट्त्रिंशत्कोट्यः प्रख्यातयूथपाः ॥ ४२ ॥
निपीडयोपनिविष्टाश्च सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ शासनेन तु रामस्य लक्ष्मणः सविभीषणः ॥ ४३ ॥
द्वारेद्वारे हरीणां तु कोटिं कोटीन्यवेशयत् ॥ पश्चिमेन तु रामस्य सुषेणः सहजांबवान् ॥ ४४ ॥ अदूरा-
न्मध्येमे गुल्मे तस्यौ बहुबलानुगः ॥ ते तु वानरशार्दूलाः शार्दूला इव दंष्ट्रिणः ॥ गृहीत्वा दुर्मशैलाप्रा-
नहृष्टा युद्धाय तस्थिरे ॥ ४५ ॥ सर्वे विकृतलंगूलाः सर्वे दंष्ट्रानखायुधाः ॥ सर्वे विकृतचित्रांगाः सर्वे
च विकृताननाः ॥ ४६ ॥ दशनागबलाः केचिन्केचिद्दशगुणोत्तराः ॥ केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्य-
विक्रमाः ॥ ४७ ॥ सन्ति चौघबलाः केचित्केचिच्छतगुणोत्तराः ॥ अप्रमेयबलाश्चान्ये तन्नासन्हरी-
यूथपाः ॥ ४८ ॥ अद्भुतश्च विचित्रश्च तेषामासीत्समागमः ॥ तत्र वानरसैन्यानां शलभानामिवोद्गमः ॥
॥ ४९ ॥ प्रतिपूर्णेभिवाकाशं संपूर्णं च मेदिनी ॥ लंकासुपर्णिविष्टैश्च संपतद्भिश्च वानरैः ॥ ५० ॥
शतं शतसहस्राणां घृतनक्ष्वनौकसाम् ॥ अयुतानां सहस्रं च पुरीं तामभ्यवर्तत ॥ ५१ ॥ आवृतः स
गिरिः सर्वैस्तैः समन्तात्स्रुवंगमैः ॥ अयुतानां सहस्रं च पुरीं तामभ्यवर्तत ॥ ५२ ॥ वानरैर्बलवद्भिश्च
बभूव दुर्मपाणिभिः ॥ सर्वतः संवृता लंका दुष्प्रवेशापि वायुना ॥ ५३ ॥ राक्षसा विस्मयं जग्मुः
सहसाभिनिपीडिताः ॥ वानरैर्मेघसंकाशैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ॥ ५४ ॥ महाबलबोऽभवत्तत्र बलौघस्या-
भिवर्ततः ॥ सागरस्येव भिन्नस्य यथा स्यात्सलिलस्वनः ॥ ५५ ॥ तेन शब्देन महता सप्राकारा सतो-
रणा ॥ लंका प्रचलिता सर्वा सशैलवनकानना ॥ ५६ ॥ रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी ॥

समूहं दुर्धर्षतरा सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ५७ ॥ राघवः सन्निवेश्यैव स्वसैन्यं रक्षसां वधे ॥ समं त्रय मंत्रिभिः
साधे निश्चित्य च पुनः पुनः ॥ ५८ ॥ आनन्तर्यमभिप्रेत्युः क्रमयोगार्थतत्त्वविन् ॥ विभीषणस्यानुमते
राजधर्ममनुसरन् ॥ ५९ ॥ अंगदं बालितनयं समाहूयेदमब्रवीत् ॥ गत्वा सौम्य दशग्रीवं ब्रूहि मद्द-
चनात्कपे ॥ ६० ॥ लंघयित्वा पुरा लंकां भयं त्यक्त्वा गतव्यथः ॥ भ्रष्टश्रीकं गतैश्वर्यं मुमुर्षानष्ट-
चेतनम् ॥ ६१ ॥ ऋषीणां देवतानां च गंधर्वाभ्यं सरसां तथा ॥ नागानामथ यक्षणां राज्ञां च रजनी-
चर ॥ ६२ ॥ यच्च पापं कृतं मोहादवल्लिप्तं राक्षस ॥ नूनं ते विगतो दुर्षः स्वयंभूवरदानजः ॥ ६३ ॥
यस्य बृंढधरस्तेऽहं दाराहरणकर्षितः ॥ बृंढं धारयमाणस्तु लंकाद्वारे व्यवस्थितः ॥ ६४ ॥ पदवीं
देवतानां च महर्षीणां च राक्षस ॥ राजर्षीणां च सर्वेषां गमिष्यसि युधि स्थिरः ॥ ६५ ॥ बलेन येन
नै सीतां मायया राक्षसाधम ॥ मामतिक्रमयित्वा त्वं हृतवांस्तन्निदर्शय ॥ ६६ ॥ अराक्षसमिमं लोकं
कर्त्तास्मि निश्चितैः शरैः ॥ न चेच्छरणमभ्येयि तामादाय तु मैथिलीम् ॥ ६७ ॥ धर्मात्मा राक्षसश्रेष्ठः
संप्राप्तोऽयं विभीषणः ॥ लंकाैश्वर्यमिदं श्रीमान्ध्रुवं प्राप्नोत्यकंटकम् ॥ ६८ ॥ न हि राज्यमघर्मेण भोक्तुं क्षण-
मपि त्वया ॥ शक्यं मूर्खसहायेन पापेनाविदितात्मना ॥ ६९ ॥ युध्यस्व मा धूर्तिं कृत्वा शौर्यमालंब्य
राक्षस ॥ मच्छरैस्त्वं रणे ज्ञातस्तनः ज्ञातो भविष्यसि ॥ ७० ॥ यद्याविशसि लोकांस्त्रिपक्षीभूतो
निशाचर ॥ मम चक्षुः पथं प्राप्य न जीवन्प्रतियास्यसि ॥ ७१ ॥ ब्रवीमि त्वां हितं वाक्यं क्रियतामोर्ध्वदे-
हिकम् ॥ सुदृष्टा क्रियतां लंका जीवितं ते मयि स्थितम् ॥ ७२ ॥ इत्युक्तः स तु तारेयो रामेणाह्लिष्ट-
कर्मणा ॥ जगामाकाशमाविश्य मूर्तिमानिव हव्यवाद् ॥ ७३ ॥ सोऽतिपत्न्य मुहूर्तेन श्रीमान्नावणमं-

दिरम् ॥ इदृशोऽनिमव्यग्रं रावणं सचिवैः सह ॥ ७४ ॥ ततस्तस्याविदूरेण निपत्य हरिपुंगवः ॥
दीप्राधिसदृशस्तथावंगदः कनकांगदः ॥ ७५ ॥ तद्रामवचनं सर्वमन्युनाधिकमुत्तमम् ॥ सामात्यं
श्रावयामास निवेद्यान्मानमात्सना ॥ ७६ ॥ दूतोऽहं कोशलैर्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ बालिपुत्रोऽगदो
नाम यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ ७७ ॥ आह त्वां राघवो रामः कौसल्यानंदवर्धनः ॥ निष्पत्य प्रतियुध्यस्व
नृशंस पुरुषो भव ॥ ७८ ॥ हंतास्मि त्वां सहमात्यं सपुत्रज्ञातिबांधवम् ॥ निरुद्धिन्नास्त्रयो लोका भवि-
ष्यति हते त्वयि ॥ ७९ ॥ देवदानवयक्षाणां गंधर्वोरगरक्षसाम् ॥ शत्रुमद्योद्धरिष्यामि त्वामृषीणां च
कंदकम् ॥ ८० ॥ विभीषणस्य चैश्वर्यं भविष्यति हते त्वयि ॥ न चेत्सत्कृत्य वैदेहीं प्रणिपत्य प्रदा-
स्यसि ॥ ८१ ॥ इत्येवं परुषं वाक्यं ब्रुवणे हरिपुंगवे ॥ अमर्षवशमापन्नो निशाचरणेश्वरः ॥ ८२ ॥
ततः स रोषमापन्नः शशास सचिवांस्तदा ॥ गृह्यतामिति दुर्मेधा वध्यतामिति चासक्तुन् ॥ ८३ ॥ रावण-
स्य वचः श्रुत्वा दीप्ताग्निमिव तेजसा ॥ जगृहस्तं ततो घोराश्रत्वारो रजनीचराः ॥ ८४ ॥ ग्राहयामास
तारेयः स्वयमात्मानमात्मवान् ॥ बलं दर्शयितुं वीरो यातुधानगणे तदा ॥ ८५ ॥ स तान्बाहुद्वयास-
क्तानादाय पतगानिव ॥ प्रासादं शैलसंकाशमुत्पपातांगदस्तदा ॥ ८६ ॥ तस्योत्पतनवगेन निर्धूतास्तत्र रा-
क्षसाः ॥ भूमौ निपतिताः सर्वे राक्षसेद्रस्य पश्यतः ॥ ८७ ॥ ततः प्रासादशिखरं शैलशृंगमिवोन्नतम् ॥
चक्राम राक्षसेद्रस्य बालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ ८८ ॥ पफाल च तदाक्रान्तं दशग्रीवस्य पश्यतः ॥ पुरा
हिमवतः शृंगं वज्रेणेव विदारितम् ॥ ८९ ॥ भंक्त्वा प्रासादशिखरं नाम विश्रान्त्य चात्मनः ॥ विनद्य
सुमहानादमुत्पपात विहायसा ॥ ९० ॥ व्यथयन्नाक्षसान्सर्वान्दृष्यश्चापि बानरान् ॥ स बानराणां मध्ये

तु रामपार्श्वमुपागतः ॥ ९१ ॥ रावणस्तु परं चक्रे क्रोधं प्रासादधर्षणात् ॥ विनाशं चात्मनः पश्यन्निःश्वास-
 फस्मोऽभवत् ॥ ९२ ॥ रामस्तु बहुभिर्द्वैष्टैर्विनदद्भिः प्लवंगमैः ॥ वृतो रिपुवधाकांक्षी युद्धायै-
 वाभिवर्तत ॥ ९३ ॥ सुषेणस्तु महावीर्यो गिरिकूटोपमो हारैः ॥ बहुभिः संवृतस्तत्र वानरैः
 कामरूपिभिः ॥ ९४ ॥ स तु द्वाराणि संयम्य सुग्रीववचनात्कपिः ॥ पर्यक्रामत
 दुर्धर्षो नक्षत्राणीव चंद्रमाः ॥ ९५ ॥ तेषामक्षौहिणिशतं समवेक्ष्य वनौकसाम् ॥ लंक्रामुपनिविष्टा-
 नां सागरं चाभिवर्तताम् ॥ ९६ ॥ राक्षसा विस्मयं जग्मुस्त्रासं जग्मुस्तथापरे ॥ अपरे समरे हर्षाद्धर्मवोप-
 पेदिरे ॥ ९७ ॥ कृत्स्नं हि कपिभिर्व्याप्तं प्राकारपरिखांतरम् ॥ ददृशू राक्षसा दीनाः प्राकारं वानरीकृतम्
 ॥ ९८ ॥ हाहाकारमकुर्वत राक्षसा भयमागताः ॥ ९९ ॥ तस्मिन्महाभीषणके प्रवृत्ते कोलाहले राक्षसरा-
 जयोधाः ॥ प्रगृह्य रक्षांसि महायुधानि युगांतवाता इव संविचेरुः ॥ १०० ॥ इत्यर्धे श्रीमद्रामायणे वा-
 ल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ततस्ते राक्षसास्तत्र गत्वा राव-
 णमन्दिरम् ॥ न्यवेदयन्पुरुं रुद्धां रामेण सह वानरैः ॥ १ ॥ रुद्धां तु नगरीं श्रुत्वा जातक्रोधो निशाचरः
 ॥ विधानं द्विगुणं श्रुत्वा प्रासादं चाप्यरोहत ॥ २ ॥ स ददर्शवृतां लंकां सशैलवनकाननाम् ॥ असे-
 ल्यैवैरिगणैः सर्वतो युद्धकांक्षिभिः ॥ ३ ॥ स दृष्ट्वा वानरैः सर्वैः सुधां कपिलीकृताम् ॥ कथं क्षपयि-
 तव्याः स्युरिति चिंतापरोऽभवन् ॥ ४ ॥ स चिंतयित्वा सुचिरं धैर्यमालंब्य रावणः ॥ राघवं हरियूथांश्च
 ददर्शयतलोचनः ॥ ५ ॥ राघवः सह सैन्येन मुदितो नाम पुच्छुवे ॥ लंकां ददर्श गुप्तां वै सर्वतो राक्षसै-
 र्वृताम् ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा दाशरथीलंकां चित्रञ्जपताकिनीम् ॥ जगाम मनसा सीतां दूयमानेन चेतसा ॥

॥ ७ ॥ अत्र सा सुगशावाक्षी मल्लुते जनकात्मजा ॥ पीड्यते शोकसंतप्ता कृशा स्थंडिलशायिनी ॥ ८ ॥
निपीडयमानां घर्मात्सा वैदेहीमनुचितयन् ॥ क्षिप्रमाज्ञापयद्रामो वानरान्द्विषतां वधे ॥ ९ ॥ एवमुक्ते
तु वचसि रामेणाह्निष्टकर्मणा ॥ संघर्षमाणाः प्लुवागाः सिंहनादैरपूरयन् ॥ १० ॥ शिखरौर्विकिरामेतां लंकां
मुष्टिभिरेव वा ॥ इति स्म दधिरे सर्वे मनांसि हरियूथपाः ॥ ११ ॥ लघ्म्य निरिशृणाणि महंति शिख-
राणि च ॥ तर्क्ष्रोत्पाट्य विविधांस्तिष्ठति हरियूथपाः ॥ १२ ॥ प्रेक्षतो राक्षसेन्द्रस्य तान्यनीकानि भा-
गशः ॥ राघवप्रियकार्थं लंकामारुरुहुस्तदा ॥ १३ ॥ ते ताम्रवक्त्रा हेमभा रामार्थे त्यक्तजीविताः ॥
लंकामेवाभ्यवर्तत सालमूधुरयोधिनः ॥ १४ ॥ ते द्रुमैः पर्वतौघैश्च मुष्टिभिश्च प्लवंगमाः ॥ प्राकारप्राण्य-
संख्यानानि ममंथुस्तोरणानि च ॥ १५ ॥ परित्वान्पूरयतश्च प्रसन्नसलिलशयान् ॥ पांसुभिः पर्वतौघैश्च
तूणैः काष्ठैश्च वानराः ॥ १६ ॥ ततः सहस्रयूथाश्च कोटियूथाश्च यूथपाः ॥ कोटियूथशतान्श्चान्ये लंका-
मारुरुहुस्तदा ॥ १७ ॥ कांचनानि प्रमदतस्तोरणानि प्लवंगमाः ॥ कैलासाशिखराग्राणि गोपुराणि प्रमथ्य
च ॥ १८ ॥ आप्लवंतः प्लवंतश्च गर्जतश्च प्लवंगमाः ॥ लंकां तामभिधावंति महावारणसन्निभाः ॥ १९ ॥
जयत्यूरबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ २० ॥ इत्येवं
घोषयतश्च गर्जतश्च प्लवंगमाः ॥ अभ्यधावंत लंकायाः प्राकारं कामरूपिणः ॥ २१ ॥ वीरबाहुः सुबाहुश्च नलश्च
पनसस्तथा ॥ निपीड्योपनिविष्टास्ते प्राकारं हरियूथपाः ॥ एतस्मिन्नंतरे चक्रुः स्कंधावारनिवेशनम्
॥ २२ ॥ पूर्वद्वारं तु कुमुदः कोटिभिर्दशभिर्वृतः ॥ आवृत्य बलवांस्तथौ हरिभिर्जितकाशिभिः ॥ २३ ॥
सहायार्थे तु तस्यैव निविष्टः प्रसभो हरिः ॥ पनसश्च महाबाहुर्वानरैरभिसंवृतः ॥ २४ ॥ दक्षिणद्वारमा-

साद्य वीरः शतबलिः कपिः ॥ आवृत्य बलवांस्तस्थौ विश्रुत्या कोटिभिर्वृतः ॥ २५ ॥
सुषेणः पश्चिमद्वारं गत्वा तारापिता वली ॥ आवृत्य बलवांस्तस्थौ कोटिकोटिभिरावृतः
॥ २६ ॥ उत्तरद्वारमगम्य रामः सौमित्रिणा सह ॥ आवृत्य बलवांस्तस्थौ
सुग्रीवश्च हरीश्वरः ॥ २७ ॥ गोलांगूलो महाकायो गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ वृतः
कोटया महावीर्यस्तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २८ ॥ ऋक्षणां भीमकोपानां धूम्रः शत्रुनिबर्हणः ॥ वृतः
कोटया महावीर्यस्तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २९ ॥ सन्नद्धस्तु महावीर्यो गदापाणिर्विभीषणः ॥ वृतो
यत्तैस्तु सचिवैस्तस्थौ यत्र महाबलः ॥ ३० ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गंधमादनः ॥ समंता-
त्परिघावन्तो ररक्षुर्हरिवाहिनीम् ॥ ३१ ॥ ततः कोपपरीतात्मा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ निर्याणं सर्वसैन्य-
न्यानां द्रुतमाज्ञापयच्छदा ॥ ३२ ॥ एतच्छ्रुत्वा तदा वाक्यं रावणस्य मुखेरितम् ॥ सहसा भीमनिर्घो-
षमुद्घुष्टं रजनीचरैः ॥ ३३ ॥ ततः प्रत्रोधिता भेर्यश्चंद्रपांडुरपुष्कराः ॥ हेमकोणैरभिहता राक्षसानां
समंततः ॥ ३४ ॥ विनेदुश्च महाघोषाः शंखाः शतसहस्रशः ॥ राक्षसानां सुघोराणां मुखमारुतपूरिताः
॥ ३५ ॥ ते वसुः शुक्रनीलांगाः सशंखाः रजनीचराः ॥ विद्युन्मंडलसन्नद्धाः सत्रलाका इवावुदाः
॥ ३६ ॥ निष्पतन्ति ततः सैन्या दृष्ट्वा रावणचोदिताः ॥ समये पूर्यमाणस्य वेगा इव महोदधेः
॥ ३७ ॥ ततो वानरसैन्येन मुक्तो नादः समंततः ॥ मलयः पूरितो येन सप्तानुप्रस्थकंदरः ॥ ३८ ॥
शंखदुंदुभिनिर्घोषः सिंहनादस्तरास्विनाम् ॥ पृथिवीं चांतरिक्षं च सागरं चाभ्यनादयन् ॥ ३९ ॥ गजानां
बृंहितैः सार्धं हयानां हेषितैरपि ॥ रथानां नेमिनिर्घोषै रक्षसां पदनिःस्वनैः ॥ ४० ॥ एतस्मिन्नंतरे घोरः

संग्रामः समपद्यत ॥ रक्षसां वानराणां च यथा देवासुरे पुरा ॥ ४१ ॥ ते गदाभिः प्रद्वीप्ताभिः शक्ति-
शूलपरश्वधैः ॥ निर्जन्तुर्वानरान्सर्वान्कथयंतः स्वविक्रमान् ॥ ४२ ॥ तथा वृक्षैर्महाकायाः पर्वताग्रैश्च
वानराः ॥ निर्जन्तुस्तानि रक्षांसि नखैर्देनैश्च वेगिनः ॥ ४३ ॥ राजा जयति सुग्रीव इति शब्दो महान्-
नभून् ॥ राजजयजयेयुक्त्वा स्वस्वनामकथां ततः ॥ ४४ ॥ राक्षसास्त्वपरे भीमाः प्राकारस्था महीं
गतान् ॥ वानरान्निर्दिपांश्च शूलैश्चैव व्यदारयन् ॥ ४५ ॥ वानराश्चापि संकुट्टाः प्राकारस्थान्महीं
गताः ॥ राक्षसान्पातयामासुः खमाणुन्य स्वबाहुभिः ॥ ४६ ॥ स संप्रहारस्तुमलो मांसशोणितकर्द-
मः ॥ रक्षसां वानराणां च संबभूवाद्भुतोपमः ॥ ४७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि-
काव्ये च० सा० युद्धकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ युद्धयतां तु तत्स्तेषां वानराणां महात्म-
नाम् ॥ रक्षसां संबभूवाथ बालरोषः सुदारुणः ॥ १ ॥ ते हयैः कांचनापीडैर्गजैश्चाग्निशिखोपमैः ॥
रथैश्चादित्यसंकाशैः कवचैश्च मनोरमैः ॥ २ ॥ निर्ययू राक्षसा वीरा नदयंतो दिशो दृश ॥ राक्षसा
भीमकर्माणो रावणस्य जयौषिणः ॥ ३ ॥ वानराणामपि चमूर्ध्वतीजयमिच्छताम् ॥ अभ्यधावत तां सेनां
रक्षसां घोरकर्माणाम् ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नंतरे तेषामन्योन्यमभिधावताम् ॥ रक्षसां वानराणां च द्वंद्वयुद्ध-
मवर्तत ॥ ५ ॥ अंगदेनैर्द्वजित्सार्धं बालिपुत्रेण राक्षसः ॥ अयुध्यत महातेजाख्यबकेण यथांधकः ॥ ६ ॥
प्रजंघेन च संपातिर्नित्यं दुर्धर्षणो रणे ॥ जंबुमालिनमारुधो हनुमानपि वानरः ॥ ७ ॥ संगतस्तु
महाक्रोधो राक्षसो रावणानुजः ॥ समरे तीक्ष्णवेगेन शत्रुघ्नेन विभीषणः ॥ ८ ॥ तपनेन गजः सार्धं
राक्षसेन महाबलः ॥ निकुंभेन महातेजा नीलोडपि समयुध्यत ॥ ९ ॥ वानरैर्द्रस्तु सुग्रीवः प्रभ-

सेनः सुसंगतः॥ संगतः समरे श्रीमान्विरूपाक्षेण लक्ष्मणः॥१०॥अग्निर्केतुः सुदुर्धर्षो राक्षिकेतुश्च राक्षसः॥
 मित्रघ्नो यज्ञकोपश्च रामेण सह संगताः ॥ ११ ॥ वज्रमुष्टिश्च मैदेन द्विविदेनाशनिप्रभाः ॥ राक्ष-
 साभ्यां सुघोराभ्यां कपिमुख्यौ समागतौ ॥ १२ ॥ वीरः प्रतपनो घोरो राक्षसो रणदुर्धरः ॥ समरे
 तीक्ष्णवेगेन नलेन समयुध्यत ॥ १३ ॥ धर्मस्य पुत्रो बलवान्सुषेण इति विश्रुतः ॥ स विद्युन्मालिना
 सार्धमयुध्यत महाकपिः ॥ १४ ॥ वानराश्चापरे घोरा राक्षसैरपरैः सह ॥ द्रुढं समीयुः सहसा
 युद्धा च बहुभिः सह ॥ १५ ॥ तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ राक्षसां वानराणां च वीराणां
 जयमिच्छताम् ॥ १६ ॥ हरिराश्वसदेहेभ्यः प्रभृताः केशशाद्वलाः ॥ शरीरसंघाटवहाः प्रसुत्रः शोणि-
 तापगाः ॥ १७ ॥ आजघानेन्द्रजित्कुद्धो वज्रेणैव शतक्रतुः ॥ अंगदं गदया वीरं शत्रुसैन्यविदारणम्
 ॥ १८ ॥ तस्य कांचनचित्रांगं रथं साश्वं ससारथिम् ॥ जघान गदया श्रीमानंगदो वेगवान्दरिः
 ॥ १९ ॥ संपातिस्तु प्रजंघेन त्रिभिर्वाणैः समाहतः ॥ निजघानाश्वकर्णेन प्रजंघं रणमूर्धनि ॥ २० ॥
 जंबुमाली रथस्थस्तु रथशक्त्या महाबलः ॥ विभेद समरे कुद्धो हनुमंतं स्तनोतरे ॥ २१ ॥ तस्य तं
 रथमास्थाय हनूमान्मारुतात्मजः ॥ प्रममाद्य तलेनाशु सह तेनैव राक्षसा ॥ २२ ॥ नदन्प्रतपनो
 घोरो नलं सोऽभ्यनुधावत ॥ नलः प्रतपनस्याशु पातयामास चक्षुषी ॥ २३ ॥ भिन्नगात्रः शरैस्ती-
 द्यैः क्षिप्रहस्तेन राक्षसा ॥ प्रसंतमिव सैन्यानि प्रघसं वा नराधिपः ॥ २४ ॥ सुग्रीवः सप्तपर्णेन
 निजघान जवेन च ॥ प्रपीडय शरवर्षेण राक्षसं भ्रामदर्शनम् ॥ २५ ॥ निजघान विरूपाक्षं शरणैकेन
 लक्ष्मणः ॥ अग्निर्केतुश्च दुर्धर्षो राक्षिकेतुश्च राक्षसः ॥ मित्रघ्नो यज्ञकोपश्च राममादीपयच्छरैः ॥ २६ ॥

* श्रीवाल्मीकीयारामायणे युद्धकांडे । सर्गः ४३. *

(१०४१)

तेषां चतुर्णां रामस्तु शिरांसि समरे शरैः ॥ क्रुद्धश्चतुर्भिश्चिच्छेद शरैरग्निशिखोपमैः ॥ २७ ॥ वज्रमुष्टिस्तु मैदेन
मुष्टिना निहतो रणे ॥ पपात सरथः साध्वः सुराट्ट इव भूतले ॥ २८ ॥ निकुंभस्तु रणे नीलं नीलां-
निशाचरः ॥ बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः करैर्मधमिवांशुमान् ॥ २९ ॥ पुनः शरशतेनाथ क्षिप्रहस्तो
हवे ॥ शिरश्चिच्छेद समरे निकुंभः प्रजहास च ॥ ३० ॥ तस्यैव रथचक्रेण नीलो विष्णुरिवान-
जघान गिरिशृंगेण भिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ३१ ॥ वज्राशनिसमस्पर्शो द्विविदः क्रोधमूर्च्छितः ॥ शरैरशनि-
संकाशैः स विव्याघाशनिप्रभः ॥ ३२ ॥ द्विविदं वानरैर्द्रं तु दुमयोधिनमाहवे ॥ शरैरशनि-
सरथं साध्वं निजघानाशनिप्रभम् ॥ ३३ ॥ स शरैरभिविद्धांगो द्विविदः क्रोधमूर्च्छितः ॥ साहेन
यामास ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥ विद्युन्माली रथस्थस्तु शरैः कांचनभूषणैः ॥ सुषेणं ताड-
रथमाशु न्यपातयत् ॥ ३५ ॥ तं रथस्थमथो दृष्ट्वा सुषेणो वानरोत्तमः ॥ गिरिशृंगेण महता
क्षितौ स्थितः ॥ ३६ ॥ लाघवेन तु संयुक्तो विद्युन्माली निशाचरः ॥ अपक्रम्य रथात्तूर्णं गदापाणिः
वत् ॥ ३७ ॥ तमापतंतं गदया विद्युन्माली निशाचरः ॥ शिलां सुमहतीं गृह्य निशाचरमभिद्र-
गदाग्रहारं तं घोरमाचैत्यह्वगोत्तमः ॥ तां तूर्णो पातयामास तस्योरोसि महासूढे ॥ ३८ ॥ शिला-
ग्रहाराभिहतो विद्युन्माली निशाचरः ॥ निषिष्टहृदयो भूमौ गतासुर्निपपात ह ॥ ३९ ॥ एवं तैर्वा-
नरैः शरैः शूरस्तो रजनीचराः ॥ ब्रूहे विमथितास्तत्र दैत्या इव दिवौकसैः ॥ ४० ॥ भैक्ष्यान्यैर्गदा-
भिश्च शक्तितोमरसायकैः ॥ अपविद्धैश्चापि रथैस्तथा सांप्राप्तिकैर्हथैः ॥ ४१ ॥ विहतैः कुंजरैर्मतेस्तथा

वानरराक्षसैः ॥ चक्राक्षयुगदंडैश्च भयैर्घोरिणिसंश्रितैः ॥ ४४ ॥ बभूवायोधनं घोरं गोमायुगणसे-
वितम् ॥ कबंधानि समुत्पेतुर्दिक्षु वानरक्षसाम् ॥ ४५ ॥ विमर्दे तुमुले तस्मिन्देवासुररणोपमे ॥ ४६ ॥
निहन्यमाना हरिपुंगवैस्तदा निशाचराः शोणितगंधमूर्च्छिताः ॥ पुनः सुयुद्धं तरसा समाश्रिता दिवा-
करस्यास्तमयाभिकांक्षिणः ॥ ४७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० च० सा० युद्धकांडे त्रिचत्वारिं-
शः सर्गः ॥ ४३ ॥ युध्यतामेव तेषां तु तदा वानररक्षसाम् ॥ रविरस्तं गतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राण-
हारिणी ॥ १ ॥ अन्योन्यं बद्धवैराणां घोराणां जयमिच्छताम् ॥ संप्रवृत्तं निशायुद्धं तदा वानर-
रक्षसाम् ॥ २ ॥ राक्षसोऽसीति हरयो वानरोऽसीति राक्षसः ॥ अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तस्मिन्स्तमसि
दारुणे ॥ ३ ॥ हत दारय चैहीति कथं विद्रवसीति च ॥ एवं सुतुमुलः शब्दस्तास्मिन्नैव्ये तु शुश्रुवे ॥
॥ ४ ॥ कालाः कांचनसन्नाहास्तास्मिन्स्तमसि राक्षसः ॥ संप्रदृश्यंत शैलेन्द्रा दंतौषधिवना इव ॥ ५ ॥
तस्मिन्स्तमसि दुष्पारे राक्षसाः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ परिपेतुमंहावेगा भक्ष्यंतः प्लवंगमान् ॥ ६ ॥ ते ह्या-
न्कांचनापीडान्ध्वजांश्चाशीविषोपमान् ॥ आप्कुत्य दशनैस्तीक्ष्णैर्भीमकोपा व्यदारयन् ॥ ७ ॥ वानरा
बलिनो युद्धेऽक्षोभयन्नाक्षसीं चमूम् ॥ कुंजरान्कुंजरोहान्पताकाध्वजिनो रथान् ॥ ८ ॥ चक्रयुश्च
ददंशुश्च दशनैः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ लक्ष्मणश्चापि रामश्च शौराशीविषोपमैः ॥ ९ ॥ दृश्यादृश्यानि
रक्षांसि प्रवराणि निजव्रतुः ॥ तुरंगमुखरिविध्वस्तं रथनेमिसमुत्थितम् ॥ १० ॥ सरोध कर्णेनेत्राणि युध्य-
तां धरणीरजः ॥ वर्तमाने तथा घोरे संग्रामे लोमहर्षणे ॥ रुधिरौघा महाघोरा नद्यस्तत्र विसुस्रुवुः
॥ ११ ॥ ततो भेरीयुगानां पणवानां च निःस्वनः ॥ शंखनेमिस्वन्तोन्मिश्रः संबभूवादुतोपमः ॥ १२ ॥

हयानां स्तनमानानां राक्षसानां च निःस्वनः ॥ शस्तानां वानराणां च संबभूवात्र दारुणः ॥ १३ ॥
हवैर्वानरमुख्यैश्च शक्तिशूलपरश्वधैः ॥ निहतैः पर्वताकारै रराक्षसैः कामरूपिभिः ॥ १४ ॥ शस्त्रपुष्पो-
पहारा च तत्रासीद्युद्धमोदेनी ॥ दुर्ज्ञेया दुर्निवेशा च शोणितास्त्रावकर्दमा ॥ १५ ॥ सा बभूव निशा
घोरा हरिराक्षसहारिणी ॥ कालरात्रीव भूतानां सर्वेषां दुरतिक्रमा ॥ १६ ॥ ततस्ते राक्षसास्तत्र
तीरिस्तमसि दारुणे ॥ राममेवाभ्यवर्तत संहृष्टाः शरवृष्टिभिः ॥ १७ ॥ तेषामापततां शब्दः क्रुद्धा-
नामपि गर्जताम् ॥ उद्धतै ह्व सत्त्वानां समुद्राणामभूत्स्वनः ॥ १८ ॥ तेषां रामः शरैः षड्भिः षड्-
जघान निशाचरान् ॥ निमेषांतरमात्रेण शरैरग्निशिखोपमैः ॥ १९ ॥ यज्ञशत्रुश्च दुर्धर्षो महापाश्व-
महोदरौ ॥ वज्रदंष्ट्रो महाकायस्तौ चोभौ शुक्रसारणौ ॥ २० ॥ ते तु रामेण बाणौघैः सर्वमर्मसु-
ताडिताः ॥ युद्धादपसृतास्तत्र सावशेषायुषोऽभवन् ॥ २१ ॥ निमेषांतरमात्रेण धौरैरग्निशिखोपमैः ॥
दिशश्चकार विमलाः प्रदिशश्च महारथः ॥ २२ ॥ (रामनामांकितैर्बाणैर्व्याप्तं तद्रणमण्डलम् ॥) ये
त्वन्यराक्षसा वीरा रामस्याभिमुखे स्थिताः ॥ तेऽपि नष्टाः समासद्य पतंगा इव पावकम् ॥ २३ ॥
सुवर्णपल्लैर्विशिखैः संपतद्भिः समंततः ॥ बभूव रजनीं चित्रा खद्योतैरिव शारदी ॥ २४ ॥ राक्षसानां च
निनदैर्भेरीणां चैव निःस्वनैः ॥ सा बभूव निशा घोरा भूयो धोरतराभवत् ॥ २५ ॥ तेन शब्देन महता प्रवृद्धेन
समंततः ॥ त्रिकूटः कंदराकीर्णः प्रव्याहरदिवाचलः ॥ २६ ॥ गोलंगूला महाकायास्तमसा तुल्यवर्चसः ॥
संपरिष्वज्य बहुभ्यां भक्षयन्नजनीचरान् ॥ २७ ॥ अंगदस्तु रणे शत्रून्निहंतुं समुपस्थितः ॥ (रावर्णि
निजघानाशु सारथिं च हयानपि ॥ वर्तमाने तद्वा घोरे संघासे भृशदारुणे ॥ १ ॥) इंद्रजितु रथं त्यक्त्वा

इताश्चो हतसारथिः ॥ अंगदेन महायस्तस्तत्रैवांतरधीयत ॥ २८ ॥ तत्कर्म वालिपुत्रस्य सर्वे देवाः सह-
र्षिभिः ॥ तुष्टुबुः पूजनाहस्य तौ चामौ रामलक्ष्मणौ ॥ २९ ॥ प्रभावं सर्वभूतानि विदुरिद्रजितो
युधि ॥ (अहश्यः सर्वभूतानां योऽभवद्युधि दुर्जयः ॥) ततस्तेन महारामानं दृष्ट्वा तुष्टाः प्रार्थयन्तम् ॥ ३० ॥
ततः प्रहृष्टाः कपयः ससुग्रीवविभीषणाः ॥ साधुसाञ्जिति नेदुश्च दृष्ट्वा शत्रुं पराजितम् ॥ ३१ ॥ इन्द्र-
जितु तदानेन निर्जितो भीमकर्मणा ॥ संयुगे वालिपुत्रेण क्रोधं चक्रे सुदारुणम् ॥ (एतस्मिन्नन्तरे रामो
वानरान्वाक्यमब्रवीत् ॥ सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु कपिराजेन संगताः ॥ १ ॥ स ब्रह्मणा दत्तवर्खलैष्यं
बाधते भृशम् ॥ भवतामर्थसिद्धयर्थं कालेन स समागतः ॥ २ ॥ अथैव क्षमितव्यं मे भवन्तोऽपि गत-
ज्वराः) ॥ ३२ ॥ सौंस्तर्धानगतः पापो रावणो रणकक्षितः ॥ ब्रह्मदत्तवरो वीरो रावणिः क्रोधमू-
र्च्छितः ॥ ३३ ॥ अहश्यो निशितान्वाणान्मुमोचाशनिर्वचसः ॥ रामं च लक्ष्मणं चैव धौरैर्नागमयैः
शरैः ॥ ३४ ॥ विभेद समरं क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राघवौ ॥ मायया संवृतस्तत्र मोहयन्राघवौ युधि ॥ ३५ ॥
अहश्यः सर्वभूतानां कूटयोधी निश्वाचरः ॥ वबंश शरबधेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३६ ॥ तौ तेन
पुरुषव्याघ्रौ क्रुद्धेनाशीविवैः शरैः ॥ सहस्राभिहतौ वीरौ तदा प्रैक्षंत वानराः ॥ ३७ ॥ प्रकाशरूपस्तु
यदा न शक्तस्तौ बाधितुं राक्षसराजपुत्रः ॥ मायां प्रयोक्तुं समुपाजगम बबंश तौ राजसुतौ दुरात्मा ॥ ३८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ स
तस्य गतिमन्विच्छन्नाजपुत्रः प्रतापवान् ॥ दिवेशातिबलो रामो दश वानरयूथवान् ॥ १ ॥ द्वौ सुपेणस्य
दायादौ नीलं च प्लवगाधिपम् ॥ अंगदं वालिपुत्रं च शरभं च तरस्विनम् ॥ २ ॥ द्विविदं च हनूमंतं

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ४५. *

(१०४५)

सानुप्रस्थं महाबलम् ॥ ऋषभं चर्षभस्कंधमादिदेश परंतपः ॥ ३ ॥ ते संप्रहृष्टा हरयो भीमानुद्यम्य
पादपान् ॥ आकाशं विविशुः सर्वे मार्गमाणा दिशो दृश ॥ ४ ॥ तेषां वेगवतां वेगमिषुभिर्वे-
गवत्तरैः ॥ अस्त्रवित्परमास्त्रेण वारयामास रावणिः ॥ ५ ॥ तं भीमवेगा हरयो नाराचैः क्षत-
विक्षताः ॥ अंधकारे न ददृशुर्मधैः सूर्यमिवावृतम् ॥ ६ ॥ रामलक्ष्मणयोरैव सर्वदेहभेदः शरान् ॥
भृशमावशयामास रावणिः समितिजयः ॥ ७ ॥ निरंतरशरीरौ तु तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ क्रुद्धेनैद्र-
जिता वीरौ पन्नगैः शरतां गतैः ॥ ८ ॥ तयोः क्षतजमार्गेण सुस्त्राव रुधिरं बहु ॥ तावुभौ च प्रकाशेते
पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ९ ॥ ततः पर्यंतरक्ताक्षौ भिन्नांजनचयोपमः ॥ रावणिभ्रातरौ वाक्यमंतर्धान-
गतोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ युध्यमानमनालक्ष्यं शक्रोऽपि त्रिदशेश्वरः ॥ द्रष्टुमासादितुं वापि न शक्तः किं
पुनर्युवाम् ॥ ११ ॥ प्रापिताविषुजालेन राघवौ कंकपत्रिणा ॥ एष रोषपरीतात्मा नयामि यमसाद-
नम् ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा तु धर्मज्ञौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ निर्बिभेद शितैर्बाणैः प्रजहर्ष ननाद
च ॥ १३ ॥ भिन्नांजनचयश्यामो विस्कार्य विपुलं धनुः ॥ भूय एव शरान्योरान्विससर्ज महासुधौ ॥ १४ ॥
ततो मर्मसु मर्मज्ञौ भज्जयन्निशिताञ्छरान् ॥ रामलक्ष्मणयोर्वीरो ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ १५ ॥ बद्धौ तु-
शरबंधेन तावुभौ रणमूर्धनि ॥ निमेषांतरमात्रेण न शेकतुरवेक्षितुम् ॥ १६ ॥ ततो विभिन्नसर्वांगौ
शरशल्याचितौ कृतौ ॥ ध्वजाविव महेंद्रस्य रज्जुमुक्तौ प्रकपितौ ॥ १७ ॥ तौ संप्रबलितौ वीरौ मर्मभेदेन
कर्षितौ ॥ निपेतुर्महोष्वासौ जगत्यां जगतीपती ॥ १८ ॥ तौ वीरशयेन वीरौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥
शरवोक्षितसर्वांगावतौ परमपीडितौ ॥ १९ ॥ नह्यविद्ध तयोर्गत्रे बभूवांगुलमंतरम् ॥ नानिर्विणं नचा-

अस्तमाकाराग्रादिजिह्वैः ॥ २० ॥ तौ तु क्रूरेण निहतौ रक्षसा कामरूपिणा ॥ अस्वसुसुवतुस्तीव्रं
जलं प्रस्रवणाविव ॥ २१ ॥ पापात् प्रथमं रामो विद्धो मर्मसु मार्गणैः ॥ क्रोधादिद्रजिता येन पुरा
शक्रो विनिर्जितः ॥ २२ ॥ रुक्मपुत्रैः प्रसन्नाग्रैरजोगतिभिराशुगैः ॥ नाराचैर्धनाराचैर्भैरंजलिकै-
रपि ॥ विव्याद्य वत्सदंतैश्च सिंहदंष्ट्रैः क्षुरैस्तथा ॥ २३ ॥ स वीरशयने शिश्ये विजयमाविध्य कार्मुकम् ॥
भिन्नमुष्टिपरीणाहं त्रिनतं रुक्मभूषितम् ॥ २४ ॥ बाणपातांतरे रामं पातितं पुरुषर्षभम् ॥ स तत्र लक्ष्मणो
दृष्ट्वा निराशो जोजितेऽभवत् ॥ २५ ॥ रामं कमलपत्राक्षं शरण्यं रणतोषिणम् ॥ शुशोच आतरं दृष्ट्वा पतितं
धरणीतले ॥ २६ ॥ हरयश्चापि तं दृष्ट्वा संतापं परमं गताः ॥ शोकातीश्चुकुशुर्वोरमश्रुरितलोचनाः ॥ २७ ॥
बद्धौ तु तौ वीरशये शयानौ ते वानराः संपरिवार्य तस्थुः ॥ समागता वायुसुतप्रमुख्या त्रिषादमार्ताः
परमं च जग्मुः ॥ २८ ॥ इत्योर्ब श्रीमद्रानायणे वाल्मीकीय आदिकान्ये च ० सा० युद्धकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ततो वां पृथिवी चैव वीक्षमाणा वनौकसः ॥ ददृशुः संततैर्बाणैर्भ्रातरौ राम-
लक्ष्मणौ ॥ १ ॥ दृष्ट्वोपरते देवे कृतकर्मणि राक्षसे ॥ आजगामाथ तं देशं समुग्रीवो विभीषणः ॥
॥ २ ॥ नीलश्च द्विविदो मंदः सुषेणः कुसुरेण्डगदः ॥ तूर्णं हनुमता सार्धमन्वशोचंत राघवौ ॥ ३ ॥
अचेष्टौ मंदनिःश्वासौ शोणितेन परिप्लुतौ ॥ शरजालचितौ स्तब्धौ शयानौ शरतल्पगौ ॥ ४ ॥
निःश्वसंतौ यथा सर्पौ निश्चेष्टौ दीनविक्रमौ ॥ रुधिरस्रावदिग्धांगौ तपनीयाविव ध्वजौ ॥ ५ ॥ तौ
वीरशयने वीरौ शयानौ मंदचेष्टितौ ॥ यूथपैः स्त्रैः परिवृतौ वायव्याकुललोचनैः ॥ ६ ॥ राघवौ पति-
तौ दृष्ट्वा शरजालसनन्वितौ ॥ बभूवुर्व्याधिताः सर्वे वानराः सविभीषणाः ॥ ७ ॥ अंतरिक्षं निरीक्षंतो दिशः

सर्वोश्च वानराः ॥ नचैनं माययाऽऽच्छन्नं दृष्टू रावणिं रणे ॥ ८ ॥ तं तु मायाप्रतिच्छन्नं मायैव विभीषणः ॥ वीक्षमाणो ददृशीये आतुः पुत्रमवस्थितम् ॥ तमप्रतिमकर्मोणमप्रतिद्वंद्वमाहवे ॥ ९ ॥ ददृशीताईतं वीरं वरदानाद्विभीषणः ॥ तेजसा यशसा चैव विक्रेमेण च संयुतः ॥ १० ॥ इंद्रजित्वात्मनः कर्म तौ शयानौ समीक्ष्य च ॥ उवाच परमप्रीतो हर्षयन्सर्वराक्षसान् ॥ ११ ॥ दूषणस्य च हंतारौ खरस्य च महाबलौ ॥ सादितौ मामकैर्बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १२ ॥ नेमौ मोक्षयितुं शक्यावेतस्मादिषुबंधनात् ॥ सर्वैरपि समागम्य सर्षिसंघैः सुरासुरैः ॥ १३ ॥ यत्कृते चिंतयानस्य शोकार्तस्य पितुर्मम ॥ अस्पृष्ट्वा शयनं गात्रैस्त्रियामा याति शर्वरी ॥ १४ ॥ कृत्स्नेयं यत्कृते लंका नदी वर्षास्त्रिवाकुला ॥ सोऽयं मूलहरोऽनर्थः सर्वेषां शमितो मया ॥ १५ ॥ रामस्य लक्ष्मणस्यापि सर्वेषां च वनौकसाम् ॥ विक्रमा निष्फलाः सर्वे यथा शरदि तोयदाः ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा तु तान्सर्वत्राक्षसान्परिपश्यतः ॥ यूथपानपि तान्सर्वोस्ताडयत्स च रावणिः ॥ १७ ॥ नीलं नवभिराहत्य मैदं सद्विविदं तथा ॥ त्रिभिस्त्रिभिरग्नित्रस्तताप परसेषुभिः ॥ १८ ॥ जांबवंतं महेष्वासो विद्धा बाणेन वक्षसि ॥ हनूमतो वेगवतो विससर्ज शरान्दश ॥ १९ ॥ गवाक्षं शरभं चैव तावप्यमितविक्रमौ ॥ द्वाभ्यां द्वाभ्यां महावेगो विव्याध युधि रावणिः ॥ २० ॥ गोलांगूलैश्चरं चैव वालिपुत्रमथांगदम् ॥ विव्याध बहुभिर्बाणैस्त्वरमाणोऽथ रावणिः ॥ २१ ॥ तान्वा नवरान्भिन्त्वा शरैराग्निशिखोपमैः ॥ ननाद बलवांस्तत्र महासत्त्वः स रावणिः ॥ २२ ॥ तानर्दयित्वा बाणौघैश्चासयित्वा च वानरान् ॥ प्रजहास महाबाहुर्वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ शरबंधेन धोरेण मया बद्धौ चमूसुखे ॥ सहितौ भ्रातरावेतौ निशा-

राक्षसाः ॥ २४ ॥ एवमुक्तास्तु ते सर्वे राक्षसाः कूटयोधिनः ॥ परं विस्मयमापन्नाः कर्मणा तेन
 धीमताः ॥ २५ ॥ विनेदुश्च महानादान्सर्वे ते जलदोषमाः ॥ हतो राम इति ज्ञात्वा रावर्णि समपूजयन्
 ॥ २६ ॥ निष्पंदौ तु तदा दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ वसुधायां निरुच्छासौ हतावित्यन्वमन्यत
 ॥ २७ ॥ हर्षेण तु समाविष्ट इंद्रजित्समितिजयः ॥ प्रविश पुरीं लंकां हर्षयन्सर्वनैर्ऋतान् ॥ २८ ॥ राम-
 लक्ष्मणयोर्दृष्ट्वा शरीरे सायकैश्चित्ते ॥ सर्वाणि चांगोपांगानि सुग्रीवं भयमाविशत् ॥ २९ ॥ तमुवाच परि-
 त्रस्तं वानरेंद्रं विभीषणः ॥ स बाष्पवदनं दीनं क्रोधव्याकुललोचनम् ॥ अलं त्रासेन सुग्रीव बाष्पवेगो निगृह्य-
 ताम् ॥ ३० ॥ एवंप्रायाणि युद्धानि विजयो नास्ति नैष्ठिकः ॥ सभाग्यशेषतास्माकं यदि वीर-
 भविष्यति ॥ ३१ ॥ मोहमेतौ प्रहास्येते महात्मानौ महाबलौ ॥ पर्यवस्थापयात्मानमनाथं मां च वानर ॥
 सत्यधर्माभिरक्तानां नास्ति मृत्युकृतं भयम् ॥ ३२ ॥ एवमुक्त्वा ततस्तस्य जलछिन्नेन पाणिना ॥
 सुग्रीवस्य शुभे नेत्रे प्रममार्जं विभीषणः ॥ ३३ ॥ ततः सलिलमादाय विद्यया परिजप्य च ॥ सुग्रीव-
 नेत्रे धर्मात्मा प्रममार्जं विभीषणः ॥ ३४ ॥ विमृज्य वदनं तस्य कपिराजस्य धीमतः ॥ अब्रवी-
 त्कालेऽस्मिन्मरणायोपकल्पते ॥ ३५ ॥ न कालः कपिराजेंद्र वैकुण्ठ्यमवलंबितुम् ॥ अतिस्नेहोऽपि
 कालेऽस्मिन्मरणायोपकल्पते ॥ ३६ ॥ तस्मादुत्तुज्य वैकुण्ठ्यं सर्वकार्यविनाशकम् ॥ हितं रामपुरो-
 गाणां सैन्यानामनुचितय ॥ ३७ ॥ अथवा रक्ष्यतां रामो यावत्संज्ञाविपर्ययः ॥ लब्धसंज्ञौ हि काकु-
 त्स्थौ भयं नौ व्यपनेष्यतः ॥ ३८ ॥ नैतत्किंचन रामस्य न च रामो मुमूर्षति ॥ नह्येनं हास्यते लक्ष्मर्दुर्लभा या
 गतायुषाम् ॥ ३९ ॥ तस्मादाश्वासयात्मानं बलं चाश्वासय स्वकम् ॥ यावत्सैन्यानि सर्वाणि पुनः संस्थापयाम्य-

हम् ॥ ४० ॥ एते हि पुल्लयनाखासादागतसाध्वसाः ॥ कर्णेकर्णे प्रकाशिता हरयो हरिसत्तम ॥ ४१ ॥ मां तु हृष्टा
 प्रधावन्तमनीकं संप्रहर्षितम् ॥ त्यजन्तु हरयन्नासं भूक्तगर्वाभिव स्रजम् ॥ ४२ ॥ समाश्रवास्य तु सुग्रीवं राक्षसेन्द्रो
 विभीषणः ॥ विद्वत् वानरानीकं तत्समाश्रवासययुनः ॥ ४३ ॥ इन्द्रजितु महाभयः सर्व-
 सैन्यसमावृतः ॥ विवेश नगरीं लंकां पितरं चाभ्युपगमत् ॥ ४४ ॥ तत्र रावणमासाद्य
 अभिवाद्य कृतांजलिः ॥ आचक्षे प्रियं पित्रे निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४५ ॥ उत्पपात ततो हृष्टः पुत्रं च
 परिपश्यजे ॥ रावणो रक्षसां मध्ये श्रुत्वा शत्रू निपातितौ ॥ ४६ ॥ स्पाघ्राय च तं मूर्ध्नि प्रच्छ प्रतिमानसः ॥
 पृच्छते च यथावृत्तं पित्रे तस्मै न्यवेदयत् ॥ ४७ ॥ यथा तौ शरबन्धेन निश्चेष्टौ निष्प्रभौ कृतौ ॥ ४८ ॥
 सहर्षवेगानुगतोतरात्सा श्रुत्वा गिरं तस्य महारथस्य ॥ जहौ त्वरं दाशरथेः समुत्थं ग्रहृष्टवाचाभिनन्द
 पुत्रम् ॥ ४९ ॥ इत्यर्ष श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० युद्धकांडे षट्चत्वारिंशः
 सर्गः ॥ ४६ ॥ तस्मिन्प्रविष्टे लंकायां कृतार्थे रावणात्मजे ॥ राघवं परिवार्याथ ररक्षुर्वानरर्षभाः ॥ १ ॥
 हनुमानंगदो नीलः सुषेणः कुमुदो नलः ॥ गजो गवाक्षः पनसः सानुप्रस्थो महाहरिः ॥ २ ॥ जांब-
 वानुषभः सुंदो रंभः शतबलिः पृथुः ॥ व्यूढानीकाश्च यत्ताश्च द्रुमानादाय सर्वतः ॥ ३ ॥ वीक्षमाणा
 दिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्वं च वानराः ॥ तृणेष्वपि च चेष्टसु राक्षसा इति मेतिरे ॥ ४ ॥ रावणश्चापि
 संहृष्टो विस्मयैर्द्रजितं सुतम् ॥ आजुहोव ततः सीतारक्षणी राक्षसीस्तदा ॥ ५ ॥ राक्षस्यब्रिजटा चापि
 शासनात्सुपस्थिताः ॥ ता उवाच ततो हृष्टो राक्षसी राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ हताविद्रजिताख्यात वैदेह्या
 रामलक्ष्मणौ ॥ पुष्पकं तत्समारोप्य दर्शयध्वं रणे हतौ ॥ ७ ॥ यदाशयादवष्टब्धा नेयं मामुपतिष्ठते ॥

* श्रीवाल्मीकीयारामायणे युद्धकांडे । सर्गः ४७. *

(१०५०)

तोऽस्या भर्ता सह भ्रात्रा निहतो रणमूर्धनि ॥ ८ ॥ निर्विशंकां निरुद्धिमा निरपेक्षा च मैथिली ॥ मामु-
पस्थास्यते सीता सर्वाभरणभूषिता ॥ ९ ॥ अद्य कालवशं प्राप्तं रणे रामं सलक्ष्मणम् ॥ अवेक्ष्य
त्रिनिवृत्ता सा चान्यां गतिमपश्यती ॥ अनपेक्षा विशालाक्षी मामुपस्थास्यते स्वयम् ॥ १० ॥ तस्य तद्व-
चनं श्रुत्वा रावणस्य दुरात्मनः ॥ राक्षस्यस्तास्तथेत्युक्त्वा जग्मुर्वै यत्र पुष्पकम् ॥ ११ ॥ ततः पुष्प-
कमादाय राक्षस्यो रावणाह्वया ॥ अशोकवनिकास्थां तां मैथिली समुपानयन् ॥ १२ ॥ तामादाय तु
राक्षस्यो भर्तृशोकपराजिताम् ॥ सीतामारोपयामासुर्विमानं पुष्पकं तदा ॥ १३ ॥ ततः पुष्पकमारो-
प्य सीतां त्रिजटया सह ॥ (जग्मुर्दशैयितुं तस्यै राक्षस्यो रामलक्ष्मणौ ॥) रावणश्चारयामास पताका-
ध्वजमालिनीम् ॥ १४ ॥ प्राचोषयत हृष्टश्च लंकायां राक्षसेश्वरः ॥ राघवो लक्ष्मणश्चैव हतावि-
द्रजिता रणे ॥ १५ ॥ विमानेनापि गत्वा तु सीता त्रिजटया सह ॥ ददर्श वानराणां तु सर्वै सैन्यं
निपातितम् ॥ १६ ॥ ग्रहष्टमनसश्चापि ददर्श पिशिताशनान् ॥ वानरांश्चातिदुःखार्तान्मलक्ष्मणपा-
श्र्वतः ॥ १७ ॥ ततः सीता ददर्शेभौ शयानौ शरतल्पौ ॥ लक्ष्मणं चैव रामं च विसंज्ञौ शरपीडितौ
॥ १८ ॥ विध्वस्तकवचौ वीरौ विप्रविद्धशरासनौ ॥ सायकैश्छिन्नसर्वगौ शरस्तंबमयौ क्षितौ ॥ १९ ॥
तौ दृष्ट्वा भ्रातरौ तत्र प्रवीरौ पुरुषर्षभौ ॥ शयानौ पुंडरीकाक्षौ कुमारविव पावकी ॥ २० ॥ शरतल्प-
गतौ वीरौ तथाभूतौ नरर्षभौ ॥ दुःखार्ता करुणं सीता सुभृशं विललाप ह ॥ २१ ॥ भर्तारमनवधांगी
लक्ष्मणं चासितेक्षणा ॥ प्रेक्ष्य पांसुषु चेष्टतौ हरोद जनकात्मजा ॥ २२ ॥ सबाष्पशोकमिहता समी-
क्ष्य तौ भ्रातरौ देवसुतप्रभावौ ॥ वितर्कयंती निघनं तयोः सा दुःखान्विता वाक्यमिदं जगाद ॥ २३ ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ४८. *

(१०५१)

इयौर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकांडे च० सा० सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥
 भर्तारं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ विललाप भृशं सीता करुणं शोककाक्षिता ॥ १ ॥ ऊचु-
 र्लक्ष्मणिका ये मां पुत्रिण्यविधवेति च ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ २ ॥ यज्वनो
 मर्द्दिषीं ये मामूचुः पत्नीं च सत्रिणः ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ३ ॥ वीरपार्थि-
 वपत्नीनां ये विदुर्भर्तृपूजिताम् ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ४ ॥ ऊचुः संश्रवणे ये
 मां द्विजाः कार्तातिकाः शुभाम् ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ५ ॥ इमानि खलु
 पद्मानि पादयोर्वै कुलस्त्रियः ॥ अधिराज्येऽभिपिच्यन्ते नरैर्द्वैः पतिभिः सह ॥ ६ ॥ वैधव्यं याति यै-
 नोर्योऽलक्ष्णैर्भाग्यदुर्लभाः ॥ नात्मनस्तानि पश्यामि पश्यन्ती हतलक्षणा ॥ ७ सत्यतामानि पद्मानि
 खोणामुक्तानि लक्ष्णैः ॥ तान्यद्य निहते रामे वितथानि भवन्ति मे ॥ ८ ॥ केशाः सूक्ष्माः समा नीला
 ध्रुवौ चासंहते मम ॥ वृत्ते चारोमके जंघे दंतश्चाविरला मम ॥ ९ ॥ शंखे नेत्रे करो पादौ गुल्फा-
 वूरू समोचितौ ॥ अनुवृत्तनखाः स्निग्धाः समाश्रंगुलयो मम ॥ १० ॥ स्तनौ चाविरलौ पिनौ साम-
 को ममचूचुकौ ॥ मग्ना चोत्सेधनी नाभिः पार्श्वोरस्कं च मेचितम् ॥ ११ ॥ मम वर्णो मणिनिभो मृदून्य-
 गरुहाणि च ॥ प्रतिष्ठितां द्वादशभिर्मामूचुः शुभलक्षणाम् ॥ १२ ॥ समग्रयवमच्छिद्रं पाणिपादं च
 वर्णवत् ॥ मंदस्मितेयेव च मां कन्यालक्ष्मणिका विदुः ॥ १३ ॥ अधिराज्येऽभिषेको मे ब्राह्मणैः पति-
 ना सह ॥ कृतांतकुशलैरुक्तं तत्सर्वं वितथीकृतम् ॥ १४ ॥ शोधयित्वा जनस्थानं प्रवृत्तिमुपलभ्य च ॥
 तीर्त्वा सागरमक्षोभ्यं भ्रातरौ गोष्पदे हतौ ॥ १५ ॥ ननु वारुणमाप्नोयमैंद्रं वायव्यमेव च ॥ अखं

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ४८. *

(१०५२)

अशिरश्चैव राघवौ प्रत्यपद्यत ॥ १६ ॥ अदृश्यमानेन रणे मायया वासवोपमौ ॥ मम नाथावनाथाया निहृतौ
समलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥ नहि दृष्टिपथं प्राप्य राघवस्य रणे रिपुः ॥ जीवनप्रतिनिवर्तेत यद्यपि स्यान्मनोजवः ॥ १८ ॥
स कालस्यातिभारोऽस्ति कृतांतश्च सुदुर्जयः ॥ यत्र रामः सह भ्रात्रा शेते युधि निपातितः ॥ १९ ॥
न शोचापि तथा रामं लक्ष्मणं च महारथम् ॥ नात्मानं जननीं चापि यथा क्ष्वश्रूं तपस्विनीम् ॥ २० ॥
सा तु चिंतयते नित्यं समाप्तव्रतमागतम् ॥ कदा द्रक्ष्यामि सीतां च लक्ष्मणं च सराधवम् ॥ २१ ॥
पारिदेव्यमानां तां राक्षसीं त्रिजटाव्रवीत् ॥ मा विषादं कृथा देवि भर्तायं तव जीवति ॥ २२ ॥
कारणानि च वक्ष्यामि मह्यंति सदृशानि च ॥ यथैमौ जीवतां देवि भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ २३ ॥
नहि कोपपरीतानि हर्षपर्युत्सुकानि च ॥ भवंति युधि योधानां सुखानि निहते पतौ ॥ २४ ॥ इदं
विमानं वैदेहि पुण्यकं नाम नामतः ॥ दिव्यं त्वां धारयेन्नेदं यद्येतौ गतजीवितौ ॥ २५ ॥ हतवीर-
प्रधाना हि गतोत्साहा निरुद्यमा ॥ सेना भ्रमति संख्येषु हतकर्णव नौर्जले ॥ २६ ॥ इयं पुनरसंभ्रांता
निरुद्धिग्रा तपस्विनि ॥ सेना रक्षति काकुत्स्थौ मया प्रीत्या निवेदितौ ॥ २७ ॥ सा त्वं भव सुवि-
सन्धा अनुमानैः सुखोदयैः ॥ अहतौ पश्य काकुत्स्थौ स्नेहादेतद्वीमि ते ॥ २८ ॥ अतृप्तं नोक्तपूर्वं
मे नच वक्ष्यामि मैथिलि ॥ चरित्रसुखशीलत्वात्प्रविष्टासि मनो मम ॥ २९ ॥ नैमौ शक्यौ रणे
जेतुं सैर्देरपि सुरासुरैः ॥ तादृशं दर्शनं दृष्ट्वा मया चोदीरितं तव ॥ ३० ॥ इदं तु सुमहच्चित्रं शरैः
पश्यस्व मैथिलि ॥ त्रिसंज्ञौ पतितावतौ नैव लक्ष्मीर्विमुंचति ॥ ३१ ॥ प्रायेण गतसत्त्वानां पुरुषाणां
गतायुषाम् ॥ दृश्यमानेषु वक्त्रेषु परं भवति वैकृतम् ॥ ३२ ॥ त्यज शोकं च दुःखं च मोहं च

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ४९. *

(१०५३)

जनकात्मजे ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे नाद्य शक्यमजीवितुम् ॥ ३३ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्याः सीता
सुरसुतोपमा ॥ कृतोज्ज्वलिरुवाचैवमस्त्विति मैथिली ॥ ३४ ॥ विमानं पुष्पकं तत्तु सन्निवर्त्य
मनोजवम् ॥ दीना त्रिजटया सीता लंकामेव प्रवेशिता ॥ ३५ ॥ ततस्त्रिजटया सार्धं पुष्पकादवरोह्य
सा ॥ अशोकवनिकामेव राक्षसीभिः प्रवेशिता ॥ ३६ ॥ प्राविश्य सीता बहुवृक्षखंडां तां राक्षसेन्द्रस्य
विहारभूमिम् ॥ संप्रेक्ष्य संचित्य च राजपुत्रौ परं विपादं समुपजगाम ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीम० बा०
आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ घोरेण शरबंधेन बद्धौ दशरथात्मजौ ॥
निःश्वसंतौ यथा नागौ शयानौ रुधिरक्षितौ ॥ १ ॥ सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः समुग्रीवमहाबलाः ॥ पारिवार्य
महत्मानौ तस्थुः शोकपरिप्लुताः ॥ २ ॥ एतस्मिन्नंतरे रामः प्रत्यबुध्यत वीर्यवान् ॥ स्थिरत्वात्सस्व-
योगाच्च शरैः संदानितोऽपि सन् ॥ ३ ॥ ततो दृष्ट्वा सरुधिरं निषण्णं गाढमर्पितम् ॥ भ्रातरं दीनवदनं
पर्यदेवयदातुरः ॥ ४ ॥ किं तु मे सीतया कार्यं लब्धया जीवितेन वा ॥ शयानं योऽद्य पश्यामि भ्रातरं
युधि निर्जितम् ॥ ५ ॥ शक्या सीता समा नारी मर्यालोके विचिन्वता ॥ न लक्ष्मणसमो भ्राता
सचिवः सांपरायिकः ॥ ६ ॥ परित्यक्षाम्यहं प्राणान्वानराणां तु पश्यताम् ॥ यदि पंचत्वमापन्नः
सुमित्रान्नद्वर्धनः ॥ ७ ॥ किं तु वक्ष्यामि कौसल्यां मातरं किं नु कैकयीम् ॥ कथमंबां सुमित्रां च
पुत्रदक्षेनलालसाम् ॥ ८ ॥ विवत्सां वेपमानां च वेपंतीं कुररीमिव ॥ कथमाश्वासयिष्यामि यदि
यास्यामि तं विना ॥ ९ ॥ कथं वक्ष्यामि शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनम् ॥ मया सह वनं यातो विना
तेनाहमागतः ॥ १० ॥ उपालभं न शक्यामि सोढुमंबासुमित्रया ॥ इहैव देहं त्यक्ष्यामि नहि

जीवितुमुत्सहे ॥ ११ ॥ धिङ्मां दुष्कृतकर्माणमनार्यं मच्छते ह्यसौ ॥ लक्ष्मणः पातितः शेते शरतल्पे
 मत्तमुवत् ॥ १२ ॥ त्वं नित्यं सुविषण्णं मामाश्वासयसि लक्ष्मण ॥ गतासुनांघ्र शक्तोऽसि मार्तम-
 मिभाषितुम् ॥ १३ ॥ येनाद्य बहवो युद्धं निहता राक्षसाः क्षितौ ॥ तस्यामेवाद्य शूरस्त्वं शेषे
 विनिहतः शरैः ॥ १४ ॥ शयानः शरतल्पेऽस्मिन्स शोणितगरिप्लुतः ॥ शरभूतस्तो भासि भास्करोऽ-
 स्तमिव ब्रजन् ॥ १५ ॥ बाणाभिहतमर्त्वात्र शकनोषीह भाषितुम् ॥ रुजा चाब्रुवतो ह्यस्य दृष्टिरागेण
 सूच्यते ॥ १६ ॥ यथैव मां वनं यान्तमनुयातो महाद्युतिः ॥ अहमप्यनुयास्यामि तथैवं यम-
 क्षयम् ॥ १७ ॥ इष्टबंधुजनो नित्यं मां च नित्यमनुव्रतः ॥ इमामद्य गतोऽवस्थां ममानार्यस्य
 दुर्नयः ॥ १८ ॥ सुरुष्टेनापि वीरेण लक्ष्मणेन न संसरे ॥ परुषं विप्रियं चापि श्रावितं तु कदाचन ॥
 ॥ १९ ॥ विससर्जकवेगेन पंचबाणशतानि यः ॥ इष्वस्त्रेऽधिकस्तस्मात्कार्तवीर्याच्च लक्ष्मणः ॥ २० ॥
 अस्त्रैरबाणि यो हन्याच्छक्रस्यापि महात्मनः ॥ सोऽयमुर्व्या हतः शेते महाहृशयनोचितः ॥ २१ ॥
 तत्तु मिथ्याप्रलप्तं मां प्रधक्ष्यति न संशयः ॥ यन्मया न कृतो राजा राक्षसानो विभीषणः ॥ २२ ॥ अस्मि-
 न्मुहूर्ते सुग्रीव प्रतियातुमिहांदसि ॥ सत्त्वर्हीनं मया राजन्नावणोऽभिभविष्यति ॥ २३ ॥ अंगदं तु पुर-
 र्कृत्य ससैन्यं सपरिच्छदम् ॥ सागरं तर सुग्रीव नीलेन च नलेन ॥ २४ ॥ कृतं हि सुमहत्कर्म यदन्यै-
 र्दुष्करं रणे ॥ ऋक्षराजेन तुष्यामि गोलंगूलाधिपेन च ॥ २५ ॥ अंगदेन कृतं कर्म मेदेन द्विविदेन च ॥
 युद्धं केसरिणा संलये घोरं संपातिना कृतम् ॥ २६ ॥ गवयेन गवाक्षेण शरमेण गजेन च ॥
 अन्यैश्च हरिभिर्बुद्धं दुर्धरं त्यक्तजीवितैः ॥ २७ ॥ नचातिक्रमितुं शक्यं दैवं सुग्रीवमानुषैः ॥ यत्तु शक्यं

वयस्येन सुहृद्वा वा परं मम ॥ २८ ॥ कृतं सुग्रीव तत्सर्वं भवता धर्मभीरुणा ॥ मित्रकार्यं कृतमिदं
भवद्विर्वानरर्षभाः ॥ २९ ॥ अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं गंतुमर्हथ ॥ शुश्रुतुस्तस्य ये सर्वे वानराः
परिदेवितम् ॥ वतयांचक्रिऽश्रूणि नैत्रैः कृष्णोत्तरेक्षणाः ॥ ३० ॥ ततः सर्वण्यनीकानि स्थापयित्वा
विभीषणः ॥ आजगाम गदापाणिस्त्वरितं यत्र राघवः ॥ ३१ ॥ तं दृष्ट्वा त्वरितं यांतं नीलजंनचोप-
मम् ॥ वानरा दुर्दुबुः सर्वे मन्यमानास्तु रावणिम् ॥ ३२ ॥ (निश्चेष्टौ विगतज्ञानौ रणरेणुसमुक्षितौ ॥
शयानौ शरतल्पस्थौ द्रष्टुमायाद्विभीषणः ॥ १ ॥ तं राक्षसेन्द्रात्मजशंकया ते निपातितौ राजसुतौ च
दृष्ट्वा ॥ विभीषणं विव्यथिरे च दृष्ट्वा मेवा यथा वायुहताः प्लवंगमाः ॥ २ ॥) इत्यार्षे श्रीम० वाल्मीकीये
आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे एकोनपंचाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ अथोवाच महातेजा हरिराजो
महाबलः ॥ किमियं व्यथिता सेना मूढवातेव नौर्जले ॥ १ ॥ सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा वाळिपुत्रोऽगदोऽ-
ब्रवीत् ॥ न त्वं पश्यसि रामं च लक्ष्मणं च महारथम् ॥ २ ॥ शरजालाचितौ वीराबुभौ दशरथात्मजौ ॥
शरतल्पे महात्मानौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ ३ ॥ अथात्रवीद्वानरैर्द्रः सुग्रीवः पुत्रमंगदम् ॥ नातिमित्त-
मिदं मन्ये भवितव्यं भयेन तु ॥ ४ ॥ विषण्णवदना ह्येते त्यक्तप्रहरणा दिशः ॥ पलायतेऽत्र हरयन्त्रा-
सादुत्फुल्लोचनाः ॥ ५ ॥ अन्योन्यस्य न लज्जते न निरीक्षति पृष्ठतः ॥ विप्रकर्षति चान्योन्यं पतितं
लंघयति च ॥ ६ ॥ एतस्मिन्नंतरे वीरो गदापाणिर्विभीषणः ॥ सुग्रीवं वर्धयामास राघवं च जया-
शिषा ॥ ७ ॥ विभीषणं च सुग्रीदो दृष्ट्वा वानरभीषणम् ॥ ऋक्षराजं महात्मानं समीपस्थमुवाच ह
॥ ८ ॥ विभीषणोऽयं संप्राप्तो यं दृष्ट्वा वानरर्षभाः ॥ द्रवंत्यागतसंत्रासा रावणात्मजशंकया ॥ ९ ॥

प्राप्तिमान्सुसंत्रस्तान्बहुधा विप्रधावितान् ॥ पर्यवस्थापयाख्यादि विभीषणमुपस्थितम् ॥ १० ॥ सुग्रीवे-
 न सुक्तस्तु जांबवानृक्षपार्थिवः ॥ वानरान्सान्त्वयामास सन्निवर्त्य प्रधावतः ॥ ११ ॥ ते निवृत्ताः
 पुनः सर्वे वानरास्त्यक्तसाधवसाः ॥ ऋक्षराजवचः श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ १२ ॥ विभीषणस्तु
 रामस्य दृष्ट्वा गात्रं शरैश्चितम् ॥ लक्ष्मणस्य तु धर्मात्मा बभूव व्यथितस्तदा ॥ १३ ॥ जलङ्घिन्नेन
 हस्तेन तयोर्नैवे विमृज्य च ॥ शोकैः संपीडितमना रुरोद विललाप च ॥ १४ ॥ इमौ तौ सत्त्वसंपन्नौ
 विक्रांतौ प्रियसंयुगौ ॥ इमामवस्थां गमितौ राक्षसैः कूटयोधिभिः ॥ १५ ॥ भ्रातृपुत्रेण चैतेन दुष्टपु-
 त्रेण दुरात्मना ॥ राक्षस्या जिह्वया बुद्ध्या वंचितावृजुविक्रमौ ॥ १६ ॥ शरैरिमावलं विद्धौ रुधिरेण
 समुक्षितौ ॥ वसुधायामिमौ सुप्तौ दृश्येते शल्यकाविव ॥ १७ ॥ ययोर्वीर्यमुपाश्रित्य प्रतिष्ठा कांक्षिता
 मया ॥ ताविमौ देहनाशाय प्रसुप्तौ पुरुषर्षभौ ॥ १८ ॥ जीवन्नद्य विपन्नोऽस्मि नष्टराज्यमनोरथः ॥
 प्राप्तप्रतिज्ञश्च रिपुः सकामो रावणः कृतः ॥ १९ ॥ एवं विलपमानं ते परिष्वज्य विभीषणम् ॥ सुग्रीवः
 सत्त्वसंपन्नो हरिराजोऽत्रवीदिदम् ॥ २० ॥ राज्यं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ लंकायां नेह संशयः ॥ रावणः
 सहपुत्रेण स्वकामं नेह लप्स्यते ॥ २१ ॥ गरुडाधिष्ठितो वेतावुभौ राघवलक्ष्मणौ ॥ त्यक्त्वा मोहं वधि-
 ष्येते सगणं रावणं रणे ॥ २२ ॥ तमेवं सांत्वयित्वा तु समाश्वास्य तु राक्षसम् ॥ सुषेणं श्वशुरं पार्श्वे
 सुग्रीवस्तमुवाच ह ॥ २३ ॥ सहशूरैर्हरिगणैर्लब्धसंज्ञानरिदमौ ॥ गच्छ त्वं भ्रातरौ गृह्य किञ्चिद्वा
 रामलक्ष्मणौ ॥ २४ ॥ अहं तु रावणं हत्वा सपुत्रं सहबांधवम् ॥ भैथिलीमानयिष्यामि शक्रो नष्टाभिव-
 श्रियम् ॥ २५ ॥ श्रुत्वैतद्वानरैर्द्रस्य सुषेणो वाक्यमब्रवीन् ॥ देवासुरं महायुद्धमनुभूतं पुरातनम् ॥ २६ ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ५०. * (१०५७)

तदा स्म दानवा देवान्धारसंस्पर्शकोविदान् ॥ निजघ्नुः शस्त्रविदुषश्छादयंतो मुहुर्मुहुः ॥ २७ ॥ तानातो-
न्नष्टसंज्ञांश्च गतासूंश्च बृहस्पतिः ॥ विद्याभिर्भयत्रुक्ताभिरौषधीभिश्चिक्रिसति ॥ २८ ॥ तान्यौषधान्यानयितुं
क्षीरोदं यांतु सागरम् ॥ जवेन वानराः शीघ्रं संपातिपनसादयः ॥ २९ ॥ हरयस्तु विजानंति पार्वती
ते महौषधीः । संजीवकर्णी दिव्यां विशल्यां देवनिर्मिताम् ॥ ३० ॥ चंद्रश्च नाम द्रोणश्च क्षीरोदे सागरोत्तमे ॥
अमृतं यत्र मथितं तत्र ते परमौषधी ॥ ३१ ॥ तौ तत्र विहितौ देवैः पर्वतौ तौ महोदधौ ॥ अयं वायुसुतो
राजन्हनूमांस्तत्र गच्छतु ॥ ३२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वायुर्भेषाश्चापि सविद्युतः ॥ पर्यत्य सागरे तोयं
कंपयन्तिव पर्वतान् ॥ ३३ ॥ महता पक्षवातेन सर्वद्वीपमहदुमाः ॥ निपेतुर्भगविटपाः सलिले
लवणांभसि ॥ ३४ ॥ अभवन्पद्मगात्रस्ता भोगिनस्तत्र वासिनः ॥ शीघ्रं सर्वाणि यादंति
जगमुश्च लवणार्णवम् ॥ ३५ ॥ ततो मुहूर्तोद्गरुडं वैनतेयं महाबलम् ॥ वानरा ददृशुः सर्वे ज्वलंतमिव
पावकम् ॥ ३६ ॥ तमागतमभिप्रक्ष्य नागास्ते विप्रदुदुवुः ॥ येस्तु तौ पुरुषौ बद्धौ शरभूतैर्महाबलैः
॥ ३७ ॥ ततः सुपर्णः काकुत्स्थो स्पृष्ट्वा प्रत्यभिनेव च ॥ विमर्शं च पाणिभ्यां मुखे चंद्रस-
मप्रभे ॥ ३८ ॥ वैनतेयेन संस्पृष्टास्तयोः संसरुर्दुर्गणाः ॥ सुपर्णे च तनूस्निग्धे तयोरानु बभूवतुः ॥ ३९ ॥
तेजो वीर्यं बलं चोज्ज्वलं उत्साहश्च महागुणाः ॥ प्रदर्शनं च बुद्धिश्च स्थितिश्च द्विगुणा तयोः ॥ ४० ॥
तातुथाल्य महातेजा गरुडो वासवोपमौ ॥ तन्नौ च सस्वजे हृष्टो रामश्चैनमुवाच ह ॥ ४१ ॥ भवत्य-
सादाद्वयसत्त्वं रावणिप्रभवं महत् ॥ उपायेन व्यतिक्रान्तौ शीघ्रं च बलिनौ कृतौ ॥ ४२ ॥ यथा तातं
दशरथं यथाऽजं च पितामहम् ॥ तथा भवंतमासाद्य हृदयं मे प्रसीदति ॥ ४३ ॥ को भवानूपसम्पन्नो

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ५०. *

(१०५८)

अथलगनुलेपनः ॥ वसानो विरजे वल्ले दिव्याभरणभूषितः ॥ ४४ ॥ तमुवाच महातेजा वैनतयो
महाबलः ॥ पतत्रिराजः प्रीतात्मा हर्षपर्याकुलेक्षणम् ॥ ४५ ॥ अहं सखा ते काकुत्स्थ प्रियः प्राणो बहिःश्वरः ॥
मोहस्मानिह संप्राप्तो युवयोः साह्यकारणम् ॥ ४६ ॥ असुरा वा महावीर्या वानरा वा महाबलाः ॥ सुराश्चापि
संगवर्षाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम् ॥ ४७ ॥ नेमं मोक्षयितुं शक्ताः शरबंधं मुदारुणम् ॥ मायाबलादिद्रजिता
निर्मितं क्रूरकर्मणा ॥ ४८ ॥ एते नागाः काद्रवेयास्तीक्ष्णदंष्ट्रा विषोल्बणाः ॥ रक्षोमायाप्रभावेण
शरभूतास्त्वदाश्रयाः ॥ ४९ ॥ सभाग्यश्चासि धर्मज्ञ राम सत्यपराक्रम ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा समरे
रिपुघ्नतिना ॥ ५० ॥ इमं श्रुत्वा तु विक्रांतस्त्वरमाणोऽहमागतः ॥ सहसैवावयोः स्नेहात्सखित्वमनु-
पालयन् ॥ ५१ ॥ मोक्षितौ च महाबोरादस्मात्सायकबंधनान् ॥ अप्रमादश्च कर्तव्यो युवाभ्यां नित्यमेव
हि ॥ ५२ ॥ प्रकृत्या राक्षसाः सर्वे संग्रामे कूटयोधिनः ॥ शूराणां शुद्धभावानां भवतामार्जवं
बलम् ॥ ५३ ॥ तन्न विश्वसनीयं वो राक्षसानां रणाजिरे ॥ एतैवोपमानेन नित्यं जिह्वा हि राक्षसाः ॥
॥ ५४ ॥ एवमुक्त्वा तदा रामं सुपर्णः स महाबलः ॥ परिष्वज्य च सुस्निग्धमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ ५५ ॥
सखे राघव धर्मज्ञ रिपूणामपि वत्सल ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि गमिष्यामि यथासुखम् ॥ ५६ ॥ नच
कौतूहलं कार्यं सखित्वं प्रति राघव ॥ कृतकर्मा रणे वीर सखित्वं प्रतिवेत्स्यसि ॥ ५७ ॥ बालवृद्धावशेषां
तु लंकां कृत्वा शरोर्मिभिः ॥ रावणं तु रिपुं हत्वा सीतां त्वमुपलप्स्यसे ॥ ५८ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं
सुपर्णः शीघ्रविक्रमः ॥ रामं च नीरुजं कृत्वा मध्ये तेषां वनौकसाम् ॥ ५९ ॥ प्रदक्षिणं ततः कृत्वा
परिष्वज्य च वीर्यवान् ॥ जगामाकाशमविश्य सुपर्णः पवनो यथा ॥ ६० ॥ नीरुजौ राघवौ दृष्ट्वा ततो

वानरयूथाः ॥ विहनादं तदा नेदुर्लीगलं दुधुवुश्च ते ॥ ६१ ॥ ततो भेरीः समाजघ्नुर्मृदंगांश्चाप्य-
वाद्यन् ॥ इध्मुः शंखान्संप्रहृष्टाः क्ष्वेलंत्यपि यथापुरम् ॥ ६२ ॥ अपरे स्फोट्यविक्रान्ता वानरा नगयो-
धिनः ॥ दुर्मानुत्पाट्य विविधांस्तथुः शतसहस्रशः ॥ ६३ ॥ विस्मृजंतो महानादांश्चासयतो निशाचरान् ॥
लंकाद्वाराण्युपाजगमुर्दुष्कामाः प्लवंगमाः ॥ ६४ ॥ तेषां सुभीमस्तुमुलो नानादो बभूवुः शाखासृगयूथ-
पानाम् ॥ क्षये निदाघस्य यथा घनानां नादः सुभीमो नदतां निशीथे ॥ ६५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥ तेषां तु तुमुलं शब्दं वानराणां
महौजसाम् ॥ नदतां राक्षसैः सार्धं तदा शुश्राव रावणः ॥ १ ॥ स्निग्धगंभीरनिघांषं श्रुत्वा तं निनदं
भृशम् ॥ सचिवानां ततस्तेषां मध्ये वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ यथाऽसौ संप्रहृष्टानां वानराणामुपस्थितः ॥
बहूनां सुमहान्नादो मेघानामिव गर्जताम् ॥ ३ ॥ सुव्यक्तं महती प्रीतिरेषां नात्र संशयः ॥ तथाहि
विपुलैर्नदैश्चुल्लुभे लवणार्णवः ॥ ४ ॥ तौ तु बद्धौ शरैस्तीक्ष्णैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ अयं च सुमहान्नादः
शंकां जनयतीव मे ॥ ५ ॥ एवं च वचनं चोक्त्वा मंत्रिणो राक्षसेश्वरः ॥ उवाच नैर्ऋतांस्तत्र समीप-
रिवार्तिनः ॥ ६ ॥ ज्ञायतां तूर्णमेतेषां सर्वेषां च वनौकसाम् ॥ शोककाले समुत्पन्ने हर्षकारणमुत्थि-
तम् ॥ ७ ॥ तथोक्तास्ते सुसंभ्रान्ताः प्राकारमधिरुह्य च ॥ ददृशुः पालितां सेनां सुभीवेण महात्सना ॥ ८ ॥
तौ च सुत्तौ सुघोरेण शरबन्धेन राघवौ ॥ समुत्थितौ महाभागौ विषेदुः सर्वराक्षसाः ॥ ९ ॥ संत्रस्तह-
दयाः सर्वे प्राकारादवरुह्य ते ॥ विवर्णा राक्षसा घोरा राक्षसेद्रमुपस्थिताः ॥ १० ॥ तदप्रियं दीनमुखा
रावणस्य च राक्षसाः ॥ कृत्स्नं निवेदयामासुर्गथावद्वाक्यकोविदाः ॥ ११ ॥ यौ तार्विद्रजिता

भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ निबद्धौ शरबंधेन निष्प्रकंपभुजौ कृतौ ॥ १२ ॥ विमुक्तौ शरबंधेन
 नश्येते तौ रणाजिरे ॥ पाशानिव गजौ छित्त्वा गजेंद्रसमविक्रमौ ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां
 राक्षसेन्द्रो महाबलः ॥ चितारोषसमाक्रांतो विवर्णवदनोऽभवत् ॥ १४ ॥ घोरैर्दत्तवैरैर्बद्धौ शरैराशी-
 विषोषमैः ॥ अमोघैः सूर्यसंकाशैः प्रमथ्येद्रजिता युधि ॥ १५ ॥ तदस्त्रबंधमासाद्य यदि मुक्तौ रिपू-
 मम ॥ संशयस्थमिदं सर्वमनुपश्याम्यहं बलम् ॥ १६ ॥ निष्फलाः खलु संवृत्ताः शराः पावकतेजसः ॥
 आदत्तं चैतु संभ्रामे रिपूणां जीवितं मम ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धो निःश्वसन्नुरागो यथा ॥
 अब्रवीद्रक्षसां मध्ये धूम्राक्षं नाम राक्षसम् ॥ १८ ॥ बलेन महता युक्तो राक्षसैर्ममविक्रमैः ॥ त्वं वधा-
 याशु नियाहि रामस्य सह वानरैः ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु धूम्राक्षो राक्षसेन्द्रेण धीमता ॥ परिक्रम्य
 ततः शीघ्रं निर्जगाम नृपालयात् ॥ २० ॥ अभिनिष्क्रम्य तद्वारं बलाध्यक्षमुवाच ह ॥ त्वरयस्व
 बलं शीघ्रं किं चिरेण युयुत्सतः ॥ २१ ॥ धूम्राक्षवचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो बलानुगः ॥ बलमुद्यो-
 जयामास रावणस्याज्ञया भृशम् ॥ २२ ॥ ते बद्धघंटा बलिनो घोररूपा निशाचराः ॥ विनम्य-
 माना संहृष्टा धूम्राक्षं पर्यवारयन् ॥ २३ ॥ विविधायुधहस्ताश्च शूरमुद्गरपाणयः ॥ गदाभिः पट्टि-
 शैर्दंडैरायसैर्मुसलैरपि ॥ २४ ॥ परिघैर्भिदिपालैश्च भलैः पाशैः परश्वैः ॥ निर्ययूराक्षसा घोरा
 नदंतो जलदा यथा ॥ २५ ॥ रथैः कवचिनस्त्वन्ये ध्वजैश्च समलंकृतैः ॥ सुवर्णजालविहृतैः खरैश्च
 विविधाननैः ॥ २६ ॥ हयैः परमशीघ्रैश्च गजैश्चैव मदोत्कटैः ॥ निर्ययुर्नैर्कृतव्याघ्रा व्याघ्रा इव
 दुरासदाः ॥ २७ ॥ मृगसिंहमुखैर्युक्तं खरैः कनकभूषितैः ॥ आरुरोह रथं दिव्यं धूम्राक्षः खर-

निःस्वनः ॥ २८ ॥ स नित्यातो महावीर्यो धूम्राक्षो राक्षसैर्धृतः ॥ हसन्वै पश्चिमद्वाराद्धनूमान्यत्र
 तिष्ठति ॥ २९ ॥ रथप्रवरमास्थाय खरयुक्तं खरस्वनम् ॥ प्रयातं तु महाघोरं राक्षसं भीमदर्शनम् ॥
 ॥ ३० ॥ अंतरिक्षगताः क्रूराः शकुनाः प्रत्येषधयन् ॥ रथशीर्षे महाभीमो गृध्रश्च निपपात ह ॥
 ॥ ३१ ॥ ध्वजाग्रे प्रथिताश्चैव निपेतुः कुणपाशनाः ॥ रुधिराद्रो महाञ्जितः कर्बधः पतितो भुवि ॥
 ॥ ३२ ॥ विस्वरं चोत्सृजन्नादान्धूम्राक्षस्य निपातितः ॥ ववर्ष रुधिरं देवः संचचाल च मेदिनी ॥
 ॥ ३३ ॥ प्रतिलोमं बभौ वायुर्निर्घातसमानिःस्वनः ॥ तिमिरौघावृतास्तत्र दिशश्च न चकाशरे ॥ ३४ ॥
 स तूपातांस्ततो दृष्ट्वा राक्षसानां भयावहान् ॥ प्रादुर्भूतान्सुघोरांश्च धूम्राक्षो व्यथितोऽभूवत् ॥ मुमुहू
 राक्षसाः सर्वे धूम्राक्षस्य पुरःसराः ॥ ३५ ॥ ततः सुभीमो बहुभिर्निशाचैर्धृतोऽभिनिष्क्रम्य रणे-
 त्सुको बली ॥ ददर्श तां राघवबाहुपालितां महौघकल्पां बहुवानरीं चमूम् ॥ ३६ ॥ इत्यर्षे श्रीम-
 द्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे एकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ ध्रुमाक्षं प्रेक्ष्य
 नित्यातं राक्षसं भीमाविक्रमम् ॥ विनेदुर्वानराः सर्वे ग्रहणा युद्धकाक्षिणः ॥ १ ॥ तेषां सुतुमुलं युद्धं
 संजज्ञे कपिरक्षसाम् ॥ अन्योन्यं पादपैर्वोरैर्नैत्रतां शूलमुदरैः ॥ २ ॥ राक्षसैर्वानरा घोरा विनिष्क्रुताः
 समंततः ॥ वानरै राक्षसाश्चापि दुर्मैर्भूसमीकृताः ॥ ३ ॥ राक्षसास्त्वभिःकुद्धा वानरान्निशितैः
 शरैः ॥ विव्यधुघोरैरसंकाशैः कंकपत्रैराजिह्वगैः ॥ ४ ॥ ते गदाभिश्च भीमाभिः पट्टिशैः कूटमुदरैः ॥
 घोराश्च परिघैश्चित्रैश्चैलैश्चापि संश्रितैः ॥ ५ ॥ विदार्यमाण राक्षोभिर्वानरास्ते महाबलाः ॥ अमर्ष-
 जनितोद्धर्षाश्चक्रुः कर्मण्यभीतवत् ॥ ६ ॥ शरनिर्भिन्नगान्नास्ते शूलनिर्भिन्नदेहिनः ॥ जगृहुस्ते द्रुमा-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ५२. * (१०६२)

स्तत्र शिलाश्च हरियूथपाः ॥ ७ ॥ ते भीमवेगा हरयो नर्दमानास्ततस्ततः ॥ ममंथु राक्षसान्भी-
 रात्रामानि च बभाषिरे ॥ ८ ॥ तद्बभूव्राद्धुतं घोरं युद्धं वानरराक्षसाम् ॥ शिलाभिर्विविधाभिश्च
 बहुशालैश्च पादपैः ॥ ९ ॥ राक्षसा मयिताः केचिद्वानरैर्जितकाशिभिः ॥ प्रवेमू रुधिरं केचिन्मुखै
 रुधिरभोजनाः ॥ १० ॥ पार्श्वेषु दारिताः केचित्केचिद्राशकृता द्रुमैः ॥ शिलाभिश्चूर्णिताः केचि-
 त्केचिद्वैर्विदारिताः ॥ ११ ॥ ध्वजैर्विमथितैर्भक्षैः खड्गैश्च विनिपातितैः ॥ रथैर्विध्वंसिताः केचिद्वय-
 थिता रजनीचराः ॥ १२ ॥ गजैर्द्वैः पर्वताकारैः पर्वताग्रैर्वनौकसाम् ॥ मथितैर्वाजिभिः कर्णौ सारो-
 हर्वसुधातलम् ॥ १३ ॥ वानरैर्भीमविक्रांतैराप्लुत्योत्प्लुत्य वेगितैः ॥ राक्षसाः करजैस्तीक्ष्णैर्मुखेषु
 विनिदारिताः ॥ १४ ॥ विषण्णवदन्ता भूयो विप्रकीर्णशिरोरुहाः ॥ मूढाः शोणितगंधेन निपेतुर्धर-
 णीतले ॥ १५ ॥ अन्ये तु परमक्रुद्धा राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ तल्लेखाभिधावंति वज्रस्पर्शसमै-
 र्दरीन् ॥ १६ ॥ वानरैः पातयंतस्ते वेगिता वेगवत्तरैः ॥ मुष्टिभिश्चरणैर्दतैः पादपैश्चावपोथिताः ॥
 ॥ १७ ॥ सैन्यं तु विद्रुतं दृष्ट्वा धूम्राक्षो राक्षससर्पभः ॥ रोयेण कदनं चक्रे वानराणां युयुत्सताम् ॥
 ॥ १८ ॥ प्रासैः प्रमथिताः केचिद्वानराः शोणितस्रवाः ॥ मुद्गरैराहताः केचित्पतिता धरणीतले ॥ १९ ॥
 परिधैर्मथिताः केचिद्विदिपालैश्च दारिताः ॥ पट्टशैर्मथिताः केचिद्विह्वलतो गतास्रवः ॥ २० ॥ केचि-
 द्विनिहता भूमौ रुधिराद्रां वनौकसः ॥ केचिद्विद्राविता नष्टाः सैक्रुद्धे राक्षसैर्युधि ॥ २१ ॥ विभिन्न-
 हृदयाः केचिदेकपार्श्वेन शायिताः ॥ विदारितास्त्रिशूलैश्च केचिद्रात्रैर्विनिःसृताः ॥ २२ ॥ तत्सुभीमं
 महद्युद्धं हरिराक्षससंकुलम् ॥ प्रबभौ शस्त्रबहुलं शिलापादपसंकुलम् ॥ २३ ॥ धनुर्ज्यातं त्रिमधुरं

* श्रीवाल्मीकीयारामायणे युद्धकांडे ॥ सर्गः ५३. * (१०६३)

द्विक्वातालसमन्वितम् ॥ मंदस्तानितगीतं तद्युद्धं गांधर्वमावभौ ॥ २४ ॥ धूम्राक्षस्तु धनुष्पाणिर्वानरा-
न्नमूर्धनि ॥ हसन्निद्रावयामास दिशस्ताञ्छरवृष्टिभिः ॥ २५ ॥ धूम्राक्षेणार्दितं सैन्यं व्यथितं
प्रेक्ष्य मारुतिः ॥ अभ्यवर्तत संक्रुद्धः प्रगृह्य विपुलां शिलाम् ॥ २६ ॥ क्रोधाद्दृष्टिगुणताम्राक्षः
पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ शिलां तां पातयामास धूम्राक्षस्य रथं प्रीति ॥ २७ ॥ आपतंतीं शिलां दृष्ट्वा गदान-
मुद्यम्य संभ्रमात् ॥ रथादाप्लुत्य वेगेन वसुधायां व्यतिष्ठत ॥ २८ ॥ सा प्रमथ्य रथं तस्य निपपात
शिला सुवि ॥ सचक्रकूबरमुखं सध्वजं सशरासनम् ॥ २९ ॥ स त्यक्त्वा तु रथं तस्य हनूमान्मारुतान-
त्मजः ॥ रक्षसां कदनं चक्रे सस्कंधवितपैर्दुमैः ॥ ३० ॥ विभिन्नशिरसो भूत्वा राक्षसा रुधिरोक्षिताः ॥
दुमैः प्रमथिताश्चान्ये निपेतुर्वर्णतिले ॥ ३१ ॥ विद्राव्य राक्षसं सैन्यं हनूमान्मारुतात्मजः ॥ गिरेः शिखर-
मादाय धूम्राक्षमभिदुदुवे ॥ ३२ ॥ तमापतंतं धूम्राक्षो गदासुद्यम्य वीर्यवान् ॥ विनर्दमानः सहसा
हनूमेतमभिद्रवत् ॥ ३३ ॥ तस्य क्रुद्धस्य रोपेण गदां तां बहुकंदकाम् ॥ पातयामास धूम्राक्षो मस्तकेऽथ
हनूमतः ॥ ३४ ॥ ताडितः स तथा तत्र गदया भीमवेगया ॥ स कपिमारुतबलस्तं प्रहारमचित्तयन्
॥ ३५ ॥ धूम्राक्षस्य शिरोमध्ये गिरिश्रृंगमपातयत् ॥ स विस्फारितसर्वाङ्गो गिरिश्रृंगेण ताडितः ॥ ३६ ॥
पपात सहसा भूमौ विकीर्णं इव पर्वतः ॥ धूम्राक्षं निहतं दृष्ट्वा हतशेषा निशाचराः ॥ त्रस्ताः प्रविवि-
शुलंकां वध्यमानाः फुवंगमैः ॥ ३७ ॥ स तु पवनसुतो निहत्य शत्रून्क्षतजवहाः सरितश्च संविकीर्य ॥
रिपुवधजनितश्रमो महात्सा मुदमगमत्कपिभिः सुपूज्यमानः ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे द्विपंचाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ धूम्राक्षं निहतं श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥

क्रोधेन महताविष्टो निःश्वसन्नुरगो यथा ॥ १ ॥ दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य क्रोधेन कलुषीकृतः ॥
 अत्रवीद्राक्षसं क्रूरं वज्रदंष्ट्रं महाबलम् ॥ २ ॥ गच्छ त्वं वीर निर्याहि राक्षसैः परिवारितः ॥ जहि
 दाशरथिं रामं सुग्रीवं वानरैः सह ॥ ३ ॥ तथेत्युक्त्वा द्रुततरं मायावी राक्षसेश्वरः ॥ निर्जगाम बलैः
 सार्धं बहुभिः परिवारितः ॥ ४ ॥ नागैरश्वैः खरैरुष्टैः संयुक्तः सुसमाहितः ॥ पताकाध्वजचित्रैश्च बहुभिः
 समलंकृतः ॥ ५ ॥ ततो विचित्रकेयूरमुकुटेन विभूषितः ॥ तनुत्रं च समवृत्य सधनुर्निर्ययौ द्रुतम्
 ॥ ६ ॥ पताकालंकृतं दंष्ट्रं ततकांचनभूषितम् ॥ रथं प्रदक्षिणं कृत्वा समारोहबभूवपतिः ॥ ७ ॥ ऋष्टि-
 भिस्तोमारौश्चित्रैः श्लक्ष्णैश्च सुसलैरपि ॥ भिदिपालैश्च चापैश्च शक्तिभिः पट्टिशैरपि ॥ ८ ॥ खड्गैश्चक्रै-
 र्गदाभिश्च निशितैश्च परश्वधैः ॥ पदातयश्च निर्याति विविधाः शस्त्रपाणयः ॥ ९ ॥ विचित्रवाससः
 सर्वे दीप्ता राक्षसपुंगवाः ॥ गजा मदोत्कटाः शूराश्चलंत इव पर्वताः ॥ १० ॥ ते युद्धकुशला रूढा
 स्तोमरांकुशपाणिभिः ॥ अन्ये लक्षणसंयुक्ताः शूरा रूढा महाबलाः ॥ ११ ॥ तद्राक्षसबलं सर्वं विप्र-
 स्थितमशोभत ॥ प्रावृट्काले यथा मेघा नर्दमानाः सविद्युतः ॥ १२ ॥ निःसृता दक्षिणद्वारादंगदो यत्र
 यूथपः ॥ तेषां निष्क्रममाणानामशुभं समजायत ॥ १३ ॥ आकाशाद्विघनार्त्तिब्रादुल्मुकान्यपतंतदा ॥
 वभंतः पावकज्वालाः शिवा घोरा ववाशिरे ॥ १४ ॥ व्याहृतं मृगा घोरा रक्षसां निधनं तदा ॥
 समापतंतो योधास्तु प्रास्वलंस्तत्र दारुणम् ॥ १५ ॥ एतानौत्पातिकान्दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ धैर्य-
 मालंब्य तेजस्वी निर्जगाम रणोत्सुकः ॥ १६ ॥ तांस्तु विद्रवतो दृष्ट्वा वानरा जितकाशिनः ॥ प्रणेदुः
 सुमहानादान्दिशः शब्देन पूरयन् ॥ १७ ॥ ततः प्रवृत्तं तुमुलं हरिणां राक्षसैः सह ॥ घोराणां भीम-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ५४. *

(१०६५)

रूपणामन्योन्यवधकाक्षिणाम् ॥ १८ ॥ निष्पतंतो महोत्साहा भिन्नदेहशिरोधराः ॥ रुधिराक्षितसर्वा-
गा न्यपतन्धरणीतले ॥ १९ ॥ केचिदन्योन्यपासाद्य शूराः परिघबाहवः ॥ चिक्षिपुर्विविधाच्छस्त्रान्स-
मरेष्वनिवर्तिनः ॥ २० ॥ दुर्माणां च शिलानां च शस्त्राणां चापि निःस्वनः ॥ श्रूयते सुमहोस्तत्र
धोरो हृदयभेदनः ॥ २१ ॥ रथनेमिस्वनस्तत्र धनुषश्चापि घोरवत् ॥ शंखमेरीमृदंगाणां बभूव तुमुलः
स्वनः ॥ २२ ॥ केचिदस्त्राणि संत्यज्य बाहुयुद्धमकुर्वत ॥ तलैश्च चरणैश्चापि मुष्टिभिश्च द्रुमैरपि ॥ २३ ॥
जानुभिश्च हताः कोचिद्भयदेहाश्च राक्षसाः ॥ शिलाभिश्चूर्णिताः केचिद्भानरैर्युद्धमुद्देः ॥ २४ ॥
वज्रदंष्ट्रेऽथ तं दध्वा रणे वित्रासयन्हरीन् ॥ चचार लोकसंहारे पाशहस्त इवातकः ॥ २५ ॥ बलवंतोऽब-
विदुषो नानाप्रहरणा रणे ॥ जघ्नुर्वानरसैन्यानि राक्षसाः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ २६ ॥ जघ्ने तान्नाशसा-
न्सर्वान्मृष्टो वायुसुतो रणे ॥ क्रोधेन द्विगुणाविष्टः संवर्तक इवानलः ॥ २७ ॥ तान्नाशसगणा-
न्सर्वान्मृष्टुमुद्यम्य वीर्यवान् ॥ अंगदः क्रोधतान्नाशः सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ २८ ॥ चकार कदनं घोरं
शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ अंगदाभिहतास्तत्र राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ २९ ॥ विभिन्नाशिरसः पेतुर्निकृता इव
पादपाः ॥ रथैश्चत्रैर्ध्वजैश्चैः शरीरैर्हरिरक्षसाम् ॥ ३० ॥ रुधिरौघेण संछन्ना भूमिर्भयकरी तदा ॥
हारकेयूरवज्रैश्च च्छत्रैश्च समलंकृता ॥ ३१ ॥ भूमिर्भाति रणे तत्र शारदिव यथा निशा ॥ अंगदस्य च
वेगेन तद्वाक्षसबलं महत् ॥ प्राकंपत तदा तत्र पवनेनाम्बुदो यथा ॥ ३२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे त्रिपचाशः सर्गः
॥ ५३ ॥ स्वबलस्य च घातेन अंगदस्य बलेन च ॥ राक्षसः क्रोधमाविष्टो वज्र-

वृष्टो महाबलः ॥ १ ॥ विस्फार्य च धनुर्वीरं शक्राशनिसमप्रभम् ॥ वानराणामनीकानि
 भ्राकिरच्छरवृष्टिभिः ॥ २ ॥ राक्षसाश्चापि मुख्यास्ते रथैश्च समवस्थिताः ॥ नानाप्रहरणाः शूराः प्रायु-
 ध्यंत तदा रणे ॥ ३ ॥ वानराणां च शूरास्तु ते सर्वे प्लवर्गर्भभाः ॥ अयुध्यंत शिलाहस्ताः समवेताः संभंततः
 ॥ ४ ॥ तत्रायुधसहस्राणि तस्मिन्नायोधने भृशम् ॥ राक्षसाः कपिमुख्येषु पातयांचक्रिरे तदा ॥ ५ ॥
 वानराश्चैव रक्षःसु गिरिवृक्षान्महाशिलाः ॥ प्रवीराः पातयामासुर्मत्तवारणसन्निभाः ॥ ६ ॥ शूराणां
 युद्धथ मानानां समरेष्वनिर्वर्तिनाम् ॥ तद्राक्षसगणानां च सुयुद्धं समवर्तत ॥ ७ ॥ अभम्रशिरसः केचिच्छि-
 न्नैः पादैश्च बाहुभिः ॥ शस्त्रैरादितदेहास्तु रुधिराण्यसमुक्षिताः ॥ ८ ॥ हरयो राक्षसाश्चैव शेरते गां
 समाश्रिताः ॥ कंकगृध्रबलाढ्याश्च गोमायुकुलसंकुलाः ॥ ९ ॥ कबंधानि समुत्पेतुर्भीरूणां भीषणानि वै ॥
 भुजपाणिशिरश्छिन्नाच्छिन्नकायाश्च भूतले ॥ १० ॥ वानरा राक्षसाश्चापि निपेतुस्तत्र भूतले ॥ ततो
 वानरसैन्येन हन्यमाननिशाचरम् ॥ ११ ॥ प्राभज्यत बलं सर्वं वज्रदंष्ट्रस्य पश्यतः ॥ राक्षसान्भयवि-
 त्रस्तान्हन्यमानान्प्लवंगमैः ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा स रोषताम्राक्षो वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान् ॥ प्रविवेश धनुष्पा-
 णिस्त्रासयन्हरिवाहिनीम् ॥ १३ ॥ शरैर्विदारयामास कंकपत्रैरजिह्वैः ॥ बिभेद वानरांस्तत्र सप्ताष्टौ नव
 पंच च ॥ विव्याध परमक्रुद्धो वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १४ ॥ त्रस्ताः सर्वे हरिगणाः शरैः संकृतदेहि-
 नः ॥ अंगदं संप्रधावन्ति प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ १५ ॥ ततो हरिगणान्भगनन्दद्व्या वालिमुतस्तदा ॥ क्रोधे-
 न वज्रदंष्ट्रं तमुदीक्षंतमुदैक्षत ॥ १६ ॥ वज्रदंष्ट्रोऽगदश्चोभौ योयुध्येते परस्परम् ॥ चेरतुः परमक्रुद्धौ
 हरिं मत्तगजाविव ॥ १७ ॥ ततः शरसहस्रेण हरिपुत्रं महाबलम् ॥ जघान मर्मदेशेषु शरैरग्निशि-

खोपमैः ॥ १८ ॥ रुधिरोक्षितसर्वांगो बालिसूनुर्महाबलः ॥ चिक्षेप वज्रदंष्ट्राय वृक्षं भीमपराक्रमः ॥ १९ ॥
दृष्ट्वा पतंतं तं वृक्षमसंभ्रांतश्च राक्षसः ॥ चिच्छेद बहुधा सोऽपि मथितः प्रापतद्भुवि ॥ २० ॥ तं दृष्ट्वा
वज्रदंष्ट्रस्य विक्रमं प्लवगर्षभः ॥ प्रगृह्य विपुलं शैलं चिक्षेप च ननाद च ॥ २१ ॥ तमापतंतं दृष्ट्वा स
रथादाच्छृत्य वीर्यवान् ॥ गदापाणिरसंभ्रांतः प्रथिव्यां समतिष्ठत ॥ २२ ॥ अंगदेन शिला क्षिप्ता गत्वा
तु रणमूर्धनि ॥ स्वक्कूबरं साक्षं प्रममाथ रथं तदा ॥ २३ ॥ ततोऽन्यच्छिखरं गृह्य विपुलं दुमभूषित-
तम् ॥ वज्रदंष्ट्रस्य शिरसि पातयामास वानरः ॥ २४ ॥ अभवच्छोणितोद्गारी वज्रदंष्ट्रः सुमूर्च्छितः ॥ मुहुर्तमभ-
वन्मूढो गदामालिङ्ग्य निःश्वसन् ॥ २५ ॥ स लब्धसंज्ञो गदया बालिपुत्रमवास्थितम् ॥ जघान परमकुद्धो
वक्षोदेशे निशाचरः ॥ २६ ॥ गदां त्यक्त्वा ततस्तत्र मुष्टियुद्धमकुर्वत ॥ अन्योन्यं जघ्नतुस्तत्र तावुभौ
हरिराक्षसौ ॥ २७ ॥ रुधिरोद्गारिणौ तौ तु प्रहरैर्जनितश्रमौ ॥ बभूवतुः सुविक्रांतावंगारकनुधाविव
॥ २८ ॥ ततः परमतेजस्वी अंगदः प्लवगर्षभः ॥ ऊपाटय वृक्षं स्थितवानासित्पुष्पफलैर्युतः ॥ २९ ॥
जग्राह चार्षभं चर्म खड्गं च विपुलं शुभम् ॥ किंकिणीजालसंलग्नं चर्मणा च परिच्छृतम् ॥ ३० ॥
चित्रांश्च रुचिरान्मागोश्चैरतुः कपिराक्षसौ ॥ जघ्नतुश्च तदान्योन्यं नर्हतौ जयक्रांक्षिणौ ॥ ३१ ॥
ब्रणैः समुत्थैः शोभेतां पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ युध्यमानौ परिश्रंताौ जानुभ्यामवनीं गतौ ॥ ३२ ॥
निमेषान्तरमात्रेण अंगदः कपिकुंजरः ॥ उदतिष्ठत दीप्ताक्षो दंडाहत इवोरगः ॥ ३३ ॥ निर्मलेन सुवैतेन
खड्गेनास्य महच्छिरः ॥ जघान वज्रदंष्ट्रस्य बालिसूनुर्महाबलः ॥ ३४ ॥ रुधिरोक्षितगात्रस्य बभूव
पतितं द्विधा ॥ तच्च तस्य परीताक्षं शुभं खड्गहतं शिरः ॥ ३५ ॥ वज्रदंष्ट्रं हतं दृष्ट्वा राक्षसा भयमो-

हिताः ॥ त्रस्ता ह्यभ्यद्रवैल्लंकां वध्यमानाः प्लवंगमैः ॥ विषण्णवदना दीना ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखाः
 ॥ ३६ ॥ निहत्य तं वज्रधरः प्रतापवान्स वालिसूनुः कपिसैन्यमध्ये ॥ जगाम हर्षं महितो महाबलः
 सहस्रनेत्रखिदशैरिवावृतः ॥ ३७ ॥ इत्यर्पे श्रीम० वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्ध० चतु-
 ष्पंचाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ वज्रदंष्ट्रं हतं श्रुत्वा वालिपुत्रेण रावणः ॥ बलाध्यक्षमुवाचेदं कृताञ्जलिमुप-
 स्थितम् ॥ १ ॥ शीघ्रं निर्यातुं दुर्धर्षा राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ अकंपनं पुरस्कृत्य सर्वशस्त्रास्त्रको-
 विदम् ॥ २ ॥ एष शास्ता च गोप्रा च नेता च युधि सत्तमः ॥ भूतिकामश्च मे नित्यं नित्यं च
 समरप्रियः ॥ ३ ॥ एष जेष्यति काकुत्स्थौ सुप्रवि च महाबलम् ॥ वानराश्चापरान्धोरान्धेनिष्य-
 ति न संशयः ॥ ४ ॥ परिगृह्य सतामाज्ञां रावणस्य महाबलः ॥ स्वबलं प्रेरयामास तदा लघुपराक्रमः
 ॥ ५ ॥ ततो नानाग्रहरणा भीमाक्षा भीमदर्शनाः ॥ निष्पेतू राक्षसा मुख्या बलाध्यक्षप्रचोदिताः
 ॥ ६ ॥ रथमास्थाय विपुलं तमकांचनभूषणम् ॥ मेघाभो मेघवर्णश्च मेघस्वनमहास्वनः ॥ ७ ॥ राक्षसैः
 संवृतो घोरैस्तदा निर्दोत्यकंपनः ॥ नहि कंपयितुं शक्यः सुरैरपि महामुघे ॥ ८ ॥ अकंपनस्त-
 तस्तेषामादित्य इव तेजसा ॥ तस्य निर्धावमानस्य संरब्धस्य युयुत्सया ॥ ९ ॥ अकस्मादैर्न्यामा-
 गच्छद्भयानां रथवाहिनाम् ॥ विस्फुरन्नयनं चास्य सव्यं युद्धाभिर्नादिनः ॥ १० ॥ विवर्णो मुखवर्णश्च
 गद्गद्भ्रामवत्स्वनः ॥ अभवत्सुदिने काले दुर्दिनं रूक्षमारुतम् ॥ ११ ॥ ऊचुः खगमृगाः सर्वे
 वाचः क्रूरा भयावहाः ॥ स सिंहोपचितस्कंधः शार्ङ्गलसमविक्रमः ॥ १२ ॥ तानुत्पातानचिंत्य निज-
 गाम रणाजिरम् ॥ तथा निर्गच्छतस्तस्य रक्षसः सह राक्षसैः ॥ १३ ॥ बभूव सुमहान्नादः क्षोभय-

त्रिव सागरम् ॥ तेन शब्देन वित्रस्ता वानराणां महारचमूः ॥ १४ ॥ दुर्मशैलप्रहाराणां योद्धुं समुपतिष्ठताम् ॥ तेषां युद्धं महारौद्रं संजज्ञे कपिरक्षसाम् ॥ १५ ॥ रामरावणयोरर्थे समभित्यक्तदेहिनः ॥ सर्वे ह्यतिबलाः शूराः सर्वे पर्वतसन्निभाः ॥ १६ ॥ हरयो राक्षसाश्चैव परस्परार्जिघांसया ॥ तेषां विनर्दतां शब्दः संयुगेऽतितरस्विनाम् ॥ १७ ॥ शुश्राव सुमहान्कोपादन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ रजश्चारुणवर्णामं सुभीममभवद्भृशम् ॥ १८ ॥ उद्धृतं हरिरक्षोभिः संरोध दिशो दश ॥ अन्योन्यं रजसा तेन कौशेयोद्धतपांडुना ॥ १९ ॥ संवृतानि च भूतानि ददृशुर्न रणाजिरे ॥ न ध्वजो न पताका वा चर्म वा तुरगोऽपि वा ॥ २० ॥ आयुधं स्यंदनो वाऽपि ददृशे तेन रेणुना ॥ शब्दश्च सुमहांस्तेषां नर्दतामभिधावताम् ॥ २१ ॥ श्रूयते तुमुलो युद्धे न रूपाणि चकाशिरे ॥ हरीनेव सुसंरुष्टा हरयो जघ्नुराहवे ॥ २२ ॥ राक्षसा राक्षसांश्चापि निजघ्नुस्तिमिरे तदा ॥ ते परांश्च विनिघ्नंतः स्वांश्च वानरराक्षसाः ॥ २३ ॥ रुधिराद्रौ तदा चकुर्महीं पंकानुलेपनाम् ॥ ततस्तु रुधिरौघेन सिक्तं ह्यपातं रजः ॥ २४ ॥ शरीरशवसंकीर्णा धभूव च वसुंधरा ॥ दुर्मशक्तिगदाप्रासैः शिलापरिघतोमरैः ॥ २५ ॥ राक्षसा हरयस्तूर्णे जघ्नुरन्योन्यमोजसा ॥ बाहुभिः परिघाकारैर्युध्यंतः पर्वतोपमान् ॥ २६ ॥ हरयो भीमकर्माणो राक्षसाजघ्नुराहवे ॥ राक्षसास्त्वभिसंकुद्धाः प्रासतोमरपणयः ॥ २७ ॥ कपीन्निजघ्निरे तत्र शकैः परमदारुणैः अंकपनः सुसंकुद्धो राक्षसानां चमूपतिः ॥ २८ ॥ संदर्षयति तान्सर्वान्राक्षसान्भीमाविक्रमान् ॥ हरयस्त्वपि रक्षांसि महाद्रुममहाश्मभिः ॥ २९ ॥ विदारयत्यभिक्रम्य शलाण्याच्छिद्य वीर्यतः ॥ एतस्मिन्नंतरे वीरा हरयः कुसुदो नलः ॥ ३० ॥ मैदश्च परमकुदश्चकुर्वैगमनुत्तमम् ॥ ते तु वृक्षमहावीरा

राक्षसावां चमूमुखे ॥ ३१ ॥ कदनं सुमहबकुलीलया हरिपुंगवाः ॥ ममथू राक्षसान्सर्वे नानाप्रहरणैर्भू-
 त्नाम् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० युद्धकाण्डे पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ तद्दृष्ट्वा
 सुमहत्कर्म कृतं वानरसत्तमैः ॥ क्रोधमाहारयामास युधि तीव्रमकंपनः ॥ १ ॥ क्रोधमूर्च्छिततरूपस्तु धुन्व-
 न्यरमकामुकम् ॥ दृष्ट्वा तु कर्म शत्रूणां सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ तत्रैव तावत्स्वरितो रथं प्रापय
 सारथे ॥ एते च बलिनो ह्नांति सुबहून्राक्षसान्गणे ॥ ३ ॥ एते च बलवंतो वा भीमकोपाश्च वानराः ॥
 दुर्मशैलप्रहरणास्तितष्ठति प्रमुखे मम ॥ ४ ॥ एतान्निहंतुमिच्छामि समरश्लाघिनो ह्यहम् ॥ एतैः प्रमथितं
 सर्वं रक्षसां दृश्यते बलम् ॥ ५ ॥ ततः प्रचलिताश्वेन रथेन रथिनां वरः ॥ हरीनभ्यपतद्गराच्छरजौल-
 रकंपनः ॥ ६ ॥ न स्थातुं वानरा शुकुः किं पुनर्योद्धमाहवे ॥ अकंपनशरैर्भग्नाः सर्वे एवाभिदुद्रुवुः
 ॥ ७ ॥ तान्मृत्युवशमापन्नानकंपनशरानुगान् ॥ समीक्ष्य हनुमाञ्जातीनुपतस्थे महाबलः ॥ ८ ॥ तं महाप्लु-
 वगं दृष्ट्वा सर्वे ते प्लवगर्भभाः ॥ समेत्य समरे वीराः सहिताः पर्यवारयन् ॥ ९ ॥ व्यवस्थितं हनूमंतं ते
 दृष्ट्वा प्लवगर्भभाः ॥ बभूवुर्वलवंतो हि बलवंतमुपाश्रिताः ॥ १० ॥ अकंपनस्तु शैलभं हनूमंतमवस्थितम्
 महद्द्र इव घ.राभिः शरैरभिववर्ष ह ॥ ११ ॥ अचिंतयित्वा बाणौघाञ्शरीरे पातितान्कपिः ॥ अकंपन-
 वचार्थार्थ्य मनो दुध्रे महाबलः ॥ १२ ॥ स प्रहस्य महोतेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ अभिदुद्राव तद्रक्षः
 कंपयान्निव मेदिनीम् ॥ १३ ॥ तस्याथ नर्दमानस्य दीप्यमानस्य तेजसा ॥ बभूव रूपं दुर्धषं दीप्त्येव
 विभावसोः ॥ १४ ॥ आत्मानं त्वप्रहरणं ज्ञात्वा क्रोधसमन्वितः ॥ शैलमुत्पाटयामास वेगेन हरिपुंगवः
 ॥ १५ ॥ गृहीत्वा सुमहाशैलं पाणिनैकेन मारुतिः ॥ स विनद्य महानादं भ्रामयामास वीर्यवान्

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ५६. * (१०७१)

॥ १६ ॥ ततस्तमभिदुद्राव राक्षसेन्द्रमकंपनम् ॥ पुरा हि नमुचि संख्ये वज्रेणेव पुरंदरः ॥ १७ ॥ अकंपनस्तु तद्दृष्ट्वा गिरिशृंगं समुद्यतम् ॥ दूरादेव महाबाणैरर्धचंद्रैरदारयत् ॥ १८ ॥ तं पर्वताग्रमाकाशे रक्षो बाणविदारितम् ॥ विकीर्णं पतितं दृष्ट्वा हनूमान्कोधमाकिञ्चितः ॥ १९ ॥ सोऽश्वकर्णं समासाद्य रोषदर्पान्वितो हरिः ॥ तूर्णमुत्पाटयामास महागिरिमिवोच्छ्रितम् ॥ २० ॥ तं गृहीत्वा महास्कंधं सोऽश्वकर्णं महाद्युतिः ॥ प्रगृह्य परया प्रीत्या भ्रामयामास भूतले ॥ २१ ॥ प्रधाननुरुवेगेन बभञ्ज तरसा दुमान् ॥ हनूमान्परमकुण्डश्चरैर्दारयन्महीम् ॥ २२ ॥ गजानां सगजारोहान्सरथान्स्थितनस्तथा ॥ जघान हनूमान्भोमान्नाश्वसांश्च पदातिगान् ॥ २३ ॥ तमैतकमिव कुण्डं सदुमं प्राणहारिणम् ॥ हनूमंतमभिप्रेक्ष्य राक्षसा विप्रदुदुवुः ॥ २४ ॥ तमापतंतं संकुण्डं राक्षसानां भयावहम् ॥ ददर्शकंपनो वीरश्चुक्षोभ च ननाद च ॥ २५ ॥ स चतुर्दशभिर्बाणैर्निक्षिप्तैर्दृढदारणैः ॥ निर्विभेद महावीर्यं हनूमंतमकंपनः ॥ २६ ॥ स तथा विप्रकीर्णस्तु नाराचैः शितशक्तिभिः ॥ हनूमान्दृष्टे वीरः प्ररुढ इव सानुमान् ॥ २७ ॥ विरराज महावीर्यो महाकायो महाबलः ॥ पुष्पिताशोकसंकाशो विधूम इव पावकः ॥ २८ ॥ ततोऽन्यं वृक्षमुत्पाट्य कृत्वा वेगमनुत्तमम् ॥ शिरस्यभिजघानाशु राक्षसेन्द्रमकंपनम् ॥ २९ ॥ स वृक्षेण हतस्तेन सक्रोधेन महात्मना ॥ राक्षसो वानरैरेण पपात च ममार च ॥ ३० ॥ तं दृष्ट्वा निहतं भूमौ राक्षसेन्द्रमकंपनम् ॥ व्यथिता राक्षसाः सर्वे क्षितिकंप इव दुःखाः ॥ ३१ ॥ त्यक्तप्रहरणाः सर्वे राक्षसास्ते पराजिताः ॥ लंकाभिमयि युद्धासाद्वानरैस्तैरभिद्रुताः ॥ ३२ ॥ ते मुक्तकेशाः संभ्रांता भग्नमानाः पराजिताः ॥ भयाच्छ्रमजलैर्गैः प्रस्रवद्भिर्विदुदुवुः ॥ ३३ ॥ अन्योन्यं ते प्रम-

अंतो विविशुर्नगरं भयात् ॥ पृष्ठतस्ते तु संमूढाः प्रेक्षमाणा मुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥ तेषु लंकां ग्रविष्टेषु
 राक्षसेषु महाबलाः ॥ समेत्य हरयः सर्वे हनूर्भतमपूजयन् ॥ ३५ ॥ सोऽपि प्रवृद्धस्तान्सर्वान्हरीन्सं-
 प्रत्यपूजयत् ॥ हनूमान्सत्त्वसंपन्नो यथाहमनुकूलतः ॥ ३६ ॥ विन्देदुश्च यथाप्राणं हरयो जितकाशिनः ॥
 चक्रुषुश्च पुनस्तत्र सप्राणानेव राक्षसान् ॥ ३७ ॥ स वीरशोभासमजन्महाकपिः समेत्य रक्षांसि निहत्य
 मारुतिः ॥ महासुरं भीममभिन्ननाशनं विष्णुयैवोरुबलं चमूमुखे ॥ ३८ ॥ अपूजयन्देवगणास्तदा कपिं
 स्वयं च रामोऽतिबलश्च लक्ष्मणः ॥ तथैव सुग्रीवमुखाः प्लवंगमा विभीषणश्चैव महाबलस्तदा ॥ ३९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे षट्पंचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ अकंपन-
 वधं श्रुत्वा क्रुद्धो वै राक्षसेश्वरः ॥ किंचिदीनमुखश्चापि सचिवांस्तानुदैक्षत ॥ १ ॥ स तु ध्यात्वा
 मुहूर्तं तु मंत्रिभिः संविचार्य च ॥ ततस्तु रावणः पूर्वदिवसे राक्षसाधिपः ॥ पुरीं परिययौ लंकां
 सर्वान्गुल्मानवेक्षितुम् ॥ २ ॥ तां राक्षसगणैर्गुप्तं गुल्मैर्बहुभिरावृताम् ॥ ददर्श नगरीं राजा पताका-
 ध्वजमालिनीम् ॥ ३ ॥ रुद्धां तु नगरीं दृष्ट्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ उवाचात्महितं काले ग्रहस्तं युद्धको-
 विदम् ॥ ४ ॥ पुरस्योपनिविष्टस्य सहसा पीडितस्य ह ॥ नान्यं युद्धात्प्रपन्नामि मोक्षं युद्धविशारद ॥ ५ ॥
 अहं वा कुंभकर्णो वा त्वं वा सेनापतिर्मम ॥ इंद्रजिह्वा निकुंभो वा वहेयुर्भारमीदृशम् ॥ ६ ॥ स त्वं
 बलमतः शीघ्रमादाय परिगृह्य च ॥ विजयायाभिनिर्याहि यत्र सर्वे वनौकसः ॥ ७ ॥ निर्याणादेव तूणै
 च चलिता हरिबाहिनी ॥ नर्दतां राक्षसेन्द्राणां श्रुत्वा नादं द्रविष्यति ॥ ८ ॥ चपला ह्यविनीतश्च
 चलचित्ताश्च वानराः ॥ न सहिष्यंति ते नादं सिंहनादमिव द्विषाः ॥ ९ ॥ विद्रुते च वले तस्मिन्नामः

सौमित्रिणा सह ॥ अवशस्तु निराळंबः प्रहस्तव शमोष्यति ॥ १० ॥ आपत्संशयिता श्रेयो नात्र निःसंशयी-
 कृता ॥ प्रतिलोमानुलोमं वा यत्तु नो मन्यसे हितम् ॥ ११ ॥ रावणेनैवमुत्पत्सु प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥
 राक्षसेन्द्रमुवाचेदमसुर्द्विमिशोशना ॥ १२ ॥ राजन्मंत्रितपूर्व नः कुशलैः सह मंत्रिभिः ॥ विवादश्चापि
 नो वृत्तः समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १३ ॥ प्रदानेन तु सीतायाः श्रेयो व्यवसितं मया ॥ अप्रदाने पुनयुद्धं दृष्टमेव
 तथैव नः ॥ १४ ॥ सोऽहं दानैश्च दानैश्च सततं पूजितस्त्वया ॥ सांत्वैश्च विविधैः काले किं न कुर्या
 हितं तव ॥ १५ ॥ नहि मे जीवितं रक्ष्यं पुत्रदारधनानि च ॥ त्वं पश्य मां जुहूर्पतं त्वदर्थे जीवितं
 युधि ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा तु भर्तारं रावणं वाहिनीपतिः ॥ उवाचेदं बलाध्यक्षान्यहस्तः पुरतः स्थि-
 तान् ॥ १७ ॥ समानयत मे शीघ्रं राक्षसानां महाबलम् ॥ मद्गणानां तु वेगेन हतानां तु रणाजिरे ॥ १८ ॥
 अद्य वृष्यंतु मांसादाः पक्षिणः काननौकसः ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षा महाबलाः ॥ १९ ॥
 बलमुद्योजयामासुस्तस्मिन्नाश्वसमंदिरे ॥ सा बभूवु मुहूर्तेन भीमैर्नानाविधायुधैः ॥ २० ॥ लंका राक्ष-
 सविरैस्तैर्गैरिव समाकुला ॥ हुताशनं तर्पयतां ब्राह्मणांश्च नमस्यताम् ॥ २१ ॥ आभ्यगंधप्रतिवहः
 सुरभिर्मारुतो बभौ ॥ सजश्च विविधाकारा जगृहुस्त्वभिर्मंत्रिताः ॥ २२ ॥ संप्राप्तसज्जाः संहृष्टा धार-
 यन्नाक्षसास्तदा ॥ सधनुष्काः कवचिनो वेगादुत्सृज्य राक्षसाः ॥ २३ ॥ रावणं प्रेक्ष्य राजानं प्रहस्तं
 पर्यवारयन् ॥ अयामंश्र्य तु राजानं भेरीमाहृत्य भैरवाम् ॥ २४ ॥ आरुरोह रथं युक्तः प्रहस्तः
 सज्जकल्पितम् ॥ द्वयमेहाजवैर्युक्तं सम्यक्सूतं सुसंयुतम् ॥ २५ ॥ महाजलदनिर्घोषं साक्षाच्चंद्रार्कभा-
 स्वरम् ॥ वरगजजडुर्ध्वं सुवरुथं स्वपत्करम् ॥ २६ ॥ सुवर्णजालंधंयुक्तं प्रहसंतमिव श्रिया ॥ ततस्तं

रथमास्थाय रावणार्पितशासनः ॥ २७ ॥ लंकाया निययौ तूर्णे बलेन महतावृतः ॥ ततो दुन्दुभिनिर्घोषः
पर्जन्यनिनदोपमः ॥ वादित्राणां च निनदः पूरयन्निव मोदिनीम् ॥ २८ ॥ शुश्रुव शंखशब्दश्च
प्रयाते वाहिनीपतौ ॥ निनदंतः स्वराब्धोरान्नाक्षसा जगमुग्रतः ॥ २९ ॥ भोमरूपा
महाकायाः प्रहस्तस्य पुरःसराः ॥ नरांतकः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नतः ॥ प्रहस्तसचिवा ह्येते
निर्ययुः परिवार्य तम् ॥ ३० ॥ व्यूढैव सुघोरेण पूर्वद्वारात्स निर्ययौ ॥ गजयूथनिकाशेन बलेन मह-
तावृतः ॥ ३१ ॥ सागरप्रतिमौघेन वृतस्तेन बलेन सः ॥ प्रहस्तो निर्ययौ क्रुद्धः कालांतकयमोपमः
॥ ३२ ॥ तस्य निर्यणघोषेण राक्षसानां च नर्दताम् ॥ लंकायां सर्वभूतानि निनेदुर्विकृतैः स्वरैः
॥ ३३ ॥ व्यभ्रमाकाशमाविश्य मांसशोणितभोजनाः ॥ मंडलान्यपसव्यानि खगाश्चक्रु रथं प्राते ॥ ३४ ॥
वमंति पावकज्वालाः शिवा घोरा ववाशिरे ॥ अंतरिक्षात्पपातल्का वायुश्च परुषं ववौ ॥ ३५ ॥
अन्योन्यमभिसंबन्धा प्रहाश्च न चकाशिरे ॥ मेघाश्च खरनिर्घोषा रथस्योपरि रक्षसः ॥ ३६ ॥ ववर्षु
रुधिरं चाम्य सिषिचुश्च पुरःसरान् ॥ केतुमूर्धनि गृध्रस्तु विलीनो दक्षिणामुखः ॥ ३७ ॥ नदन्नुभयतः
पार्श्वे समग्रां श्रियमाहरत् ॥ सारथेर्वहुशश्चात्र संग्राममनिर्वर्तिनः ॥ ३८ ॥ प्रतोदो न्यपतद्धस्तात्सूत-
स्य ह्यसादिनः ॥ निर्योणश्रीश्च या च स्याद्भास्वरा च सुदुर्लभा ॥ ३९ ॥ सा ननाश सुहर्तेन स-
मे च स्वखलिता हयाः ॥ प्रहस्तं तं हि निर्योतं प्रख्यातगुणपौरुषम् ॥ युधि नानाप्रहरणा कपिसेना-
ऽभ्यवर्तत ॥ ४० ॥ अथ घोषः सुतुमुलो हरीणां समजायत ॥ वृक्षाणां रुजतां चैव गुर्वीक्षं गृह्णतां
शिखिः ॥ ४१ ॥ नदतां राक्षसानां च वानराणां च गर्जताम् ॥ उभे प्रमुदिते सैन्ये रक्षोगणवनी-

कसाम् ॥ ४२ ॥ वेगितानां समर्थानामन्योन्यवधकांक्षिणाम् ॥ परस्परं चाह्वयतां निनादः श्रूयते महा-
न ॥ ४३ ॥ ततः ग्रहस्तः कपिराजवाहिनीमभिप्रतस्थे विजयाय दुर्मतिः ॥ विवृद्धवेगश्च विवेशितो
चमूं यथा समुद्भूः शलभो विभावसुम् ॥ ४४ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकान्ये च० सा० युद्धकां-
डे सप्तपंचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ ततः ग्रहस्तं निर्यतं दृष्ट्वा रणकृतोद्यमम् ॥ उवाच सस्मितं रामो
विभीषणमरिदमः ॥ १ ॥ क एष सुमहाकायो बलेन महतावृतः ॥ आगच्छति महावेगः
किरूपबलपौरुषः ॥ २ ॥ आचक्ष्व मे महाबाहो वीर्यवंतं निशाचरम् ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रत्यु-
वाच विभीषणः ॥ ३ ॥ एष सेनापतिस्तस्य ग्रहस्तां नाम राक्षसः ॥ लंकायां राक्षसेन्द्रस्य त्रिभागबल-
संवृतः ॥ वीर्यवान्स्त्राविच्छूरः सुप्रख्यातपराक्रमः ॥ ४ ॥ ततः ग्रहस्तं निर्यतं भीमं भीमपराक्रमम् ॥
गर्जतं सुमहाकायं राक्षसेरभिसंवृतम् ॥ ५ ॥ ददर्श महती सेना वानराणां बलीयसाम् ॥ अभिसंजा-
तघोषाणां ग्रहस्तमभिगर्जताम् ॥ ६ ॥ खड्गशक्यदृष्टिशूलाश्च बाणानि मुसलानि च ॥ गदाश्च परंघाः
प्रासा विविधाश्च परश्वधाः ॥ ७ ॥ धनूंषि च विचित्राणि राक्षसानां जयैषिणाम् ॥ प्रगृहीतान्यराजंत
वानरानभिधावताम् ॥ ८ ॥ जगृहुः पादपांश्चापि पुष्पितांस्तु गिरिस्तथा ॥ शिलाश्च विपुला दीर्घा
योद्धुकामाः प्लवंगमाः ॥ ९ ॥ तेषामन्योन्यमासाद्य संग्रामः सुमहानभूत् ॥ बहूनामश्मवृष्टिं च शरवर्षं च
वर्षताम् ॥ १० ॥ बहवो राक्षसा युद्धे बहून्वानरपुंगवान् ॥ वानरा राक्षसांश्चापि निजघ्नुर्बहवो बहून् ॥ ११ ॥
शूलैः प्रमथिताः केचिकेचिनु परमायुधैः ॥ परिवैराहताः केचित्केचिच्छिन्नाः परश्वधैः ॥ १२ ॥
निरुच्छ्वासाः पुनः केचित्पतिता जगतीतले ॥ विभिन्नद्वय्याः केचिद्विशुसंधानसादिताः ॥ १३ ॥ केचि-

द्विधाकृताः खड्गैः स्फुरतः पतिता भुवि ॥ वानरा राक्षसैः शूरैः पार्श्वतश्च विदारिताः ॥ १४ ॥ वानरै-
 र्भ्रायि संकुद्धै राक्षसौघाः संमततः ॥ पादपैर्गिरिशृंगैश्च संपिष्टा वसुधातले ॥ १५ ॥ वज्रस्पर्शतैर्लहैस्ते-
 मुष्टिभिश्च हता भृशम् ॥ वमच्छोणितमास्येभ्यो विशीर्णवदनेक्षणाः ॥ १६ ॥ आर्तस्वनं च स्वनतां
 सिंहनादं च मर्दताम् ॥ बभूव तुमुलः शब्दो हरीणां रक्षसामपि ॥ १७ ॥ वानरा राक्षसा क्रुद्धा वीर-
 मार्गमनुव्रताः ॥ विवृत्तवदनाः क्रूरश्चक्रुः कर्माण्यभतिवत् ॥ १८ ॥ नरांतकः कुंभहनुर्महानादः
 समुन्नतः ॥ एते ग्रहस्तसचिवाः सर्वे जघ्नुर्वनौकसः ॥ १९ ॥ तेषां निपतां शीघ्रं निघ्नतां चापि
 वानरान् ॥ द्विविदो गिरिशृंगेण जघनैकं नरांतकम् ॥ २० ॥ दुर्मुखः पुनरुत्थाय कपिः स विपुलद्रुमम् ॥
 राक्षसं क्षिप्रहस्तं तु समुन्नतमपोथयत् ॥ २१ ॥ जांबवांस्तु सुसंकुद्धः प्रगृह्य महतीं शिखाम् ॥ पात-
 यामास तेजस्वी महानादस्य वक्षसि ॥ २२ ॥ अथ कुंभहनुस्तत्र तारेणासाद्य वीर्यवान् ॥ वृक्षेण
 सहता सद्यः प्राणान्संत्याजयद्रणे ॥ २३ ॥ अमृष्यमाणस्तत्कर्म प्रहस्तो रथमाश्रितः ॥ चकार कदनं घोरं
 धनुष्पाणिर्वनौकसाम् ॥ २४ ॥ आवर्त इव संजज्ञे सेनयोरुभयोस्तदा ॥ क्षुभितस्याग्रमेयस्य सागरस्येव निःस्वनः
 ॥ २५ ॥ महता हि शरीरेण राक्षसो रणदुर्मदः ॥ अर्दयामास संकुद्धो वानरान्परमाहवे ॥ २६ ॥
 वानराणां शरीरैस्तु राक्षसानां च मेदिनी ॥ वभूवातिचिता घोरैः पर्वतैरेव संवृता ॥ २७ ॥ सा
 मही रुधिरौघेण प्रच्छन्ना संप्रकाशते ॥ संछन्ना माधवे मासि पलाशैरेव पुष्पितैः ॥ २८ ॥ हत-
 वीरौघवप्रां तु भस्मयुधमहाद्रुमाम् ॥ शोणितौघमहातोयां यमसागरगामिनीम् ॥ २९ ॥ यद्गु-
 त्प्लीहमहापंकां विनिकीर्णां त्रशैवलाम् ॥ भिन्नकायशिरोमीनामंगवयवशाद्वलाम् ॥ ३० ॥

गृध्रहंसवराकर्णी कंकसारससेविताम् ॥ मेदःफेनसमार्कणीर्मावर्तस्वननिःस्वनाम् ॥ ३१ ॥
तां कापुरुषदुस्तारां युद्धभूमिमयीं नदीम् ॥ नदीमिव घनापाये हंससारससेविताम् ॥ ३२ ॥ राक्षसाः
कपिमुख्यास्ते तेरुस्तां दुस्तारां नदीम् ॥ यथा पद्मरजोध्वस्तां नलिनीं गजयूथपाः ॥ ३३ ॥ ततः
सृजंतं बाणौघान्प्रहस्तं स्यंदने स्थितम् ॥ इदंश्च तरसा नीलो विधमंतं प्लवंगमान् ॥ ३४ ॥ उद्धूत
इव वायुः खे महदभ्रबलं बलात् ॥ समीक्ष्याभिद्रुतं युद्धे प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥ ३५ ॥ रथेनादित्य-
वर्णेन नीलमेवाभिद्रुदुबे ॥ स धनुर्धन्विबां श्रेष्ठो विकृष्य परमाहवे ॥ ३६ ॥ नीलाय व्यसृजद्गुणान्प्र-
हस्तो वाहिनीपतिः ॥ ते प्रेत्य विशिखा नीलं विनिर्भिद्य समाहिताः ॥ ३७ ॥ महीं जग्मुर्महविगा-
रोषिता इव पन्नगाः ॥ नीलः शरैरभिहतो निशितैर्ज्वलनोपमैः ॥ ३८ ॥ स तं परमदुर्धर्षमापतंतं
महाकपिः ॥ प्रहस्तं ताडयामास वृक्षमुत्पाट्य वर्यवान् ॥ ३९ ॥ स तेनाभिहतः क्रुद्धो नर्दन्नाक्षस-
पुंगवः ॥ वर्षपं शरवर्षाणि प्लवंगानां चमूपतौ ॥ ४० ॥ तस्य बाणगणानेव राक्षसस्य दुरात्मनः ॥
अपारयन्वारयितुं प्रत्यगुह्णान्निमीलितः ॥ यथैव गोवृषो वर्षं शारदं शीघ्रमागतम् ॥ ४१ ॥ एवमेव
प्रहस्तस्य शरवर्षान्दुरासदान् ॥ निमीलितक्षः सहसा नीलः सेहे दुरासदान् ॥ ४२ ॥ रोषितः
शरवर्षेण सालेन महता महान् ॥ प्रजघान ह्य्यात्रीलः प्रहस्तस्य महाबलः ॥ ४३ ॥ ततो रोष-
परीतात्सा धनुस्तस्य दुरात्मनः ॥ बभञ्ज तरसा नीलो ननाद च पुनःपुनः ॥ ४४ ॥ विधनुः
स क्रुतस्तेन प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥ प्रगृह्य मुसलं घोरं स्यंदनादवपुःप्लुवे ॥ ४५ ॥ तावुभौ वाहिनी-
मुख्यौ जातवैरौ तरस्विनौ ॥ स्थितौ क्षतजसिक्तांगौ प्रभिन्नाविव कुंजरौ ॥ ४६ ॥ जल्लिखंतौ सुती-

क्ष्णाभिर्दृष्ट्वाभिरितरेतरम् ॥ सिंहशार्दूलसदृशौ सिंहशार्दूलचेष्टितौ ॥ ४७ ॥ विक्रांतविजयौ वीरौ
समरेष्वनिवर्तिनौ ॥ कांक्षमाणौ यशः प्राप्तुं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४८ ॥ आजघान तदा नीलं ललाटे
मुसलेन सः ॥ प्रहस्तः परमायत्तस्ततः सुस्त्राव शोणितम् ॥ ४९ ॥ ततः शोणितदिग्धांगः प्रगृह्य च
महातरुम् ॥ प्रहस्तस्योरसि क्रुद्धो विससर्ज महाकपिः ॥ ५० ॥ तस्मिन्चित्यप्रहारं स प्रगृह्य मुसलं
महत् ॥ अभिदुद्राव बलिनं बलान्नीलं प्लवंगमम् ॥ तमुग्रवेगं संरब्धमापतंतं महाकपिः ॥ ५१ ॥ ततः
संप्रेक्ष्य जग्राह महावेगो महाशिलाम् ॥ तस्य युद्धाभिकामस्य मृधे मुसल्योधिनः ॥ ५२ ॥ प्रहस्तस्य
शिलां नीलो मूर्ध्नि तूर्णमपातयत् ॥ नीलेन कपिमुख्येन विमुक्त्वा महती शिला ॥ बिभेद बहुधा घोरा
प्रहस्तस्य शिरस्तदा ॥ ५३ ॥ स गतासुर्गतश्रीको गतसत्त्वो गतेन्द्रियः ॥ पपात सहसा भूमौ छिन्न-
मूल इव द्रुमः ॥ ५४ ॥ विभिन्नशिरसस्तस्य बहु सुघ्राव शोणितम् ॥ शरीरादपि सुस्त्राव गिरैः प्रस्र-
वणो यथा ॥ ५५ ॥ हते प्रहस्ते नीलेन तदकंप्यं महाबलम् ॥ राक्षसानामहृष्टानां लंकामभिजगाम
ह ॥ ५६ ॥ न शेकुः समवस्थातुं निहते वाहिनीपतौ ॥ सेतुबंधं समासाद्य विशीर्णं सलिलं यथा ॥
॥ ५७ ॥ हते तस्मिन्मुख्ये राक्षसास्ते निरुद्यमाः ॥ रक्षःपतिर्गृहं गत्वा ध्यानमूकत्वमागताः ॥
प्राप्ताः शोकार्णवं तीव्रं विसंज्ञा इव तेऽभवन् ॥ ५८ ॥ ततस्तु नीलो विजयी महाबलः प्रशस्यमानः
सुकृतेन कर्मणा ॥ समेत्य रामेण सलक्ष्मणेन प्रहृष्टरूपस्तु बभूव यूथपः ॥ ५९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा-
मायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे अष्टपंचाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ तस्मिन्हते राक्षस-
सैन्यपाले प्लवंगमानामृषमेण युद्धे ॥ भीमायुधं सागरवेगतुल्यं विदुद्रुवे राक्षसराजसैन्यम् ॥ १ ॥

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ५९. *

(१०७९)

गत्वा तु रक्षोऽधिपतेः शशंसुः सेनापतिं पावकस्रुशस्तम् ॥ तच्चापि तेषां वचनं निशम्य रक्षोऽधिपः
क्रोधवशं जगाम ॥ २ ॥ संख्ये ग्रहस्तं निहतं निशम्य क्रोधादितः शोकपरीतचेताः ॥ त्वाच तान्ना-
क्षस्रयूथमुल्यानिद्रो यथा निर्जरयूथमुल्यान् ॥ ३ ॥ नावज्ञा रिपवे कार्या शैरिद्रबलसादनः ॥ सुदितः
सैन्यपालो मे सानुयात्रः सकुंजरः ॥ ४ ॥ सोऽहं रिपुविनाशाय विजयायाविचारयन् ॥ स्वयमेव
गभिष्यामि रणशीर्षं तदद्भुतम् ॥ ५ ॥ अद्य तद्धानरानीकं रामं च सहलक्ष्मणम् ॥ निर्देहिष्यामि
बाणौर्विवनं दीप्तिरिवाग्निभिः ॥ (अद्य संतर्पयिष्यामि पृथिवीं कपिशोणितैः) ॥ ६ ॥ स एवमुक्त्वा
ज्वलनप्रकाशं रथं तुरंगोत्तमराजियुक्तम् ॥ प्रकाशमानं वपुषा ज्वलंतं समारुरोहामरराजशत्रुः ॥ ७ ॥
स शंखमेरीप्रणवप्रणदैरास्फोटितवद्भेदितसिंहनादैः ॥ पुण्यैः स्तवैश्चापि सुपूज्यमानस्तदा ययौ राक्षस-
राजमुख्यः ॥ ८ ॥ स शैलजीमूतनिकाशरूपैर्मासाशनैः पावकदीप्तनेत्रैः ॥ बभौ वृतो राक्षसराजमुख्यो
भूतैर्वृतो रुद्र इवामरेशः ॥ ९ ॥ ततो नगर्याः सहसा महौजा निष्क्रम्य तद्धानरसैन्यमुग्रम् ॥
महान्वावाअस्तनितं ददर्श समुद्यतं पादपशैलहस्तम् ॥ १० ॥ तद्राक्षसानीकमतिप्रचंडमालोक्य रामो
मुजगेद्रबाहुः ॥ विभीषणं शस्त्रभृतां त्रिष्टमुवाच सेनातुगतः पृथुश्रीः ॥ ११ ॥ नाना-
पताकाध्वजछत्रजुष्टं प्रासासिखल्युचशस्त्रजुष्टम् ॥ कस्येदमक्षोभ्यमभीरुजुष्टं सैन्यं महेंद्रोपम-
नागजुष्टम् ॥ १२ ॥ ततस्तु रामस्य निशम्य वाक्यं विभीषणः शक्रसमानवर्ष्यः ॥ शशंस रामस्य
बलप्रवेकं महात्मनो राक्षसपुंगवानाम् ॥ १३ ॥ योऽसौ गजस्कंधगतो महात्मा नवोदितार्कोपमताम्र-
क्ताः ॥ संक्रपयन्नाशिरोऽभ्युपैति ह्यर्कपनं त्वेनमेवेहि राजन् ॥ १४ ॥ योऽसौ रथस्थो मृगराजकेतु-

धुन्वन्धनुः शक्रधनुःप्रकाशम् ॥ करोव भान्युग्राविवृत्तदंष्ट्रः स इंद्रजिन्नामवरप्रधानः ॥ १५ ॥ यश्चैष
 विध्यास्तमहैंद्रकल्पो धन्वी रथस्थोऽतिरथोऽतिवीरः ॥ विस्फारयश्चापमनुल्यमानं नाम्नाऽतिकायोऽतिविबु-
 द्धकायः ॥ १६ ॥ योऽसौ नवाकोदितताम्रचक्षुरारुह्य घंटानिनदप्रणादम् ॥ गजं खरं गर्जति वै महात्मा
 महोदरा नाम स एष वीरः ॥ १७ ॥ योऽसौ हयं कांचनचित्रभांडमारुह्य संख्याभ्रगिरिप्रकाशः ॥ प्राप्तं
 समुद्यम्य मरीचिनद्धं पिशाच एषोऽशनितुल्यवेगः ॥ १८ ॥ यश्चैष शूलं निशितं प्रगृह्य विबुलप्रभं किं-
 रवज्जवेगम् ॥ वृषैद्रमास्थाय शशिप्रकाशमायाति योऽसौ त्रिशिरा यशस्वी ॥ १९ ॥ असौ च जीमूत-
 निकाशरूपः कुंभः प्रधुन्यूढसुजातवक्षाः ॥ समाहितः पद्मगराजकेतुर्विस्फारयन्त्याति धनुर्विधुन्वन् ॥ २० ॥
 यश्चैष जांबूनदवज्जुष्टं दीपि सधूमं परिधं प्रगृह्य ॥ आयाति रक्षोबलकेतुभूतो योऽसौ निकुंभोऽद्भुत-
 वीरकर्मा ॥ २१ ॥ यश्चैष चापासिशरौघजुष्टं पताकिनं पावकदीप्तरूपम् ॥ रथं समास्थाय विभान्युद्यो
 नरांतकोऽसौ नगशृंगयोधी ॥ २२ ॥ यश्चैष नानाविधघोररूपैर्व्याघ्रोष्णनगैर्द्रमुगाश्ववक्त्रैः ॥ भूतैर्वृतो
 भाति विवृत्तनेत्रैर्योऽसौ सुराणामपि दर्पहंता ॥ २३ ॥ यत्रैतदिदुप्रतिभं विभाति च्छत्रं सितं सूक्ष्मशलाकमग्रयम् ॥
 अत्रैव रक्षोऽधिपतिर्महात्मा भूतैर्वृतो रुद्र इवावभाति ॥ २४ ॥ असौ किराटी चलकुंडलास्थो नगैर्द्रवि-
 द्योपमभीमकायः ॥ महैंद्रवैवस्वतदर्पहंता रक्षोऽधिपः सूर्य इवावभाति ॥ २५ ॥ प्रत्युवाच ततो रामो
 विभीषणमरिंदमः ॥ अहो दीप्तमहातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ २६ ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिभि-
 र्भाति रावणः ॥ न व्यक्तं लक्ष्ये ह्यस्य रूपं तेजःसमावृतम् ॥ २७ ॥ देवदानववीराणां वपुर्नैवविधं
 भवेत् ॥ यादृशं राक्षसेंद्रस्य वपुरेतेद्विराजवे ॥ २८ ॥ सर्वे पर्वतसंकाशाः सर्वे पर्वतयोधिनः ॥ सर्वे

दीप्तायुधधरा योधास्तस्य महत्समः ॥ २९ ॥ विभाति रक्षोराजोऽसौ प्रदीप्तैर्ममिदंशैः ॥ भूतैः परि-
वृतैस्तैर्दणैर्देहवद्भिरिवांतकः ॥ ३० ॥ दिष्टत्रायमद्य पापात्सामम दृष्टिपथं गतः ॥ अद्य क्रोधं विमोक्ष्या-
मि सीताहरणसंभवम् ॥ ३१ ॥ एवमुक्त्वा ततो रामो धनुरादाय वर्यवान् ॥ लक्ष्मणानुचरस्तस्थौ
समुद्धृत्य शरोत्तमम् ॥ ३२ ॥ ततः स रक्षोऽधिपतिर्महात्मा रक्षांसि तान्याह महाबलानि ॥ द्वारेषु चर्या-
गृहगोपुरेषु सुनिर्घृतास्तिष्ठत निर्विशंकाः ॥ ३३ ॥ इहागतं मां सहितं भवद्विर्वनौकसश्छिद्रमिदं विदित्वा ॥
शून्यां पुरीं दुष्प्रसह्यं प्रमथ्य प्रधर्षयेयुः सहसा समेताः ॥ ३४ ॥ विसर्जयित्वा सचिवांस्ततस्तान्गतेषु
रक्षःसु यथानियोगम् ॥ व्यदारयद्धानरस्मागौरौघं महाह्रषः पूर्णभिवाणवौघम् ॥ ३५ ॥ तमापतंतं सहसा
समीक्ष्य दीप्तिषु चापं युधि राक्षसेन्द्रम् ॥ महत्समुत्पाटय महीधराग्रं दुद्राव रक्षोऽधिपतिं हरीशः ॥ ३६ ॥
तच्छैलशृंगं बहुवृक्षसानुं प्रगृह्य चिक्षेप निशाचराय ॥ तमापतंतं सहसा समीक्ष्य चिच्छेद बाणैस्तपनी-
यपुंखैः ॥ ३७ ॥ तस्मिन्प्रवृद्धोत्तमसानुवृक्षे शृंगे विदीर्णे पतिते घृष्टिव्याम् ॥ महाहिकल्पं शरसंतकम्भं
समादधे राक्षसलोकनाथः ॥ ३८ ॥ स तं गृहीत्वाऽनिलतुल्यवेगं सविस्फुल्लिगज्वलनप्रकाशम् ॥ बाणं
महेंद्राशान्तुल्यवेगं चिक्षेप सुग्रीववधाय रुष्टः ॥ ३९ ॥ स सायको रावणबाहुमुक्तः शक्राशनिस्पर्शवपुः-
प्रकाशम् ॥ सुग्रीवमासाद्य बिभेद वेगादुद्देरिता कौचमिवोप्रशक्तिः ॥ ४० ॥ स सायकावौ विपरीतचेताः
कूजन्पृथिव्यां निपपात वीरः ॥ तं वीक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं नेदुः प्रहृष्टा युधि यातुधानाः ॥ ४१ ॥
ततो गवाक्षो गवयः सुषेणस्त्वथर्षभो ज्यातिमुखो नलश्च ॥ शैलान्समुत्पाटय विवृद्धकायाः प्रदु-
द्रुवुस्तं प्राति राक्षसेन्द्रम् ॥ ४२ ॥ तेषां प्रहारान्स चकार मोघावक्षोऽधिपो बाणशतैः शितामैः ॥

तान्वानरैर्द्रानपि बाणजालैर्विभेद जांबूनदचित्रपुलैः ॥ ते वानरैर्द्रास्त्रिदशारिबानैर्भिन्ना निपेतुमु-
 वि भीमकायाः ॥ ४३ ॥ ततस्तु तद्धानरसैन्यमुग्रं प्रच्छादयामास स बाणजालैः ॥ ते बध्यमा-
 नाः पतिताश्च वीरा नानद्यमाना भयशाल्यविद्धाः ॥ शास्त्राभृगा रावणसायकास्तौ जग्मुः शरण्यं शरणं
 स्म रामम् ॥ ४४ ॥ ततो महात्मा स धनुर्धनुष्मानदाय रामः सहसा जगाम ॥ तं लक्ष्मणः
 प्रांजलिर्भूयुषेत्य उवाच रामं परमार्थयुक्तम् ॥ ४५ ॥ काममार्थं सुपर्यप्तो वधायास्य दुरा-
 त्मनः ॥ विधमिष्याम्यहं चैतमनुजानीहि मां विभो ॥ ४६ ॥ तमब्रवीन्महातेजा रामः सत्य-
 पराक्रमः ॥ गच्छ यत्नपरश्चापि भव लक्ष्मण संयुगे ॥ ४७ ॥ रावणो हि महावीर्यो रणेऽ-
 ह्नुतपराक्रमः ॥ त्रैलोक्येनापि संक्रुद्धो दुष्प्रसह्यो न संशयः ॥ ४८ ॥ तस्य चिच्छद्राणि
 मार्गस्व स्वाच्छिद्राणि च लक्ष्य ॥ चक्षुषा धनुषात्मानं गोपायस्त्र समाहितः ॥ ४९ ॥
 राघवस्य वचः श्रुत्वा संपरिष्वज्य पूज्य च ॥ अभिवाद्य च रामाय ययौ सौमित्रिराहवे ॥ ५० ॥
 स रावणं वारणहस्तबाहुं ददर्श भीमोद्यतदत्तचापम् ॥ प्रच्छादयंतं शरवृष्टिजालैस्तान्वानरान्भिन्नविकीर्ण-
 देहान् ॥ ५१ ॥ तमाच्छोक्य महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ निवार्य शरजालानि विदुद्राव स रावणम्
 ॥ ५२ ॥ रथं तस्य समासाद्य बाहुमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ त्रासयन्नावणं धीमान्हनूमान्वाक्यमब्रवीत्
 ॥ ५३ ॥ देवदानवगंधर्वैर्लक्ष्यैश्च सह राक्षसैः ॥ अवध्यत्वं त्वया प्राप्तं वानरेभ्यस्तु ते भयम् ॥ ५४ ॥
 एष मे दक्षिणो बाहुः पंचशास्त्रः समुद्यतः ॥ विधमिष्यति ते देहे भूतात्मानं चिरोषितम् ॥ ५५ ॥ श्रुत्वा
 हनूमतो वाक्यं रावणो भीमविक्रमः ॥ संरक्तनयनः क्रोधादिदं वचनमब्रवीन् ॥ ५६ ॥ क्षिप्रं ग्रहर

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ५९. * (१०८३)

निःशंकं स्थिरां कीर्तिमवाप्नुहि ॥ ततस्त्वां ज्ञातविकांतं नाशयिष्यामि वानर ॥ ५७ ॥ रावणस्य वचः
श्रुत्वा वायुसुनुर्वचोऽब्रवीत् ॥ प्रहृतं हि मया पूर्वमक्षं तव सुतं स्मर ॥ ५८ ॥ एवमुक्तो महातेजा रावणो
राक्षसेश्वरः ॥ आजघनानिलसुतं तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ स तलाभिहतस्तेन चचाल च मुहुर्मुहुः ॥ ५९ ॥
स्थितो मुहूर्तं तेजस्वी स्थैर्यं कृत्वा महासतिः ॥ आजघान च संक्रुद्धस्तलेन वामरद्विषम् ॥ ६० ॥ ततः स
तेनाभिहतो वानरेण महात्मना ॥ दशग्रीवः समाधूतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ ६१ ॥ संग्रामे तं तथा
दृष्ट्वा रावणं तलताडितम् ॥ ऋषयो वानराः सिद्धा नेदुर्देवाः सुरासुरैः ॥ ६२ ॥ अथाश्वत्थस्य महातेजा
रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ साधु वानर वीर्येण श्लाघनीयोऽसि मे रिपुः ॥ ६३ ॥ रावणेनैवमुक्तस्तु
मारुतिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ धिगस्तु मम वीर्यस्य यत्त्वं जीवसि रावण ॥ ६४ ॥ सकृत्तु प्रहरेदानीं दुर्बुद्धे किं
विकृत्यसे ॥ ततस्त्वा मामको मुष्टिर्नयिष्यति यमक्षयम् ॥ ६५ ॥ ततो मारुतिवाक्येन कोपस्तस्य
प्रज्ज्वले ॥ संरक्तनयनो यत्नान्मुष्टिमावृत्य दक्षिणम् ॥ पातयामास वेगेन वानरोरसि वीर्यवान् ॥ ६६ ॥
हनूमान्वक्षसि व्यूढे संचचाल पुनःपुनः ॥ विह्वलं तं तदा दृष्ट्वा हनूमंतं महाबलम् ॥ ६७ ॥ रथेना-
तिरथः शीघ्रं नीलं प्रति समभ्यगात् ॥ राक्षसानामधिपतिर्दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ ६८ ॥ पन्नगप्रतिभैर्मभिः
परसर्माभिर्भेदनैः ॥ शरैरादीपयामास नीलं हरिचमूपतिम् ॥ ६९ ॥ स शरौघसमायस्तो नीलो हरि-
चमूपतिः ॥ करणैकेन शैलाग्रं रक्षोऽधिपतयेऽस्तृजत् ॥ ७० ॥ हनूमानपि तेजस्वी समाश्वस्तो महामनाः ॥
विभ्रंक्षमाणो युद्धेऽप्युः सरोषमिदमब्रवीत् ॥ ७१ ॥ नीलेन सह संयुक्तं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ अन्येन
युध्यमानस्य न युक्तमभिधावनम् ॥ ७२ ॥ रावणोऽथ महातेजास्तं शृंगं सप्तभिः शरैः ॥ आजघान

सुतीक्ष्णायैस्ताद्विशीर्णं पपात ह ॥ ७३ ॥ तद्विशीर्णं गिरेः शृंगं दृष्ट्वा हरिचमूपतिः ॥ कालाग्निरिव जज्वाल
कोपेन परवीरहा ॥ ७४ ॥ सोऽध्वकर्णदुर्माञ्जालांश्चूतांश्चापे सुपुष्पितान् ॥ अन्यांश्च विविधान्वृक्षा-
न्नीलशिखेष्वप्य संयुगे ॥ ७५ ॥ स तान्वृक्षान्समासाद्य प्रतितिचच्छेद रावणः ॥ अभ्यवर्षच्च घोरेण
शरवर्षेण पावकिम् ॥ ७६ ॥ आभिवृष्टः शरौघेण मेघेनैव महाबलः ॥ ह्रस्वं कृत्वा ततो रूपं ध्वजाग्रे
निपपात ह ॥ ७७ ॥ पावकात्सजमालोक्य ध्वजाग्रे समवस्थितम् ॥ जज्वाल रावणः क्रोधात्ततो नीलो
ननाद च ॥ ७८ ॥ ध्वजाग्रे धनुषश्चाग्रे किरीटाग्रे च तं हरिम् ॥ लक्ष्मणोऽथ हनूमांश्च रामश्चापि
सुविस्मिताः ॥ ७९ ॥ रावणोऽपि महातेजाः कपिलाघवविस्मितः ॥ अस्त्रमाहारयामास दीप्तमाग्नेयम-
नुतम् ॥ ८० ॥ ततस्ते चुक्रुशुर्हृष्टा लब्धलक्षाः पुङ्गवमाः ॥ नीललाघवसंभ्रांतं दृष्ट्वा रावणमाहवे
॥ ८१ ॥ वानराणां च नादेन संरब्धो रावणस्तदा ॥ संभ्रमाविष्टहृदयो न किञ्चित्प्रत्यपद्यत ॥ ८२ ॥
आग्नेयेनापि संयुक्तं गृहीत्वा रावणः शरम् ॥ ध्वजशीर्षस्थितं नीलमुदैक्षत निशाचरः ॥ ८३ ॥ ततोऽ-
ब्रवीन्महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ कपे लाघवयुक्तोऽसि मायया परया सह ॥ ८४ ॥ जीवितं खलु
रक्षस्व यदि शक्तोऽसि वानर ॥ तानि तान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकशः ॥ ८५ ॥ तथापि त्वां मया
मुक्तः सायकोऽस्त्रप्रयोजितः ॥ जीवितं परिरक्षंतं जीविताङ्गं शयिष्यति ॥ ८६ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहू
रावणो राक्षसेश्वरः ॥ संवाय बाणमन्त्रेण चमूपतिमताडयत् ॥ ८७ ॥ सोऽस्त्रमुक्तेन बाणेन नीलो
वक्षसि ताडितः ॥ निर्देह्यमानः सहसा स पपात महीतले ॥ ८८ ॥ पिष्टमाहात्म्यसंयोगादात्मनश्चापि
तेजसा ॥ जातुभ्यामपतद्भूमौ न तु प्राणैर्वियुज्यत ॥ ८९ ॥ विसंज्ञं वानरं दृष्ट्वा दशग्रीवो रणोत्सुकः ॥

रथेनावुदनादेन सौमित्रिमभिदुदुवे ॥ ९० ॥ आसाद्य रणमध्ये तु वारयित्वा स्थितो ज्वलन् ॥
 धनुर्विस्फारयामास राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ ९१ ॥ तमाह सौमित्रिरदीनसत्त्वो विस्फारयंतं धनुरप्रमेयम् ॥
 अवेहि मामद्य निशाचैर्द्र न वानरास्त्वं प्रतियोद्धुमर्हसि ॥ ९२ ॥ स तस्य वाक्यं
 प्रातिपूर्णघोषं व्याशब्दमुग्रं च निशम्य राजा ॥ आसाद्य सौमित्रिमुपस्थितं तं रोषान्वितं वाच-
 मुवाच रक्षः ॥ ९३ ॥ दिष्टयासि मे राघव दृष्टिमार्गं प्राप्तोऽतगमो विपरीतबुद्धिः ॥
 अस्मिन्क्षणे यास्यसि मृत्युलोकं संसाद्यमानो मम बाणजालैः ॥ ९४ ॥ तमाह सौमित्रिरविस्मयानो
 गर्जतमुद्वृत्तशिताग्रदंष्ट्रम् ॥ राजन्न गर्जति महाप्रभावा विक्रयसे पापकृतां वारिष्ठ ॥ ९५ ॥ जानामि
 वीर्यं तव राक्षसेन्द्र बलं प्रतापं च पराक्रमं च ॥ अवस्थितोऽहं शरचापपाणिगच्छ किं मोघविक्रान्त-
 नेन ॥ ९६ ॥ स एवमुक्तः कुपितः ससर्ज रक्षोऽधिपः समशरान्मुपुखान् ॥ तल्लक्ष्मणः कांचनचित्रपुं-
 खैश्चिच्छेद बाणैर्निशिताग्रधारैः ॥ ९७ ॥ तान्प्रेक्षमाणः सहसा निकृत्ताभिकृत्तभोगानिव पन्नगैर्द्रान् ॥
 लंकेश्वरः क्रोधवशं जगाम ससर्ज चान्यान्निशितान्पृष्कान् ॥ ९८ ॥ स बाणवर्धं तु वर्ष वर्षं तीव्रं रामानुजः
 कार्मुकसंप्रयुक्तम् ॥ क्षुरार्धचन्द्रोत्तमकर्णभलैः शरांश्च चिच्छेद न चुल्लुभे च ॥ ९९ ॥ स बाणजालान्यपि
 तानि तानि मोघानि पश्यन्बिदशांरराजः ॥ विविस्मये लक्ष्मणलाघवेन पुनश्च बाणाग्निशितान्मु-
 मोच ॥ १०० ॥ स लक्ष्मणश्चाशु शरान्निशताग्रान्महेंद्रतुल्योऽग्निभीमेवान् ॥ संघाय चापव्वलन-
 प्रकाशान्ससर्ज रक्षोऽधिपतेर्वधाय ॥ १ ॥ स तान्प्रचिच्छेद हि राक्षसेन्द्रः शिताच्छरैर्लक्ष्मणमाजवान् ॥
 शरेण कालाग्निसमप्रमेण स्वयमुदत्तेन ललाटेदशे ॥ २ ॥ स लक्ष्मणो रावणसायकतैश्च चाल चापं

शिशिलं प्रगृह्य ॥ पुनश्च संज्ञां प्रतिलभ्य कुच्छ्राविच्छेद् चापं त्रिदशेन्द्रशत्रोः ॥ ३ ॥ निहृत्तचापं
त्रिमिराजधान बाणैस्तदा दाशरथिः शिताग्रैः ॥ स सायकार्तो विचचाल राजा कुच्छ्राञ्च संज्ञां पुनरा-
ससाद ॥ ४ ॥ सुकृत्तचापः शरताडितश्च मेदाद्रंगात्रो रुधिरावसिक्तः ॥ जग्राह शक्तिं स्वयमुग्रशक्तिः
स्वयमुदत्तां युधि देवशत्रुः ॥ ५ ॥ स तां सधूमानलसन्निकाशां वित्रासनीं संयति वानराणाम् ॥
चिक्षेप शक्तिं तरसा ज्वलंती सौमित्रये राक्षसराष्ट्रनाथः ॥ ६ ॥ तामापतंती भरतानुजोऽबैजधान
बाणश्च हुताशिकल्पैः ॥ तथापि सा तस्य विवेश शक्तिर्मुजांतरं दाशरथेर्विशालम् ॥ ७ ॥ स शक्ति-
माच्छक्तिसमाहतः सञ्ज्वाल भूमौ स रघुः प्रवीरः ॥ तं विह्वलं सहसाभ्युपेत्य जग्राह राजा तरसा
भुजाभ्याम् ॥ ८ ॥ हिमवान्मंदरो मेरुलोकैर्कथं वा सहामरैः ॥ शक्यं भुजाभ्यामुद्धर्तुं न शक्यो भरता-
नुजः ॥ ९ ॥ शक्त्या ब्राह्म्या तु सौमित्रिस्ताडितोऽपि स्तनांतरे ॥ विष्णोरमीमांस्यभागमाल्मानं
श्रुत्यनुस्मरत् ॥ १० ॥ ततो दानवदर्पघ्नं सौमित्रं देवकंदकः ॥ तं पीडयित्वा बाहुभ्यां न प्रमुर्लघनेऽम-
वत् ॥ ११ ॥ अथैवं वैष्णवं भागं मानुषं देहमास्थितम् ॥ ततः क्रुद्धो वायुसुतो रावणं समभिद्रवत् ॥
आजधानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ १२ ॥ तेन मुष्टिप्रहारेण रावणो राक्षसेश्वरः ॥ जातुभ्याम-
गमद्भूमौ चचाल च पपात च ॥ १३ ॥ आस्यैश्च नेत्रैः श्रवणैः पपात रुधिरं बहु ॥ विधूर्णमानो निश्चेशो
रथोपस्थ उपाविशत् ॥ १४ ॥ विसंज्ञो मूर्च्छितश्चासीन्न च स्थानं समालभत् ॥ विसंज्ञं रावणं दृष्ट्वा
समरे भीमाविक्रमम् ॥ १५ ॥ ऋपयो वानराश्चैव नेतुर्देवाश्च सासुराः ॥ हनूमानथ तेजस्वी लक्ष्मणं
रावणार्दितम् ॥ १६ ॥ आनयद्राघवाभ्याशं बाहुभ्यां परिगृह्य तम् ॥ वायुसूतोः सुहृत्त्वेन भक्त्या

परमया च सः ॥ शत्रूणामप्यंकप्योऽपि लघुत्वमगमकपेः ॥ १७ ॥ तं समुत्सृज्य सा शक्तिः सौमित्रि
युधि निर्जितम् ॥ रावणस्य रथे तस्मिन्स्थानं पुनरुपागमत् ॥ १८ ॥ रावणोऽपि महातेजाः प्राप्य
संज्ञां महादेवे ॥ आददे निशितान्वाणाञ्जग्राह च महद्धनुः ॥ १९ ॥ आश्वस्तश्च विशल्यश्च लक्ष्मणः
शत्रुसूदनः ॥ विष्णोर्भागमसीमांस्त्यमात्मानं प्रत्यनुस्मरन् ॥ १२० ॥ निपातितमहावीरं वानराणां
महाचमूम् ॥ राघवस्तु रणे दृष्ट्वा रावणं समभिद्रवत् ॥ २१ ॥ अथैनमनुसंक्रम्य हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ॥
मम पृष्ठं समारुह्य राक्षसं शास्तुमर्हसि ॥ २२ ॥ विष्णुर्यथा गरुत्संतमारुह्यामरवैरिणम् ॥ तच्छ्रुत्वा राघवो
वाक्यं वायुपुत्रेण भाषितम् ॥ २३ ॥ अथारोह सहसा हनूमंतं महाकपिम् ॥ रथस्थं रावणं संख्ये
ददर्श मनुजाधिपः ॥ २४ ॥ तमालोक्य महातेजाः प्रदुद्राव स रावणम् ॥ वैरोचनमिव क्रुद्धो विष्णुरभ्यु-
द्यतायुधः ॥ २५ ॥ ज्यशस्वदमकरोत्तीव्रं वज्रनिष्पेषनिष्ठुरम् ॥ गिरा गंभीरया रामो राक्षसेन्द्रमुवाच
ह ॥ २६ ॥ तिष्ठ तिष्ठ मम त्वं हि कृत्वा विप्रियमोदशम् ॥ क तु राक्षसशार्दूल गत्वा मोक्षमवा-
प्स्यसि ॥ २७ ॥ यदीन्द्रवैवस्वतभारकरान्वा स्वयंमुद्रवैवानशंकरान्वा ॥ गमिष्यसि त्वं दशधा दिशो
वा तथापि मे नाद्यगतो विमोक्ष्यसे ॥ २८ ॥ यश्चैष शक्यता निहृत्स्वव्याघ्र गच्छन्विषादं सहसाभ्यु-
पेत्य ॥ स एष रक्षोगणराजमृत्युः सपुत्रपौत्रस्य तवाद्य युद्धे ॥ २९ ॥ एतेन चात्यद्भुतदर्शनानि
शैर्जेनस्थानकृतालयानि ॥ चतुर्देशान्यात्तबरायुधानि रक्षःसहस्राणि निषूदितानि ॥ ३० ॥ राघवस्य
वचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो महाबलः ॥ वायुपुत्रं महावीगं वहंतं राघवं रणे ॥ ३१ ॥ रोषेण महताविष्टः
पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ आजघान शरैर्दीप्तैः कालानलशिखोपमैः ॥ ३२ ॥ राक्षसेनाहते तस्य

तद्विस्तार्यापि सायकैः ॥ स्वभावतेजोयुक्तस्य भूयस्तेजोऽभ्यवर्धत ॥ ३३ ॥ ततो रामो महोतेजा
 भावणेन कृतवणम् ॥ दृष्ट्वा प्लवगशार्दूलं क्रोधस्य वशमेयिवाम् ॥ ३४ ॥ तस्याभिसंक्रम्य रथं स-
 चक्रं साश्वध्वजच्छत्रमहापताकम् ॥ ससारथिं साशनिशूलखड्गं रामः प्रचिच्छेद शितैः शराग्रैः ॥ ३५ ॥
 अथैद्रशं तरसा जघान बाणेन वज्राशनिसन्निभेन ॥ मुजांतरे व्यूढमुजातरूपे वज्रेण मेरुं भगवानि-
 वेन्द्रः ॥ ३६ ॥ यो वज्रपाताशनिसन्निपातान्न चुक्षुभे नापि षचाल राजा ॥ स रामबाणाभिहतो भृशा-
 तैश्च चाल चापं च मुमोच वीरः ॥ ३७ ॥ तं विह्वलं प्रसमीक्ष्य रामः समाददे दीप्तमथाधैचंद्रम् ॥
 तेनार्कवर्णं सहसा किरीटं चिच्छेद रक्षोऽधिपतेर्महात्मा ॥ ३८ ॥ तं निर्विषाक्षीविषसन्निकाशं शांता-
 चिषं सूर्यमित्राप्रकाशम् ॥ गतश्रियं कृत्तकिरीटकूटमुत्राच रामो युधि राक्षसेंद्रम् ॥ ३९ ॥ कृतं त्वया
 कर्म महत्सुमीमं हतप्रवीरश्च कृतस्त्वयाहम् ॥ तस्मात्परिश्रान्तं इति व्यवस्य न त्वां शरैर्भृत्युवशं नयामि ॥
 ॥ १४० ॥ प्रयाहि जानामि रणार्दितस्त्वं प्रविश्य रात्रिचरराज लंकाम् ॥ आश्वस्य निर्याहि रथी
 सधन्वी तदा बलं प्रेक्ष्यसि मे रथस्थः ॥ ४१ ॥ स एवमुक्तो हतदर्पहर्षो निकृत्तचापः स हताश्वसूतः ॥
 शरादितो भयमहकिरीटो विवेश लंकां सहसा स्म राजा ॥ ४२ ॥ तस्मिन्प्रविष्टे रजनीचरेदे महाबले
 दानवदेवशत्रौ ॥ हरीन्विशल्यान्सह लक्ष्मणेन चकार रामः परमाह्वात्रे ॥ ४३ ॥ तस्मिन्प्रभग्ने
 त्रिदशेद्रशत्रौ सुरासुरा भूतगणा दिशश्च ॥ ससागराः सर्वमहोरगाश्च तथैव भूम्यंबुचराः प्रहृष्टाः ॥
 ॥ १४४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा युद्धकांडे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥
 ॥ ५९ ॥ स प्रविश्य पुरीं लंकां रामत्राणभयार्दितः ॥ भग्नदर्पस्तदा राजा बभूव व्यथितोद्विगः ॥ १ ॥

मातंग इव सिंहेन गरुडेनेव पन्नगः ॥ अभिभूतोऽभवद्राजा राघवेण महात्मना ॥ २ ॥ ब्रह्मदंडप्रती-
कानां विद्युच्चलितवर्चसाम् ॥ स्मरन्नाघवणाणानां विव्यथे राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥ स कांचनमयं दिव्य-
माश्रित्य परमासनम् ॥ विप्रेक्षमाणो रक्षांसि रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ सर्वं तत्खलु मे मोघं
यत्तप्तं परमं तपः ॥ यत्समानो महेंद्रेण मानुषेण विनिर्जितः ॥ ५ ॥ इदं तद्ब्रह्मणो घोरं वाक्यं
मामभ्युपैस्थितम् ॥ मानुषेभ्यो विजानीहि मयं त्वमिति तत्तथा ॥ ६ ॥ देवदानवगर्वैर्व्यक्षराक्षस-
पन्नगैः ॥ अवध्यत्वं मया प्रोक्तं मानुषेभ्यो न याचितम् ॥ ७ ॥ तमिमं मानुषं मन्ये रामं दशरथा-
त्मजम् ॥ इक्ष्वाकुकुलजातेन अनरण्येन यत्पुरा ॥ ८ ॥ उत्पत्स्यति हि मदंशे पुरुषो राक्षसाधम ॥
यस्त्वां सपुत्रं सामात्यं सबलं साध्वसारथिम् ॥ ९ ॥ निहनिष्यति संग्रामे त्वां कुलाधम दुर्भते ॥
शत्रोऽहं वेदवत्या च यथा सा धर्षिता पुरा ॥ १० ॥ सेयं सीता महाभागा जाता जनकनंदिनी ॥ इमा
नंदीश्वरश्चापि रंभा वरुणकन्यका ॥ ११ ॥ ययोक्तास्तन्मया प्राप्तं न मिथ्या ऋषिभाषितम् ॥ एतदेव
समागम्य यत्नं कर्तुमिहाहं ॥ १२ ॥ राक्षसाश्चापि तिष्ठंतु चर्या गोपुरमूर्धसु ॥ स चाप्रतिमंगाभीर्यो
देवदानवदर्पहा ॥ १३ ॥ ब्रह्मशापाभिभूतस्तु कुंभकर्णो विबोध्यताम् ॥ समरे जितमात्मानं प्रहस्तं च
निषूदितम् ॥ १४ ॥ ज्ञात्वा रक्षो भीमबलमादिदेश महाबलः ॥ द्वारेषु यत्नः क्रियतां प्राकाराधिरु-
ह्यताम् ॥ १५ ॥ निद्रावशसमाविष्टः कुंभकर्णो विबोध्यताम् ॥ सुखं स्वपिति निश्चिंतः कामोपहत-
चेतनः ॥ १६ ॥ नव सप्त दशाष्टौ च मासान्वपिति राक्षसः ॥ मंत्रं कृत्वा प्रसुप्तोऽयमितस्तु नव-
मेऽहनि ॥ १७ ॥ स हि संख्ये महाबाहुः ककुदं सर्वरक्षसाम् ॥ वानरान्नाजपुत्रौ च क्षिप्रमेव

हानिष्यति ॥ १८ ॥ एष केतुः परं संख्ये मुख्यो वै सर्वरक्षसाम् ॥ कुंभकर्णः सदा शेते मूढो ग्राम्य-
मुखे रतः ॥ १९ ॥ रामेणाभिनिरस्तस्य संग्रामेऽस्मिन्सुदारुणे ॥ भविष्यति न मे शोकः कुंभकर्णे
विबोधिते ॥ २० ॥ किं करिष्याम्यहं तेन शक्रतुल्यबलेन हि ॥ ईदृशे व्यसने घारे यो न साहाय्य
कल्पते ॥ २१ ॥ ते तु तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः ॥ जग्मुः परमसंभ्रंताः कुंभकर्णानिवे-
शनम् ॥ २२ ॥ ते रावणसमदिष्टा मांसशोणितभोजनाः ॥ गंधं माल्यं महद्भक्ष्यमादाय सहसा ययुः ॥
॥ २३ ॥ तां प्रविश्य महाद्वारां सर्वतो योजनायताम् ॥ कुंभकर्णगुहां रम्यां पुष्पगंधप्रवाहिनीम् ॥
॥ २४ ॥ कुंभकर्णस्य निःश्वासादवधूता महाबलाः ॥ प्रतिष्ठमानाः कृच्छ्रेण यत्नात्प्रविविशुगुहाम् ॥
॥ २५ ॥ तां प्रविश्य गुहां रम्यां रत्नकांचनकुट्टिमाम् ॥ ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्राः शयानं भीमाविक्रमम् ॥
॥ २६ ॥ ते तु ते विहृतं सुप्तं विकीर्णमिव पर्वतम् ॥ कुंभकर्णे महानिद्रं समेताः प्रत्यबोधयन् ॥ २७ ॥
ऊर्ध्वलोमांचिततनुं श्वसंतमिव पन्नगम् ॥ भ्रामयंतं विनिःश्वासेः शयानं भीमाविक्रमम् ॥ २८ ॥ भोम-
नासापुटं तं तु पातालविपुलाननम् ॥ शयने न्यस्तसर्वांगं मेदोरुधिरांगधिनम् ॥ २९ ॥ कांचनांगद-
नद्धांगं किरीटेनार्कवर्चसम् ॥ ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्रं कुंभकर्णमरिंदमम् ॥ ३० ॥ ततश्चक्रुर्महात्मानः
कुंभकर्णस्य चाग्रतः ॥ भूतानां मेरुसंकाशं राशिं परमतर्पणम् ॥ ३१ ॥ मृगणां महिषाणां
च वराहाणां च संचयान् ॥ चक्रुर्नैर्ऋतशार्दूला राशिमन्नस्य चाद्भुतम् ॥ ३२ ॥ ततः
शोणितकुंभांश्च मांसानि विविधानि च ॥ पुरस्तात्कुंभकर्णस्य चक्रुर्बिदशशत्रवः ॥ ३३ ॥ लिलिपुश्च
पराय्येन चंदनेन परंतपम् ॥ दिव्यैराश्वासयाभासुर्मात्यैर्गंधैश्च गंधिभिः ॥ ३४ ॥ धूपं गंधांश्च

समृजुस्तुष्टुबुध परंतपम् ॥ जलदा इव चानेदुर्यातुधानास्ततस्ततः ॥ ३५ ॥ शंखांश्च पूरयामासुः
शशांकसदृशप्रभाम् ॥ तुमुलं युगपच्चापि विनेदुरचाप्यमार्धिताः ॥ ३६ ॥ नेदुरास्फोटयामासुश्चिक्षिपु-
स्ते निशाचराः ॥ कुंभकर्णविवोधार्थं चक्रुस्ते विपुलं स्वरम् ॥ ३७ ॥ सशंखभेरीपणवप्रणादं सास्फोटित-
ध्वलितार्चिहनादम् ॥ दिशो द्रवंतस्त्रिदिवं किरंतः श्रुत्वा विहंगाः सहसा निपेतुः ॥ ३८ ॥ यदा
भृशार्तनिर्नदमहात्माना न कुंभकर्णो बुबुधे प्रसृतः ॥ ततो मुशुंडीर्मुसलानि सर्वे रक्षोगणास्ते जगद्गुह्य-
दाश्च ॥ ३९ ॥ तं शैलशृंगैर्मुसलैर्गदाभिर्वैक्षस्थले मुद्गरमुष्टिभिश्च ॥ सुखप्रसृतं भुवि कुंभकर्णे
रक्षांस्युद्ग्राणि तदा निजघ्नुः ॥ ४० ॥ तस्य निःश्वासवातेन कुंभकर्णस्य रक्षसः ॥ राक्षसा बलवंतोऽपि
स्थातुं शकुनचाग्रतः ॥ ४१ ॥ ततः परिहिता गाढं राक्षसा भीमाविक्रमाः ॥ स्रंदंगपणवान्भेरीः शंख-
कुंभगणांस्तथा ॥ ४२ ॥ दशराक्षससाहस्रं युगपत्पर्यवारयत् ॥ नीलांजनचयाकारं ते तु तं प्रत्यबोधयन्
॥ ४३ ॥ अभिघ्नतो नदंतश्च नच संबुधे तदा ॥ यदा चैनं न शेकुस्ते प्रतिबोधयितुं तदा
॥ ४४ ॥ ततो गुरुतरं यत्नं दारुणं समुपाक्रमत् ॥ अश्वानुष्ट्रान्खरात्रागाजघ्नुर्दंडकशंकुशैः ॥ ४५ ॥
भेरीशंखमुद्गंश्च सर्वप्राणैरवादयन् ॥ निजघ्नुश्चास्य गात्राणि महाकाष्ठकंदकरैः ॥ ४६ ॥ मुद्ग-
रैर्मुसलैश्चापि सर्वप्राणसमुद्यतैः ॥ तेन नादेन महता लंका सर्वा प्रपूरिता ॥ सपर्यवतवना सर्वा
सोऽपि नैव प्रबुध्यते ॥ ४७ ॥ ततो भेरीसहस्रं तु युगपत्समहन्त्यत ॥ मृष्टकौंचनकोणानामसक्तानां समं-
ततः ॥ ४८ ॥ एवमप्यतिनिद्रस्तु यदा नैव प्रबुध्यत ॥ शापस्य वशमापन्नस्ततः क्रुद्धा निशाचराः
॥ ४९ ॥ ततः कोपसमाविष्टा सर्वे भीमपराक्रमाः ॥ तद्रक्षो बोधयिष्यंतश्चक्रुन्त्ये पराक्रमम् ॥ ५० ॥

अन्ये भेरीः समाजघ्नुरन्ये चक्रुर्महास्वनम् ॥ केशानन्ये प्रलुपुः कर्णानन्ये दशति च ॥ ५१ ॥
उदकुंभशतान्यन्ये सर्पासंचत कर्णयोः ॥ न कुंभकर्णः पस्पंदे महानिद्रावशं गतः ॥ ५२ ॥ अन्ये च
बलिनस्तस्य कूटमुद्गरपाणयः ॥ मूर्ध्नि वक्षसि गात्रेषु पातयन्कूटमुद्गरान् ॥ ५३ ॥ रज्जुबंधनब-
द्धाभिः शतघ्नीभिश्च सर्वशः ॥ वध्यमानो महाकायो न प्राबुध्यत राक्षसः ॥ ५४ ॥ वारणानां
सहस्रं च शरीरेऽस्य प्रघावितम् ॥ कुंभकर्णस्तदा बुद्ध्वा स्पर्शं परमबुध्यता ॥ ५५ ॥ स पात्यमानौर्गिरिशृंगवृक्षैर-
चितयंस्तान्विपुलान्महारान् ॥ निद्राक्षयात्क्षुद्रयपीडितश्च विजृम्भाणः सहस्रोत्पपात ॥ ५६ ॥ स नाग-
भोगाचलशृंगकल्पो विक्षिप्य बाहू जितवज्रसारौ ॥ विवृत्य वक्रं वडवामुखामं निशाचरोऽसौ विकृतं जजृम्भे
॥ ५७ ॥ तस्य जार्जुंभमाणस्य वक्रं पातालसन्निभम् ॥ दृष्ट्वा मेरुशृंगाग्रे दिवाकर इवोदितः ॥ ५८ ॥ स
जृम्भमाणोऽतिबलः प्रबुद्धस्तु निशाचरः ॥ निःश्वासश्चास्य संजज्ञे पर्वतादिव मारुतः ॥ ५९ ॥ रूपमुत्तिष्ठतस्तस्य
कुंभकर्णस्य तद्वभौ ॥ युगांते सर्वभूतानि कालस्येव दिधक्षतः ॥ ६० ॥ तस्याग्निदीप्तसदृशे विद्युत्सदृशवर्चसी ॥
दृष्ट्वाते महानेत्रे दीप्ताविव महाग्रहौ ॥ ६१ ॥ ततस्त्वदर्शयन्सर्वान्भक्ष्यांश्च विविधान्बहून् ॥ वराहा-
न्महिषांश्चैव बभक्ष स महाबलः ॥ ६२ ॥ आदद्भुक्षितो मांसं शोणितं तृषितोऽपिवन् ॥ मेदः-
कुंभांश्च मद्यांश्च पयो शकरिपुस्तदा ॥ ६३ ॥ ततस्तत्र इति ज्ञात्वा समुत्पेतुर्निशाचराः ॥ शिरोभिश्च
प्रणम्यैतं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ६४ ॥ निद्राविशदनेत्रस्तु कलुषीकृतलोचनः ॥ चारयन्सर्वतो दृष्टिं
तानुवाच निशाचरान् ॥ ६५ ॥ स सर्वान्सांत्वयामास नैर्ऋताग्नैर्ऋतर्षभः ॥ बोधनाद्विस्मितश्चापि
राक्षसानिदमत्रवीत् ॥ ६६ ॥ किमर्थमहमादृत्य भवाङ्गः प्रतिबोधितः ॥ कञ्चित्सुकुशलं राज्ञो भयं वा

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ६०. * (१०९३)

नेह किंचन ॥ ६७ ॥ अथवा ध्रुवमन्येभ्यो भयं परमुपस्थितम् ॥ यदर्थमेव त्वरितैर्भवद्भिः प्रति-
बोधितः ॥ ६८ ॥ अद्य राक्षसराजस्य भयमुत्पाटयाम्यहम् ॥ दाराधिष्ये महेंद्रं वा शीतयिष्ये तथा-
नलम् ॥ ६९ ॥ नह्यल्पकारणे सुप्तं वोधयिष्यति मादृशम् ॥ तदाख्यातार्थतत्त्वेन मत्प्रबोधनकारणम्
॥ ७० ॥ एवं द्रुवाणं सरब्धं कुम्भकर्णमर्दिदमम् ॥ यूपाक्षः सचिवो राज्ञः कृतान्जलिर्भावत ॥ ७१ ॥
न नो देवकृतं किञ्चिद्भयमस्ति कदाचन ॥ मानुषाञ्चो भयं राजंस्तुमुलं संप्रबाधते ॥ ७२ ॥ न दैत्यदा-
नवेभ्यो वा भयमस्ति न नः क्वचित् ॥ यादृशं मानुषं राजन्भयमस्मानुपस्थितम् ॥ ७३ ॥ वानरैः पर्वताका-
रैर्लोक्यं परिवारिता ॥ सीताहरणसंतप्ताद्रामान्नस्तुमुलं भयम् ॥ ७४ ॥ एकेन वानरेण्यं पूर्वं दग्धा
महापुरी ॥ कुमारो निहतश्चाक्षः सानुयात्रः सकुंजरः ॥ ७५ ॥ स्वयं रक्षोऽधिपश्चापि पौलस्त्यो
देवकंदकः ॥ ब्रजेऽतिसंयुगे मुक्तो रामेणादित्यवर्चसा ॥ ७६ ॥ यत्र देवैः कृतो राज्ञा नापि
दैत्यैर्न दानवैः ॥ कृतः स इह रामेण विमुक्तः प्राणसंशयात् ॥ ७७ ॥ स यूपाक्षवचः श्रुत्वा भ्रातु-
युधि पराभवम् ॥ कुम्भकर्णो विवृत्ताक्षो यूपाक्षमिदमब्रवीत् ॥ ७८ ॥ सर्वमेव यूपाक्ष हरिसैन्यं सलक्ष्मणम् ॥
राघवं च रणे जित्वा ततो द्रक्ष्यामि रावणम् ॥ ७९ ॥ राक्षसांस्तर्पयिष्यामि हरीणां मांसशोणितैः ॥
रामलक्ष्मणयोश्चापि स्वयं पास्यामि शोणितम् ॥ ८० ॥ तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य सर्गावितं रो-
षविवृद्धदोषम् ॥ महोदरो नैर्ऋतयोधमुख्यः कृतान्जलिर्वक्त्रमिदं बभाषे ॥ ८१ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा
गुणदोषौ विस्मय च ॥ पश्चादपि महाबाहो शत्रून्पुधि विजेष्यसि ॥ ८२ ॥ महोदरवचः श्रुत्वा
राक्षसः परिवारितः ॥ कुम्भकर्णो महातेजाः सप्रतस्थे महाबलः ॥ ८३ ॥ सुप्तमुत्थाप्य भीमाक्षं

भीमरूपपराक्रमम् ॥ राक्षसात्स्वरिता जगुर्दशग्रीवनिवेशनम् ॥ ८४ ॥ तेऽभिगम्य दशग्रीवमासीनं
 परमासने ॥ ऊचुर्बद्धांजलिपुटाः सर्व एव निशाचराः ॥ ८५ ॥ कुंभकर्णः प्रबुद्धोऽसौ भ्राता ते राक्ष-
 सेश्वर ॥ कथं तत्रैव निर्यातु द्रक्ष्यसे तमिहागतम् ॥ ८६ ॥ रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टो राक्षसांस्तानुपस्थि-
 तान् ॥ द्रष्टुमेनमिहेच्छामि यथान्यायं च पूज्यताम् ॥ ८७ ॥ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे पुनरागम्य
 राक्षसाः ॥ कुंभकर्णमिदं वाक्यमुचू रावणचोदिताः ॥ ८८ ॥ द्रष्टुं त्वां कांक्षते राजा सर्वराक्षसपुंगवः ॥
 गमने क्रियतां बुद्धिर्भ्रातरं संप्रहर्षय ॥ ८९ ॥ कुंभकर्णस्तु दुर्धर्षो भ्रातुराज्ञाय शासनम् ॥ तथेत्युक्त्वा
 महावीर्यः शयनादुत्पपात ह ॥ ९० ॥ प्रक्षाल्य वदनं हृष्टः स्नातः परमहर्षितः ॥ पिपासुस्त्वयामास
 पानं बलसमीरणम् ॥ ९१ ॥ ततस्ते त्वरितास्तत्र राक्षसा रावणाज्ञया ॥ मघं भक्ष्यांश्च विविधान्निक्षि-
 प्रमेवोपहारयन् ॥ ९२ ॥ पीत्वा घटसहस्रे द्वे गमनायोपचक्रमे ॥ ईषत्समुत्कटो मत्तस्तेजोबलसमन्वितः
 ॥ ९३ ॥ कुंभकर्णो बभौ रुष्टः कालांतकयमोपमः ॥ भ्रातुः स भवनं गच्छत्रक्षोबलसमन्वितः ॥
 कुंभकर्णः पदन्यासैरकंपयत मोदिनीम् ॥ ९४ ॥ स राजमार्गं वपुषा प्रकाशयन्सहस्ररश्मिधरणीभिर्वा-
 शुभिः ॥ जगाम तत्रांजलिमालयावृतः शतक्रतुर्गेहमिव स्वयंभुवः ॥ ९५ ॥ तं राजमार्गस्थमभिन्नघातिनं
 वनौकसस्ते सहसा बहिःस्थिताः ॥ दृष्ट्वाप्रमेयं गिरिशृंगकल्पं वितत्रसुस्ते सह यूथपालैः ॥ ९६ ॥
 केचिच्छरणं शरणं स्म रामं व्रजंति केचिद्व्यथिताः पतंति ॥ केचिद्दिशश्च व्यथिताः पतंति केचिद्ग-
 यार्तां भुवि शेरते स्म ॥ ९७ ॥ तमाद्रिशृंगप्रतिमं कीरीटिनं स्पृशंतमादित्यमिवात्मतेजसा ॥ वनौकसः
 प्रेक्ष्य विवृद्धमन्हुतं भयार्दिता दुद्रुविरे यतस्ततः ॥ ९८ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये

च० सा० युद्धकांडे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ ततो रामो महतेजा धनुरादाय वीर्यवान् ॥ किरीटिनं
महाकायं कुंभकर्णं ददर्श ह ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं पर्वताकारदर्शनम् ॥ क्रममाणसिवाकाशं पुरा
नारायणं यथा ॥ २ ॥ सतोयांबुदसंकाशं कांचनांगदभूषणम् ॥ दृष्ट्वा पुनः प्रदुद्राव वानराणां महाचमूः
॥ ३ ॥ विद्रुवां वाहिनीं दृष्ट्वा वर्धमानं च राक्षसम् ॥ सविस्मितमिदं रामो विभीषणमुवाच ह ॥ ४ ॥
कौडसौ पर्वतसंकाशः किरीटी हरिलोचनः ॥ लंकायां दृश्यते वीरः सविद्युदिव तोयदः ॥ ५ ॥ पृथिव्यां
केतुभूतोऽसौ महानेकोऽत्र दृश्यते ॥ यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे विद्रवंति शतस्ततः ॥ ६ ॥ आचक्ष्व सुम-
हान्कोऽसौ रक्षो वा यदि वासुरः ॥ न मयैविविधं भूतं दृष्टपूर्वं कदाचन ॥ ७ ॥ संपृष्टो राजपुत्रेण
रामेणाक्षिष्टकर्मणा ॥ विभीषणो महाप्राज्ञः काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ येन वैवस्वतो युद्धे वासवश्च
पराजितः ॥ सैष विश्रवसः पुत्रः कुंभकर्णः प्रतापवान् ॥ अस्य प्रमाणसदृशो राक्षसोऽन्यो न विद्यते
॥ ९ ॥ एतेन देवाभ्युधि दानवाश्च यक्षा भुजंगाः पिशिताऽशनाश्च ॥ गंधर्वविद्याधरपद्मगाश्च सहस्रशो
राघवसंप्रभग्नाः ॥ १० ॥ शूलपाणिं विरूपाक्षं कुंभकर्णं महाबलम् ॥ हंतुं न शेकुर्बिदशाः कालोऽयमिति
मोहिताः ॥ ११ ॥ प्रकृत्या ह्येष तेजस्वी कुंभकर्णो महाबलः ॥ अन्येषां राक्षसैर्द्राणां वरदानकृतं बलम्
॥ १२ ॥ बालेन जातमात्रेण क्षुधातेन महात्मना ॥ भक्षितानि सहस्राणि प्रजानां सुबहून्यपि ॥ १३ ॥
तेषु संभक्ष्यमाणेषु प्रजा भयनिपीडिताः ॥ यांति स्म शरणं शक्रं तमप्यर्थं न्यवेदयन् ॥ १४ ॥ स कुंभ-
कर्णं कुपितो महेंद्रो जघान वज्रेण शितेन वज्री ॥ स शक्रवज्राभिहतो महात्मा चचाल कोपाच्च भृशं
ननाद ॥ १५ ॥ तस्य नानद्यमानस्य कुंभकर्णस्य रक्षसः ॥ श्रुत्वा निनादं वित्रस्ताः प्रजा भूयो वित-

त्रसुः ॥ १६ ॥ ततः क्रुद्धो महेंद्रस्य कुम्भकर्णो महाबलः ॥ विष्कृष्यैरावतादंतं जघानोरसि
 वत्सवम् ॥ १७ ॥ कुम्भकर्णप्रहारात्तो विजज्वाल स वासवः ॥ ततो विषेदुः सहसा देवबर्होषदा-
 नवाः ॥ प्रजाभिः सह शक्रश्च ययौ स्थानं स्वयंमुवः ॥ १८ ॥ कुम्भकर्णस्य दौगतस्यं शशंसुस्ते प्रजापतेः ॥
 प्रजानां भक्षणं चापि शशंसुस्ते दिवौकसाम् ॥ आश्रमध्वंसनं चापि परस्त्रीहरणं तथा ॥ १९ ॥ एवं
 प्रजा यदि त्वेष भक्षयिष्यति नित्यशः ॥ अचिरैव कालेन शून्यो लोको भविष्यति ॥ २० ॥ वासवस्य
 वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ रक्षांस्यावाहयामास कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥ २१ ॥ कुम्भकर्णं
 समीक्ष्यैव वितत्रास प्रजापतिः ॥ कुम्भकर्णमथाश्वस्तः स्वयंभूरिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ ध्रुवं लोकविना-
 शाय पौलस्त्येनाऽसि निर्मितः ॥ तस्मात्त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसे ॥ २३ ॥ ब्रह्मशापाभिभूतोऽथ
 निपपाताग्रतः प्रभोः ॥ ततः परमसंभ्रांतो रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २४ ॥ प्रवृद्धः कांचनो वृक्षः फलकाले
 निष्कृत्यते ॥ न नत्तारं स्वकं न्याय्यं शप्नुमेवं प्रजापते ॥ २५ ॥ न मिथ्यावचनश्च त्वं स्वप्स्यत्येव न
 संशयः ॥ कालस्तु क्रियतामस्य शयने जाग्रणे तथा ॥ २६ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा स्वयंभूरिदम-
 ब्रवीत् ॥ शयिता ह्येष षण्मासमेकाहं जागरिष्यति ॥ २७ ॥ एकेनाह्ना त्वसौ वीरश्चरन्भूमिं बुभुक्षितः ॥
 व्यात्तास्यो भक्षयेल्लोकान्संवृद्ध इव पावकः ॥ २८ ॥ सोऽसौ व्यसनमापन्नः कुम्भकर्णमबोधयन् ॥ त्वत्प-
 राक्रमभीतश्च राजा संप्रति रावणः ॥ २९ ॥ स एष निर्गतो वीरः शिविराद्भीमविक्रमः ॥ वानरान्भृश-
 संक्रुद्धो भक्षयन्परिधावति ॥ ३० ॥ कुम्भकर्णं प्रतीक्ष्यैव हरयोऽद्य प्रदुदुवुः ॥ कथमेनं रणे क्रुद्धं वारयिष्यं-
 ति वानराः ॥ ३१ ॥ उच्यंतां वानराः सर्वे यंत्रमेतत्समुच्छ्रितम् ॥ इति विज्ञाय हरयो भविष्यतीह

निर्भयाः ॥ ३२ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा हेतुमत्सुखोद्वृतम् ॥ उवाच राववो वाक्यं नीलं सैन्यपतिं तदा ॥ ३३ ॥ गच्छ सैन्यानि सर्वाणि व्यूहं तिष्ठस्व पावके ॥ द्वाराण्यादाय लंकायाश्चर्याश्चास्याऽथ संक्र-
मान् ॥ ३४ ॥ शैलशृंगाणि वृक्षांश्च शिलाश्चाप्युपसंहारम् ॥ भवतः सायुधाः सर्वे वानराः शैलपाणयः ॥ ३५ ॥ राघवेण समादिष्टो नीलो हरिचमूपतिः ॥ शशास वानरानीकं यथावत्कपिकुंजरः ॥ ३६ ॥
ततो गवाक्षः शरभो हनूमानंगदस्तथा ॥ शैलशृंगाणि शैलाभा गृहीत्वा द्वारमभ्ययुः ॥ ३७ ॥ रामवाक्य-
मुपश्रुत्य हरयो जितकाशिनः ॥ पादपैरदयन्वीरा वानराः परवाहिनिम् ॥ ३८ ॥ ततो हरीणां तदनी-
कमुग्रं रराज शैलोद्यतवृक्षहस्तम् ॥ गिरेः समीपानुगतं यथैव महन्महांभोघरजालमुग्रम् ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणे बाल्मीकि आदि० च सा० युद्धकांडे एकषष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ स तु राक्षसशार्दूलो
निद्रामदसमाकुलः ॥ राजमार्गं श्रिया जुष्टं ययौ विपुलविक्रमः ॥ १ ॥ राक्षसानां सहस्रैश्च वृतः परमदुर्जयः ॥
गृहेभ्यः पुष्पवर्षेण कार्यमाणस्तदा ययौ ॥ २ ॥ स हेमजालविततं भानुभास्वरदर्शनम् ॥ ददर्श विपुलं
रस्य राक्षसैर्द्रान्वेशनम् ॥ ३ ॥ स तत्तदा सूर्यइवाभ्रजालं श्रविश्य रक्षोऽधिपतेर्निवेशनम् ॥ ददर्श दूरेऽग्रज-
मासनस्थं स्वयंभुवं शक्र इवासनस्थम् ॥ ४ ॥ भ्रातुः स भवनं गत्वा रक्षोगणसमन्वितः ॥ कुंभकर्णः
पदन्यासैरकंपयत मेदिनीम् ॥ ५ ॥ सोऽभिगम्य गृहं ॥ तुः कक्ष्यामभिविगाह्य च ॥ ददर्शोद्विग्नमासीनं
विमानं पुष्पके गुरुम् ॥ ६ ॥ अथ दृष्ट्वा दशभ्रिवः कुंभकर्णमुपस्थितम् ॥ तूर्णमुत्थाय संहृष्टः सन्निकर्ष-
मुपानयत् ॥ ७ ॥ अथासीनस्य पर्यङ्के कुंभकर्णो महाबलः ॥ भ्रातुर्वन्दे चरणौ किंकृत्यमिति चाब्रवीत्
॥ ८ ॥ पुनः समुदितोत्पत्य रावणः परिष्वजे ॥ स भ्रात्रा संपरिष्वक्तो यथावच्चाभिर्नदितः ॥ ९ ॥

कुम्भकर्णः शुभं दिव्यं प्रतिपेदे वरासनम् ॥ स तदासनमाश्रित्य कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १० ॥ संरक्तनयनः
क्रोधाद्रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ किमर्थमहमाहृत्य त्वया राजन्प्रबोधितः ॥ ११ ॥ शंस कस्माद्भयं तेऽत्र
को वा प्रेतो भविष्यति ॥ भ्रातरं रावणः क्रुद्धं कुम्भकर्णमवस्थितम् ॥ रोषेण परिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां वाक्यमब्रवीत्
॥ १२ ॥ अयं ते सुमहान्कालः शयानस्य महाबल ॥ सुषुप्तत्वं न जानीषे मम रामकृतं भयम् ॥ १३ ॥
एष दाशरथिः श्रीमान्सुग्रीवसहितो बली ॥ समुद्रं लंघयित्वा तु कुलं नः परिक्रुतति ॥ १४ ॥ हंत पश्यस्व
लंकायां वनान्युपवनानि च ॥ सेतुना सुखमागत्य वानरैर्कारणवं कृतम् ॥ १५ ॥ ये राक्षसा मुख्यतमा
हतास्ते वानरैर्युधि ॥ वानराणां क्षयं युद्धे न पश्यामि कथंचन ॥ न चापि वानरा युद्धे जितपूर्वाः कदाचन
॥ १६ ॥ तदेतद्भयमुत्पन्नं त्रायस्वेह महाबल ॥ नाशय त्वमिमानद्य तदर्थं बोधितो भवान् ॥ १७ ॥
सर्वक्षपितकोशं च स त्वमभ्युपपद्य माम् ॥ त्रायस्वेमां पुरीं लंकां बालवृद्धावशेषिताम् ॥ १८ ॥ भ्रातुरर्थे
महाबाहो कुरु कर्म सुदुष्करम् ॥ मयैवं नोक्तपूर्वो हि भ्राता कश्चित्परंतप ॥ १९ ॥ त्वय्यस्ति मम च
स्नेहः परा संभावना च मे ॥ देवासुरेषु युद्धेषु बहुशो राक्षससर्षभ ॥ त्वया देवाः प्रतिव्यूह्य निर्जिता-
श्चाभरा युधि ॥ २० ॥ तदेतत्सर्वमातिष्ठ वीर्यं भीमपराक्रम ॥ न हि ते सर्वभूतेषु दृश्यते सदृशो बली
॥ २१ ॥ कुरुष्व मे प्रियहितमेतदुत्तमं यथाप्रियं प्रियरणबांधवप्रिय ॥ स्वतेजसा व्यथय सपत्न-
वाहिनीं शरद्धनं पवन इवोद्यतो महान् ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
च० सा० युद्धकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ तस्य राक्षसराजस्य निशम्य परिदे-
वितम् ॥ कुम्भकर्णो बभौषेदं वचनं प्रजहास च ॥ १ ॥ दृष्टो दोषो हि योऽस्माभिः पुरा

मंत्रविनिर्णये ॥ हितेष्वनभियुक्तेन सोऽयमासादितस्त्वया ॥ २ ॥ शीघ्रं खल्वभ्युपेतं
त्वां फले पापस्य कर्मणः ॥ निरयेष्वेव पतनं यथा दुष्कृतकर्मणः ॥ ३ ॥
प्रथमं वै महाराज कृत्यमेतदचिंतितम् ॥ केवलं वीर्यदर्पेण नानुबन्धो विचारितः ॥ ४ ॥
यः पश्चात्पूर्वकार्याणि कुर्यादैश्वर्यमास्थितः ॥ पूर्वं चोत्तरकार्याणि न स वेद नयानयौ ॥ ५ ॥ देशकाल-
विहीनानि कर्माणि विपरीतवत् ॥ क्रियमाणानि दुष्यंति हवीष्यप्रयतेष्विव ॥ ६ ॥ त्रयाणां पंचधा
योगं कर्मणां यः प्रपद्यते ॥ सचित्रैः समयं कृत्वा स सम्यग्वर्तते पथि ॥ ७ ॥ यथागमं च यो राजा
समयं च चिकीर्षति ॥ बुध्यते सचिवैर्बुद्ध्या सुहृदश्चानुपश्यति ॥ ८ ॥ धर्ममर्थं हि कामं वा सर्वान्वा-
रक्षसां पते ॥ भजते पुरुषः काले त्रीणि द्रष्टानि वा पुनः ॥ ९ ॥ त्रिषु चैतेषु यच्छ्रेष्ठं श्रुत्वा तन्नाव-
बुध्यते ॥ राजा वा राजमात्रो वा व्यर्थं तस्य बहुश्रुतम् ॥ १० ॥ उपप्रदानं सात्वं च भेदं काले च
विक्रमम् ॥ योगं च रक्षसां श्रेष्ठं तावुभौ च नयानयौ ॥ ११ ॥ काले धर्मार्थकामान्यः संमंजस्य सचिवैः
सह ॥ निषेवतात्मवौलोकं न स व्यसनमाप्नुयात् ॥ १२ ॥ हितानुबन्धमालोक्य कुर्यात्कार्यमिहात्मनः ॥
राजा सहायतत्त्वज्ञैः सचिवैर्बुद्धिजीविभिः ॥ १३ ॥ अतमिज्ञाय शास्त्रार्थान्पुरुषाः पशुबुद्धयः ॥
प्रागल्भ्याद्वक्तुमिच्छंति मंत्रिष्वभ्यन्तरीकृताः ॥ १४ ॥ अज्ञास्त्रविदुषां तेषां कार्ये नाभिहितं वचः ॥
अर्थशास्त्रानामिज्ञानां विपुलां श्रियमिच्छताम् ॥ १५ ॥ अहितं च हिताकारं घाष्टर्थाज्जल्पन्ति ये नराः ॥
अवश्यं मंत्रबाह्यास्ते कर्तव्याः कृत्यदूषकाः ॥ १६ ॥ विनाशयंतो भर्तारं सहिताः शत्रुभिर्बुधैः ॥ विपरी-
तानि कृत्यानि कारयन्तीह मंत्रिणः ॥ १७ ॥ तान्भर्ता मित्रसंकाशानिमित्रान्मंत्रनिर्णये ॥ व्यवहारेण जानीयात्स-

धिवानुपसंहितान् ॥ १८ ॥ चपलस्येह कृत्यानि सहसाऽनुप्रधावतः ॥ क्षिप्रमन्ये प्रपद्यंते क्रौंचस्य
 स्वमिव द्विजाः ॥ १९ ॥ यो हि शत्रुमवज्ञाय आत्मानं नाऽभिरक्षति ॥ अवाप्नोति हि सोऽनर्थान्स्थानाच्च
 व्यवरोप्यते ॥ २० ॥ यदुक्तमिह ते पूर्वं प्रियया मेऽनुजेन च ॥ तदेव नो हितं वाक्यं यथेच्छसि तथा
 कुरु ॥ २१ ॥ तत्तु श्रुत्वा दशमीवः कुंभकर्णस्य भाषितम् ॥ भ्रुकुटिं चैव संचक्रे कुट्टश्चैनमभाषत ॥ २२ ॥
 मान्यो गुरुरिवाचार्यः किं मां त्वमनुशाससि ॥ किमेवं वाक्छ्रमं कृत्वा यद्युक्तं ताद्विधीयताम् ॥ २३ ॥
 विश्रमाचित्तमोहाद्वा बलवीर्याश्रयेण वा ॥ नाऽभिपन्नमिदानीं यद्वयर्थां तस्य पुनः कथा ॥ २४ ॥
 अस्मिन्काले तु यद्युक्तं तादिदानीं विचिंत्यताम् ॥ (गतं तु नानुशोचन्ति गतन्तु गतमेव हि ॥)
 ममापनयजं दुःखं विक्रमेण समीकुरु ॥ २५ ॥ यदि खल्वस्ति मे स्नेहो विक्रमं वाऽधिगच्छसि ॥
 यदि कार्यं समेतत्ते हृदि कार्यतमं मतम् ॥ २६ ॥ स सुहृदो विपन्नार्थं दीनमभ्युपपद्यते ॥ स बन्धु-
 र्योऽपनीतेषु साहाय्यायोपकल्पते ॥ २७ ॥ तमर्थैवं बुवाणं स वचनं धीरदारुणम् ॥ रष्ट्रोऽयमिति विज्ञाय
 शनैः शृङ्खणमुवाच ह ॥ २८ ॥ अतीव हि समालक्ष्य भ्रातरं क्षुभितं द्विरयम् ॥ कुंभकर्णः शनैर्वाक्यं बभाषे
 परिसांन्वयन् ॥ २९ ॥ शृणु राजन्नवहितो मम वाक्यमरिंदम् ॥ अलं राक्षसराजेंद्र संतापमुपपद्यते ॥
 रोषं च संपरित्यज्य स्वस्थो भवितुमर्हसि ॥ ३० ॥ नैतन्मनसि कर्तव्यं मयि जीवति पार्थिव ॥ तमहं
 नाशयिष्यामि यत्कृते परितप्यते ॥ ३१ ॥ अवश्यं च हितं वाच्यं सर्वोवस्थागतं मया ॥ बंधुभावाद-
 भिहितं भ्रातृस्नेहाच्च पार्थिव ॥ ३२ ॥ सदृशं यच्च कोलेऽस्मिन्कर्तुं स्नेहेन बंधुना ॥ शत्रूणां कदनं पश्य
 क्रियमाणं मया रणे ॥ ३३ ॥ अद्य पश्य महाबाहो मया समरमूर्धनि ॥ हृते रामे सह भ्रात्रा द्रवंतीं हरिवा-

हिनीम् ॥ ३४ ॥ अद्य रामस्य तद्दृष्ट्वा मयानीतं रणाच्छिरः ॥ सुखी भव महाबाहो सीता भवतु दुःखिता ॥
 ॥ ३५ ॥ अद्य रामस्य पश्यंतु निधनं सुमहत्प्रियम् ॥ लंकायां राक्षसाः सर्वे ये ते निहतबांधवाः ॥ ३६ ॥
 अद्य शोकपरितानां स्वर्बधुवधशोचिनाम् ॥ शत्रोर्युधि विनाशेन करोम्यश्रुप्रमार्जनम् ॥ ३७ ॥
 अद्य पर्वतसंकाशं समूर्यमिव तोयदम् ॥ विकीर्णं पश्य समरे सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ॥ ३८ ॥ कथं
 च राक्षसैरेभिर्मया च परिसात्वितः ॥ जिघांसुभिर्दाशरथिं व्यथसे त्वं सदाऽनघ ॥ ३९ ॥ मां निहृत्य
 किल त्वां हि निहनिष्यति राघवः ॥ नाऽहमात्मनि संतापं गच्छेयं राक्षसाधिप ॥ ४० ॥ कामं
 त्विदानीमपि मां व्यादिश त्वं परंतप ॥ न परः प्रेक्षणीयस्ते युद्धायातुलविक्रम ॥ ४१ ॥ अहमुत्साद-
 यिष्यामि शत्रूंस्तव महाबलान् ॥ यदि शक्नो यदि यमो यदि पावकमारुतौ ॥ ४२ ॥ तानहं योध-
 यिष्यामि कुर्वरकरुणावपि ॥ गिरिमात्रशरीरस्य शितशूलघरस्य मे ॥ ४३ ॥ नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य विभी-
 यादौ पुरंदरः ॥ अथवा लक्तशस्त्रस्य मुद्रतस्तरसा रिपून् ॥ ४४ ॥ न मे प्रतिसुखः कश्चित्स्थातुं शक्नो
 जिजीविषुः ॥ नैव शक्त्या न गदया नासिता निशितैः शरैः ॥ ४५ ॥ हस्ताभ्यामेव संरभ्य हनिष्यामि
 सवस्त्रिणम् ॥ यदि मे मुष्टिवेगं स राघवोऽद्य साहस्यति ॥ ४६ ॥ ततः पास्यंति बाणौघा रुधिरं राघवस्य मे ॥
 चिंतयता तप्यसे राजन्किमर्थं मयि निष्ठति ॥ ४७ ॥ सोऽहं शत्रुविनाशाय तव नियंतुमुद्यतः ॥ मुंच
 रामाद्भयं घोरं निहनिष्यामि संयुगे ॥ ४८ ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं च महाबलम् ॥ हनूंमंतं च रक्षोघ्नं
 येन लंका प्रदीपिता ॥ ४९ ॥ हरींश्च भक्षयिष्यामि संयुगे समुपस्थिते ॥ असाधारणमिच्छामि तव दांतुं
 महदशः ॥ ५० ॥ यदि चेद्राद्भयं राजन्यादि चापि स्वयंमुवः ॥ अपि देवाः शयिष्यंते मयि

क्रुद्धे महीतले ॥ ५१ ॥ यमं च शमयिष्यामि भक्षयिष्यामि पावकम् ॥ आदित्यं पातयिष्यामि सनक्ष-
त्रं महीतले ॥ ५२ ॥ शतक्रतुं वधिष्यामि पास्यामि वरुणालयम् ॥ पर्वताश्चूर्णयिष्यामि दारयिष्या-
मि मेदिनीम् ॥ ५३ ॥ दीर्घकालं प्रसुप्तस्य कुंभकर्णस्य विक्रमम् ॥ अद्य पश्यंतु भूतानि भक्ष्यमाणा-
नि सर्वशः ॥ नत्विदं त्रिदिवं सर्वमाहारो मम पूर्यते ॥ ५४ ॥ वधेन ते दाशरथेः सुखावहे सुखं समा-
हर्तुमहं व्रजामि ॥ निहत्य रामं सह लक्ष्मणेन खादामि सर्वान्हरियूथमुल्यान् ॥ ५५ ॥ रमस्व
राजान्पिब चाद्य वारुणीं कुरुष्व कृत्यानि विनीय दुःखम् ॥ मयाऽद्य रामे गमिते यमक्षयं चिराय सीता
वशगा भविष्यति ॥ ५६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकाण्डे त्रिष-
ष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ तदुक्तमतिकायस्य बलिनो बाहुशालिनः ॥ कुंभकर्णस्य वचनं श्रुत्वोवाच महोदरः
॥ १ ॥ कुंभकर्णं कुले जातो घृष्टः प्राकृतदर्शनः ॥ अवलिप्तो न शक्नोषि कृत्यं सर्वत्र वेदितुम् ॥ २ ॥
नहि राजा न जानीते कुंभकर्णं नयनयौ ॥ त्वं तु कैशोरकाद्धृष्टः केवलं वक्तुमिच्छसि ॥ ३ ॥
स्थानं वृद्धिं च हानिं च देशकालविधानवित् ॥ आत्मनश्च परेषां च बुध्यते राक्षसर्षभः ॥ ४ ॥ यत्त्वशक्यं
बलवता वक्तुं प्राकृतबुद्धिना ॥ अनुपासितवृद्धेन कः कुर्यात्तादृशं नरः ॥ ५ ॥ यांस्तु धर्मार्थकामांस्त्वं ब्रवीषि
पृथगाश्रयान् ॥ अवबोद्धुं स्वभावेन नहि लक्षणमस्ति तान् ॥ ६ ॥ कर्म चैव हि सर्वेषां कारणानां प्रयोजनम् ॥
श्रेयः पापीयसां चात्र फलं भवति कर्मणाम् ॥ ७ ॥ निःश्रेयसफलोवेव धर्मार्थावितरावपि ॥ अवर्धमानर्थे-
योः प्राप्तं फलं चं ग्राह्यवायिकम् ॥ ८ ॥ ऐहलौकिकपारक्यं कर्म पुंभिर्नपेव्यते ॥ कर्मण्यपि तु
कल्पानि लभते काममास्थितः ॥ ९ ॥ तत्र कथं प्रमिदं राज्ञा हृदि कार्यं मतं च नः ॥ शत्रौ हि साहसं

यत्तत्किमिवात्रापनीयते ॥ १० ॥ एकस्यैवामिधाने तु हेतुयः प्राहृतस्त्वया ॥ तत्राप्यनुपपन्नं ते वक्ष्यामि
यदसाधु च ॥ ११ ॥ येन पूर्वं जनस्थाने वहवोऽतिबलास्तदा ॥ राक्षसा राघवं ध्वस्ताः कथमेको
जयिष्यसि ॥ १२ ॥ ये पूर्वं निर्मितास्तेन जनस्थाने महौजसः ॥ राक्षसास्तान्पुरे सर्वान्भीतानव न पश्य-
सि ॥ १३ ॥ तं सिंहमिव संकुट्टं रामं दशरथात्मजम् ॥ सर्पं सुप्तमहो बुद्ध्वा प्रबोधयितुमिच्छसि
॥ १४ ॥ ज्वलंतं तेजसा नित्यं क्रोधेन च दुरासदम् ॥ कस्तं मृत्युमिवासह्यमासादयितुमर्हति ॥ १५ ॥
संशयस्थमिदं सर्वं शत्रोः प्रतिसमासने ॥ एकस्य गमनं तात न हि मे रोचते भूशम् ॥ १६ ॥
हीनार्थस्तु समृद्धार्थं को रिपुं प्राकृतं यथा ॥ निश्चितं जीवितयागे वशमानेतुमिच्छति ॥ १७ ॥ यस्य
नास्ति मनुष्येषु सदृशो राक्षसोत्तम ॥ कथमाशंससे योद्धुं तुल्येनैन्द्रविदस्वतोः ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा
तु संरब्धं कुंभकर्णं महोदरः ॥ उवाच रक्षसां मध्ये रावणं लोकरावणम् ॥ १९ ॥ लब्ध्वा
पुरस्ताद्वैदेहीं किमर्थं त्वं विलंबसे ॥ यदीच्छसि तदा सीता वशगा ते भविष्यति ॥ २० ॥ दृष्टः
कश्चिदुपायो मे सीतोपस्थानकारकः ॥ रुचितश्चेत्स्वया बुद्ध्या राक्षसेन्द्र ततः शृणु ॥ २१ ॥ अहं द्विजिह्वः
संहादी कुंभकर्णो वितर्दनः ॥ पंच रामवधायैते निर्यातीत्यवधोषय ॥ २२ ॥ ततो गत्वा वयं युद्धं
दास्यामस्तस्य यन्ततः ॥ जेष्यामो यदि ते शत्रून्त्रोपायैः कार्यमस्ति नः ॥ २३ ॥ अथ जीवति नः
शत्रुर्वयं च कृतसंयुगाः ॥ ततः समभित्त्यामो मनसा यत्समीक्षितम् ॥ २४ ॥ वयं युद्धादिहैष्यामो
रुधिरेण समुक्षिताः ॥ विदार्य स्वतनुं बाणै रामनामांकितैः शरैः ॥ २५ ॥ भक्षितो राघवोऽस्मा-
भिर्लक्ष्मणश्चेति वादिनः ॥ ततः पादौ ग्रहीष्यामस्त्वन्नः कामं प्रपूरय ॥ २६ ॥ ततोऽवधोषय पुरे

गजस्कन्धेन पार्थिव ॥ हतो रामः सह भ्रात्रा ससैन्य इति सर्वतः ॥ २७ ॥ प्रीतो नाम ततो भूत्वा
 भृत्यानां त्वभरिदम् ॥ भोगांश्च परितारांश्च कामान्वसु च दापय ॥ २८ ॥ ततो माल्यानि वासांसि
 वीराणामनुलेपनम् ॥ देयं च बहुयोधेभ्यः स्वयं च मुदितः पिब ॥ २९ ॥ ततोऽस्मिन्बहुलीभूते कौली-
 ने सर्वतो गते ॥ भक्षितः ससुहृद्रामो राक्षसैरिति विश्रुते ॥ ३० ॥ प्रविश्याश्वास्य चापि त्वं सीतां
 रहसि सांत्वयन् ॥ धनधान्यैश्च कामैश्च रत्नैश्चैनां प्रलोभय ॥ ३१ ॥ अन्योपधया राजन्भूयः शोकानु-
 बंधया ॥ अकामा त्वद्वशं सीतां नष्टनाथा गमिष्यति ॥ ३२ ॥ रमणीयं हि भर्तारं विनष्टमधिगम्य
 सा ॥ नैराश्यात्स्त्रीलघुत्वाच्च त्वद्वशं प्रतिपत्स्यते ॥ ३३ ॥ सा पुरा सुखसंवृद्धा सुखाहो दुःखक-
 षिता ॥ त्वय्यधीनं सुखं ज्ञात्वा सर्वथैवागमिष्यति ॥ ३४ ॥ एतत्सुनीतिं ममं दर्शनेन रामं हि दृष्ट्वैव भवेदनर्थः ॥
 इहैव ते सेत्स्यति मोत्सुको भूर्महानयुद्धेन सुखस्य लाभः ॥ ३५ ॥ अनष्टैस्यो ह्यनवाप्तसंशयो रिपु त्वयुद्धेन
 जयञ्जनाधिप ॥ यशश्च पुण्यं च महान्महर्षिपतिः श्रियं च कीर्तिं च चिरं समश्नुते ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
 वाल्मीकि आदि ० च ० सा ० युद्धकांडे चतुःषष्ठितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ स तथोक्तस्तु निर्भर्त्स्य कुंभकर्णो महो-
 दरम् ॥ अत्रवीद्राक्षसश्रेष्ठं भ्रातरं रावणं ततः ॥ १ ॥ सोऽहं तव भयं धोरं वधात्तस्य दुरात्मनः ॥ राम-
 स्याद्य प्रमार्जामि निर्वैरो हि सुखी भव ॥ २ ॥ गर्जति न वृथा शूरा निर्जला इव तोयदाः ॥ पश्य
 संपद्यमानं तु गर्जितं शुधि कर्मणा ॥ ३ ॥ न मर्षयति चात्मानं संभावयितुमात्मना ॥ अदर्शयित्वा
 शूरास्तु कर्म कुर्वति दुष्करम् ॥ ४ ॥ विह्वानां ह्यवुद्धीनां राज्ञां पंडितमानिनाम् ॥ रोचते त्वद्वचो
 नित्यं कथ्यमानं महोदर ॥ ५ ॥ युद्धे कपुरुषैरित्यं भवद्भिः प्रियवादिभिः ॥ राजानमनुगच्छद्भिः

सर्वं कृत्यं विनाशितम् ॥ ६ ॥ राजशेषा कृता लंका क्षीणः कोशो बलं हतम् ॥ राजानमिममासाद्य
 सुहृद्विहममित्रकम् ॥ ७ ॥ एय निर्याम्यहं युद्धमुद्यतः शत्रुनिर्णये ॥ दुर्नयं भवतामद्य समीकृतु
 महाहवे ॥ ८ ॥ एवमुक्तवतो वाक्यं कुंभकर्णस्य धीमतः ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं प्रहसन्नाक्षसा-
 धिपः ॥ ९ ॥ महोदरोऽयं रामात्तु परित्रस्तो न संशयः ॥ नहि रोचयते तात युद्धं युद्धविशारद ॥
 ॥ १० ॥ कश्चिन्मे त्वत्समो नास्ति सौहृदेन वलेन च ॥ गच्छ शत्रुवधाय त्वं कुंभकर्णजयाय च ॥
 ॥ ११ ॥ शयानः शत्रुनाशार्थं भवान्संबोधितो मया ॥ अयं हि कालः सुमहान्नाक्षसानामरिदम ॥
 ॥ १२ ॥ संगच्छ शूलमादाय पाशहस्त इवांतकः ॥ वानरात्राजपुत्रौ च भक्षयादित्यतेजसौ ॥ १३ ॥
 समालोक्य तु ते रूपं विद्विष्यति वानराः ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि हृदये प्रस्फुटिष्यतः ॥ १४ ॥ एव-
 मुक्त्वा महातेजाः कुंभकर्णं महाबलम् ॥ पुनर्जातिमिवात्मानं मेने राक्षसपुंगवः ॥ १५ ॥ कुंभकर्ण-
 बलाभिज्ञो जानंस्तस्य पराक्रमम् ॥ बभूव सुदितो राजा शशंक इव निर्मलः ॥ १६ ॥ इत्येवमुक्तः
 संहृष्टो निर्जगाम महाबलः ॥ राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा योद्धुमुत्तुक्वांस्तदा ॥ १७ ॥ आदेदं निशितं
 शूलं वेगाच्छत्रुनिबर्हणः ॥ सर्वं कालायसं दीप्तं तप्तकांचनभूषणम् ॥ १८ ॥ इंद्राक्षानिसमप्रख्यं
 वज्रप्रतिमगौरवम् ॥ देवदानवगंधर्वयक्षपन्नगसदन्तम् ॥ १९ ॥ रत्नमाल्यमहादामं स्वतश्चोद्गतपाव-
 कम् ॥ आदाय विपुलं शूलं शत्रुशोणितरंजितम् ॥ २० ॥ कुंभकर्णो महातेजा रावणं वाक्यम-
 ब्रवीत् ॥ गमिष्याम्यहमेकाकी तिष्ठतिवह बलं महत् ॥ २१ ॥ अद्य तान्छुधितः क्रुद्धो भक्षयिष्यामि
 वानरान् ॥ कुंभकर्णवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥ सैन्यैः परिवृतो गच्छ शूलमुदर-

पाणिभिः ॥ वानरा हि महात्मानः शूरा सुव्यवसायिनः ॥ २३ ॥ एकाकिनं प्रमत्तं वा नयेयुर्दशनैः
 क्षयम् ॥ तस्मात्परमदुर्घर्षं सैन्यैः परिवृतो ब्रज ॥ रक्षसामहितं सर्वं शत्रुपक्षं निषूदय ॥ २४ ॥
 अथासनात्समुत्पत्य स्रजं मणिकृतांतराम् ॥ आबबंध महतेजाः कुंभकर्णस्य रावणः ॥ २५ ॥ अंग-
 दान्यंगुलीवेष्टान्वरण्याभरणानि च ॥ हारं च शशिसंकाशमाबंध महात्मनः ॥ २६ ॥ दिव्यानि
 च सुगंधीनि माल्यदामानि रावणः ॥ गात्रेषु सज्जयामास श्रोत्रयोश्चास्य कुंडले ॥ २७ ॥ कांचनानां
 गदकेयूरानिष्काभरणभूषितः ॥ कुंभकर्णो बृहत्कर्णः सुहुतोऽग्निरिवाबभौ ॥ २८ ॥ श्रोणीसूत्रेण महता
 मेचकेन विराजता ॥ अमृतोत्पादने नद्धो भुजंगेनेव मंदरः ॥ २९ ॥ सकांचनं भारसहं निवातं
 विद्युत्प्रभं दीप्तमिवात्सभासा ॥ आबध्यमानः कवचं राज संध्याऽभ्रसंवीत इवाद्रिराजः ॥ ३० ॥
 सर्वाभरणसर्वांगः शूलपाणिः स राक्षसः ॥ त्रिविक्रमकृतोत्साहो नारायण इवाबभौ ॥ ३१ ॥ भ्रातरं
 संपरिष्वज्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ प्रणम्य शिरसा तस्मै प्रतस्थे स महाबलः ॥ ३२ ॥ तमा-
 शीर्भिः प्रशस्ताभिः प्रेययामास रावणः ॥ शंखदंडुभिर्निर्घोषैः सैन्यैश्चापि वरायुधैः ॥ ३३ ॥ तं गजैश्च तुरं-
 गैश्च स्यंदनैश्चांबुदस्वनैः ॥ अनुजग्मुर्महात्मानो रथिनो रथिनां वरम् ॥ ३४ ॥ संपैरुष्टैः खरैश्चैव
 सिंहद्विपसृगद्विजैः ॥ अनुजग्मुश्च ते धारं कुंभकर्ण महाबलम् ॥ ३५ ॥ स पुष्पवर्षैरवकीर्यमाणो
 धृतातपत्रः शितशूलपाणिः ॥ महोत्कटः शोणितगंधमत्तो विनिर्ययौ दानवदेवशत्रुः ॥ ३६ ॥ पदा-
 तयश्च बहवो महासारा महाबलाः ॥ अन्वयू राक्षसा भीमा भीमाक्षाः शस्त्रपाणयः ॥ ३७ ॥ रत्नाक्षाः
 सुबहुन्यामा नीलोज्जनचयोपमाः ॥ शूलानुद्यम्य खड्गान्श्च निशितांश्च परक्षधान् ॥ ३८ ॥ भिदि-

पालांश्च परिधानाद्वाश्च मुसलानि च ॥ तालस्कंधांश्च विपुलान्क्षेपणीयान्दुरासदान् ॥ ३९ ॥ अथान्य-
 द्रपुरादाय दारुणं घोरदर्शनम् ॥ निष्पपात महातेजाः कुंभकर्णो महाबलः ॥ ४० ॥ घनुःशतपरीणाहः
 स षट्शतसमुच्छ्रितः ॥ रौद्रः शकटचक्राक्षो महापर्वतसन्निभः ॥ ४१ ॥ सन्निपत्य च रक्षांसि
 दग्धशैलपमो महान् ॥ कुंभकर्णो महावक्त्रः प्रहसन्निदमव्रवीत् ॥ ४२ ॥ अद्य वानरयुल्यानां तानि
 गूथानि भाराशः ॥ निर्दह्मिष्यामि संक्रुद्धः पतंगातिव पावकः ॥ ४३ ॥ नापराध्यंति मे कामं वानरा
 वनचारिणः ॥ जातिरस्मद्विधानां सा पुरोद्यानविभूषणम् ॥ ४४ ॥ पुरोधस्य मूलं तु
 राघवः सहलक्ष्मणः ॥ हते तस्मिन्हतं सर्वं तं वधिष्यामि संयुगे ॥ ४५ ॥ एवं तस्य ब्रुवाणस्य
 कुंभकर्णस्य रक्षसः ॥ नादं चकुर्महाघोरं कंपयंत इवार्णवम् ॥ ४६ ॥ तस्य निष्पततसूर्णं कुंभकर्णस्य
 धीमतः ॥ बभूवुर्घोररूपाणि निभित्तानि समंततः ॥ ४७ ॥ उल्काशानियुता मेघा बभूवुर्गर्दभारुणाः ॥
 ससागरवता चैव वसुधा समकंपत ॥ ४८ ॥ घोररूपाः शिवा नेदुः सज्जालकवैर्मलैः ॥ मंडलान्य-
 पसव्यानि बभूवुश्च विहंगमाः ॥ ४९ ॥ निष्पपात च गृध्रोऽस्य शूले वै पथि गच्छतः ॥ ग्रास्फुरन्नयनं
 चास्य सव्यो बाह्वुरकंपत ॥ ५० ॥ निष्पपात तदा चोल्का ज्वलंती भूमिनिःस्वना ॥ आदित्यो
 निष्प्रभश्चासीन्न वाति च सुखोऽनिलः ॥ ५१ ॥ अर्चितयन्महोत्पातानुदितान्नोमिहर्षणान् ॥ निर्ययौ कुंभ-
 कर्णस्तु कृतांतबलचोदितः ॥ ५२ ॥ स लंबवयित्वा प्राकारं पङ्क्त्यां पर्वतसन्निभः ॥ स ददर्श घनप्रख्यं
 वानरार्णिकमद्भुतम् ॥ ५३ ॥ ते दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं वानराः पर्वतोपमम् ॥ वायुनुन्ना इव घना ययुः सर्व-
 दिशस्तदा ॥ ५४ ॥ तद्धानरानीकमतिप्रचंडं दिशो द्रवद्विभ्रमिवाभ्रजालम् ॥ स कुंभकर्णः समवेक्ष्य हर्षो-

अनाद भूयो धनवद्धनामः ॥ ५५ ॥ ते तस्य धोरं नितदं निशम्य यथा निनादं दिवि वारिदस्य ॥ पेतुर्ध-
 रण्यां बहवः प्लवंगा निरुत्तमूला इव शालवृक्षाः ॥ ५६ ॥ विपुलपरिधवान्स कुम्भकर्णो रिपुनिधनाय
 विनिःसृतो महात्मा ॥ कपिगणभयमादत्सुभीमं प्रभुरिव किंकरदंढवान्युगंते ॥ ५७ ॥ इत्यार्षे श्रीम०
 वा० आ० च० सा० युद्धकांडे पंचपट्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ स लंघयित्वा प्राकारं गिरिकूटोपमो महान् ॥
 निययौ नगरात्तूर्णं कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १ ॥ ननाद च महानादं समुद्रमभिनादयन् ॥ विजयन्निव
 निर्धातान्विधमन्निव पर्वतान् ॥ २ ॥ तमवध्यं मघवता यमेन वरुणेन वा ॥ प्रेक्ष्य भीमाक्षमायांतं
 वानरा विप्रदुद्रुवुः ॥ ३ ॥ तांस्तु विप्रद्रुतान्दृष्ट्वा राजपुत्रौऽगदोऽब्रवीत् ॥ नलं नीलं गवाक्षं च
 कुमुदं च महाबलम् ॥ ४ ॥ आत्मनस्तानि विस्मृत्य वीर्याण्यभिजनानि च ॥ क गच्छत भयत्रस्ताः
 प्राकृता हरयो यथा ॥ ५ ॥ साधु सौम्या निवर्तध्वं किं प्राणान्परिरक्षथ ॥ नालं युद्धाय वै रक्षो महतीयं
 विभीषिका ॥ ६ ॥ महतीमुत्थितामेनां राक्षसानां विभीषिकाम् ॥ विक्रमाद्विधमिष्यामो निवर्तध्वं
 प्लवंगमाः ॥ ७ ॥ कृच्छ्रेण तु समाश्वास्य संगम्य च ततस्ततः ॥ वृक्षान्गृहीत्वा हरयः संप्रतस्थू रणा-
 जिरे ॥ ८ ॥ ते निवर्त्य तु संरब्धाः कुम्भकर्णं वनौकसः ॥ निर्जघ्नुः परमक्रुद्धाः समदा इव कुंजराः ॥ ९ ॥
 प्रांशुभिर्गिरिशृंगैश्च शिलाभिश्च महाबलाः ॥ पादपैः पुष्पिताग्रैश्च हन्यमानो न कंपते ॥ १० ॥ तस्य गात्रेषु
 पतिता भिद्यंते बहवः शिलाः ॥ पादपाः पुष्पिताग्राश्च भग्नाः पेतुर्मेहीतले ॥ ११ ॥ सोऽपि सैन्यानि
 संक्रुद्धो वानराणां महौजसाम् ॥ ममथ परमायत्तो वतान्यग्निरिवोत्थितः ॥ १२ ॥ लोहिताद्रांस्तु बहवः
 शेरते वानरर्षभाः ॥ निरस्ताः पतिता भूमौ ताम्रपुष्पा इव दुमाः ॥ १३ ॥ लंघयन्तः प्रधावंतो वानरा

नावलोकयन् ॥ केचिदसमुद्रे पतिताः केचिद्गगनमास्थिताः ॥ १४ ॥ वध्यमानास्तु ते वीरा राक्षसेन च
 लीलया ॥ सागरं येन ते तीर्णाः पथा तेनैव दुद्रुवुः ॥ १५ ॥ ते स्थलानि तदा निम्नं विवर्णवदन्ता भयान् ॥
 ऋक्षा वृक्षान्समारूढाः केचित्पर्वतमाश्रिताः ॥ १६ ॥ (ममञ्जुरणवे केचिद्गुहाः केचित्समाश्रिताः ॥)
 निपंतुः केचिदपरे केचिन्नैवावतस्थिरे ॥ केचिद्भूमौ निपतिताः केचित्सुप्ता मृता इव ॥ १७ ॥ तान्स-
 मीक्ष्यांगदो भग्नान्वानरानिदमब्रवीन् ॥ अवतिष्ठत युध्यामो निवर्तध्वं प्लवंगमाः ॥ १८ ॥ भग्नानां वो न
 पश्यामि परिक्रम्य महौसिसाम् ॥ स्थानं सर्वे निवर्तध्वं किं प्राणान्परिरक्षथ ॥ १९ ॥ निरायुधानां क्रमता-
 मसंगगतिपौरुषाः ॥ दारा ह्युपहसिष्यंति स वै घातः सुजीवताम् ॥ २० ॥ कुलेषु जाताः सर्वेऽस्मिन्वि-
 स्तीर्णेषु महत्सु च ॥ क गच्छत भयत्रस्ताः प्राकृता हरयो यथा ॥ अनार्याः खलु यद्भितास्त्यक्त्वा वीर्ये
 प्रधावत ॥ २१ ॥ विकत्थनानि वा यानि भवद्भिर्जनसंसदि ॥ तानि वः क नु यातानि सोदग्राणि हतानि
 च ॥ २२ ॥ भीरोः प्रवादाः श्रूयंते यस्तु जीवति धिक्कृतः ॥ मार्गः सत्यरुषैर्जुष्टः सेव्यतां त्यज्यतां भयम्
 ॥ २३ ॥ शयामहे वा निहताः पृथिव्यामल्पजीविताः ॥ प्राप्नुयामो ब्रह्मलोकं दुष्प्रापं च कुप्येभिः
 ॥ २४ ॥ अवाप्नुयामः कीर्तिं वा निहत्वा शत्रुमाहवे ॥ निहता वीरलोकस्य भोक्ष्यामो वसु वानराः
 ॥ २५ ॥ न कुंभकर्णः काकुत्स्थं दृष्ट्वा जीवन्गमिष्यति ॥ दीप्यमानमिवासाद्य पतंगो ज्वलनं यथा
 ॥ २६ ॥ पलायनेन चोदिष्टाः प्राणान्नक्षामहे वयम् ॥ एकेन बहवो भग्ना यशो नाशं गमिष्यति ॥ २७ ॥
 एवं ब्रुवाणं तं शूरमंगदं कनकांगदम् ॥ द्रावमाणस्ततो वाक्यमूचुः शूरविगर्हितम् ॥ २८ ॥ हृतं नः
 कदनं घोरं कुंभकर्णेन रक्षसा ॥ न स्थानकालो गच्छामो दूषितं जीवितं हि नः ॥ २९ ॥ एतावदुक्त्वा

वचनं सर्वे ते भोजिरे दिशः ॥ भीमं भीमाक्षमायांतं दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ ३० ॥ द्रवमाणास्तु ते वीरा अंगदेन
बलीमुखाः ॥ सांत्वनैश्चानुमानैश्च ततः सर्वे निर्वर्तिताः ॥ ३१ ॥ ग्रहर्षमुपनीताश्च वालि-
पुत्रेण धीमता ॥ आज्ञाप्रतीक्षास्तस्थुश्च सर्वे वानरयूथपाः ॥ ३२ ॥ (ऋषभशरभैर्मन्दधूम्रनीलाः
कुमुदसुषेणगवाक्षरंभताराः ॥ द्विविदपनसवायुपुत्रमुख्यास्त्वरिततराभिमुखं रणं प्रयाताः ॥ १ ॥) इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ ते निवृत्ता
महाकायाः श्रुत्वांगदवचस्तदा ॥ नौष्ठिकी बुद्धिमास्थाय सर्वे संग्रामकांक्षिणः ॥ १ ॥ समुदीरितवी-
र्यास्ते समारोपितविक्रमाः ॥ पर्यवस्थापिता वाक्यैरंगदेन बलीयसा ॥ २ ॥ प्रयाताश्च गता हर्षं मरणे
कृतनिश्चयाः ॥ चक्रुः सुतुमुलं युद्धं वानरास्त्यक्तजीविताः ॥ ३ ॥ अथ वृक्षान्महाकायाः सानूनि सु-
महांति च ॥ वानरास्तूर्णमुद्यम्य कुंभकर्णमभिद्रवन् ॥ ४ ॥ कुंभकर्णः सुसंकुद्धो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ॥
धर्षयन्स महाकायः संमताद्वयक्षिपाद्रिपून् ॥ ५ ॥ शतानि सप्त चाष्टौ च सहस्राणि च वानराः ॥
प्रकीर्णाः शेरते भूमौ कुंभकर्णेन ताडिताः ॥ ६ ॥ षोडशाष्टौ च दश च विंशतिशतथैव च ॥ परि-
क्षिप्य च बाहुभ्यां खादन्स परिधावति ॥ भक्षयन्भृशसंकुद्धो गरुडः पन्नगानिव ॥ ७ ॥ कृच्छ्रेण च
समाश्वस्ताः संगम्य च ततस्ततः ॥ वृक्षाद्रिहस्ता हरयस्तस्थुः संग्राममूर्धनि ॥ ८ ॥ ततः पर्वतमुत्पाटय
द्विविदः प्लवगर्षभः ॥ दुद्राव गिरिशृगभं विलंब इवं तोयदः ॥ ९ ॥ तं समुत्पाटय चिक्षेप कुंभकर्णा-
य वानरः ॥ तमप्राप्य महाकायं तस्य सैन्येऽपतततः ॥ १० ॥ ममर्दाश्वानाजान्चापि रथांश्चापि गजोत्त-
मान् ॥ तानि चान्यानि रक्षांसि एवं चान्यादरेः शिरः ॥ ११ ॥ तच्छैलेवेगमिहतं हताश्वं हतसा-

रथिम् ॥ रक्षसां रुधिरच्छिन्नं वभूवायोधनं मदत् ॥ १२ ॥ रथिनो वानरैद्राणां शरैः कालांतकोपमैः ॥
 क्षिरांसि नदतां जहूः सहसा भीमनिःस्वनाः ॥ १३ ॥ वानराश्च महात्मानः समुत्पाटय महाद्रुमान् ॥
 रथानश्चानजानुशूत्राक्षसानभ्यसूदयन् ॥ १४ ॥ हनुमान्छैलशृंगाणि शिलाश्च विविधान्द्रुमान् ॥ ववर्ष
 कुंभकर्णस्य शिरस्यबरमास्थितः ॥ १५ ॥ तानि पर्वतशृगाणि शूलेन स विभेद ह ॥ बभञ्ज वृक्षवर्ष
 च कुंभकर्णो महाबलः ॥ १६ ॥ ततो हरीणां तदनीकमुग्रं दुद्राव शूलं निशितं भृगुह्य ॥ तस्थौ स
 तस्यापततः पुरस्तान्महीधराग्रं हनुमान्भृगुह्य ॥ १७ ॥ स कुंभकर्णं कुपितो जघान वेगेन शैलो-
 त्तमभीमकायम् ॥ संचुक्षुभे तेन तद्गभिमतो मेघाद्रगात्रो रुधिरावसिक्तः ॥ १८ ॥ स शूलमाविध्य
 तडित्सकाशं गिरिं यथा प्रव्वलिताभिर्शृगम् ॥ बाह्वरे मारुतिमाजघान गुह्येऽचलं क्रौंचमिवोग्रशक्त्या
 ॥ १९ ॥ स शूलनिर्भिन्न महासुजांतरः श्रविह्वलः शोणितमुद्रमनुषा ॥ ननाद भीमं हनुमान्महाहवे युगां-
 तमेघस्तनितस्वनोपमम् ॥ २० ॥ ततो विनेदुः सहसा ग्रहष्टा रक्षोगणास्तं व्यथितं समीक्ष्य ॥ पुत्रवंगमास्तु
 व्यथिता भयार्ताः प्रदुःखुः संयति कुंभकर्णात् ॥ २१ ॥ ततस्तु नीलो बलवान्पर्यवस्थापयन्बलम् ॥
 प्रविचिक्षेप शैलाग्रं कुंभकर्णाय धीमते ॥ २२ ॥ तदापतंतं संप्रेक्ष्य मुष्टिनाभिजघान ह ॥ मुष्टिग्रहारा-
 भिहतं तच्छैलाग्रं व्यशीर्यत ॥ सविस्फुल्लिगं सज्वालं निपपात महीतले ॥ २३ ॥ ऋषभः शरभो नीलो
 गवाक्षो गंधमादनः ॥ पंच वानरशार्दूलाः कुंभकर्णमुपाद्रवन् ॥ २४ ॥ शैलैर्वृक्षैस्तैः पादैर्मुष्टिभिश्च
 महाबलः ॥ कुंभकर्णं महाकायं निजन्तुः सर्वतो युधि ॥ २५ ॥ स्पर्शानिव प्रहारांस्तान्वेदयानो न
 विव्यथे ॥ ऋषभं तु महावेगं बाहुभ्यां परिष्वजे ॥ २६ ॥ कुंभकर्णयुजाभ्यां तु पीडितो

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकाण्डे । सर्गः ६७. *

(१११२)

वानरर्षभः ॥ निपपातर्षभो भीमः प्रमुखागतशोणितः ॥ २७ ॥ मुष्टिना शरभं हत्वा जानुना नीलमा-
ह्वे ॥ आजघान गवाक्षं तु तलेनैद्रिपुस्तदा ॥ २८ ॥ दत्तप्रहारव्यथिता म्रमुहुः शोणितोक्षिताः ॥ निपे-
तुस्ते तु मेदिन्यां निकृता इव किंशुकाः ॥ २९ ॥ तेषु वानरमुख्येषु पातितेषु महात्मसु ॥ वानराणां
सहस्राणि कुम्भकर्णं प्रदुदुवुः ॥ ३० ॥ तं शैलमिव शैलाभाः सर्वे तु पुत्रवर्षभाः ॥ समारुह्य समु-
त्पत्य ददृशुः पुत्रवर्षभाः ॥ ३१ ॥ तं नखैर्दशनैश्चापि मुष्टिभिर्बाहुभिस्तथा ॥ कुम्भकर्णं महाबाहुं निज-
न्नुः पुत्रवर्षभाः ॥ ३२ ॥ स वानरसहस्रैस्तु विचितः पर्वतोपमः ॥ रराज राक्षसव्याघ्रो गिरिरात्मरुहैरिव
॥ ३३ ॥ बाहुभ्यां वानरान्सर्वान्प्रगृह्य स महाबलः ॥ भक्षयामास संक्रुद्धो गरुडः पन्नगानिव
॥ ३४ ॥ प्रक्षिप्ताः कुम्भकर्णेन वक्त्रे पातालसन्निभे ॥ नासापुटाभ्यां संजग्मुः कर्णाभ्यां चैव वानराः
॥ ३५ ॥ भक्षयन्भृशसंक्रुद्धो हरिर्नपर्वतसन्निभः ॥ वभंज वानरान्सर्वान्संक्रुद्धो राक्षसोत्तमः ॥ ३६ ॥
मांसशोणितसंछेदां कुर्वन्भूमिं स राक्षसः ॥ चचार हरिसैन्येषु कालाभिरिव मूर्च्छितः ॥ ३७ ॥
वज्रहस्तो यथा शक्रः पाशहस्त इवांतकः ॥ शूलहस्तो बभौ युद्धे कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ३८ ॥
यथा शुष्काण्यरण्यानि शीघ्रे दहति पवकः ॥ तथा वानरसैन्यानि कुम्भकर्णो ददाह सः ॥ ३९ ॥
ततस्ते वध्यमानान्स्तु हतयूथाः प्लवंगमाः ॥ वानरा भयसंविम्ना विनेदुर्विकृतैः स्वैरः ॥ ४० ॥
अनेकशो वध्यमानाः कुम्भकर्णेन वानराः ॥ राघवं शरणं जग्मुर्व्यथिता भिन्नचेतसः ॥ ४१ ॥ प्रभग्ना-
न्वानरान्दृष्ट्वा दृजहस्तात्मजात्मजः ॥ अभ्यधावत वेगेन कुम्भकर्णं महाहवे ॥ ४२ ॥ शैल्यश्रुंगं महद्रुह्य विन-
दन्स मुहुर्मुहुः ॥ त्रासयन्नाशसन्सर्वान्कुम्भकर्णपदानुगान् ॥ ४३ ॥ चिक्षेप शैलिशिखरं कुम्भकर्णस्य

मूर्धति ॥ स तेनाभिहतो मूर्ध्नि शैलेनैन्द्ररिपुस्तदा ॥ ४४ ॥ कुंभकर्णः प्रजज्वाल क्रोधेन महता तदा ॥
 सोऽप्यधावत वेगेन वालिपुत्रममर्षणम् ॥ ४५ ॥ कुंभकर्णो महानादस्त्रासयन्सर्ववानरान् ॥ शूलं
 ससर्ज वै रोषादंगदे तु महाबलः ॥ ४६ ॥ तदापतंतं बलवान्युद्धमार्गविशारदः ॥ लाघवान्मोक्षयामास
 बलवान्वानरर्षभः ॥ ४७ ॥ उत्पत्य चैनं तरसा तलेनोरस्यताडयत् ॥ स तेनाभिहतः कोपात्प्रमुमो-
 हाचलोपमः ॥ ४८ ॥ स लब्धसंज्ञोऽतिबलो मुष्टिं संगृह्य राक्षसः ॥ अपहासेन चिक्षेप विसंज्ञः स
 पपात ह ॥ ४९ ॥ तस्मिन्पृवगशादूले विसंज्ञे पतिते भुवि ॥ तच्छूलं समुपादाय सुग्रीवमभिदुदुवे ॥ ५० ॥
 तमापतंतं संप्रेक्ष्य कुंभकर्णं महाबलम् ॥ उत्पपात तदा वीरः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ ५१ ॥ स पर्वता-
 ग्रमुत्क्षिप्य समाविध्य महाबलः ॥ अभिदुद्राव वेगेन कुंभकर्णं महाबलम् ॥ ५२ ॥ तमापततंतं संप्रेक्ष्य
 कुंभकर्णः प्लवंगमम् ॥ तस्थौ विवृत्तसर्वाङ्गो वानरैर्द्रस्य संमुखः ॥ ५३ ॥ कपिशोणितदिग्धाङ्गं
 भक्षयंतं महाकपीन् ॥ कुंभकर्णं स्थितं दृष्ट्वा सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ पातितश्च त्वया वीराः कृतं
 कर्म सुदुष्करम् ॥ भक्षितानि च सैन्यानि प्राप्तं ते परमं यशः ॥ ५५ ॥ त्यज तद्धानरानीकं प्राकृतैः किं
 करिष्यसि ॥ सहस्रैकं निपातं मे पर्वतस्यास्य राक्षस ॥ ५६ ॥ तद्वाक्यं हरिराजस्य सत्त्वधैर्यसमन्वि-
 तम् ॥ श्रुत्वा राक्षसशादूलः कुंभकर्णोऽब्रवोद्वचः ॥ ५७ ॥ प्रजापतेस्तु पौत्रस्त्वं तथैवर्क्ष्यजः सुतः ॥
 धृतिपौरुषसंपन्नस्तस्माद्गजसि वानर ॥ ५८ ॥ स कुंभकर्णस्य वचो निशम्य व्याविध्य शूलं सहसा
 मुमोच ॥ तेनाजधानोरसि कुंभकर्णं शैलेन वजाशनिसन्निभेन ॥ ५९ ॥ तच्छैलशृङ्गं सहसा विभिन्नं
 भुजांतरे तस्य तदा विशाले ॥ ततो विषेदुः सहसा प्लवङ्गा रक्षोगणाश्चापि मुदा विनेदुः ॥ ६० ॥

स शैलशृंगमभिहतश्चुकोप ननाद् रोपाच्च विवृत्य वक्रम् ॥ व्याविध्य शूलं च तडित्प्रकाशं चिक्षेप
 दृश्यक्षपतेर्वधाय ॥ ६१ ॥ तत्कुम्भकर्णस्य मुजप्रणुन्नं शूलं शितं कांचनदामयष्टिम् ॥ क्षिप्रं समुत्पत्य
 निगृह्य दोर्भ्यां बभञ्ज वेगेन सुतोऽनिलस्य ॥ ६२ ॥ कृतं भारसहस्रस्य शूलं कालायसं महत् ॥
 बभञ्ज जानुमारोप्य तदा हृष्टः प्लवंगमः ॥ ६३ ॥ शूलं भग्नं हनुमता दृष्ट्वा वानरवाहिनी ॥ हृष्टा
 ननाद् बहुशः सर्वतश्चापि दुद्रुवे ॥ ६४ ॥ बभूवाथ परित्रस्तो राक्षसो विमुखोऽभवत् ॥ सिंहनादं च
 ते चक्रुः प्रहृष्टा वनगोचराः ॥ मारुतिं पूजयांचक्रुर्दृष्ट्वा शूलं तथागतम् ॥ ६५ ॥ स ततथा भग्नमेवेक्ष्य
 शूलं चुकोप रक्षोऽधिपतिर्महात्मा ॥ उत्पाट्य लंकामलयात्स शृंगं जघान सुग्रीवमुपेत्य तेन ॥ ६६ ॥
 स शैलशृंगमभिहतो विसंज्ञः पपात भूमौ युधि वानरैर्द्रः ॥ तं वीक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं नेदुः प्रहृष्टा
 युधि यातुधानाः ॥ ६७ ॥ समभ्युपेत्याद्भुतघोरवीर्यं स कुम्भकर्णो युधि वानरैर्द्रम् ॥ जहार सुग्रीवम-
 भिप्रगृह्य यथानिलो मेघमिव प्रचंडः ॥ ६८ ॥ स तं महाभेघनिकाशरूपमुत्पाट्य गच्छन्युधि कुम्भकर्णः ॥
 इराज मेरुप्रतिमानरूपो मेरुयथा व्युच्छिन्नघोरशृंगः ॥ ६९ ॥ ततस्तमादाय जगाम वीरः संस्तूयमानो
 युधि राक्षसैर्द्रः ॥ शृण्वन्निनादं त्रिदिवालयानां प्लवंगराजमहविस्मितानाम् ॥ ७० ॥ ततस्तमादाय तदा
 स मेने हरीर्द्रमिद्रोपममिद्रवीर्यः ॥ अस्मिन्हते सर्वमिदं हतं स्यात्सराधवं सैन्यमितींद्रशत्रुः ॥ ७१ ॥
 विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वानराणामितस्तनतः ॥ कुम्भकर्णेन सुग्रीवं गृहीतं चापि वानरम् ॥ ७२ ॥ हनूमां-
 श्चित्थयाभास मतिमान्मारुतात्मजः ॥ एवं गृहीते सुग्रीवे किं कर्तव्यं मया भवेत् ॥ ७३ ॥ यद्वि न्याय्यं
 मया कर्तुं तत्करिष्याम्यसंशयम् ॥ भूत्वा पर्वतसंकाशो नाशयिष्यामि राक्षसम् ॥ ७४ ॥ मया हते संयति

कुंभकर्णे महाबले मुष्टिविशीर्णदेहे ॥ विमोचिते वानरपार्थिवे च भवंतु हृष्टाः प्लवगाः समग्राः ॥ ७५ ॥
 अथवा स्वयमप्येष मोक्षं प्राप्स्यति वानरः ॥ गृहीतोऽयं यदि भवेत्त्रिदशैः सासुरोरगैः ॥ ७६ ॥
 मन्ये न तावदात्मानं बुध्यते वानराविपः ॥ शैलप्रहराभिहतः कुंभकर्णेन संयुगे ॥ ७७ ॥ अयं
 मुहूर्तोत्सुग्रीवो लब्धसंज्ञो महाहवे ॥ आत्मनो वानराणां च यत्पथ्यं तत्कारिष्यति ॥ ७८ ॥ मया तु
 मोक्षितस्यास्य सुग्रीवस्य महत्समनः ॥ अग्नीलिश्व भवेत्कष्टा कीर्तिनाशश्च शाश्वतः ॥ ७९ ॥ तस्मान्मु-
 हूर्तं कांक्षिष्ये विक्रमं मोक्षितस्य तु ॥ भिन्नं च वानरानीकं तावदाश्वासयाम्यहम् ॥ ८० ॥ इत्येवं
 चित्थित्वाथ हनूमान्मारुतात्मजः ॥ भूयः संस्तंभयामास वानराणां महाचमूम् ॥ ८१ ॥ स कुंभक-
 र्णोऽथ विवेश लंकां सुगुंरतमादाय महाहरिं तम् ॥ विमानचर्यागृहगोपुरस्थैः पुष्पाश्रयवर्षैरभिपूज्य-
 मानः ॥ ८२ ॥ लाजगंधोदवर्षैस्तु सेव्यमानः शनैःशनैः ॥ राजवीथ्यास्तु शीतत्वात्संज्ञां प्राप
 महाबलः ॥ ८३ ॥ ततः स संज्ञामुपलभ्य कृच्छ्राद्ग्रीवीयसस्तस्य भुजांतरस्थः ॥ अवेक्षमाणः पुरराजमार्गं
 विचिंतयामास मुहुर्महात्मा ॥ ८४ ॥ एवं गृहीतेन कथं नु नाम शक्यं मया संप्रति कर्तुमद्य ॥
 तथा कारिष्यामि यथा हरीणां भविष्यतीष्टं च हितं च कार्यम् ॥ ८५ ॥ ततः करान्नैः सहसा समेय राजा
 हरीणामभेदशत्रोः ॥ खलैश्च कर्णो दशनैश्च नासां दंश पदैर्विददार पार्थ्वी ॥ ८६ ॥ स कुंभकर्णो
 हृतकर्णनासो विदारितस्तेन रदनैखैश्च ॥ रोषाभिभूतः क्षतजार्द्रगात्रः सुग्रीवमाविध्य पिपेब भूसौ
 ॥ ८७ ॥ स भूतले भीमबलाभिपिष्टः सुरारिभित्तैरभिहन्यमानः ॥ जगाम खं कंदुकवज्जेन पुनश्च
 रामेण समाजगाम ॥ ८८ ॥ कर्णनासाविहर्निस्तु कुंभकर्णो महाबलः ॥ राज शोणितोस्त्रिको गिरिः

प्रषवणैरिव ॥ ८९ ॥ शोणिताद्रौ महाकायो राक्षसो भीमदर्शनः ॥ आमर्षाच्छोणितोद्गारी शुशुभे
 रावणानुजः ॥ ९० ॥ नीलांजनचयप्रत्यः स संध्य इव तोयदः ॥ युद्धायाभिमुखो भीमो मनश्चक्रे
 निशाचरः ॥ ९१ ॥ गते च तस्मिन्पुराजशत्रुः क्रोधात्प्रदुद्राव रणाय भूयः ॥ अनायुधोऽस्माति
 विचित्र्य रौद्रो घोरं तदा मुद्रमाससाद ॥ ९२ ॥ ततः स पुर्योः सहसा महात्मा निष्क्रम्य तद्धानरसैन्यमु-
 ग्रम् ॥ बभक्ष रक्षो युधि कुंभकर्णः प्रजा युगांताग्निरिव प्रवृद्धः ॥ ९३ ॥ बुभुक्षितः शोणितमांसगध्नुः
 प्राविश्य तद्धानरसैन्यमुग्रम् ॥ चत्वाद् रक्षांसि हरीन्पिशाचानृक्षाश्च मोहाद्बुधि कुंभकर्णः ॥ यथैव मृत्युहं-
 रते युगांते स भक्षयामास हरिश्च मुख्यान् ॥ ९४ ॥ एकं द्वौ त्रीन्बहून्कुद्धो वानरान्सह राक्षसैः ॥
 समादार्यैकहस्तेन प्रचिक्षेप त्वरन्मुखे ॥ ९५ ॥ संप्रस्रवत्तदा मेदः शोणितं च महाबलः ॥ वध्य-
 मानो नर्गेन्द्राभक्षयामास वानरान् ॥ ९६ ॥ ते भक्ष्यमाणा हरयो रामं जग्मुस्तदा गतिम् ॥ कुंभक-
 र्णो भृशं क्रुद्धः कपीन्त्वादन्प्रधावति ॥ ९७ ॥ शतानि सप्त चाष्टौ च विशन्तिशतैव च ॥ संपरिष्वज्य
 बाहुभ्यां खादन्विपरिधावति ॥ ९८ ॥ मेदोवसाशोणितदिग्धगात्रः कर्णावसक्तग्रथितोत्रमालः ॥ वव-
 षं शूलानि सुतीक्ष्णदंष्ट्रः कालो युगांतस्थ इव प्रवृद्धः ॥ ९९ ॥ तस्मिन्काले सुमित्रायाः पुत्रः परबला-
 दर्दनः ॥ चकार लक्ष्मणः क्रुद्धो युद्धं परपुरंजयः ॥ १०० ॥ स कुंभकर्णस्य शराब्जशरीरे सम वीर्यवान् ॥
 निचखानाददे चान्यान्विससर्जं च लक्ष्मणः ॥ १ ॥ पीडयमानस्तदस्त्रं तु विशेषं तत्स राक्षसः ॥
 ततश्चुकोप बलवान्सुमित्रानंदवर्धनः ॥ २ ॥ अथाम्य कवचं शुभ्रं जांबूनदमयं शुभम् ॥ प्रच्छा-
 दयामास शरैः संध्याभ्रमिव मारुतः ॥ ३ ॥ नीलांजनचयप्रत्यः शरैः कांचनभूपणैः ॥ आपीडयमानः

शुशुभे मेधैः सूर्य इवांशुमान् ॥ ४ ॥ ततः स राक्षसो भीमः सुमित्रानंदवर्धनम् ॥ सावज्ञमेव
 प्रोवाच वाक्यं मेधौघनिःस्वनः ॥ ५ ॥ अंतकस्याज्यकष्टेन युधि जेतारमाहवे ॥ युध्यतां मामभीतेन
 स्यापिता वीरता त्वया ॥ ६ ॥ प्रगृहीतायुधस्येह मृत्योरिव महामृधे ॥ तिष्ठन्नय्यग्रतः पूज्यः किमु
 युद्धप्रदायकः ॥ ७ ॥ ऐरावतं समारूढो वृतः सर्वामरैः प्रभुः ॥ नैव शक्नोऽपि समरे स्थितपूर्वः
 कदाचन ॥ ८ ॥ अद्य त्वयाहं सौमित्रे बालेनापि पराक्रमैः ॥ तोषितो गंतुमिच्छामि स्वामनुज्ञाप्य
 राघवम् ॥ ९ ॥ यत्तु वीर्यबलोत्साहैस्तोषितोऽहं रणे त्वया ॥ राममेवैकमिच्छामि हंतुं यस्मिन्हते
 हतम् ॥ १० ॥ शमे मयात्र निहते येऽन्ये स्थास्यंति संयुगे ॥ तानहं योधयिष्यामि स्वबलेन प्रमा-
 यिना ॥ ११ ॥ इत्युक्तवाक्यं तद्रक्षः प्रोवाच स्तुतिबंधितम् ॥ मृधे घोरतरं वाक्यं सौमित्रिः प्रहस-
 न्निव ॥ १२ ॥ यस्त्वं शक्नादिभिर्देवैरसह्यः प्राप्य पौरुषम् ॥ तत्सत्यं नान्यथा वीर दृष्टस्तेऽद्य पराक्र-
 मः ॥ १३ ॥ एष दाशरथी रामस्तिष्ठत्याद्रिर्वाचलः ॥ इति श्रुत्वाह्वनादृत्य लक्ष्मणं स निशाचरः
 ॥ १४ ॥ अतिक्रम्य च सौमित्रि कुंभकर्णो महाबलः ॥ राममेवाभिदुद्राव कंपयन्निव मेदिनीम् ॥
 ॥ १५ ॥ अद्य दाशरथी रामो रौद्रमखं प्रयोजयन् ॥ कुंभकर्णस्य हृदये ससर्ज निशिताञ्छरान् ॥ १६ ॥
 तस्य रामेण विद्धस्य सहस्राभिप्राधावतः ॥ अंगारमिश्राः क्रुद्धस्य मुखान्निश्चेरार्षिषः ॥ १७ ॥ रामा-
 न्वविद्धो घोरं वै नर्दनाक्षसपुंगवः ॥ अभ्यधावत तं क्रुद्धो हरीन्विद्रावयनणे ॥ १८ ॥ तस्योरसि
 निमग्नास्ते शरा बर्हिणवाससः ॥ हस्ताच्चास्य परिभ्रष्टा गदा चोर्व्यां पपात ह ॥ १९ ॥ आयुधानि
 च सर्वाणि विप्रकीर्यत भूतेले ॥ स निरायुधमात्मानं यदा मेते महाबलः ॥ २० ॥ मुष्टिभ्यां च कराभ्यां च

चकार कदन् महत् ॥ स बाणैरतिविद्वांगः क्षतजेन समुक्षितः ॥ रुधिरं परिसुखाव गिरिः प्रस्रवणं
यथा ॥ २१ ॥ स तीव्रेण च कोपेन रुधरेण च मूर्च्छितः ॥ वानरात्राक्षसानृक्षान्खान्खान्स परिधावति
॥ २२ ॥ अथ शृंगं समाविध्य भोमं भोमपराक्रमः ॥ चिक्षेप राममुद्दिश्य बलवानंतकोपमः ॥
अप्राप्तमंतरा रामः सप्तभिस्तमजिह्वैः ॥ २३ ॥ ततस्तु रामो धर्मात्मा तस्य शृंगं महत्तदा ॥ शरैः
कांचनचित्रांगैश्चिच्छेद भरतायजः ॥ २४ ॥ तन्मेरुशिखराकारैर्द्यौतमानमिव श्रिया ॥
द्वे शते वानराणां च पतमानमपातयत् ॥ २५ ॥ तस्मिन्काले स धर्मात्मा लक्ष्मणो
राममब्रवीत् ॥ कुम्भकर्णवधे युक्तो योगान्परिमृशन्बहून् ॥ २६ ॥ नैवायं वानरात्राजत्र
विजानाति राक्षसान् ॥ मत्तशोणितगंधेन स्वान्परांश्चैव खादते ॥ २७ ॥ साध्वेनमधिरोहंतु सर्वतो
वानरर्षभाः ॥ यूथपाश्च यथा मुख्यास्तिष्ठन्त्वस्मिन्समंततः ॥ २८ ॥ अद्यायं दुर्मतिः काले गुरुभारप्र-
पीडितः ॥ प्रचरन्नाक्षसौ भूमौ नान्यान्हन्यात्सुवंगमान् ॥ २९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य
धीमतः ॥ ते समारुरुहृष्ट्राः कुम्भकर्णं महावलाः ॥ ३० ॥ कुम्भकर्णस्तु संकुद्धः समारूढैः पृवंगमैः ॥
व्यधूनयत्तान्वेगेन दुष्टहस्तीव हस्तिपान् ॥ ३१ ॥ तान्दृष्ट्वा निर्धुतानामो रुष्टोऽयमिति राक्षसम् ॥
समुत्पपात वेगेन धनुरुत्तममाददे ॥ ३२ ॥ क्रोधरक्तेक्षणो धीरो निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ राघवो राक्षसे
वेगादभिदुद्राव वेगितः ॥ ३३ ॥ यूथपान्हर्षयन्तर्वाङ्कुम्भकर्णवलादितान् ॥ ३४ ॥ स चापमादाय
सुजंगकल्पं दृढज्यमुग्रं तपनीयचित्रम् ॥ हरिंसमाश्वास्य समुत्पपात रामो निबद्धोत्तमतूणवाणः ॥ ३५ ॥
स वानरगणैस्तैस्तु वृतः परमदुर्जयैः ॥ लक्ष्मणानुचरो वीरः संप्रतस्थे महाबलः ॥ ३६ ॥ स ददर्श

महात्मानं किराटिनसरिन्दुमम् ॥ शोणितावृतरक्ताक्षं कुंभकर्णं महाबलम् ॥ ३७ ॥ सर्वान्समन्निधावन्तं
 यथा रुष्टं दिशगजम् ॥ मार्गमाणं हरीन्कुञ्जं राक्षसैः परिवारितम् ॥ ३८ ॥ विध्यमंदरसंकाशं कांचनो-
 गदभूषणम् ॥ स्रवंतं रुधिरं वक्त्रादृपमेवमिवोत्थितम् ॥ ३९ ॥ जिह्वया परिलिङ्घन्तं सृक्किणी शोणितो-
 क्षिते ॥ मृद्नन्तं वानरानीकं कालांतकयमोपमम् ॥ ४० ॥ तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं प्रदीप्तानलवर्चसम् ॥
 विस्फारयामास तदा कामुकं पुरुषर्षभः ॥ ४१ ॥ स तस्य चापनिर्घोषाकुपितो राक्षसर्षभः ॥ असृज्य-
 माणस्तं घोपमभिदुद्राव राघवम् ॥ ४२ ॥ ततस्तु धारोद्धतमेघकल्पं भुजंगराजोत्तमभोगबाहुः ॥ तमा-
 पन्तं धरणीधराभमुवाच रामो युधि कुंभकर्णम् ॥ ४३ ॥ आगच्छ रक्षोऽधिप मा विषादमवस्थितोऽहं
 प्रगृहीतचापः ॥ अवोहि मां राक्षसवंशनाशनं यस्त्वं मुहूर्ताद्भविता विचेताः ॥ ४४ ॥ रामोऽयमिति
 विज्ञाय जहास विहृतस्त्वन्तम् ॥ अभ्यधावत संकुद्धो हरीन्विद्रावयन् ॥ ४५ ॥ दारयन्निव सर्वेषां
 हृदयानि वनौकसाम् ॥ प्रहस्य विकृतं भीमं स मेघस्तनितोपमम् ॥ ४६ ॥ कुंभकर्णो महातेजा राघवं
 वाक्यमब्रवीत् ॥ नाहं विराधो विज्ञेयो न कबंधः खरो न च ॥ न वाली न च मारीचः कुंभकर्णः
 समागतः ॥ ४७ ॥ पश्य मे मुदरं भीमं सर्वं कालायसं महत् ॥ अनेन निर्जिता देवा दानवाश्च
 पुरा मया ॥ ४८ ॥ विकर्णनास इति मां नावज्ञातुं त्वमर्हसि ॥ स्वल्पापि हि न मे पीडा कर्णनासा-
 विनाशनात् ॥ ४९ ॥ दर्शयेद्वान्कुशार्दूलवीर्यं गात्रेषु मेऽनघ ॥ ततस्त्वां भक्षयिष्यामि दृष्टपौरुष-
 विक्रमम् ॥ ५० ॥ स कुंभकर्णस्य वचो निशम्य रामः संपुष्टान्विससर्ज बाणान् ॥ तैराहतो वज्र-
 समप्रवेगेनं चुक्षुभे न व्यथते सुरारिः ॥ ५१ ॥ यैः सायकैः सालवरा निकृता वाली हतो वानर-

पुंगवश्च ॥ ते कुंभकर्णस्य तदा शरीरं वज्रोपमा न व्यथयांप्रचक्रुः ॥ ५२ ॥ स वारिधारा इव सायकां-
स्तान्पिबन्शरीरेण महेंद्रशत्रुः ॥ जघान रामस्य शरप्रवेगं व्याविध्य तं मुद्गरमुग्रवेगम् ॥ ५३ ॥ ततस्तु
रक्षः क्षतजावलिप्तं वित्रासनं देवमहाचमूनाम् ॥ व्याविध्य तं मुद्गरमुग्रवेगं विद्रावयामास चमूं हरीणाम्
॥ ५४ ॥ वायव्यमादाय ततोऽपराखं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय ॥ स मुद्गरं तेन जहार बाहुं स
कृत्तबाहुस्तुमुलं ननाद ॥ ५५ ॥ स तस्य बाहुर्गिरिशृंगकल्पः समुद्गरो राघवबाणकृत्तः ॥ पपात
तस्मिन्हरिराजसैन्ये जघान तां वानरवाहिनीं च ॥ ५६ ॥ ते वानरा भग्नहतावशेषाः पर्यंतमाश्रित्यं
तदा विषणाः ॥ प्रपीडितांगा दृष्टशुः सुधोरं नरेंद्रक्षोऽधिपसन्निपातम् ॥ ५७ ॥ स कुंभकर्णोऽस्त्र-
निकृत्तबाहुर्महोसिकृत्ताग्र इवाचलेंद्रः ॥ उत्पाटयामास करेण वृक्षं ततोऽभेदुद्राव रणे नरेंद्रम् ॥ ५८ ॥
तं तस्य बाहुं सहतालवृक्षं समुद्यतं पन्नगभोगकल्पम् ॥ ऐन्द्राख्युक्तेन जघान रामो बाणेन जांबूनदचित्रि-
तेन ॥ ५९ ॥ स कुंभकर्णस्य भुजो निकृत्तः पपात भूमौ गिरिसन्निकाशः ॥ विचेष्टमानो निजघान वृक्षा-
न्शैलान्निशला वानरराक्षसांश्च ॥ ६० ॥ तं छिन्नबाहुं समवेक्ष्य रामः समापततं सहसा नदंतम् ॥ द्वाव-
धैचद्रौ निशितौ प्रगुह्य चिच्छेद पादौ युधि राक्षसस्य ॥ ६१ ॥ तौ तस्य पादौ प्रदिशो दिशश्च गिरिगुहा-
श्चैव महार्णवं च ॥ लंकां च सेनां कपिराक्षसानां विनादयंतौ विनिपेतुश्च ॥ ६२ ॥ निकृत्तबाहुर्वीनिकृत्त-
पादो विदार्य वक्रं वडवासुखाभम् ॥ दुद्राव रामं सहसाभिगर्जन्नाहुयथा चंद्रमिवांतरिक्षे ॥ ६३ ॥
अपूरयत्तस्य मुखं शिताग्रैः रामः शरैर्हमपिनद्धपुंखैः ॥ संपूर्णवक्त्रो न शशाक वक्तुं युक्तं कृच्छ्रेण
सुमूर्च्छं चापि ॥ ६४ ॥ अथादे सूर्यमराचिकल्पं स ब्रह्मदंडांतकालकल्पम् ॥ अरिष्टमैत्रं निशितं

सुपुंखं रामः शरं मारुततुल्यवेगम् ॥ ६५ ॥ तं वज्रजांघ्रानदचारुपुंखं प्रदीप्तसूर्यज्वलनप्रकाशम् ॥ महोद-
व आशानितुल्यवेगं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय ॥ ६६ ॥ स सायको राघवबाहुचोदितो दिशः स्वभासा दश
संप्रकाशयन् ॥ विधूमवैश्वानरभीमदृशो जगाम शकाशानिभीमविक्रमम् ॥ ६७ ॥ स तन्महापवतकूटसन्निभं
सुवृत्तदंष्ट्रं चलचारुकुडलम् ॥ चकत् रक्षोऽधिपतेः शिरस्तदा यथैव वृत्रस्य पुरा पुरंदरः ॥ ६८ ॥ कुंभकर्णशिरो
भाति कुंडलालंकृतं महत् ॥ आदित्येऽभ्युदिते रात्रौ मध्यस्थ इव चंद्रमाः ॥ ६९ ॥ तद्रामबाणाभिहतं
पपात रक्षःशिरः पर्वतसन्निकाशम् ॥ बभञ्ज चर्यगृहगोपुराणि प्राकारमुच्चं तमपातयच्च ॥ १७० ॥

(न्यपतत्कुम्भकर्णोऽथ स्वकायेन निपातयन् ॥ प्लवंगमानां कोट्यश्च परितः संप्रधावताम् ॥ १ ॥)
तच्चातिक्रियं हिमवत्यकाशं रक्षस्तदा तोयनिधौ पपात ॥ ग्राहान्परान्भीमवराभ्युजंगमान्ममर्दं भूमिं च
तथा विवेश ॥ ७१ ॥ तस्मिन्हते ब्राह्मणेदेवरात्रौ महाबले संयति कुंभकर्णे ॥ चचाल भूमीभिधराश्च
सर्वे हर्षाच्च देवास्तुमुलं प्रणेदुः ॥ ७२ ॥ ततस्तु देवर्षिमहर्षिपन्नगाः सुराश्च भूतानि सुपर्णगुह्यकाः ॥
सयक्ष्मर्गधर्वगणा नभोगताः प्रहर्षिता रामपराक्रमेण ॥ ७३ ॥ ततस्तु ते तस्य वधेन भूरिणा मनस्विनो
नैर्ऋतराजबांधवाः ॥ विनेदुरुचैर्व्यथिता रघूत्तमं हरिं समीक्ष्यैव यथा मतंगजाः ॥ ७४ ॥ स
देवलोक्तस्य तमो निहत्य सूर्यो यथा राहुमुखाद्विमुक्तः ॥ तथा व्यभासीद्धरिर्सैन्यमध्यो निहत्य रामो
युधि कुंभकर्णम् ॥ १७५ ॥ प्रहर्षमीयुर्बहवश्च वानराः प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरिवानतैः ॥ अपूजयन्नाघव-
मिष्टभागितं हते रिपौ भीमबले नृपात्मजम् ॥ ७६ ॥ स कुंभकर्णं सुरसैन्यमर्दनं महत्सु युद्धेषु कदाचन-
जितम् ॥ ननंद हत्वा भरताग्रजो रणे महासुरं वृत्रभिर्बामराधिपः ॥ १७७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामो

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ६८. *

(११२२)

वाल्मी० आदि० च० सा० युद्धकांडे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ कुम्भकर्णं हतं दृष्ट्वा राघवेण
महात्मना ॥ राक्षसा राक्षसैर्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ १ ॥ राजन्स कालसंकाशः संयुक्तः काल-
कर्मणा ॥ विद्राव्य वानरीं सेनां भक्षयित्वा च वानरान् ॥ २ ॥ प्रतपित्वा मुहूर्तं तु प्रशांतो राम-
तेजसा ॥ कायेनार्धप्रविष्टेन समुद्रं भीमदर्शनम् ॥ ३ ॥ विवृत्तनासाकर्णेन विक्षुब्धधारेण च ॥ हृद्धा
द्वारं शरीरेण लंकायाः पर्वतोपमः ॥ ४ ॥ कुम्भकर्णस्तव भ्राता काकुत्स्थशरपीडितः ॥ अगंडभूतो
विवृतो दावदग्ध इव दुमः ॥ ५ ॥ श्रुत्वा विनिहतं संख्ये कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ रावणः शोकसंतप्तो
मुमोह च पपात च ॥ ६ ॥ पितृव्यं निहतं श्रुत्वा देवांतकरांतकौ ॥ त्रिशिराश्चातिकायश्च रुरुदुः
शोकपीडिताः ॥ ७ ॥ भ्रातरं निहतं श्रुत्वा रामेणाच्छिष्टकर्मणा ॥ महोदरमहापाश्र्वौ शोकाक्रांतौ बभू-
वतुः ॥ ८ ॥ ततः कृच्छ्रात्समासाद्य संज्ञां राक्षसपुंगवः ॥ कुम्भकर्णवधादीनो विललापाकुलेंद्रियः ॥
॥ ९ ॥ हा वीररिपुदपत्र कुम्भकर्णं महाबल ॥ त्वं मां विहाय वै दैवाद्यातोऽसि यमसादनम् ॥
॥ १० ॥ मम शल्यमनुद्धृत्य बांधवानां महाबलः ॥ शत्रुसैन्यं प्रताप्यैकः क्व मां संख्यस्य गच्छसि ॥
॥ ११ ॥ इदानीं खल्वहं नास्मि यस्य मे पतितो भुजः ॥ दक्षिणोऽयं समाश्रित्य न बिभेमि सुरासुरान् ॥
॥ १२ ॥ कथमेवंविधो वीरो देवदानवदर्पहा ॥ कालाग्निप्रतिमो ह्यद्य राघवेण रणे हतः ॥ १३ ॥
यस्य ते वज्रनिष्पेषो न कुर्याद्व्यसनं सदा ॥ स कथं रामबाणातः प्रसुप्तोऽसि महीतले ॥ १४ ॥
एते देवगणाः सार्धमृषिभिर्गगने स्थिताः ॥ निहतं त्वां रणे दृष्ट्वा निनदन्ति प्रहर्षिताः ॥ १५ ॥ ध्रुवमद्यैव
संहृष्टा लब्धलक्षाः पुत्रंगमाः ॥ आरोह्यतीह दुर्गाणि लंकाद्वाराणि सर्वशः ॥ १६ ॥ राज्येन नास्ति

मे कार्यं किं करिष्यामि सीतया ॥ कुंभकर्णविहीनस्य जीविते नास्ति मे मतिः ॥ १७ ॥ यद्यहं भ्रातृ-
 हंतारं न हन्मि युधि राघवम् ॥ ननु मे मरणं श्रेयो नचदं व्यर्थजीवितम् ॥ १८ ॥ अद्यैव ते
 गमिष्यामि देशं यत्रानुजो मम ॥ नहि भ्रातृनसमुत्सृत्य क्षणं जीवितुमुत्सहे ॥ १९ ॥ देवा हि मां
 हसिष्यन्ति दृष्ट्वा पूर्वापकारिणम् ॥ कथमिद्रं जयिष्यामि कुंभकर्णं हते त्वयि ॥ २० ॥ तदिदं माम-
 नुप्राप्तं विभीषणवचः शुभम् ॥ यदज्ञानान्मया तस्य न गृहीतं महात्मनः ॥ २१ ॥ विभीषणवचस्ता-
 वत्कुंभकर्णप्रहस्तयोः ॥ विनाशोऽयं समुत्पन्नो मां व्रीडयति दारुणः ॥ २२ ॥ तस्यायं कर्मणः प्राप्तो
 विपाको मम शोकदः ॥ यन्मया धार्मिकः श्रीमान्स निरस्तो विभीषणः ॥ २३ ॥ इति बहुविधमा-
 कुलांतरात्मा कृपणमतीव विलप्य कुम्भकर्णम् ॥ न्यपतदपि दशाननो भृशार्त्तस्तमनुजमिन्द्राणि हतं
 विदित्वा ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे अष्टपष्ठितमः
 सर्गः ॥ ६८ ॥ एवं विलपमानस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ श्रुत्वा शोकाभिभूतस्य त्रिशिरा वाक्यम-
 ब्रवीत् ॥ १ ॥ एवमेव महावीर्यो हतो नस्तात मध्यमः ॥ ननु सत्पुरुषा राजन्विलपति यथा
 भवान् ॥ २ ॥ नूनं त्रिमुवनस्यापि पर्याप्तस्त्वमासि प्रभो ॥ स कस्मात्प्राकृत इव शोचस्यात्मानम-
 दृशम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मदत्तास्ति ते शक्तिः कवचं सायको धनुः ॥ सहस्रखरसंयुक्तो रथो मेघसमस्वनः ॥
 ॥ ४ ॥ त्वयाऽसकृद्विश्वेण विशस्ता देवदानवाः ॥ स सर्वायुधसंपन्नो राघवं शास्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
 कामं तिष्ठ महाराज निर्गोमिष्याम्यहं रणे ॥ उद्धरिष्यामि ते शत्रून्गरुडः पन्नगानिव ॥ ६ ॥ शंबरो देवराजेन
 नरको विष्णुना यथा ॥ तथाद्य शयिता रामो मया युधि-निपातितः ॥ ७ ॥ श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं रावणो

राक्षसाधिपः॥ पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥८॥ श्रुत्वा त्रिशिरस्यो वाक्यं देवांसकनरांतकौ ॥
 अतिकायश्च तेजस्यो बभूवुर्बुद्धहर्षिताः ॥ ९ ॥ ततोऽहमहिभ्येव गर्जतो नैर्ऋतर्षभाः ॥ रावणस्य सुता
 वीराः शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ १० ॥ अंतरिक्षगताः सर्वे सर्वे मायाविशारदाः ॥ सर्वे त्रिदशदर्पनाः
 सर्वे समरदुर्मदाः ॥ ११ ॥ सर्वे सुवलसंपन्नाः सर्वे विस्तीर्णकीर्तयः ॥ सर्वे समरमासाद्य न श्रूयते स्म
 निर्जिताः ॥ १२ ॥ देवैरपि संगंधर्वैः सकिन्नरमहोरगैः ॥ सर्वेऽस्त्रविदुषो वीराः सर्वे युद्धविशारदाः
 ॥ १३ ॥ सर्वे प्रवरविज्ञानाः सर्वे लब्धवरास्तथा ॥ १४ ॥ स तैस्तथा भास्करतुल्यदर्शनैः सुतैर्वृतः
 शत्रुबलश्रियादनैः ॥ रराज राजा मघवान्ययामरैर्वृतो महादानवदर्पनाशनैः ॥ १५ ॥ स पुत्रान्संपरि-
 ष्वज्य भूषयित्वा च भूषणैः ॥ आशीभिश्च प्रशस्तभिः प्रेषयामास वै रणे ॥ १६ ॥ युद्धोन्मत्तं च मत्तं
 च भ्रातरौ चापि रावणः ॥ रक्षणार्थं कुमारानां प्रेषयामास संयुगे ॥ १७ ॥ तेऽभिगद्य महात्मानं
 रावणं लोकरावणम् ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं चैव महाकायाः प्रतस्थिरे ॥ १८ ॥ सर्वौषधीर्भगैश्च समालभ्य
 महाबलाः ॥ निर्जग्मुर्नैर्ऋतश्रेष्ठाः पंडते युद्धक्रांक्षिणः ॥ १९ ॥ त्रिशिराश्चातिकायश्च देवांतकनरांतकौ ॥
 महोदरमहापाशौ निर्जग्मुः कालचोदितः ॥ २० ॥ ततः सुदर्शनं नागं नीलजीमूतसन्निभम् ॥ ऐरा-
 वतकुले जातमारोह महोदरः ॥ २१ ॥ सर्वायुवसमायुक्तमूणोभिश्चाप्यलंकृतः ॥ रराज गजमाश्रया-
 सवितेवास्तमूर्धनि ॥ २२ ॥ हयोत्तमसमायुक्तं सर्वायुधसमाकुलम् ॥ आरुरोह रथश्रेष्ठं त्रिशिरा रावणा-
 त्मजः ॥ २३ ॥ त्रिशिरा रथमास्थाय विरराज धनुर्धरः ॥ सविद्युदुल्बकः सज्वालः सेंद्रचाप इवांबुदः
 ॥ २४ ॥ त्रिभिः किरितैश्चिशिराः शुशुभे स रथोत्तमे ॥ हिमवानर्बु शैलेन्द्रादिभिः कांचनपर्वतैः

॥ २५ ॥ अतिकायोऽतितेजस्वी राक्षसेन्द्रसुतस्तदा ॥ आहरोह रथश्रेष्ठ श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ २६ ॥
 मुचक्राक्षं सुसंयुक्तं सानुकर्षसकृवरम् ॥ ॥ तूणीवाणासनैर्दत्तं प्रासासिपरियाकुलम् ॥ २७ ॥ सक्चनविचित्रेण
 किरीटेन विराजता ॥ भूयणश्च बभौ मेरुप्रभाभिरिव भासयन् ॥ २८ ॥ स रराज रथे तस्मिन्
 ब्राजसूनुर्महाबलः ॥ वृतो नैर्ऋतशार्दूलैर्वज्रपाणिरिवामरैः ॥ २९ ॥ ह्यमुच्चैःश्रवःप्रख्यं श्वेतं कनकभूषण-
 म् ॥ मनोजवं महाकायमारोह नरांतकः ॥ ३० ॥ गृहीत्वा प्रासमुल्कामं विरराज नरांतकः ॥ शक्ति-
 मादाय तेजस्वी गुहः शिखिगतो यथा ॥ ३१ ॥ देवांतकः समादाय परिघं हेमभूषणम् ॥ परिगृह्य
 गिरि दोभ्यो वपुर्विष्णोर्विडंवयन् ॥ ३२ ॥ महापाशो महातेजा गदाभादाय वीर्यवान् ॥ विरराज गदा-
 पाणिः कुबेर इव संयुगे ॥ ३३ ॥ ते प्रतस्थुर्महात्मानोऽमरावत्याः सुरा इव ॥ तान्जैश्च तुरंगैश्च रथै-
 श्चांबुदनिःस्वनैः ॥ ३४ ॥ अनूत्पेतुर्महात्मानो राक्षसाः प्रवरायुधाः ॥ ते विरेजुर्महात्मानः कुमारः
 सूर्यवर्चसः ॥ ३५ ॥ किरीटिनः श्रिया जगृष्टा प्रहा दीप्ता इवांबरे ॥ प्रगृहीता बभौ तेषां वखाणामा-
 वलिः शिवा ॥ ३६ ॥ शरङ्गमप्रतीकाशा हंसावलिरिवांबरे ॥ मरणं वापि निश्चित्य शत्रूणां वा पराजयम्
 ॥ ३७ ॥ इति कृत्वा मतिं वीराः संजग्मुः संयुगार्धनः ॥ जगर्जुश्च प्रणेदुश्च चिक्षिपुश्चापि सायकान् ॥ ३८ ॥
 जगृदुश्च महात्मानो निर्याता युद्धदुर्मदाः ॥ क्ष्वेडितास्फोटितानां वै संचचालेव मेदिनी ॥ ३९ ॥ रक्षसां
 सिंहादैश्च संस्फोटितामिवांबरम् ॥ तेऽभिनिष्क्रम्य सुदिता राक्षसेद्रा महाबलाः ॥ ४० ॥ ददृशुर्वनरानांकं
 समुद्यतशिलानगम् ॥ हरयोऽपि महात्मानो ददृशु राक्षसं बलम् ॥ ४१ ॥ हस्यश्चरश्चसंबाधं किंकिणीशतना-
 दितम् ॥ नीलजीमूतसंकाशं समुद्यतमहायुधम् ॥ ४२ ॥ दीप्तानलरविप्रख्यैर्नैर्ऋतैः सर्वतो वृतम् ॥

तद्दृष्ट्वा बलमायातं लब्धलक्षाः प्लवंगमाः ॥ ४३ ॥ समुद्यतमहाशैलाः संप्रणेदुर्मुहुर्मुहुः ॥ असृष्यमाणा
 रक्षांसि प्रतिनर्दत वानराः ॥ ४४ ॥ ततः समुत्कृष्टरवं निशम्य रक्षोगणा वानरयूथपानाम् ॥
 असृष्यमाणाः परिहर्षमुग्रं महाबला भीमतरं प्रणेदुः ॥ ४५ ॥ ते राक्षसबलं घोरं प्रविश्य
 हरिथूपाः ॥ विचेरुहृतैः शैलैर्नगाः शिखरिणो यथा ॥ ४६ ॥ केचिदाकाशमाविश्य
 केचिदुर्व्यां प्लवंगमाः ॥ रक्षःसैन्येषु संक्रुद्धाः केचिद्भूमिशिलायुधाः ॥ ४७ ॥ द्रुमांश्च विपु-
 लस्कंधान्यूह्य वानरपुंगवाः ॥ तद्युद्धमभवद्भारं रक्षोवानरसंकुलम् ॥ ४८ ॥ ते पादप-
 शिलाशैलेश्चक्रुर्वृष्टिमनूपमाम् ॥ बाणौघैर्वर्ष्यमाणाश्च हरयो भीमविक्रमाः ॥ ४९ ॥ सिंहना-
 दान्विनेदुश्च रणे राक्षसवानराः ॥ शिलाभिरचूर्णयामासुर्यातुधानान्प्लवंगमाः ॥ ५० ॥ निर्जघ्नुः
 संयुगे क्रुद्धाः कवचाभरणावृतान् ॥ केचिद्रथगतान्वीरान्गजवाजिगतानपि ॥ ५१ ॥ निर्जघ्नुः सहसा
 वीरान्यातुधानान्प्लवंगमाः ॥ शैलशृंगान्वितांगस्ते मुष्टिभिर्वातलोचनाः ॥ ५२ ॥ चेलुः पेतुश्च नेदुश्च तत्र
 राक्षसपुंगवाः ॥ राक्षसाश्च शरैस्तीक्ष्णैर्विभिदुः कपिकुंजरान् ॥ ५३ ॥ शूलमुद्गरखड्गैश्च जघ्नुः प्रासैश्च शक्तिभिः ॥
 अन्योन्यं पातयामासुः परस्परजयैषिणः ॥ ५४ ॥ रिपुशोणितदिग्धांगस्तत्र वानरराक्षसाः ॥ ततः शैलैश्च
 खड्गैश्च विस्मृष्टैर्हरिराक्षसैः ॥ ५५ ॥ मुहूर्तेनावृता भूमिरभवच्छोणितोक्षिता ॥ विकीर्णैः पर्वताकारै रक्षो-
 भिरभिर्मार्दितैः ॥ आसीद्वसुमती पूर्णा तदा युद्धमदान्वितैः ॥ ५६ ॥ अक्षिप्ताः क्षिप्यमाणाश्च
 भग्नशैलेश्च वानरैः ॥ पुनरगैस्त्वदा चक्रुर्वानरा युद्धमद्भुतम् ॥ ५७ ॥ वानरान्वानरैरेव जघ्नुस्ते नैर्ऋत-
 र्षभाः ॥ राक्षसान्नाक्षसैरेव जघ्नुस्ते वानरा अपि ॥ ५८ ॥ आक्षिप्य च शिलाः शैलाजघ्नुस्ते राक्ष-

सास्तदा ॥ तेषां चाच्छिद्य शस्त्राणि जघ्नू रक्षांसि वानराः ॥ ५९ ॥ निर्जन्तुः शैलशृंगैश्च विभिदुश्च
परस्परम् ॥ सिंहनादान्विनेदुश्च रणे राक्षसवानराः ॥ ६० ॥ छिन्नवर्मस्तनुव्राणा राक्षसा वानरैर्हताः ॥
रुधिरं प्रभुतास्तत्र रससारमिव द्रुमाः ॥ ६१ ॥ रथेन च रथं चापि वारणेनापि वारणम् ॥ हयेन च हयं
केचिन्निजैस्तुवानीरा रणे ॥ ६२ ॥ (प्रहृष्टमनसः सर्वे प्रगृहीतमनःशिलाः ॥ हरयो राक्षसाञ्जघ्नदुर्मैश्च
बहुशस्त्रिभिः ॥ तद्युद्धमभवद्धोरं रक्षोवानरसंकुलम् ॥ १ ॥) क्षुरप्रैर्धनुर्चरैश्च भलैश्च निशितैः शरैः ॥
राक्षसा वानरेन्द्राणां विभिदुः पादपाच्छिलाः ॥ ६३ ॥ विकीर्णाः पर्वतास्तैश्च द्रुमच्छिन्नैश्च संयुगे ॥
हतैश्च कपिरक्षोभिर्दुर्गमा वसुधाऽभवत् ॥ ६४ ॥ ते वानरा गर्वितहृष्टचेष्टाः संग्राममासाद्य भयं
विमुच्य ॥ युद्धं स्म सर्वे सह राक्षसैस्ते नानायुधाश्चक्रुर्दीनसत्त्वाः ॥ ६५ ॥ तस्मिन्प्रवृत्ते तुमुले
विमर्दे प्रह्वयमाणेषु वलीमुखेषु ॥ निपात्यमानेषु च राक्षसेषु महर्षयो देवगणाश्च नेदुः ॥ ६६ ॥ ततो
हयं मारुततुल्यवेगमारुह्य शक्तिं निशितां प्रगृह्य ॥ नरांतको वानरसैन्यसुग्रं महार्णवं मीन इवा-
विवेश ॥ ६७ ॥ स वानरान्समशतानि वीरः प्राप्तेन क्षीतेन विनिर्बिभेद ॥ एकक्षणेनैर्द्वारिपुर्महा-
त्मा जघान सैन्यं हरिपुंगवानाम् ॥ ६८ ॥ ददृशुश्च महात्मानं ह्यपृष्टप्रतिष्ठितम् ॥ चरंतं हरि-
सैन्येषु विद्याधरमहर्षयः ॥ ६९ ॥ स तस्य दृष्टशे मार्गो मांसशोणितकर्दमः ॥ पतितैः पर्वतकारै-
र्वानैरभिसेवृतः ॥ ७० ॥ यावद्विक्रमिंतुं बुद्धिं चक्रुः प्रवगपुंगवाः ॥ तावेदेतानतिक्रम्य निर्बिभेद
नरांतकः ॥ ७१ ॥ ददाह हरिसैन्यानि वनानीव विभावसुः ॥ यावदुत्पाटयामासुर्बुध्वाब्धौलान्वनौ-
कसः ॥ ७२ ॥ तावत्प्रासहताः पेतुर्वज्रकृत्ता इवाचलाः ॥ ज्वलंतं प्रासमुद्यम्य संग्रामांतै नरांतकः ॥ ७३ ॥

बिष्टु सर्वासु बलवान्विचचार नरांतकः ॥ प्रमृद्वत्सर्वतो युद्धे प्रावृट्काले यथानिलः ॥ ७४ ॥
 न शेकुर्भाषितुं वीरा न स्थातुं स्पंदितुं कुतः ॥ उत्पतंतं स्थितं यातं सर्वोन्विज्याघ वीर्यवान् ॥ ७५ ॥
 एकेनांतककल्पेन प्राप्तेनादित्येतेजसा ॥ भग्नानि हरिसैन्यानि निपतृर्धरणीतले ॥ ७६ ॥ वज्रनिष्पेष-
 सदृशं प्रासस्थामिनिपातनम् ॥ न शेकुर्बानराः सोढुं ते विन्दुर्महास्वनम् ॥ ७७ ॥ पततां हरिवीराणां
 रूपाणि प्रचकाशिरः ॥ वज्रभिन्नाग्रकूटानां शैलानां पततामिव ॥ ७८ ॥ ये तु पूर्वं महात्मानः
 कुंभकर्णेन पातितः ॥ ते स्वस्था वानरश्रेष्ठाः सुग्रीवमुपतस्थिरे ॥ ७९ ॥ प्रेक्षमाणः स सुग्रीवो दृढशे-
 हरिवाहिनीम् ॥ नरांतकभयत्रस्तां विद्रवंतीं यतस्ततः ॥ ८० ॥ विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा स ददृशे
 नरांतकम् ॥ गृहीतप्रासमायांतं ह्यष्टपृष्ठप्रतिष्ठितम् ॥ ८१ ॥ दृष्ट्वावाच महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः ॥
 कुमारसंगदं वीरं शक्तुल्यपराक्रमम् ॥ ८२ ॥ गच्छेन्नं राक्षसं वीरं योऽसौ तुरगमास्थितः ॥ भक्षयंतं
 परबलं क्षिप्रं प्राणैर्वियोजय ॥ ८३ ॥ स भर्तुर्वचनं श्रुत्वा निष्पपातांगदस्तदा ॥ अनीकान्मेघसंका-
 शादंशुमानिव वीर्यवान् ॥ ८४ ॥ शैलसंघातसंकाशो हरीणामुत्तमोऽङ्गदः ॥ रराजांगदसन्नद्धः सघातु-
 रिव पर्वतः ॥ ८५ ॥ निरायुधो महातेजाः केवलं नखदंष्ट्रवान् ॥ नरांतकमभिक्रम्य वालिपुत्रोऽववी-
 द्वचः ॥ ८६ ॥ तिष्ठ किं प्राकृतैरेभिर्हरेभिस्त्वं करिष्यसि ॥ अस्मिन्वज्रसमस्पर्शं प्राप्तं क्षिप ममो-
 रसि ॥ ८७ ॥ अंगदस्य वचः श्रुत्वा प्रचुक्रोध नरांतकः ॥ संदश्य दशनैरोष्ठं निःश्वस्य च मुजंगवन् ॥
 अभिगम्यांगदं क्रुद्धो वालिपुत्रं नरांतकः ॥ ८८ ॥ स प्रासमाविध्य तदांगदाय समुज्ज्वलंतं सहस्रो-
 त्ससर्ज ॥ स वालिपुत्रोरसि वज्रकल्पे वभूव भग्नो न्यपतच्च भूभौ ॥ ८९ ॥ तं प्रासमालोक्य तदा

विभगं सुपर्णकृतोरगवीर्यकल्पम् ॥ तलं समुद्यम्य स वालिपुत्रस्तुरंगमस्याभिजघान मूर्ध्नि ॥ ९० ॥
 निमग्नपादः स्फुटिताक्षितारो निष्क्रान्तजिह्वोऽचलसन्निकाशः ॥ स तस्य बाली निपपात भूसौ तलप्रहारेण
 विकीर्णमूर्ध्ना ॥ ९१ ॥ नरांतकः क्रोधवशं जगाम हतं तुरंगं पतितं समीक्ष्य ॥ स मुष्टिसुद्यम्य महाप्रभावो
 जघान शीर्षे युधि वालिपुत्रम् ॥ ९२ ॥ अथांगदो मुष्टिविशोर्णमूर्ध्ना सुज्ञात तीव्रं रुधिरं भृशोष्णम् ॥
 मुहुर्विजल्ल्वाल मुमोह चापि संज्ञां समासाद्य विसिस्मिये च ॥ ९३ ॥ अथांगदो मृत्युसमानवेगं संवत्ये
 मूर्ध्नि गिरिशृंगकल्पम् ॥ निपातयामास तदा महात्मा नरांतकस्योरसि वालिपुत्रः ॥ ९४ ॥ स मुष्टि-
 निर्भिन्ननिमग्नवक्षा ज्वाला वमन्क्षोणितदिग्धगात्रः ॥ नरांतको भूमितले पपात यथाऽचलो वज्रनिपात-
 भग्नः ॥ ९५ ॥ तदान्तरीक्षे त्रिदशोत्तमानां वनौकसां चैव महाप्रणादः ॥ बभूव तस्मिन्निहतेऽप्यवीर्ये नरांतके
 वालिसुतेन संख्ये ॥ ९६ ॥ अथांगदो राममनःप्रहर्षणं सुदुष्करं तं कृतवान्हि विक्रमम् ॥ विसिस्मिये
 सोऽप्यथ भीमकर्मा पुनश्च युद्धे स बभूव हर्षितः ॥ ९७ ॥ * नरांतकं हतं दृष्ट्वा चुक्रुशुर्नैर्ऋतर्षभाः ॥
 देवांतकृत्विमूर्ध्ना च पौलस्त्यश्च महोदरः ॥ ९८ ॥ आरूढो मेघसंकाशं वारणद्रं महोदरः ॥ वालिपुत्रं
 महावीर्यमभिदुद्राव वेगवान् ॥ ९९ ॥ भ्रातृव्यसनसंततस्तदा देवांतको बली ॥ आदाय परिघं घोरमं-
 गदं समभिद्रवन् ॥ १०० ॥ रथमादित्यसंकाशं युक्तं परमवाजिभिः ॥ आस्थाय त्रिशिरा वीरो वालि-
 पुत्रमथाभ्यगात् ॥ १ ॥ स त्रिभिर्देवदर्यज्ञै राक्षसेन्द्रैरभिद्रुतः ॥ वृक्षमुत्पाटयामास महावितपमंगदः
 ॥ २ ॥ देवांतकाय तं वीरोऽश्लेष सहसांगदः ॥ महावृक्षं महाशाखं शको दपिमिवाशनिम् ॥ ३ ॥

* अत्र ६९ सर्गसमाप्तिर्बहुमते ।

त्रिशिरस्तं प्रविच्छेद शरैराशीविषोपमैः ॥ स वृक्षं कृतमालोक्य उत्पपात तदांगदः ॥ ४ ॥ स
 ववर्ष ततोवृक्षाब्जिह्वाया कपिकुंजरः ॥ तान्प्राचिच्छेद संकुट्टाब्जिशिरा निशितैः शरैः ॥ ५ ॥ परिघा-
 त्रेण तान्वृक्षान्वभंज स महोदरः ॥ त्रिशिराश्चांगदं वीरमभिदुद्राव सायकैः ॥ ६ ॥ गजेन समाभे-
 द्धृत्य बालिपुत्रं महोदरः ॥ जघानोरधि संकुट्टस्तोमरैर्वज्रसन्निभैः ॥ ७ ॥ देवांतकश्च संकुट्टः परिघे-
 ण तदांगदम् ॥ उपगम्याभिहृत्याशु व्यपचक्राम वेगवान् ॥ ८ ॥ स त्रिभिर्नैर्ऋतश्रेष्ठैर्युगपत्समभिद्रुतः ॥
 न विन्यथे महातेजा बालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ ९ ॥ स वेगवान्महावेगं कृत्वा परमदुर्जयः ॥ तलेन
 समाभिद्रुत्यं जघानास्य महागजम् ॥ १० ॥ पेततुर्नयते तस्य विननाश स कुंजरः ॥ विषाणं चास्य
 निष्कृष्य बालिपुत्रो महाबलः ॥ ११ ॥ देवांतकमभिद्रुत्य ताडयामास संयुगे ॥ सविह्वलस्तु तेजस्वी वा-
 तोद्धूत इव द्रुमः ॥ १२ ॥ लाक्षारससवर्णं च सुस्नाव रुधिरं महत् ॥ अथाश्वस्य महातेजाः कुच्छ्रोदेवां-
 तको बली ॥ १३ ॥ आविध्य परिधं वेगादाजघान तदांगदम् ॥ परिघाभिहतश्चापि वानरैर्द्रात्म-
 जस्तदा ॥ १४ ॥ जानुभ्यां पतितो भूमौ पुनरेवोत्पपात ह ॥ तमुत्पतंतं त्रिशिराब्जिर्बाणैरजिह्वगैः
 ॥ १५ ॥ घोरैर्हरिपतेः पुत्रं ललाटेऽभिजघान ह ॥ ततोऽङ्गदं परिक्षिप्तं त्रिभिर्नैर्ऋतपुंगवैः ॥ १६ ॥
 हनूमानथ विज्ञाय नीलश्चापि प्रतस्थतुः ॥ ततश्चिक्षेप शैलाग्रं नीलस्त्रिशिरसे तदा ॥ १७ ॥ तद्वा-
 वणसुतो धीमान्बिम्बेद निशितैः शरैः ॥ तद्ग्राणशतनिर्भिन्नं विदारितशिलातलम् ॥ १८ ॥
 सविस्फुल्लिगं सज्ज्वालं निपपात गिरैः शिरः ॥ सविजृम्भितमालोक्य हर्षाद्देवांतको बली ॥ १९ ॥ परिघेणा-
 भिदुद्राव मारुतात्मजमाहवे ॥ तमापतंतमुत्पत्य हनूमान्कपिकुंजरः ॥ २० ॥ आजघान तदा मूर्ध्नि

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ७०. *

(११३१)

वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ शिरसि प्राहर्द्वीरस्तदा वायुयुतो बली ॥ नादेनांकपयैव राक्षसान्स महाकपिः ॥ २१ ॥ स मुष्टिनिष्पिष्टविभिन्नमूर्द्धां निर्वातदंताक्षिबिलं बिजिह्वः ॥ देवांतको राक्षसराजमुदुर्गतासुर-
व्यां सहसा पपात ॥ २२ ॥ तस्मिन्दृते राक्षसयोधमुख्ये महाबले संयति देवशत्रौ ॥ क्रुद्धाबिशीर्षा नि-
शितालमुग्रं ववर्ष नीलोरसि बाणवर्षम् ॥ २३ ॥ महोदरस्तु संक्रुद्धः कुंजरं पर्वतोपमम् ॥ भूयः सम-
धिख्वाशु मंदरं रश्मिवानिव ॥ २४ ॥ ततो बाणमयं वर्षं नीलस्योपर्यपातयत् ॥ गिरौ वर्षं तडि-
चक्रं स गर्जन्निव तोयदः ॥ २५ ॥ ततः शरौघैरभिवृष्यमाणो विभिन्नगात्रः कपिसैन्यपालः ॥ नीलो
बभूवाथ विसृष्टगात्रो विष्टंभितस्तेन महाबलेन ॥ २६ ॥ ततस्तु नीलः प्रतिलब्धसंज्ञः शैलं समुत्पाटय
सवृक्षखंडम् ॥ ततः समुत्पत्य महोप्रवेगो महोदरं तेन जघान मूर्ध्नि ॥ २७ ॥ ततः स शैला-
भिनिपातभग्नो महोदरस्तेन महाद्विपेन ॥ व्यामोहितो भूमितले गतासुः पपात वज्रमिहतो यथाद्रिः ॥
२८ ॥ पितृव्यं निहतं दृष्ट्वा त्रिशिराश्चापमाददे ॥ हनूमंतं च संक्रुद्धो विव्याध निशितैः शरैः ॥
२९ ॥ स वायुमुजुः कुपितश्चिक्षेप शिखरं गिरेः ॥ त्रिशिरास्तच्छरैस्तीक्ष्णैर्बिभेद बहुधा बली ॥
१३० ॥ तद्वयर्थं शिखरं दृष्ट्वा दुमवर्षं तदा कपिः ॥ विससर्ज रणे तस्मिन्नादणस्य सुतं प्रति ॥ ३१ ॥
तमापतंतमाकाशे दुमवर्षं प्रतापवान् ॥ त्रिशिरा निशितैर्बाणैश्चिच्छेद च ननाद च ॥ ३२ ॥ हनूमांस्तु
समुत्पत्य हयं त्रिशिरसस्तदा ॥ विददार नखैः क्रुद्धो नागेंद्रं मृगराडिव ॥ ३३ ॥ अथ शक्तिं समा-
साद्य कालरात्रिर्निवांतकः ॥ चिक्षेपानिलपुत्राय त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ ३४ ॥ दिवः क्षिप्ताभिवाल्कां
तां शक्तिं क्षिप्तामसंगताम् ॥ गृहीत्वा हरिशादूळो बभञ्ज च ननाद च ॥ ३५ ॥ तां दृष्ट्वा घोरसंकाशां

शक्तिं भग्नां हनूमता ॥ प्रहृष्टा वानरगणा विनेदुर्जलदा यथा ॥ ३६ ॥ ततः खड्गं समुद्यम्य त्रिशिरा-
 राक्षसोत्तमः ॥ निचखान तदा खड्गं वानरैद्रस्य वक्षसि ॥ ३७ ॥ खड्गप्रहारामिहतो हनूमान्मारुतात्म-
 जः ॥ आजघान त्रिमूर्धानं तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ३८ ॥ स तलाभिहतस्तेन अस्तहस्तांबरो मुवि ॥
 निपपात महातेजास्त्रिशिरास्यक्तचेतनः ॥ ३९ ॥ स तस्य पततः खड्गं तमाच्छिद्य महाकपिः ॥ ननाद
 गिरिसंकाशस्त्रासन्यसर्वराक्षसान् ॥ ४० ॥ अमृष्यमाणस्तं घोषमुत्पपात निशाचरः ॥ उत्पत्य च हनूमतं ताड-
 यामास मुष्टिना ॥ ४१ ॥ तेन मुष्टिप्रहारेण संचुकोप महाकपिः ॥ कुपितश्च निजग्राह किरीटे
 राक्षससर्पभम् ॥ ४२ ॥ स तस्य शीर्षाण्यसिना शितेन किरीटजुष्टानि सकुंडलानि ॥ क्रुद्धः प्रचिच्छेद
 सुतोऽनिलस्य त्वष्टुः सुतस्यैव शिरांसि शक्रः ॥ ४३ ॥ तान्यायताक्षाण्यगसीन्नभानि प्रदोषवै-
 श्वानरलोचनानि ॥ पेतुः शिरांसींद्रिपोः पृथिव्यां ज्योतींषि मुक्तानि यथेद्रमार्गात् ॥ ४४ ॥ तस्मिन्ह-
 ते देवरिपौ त्रिशिर्षे हनूमता शक्रपराक्रमेण ॥ नेदुः प्रवंगाः प्रचचाल भूमी रक्षांस्यथो दुदुविरै समं-
 तात् ॥ ४५ ॥ हतं त्रिशिरसं दृष्ट्वा युद्धोन्मत्तं तथैव च ॥ हतौ प्रेक्ष्य दुराधर्षौ देवांतकनरांतकौ
 ॥ ४६ ॥ चुकोप परमामर्षी मत्तो राक्षसपुंगवः ॥ जग्राहार्चिष्मतीं चापि गदां सर्वायसौ तदा ॥ ४७ ॥
 हेमपट्टपरिक्षिप्तां मांसशोणितफेनिलां ॥ विराजमानां विपुलां शत्रुशोणिततर्षिताम् ॥ ४८ ॥ तेजसा
 संप्रदीप्तायां रक्तमाल्यविभूषिताम् ॥ ऐरावतमहापद्मसार्वभौमभयावहाम् ॥ ४९ ॥ गदामादाय संक्रु-
 द्धो मत्तो राक्षसपुंगवः ॥ हरीन्समभिदुद्राव युगांताभिरिव ज्वलन् ॥ ५० ॥ अथर्वभः समुत्पत्य वानरो
 रावणानुजम् ॥ मत्तानीकमुपागम्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ ५१ ॥ तं पुरस्तात्स्थितं दृष्ट्वा वानरं

पर्वतोपमम् ॥ आजघानोरसि क्रुद्धां गदया वज्रकल्पया ॥ ५२ ॥ स तयाभिहतस्तेन गदया वान-
 र्वभः ॥ भिन्नवक्षाः समाधूतः सुखाव रुधिरं ब्रह्म ॥ ५३ ॥ स संप्राप्य चिरात्संज्ञासृपभो
 वानरेश्वरः ॥ क्रुद्धो विस्फुरमाणौष्ठो महापाश्र्वमुदैक्षत ॥ ५४ ॥ स वेगवान्वेगवदभ्युपेत्य तं राक्षसं
 वानरवीरमुख्यः ॥ संवत्यं मुष्टिं सहसा जघान बाहूतरे शैलनिकाशरूपः ॥ ५५ ॥ स कृत्तमूलः सह-
 सैव वृक्षः क्षितौ पपात क्षतजोक्षितांगः ॥ तां चास्य घोरां यमदंडकल्पां गदां प्रगृह्णाशु तदा ननाद
 ॥ ५६ ॥ मुहुर्तमासीत्स गतासुकल्पः प्रत्यागतात्मा सहसा सुरारिः ॥ वत्पत्य संध्याअसमान-
 वर्णस्तं वारिराजात्मजमाजघान ॥ ५७ ॥ स मूर्छितो भूमितले पपात मुहूर्तमुत्पत्य पुनः संसंज्ञः ॥
 तामेव तस्याद्रिधराद्रिकल्पां गदां समाविध्य जघान संख्ये ॥ ५८ ॥ सा तस्य रौद्रा समुपेत्य देहं
 रौद्रस्य देवाध्वराविप्रशत्रोः ॥ विभेद वक्षःक्षतजं च भूरि सुखाव धाल्वंभ इवाद्रिराजः ॥ ५९ ॥
 अभिदुद्राव वेगेन गदां तस्य महात्मनः ॥ तां गृहीत्वा गदां भीमामाविध्य च पुनःपुनः ॥ १६० ॥
 मृत्तानीकं महात्मा स जघान रणमूर्धनि ॥ स स्वया गदया भयो विशीर्णदर्शनेक्षणः ॥ ६१ ॥ निप-
 पात तदा मत्तो वज्राहत इवाचलः ॥ विशीर्णनयनो भूमौ गतस्त्वो गतायुपः ॥ पतिते राक्षसे
 तस्मिन्विदुतं राक्षसं बलम् ॥ ६२ ॥ (वन्मत्तस्तु तदा दृष्ट्वा गतामुं भ्रातरं रणे ॥ चुक्रोप परमक्रुद्धः
 प्रलयाभिसमष्टुतिः ॥ १ ॥ ततः समादाय गदां स वीरो वित्रासयन्वानरसैन्यमुग्रम् ॥ दुद्राव वेगेन
 तु सैन्यमध्ये वहन्यथा वह्निरतिप्रचण्डः ॥ २ ॥ आपतन्तं तदा दृष्ट्वा राक्षसं भीमाविक्रमम् ॥ शैलमादा-
 य दुद्राव गवाक्षः पर्वतोपमः ॥ ३ ॥ जिवांसू राक्षसं भीमं तं शैलेन महाबलः ॥ आपतन्तं तदा

दृष्ट्वा उन्मत्तोऽपि महागिरिम् ॥ ४ ॥ चिच्छेद गद्या वोरः शतधा तत्र संयुगे ॥ चूर्णीकृतं गिरिं
 दृष्ट्वा रक्षसा कपिकुंजरः ॥ ५ ॥ विस्मितोऽभून्महाबाहुर्जगज्जं च मुहुर्मुहुः ॥ उन्मत्तस्तु सुसंकु-
 ष्टो ज्वलन्तीं राक्षसोत्तमः ॥ ६ ॥ गदामादाय वेगेन कर्पेर्वक्षस्यताडयत् ॥ स तथा गद्या वीरस्ता-
 ढितः कपिकुंजरः ॥ पपात भूमौ निःसंज्ञः सुखाव रुधिरं बहु ॥ ७ ॥ पुनः संज्ञामथास्थाय वानरः स
 समुत्थितः ॥ तलेन ताडयामास ततस्तस्य शिरः कपिः ॥ ८ ॥ तेन प्रताडितो वीरो राक्षसः पर्वतोपमः ॥
 विस्मस्तदन्तनयनो निपपात महीतले ॥ ९ ॥ सुखाव रुधिरं सोष्णं गतासुश्च ततोऽभवत् ॥) तस्मि-
 न्दृष्टे आतरि रावणस्य तनैर्ऋतानां बलमर्णवामम् ॥ त्यक्तयुधं केवलजीवितार्थं दुद्राव भिन्नार्णवस-
 म्रिकाशम् ॥ १६३ ॥ * इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० भा० च० सा० यु० सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥
 स्वबलं व्यथितं दृष्ट्वा तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ भ्रातृंश्च निहतान्द्रुद्धा शकदुल्यपराक्रमान् ॥ १ ॥ पितृ-
 व्यौ चापि संदृश्य समरे 'संनिपातौ ॥ युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरो राक्षसोत्तमौ ॥ २ ॥
 चुकोप च महोतेजा ब्रह्मदत्तवरो युधि ॥ अतिकाग्रोऽद्रिसंकाशो देवदानवदर्पहा ॥ ३ ॥ स भास्क-
 रसहस्रस्य संघातमिव भास्वरम् ॥ रथमारुह्य शक्रारिरभिदुद्राव वानरान् ॥ ४ ॥ स विस्फार्य
 तदा चापं किरीटी मृष्टकुंडलः ॥ नाम संश्रावयामास ननाद च महास्वनम् ॥ ५ ॥ तेन सिंहप्रणादेन नाम
 विश्रावणेन च ॥ व्याशब्देन च भीमेन त्रासयामास वानरान् ॥ ६ ॥ ते दृष्ट्वा देहमाहात्म्यं कुंभकर्णोऽय-

* अस्मिन्सर्गे ९७ श्लोकांते ६९ सर्गसमाप्तिश्लोकाकारः प्रतिपादिता । सा च तत्र टिप्पणीद्वारा प्रदर्शितैव ।

मुत्थितः ॥ भयार्ता वानराः सर्वे संश्रयंते परस्परम् ॥ ७ ॥ ते तस्य रूपमालोक्य यथा विष्णोस्त्रि-
 विक्रमे ॥ भयाद्दानरयोधास्ते विद्रवांति ततस्ततः ॥ ८ ॥ तेऽतिकायं समासाद्य वानरा मूढचेतसः ॥ श्ररप्यं
 शरणं जगमुल्लक्ष्मणाग्रजमाहवा ॥ ९ ॥ ततोऽतिकायं काकुत्स्थो रथस्थं पर्वतोपमम् ॥ ददर्श धन्विनं दूराद्गजंते
 कालमेघवत् ॥ १० ॥ स तं दृष्ट्वा महाकायं राघवस्तु सुविस्मितः ॥ वानरान्सांत्वयित्वा च विभीषणमुवाच ह
 ॥ ११ ॥ कोऽसौ पर्वतकाशो धनुष्मान्हरिलोचनः ॥ युक्ते ह्यसहस्रेण विशाले स्यंदने स्थितः ॥ १२ ॥ स एष
 निशितैः शूलैः सुतीक्ष्णैः प्रासतोमरैः ॥ अर्चिष्मद्भिर्वृतो भाति भूतैरिव महेश्वरः ॥ १३ ॥ कालजिह्वा-
 प्रकाशमिर्य एषोऽभिप्राजते ॥ आवृतो रथशक्तोभिर्विद्युद्भिरिव तोयदः ॥ १४ ॥ धनुषे चास्य
 सज्जानि हेमपृष्ठानि सर्वशः ॥ शोभयति रथश्रेष्ठं शक्रचापमिवांबरम् ॥ १५ ॥ य एष रक्षःशार्दूलो
 रणभूमिं विराजयन् ॥ अभ्येति रथिनां श्रेष्ठो रथेनादित्यवर्चसा ॥ १६ ॥ ध्वजशृंगप्रतिष्ठेन राहुणाऽस्मि-
 विराजते ॥ सूर्यराक्षिमप्रभैर्बाणैर्दिशो दश विराजयन् ॥ १७ ॥ त्रिनतं मेघनिहर्दं हेमपृष्ठमलंकृतम् ॥ शत-
 क्रतुधनुष्यल्पं धनुश्चास्य विराजते ॥ १८ ॥ सध्वजः सपताकश्च सानुकर्षो महारथः ॥ चतुःसादिसमान-
 युक्तो मेघस्तनिर्गतः स्वतः ॥ १९ ॥ विशतिदंश चाष्टौ च तूणास्यरथमास्थिताः ॥ कार्मुकाणि च
 भीमानि व्याश्र कांचनपिंगलाः ॥ २० ॥ द्वौ च खड्गौ च पार्श्वस्थौ प्रदीप्तौ पार्श्वशोभितौ ॥ चतुर्हस्तत्स-
 रुचितौ व्यक्तहस्तदशायतौ ॥ २१ ॥ रक्तकंठगुणो वीरो महापर्वतसन्निभः ॥ कालः कालमहावक्रो
 मेघस्थ इव भास्करः ॥ २२ ॥ कांचनांगद्वन्द्वभ्यां भुजाभ्यामेव शोभते ॥ शृंगाभ्यामिव तुंगाभ्यां
 हिमवान्पर्वतोत्तमः ॥ २३ ॥ कुंडलाभ्यामुभाभ्यां च भाति वक्रं सुभीषणम् ॥ पुनर्वस्वंतरगतः

षरिपूणो निशाकरः ॥ २४ ॥ आचक्ष्व मे महाबाहो त्वमेनं राक्षसोत्तमम् ॥ यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे
 भयार्ता विद्रुता दिशः ॥ २५ ॥ स पृष्ठो राजपुत्रेण रामेणाभितेजसा ॥ आचक्ष्व मे महातेजा राव-
 बाय विभीषणः ॥ २६ ॥ दशग्रीवो महातेजा राजा वैश्रवणानुजः ॥ भीमकर्मा महात्मा हि रावणो
 राक्षसेश्वरः ॥ २७ ॥ तस्यासीद्वीर्यवान्पुत्रो रावणप्रतिमो बले ॥ वृद्धसेवी श्रुतबलः सर्वास्त्रविदुषां
 वरः ॥ २८ ॥ अश्वपृष्ठे नागपृष्ठे खड्गे धनुषि कर्षणे ॥ भेदे सांत्वे च दाने च नये मंत्रे च संमतः ॥ २९ ॥
 यस्य बाहुं समाश्रित्य लंका भवति निर्भया ॥ तनयं धान्यमालिन्या अतिकायमिमं विदुः ॥ ३० ॥ एते-
 नाराधितो ब्रह्मा तपसा भावितात्मना ॥ अस्त्राणि चाप्यवाप्तानि रिपवश्च पराजिताः ॥ ३१ ॥ सुरासुरै-
 रवध्युत्वं दत्तमस्मै स्वयंमुत्रा ॥ एतच्च कवचं दिव्यं रथश्च रविमास्वरः ॥ ३२ ॥ एतेन शतशो देवा
 दानवाश्च पराजिताः ॥ रक्षितानि च रक्षांसि यक्षाश्चापि निरूदिताः ॥ ३३ ॥ वज्रं विष्टंभितं येन
 बाणैरिन्द्रस्य धीमता ॥ पाशः सलिलराजस्य युद्धे प्रतिहतस्तथा ॥ ३४ ॥ एषोऽतिक्रायो बलवान्
 ब्राह्मसानामर्यधमः ॥ स रावणसुतो धीमान्देवदानवदर्पहा ॥ ३५ ॥ तदस्मिन्तिक्रयतां यत्नः क्षिप्रं पुरुष-
 पुंगव ॥ पुरा वानरसैन्यानि क्षयं नयति सायकैः ॥ ३६ ॥ ततोऽतिक्रायो बलवान्प्रविश्य हरिर्वाहि-
 नीम् ॥ विस्फारयामास धनुर्ननाद च पुनःपुनः ॥ ३७ ॥ तं भीमवपुषं दृष्ट्वा रथस्थं रथिनां वरम् ॥
 अभिप्रेतुर्महात्मानः प्रधाना ये वनौकसः ॥ ३८ ॥ कुमुदो द्विविदो भेदो नीलः शरभ एव च ॥ पाद-
 गिरिरंगौश्च युगपत्समाभिद्रवन् ॥ ३९ ॥ तेषां वृक्षांश्च शैलांश्च शरैः कनकभूषणैः ॥ अतिकायो महतेजा-
 श्चिच्छेदास्त्रविदां वरः ॥ ४० ॥ तांश्चैव सर्वान्स हरिर्जशरैः सर्वास्यसैर्बली ॥ विज्यायाभिमुखान्संख्ये

भीमकायो विशरदः ॥ ४१ ॥ सेऽर्दिता वाणवर्षेण भिन्नागात्राः परजिताः ॥ न शोकुरतिक्रम्य प्रति-
 कर्तुं महाहवे ॥ ४२ ॥ तत्सैन्यं हरिवीराणां त्रासयामास राक्षसः ॥ मृगयथमिव क्रुद्धो हरिर्यौवनदर्पितः
 ॥ ४३ ॥ स राक्षसेन्द्रो हरिरयुधमध्ये नायुध्यमानं निजवानं कंचित् ॥ वृत्पत्य रामं सधनुः कलापी सग-
 र्वितं वाक्यमिदं बभावे ॥ ४४ ॥ रथे स्थितोऽहं शरचापपाणिर्न प्राकृतं कंचन योधयामि ॥ यथास्ति
 शक्तिर्व्यवसाययुक्तो ददतु मे शीघ्रमिहाद्य युद्धम् ॥ ४५ ॥ तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य चुकोप सौ-
 भित्रिभिन्नहंता ॥ अमुष्यमाणश्च समुत्पपात जग्राह चापं च ततः स्मयित्वा ॥ ४६ ॥ क्रुद्धः
 सौमित्रिरुत्पत्य तूणादक्षिप्य सायकम् ॥ पुरस्तादतिक्रम्य विचक्र्व महद्वज्रः ॥ ४७ ॥ पूरयन्स महीं
 सर्वामाकाशं सागरं तदा ॥ विसिस्मिये महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली ॥ ४८ ॥ सौमित्रेऽपि निर्वोष
 भुत्वा प्रतिभयं तदा ॥ विसिस्मिये महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली ॥ ४९ ॥ तदातिक्रम्य कुपितो हृष्टा
 लक्ष्मणमुत्थितम् ॥ आदाय निशितं बाणमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५० ॥ बालस्त्वमसि सौमित्रे विक्रमेष्वा-
 विचक्षणः ॥ गच्छ किं कालसंकाशं मां योधयितुमिच्छसि ॥ ५१ ॥ नहि मद्बाहुस्तुष्टानां बाणानां
 हिमवानपि ॥ सोढुमुत्सहते वेगमंतरिक्षमथो मही ॥ ५२ ॥ सुखग्रसुप्तं कालार्भं विबोधयितुमिच्छसि ॥
 न्यस्य चापं निर्वर्तस्व प्राणान्न जहि मद्रतः ॥ ५३ ॥ अथवा त्वं प्रतिस्तब्धो न निवर्तितु-
 मिच्छसि ॥ तिष्ठ प्राणान्परित्यज्य गमिष्यसि यमक्षयम् ॥ ५४ ॥ पश्य मे निशितान्बाणान्निपुदपे-
 निपूहनान् ॥ ईश्वरायुधसंकाशांस्तप्तकांचनभूषणान् ॥ ५५ ॥ एष ते सर्पसंकाशो बाणः पाप्यति
 शोणितम् ॥ मृगराज इव क्रुद्धो नागराजस्य शोणितम् ॥ इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धः शरं धनु-

षि संदधे ॥ ५६ ॥ श्रुत्वातिकायस्य वचः सरोषं सगर्वितं संयाते राजपुत्रः ॥ स संचुकापातबला
 मनस्वी उवाच वाक्यं च ततो ब्रुहच्छ्रोः ॥ ५७ ॥ न वाक्यमात्रेण भवान्प्रधानो न कथ्यनत्सत्पु-
 रुषा भवन्ति ॥ मयि स्थितं धान्वनि बाणपाणौ निदर्शयस्वात्मबलं दुरात्मन् ॥ ५८ ॥ कर्मणां सूच-
 यात्मानं न विकथितुमर्हसि ॥ पौरुषेण तु यो युक्तः स तु शूर इति स्मृतः ॥ ५९ ॥ सवायुधसमा-
 युक्तो धन्वी त्वं रथमास्थितः ॥ शरं वा यदि वाप्यस्त्रैर्दर्शयस्व पराक्रमम् ॥ ६० ॥ ततः शिरस्ते
 निशितैः पातयिष्याम्यहं शरैः ॥ मारुतः कालसंयुक्तं वृतात्तालफलं यथा ॥ ६१ ॥ अद्य ते मामका
 बाणास्तप्तकांचनभूषणाः ॥ पास्यन्ति रुधिरं गात्राद्बाणशल्यांतरोत्थितम् ॥ ६२ ॥ बालोऽयमिति
 विज्ञाय नचावज्ञातुमर्हसि ॥ बालो वा यदि वा वृद्धो मृत्युं जानीहि संयुगं ॥ ६३ ॥ बालेन विष्णुना
 लोकाव्ययः कर्तास्त्रिवक्रमैः ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत्परमार्थवत् ॥ अतिकायः प्रचुक्रोध बाणं
 चोत्तममाददे ॥ ६४ ॥ ततो विद्याधरा भूता देवा दैत्या महर्षयः ॥ गुह्यकाश्च महात्मानस्तद्युद्धं
 ददृशुस्तदा ॥ ६५ ॥ ततोऽतिकायः कुपितश्चापमारोप्य सायकम् ॥ लक्ष्मणाय प्रचिक्षेप संक्षिपन्निव
 चांबरम् ॥ ६६ ॥ तमापपतं निशितं शरमाशोविषोपमम् ॥ अर्धचंद्रेण चिच्छेद लक्ष्मणः परवो-
 रहा ॥ ६७ ॥ तं निकृत्तं शरं दृष्ट्वा क्रुत्तभोगमिवोरगम् ॥ अतिकायो भृशं क्रुद्धः पंच बाणान्समा-
 ददे ॥ ६८ ॥ ताञ्छरान्संप्रचिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः ॥ तानप्राप्ताञ्छितैर्बाणैश्चिच्छेद भरतानुजः ॥
 ॥ ६९ ॥ स ताञ्छित्त्वा शितैर्बाणैर्लक्ष्मणः परवीरहा ॥ आददे निशितं बाणं ज्वलंतमिव तेजसा ॥
 ॥ ७० ॥ तमाधाय धनुःश्रेष्ठं योजयामास लक्ष्मणः ॥ विचक्रव च वेगेन विससर्ज च सायकम् ॥ ७१ ॥

पूर्णांयतविस्तृष्टेन शरेणानतपर्वणा ॥ ललाटे राक्षसश्रेष्ठमाजघान स वीर्यवान् ॥ ७२ ॥ स ललाटे शरो
ममस्तस्य भीमस्य रक्षसः ॥ ददृशे शोणितेनाक्तः पन्नगेंद्र इवाचले ॥ ७३ ॥ राक्षसः प्रचक्रंपेड्य
लक्ष्मणेषु प्रपीडितः ॥ रुद्रवाणहतं घोरं यथा त्रिपुरगोपुरम् ॥ चितयामास चाक्षस्य विस्मय्य च महा-
बलः ॥ ७४ ॥ साधुबाणनिपातेन श्लाघनीयोऽसि मे रिपुः ॥ विधायैवं विदार्यास्यं विनम्य
च महाभुजौ ॥ स रथोपस्थमास्थाय रथेन प्रचचार ह ॥ ७५ ॥ एकं त्रोनपंच संसेति सायकानाक्षस-
र्षभः ॥ आददे संदधे चापि विचक्रवोत्ससर्ज च ॥ ७६ ॥ ते बाणाः कालसंकाशा राक्षसेन्द्रधनुश्रुयुताः ॥
हेमपुंखा रविप्रख्याश्चक्रुर्दीप्तिभिर्बांबरम् ॥ ७७ ॥ ततस्तानाक्षसोत्सृष्टाञ्छरौघानाधवानुजः ॥ असंभ्रांतः
प्रचिच्छेद निशितैर्बहुभिः शरैः ॥ ७८ ॥ ताञ्छरान्युधि संप्रेक्ष्य निहृत्तानावणात्मजः ॥ चुकोप
त्रिदशेन्द्रार्जिर्जग्राह निशितं शरम् ॥ ७९ ॥ स संधाय महातेजास्तं बाणं सहसोत्सृजत् ॥ तेन सौमि-
त्रिमायां तमाजघान स्तनांतरे ॥ ८० ॥ अतिक्रान्तेन सौमित्रिस्ताडितो युधि वक्षसि ॥ सुखाव रुधिरं तत्रिं
मदं मत्त इव द्विपः ॥ ८१ ॥ स चकार तदात्मानं विशल्यं सहसा विभुः ॥ जग्राह च शरं तीक्ष्ण-
मखेणापि समाददे ॥ ८२ ॥ आग्नेयेन तदाखेण योजयामास सायकम् ॥ स जज्वाल तदा बाणो
धनुश्चास्य तदात्मनः ॥ ८३ ॥ अतिक्रान्तेन तेजस्वी रौद्रमखं समाददे ॥ तेन बाणं भुजंगाभं हेम-
पुंखमयोजयत् ॥ ८४ ॥ तदखं ज्वलितं घोरं लक्ष्मणः शरमाहितम् ॥ अतिक्रान्तेन चिक्षेप कालदण्ड-
मिवांतकः ॥ ८५ ॥ आग्नेयास्त्राभिसंयुक्तं दृष्ट्वा बाणं निशाचरः ॥ उत्ससर्ज तदा बाणं रौद्रं सूर्याख्यो-
जितम् ॥ ८६ ॥ तावुभावंबरे बाणावन्योन्यमभिजत्रतुः ॥ तेजसा संप्रदीप्ताभौ कृद्भाविब भुजंगौ ॥

तावन्योन्यं विनिर्दह्य पेततुः पृथिवीतले ॥ ८७ ॥ निराचिंशौ भस्मकृतौ न भ्राजते शरोत्तमौ ॥ तावुभौ
 दीप्यमानौ स्म न भ्राजते महीतले ॥ ८८ ॥ ततोऽतिक्रयः संक्रुद्धस्वाष्ट्रमैषीकमुत्सृजत् ॥ ततश्चिच्छेद्
 सौमित्रिरत्नमैद्रेण वीर्यवान् ॥ ८९ ॥ ऐषीकं निहतं दृष्ट्वा कुमारो रावणात्मजः ॥ गाम्येनास्त्रेण
 संक्रुद्धो योजयामास सायकम् ॥ ९० ॥ ततस्तद्वत् चिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः ॥ वायव्येन तदस्त्रेण
 निजघान स लक्ष्मणः ॥ ९१ ॥ अथैनं शरधारामिर्धाराभिरिव तोयद् ॥ अभ्यवर्षत संक्रुद्धो लक्ष्मणो
 रावणात्मजम् ॥ ९२ ॥ तेऽतिकायं समासाद्य कवचे वज्रभूषिते ॥ भग्नाग्रशल्याः सहसा पेतुर्बाणा
 महीतले ॥ ९३ ॥ तान्मोघानभिसंप्रेक्ष्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अभ्यवर्षत बाणानां सहस्रेण महा-
 यशाः ॥ ९४ ॥ स वृष्यमाणो बाणैर्वैरतिकायो महाबलः ॥ अवध्यकवचः संख्ये राक्षसो नैव
 विव्यथे ॥ ९५ ॥ (शरं चाशीविपाकारं लक्ष्मणाय व्यपासृजत् ॥ स तेन विद्धः सौमित्रिर्मर्मदेशे
 शरेण ह ॥ १ ॥ मुहूर्तमात्रं निःसंज्ञो ह्यभवच्छत्रुतापनः ॥ ततः संज्ञामुपालभ्य चतुर्भिः
 सायकोत्तमैः ॥ २ ॥ निजघान हयान्संख्ये सारथिं च महाबलः ॥ ध्वजस्योन्मथनं कृत्वा शर-
 वरैररिदमः ॥ ३ ॥ असंभ्रान्तः स सौमित्रिस्ताञ्छरानभिलक्षितान् ॥ मुमोच लक्ष्मणो
 बाणान्वधार्थं तस्य रक्षसः ॥ ४ ॥) न शशाक रुजं कर्तुं युधि तस्य नरोत्तमः ॥ अथैन-
 मभ्युपागम्य वायुर्वीक्यमुवाच ह ॥ ९६ ॥ ब्रह्मादत्तचरो ह्येव अवध्यकवचावृतः ॥ ब्राह्मेणास्त्रेण भिद्येन-
 मेव बध्यो हि नान्यथा ॥ अवध्य एष हान्येपामत्त्राणां कवची बली ॥ ९७ ॥ ततस्तु वार्योवचनं
 निशम्य सौमित्रिरिन्द्रप्रतिमानवीर्यः ॥ समादेधे बाणमथोपवेगं तद्ब्राह्मणं सहसा नियुज्य ॥ ९८ ॥

तारिमन्वराखे तु नियुज्यमाने सौमित्रिणा बाणवरे शिताग्रे॥दिशश्च चंद्रार्कमहाग्रहाश्च नमश्च तत्रास ररास
चोर्वी ॥ ९९ ॥ तं ब्रह्मणोऽख्येण नियुज्य चापे शरं संपुंखं यमदूतकल्पम् ॥ सौमित्रिरिंद्रारियुतस्य
तस्य ससर्ज बाणं युधि वज्रकल्पम् ॥ १०० ॥ तं लक्ष्मणोत्सृष्टविष्टुदेवं समापतंतं श्वसनोन्नयेगम् ॥
सुपर्णवज्रोत्तमचित्रपुंखं तदातिकायः समरे ददर्श ॥ १०१ ॥ तं प्रेक्षमाणः सहसातिकायो जघान
बाणैर्नाशितैरनैकैः ॥ स सायकस्तस्य सुपर्णवेगस्तदातिवेगेन जगाम पार्श्वम् ॥ १०२ ॥ तमागतं प्रेक्ष्य
तदातिकायो बाणं प्रदीप्तांतक्रकालकल्पम्॥जघान शक्त्यृष्टिगदाकुठारैः शूलैः शरैश्चाप्यविपन्नचेष्टः॥१०३॥
तान्यायुधान्यद्भुतविग्रहाणि मोघानि कृत्वा स शरोऽग्निदीप्तः ॥ प्रगृह्य तस्यैव किरीटजुष्टं तदातिकायस्य
शिरो जहार ॥ १०४ ॥ तच्छिरः सशिरस्त्राणं लक्ष्मणेऽपि प्रमर्दितम् ॥ पपात सहसा भूमौ शृंगं
हिमवतो यथा ॥ १०५ ॥ तं भूमौ पतितं दृष्ट्वा विक्षिप्तांबरभूषणम् ॥ बभूवुर्व्यथिताः सर्वे हतशेषा
निशाचराः ॥ १०६ ॥ ते विषण्णमुखा दीनाः ग्रहारजनिताश्रमाः ॥ विनेदुरैर्बर्हवः सहसा विस्वरैः
स्वरैः ॥ १०७ ॥ ततस्तत्परितो जाता निरपेक्षा निशाचराः ॥ पुरीमाभिमुखं भीता द्रवंतो नायके
हृते ॥ १०८ ॥ ग्रहर्षयुक्तां बहवस्तु वानराः प्रफुल्लपद्मप्रतिमाननास्तदा ॥ अपूजयैर्लक्ष्मणमिष्टभारिणं
हृते रिपौ भीमबलं दुरासदे ॥ १०९ ॥ (अतिबलमतिकायमभ्रकल्पं युधि विनिपात्य स लक्ष्मणः
प्रहृष्टः ॥ त्वरितमथ तदा स रामपार्श्वं कपिनिवैद्यं सुपूजितो जगाम ॥ १ ॥) इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ अतिकायं हतं श्रुत्वा
लक्ष्मणेन महात्मना ॥ उद्वेगमगमद्राजा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ धृत्राक्षः परममर्षी सर्वशस्त्रभृतां

वरः ॥ अकंपनः प्रहस्तश्च कुम्भकर्णस्तथैव च ॥ २ ॥ एते महाबला वीरा राक्षसा युद्धकाक्षिणः ॥
 जेतारः परसैन्यानां परीन्यापराजिताः ॥ ३ ॥ ससैन्यास्ते हता वीरा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ राक्षसाः सुमहा-
 काया नम्रशस्त्रविशारदाः ॥ ४ ॥ अन्ये च बहवः शूरा महात्मानो निपातिताः ॥ प्रख्यातबलवीर्येण
 पुत्रेणैद्रजिता मम ॥ ५ ॥ तौ भ्रातरौ तदा बद्धौ धोरैर्दत्तवरैः शरैः ॥ यत्र शक्यं सुरैः सर्वैरसुरैर्वा
 महाबलैः ॥ ६ ॥ मोक्तुं तद्वधनं धोरं यक्षगंधर्वपन्नगैः ॥ तत्र जाने प्रभावैर्वा मायया मोहनेन वा ॥
 ॥ ७ ॥ शरबंधाद्विमुक्तौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ये योधा निर्गताः शूरा राक्षसा मम शासनात् ॥
 ॥ ८ ॥ ते सर्वे निहता युद्धे वानरैः सुमहाबलैः ॥ तं न पदयाम्यहं युद्धे योऽद्य रामं सलक्ष्मणम् ॥
 नाशयेत्सबलं वीरं समुग्रीवं विभीषणम् ॥ ९ ॥ अहो सुबलवान्नामो महद्वलबलं च वै ॥ यस्य
 विक्रममासाद्य राक्षसा निधनं गताः ॥ १० ॥ (तं मन्ये राघवं वीरं नारायणमनामयम् ॥ तद्भयाद्धि-
 पुरी लंका पिहितद्वारतोरणा ॥ १ ॥) अप्रमत्तैश्च सर्वत्र गुल्मै रक्ष्या पुरी त्वियम् ॥ अशोकवनिका
 चैव यत्र सीताभिरक्ष्यते ॥ ११ ॥ निष्कामो वा प्रवेशो वा ज्ञातव्यः सर्वदैव नः ॥ यत्रयत्र भवेदुल्म-
 स्तत्रतत्र पुनःपुनः ॥ १२ ॥ सर्वतश्चापि तिष्ठन्वं सैन्यैः परिवृता बलैः ॥ द्रष्टव्यं च पदं तेषां
 वानराणां निशाचराः ॥ १३ ॥ प्रदोषे वार्धरात्रे वा प्रत्यूषे वापि सर्वशः ॥ नावज्ञा तत्र कर्तव्या
 वानरेषु कदाचन ॥ १४ ॥ द्विषतां बलमुद्युक्तमापतत्किं स्थितं यथा ॥ ततस्ते राक्षसाः सर्वे श्रुत्वा लंका-
 धिपस्य तत् ॥ १५ ॥ वचनं सर्वमातिष्ठन्यथावत्तु महाबलाः ॥ १६ ॥ तान्सर्वानिह समादिश्य
 रावणो राक्षसाधिपः ॥ मन्युशल्यं वहन्दीनः प्रविवेश स्वमालयम् ॥ १७ ॥ ततः स संदीपितकोप-

वह्निर्निशाचराणामधिपो महाबलः ॥ तदेव पुत्रव्यसन् विचिंतयन्मुहुर्मुहुश्चैव तदा विनिःश्वसन् ॥ १८ ॥
इत्यार्षे श्रीम० वा० आदि० च० सा० युद्धकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ ततो हतान्नाक्षस-
पुंगवांस्तान्देवांतकादित्रिशिरोऽतिकायान् ॥ रक्षोणास्तत्र हतावशिष्टास्ते रावणाय त्वरिताः शशंसुः
॥ १ ॥ ततो हतांस्तान्सहसा निशम्य राजा महाबाणपरिणुताक्षः ॥ पुत्रक्षयं भ्रातृवधं च धोरं
विचिंत्य राजा विपुलं प्रदध्यौ ॥ २ ॥ ततस्तु राजानमुदीक्ष्य दीनं शोकाणवे संपरिपुल्वानम् ॥ रथ-
र्वमो राक्षसराजसूनुस्तस्मिन्द्रजिह्वाक्यमिदं बभाषे ॥ ३ ॥ न तात मोहं परिगंतुमर्हसे यत्रोद्विज्जीविति नैर्ऋतेशः ॥
नेन्द्रारिबाणाभिहतो हि कश्चित्प्राणान्समर्थः समरेऽभिपातुम् ॥ ४ ॥ पश्यन्वा रामं सह लक्ष्मणेन मद्वाणानिभिन्न-
विकीर्णदिहम् ॥ गतायुषं भूमितले शयानं शितैः शौराचितसर्वगात्रम् ॥ ५ ॥ इमां प्रतिज्ञां शृणु शकशत्रोः सुनि-
श्चितां पौरुषदैवयुक्ताम् ॥ अद्यैव रामं सह लक्ष्मणेन संतर्पयिष्यामि शौरमोचैः ॥ ६ ॥ अद्यैवैवस्वत-
विष्णुरुद्रसाध्याश्च बैश्वानरचंद्रसूर्याः ॥ द्रक्ष्यंतु मे विक्रममग्रमेयं विष्णोरिवोद्यं बलियज्ञवाटे ॥ ७ ॥ स
एवमुक्त्वा त्रिदशैश्वर्यपूच्छय राजानमदीतसत्त्वः ॥ समारोहानिलतुल्यवेगं रथं खरश्रेष्ठसमाधि-
युक्तम् ॥ ८ ॥ समास्थाय महोत्तेजा रथं हरिथोपमम् ॥ जगाम सहसा तत्र यत्र युद्धमरिदमः ॥ ९ ॥
तं प्रस्थितं महात्मानमजगमुर्महाबलाः ॥ संहर्षमाणा बहवो धनुःप्रवरपाणयः ॥ १० ॥ गजस्कंधगताः
कोचिकेचित्परमवाजिभिः ॥ व्याघ्रवृश्चिकमार्जारखरौष्ट्रश्च भुजंगभैः ॥ ११ ॥ वराहैः क्षापदैः सिंहैर्जबुकैः
पर्वतोपमैः ॥ काकहंसमयूरैश्च राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ ग्रासमुद्गरनिखिण्णपथ्यगदाधराः ॥ १२ ॥ स
शंखनिनदैः पूर्णभेरीणां चापि निःस्वनैः ॥ जगाम त्रिदशैन्द्रारिजिं वेगेन वीर्यवान् ॥ १३ ॥ स शंखश-

शिबर्णेन च्छत्रेण रिपुसूदनः ॥ राज्ञ प्रतिपूर्णेन नभश्चंद्रमसा यथा ॥ १४ ॥ वीज्यमानरततो वीरो हैम-
 हर्षमविभूषणः ॥ चारुचामरमुख्यैश्च मुख्यः सर्वधनुष्मताम् ॥ १५ ॥ (स तु दृष्ट्वा विनिर्यान्तं बलेन महता-
 वृतम् ॥ राक्षसाधिपतिः श्रीमान्नावणः पुत्रमब्रवीत् ॥ १ ॥ निवमप्रतिगृह्य पुत्रो त्वया वै वासवो जितः ॥
 किं पुनर्मामनुषं धृष्यं निहनिष्यसि राघवम् ॥ २ ॥ तथोक्त्वा राक्षसन्द्रेण प्रत्यगुल्बन्महाशिषः ॥) तत-
 स्त्विन्द्रजिता लंका सूर्यप्रतिमतेजसा ॥ रराजाप्रतिवीर्येण द्यौरिवार्केण भास्वता ॥ १६ ॥ स संप्राप्य महा-
 तेजा युद्धभूमिमारिंदमः ॥ स्थापयामास रक्षांसि रथं प्रति समंततः ॥ १७ ॥ ततस्तु हुतभोक्तारं हुतमुक्कस-
 दशप्रभः ॥ जुहुवे राक्षसश्रेष्ठो विधिवन्मंत्रसत्तमैः ॥ १८ ॥ स हविलोजसत्कारैर्माल्यगंधपुरस्कृतैः ॥
 जुहुवे पावकं तत्र राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ १९ ॥ शम्बाणि शरपत्राणि समिधोऽथ बिभीतकः ॥ लोहि-
 तानि च वासांसि सुखं काष्णार्णयंसं तथा ॥ २० ॥ स तत्रार्शि समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः ॥ छागस्य
 कृष्णवर्णस्य गलं जग्राह जीवतः ॥ २१ ॥ सक्नुदेव समिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः ॥ बभूवुस्तानि
 लिङ्गानि विजयाय न्यदर्शयन् ॥ २२ ॥ प्रदक्षिणावर्तेशिखस्तप्तकांचनसन्निभः ॥ हविस्तद्यतिजग्राह
 पावकः स्वयमुत्थितः ॥ २३ ॥ सोऽब्रुवामाहारयामास ब्राह्ममन्त्रविशारदः ॥ धनुश्चात्मरथं चैव सर्वं
 तत्राभ्यमंत्रयत् ॥ २४ ॥ तस्मिन्नाहूयमानेऽब्रुव हूयमाने च पावके ॥ सार्कप्रेहदुनक्षत्रं वितत्रास नभः-
 स्थलम् ॥ २५ ॥ स पावकं पावकदीप्तेजा हुत्वा महेंद्रप्रतिमप्रभावः ॥ सचापबाणासिरथाश्वगूलः
 खेऽतर्द्धेत्मानमर्चित्यवीर्यः ॥ २६ ॥ ततो हयरथाकर्णं पताकाध्वजशोभितम् ॥ निर्ययौ राक्षसबलं
 नर्दमानं युयुत्सया ॥ २७ ॥ ते शरैर्वहुभिश्चित्रैस्तीक्ष्णवैरैरलंकृतैः ॥ तोमरैरंकुशैश्चापि वानराञ्जघ्नुराहवे

॥ २८ ॥ रावणिस्तु सुसंकुद्धस्तात्रिरीक्ष्य निशाचरान् ॥ हृष्टा भवंतो युध्यंतु वानराणां जिघांसया ॥ २९ ॥ ततस्ते राक्षसाः सर्वे गर्जतो जयकाक्षिणः ॥ अभ्यवर्षस्ततो घोराव्नानराञ्छरवृष्टिभिः ॥ ३० ॥ स तु नालीकनारचार्गदाभिमुसलैरपि ॥ रक्षोभिः संवृतः संख्ये वानरान्विचकर्ष ह ॥ ३१ ॥ ते वच्यमानाः समरे वानराः पादपायुधाः ॥ अभ्यवर्षत सहसा रावर्णि शैलपादपैः ॥ ३२ ॥ इन्द्रजितु तदा क्रुद्धो महातेजा महाबलः ॥ वानराणां शरीराणि व्यधमद्रावणात्सजः ॥ ३३ ॥ शरैर्गर्जेन च हरीन्नव पंच च सप्त च ॥ बिभेद समरे क्रुद्धो राक्षसान्संप्रहर्षयन् ॥ ३४ ॥ स शरैः सूर्यसंकाशैः शातकुंभविभूषणैः ॥ वानरान्समरे वीरः प्रसमाय सुदुर्जयः ॥ ३५ ॥ ते भिन्नगात्राः समरे वानराः शरपीडिताः ॥ पेतुर्मथितसंकल्पाः सूरैरिव महासुराः ॥ ३६ ॥ ते तपंत-
भिवादित्यं घोरैर्बाणगभस्तिभिः ॥ अभ्यधावंत संक्रुद्धाः संयुगे वानरर्षभाः ॥ ३७ ॥ ततस्तु वानराः सर्वे भिन्नेदेहा विचेतसः ॥ व्यथिता विद्रवंति स्म रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ३८ ॥ रामस्यार्थे पराक्रम्य वानरास्त्यक्तजीविताः ॥ नर्दतस्ते निवृत्तास्तु समरे सञ्जालयुधाः ॥ ३९ ॥ ते दुर्मैः पर्वताग्रैश्च शिला-
भिश्च प्लवंगमाः ॥ अभ्यवर्षत समरे रावर्णि समवस्थिताः ॥ ४० ॥ तं द्रुमाणां शिलानां च वर्ष प्राणहरं महत् ॥ व्यगोदत महातेजा रावणिः सभित्तियः ॥ ४१ ॥ ततः पावकसंकाशैः शरैराशोविषोपमैः ॥ वानराणामनीकानि बिभेद समरे प्रभुः ॥ ४२ ॥ अष्टदशशरैस्तीक्ष्णैः स विच्छ्द्रा गंधमादनम् ॥ विव्याध नवभिश्चैव नलं दूरादवस्थितम् ॥ ४३ ॥ सप्तभिस्तु महावीर्यो मेदं मर्माविदारणैः ॥ पंचभिर्विशिष्यैश्च गजं विव्याध संयुगे ॥ ४४ ॥ जांबवंतं तु दशभिर्नलं त्रिशङ्करेव च ॥ सुग्रीवमृषभं चैव सोऽङ्गदं द्विविदं

तथा ॥ ४५ ॥ घोरैर्दत्तवैस्तीक्ष्णैर्निष्पाणानकरोत्तदा ॥ अन्यानपि तदा मुख्यान्वानरान्बहुभिः शरैः ॥ ४६ ॥ अर्दयामास संक्रुद्धः कालाभिरिव मूर्च्छितः ॥ स शरैः सूर्यसंकाशैः सुमुक्तैः शीघ्रगामिभिः ॥ ४७ ॥ वानराणामनीकानि निर्भमंथ महारणे ॥ आकुलं वानरीं सेनां शरजालेन पीडिताम् ॥ ४८ ॥ हृष्टः स परया प्रीत्या ददर्श क्षतजोक्षिताम् ॥ पुनरेव महातेजा राक्षसैर्द्रात्सजो बली ॥ ४९ ॥ संसृज्य बाणवर्षं च शस्त्रवर्षं च दारुणम् ॥ ममर्दं वानरानीकं परितस्त्विन्द्रजिह्वली ॥ ५० ॥ स्वसैन्यमुत्सृज्य समेत्य तूर्णं महाहवे वानरवाहिनीषु ॥ अदृश्यमानः शरजालमुग्रं ववर्ष नीलांबुधरो यथांबु ॥ ५१ ॥ ते शक्राजिह्वाणविशीर्णिदेहा मायाहता विस्वरमुन्नतः ॥ रणे निपेतुर्हरयोऽद्रिकल्पा यथेन्द्रवज्राभिहता नगैर्द्राः ॥ ५२ ॥ ते केवलं संदृश्युः शिताग्रान्बानाव्रणे वानरवाहिनीषु ॥ मायाविगूढं च सुरैर्द्रशत्रुं नचात्र तं राक्षसमप्यपश्यन् ॥ ५३ ॥ ततः सुरक्षोऽधिपतिर्महात्मा सर्वा दिशो बाणगतैः शिताग्रैः ॥ प्रच्छादयामास रविप्रकाशैर्विदारयामास च वानरैर्द्रान् ॥ ५४ ॥ स शूलनिर्घ्निशपरश्वधानि व्याविद्धदीप्तानलसप्रभाणि ॥ सविस्फुल्लिगोज्ज्वलपावकानि वर्षष तत्रिं पुवर्गेन्द्रसैन्ये ॥ ५५ ॥ ततो ज्वलनसंकाशैर्वैर्वाणैर्वाणरयूथपाः ॥ ताडिताः शक्राजिह्वणैः प्रफुल्ला इव किंशुकाः ॥ ५६ ॥ उदीक्षमाणा गगनं केचिन्नेत्रेषु ताडिताः ॥ शनैर्विविशुरन्योन्यं पेतुश्च जगतीतले ॥ ५७ ॥ हनूमंतं च सुग्रीवमंगदं गंधमादनम् ॥ जांबवंतं सुपेणं च वेगदर्शिनमेव च ॥ ५८ ॥ मैदं च द्विविदं नीलं गवाक्षं गवयं तथा ॥ केसरीं हरिलोमानं विद्युद्दंष्ट्रं च वानरम् ॥ ५९ ॥ सूर्याननं ज्योतिमुखं तथा दधिमुखं हरिम् ॥ पावकाक्षं नलं चैव कुमुदं चैव वानरम् ॥ ६० ॥ प्राप्तेः शूलैः शितैर्वाणैर्द्रिजि-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ७४. *

(११४७)

नमंत्रसंहितैः ॥ विव्याध हरिश्चद्रूलान्सर्वास्तात्राश्वसोत्तमः ॥ ६१ ॥ स वै गदाभिहारिथूयमुल्याग्नीर्भवा
बाणैस्तपनीयवर्णैः ॥ ववर्ष रामं शरवृष्टिजालैः सलक्ष्मणं भास्कररश्मिकल्पैः ॥ ६२ ॥ स बाणवर्षै-
र्भिवृष्यमाणो धारानिपातानिव तानार्चित्य ॥ समीक्षमाणः परमाद्भुतं श्रीरामस्तदा लक्ष्मणमित्युवाच ॥
॥ ६३ ॥ असौ पुनर्लक्ष्मण राक्षसेन्द्रो महाबलमाश्रित्य सुरेन्द्रशत्रुः ॥ निपातयित्वा हरिसैन्यमस्मा-
न्निष्ठतैः शरैरदैयति प्रसक्तम् ॥ ६४ ॥ स्वयमुवा दत्तवरो महात्मा समाहितोऽन्ताहितभीमकायः ॥ कथं
नु शक्यो युधि नष्टदेहो निहंतुमेन्द्रजिदुद्यतास्त्रः ॥ ६५ ॥ मन्ये स्वयंभूर्भगवानर्चित्यस्तस्यैतद्वचं
प्रभवश्च योऽस्य ॥ बाणावपातं त्वमिहाद्य धीमनया सहव्यग्रमनाः सहस्व ॥ ६६ ॥ प्रच्छादयत्वेष
हि राक्षसेन्द्रः सर्वाधिकः सायकवृष्टिजालैः ॥ एतच्च सर्वं पतिताग्र्यशूरं न भ्राजते वानरराजसैन्यम् ॥
॥ ६७ ॥ आवां तु दृष्ट्वा पतितौ विसंहौ निवृत्तयुद्धौ हतवर्षरोषौ ॥ ध्रुवं प्रवेक्ष्यत्यमरारिवासमसौ
समासाद्य रणाग्र्यलक्ष्मीम् ॥ ६८ ॥ ततस्तु ताविद्राजितोऽस्त्रजालैर्बभूवतुस्तत्र तदा विशस्तौ ॥ स
चापि तौ तत्र विशादयित्वा ननाद हर्षवृष्टिं राक्षसेन्द्रः ॥ ६९ ॥ ततस्तदा वानरसैन्यमेवं रामं
च संख्ये सह लक्ष्मणेन ॥ निपूदयित्वा सहसा विवेश पुरीं दशप्रविभुजाभिगुप्ताम् ॥ संस्तूरमानः
स तु यातुधानैः पित्रे च सर्वं हविषोऽभ्युवाच ॥ ७० ॥ इत्यर्थे श्रीम० वा० आ० च० सा०
युद्धकांडे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ तयोस्तदा सादितयो रणाग्रे मुमोह सैन्यं हरिथपानाम् ॥
सुग्रीवनीलांगदजंबवंतो नचापि किंचित्प्रतिपेदिरे ते ॥ १ ॥ ततो विषण्णं समवेक्ष्य सर्वं विभीषणो
बुद्धिमतां वरिष्ठः ॥ उवाच शास्त्रासृगराजवीरानाश्वासयन्नप्रतिमैर्वचोभिः ॥ २ ॥ मा भैष्ट , नास्त्यत्र

विषादकालो यदायं पुत्रौ ह्यवशौ विषण्णौ ॥ स्वयंभुवो वाक्यमथोद्धृतौ यत्सादिताविद्रजिताखजालैः ॥
 ३ ॥ तस्मै तु दत्तं परमाख्यसेतस्वयंभुवा ब्राह्मममोघवीर्यम् ॥ तन्मानयंतौ शुधि राजपुत्रौ निपातितौ
 क्रोऽत्र विषादकालः ॥ ४ ॥ ब्राह्ममखं ततो धीमान्मानयित्वा तु मारुतिः ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा हनू-
 मानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ अस्मिन्नखहते सैन्ये वानराणां तरस्विनाम् ॥ योयो धारयते प्राणांस्तं समा-
 श्वासयावहे ॥ ६ ॥ तावुमौ युगपद्वोरौ हनूमद्राक्षसोत्तमौ ॥ उल्काहस्तौ तदा रात्रौ रणशीर्षे विचेरतुः ॥
 ७ ॥ भिन्नलंगूलहस्तोरुपादांगुलिशिरोधरैः ॥ स्वद्विः क्षतजं गात्रैः प्रस्रवद्भिः समंततः ॥ ८ ॥
 पतितैः पर्वताकारैर्वनिरैरभिषंसृताम् ॥ शल्वैश्च पतितैर्दीपैर्दृष्टशते वसुंधराम् ॥ ९ ॥ सुग्रीवमंगदं
 नीलं शरभं गंधमादनम् ॥ जांबवंतं सुषेणं च वेगदर्शनेमेव च ॥ १० ॥ मैदं नलं ज्योतिमुखं द्विविदं
 चापि वानरम् ॥ विभीषणो हनूमांश्च दृष्टशते हतान्नये ॥ ११ ॥ सप्तषष्टिर्हताः कोटयो वानराणां तर-
 स्विनाम् ॥ अहः पंचमशेषेण वल्लभेन स्वयंभुवः ॥ १२ ॥ सागरौघनिभं भीमं दृष्ट्वा बाणार्दितं बलम् ॥
 मार्गते जांबवंतं च हनूमान्सविभीषणः ॥ १३ ॥ स्वभावजस्या युक्तं वृद्धं शरशतैश्चितम् ॥ प्रजापतिसुतं
 वीरं शश्वंतमिव पावकम् ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा समभिषंक्रम्य पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ कच्चिदयं शरै-
 स्तीक्ष्णैर्न प्राणा ध्वंसिताभूतव ॥ १५ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा जांबवानृक्षपुंगवः ॥ कृच्छ्रादभ्युद्गिरन्वा-
 क्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ नैऋतेन्द्र महावीर्ये स्वरेण त्वाभिलक्ष्ये ॥ विद्धगात्रः शितैर्बाणैर्न
 त्वां पश्यामि चक्षुषा ॥ १७ ॥ अजंता सुप्रजा येन मातरिक्षा च मुत्रत ॥ हनूमान्वानरश्रेष्ठः प्राणान्धा-
 रयते क्वचिन् ॥ १८ ॥ श्रुत्वा जांबवतो वाक्यमुवाचेदं विभीषणः ॥ आर्यपुत्रावतिक्रम्य कस्मा-

तृच्छसि मारुतिम् ॥ १९ ॥ नैव राजनि सुग्रीवे नांगदे नापि राघवे ॥ अर्य संदर्शितः
स्नेहो यथा वायुसुते परः ॥ २० ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा जांबवान्वाक्यमब्रवीत् ॥ शृणु नैर्ऋत शार्दूल
यस्मात्पृच्छामि मारुतिम् ॥ २१ ॥ अस्मिञ्जीवति वीरे तु हतमप्यहतं बलम् ॥ हनूमत्युद्धितप्रणो
जीवंतोऽपि मृता वयम् ॥ २२ ॥ धरते मारुतिस्तात मारुतप्रतिभो यदि ॥ वैश्वानरसमो वीर्यो जीवि-
ताशा ततो भवेत् ॥ २३ ॥ ततो वृद्धमुपागम्य विनयेनाभ्यवाद्यत् ॥ गृह्य जांबवतः पादौ हनूमान्मा-
रुतात्मजः ॥ २४ ॥ श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं तदा विव्यथितेन्द्रियः ॥ पुनर्जातिमिवात्मानं मन्यते प्लव-
गोत्तमः ॥ २५ ॥ ततोऽब्रवीन्महतेजा हनूमंतं स जांबवान् ॥ आगच्छ हरिशार्दूल वानरशार्दूल वानरास्त्रातुमर्हसि
॥ २६ ॥ नान्यो विक्रमपयस्तिस्त्वमेवां परमः सखा ॥ त्वत्पराक्रमकालोऽयं नान्यं पश्यामि कंचन
॥ २७ ॥ ऋक्षवानरवीराणामनीकानि ग्रहर्षय ॥ विशल्यौ कुरु चाप्येतौ सादितौ रामलक्ष्मणौ ॥ २८ ॥
गत्वा परममध्वानमुपयुपरि सागरम् ॥ हिमवंतं नगश्रेष्ठं हनूमनंतुमर्हसि ॥ २९ ॥ ततः कांचनमत्यु-
ग्रमृषभं पर्वतोत्तमम् ॥ कैलासशिखरं चात्र द्रक्ष्यस्यारिनिषूदन ॥ ३० ॥ तयोः शिखरयोर्मध्ये प्रदीप्तप-
तुलंप्रभम् ॥ सर्वौषधियुतं वीर द्रक्ष्यस्योषधिपर्वतम् ॥ ३१ ॥ तस्य वानरशार्दूल चतस्रो मूर्ध्नि संभवाः ॥
द्रक्ष्यस्योषधयो दीप्ता दीपयतींश्च दश ॥ ३२ ॥ मृतसंजीवनी चैव विशल्यकरणीमपि ॥ सुवर्णकरणीं
चैव संचानीं च महौषधीम् ॥ ३३ ॥ ताः सर्वा हनुमन्गृह्य क्षिप्रमागंतुमर्हसि ॥ आश्वासय हरिन्प्राणे-
र्योष्य गंधवहत्तमज ॥ ३४ ॥ श्रुत्वा जांबवतो वाक्यं हनूमान्मारुतात्मजः ॥ आपूर्यत बलोद्धर्षवयुवैर्गै-
रिवाणवः ॥ ३५ ॥ स पर्वततटाग्रस्थाः पीडयन्पर्वतोत्तमम् ॥ हनूमान्दृश्यते वीरो द्वितीय इव पर्वतः ॥ ३६ ॥

हरिपादविनिर्भयो निषसाद स पर्वतः ॥ न शशाक तदात्मानं बोंहुं भृशनिर्पाडितः ॥ ३७ ॥ तस्य
पेतुर्नगा भूमौ हरिवेगाच्च जज्वलुः ॥ शृंगाणि च व्यकीर्यत पीडितस्य हनूमता ॥ ३८ ॥
तस्मिन्संपीड्यमाने तु भगद्गुमशिलातले ॥ न शेकुर्वनराः स्थातुं घूर्णमाने नगोत्तमे ॥ ३९ ॥ सा
घूर्णितमहाद्वारा प्रभग्नगृहगोपुरा ॥ लंका त्रासाकुला रात्रौ प्रनृत्येवाभवत्तदा ॥ ४० ॥ पृथिवीधरसं-
काशो निपीड्य पृथिवीधरम् ॥ पृथिवीं क्षोभयामास सार्णवां मारुतात्मजः ॥ ४१ ॥ (आरुरोह
तदा तस्माद्धरिर्मलयपर्वतम् ॥ मेरुमन्दरसंकाशं नानाप्रसवणाकुलम् ॥ १ ॥ ननादुमलतर्कोर्णं विष्का-
सिकमलोत्पलम् ॥ सेवितं देवगन्धर्वैः षष्टियोजनमुच्छ्रितम् ॥ २ ॥ विद्याधरैर्मुनिगणैरप्सरामोभिर्नयेवित-
म् ॥ नानामृगगणार्कीर्णं बहुकण्डलशोणितम् ॥ ३ ॥ सर्वानाकुल्यस्तत्र यक्षगन्धर्वकिन्नरान् ॥ हनुमान्मे-
घसंकाशो वद्वेधे मारुतात्मजः ॥ ४ ॥) पद्भ्यां तु शैलमाविध्य वडवामुखवन्मुखम् ॥ विवृत्योमं
ननादौचैस्त्रासयन्नजनीचरान् ॥ ४२ ॥ तस्य नानयमानस्य श्रुत्वा निनदमुत्तमम् ॥ लंकास्था राक्ष-
सव्याघ्रा न शेकुः स्पंदितुं क्वचिन् ॥ ४३ ॥ नमस्कृत्वाथ रामाय मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ राघवार्थे परं
कर्म समीह्य परतपः ॥ ४४ ॥ स पुच्छमुद्यस्य भुजंगकल्पं विनस्य पृष्ठं श्रवणे निकुच्य ॥ विवृत्य वक्त्रं
वडवामुखाभमापुच्छुवे व्योम्नि स चण्डवेगः ॥ ४५ ॥ स वृक्षखंडांस्तरसा जहार शैलाच्छिलाः शकृन्वान-
नरांश्च ॥ बाहूरुवेगोऽद्भुतसंश्रुन्नास्ते क्षोणेवेगाः सलिले निपेतुः ॥ ४६ ॥ स तौ प्रसार्योरगभोगकल्पौ
भुजौ भुजंगारिनिकाशवीर्यः ॥ जगाम शैलं नगरजमग्रं दिशः प्रकर्षन्निव वायुसूनुः ॥ ४७ ॥ स
सागरं घूर्णितवीचिमालं तदंभसा भ्रामितसर्वसत्त्वम् ॥ समीक्ष्यमाणः सहसा जगाम चक्रं यथा विष्णु-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ७४. *

(११५१)

कराग्रमुक्त्वा ॥ ४८ ॥ पर्वतान्यक्षिगणान्सर्गांसि नदीस्तटाकानि पुरोत्तमानि ॥ स्फीताञ्जनान्तानपि संप्रवीक्ष्य
जगाम वेगास्तिवृतुल्यवेगः ॥ ४९ ॥ आदित्यपथमाश्रित्य जगाम स गतश्रमः ॥ हनूमांस्त्वरितो वीरः
पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ ५० ॥ जवेन सहता युक्तो मारुतिर्वातिरहसा ॥ जगाम हरिशार्ङ्गलो दिशः
शब्देन नादयन् ॥ ५१ ॥ स्मरञ्जानवतो वाक्यं मारुतिर्भीमाविक्रमः ॥ ददर्श सहसा चापि हिम-
वंतं महाकापिः ॥ ५२ ॥ नानाप्रभ्रवणोपेतं बहुकंदरनिर्झरम् ॥ श्वेताभ्रचयसंकाशैः शिखरैश्चारुदर्शनैः ॥
शोभितं विविचैवृक्षैरगमत्यर्पवतोत्तमम् ॥ ५३ ॥ स तं समासाद्य महानगेंद्रमतिप्रवृद्धोत्तमेइमंशृंगम् ॥
ददर्श पुण्यानि महाश्रमानि सुरार्धसंघोत्तमसेवितानि ॥ ५४ ॥ स ब्रह्मकोशं रजता लयं च शक्रा-
लयं रुद्रशरप्रमोक्षम् ॥ हयाननं ब्रह्मशिरश्च दीप्तं ददर्श वैवस्वतर्किकरांश्च ॥ ५५ ॥ वह्न्यालयं वैश्रव-
णालयं च सूर्यग्रमं सूर्यनिबंधनं च ॥ ब्रह्मालयं शंकरकामुकं च ददर्श नाभिं च वसुधरायाः ॥ ५६ ॥
कलासमुग्रं हिमवच्छिखलं च तं वै वृषं क्रांचनशैलमग्र्यम् ॥ प्रदीप्तसर्वौषधिंसंप्रदीप्तं ददर्श सर्वौषधिप-
वतेन्द्रम् ॥ ५७ ॥ स तं समीक्ष्यानलराशिर्दीप्तं विक्षिप्सि मय वासवदूतसूनुः ॥ आश्रुत्य तं चौषधिपवतेन्द्रं तत्रौष-
धीनां विचर्य चकारा ॥ ५८ ॥ स योजनसहस्राणि समतीत्य महाकापिः ॥ दिव्यौषधिधरं शैलं व्यचरन्मारुतात्मज-
॥ ५९ ॥ महौषध्यस्ततः सर्वास्तस्मिन्पर्वतसत्तमे ॥ विज्ञायार्थिनमायांतं ततो जग्मुर्दर्शनम् ॥ ६० ॥ स ता महात्मा
हनुमानपश्यन्शुक्रोप रोषाच्च भृशं ननाद ॥ अमृद्यमाणोऽग्निस्मानचछुर्महर्षिरेन्द्रं तमुवाच वाक्यम् ॥ ६१ ॥
किमेतदेवं सुविनिश्चितं ते यद्राघवे नासि कृतानुकंपः ॥ परयाद्य मद्बहुबलाभिभूतो विकीर्णमात्मानमथो
नगेंद्र ॥ ६२ ॥ स तस्य शृंगं सतगं सनागं सनागं धातुसहस्रजुष्टम् ॥ विकीर्णकूटं ज्वलिताग्रसानुं

* श्रीवाल्मीकीयारामायणे युद्धकाण्डे । सर्गः ७५. * (११५२)

प्रगृह्य वेगात्सहस्रोन्ममाथ ॥ ६३ ॥ स तं समुत्पाद्य खमुत्पपात वित्रास्य लोकान्समुदासुरेन्द्रान् ॥ संस्तू-
यमानः खचैरनेकैर्जगाम वेगाद्गरुडोऽग्रवेगः ॥ ६४ ॥ स भास्कराज्वानमनुप्रपन्नस्तं भास्कराभं शिखरं
प्रगृह्य ॥ बभौ तदा भास्करसन्निकाशो रवेः समीपे प्रतिभास्कराभः ॥ ६५ ॥ स तेन शैलेन भृशं
रराज शैलोपमो गंधवहात्मजस्तु ॥ सहस्रधारेण सपावकेन चक्रेण खे विष्णुरिवार्पितेन ॥ ६६ ॥ तं
वानराः प्रेक्ष्य तदा विनेदुः स तानपि प्रेक्ष्य मुदा ननाद ॥ तेषां समुत्कृष्टरवं निश्चस्य लंकालया
भीमतरं विनेदुः ॥ ६७ ॥ ततो महात्मा निपपात तस्मिंश्चैलोत्तमे वानरसैन्यमध्ये ॥ ह्युत्तमैभ्यः
शिरसाभिवाद्य विभीषणं तत्र च सस्वजे सः ॥ ६८ ॥ तावप्युभौ मानुषराजपुत्रौ तं गंधमात्राय महौ-
षधीनाम् ॥ बभूवुस्तत्र तदा विशाल्यानुत्सथुस्त्ये च हरिप्रवीराः ॥ ६९ ॥ सर्वे विशाल्या विरुजाः
क्षणेन हरिप्रवीराश्च हताश्च ये स्युः ॥ गंधेन तासां प्रव्रगौषधीनां सुप्तानि शोतेष्विव संवृद्धाः ॥ ७० ॥
यदाप्रमृति लंकायां युज्यते हरिराक्षसाः ॥ तदाप्रमृति मानार्थमाज्ञया राववस्य च ॥ ७१ ॥ ये हन्ये-
ते रणे तत्र राक्षसाः कपिकुंजरैः ॥ हताहतास्तु श्लिष्यन्ते सर्व एव तु सागरे ॥ ७२ ॥ ततो हरि-
गंधवहात्मजस्तु तमोषधीशैलमुद्रग्रवेगः ॥ निनाय वेगाद्धिमवंतमेव पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ७३ ॥
इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० युद्धकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ ततोऽब्रवीन्सहतेजाः
सुग्रीवो वानरेभ्यः ॥ अर्घ्यं विज्ञापयंश्चापि हज्जमंतभिर्दं वचः ॥ १ ॥ यतो हतः कुंभकर्णः कुमारश्च
निपूदिताः ॥ नेदानीमुपनिहारं रावणो दानुमहति ॥ २ ॥ येये महाबलाः सन्ति लववश्च तुवंगमाः ॥
लंकामभिपतंत्वाशु गृह्णोल्काः प्लवगर्षभाः ॥ ३ ॥ (हरयो हरिसंकाशाः प्रदग्धुं रावणालयम् ॥)

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे युद्धकाण्डे । सर्गः ७५. * (११५३)

ततोऽस्तंगत आदित्ये रौद्रे तस्मिन्निशामुखे ॥ लंकामभिमुखाः सोलका जग्मुस्ते प्लवगर्धभाः ॥ ४ ॥
 चल्कादस्तैर्हरिणैः सर्वतः समभिद्रुताः ॥ आरक्षस्था विरूपाक्षः सहसा विप्रद्रुद्रुः ॥ ५ ॥ गोपुरा-
 द्दुप्रतोलीषु चर्यासु त्रिविधासु च ॥ प्रासादेषु च संहृष्टाः सस्रजुस्ते हुताशनम् ॥ ६ ॥ तेषां गृहसहस्रा-
 णि ददाह हुतमुक्तदा ॥ प्रासादाः पर्वताकाराः पतंति धरणीतले ॥ ७ ॥ अगुरुर्दहते तत्र परं चैव
 सुचंदनम् ॥ म्रौक्तिका मणयः स्निग्धा वज्रं चापि प्रवालकम् ॥ ८ ॥ क्षौभं च दहते तत्र कैशेयं
 चापि शोभनम् ॥ आविकं विविधं चैर्णं कांचनं भांडमायुधम् ॥ ९ ॥ नानाविकृतसंस्थानं वाजिभां-
 डपरिच्छदम् ॥ गजप्रैवेयकक्ष्याश्च रथभांडांश्च संस्कृतान् ॥ १० ॥ तनुत्राणि च योधानां हस्त्यश्वानां
 च चर्म च ॥ खट्वा धनुषे ज्यात्राणास्तोमरांकुशशक्तयः ॥ ११ ॥ रोमजं वालजं चर्म त्वाघ्रजं चांडजं
 बहु ॥ मुक्तामणिचित्रांश्च प्रासादांश्च समंततः ॥ १२ ॥ विविधानस्त्रसंघातानभिर्दहति तत्र वै ॥
 नानाविधान्गदृश्वित्रान्ददाह हुतमुक्तदा ॥ १३ ॥ आवासान्राक्षसानां च सर्वेषां गृहगृध्रनुतम् ॥ हेम-
 चित्रतनुत्राणां स्रग्भांडांश्चधारिणाम् ॥ १४ ॥ सीधुयानचलाश्यागां मदविहङ्गाभितान् ॥ क्रांतालैः केत-
 वक्ष्णाणां शत्रुसंजातनयुनाम् ॥ १५ ॥ गदाशूल सिंहस्तानां स्वादतां पिबतामपि ॥ शयनेषु महर्देषु प्रसुप्तानां
 प्रियैरसह ॥ १६ ॥ त्रस्तानां गच्छतां पूर्ण पुत्रानादाय सर्वतः ॥ तेषां शतसहस्राणि तदा लंका निवासिनाम्
 ॥ १७ ॥ अदहत्पक्वस्तत्र जज्वाल च पुनः पुनः ॥ तारवंति महाद्वाणि गंभीरगुणवंति च ॥ १८ ॥ ऐमचंद्रार्ध-
 चंद्राणि चंद्रशालोत्तमानि च ॥ तत्र चित्रगवाक्ष्वाणि सविष्टानानि सर्वशः ॥ १९ ॥ मणित्रिदुर्गच-
 त्राणि स्पृशतीव दिवाकरम् ॥ क्रौंचवर्हिणवर्णानां भूषणानां च निःस्वनैः ॥ २० ॥ नादितान्यचक्षमानि वरमा-

न्यामिर्ददाह सः॥ ज्वलनेन परीतानि तोरणानि चकाशिरे॥२१॥विद्युद्भिरिव नद्धानि मेघजालानि घमगे ॥
ज्वलनेन परीतानि गृहाणि प्रचकाशिरे ॥ २२ ॥ दावाग्निदीप्तानि यथा शिखराणि महागिरेः ॥ विमानेषु
प्रसुप्ताश्च दह्यमाना वरांगनाः ॥ २३ ॥ त्यक्ताभरणसंयोगा द्रोहेत्युच्चैर्वज्रकुशुः ॥ तत्र चाग्निपरीतानि
निपुणैर्भवन्नान्यपि ॥२४॥ वज्रिवज्रहतानोव शिखराणि महागिरेः॥तानि निदह्यमानानि दूरतः प्रचकाशिरे
॥ २५ ॥ हिमवन्शिखराणीव दह्यमानानि संवशः ॥ हस्यग्निर्दह्यमानैश्च ज्वालाप्रज्वालितैरपि ॥
॥ २६ ॥ रात्रौ सा दृश्यते लंका पुष्पितैरिव किंशुकैः ॥ हस्त्यधश्चैर्जैमुक्तैर्मुक्तैश्च तुर-
गैरपि ॥ बभूव लंका लोकांते भ्रांतग्राह इवार्णवः ॥ २७ ॥ अश्वं मुक्तं गजो दृष्ट्वा कचिद्भ्रान-
तोऽप्यसर्पति ॥ भीतो भीतं गजं दृष्ट्वा कचिदश्वो निवर्तते ॥ २८ ॥ लंकार्या दह्यमानायां शुशुभे च म-
होदधिः ॥ छायांसंसक्तसलिलो लोहितोद इवार्णवे ॥ २९ ॥ सा बभूव सुहृतेन हारिभिर्दोषिता पुरा ॥
लोकस्यास्य क्षये योरे प्रदीप्तेव वसुंधरा ॥ ३० ॥ नारीजनस्य धूमेन व्याप्तस्योच्चैर्विन्दुषः ॥ स्वनो
त्वलनतप्तस्य शुश्रुवे शतयोजनम् ॥ ३१ ॥ प्रदग्धकायानपरान्नाक्षसाभिर्गितान्वहिः ॥ सहसा हुत्पतन्ति
स्म हरयोऽथ युयुत्सवः ॥ ३२ ॥ उद्घुष्टं वानराणां च राक्षसानां च निःस्वनम् ॥ दिशो दृश समुद्रं
च पृथिवीं च व्यनादयत् ॥ ३३ ॥ विशल्यौ च महात्मानौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ असंभ्रांतौ जगुह-
तुस्ते हमे घनुषी वरे ॥ ३४ ॥ ततो विस्फारयामास रामश्च घनुरुत्तमम् ॥ बभूव तुमुलः शब्दो
राक्षसानां भयावहः ॥ ३५ ॥ अशोभत तदा रामो धनुर्विस्फारयन्महत् ॥ भगवानिव संक्रुद्धो भवो
वेदमयं धनुः ॥ ३६ ॥ उद्घुष्टं वानराणां च राक्षसानां च निःस्वनम् ॥ ज्याशब्दस्तावुभौ शब्दवति

रामस्य शुशुबे ॥ ३७ ॥ वानरोद्धुष्टघोषश्च राक्षसानां च निःस्वनः ॥ ज्याशब्दश्चापि रामस्य त्रयं
व्याप दिशो दश ॥ ३८ ॥ तस्य कार्मुकनिर्मुक्तैः शरैस्तत्पुरुगोपुरम् ॥ कैलासशृंगप्रतिमं विकीर्णम-
भवद्भुवि ॥ ३९ ॥ ततो रामशरान्दृष्ट्वा विमानेषु गृहेषु च ॥ सखाहो राक्षसैर्द्राणां तुमुलः समपद्यत ॥
॥ ४० ॥ तेषां संनह्यमानानां सिंहनादं च कुर्वताम् ॥ शर्वरी राक्षसैर्द्राणां रौद्रीव समपद्यत ॥ ४१ ॥
आदिष्टा वानरैर्द्रास्ते सुग्रीवेण महात्मना ॥ आसन्नं द्वारमासाद्य युध्यध्वं च ध्रुवंगमाः ॥ ४२ ॥
यश्च वो वितथं कुर्यात्तत्रतत्राप्युपस्थितः ॥ स हंतव्योऽभिसंखुत्य राजशासनदूषकः ॥ ४३ ॥ तेषु
वानरमुख्येषु दीप्तिालकोज्ज्वलपाणिषु ॥ स्थितेषु द्वारमाश्रित्य रावणं क्रोध आविशत् ॥ ४४ ॥ तस्य
जंभितान्निक्षेपाद्व्यामिश्रा वै दिशो दश ॥ रूपवानिव रुद्रस्य मन्युर्गोत्रेऽब्रह्मदृश्यत ॥ ४५ ॥ स कुंभं
च निकुंभं च कुंभकर्णात्मजावुभौ ॥ प्रेषयायास संकुद्धो राक्षसैर्बहुभिः सह ॥ ४६ ॥ यूपक्षः शोणि-
ताक्षश्च प्रजघ्नः कंपनस्तथा ॥ निर्ययुः कौभकर्णाभ्यां सह रावणशासनात् ॥ ४७ ॥ शशास चैव तान्स-
र्वान्राक्षसान्स महाबलान् ॥ राक्षसा गच्छताचैव सिंहनादं च नादयन् ॥ ४८ ॥ ततस्तु चोदितस्तेन
राक्षसा ज्वलितायुधाः ॥ लंकायां निर्ययुर्वीराः प्रणदंतः पुनःपुनः ॥ ४९ ॥ रक्षसां भूषणस्थाभि-
र्भीभिः स्वाभिश्च सर्वशः ॥ चक्रुस्ते सप्रभं व्योम हरयश्चाग्निभिः सह ॥ ५० ॥ तत्र ताराधिपस्यामा
ताराणां मा तथैव च ॥ तयोराभरणाभा च ज्वलिता द्यामभासयत् ॥ ५१ ॥ चंद्राभा भूषणाभा च
गृहणां ज्वलिता च मा ॥ हरिराक्षससैन्यानि भ्राजयामास सर्वतः ॥ ५२ ॥ तत्र चार्धप्रदीप्तानां
गृहणां सागरः पुनः ॥ भाभिः संसक्तमलिलश्चलोर्मिः शुशुभे ध्रुवम् ॥ ५३ ॥ पताकाध्वजसंयुक्त-

मुत्तमासिपरश्वधम् ॥ भीमाश्वरथमातंगं नानापात्तिसमाकुलम् ॥ ५४ ॥ दीपशूरागदाखट्वाप्रसतोमर-
कायुक्म् ॥ तद्राश्वचक्रं भीमं घोरविक्रमशैरुषम् ॥ ५५ ॥ ददृशे ज्वलितप्रासं किंकेर्णशतनादि-
तम् ॥ हैमजालाचितमुजं व्यावेष्टितपरश्वधम् ॥ ५६ ॥ व्याघ्रणीतमहाशखं बाणसंसक्तक्रमुं क्रम् ॥
गंधमात्यमधूत्सेकंसमोदितमहानिलम् ॥ ५७ ॥ घोरं शूरजनाकीर्णं महंबुधरनिःस्वनम् ॥ तद्दृष्ट्वा बलमा-
यातं राक्षसानां दुरासदम् ॥ ५८ ॥ संचाल प्लवंगानां बलमुच्चैर्तनाद् च ॥ जवेनालुन्य च पुन-
स्त्वद्वलं रक्षसां महत् ॥ ५९ ॥ अभयत्प्रात्यरिबलं पतेग इव फवकम् ॥ तेषां भुजपरामर्शव्यामृष्ट-
परिघाशानि ॥ ६० ॥ राक्षसानां बलं श्रेष्ठं भूयः परमशोभत ॥ तत्रोन्मत्ता इवोत्पेतुर्हरयोऽथ युयुत्सवः ॥
॥ ६१ ॥ तदुल्लैराभिन्नंतो मुष्टिभिश्च निशाचरान् ॥ तथैवापततां तेषां हरीणां निक्षितैः शरैः ॥ ६२ ॥
क्षिरांसि सहसा जहू राक्षसा भोमविक्रमाः ॥ दशनैर्हृत्कर्णाश्च मुष्टिभिर्भित्तमस्तकाः ॥ शिलप्रहार-
भयांग्ना विचेरुस्तत्र राक्षसाः ॥ ६३ ॥ तथैवाप्यपरे तेषां कर्पनामसिभिः शितैः ॥ प्रवरानभितो
जघ्नुर्घोररूपा निशाचराः ॥ ६४ ॥ व्रतमन्यं जघनान्यः पातयतमपातयन् ॥ गर्हमाणं जगर्हान्यो
दशंतमपरोऽदशन ॥ ६५ ॥ देहीत्यन्यो ददात्यन्यो ददासीत्यपरः पुनः ॥ किं क्लेशयसि त्रिपुति तत्रा-
न्यान्यं बभाषिरे ॥ ६६ ॥ विप्रलंभितशखं च विमुक्तकवचायुग्म् ॥ समुद्यतमहाप्रासं मुष्टिशूयासि-
कुंतलम् ॥ ६७ ॥ प्रावर्तते महारौद्रं युद्धं वानरक्षसाम् ॥ वानरान्दश समेति राक्षसा जञ्जुराहवे ॥
॥ ६९ ॥ विप्रलंभितशखं च विमुक्तकवचध्वजम् ॥ बले राक्षसमालंब्य वानराः पर्यवारायन् ॥ ६९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे बा० आदिकान्ये च० सा० युद्धकांडे पंचसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

प्रवृत्ते संकुले तस्मिन्वीरघोरजनक्षये ॥ अंगदः कंपनं वीरमाससाद रणोत्सुकः ॥ १ ॥ आहूय सोऽङ्गदं
कोपाच्छाडयामास वेगितः ॥ गदया कंपनः पूर्वं स चचाल भृशहतः ॥ २ ॥ स संज्ञां प्राप्य
तेजस्वी चिक्षेप शिखरं गिरिः ॥ अर्दितश्च प्रहारेण कंपनः पतितो मुवि ॥ ३ ॥ ततस्तु कंपनं
दृष्ट्वा शोणिताक्षो हतं रणे ॥ रथेनाभ्यपतत्क्षिप्रं तत्रांगदमभितवत् ॥ ४ ॥ सोऽङ्गदं निश्चितैर्बाणै-
स्तदा विल्याघ वेगितः ॥ शरीरदारणैस्तांश्चैः कालाग्निसमविग्रहैः ॥ ५ ॥ क्षुरक्षुरप्रनाराचैर्वत्सद्वैतैः
शिलीमुखैः ॥ कर्णाशल्याविपाटैश्च बहुभिर्निशतैः शरैः ॥ ६ ॥ अंगदः प्रतिविद्धांगो वालिपुत्रः प्रताप-
वान् ॥ धनुरुग्रं रथं वाणान्ममदं तरसा बली ॥ ७ ॥ शोणिताक्षस्ततः क्षिप्रमसिचर्म समाददे ॥ उत्प-
पात तदा क्रुद्धो वेगवानाविचारयन् ॥ ८ ॥ तं क्षिप्रतरमाधृत्य परामृश्यांगदो बली ॥ करेण तस्य
तं खड्गं समाच्छिद्य ननाद च ॥ ९ ॥ तस्यांसफलके खड्गं निजघान ततोऽङ्गदः ॥
यज्ञोपवीतवर्चनं चिच्छेद कपिकुंजरः ॥ १० ॥ तं प्रगृह्य महाखड्गं विनद्य च पुनःपुनः ॥ वालिपुत्रोऽभि-
दुद्राव रणशार्प परानरीन् ॥ ११ ॥ प्रजंघसहितो वीरो यूपाक्षस्तु ततो बली ॥ रथेनाभिययौ क्रुद्धो
वालिपुत्रं महाबलम् ॥ १२ ॥ आयसौ तु गदां गृह्य स वीरः कनकांगदः ॥ शोणिताक्षः समाक्षस्य तमेवा-
नुपपात ह ॥ १३ ॥ प्रजंघस्तु महावीरो यूपाक्षसाहतो बली ॥ गदयाभिययौ क्रुद्धो वालिपुत्रं महाबलम्
॥ १४ ॥ तयोर्मध्ये कपिश्रेष्ठः शोणिताक्षप्रजंघयोः ॥ विशालयोर्मध्यगतः पूर्णचंद्र इव बभौ ॥ १५ ॥
अंगदं परिरक्षतौ मैदो द्विविद एव च ॥ तस्य तस्थनुरभ्यां परस्परदिदृक्ष्या ॥ १६ ॥ अभिपेतुर्महा-
कायाः प्रतियत्ता महाबलाः ॥ राक्षसा वानराजोपादसिनागदाश्रयाः ॥ १७ ॥ त्रायणां वानरैर्द्राणां

त्रिभी राक्षसपुंगवैः ॥ संसक्तानां महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ १८ ॥ ते तु वृक्षान्समादाय संप्रचिक्षिपुरा-
ह्वे ॥ खड्गंन प्रतिविक्षेप तान्यजघो महाबलः ॥ १९ ॥ रथान्सर्वान्द्रुमाञ्छैलान्प्रतिचिक्षिपुराह्वे ॥
शरीरैः प्रतिचिच्छेद् तान्यूपाक्षो महाबलः ॥ २० ॥ सृष्टान्द्विविदमैदाभ्यां द्रुमानुत्पाट्य वीर्यवान् ॥
बभञ्ज गदया मध्ये शोणिताक्षः प्रतापवान् ॥ २१ ॥ उद्यम्य विपुलं खड्गं परमर्मविदारणम् ॥ प्रजघो
वालिपुत्राय अभिदुद्राव वेगितः ॥ २२ ॥ तमभ्याशगतं दृष्ट्वा वानरैर्द्रो महाबलः ॥ आजघानाश्वकर्णेन
द्रुमेणातिबलस्तदा ॥ २३ ॥ बाहुं चास्य सनिखिंशमाजघान स मुष्टिना ॥ वालिपुत्रस्य घातेन स पपात
क्षितावसिः ॥ २४ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ खड्गं मुसलसन्निभम् ॥ मुष्टिं संवर्तयामास वज्रकल्पं महाबलः
॥ २५ ॥ स ललाटे महावीर्यमंगदं वानरर्षभम् ॥ आजघान महातेजाः स मुहूर्तं चचाल ह ॥ २६ ॥
स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ प्रजंघस्य शिरः कायात्पातयामास मुष्टिना ॥ २७ ॥
स यूपाक्षोऽश्रुपूर्णाक्षः पितृव्ये निहते रणे ॥ अवरुह्य रथात्क्षिप्रं क्षीणेषुः खड्गमाददे ॥ २८ ॥ तमापतंतं
संप्रेक्ष्य यूपाक्षं द्विविदस्त्वरन् ॥ आजघानोरासि क्रुद्धो जग्राह च बलाद्बली ॥ २९ ॥ गृहीतं भ्रातरं
दृष्ट्वा शोणिताक्षो महाबलम् ॥ आजघान महातेजा वक्षसि द्विविदं ततः ॥ ३० ॥ स ततोऽभिहतस्तेन
चचाल च महाबलः ॥ उद्यतां च पुनस्तस्य जहार द्विविदो गदाम् ॥ ३१ ॥ एतास्मिन्नन्तरं मैदो द्विविदा-
भ्याश्शमागमत् ॥ तौ शोणिताक्षयूपाक्षौ पूर्वंगाभ्यां तरस्त्रिनौ ॥ चक्रतुः समरे तीव्रमाकर्षोत्पाटनं भृशम्
॥ ३२ ॥ द्विविदः शोणिताक्षं तु विददार नखैर्मुन्ने ॥ निष्पेष स वीर्येण क्षितावाविश्य वीर्यवान्
॥ ३३ ॥ यूपाक्षमभिसंक्रुद्धो मैदो वानरपुंगवः ॥ पीडयामास बभ्रुभ्यां पपात स हतः क्षितौ ॥ ३४ ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ७६. *

(११५९)

इतप्रवीरा व्यथिता राक्षसेन्द्रचमूस्तथा ॥ जगामाभिसुवी सा तु कुंभकर्णात्मजो यतः ॥ ३५ ॥ आपतंती
च वेगेन कुंभस्तां सांत्वयन्ममूम् ॥ अथोत्कृष्टं महावीर्यैलेन्वलयैः प्लवंगमैः ॥ ३६ ॥ निपातितमहावीरां
दृष्ट्वा रक्षश्चमूं तदा ॥ कुंभः प्रचक्रे तेजस्वी रणे कर्म सुदुष्करम् ॥ ३७ ॥ सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठः प्रगृह्य
सुसमाहितः ॥ मुमोचानीविषप्रल्यान्लरान्देहविदारणम् ॥ ३८ ॥ आकर्षकृष्टमुक्तेन जघान द्विविदं तदा ॥ तेन
मम् ॥ विद्युदैरावतार्चिष्माद्वितयिंद्रधनुर्यथा ॥ ३९ ॥ आकर्षकृष्टमुक्तेन जघान द्विविदं तदा ॥ तेन
हाटकपुंस्तेन पत्रिणा पत्रवाससा ॥ ४० ॥ सहसाभिहतस्तेन विप्रमुक्तपदः स्फुरन् ॥ निपपात त्रिकूटामो
विह्वलन्प्लवगोत्तमः ॥ ४१ ॥ मेदस्तु भ्रातरं तत्र भग्नं दृष्ट्वा महाहवे ॥ अभिदुद्राव वेगेन प्रगृह्य विपुलां
शिलां ॥ ४२ ॥ तां शिलां तत्र चिक्षेप राक्षसाय महाबलः ॥ विभेद तां शिलां कुंभः प्रसन्नैः पञ्चभिः
शरैः ॥ ४३ ॥ संघाय चान्यं सुमुखं शरमाशीविषोपमम् ॥ आजघान महातेजा वक्षसि द्विविदाग्रजम्
॥ ४४ ॥ स तु तेन प्रहारेण मेदो वानरयूथपः ॥ मर्मण्यभिहतस्तेन पपात भुवि मूर्च्छितः ॥ ४५ ॥
अंगदो मातुलौ दृष्ट्वा मथितौ तु महाबलौ ॥ अभिदुद्राव वेगेन कुंभमुद्यतकायुक्ताम् ॥ ४६ ॥
तमापतंतं विव्याध कुंभः पंचभिरायसैः ॥ त्रिभिश्चान्यैस्त्रिभारैर्भोगमिव तोमरैः ॥ ४७ ॥
सोऽङ्गदं बहुभिर्बाणैः कुंभो विव्याध वीर्यवान् ॥ ४८ ॥ अकुंठचारैर्निशितैस्तीक्ष्णैः कनकमूषणैः ॥
अंगदः प्रतिविष्टांगो वालिपुत्रो न कंपते ॥ ४९ ॥ शिलापादपर्वर्षाणि तस्य मूर्ध्नि ववर्ष ह ॥ स प्रचिच्छेद
तान्सर्वान्विभेद च पुनः शिलाः ॥ ५० ॥ कुंभकर्णात्मजः श्रीमान्वालिपुत्रसमीरितान् ॥
आपतंतं च संप्रेक्ष्य कुंभो वानरयूथपम् ॥ ५१ ॥ भुवौ विव्याध बाणाभ्यामुल्काभ्यामिव कुंजरम् ॥

तस्य सुखाव रुधिरं पिहितं चास्य लोचने ॥ ५२ ॥ अंगदः पाणिना नेत्रे पिचाय रुधिराक्षिते ॥
 सालमासन्नमेकेन परिजग्राह पाणिना ॥ ५३ ॥ संपीडयोरसि सस्कंधं करेणाभिनिवेदय च ॥ किंचिद-
 भ्यवनम्यनमुन्ममाथ महारणे ॥ ५४ ॥ तस्मिंद्रुकेतुप्रतिभं वृक्षं मंदरसन्निभम् ॥ समुत्सृजत वगेन मिषतां
 सर्वरक्षसाम् ॥ ५५ ॥ स चिच्छेद शितैर्बाणैः सप्तभिः कायभेदनैः ॥ अंगदो विव्यथेऽभीक्ष्णं स पपात
 मुमोह च ॥ ५६ ॥ अंगदं पतितं दृष्ट्वा सौंदतमिव सागरम् ॥ दुरासदं हरिश्रेष्ठा राघवाय न्यवेदयन् ॥ ५७ ॥
 रामस्तु व्यथितं श्रुत्वा वालिपुत्रं महाहवे ॥ व्यादिदेश हरिश्रेष्ठाञ्चांबवत्प्रमुखांस्ततः ॥ ५८ ॥ ते
 तु वानरशार्दूलाः श्रुत्वा रामस्य शासनम् ॥ अभिपेतुः सुसंकुद्धाः कुंभमुद्यतकर्मकम् ॥ ५९ ॥ ततो
 द्रुमाशिलद्वस्ताः कोपसंरक्तलोचनाः ॥ रिराक्षिषंतोऽभ्यपतन्नांगदं वानरर्षभाः ॥ ६० ॥ जांबवांश्च
 सुषणश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ कुंभकर्णात्मजं वीरं क्रुद्धाः समभिदुदुवुः ॥ ६१ ॥ समीक्ष्यापततस्तां-
 स्तु वानरैर्द्रान्महाबलान् ॥ आववार शराघ्नेषु तमेव जलाशयम् ॥ ६२ ॥ तस्य बाणपथं प्राप्य न
 श्चकुरपि वीक्षितुम् ॥ वानरैर्द्रा महात्मानो वेलासिन्व महोदधिः ॥ ६३ ॥ तांस्तु दृष्ट्वा हरिणाञ्छरद्वृ-
 ष्टिभिरार्दितान् ॥ अंगदं पृष्ठतः कृत्वा भ्रातृजं ह्रुवगेश्वरः ॥ ६४ ॥ अभिदुद्राव सुग्रीवः कुंभकर्णात्मजं
 रणे ॥ शैलसानुचरं नागं वेगवानिव केसरी ॥ ६५ ॥ उत्पाट्य च महावृक्षानथकर्णादिकान्वहून् ॥
 अन्यांश्च विविधान्वृक्षांश्चिक्षेप स महाक्रपिः ॥ ६६ ॥ तां छादयतीमाकाशं वृक्षदृष्टिं दुरासदाम् ॥
 कुंभकर्णात्मजः श्रीमांश्चिच्छेद स्वशरैः शितैः ॥ ६७ ॥ अर्दितस्ते द्रुमा रेजुर्यथा घोराः शतत्रयः ॥ द्रुमा-
 वर्षे तु तद्भिन्नं दृष्ट्वा कुंभेन वीर्यवान् ॥ ६८ ॥ वानराधिपतिः श्रीमान्महासखां न विव्यधे ॥ स

दिव्यमानः सहसा सहमानस्तु ताञ्जळरान् ॥ ६९ ॥ कुंभस्य धनुराक्षिप्य वभेजेंद्रधनुःप्रभम् ॥
 अवप्लुत्य धनुः शीघ्रं कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ७० ॥ अत्रवीत्कुपितः कुंभं भग्नशृंगमिव द्विपम् ॥
 निकुम्भाग्रज वीर्यं ते बाणवेगं तदद्भुतम् ॥ ७१ ॥ सन्नतिश्च प्रभावश्च तव वा रावणस्य वा ॥ प्रह्लादब-
 लिवृत्रक्षत्रकुबेरवरुणोपमम् ॥ ७२ ॥ एकस्त्वमनुजातोऽसि पितरं बलवत्तरम् ॥ त्वामैवैकं महाबाहुं शूल-
 हस्तमरिदमम् ॥ ७३ ॥ त्रिदश नातिवर्तते जितेंद्रियमिवाधयः ॥ विक्रमस्त्व महाबुद्धे कर्माणि मम पश्य
 च ॥ ७४ ॥ वरदानात्पितृव्यस्ते सहते देवदानवान् ॥ कुंभकर्णस्तु वीर्येण सहते च सुरासुरान् ॥ ७५ ॥
 धनुषीन्द्रजितस्तुल्यः प्रतापे रावणस्य च ॥ त्वमद्य रक्षसां लोके श्रेष्ठोऽसि बलवीर्यतः ॥ ७६ ॥ महाविमर्दे
 समरं मया सह तवाद्भुतम् ॥ अद्य भूतानि पश्यंतु शक्रशंबरयोरीव ॥ ७७ ॥ कृतमप्रतिमं कर्म दर्शितं
 चाश्वकौशलम् ॥ पातित्वा हरिवीराश्च त्वयं ते भीमविक्रमाः ॥ ७८ ॥ उपालंभभयाच्चैव नासि वीर मया
 हतः ॥ कृतकर्मपरिश्रान्तो विश्रान्तः पश्य मे वरुडम् ॥ ७९ ॥ तेन सुग्रीववाक्येन सावमानेन मानितः ॥
 अभिराज्यहुतस्यैव तेजस्तस्याभ्यवर्धत ॥ ८० ॥ ततः कुंभस्तु सुग्रीवं बाहुभ्यां जगृहे तदा ॥ गजविवावी-
 तमदौ निःश्वसतौ मुद्गुमुद्गुः ॥ ८१ ॥ अन्योन्यागात्रप्रथितौ वर्षतावतेतरम् ॥ सध्रुमां सुखतो ज्वालां
 विस्तृजंतौ परिश्रमात् ॥ ८२ ॥ तयोः पादाभिघाताच्च निमग्ना चाभवन्मही ॥ व्याघूर्णिततरंगश्च चुसुमे
 वरुणाढ्यः ॥ ८३ ॥ ततः कुंभं समरिश्चप्य सुग्रीवो लवणांभसि ॥ पातयामास वेगेन दर्शयन्नुदधेः
 स्थलम् ॥ ८४ ॥ ततः कुंभनिघातेन जलपाशिः समुत्थितः ॥ विंध्यमंदरसंकाशो विससर्प समंततः ॥ ८५ ॥
 ततः कुंभः समुत्तस्य सुग्रीवमभिपात्य च ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुहिना ॥ ८६ ॥ तस्य

चर्म च पुष्पोट संजज्ञे चापि शोणितम् ॥ तस्य मुष्टिर्महावेगः प्रतिजज्ञेऽस्थिमंडले ॥ ८७ ॥ तस्य वेगेन तत्रासीत्तेजः प्रवृत्तितं महत् ॥ वज्रनिष्पेषज्जाता ज्वाला मेरोर्यथा गिरिः ॥ ८८ ॥ स तत्राभिहतस्तेन सुग्रीवो वानरर्षभः ॥ मुष्टिं संवर्तयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥ ८९ ॥ अर्चिःसहस्रविकचर-विमंडलवर्चसम् ॥ स मुष्टिं पातयामास कुंभस्योरसि वीर्यवान् ॥ ९० ॥ स तु तेन प्रहारेण विह्वले भृशपीडितः ॥ निपपात तदा कुंभो गतार्चिरिव पावकः ॥ ९१ ॥ मुष्टिनाभिहतस्तेन निपपाताशु राक्षसः ॥ लोहितांग इवाकाशादीप्तद्विभयं दृच्छया ॥ ९२ ॥ कुंभस्य पततो रूपं भस्मस्योरसि मुष्टिना ॥ बभौ रुद्राभिपन्नस्य यथा रूपं गत्रापतेः ॥ ९३ ॥ तस्मिन्हते भीमपराक्रमेण प्लवंगमानामृषभेण युद्धे ॥ महौ सशैला सवना चचाल भयं च रक्षांस्यविकं विवेश ॥ ९४ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ निकुंभो भ्रातरं दृष्ट्वा सुग्रीवेण निपातितम् ॥ प्रदहन्निव कोपेन वानरैर्द्रमुदैक्षत ॥ १ ॥ ततः स्रग्दामसन्नद्धं दत्तपंचांगुलं शुभम् ॥ आदेदे परिवं धीरो महेन्द्रशिखरोपमम् ॥ २ ॥ हेमपट्टपरिक्षिप्तं वज्रविद्रुमभूषितम् ॥ यमदंडोपमं भीमं रक्षसां भयनाशनम् ॥ ३ ॥ तस्माद्विध्य महातेजाः शक्रध्वजसमौजसम् ॥ विननाद् विवृत्तास्यो निकुंभो भीमाविक्रमः ॥ ४ ॥ उरोगतेन निष्केणे भुजस्थैरंगदैरपि ॥ कुण्डलाभ्यां च चित्राभ्यां मालया च सचित्रया ॥ ५ ॥ निकुंभो भूषणैर्मांति तेन स्म परिचेण च ॥ यथेन्द्रवनुषा मेघः सविद्युस्तनयितुमान् ॥ ६ ॥ परिघाग्रेण पुष्कोटवातप्रथिर्महात्मनः ॥ प्रजज्वाल सघोषश्च विधूम इव पावकः ॥ ७ ॥ नगर्या त्रिटपावत्या गंधर्वमव-नोत्तमैः ॥ (सह चैवामरावत्या सर्वैश्च भवनैः सह ॥) सतारागणनक्षत्रं सचंद्रं समहाग्रहम् ॥ निकुंभ-

परिधायूर्णं भ्रमतीव नमःस्थलम् ॥ ८ ॥ दुरासदश्च संजज्ञे परिधाभरणप्रभः ॥ क्रोधेघनो निकुंभाग्नि-
युगान्त्वाधिरिवोत्थितः ॥ ९ ॥ राक्षसा वानराश्चापि न शेकुः स्पंदितुं भयात् ॥ हनूमांस्तु विवृत्योरस्तस्थौ
प्रसुखतो बली ॥ १० ॥ परिधोपमनाहुस्तु परिधं भास्करप्रभम् ॥ बली बलव्रतस्तस्य पातया-
मास वक्षसि ॥ ११ ॥ स्थिरे तस्योरसि व्यूढे परिधः शतधा कृतः ॥ विकीर्यमाणः सहसा उल्काश-
तमिवांबरे ॥ १२ ॥ स तु तेन ग्रहारेण न चचाल महाकपिः ॥ परिधेण समाधूतो यथा भूमिचलेऽ-
चलः ॥ १३ ॥ स तथाभिहृतस्तेन हनूमान्बलवगोत्तमः ॥ मुष्टिं संवर्तयामास बलेनातिमहाबलः ॥ १४ ॥
तमुद्यम्य महातेजा निकुंभोरसि वीर्यवान् ॥ अभिचिक्षेप वेगेन वेगवान्वायुविक्रमः ॥ १५ ॥ तत्र
पुस्फोट चर्मास्य प्रसुखाव च शोणितम् ॥ मुष्टिना तेन संजज्ञे मेघे विद्युदिवोत्थिता ॥ १६ ॥ स तु
तेन ग्रहारेण निकुंभो विचचाल च ॥ स्वस्थश्चापि निजग्राह हनूमंतं महाबलम् ॥ १७ ॥ चुक्रुशुश्च
तदा संस्थे भीमं लंकानिवासिनः ॥ निकुंभेनोद्यतं दृष्ट्वा हनूमंतं महाबलम् ॥ १८ ॥ स तथा ह्रिय-
माणोऽपि हनूमांस्तेन रक्षसा ॥ आजघानानिलमुतो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ १९ ॥ आत्मानं मोक्ष-
यित्वाथ क्षितावभ्यवपद्यत ॥ हनूमानुन्ममाथाशु निकुंभं मारुतात्सजः ॥ २० ॥ निक्षिप्य परमाय-
त्तो निकुंभं निष्पिपे च ॥ उत्पत्य चास्य वेगेन पपातोरसि वेगवान् ॥ २१ ॥ परिगृह्य च बाहुभ्यां
परिवृत्य क्षिरोधराम् ॥ ज्पाटयामास क्षिरो भैरवं नदतो महत् ॥ २२ ॥ अथ नितदति सादिते
निकुंभे पवनसुतेन रणे बभूव युद्धम् ॥ दशरथसुतराक्षसेन्द्रसनेर्मृशतरमागतरोषयोः सुमीसम् ॥ २३ ॥
व्यपेते तु जीवे निकुंभस्य दृष्ट्वा विनेदुः प्लवंगं दिशः सस्वनुद च ॥ चचालेव चोर्वी पपातेव सा

द्यौर्बलं राक्षसानां भयं चाविवेश ॥ २४ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०
युद्धकांडे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ निकुम्भं निहतं दृष्ट्वा कुम्भं च विनिपातितम् ॥ रावणः परमा-
मर्षी प्रजन्मालानलो यथा ॥ १ ॥ नैर्ऋतः क्रोधशोकाभ्यां द्वाभ्यां तु परिमूर्च्छितः ॥ खरपुत्रं विशालालं मक-
राक्षमचोदयत् ॥ २ ॥ गच्छ पुत्र मयाज्ञतो बलेनाभिसन्वितः ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव जहि तौ सव-
नीकसौ ॥ ३ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा शूरमानी खरात्मजः ॥ बाढमित्यब्रवीद्धृष्टो मकराक्षो निशा-
चरम् ॥ ४ ॥ सोऽभिवाद्य दशग्रीवं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ निर्जगाम गृहाच्छुभ्राद्रावणस्याज्ञया
बली ॥ ५ ॥ समीपस्थं बलाध्यक्षं खरपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥ रथमानीयतां तूर्णं सैन्यं त्वानीयतां त्वरात् ॥ ६ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो निशाचरः ॥ स्यंदनं च बलं चैव समीपं प्रत्यपादयत् ॥ ७ ॥
प्रदक्षिणं रथं कृत्वा समाहूय निशाचरः ॥ सूतं तं चोदयामास शीघ्रं वै रथमावह ॥ ८ ॥ अथ
तान्नाक्षसान्सर्वान्मकराक्षोऽब्रवीदिदम् ॥ यूयं सर्वे प्रयुध्यध्वं पुरस्तान्मम राक्षसाः ॥ ९ ॥ अहं राक्षस-
राजेन रावणेन महात्मना ॥ आज्ञप्तः समरे हंतुं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ १० ॥ अद्य रामं वधिष्यामि लक्ष्मणं
च निशाचराः ॥ शाखासृगं च सुग्रीवं वानरांश्च शरोत्तमैः ॥ ११ ॥ अद्य शूलनिपातैश्च वानराणां
महाचमूम् ॥ प्रदह्मिष्यामि संप्रभं शुभ्रैश्च नभिवानलः ॥ १२ ॥ मकराक्षस्य तच्छ्रुत्वा वचनं ते निशा-
चराः ॥ सर्वे नानायुधोपेता बलवन्तः समाहिताः ॥ १३ ॥ ते कामरूपिणः क्रूरा दंष्ट्रिणः पिंगलक्षणाः ॥
मातंगा इव नदीतो ध्रुवस्तकेशा भयावहाः ॥ १४ ॥ परिवार्य महाकाया महाकायं खरात्मजम् ॥ अभि-
जघ्नुस्ततो दृष्टाश्चालयंतो नभस्तलम् ॥ १५ ॥ शंखभेरीसहस्राणामाहतानां समन्ततः ॥ क्ष्वेलितास्तो-

दितानां च तत्र शब्दो महानभूत् ॥ १६ ॥ प्रभ्रष्टोऽथ करात्तस्य प्रतोदः सारथेस्तदा ॥ पपात सह-
सा दैवाद्धजस्तस्य तु रक्षसः ॥ १७ ॥ तस्य ते रथसंयुक्ता हया विक्रमवर्जिताः ॥ चरणैराकुलेर्धवा
दीनाः साश्रुमुखा ययुः ॥ १८ ॥ प्रवाति पवनस्तस्मिन्सपांसुः खरदारुणः ॥ निर्याणे तस्य रौद्रस्य
मकराक्षस्य दुर्मतेः ॥ १९ ॥ तानि दृष्ट्वा निमित्तानि राक्षसा वीर्यवत्तमाः ॥ अचैत्य निर्गताः सर्वे
यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥ घनगजमहिषांगतुल्यवर्णाः समरमुखेष्वसकृद्दशसिन्धवाः ॥
अहमहमिति युद्धकौशलस्ते रजनिचरा परिबभ्रमुर्मुहुस्त ॥ २१ ॥ इत्योर्वे श्रीमद्रामायणे
वा० आदिकाव्ये च० सा० युद्धकाण्डे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥ निर्गतं मकराक्षं ते
दृष्ट्वा वानरपुंगवाः ॥ आप्लुत्य सहसा सर्वे योद्धुकामा व्यवस्थिताः ॥ १॥ ततः प्रवृत्तं सुमहत्तद्युद्धं लोमह-
र्षणम् ॥ निशाचरैः प्लवंगानां देवानां दानवैरिव ॥ २ ॥ वृक्षशूलनिभातैश्च गदापरिवपातनैः ॥ अन्योन्यं
मर्दयन्ति स्म तदाकपिनिशाचराः ॥ ३ ॥ शालिलङ्घगदाकुंतेस्तोमरैश्च निशाचराः ॥ पट्टिशैर्निर्दिपाळेश्च
बाणपातैः समंततः ॥ ४ ॥ पाशमुद्गरदैश्च निर्वातैश्चारैस्तथा ॥ कदनं कपिसिंहानां चक्रुस्ते रजनी-
चराः ॥ ५ ॥ बाणैर्वैरिदिताश्चापि स्वरपुत्रेण वानराः ॥ संप्रांतमनसः सर्वे दुदुबुर्भयपीडिताः ॥ ६ ॥
तान्दृष्ट्वा राक्षसाः सर्वे द्रवमाणान्वनौकसः ॥ नेदुस्ते सिंहवद्दृष्ट्वा राक्षसा जितकाशिनः ॥ ७ ॥ विद्रवत्सु
तदा तेषु वानेषु समंततः ॥ रामस्तान्मारयामास शरवर्णेण राक्षसान् ॥ ८ ॥ वारितान्नाश्वसान्दृष्ट्वा मरु-
राक्षो निशाचरः ॥ कोपानलसमाविष्टो वचनं चेदमब्रवीन् ॥ ९ ॥ तिष्ठ राम मया सार्धं द्वंद्वयुद्धं भवि-
ष्यति ॥ त्याजयिष्यामि ते प्राणान्धनुर्मुकैः शितैः शरैः ॥ १० ॥ यत्तदा दंडकारण्ये पितरं हतवान्मम ॥

तदप्रतः स्वकर्मस्थं स्मृत्वा रोषोऽभिवर्धते ॥ ११ ॥ दह्यते भृशमंगानि दुरात्मन्मम राघव ॥ यन्म-
यासि न दृष्टस्त्वं तस्मिन्काळे महावने ॥ १२ ॥ दिष्टयासि दर्शनं राम मम त्वं प्राप्तवानिह ॥ काञ्चिदोऽसि
क्षुभार्वांस्य सिंहस्येवेतरो मृगः ॥ १३ ॥ अद्य मद्गानवेगेन प्रेतराड्विषयं गतः ॥ ये त्वया निहताः शूराः
सह तैश्च वसिष्यासि ॥ १४ ॥ बहुनात्र किमुक्तेन शृणु राम वचो मम ॥ पश्यंतु सकला लोकास्त्वां मां
चैव रणाजिरे ॥ १५ ॥ अखैर्वा गदया वापि बाहुभ्यां वा रणाजिरे ॥ अभ्यस्तं येन वा राम वर्ततां तेन
वा मृधम् ॥ १६ ॥ मकराक्षवचः श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः ॥ अन्नवीत्प्रहसन्वाक्यमुत्तरोत्तरवार्वदिनम्
॥ १७ ॥ कत्थसे किं वृथा रक्षो बहून्यसदृशानि ते ॥ न रणे शक्यते जेतुं विना युद्धेन वाग्बलात्
॥ १८ ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां त्वत्पिता च यः ॥ त्रिशिरा दूषणश्चापि दंडके निहतो मया ॥ १९ ॥
स्वाश्रिताश्चापि मांसेन गृध्रगोमायुवायसाः ॥ भविष्यत्यद्य वै पाप तीक्ष्णतुंडनखांकुशाः ॥ २० ॥
राघवैणैवमुक्तु मकराक्षो महाबलः ॥ बाणौघानमुचत्तस्मै राघवाय रणाजिरे ॥ २१ ॥ तावञ्छरावञ्छर-
वर्षेण रामश्चिच्छेद नैकधा ॥ निपेतुर्मुवि विच्छिन्ना रुक्मपुत्राः सुवाससः ॥ २२ ॥ तद्गुद्धमभवत्तत्र
समेत्यान्योन्यसोजसा ॥ खरराक्षसपुत्रस्य सूतोर्दंशरथस्य च ॥ २३ ॥ जीमूतयोरैवाकांशे शब्दो
ज्यातल्लयोरिव ॥ धनुर्मुक्तस्वनोऽन्योन्यं श्रूयते च रणाजिरे ॥ २४ ॥ देवदानवांगधर्वाः किन्नराश्च महो-
रगाः ॥ अन्तरिक्षगताः सर्वे द्रष्टुकामास्तदुद्गुतम् ॥ २५ ॥ विद्धमन्योन्यगात्रेषु द्विगुणं वर्धते बलम् ॥
कृतप्रविकृतान्योन्यं कुरुवां तौ रणाजिरे ॥ २६ ॥ राममुक्तांस्तु बाणौघानाक्षसत्त्वच्छिन्नद्रणे ॥ रक्षो-
मुक्तांस्तु रामो वै नैकधा प्राच्छिन्नचर्चुरैः ॥ २७ ॥ बाणौघविवताः सर्वा दिशश्च प्रदिशस्तथा ॥ संछ-

न्ना वसुधा चैव संतान्न प्रकाशते ॥ २८ ॥ ततः क्रुद्धो महाबाहुर्धनुश्चिच्छेद संयुगे ॥ अष्टाभिरथ
 नाराचैः सूतं विव्याध राघवः ॥ २९ ॥ भित्त्वा रथं शरै रमो हत्वा अश्वानपातयत् ॥ विरयो वसु-
 धास्यः स मकराक्षो निशाचरः ॥ ३० ॥ तत्तिष्ठदसुधां रक्षः शूलं जग्राह पाणिना ॥ त्रासनं सर्व-
 भूतानां युगांताग्निसमप्रभम् ॥ ३१ ॥ दुरवापं महच्छूलं रुद्रदत्तं भयंकरम् ॥ जाज्वल्यमानमाकाशे
 संहारास्त्रमिवापरम् ॥ ३२ ॥ यं दृष्ट्वा देवताः सर्वा भयार्ता विदुता दिशः ॥ विभ्राम्य च महच्छूलं प्रज्व-
 लंतं निशाचरः ॥ ३३ ॥ स क्रोधात्प्राहिणोत्तस्मै राघवाय महात्मने ॥ तमापतंतं ज्वलितं खरपुत्रकरा-
 च्छयुतम् ॥ ३४ ॥ बाणैश्चतुर्भिराकाशं शूलं चिच्छेद राघवः ॥ स भिक्षो नैकधा शूलो दिव्यहाट-
 कर्मद्वितः ॥ व्यशीर्यत महोत्क्रैव रामबाणार्द्रितो भुवि ॥ ३५ ॥ तच्छूलं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्षिष्टकर्मणा
 साधुसाध्विति भूतानि व्याहरति नमोगताः ॥ ३६ ॥ तं दृष्ट्वा निहतं शूलं मकराक्षो निशाचरः ॥
 मुष्टिसुधाम्य काकुत्स्थं तिष्ठतिष्ठति चाब्रवीत् ॥ ३७ ॥ स तं दृष्ट्वापतंतं तु प्रहस्य रघुनंदनः ॥
 पावकास्त्रं तवो रामः संदधे तु शरासने ॥ ३८ ॥ तेमाक्षेण हृतं रक्षः काकुत्स्थेन तदा रणे ॥
 ॥ स छिन्नद्वयं तत्र पपात च ममार च ॥ ३९ ॥ दृष्ट्वा ते राक्षसाः सर्वे मकराक्षस्य पात-
 नम् ॥ लंकांमेव प्रधावंत रामबाणभयार्द्रिताः ॥ ४० ॥ दशरथपुत्रसुनुबाणत्रैगै रजनचरं निहतं
 खरात्मजं तम् ॥ प्रदृष्टशुरथ देवताः प्रहृष्टा गिरिमिव वज्रहतं तथा विकीर्णम् ॥ ४१ ॥ इत्या-
 धे श्रीसं वाल्मीकि आदि० च० सा० युद्धकांडे नवसप्ततितमः सर्गः ॥ ७९ ॥ मकराक्षं
 हतं श्रुत्वा रावणः समितिजयः ॥ रोषेण महताविष्टो दंतान्कटकटाय च ॥ १ ॥ कुपितश्च तदा तत्र

किं कार्यमिति चिंतयन् ॥ आदिदेशाथ संक्रुद्धो रणायेंद्रजितं सुतम् ॥ २ ॥ जहि वीर महावीर्यो
 आतुरो रामलक्ष्मणौ ॥ अहश्यो हृदयमानो वा सर्वथा त्वं बलाधिकः ॥ ३ ॥ त्वमप्रतिमकर्मणिमिंद्र
 जयसि संयुगे ॥ किं पुनर्मानुषौ दृष्ट्वा न वधिष्यसि संयुगे ॥ ४ ॥ तथोक्तो राक्षसैंद्रेण प्रतिगृह्य पितुर्वचः ॥
 यज्ञभूमौ स विधिवत्पावकं जुह्वेन्द्रजित् ॥ ५ ॥ जुह्वतश्चापि तत्राग्निं रक्तोष्णीषधराः स्त्रियः ॥ आजगमुस्म-
 न्न संभ्रांता राक्षस्यो यत्र रात्रिणिः ॥ ६ ॥ शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽथ विभीतकाः ॥ लोहितानि
 च वासांसि सुवं कार्णायंसं तथा ॥ ७ ॥ सर्वतोऽग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः सतोभरैः ॥ छागस्य सर्व-
 कृष्णस्य गलं जग्राह जीवतः ॥ ८ ॥ शरहोमसमिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः ॥ बभूवुस्तानि लिंगानि
 विजयं दर्शयंति च ॥ ९ ॥ प्रदक्षिणावतेशिखस्तत्राटकसन्निभः ॥ हविस्तत्प्रतिजग्राह पावकः स्वयमुत्थितः
 ॥ १० ॥ हुत्वाग्निं तर्पयित्वाथ देवदानवराक्षसान् ॥ आरुरोह रथश्रेष्ठमंतर्धान्तं शुभम् ॥ ११ ॥ स
 वाजिमिश्रतुर्भिस्तु बाणैस्तु निशितैर्युतः ॥ आरोग्रपितमहाचापः शुशुभे स्यंदनोत्तमे ॥ १२ ॥ जाडवत्य-
 मानो वपुषा तपनीयपरच्छदः ॥ मृगैश्चंद्रार्धचंद्रैश्च स रथः समलंकृतः ॥ १३ ॥ जांबूनदमहाकंदुदंत-
 पावकसन्निभः ॥ बभूवेन्द्रजितः केतुर्वैद्यसमलंकृतः ॥ १४ ॥ तेन चादित्यकल्पेन ब्रह्माखेण च पालितः ॥
 स बभूव दुराधर्षो रावणिः सुमहाबलः ॥ १५ ॥ सोऽभिनिर्णाय नगरादिद्रजित्स्थमितिजयः ॥ हुत्वाग्निं
 राक्षसैर्मंत्रैरन्तर्धान्तोऽत्रवीन् ॥ १६ ॥ अद्य हन्वा रणे यौ तौ मिथ्या प्रव्रजितौ वने ॥ जयं पित्रे
 प्रदास्यामि रावणाय रणेऽधिकम् ॥ १७ ॥ अद्य निर्वाणरामुर्वीं हत्वा रामं च लक्ष्मणम् ॥ करिष्ये
 परमां प्रीतिमित्युक्त्वांतर्घीयत ॥ १८ ॥ आपगताथ संक्रुद्धो दशग्रीवेण चोदितः ॥ तीक्ष्णकर्मुक्कनार-

चैत्तीक्ष्णस्त्विन्द्रिपू रणे ॥ १९ ॥ स ददर्श महावीर्यो नागौ त्रिशिरसाविन ॥ सृजंतविषुजालानि
वीरौ वानरमध्यगौ ॥ २० ॥ इमौ ताविति संचित्य सजं कृत्वा च कार्यकम् ॥ संततानिषुवारामिः
पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ २१ ॥ स तु वैहायसरथो युधि तौ रामलक्ष्मणौ ॥ अचलुर्विषये तिष्ठन्विव्याध
निशितैः शरैः ॥ २२ ॥ तौ तस्य शरवेगेन परितौ रामलक्ष्मणौ ॥ धनुषी सशरे कृत्वा दिव्यमखं प्रचक्रुः
॥ २३ ॥ प्रच्छादयंतौ गगनं शरजालैर्महाबलौ ॥ तमलैः सूर्यसंकाशैर्नैव पस्पशंतुः शरैः ॥ २४ ॥ स
हि धूमांधकारं च चक्रे प्रच्छादयन्नभः ॥ दिशश्चांतर्दधे श्रीमात्रीहारतमसावृतः ॥ २५ ॥ नैव ज्योतल-
निघोषो न च नेमिखुरस्वनः ॥ शुश्रुवे चरतस्तस्य न च रूपं प्रकाशते ॥ २६ ॥ घनांधकारे तिमिरे
शिलावर्धमिवानुत्तमम् ॥ स वर्षं महाबाहुर्नराचशरवृष्टिभिः ॥ २७ ॥ स रामं सूर्यसंकाशैः शरैर्दत्तवै-
भूषणम् ॥ विव्याध समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु रावणिः ॥ २८ ॥ तौ हन्यमानौ नाराधाराभिरिव पर्वतौ ॥
हेमपुंखाश्चरन्व्याघ्रौ विप्रमानुमुचतुः शरान् ॥ २९ ॥ अंतरिक्षे समासाद्य रावणिं कंकपत्रिणः ॥ निकृत्य
पतगा भूमौ घेतुस्ते शोणिताच्छुताः ॥ ३० ॥ अतिमात्रं शरोधेण दीव्यमानौ नरोत्तमौ ॥ तानिधूम्यतलो
भक्षरैर्नैकैर्विचक्रवंतुः ॥ ३१ ॥ यतो हि ददृशते तौ शरान्निपतिताच्छ्रितान् ॥ ततस्तु तौ दाशरथी स-
सृजातेऽलमुत्तमम् ॥ ३२ ॥ रावणस्तु दिशः सर्वा रथेनाविरथोऽपतत् ॥ विव्याध तौ दाशरथी लब्धबौ
निशितैः शरैः ॥ ३३ ॥ तेनातिविद्धौ तौ वीरौ रुक्मपुंखैः सुसंहतैः ॥ बभूवतुर्दाशरथी पुष्पिताविन
किंशुकौ ॥ ३४ ॥ नास्य वेगगतिं कश्चिन्न च रूपं घनुः शरान् ॥ नचास्य विदितं किंचित्सूर्येयेवाभ्र-
संघुने ॥ ३५ ॥ तेन विद्धाश्च हरयो निहताश्च गतासवः ॥ बभूवुः शतशस्तत्र पतिता घरणितले ॥ ३६ ॥

लक्ष्मणस्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ब्राह्मणं प्रयोक्ष्यामि वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ३७ ॥
 समुवाच ततो रामो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ नैकस्य हेतो रक्षांसि ग्रथिव्यां हतुमर्हसि ॥ ३८ ॥ अयुध-
 मानं प्रच्छन्नं प्राञ्जलिं शरणागतम् ॥ पलायमानं मत्तं वा न हंतुं त्वमिहार्हसि ॥ ३९ ॥ तस्यैव तु वधे
 यत्नं करिष्यामि महाभुज ॥ आदेक्ष्यावो महावेगान्बानाशीविषोपमान् ॥ ४० ॥ तमेनं मयिनं क्षुद्र-
 मंतर्द्वितरथं बलान् ॥ राक्षसं निहनिष्यति दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ ४१ ॥ यदेष भूमिं विशते दिवं वा
 रसातलं वापि नमस्तलं वा ॥ एवं त्रिगुडोऽपि ममास्त्रदग्धः पतिष्यते भूमितले गतासुः ॥ ४२ ॥
 इत्येवमुक्त्वा वचनं महार्थं रघुप्रवीरः पुनर्वर्षमैवृतः ॥ वधाय रौद्रस्य नृशंसकर्मणस्तदा महात्मा
 त्वरितं निरीक्षते ॥ ४३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकिः अदि० च० सा० युद्धकांडे अशीतितमः
 सर्गः ॥ ८० ॥ विज्ञाय तु मनस्तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ स निवृत्याहवात्तस्मात्त्रिविवेश पुनं ततः
 ॥ १ ॥ सोऽलुप्तमृत्यु वधं तेषां राक्षसानां तरस्विनाम् ॥ क्रोधताम्रेक्षणः शूरो निर्जगमाथ रावणिः
 ॥ २ ॥ स पश्चिमेन द्वाणेन निर्ययौ राक्षसैर्वृतः ॥ इंद्रजित्सुमहावीर्यः पौलस्त्यो देवकंदकः ॥ ३ ॥
 इंद्रजितु ततो दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ रणायत्युद्धतौ वीरौ मायां प्रादुष्करोत्तदा ॥ ४ ॥
 इंद्रजितु रथे स्थाप्य सीतां मायामयीं तदा ॥ बलेन महातावृत्य तस्या वधमरोचयन् ॥ ५ ॥
 मोहनार्थं तु सर्वेषां बुद्धिं कृत्वा सुदुर्मतिः ॥ हंतुं मीतां व्यवसितो वानराभिमुखो ययौ ॥ ६ ॥
 तं दृष्ट्वा त्वभिनिर्णीतं सर्वं ते काननोक्कसः ॥ उत्पेतुरभिसंक्रुद्धाः शिलाहस्ता युयुत्सवः ॥ ७ ॥
 हनुमान्पुरतस्तेषां जगाम कपिकुंजरः ॥ प्रगृह्य सुमहच्छृंगं पर्वतस्य दुरासदम् ॥ ८ ॥ स ददर्श हतानंदो सी-

तामिन्द्रजितो रथे ॥ एकवेणीवरां दीनामुपवासकृशानानाम् ॥ ९ ॥ परिछिष्टैकवसनानामृज्जां राघव-
 प्रियाम् ॥ रजोमलाभ्यामालितैः सर्वगात्रैर्वरिखियम् ॥ १० ॥ तां निरीक्ष्य मुहूर्तं तु मैथिलीमप्यवस्य
 च ॥ वभूवाचिरदृष्टा हि तेन सा जनकात्मजा ॥ ११ ॥ (तां दीनां मलद्विग्धांगीं रथस्थां दृश्य
 मैथिलीम् ॥ वाचस्पत्यकुलमुखो हनुमान्यथितोऽभवन् ॥ ११ ॥) अत्रवीत्तां तु शोकात्तां निरानंदां तपस्विनीम् ॥
 दृष्ट्वा रथस्थितां दीनां राक्षसेन्द्रसुतश्रिताम् ॥ १२ ॥ किं समर्थितमस्येति चिंतयन्स महो-
 कपिः ॥ 'सह वैर्नारश्चैरभ्यधावत रविणिम् ॥ १३ ॥ तद्दानरबलं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥
 कृत्वा विकोशं निखिणं मूर्ध्नि सीतामकर्षयन् ॥ १४ ॥ तां खियं पश्यतां तेषां ताडयामास राक्षसः ॥
 क्रोशतीं यमरमेति मायया योजितां रथे ॥ १५ ॥ गृहीतमूर्ध्वां दृष्ट्वा हनुमान्दैन्यमागतः ॥ दुःखजं
 वारिनेत्राभ्यामुत्सृजन्मरुतात्मजः ॥ १६ ॥ तां दृष्ट्वा चारुसर्वांगीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ अब्र-
 वीत्यसुखं वाक्यं क्रोधाद्रक्षोऽधिपात्मजम् ॥ १७ ॥ दुरात्मन्नात्मनाशाय केशपक्षे परामृशः ॥ ब्रह्मर्षीणां
 कुले जातो राक्षसीं योनिमाश्रितः ॥ १८ ॥ धिक्त्वां पापसमाचारं यस्य ते नास्ति निर्वृण ॥ १९ ॥ च्युता गृहाच्च
 नार्यं दुर्वृत्तं क्षुद्रपापपराक्रम ॥ अनार्यस्येदं कर्म घृणा ते नास्ति निर्वृण ॥ १९ ॥ च्युता गृहाच्च
 राज्याच्च रामहस्ताच्च मैथिली ॥ किं तवैषापराद्धा हि यदेनां हंसि निर्दय ॥ २० ॥ सीतां हत्वा तु
 न चिरं जीविष्यसि कथंचन ॥ वधाहर्कमणा तेन मम हस्तगतो ह्यसि ॥ २१ ॥ ये च स्त्रीधातिनां
 लोका लोकत्रयैश्च कुत्सिताः ॥ इह जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य तान्प्रतिलप्स्यसे ॥ २२ ॥ इति ब्रुवाणो हनु-
 मान्सयुषैर्हरिर्भवतः ॥ अभ्यधावत्सुसंकुद्धा राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ॥ २३ ॥ आपतंतं महावीर्यं तद-

नीकं वनौकसाम् ॥ रक्षसां भीमकोपानामनीकेन न्यवारयत् ॥ २४ ॥ स तां बाणसहस्रेण विक्षोभ्य
हरिवाहिनीम् ॥ हनूयंतं हरिश्रेष्ठं भीमद्रजित्पुत्राच्च ह ॥ २५ ॥ सुग्रीवस्त्वं च रामश्च यन्निमित्तमिहा-
गताः ॥ तां वधिष्यामि वैदेहीमद्यैव तव पश्यतः ॥ २६ ॥ इमां हत्वा ततो रामं लक्ष्मणं त्वां च
वानर ॥ सुग्रीवं च वधिष्यामि तं चानार्यं विभीषणम् ॥ २७ ॥ न हंतव्याः स्त्रियश्चेति यद्भवोषि
पुत्रंगम ॥ पीडाकरमसित्राणां यच्च कर्तव्यमेषु तन् ॥ २८ ॥ तमेवमुक्त्वा रुदतीं सीतां मायामयीं
च ताम् ॥ शितघारेण खड्गेन निजघानेन्द्रजित्स्वयम् ॥ २९ ॥ यज्ञोपवीतमार्गेण छिडन्ना तेन तप-
स्विनी ॥ सा पृथिव्या पृथुश्रोणी पपात प्रियदर्शना ॥ ३० ॥ तामिन्द्रजिस्त्रियं हत्वा हनुमंतमुत्राच
ह ॥ मया रामस्य पश्येमां प्रियां शस्त्रनिपूदिताम् ॥ ३१ ॥ एषा विशस्ता वैदेही निष्फलो वः परिश्रमः ॥
॥ ३२ ॥ ततः खड्गेन महता हत्वा तामिन्द्रजित्स्वयम् ॥ हृष्टः स रथमास्थाय ननाद च महास्वनम् ॥
॥ ३३ ॥ वानराः शुश्रुवुः शब्दमदूरे प्रत्यवस्थिताः ॥ व्यादितास्यस्य नदतत्तद्दुर्गं संश्रितस्य तु ॥ ३४ ॥
तथा तु सीतां विनिहत्य दुर्मतिः प्रहृष्टचेताः स बभूव रावणिः ॥ तं हृष्टरूपं समुदीक्ष्य वानरा विष-
ण्णरूपाः सममिग्रदुःखुः ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे
एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥ श्रुत्वा तं भीमनिर्हृदं शक्राशनिसमस्वनम् ॥ वीक्ष्यमाणा दिशः सर्वाः
दुःखुर्वानरा भृशम् ॥ १ ॥ तानुवाच ततः सर्वान्द्रुमान्मारुतोत्तमजः ॥ विषण्वदनान्दीनां वस्ता-
न्विद्रवतः पृथक् ॥ २ ॥ कस्माद्विषण्वदना विद्रवन्त्रं पुत्रंगमाः ॥ त्यक्त्युद्धसमुत्साहाः शूरत्वं क-
तु वो गतम् ॥ पृष्ठतो न व्रजध्वं मामग्रतो यांतमाहवे ॥ ३ ॥ एवमुक्ताः सुसंकुद्धा वायुपुत्रेण

धीमता ॥ शैलशृंगान्दुर्मांश्चैव जगृहुर्हृष्टमानसाः ॥ ४ ॥ अभिपेतुश्च गर्जतो राक्षसान्वानरर्षभाः ॥
परिवार्य हनूमंतमन्वयुश्च महाहवे ॥ ५ ॥ स तैवान्नसुख्यस्तु हनूमान्सर्वतो वृतः ॥ हुता-
शन इवाचिष्मानदहच्छत्रुवाहिनीम् ॥ ६ ॥ स राक्षसानां कदनं चकार सुमहाकपिः ॥ वृतो वानरसैन्येन
कालंतक्यमोपमः ॥ ७ ॥ स तुशोकेन चानिष्टः कोपेन महता कपिः ॥ हनूमान्नावणिरथे महतीं पातयाच्छि-
लाम् ॥ ८ ॥ तामापतंतीं दृष्ट्वैव रथं सारथिना तदा ॥ विधेयाश्चसमायुक्तो विदूरमपवाहितः ॥ ९ ॥
तर्भिद्रजितमप्राप्य रथस्थं सहसारथिम् ॥ विवेश धरणीं भित्त्वा सा शिला व्यर्थमुद्यता ॥ १० ॥
पतितायां शिलायां तु व्यथिता रक्षसां चमूः ॥ निपतंत्या च शिलया राक्षसा मथिता भृशम् ॥ ११ ॥
तमभ्यधावल्शतशो नदंतः काननौकसः ॥ ते द्रुमांश्च महाकाया गिरिशृंगाणि चोद्यताः ॥ १२ ॥ क्षिपंतींद्रजितं
संख्ये वानरा भीमविक्रमाः ॥ वृक्षशैलमहावर्षं विस्मजंतः प्लवंगमाः ॥ १३ ॥ शत्रूणां कदनं चक्रुर्नेदुश्च
विविधैः स्वनैः ॥ वानरैस्तेर्माभीमैर्घोररुपा निशाचराः ॥ १४ ॥ वीर्यादिभिहता वृक्षैर्व्यचेष्टंत रणक्षितौ ॥ स
सैन्यमुभिवीक्ष्याथ वानरादितमिंद्रजिन् ॥ १५ ॥ प्रगृहीतायुधः क्रुद्धः परानभिमुखो ययौ ॥ स शरौघानव-
सृजन्वसैन्येनाभिसंवृतः ॥ १६ ॥ जघान कपिशार्दूलान्सुबहून्ढढविक्रमः ॥ शूलैरशनिभिः खड्गैः पट्टि-
शैः शूलमुद्गरैः ॥ १७ ॥ ते चाप्यनुचरांस्तस्य वानरा नन्दुराहवे ॥ १८ ॥ सुस्कंधविटपैः शैलैः शिला-
भिश्च महाबलः ॥ हनूमान्कदनं चक्रे रक्षसां भीमकर्माणाम् ॥ १९ ॥ सन्निवार्य परानीकमब्रवीत्तान्व-
नौकसः ॥ हनूमान्सन्निवर्तञ्च न नः साध्यमिदं बलम् ॥ २० ॥ त्यक्त्वा प्राणान्विचेष्टतो रामप्रिय-
चिकीर्षवः ॥ यन्निमित्तं हि युध्यामो हता सा जनकात्मजा ॥ २१ ॥ इममर्थं हि विज्ञाय रामं सुग्रीव-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ८३. *

(११७४)

मेव च ॥ तौ यंप्रतिविद्यास्येते तत्कारिष्यामहे वयम् ॥ २ ॥ इत्युक्त्वा वानरश्रेष्ठो वारयन्सर्ववानरान् ॥ शनैः-
शनैरसंत्रस्तः सबलः संन्यवर्तत ॥ २३ ॥ ततः प्रेक्ष्य हनूमंतं व्रजंतं यत्र राघवः ॥ स होतुकामो
दुष्टात्मा गतश्रैत्यं निकुंभिलाम् ॥ २४ ॥ निकुंभिलामधिष्ठाय पावकं जुह्वेद्रजित् ॥ यज्ञभूम्यां ततो
गत्वा पावकस्तेन रक्षसा ॥ २५ ॥ हूयमानः प्रज्ज्वाल होमशोणितमुक्ता ॥ सार्चिः पिनद्धो दृढशे
होमशोणिततर्पितः ॥ संध्यागत इवादित्यः सुतीव्रोऽग्निः समुत्थितः ॥ २६ ॥ अर्थेद्रिज्राक्षसभूतये तु
जुहाव हव्यं विधिना विधानविन् ॥ दृष्ट्वा व्यतिष्ठत च राक्षसास्ते महासमूहेषु नयानयज्ञाः ॥ २७ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्ये च ० सा० युद्धकांडे द्रवशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥
राघवश्चापि विपुलं तं राक्षसवनौकसाम् ॥ श्रुत्वा संग्रामनिर्घोषं जांबवंतमुवाच ह ॥ १ ॥ सौम्य नूनं हनु-
मता कृतं कर्म सुदुष्करम् ॥ श्रूयते च यथा भीमः सुमहानायुधस्वनः ॥ २ ॥ तद्रच्छ कुरु साहाय्यं
स्वबलेनाभिसंवृतः ॥ क्षिप्रमुक्षपते तस्य कपिश्रेष्ठस्य युध्यतः ॥ ३ ॥ ऋक्षराजस्तथेत्युक्त्वा स्वेवानीकेन
संवृतः ॥ आगच्छत्पश्चिमं द्वारं हनूमान्यत्र वानरः ॥ ४ ॥ अथायातं हनूमंतं ददर्शेक्षपतिस्तदा ॥
वानरैः कृतसंग्रामैः श्रसद्भिरभिसंवृतम् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा पथि हनूमोश्च तदक्षबलमुद्यतम् ॥ नीलमेघनिभं
भीमं सन्निवार्य न्यवर्तत ॥ ६ ॥ स तेन सह सैन्येन सार्त्रिकर्षं महायशः ॥ शीघ्रमागम्य रामाय
दुःस्वितो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ समरे युध्यमानानामस्माकं प्रेक्षतां च सः ॥ जघान रुदतीं सीतामि-
न्द्रजिद्रावणात्मजः ॥ ८ ॥ च्छ्वातांचित्तां दृष्ट्वा विषण्णोऽहमरिदम ॥ तदहं भवतो वृत्तं विज्ञाप-
यितुमागतः ॥ ९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोकमूर्च्छितः ॥ निपपात तदा भूमौ छिन्नमूल

इव दुःसः ॥ १० ॥ तं भूमौ देवसंकाशं पतितं हृदय राघवम् ॥ अभिपेतुः समुत्पत्य सर्वतः
 कपिसत्तमाः ॥ ११ ॥ आसिचन्सलिलैश्चैनं पद्मोत्पलसुगंधिभिः ॥ प्रदहंतमसंहर्य सहस्राभिर्मिवोत्थि-
 तम् ॥ १२ ॥ तं लक्ष्मणोऽथ बाहुभ्यां परिष्वज्य मुदुःखितः ॥ उवाच राममस्तस्य वाक्यं हेत्वर्थसंयु-
 तम् ॥ १३ ॥ शुभे वर्त्मनि तिष्ठतं त्वामार्यं विजितेंद्रियम् ॥ अनर्थेभ्यो न शक्नोति त्रातुं धर्मो निर-
 र्थकः ॥ १४ ॥ भूतानां स्थानराणां च जंगमानां च दर्शनम् ॥ यथास्ति न तथा धर्मस्तेन नास्तीति मे
 मतिः ॥ १५ ॥ यथैव स्थावरं व्यक्तं जंगमं च तथाविधम् ॥ नायमर्थस्तथा युक्तस्त्वद्विधो न विपद्यते
 ॥ १६ ॥ यद्यधर्मो भवेद्भूतो रावणो नरकं ब्रजेत् ॥ भवांश्च धर्मसंयुक्ता नैव व्यसनमानुयात्
 ॥ १७ ॥ तस्य च व्यसनाभावाद्दृश्यसनं चागते त्वयि ॥ धर्मो भवत्यधर्मश्च परस्परविरोधिनौ ॥ १८ ॥
 धर्मेणोपलभेद्धर्ममधर्मं चाप्यधर्मतः ॥ यद्यधर्मेण युज्येयुर्धर्मः प्रतिष्ठितः ॥ १९ ॥ न धर्मेण वियुज्ये-
 रन्नाधर्मरुचयो जनाः ॥ धर्मेणाचरतां तेषां तथा धर्मफलं भवेत् ॥ २० ॥ यस्मादर्थो विवर्धते येष्व-
 धर्मः प्रतिष्ठितः ॥ छिद्यते धर्मशीलाश्च तस्मादेतौ निरर्थकौ ॥ २१ ॥ वध्यंते पापकर्माणो यद्यधर्मेण
 राघव ॥ वधकर्महृतोऽधर्मः स हतः कं वधिष्यति ॥ २२ ॥ अथवा विहितेनायं हन्यते हंति चापरम् ॥
 विधिः स लिप्यते तेन न स पापेन कर्मणा ॥ २३ ॥ अदृष्टप्रतिकारेण अव्यक्तेनासता सता ॥ कथं शक्यं
 परं प्राप्तुं धर्मेणारिविकर्षण ॥ २४ ॥ यदि सत्स्यात्सतां मुख्य नास्तस्यात्तत्र किंचन ॥ त्वया यदी-
 दृशं प्राप्तं तस्मात्तन्नोपपद्यते ॥ २५ ॥ अथवा दुर्बलः क्षीबो बलं धर्मोऽनुवर्तते ॥ दुर्बलो हतमर्थो-
 दो न सेव्य इति मे मतिः ॥ २६ ॥ बलस्य यदि चेद्धर्मो गुणभूतः पराक्रमैः ॥ धर्ममुत्सृज्य वर्तस्व

यथा धर्मो तथा बले ॥ २७ ॥ अथ चेत्सत्यवचनं धर्मः किल परंतप ॥ अनृतं त्वय्यकरणे किं न
बद्धस्त्वया विना ॥ २८ ॥ यदि धर्मो भवेद्भूत अधर्मो वा परंतप ॥ न स्म हत्वा मुनिं वञ्चिकुर्या-
द्विष्यां दत्तक्रतुः ॥ २९ ॥ अधर्मसंश्रितो धर्मो विनाशयति राघव ॥ सर्वमेतद्यथाकामं काकुत्स्थ कुरु-
ते नरः ॥ ३० ॥ मम चेदं मतं तात धर्मोऽयमिति राघव ॥ धर्ममूलं त्वया छिन्नं राज्यमुत्सृजता
तदा ॥ ३१ ॥ अर्थेभ्योऽथ प्रवृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः ॥ क्रियाः सर्वाः प्रवर्तते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ ३२ ॥
अर्थेन हि विमुक्तस्य पुरुषस्याल्पचेतसः ॥ विच्छिद्यंते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ ३३ ॥ सोऽयमर्थ
परित्यज्य सुखकामः सुखीधितः ॥ पापमाचरते कर्तुं तदा दोषः प्रवर्तते ॥ ३४ ॥ यस्यार्थोस्तस्य मित्राणि
यस्यार्थास्तस्य बांधवाः ॥ यस्यार्थः स पुमल्लोके यस्यार्थः स च पंडितः ॥ ३५ ॥ यस्यार्थोः स च
विक्रान्तो यस्यार्थः स च बुद्धिमान् ॥ यस्यार्थः स महाबाहुर्यस्यार्थोः स गुणाधिकः ॥ ३६ ॥ अर्थस्यैते
परित्यागे दोषाः प्रव्याहृता मया ॥ राज्यमुत्सृजता धीर येन बुद्धिस्त्वया कृता ॥ ३७ ॥ यस्यार्थो
धर्मकामार्थास्तस्य सर्वे प्रदक्षिणम् ॥ अधर्मेनार्थकामेन नार्थः शक्यं विचिन्वता ॥ ३८ ॥ हर्षः कामश्च
द्वेषश्च धर्मः क्रोधः शमो दमः ॥ अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तते नराधिप ॥ ३९ ॥ येषां नश्यत्ययं लोकश्चरतां
धर्मचारिणाम् ॥ तेऽर्थास्त्वयि न दृश्यंते दुर्दिनेषु यथा ग्रहाः ॥ ४० ॥ त्वयि प्रव्रजिते वीर गुरोश्च वचने
स्थिते ॥ रक्षसापहृता भार्या प्राणैः प्रियतरा तवा ॥ ४१ ॥ तदद्य विपुलं वीर दुःस्वमिद्रजिता कृतम् ॥ कर्मणा
व्यपनेष्यामि तस्मादुत्तिष्ठ राघव ॥ ४२ ॥ उत्तिष्ठ नरशार्दूल दीर्घबाहो धृतव्रत ॥ किमात्मानं महात्मान-
मात्मानं नावबुध्यसे ॥ ४३ ॥ अयमनघ तवोदितः प्रियार्थे जनकमुत्तानिधनं निरीक्ष्य रुष्टः ॥ सरथगजह-

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ८४. * (११७७)

यां सराक्षसैर्द्रां मृशभिषुभिर्विनिपातयामि लंकाम् ॥ ४४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि-
काव्ये च० सा० युद्धकांडे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥ राममाश्रासमाने तु लक्ष्मणे भ्रातृवत्सले ॥
निक्षिप्य गुल्मान्वस्थाने तत्रागच्छाद्विभीषणः ॥ १ ॥ नानाप्रहरणैर्वारैश्चतुर्भिरभिसंवृतः ॥ नीलांजन-
चयकारैर्मातैरिव शूयैः ॥ २ ॥ सोऽभिगम्य महात्मानं राघवं शोकलालसम् ॥ वामरांश्चापि दृष्टो
बाष्पपयान्कुलेक्षणान् ॥ ३ ॥ राघवं च महात्मानमिद्वान्कुलकुलनंदनम् ॥ ददर्श मोहमापन्नं लक्ष्मण-
स्यांकमाश्रितम् ॥ ४ ॥ व्रीडितं शोकसंतप्तं दृष्ट्वा रामं विभीषणः ॥ अंतर्दुःखेन दीनात्मा किमेतदिति सोऽब्र-
वीत् ॥ ५ ॥ विभीषणमुखं दृष्ट्वा सुग्रीवं तांश्च वानरान् ॥ लक्ष्मणोवाच मंदार्थमिदं बाष्पपरिच्छ्रुतः ॥ ६ ॥
हता इंद्रजिता सीता इति श्रुत्वैव राघवः ॥ हनूमद्वचनात्सौम्य ततो मोहमुपश्रितः ॥ ७ ॥ कथयंतं तु सौमित्रि
सन्निवार्यं विभीषणः ॥ पुष्कलार्थमिदं वाक्यं विसृज्य राममब्रवीत् ॥ ८ ॥ मनुजैर्द्रातरूपेण यदुक्तत्वं
हनूमता ॥ तदयुक्तमहं मन्ये सागरस्येव शोषणम् ॥ ९ ॥ अभिप्रायं तु जानामि रावणस्य दुरात्मनः ॥
सीतां प्रति महाबाहो न च द्वातं करिष्यति ॥ १० ॥ याच्यमानः सुबहुशो मया हितचिकीर्षुणा ॥
वैदेहीमुत्सृजस्वेति न च तत्कृतवान्वचः ॥ ११ ॥ नैव साम्ना न दानेन न भेदेन कुतो युधा ॥ सा
द्रुमपि शक्येत नैव चान्येन केनचिन् ॥ १२ ॥ वानरान्मेहीयित्वा तु प्रतियातः स राक्षसः ॥
मायामयीं महाबाहो तां विद्धि जनकात्मजाम् ॥ १३ ॥ चैत्यं निकुंभिलामव प्राप्य हामं करिष्यति ॥
हुतवालुपयातो हि देवैरपि सवासवैः ॥ १४ ॥ दुराघर्षो भवत्येष संग्रामे रावणात्मजः ॥ तेन
मोहयता नूतनेषा माया प्रयोजिता ॥ विघ्नमन्विच्छन्ना तत्र वानराणां पराक्रमे ॥ १५ ॥ ससैन्या-

स्तत्र गच्छामो यावत्तत्र समाप्यते ॥ लज्जनं नरशार्दूल मिथ्यासंतापमागतम् ॥ १६ ॥ सीदते
 हि बलं सर्वं दृष्ट्वा त्वां शोककर्षितम् ॥ इह त्वं स्वस्थहृदयस्तिष्ठ सत्त्वसमुच्छिन्नतः ॥ १७ ॥ लक्ष्मणं
 प्रेषयास्माभिः सह सैन्यानुकर्षिभिः ॥ १८ ॥ एष ते नरशार्दूलो रावणि निशितैः शरैः ॥ त्याजयिष्यसि
 तत्कर्म ततो वध्यो भविष्यति ॥ १९ ॥ तस्यैते निशितास्तीक्ष्णाः पत्रिपत्रांगवाजिनः ॥ पतत्रिण
 इवासौम्याः शराः पास्यति शोणितम् ॥ २० ॥ तत्संदिग्धा महाबाहो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥
 राक्षसस्य विनाशाय वज्रं वज्रधरो यथा ॥ २१ ॥ मनुजवर न कालविप्रकर्षो रिपुनिधनं प्रति
 यत्क्षमोऽद्य कर्तुम् ॥ त्वमतिसृज रिपेर्वैत्राय वज्रं दिविजरिपुमथने यथा महेन्द्रः ॥ २२ ॥ समाप्तकर्मो
 हि स राक्षसर्षभो भवत्यदृश्यः समरे सुरसुरैः ॥ युयुत्सता तेन समाप्तकर्मणा भवेत्सुराणामपि
 संशयो महान् ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० च० सा० युद्धकाण्डे चतुरशीतितमः
 सर्गः ॥ ८४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोककर्षितः ॥ नोपधारयते व्यक्तं यदुक्तं तेन
 रक्षसा ॥ १ ॥ ततो र्धर्ममवष्टभ्य रामः परपुरंजयः ॥ विभीषणमुपासीन्सुवाच कपिसन्निधौ ॥ २ ॥
 नैर्ऋताधिपते वाक्यं यदुक्तं ते विभीषण ॥ नूयस्तच्छ्रेतुमिच्छामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ ३ ॥
 राघवस्य वचः श्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ यत्तत्पुनरिदं वाक्यं वभाषेऽथ विभीषणः ॥ ४ ॥
 यथाज्ञातं महाबाहो त्वया गुल्मनिवेशनम् ॥ तत्तथानुष्ठितं वीर त्वद्वाक्यसमन्ततरम् ॥ ५ ॥
 तान्यनीकानि सर्वाणि विभक्तानि समन्ततः ॥ विन्यस्ता यूथपाश्चैव यथान्यायं विभागशः ॥ ६ ॥
 भूयस्तु मम विज्ञाप्यं तच्छृणुष्व महाप्रभो ॥ त्वय्यकारणसंतप्तं संतप्तहृदया वयम् ॥ ७ ॥ त्यज

राजन्निमं शोकं मिथ्यासंतापमागतम् ॥ यदियं त्यज्यतां चिता शत्रुहर्षविवर्धिनी ॥ ८ ॥ स्वयमः
क्रियतां वीर हर्षः समुपसेव्यताम् ॥ प्राप्तव्या यदि ते सीता हंतव्याश्च निशाचराः ॥ ९ ॥ रघुनंदन
वक्ष्यामि श्रूयतां मे हितं वचः ॥ साध्वयं यातु सौमित्रिबलेन महतावृतः ॥ १० ॥ निकुंभिलायां संप्राप्तं
हंतुं रावणिमाहवे ॥ घनुर्भडलनिर्मुक्तैराशीविषविषोपमैः ॥ (शरैर्हंतुं मेहृषवासो रावणिं समितिजयः ॥) ॥ ११ ॥
तेन वीरेण तपसा वरदानात्स्वयं सुनः ॥ अखं ब्रह्माशिरः प्राप्तं कामगाश्च तुरंगमाः ॥ १२ ॥ स एष किल
सैन्येन प्राप्ताः किल निकुंभिलाम् । यद्युत्तिष्ठेत्कृतं कर्म इतान्सर्वान्श्च विद्धि नः ॥ १३ ॥ निकुंभिलामसंप्राप्तमकृता-
ग्निं च यो रिपुः ॥ त्वामाततायिनं हन्याद्विद्रुशत्रो स ते वधः ॥ १४ ॥ वरो दत्तो महाबाहो सर्वलोकेश्वरेण
वै ॥ इत्येवं विहितो राजन्वयस्तस्यैष धीमतः ॥ १५ ॥ वधायेंद्रजितो राम खंदिशस्व महाबलम् ॥
इते तस्मिन्हतं निद्धि रावणं समुद्रद्वगम् ॥ १६ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा रामो वाक्यमथाब्रवीत् ॥
जानामि तस्य रौद्रस्य मायां सत्यपराक्रम ॥ १७ ॥ स हि ब्रह्मास्त्रवित्प्राज्ञो महामायो महाबलः ॥ करो-
त्यसंज्ञान्संग्रामो देवान्सवरुगानपि ॥ १८ ॥ तस्यांतरीक्षे चरतः सरथस्य महायशः ॥ न गतिर्ज्ञायते
वीर सूर्यस्येवाग्रसंभवे ॥ १९ ॥ राघवस्तु रिपोर्ज्ञात्वा मायार्थं दुरात्मनः ॥ लक्ष्मणं कीर्तिसंपन्नमिदं
वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ यद्दानरौद्रस्य बलं तेन सर्वेण संवृतः ॥ हनूमत्समुत्क्षेप्य यूथपैः सह लक्ष्मणा ॥ २१ ॥
जांबवेनक्षपतिना सह सैन्येन संवृतः ॥ जहि ते राक्षससुतं मायाबलसमन्वितम् ॥ २२ ॥ अयं त्वां
सचिवैः सार्धं महात्मा रजनीचरः ॥ अभिज्ञास्तस्य मायानां पृष्ठतोऽनुगमिष्यति ॥ २३ ॥ राघवस्य
वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः सविभीषणः ॥ जप्राह कार्मुकश्रेष्ठमन्यङ्गीमपराक्रमः ॥ २४ ॥ सन्नद्धः कवची

सङ्गी सशरो वामचापभृत् ॥ रामपादवुपस्पृश्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ २५ ॥ अद्य मत्कार्मुकोन्मुक्ता
शरा निर्भिद्य रावणिम् ॥ लंकासामिपत्तिष्यति हंसाः पुष्करिणीमिव ॥ २६ ॥ अथैव तस्य रौद्रस्य
शरीरं मामकाः शराः ॥ विधमिष्यति भित्त्वा तं महाचापगुणच्युताः ॥ २७ ॥ एवमुक्त्वा तु वचनं
द्युतिमान्भ्रातुरग्रतः ॥ स रावणिघवाकांक्षी लक्ष्मणस्त्वरितं ययौ ॥ २८ ॥ सोऽभिवाद्य गुरोः पादौ कृत्वा
चापि प्रदक्षिणम् ॥ निकुम्भिलामभिययौ चैत्यं रावणिपालितम् ॥ २९ ॥ विभीषणेन सहितो राजपुत्रः
प्रतापवान् ॥ कृतस्वस्त्ययनो भ्रात्रा लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥ ३० ॥ वानराणां सहस्रैस्तु हनुमा-
न्बहुभिर्वृतः ॥ विभीषणश्च सामात्यो लक्ष्मणं त्वरितं ययौ ॥ ३१ ॥ महता हरिसैन्येन संवगमभिसंवृतः ॥
ऋक्षराजबलं चैव ददर्श पथि विष्टितम् ॥ ३२ ॥ स गत्वा दूरमध्वानं सौमित्रिभत्रनंदनः ॥ राक्षसेन्द्र-
बलं दूरादपश्यद्व्यूहमाश्रितम् ॥ ३३ ॥ स संप्राप्य धनुष्पाणिर्मायायोगामरिंदमः ॥ तस्थौ ब्रह्मविधानेन
विजितुं रघुनंदनः ॥ ३४ ॥ विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् ॥ अंगदेन च वीरेण तथानिलसु-
तेन च ॥ ३५ ॥ विविधमलशस्त्रभास्वरं तद्वृजगहनं गहनं महारथैश्च ॥ प्रतिभयतममप्रमेयवेगं
विमिरामिव द्विषतां बलं विवेश ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे
पंचाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥ अथ तस्यामवस्थायां लक्ष्मणं रावणानुजः ॥ परेषामहितं वाक्यमर्थसा-
धकमब्रवीन् ॥ १ ॥ यदेतद्राक्षसानीकं मेघश्यामं विलोक्यते ॥ एतदायोध्यतां शीघ्रं कपिभिश्च शिला-
शुधैः ॥ २ ॥ तस्यानीकस्य महतो भेदने यत लक्ष्मण ॥ राक्षसेन्द्रसुतोऽप्यत्र मित्रे दृश्यो भविष्यति
॥ ३ ॥ स त्वमिन्द्राशनिप्रल्यैः शरैर्वकिन्त्यरान् ॥ अभिद्रवाशु यमद्वै नैतत्कर्म समाप्यते ॥ ४ ॥

जहि वीर दुरात्मानं मायापरम्यार्थमिकम् ॥ रावणिं क्रूरकर्मणं सर्वलोकभयावहम् ॥ ५ ॥ विभीषण-
वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ वर्षं शरत्वर्षेण राक्षसेन्द्रमुतं प्रति ॥ ६ ॥ ऋक्षाः शाखासृगाश्चैव
द्रुमप्रवरयोधिनः ॥ अभ्यधावंत सहितास्तदनीकमवस्थितम् ॥ ७ ॥ राक्षसाश्च शितैर्बाणैरासिभिः शक्ति-
तोमरैः ॥ अभ्यवर्तत समरे कपिसैन्यजिघांसवः ॥ ८ ॥ स संप्रहारस्तुमुलः संजज्ञे कपिरक्षसाम् ॥ शब्दे-
न महता लंकां नादयन्तै समंततः ॥ ९ ॥ शबैश्च विविचाकरैः शितैर्बाणैश्च पादपैः ॥ उद्यैर्गिरिशृंगै-
श्च घोरैराकाशमावृतम् ॥ १० ॥ राक्षसा वानरेद्रुषु विहृताननबाहवः ॥ निवेशयंतः शस्त्राणि चक्रुस्ते
सुमहद्भयम् ॥ ११ ॥ तथैव सकलैर्वृक्षैर्गिरिशृंगैश्च वानराः ॥ अभिजघ्नुर्नजघ्नुश्च समरे सर्वराक्षसान्
॥ १२ ॥ ऋक्षवानमुत्थैश्च महाकायैर्महाचलैः ॥ रक्षसां युध्यमानानां महद्भयमजायत ॥ १३ ॥
स्वमनीकं विषण्णं तु श्रुत्वा शत्रुभिरादितम् ॥ उदतिष्ठत दुर्वर्षः स कर्मण्यननुष्ठिते ॥ १४ ॥ वृक्षांघक्रा-
रान्निर्गम्य जातक्रोधः स रावणिः ॥ आरुरोह रथं सज्जं पूर्वयुक्तं सुसंयतम् ॥ १५ ॥ समीपमासु-
कशरः कृष्णांजनचयोपमः ॥ रक्तस्यनयनो भीमो वभौ मृत्युरिवांतकः ॥ १६ ॥ दृष्ट्वैव तु रथस्थं
तं पर्यवर्तत तद्रुलम् ॥ रक्षसां भीमवेगानां लक्ष्मणेन युयुत्सताम् ॥ १७ ॥ तस्मिन्स्तु काले हनुमानरु-
जस्त दुरासदम् ॥ धरणघोरसंकाशो महावृक्षमरिदमः ॥ १८ ॥ स राक्षसगनां तत्सैन्यं कालमिरिव
निर्दहन् ॥ चकार बहुभिर्वृक्षैर्निसंज्ञं युधि वानरः ॥ १९ ॥ दिव्यंसंयतं तरसा दृष्ट्वैव
पवनात्मजम् ॥ राक्षसानां सहस्राणि हनूमंतमवाकिरन् ॥ २० ॥ शितशूलधराः शूलैरासिभिश्चासिपाणयः ॥
शक्तिहस्ताश्च शक्तीभिः पट्टिशैः पाट्टिशयुधाः ॥ २१ ॥ परिवैद्य गदाभिश्च कुंतैश्च शुभ्रैर्लतैः ॥ शतशस्त्र

सततमीरारायसैरपि मुदरैः ॥ २२ ॥ घोरैः परशुभिश्चैव भिदिपालैश्च राक्षसाः ॥ मुष्टिभिर्वज्रकल्पैश्च
 तलैरशनिसन्निभैः ॥ २३ ॥ अभिजघ्नुः समासाद्य समंतात्पर्वतोपमम् ॥ तेषामपि च संकुद्वज्रकार
 कदंनं महन् ॥ २४ ॥ स ददर्श कपिश्रेष्ठमचलोपममिन्द्रजित् ॥ सूर्यमानमसं त्रस्तमभिन्नान्यनतमजम्
 ॥ २५ ॥ स सारथिसुबाचेदं याहि यत्रैव वानरः ॥ क्षयमेव हि नः कुर्याद्राक्षसानामुपेक्षितः ॥ २६ ॥
 इत्युक्तः सारथिस्तेन ययौ यत्र स मारुतिः ॥ वहनपरमदुर्धर्षं स्थितिर्मिन्द्रजितं रथे ॥ २७ ॥ सोऽभ्युपेत्य
 शरान्वह्नान्पट्टिशासिपरश्वधान् ॥ अभ्यवर्षत दुर्धर्षः कपिमूर्धनि राक्षसः ॥ २८ ॥ तानि शब्बाणि घोरानि
 प्रतिगृह्णा स मारुतिः ॥ रोषेण मदतविष्टो वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २९ ॥ युध्यस्व यदि शूरोऽसि राव-
 णात्मज दुर्भेते ॥ वायुपुत्रं समासाद्य न जीवन्प्रतिग्राह्यासि ॥ ३० ॥ बाहुभ्यां संप्रयुध्यस्व यदि
 मे ब्रह्ममाहवे ॥ वेगं सहस्व दुर्बुद्धे ततस्त्वं रक्षसां वरः ॥ ३१ ॥ हनूमंतं जिघांसंतं समुदतशरा-
 सतम् ॥ रावणात्सजमाचष्टे लक्ष्मणाय विभीषणः ॥ ३२ ॥ यः स ब्राह्मवनिर्जेता रावणस्यात्मसंभवः ॥
 स एष रथमास्थाय हनूमंतं जिघांसति ॥ ३३ ॥ तत्प्रान्वेसंस्थानैः शरैः शत्रुनिवारणैः ॥ जीवितान्तकरै-
 घोरैः सौमित्रं रावणिं जहि ॥ ३४ ॥ इत्येवमुक्तस्तु तदा महात्मा विभीषेनारिविभीषणेन ॥ ददर्श तं
 पर्वतसन्निकाशं रथस्थितं भीमवलं दुरासदम् ॥ ३५ ॥ ह्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
 च ० सा ० युद्धकांडे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥ एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं जातहर्षो विभीषणः ॥
 घञुष्पार्णि तमादाय त्वरमाणो जगाम सः ॥ १ ॥ अविदूरं ततो गत्वा प्रविश्य तु महद्वनम् ॥ अदर्श-
 यत तत्कर्म लक्ष्मणाय विभीषणः ॥ २ ॥ नीलजीमूतसंकाशं न्यग्रोधं भीमदर्शनम् ॥ तेजस्वी रावण-

भ्राता लक्ष्मणाय न्वेदयन् ॥ ३ ॥ इहोपहारं भूतान्नं बलवान्वावणात्मजः ॥ व्यहृत्य ततः पश्चात्संग्राम-
मभिवर्तते ॥ ४ ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां ततो भवति राक्षसः ॥ निहंति समरे शत्रून्वघ्राति च शरोत्तमैः
॥ ५ ॥ तमभविष्टं न्यग्रोधं बलिनं रावणात्मजम् ॥ विध्वंसय शरैर्दीप्तैः सरथं साध्वसारथिम् ॥ ६ ॥
तथेत्युक्त्वा महातेजाः सौमित्रिभिर्व्रतन्दनः ॥ वधूवावस्थितस्तत्र चित्रं विस्फारयन्धनुः ॥ ७ ॥ स
रथेनाशिवर्णेन बलवान्वावणात्मजः ॥ इंद्रजित्कवची खड्गी सध्वजः प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥ तमुवाच महातेजाः
पौलस्त्यमपराजितम् ॥ समाह्वये त्वां समरे सम्यग्युद्धे प्रयच्छ मे ॥ ९ ॥ एवमुक्तो महातेजा मनस्वी
रावणात्मजः ॥ अत्रवीत्परुषं वाक्यं तत्र दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ १० ॥ इह त्वं जातसंवृद्धः साक्षाद्धाता
पितुर्मम ॥ कथं द्रुह्यासि पुत्रस्य पितृव्यो मम राक्षस ॥ ११ ॥ न जातित्वं न सौहार्दं न जातिस्तव दुर्मते ॥
प्रमाणं न च संदर्भे न धर्मा धर्मदूषण ॥ १२ ॥ शोच्यस्त्वमसि दुर्बुद्धे विदनीयश्च साधुभिः ॥ यत्त्वं
स्वजनसुत्सृज्य परभृत्यत्वमागतः ॥ १३ ॥ नैतच्छिथिलया बुद्ध्या त्वं वेत्सि महदंतरम् ॥ क्व च स्वजन-
संवासः क्व च नीचपराश्रयः ॥ १४ ॥ गुणवान्वा परजनः स्वजने निर्गुणोऽपि वा ॥ निर्गुणः स्वजनः
श्रेयान्यः परः पर एव सः ॥ १५ ॥ यः स्वपक्षं परित्यज्य परपक्षं निषेवते ॥ स स्वपक्षे क्षयं याते
पश्चात्तैरेव हन्यते ॥ १६ ॥ निरनुक्रोशता चेयं यादृशी ते निशाचर ॥ स्वजनेन त्वया शक्यं पौरुषं
रावणानुज ॥ १७ ॥ इत्युक्तो भ्रातृपुत्रेण प्रत्युवाच विभीषणः ॥ अजानन्निव मच्छीलं किं राक्षस
विकृत्यसे ॥ १८ ॥ राक्षसेन्द्रसुतासाधो पारुष्यं त्यज गौरवान् ॥ कुले यद्यप्यहं जातो रक्षसां क्रूरकर्म-
णाम् ॥ गुणो यः प्रथमो नृणां तन्मे शीलमराक्षसम् ॥ १९ ॥ न रमे दारुणेनाहं नचायमेष वै रमे ॥

आत्रा विषमशीलोऽपि कथं भ्राता निरस्यते ॥ २० ॥ धर्मतत्त्वयुतशीलं हि पुरुषं पापनिश्चयम् ॥ त्यक्त्वा
 सुखमवाप्नोति हस्तादाशीविषं यथा ॥ २१ ॥ परस्वहणे युक्तं परदारीभिमर्शकम् ॥ त्याज्यमाहुर्दुरात्मानं
 वैश्रम प्रज्वलितं यथा ॥ २२ ॥ परस्वानां च हरणं परदारभिमर्शनम् ॥ सुहृदभिमर्शिका च त्रयो दोषाः
 क्षयावहाः ॥ २३ ॥ महर्षिणां वधो घोरः सर्वदैवैश्च विग्रहः ॥ अभिमानश्च रोषश्च वैरत्वं प्रतिकूलता
 ॥ २४ ॥ एते दोषा मम भ्रातुर्जीवितैश्चर्यनाशनाः ॥ गुणान्प्रच्छादयामासुः पर्वतानिव तोयदाः ॥
 ॥ २५ ॥ दौषैरेतैः परित्यक्तो मया भ्राता पिता तव ॥ नेयमस्ति पुरी लंका नचत्वं न च ते पिता ॥ २६ ॥
 अतिमानश्च बालश्च दुर्विनीतश्च राक्षस ॥ बद्धस्त्वं कालपाशेन ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ॥ २७ ॥
 अद्येह व्यसनं प्राप्तं यन्मां परुषमुक्तवान् ॥ प्रवेष्टुं न त्वया शक्यं न्यग्रोधं राक्ष-
 साघम ॥ २८ ॥ वर्षयित्वा च काकुत्स्थं न शक्यं जीवितुं त्वया ॥ युध्यस्व
 नरदेवेन लक्ष्मणेन रणे सह ॥ हतस्त्वं देवतार्कार्यं करिष्यसि यमक्षयम् ॥ २९ ॥ निदर्शयित्वा म-
 बलं समुद्यतं कुरुष्व सर्वयुधसायकव्ययम् ॥ न लक्ष्मणस्यैव हि बाणगोचरं त्वमद्य जीवन्सञ्चलो गमि-
 ष्यसि ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे समाशीतितमः
 सर्गः ॥ ८७ ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं क्रोधेनाभ्युतपात
 च ॥ १ ॥ उद्यतायुधनिर्दिशो रथे सुसमलंकृते ॥ कालाश्रयुक्ते महति स्थितः कालांतकेऽपमः ॥ २ ॥
 महाप्रमाणमुद्यम्य विपुलं वेगवद्दृढम् ॥ धनुर्भीमबलो भीमं शरंश्चाभिघ्ननाशनान् ॥ ३ ॥ तं ददर्श
 मेहेष्वासो रथस्थः समलंकृतः ॥ अलंकृतमभिघ्नन्नो रावणस्यातमजो बली ॥ ४ ॥ हनूमत्पृष्ठमारुह-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ८८. * (११८५)

सुदयश्चरिप्रसम् ॥ उवाचैनं सुसंरब्धः सौमित्रि सविभीषणम् ॥ ५ ॥ तांश्च वानरशार्दूलान्पश्यध्वं
मे पराक्रमम् ॥ अद्य मत्कार्युकोत्सृष्टं शरवर्षं दुरासदम् ॥ ६ ॥ मुक्तवर्धमवाकाशे धारयिष्यय
संयुगे ॥ अद्य वो मामका बाणा महाकार्युकनिःसृताः ॥ विधमिष्यति गात्राणि तूलराशिभिन्ना-
नलः ॥ ७ ॥ तीक्ष्णसायकनिर्भिन्नाञ्छूलशक्त्यृष्टिसायकैः ॥ अद्य वो गमयिष्यामि सर्वानेव यमक्ष-
यम् ॥ ८ ॥ सृजतः शरवर्षाणि क्षिप्रहस्तस्य संयुगे ॥ जीमूतस्येव नदतः कः स्थास्यति ममाग्रतः ॥ ९ ॥
रात्रियुद्धे तदा पूर्वं वज्राशतिसमैः शरैः ॥ शायितौ तौ मया भूयो विसङ्गौ सपुनःसरौ ॥ १० ॥
स्मृतिर्न तेऽस्ति वा मन्ये व्यक्तं यातो यमक्षयम् ॥ आशीविषसमं क्रुद्धं यन्मां योद्धुमुपस्थितः ॥ ११ ॥
तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य गर्जितं राघवस्तदा ॥ अभीतवदनः क्रुद्धो रावर्णि वाक्यमब्रवीन् ॥ १२ ॥ उक्तश्च
दुर्गमः पारः कार्याणां राक्षस त्वया ॥ कार्याणां कर्मणा पारं यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥ १३ ॥ स
त्वमर्थस्य हीनार्थो दुरवापस्य केनचिन् ॥ वाचा व्याहृत्य जानीषे कृतार्थोऽस्मीति दुर्मते ॥ १४ ॥
अंतर्धानगतेनाजौ यन्वयाचरितस्तदा ॥ तस्कराचरितो मर्गो नैव वीरनिषेवितः ॥ १५ ॥ यथा बाणपथं
प्राप्य स्थितोऽस्मि तव राक्षस ॥ दर्शयस्वाद्य तत्तेजो वाचा त्वं किं विकल्पसे ॥ १६ ॥ एवमुक्तो धनुर्भीमं
परामुश्य महाबलः ॥ ससर्ज निशितान्वाणानिन्द्रजित्समितिजयः ॥ १७ ॥ तेन सृष्टा महावेगाः
शराः सर्पविषोपमाः ॥ संप्राप्य लक्ष्मणं पेतुः श्वसंत इव पद्मगाः ॥ १८ ॥ शरैरतिमहोवैगैर्वेगवान्वा-
चनात्मजः ॥ सौमित्रिर्निद्रजिबुद्धे विव्याध शुभलक्षणम् ॥ १९ ॥ स शरैरिविविद्धांगो रुधिरेण

समुक्षितः ॥ शुशुभे लक्ष्मणः श्रीमान्विधूम इव पावकः ॥ २० ॥ इन्द्रजित्वात्मनः कर्म प्रसमी-
क्ष्याभिगम्य च ॥ विनद्य सुमहानादमिदं वचनमब्रवीन् ॥ २१ ॥ पत्रिणः शितधारास्ते शरा मत्कासु-
कच्युताः ॥ आदास्थितेऽद्य सौमित्र जीवितं जीवितांतकाः ॥ २२ ॥ अद्य गोमायुसंधाश्च द्येनसंधाश्च
लक्ष्मण ॥ गुग्राश्च निपतंतु त्वां गतासु निहतं मया ॥ २३ ॥ क्षत्रबंधुं सदानार्यं रामः परमदुर्मतिः ॥ भक्तं
भ्रातरमथैव त्वां द्रक्ष्यति हतं मया ॥ २४ ॥ विस्मस्तकवचं भूमौ न्यपविद्धशरासनम् ॥ हृतोत्तमांगं सौमित्रे
त्वामद्य निहतं मया ॥ २५ ॥ इति ब्रुवाणं संक्रुद्धः परमं रावणात्मजम् ॥ हेतुमद्वाक्यमर्थज्ञो लक्ष्मणः
प्रत्युवाच ह ॥ २६ ॥ वाग्वलं त्यज दुर्बुद्धं कर्कर्मनिहं राक्षस ॥ अथ कस्माद्दृढ्येतत्संपादय सुकर्मणा ॥
॥ २७ ॥ अकृत्वा कथसे कर्म किमर्थमिह राक्षस ॥ कुरु तत्कर्म येनाहं श्रेष्ठेयं तव कथ्यनम् ॥ २८ ॥
अनुकृत्वा परमं वाक्यं किंचिदप्यनवक्षिपन ॥ अविकथ्यन्वाविष्यामि त्वां पश्य पुरुषादन ॥ २९ ॥
इत्युक्त्वा पंच नाराचानाकर्णपूरिताच्छितान् ॥ विजघान महावेगोल्लक्ष्मणो राक्षसोरासि ॥ ३० ॥
सुपन्नवाजिता बाणा ज्वलिता इव पन्नागाः ॥ नैर्ऋतोरस्यभासंत सवितूरसमयो यथा ॥ ३१ ॥ स
शरैराहतस्तेन सरोपो रावणात्मजः ॥ सुप्रयुक्तैस्त्रिभिर्वज्रैः प्रतिविन्याद्य लक्ष्मणम् ॥ ३२ ॥ स वभूव
महाभीमो नरराक्षससिंहयोः ॥ विमदंस्तुमुलो वृद्धे परम्परजैर्येषां ॥ ३३ ॥ विक्रान्तो बलसंपन्नावुभौ
विक्रमशालिनौ ॥ (उभावपि मुविक्रान्तौ सवज्रत्वात्प्रकोविदौ ॥) उभौ परमदुर्जेयावतुल्यबलते-
जसौ ॥ ३४ ॥ युयुधांतं तदा वीरौ ग्रहविव नभोगतौ ॥ बलवृत्राविव हि तौ युधि वै दुष्यधर्षणौ ॥ ३५ ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ८९. *

(११८७)

युयुधाते महात्मानौ तदा केसरिणविव ॥ बहूनवसृजंतौ हि मार्गणौघानवस्थितौ ॥ ३६ ॥ नरराक्षस-
मुल्लयौ तौ प्रहृष्टावभ्ययुयुताम् ॥ ३७ ॥ (सुसंप्रहृष्टौ नरराक्षसोत्तमौ जयैषिणौ मार्गणचापधारिणौ ॥
परस्परं तौ प्रववर्षतुर्भूशं शरौघवर्षेण बलाहकाविव ॥ १ ॥ अभिप्रवृद्धौ युधि युद्धकोविदौ शरासि-
चण्डौ शितशस्त्रधारिणौ ॥ अभीक्ष्णमाविव्ययतुर्मेहावलौ महाहवे शंबरवासवाविव ॥ २ ॥) सर्गः ॥ ८८ ॥
ततः शरान्दाशरथिः संधायामित्रकर्षणः ॥ ससर्ज राक्षसद्राय क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥ ३८ ॥ तस्य
व्यातलनिर्घोषं स श्रुत्वा राक्षसाधिपः ॥ विवर्णवदनो भूत्वा लक्ष्मणं समुदेक्षत ॥ ३९ ॥ विषण्ण-
वदनं दृष्ट्वा राक्षसं रावणात्मजम् ॥ सौमित्रि युद्धसंयुक्तं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ४० ॥ निमित्ता-
न्युपपश्यामि यान्यस्मिन्नावणात्मजे ॥ त्वर तेन महाबाहो भग्न एव न संशयः ॥ ४१ ॥ ततः संधाय
सौमित्रिः शरानाशीविषोपमान् ॥ मुमोच विशिखांस्तस्मिन्सर्पानिव विषोल्बणान् ॥ ४२ ॥ शक्राक्षनि-
समस्पर्शलक्ष्मणेनाहतः शरैः ॥ मुहूर्तमभवन्मूढः सर्वसंक्षुभितोद्विगः ॥ उपलभ्य मुहूर्तेन संज्ञां प्रत्यागते-
न्द्रियः ॥ ४३ ॥ ददर्शवस्थितं वीरमाजौ दशरथात्मजम् ॥ सोऽभिचक्राम सौमित्रि रोषात्संरक्त-
लोचनः ॥ ४४ ॥ अज्रवीचैनमासाद्य पुनः स परुषं वचः ॥ किं न स्मरसि तदुद्धे प्रथमे मत्परा-
क्रमम् ॥ निबद्धस्त्वं सह भ्रात्रा यदा युधि विचेष्टसे ॥ ४५ ॥ युवां खलु महायुद्धे शक्राक्षान्समैः
शरैः ॥ शायितौ प्रथमं भूमौ विसंज्ञौ सपुनःसरा ॥ ४६ ॥ स्मृतिर्वा नास्ति ते मन्ये व्यक्तं वा

१ 'नरराक्षसमुख्यौ तौ प्रहृष्टावभ्ययुयुताम्' इत्युक्तां श्लोकद्वयं भिन्नवृत्तं प्रक्षिप्तम् तदुत्तरं सौमित्रेदृश्याप्रदायः
तयोर्मुद्गलैवात्र सत्वेन प्रकरणातराभावादिति कृतकः ।

यमसाददन् ॥ गंतुमिच्छसि यन्मां त्वमाधर्पयितुमिच्छसि ॥ ४७ ॥ यदि ते प्रथमे युद्धे न दृष्टो
 मत्पराक्रमः ॥ अद्य त्वां दर्शयिष्यामि तिष्ठेदानीं व्यवस्थितः ॥ ४८ ॥ इत्युक्त्वा सप्तभिर्वाणरभि-
 विव्याध लक्ष्मणम् ॥ दशभिस्तु हनूमंतं तीक्ष्णधारैः शरोत्तमैः ॥ ४९ ॥ ततः शरशेतनैव सुप्र-
 युक्तेन वीर्यवान् ॥ क्रोधाद्दृष्टिगुणसंरब्धो निर्बिभेद् विभीषणम् ॥ ५० ॥ तद्दृष्ट्वैन्द्रजिता कम कृतं रामा-
 नुजस्तदा ॥ आर्चितयित्वा प्रहसन्नैतत्किंचिदिति ब्रुवन् ॥ ५१ ॥ सुमोच च शरान्धोरान्संगृह्य नर-
 पुंगवः ॥ अभीतवदतः कुद्धो रावणिं लक्ष्मणो युधि ॥ ५२ ॥ नैवं रणगताः शूराः प्रहरन्ति निशाचर ॥
 लघवश्चाल्पवीर्याश्च शरा हीमे सुखास्तव ॥ ५३ ॥ नैव शूरास्तु युध्यन्ते समरे युद्धकांक्षिणः ॥ इत्येवं
 तं ब्रुवन्धन्वी शरैरभिवर्ष्य ह ॥ ५४ ॥ तस्य वाणैः सुविध्वस्तं कवचं काञ्चनं महत् ॥ व्यशीर्यत
 रथोपस्थे ताराजालमिवांवरान् ॥ ५५ ॥ विभूतवर्मा नाराचैर्बभूव स कृतत्रणः ॥ इंद्रजित्समरे वीरः
 प्रत्यूषे भानुमानिव ॥ ५६ ॥ ततः शरसहस्रेण संकुद्धो रावणात्मजः ॥ बिभेद् समरे वीरो लक्ष्मणं
 मीमविक्रमः ॥ ५७ ॥ व्यशीर्यत महादिव्यं कवचं लक्ष्मणस्य तु ॥ कृतप्रतिकृतान्योन्यं वभ्रवतुर-
 भिद्रुतौ ॥ ५८ ॥ अभीक्ष्णं तिःश्वसंतो वै युध्येतां तुमुलौ युधि ॥ शरसंकुत्तसर्वाणौ सर्वतो रुधिरो-
 क्षितौ ॥ सुदीर्घकालं तौ वीरावन्योन्यं निशितैः शरैः ॥ ५९ ॥ ततश्चतुर्मुहूर्तमातौ रणकर्मविशारदौ ॥
 बभूवतुश्चात्मजये यत्तौ भीमपराक्रमौ ॥ ६० ॥ तौ शरौघैस्तथा कर्णौ निकृत्तकवचं ध्वजौ ॥ सृजंतौ
 रुधिरं चोष्णं जलं प्रसवणानिव ॥ ६१ ॥ शरवर्षं ततो घोरं मुंचतोर्भीमनिःस्वनम् ॥ सासारयो-
 रिवाकाशे नीलयोः कालमेघयोः ॥ ६२ ॥ तयोरथ महान्कालो व्यतीयाद्युध्यमानयोः ॥ न च तौ

युद्धवैमुख्यं ह्रमं सायुधपजगमतुः ॥ ६३ ॥ अस्त्राण्यस्त्रविदां श्रेष्ठौ दर्शयंतौ पुनःपुनः ॥ शरानुच्चावा-
कारानंतरिक्षे बंधवतुः ॥ ६४ ॥ व्यपेतदोषमस्यंतौ लघु चित्रं च सुष्ठु च ॥ त्र्यम्बो तु तुमुलं घोरं
चक्रतुर्नरराक्षसौ ॥ ६५ ॥ तयोः पृथक्पृथग्भीमः शुश्रुवं तुमुलः स्वनः ॥ स कंपं जनयामास निर्घात
इव दारुणः ॥ ६६ ॥ तयोः स भ्राजते शब्दस्तथा समरयत्तयोः ॥ सुघोरयोर्निःस्तनतोरंगने मेघ-
योरिव ॥ ६७ ॥ सुवर्णपुलैर्नाराचैर्बलवंतौ कृतव्रणौ ॥ प्रसुसुवाते रुधिरं कीर्तितौ जये धृतौ ॥
॥ ६८ ॥ ते गात्रयोर्निपतिता रुक्मपुंखाः शरा युधि ॥ असृग्दग्धा विनिष्पेतुर्विविशुधरणीतलम् ॥
॥ ६९ ॥ अन्ये सुनिश्चितैः शस्त्रैराकाशे संजघटिरे ॥ बभञ्जुश्चिच्छिदुश्चैव तयोर्बाणाः सहस्रशः ॥
॥ ७० ॥ स बभूव रणे घोरस्तयोर्वानमयश्च यः ॥ अग्निभ्यामिव दीप्ताभ्यां सत्रे कुशमयश्च यः ॥
॥ ७१ ॥ तयोः कृतव्रणौ देहौ शुश्रुभाते महात्मनोः ॥ सुपुष्पाविव निष्पन्नौ वने किंशुकशालमली ॥
॥ ७२ ॥ चक्रतुस्तुमुलं घोरं सन्निपातं मुहुर्मुहुः ॥ इन्द्रजिह्वलक्ष्मणश्चैव परस्परजयैषिणौ ॥ ७३ ॥
लक्ष्मणो रावणिं युद्धे रावणिश्चापि लक्ष्मणम् ॥ अन्योन्यं तावभिघ्नतौ न श्रमं प्रतिपद्यताम् ॥ ७४ ॥
बाणजालैः शरीरस्थैरवगाढैस्तरास्त्रिनौ ॥ शुश्रुभाते महावीर्यौ प्ररुढाविव पर्वतौ ॥ ७५ ॥ ततो
रुधिरसिक्तानि संवृतानि शरीरभ्रंशम् ॥ वज्राजुः सर्वगात्राणि ज्वलंत इव पावकाः ॥ ७६ ॥ तयोरथ
महान्कालो व्यतीयाद्युध्यमानयोः ॥ न च तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं चाप्यभिजगमतुः ॥ ७७ ॥ अथ समर-
परिश्रमं निहंतुं समरमुखेवज्जितस्य लक्ष्मणस्य ॥ प्रियहितमुपपादयन्महात्मा समरमुपेत्य विभीषणोऽ-
वतस्थे ॥ ७८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये व० सा० युद्धकांडे एकोनवतितमः

सर्गः ॥ ८९ ॥ युध्यमानौ ततो दृष्ट्वा प्रसक्तौ नरराक्षसौ ॥ प्रभिन्नाविव मातंगौ परस्पराभिर्यैषिणौ ॥ १ ॥
तबोर्युद्धं द्रष्टुकामो वरचापधरो बली ॥ शूरः स रावणभ्राता तस्यौ संग्राममूर्धनि ॥ २ ॥ ततो
विस्फोरयामास महदनुवस्थितः ॥ उत्ससर्ज च तीक्ष्णप्रात्राक्षसेषु महाशरान् ॥ ३ ॥ ते शराः
शिखिसंस्पर्शा निपतंतः समाहिताः ॥ राक्षसान्दरयामासुर्वज्रा इव महगिरिन् ॥ ४ ॥ विभी-
षणस्यानुचरास्तेऽपि शूलासिपट्टिशैः ॥ चिच्छिदुः समरे वीरान्नाक्षसान्नाक्षसोत्तमाः ॥ ५ ॥
राक्षसैस्तैः परिवृतः स तदा तु विभीषणः ॥ बभौ मध्ये प्रधृष्टानां कलभानामिव द्विपः ॥ ६ ॥
ततः संचोदमाने वै हरीत्रक्षोवधप्रियान् ॥ उवाच वचनं काले कालज्ञो रक्षसां वरः ॥ ७ ॥ एकोऽयं
राक्षसेन्द्रस्य परायणमवस्थितः ॥ एतच्छेषं बलं तस्य किं तिष्ठत हरीश्वराः ॥ ८ ॥ तस्मिन्
निहते पापे राक्षसे रणमूर्धनि ॥ रावणं वर्जयित्वा तु शेषमस्य बलं हतम् ॥ ९ ॥ प्रहस्तो निहतो
वीरो निकुम्भश्च महाबलः ॥ कुम्भकर्णश्च कुम्भश्च धूम्राक्षश्च निशाचरः ॥ १० ॥ जंबुमाली महामाली
तीक्ष्णवेगोऽशनिप्रभः ॥ सुमित्रो यज्ञकोपश्च वज्रदंष्ट्रश्च राक्षसः ॥ ११ ॥ संह्लादी विकटोऽरिभ्रस्तपनो
मंद एव च ॥ प्रयासः प्रघसश्चैव प्रजयो जय एव च ॥ १२ ॥ अत्रिकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च
वीर्यवान् ॥ विद्युज्जिह्वो द्विजिह्वश्च सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥ १३ ॥ अकंपनः सुपार्श्वश्च चक्रमाली च
राक्षसः ॥ कंपनः सत्त्ववंतश्च देवातकनारांतकौ ॥ १४ ॥ एताभिहृत्पातिबलान्वहून्नाक्षससत्तमान् ॥
बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा लंघ्यतां गोण्डं लघु ॥ १५ ॥ एतावदेव शेषं वो जेतव्यमिति वानराः ॥
हताः सर्वे समागम्य राक्षसा बलदर्पिताः ॥ १६ ॥ अयुक्तं निधनं कर्तुं पुत्रस्य जनिनुर्मम ॥ दृष्ट्वा समास्य

रामार्थे निहन्त्यां भ्रातुरात्मजम् ॥ १७ ॥ हंतुकामस्य मे वाष्पं चक्षुश्चैव निरुध्यति ॥ तमेवैष महा-
बाहुलक्ष्मणः शमयिष्यति ॥ १८ ॥ वानरा व्रत संभूय भृत्यानस्य समीपगान् ॥ इति तेनातियशसा
राक्षसेनाभिचोदिताः ॥ १९ ॥ वानरैर्द्रा जहृषिरे लंगूलानि च विव्यधुः ॥ ततस्तु कपिशार्दूलाः क्ष्वेदं-
तश्च पुनःपुनः ॥ मुमुक्षुर्विविधाबादान्मेघान्दृष्ट्वेव बर्हिणः ॥ २० ॥ जांबवानपि तैः सर्वैः सयूयैरभि-
संवृतः ॥ तेऽस्मभिस्ताडयामासुर्नैर्द्वैतैश्च राक्षसान् ॥ २१ ॥ निव्रतमृक्षाविपतिं राक्षसास्ते महाबलाः ॥
परिभत्स्य भयं त्यक्त्वा तमनेकविधायुधाः ॥ २२ ॥ शरैः परशुभिस्तीक्ष्णैः पट्टिशैर्यष्टितोमरैः ॥ जांब-
वंतं मृषे जघ्नुर्निव्रतं राक्षसीं चमूम् ॥ २३ ॥ स संप्रहारस्तुमुलः संजज्ञे कपिरक्षसाम् ॥ देवासुराणां
क्रुद्धानां यथा भीमो महास्वनः ॥ २४ ॥ हन्मानपि संक्रुद्धः सानुमुत्पाट्य पर्वतान् ॥ स लक्ष्मणं स्वयं
पृष्ठादवरोप्य महामनाः ॥ २५ ॥ राक्षसां कदनं चक्रे दुरासादः सहस्रशः ॥ स दत्त्वा तुमुलं युद्धं
पितृव्यस्यैन्द्रजिह्वली ॥ २६ ॥ लक्ष्मणं परवीरत्रयः पुनरेवाभ्यधावत ॥ तौ प्रयुद्धौ तदा वीरौ मृषे
लक्ष्मणराक्षसौ ॥ २७ ॥ शरीरघानभिवर्धतौ जघ्नतुस्तौ परस्परम् ॥ अभीक्ष्णमंतर्दधतुः शरजालैर्महाबलौ ॥ २८ ॥
चन्द्रादित्याविवोष्णांते यथा मेघैस्तरस्विनौ ॥ नद्यादानं न संधानं घनुषो वा परिग्रहः ॥ २९ ॥ न विप्र-
मोक्षो नाणानां न विक्रयो न विग्रहः ॥ न मुष्टिप्रतिसंधानं न लक्ष्यप्रतिपादनम् ॥ ३० ॥ अटश्यत
तयोस्तत्र युध्यतोः पाणिलाघवान् ॥ चापवेगप्रयुक्तैश्च बाणजालैः समंततः ॥ ३१ ॥ अंतरिक्षेऽभिसंपन्ने
न रूपणि चकाशिरे ॥ लक्ष्मणो रावणिश्चापि लक्ष्मणम् ॥ ३२ ॥ अव्यवस्था भवत्युग्रा
ताभ्यामन्योन्यविग्रहे ॥ ताभ्यामुभाभ्यां तरसा प्रस्तुष्टैर्विशिखैः क्षितैः ॥ ३३ ॥ निरंतरमिवकाशं बभूव

तमसावृतम् ॥ तैः पतद्भिश्च बहुभिस्तयोः शरशतैः शितैः ॥ ३४ ॥ दिशश्च प्रदिशश्चैव बभूवुः शरसं-
कुलाः ॥ तमसा पिहितं सर्वमासीत्प्रतिभयं महत् ॥ ३५ ॥ अस्तंगते सहस्रांशौ संवृतं तमसा च वै ॥
हथिरौघा महानद्यः प्रावर्तत सहस्रशः ॥ ३६ ॥ ऋव्यादा दारुणा वारिभ्यश्चिपुर्भीमनिःस्वनान् ॥ न
तदानीं वनौ वायुर्न च जञ्जाल पावकः ॥ ३७ ॥ स्वस्त्यस्तु लोकेश्य इति जजलपुस्ते महर्षयः ॥ संपेतु-
श्चात्र संतप्ता गंधर्वाः सह चारणैः ॥ ३८ ॥ अध राक्षसबिहस्य कृष्णान्कनकभूषणान् ॥ शरैश्चतुर्भिः
सौमित्रिविव्याध चतुरो हयान् ॥ ३९ ॥ ततोऽपरेण भस्मेन पीतेन निशितेन च ॥ संपूर्णयितमुत्तेन
सुपत्रेण सुवर्चसा ॥ ४० ॥ महेन्द्राशनिकल्पेन सूतस्य विचरिष्यतः ॥ स तेन बाणाशनिना तलशब्दालु-
नादिना ॥ ४१ ॥ लाघवाद्वाघवः श्रोमाच्छिद्यः कायादपाहरत् ॥ स अंतरि महातेजा हते मंदोदरी-
सुतः ॥ ४२ ॥ स्वयं सारथ्यमकरोत्पुनश्च धनुरस्पर्शन् ॥ तदद्भुतमभूत्तत्र सारथ्यं पश्यतां युधि ॥ ४३ ॥
हयेषु व्यग्रहस्तं ते विव्याध निशितैः शरैः ॥ धनुष्यथ पुनर्व्यग्रं हयेषु मुमुचे शरान् ॥ ४४ ॥ छिन्नेषु
तेषु बाणैर्धैर्विचरन्तमभीतवन् ॥ अर्दयामास समरे सौमित्रिः शीघ्रकृत्तमः ॥ ४५ ॥ निहतं सारथ्यं
दृष्ट्वा समरे रावणात्मजः ॥ प्रजहौ समरोद्ध्वं विपणजः स वभूव ह्य॥ ४६ ॥ विषण्णवदनं दृष्ट्वा राक्षसं
द्विर्यूथपाः ॥ ततः परमसंहृष्टा रक्षमणं चाभ्यपूजयन् ॥ ४७ ॥ ततः प्रमाथी रभसः शरभो गंधमा-
दनः ॥ अमृष्यमाणाश्चत्वारश्चक्रुर्वेगं हरीश्वराः ॥ ४८ ॥ ते चास्य हयमुख्येषु तूर्णमुत्पत्य वानराः ॥
चतुर्षु सुमहावीर्यां निपेतुर्भीमविक्रमाः ॥ ४९ ॥ तेषामधिष्ठितानां तैर्वानरैः पर्वतोपमैः ॥ मुखेभ्यो कश्चिं
व्यक्तं हयानां समवर्तत ॥ ५० ॥ ते हया मथिता भग्ना व्यसत्रो घृष्टाणि गताः ॥ ते निहत्य हयांस्तस्य प्रमथ्य

च महारथम् ॥ ५१ ॥ पुनरुत्पत्य वेगेन तस्थुर्लक्ष्मणपार्श्वतः ॥ ५२ ॥ स हताश्वाद्बभ्रुत्य रथान्मथितसार-
थिः ॥ शरवर्षेण सौमित्रिमभ्यधावत रावणिः ॥ ५३ ॥ ततो महेन्द्रप्रतिमः स लक्ष्मणः पद्मतिनं तं
निहतैर्हयोत्तमैः ॥ सृजंतमाजौ निशिताच्छरोत्तमान्भृशं तदा बाणतैर्व्यदारयत् ॥ ५४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० युद्धकांडे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥
स हताश्वो महातेजा भूमौ तिष्ठन्निशाचरः ॥ इन्द्रजित्परमक्रुद्धः संप्रजञ्जाल तेजसा ॥ १ ॥ तौ धन्विनौ
जिघांस्तावन्योन्यभिपुभिर्भृशम् ॥ विजयेत्ताभिनिष्क्रांतौ वने गजवृषाविव ॥ २ ॥ निर्वह्यंतश्चान्योन्यं
ते राक्षसवनौकसः ॥ भर्तारं नं जहृयुद्धे संपतंतस्ततस्ततः ॥ ३ ॥ ततस्ताव्राक्षसान्सर्वान्हर्षयन्नावणा-
त्मजः ॥ स्तुन्वानो हर्षमाणश्च इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥ तमसा बहुलेनेमाः संसक्ताः सर्वतो दिशः ॥
नेह विज्ञायते स्वां वा परो वा राक्षसोत्तमाः ॥ ५ ॥ शृष्टं भवंतो युध्यंतु हरीणां मोहनाय वै ॥ अहं
तु रथमास्थाय आगमिष्यामि संयुगे ॥ ६ ॥ तथा भवंतः कुर्वंतु यथेमे हि वनौकसः ॥ न युध्ययुर्महा-
त्मानः प्रविष्टे नगरं मयि ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा रावणमुतो वंचयित्वा वनौकसः ॥ प्रविवेश पुरीं लंकां रथ-
हेतोरभिग्राह ॥ ८ ॥ स रथं भूषयित्वाथ रुचिरं हेमभूषितम् ॥ प्रासातिसिंहरसंयुक्तं युक्तं परमवालिभिः
॥ ९ ॥ अविष्टवं ह यज्ञेन सूतेनाप्तोपदेशिना ॥ आरुरोह महातेजा रावणिः समित्तियजः ॥ १० ॥ स
राक्षसगणमुखैर्वृतो मंदोदरीसुतः ॥ निर्यायां नगराद्धारः कृतांतवल्चोदितः ॥ ११ ॥ सोऽभिनिष्कन्य
नगरादिन्द्रजित्परमौजसा ॥ अभ्ययाज्जनैरैश्वर्यलक्ष्मणं सविभीषणम् ॥ १२ ॥ ततो रथमालोक्य
सौमित्रो रावणात्मजम् ॥ वानराश्च महावीर्या राक्षसश्च विभीषणः ॥ १३ ॥ विस्मयं परमं जग्मुर्लोष-

धातस्य धीमतः ॥ रावणिश्चापि संक्रुद्धो रणे वानरयूथपान् ॥ १४ ॥ पातयामास बाणौघैः शतशोऽथ
सहस्रशः ॥ स मंडलीकृतधनू रावणिः समित्तिजयः ॥ १५ ॥ हरीनभ्याह्ननकुद्धः परं लाघवमास्थितः ॥
ते वध्यमाना हरयो नाराचैर्भूमिविक्रमैः ॥ १६ ॥ सौमित्रिं शरणं प्राप्ताः प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ ततः
समरकोपेन ज्वलितो रघुनंदनः ॥ चिच्छेद् कामुकं तस्य दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ १७ ॥ सोऽन्य-
त्कामुकमादाय सज्जं चक्रे त्वरन्निव ॥ तदप्यस्य त्रिभिर्बाणैर्लक्ष्मणो निरकृतं ॥ १८ ॥
अथैनं छिन्नघन्वानमाशीविषविषोपमैः ॥ विव्याधोरसि सौमित्री रावणिं पंचभिः शरैः ॥ १९ ॥
ते तस्य कायं निर्भिद्य मदाकामुकनिःसृताः ॥ निपेतुर्धरणीं बाणा रक्ता इव महोरगाः ॥ २० ॥ स
च्छिन्नघन्वा रुधिरं वमन्वक्त्रेण रावणिः ॥ जग्राह कामुकश्रेष्ठं दृढवयं बलवत्तरम् ॥ २१ ॥ स
लक्ष्मणं समुद्दिश्य परं लाघवमास्थितः ॥ ववर्ष शरवर्षाणि वर्षाणीव पुरंदरः ॥ २२ ॥ मुक्तमिद्रजिता
तनु शरवर्षमर्दिदमः ॥ अवारयदसंभ्रांतो लक्ष्मणः सुदुरासदम् ॥ २३ ॥ संदर्शयामास तदा रावणिं
रघुनंदनः ॥ असंभ्रांतो महातेजास्तदद्भुतमिवाभवन् ॥ २४ ॥ ततस्तानाक्षसान्सर्वोत्थिभिरैककमाहवे ॥
अविध्यत्परमकुद्धः शीघ्राक्षं संप्रदर्शयन् ॥ राक्षसेन्द्रस्तु ते चापि बाणौघैः समताडयन् ॥ २५ ॥ सोऽ-
नितिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुघातिना ॥ असक्तं प्रपयामास लक्ष्मणाय बहूच्छरान् ॥ २६ ॥ तानग्रा-
प्ताच्छित्तैर्बाणैश्चिच्छेद् परवीरहा ॥ सारथ्येस्य चरणे रथिनो रथसत्तमः ॥ २७ ॥ शिरो जह्वा रधर्मत्सा
भलेनानतपर्वणा ॥ असूतास्ते हयास्तत्र रथमहुरिवकुवाः ॥ २८ ॥ मंडलान्यभिधावंति तदद्भुतमि-
वाभवन् ॥ अमर्षवशमापन्नः सौमित्रिदृढविक्रमः ॥ २९ ॥ प्रह्वविध्यद्वयांस्तस्य शरैर्विनासयनणे ॥

अमर्षमाणस्तत्कर्म रावणस्य सुतो रणे ॥ ३० ॥ विव्याध दशभिर्बाणैः सौमित्रि रोमहर्षणम् ॥ ते
तस्य वज्रप्रतिमाः शराः सपविषोपमाः ॥ विलयं जगुरागत्य कवचं कांचनप्रभम् ॥ ३१ ॥ अभेद्य-
कवचं मत्वा लक्ष्मणं रावणात्मजः ॥ ललाटे लक्ष्मणं बाणैः सुपुलैखिभिर्द्रुजित् ॥ ३२ ॥ अविध्यत्प-
रमकुट्टः शीघ्रमखं प्रदर्शयन् ॥ तैः पृषत्कैल्लाटस्थैः शुशुभे रघुनन्दनः ॥ ३३ ॥ रणाग्रे समरस्त्राघो
त्रिष्टुंग इव पर्वतः ॥ स तथाप्यदितो बाणै राक्षसेन तदा मृधे ॥ ३४ ॥ तमाशु प्रतिविव्याध लक्ष्मणः
पंचभिः शरैः ॥ विकृण्वद्द्रुजितो युद्धे वदने शुभकुण्डले ॥ ३५ ॥ लक्ष्मणेन्द्रजितौ वीरौ महाबलशरा-
सनौ ॥ अन्योन्यं जघतुर्वीरौ विशिखैर्भीमविक्रमौ ॥ ३६ ॥ ततः शोणितदिग्धगंगौ लक्ष्मणेन्द्रजितवुभौ ॥
रणे तौ रेजतुर्वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३७ ॥ तौ परस्परमभ्येत्य सर्वगात्रेषु धन्विनौ ॥ घोरैर्वि-
व्यधतुर्बाणैः कृतमावावुभौ जये ॥ ३८ ॥ ततः समरकोपेन संयुतो रावणात्मजः ॥ विभीषणं त्रिभि-
र्बाणैर्विव्याध वदने शुभे ॥ ३९ ॥ अयोमुलैखिभिर्विद्धु राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ॥ एकैकानभिविव्या-
ध तान्सर्वान्दिरियुथपान् ॥ ४० ॥ तस्मै दडतरं कुट्टो जघान गदया हयान् ॥ विभीषणो महा-
नेजा रावणोः सुदुरात्मनः ॥ ४१ ॥ स हताश्रादवप्लुत्य स्थानमश्रितसाराथिः ॥ अथ शक्तिं
महातेजाः पितृव्याय सुमोच ह ॥ ४२ ॥ तामापतंतीं संप्रेक्ष्य सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ विच्छेद
निशितैर्बाणैर्दशधा पातयद्भुवि ॥ ४३ ॥ तस्मै दडयन्तुः कुट्टो हताश्वाय विभीषणः ॥ वज्र-
स्पर्शसमानपंच ससर्जोरसि मार्गणान् ॥ ४४ ॥ ते तस्य कायं भित्त्वा तु रुक्मपुंखा निमि-
त्तगाः ॥ बभूवुर्लोलिता दिग्धा रक्ता इव महोरगाः ॥ ४५ ॥ स पितृव्यस्य संकुट्ट इन्द्रजिच्छरमाददे ॥ उत्त-

सं रक्षसां मध्ये यमदत्तं महाबलम् ॥ ४६ ॥ तं समीक्ष्य महातेजा महेषु तेन संधितम् ॥ लक्ष्मणोऽप्या-
 ददे बाणमन्यद्गीमपराक्रमः ॥ ४७ ॥ कुबरेण स्वयं स्वप्ने यद्वत्तमितात्मना ॥ दुर्जयं दुर्विषयं च
 भेद्वैरपि सुरासुरैः ॥ ४८ ॥ तयोस्तु धनुषी श्रेष्ठे बाहुभिः परिचोपमैः ॥ विकृष्यमाणे बलवत्कौचाविव
 बुक्कजतुः ॥ ४९ ॥ ताभ्यां तु धनुषि श्रेष्ठे संहितौ सायकोत्तमौ ॥ विकृष्यमाणौ वीराभ्यां भृशं जज्व-
 लतुः श्रिया ॥ ५० ॥ तौ भासयन्तावाकाशं धनुर्भ्यां विशिलौ च्युतौ ॥ मुखेन मुखमाहृत्य सन्निपेतुरो-
 जसा ॥ ५१ ॥ सन्निपातस्तयोश्चासीच्छरयोर्धोरूपयोः ॥ सधूमविस्फुल्लिगश्च तज्जोऽग्निदर्शणोऽभवत् ॥
 ॥ ५२ ॥ तौ महाग्रहसंकाशावन्योन्यं सन्निपत्य च ॥ संग्रामे शतधा यातौ मेदिन्यां चैव पेततुः ॥ ५३ ॥
 शरौ प्रतिहतौ दृष्ट्वा तावुभौ रणमूर्धनि ॥ त्रीदितौ जातरोषौ च लक्ष्मणेंद्रजितौ तदा ॥ ५४ ॥ स
 संरब्धस्तु सौमित्रिरखं वारुणमाददे ॥ रौद्रं महेंद्रजिद्युद्धे व्यसृजद्युद्धाविष्टितः ॥ ५५ ॥ तेन तद्विहतं शस्त्रं वारुणं
 परमाद्भुतम् ॥ ततः क्रुद्धो महातेजा इंद्रजित्समितिजयः ॥ आमेयं संदधे दीपं स लोकं संक्षिपन्निव ॥
 ॥ ५६ ॥ सौर्येणाखेग तं वीरो लक्ष्मणः पर्यवारयन् ॥ अखं निवारितं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥
 ॥ ५७ ॥ आददे निशितं बाणमासुरं शत्रुदारुणम् ॥ तस्माच्चापाद्दिनिष्येभुर्मास्वराः कूटमुद्राः ॥ ५८ ॥
 शुलगानि च सुगुण्डयश्च गदाः खट्वाः परश्वहाः ॥ तद्दृष्ट्वा लक्ष्मणः संख्ये घोरसखं सुदारुणम् ॥ ५९ ॥
 अवार्थं सर्वभूतानां सर्वशस्त्रविदारुणम् ॥ माह्वरेण द्युतिमांस्तदखं प्रत्यवारयन् ॥ ६० ॥ तयोः सम-
 भवद्युद्धमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ गगनस्थानि भूतानि लक्ष्मणं पर्यवारयन् ॥ ६१ ॥ भैरवाभिरुते भीमैर्युद्धे
 वानररक्षसाम् ॥ भूतैर्वह्निभिराकाशं विस्मितैरावृतं वभौ ॥ ६२ ॥ ऋण्यः पितरो देवा गंधर्वागरुडोरगाः ॥

शतक्रतुं पुरस्कृत्य ररक्षुर्लक्ष्मणं रणे ॥ ६३ ॥ अथान्यं मार्गेणश्रेष्ठं संदधे राघवानुजः ॥ हुताशनसम-
स्पर्शे रावणात्मजदारणम् ॥ ६४ ॥ सुपत्रमनुवृत्तांगं सुपर्वाणं सुसंस्थितम् ॥ सुवर्णविकृतं वीरः
शरीरांतकरं शरम् ॥ ६५ ॥ दुरावारं दुर्विपमं राक्षसांतां भयावहम् ॥ आशीविषविषप्रख्यं
देवसंघैः समर्चितम् ॥ ६६ ॥ येन शक्रो महातेजा दानवानजयत्प्रभुः ॥ पुरा देवासुरे युद्धे
वीर्यवान्हरिवाहनः ॥ ६७ ॥ अयैद्रमखं सौमित्रिः संयुगेव्यपराजितम् ॥ शरश्रेष्ठं धनुः श्रेष्ठे विकर्ष-
न्निद्रमव्रवीन् ॥ ६८ ॥ (संधायाभिद्रुदमनं विचकर्षे शरासनम् ॥ सव्यमायम्य दुर्धर्षं कालो लोकक्षयं
यथा ॥ संधाय धनुषि श्रेष्ठे विकर्षन्निद्रमव्रवीन् ॥ ११ ॥) लक्ष्मीवल्लक्ष्मणो वाक्यमर्थसाधकमा-
त्मनः ॥ धर्मात्मा सत्यसंधश्च रामो दाशरथिर्थादि ॥ पौरुषे चाप्रतिद्वंद्वस्तदैतं जहि रावणिम् ॥ ६९ ॥
इत्युक्त्वा बाणमाकर्णं विकृष्य तमजिह्वागम् ॥ लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जैर्द्रुजितं प्रति ॥ ७० ॥
ऐंद्राक्षेण समायुज्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ७१ ॥ तच्छिरः सशिरखाणं श्रीमञ्ज्वलितकुंडलम् ॥
प्रमथ्यैर्द्रुजितः कायत्पतयामास भूतले ॥ ७२ ॥ तद्राक्षसतनूजस्य भिन्नरक्तं शिरो महत् ॥ तपनीय-
निभं भूमौ दृष्टो रुधिरोक्षितम् ॥ ७३ ॥ हतः स निपपाताथ धारणां रावणात्मजः ॥ कत्रची सशिर-
खाणो विप्रविद्धशरासनः ॥ ७४ ॥ युक्तयुस्तं ततः सर्वे वानराः सविर्भीषणाः ॥ हृष्यते निहते
तस्मिन्देवा वृत्रवधे यथा ॥ ७५ ॥ अथांतरिक्षे भूतानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ जज्ञेऽथ जयसन्नादो
गंधर्वाप्सरसामपि ॥ ७६ ॥ पतितं समभिज्ञाय राक्षसी सा महाचमूः ॥ वध्यमाना दिशो भेजे हरि-
भिर्जितकाशिभिः ॥ ७७ ॥ वानरैर्वध्यमानास्ते शस्त्राण्युत्सृज्य राक्षसाः ॥ लंकाभिमुखाः ससुश्रं-

देवाः ॥ ९५ ॥ इत्यर्थे श्रीमद्रा० वाल्मी० अदि० च० सा० युद्धकांडे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥
 रुधिरछिन्नगात्रस्तु लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ बभूव हृष्टस्तं हत्वा शत्रुजेतारमाहवे ॥ ११ ॥ ततः स जांबवंतं च
 हनूषंतं च वीर्यवान् ॥ सिन्धुपत्य महातेजास्तांश्च सर्वान्वनौकसः ॥ १२ ॥ आजगाम ततः शीघ्रं यत्र सुग्रीवराघवौ ॥
 विभीषणमवष्टभ्य हनूषंतं च लक्ष्मणः ॥ ३ ॥ ततो राममभिक्रम सौमित्रिरभिवाद्य च ॥ तस्यौ
 भ्रातृसर्माप्रस्थः शक्रस्यैद्रानुजो यथा ॥ ४ ॥ निष्टनन्निव चागत्य राघवाय महात्मने ॥ आचवक्षे
 तदा वीरो घोरमिद्रजितो वधम् ॥ ५ ॥ रावणेस्तु शिरश्छिन्नं लक्ष्मणेनैद्राजिद्वधम् ॥ न्यवेक्ष्यत
 रामाय तदा हृष्टो विभीषणः ॥ ६ ॥ श्रुत्वैव तु महावीर्यो लक्ष्मणेनैद्राजिद्वधम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे
 वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ७ ॥ साधु लक्ष्मण तुष्टोऽस्मि कर्म चासुकरं कृतम् ॥ रावणेह विनाशेन
 जितमित्युपाधारय ॥ ८ ॥ स तं शिरस्युपाधाय लक्ष्मणं कीर्तिवर्धनम् ॥ लज्जमानं ब्रह्मस्नेहोदकमारो-
 प्य वीर्यवान् ॥ ९ ॥ उपवेश्य तमुत्संगे परिष्वज्यावपीडितम् ॥ भ्रातरं लक्ष्मणं स्निग्धं पुनः पुन-
 न्दैक्षत ॥ १० ॥ शल्यसंपीडितं शस्तं निःश्वसंतं तु लक्ष्मणम् ॥ रामस्तु दुःखसंतपं तं तु निःश्वासपी-
 डितम् ॥ ११ ॥ मूर्ध्नि चैनमुपाधाय भूयः संस्पृश्य च त्वरन् ॥ उवाच लक्ष्मणं वाक्यमाश्वास्य
 पुरुषवधः ॥ १२ ॥ कृतं परमकल्याणं कर्म दुःकरकर्मणा ॥ अद्य मन्ये हते पुत्रे रावणं निहतं युधि
 ॥ १३ ॥ अद्याहं विजयी शत्रौ हवे तस्मिन्दुरात्मनि ॥ रावणस्य वृशंसस्य दिष्टया वीर त्वया रणे
 ॥ १४ ॥ छिन्नो हि दक्षिणो बाहुः स हि तस्य व्यपाश्रयः ॥ विभीषणहन्तमङ्गथां कृतं कर्म महद्गणे
 ॥ १५ ॥ अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरः कथंचिद्विनिपातितः ॥ निरभिन्नः कृतोऽस्यद्य नियोग्यति हि रावणः

॥ १६ ॥ बलव्यूहेन महताः निर्यास्यति हि रावणः ॥ बलव्यूहेन महता श्रुत्वा पुत्रं निपातितम् ॥ १७ ॥ तं पुत्रवधसंतप्तं निर्यातं रक्षसाधिपम् ॥ बलेनावृत्य महता निहिनिष्यामि दुर्जयम् ॥ १८ ॥ त्वया लक्ष्मण नाथेन सीता च पृथिवी च मे ॥ न दुष्प्रापा हते तस्मिन्लक्ष्मणेतरि चाहवे ॥ १९ ॥ स तं भ्रातरमाश्वास्य परिष्वज्य च राघवः ॥ रामः सुषेणं मुदितः समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ २० ॥ विशाल्योऽयं महाप्राज्ञः सौमित्रिर्मित्रवत्सलः ॥ यथा भवति सुस्वस्थस्तथा त्वं समुदाचर ॥ २१ ॥ विशल्यः क्रियतां क्षिप्रं सौमित्रिर्मित्रवत्सलः ॥ ऋक्षवानरसैन्यानां शूरणां द्रुमयोधिनाम् ॥ २२ ॥ ये चायन्येऽत्र युध्यन्ति सशल्या व्रणिनस्तथा ॥ तेऽपि सर्वे प्रयत्नेन क्रियतां सुखिनस्तथा ॥ २३ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण महात्मा हरियुथपः ॥ लक्ष्मणाय ददौ नस्तः सुषेणः परमौषधम् ॥ २४ ॥ स तस्य गंधमात्राय विशल्यः समपद्यत ॥ तदा निर्वेदनश्चैव संरुद्धप्राण एव च ॥ २५ ॥ विभीषणमुखात्तं च सुहृदां राघवाज्ञया ॥ सर्ववानरमुख्यानां चिकित्सामकरोत्तदा ॥ २६ ॥ ततः प्रकृतिमापन्नो हतशल्यो गतक्लमः ॥ सौमित्रिमुमुदे तत्र क्षणेन विगतज्वरः ॥ २७ ॥ तदैव रामः भूवगाधिपस्तथा विभीषणश्चर्क्षपतिश्च वीर्यवान् ॥ अवेक्ष्य सौमित्रिमरोगमुत्थितं मुदा ससैन्याः सुचिरं जहविरौ ॥ २८ ॥ अपूजयत्कर्म स लक्ष्मणस्य सुदुष्करं दाशरथिर्महात्मा ॥ बभूव हृष्टो युधि वानरेऽङ्गे निशम्य तं शक्रजितं निपातितम् ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० युद्धकांडे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥ ततः पौलस्त्य-सचिवाः श्रुत्वा चेंद्रजितो वधम् ॥ आचवक्षुरवज्ञाय दशग्रीवाय सत्वरः ॥ १ ॥ युद्धे हतो महाराज लक्ष्मणेन तवात्मजः ॥ विभीषणसहायेन मिषतां नो महाह्वतिः ॥ २ ॥ शूरः शूरेण संगम्य संयुगेष्व-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ९३. *

(१२०१)

पराजितः ॥ लक्ष्मणेन हतः शूरः पुत्रस्ते त्रिबुधेन्द्रजित् ॥ ३ ॥ गतः स परमाँलोकान्शरैः संतप्य लक्ष्म-
णम् ॥ स तं प्रतिभयं श्रुत्वा वधं पुत्रस्य दारुणम् ॥ ४ ॥ घोरमिन्द्रजितः संख्ये कदमलं प्राविशन्म-
हत् ॥ उपलभ्य चिरात्संज्ञां राजा राक्षसपुंगवः ॥ ५ ॥ पुत्रशोककुलो दीनो विडलापाकुलेंद्रियः ॥ हा
राक्षसचमूख्य मम वत्स महाबल ॥ ६ ॥ जित्वेन्द्रं कथमद्य त्वं लक्ष्मणस्य वशं गतः ॥ ननु
त्वमिषुभिः क्रुद्धो मिथाः काशंतकावपि ॥ ७ ॥ मंदरस्यापि शृंगाणि किं पुनर्लक्ष्मणं युधि ॥ अद्य
वैवस्वतो राजा मूयो बहुमतो मम ॥ ८ ॥ येनाद्य त्वं महाबाहो संयुक्तः कालधर्माणा ॥ एष पंथाः
सुयोधानां सर्वाभरणेष्वपि ॥ यः कृते हन्यते भर्तुः स पुमान्स्वर्गमृच्छति ॥ ९ ॥ अद्य देवगणाः
सर्वे लोकपाला महर्षयः ॥ हवर्मिन्द्रजितं दृष्ट्वा सुखं स्वप्स्यंति निर्भयाः ॥ १० ॥ अद्य लोक-
खयः कृत्स्ना पृथिवी च सकान्ता ॥ एकैर्नैन्द्रजिता हीना शून्येव प्रतिभाति मे ॥ ११ ॥ अद्य
नैर्भूतकन्यानां श्रोत्र्याम्यंतःपुरे रवम् ॥ करेणुसंघस्य यथा निनादं गिरिगह्वरे ॥ १२ ॥ द्यौर्वराज्यं
च लंकां च रक्षांसि च परतप ॥ मातरं मां च भार्याश्च क्व गतोऽसि त्रिहाय नः ॥ १३ ॥
मम नाम त्वया वीर गतस्य यमसादनम् ॥ भेतकार्याणि कार्याणि विपरीते हि वर्तते ॥ १४ ॥ स
त्वं जीवति सुप्रति लक्ष्मणेन च राघवे ॥ मम शल्यमनुद्धृत्य क्व गतोऽसि विहाय नः ॥ १५ ॥ एवमा-
दि विलापार्तं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ आविशेत् महाकोपः पुत्रव्यसनसंभवः ॥ १६ ॥ प्रकृत्या
कोपनं हेनं पुत्रस्य पुनराधयः ॥ दीपिं संदीपयामासुर्धर्मैर्दमिव रश्मयः ॥ १७ ॥ (लब्धते मृकुट्मि-
त्रं संगताभिव्यरोचत ॥ युगान्ते सह कौस्तुभमहोर्निभिरिवोदधिः ॥ १८ ॥) कोपाद्विजृम्भमाणस्य वक्त्रादध-

स्वामिव ज्वलन् ॥ उत्पपात स धूमाग्निद्वृत्रस्य वदनादिव ॥ १८ ॥ स पुत्रवधसंतप्तः शूरः क्रोधवशं
गतः ॥ समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या वैदहारोचयद्वधम् ॥ १९ ॥ तस्य प्रकृत्या रक्ते च रक्ते क्रोधाग्निनापि च ॥
रावणस्य महाघोरं दांसं नेत्रे बभूवतुः ॥ २० ॥ घोरं प्रकृत्या रूपं तत्तस्य क्रोधाग्निमुच्छ्रितम् ॥
बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव व्यवस्थितम् ॥ २१ ॥ तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुर्बिंदवः ॥ द्रोपा-
भ्यामिव दीप्ताभ्यां साचिषः स्नेहबिंदवः ॥ २२ ॥ दंतान्विदशतस्तस्य श्रूयते दशनस्वनः ॥ यंत्रस्या-
कृष्यमाणमय मध्नतां दानवैरिव ॥ २३ ॥ (कालाग्निरिव संकुद्धो यांयां दिशमवैक्षत ॥ तस्यांतस्थां
भयत्रस्ता राक्षसाः संविलित्यरे ॥ १ ॥) तमंतकमिव क्रुद्धं चराचराचिह्नादिपुम् ॥ वीक्षमाणं दिशः
सर्वां राक्षसा नोपचक्रमुः ॥ २४ ॥ ततः परमसंकुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ॥ अब्रवीदक्षसां मध्ये
संस्तंभयिषुगाह्वे ॥ २५ ॥ मया वर्षसहस्राणि चरित्वा परमं तपः ॥ सेषुतेष्ववकाशेषु स्वयंभूः परितो-
षितः ॥ २६ ॥ तस्यैव तपसां व्युष्ट्या प्रासादाच्च स्वयंभुवः ॥ नासुरेभ्यो न देवेभ्यो मयं मम कदा-
चन ॥ २७ ॥ कवचं ब्रह्मदत्तं मे यददित्यसमप्रभम् ॥ देवासुरविमर्देषु न च्छिन्नं वज्रमुष्टिभिः ॥ २८ ॥
तेन मामद्य संयुक्तं रथयामिह संयुगं ॥ प्रतीयात्कोऽद्य मामाजौ साक्षादपि पुरंदरः ॥ २९ ॥ यत्त-
दाभिप्रसन्नं सशरं कामुकं महन् ॥ देवासुरविमर्देषु मम दत्तं स्वयंभुवा ॥ ३० ॥ अद्य त्वयंशतर्भां
घनुरुत्थाप्यतां मम ॥ रामलक्ष्मणयोरेव वधाय परमाह्वे ॥ ३१ ॥ स पुत्रवधसंतप्तः क्रूरः क्रोधवशं गतः ॥
समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या सर्वां हंतुं व्यवस्यत ॥ ३२ ॥ प्रत्यवेक्ष्य तु ताम्राक्षः सुघोरो घोरदर्शनः ॥
दीप्तो दीनस्वरान्सर्वैस्तानुवाच निशाचरान् ॥ ३३ ॥ मायया मम व्रत्सेन वंचनार्थं वनोक्तसाम् ॥

किंचिदेव हतं तत्र सीतेयमिति दर्शितम् ॥ ३४ ॥ तदिदं तथ्यमेवाहं करिष्ये श्रियमात्मनः ॥ वैदेहीं
नाशयिष्यामि क्षत्रबन्धुमनुव्रताम् ॥ इत्येवमुक्त्वा सचिवान्खड्गमाशु परामृशम् ॥ ३५ ॥ उद्धृत्य गुणसं-
पन्नं विमलंबरवर्चसम् ॥ निष्पपात स वगेन सभार्यः सचिवैर्वृतः ॥ ३६ ॥ रावणः पुत्रशोकैः
भृशमाकुलचेतनः ॥ संकुद्धः खड्गमावाय सहसा यत्र मैथिली ॥ ३७ ॥ व्रजंतं राक्षसं प्रेक्ष्य सिंहनादं
विचुक्रुशुः ॥ ऊचुश्चान्योन्यमालिङ्ग्य संकुद्धं प्रेक्ष्य राक्षसम् ॥ ३८ ॥ अर्धेन तातुर्भौ दृष्ट्वा भ्रातरौ
प्रव्यथिष्यतः ॥ लोकापाला हि चत्वारः कुङ्केनानेन निर्जिताः ॥ बहवः शत्रवश्चान्ये संयुगेष्वभिपाति-
ताः ॥ ३९ ॥ त्रिषु लोकेषु रत्नानि भुङ्क्ते चाहृत्य रावणः ॥ विक्रमे च बले चैव नास्त्यस्य सदृशो
भुवि ॥ ४० ॥ तेषां संजल्पमानानामशोकवनिष्ठां गताम् ॥ अभिदुद्राव वैदेहीं रावणः क्रोधमूर्च्छितः
॥ ४१ ॥ वार्यमाणः सुसंकुद्धः सुहृद्भिर्हितबुद्धिभिः ॥ अभ्यधावत संकुद्धः स्ने प्रहो रोहिणीमिव
॥ ४२ ॥ मैथिली रक्ष्यमाणा तु राक्षसीभिरानदिता ॥ ददर्श राक्षसं कुद्धं निखिंशवरधारिणम् ॥ ४३ ॥
तं निशम्य सनिखिंशं व्यथिता जनकात्मजा ॥ निवार्यमाणं बहुशः सुहृद्भिरनिवर्तितम् ॥ ४४ ॥ सीता
दुःखसमाविष्टा विलपतीदमब्रवीत् ॥ यथायं मामभिकुद्धः समभिद्रवति स्वयम् ॥ वधिष्यति सनाथां
मामनाथामिव दुर्मतिः ॥ ४५ ॥ बहुशश्चोदयामास भर्तारं मामनुव्रताम् ॥ भार्या मम भवत्स्वेति प्रत्या-
ख्यातो ध्रुवं मया ॥ ४६ ॥ सोऽयं मामनुपस्थाने व्यक्तं नैराश्रयमागतः ॥ क्रोधमोहसमाविष्टो व्यक्तं
मां हंतुमुद्यतः ॥ ४७ ॥ अथवा तौ नरव्याघ्रौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ मन्निमित्तमनोर्येण समरेऽद्य
निपातितौ ॥ ४८ ॥ मरवो हि महाबाहो राक्षसानां भ्रुता मया ॥ बहूनामिह दृष्टानां तथा विक्रोशतां श्रियम्

॥ ४९ ॥ अहो धिक्मन्त्रिमित्तोऽयं विनाशो राजपुत्रयोः ॥ अथवा पुत्रशोकेन अहत्वा रामलक्ष्मणौ ॥ ५० ॥
विधमिष्यति मां रौद्रो राक्षसः पापनिश्चयः ॥ हन्तूमतस्तु तद्वाक्यं न कृतं क्षुद्राया मया ॥ ५१ ॥ यद्यहं तस्य
पृष्ठेन तदायासमनिर्जिता ॥ नाद्यैवमनुशोचयं भर्तुरङ्कगता सती ॥ ५२ ॥ मन्ये तु हृदयं तस्याः कांसल्यायाः फालि-
व्यति ॥ एकपुत्रा यदा पुत्रं विनष्टं श्रोष्यते युधि ॥ ५३ ॥ सा हि जन्म च बाल्यं च यावन् च महात्मनः ॥ धर्म-
कार्याणि रूपं च रुदती संस्मरिष्यति ॥ ५४ ॥ निराशा निहते पुत्रे दत्त्वा श्राद्धमचेतना ॥ अग्निमावेक्ष्यते
नूतमपो वापि प्रवेक्ष्यति ॥ ५५ ॥ धिगस्तु कुञ्जामसतीं मंथरां पापनिश्चयाम् ॥ यन्निमित्तमिमं शोकं
कौसल्या प्रतिपत्स्यते ॥ ५६ ॥ इत्येवं मैथिलीं दृष्ट्वा विलपन्ती तपस्विनीम् ॥ रोहिणीमिव चंद्रेण
विना ग्रहवशं गताम् ॥ ५७ ॥ एतस्मिन्नंतरे तस्य अमात्यः शीलवान्छुचिः ॥ सुपाश्वो
नाम मेधावी रावणं रक्षसां वरम् ॥ निवारयमाणः सचिर्वैरिदं वचनमब्रवीन् ॥ ५८ ॥ कथं नाम दश-
ग्रीव साक्षाद्वैश्रवणानुज ॥ हंतुमिच्छसि वैदेहीं क्रोधाद्धर्ममास्य च ॥ ५९ ॥ वेदविद्यात्रतस्नातः
स्वकर्मनिरतस्तथा ॥ स्त्रियः कस्माद्धवं वीर मन्यसे राक्षसेश्वर ॥ ६० ॥ मैथिलीं रूपसंपन्नां प्रत्यवे-
क्षस्व पार्थिव ॥ तस्मिन्नेव सदास्माभिराहवे क्रोयमुत्सृज ॥ ६१ ॥ अभ्युत्थानं त्वमद्यैव कृत्वा पशुचतु-
दंशो ॥ कृत्वा निर्याह्यमावासां विजयाय बलैर्दृतः ॥ ६२ ॥ शूरो धीमान्नयो ब्रह्मणे रथप्रवरमास्थितः ॥
हत्वा दाशरथिं सोमं भवान्प्राप्स्यति भौथलीम् ॥ ६३ ॥ स तदुपात्मा सुहृता निवेदितं वचः सुवर्ग्यं
प्रतिगृह्य रावणः ॥ गृहं जगामाय ततश्च वीर्यवानुनः सभां च प्रययौ सुहृद्भृतः ॥ ६४ ॥ इत्यार्षे
श्रीमद्रा० वाल्मी० अ. दि० च० सा० युद्धकाण्डे त्रितवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥ स प्राविश्य सभां राजा

दीनः परमदुःखितः॥ निमसादासने मुखे सिंहः क्रुद्ध इव श्वसन् ॥ १ ॥ अत्रवीच स तान्सर्वान्वल-
 मुख्यान्महाबलः ॥ रावणः प्राञ्जलिर्वाक्त्र्यं पुत्रव्यसनकर्षितः ॥ २ ॥ सर्वे भवंतः सर्वेण हस्त्यश्वेन
 समावृताः ॥ निर्योत रथसंचैश्च हस्त्यश्वैश्चोपशोभिताः ॥ ३ ॥ एकं ग्रामं परिक्षिप्य समरे हंतुमर्हथ ॥
 प्रहृष्टाः शारवर्माणि प्रावृट्छल इवांनुदाः ॥ ४ ॥ अथत्राहं शौरस्तीक्ष्णैर्भ्रमगात्रं महाहवे ॥ भवद्भिः
 क्षौं निहंतास्मि रामं लोकस्य पश्यतः ॥ ५ ॥ इत्येतद्वाक्यमादाय राक्षसेद्रस्य राक्षसाः ॥ निर्ययुस्ते
 रथैः शौत्रैर्नानाकैश्च संयुताः ॥ ६ ॥ परिघन्पट्टिशैश्चैव शरखड्गपरश्वयान् ॥ शरीरांतकरान्सर्वे चिक्षिपुर्वा-
 नरान्प्रति ॥ ७ ॥ वानराश्च दुमावल्लैः अनाक्षसान्प्रतिचिक्षिपुः ॥ ८ ॥ स संग्रामो महाभीमः सूर्यस्यो-
 दयनं प्रति ॥ रक्षसां वानराणां च तुमुलः समपद्यत ॥ ९ ॥ ते गदाभिश्च चित्राभिः प्रासैः खड्गैः पर-
 श्वधैः ॥ अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तदा वानराक्षसाः ॥ १० ॥ एवं प्रवृत्ते संग्रामे ह्यद्भुतं सुमहद्व्रजः ॥
 रक्षसां वानराणां च शीतं शोणितविस्रवैः ॥ ११ ॥ मातंगरथकूडाश्च शरमत्स्या ध्वजद्रुमाः ॥ शरी-
 रसंघाटवहाः प्रसक्तुः शोणितापगाः ॥ १२ ॥ ततस्ते वानराः सर्वे शोणितौघपरिप्लुताः ॥ ध्वजवर्म-
 रथान्श्वान्नानान्प्रहरणानि च ॥ आप्लुत्याप्लुत्य समरे वानरैर्द्रावर्भजिरे ॥ १३ ॥ केदोन्कर्णललाटं च
 नासिकाश्च प्लवंगमाः ॥ रक्षसां दशनैस्तीक्ष्णैर्नखैश्चापि व्यकृतयन् ॥ १४ ॥ एकैकं राक्षसं संख्ये
 शतं वानरपुंगवाः ॥ अभ्यधावंत पतितं वृक्षं दकुनयो यथा ॥ १५ ॥ तदा गदाभिर्गुर्वाभिः प्रासैः खड्गैः पर-
 श्वधैः ॥ निर्जन्तुर्वानरान्घोरान्नाक्षसाः पर्वतोत्तमाः ॥ १६ ॥ राक्षसैर्वज्रमानानां वानराणां महा-
 चमूः ॥ शरण्यं शरणं याता रामं दशरथात्मजम् ॥ १७ ॥ ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्य-

॥ प्रविश्य राक्षसं सैन्यं शरवर्षं वर्षं च ॥ १८ ॥ प्रविष्टं तु तदा रामं मेघाः सूर्यमिवांबरे ॥
 नृविजयुर्महार्घोरा निर्दहंतं शरामिना ॥ १९ ॥ कृतान्वेव सुघोराणि रामेण रजनीचराः ॥ रणे
 रामस्य ददृशुः कर्मण्यसुकराणि ते ॥ २० ॥ चलयंतं महासैन्यं विघमंतं महारथान् ॥ ददृशुस्तेन
 च रामं वातं वनगतं यथा ॥ २१ ॥ छिन्नं भिन्नं शरैर्दग्धं प्रमग्नं शस्त्रभीडितम् ॥ वलं रामेण ददृशुस्ते
 रामं शीघ्रकारिणम् ॥ २२ ॥ प्रहरंतं शरीरेषु न ते पश्यति राघवम् ॥ इन्द्रियाथेषु तिष्ठंतं भूतात्मान-
 मिव प्रजाः ॥ २३ ॥ एष हति गजानीकमेष हति महारथान् ॥ एष हति शरैस्तीक्ष्णैः पदातीन्वा-
 जिभिः सह ॥ २४ ॥ इति ते राक्षसाः सर्वे रामस्य सदृशान्नणे ॥ अन्योन्यं कुपिता जघ्नुः साह-
 द्याद्राघवस्य तु ॥ २५ ॥ न ते ददृशिरं रामं दहतमपि वहिनीम् ॥ मोहिताः परमाखेण
 गोधवैर्ण महात्मना ॥ २६ ॥ ते तु रामसहस्राणि रणे पश्यति राक्षसाः ॥ पुनः
 पश्यति काकुत्स्थमेवमेव महादवे ॥ २७ ॥ भ्रमंतीं कांचनीं कोटिं कामुकस्य महात्मनः ॥ अलात-
 चक्रप्रतिमां ददृशुस्ते न राघवम् ॥ २८ ॥ शरीरनाभिसत्त्वाच्चिः शरीरं नेमिकामुकम् ॥ ज्याघोष-
 तलानिघोषं तेजोबुद्धिगुणप्रभम् ॥ २९ ॥ दिव्यान्वगुणपर्यंतं निघ्नंतं युधि राक्षसान् ॥ ददृशू रामचक्रं
 तत्कालचक्रमिव प्रजाः ॥ ३० ॥ अनीकं दशसाहस्रं रथानां वातरंहसाम् ॥ अष्टादशसहस्राणि कुंज-
 राणां तरास्विनाम् ॥ ३१ ॥ चतुर्दशसहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् ॥ पूर्णे शतसहस्रे द्वे राक्ष-
 सानां पदातिनाम् ॥ ३२ ॥ दिवसस्याष्टभागेन शरैरग्निशिखोपमैः ॥ हतान्येकेन रामेण रक्षसां काम-
 रूपिणाम् ॥ ३३ ॥ ते हताश्चा हतरथाः शंता विमथितज्वजाः ॥ अभिपेतुः पुरीं लंकां हतशेषा

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ९५. *

(१२०७)

निशाचराः ॥ ३४ ॥ हतैर्गजपदात्यथैस्तद्वभूव रणाजिरम् ॥ आकीडभूमिः कुट्टस्य रुद्रस्येव
महात्मनः ॥ ३५ ॥ ततो देवाः संगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ साधुसाध्विति रामस्य तत्कर्म समपूज-
यन् ॥ ३६ ॥ अन्नवचि तदा रामः सुग्रीवं प्रयनंतरम् ॥ विभीषणं च धर्मात्सा हनूमंतं च वानरम्
॥ ३७ ॥ जांबवंतं ह्यश्रेष्ठं भेदं द्विविदमेव च ॥ एतदन्नबलं भीमं मम वा श्यंबकस्य वा ॥ ३८ ॥
निहत्य तां राक्षसराजवाहिनीं रामस्तदा शक्रसमो महात्मा ॥ अस्त्रेषु शस्त्रेषु जितकुमश्च संस्तूयते देव-
गणैः प्रहृष्टैः ॥ ३९ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे चतुर्नवतितमः
सर्गः ॥ ५४ ॥ तानि नारासहस्राणि सारोहाणि च वाजिनाम् ॥ रथानां त्वग्निवर्णानां सध्वजानां सह-
स्रशः ॥ १ ॥ राक्षसानां सहस्राणि गदापरिवयोधिनाम् ॥ कांचनध्वजचित्राणां शूराणां कामरूपि-
णाम् ॥ २ ॥ निहतानि शैर्दर्शैस्त्वत्तमाकांचनभूषणैः ॥ रावणेन प्रसक्तानि रामेणाक्षिष्टकर्मणा ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा
श्रुत्वा च संभ्रांता हतशेषा निशाचराः ॥ राक्षस्यश्च समागम्य दीनाश्चितापरिप्लुताः ॥ ४ ॥ विधवा
हतपुत्राश्च कोशल्यो हतबांधवाः ॥ राक्षस्यः सह संगम्य दुःखार्ताः पर्यदेवयन् ॥ ५ ॥ कथं शूषेणस्त्वां
वृद्धा कराळा निर्णेतोदरी ॥ आससाद वने रामं कंदर्पसमरूपिणम् ॥ ६ ॥ सुकुमारं महासत्त्वं सर्व-
भूतहिते रतम् ॥ तं दृष्ट्वा लोकवध्या सा हीनरूपा प्रकाशिता ॥ ७ ॥ कथं सर्वगुणैर्हीना गुणवंतं महौ-
जसम् ॥ सुमुखं दुर्मुखीं रामं कामयामास राक्षसी ॥ ८ ॥ जनस्यास्थालपमायत्वाङ्गलिनीं श्वेतमूर्धजा ॥
अकार्यमपहास्यं च सर्वलोकविगाहृतम् ॥ ९ ॥ राक्षसानां विनाशाय दूषणस्य स्वरस्य च ॥ चकार
प्रातिरूपा सा राघवस्य प्रवर्षणम् ॥ १० ॥ तन्निमित्तमिदं वैरं रावणेन कृतं महत् ॥ वषाय सीता सा

न च सुग्रीवेण रक्षसाः ॥ ११ ॥ न च सीतां दशग्रीवः प्राप्नोति जनकालम्भजाम् ॥ बद्धं बलवता वैरस-
मं रावणेन च ॥ १२ ॥ वैदेहीं प्राययानं तं विराधं प्रेक्ष्य राक्षसम् ॥ हतमेकेन रामेण पर्याप्तं सन्नि-
र्वाणम् ॥ १३ ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीतहर्षनाम् ॥ निहतानि जनस्थाने शरैराग्निशिखापमैः
॥ १४ ॥ खरश्च निहतः संख्ये दूषणस्त्रिशिरस्तथा ॥ शरैरादित्यसंकाशैः पर्याप्तं तान्निदर्शनम् ॥ १५ ॥
हतो खेज्जनब्राह्मश्च कर्बधो रुधिराशनः ॥ क्रोधाग्नादं नन्दसोऽथ पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १६ ॥ जवान
बाहिनं रामः सहस्रनयनात्मजम् ॥ बालिनं मेघसंकाशं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १७ ॥ ऋष्यमूके
वसंश्चैव दीनो भग्नमनोरथः ॥ सुग्रीवः प्रापितो राज्यं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १८ ॥ धर्मार्थसहितं
वाक्यं सर्वेषां रक्षसां हितम् ॥ युक्तं विभागेनोक्तं मोहात्तस्य न रोचते ॥ १९ ॥ विभीषणवचः कुर्या-
च्चदि स्म घनदानुजः ॥ श्मशानभूता दुःखार्ता नेयं लंका भविष्यति ॥ २० ॥ कुंभकर्णं हतं श्रुत्वा राघ-
वेण महाबलम् ॥ अतिकायं च दुर्मर्मं लक्ष्मणेन हतं तदा ॥ २१ ॥ प्रियं चैद्वर्जितं पुत्रं रावणो नावनु-
द्यते ॥ २२ ॥ मम पुत्रो मम भ्राता मम भर्ता रणे हतः ॥ इत्येष श्रूयते शब्दो राक्षसिनां कुलेकुले ॥ २३ ॥
रथाश्च नगाश्च हतास्तत्र तत्र सहस्रशः ॥ रणे रामेण शूरेण हताश्चापि पदावयः ॥ २४ ॥ रुद्रो वा यदि
वा विष्णुर्महेशो वा शतक्रतुः ॥ हति नो रामरूपेण यदि वा स्वयमंतकः ॥ २५ ॥ हतप्रवीरा रामेण नि-
राशा जीविते वयम् ॥ अपश्यंतो भयस्यांतमनाया विलपामहे ॥ २६ ॥ रामहस्ताद्दशग्रीवः शूरो
दत्तस्त्रिधातुः ॥ इदं भयं महाघोरं समुत्पन्नं न दुर्द्वयेत ॥ २७ ॥ तं न देवा न गंधर्वा न पिशाचा न
राक्षसाः ॥ त्वत्पुष्टं परित्रातुं शक्ता रामेण संयुगे ॥ २८ ॥ उत्पताश्चापि दृश्यन्ते रावणस्य रणेरणे ॥

कथयति हि रामेण रावणस्य निबर्हणम् ॥ २९ ॥ पितामहेन प्रीतेन देवदानवराक्षसैः ॥ रावणस्याभयं
दत्तं मनुष्येभ्यो न याचितम् ॥ ३० ॥ तदिदं मानुषं मन्ये प्राप्तं निःसंशयं भयम् ॥ जीवितांवरं घोरं
रक्षसां रावणस्य च ॥ ३१ ॥ पीड्यमानास्तु बलिना वरदानेन रक्षसा ॥ दौतैस्तपोभिर्विबुधाः
पितामहमपूजयन् ॥ ३२ ॥ देवतानां हितार्थाय महात्मा वै पितामहः ॥ उवाच देवतास्तुष्ट इदं सर्वा
महद्वचः ॥ ३३ ॥ अद्यप्रभृति लोकांस्त्रीन्सर्वे दानवराक्षसाः ॥ मयेन प्रभृता नित्यं विचरिष्यंति शाश्व-
तम् ॥ ३४ ॥ दैवतैस्तु समागम्य सर्वैश्चैद्रुपोगमैः ॥ वृषध्वजखिपुरहा महादेवः प्रतोषितः ॥ ३५ ॥
प्रसन्नस्तु महादेवा देवानेतद्वचोऽब्रवीन् ॥ इत्पत्स्यति हितार्थं वो नारी रक्षःक्षयावहा ॥ ३६ ॥ एषा
देवैः प्रयुक्ता तु क्षुधया दानवान्पुरा ॥ भक्षयिष्यति नः सर्वांश्चाक्षसप्री सारावणान् ॥ ३७ ॥ रावण-
स्यापनीतेन दुर्गिनीतस्य दुर्मतेः ॥ अयं निष्ठानको घोरः शोकेन समभिप्लुतः ॥ ३८ ॥ तं न पश्यामहे
लोके यो नः शरणदो भवेत् ॥ राघवेणोपसृष्टानां कालेनैव युगक्षये ॥ ३९ ॥ नास्ति नः शरणं
किंचिद्भये महति तिष्ठताम् ॥ दावाभिवेष्टितानां हि करेणूनां यथा वने ॥ ४० ॥ प्राप्तकाले
कृतं तेन पौलस्त्येन महात्मना ॥ यत एव भयं दृष्टं तमेव शरणं गतः ॥ ४१ ॥ इतीव
सर्वा रजनीचराखियः परस्परं संपरिरभ्य बाहुभिः ॥ विषेदुरातिभयाभिपीडिता विनेदुरसैश्च तदा
मदारुणम् ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे पंचनवतितमः
॥ १९५ ॥ आर्तानां राक्षसीनां तु लंकार्या वै कुलेकुले ॥ रावणः करुणं शङ्कं शुश्राव परिदेवितम् ॥ १ ॥
नेःश्वस्थ सुहूर्तं ध्यानमास्थितः ॥ बभूव परमकुद्धो रावणो भीमदर्शनः ॥ २ ॥ संदश्य

दशनैराष्ट्रं क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ राक्षसैरपि दुर्दशः कालाग्निरिव मूर्तिमान् ॥ ३ ॥ उवाच च समीपस्था-
 न्नाक्षसान्नाक्षसेश्वरः ॥ क्रोधाव्यक्तकथस्तत्र निर्देहन्निव चक्षुषा ॥ ४ ॥ महोदरं महापाश्र्वं विरूपाक्षं च
 राक्षसम् ॥ शीघ्रं वदत सैन्यानि निर्यतोति ममाज्ञया ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते भया-
 र्दिताः ॥ चोदयामासुरव्यग्राक्षसांस्तान्पृष्ट्वा ॥ ६ ॥ ते तु सर्वे तथेत्युक्त्वा राक्षसा भीमदर्शनाः ॥
 कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे ते रणाभिमुखा ययुः ॥ ७ ॥ प्रतिपूज्य यथान्यायं रावणं ते महारथाः ॥ तस्थुः
 प्राञ्जलयः सर्वे भर्तुर्विजयकाक्षिणः ॥ ८ ॥ ततोवाच ग्रहस्यैतान्नावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ महोदरमहान-
 पाश्र्वं विरूपाक्षं च राक्षसम् ॥ ९ ॥ अद्य वार्ष्णेधनुर्मुक्तैर्युगांतादित्यसन्निभैः ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव
 नेष्यामि यमसादनम् ॥ १० ॥ खरस्य कुम्भकर्णस्य ग्रहस्तैर्द्रजितोस्तथा ॥ करिष्यामि प्रतीकारमद्य
 शत्रुवधादहम् ॥ ११ ॥ नैवांतरिक्षं न दिशो न च द्यौर्नापि सागराः ॥ प्रकाशत्वं गमिष्यति
 मद्गुणजलदावृताः ॥ १२ ॥ अद्य वानरमुख्यानां तानि यूथानि भागैश्च ॥ धनुषा शरजालेन बधि-
 व्यामि पतत्त्रिणा ॥ १३ ॥ अद्य वानरसैन्यानि रथेत पवनौजसा ॥ धनुः समुद्रादुद्धूतैर्मथिष्यामि
 क्षरोन्मिभिः ॥ १४ ॥ व्याकोशपद्मवक्त्राणि पद्मकैसरवर्चसाम् ॥ अद्य यूथतटाकानि गजवत्प्रथम्यम्
 ॥ १५ ॥ सशरैरद्य वदनैः संख्यं वानरयूथाः ॥ मंडयिष्यंति वसुधां सनालैरिव पङ्कजैः ॥ १६ ॥
 अद्य यूथप्रचंडानां हरीणां दुमयोधिनाम् ॥ मुक्तैर्नैकेषुणा युद्धे मेत्स्यामि च शतशतम् ॥ १७ ॥
 हतो आता च येषां वै येषां च तनयो हतः ॥ वधेनाद्य रिपोस्तेषां करोम्यश्रुप्रमार्जनम् ॥ १८ ॥
 अद्य मद्गुणनिर्भिन्नैः प्रस्तांर्षोर्षोर्विचेतनैः ॥ करोमि वानरैर्युद्धे यत्नैर्वेदयतलां महिम् ॥ १९ ॥ अद्य

काकाश्च गृथाश्च ये च मांसाशिनोऽपरे ॥ सर्वास्तास्तर्पयिष्यामि शत्रुमांसैः शराहतैः ॥ २० ॥ क-
ल्यतां मे रथः शीघ्रं क्षिप्रमानीयतां धनुः ॥ अनुप्रयांतु मां युद्धे येऽत्र शिष्टा निशाचराः ॥ २१ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा महापाश्वर्षोऽजवीरुचः ॥ बलाध्यक्षाणिस्थतांस्तत्र बलं संत्वर्यतामिति ॥ २२ ॥
बलाध्यक्षान्नु संयुक्ता राज्ञमांस्तान्गृहेयुहे ॥ चोदयंतः परिययुल्लंकां लघुपराक्रमाः ॥ २३ ॥
ततो मुहूर्ताभिष्मेतू राक्षसा भीमदर्शनाः ॥ नदंतो भीमवदना नानाप्रहरणैर्भुजैः ॥ २४ ॥ अस्मिभिः
पट्टिशैः शूलैर्गदाभिर्मुसलैर्हलैः ॥ शक्तिभिस्तीक्ष्णवारामिर्महद्भिः कूटमुद्गरैः ॥ २५ ॥ यष्टिभिर्विविधै-
श्चक्रीर्नक्षितैश्च परश्वर्धैः ॥ भिदिपालैः शतघ्नीभिरन्यैश्चापि वरायुधैः ॥ २६ ॥ अथानयन्बलाध्य-
क्षाश्चत्वारो रावणाज्ञया ॥ रथानां नियुतं साग्रं नागानां नियुतत्रयम् ॥ २७ ॥ अश्वानां षष्टिकोटय-
स्तु खरोष्ट्राणां तथैव च ॥ पदातयस्त्वसंख्याता जग्मुस्ते राजशासनात् ॥ २८ ॥ बलाध्यक्षाश्च
संस्थाप्य राज्ञः सेनां पुरिस्थिताम् ॥ एतस्मिन्नंतरे मृतः स्थापयामास तं रथम् ॥ २९ ॥ दिव्यास्त्रवर-
सेपत्रं नानालंकारभूषितम् ॥ नानायुधसमार्कणं किंकिणीजालसंयुतम् ॥ ३० ॥ नानारत्नपरिक्षिप्तं
रत्नस्तंभैर्विराजितम् ॥ जांबूनदमयैश्चैव सहस्रकलशैर्वृतम् ॥ ३१ ॥ तं दृष्ट्वा राक्षसाः सर्वे विस्मयं
परमं गताः ॥ तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ३२ ॥ कोटिसूर्यप्रतीकाशं ज्वलंतमिव
पावकम् ॥ द्रुतं सूतसमा युक्तं युक्ताष्टतुरंगं रथम् ॥ आकरोह तदा भीमं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ३३ ॥
ततः प्रयातः सहसा राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ रावणः सत्त्वगांभीर्याद्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ ३४ ॥ ततश्चा-
सन्निहानादस्त्रयूपां च ततस्ततः ॥ मृदंगैः पटहैः शंखैः कलहैः सह रक्षसां ॥ ३५ ॥ आगतो रक्षसां

राजा छत्रचामरसंयुतः ॥ सीतापहारी दुर्जितो ब्रह्मत्रो देवकंटकः ॥ योद्धुं रघुरणेति शुश्रुवे कलहञ्ज्वलः ॥ ३६ ॥ तेन नादेन महता पृथिवी समकंपत ॥ तं शब्दं सहसा श्रुत्वा वानरा दुदुबुर्भयान् ॥ ३७ ॥ रावणेनान्भ्यनुज्ञातौ महापार्श्वमहोदरौ ॥ निरुराक्षश्च दुर्धर्षो रथानारुहस्तदा ॥ ३९ ॥ ते तु हृष्टाभिनर्ततो भिंदंत इव मेदिनीम् ॥ नादं घोरं विमुंचतो निर्ययुर्न्यकांक्षिभ्यः ॥ ४० ॥ ततो युद्धाय तेजस्वी रक्षोगणबलैर्वृतः ॥ निर्ययाबुधवधनुः कालांतक्यमोपमः ॥ ४१ ॥ ततः प्रजविताश्वेन रथेन स महारथः ॥ द्वारेण निर्ययौ तेन यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४२ ॥ ततो नष्टप्रभः सूर्यो दिशश्च विभिरावृताः ॥ द्विजाश्च नेदुर्यौराश्च संबचाल च मेदिनी ॥ ४३ ॥ ववर्ष रुधिरं देवश्चस्त्वलुश्च तुरंगमाः ॥ ध्वजाग्रे न्यपतद्गुप्तो विनेदुश्चक्षिवाः क्षिवाः ॥ ४४ ॥ नयनं च स्फुटद्वंसं वामो बाहुरकंपत ॥ विषण्वदनश्चासीत्किंचिदभ्रश्यत स्वनः ॥ ४५ ॥ ततो निष्पततो युद्धे दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ रणे निधनक्षसीनि रूपण्येतानि जहिर ॥ ४६ ॥ अंतरिक्षात्पयानोत्तका निर्घातसमनिःस्वना ॥ विनेदुराशिवा गुप्रावायसैरभिमिश्रिताः ॥ ४७ ॥ एतानि धैतयन्व्योराज्ज्वातान्समवस्थितान् ॥ निर्ययौ रावणो मोहाद्वार्यकालचोदितः ॥ ४८ ॥ तेषां नु रथघोरेण राक्षसानां महात्मनाम् ॥ वानराणामपि च मूर्ध्नि द्वाधैवाभ्यवर्तत ॥ अन्योन्यमाह्वयानानां क्रुद्धानां जयभिच्छ्रुतम् ॥ ४९ ॥ ततः क्रुद्धो दशग्रीवः शरैः कांचनभूषणैः ॥ वानराणामनीक्रेषु चकार कदनं महत् ॥ ५० ॥ निकृत्तभिरसः केचिद्रावगेन बलीमुखाः ॥ केचिद्ध्रच्छन्नहृदयाः केचिच्छ्रोत्रविर्वर्जिताः ॥ ५१ ॥ निरुच्छ्वासा हताः केचित्केचित्तान्श्वेषु दारिताः ॥

कोचिद्धिभिर्गिरिसः केविबभूवैनकृताः ॥ ५१ ॥ दशाननः क्रोधविवृतनेत्रो यतेयशोऽभ्यति रथेन
 संख्ये ॥ ततस्तत्तरुण्य शरप्रवेगं सोढुं न शेकुर्हरिव्यूथवास्ते ॥ ५३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
 कीये आदिकव्ये च० सा० युद्धकांडे पण्यत्रितमः सर्गः ॥ ९६ ॥ तथा तैः कृतगात्रैस्तु दशप्रवेगे
 मार्गणैः ॥ बभूव वसुधा तत्र प्रकीर्णा हरिभिस्तदा ॥ १ ॥ रावणस्याप्रसङ्गं तं शरसंपातमेकतः ॥ न
 शेकुः सद्दितुं दीप्तं पतंगा ज्वलनं यथा ॥ २ ॥ तेऽर्जिता निर्यैर्वागैः क्रोशन्तो विरुदुदुवुः ॥ पाव-
 कार्चिःसमाविष्टा दहमाना यथा गजाः ॥ ३ ॥ प्लवंगानामनीकानि महाभ्रणीव मारुतः ॥ संयथै
 समरे तस्मिन्विघ्नमन्त्रावणः शरैः ॥ ४ ॥ कद्वनं तरसा कृत्वा राक्षसेन्द्रो वनौकसाम् ॥ आससाद् ततो
 युद्धे त्वरितं राघवं रणे ॥ ५ ॥ सुग्रीवस्तनकपीन्दङ्गा भगान्विद्रावितान्रगे ॥ गुल्मे सुवेणं निक्षिप्य
 चके युद्धे द्रुतं मनः ॥ ६ ॥ आत्मनः सदृशं वीरं सतं निक्षिप्य वानरम् ॥ सुग्रीवोऽभिमुखं शत्रु
 प्रस्थे पादपायुधः ॥ ७ ॥ पार्श्वतः पृष्ठतश्चास्य सर्वे वानरयूथराः ॥ अनुजग्मुर्नहशैलान्विधांश्च
 वनसतीन् ॥ ८ ॥ ननदं युधि सुग्रीवः स्वरेण महता महान् ॥ पोथयन्वित्रिचांश्चान्यान्ममंशोत्तम-
 राक्षसान् ॥ ९ ॥ ममर्दं च महाकायो राक्षसान्वानरेश्च ॥ युगांतसमये वायुः प्रवृद्धानगमाविव ॥ १० ॥
 राक्षसानामनीकेषु शैलवर्षे वर्षे ह ॥ अश्मवर्षे यथा भेषः पक्षिसंघेषु कानने ॥ ११ ॥ कपिराज-
 विमुक्तैस्तैः शैलवर्षेस्तु राक्षसाः ॥ विकर्णेशिरसः पेतुर्वर्णिणां इव पर्वतः ॥ १२ ॥ अयं संक्षीयमाणेषु
 राक्षसेषु समंततः ॥ सुग्रीवेण प्रभोगेषु नदस्तु च पतस्तु च ॥ १३ ॥ विरूपाक्षः स्वकं नाम धन्त्री
 विश्राव्य राक्षसः ॥ रथादप्लुत्य दुर्धर्षो गजस्कंधमुगारुहत् ॥ १४ ॥ स तं द्विमथारुह्य विरूपाक्षो

महाबलः ॥ ननर्द भीमनिर्ह्रादं वानरानभ्यधावत् ॥ १५ ॥ सुग्रीवे स शरान्वोरान्विससर्जं चमू-
मुखे ॥ स्थापयामास चोद्दिशान्राक्षसान्संप्रहर्षयन् ॥ १६ ॥ सोऽतिविद्धः शितैर्वर्णैः कर्पोदस्तेन
रक्षसा ॥ चुक्रोश च महाक्रोधो वधे चास्य मनो दधे ॥ १७ ॥ ततः पादपमुद्धृत्य शूरः संप्रवृत्तो
हरिः ॥ अभिपत्य जघानास्य प्रमुखे तं महागजम् ॥ १८ ॥ स तु प्रहराभिहतः सुग्रीवेण महागजः ॥
अपासर्पद्धनुर्मात्रं निषसाद ननाद च ॥ १९ ॥ गजात्तु मथितार्तूर्णमपक्रम्य स वीर्यवान् ॥ राक्षसोऽभि-
मुखः शङ्खं प्रत्युद्रम्य ततः कपिम् ॥ २० ॥ आर्षभं चर्म खड्गं च प्रगृह्य लघुविक्रमः ॥ भर्त्सयन्निव
सुग्रीवमाससाद व्यवस्थितम् ॥ २१ ॥ स हि तस्यापि संगृह्य प्रगृह्य विपुलां शिलाम् ॥ विरूपाक्षस्य चिक्षेप
सुग्रीवो जलदोपमाम् ॥ २२ ॥ स तां शिलामापतंतीं दृष्ट्वा राक्षसपुंगवः ॥ अपक्रम्य सुविक्रांतः खड्गेन
प्रहरत्तदा ॥ २३ ॥ तेन खड्गप्रहारेण रक्षसा बलिना हतः ॥ मुहूर्तमभवद्भूमौ विसंख्य इव वानरः ॥ २४ ॥
सहसा स तदोत्पत्य राक्षसस्य महाहवे ॥ सुष्टिं संवर्त्य वेगेन पातयामास वक्षसि ॥ २५ ॥ मुष्टिप्रहा-
राभिहतो विरूपाक्षो निशाचरः ॥ तेन खड्गेन संक्रुद्धः सुग्रीवस्य चमूमुखे ॥ २६ ॥ कवचं पातयामास
पद्मचामभिहतोऽपतन् ॥ स समुत्थाय पतितः कपिस्तस्य व्यसर्जयत् ॥ २७ ॥ तलप्रहारमशनेः समानं
भीमनिःस्वनम् ॥ तलप्रहारं तद्रक्षः सुग्रीवेण समुद्यतम् ॥ २८ ॥ नैपुण्यान्मोचयित्वैनं मुष्टिनोरस्यता-
डयत् ॥ ततस्तु संक्रुद्धतरः सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ २९ ॥ मोक्षितं चात्मनो दृष्ट्वा प्रहारं तेन रक्षसा ॥ स
दृदशीतरं तस्य विरूपाक्षस्य वानरः ॥ ३० ॥ ततोऽन्यं पातयत्क्रोधाच्छंखदेशे महातलम् ॥ महेंद्राशनि-
कल्पेन तलेनाभिहतः क्षितौ ॥ ३१ ॥ पपात रुधिराक्लिन्नः शोणितं हि समुद्रिरन् ॥ स्रोतोभ्यस्तु विरूपाक्षो

जलं प्रक्षवणादिव ॥ ३२ ॥ विवृत्तचनयनं क्रोधात्सफेनं रुधिराप्लुतम् ॥ ददृशुस्ते विरूपाक्षं विरूपाक्षतरं
 कृतम् ॥ ३३ ॥ स्फुरंतं परिवर्ततं पादवेन रुधिराक्षितम् ॥ करुणं च विनर्दतं ददृशुः कपयोरिपुम् ॥ ३४ ॥
 तथा तु तौ संयति संग्रयुक्तौ तरस्विनौ वानरराक्षसानाम् ॥ बलार्णवौ सत्वनतुश्च भीमौ महार्णवौ द्वाविब
 भिन्नसेत् ॥ ३५ ॥ विनाशितं प्रेक्ष्य विरूपेनत्र महाबलं तं हरिपार्थिवेन ॥ बलं समेतं कपिराक्षसानामु-
 द्बृत्तचंगाप्रतिमं बभूव ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे
 सप्तमवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥ हन्यमाने बले तूर्णमन्योन्यं ते महाभृघे ॥ सरसीव महाधर्मं मूपक्षणे ब-
 भूवतुः ॥ १ ॥ स्वबलस्य तु घातेन विरूपाक्षवधेन च ॥ बभूव द्विगुणं क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः
 ॥ २ ॥ प्रक्षीणं स्वबलं दृष्ट्वा वध्यमानं बलीमुखैः ॥ बभूवास्य व्यथा युद्धं दृष्ट्वा दैवविपर्ययम् ॥ ३ ॥
 एवाच च समीपस्थं महोदरमनंतरम् ॥ अस्मिन्काले महाबाहो जयाशा त्वयि मे स्थिता ॥ ४ ॥ जहि
 शत्रुचमूं वीर दशयाद्य पराक्रमम् ॥ भर्तृपिंडस्य कालोऽयं निर्वैधुं साधु युध्यताम् ॥ ५ ॥ एवमुक्त-
 स्तथेत्युक्त्वा राक्षसंद्रो महोदरः ॥ प्रावेवेशारिसेनां स पतंग इव पावकम् ॥ ६ ॥ ततः स कदनं चक्रे
 वानराणां महाबलः ॥ भर्तृवाक्येन तेजसां स्वेन वीर्येण चोदितः ॥ ७ ॥ वानराश्च महासन्त्राः प्रगृह्य
 विपुलाः शिलाः ॥ प्रविश्यादिवलं भीमं जघ्नुस्तं सर्वराक्षसान् ॥ ८ ॥ महोदरः सुसंकुद्धः शूरः क्रांचन-
 भूषणैः ॥ चिच्छेद पाणिपादौ वानराणां महाहवे ॥ ९ ॥ ततस्ते वानराः सर्वे राक्षसानां महाभृघे ॥
 दिशो दश दुताः केचित्कोचिसुग्रीवमाश्रिताः ॥ १० ॥ प्रभमं समरं दृष्ट्वा वानराणां महाबलम् ॥
 अभिद्रुद्राव सुग्रीवो महोदरमनंतरम् ॥ ११ ॥ प्रगृह्य विपुलं घोरां महाधरसमां शिलाम् ॥ चिक्षेप

च महातेजास्तद्वधाय हरीश्वरः ॥ १२ ॥ तामापतंती सहसा शिलां दृष्ट्वा महोदरः ॥ असंप्रातस्ततो
बाणैर्निर्भिभेद ततः शिलाम् ॥ १३ ॥ रक्षसा तेन बाणैर्वैर्निकृता सा सहस्रधा ॥ निपपात तदा
भूमौ गृध्रचक्रमिवाकुलम् ॥ १४ ॥ तां तु भिन्नां शिलां दृष्ट्वा सुग्रीवः क्रोधमूर्च्छितः ॥ सालमुत्पाट्य
चिक्षेप तं स चिच्छेद नैकधा ॥ १५ ॥ शरैश्च विददरैर्न शूरः परबलार्दनः ॥ स ददर्श ततः क्रुद्धः परि-
धं पतितं भुवि ॥ १६ ॥ आविध्य तु स तं दक्षिणं पारं च तस्य दर्शयन् ॥ परिधेणोऽप्रवेगेन जघानास्य ह्योत्तमा-
न् ॥ १७ ॥ तस्माद्धतहयार्द्धरः सोऽपलुत्य मदारथान् ॥ गदां जग्राह संक्रुद्धो राक्षसोऽथ महोदरः ॥ १८ ॥
गदापरिग्रहस्तौ तौ युधि वीरौ समीपयुः ॥ नर्दतौ गोवृषप्रख्यौ घनवित्र सन्निधुतौ ॥ १९ ॥ ततः
बुद्धौ गदां तस्य चिक्षेप रजनीचरः ॥ ज्वलंती भास्काराभासां सुग्रीवाय महोदरः ॥ २० ॥ गदां
तां सुमहाघोरामापतंतीं महाबलः ॥ सुग्रीवो रोपताम्रक्षः समुद्यम्य महाहवे ॥ २१ ॥ आजवान गदां तस्य
परिधेण हरीश्वरः ॥ पपात तरसा भिन्नः परिधस्तस्य भूतले ॥ २२ ॥ ततो जग्राह तेजस्वी सुग्रीवो वसुधातलान् ॥
आयसं मुसलं घोरं सर्वतो हेमभूषितम् ॥ २३ ॥ स तमुद्यम्य चिक्षेप सोऽप्यस्य प्राक्षिपद्गदाम् ॥ भिन्नावन्येन्य-
मासाद्य पततुस्तौ महीतले ॥ २४ ॥ ततो भिन्नग्रहरणौ मुष्टिभ्यां तौ समीपयुः ॥ तं जोजेबलसमाविष्टौ
दीप्ताविव हुताशनौ ॥ २५ ॥ जघ्नतुस्तौ तदान्योन्यं नर्दतौ च पुनः पुनः ॥ तलैश्चान्योन्यमासाद्य पत-
तुश्च महीतले ॥ २६ ॥ उत्पेतुस्तदा तूयं जघ्नतुश्च परस्परम् ॥ मुजैश्चिक्षिमुर्वीरावन्येन्यमपरा-
जितौ ॥ २७ ॥ जग्मतुस्तौ श्रमं वीरौ बाहुयुद्धे परंतपौ ॥ जहार च तदा खड्गमदूरपरिवर्तितम्
॥ २८ ॥ (राक्षसशर्मणा सार्धं महावेगो महोदरः ॥ तथैव च मद्भाखड्गं चर्मणा पतितं सह ॥ जग्राह

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ९९. * (१२१७)

वानरश्रेष्ठः सुग्रीवो वेगवत्तरः ॥ १ ॥) ततो रोषपरीतांगौ नदंतावभ्यधावताम् ॥ तद्यतासी रणे हृष्टो
युद्धे शखविशारदौ ॥ २ ॥ दक्षिणं मंडलं चोभौ सुतूर्णं संपरीयतुः ॥ अन्योन्यमभिसंकुद्धौ जये प्रणिदि-
तावुभौ ॥ ३० ॥ स तु शूरो महावेगो वीर्यश्लाघी मद्भेदरः ॥ महावर्मणि तं खड्गं पातयामास
दुर्मतेः ॥ ३१ ॥ लघुमुत्कर्षतः खड्गं खड्गेन कपिकुंजरः ॥ जहार सशिरखाणं कुडलो-
पगतं शिरः ॥ ३२ ॥ निकृत्तशिरसस्तस्य पतितस्य महीतले ॥ तद्वलं राक्षसेंद्रस्य दृष्ट्वा
तत्र न दृश्यते ॥ ३३ ॥ हत्वा तं वानरैः सार्धं ननाद मुदितो हरिः ॥ चुकोध च दशग्रीवो बभौ हृष्ट-
श्च राववः ॥ ३४ ॥ विषण्णवदनाः सर्वे राक्षसा दीनचेतसः ॥ विद्रवंति ततः सर्वे भयवित्रस्तचेतसः
॥ ३५ ॥ महोदरं तं विनिपात्य भूमौ महागिरेः कीर्णमिवैकदेशम् ॥ सूर्योत्पजस्तत्र रराज लक्ष्म्या
सूर्यः स्वतेजोभिरिवाप्रधृष्यः ॥ ३६ ॥ अथ विजयमवाप्य वानरैर्द्रः समरमुत्थे सुरसिद्धयक्षसंघैः ॥
अवानतलगतैश्च भूतसंधैर्हृषसमाकुलितैर्नरीक्षमाणः ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामा० वाल्मीकीये आदि-
काव्ये च० सा० युद्धकांडे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥ महोदरे तु निहते महापाश्र्वौ महावज्रः ॥ सुग्री-
वेण समीच्याथ क्रोधात्संरक्तलोचनः ॥ १ ॥ अंगदस्य चमूं भीमां क्षोभयामास मार्गजैः ॥ स वान-
राणां मुल्यानमुत्तमांगानि राक्षसः ॥ २ ॥ पातयामास कायेभ्यः फले वृतादिबानिलः ॥ केषांचिदिषुभि-
र्बाहूँश्चिच्छेदाथ स राक्षसः ॥ ३ ॥ वानराणां सुसंरब्धः पाश्र्वै केषांचिदाक्षिपत् ॥ तेऽदिता
वाणवर्षेण महापाश्र्वेन वानराः ॥ ४ ॥ विषादत्रिमुखाः सर्वे बभूवुर्गतचेतसः ॥ निशम्य बलमुद्धिमंगदो
राक्षसाद्वैतम् ॥ ५ ॥ वेगं चक्रे महावेगः समुद्र इव पर्वसु ॥ आयसं परिधं गुह्य सूर्यरश्मिसमप्रभम्

॥ ६ ॥ समरे वानरश्रेष्ठो महापाश्र्वे न्यपातयन् ॥ स तु तेन प्रहारेण महापाश्र्वो विचेतनः ॥
सप्ततः स्यंदनात्तस्माद्विसंज्ञश्चापतद्भुवि ॥७॥ तस्यर्क्षरजस्तेजस्वी नीलांजनचयोपमः ॥ निष्पत्य सुमहा-
वीर्यः स्वयूथान्मेघसन्निभात् ॥ ८ ॥ प्रगृह्य गिरिश्रृंगार्भां क्रुद्धः स विपुलां शिलाम् ॥ अश्वाञ्जघान
तरसा बभञ्ज स्यंदनं च तम् ॥ ९ ॥ मुहूर्ताद्वन्धसंज्ञस्तु महापाश्र्वो महाबलः ॥ अंगदं बहुभिर्बाणै-
र्भूयस्तं प्रत्यविध्यत ॥ १० ॥ जांबवंतं त्रिभिर्बाणैरजघान स्तनांतरे ॥ ऋक्षराजं गवाक्षं च जघान
बहुभिः शैरैः ॥ ११ ॥ गवाक्षं जांबवंतं च स दृष्ट्वा शरपीडितौ ॥ जग्राह परिघं घोरसंगदः क्रोधमू-
र्च्छितः ॥ १२ ॥ तस्यांगदः स रोषाक्षो राक्षसस्य तमायसम् ॥ दूरस्थितस्य परिघं राविरश्मिसम-
प्रभम् ॥ १३ ॥ द्वाभ्यां मुजाभ्यां संगृह्य भ्रामयित्वा च वेगवत् ॥ महापाश्र्वोऽयं चिक्षेप वधार्थं
वालिनः सुतः ॥ १४ ॥ स तु क्षिप्रो बलवता परिघस्तस्य रक्षसः ॥ धनुश्च सशरं हस्ताच्छिरस्त्राणं
च पातयत् ॥ १५ ॥ तं समासाद्य वेगेन वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ तलेनाभ्यहनःक्रुद्धः कर्णमूले सकुं-
डले ॥ १६ ॥ स तु क्रुद्धो महापाश्र्वो महाद्युतिः ॥ करणेकेन जग्राह सुमहांतं परश्रधम् ॥ १७ ॥
तं तैलघातं विमलं शैलसारमयं दृढम् ॥ राक्षसः परमक्रुद्धो वालिपुत्रे न्यपातयन् ॥ १८ ॥ तेन
वामांसफलके भृशं प्रत्यवपातितम् ॥ अंगदो माक्षयामास सरोषः स परश्रधम् ॥ १९ ॥ स वारो
वज्रसंकाशमंगदो मुष्टिमात्मनः ॥ संवर्तयत्स संकुटः पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ २० ॥ राक्षसस्य स्तना-
भ्यांशो मर्मज्ञो हृदयं प्रति ॥ इंद्राग्रानिसमस्पर्शं स मुष्टिं विन्यपातयत् ॥ २१ ॥ तेन तस्य निपातेन
राक्षसस्य महामृधे ॥ पफाल हृदयं चास्य स पपात हतो भुवि ॥ २२ ॥ तस्मिन्निनिहते भूमौ तत्सैन्यं

संप्रयुज्युमे ॥ अभवच्च महान्क्रोधः समरे रावणस्य तु ॥ २३ ॥ वानराणां प्रहृष्टानां सिंहनादः सुपु-
 ष्कलः ॥ स्फोटयन्निव शब्देन लंकां साट्टालोपुराम् ॥ सहैद्रेणैव देवानां नादः सभमवन्महाब् ॥
 ॥ २४ ॥ अथैशशत्रुखिदशालयानां वनौकसां चैव महाप्रणादम् ॥ श्रुत्वा सरोयं युधि राक्षसेन्द्रः पुनश्च
 युद्धमिमुखोऽवतस्थे ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० युद्धकांडे वनवतितमः
 सर्गः ॥ १५ ॥ महोदरमहापार्श्वी हतौ दृष्ट्वा स रावणः ॥ तस्मिंश्च निहते वीरे विरूपाक्षे महाबले ॥
 ॥ १ ॥ आविवेश महान्क्रोधो रावणं तु महामृधे ॥ सृतं संचोदयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २ ॥
 निहतानाममात्यानां रुद्धस्य नगरस्य च ॥ दुःखमेवापनेष्यामि हत्वा तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३ ॥ राम-
 वृक्षं रणे हन्मि सीतापुण्यफलप्रदम् ॥ प्रशाखा यस्य सुग्रीवो जांबवान्कुमुदो नलः ॥ ४ ॥ द्विविदश्चैव
 मैदश्च अंगदो गंधमादनः ॥ हनूमांश्च सुपेणश्च सर्वे च हरियूथपाः ॥ ५ ॥ स दिशो दश घोषेण
 रथस्यातिरथो महान् ॥ नादयन्प्रययौ तूर्णं राववं चाभ्यधावत ॥ ६ ॥ पूरिता तेन शब्देन सनदी-
 गिरिकानता ॥ संचचाल मही सर्वा त्रस्तसिंहसृगद्विजा ॥ ७ ॥ तामसं सुमहाघोरं चकाराब्धं
 सुदारुणम् ॥ निर्देदाह कपीन्सर्वस्ते प्रपेतुः समंततः ॥ ८ ॥ उत्पपात रजो भूमौ तैर्भक्षैः संप्रधावितैः ॥
 माहि तत्सहितुं शकुन्ब्रह्मणा निर्मितं स्वयम् ॥ ९ ॥ तान्यनीकान्यनेकानि रावणस्य शरोत्तमैः ॥
 दृष्ट्वा भग्नानि शतशो राघवः पर्यवस्थिवः ॥ १० ॥ ततो राक्षसशार्दूलो विद्राव्य हरिवर्हिनीम् ॥
 स ददर्श ततो रामं तिष्ठंतमपराजितम् ॥ ११ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विष्णुना वासवं यथा ॥
 आलिखंतमिवाकाशमवष्टभ्य महद्बनुः ॥ १२ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षं दीर्घबाहुमरिंदमम् ॥ ततो रामो

महातेजाः सौमित्रिसहितो बली ॥ १३ ॥ वानरांश्च रणे भग्नानापतंतं च रावणम् ॥ समीक्ष्य राघवो
 हृष्टो मध्ये जग्राह कार्मुकम् ॥ १४ ॥ विस्फारयितुमारेभे ततः स धनुर्हत्तमम् ॥ महावेगे महानादं
 निर्भिदन्निव मेदिनीम् ॥ १५ ॥ राघवस्य च बाणौघै रामविस्फारितेन च ॥ शब्देन गक्षसासेन
 पेतुश्च शतशस्तदा ॥ १६ ॥ तयोः शरपथं प्राप्य रावणो राजपुत्रयोः ॥ स बभौ च यथा राहुः
 समीपे शशिसूर्ययोः ॥ १७ ॥ तमिच्छन्प्रथमं योद्धुं लक्ष्मणां निशितैः शरैः ॥ मुमेच धनुर्गम्य शङ्क-
 नान्निशिलोपमान् ॥ १८ ॥ तान्मुक्त्वात्रानाकांशे लक्ष्मणेन धनुष्मता ॥ बाणान्बाणैर्महतजा रावणः
 प्रत्यवारयत् ॥ १९ ॥ एकमेकेन बाणेन त्रिभिस्त्रीन्द्रशभिर्दश ॥ लक्ष्मणस्य प्रचिच्छेद दर्शय-
 न्पाणिलाघवम् ॥ २० ॥ अभ्यतिक्रम्य सौमित्रिं रावणः समित्तंजयः ॥ आससाद् रणे रामं स्थितं
 शैलमिवापरम् ॥ २१ ॥ स राघवं समासाद्य क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ व्यसृजच्छरवर्षाणि रावणो
 राक्षसश्वरः ॥ २२ ॥ शरधारास्ततो रामो रावणस्य धनुश्च्युताः ॥ दृष्ट्वापतिताः शोघं भल्लाञ्जग्राह
 सत्त्वरम् ॥ २३ ॥ ताञ्छराधारस्ततो भल्लैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद राघवः ॥ दीप्यमानान्महाघोरान्छरानाशो-
 विषोपमान् ॥ २४ ॥ राघवो रावणं तूर्णं रावणो राघवं तथा ॥ अन्योन्यं विविधैस्तीक्ष्णैः शरवर्षैर्व-
 षंतुः ॥ २५ ॥ चैरतुश्च चिरं चित्रं मंडलं सज्यदक्षिणम् ॥ बाणवंगात्समुत्क्षिप्तावन्योन्यमपराजितौ ॥
 ॥ २६ ॥ तयोर्भूतानि वित्रेसुयुगपत्संप्रयुज्यतोः ॥ रौद्रयोः सायकमुचोर्गम्यमांतकानि काशयोः ॥ २७ ॥
 संततं विविधैर्बाणैर्बभूव गगनं तदा ॥ घनैरिवातपापाये विद्युन्मालासमाकुलैः ॥ २८ ॥
 गवाक्षितमिवाकाशं बभूव शरवृष्टिभिः ॥ महावेगैः सुतीक्ष्णैर्गुण्ठप्रपत्रैः सुवाजितैः ॥ २९ ॥ शरांधकार-

माकाशं चक्रतुः प्रथमं तदा ॥ गतेऽस्तं तपने चापि महामेघाविवोत्थितौ ॥ ३० ॥ तयोरस्मन्महायुद्धम-
न्योन्यवधकांक्षिणोः ॥ अनासाद्यमर्चित्यं च वृत्रवासवयोरिव ॥ ३१ ॥ उभौ हि परमेष्वासुभौ युद्ध-
द्रिशारदौ ॥ उभावस्त्रविदां मुख्यावुभौ युद्धे विचेतुः ॥ ३२ ॥ उभौ हि येन व्रजतस्तेन तेन शरतेमयः ॥
ऊर्मघो वायुना विद्धा जम्बुः सागरयोरिव ॥ ३३ ॥ ततः संसकृहस्तस्तु रावणो लोकरावणः ॥ नाराचमालो
रामस्य लब्धे प्रत्यमुंचत ॥ ३४ ॥ रौद्रचापप्रयुक्तो तां नीलोत्पलदलप्रभाम् ॥ शिरसाऽधारयद्रामो न
व्यथामभ्यपद्यत ॥ ३५ ॥ अथ मंत्रानपि जपन्नौद्रमस्त्रमुदीरयन् ॥ शरान्भूयः समादाय रामः क्रोध-
समन्वितः ॥ ३६ ॥ सुमोच च महोतेजाश्चापमायम्य वीर्यवान् ॥ तान्छरान्नाक्षसेन्द्राय चिक्षेपाच्छिन्न-
सायकः ॥ ३७ ॥ ते महामेघसंक्राशो कवचे पातितः शराः ॥ अवध्ये राक्षसेन्द्रस्य न व्यथां जनयंस्त-
दा ॥ ३८ ॥ पुनरेवाथ तं रामो रथस्थं राक्षसाधिपम् ॥ लब्धोटे परमाखेण सर्वास्त्रकुशलोऽभितन् ॥ ३९ ॥
ते भित्त्वा बाणरूपाणि पंचशीर्षा इवोरगाः ॥ इवसंतो विविशुर्भूमिं रावणप्रतिकूलिताः ॥ ४० ॥ निहत्य
राघवस्यास्त्रं रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ आसुरं सुमहाबोरमन्यदंश्चकार सः ॥ ४१ ॥ सिंहव्याघ्रमु-
खाश्चापि कंककोकमुखानपि ॥ गृध्रद्वयेनमुखांश्चापि शृगालवदन्तोस्तथा ॥ ४२ ॥ ईहामृगमुखान्क्रापि व्यादितास्या-
न्भयावहान् ॥ पंचास्याल्लेहिहानांश्च ससर्ज निशितान्छरान् ॥ ४३ ॥ शरान्खरमुखान्श्चान्यान्वराहमुख-
संश्रितान् ॥ इवानकुन्दकुटवक्रांश्च मकराशीविपानतान् ॥ ४४ ॥ एतांश्चान्यांश्च मायाभिः ससर्ज नि-
शितान्छरान् ॥ रामं प्राति महातेजाः क्रुद्धः सर्प इव इवसन् ॥ ४५ ॥ आसुरेण समाविष्टः सोऽखेण
रघुपुंगवः ॥ ससर्जालं महोत्साहं पावकं पावकोपमः ॥ ४६ ॥ अग्निदीप्तमुखान्बाणांस्तत्र सूर्यमुखानपि ॥

महन्क्षत्रवर्णीश्च महोल्कामुल्लसंस्थितान् ॥ ४७ ॥ विद्युज्जिह्वोपमांश्चापि ससर्जं विविधाञ्छरान् ॥ ते रावणशरा घोरा राघवास्त्रसमाहताः ॥ ४८ ॥ विलयं जग्मुर्गकाशे जघ्नुश्चैव सहस्रशः ॥ तदस्त्रं निहतं दृष्ट्वा रामेणास्त्रिष्टकर्मणा ॥ ४९ ॥ दृष्ट्वा नेदुस्ततः सर्वे कपयः कामरूपिणः ॥ सुग्रीवाभिमुखं वीराः संपरिशील्य राघवम् ॥ ५० ॥ ततस्तदस्त्रं विनिहत्य राघवः प्रसह्य तद्वावणबाहुनिःसृतम् ॥ सुदान्वितो वाशरथिर्महात्मा विनेदुरुचैर्मुदिताः कपीश्वराः ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥ तस्मिन्प्रतिहतेऽस्त्रे तु रावणो राक्षसाधिपः ॥ क्रोधं च द्विगुणं चक्रे क्रोधाच्चास्त्रमनंतरम् ॥ १ ॥ मयेन विहितं रौद्रमन्यदस्त्रं महाद्युतिः ॥ उत्सृष्टुं रावणो भीमं राघवाय प्रचक्रमे ॥ २ ॥ ततः शूला निनिश्चरुर्गदाश्च मुसलानि च ॥ कार्मुकादीव्यमानानि वज्रसाराणि सर्वशः ॥ ३ ॥ मुद्गराः कूटपाशाश्च दीप्ताश्चाशनयस्तथा ॥ निष्पेतुर्विविधास्तीक्ष्णा वाता इव युगक्षये ॥ ४ ॥ तदस्त्रं राघवः श्रीमानुत्तमास्त्रविदांवरः ॥ जघान परमाखेण गांवर्वेण महाद्युतिः ॥ ५ ॥ तस्मिन्प्रतिहतेऽस्त्रे तु राघवेण महात्मना ॥ रावणः क्रोधताम्राक्षः सौरमखमुदरियन् ॥ ६ ॥ ततश्चक्राणि निष्पेतुर्मास्त्राणि महाति च ॥ कार्मुकादीमवेगस्य दशग्रीवस्य घ्रीमतः ॥ ७ ॥ तैरसीन्द्रगनं दीप्तं संपतद्भिः समंततः ॥ पताद्भिश्च दिशो दीर्घाश्चंद्रसूर्यग्रहैरिव ॥ ८ ॥ तानि चिच्छेद बाणधैश्चक्राणि तु स राघवः ॥ आयुधानि च चित्राणि रावणस्य चमसूखे ॥ ९ ॥ तदस्त्रं तु हतं दृष्ट्वा रावणो राक्षसाधिपः ॥ विव्याध दशभिर्बाणै रामं सर्वेषु मर्मसु ॥ १० ॥ स विद्धो दशभिर्बाणैर्महाकामुकनिःसृतैः ॥ रावणेन महातेजा न प्राकंपत राघवः ॥ ११ ॥ ततो विव्याध गात्रेषु सर्वेषु स्रभिर्तिजयः ॥ राघवस्तु सुसंकुद्धो

रावणं बहुभिः शैरः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नन्तरं क्रुद्धो राघवस्यानुजो बलो ॥ लक्ष्मणः सायकान्सप्त जग्राह
परवीरहा ॥ १३ ॥ तैः सायकैर्महोवैगै रावणस्य महाधुतिः ॥ ध्वजं मनुष्यशीर्षं तु तस्य चिच्छेद
नैकधा ॥ १४ ॥ सारथेऽपि बाणैर्न शिरो ज्वलितकुंडलम् ॥ जहार लक्ष्मणः श्रीमान्नैर्ऋतस्य महाबलः
॥ १५ ॥ तस्य बाणैश्च चिच्छेद धनुर्गजकरोपमम् ॥ लक्ष्मणो राक्षसेन्द्रस्य पंचभिर्निशितैस्तदा ॥ १६ ॥
नीलमेघनिर्भात्रास्य सद्भ्रान्त्यवतोपमान् ॥ जवानांलुत्य गदया रावणस्य विभीषणः ॥ १७ ॥ हता-
श्चातु तदा वेगादवलुत्य महारथान् ॥ कोपमाहारयत्तीव्रं भ्रातरं प्रति रावणः ॥ १८ ॥ ततः
शक्तिं महाशक्तिः प्रदीप्तामशनीमिव ॥ विभीषणाय चिक्षेप राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ १९ ॥ अप्रा-
प्तामेव तां बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद लक्ष्मणः ॥ अथोदतिप्रसन्नादो वानराणां महारणे ॥ २० ॥ संपपात
त्रिधा छिन्ना शक्तिः कांचनमालिनी ॥ सविस्फुल्लिगा ज्वलिता महोल्केव दिवश्च्युता ॥ २१ ॥ ततः संभा-
विततरां कालेनापि दुरासदाम्भजग्राह विपुलां शक्तिं दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ २२ ॥ सा वेगिता बलवता रा-
वणेन दुरात्मना ॥ जज्वाल सुमहोतेजा दीप्ताशनिसमप्रभा ॥ २३ ॥ एतस्मिन्नन्तरं वीरो लक्ष्मणस्तं
विभीषणम् ॥ प्राणसंशयमापन्नं तूष्णमभ्यवपद्यत ॥ २४ ॥ तं विमोक्षयितुं वीरश्चापमायस्य लक्ष्मणः ॥
रावणं शक्तिहस्तं वै शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २५ ॥ कार्यमाणः शरीरेण विसृष्टेन महत्तमना ॥ स प्रहर्तु
मनश्चक्रे विमुखीकृतविक्रमः ॥ २६ ॥ मोक्षितं भ्रातरं दृष्ट्वा लक्ष्मणेन स रावणः ॥ लक्ष्मणमिमुखस्ति-
प्राप्तिदं वचनमब्रवीन् ॥ २७ ॥ मोक्षितस्ते बलश्रुधिन्यस्मादेवं विभीषणः ॥ त्रिमुच्य राक्षसं शक्तिस्त्व-
यीयं विनिपात्यते ॥ २८ ॥ एषा ते हृदयं भित्त्वा शक्तिर्लोहितलक्षणा ॥ मद्ग्राहपरिघोऽसृष्टा प्राणा-

नादाय यास्यति ॥ २९ ॥ इत्येवमुक्त्वा तां शक्तिमष्टघंटां महास्वनाम् ॥ मयेन मायाविहिताममोघां
 स्रज्जुधातिनीम् ॥ ३० ॥ लक्ष्मणाय समुद्दिश्य ज्वलन्तीमिव तेजसा ॥ रावणः परमक्रुद्धश्चिक्षेप च ननाद
 च ॥ ३१ ॥ सा क्षिप्ता भीमवेगेन शक्राशानिसमस्वना ॥ शक्तिरभ्यपतद्वेगालक्ष्मणं रणमूर्धनि ॥ ३२ ॥
 तामनुव्याहरच्छक्तिमापतन्तीं स राघवः ॥ स्वस्त्यस्तु लक्ष्मणायेति मोघा भव हतोद्यमा ॥ ३३ ॥
 रावणेन रणे शक्तिः क्रुद्धेनाशीविषोपमा ॥ मुक्ता शूरस्य भीतस्य लक्ष्मणस्य ममज्ज सा ॥ ३४ ॥ न्यप-
 तत्सा महावेगा लक्ष्मणस्य महोरसि ॥ जिह्वोरगराजस्य दीप्यमाना महाद्युतिः ॥ ३५ ॥ ततो रावण-
 वेगेन सुदूरमवाढया ॥ शक्त्या विभिन्नहृदयः पयात भुवि लक्ष्मणः ॥ ३६ ॥ तदवस्थं समीपस्थो
 लक्ष्मणं प्रेक्ष्य राघवः ॥ भ्रातृस्नेहान्महातेजा विषण्णहृदयोऽभवत् ॥ ३७ ॥ स मुहूर्तमिव ध्यात्वा
 बाष्पपर्यंकुलेक्षणः ॥ वभूव संरन्ध्रतरो युगांत इव पावकः ॥ ३८ ॥ न विषादस्य कालोऽयमिति
 संचिंत्य राघवः ॥ चक्रे सुतुमुलं युद्धं रावणस्य वधे धृतः ॥ सर्वयत्नेन महता लक्ष्मणं परिवीक्ष्य च
 ॥ ३९ ॥ स ददर्श ततो रामः शक्त्या भिन्नं महाहवे ॥ लक्ष्मणं रुधिरादिश्वं सपन्नगमिवाचलम्
 ॥ ४० ॥ तामपि प्रहितां शक्तिं रावणेन बलीयसा ॥ यत्नतस्ते हरिश्रेष्ठा न शेकुरवमर्दितुम् ॥ ४१ ॥
 अर्दिताश्चैव वाणौघैस्ते प्रवेकेण रक्षसाम् ॥ सौमित्रेः सा विनिर्भिद्य प्रविष्टा घरणीतलम् ॥ ४२ ॥
 तां कराभ्यां परामृश्य रामः शक्तिं भयावहाम् ॥ वभंज समरे क्रुद्धो बलवान्विचकर्ष च ॥ ४३ ॥
 तस्य निकर्षतः शक्तिं रावणेन बलीयसा ॥ शराः सर्वेषु गात्रेषु पातिता मर्मभेदिनः ॥ ४४ ॥ अर्चित-
 यित्वा तान्वाणान्समार्शिल्य च लक्ष्मणम् ॥ अत्रवीच हनूमंतं सुग्रीवं च महाकपिम् ॥ ४५ ॥

लक्ष्मणं परिवार्यैवं तिष्ठञ्च वानरोत्तमाः ॥ पराक्रमस्य कालोऽयं संप्राप्तो मे चिरोप्सितः ॥ ४६ ॥
पापात्मायं दशग्रीवो वध्यतां पापनिश्चयः ॥ कांक्षितं चातकस्यैव घमति मेघदर्शनम् ॥ ४७ ॥ अस्मि-
न्सुहृते न चिरात्सत्यं प्रतिशृणोमि वः ॥ अरावणभरामं वा जगद्द्रव्यथ वानराः ॥ ४८ ॥ राज्यनाशं
वनेवासं दंडके परिधावन्तम् ॥ वैदेहाश्च परामशौ रक्षोभिश्च समागमम् ॥ ४९ ॥ प्रापेत् दुःखं महद्भोरं
कुशश्च निरयोपमः ॥ अद्य सर्वमहं त्यक्ष्ये निहत्वा रावणं रणे ॥ ५० ॥ यदर्थं वानरं सैन्यं समा-
नीतिमिदं मया ॥ सुग्रीवश्च कृतो राज्ये निहत्वा वालिनं रणे ॥ ५१ ॥ यदर्थं सागरः क्रांतः
सेतुर्बद्धश्च सागरे ॥ ५२ ॥ सोऽयमद्य रणे पापश्चक्षुर्विषयमागतः ॥ चक्षुर्विषयमागम्य नायं जीवितु-
मर्हति ॥ ५३ ॥ दृष्टिं दृष्टिविषयेव सर्पस्य मम रावणः ॥ यथा वा वैनतेयस्य दृष्टिं प्राप्तो
मुजंगमः ॥ ५४ ॥ सुखं पश्यथ दुर्धर्षा युद्धं वानरपुंगवाः ॥ आसीना पर्वताग्रेषु ममेदं रावणस्य
च ॥ ५५ ॥ अद्य पश्यन्तु रामस्य रामत्वं मम संयुगे ॥ त्रयो लोकाः संगंधर्वाः सिद्धगंधर्वचरणाः
॥ ५६ ॥ अद्य कर्म करिष्यामि श्लोकाः सचराचराः ॥ सदेवाः कथयिष्यन्ति यावद्भूमिर्वरिष्यति ॥ ५७ ॥
(समागम्य सदा लोके यथा युद्धं प्रवर्तितम् ॥) एवमुक्त्वा सितैर्बाणैस्तत्तत्कांचनभूषणैः ॥ आजघान
रणे रामो दशग्रीवं समाहितः ॥ ५८ ॥ तथा प्रविद्धैर्नाराचैर्मुसलैश्चापि रावणः ॥ अभ्यवर्षत्तदा रामं
धारामभिरिव तोयदः ॥ ५९ ॥ रामरावणमुक्तानामन्योन्यमभिनित्नाताम् ॥ वराणां च शराणां च
बभूव तुमुलः स्वनः ॥ ६० ॥ बिच्छिन्नाश्च विकीर्णाश्च रामरावणयोः शराः ॥ अंतरिक्षात्प्र-
दीप्ताग्निपतुर्धरणीतले ॥ ६१ ॥ तयोर्ज्योतलनिर्घोषो रामरावणयोर्महान् ॥ त्रासतः सर्व-

भूतानां बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ६२ ॥ विकार्यमाणः शरजालवृष्टिर्महात्मना दीप्तननुष्मतार्दितः ॥
 मयात्रादुद्राव समेत्य रावणो यथाऽनिलेनाभिहतो बलाहकः ॥ ६३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च०
 सा० यु० एकाधिकशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥ शक्त्या निपातितं दृष्ट्वा रावणेन
 बलीयसा ॥ लक्ष्मणं समरे शूरं शोणितौघपरिप्लुतम् ॥ १ ॥ स दृत्वा तुमुलं
 युद्धं रावणस्य दुरात्मनः ॥ विस्तृजन्नेव वाणैधानुषेणमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ एष
 रावणवीर्येण लक्ष्मणः पतितो भुवि ॥ सर्पवचेष्टते वीरो मम शोकमुदीरयन् ॥ ३ ॥ शोणिता-
 द्रमिमं वीरं प्राणैः प्रियतरं मम ॥ पश्यतो मम का शक्तियौद्धं पर्याकुलात्मनः ॥ ४ ॥ अयं स समर-
 श्लाघी आता मे शुभलक्षणः ॥ यदि पंचत्वमापन्नः प्राणैर्मै किं सुखेन वा ॥ ५ ॥ लज्जतीव हि मे वीर्ये
 भ्रश्यतीव कराद्धनुः ॥ सायका व्यवसीदंति दृष्टिर्वाणवशं गता ॥ ६ ॥ अवसीदंति गात्राणि स्वप्रयाने
 नृणामिव ॥ चिंता मे वर्तते तीव्रा मुमूर्षाऽपि च जायते ॥ ७ ॥ आतरं निहतं दृष्ट्वा रावणेन दुरात्मना ॥
 विनष्टं तं तु दुःस्वार्तं मर्मण्यभिहतं भृशम् ॥ ८ ॥ परं त्रिषादमापन्नो विललापाकुलैर्द्रियः (नहि युद्धेन
 मे कार्यं नच प्राणैर्न सीतया ॥) आतरं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं रणपांसुषु ॥ ९ ॥ त्रिजयोऽपि हि मे शूर
 न प्रियायोपकल्पते ॥ अचक्षुर्विषयश्चंद्रः कां प्रीतिं जनयिष्यति ॥ १० ॥ किं मे युद्धेन किंप्राणैर्युद्धकार्यं
 न विद्यते ॥ यत्रायं निहतः शेते रणमूर्धनि लक्ष्मणः ॥ ११ ॥ यथैवं मां वनं यांतमनुयाति महाद्युतिः ॥
 अहमप्यनुयास्यामि तथैवं यमश्चयम् ॥ १२ ॥ इष्टवंधुजनो नित्यं मां स नित्यमनुव्रतः ॥ इमामवस्थां
 गमितो राक्षसैः कूटयोधिभिः ॥ १३ ॥ देशदेशे कलत्राणि देशदेशे च बांधवाः ॥ तं तु देशं न पश्यामि

यत्र भ्राता सहोदरः ॥ १४ ॥ किं तु राज्येन दुर्धर्षं लक्ष्मणेन विना मम ॥ कथं वक्ष्याम्यहं त्वं
सुमित्रां पुत्रवत्सलाम् ॥ १५ ॥ उपालभं न शक्ष्यामि सोढुं दत्तं सुमित्रया ॥ किं तु वक्ष्यामि कौसल्यां
मातरं किं तु कैकयीम् ॥ १६ ॥ भरतं किं तु वक्ष्यामि शत्रुघ्नं च महाबलम् ॥ सहते न वनं यातो
विना तेनागतः कथम् ॥ १७ ॥ इहैव मरणं श्रेयो न तु बंधुविगर्हणम् ॥ किं मया दुष्कृतं कर्म कृत-
मन्यत्र जन्मनि ॥ १८ ॥ येन मे धार्मिको भ्राता निहतश्चाग्रतः स्थितः ॥ हा भ्रातर्मेनुजश्रेष्ठ शूराणां
प्रवर प्रभो ॥ १९ ॥ एकाकी किं तु मां त्यक्त्वा परलोकाय गच्छसि ॥ विलपंतं च मां भ्रातः किमर्थं नावभा-
पसे ॥ २० ॥ उत्तिष्ठ पश्य किं शेषं दीनं मां पश्य चल्लुषा ॥ शोकात्तस्य प्रमत्तस्य पर्वतेषु वनेषु च ॥ २१ ॥
विषण्णस्य महाबाहो समाश्वासयिता मम ॥ राममेवं ब्रुवाणं तु शोकव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ २२ ॥
आश्रवासयन्नुवाचेदं सुषेणः परमं वचः ॥ त्यजेमां नरशार्दूल बुद्धिं वैकुण्ठ्यकारिणीम् ॥ २३ ॥
शोकसंजननीं चितां तुल्यां वाणैश्चमूमुखे ॥ तैव पंचत्वमापन्नो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ॥ २४ ॥
नहस्य विकृतं वक्रं न च श्यामत्वमागतम् ॥ सुप्रभं च प्रसन्नं च मुखमस्य निरीक्ष्यताम् ॥ २५ ॥
पद्मपत्रतलौ हस्तौ सुप्रसन्ने च लोचने ॥ नेदृशं दृश्यते रूपं गतासूनां विशांपते ॥ २६ ॥ विषादं मा
कृथा वीर सप्राणोऽयमर्हदम ॥ आल्याति तु प्रसुप्तस्य सस्तगात्रस्य भूतेले ॥ २७ ॥ सोच्छ्रांसं हृदयं
वीर कंपमानं मुहुर्मुहुः ॥ एवमुक्त्वा महाप्राज्ञः सुषेणो राघवं वचः ॥ २८ ॥ समीपस्थमुवाचेदं हनूमंतं
महाकापिम् ॥ सौम्य शीघ्रमित्रो गत्वा पर्वतं हि महोदयम् ॥ २९ ॥ पूर्वं तु कथितो योऽसौ वीर
जांत्रवता तव ॥ दक्षिणे शिखरे जातां महौघमिहिहानय ॥ ३० ॥ विशल्यकरणीं नाम्ना सावर्ण्यकरणीं

तथा ॥ संजीवकरणीं वीर संधानीं च सहौषधीम् ॥ ३१ ॥ संजीवनार्थं वीरस्य लक्ष्मणस्य त्वमानय ॥
इत्यवमुक्तो हनुमान्नात्वा चौषधिपर्वतम् ॥ चिंतामभ्यगमच्छ्रीमानजानंस्ता महौषधीः ॥ ३२ ॥ तस्य
बुद्धिः समुत्पन्ना मारुतेरमितौजसः ॥ इदमेव गमिष्यामि गृहीत्वा शिखरं गिरेः ॥ ३३ ॥ अस्मिन्स्तु
शिखरे जातमौषधीं तां सुखावहाम् ॥ प्रतर्केणावगच्छामि सुषणो ह्येवमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ अगृह्य यदि
गच्छामि विशल्यकरणीमहम् ॥ कालात्ययेन दोषः स्याद्वैकुण्ठं च महद्भवेत् ॥ ३५ ॥ इति संचिंत्य
हनुमान्नात्वा क्षिप्रं महाबलः ॥ आसाद्य पर्वतश्रेष्ठं त्रिःप्रक्रंज्य गिरिस्तटम् ॥ ३६ ॥ फुल्लनानातरुगणं समु-
त्पाद्य महाबलः ॥ गृहीत्वा हरिशार्दूलो हस्ताभ्यां समतोलयत् ॥ ३७ ॥ स नीलमिव जीमूतं तोयपूर्णं
नभस्तलात् ॥ उत्पपात गृहीत्वा तु हनूमाञ्छिखरं गिरेः ॥ ३८ ॥ समागम्य महावेगः संन्यस्य
शिखरं गिरेः ॥ विश्रम्य किंचिद्धनुमान्सुषेणमिदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ औषधीर्नोवागच्छामि वा अहं हरिपुं-
गव ॥ तदिदं शिखरं कृत्स्नं गिरेस्तस्याद्भुतं मया ॥ ४० ॥ एवं कथयमानं तु प्रशस्य पवनात्म-
जम् ॥ सुषेणो वानरश्रेष्ठो जग्राहोत्पाद्य चौषधीः ॥ ४१ ॥ विस्मितास्तु बभूवुस्ते सर्वे वानर-
पुंगवाः ॥ दृष्ट्वा तु हनुमत्कर्म सुरैरपि सुदुष्करम् ॥ ४२ ॥ ततः संक्षोदयित्वा तामौषधीं वानरोत्तमः ॥
लक्ष्मणस्य ददौ नस्तः सुषेणः सुमहाद्युतिः ॥ ४३ ॥ सशल्यः स समाप्राय लक्ष्मणः परवीरहा ॥
विशल्यो विरुजः शीघ्रमुदतिष्ठन्महीतलान् ॥ ४४ ॥ तमुत्थितं तु हरयो भूतलात्प्रेक्ष्य लक्ष्मणम् ॥
साधुसाध्विति सुग्रीता लक्ष्मणं प्रत्यपूजयन् ॥ ४५ ॥ एहोहीत्यब्रवीद्भ्रामो लक्ष्मणं परवीहा ॥ सस्वजे
गाढमालिग्य बाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ ४६ ॥ अब्रवीच्च परिव्रज्य सौमित्रिं राघवस्तदा ॥ दिष्टया त्वां

वीरं पश्यामि मरणात्युनरागतम् ॥ ४७ ॥ नहि मे जीवितेनार्थः सीतया च जयेत वा ॥ को हि मे जीवितेनार्थस्त्वयि पंचत्वमागते ॥ ४८ ॥ इत्येवं ब्रुवतस्तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ खिन्नः शिथिलया वाचा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४९ ॥ तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय पुरा सत्यपराक्रम ॥ लघुः कश्चिद्विवासस्तो नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ५० ॥ नहि प्रतिज्ञां कुर्वन्ति वितथां सत्यवादिनः ॥ लक्ष्मणं हि महत्स्वयं प्रतिज्ञापरिपालनम् ॥ ५१ ॥ नैराश्रयमुपगतं च नालं ते मद्धृतेऽनघ ॥ वधेत रावणस्याद्य प्रतिज्ञामनुपालय ॥ ५२ ॥ न जीवन्यास्यते शत्रुस्तव बाणवशं गतः ॥ नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य सिंहस्येव महागजः ॥ ५३ ॥ अहं तु वधमिच्छामि शीघ्रमस्य दुरात्मनः ॥ यावदस्ते न यात्येष कृतकर्मा दिवाकरः ॥ ५४ ॥ यदि वधमिच्छसि रावणस्य संख्ये यदि च कृतां हि तवेच्छसि प्रतिज्ञाम् ॥ यदि तेन राजसुतामिलाष आर्यं कुरु च वचो मम शीघ्रमद्य वीर ॥ ५५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्ये च० सा० युद्धकांडे द्व्यधिकशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥ लक्ष्मणेन तु तद्वाक्यमुक्तं श्रुत्वा स राघवः ॥ संदधे परवीरप्रो घनुरादाय वीर्यवान् ॥ १ ॥ रावणाय शरान्घोरान्विससर्ज चमूमुखे ॥ अथान्यं रथमास्थाय रावणो राक्षसाधिपः ॥ २ ॥ अभ्यधावत काकुत्स्थं स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ दशग्रीवो रथस्थस्तु रामं वज्रोपमैः शरैः ॥ आजघात महाशैलं धाराभिरिव तोयदः ॥ ३ ॥ दीप्तिपाद- कंसकाशैः शरैः कांचनप्रचूणैः ॥ अभ्यवर्षद्रुणे रामो दशग्रीवं समाहितः ॥ ४ ॥ भूमौ स्थितय रामस्य रथस्थस्य च रक्षसः ॥ न समं युद्धमित्याहुर्देवगंधर्वकिन्नराः ॥ ५ ॥ ततो देववरः श्रीमाञ्जु- त्वा तेषां वचोऽद्युतम् ॥ आहूय मातलिं शक्रो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ रथेन मम भूमिष्ठं

शीघ्रं याहि रघूत्तमम् ॥ आहूय भूतलं यातः कुरु देवहितं महत् ॥ ७ ॥ इत्युक्तो देवराजेन मात-
 लिदेवसारथिः ॥ प्रणम्य शिरसा देवं ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ शीघ्रं यास्यामि देवेन्द्र सारथ्यं
 च करोम्यहम् ॥ ततो हयैश्च संयोज्य हरितैः स्यन्दनोत्तमम् ॥ ततः कांचनचित्रांगः किंकिणीक्षितभू-
 षितः ॥ ९ ॥ तरुणादित्यसंकाशो वैदूर्यमयकृवरः ॥ सदृशैः कांचनापोड्युक्तः श्वेतप्रकर्णकैः ॥ १० ॥
 हरिभिः सूर्यसंकाशैर्हमजालविभूषितैः ॥ रुक्मवेणुध्वजः श्रीमान्देवराजरथो वरः ॥ ११ ॥ देवराजेन
 संदिष्टो रथमारुह्य मातलिः ॥ अभ्यवर्तत काकुत्स्थमवतरयि त्रिविष्टपात् ॥ १२ ॥ अब्रवीच्च तदा रामं
 संप्रतोदो रथे स्थितः ॥ प्रांजलिर्मातलिर्वाक्यं सहस्राक्षस्य सारथिः ॥ १३ ॥ सहस्राक्षेण काकुत्स्थ
 रथोऽयं विजयाय ते ॥ दत्तस्तव महासत्त्व श्रीमञ्जुवृनिर्बहण ॥ १४ ॥ इदमैन्द्रं महत्पापं क्वचं
 चाक्षिसन्निभम् ॥ शराध्यादित्यसंकाशाः शक्तिश्च विमला शिवा ॥ १५ ॥ आरुह्यैवं रथं वीर राक्षसं जहि
 रावणम् ॥ मया सारथिना देव महेंद्र इव दानवान् ॥ १६ ॥ इत्युक्तः संपरिक्रम्य रथं तमभिवाद्य
 च ॥ आरुरोह तदा रामो लोकौल्लङ्घन्या विराजयन् ॥ १७ ॥ तद्वभौ चाद्भुतं युद्धं द्वैरथं रोमहर्णम् ॥
 रामस्य च महाबाहो रावणस्य च रक्षसः ॥ १८ ॥ स गांधर्वेण गांधर्वं देवं देवेन राघवः ॥ अस्त्रं
 राक्षसराजस्य जघान परमास्त्रविन् ॥ १९ ॥ अस्त्रं तु परमं घोरं राक्षसं राक्षसाधिपः ॥ ससर्ज
 परमक्रुद्धः पुनरेव निशाचरः ॥ २० ॥ ते रावणघनुमुक्ताः शराः कांचनभूषणाः ॥ अभ्यवर्तत काकुत्स्थं
 सर्पा भूत्वा महाविषाः ॥ २१ ॥ ते दीप्रवदना दीपं वमंतो ज्वलन्तं सुखैः ॥ राममेवाभ्यवर्तन् व्यादि-
 तास्या भयानकाः ॥ २२ ॥ तैर्वासुकिस्मरैर्दोर्ममोर्गमहाविषैः ॥ दिशश्च संतताः सर्वा विदिशश्च

समावृताः ॥ २३ ॥ तान्दृष्ट्वा पन्नगान्नामः समापतत आहवे ॥ अखं गारुत्मतं घोरं प्रादुश्चक्रं भया-
वहम् ॥ २४ ॥ ते राववधनुर्मुक्ता रुक्मपुंखाः शिखिप्रभाः ॥ सुपर्णा कांचना भूत्वा विचेरुः
सर्पशत्रवः ॥ २५ ॥ ते तान्सर्वान्धराञ्जनुः सर्परूपान्महजवान् ॥ सुपर्णरूपा रामस्य विशिखाः
कामरूपिणः ॥ २६ ॥ अखे प्रतिहिते क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ॥ अभ्यवर्षत्तदा रामं घोरगभिः
शरवृष्टिभिः ॥ २७ ॥ ततः शरसहस्रेण राममक्षिष्टकारिणम् ॥ अर्दयित्वा शरैरेधेण मातलिं प्रत्यवि-
ध्यत ॥ २८ चिच्छेद केतुमुद्दिश्य शरैरेकेन रावणः ॥ पातयित्वा रथोपस्थे रथात्केतुं च कांचनम्
॥ २९ ॥ ऐन्द्रानपि जघानाश्चाञ्छरजालेन रावणः ॥ (तदृष्ट्वा सुमहत्कर्म रावणस्य दुरात्मनः)
विषेदुर्देवगंधर्वचारणा दानवैः सह ॥ ३० ॥ राममार्तं तदा दृष्ट्वा सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ व्यथिता वान-
रैर्द्राश्च बभूवुः सविभीषणाः ॥ ३१ ॥ रामचंद्रमसं दृष्ट्वा म्रस्तं रावणराहुणा ॥ प्राजापत्यं च नक्षत्रं
रोहिणीं शशिनः प्रियाम् ॥ ३२ ॥ समाक्रम्य वुञ्चस्तथौ प्रजानामहितावहः ॥ स धूमपरिवृत्तोभिः
प्रज्वलन्निव सागरः ॥ ३३ ॥ उत्पपात तदा क्रुद्धः स्पृशन्निव दिवाकरम् ॥ शस्त्रवर्णः सुपर्णो
मंदरादिमार्दिवाकरः ॥ ३४ ॥ अदृश्यत कबंधांकः संसक्तो धूमकेतुना ॥ कोसलानां च नक्षत्रं व्यक्तमि-
द्राभिर्देवतम् ॥ ३५ ॥ आहत्यांगारकस्तस्थौ विशाखाभिपिचांबरो ॥ दशास्यो विशतिभुजः शृगूर्हितशरात्मनः ॥ ३६ ॥
अदृश्यत दशग्रीवो मैनाक इव पर्वतः ॥ निरस्यमानो रामस्तु दशग्रीवेण रक्षसा ॥ ३७ ॥ नाशक्रोधाभिसंघातुं सय-
कान्नामूर्धनि ॥ स कृत्वा भुक्कुटं क्रुद्धः किंचित्संरक्तलोचनः ॥ ३८ ॥ जगाम सुमहाक्रोधं निर्देहन्निव राक्षसान् ॥
तस्य क्रुद्धस्य वदनं दृष्ट्वा रामस्य घमितः ॥ सर्वभूतानि वित्रेसुः प्राकंपत च मेदिनी ॥ ३९ ॥ सिंह-

शार्दूलवाञ्छैः संचचाल चलदुमः ॥ बभूव चापि ह्युभितः समुद्रः सरितांपतिः ॥ ४० ॥ खराश्र
स्त्रनिर्घोषा गगने परुषा घनाः ॥ औत्पातिकाश्च नर्दतः समन्तात्परिचक्रमुः ॥ ४१ ॥ रामं दृष्ट्वा
सुसंकुटमुत्पात्तांश्चैव दारुणान् ॥ वित्रेसुः सर्वभूतानि रावणस्याभवद्भयम् ॥ ४२ ॥ विमानस्थास्तदा देवा
गवाश्च महोरगाः ॥ ऋषिदानवदैत्याश्च गरुत्मतश्च खेचराः ॥ ४३ ॥ ददृशुस्ते तदा युद्धं लोकसंवर्तसं-
क्रामम् ॥ नानाप्रहरणैर्भूमैः शूरयोः संप्रयुध्यतोः ॥ ४४ ॥ ऊचुः सुरासुराः सर्वे तदा विग्रहमागताः ॥
ब्रह्ममाणा महायुद्धं वाक्यं भक्त्या प्रहृष्टवन् ॥ ४५ ॥ दशग्रीवं जयेत्याहुरसुराः समवस्थिताः ॥ देवा
राममयोचुस्ते त्वं जयेति पुनः पुनः ॥ ४६ ॥ एतस्मिन्नंतरे क्रोधाद्राघवस्य च रावणः ॥ प्रहर्तुं कामो
दुष्टात्मा स्पृशन्प्राहरणं महत् ॥ ४७ ॥ वज्रसारं महानादं सर्वशत्रुनिर्बहणम् ॥ शैलशृंगनिभैः कूटै-
श्चित्दृष्टिभयावहम् ॥ ४८ ॥ सधूममिव तीक्ष्णाग्रं युगांतामिचयोपमम् ॥ अतिरौद्रमनासाद्यं कालेनापि दुरा-
सदम् ॥ ४९ ॥ त्रासनं सर्वभूतानां दारणं भेदनं तथा ॥ प्रदीप्तं इव रोषेण शूलं जग्राह रावणः ॥ ५० ॥
तन्मूलं परमकुद्धो जग्राह युधि वीर्यवान् ॥ अनीकैः समरे शूरै राक्षसैः परिवारितः ॥ ५१ ॥ समु-
द्रम्य महाकायो ननाद युधि भैरवम् ॥ संरक्ततयनो रोषात्स्वसैन्यमभिहर्षयन् ॥ ५२ ॥ पृथिवीं
चात्वारिक्षं च विशश्च प्रदिसस्तथा ॥ प्राकंपयत्तदा शब्दो राक्षसेन्द्रस्य दारुणः ॥ ५३ ॥ अतिकायस्य
नादेन तेन तस्य दुरात्मनः ॥ सर्वभूतानि वित्रेसुः सागरश्च प्रचुक्षुभे ॥ ५४ ॥ स गृहीत्वा महान्नयः
शूलं तद्रावणो महत् ॥ विनद्यं सुमहानादं रामं परुषमब्रवीत् ॥ ५५ ॥ शूलोऽयं वज्रसारस्ते राम
रोषान्मयोद्यतः ॥ तव आतृसहायस्य सम्यक्प्राणान्दिरिष्यति ॥ ५६ ॥ रक्षसामद्य शूराणां निहतानां

चमूमुखे ॥ त्वां निहत्य रणरूपायी करोमि तरसा समम् ॥ ५७ ॥ तिष्ठेदनीं निहन्मि त्वामेष शूलेन
 राघव ॥ एवमुक्त्वा स चिक्षेप तच्छूलं राक्षसाधिपः ॥ ५८ ॥ तद्रावणकरान्मुक्तं विदुन्मालासमावृतम् ॥
 अष्टघटं महानादं वियदृतमशोभत ॥ ५९ ॥ तच्छूलं राघवो दृष्ट्वा ज्वलतं घोरदर्शितम् ॥ ससर्ज
 विशिखात्रामश्चापमायम्य वीर्यवान् ॥ ६० ॥ आपततं शरीरेण वारयामास राघवः ॥ उत्पततं युगांतरि
 जलौघैरिव वासवः ॥ ६१ ॥ निर्दोहाह स तान्वाणान्नामकार्मुकनिःसृतान् ॥ रावणस्य महाब्यूहः
 पतंगानिव पावकः ॥ ६२ ॥ तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्भूताब्जूलसंस्पृशच्चूर्णितान् ॥ सायकानंतरिक्षस्थान्नाघवः
 क्रोधसूर्च्छितः ॥ ६३ ॥ स तां मातलिना नीतां शक्तिं वासवसंभताम् ॥ जग्राह परमक्रुद्धो राघवो रघु-
 नन्दनः ॥ ६४ ॥ सा तोलिता बलवता शक्तिर्विदाकृतस्वनां ॥ नभः प्रज्वालयामास युगांतोत्केव सप्रभा
 ॥ ६५ ॥ सा क्षिप्ता राक्षसेन्द्रस्य तस्मिच्छूलं पपात ह ॥ भिन्नः शक्त्या महाब्यूहो निपपात गत-
 द्युतिः ॥ ६६ ॥ निर्बिभेद् ततो वाणैर्दयानस्य महाजवान् ॥ रामः क्षिप्तमहावैर्बाणवद्भिरजिह्वगैः ॥ ६७ ॥
 निर्बिभेदोरसि तदा रावणं निश्चितैः शरैः ॥ राघवः परमायत्नो ललाटे पत्रिभिर्बलिभिः ॥ ६८ ॥ स शरै-
 र्भिन्नसर्वांगो गात्रप्रस्तुतशोणितः ॥ राक्षसेन्द्रसमूहस्थः फुल्लाशोक इवाबभौ ॥ ६९ ॥ स रामबाणैरतिवि-
 द्धगात्रो निशाचरैः शतजार्द्रगात्रः ॥ जगाम खेदं च समाजमध्यं क्रोधं च चक्रे सुभृशं तदानीम्
 ॥ ७० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० च० सा० युद्धकांडे त्र्यधिकशततमः सर्गः
 ॥ १०३ ॥ स तु तेन तदा क्रोधात्काकुत्स्थेनार्द्रितो भूशम् ॥ रावणः समररूपायी महाक्रोधमुपगमत
 ॥ १ ॥ स दीप्तनयनोऽमर्षश्चापमुद्यम्य वीर्यवान् ॥ अभ्यर्दयत्सुसंकुद्धो राघवं परमाहवे ॥ २ ॥ बाणघा-

रासहस्रेस्तु स तोयद् इवांबरान् ॥ राघवं रावणो बाणैस्तटाकमिव पूरयन् ॥ ३ ॥ पूरितः शरजालेन
धनुर्मुक्तेन संयुगे ॥ महागिरिरिवाकण्ड्यः काकुत्स्थो न प्रकंपते ॥ ४ ॥ स शरैः शरजालानि वारयन्स-
मरे स्थितः ॥ गभस्तीनिव सूर्यस्य प्रतिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५ ॥ ततः शरसहस्राणि क्षिप्रहस्तो निशाचरः ॥
निजघानोरसि कुक्षौ राघवस्य महात्मनः ॥ ६ ॥ स शोणितसमादिग्धः समरे लक्ष्मणाप्रजः ॥ दृष्टः
फुल्ल इवारण्ये सुमहान्किंशुकद्रुमः ॥ ७ ॥ शरामिघातसंरब्धः सोऽभिजग्राह सायकान् ॥ काकुत्स्थः
सुमहातेजा युगांतादित्यवचंसः ॥ ८ ॥ ततोऽन्योऽन्यं सुसंरब्धौ तावुभौ रामरावणौ ॥ श-
रंधकारे समरे नोपलक्षयतां तदा ॥ ९ ॥ ततः क्रोधसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः ॥ उवाच
रावणं वीरः प्रहस्य परुषं वचः ॥ १० ॥ मम भार्या जनस्थानादज्ञानाद्राक्षसाघम ॥ हवा
ते विवशा यस्मात्तस्मात्त्वं नासि वीर्यवान् ॥ ११ ॥ मया विरहितां दीनां वर्तमानां महावने ॥
वेदहो प्रसन्नं हत्वा शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १२ ॥ क्रीपु शूर विनाथासु परदारमिमर्शनम् ॥ कृत्वा
कायुरुषं कर्म शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १३ ॥ भिन्नमर्यादं निर्लेजं चारित्रेष्वनवस्थित ॥ दर्पान्मृत्युमुपादाय शू-
रोऽहमिति मन्यसे ॥ १४ ॥ शूरेण धनदध्रात्रा बलैः समुदितेन च ॥ श्लाघनीयं महत्कर्म यशस्यं च
कृतं त्वया ॥ १५ ॥ तत्तेकेनाभिपन्नस्य गर्हितम्याहितस्य च ॥ कर्मणः प्राशुहोदानां तस्याव सुमह-
त्फलम् ॥ १६ ॥ शूरोऽहमिति चात्मानमवगच्छसि दुर्मेते ॥ नैव लज्जास्ति ते सीतां चौरवद्वयपकृषतः ॥
॥ १७ ॥ यदि मत्सन्निधौ सीता धर्यिता म्यान्वया बलान् ॥ भ्रातॄन् तु खरं पश्येस्तदा मत्सायकहृतः ॥
॥ १८ ॥ दिष्टयासि मम मंदात्मश्चाशुर्विषयमागतः ॥ अब त्वां सायकस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥

॥ १९ ॥ अद्य ते मच्छरैर्मिलन्नं शिरो ज्वलितकुंडलम् ॥ क्रव्यादा न्यपकर्षतु विकीर्णं रणपांसुषु ॥
 ॥ २० ॥ निपत्योरासि गुद्रास्ते क्षितौ क्षिप्तस्य रावण ॥ पिबंतु रुधिरं तर्षद्वृणश्चाल्यांतरोत्थितम् ॥ २१ ॥
 अद्य मद्गुणभिन्नस्य गतासोः पतितस्य ते ॥ कर्षत्वंत्राणि पतगा गरुत्मत इवोरगान् ॥ २२ ॥ इत्येवं
 स वदन्वीरो रामः शत्रुनिर्बहणः ॥ राक्षसेन्द्रं समीपस्थं शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २३ ॥ बभूव द्विगुणं
 वीर्यं बलं हृष्यश्च संयुगे ॥ रामस्याखिलं चैव शत्रोर्निधनकांक्षिणः ॥ २४ ॥ प्रादुर्वभूवुरक्षाणि सर्वाणि
 विदित्तात्मनः ॥ प्रहर्षाच्च महातेजाः शीघ्रहस्ततरोऽभवन् ॥ २५ ॥ शुभान्येतां नि चिह्नानि विज्ञाया-
 त्मागतानि सः ॥ भूय एवादीयद्रामो रावणं राक्षसांतकृन् ॥ २६ ॥ हरीणां चाश्मनिकरैः शरवर्षैश्च
 राघवान् ॥ हन्यमानो दशग्रीवो विघ्नूर्णहृदयोऽभवन् ॥ २७ ॥ यदा च शखं नारमे न च कर्षं शरा-
 सनम् ॥ नास्य प्रत्यक्रोद्धीर्यं विछुवेनांतरात्मना ॥ २८ ॥ क्षिप्ताश्चाशु शरास्तेन शस्त्राणि विविधानि
 च ॥ मरणार्थाय वर्तते मृत्युकालोऽभ्यवर्तत ॥ २९ ॥ सूतस्तु रथनेतास्य तंदवस्थं निरीक्ष्य तम् ॥
 शनैर्युद्धादसंभ्रान्तो रथं तस्यापवाहयत् ॥ ३० ॥ रथं च तस्याथ जवेन सारथिर्निवार्य भीमं जलदस्वनं
 तदा ॥ जगाम भीत्या समरान्महोपतिं निरस्तवीर्यं पतितं समीक्ष्य ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
 बाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० युद्धकांडे चतुर्धकशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥ स तु मोहात्सुसं-
 बुद्धः कृतांतबलचोदितः ॥ क्रोधसंरक्तनयनो रावणः सूतमब्रवीन् ॥ १ ॥ ह्रीनवीर्यमिवाशक्तं पौरुषेण
 विवर्जितम् ॥ भीहं लघुमिवासत्त्वं विहीनमिव तेजसा ॥ २ ॥ विसुक्तमिव मायामिरत्नैरिव नाहिष्कृ-
 तम् ॥ मामवज्ञाय दुर्बुद्धे स्वया बुद्ध्या विचष्टसे ॥ ३ ॥ किमर्थं मामवज्ञाय मच्छन्दमनवेक्ष्य च ॥

त्वया शत्रुसमक्षं मे रथोऽयमपवाहितः ॥ ४ ॥ त्वयाद्य हि ममानर्थं चिरकालमुपार्जितम् ॥ यशो
 वीर्यं च तेजश्च प्रत्ययश्च विनाशितः ॥ ५ ॥ शत्रोः प्रख्यातवीर्यस्य रंजनीयस्य विक्रमैः ॥ पश्यतो
 युद्धलुब्धोऽहं कृतः कापुरुषस्त्वया ॥ ६ ॥ यत्त्वं कथमिदं मोहान्न चेद्वहसि दुर्मते ॥ सत्योऽयं प्रतिकर्षो मे
 परेण त्वमुपस्कृतः ॥ ७ ॥ नहि तद्विद्यते कर्म मुहुरदो हितकांक्षिणः ॥ रिपूणां सदृशं त्वेतद्यान्वयैतदनु-
 स्थितम् ॥ ८ ॥ निर्वर्तय रथं शीघ्रं यावन्नापैति मे रिपुः ॥ यदि बाध्युचितोऽसि त्वं स्मर्यते यदि मे
 गुणः ॥ ९ ॥ एवं परुषमुक्तस्तु हितवृद्धिरयुद्धिना ॥ अन्नवीद्रावणं सूतो हितं सानुनयं वचः ॥ १० ॥
 न भीतोऽस्मि न मूढोऽस्मि नोपजग्नोऽस्मि शत्रुभिः ॥ न प्रमत्तो न निःस्नेहो विस्मृता नच सलिकया ॥
 ॥ ११ ॥ मया तु हितकामेन यशश्च परिरक्षता ॥ स्नेहप्रसन्नमनसा हितमित्यप्रियं कृतम् ॥ १२ ॥
 नास्मिन्नर्थे महाराज त्वं मां प्रियद्विते रतम् ॥ कश्चिन्नघुरिवानार्थो दोषतो गंतुमर्हसि ॥ १३ ॥ श्रूयतां
 प्रतिदास्यामि यन्निमित्तं मया रथः ॥ नदीवेगे ह्यंभोभिः संयुगे विनिवर्तितः ॥ १४ ॥ अमं तवाव-
 गच्छामि महता रणकर्मणा ॥ नहि ते वीर्यसौमुख्यं प्रकर्षं नोपधारत्से ॥ १५ ॥ रथोद्धदन्नखिन्नश्च भग्ना मे रथ-
 वाजिनः ॥ दीना घर्मपरिश्रान्ता गावो वर्षहता इव ॥ १६ ॥ निमित्तानि च भूयिष्ठं यानि प्रादुर्भवन्ति
 नः ॥ तेपुतेष्वभिपन्नेषु लक्ष्यान्म्यप्रदक्षिणम् ॥ १७ ॥ देशकालौ च विज्ञेयौ लक्षणानिर्गितानि च ॥
 दैन्यं हर्षश्च खेदश्च रथिनश्च महाबल ॥ १८ ॥ स्थलनिन्तानि भूमेश्च समानि त्रिपमाणि च ॥ युद्ध-
 कालश्च विज्ञेयः परस्यांतरदर्शनम् ॥ १९ ॥ उपयानापयाने च स्थानं प्रत्यवसर्पणम् ॥ सर्वमेतद्रथस्थेन
 ज्ञेयं रथकुटुंबिना ॥ २० ॥ तव विश्रामहेतोस्तु तथैषां रथवाजिनाम् ॥ रौद्रं वर्जयता खेदं क्षमं कृत-

मिदं मया ॥ २१ ॥ स्वेच्छया न मया त्रीर रथोऽयमपवाहितः ॥ भर्तुः स्नेहपरीतेन मयेदं यच्छृतं
 प्रभो ॥ २२ ॥ आज्ञापय यथातत्त्वं वक्ष्यस्यरिनिषूदन ॥ तत्करिष्याम्यहं वीर गतानृणेत चेतसा ॥
 ॥ २३ ॥ संतुष्टस्तेन वाक्येन रावणस्तस्य सारथेः ॥ प्रशस्यैनं बहुविधं युद्धलब्धोऽन्नवर्षिदम् ॥
 ॥ २४ ॥ रथं शीघ्रमिमं सूत राघन्नास्मिमुखं नय ॥ नाहन्वा समरे शत्रून्निर्वर्तिष्यति रावणः ॥ २५ ॥
 एवमुक्त्वा रथस्थस्य रावणो राक्षसेश्वरः ॥ इदौ तस्य शुभं ह्येकं हस्ताभरणमुत्तमम् ॥ श्रुत्वा
 रावणवाक्यानि सारथिः संन्यवर्तत ॥ २६ ॥ ततो द्रुतं रावणवाक्यचोदितः प्रचोदयामास
 हयान्स सारथिः ॥ स राक्षसेन्द्रस्य ततो महास्थः क्षणेनं रामस्य रणाग्रतोऽभवत् ॥ २७ ॥ इत्यार्षे
 श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकाण्डे पञ्चाधिकशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥ ततो
 युद्धपरिश्रान्तं समरे चिंतया स्थितम् ॥ रावणं चाग्रतो दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ १ ॥
 देवैश्च समागम्य द्रष्टुमभ्यागतो रणम् ॥ उपगम्यान्नवीन्द्रात्मभगस्त्यो भगवांस्तदा ॥ २ ॥ रामराम
 महाबाहो शृणु गुह्यं सनातनम् ॥ येन सर्वानरीन्वत्स समरे विजयिष्यसि ॥ ३ ॥ आदित्यहृदयं
 पुण्यं सर्वशत्रुविनाशनम् ॥ जयावहं जपन्नित्यमक्षयं परमं शिवम् ॥ ४ ॥ सर्वमंगलमंगल्यं सर्वपापप्र-
 णाशनम् ॥ चिन्ताशोकप्रशमनमायुर्वर्धनमुत्तमम् ॥ ५ ॥ रश्मिमंतं समुद्यंतं देवासुरनमस्कृतम् ॥ पूज-
 यस्व विवस्वंतं भास्करं भुवनेश्वरम् ॥ ६ ॥ सर्वदेवात्मको ह्येष तेजस्वी रश्मिभावतः ॥ एष देवासुरग-
 णोल्लोकान्पाति गभस्तिभिः ॥ ७ ॥ एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवः स्कंदः प्रजापतिः ॥ महेंद्रो धनदः
 कालो यमः सोमो ह्यर्षांपतिः ॥ ८ ॥ पितरो वसवः साध्या अश्विनौ मरुतो मनुः ॥ वायुर्वह्निः

प्रजाः प्राण ऋतुकर्ता प्रमाकरः ॥ ९ ॥ आदित्यः सविता सूर्यः खगः पूषा गभस्तिमान् ॥ सुवर्णसदृशो
 भानुर्हिरण्यरेता दिवाकरः ॥ १० ॥ हरिदृश्वः सहस्राचिस्तप्तसप्तसिग्मीरिचिमान् ॥ तिमिरोन्मथनः शंभु-
 स्त्वष्टा मार्तण्डकोऽशुमान् ॥ ११ ॥ हिरण्यगर्भः शिशिरस्तपनोऽहस्करो रविः ॥ अग्निगर्भोऽदितेः पुत्रः
 शंखः शिशिरनाशनः ॥ १२ ॥ ज्योमनाथस्तमोभेदी ऋग्यजुःशामपारगः ॥ घनवृष्टिरपां भित्रो विध्यवीर्यी
 पुवंगमः ॥ १३ ॥ आतपी मंडली मृत्युः पिंगलः सर्वतापनः ॥ कविर्विश्वो महातेजा रक्तः सर्वभद्रो-
 द्रवः ॥ १४ ॥ नक्षत्रप्रहृत्ताराणामधिपो विश्वभावनः ॥ तेजसामपि तेजस्वी द्वादशात्मन्नमोऽस्तु ते ॥
 ॥ १५ ॥ नमः पूर्वाय गिरये पश्चिमायाद्रये नमः ॥ ज्योतिर्गणानां पतये दिनाधिपतये नमः ॥ १६ ॥
 जयाय जयभद्राय हर्यश्वाय नमोनमः ॥ नमोनमः सहस्रांशो आदित्याय नमोनमः ॥ १७ ॥ नम उग्राय वीराय
 सारंगाय नमोनमः ॥ नमः पद्मप्रबोधाय प्रचंडाय नमोऽस्तु ते ॥ १८ ॥ ब्रह्मेशानान्युत्तेशाय सूर्याय-
 दित्यवर्चसे ॥ भास्वते सर्वभक्षाय रौद्राय वपुषे नमः ॥ १९ ॥ तमोघ्नाय हिमघ्नाय शत्रुघ्नायामि-
 तात्मने ॥ कृतघ्नघ्नाय देवाय ज्योतिषां पतये नमः ॥ २० ॥ तप्तचामीकराभाय हरये विश्व-
 कर्मणे ॥ नमस्तमोऽभिनिघ्नाय रुचये लोकसाक्षिणे ॥ २१ ॥ नाशयत्येष वै भूतं तमेव सृजति
 प्रभुः ॥ पायत्येष तपत्येष वर्षत्येष गभस्तिभिः ॥ २२ ॥ एष सुप्तेषु जागर्ति भूतेषु परिनि-
 श्रितः ॥ एष चैवाग्निहोत्रं च फलं चैवाग्निहोत्रिणाम् ॥ २३ ॥ देवाश्च क्रतवश्चैव क्रतूनां
 फलमेव च ॥ यानि कृत्यानि लोकेषु सर्वेषु परमप्रभुः ॥ २४ ॥ एनमापत्सु कृच्छ्रेषु कांतरेषु
 भयेषु च ॥ कीर्तयन्पुरुषः कश्चिन्नावसीदति राघव ॥ २५ ॥ पूजयस्वैनमेकाग्रो देवदेवं जगत्पतिम् ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः १०७. *

(१२३९)

एतन्विगुणितं जन्त्रा युद्धेषु विजयिष्यति ॥ २६ ॥ अस्मिन्क्षणे महाबाहो रावणं त्वं जहिष्यसि ॥
एवमुक्त्वा ततोऽगस्त्यो जगाम स यथागतम् ॥ २७ ॥ एतच्छ्रुत्वा महातेजा नष्टशोकोऽभवत्तदा ॥
धारयामास सुग्रीतो राघवः प्रयतात्मवान् ॥ २८ ॥ आदित्यं प्रेक्ष्य जम्बेदं परं हर्षमवाप्तवान् ॥ त्रिराच-
म्य शुचिर्भूत्वा धनुरादाय वीर्यवान् ॥ २९ ॥ रावणं प्रेक्ष्य हृष्टात्मा जयार्थं समुपागमन् ॥ सर्वयत्नेन
महतावृत्तस्तस्य वधेऽभवत् ॥ ३० ॥ अथ रविरवदन्निरीक्ष्य रामं मुदितमनाः परमं प्रहृष्यमाणः ॥
निशिचरपतिसंक्षयं विदित्वा सुरगणमध्यगतो वचस्स्वरोति ॥ ३१ ॥ इयौर्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च०
सा० यु० षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥ सारथिः स रथं हृष्टः परसैन्यप्रघर्षणम् ॥ गन्धर्वजाराकारं
समुच्छ्रितपताकिनम् ॥ १ ॥ युक्तं परमसंपन्नैर्वाजिभिर्हैममालिभिः ॥ युद्धोपकरणैः पूर्णं पताकाध्वजमा-
लिनम् ॥ २ ॥ असंतमिव चाकाशं नादयन्तं वसुंधराम् ॥ प्रणाशं परसैन्यानां स्वसैन्यप्रघर्षणम् ॥ ३ ॥
रावणस्य रथं क्षिप्रं चोदयामास सारथिः ॥ तमापतंतं सहसा स्वनवंतं महाध्वजम् ॥ ४ ॥ रथं
राक्षसराजस्य नरराजो ददर्श ह ॥ कृष्णवाजिसमायुक्तं युक्तं रौद्रेण वर्चसा ॥ ५ ॥ दीप्यमान-
मिवाकाशे विमानं सूर्यवर्चसम् ॥ तडित्पताकागहनं दर्शितैर्द्रायुधप्रभम् ॥ ६ ॥ शरधारां विमुचंतं
धाराधरमिवांबुदम् ॥ स दृष्ट्वा मेघसंकाशमापतंतं रथं रिपोः ॥ ७ ॥ गिरेर्वज्राभिमुष्टस्य दीर्यतः
सदृशस्वनम् ॥ विस्फारयन्वै वेगेन बालचंद्रानतं धनुः ॥ ८ ॥ उवाच मार्तिलि रामः सहस्राक्षस्य
सारथिम् ॥ मातले पश्य संरन्ध्रमापतंतं रथं रिपोः ॥ ९ ॥ यथापसव्यं पतता वेगेन महता पुनः ॥
समरे हंतुमात्मानं तथाऽनेन कृता मतिः ॥ १० ॥ तदप्रमादमतिष्ठ प्रत्युद्गच्छ रथं रिपोः ॥

विध्वंसयितुमिच्छामि वायुमेषमिवोत्थितम् ॥ ११ ॥ अविह्वलमसंभ्रांतमव्यग्रहृदयेक्षणम् ॥ राशिसं-
चारनियतं प्रचोदय रथं द्रुतम् ॥ १२ ॥ कामं न त्वं समावेयः पुरंदरथोचितः ॥ युयुत्सुरहमेकाग्रः
स्मारये त्वां न शिक्षये ॥ १३ ॥ परितुष्टः स रामस्य तेन वाक्येन मातलिः ॥ प्रचोदयामास रथं
सुरसारथिरुत्तमः ॥ १४ ॥ अपसव्यं ततः कुर्वन्नावणस्य महारथम् ॥ चक्रसंभूतरजसा रावणं व्यव-
धूनयत् ॥ १५ ॥ ततः क्रुद्धो दशग्रीवस्ताम्रविस्फारितक्षणः ॥ रथप्रतिमुखं रामं सायकैरवधूनयन् ॥ १६ ॥
धर्षणामर्षितो रामो धैर्यं रोषेण लंभयन् ॥ जग्राह सुमहावेगमैद्रे युधि शरासनम् ॥ १७ ॥ शरांश्च
सुमहावेगान्सूर्यराशिमसमप्रभान् ॥ तदुपोढं महद्युद्धमन्योन्यवधकाक्षिणोः ॥ परस्परामिमुखयोर्दंष्टयो-
रिव सिंहयोः ॥ १८ ॥ ततो देवाः संगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ समीयुर्द्वैरथं द्रष्टुं रावणक्षय-
काक्षिणः ॥ १९ ॥ समुत्पन्नू रथोत्पाता दारुणा रोमहर्षणाः ॥ रावणस्य विनाशाय राघवस्योदयाय च
॥ २० ॥ नवर्ष रुधिरं देवो रावणस्य रथोपरि ॥ वाता मंडलिनस्तीव्रा व्यपसव्यं प्रचक्रमुः ॥ २१ ॥
महद्गुण्णकुलं चास्य भ्रममाणं नभस्थले ॥ येनयेन रथो याति तेनतेन प्रधावति ॥ २२ ॥ संव्यया
चावृता लंका जपापुष्पनिकाशया ॥ दृश्यते संप्रदीप्तं दिवसेऽपि वसुंधरा ॥ २३ ॥ सनिर्घाता महोल्का-
श्च संप्रेतुर्मेहास्वनाः ॥ विषादयंस्ते रक्षांसि रावणस्य तदाऽहिताः ॥ २४ ॥ रावणश्च यतस्तत्र प्रचचाल
वसुंधरा ॥ रक्षसां च ग्रहर्तां गृहीता इव बाहवः ॥ २५ ॥ ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः पतिताः सूर्य-
रश्मयः ॥ दृश्यंते रावणस्याग्रे पर्वतस्येव धातवः ॥ २६ ॥ गुप्त्रैरनुगताश्चास्य वर्मतो ज्वलनं मुखैः ॥
ग्रणेदुर्मुसमीक्ष्यत्यः संरव्यमशिवं शिवाः ॥ २७ ॥ प्रतिकूलं ववौ वायू रणे पांसून्समुत्किरन् ॥ तस्य

राक्षसराजस्य कुर्वन्तृष्टिविलोपनम् ॥ २८ ॥ निपेतुरिन्द्राशनयः सैन्ये चास्य संमततः ॥ दुर्विषह्यस्वरा
घोरं विना जलघरोदयम् ॥ २९ ॥ दिशश्च प्रदिशः सर्वा बभूवुस्तिमिरावृताः ॥ पांसुवर्षेण महता दुर्दशै
च नभोऽभवत् ॥ ३० ॥ कुर्वत्यः कलहं घोरं सारिकास्तद्वयं प्रति ॥ निपेतुः शतशस्तत्र दारुणा
दारुणारुताः ॥ ३१ ॥ जघनेभ्यः स्फुलिगाश्च नेत्रेभ्योऽश्रूणि संततम् ॥ मुमुचुस्तस्य तुरगास्तुल्यमार्गं च
वारि च ॥ ३२ ॥ एवंप्रकारा बहवः समुत्पाता भयावहाः ॥ रावणस्य विनाशाय दारुणाः संप्रजज्ञिरे
॥ ३३ ॥ रामस्यापि निमित्तानि सौम्यानि च शिवाणि च ॥ बभूवुर्जयशंसानि प्रादुर्भूतानि सर्वशः ॥ ३४ ॥
निमित्तानीह सौम्यानि राघवस्य जयाय वै ॥ दृष्ट्वा परमसंहृष्टो हतं मेने च रावणम् ॥ ३५ ॥ ततो
निरीक्ष्यात्मगतानि राघवो रण निमित्तानि निमित्तकोविदः ॥ जगाम हर्षं च परां च निवृत्तिं चकार युद्धे
ह्यधिकं च विक्रमम् ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० यु० संप्रोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥
ततः प्रवृत्तं सुक्लरं रामरावणयोस्तदा ॥ सुमहद्वैर्यं युद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥ १ ॥ ततो राक्षससैन्यं च
हरीणां च महद्भुजम् ॥ प्रगृहीतप्रहरणं निश्चेष्टं समवर्तत ॥ २ ॥ संप्रयुद्धौ तु तौ दृष्ट्वा बलवन्नर-
राक्षसौ ॥ व्याक्षिप्तहृदयाः सर्वे परं विस्मययागताः ॥ ३ ॥ नानाप्रहरणैर्व्यैर्मुजैर्विस्मितबुधयः ॥
तस्थुः प्रेक्ष्य च सर्वे ते नाभिजग्मुः परस्परम् ॥ ४ ॥ रक्षसां रावणं चापि वानराणां च राघवम् ॥
पश्यतां विस्मिताक्षणां सैन्यं चित्रमिवाबभौ ॥ ५ ॥ तौ तु तत्र निमित्तानि दृष्ट्वा राघवरावणौ ॥
कृतबुद्धौ स्थिरामर्षौ युयुधाते ह्यभीतवत् ॥ ६ ॥ जेतव्यमिति काकुत्स्थो मर्तव्यमिति रावणः ॥ धृतौ
स्वकीयसर्वस्वं युद्धेऽदर्शयतां तदा ॥ ७ ॥ ततः क्रोधाद्दशग्रीवः शरान्संवाय वीर्यवान् ॥ सुभोच

ध्वजमुद्दिश्य राघवस्य रथे स्थितम् ॥ ८ ॥ ते शरास्तमनासाद्य पुरंदरथध्वजम् ॥ रथशक्तिं परामृश्य
 निपेतुर्धरणीतले ॥ ९ ॥ ततो रामोऽपि संक्रुद्धश्चापमाकृष्य वीर्यवान् ॥ कृतप्रतिकृतं कर्तुं मनसा
 संप्रचक्रमे ॥ १० ॥ रावणध्वजमुद्दिश्य मुमांच निशितं शरम् ॥ महासर्पमिवासह्यं ज्वलंतं स्वेन तेजसा
 ॥ ११ ॥ रामश्चिक्षेप तेजस्वी केतुमुद्दिश्य सायकम् ॥ जगाम स महीं भित्त्वा दशग्रीवध्वजं शरः
 ॥ १२ ॥ स निकृत्तोऽपत्तूभौ रावणस्यंदनध्वजः ॥ ध्वजस्योनमथनं दृष्ट्वा रावणः स महाबलः ॥ १३ ॥
 संप्रदीप्तोऽभवत्कोधादमर्षात्प्रदहन्निव ॥ स रोषवशमापन्नः शरवर्षं वर्षं ह ॥ १४ ॥ रामस्य तुरगान्दीप्तैः
 शरैर्विव्याध रावणः ॥ ते दिव्या हरयस्तत्र नास्वलन्नापि बभ्रुमुः ॥ १५ ॥ बभ्रुवुः स्वस्थहृदयाः
 पद्मानौलैरिवाहताः ॥ तेषामसंप्रभं दृष्ट्वा वाजिनां रावणस्तदा ॥ १६ ॥ भूय एव सुसंकुद्धः शरवर्षं
 मुमोच ह ॥ गदाश्च परिघांश्चैव शस्त्रवर्षमपातयन् ॥ सहस्रशस्नदा बाणानभ्रांतहृदयोद्यमः ॥ १८ ॥
 श्ववान् ॥ मायाविहितमेतत्तु शस्त्रवर्षमपातयन् ॥ तद्वर्षमभवद्युद्धे नैकशस्त्रमयं महत् ॥ १९ ॥ विमुच्य राघवरथं
 तुमुलं त्रासजननं भीमं भीमप्रतिस्वनम् ॥ चक्रार सुनिरंतरम् ॥ २० ॥ (सहस्रशस्ततो बाणानश्रांतहृदयोद्यमः)
 समताद्वानरे बले ॥ सायकैरंतरिक्षं च चक्रार सुनिरंतरम् ॥ २० ॥ (सहस्रशस्ततो बाणानश्रांतहृदयोद्यमः)
 मुमोच च दशग्रीवो निःसंगेतांतरात्मना ॥ व्यायच्छमानं तं दृष्ट्वा तत्परं रावणं रणे ॥ २१ ॥
 ग्रहसन्निव काकुत्स्थः संदधे निशिताञ्छरान् ॥ स मुमोच ततो बाणाञ्छतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२ ॥
 तान्दृष्ट्वा रावणश्चक्रे स्वशरैः खं निरंतरम् ॥ ताभ्यां नियुक्तेन तदा शरवर्षेण भास्वता ॥ २३ ॥
 शरबद्धमिवाभाति द्वितीयं भास्वदंबरम् ॥ नानिमित्तोऽभवद्बाणो नानिर्भेत्ता न निष्फलः ॥ २४ ॥

अन्योन्यमभिसंहृत्य निपेतुर्धरणीतले ॥ तथा विस्तृजतर्बोणात्रामरावणयोर्मध्ये ॥ २५ ॥
 प्रायुच्येतामविच्छिन्नमस्यंतौ सव्यदक्षिणम् ॥ चक्रतुश्च शरैर्यौर्निरुच्छासमिवांवरम् ॥ २६ ॥ राव-
 णस्य ह्यात्रामो ह्यात्रामस्य रावणः । अत्रनुस्तौ तदन्योन्यं कृतानुकृतारिणौ ॥ २७ ॥ एवं तु तौ
 मुसंक्रुद्धौ चक्रतुयुद्धमुत्तमम् ॥ मुहूर्तमभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ २८ ॥ (प्रयुध्यमानौ समरे महान्-
 बलौ शितैः शरै रावणलङ्घनाग्रजौ ॥ ध्वजावपातेन स राक्षसाधिपो भृशं प्रचुक्रोध तदा रघूत्तमे ॥
 ॥ २९ ॥ सर्गः ॥ १०८ ॥ तौ तथा युध्यमानौ तु समरे रामरावणौ ॥ दृष्ट्युः सर्वभूतानि
 विस्मितेनोत्तरात्मना ॥ ३० ॥ अर्दयंतौ तु समरे तयोस्तौ स्यंदनोत्तमौ ॥ परस्परमभिक्रुद्धौ परस्परम-
 भिद्रुतौ ॥ ३१ ॥ परस्परवधे युक्तौ घोररूपौ चभूवतुः ॥ मंडलानि च वीथीश्च गतप्रत्यागतानि च ॥
 ॥ ३२ ॥ दर्शयंतौ बहुविधां सुतौ सारथ्यजां गतिम् ॥ अर्दयन्नावणं रामो राववं चापि रावणः ॥
 ॥ ३३ ॥ गतिव्रगं समापन्नौ प्रतिव्रगं निवर्तने ॥ क्षिप्तोः शरजालानि तयोस्तौ स्यंदनोत्तमौ ॥ ३४ ॥
 चैरतुः संयुगमर्हौ सासातौ जलदाविव ॥ दर्शयित्वा तदा तौ तु गतिं बहुविधां रणे ॥ ३५ ॥ परस्पर-
 स्याभिमुखौ पुनरेव च तस्थतुः ॥ धुरंधुरेण रथयोर्वक्त्रं वक्त्रेण वाजिनाम् ॥ ३६ ॥ पताकाश्च पता-
 काभिः समीयुः स्थितयोस्तदा ॥ रावणस्य ततो रामो धनुर्मुक्तैः शितैः शिरैः ॥ ३७ ॥ चतुर्भिश्चतुरो-
 दीनान्द्वान्द्वान्प्रत्यपसर्पयन् ॥ स क्रोधवशमापन्नो ह्यानामपसर्पणे ॥ ३८ ॥ सुमोच निशितान्वाणान्नाघ-

१ 'तुमुलं रोमहर्षणम्' एतदन्तरं 'प्रयुज्यमानौ' इत्येकं श्लोकं प्रक्षिप्यात्र सर्गोक्तेर्दं कुर्वति नट्ययुक्ताम्
 पश्चादपि तुमुयुद्धस्यैव सत्वादेकप्रकरणत्वाच्च अनवच्छेदस्यैव बहुषु पुस्तकेषु दर्शनाच्चेति कृतकः ।

वाय दशाननः ॥ सोऽतिविद्धो बलवता दशग्रीवेण राघवः ॥ ३९ ॥ जगाम न, विकारं च नचापि
व्यथितोऽभवत् ॥ चिक्षेप च पुनर्बाणान्वज्रसारसमस्वनान् ॥ ४० ॥ सारथिं वज्रहस्तस्य समादिश्य
दशाननः ॥ मातलेस्तु महावेगाः शरीरे पतितः शराः ॥ ४१ ॥ न सूक्ष्ममपि संमोहं व्यथां वा प्रद-
दुर्युधि ॥ तथा वर्षणया क्रुद्धो मातलेर्न तथात्मनः ॥ ४२ ॥ चकार शरजालेन राघवो विमुञ्च
रिपुम् ॥ विंशतिं त्रिंशतिं षष्टिं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४३ ॥ मुमोच राघवो वीरः सायकान्यन्दने
रियोः ॥ रावणोऽपि ततः क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वरः ॥ ४४ ॥ गदासुलवर्षेण रामं प्रत्यर्दय-
द्रणे ॥ तत्प्रयुक्तं पुनर्युद्धं तुमुलं रामहर्षणम् ॥ ४५ ॥ गदानां मुसलानां च परिघाणां च निःस्वनेः ॥
शराणां पुंखवातैश्च क्षुभिताः सप्तसागराः ॥ ४६ ॥ क्षुब्धानां सागराणां च पातालतलवासिनः ॥ व्यथिता
दानवाः सर्वे पत्रगाश्च सहस्रशः ॥ ४७ ॥ चक्रं मेदिनीं कृत्स्नां सशैलवनकानना ॥ भास्क्रो
निष्प्रभश्चासीन्न वनौ चापि मारुतः ॥ ४८ ॥ ततो देवाः संगंधर्वा सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ चिंतामोपे-
दिरे सर्वे सकिन्नरमहोरगाः ॥ ४९ ॥ स्वस्ति गोत्राहाणेभ्योऽस्तु लोकस्तिष्ठतु शश्वताः ॥ जयतां
राघवः संख्ये रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ ५० ॥ एवं जपंतोऽपश्यंस्ते देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ रामरावणयो-
र्युद्धं सुधोरं रोमहर्षणम् ॥ ५१ ॥ गंधर्वाभिरसां संघा दृष्ट्वा युद्धमनूपमम् ॥ (गगनं गगनाकारं
सागरः सागरोपमः ॥) सागरं चांबरप्रख्यमंबरं सागरोपमम् ॥ ५२ ॥ रामरावणयोर्युद्धं रामरावण-
योरिव ॥ एवं ब्रुवंतो ददृशुस्तद्युद्धं रामरावणम् ॥ ५३ ॥ ततः क्रोधान्महाबाहू रघूणां कीर्तिवर्धनः ॥
संघाय घनुषा रामः क्षरमाशीविषोपमम् ॥ ५४ ॥ रावणस्य शिरोऽन्विष्ठत श्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् ॥

तच्छिरः पतितं भूमौ दृष्टं लोकैर्बिभ्रस्तदा ॥ ५५ ॥ तथैव सदृशं चान्यद्रावणस्योत्थितं शिरः ॥ तत्क्षिप्रं
क्षिप्रदृष्टेन रामेण क्षिप्रकारिणा ॥ ५६ ॥ द्वितीयं रावणशिरश्छिन्नं संयति सायकैः ॥ छिन्नमात्रं च
तच्छीर्षं पुनरेव प्रदृश्यते ॥ ५७ ॥ तद्व्यशनिसंकाशैश्छिन्नं रामस्य सायकैः ॥ एवमेव शतं छिन्नं
शिरसां तुल्यवर्चसाम् ॥ ५८ ॥ नैव रावणस्यातो दृश्यते जीवितक्षये ॥ ततः सर्वास्त्रविद्वारः
कौसल्यान्मूवर्धनः ॥ ५९ ॥ मार्गेणैवहुभिर्युक्श्चितयामास राघवः ॥ मारीचो निहतो यैस्तु खरो
यैस्तु सदूषणः ॥ ६० ॥ क्रौंचानटे विराघस्तु कर्बधो दंडकावने ॥ यैः साला गिरयो भग्ना बाली
च क्षुभितोऽबुधः ॥ ६१ ॥ त इमे सायकाः सर्वे युद्धे प्रात्ययिका मम ॥ किं तु तत्कारणं येन
रावणे मंदतेजसः ॥ ६२ ॥ इति चितापरश्चासीदप्रमत्तश्च संयुगे ॥ वर्षं शरवर्षाणि राघवो रावणो-
रसि ॥ ६३ ॥ रावणोऽपि ततः क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वरः ॥ गदामुसलवर्षेण रामं प्रत्यर्पयद्रणे ॥
॥ ६४ ॥ तत्प्रवृत्तं महद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ अंतरिक्षे च भूमौ च पुनश्च गिरिपूर्यति ॥ ६५ ॥
देवदानवयक्षाणां पिशाचोरगरक्षसाम् ॥ पश्यतां तन्महद्युद्धं सर्वरात्रमवर्तत ॥ ६६ ॥ नैव रात्रिं न
दिवसं न सुहृत् न च क्षणम् ॥ रामरावणयोर्युद्धं विराममुपगच्छति ॥ ६७ ॥ दशरथमु-
तराक्षसेन्द्रयोस्तयोर्यज्यमनवेक्ष्य रणे स राघवस्य ॥ सुरवररथसारथिमहात्मा रणरताममुवाच
त्राक्यमाशु ॥ ६८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० युद्धकांडे नवो-
त्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥ अथ संस्मरयामास मातली राघवं तदा ॥ अजातकि-
व किं वीर त्वमेनमनुवर्तसे ॥ १ ॥ विसृजास्ते वधाय त्वमलं पैतामहं प्रभो ॥ विना-

शकालः कथितो यः सुरैः सोऽद्य वर्तते ॥ २ ॥ ततः संस्मारितो रामस्तेन वाक्येन मातलेः ॥ जम्बाह
 च अरुं दीप्तं निश्चसंतमिवोरगम् ॥ ३ ॥ यं तस्मै प्रथमं प्रादादगस्त्यो भगवानृषिः ॥ ब्रह्मदत्तमहद्वाण-
 ममोघं युधि वीर्यवान् ॥ ४ ॥ ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वमिन्द्रार्थममौजसा ॥ दत्तं सुरपतेः पूर्वं त्रिलोकजय-
 कांक्षिणः ॥ ५ ॥ यस्य वाजेषु पवनः फले पावकभास्करौ ॥ शरीरमाकाशमयं गौरवे मेरुमंदरौ ॥ ६ ॥
 जाज्वल्यमानं वयुषा सुपुल्वं हेमभूषितम् ॥ रजसा सर्वभूतानां कृतं भास्करवर्चसम् ॥ ७ ॥ सधूम-
 भिव कालार्द्रि दीप्रभाशीव्रिपोपमम् ॥ नरनगाश्ववृन्दानां भेदनं क्षिप्रकारिणम् ॥ ८ ॥ द्वाराणां परि-
 घाणां च गिरीणां चापि भेदनम् ॥ नानारुधिरद्विग्धांगं मेदोदिग्धं सुदारुणम् ॥ ९ ॥ वज्रसारं महानादं
 नानासमितिदारणम् ॥ सर्ववित्रासनं भीमं श्वसेतमिव पन्नगम् ॥ १० ॥ कंकगुप्रबकानां च गोमायु-
 गणरक्षसाम् ॥ नित्यं भक्ष्यप्रदं युद्धे यमरूपं भयावहम् ॥ ११ ॥ नंदनं वानरैर्द्राणां रक्षसामवसादनम् ॥
 वाजितं विविधैर्वजैश्चारुचित्रैर्गुरुत्मतः ॥ १२ ॥ तमुत्तमेपुं लोकानामिक्ष्वाकुभयनाशनम् ॥ द्विषतां
 कीर्तिहरणं प्रदुर्धकरमात्मनः ॥ १३ ॥ अभिमंड्य ततो रामस्तं महेषुं महाबलः ॥ वेदप्रोक्तेन विधिना
 संदधे कामुकं बली ॥ १४ ॥ तस्मिन्संधीयमाने तु राघवेण शरीरं ॥ सर्वभूतानि संत्रेसुश्चवाल च
 वसुंधरा ॥ १५ ॥ स रावणाय संक्रुद्धो भृशमायन्य कामुकम् ॥ चिक्षेप परमायतः शरं मर्माविदारणम्
 ॥ १६ ॥ स वज्र इव दुर्धर्षो वज्रिनाहुर्विसर्जितः ॥ कृतांत इव चावार्यो न्यपतद्रावणोरसि ॥ १७ ॥ स
 विसृष्टो महावेगः शरीरांतकरः परः ॥ विभेदं हृदयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १८ ॥ रुधिराक्तः स
 वेगेन शरीरांतकरः शरः ॥ रावणस्य हरन्प्राणान्विवेश धरणीतलम् ॥ १९ ॥ स शरो रावणं हत्वा

रधिरार्द्रकृतच्छाविः ॥ कृतकर्मा निभृतवत्स तूर्णी पुनराविशत् ॥ २० ॥ तस्य हस्ताद्धतस्याशु कार्मुकं
चापि सीयकम् ॥ निपपात सह प्राणैर्भ्रश्यमानश्च जीवितात् ॥ २१ ॥ गतासुर्मीमेवास्तु नैर्भ्रतैर्द्रो
महाद्युतिः ॥ पपात स्यन्दनाद्भूमौ वृत्रो वज्रहतो यथा ॥ २२ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ हतशेषा निशा-
चराः ॥ हतनाथा भयत्रस्ताः सर्वतः संप्रदुदुवुः ॥ २३ ॥ सर्वतश्चाभिपेतुस्तान्वानरा दुर्मयोधिनः ॥
दशग्रीववधं दृष्ट्वा विजयं राघवस्य च ॥ २४ ॥ भार्दता वानरैर्ब्रष्टा लंकाभ्यपतन्मयान् ॥ हताश्र-
यत्वात्करुणैर्बोष्पप्रच्छवणैर्मुखैः ॥ २५ ॥ ततो विनेदुः संहृष्टा वानरा जितकाशिनः ॥ वन्दतो राघवजयं
रावणस्य च तद्वधम् ॥ २६ ॥ अथान्तरिक्षे व्यनदत्सांभ्योऽखिदशदुन्दुभिः ॥ दिव्यगंधवहस्तत्र मारुतः सु-
सुखो ववौ ॥ २७ ॥ निपपातांतरिक्षाच्च पुष्पवृष्टिस्तदा भुवि ॥ किरंती राघवरथं दुरवापा मनोहरा
॥ २८ ॥ राघवस्तवसंयुक्ता गगने च विशुश्रुवे ॥ साधुसाधिवति वागग्र्या देवतानां महात्मनाम्
॥ २९ ॥ आविवेश महान्दर्शो देवानां चारणैः सह ॥ रावणे निहते रौद्रे सर्वलोकभयंकरे ॥ ३० ॥
ततः सकामं सुग्रीवमंगदं च विभीषणम् ॥ चकार राघवः प्रीतो हत्वा राक्षसपुंगवम् ॥ ३१ ॥ ततः
प्रजग्मुः प्रशमं मरुद्गणा दिशः प्रसेदुर्विमलं नभोऽभवन् ॥ मही चक्रे नच मारुतो ववौ स्थिरप्रभश्चाप्य-
भवद्दिवाकरः ॥ ३२ ॥ ततस्तु सुग्रीवविभीषणांगदाः सुहृद्विशिष्टाः सहलक्ष्मणास्तदा ॥ समेत्य दृष्ट्वा
विजयेन राघवं रणेऽभिरामं विधित्वाभ्यपूजयन् ॥ ३३ ॥ स तु निहतरिपुः स्थिरप्रतिज्ञः भवजनबला-
भिवृतो रणे बभूव ॥ रघुकुलचपनंदनो महौजाऽखिदशगणैरभिसंवृतो महेंद्रः ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामा-
यणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० युद्धकाण्डे दशधिकशततमः सर्गः ॥ ११० ॥ आतंरं निहतं

दृष्ट्वा शयानं निर्जितं रणे ॥ शोकवेगपरीतात्मा विललाप विभीषणः ॥ १ ॥ वीर विकांत विल्यात
प्रवीण नयकोविद ॥ महाहंशयनोपेत किं शेषे निहतो भुवि ॥ २ ॥ निश्चिप्य दीर्घो निश्चेष्टौ सुजावं-
गदभूषितौ ॥ मुकुटेनापवृत्तेन भास्कराकारवर्चसा ॥ ३ ॥ तादिदं वीर संग्रामं यन्मया पूर्वमीरितम् ॥
काममोहपरीतस्य यत्तत्र रुचितं तव ॥ ४ ॥ यन्न दर्पात्प्रहस्तो वा नेद्रजिन्नापरे जनाः ॥ न कुम्भक-
र्णोऽतिरथो नातिकायो नरांतकः ॥ न स्वयं बहु मन्येथास्तस्योदकोऽयमागतः ॥ ५ ॥ गतः सेतुः
सुनीतानां गतो धर्मस्य विग्रहः ॥ गतः सत्त्वस्य संक्षेपः सुहृन्तानां गतिर्गता ॥ ६ ॥ आदित्यः
पतितो भूमौ ममस्तमसि चंद्रमाः ॥ चित्रभानुः प्रशांतार्चिर्व्यवसायो निरुद्यमः ॥ अस्मिन्निपतिते
वीरे भूमौ शस्त्रभृतां वरं ॥ ७ ॥ किं शेषमिह लोकस्य गतसत्त्वस्य संप्रति ॥ रणे राक्षस-
शार्दूले प्रसुप्त इव पांसुषु ॥ ८ ॥ धृतिप्रवालः प्रसभाग्र्यपुष्पस्तपोबलः शौर्यनिबद्धमूलः ॥
रणे महान्नाक्षसराजवृक्षः संमर्दितो राघवमारुतेन ॥ ९ ॥ तेजोविषाणः कुलवंशवंशः कोपप्र-
सादापरगात्रहस्तः ॥ इक्ष्वाकुसिंहावगृहीतदेहः सुप्तः क्षितौ रावणगंधहस्ती ॥ १० ॥ परा-
क्रमोत्साहविजृम्भितार्चिर्निःश्वासधूमः मन्त्रलप्रतापः ॥ प्रतापवान्संयति राक्षसाग्निर्निर्वापितो
रामपयोधरेण ॥ ११ ॥ सिंहर्षलंगूलकुक्षिषाणः पराभिजिद्रंधनगंधवाहः ॥ रक्षोवृषश्चापलकर्णचक्षुः
क्षितीधरव्याघ्रहोऽवसन्नः ॥ १२ ॥ वदंतं हेतुमद्वाक्यं परिदृष्ट्यर्थनिश्चयम् ॥ रामः शोकसमा-
विष्टमित्युवाच विभीषणम् ॥ १३ ॥ नायं विनष्टो निश्चेष्टः समरे चंडविक्रमः ॥ अत्युन्नतमहोत्साहः
पतितोऽयमशंकितः ॥ १४ ॥ नैवं विनष्टाः शोच्यन्ते शस्त्रधर्मैक्यवस्थिताः ॥ वृद्धिमाशंसमाना ये

निपतन्ति रणजिरे ॥ १५ ॥ येन सेंद्रास्त्रयो लोकास्त्रासिता युधि धीमता ॥ अस्मिन्कालसमायुक्ते न
 काळः परिशोचितुम् ॥ १६ ॥ नैकांताविजयो युद्धे भूतपूर्वः कदाचन ॥ परैर्वा हन्यते वीरः परान्वा
 हति संयुगे ॥ १७ ॥ इयं हि पूर्वैः संदिष्टा गतिः क्षत्रियसंमता ॥ क्षत्रियो निहतः सेंद्रये न शोच्य
 इति निश्चयः ॥ १८ ॥ तदेवं निश्चयं दृष्ट्वा तत्त्वमास्थाय विज्वरः ॥ यदिहानन्तरं कार्यं कर्तव्यं तदनु-
 चिन्तय ॥ १९ ॥ तमुक्तवाक्यं विन्नातं राजपुत्रं विभीषणः ॥ उवाच शोकसंतप्तो भ्रातुर्हितमन्तरम्
 ॥ २० ॥ योऽयं त्रिमदंश्वविभग्नपूर्वः सुरैः समस्तैरीप वासेन ॥ भवंतमासाद्य रणे विभग्नो वेलाभि-
 वासाद्य यथा समुद्रः ॥ २१ ॥ अनेन दत्तानि वनपिकेषु मुक्ताश्च भोगानि भृताश्च भृत्याः ॥ घनानि
 मित्रेषु समर्पितानि वैराण्यमित्रेषु निपातितानि ॥ २२ ॥ एषोऽहिताग्निश्च महातपाश्च वेदांगः कर्मसु
 चाग्र्यद्वारः ॥ एतस्य यत्प्रेतगतस्य कृत्यं तत्कर्तुमिच्छामि त्वं प्रसादात् ॥ २३ ॥ स तस्य वाक्यैः
 करुणैर्महत्मा संबोधितः साधु विभीषणेन ॥ आज्ञापयामास नरेंद्रसूनुः स्वर्गीयमाधानमदीनसत्त्वः ॥ २४ ॥
 मरणांतानि वैराणि निवृत्तं न प्रयोजनम् ॥ क्रियतामस्य संस्कारो ममाग्रेषु यथा तव ॥ २५ ॥ इत्याष
 श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० युद्धकाण्डे एकादशधिकशततमः सर्गः ॥ १११ ॥
 रावणं निहतं दृष्ट्वा रावणेण महात्मना ॥ अंतःपुराद्विनिर्षेत् राक्षस्यः शोककर्शिताः ॥ १ ॥ वार्य-
 माणाः सुबहुशो वेष्ट्यो रणपांसुषु ॥ विमुक्तकेश्यः शोकात् गावो वत्सहता यथा ॥ २ ॥ उत्तरे-
 ण विनिष्क्रम्य द्वारेण सह राक्षसैः ॥ प्रविशयायोधनं घोरं विचिन्तयो हतं पतिम् ॥ ३ ॥ आर्य-
 पुत्रेतिविदन्यो हा नाथति च सर्वशः ॥ परिपेतुः कबंधांकां महीं शोणितकर्दमाम् ॥ ४ ॥ ता बाष्पप-

रिपूर्णादयो भर्तृशोकपराजिताः ॥ करिण्य इव नर्दत्यः करेण्वो हतश्रूपाः ॥ ५ ॥ ददृशुस्ता महाकायं
महावर्षि महाद्युतिम् ॥ रावणं निहतं भूमौ नीलंजनचयोपमम् ॥ ६ ॥ त्राः पतिं सहसा दृष्ट्वा शयानं
रणपांसुषु ॥ निपेतुस्तस्य गात्रेषु च्छिन्ना वनलता इव ॥ ७ ॥ बहुमानात्परिष्वज्य काचिदेन हरोद
ह ॥ चरणौ काचिदालंब्य काचित्कंठेऽवलंब्य च ॥ ८ ॥ उल्लिख्य च मुजौ काचिद्रूमौ सुपरिवर्तते ॥
हृतस्य वदनं दृष्ट्वा काचिन्मोहमुपागन्तु ॥ ९ ॥ काचिदंके शिरः कृत्वा हरोद मुखमीक्षती ॥
स्नापयती मुखं बाष्पस्तुषारैरिव पंकजम् ॥ १० ॥ एवमार्तोः पतिं दृष्ट्वा रावणं निहतं भुवि ॥ चुक्रु-
शुर्बहुधा शोकाद्भयस्ताः पर्यदेवयन् ॥ ११ ॥ येन वित्रासितः शक्रो येन वित्रासितो यमः ॥ येन
वैश्रवणो राजा पुष्पकण वियोजितः ॥ १२ ॥ गंधर्वाणामृषीणां च सुराणां च महात्मनाम् ॥ भयं येन
रणे दत्तं सोऽयं शेते रणे हतः ॥ १३ ॥ असुरेभ्यः सुरेभ्योऽपि पन्नगेभ्योऽपि वा तथा ॥ भयं यो न विजाना-
ति तस्येदं मानुषाङ्गयम् ॥ १४ ॥ अवध्यो देवतानां यस्तथा दानवरक्षसाम् ॥ हतः सोऽयं रणे शेते
मानुषेण पदातिना ॥ १५ ॥ यो न शक्यः सुरैर्हन्तुं न यक्षैर्नासुरैस्तथा ॥ सोऽयं कश्चिदिवासत्त्वो
मृत्युं मर्त्येन लंभितः ॥ १६ ॥ एवं वदंत्यो रुरुदुस्तस्य ता दुःखिताः स्त्रियः ॥ भूय एव च दुः-
स्वार्ता विलेपुश्च पुनः पुनः ॥ १७ ॥ अभृण्वता तु सुहृदां सततं हितवादिनाम् ॥ मरणायादृता सीता
राक्षसाश्च निपातिताः ॥ एताः सममिदानीं ते वयमात्मा च पातितः ॥ १८ ॥ ब्रुवाणोऽपि हितं
वाक्यमिष्टो भ्राता विभीषणः ॥ दृष्टं परुषिनो मोहात्त्रय्यात्मवधकांक्षिणा ॥ १९ ॥ यदि निर्यातिता ते
स्यात्सीता रामाय मैथिली ॥ न नः स्याद्वयसनं घोरमिदं मूलहरं महत् ॥ २० ॥ वृत्तकामो भवेद्भ्राता

रामो भित्रकुलं भवेन् ॥ वयं चाविधवाः सर्वाः सकामा नच शत्रवः ॥ २१ ॥ त्वया पुनर्नृ-
 शंसेन सीतां संरुक्ता बलात् ॥ राक्षसा वयमात्मा च त्रयं तुल्यं निपातितम् ॥ २२ ॥ न
 कामकारः कामं वा तव राक्षसपुंगव ॥ देवं चेष्टयते सर्वं हतं दैवेन हन्यते ॥ २३ ॥ वानराणां
 विनाशोऽयं राक्षसानां च ते रणे ॥ तव चैव महाबाहो दैवयोगादुपागतः ॥ २४ ॥ नैवार्थेन च
 क्रामेन विक्रमेण नचाज्ञया ॥ शक्या दैवगतिलोके निवर्तयितुमुद्यता ॥ २५ ॥ विलेपुर्वं दर्शना-
 म्ना राक्षसाधिपयोधितः ॥ कुर्ये इव दुःखार्ता वाग्मय्याकुलेक्षणाः ॥ २६ ॥ इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे
 वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे द्वादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥ नासां विलपमा-
 नानां तद्वा रामेणचित्यकर्मणा ॥ ज्येष्ठपत्नी प्रिया दर्शना भर्तारं समुदैक्षत ॥ १ ॥ दशग्रीवं
 हतं दृष्ट्वा रामेणाचित्यकर्मणा ॥ पतिं मंदोदरी तत्र कृपणा पर्यदेवयन् ॥ २ ॥ ननु नाम महाबाहो
 तव वैश्रवणानुज ॥ कुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं तस्यत्यपि पुरंदरः ॥ ३ ॥ ऋषयश्च महंतोऽपि गंधर्वाश्च
 यशस्विनः ॥ ननु नाम तवोद्वेगमाचारणाश्च दिशो गताः ॥ ४ ॥ स त्वं मानुषमात्रेण रामेण युधि
 निर्जितः ॥ न व्यपन्नपसे राजन्किमिदं राक्षसेश्वर ॥ ५ ॥ कथं त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रिया वीर्येण चान्वि-
 तम् ॥ अविपह्यं जघान त्वां मानुषो वनगोचरः ॥ ६ ॥ मानुषाणामविषये चरतः कामरूपिणः ॥
 विनाशस्तव रामेण संयुगे नोपपद्यते ॥ ७ ॥ नैवतत्कर्म रामस्य श्रद्धयामि चमूमुखे ॥ सर्वतः समुपे-
 तस्य तव तेनाभिमर्षणम् ॥ ८ ॥ अथवा रामरूपेण कृतांतः स्वयमागतः ॥ मायां तव विनाशाय
 विधायाप्रतिलक्षिताम् ॥ ९ ॥ अथवा वासवेन त्वं धर्षितोऽसि महाबल ॥ वासवस्य तु का शक्तिस्त्वां

द्रष्टुमापि संयुगे ॥ १० ॥ महाबलं महावीर्यं देवशत्रुं महौजसम् ॥ व्यक्तमेव महायोगी परमात्मा
सनातनः ॥ ११ ॥ अनादिमध्यनिधनो महतः परमो महान् ॥ तमसः परमो धाता शंखचक्रगदाधरः ॥
॥ १२ ॥ श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजय्यः शाश्वतो ध्रुवः ॥ मानुषं रूपमास्थाय विष्णुः सत्यपराक्रमः ॥
॥ १३ ॥ सर्वैः परिवृतो देवैर्वानरत्वमुपागतैः ॥ सर्वलोकेश्वरः श्रीमौलोकानां हितकाम्यया ॥ १४ ॥
सराक्षसपरीवारं देवशत्रुं भयावहम् ॥ इन्द्रियाणि पुरा जित्वा जितं त्रिमुवनं त्वया ॥ १५ ॥ स्मरद्भिरिव
तद्वरमिन्द्रियैरेव निर्जितः ॥ यदैव हि जनस्थाने राक्षसैर्वहुभिर्वृतः ॥ १६ ॥ खरस्तु निहतो भ्राता तदा
रामो न मानुषः ॥ यदैव नगरीं लंकां दुष्प्रवेशां सुरैरपि ॥ १७ ॥ प्रविष्टो हनुमान्वीर्यात्तदैव व्यथिता
वयम् ॥ क्रियतामविरोधश्च राघवेणेति यन्मया ॥ १८ ॥ उच्यमानं न गृह्णासि तस्येयं व्युष्टिरागता ॥
अक्त्वाचाभिकामोऽसि सीतां राक्षसपुंगव ॥ १९ ॥ ऐश्वर्यस्य विनाशाय देहस्य स्वजनस्य च ॥ अरु-
घत्वा विशिष्टां तां रोहिण्यान्नापि दुर्मते ॥ २० ॥ सीतां धर्षयता मान्यां त्वया ह्यसदृशं कृतम् ॥
वसुधाया हि वसुधां श्रियाः श्रीं भर्तृवत्सलाम् ॥ २१ ॥ सीतां सर्वानवद्यांगीमरण्ये विजने शुभाम् ॥
आनयित्वा तु तां दीतां छद्मनात्स्वदूषणम् ॥ २२ ॥ अप्राप्य तं चैव कामं मैथिलीसंगमे कृतम् ॥
पतिव्रतायास्तपसा नूनं दग्धोऽसि मे प्रभो ॥ २३ ॥ तदैव यन्न दग्धस्त्वं धर्षयंस्तनुमध्यमाम् ॥ देवा
बिभ्यति ते सर्वे सेंद्राः सान्निपुरोगमाः ॥ २४ ॥ अवश्यमेव लभते फलं पापस्य कर्मणः ॥ भर्तः पर्यागते
काले कर्ता नास्त्यत्र संशयः ॥ २५ ॥ शुभकृच्छुभमाप्नोति पापकृत्पापमश्नुते ॥ विभीषणः सुखं प्राप्तस्त्वं
प्राप्तः पापमीदृशम् ॥ २६ ॥ संत्यन्याः प्रमदास्तुभ्यं रूपेणाभ्यधिकास्ततः ॥ अनंगवशमापन्नस्त्वं तु

मोहान्न बुध्यसे ॥ २७ ॥ न कुलेन न रूपेण न दाक्षिणेन मैथिली ॥ मयाऽधिका वा तुल्या वा तत्तु
मोहान्न बुध्यसे ॥ २८ ॥ सर्वदा सर्वभूतानां नास्ति मृत्युरलक्षणः ॥ तव तद्वदयं मृत्युर्मैथिलीकृत-
लक्षणः ॥ २९ ॥ सीतानिमित्तजो मृत्युस्त्वया दूरादुपहृतः ॥ मैथिली सह रामेण विशाका विहार-
यति ॥ ३० ॥ अल्पपुण्या त्वहं घोरे पतिता शोकसागरे ॥ कैलासे मंदरे मेरौ तथा चैत्रस्थे वने ॥ ३१ ॥
देवोवा नेषु सर्वेषु विहृत्य सहिता त्वया ॥ विमानेनारूपेण या याम्यतुल्या श्रिया ॥ ३२ ॥ पश्यती
विविधान्देवांस्तान्तांश्चित्ररंगंवरा ॥ भ्रंशिता कामभोगेभ्यः सास्मि वीर वधात्तव ॥ ३३ ॥ सैवान्येवास्मि
संवृत्ता धिमाज्ञां चंचलां श्रियम् ॥ हा राजन्सुकुमारं ते सुभ्रु सुत्वक्समुन्नसम् ॥ ३४ ॥ कांतिश्रुति-
भिस्तुल्यमिदुपद्मादिवाकैः ॥ किरीटकूटोज्ज्वलितं ताम्रास्यं दीप्तकुंडलम् ॥ ३५ ॥ मद्व्याकुलोलोलाक्षं
भूत्वा यत्पानमूमिषु ॥ विविधस्रग्धरं चारु वल्गुस्मितकथं शुभम् ॥ ३६ ॥ तदेवाद्य तवैवं हि वक्तुं
न श्रान्ते प्रभां ॥ रामसायकानिर्भिन्नं रक्तं रुधिरविस्रवैः ॥ ३७ ॥ विशीर्णमेदेमस्तिष्कं रूक्षं स्यन्दन-
रेणुभिः ॥ हा पश्चिमा मे संप्राप्ता दशा वैधव्यदायिनी ॥ ३८ ॥ या मयासीन्न संतुष्टा कदाचिदपि
मंदया ॥ पिता दानवरजो मे भर्ता मे राक्षसेश्वरः ॥ ३९ ॥ पुत्रो मे शक्रनिजता इत्यहं गर्विता
भूशम् ॥ हतारिमथनाः क्रूराः प्रख्यातबलपौरुषाः ॥ ४० ॥ अकुतश्चिद्भया नाथा ममेत्यासीन्मति-
ष्ठुंवा ॥ तेषामेवंप्रभावाणां युष्माकं राक्षससर्पभाः ॥ ४१ ॥ कथं भयमसंबुद्धं मानुषादिदमागतम् ॥
स्निग्धेन्द्रनीलीलं तु प्रांशुशैलोपमं महन् ॥ ४२ ॥ केयूरांगदवैदूर्यमुक्ताहारसगुञ्ज्वलम् ॥ कांतं विहारे-
ष्वधिकं दीप्तं संप्रामयूमिषु ॥ ४३ ॥ मात्याभरणभाभिर्यष्टिद्विपरिव्रजं तोयदः ॥ तदेवाद्य शरीरं ते तीक्ष्णैर्न-

कशरींश्चित् ॥ ४४ ॥ पुनर्दुर्लभसंस्पर्शं परिष्वक्तुं न शक्यते ॥ श्वाविधः शल्लयुक्तं लक्षैर्वाणैर्निरंतरम् ॥
॥ ४५ ॥ स्वापितैर्मम सुभृशं संछिन्नस्तनयुबंधनम् ॥ क्षितौ निपतितं राजवश्यामं वै रुधिरच्छवि ॥ ४६ ॥
वज्रप्रहारमभितो विकीर्णं इव पर्वतः ॥ हा स्वप्नः सत्यमेवेदं त्वं रामेण कथं हतः ॥ ४७ ॥ त्वं मृत्योरपि
मृत्युः स्याः कथं मृत्युवशं गतः ॥ त्रैलोक्यवसुभोक्तारं त्रैलोक्योद्वेगदं महत् ॥ ४८ ॥ जेतारं लोकपालानां
क्षेप्तारं शंकरस्य च ॥ हतानां निग्रहीतारमाविष्कृतपराक्रमम् ॥ ४९ ॥ लोकक्षोभयितारं च साधुभूत-
विदारणम् ॥ ओजसा ह्यप्रवाक्यानां वक्तारं रिपुसन्निधौ ॥ ५० ॥ स्वयथभृत्यगोप्तारं हन्तारं भीमकर्मणाम् ॥
हंतारं दानवैद्राणां यक्षाणां च सहस्रशः ॥ ५१ ॥ निवातकवचानां तु निग्रहीतारमाहवे ॥ नैक्यज्ञवि-
लोप्तारं त्रातारं स्वजनस्य च ॥ ५२ ॥ धर्मव्यवस्थाभेत्तारं मायास्रष्टारमाहवे ॥ देवासुरनृकन्यानामाह-
तारं ततस्ततः ॥ ५३ ॥ शत्रुस्त्रीशोकदातारं नेतारं स्वजनस्य च ॥ लंकाद्वीपस्य गोप्तारं कर्तारं भीमकर्म-
णाम् ॥ ५४ ॥ अस्माकं कामभोगानां दातारं रथिनां वरम् ॥ एवंभ्रावं भर्तारं दृष्ट्वा रामेण पातितम्
॥ ५५ ॥ स्थिरास्मि या देहमिमं धारयामि हतप्रिया ॥ शयनेषु महाहैषु शयित्वा राक्षसेश्वर ॥ ५६ ॥
इह कस्मात्प्रसुप्तोऽसि धरण्यां रेणुगुंठितः ॥ यदा मे तनयः शस्तो लक्ष्मणेनैन्द्रजिद्युधि ॥ ५७ ॥ तदा त्व-
मिहता तीव्रमद्य त्वस्मि निपातिता ॥ साहं बंधुजनैर्हता हीना नाथेन च त्वया ॥ ५८ ॥ त्रिहीना कामभो-
गैश्च शोचिष्ये शाश्वतीः समाः ॥ प्रपन्नौ दीर्घमन्वानं राजन्नद्य सुदुर्गमम् ॥ ५९ ॥ नय मामपि दुःखाती-
न चोत्तप्ये त्वया विना ॥ कस्मान्नवं मां विहायेह कृपणां गंतुमिच्छसि ॥ ६० ॥ दीनां विलपतीं मंदं किंच
मां नाभिभाषसे ॥ दृष्ट्वा न खल्वभिक्कुट्रो मामिहानवगुंठिताम् ॥ ६१ ॥ निर्गतां नगरद्वारात्पद्ममेवा-

मतां प्रभो ॥ पश्येष्टदारादारांसे अष्टलज्जावगुंठान् ॥ ६२ ॥ तद्दिर्निष्यतितान्सर्वान्कथं दृष्ट्वा न कुप्यसि ॥
 अयं क्रीडासहायस्तेऽनाथो लालभ्यते जनः ॥ ६३ ॥ नवैनमाश्वासयसि किंवा न बहु मन्यसे ॥ यास्त्वया
 विधवा राजन्कृता नैकाः कुलस्त्रियः ॥ ६४ ॥ पतिव्रताधर्मरता गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ तामिः शोकाभित-
 प्राप्तिः शप्तः परवशं गतः ॥ ६५ ॥ त्वया विप्रकृताभिश्च तदा शप्तस्तदागतम् ॥ प्रवादः सत्यमेवायं त्वां
 प्रति प्रायशो नृप ॥ ६६ ॥ पतिव्रतानां नाकरमादस्तंलश्रूणि भूतले ॥ कथं च नाम ते राजल्लोकानाक्रम्य
 तेजसा ॥ ६७ ॥ नारीचर्यमिदं क्षुद्रं कृतं शौडीर्यमानिना ॥ अपनीयाश्रमाद्रामं यन्मृगच्छद्वा ना त्वया
 ॥ ६८ ॥ आनीता रामपत्नी सा अपनीय च लक्ष्मणम् ॥ कार्त्तये च न ते युद्धे कदाचित्संस्मराम्यहम्
 ॥ ६९ ॥ तत्तु भाग्यविपर्यासान्नुनं ते पक्कलक्षणम् ॥ अतीतानागतार्थज्ञो वर्तमानविचक्षणः ॥ ७० ॥
 मैथिलीमाहृतां दृष्ट्वा श्रित्वा निःश्रित्य चायतम् ॥ सत्यवाकस महाबाहो देवरो भे यद्वद्वीन् ॥ ७१ ॥
 अयं राक्षसमुख्यानां विनाशः प्रत्युपस्थितः ॥ कामक्रोधसमुत्थेन व्यसनेन प्रसंगिना ॥ ७२ ॥ निवृत्तस्व-
 कृतेनार्थः सोऽयं मूलहरो महान् ॥ त्वया कृतमिदं सर्वमनायं राक्षसं कुलम् ॥ ७३ ॥ नहि त्वं शोचि-
 तव्यो मे प्रख्यातबलपौरुषः ॥ स्त्रीस्वभावास्तु मे वृद्धिः कारुण्ये परिवर्तते ॥ ७४ ॥ सुकृतं दुष्कृतं च
 त्वं गृहीत्वा स्वां गतिं गतः ॥ आत्मानमनुशोचामि त्वद्दिनाशेन दुःखिताम् ॥ ७५ ॥ सुहृदां हितकामानां
 न श्रुतं वचनं त्वया ॥ भ्रातॄणां चैव कार्त्तन्येन हितमुक्तं दशानन ॥ ७६ ॥ हेत्वर्थयुक्तं विधिवच्छ्रयस्करम-
 दारुणम् ॥ विभीषणेनाभिहितं न कृतं हेतुमत्त्वया ॥ ७७ ॥ मारीचकुंभकर्णार्यां वाक्यं मम पितुस्तथा
 ॥ न कृतं वीर्यमेतेन तस्येदं फलमीदृशम् ॥ ७८ ॥ नीलजिभूतसंकाश पीतांबशुभांगह ॥ स्वगान्त्राणि

विनीक्ष्य किं शेषे रुधिरावृतः ॥ ७९ ॥ प्रसुप्त इव शोकार्ता किं मां न प्रतिभाषसे ॥ महावीर्यस्य
दक्षस्य संयुगेष्वपलायिनः ॥ ८० ॥ यातुथानस्य दौहित्री किं मां न प्रतिभाषते ॥ उचितोत्तिष्ठ
किं शेषे नवे परिभवे कृते ॥ ८१ ॥ अद्य वै निर्भयां लंकां प्रविष्टाः सूर्यरश्मयः ॥ येन सूर्यसे अत्रून्समेरे
सूर्यवर्चसा ॥ ८२ ॥ वज्रं वज्रघरस्येव सोऽयं ते सततार्चितः ॥ रणे बहुप्रहरणो हैमजालपरिष्कृतः
॥ ८३ ॥ परिधौ व्यवकीर्णस्ते बाणैश्छिन्नः सहस्रधा ॥ प्रियमिवोपसंगृह्य किं शेषे रणमेदि-
नीम् ॥ ८४ ॥ अप्रियामिव कस्माच्च मां नेच्छस्यमिभाषितुम् ॥ धिगास्तु हृदयं यस्य ममेदं न सहस्रधा ॥ ८५ ॥
त्वयि पंचत्वमापन्ने फलते शोकपीडितम् ॥ इत्येवं विलपंती सा बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ ८६ ॥ स्नेहोपस्क-
न्नहृदया तदा मोहमुपागमन् ॥ कश्मलाभिहता सन्ना बभौ सा रावणोरसि ॥ ८७ ॥ संध्यानुरक्ते जलेदे
दीप्ता विद्युदिवोज्ज्वला ॥ तथागतां समुत्थाप्य सपत्न्यस्तां भृशतुराः ॥ ८८ ॥ पर्यवस्थापयामासु रुदत्यो
रुदतीं भृशम् ॥ किं तेन विदिता देवि लोकानां स्थितिरधुवा ॥ ८९ ॥ दशविभागपर्याये राज्ञां वै चंचलाः
श्रियः ॥ इत्येवमुच्यमाना सा सशब्दं प्ररुदोह ॥ ९० ॥ स्तपयंती तदास्त्रेण स्तनौ वक्त्रं सुनिर्मलम् ॥
एतस्मिन्नंतरे रामो विभीषणमुवाच ह ॥ ९१ ॥ संस्कारः क्रियतां भ्रातुः क्षीणः परिसांत्यताम् ॥ तसु-
वाच ततो धीमान्विभीषण इदं वचः ॥ ९२ ॥ विमृश्य बुद्ध्या प्रश्रितं धर्मार्थसहितं हितम् ॥ (रामस्यैवानुवृ-
त्यर्थमुत्तरं प्रत्यभाषत ॥) त्यक्तवर्मत्रतं क्रूरं नृशंसमनृतं तथा ॥ ९३ ॥ नाहमहोमि संस्कृतुं परद्वाराभिमर्शनम्
आवृरूपो हि मे शत्रुरेष सर्वोहिते रतः ॥ ९४ ॥ रावणो नाहिते पूजां पूज्योऽपि गुरुगौरवान् ॥ नृशंस इति मां राम
वक्ष्यति मदुजा सुवि ॥ ९५ ॥ श्रुत्वा तस्यागुणान्सर्वे वक्ष्यति सुकृतं पुनः ॥ तच्छ्रुत्वा परमप्रीतो रामो

धर्मभृतां वरः ॥ ९६ ॥ विभीषणमुवाचेदं वाक्यज्ञं वाक्यकोविदः ॥ तवापि मे प्रियं कार्यं त्वत्प्रभावा-
नमया जितम् ॥ ९७ ॥ अवश्यं तु क्षमं वाच्यो मया त्वं राक्षसेश्वर ॥ अयमोन्तसंयुक्तः कामं त्वेष
निशाचरः ॥ ९८ ॥ तेजस्वी बलबाब्धूरः संग्रामेषु च नित्यशः ॥ शतकटुमुखेर्देवैः श्रूयते न परजितः ॥
॥ ९९ ॥ महात्मा बलसंपन्नो रावणो लोकरावणः ॥ मरणांतानि वैराणि निवृत्तं नः प्रयोजनम् ॥ १०० ॥
क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ त्वदसकाशान्महाबाहो संस्कारं विधिपूर्वकम् ॥ १ ॥ क्षिप्र-
मर्हति घर्मेण त्वं यशोभागभविष्यसि ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणो विभीषणः ॥ २ ॥ संस्कार-
यितुमोरेमं आतंरं रावणं हतम् ॥ स प्रविश्य पुरीं लंकां राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ ३ ॥ रावणस्याग्निहोत्रं
तु निर्योयति सत्वरम् ॥ शकटान्दारुरूपानि अर्मानै र्वाजकांस्तथा ॥ ४ ॥ तथा चंदनकाष्ठानि काष्ठानि
विविधानि च ॥ अगुरुणि सुगंधीनि गंधांश्च सुरभींस्तथा ॥ ५ ॥ मणिमुक्ताप्रवालानि निर्योपयति
राक्षसः ॥ आजगाम मुहूर्तेन राक्षसैः परिवारितः ॥ ६ ॥ ततो माल्यवता सार्धं क्रियामेव चकार सः ॥
सौवर्णीं शिविकां दिव्याभारोप्य क्षौमवाससम् ॥ ७ ॥ रावणं राक्षसाधीशमश्रुपूर्णमुखा द्विजाः ॥ तूर्य-
घोषैश्च त्रिविधैः सुवद्विश्वाभिर्नंदितम् ॥ ८ ॥ पताकाभिश्च चित्राभिः सुमनोभिश्च चित्रिताम् ॥ अलिख-
प्य शिबिकां तां तु विभीषणपुरोगमाः ॥ ९ ॥ दक्षिणाभिमुखः सर्वे गृह्य काष्ठानि भेजिरे ॥ अग्नयो
दीप्यमानास्ते तदाध्वर्युसमीरिताः ॥ १० ॥ शरणाभिगताः सर्वे पुरस्तात्तस्य ते ययुः ॥ अंतःपुराणि
सर्वाणि रुदमानानि सत्वरम् ॥ ११ ॥ वृष्टतोऽनुयुस्तानि प्लवमानानि सर्वतः ॥ रावणं प्रयते देशे
स्थाप्यते भृशदुःखिताः ॥ १२ ॥ चितां चंदनकाष्ठैश्च पद्मकोशीरचंदनैः ॥ ब्राह्म्या संवर्तयामासू रांकवा-

स्तरणावृताम् ॥ १३ ॥ (वर्तते वेदविहितो राज्ञो वै पश्चिमः क्रतुः ॥) प्रचक्रू राक्षसेन्द्रस्य पितृमेधमनुत्त-
मम् ॥ वेदिं च दक्षिणाप्राचीं यथास्थानं च पावकम् ॥ १४ ॥ पृषदाब्जेन संपूर्णं सुब्रं स्कंधे प्राचिक्षिपुः ॥
पादयोः शकटं प्रादुरुर्वोश्चोलखलं तदा ॥ १५ ॥ दारुपात्राणि सर्वाणि अरुणि चोत्तरारणिम् ॥ दत्त्वा
तु मुसलं चान्यं यथास्थानं विचक्रुः ॥ १६ ॥ शास्त्रहृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च ॥ तत्र मेध्यं
पशुं हत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः ॥ १७ ॥ परिस्तरणिकां राज्ञो घृताक्तां समवेशयन् ॥ गंधैर्माल्यैरलं-
कृत्य रावणं दीनमानसाः ॥ १८ ॥ विभीषणसहायास्ते वक्ष्ये विविधैरपि ॥ लज्जैरवकिरंति स्म
बाष्पपूर्णमुखास्तथा ॥ १९ ॥ स ददौ पावकं तस्य विधियुक्तं विभीषणः ॥ स्नात्वा चैवार्द्रवक्षेण
तिलान्दर्भविमिश्रितान् ॥ २० ॥ उदकेन च संमिश्रान्प्रदाय विधिपूर्वकम् ॥ ताः खियोऽनुनयामास
सांत्वयित्वा पुनःपुनः ॥ २१ ॥ गम्यतामिति ताः सर्वा विविशुर्नगरं ततः ॥ ग्रविष्टसु पुरीं खीपु
राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ रामपार्श्वमुपागम्य समनिष्ठनितीतवत् ॥ २२ ॥ रामोऽपि सह सैन्येन समुग्रीवः
सलक्ष्मणः ॥ हर्षं लेभे रिपुं हत्वा घृनं वज्रवरो यथा ॥ २३ ॥ ततो विमुक्त्वा सशरं शरासनं
महेन्द्रदत्तं कवचं स तन्महन् ॥ विमुच्य रोपं रिपुनिग्रहात्ततो रामः स सौम्यत्वमुपागतोऽरिहा ॥ २४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० युद्धकाण्डे त्रयोदशधिकशततमः सर्गः
॥ ११३ ॥ ते रावणवधं दृष्ट्वा देवगंधर्वदानवाः ॥ जग्मुः स्वैः स्वैर्विमनैस्ते कथयंतः शुभाः कथाः
॥ १ ॥ रावणस्य वधं घोरं राघवस्य पराक्रमम् ॥ सुयुद्धं वानराणां च सुग्रीवस्य च मंत्रितम् ॥ २ ॥
अनुरागं च वीर्यं च भारतेर्लक्ष्मणस्य च ॥ पतिव्रतात्वं सीताया हनूमति पराक्रमम् ॥ ३ ॥ कथयंतो महा-

भागा जग्मुर्हृष्टा यथागतम् ॥ राघवस्तु रथं दिव्यमिन्द्रत्तं शिखिप्रभम् ॥ ४ ॥ अनुज्ञाप्य महा-
बाहुमौलिं प्रत्यपूजयन् ॥ राघवेणाभ्यनुज्ञातो मातलिः शक्रसारथिः ॥ ५ ॥ दिव्यं तं रथमास्थाय दिव-
मेवोत्थपात ह ॥ तस्मिन् दिवमारुढे सरथे रथिनां वरः ॥ ६ ॥ राघवः परमप्रीतः सुग्रीवं
परिष्वजे ॥ परिष्वज्य च सुग्रीवं लक्ष्मणेनाभिवादितः ॥ ७ ॥ पूजयमानो हरिणैराजगान वलाल-
यम् ॥ अथोवाच स काकुत्स्थः समीपपरिवर्तितम् ॥ ८ ॥ सौमित्रि मित्रसंपन्नं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥
विभीषणमिमं सौम्य लंकायामभिषेचय ॥ ९ ॥ अनुरक्तं च भक्तं च तथा पूर्वोपकारिणम् ॥ एष
मे परसः कामो यदिमं रावणानुजम् ॥ १० ॥ लंकायां सौम्य पश्येयमभिषिक्तं विभीषणम् ॥
एवमुक्तुः सौमित्रो राघवेण महात्मना ॥ ११ ॥ तथेत्युक्त्वा सुसंहृष्टः सौवर्ण घटमाददे ॥ तं
घटं वानेन्द्राणां हस्ते दत्त्वा मनोजवान् ॥ १२ ॥ व्यादिदेश महासत्त्वः समुद्रसलिलं तदा ॥
अविशीव्रं ततो गत्वा वानरास्ते मनोजवाः ॥ १३ ॥ आगतास्तु जलं गृह्य समुद्राद्धानरोत्तमाः ॥
ततस्त्वेकं घटं गृह्य संस्थाप्य परमासेने ॥ १४ ॥ धटेन तेन सौमित्रिरभ्यर्षिचद्विभीषणम् ॥
लंकायां रक्षसां मध्ये राजानं रामशासनान् ॥ १५ ॥ विधिना मंत्रदष्टेन सुहृदणसमावृतः ॥ अभ्यर्षि-
चंस्तदा सर्वे राक्षसा वानरास्तथा ॥ १६ ॥ प्रहर्षमनुलं गत्वा तुष्टुवू राममेव हि ॥ तस्यामात्या
जहृषिरे भक्ता ये चास्य राक्षसाः ॥ १७ ॥ दृष्ट्वाभिषिक्तं लंकायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ॥ राघवः परमां
प्रीतिं जगाम सहलक्ष्मणः ॥ १८ ॥ सांत्वयित्वा प्रकृतयस्ततो राममुपागमन् ॥ दध्यक्षतान्मोदकांश्च
लाजाः सुमनसस्तथा ॥ १९ ॥ आजहृरथ संहृष्टाः पौरास्त्वस्मै निशाचराः ॥ स तान्मुहृत्वा दुर्धर्षो

राघवाय न्यवेदयत् ॥ २० ॥ मांगल्यं मङ्गलं सर्वं लक्ष्मणाय च वीर्यवान् ॥ कृतकार्यं समृद्धार्थं दृष्ट्वा रामो
विभीषणम् ॥ प्रतिजग्राह तत्सर्वं तस्यैव प्रीतिकाम्यया ॥ २१ ॥ ततः शैलोपमं वीरं प्राञ्जलिं प्रणतं स्थितम् ॥
उवाचेंदं वचो रामो हनूमंतं प्लवंगमम् ॥ २२ ॥ अनुज्ञाप्य महाराजमिमं सौम्य विभीषणम् ॥ (गच्छ
सौम्य पुरीं लंकामनुज्ञाप्य यथाविधि ॥ प्रविश्य रावणगृहं निजयेनाभिनेद्य च ॥ १ ॥) प्रविश्य
नगरीं लंकां कौशलं ब्रूहि मैथिलीम् ॥ २३ ॥ वैदेह्यै मां कुशलिनं सुग्रीवं सहलक्ष्मणम् ॥ आचक्ष्व
वदतां श्रेष्ठ रावणं च हतं रणे ॥ २४ ॥ प्रियमेतदिहाख्याहि वैदेह्यास्त्वं हरीश्वर ॥ प्रतिगृह्य तु संदेश-
मुपावर्तितुमर्हसि ॥ २५ ॥ इयार्थं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे चतु-
र्दशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥ इति प्रतिसमादिष्टो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ प्रविवेश पुरीं लंकां
पूज्यमानो निशाचरैः ॥ १ ॥ प्रविश्य च पुरीं लंकामनुज्ञाप्य विभीषणम् ॥ ततस्तेनाभ्यनुज्ञातो हनूमा-
न्वृक्षवादिकाम् ॥ २ ॥ संप्रविश्य यथान्यायं सीताया विहितो हरिः ॥ इदं दर्शं सृज्या हीनां सा-
तंकां रोहिणीमिव ॥ ३ ॥ वृक्षमूले निरानंदां राक्षसीभिः परीवृतम् ॥ निभृतः प्रह्वः सोऽभिगम्याभिवाद्य
च ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा समागतं देवीं हनूमंतं महाबलम् ॥ तृष्णीमास्त तदा दृष्ट्वा स्मृत्वा दृष्टाऽभवत्तदा ॥ ५ ॥
सौम्यं तस्या मुखं दृष्ट्वा हनूमान्प्लवंगोत्तमः ॥ रामस्य वचनं सर्वमाल्यातुमुपचक्रमे ॥ ६ ॥ वैदेहि
कुसली रामः सुग्रीवः सहलक्ष्मणः ॥ कुशलं त्वाह सिद्धार्थो हतशत्रुरभिन्नजिन् ॥ ७ ॥ विभीषण-
सहायेन रामेण हरिभिः सह ॥ निहतो रावणो देवि लक्ष्मणेन च वीर्यवान् ॥ ८ ॥ (पृष्ट्वा
तु कुशलं रामो वीरस्त्वां रघुनन्दनः ॥ अवर्षात्परमप्रीतः कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ १) प्रियमा-

ख्यामि ते देवि भूयश्च त्वां सभाजये ॥ तव प्रभावाद्धर्मज्ञे महाव्रामेण संयुगे ॥ ९ ॥ लब्धोऽ-
यं विजयः सीते स्वस्था भव गतज्वरा ॥ रावणश्च हतः शत्रुलंका चैव वशीकृता ॥ १० ॥
मया ह्यलब्धवनिद्रेण धृतेन तव निर्जये ॥ प्रतिज्ञैषा विनिस्तीर्णा बद्धा सेतुं महोदधौ ॥ ११ ॥ संप्र-
मथ न कर्तव्यो वर्तत्या रावणालये ॥ विभीषणविधेयं हि लंकैर्धर्मिदं कृतम् ॥ १२ ॥ तदाश्वसिहि
विश्रब्धं स्वगृहे परिवर्तसे ॥ अयं चाभ्यंति संहृष्टस्त्वदर्शनसमुत्सुकः ॥ १३ ॥ एवमुक्ता तु सा देवी
सीता शशिनिभानना ॥ ग्रहर्षेणावरुद्धा सा व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ १४ ॥ ततोऽब्रवीद्धरिवरः सीता-
मप्रतिजल्पतीम् ॥ किं त्वं चिंतयसे देवि किं च मां नाभिभाषसे ॥ १५ ॥ एवमुक्ता हनुमता सीता
धर्मपथे स्थिता ॥ अत्रवीत्यरमप्रीता बाष्पगद्गदया गिरा ॥ १६ ॥ प्रियमेतदुपश्रुत्य भर्तुर्विजयसंश्रि-
तम् ॥ ग्रहर्षशमापन्ना निर्वाक्र्यास्मि क्षणान्तरम् ॥ १७ ॥ नहि पश्यामि सदृशं चिन्त्यंती पुंवंगम ॥
आख्यानकस्य भवतो दातुं प्रत्यभिनंदनम् ॥ १८ ॥ नच पश्यामि सदृशं पृथिव्यां तव किंचन ॥ सदृशं
मत्प्रियाख्यानेन तव दत्त्वा भवेत्सुखम् ॥ १९ ॥ हिरण्यं वा सुवर्णं वा रत्नानि विविधानि च ॥
राज्यं वा त्रिषु लोकेषु एतन्नाहति माधितम् ॥ २० ॥ एवमुक्तस्तु वैदेह्या प्रत्युवाच पुंवंगमः ॥ प्रगृ-
हीतांजलिर्हर्षात्सीतायाः प्रमुखे स्थितः ॥ २१ ॥ भर्तुः प्रियाहिते युक्ते भर्तुर्विजयकांक्षिणि ॥ स्तिरघ-
मेवविधं वाक्यं त्वमेवाहं त्यनिदिते ॥ २२ ॥ “ तवैतद्वचनं देवि त्वत्तोऽहोमि प्रियं महत् ॥ रत्नौ-
घाद्विविधाच्चापि देवराज्याद्विशिष्यते ॥ अर्थतश्च मया प्राप्ता देवराज्यादयो गुणाः ॥ हतशत्रुं विजयि-
रामं पश्यसि सुस्थिरम् ॥ २ ॥ ” तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली जनकात्मजा ॥ ततः शुभतरं वाक्य-

सुवाच पवनात्मजम् ॥ २३ ॥ अतिलक्ष्णसंपन्नं माधुर्यगुणभूषणम् ॥ बुद्ध्या हृष्टांगया युक्तं
 त्वमेवाहंस्त्रि भाषितुम् ॥ २४ ॥ स्लाघनीयोऽनिलस्य त्वं सुतः परमधार्मिकः ॥ बलं शौर्यं श्रुतं सत्त्वं
 विक्रमो दास्यमुत्तमम् ॥ २५ ॥ तेजः क्षमा धृतिः स्थैर्यं विनीतत्वं न संशयः ॥ एते चान्ये च
 बहवो गुणास्त्वय्येव शोभनाः ॥ २६ ॥ अथोवाच पुनः सीतामसंभ्रांतो विनीतवन् ॥ प्रगृहीतां-
 जलिहर्षात्सीतायाः प्रमुखे स्थितः ॥ २७ ॥ इमास्तु खलु राक्षस्यो यदि त्वमनुमन्यसे ॥
 हंतुमिच्छामि ताः सर्वा यमिस्त्वं तर्जिता पुरा ॥ २८ ॥ क्लिश्यंतीं पतिदेवां त्वामशोकवनिनां
 गताम् ॥ घोररूपसमाचाराः क्रूराः क्रूरतरेक्षणाः ॥ २९ ॥ इह श्रुता मया देवि राक्षस्यो
 विकृतातनाः ॥ असकृत्पर्यवैवाक्यैर्वदन्त्यो रावणाज्ञया ॥ ३० ॥ विकृता विकृताकाराः क्रूराः क्रूरकचेक्षणाः ॥
 इच्छामि विविधैर्धातैर्हंतुमेताः सुदारुणाः ॥ ३१ ॥ राक्षस्यो दारुणकथा वरमेतत्प्रयच्छ मे ॥
 सुष्टिभिः पाष्णिघातैश्च विशालैश्चैव बाहुभिः ॥ ३२ ॥ अंघाजानुप्रहारैश्च दंतानां चैव पीडनैः ॥ भक्ष्यैः
 कर्षणाद्यनां केशानां लुंचनैस्तथा ॥ ३३ ॥ निपात्य हंतुमिच्छामि तव विप्रियकारिणीः ॥ एवं प्रहारै-
 र्बहुभिः संप्रहार्यं यशस्विनि ॥ ३४ ॥ घातये तीव्ररूपाभिर्यामिस्त्वं तर्जिता पुरा ॥ इत्युक्त्वा सा हनु-
 मता कृपणा दीनवत्सला ॥ ३५ ॥ हनूमंतमुवाचेदं चितयित्वा विस्मय च ॥ राजसंश्रयवश्यानां कुर्व-
 तीनां पराज्ञया ॥ ३६ ॥ विधेयानां च दासीनां कः कुप्येद्वानरोत्तम ॥ भाग्यवैषम्यदोषेण पुरस्तादुद्भूतेन
 च ॥ ३७ ॥ मयैतत्प्राप्यते सर्वं स्वकृतं ह्युपमुज्यते ॥ मैवं वद महाबाहो देवी ह्येषा परा गतिः ॥ ३८ ॥
 प्राप्तव्यं तु दशयोगान्मयैव तदिति निश्चितम् ॥ दासीनां रावणस्याहं मर्षयामीह दुर्बला ॥ ३९ ॥ आज्ञप्ता

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ११६. *

(१२६३)

राक्षसेनेह राक्षस्यस्तर्जयति माम् ॥ हते तस्मिन् कुर्वति तर्जनं मारुतात्मज ॥ ४० ॥ अयं व्याघ्रसमीपे
तु पुराणो धर्मसंहितः ॥ ऋक्षेण गीतः श्लोकोऽस्ति तं निबोध पुत्रंगम ॥ ४१ ॥ न परः पापमादत्ते
परेषां पापकर्मणाम् ॥ समयो रक्षितव्यस्तु संतश्चारीत्रभूषणः ॥ ४२ ॥ पापानां वा शुभानां वा वधा-
होणमथापि वा ॥ कार्ये कारुण्यमार्येण न काञ्चिन्नापराध्यति ॥ ४३ ॥ लोकाहंसविहारणां कुराणां
पापकर्मणाम् ॥ कुर्वतामपि पापानि नैव कार्यमशोभनम् ॥ ४४ ॥ एवमुक्तस्तु हनुमान्सीतया वाक्यको-
विदः ॥ प्रयुवाच ततः सीतां रामपत्नीमर्निदिताम् ॥ ४५ ॥ युक्ता रामस्य भवती धर्मपत्नी गुणा-
न्विता ॥ प्रतिसिंदिश मां देवि गमिष्ये यत्र राघवः ॥ ४६ ॥ एवमुक्ता हनुमता वैदेही जनकात्मजा ॥
सात्रयीद्रष्टुमिच्छामि भर्तारं भक्तवत्सलम् ॥ ४७ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ हर्ष-
यन्मैथिलीं वाक्यमुवाचेदं महामतिः ॥ ४८ ॥ पूर्णचंद्रमुखं रामं द्रक्ष्यस्यद्य सलक्ष्मणम् ॥ स्थित-
मित्रं हतामित्रं शचीवेन्द्रं सुरेश्वरम् ॥ ४९ ॥ तामेवमुक्त्वा भ्राजंतीं सीतां साक्षादिव श्रियम् ॥
आजगाम महातेजा हनूमान्यत्र राघवः ॥ ५० ॥ सपदि हरिवरस्ततो हनूमान्प्रतिवचनं जनकेश्वरात्म-
जायाः ॥ कथितमकथयद्यथाक्रमेण त्रिदशवरप्रतिमाय राघवाय ॥ ५१ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
कीये आदिकण्वे च० सा० युद्धकांडे पंचदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥ तमुवाच महाप्राज्ञः सोऽ-
भिवाद्य पुत्रंगमः ॥ रामं कमलपत्राक्षं वरं सर्वधनुष्मताम् ॥ १ ॥ यन्निमित्तोऽयमारंभः कर्मणां यः फलो-
दयः ॥ तां देवीं शोकसंतप्तां द्रष्टुमर्हसि मैथिलीम् ॥ २ ॥ सा हि शोकसमाविष्टा बाष्पपर्यंकुले-
क्षणा ॥ मैथिली विजयं श्रुत्वा द्रष्टुं त्वामभिकांक्षति ॥ ३ ॥ पूर्वकाश्रययाबाहमुक्त्वा विश्रुतया तथा ॥

द्रष्टुमिच्छामि भर्तारमिति पर्याकुलेक्षणा ॥ ४ ॥ एवमुक्तो हनुमता रामो धर्मभृतां वरः ॥ आगच्छत्स-
हसा ध्यानमीषद्वाष्पपरिप्लुतः ॥ ५ ॥ स दीर्घमभिनिःश्वस्य जगतीमवलोकयन् ॥ उवाच मेघसंकाशं
विभीषणमवस्थितम् ॥ ६ ॥ दिव्यांगरागां वैदेहीं दिव्याभरणभूषिताम् ॥ इह सीतां शिरःस्नातामुपस्था-
पय मा चिरम् ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण त्वरमाणो विभीषणः ॥ प्रविश्यातःपुरं सीतां स्त्रीभिः स्वाभिरचादयन्
॥ ८ ॥ ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वा वाच विभीषणः ॥ मूर्ध्नि बद्धांजलिः श्रीमान्विनीतो राक्षसेश्वरः ॥ ९ ॥
दिव्यांगरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता ॥ यानमारोह भद्रं ते भर्ता त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ १० ॥ एव-
मुक्ता तु वैदेही प्रत्युवाच विभीषणम् ॥ अस्नात्वा द्रष्टुमिच्छामि भर्तारं राक्षसेश्वर ॥ ११ ॥ तस्यास्त-
द्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच विभीषणः ॥ यथाह रामो भर्ता ते तत्तथा कर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ तस्य तद्वचनं
श्रुत्वा मैथिली पतिदेवता ॥ भर्तृभक्त्यावृता साध्वी तथेति प्रत्यभाषत ॥ १३ ॥ ततः सीतां शिरः-
स्नातां संयुक्तां प्रतिकर्मणा ॥ महाहार्दभरणोपेतां महाहार्दबर्धारिणीम् ॥ १४ ॥ आरोप्य शि-
बिकां सीतां राक्षसैर्वहनोचितैः ॥ राक्षसैर्वहुभिर्गुणमाजहार विभीषणः ॥ १५ ॥ सोऽभिगम्य महा-
त्मानं ज्ञात्वापि ध्यानमास्थितम् ॥ प्रणतश्च प्रहृष्टश्च प्राप्तां सीतां न्यवेदयत् ॥ १६ ॥ तामागतामुप-
श्रुत्य रक्षोगृहचिरोषिताम् ॥ रोषं हर्षं च दैन्यं च राघवः प्राप शत्रुहा ॥ १७ ॥ ततो यानगतां सीतां सदि-
मसि विचारयन् ॥ विभीषणमिदं वाक्यं प्रहृष्टो राघवोऽब्रवीन् ॥ १८ ॥ राक्षसाधिपते सौम्य नित्यं मद्दि-
जेय रत ॥ वैदेही सन्निकर्ष मे क्षिप्रं समभिगच्छतु ॥ १९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघ-
वस्य विभीषणः ॥ तूर्णमुत्सारणं तत्र कारयामास धर्ममित्र ॥ २० ॥ कंचुकोष्णीषिणस्तत्र

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः ११६. * (१२६५)

वेत्तद्दृष्ट्वरपणयः ॥ उत्सारयंतस्तान्योधानसंतात्परिचक्रमुः ॥ २१ ॥ ऋक्षणां वानराणां च
राक्षसानां च सर्वशः ॥ वृंदायुत्सार्यमाणानि दूरमुत्तस्थुरंततः ॥ २२ ॥ तेषामुत्सार्यमाणानां
निःस्वनः मुमहानभन् ॥ वायुनोद्धृतमानस्य सागरस्यैव निःस्वनः ॥ २३ ॥ उत्सार्यमा-
णान्दृष्ट्वा जगत्यां जातसंभ्रमान् ॥ दाक्षिण्यात्तदमर्षाच्च वारयामास राघवः ॥ २४ ॥
संरंभाच्चात्रवीद्रामश्चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ विभीषण महाप्राज्ञं सोपालंभमिदं वचः ॥ २५ ॥ किमर्थं माम-
नाहत्य छिश्यतेऽयं त्वया जनः ॥ निवर्तयैनमुद्वेगं जनोऽयं स्वजनो मम ॥ २६ ॥ न गृह्णाणि न वस्त्राणि
न प्राकारस्तिरस्किया ॥ नेदृशा राजसत्कारा वृत्तमावरणं स्त्रियः ॥ २७ ॥ व्यसनेषु न कृच्छेषु न युद्धेषु
स्वयंवरे ॥ न क्रतौ नो विवाहे वा दर्शनं दृष्यते स्त्रियः ॥ २८ ॥ सैषा विपद्रुता चैव कृच्छ्रेण च सम-
न्विता ॥ दर्शने नास्ति दोषोऽस्या मत्समीपे विशेषतः ॥ २९ ॥ (तदानय समीपं मे शीघ्रमेनां विभी-
षण ॥ सीता पश्यतु मामेषा सुदृढद्रुणवृत्तं स्थितम् ॥ १ ॥) विसृज्य शिविकां तस्मात्पद्मयागेवापसर्पतु ॥
समीपे मम वैदेहीं पश्यन्त्वेते वनौकसः ॥ ३० ॥ एवमुक्तस्तु रामेण सविमर्शो विभीषणः ॥ रामस्यो-
पानयत्सीतां सन्निकर्षं विनीतवन् ॥ ३१ ॥ ततो लक्ष्मणसुग्रीवौ हनूमश्च पुत्रंगमः ॥ निशम्य वाक्यं
रामस्य बभूवुर्व्यथिता भृशम् ॥ ३२ ॥ (कलत्रनिरपेक्षश्च इंगितस्य दारुणैः ॥ अप्रीतमिव सीतायां
तर्कयन्ति स्म राघवम् ॥ १ ॥) लज्जया त्ववलीयंती स्वेषु गात्रेषु मैथिली ॥ विभीषणेनानुगता भर्तारं
साऽभ्यवर्तत ॥ ३३ ॥ (सा वक्षसिक्तमुखी लज्जया जनसंसदि ॥ १ ॥) विस्मयाच्च प्रहर्षाच्च स्नेहाच्च
पतिदेवता ॥ लवैक्षत मुखं भर्तुः सौम्यं सौम्यतरानता ॥ ३४ ॥ अथ समपनुदन्मनःकुपं सा सुचिरमद-

ष्टमुदीक्ष्य वै प्रियस्य ॥ वदनमुदितपूर्णचंद्रकांतं विमलशंकांनिभानना तदासीन् ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्राम-
यणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० युद्धकाण्डे षोडशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥ तां तु पार्श्वे स्थितां
प्रह्लां रामः संप्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ हृदयांतर्गतं भावं व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ एषासि निर्जिता भद्रे शत्रु-
जित्वा रणाजिरे ॥ पौरुषपादादनुष्ठेयं मयैतदुपपादितम् ॥ २ ॥ गतोऽस्म्यंतममर्षस्य धर्षणा संप्रसा-
जिता ॥ अवमानश्च शत्रुश्च युगपन्निहतौ मया ॥ ३ ॥ अद्य मे पौरुषं दृष्टमद्य मे सफलः श्रमः ॥
अद्य तीर्णप्रतिज्ञोऽहं प्रभवाम्यद्य चान्मनः ॥ ४ ॥ या त्वं विरहिता नीता चलचित्तेन रक्षसा ॥
दैवसंपादितो दोगां मानुषेण मया जितः ॥ ५ ॥ संप्राप्तमवमानं यस्तेजसा न प्रमार्जति ॥ कस्तस्य
पौरुषेणार्थो महताप्यल्पचेतसः ॥ ६ ॥ लंघनं च समुद्रस्य लंकायाश्चापि मर्दनम् ॥ सफलं तस्य च
स्त्राध्यमद्य कर्म हनूमनः ॥ ७ ॥ युद्धे विक्रमतश्चैव हितं मंत्रयतस्तथा ॥ सुग्रीवस्य ससैन्यस्य सफलोऽद्य
परिश्रमः ॥ ८ ॥ विभीषणस्य च तथा सफलोऽद्य परिश्रमः ॥ विगुणं भ्रातरं त्यक्त्वा यो मां स्वयमुप-
स्थितः ॥ ९ ॥ इत्येवं वदतः श्रुत्वा सीता रामस्य तद्वचः ॥ मृगीवोत्फुल्लनयना बभूवाश्रुपरिप्लुता ॥ १० ॥
पश्यतस्तां तु रामस्य समीपे हृदयप्रियाम् ॥ (प्रभूताज्यावासिक्तस्य पावकस्येव द्रोण्यतः ॥ स वध्वा
भ्रुकुटीं वक्ते तिर्यग्येक्षितलोचनः ॥ १ ॥) जनवाद्भयाद्वाज्ञो बभूव हृदयं द्विधा ॥ ११ ॥ सीतामुत्प-
लपत्राक्षीं नीलकुंचितमूर्ध्वजाम् ॥ अवदद्वं वरारोहां मध्ये वानररक्षसाम् ॥ १२ ॥ यत्कर्तव्यं मनुष्येण
धर्षणां प्रतिमार्जिता ॥ तत्कृतं रावणं हत्वा मयेदं मानकोक्षिणा ॥ १३ ॥ निर्जिता जीवलोकस्य तपसा
भावितात्मना ॥ अगम्येन दुराधर्षा मुनिना दक्षिणैव दिक् ॥ १४ ॥ विदितश्चास्तु भद्रं ते योऽयं

रणपरिश्रमः ॥ सुतीर्णः सुहृदां वीर्यान्नि त्वदर्थं मया कृतः ॥ १५ ॥ रक्षता तु मया वृत्तमपवादं च सर्वतः ॥ प्रख्यातस्यात्मवंशस्य न्यंगं च परिमार्जता ॥ १६ ॥ प्राप्तचारित्रसंदेहा मम प्रतिमुखे स्थिता ॥ दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलसि मे दृढा ॥ १७ ॥ तद्रच्छ त्वाऽनुजानेऽद्य यथेष्टं जनकात्मजे ॥ एता द्वा दिशो भद्रे कार्यमस्ति न मे त्वया ॥ १८ ॥ कः पुमांस्तु कुले जातः स्त्रियं परगृहोषिताम् ॥ तेजस्वी पुनराद्यात्सुहृदोभेन चेतसा ॥ १९ ॥ रावणांकपरिक्षिप्तां दृष्ट्वां दुष्टेन चक्षुषा ॥ कथं त्वां पुनरादयां कुलं व्यपदेशिन्महन् ॥ २० ॥ यदर्थं निर्जिता मे त्वं सोऽयमासादितो मया ॥ नास्ति मे त्वय्यभिष्वङ्गो यथेष्टं गम्यतामिति ॥ २१ ॥ तदद्य व्याहृतं भद्रे मयैतत्कृतबुद्धिना ॥ लक्ष्मणे वाथ भरते कुरु बुद्धिं यथासुखम् ॥ २२ ॥ शत्रुन्ने वाथ सुग्रीवं राक्षसे वा विभीषणे ॥ निवेशय मनः सीते यथा वा सुखमात्मनः ॥ २३ ॥ नहि त्वां रावणो दृष्ट्वा दिव्यरूपां मनोरमाम् ॥ मर्षयत्यचिरं सीते स्वगृहे पर्यवस्थिताम् ॥ २४ ॥ ततः प्रियाहंश्रवणा तदाग्रियं प्रियादुःश्रुत्य चिरस्य मानिनी ॥ मुमोच वाष्पं रुदती तदा भृशं गजेन्द्रहस्तामिहतेव वहरी ॥ २५ ॥ इत्योर्ध्वं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकि आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे समप्रदाशधिकशंवत्समः सर्गः ॥ ११७ ॥ एवमुक्ता तु वैदेही परुषं रोमहर्षणम् ॥ राघवेण सरोषेण श्रुत्वा प्रव्यथिताभवन् ॥ १ ॥ सा तदाऽश्रुतपूर्वं हि जनें महति मैथिली ॥ श्रुत्वा भर्तुर्वचो घोरं लज्जयावनताभवन् ॥ २ ॥ ततो प्रविशन्तीव गात्राणि स्वानि सा जनकात्मजा ॥ वाक्छरैस्तैः सशस्येव भृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ ३ ॥ ततो वाष्पपरिक्षिन्नं प्रमार्जती स्वमाननम् ॥ शनैर्गद्गदया वाचा भर्तारमिदमब्रवीन् ॥ ४ ॥ किं मामसदृशं वाक्यमीदृशं श्रोत्रदारुणम् ॥ रुक्षं श्रावयसे वीर प्राकृततः प्राकृतामिव ॥ ५ ॥ न तथास्मि महाबाहो यथा मामवग-

च्छसि ॥ प्रलयं गच्छ मे स्वेन चारित्र्येनैव ते शपे ॥ ६ ॥ पृथक्कृषीणां प्रचारेण जातिं त्वं परि-
शंकसे ॥ परित्यजैतां शंकां तु यदि तेऽहं परीक्षिता ॥ ७ ॥ यदहं गात्रसंस्पृशं गतास्मि विवशा प्रभो ॥
कामकारो न मे तत्र दैवं तत्रापराध्यति ॥ ८ ॥ मद्दधीनं तु यत्तन्मे हृदयं त्वयि वर्तते ॥ पराधीनेषु
गात्रेषु किं करिष्याम्यनीश्वरी ॥ ९ ॥ सह संवृद्धभावेन संसर्गेण च मानद ॥ यदि तेऽहं न विज्ञाता
हता तेनास्मि शाश्वतम् ॥ १० ॥ प्रेषितस्ते महावीरो हनूमानवलोककः ॥ लंकास्थाहं त्वया राजान्किं
तदा न विसर्जिता ॥ ११ ॥ प्रत्यक्षं वानरस्यास्य तद्वाक्यसमन्तरम् ॥ त्वया संत्यक्तया वीर त्यक्तं स्याज्जीवि-
तं मया ॥ १२ ॥ न वृथा ते श्रमोऽयं स्यात्संशये न्यस्य जीवितम् ॥ सुहृज्जनपरिकेशो नचायं विरुलस्त-
व ॥ १३ ॥ त्वया तु नृपशार्दूल रोषमेवानुवर्तता ॥ लघुनेव मनुष्येण खोत्वमेव पुरस्कृतम् ॥ १४ ॥
अपेक्षो मे जनकान्नोत्पत्तिर्वसुधातलान् ॥ मम वृत्तं च वृत्तज्ञ बहु तेन पुरस्कृतम् ॥ १५ ॥ न प्रमाणा-
कृतः पाणिर्बाल्ये मम निर्पीडित ॥ मम भक्तिश्च शीलं च सर्वं ते पृष्ठतः कृतम् ॥ १६ ॥ इति ब्रुवती
रुदती बाष्पगद्गद्भाषिणी ॥ उवाच लक्ष्मणं सीता दीनं ध्यानपरायणम् ॥ १७ ॥ चितां मे कुरु सौमित्र
व्यसनस्यास्य भेषजम् ॥ मिथ्यापवादोपहता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ १८ ॥ अग्नीतेन गुणैर्भर्त्रा त्यक्ताया
जनसंसदि ॥ या क्षमा मे गतिर्गंतुं प्रवेष्ट्ये हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु वेदेह्या लक्ष्मणः पर-
वीरहा ॥ अमर्यवशमापन्नो राघवं समुदेक्षत ॥ २० ॥ स विज्ञाय मनश्छंदं रामस्याकारमुचितम् ॥ चितां
चकार सौमित्रिर्मते रामस्य वीर्यवान् ॥ २१ ॥ नहि रामं तदा काश्चित्कालांतकयमोपमम् ॥ अनुनुमंथो
वक्तुं द्रष्टुं वाप्यशक्तस्तुहन् ॥ २२ ॥ अवोमुखं स्थितं रामं ततः कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ उपावर्तत

वैदेही दीप्यमानं हुताशनम् ॥ २३ ॥ प्रणम्य दैवतेभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ॥ बद्धांजलिपुटा
चेदमुवाचाग्निमीपतः ॥ २४ ॥ यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवान् ॥ तथा लोकस्य साक्षी मां
सर्वतः पातु पावकः ॥ २५ ॥ यथा मां शुद्धचारित्रां दुष्टां जानाति राघवः ॥ तथा लोकस्य
साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥ २६ ॥ (कर्मणा मनसा वाचा यथा नातिचराम्यहम् ॥ राघवं सर्वधर्मज्ञं
तथा मां पातु पावकः ॥ १ ॥ आदित्यो भगवान्वायुर्दिशश्चंद्रस्तथैव च ॥ अदृश्यापि तथा संज्ये रात्रिश्च
पृथिवी यथा ॥ यथान्येऽपि विजानंति तथा चारित्रस्युताम् ॥ २ ॥) एवमुक्त्वा तु वैदेही परिक्रम्य
हुताशनम् ॥ विवेश ज्वलनं दीपं निःशंकेनांतरात्मना ॥ २७ ॥ जनश्च सुमहांस्तत्र वालवृद्धसमाकुलः ॥
ददर्श मैथिलीं दीप्तां प्रविशतीं हुताशनम् ॥ २८ ॥ सा तप्तनवेहमाभा तप्तकांचनभूषणा ॥ पपात
ज्वलनं दीपं सर्वलोकस्य सन्निधौ ॥ २९ ॥ ददृशुस्तां विशालाक्षीं पतंतीं हव्यवाहनम् ॥ सीतां
सर्वाणि रूपाणि रुक्मवैदिनिभां तदा ॥ ३० ॥ ददृशुस्तां महाभागां प्रविशंतीं हुताशनम् ॥ ऋषयो
देवगंधर्वा यज्ञे पूर्णाहुतीमिव ॥ ३१ ॥ प्रचुक्रुशुः स्त्रियः सर्वास्तां दृष्ट्वा हव्यवाहने ॥ पतंतीं संस्क्रुतां
मंत्रैर्वसोर्धारामिवाच्वरे ॥ ३२ ॥ ददृशुस्तां त्रयो लोका देवगंधर्वदानवाः ॥ शप्तां पतंतीं निरये त्रिदि-
वादेवतामिव ॥ ३३ ॥ तस्यामग्निं विशंत्यां तु द्वाहेति विपुलः स्वनः ॥ रक्षसां वानराणां च संवभू-
वाद्भुतोपमः ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे अष्टादशाधिक-
शततमः सर्गः ॥ ११८ ॥ ततो हि दुर्मना रामः श्रुत्वैव वदतां गिरः ॥ दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाणव्याकु-
ललोचनः ॥ १ ॥ ततो वैश्रवणो राजा यमश्च पितृभिः सह ॥ सहस्राक्षश्च देवेशो वरुणश्च जलेश्वरः

॥ २ ॥ पडर्धनयनः श्रीमान्महादेवो वृषध्वजः ॥ कर्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ ३ ॥
एते सर्वे समागम्य विमानैः सूर्यसन्निभैः ॥ आगम्य नगरीं लंकां समाभिजग्मुश्च राघवम् ॥ ४ ॥ ततः
सहस्ताभरणान्प्रगृह्य विपुलान्मुजान् ॥ अश्वं बिभ्रदश्रेष्ठा राघवं प्राञ्जलिं स्थितम् ॥ ५ ॥ कर्ता सर्वस्य
लोकस्य श्रेष्ठो ब्रह्मविदां विभुः ॥ उपेक्षसे कथं सीतां पतंतीं हव्यवाहने ॥ कथं देवगणश्रेष्ठमात्मानं
नावबुध्यसे ॥ ६ ॥ ऋतयामा वसुः पूर्वं वसूतां च प्रजापतिः ॥ त्रयाणामपि लोकानामादिकर्ता स्वयं-
प्रभुः ॥ ७ ॥ रुद्राणामष्टमो रुद्रः साध्यानामपि पंचमः ॥ अश्विनौ चापि कर्णौ ते सूर्याचंद्रमसौ
दृशां ॥ ८ ॥ अंतं चादौ च मध्ये च परंतप ॥ उपेक्षसे च वैदेहीं मानुषः प्राकृतो यथा ॥ ९ ॥ इत्युक्तो
लोकपालैस्तैः स्वामी लोकस्य राघवः ॥ अवतीतिदृशश्चेष्टान्नामो धर्मभृतां वरः ॥ १० ॥ आत्मानं मानुषं
मन्ये रामं दशरथात्मजम् ॥ सोऽहं यश्च यतश्चाहं भगवांस्तद्व्रीतु मे ॥ ११ ॥ इति ब्रुवाणं काकुत्स्थं
ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ अत्रवीच्छृणु मे वाक्यं सत्यं सत्यपराक्रम ॥ १२ ॥ भवान्नारायणो देवः श्रीमा-
नश्चक्रायुधः प्रभुः ॥ एकशृंगो वराहस्त्वं भूतभव्यसपत्नजिन् ॥ १३ ॥ अक्षरं ब्रह्म सत्यं च मध्ये चांति
च राघव ॥ लोकानां त्वं परो धर्मो विन्वक्सेनश्चतुर्भुजः ॥ १४ ॥ शार्ङ्गधन्वा दृषीकेशः पुरुषः
पुरुषोत्तमः ॥ अजितः खड्गधरिविष्णुः कृष्णश्चैव बृहद्बलः ॥ १५ ॥ सेनानी प्रार्थनीः सर्वं त्वं बुद्धिस्त्वं
क्षमा दमः ॥ प्रभवश्चाव्ययश्च त्वमुर्देरो मयुर्मदनः ॥ १६ ॥ इंद्रकर्मा मंड्रस्त्वं पद्मनाभो रणांतकन् ॥
शरण्यं शरणं च त्वामाहुर्दिव्या महर्षयः ॥ १७ ॥ सहस्रशृंगो वेदात्मशतशीर्षो महर्षभः ॥ त्वं त्रयाणां
हि लोकानामादिकर्ता स्वयंप्रभुः ॥ १८ ॥ सिद्धानामपि साध्यानामाश्रयश्चासि पूर्वजः ॥ त्वं यज्ञस्त्वं

वयदकारस्त्वर्भोकारः परात्परः ॥ १९ ॥ प्रभवं निधनं चापि नो विदुः को भवानिति ॥ दृश्यसे सर्व-
भूतेषु गोषु च ब्राह्मणेषु च ॥ २० ॥ दिक्षु सर्वासु गगने पर्वतेषु नदीषु च ॥ सहस्रचरणः श्रीमाञ्ज-
तशायः सहस्रहृत् ॥ २१ ॥ त्वं धारयसि भूतानि शुद्धिर्वा सर्वपर्वतान् ॥ अंते पृथिव्याः सलिले दृश्यसे
त्वं महोरगः ॥ २२ ॥ त्रीलोकान्धारयन्नास देवगंधर्वदानवान् ॥ अहं ते हृदयं राम जिह्वा देवी सरस्व-
ती ॥ २३ ॥ देवा रोमाणि गात्रेषु ब्राह्मणा निर्भिताः प्रभो ॥ निमेषस्ते स्मृता रात्रिर्भूषो दिवसस्त-
था ॥ २४ ॥ संस्कारास्त्वभवन्वेदा नैतदस्ति त्वया त्रिंता ॥ जगत्सर्वं शरीरं ते स्थैर्यं ते वसुधातलम्
॥ २५ ॥ अग्निः कोपः प्रसादस्ते सोमः श्रीवत्सलक्षणः ॥ त्वया लोकाश्चर्यः क्रांताः पुरा स्वैर्विक्रमैस्त्रिभिः
॥ २६ ॥ महेंद्रश्च कृता राजा बलिं बद्ध्वा सुदारुणम् ॥ सीता लक्ष्मीर्भवान्निष्पण्डैवः कृष्णः प्रजापतिः
॥ २७ ॥ वधार्थं रावणस्येह श्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥ तदिदं नस्तवया कार्यं कृतं धर्मभृतां वर ॥ २८ ॥
निहतो रावणो राम प्रहृष्टो दिवमाक्रम ॥ अमोघं देव वीर्यं ते न ते मोघाः पराक्रमाः ॥ २९ ॥ अमोघं
दर्शनं राम अमोघस्त्व संस्तवः ॥ अमोघास्ते भविष्यति भक्तिमंतो नरा भुवि ॥ ३० ॥ ये त्वां देवं
ध्रुवं भक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम् ॥ प्राप्नुवन्ति तथा कामानिह लोके परत्र च ॥ ३१ ॥ इममर्थस्तवं दिव्य-
भित्तिहासं पुरातनम् ॥ ये नराः कीर्तयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
बाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे एकविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११९ ॥ एतच्छ्रुत्वा
शुभं ब्रुवन् पितामहसमीरितम् ॥ अंकेनादाय वैदेहीमुत्तमपात विभावसुः ॥ १ ॥ विधूयाथ चित्रां तां
तु वैदेहीं हन्यवाहनः ॥ उत्तमौ भूतिमानाशु गृहीत्वा जनकात्मजाम् ॥ २ ॥ तरुणादित्यसंकाशां

स्रक्कांचनभूषणाम् ॥ रक्ताम्बरधराम्बालां नीलकुंचितमूर्धजाम् ॥ ३ ॥ अछिष्टमाल्याभरणं तथारूपा-
 मनिदिताम् ॥ इदौ रामाय वैदेहीमके कृत्वा विभावसुः ॥ ४ ॥ अब्रवीतु तदा रामं साक्षी
 लोकस्य पावकः ॥ एषा ते राम वैदेही पापमस्यां न विद्यते ॥ ५ ॥ नैव वाचा न मनसा नैव बुद्ध्या
 न चक्षुषा ॥ सुवृत्ता वृत्तशौडीर्यं न त्वामत्यचरच्छुभा ॥ ६ ॥ रावणेनापनीतैषा वीर्योत्सिक्तेन रक्षसा ॥
 त्वया विरहिता दीना विवशा निर्जने सती ॥ ७ ॥ रुद्धा चांतःपुरे गुप्ता त्वञ्चिता त्वत्सरायणा ॥
 रक्षिता राक्षसीभिश्च घोराभिर्घोरचुट्टिभिः ॥ ८ ॥ प्रलोभ्यमाना विविधं तर्ज्यमाना च मैथिली ॥ नाचि-
 तयत तद्वस्त्वद्रवेनांतरात्मना ॥ ९ ॥ विशुद्धभावां निष्पापां प्रतिगृह्णीष्व मैथिलीम् ॥ न किंचि-
 दभिधातव्या अहमाज्ञापयामि ते ॥ १० ॥ ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वैवं वदतां वरः ॥ दृष्ट्वौ मुहूर्तं
 धर्मात्मा हर्षव्याकुललोचनः ॥ ११ ॥ एवमुक्तां महातेजा धृतिमानुरुविक्रमः ॥ उवाच त्रिदशश्रेष्ठं
 रामो धर्मभूतां वरः ॥ १२ ॥ अवश्यं चापि लोकेषु सीता पावनमर्हति ॥ दीर्घकालोषिता हीर्यं रावणांतःपुरे
 शुभा ॥ १३ ॥ जालिङ्गो वन कामात्मा रामो दशरथात्मजः ॥ इति वक्ष्यति मां लोको जानकी-
 मविशोध्य हि ॥ १४ ॥ अनन्यद्दयां सीतां मञ्चितपरिरक्षिणीम् ॥ अहमप्यवगच्छामि मैथिलीं
 जनकात्मजाम् ॥ १५ ॥ (प्रत्ययार्थं तु लोकानां त्रयाणां सत्यसंश्रयः ॥ उपेक्षे चापि वैदेहीं प्रवि-
 शन्तीं हुताशनम् ॥ १६ ॥ इमामपि विद्यालार्क्षां रक्षितां स्वेन तेजसा ॥ रावणो नातिवर्तत वे-
 लामिव महोदधिः ॥ १६ ॥ न च शक्तः सुदुष्टात्मा मनसापि हि मैथिलीम् ॥ प्रधर्षयितु-
 मप्राप्यां दीनामाग्नीशिलाभिव ॥ १७ ॥ नेयमर्हति वैकुण्ठ्यं रावणांतःपुरे सती ॥ अनन्या

हि मया रीता आस्करस्य प्रभा यथा ॥ १८ ॥ विशुद्धा त्रिषु लोकेषु मैथिली जनकात्मजा ॥
न विहातुं मया शक्या कीर्तिरात्मव्रता यथा ॥ १९ ॥ अवश्यं च मया कार्यं सर्वेषां वो
वचो हितम् ॥ स्निग्धानां लोकनाथानामेवं च वदतां हितम् ॥ २० ॥ इत्येवमुक्त्वा विजयी
महाबलः प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणा ॥ समेत्य रामः प्रियया महायशः सुखं सुखाहोऽनुबभूव
राघवः ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० च० सा० युद्धकांडे विंशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं राघवेणानुभाषितम् ॥ ततः शुभतरं वाक्यं व्याजहार महेश्वरः ॥ १ ॥ पुष्कराक्ष महा-
बाहो महाबलः परंतप ॥ दिष्टया कृतमिदं कर्म त्वया धर्मेभूतां वर ॥ २ ॥ दिष्टयां सर्वस्य लोकस्य प्रवृद्धं दारुणं
तमः ॥ अपावृतं त्वया संख्यं राम रावणजं भयम् ॥ ३ ॥ आश्वास्य भरतं दीनं कौसल्यां च यशस्विनीम् ॥ कैकेयीं च
सुमित्रां च दृष्ट्वा लक्ष्मणमातरम् ॥ ४ ॥ प्राप्य राज्यमयोध्यां च नंदयित्वा सुहृज्जनम् ॥ इक्ष्वाकूणां
कुले वंशं स्थापयित्वा महाबलः ॥ ५ ॥ इष्ट्वा तुरगमेधेन प्राप्य चानुत्तमं यशः ॥ ब्राह्मणेभ्यो धनं
दत्त्वा त्रिदिवं गंतुमर्हसि ॥ ६ ॥ एष राजा दशरथो विमानस्थः पिता तव ॥ काकुत्स्थ मानुषे लोके
गुरुस्तव महायशः ॥ ७ ॥ इंद्रलोकं गतः श्रीर्मास्त्वया पुत्रेण ताडितः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा त्वमेतन्म-
भिवादय ॥ ८ ॥ महादेववचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ विमानशिखरस्थस्य प्रणाममकरोत्पितुः
॥ ९ ॥ दीप्यमानं स्वया लक्ष्म्या विरजोऽम्बरधारिणम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा ददर्श पितरं प्रभुः
॥ १० ॥ हर्षेण महताविष्टो विमानस्थो महर्षिपतिः ॥ प्राणैः प्रियतरं दृष्ट्वा पुत्रं दशरथस्तदा ॥ ११ ॥
आरोप्यकं महाबाहुर्वरासनगतः प्रभुः ॥ बाहुभ्यां संपरिबध्य ततो वाक्यं समाददे ॥ १२ ॥ न मे

स्वर्गो बहुमतः समानश्च सुरपैर्भैः ॥ त्वया रामविहीनस्य सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ १३ ॥ (अद्य त्वां
निहतामित्रं दृष्ट्वा संपूर्णमानसम् ॥ निस्तीर्णवनवासञ्च प्रीतिरासीत्परा मम ॥ १) कैकेय्या यानि
चोक्तानि वाक्यानि वदतां वर ॥ तत्र प्रत्राजनार्थानि स्थितानि हृदये मम ॥ १४ ॥ त्वां तु दृष्ट्वा कुश-
खिनं परिष्वस्य सलक्ष्मणम् ॥ अद्य दुःखाद्विमुक्तोऽस्मि नीहारादिव मास्करः ॥ १५ ॥ तस्मिन् दहं
त्वया पुत्र सुपुत्रेण महात्मना ॥ अष्टावकेण धर्मात्मा कहेलो ब्राह्मणो यथा ॥ १६ ॥ इदानीं च
विजानामि यथा सौम्य सुरेश्वरैः ॥ वधार्थं रावणस्येह पिहितं पुरुषोत्तमम् ॥ १७ ॥ सिद्धार्था खलु
कौसल्या या त्वां राम गृहं गतम् ॥ वनान्निवृत्तं संहृष्टा द्रक्ष्यते शत्रुसुदनम् ॥ १८ ॥ सिद्धार्थाः खलु ते राम
नरा ये त्वां पुरीं गतम् ॥ राज्ये चैवाभिविक्तं च द्रक्ष्यते वसुधाधिपम् ॥ १९ ॥ अनुरक्तेन बन्धिना
शुचिना धर्मचारिणा ॥ इच्छेयं त्वामहं द्रष्टुं भरतेन समागतम् ॥ २० ॥ चतुर्दशसमाः सौम्य वने
निर्यातितास्त्वया ॥ वसता सीनया सार्धं नष्ट्रीत्या लक्ष्मणेन च ॥ २१ ॥ निवृत्तवनवासोऽसि प्रतिज्ञा
पूरिता त्वया ॥ रावणं च रणे हत्वा देवताः परितोषिताः ॥ २२ ॥ कृतं कर्म यशः श्लाघ्यं प्राप्तं ते
शत्रुसुदन ॥ भ्रातृभिः सह राज्यस्थो दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ २३ ॥ इति ब्रुवाणं राजानं रामः प्राञ्जलिरब्रवीन् ॥
कुरु प्रसादं धर्मज्ञ कैकेय्या भरतस्य च ॥ २४ ॥ सपुत्रां त्वां दंजामीति यदुक्ता कैकयी त्वया ॥ स
ज्ञापः कैकरी घोरः सपुत्रां न स्पृशेन्नभो ॥ २५ ॥ तथेति स महाराजो राममुक्त्वा कृतोज्ज्वलम् ॥
लक्ष्मणं च परिष्वज्य पुनर्वाक्यमुवाच ह ॥ २६ ॥ धर्मं प्रार्प्स्यसि धर्मज्ञ यशश्च त्रिपुलं भुवि ॥
रामे प्रसन्ने स्वर्गं च महिमानं तथोत्तमम् ॥ २७ ॥ रामं शुश्रूव भद्रं ते सुभित्रानन्दवर्धन ॥ रामः सर्व-

न्य लोकेष्वहितेष्वभिरतः सदा ॥ २८ ॥ एते सेंद्राद्यो लोकाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ अभिवाद्य
महात्मानमर्चति पुरुषोत्तमम् ॥ २९ ॥ एतत्तुक्तमव्यक्तमक्षरं ब्रह्मसंमितम् ॥ देवानां हृदयं सौम्य गुह्यं
रामः परंतपः ॥ ३० ॥ अवर्गं धर्माचरणं यज्ञश्च विमुलं त्वया ॥ एते शुश्रूषताव्यग्रं वेदेष्टा सह सीतया
॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा लङ्गमं राजा स्तुथां बह्मज्जलिं स्थिताम् ॥ पुत्रीत्याभाष्य मधुरं शनैरेनामुवाच ह
॥ ३२ ॥ कर्तव्यो नतु वैदेहि मन्युस्त्यागभिर्मे प्रति ॥ रामेणैवं विशुद्धार्थं कृतं वै त्वद्वितैविणा ॥ ३३ ॥
सुदुष्करमिदं पुत्रि तव चारित्रलक्षणम् ॥ कृतं यत्तेऽन्यनारीणां यशो ह्यभिभविष्यति ॥ ३४ ॥ न त्वं
कामं समोधया भर्तुं शुश्रूषणं प्रति ॥ अवश्यं तु मया वाच्यमेव ते दैवतं परम् ॥ ३५ ॥ इति
प्रतिसमादिश्य पुत्रौ सीतां च राघवः ॥ इन्द्रलोकं विमानेन ययौ दशरथो नृपः ॥ ३६ ॥ विमानमा-
स्थाय महानुभावः श्रिया च संहृष्टतनुर्नृभोत्तमः ॥ आमंज्य पुत्रौ सह सीतया च जगाम देवप्रवरस्य
लोकम् ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० युद्धकांडे एकविंशधिकशततमः सर्गः
॥ १२१ ॥ प्रतिप्रयाते काकुत्स्थे महेंद्रः पाकशासनः ॥ अत्रवीत्परमप्रीतो राघवं प्रांजलिं स्थितम्
॥ १ ॥ अमोघं दर्शनं राम तवास्माकं नरर्षभ ॥ प्रीतियुक्ताः स्म तेन त्वं ब्रूहि यन्मनसेऽस्मि तम् ॥ २ ॥
एवमुक्तो महेंद्रेण प्रसन्नेन महात्मना ॥ सुप्रसन्नमना दृष्टो वचनं ग्राह राघवः ॥ ३ ॥ यदि श्रीतिः
समुपपन्ना मयि ते विबुधेश्वर ॥ वक्ष्यामि कुरु मे सत्यं वचनं वदतां वर ॥ ४ ॥ मम हेतोः पराक्रांता ये
ये गता यमसादनम् ॥ ते सर्वे जीवितं प्राप्य समुत्तिष्ठन्तु वानराः ॥ ५ ॥ मत्कृते विप्रयुक्ताः ये
पुत्रेक्ष्वरैश्च वानराः ॥ तान्प्रीतमनसः सर्वान्द्रुमुमिच्छामि मानद ॥ ६ ॥ विक्रान्ताश्चापि शूराश्च

न मृत्युं गणयंति च ॥ कृतयन्ता विपन्नाश्च जीवयैतान्पुरंदर ॥ ७ ॥ मत्पियेष्वभिक्ताश्च न मृत्युं
गणयंति ये ॥ त्वत्प्रसादात्समेयुस्ते वरमेतमहं वृणे ॥ ८ ॥ नीरुजो निर्व्रणांश्चैव संपन्न-
बलपौरुषान् ॥ गोलांगूलांस्तथाश्वाश्च द्रुपुमिच्छामि मानद ॥ ९ ॥ अकाले चापि पुष्पाणि
मूलानि च फलानि च ॥ नद्यश्च विमलास्तत्र तिष्ठयुर्यत्र वानराः ॥ १० ॥ श्रुत्वा तु वचनं
तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ महेंद्रः प्रत्युवाचेदं वचनं प्रीतिसंयुतम् ॥ ११ ॥ महानयं वर-
स्तात यस्त्वयोक्तो रघूत्तम ॥ द्विमया नोक्तपूर्वं च तस्मादेतद्भविष्यति ॥ १२ ॥ समुत्तिष्ठतु ते स-
र्वे हता ये युधि राक्षसैः ॥ ऋक्षाश्च सह गान्छेनैकृत्ताननबाहवः ॥ १३ ॥ नीरुजो निर्व्रणाश्चैव
संपन्नबलपौरुषाः ॥ समुत्थास्यंति हरयः सुप्ता निद्राक्षये यथा ॥ १४ ॥ सुहृद्भिर्बान्धवैश्चैव ज्ञातिभिः
स्वजनैश्च ॥ सर्व एव समेयंति संयुक्ताः परया मुदा ॥ १५ ॥ अकाले पुष्पशबलाः फलवंतश्च पादपाः ॥
भाविष्यंति महेष्वास नद्यश्च सलिलायुताः ॥ १६ ॥ सन्नगैः प्रथमं गात्रैरिदानीं निर्व्रणैः समैः ॥ ततः
समुत्थिताः सर्वे सुप्तेष्वेव हरिसत्तमाः ॥ १७ ॥ बभूवुर्बानराः सर्वे किं त्वेतदिति विस्मिताः ॥ काकुत्स्थं
परिपूर्णार्थं दृष्ट्वा सर्वे सुरोत्तमाः ॥ १८ ॥ अनुबन्धनमप्राप्ताः स्तुत्वा रामं सलक्ष्मणम् ॥ गच्छाद्योध्यामितां
राजन्विसर्जय च वानरान् ॥ १९ ॥ मैथिलीं सांत्वयन्वैनामनुरक्तं यशस्विनीम् ॥ भ्रातरं भरतं पश्य
त्वच्छेकाद्रुतचारिणम् ॥ २० ॥ शत्रुवं च महात्मानं मातुः सर्वाः परंतप ॥ अभिषेचय चात्मानं पौरान्य-
त्वा प्रहर्षय ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा सहस्राक्षो रामं सौमित्रिणा सह ॥ विमानैः सूर्यसंकाशैर्ययौ ह्यष्टः सुरैः
सह ॥ २२ ॥ अभिवाद्य च काकुत्स्थः सर्वान्तांश्चिदंशात्तमान् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वासमाज्ञापय-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः १२३. *

(१२७७)

तदा ॥ २३ ॥ ततस्तु सा लक्ष्मणरामपालिता महाचमूहंष्टजना यशस्विनी ॥ श्रिया ज्वलन्ती विराज
सर्वतो निशाग्रणीतेव हि शीतरश्मिना ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०
युद्धकांडे द्वाविंशधिकशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥ तां रात्रिमुषितं रामं सुखोदितमर्दिदमम् ॥ अत्रवीत्यां-
जलिवाक्पयं जयं पृष्ट्वा विभीषणः ॥ १ ॥ स्नानानि चांगरागाणि वस्त्राण्यभरणानि च ॥ चंदनानि च
माल्यानि दिव्यानि विविधानि च ॥ २ ॥ अलंकारविदधैता नार्यः पद्मानिभेषणाः ॥ उपस्थितास्त्वां
विधिवत्स्नापयिष्यंति राघव ॥ ३ ॥ (प्रतिगृहीष्व तत्सर्वं मदनुग्रहकाम्यया ॥) एवमुक्तस्तु काकुत्स्थः
प्रयुवाच विभीषणम् ॥ हरीत्सुग्रीवमुल्यांस्त्वं स्नानेनोपनिमन्त्रय ॥ ४ ॥ स तु ताम्यति धर्मता मम
हेतोः सुखोचितः ॥ सुकुमारो महाबाहुर्भरतः सत्यसंश्रयः ॥ ५ ॥ तं विना कैकयीपुत्रं भरतं
धर्मचारिणम् ॥ न मे स्नानं बहुमतं वस्त्राण्याभरणानि च ॥ ६ ॥ एतत्पश्य यथा क्षिप्रं प्रतिग-
च्छाम तां पुरीम् ॥ अयोध्यां गच्छतो ह्ययं पन्थाः परमदुर्गमः ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तु काकुत्स्थं प्रत्युवाच
विभीषणः ॥ अह्ना त्वां प्रापयिष्यामि तां पुरीं पार्थिवात्मज ॥ ८ ॥ पुष्पकं नाम भद्रं ते विमानं
सूर्यसन्निभम् ॥ मम भ्रातुः कुबेरस्य रावणेन बलीयसा ॥ ९ ॥ हृतं निर्जित्य संग्रामे कामगं दिव्यमुत्त-
मम् ॥ त्वदर्थं पालितं चेदं तिष्ठत्यतुल्यविक्रम ॥ १० ॥ तदिदं मेघसंकाशं विमानमिह तिष्ठति ॥ येन
यात्यसि यानेन त्वमयोध्यां गतज्वरः ॥ ११ ॥ अहं ते यद्यनुग्राहो यदि स्मरसि मे गुणान् ॥ वस
तावदिह प्राज्ञ यद्यस्ति मयि सौहृदम् ॥ १२ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या भार्यया सह ॥ अर्चितः
सर्वकामैस्त्वं ततो राम गमिष्यसि ॥ १३ ॥ प्रीतियुक्तस्य विहितां ससैन्यः समुहद्रुणः ॥ सत्क्रियां

राममेतावद्गृहण त्वं मयोद्यताम् ॥ १४ ॥ प्रणयाद्गृहमानाच्च सौहार्देन च राघव ॥ प्रसादयामि
 प्रेष्योऽहं न खल्वज्ञापयामि ते ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्ततो रामः प्रत्युवाच विभीषणम् ॥ रक्षसां वानराणां
 च सर्वेषामेव शृण्वताम् ॥ १६ ॥ पूजितोऽस्मि त्वया वीर साचिव्येन परेण च ॥ सर्वात्मना च चेष्टाभिः
 सौहार्देन परेण च ॥ १७ ॥ न खल्वेतन्न कुर्यां ते वचनं राक्षसेश्वर ॥ तं तु मे आतरं द्रष्टुं भरतं त्वरेते
 मतः ॥ १८ ॥ मां निवर्तयितुं योऽसौ चित्रकूटमुपागतः ॥ शिरसा याचतो यस्य वचनं न कृतं मया ॥
 ॥ १९ ॥ कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम् ॥ गुहं च सुहृदं चैव पौराजानपदैः सह ॥ २० ॥
 अनुजानीहि मां सौम्य पूजितोऽस्मि विभीषण ॥ मन्युर्न खलु कर्तव्यः सखे त्वां चानुमानये ॥ २१ ॥
 उपस्थापय मे शीघ्रं विमानं राक्षसेश्वर ॥ कृतकार्यस्य मे वासः कथं स्यादिह संमतः ॥ २२ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ विमानं सूर्यसंकाशमाजुहाव त्वरान्वितः ॥ २३ ॥ ततः
 कांचनचित्रांगं वैदूर्यमणित्रादिकम् ॥ कूटागारैः परिक्षिप्तं सर्वतो रजतप्रभम् ॥ २४ ॥ पांडुराभिः पता-
 काभिर्ध्वजैश्च समलंकृतम् ॥ कांचनं कांचनैर्हर्षैर्मनञ्चविभूषितैः ॥ २५ ॥ प्रकीर्णं किंकिणीजालमु-
 क्तमणिगवाक्षकम् ॥ वृंटाजालैः परिक्षिप्तं सर्वतो मधुरस्वनम् ॥ २६ ॥ तं मेरुशिखराकारं निर्मितं
 विश्वकर्मणा ॥ बृहद्भिषितं हर्म्यमुत्कारजतशोभितैः ॥ २७ ॥ तलैः स्फटिकचित्रांगैर्वैदूर्यैश्च वरासनैः ॥
 महाहोस्तरणोपैतरुपपन्नं महाधनैः ॥ २८ ॥ उपन्यतमनाधृष्यं तद्विमानं मनोजवम् ॥ निवेदयित्वा
 रामाय तस्थौ तत्र विभीषणः ॥ २९ ॥ तत्पुष्पकं कामगमं विमानमुपस्थितं भूधरसन्निकाशम् ॥ दृष्ट्वा
 तदा विममयमाजगाम रामः ससौमित्रिरुदारसन्धः ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि-

कान्त्ये च० सा० युद्धकांडे त्रयोविंशधिकशततमः सर्गः ॥ १२३ ॥ उपस्थितं तु तं कृत्वा पुष्पकं पुष्पभू-
यितम् ॥ अविदुरे स्थितो राममित्युवाच विभीषणः ॥ १ ॥ स तु बद्धांजलिपुटो विनीतो राक्षसेश्वरः ॥
अब्रवीन्नरयोपेतः किं करोमीति राघवम् ॥ २ ॥ तमब्रवीन्महातेजा लक्ष्मणस्योपशृण्वतः ॥ विमृश्य
राघवो वाक्यमिदं स्नेहपुरस्कृतम् ॥ ३ ॥ कृतप्रयत्नकर्मणः सर्व एव वनौकसः ॥ रत्नैर्यैश्च दिविधैः
संप्रयंतं विभीषण ॥ ४ ॥ सहासीभिस्त्वया लंका निर्जिता राक्षसेश्वरः ॥ दृष्टैः प्राणभयं त्यक्त्वा
संग्रामेष्वनिवर्तिभिः ॥ ५ ॥ त इमे कृतकर्मणः सर्व एव वनौकसः ॥ धनरत्नप्रदानैश्च कर्मैषां सफलं
कुरु ॥ ६ ॥ एवं संमानिताश्चैते नन्दमाना यथा त्वया ॥ भविष्यति कृतज्ञेन निवृत्ता हरियूथपाः
॥ ७ ॥ त्यागिनं संग्रहीतारं सानुक्रोशं जितेन्द्रियम् ॥ सर्वं त्वामभिगच्छति ततः संवोषयामि ते
॥ ८ ॥ हीनं रतिगुणैः सर्वैरभिहृतारमाहवे ॥ सेना त्यजति संविद्या नृपतिं तं नरेश्वर ॥ ९ ॥ एवमुक्त-
स्तु रामेण वानरास्तां विभीषणः ॥ रत्नार्थसंविभागेन सर्वनिवाभ्यपूजयत् ॥ १० ॥ ततस्तान्पूजितान्दृष्ट्वा
रत्नार्थहरियूथपान् ॥ आरुरोह तदा रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ॥ ११ ॥ अकेनादाय वेदेहीं लज्जमानां
मनस्विनीम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विक्रान्तेन धनुष्मता ॥ १२ ॥ अब्रवीत्स विमानस्थः पूजयन्सर्व-
वानरान् ॥ सुग्रीवं च महावीर्यं काकुत्स्थः स विभीषणम् ॥ १३ ॥ मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्विर्वानर-
पैर्भाः ॥ अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं प्रतिगच्छताः ॥ १४ ॥ यत्तु कार्यं वयस्येन स्निग्धेन च हितेन च ॥ कृतं सुग्रीव
तत्सर्वं भवताऽधर्मभिरुणा ॥ १५ ॥ किंकिंशां प्रति गह्वाशु स्वसैन्यानांसंवृतः ॥ स्वराज्ये वस
लंकायां मया दत्ते विभीषण ॥ न त्वां घर्षयितुं शक्ताः सैत्रा अपि दिवौकसः ॥ १६ ॥ अयोध्यां प्रति

यास्यामि राजधानीं पितुर्मम ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि सर्वानामंत्रयामि वः ॥ १७ ॥ एवमुक्तास्तु रामेण
 हरीद्रा हरयस्तथा ॥ ऊचुः प्रांजलयः सर्वे राक्षसश्च विभीषणः ॥ १८ ॥ अयोध्यां गंतुमिच्छामः
 सर्वाव्रियतु नो भवान् ॥ मुद्युक्ता विचरिष्यामो वदान्युपवतानि च ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा त्वामभिपक्राहि
 कौसल्यामभिवाद्य च ॥ अचिरादागमिष्यामः स्वगृहानृपसत्तम ॥ २० ॥ एवमुक्तस्तु धर्मत्मा वानरैः
 सविभीषणैः ॥ अत्रवीद्वानराजामः ससुग्रीवविभीषणान् ॥ २१ ॥ प्रियात्प्रियतरं लब्धं यदहं समुद्द-
 जनः ॥ सर्वैर्भवद्भिः सहितः प्रीतिं लप्स्ये पुरीं गतः ॥ २२ ॥ क्षिप्रमारोह सुग्रीव विमानं सह वानरैः ॥ आर-
 त्वमप्यारोह सामात्यो राक्षसेन्द्र विभीषण ॥ २३ ॥ ततः स पुष्पकं दिव्यं सुग्रीवः सह वानरैः ॥ आर-
 रोह मुदा युक्तः सामात्यश्च विभीषणः ॥ २४ ॥ तेष्वारूढेषु सर्वेषु कौबेरं परमासनम् ॥ राघवेणा-
 भ्यनुज्ञातमुत्पपात विहायसम् ॥ २५ ॥ खगतेन विमानेन हंसयुक्तेन भास्वता ॥ ग्रहद्वयं प्रतीतश्च वभौ
 रामः कुबेरवन् ॥ २६ ॥ ते सर्वे वानरक्षाश्च राक्षसाश्च महाबलाः ॥ यथासुखमसंवाधं दिव्ये तस्मिन्नु-
 पाविशन् ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकांडे चतुर्विंश-
 धिक्शततमः सर्गः ॥ १२४ ॥ अनुज्ञातं तु रामेण तद्विमानमनुत्तमम् ॥ हंसयुक्तं महानादमुत्पपात
 विहायसम् ॥ १ ॥ पातयित्वा ततश्चक्षुः सर्वतो रघुनंदनः ॥ अवतीर्न्मैथिलीं सीतां रामः शशिन-
 माननाम् ॥ २ ॥ कैलासशिखराकरे त्रिकूटशिखरे स्थिताम् ॥ लंकाभीक्ष्ण्य वैदेहि निर्भितां विश्व-
 कर्मणा ॥ ३ ॥ एतदायोधनं पश्य मांसशोणितकर्दमम् ॥ हरीणां राक्षसानां च सीते विशसने महन्
 ॥ ४ ॥ एष दत्तवरः शेते प्रमाथी राक्षसेश्वरः ॥ तत्र हेतोर्विशालाक्षि निहतो रात्रणो मया ॥ ५ ॥

कुम्भकर्णोऽत्र निहतः प्रहस्तश्च निशाचरः ॥ धूम्राक्षश्चात्र निहतो वानरेण हनूमता ॥ ६ ॥ विद्युन्माली
हन्श्चात्र सुषेणं महात्मना ॥ लक्ष्मणेनैन्द्रजिह्वात्र रावणिर्निहतो रणे ॥ ७ ॥ अंगदेनात्र निहतो
विक्रान्तो नाम राक्षसः ॥ विरूपाक्षश्च दुष्प्रेक्षो महापाश्वर्महोदरी ॥ ८ ॥ अकंपनश्च निहतो बलिर्नोऽप्ये
च राक्षसाः ॥ त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तरुकरांतकौ ॥ ९ ॥ युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च राक्षसप्रवरानुभौ ॥
निकुम्भश्चैव कुंभश्च कुम्भकर्णात्मजो बली ॥ १० ॥ वज्रदंष्ट्रश्च दंष्ट्रश्च बहवो राक्षसा हताः ॥ मकरा-
क्षश्च दुर्धर्षो मया युधि निपातितः ॥ ११ ॥ अकंपनश्च निहतः क्षाणितश्च वीर्यवान् ॥ यूराक्षश्च
प्रजंघश्च निहतौ तु महाहवे ॥ १२ ॥ विद्युज्जिह्वोऽत्र निहतो राक्षसो भीमदर्शनः ॥ यज्ञशत्रुश्च निहतः
सुमन्त्रश्च महाबलः ॥ १३ ॥ सूर्यशत्रुश्च निहतो ब्रह्मशत्रुस्तथापरः ॥ अत्र मंदोदरी नाम भार्या तं
पश्येदेवयन् ॥ १४ ॥ सपत्नीनां सहस्रेण साग्रेण परिवारिता ॥ एतत्तु दृश्यते तीर्थे समुद्रस्य वरानने
॥ १५ ॥ यत्र सागरमुत्तीर्य तां रात्रियुषिता वयम् ॥ एव सेतुर्मया बद्धः सागरे लवणार्णवे ॥ १६ ॥
तत्र हेतोर्विशालाक्षे नलसेतुः सुदुष्करः ॥ पश्य सागरमक्षोभ्यं वैदेहि वरुणालयम् ॥ १७ ॥ अत्रारामित्र गर्जितं
शंखशुक्तिसमाकुलम् ॥ हिरण्यनाभं शैलेन्द्रं कांचनं पश्य मैथिलि ॥ १८ ॥ विश्रामार्थं हनुमतो भित्त्वा सागर-
मुत्थितम् ॥ एतत्कुक्षौ समुद्रस्य स्फंवावारनिवेशनम् ॥ १९ ॥ अत्र पूर्वं महादेवः प्रसादमकरोद्विभुः ॥
एतत्तु दृश्यते तीर्थे सागरस्य महात्मनः ॥ २० ॥ सेतुवंच इति ख्यातं त्रैलोक्येन च पूजितम् ॥
एतत्पवित्रं परमं महापातकनाशनम् ॥ २१ ॥ अत्र राक्षसराजोऽयमाजगाम विभीषणः ॥ एषा सा दृश्यते
सोते किष्किंया चित्रकानना ॥ २२ ॥ सुग्रीवस्य पुरी रम्या यत्र बाली मया हतः ॥ अथ दृष्ट्वा पुरीं

सीता किष्किंघां वालिपालिताम् ॥ २३ ॥ अत्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं रामं प्रणयसाध्वसा ॥ सुग्रीवप्रियभा-
 यमिस्तारप्रमुखतो नृप ॥ २४ ॥ अन्येषां वानरैर्द्राणां स्त्रीभिः परिवृता ह्यहम् ॥ गंतुमिच्छे सहा-
 योऽध्यां राजधानीं त्वया सह ॥ २५ ॥ एवमुक्तोऽथ वैदेह्या राघवः प्रत्युवाच ताम् ॥ एवमस्त्विति
 किष्किंघां प्राप्य संस्थाप्य राघवः ॥ २६ ॥ विमानं प्रेक्ष्य सुग्रीवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ब्रूहि वानरशार्दूल
 सर्वान्वानरपुंगवान् ॥ २७ ॥ स्त्रीभिः परिवृताः सर्वे ह्योऽध्यां यान्तु सीतया ॥ तथा त्वमभिः सर्वाभिः
 स्त्रीभिः सह महाबल ॥ २८ ॥ अभित्वरय सुग्रीव गच्छामः प्लवगाधिप ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणामिते-
 जसा ॥ २९ ॥ वानराधिपतिः श्रीमांस्तैश्च सर्वैः समावृतः ॥ प्रविश्यांतःपुरं शीघ्रं तारामुद्धीक्ष्य सोऽब्र-
 वीन् ॥ ३० ॥ प्रिये त्वं सह नारीणां वानराणां महात्मनाम् ॥ रघवेणाभ्यनुज्ञाता मैथिलीप्रियका-
 म्यया ॥ ३१ ॥ त्वं त्वमभिगच्छामो गृह्य वानरयोधितः ॥ अयोध्यां दर्शयिष्यामः सर्वां दशरथस्त्रियः ॥ ३२ ॥
 सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा तारा सर्वागशोभना ॥ आहूय चात्रवीत्सर्वा वानराणां तु योधितः ॥ ३३ ॥ सुग्रीवेणाभ्यनु-
 ज्ञाता गंतुं सर्वैश्च वानरैः ॥ मम चापि प्रियं कार्यमयोऽद्यादर्शनेन च ॥ ३४ ॥ प्रवेशं चैव रामस्य पौरजानपदैः
 सह ॥ विभूतिं चैव सर्वासां स्त्रीणां दशरथस्य च ॥ ३५ ॥ तारया चाभ्यनुज्ञाताः सर्वा वानरयोधितः ॥ नेपथ्य-
 विधिपूर्वं तु कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ ३६ ॥ अयारोहन्विमानं तत्सीतादर्शनकांक्षया ॥ ताभिः सहोत्थितं
 शीघ्रं विमानं प्रेक्ष्य राघवः ॥ ३७ ॥ ऋध्यमूकसमोपे तु वैदेहो पुनरब्रवीत् ॥ दृश्यतेऽसौ महान्सीते
 सविद्युदिन तोयदः ॥ ३८ ॥ ऋध्यमूको गिरिवरः कांचनधनुर्मिधृतः ॥ अत्राहं वानरैरेण सुग्रीवेण समा-
 गतः ॥ ३९ ॥ समयश्च कृतः सीते वधार्थं वालिनो मया ॥ एषा सा दृश्यते पंपा नलिनी चित्रका-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः १२५. *

(१२८३)

नना ॥ ४० ॥ त्वया विहीनो यत्राहं विललाप सुदुःखितः ॥ अस्यास्तीरे मया दृष्टा शबरी धर्मचारिणी
॥ ४१ ॥ अत्र योजनबाहुश्च कर्बुधो निहतो मया ॥ दृश्यतेऽसौ जनस्थाने श्रीमान्सीते वनस्पतिः ॥
॥ ४२ ॥ (यत्र युद्धं महद्वृत्तं तत्र हेतोर्विलासिनि । रावणस्य नृशंसस्य जटायोश्च महात्मनः ॥ १ ॥ खरश्च
निहतो यत्र दूषणश्च निपातितः ॥ त्रिशिराश्च महावीर्यो मया बाणेन जिह्वतैः ॥ २ ॥) जटायुश्च महा-
तेजास्तत्र हेतोर्विलासिनि ॥ रावणेन हतो यत्र पक्षिणां प्रवरो वली ॥ ४३ ॥ एतत्तदश्वमरुदमस्माकं
वरवर्णिनि ॥ पर्णशाला तथा चित्रा दृश्यते शुभदृशने ॥ ४४ ॥ यत्र त्वं राक्षसेद्रेण रावणेन हता
वहान् ॥ एषा गोदावरी रम्या प्रसन्नसलिला शुभा ॥ ४५ ॥ अगस्त्यस्याश्रमश्चैव दृश्यते कदलीवृतः ॥
(दीमश्चैवाश्रमो ह्येष सुतीक्ष्णस्य महात्मनः ॥) दृश्यते चैव वैदेहि शरभंगश्रमो महान् ॥ ४६ ॥
उपयातः सहस्राश्वा यत्र शक्रः पुरंदरः ॥ एते ते तापसा देवि दृश्यते तनुमध्यमे ॥ ४७ ॥ अत्रिः कुल-
पतिर्यत्र मूर्खवैधानरोपमः ॥ अस्मिन्देवो महाकायो विराधो निहतो मया ॥ ४८ ॥ अत्र सीते त्वया
दृष्टा तापसी धर्मचारिणी ॥ असौ सुतनु शैलेन्द्रश्चित्रदूटः प्रकाशितो ॥ ४९ ॥ अत्र मां कैकयीपुत्रः प्रसा-
दयितुमागतः ॥ एषा सा यमुना रम्या दृश्यते चित्रकानना ॥ ५० ॥ भरद्वाजाश्रमः श्रीमान्दृ-
श्यते चैव मैथिलि ॥ इयं च दृश्यते गंगा पुण्या त्रिपथागा नदी ॥ ५१ ॥ शृंगेवैपुरं चैतदुहो
यत्र सखा मम ॥ एषा सा दृश्यते सीते राजधानी पितुर्मम ॥ आयोध्यां कुरु वैदेहि प्रणामं पुनरा-
गता ॥ ५२ ॥ ततस्ते वानराः सर्वे राक्षसाः सन्निर्भीषणाः ॥ सत्यतोत्पत्य संहृष्टास्तां पुरीं ददुस्तदा
॥ ५३ ॥ ततस्तु तां पांडुरहर्म्यमालिनीं विशालकक्ष्यां गजवाजिभिर्वृताम् ॥ पुरीमपश्यन्लवगाः स-

राक्षसाः पुरीं महेंद्रस्य यथाभारवतीम् ॥ ५४ ॥ इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ०
सा ० युद्धकाण्डे पंचविंशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥ पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पंचस्यां लक्ष्मणाग्रजः ॥
भरद्वाजाश्रमं प्राप्य वन्दे नियतो मुनिम् ॥ १ ॥ सोऽपृच्छदभिवार्धौनं भरद्वाजं तपोधनम् ॥
शृणोषि कश्चिद्भगवन्सुभिक्षानामयं पुरे ॥ २ ॥ कश्चित्पुत्रो भूतो जीवंत्यपि च मातरः ॥ एव-
मुक्तस्तु रामेण भरद्वाजो महासुनिः ॥ प्रत्युवाच रघुश्रेष्ठ स्मितपूर्वं प्रहृष्टवत् ॥ ३ ॥ अज्ञावशत्वे
भरतो जटिलस्त्वां प्रतीक्षते ॥ पादुके ते पुरस्कृत्य सर्वे च कुशळं गृहे ॥ ४ ॥ त्वां पुरा
चौरवसनं प्रविशन् महावनम् ॥ स्त्रीतृतीयं च्युनं राश्याद्धर्मकामं च केवलम् ॥ ५ ॥ पद्मति-
त्युक्तसर्वस्वं पितृनिर्देशकारिणम् ॥ सर्गमानैः पारित्यक्तं स्वर्गच्युतमिवासरम् ॥ ६ ॥ हृद्वा तु करुण-
पूर्वं सम्रासीत्समितिजया कैकयी वचने युक्तं वन्यमूकशानिम् ॥ ७ ॥ सां गतं तु समृद्धार्थं समित्रगणवांघ-
वम् ॥ समीक्ष्य विजितारिं च ममानूरीतेक्ष्णमा ॥ ८ ॥ सर्वं च सुखदुःखं ते विदितं मन राघव ॥ यत्स्व-
या त्रिपुलं प्राप्तं जनस्थाननिवासिना ॥ ९ ॥ ब्रह्मगर्थे नियुक्तस्य रक्षतः सर्वतापसात् ॥ गङ्गान-
हता भार्या वभूवेयमनिदिता ॥ १० ॥ मारीचदर्शनं चैव सीतोन्मथनमेव च ॥ कवचघटनं चैव
पंपाभिगमनं तथा ॥ ११ ॥ सुग्रीवेण च ते सह्यं यत्र वाली हतस्त्वया ॥ मार्गणं चैव वैदेह्यः
कर्म वातात्मजस्य च ॥ १२ ॥ विदितां च वैदेहां नलसेतुर्यथा कृतः ॥ यथा चार्दीपिता लंकां प्रहृष्ट-
होरियुधैः ॥ १३ ॥ सपुत्रवांघवासात्यः सवज्रः सहवाहनः ॥ यथा च निहतः संखे रावगो बल-
दुर्बितः ॥ १४ ॥ यथा च निहने तस्मिन्नावणे देवकंदके ॥ समागमश्च त्रिदशैर्यथा दत्तश्च ते वरः

॥ १५ ॥ सर्वं समैतद्विदितं तपसा धर्मवत्सल ॥ संपतति च मे शिष्याः प्रवृत्त्याख्याः पुरीभितः
॥ १६ ॥ अहमप्यत्र ते दक्षि वारं शस्त्रभृतां वर ॥ अर्घ्यं प्रतिगृह्णणेदमयोध्यां श्वो गमिष्यसि
॥ १७ ॥ तस्य तच्छिरसा वाक्यं प्रतिगृह्य नृपात्मजः ॥ बाढमित्येव संहृष्टः श्रीमान्वरमयाचत ॥ १८ ॥
अकालफलिनो वृक्षाः सर्वे चापि मधुसूताः ॥ फलान्यमृतगंधीनि बहूनि विविधानि च ॥ १९ ॥ भवंतु
मार्गे भगवन्नयोध्यां प्रतिगच्छतः ॥ तथेति च प्रतिज्ञा- ते वचनात्समनंतरम् ॥ २० ॥ अभवन्पादपा-
स्तत्र स्वर्गपादपसन्निभाः ॥ निष्फलाः फलिनश्चासन्विपुषाः पुष्पशालिनः ॥ २१ ॥ शुष्काः समप्रपत्रास्ते
नगारचैव मधुसूताः ॥ सर्वतो योजनात्त्रीणि गच्छतामभवंस्तदा ॥ २२ ॥ ततः प्रहृष्टाः प्लवगर्ष-
भास्ते बहूनि दिव्यानि फलानि चैव ॥ क्रामादुपाभ्रंति सहस्रशस्ते मुग्धान्विताः स्वर्गजितो मुद्गेव ॥ २३ ॥ इत्योषे
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकाण्डे षड्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२६ ॥
अयोध्यां तु समालोक्य चिन्तयामास राघवः ॥ प्रियकामः प्रियं रामस्तत्स्वर्गवर्तविक्रमः ॥ १ ॥ चिंतयित्वा ततो
दृष्टिं वानरेषु न्यपातयत् ॥ उवाच धीर्मांस्तेजस्वी हनूमंतं पुंवंगमम् ॥ २ ॥ अयोध्यां त्वरितो गत्वा
शीघ्रं प्लवगसत्तम ॥ जानीहि क्वचित्कुशलं जनो नृपतिर्मांदिरे ॥ ३ ॥ शृंगवेरपुरं प्राप्य गुहं गहन-
गोचरम् ॥ निषादाधिपतिं ब्रूहि कुशलं वचनान्मम ॥ ४ ॥ श्रुत्वा तु मां कुशलिनमरो गं विगतज्वरम् ॥
भविष्यति गुहः प्रीतः सममात्मसमः सखा ॥ ५ ॥ अयोध्यायाश्च ते मार्गे प्रवृत्तिं भरतस्य च ॥ निवेद-
यिष्यति प्रीता निषादाधिपतिर्गुहः ॥ ६ ॥ भरतस्तु त्वया वाच्यः कुशलं वचनान्मम ॥ सिद्धार्थं शंस
मां तस्मै सभार्यं सहलक्ष्मणम् ॥ ७ ॥ हरणं चापि वैदेहा रावणेन बलीयसा ॥ सुप्रविणे च संवादं

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः १२७. * (१२८६)

वालिनश्च वधं रणे ॥ ८ ॥ मैथिल्यन्वेषणं चैव यथा चाधिगता त्वया ॥ लंघयित्वा महातोयमापाप-
तिमव्ययम् ॥ ९ ॥ उपमानं समुद्रस्य सागरस्य च दर्शनम् ॥ यथा च कारितः सेतू रावणश्च यथा हतः
॥ १० ॥ वरदानं महोद्रेण ब्रह्मणा वरुणेन च ॥ महादेवप्रसादाच्च पित्रा मम समागमम् ॥ ११ ॥
सप्यातं च मां सौम्य भरताय निवेदय ॥ सह राक्षसराजेन हरीणमीश्वरेण च ॥ १२ ॥ जित्वा शत्रुगण-
न्यामः प्राप्य चानुत्तमं यज्ञः ॥ उपायाति समृद्धार्थः सहस्रैर्महाबलैः ॥ १३ ॥ एतच्छ्रुत्वा यमा-
कारं भजते भरतस्ततः ॥ स च ते वेदितव्यः स्यात्सर्वं यज्ञापि मां प्रति ॥ १४ ॥ ज्ञेयाः सर्वे च वृत्तांत-
भरतस्यो गितानि च ॥ तत्त्वेन मुखवर्णेन दृष्ट्वा न्याभाषितेन च ॥ १५ ॥ सर्वकामसमृद्धं हि हस्त्य-
श्वरथसंकुलम् ॥ पिष्टपैतामहं राज्यं कस्य नावर्तयेन्मनः ॥ १६ ॥ संगत्या भरतः श्रीमात्राज्येनार्थो-
स्वयं भवेत् ॥ प्रज्ञास्तु वसुधां सर्वांमखिलां रघुनंदनः ॥ १७ ॥ तस्य बुद्धिं च विज्ञाय व्यवसायं च वानर ॥
यावन्न दूरं याताः स्मः क्षिप्रमागंतुमर्हसि ॥ १८ ॥ इति प्रतिसमादिष्टो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ मानुषं
क्षारयन्नूपमयोद्धां त्वरितो ययौ ॥ १९ ॥ अथोत्पपात वेगेन हनूमान्मारुतात्मजः ॥ गरुत्मानिव वेगेन
जिघृक्षन्नुद्गोत्तमम् ॥ २० ॥ लंघयित्वा पिष्टपथं विहंगेद्रालयं शुभम् ॥ गंगायमुनयोर्मभिं समतीत्य
समागमम् ॥ २१ ॥ शृंगवेरपुरं प्राप्य गुह्यमासाद्य वीर्यवान् ॥ स वाचा शुभया दृष्टो हनूमानिद-
मब्रवीत् ॥ २२ ॥ सखा तु तव काकुत्स्थो रामः सत्यपराक्रमः ॥ ससीतः सहस्रीभिर्भिः स त्वां कुश-
लमब्रवीन् ॥ २३ ॥ पंचमीमद्य रजनीमुपित्वा वचनान्मुनेः ॥ भरद्वाजाभ्यनुज्ञातं द्रक्ष्यस्यत्रैव राघवम् ॥
॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः संप्रहृष्टतनूदः ॥ उत्पपात महावेगाद्वेगवानविचारयन् ॥ २५ ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः १२७. *

(१२८७)

सोऽपश्यद्रामतीर्थं च नदीं वाळुकिनीं तथा ॥ वरूथीं गोमतीं चैव भीमं शालवनं तथा ॥ २६ ॥
 प्रजाश्च बहुसाहस्रीः स्फीताञ्जनपदानपि ॥ स गत्वा दूरमध्वानं त्वरितः कपिकुंजरः ॥ २७ ॥ आससाद द्रुमा-
 न्फुल्लान्दिश्रामसमीपगान् ॥ सुराधिपस्योपवने यथा चैत्रये द्रुमान् ॥ २८ ॥ क्षीभिः सपुत्रैः पौत्रैश्च रममा-
 णैः स्वलेकृतैः ॥ क्रोशमात्रे त्वयोध्यायाश्चीरकृष्णाजिनांवरम् ॥ २९ ॥ ददर्श भरतं दीनं कृशमाश्रम-
 वासिनम् ॥ जटिलं मलदिग्धानं भ्रातृव्यसनकर्शितम् ॥ ३० ॥ फलमूलाशितं दातुं
 तापसं धर्मचारिणम् ॥ समुन्नतजटाभारं वल्कलाजिनवाससम् ॥ ३१ ॥ नियतं भावितात्मानं त्र-
 हर्षिसमतेजसम् ॥ पादुके तै पुरस्कृत्य प्रशासतं वसुधराम् ॥ ३२ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य लोकस्य त्रातारं
 सर्वतो भयात् ॥ उपस्थितममात्यैश्च शुचिभिश्च पुरोहितैः ॥ ३३ ॥ बलमुख्यैश्च युक्तैश्च काषायांबर-
 धारिभिः ॥ नहि ते राजपुत्रं तं चीरकृष्णाजिनांवरम् ॥ ३४ ॥ परिभोक्तुं व्यवस्यति पौरा वै धर्म-
 वत्सलाः ॥ तं धर्मसिव धर्मज्ञं देहबंधमिवापरम् ॥ ३५ ॥ उवाच प्रांजलिर्वाक्यं हनूमान्महातमजः ॥
 वसंतं दंडकारण्ये यं त्वं चीरजटाधरम् ॥ ३६ ॥ अनुशोचसि काकुत्स्थं स त्वं कौशलमववीत् ॥
 प्रियमाख्यमि ते देव शोकं त्यज सुदारुणम् ॥ ३७ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते भ्रात्रा त्वं रामेण सह संगतः ॥
 निहत्य राक्षं रामः प्रतिलभ्य च मैथिलीम् ॥ ३८ ॥ उपयाति समुद्रार्थः सह भित्रैर्महाबलैः ॥
 लक्ष्मणश्च महातेजा वैदेही च यशस्विनी ॥ सीता समग्रा रामेण महेंद्रेण शची यथा ॥ ३९ ॥ एव-
 मुक्तो हनुमता भरतः कैकयीसुतः ॥ पपात सहसा दृष्टो हर्षान्मोहमुपागमत् ॥ ४० ॥ ततो मुहूर्तौदुत्थाय
 प्रत्याश्वस्य च राघवः ॥ हनूमंतमुवाचेदं भरतः प्रियवादिनम् ॥ ४१ ॥ अशोकजैः प्रीतिमयैः कपिमालिङ्ग्य

दध्नामात् ॥ खिषेच भरतः श्रीमान्विपुलैरश्रुविदुभिः ॥ ४२ ॥ देवो वा मानुषो वा त्वमनुकोशादिहा-
 मतः ॥ प्रियाख्यातस्य ते सौम्य ददामि ब्रुवतः प्रियम् ॥ ४३ ॥ गवां शतसहस्रं च ग्रामाणां च
 शतं परम् ॥ सकुण्डलाः शुभाचारा भार्याः कन्यास्तु षोडश ॥ ४४ ॥ हेमवर्णाः सुनासोरुः शशि-
 सौम्यान्ताः स्त्रियः ॥ सर्वभरणसंपन्नाः संपन्नाः कुलजातिभिः ॥ ४५ ॥ निशम्य रामागमनं नृषा-
 त्मजः कपिप्रवीरस्य तदाद्भुतोपमम् ॥ प्रहर्षितो रामदिदृक्षयाभवत्पुनश्च हर्षादिदमब्रवीद्वचः ॥ ४६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० युद्धकांडे सप्तविंशधिकशततमः सर्गः ॥
 ॥ १२७ ॥ बहूनि नाम वर्षाणि गतस्य सुमहद्वनम् ॥ शृगोम्यहं प्रीतिकरं मम नाथस्य कीर्तनम् ॥ १ ॥
 कल्याणीं बत गाथेयं लौकिकां प्रतिभाति माम् ॥ एति जीवंतमानंदो नरं वर्षशतादपि ॥ २ ॥ राघ-
 वस्य हरीणां च कथमासीत्समागमः ॥ कस्मिन्देसे किमाश्रित्य तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ ३ ॥ स पृष्टो
 राजपुत्रेण वृत्त्यां समुपवेशितः ॥ आचक्षुस्ते ततः सर्वे रामस्य चरितं वने ॥ ४ ॥ यथा प्रजाजितो
 रामो मातुर्दत्तो वरो तव ॥ यथा च पुत्रशोकेन राजा दशरथो मृतः ॥ ५ ॥ यथा दूतैस्त्वमानीतस्तूर्णे
 राजगृहात्प्रभो ॥ त्वयायोध्यां प्रविष्टेन यथा राज्यं नचेरिसतम् ॥ ६ ॥ चित्रकूटगिरिं गत्वा राज्यं-
 नाभिन्नकर्शेन ॥ निमात्रितस्त्वया भ्राता धर्ममाचरता सताम् ॥ ७ ॥ स्थितेन राज्ञो वचने यथा राज्यं
 विसर्जितम् ॥ आर्यस्य पादुके गृह्य यथासि पुनरागतः ॥ ८ ॥ सर्वमेतन्महाबाहो यथावद्विदितं तव ॥
 त्वयि प्रतिप्रयाते तु यद्धृत्तं तन्निबोध मे ॥ ९ ॥ अपयाते त्वयि तदा समुद्भ्रांतसृगद्विजन् ॥ परिद्यून-
 मिवात्यर्थं तद्वनं समपद्यत ॥ १० ॥ तद्वस्तिस्मृदितं धोरं सिंहव्याघ्रसृगाकुलम् ॥ प्रविशेथात्र विजने

सुमहदंडकावनम् ॥ ११ ॥ तेषां पुरस्तादुलवान्गच्छतां गृह्णते वनोऽविनदन्सुमहानादं विराघः प्रत्यहश्यता ॥ १२ ॥ तमुल्लिख्य महानादमूर्ध्वबाहुमघोमुखम् ॥ निखाते प्रक्षिपंतिसम नदंतमिव कुंजरम् ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा दुष्करं कर्म भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ सायाह्ने शरभंगस्य रम्यमाश्रमसीयतुः ॥ १४ ॥ शरभंगे दिवं प्राप्ते रामः सत्यपराक्रमः ॥ अभिवाद्य मुनीन्सर्वाञ्जनस्थानमुपागमन् ॥ १५ ॥ चतुर्दशसहस्राणि जनस्थाननिवासिनाम् ॥ हतानि वसता तत्र राघवेण महात्मना ॥ १६ ॥ एकेन सह संगम्य रामेण रणमूर्धनि ॥ अहश्चतुर्थभागेन निःशेषा राक्षसाः कृताः ॥ १७ ॥ महाबला महावीर्योत्सवसो विव्रकारिणः ॥ निहता राघवेणाञ्जौ दंडकारण्यवासिनः ॥ १८ ॥ राक्षसाश्च त्रिनिष्पष्टाः खरश्च निहृतो रणे ॥ दूषणं चाग्रतो हत्वा त्रिशिरास्तदन्तरम् ॥ १९ ॥ पञ्चाच्छूर्णखा नाम रामपार्श्वमुपागता ॥ ततो रामेण संहृतो लक्ष्मणः सहस्रोत्थितः ॥ २० ॥ प्रगृह्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासे महाबलः ॥ ततस्तेनार्दिता बाला रावणं समुपागता ॥ २१ ॥ रावणानुचरो घोरो मारीचो नाम राक्षसः ॥ लोभयमास वैदेहीं भूत्वा रत्नमयो मृगः ॥ २२ ॥ सा राममव्रवीददुष्टा वैदेहीं गृह्यतामिति ॥ अयं मनोहरः क्रांत आश्रमो नो भविष्यति ॥ २३ ॥ ततो रामो धनुष्याणिमृगं तमनुधावति ॥ स तं जघान घावंतं शरेणानतपर्वणा ॥ २४ ॥ अथ सौम्य दशम्रोवा मृगयां याति राघवे ॥ लक्ष्मणे चापि निष्क्रान्ते प्राञ्ज्वेशाश्रमं तदा ॥ २५ ॥ जग्राह तरसा सीतां ग्रहः खं रोहिणीमिव ॥ त्रातुकामं ततो युद्धे हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ २६ ॥ प्रगृह्य सहसा सीतां जगामाशु स राक्षसः ॥ ततस्त्वद्भुतसंकाशाः स्थिताः पर्वतमूर्धनि ॥ २७ ॥ सीतां गृहीत्वा गच्छन्तं वानराः पर्वतोन्माः ॥ नृदशु-

विस्मिताकारा रावणं राक्षसाधिपम् ॥ २८ ॥ ततः शीघ्रतरं गत्वा तद्धिमानं मनोजवम् ॥ आरुह्य
सह वैदेह्या पुष्पकं स महाबलः ॥ २९ ॥ प्रविवेश तदा लंकां रावणो राक्षसेश्वरः ॥ तां
सुवर्णपरिष्कारे शुभे महाते वेदमनि ॥ ३० ॥ प्रवेश्य मैथिलीं वाक्यैः सांन्वयमास रावणः ॥
वृणवद्भाषितं तस्य तं च नैर्ऋतपुंगवम् ॥ ३१ ॥ आचितयंती वैदेही ह्यशोकवनिकां गता ॥ न्यवर्तत तदा
रामो मृगं हत्वा तदा वने ॥ ३२ ॥ निवर्तमानः काकुत्स्थो दृष्ट्वा गृध्रं स विव्यक्षे ॥ गृध्रं हतं तदा
दृष्ट्वा रामः त्रियतरं पितुः ॥ ३३ ॥ मार्गमाणस्तु वैदेहीं राघवः सहलक्ष्मणः ॥ गोदावरीमनुचर-
न्वनोदेशांश्च पुष्पितान् ॥ ३४ ॥ आसेदतुर्महारण्ये कवंचं नाम राक्षसम् ॥ ततः कवंचवचनाद्रामः
सत्यपराक्रमः ॥ ३५ ॥ ऋध्यमूकगिरिं गत्वा सुग्रीवेण समागतः ॥ ततः समागमः पूर्वं प्रीत्या हार्दो
व्यजायत ॥ ३६ ॥ भ्रात्रा निरस्तः क्रुद्धेन सुग्रीवो वालिना पुरा ॥ इतरेतरसंवादत्प्रगाढः प्रणय-
स्त्वयोः ॥ ३७ ॥ रामः स्वबाहुवीर्येण स्वराज्यं प्रत्यपादयन् ॥ वालिनं समरे हत्वा महाकायं महाबलम्
॥ ३८ ॥ सुग्रीवः स्यापितं राज्ये सहेतुः सर्वानरैः ॥ रामाय प्रतिजानीते राजपुत्र्यास्तु मार्गणम्
॥ ३९ ॥ आदिष्टा वानरेद्रेण सुग्रीवेण महात्मना ॥ दशकोट्यः प्लवंगानां सर्वाः प्रस्थापिता दिशः
॥ ४० ॥ तेषां नो विप्रनष्टानां विज्ये पर्वतसत्तमे ॥ भृशं शोकाभितप्तानां महान्कालोऽन्यवर्तत ॥ ४१ ॥
भ्राता तु गृध्रराजस्य संपत्तिर्नाम वीर्यवान् ॥ समाख्याति स्म वसतीं सीतां रावणसिद्धिरे ॥ ४२ ॥
सोऽहं दुःस्वपरीतानां दुःखं तज्जातिनां नुदन् ॥ आत्मवीर्यं समास्थाय योजनानां शतं प्लुतः ॥ तत्रा-
हमेकामद्राक्षमशोकवनिकां गताम् ॥ ४३ ॥ कौशेयवशां मलिनां निरानदां दृढव्रताम् ॥ तथा समेत्य

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः १२९. * (१२९१)

विधिवत्पृष्ठा संवमर्निदिताम् ॥ ४४ ॥ अभिज्ञानं मया दत्तं रामनामांगुलीयकम् ॥ अभिज्ञानं मणिं
लब्ध्वा चरितार्थोऽहमागतः ॥ ४५ ॥ मया च पुनरागम्य रामस्यास्तिष्टकर्मणः ॥ अभिज्ञानं मया
दत्तमर्च्यमान्स महामणिः ॥ ४६ ॥ श्रुत्वा तां मैथिलीं रामस्त्वशशेसे च जीवितम् ॥ जीवितांतमु-
प्राप्तः पीत्वामृतमिवातुरः ॥ ४७ ॥ उज्जोजयिष्यन्नुद्योगं दृष्टे लंकावधे मनः ॥ जिघांशुरिव लोकांते
सर्वलोकान्निवभावसुः ॥ ४८ ॥ ततः समुद्रमासाद्य नटं सेतुमकारयत् ॥ अतरत्कयिवीराणां वाहिनी तेन
सेतुना ॥ ४९ ॥ ग्रहस्तमवधीन्नीलः कुंभकर्णं तु राघवः ॥ लक्ष्मणो रावणसुतं स्वयं रामस्तु रावणम्
॥ ५० ॥ स शक्रेण समागम्य यमेन वरुणेन च ॥ महेश्वरः स्वयं भूम्यां तथा दशरथेन च ॥ ५१ ॥
तैश्च दत्तवरः श्रीमानृषिभिश्च समागतैः ॥ सुरार्षिभिश्च काकुत्स्थो वरालिभे परंतपः ॥ ५२ ॥ स तु
दत्तवरः प्रीत्या वानरैश्च समागतः ॥ पुष्पकेण विमानेन किष्किंघामभ्युपगमत् ॥ ५३ ॥ तां गंगां
पुनरासाद्य वसंतं मुनिसन्निधौ ॥ अविघ्नं पुष्ययोगेन क्षो रामं द्रष्टुमर्हसि ॥ ५४ ॥ ततः स वाक्यैर्मधुरै-
र्दन्तूमतो निशम्य हृष्टो भरतः कृतांजलिः ॥ उवाच वार्णी मनसः प्रहर्षिणी चिरस्य पूर्णः खलु मे मनो-
रथः ॥ ५५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० युद्धकाण्डे अष्टविंशोऽधिक-
शततमः सर्गः ॥ १२९ ॥ श्रुत्वा तु परमानंदं भरतः सत्यविक्रमः ॥ हृष्टमाज्ञापयामास शत्रुघ्नं पर-
वीरहा ॥ १ ॥ दैवतानि च सर्वाणि नगरस्य च ॥ सुगंधमाल्यैर्विदिरैर्वन्तु शुचयो नराः
॥ २ ॥ मृताः स्मृतिपुराणज्ञाः सर्वे वैतालिकास्तथा ॥ सर्वे वादित्रकुशला गणिकाश्चैव सर्वशः ॥ ३ ॥
राजदारास्तथाभार्याः सैन्या सेनांगनागणाः ॥ ब्राह्मणाश्च सराजन्याः श्रेणीमुख्यास्तथा गणाः ॥ ४ ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः १२९. *

(१२९२)

अभिनिर्यातु रामस्य द्रष्टुं शशिनिभं मुखम् ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नः परवीरहा ॥ ५ ॥ विष्ट्रीर-
नेकसाहस्रीश्चोदयामास भागशः ॥ समीकुरुत निम्नानि विषमाणि समानि च ॥ ६ ॥ स्थानानि च
निरस्यतां नंदिग्रामादितः परम् ॥ सिंचतु पृथिवीं कृत्स्नां हिमशीतेन वारिणा ॥ ७ ॥ ततोऽभ्यव-
किरंत्वन्ये लाजैः पुष्यैश्च सर्वतः ॥ समुच्छ्रितपताकास्तु रथ्याः पुरवरोत्तमे ॥ ८ ॥ शोभयंतु च
वेदमानि सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ स्रग्दाममुक्तपुष्पैश्च सुवर्णैः पंचवर्णकैः ॥ ९ ॥ राजमार्गमसंबाधं किरंतु
शतशो नराः ॥ ततस्तच्छासनं श्रुत्वा शत्रुघ्नस्य सुदान्विताः ॥ १० ॥ धृष्टिर्जयंतो विजयः सिद्धार्थ-
श्चार्थसाधकः ॥ अशोकं मंत्रपालश्च सुमंत्रश्चापि निर्ययुः ॥ ११ ॥ मत्तैर्नागसहस्रैश्च सध्वजैः
सुविभूषितैः ॥ अपरे हेमकक्षाभिः सगजाभिः करेणुभिः ॥ १२ ॥ निर्ययुस्तुरगाक्रांता रथैश्च सुमहा-
रथाः ॥ शस्त्यृष्टिपाशहस्तानां सध्वजानां पताकिनाम् ॥ १३ ॥ तुरगाणां सहस्रैश्च मुख्यैर्मुख्यतरा-
न्वितैः ॥ मदातीनां सहस्रैश्च वीराः परिवृता ययुः ॥ १४ ॥ ततो यानान्युपारूढाः सर्वा दशरथ-
स्त्रियः ॥ कौसल्यां प्रमुखे कृत्वा सुमित्रां चापि निर्ययुः ॥ १५ ॥ (कैकेय्या सहिताः सर्वा नंदिग्राममुपा-
गमन् ॥) द्विजातिमुख्यैर्धर्मात्मा श्रेणीमुख्यैः सनैर्गमैः ॥ माल्यामोदकहस्तैश्च मंत्रिभिर्भरतो वृतः ॥ १६ ॥
शंखभेरीतिनादैश्च बंदिभिश्चाभिनंदितः ॥ आर्यपादौ गृहीत्वा तु शिरसा धर्मकोविदः ॥ १७ ॥
पांडुरं छत्रमादाय शुक्लमाल्येषोभितम् ॥ शुक्लं च बालव्यजने राजाहो हेमभूषिते ॥ १८ ॥
उपवासकृशो दनिश्चरिणश्च कृष्णालिनांबरः ॥ भ्रातुरागमनं श्रुत्वा तत्पूर्वं हर्षमागतः ॥ १९ ॥
प्रत्युद्यौ तदा रामं महात्मा सचिवैः सह ॥ अश्वानां खुरशन्दैश्च रथनेमिस्वनेन च ॥ २० ॥ शंखदुर्धम-

नादेन संचचालेव मेदिनी ॥ गजानां बृंहिवैश्चापि शंखदुंदुभिनिःस्वनैः ॥ ३१ ॥ कृतस्नं तु नगरं
तनु नंदिग्राममुपागमत् ॥ समीक्ष्य भरतो वाक्यमुवाच पवनान्तजम् ॥ ३२ ॥ कश्चिन्न खलु कापे-
यी सेव्यते चलचित्ता ॥ नहि पश्यामि काकुत्स्थं राममर्थं परंतपम् ॥ ३३ ॥ कश्चिन्न चानुदश्यते
कपयः कामरूपिणः ॥ अथैवमुक्ते वचने हनुमानिदमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ अर्धं विज्ञापयन्नेत्र भरतं
सत्यविक्रमम् ॥ सदाफलान्कुसुमितान्वृक्षान्प्राप्य मबुसवान् ॥ ३५ ॥ भरद्वाजप्रसादेन सतप्रभरनादि-
तान् ॥ तस्य चैव वरो दत्तो वासवेन परंतप ॥ ३६ ॥ ससैन्यस्य तदातिथ्यं कृतं सर्वगुणान्वितम् ॥
निःस्वनः श्रूयते भीमः ग्रहृष्टानां वनौकसाम् ॥ ३७ ॥ मन्ये वानरसेना सा नदीं तरति गोमतीम् ॥ रजो-
वर्षसमुद्भूतं पश्य सालवनं प्रति ॥ ३८ ॥ मन्ये सालवनं रम्यं लोलयंति प्लवंगमाः ॥ तदेतद्दृश्यते
दूराद्विमानं चंद्रसन्निभम् ॥ ३९ ॥ विमानं पुष्पकं दिव्यं मनसा ब्रह्मनिर्मितम् ॥ रावणं बाध्वैः
सार्धं हत्वा लब्धं महात्मना ॥ ४० ॥ तरुणादित्यसंकाशं विमानं रामबाहनम् ॥ धनदस्य प्रसादेन
दिव्यमेतन्मनोजवम् ॥ ४१ ॥ एतस्मिन्प्रातरौ वीरौ वैदेह्या सह राघवौ ॥ सुग्रीवश्च महातेजा राक्षसश्च विभीषणः
॥ ४२ ॥ ततो हर्षसमुद्भूतो निःस्वनो दिवमसृशत् ॥ खोवालयुक्वृद्धानां रामोऽयमिति कीर्तिते ॥ ४३ ॥ रथ-
कुजवाजिभ्यस्तेऽवतीर्य महीं गताः ॥ ददृशुस्तं विमानस्थं नराः सोममिवांबरे ॥ ४४ ॥ इंजलिर्मे-
रतो भूत्वा ग्रहृष्टो राघवोन्मुखः ॥ यथार्थेनार्धपाद्यावैस्ततो राममपूजयत् ॥ ४५ ॥ मनसा ब्रह्मणा
सृष्टे विमाने भरताग्रजः ॥ रराज घृष्टुरीर्वाक्षो वक्रपाणिरिवामरः ॥ ४६ ॥ ततो विमानाग्रगतं भरतो आतंरं
तदा ॥ ववंदे प्रणतो रामं मेरुस्थमिव भास्करम् ॥ ४७ ॥ ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् ॥

हंसयुक्तं महावेगं निपपात महीतलम् ॥ ३८ ॥ आरोपितो विमानं तद्भरतः सत्यविक्रमः ॥ राममा-
 स्नाद्य सुदितः पुनरेवाभ्यवादयत् ॥ ३९ ॥ तं समुत्थाप्य काकुत्थाश्चिरस्याक्षिपथं गतम् ॥ अके भरतमारोप्य
 ह्यदितः परिष्वजे ॥ ४० ॥ ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं च परंतप ॥ अथाभ्यवादयत्प्रीतो भरतो
 नाम चाब्रवीत् ॥ ४१ ॥ सुग्रीवं कैकेयीपुत्रो जांबवंतमांगदम् ॥ मैदं च द्विविदं नीलमृषभं
 चैव सस्वजे ॥ ४२ ॥ सुषेणं च नलं चैव गवाक्षं गंयमादनम् ॥ शरभं पनसं चैव परितः परिष्वस्व-
 जे ॥ ४३ ॥ ते कृत्वा मातुषं रूपं वानराः कामरूपिणः ॥ कुशलं पर्यपृच्छंस्ते प्रहृष्टा भरतं तदा ॥ ४४ ॥
 अथाब्रवीद्वाजपुत्रः सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ परिष्वज्य महातेजा भरतो धर्मिणां वरः ॥ ४५ ॥ त्वमस्माकं
 चतुर्णां चैव भ्राता सुग्रीवपंचमः ॥ सौहृदाज्जायते मित्रमपकारोऽरिलक्षणम् ॥ ४६ ॥ विभीषणं च भरतः
 सांत्वनाक्यमथाब्रवीत् ॥ दिष्टया त्वया सहायेन कृतं कर्म सुदुष्करम् ॥ ४७ ॥ शत्रुघ्नश्च तदा
 राममभिवाद्य सलक्ष्मणम् ॥ सीतायाश्चरणौ वीरो विनयादभ्यवादयत् ॥ ४८ ॥ रामो मातरमासाद्य
 विवर्णो शोककांक्षिताम् ॥ जग्राह प्रणतः पादौ मनो मातुः प्रहर्षयन् ॥ ४९ ॥ अभिवाद्य सुमित्रां च कैकेयीं च
 यशस्विनीम् ॥ समातूश्च ततः सर्वोः पुरोहितमुपागमत् ॥ ५० ॥ स्वागतं ते महाबाहो कौसल्यानंद-
 धनं ॥ इति ग्रांजलयः सर्वे नागरा राममब्रुवन् ॥ ५१ ॥ तान्यंजलिसहस्राणि प्रगृहीतानि नागरैः ॥
 व्याकोशानीव पद्मानि ददर्श भरताग्रजः ॥ ५२ ॥ पादुके ते तु रामस्य गृहीत्वा भरतः स्वयम् ॥
 चरणाभ्यां नरेंद्रस्य योजयामास धर्मवित् ॥ ५३ ॥ अब्रवीच्च तदा रामं भरतः स कृतांजलिः ॥
 एतत्ते सकलं राज्यं न्यासं निर्यातितं मया ॥ ५४ ॥ अद्य जन्म कृतार्थं मे संवृत्तश्च मनोरथः ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः १३०. *

(१२९५)

यत्त्वां पश्यामि राजानमयोध्यां पुनरागतम् ॥ ५५ ॥ अवैक्षतां भवान्कोशं कोष्ठगारं गृहं बलम् ॥
भवतस्तेजसा सर्वं कृतं दशगुणं मया ॥ ५६ ॥ तथा ब्रुवाणं भरतं दृष्ट्वा तं भ्रातृवत्सलम् ॥ मुमु-
चुर्वानरा बाष्पं राक्षसश्च विभीषणः ॥ ५७ ॥ ततः ग्रहर्षाद्भरतमंकारोऽयं राघवः ॥ ययौ तेन
। वमानेन ससैन्यो भरताश्रमम् ॥ ५८ ॥ भरताश्रममासाद्य ससैन्यो राघवस्तदा ॥ अवतीर्य
विमानप्राद्ववतस्थे महीतले ॥ ५९ ॥ अवतीर्य तदा रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ॥ वह वैश्रवणं देवमनु-
जानामि गम्यताम् ॥ ६० ॥ ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् ॥ उत्तरां दिशमुद्दिश्य जगाम
धनदालयम् ॥ ६१ ॥ विमानं पुष्पकं दिव्यं संगृहीतं तु रक्षसा ॥ अगमद्भनदं वेगाद्रामवाक्य-
प्रचोदितम् ॥ ६२ ॥ पुरोहितस्यात्मसखस्य राघवो बृहस्पतेः शक्र इवामराधिपः ॥ निपीडय
पादैः पृथगासने शुभं सहैव तेनोपविश वीर्यवान् ॥ ६३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
च० सा० युद्धकांडे एकोनविंशोऽध्यायः सर्गः ॥ १२९ ॥ शिरस्यंजलिमाधाय कैकेयिनंदवर्धनः । बभौषे
भरतो ज्येष्ठं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १ ॥ पूजिता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम । तददमि पुनस्तुभ्यं यथा
त्वमददा मम ॥ २ ॥ धुरमेकाकिना न्यस्तां वृषभेण बलीयसा ॥ किशोरवद्वरुं भारं न वोढुमहमुत्सहे ॥
॥ ३ ॥ वारिवेगेन महता भिन्नः सेतुरिव क्षरन् ॥ दुर्बधनमिदं मन्ये राज्यच्छिद्रमसंवृतम् ॥ ४ ॥
गतिं खर इवाश्वस्य हंसस्येव च वायसः ॥ नान्वेतुमुत्सहे वीर तव मार्गमरिदम् ॥ ५ ॥ यथा चारोपितो
वृक्षो जातश्चांतनिवेशने ॥ महानपि दुरारोहो महारुक्धः प्रशाखवान् ॥ ६ ॥ शीरेत पुष्पितो भूत्वा
न फलानि प्रदर्शयन् ॥ तस्य नानुभवदर्थं यस्य हेतोः स रोपितः ॥ ७ ॥ एषोपमां महाबाहो त्वमर्थं

* श्रीबालमीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः १३०. *

(१२९६)

युमुमर्हसि ॥ यद्यस्मान्मनुजैर्द्र त्वं भर्ता भृत्यान् शशि द्वि ॥ ८ ॥ जगद्वाभिषिक्तं त्वामनुपश्यतु
राघव ॥ अतपंतामिवादित्यं मध्याह्ने दीप्तितेजसम् ॥ ९ ॥ तूर्यसंघातनिर्घोषैः कांचीनूपुरनिःस्वनैः ॥
मधुरगीतशब्दैश्च प्रतिबुध्यस्व शेष्व च ॥ १० ॥ यावदावर्तते चक्रं यावती च वसुंधरा ॥ तावत्त्र-
भिह लोकस्य स्वाभित्वमनुवर्तय ॥ ११ ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा रामः परपुंरंजयः ॥ तथेति प्रतिजग्राह निय-
सादासने शुभे ॥ १२ ॥ ततः शत्रुघ्नवचनाभिपुणाः श्मश्रुवर्धताः ॥ सुखहस्ताः सुशीघ्राश्च राघवं पर्य-
वारयन् ॥ १३ ॥ पूर्वं तु भरते स्नाते लक्ष्मणे च महाबले ॥ सुग्रीवे वानरैर्द्रे च राक्षसेन्द्रे विभीषणे ॥
॥ १४ ॥ विशोधितजटः स्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः ॥ महाह्रैवसनोपेतस्तस्थौ तत्र श्रिया ज्वलन् ॥
॥ १५ ॥ प्रतिकर्म च रामस्य कारयामास वीर्यवान् ॥ लक्ष्मणस्य च लक्ष्मीवानिह्वाकुलवर्धनः ॥
॥ १६ ॥ प्रतिकर्म च सीतायाः सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ आत्मनैव तद्वाचकुर्मनस्त्विन्यो मनोहरम् ॥ १७ ॥
ततो दानरपत्नीनां सर्वासामेव शोभनम् ॥ चकार यत्नात्कौसल्या ग्रहणा पुत्रवत्सला ॥ १८ ॥ ततः
शत्रुघ्नवचनात्सुमंत्रो नाम साराथिः ॥ योजयित्वाभिचक्राम रथं सर्वांगशोभनम् ॥ १९ ॥ अन्यैर्कर्मभू-
संकाशं दिव्यं दृष्ट्वा रथं स्थितम् ॥ आरुरोह महाबाहू रामः परपुंरंजयः ॥ २० ॥ सुग्रीवो हनुमाश्चैत्र
महेंद्रसदृशद्युती ॥ स्नातौ दिव्यनिर्भैर्वक्षैर्जगमतुः शुभकुण्डलौ ॥ २१ ॥ सर्वाभरणजुष्टाश्च ययुस्ताः
शुभकुण्डलाः ॥ सुग्रीवपत्न्यः सीता च द्रष्टुं नगरसुसुताः ॥ २२ ॥ अयोध्यायां च सचिवा राज्ञो
दशरथस्य च ॥ पुरोहितं पुरस्कृत्य मंत्रयामासुरथवत् ॥ २३ ॥ अशोको विजयश्चैव सिद्धार्थश्च समाहिताः ॥
मंत्रयानामवृद्धयर्थं वृत्त्यर्थं नगरस्य च ॥ २४ ॥ सर्वमेवाभिषेकार्थं जयाहंस्य महात्मनः ॥ कर्तुमर्हथ

रामस्य यद्यनंगलपूर्वकम् ॥ २५ ॥ इति ते मंत्रिणः सर्वे संदिश्य च पुरोहितः ॥ नगरान्निर्ययुस्तूर्णं
 रामदर्शनबुद्धयः ॥ २६ ॥ हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिद्र इवानघः ॥ प्रययौ रथमास्थाय रामो नागर-
 मुत्तमम् ॥ २७ ॥ जग्राह भरतो रश्मीन्शत्रुघ्नश्चक्रमाददे ॥ लक्ष्मणो व्यजनं तस्य मूर्ध्नि संवीज्य-
 स्तदा ॥ २८ ॥ श्वेतं च बालव्यजनं जगृहे परितः स्थितः ॥ अपरं चंद्रसंकाशं राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥
 ॥ २९ ॥ ऋषिसंघैस्तदाकाशे देवैश्च समरुद्रजैः ॥ स्तूयमानस्य रामस्य शश्रुवे मधुरध्वनिः ॥ ३० ॥ ततः
 शत्रुजयं नाम कुंजरं पर्वतोपमम् ॥ आरुरोह महातेजः सुग्रीवः पुत्रवर्षभः ॥ ३१ ॥ नवनागसह-
 स्त्राणि ययुरास्थाय वानराः ॥ मानुषं विग्रहं कृत्वा सर्वाभरणभूषिताः ॥ ३२ ॥ शंखशब्दप्रणादैश्च
 दुन्दुभीनां च निःश्वनैः ॥ प्रययौ पुरुषव्याघ्रस्तां पुरीं हर्म्यमालिनीम् ॥ ३३ ॥ दृढशुस्ते समायातं
 राघवं सपुरःसरम् ॥ विराजमानं वपुषा रथेनातिरथं तदा ॥ ३४ ॥ ते वर्धयित्वा काकुत्स्थं रामेण
 प्रतिनंदिताः ॥ अनुजगमुर्महात्मानं भ्रातृभिः परिवारितम् ॥ ३५ ॥ अमाल्यैर्ब्राह्मणैश्चैव तथा प्रकृति-
 भिवृतः ॥ श्रिया विरुरुचे रामो नक्षत्रैरिव चंद्रमाः ॥ ३६ ॥ स पुरोगामिभस्तूर्णैस्तालस्वस्वित्कपा-
 णिभिः ॥ प्रव्याहरद्भिर्युदितैर्मंगलानि ब्रूतो ययौ ॥ ३७ ॥ अक्षतं जातरूपं च गावः कन्याः सहद्विजाः ॥
 नरा मोदकहस्ताश्च रामस्य पुरतो ययुः ॥ ३८ ॥ सख्यं च रामः सुग्रीवे प्रभावं चानिलात्मजे ॥ वानराणां च
 तत्कर्म ह्याचचक्षेऽथ मंत्रिणाम् ॥ ३९ ॥ श्रुत्वा च विस्मयं जगुरयोध्यापुरवासिनः ॥ वानराणां च
 तत्कर्म राक्षसानां च तद्वलम् ॥ ४० ॥ द्युतिमानेतदाख्याय रामो वानरसंयुतः ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णो-
 मयोध्यां प्रविवेश सः ॥ ४१ ॥ ततो ह्यभ्युच्छ्रयन्पौराः पताकाश्च गुहेगृहे ॥ ऐक्ष्वाकाद्युषितं रम्यमा-

सासाद पितुर्गृहम् ॥ ४२ ॥ अथाब्रवीद्राजपुत्रो भरतं धर्मिणां वरम् ॥ अर्थोपहितया वाचा मधुरं रघु-
 मर्दनः ॥ ४३ ॥ पितुर्भवनमासाद्य प्रवेश्य च महात्मनः ॥ कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीमभिवा-
 दय ॥ ४४ ॥ तच्च मद्भवनं श्रेष्ठं साशोकवनिकं महत् ॥ मुक्तावैदूर्यसंकीर्णं सुग्रीवाय निवेदय ॥
 ॥ ४५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भरतः सत्यविक्रमः ॥ हस्ते गृहीत्वा सुग्रीवं श्रविवेश तमालयम् ॥
 ॥ ४६ ॥ ततस्तैलप्रदीपांश्च पर्यकास्तरणानि च ॥ गृहीत्वा विविशुः क्षिप्रं शत्रुघ्नेन प्रचेदितः ॥
 ॥ ४७ ॥ उवाच च महातेजाः सुग्रीवं राघवानुजः ॥ अभिषेकाय रामस्य दूतानांज्ञापय प्रभो ॥
 ॥ ४८ ॥ सौवर्णान्वानरंद्राणां चतुर्णां चतुरो घटान् ॥ ददौ क्षिप्रं स सुग्रीवः सर्वरत्नविभूषितान् ॥
 ॥ ४९ ॥ तथा प्रत्यूषसमये चतुर्णां सागरांभसाम् ॥ पूर्णघटैः प्रतीक्षध्वं तथा कुरुत वानराः ॥ ५० ॥
 एवमुक्त्वा महात्मानो वानरा वारणोपमाः ॥ ऋषभश्चैव कलशाञ्जलपूर्णानथानयन् ॥ ५१ ॥ जांब-
 वांश्च हनूमांश्च वेगदर्शीं च वानरः ॥ ऋषभश्चैव कलशाञ्जलपूर्णानथानयन् ॥ ५२ ॥ नदीशतानां
 पंचानां जलं कुम्भैरुपाहरन् ॥ पूर्वोत्समुद्रात्कलशं जलपूर्णमथानयत् ॥ ५३ ॥ सुषेणः सत्त्वसंपन्नः
 सर्वं रत्नविभूषितम् ॥ ऋषभो दक्षिणात्तूर्णं समुद्राज्जलमानयत् ॥ ५४ ॥ रक्तचंदनकर्पूरैः संवृतं
 कांचनं घटम् ॥ गवयः पश्चिमात्तोयमाजहार महार्णवात् ॥ ५५ ॥ रत्नकुंभेन महता शीतं मारुत-
 विक्रमः ॥ उत्तरींश्च जलं शीघ्रं गरुडानिलविक्रमः ॥ ५६ ॥ आजहार स धर्मात्मा नीलः सर्वगुण-
 न्वितः ॥ ततस्तैर्वानरश्रेष्ठैरानीतं प्रेक्ष्य तज्जलम् ॥ ५७ ॥ अभिषेकाय रामस्य शत्रुघ्नः सचिवैः सह
 पुरोहिताय श्रेष्ठाय सुहृद्भ्यश्च न्यवेदयत् ॥ ५८ ॥ ततः संप्रयतो वृद्धो वसिष्ठो ब्राह्मणः सह ॥ रामं

रत्नमये पीठे ससीतं संन्यवेशयत् ॥ ५९ ॥ वसिष्ठो विजयश्चैव जाबालिरथ काश्यपः ॥ कात्या-
यनो गौतमश्च वामदेवस्तथैव च ॥ ६० ॥ अभ्यर्षिचक्ररव्याघ्रं प्रसन्नेन सुगंधिना ॥ सालिलेन सह-
साक्षं वसवो वासवं यथा ॥ ६१ ॥ ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः पूर्वं कन्याभिर्मन्त्रिभिस्तथा ॥ योधै-
श्चैवाभ्यर्षिचंस्ते संप्रहृष्टैः सैनैर्गमैः ॥ ६२ ॥ सर्वैर्षधिरसैश्चापि देवैर्तेभ्योऽसि स्थितैः ॥ चतुर्भिर्लोकपा-
लैश्च सर्वैर्देवैश्च संगतैः ॥ ६३ ॥ ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं किरीटं रत्नशोभितम् ॥ अभिविक्तः पुरा येन मनुस्वं
दीप्ततेजसम् ॥ ६४ ॥ तस्यान्ववाये राजानः क्रमाद्येनाभिषेचिताः ॥ सभायां हेमक्लृप्तायां शोभितायां
महाघनैः ॥ ६५ ॥ रत्नैर्नानाविधैश्चैव चित्रितायां सुशोभनैः ॥ नानारत्नमये पीठे कल्पयित्वा यथाविधि
॥ ६६ ॥ किरीटेन ततः पश्चाद्वसिष्ठेन महात्मना ॥ ऋत्विग्भिर्मूर्षणैश्चैव समयोद्भूत राघवः ॥ ६७ ॥ छत्रं तस्य
च जग्राह शत्रुघ्नः पांडुरं शुभम् ॥ श्रेष्ठं च वालव्यजनं सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ ६८ ॥ अपरं चंद्रसंकाशं राक्षसेन्द्रो
विभीषणः ॥ मालां ज्वलन्तीं वयुषा कौचनीं शतपुष्कराम् ॥ ६९ ॥ राघवाय ददौ वायुर्वीर्येण प्रचोदितः ॥
सर्वैरत्नसमायुक्तं मणिभिश्च विभूषितम् ॥ ७० ॥ मुक्ताहारं नरैर्द्राय ददौ शक्रप्रचोदितः ॥ प्रजगु-
र्देवगंधर्वी ननुतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ७१ ॥ अभिषेके तर्हस्य तदा रामस्य धीमतः ॥ भूमिः सत्य-
वती चैव फलवतश्च पादपाः ॥ ७२ ॥ गंधर्वाणि च पुष्पाणि बभूवू राघवोत्सवे ॥ सहस्रशतमश्वानां
धेनूनां च गवां तथा ॥ ७३ ॥ ददौ शतवृषान्पूर्वं द्विजेभ्यो मनुजर्षभः ॥ त्रिशत्क्रोटीर्हिरण्यस्य ब्राह्मणेभ्यो
ददौ पुनः ॥ ७४ ॥ नानाभरणवस्त्राणि महाहोणि च राघवः ॥ अर्करश्मिप्रतीकाशं कौचनीं मणि-
विग्रहाम् ॥ ७५ ॥ सुग्रीवाय स्रजं दिव्यां प्रायच्छन्मनुजाधिपः ॥ वैदूर्यमयचित्रं च चंद्ररश्मिविभूषिते

७६ ॥ वालिपुत्राय धृतिमानंगदायांगदे ददौ ॥ मणिप्रखरजुष्टं तं मुक्ताहारमनुत्तमम् ॥ ७७ ॥
 स्त्रीतायै प्रददौ रामश्चन्द्ररश्मिसमप्रभम् ॥ अरजे वासतो दिव्ये शुभान्याभरणानि च ॥ ७८ ॥ अवे-
 क्षमाणा वैदेही प्रददौ वायुसूतवे ॥ अवमुच्यात्मनः कंठाद्वारं जनकनंदिनी ॥ ७९ ॥ अवेक्षत हरन्सि-
 र्वाभ्यन्तारं च मुहुर्मुहुः ॥ तामिगितज्ञः संपेक्ष्य बभौ जेनकतमजम् ॥ ८० ॥ प्रदेहि सुभगे हारं यय
 सुष्टासि भामिनि ॥ अथ सा वायुपुत्राय तं हारमसितेक्षणा ॥ ८१ ॥ तेजो धृतिर्यशो दाक्ष्यं सामर्थ्यं
 विनयौ नयः ॥ पौरुषं विक्रमो बुद्धिर्योमिन्नैतानि नित्यम् ॥ ८२ ॥ हनूमांस्तेन हारेण शुशुभे वानरप-
 भः ॥ चंद्रांशुचयगौरेण श्रोताभ्रेण यथाचलः ॥ ८३ ॥ सर्वे वानरवृद्धाश्च ये चान्ये वानरोत्तमाः ॥
 वासोभिर्भूषणैश्चैव यथाहं प्रतिपूजिताः ॥ ८४ ॥ विभीषणोऽथ सुग्रीवो हनूमाञ्जांबवांस्तथा ॥ सर्वे
 वानरमुख्याश्च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८५ ॥ यथाहं पूजिताः सर्वे कामै रत्नैश्च पुष्कलैः ॥ ग्रहष्टमनमः
 सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥ ८६ ॥ ततो द्विविदमैराभ्यां नीलाय च परंतपः ॥ सर्वान्कामगुणान्वाक्ष्य
 प्रददौ वसुधाधिपः ॥ ८७ ॥ दृष्ट्वा सर्वे महात्मानस्ततस्ते वानरर्षभाः ॥ विस्तृष्टाः पार्थिवेद्रेण क्रिष्टि-
 धां समुपागमन् ॥ ८८ ॥ सुग्रीवो वानरश्रेष्ठो दृष्ट्वा रामाभिपेचनम् ॥ पूजितश्चैव रामेण किष्टिक्रं
 प्राविशत्पुरीम् ॥ ८९ ॥ विभीषणोऽपि धर्मात्सा सह तेनैकैर्जर्षभैः ॥ लब्ध्वा कुलधनं राजा लंघां
 प्रायान्महायशः ॥ ९० ॥ स राज्यमखिलं शासन्निहतारिर्महायशः ॥ राघवः परमोदारः
 शशास परया मुदा ॥ उवाच लक्ष्मणं रामो धर्मज्ञं धर्मवत्सलः ॥ ९१ ॥ अतिष्ठ धर्मज्ञ
 मया सहेमां गां पूर्वराजाभ्युषितां बलेन ॥ तुल्यं यथा त्वां पितृभिः पुरस्तात्तैर्यैवराज्ये धुरमुद्वह-

स्व ॥ ९२ ॥ सर्वात्मना पर्यनुनीयमानो यदा न सौमित्रिरूपेति योगम् ॥ नियुध्यमानो भुवि यौवराज्ये
ततोऽभ्यर्षिचक्रुरतं महत्समा ॥ ९३ ॥ पौडरीकाश्वमेधाभ्यां वाजिमेधेन चासकृत् ॥ अन्यैश्च विविधैर्हैर-
यजत्पार्थिवः ॥ ९४ ॥ राज्यं दशसहस्राणि प्राप्य वर्षाणि राघवः ॥ दशश्वमेधानजह्ने सदृशान्मूर्-
दक्षिणान् ॥ ९५ ॥ आजानुलंबिबाहुः स महावक्त्राः प्रतापवान् ॥ लक्ष्मणानुचरो रामः शशास पृथिवी-
मिमाम् ॥ ९६ ॥ राघवश्चापि धर्मात्मा प्राप्य राज्यमनुत्तमम् ॥ ईजे बहुविधैर्हैः समुतत्रातृवांघवः
॥ ९७ ॥ न पर्यदेवन्विधवा न च व्यालकृतं भयम् ॥ न व्याधिजं भयं चासीद्रामे
राज्यं प्रशासति ॥ ९८ ॥ निर्दस्युरभवल्लोको नानर्थं कश्चिदस्पृशत् ॥ न च स्म वृद्धा बालानां
प्रेतकार्याणि कुर्वते ॥ ९९ ॥ सर्वं मुदितमेवासीत्सर्वो धर्मपरोऽभवत् ॥ राममेवानुपश्यंतो नाभ्यहि-
सन्परस्परम् ॥ १०० ॥ आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ॥ निरामया विशोकाश्च रामे राज्यं
प्रशासति ॥ १०१ ॥ नित्यमूला नित्यफलास्तस्वस्तत्र पुष्पिताः ॥ कामवर्षो च पर्जन्यः सुखस्प-
र्शश्च मारुतः ॥ २ ॥ स्वकर्मसु प्रवर्तते तुष्टाः स्वैरेव कर्माभिः ॥ आसन्प्रजा धर्मपरा रामे शासति
नानृताः ॥ ३ ॥ सर्वे लक्षणसंपन्नाः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥
भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्रामो राज्यमकारयत् ॥ ४ ॥ धर्म्यं यशस्यमायुष्यं राज्ञाञ्च विजयावहम् ॥
आदिकाव्यमिदं चार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥ ५ ॥ यः शृणोति सदा लोके नरः पापात्सु-
च्यते ॥ पुत्रकामश्च पुत्रान्वै धनकामो धनानि च ॥ ६ ॥ लभते मनुजो लोके श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥
महीं विजयते राजा रिपूंश्चाप्यधितिष्ठति ॥ ७ ॥ राघवेण यथा माता सुमित्रा लक्ष्मणेन च ॥ ८ ॥

भरतेन च कैकेयी जीवत्पुत्रास्तथा स्त्रियः ॥ ८ ॥ (भविष्यन्ति सदानंदाः पुत्रपौत्रसमन्विताः ॥)
 श्रुत्वा रामायणमिदं दीर्घमायुश्च विंदति ॥ रामस्य विजयं चेमं सर्वमच्छिष्टकर्मणः ॥ ९ ॥ शृणोति य
 इदं काव्यं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥ श्रद्धधानो जितक्रोधो दुर्गण्यतितरत्यसौ ॥ १० ॥ समा-
 गम्य प्रवासति रमेते सह बांधवैः ॥ शृण्वति य इदं काव्यं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥ ११ ॥ ते
 प्रार्थितान्वरान्सर्वान्प्राप्नुवंतीह राघवात् ॥ श्रवणेन सुराः सर्वे प्रीयंते संप्रशृण्वताम् ॥ १२ ॥ विनाय-
 काश्च शान्त्यंति गृहे तिष्ठति यस्य वै ॥ विजयेत महीं राजा प्रवासी स्वस्तिमान्भवेत् ॥ १३ ॥
 स्त्रियो रजस्वलाः श्रुत्वा पुत्रान्सूयुरनुत्तमान् ॥ पूज्यंश्च पठंश्चैनमितिहासं पुरातनम् ॥ १४ ॥
 सर्वपापैः प्रमुच्येत दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ प्रणम्य शिरसा नित्यं श्रोतव्यं क्षत्रियैर्द्विजात् ॥ १५ ॥
 ऐश्वर्यं पुत्रलाभश्च भविष्यति न संशयः ॥ रामायणमिदं कृत्स्नं शृण्वतः पठतः सदा ॥ १६ ॥ प्रीयते
 सततं रभः स हि विष्णुः सनातनः ॥ आदिदेवो महाबाहुर्हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ १७ ॥
 (साक्षाद्रामो रघुश्रेष्ठः शेषो लक्ष्मण उच्यते ॥) एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः ॥ प्रव्याहरत
 विसन्ध्यं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥ १८ ॥ देवाश्च सर्वे तुष्यंति ग्रहणान्छूवणात्तथा ॥ रामायणस्य
 श्रवणे नृप्यंति पितरः सदा ॥ १९ ॥ भक्त्या रामस्य ये चमां संहितामृषिणा कृताम् ॥ ये लिखंतीह
 च नरास्तेषां वासस्त्रिविष्टपे ॥ २० ॥ कुटुंबवृद्धिं धनधान्यवृद्धिं स्त्रियश्च मुल्याः सुखमुत्तमं च ॥ श्रुत्वा शुभं
 काव्यमिदं महार्थं प्राप्नोति सर्वा भुवि चार्थसिद्धिम् ॥ २१ ॥ आयुष्यमारोग्यकरं यशस्यं
 सौभ्रातृकं बुद्धिकरं शुभं च ॥ श्रोतव्यमेतन्नियमेन सद्भिराख्यार्नमोस्करमृद्धिकामैः ॥ २२ ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकांडे । सर्गः १३०. *

(१३०३)

हरिः ओम् ॥ इत्योर्वे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां युद्धकांडे
सर्वजनपरिवृत्तस्य राजाधिराजस्य श्रीरामचंद्रस्य षट्षभिषेकभद्राख्यं नाम त्रिंशदधिकशततमः सर्गः
॥ १३० ॥ इति श्रीगोमतीतीरनैमिषारण्याश्वमेधसप्ततंतुवाटगतमुनीन्द्रद्विजद्रादिवसुधाधिपेन्द्रपरिवृतस्य
मुनिवृंदारकवृंदवच्चामानकौराकारचरणयुगलस्य सद्भ्रातृसान्निभसन्गंत्रिसाहितस्य साकेतपुरवराधार्थश्चर-
स्य दुर्निनां दैन्यहरण उदीर्णवीर्योत्सिक्तस्य रावणवधार्थं देवैः प्रार्थितस्य रघुकुलतिलकसंभूतस्य
श्रीसीताविशेषकस्य लक्ष्मीपतेः साम्यांशस्य लक्ष्मीवतो राजाधिराजस्य लोकाभिरामस्य निकटोक्तयोः
श्रीरामात्मजयोरारदिकविशिष्ययोः कुशलवयोरारख्याने श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंश-
तिसाहस्रिकायां संहितायां श्रीमद्युद्धकांडे पंचविंशेऽह्नि वर्तमानकथाप्रसंगः समाप्तः ॥ अतः परमुत्त-
रकांडम् ॥ तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ प्राप्ताराज्यस्य रामस्य राक्षसानां वधे कृते ॥ आजगमुर्मुनयः सर्वे
राघवं प्रतिनंदितुम् ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ इति युद्धकाण्डं समाप्तम् ॥

इति श्रीवाल्मीकीयरामा० युद्धकाण्डं समाप्तम् ।

अथ श्रीवाल्मीकीयरा० उत्तरकाण्डं प्रारभ्यते ।

* उत्तरकाण्डम्-७. *

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्राप्तराज्यस्य रामस्य राक्षसानां वधे कृते ॥ आजग्मुर्मुनयः सर्वे राघवं प्रतिनिदि-
तुम् ॥ १ ॥ कौशिकोऽथ यवकीतो गार्ग्यो गालव एव च ॥ कण्वो मेघतिथेः पुत्रः पूर्वस्यां दिशि
ये श्रिताः ॥ २ ॥ स्वस्त्यात्रेयश्च भगवान्नसुचिः प्रमुचिस्तथा ॥ अगस्त्योऽत्रिश्च भगवान्सुमुखो विसुखस्तथा ॥
॥ ३ ॥ आजग्मुस्ते सहगस्त्या ये श्रिता दक्षिणां दिशम् ॥ नृषङ्गुः कवची धौम्यः कौषेयश्च महा-
नृषिः ॥ ४ ॥ तेऽप्याजग्मुः सशिष्या वै ये श्रिता पश्चिमां दिशम् ॥ वशिष्ठः कश्यपोऽथात्रिर्विश्व-
मित्रः सर्गौतमः ॥ ५ ॥ जमदग्निर्भरद्वाजस्तेऽपि सप्तर्षयस्तथा ॥ उदीच्यां दिशि सप्तैते नित्यमेव
निवासिनः ॥ ६ ॥ संप्राग्यैते महात्मानो राघवस्य निवेशनम् ॥ विष्टिताः प्रतिहारार्थं हुताशनसम-
प्रभाः ॥ ७ ॥ वेदवेदांगविदुषो नानाशास्त्रविशारदाः ॥ द्वाःस्थं प्रोवाच धर्मात्मा अगस्त्यो मुनि-
त्तमः ॥ ८ ॥ निवेद्य तां दाशरथेऽर्चयो वयमागताः ॥ प्रतीहारस्ततस्तूर्णमगस्त्यवचनाद्भुतम् ॥ ९ ॥
समोपं राघवस्याशु प्रविवेश महात्मनः ॥ नथेगितज्ञः सहृत्तो दक्षे धैर्यसमन्वितः ॥ १० ॥ स रामं दृश्य
सहसा पूर्णचंद्रसमद्युतिम् ॥ अगस्त्यं कथयामास संप्राप्तमृषिसत्तमम् ॥ ११ ॥ श्रुत्वा प्राप्तान्मुनींस्तांस्तु
बालसूर्यसमप्रभान् ॥ प्रत्युवाच ततो द्वाःस्थं प्रवेशय यथासुखम् ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा प्राप्तान्मुनींस्तांस्तु प्रत्युत्थाय
कृत्वांजलिः ॥ पाद्याव्यादिभिरानर्च गां निवेद्य च सादरम् ॥ १३ ॥ रामोऽभिवाद्य प्रयत आसना-
न्यादिदेश ह ॥ तेषु क्रांचनीचित्रेषु महत्सु च वरेषु च ॥ १४ ॥ कुशांतर्धानदत्तेषु मृगचर्मयुतेषु च ॥
यथाहमुषविष्टास्ते आसनेष्वृषिपुंगवाः ॥ १५ ॥ रामेण कुशलं पृष्टाः सशिष्याः सपुरोगमाः ॥
महर्षयो वेदविदो रामं वचनमब्रुवन् ॥ कुशलं नो महाबाहो सर्वत्र रघुनंदन ॥ १६ ॥ त्वां तु दिष्ट्वा

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः १. *

(१३०८)

कुशलिनं पश्यामो हतशत्रवम्॥दिष्टया त्वया हतो राजत्रावणो लोकरावणः॥१७॥नहि भारः स ते राम
रावणः पुत्रपौत्रवाक्॥सुधनुस्त्वं हि लोकांस्त्रीन्विजयेथा न संशयः॥ १८ ॥ दिष्टया त्वया हतो राम रावणः
पुत्रपौत्रवान्॥दिष्टया विजयिनं त्वाद्य पश्यामः सह सीतया ॥ १९॥ लक्ष्मणेन च धर्मोत्सन्धत्रा त्वद्धितका-
रिणा॥ मावृग्भिर्भ्रातृसहितं पश्यामोऽद्य वयं नृप ॥२०॥ दिष्टया प्रहस्तो विकटो विरूपाक्षो महोदरः॥
अकंपनश्च दुर्धर्षो निहतास्ते निशाचराः ॥ २१ ॥ यस्य प्रमाणाद्विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते ॥ दिष्टया ते
समरे राम कुंभकर्णो निपातितः ॥ २२ ॥ त्रिशिराश्चातिकायश्च देवांतकनरंतकौ ॥ दिष्टया ते निहता
राम महावीर्यो निशाचराः ॥ २३ ॥ (कुंभश्चैव निकुंभश्च राक्षसौ भीमदर्शनौ ॥ दिष्टया तौ निहतौ
राम कुंभकर्णसुतौ मृधे ॥ १ ॥ युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च कालान्तकयमोपमौ ॥ यक्षकोपश्च गुणवान्युग्राक्षो
नाम राक्षसः ॥ २ ॥ कुर्वन्तः कदनं घोरमेते शस्त्रारूपाः ॥ अन्तकप्रतिमैर्बाणैर्दिष्टया विनिहता-
स्त्वया ॥ ३ ॥) दिष्टया त्वं राक्षसेद्रेण द्रुष्टयुद्धमुपागतः ॥ देवतानामवध्येन विजयं प्राप्तवानसि ॥
॥ २४ ॥ संख्ये तस्य न किंचित् पुत्रावणस्य पराभवः ॥ द्रुष्टयुद्धमनुप्राप्तो दिष्टया ते रावणिर्हतः ॥
॥ २५ ॥ दिष्टया तस्य महाबाहो कालस्येवाभिधावतः ॥ मुक्तः सुररिपोर्वीर प्राप्तश्च विजयस्त्वया ॥
॥ २६ ॥ अभिनंदाम ते सर्वे संश्रुत्येद्रजितो वधम् ॥ अवध्यः सर्वभूतानां महामायाधरो युधि ॥२७॥
विस्मयस्त्वेष चास्माकं तं श्रुत्वेद्रजितं हतम् ॥ इत्था पुण्यामिमां वीर सौम्यामभयदक्षिणाम् ॥ दिष्टया
वर्धसि काकुत्स्थ जयेनामित्रकथन ॥ २८ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तेषां मुनिनां भावितात्मनाम् ॥ विस्मयं
परमं गत्वा रामः प्रांजलिं ब्रवीत् ॥ २९ ॥ भगवंतः कुंभकर्णं रावणं च निशाचरम् ॥ अतिक्रम्य

महावीर्यो किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३० ॥ महोदरं प्रहस्तं च विरूपाक्षं च राक्षसम् ॥ मत्तोन्मतौ च
दुर्वर्षो देवातक्रनरांतकौ ॥ अतिक्रम्य महावीरान्किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३१ ॥ अतिक्रम्य त्रिशिरसं
धूम्राक्षं च निशाचरम् ॥ अतिक्रम्य महावीर्योन्किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३२ ॥ कीदृशो वै प्रभावोऽयं
किं बलं कः पराक्रमः ॥ केन वा कारणेनैव रावणादतिरिच्यते ॥ ३३ ॥ शक्यं यदि मया श्रोतुं न
खल्वाज्ञापयामि वः ॥ यदि गुह्यं न चेद्वक्तुं श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ ३४ ॥ शक्नोऽपि विजितस्तेन
कथं लब्धवरश्च सः ॥ कथं च बलवान्युत्रो न पिता तस्य रावणः ॥ ३५ ॥ कथं पितृश्चाप्यधिको
महाहवे शक्रस्य जेता हि कथं स राक्षसः ॥ वराश्च लब्धाः कथयस्व मेऽद्य पाप्रच्छतश्चास्य सुनींद्र
सर्वम् ॥ ३६ ॥ इयार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे प्रथमः सर्गः ॥
॥ १ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राववस्य महात्मनः ॥ कुंभयोनिर्महातेजा चाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥ शृणु राम
तथा वृत्तं तस्य तेजो बलं महत् ॥ जघान शत्रून्येनासौ न च वध्यः स शत्रुभिः ॥ २ ॥ तावत्ते रावणस्येदं
कुलं जन्म च रावव ॥ वरप्रदानं च तथा तस्मै दत्तं ब्रवीमि ते ॥ ३ ॥ पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिसुतः
प्रभुः ॥ पुलस्त्यो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षादिव पितामहः ॥ ४ ॥ नानुकीर्त्यो गुणास्तस्य धर्मेतः शीलतस्तथा ॥
प्रजापतेः पुत्र इति वक्तुं शक्यं हि नामतः ॥ ५ ॥ प्रजापतिसुतत्वेन देवानां बलभो हि सः ॥ इष्टः सर्वस्य
लोकस्य गुणैः शुभ्रैर्महामतिः ॥ ६ ॥ स तु धर्मप्रसंगेन मेरोः पार्श्वे महागिरेः ॥ वृण्विद्वान्नाश्रमं गत्वाप्यवसन्सु-
निपुणवः ॥ ७ ॥ तपस्तेपे स धर्मात्मा स्वाध्यायानियतैर्द्रियः ॥ गत्वाश्रमपदं तस्य विघ्नं कुर्वति कन्य-
काः ॥ ८ ॥ ऋषिपत्नयकन्याश्च राजर्षितनयाश्च याः ॥ क्रीडत्योऽप्सरसश्चैव तं देशमुपपेदिरे ॥ ९ ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः २. *

(१३१०)

सर्वतुष्टुपूज्यत्वाद्रम्यत्वात्काननस्य च ॥ नित्यशस्तास्तु तं देशं गत्वा क्रीडति कन्यकाः ॥ १० ॥
 देशस्य रमणीयत्वात्पुलस्त्यो यत्र स द्विजः ॥ गार्ग्यो वादयंत्यश्चोह्लासयंत्यस्तथैव च ॥ ११ ॥ मुनेस्तपस्वि-
 नस्तस्य विष्टं चक्रुरनिदिवाः ॥ अथ रुष्टो महतिजा व्याजहार महामुनिः ॥ १२ ॥ या मे दर्शनमा-
 गच्छेत्सा गर्भं धारयिष्याति ॥ तास्तु सर्वाः प्रतिश्रुत्य तस्य वाक्यं महात्मनः ॥ १३ ॥ ब्रह्मशापभयाद्धी-
 तास्तं देशं नोपचक्रुः ॥ तृणर्बिंदोस्तु राजर्षेस्तनया न शृणोति तत् ॥ १४ ॥ गत्वाश्रमपदं तत्र विच-
 चार सुनिर्भया ॥ नचापश्यच्च सा तत्र कांचिदभ्यगतां सखीम् ॥ १५ ॥ तस्मिन्काले महतिजाः
 प्राजापत्यो महानृषिः ॥ स्वाध्यायमकरोत्तत्र तपसा भावितः स्वयम् ॥ १६ ॥ सा तु वेदश्रुतिं श्रुत्वा
 दृष्ट्वा वै तपसो निधिम् ॥ अभवत्पांडुदेहा सा सुव्यंजितशरीरजा ॥ १७ ॥ बभूव च समुद्विग्ना दृष्ट्वा
 तद्दोषमात्मनः ॥ इदं मे किं त्विति ज्ञात्वा पितुर्गत्वाश्रमे स्थिता ॥ १८ ॥ तां तु दृष्ट्वा तथाभूतां तृण-
 र्बिंदुरथाब्रवीत् ॥ किं त्वमेतत्त्वसदृशं धारयस्यात्मनो वपुः ॥ १९ ॥ सा तु कृत्वांजलिं दीना कन्यो-
 वाच तपोधनम् ॥ न जाने कारणं तात येन मे रूपमीदृशम् ॥ २० ॥ किन्तु पूर्वं गतास्म्येका महर्षेर्भा-
 वितात्मनः ॥ पुलस्त्यस्याश्रमं दिव्यमन्वेष्टुं स्वसखीजनम् ॥ २१ ॥ नच पश्याम्यहं तत्र कांचिदभ्या-
 गतां सखीम् ॥ रूपस्य तु विपर्यासं दृष्ट्वा त्रासादिहगता ॥ २२ ॥ तृणर्बिंदुस्तु राजर्षिस्तपसा द्योतित-
 प्रभः ॥ ध्यानं विवेश तच्चापि अपश्यदृषिकर्मजम् ॥ २३ ॥ स तु विज्ञाय तं शापं महर्षेर्भावित्वात्म-
 नः ॥ गृहीत्वा तनयां गत्वा पुलस्त्यमिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ भगवंस्तनयां मे त्वं गुणैः स्वैरेव भूषिताम् ॥
 भिक्षां प्रतिगृह्णणोमां महर्षे स्वयमुद्यताम् ॥ २५ ॥ तपश्चरणयुक्तस्य श्रान्त्यमाणोद्विगस्य ते ॥ शुश्रू-

षणपरा नित्यं भविष्यति न संशयः ॥ २६ ॥ तं ब्रुवाणं तु तद्वाक्यं राजर्षिं धार्मिकं तदा ॥
 निघृक्षुरब्रवीत्कन्यां नादमित्येव स द्विजः ॥ २७ ॥ दत्त्वा तु तनयां राजा स्वमाश्रमपदं गतः ॥ सापि
 तत्रावसक्तन्या तोषयंती पतिं गुणैः ॥ २८ ॥ तस्यास्तु शीलवृत्ताभ्यां तुतोष मुनिपुंगवः ॥ प्रीतः स तु
 महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २९ ॥ परितुष्टोऽस्मि सुश्रोणि गुणानां संपदा भृशम् ॥ तस्मादेवि
 ददाम्यद्य पुत्रमात्मसमं तव ॥ उभयोर्वैशक्तारं पौलस्त्य इति विश्रुतम् ॥ ३० ॥ यस्मात्तु विश्रुतो
 वेदस्त्वयेहाध्ययतो मम ॥ तस्मात्स विश्रवा नाम भविष्यति न संशयः ॥ ३१ ॥ एवमुक्त्वा तु सा
 देवी प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ अचिरैरेव कालेनासूत विश्रवसं सुतम् ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातं यशोधर्म-
 समन्वितम् ॥ ३२ ॥ इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥
 अथ पुत्रः पौलस्त्यस्य विश्रवा मुनिपुंगवः ॥ अचिरैरेव कालेन पितेव तपसि स्थितः ॥ १ ॥ सत्यवा-
 न्शीलवान्दान्तः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ॥ सर्वभोगेभ्वसंक्तो नित्यं धर्मपरायणः ॥ २ ॥ ज्ञात्वा तस्य
 तु तद्वृत्तं भरद्वाजो महामुनिः ॥ इदौ विश्रवसे भार्यो स्वसुतां देववर्णिनीम् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्य तु धर्मेण
 भरद्वाजसुतां तदा ॥ प्रजान्वीक्षिकया बुद्ध्या श्रेयो ह्यस्य विवर्तयन् ॥ ४ ॥ मुदा परमया युक्तो
 विश्रवा मुनिपुंगवः ॥ स तस्यां वीर्यसंपन्नमपत्यं परमाद्भुतम् ॥ ५ ॥ जनयामास धर्मज्ञः सर्वब्रह्मगुणैर्वृतम् ॥
 तस्मिञ्जाते तु संहृष्टः स बभूव पितामहः ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा श्रेयस्करौ बुद्धिं धनाध्यक्षो भविष्यति ॥ नाम
 चास्याकरोन्प्रीतः सार्धं देवाभिस्तादा ॥ ७ ॥ यस्माद्विश्रवसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव ॥ तस्मादु-

अपणो नाम भविष्यत्येष विश्रुतः ॥ ८ ॥ स तु वैश्रवणस्तत्र तगोवनतस्तदा ॥ अवर्धताहुतिहुतो महा-
 रक्षा यथाऽनलः ॥ ९ ॥ तस्याश्रमपदस्थस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ॥ चरिष्ये परमं धर्मं धर्मो हि परमा
 गतिः ॥ १० ॥ स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने ॥ यंत्रितो नियमैर्यैश्चकार सुमहत्तपः ॥ ११ ॥
 पूर्णं वर्षसहस्रांते तंतं विधिमकल्पयत् ॥ जलाशी मारुताहारो निराहारस्तथैवच ॥ एवं वर्षसहस्राणि
 जग्मुस्तान्येकवर्षवत् ॥ १२ ॥ अथ प्रीतो महातेजाः सदैः सुरगणैः सह ॥ गत्वा तस्या-
 श्रमपदं ब्रह्मादं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥ परितुष्टोऽस्मि ते वत्स कर्मणानेन सुव्रत ॥
 वरं वृणीष्व भद्रं ते वराहस्त्वं महामते ॥ १४ ॥ अथाब्रवीद्वैश्रवणः पितामहमुपस्थितम् ॥
 भगवँल्लोकपालत्वमिच्छेऽहं लोकरक्षणम् ॥ १५ ॥ अथाब्रवीद्वैश्रवणं परितुष्टेन चेतसा ॥ ब्रह्मा सुरगणैः सार्धं
 बाढमित्येव हृष्टवत् ॥ १६ ॥ अहं वै लोकपालानां चतुर्थं सष्टमुद्यतः ॥ यमैर्द्रवरुणानां च चतुर्थस्त्वं भविष्यसि ॥
 चेप्सितम् ॥ १७ ॥ तद्रूढ वत धर्मज्ञ निधीशत्वमवाप्नुहि ॥ शक्रांबुपयमानां च चतुर्थस्त्वं भविष्यसि ॥
 ॥ १८ ॥ एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसन्निभम् ॥ प्रतिगृहीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां व्रज ॥
 ॥ १९ ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्व एव यथागतम् ॥ कृतकृत्या वयं तात दत्त्वा तव वरद्वयम् ॥
 ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं त्रिदशैः सह ॥ गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नमस्थलम् ॥
 ॥ २१ ॥ धनेशः पितरं प्राह प्रांजलिः प्रयतात्मवान् ॥ भगवँल्लब्धवानस्मि वरमिष्टं पितामहात् ॥ २२ ॥
 निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः ॥ तं पश्य भगवन्कंचिन्निवासं साधु मे प्रभो ॥ नच पीडा
 भवेद्यत्र प्राणिनो यस्य कस्यचित् ॥ २३ ॥ एवमुक्तु पुत्रेण विश्रवा मुनिपुंगवः ॥ वचनं प्राह धर्मज्ञः

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ४. *

(१३१३)

श्रूयतामिति सत्तसः ॥ २४ ॥ दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ॥ तस्याग्रे तु विशाखा सा
महेंद्रस्य पुरी यथा ॥ २५ ॥ लंका नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्माणा ॥ राक्षसानां निवासार्थं
यथेंद्रस्यामरावती ॥ २६ ॥ तत्र त्वं वस भद्रं ते लंकायां नात्र संशयः ॥ हेमप्राकारपरिखा यंत्रशस्त्र-
समावृता ॥ २७ ॥ रमणीया पुरी सा हि रुक्मवैदूर्यतोरणा ॥ राक्षसैः सा परित्यक्ता पुरा विष्णुभया-
द्विदैः ॥ २८ ॥ शून्या रक्षोगणैः सर्वै रसातलतलं गतैः ॥ शून्या संप्रति लंका सा प्रमुस्तस्या न
विद्यते ॥ २९ ॥ स त्वं तत्र निवासाय गच्छ पुत्र यथासुखम् ॥ निर्दोषस्तत्र ते वासो न बाधास्तत्र
कस्यचित् ॥ ३० ॥ एतच्छ्रुत्वा स धर्मात्मा धर्मिष्ठं वचनं पितुः ॥ निवासयामास तदा लंकां पर्वत-
मूर्धनि ॥ ३१ ॥ नैर्ऋताना सहस्रैस्तु हृष्टैः प्रमुदितैः सदा ॥ अचिरैरेव कालेन संपूर्णा तस्य शास-
नात् ॥ ३२ ॥ स तु तत्रावसतीतो धर्मात्मा नैर्ऋतर्षभः ॥ समुद्रपरिखायां स लंकायां विश्रवा-
त्मजः ॥ ३३ ॥ कालेकाले तु धर्मात्मा पुष्पकेण धनेश्वरः ॥ अभ्यागच्छद्विनीतात्मा पितरं मातरं च
हि ॥ ३४ ॥ स देवगंधर्वगणैरभिष्टुतस्तथाप्सरस्येनृत्यविभूषितालयः ॥ गभस्तिभिः सूर्यं इषावभास-
न्पितुः समीपं प्रययौ स वित्तपः ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०
उत्तरकांडे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ श्रुत्वाऽगस्त्येरितं वाक्यं रामो विस्मयमागतः ॥ कथमासीत्तु लंकायां
संभवो रक्षसां पुरा ॥ १ ॥ ततः शिरः कंपयित्वा त्रेताभिसमविग्रहम् ॥ तमगस्त्यं मुहुर्दृष्ट्वा स्मयमानोऽ-
भ्यभाषत ॥ २ ॥ भगवन्पूर्वमप्येषा लंकासीत्पिशिताशिनाम् ॥ श्रुत्वेदं भगवद्वाक्यं जातो मे विस्मयः
परः ॥ ३ ॥ पुलस्त्यवंशादुद्धृता राक्षसा इति नः श्रुतम् ॥ इदानीमन्यतश्चापि संभवः कीर्तितस्त्वया ॥

॥ ४ ॥ रावणाकुम्भकर्णाच्च प्रहस्ताद्विकटादपि ॥ रावणस्य च पुत्रेभ्यः किं नु ते बलवत्तराः ॥ ५ ॥
 कं एषां पूर्वको ब्रह्मर्किनामा च बलोलकटः ॥ अपराधं च कं प्राप्य विष्णुना द्राविताः कथम् ॥
 ॥ ६ ॥ एतद्विस्तरतः सर्वं कथयस्व ममानव ॥ कुतूहलमिदं महां नुद भानुर्यथा तमः ॥ ७ ॥
 राघवस्य वज्रः श्रुत्वा संस्कारालंकृतं शुभम् ॥ अथ विस्मयमानस्तमगस्त्यः प्राह राघवम् ॥ ८ ॥
 प्रजापतिः पुरा सृष्ट्वा अपः सलिलसंभवः ॥ तासां गोपायने सत्त्वानसृजत्पद्मसंभवः ॥ ९ ॥ ते
 सत्त्वाः सत्त्वकर्तारं विनीतवदुपस्थिताः ॥ किं कुर्म इति भार्वतः क्षुत्पिपासाभयादिताः ॥ १० ॥ प्रजा-
 पतिस्तु तान्सर्वान्प्रत्याह प्रहसन्निव ॥ आभाष्य वाचा यत्नेन रक्षध्वमिति मानवाः ॥ ११ ॥ रक्षाम
 इति तत्रान्यैर्यक्षाम इति चापरैः ॥ अक्षिता भुङ्क्षितैरुक्तस्तस्तानाह भूलङ्कृत ॥ १२ ॥ रक्षाम इति यैरुक्तं
 राक्षसास्ते भवन्तु वः ॥ यक्षाम इति यैरुक्तं यक्षा एव भवन्तु वः ॥ १३ ॥ तत्र हेतिः प्रहेतिश्च आतरो
 राक्षसाधिपौ ॥ मधुकैटभसंकाशौ बभूवतुरिन्दमौ ॥ १४ ॥ प्रहेतिर्धार्मिकस्तत्र तपोनगस्तत्सदा ॥
 हेतिर्दारक्रियार्थे तु परं यत्नमथाकरोत् ॥ १५ ॥ स कालभगिनीं कन्यां भयां नाम महाभयाम् ॥
 उदावहदमेयात्मा स्वयमेव महामतिः ॥ १६ ॥ स तस्यां जनयामास हेतो राक्षसपुंगवः ॥ पुत्रं पुत्र-
 वतां श्रेष्ठो विद्युत्केशमिति श्रुतम् ॥ १७ ॥ विद्युत्केशो हेतिपुत्रः स दीप्तार्कसमप्रभः ॥ व्यवर्धत
 महातेजास्तोयमध्य इवांबुजम् ॥ १८ ॥ स यदा यौवनं भद्रमनुप्राप्तो निशाचरः ॥ ततो दारक्रियां
 तस्य कर्तुं व्यवसितः पिता ॥ १९ ॥ संध्यादुहितरं सोऽथ संध्यातुल्यां प्रभावतः ॥ वरयामास पुत्रार्थं
 हेतो राक्षसपुंगवः ॥ २० ॥ अवश्यमेव दत्तन्या परस्मै सेति संधया ॥ चिंतयित्वा सुता दत्ता

विद्युत्केशाय राघव ॥ २१ ॥ संध्यायास्तनयां लब्ध्वा विद्युत्केशां निशाचरः ॥ रमते स तथा सार्धं
 पौलाम्या मघवानिव ॥ २२ ॥ केनचित्त्वथ कालेन रामसालकटंकटा ॥ विद्युत्केशादूर्ध्वमाप घनरा-
 जिनिवारणान् ॥ २३ ॥ ततः सा राक्षसी गर्भं घनगर्भसमप्रभम् ॥ प्रसूता मंदं गत्वा गंगागर्भमिव भिजम् ॥
 समुत्सृज्य तु सा गर्भं विद्युत्केशरतार्थिनी ॥ २४ ॥ रेमे तु सार्धं पतिना विसृज्य सुतमात्मजम् ॥
 वत्सृष्टस्तु तदा गर्भो घनशब्दसमस्वनः ॥ २५ ॥ तयोत्सृष्टः स तु शिशुः शरदकंसम-
 द्युतः ॥ निधायाम्ये स्वयं मुष्टिं रुरोद शनैस्तदा ॥ २६ ॥ ततो वृषभमास्थाय पार्वत्या सहितः शिवः ॥
 वायुमार्गेण गच्छन्वै शुश्राव रुदितस्वनम् ॥ २७ ॥ अपश्यदुमया सार्धं रुदतं राक्षसात्मजम् ॥ कारु-
 ण्यभावात्पार्वत्या भवत्स्त्रिपुरसुदनः ॥ २८ ॥ तं राक्षसात्मजं चक्रे मातुरेव वयः समम् ॥ अमरं
 चैव तं कृत्वा महादेवोऽक्षरोऽव्ययः ॥ २९ ॥ पुरमाकाशं प्रादत्तपार्वत्याः प्रियकाम्यया ॥ उम-
 यापि वरो दत्तो राक्षसीनां नृपात्मज ॥ ३० ॥ सद्योपलब्धिगर्भस्य प्रसूतिः सद्य एव च ॥ सद्य एव
 वयःप्राप्तिं मातुरेव वयःसमम् ॥ ३१ ॥ ततः सुकेशो वरदानगर्वितः श्रियं प्रभोः प्राप्य हरस्य पार्श्वतः ॥
 चचार सर्वत्र महान्महामतिः खगं पुरं प्राप्य पुरंदरो यथा ॥ ३२ ॥ इत्यर्धे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
 कीये आदिकाव्ये च ० साऽ उत्तरकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ सुकेशं धार्मिकं दृष्ट्वा वरलब्धं च राक्षसम् ॥
 ग्रामणीनाम गंधर्वो विश्रावसुसमप्रभः ॥ १ ॥ तस्य देववती नाम द्वितीया श्रीरिवात्मजा ॥ त्रिषु
 लोकेषु विख्याता रूपयौवनशालिनी ॥ २ ॥ तां सुकेशाय धर्मात्मा ददौ रक्षः श्रयं यथा ॥ वरदान-
 कृतैश्वर्यं सा तं प्राप्य पतिं प्रियम् ॥ ३ ॥ आसीदेववती तुष्टा घनं प्राप्येव निर्धनः ॥ स तथा सह

संयुक्तो रराज रजनीचरः ॥ ४ ॥ अंजनादिभिर्निष्कान्तः करेणैव मद्गगजः ॥ ततः काले सुकेशस्तु
जनयामास राघवा ॥ त्रीन्युत्राञ्जनशामास त्रेताशिसमविप्रह्वान् ॥ ५ ॥ माल्यवंतं सुमालिं च मालिं च बालिनां
वरम् ॥ त्रींस्त्रिनेत्रसमन्युत्रान्नाक्षसान्नाक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ प्रयो लोका इवाव्यग्राः स्थितास्त्रय इवाभयः ॥
त्रयो मंत्रा इवात्युग्रास्त्रयो घोरा इवाभयाः ॥ ७ ॥ त्रयः सुकेशस्य सुतास्त्रेताशिसमतेजसः ॥ विवृद्धिम-
गमंस्तत्र व्याधयोपेक्षिता इव ॥ ८ ॥ वरप्राप्तिं पितुस्ते तु ज्ञात्वैश्वर्यं तपोबलात् ॥ तपस्तप्तुं गता
मेरुं आतरः कृतनिश्चयाः ॥ ९ ॥ प्रगृह्य नियमान्वोरान्नाक्षसा नृपसत्तम ॥ विचैरुस्ते तपो धोरं सर्व-
भूतभयावहम् ॥ १० ॥ सत्यार्जवशमोपेतैस्तपोभिर्भुवि दुर्लभः ॥ स तापयंतस्त्र्यल्लोकान्सदेवासुरमानु-
षान् ॥ ११ ॥ ततो विमुश्चतुर्वक्त्रो विमानवरमाश्रितः ॥ सुकेशपुत्रानामंत्र्य वरदोऽस्मित्यभाषत
॥ १२ ॥ ब्रह्माणं वरदं ज्ञात्वा सैर्द्रैर्देवगणैर्वृतम् ॥ ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वेपमाना इव दुःमाः ॥ १३ ॥
तपस्याराधितो देव यदि नो दिशसे वरम् ॥ अजेयाः शृङ्गहंतारस्तथैव चिरजीविनः ॥ प्रभविष्णो
भवाभोते परस्परमनुव्रताः ॥ १४ ॥ एवं भविष्यथेत्युक्त्वा सुकेशतनयान्विभुः ॥ स ययौ ब्रह्मलोकाय
ब्रह्मा ब्राह्मणवत्सलः ॥ १५ ॥ वरं लब्ध्वा तु ते सर्वे राम रात्रिचरास्तदा ॥ सुरासुरान्प्रबाधते वरदा-
नसुनिर्भेयाः ॥ १६ ॥ तैर्बाध्यमानास्त्रिदशः सर्षपं सचाः ॥ त्रातारं नाधिगच्छंति निरयस्था
यथा नराः ॥ १७ ॥ अथ ते विश्वकर्माणं शिल्पिनां वरमव्ययम् ॥ ऊचुः समेत्य संष्ट्वा राक्षसा रघु-
सत्तम ॥ १८ ॥ ओजस्तेजोबलवतां महतामात्मतेजसा ॥ गृह्णतां भवानेव देवानां हृदयेऽपि सत्तम
॥ १९ ॥ अस्माकमपि तावत्त्वं गृहं कुरु महामते ॥ हिमवंतमुपाश्रित्य मेरुमंदरमेव वा ॥ २० ॥

महेश्वरगृहप्रख्यं गृहं नः क्रियतां महत् ॥ विश्वकर्मा ततस्तेषां राक्षसानां महाभुजः ॥ २१ ॥ निवासं
कथयामास शक्रस्यैवामरावतीम् ॥ दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ॥ २२ ॥ सुखेन
इति चाप्यन्यो द्वितीयो राक्षसेश्वर ॥ शिखरे तस्य शैलस्य मध्यमेऽबुदसन्निभे ॥ २३ ॥ शकुनैरपि
दुष्प्रापे टंकच्छिन्नचतुर्दिशि ॥ त्रिशद्योजनविस्तीर्णां शतयोजनमायता ॥ २४ ॥ स्वर्णप्रकारसंवीता
हेमतोरणसंवृता ॥ मया लंकेति नगरी शक्त्याज्ञप्तेन निर्मिता ॥ २५ ॥ तस्यां वसत दुर्धर्षा यूयं राक्ष-
सपुंगवाः ॥ अमरावती समासाद्य सेन्द्रा इव दिवौकसः ॥ २६ ॥ लंकादुर्गं समासाद्य राक्षसेर्बहुभि-
र्वृताः ॥ भविष्यथ दुराधर्षाः शत्रूणां शत्रुसूदनाः ॥ २७ ॥ विश्वकर्मेवचः श्रुत्वा ततस्ते राक्षसोत्तमाः ॥
सहस्राजुचरा भूत्वा गत्वा तामवसन्पुरीम् ॥ २८ ॥ हृदयाकारपरिखां हैमैर्गृहशतैर्वृताम् ॥ लंकामवाप्य तं
हृष्टा न्यवसन्नजनीचराः ॥ २९ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु यथाकामं च राघव ॥ नर्मदा नाम गंधर्वी
बभूव रघुनंदन ॥ ३० ॥ तस्याः कन्यात्रयं ह्यासीद्भ्राश्रीकीर्तिसमद्युति ॥ ज्येष्ठक्रमेण सा तेषां राक्ष-
सानामराक्षसी ॥ ३१ ॥ कन्यास्ताः प्रददौ हृष्टा पूर्णचंद्रनिभाननाः ॥ त्रयाणां राक्षसेन्द्राणां तिस्रो
गंधर्वकन्यकाः ॥ ३२ ॥ दत्ता मात्रा महाभागा नक्षत्रे भगदैवते ॥ कृतदारास्तु ते राम सुकेशतनया-
स्तदा ॥ ३३ ॥ चिक्रीडुः सह भार्याभिरप्सरोभिरविभराः ॥ ततो माल्यवतो भार्या सुंदरी नाम
सुंदरी ॥ ३४ ॥ स तस्यां जनयामास यदुपत्यं निबोध तत् ॥ वज्रमुष्टिर्विरूपाक्षो दुर्मुखश्चैव राक्षसः ॥
॥ ३५ ॥ सुमघो यज्ञकोपश्च मत्तोन्मत्तौ तथैव च ॥ अनला चाभवत्कन्या सुंदर्या राम सुंदरी ॥
॥ ३६ ॥ सुमालिनोऽपि भार्यासीत्यूर्णचंद्रनिभानना ॥ नाम्ना क्रेतुमती राम प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ६. *

(१३१८)

॥ ३७ ॥ सुमाली जनयामास यदपत्यं निशाचरः ॥ केतुमत्यां महाराज तन्निबोधानुपूर्वशः ॥ ३८ ॥ प्रहस्तोऽ-
कंपनश्चैव विकटः कालिकामुखः ॥ धूम्राक्षश्चैव दण्डश्च सुपाशश्च महाबलः ॥ ३९ ॥ संह्लादिः प्रघ-
सश्चैव भासकर्णश्च राक्षसः ॥ राकापुष्पोत्कटा चैव कैकयी च शुचिस्मिताः ॥ कुंभिनसी च इत्येते
सुमालेः प्रसवाः स्मृताः ॥ ४० ॥ मालेस्तु वसुदा नाम गंधर्वी रूपशालिनी ॥ भार्योसीत्पद्मपत्राक्षी
स्वक्षी यक्षी वरोपमा ॥ ४१ ॥ सुमालेरनुजस्तस्यां जनयामास यत्प्रभो ॥ अपत्यं कथ्यमानं तु मया त्वं
शृणु राघव ॥ ४२ ॥ अनलश्चानिलश्चैव हरः संपातिरेव च ॥ एते विभीषणमात्या मालेयास्ते
निशाचराः ॥ ४३ ॥ ततस्तु ते राक्षसपुंगवाख्यो निशाचरैः पुत्रशतैश्च संवृताः ॥ सुरान्सहैद्रानृषि-
नागयक्षान्बवाधिरे तान्बहुवीर्यदर्पिताः ॥ ४४ ॥ जगद्धर्मतोऽनिलवहुरासदा रणेषु मृत्युप्रतिमान-
तेजसः ॥ वरप्रदानादपि गर्विता भृशं क्रतुक्रियाणां प्रशमंकराः सदा ॥ ४५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
बाल्मी० आदि० च० सा० उत्तरकांडे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ तैर्बाध्यमाना देवाश्च ऋषयश्च तपोधनाः ॥
भयार्ताः शरणं जगमुर्देवदेवं महेश्वरम् ॥ १ ॥ जगत्सृष्ट्यंतकर्तारमजमव्यक्तरूपिणम् ॥ आधारं
सर्वलोकानामाराध्यं परमं गुरुम् ॥ २ ॥ ते समेत्य तु कामारिं त्रिपुरारिं त्रिलोचनम् ॥ ऊचुः प्रांजल्यो
देवा भयगद्गदभाषिणः ॥ ३ ॥ सुकेशपुत्रैर्भगवन्पितामहवरोद्धतैः ॥ प्रजाध्यक्षप्रजाः सर्वा बाध्यंते रिपु-
बाधनैः ॥ ४ ॥ शरणान्यशरण्यानि आश्रमाणि कृतानि नः ॥ स्वर्गाच्च देवान्प्रच्याव्य स्वर्गे क्रीडंति
देववत् ॥ ५ ॥ अहं विष्णुरहं रुद्रो ब्रह्माहं देवराडहम् ॥ अहं यमश्च वरुणश्चंद्रोऽहं रविरप्यहम् ॥ ६ ॥
इति माली सुमाली च माल्यवांश्चैव राक्षसाः ॥ बाधंते समरोद्धर्षा ये च तेषां पुरःसराः ॥ ७ ॥

* श्रीवाल्मीकीयारामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ६. *

(१३१९)

तत्रो देवभयार्तानामभयं दातुमर्हसि ॥ अशिवं वपुरास्थाय जहि वै देवकंदकान् ॥ ८ ॥ इत्युक्तस्तु सुरैः
सर्वैः कपर्दी नीललोहितः ॥ सुकेशं प्रति सापेक्षः प्राह देवगणान्प्रभुः ॥ ९ ॥ अहं तान्न हनिष्यामि
ममावध्या हि तेसुराः ॥ किंतु मंत्रं प्रदास्यामि यो वै तान्निहनिष्यति ॥ १० ॥ एतमेव समुद्योगं
पुरस्कृत्य महर्षयः ॥ गच्छध्वं शरणं विष्णुं हनिष्यति स ताऽन्प्रभुः ॥ ११ ॥ तबस्तु जयशब्देन प्रति-
नंदं मेहेश्वरम् ॥ विष्णोः समीपमाजग्मुर्निशाचरभयार्दिताः ॥ १२ ॥ शंखचक्रधरं देवं प्रणम्य बहु
मान्य च ॥ ऊचुः संभ्रांतवद्वाक्यं सुकेशतनयान्प्रति ॥ १३ ॥ सुकेशतनयैर्देवं त्रिभिर्बेताभिसन्निभैः ॥
आक्रम्य वरदानेन स्थानान्यपहृतानि नः ॥ १४ ॥ लंका नाम पुरी दुर्गा त्रिकूटशिखरे स्थिता ॥ तत्र
स्थिताः प्रबाधंते सर्वान्नः क्षणदाचराः ॥ १५ ॥ स त्वमस्मद्धितार्थाय जहि तान्मधुसूदन ॥ शरणं
त्वां वयं प्राप्ता गतिर्भव सुरेश्वर ॥ १६ ॥ चक्रकृत्तास्यकमलाग्निवेदय यमाय वै ॥ भयैवभयदोऽ-
स्माकं नान्योऽस्ति भवता विना ॥ १७ ॥ राक्षसान्समरे हृष्टान् सानुबंधान्मदोद्धृतान् ॥ नुद त्वं नो
भयं देव नीहारमिव भास्करः ॥ १८ ॥ इत्येवं दैवतैरुक्तो देवदेवो जनार्दनः ॥ अभयं भयदोऽरीणां
दत्त्वा देवानुवाच ह ॥ १९ ॥ सुकेशं राक्षसं जाने ईशानवरदर्पितम् ॥ तांश्चास्य तनयाब्जाने येषां
ल्येष्टः स माल्यवान् ॥ २० ॥ तानहं समत्क्रांतमर्यादान्नाश्रसाधमान् ॥ निहनिष्यामि संक्रुद्धः सुरा
भवत विज्वराः ॥ २१ ॥ इत्युक्तास्ते सुराः सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ यथावासं ययुर्हृष्टाः प्रशंसतो
जनार्दनम् ॥ २२ ॥ विबुधानां समुद्योगं माल्यवांस्तु निशाचरः ॥ श्रुत्वा तौ भ्रातरौ वीराविदं वचन-
मब्रवीत् ॥ २३ ॥ अमरा ऋषयश्चैव संगम्य किञ्च शंकरम् ॥ अस्मद्वधं परीप्संत इदं वचनमब्रुवन् ॥ २४ ॥

सुकेशतनया देव वरदानबलोद्धताः ॥ बाधेतेऽस्मान्समुद्भूता घोररूपाः पदेपदे ॥ २५ ॥ राक्षसैरभि-
भूताः स्मो न शक्ताः स्म प्रजापते ॥ स्वेषु सद्वासु संस्थातुं भयात्तेषां दुरात्मनाम् ॥ २६ ॥ तदस्माकं
हितार्थाय जहि तांश्च त्रिलोचन ॥ राक्षसान्हुंकृतेनैव दह प्रदहतां वर ॥ २७ ॥ इत्येवं त्रिदशैरुक्ता
निशम्यांधकसूदनः ॥ शिरः करं च धुन्वान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥ अवध्या मम ते देवाः
सुकेशतनया रणे ॥ मंत्रं तु वः प्रदास्यामि यस्तानैव निहनिष्यति ॥ २९ ॥ योऽसौ चक्रगदापाणिः
पतिवासा जनार्दनः ॥ हरिर्नारायणः श्रीमाञ्छरणं तं प्रपद्य ॥ ३० ॥ हरादवाप्य ते मंत्रं कामारिम-
भिवाद्य च ॥ नारायणालयं प्राप्य तस्मै सर्वं न्यवेदयन् ॥ ३१ ॥ ततो नरायणेनोक्ता देवा इन्द्रपुरो-
गमाः ॥ सुरारोस्तान्हनिष्यामि सुरा भवत निर्भयाः ॥ ३२ ॥ देवानां भयभीतानां हरिणा राक्षससर्षभौ ॥
प्रतिज्ञातो वधोऽस्माकं चित्यतां यदिह क्षमम् ॥ ३३ ॥ हिरण्यकशिपोर्मृत्युरन्येषां च सुरद्विषाम् ॥
नमुचिः कालेनेभिश्च संहारदो वीरसत्तमः ॥ ३४ ॥ राधेया बहुमायी च लोकपालोऽथ धार्मिकः ॥
यमलार्जुनौ च हार्दिक्यः शुंभश्चैव निशुंभकः ॥ ३५ ॥ असुरा दानवाश्चैव सत्त्ववंतो महाबलाः ॥
सर्वे समरमासाद्य न श्रूयंतेऽपराजिताः ॥ ३६ ॥ सर्वैः क्रतुशैरिष्टं सर्वे मायाविदस्तथा ॥
सर्वे सर्वाङ्गकुशलाः सर्वे शत्रुभयंकराः ॥ ३७ ॥ नारायणेन निहताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥
एतज्ज्ञात्वा तु सर्वेषां शमं कर्तुमिहाहं ॥ दुःखं नारायणं जेतुं यो नो हंतुमिच्छति ॥ ३८ ॥
ततः सुमाली माली च श्रुत्वा माल्यवतो वचः ॥ ऊचतुर्भ्रातरं ज्येष्ठमश्विनवि वसवम् ॥ ३९ ॥
स्वधीतं दत्तमिष्टं च ऐश्वर्यं परिपालितम् ॥ आयुर्निरामयं प्राप्तं सुधर्मः स्थापितः पथि ॥ ४० ॥

देवसागरमक्षोभ्यं शबैः समवगाह्य च ॥ जिता द्विषो ह्यप्रतिमास्तन्नो मृत्युकृतं भयम् ॥ ४१ ॥ नारा-
यणश्च रुद्रश्च शक्रश्चापि यमस्तथा ॥ अस्माकं प्रमुखं स्थातुं सर्वे बिभ्र्यति सर्वदा ॥ ४२ ॥
विष्णोर्द्वेषस्य नास्त्येव कारणं राक्षसेश्वर ॥ देवानामेव दोषेण विष्णोः प्रचलितं मनः ॥ ४३ ॥
तस्मादद्यैव सहिताः सर्वेऽन्योन्यसमावृताः ॥ देवानेव जिघांसामो येभ्यो दोषः समुत्थितः ॥
॥ ४४ ॥ एवं संमन्य बलिनः सर्वसैन्यमुपसिताः ॥ उद्योगं घोषयित्वा तु सर्वे नैर्ऋतपुंगवाः
॥ ४५ ॥ युद्धाय निर्ययुः क्रुद्धा जम्बवत्रादयो यथा ॥ इति ते राम संमन्य सर्वोद्योगेन राक्षसाः
॥ ४६ ॥ युद्धाय निर्ययुः सर्वे महाकाया महाबलाः ॥ स्थदैनैर्वारणैश्चैव हयैश्च करिसन्निभैः
॥ ४७ ॥ खरैर्गोभिरथोष्टैश्च शिशुमारैर्मुजंगमैः ॥ मकरैः कच्छपैर्मनीर्विहंगैरुडोपमैः ॥ ४८ ॥
सिंहैर्व्याघ्रैर्वैराहैश्च सुमैश्चमरैरापि ॥ त्यक्त्वा लंकां गताः सर्वे राक्षसा बलगर्विताः ॥ ४९ ॥ प्रयता
देवलोकाय योद्धुं दैवतशत्रवः ॥ लंकाविपर्ययं दृष्ट्वा यानि लंकालयान्यथ ॥ ५० ॥ भूतानि भय-
दर्शानि विभनस्कानि सर्वशः ॥ रथोत्तमैरुह्यमानाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५१ ॥ प्रयता राक्ष-
सास्तूर्ण देवलोकं प्रयतन्तः ॥ रक्षसामेव मार्गेण दैवतान्यपचक्रमुः ॥ ५२ ॥ भौमाश्चैवांतरिक्षाश्च
कालाज्ञप्ता भयावहाः ॥ उत्पाता राक्षसेन्द्राणामभवाय समुत्थिताः ॥ ५३ ॥ अस्थानि मेघा
वधुषुरुष्णं शोणितमेव च ॥ वेलां समुद्राश्चोत्क्राताश्चेलुआप्यथ भूधराः ॥ ५४ ॥ अट्टहासान्वि-
मुंचतो घननादसमस्वनाः ॥ वाश्यंत्यश्च शिवास्तत्र दारुणं घोरदर्शनाः ॥ ५५ ॥ संपतंत्यथ
भूतानि दृश्यंते च यथाक्रमम् ॥ गृध्रचक्रं महच्चत्र प्रज्वालोद्गारिभिर्मुखैः ॥ ५६ ॥ रक्षोणस्योपरि-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ७. *

(१३२२)

धृत्परिभ्रमाति कालवत् ॥ कपोता रक्तपादाश्च सारिका विद्रुता ययुः ॥ ५७ ॥ काका वाशयंति
तत्रैव विडाला वै द्विपादिकाः ॥ उत्पातांस्ताननादृत्य राक्षसा बलदर्पिताः ॥ ५८ ॥ यांत्येव न
निवर्तते मृत्युपाशावपाशिताः ॥ माल्यवांश्च सुमाली च माली च सुमहाबलः ॥ ५९ ॥ पुरस्सरा
राक्षसानां ज्वलिता इव पावकाः ॥ माल्यवंतं तु ते सर्वे माल्यवंतामिवाचलम् ॥ ६० ॥ निशाचरा
आश्रयंति धातारमिव देवताः ॥ तद्गलं राक्षसेन्द्राणां महाभ्रघननादितम् ॥ ६१ ॥ जयंस्सया
देवलोकं ययौ मालिवशे स्थितम् ॥ राक्षसानां समुद्योगं तं तु नारायणः प्रभुः ॥ ६२ ॥ देवदूतादुप-
श्रुत्य चक्रे युद्धे तदा मनः ॥ स सज्जायुधतूणीरो वैनतेयोपरि स्थितः ॥ ६३ ॥ आसाद्य कवचं दिव्यं
सहस्राकंसमद्युति ॥ आवध्य शरसंपूर्णे इषुधी विमले तदा ॥ ६४ ॥ श्रोणिमुन्नं च खड्गं च विमलं
कमलेक्षणः ॥ शंखचक्रगदाशार्ङ्गखड्गांश्चैव वरायुधान् ॥ ६५ ॥ संपूर्ण गिरिसंकाशं वैनतेयमथास्थितः
राक्षसानामभावाय ययौ तूर्णतरं प्रभुः ॥ ६६ ॥ सुपर्णपृष्ठे स बभौ श्यामः पीतांबरो हरिः ॥ कांच-
नस्य गिरैः शृंगे सतडित्तोयदो यथा ॥ ६७ ॥ स सिद्धदेवर्षिमहोरौश्च गंधर्वयक्षैरुपगीयमानः ॥
समाससादासुरसैन्यशत्रुश्चकासिशार्ङ्गायुधशंखपाणिः ॥ ६८ ॥ सुपर्णपक्षानिलनुन्नपक्षं भ्रमस्पतकं
प्रविकीर्णशस्त्रम् ॥ चचाल तद्राक्षसराजसैन्यं चलोपलं नीलमिवाचलाप्रभम् ॥ ६९ ॥ ततः शितैः
शोणितमांसरूपवितैर्युगांतवैश्वानरतुल्यविग्रहैः ॥ निशाचराः संपरिवार्य माधवं वरायुधैर्नीर्बभूधुः
सहस्रशः ॥ ७० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे षष्ठः सर्गः
॥ ६ ॥ नारायणगिरिं ते तु गर्जतो राक्षसांबुदाः ॥ अर्दयंतोऽखवर्षेण वर्षेणवाद्रिमंबुदाः ॥ १ ॥

श्यामावदातस्तैर्विष्णुर्नलैर्नक्तचरोत्तमैः ॥ वृत्तोऽजनगिरीवायं वर्षमाणैः पयोधरैः ॥ २ ॥ शलभा इव
केदारं मशका इव पावकम् ॥ यथामृतघटं दंशा मकरा इव चार्णवम् ॥ ३ ॥ तथा रक्षोधनुर्मुक्ता वज्रा-
निलमनोजवाः ॥ हरिं विशन्ति स्म शरा लोका इव विपर्यये ॥ ४ ॥ स्यंदनैः स्यदन्गता गजैश्च गज-
मूर्धगाः ॥ अश्वारोहस्तथाश्वैश्च पादातश्चांबरैः स्थिताः ॥ ५ ॥ राक्षसेन्द्रा गिरिनिभाः शरैः शक्त्यु-
ष्टितोमरैः ॥ निरुच्छ्रावं हरिं चक्रुः प्राणायामा इव द्विजम् ॥ ६ ॥ निशाचरैस्ताडयमानो मीनैरिव
महोदधिः ॥ शार्ङ्गमायम्य दुर्धरो राक्षसेभ्योऽमृतजञ्जरान् ॥ ७ ॥ शरैः पूर्णयतोत्सृष्टैर्वज्रकल्पै-
र्मनोजवैः ॥ चिच्छेद विष्णुर्निशितैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८ ॥ विद्राव्य शरवर्षेण वर्षं वायुरिवो-
त्थितम् ॥ पांचजन्यं महाशंखं प्रदध्मौ पुरुषोत्तमः ॥ ९ ॥ सोऽम्बुजो हरिणा ध्मातः सर्वप्राणेन
शंखराट् ॥ ररास भीमनिर्हार्दबैलोक्यं व्यथयन्निव ॥ १० ॥ शंखराजरवः सोऽथ त्रासयामास
राक्षसान् ॥ मृगराज इवारण्ये समदानिव कुंजमान् ॥ ११ ॥ न शेकुरश्वाः संस्थातुं
विमदाः कुंजराभवन् ॥ स्यंदनेभ्यश्चयुता वीराः शंखरावितदुर्बलाः ॥ १२ ॥ शार्ङ्गचापवि-
निर्मुक्ता वज्रतुल्याननाः शराः ॥ विदार्य तानि रक्षांसि सुपुंखा विविशुः क्षितिम् ॥ १३ ॥ भिद्य-
मानाः शरैः सल्ये नारायणकरच्युतैः ॥ निपेतू राक्षसा भूमौ शैला वज्रहता इव ॥ १४ ॥ व्रणा-
नि परगात्रेभ्यो विष्णुवक्रकृतानि हि ॥ अस्मृक्षुरन्ति धाराभिः स्वर्णधारा इवाचलाः ॥ १५ ॥ शंख-
राजरवश्चापि शार्ङ्गचापरवस्तथा ॥ राक्षसानां रवांश्चापि प्रसृते वैष्णवो रवः ॥ १६ ॥ तेषां शिरोधरा-
न्धृताञ्छरध्वजधनुषि च ॥ रथान्पताकास्तूणीरांश्चिच्छेद स हरिः शरैः ॥ १७ ॥ सूर्योदिव करा घोरा

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ७. *

(१३२४)

धैर्यौघा इव सागरात् ॥ पर्वतादिव नागैर्द्रा धारौघा इव चांबुदात् ॥ १८ ॥ तथा शार्ङ्गविनिमुक्ताः शरा
भारायणेरिताः ॥ निर्धौवंतीषवस्तूर्णैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १९ ॥ शरभेण यथा सिंहा सिंहेन द्विरदा यथा ॥
द्विरदेन यथा व्याघ्रा व्याघ्रेण द्वोपिनो यथा ॥ २० ॥ द्वोपिनेव यथा श्वानः शुना मार्जारका यथा ॥
मार्जारेण यथा सर्पाः सर्पेण च यथा खवः ॥ २१ ॥ तथा ते राक्षसाः सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
द्रवंति द्राविताश्चान्ये शयिताश्च महीतले ॥ २२ ॥ राक्षसानां सहस्राणि निहत्य मधुसूदनः ॥ वारिजं
पूरयामास तोयदं सुरराडिव ॥ २३ ॥ नारायणशरत्रस्तं शंखनादसुविह्वलम् ॥ ययौ लंकाभभिमुखं
प्रभङ्गं राक्षसं बलम् ॥ २४ ॥ प्रभग्ने राक्षसबले नारायणशराहते ॥ सुमाली शरवर्षेण निववार रणे
हरिम् ॥ २५ ॥ स तु तं छादयामास नीहार इव भास्करम् ॥ राक्षसाः सत्त्वसंपन्नाः पुनर्धैर्यं समादधुः
॥ २६ ॥ अथ सोऽभ्यपतद्रौघाद्राक्षसो बलदर्पितः ॥ महानादं प्रकुर्वणो राक्षसाञ्जीवयन्निव ॥ २७ ॥
सन्निव्य लंबाभरणं धुन्वन्करमिव द्विपः ॥ ररास राक्षसो हर्षात्सतडितोयदो यथा ॥ २८ ॥ सुमालेन-
दैतस्तस्य शिरो ज्वलितकुण्डलम् ॥ चिच्छेद यंतुरश्वाश्च भ्रांतास्तस्य तु रक्षसः ॥ २९ ॥ तैरश्वैर्भ्रान्त्यते भ्रांतैः
सुमालो राक्षसेश्वरः ॥ इंद्रियाश्वैः परिभ्रांतैर्धृतिहीनो यथा नरः ॥ ३० ॥ ततो विष्णुं महाबाहुं प्रपतंतं
रणाजिरे ॥ हते सुमालेरश्वैश्च रथे विष्णुरथं प्रति ॥ माली चाभ्यद्रवद्रुक्तः प्रवृष्ट स शरासनम् ॥ ३१ ॥
मालेर्धनुश्च्युता बाणाः कार्त्तस्वराविभूषिताः ॥ विविशुर्हारिमासाद्य क्रौंचं पत्ररथा इव ॥ ३२ ॥ अद्यमानः
शरैः सोऽथ मालिमुक्तैः सहस्रशः ॥ चुक्षुभे न रणे विष्णुर्जितेन्द्रिय इवाधिभिः ॥ ३३ ॥ अथ मौर्वीस्त्वनं
कृत्वा भगवान्भूतभावनः ॥ मालिनं प्रतिबाणौघान्ससर्जासिगदाधरः ॥ ३४ ॥ ते मालिदेहमासाद्य

वज्रविद्युत्प्रभाः शराः ॥ पिबंति रुधिरं तस्य नागा इव सुधारसम् ॥ ३५ ॥ मालिनं विमुखं कृत्वा
 शंखचक्रगदाधारः ॥ मालिमौलिं ध्वजं चापं वाजिनश्चाप्यपातयत् ॥ ३६ ॥ विरथस्तु गदां गृह्य माली नक्तं-
 चरोत्तमः ॥ आपुण्ड्रवे गदापाणिर्गिर्यग्रादिव केसरी ॥ ३७ ॥ गद्या गरुडेशानमीशानमिव चांतकः ॥
 ललाटदेशेऽभ्यहनद्वर्ज्जणद्वौ यथाचलम् ॥ ३८ ॥ गद्याभिहतस्तेन मालिना गरुडो भृशम् ॥ रणात्परा-
 ङ्मुखं देवं कृतवान्वेदनतुरः ॥ ३९ ॥ पराङ्मुखे कृते देवे मालिना गरुडेन वै ॥ उदतिष्ठन्महान्शब्दो
 रक्षसामभिर्नर्दताम् ॥ ४० ॥ रक्षसां रुवतां रावं श्रुत्वा हरिहयानुजः ॥ तिर्यगास्थाय संकुद्धः पक्षीशे
 भगवान्ह्ररिः ॥ ४१ ॥ पराङ्मुखोऽप्युत्ससर्ज मालेश्चक्रं जिघांसया ॥ तत्सूर्यमंडलाभासं स्वभासा
 भासयन्नभः ॥ ४२ ॥ कालचक्रनिभं चक्रं मालेः शीर्षमपातयत् ॥ तच्छिरो राक्षसेन्द्रस्य चक्रोत्कृत्तं
 विभीषणम् ॥ पपात रुधिरोद्गारि पुरा राहुशिरो यथा ॥ ४३ ॥ ततः सूरैः संप्रहृष्टैः सर्वप्राणसमीरितः ॥
 सिंहनादरवो मुक्तः साधुदेवैतिवादिभिः ॥ ४४ ॥ मालिनं निहतं दृष्ट्वा सुमाली माल्यवानपि ॥ सबलौ
 शोकसंतप्तौ लंकासेव प्रघावितौ ॥ ४५ ॥ गरुडस्तु समाश्रितः सन्निवृत्य यथा पुरा ॥ राक्षसान्द्रावयो-
 मास पक्षवातेन कोपितः ॥ ४६ ॥ चक्रकृत्तास्यकमला गदासंचूर्णितोरसः ॥ लांगलगळपितग्रीवा मुसलै-
 र्भिन्नमस्तकाः ॥ ४७ ॥ केचिच्चैवासिना छिन्नास्तथान्ये शरताडिताः ॥ निपेतुरंबराचूर्ण राक्षसाः सागरां-
 भसि ॥ ४८ ॥ नारायणोऽपीषुवराशनीभिर्विदारयाभास धनुर्विमुक्तः ॥ नक्तंचरान्धूतविमुक्तकेशान्यथा-
 शनीभिः सतडिन्महाभ्रः ॥ ४९ ॥ भिन्नातपत्रं पतमानशंखं शरैरप्यवस्तविनीतवेषम् ॥ विनिःसृतांत्र
 भयलोलेनत्रं बलं तदुन्मत्ततरं बभूव ॥ ५० ॥ सिंहादूर्तानामिव कुंजराणां निशाचराणां सहकुंजराणाम् ॥

रक्षाश्च वेगाश्च समं बभूवुः पुराणसिंहेन विमर्दितानाम् ॥ ५१ ॥ ते वार्यमाणा हरिबाणजालैः स्वबाण-
 जालानि समुत्सृजन्तः ॥ धावन्ति नक्तं चरकालमेघा वायुप्रणुन्ना इव कालमेघाः ॥ ५२ ॥ चक्रप्रहारैर्विनि-
 क्रुतक्षीर्षाः संचूर्णितांगश्च गदाप्रहारैः ॥ असिप्रहारैर्द्विविधा विभिन्नाः पतन्ति शैला इव राक्षसेन्द्राः
 ॥ ५३ ॥ विलम्बमानैर्भिण्णहारकुण्डलैर्निशाचरैर्नीलबलाहकोपमैः ॥ निपात्यमानैर्दृष्टो निरन्तरं
 निपात्यमानैरिव नीलपर्वतैः ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा०
 उत्तरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ हन्यमाने बले तस्मिन्पद्मानभेन पृष्ठतः ॥ माल्यवान्सन्निवृत्तोऽथ
 वेलाभेत्य इवार्णवः ॥ १ ॥ संरक्तनयनः क्रोधाच्चलन्मौलिनिशाचरः ॥ पद्मनाभमिदं ग्राह्यवचनं पुरुषोत्तमम्
 ॥ २ ॥ नारायण न जानीषे क्षात्रधर्मं पुरातनम् ॥ अयुद्धमनसो भीतानस्मान्हंसियथेतः ॥ ३ ॥ पराङ्मुख-
 वधं पापं यः करोति सुरेश्वर ॥ अहं स्थितोऽस्मि पश्यामि बलं दर्शय यत्तव ॥ ५ ॥ माल्यवंतं स्थितं दृष्ट्वा
 स्ति शंखचक्रगदाधर ॥ अहं स्थितोऽस्मि पश्यामि बलं दर्शय यत्तव ॥ ६ ॥ युद्धश्रद्धाथवा तेऽ-
 माल्यवंतश्चिवाचलम् ॥ हवाच राक्षसेन्द्रं तं देवराजानुजो बली ॥ ६ ॥ युष्मत्तो भयभीतानां देवानां वै
 मयाऽभयम् ॥ राक्षसोत्सादनं दत्तं तदेतदनुपालयते ॥ ७ ॥ प्राणैरपि प्रियं कार्यं देवानां हि सदा मया ॥
 सोऽहं वो निहन्तिष्यामि रसतलगतानपि ॥ ८ ॥ देवदेवं ब्रुवाणं तं रक्तोबुरुहलोचनम् ॥ शक्त्या विभेद
 संशुद्धो राक्षसेन्द्रो भुजांतरे ॥ ९ ॥ माल्यवद्भुजनिमुक्ता शक्तिर्धटाकृशस्वना ॥ हरेरुसि बभ्राज मेघस्येव
 शतहृदा ॥ १० ॥ ततस्तामेव चोत्कृष्य शक्तिं शक्तिव्रप्रियः ॥ माल्यवंतं समुद्दिश्य चिक्षेपांबुरुहक्षणः
 ॥ ११ ॥ स्कंदोत्प्रेवेव सा शक्तिर्गोविंदकरनिःसृता ॥ कांक्षती राक्षसं प्रायान्महालंकां जानाचलम् ॥ १२ ॥

सा तस्योरासि विस्तीर्णे हारभारावभासिते ॥ आपतद्वाक्षसैद्रस्य गिरिकूट इवाशानिः ॥ १३ ॥ तया भिन्न-
तनुत्राणः प्राविशद्विपुलं तमः ॥ माल्यवान्पुनराश्वस्तस्तस्थौ गिरिरेवाचलः ॥ १४ ॥ ततः कालायसं-
शूलं कटकैर्बहुभिश्चितम् ॥ प्रगृह्णाभ्यहनैद्वं स्तनयोरंतरे दृढम् ॥ १५ ॥ तथैव रणरक्तस्तु मुष्टिना वास-
वाजुजम् ॥ ताडयित्वा धनुर्मात्रमपक्रांतो निशाचरः ॥ १६ ॥ ततोऽम्बरे महाबल्लब्धः साधुसाधिवति
चोत्थितः ॥ आहत्य राक्षसो विष्णुं गरुडं चाप्यताडयत् ॥ १७ ॥ नैतयेयस्ततः क्रुद्धो पक्षवातेन राक्षसम् ॥
व्यपोहद्वलवान्वायुः शुष्कपर्णचयं यथा ॥ १८ ॥ द्विजैर्द्रपक्षवातेन द्रावितं दृश्यपूर्वजम् ॥ सुमाली
स्वबलैः सार्धं लंकाभिमुखो ययौ ॥ १९ ॥ पक्षवातबलोद्धूतो माल्यवानपि राक्षसः ॥ स्वबलेन
समागम्य ययौ लंकां द्वियावृतः ॥ २० ॥ एवं ते राक्षसा राम हरिणा कमलेक्ष्ण ॥ बहुशः संयुगे भग्ना
हतप्रवरनायकाः ॥ २१ ॥ अशक्नुवन्तस्ते विष्णुं प्रतियोद्धुं बलार्दिताः ॥ त्यक्त्वा लंकां गता वस्तु पातालं
सहपत्नयः ॥ २२ ॥ सुमालिनं समासाद्य राक्षसं रघुसत्तम ॥ स्थिताः प्रख्यातवीर्यास्ते वंशे सालकटं-
कट ॥ २३ ॥ ये त्वया निहृतास्ते तु पौलस्त्या नाम राक्षसाः ॥ सुमाली माल्यवान्माली ये च तेषां
पुरःसराः ॥ सर्व एते महाभागा रावणाद्वलवत्तराः ॥ २४ ॥ नचान्यो राक्षसान्हंता सुरारिन्देवकंट-
कान् ॥ ऋते नारायणं देवं शंखचक्रगदाधरम् ॥ २५ ॥ भवान्नारायणो देवश्चतुर्बाहुः सनातनः ॥
राक्षसान्हंतुमुत्पन्नो ह्यजय्यः प्रभुरव्ययः ॥ २६ ॥ नष्टधर्मव्यवस्थानां कालेकाले प्रजाकरः ॥ इत्यष्टौ
दस्युवधे शरणागतवत्सलः ॥ २७ ॥ एषा मया तव नराधिप राक्षसानामुत्पत्तिश्च कथिता सकला यथा-
वत् ॥ भूयो निबोध रघुसत्तम रावणस्य जन्म प्रभावमतुलं ससुनस्य सर्वम् ॥ २८ ॥ चिरात्सुमाली

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ९. * (१३२८)

व्यचारद्रसातलं स राक्षसो विष्णुभयादितस्तदा ॥ पुत्रैश्च पौत्रैश्च समन्वितो बली ततस्तु लंकामवसद्वने-
श्वरः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥
कन्याचित्त्वथ कालस्य सुमाली नाम राक्षसः ॥ रसातलान्मर्त्यलोके सर्वं वै विचचार ह ॥ १ ॥ नील-
जीमूतसंकाशस्तप्तकांचनकुंडलः ॥ कन्यां दुहितरं गृह्य विना पद्ममिव श्रियम् ॥ २ ॥ राक्षसेन्द्रः स तु
तदा विचरन् नै महीतले ॥ तदापश्यत्स गच्छंतं पुष्पकेण धनेश्वरम् ॥ ३ ॥ गच्छंतं पितरं द्रष्टुं पुलस्त्य-
तनयं विभुम् ॥ तं दृष्ट्वाभरसंकाशं गच्छंतं पावकोपमम् ॥ ४ ॥ रसातलं प्रविष्टः सन्मर्त्यलोकात्स-
विस्मयः ॥ इत्येवं चिंतयामास राक्षसानां महामतिः ॥ ५ ॥ किं कृत्वा श्रेय इत्येवं वर्धेमहि कथं
वयम् ॥ नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकांचनकुंडलः ॥ ६ ॥ राक्षसेन्द्रः स तु तदार्चितयत्सुमहामतिः ॥ अथा-
ब्रवीत्सुतां रक्षः कैकसीं नाम नामतः ॥ ७ ॥ पुत्रिप्रदानकालोऽयं यौवनं व्यतिवर्तते ॥ प्रत्याख्यानाच्च
भीतैस्त्वं न वरैः परिगृह्यसे ॥ ८ ॥ त्वत्कृते च वयं सर्वे यंत्रिता धर्मेबुद्धयः ॥ त्वं हि सर्वगुणोपेता
श्रीः साक्षादिव पुत्रिके ॥ ९ ॥ कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकांक्षिणम् ॥ न ज्ञायते च कः
कन्यां वरयेदिति कन्यके ॥ १० ॥ मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव च दीयते ॥ कुलत्रयं सदा कन्या
संज्ञेये स्थाप्य तिष्ठति ॥ ११ ॥ सा त्वं मुनिवरं श्रेष्ठं प्रजापतिकुलोद्भवम् ॥ भज विश्रवसं पुत्रि पौलस्त्यं
वरय स्वयम् ॥ १२ ॥ ईदृशास्ते भविष्यंति पुत्राः पुत्रि न संशयः ॥ तेजसा भास्करसमो यादशोऽ-
यं धनेश्वरः ॥ १३ ॥ सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कन्यका पितृगौरवात् ॥ तत्र गत्वा च सा तस्थौ
विश्रवा यत्र तप्यते ॥ १४ ॥ एतस्मिन्व्रतरे राम पुलस्त्यतनयोऽद्विजः ॥ अग्निहोत्रमुपातिष्ठतुर्थं इव

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः ९. *

(१३२९)

पावकः ॥ १५ ॥ अविचिंत्य तु तां वेलां दारुणां पितृगौरवान् ॥ उपसृत्याग्रतस्तस्य चरणाधो-
मुखी स्थिता ॥ १६ ॥ विखिबंती मुहुर्ममिंगुष्टाश्रेण भाभिनी ॥ स तु तां वक्ष्य्य सुश्रोणीं
पूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ १७ ॥ अन्नवीत्यपरमोदारो दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ भद्रे कस्यासि दुहिता कुतो
वा त्वमिहागता ॥ किं कार्यं कस्य वा हेतोस्तत्त्वतो ब्रूहि शोभने ॥ १८ ॥ एवमुक्ता तु सा कन्या कृता-
जलिस्थान्जवीत् ॥ आत्मप्रभावेण मुने ज्ञातुमर्हसि मे मतम् ॥ १९ ॥ किं तु मां विद्धि ब्रह्मर्षे शास-
नात्पितुरागताम् ॥ कैकसी नाम नाम्नाहं शेषं त्वं ज्ञातुमर्हसि ॥ २० ॥ स तु गत्वा मुनिर्घ्यानं
वाक्यमेतदुवाच ह ॥ विज्ञातं ते मया भद्रे कारणं यन्मनोगतम् ॥ २१ ॥ सुताभिलाषो मत्तस्ते मत्त-
मातंगगामिनि ॥ दारुणायां तु वेलायां यस्मात्त्वं मामुपस्थिता ॥ २२ ॥ शृणु तस्मात्सुतान्भद्रे
यादृशाञ्जनयिष्यसि ॥ दारुणान्दारुणाकारान्दारुणाभिजनप्रियान् ॥ २३ ॥ प्रसविष्यसि सुश्रोणि राक्ष-
सान्कूकर्मणः ॥ सा तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वचः ॥ २४ ॥ भगवन्नादृशाप्युत्रांस्त्वतोऽहं
ब्रह्मवादिनः ॥ नेच्छामि सुदुराचारान्प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २५ ॥ कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्रवा मुनि-
पुंगवः ॥ उवाच कैकसी भूयः पूर्णदुरिव रोहिणीम् ॥ २६ ॥ पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभा-
नने ॥ मम वंशानुरूपः स धर्मात्मा च न संशयः ॥ २७ ॥ एवमुक्ता तु सा कन्या राम कालेन
केनचित् ॥ जनयामास बीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम् ॥ २८ ॥ दशग्रीवं महादंष्ट्रं नीलांजनचयो-
पमम् ॥ ताम्रोष्ठं विंशतिमुजं महास्यं दीप्तमूर्ध्वजम् ॥ २९ ॥ तस्मिं जाते ततस्तस्मिन्सञ्जालकवलाः
शिवाः ॥ कन्यादाश्चापसव्यानि मण्डलानि प्रचक्रमुः ॥ ३० ॥ वर्षं रुधिरं देवो मेघाश्च खरनिःस्वनाः ॥ प्रबभौ

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ९. *

(१३३०)

नैव सूर्यो वै महोल्काश्चापतन्मुनि ॥ ३१ ॥ चक्रं जगती चैव ववुर्वाताः सुदारुणाः ॥ अक्षोभ्य
क्षुभितश्चैव समुद्रः सरितांपतिः ॥ ३२ ॥ अथ नामाकरोत्तस्य पितामहसमः पिता ॥ दशग्रीवः
प्रसूतोऽयं दशग्रीवो भविष्यति ॥ ३३ ॥ तस्य त्वनंतरं जातः कुंभकर्णो महाबलः ॥ प्रमाणादस्थ
विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते ॥ ३४ ॥ ततः शूर्पणखा नाम संजज्ञे विष्णुतनना ॥ विभीषणश्च धर्मात्मा
कैकस्याः पश्चिमः सुतः ॥ ३५ ॥ तस्मिं जाते महासत्त्वे पुष्पवर्षे पपात ह ॥ नभःस्थानं दुन्दुभयो
देवानां प्राणदं तथा ॥ वाक्यं चैवांतरिक्षं च साधुसाधिवति तत्तदा ॥ ३६ ॥ तौ तु तत्र महारण्ये
ववृधाते महौजसौ ॥ कुंभकर्णदशग्रीवौ लोकोद्वेगकरी तदा ॥ ३७ ॥ कुंभकर्णः प्रमत्तस्तु महर्षी-
न्धर्मवृत्सलान् ॥ त्रैलोक्यं नित्यसंतुष्टां भक्षयिन्विचार ह ॥ ३८ ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं
धर्मव्यवस्थितः ॥ स्वाध्यायनियताहार उवास विजितेंद्रियः ॥ ३९ ॥ अथ दैश्रवणो देवस्तत्र कालेन
केनचित् ॥ आगतः पितरं द्रष्टुं पुष्पकेण धनेश्वरः ॥ ४० ॥ तं दृष्ट्वा कैकसी तत्र ज्वलंतमिव तेजसा ॥
आगम्य राक्षसी तत्र दशग्रीवमुवाच ह ॥ ४१ ॥ पुत्र वैश्रवणं पश्य भ्रातरं तेजसावृतम् ॥ भ्रातृभावे
समे चापि पश्यात्मानं त्वमीदृशम् ॥ ४२ ॥ दशग्रीव तथा यत्नं कुरुष्वामितविक्रम ॥ यथा त्वमपि
मे पुत्र भवैश्रवणोपमः ॥ ४३ ॥ मातुस्तद्वचन श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ अमर्षमनुलं लेभे प्रतिज्ञां
चाकरोत्तदा ॥ ४४ ॥ सत्यं ते प्रतिजानामि भ्रातृतुल्योऽधिकोऽपि वा ॥ भविष्याम्योजसा चैव संतापं
त्यज हृद्रतम् ॥ ४५ ॥ ततः क्रोधेन तेनैव दशग्रीवः सहानुजः ॥ चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म तपसे धृत-
मानसः ॥ ४६ ॥ प्राप्स्यामि तपसा काममिति कृत्वाऽव्यवस्य ॥ आगच्छदात्मसिद्धयर्थं गोकर्ण-

स्याश्रमं शुभम् ॥ ४७ ॥ स राक्षसस्तत्र सहानुजस्तदा तपश्चचारतुलमुग्रविक्रमः ॥ अतोषयच्चापि
 पितामहं विभुं ददौ स तुष्टश्च वराञ्जयावहान् ॥ ४८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च०
 सा० उत्तरकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ अथाब्रवीन्मुनिं रामः कथं ते भ्रातरो वने ॥ कीदृशं तु तदा
 ब्रह्मस्तपस्तेषुर्महाबलाः ॥ १ ॥ अगस्त्यस्त्वब्रवीत्तत्र रामं सुप्रीतमानसम् ॥ तांस्तान्धर्मेर्विधींस्तत्र
 भ्रातरस्ते समाविशन् ॥ २ ॥ कुम्भकर्णस्ततो यत्तो नित्यं धर्मपथे स्थितः ॥ तताप ग्रीष्मकाले तु
 पंचाग्नीन्परितः स्थितः ॥ ३ ॥ मेघांबुसिक्तो वर्षासु वीरासनमसेवत ॥ नित्यं च शिशिरे काले जल-
 मध्यग्रातिश्रयः ॥ ४ ॥ एवं वर्षसहस्राणि दश तस्यापचक्रमुः ॥ धर्मे प्रयतमानस्य सत्पथे निष्ठितस्य
 च ॥ ५ ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मपरः शुचिः ॥ पंचवर्षसहस्राणि पादेनैकेन तस्थिवान् ॥ ६ ॥
 समाप्ते नियमे तस्य नन्तुश्चाप्सरोगणाः ॥ पपात पुष्पवर्षं च तुष्टुवुश्चापि देवताः ॥ ७ ॥ पंचवर्ष-
 सहस्राणि सूर्यं चैवान्ववर्तत ॥ तस्यौ चोर्ध्वशिरो बाहुः स्वाध्याये धृतमानसः ॥ ८ ॥ एवं विभी-
 षणास्यापि स्वर्गस्थस्येव नंदने ॥ दशवर्षसहस्राणि गतानि नियतात्मनः ॥ ९ ॥ दशवर्षसहस्रं तु
 निराहारो दशाननः ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्चाग्नौ जुहाव सः ॥ १० ॥ एवं वर्षसहस्राणि नव
 तस्यातिचक्रमुः ॥ शिरांश्चिं नव चाप्यस्य प्राविष्टानि हुताशनम् ॥ ११ ॥ अथ वर्षसहस्रे तु दशमे दशमं शिरः ॥
 छेत्तुकामे दत्तं प्रीये प्राप्तस्तत्र पितामहः ॥ १२ ॥ पितामहस्तु सुप्रीतः सार्धं देवैरुपद्रुतः ॥ तव तावद्दशग्रीव
 प्रीतोऽस्मीत्यभ्यभाषत ॥ १३ ॥ शीघ्रं वरय धर्मज्ञ वरो यस्तेऽभिकांक्षितः ॥ कं ते कामं करोम्यद्य
 न वृथा ते परिश्रमः ॥ १४ ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवः प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ प्रणम्य शिरसा देवं हर्षेणद्रव्या

गिरा ॥ १५ ॥ भगवन्प्राणिनां नित्यं नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ नास्ति मृत्युसमः शत्रुमरत्वमहं वृणे ॥ १६ ॥
 एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दशग्रीवमुवाच ह ॥ नास्ति सर्वाभारत्वं ते वरमन्यं वृणीष्व म ॥ १७ ॥ एवमुक्ते तदा
 राम ब्रह्मणा लोककर्तृणा ॥ दशग्रीव उवाचदं कृताञ्जलिस्थायप्रतः ॥ १८ ॥ सुपर्णनागयक्षाणां दैत्यदान-
 नवरक्षसाम् ॥ अवध्योऽहं प्रजाध्यक्ष देवतानां च शश्वत ॥ १९ ॥ नहि चिंता ममान्येषु प्राणिष्वभर-
 णं पूजित ॥ वृणुभूता हि ते मन्ये प्राणिनो मानुषादयः ॥ २० ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दशग्रीवेण रक्षसा
 उवाच वचनं देवः सह देवैः पितामहः ॥ २१ ॥ भविष्यत्येवमेतत्ते वचो राक्षसपुंगव ॥ एवमुक्त्वा
 तु तं राम दशग्रीवं पितामहः ॥ २२ ॥ शृणु चापि वरो भूयः प्रतिस्येह शुभो मम ॥ हुतानि यानि
 शीर्षाणि पूर्वमग्नौ त्वयानव ॥ २३ ॥ पुनस्तानि भविष्यंति तथैव तव राक्षस ॥ वितरामीह ते सौम्य
 वरं चान्यं दुरासदम् ॥ २४ ॥ छंदस्तत्र रूपं च मनसा यद्यथेच्छितम् ॥ (भविष्यति न संदेहो
 मद्वरात्तव राक्षस ॥) एवं पितामहोक्ते च दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ २५ ॥ अग्नौ हुतानि शीर्षाणि
 पुनस्तान्युत्थितानि वै ॥ एवमुक्त्वा तु तं राम दशग्रीवं पितामहः ॥ २६ ॥ विभीषणमथोवाच
 वाक्यं लोकपितामहः ॥ विभीषण त्वया वत्स धर्मसंहितबुद्धिना ॥ २७ ॥ परितुष्टोऽस्मि धर्मात्मा-
 न्वरं वरय सुव्रत ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा वचनं ग्राह सांजलिः ॥ २८ ॥ व्रतः सर्वगुणैर्नित्यं चंद्रमा
 रश्मिभिर्यथा ॥ भगवन्कृतकृत्योऽहं यन्मे लोकगुरुः स्वयम् ॥ २९ ॥ प्रीतेन यदि दातव्यो वरो
 मे शृणु सुव्रत ॥ परमाणुद्वतस्यापि धर्मे मम मतिर्भवेत् ॥ ३० ॥ अशिक्षितं च ब्रह्मास्त्रं भगवन्प्र-
 तिभातु मे ॥ याया मे जायते बुद्धिर्येषुष्वाश्रमेषु च ॥ ३१ ॥ सासा भवतु धर्मिष्ठा तंतं धर्मं च

पालये ॥ एष मे परमोदार वरः परमको मतः ॥ ३२ ॥ नहि धर्माभिरक्तानां लोके किंचन दुर्लभम् ॥ पुनः प्रजापतिः प्रीतो विभीषणमुवाच ह ॥ ३३ ॥ धर्मिष्ठ त्वं यथा व्रतस तथा चैतद्भविष्यति ॥ यस्माद्राक्षस्योनौ ते जातस्याभित्रनाशन ॥ ३४ ॥ नाधर्मं जायते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ॥ इत्युक्त्वा कुंभकर्णाय वरं दातुमवस्थितम् ॥ ३५ ॥ प्रजापतिं सुराः सर्वे वाक्यं प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ॥ न तावत्कुंभकर्णाय प्रदातव्यो वरस्त्वया ॥ ३६ ॥ जानीषे हि यथा लोकांश्चासयत्येष दुर्मतिः ॥ नन्दनेऽप्सरसः सप्त मेघेद्रानुचरा दश ॥ ३७ ॥ अनेन भाक्षिता ब्रह्मन्तृपयो मानुपास्तथा ॥ अलब्धवर-पूर्णेन यत्कृतं राक्षसेन तु ॥ ३८ ॥ यद्येष वरलब्धः स्याद्भक्षयेद्भुवनत्रयम् ॥ वरव्याजेन मोहोऽस्मै दीयतामभितप्रभ ॥ ३९ ॥ लोकानां स्वस्ति चैवं स्याद्भवेदस्य च संमतिः ॥ एवमुक्तः सुरैर्ब्रह्माचि-तयत्पद्मासंभवः ॥ ४० ॥ चित्ताञ्चोपतस्थेऽस्य पार्श्वे देवी सरस्वती ॥ प्राञ्जलिः सा तु पार्श्वस्था प्राह वाक्यं सरस्वती ॥ ४१ ॥ इयमस्यागता देव किं कार्यं करवाण्यहम् ॥ प्रजापतिस्तु तां प्राप्तां प्राह वाक्यं सरस्वतीम् ॥ ४२ ॥ वाणि त्वं राक्षसेद्रस्य भव वारदेवतेप्सिता ॥ तथेत्युक्त्वा प्रविष्टा सा प्रजापतिरथाब्रवीत् ॥ ४३ ॥ कुंभकर्णं महाबाहो वरं वरय यो मतः ॥ कुंभकर्णस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् ॥ ४४ ॥ स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ममोप्सितम् ॥ एवमस्त्विति तं चोक्त्वा प्रायाद्रह्या सुरैः समम् ॥ ४५ ॥ देवी सरस्वती चैव राक्षसं तं जहौ पुनः ॥ ब्रह्मणा सह देवेषु गतेषु च नभःस्थलम् ॥ ४६ ॥ विमुक्तोऽसौ सरस्वत्या स्वां संज्ञां च ततो गतः ॥ कुंभकर्णस्तु दुष्टत्मा चित्तयामास दुःखितः ॥ ४७ ॥ ईदृशं किमिदं वाक्यं ममाद्य वदनाच्छ्रुतम् ॥ अहं व्यामोहितो देवै-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः १९. * (१३३४)

रिति मन्ये तदगतैः ॥ ४८ ॥ एवं लब्धवराः सर्वे आतरो दीपतेजसः ॥ श्लेष्मातकवन्तं गत्वा तत्र
ते न्यवसन्मुखम् ॥ ४९ ॥ इयार्थे श्रीमद्रा० वा० आ० व० सा० उत्तरकांडे दशमः सर्गः ॥ १० ॥
सुमाली वरलब्धांस्तु ज्ञात्वा चैतान्निशाचरान् ॥ उदतिष्ठद्भयं त्यक्त्वा सानुगः स रसातलात् ॥ १ ॥
मारिचश्च ग्रहस्तश्च विरूपाक्षो महोदरः ॥ उदतिष्ठन्सुखं रब्धाः सुचिवास्तस्य रक्षसः ॥ २ ॥ सुमाली
सचिवैः सार्धं वृतो राक्षसपुंगवैः ॥ अभिगम्य दशग्रीवं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ दिष्टया ते वत्स संग्रा-
प्तश्चित्तोऽयं मनोरथः ॥ यस्त्वं त्रिभुवनश्रेष्ठाल्लब्धवान्वरमुत्तमम् ॥ ४ ॥ यद्वृत्ते च वयं लंकां त्यक्त्वा
याता रसातलम् ॥ तद्व्रतं नो महाबाहो महद्विष्णुकृतं भयम् ॥ ५ ॥ असकृत्तद्भयाद्भ्रातः परित्यज्य
स्वमालयम् ॥ विद्रुताः सहिताः सर्वे प्रविष्टाः स्म रसातलम् ॥ ६ ॥ अस्मदीया च लंकेयं नगरी
राक्षसोषिता ॥ निवेशिता तव भ्रात्रा घनाध्यक्षेण धीमता ॥ ७ ॥ यदि नामात्र शक्यं स्यात्साम्ना
दानेन वानघ ॥ तरसा वा महाबाहो प्रत्यानेतुं कृतं भवेत् ॥ ८ ॥ त्वं च लंकेश्वरस्तात भविष्यसि
न संशयः ॥ त्वया राक्षसवंशोऽयं निमग्नोऽपि समुद्रतः ॥ ९ ॥ सर्वेषां नः प्रमुञ्चैव भविष्यसि महा-
बल ॥ अथाब्रवीदशग्रीवो मातामहमुपस्थितम् ॥ १० ॥ वित्तेशो गुरुरस्माकं नाहंसे वक्तुमीदृशम् ॥
साम्ना हि राक्षसंद्रेण प्रत्याख्यातो गरीयसा ॥ ११ ॥ किंचिन्नाह तदा रक्षो ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षितम् ॥
कस्यचित्त्वथ कालस्य वसंतं रावणं ततः ॥ १२ ॥ ग्रहस्तः प्रश्रितं वाक्यमिदमाह स रावणम् ॥
दशग्रीव महाबाहो नाहंसे वक्तुमीदृशम् ॥ १३ ॥ सौभ्रात्रं नास्ति शूराणां शृणु चेदं वचो मम ॥
अदितिश्च दितिश्चैव भगिन्यौ सहिते हिते ॥ १४ ॥ भार्ये परमरूपिण्यौ कश्यपस्य प्रजापतेः ॥ आदि-

तिर्जनयामास देवांस्त्रिमुबनेश्वरान् ॥ १५ ॥ दितित्वजनयैत्यान्कश्यपस्यात्मसंभवान् ॥ दैत्यानां
 किल धर्मज्ञ पुरेयं सवनार्णवा ॥ १६ ॥ सपर्वता महीवीर तेऽभवन्प्रभविष्णवः ॥ निहत्य तांस्तु समरे
 विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १७ ॥ देवानां वशमानतिं त्रैलोक्यमिदमव्ययम् ॥ नैतदेको भवानेव करि-
 व्यति विपर्ययम् ॥ १८ ॥ सुरासुरैराचरितं तत्कुरुष्व वचो मम ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रहृष्टेनोत्तरात्म-
 ना ॥ १९ ॥ चिंतयित्वा मुहूर्तं वै बाढमित्येव सोऽब्रवीत् ॥ स तु तेनैव हर्षेण तस्मिन्नहनि वीर्यवान्
 ॥ २० ॥ वनं गतो दशग्रीवः सह तैः क्षणदाचरैः ॥ त्रिकूटस्थः स तु तदा दशग्रीवो निशाचरः ॥ २१ ॥
 प्रेषयामास दौत्येन प्रहस्तं वाक्यकोविदः ॥ प्रहस्त शीघ्रं गच्छ त्वं ब्रूहि नैर्ऋतपुंगव ॥ २२ ॥ वचसा
 मम वित्तेशं सामपूर्वमिदं वचः ॥ इयं लंकापुरी राजन्नाक्षसानां महत्समानाम् ॥ २३ ॥ त्वया निवेशिता
 सौम्य नैतद्युक्तं तवानघ ॥ तद्भवान्यदि नो ह्यद्य दद्यादतुल्यविक्रम ॥ २४ ॥ कृतो भवेन्मम प्रीतिर्धर्मश्चै-
 वानुपालितः ॥ स तु गत्वा पुरीं लंकां धनदेन सुरक्षिताम् ॥ २५ ॥ अब्रवीत्परमोदारं वित्तपालमिदं
 वचः ॥ प्रेषितोऽहं तव भ्रात्रा दशग्रीवेण सुव्रत ॥ २६ ॥ त्वत्समीपं महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वर ॥ वचनं
 मम वित्तेश यद्वर्षीति दशाननः ॥ २७ ॥ इयं किल पुरी रम्या सुमालिप्रसूतैः पुरा ॥ मुक्तपूर्वा विशा-
 लाक्ष राक्षसैर्भीमविक्रमैः ॥ २८ ॥ तेन विज्ञाप्यते सोऽयं सांप्रतं विश्रवात्मज ॥ तदेवा दीयतां ताव
 याचतस्तस्य सामतः ॥ २९ ॥ प्रहस्तादपि संश्रुत्य देवो वैश्रवणो वचः ॥ प्रश्रुत्वाच प्रहस्तं
 तं वाक्यं वाक्यविदां वरः ॥ ३० ॥ दत्ता ममैयं पित्रा तु लंका शून्या निशाचरैः ॥ निवेशिता च
 मे रक्षो दानमानादिभिर्गुणैः ॥ ३१ ॥ ब्रूहि गच्छ दशग्रीवं पुरीं राज्यं च यन्मम ॥ तवाप्येतन्महा-

बाहो मुंक्ष्व राज्यमकंटकम् ॥ ३२ ॥ अविभक्तं त्वया सार्धं राज्यं यच्चापि मे वसु ॥ एवमुक्त्वा धना-
 द्यध्वो जगाम पितुरितकम् ॥ ३३ ॥ अभिवाद्य गुरुं ग्राह्य रावणस्य तदीप्सितम् ॥ एष तात दशग्रीवो
 दत्तं प्रेषितवानमम ॥ ३४ ॥ दीयतां नगरी लंका पूर्वं रक्षोगणोषिता ॥ मयात्र यदनुष्ठेयं तन्मसाचक्ष्व
 सुब्रत ॥ ३५ ॥ ब्रह्मर्षिस्त्वेवमुक्तोऽसौ विश्रवा मुनिपुंगवः ॥ ग्रांजलिं धनदं ग्राह्यं पुत्र वचो मम ॥ ३६ ॥
 दशग्रीवो महाबाहुरुक्तवान्मम सन्निधौ ॥ मया निर्भस्तिवश्चासीद्बहुशोक्तः सुदुर्मतिः ॥ ३७ ॥ स क्रोधेन
 मया चोक्तो ध्वंससे च पुनः पुनः ॥ श्रेयोऽभियुक्तं घर्म्यं च शृणु पुत्र वचो मम ॥ ३८ ॥ वरप्रदान-
 संभूढो मान्यामान्यं सुदुर्मतिः ॥ न वेत्ति मम शापाच्च प्रकृतिं दारुणां गतः ॥ ३९ ॥ तस्माद्गच्छ महान-
 बाहो कैलासं घरणीधरम् ॥ निवेशय निवासायै त्यक्त्वा लंकां सहायुगः ॥ ४० ॥ तत्र मंदाकिनी रम्या
 नदीनामुत्तमा नदी ॥ कांचनैः सूर्यसंकाशैः पंकजैः संवृतोदका ॥ ४१ ॥ कुसुदैरुत्पलैश्चैव अन्यैश्चैव
 सुगंधिभिः ॥ तत्र देवाः सगंधर्वाः साप्सरोरगाकिन्नराः ॥ ४२ ॥ विहारशीलाः सततं रमंते सर्वदाश्रिताः ॥
 नहि क्षमं तवानेन वैरं धनद रक्षसा ॥ जानीषे हि यथानेन लब्धः परमको वरः ॥ ४३ ॥ एवमुक्तो
 गृहीत्वा तु तद्वचः पितृगौरवात् ॥ सदारपुत्रः सामात्यः सबाहनधनो गतः ॥ ४४ ॥ प्रहस्तोऽथ दश-
 ग्रीवं गत्वा वचनमब्रवीन् ॥ प्रहृष्टात्मा महात्मानं सहाभात्यं सहयुजम् ॥ ४५ ॥ शून्या सा नगरी
 लंका त्यक्त्यैनां धनदो गतः ॥ प्रविश्यतां सहास्माभिः स्वधर्मं तत्र पालय ॥ ४६ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः
 प्रहस्तेन महाबलः ॥ विवेश नगरं लंकां भ्रातृभिः सबलानुगैः ॥ ४७ ॥ धनदेन परित्यक्तां सुविभक्त-
 महापथाम् ॥ आरुराह स देवारिः स्वर्गं देवाधिपो यथा ॥ ४८ ॥ स चाभिषिक्तः क्षणदाचरस्तदा निवे-

शयामास पुरी दशाननः ॥ निकामपूर्णां च बभूव सा पुरी निशाचरैर्नलिबलाहकोपमैः ॥ ४९ ॥ धने-
 श्वरस्त्वथ पितृवाक्यगौरवान्न्यवेश्यच्छशिविमले गिरौ पुरीम् ॥ स्त्रलंकृतेर्भवनवरैर्विभूषितां पुरंदरः
 स्वरिव यथामरावतीम् ॥ ५० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकाण्डे
 एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ राक्षसेन्द्रोऽभिषिक्तस्तु भ्रातृभिः सहितस्तदा ॥ ततः प्रदानं राक्षस्या भ-
 गिन्याः समर्चितयत् ॥ १ ॥ ददौ तां कालकद्राय दानवेद्राय राक्षसीम् ॥ स्वस्त्रां शूर्पणखां
 नाम विद्युज्जिह्वाय राक्षसः ॥ २ ॥ अथ दत्त्वा स्वयं रक्षो मृगयामदत्ते स्म तत् ॥ तत्रापश्यत्ततो राम
 मयं नाम दितेः सुतम् ॥ ३ ॥ कन्यासहायं तं दृष्ट्वा दशग्रीवो निशाचरः ॥ अपृच्छत्को भवानेको निर्मे-
 नुष्यमृगे वने ॥ ४ ॥ अनया मृगशाबाक्ष्या किमर्थं सह तिष्ठसि ॥ मयस्तदाब्रवीद्राम पृच्छंतं तं निशाचरम्
 ॥ ५ ॥ श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये यथावृत्तिभिदं तव ॥ हेमा नामाप्सरस्तत्र श्रुतपूर्वा यदि त्वया ॥ ६ ॥ दैवतै-
 र्मम सा दत्ता पौलोमीव शतक्रतोः ॥ तस्यां सक्तमना ह्यासं दशवर्षशतान्यहम् ॥ ७ ॥ सा च दैवतकार्येण त्रयो-
 दश समा गताः ॥ वर्षं चतुर्दशं चैव ततो हेममयं पुरम् ॥ ८ ॥ वञ्चयैदूर्यचित्रं च मायया निर्मितं मया ॥ तत्राहम-
 वसं दीनस्तया हीनः सुदुःखितः ॥ ९ ॥ तस्मात्पुनराहुहि तं गृहीत्वा वनमागतः ॥ इयं ममात्मजा राज्ञे-
 स्तस्याः कुक्षौ विवर्धिता ॥ १० ॥ भर्तारमनया सार्धमस्याः प्राप्नोऽस्मि मार्गितुम् ॥ कन्यापितृत्वं
 दुःखं हि सर्वेषां मानकांक्षिणाम् ॥ ११ ॥ कन्या हि द्वे कुले नित्यं संशये स्थाप्य तिष्ठति ॥ पुत्रद्वयं
 ममाव्यस्यां भार्यायां संबभूव ह ॥ १२ ॥ मायावो प्रथमस्तात दुन्दुभिस्तदूनतरः ॥ एवं ते सर्वमाख्यातं
 याथातथ्येन पृच्छतः ॥ १३ ॥ त्वामिदानीं कथं तात जानीयां को भवानिति ॥ एवमुक्तं तु तद्रक्षो

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः १२. * (१३३८)

विनीतिमदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ अहं पौलस्त्यतनयो दशग्रीवश्च नामतः ॥ मुनेर्विश्रवसो यस्तु तृतीयो ब्रह्म-
णोऽभवत् ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तदा राम राक्षसेन्द्रेण दानवः ॥ महर्षेस्तनयं ज्ञात्वा मयो दानवपुंगवः
॥ १६ ॥ दातुं दुहितरं तस्मै रोचयामास तत्र वै ॥ करेण तु करं तस्या ग्राहयित्वा मयस्तदा ॥ १७ ॥
प्रहसन्ग्राह दैत्येदो राक्षसेन्द्रमिदं वचः ॥ इयं ममात्मजा राजन्हेमयाप्सरसा धृता ॥ १८ ॥ कन्या मंदो-
दरी नाम पत्न्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ बाढमित्येव ते राम दशग्रीवोऽभ्यभाषत ॥ १९ ॥ प्रज्वाल्य तत्र
चैवाग्निमकरोत्पाणिसंग्रहम् ॥ स हि तस्य मयो राम शापाभिज्ञस्तपोधनात् ॥ २० ॥ विदित्वा तेन सा
दत्ता तस्य पैतामहं कुलम् ॥ अमोघां तस्य शक्तिं च प्रददौ परमाद्भुताम् ॥ २१ ॥ परेण तपसा लब्धां
जनिवौल्लक्ष्मणं यया ॥ एवं स कृत्वा दारान्वै लंकाया ईश्वरः प्रभुः ॥ २२ ॥ गत्वा तु नगरीं भार्ये
भ्रातृभ्यां समुपाहरत् ॥ वैरोचनस्य दौहित्रीं वज्रज्वालेति नामतः ॥ २३ ॥ तां भार्यां कुम्भकर्णस्य
रावणः समकल्पयत् ॥ गंधर्वराजस्य सुतां शैलपस्य महात्मनः ॥ २४ ॥ सरमां नाम धर्मज्ञां लेभे भार्या
विभीषणः । तीरे तु सरसो वै तु संजज्ञे मानसस्य हि ॥ २५ ॥ सरस्तदा मानसं तु वधूधे जलदागमे ॥ मात्रा
तु तस्याः कन्यायाः स्नेहेनाक्रंदितं वचः ॥ २६ ॥ सरोमावधेत्युक्तं ततः सा सरमाऽभवत् ॥ एवं ते कृतदारा
वै रेमिरे तत्र राक्षसाः ॥ २७ ॥ स्वांस्वां भार्यामुपादाय गंधर्वा इव नंदने ॥ ततो मंदोदरी पुत्रं मेघ-
नादमजीजनत् ॥ २८ ॥ स एष इन्द्रजिन्नाम युष्माभिरभिधीयते ॥ जातमात्रेण हि पुरा तेन रावण-
सुनुना ॥ २९ ॥ रुदता सुमहान्युक्तो नादो जलधरोपमः ॥ जडिकृता च सा लंका तस्य नादेन रावव
॥ ३० ॥ पिता तस्याकरोन्नाम मेघनाद इति स्वयम् ॥ सोऽवधत् तदा राम रावणान्तःपुरे शुभे ॥ ३१ ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः १३. *

(१३३९)

रक्ष्यमाणो वरस्त्रीभिश्छन्नः काष्ठैरिवानलः ॥ मातापित्रोर्महादुर्घं जनयन्नावणात्मजः ॥ ३२ ॥ इत्यावै
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ अथ लोकेश्वरो-
त्सृष्टा तत्र कालेन केनचित् ॥ निद्रा समभवत्तीव्रा कुंभकर्णस्य रूपिणी ॥ १ ॥ ततो भ्रातरमासीनं
कुंभकर्णोऽब्रवीद्वचः ॥ निद्रा मां बाधते राजन्कारयस्व ममालयम् ॥ २ ॥ विनियुक्तास्ततो राज्ञा शिल्पि-
नो विश्वकर्मवत् ॥ विस्तीर्णं योजनं स्निग्धं ततो द्विगुणमायतम् ॥ ३ ॥ दर्शनीयं निराबाधं कुंभकर्णस्य
चक्रिरे ॥ स्फाटिकैः कांचनैश्चित्रैः स्तंभैः सर्वत्र शोभितम् ॥ ४ ॥ वैदूर्यकृतसोपानं किंकिणिजालकं
तथा ॥ दांततोरणविन्यस्तं वज्रस्फटिकेवेदिकम् ॥ ५ ॥ मनोहरं सर्वसुखं कारयामास राक्षसः ॥
सर्वत्र सुखदं नित्यं भेरोः पुण्यां गुह्यामिव ॥ ६ ॥ तत्र निद्रां समाविष्टः कुंभकर्णो महाबलः ॥ बहून्य-
बरसहस्राणि शयानो न च बुध्यते ॥ ७ ॥ निद्राभिभूते तु तदा कुंभकर्णे दशाननः ॥ देवर्षियक्षगंध-
बान्संजप्ते हि निरंकुशः ॥ ८ ॥ उद्यानानि विचित्राणि नंदनादीनि यानि च ॥ तानि गत्वा सुसंकुद्धो भिन-
त्ति स्म दशाननः ॥ ९ ॥ नदीं गज इव क्रीडन्वृक्षान्वायुरिव क्षिपन् ॥ नगान्वज्र इवात्सृष्टो विध्वं-
सयति राक्षसः ॥ १० ॥ यथावृत्तं तु विज्ञाय दशग्रीवं धनेश्वरः ॥ कुलानुरूपं धर्मज्ञो वृत्तं संस्मृत्य
चात्मनः ॥ ११ ॥ सौभ्रात्रदर्शनार्थं तु दूतं वैश्रवणस्तदा ॥ लंकां संप्रेषयामास दशग्रीवस्य वै हितम्
॥ १२ ॥ स गत्वा नगरीं लंकांमाससाद् विभीषणम् ॥ मानितस्तेन धर्मेण पृष्ठश्चागमनं प्रति ॥ १३ ॥
पृष्ठां च कुशलं राज्ञो ज्ञातानां च विभीषणः ॥ सभायां दर्शयामास तमासीनं दशाननम् ॥ १४ ॥ स
दृष्ट्वा तत्र राजानं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ जयेति वाचा संपूज्य तूष्णीं सममिवर्तते ॥ १५ ॥ स

तत्रोत्तमपर्यङ्के वरास्तरणशोभिते ॥ उपविष्टं दशग्रीवं दूतो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १६ ॥ राजन्यदा-
 मि ते सर्वं भ्राता तव यदब्रवीत् ॥ उभयोः सदृशं वीर वृत्तस्य च कुलस्य च ॥ १७ ॥ साधु
 पर्याप्तमेतावच्छ्रुत्वा रित्संगहः ॥ साधुधर्मं न्यवस्थानं क्रियतां याद्रे शक्यते ॥ १८ ॥ दृष्टं मे नन्दनं भग-
 न्मृष्यो निहताः श्रुताः ॥ देवतानां समुद्योगस्त्वत्तो राजन्मया सुतः ॥ १९ ॥ निराकृतश्च बहुशस्त्वयाहं
 राक्षसाधिप ॥ सापराधोऽपि बालो हि रक्षितव्यः स्वर्गधैः ॥ २० ॥ अहं तु हिमवत्पटं गतो धर्ममुपासितुम् ॥
 रौद्रव्रतं समास्थाय नियतो नियतैर्द्वयः ॥ २१ ॥ तत्र देवो मया दृष्ट उभया सहितः प्रभुः ॥ सव्यं चलु-
 मया दैवात्तत्र देव्यां निपातितम् ॥ २२ ॥ का न्वेषेति महाराज न खल्वन्येन हेतुना ॥ रूपं चानुपमं
 कृत्वा रुद्राणी तत्र तिष्ठति ॥ २३ ॥ देव्या दिव्यप्रभावेण दग्धं सव्यं ममेक्षणम् ॥ रेणुध्वस्तभि-
 व्योतिः पिगलत्वमुपागतम् ॥ २४ ॥ ततोऽहमन्यद्विस्तीर्णं गत्वा तस्य गिरेस्तटम् ॥ तूष्णीं वर्षशता-
 न्यहो समधारं महाव्रतम् ॥ २५ ॥ समाप्ते नियमे तस्मिन्तत्र देवो महेश्वरः ॥ ततः प्रीतेन मनसा
 प्राह वाक्यमिदं प्रभुः ॥ २६ ॥ प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ तपसानेन सुव्रत ॥ मया चैतद्व्रतं चीर्णं त्वया
 चैव घनाधिप ॥ २७ ॥ तृतीयः पुरुषो नास्ति यश्चरेद्व्रतमीदृशम् ॥ व्रतं सुदुष्करं ह्येतन्मर्यादोत्पा-
 दितं पुरा ॥ २८ ॥ तत्सखित्वं मया सौम्य रोचयस्व धनेश्वर ॥ तपसा निजितश्चैव सखा भव ममा-
 नव ॥ २९ ॥ देव्या दग्धं प्रभावेण यच्च सव्यं तवेक्षणम् ॥ पैगल्यं यदुन्वाप्तं हि देव्या रूपनिरी-
 क्षणात् ॥ ३० ॥ एकाक्षिपिगलीत्येव नाम स्थास्यति शाश्वतम् ॥ एवं तेन सखित्वं च प्राप्यानुज्ञां
 च शंकरात् ॥ ३१ ॥ आगतेन मया चैवं श्रुतसे पापनिश्चयः ॥ तदर्धमिष्टसंयोगान्निवर्तं कुलदूष-

णात् ॥ ३२ ॥ चिंत्यते हि वधोपायः सर्षिसंघैः सुरैस्त्वः ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः कोपसंरक्तलोचनः ॥
 ॥ ३३ ॥ हस्तान्दंतांश्च संपिण्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ विज्ञातं ते मया दूत वाक्यं यत्त्वं प्रभाषसे ॥
 ॥ ३४ ॥ नैव त्वमसि नैवासौ भ्रात्रा येनासि चोदितः ॥ हितं नैष समेतद्धि ब्रवीति धनरक्षकः ॥
 ॥ ३५ ॥ महेश्वरसखित्वं तु मूढः श्रावयते किल ॥ नैवदं क्षमणीयं मे यदेतद्भाषितं त्वया ॥ ३६ ॥
 यदेतावन्मया कालं दूतं तस्य तु मर्षितम् ॥ न हंतव्यो गुरुर्व्येष्टो मयायमिति मन्यते ॥ ३७ ॥ तस्य
 त्विदानीं श्रुत्वा मे वाक्यमेषा कृता मतिः ॥ त्रीलोकानपि जेष्यामि बाहुवीर्यमुपाश्रितः ॥ ३८ ॥ एत-
 न्युद्धमेवाहं तस्यैकस्य तु वैकृतं ॥ चतुरो लोकपालांस्तान्नयिष्यामि यमक्षयम् ॥ ३९ ॥ एवमुक्त्वा
 तु लंकेशो दूतं खड्गेन जन्निवान् ॥ ददौ भक्षयितुं ह्यनं राक्षसानां दुरात्मनाम् ॥ ४० ॥ ततः कृतस्व-
 स्तयनो रथमारुह्य रावणः ॥ त्रैलोक्यविजयाकांक्षी ययौ यत्र धनेश्वरः ॥ ४१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
 वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ततः स सचिवैः सार्धं षड्-
 भिर्नित्यबलोद्धतः ॥ महोदरग्रहस्ताभ्यां मारीचशुक्रसारणैः ॥ १ ॥ धूम्राक्षेण च वीरेण नित्यं समर-
 गार्धिना ॥ वृत्तः संप्रययौ श्रीमान्क्रोधालोकान्दहन्निव ॥ २ ॥ पुराणि स नदीः शैलान्वनान्युपवानि
 च ॥ अतिक्रम्य मुहूर्तेन कैलासं गिरिमागमत् ॥ ३ ॥ सन्निविष्टं गिरौ तस्मिन्नाक्षसेंद्रं निशम्य तु ॥
 युद्धंभुं तं कृतोत्साहं दुरात्मानं समन्त्रिणम् ॥ ४ ॥ यक्षा न शकुः संस्थातुं प्रमुखे तस्य रक्षसः ॥
 राज्ञो भ्रातेति विज्ञाय गता यत्र धनेश्वरः ॥ ५ ॥ ते गत्वा सर्वमाचल्युन्मूर्ध्नातुस्तस्य चिकीर्षितम् ॥
 अनुज्ञाता ययुर्हृष्टा युद्धाय धनदेन ते ॥ ६ ॥ ततो बलानां संक्षोभो व्यवर्धत इवोद्बेहः ॥ तस्य

मूर्धतराजस्य शैलं संचालयन्निव ॥ ७ ॥ ततो युद्धं समभवद्यक्षराक्षससंकुलम् ॥ व्यथिताश्चामभवंस्त्र
सचिवा राक्षसस्य ते ॥ ८ ॥ स हृद्वा तादृशं सैन्यं दशग्रीवो निशाचरः ॥ हर्षनादान्बहून्कृत्वा स
क्रीधादभ्यभाषत ॥ ९ ॥ ये तु राक्षसेन्द्रस्य सचिवा घोराविक्रमाः ॥ तेषां सहस्रमेकैको यक्षाणां सम-
वीधयत् ॥ १० ॥ ततो गदाभिर्मुसलैरासिभिः शक्तितोमरैः ॥ हन्यमानो दशग्रीवस्तसैन्यं समगा-
हत ॥ ११ ॥ स निरुद्धासवत्तत्र वध्यमानो दशाननः ॥ वर्षद्विरिव जीमूतैर्घोरारिभिरवरुध्यत ॥ १२ ॥
न चकार व्यथां चैव यक्षशस्त्रैः समाहतः ॥ महीधर इवांभोदैर्घोराशतसमुक्षितः ॥ १३ ॥ स महात्मा
समुद्यम्य कालदंडोपमां गदाम् ॥ प्रविवेश ततः सैन्यं नयन्यक्षान्यमक्षयम् ॥ १४ ॥ सकक्षमिव
विस्तीर्णं शुष्केधनमिवाकुलम् ॥ वातेनाग्निरिवादीप्तो यक्षसैन्यं ददाह तत् ॥ १५ ॥ तैस्तु तत्र सहा-
मात्यैर्महोदरशुकादिभिः ॥ अल्पावशेषास्ते यक्षाः कृता वातैरिवांबुदाः ॥ १६ ॥ केचित्समाहता भग्नाः
पतिताः समरे क्षितौ ॥ ओष्ठांश्च दशनैस्तीक्ष्णैरदशन्कुपिता रणे ॥ १७ ॥ श्रान्ताश्चान्योऽन्यमालिङ्ग्य
भ्रष्टशस्त्रा रणानिरे ॥ सीदंति च तदा यक्षाः कूला इव जलेन ह ॥ १८ ॥ हतानां गच्छतां स्वर्गे
युध्यतामथ धावताम् ॥ प्रेक्षतामृषिसंघानां बभूव न तदांतरम् ॥ १९ ॥ भग्नास्तु तान्समालक्ष्य
यक्षेन्द्रास्तु महाबलान् ॥ घनाध्यक्षो महाबाहुः प्रेषयामास यक्षकान् ॥ २० ॥ एतस्मिन्नंतरे राम
विस्तीर्णबलवाहनः ॥ प्रेषितो न्यपतद्यक्षो नाम्ना संयोधकंदकः ॥ २१ ॥ तेन चक्रेण मारीचो विष्णु-
नेव रणे हतः ॥ पतितो भूतले शैलात्क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २२ ॥ ससंज्ञस्तु मुहूर्तेन स विश्रम्य
निशाचरः ॥ तं यक्षं योधयामास स च भग्नः प्रदुद्रुवे ॥ २३ ॥ ततः कांचनचित्रांगं

वेदूयर्जतोक्षितम् ॥ मर्यादां प्रतिहारणां तोरणान्तरमाविशत् ॥ २४ ॥ तं तु राजदशधीवं
प्रविशंतं निशाचरम् ॥ सूर्यभानुरिति ख्यातो द्वारपालो न्यवारयत् ॥ २५ ॥ स वार्यमाणो
यक्षेण प्रविवेश निशाचरः ॥ यदा तु वारितो राम न व्यतिष्ठत्स राक्षसः ॥ २६ ॥ ततस्तोरणमु-
त्पाटय तेन यक्षेण ताडितः ॥ रुधिरं प्रस्रवन्भाति शैलो धातुस्रैवैरिव ॥ २७ ॥ स शैलशिखराभेण
तोरणेन सम्प्राहतः ॥ जगाम न क्षतिं वीरो वरदानात्सर्वयुग्मवः ॥ २८ ॥ तेनैव तोरणेनाथ यक्षस्ते-
नाभिस्ताडितः ॥ नाटयत तदा यक्षो भस्मकृततनुस्तदा ॥ २९ ॥ ततः प्रदुद्रुवुः सर्वे दृष्ट्वा रक्षः-
पराक्रमम् ॥ ततो नदीर्गुहाश्चैव विविशुर्भयपीडिताः ॥ त्यक्तप्रहरणाः श्रान्ता विवर्णवदनास्तदा ॥ ३० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ततस्तोल्लङ्घ्य-
विव्रस्तान्यक्षेद्रांश्च सहस्रशः ॥ धनाध्यक्षो महायक्षं माणिचारमथाब्रवीन् ॥ १ ॥ रावणं जह्नि
यक्षेद्र दुर्वृत्तं पापचेतसम् ॥ शरणं भव वीरणां यक्षाणां युद्धशालिनाम् ॥ २ ॥ एवमुक्तो महा-
बाहुर्माणिभद्रः स दुर्जयः ॥ वृत्तो यक्षसहस्रैस्तु चतुर्भिः समयोधयत् ॥ ३ ॥ ते गदामसलप्राप्तैः
शक्तितोमरमुद्गैः ॥ अभिघ्नन्तस्तदा यक्षा राक्षसान्समुपाद्रवन् ॥ ४ ॥ कुर्वतस्तुमुलं युद्धं चरतः श्येन-
वल्लघु ॥ बाढं प्रयच्छ नेच्छामि दीयतामिति भाषिणः ॥ ५ ॥ ततो देवाः संगंधर्वा ऋषयो ब्रह्म-
वादिनः ॥ दृष्ट्वा तनुमुलं युद्धं परं त्रिस्मयमागमन् ॥ ६ ॥ यक्षाणां तु प्रहस्तेन सहस्रं निहतं रणे
॥ महोदरेण चानिधं सहस्रमपरं हतम् ॥ ७ ॥ कुड्गेन च तदा राजन्मारीचेन युयुत्सुना ॥ निमेषा-
न्तरमात्रेण द्वे सहस्रे निपातिते ॥ ८ ॥ क्व च यक्षार्जवं युद्धं क्व च मायाबलाश्रयम् ॥ रक्षसां पुरुष-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः १५. *

(१३४४)

क्यात्र तेन तेऽभ्यधिका युधि ॥ ९ ॥ धूम्राक्षेण समागम्य माणिभद्रो महारणे ॥ मुसलेनोरसि
क्रौघात्ताडितो नच कंपितः ॥ १० ॥ ततो गदां समाविध्य माणिभद्रेण राक्षसः ॥ धूम्राक्षस्ताडितो
मूर्ध्नि विह्वलः स पपात ह ॥ ११ ॥ धूम्राक्षं ताडितं दृष्ट्वा पतितं शोणितोक्षितम् ॥ अभ्यधावत संप्रा-
मे माणिभद्रं दशाननः ॥ १२ ॥ संकुद्धमभिधावतं माणिभद्रो दशाननम् ॥ शक्तिभिस्ताडयामास
तिसृभिर्यक्षपुंगवः ॥ १३ ॥ ताडितो माणिभद्रस्य मुकुटे प्राहरद्रेणे ॥ तस्य तेन प्रहारेण मुकुटं
पार्श्वमागतम् ॥ १४ ॥ (ततः संयुध्यमानेन विष्टब्धो न व्यक्रंपत ॥) ततः प्रभृति यक्षोऽक्षो
पार्श्वमौलिरंभूत्किल ॥ तस्मिन्स्तु विमुखीभूते माणिभद्रे महात्मनि ॥ सन्नादः सुमहान्राजंस्तस्मिन्क्षौ-
ले व्यवर्धत ॥ १५ ॥ ततो दूरात्प्रदृष्टे घनाध्यक्षो गदाधरः ॥ शुक्रप्रौष्ठपदाभ्यां च पद्मशंखसमा-
वृतः ॥ १६ ॥ स दृष्ट्वा आतंरं संख्ये शपाद्विभ्रष्टगौरवम् ॥ उवाच वचनं धीमान्युक्तं पैतामहे
कुले ॥ १७ ॥ यन्मया वार्यमाणस्त्वं नावगच्छसि दुर्मते ॥ पश्चादस्य फलं प्राप्य ज्ञास्यसे
निरर्थं गतः ॥ १८ ॥ यो हि मोहाद्विषं पीत्वा नावगच्छति दुर्मतिः ॥ स तस्य परिणामांते जा-
नीते कर्मणः फलम् ॥ १९ ॥ दैवतानि न नंदंति धर्मयुक्तेन केनचित् ॥ येन त्वमीदृशं भावं नीत-
स्तच्च न बुध्यसे ॥ २० ॥ मातरं पितरं विप्रमाचार्यं चावमन्य वै ॥ स पश्यति फलं तस्य प्रेत-
राजवंशं गतः ॥ २१ ॥ अष्टुवे हि शरीरे यो न करोति तपोऽर्जनम् ॥ स पश्चात्तप्यते मूढो मृतो
गत्वात्मनो गतिम् ॥ २२ ॥ (धर्माद्राज्यं धनं सौख्यमधर्माद्दुःखमेव च ॥ तस्माद्धर्मं सुखार्थाय
कुर्यात्पार्षं विसर्जयेत् ॥ १ ॥ पापस्य हि फलं दुःखं तद्भोक्तव्यमिहात्मना ॥ तस्मादात्मपापवार्तार्थं

मूढः पापं करिष्यति ॥ २ ॥) कस्यचिन्नाहि दुर्बुद्धेरुदतो जायते मतिः ॥ यादृशं कुरुते कर्म तादृशं
फलमश्नुते ॥ २३ ॥ ऋद्धिं रूपं वलं पुत्रान्वितं शूरत्वमेव च ॥ प्राप्नुवंति नरा लोके निर्जितं पुण्य-
कर्मभिः ॥ २४ ॥ एवं निरयगामी त्वं यस्य ते मतिरीदृशी ॥ न त्वां समभिभाषिष्येऽसदृसेष्वेव
निर्णयः ॥ २५ ॥ एवमुक्तास्तस्तेन तस्यामात्याः समाहताः ॥ मारीचप्रमुखाः सर्वे विमुखा विप्रदुद्रुः ॥
॥ २६ ॥ ततस्तेन दशग्रीवो यक्षेद्रेण महात्मना ॥ गदयाभिहतो मूर्ध्नि न च स्थानात्प्रकंपितः ॥ २७ ॥
ततस्तौ रामं निर्घ्नतौ तदान्योन्यं महामृधे ॥ न विह्वलौ न च श्रंतौ तावुभौ यक्षराक्षसौ ॥ २८ ॥
आग्नेयमखं तस्मै स मुमोच धनदस्तदा ॥ राक्षसेन्द्रो वारुणेन तदखं प्रत्यवारयत् ॥ २९ ॥ ततो
मायां प्रविष्टोऽसौ राक्षसीं राक्षसेश्वरः ॥ रूपाणां शतसाहस्रं विनाशाय चकार च ॥ ३० ॥ व्याघ्रो
वराहो जीमूतः पर्वतः सागरो द्रुमः ॥ यक्षो दैत्यस्वरूपी च सोऽदृश्यत दशाननः ॥ ३१ ॥ बहूनि
च करोति स्म दृश्यते नत्वसौ ततः ॥ प्रतिगृह्य ततो राम महदखं दशाननः ॥ जघान मूर्ध्नि धनदं
व्याविध्य महती गदाम् ॥ ३२ ॥ एवं स तेनाभिहतो विह्वलः शोणितोक्षितः ॥ कृत्तमूल इवाशोको
निपपात धनाधिपः ॥ ३३ ॥ ततः पद्मादिभिस्तत्र निधिभिः स तदावृतः ॥ धनदोच्छासितस्तैस्तु
वनमानीय नंदनम् ॥ ३४ ॥ निर्जित्य राक्षसेन्द्रस्तं धनदं दृष्टमानसः ॥ पुष्पकं तस्य जग्राह विमानं
जयलक्षणम् ॥ ३५ ॥ कांचनस्तंभसंवीतं वैद्रूयमणितोरणम् ॥ मुक्ताजालप्रतिच्छन्नं सर्वकालफलदुग्धम्
॥ ३६ ॥ मनोजवं कामगमं कामरूपं विहंगमम् ॥ मणिकांचनसोपानं तप्तकांचनवेदिकम् ॥ ३७ ॥
देवोपवाहामक्षय्यं सदा दधिभनःसुखम् ॥ बह्वाश्रयं भक्तिचित्रं ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ॥ ३८ ॥

* श्रीवाल्मीकीयरासायणे उत्तरकांडे । सर्गः १६. *

(१३४६)

मार्भितं सर्वकामैस्तु मनोहरमुत्तमम् ॥ नतु शीतं नचोष्णं च सर्वतुसुखदं शुभम् ॥ ३९ ॥
स तं राजा समारुह्य कामगं वीर्यतिर्जितम् ॥ जितं त्रिसुवनं मेने द्रपोत्सेकासुदुर्मतिः ॥ जित्वा वैश्रवणं
देवं कैलासात्समवातरत् ॥ ४० ॥ स तेजसा विपुलमवाप्य तं जयं प्रतापवान्विमलिकीरीटहारवान् ॥
रुराज वै परमविमानमास्थितो निशाचरः सदसि गतो यथानलः ॥ ४१ ॥ इत्यर्धे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
कीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ स जित्वा धनदं राम भ्रातरं राक्षसा-
धिपः ॥ महासेनप्रसूतिं तद्ययौ शरवणं महत् ॥ १ ॥ अथापश्यद्दशग्रीवो रौक्मं शरवणं महत् ॥ गभ-
स्तिजालसंवीर्यं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ २ ॥ स पर्वतं समारुह्य कंचिद्रम्यवनान्तरम् ॥ प्रेक्षते पुष्पकं
तत्र राम विष्टंभितं तदा ॥ ३ ॥ विष्टब्धं किमिदं कस्मान्नागमत्कामगं कृतम् ॥ अचित्यद्राक्षसैः
सचिवैस्तैः समावृतः ॥ ४ ॥ किंनिमित्तं चेच्छया मे नेदं गच्छति पुष्पकम् ॥ पर्वतस्योपरिष्ठस्य कर्मदं
कस्यचिद्भवेत् ॥ ५ ॥ ततोऽब्रवीत्तदा राम मारीचो बुद्धिकोविदः ॥ नेदं निष्कारणं राजन्पुष्पकं यन्न
गच्छति ॥ ६ ॥ अथवा पुष्पकमिदं धनदानान्यवाहनम् ॥ अतो निस्पंदमभवद्धनाव्यक्षं विनाकृतम्
॥ ७ ॥ इति वाक्यान्तरे तस्य करालः कृष्णर्षिगलः ॥ वामनो विकटो मुंडो नंदी ह्रस्वसुजो बली ॥ ८ ॥
ततः पार्श्वमुपागम्य भवस्यानुचरोऽब्रवीत् ॥ नंदीश्वरो वचश्चेदं राक्षसैर्द्रमशंकितः ॥ ९ ॥ निवर्तस्व
दशग्रीव शैले क्रीडति शंकरः ॥ सुपर्णनागयक्षाणां देवगंधर्वरक्षसाम् ॥ १० ॥ सर्वेषामेव भूतानामगम्यः
पर्वतः कृतः ॥ (तन्निवर्तस्व दुर्बुद्धे मा विनाशमवाप्स्यसि ॥) इति नंदिवचः श्रुत्वा क्रोधात्कंपितकुंडलः
॥ ११ ॥ रोषात्तु ताम्रनयनः पुष्पकादवरुह्य सः ॥ क्रोड्य शंकर इत्युक्त्वा शैलमूलमुपागतः

॥ १२ ॥ सोऽपश्यन्नृदिनं तत्र देवस्यादूरतः स्थितम् ॥ दीप्तं शूलमवष्टभ्य द्वितीयमिव शंकरम्
 ॥ १३ ॥ तं दृष्ट्वा वानरमुखमवज्ञाय स राक्षसः ॥ प्रहासं मुमुचे तत्र सतोय इव तोयदः
 ॥ १४ ॥ तं क्रुद्धो भगवान्ब्रंही शंकरस्यापरा तनुः ॥ अन्नवीत्तत्र तद्रक्षो दशाननमुपस्थितम्
 ॥ १५ ॥ यस्माद्दानरूपं मामवज्ञाय दशानन ॥ अशनीपातसंकाशमपहासं प्रमुक्तवान् ॥ १६ ॥
 तस्मान्महोदर्यसंयुक्ता मद्रूपसमेतेजसः ॥ उत्पस्यति वधार्थं हि कुलस्य तव वानराः ॥ १७ ॥ नख-
 दंष्ट्रायुधाः क्रूरमनःसंपातरंहसः ॥ युद्धोन्मत्ता बलोद्विक्ताः शैला इव विसर्पिणः ॥ १८ ॥ ते तव प्रबलं
 दर्पमुत्सेधं च पृथग्विधम् ॥ व्यपनेष्यंति संभूय सहामात्यसुतस्य च ॥ १९ ॥ कित्विदानीं मया शक्यं
 हंतुं त्वां हे निशाचर ॥ न हंतव्यो हतस्त्वं हि पूर्वमेव स्वकर्मभिः ॥ २० ॥ इत्युदीरितवाक्ये तु
 देवे तस्मिन्बहात्मनि ॥ देवदुन्दुभयो नेदुः प्रुष्पवृष्टिश्च खाल्लयुता ॥ २१ ॥ अर्चितयित्वा स तदा
 नंदवाक्यं महाबलः ॥ पर्वतं तु समासाद्य वाक्यमाह दशाननः ॥ २२ ॥ पुष्पकस्य गतिरिहान्ना यत्कृते
 मम गच्छतः ॥ तमिमं शैलमुन्मूलं करोमि तव गोपते ॥ २३ ॥ केन प्रभावेण भवो नित्यं ब्रूडति
 राजवत् ॥ विज्ञातव्यं न जानीते भयस्थानमुपस्थितम् ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा ततो राम भुजान्विक्षिप्य
 पर्वते ॥ तोलयामास तं शीघ्रं स शैलः समकंपत ॥ २५ ॥ चालनात्पर्वतस्यैव गणा देवस्य कंपिताः ॥
 चचाल पार्वती चापि तदाक्रिष्टा महेश्वरम् ॥ २६ ॥ ततो राम महादेवो देवानां प्रवरो हरः ॥ पादां-
 गुष्ठेन तं शैलं पीडयामास लीलया ॥ २७ ॥ पीडितास्तु ततस्तस्य शैलस्तंभोपमा भुजाः ॥ विस्मि-
 ताश्चामवंस्तत्र सचिवास्तस्य रक्षसः ॥ २८ ॥ रक्षसा तेन रोषाच्च भुजानां पीडनात्तथा ॥ मुक्तो विरावः

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः १६. *

(१३४८)

सहसा त्रैलोक्यं येन कपितम् ॥ २९ ॥ मेदिरे वज्रनिषेपं तस्यामात्या युगक्षये ॥ तदा वर्त्मसु चलिता
देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ ३० ॥ समुद्राद्यापि संक्षुब्धाश्चलिताश्चापि पर्वताः ॥ यन्मा विद्याधराः सिद्धाः
किमेतदिति चाब्रुवन् ॥ ३१ ॥ (अथ ते मंत्रिणस्तस्य विक्रोशंतमथाब्रुवन् ॥) तोषयस्व महादंवं
नीलकण्ठमुमापतिम् ॥ तस्मै शरणं नान्यं पश्यामोऽत्र दशानन ॥ ३२ ॥ स्तुतिभिः प्रणतो भूत्वा
तमेव शरणं ब्रज ॥ कुपालुः शंकरस्तुष्टः प्रसादं ते विधास्यति ॥ ३३ ॥ एवमुक्तत्तदामात्यैस्तुष्टाव
वृषभध्वजम् ॥ सामभिर्विविधैः स्तोत्रैः प्रणम्य स दशाननः ॥ संवत्सरसहस्रं तु रुदतो रक्षसो गतम्
॥ ३४ ॥ ततः प्रीतो महादेवः शैलाग्रे विष्ठितं प्रभुः ॥ मुक्त्वा चास्य भुजान्नाम ग्रहं वाक्यं दशा-
ननम् ॥ ३५ ॥ प्रीतोऽस्मि तव वीरस्य शौड्याच्च दशानन ॥ शैलाक्रांतेन यो मुक्तस्त्वया रावः सुदारुणः
॥ ३६ ॥ यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् ॥ तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना राजन्मविष्यसि
॥ ३७ ॥ देवता मानुषा यक्षा ये चान्ये जगतीतले ॥ एवं त्वामभिधास्यति रावणं लोकरावणम् ॥ ३८ ॥
गच्छ पौलस्त्य विस्रब्धं पथा येन त्वमिच्छसि ॥ मया चैवाभ्यनुज्ञातो राक्षसाधिप गम्यताम् ॥ ३९ ॥ एवमुक्तु
लंकेशः शंभुना स्वयमब्रवीत् ॥ प्रीतो यदि महादेव वरं मे देहि याचतः ॥ ४० ॥ अवध्यत्वं मया प्राप्तं देवगंधर्वदा-
नैः ॥ राक्षसैर्गुह्यकैर्नैर्ये चान्ये बलवत्तराः ॥ ४१ ॥ मानुषान्न गणे देव स्वल्पास्ते मम संमताः ॥ दीर्घमायुश्च
मे प्राप्तं ब्रह्मणस्त्रिपुरातक ॥ बालितं चायुपः शेषं शस्त्रे त्वं च प्रयच्छ मे ॥ ४२ ॥ एवमुक्तस्ततस्तन
रावणेन स शंकरः ॥ ददौ खड्गं महादीपं चंद्रहासमिति श्रुतम् ॥ ४३ ॥ आयुश्चावशेषं च ददौ भूतपतिस्तदा
॥ ४४ ॥ दत्त्वोवाच ततः शंभुर्नावज्ञेयमिदं त्वया ॥ अवज्ञातं यदि हि ते मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ४५ ॥ एवं महे-

श्रेणैव कृतनामा स रावणः ॥ अभिवाद्य महादेवमःरुोहाय पुष्पकम् ॥ ४६ ॥ ततो महींतलं राम
पर्यक्रामत रावणः ॥ क्षत्रियान्मुमहवीर्यान्बाधमानस्ततस्ततः ॥ ४७ ॥ केचित्तेजस्विनः शूराः क्षत्रिया
युद्धदुर्भेदाः ॥ तच्छासनमकुर्वतो विनेशुः सपरिच्छदाः ॥ ४८ ॥ अपरे दुर्जयं रक्षो जातंतः प्राज्ञ-
समताः ॥ जिताः स्म इत्यभाषंत राक्षसं बलदार्पितम् ॥ ४९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
च० सा० उत्तरकांडे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ अथ राजन्महाबाहुर्विचरन्पृथिवीतले ॥ हिमवद्भनमासाद्य
परिचक्राम रावणः ॥ १ ॥ तत्रापश्यत्स वै कन्यां कृष्णाजिनजटाधराम् ॥ आर्षेण विधिना युक्तां दीप्यं-
ती देवतामिव ॥ २ ॥ स दृष्ट्वा रूपसंपन्नां कन्यां तां सुमहाव्रताम् ॥ काममोहपरीतात्मा पप्रच्छ प्रहस-
न्निव ॥ ३ ॥ किमिदं वर्तसे भद्रे विरुद्धं यौवनस्य ते ॥ नहि युक्ता तवैतस्य रूपस्यैवं प्रतिक्रिया ॥ ४ ॥
रूपं तेऽनुपमं भीरु कामोन्मादकरं नृणाम् ॥ न युक्तं तपसि स्थातुं निर्गतो ह्येष निर्णयः ॥ ५ ॥ कस्यासि
किमिदं भद्रे कञ्च भर्ता वरानने ॥ येन संमुच्यसे भीरु स नरः पुण्यभाग्भुवि ॥ ६ ॥ पृच्छतः शंस मे
सर्वं कस्य हेतोः परिश्रमः ॥ एवमुक्ता तु सा कन्या रावणेन यशस्विनी ॥ ७ ॥ अत्रवीरद्विधिवत्कृत्वा
तस्यातिथ्यं तपोधना ॥ कुशध्वजो नाम पिता ब्रह्माभिर्मितप्रभः ॥ बृहस्पतिसुतः श्रीमान्बुद्ध्या तुल्यो
बृहस्पतेः ॥ ८ ॥ तस्याहं कुर्वतो नित्यं वेदाभ्यासं महात्मनः ॥ संभूता बाङ्मयी कन्या नाम्ना वेदवती
स्मृता ॥ ९ ॥ ततो देवाः संगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ तेषां गत्वा हि पितरं वरणं रोचयंति मे
॥ १० ॥ नच मां स पिता तेभ्यो दत्तवान्नाक्षसेश्वर ॥ कारणं तद्वदिष्यामि निशामय महाभुज ॥ ११ ॥
पितुस्तु मम जामाता विष्णुः किल सुरेश्वरः ॥ अभिप्रेतस्त्रिलोकेशस्तस्मान्नान्यस्य मे पिता ॥ १२ ॥ दातु-

मिच्छति तस्मै तु तच्छ्रुत्वा बलदर्पितः॥दंमुनोम ततो राजा दैत्यानां कुपितोऽभवत् ॥ १३ ॥ तेन रात्रौ
शयानो मे पिता पापेन हिंसितः ॥ १४ ॥ ततो मे जननी दीना तच्छरीरं पितुर्मम ॥ परिव्रज्य महा-
भागा प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ १५ ॥ ततो मनोरथं सत्यं पितुर्नारायणं प्रति ॥ करोमीति तमेवाहं हृद-
येन समुद्वहे॥१६॥ इति प्रतिज्ञामारुह्य चरामि विपुलं तपः॥एतत् सर्वमाल्यातं मया राक्षसपुंगवा॥१७॥
नारायणो मम पतिर्नैव न्यः पुरुषोत्तमात् ॥ आश्रये नियमं घोरं नारायणपरीप्सया ॥ १८ ॥ विज्ञात-
स्त्वं हि मे राजन्गच्छ पौलस्त्यनंदन ॥ जानामि तपसा सर्वं त्रैलोक्ये यद्वि वर्तते ॥ १९ ॥ सोऽब्र-
वीद्रावणो भूयस्तां कन्यां सुमहाव्रताम् ॥ अवरुह्य विमानाम्रात्कंदर्पशरपीडितः ॥ २० ॥ अवलिप्ताऽसि
सुश्रोणि यस्यास्ते मतिरीदृशी ॥ वृद्धानां मृगशावाक्षि भ्राजते पुण्यसंचयः ॥ २१ ॥ त्वं सर्वगुणसं-
पन्ना नार्हसे वक्तुमीदृशम् ॥ त्रैलोक्यसुंदरी भीरु यौवनं तेऽतिवर्तते ॥ २२ ॥ अहं लंकापतिर्भद्रे दश-
ग्रीव इति श्रुतः ॥ तस्य मे भव भार्यो त्वं सुंक्ष्व भोगान्यथासुखम् ॥ २३ ॥ कश्च तावदसौ यं त्वं
विष्णुरित्यभिभाषसे॥वीर्येण तपसा चैव भोगेन च बलेन च॥२४॥स मया नो समो भद्रे यं त्वं कामय-
सेऽङ्गने ॥ इत्युक्त्वति तस्मिंस्तु वेदवत्यथ साऽब्रवीत् ॥ माभैवमिति सा कन्या तमुवाच निशाचरम्
॥ २५ ॥ त्रैलोक्याधिपतिं विष्णुं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ त्वद्वते राक्षसेन्द्रान्यः कोऽवमन्येत बुद्धिमान्
॥ २६ ॥ एवमुक्तस्तथा तत्र वेदवत्या निशाचरः ॥ मूर्ध्नेषु तदा कन्यां कराम्रोण परामृशत् ॥ २७ ॥
ततो वेदवती कुद्धा केशान्हस्तेन साच्छिनत् ॥ असिर्भूत्वा करस्तस्याः केशांश्छिन्नांस्तदाऽकरोत्॥२८॥
सा ज्वलतीव रोषेण दहंतीव निशाचरम् ॥ उवाचाग्निं समाधाय मरणाय कृतवरा॥२९॥धर्षितायास्त्वया -

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः १८. *

(१३५१)

नार्यं न मे जीवितमिष्यते ॥ रक्षस्तस्मात्प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते हुताशनम् ॥ ३० ॥ अस्मात्तु धार्षिता
चाहं त्वया पापात्मना वने ॥ तस्मात्तव वधार्थं हि समुत्पत्स्याम्यहं पुनः ॥ ३१ ॥ नहि शक्यः
स्त्रिया हंतुं पुरुषः पापनिश्चयः ॥ शपे त्वयि मयोत्सृष्टे तपसश्च व्ययो भवेत् ॥ ३२ ॥ यदि त्वस्ति
मया किंचित्कृतं दत्तं हुतं तथा ॥ तस्मान्त्वयोनिजा साध्वी भवेयं धर्मिणः सुता ॥ ३३ ॥ एव-
मुक्त्वा भ्रूविष्टा सा ज्वलितं जातवेदसम् ॥ पपात च दिवो दिव्या पुष्पवृष्टिः समंततः ॥ ३४ ॥ (पुन-
रेव समुद्रूता पद्मे पद्मसमप्रभा ॥ तस्मादपि पुनः प्राप्ता पूर्ववत्तेन रक्षसा ॥ १ ॥ कन्यां
कमलगर्भाभां प्रगृह्य स्वगृहं ययौ ॥ प्रगृह्य रावणस्त्वेतां दर्शयामास मन्त्रिणे ॥ २ ॥ लक्षण-
ज्ञो निरीक्ष्यैव रावणं चैवमब्रवीत् ॥ गृहस्थैषा हि सुश्रोणी त्वद्वधायैव दृश्यते ॥ ३ ॥ एतच्छ्रुत्वाण-
सती ॥ ४ ॥) सैषा जनकराजस्य प्रसूता तनया प्रभो ॥ तव भार्या महाबाहो विष्णुस्त्वं हि सनातनः
॥ ३५ ॥ पूर्वं क्रोधहतः शत्रुर्ययासौ निहतस्तया ॥ उपाश्रयित्वा शैलाभस्तव वीर्यममानुषम् ॥ ३६ ॥
एवमेषा महाभागा मर्त्येषूपत्यते पुनः ॥ क्षेत्रे हलमुखोत्कृष्टे वेद्यामभिशिखोपमा ॥ ३७ ॥ एषा वेद-
वती नाम पूर्वमासीकृते युगे ॥ त्रेतायुगमनुग्राप्य वधार्थं तस्य रक्षसः ॥ उत्पन्ना सैथिलकुले जनकस्य
महात्मनः ॥ ३८ ॥ (सीतोत्पन्ना तु सीतेति मानुषैः पुनरुच्यते ॥) इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ प्रविष्टायां हुताशं तु वेदवत्यां स रावणः ॥
पुष्पकं तु समारुह्य परिचक्राम मेदिनीम् ॥ १ ॥ ततो मरुत्तं नृपतिं यजंतं सह दैवतैः ॥ उशीरबीज-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः १८. * (१३५२)

मासाद्य ददशं स तु रावणः ॥ २ ॥ संवर्तो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षाद्भ्राता बृहस्पतेः ॥ याजयामास धर्मज्ञः
सर्वदेवगणधृतः ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा देवास्तु तद्रक्षो वरदानेन दुर्जयम् ॥ तियग्योनिं समाविष्टास्तस्य वर्षण-
भीरवः ॥ ४ ॥ इंद्रो मयूरः संवृत्तो धर्मराजस्तु वायसः ॥ कृकलासो धनाध्यक्षो हंसश्च वरुणोऽभवत्
॥ ५ ॥ अन्येष्वपि गतेष्वेवं देवेष्वरिनिपूदन ॥ रावणः प्रविशद्बह्वं सारमेय इवाशुचिः ॥ ६ ॥ तं च राजान-
मासाद्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ प्राह युद्धं प्रयच्छेति निर्जितोऽस्मीति वा वद ॥ ७ ॥ ततो मरुतो
नृपतिः को भवानित्युवाच तम् ॥ अपहासं ततो मुक्त्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥ अकुतूहलभावेन
प्रीतोऽस्मि तव पार्थिव ॥ धनदस्यानुजं यो मां नावगच्छसि रावणम् ॥ ९ ॥ त्रिषु लोकेषु कोन्योऽस्ति यो
न जानाति मे बलम् ॥ आतरं येन निर्जित्य विमानमिदमाहृतम् ॥ १० ॥ ततो मरुतः स नृपस्तं रावण-
मथाब्रवीत् ॥ धन्यः खलु भवान्येन ज्येष्ठो भ्राता रणे जितः ॥ न त्वया सदृशः श्लाघ्यस्त्रिषु लोकेषु
विद्यते ॥ ११ ॥ “ नार्धमसहितं श्लाघ्यं न लोकप्रतिसंहितम् ॥ कर्म दौरात्म्यकं कृत्वा श्लाघसे भ्रातृ-
निर्जयात् ॥ १ ॥ ” कं त्वं प्राक्केवलं धर्मं चरित्वा लब्धवान्वरम् ॥ श्रुतपूर्वं हि न मया भाषसे यादृशं
म्वयम् ॥ १२ ॥ तिष्ठदानीं न मे जीवन्म्रतियास्यसि दुर्मते ॥ अद्य त्वां निशितैर्बजैः प्रेषयामि यम-
क्षयम् ॥ १३ ॥ ततः शरासनं गृह्य सायकांश्च नराधिपः ॥ रणाय निर्ययौ क्रुद्धः संवर्तो मार्गमावृणोत्
॥ १४ ॥ सोऽब्रवीत्स्नेहसंयुक्तं मरुतं तं महानुषिः ॥ श्रोतव्यं यदि मद्वाक्यं संप्रहारो न ते
क्षमः ॥ १५ ॥ मोहश्चरमिदं सत्रमसमामं कुलं दहेत् ॥ दीक्षितस्य कुतो युद्धं क्रोधित्वं दीक्षिते
कुतः ॥ १६ ॥ संशयश्च जयो नित्यं राक्षसश्च सुदुर्जयः ॥ स निवृत्तो गुरोर्वाक्यान्मरुतः पृथिवीपतिः ॥

विमृज्य सशरं चापं स्वस्थो मलमुखोऽभवत् ॥ १७ ॥ ततस्तं निर्जितं मत्वा घोषयामास वै शुकः ॥
 रावणो जयतीत्युबैर्षान्नादं विमुक्तवान् ॥ १८ ॥ तान्भक्षयित्वा तत्रस्थान्महर्षीन्त्यज्ञमागतान् ॥ वितृप्तो
 रुधिरैस्तेषां पुनः सप्रययौ महीम् ॥ १९ ॥ रावणे तु गते देवाः सैद्राश्चैव दिवौकसः ॥ ततः स्वां
 योनिमासाद्य तानि सत्त्वानि चाब्रुवन् ॥ २० ॥ हृषात्तदाब्रवीद्विद्रो मयूरं नीलवर्हिणम् ॥ प्रीतोऽस्मि तव
 धर्मज्ञ भुजंगाद्धि न ते भयम् ॥ २१ ॥ इदं नेत्रसहस्रं तु यत्तद्वह्दं भविष्यति ॥ वर्षमाणे मयि मुदं
 प्राप्स्यसे प्रीतिलक्षणम् ॥ २२ ॥ एवमिद्रो वरं प्रादान्मयूरस्य सुरेश्वरः ॥ २३ ॥ नीलाः किल पुरा
 बर्हा मयूराणां नराधिप ॥ सुराधिपाद्वरं प्राप्य गताः सर्वेऽपि बर्हिणः ॥ २४ ॥ धर्मराजोऽब्रवीद्राम
 प्राग्वंशे वायसं प्रति ॥ पश्चिस्तवास्मि सुप्रीतः प्रीतस्य वचनं शृणु ॥ २५ ॥ यथान्ये विविधै रोगैः
 पीड्यन्ते प्राणिनो मया ॥ ते न ते प्रभविष्यन्ति मयि प्रीते न संशयः ॥ २६ ॥ मृत्युतस्ते भयं नास्ति
 वरान्मम विहंगम ॥ याक्त्वां न वधिष्यन्ति नरास्तावद्भविष्यसि ॥ २७ ॥ ये च मद्विषयस्था वै
 मानवाः क्षुधयादौताः ॥ त्वयि भुक्तं सुतृप्तास्ते भविष्यन्ति स्वांधवाः ॥ २८ ॥ वरुणस्तत्त्वब्रवीद्वंसं
 गंगातोयविचारिणम् ॥ श्रूयतां प्रीतिसंयुक्तं ततः पत्नरथेनवरम् ॥ २९ ॥ वर्णो मनोरमः सौम्यश्चंद्रमंडल-
 सन्निभः ॥ भविष्यति तवोदग्रः शुद्धफेनसमप्रभः ॥ ३० ॥ मच्छरीरं समासाद्य कांतो नित्यं भविष्यसि ॥
 प्राप्स्यसे चातुलां प्रीतिमेतन्मे प्रीतिलक्षणम् ॥ ३१ ॥ हंसानां हि पुरा राम न वर्णः सर्वपांडुरः ॥
 पक्षा नीलाग्रसंवीताः क्रोडाः शष्पाग्रनिर्मलाः ॥ ३२ ॥ अथाब्रवीद्विश्रवणः कृकलासं गिरौ स्थितम् ॥
 हरण्यं संप्रयच्छामि वर्णं प्रीतस्तवाप्यहम् ॥ ३३ ॥ सद्रव्यं च शिरो नित्यं भविष्यति तवाक्षयम् ॥

पुष्प कांचनको वणो मल्लीत्या ते भविष्यति ॥ ३४ ॥ एवं दत्त्वा वरांस्तेभ्यस्तस्मिन्यज्ञोत्सवे सुराः ॥
निवृत्ते सह राज्ञा ते पुनः स्वभवनं गताः ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
च० सा० उत्तरकांडेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ अथ जित्वा मरुत्तं स प्रययौ राक्षसाधिपः ॥
नगराणि नरेंद्राणां युद्धाकांक्षी दशाननः ॥ ११ ॥ समासाद्य तु राजेंद्रान्महेंद्रवरुणोपमान् ॥ अज्रवीद्राक्षसेन्द्र-
स्तु युद्धं मे दीयतामिति ॥ २ ॥ निर्जिताः स्मेति वा ब्रूत एष मे हि सुनिश्चयः ॥ अन्यथा कुर्वतामेव
मोक्षो नैवोपपद्यते ॥ ३ ॥ ततस्त्वभीरवः प्राज्ञाः पार्थिवा धर्मनिश्चयाः ॥ मंत्रयित्वा ततोऽन्योन्यं रा-
जानः सुमहांबलाः ॥ ४ ॥ निर्जिताः स्मेत्यभार्षत ज्ञात्वा वरबलं रिपोः ॥ दुर्ब्यंतः सुरथो गार्धिर्गयो
राजा पुरुरवाः ॥ ५ ॥ एते सर्वेऽब्रुवंस्तात निर्जिताः स्मेति पार्थिवाः ॥ अथायोध्यां समासाद्य रावणो
राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ सुगुप्ताममरण्येन शक्रेणवामरावतीम् ॥ स तं पुरुषशार्दूलं पुरंदरसमं बले ॥
॥ ७ ॥ ग्राह राजानमासाद्य युद्धं देहीति रावणः ॥ निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि त्वमेवं मम शासनम् ॥
॥ ८ ॥ अयोध्याधिपतिस्तस्य श्रुत्वा पापात्मनो वचः ॥ अनरण्यस्तु संकुद्धो राक्षसेन्द्रमथाब्रवीत् ॥
॥ ९ ॥ दीयते द्वंद्वयुद्धं ते राक्षसाधिपते मया ॥ संतिष्ठ क्षिप्रमायत्तो भव चैवं भवाम्यहम् ॥ १० ॥
अथ पूर्वं श्रुतार्थेन निर्जितं सुमहद्वलम् ॥ निष्क्रामत्तन्नरेंद्रस्य बलं रक्षोवधोद्यतम् ॥ ११ ॥ नागानां
दशसाहस्रं वाजिनां नियुतं तथा ॥ रथानां बहुसाहस्रं पत्तीनां च नरोत्तम ॥ १२ ॥ महौ संछाद्य
निष्क्रांतं सपदातिरथं रणे ॥ ततः प्रवृत्तं सुमहद्युद्धं युद्धविशारद ॥ १३ ॥ अनरण्यस्य नृपते राक्षसे-
न्द्रस्य चाद्भुतम् ॥ तद्रावणबलं प्राप्य बलं तस्य महीपतेः ॥ १४ ॥ प्राणश्रयत तदा सर्वं हव्यं हुत-

भिवानले ॥ युद्धा च सुचिरं कालं कृत्वा विक्रममुत्तमम् ॥ १५ ॥ भव्वलंतं तमासाद्य क्षिप्रमेवावशे-
 थितम् ॥ प्रविशत्संकुलं तत्र शलभा इव पावकम् ॥ १६ ॥ (नश्यति स्म बलं तत्र हव्यं हुतमिवा-
 नले ॥) सोऽपश्यत्तन्नरेद्रस्तु नश्यमानं महाबलम् ॥ महार्णवं समासाद्य वनापगशतं यथा ॥ १७ ॥
 ततः शक्रधनुः प्रल्यं धनुर्विस्फारयन्स्वयम् ॥ आसदाद नरेद्रस्तं रावणं क्रोधमूर्च्छितः ॥ १८ ॥ अन-
 रण्येन तेऽमात्या मारीचशुकसारणाः ॥ ग्रहस्तसहिता भग्ना व्यद्रवंत मृगा इव ॥ १९ ॥ ततो बाण-
 शतान्यष्टौ पातयामास मूर्धनि ॥ तस्य राक्षसराजस्य इक्ष्वाकुकुलनंदनः ॥ २० ॥ तस्य बाणाः पतंतस्ते
 चक्रिरे न क्षतं कचित् ॥ वारिधारा इवाभ्रेभ्यः पतंत्यो गिरिमूर्धनि ॥ २१ ॥ ततो राक्षसराजेन
 कुद्धेन नृपतिस्तदा ॥ तलेनाभिहतो मूर्ध्नि स रथान्निपपात ह ॥ २२ ॥ स राजा पतितो भूमौ विह्वलः
 प्रविवेपितः ॥ वज्रदग्ध इवारण्ये सालो निपतितो यथा ॥ २३ ॥ तं ग्रहस्याब्रवीद्रक्ष इक्ष्वाकुं पृथिवी-
 पतिम् ॥ किमिदानीं फलं प्राप्तं त्वया मां प्रतियुद्धयता ॥ २४ ॥ त्रैलोक्ये नास्ति यो द्वंद्वं मम दद्या-
 न्नराधिप ॥ शंके प्रसक्तो भोगेषु न शृणोषि बलं मम ॥ २५ ॥ तस्यैवं ब्रुवतो राजा मंदासुर्वाक्यम-
 ब्रवीत् ॥ किं शक्यमिह कर्तुं वै कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २६ ॥ नह्यहं निर्जितो रक्षस्त्वया चात्मप्रशं-
 सिता ॥ कालेनैव विपन्नोऽहं हेतुभूतस्तु मे भवान् ॥ २७ ॥ कित्तिवदानीं मया शक्यं कर्तुं प्राणपरि-
 क्षये ॥ नह्यहं विमुखो रक्षो युज्यमानस्त्वया हृतः ॥ २८ ॥ इक्ष्वाकुपरिभाविताद्वचो वदश्यामि
 राक्षस ॥ यदि दत्तं यदि हुतं यदि मे सुकृतं तपः ॥ यदि गुप्ताः प्रजाः सम्यक्स्तदा सत्यं वचोऽस्तु
 मे ॥ २९ ॥ उत्पत्स्यते कुले ह्यस्मिन्निदवाकूणां महात्मनाम् ॥ रामो दाशरथिर्नाम यस्ते प्राणान्हरि-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः २०. *

(१३५६)

व्यति ॥ ३० ॥ ततो जलधरोदग्रस्ताडितो देवदुन्दुभिः ॥ तस्मिन्दुदाहृते शोपे पुष्पवृष्टिश्च खाच्युता ॥
 ॥ ३१ ॥ ततः स राजा राजेंद्र गतः स्थानं त्रिविष्टपम् ॥ स्वर्गते च नृपे तस्मिन्नाक्षसः सोऽपसर्पत ॥
 ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥
 ॥ १९ ॥ ततो वित्रासयन्मर्त्यान्पृथिव्यां राक्षसाधिपः ॥ आससाद् घने तस्मिन्नारदं मुनिपुंगवम् ॥ १॥
 तस्याभिवादनं कृत्वा दशग्रीवो निशाचरः ॥ अब्रवीत्कुशलं पृष्ट्वा हेतुमागमनस्य च ॥ २ ॥ नारदस्तु
 महातेजा देवर्षिरमितप्रभः ॥ अब्रवीन्मेघपृष्ठस्थो रावणं पुष्पके स्थितम् ॥ ३ ॥ राक्षसाधिपते सौम्य
 तिष्ठ वैश्रवसः सुत ॥ प्रीतोऽस्यभिजनोपेत विक्रमैरूर्जितैस्त्व ॥ ४ ॥ विष्णुना दैत्यघातैश्च गंधर्वोर्ग-
 धर्षणैः ॥ त्वया समं विमदैश्च भृशं हि परितोषितः ॥ ५ ॥ किञ्चिद्व्यामि तावत्तु श्रोतव्यं श्रोष्यसे यदि ॥
 तन्मे निगदतस्तात समाधिं श्रवणे कुरु ॥ ६ ॥ किमयं बध्यते तात त्वयाऽवध्येन दैवतैः ॥ हत एव
 ह्ययं लोको यदा मृत्युवशं गतः ॥ ७ ॥ देवदानवदैत्यानां यक्षगंधर्वरक्षसाम् ॥ अवध्येन त्वया
 लोकः क्लृप्तुं योग्यो न मानुषः ॥ ८ ॥ नित्यं श्रेयसि संमूढं महद्दिव्यैर्जनैर्वृतम् ॥ हन्यात्कस्तादृशं
 लोकं जरान्याघिशतैर्युतम् ॥ ९ ॥ तैस्तैरनिष्टोपगमैरजस्रं यत्र कुत्र कः ॥ मतिमान्मानुषे लोके युद्धेन
 प्रणयी भवेत् ॥ १० ॥ क्षीयमाणं दैवहतं क्षुत्पिपासाजरादिभिः ॥ विषादशोकसंमूढलोकं त्वं क्षप-
 यस्व मा ॥ ११ ॥ पश्य तावन्महाबाहो राक्षसेश्वर मानुषम् ॥ मूढमेवं विचित्रार्थं यस्य न ज्ञायते
 गतिः ॥ १२ ॥ काचिद्वादित्रनृत्यादि सेव्यते मुदितैर्जनैः ॥ रुद्यते चापरैरार्षैर्धाराश्रुनयनाननैः ॥ १३ ॥
 मातापितृमुतस्नेहमार्यांबंधुमनोरमैः ॥ मोदितोऽयं जनो ध्वस्तः क्लेशं स्वं नावबुध्यते ॥ १४ ॥

तत्किमेवं परिक्रिश्य लोकं मोहनिराकृतम् ॥ जित एव त्वया सौम्य मर्त्यलोको न संशयः ॥ १५ ॥
 अवश्यमेभिः सर्वैश्च गंतव्यं यमसादनम् ॥ तन्निगृह्ण्व पौलस्त्य यमं परपुरंजय ॥ १६ ॥
 तस्मिञ्चिते जितं सर्वं भवत्येव न संशयः ॥ एवमुक्त्वा लंकेशो दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १७ ॥
 अब्रवीन्नारदं तत्र संग्रहस्याभिवाद्य च ॥ महर्षे देवगंधर्वविहार समरप्रिय ॥ १८ ॥ अहं समुद्यतो गंतुं
 विजयार्थं रसातलम् ॥ ततो लोकत्रयं जित्वास्थाप्य नागान्सुरान्वशे ॥ समुद्रममृतार्थं च मयिष्यामि
 रसालयम् ॥ १९ ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवं नारदो भगवानृषिः ॥ क खल्विदानीं मार्गेण त्वयेहान्येन
 गम्यते ॥ २० ॥ अयं खलु सुदुर्गन्धः प्रेतराजपुरं प्रति ॥ मार्गो गच्छति दुर्धर्षं यमस्याभिन्नकर्शेन
 ॥ २१ ॥ स तु शारदमेघाभं हासं मुक्त्वा दशाननः ॥ उवाच कृतिमित्येव वचनं चेदमब्रवीत्
 ॥ २२ ॥ तस्मादेवं महाब्रह्म वैवस्वतवधोदतः ॥ गच्छामि दक्षिणामाशां यत्र सूर्यात्मजो नृपः
 ॥ २३ ॥ मया हि भागवन्क्रोधात्प्रतिज्ञातं रणार्थना ॥ अवजेष्यामि चतुरो लोकपालानिति प्रभो
 ॥ २४ ॥ तदिह प्रस्थितोऽहं वै पितुराजपुरं प्रति ॥ प्राणिसंक्षेशकर्तारं योजयिष्यामि मृत्युना ॥ २५ ॥
 एवमुक्त्वा दशग्रीवो मुनिं तमभिवाद्य च ॥ प्रययौ दक्षिणामाशां प्रविष्टः सह मंत्रिभिः ॥ २६ ॥
 नारदस्तु महोत्तेजा मुहूर्तं ध्यानमास्थितः ॥ चिंतयामास विभ्रेद्रो विधूम इव पावकः ॥ २७ ॥ येन
 लोकाब्जयः सैद्राः क्षिश्यन्ते सचराचराः ॥ क्षीणे चायुषि धर्मेण सकलो जेष्यते कथम् ॥ २८ ॥
 स्वदत्तकृतसाक्षी यो द्वितीय इव पावकः ॥ लब्धसंज्ञा विचेष्टते लोका यस्य महात्मनः ॥ २९ ॥
 यस्य नित्यं त्रयो लोका विद्रवंति भयार्दिताः ॥ तं कथं राक्षसेन्द्रोऽसौ स्वयमेव गमिष्यति ॥ ३० ॥

यो विधाता च धाता च सुकृतं दुष्कृतं तथम् ॥ त्रैलोक्यं विजितं येन तं कथं विजयिष्यते ॥ अपरं किंतु कृतैवं विधानं संविधास्यति ॥ ३१ ॥ कौतूहलं समुत्पन्नो यास्यामि यमसादनम् ॥ विमर्दं द्रष्टुमनयोर्यमराक्षसयोः स्वयम् ॥ ३२ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे विंशः सर्गः ॥ २० ॥ एवं संचित्य विप्रेद्रो जगाम लघुविक्रमः ॥ आल्यालुं तद्वथावृत्तं यमस्य सदनं प्रति ॥ १ ॥ अपश्यत्स यमं तत्र देवमग्निपुरस्कृतम् ॥ विधानमनुतिष्ठतं प्राणिनो यस्य यादृशम् ॥ २ ॥ स तु दृष्ट्वा यमः प्राप्तं महर्षिं तत्र नारदम् ॥ अब्रवीत्सुखमासीनमर्घ्यमावेद्य धर्मतः ॥ ३ ॥ कश्चित्क्षेमं नु देवर्षे कश्चिद्धर्मो न नश्यति ॥ किमागमनकृत्यं ते देवगंधर्वसेवित ॥ ४ ॥ अब्रवीन्तु तदा वाक्यं नारदो भगवानृषिः ॥ श्रूयतामभिधास्यामि विधानं च विधीयताम् ॥ ५ ॥ एतेन कारणेनाहं त्वरितो ह्यागतः प्रभो ॥ दंडप्रहरणस्याद्य तव किं नु भविष्यति जयम् ॥ ६ ॥ एतस्मिन्नंतरे दूरादंशुमंतमिवोदितम् ॥ ददृशुर्दक्षिमायांतं विमानं तस्य रक्षसः ॥ ८ ॥ वं देशं प्रभया तस्य पुष्पकस्य महाबलः ॥ कृत्वा विंतिमिरं सर्वं समीपमभ्यवर्तत ॥ ९ ॥ सोऽपश्यत्स महाबाहुर्दशग्रीवस्ततस्ततः ॥ प्राणिनः सुकृतं चैव भुञ्जानांश्चैव दुष्कृतम् ॥ १० ॥ अपश्यत्सैनिकांश्चास्य यमस्यानुचरैः सह ॥ यमस्य पुरुषैर्यैर्धोरूपैर्भयानकैः ॥ ११ ॥ ददर्श बध्यमानांश्च क्षिप्रयमानांश्च देहिनः ॥ क्रोशतश्च महानादं तीव्रनिष्ठनतत्परान् ॥ १२ ॥ कृमिभिर्भक्ष्यमाणांश्च सारमेयैश्च दारुणैः ॥ श्रोत्रायासकरा वाचो वदतश्च भयावहाः ॥ १३ ॥ संतार्यमाणां चैतरेणीं बहुशः

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः २१. *

(१३५९)

शोणितोदकाम् ॥ बालुकासु च तप्तासु तप्यमानान्मुहुर्मुहुः ॥ १४ ॥ असिपत्रवने चैव भिद्यमानान-
धार्मिकान् ॥ रौरवे क्षान्त्यां च क्षुरधारासु चैव हि ॥ १५ ॥ पानीयं याचमानांश्च रुषितान्श्लुधिता-
नपि ॥ शवभूतान्कृशान्दीनान्विवर्णान्मुक्तमूधूजान् ॥ १६ ॥ मलयंकधरान्दीनान्नूक्षांश्च परिधावतः ॥
ददर्श रावणो मागे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७ ॥ कांश्चिच्च गृहमुख्येषु गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥ प्रमो-
दमानानद्राक्षीद्रावणः सुकृतैः स्वकैः ॥ १८ ॥ गोरक्षं गोप्रदातरो अन्नं चैवान्नदायिनः ॥ गृहंश्च गृह-
दातारः स्वकर्मफलमश्नुतः ॥ १९ ॥ सुवर्णमणिमुक्ताभिः प्रमदाभिरलंकृतान् ॥ धार्मिकानपरांस्तत्र
दीप्यमानान्स्वतेजसा ॥ २० ॥ ददर्श स महाबाहू रावणो राक्षसाधिपः ॥ ततस्तांभिद्यमानानांश्च कर्म-
भिर्दुष्कृतैः स्वकैः ॥ २१ ॥ रावणो मोचयामास विक्रमेण बलाद्वली ॥ प्राणिनो मोक्षितास्तेन दशग्री-
वेण रक्षसा ॥ २२ ॥ सुखमापुर्मुहूर्तं ते ह्यतीर्कितमचितितम् ॥ प्रतेषु मुच्यमानेषु राक्षसेन महयिषा
॥ २३ ॥ प्रेतगोपाः सुसंकुट्टा राक्षसेन्द्रमभिद्रवन् ॥ ततो हलह्लाशब्दः सर्वदिग्भ्यः समुत्थितः ॥
धर्मराजस्य योधानां शूराणां संप्रधावताम् ॥ २४ ॥ ते प्राचैः शूलैर्मुल्लैः शक्तितोमरैः ॥
पुष्पकं समधर्वतं शूराः शतसहस्रशः ॥ २५ ॥ तस्यासनानि प्रासादान्बेदिकास्तोरणानि च ॥ पुष्पक-
स्य बभञ्जुस्ते शीघ्रं मधुरा इव ॥ २६ ॥ देवनिष्ठानभूतं तद्विमानं पुष्पकं मृधे ॥ भव्यमानं तथै-
वासीदक्षयं ब्रह्मतेजसा ॥ २७ ॥ असंख्या सुमहत्यासीत्तस्य सेना महत्त्मनः ॥ शूराणामग्रयातॄणां
सहस्राणि शतानि च ॥ २८ ॥ ततो वृक्षैश्च शूलैश्च प्रासादानां शैवेस्तथा ॥ ततस्ते सचिवास्तस्य यथाकामं यथा-
बलम् ॥ २९ ॥ आयुध्यंत महावीराः स च राजा दशाननः ॥ ते तु शोणितदिग्धांगाः सर्वशस्त्रसमाहताः ॥ ३० ॥

अमात्या राक्षसेन्द्रस्य चक्रुरायोधनं महत् ॥ अन्योन्यं ते महाभागा जघ्नुः प्रहरणैर्भृशम् ॥ ३१ ॥ य-
 स्य च महाबाहो रावणस्य च मंत्रिणः ॥ आमात्यांस्तोस्तु संत्यज्य यमयोधा महाबलाः ॥ ३२ ॥ तमेव
 चाभ्यधावंत शूलवैर्दशाननम् ॥ ततः शोणितदिग्धांगः प्रहारैर्जरीकृतः ॥ पुच्छशोक इवाभाति पुष्पके
 राक्षसाधिपः ॥ ३३ ॥ स तु शूलगदाप्रासान्छक्तितोमरसायकान् ॥ मुमोच च शिलावृक्षान्मुमाचालं
 बलाद्गुह्यी ॥ ३४ ॥ तरूणां च शिलानां च शस्त्राणां चातिदारुणम् ॥ यमसैन्येषु तद्धर्षं पपात घर्षणा-
 तले ॥ ३५ ॥ तांस्तु सर्वान्विनिर्भय तदस्त्रमपहत्य च ॥ जघ्नुस्ते राक्षसं घोरमेकं शतसहस्रशः
 ॥ ३६ ॥ परिवार्यं च तं सर्वे शैलं मेघोत्करा इव ॥ भिदिपलैश्च शूलैश्च निरुच्छासमपोथयन्
 ॥ ३७ ॥ विमुक्तकवचः क्रुद्धः सिद्धः शोणितविस्रवैः ॥ ततः स पुष्पकं त्यक्त्वा पृथिव्यामवतिष्ठत
 ॥ ३८ ॥ ततः स कार्मुकी बाणी समरे चाभिवर्धत ॥ लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन क्रुद्धस्तस्थौ यथांतकः ॥ ३९ ॥
 ततः पाशुपतं दिव्यमस्त्रं संधाय कार्मुके ॥ तिष्ठतिष्ठेति तानुक्त्वा तच्चापं त्र्यपकर्षत ॥ ४० ॥ आकर्णात्स
 विक्रुध्यथ चापमिन्द्रारिराहवे ॥ मुमोच तं शरं क्रुद्धखिपुरे शंकरो यथा ॥ ४१ ॥ तस्य रूपं शरस्यासी-
 त्सधूमज्वालमंडलम् ॥ वनं दहियतो घर्मं दावाग्रेरिव मूर्च्छतः ॥ ४२ ॥ ज्वालामाली स तु शरः
 क्रव्यादानुगतो रणे ॥ मुक्तो गुल्मान्दुर्माश्चापि भस्म कृत्वा प्रधावति ॥ ४३ ॥ ते तस्य तेजसा दग्धाः
 सैन्या वैवस्वतस्य तु ॥ वले तस्मिन्निपतिता माहेंद्रा इव केतवः ॥ ४४ ॥ ततस्तु सचित्रैः सार्धं राक्षसो
 भीमाविक्रमः ॥ ननाद सुमहानादं कंपयन्निव मेदिनीम् ॥ ४५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
 आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ स तस्य तु महानादं श्रुत्वा वैवस्वतः प्रभुः ॥

शत्रुं विजयिनं मेने स्वबलस्य च संक्षयम् ॥ १ ॥ स हि योधान्हन्तान्मत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ अत्र-
वीत्स्वरितः सृतं रथो मे उपनीयताम् ॥ २ ॥ तस्य सूतस्तदा दिव्यमुपस्थाप्य महारथम् ॥ स्थितः स
च महातेजा अच्यरोहत तं रथम् ॥ ३ ॥ प्रासमुद्गरद्वस्तस्य मृत्युस्तस्याग्रतः स्थितः ॥ धेन संक्षिप्यते
सर्वं त्रैलोक्यमिदमव्ययम् ॥ ४ ॥ कालदंडस्तु पार्श्वस्थो मूर्तिमानस्य चाभवत् ॥ यमप्रहरणं दिव्यं तेजसा
ज्वलदग्निवत् ॥ ५ ॥ (तस्य पार्श्वेषु निश्चिद्राः कालपाशाः प्रतिष्ठिताः ॥ पावकस्पर्शसं-
क्राशस्थितो मूर्तिश्च मुद्गरः ॥ १ ॥) ततो लोकत्रयं शुब्धमकंपत दिवौकसः ॥ कालं दृष्ट्वा तथा क्रुद्धं
सर्वलोकभयावहम् ॥ ६ ॥ ततस्त्वचोदयत्सूतस्तानश्चाबुचिरप्रभान् ॥ प्रययौ भीमसन्नादो यत्र रक्षः-
पातिः स्थितः ॥ ७ ॥ मुहूर्तेन यमं ते तु हया हरिहयोपमाः ॥ प्रापयन्मनसस्तुल्या यत्र तत्प्रस्तुतं रणम्
॥ ८ ॥ दृष्ट्वा तथैव विहृतं रथं मृत्युसमान्वितम् ॥ सचिवा राक्षसैर्द्रस्य सहसा विप्रदुर्दुः ॥ ९ ॥
लघुसस्त्वतया ते हि नष्टसंज्ञा भयार्दिताः ॥ नेह योद्धुं समर्थाः स्म इत्युक्त्वा प्रययुर्दिशः ॥ १० ॥ स
तु तं तादृशं दृष्ट्वा रथं लोकभयावहम् ॥ नाशुभ्यत दशग्रीवो नचापि भयमाविशत् ॥ ११ ॥ स तु
रावणमासाद्य व्यमृजन्च्छक्तितोमरान् ॥ यमो मर्माणि संक्रुद्धो रावणस्य न्यकुंतत ॥ १२ ॥ रावणस्तु
ततः स्वस्थः शरवर्षं मुमोच ह ॥ तस्मिन्वैवस्वतरथे तोयवर्षमिवांबुदः ॥ १३ ॥ ततो महाशक्तिशतैः
पात्यमानैर्महोरसि ॥ नाशकोत्पतिकर्तुं स राक्षसः स्वल्पपीडितः ॥ १४ ॥ एवं नानाप्रहरणैर्यमेना-
भिन्नकार्षिणा ॥ सप्तरात्रं कृतः संख्ये विसंज्ञो विमुखो रियुः ॥ १५ ॥ तदासीत्सुमलं युद्धं यमराक्षसयो-
र्द्वयोः ॥ जयमाकांक्षतोर्वीर समरेष्वनिवर्तिनोः ॥ १६ ॥ ततो देवाः संगधर्वाः सिद्धाश्च परम-

वैयः ॥ प्रजापतिं पुरस्कृत्य समेतास्तद्रणाजिरे ॥ १७ ॥ संवर्त इव लोकानां युध्यतोरभवत्तदा ॥
 राक्षसानां च मुख्यस्य प्रेतानामीश्वरस्य च ॥ १८ ॥ राक्षसेन्द्रोऽपि विस्फार्य चापमिद्राशनि-
 प्रभम् ॥ निरंतरिभिवाकाशं कुर्वन्वाणांस्ततोऽसृजत् ॥ १९ ॥ मृत्युं चतुर्भिर्विशिखैः सूतं सप्तभिरादेयत्
 ॥ यमं शतसहस्रेण शीघ्रं मर्मस्वताडयत् ॥ २० ॥ ततः क्रुद्धस्य वदनाद्यमस्य समजायत ॥
 स्वालामाली सनिःश्वासः सधूमः कोपपावकः ॥ २१ ॥ तदाश्चर्यमथो दृष्ट्वा देवदानवसन्निधौ ॥
 प्रहर्षितौ सुसंरब्धौ मृत्युकालौ बभूवतुः ॥ २२ ॥ ततो मृत्युः क्रुद्धतरो वैवस्वतमभाषत ॥ मुंच
 मां समरे यावद्धन्मीमं पपराक्षसम् ॥ २३ ॥ नन्वा रक्षो भवेदद्य मर्यादा हि निसर्गतः ॥ हिरण्यक-
 शिपुः श्रीमान्नमुचिः शंबरस्तथा ॥ २४ ॥ विसंदिग्धमकेतुश्च बलिर्वैरोचनोऽपि च ॥ शंभुर्दृत्यो महान-
 राजो वृत्रो बाणस्तथैव च ॥ २५ ॥ राजर्षयः शास्त्रविदो गंधर्वाः समहोरगाः ॥ ऋषयः
 पन्नगा दैत्या यक्षाश्च ह्यप्सरोगणाः ॥ २६ ॥ युगांतपरिवर्ते च पृथिवी समहार्णवा ॥ क्षयं
 नीता महाराज सपर्वतसरिद्रुमा ॥ २७ ॥ एते चान्ये च बहवो बलवन्तो दुरासदाः ॥
 विनिपन्ना मया दृष्टां किमुतायं निशाचरः ॥ २८ ॥ मुंच मां सायुधमैज्ञ यावदेनं
 निहन्यहम् ॥ नहि कश्चिन्मया दृष्टो बलवानपि जीवति ॥ २९ ॥ बलं मम न खल्वेतन्मर्यादैषा निस-
 र्गतः ॥ स दृष्टो न मया काल मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३० ॥ तस्यैवं वचनं श्रुत्वा धर्मराजः प्रतापवान् ॥
 अग्रीचीत्त्र तं मृत्युं त्वं तैष्ठेनं निहन्यहम् ॥ ३१ ॥ ततः संरक्तनयनः क्रुद्धो वैवस्वतः प्रभुः ॥ कालदंढ-
 ममोघं तु तोलयामास पाणिना ॥ ३२ ॥ यस्य पाश्र्वेषु निहिताः कालपाशाः प्रतिष्ठिताः ॥ पावकाशनि-

संकाशो मुद्गरो मूर्तिमान्स्थितः ॥ ३३ ॥ दर्शनादेव यः प्राणान्प्राणिनामपकर्षति ॥ किं पुनः स्पृशमान-
स्य पात्यमानस्य वा पुनः ॥ ३४ ॥ स ज्वालापरिवारस्तु निर्देहनिब राक्षसम् ॥ तेन स्पृष्टो बलवता
महाप्रहरणोऽस्फुरत् ॥ ३५ ॥ ततो विदुद्रुवुः सर्वे तस्मात्स्वस्ता रणाजिरे ॥ सुराश्च क्षुभिताः सर्वे दृष्ट्वा
दंडोद्यतं यमम् ॥ ३६ ॥ तस्मिन्प्रहर्तुकामे तु यमे दंडेन रावणम् ॥ यमं पितामहः साक्षाद्दृश्यित्वेदम-
ब्रवीत् ॥ ३७ ॥ वैवस्वत महाबाहो न खल्वमिति विक्रम ॥ न हंतव्यस्त्वयैतेन दंडेनैष निशाचरः ॥ ३८ ॥
वरः खलु मयैतस्मै दत्तखिदशपुंगव ॥ स त्वया नानृतः कार्यो यन्मया व्याहृतं वचः ॥ ३९ ॥ यो हि
मामनृतं कुर्याद्देवो वा मानुषोऽपि वा ॥ त्रैलोक्यमनृतं तेन कृतं स्यान्नात्र संशयः ॥ ४० ॥ क्रुद्धेन विप्र-
मुक्तोऽयं निर्विशेषं प्रियाप्रिये ॥ प्रजाः संहरते रौद्रो लोकत्रयभयावहः ॥ ४१ ॥ अमोघो ह्येष सर्वेषां
प्राणिनाममितप्रभः ॥ कालदंडो मया स्पृष्टः सर्वमृत्युपुरस्कृतः ॥ ४२ ॥ तन्न खल्वेप ते सौम्य पात्यो
रावणमूर्धनि ॥ नद्यास्मिन्पतिते कश्चिन्मुहुर्तमपि जीवति ॥ ४३ ॥ यदि ह्यास्मिन्निपतिते न श्रियेतैव
राक्षसः ॥ श्रियते वा दशग्रीवस्तदाप्युभयतोऽनृतम् ॥ ४४ ॥ तन्निवर्तय लंकेषादण्डमेतं समुद्यतम् ॥
सत्यं च मां कुरुज्वाद्य लोकांस्त्वं यद्यवेक्षसे ॥ ४५ ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा प्रत्युवाच यमस्तदा ॥ एष
व्यावर्तितो दण्डः प्रभविष्णुर्हि नो भवान् ॥ ४६ ॥ किंतिवदानीं यया शक्यं कर्तुं रणगतेन हि ॥ न
मया यद्ययं शक्यो हंतुं वरपुरस्कृतः ॥ ४७ ॥ एष तस्मात्प्रणश्यामि दर्शनादस्य रक्षसः ॥ इत्युक्त्वा
सरथः साश्वस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ४८ ॥ दशग्रीवस्तु तं जित्वा नाम विश्राज्य चात्मनः ॥ आरुह्य पुष्पकं
भूयो निष्क्रान्तो यमसादनात् ॥ ४९ ॥ स तु वैवस्वतो देवैः सह ब्रह्मपुरोगमैः ॥ जगाम त्रिदिवं हृष्टो

भीरुश्च महासुनिः ॥ ५० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे
द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ ततो जित्वा दशग्रीवो यमं त्रिदशपुंगवम् ॥ रावणस्तु रणदलावी त्रसहायान्द-
दृशे ह ॥ १ ॥ ततो रुधिरसिक्तांगं प्रहारैर्जरीकृतम् ॥ रावणं राक्षसा दृष्ट्वा विस्मयं समुपागमन्
॥ २ ॥ जयेन वर्षयित्वा च मारीचप्रमुखास्ततः ॥ पुष्पकं भेजिरे सर्वे सांविता रावणेन तु ॥ ३ ॥
ततो रसातलं रक्षः प्रविष्टः पयसांनिधम् ॥ दैत्योरगगणाध्युष्टं वरुणेन सुरक्षितम् ॥ ४ ॥ स तु भोग-
वर्ती गत्वा पुरीं वासुकिपालिताम् ॥ कृत्वा नागान्वशे हृष्टो ययौ मणिमयीं पुरीम् ॥ ५ ॥ निवातकव-
चास्तत्र दैत्या लब्धवरा वसन् ॥ राक्षसस्तान्समागम्य युद्धाय समुपाह्वयत् ॥ ६ ॥ ते तु सर्वे सुविक्तांता
दैवेया बलशालिनः ॥ नानाप्रहरणास्तत्र ग्रहष्टा युद्धदुर्मदाः ॥ ७ ॥ शूलैस्त्रिशूलैः कुलिशैः पट्टिशासिपर-
श्वधैः ॥ अन्योन्यं बिम्बिदुः क्रुद्धा राक्षसा दानवास्तथा ॥ ८ ॥ तेषां तु युध्यमानानां साग्रः संवत्सरो
गतः ॥ नचान्यतरतस्तत्र विजयो वा क्षयोऽपि वा ॥ ९ ॥ ततः पितामहस्तत्र त्रैलोक्यगतिरव्ययः ॥
आजगम द्रुतं देवो विमानवरमास्थितः ॥ १० ॥ निवातकवचानां तु निवार्य रणकर्म तत् ॥ दृढः
पितामहो वाक्यमुवाच विदितार्थवत् ॥ ११ ॥ नह्ययं रावणो युद्धे शक्यो जेतुं सुरासुरैः ॥ न भवतः
क्षयं नेतुमपि सामरदानवैः ॥ १२ ॥ राक्षसस्य सखित्वं च भवद्भिः सह रोचते ॥ अभिभक्ताश्च
सर्वार्थाः सुहदां नात्र संशयः ॥ १३ ॥ ततोऽग्निसाक्षिकं सख्यं कृतवांस्तत्र रावणः ॥ निवातकवचैः सार्धं
प्रीतिमानभवत्तदा ॥ १४ ॥ आर्चितस्तैर्यथान्यायं संवत्सरमथोषितः ॥ स्वपुरार्न्निविशेषं च प्रियं प्राप्नो
दशाननः ॥ १५ ॥ तत्रोपधार्य मायानां शतमेकं समाप्तवान् ॥ सलिलेन्द्रपुरान्वेषी भ्रमति स्म रसातलम्

॥ १६ ॥ ततोऽश्मनगरं नाम कालकैर्यैरधिष्ठितम् ॥ गत्वा तु कालकैयांश्च हत्वा तत्र बलोकदान् ॥ १७ ॥
 शूर्पणख्याश्च भर्तारमसिना प्राच्छिनत्तदा ॥ श्यालं च बलवंतं च विद्युजिह्वबलोकदाम् ॥ १८ ॥
 जिह्वया संलिहंतं च राक्षसं समरे तदा ॥ तं विजित्य मुहूर्तेन जग्ने दैत्यांश्चतुःशतम् ॥ १९ ॥
 ततः पांडुरमेघाभं कैलासमिव भास्वरम् ॥ वरुणस्यालं दिव्यमपश्यद्राक्षसाधिपः ॥ २० ॥
 क्षरतो च पयस्तत्र सुरभिं गामवस्थिताम् ॥ यस्याः पयोऽभिनिव्यंदात्क्षीरादो नाम सागरः ॥ २१ ॥
 ददर्श रावणस्तत्र गोवृषेन्द्रवराणिम् ॥ यस्माच्चन्द्रः प्रभवति क्षीतरश्मिर्निशाकरः ॥ २२ ॥
 यं समाश्रित्य जीवति फेनपाः परमर्षयः ॥ अमृतं यत्र चोत्पन्नं स्वधा च स्वधभोजिनाम् ॥ २३ ॥
 यां ब्रूवति नरा लोके सुरभिं नाम नामतः ॥ प्रदक्षिणं तु तां कृत्वा रावणः
 परमाद्भुताम् ॥ श्रविवेश महाघोरं गुप्तं बहुविधैर्बलैः ॥ २४ ॥ ततो धाराशता-
 कीर्णं शारदाभ्रनिभं तदा ॥ नित्यग्रहष्टं दृष्टो वरुणस्य गृहोत्तमम् ॥ २५ ॥ ततो
 हत्वा बलाध्यक्षान्समरे तैश्च ताडितः ॥ अब्रवीच्च ततो योधानाजा शीघ्रं निवेद्यताम् ॥ २६ ॥ युद्धाशीं
 रावणः प्राप्तस्तस्य युद्धं प्रदीयताम् ॥ वद वान भयं तेऽस्ति निर्जितोऽस्मीति साजलिः ॥ २७ ॥ एत-
 स्मिन्नंतरे क्रुद्धा वरुणस्य महात्मनः ॥ पुत्राः पात्राश्च निष्कामनौश्च पुष्कर एव च ॥ २८ ॥ ते तु तत्र
 गुणोपेता बलैः परिवृताः स्वकैः ॥ युक्त्वा रथान्कामगामानुद्यद्वास्करवर्चसः ॥ २९ ॥ ततो युद्धं समभव-
 द्दारुणं रोमहर्षणम् ॥ सलिलेन्द्रस्य पुत्राणां रावणस्य च धीमतः ॥ ३० ॥ अमात्यैश्च महानायैर्देशग्री-
 वस्य रक्षसः ॥ वारुणं तद्गलं सर्वं क्षणेन विनिपातितम् ॥ ३१ ॥ समीक्ष्य स्वबलं संख्ये वरुणस्य सुता-

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः २३. * (१३६६)

स्तदा ॥ अर्पिताः शरजालेन निवृत्ता रणकर्मणः ॥ ३२ ॥ महीतलगतास्ते तु रावणं दृश्य पुष्पके ॥
 आकाशमाशु विविशुः स्युर्दनैः शीघ्रगामिभिः ॥ ३३ ॥ महदासीत्तस्तेषां तुल्यं स्थानमवाप्य तत् ॥
 आकाशयुद्धं तुमुलं देवदानवयोरिव ॥ ३४ ॥ ततस्ते रावणं युद्धे शौरः पावकसन्निभैः ॥ विमुखकृत्य
 संहृष्टा विनेदुर्विविधानवान् ॥ ३५ ॥ ततो महोदरः क्रुद्धो राजानं वीक्ष्य धार्पितम् ॥ त्यक्त्वा मृत्युभयं
 क्रुद्धो युद्धाकांक्षी व्यलोकयत् ॥ ३६ ॥ तेन ते वारुणा युद्धे कामगाः पवनोपमाः ॥ महोदरेण गद-
 या हतास्ते प्रययुः क्षितिम् ॥ ३७ ॥ तेषां वरुणसूनुतां हत्वा योधान्हयांश्च तान् ॥ मुमोचाशु
 महानादं विरथान्नेक्ष्य तान्स्थितान् ॥ ३८ ॥ ते तु तेषां रथाः साश्वाः सह सारथिभिर्वैरैः ॥ महोद-
 रेण निहताः पतिताः पृथिवीतले ॥ ३९ ॥ ते तु त्यक्त्वा रथान्पुत्रा वरुणस्य महात्मनः ॥ आकाशे
 विधिताः शूराः स्वप्रभावात्न विव्यथुः ॥ ४० ॥ धनूंषि कृत्वा सज्जानि विनिर्भय महोदरम् ॥ रावणं
 समरे क्रुद्धाः संहिताः समवारयन् ॥ ४१ ॥ सायकैश्चापविभ्रष्टैर्वज्रकल्पैः सुदारुणैः ॥ दारयन्ति स्म
 संक्रुद्धा मेघा इव महागिरिम् ॥ ४२ ॥ ततः क्रुद्धो दशग्रीवः कालाग्रिव मूर्छितः ॥ शरवर्ष महाघोरं
 तेषां मर्मस्वपातयत् ॥ ४३ ॥ मुसलानि विचित्राणि ततो भल्लशतानि च ॥ पट्टिशान्श्चैव शस्त्रीश्च
 शतग्रीवमहतीरपि ॥ पातयामास दुर्धर्षस्तेषामुपरि विधितः ॥ ४४ ॥ ततस्तेनैव सहसा सीदन्ति स्म
 पदातयः ॥ महापंकमिवासाद्य कुंजराः घष्टिहायनाः ॥ ४५ ॥ सीदमानान्सुतान्दृष्ट्वा विह्वलान्स महान-
 बलः ॥ ननाद रावणो हर्षान्महानंबुधरो यथा ॥ ४६ ॥ ततो रक्षो महानादान्मुक्त्वा हन्ति स्म वारु-
 णान् ॥ नानाग्रहरणोपैतैर्धारापातैरिवान्बुदः ॥ ४७ ॥ ततस्ते विमुखाः सर्वे पतिता धरणीतले ॥ रणात्स्वपुरुषैः

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । प्र० सर्गः १. *

(१३६७)

शीघ्रं गृहाण्येव प्रवेशिताः ॥ ४८ ॥ तानब्रवीत्ततो रक्षो वरुणाय निवेद्यताम् ॥ रावणं त्वब्रवीन्मन्त्री
प्रहासो नाम वारुणः ॥ ४९ ॥ गतः खलु महाराजो ब्रह्मलोकं जलेश्वरः ॥ गांधर्वं वरुणः श्रोतुं यं
त्वमाह्वयसे युधि ॥ ५० ॥ तत्किं तव यथा वीर परिश्रम्य गते नृपे ॥ ये तु सन्निहिता वीराः कुमारान-
स्ते पराजिताः ॥ ५१ ॥ राक्षसैर्दस्तु तच्छ्रुत्वा नाम विश्रान्त्य चाल्पनः ॥ हर्षान्नादं विधुचन्वै निष्कांतो
वरुणालयत् ॥ ५२ ॥ आगतस्तु पथा येन तेनैव विनिवृत्य सः ॥ लंकाभिमुखो रक्षो नभस्तलगतो ययौ
॥ ५३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे त्रयोविंशः सर्गः
॥ २३ ॥ (हर्षान्नादांस्तु विस्तृजन्नृकान्तो वरुणालयान् ॥ महोदरेण संयुक्तो हर्षगद्गद्भाषिणा ॥ १॥)
ततोऽश्मनगरं भूयो विचर्युद्धदुर्मदाः ॥ यत्रापश्यद्दशग्रीवो गृहं परमभास्वरम् ॥ १ ॥ वैदूर्यतोरणा-
कीर्णं सुक्ताजालविभूषितम् ॥ सुवर्णस्तंभगहनं वेदिकाभिः समंततः ॥ २ ॥ वज्रस्फटिकसोपानकिंकि-
णीजालसंवृतम् ॥ बह्नासनयुतं रम्यं भेदद्रुभवनोपमम् ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा गृहवरं रम्यं दशग्रीवः प्रतापवान् ॥
कस्येदं भवनं रम्यं मेरुमंदरसन्निभम् ॥ ४ ॥ गच्छ प्रहस्त शीघ्रं त्वं जानीष्व भवनोत्तमम् ॥ एवमुक्तः
प्रहस्तस्तु प्रविशेत् गृहोत्तमम् ॥ ५ ॥ निःशून्यं प्रैक्षत वरं पुनः कक्ष्यांतरे ययौ ॥ सप्तकक्ष्यांतरं
गत्वा ततो ज्वालाभयपश्यत् ॥ ६ ॥ ततो दृष्टः पुमांस्तत्र हृष्टो हासं मुमोच सः ॥ श्रुत्वा स तु महाहास-
मूर्ध्वरोमाभवत्तदा ॥ ७ ॥ ज्वालामध्ये स्थितस्तत्र हेममाली विमोहितः ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः
साक्षादिव यमः स्थितः ॥ ८ ॥ तथा दृष्ट्वा तु वृत्तांतं त्वरमाणो विनिर्गतः ॥ विनिर्गम्याब्रवीत्सर्वं
रावणाय निशाचरः ॥ ९ ॥ अथ राम दशग्रीवः पुष्पकादवरुह्य सः ॥ प्रवेष्टुमिच्छन्वेदमाथ भिन्नाज-

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । प्र० सर्गः १. *

(१३६८)

नृचयोपमः ॥ १० ॥ चंद्रमौलिवपुष्पांश्च पुरुषोऽस्याग्रतः स्थितः ॥ द्वारमावृत्य सहसा ज्वालाजिह्वो
भयानकः ॥ ११ ॥ रक्ताक्षश्चारुदर्शनो विबोध्यश्चारुदर्शनः ॥ महाभीषणनासश्च कंबुग्रीवो महाहनुः
॥ १२ ॥ रूढदंशुर्निगूढास्थिर्दंष्ट्रालो लोमहर्षणः ॥ (एतादृशं वै पुरुषं ददर्श स तु रावणः ॥)
गृहीत्वा लोहमुसलं द्वारं विष्टभ्य तिष्ठति ॥ १३ ॥ अथ संदर्शनात्स्य ऊर्ध्वरोमा बभूव सः ॥
हृदयं कंपते चास्य वेपथुश्चाप्यजायत ॥ १४ ॥ निमित्तान्यमनोज्ञानि दृष्ट्वा राम व्यथितयत् ॥ अथ
चित्तयत्तस्य स एव पुरुषोऽब्रवीत् ॥ १५ ॥ किं त्वं चित्तयसे रक्षो ब्रूहि विस्त्रब्धमानसः ॥ युद्धातिथ्यम-
हं वीर करिष्ये रजनीचर ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा स तद्रक्षः पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ योत्स्यसे बलिना सार्ध-
मथवा मन्यसे कथम् ॥ १७ ॥ रावणोऽभिहतो भूय ऊर्ध्वरोमा व्यजायत ॥ अथ धैर्यं समालंब्य
रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ गुह्येषु तिष्ठते को हि तद् ब्रूहि वदतां वर ॥ तेनैव सार्धं योत्स्यामि
यथा वा मन्यते भवान् ॥ १९ ॥ स एनं पुनरप्याह दानवैर्दोऽत्र तिष्ठति ॥ एष वै परमोदारः शूरः सत्य-
पराक्रमः ॥ २० ॥ वीरो बहुगुणोपेतः पाशहस्त इवांतकः ॥ बालार्क इव तेजस्वी समरेष्वनिवर्तकः ॥
॥ २१ ॥ अमर्षी दुर्जयो जेता बलवान्गुणसागरः ॥ श्रियंवदः संविभागी गुरुविभ्राप्रियः सदा ॥
॥ २२ ॥ कालाकांक्षी महासत्त्वः सत्यवाक्सौम्यदर्शनः ॥ दक्षः सर्वगुणोपेतः शूरः स्वाध्यायतत्परः ॥
॥ २३ ॥ एष गच्छति वात्येष ज्वलते तपते तथा ॥ देवैश्च भूतसंघैश्च पन्नगैश्च पतत्रिभिः ॥ २४ ॥
भयं यो नाभिजानाति तेन त्वं योद्धुमिच्छसि ॥ बलिना यदि ते योद्धुं रोचते राक्षसेश्वर ॥ २५ ॥
प्रविश त्वं महासत्त्व संग्रामं कुरु मा चिरम् ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रविवेश यतो बलिः ॥ २६ ॥

स विलोक्याथ लंकेशं जहास दहनोपमः ॥ आदित्य इव दुष्येक्ष्यः स्थितो दानवसत्तमः ॥ २७ ॥
 अथ संदर्शनादेव बलिर्वै विश्वरूपवान् ॥ स गृहीत्वा च तद्रक्ष उत्सर्गो स्थाप्य चाब्रवीत् ॥ २८ ॥
 दशग्रीव महाबाहो कं ते कामं करोम्यहम् ॥ किमागमनकृत्यं ते ब्रूहि त्वं राक्षसेश्वर ॥ २९ ॥ एव-
 मुक्तु बलिना रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ श्रुतं मया महाभाग बद्धस्त्वं विष्णुना पुरा ॥ ३० ॥ सोऽहं
 मोक्षयितुं शक्तो बंधनात्त्वां न संशयः ॥ एवमुक्ते ततो हासं बलिमुक्त्वैनमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ श्रूयताम-
 भिधास्यामि यत्त्वं पृच्छसि रावण ॥ य एष पुरुषः श्यामो द्वारे तिष्ठति नित्यदा ॥ ३२ ॥ एतेन
 दानवैन्द्राश्च तथान्ये बलवत्तराः ॥ वशं नीता बलवता पूर्वे पूर्वतराश्च ये ॥ ३३ ॥ बद्धः सोऽहमनेनैवं
 कृतांतो दुरतिक्रमः ॥ क एनं पुरुषोः लोके वचयिष्यति मानवः ॥ ३४ ॥ सर्वभूतापहर्ता वै य एष
 द्वारि तिष्ठति ॥ कर्ता कारयिता चैव धाता च भुवनेश्वरः ॥ ३५ ॥ न त्वं वेद नचैवाहं भूतभव्य-
 भवत्प्रभुः ॥ कलिश्चैवैष कालश्च सर्वभूतापहारकः ॥ ३६ ॥ लोकत्रयस्य सर्वस्य हर्ता स्रष्टा तथैव
 च ॥ संहरत्येष भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ३७ ॥ पुनश्च सृजते सर्वमनाद्यंतं महेश्वरः ॥
 (कारणं कारणं कर्ता सोऽयं पुरुषसत्तमः ॥) इष्टं चैव हि दत्तं च हुतं चैव निशाचर ॥ ३८ ॥
 सर्वमेव हि लोकेशो धाता गोप्ता न संशयः ॥ नैवंविधं महद्भूतं विद्यते भुवनत्रये ॥ ३९ ॥ अहं त्वं
 चैव पालस्य ये चान्ये पूर्ववत्तराः ॥ नेता हेषां महद्भूतं पशु रशनया यथा ॥ ४० ॥ वृत्रो दनुः
 शुक्रः शंभुर्निशुंभः शुंभ एव च ॥ कालनेमिश्च प्राह्लादिः कूटो वैरोचनो मृदुः ॥ ४१ ॥ (काल-
 केयास्तारकाल्यो मुचुकुन्दो विवर्धनः ॥ हिरण्याक्षो मधुश्चैव कैटभो धूमशम्बरौ ॥ १ ॥) यमलाजुनौ

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । प्र० सर्गः १. *

(१३७०)

च कंसश्च कैटभो मधुना सह ॥ एते तपंति द्योतंति वांति वर्षति चैव हि ॥ ४२ ॥ सर्वैः क्रतुशतै-
रिष्टं सर्वस्तमं महत्तपः ॥ सर्वे ते सुमहात्मानः सर्वे वै योगधार्मिणः ॥ ४३ ॥ सर्वैरैश्वर्यामासाद्य भुक्तं
भोगैर्महत्तरैः ॥ दत्तमिष्टमर्घ्यं च प्रजाश्च परिपालिताः ॥ ४४ ॥ स्वपक्षेऽप्यनुगोप्ताः प्रहंतारः परे-
ष्वपि ॥ सामरेष्वपि लोकेषु नैतेषां विद्यते समम् ॥ ४५ ॥ शूरास्त्वभिजनोपेताः सर्वशस्त्रार्थपारगाः ॥
सर्वविद्याप्रवेत्तारः संग्रामेष्वनिवर्तकाः ॥ ४६ ॥ सर्वैस्त्रिदशराज्यानि कारितानि महात्मभिः ॥ युद्धे
सुरगणाः सर्वे निर्जिताश्च सहस्रशः ॥ ४७ ॥ देवानामप्रिये सक्ताः स्वपक्षपरिपालकाः ॥ प्रमत्ताश्चाप-
सक्ताश्च बालार्कसमतेजसः ॥ ४८ ॥ यस्तु देवान्प्रघर्षेत तदेषां विष्णुरीश्वरः ॥ उपायपूर्वकं नाशं स
वेत्ता भगवान्हरिः ॥ ४९ ॥ प्रादुर्भावं विकुरुते येनैतन्निघ्नं नयेत् ॥ पुनरेवात्मनात्मानमधिष्ठाय स
तिष्ठति ॥ ५० ॥ एवमेतेन देवेन दानवैर्द्वा महात्मना ॥ ते हि सर्वे क्षयं नीता वालिनः कामरू-
पिणः ॥ ५१ ॥ समरे च दुराधर्षाः श्रूयंते षडपरजिताः ॥ तेऽपि नीता महद्भूताः कृतांतबलचोदिताः ॥
॥ ५२ ॥ एवमुक्त्वाथ प्रोवाच राक्षसं दानवेश्वरः ॥ यदेतद्दृश्यते वीर चक्रं दीप्तानल्योपमम् ॥ ५३ ॥
एतद्गृहीत्वा गच्छ त्वं मम पार्श्वे महाबल ॥ ततोऽहं तव व्याख्यास्ये मुक्तिकारणमव्ययम् ॥ ५४ ॥
तत्कुरुष्व महाबाहो मा विलंबस्व रावण ॥ एतच्छ्रुत्वा गतो रक्षः प्रहसंश्च महाबलः ॥ ५५ ॥
यत्र स्थितं महादिव्यं कुंडलं रघुनंदन ॥ लीलयोत्पाटनं चक्रे रावणो बलदर्पितः ॥ ५६ ॥ नच चाल-
यितुं शक्तो रावणोऽभूत्कथंचन ॥ लज्जया स पुनर्भूयो यत्नं चक्रे महाबलः ॥ ५७ ॥ उत्क्षिप्तमात्रे
दिव्ये च पपात सुवि राक्षसः ॥ छिन्नमूलो यथा शालो रुधिरौघपरिप्लुतः ॥ ५८ ॥ एतस्मिन्नंतरे

जज्ञे शब्दः पुष्पकसंभवः ॥ राक्षसेन्द्रस्य सचिवैर्मुक्तो द्वाहाकृतो महान् ॥ ५९ ॥ ततो रक्षो मुहूर्तेन
चेतनां लभ्य चोत्थितम् ॥ लज्जयावनतीभूतं बलिर्वाक्यमुवाच ह ॥ ६० ॥ आगच्छ राक्षसश्रेष्ठ
वाक्यं शृणु मयोदितम् ॥ यत्स्वया चोद्यतं वीर कुंडलं मणिभूषितम् ॥ ६१ ॥ एतद्धि पूर्व-
जस्यासीत्कर्णाभरणमीदृशताम् ॥ एतत्पतितवधैवमत्र भूमौ महाबल ॥ ६२ ॥ अन्यत्पर्वतसानौ हि
पतितं कुंडलादनु ॥ मुकुटं वेदिसामीप्ये पतितं युध्यतो सुवि ॥ ६३ ॥ हिरण्यकशिपोः पूर्वं मम पूर्वपिता-
महान् ॥ न तस्य कालो मृत्युर्वा न व्याधिर्न विहिंसकाः ॥ ६४ ॥ न दिवा मरणं तस्य न रात्रौ
संध्ययोर्नहि ॥ न शुष्केण नचोद्रेण नच शस्त्रेण केनचित् ॥ ६५ ॥ विद्यते राक्षसश्रेष्ठ तस्य नास्त्रेण
केनचित् ॥ प्रह्लादेन समं चक्रे वादं परमदारुणम् ॥ ६६ ॥ तस्य वादे समुत्पन्ने वीरो लोकभयंकरः ॥
सर्ववर्यस्य वीरस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ ६७ ॥ उत्पन्नो राक्षसश्रेष्ठ नृसिंहाकृतिरुपयुक् ॥ दृष्टं च
तेन रौद्रेण क्षुब्धं सर्वमशेषतः ॥ ६८ ॥ तत उद्धृत्य बाहुभ्यां नखैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ एष तिष्ठति
द्वारस्थो वासुदेवो निरंजनः ॥ ६९ ॥ तस्य देवाधिदवस्य गदतो मे शृणुष्व ह ॥ वाक्यं परमभावेन
यदि ते वर्तते हृदि ॥ ७० ॥ इंद्राणां च सहस्राणि सुराणामयुतानि च ॥ ऋषीणां चैव मुख्यानां शता-
न्यब्दसहस्रशः ॥ ७१ ॥ वशं नीतानि सर्वाणि य एष द्वारि तिष्ठति ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्य-
मब्रवीत् ॥ ७२ ॥ मया प्रेतेश्वरो दृष्टः कृतांतः सह मृत्युना ॥ पाशहस्तो महाज्वाल ऊर्ध्वरोमा भयानकः
॥ ७३ ॥ दंष्ट्रालो विद्युज्जिह्वश्च सर्पवृश्चिकरोमवान् ॥ रत्नाक्षो भीमवेगश्च सर्वसत्त्वभयंकरः ॥ ७४ ॥
आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरेष्वनिवर्तकः ॥ पापानां शासिता चैव स मया युधि निर्जितः ॥ ७५ ॥ नच

मे तत्र भीः काचिद्यथा वा दानवेश्वर ॥ एनं तु नाभिजानामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७६ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा बलिवोचनोऽब्रवीत् ॥ एष त्रैलोक्यधाता च हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ ७७ ॥ अनंतः कपिलो जिष्णुर्नरसिंहो महाधुतिः ॥ ऋतुधामा सुधामा च पाशहस्तो भयानकः ॥ ७८ ॥ द्वादशादित्यसदृशः पुराणपुरुषोत्तमः ॥ नीलजीमूतसंकाशः सुरनाथः सुरोत्तमः ॥ ७९ ॥ ज्वालामाली महाबाहो योगी भक्तजनप्रियः ॥ एष धारयते लोकानेष वै सृजते प्रभुः ॥ ८० ॥ एष संहरेते चैव कालो भूत्वा महाबलः ॥ एष यज्ञश्च याज्यश्च चक्रायुधधरो हरिः ॥ ८१ ॥ सर्वदेवमयश्चैव सर्वभूतमयस्तथा ॥ सर्वलोकमयश्चैव सर्वज्ञानमयस्तथा ॥ ८२ ॥ सर्वरूपी महारूपी बलदेवो महाभुजः ॥ वीरहा वीरचक्षुर्भास्त्रैलोक्यगुरव्ययः ॥ ८३ ॥ एनं सुनिगणाः सर्वे चिंतयंतीह मोक्षिणः ॥ य एनं वेत्ति पुरुषं न च पापैर्विलिप्यते ॥ ८४ ॥ स्मृत्वा स्तुत्वा तथैष्ठा च सर्वमस्मादवाप्यते ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रावणो निर्ययौ तदा ॥ ८५ ॥ क्रोधसंरक्तनयन उद्यतास्त्रो महाबलः ॥ तथाभूतं च तं दृष्ट्वा हरिमुसलधृक्प्रभुः ॥ ८६ ॥ नैनं हन्ययधुना पापं चिंतयित्वेति रूपधृक् ॥ अंतर्धानं गतो राम ब्रह्मणः प्रियक्लाम्यया ॥ ८७ ॥ नच तं पुरुषं तत्र पश्यते रजनीचरः ॥ हर्षान्नादं विमुचन्वै निष्कामन्वरुणालयात् ॥ ८८ ॥ येनैव संप्रविष्टः स पथा तेनैव निर्ययौ ॥ ८९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तः प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ अथ संचित्य लंकेशः सूर्यलोकं जगाम ह ॥ मेरुशृंगे वरे रम्ये लषित्वा तत्र शर्वरीम् ॥ १ ॥ पुष्पकं तत्समारुह्य रवेस्तुरागसन्निभम् ॥ नानापातगतिर्दिव्यं विहारिविपति स्थितम् ॥ २ ॥ यत्रापश्यद्रविं देवं सर्वतेजोमयं शुभम् ॥ वरकांचनकेयूररत्नान्वारविभूषितम् ॥ ३ ॥ कुण्डलाभ्यां शुभाभ्यां तु भ्राजन्मुख-

विकासितम् ॥ केयूरनिष्काभरणं रत्नमालावलीबनम् ॥ ४ ॥ रक्तचंदनदिग्वांगं सहस्रकिरणोज्ज्वलम् ॥
तमादिदेवमादित्यमुखैः श्रवसवाहनम् ॥ ५ ॥ अनाद्यंतममध्यं च लोकसाक्षिणमीश्वरम् ॥ तं दृष्ट्वा प्रवरं
देवं रावणो रक्षसां वरः ॥ ६ ॥ स ग्रहस्तमुवाचाथ रवितेजोबलार्दितः ॥ गच्छामास्य वदस्वैनं निदेशा-
न्मम शासनम् ॥ ७ ॥ युद्धार्थं रावणः प्राप्तो युद्धं तस्य प्रदीयताम् ॥ निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूहि पक्षमे-
कतरं कुरु ॥ ८ ॥ तस्य तद्वचनाद्रक्षः सूर्यांतिकमागमत् ॥ पिंगलं दंडिनं चैव सोऽपश्यद्वारपालकौ
॥ ९ ॥ ताभ्यामाख्याय तत्सर्वं रावणस्य विनिश्चयम् ॥ तूष्णीमास्ते ग्रहस्तस्तु तत्र तेजोऽशदीपितः ॥ १० ॥
दंडी गतो रवेः पार्श्वे ग्रणम्याख्यातवान्रवेः ॥ श्रुत्वा तु सूर्यस्तद्वृत्तं दंडिनो रात्रणस्य ह ॥ ११ ॥
उवाच वचनं धीमान्बुद्धिपूर्वं क्षपापहः ॥ गच्छ दंडिज्यस्वैनं निर्जितोऽस्मीति वा वद ॥ १२ ॥
यत्तेऽभिकांक्षितं कार्षीः कंचित्कालं क्षपाचरम् ॥ स गत्वा वचनात्तस्य राक्षसस्य महात्मनः ॥ १३ ॥
कथयामास ततस्सर्वं सूर्योक्तवचनं तदा ॥ स श्रुत्वा वचनं तस्य दंडिनो राक्षसेश्वरः ॥ घोषयित्वा
जगामाथ स्वजयं रक्षसाधिपः ॥ १४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकांडे प्रक्षिप्तो
द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ अथ संचित्य लंकेः सोमलोकं जगाम ह ॥ मेरुशृंगवरे रम्ये रजनीमुख्य वीर्यावान्
॥ १ ॥ अथ स्यंदनमारूढो दिव्यस्रगनुलेपनः ॥ अप्सरोगणमुख्येन सेव्यमानस्तु गच्छति ॥ २ ॥
रतिश्रांतोऽप्सरौऽकेषु चुंबितः स विबुध्यते ॥ दृष्टस्तु पुरुषस्तेन दृष्ट्वा कौतूहलान्वितः ॥ ३ ॥
अथापश्यदृषिं तत्र दृष्ट्वा चैवमुवाच तम् ॥ स्वागतं तव देवर्षे कालेनैवागतो ह्यसि ॥ ४ ॥
कोऽयं स्यंदनमारूढो ह्यप्सरोगणसेवितः ॥ निर्लेज इव संगति भयस्थानं न विंदति ॥ ५ ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । प्र० सर्गः ३. * (१३७४)

रावणेनैवमुक्तस्तु पर्वतो वाक्यमब्रवीत् ॥ यृणु वत्स यथातत्त्वं वक्ष्ये चाहं महामते ॥ ६ ॥ अनेन
निर्जिता लोका ब्रह्मा चैवाभितोषितः ॥ एष गच्छति मोक्षाय सुसुखं स्थानमुत्तमम् ॥ ७ ॥ तपसा
निर्जिता यद्वद्वता राक्षसाधिप ॥ प्रयाति पुण्यकृतद्वत्सोमं पीत्वा न संशयः ॥ ८ ॥ त्वं तु राक्षस-
शार्दूल शूरः सत्यपराक्रमः ॥ नैवेदशेषु कुड्यंति बलिनो धर्मचारिषु ॥ ९ ॥ अथापश्यद्रथवरं महान-
कार्यं महौजसम् ॥ जाज्वल्यमानं वपुषा गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥ १० ॥ कैष गच्छति देवेषु
भ्राजमानो महद्भुतिः ॥ किन्नरैश्च प्रगायद्भिर्नृत्यद्भिश्च मनोरमम् ॥ ११ ॥ श्रुत्वा चैनमुवाचाथ
पर्वतो मुनिसत्तमः ॥ एष शूरो रणे योद्धा संग्रामेष्वनिवर्तकः ॥ १२ ॥ युद्धयमानस्तथैवैष प्रहारै-
र्जर्जरीकृतः ॥ कृती शूरो रणे जेता स्वाम्यर्थे त्यक्तजीवितः ॥ १३ ॥ संग्रामे निहताऽभिन्नैर्हत्वा
च समरे बहून् ॥ इंद्रस्यातिथिरेवैष अथवा यत्र गच्छति ॥ १४ ॥ नृत्यगीतपरैर्लोकैः सेव्यते
नरसत्तमः ॥ पप्रच्छ रावणो भूयः कोऽयं यात्यर्कसन्निभः ॥ १५ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा पर्वतो
वाक्यमब्रवीत् ॥ य एष दृश्यते राजन्विमानं सर्वकांचने ॥ १६ ॥ अप्सरोगणसंयुक्ते पूर्णचंद्र-
निभाननः ॥ सुवर्णदो महाराज विचित्राभरणांबरः ॥ १७ ॥ एष गच्छति शीघ्रेण यानेन तु
महद्भुतिः ॥ पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ एते वै यांति राजानो ब्रूहि
त्वमृषिसत्तम ॥ कोह्यत्र याचितो दद्याद्युद्धातिथ्यं ममाद्य वै ॥ १९ ॥ तं ममाख्याहि धर्मज्ञ पिता
मे त्वं हि धर्मतः ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच रावणं पर्वतस्तदा ॥ २० ॥ स्वगार्थिनो महाराज नेते
युद्धार्थिनो नृपाः ॥ वक्ष्यामि ते महाभाग यस्ते युद्धं प्रदास्यति ॥ २१ ॥ स तु राजा महातेजाः

सप्तद्वीपेश्वरो महान् ॥ मांधातेत्यभिविल्यातः स ते युद्धं प्रदास्यति ॥ २२ ॥ पर्वतस्य वचः श्रुत्वा
 रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ कुतोऽसौ तिष्ठते राजा तत्समाचक्ष्व सुव्रत ॥ २३ ॥ सोऽहं यास्यामि तत्रैव
 यत्रासौ नपुंगवः ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा मुनिर्वचनमब्रवीत् ॥ २४ ॥ युवनाश्रमुतो राजा मांधाता
 राजसत्तमः ॥ सप्तद्वीपसमुद्रांतां जित्वेहाभ्यागमिष्यति ॥ २५ ॥ अथापश्यन्महाबाहुल्लोकस्यै वरदर्पितः
 ॥ अयोध्यायाः पतिं वीरं मांधातारं नृपोत्तमम् ॥ २६ ॥ सप्तद्वीपाधिपं यांतं स्यन्दनेन विराजता
 ॥ कांचनेन विचित्रेण माहेंद्राभेण भास्वता ॥ २७ ॥ जाड्वल्यमानं रूपेण दिव्यगंधानुलेपनम् ॥
 तमुवाच दशग्रीवो युद्धं मे दीयतामिति ॥ २८ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवं प्रहस्येदमुवाच ह ॥ यदि ते
 जीवितं नेष्टं ततो युध्यस्व राक्षस ॥ २९ ॥ मांधातुर्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ वरुणस्य
 कुबेरस्य यमस्यापि न विव्यथे ॥ ३० ॥ किं पुनर्मनुषान्त्वत्तो रावणो भयमाविशेत् ॥ एवमुक्त्वा
 राक्षसेन्द्रः क्रोधात्संप्रज्वलन्निव ॥ ३१ ॥ आज्ञापयामास तदा राक्षसान्युद्धदुर्मदान् ॥ अथ क्रुद्धास्तु
 सचिवा रावणस्य दुरात्मनः ॥ ३२ ॥ ववपुः शरजालानि क्रुद्धा युद्धविशारदाः ॥ अथ राज्ञा
 बलवता कंकपत्रैः शिलाशितैः ॥ ३३ ॥ इषुभिस्ताडिताः सर्वे प्रहस्तशुकसारणाः ॥ महोदराविरू-
 पाक्षा ह्यकंपनपुरोगमाः ॥ ३४ ॥ अथ प्रहस्तस्तु नृपमिपुर्वैरवाकिरत् ॥ अप्राप्तानेव तान्सर्वान्यचि-
 च्छेद नृपोत्तमः ॥ ३५ ॥ मुंशुडीभिश्च भल्लैश्च भिदिपल्लैश्च तोमैः ॥ न राज्ञे न दहंते वृणभारा
 इवाग्निता ॥ ३६ ॥ ततो नृपवरः क्रुद्धः पंचभिः प्रविभेद तम् ॥ तोमरैश्च महावेगैः पुनः क्रौंच-
 मिवाग्निजः ॥ ३७ ॥ ततो मुहुर्भ्रामयित्वा मुहूरं यमसन्निभम् ॥ ग्राहत्सोऽतिवेगेन राक्षसस्य रथं

स ३८ ॥ स षपात महावेगो मुद्रो वज्रसन्निभः ॥ स तूर्णं पातितस्तेन रावणः शक्रकेतुवत्
 ३९ ॥ तदा स नृपतिः प्रीत्या हर्षोद्भूतबलो बभौ ॥ संकल्लेदुकलाः स्पृष्ट्वा यथाबुलवणांभसः ॥
 ४० ॥ ततो रक्षोबलं सर्वं हाहाभूतमचेतनम् ॥ परिवार्यथै तं तस्थौ राक्षसेन्द्रं संभततः ॥ ४१ ॥
 ततश्चिरात्समाश्रित्य रावणो लोकरावणः ॥ मांघातुः पीडयामास देहं लकेश्वरो भृशम् ॥ ४२ ॥
 मूर्च्छन्तं तु नृपं दृष्ट्वा प्रहृष्टास्ते निशाचराः ॥ चुक्रुशुः सिंहनादांश्च प्रद्वेलेतो महाबलाः ॥ ४३ ॥
 लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन अयोध्याधिपतिस्तदा ॥ दृष्ट्वा तं मन्त्रिभिः शत्रुं पूव्यमानं निशाचरैः ॥ ४४ ॥
 जातकोपो दुराधर्षश्चन्द्रार्कसदृशद्युतिः ॥ महता शरवर्षेण पातयद्राक्षसं बलम् ॥ ४५ ॥ चापस्यैव
 निनादेन तस्य बाणरवेण च ॥ संचचाल ततः सैन्यमुद्धूत इव सागरः ॥ ४६ ॥ तदुद्धूतसंक्षारैः
 नरराक्षससंकुलम् ॥ अथाविष्टौ महात्मानौ नरराक्षससत्तमौ ॥ ४७ ॥ कर्मुकासिधरो वीरौ
 वीरासनगतौ तदा ॥ मांघाता रावणं चैव रावणश्चैव तं नृपम् ॥ ४८ ॥ क्रोधेन महताविष्टौ शरवर्षं
 मुमोचतुः ॥ तौ परस्परसंक्षोभैः प्रहारैः क्षतविक्षतौ ॥ ४९ ॥ कर्मुकेऽस्त्रं समाधाय रौद्रमस्त्रममुचत ॥
 आश्रितं तु मांघाता तदस्त्रं पर्यवारयत् ॥ ५० ॥ गांधर्वेण दशग्रीवो वारुणेन च राजराट् ॥ गृहीत्वा
 स तु ब्रह्मास्त्रं सर्वभूतभयावहम् ॥ ५१ ॥ वेदयामास मांघाता दिव्यं पाशुपतं
 महत् ॥ तदस्त्रं घोररूपं तु त्रैलोक्यभयवर्धनम् ॥ ५२ ॥ दृष्ट्वा तस्मानि भूतानि स्थावराणि चराणि
 च ॥ वरदानान्तु रुद्रस्य तपसाराधितं महत् ॥ ५३ ॥ ततः संकंपते सर्वं त्रैलोक्यं सचरा-
 चरम् ॥ देवाः संकंपिताः सर्वे लयं लयं नागाश्च संगताः ॥ ५४ ॥ अथ तौ मुनिशार्दूलौ

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । प्र० सर्गः ४. * (१३७७)

ध्यानयोगादपश्यताम् ॥ पुलस्त्यो गालवश्चैव वारयामास तं नृपम् ॥ ५५ ॥ सोपालम्बैश्च विविधैर्वाक्यै
 राक्षससत्तमम् ॥ तौ तु कृत्वा तदा प्रीतिं नरराक्षसयोस्तदा ॥ संप्रस्थितौ सुसंहृष्टौ पथा येनैव चागतौ
 ॥ ५६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तस्तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥
 गताभ्यामथ विप्राभ्यां रावणो राक्षसाधिपः ॥ दशयोजनसाहस्रं प्रथमं तु मरुत्यथम् ॥ १ ॥
 (अत्यक्रान्मन्महातेजाः पुष्पकेण महाबलः ॥) यत्र तिष्ठति नित्यं हि हंसाः सर्वगुणान्विताः ॥ अथ
 ऊर्ध्वं तु गत्वा वै मरुत्यथमनुत्तमम् ॥ २ ॥ दशयोजनसाहस्रं तेदेव परिगण्यते ॥ तत्र सन्निहिता मेघा-
 स्त्रिविधा नित्यशः स्थिताः ॥ ३ ॥ आग्नेयाः पक्षिणो ब्राह्मास्त्रिविधास्तत्र ते स्थिताः ॥ अथ गत्वा
 तृतीयं तु वायोः पंथानमुत्तमम् ॥ ४ ॥ नित्यं यत्र स्थिताः सिद्धाश्चरणाश्च मनस्विनः ॥ दशैव तु
 सहस्राणि योजनानां तथैव च ॥ ५ ॥ चतुर्थं वायुमार्गं तु शीघ्रं गत्वा परंतप ॥ वसंति यत्र नित्य-
 स्था भूताश्च सविनायकाः ॥ ६ ॥ अथ गत्वा स वै शीघ्रं पंचमं वायुगोचरम् ॥ दशैव च सहस्राणि
 योजनानां तथैव च ॥ ७ ॥ गंगा यत्र सरिच्छ्रेष्ठा नागा वै कुमुदादयः ॥ कुंजराभ्यश्च तिष्ठति
 ये तु मुंचति सीकरम् ॥ ८ ॥ गंगातोयेषु क्रीडंति पुण्यं वर्धति सर्वशः ॥ ततो रविकरभ्रष्ट वायुना पेक्ष-
 णीकृतम् ॥ ९ ॥ जलं पुण्यं प्रपत्ति हिमं वर्धति राघव ॥ ततो जगाम षष्ठं स वायुमार्गं महाद्युते ॥ १० ॥
 योजनानां सहस्राणि दशैव तु स राक्षसः ॥ यत्रास्ते गरुडो नित्यं ज्ञातिबांधवसत्कृतः ॥ ११ ॥ दशैव
 तु सहस्राणि योजनानां तथोपरि ॥ सप्तमे वायुमार्गे च यत्रैते ऋषयः स्मृताः ॥ १२ ॥ अत ऊर्ध्वं तु
 गत्वा वै सहस्राणि दशैव तु ॥ अष्टमं वायुमार्गं तु यत्र गंगा प्रतिष्ठिता ॥ १३ ॥ आकाशगंगा

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । प्र० सर्गः ४. * (१३७८)

विख्याता आदित्यपथसंस्थिता ॥ वायुना धार्यमाणा सा महावेगा महास्वना ॥ १४ ॥ अत ऊर्ध्वं
प्रवक्ष्यामि चंद्रमा यत्र तिष्ठति ॥ अशीतिं तु सहस्राणि योजनानां प्रमाणतः ॥ १५ ॥ चंद्रमास्ति-
ष्ठते यत्र नक्षत्रग्रहसंयुतः ॥ शतं शतसहस्राणि रश्मयश्चंद्रमंडलात् ॥ १६ ॥ प्रकाशयति लोकांस्तु
सर्वसत्त्वसुखावहाः ॥ ततो दृष्ट्वा दशग्रीवं चंद्रमा निर्दहन्निव ॥ १७ ॥ स तु सीतामिना शोभं
प्रादहद्रावणं तदा ॥ नासहंस्तस्य साचिवाः शीताग्निभयभीडिताः ॥ १८ ॥ रावणं जयशब्देन प्रहस्तोऽथैन-
मब्रवीत् ॥ राजञ्ज्शीतेन वध्यामो निवर्ताम इतो वयम् ॥ १९ ॥ चंद्ररश्मिप्रतापेन रक्षसां भयमाविशत् ॥
स्वभाव एष राजेंद्र शीतांशोर्देहनात्मकः ॥ २० ॥ एतच्छ्रुत्वा प्रहस्तस्य रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ वि-
स्कार्य धनुर्ब्रह्म नाराचैस्तमपीडयत् ॥ २१ ॥ अथ ब्रह्मा तद्दागच्छत्सोमलोकं त्वरान्वितः ॥ दशग्रीव
महाबाहो साक्षाद्विश्रवसः सुत ॥ २२ ॥ गच्छ शीघ्रमितः सौम्य मा चंद्रं पीडयस्व वै ॥ लोकस्य
हितकामो वै द्विजराजो महाद्युतिः ॥ २३ ॥ मंत्रं च संप्रदास्यामि प्राणात्ययगतिर्यदा ॥ यस्त्वेतं
संस्मरेन्मंत्रं नालो मृत्युमवाप्नुयात् ॥ २४ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रांजलिर्देवमब्रवीत् ॥ यदि तुष्टोऽसि
मे देव लोकनाथ महाव्रत ॥ २५ ॥ यदि मंत्रश्च मे देयो दीयतां मम धार्मिक ॥ यं जप्त्वाहं महाभाग
सर्वदेवेषु निर्भयः ॥ २६ ॥ असुरेषु च सर्वेषु दान्तवेषु पतन्निषु ॥ त्वत्प्रसादात्तु देवेश स्यामजेयो न
संशयः ॥ २७ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ प्राणात्ययेषु जप्तव्यो न नित्यं राक्षसा-
धिप ॥ २८ ॥ अक्षमूत्रं गृहीत्वा तु जपेन्मंत्रमिमं शुभम् ॥ जप्त्वा तु राक्षसपते त्वमजेयो भविष्यसि
॥ २९ ॥ अजप्त्वा राक्षसपते न ते सिद्धिर्भविष्यति ॥ शृणु मंत्रं प्रवक्ष्यामि येन राक्षसपुंगव ॥ ३० ॥

मंत्रस्य कीर्तनादेव प्राप्स्यसे समरे जयम् ॥ नमस्ते देवदेवेश सुरासुरतमस्कृत ॥ ३१ ॥ भूतभन्व्य
महादेव हरिर्पिगललोचन ॥ बालस्त्वं वृद्धरूपी च वैयाघ्रवसनच्छद ॥ ३२ ॥ अर्चनीयांऽसि देव त्वं त्रै-
लोक्यप्रभुरीश्वरः ॥ हरो हरितनेमी च युगांतदहनो बलः ॥ ३३ ॥ गणेशो लोकेशश्च लोक-
पालो महाभुजः ॥ महाभागो महाशाली महादंष्ट्री महेश्वरः ॥ ३४ ॥ कालश्च बलरूपी च नीलप्रवि-
महोदरः ॥ देवान्तगस्तर्पोऽत्तश्च पशूनां पतिरव्ययः ॥ ३५ ॥ शूलपाणिर्वृषः केतुर्नेता गोप्ता हरो हरिः ॥
जटो मुंडी शिखंडी च लकुटी च महायशः ॥ ३६ ॥ भूतेश्वरो गणाध्यक्षः सर्वात्मा सर्वभावनः ॥
सर्वगः सर्वहारी स स्रष्टा च गुरुरव्ययः ॥ ३७ ॥ कर्मण्डलुधरो देवः पिनाकी धूर्जटिस्तथा ॥ मान-
नीयश्च भोंकारो वरिष्ठो ज्येष्ठसामगः ॥ मृत्युश्च मृत्युभूतश्च पारियात्रश्च सुव्रतः ॥ ३८ ॥
ब्रह्मचारी गुहावासी भगवानुमापतिरर्नितः ॥ भगस्याश्विनिपाती च पूष्णो दशननाशनः ॥ ३९ ॥
दमशानवासी भगवानुमापतिरर्नितः ॥ भगस्याश्विनिपाती च पूष्णो दशननाशनः ॥ ४० ॥
ज्वरहर्ता पाशहस्तः प्रलयः काल एव च ॥ उत्कामुखोऽग्निर्केतुश्च मुनिर्दीप्तो विशांपतिः ॥ ४१ ॥
हन्मादो वेपनकरश्चतुर्थो लोकसत्तमः ॥ वामनो वामदेवश्च प्राक्प्रदक्षिणवामनः ॥ ४२ ॥ भिक्षुश्च भिक्षु-
पी च त्रिजटी कुटिलः स्वयम् ॥ शक्रहस्तप्रतिष्ठमी वसुतो र्तभनस्तथा ॥ ४३ ॥ ऋतुर्ऋतुकरः
कालो मधुर्मधुकलोचनः ॥ वानस्पत्यो वाजसनो नित्यमाश्रमपूजितः ॥ ४४ ॥ जगद्धाना च कर्ता
च पुरुषः शश्वतो ह्रुवः ॥ धर्माध्यक्षो विरूपाक्षस्त्रिधर्मा भूतभावनः ॥ ४५ ॥ त्रिनेत्रो बहुरूपश्च सूर्या-
युतसमप्रभः ॥ देवदेवोऽतिदेवश्च चंद्रांकितजटस्तथा ॥ ४६ ॥ नर्तको लासकश्चैव पूर्णेतुसदृशाननः ॥

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । प्र० सर्गः ५. * (१३८०)

ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च सर्वजीवमयस्तथा ॥ ४७ ॥ सर्वतूर्यनिनादी च सर्वबंधविमोक्षकः ॥ मोहो
 बंधनश्चैव सर्वदा निधनोत्तमः ॥ ४८ ॥ पुष्पदंतो विभागश्च मुख्यः सर्वहरस्तथा ॥ हरिश्चमश्रुधनुर्धारी
 भीमो भीमपराक्रमः ॥ ४९ ॥ (भक्ताभीष्टप्रदः स्थाणुः परमात्मा सनातनः ॥) मया प्रोक्तमिदं
 पुण्यं नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ॥ सर्वपापहरं पुण्यं शरण्यं शरणार्थिनाम् ॥ ५० ॥ जप्तमेतदशग्रीव कुर्याच्छत्रु-
 विनाशनम् ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तश्चतुर्थः सर्गः ॥
 ॥ ४ ॥ दत्त्वा तु रावणस्यैवं वरं स कमलोद्भवः ॥ पुनरेवागमतिक्ष्वप्रं ब्रह्मलोकं पितामहः ॥ १ ॥
 रावणोऽपि वरं लब्ध्वा पुनरेवागमत्तथा ॥ केनचित्त्वथ कालेन रावणो लोकरावणः ॥ २ ॥ पश्चिमा-
 र्णवमागच्छत्सचिवैः सह राक्षसैः ॥ द्वीपस्थो दृश्यते तत्र पुरुषः पावकप्रभः ॥ ३ ॥ महाजांयूनदप्रस्थ
 एक एव व्यवस्थितः ॥ दृश्यते भीषणाकारो युगांतानलसन्निभः ॥ ४ ॥ देवाचाभिव देवेशो प्रहणाभिव
 भास्करः ॥ शरभाणां यथा सिंहो हस्तिश्चैरावतो यथा ॥ ५ ॥ पर्वतानां यथा मेरुः पारिजातश्च
 शाखिनाम् ॥ तथा तं पुरुषं दृष्ट्वा स्थितं मध्ये महाबलम् ॥ ६ ॥ अब्रवीच्च दशग्रीवो युद्धं मे दीयता-
 मिति ॥ अभवत्तस्य सा दृष्टिर्ग्रहमाला इवाकुला ॥ ७ ॥ दंतांसंदशतः शब्दो यंत्रस्येवाभिभिद्यतः ॥
 जगज्जैः स बलवान्सहामात्यो दशाननः ॥ ८ ॥ स गर्जन्निविधैर्नौदैर्बहस्तं भयानकम् ॥ दंष्ट्रां
 विकटं चैव कंबुग्रीवं महोरसम् ॥ ९ ॥ मंडूककुक्षिं सिंहास्यं कैलासशिखरोपमम् ॥ पद्मपादतलं
 भीमं रक्ततालुकरांबुजम् ॥ १० ॥ महानादं महाकायं मनोऽनिलसमं जवे ॥ भीममाबद्धतूणीरं सवं
 बद्धचामरम् ॥ ११ ॥ ज्वालामालापरिक्षिप्तं किंकिणीजालनिःस्वनम् ॥ मालया स्वर्णपद्मानां कंठ-

देशेऽवलंबया ॥ १२ ॥ ऋग्वेदमिव शोभंतं पद्ममालाविभूषितम् ॥ सौंजनाचलसंकाशं कांचनाचल-
सन्निभम् ॥ १३ ॥ प्राहर्द्राक्षसपतिः शूलशक्त्यष्टिपट्टिशैः ॥ द्वीपिना सः सिंह इव ऋषभेणैव कुंजरः ॥
॥ १४ ॥ सुमेरुरिव नागैर्नैदीवैर्गैरिवार्णवः ॥ अकंपमानः पुरुषो राक्षसं वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥
युद्धश्रद्धां हि ते रक्षो नाशयिष्यामि दुर्मते ॥ रावणस्य च यो वेगः सर्वलोकभयंकरः ॥ १६ ॥ तथा
वेगसहस्राणि संश्रितानि तमेव हि ॥ धर्मस्तस्य तपश्चैव जगतः सिद्धिहेतुकौ ॥ १७ ॥ ऊरू ह्याश्रित्य
तस्याते मन्मथः शिश्रमाश्रितः ॥ विद्येदेवा कटीभागे मारुतो बस्तिपार्श्वयोः ॥ १८ ॥ मध्येऽष्टौ
वसवस्तस्य समुद्राः कुक्षितः स्थिताः ॥ पाश्र्वाद्विषु दिशः सर्वाः सर्वसंधिषु मारुतः ॥ १९ ॥ पृष्ठं च भग-
वान् रुद्रो हृदयं च पितामहः ॥ पितरश्च श्रिताः पृष्ठं हृदयं च पितामहः ॥ २० ॥ गोदानानि पवि-
त्राणि भूमिदानानि यानि च ॥ सुवर्णवरदानानि कक्षलोमानुगानि च ॥ २१ ॥ हिमवान्हेमकूटश्च
मंदरो मेरुरेव च ॥ नरं तु तं समाश्रित्य अस्थिभूता व्यवस्थिताः ॥ २२ ॥ पाणिर्वज्रोऽभवत्तस्य शरीरे
द्यौरवस्थिता ॥ कृकाटिकायां संध्या च जलवाहाश्च ये घनाः ॥ २३ ॥ बाहू धाता विधाता च तथा
विद्याधरादयः ॥ शेषश्च वासुकिश्चैव विशालाक्ष इरावतः ॥ २४ ॥ कंबलाक्षतरो चोभौ कर्काटक-
घनंजयौ ॥ स च घोरविषा नागस्तक्षकः सोपतक्षकः ॥ २५ ॥ करजानाश्रिताश्चैव विषवीर्यमु-
क्षवः ॥ अग्निरास्यमभूत्तस्य स्कंधौ रुद्रैरधिष्ठितौ ॥ २६ ॥ पक्षमासर्तवश्चैव दंष्ट्रयोरुभयोः स्थिताः ॥
नासे कुहूरमावास्या छिद्रेषु वायवः स्थिताः ॥ २७ ॥ ग्रीवा तस्याभवद्देवी वाणी चापि सरस्वती ॥
नासत्यां श्रवणे चोभौ नेत्रे च शशिभास्करो ॥ २८ ॥ वेदांगानि च यज्ञाश्च तारारूपाणि यानि च ॥

सुवृत्तानि च वाक्यानि तेजांसि च तपांसि च ॥ २९ ॥ एतानि नररूपस्य तस्य देहाश्रितानि वै ॥
 तेन वज्रप्रहारेण लब्धमात्रेण लीलया ॥ ३० ॥ पाणिना पीडितं रक्षो निपपात महीतले ॥ पतितं
 राक्षसं ज्ञात्वा विद्राव्य स निशाचरान् ॥ ३१ ॥ ऋग्वेदप्रतिमः सोऽथ पद्ममालाविभूषितः ॥ प्रविवेश
 च पातालं निजं पर्वतसन्निभः ॥ ३२ ॥ उत्थाय च दशग्रीव आहूय सचिवान्स्वयम् ॥ क गतः
 सहस्रं ब्रूत प्रहस्तशुकसारणाः ॥ ३३ ॥ एवमुक्त्वा रावणेन राक्षसास्ते तदाब्रुवन् ॥ प्रविष्टः स नरोऽ-
 नैव देवदानवदर्पहा ॥ ३४ ॥ अथ संगृह्य वेगेन गरुत्मानिव पद्मगम् ॥ स तु शीघ्रं बिलद्वारं संप्र-
 विश्य च दुर्मतिः ॥ ३५ ॥ प्रविवेश च तद्वारं रावणो निर्भयस्तदा ॥ स प्रविश्य च पश्यद्वै-
 नीलांजनचयोपमान् ॥ ३६ ॥ केशूरधारिणं शरात्रक्तमाल्यानुलेपनान् ॥ वरहाटक-
 त्नाद्यैर्विविधैश्च विभूषितान् ॥ ३७ ॥ दृश्यंते तत्र नृत्यंतास्तिक्ष्णः कोटयो महात्मनाम् ॥ नृत्यो-
 त्सवा वीतभया विमलाः पावकप्रभाः ॥ ३८ ॥ नृत्यंत्यः पश्यते तांस्तु रावणो भीमाविक्रमः ॥
 द्वारस्थो रावणस्तत्र तासु क्रोटिषु निर्भयः ॥ ३९ ॥ यथा दृष्टः स तु नरस्तुल्यांस्तानपि
 सर्वशः ॥ एकवर्णानेकवेषानेकरूपान्महौजसः ॥ ४० ॥ चतुर्मुजान्महोत्साहांस्तत्रापश्यत्स राक्षसः ॥
 तांस्तु दृष्ट्वा दशग्रीव ऊर्ध्वरोमा बभूव ह ॥ ४१ ॥ स्वयंभुवा दत्तवरस्ततः शीघ्रं विनिर्ययौ ॥ अथापश्य-
 त्परं तत्र पुरुषं शयने स्थितम् ॥ ४२ ॥ पांडुरेण महाहृण शयनासनवेशमना ॥ शोते स पुरुषस्तत्र
 पावकेनावगुण्ठितः ॥ ४३ ॥ दिव्यस्त्रगनुलेपा च दिव्याभरणभूषिता ॥ दिव्यांबरधरा साध्वी त्रैलो-
 क्यस्यैकभूषणम् ॥ ४४ ॥ बालव्यजनहस्ता च देवी तत्र व्यवस्थिता ॥ लक्ष्मी देवी सपद्मा वै भ्राजते

लोकमुन्दरी ॥ ४५ ॥ प्रविष्टः स तु लंकेशो दृष्ट्वा तां चारुहासिनीम् जिघृक्षुः सहसा साध्वीं सिंहा-
सनसमास्थिताम् ॥ ४६ ॥ विनापि सचिवैस्तत्र रावणो दुर्मतिस्तदा ॥ हस्ते ग्रहीतुमन्विच्छन्मनस्येन
वशीकृतः ॥ ४७ ॥ सुप्तमाशीविषं यद्वद्रावणः कालनोदितः ॥ अथ सुप्तो महाबाहुः पावकेनावगुण्टितः ॥
॥ ४८ ॥ ग्रहीतुकामं तं ज्ञात्वा व्यपविद्धपटं तदा ॥ जहासोर्ध्वशं देवस्तं दृष्ट्वा राक्षसाधिपम् ॥ ४९ ॥
तेजसा सहसा दीप्तो रावणो लोकरावणः ॥ कृत्तमूलो यथा शास्त्री निपपात महीतले ॥ ५० ॥ पतितं
राक्षसं ज्ञात्वा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ उत्तिष्ठ राक्षसश्रेष्ठ मृत्युस्ते नाद्य विद्यते ॥ ५१ ॥ प्रजापतिवरो
रक्ष्यस्तेन जीवसि राक्षस ॥ गच्छ रावण विसन्धो नाधुना मरणं तव ॥ ५२ ॥ लब्धसंज्ञो युहुर्तेन
रावणो भयमाविशत् ॥ एवमुक्तस्तदोत्थाय रावणो देवकंटकः ॥ ५३ ॥ लोमहर्षणमापन्नो ह्यब्रवीन्तं
महाद्युतिम् ॥ को भवान्वीर्यसंपन्नो युगांतानलसन्निभः ॥ ५४ ॥ ब्रूहि त्वं को भवान्देव कुतो भूत्वा
व्यवस्थितः ॥ एवमुक्तस्ततो देवो रावणेन दुरात्मना ॥ ५५ ॥ प्रत्युवाच हसन्देवो मेघगंभीरया गिरि ॥
किं ते मया दशग्रीव वध्योऽसि न चिरान्मम ॥ ५६ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥
प्रजापतेस्तु वचनान्नाहं मृत्युपथं गतः ॥ ५७ ॥ न स जातो जनिष्यो वा मम तुल्यः सुरेष्वपि ॥
प्रजापतिवरं यो हि लंघयेद्वीर्यमाश्रितः ॥ ५८ ॥ न तत्र परिहरोऽस्ति प्रयत्नश्चापि दुर्बलः ॥ त्रैलोक्ये
तं न पश्यामि यो मे कुण्डादं ब्रूया ॥ ५९ ॥ अमरोऽहं सुरश्रेष्ठ तेन मां नाविशद्वयम् ॥ अथापि च भवे-
न्मृत्युस्त्वद्धस्तान्नान्यतः प्रभो ॥ ६० ॥ यशस्यं श्लाघनीयं च त्वद्धस्तान्मरणं मम ॥ अथास्य गात्रे संपश्यद्रा-
वणो भीमविक्रमः ॥ ६१ ॥ तस्य देवस्य सकलं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ आदित्या मरुतः

साध्या वसवोऽथाश्विनावपि ॥ ६२ ॥ रुद्राश्च पितरश्चैव यमो वैश्रवणस्तथा ॥ समुद्रा गिरयो नद्या वृद्धा
विद्याल्लयोऽम्रयः ॥ ६३ ॥ ग्रहास्ताराणा व्योमसिद्धा गंधर्वचारणाः ॥ महर्षयो वेदविदो गरुडोऽथ
भुजंगमाः ॥ ६४ ॥ ये चान्ये देवतासंधाः संस्थिता दैत्यराक्षसाः ॥ गात्रेषु शयनस्थस्य दृश्यंते सूक्ष्म-
मूर्त्यः ॥ ६५ ॥ आह रामोऽथ धर्मात्मा ह्यगस्त्यं मुनिसत्तमम् ॥ द्वीपस्थः पुरुषः कोऽसौ तिस्रः कोऽन्य-
स्तु काश्च ताः ॥ ६६ ॥ शयानः पुरुषः कोऽसौ दैत्यदानवदर्पहा ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा ह्यगस्त्यो
वाक्यमब्रवीत् ॥ ६७ ॥ श्रूयतामभिधास्यामि देवदेव सनातन ॥ भगवान्कपिलो नाम द्वीपस्थो नर-
वच्यते ॥ ६८ ॥ ये तु नृत्यंति वै तत्र स्वरास्ते तस्य धीमतः ॥ तुल्यतेजःप्रभावास्ते कपिलस्य नरस्य
वै ॥ ६९ ॥ नाबौ क्रुद्धेन दृष्टस्तु राक्षसः पापनिश्चयः ॥ न बभूव तदा तेन भस्मसाद्राम रावणः
॥ ७० ॥ खिन्नागात्रो नरप्रल्यो रावणः पतितो भुवि ॥ वाक्छरैस्तं विभेदाशु रहस्यं पिशुनो यथा
॥ ७१ ॥ अथ दीर्घेण कालेन लब्धसंज्ञः स राक्षसः ॥ आजगाम महातेजा यत्र ते सचिवाः स्थिता-
॥ ७२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकांडे प्रक्षिप्तः पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥
निवर्तमानः संहृष्टो रावणः स दुरात्मवान् ॥ जह्वे पथि नरैर्द्रुषिदेवदानवकन्यकाः ॥ १ ॥ दर्शनीयां हि
यां रक्षः कन्यां स्त्रीं वाऽथ पश्यति ॥ हत्वा बंधुजनं तस्या विमाने तां रुरोध सः ॥ २ ॥ एवं पन्नगक-
न्याश्च राक्षसासुरमानुषीः ॥ यक्षदानवकन्याश्च विमाने सोऽध्यरोपयत् ॥ ३ ॥ ता हि सर्वाः समं
दुःखान्मुमुचुर्बोष्पजं जलम् ॥ तुल्यमग्न्यर्चिषां तत्र शोकाग्निभयसंभवम् ॥ ४ ॥ ताभिः सर्वानवद्याभिर्नदी-
भिरिव सागरः ॥ आपूरितं विमानं तद्भयशोकाशिवाश्रुभिः ॥ ५ ॥ नागगंधर्वकन्याश्च महर्षितनयाश्च याः ॥ दैत्य-

* श्रीवाल्मीकीयारामायणे उत्तरकांडे । सर्गः २४. *

(१३८५)

दानवकन्याश्च विमाने शतशोऽरुदन् ॥ ६ ॥ दीर्घकेश्यः सुचार्वग्यः पूर्णचंद्रनिभाननाः ॥ पीनस्तनतटा मध्ये-
वज्रवेदिसमप्रभाः ॥ ७ ॥ रथकूबरसंकाशैः श्रोणीदेशैर्मनोहराः ॥ स्त्रियः सुरांगनाप्रख्या निष्ठप्रकनकप्रभाः
॥ ८ ॥ शोकदुःखभयत्रस्ता विह्वलाश्च सुमध्यमाः ॥ तासां निःश्वासवातेन सर्वतः संप्रदीपितम् ॥ ९ ॥
अग्निहोत्रमिवाभाति सन्निरुद्धाधिपुष्पकम् ॥ दशग्रीववंशं प्राप्तास्तास्तु शोकाकुलाः स्त्रियः ॥ १० ॥
दीनवक्ष्णः श्यामा मृग्यः सिंहवशा इव ॥ काचिर्क्षितयती तत्र किं नु मां भक्षयिष्यति ॥ ११ ॥
काचिद्ध्यौ सुदुःखार्ता अपि मां मारयेदयम् ॥ इति मातुः पितृन्स्मृत्वा भर्तृन्प्रातुस्तथैव च ॥ १२ ॥
दुःखशोकसमाविष्टा विलेपुः संहिताः स्त्रियः ॥ कथं नु खलु मे पुत्रो भविष्यति मया विना ॥ १३ ॥
कथं माता कथं भ्राता निमग्नाः शोकसागरे ॥ हा कथं नु करिष्यामि भर्तुस्तस्मादहं विना ॥ १४ ॥
मृत्यो प्रसादयामि त्वां नय मां दुःखभागिनीम् ॥ किं नु तदुच्छ्रुतं कर्म पुनरु देहांतरे कृतम् ॥ १५ ॥
एवं स्म दुःखिताः सर्वाः पतिताः शोकसागरे ॥ न खल्विदानीं पश्यामो दुःखस्याभ्यांतमात्मनः
॥ १६ ॥ अहो धिष्णुमानुषं लोकं नास्ति खल्वधमः परः ॥ यदुर्बला बलवता भर्तारो रावणेन नः
॥ १७ ॥ सूर्येणोदयता काले नक्षत्राणीव नाशिताः ॥ अहो सुबलवद्वैवधोपायेषु रक्ष्यते ॥ १८ ॥
अहो दुर्घृत्तमास्थाय नात्मानं वै जुगुप्सते ॥ सर्वथा सदृशस्तावद्विक्रमाऽस्य दुरात्मनः ॥ १९ ॥
इदं त्वसदृशं कर्म परदाराभिमर्शनम् ॥ यस्मादेव परक्यासु रमते राक्षसाधमः ॥ २० ॥ तस्माद्वै
कीकृतेनैव वधं प्राप्स्यति दुर्मतिः ॥ सतीर्भिवरनारीभिरेवं वाक्येऽभ्युदीरिते ॥ २१ ॥ नेदुर्दु-
भयः खस्थाः पुष्पवृष्टिः पपात च ॥ शप्तः स्त्रीभिः स तु समं हतौजा इव निष्प्रभः ॥ २२ ॥

पतिव्रताभिः साध्वीभिर्बभूव विमना इव ॥ एवं विलपितं तासां शृण्वन्नाश्वसपुंगवः ॥ २३ ॥
 प्रविवेश पुरीं लंकां पूज्यमानो निशाचरैः ॥ एतस्मिन्नंतरे घोरा राक्षसी कामरूपिणी ॥ २४ ॥
 सहसा पतिता भूसौ भगिनी रावणस्य सा ॥ तां स्वसारं समुत्थाप्य रावणः परिसांत्वयन् ॥ २५ ॥
 अब्रवीत्किमिदं भद्रे वक्तुकामासि मां द्रुतम् ॥ सा बाष्पपरिरुद्धाक्षी रक्ताक्षी वाक्यमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 कृतास्मि विधवा राजंस्त्वया बलवता बलात् ॥ एते राजंस्त्वया वीर्यादित्या विनिहता रणे ॥ २७ ॥
 कालकेया इति ख्याताः सहस्राणि चतुर्दश ॥ प्राणेभ्योऽपि गरीयान्मे तत्र भर्ता महाबलः ॥ २८ ॥ सोऽ-
 पि त्वया हतस्तात रिपुणा भ्रातृगंधिना ॥ त्वयास्मि निहता राजन्स्वयमेव हि बंधुना ॥ २९ ॥
 राजन्वैधव्यशब्दं च भोक्ष्यामि त्वत्कृतं ह्यहम् ॥ ननु नाम त्वया रक्ष्यो जामाता समरेष्वपि ॥ ३० ॥
 स त्वया निहतो युद्धे स्वयमेव न लज्जसे ॥ एवमुक्तो दशग्रीवो भगिन्या क्रोशमानया ॥ ३१ ॥
 अब्रवीत्सांत्वयित्वा तां सामपूर्वमिदं वचः ॥ अलं वत्से रुदित्वा ते न भेतव्यं च सर्वशः ॥ ३२ ॥
 दानमानप्रसादैस्त्वां तोषयिष्यामि यत्नतः ॥ युद्धप्रभक्तो व्याक्षिप्तो जयकांक्षी क्षिपन्शरान् ॥ ३३ ॥
 नाहमज्ञासिषं युध्यन्त्वान्परान्वापि संयुगे ॥ जामातरं न जाने स्म ग्रहरन्युद्धदुर्मदः ॥ ३४ ॥ तेना-
 सौ निहतः संख्ये मया भर्ता तव स्वसः ॥ अस्मिन्काले तु यत्प्राप्तं तत्करिष्यामि ते हितम् ॥ ३५ ॥
 भ्रातुरैश्वर्ययुक्तस्य खरस्य वस पार्श्वतः ॥ चतुर्दशानां भ्राता ते सहस्राणां भविष्यति ॥ ३६ ॥ प्रमुः-
 प्रयाणे दाने च राक्षसानां महाबलः ॥ तत्र मातृष्वसेयस्ते भ्रातायं वै खरः प्रमुः ॥ ३७ ॥ भवि-
 ष्यति तवादेशं सदा कुर्वन्निशाचरः ॥ शीघ्रं गच्छत्वयं वीरो दंडकान्परिरक्षितुम् ॥ ३८ ॥ दूष-

णोऽस्य बलाध्यक्षो भविष्यति महाबलः ॥ तत्र ते वचनं शूरः करिष्यति तदा खरः ॥ ३९ ॥ रक्ष-
सां कामरूपाणां प्रभुरेष भविष्यति ॥ एवमुक्त्वा दशग्रीवः सैन्यमस्यादिदेश ह ॥ ४० ॥ चतुर्द-
शसहस्राणि रक्षसां वीर्यशालिनाम् ॥ स तैः परिवृतः सर्वै रक्षसैर्वोरदशनैः ॥ ४१ ॥ आगच्छत
खरः शीघ्रं दंडकानकुतोभयः ॥ स तत्र कारयामास राज्यं निहतकंदकम् ॥ सा च शूर्पणखा तत्र
न्यवसंहंडके वने ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे
चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ स तु दत्त्वा दशग्रीवो बलं घोरं खरस्य तत् ॥ भगिनीं च समाश्रम्य हृष्टः
स्वस्थतरोऽभवत् ॥ १ ॥ ततो निकुंभिला नाम लंकोपवनमुत्तमम् ॥ तद्राक्षसेन्द्रो बलवान्प्रविवेश सह्या-
नुराः ॥ २ ॥ ततो ययशताकीर्णं सौम्य चैत्योपशोभितम् ॥ ददर्श विष्ठितं यज्ञं श्रिया संप्रवृत्तम् ॥
३ ॥ ततः कृष्णालितधरं कमंडलुशिखाध्वजम् ॥ ददर्श स्वसुतं तत्र भेषनादं भयावहम् ॥ ४ ॥
तं समासाद्य लंकेशः परिष्वज्याथ बाहुभिः ॥ अब्रवीत्किमिदं वत्स वर्तसे ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ५ ॥
दशना त्वब्रवीत्तत्र यज्ञसंपत्समुद्भवे ॥ रावणं राक्षसश्रेष्ठं द्विजश्रेष्ठो महातपाः ॥ ६ ॥ अहमाख्यामि
ते राजञ्छूयतां सर्वमेव तत् ॥ यज्ञास्ते सप्तपुत्रेण प्राप्तास्ते बहुविस्तराः ॥ ७ ॥ अभिष्टोमोऽध्व-
मेधश्च यज्ञो बहुसुवर्णकः ॥ राजसूयस्तथा यज्ञो गोमेधो वैष्णवस्तथा ॥ ८ ॥ माध्वरे प्रवृत्ते तु यज्ञे
पुंभिः सुदुर्लभे ॥ वरास्ते लब्धवान्पुत्रः साक्षात्पशुपतेरिह ॥ ९ ॥ कामगं स्यंदनं दिव्यमंतरिक्षचरं
ध्रुवम् ॥ मायां च तामसौ नाम यया संपद्यते तमः ॥ १० ॥ एतया किल संप्राप्ते मायया राक्षसे-
ध्वर ॥ प्रयुक्तया गतिः शक्या नहि ज्ञातुं सुरासुरैः ॥ ११ ॥ अक्षयविषुधी बाणैश्चापं चापि सुदु-

र्जयम् ॥ अखं च बलवद्राजञ्छत्रुविघ्नंसनं रणे ॥ १२ ॥ एतान्सर्वान्वरैर्लब्ध्वा पुत्रस्तेऽयं दशानन
॥ अद्य यज्ञसमाप्तौ च त्वां दिदृक्षन्निश्चतो ह्यहम् ॥ १३ ॥ ततोऽब्रवीदशग्रीवो न शोभनमिदं कृतम् ॥ पूजिताः
शत्रवो यस्माद्भ्यैरिन्द्रपुरोगमाः ॥ १४ ॥ एहीदानीं कृतं यद्धि सुकृतं तन्न संशयः ॥ आगच्छ सौम्य गच्छामः
स्वमेव भवनं प्रति ॥ १५ ॥ ततो गत्वा दशग्रीवः सपुत्रः सविभीषणः ॥ स्त्रियोऽवतारयामास सर्वांस्त बाष्पग-
द्रवः ॥ १६ ॥ लक्षिण्यो रत्नभूताश्च देवदानवरक्षसाम् ॥ तस्य तासु मर्ति ज्ञात्वा धर्मात्मा वाक्य-
मब्रवीत् ॥ १७ ॥ ईदृशैस्त्वं समाचारैर्यशाऽर्थकुलनाशनैः ॥ धर्षणं प्राणिनां ज्ञान्वा स्वमतेन विचेष्टसे
॥ १८ ॥ ज्ञातीस्तान्धर्षयित्वेमास्त्वयानीता वरांगनाः ॥ त्वामतिक्रम्य मधुना राजन्कुंभीनसी हृता
॥ १९ ॥ रावणस्त्वब्रवीद्वाक्यं नावगच्छामि किंत्विदम् ॥ कोऽयं यस्तु त्वयाख्यातो मधुरित्येव नामतः
॥ २० ॥ विभीषणस्तु संक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् ॥ श्रूयतामस्य पापस्य कर्मणः फलमागतम् ॥ २१ ॥
मातामहस्य योऽस्माकं ज्येष्ठो भ्राता सुमालिनः ॥ माल्यवानिति विख्यातो वृद्धः प्राज्ञो निशाचरः
॥ २२ ॥ पिता ज्येष्ठो जनन्या नो ह्यस्माकं चार्यकोऽभवत् ॥ तस्य कुंभीनसी नाम दुहितुर्दुहिताऽभ-
वन् ॥ २३ ॥ मातृष्वसुराश्चास्माकं सा च कन्यानलोद्भवा ॥ भवत्यस्माकमेवैषा भ्रातृणां धर्मतः स्वसा
॥ २४ ॥ सा हृता मधुना राजत्राक्षसेन बलीयसा ॥ यज्ञप्रवृत्ते पुत्रे तु मयि चांतर्जलोषिते ॥ २५ ॥
कुंभकर्णे महाराज निद्रामनुभवत्यथ ॥ निहत्य राक्षसश्रेष्ठनमात्यानिह संभतान् ॥ २६ ॥ धर्षयित्वा हृता राजन्पु-
त्राप्यतःपुरे तव ॥ श्रुत्वापि तन्महाराज क्षांतमेव हृतौ न सः ॥ २७ ॥ यस्मादवश्यं दातव्या कन्या भर्त्रे हि
भ्रातृभिः ॥ तदेतत्कर्मणो ह्यस्य फलं पापस्य दुर्मते ॥ २८ ॥ अस्मिन्नेवाभिसंप्राप्तं लोके विदितमस्तु ते ॥

विभीषणवचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रः स रावणः ॥ २९ ॥ दौरात्येनात्मनोद्धृतस्तप्ताभा इव सागरः ॥ ततोऽब्रवी-
दशश्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः ॥ ३० ॥ कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं शूराः सज्जीभन्तु नः ॥ आता मे कुंभकर्ण-
श्च ये च मुख्या निशाचराः ॥ ३१ ॥ वाहनान्यधिराहेतुं नानाप्रहरणयुधाः ॥ अद्य ते समरे हृत्वा
मधुं रावणनिर्भयम् ॥ ३२ ॥ सुरलोकं गमिष्यामि युद्धाकांक्षी सुहृदृतः ॥ अक्षौहिणिसहस्राणि चत्वा-
र्यथ्याणि रक्षसाम् ॥ ३३ ॥ नानाप्रहरणान्याशु निर्ययुर्दृढकांक्षिणाम् ॥ इन्द्रजित्वग्रतः सैन्यात्सैनिकान्य-
रिगृह्य च ॥ ३४ ॥ जगाम रावणो मध्ये कुंभकर्णश्च पृष्ठतः ॥ विभीषणश्च धर्मात्मा लंकायां धर्म-
माचरन् ॥ ३५ ॥ शेषाः सर्वे महाभागा ययुर्मेधुपुरं प्रति ॥ खरैरुष्ट्रैर्हयैर्दीनैः शिशुमारैर्महोरगैः ॥ ३६ ॥
राक्षसाः प्रययुः सर्वे कृत्वाकाशं निरंतरम् ॥ दैत्याश्च शतशस्तत्र कृतवैराश्च दैवतैः ॥ ३७ ॥ रावणं
प्रेक्ष्य गच्छंतमन्वगच्छन् हि पृष्ठतः ॥ स तु गत्वा मधुपुरं प्रविश्य च दशाननः ॥ ३८ ॥ न ददर्श मधुं
तत्र भगिनीं तत्र दृष्टवान् ॥ सा च प्रह्लाजलिर्भूत्वा शिरसा चरणौ गता ॥ ३९ ॥ तस्य राक्षसराजस्य
व्रस्ता कुंभीनसी तदा ॥ तां समुत्थापयामास न भेतव्यमिति ब्रुवन् ॥ ४० ॥ रावणो राक्षसश्रेष्ठः
किं चापि करवाणि ते ॥ साज्रवीद्यदि मे राजन्यसन्नस्त्वं महाभुज ॥ ४१ ॥ भर्तारं न ममेहाद्य हंतुम-
र्हसि मानद ॥ नहीदृशं भयं किंचित्कुलक्षीणमिहोच्यते ॥ ४२ ॥ भयानामपि सर्वेषां वैधव्यं व्यस-
नं महत् ॥ सत्यवाग्भव राजेंद्र मामवेक्षस्व याचतीम् ॥ ४३ ॥ त्वयाप्युक्तं महाराज न भेतव्यमिति
स्वयम् ॥ रावणस्त्वब्रवीदुष्टः स्वसारं तत्र संस्थिताम् ॥ ४४ ॥ कचासौ तव भर्ता वै मम शीघ्रं
निवेद्यताम् ॥ सह तेन गमिष्यामि सुरलोकं जयाय हि ॥ ४५ ॥ तव कारुण्यसौहार्दनिधुत्वोऽस्मि मघो-

वर्षात् ॥ इत्युक्ता सा समुत्थाप्य प्रसुप्तं तं निशाचरम् ॥ ४६ ॥ अन्नवीत्संग्रहहेव राक्षसी सा पति-
वचः ॥ एष प्राप्तो दशग्रीवो मम भ्राता महाबलः ॥ ४७ ॥ सुरलोकाजयाकांक्षी साहाय्ये त्वां वृणोति च ॥
तदस्य त्वं साहायार्थं सबंधुर्गच्छ राक्षस ॥ ४८ ॥ स्तिग्धस्य भजमानस्य युक्तमर्थाय कल्पितुम् ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा तथेत्याह मधुर्वचः ॥ ४९ ॥ ददर्श राक्षसश्रेष्ठं यथान्यायमुपेत्य सः ॥ पूजयामास
धर्मेण रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ५० ॥ प्राप्य पूजां दशग्रीवो मधुवेत्समनि वीर्यवान् ॥ तत्र चैकां निशा-
मुष्य गमनायोपचक्रमे ॥ ५१ ॥ ततः कैलासमासाद्य शैलं वैश्रवणालयम् ॥ राक्षसेन्द्रो महेंद्राभः सेनामु-
पनिवेशयत् ॥ ५२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० उत्तरकांडे पंचविंशः
सर्गः ॥ २५ ॥ स तु तत्र दशग्रीवः सह सैन्येन वीर्यवान् ॥ अस्तं प्राप्ते दिनकरे निवासं समरो-
चयत् ॥ १ ॥ उदिते विमले चंद्रे तुल्यपर्वतवर्चसि ॥ प्रसुप्तं सुमहत्सैन्यं नानाप्रहरणयुधम् ॥ २ ॥
रावणस्तु महावीर्यो निषण्णः शैलमूर्धनि ॥ स ददर्श गुणास्तत्र चंद्रपादपशोभितान् ॥ ३ ॥ कर्णिका-
रवनैर्दोषैः कदंबबकुलैस्तथा ॥ पद्मिनीभिश्च फुल्लभिर्महाकिन्या जलैरपि ॥ ४ ॥ चंपकाशोकपुन्नाग-
मंदारतरुभिस्तथा ॥ चूतपाटललोपैश्च प्रियवर्जुनकेतकैः ॥ ५ ॥ तगरैर्नारिकैश्च प्रियालपनसैस्तथा ॥
(आरवधैस्तमालैश्च प्रियालबकुलैरपि ॥) एतैरन्यैश्च तरुभिरुद्भासितवनंतरे ॥ ६ ॥ किन्नरा मदनेनार्ता रक्ता
मधुरकंठिनः ॥ समं संप्रजगुर्यन्त्र मनस्तुष्टिविवर्धनम् ॥ ७ ॥ विद्याधरा मदक्षीबा मदरक्तांतलोचनाः ॥ योषिद्विः
सह संक्रांताश्चिक्रीडुर्जेहृषुश्च वै ॥ ८ ॥ घंटानामिव सन्नादः शुश्रुवे मधुरस्वनः ॥ अप्सरोरगणसंघानां गायतां
घनदालये ॥ ९ ॥ पुष्पवर्षाणि मुंचन्तो नगाः पवनताडिताः ॥ शैलं ते वासयंतीव मधुमाधवगंधिनः ॥ १० ॥

मधुसुपर्जः पृक्तं गंधमादाय पुष्कलम् ॥ प्रववौ वर्धयन्कामं रावणस्य सुखोऽनिलः ॥ ११ ॥
 गेयात्पुष्पसमृद्धया च शैत्याद्वायोरिरेगुणात् ॥ प्रवृत्तायां रजन्यां च चंद्रस्योदयेनेन च ॥ १२ ॥ रावणः
 स महावर्धयः कामस्य वशमागतः ॥ विनिःश्वस्य विनिःश्वस्य शशिनं समवैक्षत ॥ १३ ॥ एतस्मिन्ना-
 तरे तत्र दिव्याभरणभूषिता ॥ सर्वाप्सरोवरा रंभा पूर्णचंद्रनिभानना ॥ १४ ॥ दिव्यचंदनलिप्तांगी
 मंदारकृतमूर्धजा ॥ दिव्योत्सवकृता रंभा दिव्यपुष्पविभूषिता ॥ १५ ॥ चक्षुर्मनोहरं पानं मेखलादाम-
 भूषितम् ॥ समुद्रहंती जघनं रतिप्राभृतमुत्तमम् ॥ १६ ॥ कृतैर्विशेषकैरौद्रेः षड्वर्तुकुसुमोद्भवैः ॥
 बभावन्त्यतमेव श्रीः कांतिश्रीद्युतिकीर्तिभिः ॥ १७ ॥ नीलं सतोयमेघाभं वलं समवगुंठिता ॥ यस्या वक्त्रं
 शशिनिभं भ्रुवौ चापनिभे शुभे ॥ १८ ॥ ऊरू करिकराकारौ करौ पल्लवकोमलौ ॥ सैन्यमध्येन
 गच्छंती रावणेनोपलक्षिता ॥ १९ ॥ तां समुत्थाय गच्छंती कामबाणवशं गतः ॥ करे गृहीत्वा लज्जंती
 स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ २० ॥ क गच्छसि वरारोहे कां सिद्धिं भजसे स्वयम् ॥ कस्याभ्युद्युदयकालोऽयं
 यस्त्वां समुपमोक्ष्यते ॥ २१ ॥ त्वदाननरसस्याद्य पद्मोत्पलसुगंधिनः ॥ सुधामृतरसस्येव कोऽद्य तृप्तिं
 गमिष्यति ॥ २२ ॥ स्वर्णकुंभनिभौ पानौ शुभौ भीरु निरंतरौ ॥ कस्योरःस्थलसंस्पर्शं दास्यतस्ते
 कुचाविमौ ॥ २३ ॥ सुवर्णचक्रप्राप्तं स्वर्णदामाचितं पृथु ॥ अध्यारोक्ष्यति कस्तेऽद्य जघनं स्वर्गोत्पणिम्
 ॥ २४ ॥ मद्विशिष्टः पुमान्कोऽद्य शक्नो विष्णुरथाश्विनौ ॥ मामतीत्य हि यच्च त्वं यासि भीरु न शोभनम्
 ॥ २५ ॥ विश्रम त्वं पृथुश्रोणि शिलातलमिदं शुभम् ॥ त्रैलोक्ये यः प्रमुञ्चैव मदन्यो नैव विद्यते ॥ २६ ॥
 तदेवं प्रांजलिः प्रह्वो याचते त्वां दशाननः ॥ भर्तुर्भर्ता विधाता च त्रैलोक्यस्य भजस्व माम् ॥ २७ ॥

एवमुक्ताऽब्रवीद्रंभा वेपमाना कृतांजलिः ॥ प्रसीद नहिंसे वक्तुमिदं त्वं हि मे गुरुः ॥ २८ ॥ अन्ये-
भ्योऽपि त्वया रक्षया प्राप्नुयां धर्षणं यदि ॥ तद्धर्मतः स्तुषा तेऽहं तत्त्वमेतदब्रवीमि ते ॥ २९ ॥ अथा-
ब्रवीद्दशग्रीवश्चरणधोमुखीं स्थिताम् ॥ रोमहर्षमनुप्राप्तं दृष्टमात्रेण तां तदा ॥ ३० ॥ सुतस्य यदि मे
भार्या ततस्त्वं हि स्तुषा भवेः ॥ बाढमित्येव सा रंभा प्राह रावणमुत्तरम् ॥ ३१ ॥ धर्मतस्ते सुतस्याहं
भार्या राक्षसपुंगव ॥ पुत्रः प्रियतरः प्राणैर्भ्रातुर्वैश्रवणस्य ते ॥ ३२ ॥ विख्यातस्त्रिषु लोकेषु नलकूबर
इत्ययम् ॥ धर्मतो यो भवेद्विप्रः क्षत्रियो वर्णतो भवेत् ॥ ३३ ॥ क्रोधाद्यश्च भवेदग्निः क्षांत्या च
वसुधासमः ॥ तस्यास्मि कृतसंकेता लोकपालसुतस्य वै ॥ ३४ ॥ तमुद्दिश्य तु मे सर्वं विभूषणमिदं
कृतम् ॥ यथा तस्य हि नान्यस्य भावो मां प्रति तिष्ठति ॥ ३५ ॥ तेन सत्येन मां राजन्मोक्तुमर्हस्यरिदम् ॥
स हि तिष्ठति धर्मात्मा मां प्रतीक्ष्य समुत्सुकः ॥ ३६ ॥ तत्र विप्रं तु तस्येह कर्तुं नार्हसि मुंच
माम् ॥ सद्भिराचरितं मार्गं गच्छ राक्षसपुंगव ॥ ३७ ॥ माननीयो मम त्वं हि पालनीया तथास्मि
ते ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रत्युवाच विनीतवत् ॥ ३८ ॥ स्तुषास्मि यद्वोचस्त्वमेकपत्नीष्वयं क्रमः ॥
देवलोकस्थितिरियं सुराणां शाश्वती मता ॥ ३९ ॥ पतिरप्सरसां नास्ति नचैकस्त्रीपरिग्रहः ॥ एवमुक्त्वा
स तां रक्षो निवेश्य च शिलातले ॥ ४० ॥ कामभोगाभिसंरक्तो मैथुनायोपचक्रमे ॥ सा विमुक्ता
ततो रंभा अष्टमाल्यविभूषणा ॥ ४१ ॥ गर्जेन्द्राङ्गीडमथिता नदीवाकुलतां गता ॥ छलिताकुलकेशांता
करोपितपल्लवा ॥ ४२ ॥ पवनेनावधूतेव लता कुसुमशालिनी ॥ सा वेपमाना लज्जंती भीता करकृतां-
जलिः ॥ ४३ ॥ नलकूबरमासाद्य पादयोर्नपपात ह ॥ तदवस्थां च तां दृष्ट्वा महात्मा नलकूबरः ॥ ४४ ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः २६. * (१३९३)

अब्रवीत्किमिदं भद्रे पादयोः पतितासि मे ॥ सा वै निःश्वसमाना तु वेपमाना कृताञ्जलिः ॥ ४५ ॥
 तस्मै सर्वं यथातत्त्वमाल्यातुमुपचक्रमे ॥ एष देव दशप्रविः प्राप्नो गंतुं त्रिविष्टपम् ॥ ४६ ॥ तेन
 सैन्यसहायेन निशेयं परिणामिता ॥ आयाती तेन दृष्टास्मि त्वत्सकाशमिदं मे ॥ ४७ ॥ गृहीता
 तेन पृष्टास्मि कस्य त्वमिति रक्षसा ॥ मया तु सर्वं यत्सत्यं तस्मै सर्वं निवेदितम् ॥ ४८ ॥
 काममोहाभिभूतात्मा नाश्रीषीत्तद्वचो मम ॥ याच्यमानो मया देव स्तुषा तेऽहमिति प्रभो ॥ ४९ ॥ तत्सर्वं
 पृष्टतः कृत्वा बलात्तेनास्मि धर्षिता ॥ एवं त्वमपराधं मे क्षंतुमर्हसि सुव्रत ॥ ५० ॥ नहि तुल्यं बलं
 सौम्य स्त्रियाश्च पुरुषस्य हि ॥ एतच्छ्रुत्वा तु संकुद्धस्तदा वैश्रवणात्मजः ॥ ५१ ॥ धर्षणां तां परां
 श्रुत्वा ध्यानं संप्रविवेश ह ॥ तस्य तत्कर्म विज्ञाय तदा वैश्रवणात्मजः ॥ ५२ ॥ मुहूर्तोत्कोथताम्राक्ष-
 स्तोयं जग्राह पाणिता ॥ गृहीत्वा सखिलं सर्वमुपस्पृश्य यथाविधि ॥ ५३ ॥ उत्ससर्ज तदा शापं
 रक्षसैर्दाय दारुणम् ॥ अकामा तेन यस्मात्त्वं बलाद्ध्रे प्रधर्षिता ॥ ५४ ॥ तस्मात्स युवतीमन्यां
 नाकामामुपयास्यति ॥ यदा ह्यकामां कामार्तो धर्षयिष्यति योषितम् ॥ ५५ ॥ मूर्ध्ना तु सप्तधा तस्य श-
 कलीभविता तदा ॥ तस्मिन्नुदाहृते शापे ज्वलिताग्निसमप्रभे ॥ ५६ ॥ वेददुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृ-
 ष्ठिश्च खाच्चयुता ॥ पितामहमुखाश्चैव सर्वे देवाः प्रहर्षिताः ॥ ५७ ॥ ज्ञात्वा लोकगतिं सर्वा तस्य
 मृत्युं च रक्षसः ॥ (ऋषयः पितरश्चैव प्रीतिमापुरनुत्तमाम् ॥) श्रुत्वा तु स दशग्रीवस्तं शापं
 रोमहर्षणम् ॥ ५८ ॥ नारीषु मैथुनीभावं नाकामास्त्रभ्यरोचयत् ॥ तेन नीताः स्त्रियः प्रीतिमापुः सर्वाः
 पतिव्रताः ॥ नलकूबरनिर्मुक्तं शापं श्रुत्वा मनःप्रियम् ॥ ५९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः २७ : * (१३९४)

आदि० च० सा० उत्तरकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ कैलासं लंघयित्वा तु ससैन्यबलवाहनः ॥ आससाद् महातेजा इन्द्रलोकं दशाननः ॥ १ ॥ तस्य राक्षससैन्यस्य समंतादुपयास्यतः ॥ देवलोके बभौ शब्दो भिद्यमानार्णवोपमः ॥ २ ॥ श्रुत्वा तु रावणं प्रार्थमिन्द्रश्चलित आसनात् ॥ देवानथा-
ब्रवीत्तत्र सर्वानिव समागतान् ॥ ३ ॥ आदिष्यंश्च वसुन्नुद्रान्साव्यांश्च समरुद्रान् ॥ सज्जा भवत युद्धार्थं रावणस्य दुरात्मनः ॥ ४ ॥ एवमुक्तास्तु शक्रेण देवाः शक्रसमा युधि ॥ सन्नाह्य सुमहासत्त्वा युद्धश्रद्धासमन्विताः ॥ ५ ॥ स तु दीनः परित्रस्तो महेन्द्रो रावणं प्रति ॥ विष्णोः समीपमागत्य वाक्य-
मेतदुवाच ह ॥ ६ ॥ विष्णो कथं करिष्यामि रावणं राक्षसं प्रति ॥ अहोऽतिबलवद्रक्षो युद्धार्थमाभि-
वर्तते ॥ ७ ॥ बरप्रदानाद्बलवान्न खल्वन्येन हेतुना ॥ तनु सत्यं वचः कार्यं यदुक्तं पद्मयोनिना ॥ ८ ॥
तद्यथा नमुचिर्वृत्रो बलिर्नरकशंभुरौ ॥ त्वद्बलं समवष्टभ्य मया दग्धास्तथा कुरु ॥ ९ ॥ नहान्यो देव-
देवेश त्वदहते मधुसूदन ॥ १० ॥ गतिः परायणं चापि त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ १० ॥ त्वं हि नारायणः श्रीमा-
न्यन्नाभः सनातनः ॥ त्वयोमे स्थापिता लोकाः शक्रश्चाहं सुरेश्वरः ॥ ११ ॥ त्वया सृष्टमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ त्वामेव भगवन्सर्वे श्रविंशति युगक्षये ॥ १२ ॥ तदाचक्ष्व यथातत्त्वं देवदेव
मम स्वयम् ॥ असिचक्रसहायस्त्वं योत्स्यसे रावणं प्रति ॥ १३ ॥ एवमुक्तः स शक्रेण देवो नारायणः प्रभुः ॥ अब्रवीन्न परित्रासः कर्तव्यः श्रूयतां च मे ॥ १४ ॥ न तावदेष दुष्टात्मा
शक्यो जेतुं सुरासुरैः ॥ हंतुं चापि समासाद्य वरदानेन दुर्जयः ॥ १५ ॥ सर्वथा तु महत्कर्म करिष्य-
ति बलोत्कटः ॥ राक्षसः पुन्रसहितो दृष्टमेतन्निर्गतः ॥ १६ ॥ यत्तु मां त्वमभाविष्टा युध्यस्वेति

सुरेश्वर ॥ नाहं तं प्रतियोत्स्यामि रावणं राक्षसं शुधि ॥ १७ ॥ नाहत्वा समरे शत्रुं विष्णुः प्रतिनिव-
र्तते ॥ दुर्लभश्चैव कामोऽद्य वरगुप्ताद्धि रावणात् ॥ १८ ॥ प्रतिजाने च देवेंद्र त्वत्समीपे शतक्रतो ॥
भवितास्मि यथास्याहं रक्षसो मृत्युकारणम् ॥ १९ ॥ अहमेव निहंतास्मि रावणं सपुरःसरम् ॥ देवता
नंदयिष्यामि ज्ञात्वा कालमुपागतम् ॥ २० ॥ एतत्ते कथितं तत्त्वं देवराज शचीपते ॥ युद्धयस्व विग-
तत्रासः सुरैः सार्धं महाबल ॥ २१ ॥ ततो रुद्रः सहादित्या वसवो महतोऽश्विनौ ॥ सन्नद्धा निर्ययु-
रतूणं राक्षसानभितः पुरात् ॥ २२ ॥ एतस्मिन्नंतरे नादः शुश्राव रजनीक्षये ॥ तस्य रावणसैन्यस्य
प्रयुद्धस्य समंततः ॥ २३ ॥ ते प्रबुद्धा महावीर्या अन्योन्यमभिर्विष्ट्य वै ॥ संग्राममेवाभिमुखा अभ्य-
वर्तत हृष्टवत् ॥ २४ ॥ ततो दैवतसैन्यानां संक्षोभः समजायत ॥ तदक्षयं महासैन्यं दृष्ट्वा समरमूर्धनि
॥ २५ ॥ ततो युद्धं समभवद्देवदानवरक्षसाम् ॥ घोरं तुमुलनिर्ह्रादं नानाप्रहरणोद्यतम् ॥ २६ ॥
एतस्मिन्नंतरे शूरा राक्षसा घोरदर्शनाः ॥ युद्धार्थं समवर्तत सचिवा रावणस्य ते ॥ २७ ॥ मारीचश्च प्रह-
स्तश्च महापार्श्वमहोदरौ ॥ अकंपनो निकुंभश्च शुकः सारण एव च ॥ २८ ॥ संह्लादो धूमकंठुश्च
महादंष्ट्रो घटोदरः ॥ जंबुमाळी महाहादो विरूपाक्षश्च राक्षसः ॥ २९ ॥ सुप्तप्तो यज्ञकोपश्च दुर्मुखो
दूषणः खरः ॥ त्रिशिराः करवीराक्षः सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥ ३० ॥ महाकायोऽतिकायश्च देवांतकनरा-
तकौ ॥ एतैः सर्वैः परिवृतो महावीर्यमहाबलः ॥ ३१ ॥ रावणस्यार्यकः सैन्यं सुमाळी प्रविवेश ह ॥
स दैवतगणान्सर्वान्नानाप्रहरणैः शितैः ॥ ३२ ॥ व्यध्वंसयत्समं क्रुद्धो वायुर्जलधरानिव ॥ तदैवत-
बलं राम हन्यमानं निशाचरैः ॥ ३३ ॥ प्रणुन्नं सर्वतो दिग्भ्यः सिंहनुशा मृगा इव ॥ एतस्मिन्नंतरे

शूरो वसूनामष्टमो वसुः ॥ सावित्र इति विख्यातः प्रविवेश रणाजिरम् ॥ ३४ ॥ सैन्यैः परिवृतो
 तद्वैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ त्रासयञ्जलुसैन्यानि प्रविवेश रणाजिरम् ॥ ३५ ॥ तथादित्यौ महावीर्यौ
 त्वष्टा पूषा च तौ समम् ॥ निर्भयौ सह सैन्येन तदा प्रविशतां रणे ॥ ३६ ॥ ततो युद्धं समभव-
 त्सुराणां सह राक्षसैः ॥ क्रुद्धानां राक्षसां कीर्तं समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ३७ ॥ ततस्ते राक्षसाः
 सर्वे विबुधान्समरे स्थितान् ॥ नानाप्रहरणैर्वैरैर्जघ्नुः शतसहस्रशः ॥ ३८ ॥ देवाश्च राक्षसा-
 न्चोरान्महाबलपराक्रमान् ॥ समरे विमलैः शस्त्रैरुपनिन्युर्यमक्षयम् ॥ ३९ ॥ एतस्मिन्नंतरे राम सुमाली
 नाम राक्षसः ॥ नानाप्रहरणैः कुद्धस्तसैन्यं सोऽभ्यवर्तत ॥ ४० ॥ स दैवतबलं सर्वं नानाप्रहरणैः क्षितः ॥
 व्यध्वंसयत संक्रुद्धो वायुर्जलधरं यथा ॥ ४१ ॥ ते महाबाणवर्षैश्च शूलप्रासैः सुदारुणैः ॥ हन्यमानाः
 सुराः सर्वे न व्यतिष्ठंत संहताः ॥ ४२ ॥ ततो विद्राव्यमाणेषु दैवतेषु सुमालिना ॥ वसूनामष्टमः
 कुद्धः सावित्रो वै व्यवस्थितः ॥ ४३ ॥ संवृतः सै रथानीकैः प्रहरतं निशाचरम् ॥ विक्रमेण महा-
 तेजा वारयामास संयुगे ॥ ४४ ॥ ततस्तयोर्महद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ॥ सुमालिनो वसोश्चैव समरे-
 ष्वनिवर्तिनोः ॥ ४५ ॥ ततस्तस्य महाबाणैर्वसुना सुमहात्मना ॥ निहतः पन्नगरथः क्षणेन विनिपा-
 तितः ॥ ४६ ॥ हत्वा तु संयुगे तस्य रथं बाणशतैश्चितम् ॥ गदां तस्य वधार्थाय वसुर्जग्राह पाणिना ॥
 ४७ ॥ ततः प्रगृह्य दीप्ताग्रां कालदंडोपमां गदाम् ॥ तां मूर्ध्नि पातयामास सावित्रो वै सुमालिनः ॥
 ४८ ॥ सा तस्योपरि चोल्काभा पतंती विबभौ गदा ॥ इंद्रप्रमुक्ता गर्जती गिराविव महाशनिः ॥
 ४९ ॥ तस्य नैवास्थि न शिरो न मांसं दृदशे तदा ॥ गदया भस्मतां नीतं निहतस्य रणाजिरे ॥

॥ ५० ॥ तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये राक्षसास्ते समंततः ॥ व्यद्रवन्सहिताः सर्वे क्रोशमानाः परस्परम् ॥
विद्राव्यमाणा वसुना राक्षसा नावतस्थिरे ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
च० सा० उत्तरकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ सुमालिनं हतं दृष्ट्वा वसुना भस्मसात्कृतम् ॥ स्वसैन्यं
विद्रुतं चापि लक्षयित्वाऽर्दितं सुरैः ॥ १ ॥ ततः स बलवान्क्रुद्धो रावणस्य सुततदा ॥ निवर्त्य राक्ष-
सांस्सर्वान्मेघनादो व्यवस्थितः ॥ २ ॥ स रथेन महार्हेण कामगेन महारथः ॥ अभिदुद्राव सेनां तां
वनान्यग्निरिव ज्वलन् ॥ ३ ॥ ततः प्रविशतस्तस्य विविधायुधधारिणः ॥ विदुदुर्बुर्दिशः सर्वा दर्शना-
देव देवताः ॥ ४ ॥ न बभूव तदा कश्चिद्युत्सोरस्य संमुखे ॥ सर्वानाविद्धय विप्रस्तांस्ततः शक्रोऽ-
ब्रवीत्सुरान् ॥ ५ ॥ न भेतव्यं न गंतव्यं निवर्तेष्वं रणे सुराः ॥ एष गच्छति पुत्रो मे युद्धार्थमपरा-
जितः ॥ ६ ॥ ततः शक्रमुतो देवो जयंत इति विश्रुतः ॥ रथेनाद्भुतकरूपेन संग्रामे सोऽभ्यवर्तत ॥
॥ ७ ॥ ततस्ते त्रिदशाः सर्वे परिवार्य शचीसुतम् ॥ रावणस्य सुतं युद्धे समासाद्य प्रजग्निरे ॥ ८ ॥
तेषां युद्धं समभवत्सदृशं देवरक्षसाम् ॥ महेंद्रस्य च पुत्रस्य राक्षसेन्द्रसुतस्य च ॥ ९ ॥ ततो मातलि-
पुत्रस्य गोमुखस्य स रावणिः ॥ सारथेः पातयामास शरान्कनकभूषणान् ॥ १० ॥ शचीसुतश्चापि
तथा जयंतस्तस्य सारथिम् ॥ तं चापि रावणिः क्रुद्धः समंतात्प्रत्यविध्यत ॥ ११ ॥ स हि क्रोधसमा-
विष्टो बली विस्फारितेक्षणः ॥ रावणिः शक्रतनयं शरवर्षैरवाकिरन् ॥ १२ ॥ ततो नानाप्रहरणाब्जित-
धारान्सहस्रशः ॥ पातयामास संक्रुद्धः सुरसैन्येषु रावणिः ॥ १३ ॥ शतघ्नीमुखसलप्रासगदाखड्गपरश्व-
धान् ॥ महति गिरिरथंगणि पातयामास रावणिः ॥ १४ ॥ ततः प्रव्यथिता लोकाः संजज्ञे च

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः २८. * (१३९८)

तमस्ततः ॥ तस्य रावणपुत्रस्य शत्रुसैन्यानि निघ्नतः ॥ १५ ॥ ततस्तदैवतबलं समंतात् शचीसुतम् ॥
बहुप्रकारमस्वस्थमभवच्छरपीडितम् ॥ १६ ॥ नाभ्यजानंत चान्योन्यं रक्षो वा देवताथवा ॥ तत्रतत्र
विपर्यस्तं समंतात्परिधावत ॥ १७ ॥ देवा देवान्निजघ्नन्ते राक्षसान्नाशसास्तथा ॥ संमूढास्तमसा-
च्छन्ना व्यद्रवन्नपरे तथा ॥ १८ ॥ एतस्मिन्नंतरे वीरः पुलोमा नाम वीर्यवान् ॥ दैत्यैर्द्रस्तेन संगृह्य
शचीपुत्रोऽपवाहितः ॥ १९ ॥ संगृह्य तं तु दौहित्रं प्रविष्टः सागरं तदा ॥ आर्यकः सहितस्यासी-
त्पुलोमा येन सा शची ॥ २० ॥ ज्ञात्वा प्रणाशं तु तदा जयंतस्याथ देवताः ॥ अप्रहृष्टास्ततः सर्वो
व्यथिताः संप्रदुःखुः ॥ २१ ॥ रावणिस्त्वथ संक्रुद्धो बलैः परिवृतः स्वकैः ॥ अभ्यधावत देवांस्तान्-
नुसुमोच च महास्वनम् ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा प्रणाशं पुत्रस्य दैवतेषु च विद्रुतम् ॥ मातलिं चाह देवेशो
रथः समुपनीयताम् ॥ २३ ॥ स तु दिव्यो महाभीमः सज्ज एव महारथः ॥ उपस्थितो मातलिना
वाह्यमानो महाजवः ॥ २४ ॥ ततो मेघा रथे तस्मिन्स्तडित्वंतो महाबलाः ॥ अग्रतो वायुचपला नेदुः
परमनिःस्वनाः ॥ २५ ॥ नानावाद्यानि वायंतगंचर्वाश्च समाहिताः ॥ ननुतुश्चाप्सरःसंधा निर्याते
त्रिदशेश्वरे ॥ २६ ॥ रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यां समरुद्रणैः ॥ वृतो नानाप्रहारैर्निर्ययौ त्रिदशाधिपः ॥
॥ २७ ॥ निर्गच्छतस्तु शक्रस्य परुषः पवनो ववौ ॥ भास्करो निष्प्रभश्चैव महोल्काश्च प्रपेदिरे ॥
॥ २८ ॥ एतस्मिन्नंतरे शूरो दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ आरुरोह रथं दिव्यं निर्मितं विश्वकर्माणा ॥ २९ ॥
पन्नगैः सुमहाकायैर्वेष्टितं लोमहर्षणैः ॥ येषां निःश्वासवातेन प्रदीप्तमिव संयुगे ॥ ३० ॥ दैत्यैर्निशा-
चरैश्चैव सरथः परिवारितः ॥ समराभिमुखो दिव्यो महेन्द्रं सोऽभ्यवर्तत ॥ ३१ ॥ पुत्रं तं वारयित्वा

तु स्वयमेव व्यवस्थितः ॥ सोऽपि युद्धाद्विनिष्क्रम्य रावणिः समुपाविशत् ॥ ३२ ॥ ततो युद्धं प्रवृत्तं
तु सुराणां राक्षसैः सह ॥ शस्त्राणि वर्षतां तेषां मेघानामिव संयुगे ॥ ३३ ॥ कुंभकर्णस्तु दुष्टात्मा
नानाप्रहरणोद्यतः ॥ नाज्ञायत तदा राजन्युद्धं केनाभ्यपद्यत ॥ ३४ ॥ दूतैः पादैर्मुजैस्तैः
शक्तितोमरमुदरैः ॥ येन तेनैव संक्रुद्धस्ताडयामास देवताः ॥ ३५ ॥ स तु रुद्रेर्महाघोरः
संगम्याथ निशाचरः ॥ प्रयुद्धस्तैश्च संग्रामे क्षतः शस्त्रैर्निरंतरम् ॥ ३६ ॥ (बभौ शस्त्राचि-
ततनुः कुंभकर्णः क्षरन्नरुद्रैः ॥ प्रयुद्धस्तैश्च संग्रामे क्षतः शस्त्रैर्निरंतरम् ॥ ३६ ॥) ततस्तद्राक्षसं सैन्यं
प्रयुद्धं समरुद्रैः ॥ रणे विद्रागितं सर्वं नानाप्रहरणैस्तदा ॥ ३७ ॥ केचिद्विनिहताः कृत्ताश्चेष्टति
स्म महीतले ॥ बाहनेष्ववसक्ताश्च स्थिता एवापरे रणे ॥ ३८ ॥ रथान्नागान्खरानुष्टान्यन्नरांस्तुराणां-
स्तथा ॥ शिशुमारान्वराहांश्च पिशाचवदनानपि ॥ ३९ ॥ तान्समालिङ्ग्य बाहुभ्यां विष्टब्धाः केचि-
दुत्थिताः ॥ देवैस्तु शस्त्रसंभिन्ना मन्त्रिरे च निशाचराः ॥ ४० ॥ चित्रकर्म इवाभाति सर्वेषां रणसंप्लवः
॥ निहतानां प्रसुप्तानां राक्षसानां महीतले ॥ ४१ ॥ शोणितोदकनिष्पन्दा काकगुप्त्रसमाकुला ॥
प्रवृत्ता संयुगमुखे शस्त्रग्राहवती नदी ॥ ४२ ॥ एतस्मिन्नंतरे क्रुद्धो दशग्रीवः प्रतापवात् ॥ निरीक्ष्य
तु बलं सर्वं दैवतैर्विनिपातितम् ॥ ४३ ॥ सूतं प्रति विगाह्याशु प्रवृद्धं सैन्यसागरम् ॥ त्रिदशान्समरे
निघ्नञ्जकमेवाभ्यवर्तत ॥ ४४ ॥ ततः शक्रो महाबापं विस्फार्य सुमहास्वनम् ॥ यस्य विस्फारनि-
घ्नौः स्तनं वि स्म दिशो दश ॥ ४५ ॥ तद्विकृष्य महाबापमिद्रो रावणमूर्धनि ॥ पातयामास स शरा-
न्पावकादित्यवर्चसः ॥ ४६ ॥ तथैव च महाबाहुर्दशग्रीवो निशाचरः ॥ शक्रं कारुणिकविभ्रष्टैः शरव-

धैर्वाकिरत् ॥ ४७ ॥ प्रयुद्धयतोरथ तयोर्बाणवर्षैः समंततः ॥ नाज्ञायत तदा किंचित्सर्वं हि तमसा-
वृतम् ॥ ४८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे अष्टाविंशः
सर्गः ॥ २८ ॥ ततस्तमसि संजाते सर्वे ते देवराक्षसाः ॥ अयुद्धयंत बलोनमत्ताः सूर्यतः परस्परम्
॥ १ ॥ (ततस्तु देवसैन्येन राक्षसानां महद्वलम् ॥ दशशं स्थापितं युद्धे क्षेपं नीतं यमक्षयम् ॥
॥ १ ॥) इन्द्रश्च रावणश्चैव रावणिश्च महाबलः ॥ तस्मिंस्तमोजालवृते मोहमयुर्न ते त्रयः ॥ २ ॥
स तु दृष्ट्वा बलं सर्वं रावणो निहतं क्षणत् ॥ क्रोधमभ्यागमन्नीत्रं महानादं च मुक्तवान् ॥ ३ ॥
क्रोधात्सूतं च दुर्धर्षः स्यंदनस्थमुवाच ह ॥ परसैन्यस्य मध्येन यावदंतो नयस्व माम् ॥ ४ ॥ अद्यैव
त्रिदशान्सर्वान्विक्रमैः समरे स्वयम् ॥ नानाशस्त्रैर्महार्सैरेनयामि यमसादनम् ॥ ५ ॥ अह-
मिंद्रं वधिष्यामि धनदं वरुणं यमम् ॥ त्रिदशान्विनिहत्याशु स्वयं स्थास्याम्यथोपरि ॥ ६ ॥ वि-
षादो नैव कर्तव्यः शीघ्रं वाहय मे रथम् ॥ छिः खलु त्वां ब्रवीम्यद्य यावदंतं नयस्व माम् ॥ ७ ॥
अयं सनंदनो देशो यत्र वर्तमाने वयम् ॥ नय मामद्य तत्र त्वमुद्यो यत्र पर्वतः ॥ ८ ॥ तस्य तद्व-
चनं श्रुत्वा तुरगान्स मनोजवान् ॥ आदिदेशाथ शत्रूणां मध्येनैव च सारथिः ॥ ९ ॥ तस्य तं नि-
श्चयं ज्ञात्वा शक्रो देवेश्वरस्तदा ॥ रथस्थः समरस्थांस्तान्देवान्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १० ॥ सुराः शृणुत
मद्वाक्यं यत्तावन्मम रोचते ॥ जीवन्नेव दशग्रीवः साधु रक्षो निगृह्यताम् ॥ ११ ॥ एष ह्यतिबलः
सैन्ये रथेन पवनौजसा ॥ गमिष्यति प्रवृद्धोर्मिः समुद्र इव पर्वणि ॥ १२ ॥ नह्येष हंतुं शक्योऽद्य
वरदानात्सुनिर्भयः ॥ तद्ग्रहीष्यामहे रक्षो यत्ता भवत संयुगे ॥ १३ ॥ यथा बलौ निरुद्धे च त्रैलोक्यं

मुज्यते मया ॥ एवमेतस्य पापस्य निरोधो मम रोचते ॥ १४ ॥ ततोऽन्यं देशमास्थाय शक्रः संत्यज्य
 रावणम् ॥ आयुष्यत महाराज राक्षसांस्त्रासयन्त्रणे ॥ १५ ॥ उत्तरेण दशग्रीवः प्रविवेशानिवर्तकः ॥
 दक्षिणेन तु पाश्र्वेण प्रविवेश शतक्रतुः ॥ १६ ॥ ततः स योजनशतं प्रविष्टो राक्षसाधिपः ॥ देवतानां
 बलं सर्वं शरवैर्वाकिरत् ॥ १७ ॥ ततः शक्रो निरीक्ष्यथ प्रनष्टं तु स्वकं बलम् ॥ न्यवर्तयदसंभ्रांतः
 समावृत्य दशाननम् ॥ १८ ॥ एतस्मिन्नंतरे नादो मुक्तो दानवराक्षसैः ॥ हा हताः स्म इति प्रसृतं दृष्ट्वा
 शक्रेण रावणम् ॥ १९ ॥ ततो रथं समास्थाय रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ तत्सैन्यमतिसंकुद्धः प्रवि-
 वेश सुदारुणम् ॥ २० ॥ तां प्रविश्य महामायां प्राप्तां पशुपतेः पुरा ॥ प्रविवेश सुसंरब्धस्तत्सैन्यं
 समभिद्रवत् ॥ २१ ॥ स सर्वा देवतास्त्यक्त्वा शक्रमेवाभ्यधावत ॥ महेंद्रश्च महातेजा नापश्यच्च सुतं
 रिणोः ॥ २२ ॥ विमुक्तकवचस्तत्रावध्यमानोऽपि रावणिः ॥ त्रिदशैः सुमहावीर्यैर्न चकार च किंचन
 ॥ २३ ॥ स मातलिं समायातं ताडयित्वा शरोत्तमैः ॥ महेंद्रं बाणवर्षेण भूय एवाभ्यवाकिरत् ॥
 ॥ २४ ॥ ततस्त्यक्त्वा रथं शक्रो विससर्ज च सारथिम् ॥ ऐरावतं समारुह्य भृगुयामास रावणिम्
 ॥ २५ ॥ स तत्र मायाबलवानदृश्योऽथांतरिक्षगः ॥ इंद्रं मायापरिक्षिप्तं कृत्वा स प्राद्रवच्छरैः ॥
 ॥ २६ ॥ स तं यदा परिश्रांतमिंद्रं जज्ञेऽथ रावणिः ॥ तदैर्न मायया बद्धा स्वसैन्यमभितोऽनयत् ॥
 ॥ २७ ॥ तं तु दृष्ट्वा बलात्तेन नीयमानं महारणात् ॥ महेंद्रममराः सर्वे किं नु स्यादित्यचितयन् ॥
 ॥ २८ ॥ दृश्यते न स मायावी शक्रजित्समिति जयः ॥ विद्यावानपि येनेद्रो माययापहतो बलात्
 ॥ २९ ॥ एतस्मिन्नंतरे कुद्धाः सर्वे सुरगणास्तदा ॥ रावणं विमुखीकृत्य शरवैर्वाकिरन् ॥ ३० ॥

रावणस्तु सभासाद्य आदित्यांश्च वसूस्तदा ॥ न शशांक स संप्राप्ते योद्धुं शत्रुभिरार्दितः ॥
 ॥ ३१ ॥ स तं दृष्ट्वा परिस्थानं ग्रहैरर्जुनीकृतम् ॥ रावणिः पितरं युद्धेऽदर्शनस्योऽ-
 ब्रवीदिदम् ॥ ३२ ॥ आगच्छ तात गच्छामो रणकर्म निवर्तेताम् ॥ जितं नो
 विदितं तेऽस्तु स्वस्थो भव गतज्वरः ॥ ३३ ॥ अयं हि सुरसैन्यस्य त्रैलोक्यस्य च यः प्रभुः ॥ स
 गृहीतो देवबलाद्भयदर्पाः सुराः कृताः ॥ ३४ ॥ यथेष्टं भुङ्क्व लोकांस्त्रीभिर्गृह्यारामिभोजसा ॥ वृथा किं
 ते श्रेमेणह युद्धमद्य तु निष्फलम् ॥ ३५ ॥ ततस्ते दैवतगणा निवृत्ता रणकर्मणः ॥ तच्छ्रुत्वा रावणे-
 र्वाक्यं शक्रहीनाः सुरा गताः ॥ ३६ ॥ अथ स रणविगतमुत्तमौजाब्धिदशरिपुः प्रथितो निशाचरेद्रः ॥
 स्वसुतवचनमादृतः प्रियं तत्समनुनिशम्य जगाद चैव सूनुम् ॥ ३७ ॥ अतिबलसदृशैः पराक्रमैस्त्वं
 मम कुलवंशविवर्धनः प्रभो ॥ यदयमतुलबलस्त्वयाद्य वै त्रिदशपतिब्धिदशाश्च निर्जिताः ॥ ३८ ॥ नय
 रथमधिरोप्य वासवं नगरमितो ब्रज सेनयावृतस्त्वम् ॥ अहमपि तव पृष्ठतो द्रुतं सहस्रचिवैरनुयामि
 दृष्टवत् ॥ ३९ ॥ अथ स बलवृतः सबाहन्निधिदशपतिं परिगृह्य रावणिः ॥ स्वभवनमधिगम्य वीर्य-
 वान्कृतसमरान्विसर्जं राक्षसान् ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्ये च० सा०
 उत्तरकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ जिते महेंद्रेऽतिबले रावणस्य सुतेन वै ॥ प्रजापतिं पुर-
 स्कृत्य ययुर्लंकां सुरास्तदा ॥ १ ॥ तत्र रावणमासाद्य पुत्रभ्रातृभिरावृतम् ॥ अब्रवीद्भगने तिष्ठन्सामपूर्वं
 प्रजापतिः ॥ २ ॥ वत्स रावण तुष्टोऽस्मि पुत्रस्य तव संयुगे ॥ अहोऽस्य विक्रमौदार्यं तव तुल्योऽधि-
 कोऽपि वा ॥ ३ ॥ जितं हि भवता सर्वं त्रैलोक्यं स्वेन तेजसा ॥ कृता प्रतिज्ञा सफला प्रीतोऽस्मि

ससुतस्य ते ॥ ४ ॥ अयं च पुत्रोऽतिबलस्तत्र रावण वीर्यवान् ॥ जगतीन्द्रजिदित्येव परित्यतो
भविष्यति ॥ ५ ॥ बलवान्दुर्जयश्चैव भविष्यत्येव राक्षसः ॥ यं समाश्रित्य ते राजन्स्थापिताबिदशा
वशे ॥ ६ ॥ तन्मुच्यतां महाबाहो महेंद्रः पाकशासनः ॥ किं चास्य मोक्षणार्थाय प्रयच्छंतु दिवौकसः
॥ ७ ॥ अथाब्रवीन्महातेजा इन्द्रजित्समितिजयः ॥ अमरत्वमहं देव वृणे यद्येष मुच्यते ॥ ८ ॥ (चतु-
ष्पादां खेवरणामन्येषां च महौजसाम् ॥ वृक्षगुल्मक्षुपलतारुणोपलमहीभूताम् ॥ १ ॥ सर्वेऽपि जन्त-
वोऽन्योऽन्यं भेतव्ये सति बिभ्यति ॥ अतोऽत्र लोके सर्वेषां सर्वस्माच्च भवेद्भयम् ॥ २ ॥) ततोऽब्रवी-
न्महातेजा मेघनादं प्रजापतिः ॥ नास्ति सर्वामरत्वं हि कस्यचित्प्राणिनो भुवि ॥ ९ ॥ पक्षिणश्चतुष्पदो
वा भूतानां वा महौजसाम् ॥ श्रुत्वा पितामहेनोक्तमिन्द्रजित्प्रभुणाव्ययम् ॥ १० ॥ अथाब्रवीत्स तत्रस्थं
मेघनादो महाबलः ॥ श्रूयतां वा भवेत्सिद्धिः शतक्रतुविमोक्षणे ॥ ११ ॥ ममेष्टं नित्यशो हव्यैर्मत्रैः
संपूज्य पावकम् ॥ संग्राममवर्तुं च शत्रुनिर्जयकांक्षिणः ॥ १२ ॥ अश्वयुक्तो रथो महामुत्तिष्ठेत्तु विभा-
वसोः ॥ तत्स्थस्यामरता स्यान्मे एष मे निश्चितो वरः ॥ १३ ॥ तस्मिन्यद्यसमाप्ते च जप्यहोमे विभाव-
सौ ॥ शुध्यैयं देवसंग्रामे तदा मे स्याद्विनाशनम् ॥ १४ ॥ सर्वो हि तपसा देव वृणोत्यमरतां पुमान् ॥
विक्रमेण मया त्वेतदमरत्वं प्रवर्तितम् ॥ १५ ॥ एवमस्त्विति तं चाह वाक्यं देवः पितामहः ॥ मुक्त-
श्चेन्द्रजिता शक्रो गताश्च त्रिदिवं सुराः ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नंतरे राम दीनो भ्रष्टामन्ध्रुतिः ॥ इन्द्रश्चितापरी-
तात्मा ध्यानतत्परतां गतः ॥ १७ ॥ तं तु दृष्ट्वा तथाभूतं ग्राह देवः पितामहः ॥ शतक्रतो किमु पुरा
करोति स्म सुदुष्कृतम् ॥ १८ ॥ अमरेंद्र मया बुद्धया प्रजाः सृष्टास्तथा प्रभो ॥ एकवर्णाः समाभाषा

एकरूपाश्च सर्वशः ॥ १९ ॥ तासां नास्ति विशेषो हि दर्शने लक्षणेऽपि वा ॥ ततोऽहमेकाग्रमनास्ताः
 प्रजाः समचितयम् ॥ २० ॥ सोऽहं तासां विशेषार्थं स्त्रियमेकां विनिर्ममे ॥ यद्यत्प्रजानां प्रत्यङ्गं विशिष्टं
 तत्तदुद्धृतम् ॥ २१ ॥ ततो मया रूपगुणैरहल्या स्त्री विनिर्मिता ॥ हलं नामेह वैरूप्यं हल्यं तत्प्रभवं
 भवेत् ॥ २२ ॥ यस्या न विद्यते हल्यं तेनाहल्येति विश्रुता ॥ अहल्येत्येव च मया तस्या नाम प्रकीर्तितम्
 ॥ २३ ॥ निर्मितायां च देवेंद्र तस्यां नार्यां सुरैर्भ ॥ भविष्यतीति कस्यैषा मम चिता ततोऽभवत्
 ॥ २४ ॥ त्वं तु शक्र तदा नारीं जानीषे मनसा प्रभो ॥ स्थानाधिकतया पत्नी ममैवेति पुरंदर ॥ २५ ॥
 सा मया न्यासभूता तु गौतमस्य महात्मना ॥ न्यस्ता बहूनि वर्षाणि तेन निर्यातिता च ह ॥ २६ ॥ तत-
 स्तस्य परिज्ञाय महार्थैर्य महासुनेः ॥ ज्ञात्वा तपसि सिद्धिं च पत्न्यर्थं स्पर्शिता तदा ॥ २७ ॥ स तथा
 सह धर्मात्सा रमतेस्म महासुनिः ॥ आसन्निराशा देवास्तु गौतमे दत्तया तथा ॥ २८ ॥ त्वं कुटुम्बिवह
 कामात्सा गत्वा तस्याश्रमं मुनेः ॥ दृष्ट्वांश्च तदा तां स्त्रीं दीप्तामग्निशिखामिव ॥ २९ ॥ सा त्वया
 धर्षिता शक्र कामात्तेन समन्युना ॥ दृष्टस्त्वं स तदा तेन आश्रमे परमर्षिणा ॥ ३० ॥ ततः
 कुच्छेन तेनासि शप्तः परमतेजसा ॥ गतोऽसि येन देवेंद्र दशभागविपर्ययम् ॥ ३१ ॥ यस्मान्-
 न्मे धर्षिता पत्नी त्वया वासव निर्भयात् ॥ तस्मात्त्वं समरे शक्र शत्रुहस्तं गमिष्यसि ॥ ३२ ॥
 अयं तु भावो दुर्बुद्धे यस्त्वयेह प्रवर्तितः ॥ मानुषेष्वपि लोकेषु भविष्यति न संशयः ॥ ३३ ॥
 तत्रार्थं तस्य यः कर्ता त्वय्यर्थं निपतिष्यति ॥ न च ते स्थावरं स्थानं भविष्यति न संशयः ॥ ३४ ॥
 यश्च यश्च सुरेंद्रः स्याद्भुवः स न भविष्यति ॥ एष शापो मया मुक्त इत्यसौ त्वां तदाऽब्रवीत् ॥ ३५ ॥

तां तु भार्या सुनिर्भर्त्यं सोऽब्रवीत्सुमहातपाः ॥ दुर्विनीते विनिध्वंस ममाश्रमसमीपतः ॥ ३६ ॥
 रूपयौवनसंपन्ना यस्मात्त्वमनवस्थिता ॥ तस्माद्रूपवती लोके न त्वमेका भविष्यति ॥ ३७ ॥ रूपं च
 ते प्रजाः सर्वा गमिष्यति न संशयः ॥ यत्तदेकं समाश्रित्य विभ्रमोऽयमुपस्थितः ॥ ३८ ॥ तदाप्रभु-
 ति भूयिष्ठं प्रजारूपसमन्विता ॥ सा ते प्रसादयामास महर्षिं गौतमं तदा ॥ ३९ ॥ अज्ञानाद्वर्षिता
 विप्र त्वद्रूपेण दिवौकसा ॥ न कामकाराद्विषे प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ४० ॥ अहल्यया त्वेवमुक्तः प्रत्यु-
 वाच सा गौतमः ॥ उत्पत्स्यति महातेजा इक्ष्वाकूणां महारथः ॥ ४१ ॥ रामो नाम श्रुतो लोके वनं
 चाप्युपयास्यति ॥ ब्राह्मणार्थे महाबाहुर्वैष्णुर्मानुषविग्रहः ॥ ४२ ॥ तं द्रक्ष्यसि तदा भद्रे ततः पूता
 भविष्यसि ॥ स हि पावयितुं शक्तस्त्वया यद्दुष्कृतं कृतम् ॥ ४३ ॥ तस्यातिथ्यं च कृत्वा वै मत्स-
 मीपं गमिष्यसि ॥ वत्स्यसि त्वं मया सार्धं तदा हि वरवर्णिनि ॥ ४४ ॥ एवमुक्त्वा स विप्रर्षिरा-
 जगाम स्वमाश्रमम् ॥ तपश्चचार सुमहत्सा पत्नी ब्रह्मवादिनः ॥ ४५ ॥ पापोत्सर्गाद्धि तस्येदं सुनेः
 सर्वमुपस्थितम् ॥ तत्स्मर त्वं महाबाहो दुष्कृतं यत्त्वया कृतम् ॥ ४६ ॥ तेन त्वं ग्रहणं शत्रोर्यातो
 नान्येन वासव ॥ शीघ्रं वै यज यज्ञं त्वं वैष्णवं सुसमाहितः ॥ ४७ ॥ पावितस्तेन यज्ञेन यास्यसे
 त्रिदिवं ततः ॥ पुत्रश्च तव देवेंद्र न विनष्टो महारणे ॥ ४८ ॥ नीतः सन्निहितश्चैव आर्यकेण
 महोदधौ ॥ एतच्छ्रुत्वा महेंद्रस्तु यज्ञमिष्ट्वा च वैष्णवम् ॥ ४९ ॥ पुनस्त्रिदिवमाक्रामदन्वशासच्च देवरा-
 द् ॥ एतद्विद्वजितो नाम बलं यत्कीर्तितं मया ॥ ५० ॥ निर्जितस्तेन देवेंद्र प्राणिनोऽन्ये तु किं पुनः ॥
 आश्चर्यमिति रामश्च लक्ष्मणश्चाब्रवीत्तदा ॥ ५१ ॥ अगस्त्यवचनं श्रुत्वा वानरा राक्षसास्तदा ॥ विभी-

षणस्तु रामस्य पार्श्वस्थो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५२ ॥ आश्चर्यं स्मारितोऽस्म्यद्य यत्तदृष्टं पुरातनम् ॥ अग-
 रत्यं त्वब्रवीद्रामः सत्यमेतच्छ्रुतं च मे ॥ ५३ ॥ एवं राम समुद्रूतो रावणो लोककंटकः ॥ सपुत्रो येन
 संप्राप्ते जितः शक्रः सुरेश्वरः ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०
 उत्तरकांडे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ ततो रामो महातेजा विस्मयात्पुनरेव हि ॥ उवाच प्रणतो वाक्य-
 मगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १ ॥ भगवन्नाक्षसः क्रूरो यदाप्रभृति मेदिनीम् ॥ पर्यटलिकं तदा लोकाः
 शून्या आसन्दिजोत्तम ॥ २ ॥ राजा वा राजमात्रो वा किं तदा नात्र कश्चन ॥ धर्षणं यत्र न प्राप्तो
 रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥ उताहो हतवीर्यास्ते बभूवुः पृथिवीक्षितः ॥ बहिष्कृता वराक्षैश्च बहवो
 निर्जिता नृपाः ॥ ४ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा अगस्त्यो भगवानृषिः ॥ उवाच रामं प्रहसन्पितामह
 इवेश्वरम् ॥ ५ ॥ इत्येवं बाधमानस्तु पार्थिवान्पार्थिवर्षभ ॥ चचार रावणो राम पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ६ ॥
 ततो माहिष्मतीं नाम पुरीं स्वर्गपुरीप्रभाम् ॥ संप्राप्तो यत्र सान्निध्यं सदासीद्वसुरेतसः ॥ ७ ॥ तुल्य
 आसीन्नुपस्तस्य प्रभावाद्दसुरेतसः ॥ अर्जुनो नाम यत्राग्निः शरकुण्डेशयः सदा ॥ ८ ॥ तमेव दिवसं
 सोऽथ दैहयाधिपतिर्बली ॥ अर्जुनो नर्मदां रंतुं गतः स्त्रीभिः सहेश्वरः ॥ ९ ॥ तमेव दिवसं सोऽथ
 रावणस्तत्र आगतः ॥ रावणो राक्षसेन्द्रस्तु तस्यामात्यानपृच्छत ॥ १० ॥ कर्जुनो नृपतिः शीघ्रं
 सम्यगाख्यातुमर्हथ ॥ रावणोऽहमनुप्राप्तो युद्धेऽप्सुर्नृवरेण ह ॥ ११ ॥ ममागमनमग्रे युष्माभिः
 सन्निवेश्यताम् ॥ इत्येवं रावणो नोक्तास्तेऽमात्याः सुविपश्चितः ॥ १२ ॥ अब्रुवन्नाक्षसपतिमसान्निध्यं
 महीपतेः ॥ श्रुत्वा विश्रवसः पुत्रः पौराणामर्जुनं गतम् ॥ १३ ॥ अपस्तृत्यागतोऽर्विध्यं हिमवत्सन्निभं

गिरिम् ॥ स तमभ्रमिवाविष्टमुद्धांतमिव मेदिनीम् ॥ १४ ॥ अपश्यद्रावणो विध्यमालिखंतमिवांबरम् ॥
सहस्रशिखरोपेतं सिंहाध्युषितकंदरम् ॥ १५ ॥ प्रपातपतितैः शतैः साट्टहासमिवांबुभिः ॥ देवदानव-
गंधर्वैः सायसरोभिः सकिन्नरैः ॥ १६ ॥ स्वर्णाभिः क्रीडमानैश्च स्वर्गभूतं महोच्छ्रयम् ॥ नदीभिः स्यंदमानाभिः
स्फटिकप्रतिमं जलम् ॥ १७ ॥ फणाभिश्चलजिह्वाभिरन्तमिव विधितम् ॥ उत्क्रामंतं दूरीवंतं हिम-
वत्सान्निभं गिरिम् ॥ १८ ॥ पश्यमानस्ततो विध्यं रावणो नर्मदां यथै ॥ चलोपलजनां पुण्यां पश्चि-
मोदधिगाभिनीम् ॥ १९ ॥ महिषैः सुमैरः सिंहैः शार्दूलध्वजोत्तमैः ॥ उष्णामितमैस्तृषितैः संक्षो-
भितजलाशयाम् ॥ २० ॥ चक्रत्राकैः सकारंडैः सहंसजलकुक्कुटैः ॥ सारसैश्च सदामत्तैः कूजङ्गैः
सुसमावृताम् ॥ २१ ॥ पुल्लदुमकृतोत्तंसां चक्रवाकयुगस्तनीम् ॥ विस्तीर्णपुलिनश्रोणीं हंसवलिसुमे-
खलाम् ॥ २२ ॥ पुष्परेण्वतुलिमांगीं जलफेनामलांशुकाम् ॥ जलावगाहसुस्पृशौ फुल्लोत्पलशुभे-
क्षणाम् ॥ २३ ॥ पुष्पकादवरुह्याशु नर्मदां सारितां वराम् ॥ इष्टामिव वरां नारीमवगाह्य दशाननः ॥ २४ ॥
स तस्याः पुलिने रम्ये नानासुनिनिर्षेवितो ॥ उपपविष्टः सचिवैः सार्धं राक्षसपुंगवः ॥ २५ ॥ प्रख्याय नर्मदां सोऽथ
गंगेयमिति रावणः ॥ नर्मदाददर्शने हर्षमाप्तवान्स दशाननः ॥ २६ ॥ उवाच सचिवांस्तत्र सलिलं शुकसारणौ ॥
एष रश्मिसहस्रेण जगत्कृत्वैव कांचनम् ॥ २७ ॥ तीक्ष्णतापकरः सूर्यो नभसो मध्यमास्थितः ॥ मामा-
सीनं विदित्वैव चंद्रायति दिवाकरः ॥ २८ ॥ नर्मदाजलशीतश्च सुगंधिः श्रमनाशनः ॥ मद्भयाद्-
निलो ह्येष वायस्यसौ सुसमाहितः ॥ २९ ॥ इयं वापि सारिच्छ्रेष्ठा नर्मदा शर्मवर्धिनी ॥ नक्रमर्तिविहं-
गोर्भिः सभयेवांगना स्थिता ॥ ३० ॥ तद्भवतः क्षताः शक्यैर्नृपैरिद्रसमैर्युधि ॥ चंदनस्य रसेनेव रश्मि-

रेण समुक्षिताः ॥ ३१ ॥ ते यूयमवगाह्वन् नर्मदां शम्भुम् ॥ सार्वभौभमुखा मत्ता गंगामिव
महागजाः ॥ ३२ ॥ अस्यां स्नात्वा महानद्यां पाप्मानं विप्रमोक्ष्यथ ॥ अहमप्यद्य पुलिने शरदिंदुस-
मप्रभे ॥ ३३ ॥ पुष्पोपहारं शनकैः करिष्यामि कपर्दिनः ॥ रावणेनैवमुक्तास्तु ग्रहस्तशुकसारणाः
॥ ३४ ॥ समहोदरधूम्राब्धा नर्मदां विजगाहिरे ॥ राक्षसेद्राजैस्तेस्तु क्षोभिता नर्मदा नदी ॥ ३५ ॥
वामानंजनपद्मार्चिगा इव महागजैः ॥ ततस्ते राक्षसाः स्नात्वा नर्मदायां महाबलाः ॥ ३६ ॥
उत्तीर्य पुष्पाण्याजहर्बल्यर्थं रावणस्य तु ॥ नर्मदापुलिने हृद्ये शुभ्राभ्रसदृशप्रभे ॥ ३७ ॥ राक्षसैस्तु
मुहूर्तेन कृतः पुष्पमयो गिरिः ॥ पुष्पेषूपहृतेष्वेव रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ३८ ॥ अवतीर्णो नदीं स्नातुं
गंगामिव महागजः ॥ तत्र स्नात्वा च विधिवज्जप्त्वा जप्यमनुत्तमम् ॥ ३९ ॥ नर्मदासलिलात्त-
स्मादुत्ततर स रावणः ॥ ततः छिन्नांबरं त्यक्त्वा शुक्लवस्त्रसमावृतम् ॥ ४० ॥ रावणं प्रांजलिं
यांतमन्वयुः सर्वराक्षसाः ॥ तद्गतीवशमापन्ना मूर्तिमत इवाचलाः ॥ ४१ ॥ यत्रयत्र च याति स्म
रावणो राक्षसेश्वरः ॥ जांबूनदमयं लिंगं तत्रतत्र स्म नीयते ॥ ४२ ॥ बालुकावेदिमध्ये तु तल्लिंगं
स्थाप्य रावणः ॥ अर्चयामास गंधैश्च पुष्पैश्चासृतांगधिभिः ॥ ४३ ॥ ततः सतामार्तिहरं परं वरं
वरप्रदं चंद्रमयूखमूषणम् ॥ समर्चयित्वा स निशाचरो जगौ प्रसार्य हस्तान्प्रणनते चाग्रतः ॥ ४४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० उत्तरकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ नर्मदापुलिने
यत्र राक्षसेन्द्रः स दारुणः ॥ पुष्पोपहारं कुरुते तस्मादेशाद्दूरतः ॥ १ ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो माहि-
ष्मत्याः पतिः प्रभुः ॥ क्रीडते सह नारीभिर्नर्मदातोयमाश्रितः ॥ २ ॥ तासां मध्यगतो राजा रराज

च तदार्जुनः ॥ करेणूनां सहस्रस्य मध्यस्थ इव कुंजरः ॥ ३ ॥ जिह्वासुः स तु बाहूनां सहस्रस्योत्तमं
 बलम् ॥ हरोध नर्मदावेगं बाहुभिर्विबुधैर्भिवृतः ॥ ४ ॥ कार्त्तविर्यिभुजासक्तं तल्लं प्राप्य निर्मलम् ॥ कूलो-
 पहारं कुर्वीणं प्रतिष्ठातः प्रधावति ॥ ५ ॥ समीनक्रमकरः सपुष्पकुशसंस्तरः ॥ स नर्मदांभसो वेगः
 प्रावृट्काल इवावभौ ॥ ६ ॥ स वेगः कार्त्तविर्येण संप्रेषित इवांभसः ॥ पुष्पोपहारं सकलं रावणस्य
 जहार ह ॥ ७ ॥ रावणोऽर्धसमाप्तं तमुत्सृज्य नियतं तदा ॥ नर्मदां पश्यते कांतां प्रतिकूलां यथा प्रियाम्
 ॥ ८ ॥ पश्चिमेन तु तं दृष्ट्वा सागरोद्गारसन्निभम् ॥ वर्धतमंभसो वेगं पूर्वाभाशां प्रविश्य तु ॥ ९ ॥
 ततोऽनुद्धातंशकुनां स्वभावे परमे स्थिताम् ॥ निर्विकारांगनाभासामपश्यद्रावणो नदीम् ॥ १० ॥ सव्ये-
 तरकरांगुल्या ह्रशब्दास्यो दशाननः ॥ वेगप्रभवमन्वेष्टुं सोऽदिशच्छुक्कसारणौ ॥ ११ ॥ तौ तु रावणसंदिष्टौ
 भ्रातरौ शुक्सारणौ ॥ व्योमांतरगतौ वीरौ प्रस्थितौ पश्चिमासुखौ ॥ १२ ॥ बृहत्सालप्रतीकाशं तोयव्याकुलमू-
 र्धजम् ॥ मदरक्तांतनयनं मदव्याकुलचेतसम् ॥ १३ ॥ नदीं बाहुसहस्रेण रूढं तमरिर्मर्दनम् ॥ गिरि-
 पादसहस्रेण रूढं तमिव मेदिनीम् ॥ १४ ॥ बालानां वरनारीणां सहस्रेण समावृतम् ॥ समदानां
 करेणूनां सहस्रेणेव कुंजरम् ॥ १५ ॥ तमद्भुततरं दृष्ट्वा राक्षसौ शुक्सारणौ ॥ सन्निवृत्तावुपागम्य
 रावणं तमथोचतुः ॥ १६ ॥ बृहत्सालप्रतीकाशः कोऽप्यसौ राक्षसेश्वर ॥ नर्मदां रोधवदुद्धा क्रीडा-
 पयति योषितः ॥ १७ ॥ तेन बाहुसहस्रेण सन्निरुद्धजला नदी ॥ सगरोद्गारसंकाशानुद्गरान्मुञ्जते
 मुहुः ॥ १८ ॥ इत्येवं भाषमाणौ तौ निशम्य शुक्सारणौ ॥ रावणोऽर्जुनं इत्युक्त्वा स ययौ युद्धला-

लघः ॥ २० ॥ अर्जुनाभियुखे तासिन्नावणे राक्षसाधिपे ॥ चंडः प्रवाति पवनः सनादः सरजस्तथा ॥ २१ ॥ सूक्रेदेव कृतो रावः सरक्तः पृषतो वनैः ॥ महोदरमहापार्श्व धूम्राक्षशुकसारणेः ॥ २२ ॥ सवृत्तो राक्षसेद्रस्तु तत्रागाद्यत्र चार्जुनः ॥ अर्हधिगैव कालेन स तदा राक्षसो बली ॥ २३ ॥ तं मर्मदाह्वदं भीममाजगमोजनप्रभः ॥ स तत्र खीपारिवृत्तं वासिताभिरिव द्विपम् ॥ २४ ॥ नरेंद्रं पश्यते राजा राक्षसानां तदार्जुनम् ॥ स रोषाद्रक्तनयनो राक्षसेन्द्रो बलोद्धतः ॥ २५ ॥ इत्येवमर्जुनामात्यानाह गंभीरया गिरा ॥ अमात्याः क्षिप्रमाख्यात हैहयस्य नृपस्य वै ॥ २६ ॥ युद्धार्थं समनुप्राप्तो रावणो नाम नामतः ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा मंत्रिणोऽथार्जुनस्य ते ॥ २७ ॥ उत्तस्थुः सायुधास्तं च रावणं वाक्यमब्रुवत् ॥ युद्धस्य कालो विज्ञातः साधु भोः साधु रावण ॥ २८ ॥ यः क्षीबं खीगतं चैव योद्धुमुत्सहसे नृपम् ॥ खीसमक्षगतं यत्त्वं योद्धुमुत्सहसे नृपम् ॥ २९ ॥ (वाक्षितामध्यगं मत्तं शार्दूल इव कुंजरम् ॥) क्षमस्वाद्य दशग्रीव उच्यतां रजनी त्वया ॥ युद्धश्रद्धा तु यद्यस्ति श्वस्तात समरंऽर्जुनम् ॥ ३० ॥ यदि वापि त्वरा तुभ्यं युद्धतृष्णा समावृता ॥ निपात्यास्मान्करणे युद्धमर्जुनेनोपयास्यसि ॥ ३१ ॥ ततस्तै रावणामात्यैरमात्यास्ते नृपस्य तु ॥ सृदिताश्चापि ते युद्धे भक्षिताश्च बुभुक्षितैः ॥ ३२ ॥ ततो हलह्ला- शब्दो नर्मदातीरगो बभौ ॥ अर्जुनस्यानुयात्राणां रावणस्य च मंत्रिणाम् ॥ ३३ ॥ इषुभिस्तोमैः प्रासैस्त्रिशूलै- र्वज्रकर्षणैः ॥ सरावणानर्दयतः समंतात्समभिद्रुताः ॥ ३४ ॥ हैहयाधिपयोधानां वेग आसीत्सु- दारुणः ॥ सनकमीनमकरसमुद्रस्येव निःस्वनः ॥ ३५ ॥ रावणस्य तु तेऽमात्याः प्रहस्तशुकसारणाः ॥ कार्तवीर्यबलं क्रुद्धा निहति स्म स्वतेजसा ॥ ३६ ॥ अर्जुनाय तु तत्कर्म रावणस्य समंत्रिणः ॥ क्रीड-

मानाय कथितं पुरुषैर्यविवृलैः ॥ ३७ ॥ श्रुत्वा न भेतव्यमिति स्त्रीजनं स तदर्जुनः ॥ उत्तार
जलात्तस्माद्रंगातोयादिवर्जनः ॥ ३८ ॥ क्रोधदूषितनेत्रस्तु स तदर्जुनपावकः ॥ प्रजज्वाल महाघोरो
युगांत इव पावकः ॥ ३९ ॥ स तूर्णतरमादाय वरहेमांगदो गदाम् ॥ अभिदुद्राव रक्षांसि तमांसीव-
दिवाकरः ॥ ४० ॥ बाहुविशेषकरणां समुदास्य महागदाम् ॥ गारुडं वेगमास्थाय आपपातैव सोऽ-
र्जुनः ॥ ४१ ॥ तस्य मार्गं समारुध्य विध्योऽर्कस्येव पर्वतः ॥ स्थितो विध्य इवाकंठ्यः प्रहस्तो
मुसलायुधः ॥ ४२ ॥ ततोऽस्य मुसलं घोरं लोहबद्धं मदोद्धतः ॥ प्रहस्तः प्रेषयन्कुद्धो ररास च-
यथांतकः ॥ ४३ ॥ तस्याग्रे मुसलस्याग्निरशोकापीडसन्निभः ॥ प्रहस्तकरमुक्तस्य बभूव प्रदहन्निव ॥
॥ ४४ ॥ आघावमानं मुसलं कार्त्तवीर्यस्तदर्जुनः ॥ निपुणं वंचयामास गदया गतविक्रवः ॥ ४५ ॥
ततस्तमभिदुद्राव सगदो हैहयाधिपः ॥ आमयाणो गदां गुर्वी पंचबाहुशतोच्छ्रयाम् ॥ ४६ ॥ ततो
हतोऽतिवेगेन प्रहस्तो गदया तदा ॥ निपपात स्थितः शैलो वज्रिवज्रहतो यथा ॥ ४७ ॥ प्रहस्वं
पतितं दृष्ट्वा मारीचशुकसारणाः ॥ समहोदरधूम्राश्चा अपस्तृष्टा रणाजिरात् ॥ ४८ ॥ अपक्रांतोऽवमात्येषु प्रहस्ते
च निपातिते ॥ रावणोऽभ्यद्रवचूर्णमर्जुनं नृपसत्तमम् ॥ ४९ ॥ सहस्रबाहोस्तद्युद्धं विशद्व्राहोश्च दारु-
णम् ॥ नृपराक्षसयोस्तत्र आरब्धं रोमहर्षणम् ॥ ५० ॥ सागराविव संशुब्धौ चलमूलाविवाचलौ ॥
तेजोयुक्ताविवादित्यौ प्रदहंताविवानलौ ॥ ५१ ॥ बलोद्धतौ यथा नगौ वासिंत्ये यथा वृषौ ॥ मेघान-
विव विनर्दतौ सिंहाविव बलोत्तकौ ॥ ५२ ॥ रुद्रकालाविव क्रुद्धौ तौ तदा राक्षसाजुनौ ॥ परस्परं
गदां गृह्य ताडयामासनुर्भुशम् ॥ ५३ ॥ वज्रप्रहारानचला यथा घोरान्विषेहिरे ॥ गदाप्रहारांतौ तत्र

सेहाते नरराक्षसौ ॥ ५४ ॥ यथाशानिरभ्यस्तु जायतेऽथ प्रतिश्रुतिः ॥ तथा तयोर्गदायोर्द्वैदशः सर्वोः प्रति-
 श्रुताः ॥ ५५ ॥ अर्जुनस्य गदा सा तु पात्यमानाऽहितासि ॥ कांचनाभं नभश्चक्रे विबुत्सौदामनी
 यथा ॥ ५६ ॥ तथैव रावणेनापि पात्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ अर्जुनोरसि निर्भाति गदोत्केव महागिरौ ॥
 ॥ ५७ ॥ नार्जुनः खेदमायाति न राक्षसगणेश्वरः ॥ सममासीत्तयोर्युद्धं यथा पूर्वं बलीद्रयोः ॥ ५८ ॥
 शृंगैरिव वृषा युव्यन्दंताग्रैरिव कुंजरौ ॥ परस्परं विनिज्जलौ नरराक्षससत्तमौ ॥ ५९ ॥ ततोऽर्जुनेन
 क्रुद्धेन सर्वप्राणेन सा गदा ॥ स्तनयोरन्तरे मुक्ता रावणस्य महोरसि ॥ ६० ॥ वरदानकृतत्राणे सा
 गदा रावणोरसि ॥ दुर्बलेन यथा वेगं द्विधाभूतापतत्क्षितौ ॥ ६१ ॥ स त्वर्जुनप्रयुक्तेन गदाघातेन
 रावणः ॥ अपासर्पच्छनुर्मात्रं निषसाद् च निष्टनन् ॥ ६२ ॥ स विह्वलं तदाक्ष्य दशग्रीवं ततोऽर्जुनः ॥
 सहसोत्पत्य जग्राह गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ६३ ॥ स तु बाहुसहस्रेण बलाद्गुह्य दशाननम् ॥ बबंध
 बलवानाजा बलिं नारायणो यथा ॥ ६४ ॥ वध्यमाने दशग्रीवे सिद्धचारणदेवताः ॥ साध्वीतिवादिनः
 पुष्पैः किरित्यर्जुनमूर्धनि ॥ ६५ ॥ व्याघ्रो मृगमिवादाय मृगराडिव कुंजरम् ॥ ररास हैहयो राजा
 हर्षदंबुदवन्मुहुः ॥ ६६ ॥ प्रहस्तस्तु समाश्रितो दृष्ट्वा बद्धं दशाननम् ॥ सहसा राक्षसः क्रुद्ध अभि-
 दुद्राव हैहयम् ॥ ६७ ॥ नक्तंचरणां वेगस्तु तेषामापततां बभौ ॥ उद्धूत आतपापाये पयोदानामिवा-
 बुधौ ॥ ६८ ॥ मुंचमुंचेति भाषंतस्तिष्ठतिष्ठेति चासकृत् ॥ मुसलानि च शूलानि सोत्ससर्ज तदा रणे ॥
 ॥ ६९ ॥ अप्राप्तान्येव तान्याशु असंभ्रांतस्तदार्जुनः ॥ आयुधान्यमरारीणां जग्राहारिनिषूदनः ॥
 ॥ ७० ॥ ततस्तान्येव रक्षांसि दुर्धरैः प्रवरायुधैः ॥ भित्त्वा विद्रावयामास वायुरंबुधरानिव ॥ ७१ ॥

राक्षसांखासयामास कार्त्तवीर्योऽर्जुनस्तदा ॥ रावणं गृह्य नागरं प्रविवेश सुहृद्वृतः ॥ ७२ ॥ स कीर्य-
माणः कुसुमाक्षतोत्करोर्द्विजैः सपौरैः पुरुहूतसन्निभः ॥ ततोऽर्जुनः स्वां प्रविवेश तां पुरीं बलिं
निगृह्येव सहस्रलोचनः ॥ ७३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकाण्डे
द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ रावणग्रहणं तत्तु वायुग्रहणसन्निभम् ॥ ततः पुलस्त्यः शुश्राव कथितं दिवि
दैवतैः ॥ १ ॥ ततः पुन्रक्तस्नेहात्कण्यमानो महाधृतिः ॥ माहिष्मतीपतिं द्रष्टुमाजगाम महानृषिः ॥ २ ॥
स वायुमार्गमास्थाय वायुतुल्यगतिर्द्विजः ॥ पुरीं माहिष्मतीं प्राप्तो मनःसंपातविक्रमः ॥ ३ ॥ सोऽम-
रावतिसंकाशां हृष्टपुष्टजनावृताम् ॥ प्रविवेश पुरीं ब्रह्मा इंद्रस्येवामरावतीम् ॥ ४ ॥ पादाचारमिवादित्यं
निष्पतंतं सुदुर्दशम् ॥ ततस्ते प्रत्यभिज्ञाय अर्जुनाय न्यवेदयन् ॥ ५ ॥ पुलस्त्य इति विज्ञाय वचना-
द्ब्रह्माधिपः ॥ शिरस्यंजलिमाधाय प्रत्युद्रच्छत्तपस्विनम् ॥ ६ ॥ पुरोहितोऽस्य गृह्यार्घ्यं मधुपर्कं तथैव
च ॥ पुरस्तात्प्रययौ राज्ञः शक्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ७ ॥ ततस्तृष्टिमायांतमुद्यंतमिव भास्करम् ॥
अर्जुनो हृश्यसंप्रांतो ववर्द्धेद्र इवेश्वरम् ॥ ८ ॥ स तस्य मधुपर्कं गां पाद्यमर्घ्यं निवेद्य च ॥ पुलस्त्य-
माह राजेंद्रो हर्षगद्गदया गिरा ॥ ९ ॥ अद्यैवममरावत्या तुल्या माहिष्मती कृता ॥ अद्याहं तु द्विजेंद्र त्वां
यस्मात्प्रश्यामि दुर्दशम् ॥ १० ॥ अद्य मे कुशलं देव अद्य मे कुशलं व्रतम् ॥ अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं
तपः ॥ ११ ॥ यत्ते देवगणैर्विद्यो वंदेऽहं चरणौ तवा ॥ इदं राज्यमिमे पुत्रा इमे दारा इमे वयम् ॥ ब्रह्मन्किं कुर्मि
किं कार्यमाज्ञापयतु नो भवान् ॥ १२ ॥ तं धर्मोऽग्निषु पुत्रेषु शिवं प्रुष्ट्वा च पार्थिवम् ॥ पुलस्त्योवाच
राजानं हैहयानां तथाजुनम् ॥ १३ ॥ नरेन्द्रांबुजपत्राक्ष पूर्णचंद्रभिमानन ॥ अतुलं ते बलं येन दशग्रीवस्त्वया

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ३४. * (१४१४)

जितः ॥ १४ ॥ भयाद्यस्योपतिष्ठेतां निर्व्यदौ सागरानिलौ ॥ सोऽयं मृधे त्वया बद्धः पौत्रो मे रण-
दुर्जयः ॥ १५ ॥ पुत्रकस्य यशः पीतं नाम विश्रावितं त्वया ॥ मद्वाक्याद्याच्यमानोऽद्य मुंच वत्स
दशाननम् ॥ १६ ॥ पुलस्त्याह्नां प्रगृह्याथ न किंचन वचोऽर्जुनः ॥ मुमोचैव पार्थिवेद्रो राक्षसेंद्रं ग्रह-
ष्टवत् ॥ १७ ॥ स तं प्रमुच्य त्रिदशारिमर्जुनः प्रपूष्य दिव्याभरणस्वंगरैः ॥ अर्हिसकं सख्यमुपेत्य
सामिकं प्रणम्य तं ब्रह्मसुतं गृहं ययौ ॥ १८ ॥ पुलस्त्येतापि संत्यक्तो राक्षसेंद्रः प्रतापवान् ॥ परि-
ष्वक्तः कृतातिभ्यो लज्जमानो विनिर्जितः ॥ १९ ॥ पितामहसुतश्चापि पुलस्त्यो मुनिपुंगवः ॥ मोच-
यित्वा दशग्रीवं ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ २० ॥ एवं स रावणः प्राप्तः कार्तवीर्यात्प्रधर्षणम् ॥ पुलस्त्य-
वचनाच्चापि पुनर्युक्तो महाबलः ॥ २१ ॥ एवं बलिभ्यो बलिनः संति राघवनंदन ॥ नावज्ञा हि
परे कार्यो य इच्छेच्छेय आत्मनः ॥ २२ ॥ ततः स राजा पिशिताशनानां सहस्रबाहोरुपलभ्य
भैत्रीम् ॥ पुनर्नृपाणां कदनं चकार चचार सर्वौ पृथिवीं च दर्पात् ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ अर्जुनेन विमुक्तस्तु रावणो
राक्षसाधिपः ॥ चचार पृथिवीं सर्वमनिर्विण्णस्तथा कृतः ॥ १ ॥ राक्षसं वा मनुष्यं वा शृणुते यं बला-
धिकम् ॥ रावणस्तं समासाद्य युद्धे हयति दर्पितः ॥ २ ॥ ततः कदाचित्किष्किंधां नगरीं वालिपालिताम् ॥ गत्वा
हयति युद्धाय वालिनं हेममालिनम् ॥ ३ ॥ ततस्तु वानरामात्यास्तारस्यारपिता प्रभुः ॥ उवाच वानरो वाक्यं
युद्धप्रेप्सुमुपागतम् ॥ ४ ॥ राक्षसेंद्र गतो वाली यस्ते प्रतिबलो भवेत् ॥ कोऽन्यः प्रमुखतः स्थातुं तव शक्तः
प्लवंगमः ॥ ५ ॥ चतुर्भ्योऽपि समुद्रेभ्यः संध्यामन्वास्य रावण ॥ इमं मुहूर्तेमायाति वाली तिष्ठ

मुहूर्तकम् ॥ ६ ॥ एतानस्थिचयान्पश्य य एते शंखपांडुराः ॥ युद्धार्थिनमिमे राजन्वानराधिपतेजसा
॥ ७ ॥ यद्वाभूतरसः पीतस्त्वया रावण राक्षस ॥ तदा वालिनमासाद्य तदंतं तव जीवितम् ॥ ८ ॥
पश्येदानीं जगद्भिन्नमिमं विश्रवसः सुत ॥ इदं मुहूर्तं तिष्ठस्व दुर्लभं ते भविष्यति ॥ ९ ॥ अथवा त्वरखे
मर्तुं गच्छ दक्षिणसागरम् ॥ वालिनं द्रक्ष्यसे तत्र भूमिष्ठमिव पावकम् ॥ १० ॥ स तु तारं विनिर्भ-
त्स्य रावणो लोकरावणः ॥ पुष्पकं तत्प्रमारुह्य प्रयया दक्षिणार्णवम् ॥ ११ ॥ तत्र हेमगिरिप्रख्यं
तरुणार्कनिभाननम् ॥ रावणो वालिनं दृष्ट्वा संध्योपासनतत्परम् ॥ १२ ॥ पुष्पकादवरुह्याथ रावणोऽ-
जनसन्निभः ॥ ग्रहीतुं वालिनं तूर्णं निःशब्दपदमव्रजत् ॥ १३ ॥ यदृच्छया तदा दृष्टो वालिनाऽपि
स रावणः ॥ पापाभिप्रायकं दृष्ट्वा चकार न तु संभ्रमम् ॥ १४ ॥ शशमालक्ष्य सिंहो वा पन्नगं
गरुडो यथा ॥ न चिंतयति तं वाली रावणं पापनिश्चयम् ॥ १५ ॥ जिघृक्षमाणमायांतं रावणं पाप-
चेतसम् ॥ कक्षावलंबिनं कृत्वा गमिष्ये त्रीन्महर्णवान् ॥ १६ ॥ द्रक्ष्यंयारिं ममांकस्थं संसदूहकरां-
बरम् ॥ लंबमानं दशग्रीवं गरुडस्येव पन्नगम् ॥ १७ ॥ इत्येवं मतिमास्थाय वाली मौनमुपास्थितः
जपच्च नैगमान्मंत्रांस्तस्थौ पर्वतराडिव ॥ १८ ॥ तावन्योन्यं जिघृक्षंतौ हरिराक्षसपार्थिवौ ॥ प्रय-
त्नवंतौ तत्कर्म ईहतुर्बलदूर्पितौ ॥ १९ ॥ हस्तप्राहं तु तं मत्वा पादशब्देन रावणम् ॥ पराङ्-
मुखोऽपि जप्राह वाली सर्वभिवांजः ॥ २० ॥ ग्रहीतुकामं तं गृह्य राक्षसामीश्वरं हरिः ॥
खमुत्पपात वेगेन कृत्वा कक्षावलंबिनम् ॥ २१ ॥ तं च पीडयमानं तु विदुदंतं न
खैर्मुहुः ॥ जहार रावणं वाली पवनस्तोयदं यथा ॥ २२ ॥ अथ ते राक्षसामात्या

ह्रियमाणे दशानने ॥ सुमोक्षयिषवो वालि रवमाणा अभिद्रुताः ॥ २३ ॥ अन्वीयमानस्तैर्वाली
 भ्राजतैर्दशरथस्यगः ॥ अन्वीयमानो मेघोद्यैर्बरस्थ इवांशुमान् ॥ २४ ॥ तेऽशक्नुवन्तः संप्राप्तुं
 वालिनं राक्षसोत्तमाः ॥ तस्य बाहूरुवेगेन परिश्रान्ता व्यवस्थिताः ॥ २५ ॥ वालिभार्गादपाक्रामन्पर्वतोद्वा
 हि गच्छतः ॥ किं पुनर्जीवनेऽप्युर्विभ्रद्वै मांसशोणितम् ॥ २६ ॥ अपक्षिगणसंपातान्वानरेन्द्रो महा-
 जवः ॥ क्रमशः सागरान्सर्वान्संध्याकालमवदत् ॥ २७ ॥ संपूज्यमानो यातस्तु खेचरैः खेचरोत्तमः ॥
 पश्चिमं सागरं वाली आजगाम सरावणः ॥ २८ ॥ तस्मिन्संध्यामुपासित्वा स्नात्वा जप्त्वा च वानरः ॥
 उत्तरं सागरं प्रायाद्वहमानो दशाननम् ॥ २९ ॥ बहुयोजनसाहस्रं वहमानो महाहरिः ॥ वायुवच्च
 मनोवच्च जगाम सह शत्रुणा ॥ ३० ॥ उत्तरे सागरे संध्यामुपासित्वा दशाननम् ॥ वहमानोऽगमद्वाली
 पूर्वं वै स महोदधिम् ॥ ३१ ॥ तत्रापि संध्यामन्वास्य वासविः स हरीश्वरः ॥ किष्किधामभितो गृह्य रावणं पुन-
 रागमत् ॥ ३२ ॥ चतुर्ष्वपि समुद्रेषु संध्यामन्वास्य वानरः ॥ रावणोद्वहन्श्रान्तः किष्किधोपवनेऽप-
 तत् ॥ ३३ ॥ रावणं तु सुमोचाथ स्वकक्षात्कपिसत्तमः ॥ कुतस्त्वभिति चोवाच प्रहसन्नावणं मुहुः
 ॥ ३४ ॥ विस्मयं तु महद्गत्वा श्रमलोलनिरीक्षणः ॥ राक्षसेन्द्रो हरीन्द्रं तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 वानरेन्द्रं महेंद्राभ राक्षसेन्द्रोऽस्मि रावणः ॥ युद्धेऽपुरिह संप्राप्तः स चाद्यासादितस्त्वया ॥ ३६ ॥ अहो
 बलमहो वीर्यमहो गंभीर्यमेव च ॥ येनाहं पशुवद्गृह्य भ्रमितश्चतुरोऽर्णवान् ॥ ३७ ॥ एवमश्रान्तवद्दीर
 शीघ्रमेव च वानर ॥ मां चैवोद्वहमानस्तु कोऽन्यो वीर भविष्यति ॥ ३८ ॥ त्रयाणामेव भूतानां गति-
 रेषा प्लवंगम् ॥ मनोऽनिलसुपर्णानां तव चात्र न संशयः ॥ ३९ ॥ सोऽहं दृष्ट्वलस्तुभ्यमिच्छामि

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ३५. *

(१४१७)

हरिपुंगव ॥ त्वया सह चिरं सख्यं सुस्तिग्धं पावकाग्रतः ॥ ४० ॥ दाराः पुत्राः पुरं राष्ट्रं भोगा-
च्छादनभोजनम् ॥ सर्वमेवाविभक्तं नौ भविष्यति हरीश्वर ॥ ४१ ॥ ततः प्रज्वालयित्वाग्निं तावुभौ
हरिराक्षसौ ॥ भ्रातृत्वमुपसंपन्नौ परिष्वज्य परस्परम् ॥ ४२ ॥ अन्योन्यं लबितकरो ततस्तौ हरिरा-
क्षसौ ॥ किंकिचां विशतुहृष्टौ सिंहौ गिरिगुह्यामिव ॥ ४३ ॥ स तत्र मासमुषितः सुग्रीव इव
रावणः ॥ अमात्यैरागतैर्नतैर्लोकैक्योत्सादनार्थिभिः ॥ ४४ ॥ एवमेतत्पुरावृत्तं वालिना रावणः
प्रभो ॥ धर्षितश्च कृतश्चापि भ्राता पावकसन्निधौ ॥ ४५ ॥ बलमप्रतिमं राम वालिनोऽभवदुत्तमम्
सोऽपि त्वया विनिर्दग्धः शलभो वह्निना यथा ॥ ४६ ॥ इत्योषं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
आदिका० च० सा० उत्तरकांडे चतुर्ब्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ अपृच्छत तदा रामो दक्षिणाशा-
श्रयं मुनिम् ॥ प्रांजलिर्विनयोपेत इदमाह वचोऽर्थवत् ॥ १ ॥ अतुलं बलमेतद्वै वालिनो रावणस्य च ॥
न त्वेताभ्यां हनुमता समं त्विति मतिर्मम ॥ २ ॥ शौर्यं दाक्ष्यं बलं धैर्यं प्राज्ञता नयसाधनम् ॥
विक्रमश्च प्रभावश्च हनूमति कृताख्याः ॥ ३ ॥ दृष्ट्वैव सागरं वीक्ष्य सीदंतीं कपिवाहिनीम् ॥
समाश्रयास्य महाबाहुयोजनानां शतं प्लुतः ॥ ४ ॥ धर्षयित्वा पुरीं लंकां रावणांतःपुरं तदा ॥ दृष्ट्वा संभा-
षिता चापि सीता ह्याश्रवाक्षिता तथा ॥ ५ ॥ सेनाग्रया मंत्रिसुताः किंकरा रावणात्मजः ॥ एते हनुमता
तत्र एकेन विनिपातिताः ॥ ६ ॥ भूयो बंधाद्विसुक्तेन भाषयित्वा दशाननम् ॥ लंका भस्मीकृता येन
पावकेनेव मोदिनी ॥ ७ ॥ न कालस्य न शक्तस्य न विष्णोर्विचक्षप्य च ॥ कर्माणि तानि श्रूयंते यानि
युद्धे हनूमतः ॥ ८ ॥ एतस्य बाहुवीर्येण लंका सीता च लक्ष्मणः ॥ प्राप्ता मया जयश्रैव राज्यं

मित्राणि बांधवाः ॥ ९ ॥ हनुमान्यदि मे न स्याद्दानराधिपतेः सखा ॥ प्रवृत्तिमपि को वेत्तुं जानक्याः
शक्तिमान्भवेत् ॥ १० ॥ किमर्थं बाल्येनैव सुग्रीवप्रियकाम्यया ॥ तदा वैरे समुत्पन्ने न दग्धो वी-
रुधो यथा ॥ ११ ॥ नाहि वेदितवान्मन्ये हनुमानात्मनो बलम् ॥ यदृष्टवाञ्छावितेष्टं क्षिश्यंतं वानरा-
धिपम् ॥ १२ ॥ एतन्मे भगवन्सर्वं हनूमति महायुते ॥ विस्तरेण यथातत्त्वं कथयामरपूजित
॥ १३ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा हेतुयुक्तमृषिस्ततः ॥ हनूमतः समक्षं तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
सत्यमेतद्रघुश्रेष्ठ यद्ब्रवीषि हनूमति ॥ न बले विद्यते तुल्यो न गतौ न मतौ परः ॥ १५ ॥ अमोघ-
शायैः शापस्तु दत्तोऽस्य मुनिभिः पुरा ॥ न वेत्ता हि बलं सर्वं बली सन्नरिमर्दन ॥ १६ ॥ बाल्येऽ-
प्येतेन यत्कर्म कृतं राम महाबल ॥ तत्र वर्णयितुं शक्यमिति बाल्यतयास्यते ॥ १७ ॥ यदि
वास्ति त्वभिप्रायः संश्रोतुं तव राघव ॥ समाधाय मतिं राम निशाम्य वदाम्यहम् ॥ १८ ॥ सूर्यदत्त-
वरः स्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्वतः ॥ यत्र राव्यं प्रशस्त्यस्य केसरी नाम वै पिता ॥ १९ ॥ तस्य भार्या बभूव-
ष्टा हंजनेति परिश्रुता ॥ जनयामास तस्यां वै वायुरात्मजमुत्तमम् ॥ २० ॥ शालिशूकनिभाभांसं
प्रासूतेमं तदांजना ॥ फलान्याहर्तुकामा वै निष्क्रान्ता गहने वरा ॥ २१ ॥ एष मातुर्विद्योगाच्च क्षुधया च भृशार्दितः
॥ रुरोद शिशुरत्यर्थं शिशुः शरवणे यथा ॥ २२ ॥ तदोद्यंतं विवस्वन्तं जपापुष्योत्करोयमम् ॥ ददर्श फललो-
भाच्च ह्रुत्पपात रविं प्रति ॥ २३ ॥ बालार्काभिमुखो बालो बालार्क इव मूर्तिमान् ॥ ग्रहीतुकामो बा-
लार्कः पुनर्वैऽबरमध्यगः ॥ २४ ॥ एतस्मिन्पूवमाने तु शिशुभावे हनूमति ॥ देवदानवयक्षाणां वि-
स्मयः सुमहानभूत् ॥ २५ ॥ नाप्येवं वेगवान्वायुर्गर्हो न मनस्तथा ॥ यथायं वायुपुत्रस्तु क्रमतेऽबर-

मुत्तमम् ॥ २६ ॥ यदि तावच्छिशोरस्य ईदृशो गतिविक्रमः ॥ यौवनं बलमासाद्य कथं वेगो भवि-
ष्यति ॥ २७ ॥ तमनुप्लवते वायुः प्लवंतं पुत्रमात्मनः ॥ सूर्यदाहभयाद्रक्षस्तुषारचयशीतलः ॥
॥ २८ ॥ बहुयोजनसाहस्रं क्रामन्नेव गतोऽवरम् ॥ पितुर्बलाच्च बाल्याच्च भास्कराभ्याशमागतः ॥
॥ २९ ॥ शिशुरेष त्वदोषज्ञ इति मत्वा दिवाकरः ॥ कार्यं चास्मिन्समायत्तमित्येवं न ददाह सः
॥ ३० ॥ यमेव दिवसं ह्येष ग्रहीतुं भास्करं लुतः ॥ तमेव दिवसं राहुर्जिघृक्षति दिवाकरम् ॥
॥ ३१ ॥ अनेन च परामृष्टे राहुः सूर्यथोपरि ॥ अपक्रांतस्ततस्त्रस्तो राहुश्चन्द्रार्कमर्दनः ॥ ३२ ॥
इंद्रस्य भवनं गत्वा सरोषः सिंहिकासुतः ॥ अत्रवीदुष्कुटिं कृत्वा देवं देवगणैर्वृतम् ॥ ३३ ॥ बुभु-
क्षापनयं दत्त्वा चंद्रार्कौ मम वासव ॥ क्रिमिदं तत्त्वया दत्तमन्यस्य बलवृत्रहन् ॥ ३४ ॥ अद्याहं
पूर्वकाले तु जिघृक्षुः सूर्यमागतः ॥ अथान्यो राहुरासाद्य जग्राह सहसा रविम् ॥ ३५ ॥ स राहो-
र्वचनं श्रुत्वा वासवः संभ्रमान्वितः ॥ उत्पपातासनं दित्वा उद्वहन्कोचनीं स्रजम् ॥ ३६ ॥ ततः
कैलासकूटारं चतुर्दंतं मदस्रवम् ॥ शृंगारधारिणं प्रांशुं स्वर्णधंदादृहासिनम् ॥ ३७ ॥ इंद्रः करीद्र-
मारुह्य राहुं कृत्वा पुरःसरम् ॥ प्रायाद्यत्राभवत्सूर्यः सहानेन हनूमता ॥ ३८ ॥ अथातिरभसे-
नगाराद्राहुस्तुल्यं वासवम् ॥ अनेन च स वै दृष्टः प्रधावन्झैलकूटवत् ॥ ३९ ॥ ततः सूर्यं समु-
त्तुल्य राहुं फलमवेक्ष्य च ॥ उत्पपात पुनर्व्योमं ग्रहीतुं सिंहिकासुतम् ॥ ४० ॥ उत्सृज्यार्कमिमं
राम प्रधावतं प्लवंगमम् ॥ अवेक्ष्यैवं परावृत्तो मुखशेषः पराङ्मुखः ॥ ४१ ॥ इंद्रमाशंसमानस्तु
त्रातारं सिंहिकासुतः ॥ इंद्रइद्रेति संत्रासानुमुहुरभाषत ॥ ४२ ॥ राहोर्विक्रशमा-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ३५. *

(१४२०)

नस्य प्रागेवालक्षितं स्वरम् ॥ श्रुर्वेद्रोवाच मा भैषीरहमेनं निषूदये ॥ ४३ ॥
 येरावतं ततो दृष्ट्वा महत्तदिदमित्यपि ॥ फलं तं हस्तिराजानमभिद्राव मारुतिः ॥ ४४ ॥
 तथास्थ धावतो रूपमैरावतजिघृक्षया ॥ मुहूर्तमभवद्धोरमिन्द्राद्युपरि भास्वरम् ॥ ४५ ॥
 एवमाधावमानं तु नातिकुद्धः शचीपतिः ॥ हस्तांतादतिमुक्तेन कुलिशेनाभ्यताडयत् ॥ ४६ ॥
 ततो गिरौ पपातैष इंद्रवज्राभिताडितः ॥ पतमानस्य चैतस्य वामा हनुरभज्यत ॥ ४७ ॥ तस्मिन्तु
 पतिते बाळे वज्रताडनविह्वले ॥ चुक्रोधेद्राय पवनः प्रजानामहिताय सः ॥ ४८ ॥ प्रचारं स तु सं-
 गृह्य प्रजास्वतर्गतः प्रभुः ॥ गुहां प्रविष्टः स्वसुतं शिशुमादाय मारुतः ॥ ४९ ॥ विष्णून्नाशयमा-
 वृत्य प्रजानां परमात्तिकृत् ॥ रुरोध सर्वभूतानि यथा वर्षाणि वासवः ॥ ५० ॥ वायुप्रकोपाद्भूतानि
 निरुच्छ्वासानि सर्वतः ॥ संधिभिर्भिद्यमानैश्च काष्ठभूतानि जङ्घिरे ॥ ५१ ॥ निस्वाध्यायवषट्कारं
 निष्क्रियं धर्मवर्जितम् ॥ वायुप्रकोपात्त्रैलोक्यं निरयस्थमिवाभवत् ॥ ५२ ॥ ततः प्रजाः संगंधर्वाः
 सदेवासुरस्मानुषाः ॥ प्रजापतिं समाधावन्दुःखिताश्च सुखेच्छया ॥ ५३ ॥ ऊचुः प्रांजलयो देवा
 महोदरनिभोदराः ॥ त्वया तु भगवन्सृष्टाः प्रजा नाथ चतुर्विधाः ॥ ५४ ॥ त्वया दत्तोऽयमस्माक-
 मायुषः पवनः पतिः ॥ सोऽस्मान्प्राणेश्वरो भूत्वा कस्मादेवोऽद्य सत्तम ॥ ५५ ॥ रुरोध दुःखं जन-
 यन्नंतःपुर इव स्त्रियः ॥ तस्मात्त्वां शरणं प्राप्ता वायुनोपहता वयम् ॥ ५६ ॥ वायुसंरोधजं दुःख-
 मिदं नो नुद दुःखहन् ॥ एतत्प्रजानां श्रुत्वा तु प्रजानाथः प्रजापतिः ॥ ५७ ॥ कारणादिति चोक्त्वा-
 सौ प्रजाः पुनरभाषत ॥ यस्मिंश्च कारणे वायुश्चुक्रोध च रुरोध चा॥ ५८ ॥ प्रजाः शृणुध्वं तत्सर्वं श्रोतव्यं

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः ३६. *

चात्मनः क्षमम् ॥ पुत्रस्तस्यामरेशेन इंद्रेणाद्य निपातितः ॥ ५९ ॥ राहोर्वचनमास्थाय ततः स कु-
 पितोऽनिलः ॥ अशरीरः शरीरेषु वायुश्चरति पालयन् ॥ ६० ॥ शरीरं हि विना वायुं समतां याति
 दारुभिः ॥ वायुः प्राणः सुखं वायुर्वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ ६१ ॥ वायुना संपरित्यक्तं न सुखं
 विंदते जगत् ॥ अद्यैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा ॥ ६२ ॥ अद्यैव ते निरुच्छ्वासाः काष्ठकु-
 ङ्खोपमाः स्थिताः ॥ तद्वामस्तत्र यत्रास्ते मारुतो रुक्प्रदो हि नः ॥ मा विनाशं गमिष्याम अप्र-
 साद्यादितेः सुतम् ॥ ६३ ॥ ततः प्रजाभिः सहितः प्रजापतिः सदेवर्गधर्वमुजंगगुह्यकैः ॥ जगाम
 यत्रास्यति तत्र मारुतः सुतं सुरेंद्राभिहतं प्रगृह्य सः ॥ ६४ ॥ ततोऽकैवैश्वानरकांचनप्रभं सुतं तदो-
 त्संगतं सदागतेः ॥ चतुर्मुखो वीक्ष्य कृपामथाकरोत्सदेवर्गधर्वकपियक्षराक्षसैः ॥ ६५ ॥ इत्योर्वे
 श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकाण्डे पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ ततः पिता-
 महं दृष्ट्वा वायुः पुत्रवधार्दितः ॥ शिशुकं तं समादाय उत्तस्थौ धातुरग्रतः ॥ १ ॥ चलकुंडलमौ-
 लिस्त्रक्तपनीयविभूषणः ॥ पादयोन्यपतद्वायुबिरुपस्थाय वेधसे ॥ २ ॥ तं तु वेदविदा तेन
 लंबाभरणशोभिना ॥ वायुमुत्थाप्य हस्तेन शिशुं तं परिमृष्टवान् ॥ ३ ॥ स्पृष्टमात्रस्ततः
 लंबाभरणशोभिना ॥ जलक्षिप्तं यथा सस्यं पुनर्जीवितमाप्तवान् ॥ ४ ॥ प्राणवतमिमे दृष्ट्वा
 सोऽथ सलीलं पद्मजन्मना ॥ चचार सर्वभूतेषु सन्निरुद्धं यथा पुरा ॥ ५ ॥ मरुद्रोधाद्विनिमुक्तास्ताः प्रजा
 प्राणो गंधवहो मुदा ॥ चचार सर्वभूतेषु सन्निरुद्धं यथा पुरा ॥ ६ ॥ ततस्त्रियुग्मल्लिककुत्त्रिधामा त्रिदशा-
 मुद्वितामवन् ॥ शीतवातविनिर्मुक्ताः पद्मिन्य इव सांबुजाः ॥ ७ ॥ भो महेंद्राभिवरुणा महेश्वरधनेश्वराः ॥
 धितः ॥ उवाच देवता ब्रह्मा मारुतप्रियकाम्यया ॥ ७ ॥ भो महेंद्राभिवरुणा महेश्वरधनेश्वराः ॥

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ३६. *

(१४२२)

सैनतामपि वः सर्वं वक्ष्यामि श्रूयतां हितम् ॥ ८ ॥ अनेन शिशुना कार्यं कर्तव्यं वो भविष्यति ॥
तद्धृद्वं वरान्सर्वे मारुतस्यास्य तुष्टये ॥ ९ ॥ ततः सहस्रनयनः प्रीतियुक्तः शुभाननः ॥ कुशेशय-
मयीं मालामुत्क्षिप्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ मत्करोत्सुष्टुवज्रेण हनुरस्य यथा हतः ॥ नाम्ना वै कपि-
शार्दूलो भविता हनुमानिति ॥ ११ ॥ अहमस्य प्रदास्यामि परमं वरमद्भुतम् ॥ इतःप्रभृति वज्रस्य
ममावध्यो भविष्यति ॥ १२ ॥ मार्तण्डस्त्वब्रवीत्तत्र भगवांस्तिमिरापहः ॥ तेजसोऽस्य मदीयस्य ददामि
शतिकां कलाम् ॥ १३ ॥ यदा च शास्त्राण्यध्येतुं शक्तिरस्य भविष्यति ॥ तदास्य शालं दास्यामि येन
वाग्मी भविष्यति ॥ १४ ॥ (नचास्य भविता कश्चित्सदृशः शास्त्रदर्शने) वरुणश्च वरं प्रादान्नास्य
मृत्युर्भविष्यति ॥ वर्षयुतशतेनापि मत्पाशादुदकादपि ॥ १५ ॥ यमो दंढादवध्यत्वमरोगित्वं च दत्त-
वान् ॥ वरं ददामि संतुष्ट अविषादं च संयुगे ॥ १६ ॥ गदेयं मामिका नैनं संयुगेषु वधिष्यति ॥ इत्येवं
धनदः प्राह तदा होकाक्षिर्पिंगलः ॥ १७ ॥ मत्तो मदायुधानां च अवध्योऽयं भविष्यति ॥ इत्येवं
शंकरेणापि दत्तोऽस्य परमो वरः ॥ १८ ॥ विभवकर्मां च दृष्ट्वेमं बालं प्रति महारथः ॥ मत्कृतानि
च शस्त्राणि यानि दिव्यानि तानि च ॥ तैरवध्यत्वमापन्नाश्चिरजीवी भविष्यति ॥ १९ ॥ दीर्घायुश्च
महात्मा च ब्रह्मा तं प्राब्रवीद्वचः ॥ सर्वेषां ब्रह्मादनामवध्यत्वं भविष्यति ॥ २० ॥ ततः सुराणां तु
वरैर्दृष्ट्वा होनमलंकृतम् ॥ चतुर्मुखस्तुष्टुमना वायुमाह जगद्गुरुः ॥ २१ ॥ अभित्राणां भयकरो भित्राणा-
मभयंकरः ॥ अजेयो भविता पुत्रस्तव मारुत मारुतिः ॥ २२ ॥ कामरूपः कामचारी कामगः
प्लवतां वरः ॥ भवत्यव्याहतगतिः कीर्तिमांश्च भविष्यति ॥ २३ ॥ रावणेत्सादनार्थानि रामप्रीति-

कराणि च ॥ रोमहर्षकारण्येव कर्ता कर्माणि संयुगे ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा तमामंज्य मारुतं त्वमरैः सह ॥ यथागतं ययुः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ २५ ॥ सोऽपि गंधवहः पुत्रं प्रगृह्य गृहमानयत् ॥ अंजनायास्तमाल्याय वरदत्तं विनिर्गतः ॥ २६ ॥ प्राप्य राम वरानेव वरदानबलान्वितः ॥ जवेनात्मनि संस्थेन सोऽसौ पूर्ण इवार्णवः ॥ २७ ॥ तरसा पूर्यमाणोऽपि तदा वानरपुंगवः ॥ आश्रमेषु महर्षीणामपराध्यति निर्भयः ॥ २८ ॥ सुगण्डान्यभिहोत्राणि वल्कलानां च संचयान् ॥ भग्निविच्छिन्नविष्वस्तान्संशतानां करोत्ययम् ॥ २९ ॥ एवविधानि कर्माणि प्रावर्तत महाबलः ॥ सर्वेषां ब्रह्मदंडानामवध्यः शंभुना कृतः ॥ ३० ॥ जानंत ऋषयः सर्वे संहते तस्य शक्तिः ॥ तथा केसरिणा त्वेष बायुना सौंड-जनीसुतः ॥ ३१ ॥ प्रतिषिद्धोऽपि मर्यादां लंघयत्येव वानरः ॥ ततो महर्षयः क्रुद्धा भृग्वंगिरस्ववंशजाः ॥ ३२ ॥ शेषुरेनं रघुश्रेष्ठ नातिक्रुद्धातिमन्यवः ॥ बाधसे यत्समाश्रित्य बलमस्मान्पुंवंगम ॥ ३३ ॥ तद्दीर्घकालं वेत्तासि नास्माकं शापमोहितः ॥ यदा ते स्मार्यते कीर्तिस्तदा ते वर्धते बलम् ॥ ३४ ॥ ततस्तु हततेजौजा महर्षिवचनौजसा ॥ एषोश्रमाणि तान्येव मृदुभावं गतोऽचरन् ॥ ३५ ॥ अथश्वेतरजसो नाम वालिसुग्रीवयोः पिता ॥ सर्ववानरराजासीत्तेजसा इव भास्करः ॥ ३६ ॥ स तु राज्यं चिरं कृत्वा वानराणां महेश्वरः ॥ ततस्त्वर्ध्वरजा नाम कालधर्मेण योजितः ॥ ३७ ॥ तस्मिन्नस्तमिते चाथ मंत्रिभिर्मित्रकोविदैः ॥ पित्र्ये पदे कृतो वाली सुग्रीवो वालिनः पदे ॥ ३८ ॥ सुग्रीवेण समं त्वस्य अद्वैतं छिद्र-वर्जितम् ॥ आबाल्यं सख्यमभवद्वनिलस्याग्निना यथा ॥ ३९ ॥ एष शापवशादेव न वेद बलमात्मनः ॥ वालिसुग्रीवयोर्वै यदा राम समुत्थितम् ॥ ४० ॥ नह्येष राम सुग्रीवो भ्राम्यमाणोऽपि वालिना ॥ देव

जानाति न ह्येष बलमात्मनि मारुतिः ॥ ४१ ॥ ऋषिशापाहृतबलस्तदैव कपिसत्तमः ॥ सिंहः कुंजर-
रुद्धो वा आस्थितः सहितो रणे ॥ ४२ ॥ पराक्रमोत्साहमतिप्रतापसौशील्यमार्धुनयनयनैश्च ॥ गोभी-
र्यचातुर्यसुवीर्यैर्हैनूमतः कोऽप्यधिकोऽस्ति लोके ॥ ४३ ॥ असौ पुनर्व्याकरणं प्रहील्यन्सूर्योन्मुखः
प्रधुमनाः कर्पीद्रः ॥ उद्याद्रैरस्तगिरिं जगाम ग्रंथं महद्धारयनप्रमेयः ॥ ४४ ॥ स स्रूत्रवृत्त्यर्थपदं महार्थं
संसंग्रहं सिध्यति वै कर्पीद्रः ॥ नह्यस्य कश्चित्सदृशोऽस्ति शास्त्रे वैशारदे छंदगतौ तथैव
॥ ४५ ॥ सर्वासु विद्यासु तपोविधाने प्रसर्धतेऽद्यं हि गुरुं सुराणाम् ॥ (सोऽयं नवव्याकरणाथवेत्ता ब्रह्मा
भविष्यत्यपि ते प्रसादात् ॥) प्रवीविश्वोऽरिव सागरस्य लोकान्दिधक्षोरिव पावकस्य ॥ लोकक्षयेष्वेव यथांतक-
स्य हनूमतः स्थास्यति कः पुरस्तात् ॥ ४६ ॥ एषेव चान्ये च महाकर्पीद्राः सुग्रीवमैदद्विविदाः सनीलाः ॥
सतारतारेयनलाः संरंभास्त्वत्कारणाद्राम सुरैर्हि सृष्टाः ॥ ४७ ॥ गजो गबाक्षो गवयः सदंष्ट्रो मैदः
प्रभो ज्योतिर्मुखो नलश्च ॥ एते च ऋक्षाः सह वानरैर्द्रैस्त्वत्कारणाद्राम सुरैर्हि सृष्टाः ॥ ४८ ॥ तदे-
तत्कथितं सर्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ हनूमतो बालभावे कर्मैतत्कथितं मया ॥ ४९ ॥ श्रुत्वा-
गत्यस्य कथितं रामः सौमित्रिरेव च ॥ विस्मयं परमं जग्मुर्वानरा राक्षसैः सह ॥ ५० ॥ अगत्य-
स्त्वब्रवीद्रामं सर्वमेतच्छ्रुतं त्वया ॥ दृष्टः संभाषितश्चास्मि राम गच्छामहे वयम् ॥ ५१ ॥ श्रुत्वैतद्वाधवो
वाक्यमगस्त्यस्योपतेजसः ॥ प्रांजलिः प्रणतश्चापि महर्षिमिदमब्रवीत् ॥ ५२ ॥ अद्य मे देवतास्तुष्टाः
पितरः प्रपितामहाः ॥ युष्माकं दर्शनादेव नित्यं तुष्टाः सर्वांधवाः ॥ ५३ ॥ विज्ञाप्यं तु ममैताद्वि-
यद्वदाम्यागतस्पृहः ॥ तद्भवद्भिर्मम कृतं कर्तव्यमनुकंपया ॥ ५४ ॥ पौरजानपदान्स्थाल्य स्वकार्येष्वह-

मागतः ॥ क्रतून् हं करिष्यामि प्रभावाद्भवतां सताम् ॥ ५५ ॥ सदस्या मम यज्ञेषु भवतो नित्यमेव तु ॥ भविष्यथ महावीर्या ममानुग्रहकांक्षिणः ॥ ५६ ॥ अहं युष्मान्समाश्रित्य तपोनिर्धूतकल्मषान् ॥ अनुगृहीतः पितृभिर्भविष्यामि सुनिर्वृतः ॥ ५७ ॥ तदगंतव्यमनिशं भवद्भिरिह संगतैः ॥ अगस्त्याद्यास्तु तच्छ्रुत्वा ऋषयः संशितव्रताः ॥ ५८ ॥ एवमस्त्विति तं प्रोच्य प्रयातुमुपचक्रमुः ॥ एवमुक्त्वा गताः सर्वे ऋषयस्ते यथागतम् ॥ ५९ ॥ राघवश्च तमेवार्थं चिंतयामास विरिमतः ॥ ततोऽस्तं भास्करे याते विस्तृत्य नृप बानरान् ॥ ६० ॥ संध्यामुपास्य विधिवत्तदा नरवरोत्तमः ॥ प्रवृत्तायां रजन्यां तु सौऽतः पुरचरोऽभवत् ॥ ६१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० उत्तरकांडे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे धर्मेण विदितात्मनि ॥ व्यतीता या निशा पूर्वा पौराणां हर्षवर्धिनी ॥ १ ॥ तस्यां रजन्यां व्युष्टायां प्रातर्नृपतिबोधकाः ॥ बंदिनः समुपातिष्ठन्सौम्या नृपतिवेदमनि ॥ २ ॥ ते रक्तकंठिनः सर्वे किन्नरा इव शिक्षिताः ॥ तुष्टुदुर्नृपतिं वीरं यथावत्संग्रहर्षिणः ॥ ३ ॥ वीर सौम्य प्रबुध्यस्व कौसल्याप्रीतिवर्धन ॥ जगद्धि सर्वं स्वपिति त्वयि सुप्ते नराधिप ॥ ४ ॥ विक्रमस्ते यथा विष्णो रूपं चैवाश्विनोरिव ॥ बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यः प्रजापतिसमो ह्यसि ॥ ५ ॥ क्षमा ते पृथिवीतुल्या तेजसा भास्करोपमः ॥ वेगस्ते वायुना तुल्यो गंभीर्यमुदधेरिव ॥ ६ ॥ अप्रकंप्यो यथा स्थानुश्चंद्रे सौम्यत्वमीदृशम् ॥ नेदृशाः पार्थिवाः पूर्वं भवितारो नराधिप ॥ ७ ॥ यथा त्वमासि दुर्धर्षो धर्मेनित्यः प्रजाहितः ॥ न त्वां जहाति कीर्तिश्च लक्ष्मीश्च पुरुषर्षभ ॥ ८ ॥ श्रीश्च धर्मश्च काकुत्स्थ त्वयि नित्यं प्रतिष्ठितौ ॥ एताश्चान्याश्च मधुरा बंदिभिः परिकीर्तिताः ॥ ९ ॥ सूताश्च

* श्रीबालमीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । प्र० सर्गः १. * (१४२६)

सैस्तवैर्वैष्वीर्धयति स्म राघवम् ॥ स्तुतिभिः स्तूयमानाभिः प्रत्यबुध्यत राघवः ॥ १० ॥ स ताद्वि-
हाय शयनं पांडुराच्छादनास्तृतम् ॥ उत्तस्थौ नागशयनाद्धरिर्नारायणो यथा ॥ ११ ॥ समुत्थितं
महात्मानं प्रह्लाः प्रांजलयो नराः ॥ सलिलं भाजनैः शुभ्रैरुपतस्थुः सहस्रशः ॥ १२ ॥ कृतोदकः शुचि-
भूत्वा काले हुतहुताशनः ॥ देवागारं जगामाशु पुण्यमिक्ष्वाकुसवितम् ॥ १३ ॥ तत्र देवान्पितृन्वि-
प्रानर्चयित्वा यथाविधि ॥ बाह्यकक्षांतरं रामो निर्जगाम जनैर्वृतः ॥ १४ ॥ उपतस्थुर्महात्मानो मंत्रिणः
सपुरोहिताः ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे दीप्यमाना इवाग्नयः ॥ १५ ॥ क्षत्रियाश्च महत्मानो नानाजन-
पदेश्वराः ॥ रामस्योपाविशान्पार्श्वे शक्रस्येव यथामराः ॥ १६ ॥ भरतो लक्ष्मणश्चात्र शत्रुघ्नश्च महायशः ॥
उपासांचक्रिरे हृष्टा वेदास्त्रय इवाध्वरम् ॥ १७ ॥ याताः प्रांजलयो भूत्वा किंकरा मुदिताननाः ॥
मुदिता नाम पार्श्वस्था बहवः समुपाविशन् ॥ १८ ॥ वानराश्च महावीर्या विशतिः कामरूपिणः ॥
सुग्रीवप्रमुखा राममुपासंते महौजसः ॥ १९ ॥ विभीषणश्च रक्षोभिश्चतुर्भिः परिवारितः ॥ उपासते
महात्मानं धनेशमिव गुह्यकाः ॥ २० ॥ तथा नियमद्वृद्धाश्च कुलीनां ये च मानवाः ॥ शिरसा वंघ्र
राजानमुपासंते विचक्षणः ॥ २१ ॥ तथा परिवृत्तो राजा श्रीमार्द्धिर्बिभर्तैः ॥ राजभिश्च महावीर्यै-
र्वानरैश्च सराक्षसैः ॥ २२ ॥ यथा देवेश्वरो नित्यमृषिभिः समुपास्यते ॥ अधिकस्तेन रूपेण सहस्राक्षा-
द्विरोचते ॥ २३ ॥ तेषां समुपविष्टानां तास्ताः सुमधुराः कथाः ॥ कथ्यन्ते धर्मसंयुक्ताः पुराणैर्महा-
त्मभिः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकाण्डे सप्तत्रिंशः
सर्गः ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु निखिलं राघनोऽगस्त्यमब्रवीत् ॥ य एषर्षरजा नाम बालिसुग्रीवयोः

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । प्र० सर्गः १. * (१४२७)

पिता ॥ १ ॥ जननी का च भगवन्न त्वया परिकीर्तिता ॥ वाल्मीकुवयोश्चापि नामनी केन हेतुना ॥ २ ॥ एतद्ब्रह्मन्समाचक्ष्व कौतूहलमिदं हि नः ॥ स प्रोक्तो राघवेनैवमगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३ ॥ शृणु राम कथामेतां यथापूर्वं समासतः ॥ नारदः कथयामास ममाश्रममुपागतः ॥ ४ ॥ कदाचिददमनोऽसावतिथित्वमुपागतः ॥ अर्चितस्तु यथान्यायं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५ ॥ सुखासीनः कथामेतां मया पृष्टः स कौतुकात् ॥ कथयामास धर्मात्मा महर्षे श्रूयतामिति ॥ ६ ॥ मेरुर्नगवरः श्रीमाञ्जान्वूनदमयः शुभः ॥ तस्य यन्मध्यमं शृंगं सर्वदैवतपूजितम् ॥ ७ ॥ तस्मिन्दिव्या सभा रम्या ब्रह्मणः शतयोजना ॥ तस्यामास्ते सदा देवः पद्मयोनिश्चतुर्मुखः ॥ ८ ॥ योगमभ्यसतस्तस्य नेत्राभ्यां यद्रसोऽस्त्रवत् ॥ तद्गृहीतं भगवता पाणिना चर्चितं तु तत् ॥ ९ ॥ निक्षिप्तमात्रं तद्भूमौ ब्रह्मणा लोककर्तुणा ॥ तस्मिन्नश्रुकणो राम वानरः संबभूव ह ॥ १० ॥ उत्पन्नमात्रस्तु तदा वानरश्च नरोत्तम ॥ समाश्रास्य प्रियैर्वीक्ष्यैरुक्तः किल महात्मना ॥ ११ ॥ पश्य शैलं सुविस्तीर्णं सुरैरप्युषितं सदा ॥ तस्मिन्नन्ये गिरिवरे बहुमूलफलाशनः ॥ १२ ॥ ममांतिकचरो नित्यं भव वानरपुंगव ॥ कंचित्कालमिहास्त्र त्वं ततः श्रेयो भविष्यति ॥ १३ ॥ एवमुक्तः स चैतेन ब्रह्मणा वानरोत्तमः ॥ प्रणम्य शिरसा पादौ देवदेवस्य राघव ॥ १४ ॥ उक्तवाँल्लोककर्तारमादिदेवं जातपतिम् ॥ यथाज्ञापयसे देव स्थितोऽहं तव शासने ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा हरिर्देवं ययौ हृष्टमनास्तदा ॥ स तदा द्रुमलंबेषु फलपुष्पघनेषु च ॥ १६ ॥ ब्रह्मन्प्रतिबलः शीघ्रं वने फलकृताशनः ॥ चिन्वन्मधुनि मुख्यानि चिन्वन्पुष्पाण्यनेकशः ॥ १७ ॥ दिनेदिने च सायाहे ब्रह्मणोऽतिकमागमत् ॥ गृहीत्वा

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । प्र० सर्गः १. *

(१४२८)

राम सुख्यानि पुण्यानि च फलानि च ॥ १८ ॥ ब्रह्मणो देवदेवस्य पादमूले न्यवेदयत् ॥ एवं
तस्य गतः कालो बहु पर्यटतो गिरिम् ॥ १९ ॥ कस्यचित्स्वथ कालस्य समतीतस्य राघव ॥ ऋक्ष-
राड्वानरश्रेष्ठस्तृषया परिपीडितः ॥ २० ॥ उत्तरं मेरुशिखरं गतस्तत्र च दृष्टवान् ॥ नानाविहगसंघुष्टं
प्रसन्नसखिलं सरः ॥ २१ ॥ चलत्केसरमात्मानं कृत्वा तस्य तटे स्थितः ॥ ददर्श तस्मिन्सरसि वक्त्र-
च्छायाभयात्मनः ॥ २२ ॥ कोऽयमस्मिन्मम रिपुर्वसत्यंतर्जले महान् ॥ रूपं चांतर्गतं तत्र वीक्ष्य
तपश्यतो हरिः ॥ २३ ॥ क्रोधाविष्टमना ह्येष नियतं मावमन्यते ॥ तदस्य दुष्टभावस्य पुष्कलं कुमते-
र्गृहम् ॥ २४ ॥ एवं संचिंत्य मनसा स वै वानरचापलात् ॥ आप्लुत्य चापतत्तस्मिन्हृदे वानरसत्तमः
॥ २५ ॥ उत्प्लुत्य तस्मात्स हृदादुत्थितः प्लवगः पुनः ॥ तस्मिन्नेव क्षणे राम स्त्रीत्वं प्राप स वानरः
॥ २६ ॥ मनोहाररूपा सा नारी लावण्यललिता शुभा ॥ विस्तीर्णजघना सुभूर्नीलकुंतलमूर्धजा ॥ २७ ॥
सुगन्धसमिधवक्त्रा च पीनस्तनतटा शुभा ॥ हृदतीरे च सा भाति ऋजुयाष्टिलता यथा ॥ २८ ॥
त्रैलोक्यसुंदरी कांता सर्वचित्तप्रमाथिनी ॥ लक्ष्मीव पद्मराहिता चंद्रज्योत्स्नेव निर्मला ॥ २९ ॥
रूपेणाभ्यभवत्सा तु श्रियं देवीमुमा यथा ॥ द्योतयंती दिशः सर्वास्तत्रामूत्सा वरांगना ॥ ३० ॥
एतास्मिन्नंतरे देवो निवृत्तः सुरनायकः ॥ पादाधुनास्य देवस्य ब्रह्माणस्तेन वै पथा ॥ ३१ ॥ तस्यामेव
च वेलायामादित्योऽपि परिभ्रमन् ॥ तस्मिन्नेव पदे सोऽभूद्यस्मिन्सा तनुमध्यमा ॥ ३२ ॥ युगपत्सा
तदा दृष्टा देवाभ्यां सुरसुंदरी ॥ कंदर्पवशगौ तौ तु दृष्ट्वा तां संबभूवतुः ॥ ३३ ॥ ततः क्षुभितस-
र्वगौ सुरेदौ पन्नगाकिंच ॥ तद्वपमकुतं दृष्ट्वा त्याजितौ धैर्यमात्मनः ॥ ३४ ॥ ततस्तस्यां सुरेन्द्रेण स्कन्धे

शिरसि पातितम् ॥ अनासाद्यैव तां नारीं सन्निवृत्तमाभवत् ॥ ३५ ॥ ततः सा वानरपतिं जङ्घे
वानरमीश्वरम् ॥ अमोघरेतसस्तस्य वासवस्य महात्मनः ॥ ३६ ॥ बालेषु पतितं बीजं वाली नाम बभू-
व सः ॥ भास्करेणपि तस्यां वै कन्दर्पवशवर्तिना ॥ ३७ ॥ बीजं निषिक्तं ग्रीवायां विधानमनुवर्तत ॥
तेनापि सा वरतनुनोक्ता किञ्चिद्वचः शुभम् ॥ ३८ ॥ निवृत्तमदनश्चाथ सूर्योऽपि समपद्यत ॥ ग्रीवायां
पतितं बीजं सुग्रीवः समजायत ॥ ३९ ॥ एवमुत्पाद्य तौ वीरौ वानरैर्द्वौ महाबलौ ॥ दत्त्वा तु काञ्चनीं
मालां वानरैर्द्रस्य वालिनः ॥ ४० ॥ अक्षय्यां गुणसंपूर्णां शक्रस्तु त्रिदिवं ययौ ॥ सूर्योऽपि स्वसुतस्यैव
निरूप्य पवनात्मजम् ॥ ४१ ॥ कृत्येषु व्यवसायेषु जगाम सविताऽबरम् ॥ तस्यां निशायां व्युष्टाया-
मुदिते च दिवाकरे ॥ ४२ ॥ स तद्दानरूपं तु प्रतिपेदे पुनर्दुप ॥ स एव वानरो भूत्वा पुत्रौ स्वस्य सुव-
गमौ ॥ ४३ ॥ पिगेक्षणीं हरिवरीं बलिनीं कामरूपिणीं ॥ मधून्यभृतकल्पानि पायितौ तेन तौ तद्वा-
॥ ४४ ॥ गृह्य ऋक्षरजास्तौ तु ब्रह्मणोऽतिक्रमागमत् ॥ दृष्ट्वाक्षरजसं पुत्रं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ४५ ॥
बहुशः सांत्वयामास पुत्राभ्यां सहितं हरिम् ॥ सांत्वयित्वा ततः पश्चाद्देवदूतमथादिशत् ॥ ४६ ॥ गच्छ
मद्वचनाद्दूत किष्किर्नाम वै शुभाम् ॥ सा ह्यस्य गुणसंपन्ना महती च पुरी शुभा ॥ ४७ ॥ तत्र
वानरयूथानि सुबहूनि वसन्ति च ॥ बहुरत्नसमाकीर्णां वानरैः कामरूपिभिः ॥ ४८ ॥ पुण्यापण्यवती
दुर्गा चातुर्वर्ण्यपुरस्कृता ॥ विश्वकर्मकृता दिव्या मन्त्रियोगाच्च शोभना ॥ ४९ ॥ तत्रक्षरजसं दृष्ट्वा
सपुत्रं वानरर्षभम् ॥ यूपालानसमाह्वय यांश्चान्यान्प्राकृतान्दरीन् ॥ ५० ॥ तेषां संभाव्य
सर्वेषां मदीयं जनसंसदि ॥ अभिषेचय राजानमारोप्य महदासने ॥ ५१ ॥ दृष्ट्वा मात्राश्च ते सर्वे वानरेण च धीमता

अस्यक्षरजसो नित्यं भविष्यति वशानुगाः ॥ ५२ ॥ इत्येवमुक्ते वचने ब्रह्मणा तं हरीश्वरम् ॥
 पुरतःकृत्य दूतोऽसौ प्रययौ तां पुरीं शुभाम् ॥ ५३ ॥ स प्रविश्यानिलगतिस्तां गुहां वानरोत्तम-
 म् ॥ स्थापयामास राजानं पितामहनियोगतः ॥ ५४ ॥ राज्याभिषेकविधिना स्नातोऽथाभ्यर्चितस्तथा ॥
 स बद्धमुकुटः श्रीमानभिषिक्तः स्वलंकृतः ॥ ५५ ॥ आज्ञापयामास हरीन्सर्वान्मुदितमानसः ॥ सप्त-
 द्वीपसमुद्रायां पृथिव्यां ये प्लवंगमाः ॥ ५६ ॥ वालिसुग्रीवयोरेष एष चक्षरजाः पिता ॥ जननी चैष
 तु हरिरित्येतद्भद्रमस्तु ते ॥ ५७ ॥ यश्चैतच्छ्रावयेद्विद्वान्यश्चैतच्छृणुयान्नरः ॥ सिध्यति तस्य कार्यो-
 र्था मनसो हर्षवर्धनाः ॥ ५८ ॥ एतच्च सर्वं कथितं मया विभो प्रविस्तरेणेह यथार्थतस्तव ॥ उत्प-
 न्तिरेषा रजनीचराणामुक्ता तथैवेह हरीश्वराणाम् ॥ ५९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि-
 कान्ये उत्तरकाण्डे प्रक्षिप्तः प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां पौराणीं राघवस्तदा ॥ ब्राह्मभिः सहि-
 तो वीरो विस्मयं परमं ययौ ॥ १ ॥ राघवोऽथ ऋषेर्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् ॥ कथयं महती पुण्या
 त्वत्प्रसादाच्छ्रुता मया ॥ २ ॥ बृहत्कौतूहले चास्मिन्संवृत्तो मुनिपुंगव ॥ उत्पत्तिर्यादृशी दिव्या
 वालिसुग्रीवयोर्द्विज ॥ ३ ॥ किं चित्रं मम ब्रह्मर्षे सुरेंद्रतपनावुभौ ॥ जातौ वानरशार्दूलौ बलेन
 बलिनां वरौ ॥ ४ ॥ एवमुक्ते तु रामेण कुंभयोनिरभाषत ॥ एवमेतन्महाबाहो वृत्तमासीत्पुरा किल
 ॥ ५ ॥ अथापरां कथां दिव्यां शृणु राजन्सनातनीम् ॥ यदर्थं राम वैदेही रावणेन पुरा हृता ॥ ६ ॥
 तत्तेऽहं कीर्तयिष्यामि समाधिं श्रवणे कुरु ॥ पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिसुतं प्रभुम् ॥ ७ ॥ सन-
 तुकुमारमासीनं रावणो राक्षसाधिपः ॥ वपुषा सूर्यसंकाशं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ८ ॥ विनयावनतो

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । प्र० सर्गः २. * (१४३१)

भूत्वा ह्यभिवाद्य कृतोजलिः ॥ उक्तवान्नावणो राम तमूर्ध्वं सत्यवादिनम् ॥ ९ ॥ को ह्यस्मिन्प्रवरो
लोके देवानां बलवत्तरः ॥ यं समाश्रित्य विबुधा जयन्ति समरे रिपून् ॥ १० ॥ कं यजन्ति द्विजा
नित्यं कं ध्यायन्ति च योगिनः ॥ एतन्मे शंस भगवन्विस्तरेण तपोधन ॥ ११ ॥ विदित्वा हृदतं
तस्य ध्यानदृष्टिमहायशाः ॥ उवाच रावणं प्रेम्णा श्रूयतामिति पुत्रक ॥ १२ ॥ गोवै भर्ता जग-
त्कृत्स्नं यस्यापत्तिं न विद्महे ॥ सुरासुरैर्नतो नित्यं हरिर्नादायणः प्रभुः ॥ १३ ॥ यस्य नाभ्यु-
द्भवो ब्रह्मा विश्वस्य जगतः पतिः ॥ येन सर्वमिदं सृष्टं विश्वं स्थावरजंगमम् ॥ १४ ॥ तं समाश्रित्य
विबुधा विधिना हरिमध्वरे ॥ पिबन्ति ह्यमृतं चैव मानिताश्च यजन्ति तम् ॥ १५ ॥ पुराणैश्चैव
वैदैश्च पंचरात्रैस्तथैव च ॥ ध्यायन्ति योगिनो नित्यं ऋतुभिश्च यजन्ति तम् ॥ १६ ॥ दैत्यदानवरक्षांसि
ये चान्ये चामराद्विषः ॥ सर्वोऽजयति संग्रामे सदा सर्वैः स पूज्यते ॥ १७ ॥ श्रुत्वा महर्षेस्तद्वाक्यं
रावणो राक्षसाधिपः ॥ उवाच प्रणतो भूत्वा पुनरेव महासुनिम् ॥ १८ ॥ दैत्यदानवरक्षांसि ये हताः
समरेऽरयः ॥ कां गतिं प्रतिपद्यते किंच ते हरिणा हताः ॥ १९ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच
महासुनिः ॥ दैवतैर्निहता नित्यं प्राप्नुवंति दिवः स्थलम् ॥ २० ॥ पुनस्तस्मात्परिश्रष्टा जायंते
वसुधातले ॥ पूर्वाजितैः सुबैरुः सैर्जायन्ते च स्त्रियन्ति च ॥ २१ ॥ येये हताश्चक्रधरेण राजबैलोक्यनाथेन जना-
दैर्नेन ॥ तेते गतास्तन्निष्ठं नरेन्द्राः क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः ॥ २२ ॥ श्रुत्वा ततस्तद्वचनं
निशाचरः सनकुमारस्य सुखाद्विनिर्गतम् ॥ तथा प्रहृष्टः स बभूव विस्मितः कथं नु यास्यामि
हरिं महादेव ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकांडे प्रक्षिप्तो द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । प्र० सर्गः ३. * (१४३२)

एवं चिंतयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ पुनरेवापरं वाक्यं व्याजहार महामुनिः ॥ १ ॥ मनस-
 श्रोणितं तत्तद्भविष्यति महाहवे ॥ सुखी भव महाबाहो कंचिच्छालमुदीक्षय ॥ २ ॥ एवं श्रुत्वा महाबा-
 हुस्तृप्तिं प्रयुवाच सः ॥ कीदृशं लक्षणं तस्य ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ ३ ॥ राक्षसस्य वचः श्रुत्वा
 स मुनिः प्रत्यभाषत ॥ श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये तव राक्षसपुंगव ॥ ४ ॥ स हि सर्वगतो देवः सूक्ष्मोऽ-
 व्यक्तसनातनः ॥ तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ५ ॥ स भूमौ दिवि पाताले पर्वतेषु
 वनेषु च ॥ स्थावरेषु च सर्वेषु नदीषु नगरीषु च ॥ ६ ॥ ओंकारश्चैव सत्यश्च सावित्री पृथिवी च सः ॥
 धराधरधरो देवो ह्यनंत इति विश्रुतः ॥ ७ ॥ अहश्च रात्रिश्च उभे च संख्ये दिवाकरश्चैव यमश्च सोमः ॥
 स एव कालो ह्यनिलोऽनलश्च स ब्रह्मरुद्रैः स एव चापः ॥ ८ ॥ विद्योतति ज्वलति भाति चकास्ति लोका-
 न्सृजत्ययं संहारति प्रशस्ति ॥ क्रीडां करोत्यव्ययलोकनाथो विष्णुः पुराणो भवनाशकैकः ॥ ९ ॥
 अथवा बहुनाऽनेन किमुक्तेन दशानन ॥ तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १० ॥ नीलोत्पलद-
 लश्यामः किंजल्कारुणवाससा ॥ प्रावृट्काले यथा व्योम्नि सतडित्तोयदौ यथा ॥ ११ ॥
 श्रीमान्मेघवपुः श्यामः शुभः पंकजलोचनः ॥ श्रीवत्सेनोरसा युक्तः शशांककृतलक्षणः ॥ १२ ॥
 तस्य नित्यं शरीरस्था मेघस्येव शतहृदाः ॥ संग्रामरूपिणी लक्ष्मीर्देहावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥
 न शक्यः स सुरैर्दंष्टुं नासुरैर्न च पन्नगैः ॥ यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥ १४ ॥ नहि यज्ञफल-
 स्तात न तपोभिस्तु संचितैः ॥ शक्यते भगवान्द्रुहं न दानेन न चैव्यया ॥ १५ ॥ तद्भक्तैस्तद्रतप्राणैस्त-
 वितैस्तत्परायणैः ॥ शक्यते भगवान्द्रुहं ज्ञाननिर्दग्धकिल्बिषैः ॥ १६ ॥ अथवापृच्छथ रक्षेद्र यदि तं

द्रष्टुमिच्छसि ॥ कथयिष्यामि ते सर्वं श्रूयतां यदि रोचते ॥ १७ ॥ कृते युगे व्यतीते वै मुखे त्रेता-
 युगस्य तु ॥ हितार्थं देवमर्त्यानां भविता नृपविग्रहः ॥ १८ ॥ इक्ष्वाकूणां च यो राजा भाव्यो दशरथो
 भुवि ॥ तस्य सूनुर्महोतेजा रामो नाम भविष्यति ॥ १९ ॥ महोतेजा महाबुद्धिर्महाबलपराक्रमः ॥ महा-
 बाहुर्महासत्त्वः क्षमया प्रथिवीसमः ॥ २० ॥ आदित्य इव दुष्येक्ष्यः समरे शत्रुभिः सदा ॥ भविता
 हि तदा रामो नरो नरायणः प्रभुः ॥ २१ ॥ पितुर्नीयोगात्स विभुर्दंडके विविधे वने ॥ विचरिष्यति
 धर्मोत्सा भ्रात्रा सह महामनाः ॥ २२ ॥ तस्य पत्नी महाभागा लक्ष्मीः सीतेति विश्रुता ॥ दुहित्वा
 जनकस्यैषा उत्थिता वसुधातलात् ॥ २३ ॥ रूपेणाप्रतिमा लोके सर्वलक्षणलक्षिता ॥ छायेवानुगता
 रामं निशाकरमिव प्रभा ॥ २४ ॥ शीलाचारगुणोपेता साध्वी धैर्यसमन्विता ॥ सहस्रांशो रश्मि-
 रिव ह्येका मूर्तिरिव स्थिता ॥ २५ ॥ एवं ते सर्वमाल्यातं मया रावण विस्तरात् ॥ महतो देवदेवस्य शाश्वत-
 स्याव्ययस्य च ॥ २६ ॥ एवं श्रुत्वा महाबाहू राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ त्वया सह विरोधेच्छुश्चित्तयामास
 राघव ॥ २७ ॥ सनत्कुमारान्तद्वाक्यं चित्तयानो मुहुमुहुः ॥ रावणो मुमुदे श्रीमान्युद्धार्यं विचचार
 ह ॥ २८ ॥ श्रुत्वा च तां कथां रामो विस्मयोत्फुल्लोचनः ॥ शिरसश्चालनं कृत्वा विस्मयं परमं
 गतः ॥ २९ ॥ श्रुत्वा तु वाक्यं स नरेश्वरस्तदा मुदायुतो विस्मयमानचक्षुः ॥ पुनश्च तं ज्ञानवतां
 प्रधानमुवाच वाक्यं वद मे पुरातनम् ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० उत्तरकांडे
 प्राक्षिप्तसूचीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ततः पुनर्महोतेजाः कुंभयोनिर्महायशः ॥ उवाच रामं प्रणतं पितामह इवे-
 श्वरम् ॥ १ ॥ श्रूयतामिति चोवाच रामं सत्यपराक्रमम् ॥ कथाशेषं महोतेजाः कथयामास स प्रभुः

॥ २ ॥ यथाख्यानं श्रुतं चैव यथावृत्तं यथातथा ॥ प्रीतात्मा कथयामास राघवाय महामतिः ॥ ३ ॥
 एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना ॥ सुता जनकराजस्य हता राम महामते ॥ ४ ॥ एतां कथां-
 महाबाहो नारदः सुमहायशः ॥ कथयामास दुर्धर्मेरौ गिरिवोत्तमे ॥ ५ ॥ देवगंधर्वसिद्धान-
 सृषीणां च महात्मनाम् ॥ कथाशेषं पुनः सोऽथ कथयामास राघव ॥ ६ ॥ नारदः सुमहातेजाः
 प्रहसन्निव मानद ॥ तां कथां शृणु राजेंद्र महापापप्रणाशनीम् ॥ ७ ॥ यां तु श्रुत्वा महाबाहो ऋषयो
 दैवतैः सह ॥ ऊचुस्तं नारदं सर्वे हर्षपर्याकुलेक्षणम् ॥ ८ ॥ यश्चेमां श्रावयेन्नित्यं शृणुयाद्वापि भक्तितः ॥
 स पुत्रपौत्रवान्नाम स्वर्गलोके महीयते ॥ ९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे
 प्रक्षिप्तश्चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ततः स राक्षसो राम पर्यटन्पृथिवीतले ॥ विजयार्थं महाशूरै राक्षसैः परिवारितः
 ॥ १ ॥ दैत्यदानवरक्षस्सु यं शृणोति बलाधिकम् ॥ तमाह्वयति युद्धार्थं रावणो बलदर्पितः ॥ २ ॥
 एवं स पर्यटन्सर्वो पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ब्रह्मलोकान्निवर्ततं समासाद्याथ रावणः ॥ ३ ॥ व्रजंतं मेघ-
 पृष्ठस्थं शुभ्रं तं मिवापरम् ॥ तमभिस्तु प्रीतात्मा ह्यभिवाद्य कृतान्जलिः ॥ ४ ॥ उवाच हृष्टमनसा नारदं
 रावणस्तदा ॥ आब्रह्मभवनं लोकास्तवया दृष्टा ह्यनेकशः ॥ ५ ॥ कस्मिँल्लोके महाभाग मानवा बलव-
 त्तराः ॥ योद्धुमिच्छामि तैः सार्धं यथाकामं यदृच्छया ॥ ६ ॥ (तच्छ्रुत्वा नारदो वाक्यं रावणस्य
 दुरात्मनः ॥) चिंतयित्वा सुहूर्तं तु नारदः प्रत्युवाच तम् ॥ अस्ति राजन्महाद्वीपं क्षीरोदस्य समपितः
 ॥ ७ ॥ तत्र ते चंद्रसंकाशा मानवाः सुमहाबलाः ॥ महाकाया महावीर्या मेघस्तनितानिः स्वनाः
 ॥ ८ ॥ महामात्रा धैर्यवंतो महापरिघबाहवः ॥ श्वेतद्वीपे मया दृष्टा मानवा राक्षसाधिप ॥ ९ ॥ बलवीर्य-

समोपेतान्यादृशंस्त्वमिहैच्छसि ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा रावणः प्रत्युवाच ह ॥ १० ॥ कथं नारद
जायते तरिमन्दीपे महाबलाः ॥ श्वेतद्वीपे कथं वासः प्राप्तस्तैस्तु महात्मभिः ॥ ११ ॥ एतन्मे सर्वमाख्या-
हि प्रभो नारद तत्त्वतः ॥ त्वया दृष्टं जगत्सर्वं हस्तामलकवत्सदा ॥ १२ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा नारदः
प्रत्युवाच ह ॥ अनन्यमनसो नित्यं नारायणपरायणाः ॥ १३ ॥ तद्वाराधनस्तत्कालं तच्चित्तास्त-
त्परायणाः ॥ एकांतभावानुगतास्ते नरा राक्षसाधिप ॥ १४ ॥ तच्चित्तास्तद्वत्तप्राणा नरा नारायणं
सदा ॥ श्वेतद्वीपे तु तैर्वास अर्जितः सुमहात्मभिः ॥ १५ ॥ ये हता लोकनाथेन शार्ङ्ग-
मानस्य संयुगे ॥ चक्रायुधेन देवेन तेषां वासस्त्रिविष्टपे ॥ १६ ॥ नहि यज्ञफलैस्तात
न तपोभिर्न संयमैः ॥ नच दानफलैर्मुक्त्यैः स लोकः प्राप्यते सुखम् ॥ १७ ॥ नारदस्य वचः
श्रुत्वा दशग्रीवः सुविस्मितः ॥ ध्यात्वा तु सुचिरं कालं तेन योत्स्यामि संयुगे ॥ १८ ॥ आपृच्छथ
नारदं प्रायच्छ्वेतद्वीपाय रावणः ॥ नारदोऽपि चिरं ध्यात्वा कौतूहलसमन्वितः ॥ १९ ॥ दिदृक्षुः प-
रमाश्चर्यं तत्रैव त्वरितं ययौ ॥ स हि केलिकरो विप्रो नित्यं च समरप्रियः ॥ २० ॥ रावणोऽपि
ययौ तत्र राक्षसैः सह राघव ॥ महता सिंहनादेन दारयन्स दिशो दश ॥ २१ ॥ गते तु नारदे
तत्र रावणोऽपि महायशः ॥ प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं दुर्लभं यत्सुरैरपि ॥ २२ ॥ तेजसा तस्य द्वीपस्य
रावणस्य बलीयसः ॥ तत्तस्य पुष्पकं यानं वातवेगसमाहृतम् ॥ २३ ॥ अवस्थातुं न शक्नोति
वाताहत इवांबुदः ॥ सचिवा राक्षसेन्द्रस्य द्वीपमासाद्य दुर्दृशम् ॥ २४ ॥ अद्भुतब्रह्मणं भीता राक्ष-
सा जातसाध्वसाः ॥ राक्षसेन्द्र वयं मूढा भ्रष्टसंज्ञा विचेतसः ॥ २५ ॥ अवस्थातुं न शक्यामो युद्धं

कर्तुं कथंचन ॥ एवमुक्त्वा दुदुवुस्ते सर्व एव निशाचराः ॥ २६ ॥ रावणोऽपि हि तद्यानं पुष्पकं
हेमभूषितम् ॥ विसर्जयामास तदा सह तैः क्षणदाचरैः ॥ २७ ॥ गतं तु पुष्पकं राम रावणो राक्ष-
साधिपः ॥ कृत्वा रूपं महाभीमं सर्वराक्षसवर्जितः ॥ २८ ॥ प्रविवेश तदा तस्मिन्नेतद्वीपे स रावणः
॥ प्रविशन्नेव तत्राशु नारीभिरुपलक्षितः ॥ २९ ॥ एकया सस्मितं कृत्वा हस्ते गृह्य दशाननम् ॥
पृष्ठश्चागमनं ब्रूहि किमर्थमिह चागतः ॥ ३० ॥ को वा त्वं कस्य वा पुत्रः केन वा प्रहितो वद ॥
इत्युक्तो रावणो राजन्कुद्धो वचनमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ अहं विश्रवसः पुत्रो रावणो नाम राक्षसः ॥
युद्धार्थमिह संप्राप्तो नच पश्यामि कंचन ॥ ३२ ॥ एवं कथयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ ग्राह-
संस्ते ततः सर्वे सुखनं युवतीजनाः ॥ ३३ ॥ तासामेका ततः कुद्धा बालवद्गृह्य लीलया ॥ भ्रांमि-
तस्तु सखीमध्ये मध्ये गृह्य दशाननम् ॥ ३४ ॥ सखीमन्यां समाहूय पश्य त्वं कीटकं धृतम् ॥
दशस्यं विंशतिभुजं कृष्णोजनसमप्रभम् ॥ ३५ ॥ हस्ताद्धस्तं स च क्षिप्तो भ्राम्यते भ्रमलालसः ॥ भ्राम्य-
माणेन बलिना राक्षसेन विपश्चिता ॥ ३६ ॥ षणावेकाथ संदष्टा रोषेण वनिता शुभा ॥ मुक्तस्तया
शुभः कीटो धुन्वंत्या हस्तवेदनात् ॥ ३७ ॥ गृहीत्वान्या तु रक्षेद्रमुत्पपात विहायसा ॥ ततस्तामपि
संकुद्धो विददार नखैर्भृशम् ॥ ३८ ॥ तथा सह विनिर्धूतः सहसैव निशाचरः ॥ पपात सोऽम्भसो
मध्ये सागरस्य भयातुरः ॥ ३९ ॥ पर्वतस्येव शिखरं यथा वज्रविदारितम् ॥ प्रापतसागरजले
तथाऽसौ विनिपातितः ॥ ४० ॥ एवं स रावणो राम श्वेतद्वीपनिवासिभिः ॥ युवतीभिर्विगृह्याशु
भ्रामितश्च ततस्ततः ॥ ४१ ॥ नारदोऽपि महातेजा रावणं प्राप्य धार्षितम् ॥ विस्मयं सुचिरं कृत्वा

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । प्र० सर्गः ५. * (१४३७)

प्रजहास ननर्त च ॥ ४२ ॥ ततः स सागरजलजल्लिङ्गशिरोरुहः ॥ ४३ ॥ दक्षिणं तीरमासाद्य
चिन्तयामास विस्मितः ॥ ये मया निर्जिता लोका न तेषु भयमीदृशम् ॥ ४४ ॥ स्वभावतोऽ-
ल्पवीर्याणां विरुद्धं योषितामिदम् ॥ नूनमेतस्य लोकस्य मानवाः प्रभविष्णवः ॥ ४५ ॥ स्त्रीरूप-
वियद्दधरा यन्माचष्ट नारदः ॥ बलवद्भिस्तु संघेयमिति सच्चिन्त्य निश्चितम् ॥ ४६ ॥ यूयस्तासां
प्रवृत्त्यर्थं तद्गनं समलोडयत् ॥ अथापश्यन्महात्मानं पितामहसुतं प्रभुम् ॥ ४७ ॥ सनत्कुमारमा-
सीनं सर्वयोगवतां वरम् ॥ जाज्वल्यमानं तपसा समिद्धिरिव पावकम् ॥ ४८ ॥ अपश्यदक्षिणे
पार्श्वे विचरन्तं गुहाश्रयम् ॥ स तं दृष्ट्वा तपोवृद्धमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ४९ ॥ व्रीडितः परिपन्न-
च्छ ब्रह्मार्पि सत्यवादिनम् ॥ भगवन्केन लोकोऽयं कल्पितः सुमहात्मना ॥ ५० ॥ के वा लोके
वसन्यस्मिन्सर्वज्ञानवतां वर ॥ किं च त्वं ध्यायसे ब्रह्मच्छंस मे सुसमाधिना ॥ ५१ ॥ एतन्मे
ब्रूहि तत्सर्वं सर्वज्ञो ह्यसि विश्रुतः ॥ एवमुक्तो महातेजा विदित्वा तस्य हृदयम् ॥ ५२ ॥
उवाच वाक्यं प्रहसन्भूयतामिति पुत्रक ॥ यो हि वै सर्वमेवेदं विभर्ति सचराचरम् ॥ ५३ ॥
त्रैलोक्यं सर्वभूतत्मा यस्योत्पत्तिं न विद्येहे ॥ यमाहुर्वेदविदुषः पुरुषं तमसः परम् ॥ ५४ ॥ आदि-
त्यरूपमजरं परमात्मानमीश्वरम् ॥ यस्य नाभिभवो ब्रह्मा पिता मम पितामहः ॥ ५५ ॥ कैलासतिलयः श्रीमा-
न्भवश्च क्रोधसंभवः ॥ यं समाश्रित्य विबुधा विधिना हविरध्वरे ॥ ५६ ॥ पिबन्ति चामृतं हृष्टाः
परिभूय दितेः सुतान् ॥ यस्य ध्यासानिलोद्भूताः स्त्रियस्त्वामपराजितम् ॥ ५७ ॥ गृहीत्वा सुम-

होवेगाश्चिक्षिपुः सागराम्भसि ॥ येन दैत्या महावीर्या दानवाश्च सनैर्कृताः ॥ ५८ ॥ निहता बहु-
रूपेण बहवो बाहुशालिना ॥ तेनायं लोकनाथेन कल्पितः सुमहात्मना ॥ ५९ ॥ अर्चयन्ति जग-
न्नाथं नारायणपरायणाः ॥ ६० ॥ अद्वेषाः सर्वभूतेषु महायोगगुलाश्रयाः ॥ यजन्ति पञ्चभिर्यज्ञैः सततं
मधुसूदनम् ॥ ६१ ॥ एकान्तिनो महासत्त्वा वसन्ति सुसमाहिताः ॥ यः पुराणे च वेदे च पांचरात्रे
च पठ्यते ॥ ६२ ॥ सांख्ययोगे च मुनिभिर्ध्यायते चैज्यते च यः ॥ मुनिभिर्देवसंघैश्च स्थाप्यते
भगवान्हरिः ॥ ६३ ॥ मधुकैटभयोर्हन्ता यस्तमन्वेष्टुमर्हति ॥ पितामहोऽपि तं देवं न च जानाति
रावण ॥ ६४ ॥ यस्तु नित्यं विजानाति हरिं नारायणं विमुम् ॥ जगदाभरणं पुण्यं तस्य मोक्षो न संशयः
॥ ६५ ॥ एतच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्यं प्रसन्नेनान्तरात्मना ॥ पुनरेव ततो रक्षः पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ ६६ ॥
कथं च दृश्यते देवः कथं च श्रूयते भुवि ॥ कथं च क्रीडते लोके द्रष्टुं वा शक्यते कथम् ॥ ६७ ॥ किय-
त्कालेन वा ब्रह्मलोकोऽयं तपसा मया ॥ शक्यः प्रवेष्टुं तद्ब्रूहि सर्वं हि विदितं तव ॥ ६८ ॥ आकर्ण्य
सस्पृहं तस्य वाक्यं वाक्यविशारद ॥ प्रत्युवाच पुनर्धर्मास्तत्सर्वमनुपूर्वशः ॥ ६९ ॥ स हि सर्वगतो
देवः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ॥ येन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ७० ॥ स भूमौ दिवि
पातालैः पर्वतेषु वनेषु च ॥ सागरेषु च सर्वेषु वसतीह सरित्सु च ॥ ७१ ॥ अहश्च रात्रिश्च उभे च
सन्ध्ये दिवाकरश्चैव यमश्च सोमः ॥ स एव कालो वरुणः स एव स ब्रह्मरुद्रेन्द्रमुखः स चाग्निः ॥
॥ ७२ ॥ ओंकारो भूर्भुवः स्वश्च गायत्री सन्ध्य एव च ॥ धराधरधरो देवः सोऽनंत इति विश्रुतः ॥
॥ ७३ ॥ विद्योतति ज्वलति वर्धति वाति पाति गर्जत्युपैति तपते दहते स चैव ॥ लोकान्सृजत्यवति

संहरते सदैव दैत्यान्स एव दहते जगति प्रसह्य ॥ ७४ ॥ स न शक्यः सुरैर्द्रष्टुं नासुरैर्न च पन्नगैः ॥
 प्रसादं कुरुते यस्य स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥ ७५ ॥ तद्रतैस्त्वद्गतप्राणैः शुचिभिस्तत्परायणैः ॥ शक्यः
 प्रवेष्टुं लोकोऽयं ज्ञाननिर्धूतकिल्बिषैः ॥ ७६ ॥ एवंविधैरयं लोकः प्राप्यते पुरुषोत्तमैः ॥ अकामकान-
 रिभिर्देवैरक्रौर्धैर्दग्धतामसैः ॥ ७७ ॥ यश्चैव सुमहाकायः प्रविष्टो लोकमव्ययम् ॥ आस्ते तथैव हरिणा
 कृता तेन महापुरी ॥ ७८ ॥ अष्टाविंशे युगे प्राप्ते मनोरस्य विवस्वतः ॥ वैष्णवीं मूर्तिमाविश्य लोकमेनं
 प्रवेक्ष्यसि ॥ ७९ ॥ नातः परतरं श्रोतुं मत्तो वै राक्षसेश्वरः ॥ उत्तिष्ठ गच्छ भद्रं ते प्राप्स्यते गति-
 मीरिप्सिताम् ॥ ८० ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा तं प्रणम्याभिपूज्य च ॥ समासाद्य महत्सैन्यं ययौ लङ्काम-
 शङ्कितः ॥ ८१ ॥ नारदोऽपि प्रहृष्टात्मा दृष्ट्वा सर्वमशेषतः ॥ दुतं मेरुमुपागम्य विशते मां शुभां
 सभाम् ॥ ८२ ॥ तस्यां ब्रह्माणमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ देवान्संश्रावयामास समीपे पद्मज-
 न्मनः ॥ ८३ ॥ निशम्य सुमहत्पुण्यमाख्यानं पद्मसंभवः ॥ नारदं संपरिष्वज्य ग्राह भूतभविष्य-
 वित् ॥ ८४ ॥ हिरण्यकशिपुः पूर्वं बभूवैष निशाचरः ॥ अवध्यो बहुभिर्यौगैर्वरदानान्महाबलः ॥
 ८५ ॥ स कदाचित्समहात्मानं पद्मनाभमधोक्षजम् ॥ सभायां गार्ह्यन्दर्पोन्तुसिंहवपुषं हरिम् ॥ ८६ ॥
 समुद्रगृह्य नखैस्तेन दीर्यमाणस्य संयुगे ॥ रक्तसंस्पर्शजं दिव्यं चक्षुर्देत्यपतेरभूत् ॥ ८७ ॥ स तु तद्राक्षसं
 जन्म तस्मान्मालुषजन्मनः ॥ भाविनीं निधनप्राप्तिं पश्यन्दिव्येन चक्षुषा ॥ ८८ ॥ श्रीवत्साङ्क तदङ्कस्थः
 ग्राह दैत्यः शनैरिदम् ॥ नखैर्विभिन्नहृदयः क्षणं दीनः कृताञ्जलिः ॥ ८९ ॥ तप्तहाटकेशान्त-
 ज्वलत्पावकलोचन ॥ वज्रायुध नखस्पर्श दिव्यविह नमोऽस्तु ते ॥ ९० ॥ कैटभारे हरे देव विष्णो

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । प्र० सर्गः ५. *

(१४४०)

विपुलविक्रम ॥ त्राहि मां भूतभव्येश शरणागतवत्सल ॥ ९१ ॥ त्वद्वते राक्षसे भावं मानुषे च पदे
विभो ॥ प्राप्नुयां त्वन्मयो लोकं लोकनाथ प्रसीद मे ॥ ९२ ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा ययौ दैत्यपतिं
विभोः ॥ हंसयुक्ताविमानेन किंकिणीजालमालिना ॥ ९३ ॥ स एव च पुनस्तत्र राक्षसोऽभून्महासुरः ॥
राक्षसेन विधानेन सदा तद्भावभावितः ॥ ९४ ॥ मानुषत्वमुपागम्य लोकान्दन्तुं कृतोद्यमम् ॥ तृतीयं
च हतं तेन श्वेतद्वीपं प्रवेक्ष्यति ॥ ९५ ॥ वैष्णवं तेज अविश्य यथोक्तं ब्रह्मादिना ॥ मयापि चेह
संस्थेन दृष्टमेवाक्षदर्शनात् ॥ ९६ ॥ मयावलम्बितं सर्वं देवस्य परमात्मनः ॥ यस्त्विदं पठते नित्यं
पुण्यमाख्यानमादितः ॥ ९७ ॥ नारदोक्तं मनुष्यो वै स याति परमां गतिम् ॥ वैष्णवं परमाख्यानं
सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ९८ ॥ नित्यं च शृणुयाद्यश्च सोऽपि पापात्प्रमुच्यते ॥ जातिस्मरत्वं विप्रत्वं
कुले महति संभवम् ॥ ९९ ॥ सर्वज्ञतां च लभते नात्र कार्यो विचारणा ॥ स च संस्तूय च हर्हि
प्रविष्टः कमलोद्भवः ॥ १०० ॥ अनुभाव्य सुरान्सर्वान्ययौ स्वं लोकमीश्वरः ॥ नारदस्तु ततस्तस्मान्मे-
रुपृष्टं परिभ्रमन् ॥ १०१ ॥ स तु मामाजगामाशु दिदृक्षुर्द्वादशात्मकम् ॥ स मया शास्त्रतः सम्य-
गभिवाद्याभिपूजितः ॥ १०२ ॥ आख्यानमिदमाचष्ट ममानुग्रहकाभ्यया ॥ मयाप्येतत्सदस्येव पाव-
नार्थं मनोहरम् ॥ १०३ ॥ भक्त्या तव महाबाहो कथामृतमुदाहृतम् ॥ एतदर्थं महाबाहो रावणेन
दुरात्मना ॥ विज्ञायापहृता सीता त्वत्तो मरणकांक्षया ॥ १०४ ॥ भवान्नारायणो देवः शंखचक्रगदा-
धरः ॥ शार्ङ्गपद्मायुधो वज्री सर्वदेवनमस्कृतः ॥ १०५ ॥ श्रीवत्सांको हवीकेशः सर्वदेवाभिपूजितः ॥
पद्मनाभो महायोगी भक्तानामभयप्रदः ॥ १०६ ॥ वधार्थं रावणस्य त्वं प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥

किं न वेत्सि त्वमात्मानं यथा नारायणो ह्यहम् ॥ १०७ ॥ मा मुह्यस्व महाभाग स्मर चात्मानमात्मना ॥
गुह्याद्गुह्यतरस्त्वं हि हेन्माह पितामहः ॥ १०८ ॥ त्रिगुणश्च त्रिवेदी च त्रिधासा त्रिपदात्मक ॥
त्रिकालकर्म त्रैविद्य त्रिदशारिप्रमर्दन ॥ १०९ ॥ त्वयाकांताख्यो लोकाः पुराणै-
र्विक्रमैस्त्रिभिः ॥ त्वं महेंद्रानुजः श्रीमान्बलिबंधनकारणात् ॥ ११० ॥ अदित्या गर्भ-
संभूतो विष्णुस्त्वं हि सनातनः ॥ लोकाननुग्रहीतुं वै प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥ १११ ॥
तदिदं साधितं कार्यं सुराणां सुरसत्तम ॥ निहतो रावणः पापः सपुत्रगणबांधवः ॥ ११२ ॥ ग्रहष्टाश्च
सुराः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ॥ प्रशांतं च जगत्सर्वं त्वत्प्रसादात्सुरेश्वर ॥ ११३ ॥ सीता लक्ष्मी-
महाभागा संभूता वसुधापलात् ॥ त्वदर्थमिह चोत्पन्ना जनकस्य गृहे प्रभो ॥ ११४ ॥ लंकामानीय
यत्नेन मातेव परिरक्षिता ॥ एवमेतत्समाख्यातं तव राम महायशः ॥ ११५ ॥ ममापि नारदेनोक्त-
मृषिणा दीर्घजीविना ॥ यथा सन्तकुमारेण व्याख्यातं तस्य रक्षसः ॥ ११६ ॥ तेनापि च तदेवाशु
कृतं सर्वमशेषतः ॥ यश्चैतच्छ्रवयेच्छ्लाघे विद्वान्बाह्णसन्निधौ ॥ ११७ ॥ अन्नं तदक्षयं दत्तं पितृणा-
मुपतिष्ठति ॥ एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां रामो राजिविलोचनः ॥ ११८ ॥ परं विस्मयमापन्नो भ्रातृ-
भिः सह राघवः ॥ वानराः सहसुग्रीवा राक्षसाः सविभीषणः ॥ ११९ ॥ राजानश्च सहमात्या
चेचान्येऽपि समागताः ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यः शूद्रा धर्मसमन्विताः ॥ १२० ॥ सर्वे चोत्सुक-
नयनाः सर्वे हर्षसमन्विताः ॥ राममेवानुपश्यन्ति भूशमत्यंतहर्षिताः ॥ १२१ ॥ ततोऽगस्त्यो महातेजा
राघवं चेदमब्रवीत् ॥ दृष्ट्वाऽसमाजिनाश्चापि राम यास्यामहे वयम् ॥ एवमुक्त्वा गताः सर्वे पूजि-

सौहृदं परम् ॥ उद्योगश्च त्वया राजन्भरतेन कृतः सह ॥ १६ ॥ तद्भानद्य काशेय पुरीं वाराणसीं
 ब्रज ॥ रमणीयां त्वया गुतां सुप्राकारां सुतेरणाम् ॥ १७ ॥ एतावदुक्त्वा कोत्थाय काशुत्थः पर-
 मासनात् ॥ पंथेष्वजत धर्मात्मा निरंतरसुरोगतम् ॥ १८ ॥ विसर्जयामास तदा कौसल्याप्रतिवर्धनः
 ॥ राघवेण कृतानुज्ञः काशेयो ह्यक्रुतोभयः ॥ १९ ॥ वाराणसीं ययौ तूर्णं राघवेण विसर्जितः ॥
 विसृज्य तं काशिपतिं त्रिशतं पृथिवीपतीन् ॥ २० ॥ ग्रहसन्नाघवो वाक्यमुवाच मधुराक्षरम् ॥
 भवतां प्रीतिरव्यग्रा तेजसा परिरक्षिता ॥ २१ ॥ धर्मश्च नियतो नित्यं सत्यं च भवतां सदा ॥ युष्माकं
 चानुभवेन तेजसा च महात्मनाम् ॥ २२ ॥ हतो दुरात्मा दुर्बुद्धी रावणो राक्षसाधमः ॥ हेतुमात्र-
 महं तत्र भवतां तेजसा हतः ॥ २३ ॥ रावणः सगणो युद्धे सपुत्रामात्यबांधवः ॥ भ्रमंतश्च समा-
 नीता भरतेन महात्मना ॥ २४ ॥ श्रुत्वा जनकराजस्य कान्तान्तनयां हताम् ॥ उद्युक्तानां च सर्वेषां
 पार्थिवानां महात्मनाम् ॥ २५ ॥ कालोऽप्यतीतः सुमहान्गमनं रोचयाम्यतः ॥ प्रत्युचुस्तं च राजानो
 हर्षेण महतावृता ॥ २६ ॥ दिष्टया त्वं विजयी राम राज्यं चापि प्रतिष्ठितम् ॥ दिष्टया प्रत्याहृता स्नीता
 दिष्टया शत्रुः पराजितः ॥ २७ ॥ एष नः परमः काम एषा नः प्रीतिरुत्तमा ॥ यत्त्वां विजयिन् राम
 पद्मामो हतशत्रवम् ॥ २८ ॥ एतत्स्वय्युपपन्नं च यदस्मात्स्वं प्रशंसते ॥ प्रशंसार्हं न जानीमः
 प्रशंसां वक्तुमीदृशीम् ॥ २९ ॥ आपृच्छामो गमिष्यामो हृदिस्थो नः सदा भवान् ॥ वर्तामहे महाबाहो
 प्रीत्यात्र महतावृताः ॥ ३० ॥ भवेच्च ते महाराज प्रीतिरस्मासु निर्यदा ॥ बाढमित्येवः राजानां हर्षेण
 परमान्विताः ॥ ३१ ॥ ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे राघवं गमनोत्सुकाः ॥ पूजितास्ते च रामेण जग्मुर्देशा-

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ३९. *

(१४४४)

नृबकान्त्वकान् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सां० उत्तरकांडे
अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ ते प्रयाता महात्मनः पार्थिवास्ते प्रहृष्टवत् ॥ गजत्राजिसहस्रौघैः कंप-
यंतो वसुंधराम् ॥ १ ॥ अश्वैर्हिण्यो हि तन्नासन्नाघवार्थे समुद्यताः ॥ भरतस्याज्ञयानेकाः प्रहृष्टबल-
बाहनाः ॥ २ ॥ ऊचुस्ते च महीपाला बलदर्पसमन्विताः ॥ न रामरावगे युद्धे पश्यामः पुरतः
स्थितम् ॥ ३ ॥ भरतेन वयं पश्चात्समानीता निरर्थकम् ॥ हता हि राक्षसाः क्षिप्रं पार्थिवैः स्युर्न
संशयः ॥ ४ ॥ रामस्य बाहुर्वीर्येण रक्षिता लक्ष्मणस्य च ॥ सुखं पारे समुद्रस्य शुद्धयेम विगत-
ज्वराः ॥ ५ ॥ एताश्चान्याश्च राजानः कथास्तत्र सहस्रशः ॥ कथयंतः स्वराज्यनि जग्मुर्हर्षसमन्विताः
॥ ६ ॥ स्वानि राज्यानि मुख्यानि ऋद्धानि मुदितानि च ॥ समृद्धधनधान्यानि पूर्णानि वसुमंति
च ॥ ७ ॥ यथा पुराणि ते गत्वा रत्नानि विविधान्यथ ॥ रामस्य प्रियकामार्थमुपहारं नृपा ददुः
॥ ८ ॥ अश्वान्यातानि रत्नानि हस्तिनश्च मदोत्कटान् ॥ चंदनानि च मुख्यानि दिव्यान्याभरणानि
च ॥ ९ ॥ मणिमुक्ताप्रवालांस्तु दास्यो रूपसमन्विताः ॥ अजाविकं च विविधं रथांस्तु विविधान्ब-
हून् ॥ १० ॥ भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महाबलः ॥ आदाय तानि रत्नानि स्वां पुरीं पुनरागताः
॥ ११ ॥ आगम्य च पुरीं रम्यामयोध्यां पुरुषर्षभाः ॥ तानि रत्नानि चित्राणि रामाय समुपानयन्
॥ १२ ॥ प्रतिगृह्य च तत्सर्वं रामः प्रीतिसमन्वितः ॥ सुग्रीवाय ददौ राज्ञे महात्मा कृतकर्मणे ॥ १३ ॥
विभीषणाय च ददौ तथान्येभ्योऽपि राघवः ॥ राक्षसेभ्यः कपिभ्यश्च यैर्वृतो जयमात्रवान् ॥ १४ ॥
ते सर्वे रामदत्तानि रत्नानि कपिराक्षसाः ॥ शिरोभिर्धारयामासुर्भुजेषु च महाबलाः ॥ १५ ॥ हनू-

मंतं च नृपतिरिष्ट्वाकूजां महारथः ॥ अंगदं च महाबाहुमंकमारोप्य वीर्यवान् ॥ १६ ॥ रामः कम-
 लपत्राक्षः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ अंगदस्ते सुपुत्रोऽयं मंत्री चाप्यनिलात्मजः ॥ १७ ॥ सुग्रीव मंत्रिते
 शुक्लौ मम चापि हिते रतौ ॥ अर्हतां त्रिविधां पूजां त्वत्कृते वै हरीश्वर ॥ १८ ॥ इयुक्त्वा व्यपसु-
 र्यांगाङ्गुशणानि महायशः ॥ स बबंध महाहोणि तदांगदहनूमतोः ॥ १९ ॥ आभाष्य च महा-
 वीर्यान्नाघघो यूथपर्षभान् ॥ नीलं नलं केसरिणं कुमुदं गंधमादनम् ॥ २० ॥ सुषेणं पनसं वीरं
 मैदं द्विविदमेव च ॥ जांबवंतं गवाक्षं च विनतं धूममेव च ॥ २१ ॥ वलीमुखं प्रजंघं च सन्नादं
 च महाबलम् ॥ दरीमुखं दधिमुखमिद्रजातुं च यूथपम् ॥ २२ ॥ मधुरं श्लक्ष्णया वाचा नेत्रा-
 भ्यामापिबन्निव ॥ सुहृदो मे भवंतश्च शरीरं भ्रातरस्तथा ॥ २३ ॥ शुष्मामिरुद्धतर्चाहं व्यसनत्का-
 न्तनौकसः ॥ धन्यो राजा च सुग्रीवो भवद्भिः सुहृदांवरैः ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा ददौ तेभ्यो
 भूषणानि यथाहृतः ॥ वज्राणि च महाहोणि सस्वजे च नरर्षभः ॥ २५ ॥ ते पिबन्तः सुगंधीनि मधू-
 नि मधुपिगलाः ॥ मांसानि च सुसृष्टानि मूलानि च फलानि च ॥ २६ ॥ एवं तेषां निवसतां मांसः साम्रो
 ययौ तदा ॥ सुहूर्तमिव ते सर्वे रामभक्त्या च मेतिरे ॥ २७ ॥ रामोऽपि रेभे तैः सार्धं वानरैः कामरू-
 पिभिः ॥ राक्षसैश्च महावीर्यैर्कैश्चैव महाबलैः ॥ २८ ॥ एवं तेषां ययौ मासो द्वितीयः शिशिरः
 सुखम् ॥ वानराणां प्रहृष्टानां राक्षसानां च सर्वशः ॥ २९ ॥ इक्ष्वाकुनगरे रम्ये परां प्रतिमुपा-
 सताम् ॥ रामस्य प्रीतिकरैः कालस्तेषां सुखं ययौ ॥ ३० ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
 जादिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ तथा स्म तेषां वसतस्तुशुश्रवा-

नरक्षसाम् ॥ राघवस्तु महातेजाः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गम्यतां सौम्य किष्किंधां दुराध-
र्षां सुरासुरैः ॥ पालयस्व सहामात्यै राज्यं निहतकंटकम् ॥ २ ॥ अंगदं च महाबाहो प्रीत्या
परमया युतः ॥ पश्य त्वं हनुमंतं च नलं च सुमहाबलम् ॥ ३ ॥ सुषेणं श्वशुरं वीरं तारं च
बलिनं वरम् ॥ कुमुदं चैव दुर्धर्षं नीलं चैव महाबलम् ॥ ४ ॥ वीरं शतबलं चैव मेदं द्विवि-
देमेव च ॥ गजं गवाक्षं गवयं शरभं च महाबलम् ॥ ५ ॥ ऋक्षराजं च दुर्धर्षं जांबवंतं महा-
बलम् ॥ पश्य प्रीतिसमायुक्तो गंधमादनमेव च ॥ ६ ॥ ऋषभं च सुविक्रांतं प्लवंगं च सुपाटलम् ॥
केसरिं शरभं शुभं शंखचूडं महाबलम् ॥ ७ ॥ ये ये मे सुमहात्मानो मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥
पश्य त्वं प्रीतिसंयुक्तो मां चैषां विप्रियं कथाः ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा च सुग्रीवमाश्लिष्य च पुनः-
पुनः ॥ विभीषणमुवाचाथ रामो मधुरया गिरा ॥ ९ ॥ लंकां प्रशाधि धर्मेण धर्मज्ञस्त्वं मतो मम ॥
पुरस्य राक्षसानां च भ्रातुर्वैश्रवणस्य च ॥ १० ॥ मा च बुद्धिमधर्मे त्वं कुर्या राजनकथं चन ॥ बुद्धिमंतो
हि राजानो ह्रुवमश्रंति मेदिनीम् ॥ ११ ॥ अहं च नित्यशो राजन्सुग्रीवसहितस्त्वया ॥ स्मर्तव्यः
परया प्रीत्या गच्छ त्वं विगतज्वरः ॥ १२ ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा ऋक्षवानरराक्षसाः ॥ साधुसाध्विति
काकुत्स्थं प्रशशंसुः पुनः पुनः ॥ १३ ॥ तव बुद्धिर्मेहाबाहो वीर्यमद्भुतमेव च ॥ माधुर्यं परमं रामस्वयंभोरिव
नित्यदा ॥ १४ ॥ तैषामेवं ब्रुवाणानां वानराणां च रक्षसाम् ॥ हनूमान्प्रणतो भूत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥
स्नेहो मे परमो राजस्त्वयि तिष्ठतु नित्यदा ॥ भक्तिश्च नियता वीर भावो नान्यत्र गच्छतु ॥ १६ ॥
यावद्रामकथा वीर चरिष्याते महीतले ॥ तावच्छरीरे वत्स्यंतु प्राणा मम न संशयः ॥ १७ ॥ यच्चैत-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ४१, * (१४४७)

चरितं दिव्यं कथा ते रघुनंदन ॥ तन्ममाप्सरसो राम श्रावयेयुर्नरर्षभ ॥ १८ ॥ तच्छ्रुत्वाहं ततो वीर
तव चर्यामृतं प्रभो ॥ उदंठां तां हरिष्यामि मेघलेखाभिवाणिलः ॥ १९ ॥ एवं ब्रुवाणं रामस्तु हनूमन्तं
वरासनात् ॥ उत्थाय सस्वजे स्नेहाद्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २० ॥ एवमेतत्कपिश्रेष्ठ भविता नात्र संशयः ॥
चरिष्यति कथा यावदेषा लोके च मामिका ॥ २१ ॥ तावत्ते भविता कीर्तिः शरीरेऽप्यसवस्तथा ॥
लोका हि यावत्स्थास्यंति तावत्स्थास्यंति मे कथाः ॥ २२ ॥ एकस्योपकारस्य प्राणान्दास्यामि ते
कपे ॥ शेषस्योपकाराणां भवाम ऋणिनो वयम् ॥ २३ ॥ मदंगे जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृतं कपे ॥
नरः प्रत्युपकाराणामापत्स्वायाति पात्रताम् ॥ २४ ॥ ततोऽस्य हारं चंद्राभं मुच्य कण्ठात्स राघवः ॥
वैदूर्यतरलं कंठे बबंध च हनूमतः ॥ २५ ॥ तेनोरसि निबद्धेन हारेण महता कपिः ॥ रराज हेमशैलेन्द्र-
श्रृङ्गेणाकांतमस्तकः ॥ २६ ॥ श्रुत्वा तु राघवस्यैतदुत्थायोत्थाय वानराः ॥ प्रणम्य शिरसा पादौ
निर्जग्मुस्ते महाबलाः ॥ २७ ॥ सुग्रीवः स च रामेण निरंतरमुरोगतः ॥ विभीषणश्च धर्मात्मा सर्वे
ते बाष्पविकृवाः ॥ २८ ॥ सर्वे च ते बाष्पकलाः साश्रुनेत्रा विचेतसः ॥ संमूढा इव दुःखेन त्यजंतो
राघवं तदा ॥ २९ ॥ कृतप्रसादास्ते नैवं राघवेण महात्मना ॥ जग्मुः स्वं स्वं गृहं सर्वे देही देहमिव
त्यजन् ॥ ३० ॥ ततस्तु ते राक्षसक्रक्षवानराः प्रणम्य रामं रघुवंशवर्धनम् ॥ वियोगाज्जुप्रति-
पूर्णलोम्बनाः प्रतिप्रयातास्तु यथा निवासिनः ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये च०
सा० उत्तरकांडे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ विस्तृत्य च महाबाहुर्दक्षवानरराक्षसान् ॥ भ्रातृभिः
सहितो रामः प्रमुमोद सुखं सुखी ॥ १ ॥ अथापराहसमये भ्रातृभिः सह राघवः ॥ शुश्राव मधुरां वा-

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः ४१. *
(१४४८)

णीमंतरिक्षान्महाप्रभुः ॥ २ ॥ सौम्य राम निरीक्षस्व सौम्येन वदनेन माम् ॥ कुवेरभ्वनात्प्राप्तं विद्धि
मां पुष्पकं प्रभो ॥ ३ ॥ तव शासनमाज्ञाय गतोऽस्मि भवनं प्रति ॥ उपस्थानुं नरश्रेष्ठ स च मां
प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ निजितस्त्वं नरेंद्रेण राघवेण मंहत्सना ॥ निहत्य युधि दुर्धर्ष रावणं राक्षसेश्वरम्
॥ ५ ॥ ममापि परमा प्रीतिर्हेते तस्मिन्दुरात्मनि ॥ रावणे सगणे चैव सपुत्रे सहबांधवे ॥ ६ ॥ स
त्वं रामेण लंकायां निजितः परमात्मना ॥ बहू सौम्य तमेव त्वमहमाज्ञापयामि ते ॥ ७ ॥ परमो ह्येष
मे कामो यत्त्वं राघवनंदनम् ॥ वहेलोकस्य संयानं गच्छस्व विगतज्वरः ॥ ८ ॥ सोऽहं शासनमाज्ञाय
धनदस्य महात्मनः ॥ त्वत्सकाशमनुप्राप्तो निर्विशंकः प्रतीच्छ माम् ॥ ९ ॥ अधृष्यः सर्वभूतानां सर्वेषां
धनदाज्ञया ॥ चराम्यहं प्रभावेण तवाज्ञां परिपालयन् ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तदा रामः पुष्पकेण
महाबलः ॥ उवाच पुष्पकं दृष्ट्वा विमानं पुनरागतम् ॥ ११ ॥ यद्येवं स्वागतं तेऽस्तु विमानवरपुष्पक ॥
आनुकूल्याद्धनेशस्य वृत्तदोषो न नो भवेत् ॥ १२ ॥ छाजैश्चैव तथा पुष्पधूपैश्चैव सुगंधिभिः ॥ पूजयित्वा
महाबाहू राघवः पुष्पकं तदा ॥ १३ ॥ गम्यतामिति चोवाच आगच्छ त्वं स्मरे यदा ॥ सिद्धानां
च गतौ सौम्य मा विधादेन योजय ॥ १४ ॥ प्रतिघातश्च ते माभूद्यथेष्टं गच्छतो दिशः ॥ एवमस्त्विति
रामेण पूजयित्वा विसर्जितम् ॥ १५ ॥ अभिप्रेतां दिशं तस्मात्प्रायात्तत्पुष्पकं तदा ॥ एवमंतर्हिते
तस्मिन्पुष्पके सुकृतात्मनि ॥ १६ ॥ भरतः प्रांजलिर्वाक्यमुवाच रघुनंदनम् ॥ विबुधात्मनि दृश्यते
त्वयि वीर प्रशासति ॥ १७ ॥ अमानुषाणि सत्त्वानि व्याहृतानि मुहुर्मुहुः ॥ अनामयाश्च मर्त्यानां साध्रो
मासो गतो ह्ययम् ॥ १८ ॥ जीर्णानामपि सत्त्वानां मृत्युर्नायाति राघव ॥ अरोगप्रसवा नायौ

वपुर्भंतो हि मानवाः ॥ १९ ॥ हर्षश्चाभ्यधिको राजञ्जनस्य पुरवासिनः ॥ काले वर्षति पर्जन्यः
पातयन्नमृतं पयः ॥ २० ॥ वाताश्चापि प्रवांत्येते स्पर्शयुक्ताः सुखाः शिवाः ॥ इदृशो नश्चिरं राजा
भवेदिति नरेश्वरः ॥ २१ ॥ कथयति पुरे राजन्परिजनपदास्तथा ॥ एता वाचः सुमधुरा भरतेन समीरिताः ॥
श्रुत्वा रामो मुदा युक्तो बभूव नृपसत्तम ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदि० च० सा०
उत्तरकांडे एव च त्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ स विस्मज्य ततो रामः पुष्पकं हेमभूषितम् ॥
प्रविवेश महाबाहुरशोकवनिकां तदा ॥ १ ॥ चंदनागुरुचूतैश्च तुंगकालेयकैरपि ॥ देव-
दारुवनैश्चापि समंतादुपशोभिताम् ॥ २ ॥ चंपकागुरुपुन्नागमधूकपनसासनैः ॥ शोभितां
पारिजातैश्च विधूमज्जलनप्रभैः ॥ ३ ॥ लोध्रनीपार्जुनैर्नगैः सप्तपर्णातियुक्तैः ॥ मंदारकदली-
गुल्मलताजालसमावृताम् ॥ ४ ॥ प्रियंगुभिः कंदंबैश्च तथा च वकुलैरपि ॥ जंबूभि-
र्दोडिभैश्चैव कोविदारैश्च शोभिताम् ॥ ५ ॥ सर्वदा कुसुमै रस्यैः फलवद्भिर्मनोरमैः ॥ दिव्य-
गंधरसोपेतैस्तत्तुल्यैः ॥ ६ ॥ तथैव तरुभिर्दिव्यैः शिलिपुभिः परिकल्पितैः ॥ चारु-
पल्लवपुष्पाढ्यैर्मत्तभ्रमरसंकुलैः ॥ ७ ॥ कोकिलैर्मृगराजैश्च नानावर्णैश्च पक्षिभिः ॥ शोभितां शतश-
श्चित्रां चूतवृक्षावतंसकैः ॥ ८ ॥ शातकुंभनिभाः केचिन्केचिदग्निशिखोपमाः ॥ नीलांजननिभाश्चान्ये
भंति तत्र स्म पादपाः ॥ ९ ॥ सुरभीणि च पुष्पाणि माल्यानि विविधानि च ॥ दीर्घिका विवि-
धाकाराः पूर्णाः परमवारिणा ॥ १० ॥ माणिक्यकृतसोपानाः स्फाटिकांतरकुट्टिमाः ॥ फुल्लपद्मो-
त्पलवनाश्चक्रवाकपोशोभिताः ॥ ११ ॥ दात्यहंशुकंधुशुभा हंससारसनादिताः ॥ तरुभिः पुष्पशबले-

* श्रीबालमीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः ४२. *

(१४५०)

सीरजैरुपशोभिताः ॥ १२ ॥ प्राकारैर्विविधाकारैः शोभिताश्च शिलातलैः ॥ तत्रैव च वनोद्देशे वैदूर्यमणिषन्निभैः ॥ १३ ॥ शाद्वलैः परमोपेतां पुष्पितद्रुमकाननानाम् ॥ तत्र संघर्षजातानां वृक्षाणां पुष्पशालिनाम् ॥ १४ ॥ प्रस्तपाः पुष्पशबला नभस्तारागणैरिव ॥ नन्दनं हि यथेन्द्रस्य ब्राह्मं चैत्रस्थं यथा ॥ १५ ॥ तथाभूतं हि रामस्य काननं सन्निवेशनम् ॥ बह्वासनगृहेपेतां लतासनसमावृताम् ॥ १६ ॥ अशोकवनिकां स्कीतां प्रविश्य रघुनन्दनः ॥ आसने च शुभाकारे पुष्पप्रकरभूषिते ॥ १७ ॥ कुशास्तरणसंस्तीर्णे रामः सन्निषसाद् ह ॥ सीतामादाय हस्तेन मधु मैरेयकं शुचि ॥ १८ ॥ पाययामास काकुत्स्थः शचीमित्रं पुरंदरः ॥ मांसानि च सुमृष्टानि फलानि विविधानि च ॥ १९ ॥ रामस्याभ्यवहारार्थं किंकरास्तूर्णमाहरन् ॥ उपानृत्यंश्च राजानं नृत्यगीतिविशारदाः ॥ २० ॥ अप्सरोरगसंधाश्च किन्नरीपरिवारिताः ॥ दक्षिणा रूपवत्यश्च स्त्रियः पानवशंगताः ॥ २१ ॥ उपानृत्यंत काकुत्स्थं नृत्यगीतिविशारदाः ॥ मनोऽभिरामा रामास्ता रामो रमयतां वरः ॥ २२ ॥ रमयामास धर्मात्मा नित्यं परमभूषिताः ॥ स तथा सीतया सार्धमासीनो विराज ह ॥ २३ ॥ अरुंधत्या सहासीनो वसिष्ठ इव तेजसा । एवं रामो मुदा युक्तः सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ २४ ॥ रमयामास वैदेहीमहान्यहनि देववत् ॥ तथा तयोर्विहरतोः सीताराघवयोश्चिरम् ॥ २५ ॥ अत्यक्रामच्छुभः कालः शैशिरो भोगदः सदा ॥ दशवर्षसहस्राणि गतानि सुमहात्मनोः ॥ प्राप्तयोर्विविधान्भोगानतीतः शिशिरागमः ॥ २६ ॥ पूर्वोद्दे धर्मकार्याणि कृत्वा धर्मेण धर्मवित् ॥ शेषं दिवसभगार्धमंतःपुरगतोऽभवत् ॥ २७ ॥ सीतापि देवकार्याणि कृत्वा पौर्वाहिकानि वै ॥ ध्वश्रूणामकरोत्पूजां सर्वासामविशेषतः ॥ २८ ॥

अभ्यगच्छत्ततो रामं विचित्राभरणांबरा ॥ त्रिविष्टपे सहस्राक्षमुपविष्टं यथा शची ॥ ३९ ॥ दृष्ट्वा
तु राघवः पत्नीं कल्याणेन समन्विताम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे स ध्रुसाञ्जिति चाब्रवीत् ॥ ३० ॥
अब्रवीच्च वरारोहां सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ अपत्यलाभो वैदेहि त्वय्ययं समुपस्थितः ॥ ३१ ॥
किमिच्छसि वरारोहे कामः किं क्रियतां तव ॥ स्मितं कृत्वा तु वैदेही रामं वाक्यमथाब्रवीत् ॥
॥ ३२ ॥ तपोवनानि पुण्यानि द्रष्टुमिच्छामि राघव ॥ गंगातीरोपविष्टानामृषीणामुग्रतेजसाम् ॥
॥ ३३ ॥ फलमूलाशिनां देव पादमूलेषु वार्तितुम् ॥ एष मे परमः कामो यन्मूलफलभोजिनाम् ॥
॥ ३४ ॥ अय्येकरात्रि काकुत्स्थ निवसेयं तपोवने ॥ तथेति च प्रतिज्ञातं रामेणाच्छिष्टकर्मणा ॥
विस्मन्वा भव वैदेहि श्वो गमिष्यस्यसंशयम् ॥ ३५ ॥ एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थो मैथिलीं जनका-
त्मजाम् ॥ मध्यकक्षांतरं रामो निर्जगाम सुहृद्वृतः ॥ ३६ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ तत्रोपविष्टं राजानमुपासंते विच-
क्षणाः ॥ कथानां बहुरूपणां हास्यकाराः समंततः ॥ १ ॥ विजयो मधुमत्तश्च काश्यपो मंगलः
कुलः ॥ सुराजिः कालियो भद्रो दंतवक्रः सुमागधः ॥ २ ॥ एते कथा बहुविधाः परिहाससम-
न्विताः ॥ कथयंति स्म संहृष्टा राघवस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ ततः कथायां कस्यांविद्राघवः सम-
भाषत ॥ काः कथा नगरे भद्र वर्तते विषयेषु च ॥ ४ ॥ मामाश्रितानि कान्याहुः पौरजानपदा
जनाः ॥ किंच सीतां समाश्रित्य भरतं किंच लक्ष्मणम् ॥ ५ ॥ किं नु शत्रुघ्नमुद्दिश्य कैकयी किं
नु मातरम् ॥ वक्तव्यतां च राजानो वने राज्यं व्रजंति च ॥ ६ ॥ एवमुक्ते तु रामेण भद्रः प्रांज-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ४३. *

(१४५२)

छिरव्रवीत् ॥ स्थिताः शुभाः कथा राजन्वर्तते पुरवासिनाम् ॥ ७ ॥ अमुं तु विजयं सौम्य दश-
ग्रीववधार्जितम् ॥ भूयिष्ठं स्वपुरे पौरैः कथ्यंते पुरुषर्षभ ॥ ८ ॥ एवमुक्तम् भद्रेण रावणो वाक्य-
मब्रवीत् ॥ कथयस्व यथा तत्त्वं सर्वं निरवशेषतः ॥ ९ ॥ शुभाशुभानि वाक्यानि कान्याहुः पुरवासिनः ॥
श्रुत्वा देवीं शुभं कुर्यां न कुर्यामशुभानि च ॥ १० ॥ कथयस्व च विस्त्रब्धो निर्भयं विगतज्वरः ॥ कथयति
यथा पौराः पापा जनपदेषु च ॥ ११ ॥ राघवो वैमुक्तस्तु भद्रः सुरचिरं वचः ॥ प्रयुवाच महाबाहुं
प्रांजलिः सुसमाहितः ॥ १२ ॥ शृणु राजन्यथा पौराः कथयंति शुभाशुभम् ॥ चत्वारोपणश्यासु
वनेषूपवनेषु च ॥ १३ ॥ दुष्करं कृतवान्नामः समुद्रे सेतुबंधनम् ॥ अश्रुतं पूर्वकैः कौश्रिदैवैरपि
सदान्वैः ॥ १४ ॥ रावणश्च दुराधर्षो हतः सचलवाहनः ॥ वानराश्च वशं नीता ऋक्षाश्च सह रा-
क्षसैः ॥ १५ ॥ हत्वा च रावणं संख्ये सीतामाहृत्य राघवः ॥ अमर्षं पृष्ठतः कृत्वा स्ववेदम पुनरा-
नयत् ॥ १६ ॥ कीदृशं हृदये तस्य सीतासंभोगजं सुखम् ॥ अंकमारोप्य तु पुरा रावणेन बलाद्भू-
ताम् ॥ १७ ॥ लंकां न पुरा नीतामशोकवनिं कां गताम् ॥ रक्षसां वशमापन्नां कथं रामो न कुत्सयति ॥
॥ १८ ॥ अस्माकमपि दारेषु सहनीयं भविष्यति ॥ यथा हि कुरुते राजा प्रजास्तमनुवर्तते ॥ १९ ॥
एवं बहुविधा वाचो वदंति पुरवासिनः ॥ नगरेषु च सर्वेषु राजज्जनपदेषु च ॥ २० ॥ तस्यैवं
भाषितं श्रुत्वा राघवः परमार्तवत् ॥ उवाच सुहृदः सर्वान्कथमेतद्वदंति माम् ॥ २१ ॥ सर्वे तु शिरसा
भूमावभिवाद्य प्रणम्य च ॥ प्रत्यूचू राघवं दीनमेवमेतन्न संशयः ॥ २२ ॥ श्रुत्वा तु वाक्यं काकुत्स्थः
सर्वेषां समुदीरितम् ॥ विसर्जयामास तदा वयस्याञ्जनुमुदनः ॥ २३ ॥ इ० श्रीमद्रा० वाल्मी० आ०

च० सा० उत्तरकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ विसृज्य तु सुहृद्वर्गं बुद्ध्या निश्चित्य राघवः ॥
 समीपे द्वाःस्थमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ शीघ्रमानय सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ भरतं
 च महाभागं शत्रुघ्नमपराजितम् ॥ २ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा द्वाःस्थो मूर्धिनकृतजलिः ॥ लक्ष्मणस्य
 गृहं गत्वा प्रविशेतिवारितः ॥ ३ ॥ उवाच सुमहात्मानं वर्धयित्वा कृतजलिः ॥ द्रष्टुमिच्छति राजा
 त्वां गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ ४ ॥ बाढमित्येव सौमित्रिः श्रुत्वा राघवशासनम् ॥ प्राद्ववद्रथमारुह्य
 राघवस्य निवेशनम् ॥ ५ ॥ प्रयातं लक्ष्मणं दृष्ट्वा द्वाःस्थो भरतमंतिकात् ॥ उवाच भरतं तत्र वर्ध-
 यित्वा कृतजलिः ॥ ६ ॥ विनयावनतो भूत्वा राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ भरतस्तु वचः श्रुत्वा द्वाःस्था-
 द्रामसमीरितम् ॥ ७ ॥ वत्सपातासनात्तूर्णं पट्टथोमेव महाबलः ॥ दृष्ट्वा प्रयातं भरतं त्वरमाणः कृतां-
 जलिः ॥ ८ ॥ शत्रुघ्नमवचनं गत्वा ततो वाक्यमुवाच ह ॥ पृष्ठागच्छ रघुश्रेष्ठ राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥
 ॥ ९ ॥ गतो हि लक्ष्मणः पूर्वं भरतश्च महायशः ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य शत्रुघ्नः परमासनात् ॥ १० ॥
 शिरसा वंद्य धरणीं प्रययौ तत्र राघवः ॥ द्वाःस्थस्त्वागम्य रामाय सर्वानेव कृतजलिः ॥ ११ ॥ निवे-
 दयामास तथा भ्रातृन्स्वाङ्गमुपस्थितान् ॥ कुमारानागताञ्छुत्वा चित्ताव्याकुलितैर्द्रियः ॥ १२ ॥
 अत्राङ्मुखो दीनमना द्वाःस्थं वचनमब्रवीत् ॥ प्रवेश्य कुमारैस्त्वं मत्समीपं त्वरान्वितः ॥ १३ ॥
 एतेषु जीवितं मद्भाते प्राप्ताः प्रिया मम ॥ आज्ञास्तास्तु नरेंद्रेण कुमारः शुक्रवाससः ॥ १४ ॥ प्रह्लाः
 प्रांजलयो भूत्वा विविशुस्ते समाहिताः ॥ ते तु दृष्ट्वा मुखं तस्य सप्रहं शशिनं यथा ॥ १५ ॥ संध्या-
 गतमिवादित्यं प्रभया परिवर्जितम् ॥ बाष्पपूर्णं च नयते दृष्ट्वा रामस्य धीमतः ॥ हतशोभं यथा पद्मं

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ४५. *

(१४५४)

मुखं वीक्ष्य च तस्य ते ॥ १६ ॥ ततोऽभिवाद्य त्वरिताः पादौ रामस्य मूर्धभिः ॥ तस्थुः समाहिताः
सर्वे रामस्त्वश्रूण्यवर्तयन् ॥ १७ ॥ तान्परिष्वज्य बाहुभ्यामुत्थाप्य च महाबलः ॥ आसनेष्वासते-
त्युक्त्वा ततो वाक्यं जगाद ह ॥ १८ ॥ भवंतो मम सर्वस्वं भवंतो जीवितं मम ॥ भवद्भिश्च कृतं
राज्यं पालयामि नरेश्वराः ॥ १९ ॥ भवंतः कृतशास्त्रार्था बुद्ध्या च परिनिष्ठिताः ॥ संभूय च सदर्शोऽ-
यमन्वेष्टव्यो नरेश्वराः ॥ २० ॥ तथा वहति काकुत्स्थे अवधानपरायणाः ॥ वृद्धिप्रमनसः सर्वे किं नु
राजाभिधास्यति ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे चतुश्च-
त्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां दीनचेतसाम् ॥ उवाच वाक्यं काकुत्स्थो मुखेन
परिशुष्यता ॥ १ ॥ सर्वे शृणुत भद्रं वो मा कुरुध्वं मनोऽन्यथा ॥ पौराणां मम सीतायां यादृशी
वर्तते कथा ॥ २ ॥ पौरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च ॥ वर्तते मयि बीभत्सा सा मे मर्माणि
कुंतति ॥ ३ ॥ अहं किल कुले जात इक्ष्वाकुणां महात्मनाम् ॥ सीतापि सत्कुले जाता जनकानां
महात्मनाम् ॥ ४ ॥ जानासि त्वं यथा सौम्य दंडके विजने वने ॥ रावणेन हता सीता स च विध्वं-
सितो मेधा ॥ ५ ॥ तत्र मे बुद्धिरुत्पन्ना जनकस्य सुतां प्रति ॥ अत्रोषितामिमां सीतामानयेयं कथं
पुरीम् ॥ ६ ॥ प्रत्ययार्थं ततः सीता विवेश ज्वलनं तदा ॥ प्रत्यक्षं तव सौमित्रे देवानां हव्यवाहनः ॥
॥ ७ ॥ अपापां मैथिलीमाह वायुश्चाकाशगोचरः ॥ चंद्रादित्यौ च शंसेते सुराणां सन्निधौ पुरा ॥
॥ ८ ॥ ऋषीणां चैव सर्वेषामपापां जनकः स जातः ॥ एवं शुद्धसमाचारा देवगंधर्वसन्निधौ ॥ ९ ॥
लंकाद्वीपे मेहेद्रेण मम हस्ते निवेदिता ॥ अंतरात्मा च मे वेत्ति सीतां शुद्धां यशस्विनीम् ॥ १० ॥

ततो गृहीत्वा वैदेहीमयोध्यामहमागतः ॥ अयं तु मे महान्वादः शोकश्च हृदि वर्तते ॥ ११ ॥ पौराप-
 वादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च ॥ अकीर्त्तित्यस्य गीयेत लोके भूतस्य कस्यचित् ॥ १२ ॥ पतत्येवाध-
 मल्लोकान्यावच्छब्दः प्रकीर्यते ॥ अकीर्त्तिनिघाते देवैः कीर्त्तिलोकेषु पूज्यते ॥ १३ ॥ कीर्त्यर्थं तु समांसः
 सर्वेषां सुमहात्मनाम् ॥ अप्यहं जीवितं जहां शुष्मान्वा पुरुषर्षभाः ॥ १४ ॥ अपवाद्भयाद्भोतः
 किं पुनर्जनकात्मजाम् ॥ तस्माद्भवंतः पश्यंतु पतितुं शोकसागरे ॥ १५ ॥ नहि पश्याम्यहं
 भूतं किंचिद्दुःखमतोऽधिकम् ॥ तस्माद्भवंतः प्रभाते सौमित्रे सुमंत्राधिष्ठितं रथम् ॥ १६ ॥ आरुह्य सीता-
 मारोप्य विषयान्ते समुत्सृज ॥ गंगायास्तु परे पारे वाल्मीकेस्तु महात्मनः ॥ १७ ॥ आश्रमो दिव्यसं-
 कशस्तमसातीरमाश्रितः ॥ तत्रैतां विजने देशे विस्तृज्य रघुनन्दन ॥ १८ ॥ शीघ्रमागच्छ सौमित्रे कुरुष्व
 वचनं मम ॥ न चारिस्मि प्रतिवक्तव्यः सीतां प्रति कथंचन ॥ १९ ॥ तस्मात्त्वं गच्छ सौमित्रे नात्र
 कार्या विचारणा ॥ अशीतिर्ह परा महां त्वयैतत्प्रतिवारिते ॥ २० ॥ शापिता हि मया शून्यं पादाभ्यां
 जीवितेन च ॥ ये मां वाक्यान्तरे ब्रूयुरनुतेतुं कथंचन ॥ अहिता नाम ते नित्यं मदभीष्टविघातनात्
 ॥ २१ ॥ मानयंतु भवंतो मां यदि मच्छासने स्थिताः ॥ इतोऽद्य नीयतां सीता कुरुष्व वचनं मम ॥
 ॥ २२ ॥ पूर्वमुक्तोऽहमनया गंगातीरेऽहमाश्रमात् ॥ पश्येयमिति तस्याश्च कामः संवर्त्यतामयम् ॥ २३ ॥
 एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थो बाष्पेण पिहितेक्षणः ॥ संविवेश स धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ॥ शोक-
 संविमहद्दयो निशश्वास यथा द्विपः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०
 उत्तरकाण्डे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ततो रजन्यां व्युष्टायां लक्ष्मणो दनिचेतनः ॥ सुमंत्रमब्रवीद्वा-

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ४६. *

(१४५६)

क्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥ सारथे तुरगाब्जघान्योजयस्व रथोत्तम ॥ स्वास्तीर्णं राजवचनात्सी-
तायाश्चासनं शुभम् ॥ २ ॥ सीता हि राजवचनादाश्रमं पुण्यकर्मणाम् ॥ मया नेया महर्षिणां शीघ्रमात्मी-
यतां रथः ॥ ३ ॥ सुमंत्रस्तु तथेत्युक्त्वा युक्तं परमत्राजिभिः ॥ रथं सुहृचिरप्रलब्धं स्वास्तीर्णं सुखशय्यया
॥ ४ ॥ आभीयोवाच सौमित्रि मित्राणां मानवर्धनम् ॥ रथोऽयं समनुप्राप्तो यत्कार्यं क्रियतां प्रभो
॥ ५ ॥ एवमुक्तः सुमंत्रेण राजवेदमनि लक्ष्मणः ॥ भविष्य सीतामासाद्य व्याजहार नरर्षभः ॥ ६ ॥
त्वया किलैष नृपतिर्वरं वै याचितः प्रभुः ॥ नृपेण च प्रतिज्ञातमाज्ञप्तश्चाश्रमं प्रति ॥ ७ ॥
गंगातीरे मया देवि कृप्योणमाश्रमाब्जुभाक् ॥ शीघ्रं गत्वा तु वैदेहि शासनात्पार्थिवस्य नः ॥
॥ ८ ॥ अरण्ये मुनिभिर्जुष्टे अद्य नेया भविष्यसि ॥ एवमुक्ता तु वैदेही लक्ष्मणेन महात्मना ॥ ९ ॥
प्रहर्षमनुलं लेभे गमनं चाध्यरोचयत् ॥ वासांसि च महाह्राणि रत्नानि विविधानि च ॥ १० ॥ गृही-
त्वा तानि वैदेही गमनायोपचक्रमे ॥ इमानि मुनिपत्नीनां दास्याम्याभरणान्यहम् ॥ ११ ॥ वस्त्राणि
च महाह्राणि धनानि विविधानि च ॥ सौमित्रिस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारोप्य मैथिलीम् ॥ १२ ॥ प्रययौ
शीघ्रतुरगं रामभ्याज्ञामनुस्मरन् ॥ अब्रवीच्च तदा सीता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ १३ ॥ अशुभानि
बहून्मेव पश्यामि रघुनंदन ॥ नयनं मे म्फुरत्यद्य गात्रोत्कंपश्च जायते ॥ १४ ॥ हृदयं चैव सौमित्रे
अस्वस्थमिव लक्ष्ये ॥ शौरिसुक्यं परमं चापि अदृतिश्च परा मम ॥ १५ ॥ शून्यमेव च पश्यामि प्रथिवीं
पृथुलोचन ॥ अपि स्वस्ति भवेत्तस्य भ्रातुस्ते भ्रातृवत्सल ॥ १६ ॥ श्वश्रूणां चैव मे वीर सर्वासामवि-
शेषतः ॥ पुरे जनपदे चैव कुशलं प्राणिनामपि ॥ १७ ॥ इत्यंजलिं कृत्वा सीता देवता अभ्ययाचत ॥

लक्ष्मणोऽयं ततः श्रुत्वा शिरसा बध्न मौयिलीम् ॥ १८ ॥ शिवमिलन्नवीदृष्टो हृदयेन विगुण्यता ॥ ततो
 वासमुपागम्य गोमतीतीर आश्रमे ॥ १९ ॥ प्रभाते पुनरुत्थाय सौमित्रिः सूतमब्रवीत् ॥ योजयस्व रथं
 शीघ्रमद्य भागीरथीजलम् ॥ २० ॥ शिरसा धारयिष्यामि त्रियंबक इवौजसा ॥ सोऽध्वान्विचारयित्वा
 तु रथे युक्तान्मनोजवान् ॥ २१ ॥ आरोहस्वेति वैदेहीं सुतः प्रांजलिब्रवीत् ॥ सा तु सूतस्य वचनान्
 दारुरोह रथोत्तमम् ॥ २२ ॥ सीता सौमित्रिणा सार्धं सुमंत्रेण च धीमता ॥ आससद विशालाक्षी
 गंगां पापविनाशिनीम् ॥ २३ ॥ अथार्धदिवसं गत्वा भागीरथ्या जलाशयम् ॥ निरीक्ष्य लक्ष्मणो
 दीनः प्ररुोद महास्वनः ॥ २४ ॥ सीता तु परमायत्ता दृष्ट्वा लक्ष्मणमातुरम् ॥ उवाच वाक्यं
 धर्मज्ञा किमिदं रुच्यते त्वया ॥ २५ ॥ जाह्नवीतीरमासाद्य चिराभिलषितं मम ॥ हर्षकाले किमर्थं
 मां विषादयसि लक्ष्मण ॥ २६ ॥ नित्यं त्वं रागपार्श्वेषु वर्तसे पुरुषर्षभ ॥ कबिद्विनाकृतस्तेन
 द्विरात्रं शोकमागतः ॥ २७ ॥ ममापि दयितो रामो जीवितादपि लक्ष्मण ॥ नचाहमेवं
 शोचामि मैवं त्वं बालिशो भव ॥ २८ ॥ तारयस्व च मां गंगां दर्शयस्व च तापसान् ॥
 ततो मुनिभ्यो वासांसि दास्याम्याभरणानि च ॥ २९ ॥ ततः कृत्वा महर्षीणां यथाहमभिवादनम् ॥
 तत्र चैकां निशामुष्य यस्यामस्तां पुरीं पुनः ॥ ३० ॥ ममापि पद्मपत्राक्षं सिंहोरस्कं कुशो-
 दरम् ॥ त्वरते हि मनो द्रष्टुं रामं रम्यतावरम् ॥ ३१ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रमृग्य
 नयने शुभे ॥ नाविकानाह्वयामास लक्ष्मणः परवीरहा ॥ इयं च सज्जा नैश्चेति दाशाः प्रांजल्योऽबु-
 वन् ॥ ३२ ॥ तिविर्बुल्लक्ष्मणो गंगां शुभां नावमुपासहत् ॥ गंगां संतारयामास लक्ष्मणस्तां

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ४७. * (१४५८)

समाहितः ॥ ३ ॥ इत्योर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये अदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ अथ नावं सुविस्तीर्णा नैषादौ राघवानुजः ॥ आरुरोह समायुक्तां पूर्वभारोप्य मौथिलाम् ॥ १ ॥ सुमंत्रं चैव सरथं स्थीयतामिति लक्ष्मणः ॥ उवाच शोकसंतप्तः प्रयाहीति च नाविकम् ॥ २ ॥ ततस्तीरमुपागम्य भागीरथ्याः स लक्ष्मणः ॥ उवाच मैथिलीं वाक्यं प्रांजलिर्वाष्पसंवृतः ॥ ३ ॥ हृद्रतं मे महच्छल्यं यस्मादर्थेण धीमता ॥ अस्मिन्निमित्ते वैदेहि लोकस्य वचनीकृतः ॥ ४ ॥ श्रेयो हि मरण मेऽद्य मृत्युर्वा यत्परं भवेत् ॥ न चास्मिन्नीदृशे कार्ये नियोज्यो लोकनिर्दिष्टे ॥ ५ ॥ प्रसीद च न मे पापं कर्तुमर्हसि शोभने ॥ इयंजलिकृतो भूमौ निपपात स लक्ष्मणः ॥ ६ ॥ रुदंतं प्रांजलिं दृष्ट्वा कांक्षंतं मृत्युमात्मनः ॥ मैथिली भूशसंविग्ना लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ किमिदं नावगच्छामि ब्रूहि तत्त्वेन लक्ष्मण ॥ पश्यामि त्वां न च स्वस्थमपि क्षेमं महीपतेः ॥ ८ ॥ शापितोऽसि नरेंद्रेण यत्त्वं संतापमागतः ॥ तद्ब्रूयाः सन्निधौ मह्यमहमाज्ञापयामि ते ॥ ९ ॥ वैदेह्या चोद्यमानस्तु लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ अवाङ्मुखो बाष्पगलो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १० ॥ श्रुत्वा परिषदो मध्ये ह्यपवादं सुदारुणम् ॥ पुरे जनपदे चैव त्वत्कृते जनकात्मजे ॥ ११ ॥ रामः संतप्तहृदयो मां निवेद्य गृहं गतः ॥ न तानि वचनीयानि मया देवि तवाग्रतः ॥ १२ ॥ यानि राज्ञा हृदि न्यस्तान्यमर्षात्पृष्ठतः कृतः ॥ सा त्वं त्यक्त्वा नृपतिना निर्दोषा मम सन्निधौ ॥ १३ ॥ पौरापवादभीतेन ब्राह्मं देवि न तेऽन्यथा ॥ आश्रमांतेषु च मया त्यक्तव्या त्वं भविष्यसि ॥ १४ ॥ राज्ञः शासनमादाय तथैव किल दौहदम् ॥ तेदेतज्जाह्नवीतीरे ब्रह्मर्षिणां तपो-

वनम् ॥ १५ ॥ पुण्यं च रमणीयं च मा विषादं कृथाः शुभे ॥ राज्ञो दशरथस्येव पितुर्मै-मुनि-
पुंगवः ॥ १६ ॥ सखा परमको विप्रो वाल्मीकिः सुमहायशाः ॥ पादच्छायामुपागम्य सुखमस्य
महात्मनः ॥ १७ ॥ उपवासपरंकाग्रा वस त्वं जनकात्मजे ॥ पतिव्रता त्वमास्थाय रामं कृत्वा सदा
हृदि ॥ श्रेयस्ते परमं देवि तथा कृत्वा भविष्यति ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ-
दिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दारुणं
जनकात्मजा ॥ परं विषादमागम्य वैदेही निपपात ह ॥ १ ॥ सा मुहूर्तमिवासंज्ञा बाष्पपर्याकुले-
क्षुणा ॥ लक्ष्मणं दीनया वाचा उवाच जनकात्मजा ॥ २ ॥ मामिकेयं तनुर्नूनं सृष्टा दुःखाय
लक्ष्मण ॥ घात्रा यस्यास्तथा मेऽद्य दुःखमूर्तिः प्रहश्यते ॥ ३ ॥ किं नु पापं कृतं पूर्वं को वा
दौरवियोजितः ॥ याहं शुद्धसमाचारा त्यक्त्वा नृपतिना सती ॥ ४ ॥ पुराहमाश्रमे वासं रामपा-
दानुवर्तिनी ॥ अनुरुध्यापि सौमित्रे दुःखे च परिवर्तिनी ॥ ५ ॥ सा कथं ह्याश्रमे सौम्य वत्स्यामि
विजनीकृता ॥ आल्यस्यामि च कस्याहं दुःखं दुःखपरायणा ॥ ६ ॥ किं नु वक्ष्यामि मुनिषु
कर्म चासत्कृतं प्रभो ॥ कस्मिन्वा कारणे त्यक्त्वा राघवेण महात्मना ॥ ७ ॥ न खल्वद्यैव सौमित्रे जी-
वितं जाह्नवीजले ॥ त्यजेयं राजवंशस्तु भर्तुर्मै परिहास्यते ॥ ८ ॥ यथाहं कुरु सौमित्रे त्यज मां
दुःखभाषिणीम् ॥ निदेशे स्थीयतां राज्ञः शृणु चेदं वचो मम ॥ ९ ॥ ध्वशूणामविशेषेण प्राञ्जलि-
प्रग्रहेण च ॥ शिरसा वंध चरणौ कुशलं ब्रूहि पार्थिवम् ॥ १० ॥ शिरसाभिनतो ब्रूयाः सर्वो-
सामेव लक्ष्मण ॥ वक्तव्यश्चापि नृपतिर्धर्मेषु सुसमाहितः ॥ ११ ॥ जानासि च यथा शुद्धा सीता

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ४८. * (१४६०)

तैस्त्वेन राघव ॥ भक्त्या च परया युक्ता हिता च तव नित्यशः ॥ १२ ॥ अहं त्यक्ता च ते वीर
अयशोभीरुणा जने ॥ यत्न ते वचनीयं स्यादपवादः समुत्थितः ॥ १३ ॥ मया च परिहृतं व्यं
त्वं हि मे परमा गतिः ॥ वक्तव्यञ्चैव नृपतिर्धर्मेण सुसमाहितः ॥ १४ ॥ अथा भ्रातृपुर्वेथास्तथा
पौरषु नित्यदा ॥ परमो ह्येष धर्मस्ते तस्मात्कीर्तिरनुत्तमा ॥ १५ ॥ यत्तु पौरजने राजन्धर्मेण समवा-
युयात् ॥ अहं तु नानुशोचामि स्वशरीरं नरर्षभ ॥ १६ ॥ यथापवादः पौराणां तैवैव रघुनन्दन ॥
पतिर्हि देवता नार्याः पतिर्वधुः पतिर्गुरुः ॥ १७ ॥ प्राणैरपि प्रियं तस्माद्भूतैः कार्यं विशेषतः ॥
इति मद्बचनाद्रामो वक्तव्यो मम संप्रहः ॥ १८ ॥ निरीक्ष्य माद्य गच्छ त्वं मृत्युकालातिवर्तिनीम् ॥
एवं ब्रुवत्यां सतिायां लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ १९ ॥ शिरसा वंद्य धरणीं व्याहृतुं न शशक ह ॥
प्रदक्षिणं च तां कृत्वा रुदन्नेव महास्वनः ॥ २० ॥ ध्यात्वा मुहूर्तं तामाह किं मां वक्ष्यसि शोभने ॥
दृष्टं पूर्वं न ते रूपं पादौ दृष्टौ तवानघे ॥ २१ ॥ कथमत्र हि पश्यामि रामेण रहितां वने ॥
इत्युक्त्वा तां नमस्कृत्य पुनर्विमुपाब्रुहत् ॥ २२ ॥ आरुरोह पुनर्नवं नाविकं चाभ्यचोदयत् ॥
स गत्वा चोत्तरं तीरं शोकभारसमन्वितः ॥ २३ ॥ संमूढ इव दुःखेन रथमध्यारुद्ब्रुतम् ॥ मुहुर्मुहुः
परब्रुत्य दृष्ट्वा सीतामनाश्रयत् ॥ २४ ॥ चेष्टतीं परतीरस्थां लक्ष्मणं प्रयावथ ॥ दूरस्थं रथमालोक्य लक्ष्मणं
च मुहुर्मुहुः ॥ निरीक्षमाणं तूद्धिमां सीतां शोकः समाविशत् ॥ २५ ॥ सा दुःखभारावनता यशस्विनी
यशोधरा नाथमपश्यतीं सती ॥ रुरोद सा बर्हिणनादिते वने महारत्नं दुःखपरायणा
सती ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीभद्रा० वाल्मी० आदि० च० सा० उत्तरकांडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

सीतां तु रुदतीं दृष्ट्वा ते तत्र मुनिदारकाः ॥ प्राद्रवन्त्यत्र भगवादास्ते बाल्मीकिसूत्रधीः ॥ १ ॥ अभि-
वाद्य मुनेः पादौ मुनिपुत्रा महर्षये ॥ सर्वे निवेद्यामासुस्तस्यास्तु रुदितस्वनम् ॥ २ ॥ अदृष्टपूर्वा
भगवन्कस्याप्येषा महरमनः ॥ पत्नी श्रीरिव संमोहाद्विरतिं विकृतानना ॥ ३ ॥ भगवन्साधु पश्येत्स्व
देवतामित्र स्वाच्छयुताम् ॥ नद्यास्तु तीरे भगवन्वरखी कापि दुःखिता ॥ ४ ॥ दृष्ट्वाऽस्माभिः प्ररुदिता
दृढं शोकपरायणा ॥ अनर्हो दुःखशोकाभ्यामेका दीप्ता अनथवत् ॥ ५ ॥ “नह्येनां मानुषीं विद्याः
सत्क्रियास्याः प्रयुज्यताम् ॥ आश्रमस्याविदूरे च त्वामियं शरणं गता ॥ त्रातारमिच्छते साध्वी भग-
वंन्नातुमर्हसि ॥ १ ॥ तेषां तु वचनं श्रुत्वा बुद्ध्या निश्चित्य धर्मेवित् ॥ तपसा लब्धचक्षुषुमान्प्राद्रव-
न् घात्र मैथिली ॥ २ ॥ तं प्रयांतमभिप्रेत्य शिष्या ह्येनं महाभक्तिम् ॥ तं तु देशमभिद्रुत्य किंचित्पङ्क्त्यां
महाभक्तिः ॥ ३ ॥ अर्घ्यमादाय रुचिरं जाह्नवीतीरमागमन् ॥ ददर्श राघवस्येष्टां सीतां पत्नीमनाथ-
वत् ॥ ४ ॥ ” तां सीतां शोकभारार्ता बाल्मीकिर्मुनिपुंगवः ॥ उवाच मधुरां वाणीं ह्लादयन्निव
तेजसा ॥ ५ ॥ स्तुवा दशरथस्य त्वं रामस्य महिषी प्रिया ॥ जनकस्य सुता राज्ञः स्वागतं ते पति-
व्रते ॥ ६ ॥ आर्याणी चासि विज्ञाता मया धर्मसमाधिना ॥ कारणं चैव सर्वं मे हृदयेनोपलक्षितम् ॥
७ ॥ तत्र चैव महाभागे विदितं मम तत्त्वतः ॥ सर्वं च विदितं मह्यं त्रैलोक्ये यदि वर्तते ॥ ८ ॥
आपापां वेक्षि सीते त्वां तपोलब्धेन चक्षुषा ॥ विस्रब्धा भव वैदेहि सांप्रतं मयि वर्तसे ॥ ९ ॥
आश्रमस्याविदूरे मे नापस्यस्तपसि स्थिताः ॥ तास्त्वां वत्से यथा वत्सं पालयिष्यति नित्यशः ॥ १० ॥
इदमर्थं प्रतीच्छ त्वं विस्रब्धा विगतज्वरा ॥ यथा स्वगृहमभ्येत्य विषादं चैव मा कृथाः ॥ ११ ॥ श्रुत्वा

तु भाषितं सीता मुनेः परममद्भुतम् ॥ शिरसा बंध चरणौ तथेत्याह कृतांजलिः ॥ १३ ॥ तं प्रयातं
 मुनिं सीता प्रांजलिः पृष्ठोऽन्वगात् ॥ तं दृष्ट्वा मुनिमायातं वैदेह्या मुनिपत्नयः ॥ उपाजगमुर्मुदा युक्ता
 वचनं चेदमब्रुवन् ॥ १४ ॥ स्वागतं ते मुनिश्रेष्ठ चिरस्यागमनं च ते ॥ अभिवादयामस्त्वां सर्वा उच्यतां
 किं च कुर्महे ॥ १५ ॥ तासां तद्वचनं श्रुत्वा वाल्मीकिरिदमब्रवीत् ॥ सीतेयं समनुप्राप्ता पत्नी रामस्य
 धीमतः ॥ १६ ॥ स्तुषा दशरथस्यैवा जनकस्य सुता सती ॥ अपापा पतिना त्यक्ता परिपालया मया
 सदा ॥ १७ ॥ इमां भवत्यः पश्यंतु स्नेहेन परमेण हि ॥ गौरवान्मम वाक्याच्च पूज्या वोऽस्तु विशेषे-
 षतः ॥ १८ ॥ मुहुर्मुहुश्च वैदेहीं परिदाय महायशः ॥ स्वमाश्रमं शिष्यवृतः पुनरायानमहातपाः ॥
 ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे एकोनपंचाशः सर्गः ॥
 ॥ ४९ ॥ दृष्ट्वा तु मैथिलीं सीतामाश्रमे संप्रवेशिताम् ॥ संतापमगमद्भोरं लक्ष्मणो दानिचेतनः ॥ १ ॥
 अब्रवीच्च महातेजाः सुमंत्रं मंत्रसारथिम् ॥ सीतासंतापजं दुःखं पश्य रामस्य सारथे ॥ २ ॥ ततो
 दुःखतरं किं नु राघवस्य भविष्यति ॥ पत्नीं शुद्धसमाचारां त्रिस्तुभ्य जनकात्मजाम् ॥ ३ ॥ व्यक्तं
 दैवादहं मन्ये राघवस्य विनाभवम् ॥ वैदेह्याः सारथे नित्यं दैवं हि दुरतिक्रमम् ॥ ४ ॥ यो हि देवान्-
 न्संगंधर्वानिसुरान्सह राक्षसैः ॥ निहन्याद्राघवः क्रुद्धः स दैवं पथ्युपासते ॥ ५ ॥ पुरा रामः पितुर्वीक्या-
 न्दंडके विजने ब्रजे ॥ उषित्वा नव वर्षाणि पंच चैव महावने ॥ ६ ॥ ततो दुःखतरं भूयः सीताया
 विप्रवासनम् ॥ पौराणां वचनं श्रुत्वा नृशंसं प्रतिभाति मे ॥ ७ ॥ को नु धर्माश्रयः सूत कर्मण्यस्मि-
 न्यशोहरे ॥ मैथिलीं समनुप्राप्तः पौरैर्हानार्थवादिभिः ॥ ८ ॥ एता वाचो बहुविधाः श्रुत्वा लक्ष्मण-

भाषिताः ॥ सुमंत्रः श्रद्धया प्राज्ञो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९ ॥ न संतापस्त्वया कार्यः सौमित्रे मैथिलीं प्रति ॥
दृष्टमेतपुरा विप्रैः पितुस्ते लक्ष्मणाग्रतः ॥ १० ॥ भविष्यति दृढं रामो दुःखप्रायो विसौख्यभाक् ॥
प्राप्स्यते च महाबाहुर्विप्रयोगं प्रियैर्दुतम् ॥ ११ ॥ त्वां चैव मैथिलीं चैव शत्रुघ्नभरतौ तथा ॥ संत्य-
जिष्यसि धर्मात्मा कालेन महता महान् ॥ १२ ॥ इदं त्वयि न वक्तव्यं सौमित्रे भरतेऽपि वा ॥ राज्ञो
वा व्याहृतं वाक्यं दुर्वासा यदुवाच ह ॥ १३ ॥ महाजयसमीपे च मम चैव नरर्षभ ॥ ऋषिणा व्याहृतं
वाक्यं वसिष्ठस्य च सन्निधौ ॥ १४ ॥ ऋषेस्तु वचनं श्रुत्वा मामाह पुरुषर्षभः ॥ सूत न क्वचिदेवं
ते वक्तव्यं जनसंनिधौ ॥ १५ ॥ तस्याहं लोकपालस्य वाक्यं तत्सुसमाहितः ॥ नैव जात्वयुतं कुर्या-
मिति मे सौम्यदर्शनम् ॥ १६ ॥ सर्वथैव न वक्तव्यं मया सौम्य तवाग्रतः ॥ यदि ते श्रवणे श्रद्धा
श्रूयतां रघुनन्दन ॥ १७ ॥ यद्यप्यहं नरेन्द्रेण रहस्यं श्रावितं पुरा ॥ तथाप्युदाहरिष्यामिदैवं हि दुरितकमम् ॥ १८ ॥
येनेदमीदृशं प्राप्तं दुःखं शोकसमन्वितम् ॥ न त्वया भरतस्याग्रे शत्रुघ्नस्यापि सन्निधौ ॥ १९ ॥
तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य गंभीरार्थपदं महत् ॥ तथ्यं ब्रूहीति सौमित्रिः सूतं तं वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० उत्तरकाण्डे पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥
तथा संचोदितः सूतो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ तद्वाक्यमृषिणा प्रोक्तं व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ पुरा
नाम्ना हि दुर्वासा अत्रेः पुत्रो महाशुनिः ॥ वसिष्ठस्याश्रमे पुण्ये वार्षिक्यं समुवास ह ॥ २ ॥ तमाश्रमं
महातेजाः पिता ते सुमहायशाः ॥ पुरोहितं महात्मानं विदक्षुरागमत्स्वयम् ॥ ३ ॥ स दृष्ट्वा सूर्यसंकाशं
ज्वलंतमिव तेजसा ॥ उपविष्टं वसिष्ठस्य सव्यपार्श्वे महाशुनिम् ॥ ४ ॥ तौ मुनी तापसश्रेष्ठौ विनी-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ५१. *
(१४६४)

तावभ्यवाद्यन् ॥ स ताभ्यां पूजिनो राजा स्वागतेनाक्षनेन च ॥ ५ ॥ पाद्येन फलमूलैश्च उवास
मुनिभिः सह ॥ ६ ॥ तेषां तत्रोपविष्टानां तास्ताः सुमधुराः कथाः ॥ बभूवुः परमर्षीणां मध्यादित्य-
गतेऽहनि ॥ ७ ॥ ततः कथायां कस्यांचित्सांजलिः प्रप्रहो नृपः ॥ उवाच तं महात्मानमत्रेः पुत्रं
तपोधनम् ॥ ८ ॥ भगवन्निक प्रमाणेन मम वंशो भविष्यति ॥ किमायुश्च हि मे रामः पुत्राश्चान्ये
किमायुषः ॥ ९ ॥ रामस्य च सुता ये स्युस्तेषामायुः कियद्भवेत् ॥ काम्यया भगवन्ब्रूहि वंशस्यास्य गतिं
मम ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं राज्ञो दशरथस्य तु ॥ दुर्वासाः सुमहातेजा व्याहृत-
मुपचक्रमे ॥ ११ ॥ शृणु राजन्पुत्रावृत्तं तदा देवासुरे युधि ॥ दैत्याः सुरैर्भर्त्स्यमाना भृगुपत्नीं समा-
श्रिताः ॥ तथा दत्ताभयास्तत्र न्यवसन्नभयास्तदा ॥ १२ ॥ तथा परिगृहीतास्तान्दृष्ट्वा क्रुद्धः
सुरेश्वरः ॥ चक्रेण शितधारेण भृगुपत्न्याः शिरोऽहरत् ॥ १३ ॥ ततस्तां निहतां दृष्ट्वा पत्नीं भृगु-
कुलोद्वहः ॥ शशाय सहसा क्रुद्धो विष्णुं रिपुकुलादनम् ॥ १४ ॥ यस्मादवध्यां मे पत्नीमवधीः
क्रोधमूर्च्छितः ॥ तस्मात्त्वं मानुषे लोके जनिष्यसि जनादेन ॥ १५ ॥ तत्र पत्नीवियोगं त्वं प्राप्स्यसे
बहुवार्षिकम् ॥ शापाभिहतचेतास्तु स्वात्मना भावितोऽभवत् ॥ १६ ॥ अर्चयामास तं देवं भृगुः
शापेन पीडितः ॥ तपसाराधितो देवो ह्यब्रवीद्भक्तवत्सलः ॥ १७ ॥ लोकानां संप्रियार्थं तु तं शापं
गृह्य मुक्तवान् ॥ इति शप्तो महातेजा भृगुणा पूर्वजन्मनि ॥ १८ ॥ इहागतो हि पुत्र त्वं तव पार्थिव-
सत्तम ॥ राम इत्यभिविख्यातस्त्रिषु लोकेषु मानह ॥ १९ ॥ तत्फलं प्राप्स्यते चापि भृगुशापकृतं महत् ॥
अयोध्यायाः पती रामो दीर्घकालं भविष्यति ॥ २० ॥ सुखिनश्च समृद्धाश्च भविष्यन्त्यय येऽनुगाः ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ५२. *

(१४६५)

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ २१ ॥ रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥
 समुद्ध्वेष्टाश्वमेधैश्च दृष्ट्वा परमदुर्जयः ॥ २२ ॥ राजवंशंश्च बहुशो बहून्संस्थापयिष्यति ॥ द्वौ पुत्रौ
 तु भविष्येते सीतायां राघवस्य तु ॥ २३ ॥ अन्यत्र न त्वयोध्यायां सत्यमेतन्न संशयः ॥ सीतायाश्च
 ततः पुत्रावभिषेक्ष्यति राघवः ॥ २४ ॥ स सर्वमखिलं राज्ञो वंशस्याह गतागतम् ॥ आख्याय
 सुमहोत्तेजस्तूष्णीमासीन्महामुनिः ॥ २५ ॥ तूष्णींभूते तद्वा तस्मिन्नाजा दशरथो मुनौ ॥ अभिवाद्य
 महात्मानौ पुनरायात्युरोत्तमम् ॥ २६ ॥ एतद्वचो मया तत्र मुनिना व्याहृतं पुरा ॥ श्रुतं हृदि च
 निक्षिप्तं नान्यथा तद्विब्रियति ॥ २७ ॥ एवंगते न संतापं कर्तुमर्हसि राघव ॥ सीतार्थे राघवार्थे
 वा दृढो भव नरोत्तम ॥ २८ ॥ श्रुत्वा तु व्याहृतं वाक्यं सूतस्य परमाद्भुतम् ॥ ग्रहर्षमतुलं लेभे
 साधुसाधिवति चाब्रवीत् ॥ २९ ॥ ततः संवदतोरेवं सूतलक्ष्मणयोः पथि ॥ अस्तमेकं गते वासं
 कोशिन्यां तात्रथोषतुः ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकि आदिकाव्ये च ० सा० उत्तरकांडे
 एकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ तत्र तां रजनिसुष्य कोशिन्यां रघुनंदनः ॥ प्रभाते पुनस्तथाय लक्ष्मणः
 प्रययौ तदा ॥ १ ॥ ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते प्रविवेश महारथः ॥ अयोध्यां रत्नसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनावृताम्
 ॥ २ ॥ सौमित्रिस्तु परं दैन्यं जगाम सुमहामतिः ॥ रामपादौ समासाद्य वक्ष्यामि किमहं गतः
 ॥ ३ ॥ तस्यैवं चिंतयानस्य भवनं शशिसन्निभम् ॥ रामस्य परमोदारं पुरस्तात्समदृश्यत ॥ ४ ॥ राज्ञस्तु
 भवनद्वारि सोऽवतीर्ष नरोत्तमः ॥ अवाङ्मुखो दीनमनाः प्रविवेशानिवारितः ॥ ५ ॥ स दृष्ट्वा राघवं
 दीनमासीनं परमासने ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां ददर्शप्रजमप्रतः ॥ ६ ॥ जग्राह चरणौ तस्य

लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ उवाच दीनया वाचा प्रांजलिः सुसमाहितः ॥ ७ ॥ आर्यस्याङ्गानां
 पुरस्कृत्य विस्तृत्य जनकात्मजाम् ॥ गंगातीरे यथोद्दिष्टे वाल्मीकेराश्रमे शुभे ॥ ८ ॥ तत्र
 तां च शुभाचाराश्रमांते यशस्विनीम् ॥ पुनरप्यागतो वीर पादमूलमुपसितुम् ॥ ९ ॥ मा
 शुचः पुरुषव्याघ्र कालस्य गतिरीदृशी ॥ त्वद्विधा न हि शोचति बुद्धिमंतो मनस्विनः ॥ १० ॥
 सर्वे क्षयांता निचयाः पतनांताः समुच्छ्रयाः ॥ संयोगा विप्रयोगांता मरणांतं च जीवितम् ॥ ११ ॥
 तस्मात्पुत्रेषु दारेषु भित्रेषु च धनेषु च ॥ नातिप्रसंगः कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्धुवम् ॥ १२ ॥
 शक्तस्त्वमात्मनात्मानं विनेतुं मनसा मनः ॥ लोकान्सर्वांश्च काकुत्स्थ किं पुनः शोकमात्मनः
 ॥ १३ ॥ नेहशेषु विमुह्यन्ति त्वद्विधाः पुरुषर्षभाः ॥ अपवादः स किल ते
 पुनरेष्यति राघव ॥ १४ ॥ यदर्थं मैथिली त्यक्त्वा अपवादभयान्तप ॥ सोऽपवादः पुरे राज-
 न्भाविव्यति न संशयः ॥ १५ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल धैर्येण सुसमाहितः ॥ त्यजे-
 मां दुर्बलां बुद्धिं संतापं मा कुरुष्व ह ॥ १६ ॥ एवमुक्तः स काकुत्स्थो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ उवाच
 परया प्रीत्या सौमित्रि भित्रवत्सलः ॥ १७ ॥ एवमेतन्नरश्रेष्ठ यथा वदसि लक्ष्मण ॥ परितोषश्च मे
 वीर मम कार्यानुशासने ॥ १८ ॥ निवृत्तिश्चागता सौम्य संतापश्च निराकृतः ॥ भवद्वाक्यैः सुरचिरै-
 नुनीतोऽस्मि लक्ष्मण ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे
 द्विपंचाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं निशम्य परमाद्भुतम् ॥ सुप्रीतश्चाभवद्रामो वाक्य-
 मेतदुवाच ह ॥ १ ॥ दुर्लभस्त्वीदृशो बंधुरास्मिन्काले विशेषतः ॥ यादृशस्त्वं महाबुद्धिर्मम सौम्य मनोऽ-

नुगः ॥ २ ॥ यच्च मे हृदये किञ्चिद्धर्तते शुभलक्षण ॥ तन्निशामय च श्रुत्वा कुरुष्व वचनं मम ॥ ३ ॥
 चत्वारो दिवसाः सौम्य कार्य्य पौरजनस्य च ॥ अकुर्वाणस्य सौमित्रे तन्मे मर्माणि कृतंति ॥ ४ ॥
 आहूयंतां प्रकृतयः पुरोधा मंत्रिणस्तथा ॥ कार्यार्थिनश्च पुरुषाः स्त्रियो वा पुरुषंभ ॥ ५ ॥ पौरकार्याणि
 यो राजा न करोति दिनेदिने ॥ संवृते नरके घोरे पतितो नात्र संशयः ॥ ६ ॥ श्रूयते हि पुरा राजा
 नृगो नाम महायशाः ॥ बभूव पृथिवीपालो ब्रह्मण्यः सत्यवाक्छुचिः ॥ ७ ॥ स कदाचिद्ब्रवां कोटीः
 सवत्साः स्वर्णभूषिताः ॥ नृदेवो भूमिदेवेभ्यः पुष्करेषु ददौ नृपः ॥ ८ ॥ ततः संगद्रता धेनुः सव-
 त्सा स्पर्शिताऽनघ ॥ ब्राह्मणस्याहिताग्नेस्तु दरिद्रस्योञ्छवर्तिनः ॥ ९ ॥ स नष्टांगां क्षुधातौ वै अन्वि-
 षंस्तत्रतत्र ह ॥ नापश्यत्सर्वराष्ट्रेषु संवत्सरगणान्बहून् ॥ १० ॥ ततः कनखलं गत्वा जीर्णवत्सां नृनिरा-
 मयाम् ॥ दृढशो तां स्वकां धेनुं ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ ११ ॥ अथ तां नामधेयेन स्वकेनोवाच
 ब्राह्मणः ॥ आगच्छ शबलेत्येवं सा तु शुश्राव गौः स्वम् ॥ १२ ॥ तस्य तं स्वरमाज्ञाय क्षुधातस्य
 द्विजस्य वै ॥ अन्वगात्पृष्ठतः सा गौर्गच्छंतं पावकोपमम् ॥ १३ ॥ योऽपि पालयते विप्रः सोऽपि
 गामन्वगाहुतम् ॥ गत्वा च तद्युधि चष्टे मम गौरिति स त्वरन् ॥ १४ ॥ स्पर्शिता राजसिंहेन मम
 दत्ता नृगेण ह ॥ तयोर्ब्राह्मणयोर्वादो महानासीद्विपश्चितोः ॥ १५ ॥ विवदंतौ ततोऽन्योन्यं दाता-
 रमभिजग्मतुः ॥ तौ राजभवनद्वारं न प्राप्तौ नृगशासनम् ॥ १६ ॥ अहोरात्राण्यनेकानि वसंतौ
 क्रोधमीयतुः ॥ ऊचतुश्च महात्मानौ तातुभौ, द्विजसत्तमौ ॥ कुद्वौ परमसंप्राप्तौ वाक्यं घोराभिसं-
 हृतम् ॥ १७ ॥ अर्थिनां कार्यसिद्धयर्थं यस्मात्त्वं नैषि दर्शनम् ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां कृकलासो

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः ५४. * (१४६८)

भाविष्यसि ॥ १८ ॥ बहुवर्षसहस्राणि बहुवर्षशतानि च ॥ श्वश्रे त्वं कृकलीभूतो दीर्घकालं निव-
 त्स्यसि ॥ १९ ॥ उत्पत्स्यते हि लोकेऽस्मिन्यदूनां कीर्तिवर्धनः ॥ वासुदेव इति ख्यातो विष्णुः
 पुरुषविग्रहः ॥ २० ॥ स ते मोक्षयिता शापाद्राजंस्तस्माद्भविष्यसि ॥ कृता च तेन कालेन निष्कृति-
 स्ते भविष्यति ॥ २१ ॥ भारवतारणार्थं हि नरनारायणावुभौ ॥ उत्पत्स्येते महावीर्यौ कलौ युग
 उपस्थिते ॥ २२ ॥ एवं तौ शापमुत्सृज्य ब्राह्मणौ विगतस्वरौ ॥ तां गां हि दुर्बलां वृद्धां ददतु-
 ब्राह्मणाय वै ॥ २३ ॥ एवं स राजा तं शापमुपमुक्ते सुदारुणम् ॥ कार्यार्थिनां विमर्दो हि
 राज्ञां दोषाय कल्पते ॥ २४ ॥ तच्छीघ्रं दर्शनं मह्यमभिवर्तते कार्यिणः ॥ सुकृतस्य हि कार्यस्य
 फलं नैवैति पार्थिवः ॥ २५ ॥ तस्माद्गच्छ प्रतीक्षस्व सौमित्रे कार्यवाञ्छनः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे
 श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे च० सा० उत्तरकाण्डे त्रिपंचाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ रामस्य भाषि-
 तं श्रुत्वा लक्ष्मणः परमार्थवित् ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं दीमतेजसम् ॥ १ ॥ अल्पापराधे
 काकुत्स्थ द्विजाभ्यां शाप ईदृशः ॥ महान्नुगस्य राजर्षेयमदण्ड इवापरः ॥ २ ॥ श्रुत्वा तु पापसंयुक्त-
 मानसानं पुरुषर्षभ ॥ किमुवाच नृगो राजा द्विजौ कोधसमन्वितौ ॥ ३ ॥ लक्षणेनैवमुक्तरतु राघवः
 पुनरब्रवीत् ॥ शृणु सौम्य यथापूर्वं स राजा शापविश्वतः ॥ ४ ॥ अथाध्वनिगतौ विप्रौ विज्ञाय स नृपस्तदा ॥
 आहूय मंत्रिणः सर्वान्निगमान्सपुरोधसः ॥ ५ ॥ तानुवाच नृगो राजा सर्वान् प्रकृतीस्तथा ॥ ६ ॥ खेन सुसमा-
 विष्टः शूयतां मे समाहिताः ॥ ६ ॥ नारदः पर्वतश्चैव मम दत्तत्रा महद्भयम् ॥ गतौ त्रिमुक्त्रं भद्रौ बायुभूतावनि-
 दितौ ॥ ७ ॥ कुमारोऽयं वसुनाम स चेहाद्याभिषिच्यताम् ॥ श्वघ्नं च यस्यसुखस्पर्शं क्रियतां शिल्पि-

भिर्मम ॥ ८ ॥ यत्राहं संक्षयिष्यामि शापं ब्राह्मगतिः स्मृतम् ॥ वर्षत्रमेकं श्वध्रं तु हिमघ्नमपरं तथा
 ॥ ९ ॥ ग्रीष्मघ्नं तु सुखस्पर्शमेकं कुर्वतु शिल्पिनः ॥ फलवन्तश्च ये वृक्षाः पुष्पवत्यश्च या लताः ॥ १० ॥
 विरोच्यन्तां बहुविधाश्छायावन्तश्च गुल्मिनः ॥ क्रियतां रमणीयं च श्वध्रणां सर्वतोदिशम् ॥ ११ ॥
 सुखमन्न वसिष्यामि यावत्कालस्य पर्ययः ॥ पुष्पाणि च सुगन्धिनि क्रियन्तां तेषु नित्यशः ॥ १२ ॥ परिवार्ये
 यथा मे स्थिरध्वर्धं योजनं तथा ॥ एवं कृत्वा विधानं स सन्निवेश्य वसु तदा ॥ १३ ॥ धर्मनित्यः प्रजाः पुत्र क्षुत्वधर्मेण
 पालय ॥ प्रत्यक्षं ते यथा शापो द्विजाभ्यां मयि पातितः ॥ १४ ॥ नरश्रेष्ठ सरोवाभ्यामपराधेऽपि तादृशे ॥
 माकृथास्त्वनुसन्तापं मत्कृते हि नरर्षभ ॥ १५ ॥ कृतांतः कुशलः पुत्र येनास्मि व्यसनीकृतः ॥ प्राप्तव्यान्येव
 प्राप्नोति गंतव्यान्येव गच्छति ॥ १६ ॥ लब्धव्यान्येव लभते दुःखानि च सुखानि च ॥ पूर्वै जा-
 त्यन्तरं वत्स मा विषादं कुरुष्व ह ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा नृपस्तत्र सुतं राजा महायशः ॥ श्वध्रे
 जगाम सुकृतं वासाय पुरुषर्षभ ॥ १८ ॥ एवं प्रविश्येव नृपस्तदानीं श्वध्रं महद्व्रत्नविभूषितं तम् ॥
 संपादयामास तदा महात्मा शापं द्विजाभ्यां हि रुषा विमुक्तम् ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
 वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० उत्तरकांडे चतुष्पचाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ एष ते नृगशापरस्य
 विस्तरोऽभिहितो मया ॥ यद्यस्ति श्रवणे श्रद्धा शृणुष्वेहापरां कथाम् ॥ १ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण
 सौमित्रिः पुनरब्रवीत् ॥ वृमिराश्वर्यभूतानां कथानां नारि मे नृप ॥ २ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राम
 इक्ष्वाकुनंदनः ॥ कथां परमधर्म्मिष्ठां व्याहृतुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥ आसीद्राजा निमिर्चाम इक्ष्वाकूणां
 मशतमनाम् ॥ पुत्रो द्वादशमो वीर्ये धर्मे च परिनिष्ठितः ॥ ४ ॥ स राजा वीर्यसंपन्नः पुरं देव-

पुरोपमम् ॥ निवेशयामास तदा अभ्याशे गौतमस्य तु ॥ ५ ॥ पुरस्य सुकृतं नाम वैजयंतमिति
श्रुतम् ॥ निवेशं यत्र राजार्थनिमित्तश्चक्रे महायशाः ॥ ६ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य सुम-
हापुरम् ॥ यजेयं दीर्घसन्नेन पितुः प्रह्लादयन्मनः ॥ ७ ॥ ततः पितरमागम्य इक्ष्वाकुं हि मनोः
सुतम् ॥ वसिष्ठं वरयामास पूर्वं ब्रह्मर्षिसत्तमम् ॥ ८ ॥ अन्तरं स राजार्थनिमित्तमिदं निमित्तं निमित्तं निमित्तं निमित्तं
॥ अत्रिमंगिरसं चैव भृगुं चैव तपोनिधिम् ॥ ९ ॥ तमुवाच वसिष्ठस्तु निमित्तं राजर्षिसत्तमम् ॥
वृत्तोऽहं पूर्वमिद्रेण अन्तरं प्रतिपालय ॥ १० ॥ अन्तरं महाविश्रो गौतमः प्रत्यपूरयत् ॥ वसिष्ठोऽ-
पि महातेजा इन्द्रयज्ञमथाकरोत् ॥ ११ ॥ निमित्तु राजा विप्रांस्तान्समानीय नराधिपः ॥ अयजिद्धि-
मवत्पार्श्वे स्वपुरस्य समीपतः ॥ १२ ॥ पंचवर्षसहस्राणि राजा दीक्षामथाकरोत् ॥ इन्द्रयज्ञावसाने
तु वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १३ ॥ सकाशमागतो राज्ञो हौत्रं कर्तुमनिदितः ॥ तदंतरमथापश्यद्गौतमे-
नाभिपूरितम् ॥ १४ ॥ कोपेन महताविष्टो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ स राज्ञो दर्शनाकांक्षी मुहूर्तं
समुपाविशत् ॥ तस्मिन्नहनि राजर्षिर्निद्रायपहतो भृशम् ॥ १५ ॥ ततो मन्थुर्वसिष्ठस्य प्रादुरासी-
न्महात्मनः ॥ अदर्शनेन राजर्षेर्व्याहृतमुपचक्रमे ॥ १६ ॥ यस्मात्तन्मन्यं वृत्तवान्ममवज्ञाय पा-
थिव ॥ चेतनेन विना भूतो देहस्ते पार्थिवैष्यति ॥ १७ ॥ ततः प्रबुद्धो राजा तु श्रुत्वा शापमु-
दाहृतम् ॥ ब्रह्मयोनिमथोवाच स राजा क्रोधमूर्च्छितः ॥ १८ ॥ अजानतः शयानस्य क्रोधेन कलु-
षीकृतः ॥ उक्तान्मम शापानिं यमदंडमिवापरम् ॥ १९ ॥ तस्मात्तवापि ब्रह्मर्षे चेतनेन विना कृतः
॥ देहः स सुचिरप्रख्यो भविष्यति न संशयः ॥ २० ॥ इति रोषवशादुभौ तदानीमन्योन्यं शपितौ

नृपद्विजैर्दौ ॥ सहस्रैव बभूवतुर्विदेहौ तनुन्याधिगतप्रभावन्तौ ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा०
 आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकाण्डे पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः
 परवीरहा ॥ उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा राघवं दमितेजसम् ॥ १ ॥ निक्षिप्य देहौ काकुत्स्थ कथं तौ
 द्विजपार्थिवौ ॥ पुनर्देहेन संयागं जग्मतुर्देवसंमतौ ॥ २ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु रामश्चेक्ष्वाकुनंदनः ॥
 प्रत्युवाच महातेजा लक्ष्मणं पुरुषर्षभः ॥ ३ ॥ तौ परस्परशोपेन देहमुत्सृज्य धार्मिकौ ॥ अभूतां नृपविप्रर्षीं
 वायुभूतौ तपोधनौ ॥ ४ ॥ अशरीरः शरीरस्य कृतेऽन्यस्य महासुनिः ॥ वशिष्ठस्तु महातेजा जगाम पितुरतिक्रमं
 ॥ ५ ॥ सोऽभिवाद्य ततः पादौ देवदेवस्य धर्मेवित् ॥ पितामहमथोवाच वायुभूत इदं वचः ॥ ६ ॥ भगवन्निमिशा-
 पेन विदेहत्वमुपागमम् ॥ देवदेव महादेव वायुभूतोऽहमंडजः ॥ सर्वेषां देहहीनानां महद्दुःखं भविष्यति ॥
 लुप्यन्ते सर्वकार्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो ॥ ८ ॥ देहस्यान्यस्य सद्भावे प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ तमुवाच
 ततो ब्रह्मा स्वयंभूरस्मितप्रभः ॥ ९ ॥ मित्रावरुणजं तेज आविश त्वं महायशः ॥ अयोनिजस्त्वं भविता
 तत्रापि द्विजसत्तमः ॥ धर्मेण महता युक्तः पुनरेष्यसि मे वशम् ॥ १० ॥ एवमुक्तास्तु देवेन अभिवाद्य
 प्रदक्षिणम् ॥ कृत्वा पितामहं तूर्णं प्रययौ वरुणालयम् ॥ ११ ॥ तमेव कालं मित्रोऽपि वरुणत्वम-
 कारयत् ॥ क्षीरोदेन सहोपेतः पूज्यमानः सुरेश्वरैः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु उर्वशी परमा-
 न्वराः ॥ यदृच्छया तमुद्देशमागता सखिभिर्दृता ॥ १३ ॥ तां दृष्ट्वा रूमसंपन्नां क्रीडन्तीं वरुणालये
 ॥ तदाविशत्परो दृष्यो वरुणं चोर्वशीं कृते ॥ १४ ॥ स तां पद्मपलाशाक्षीं पूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥
 वरुणो वरयामास मैथुनायाः सरोवराम् ॥ १५ ॥ प्रत्युवाच ततः सा तु वरुणं प्राञ्जलिः स्थिता ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ५७. *

(१४७२)

मित्रेणाहं वृता साक्षात्पूर्वमेव सुरेश्वर ॥ १६ ॥ वरुणस्त्वब्रवीद्वाक्यं कंदर्पशरपीडितः ॥
इदं तेजः समुत्स्रक्ष्ये कुंभेऽरिमन्देवनिर्भिते ॥ १७ ॥ एवमुत्सृज्य सुश्रोणि त्वय्यहं वरवर्णिनि
॥ कृतक्रामो भविष्यामि यदि नेच्छसि संगमम् ॥ १८ ॥ तस्य तल्लोकनाथस्य वरुणस्य
सभाषितम् ॥ उर्वशी परमप्रीता श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह ॥ १९ ॥ काममेतद्भवत्त्वेवं हृदयं मे त्व-
यि स्थितम् ॥ भावश्चाप्यधिकं तुभ्यं देहो मित्रस्य तु प्रभो ॥ २० ॥ उर्वश्या एवमुक्तस्तु रेतस्तन्महदद्भु-
तम् ॥ स्वलदग्निमप्रख्यं तस्मिन्कुंभे न्यवास्तुजत् ॥ २१ ॥ उर्वशी तत्रगमत्तत्र भित्रो वै यत्र देवता ॥
तां तु मित्रः सुसंक्रुद्ध उर्वशीमिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ मयाऽभिमंत्रिता पूर्व कस्मात्त्वमवसर्जिता ॥ पति-
मन्यं वृतवती किमर्थं दुष्टचारिणि ॥ २३ ॥ अनेन दुष्कृतेन त्वं मत्क्रोधकलुषीकृता ॥ मनुष्यलोकमा-
स्थाय कंचित्कालं निवस्यसि ॥ २४ ॥ बुधस्य पुत्रो राजर्षिः काशिराजः पुरुरवाः ॥ तमभ्यागच्छ
दुर्बुद्धं स ते भर्ता भविष्यति ॥ २५ ॥ ततः सा शापदोषेण पुरुरवसमभ्यगात् ॥ प्रतिष्ठाने पुरुरवं
बुधस्यात्मजमौरसम् ॥ २६ ॥ तस्य जज्ञे ततः श्रीमानायुःपुत्रो महाबलः ॥ नहुषो यस्य पुत्रस्तु बभू-
वैद्रसमधुतिः ॥ २७ ॥ वः समुत्सृज्य वृत्राय श्रान्तिऽथ त्रिविधेश्वरे ॥ शतं वर्षसहस्राणि येनैद्रत्वं प्रशा-
सितम् ॥ २८ ॥ सा तेन शापेन जगाम भूमिं तदोर्वशी चारुदती सुनेत्रा ॥ बहूनि वर्षाण्यवसन्न
सुभ्रूः शापक्षयादिद्रसदो ययौ च ॥ २९ ॥ इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०
उत्तरकांडे षट्पंचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ तां श्रुत्वा दिव्यसंकाशां कथामद्भुतदर्शनाम् ॥ लक्ष्मणः परमप्रती-
राववं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ निश्चितदेहौ काकुत्स्थं कथं तौ द्विजपार्थिवौ ॥ पुनर्देहेन संयोगे जगमर्तुदेवसंमतौ

॥२॥ तस्य तद्गाणितं श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रमः ॥ तां कथां कथयामास वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ यः
स कुम्भो रघुश्रेष्ठ तेजःपूर्णो महात्मनोः ॥ तस्मिंस्तेजोमयी विप्रौ संभूतावृषिसत्तमौ ॥ ४ ॥ पूर्वं समभ-
वत्तत्र अगस्त्यो भगवानृषिः ॥ नाहं सुतस्तवेत्युक्त्वा मित्रं तस्मादपाकमन् ॥ ५ ॥ तद्धि तेजस्तु
मित्रस्य उर्वरया पूर्वमाहितम् ॥ तस्मिन्समभवत्कुम्भे तत्तेजो यत्र वारुणम् ॥ ६ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य
मित्रावरुणसंभवः ॥ वसिष्ठस्तेजसा युक्तो जज्ञे इक्ष्वाकुदैवतम् ॥ ७ ॥ तमिक्ष्वाकुर्महातेजा जातमात्रम-
निदितम् ॥ वज्रे पुरोधसं सौम्य वंशस्यास्य हिताय नः ॥ ८ ॥ एवं त्वपूर्वदेहस्य वसिष्ठस्य
महात्मनः ॥ कथितो निर्गमः सौम्य निमेषः शृणु यथाभवत् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा विदेहं राजानमृपयः
सर्व एव ते ॥ तं च ते योजयामासुयज्ञदीक्षां मनीषिणः ॥ १० ॥ तं च देहं नरेन्द्रस्य रक्षन्ति
स्म द्विजोत्तमाः ॥ गंधर्मास्त्यैश्च वक्षैश्च पौरभृत्यसमन्विताः ॥ ११ ॥ ततो यज्ञे समाप्तं तु
भृगुस्तेनैदमब्रवीत् ॥ आनयिष्यामि ते चेतस्तुष्टोऽस्मि तव पार्थिव ॥ १२ ॥ सुप्रोताश्च सगः सर्वे निरे-
श्र्यतस्तदाब्रुवन् ॥ वरं वरय राजर्षे क ते चेतो निरूप्यताम् ॥ १३ ॥ एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्नमश्चतस्तदा-
ब्रवीत् ॥ नेत्रेषु सर्वभूतानां वसेयं सुरसत्तमाः ॥ १४ ॥ बाढमित्येव विबुधा निमेषे तस्तदाब्रुवन् ॥
नेत्रेषु सर्वभूतानां वायुभूतश्चरिष्यसि ॥ १५ ॥ त्वच्छते च निमिष्यति चक्षूषि पृथिवीपते ॥ वायु-
भूतेन चरता विश्रामार्थं सुहृद्भुः ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा तु विबुधाः सर्वे जगमुयथागतम् ॥ ऋग्योऽपि
महात्मानो निमेषेहं समाहरन् ॥ १७ ॥ अरणिं तत्र निक्षिप्य मथनं चकुरोजसा ॥ मंत्रहोममहा-
त्मानः पुत्रहेतोर्निमेषतदा ॥ १८ ॥ अरण्यां मध्यमानायां प्रादुर्भूतो महातपाः ॥ मथनान्मथिरित्याहुर्जननाज्ज-

नकोऽभवत् ॥ १९ ॥ यस्माद्विदेहात्संभूतो वैदेहस्तु ततः स्मृतः ॥ एवं विदेहराजश्च जतकः पूर्वकाऽ-
 भवत् ॥ मिथिर्नाम महतेजास्तेनायं मैथिलोऽभवत् ॥ २० ॥ इति सर्वमशेषतो मया कथितं संभव-
 कारणं तु सौम्य ॥ नृपपुंगवशापजं द्विजस्य द्विजशापाच्च यदद्भुतं नृपस्य ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा०
 वाल्मी० आदि० च० सा० उत्तरकाण्डे सप्तपंचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ एवं ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणः
 परवीरहा ॥ प्रत्युवाच महात्मानं ज्वलंतमिव तेजसा ॥ १ ॥ महदद्भुतमाश्चर्यं विदेहस्य पुरातनम् ॥
 निवृत्तं राजशार्दूल वसिष्ठस्य मुनेश्च ह ॥ २ ॥ निमिस्तु क्षात्रियः शूरो विशेषेण च दीक्षितः ॥ न
 क्षमं कृतवान्राजा वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्तु नेतायं रामः क्षात्रियपुंगवः ॥
 उवाच लक्ष्मणं वाक्यं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ ४ ॥ रामो रमयतां श्रेष्ठां भ्रातरं दीप्त-
 जसम् ॥ न सर्वत्र क्षमा वीर पुरुषेषु प्रदृश्यते ॥ ५ ॥ सौमित्रे दुःसहो रोषो यथा क्षांतो
 ययातिना ॥ सत्त्वानुगं पुरस्कृत्य तन्निवांध समाहितः ॥ ६ ॥ नाहुषस्य सुतो राजा ययातिः पौरव-
 र्धनः ॥ तस्य भार्याद्वयं सौम्य रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ ७ ॥ एका तु तस्य राजर्षेर्नाहुषस्य
 पुरस्कृता ॥ शर्मिष्ठा नाम दैतेयी दुहिता वृषपर्वणः ॥ ८ ॥ अन्या तूगनमः गत्नी ययानेः
 पुरुषर्षभ ॥ न तु सा दयिता राज्ञो देवयानी सुमन्यमा ॥ ९ ॥ तथाः पुत्रौ तु मंभूनी रूपवं ॥
 समाहितौ ॥ शर्मिष्ठाऽजनयत्पूरुं देवयानी यदुं तत्रा ॥ १० ॥ पूरुस्तु दयिता राज्ञा गुणैर्मातृकृतेन च ॥
 ततो दुःखसमाविष्टो यदुर्मोतरमब्रवीत् ॥ ११ ॥ भार्गवस्य कुल जाता देवस्याक्लृष्टकर्मणः ॥ महस हृद्रतं
 दुःखमवमानं च दुःसहम् ॥ १२ ॥ आवां च सहितां देवि प्रविशाम हुनाशनम् ॥ राजा तु रमतां मार्घं दैत्यपु-

अथा बहुक्षपाः ॥ १३ ॥ यदि वा सहनीयं ते मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ क्षम त्वं न क्षमिष्येऽहं मरिष्यामि न संशयः ॥ १४ ॥ पुत्रस्य भाषितं श्रुत्वा परमार्तस्य रोदतः ॥ देव्यानी तु संक्रुद्धा सस्मार पितरं तदा ॥ १५ ॥ इदितं तदभिज्ञाय दुहितुर्भार्गवस्तदा ॥ आगतस्त्वरितं तत्र देव्यानी स्म यत्र सा ॥ १६ ॥ दृष्ट्वा चाप्रकृतिस्थां तामप्रहृष्टामचेतनाम् ॥ पिता दुहितरं वाक्यं किमेतदिति चाब्रवीत् ॥ १७ ॥ पृच्छंतमसकृत्तं वै भार्गवं दीप्तचेतंसम् ॥ देव्यानी तु संक्रुद्धा पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ अहमग्निं विषं तीक्ष्णमपो वा मुनि-सत्तम ॥ भक्षयिष्ये प्रवेक्ष्ये वा ननु शक्यामि जीवितुम् ॥ १९ ॥ न मां त्वमवजानीषे दुःखितामव-मानिताम् ॥ वृक्षस्यावज्ञया ब्रह्मंश्छिद्यते वृक्षजीविनः ॥ २० ॥ अवज्ञया च राजर्षिः परिभूय च भार्गव ॥ मय्यवज्ञां प्रयुक्ते हि न च मां बहु मन्यते ॥ २१ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कोपेनाभिपरीवृतः ॥ व्याहर्तुमुपचक्राम भार्गवो नहुषात्मजम् ॥ २२ ॥ यस्मान्मामवजानीषे नाहुषत्वं दुरात्मवान् ॥ वयसा जरया जीर्णः शैथिल्यमुपयास्यसि ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वा दुहितरं समाश्रास्य स भार्गवः ॥ पुन-र्जंगाम ब्रह्मार्षिर्भवनं स्वं महायशः ॥ २४ ॥ स एवमुक्त्वा द्विजपुंगवाश्रयः सुतो समाश्रास्य च देव्या-नीम् ॥ पुनर्ययौ सूर्यसमानतेजा दस्वा च शपं नहुषात्मजाय ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आदि० च० सा० उत्तरकांडे अष्टपंचाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ श्रुत्वा तूशनसं क्रुद्धं तदातो नहुषात्मजः ॥ जरां परमिकां प्राप्य यदुं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ यदो त्वमसि धर्मज्ञो मदर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ जरां परमिकां पुत्र भोगै रंस्ये महायशः ॥ २ ॥ न तावत्कृतकृत्योऽस्मि विषयेषु नरर्षभ ॥ अनुभूय तदा कामं ततः प्राप्स्याम्यहं जराम् ॥ ३ ॥ यदुस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच नरर्षभम् ॥ पुत्रस्ते दयितः पुरुः प्रतिगृह्यतु वै

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ५९. * (१४७६)

जराम् ॥ ४ ॥ बहिष्कृतोऽन्धेषु सन्निकर्षाच्च पार्थिव ॥ प्रतिगृह्णातु व राजन्यैः महाभागि भोजनम् ॥
॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा पूरुमयाब्रवीत् ॥ इयं जरा महाबाहो मर्त्ये प्रतिगृह्णाम् ॥ ६ ॥
नाहुषैवमुक्तस्तु पूरुः प्रांजलिब्रवीन् ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि शासनेऽस्मि तव स्थितः ॥ ७ ॥ पूर्गेवचनम-
ज्ञाय नाहुषः परया मुदा ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे जरां संक्रामयच्च ताम् ॥ ८ ॥ ततः स राजा तरुणः प्राप्य यज्ञ-
न्सदस्यशः ॥ बहुवर्षसदस्याणि पालयामास मेदिनीम् ॥ ९ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य राजा पूरुमथाब्रवीत्
॥ आनयस्व जरां पुत्र न्यासं निर्यातयस्व मे ॥ १० ॥ न्यासभूता मया पुत्र त्वयि संक्रामिता जरा ॥
तस्मात्प्रतिग्रहीष्यामि तां जरां मा व्यथां कृथाः ॥ ११ ॥ ग्रीतश्चास्मि महाबाहो शासनस्य प्रतिग्रहात् ॥
त्वां चाहमभिशेक्ष्यामि प्रीतियुक्तो नराधिगम् ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा सुतं पूरुं ययातिर्नहुपात्मजः ॥ देव-
यानीसुतं कुद्वो राजा वाक्यमुवाच ह ॥ १३ ॥ राक्षसस्त्वं मया जातः पुत्ररूपे दुरासतः ॥ प्रतिहंसि
ममाह्वां त्वं प्रजार्थे विफलो भव ॥ १४ ॥ पितरं गुरुभूतं मां यस्मात्प्रभवमन्यसे ॥ राक्षसान्यातुधानां त्वं
जनयिष्यसि दारुणान् ॥ १५ ॥ नतु सोमकुलोत्पन्ने वंशे स्थास्यसि दुर्मते ॥ वंशोऽरि भवतस्तुल्यो
दुर्विनीतो भविष्यति ॥ १६ ॥ तमेवमुक्त्वा राजार्थः पूरुं राज्यविवर्धनम् ॥ अभियेकेण संपूज्य
आश्रमं प्रविवेश ह ॥ १७ ॥ ततः कालेन महता दिष्टांतमुपजग्मिवान् ॥ त्रिदिवं स गतो राजा ययाति-
र्नहुषात्मजः ॥ १८ ॥ पूरुश्चकार तद्राज्यं धर्मेण महतावृतः ॥ प्रतिष्ठाने पुरवरे काशिराज्ये मदायशः ॥ १९ ॥
यदुस्तु जनयामास यातुधानान्सहस्रशः ॥ पुरे कौचने दुर्गे राजवंशवर्धिरुहो ॥ २० ॥ एत तूशनसा
मुक्तः क्षापोत्सर्गो ययातिना ॥ धारितः क्षत्रधर्मेण यं निमिश्रधमे नव ॥ २१ ॥ एतत्ते सर्वमाह्वानं

दर्शने सर्वकारिणाम् ॥ अनुवर्तमाने सौम्य दोषो न स्याद्यथा नृगे ॥ २२ ॥ इति कथयति रामे चंद्र-
लाननेन प्रविरलतरतारं व्योम जज्ञे तदानीम् ॥ अरुणकिरणरक्ता दिग्बभौ चैव पूर्वा कुसुमरसिमुक्तं
वस्त्रमागुण्डितेव ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकिं अदि० च० सा० उत्तरकांडे एकोनषष्टितमः
सर्गः ॥ ५९ ॥ एतदग्रे प्रक्षिप्ताः सर्गाः ॥ ३ ॥ ततः प्रभाते विमले कृत्वा पौर्वहिकीं क्रियाम् ॥ धर्मासनगतो
राजा रामो राजीवलोचनः ॥ १ ॥ राजधर्मानवेक्षन् वै ब्राह्मणैर्नैगमैः सह ॥ पुरोधसा वसिष्ठेन ऋषिणा कश्यपेन
च ॥ २ ॥ मन्त्रिभिर्व्यवहारज्ञैस्तथान्यैर्धर्मपाठकैः ॥ नीतिज्ञैश्च सभ्यैश्च राजभिः सा समावृता ॥ ३ ॥ सभा यथा
महेंद्रस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ शुशुभे राजसिंहस्य रामस्यास्त्रिष्टकर्मणः ॥ ४ ॥ अथ रामोऽब्रवीत्तत्र
लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ निर्गच्छ त्वं महाबाहो सुमित्रानंदवर्धन ॥ ५ ॥ कार्यार्थिनाश्च सौमित्रे व्याहृतौ
त्वमुपाक्रम ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ ६ ॥ द्वारदेशमुपागम्य कार्यिणश्चाह्वय-
स्त्वयम् ॥ न कश्चिदब्रवीत्तत्र मम कार्यमिहाद्य वै ॥ ७ ॥ नाघयो व्याधयश्चैव रामे राज्यं
प्रशासति ॥ पक्षस्य वा सुमती सर्वौषधिसमन्विता ॥ ८ ॥ न बालो भ्रियते तत्र न युवा
न च मध्यमः ॥ धर्मेण शासितं सर्वं न च बाधा विधीयते ॥ ९ ॥ दृश्यते न च कार्यार्थी रामे राज्यं
प्रशासति ॥ लक्ष्मणः प्रांजलिभूत्वा रामायैव न्यवेदयत् ॥ १० ॥ अथ रामः प्रसन्नात्मा
सौमित्रमिदमब्रवीत् ॥ भूय एव तु गच्छ त्वं कार्यिणः प्रविचारय ॥ ११ ॥ सम्यक्प्रणीतया नीत्या
नाश्रमो विद्यते क्वचित् ॥ तस्माद्राजभयात्सर्वे रक्षंतीह परस्परम् ॥ १२ ॥ बाणा इव मया मुक्ता इह
रक्षंति मे प्रजाः ॥ तर्थापि त्वं महाबाहो प्रजा रक्षस्व तत्परः ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रिर्निर्जगाम

नृपालयात् ॥ अपश्यद्वारदेशे वै श्वानं तावदवस्थितम् ॥ १४ ॥ तमेवं वीक्षमाणो वै विक्रोशन्तं मुहुर्मुहुः ॥ दृष्ट्वा लक्ष्मणस्तं वै स पप्रच्छाथ वीर्यवान् ॥ १५ ॥ किं ते कार्यं महाभाग ब्रूहि विस्रब्धमानसः ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा सारमेयोऽभ्यभाषत ॥ १६ ॥ सर्वभूतशरण्याय रामायिच्छिष्टकर्मणो ॥ भयैवभयदात्रे च तस्मै वक्तुं समुत्सहे ॥ १७ ॥ एतच्छ्रुत्वा च वचनं सारमेयस्य लक्ष्मणः ॥ राघवाय तदाल्यातुं प्रविवेशालयं शुभम् ॥ १८ ॥ निबध्न रामस्य पुनर्निर्जगाम नृपालयात् ॥ वक्तव्यं यदि ते किंचित्त्वं ब्रूहि नृपाय वै ॥ १९ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा सारमेयोऽभ्यभाषत ॥ देवगारे नृपागारे द्विजवैद्यसु वै तथा ॥ २० ॥ बहिः शतक्रतुश्चैव सूर्यो वायुश्च तिष्ठति ॥ नात्र योग्यास्तु सौमित्रे योनीनामधमा वयम् ॥ २१ ॥ प्रवेष्टुं नात्र शक्ष्यामि धर्मो विप्रहवान्नृपः ॥ सत्यवादीरणपटुः सर्वसत्त्वहिते रतः ॥ २२ ॥ षाड्गुण्यस्य पदं वेत्ति नीतिकर्ता स राघवः ॥ सर्वज्ञः सर्वदर्शी च रामो रमयांतरः ॥ २३ ॥ स सोमः स च मृत्युश्च स यमो धनदस्तथा ॥ बहिः शतक्रतुश्चैव सूर्यो वै वरुणस्तथा ॥ २४ ॥ तस्य त्वं ब्रूहि सौमित्रे प्रजापालः स राघवः ॥ अनाज्ञमस्तु सौमित्रे प्रवेष्टुं नेच्छयाम्यहम् ॥ २५ ॥ आनृशस्यान्महाभाग प्रविवेश कौसल्यानंदवर्धन ॥ यन्मयोक्तं महाबाहो तव शासनं विभो ॥ २७ ॥ श्वानं ते तिष्ठते द्वारि कार्यार्थी समुपागतः ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥ संप्रवेशय वै क्षिप्रं कार्यार्थी योऽत्र तिष्ठति ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकांडे प्रक्षिप्तः प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ श्रुत्वा रामस्य वचनं लक्ष्मणस्त्वरितस्तदा ॥

श्वानमाहूय मतिमान्नाघवाय न्यवेदयत् ॥ १ ॥ दृष्ट्वा समागतं श्वानं रामो वचनमब्रवीत् ॥ विवक्षि-
तार्थं मे ब्रूहि सारमेय न ते भयम् ॥ २ ॥ अथापश्यत् तत्रस्थं रामं श्वा भिन्नमस्तकः ॥ ततो
दृष्ट्वा स राजानं सारमेयोऽब्रवीद्वचः ॥ ३ ॥ राजैव कर्तो भूतानां राजा चैव विनायकः ॥ राजा
सुमेषु जागर्तै राजा पालयति प्रजाः ॥ ४ ॥ नीत्या सुनीतया राज्ञा धर्म रक्षति रक्षिता ॥ यदा न पालये-
द्राजा क्षिप्रं नश्यति वै प्रजाः ॥ ५ ॥ राजा कर्तो च गोप्ता च सर्वस्य जगतः पिता ॥ राजा
कालो युगं चैव राजा सर्वमिदं जगत् ॥ ६ ॥ धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः ॥ यस्माद्धार-
यते सर्वे त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ७ ॥ धारणाद्विद्विषां चैव धर्मेणारंजयन्प्रजाः ॥ तस्माद्धारणमि-
त्युक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ ८ ॥ एष राजन्यरो धर्मः फलवान्प्रेत्य राघव ॥ नहि धर्माद्भवेत्किं
चिद्दुष्प्राणमिति मे मतिः ॥ ९ ॥ दानं दया सतां पूजा व्यवहारेषु चार्जवम् ॥ एष राम परो धर्मो रक्षणा-
न्प्रेत्य चेह च ॥ १० ॥ त्वं प्रमाणं प्रमाणानामसि राघव सुव्रत ॥ विदितश्चैव ते धर्मः सद्भिरा-
चरितस्तु वै ॥ ११ ॥ धर्माणां त्वं परं धाम गुणानां सागरोपमः ॥ अज्ञानाच्च मया राजन्नुक्तत्वं
राजसत्तम ॥ १२ ॥ प्रसादयामि शिरसा न त्वं क्रोद्धुमिहाहंसि ॥ ततः स वचनं श्रुत्वा राघवो वाक्य-
मब्रवीत् ॥ १३ ॥ किं ते कार्यं करोम्यद्य ब्रूहि विस्वध माचिरम् ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा सारमेयोऽ-
ब्रवीदिदम् ॥ १४ ॥ धर्मेण राष्ट्रं विदेत धर्मेणैवानुपालयेत् ॥ धर्मान्छरण्यतां याति राजा सर्वभया-
पहः ॥ १५ ॥ इदं विज्ञाय यत्कृत्यं श्रूयतां मम राघव ॥ भिक्षुः सर्वार्थसिद्धिश्च ब्राह्मणवसथेऽवसन
॥ १६ ॥ तेन दत्तः प्रहारो मे निष्कारणमनागसः ॥ एतच्छ्रुत्वा तु रामेण द्वास्थः संशेषितस्तदा

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । प्र० सर्गः २. * (१४८०)

॥ १७ ॥ आनीतश्च द्विजस्तेन सर्वसिद्धार्थकोविदः ॥ अथ द्विजवरस्तत्र रामं दृष्ट्वा महाद्युतिः
॥ १८ ॥ किं ते कार्यं मया राम तद्ब्रूहि त्वं ममानघ ॥ एवमुक्तस्तु विप्रेण रामो वचनमब्रवीत्
॥ १९ ॥ त्वया दत्तः प्रहारोऽयं सारमेयस्य वै द्विज ॥ किं तवापकृतं विप्र दंडेनाभिहतो यतः
॥ २० ॥ क्रोधः प्राणहरः शत्रुः क्रोधोऽभिन्नमुखो रिपुः ॥ क्रोधो ह्यसिर्महातीक्ष्णः सर्वं क्रोधोऽपह्न-
वति ॥ २१ ॥ तपते यजते चैव यत्र दानं प्रयच्छति ॥ क्रोधेन सर्वं हरति तस्मात्क्रोधं
विसर्जयेत् ॥ २२ ॥ इंद्रियाणां प्रदुष्टानां हयानामिव धावताम् ॥ कुर्वति धृत्या सारथ्यं संह-
त्येन्द्रियगोचरम् ॥ २३ ॥ मनसा कर्मणा वाचा चक्षुषा च समाचरेत् ॥ श्रेयो लोकस्य चरतो-
न द्वेष्टि न च लिप्यते ॥ २४ ॥ न तत्कुर्यादसिस्तीक्ष्णः सर्पो वा व्याहृतः पदा ॥ अरिर्वा नित्यसंकुद्धो यथा-
त्मा दुरनुष्ठितः ॥ २५ ॥ विनीतविनयस्यापि प्रकृतिर्न विधीयते ॥ प्रकृतिं गूहमानस्य निश्चयेन
कृतिर्ध्रुवा ॥ २६ ॥ एवमुक्तः स विप्रो वै रामेणाह्लिष्टकर्मणा ॥ द्विजः सर्वार्थसिद्धस्तु अब्रवीद्रामसंनिधौ
॥ २७ ॥ मया दत्तप्रहारोऽयं क्रोधेनाविष्टचेतसा ॥ भिक्षार्थमदमानेन काले विगतभैक्षके ॥ २८ ॥
रथ्यास्थितस्त्वयं श्वा वै गच्छगच्छेति भाषितः ॥ अथ स्वैरेण गच्छंस्तु रथ्याते विषमः स्थितः ॥ २९ ॥
क्रोधेन क्षुधयाविष्टस्ततो दत्तोऽस्य राघव ॥ प्रहारो राजराजेंद्र शशि मामपराधिनम् ॥ ३० ॥ त्वया
शस्तस्य राजेंद्र नास्ति मे नरकाद्भयम् ॥ अथ रामेण संपुष्टाः सर्व एव समासदः ॥ ३१ ॥ किं कार्य-
मस्य वै ब्रूत दंडो वै कोऽस्य पात्यताम् ॥ सम्यक्प्रणिहिते दंडे प्रजा भवन्ति रक्षिता ॥ ३२ ॥ भृगवा-
गिरसकुत्साद्या वसिष्ठश्च सकाश्यपः ॥ धर्मपाठकमुल्लास्य सचिवा नैगमास्तथा ॥ ३३ ॥ एते चान्ये

च बहवः पंडितारस्तत्र संगताः ॥ अवध्यो ब्राह्मणो दंडैरिति शास्त्रविदो विदुः ॥ ३४ ॥ ब्रुवते राघवं
धर्मे राजधर्मेषु निष्ठिताः ॥ अथ ते मुनयः सर्वे राममेवाब्रुवंस्तदा ॥ ३५ ॥ राजा शास्ता हि सर्वस्य
त्वं विशेषेण राघव ॥ त्रैलोक्यस्य भवाब्ध्यास्ता देवो विष्णुः सनातनः ॥ ३६ ॥ एवमुक्ते तु तैः सर्वैः
श्चा वै वचनमब्रवीत् ॥ यदि तुष्टोऽसि मे राम यदि देवो वरो मम ॥ ३७ ॥ प्रतिज्ञातं त्वया वीर किं
करोमीति विश्रुतम् ॥ प्रयच्छ ब्राह्मणस्यास्य कौलपत्यं नराधिप ॥ ३८ ॥ कालंजरे महाराज कौल-
पत्येऽभिषेचितः ॥ ३९ ॥ प्रययौ ब्राह्मणो हृष्टो गजस्कंधेन सोऽर्चितः ॥ अथ ते रामसचिवाः
स्मयमाना वचोऽब्रुवन् ॥ ४० ॥ वरोऽयं दत्त एतस्य नायं शापो महद्युते ॥ एवमुक्तस्तु सचिवै
रामो वचनमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ न शयं गतितत्त्वज्ञाः श्वा वै जानाति कारणम् ॥ अथ पृष्ठस्तु रामेण-
सारमेयोऽब्रवीदिदम् ॥ ४२ ॥ भहं कुलपतिस्तत्र आसं शिष्टान्नभोजनः ॥ देवद्विजातिपूजायां दासीदाघेषु
राघव ॥ ४३ ॥ संविभागी शुभरतिर्देवद्रव्यस्य रक्षिता ॥ विनीतः शीलसंपन्नः सर्वसत्त्वहिते रतः
॥ ४४ ॥ सोऽहं प्राप्त इमां घोरामवस्थामधर्मां गतिम् ॥ एवं क्रोधान्वितो विप्रस्त्यक्तधर्मा हिते रतः
॥ ४५ ॥ क्रुद्धो दृशंसः परुष अविद्धांश्चाप्यधार्मिकः ॥ कुलानि पातयत्येव सप्त सप्त च राघव
॥ ४६ ॥ तस्मात्सर्वोत्सवस्थासु कौलपत्यं न कारयेत् ॥ यमिच्छेन्नरकं नेतुं सपुत्रपशुबांधवम् ॥ ४७ ॥
देवेष्वधिष्ठितं कुर्याद्दोषं तं ब्राह्मणेषु च ॥ ब्रह्मत्वं देवताद्रव्यं स्त्रीणां बालधनं च यत् ॥ ४८ ॥ दत्तं
हरति यो भूय इष्टैः सह विनश्यति ॥ ब्राह्मणद्रव्यमादत्ते देवानां चैव राघव ॥ ४९ ॥ सद्यः पतति
घोरे वै नरके वीचिसंज्ञके ॥ मनसापि हि देवस्वं ब्रह्मत्वं च हरेत्तु यः ॥ ५० ॥ निरयान्निरयं

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । प्र० सर्गः ३. *
(१४८२)

चैव पतयेव नराधमः ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं रामो विस्मयोत्फुल्लोचनः ॥ ५१ ॥ श्वाप्यगच्छन्महातेजा
यत एवागतस्ततः ॥ मनस्वी पूर्वजात्या स जातिमात्रोपदूषितः ॥ ५२ ॥ वाराणस्यां महाभागः प्रायं
चोपविवेश ह ॥ ५३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकांडे प्रथिप्तो द्वितीयः सर्गः
॥ २ ॥ अथ तस्मिन्वनोद्देशे रम्ये पादपशोभिते ॥ नदीकीर्णे गिरिवरे कोकिलानेककूजिते ॥ १ ॥
सिंहव्याघ्रसमाकीर्णे नानाद्विजगणवृते ॥ गुध्रोल्बकौ प्रवसतो बहुवर्षगणानपि ॥ २ ॥ अथोल्बकस्य
भवनं गुध्रः पापविनिश्चयः ॥ समेदमिति कृत्वा सा कलहं तेन चाकरोत् ॥ ३ ॥ राजा सर्वस्य
लोकस्य रामो राजीवलोचनः ॥ तं प्रपद्यावहे शीघ्रं यस्यैतद्भवनं भवेत् ॥ ४ ॥ इति कृत्वा मतिं
तां तु निश्चयार्थं सनिश्चिताम् ॥ गुध्रोल्बकौ प्रपद्येतां कोपविष्टौ ह्यमर्षितौ ॥ ५ ॥ रामं प्रपद्य तौ शीघ्रं
कलिव्याकुलचेतसौ ॥ तौ परस्परविद्वेषात्सुशतश्ररणौ तदा ॥ ६ ॥ अथ दृष्ट्वा नरेंद्रं तं गुध्रो
वचनमब्रवीत् ॥ सुराणामसुराणां च प्रधानस्त्वं मतो मम ॥ ७ ॥ बृहस्पतेश्च शुक्राच्च विशिष्टोऽसि
महाद्युते ॥ परावरज्ञो भूतानां कांत्या चंद्र इवापरः ॥ ८ ॥ दुर्निरक्षियो यथा सूर्यो हिमवांश्चैव
गौरवे ॥ सागरश्चैव गांभीर्ये लोकपालो यमो ह्यसि ॥ ९ ॥ क्षांत्या घरण्या तुल्योऽसि शीघ्रत्वे ह्यनि-
लोपमः ॥ गुरुस्त्वं सर्वसंपन्नः कीर्तियुक्तश्च राघव ॥ १० ॥ अमर्षी दुर्जयो जेता सर्वास्त्रविधिपा-
रगः ॥ शृणुष्व मम वै राम विज्ञाप्यं नरपुंगव ॥ ११ ॥ ममालयं पूर्वकृतं बाहुवीर्येण राघव ॥ उल्लको
हरते राजंस्तत्र त्वं त्रातुमर्हसि ॥ १२ ॥ एवमुक्ते तु गुध्रेण उल्लको वाक्यमब्रवीत् ॥ सोमाच्छतक्रतोः
सूर्याद्धनदाह्वा यमात्तथा ॥ १३ ॥ जायते वै नृपो राम किंचिद्भवति मानुष ॥ त्वं तु सर्वमयो

देवो नारायण इवापरः ॥ १४ ॥ या च ते सौम्यता राजन्सम्यक्प्रणिहिताविमौ ॥ समं चरसि
चान्विष्य तेन सोमांशको भवान् ॥ १५ ॥ क्रोधे दंडे प्रजानाथ दाने पापभयापहः ॥ दाता
हतांसि गोमासि तेनैव इव नो भवान् ॥ १६ ॥ अशुभ्यः सर्वभूतेषु तेजसा चानलोपमः ॥ अभिक्षिप्तं
तपसे लोकांस्तेन भास्करसन्निभः ॥ १७ ॥ साक्षाद्वित्तेशतुल्योऽसि अथवा धनदाधिकः ॥ वित्तेशस्यैव
पद्मा श्रीर्नित्यं ते राजसत्तम ॥ १८ ॥ धनदस्य तु कार्येण धनदस्तेन नो भवान् ॥ समः सर्वेषु
भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ १९ ॥ शत्रौ मित्रे च ते हृष्टिः समतां याति राघव ॥ धर्मेण शासनं
नित्यं व्यवहारे विधिक्रमात् ॥ २० ॥ यस्य रूप्यसि वै राम तस्य मृदुर्वाधावति ॥ गीयसे तेन वै
राम यम इत्यभिधिक्रमः ॥ २१ ॥ यश्चैष मानुषो भावो भवतो नृपसत्तम ॥ आनुशंस्यपरो
राजा सत्त्वेषु क्षमयन्वितः ॥ २२ ॥ दुर्बलस्य त्वनाथस्य राजा भवति वै बलम् ॥ अचक्षु-
षोत्तमं चल्लुरगतेः सगतिर्भवान् ॥ २३ ॥ अस्माकमपि नाथस्त्वं श्रूयतां मम धार्मिक ॥ ममालयं प्रवि-
ष्टस्तु गृध्रो मां बाधते नृप ॥ २४ ॥ त्वं हि देवमनुष्येषु शास्ता वै नरपुंगव ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वै
रामः सचिचानाह्वयत्स्वयम् ॥ २५ ॥ घृष्टिर्जयंतो विजयः सिद्धार्थो राष्ट्रवर्धनः ॥ अशोको धर्मपालश्च
सुमंत्रश्च महाबलः ॥ २६ ॥ एते रामस्य सचिवा राज्ञो दशरथस्य च ॥ नीतियुक्ता महात्मानः सर्वशा-
स्त्रविशारदाः ॥ २७ ॥ श्रीमंतश्च कुलीनाश्च नये मंत्रे च कोविदाः ॥ तानाहूय च धर्मात्मा पुण्यका-
द्वतीर्य च ॥ २८ ॥ गृध्रोऽहं कविदादं तं पृच्छति स्म रघूत्तमः ॥ कति वर्षाणि वै गृध्रं तदेवं निलयं
कृतम् ॥ २९ ॥ एतन्मे कारणं ब्रूहि यदि जानासि तत्त्वतः ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वै गृध्रो भाषते राघवं स-

सम् ॥ ३० ॥ इयं वंसुमती राम मनुष्यैः परितो यदा ॥ उत्थितैरावृता सर्वा तदाप्रभृति मे गृहम् ॥
 ॥ ३१ ॥ उलूकश्चाब्रवीद्राम पादैरुपशोभिता ॥ यदेयं पृथिवी राजंस्त्वादप्रभृति मे गृहम् ॥ एतच्छ्रु-
 त्वा तु वै रामः सभासदमुवाच ह ॥ ३२ ॥ न सा सभा यत्र न संति वृद्धा वृद्धा न ते ये न वंदाते
 धर्मम् ॥ नास्मौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ३३ ॥ ये तु सभ्याः सदा
 ज्ञात्वा तूष्णीं ध्यायन्त आसते ॥ यथाप्राप्तं न बुवते ते सर्वेऽनृतवादिनः ॥ ३४ ॥ जानन्न वाब्रवीत्प्रश्न-
 न्कामात्कोधाद्भ्यात्तथा ॥ सहस्रं वारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥ ३५ ॥ तेषां संवत्सरे पूर्णे पाश
 एकः प्रमुच्यते ॥ तस्मात्सत्येन वक्तव्यं जानता सत्यमजसा ॥ ३६ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु सचिवा राममवाबुवं-
 स्तदा ॥ उलूकः शोभते राजन्नतु गृध्रो महामते ॥ ३७ ॥ त्वं प्रमाणं महाराज राजा हि परमा गतिः ॥
 राजमूलाः प्रजाः सर्वा राजा धर्मः सनातनः ॥ ३८ ॥ शास्ता नृणां नृपो येषां ते न गच्छति दुर्गतिम् ॥
 वैवस्वतेन मुक्तास्तु भवंति पुरुषोत्तम ॥ ३९ ॥ सचिवानां वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ श्रूयता-
 मभिधास्यामि पुराणे यदुदाहृतम् ॥ ४० ॥ द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा सपर्वतमहावना ॥ सलिलाणवसं-
 पूर्णं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ४१ ॥ एक एव तदा ह्यासीद्युक्तो मेरुरिवापरः ॥ पुरा भूः सह लक्ष्म्या
 च विष्णोर्जठरमाविशत् ॥ ४२ ॥ तां निगृह्य मद्भतेजाः प्रविश्य सलिलार्णवम् ॥ सुष्वाप देवो भूतात्मा
 बहुन्वर्षणानपि ॥ ४३ ॥ विष्णौ सुप्ते तदा ब्रह्मा विवेश जठरं ततः ॥ रुद्धस्रोतं तु तं ज्ञात्वा महा-
 योगी समाविशत् ॥ ४४ ॥ नाभ्यां विष्णोः समुत्पन्ने पद्मे हेमविभूषिते ॥ स तु निर्गम्य वै ब्रह्मा योगी
 भूत्वा महाप्रभुः ॥ ४५ ॥ सिसृक्षुः पृथिवीं वायुं पर्वतान्समहीरुहान् ॥ तदंतरे प्रजाः सर्वाः समनुष्य-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । प्र० सर्गः ३. *

(१४८५)

सरीसृपाः ॥ ४६ ॥ जरायुजां हजाः सर्वाः स ससर्जं महातपाः ॥ तत्र श्रोत्रमलोत्पन्नः कैटभो मधुना सह ॥ ४७ ॥ दानवी तौ महावीर्यौ घोररूपौ दुरासदौ ॥ दृष्ट्वा प्रजापतिं तत्र क्रोधाविष्टौ बभूवुः ॥ ४८ ॥ वेगेन महता तत्र स्वयंभुवामवावताम् ॥ दृष्ट्वा स्वयंभुवा मुक्तो रावो वै विकृतस्तदा ॥ ४९ ॥ तेन शब्देन संप्राप्तौ दानवी हरिणा सह ॥ अथ चक्रग्रहारेण सूदितौ मधुकैटभौ ॥ ५० ॥ मेदसा प्लाविता सर्वा गृथिवी च समंततः ॥ भूयो विशोधिता तेन हरिणा लोकधारिणा ॥ ५१ ॥ शुद्धां वै मेदिनीं तां तु वृक्षैः सर्वांमपूरयत् ॥ ओषधयः सर्वसस्यानि निष्पद्यंत पृथग्विधाः ॥ ५२ ॥ मदोगंधा तु धरणी मेदिनीत्यभिसंज्ञिता ॥ तस्मान्न गृध्रस्य गृहमुल्लङ्घयेति मे मतिः ॥ ५३ ॥ तस्माद्गृध्रस्तु दंढ्यो वै पापो हर्ता परालयम् ॥ पीडां करोति पापात्मा दुर्विनीतो महानयम् ॥ ५४ ॥ अथाशरीरिणी वाणी अंतरिक्षात्प्रबोधिनी ॥ मावधी राम गुह्रं त्वं पूर्वदग्धं तपोबलात् ॥ ५५ ॥ कालगौतमदग्धोऽयं प्रजानाथो नरेश्वर ॥ ब्रह्मदत्तेति नाग्नैव शूरः सत्यव्रतः शुचिः ॥ ५६ ॥ गृहं त्वस्यागतो विप्रो भोजनं प्रत्यमार्गत ॥ साग्रं वर्षशतं चैव भोक्तव्यं नृपसत्तम ॥ ५७ ॥ ब्रह्मदत्तः स वै तस्य पाद्यमर्घ्यं स्वयं नृपः ॥ हृद्दं चैवाकरोत्तस्य भोजनार्थं महाद्युतेः ॥ ५८ ॥ मांसमस्याभवत्तत्र आहारे तु महात्मनः ॥ अथ क्रुद्धेन मुनिना शापो दत्तोऽस्य दारुणः ॥ ५९ ॥ गृध्रस्त्वं भव वै राजन्ममैनं ह्यथ सोऽब्रवीत् ॥ प्रसादं कुरु घर्मज्ञ अज्ञानान्मे महाव्रत ॥ ६० ॥ शापस्यांतं महाभाग क्रियतां वै ममानघ ॥ तदज्ञानकृतं मत्वा राजानं सुनिरब्रवीत् ॥ ६१ ॥ वत्पत्स्यति कुले राज्ञां रामो नाम महायशः ॥ इक्ष्वाकूणां महाभागो राजा राजीवलोचनः ॥ ६२ ॥ तेन स्पृष्टो विपापस्त्वं भवितो नापुंगव ॥ स्पृष्टो रामेण तच्छ्रुत्वा नरेश्वरः

पृथिवीपतिः ॥ ६३ ॥ गृध्रत्वं त्यक्त्वान्राजा दिव्यगंधानुलेपनः ॥ पुरुषो दिव्यरूपोऽभूद्वाचेदं च राघ-
वम् ॥ ६४ ॥ साधु राघव धर्मज्ञ त्वत्प्रसादादहं विभो ॥ विमुक्तो नरकाद्धोराच्छापस्योतः कृतस्त्वया ॥
॥ ६५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एतदंतं प्रक्षिप्ताः सर्गाः ॥ ३ ॥
तयोः संबदतोरेवं रामलक्ष्मणयोस्तदा ॥ वासंतिकी निशा प्राप्ता न शीता न च धर्मदा ॥ १ ॥ ततः
प्रभाते विमले कृतपूर्वाह्निकक्रियः ॥ अभिचक्राम काकुत्स्थो दर्शनं पौरकार्यवित् ॥ २ ॥ ततः सुमंत्रस्त्वा-
गम्य राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ एते प्रतिहता राजन्द्वारि तिष्ठन्ति तापसाः ॥ ३ ॥ भार्गवं च्यवनं चैव पुरस्कृत्य
महर्षयः ॥ दर्शनं ते महाराज चोदयति कृतत्वरः ॥ ४ ॥ प्रीयमाणा नरव्याघ्र यमुनातीरवासिनः ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामः प्रोवाच धर्मवित् ॥ ५ ॥ प्रवेश्यतां महाभागा भार्गवप्रमुखा द्विजाः ॥
राज्ञस्त्वाज्ञां पुरस्कृत्य द्वाःस्थो भूध्रो कृतांजलिः ॥ ६ ॥ प्रवेशयामास तदा तापसान्सुदुरासदान् ॥
शतं समधिकं तत्र दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ७ ॥ प्रविष्टं राजभञ्जनं तापमानां महात्मनाम् ॥ ते
द्विजाः पूर्णकलशैः सर्वतीर्थानुसङ्कृतैः ॥ ८ ॥ गृह्णात्वा फलमूलं च गमभ्याभ्याहरन्बहु ॥ प्रतिगृह्य तु
तत्सर्वं रामः प्रीतिपुरस्कृतः ॥ ९ ॥ तीर्थोदकानि सर्वाणि फलानि विविधानि च ॥ उवाच च महाबाहुः
सर्वानेव महामुनीन् ॥ १० ॥ इमान्यासनमुख्यानि यथार्हमुपविश्याम् ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा सर्वे
एव महर्षयः ॥ ११ ॥ बृसीपु रुचिराख्यासु निषेदुः कांचनीषु ते ॥ उपविष्टानृषीस्तत्र दृष्ट्वा परपुरंजयः
प्रयतः प्रांजलिभूत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ किमागमनकार्यं वः किं करोमि समाहितः ॥ आज्ञा-
प्योऽहं महर्षीणां सर्वकामकरः सुखम् ॥ १३ ॥ इदं राज्यं च सकलं जीवितं च हृदि स्थितम् ॥ सर्वमेत-

द्विजार्थं मे सत्यमेतद्वर्षामि वः ॥ १४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा साधुकारो महात्मभूतः ॥ ऋषीणामुग्रतपसां
यमुनातीरवासिनाम् ॥ १५ ॥ ऊचुश्चैव महात्मानो हर्षेण महतावृताः ॥ उपपन्नं नरश्रेष्ठ तवैव भुवि नान्य-
तः ॥ १६ ॥ बहवः पार्थिवा राजन्नतिक्रान्ता महाबलाः ॥ कार्यस्य गौरवं मत्वा प्रतिज्ञां नाभ्यरोचयन्
॥ १७ ॥ त्वया पुनर्ब्रह्मणगौरवादियं कृता प्रतिज्ञा ह्यनवक्ष्य कारणम् ॥ ततश्च कर्ता ह्यसि नात्र संशयो
महाभयात्वातुमुषस्त्विमर्हसि ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० उत्तरकाण्डे
षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥ भुवङ्गिरवमृषिभिः काकुत्स्थो वाक्यमब्रवीत् ॥ किं कार्यं ब्रूत मुनयो भयं
तावदपैतु वः ॥ १ ॥ तथा ब्रुवति काकुत्स्थे भार्गवो वाक्यमब्रवीत् ॥ भयानां शृणु यन्मूलं देशस्य च
नरेश्वर ॥ २ ॥ पूर्वं कृतयुगे राजन्दैतेयः सुमहामतिः ॥ लोलापुत्रोऽभवज्ज्येष्ठो मधुनाम् महासुरः ॥ ३ ॥
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः ॥ सुरैश्च परमोदारैः प्रीतिस्तस्यातुलाभवत् ॥ ४ ॥ स मधुर्वीर्यसं-
ययौ च सः ॥ १ ॥ बहुमानाच्च रुद्रेण दत्तस्तस्याद्भुतो वरः ॥ ५ ॥ शूलं शूलाद्विनिष्कृत्य महान-
वीर्यं महाप्रभम् ॥ ददौ महात्मा सुप्रीतो वाक्यं चैतदुवाच ह ॥ ६ ॥ त्वयायमतुलो धर्मो ममसाद-
रः ॥ शुभः ॥ प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यायुधमुत्तमम् ॥ ७ ॥ यावत्सुरैश्च विप्रैश्च न विरुध्यमेहासु-
रः ॥ तावच्छूलं तवेदं स्यादन्यथा नाशमेष्यति ॥ ८ ॥ यश्च त्वामभियुजति युद्धाय विगतत्वरः ॥ तं
शूलो भस्मसात्कृत्वा पुनरेष्यति ते करम् ॥ ९ ॥ एवं रुद्राद्वरं लब्ध्वा भूय एव महासुरः ॥ प्रणिपत्य
महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १० ॥ भगवन्मम वंशस्य शूलमेतदनुत्तमम् ॥ भवेत्तु सततं देव सुरा-

णामीश्वरो ह्यसि ॥ ११ ॥ तं ब्रुवाणं मधुं देवः सर्वभूतपतिः शिवः ॥ प्रत्युवाच महांदेवो नैतदेवं
 भविष्यति ॥ १२ ॥ माभूते विफला वाणी मत्प्रसादात्कृता शुभा ॥ भवतः पुत्रमेकं तु शूलमेतद्-
 विष्यति ॥ १३ ॥ यावत्करस्थः शूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते ॥ अवध्यः सर्वभूतानां शूलहस्तो
 भविष्यति ॥ १४ ॥ एवं मधुवरं लब्ध्वा देवासुमहद्भुतम् ॥ भवनं सोऽसुरश्रेष्ठः कारयामास
 सुप्रभम् ॥ १५ ॥ तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुंभीनसीति या ॥ विश्रावसोरपत्यं सायनलायां
 महाप्रभा ॥ १६ ॥ तस्याः पुत्रो महावीर्यो लवणो नाम दारुणः ॥ बाल्यात्प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव
 समाचरत् ॥ १७ ॥ तं पुत्रं दुर्विनीतं तु दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः ॥ मधुः स शोकमापेदे नचैनं किंचिदब्रवीत्
 ॥ १८ ॥ स विहाय इमं लोकं प्रविष्टो वरुणालयम् ॥ संतापयति लोकांस्त्रीचिन्विशेषेण च तापसान् ॥ १९ ॥
 स प्रभावेण शूलस्य दौरात्म्येनात्मनस्तथा ॥ श्रुत्वा प्रमाणं काकुत्स्थ त्वं हि नः परमा गतिः
 एवंप्रभावो लवणः शूलं चैव तथाविधम् ॥ अमयं याचिता वीर त्रातारं नच विद्महे
 ॥ २० ॥ २१ ॥ बहवः पार्थिवा राम भयार्तैर्ऋषिभिः धुरा ॥ अभयं याचिता वीर त्रातारं नच विद्महे
 ॥ २२ ॥ ते वयं रावणं श्रुत्वा हतं सबलवाहनम् ॥ त्रातारं विद्महे तात नान्यं भुवि नराधि-
 पम् ॥ तत्परित्रातुमिच्छामो लवणाद्भयपीडितान् ॥ २३ ॥ इति राम निवेदितं तु ते भयजे कारण-
 मुत्थितं च यत् ॥ विनिवारयितुं भवान्क्षमः कुरु तं काममहीनिनविक्रम ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामा-
 यणे वा० आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ तथोक्ते तानृषीन्नामः प्रत्युवाच
 कृतांजलिः ॥ किमाहारः किमाचारो लवणः कच वतते ॥ १ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा ऋषयः सर्व एव ते ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ६२. *

(१४८९)

ततो निवेद्यामसुर्वणो ववृधे यथा ॥ २ ॥ आहारः सर्वसत्त्वानि विशेषेण च तापसाः ॥
 आचारो रीद्रता नित्यं वासो मधुवने तथा ॥ ३ ॥ हत्वा बहुसहस्राणि सिंहव्याघ्रमृगांढजान् ॥
 मानुषांश्चैव कुरुते नित्यमाहारमाह्निकम् ॥ ४ ॥ ततोऽन्तराणि सत्त्वानि खादते स महाबलः ॥
 संहारे समुपासे व्यादितास्य इवातकः ॥ ५ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यमुवाच स महासुनीन ॥ घात-
 यिष्यामि तदृक्षो व्यपाच्छतु वो भयम् ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञाय तदा तेषां मुनीनामुप्रेतेजसाम् ॥ स भ्रातृन्स-
 हितान्सर्वानुवाच रघुनन्दनः ॥ ७ ॥ को हंता लवणं वीरः कस्यांशः स विधीयताम् ॥ भरतस्य
 महाबाहोः शत्रुघ्नस्य च धीमतः ॥ ८ ॥ राघवैर्णैवमुक्तस्तु भरतो वाक्यमब्रवीन् ॥ अहेमेनं वधिष्यामि
 ममांशः स विधीयताम् ॥ ९ ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा धैर्यशौर्यसमन्वितम् ॥ लक्ष्मणावर तस्तस्थौ
 हित्वा सौवर्णमासनम् ॥ १० ॥ शत्रुघ्नस्त्वन्नवीद्वाक्यं प्रणिपत्य नराधिपम् ॥ कृतकर्मा महाबाहुर्मध्यमो
 रघुनन्दन ॥ ११ ॥ आर्थेण हि पुरा शून्या त्वयोऽध्या परिपालिता ॥ संतापं हृदये कृत्वा आर्यस्यागमनं
 प्रति ॥ १२ ॥ दुःखानि च बहूनीह अनुभूतानि पार्थिव ॥ शयानो दुःखशय्यासु नंदिशमे महयशः
 ॥ १३ ॥ फलमूलाशानो भूत्वा जटी चीरधरस्तथा ॥ अनुभूयेदृशं दुःखमेव राघवनन्दनः ॥ १४ ॥ प्रेक्ष्ये
 मयि स्थिते राजन्न भूयः क्लेशमाप्नुयात् ॥ तथा ब्रुवति शत्रुघ्ने राघवः पुनरब्रवीत् ॥ १५ ॥ एवं भवतु
 काकुत्स्थ क्रियतां मम शासनम् ॥ राक्ष्ये त्वामभिषेक्ष्यामि मघोस्तु नगरे शुभे ॥ १६ ॥ निवेशय
 महाबाहो भरतं यवक्षेप्से ॥ शूरस्त्वं कृतविद्याश्च समर्थश्च निवेशने ॥ १७ ॥ नगरं यमुनाजुष्टं
 तथा जनपदं शुभान् ॥ यो हि वंशं समुत्पाद्य पार्थिवस्य निवेशने ॥ १८ ॥ न विधत्ते नृपं तत्र नरकं

स हि गच्छति ॥ स त्वं दत्त्वा मधुपुत्रं लवणं प पानिश्चयम् ॥ १९ ॥ राज्यं प्रशायि ध्वमेण वाक्यं
मे शयवेक्ष्यसे ॥ उत्तरं च न वक्तव्यं शरं वाक्यां रे भन ॥ २० ॥ बलेन पूर्वजस्यज्ञा कर्तव्या नात्र
संशयः ॥ अभिषेकं च काकुत्स्थ प्रतीच्छस्व ममोद्यतम् ॥ २१ ॥ वयिष्ठप्रमुखैर्ब्रैविधिं मंत्रपुरस्कृतम् ॥ २२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणं वाल्मीकीये आदित्राय च ० सा ० उत्तरकांडे द्विपाष्ठतमः सर्गः ॥ ६२ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण परां ब्रांडामुपागमन् ॥ शत्रुघ्नो वीर्यसंपन्नो मंदमंदमुवाच ह ॥ १ ॥ अधर्मं विद्म
काकुत्स्थ अभिज्ञेयं नरेश्वर ॥ कथं तिष्ठसु ज्येष्ठपु कर्नोयानाभिषिच्यते ॥ २ ॥ अवश्यं करणीयं च
शासनं पुरुषर्षभ ॥ तव चैव महाभाग शासनं दुरतिक्रमम् ॥ ३ ॥ त्वत्तो मया श्रुतं वीर श्रुतिभ्यश्च
मया श्रुतम् ॥ नोत्तरं हि मया वाच्यं मध्यमं प्रतिजानति ॥ ४ ॥ व्याहृतं दुर्वचो घोरं हंतास्मि लवणं
सुवे ॥ तस्यैवं मे दुरुक्तस्य दुर्गतिः पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ उत्तरं न हि वक्तव्यं ज्येष्ठेनाभिहिते पुनः ॥
अधर्मसाहितं चैव परलोकावित्रजितम् ॥ ६ ॥ सोऽहं द्वितीयं काकुत्स्थ न वक्ष्यामीति चोत्तरम् ॥
मा द्वितीयं दंडो वै निपतेन्मयि मानद ॥ ७ ॥ कामकारो ब्रह्म राजस्तवाय पुरुषर्षभ ॥ अधर्म
जहि काकुत्स्थ मल्लते रघुनंदन ॥ ८ ॥ एवमुक्ते तु शूरेण शत्रुघ्नेन महात्मना ॥ उवाच रामः संहृष्टो
भरतं लक्ष्मणं तथा ॥ ९ ॥ संभारानभिषेकस्य आनयध्वं समाहिताः ॥ अथैव पुरुषव्याघ्रमभिषे-
क्ष्यामि राघवम् ॥ १० ॥ पुरोधसं च काकुत्स्थ नैगमानृत्विजस्तथा ॥ मंत्रिणश्चैव तान्सर्वानानयध्वं
ममाज्ञया ॥ ११ ॥ राज्ञः शासनमाज्ञाय तथाऽकुर्वन्महारथाः ॥ अभिषेकसमारंभं पुरस्कृत्य पुरोध-
सम् ॥ १२ ॥ प्रविष्टा राजभवनं राजानो ब्राह्मणास्तथा ॥ ततोऽभिषेको बध्वे शत्रुघ्नस्य महात्मनः

॥ १३ ॥ संप्रहर्षकरः श्रीमान्नाघवस्य पुरस्य च ॥ अभिषिक्तस्तु काकुत्स्थो बभौ चादित्यसन्निभः ॥ १४ ॥
 अभिषिक्तः पुरा स्कंदः सैर्द्रैरिव दिवौकसैः ॥ अभिषिक्ते तु शत्रुघ्ने रामेणास्त्रिष्टकर्मणा ॥ १५ ॥ पौराः
 प्रमुदिताश्चासन्नाह्वानाश्च बहुश्रुताः ॥ कौसल्या च सुमित्रा च मंगलं केकयी तथा ॥ १६ ॥ बक्रुस्ता
 राजभवने याश्चान्या राजयोषितः ॥ ऋषयश्च महत्मानो यमुनातीरवासिनः ॥ १७ ॥ हतं
 लवणमांशुः शत्रुघ्नस्याभिषेचनात् ॥ ततोऽभिषिक्तं शत्रुघ्नमंकमारोप्य राघवः ॥ उवाच मधुरां वाणीं
 तेजस्तस्याभिपूरयन् ॥ १८ ॥ अयं शरस्त्वमोघस्ते दिव्यः परपुरञ्जयः ॥ अनेन लवणं सौम्य
 हंतासि रघुनंदन ॥ १९ ॥ सृष्टः शरोऽयं काकुत्स्थ यदा शेते महर्णवे ॥ स्वयंभूरजितो दिव्यो यं
 नापश्यन्सुरासुराः ॥ २० ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां तेनायं हि शरोत्तमः ॥ सृष्टः क्रोधाभिभूतेन
 विनाशार्थं दुरात्मनोः ॥ २१ ॥ मधुकैटभयार्वीर विघाते सर्वरक्षसाम् ॥ खड्गं क्रामेन लोकां-
 र्हीस्तौ चानेन हतौ युधि ॥ २२ ॥ तां हत्वा जनभोगार्थे कैटभं तु मधुं तथा ॥ अनेन शर-
 मुखेन ततो लोकांश्चकार सः ॥ २३ ॥ नायं मया शरः पूर्वं रावणस्य वधार्थिना ॥
 मुक्तः शत्रुघ्न भूतानां महान्हासो भवंदिति ॥ २४ ॥ यच्च तस्य महच्छूलं द्रयंबकेण
 महात्मना ॥ दत्तं शत्रुविनाशाय मधोरायुधमुत्तमम् ॥ २५ ॥ तत्सन्निक्षिप्य भवने पूज्यमानं
 पुनःपुनः ॥ दिशः सर्वाः समासाद्य प्राप्नोत्याहारमुत्तमम् ॥ २६ ॥ यदा तु युद्ध-
 माकांक्षन्त्यदि कश्चिदममाह्वयेत् ॥ तदा शूलं गृहीत्वा तु भस्म रक्षः करोति हि ॥ २७ ॥ स त्वं पुरुष-
 शार्दूल तमायुधविनाकृतम् ॥ अप्राविष्टं पुरं पूर्वं द्वरि निष्ठ धृतायुधः ॥ २८ ॥ अप्राविष्टं च भवने

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ६४. *

(१४९२)

युद्धाय पुरुषर्षभ ॥ आह्वयेथा महाबाहो ततो हंतासि राक्षसम् ॥ २९ ॥ अन्यथा क्रियमाणे तु अ-
बध्यः स भविष्यति ॥ यदि त्वेवं कृतं वीर विनाशमुपयाम्यति ॥ ३० ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं शूलस्य
च विपर्ययः ॥ श्रीमतः शितिकंठस्य कृत्यं हि दुर्गतिक्रमम् ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
कीये आदिकाव्यं च० सा० उत्तरकांडे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ एवमुक्त्वा च काकुत्स्थं
प्रशस्य च पुनःपुनः ॥ पुनरेवापरं वाक्यमुवाच रघुनंदनः ॥ १ ॥ इमान्यश्वसहस्राणि चत्वारि पुरु-
षर्षभ ॥ रथानां द्वे सहस्रे च गजानां शतमुत्तमम् ॥ २ ॥ अंतरापणवोऽध्यश्च नानापण्योपशोभिताः ॥
अनुगच्छंतु काकुत्स्थं तथैव नटनर्तकाः ॥ ३ ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य निग्रुतं पुरुषर्षभ ॥ आदाय
गच्छ शत्रुघ्न पर्याप्तधनवाहनः ॥ ४ ॥ बलं च सुभृतं वीर हृष्टतुष्टमनुद्धतम् ॥ संभाषासंप्रदानेन रंज-
यस्व नरात्तम ॥ ५ ॥ नह्यर्थास्तत्र तिष्ठति न दारा न च बांधवाः ॥ सुप्रीतो भृत्यवर्गस्तु यत्र
तिष्ठति राधव ॥ ६ ॥ अतो हृष्टजनाकीर्णां प्रस्थाय महतीं चमूम् ॥ एक एव धनुष्याणिगच्छ
त्वं मधुनो वनम् ॥ ७ ॥ यथा त्वां न प्रजानाति गच्छंतं युद्धकांक्षिणम् ॥ लवणस्तु मधोः पुत्र-
स्तथा गच्छेरशंकितम् ॥ ८ ॥ न तस्य मृत्युरन्योऽस्ति कश्चिद्धि पुरुषर्षभ ॥ दर्शने योऽभिन-
च्छेत् स वध्यो लवणत दि ॥ ९ ॥ स प्रीष्टम अपयाते तु वर्षारात्र उपागते ॥ हन्यास्त्वं लवणं
सौम्य स हि कालोऽस्य दुर्मतेः ॥ १० ॥ महर्षीन्तु पुरस्कृत्य प्रयांतु तत्र सैनिकाः ॥ यथा श्रीभ्या-
वशेषेण तरेयुर्जाह्नवीजलम् ॥ ११ ॥ तत्र स्यात्य बलं सर्वं नदीतीरे समाहितः ॥ अग्रतो धनुषा
सार्धं गच्छ त्वं लघुविक्रम ॥ १२ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण शत्रुघ्नस्तान्महाबलान् ॥ सेनामुख्यान्स-

मानीय ततो वाक्यमुवाच ह ॥ १३ ॥ एते वो गणिता वासा यत्र तत्र निवस्यथ ॥ स्थातव्यं
वाविरोधेन यथा बाधा न कस्यचित् ॥ १४ ॥ तथा तांस्तु समाज्ञाप्य प्रस्थाप्य च महद्वलम् ॥
कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं चाभ्यवादयत् ॥ १५ ॥ रामं प्रदक्षिणीकृत्य शिरसाभिप्रणम्य च
॥ लक्ष्मणं भरतं चैव प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ १६ ॥ पुरोहितं वसिष्ठं च शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् ॥
रामेण चाभ्यनुज्ञातः शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ॥ प्रदक्षिणमथो कृत्वा निर्जगाम महाबलः ॥ १७ ॥
निर्याप्य सेनामथ सोऽप्रतस्तदा गजैर्द्रवाजिप्रवरौघसंकुलाम् ॥ उपास्यमानः स नैर्द्रपार्श्वतः प्रतिप्रयातो
रघुवश्वर्धनः ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामे वाल्मीकिं आदिकाव्ये च ० सा ० उत्तरकाण्डे चतुःषष्टितमः
सर्गः ॥ ६४ ॥ प्रस्थाप्य च बलं सर्वं मासमात्रोषितः पथि ॥ एक एवाशु शत्रुघ्नो जगाम त्वरितं
तदा ॥ १ ॥ द्विरात्रमंतरे शूर उष्य राघवनन्दनः ॥ बाल्मीकीराश्रमं पुण्यमगच्छद्दृष्टुमनुत्तमम् ॥
॥ २ ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं बाल्मीकिं मुनेःसत्तमम् ॥ कृताञ्जलिरो भूत्वा वाक्प्रमेतुवाच ह
॥ ३ ॥ भगवन्वस्तुमिच्छामि गुरोः कृत्यादेर्हागतः ॥ श्वः प्रभाते गमिष्यामि प्रतीचीं दारुणां दि-
शम् ॥ ४ ॥ शत्रुघ्नस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुंगवः ॥ प्रत्युवाच महात्मानं स्वागतं ते महायशः
॥ ५ ॥ स्वमाश्रमभिदं सौम्य राघवाणां कुलस्य वै ॥ असनं पादमर्ष्य च निर्बिंशः प्रतीच्छ मे-
॥ ६ ॥ प्रतिगृह्य तथा पूजां फलमूलं च भोजनम् ॥ भक्षयामास काकुत्थस्तुभिरिति च परमां गतः
॥ ७ ॥ स सुसंत्वा फलमूलं च महार्घं तमुवाच ह ॥ पूर्वां यदभिभूतीयं कस्याश्रमसमीपतः ॥
॥ ८ ॥ तत्तस्य भाषितं श्रुत्वा बाल्मीकिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ शत्रुघ्न शृणु यस्वेदं बभूवायतनं पुग ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामयण उत्तरकांडे । सर्गः ६० . (१४४४)

॥ ९ ॥ युष्माकं पूर्वका राजा सौदासस्तस्य भूः ॥ पुत्रा वार्यसहा ना वीर्यवीनतिघार्मिकः ॥
 ॥ १० ॥ स बाल एव सौदागे मृगयामुपचक्रे ॥ चंर्यमाणं दृष्ट्वा स शूरो राक्षसद्वयम् ॥ ११ ॥
 शार्दूलरूपिणौ घोरी मृगान्वहुसहस्रशः ॥ भक्षमाणावसंतुष्टौ पर्याप्तिं नैव जग्मतुः ॥ १२ ॥ स तु
 तौ राक्षसौ दृष्ट्वा निर्मुगं च वनं क्रुम् ॥ क्रोधेन महताविटो जघनैकं महेपुगा ॥ १३ ॥ विनि-
 पात्य तमेकं तु सौदागः पुरुषार्थभः ॥ विजयो विगतामर्षो हतं रक्षो ह्युरक्षत ॥ १४ ॥ निरीक्षमाणं
 तं दृष्ट्वा सहायं तस्य रक्षसः ॥ संतापमकरोद्घोरं सौदासं चेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ यस्मादनपराधं
 तं सहायं मम जघ्निवान् ॥ तस्मात्तवापि पापिष्ठ प्रदास्यामि प्रतिक्रियाम् ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा
 तु तद्रक्षस्तत्रैवांतरधीयत ॥ कालपर्याययोगेन राजा भिन्नबहोऽभवत् ॥ १७ ॥ राजाऽपि यजंतं यज्ञ-
 मस्याश्रमसमीपतः ॥ अत्रमेधं महायज्ञं तं वसिष्ठोऽप्यपालयत् ॥ १८ ॥ तत्र यज्ञो महानासीद्व-
 हुवर्षगणायुतः ॥ समृद्धः परया लक्ष्म्या देवयज्ञसमोऽभवत् ॥ १९ ॥ अथावसाने यज्ञस्य पूर्ववैरमनु-
 स्मरन् ॥ वसिष्ठरूपी राजानमिति शीघ्रं वै नात्र कार्यो विचारणा ॥ २० ॥ अद्य यज्ञावसानांति सामिषं
 भोजनं मम ॥ दीयतामिति शीघ्रं वै नात्र कार्यो विचारणा ॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वा
 व्याहृतं वाक्यं रक्षसा ब्रह्मरूपिणा ॥ सूदानसंस्कारकुशलानुवाच पृथिवीपतिः ॥ २२ ॥ हविष्यं
 सामिषं स्वादु यथा भवति भोजनम् ॥ तथा कुरुत शीघ्रं वै परितुष्येयथा गुरुः ॥ २३ ॥
 शासनात्पार्थिवेन्द्रस्य सूदः संभ्रांतमानसः ॥ तच्च रक्षः पुनस्तत्र सूदवेषमथाकरोन् ॥ २४ ॥
 स मानुषमथो मांसं पार्थिवाय न्यवेदयम् ॥ इदं स्वादु हविष्यं च सामिषं चान्नमाहृतन् ॥ २५ ॥ स भोजनं

वसिष्ठाय पत्न्या साधंमुपाहरत् ॥ मदयंत्या नरश्रेष्ठ सामिधं रक्षसाहृतम् ॥ २६ ॥ ज्ञात्वा तदामिधं विप्रो मानुषं
भोजनागतम् ॥ क्रोधेन महताविष्टो व्याहृतमुपचक्रमे ॥ २७ ॥ यस्मात्त्वं भोजनं राजन्ममैतद्वातुमि-
च्छसि ॥ तस्माद्भोजनमेतत्ते भविष्यति न संशयः ॥ २८ ॥ ततः क्रुद्धस्तु सौदासस्तोयं जग्राह पाणिना
॥ वसिष्ठं शत्रुमारेभे भार्या चैनमवारयत् ॥ २९ ॥ राजन्प्रयुर्थतोऽस्माकं वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ प्रति-
शप्तुं न शक्तत्वं देवतुल्यं पुरोधसम् ॥ ३० ॥ ततः क्रोधमयं तोयं तेजोबलसमन्वितम् ॥ व्यसर्जयत
धर्मात्मा ततः पादौ सिषेच च ॥ ३१ ॥ तेनास्य राज्ञस्तौ पादौ तदा कल्मषतां गतौ ॥ तदाप्रभृति
राजासौ सौदासः सुमहायशाः ॥ ३२ ॥ कल्माषपादः संवृत्तः ख्यातश्चैत्रमथो नृपः ॥ स राजा सह
पत्न्या वै प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः ॥ पुनर्वसिष्ठं प्रोवाच यदुक्तं बह्मरूपिणा ॥ ३३ ॥ तच्छ्रुत्वा पार्थिवेन्द्रस्य
रक्षसा विकृतं च तत् ॥ पुनः प्रोवाच राजानं वसिष्ठः पुरुषर्षभम् ॥ ३४ ॥ मया रोषपरीतेन यदिदं
व्याहृतं वचः ॥ नैतच्छक्यं वृथा कर्तुं प्रदास्यामि च ते वारम् ॥ ३५ ॥ कालो द्वादशवर्षाणि शापस्यातो
भविष्यति ॥ मत्प्रसादाच्च राजेन्द्र अतीतं न स्मरिष्यसि ॥ ३५ ॥ एवं स राजा तं शापमुपमुञ्चयारि-
सूदन ॥ प्रतिलेभ पुनराज्यं प्रजाश्चैवान्वपालयत् ॥ ३७ ॥ तस्य कल्माषपादस्य यज्ञस्यायतनं शुभम् ॥
आश्रमस्य समीपेऽस्मिन्यन्मां पृच्छसि राघव ॥ ३८ ॥ तस्य तां पार्थिवेन्द्रस्य कथां श्रुत्वा सुदारुणाम् ॥
विवेश पर्णशालायां मर्दपिभभाद्य च ॥ ३९ ॥ इत्यर्थे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा०
७० पंचषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ यामेव रात्रिं शत्रुत्रः पर्णशालां समाविशत् ॥ तमेव रात्रिं सीतापि
प्रसूता द्वारकद्वयम् ॥ ११ ॥ ततोऽर्चरात्रसमये बालका मुनिदारकाः ॥ वाल्मीकेः प्रियमाचक्षुः सीतायाः

असवं शुभम् ॥ २ ॥ भगवन्नामपत्नी सा प्रसूता दारकद्वयम् ॥ ततो रक्षां महातेजः कुरु भूतविनाशिनीम् ॥ ३ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा महर्षिः समुपागमत् ॥ बालचन्द्रप्रतीकाशौ देवपुत्रौ महौजसौ ॥ ४ ॥ अगाम तत्र हृष्टात्मा ददर्श च कुमारकौ ॥ भूतघ्नौ चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षोविनाशिनीम् ॥ ५ ॥ कुशमुष्टिमुपादाय लवं चैव तु स द्विजः ॥ वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् ॥ ६ ॥ यस्तयोः पूर्वजो जातः स कुशैर्मित्रसत्कृतैः ॥ निर्माजनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत् ॥ ७ ॥ यश्चावरो भवेत्ताभ्यां लवेन मुसमाहितः ॥ निर्माजनीयो वृद्धाभिल्वेति च स नामतः ॥ ८ ॥ एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ ॥ मल्लुताभ्यां च नामभ्यां ख्यातियुक्तौ भविष्यतः ॥ ९ ॥ तौ रक्षां जगृहुस्ताश्च मुनिहस्तात्समाहिताः ॥ अकुर्वन्श्च ततो रक्षां तयोर्विगतकल्मषाः ॥ १० ॥ तथा तां क्रियमाणां च वृद्धाभिर्गोत्रनाम च ॥ संकीर्तनं च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ ॥ ११ ॥ अर्धरात्रे तु शत्रुघ्नः शुश्राव सुमहत्प्रियम् ॥ पर्णशालां ततो गत्वा मातादृष्टयेति चाब्रवीत् ॥ १२ ॥ तदा तस्य ग्रहस्थस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ व्यतीता वार्षिकी रात्रिः श्रावणो लघुविक्रमा ॥ १३ ॥ प्रभाते सुमहावीर्यः कृत्वा पौर्वाहिकीं क्रियाम् ॥ मुनिं प्राञ्जलिरामं ययौ पश्चान्मुखः पुनः ॥ १४ ॥ स गत्वा यमुनातीरं सप्तरात्रोषितः पथि ॥ ऋषीणां पुण्यकीर्तिनामाश्रमे वासमभ्ययान् ॥ १५ ॥ स तत्र मुनिभिः सार्धं भार्गवप्रमुखैर्नृपः ॥ कथाभिरभिरूपाभिर्वासं चक्रे महायशः ॥ १६ ॥ स काञ्चनाद्यैर्मुनिभिः समेतै रघुप्रवीरो रजनीं तदानीम् ॥ कथाप्रकारैर्बहुभिर्महात्मा विरामयामास नरैर्द्रमुजुः ॥ १७ ॥ इत्योषं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० उत्तरकांडे पट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ अथ रात्र्यां प्रवृत्तायां शत्रुघ्नो भृगुनंदनम् ॥

पप्रच्छ च्यवनं विप्रं लवणस्य यथाबलम् ॥ १ ॥ शूलस्य च बलं ब्रह्मन्के च पूर्वं विनाशिताः ॥ अनेन शूलमुख्येन द्रुहयुद्धमुपागताः ॥ २ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ प्रत्युवाच महातेजा-
 श्रयवनो रघुनन्दनम् ॥ ३ ॥ असंख्येयानि कर्माणि यान्यस्य रघुनन्दन ॥ इह्वाकुर्वंशप्रभवे यदृतं तच्छृणुष्व मे ॥ ४ ॥ अयोध्यायां पुरा राजा युवनाश्वसुतो बली ॥ मांधाता इति विख्यातास्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ५ ॥ सकृत्वा पृथिवीं कृत्स्नां शासने पृथिवीपतिः ॥ सुरलोकमिदो जेतुमुद्योगमकरोन्नुप ॥ ६ ॥ इन्द्रस्य च भयं तीव्रं सुराणां च महात्मनाम् ॥ मांधातरि कृतोद्योगो देवलोकजिगीषया ॥ ७ ॥ अर्धासनेन शकस्य राज्यार्धेन च पार्थिवः ॥ वंद्यमानः सुरगणैः प्रतिज्ञामध्यरोहत ॥ ८ ॥ तस्य पापमभिप्रायं विदित्वा पाकशासनः ॥ सात्वपूदमिदं वाक्यमुवाच युवनाश्वजम् ॥ ९ ॥ राजा त्वं मानुषे लोके न तावत्पुरुषर्षभ ॥ अकृत्वा पृथिवीं वश्यां देवराज्यमिदं चेच्छसि ॥ १० ॥ यदि वीर समग्रा ते मेदिनी निखिला वशे ॥ देवं राज्यं कुरुष्वेह समृत्यबलवाहनः ॥ ११ ॥ इन्द्रमेवं जुवाणं तं मांधाता वाक्यमब्रवीत् ॥ क मे श-
 क्रप्रतिहतं शासनं पृथिवीतले ॥ १२ ॥ तमुवाच सहस्राक्षो लवणो नाम राक्षसः ॥ मधुपुत्रो मधुवने न तेषां कुरुतेऽनघ ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा विप्रियं घोरं सहस्राक्षेण भाषितम् ॥ व्रीडितोऽवाङ्मुखो राजा व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ १४ ॥ आमन्त्र्य च सहस्राक्षं प्रायात्किंचिद्वाङ्मुखः ॥ पुनरेवागमच्छी-
 मानिमं लोकं नरेश्वरः ॥ १५ ॥ सकृत्वा हृदयेऽमर्षं समृत्यबलवाहनः ॥ आजगाम मधोः पुत्रं वशे कर्तुमरिंदमः ॥ १६ ॥ सकाक्षमाणो लवणं युद्धाय पुरुषर्षभः ॥ द्रुतं संप्रेषयामास सकाशं लवणस्य सः ॥ १७ ॥ स गत्वा विप्रियाण्याह बहूनि मधुनः सुतम् ॥ वदंतमेवं तं द्रुतं भक्षया-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ६८. *

(१४९८)

मास राक्षसः ॥ १८ ॥ चिरायमाणं दूते तु राजा क्रोधस्रमन्वितः ॥ अर्दयामास तद्रक्षः शरवृष्ट्या
समन्ततः ॥ १९ ॥ ततः प्रहस्य तद्रक्षः शूलं जग्राह पाणिना ॥ वधाय सानुबंधस्य सुमोचायुधमुत्तमम्
॥ २० ॥ तच्छूलं दीप्यमानं तु सभृत्यबलवाहनम् ॥ भस्मीकृत्वा नृपं भूमौ लवणस्यागमत्करम् ॥ २१ ॥
एवं स राजा सुमहान्दतः सबलवाहनः ॥ शूलस्य तु बलं सौम्य अप्रमेयमनुत्तमम् ॥ २२ ॥ श्वः
प्रभाते तु लवणं वधिष्यसि न संशयः ॥ भगृहीतायुधं क्षिप्रं ध्रुवो हि विजयस्तव ॥ २३ ॥ लोकानां
स्वस्ति चैवं स्यात्कृते कर्मणि च त्वया ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं लवणस्य दुरात्मनः ॥ २४ ॥ शूरस्य च
बलं घोरमप्रमेयं नरर्षभ ॥ विनाशश्चैव मांघातुर्यत्नेनाभूच्च पार्थिव ॥ २५ ॥ त्वं श्वः प्रभाते लवणं
महात्मन्वाधिष्यसे नात्र तु संशयो मे ॥ शूलं विना निर्गतमामिषार्थे ध्रुवो जयस्ते भविता नरेन्द्र ॥ २६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ कथां
कथयतस्तेषां जयं चाकांक्षतां शुभम् ॥ व्यतीता रजनी शीघ्रं शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ १ ॥ ततः प्रभाते
विमले तस्मिन्काले स राक्षसः ॥ निर्गतस्तु पुराद्वीरो-भक्ष्याहारप्रचोदितः ॥ २ ॥ एतस्मिन्नंतरे वीर
उत्तीर्य यमुनां नदीम् ॥ तीर्त्वा मधुपुरद्वारि धनुष्याणिरतिष्ठत ॥ ३ ॥ ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते क्रूरकर्मा स
राक्षसः ॥ अगच्छद्ब्रह्मसाहस्रप्राणिनां भारमुद्धनम् ॥ ४ ॥ ततो ददर्श शत्रुघ्नं स्थितं द्वारि धृतायुधम् ॥
तमुवाच ततो रक्षः किमेतेन करिष्यसि ॥ ५ ॥ ईदृशानां सदस्याणि सायुधानां नराधम ॥ भक्षितानि
मया रोषात्कालेनानुगतो ह्यसि ॥ ६ ॥ आहारश्चाप्यसंपूर्णो ममायं पुरुषाधम ॥ स्वयं प्रविष्टोऽद्य
मुखं कथमासाद्य दुर्मते ॥ ७ ॥ तस्यैवं भाषमाणस्य हसतश्च सुहृदुः ॥ शत्रुघ्नो वीर्यसंपन्नो राषाद-

शृण्वामस्तुजत् ॥ ८ ॥ तस्य रोषाभिभूतस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ तेजोमया मरीच्यस्तु सर्वगात्रै-
र्विनिष्पवत् ॥ ९ ॥ उवाच च सुसंकुद्धः शत्रुघ्नः स निशाचरम् ॥ योद्धुमिच्छामि दुर्बुद्धे दंडयुद्धं
त्वया सह ॥ १० ॥ पुत्री दशरथस्याहं भ्राता रामस्य धीमतः ॥ शत्रुघ्नो नाम शत्रुघ्नो वधाकांक्षी
तवागतः ॥ ११ ॥ तस्य मे युद्धकामस्य दंडयुद्धं प्रदीयताम् ॥ शत्रुस्त्वं सर्वभूतानां न मे जीवन्-
भिष्यसि ॥ १२ ॥ तस्मिन्तथा ब्रुवणे तु राक्षसः प्रहसन्निव ॥ प्रत्युवाच नश्रेष्ठे दिष्टया प्राप्तोऽसि
दुर्मते ॥ १३ ॥ मम मातृव्यसुधैता रावणो नाम राक्षसः ॥ हतो रामेण दुर्बुद्धे स्त्रीहेतोः पुरुषाधम
॥ १४ ॥ तच्च सर्वं मया क्षातं रावणस्य कुलक्षयम् ॥ अज्ज्ञां पुरतः कृत्वा मया यूयं विशेषतः
॥ १५ ॥ निहताश्च हि ते सर्वे परिभूतस्तृणं यथा ॥ भूत्राश्चैव भविष्याश्च यूयं च पुरुषाधमाः
॥ १६ ॥ तस्य ते युद्धकामस्य युद्धं दास्यामि दुर्मते ॥ तिष्ठ त्वं तु यावदायुधमानये ॥ १७ ॥
ईदृशितं यादृशं तुभ्यं सज्जये यावदायुधम् ॥ तमुवाचाशु शत्रुघ्नः क मे जीवन्गमिष्यसि ॥ १८ ॥
स्वयमेवागतः शत्रुर्न मोतव्यः कृततमना ॥ या हि चिह्नत्रया बुद्धया प्रमरं जज्ञवे दिशेत् ॥ सहतो
मंदबुद्धिः स्याद्यथा कापुरुषस्तथा ॥ १९ ॥ तस्मात्सहृष्टं कुरु जीवलोकं शैः शितैस्त्वां विविधैर्नयमि ॥
यमस्य गहमिमुखं हि पापं रिपुं त्रिलोकस्य च राघवस्य ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
आदिकाण्डे च साऽ उत्तरकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥
क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठेति च ब्रवीत् ॥ १ ॥ पाणौ पाणिं स निष्पिष्य दंतान्कटकटाय च ॥
लवणो रघुशार्दूलमाह्वयामास चासकृत् ॥ २ ॥ तं ब्रुवाणं तथा वाक्यं लवणं घोरदर्शनम् ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः ६९. *

(१५००)

शत्रुघ्नो देवशत्रुघ्न इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ शत्रुघ्नो न तदा जातो यदान्ये निर्जितास्त्वया ॥
तदद्य बाणाभिहतो ब्रज त्वं यमसादनम् ॥ ४ ॥ ऋषयोऽप्यद्य पापात्मन्मया त्वां निहतं रणे ॥
पदयंतु विप्रा विद्वांसस्त्रिदशा इव रावणम् ॥ ५ ॥ त्वयि मद्गुणनिर्देशे पतितेऽद्य निशाचरे ॥
पुरे जतपदे चपि क्षेममेव भविष्यति ॥ ६ ॥ अद्य मद्गुणनिष्क्रांतः शरो वज्रनिभाननः ॥
प्रवेक्ष्यते ते हृदयं पद्ममंशुरिवार्कजः ॥ ७ ॥ एवमुक्तो महावृक्षं लवणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ शत्रुघ्नो-
रसि चिक्षेप स च तं शतधाच्छिन्नतः ॥ ८ ॥ तद्दृष्ट्वा विफलं कर्म राक्षसः पुनरेव तु ॥ पादपान्मुबहून्गृह्य शत्रुघ्नाया-
स्तु न्द्रुही ॥ ९ ॥ शत्रुघ्नश्चापि तेजस्वी वृक्षानापततो बहून् ॥ त्रिभिश्चतुर्भिरैकं चिच्छेद नत-
पूर्वाभः ॥ १० ॥ ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजद्राक्षसोपरि ॥ शत्रुघ्नो वीर्यसंपन्ना विव्यथे न स राक्षसः ॥
॥ ११ ॥ ततः प्रदस्य लवणो वृक्षमुद्यम्य वीर्यवान् ॥ शिरस्यभग्नहन्च्छूरं स्रस्तांगः स मुमोह वै ॥ १२ ॥
तस्मिन्निपतिते वीरे हाहाकारो महानभूत् ॥ ऋषीणां देवसंघानां गंधर्वांश्चरसां तथा ॥ १३ ॥ तमबज्ञाय
तु हतं शत्रुघ्नं भुवि पातितम् ॥ राक्षो लब्धोऽतरमपि न विवेश स्वमालयम् ॥ १४ ॥ नापि शूळं प्रजग्राह तं दृष्ट्वा
भुवि पातितम् ॥ ततो हत इति ज्ञा त्वा तान्भक्षान्समुदावहत् ॥ १५ ॥ मुहूर्तल्लब्धं ज्ञप्सु पुनस्तस्थौ धृतायुधः ॥
शत्रुघ्नो वै पुरद्वारि ऋषिभिः संप्रपूजितः ॥ १६ ॥ ततो दिव्यममोघं तं जग्राह शरमुत्तमम् ॥ ब्रजलतं तेजसा घोरं
पूरयंतं दिशो दश ॥ १७ ॥ वज्राननं वज्रत्रेगं मेरुमंदरसन्निभम् ॥ नतं पर्वतु सर्वेषु संयुगेष्वपराजितम् ॥
॥ १८ ॥ अस्तुक्चंदनदिग्धांगं चारुपत्रं पतत्रिणम् ॥ दानवैर्द्राचलैर्द्राणामसुराणां च दारुणम् ॥ १९ ॥
तं दीप्तमिव कालार्भि युगांते समुगस्थितम् ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि परित्रासमुपागमन् ॥ २० ॥ सदेवा-

सुरांघर्वं मुनेभिः साप्सरोगणम् ॥ जगद्धि सर्वमस्वस्थं पितामहमुपस्थितम् ॥ २१ ॥ ऊचुश्च देवदेवेश
वरदं प्रपितामहम् ॥ (कञ्चिन्निकष्यो देव संप्राप्तो वा युगक्षयः ॥ नेदृशं दृष्टपूर्वञ्च न श्रुतं प्रथितामहम् ॥
॥ १ ॥) देवानां भयसंमोहो लोकानां संक्षयं प्रति ॥ २२ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा लोकपितामहः
॥ भयकारणमाचष्ट देवानामभयंकरः ॥ २३ ॥ उवाच मधुगं वार्ष्णे शृणुः सर्वदेवताः ॥ वधाय
लवणस्याजौ शरः शत्रुघ्नवारितः ॥ २४ ॥ तेजसा तस्य संमूढाः सर्वे स्मः सुरसत्तमाः ॥ एषोऽपूर्वस्य
देवस्य लोककर्तुः सनातनः ॥ २५ ॥ शरस्तेजोमयो वत्सा येन वै भयमागतम् ॥ एष वै कैटभस्यार्थं मधुनश्च
महाशरः ॥ २६ ॥ सृष्टो मद्भात्मनो तेन वधार्थं दैत्ययोस्तयोः ॥ एक एव प्रजानाति त्रिणोस्तेजोमयं शरम्
॥ २७ ॥ एषा एव तनुः पूर्वा विष्णोस्तस्य महात्मनः ॥ इतो गच्छत पश्यध्वं वध्यमानं महात्मना ॥
॥ २८ ॥ रामानुजेन वीरेण लवणं राक्षसोत्तमम् ॥ तस्य ते देवदेवस्य निशस्य वचनं सुराः ॥ २९ ॥
आजगम्युत्र युधेयते शत्रुघ्नलवणवुभौ ॥ तं शरं दिव्यसंकाशं शत्रुघ्नकरधारितम् ॥ ३० ॥ ददृशुः सर्व-
भूतानि युगांताग्निविबोस्थितम् ॥ आकाशमावृतं दृष्ट्वा देवैर्हि रघुनंदनः ॥ ३१ ॥ सिंहनादं भृशं कृत्वा
दृदर्शे लवणं पुनः ॥ आहूतश्च पुनस्तेन शत्रुघ्नेन महात्मना ॥ ३२ ॥ लवणः क्रोधसंयुक्तो युद्धाय समु-
पस्थितः ॥ आकर्णत्स विकृष्याथ तद्वनुर्धन्विनां वरः ॥ ३३ ॥ स सुभोच महाबाणं लवणस्य महोरशि
॥ उरस्तस्य विद्वार्याशु प्रविंश रसातलम् ॥ ३४ ॥ गत्वा रसातलं दिव्यः शरो विबुधपूजितः ॥ पुन-
रेवागमत्तूर्णमिक्ष्वाकुः कुलनंदनम् ॥ ३५ ॥ शत्रुघ्नशरनिर्मितो लवणः स निशाचरः ॥ पपात सहसा भूमौ
वज्राहत इवाचलः ॥ ३६ ॥ तच्च शूलं महादिव्यं हृते लवणराक्षसे ॥ पश्यतां सर्वदेवानां रुद्रस्य वशम-

स्वगात् ॥ ३७ ॥ एकंपुरातन भयं नि गत्य ला रुत्रयस्यास्य रघु-वीरः ॥ ।वानेर्बभानुत्तमचापबाणस्तमः
प्रणयेव सहस्रांशमः ॥ ३८ ॥ ततो हि देवा ऋषिपन्नगाश्च प्रपूजिर ह्यःसरसश्च सर्वाः ॥ दिष्टया जयो
दाशरथेयवाप्तस्यक्त्वा भयं सर्प इव प्रशांतः ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्ये च ०
सा० उत्तरकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ हते तु लवणे देवाः सैद्राः साधिपुरोगमाः ॥ ऊचुः
सुमधुरां वाणीं शत्रुघ्नं शत्रुतापनम् ॥ १ ॥ दिष्टया ते विजयो वरस दिष्टया लवणराक्षसः ॥ हतः पुर-
षशार्दूल वरं वरय सुव्रत ॥ २ ॥ वरदास्तु महर्वाहां सर्व एव समागताः ॥ विजयाकांक्षिणस्तुभ्यममोघं
दर्शनं हि नः ॥ ३ ॥ देवानां भाषितं श्रुत्वा शूरो मूर्ध्नि कृतांजलिः ॥ प्रत्युवाच महाबाहुः शत्रुघ्नः
प्रयतात्मवान् ॥ ४ ॥ इयं मधुपुरी रम्या मथुरा देवनिर्मिता ॥ निवेशं प्राप्नुयाच्छीघ्रमेव मेऽस्तु वरः
परः ॥ ५ ॥ तं देवाः प्रीतमनसो बाढामित्येव राघवम् ॥ भविष्यति पुरी रम्या शूरसेना न संशयः ॥
॥ ६ ॥ ते तथोक्त्वा महात्मानो दिवमारुरुदुस्तदा ॥ शत्रुघ्नोऽपि महातेजास्तां सेनां समुपानयत् ॥ ७ ॥
सा सेना शीघ्रमागच्छच्छ्रुत्वा शत्रुघ्नशासनम् ॥ निवेशं च शत्रुघ्नः श्रावणेन समारभत् ॥ ८ ॥ स
पुरा दिव्यसंकाशो वर्षे द्वात्रिंशं शुभे ॥ निविष्टः शूरसेनानां विषयश्चाकुतोभयः ॥ ९ ॥ क्षेत्राणि सस्य-
शुक्तानि काले वर्षति वासवः ॥ अरोगवीरपुरुषा शत्रुघ्नभुजपालिता ॥ १० ॥ अर्धचंद्रप्रतं काशा यमु-
नातीरशोभिता ॥ शोभिता गृहमुखैश्च चत्वारणवोर्धिरैः ॥ चानुर्वर्ण्यसमायुक्ता नानात्राणिज्यशोभिता
॥ ११ ॥ यच्च तेन पुरा शुभं लवणेन कृतं महत् ॥ तच्छोभयति शत्रुघ्नो नानावर्णोपशोभितम् ॥ १२ ॥
आरामैश्च विहारैश्च शोभमानां समंततः ॥ शोभितां शोभनीयैश्च तथान्यैर्देवमानुभैः ॥ १३ ॥

तां पुरीं दिव्यसंकाशां नानापण्योपशोभिताम् ॥ नानादेशगतैश्चापि वणिग्भरुपशोभिताम् ॥ १४ ॥
तां समृद्धां समृद्धार्थः शत्रुघ्नो भरतानुजः ॥ निरीक्ष्य परमश्रीतः परं हर्षमुपागमत् ॥ १५ ॥ तस्य
बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य मधुरां पुरीम् ॥ रामपादौ निरीक्षेऽहं वर्षे द्वादश आगते ॥ १६ ॥
ततः स ताममरपुरोपमां पुरीं निवेश्य वै विविधजनभिंसंवृताम् ॥ नराधिपो रघुपतिपाददर्शने
दधे मूर्तिं रघुकुलवंशवर्धनः ॥ १७ ॥ इत्यार्ये श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०
उत्तरकांडे सप्ततितमः सर्गः ७० ॥ ततो द्वादशमे वर्षे शत्रुघ्नो रामपालिताम् ॥ अयोध्यां चक्रमे
गंतुमल्पभृत्यबलानुगः ॥ १ ॥ ततो मंत्रिपुरोगाश्च बलमुल्यान्निवर्त्य च ॥ जगाम हयमुख्येन रथानां
च शतेन सः ॥ २ ॥ स गत्वा गणितान्वासान्सप्ताष्टौ रघुनंदनः ॥ वाल्मीकाश्रममागत्य वासे
चक्रे महायशाः ॥ ३ ॥ सोऽभिवाद्य ततः पादौ वाल्मीकेः पुरुषर्षभः ॥ पावमर्घ्यं तथातिष्ठ्य
जग्राह मुनिहस्ततः ॥ ४ ॥ बहुरूपाः सुमधुराः कथास्तत्र सहस्रशः ॥ कथयामास स मुनिः
शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ ५ ॥ उवाच च मुनिर्वाक्यं लवणस्य वधाश्रितम् ॥ सुदुष्करं कृतं कर्म लवणं
निम्नतां त्वया ॥ ६ ॥ बहवः पार्थिवाः सौम्य हताः सबलवाहनाः ॥ लवणेन महाबाहो युध्यमाना
मशबलाः ॥ ७ ॥ स त्वया निहतः पापो लीलया पुरुषर्षभ ॥ जगतश्च भयं तत्र प्रशांतं तव तेजसा
॥ ८ ॥ रावणस्य वधो घोरो यत्नेन महता कृतः ॥ इदं च सुमहत्कर्म त्वया कृतमयत्नतः ॥ ९ ॥
प्रीतिश्चादिन्यपरा जाता देवानां लवणे हते ॥ भूतानां चैव सर्वेषां जगतश्च प्रियं कृतम् ॥ १० ॥
तच्च युद्धं मया दृष्टं यथावत्पुरुषर्षभ ॥ सभायां वासवस्याथ उपविष्टेन रावण ॥ ११ ॥ ममापि

* श्रीबालमीकीयगमायणे उत्तरकांडे । सर्गः ७२. * (१५०४)

परमा प्रीतिर्हृदि शत्रुघ्न वतंते ॥ उपाघ्रास्यामि ते मूर्ध्नि स्नेहस्यैवा परा गतिः ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वा
मूर्ध्नि शत्रुघ्नमुपाघ्राय महामतिः ॥ आतिथ्यमकरोत्तस्य ये च तस्य पदानुगाः ॥ १३ ॥ स मुक्त-
वात्सरश्रेष्ठो गीतमाधुर्यमुत्तमम् ॥ शुश्राव रामचरितं तस्मिन्काले यथा कृतम् ॥ १४ ॥ तंत्रीलयस-
मायुक्तं त्रिस्थानकरणान्वितम् ॥ संस्कृतं लक्षणेपेतं समतालसमन्वितम् ॥ १५ ॥ शुश्राव रामचरितं
तस्मिन्काले पुरा कृतम् ॥ तान्यक्षराणि सत्यानि यथावृत्तानि पूर्वशः ॥ १६ ॥ श्रुत्वा पुरुषशार्दूलो
विसंज्ञो बाष्पलोचनः ॥ स मुहूर्तमिवासंज्ञो विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥ तस्मिन्गतिं यथावृत्तं
वर्तमानमिवाशृणोत् ॥ पदानुगाश्च ये राज्ञस्तां श्रुत्वा गीतिसंपदम् ॥ १८ ॥ अवाङ्मुखाश्च दीनाश्च
ह्याश्चर्यमिति चाब्रुवन् ॥ परस्परं च ये तत्र सैनिकाः संबभाषिरे ॥ १९ ॥ किमिदं क्व च वर्तमः
किमेतत्स्वप्नदर्शनम् ॥ अर्थो यो नः पुरा दृष्टस्तमाश्रमपदे पुनः ॥ २० ॥ शृणुमः किमिदं स्वप्ने
गीतबंधनमुत्तमम् ॥ विस्मयं ते परं गत्वा शत्रुघ्नमिदमब्रुवन् ॥ २१ ॥ साधु पृच्छ नरश्रेष्ठ वा-
ल्मीकिं नुनिपुंगवम् ॥ शत्रुघ्नस्त्वब्रवीत्सर्वान्कौतूहलसमन्वितान् ॥ २२ ॥ सैनिकानक्षमोऽस्माकं
परिमृष्टुमिहेदशः ॥ आश्चर्याणि बहूनीह भवंत्यस्याश्रमे मुनेः ॥ २३ ॥ नतु कौतूहलाद्युक्तमन्वेष्टुं ते
महामुनिम् ॥ एवं तद्वाक्यमुक्त्वा तु सैनिकान्नयुतंदनः ॥ अभिवाद्य महर्षिं तं स्वं निवेशं यथौ तदा ॥
॥ २४ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे एकसप्ततितमः सर्गः
॥ ७१ ॥ तं शयानं नरव्याघ्रं निद्रा नाभ्यागमत्तदा ॥ चिंतयानमनेकार्थं रामगीतमनुत्तमम् ॥ १ ॥
तस्य शब्दं सुमधुरं तंत्रीलयसमन्वितम् ॥ श्रुत्वा रात्रिर्जगामाशु शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ २ ॥ तस्यार्थं

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः ७२. *

(१५०५)

रजन्यां व्युष्टायां कृत्वा पौर्वाहिकक्रमम् ॥ उवाच प्रांजलिर्वाक्यं शत्रुघ्नो मुनिपुंगवम् ॥ ३ ॥ भग-
वन्द्रष्टुमिच्छामि राघवं रघुनन्दनम् ॥ त्वयानुज्ञातुमिच्छामि सहस्रिभिः संशितव्रतैः ॥ ४ ॥ इत्येव-
वादिनं ते तु शत्रुघ्नं शत्रुघ्नसूदनम् ॥ वाल्मीकिः संपरिष्वस्य विससर्ज स राघवम् ॥ ५ ॥ सोऽभिवाद्य
मुनिश्रेष्ठं रथमारुह्य सुप्रभम् ॥ अयोध्यामगमत्पूर्णे राघवोत्सुकदर्शनः ॥ ६ ॥ स रामं मंत्रिमध्यस्थं पूर्ण-
चंद्रनिभाननम् ॥ पश्यन्नभरमध्यस्थं सहस्रनयनं यथा ॥ ७ ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं ज्वलंतमिव
तेजसा ॥ उवाच प्रांजलिर्भूत्वा रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ९ ॥ यदाज्ञप्तं महाराज सर्वं तत्कृतवानहम् ॥
हृतः स लवणः पापः पुरी चास्य निवेशिता ॥ १० ॥ द्वादशैतानि वर्षाणि त्वां विना रघुनन्दन ॥
नोत्सहेयमहं वस्तुं त्वया विरहितो नृप ॥ ११ ॥ स मे प्रसादं काकुत्स्थ कुरुष्वामितविक्रम ॥
मावृहीनो यथा वत्सो न चिरं प्रवसाम्यहम् ॥ १२ ॥ एवं ब्रुवाणं काकुत्स्थः परिष्वस्येदमब्रवीत् ॥
मा विषादं कृथा शूर नैतत्क्षत्रियचेष्टितम् ॥ १३ ॥ नावसीदंति राजानो विप्रवासेषु राघव ॥
प्रजा हि परिपाल्या हि क्षत्रधर्मेण राघव ॥ १४ ॥ कालेकाले तु मां वीर अयोध्यामवलोकितुम् ॥
आगच्छ त्वं नरश्रेष्ठ गतांसि च पुरं तव ॥ १५ ॥ ममापि त्वं सुदयितः प्राणैरपि न संशयः ॥ अवश्यं कर-
णीयं च राज्यस्य परिपालनम् ॥ १६ ॥ तस्मात्त्वं वस काकुत्स्थ सप्तारत्रं मया सह ॥ ऊर्ध्वं गतांसि मधुरां
सभूयबलवाहनः ॥ १७ ॥ रामस्यैतद्वचः श्रुत्वा धर्मयुक्तं मनोऽनुगम ॥ शत्रुघ्नो दीनया वाचा बाढमित्येव चाब्र-
वीत् ॥ १८ ॥ सप्तारत्रं च काकुत्स्थो राघवस्य यथाज्ञया ॥ उष्य तत्र महेष्वासो गमनायोपचक्रमे ॥ १९ ॥

आर्मेय्य तु महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ भरतं लक्ष्मणं चैव महारथमुपारुहत् ॥ २० ॥ दूरं पङ्कथा-
 मनुगतो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ भरतेन च शत्रुघ्नो जगामाशु पुरीं तदा ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
 बाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ प्रस्थाप्य तु स शत्रुघ्नं
 भ्रातृभ्यां सह राघवः ॥ प्रमुमोद सुखो राज्यं धर्मेण परिपालयन् ॥ १॥ ततः कतिपयाहस्तु बृद्धो जानपदो
 द्विजः ॥ मृतं बालमुपादाय राजद्वारमुपगमत् ॥ २ ॥ रुदन्बहुविधा वाचः स्नेहदुःखसमन्वितः ॥ अस-
 कृपुत्रपुत्रेति वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३ ॥ किं नु मे दुष्कृतं कर्म पुरा देहान्तरे कृतम् ॥ यदहं पुत्रमेकं बहु पश्यामि
 निघ्नं गतम् ॥ ४ ॥ अप्राप्तयौवनं बालं पंचवर्षसहस्रकम् ॥ अकाले कालमापन्नं मम दुःखाय
 पुत्रक ॥ ५ ॥ अल्पैरहोभिर्निघ्नं गमिष्यामि न संशयः ॥ अहं च जननीं चैव तव शोकेन पुत्रक ॥ ६ ॥
 न स्मराम्यनृतं वक्तुं न च हिंसां स्मराम्यहम् ॥ सर्वेषां प्राणिनां पापं न स्मरामि कदाचन ॥ ७ ॥ के-
 नाद्य दुष्कृतेनायं बाल एव ममात्मजः ॥ अकृत्वा पितृकार्याणि गतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ८ ॥ नेदृशं दृष्ट-
 पूर्वं मे श्रुतं वा घोरदर्शनम् ॥ मृत्युरप्राप्तकालानां रामस्य विषये ह्ययम् ॥ ९ ॥ रामस्य दुष्कृतं किंचिन्म-
 हदास्ति न संशयः ॥ यथा हि विषयस्थानां बालानां मृत्युरागतः ॥ १० ॥ न ह्यन्यविषयस्थानां बालानां
 मृत्युतो भयम् ॥ स राजञ्जीवयस्वैनं बालं मृत्युवशं गतम् ॥ ११ ॥ राजद्वारि मरिष्यामि पत्न्या सार्धम-
 नाथवत् ॥ ब्रह्महत्यां ततो राम समुपेत्य सुखी भव ॥ १२ ॥ भ्रातृभिः सहितो राजन्दीर्घमायुरवाप्स्यसि ॥
 उषिताः स्म सुखं राज्ये तवास्मिन्मुमहाबल ॥ १३ ॥ इदं तु पतितं तस्मात्तव राम वशे स्थितान् ॥ कालस्य
 वशमापन्नाः स्वल्पं हि नहि नः सुखम् ॥ १४ ॥ संप्रत्यनाथो विषय इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ रामं

नाथमिहासाद्य बालांतकरणं ध्रुवम् ॥ १५ ॥ राजद्वारैर्विपद्यते प्रजा ह्यविधिपालिताः ॥ असद्वृत्ते हि नृप
तावकाले म्रियते जनः ॥ १६ ॥ यद्वा पुरेष्वयुक्तानि जना जनपदेषु च ॥ कुर्वते न च रक्षारिति तदा
कालकृतं भयम् ॥ १७ ॥ सुव्यक्तं राजदोषो हि भविष्यति न संशयः ॥ पुरे जनपदे चापि तथा बालवधो
ह्ययम् ॥ १८ ॥ एवं बहुविधैर्विकारैरुपहृत्य मुहुर्मुहुः ॥ राजानं दुःखसंतप्तः सुतं तमुपगृह्णाति ॥ १९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ७ उत्तरकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ तथा तु करुणं
तस्य द्विजस्य परिदेवनम् ॥ शुश्राव राघवः सर्वदुःखशोकसमन्वितम् ॥ १ ॥ स दुःखेन च संतप्तो मंत्रिणस्तानु-
पाह्वयत् ॥ वसिष्ठं वामदेवं च भ्रातृं च सहनैगमान् ॥ २ ॥ ततो द्विजा वसिष्ठेन सार्वभौ प्रवेशिताः ॥ राजानं
देवसंकाशं वर्धस्वेति ततोऽब्रुवन् ॥ ३ ॥ मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः ॥ कात्यायनोऽथ जाबा-
लिर्गौतमो नारदस्तथा ॥ ४ ॥ एते द्विजर्षभाः सर्वे आसनेषूपवेशिताः ॥ महर्षीन्समनुप्राप्तानभवाद्य कृतां-
जलिः ॥ ५ ॥ मंत्रिणो नैगमाश्चैव यथाहमनुकूलिताः ॥ तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां दमितेजसाम्
॥ ६ ॥ राघवः सर्वमाचष्टे द्विजोऽयमुपरोधति ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञो दीनस्य नारदः ॥ ७ ॥
प्रत्युषाच शुभं वाक्यमृषाणां सन्निधौ स्वयम् ॥ शृणु राजन्यथाऽकाले प्राप्तो बालस्य संक्षयः ॥ ८ ॥
श्रुत्वा कर्तव्यतां राजन्कुरुष्व रघुनंदन ॥ पुरा कृतयुगे राजन्ब्राह्मणा वै तपस्विनः ॥ ९ ॥ अब्राह्मण-
स्तदा राजन्न तपस्वी कथंचन ॥ तस्मिन् युगे प्रज्वलिते ब्रह्मभूते त्वनावृते ॥ १० ॥ अमृत्यवस्तदा सर्वे
जङ्घिरे दीर्घदर्शिनः ॥ ततस्त्रेतायुगं नाम मानवानां वपुष्मताम् ॥ ११ ॥ क्षत्रिया यत्र जायंते पूर्वेण
तपसान्विताः ॥ वीर्येण तपसा चैव तेऽधिकाः पूर्वजन्मनि ॥ मानवा ये महात्मानस्तत्र त्रेतायुगे युगे

॥ १२ ॥ ब्रह्मक्षत्रं च तत्सर्वं यत्पूर्वमवरं च यत् ॥ युगयोरुभयोरसीत्समवीर्यसमन्वितम् ॥ १३ ॥
 अपश्यंतस्तु ते सर्वे विशेषमधिकं ततः ॥ स्थापनं चाक्रिरे तत्र चातुर्वर्ण्यस्य संमतम् ॥ १४ ॥ तस्मि-
 न्युगे प्रज्वलिते धर्मभूते ह्यनावृते ॥ अधर्मः पादमेकं तु पातयत्युत्थिवीतले ॥ १५ ॥ अधर्मेण
 हि संयुक्तस्तेजो मंदं भविष्यति ॥ १६ ॥ आमिषं यच्च पूर्ववां राजसं च मलं भृशम् ॥ अनृतं
 नाम तद्भूतं क्षिप्तेन पृथिवीतले ॥ १७ ॥ अनृतं पातायित्वा तु पादमेकमधर्मतः ॥ ततः प्रादुष्कृतं
 पूर्वमायुषः परिनिष्ठितम् ॥ १८ ॥ पातिते त्वनृते तस्मिन्नधर्मेण महीतले ॥ शुभान्येवाचर-
 ण्योः सत्यधर्मपरायणः ॥ १९ ॥ त्रेतायुगे च वर्तते ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्च ये ॥ तपोऽ-
 तप्यंत ते सर्वे शुश्रूषामपरे जनाः ॥ २० ॥ स्वधर्मः परमस्तेषां वैश्यशूद्रं तदागमत् ॥
 पूजां च सर्ववर्णानां शूद्राश्चक्रुर्विशेषतः ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नंतरे तेषामधर्मे चानृते च ह ॥
 ततः पूर्वं पुनर्हासमगमन्नृपसत्तम ॥ २२ ॥ ततः पादमधर्मस्य द्वितीयमवतारयत् ॥ ततो द्वापरसंख्या
 सा युगस्य समजायत ॥ २३ ॥ तस्मिन्द्वापरसंख्ये तु वर्तमाने युगक्षये ॥ अधर्मश्चानृतं चैव बवृधे पुरुषर्षभ
 ॥ २४ ॥ अस्मिन्द्वापरसंख्याने तपो वैश्यान्समाविशन् ॥ त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन्वर्णान्कमाद्वै तप आवि-
 शन् ॥ २५ ॥ त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन्वर्णान्धर्मश्च परिनिष्ठितः ॥ न शूद्रो लभते धर्मं युगतस्तु नरर्षभ
 ॥ २६ ॥ हीनवर्णो नृपश्रेष्ठ तप्यते सुमहत्तपः ॥ भविष्यच्छूद्रयोर्न्यां हि तपश्चर्यां कलौ युगे ॥ २७ ॥
 अधर्मः परमो राजन्द्वापरे शूद्रजनमनः ॥ स वै विषयपर्यते तव राजनमहातपाः ॥ २८ ॥ अद्य तप्यति
 दुर्बुद्धिस्तेन बालवधो ह्ययम् ॥ यो ह्यधर्ममकार्यं वा विषये पार्थिवस्य तु ॥ २९ ॥ करोति चाश्री-

मूलं तत्पुरे वा दुर्मतिनरः ॥ क्षिप्रं च नरकं याति स च राजा न संशयः ॥ ३० ॥ अधीतस्य च तप्त-
स्य कर्मणः सुकृतस्य च ॥ षष्ठं भजति भागं तु प्रजाधर्मेण पालयन् ॥ ३१ ॥ षड्भागस्य च भोक्ता-
सौ रक्षते न प्रजाः कथम् ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल मार्गस्व विषयं स्वकम् ॥ ३२ ॥ दुष्कृतं यत्र
पश्येथास्तत्र यत्नं समाचर ॥ एवं चेद्धर्मवृद्धिश्च नृणां चायुर्विवर्धनम् ॥ भविष्यति नरश्रेष्ठ बालस्या-
स्य च जीवितम् ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्येः च ० सा० उत्तरकाण्डे चतुः-
सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वाऽऽमृतमयं यथा ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे लक्ष्मणं
चेदमवधीत् ॥ १ ॥ गच्छ सौम्य द्विजश्रेष्ठ समाश्वासय सुव्रत ॥ बालस्य च शरीरं तत्तैलद्रो-
ण्यां निचापय ॥ २ ॥ गंधैश्च परमोदारैस्तैलैश्च सुसुगंधिभिः ॥ यथा न क्षीयते बालस्तथा सौम्य
विधीयताम् ॥ ३ ॥ यथा शरीरो बालस्य गुप्तः सन्दिष्टकर्मणः ॥ विपत्तिः परिभेदो वा न भवेच्च तथा
कुरु ॥ ४ ॥ एवं संदिश्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ मनसा पुष्पकं दृष्ट्यावागच्छेति महायशः
॥ ५ ॥ इंगितं स तु विज्ञाय पुष्पको हेमभूषितः ॥ आजगाम सुहृत्तेन समीपे राघवस्य वै ॥ ६ ॥
सोऽत्रवीत्यणतो भूत्वा अयमस्मि नराधिप ॥ वश्यस्तत्र महाबाहो किंकरः समुपस्थितः ॥ ७ ॥ भाषितं
रुचिरं श्रुत्वा पुष्पकस्य नराधिपः ॥ अभिवाद्य महर्षीन्स विमानं सोऽप्यरोहत ॥ ८ ॥ धनुर्गृहीत्वा
तूणीं च खड्गं च रुचिरप्रभम् ॥ निक्षिप्य नगरे चैतौ सौमित्रिभरतावुभौ ॥ ९ ॥ प्रायात्यतीचीं
हरितं विचिन्वैश्च ततस्ततः ॥ उत्तरामगमच्छ्रीमानिन्द्रशं हिमवतावृताम् ॥ १० ॥ अपश्यमानस्तत्रापि
स्वरूपमप्यथ दुष्कृतम् ॥ पूर्वामपि दिशं सर्वांमथोऽपश्यन्नराधिपः ॥ ११ ॥ प्रविशुद्धसमाचाराभा-

दर्शतलनिर्मलाम् ॥ पुष्पकस्थो महाबाहुस्तदा पश्यन्नराधिपः ॥ १२ ॥ दक्षिणां दिशमाक्रामन्ततो राज-
 र्धिनन्दनः ॥ शैवलस्योत्तरे पार्श्वे ददर्श सुमहत्तरः ॥ १३ ॥ तस्मिन्सरसि तप्यन्तं तापसं सुमहत्तपः ॥
 ददर्श राघवः श्रीमौलंबमानमधोमुखम् ॥ १४ ॥ राघवस्तमुपागम्य तप्यन्तं तप उक्तम् ॥ उवाच
 च नृपो 'वाक्यं धन्यस्त्वमसि सुव्रत ॥ १५ ॥ कस्यां योन्यां तपोवृद्ध वर्तसे दृढविक्रम ॥ कौतूहलात्त्वां
 पृच्छामि रामो दाशरथिर्बहम् ॥ १६ ॥ कोऽर्थो मनीषितस्तुभ्यं स्वर्गलाभो परोऽथवा ॥ वराश्रयो यदर्थं
 त्वं तपस्यन्तैः सुदुश्चरम् ॥ १७ ॥ यमाश्रित्य तपस्तप्तं श्रोतुमिच्छामि तापस ॥ ब्राह्मणो वासि भद्रं ते
 क्षत्रियो वासि दुर्जयः ॥ वैश्यस्तृतीयो वर्णो वा शूद्रो वा सत्यवाग्भव ॥ १८ ॥ इत्येवमुक्तः स नरा-
 धिपेन अवाकिष्ठरा दाशरथाय तस्मै ॥ उवाच जातिं नृपपुंगवाय यत्कारणं चैव तपःप्रयत्नः ॥
 ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकिप्रणीतम् ॥ अवाकिष्ठरास्तथाभूतो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥ शूद्रयोऽन्यां
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ अवाकिष्ठरास्तथाभूतो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥ शूद्रयोऽन्यां
 प्रजातोऽस्मिं तप उग्रं समास्थितः ॥ देवत्वं प्रार्थये राम सशरीरो महायशः ॥ २ ॥ न मिथ्याहं वदे
 राम देवलोकाजिगीषया ॥ शूद्रं मां विद्धि काकुत्स्थ शंबूको नाम नामतः ॥ ३ ॥ भावतस्तस्य
 शूद्रस्य खड्गं सुरचिरप्रभम् ॥ निष्कृत्य कोशाद्विमलं शिरश्चिच्छेद राघवः ॥ ४ ॥ तस्मिन्च्छूद्रे हते
 देवाः सेंद्राः साभिपुरोगमाः ॥ साधुसाधिवति काकुत्स्थं ते शशंसुर्मुमुहुः ॥ ५ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्या-
 सीद्विव्यानां सुसुगंधिनाम् ॥ पुष्पाणां वायुमुक्तानां सर्वतः प्रपपात ह ॥ ६ ॥ सुग्रीताश्चाब्रुवन्नामं
 देवाः सत्यपराक्रमम् ॥ सुरकार्यमिदं देव सुकृतं ते महामते ॥ ७ ॥ गृहाण च वरं सौम्य यं त्वमि-

चक्षुरिदम् ॥ स्वर्गभाङ्गनहि शूद्रोऽयं त्वत्कृते रघुनन्दन ॥ ८ ॥ देवानां भाषितं श्रुत्वा रामः सत्यपरा-
क्रमः ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं सहस्राक्षं पुरंदरम् ॥ ९ ॥ यदि देवाः प्रसन्ना मे द्विजपुत्रः स जीवतु ॥
दिशं तु वरमेतं मे ईप्सितं परमं मम ॥ १० ॥ ममापचाराद्बालोऽसौ ब्राह्मणस्यैकपुत्रकः ॥ अप्रा-
प्तकालः कालेन नीतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ११ ॥ तं जीवयत भद्रं वो नावृतं कर्तुमर्हथ ॥ द्विजस्य
संश्रुतोऽर्थो मे जीविष्यामि ते सुतम् ॥ १२ ॥ राघवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा विबुधसत्तमाः ॥
प्रत्यूचू राघवं प्रीता देवाः प्रीतिसमन्वितम् ॥ १३ ॥ निवृत्तो भव काकुत्स्थ सोऽस्मिन्नहनि बालकः ॥
जीवितं प्राप्तवान्भूयः समेतश्चापि बंधुभिः ॥ १४ ॥ यस्मिन्मुहूर्ते काकुत्स्थ शूद्रोऽयं विनिपातितः ॥
तस्मिन्मुहूर्ते बालोऽसौ जीवेन समयुज्यत ॥ १५ ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते साधु याम नरर्षभ ॥
अगस्त्यस्याश्रमपदं द्रष्टुमिच्छाम राघव ॥ १६ ॥ तस्य दीक्षा समाप्ता हि ब्रह्मर्षेः सुमहाब्रुते ॥
द्वादशं हि गतं वर्षं जलशय्यां समासतः ॥ १७ ॥ काकुत्स्थ तद्रमिष्यामो मुनिं समभिनन्दितुम् ॥ त्वं
चापि गच्छ भद्रं ते द्रष्टुं तमृषिसत्तमम् ॥ १८ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय देवानां रघुनन्दनः ॥ आरु-
रोह विमानं तं पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ १९ ॥ ततो देवाः प्रयातास्ते विमानैर्बहुविस्तरैः ॥ रामोऽ-
प्यनुजगामाशु कुंभयानेत्स्तपोपवनम् ॥ २० ॥ दृष्ट्वा तु देवान्संप्राप्तानगस्त्यस्तपसांनिधिः ॥ अर्चया-
मास धर्मात्मा सर्वैस्तानविशेषतः ॥ २१ ॥ प्रतिगृह्य ततः पूजां संपूज्य च महामुनिम् ॥ जगमुत्ते
त्रिदश दृष्ट्वा नाकपृष्ठं सहानुगाः ॥ २२ ॥ गतेषु तेषु काकुत्स्थः पुष्पकादवरुह्य च ॥ ततोऽभि-
वाद्यामास अगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ २३ ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं ज्वलंतमिव तेजसा ॥ आतिथ्यं

परमं प्राप्य निषसाद् नराधिपः ॥ २४ ॥ तमुवाच महातेजाः कुंभयोनिर्महातपाः ॥ स्वागतं ते
नरश्रेष्ठ दिष्टया प्राप्तोऽसि राघव ॥ २५ ॥ त्वं मे बहुमतो राम गुणैर्बहुभिरुत्तमैः ॥ अतिथिः पूज-
नीयश्च मम राजन्हृदि स्थितः ॥ २६ ॥ सुरा हि कथयन्ति त्वामागतं शूद्रघातिनम् ॥ ब्राह्मणस्य
तु धर्मेण त्वया जीवापितः सुतः ॥ २७ ॥ उष्यतां चेह रजनीं सकाशे मम राघव ॥ त्व हि
नारायणः श्रीमांस्त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २८ ॥ त्वं प्रभुः सर्वदेवानां पुरुषस्त्वं सनातनः ॥ प्रभाते
पुष्पकेण त्वं गता स्वपुरमेव हि ॥ २९ ॥ इदं चाभरणं सौम्य निर्मितं विश्वकर्मेणा ॥ दिव्यं
दिव्येन वपुषा दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ३० ॥ प्रतिगृहीष्व काकुत्स्थ मत्प्रियं कुरु राघव ॥ दत्तस्य
हि पुनर्दाने सुमहत्फलमुच्यते ॥ ३१ ॥ भरेण हि भवाञ्छक्तः फलानां महतामपि ॥ त्वं हि शक्त-
स्तारयितुं सेंद्रानपि दिवौकसः ॥ ३२ ॥ तस्मात्प्रदास्ये विधिवत्तत्प्रतीच्छ नराधिप ॥ अथोवाच
महात्मानामिक्ष्वाकूणां महारथः ॥ ३३ ॥ “ रामो मतिमतां श्रेष्ठः क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ प्रतिग्रहोऽयं
भगवन्ब्राह्मणस्य विर्गाहितः ॥ १ ॥ क्षत्रियेण कथं विप्र प्रतिग्राह्यं भवेत्ततः ॥ प्रतिग्रहो हि विप्रैर्द्र क्षत्रि-
याणां सुर्गाहितः ॥ २ ॥ ब्राह्मणेन विशेषेण दत्तं तद्रक्तुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्तु रामेण प्रत्युवाच महानृषिः
॥ ३ ॥ आसन्कृतयुगे राम ब्रह्मभूते पुरायुगे ॥ अपार्थिवाः प्रजाः सर्वाः सुराणां तु शतक्रतुः ॥ ४ ॥
ताः प्रजा देवदेवेशं राजार्थं समुपाद्रवन् ॥ सुराणां स्थापितो राजा त्वया देव शतक्रतुः ॥ ५ ॥ प्रयच्छा-
स्मासु लोकेश पार्थिवं नरपुंगवम् ॥ यस्मै पूजां प्रयुजाना धृतपापाश्चरेमहि ॥ ६ ॥ न वसामो
विना राज्ञा एष नो निश्चयः परः ॥ (प्रजानां वचनं श्रुत्वा निश्चयित्वार्थमुत्तमम् ॥) ततो ब्रह्मा

सुरश्रेष्ठो लोकपालान्सवासवान् ॥ ७ ॥ समाहूयाऽब्रवीत्सर्वेस्तेजोभागान्प्रयच्छत ॥ ततो ददुर्लोक-
पालाः सर्वे भागान्सर्वेजसः ॥ ८ ॥ अक्षुपच्च ततो ब्रह्मा यतो जातः क्षुपो नृपः ॥ तं ब्रह्मलोकपालानां
समांशैः समयोजयत् ॥ ९ ॥ ततो ददौ नृपं तासां प्रजानामश्विनं क्षुपम् ॥ तत्रेद्रेण च भागेन महीमाज्ञा-
पयन्नृपः ॥ १० ॥ वारुणेन तु भागेन वपुः पुण्यति पार्थिवः ॥ कौबेरेण तु भागेन वित्तपामां ददौ
तदा ॥ ११ ॥ यस्तु याभ्योऽभवद्भगस्तेन शास्तिस्म सप्रजाः ॥ तत्रेद्रेण नरश्रेष्ठ भागेन रघुनन्दन
॥ १२ ॥ प्रतिगृहीष्व भद्रं ते तारणार्थं मम प्रभो ॥ (तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषेः परमधार्मिकम् ॥)
तद्रामः प्रतिजग्राह सुनेस्तस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ दिव्यमाभरणं विभ्रं प्रदीप्तमिव भास्करम् ॥ प्रति-
गृह्य ततो राममन्तदाभरणमुत्तमम् ॥ १४ ॥ " आगमं तस्य दीप्तस्य प्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥ अत्यद्भुतमिदं-
दिव्यं वपुषा युक्तमद्भुतम् ॥ १५ ॥ कथं वा भवता प्राप्तं कुतो वा केन वा हतम् ॥ कौतूहलतया
ब्रह्मन्पृच्छामि त्वां मदायशः ॥ १६ ॥ आश्चर्याणां बहूनां हि निधिः परमको भवान् ॥ एवं ब्रुवति
काकुत्स्थे सुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ शृणु राम यथावृत्तं पुरा त्रेतायुगे युगे ॥ १७ ॥ (रमणीयप्रदेशेऽ-
स्मिन्वने यदृष्टवानहम् ॥ आश्चर्यं मे महाबाहो दानमाश्रित्य केवलम् ॥ १८ ॥) इत्यार्षे श्रीमद्रामा-
यणे वाल्मीकीये आदिकान्ये च० सा० उत्तरकांडे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ पुरा त्रेतायुगे
राम बभूव बहुविस्तरम् ॥ संभताद्योजनशतं विस्तरं पश्चिवर्जितम् ॥ १ ॥ तस्मिन्निमान्वेदण्ये
कुर्वाणस्तप उत्तमम् ॥ अहमाक्रमितुं सौम्य तदारण्यमुपागमम् ॥ २ ॥ तस्य रूपमरण्यस्य निर्देष्टुं न
शशाक ह ॥ फलमूलैः सुखास्वादैर्बहुलैश्च काननैः ॥ ३ ॥ तस्यारण्यस्य मध्ये तु सरो योजनमायतम् ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ७७. *

(१५१४)

हंसकारंडवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ॥ ४ ॥ पद्मोत्पलसमार्कणं समतिकांतशैवलम् ॥ तदाश्चर्य-
मिवात्यर्थं सुखास्वादमनुत्तमम् ॥ ५ ॥ अजरकं तदाक्षोभ्यं श्रीमत्पक्षिगणयुतम् ॥ तस्मिन्सरः-
समीपे तु महदद्भुतमाश्रमम् ॥ ६ ॥ पुराणं पुण्यमत्यर्थं तपस्विजनचर्जितम् ॥ तत्राहमवसं रात्रिं
नैदाधीं पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥ प्रभाते कल्यमुत्थाय सरस्तदुपचक्रमे ॥ अथापश्यं शवं तत्र सुपुष्टमरजः कचिन्
॥ ८ ॥ (पंक्तिभेदेन पुष्टांगं समाश्रितसरोवरम् ॥) तिष्ठतं परया लक्ष्म्या तस्मिन्तोयाशये नृप ॥ तमर्थं
चित्तयानोऽहं मुहूर्तं तत्र राघव ॥ ९ ॥ विषितोऽस्मि सरस्तीरे कित्तिदं स्यादिति प्रभो ॥ अथापश्यं मुहूर्तात्तु
दिव्यमद्भुतदर्शनम् ॥ १० ॥ विमानं परमोदारं हंसयुक्तं मनोजवम् ॥ अत्यर्थं स्वर्गिणं तत्र वि-
माने रघुनंदन ॥ ११ ॥ उपास्तेऽस्मरसां वीर सहस्रं दिव्यभूषणम् ॥ गायंति काश्चिद्रम्याणि वादयंति
तथापराः ॥ १२ ॥ मृदंगकीणापणवान्मुलंति च तथापराः ॥ अपराश्चंद्ररम्याभैर्हंसदंडैर्महाधनैः ॥ १३ ॥ दोधूयु-
र्वेदनं तस्य पुंडरीकनिभेक्षणाः ॥ ततः सिंहासनं त्यक्त्वा मेरुकूटमिवांशुमान् ॥ १४ ॥ पश्यतो मे तदा
राम विमानादवरुह्य च ॥ तं शवं भक्षयामास स स्वर्गीं रघुनंदन ॥ १५ ॥ ततो भुक्त्वा यथाकामं
मांसं बहुसुपीवरम् ॥ अवतीर्य सरः स्वर्गीं संश्रुष्टुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥ उपस्पृश्य यथान्यायं स स्वर्गीं
रघुनंदन ॥ आरोढुमुपचक्राम विमानवरमुत्तमम् ॥ १७ ॥ तमहं देवसंकाशमारोहंतमुदीक्ष्य वै ॥ अथा-
हमभुवं वाक्यं तमेव पुरुषर्षभ ॥ १८ ॥ को भवान्देवसंकाश आहारश्च विगाहंतः ॥ त्वयेदं भुज्यते सौम्य
किमर्थं वक्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ कस्य स्यादीदृशो भाव आहारो देवसंसमतः ॥ आश्चर्यं वर्तते सौम्य श्रोतुमि-
च्छामि तत्त्वतः ॥ नाहमौपयिकं मन्ये तव भक्षयमिमं शवम् ॥ २० ॥ इत्येवमुक्तः स नरोद्रे नाकी

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ७८, *

(१५१५)

कौतूहलात्सूतया गिरा च ॥ श्रुत्वा च वाक्यं मम सर्वमेतत्सर्वं तथा चाकथयन्ममेति ॥ २१ ॥ इत्याधे
श्रीमद्रामायणे बाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ श्रुत्वा तु
भाषितं वाक्यं मम राम शुभाक्षरम् ॥ प्रांजलिः प्रत्युवाचेदं स स्वर्गां रघुनन्दन ॥ १ ॥ शृणु ब्रह्मन्मुरा-
दृतं ममैतत्सुखदुःखयोः ॥ अनतिक्रमणीयं च यथा पृच्छसि मां द्विज ॥ २ ॥ पुरा वैदर्भैको राजा
पिता मम महायशः ॥ सुदेव इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ३ ॥ तस्य पुत्रद्वयं ब्रह्मन्द्वाभ्यां
स्त्रीभ्यामजायत ॥ अहं श्वेत इति ख्यातो यवीयान्मुखोऽभवत् ॥ ४ ॥ ततः पितरि स्वयंते पौरा माम-
भ्यषेचयम् ॥ तत्राहं कृतवान्नाव्यं धर्म्यं च सुसमाहितः ॥ ५ ॥ एवं वर्षसहस्राणि समतीतानि सुव्रत ॥
राज्यं कारयतो ब्रह्मन्प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ ६ ॥ सोऽहं निमित्ते कस्मिंश्चिद्ब्रह्मातायुर्द्विजोत्तम ॥ काल-
धर्मं हृदि न्यस्य ततो वनमुपगमम् ॥ ७ ॥ सोऽहं वनमिदं दुर्गं मृगपक्षिविवर्जितम् ॥ तपश्चतुर्षु प्रविष्टोऽ-
स्मि समीपे सरसः शुभे ॥ ८ ॥ भ्रातरं सुरथं राज्ये अभिषिच्य महीपतिम् ॥ इदं सरः समासाद्य तप-
स्तप्तं मथा चिरम् ॥ ९ ॥ सोऽहं वर्षसहस्राणि तपस्वीणि महावने ॥ तत्रा सुदुष्करं प्राप्तो ब्रह्मलोकमनु-
त्तमम् ॥ १० ॥ तस्यैव स्वर्गभूतस्य क्षुत्पिपासे द्विजोत्तम ॥ नाधेते परमे वीर ततोऽहं व्यथितेन्द्रियः ॥
बाधेते परमे वीर ततोऽहं व्यथितेन्द्रियः ॥ ११ ॥ गत्वा त्रिभुवनश्रेष्ठं पितामहमुवाच ह ॥ भगवन्ब्रह्मलोकोऽयं
क्षुत्पिपासाविवर्जितः ॥ १२ ॥ कस्यायं कर्मणः पाकः क्षुत्पिपासानुगो ह्यहम् ॥ आहारः कश्च मे देव
तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १३ ॥ पितामहस्तु मामाह तवाहारः सुदेवज ॥ स्वादूनि स्वांनि मांसांनि
तानि भक्ष्य नित्यशः ॥ १४ ॥ स्वशरीरं त्वया पुष्टं कुर्वता तप उत्तमम् ॥ अनुप्तं रोहेते श्वेत न

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ७९. *

(१५१६)

कुक्ष्याचिन्महामते ॥ १५ ॥ दत्तं न तेऽस्ति सूक्ष्मोऽपि तप एव निषेवसे ॥ तेन स्वर्गतोः वत्स बाध्यसे
 क्षुत्पिपासया ॥ १६ ॥ स त्वं सुपुष्टमाहारैः स्वशरीरमनुत्तमम् ॥ भक्षयित्वा मृतारसं तेन वृत्तिर्भवि-
 ष्यति ॥ १७ ॥ यदा तु तद्धनं श्वेत भगस्यः स महानृषिः ॥ आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा कृच्छ्राद्विमो-
 ह्यते ॥ १८ ॥ स हि तारयितुं सौम्यः शक्तः सुरगणानपि ॥ किं पुनस्त्वां महाबाहो क्षुत्पिपासावंशं
 गतम् ॥ १९ ॥ सोऽहं भगवतः श्रुत्वा देवदेवस्य निश्चयम् ॥ आहारं गंहितं कुर्मि स्वशरीरं द्विजो-
 त्तम ॥ २० ॥ बहून्वर्षगणान्ब्रह्मन्सुख्यमानमिदं मया ॥ क्षयं नाभ्येति ब्रह्मर्षे तृप्तिश्चापि ममोत्तमा ॥
 २१ ॥ तस्य मे कृच्छ्रभूतस्य कृच्छ्रादस्माद्विमोक्षय ॥ अन्येषां न गतिर्ह्यत्र कुंभयोनिमृते द्विजम् ॥
 २२ ॥ इदमाभरणं सौम्य धारणार्थं द्विजोत्तम ॥ प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २३ ॥
 इदं तावत्सुवर्णं च धनं वस्त्राणि च द्विज ॥ भक्ष्यं भोज्यं च ब्रह्मर्षे ददाम्याभरणानि च ॥ २४ ॥
 सर्वान्कामान्प्रयच्छामि भोगांश्च मुनिपुंगव ॥ तारणे भगवान्मह्यं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २५ ॥ तस्याहं
 स्वर्गिणो वाक्यं श्रुत्वा दुःखसमन्वितम् ॥ तारणायोपजग्राह तदाभरणमुत्तमम् ॥ २६ ॥ मया प्रति-
 गृहीते तु तस्मिन्नाभरणे शुभे ॥ मानुषः पूर्वको देहो राजर्षेर्विननाश ह ॥ २७ ॥ प्रनष्टे तु शरी-
 रेऽसौ राजर्षिः परया मुदा ॥ तृप्तः प्रमुदितो राजा जगाम त्रिदिवं सुखम् ॥ २८ ॥ तेनेदं शक्रतुल्येन
 दिव्यमाभरणं मम ॥ तस्मिन्निमित्ते काकुत्स्थ दत्तमद्भुतदर्शनम् ॥ २९ ॥ इति श्रीमद्रामायणे वाल्मीकि-
 आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥ तदद्भुततमं वाक्यं श्रुत्वा गस्यस्य
 राघवः ॥ गौरवाद्विस्मयाच्चैव भूयः प्रपुं प्रचक्रमे ॥ १ ॥ भगवंस्तद्धनं घोरं तपस्तप्यति यत्र सः ॥ श्वेतो

वैदर्भको राजा कथं तदभ्युगच्छिजम् ॥ २ ॥ तद्धनं स कथं राजा शून्यं मनुजवर्जितम् ॥ तपश्चतु प्रविष्टः
स श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् ॥ वाक्यं परमतेजस्वी
वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ ४ ॥ पुरा कृतयुगे राम मनुर्दंडधरः प्रभुः ॥ तस्य पुत्रो महानासीदिक्ष्वाकुः कुलनंदनः ॥ ५ ॥
तं पुत्रं पूर्वकं राज्ये निक्षिप्य भुवि दुर्जयम् ॥ प्रथिव्यां राजवंशानां भव कर्तेत्युवाच तम् ॥ ६ ॥ तथै-
व च प्रतिज्ञातं पितुः पुत्रेण राघव ॥ ततः परमसंतुष्टो मनुः पुत्रमुवाच ह ॥ ७ ॥ प्रीतोऽस्मि परमोदार
कर्ता चासि न संशयः ॥ दंडेन च प्रजा रक्ष मा च दंडमकारण ॥ ८ ॥ अपराधिषु यो दंडः पात्यते
मानवेषु वै ॥ स दंडो विधिवन्मुक्तः स्वर्गं नयति पार्थिवम् ॥ ९ ॥ तस्माद्दंडे महाबाहो यत्नवान्भव
पुत्रक ॥ धर्मो हि परमो लोके कुर्वतस्ते भविष्यति ॥ १० ॥ इति तं बहु संदिश्य मनुः पुत्रं समाधिना ॥
जगाम त्रिदिवं हृष्टो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ११ ॥ प्रयाते त्रिदिवे तस्मिन्निक्ष्वाकुरामितप्रभः ॥ जनयिष्ये
कथं पुत्रानिति चिन्तापरोऽभवत् ॥ १२ ॥ कर्मभिर्बहुरूपैश्च तैरैर्मनुसुतस्तदा ॥ जनयामास धर्मात्मा
शतं द्वेवसुतोपमान् ॥ १३ ॥ तेषामवरजस्तात सर्वेषां रघुनंदन ॥ मूढश्चाकृतविद्यश्च न शुश्रूषति पूर्व-
जान् ॥ १४ ॥ नाम तस्य च दंडेति पिता चक्रोऽल्पतेजसः ॥ अवश्यं दंडपतनं शरीरेऽस्य भविष्यति
॥ १५ ॥ अपश्यमानसं देशं घोरं पुत्रस्य राघव ॥ विध्यशैवलयोर्मध्ये राज्यं प्रादादरिदम ॥ १६ ॥
स दंडस्तत्र राजाभूद्रम्ये पर्वतरोधसि ॥ पुरं चाप्रतिमं राम न्यवेशयदनुत्तमम् ॥ १७ ॥ पुरस्य
चाकरोन्नाम मधुमंतमिन्नि प्रभो ॥ पुरोहितं तूशनसं वरयामास सुव्रतम् ॥ १८ ॥ एवं स राजा तद्वा-
न्यमकरोत्सपुरोहितः ॥ ग्रहष्टमनुजाकीर्णं देवराजो यथा दिवि ॥ १९ ॥ ततः स राजा मनुजेद्रुत्रः सार्धं

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ८०. *

(१५१८)

तेनोशनसा तदानीम् ॥ चकार राज्यं सुमहान्महात्मा शक्रो दिवीवोशनसा समेतः ॥ २० ॥ इत्योषे
श्रीमद्रामायणे बाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥ एत-
दाख्याय रामाय महर्षिः कुंभसंभवः ॥ अस्योमेवापरं वाक्यं कथायामुपचक्रमे ॥ १ ॥ ततः स दंडः
काकुत्स्थ बहुवर्षगणायुतम् ॥ अकरोत्तत्र दांतात्सा राज्यं निहृतकंटकम् ॥ २ ॥ अथ काले
तुं कस्मिंश्चिद्राजा भार्गवमाश्रमम् ॥ रमणयिसुभाक्रामच्चैरे मासि मनोरमे ॥ ३ ॥ तत्र भार्गवकन्यां स
रूपेणाप्राप्तिमां भुवि ॥ विचरतीं वनोद्देशे दंडोऽयम्यदनुत्तमाम् ॥ ४ ॥ स दृष्ट्वा तां स दुर्मेधा
अनंगशरपीडितः ॥ अभिगम्य सुसंविद्यः कन्यां वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ कुतस्त्वमसि सुश्रोणि कस्य
वाऽसि सुता शुभे ॥ पीडितोऽहमन्तेन पृच्छामि त्वां शुभानने ॥ ६ ॥ तस्य त्वेवं ब्रुवाणस्य मोहो-
न्मत्तस्य कामिनः ॥ भार्गवी प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं त्विदम् ॥ ७ ॥ भार्गवस्य सुतां विद्धि देवस्या-
क्षिप्रकर्मणः ॥ अरजां नाम राजेंद्र ज्येष्ठमाश्रमवासिनीम् ॥ ८ ॥ मा मां स्पृश बलाद्राजनकन्या पितृ-
वशा ह्यहम् ॥ गुरुः पिता मे राजेंद्र त्वं च शिष्यो महात्मनः ॥ ९ ॥ व्यसनं सुमहत्कुद्वः स ते दद्या-
न्महातपाः ॥ यदि वान्यन्मया कार्यं धर्मदृष्टेन सत्पथा ॥ १० ॥ वरयस्व नरश्रेष्ठ पितरं मे महाद्युतिम् ॥
अन्यथा तु फलं तुभ्यं भवेद्धोराभिसंहितम् ॥ ११ ॥ क्रोधेन हि पिता मेऽसौ त्रैलोक्यमपि निर्देहेत् ॥
दास्यते चानवबाणं तव मायाचितः पिता ॥ १२ ॥ एवं ब्रुवाणामरजां दंडः कामवशं गतः ॥ प्रत्युवाच
मदोन्मत्तः शिरस्याधाय चांजलिम् ॥ १३ ॥ प्रसादं कुरु सुश्रोणि न कालं क्षेप्तुमर्हसि ॥ त्वत्कृते हि
मम प्राणा विदीर्यन्ते वरानने ॥ १४ ॥ त्वां प्राप्य तु वधो वापि पापं वाऽपि सुदारुणम् ॥ भक्तं भजस्व

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः ८१. *

(१५१९)

मां भीरु भजमानं सुविह्वलम् ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा तु तां कन्यां दोर्भ्यां प्राप्य बलाद्बली ॥ विस्फुरतीं
यथाकामं मैथुनायोपचक्रमे ॥ १६ ॥ तमनर्थं महाघोरं दंडः कृत्वा सुदारुणम् ॥ नगरं प्रययावाशु मञ्जु-
मंतमनुत्तमम् ॥ १७ ॥ अरजाऽपि रुदंती सा आश्रमस्याविदूरतः ॥ प्रतीक्षिते सुसंत्रस्ता पितरं देवसन्नि-
भम् ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकाण्डे अशीतितमः सर्गः
॥ ८० ॥ स मुहूर्तदुपश्रुत्य देवर्षिरामित्तप्रभः ॥ स्वमाश्रमं शिष्यवृत्तः क्षुद्रार्तः संन्यवर्तत ॥ १ ॥ सोऽप-
श्यदरजां दीनां रजसा समभिप्लुताम् ॥ ज्योत्स्नामिव ग्रहग्रस्तां प्रत्यूषे न विराजतीम् ॥ २ ॥ तस्य रोषः सम-
भवत्क्षुधातस्य विशेषतः ॥ निर्देहन्निव लोकांस्त्रीलिङ्ग्यांश्चैतदुवाच ह ॥ ३ ॥ पश्यच्च वं विपरीतस्य दंड-
स्याविदित्तात्मनः ॥ विपत्तिं घोरसंकाशां कुद्वादिदग्निशिखामिव ॥ ४ ॥ क्षयोऽस्य दुर्मतेः प्राप्तः सानुगस्य
महात्मनः ॥ यः प्रदीप्तां हृताशस्य शिखां वै स्पृष्टुमर्हति ॥ ५ ॥ यस्मात्स कृतवान्पापमीदृशं घोरसं-
हितम् ॥ तस्मात्प्राप्यति दुर्मेधाः फलं पापस्य कर्मणः ॥ ६ ॥ सप्तरात्रेण राजाऽसौ सपुत्रबल-
वाहनः ॥ पापकर्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्मतेः ॥ ७ ॥ समंताद्योजनशतं विषयं चास्य दुर्मतेः ॥
धक्ष्यते पांसुवर्षेण महता पाकशासनः ॥ ८ ॥ सर्वसत्त्वानि यानीह स्थावराणि चराणि च ॥ महता
पांसुवर्षेण विलयं सर्वतोऽगमन् ॥ ९ ॥ दंडस्य विषयो यावत्तावत्सर्वं समुच्छ्रयम् ॥ पांसु-
वर्षमिवालक्ष्यं सप्तरात्रं भविष्यति ॥ १० ॥ इत्युक्त्वा क्रोधेताम्राक्षस्तमाश्रमनिवासिनम् ॥ जनं
जनपदातेषु स्थीयंतर्भृतिं चाब्रवीत् ॥ ११ ॥ श्रुत्वा तूशनसो वाक्यं सोऽश्रमावसथो जनः ॥ निष्क्रान्तो
विषयात्तस्मात्स्थानं चक्रेऽथ बाह्यतः ॥ १२ ॥ स तथोक्त्वा मुनिजनमरजामिदमब्रवीत् ॥ इहैव वस दुर्मते

आश्रमे सुसमाहिता ॥ १३ ॥ इदं योजनपर्यंतं सरः सुराधिरप्रभम् ॥ अरजे विज्वरा मुंक्ष्व काल-
 आत्र प्रतीक्ष्यताम् ॥ १४ ॥ त्वत्समीपे च ये सत्त्वा वासमेष्यन्ति तां निशाम् ॥ अवध्याः पांसुर्वेषण
 ते भविष्यन्ति नित्यदा ॥ १५ ॥ श्रुत्वा नियोगं ब्रह्मर्षेः साऽरजा भार्गवी तदा ॥ तथेति पितरं प्राह
 भार्गवं भृशदुःखिता ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा भार्गवो वासमन्यत्र समकारयत् ॥ तच्च राज्यं नरेन्द्रस्य सभृत्य-
 बलवाहनम् ॥ १७ ॥ सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतं यथोक्तं ब्रह्मवादिना ॥ तस्यासौ वृंढविषयो विंध्यशेवलयो-
 नर्प ॥ १८ ॥ शप्तो ब्रह्मर्षिणा तेन वैधर्म्यं सहिते कृते ॥ ततःप्रभृति काकुत्स्थ दंडकारण्यमुच्यते ॥ १९ ॥
 तपस्विनः स्थिता ह्यत्र जनस्थानमतोऽभवत् ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि राघव ॥ २० ॥
 संध्यामुपासितुं बीर समयो ह्यतिवर्तते ॥ एते महर्षयः सर्वे पूर्णकुंभाः समंततः ॥ २१ ॥ कृतोदका
 नरव्याघ्र आदित्यं पर्युपासते ॥ स तैर्वाह्यगमभ्यस्तं सहितैर्ब्रह्मविष्मैः ॥ रविस्तंगतो राम गच्छोदक-
 मुपस्पृश ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्ये च ० सा० उत्तरकांडे एकाशीति-
 तमः सर्गः ॥ ८१ ॥ ऋग्वेचनमाज्ञाय रामः संध्यामुपासितुम् ॥ अपाक्रामत्सरः पुण्यमप्सरोगण-
 सेवितम् ॥ १ ॥ तत्रोदकमुपस्पृश्य संध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ॥ आश्रमं प्राविशद्रामः कुंभयोर्नेम-
 ह्यात्मनः ॥ २ ॥ तस्यागस्त्यो बहुगुणं कंदमूलं तथौषधम् ॥ शाल्यादीनि पवित्राणि भोजनार्थम-
 कल्पयत् ॥ ३ ॥ स भुक्तवान्नरश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् ॥ प्रीतिश्च परितुष्टश्च तां रात्रिं समुपाविशत्
 ॥ ४ ॥ प्रभाते कल्यमुत्थाय कृत्वाह्निकमारिदमः ॥ ऋषिं समुपचक्राम गमनाय रघूत्तमः ॥ ५ ॥
 ॥ ५ ॥ अभिवाद्याब्रवीद्रामो महर्षिं कुंभसंभवम् ॥ आपृच्छंस्त्वाश्रमं गंतुं मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ६ ॥

धन्योऽस्यैव ह्येतोऽस्मि दृष्टेनेन महात्मनः ॥ द्रष्टुं चैवागमिष्यामि पावनार्थं महात्मनः ॥ ७ ॥ तथा
 वदति काकुत्स्थो वाक्यार्थमद्भुतदर्शनम् ॥ उवाच परमश्रीतो धर्मेनेत्रस्तपोधनः ॥ ८ ॥ अत्यद्भुतमिदं
 वाक्यं तव राम पुमान्धरम् ॥ पावनः सर्वभूतानां त्वमेव रघुनन्दन ॥ ९ ॥ सुहृत्तमपि राम त्वा चेऽनु-
 पश्यन्ति केचन ॥ पाविताः स्वर्गभूताश्च पूज्यास्ते त्रिदिवेश्वरैः ॥ १० ॥ ये च त्वां घोरचक्षुर्भिः
 पश्यन्ति प्रपुण्ड्रिनो मुनि ॥ हतास्ते यमदण्डेन सद्यो निरयगाभिः ॥ ११ ॥ ईदृशस्त्वं रघुश्रेष्ठ पावनः
 सर्वदेहिनाम् ॥ सुवि त्वां कथयन्तो हि सिद्धिमेष्यन्ति राघव ॥ १२ ॥ त्वं गच्छारिष्टमव्यग्रः पथान-
 मकुतोभयम् ॥ प्रशान्तिं राख्यं धर्मेण गतिर्हि जगतो भवान् ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु मुनिना भ्राजलिः
 प्रमहो नृपः ॥ अभ्यवाद्यत प्राज्ञस्तथैर्षिं सत्यशीलिनम् ॥ १४ ॥ अभिवाद्य ऋषिश्रेष्ठं तौश्च सर्वास्त-
 पोधनान् ॥ अध्यारोहत्तदव्यग्रः पुण्यकं हेमभूषितम् ॥ १५ ॥ तं प्रयातं मुनिगणा आशीर्वादः समंस्ततः ॥
 अपूजयन्महेंद्राभं सहस्राक्षमिवाभराः ॥ १६ ॥ स्वस्थः स दृष्टो रामः पुण्यके हेमभूषिते ॥ शशी मेघस-
 मीपस्थो यथा जलधरागर्भे ॥ १७ ॥ ततोऽर्वादिवसे प्राप्ते पूज्यमानस्ततस्ततः ॥ अयोध्यां प्राप्य काकु-
 त्स्थो मध्यं कक्षाभावातरत् ॥ १८ ॥ ततो विस्तृत्य रुचिरं पुण्यकं कामगाभिनम् ॥ विसर्जयित्वा गच्छे-
 ति स्वस्ति तेऽस्त्विति च प्रभुः ॥ १९ ॥ कक्षातरस्थिर्षं क्षिप्रं ह्यास्यं रामोऽज्जवीकृतः ॥ लक्ष्मणं
 भरतं चैव गत्वा तौ लघुविक्रमौ ॥ समागमनमाल्याय शब्दापयत सा चिरम् ॥ २० ॥ इत्यार्षे
 श्रीमद्रा० वाल्मी० अदि० च० सा० उत्तरकाण्डे द्वयशौतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥ तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य
 रामस्याह्वितकर्मणः ॥ ह्यास्थः कुमारबाहूय राघवाय न्यवेदयत् ॥ १ ॥ दृष्ट्वा तु राघवः प्राप्तादुभौ

भरतलक्ष्मणौ ॥ परिष्वज्य ततो रामो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥ कृतं मया यथातथ्यं द्विजकाय-
मनुत्तमम् ॥ धर्मसेतुमथो भयः कर्तुमिच्छामि राघवौ ॥ ३ ॥ अक्षयश्चाव्ययश्चैव धर्मसेतुर्मतो मम ॥
धर्मप्रवचनं चैव सर्वपापप्रणशनम् ॥ ४ ॥ युवाभ्यामात्मभूताभ्यां राजसूयमनुत्तमम् ॥ सहितो यष्टुमि-
च्छामि. तत्र धर्मस्तु शाश्वतः ॥ ५ ॥ इद्धा तु राजसूयेन मित्रः शत्रुनिवहणः ॥ सुहृतेन सुयज्ञेन
वरुणत्वमुपागमत् ॥ ६ ॥ सोमश्च राजसूयेन इद्धा धर्मेण धर्मवित् ॥ प्राप्तश्च सर्वलोकेषु कीर्ति-
स्थानं च शाश्वतम् ॥ ७ ॥ अस्मिन्नहनि यच्छ्रेयश्चित्यतां तन्मया सह ॥ हितं चायतियुक्तं च
प्रयतौ वस्तुमर्हथः ॥ ८ ॥ श्रुत्वा तु राघवस्यैतद्वाक्यं वाक्याविशारदः ॥ भरतः प्रांजलिभूत्वा वाक्य-
मेतदुवाच ह ॥ ९ ॥ त्वयि धर्मः परः साधो त्वयि सर्वा वसुंधरा ॥ प्रतिष्ठिता महाबाहो यश-
श्चाभितविक्रम ॥ १० ॥ महीपालाश्च सर्वे त्वां प्रजापतिमिवाभराः ॥ निरीक्षंते महत्मानं लोकनाथं
यथा वयम् ॥ ११ ॥ पुत्राश्च पितृवद्राज्यपश्यंति त्वां महाबल ॥ पृथिव्या गति-
भूतोऽसि प्राणिनामपि राघव ॥ १२ ॥ स त्वमेवंविधं यज्ञमाहर्तासि कथं नृप ॥ पृथिव्यां
राजवंशानां विनाशो यत्र दृश्यते ॥ १३ ॥ पृथिव्यां ये च पुरुषा राजन्यौरुषमगताः ॥ सर्वेषां
भविता तत्र संक्षयः सर्वकोपजः ॥ १४ ॥ सर्वं पुरुषशार्दूल गुणैरतुलविक्रमः ॥ पृथिवीं नार्हसे हंतुं व-
शो हि तव वर्तते ॥ १५ ॥ भरतस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वाऽमृतमयं यथा ॥ श्रद्धामतुलं लेभे रामः सत्य-
पराक्रमः ॥ १६ ॥ उवाच च शुभं वाक्यं कैकेयानंदं वधनम् ॥ प्रीतोऽस्मि परितुष्टोऽस्मि तवाद्य वचनेऽनघ ॥
॥ १७ ॥ इदं वचनमल्लोबं त्वया धर्मसमायतम् ॥ न्याहृतं पुरुषव्याघ्र पृथिव्याः परिपालनम् ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः ८४. *

(१५२३)

॥ १८ ॥ एतद्दमदभिप्रायाद्राजसूयात्कतूत्तमात् ॥ निर्वर्तयामि धर्मज्ञ तव सुव्याहतेन च ॥ १९ ॥
लोकपीडाकरं कर्म न कर्तव्यं विचक्षणैः ॥ बालानां तु शुभं वाक्यं ग्राह्यं लक्ष्मणपूर्वज ॥ तस्माच्छृ-
णोमि ते वाक्यं साधुयुक्तं महाबल ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ०
सा ० उत्तरकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥ तथोक्तवति रामे तु भरते च महात्मनि ॥ लक्ष्मणोऽथ
शुभं वाक्यमुवाच रघुनन्दनम् ॥ १ ॥ अश्वमेधो महायज्ञः पावनः सर्वपाप्मनाम् ॥ पावनस्तव
दुर्धर्षो रोचतां रघुनन्दन ॥ २ ॥ श्रूयते हि पुरावृत्तं वासवे सुमहात्मनि ॥ ब्रह्महत्यादृतः शक्रो
हयमेधेन पावितः ॥ ३ ॥ पुरा किल महाबाहो देवासुरसमागमे ॥ वृत्रो नाम महानासीदैतेयो लोक-
संमतः ॥ ४ ॥ विस्तीर्णो योजनशतमुच्छ्रितखिगुणं ततः ॥ अनुरगेण लोकांस्त्रीन्स्नेहात्पश्यति सर्वतः
॥ ५ ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः ॥ शशास पृथिवीं स्फोतां धर्मेण सुसमाहितः
॥ ६ ॥ तस्मिन्प्रशासति तदा सर्वकामदुघा मही ॥ रसवति प्रसनानि मूलानि च फलानि च ॥
॥ ७ ॥ अकृष्टपच्यया पृथिवी सुसंपन्ना महात्मनः ॥ स राज्यं तादृशं मुंके स्फोटमद्भुतदर्शनम् ॥ ८ ॥
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना तपः कुर्यामनुत्तमम् ॥ तपो हि परमं श्रेयः संमोहमितरत्सुखम् ॥ ९ ॥ स
निक्षिप्य सुतं ज्येष्ठं पौत्रेषु मधुरेश्वरम् ॥ तप उग्रं समातिष्ठत्तापयन्सर्वदेवताः ॥ १० ॥ तपस्तप्यति
वृत्रे तु वासवः परमार्तवत् ॥ विष्णुं समुपसंक्रम्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११ ॥ तपस्यता महाबाहो
लोकाः सर्वे विनिर्जिताः ॥ बलवान्स हि धर्मात्मा नैनं शक्यामि शासितुम् ॥ १२ ॥ श्वसौ
तप आतिष्ठद्भूय एव सुरेश्वर ॥ यावज्जीवा धरिष्यति तावदस्य वशानुगाः ॥ १३ ॥ तं चैनं पर-

मोदारमुपेक्षसि महाबल ॥ क्षणं हि न भवेद्दृत्रः क्रुद्धे त्वयि सुरेश्वर ॥ १४ ॥ यदा हि प्रीतिसंयोगं
त्वया विष्णो समागतः ॥ तदाप्रभृति लोकानां नाशत्वमुपलब्धवान् ॥ १५ ॥ स त्वं प्रसादं लोकानां
कुरुष्व सुसमाहितः ॥ त्वत्कृतेन हि सर्वं स्यात्प्रशान्तमरुजं जगत् ॥ १६ ॥ इमे हि सर्वे विष्णो त्वां
निरीक्षन्ते दिवौकसः ॥ वृत्रघातेन महता तेषां साह्यं कुरुष्व ह ॥ १७ ॥ त्वया हि नित्यशः साह्यं
कृतेषां महात्मनाम् ॥ असह्यमिदमन्येषामगतीनां गतिर्भवान् ॥ १८ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
कीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे चतुरशोतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥ लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा
शत्रुनिवर्हणः ॥ वृत्रघातमंशेण कथयेत्याह सुव्रत ॥ १ ॥ राघवैवमुक्तस्तु सुमित्रानंदवर्धनः ॥
भूय एव कथां दिव्यां कथयामास सुव्रतः ॥ २ ॥ सहस्राक्षवचः श्रुत्वा सर्वेषां च दिवौकसाम् ॥
विष्णुर्देवानुवाचेदं सर्वानिद्रपुरोगमान् ॥ ३ ॥ पूर्वं साहदबद्धोऽमि वृत्रस्येह महात्मनः ॥ तेन
युष्मत्प्रियार्थं हि नाहं हनिमि महासुरम् ॥ ४ ॥ अवश्यं करणाय च भवतां सुखमुत्तमम् ॥ तस्मा-
दुपायमाख्यास्ये सहस्राक्षो वधिष्यति ॥ ५ ॥ त्रेधाभूतं करिष्यामि आत्मानं सुरसत्तमाः ॥ तेन वृत्रं
सहस्राक्षो वधिष्यति न संशयः ॥ ६ ॥ एकांशो वासवं यातु द्वितीयो वज्रमेव तु ॥ तृतीयो भूतलं
यातु तदा वृत्रं हनिष्यति ॥ ७ ॥ तथा ब्रुवति देवेश देवा वाक्यमथाब्रुवन् ॥ एवमेतन्न संदेहो
यथा वदसि दैत्यहन् ॥ ८ ॥ भद्रं तेऽस्तु गमिष्यामो वृत्रासुरवधैषिणः ॥ भजस्व परमोदार वासवं
स्वेन तेजसा ॥ ९ ॥ ततः सर्वे महात्मानः सहस्राक्षपुरोगमाः ॥ सदरण्यमुपाक्रामन्यत्र वृत्रो महा-
सुरः ॥ १० ॥ तेऽपश्यंस्तेजसा भूतं तपंतमसुरात्तमम् ॥ पिबंतमिव लोकांर्त्ताग्निदंहंतमिवांबरम् ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः ८६. *

(१५२५)

॥ ११ ॥ दृष्ट्वैव चासुरश्रेष्ठ देवास्त्रासमुपागमन् ॥ कथमेतं वदितव्यमः कथं न स्यात्पराजयः ॥
 ॥ १२ ॥ तेषां चिंतयतां तत्र सहस्राक्षः पुरंदरः ॥ वज्रं प्रगृह्य पाणिभ्यां ग्राहिणोद्वृत्रमूर्धनि ॥
 ॥ १३ ॥ काळाग्निनेव घोरेण दग्धेनेव महार्चिषा ॥ पतता वृत्रशिरसा जगत्त्रासमुपागमन् ॥ १४ ॥
 असंभाव्यं बधं तस्य वृत्रस्य विबुधाधिपः ॥ चिंतयानो जगामाशु लोकस्यांतं महायशाः ॥ १५ ॥
 तमिंद्रं ब्रह्महत्याशु गच्छंतमनुगच्छति ॥ अपतत्बास्य गात्रेषु तमिंद्रं दुःस्वमाविशत् ॥ १६ ॥ हतारयः
 प्रनष्टेद्रा देवाः साभिपुरोगमाः ॥ विष्णुं त्रिमुवनेशानं मुहुर्मुहुर्पूजयन् ॥ १७ ॥ त्वं गतिः परमेशान
 पूर्वजो जगतः पिता ॥ रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ १८ ॥ हतश्चायं त्वया वृत्रो ब्रह्म-
 हत्या च वासवम् ॥ बाधते सुरशार्दूल मोक्षं तस्य विनिर्दिश ॥ १९ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णु-
 रब्रवीत् ॥ मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम् ॥ २० ॥ पुण्येन हयमेधेन मामिद्धा पाकशासनः
 ॥ पुनरेष्यति देवानामिद्वत्त्वमकुतोभयः ॥ २१ ॥ एवं संदिश्य तां वाणीं देवानां चासृतोपमाम् ॥
 जगाम विष्णुर्देवेशः स्तूयमानस्त्रिविष्टपम् ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ०
 सा० उत्तरकाण्डे पंचाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥ तदा वृत्रवधं सर्वमखिलेन स लक्ष्मणः ॥ कथयित्वा
 नरश्रेष्ठः कथाशेषं प्रचक्रमे ॥ १ ॥ ततो हृते महावीर्ये वृत्रे देवभयंकरे ॥ ब्रह्महत्यावृत्तः शक्रः
 संज्ञां लेभे न वृत्रहा ॥ २ ॥ सोऽन्तर्माश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः ॥ कालं तत्रावसक्तंचिद्वेष्ट-
 मान इवीरगः ॥ ३ ॥ अथ नष्टे सहस्राक्षे सद्धिममभवज्जगत् ॥ भूमिश्च ध्वस्तसंकाशा निःस्नेहा
 शुष्ककानना ॥ ४ ॥ निःस्रोतसस्ते सर्वे तु हृदाश्च सरितस्तथा ॥ संक्षोभश्चैव सत्त्वानामनावृष्टिक्-

तोऽभवत् ॥५॥ क्षीयमाणे तु लोकेऽस्मिन्संभ्रातमनसः सुराः ॥ यदुक्तं विष्णुना पूर्वं तं यज्ञं समुपानयन्
 ॥ ६ ॥ ततः सर्वे सुराणाः सोपाध्यायाः सहाषिभिः ॥ तं देशं समुपाजग्मुर्गज्रो भयमोहितः ॥
 ॥ ७ ॥ ते तु दृष्ट्वा सहस्राक्षमादृतं ब्रह्महत्यायाः पावनार्थं नरेश्वर ॥ ९ ॥ ततो यज्ञे समासे
 श्वमेधः सुमहान्महेंद्रस्य महात्मनः ॥ ववृधे ब्रह्महत्यायाः पावनार्थं नरेश्वर ॥ ९ ॥ ततो यज्ञे समासे
 तु ब्रह्महत्या महात्मनः ॥ अभिनम्यान्नर्वाद्वाक्यं क मे स्थानं विधास्यथ ॥ १० ॥ ते तामूचुस्ततो
 देवास्तुष्टाः प्रीतिसमन्विताः ॥ चतुर्धः विभजात्मानमात्मनैव दुरासदे ॥ ११ ॥ देवानां भाषितं
 श्रुत्वा ब्रह्महत्या महात्मनाम् ॥ संदधौ स्थानमन्यत्र वरयामास दुर्वसा ॥ १२ ॥ एकेनांशेन वत्स्यम-
 मि पूर्णोदासु नदीषु वै ॥ चतुरो वार्धकान्मासान्दर्पत्रो कामचारिणी ॥ १३ ॥ भूम्यामहं सर्वकाल-
 मेकेनांशेन सर्वम् ॥ नसिष्यामि न संदेहः सत्येनैतद्ब्रवीमि वः ॥ १४ ॥ योऽयमंशस्तृतीयो मे
 क्षीपु यौवनशालिषु ॥ त्रिरात्रं दर्पपूर्णासु वसिष्ये दर्पवातिनी ॥ १५ ॥ हंतारो ब्राह्मणान्ये तु मृषा-
 पूर्वमदृषकान् ॥ तांश्चतुर्येन भागेन संश्रिय्ये सुरर्षभाः ॥ १६ ॥ प्रत्यूजुस्तां ततो देवा यथा वदसि
 दुर्वसे ॥ तथा भवतु तत्सर्वं साधयस्व यदोर्षितम् ॥ १७ ॥ ततः प्रीत्यान्विता देवाः सहस्राक्षं
 वत्सदिरे ॥ विज्वरः पूतपाप्मा च वासवः समपद्यत ॥ १८ ॥ प्रशंतं च जगत्सर्वं सहस्राक्षे प्रति-
 ष्ठिते ॥ यज्ञं चाद्भुतसंकाशं तदा शक्रोऽभ्यपूजयत् ॥ १९ ॥ ईदृशो ह्यश्वमेधस्य प्रसादो रघुनंदन ॥
 यजस्व सुमहाभाग हयमेधेन पार्थिव ॥ २० ॥ इति लक्ष्मणत्रायक्यमुत्तमं नृपतिरतीव मनोहरं महात्मा ॥
 परितोषमवाप हृष्टचेताः स निशम्येंद्रसमानविक्रमौजाः ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ८७. *

(१५२७)

कीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥ तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणेनोक्तं वाक्यं
वाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाच महोत्तमाः प्रहसन्नाववो वचः ॥ १ ॥ एवमेव नरश्रेष्ठ यथा वदसि
लक्ष्मण ॥ वृत्रघातमशेषेण वाजिमेषफलं च यत् ॥ २ ॥ श्रूयते हि पुरा सौम्य कर्दमस्य प्रजापतेः
॥ पुत्रो बाह्मीश्वरः श्रीमानिलो नाम सुधार्मिकः ॥ ३ ॥ स राजा शुश्रूषी सर्वां वंशे कृत्वा महान-
यशाः ॥ रात्र्यं चैव नरव्याघ्र पुत्रवत्पर्यपालयत् ॥ ४ ॥ सुरैश्च परमोदारैर्दत्तैश्च महाधनैः ॥ नाग-
राक्षसांगंधर्वैश्चैव सुमहात्मभिः ॥ ५ ॥ पूज्यते नित्यशः सौम्य भयार्ते रघुनंदन ॥ अविभ्यंश्च त्रयो
लोकाः सरोषस्य महात्मनः ॥ ६ ॥ स राजा तादृशोऽप्यासिद्धिर्मे वीर्ये च निष्ठितः ॥ बुद्धया
च परमोदारो बाह्मीकेशो महायशः ॥ ७ ॥ स प्रचक्रे महाबाहुर्दृग्यां रुचिरे वने ॥ चैत्रे मनोरमे
मासे समृत्यंबलबाहनः ॥ ८ ॥ प्रजन्ने स नृपोऽरण्ये भृगाल्छतसहस्रशः ॥ हतैव दृष्टिर्नाभूच्च राज्ञ-
स्तस्य महात्मनः ॥ ९ ॥ नानामृगानामयुतं वध्यमानं महात्मना ॥ यत्र जातो महासेनस्तं देशमुप-
चक्रमे ॥ १० ॥ तस्मिन्प्रदेशे देवेश शैलराजसुतां हरः ॥ रमयामास दुर्धर्षः सैवैरनुचरैः सह ॥ ११ ॥
कृत्वा स्त्रीरूपमात्मानमुपदेशो गोपतिध्वजः ॥ देव्याः प्रियचिकीर्षुः संस्तस्मिन्पर्वतनिहारे ॥ १२ ॥ यत्र-
यत्र वनोद्देशे सत्त्वाः पुरुषवादिनः ॥ वृक्षाः पुरुषनामानस्ते सर्वे स्त्रीजनाभवन् ॥ १३ ॥ यच्च किं-
चन तत्सर्वं नारीसंज्ञं बभूव ह ॥ एतस्मिन्नंतरे राजा स इलः कर्दमात्मजः ॥ १४ ॥ निघ्नन्मृगसह-
स्राणि तं देशमुपचक्रमे ॥ स दृष्ट्वा स्त्रीकृतं सर्वं सव्यालमुगपक्षिणम् ॥ १५ ॥ आत्मानं स्त्रीकृतं चैव
साधुगं रघुनंदन ॥ तस्य दुःखं महाबासीदृष्ट्वात्मानं तथागतम् ॥ १६ ॥ उग्रपतेश्च तत्कर्म ज्ञात्वा

* श्रीबालमीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः ८८. *

(१५२८)

ब्राह्ममुपागमन् ॥ ततो देवं महात्मानं शितिकण्ठं कपर्दिनम् ॥ १७ ॥ जगाम शरणं राजा सभृत्यबल-
वाहनः ॥ ततः प्रहस्य वरदः सह देव्या महेश्वरः ॥ १८ ॥ प्रजापतिमुतं वाक्यमुवाच वरदः स्वयम् ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजर्षे कार्दमेय महाबल ॥ १९ ॥ पुरुषत्वसृते सौम्य वरं वरय सुव्रत ॥ ततः स
राजा शोकार्तः प्रत्याख्यातो महात्मना ॥ २० ॥ स्त्रीभूतोऽसौ न जग्राह वरमन्यं सुरोत्तमात् ॥
ततः शोकेन महता शैलराजमुतां नृपः ॥ २१ ॥ प्रणिपत्य उमां देवीं सर्वेणैवांतरात्मना ॥
ईशं वराणां वरदे लोकानामसि भामिनी ॥ २२ ॥ अमोघदर्शने देवी भज सौम्येन चक्षुषा ॥
हृदयं तस्य राजर्षेर्विज्ञाय हरसन्निधौ ॥ २३ ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवी रुद्रस्य संमता ॥
अर्धस्य देवो वरदो वरार्धस्य तवाह्वहम् ॥ २४ ॥ तस्मादर्धं गृहाण त्वं स्त्रीपुंसोऽर्याविद-
च्छसि ॥ तदद्भुततरं श्रुत्वा देव्या वरमनुत्तमम् ॥ २५ ॥ स प्रहृष्टमना भूत्वा राजा वाक्यमथा-
ब्रवीत् ॥ यदि देवि प्रसन्ना मे रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ २६ ॥ मासं स्त्रीत्वमुपासित्वा मासं स्यां पुरुषः
पुनः ॥ इप्सितं तस्य विज्ञाय देवी सुरचिरानना ॥ २७ ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यमेवमेव भविष्यति ॥
राजन्पुरुषभूतस्त्वं श्रीभावं न स्मरिष्यसि ॥ २८ ॥ स्त्रीभूतश्च परं मासं न स्मरिष्यसि पौरुषम् ॥ एवं
स राजा पुरुषो मासं भूत्वाऽथ कार्दमिः ॥ २९ ॥ त्रैलोक्यसुंदरी नारी मासमेकमिलभूवत् ॥ ३० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकि आदि० च० सा० उत्तरकाण्डे सप्तशीतिशततमः सर्गः ॥ ८७ ॥ तां
कथामैलसंबद्धां रामेण समुदारिताम् ॥ लक्ष्मणो भरतश्चैव श्रुत्वा परमविस्मितौ ॥ १ ॥ तौ रामं
प्राञ्जली भूत्वा तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ विस्तारं तस्य भावस्य तदा पप्रच्छतुः पुनः ॥ २ ॥ कथं

स राजा स्त्रीभूतो वर्तयामास दुर्गतिः ॥ पुरुषः स यदा भूतः कां वृत्तिं वर्तयत्यसौ ॥ ३ ॥ तयो-
स्तद्भाषितं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् ॥ कथयामास काकुत्स्थस्तस्य राज्ञो यथागमम् ॥ ४ ॥ तमेव
प्रथमं मांसं स्त्री भूत्वा लोकसुंदरी ॥ ताभिः परिवृता स्त्रीभिर्भ्येऽस्य पूर्वं पदाङ्गुलाः ॥ ५ ॥ तत्काननं
विगाढाशु विजह्ने लोकसुंदरी ॥ दुग्गुल्मलताकीर्णं पद्भ्यां पद्मदलेक्षणा ॥ ६ ॥ बाह्वनानि च सर्वाणि
संत्यक्त्य वै समंततः ॥ पर्वताभोगाविदरे तस्मिन्नेमे इला तदा ॥ ७ ॥ अथ तस्मिन्मनोदेशे पर्व-
तस्याविदूरतः ॥ सरः सुरचिरप्रख्यं नानापक्षिगणायुतम् ॥ ८ ॥ ददर्श सा इला तस्मिन्बुधं सोमसुतं
तदा ॥ ज्वलंतं स्वेन वपुषा पूर्णं सोमभिवोदितम् ॥ ९ ॥ तपंतं च तपस्तीव्रमंभोमध्ये दुरासदम् ॥ यश-
स्करं कामकरं तारुण्ये पर्यवस्थितम् ॥ १० ॥ सा तं जलाशयं सर्वं क्षोभयामास जुं विस्मिता ॥ सह-
तैः पूर्वपुरुषैः स्त्रीभूतै रघुनंदन ॥ ११ ॥ बुधस्तु तां समीक्ष्यैव कामबाणवशं गतः ॥ नोपलेभे तदा-
त्मानं स चचाल तदांभसि ॥ १२ ॥ इलां निरीक्षमाणस्तु त्रैलोक्यादधिकां शुभाम् ॥ चित्तं सम-
भ्यतिक्रामत्का न्वियं देवताधिका ॥ १३ ॥ न देवीषु न नागीषु नासुरीष्वप्सरसु च ॥ दृष्टपूर्वा मया काचि-
द्वृषोर्नानेन शोभिता ॥ १४ ॥ सदृशीयं मम भवेद्यदि नान्यपरिग्रहः ॥ इति बुद्धिं समास्थाय जला-
त्कूलमुपागमत् ॥ १५ ॥ आश्रमं समुपागम्य ततस्ताः प्रमदोत्तमाः ॥ शब्दापयत धर्मात्मा ताश्चैनं च
ववदिरं ॥ १६ ॥ स ताः पप्रच्छ धर्मात्मा कस्यैषा लोकसुंदरी ॥ किमर्थमागता चैव सर्वमाख्यात
मा चिरम् ॥ १७ ॥ शुभं तु तस्य तद्वाक्यं मधुरं मधुराक्षरम् ॥ श्रुत्वा स्त्रियश्च ताः सर्वा ऊचुर्मधु-
रया गिरा ॥ १८ ॥ अस्माकमेवा सुश्रोणी प्रभुत्वे वर्तते सदा ॥ अपतिः काननांतेषु सहास्माभिश्च-

रत्यसौ ॥ १९ ॥ तद्वाक्यमन्यक्तपदं तासां स्त्रीणां निशम्य च ॥ विद्यामावर्तनीं पुण्यामावर्तयति स
 द्विजः ॥ २० ॥ सोऽर्थं विदित्वा सकलं तस्य राज्ञो यथा तथा ॥ सर्वा एव स्त्रियस्ताश्च वभाषे मुनि-
 पुंगवः ॥ २१ ॥ अत्र किंपुरुषीर्मत्वा शैलोवासि वत्स्यथ ॥ आवासस्तु गिरावस्मिच्छीघ्रमेव विधी-
 यताम् ॥ २२ ॥ मूलपत्रफलैः सर्वा वर्तयिष्यथ नित्यदा ॥ स्त्रियः किंपुरुषात्राम भर्तृन्समुपलप्स्यथ ॥
 ॥ २३ ॥ ताः श्रुत्वा सोमपुत्रस्य स्त्रियः किंपुरुषीकृताः ॥ उपासांचक्रिरे शैलं बध्वस्ता बहुशस्तदा ॥
 ॥ २४ ॥ इत्यार्षं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० उत्तरकांडे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥
 ॥ ८८ ॥ श्रुत्वा किंपुरुषोत्यत्ति लक्ष्मणो भरतस्तथा ॥ आश्चर्यमिति चाब्रूतानुभौ रामं जनेश्वरम् ॥ १५५
 अथ रामः कथामेतां भूय एव महायशाः ॥ कथयामास धर्मात्मा प्रजापतिसुतस्य वै ॥ २ ॥ सर्वास्ता
 विहृता दृष्ट्वा किन्नरीर्क्षसिन्तमः ॥ उवाच रूपसंपन्नां तां स्त्रियं प्रहसन्निव ॥ ३ ॥ सोमस्याहं सुद-
 यितः सुतः सुरचिरानने ॥ भजस्व मां वरारोहे भक्त्या स्निग्धेन चक्षुषा ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा
 शून्ये स्वेजनवर्जिते ॥ इला सुरचिरप्रख्यं प्रत्युवाच महाप्रभम् ॥ ५ ॥ अहं कामचरी सौम्य तवास्मि
 वशवर्तिनी ॥ प्रशाधि मां सोमसुत यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६ ॥ तस्यास्तदद्भुतप्रख्यं श्रुत्वा हर्षमुपा-
 गतः ॥ स वै कामी सह तथा रेमे चंद्रमसः सुतः ॥ ७ ॥ बुधस्य माधवो मासस्तामिलं रुचिरान-
 ननाम् ॥ गतो रमयतोऽत्यर्थं क्षणवत्तस्य कामिनः ॥ ८ ॥ अथ मासे तु संपूर्णे पूर्णेन्दुसदृशाननः ॥
 प्रजापतिसुतः श्रीमान्छयने प्रत्यबुध्यत ॥ ९ ॥ सोऽपश्यत्सोमं तत्र तपंतं सलिलाशये ॥ ऊर्ध्वबाहुं
 निरालंबं तं राजा प्रत्यभाषत ॥ १० ॥ भगवन्पर्वतं दुर्गं प्रविष्टोऽस्मि सहानुगः ॥ नच पश्यामि

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः ९०. *

(१५३१)

तत्सैन्यं क तु ते मामका गताः ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य राजर्षेर्नष्टसंज्ञस्य भाषितम् ॥ प्रत्युवाच शुभं
वाक्यं सांत्वयन्परया गिरा ॥ १२ ॥ अश्मवर्षेण महता मृत्पास्ते विनिपातिताः ॥ त्वं चाश्रमपदे सुप्तो वातवर्षम-
यादृतः ॥ १३ ॥ समाश्वसिद्धि भद्रं ते निर्भयो विगतज्वरः ॥ फलमूलाशनो वीर निवसेह यथासुखम् ॥ १४ ॥ स
राजा तेन वाक्येन प्रत्याश्वस्तो महामतिः ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यं दीनो भूलजनक्षयात् ॥ १५ ॥ लक्ष्याम्यहं स्वकं
राज्यं नौहं मृत्यैर्विना कृतः ॥ वर्तयेयं क्षणं ब्रह्मन्समनुज्ञातुमर्हसि ॥ १६ ॥ सुतो धर्मपरो ब्रह्मज्येष्ठो
सम महायशः ॥ शशबिंदुरिति ख्यातः स मे राज्यं प्रपत्यते ॥ १७ ॥ नहि शक्ष्याम्यहं हित्वा
मृत्युदरानुस्त्वान्वितान् ॥ प्रतिवक्तुं महातेजाः किंचिदप्यशुभं वचः ॥ १८ ॥ तथा ब्रुवति राजेंद्रे बुधः
परममद्भुतम् ॥ सांत्वपूर्वमथोवाच कारयिष्यामि ते हितम् ॥ १९ ॥ न संतापस्त्वया कार्यः कार्दमेय मह-
बल ॥ संवत्सरोषितस्याद्य कारयिष्यामि ते हितम् ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बुधस्याल्लिष्टकर्मणः ॥
वासाय विदधे बुद्धिं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ २१ ॥ मासं स स्त्री तदा भूत्वा रमयलनिशं सदा ॥ मासं
पुरुषभावेन धर्मबुद्धिं चकार सः ॥ २२ ॥ ततः सा नवमे मासि इला सोमसुतात्सुतम् ॥ जनयामास
सुश्रोणी पुरुवरसमूर्जितम् ॥ २३ ॥ जातमात्रे तु सुश्रोणी पितुर्हस्ते न्यवेशयत् ॥ बुधस्य समवर्ण
च इलापुत्रं महाबलम् ॥ २४ ॥ बुधस्तु पुरुषीभूतं स वै संवत्सरांतरम् ॥ कथाभी रमयामास धर्मयुक्ताभि-
रात्मवान् ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० उत्तरकाण्डे एकोनवति-
तमः सर्गः ॥ ८९ ॥ तथोक्तवति रामे तु तस्य जन्म तदद्भुतम् ॥ उवाच लक्ष्मणो भूयो भरतश्च महा-
यशः ॥ १ ॥ इला सा सोमपुत्रस्य संवत्सरमथोषिता ॥ अकरोत्किं नरश्रेष्ठ तत्त्वं शंसितुमर्हसि ॥ २ ॥

तयोस्तद्वाक्यमाधुर्यं निशम्य परिपृच्छतोः ॥ रामः पुनरुवाचेदं प्रजापतिसुते कथाम् ॥ ३ ॥ पुरुषत्वं गते श्रेष्ठे बुधः परमबुद्धिमान् ॥ संवर्तं परमोदारमाजुहाव महायशः ॥ ४ ॥ न्यवनं भृगुपुत्रं च मुनिचारिष्टनेमिनम् ॥ प्रमोदनं मोदकरं ततो दुर्वाससं मुनिम् ॥ ५ ॥ इतान्सर्वान्समानीय वाक्यज्ञस्तत्स्वदर्शनः ॥ उवाच सर्वान्सुहृदो धैर्येण सुसमाहितान् ॥ ६ ॥ अयं राजा महाबाहुः कर्दमस्य इलः सुतः ॥ जानीतैनं यथाभूतं श्रेयो ह्यत्र विधीयताम् ॥ ७ ॥ तेषां संवदतामेवं द्विजैः सह महात्माभिः ॥ कर्दमस्तु महातेजास्तदाश्रममुपागमत् ॥ ८ ॥ पुलस्त्यश्च ऋतुश्रैव वषट्कारस्तथैव च ॥ ओंकारश्च महातेजास्तमाश्रममुपागमन् ॥ ९ ॥ ते सर्वे हृष्टमनसः परस्परसमागमे ॥ हितैषिणो ब्राह्मिपतेः पृथग्वाक्यान्यथानुवन् ॥ १० ॥ कर्दमस्त्वब्रवीद्वाक्यं सुतार्थं परमं हितम् ॥ द्विजाः शृणुत मद्वाक्यं यच्छ्रेयः पार्थिवस्य हि ॥ ११ ॥ नान्यं पश्यामि भैषव्यमंतरा वृषभध्वजम् ॥ नाश्वमेधात्परो यज्ञः प्रियश्रैव महात्मनः ॥ १२ ॥ तस्माद्यजामहे सर्वे पार्थिवार्थे दुरासदम् ॥ कर्दमेनैवमुक्तास्तु सर्वे एव द्विजर्षभाः ॥ १३ ॥ रोचयति स्म ते यज्ञं रुद्रस्याराधनं प्रति ॥ संवर्तस्य तु राजर्षिः शिष्यः परपुरञ्जयः ॥ १४ ॥ मरुत इति विल्यातस्तं यज्ञं समुपाहरन् ॥ ततो यज्ञो महानासीदुघाश्रमसमीपतः ॥ १५ ॥ रुद्रश्च परमं तोषमाजगाम महायशः ॥ अद्य यज्ञे समाप्ते तु प्रीतः परमया मुदा ॥ १६ ॥ उमापत्तिर्द्विजान्सर्वानुवाच इलसन्निधौ ॥ प्रीतोऽस्मि हयमेधेन भक्त्या च द्विजसत्तमाः ॥ १७ ॥ अस्य ब्राह्मिपतेश्चैव किं करोमि प्रियं शुभम् ॥ तथा वदति देवेशे द्विजास्ते सुसमाहिताः ॥ १८ ॥ प्रसादयंति देवेशे यथा स्यात्पुरुषस्त्वला ॥ ततः प्रीतो महादेवः पुरुषत्वं ददौ पुनः ॥ १९ ॥ इत्थार्थै सुमहातेजा

दत्त्वा चांतरधीयत ॥ निवृत्ते हयमेधे च गते चादर्शनं हरे ॥ २० ॥ यथागतं द्विजाः सर्वे तेऽगच्छन्दी-
 र्धदर्शनः ॥ राजा तु बाह्निमुत्सृज्य मध्यदेशे ह्यनुत्तमम् ॥ २१ ॥ निवेशयामास पुरं प्रतिष्ठानं यश-
 स्करम् ॥ शशबिंदुश्च राजर्षिर्बाह्निं परपुरंजयः ॥ २२ ॥ प्रतिष्ठाने इलो राजा प्रजापतिसुतो बली ॥ स
 काळे प्राप्तवाँल्लोकमिलो ब्राह्ममनुत्तमम् ॥ २३ ॥ ऐलः पुरुरवा राजा प्रतिष्ठानमवाप्तवान् ॥ ईदृशो ह्यश्व-
 मेधस्य प्रभांवः पुरुषर्धम ॥ २४ ॥ स्त्रीपूर्वः पौरुषं लेभे यच्चाप्यदपि दुर्लेभम् ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीम-
 द्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥ एतदाख्याय
 काकुत्स्थो भ्रातृभ्यामामसितप्रभः ॥ लक्ष्मणं पुनरेवाह धर्मयुक्तामिदं वचः ॥ १ ॥ वसिष्ठे वामदेवं च जाबा-
 लिमथ कथयपम् ॥ द्विजांश्च सर्वप्रवरानश्वमेधपुरस्कृतान् ॥ २ ॥ एतान्सर्वान्समानीय मंत्रयित्वा च
 लक्ष्मणः ॥ हयलक्षणसंपन्नं विमोह्यामि समाधिना ॥ ३ ॥ तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वा त्वरि-
 तविक्रमः ॥ द्विजान्सर्वान्समाहूय दर्शयामास राघवम् ॥ ४ ॥ ते दृष्ट्वा देवसंकाशं कृतपादाभिवंदनम् ॥
 राघवं सुदुराधर्षमाशीर्भः समपूजयन् ॥ ५ ॥ प्रांजलिः स तदा भूत्वा राघवो द्विजसत्तमान् ॥ उवाच
 धर्मसंयुक्तमश्वमेधाश्रितं वचः ॥ ६ ॥ तेऽपि रामस्य तच्छ्रुत्वा नमस्कृत्वा बृषध्वजम् ॥ अश्वमेधं
 द्विजाः सर्वे पूजयंति स्म सर्वशः ॥ ७ ॥ स तेषां द्विजमुख्यानां वाक्यमद्भुतदर्शनम् ॥ अश्वमेधान-
 श्रितं श्रुत्वा भूशं प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ८ ॥ विज्ञाय कर्म तत्तेषां रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ प्रेषयस्व महा-
 बाहो सुग्रीवाय महात्मनो ॥ ९ ॥ यथा महद्भिर्हरिर्भिर्बहुभिश्च वनौकसाम् ॥ सार्धमागच्छ भद्रं ते अनुभोक्तुं
 महोत्सवम् ॥ १० ॥ विभीषणश्च रक्षोभिः कामगैर्बहुभिर्भूतः ॥ अश्वमेधं महायज्ञमायावत्पुलविक्रमः ॥ ११ ॥

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ९१. * (१५३४)

राजानश्च महाभाग ये मे प्रियचिकीर्षवः ॥ सातुगाः क्षिप्रमार्यांतु यज्ञभूमिनिरीक्षकाः ॥ १२ ॥
 देशांतरगता ये च द्विजा धर्मसमाहिताः ॥ आमंत्रयस्व तान्सर्वानश्वमेधाय लक्ष्मण ॥ १३ ॥ ऋषयश्च
 महाबाहो आहूयतां तपोधनाः ॥ देशांतरगताः सर्वे सदाशु द्विजातयः ॥ १४ ॥ तथैव तालावचरा-
 स्तथैव जटन्तकाः ॥ यज्ञवाटश्च सुमहान्गोमथा नैमिषे वने ॥ १५ ॥ आज्ञाप्यतां महाबाहो
 तद्धि पुण्यमनुत्तमम् ॥ शंतयश्च महाबाहो प्रवर्ततां संमततः ॥ १६ ॥ शतशश्चापि धर्मज्ञाः क्रतुसु-
 ख्यमनुत्तमम् ॥ अनुभूय महायज्ञं नैमिषे रघुनंदन ॥ १७ ॥ तुष्टः पुष्टश्च सर्वोऽसौ मानितश्च यथा-
 विधि ॥ प्रतियास्याते धर्मज्ञ शीघ्रसामंत्र्यतां जनः ॥ १८ ॥ शतं वाहसहस्रणां तंडुलानां वपुष्मताम् ॥
 अयुतं तिलमुद्गस्य प्रयात्वग्रे महाबल ॥ १९ ॥ चणकानां कुलित्थानां माषाणां लवणस्य च ॥ अतोऽनुरूपं
 स्नेहं च गंधं सक्षिप्तमेव च ॥ २० ॥ सुवर्णकोटयो बहुला हिरण्यस्य शतोत्तराः ॥ अग्रतो भरतः
 कृत्वा गच्छत्वग्रे समाधिना ॥ २१ ॥ अंतरापणवीथ्यश्च सर्वे च नटनर्तकाः ॥ सूदा नार्यश्च बहवो
 नित्यं यौवनंशालिनः ॥ २२ ॥ भरतेन तु सार्धं ते यांतु सैन्यानि चाग्रतः ॥ नैगमान्बालवृद्धां-
 श्च द्विजौश्च सुसमाहितान् ॥ २३ ॥ कर्मातिकान्वर्धकिनः कोशाप्यश्वश्च नैगमान् ॥ मम मातृस्तथा
 सर्वाः कुमारान्तिपुराणि च ॥ २४ ॥ कांचनी मम पत्नी च दीक्षायज्ञांश्च कर्मणि ॥ अग्रतो भरतः
 कृत्वा गच्छत्वग्रे महयशाः ॥ २५ ॥ उपकार्या महाहर्षाश्च पार्थिवानां महैजसाम् ॥ सातुगानां
 नरश्रेष्ठ व्यादिदेश महाबलः ॥ २६ ॥ अन्नपानानि वस्त्राणि अनुगानां महात्मनाम् ॥ भरतः स तदा
 यातः शत्रुघ्नसाहेतस्तदा ॥ २७ ॥ वानराश्च महात्मानः सुग्रीवसहितास्तदा ॥ विप्राणां प्रवराः

सर्वे चक्रुश्च परिवेषणम् ॥ २८ ॥ विभीषणश्च रक्षोभिः स्त्रीभिश्च बहुभिर्वृतः ॥ ऋषीणामुग्रतपसां
 पूजां चक्रे महात्मानाम् ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० उत्तरकांडे
 एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥ तत्सर्वमखिलेनाशु प्रस्थाप्य भरताम्रजः ॥ इयं लक्ष्मणसंपन्नं कृष्णसारं मुमो-
 च ह ॥ १ ॥ ऋत्विग्भिर्लक्ष्मणं सार्धमश्च च विनियुज्य च ॥ ततोऽभ्यगच्छत्काकुत्स्थः सह सैन्येन
 नैमिषम् ॥ २ ॥ यज्ञवाटं महाबाहुदृष्ट्वा परममद्भुतम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे श्रीमानिति च सोऽब्रवीत्
 ॥ ३ ॥ नैमिषे वसतस्तस्य सर्व एव नराधिपाः ॥ आनित्युरुपहारांश्च तान्नमः प्रत्यपूजयत् ॥ ४ ॥
 अन्नपानादि वस्त्राणि सर्वोपकरणानि च ॥ भरतः सहशत्रुघ्नो नियुक्तो राजपूजने ॥ ५ ॥ वानराश्च
 महात्मानः सुग्रीवसंहितास्तदा ॥ परिवेषणं च विप्राणां ग्रयताः संप्रचक्रिरे ॥ ६ ॥ विभीषणश्च रक्षो-
 भिर्बहुभिः सुसमाहितः ॥ ऋषीणामुग्रतपसां किंकरः समपद्यत ॥ ७ ॥ उपकार्यां महाहार्वांश्च पार्थिवानां
 महात्मानाम् ॥ सा नुगानां नरश्रेष्ठो व्यादिदेश महाबलः ॥ ८ ॥ एवं सुविहितो यज्ञो ह्यश्वमेधो ह्यवर्तत ॥ लक्ष्मणेन
 सुगुप्ताः सा ह्यचर्या प्रवर्तत ॥ ९ ॥ ईदृशं राजसिंहस्य यज्ञप्रवरमुत्तमम् ॥ नान्यश्शब्दोऽभव-
 तत्र ह्यमेधे महात्मनः ॥ १० ॥ छंदतो देहि विस्त्रब्धो यावतुष्यति याचकाः ॥ तावत्सर्वाणि
 दत्तानि क्रतुमुख्ये महात्मनः ॥ ११ ॥ विविधानि च गौडानि खांडवानि तथैव च ॥ न निसृतं भवत्यो-
 षाद्वचनं यावदर्थिनाम् ॥ १२ ॥ तावद्दानरक्षोभिर्दत्तमेवाभ्यदृश्यत ॥ न कश्चिन्मलिनो वापि
 दीनो वाप्यथवा क्रूरः ॥ १३ ॥ तस्मिन्यज्ञवरे राज्ञो हृष्टपुण्ड्रनाभृते ॥ ये च तत्र महात्मानो
 सुनयश्चिरजीविनः ॥ १४ ॥ नास्मरंस्तादृशं यज्ञं दानौघसमलंकृतम् ॥ यः कृत्यवानुवर्णेन सुवर्णे

लभते स्म सः ॥ १५ ॥ विचार्यो लभते वित्तं रत्नार्थो रत्नमेव च ॥ हिरण्यानां सुवर्णानां रत्नानामथ वासं साम् ॥
 ॥ १६ ॥ अनिशं दीयमानानां राशिः ससुपट्टयते ॥ न शक्य न सोमस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ १७ ॥ ईदृशो
 दृष्टपूर्वो न एवमूचुस्तपोधनाः ॥ सर्वत्र वानरास्तस्थुः सर्वत्रैव च गक्षसाः ॥ १८ ॥ वासोधनान्न-
 कामेभ्यः पूर्णहस्ता ददुर्मृशम् ॥ ईदृशो राजसिंहस्य यज्ञः सर्वगुणान्वितः ॥ संवत्सरमथो साग्रं
 वर्तते न च हीयते ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदि० च० सा० उत्तरकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः
 ॥ ९२ ॥ वर्तमाने तथाभूते यज्ञे च परमाद्भुते ॥ स शिष्य आजगामाशु वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ १ ॥
 स दृष्ट्वा दिव्यसंकाशं यज्ञमद्भुतदर्शनम् ॥ एकांतऋषिसंघातश्चकार उटजाब्जुमान् ॥ २ ॥ शकटांश्च
 बहून्पूर्यान्फलमूलान्श्च शोभनान् ॥ वाल्मीकिवाटे रुचिरे स्थापयन्नविदूरतः ॥ ३ ॥ (आसीत्सुपूजि-
 तो राज्ञा मुनिभिश्च महात्मभिः ॥ वाल्मीकिः सुमहातेजा न्यवसत्परमात्मवान् ॥ १ ॥) स शिष्यावब्रवीदृष्टो
 युवां गत्वा समाहितौ ॥ कृत्स्नं रामावर्णं काव्यं गायतं परया मुदा ॥ ४ ॥ ऋषिवाटेषु पुण्येषु ब्राह्म-
 णावसथेषु च ॥ रथ्यासु राजमार्गेषु पार्थिवानां गृहेषु च ॥ ५ ॥ रामस्य भवनद्वारे यत्र कर्म च
 कुर्वते ॥ ऋत्विजामप्रतश्चैव तत्र गेयं विशेषतः ॥ ६ ॥ इमानि च फलान्यत्र स्वादूनि वि-
 विधानि च ॥ जातानि पर्वताग्रेषु आस्वाद्यास्वाद्य गायताम् ॥ ७ ॥ न यास्यथः श्रमं वत्सो भक्ष-
 यित्वा फलान्यथ ॥ मूलानि च सुसृष्टानि न रागात्परिहास्यथः ॥ ८ ॥ यदि शब्दापयेद्राभः श्रवणाय
 महीपतिः ॥ ऋषीणामुपविष्टानां यथायोगं प्रवर्तताम् ॥ ९ ॥ दिवसे विंशतिः सर्गा गेया मधुरया
 गिरा ॥ प्रमाणैर्बहुभिस्तत्र यथोद्दिष्टं मया पुरा ॥ १० ॥ लोभश्चापि न कर्तव्यः स्वल्पोऽपि धनवा-

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ९४. *

(१५३७)

छया ॥ किं धनेनाश्रमस्थानां फलमूलाशिनां सदा ॥ ११ ॥ यदि पृच्छेत्स काकुत्स्थो युवां
कस्येति दारकौ ॥ बाल्मीकेरथ शिष्यौ द्वौ ब्रूतेभवं नराधिपम् ॥ १२ ॥ इमारतन्त्रीः सुमधुराः स्थानं
वाऽपूर्वदर्शनम् ॥ मूर्च्छेद्वित्वा सुमधुरं गायतां विगतज्वरौ ॥ १३ ॥ आदिप्रभृति गेयं रयान्नचाद-
ज्ञाय पार्थिवम् ॥ पिता हि सर्वभूतानां राजा भवति धर्मतः ॥ १४ ॥ तद्भुवां हृष्टमनसौ श्वः प्रभाते
समाहितौ ॥ गायेथां मधुरं गेयं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥ १५ ॥ इति संदिश्य बहुशो मुनिः प्राचेतस-
स्तदा ॥ बाल्मीकिः परमोदारस्तूष्णीमासीन्महामुनिः ॥ १६ ॥ संदिष्टौ मुनिना तेन तावुभौ मैथिली-
सुतौ ॥ तथैव करवावेति निर्जग्मतुररिदमौ ॥ १७ ॥ तामद्भुतां तौ हृदये कुमारौ निवेश्य वाणीमृषिभ-
षितां तदा ॥ समुत्सुकौ तौ सुखमूषतुनिशां यथाश्रितौ भार्गवनीतिसंहिताम् ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा-
बाल्मी० आदि० च० सा० उत्तरकांडे त्रिनवतिसप्तः सर्गः ॥ ९३ ॥ तौ राजन्यां प्रभातायां स्नातौ
हुतहुताशनौ ॥ यथोक्तमृषिणा पूर्वं सर्वं तत्रोपगायताम् ॥ १ ॥ तां स शुश्राव काकुत्स्थः पूर्वाचार्य-
विनिर्मिताम् ॥ अपूर्वा पाठयजति च गेयेन समलंकृताम् ॥ २ ॥ प्रमाणैर्बहुभिर्बद्धां तन्त्रील-
यसमन्विताम् ॥ बालाभ्यां राघवः श्रुत्वा कौतूहलपरोऽभवत् ॥ ३ ॥ अथ कर्मातरे राजा समाहूय
महामुनीन् ॥ पार्थिवांश्च नरव्याघ्रः पंडितान्नैगमांस्तथा ॥ ४ ॥ पौराणिकाऽऽशब्दविदो ये वृद्धाश्च
द्विजातयः ॥ स्वराणां लक्षणज्ञांश्च उत्सुकान्द्विजसत्तमान् ॥ ५ ॥ लक्षणज्ञांश्च गांधर्वास्त्रिगमांश्च विशेष-
धतः ॥ पादाक्षरसमाज्ञाच्छंदःसु परिनिष्ठिताम् ॥ ६ ॥ कलामात्राविशेषज्ञाऽन्येतिषे ज्ञ परंगतान् ॥
क्रियाकल्पविदश्चैव तथा कार्यविशारदान् ॥ ७ ॥ हेतूपचारकुशलान्हेतुकुंश्च बहुशुतान् ॥ छंदो-

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः ५४. * (१५३८)

विदः पुराणज्ञान्वैदिकान्द्रिजसत्तमान् ॥८॥ चित्रज्ञान्वृत्तसूत्रज्ञानीतिनृत्यविशारदान् ॥ (शास्त्रज्ञाप्नोति-
निपुणान्वेदान्तार्थप्रबोधकान् ॥) एतान्सर्वान्समानीय गातादौ समवेशयन् ॥ ९ ॥ तेषां संबद्धां
तत्र श्रोतॄणां हर्षवर्धनम् ॥ गेयं प्रचक्रतुस्तत्र तावुभौ मुनिदारकौ ॥ १० ॥ ततः प्रवृत्तं मधुरं गांधर्व-
मतिमनुषम् ॥ नच तृप्तिं ययुः सर्वे श्रोतारो गेयसंपदः ॥ ११ ॥ हृष्टा मुनिगणाः सर्वे पार्थियाश्च
महौजसः ॥ पिबंत इव चक्षुर्भिः पश्यन्ति स्म मुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥ ऊचुः परस्परं चेदं सर्वं एव समा-
हिताः ॥ उभौ रामस्य सदृशौ विबाहुर्विभोद्धतौ ॥ १३ ॥ जटिलौ यदि न स्यातां न वल्कलधरौ
यदि ॥ विशेषं नाधिगच्छामो गायतो राघवस्य च ॥ १४ ॥ एवं प्रभाषमाणेषु
पौरजानपदेषु च ॥ प्रवृत्तमादितः पूर्वसर्गं नारददर्शितम् ॥ १५ ॥ ततः प्रभृति सर्गाश्च याव-
द्विशत्यगायताम् ॥ ततोऽपराहसमये राघवः समभाषत ॥ १६ ॥ श्रुत्वा विशतिसर्गास्तान्भ्रानं भ्रान-
वत्सलः ॥ अष्टादशसहस्राणि सुवर्णस्य महात्मनोः ॥ १७ ॥ प्रयच्छ शीघ्रं का हस्य यदन्यदाभिकां-
क्षितम् ॥ ददौ स शीघ्रं काकुत्स्थो बाल्योवै पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥ दीयमानं सुवर्णं तु नाटुह्येतां कुर्वा-
लवौ ॥ ऊचतुश्च महात्मानौ किमनेनेति विस्मिता ॥ १९ ॥ वन्येन फलमूलेन निरतौ वनवासिनौ ॥
सुवर्णेन हिरण्येन किं करिष्यावहे वने ॥ २० ॥ तथा तयोः प्रब्रुवतोः कौतूहलममन्विताः ॥ श्रोतार-
श्चैव रामश्च सर्व एव सुविस्मिताः ॥ २१ ॥ तस्य चैवागमं रामः काव्यस्य श्रोतुमुसुकः ॥ पप्रच्छ
तौ महातेजास्तावुभौ मुनिदारकौ ॥ २२ ॥ किंप्राणमिदं काव्यं का प्रतिष्ठा महात्मनः ॥ कतां काव्य-
स्य महतः क चासौ मुनिपुंगवः ॥ २३ ॥ पृच्छंतं राघवं वाक्यमूचतुर्मुनिदारकौ ॥ बाल्मीकिर्भगवा-

नकर्ता संप्राप्तो यज्ञसंविधम् ॥ येनेदं चरितं तुभ्यमशेषं संप्रदर्शितम् ॥ २४ ॥ सन्निबद्धं हि श्लोकानां
चतुर्विंशत्सहस्रकम् ॥ उग्राख्यानशतं चैव भार्गवेण तपस्विना ॥ २५ ॥ आदिप्रभृति वै राजन्यंचसर्ग-
शतानि च ॥ कांडानि षट्कृतानिह सोत्तराणि महात्मना ॥ २६ ॥ कृतानि गुरुणास्माकमृषिणा चरितं
तव ॥ प्रतिष्ठाजीवितं यावत्तावत्सर्वस्य वर्तते ॥ २७ ॥ यदि बुद्धिः कृता राजञ्छ्रवणाय महारथ ॥
कर्मान्तरे-क्षणभूतस्तच्छृणुष्व सहायुजः ॥ २८ ॥ बाढमित्यब्रवीद्रामस्तौ चानुज्ञाय राघवौ ॥
ग्रहृष्टौ जग्मतुः स्थाने यत्रास्ते मुनिपुंगवः ॥ २९ ॥ रामोऽपि मुनिभिः सार्धं
पार्थिवैश्च महत्सभिः ॥ श्रुत्वा तद्वीतिमाधुर्यं कर्मशालायुपागमत् ॥ ३० ॥ शुश्राव तत्ता-
ललयोपपन्नं सर्गान्वितं स स्वरशब्दयुक्तम् ॥ तंत्रीलयव्यंजनयोगयुक्तं कुशीलवाभ्यां परिगथिमानम्
॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० च० सा० उत्तरकांडे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥
रामो बहून्यहान्येव तद्वीतं परमं शुभम् ॥ शुश्राव मुनिभिः सार्धं पार्थिवैः सह वानरैः ॥ १ ॥
तस्मिन्गतिं तु विज्ञाय सीतापुत्रौ कुशीलवौ ॥ तस्याः परिपदो मध्ये रामो वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
दूताञ्छुद्धसमाचारानाहूयात्समनीषया ॥ मद्वचो ब्रूत गच्छध्वमितो भगवतोऽन्तिके ॥ ३ ॥ यदि
शुद्धसमाचारा यदि वा वीतकल्मषा ॥ करोत्विहात्मनः शुद्धिसमुमान्य महासुनिम् ॥ ४ ॥ छंदं सुनेश्च
विज्ञाय सीतायाश्च मनोगतम् ॥ प्रत्ययं दातुकामायास्ततः शंसत मे लघु ॥ ५ ॥ क्षः प्रभाते तु
शपथं मैथिली जनकात्मजा ॥ करोतु परिषन्मध्ये शोधनार्थं ममैव च ॥ ६ ॥ कृत्वा तु राघवस्येत-
द्भुजः परममद्भुतम् ॥ दूताः संप्रययुर्बाढं यत्र वै मुनिपुंगवः ॥ ७ ॥ ते प्रणम्य महत्मानं ज्वलंतम-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ९६. * (१५४०)

मितप्रभम् ॥ ऊचुस्ते रासवाक्यानि मृदूनि मधुराणि च ॥ ८ ॥ तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा रामस्य च
मनोगतम् ॥ विज्ञाय सुमहातेजा मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥ एवं भवतु भद्रं वो यथा वदन्ति राघवः ॥
तथा करिष्यते सीता दैवतं हि पतिः स्त्रियः ॥ १० ॥ तथोक्ता मुनिना सर्वे राजदूता महौजसः ॥
प्रत्येस्य राघवं सर्वे मुनिवाक्यं बभाषिरे ॥ ११ ॥ ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थः श्रुत्वा वाक्यं
महात्मनः ॥ ऋधीस्तत्र समेतांश्च राज्ञश्चैवाभ्यभाषत ॥ १२ ॥ भगवंतः सशिष्या वै सानुगाश्च
नराधिपाः ॥ पश्यंतु सीताशपथं यश्चैवान्योऽपि कांक्षते ॥ १३ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य
महात्मनः ॥ सर्वेषामृषिमुख्यानां साधुवादो महानभूत् ॥ १४ ॥ राजानश्च महात्मानः प्रशंसन्ति स्म
राघवम् ॥ उपपन्नं नरश्रेष्ठ त्वय्येव भुवि नान्यतः ॥ १५ ॥ एवं विनिश्चयं कृत्वा श्वोभूत इति
राघवः ॥ विसर्जयामास तदा सर्वास्ताब्जुन्नसूदनः ॥ १६ ॥ इति संप्रविचार्य राजसिंहः श्वोभूत शप-
थस्य निश्चयम् ॥ विससृर्जे सुनीनृगांश्च सर्वान्स महात्मा महतो महानुभावः ॥ १७ ॥ इत्यर्षे
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे पंचनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥ तस्यां
रजण्यां व्युष्टायां यज्ञवाटं गतो नृपः ॥ ऋषीन्सर्वान्महातेजाः शब्दापयति राघवः ॥ १ ॥ वसिष्ठो
वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ॥ विश्वामित्रो दीर्घतमा दुर्वासाश्च महातपाः ॥ २ ॥ पुलस्त्योऽपि
तथा शक्तिर्भार्गवश्चैव वामनः ॥ मार्कण्डेयश्च दीर्घायुर्मौद्गल्यश्च महायशः ॥ ३ ॥ गर्गश्च क्यवनश्चैव
शतानन्दश्च धर्मविन् ॥ भरद्वाजश्च तेजस्वी अग्निपुत्रश्च सुप्रभः ॥ ४ ॥ नारदः पर्वतश्चैव गौतमश्च
महायशः ॥ (कात्यायनः सुयज्ञश्च ह्यगस्त्यस्तपसां निधिः ॥) एते चान्ये च बहवो मुनयः

संशितव्रताः ॥ ५ ॥ कौतूहलसमाविष्टाः सर्वे एव समागताः ॥ राक्षसाश्च महावीर्या वानराश्च
महाबलाः ॥ ६ ॥ सर्वे एव समाजग्मुर्महात्मानः कुतूहलात् ॥ क्षत्रिया ये च शूराश्च वैश्याश्चैव
सहस्रशः ॥ ७ ॥ नानादेशगताश्चैव ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ (ज्ञाननिष्ठाः कर्मनिष्ठा योगनिष्ठास्त-
थापरे ॥) सीताशपथवीक्षार्थं सर्वे एव समागताः ॥ ८ ॥ तदा समागतं सर्वमश्मभूतमिवाचलम् ॥
श्रुत्वा मुन्निवरस्तूर्णं ससीतः समुपागमत् ॥ ९ ॥ तस्मिं पृष्ठतः सीता अन्वगच्छदवाङ्मुखी ॥
कुतांजलिर्बाष्पकला कृत्वा रामं मनोगतम् ॥ १० ॥ तां दृष्ट्वा श्रुतिमायातीं ब्रह्माणमनुगामिनीम् ॥
बाल्मीकेः पृष्ठतः सीता साधुवाद्यो महानभूत् ॥ ११ ॥ ततो हलहलाशब्दः सर्वेषामेवमाबभौ ॥ दुःख-
जन्मविशालेन शोकेनाकुलितात्मनाम् ॥ १२ ॥ साधु रामेति केचित्तु साधु सीतेति चापरे ॥ उभावेव
च तत्रान्ये प्रेक्षकाः संप्रचुक्रुशुः ॥ १३ ॥ ततो मध्ये जनौघस्य प्रविश्य मुनिपुंगवः ॥ सीतासहायो
बाल्मीकिरिति होवाच राघवम् ॥ १४ ॥ इयं दाक्षरथेः सीता सुव्रता धर्मचारिणी ॥ अपवादात्परि-
त्यक्ता ममाश्रमसमीपतः ॥ १५ ॥ लोकापवादभीतस्य तव राम महाव्रत ॥ प्रत्ययं दास्यते सीता ताम-
नुज्ञातुर्महसि ॥ १६ ॥ इमौ तु जानकीपुत्रावुभौ च यमजातकौ ॥ सुतौ तवैव दुर्धर्षौ सत्यमेतद्भवीमि-
ते ॥ १७ ॥ प्रचेतसोऽहं दशमः पुत्रो राघवनन्दन ॥ न स्मराम्यनृतं वाक्यमिमौ तु
तव पुत्रकौ ॥ १८ ॥ बहुवर्षसहस्राणि तपश्चर्या मया कृता ॥ नोपाश्रियां फले
तस्या दुष्टेयं यदि मैथिली ॥ १९ ॥ मनसा कर्मणा वाचा भूतपूर्वं न किल्बिषम् ॥ तस्याहं फल-
मश्रामि आपापा मैथिली यदि ॥ २० ॥ अहं पंचसु भूतेषु मनःप्रेषु राघव ॥ विचिंत्य सीता

शुद्धेति जग्राह वननिर्धरे ॥ २१ ॥ इयं शुद्धसमाचारा अपापा पतिदेवता ॥ लोकापवादभोक्तव्य
 प्रत्ययं तव दत्त्यति ॥ २२ ॥ तस्मादियं नरवरात्मज शुद्धभावा दिव्येन दृष्टिविषयेण मया प्रदिष्टा ॥
 लोकापवादकलुषीकृतचेतसा या त्यक्ता त्वया प्रियतमा विदितापि शुद्धा ॥ २३ ॥ इत्यपे श्रीमद्रा-
 मायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे च ० सा ० उत्तरकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥ वाल्मीकिर्नै-
 वमुक्तस्तु राघवः प्रत्यभाषत ॥ प्राञ्जलिर्जगतो मध्ये दृष्ट्वा तां वरवर्णीनीम् ॥ १ ॥ एतमेतमहान्-
 भाग यथा वदसि धर्मविन् ॥ प्रत्ययस्तु मम ब्रह्मंस्तव वाक्यैरकल्मषैः ॥ २ ॥ प्रत्ययश्च पुरा-
 वृत्तो वैदेह्याः सुरसन्निधौ ॥ शपथश्च कृतस्तत्र तेन वेदम प्रवंशिता ॥ ३ ॥ लोकापवादो बलवान्ये-
 न त्यक्ता हि मैथिली ॥ सेयं लोकभयाद्ब्रह्मरूपापेत्यभिजनता ॥ परित्यक्ता मया सीता तद्भवान्ध-
 तुमर्हति ४ ॥ जानामि चेमौ पुत्रौ मे यमजातौ कुशीलवौ ॥ शुद्धायां जगतीमध्ये मैथिल्यां प्रीतिरस्तु मे
 ॥ ५ ॥ अभिप्रायं तु विज्ञाय रामस्य सुरसत्तमाः ॥ सीतायाः शपथे तस्मिन्सर्व एव समागताः
 ॥ ६ ॥ पितृमहं पुरस्कृत्य सर्व एव समागताः ॥ आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः
 ॥ ७ ॥ (गंवर्वाप्सरसश्चैव सर्व एव समागताः ॥) साध्याश्च देवाः सर्वे ते सर्वे च परमर्षयः ॥
 नागाः सुपर्णाः सिद्धाश्च ते सर्वे हृष्टमानसाः ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा देवाद्यृषींश्च राघवः पुनरब्रवीत् ॥
 प्रत्ययो मे नरश्रेष्ठ ऋषिवाक्यैरकल्मषैः ॥ ९ ॥ शुद्धायां जगतो मध्ये वैदेह्यां प्रीतिरस्तु मे ॥ सीता-
 शपथसंभ्रांताः सर्व एव समागताः ॥ १० ॥ ततो वायुः शुभः पुण्यो दिव्यगंधो मनोरमः ॥
 ते जनौघं सुरश्रेष्ठो ह्यादयामास सर्वतः ॥ ११ ॥ तदद्भुतभिवाचित्यं निरैक्षंत समाहिताः ॥ मानवाः

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः ९८. *

(१५४३)

सर्वराष्ट्रेभ्यः पूर्वं कृतयुगे यथा ॥ १२ ॥ सर्वान्सभागतान्दृष्ट्वा सीता काषायवासिनी ॥ अब्रवी-
त्प्रांजलिर्विक्रमघोष्टधिरवाङ्मुखी ॥ १३ ॥ यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिंतये ॥ तथा मे
माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १४ ॥ मनसा कर्मणा वाचा यथा रामं समर्चये ॥ तथा मे
माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १५ ॥ ययैतत्सत्यमुक्तं मे वेद्वि रामात्परं नच ॥ तथा मे माधवी देवी
विवरं दातुमर्हति ॥ १६ ॥ तथा शपत्त्यां वैदेह्यां प्रादुरासीत्तदद्भुतम् ॥ भूतलादुत्थितं दिव्यं सिंहा-
सनमनुत्तमम् ॥ १७ ॥ ध्रियमाणं शिरोभिस्तु नगैरभिताविक्रमैः ॥ दिव्यं दिव्येन वपुषा दिव्यर-
त्नविभूषितैः ॥ १८ ॥ तस्मिस्तु धरणी देवी बाहुभ्यां गृह्य मैथिलीम् ॥ स्वागतेनाभिनवैनामासने
चोपवेशयत् ॥ १९ ॥ तामासनगतां दृष्ट्वा प्रविशन्तीं रसातलम् ॥ पुष्पवृष्टिरविच्छिन्ना दिव्या सीता-
मवकिरत् ॥ २० ॥ साधुकारश्च सुमहान्देवानां सहस्रोत्थितः ॥ साधुसाधिवति वै सीते यस्यास्ते
शीलमीदृशम् ॥ २१ ॥ एवं बहुविधा वाचो ह्यंतरिक्षगताः सुराः ॥ व्याजहुर्हृष्टमनसो दृष्ट्वा सीता-
प्रवेशनम् ॥ २२ ॥ यज्ञवाटगताश्चापि मुनयः सर्व एव ते ॥ राजानश्च नरव्याघ्रा विस्मया-
न्नोपेभिरे ॥ २३ ॥ अंतरिक्षे च भूमौ च सर्वे स्थावरजंगमाः ॥ दानवाश्च भङ्गाकायाः पाताले
पन्नगधिपाः ॥ २४ ॥ केचिद्विनेदुः संहृष्टाः केचिद्व्यानपरायणाः ॥ केचिद्रामं निरीक्ष्यते केचित्सीतामचेतसः
॥ २५ ॥ सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा तेषामासीत्समागमः ॥ तन्मुहूर्तमिवात्यर्थं समं संमोहितं जगत् ॥ २६ ॥ इत्यार्षं
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० उत्तरकांडे सप्तमवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥ रसातलं
प्रविष्टायां वैदेह्यां सर्वानराः ॥ चुक्रुशुः साधुसाध्वीति मुनयो रामसन्निधौ ॥ १ ॥ दंडकाप्रमवष्ट-

भ्य बाष्पव्याकुलितेक्षणः ॥ अवाक्शिरा दीनमना रामो ह्यासीत्सुदुःखितः ॥ २ ॥ स रुदित्वा चिरं
 कालं बहुशो बाष्पमुत्सृजन् ॥ क्रोधशोकसमाविष्टो रामो वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ अभूतपूर्वं शोकं मे
 मनः स्पृष्टुमिदं नञ्छति ॥ पश्यतो मे यथा नष्टा सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ ४ ॥ साऽदर्शनपरा सीता
 लंकां पारे महोदधेः ॥ ततश्चापि मया नीता किं पुनर्वसुधातलात् ॥ ५ ॥ वसुधे देवि भवति
 सीता नित्यायतां मम ॥ दृश्यिष्यामि वा रोषं यथा मामवगच्छसि ॥ ६ ॥ कामं श्वश्रूमे-
 व त्व त्वत्सकाशात्तु मैथिली ॥ कर्पता फाळहस्तेन जनकेनोद्धृता पुरा ॥ ७ ॥ तस्मान्निर्यास्यतां सीता
 विवरं वा प्रयच्छ मे ॥ पाताले नाकप्रुष्टे वा वसेयं साहितस्तथा ॥ ८ ॥ आनय त्वं हि तां सीतां मत्तोऽहं
 मैथिलीकृते ॥ न मे दास्यसि चंत्सीतां यथारूपां महीतले ॥ ९ ॥ सपर्वतवनां कृत्स्नां व्यथयि-
 ष्यामि ते स्थितिम् ॥ नाशयिष्याम्यहं भूमिं सर्वमापो भवंत्विह ॥ १० ॥ एवं ब्रुवाणे काकुत्स्थे
 क्रोधशोकसमन्विते ॥ ब्रह्मा सुरगणैः साधमुवाच रघुनन्दनम् ॥ ११ ॥ रामराम न संतापं कर्तुमर्हसि
 सुव्रत ॥ स्मर त्वं पूर्वकं भावं मंत्रं चमित्रकर्शेन ॥ १२ ॥ न खलु त्वां महाबाहो स्मारयेयममुत्तम-
 म् ॥ इमं मुहूर्तं दुर्धर्षं स्मर त्वं जन्म वैष्णवम् ॥ १३ ॥ सीता हि विमला साध्वी तव पूर्वपरा-
 यणा ॥ नागलोकं सुखं प्रायान्त्वदाश्रयतपोबलात् ॥ १४ ॥ स्वर्गे ते संगमो भूयो भविष्यति न संशयः ॥
 अस्यास्तु परिषन्मध्यं यद्वर्षाणि निबोध तत् ॥ १५ ॥ एतदेव हि काव्यं ते काव्यानामुत्तमं श्रुतम् ॥
 सर्वं विस्तरतो राम व्याख्यास्यति न संशयः ॥ १६ ॥ जन्मप्रभृति ते वीर सुखदुःखोपसेवनम् ॥
 भविष्यदुत्तरं चेह सर्वं बाल्मीकिना कृतम् ॥ १७ ॥ आदिकाव्यमिदं राम त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

नहन्त्योऽहंति काव्यानां यशोभायाघवाहते ॥ १८ ॥ श्रुतं ते पूर्वमेतद्धि मया सर्व
सुरैः सह ॥ दिव्यमद्भुतरूपं च सत्यवाक्यमनावृतम् ॥ १९ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल धर्मेण
सुसमाहितः ॥ शेषं भविष्यं काकुत्स्थं काव्यं रामायणं शृणु ॥ २० ॥ उत्तरं नाम काव्यस्य
शेषमत्र महायशः ॥ तच्छृणुष्व महतेज ऋषिभिः सार्धमुत्तमम् ॥ २१ ॥ न खल्वन्येन
काकुत्स्थ, श्रोतव्यमिदमुत्तमम् ॥ परमऋषिणां वीर त्वयैव ध्रुनंदन ॥ २२ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं
ब्रह्मा त्रिसुवनेश्वरः ॥ जगाम त्रिदिवं देवो देवैः सह सर्वांधवैः ॥ २३ ॥ ये च तत्र महत्मान ऋषयो
ब्रह्मलौकिकाः ॥ ब्रह्मणा समनुज्ञाता न्यवर्तत महौजसः ॥ २४ ॥ उत्तरं श्रोतुमनसो भविष्यं यच्च
राघवे ॥ ततो रामः शुभां वार्णी देवदेवस्य भाषिताम् ॥ २५ ॥ श्रुत्वा परमतेजस्वी वाल्मीकिमिदमब्रवीत् ॥
भगवन्श्रोतुमनस ऋषयो ब्राह्मलौकिकाः ॥ २६ ॥ भविष्यदुत्तरं यन्मे श्रभूते संप्रवर्तताम् ॥ एवं
विनिश्चयं कृत्वा संप्रगृह्य कुशीलवौ ॥ २७ ॥ तं जनौ चं विसृज्यथ पर्णशालामुपगमत् ॥ तामेव शोचतः
सीतां सा व्यतीता च शर्वरी ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०
उत्तरकाण्डे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥ रजन्यां तु प्रभातायां समानीय महामुनीन् ॥ गीयतामविशं-
काभ्यां रामः पुत्रानुवाच ह ॥ १ ॥ ततः समुपविष्टेषु महर्षिषु महात्मसु ॥ भविष्यदुत्तरं काव्यं जगत्-
स्तौ कुशीलवौ ॥ २ ॥ प्रविष्टायां तु सीतायां भूतलं सत्यसंपदा ॥ तस्यावसाने यज्ञस्य रामः परम-
दुर्मनाः ॥ ३ ॥ अपश्यमानो वैदेहीं मेने शून्यमिदं जगत् ॥ शोकेन परमायस्तो न शांतिं मनसागमत्
॥ ४ ॥ विसृज्य पार्थिवान्सर्वानुश्वानराराक्षसान् ॥ जनौ चं विप्रमुख्यानां वित्तपूर्वं विसृज्य च ॥ ५ ॥

ततो विसृज्य तान्सर्वात्रामो राजीवलोचनः ॥ हृदि कृत्वा सदा सीतामयोध्यां प्रविवेश ह ॥ ६ ॥
 (इष्टयज्ञो नरपतिः पुत्रद्वयसमन्वितः) न सीतायाः परां भार्यां वब्रू स रघुनेदनः ॥ यज्ञेयज्ञो च पत्न्यर्थे
 जानकी कांचनी भवत् ॥ ७ ॥ दशवर्षसहस्राणि वाजिमेधानथकरोत् ॥ वाजपेयान्दशगुणांस्तथा
 बहुसुवर्णकान् ॥ ८ ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां गोसवैश्च महाधनैः ॥ ईजे क्रतुभिरन्यैश्च स श्रीमानामद-
 क्षिणैः ॥ ९ ॥ एवं स कालः सुमहात्राज्यस्थस्य महात्मनः ॥ धर्मं प्रयतमानस्य व्यतीयाद्राघवस्य च
 ॥ १० ॥ ऋक्षवानररक्षांसि स्थिता रामस्य शासने ॥ अनुरंजंति राजानो ह्यहन्यहनि राघ-
 वम् ॥ ११ ॥ काले वर्षति पर्जन्यः सुभिक्षं विमला दिशः ॥ हृष्टपुष्टजनाकर्णौ पुरं जनप-
 दास्तथा ॥ १२ ॥ नाकाले म्रियते कश्चिन्न व्याधिः प्राणिनां तथा ॥ नानर्थो विद्यते कश्चिद्रामे राज्यं
 प्रशासति ॥ १३ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य राममाता यशस्विनी ॥ पुत्रपौत्रैः परिवृता कालधर्मसु-
 पागत् ॥ १४ ॥ अन्वित्राय सुमित्रा च कैकेयी च यशस्विनी ॥ धर्मं कृत्वा बहुविधं त्रिदिवे पर्यव-
 स्थिता ॥ १५ ॥ सर्वाः प्रसुदिताः स्वर्गे राज्ञा दशरथेन च ॥ समगता महाभागाः सर्वधर्मं च लेभिरे
 ॥ १६ ॥ तासां रामो महादानं कालेकाले प्रयच्छति ॥ मातृणामविशेषेण ब्राह्मणेषु तपस्विषु ॥ १७ ॥
 पित्र्याणि ब्रह्मरत्नानि यज्ञान्परमदुस्तरान् ॥ चकार रामो धर्मात्मा पितृन्देवान्निवर्धयन् ॥ १८ ॥ एवं
 वर्षसहस्राणि बहून्यथ ययुः सुखम् ॥ यज्ञं बहुविधं धर्मं वर्धयानस्य सर्वदा ॥ १९ ॥ इत्यायं
 श्रीमद्रामायणे वाल्मीकि आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकाण्डे यज्ञावसानं नामैकोनशततमः सर्गः ॥ १९ ॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य युधाजित्कैकयो नृपः ॥ स्वगुरुं प्रेषयामास राघवाय महात्मने ॥ १ ॥ गार्ग्य-

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः १००. * (१५४७)

मंगिरसः पुत्रं ब्रह्मर्षिममितप्रभम् ॥ दश चाश्वसहस्राणि प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ ३ ॥ कंबलानि च
रत्नानि चित्रवस्त्रमथोत्तमम् ॥ रामाय प्रददौ राजा शुभान्याभरणानि च ॥ ३ ॥ श्रुत्वा तु राघवो
धीमान्महर्षिं गार्ग्यमागतम् ॥ मातुलस्याश्वपतिनः प्रहितं तन्महाधनम् ॥ ४ ॥ प्रत्युद्गम्य च काकुत्स्थः
क्रोशमात्रं सहानुजः ॥ ६ ॥ गार्ग्यं संपूजयामास यथा शक्रो बृहस्पतिम् ॥ ५ ॥ तथा संपूज्य तप्त-
र्विं तद्धनं प्रतिगृह्य च ॥ पृष्ट्वा प्रतिपदं सर्वं कुशलं मातुलस्य च ॥ ६ ॥ उपविष्टं महाभागं रामः
प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ किमाह मातुलो वाक्यं यदर्थं भगवानिह ॥ ७ ॥ प्राप्तो वाक्याविदां श्रेष्ठः साक्षादिव
बृहस्पतिः ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा महर्षिः कार्यविस्तरम् ॥ ८ ॥ वक्तुमक्षुत्तसंकाशं राघवायोपचक्रमे ॥ मातुलस्ते
महाबाहो वाक्यमाह नरर्षभः ॥ ९ ॥ युवाजित्प्रीतिसंयुक्तं श्रूयतां यदि रोचते ॥ अयं गंध-
र्वविषयः फल्गुमूलोपशोभितः ॥ १० ॥ सिंधोरुभयतः पार्श्वे देशः परमशोभनः ॥ तं च रक्षति गंधर्वाः
सायुधा युद्धकीविदाः ॥ ११ ॥ शैलूषस्य सुता वीर तिष्ठः कोटयो महाबलाः ॥ तान्विनिर्जित्य
काकुत्स्थ गंधर्वनगरं शुभम् ॥ १२ ॥ निवेशय महाबाहो स्वपुरे सुसमाहिते ॥ अन्यस्य न गतिस्तत्र
देशः परमशोभनः ॥ रोचतां ते महाबाहो नाहं त्वामहितं वदे ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवः प्रीतो महर्षे-
र्मातुलस्य च ॥ उवाच बाढमित्येव भरतं चान्वैष्वक्षत ॥ १४ ॥ सोऽब्रवीद्राघवः प्रीतः सांजलिप्रयहो
द्विजम् ॥ इमौ कुमारौ तं देशं ब्रह्मर्षे विचरिष्यतः ॥ १५ ॥ भरतस्यात्मजौ वीरौ तश्चः पुष्कल एव च ॥
मातुलेन सुगुप्तौ तु धर्मेण सुसमाहितौ ॥ १६ ॥ भरतं चाग्रतः कृत्वा कुमारौ सबलानुगौ ॥ निहत्य गंधर्वसुतो-
न्द्रे पुरे विभजिष्यतः ॥ १७ ॥ निवेशय ते पुरवरे आत्मजौ सन्निवेशय च ॥ आगमिष्यति मे भूयः सकाशमविधा-

* श्रीबाल्मीकीयरासायणे उत्तरकांडे । सर्गः १०१. * (१५४८)

मिकः ॥ १८ ॥ ब्रह्मर्षिमेवमुक्त्वा तु भरतं सबलानुगम् ॥ आज्ञापयामास तदा कुमारौ चाभ्यवेचयत् ॥ १९ ॥
नक्षत्रेण च सौम्येन पुरस्कृत्यांगिरःसुतम् ॥ भरतः सह सैन्येन कुमारभ्यां विनिर्यथौ ॥ २० ॥ सा
सेना शक्रयुक्तेन नगरान्निर्ययावथ ॥ राघवानुगता दूरं दुरावर्णसुरैरपि ॥ १ ॥ मांसाशिनश्च ये सत्त्वा रक्षांसि
सुमहांति च ॥ अनुजगमुर्हि भरतं रुधिरस्य पिपासया ॥ २२ ॥ भूतप्रासाश्च बहवो मांसभक्षः सदा-
रुणाः ॥ गंधर्वपुत्रमांसानि भोक्तुक्रामाः सहस्रशः ॥ २३ ॥ सिंहव्याघ्रवराहाणां खेचराणां च पक्षि-
णाम् ॥ बहूनि चै सहस्राणि सेनाया ययुरग्रतः ॥ २४ ॥ अद्यधर्मासमुषिता पथि सेना निराभया ॥
हृष्टपुष्टजनाकर्णौ केकयं समुपागमन् ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ०
सा ० उत्तरकांडे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥ श्रुत्वा सेनापतिं प्राप्तं भरतं केकयाधिपः ॥ युधाजिद्वर्ग-
सहितं परां प्रीतिमुपागमन् ॥ १ ॥ स निर्यथौ जनौघेन महता केकयाधिपः ॥ त्वरमाणोऽभिवक्राम
गंधर्वान्केकयाधिपः ॥ २ ॥ भरतश्च युधाजिब समेतौ लघुविक्रमैः ॥ गंधर्वेनगरं प्राप्नौ सबलौ सपदा-
नुगौ ॥ ३ ॥ श्रुत्वा तु भरतं प्राप्तं गन्धर्वास्ते समागताः ॥ योद्धुक्रामा महावीर्या व्यनदंस्ते समंततः ॥
॥ ४ ॥ ततः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ सप्तारत्रं महाभीमं नचान्यतरयोर्जयः ॥ ५ ॥ खड्ग-
शक्तिधनुर्गदा नद्यः शोणितसंखनाः ॥ नृकलेवरबाहिन्यः प्रवृत्ताः सर्वतो दिशम् ॥ ६ ॥ ततो रामा-
नुजः क्रुद्धः कालस्याखं सुदारुणम् ॥ संवर्त्त नाम भरतो गंधर्वेभ्यश्चोदयत् ॥ ७ ॥ ते बद्धाः
कालपाशेन संवर्त्तेन विदारिताः ॥ क्षणेनाभिहृतास्तेन तिष्ठः कोटयो महात्मना ॥ ८ ॥ तद्युद्धं तादृशं
घोरं न स्मरंति दिवौकसः ॥ निमेयांतरमात्रेण तादृशानां महात्मनाम् ॥ ९ ॥ हतेषु तेषु सर्वेषु

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः १०२. * (१५४९)

भरतः केकयीसुतः ॥ निवेशयामास तदा समुद्वे द्वे पुरोत्तमे ॥ १० ॥ तक्षं तक्षशिखायां तु पुष्कलं
पुष्कलावते ॥ गंधर्वदेशे रुचिरे गांधारविषये च सः ॥ ११ ॥ वनरत्नौघसंकीर्णे काननैरुपशोभिते ॥
अयोन्यसंघर्षकृते स्पर्धया गुणविस्तैः ॥ १२ ॥ उभे सुरचित्रप्रख्ये व्यवहारैरकिल्बिषैः ॥ उद्यानयान-
संपूर्णे सुविभक्तांतरापणे ॥ १३ ॥ उभे पुरवरे रम्ये विस्तैरुपशोभिते ॥ गृहमुख्यैः सुरचिरेर्विमानै-
र्बहुभिर्घृते ॥ १४ ॥ शोभिते शोभनीयैश्च देवायतनविस्तैः ॥ तालैस्तमालैस्तिक्तैर्वकुलैरुपशोभिते ॥
॥ १५ ॥ निवेश्य पंचभिर्वर्षैर्भरतो राघवानुजः ॥ पुनरायान्महाबाहुयोध्यां केकयीसुतः ॥ १६ ॥
सोऽभिवाद्य महात्मानं साक्षाद्धर्मभिवापरम् ॥ राघवं भरतः श्रीमान्ब्रह्माणमिव वासवः ॥ १७ ॥
शशंस च यथावृत्तं गंधर्ववधमुत्तमम् ॥ निवेशनं च देशस्य श्रुत्वा प्रीतोऽस्य राघवः ॥ १८ ॥ इत्योषं
श्रीमद्रामायणे वा० आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकांडे एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥ तच्छ्रुत्वा हर्षमापेदे
राघवो भ्रातृभिः सह ॥ वाक्यं चान्द्रुतसंकाशं भ्रातृन्योवाच राघवः ॥ १ ॥ इमौ कुमारौ सौमित्रौ
तव धर्मत्रिशारदौ ॥ अंगदश्चंद्रकेतुश्च राज्यार्थे दृढविक्रमौ ॥ २ ॥ इमौ राज्येऽभिवेक्ष्यामि देशः साधु
विधीयताम् ॥ रमणीयो ह्यसंबाधो रमेतां यत्र घन्विनौ ॥ ३ ॥ न राज्ञां यत्र पीडा स्यान्नाश्रमाणां
विनाशनम् ॥ स देशो दृश्यतां सौम्य नापराध्यामहे यथा ॥ ४ ॥ तथोक्तवति रामे तु भरतः प्रत्यु-
वाच ह ॥ अयं कारुण्यो देशो रमणीयो निरामयः ॥ ५ ॥ निवेश्यतां तत्र पुरसंगदस्य महात्मनः ॥
चंद्रकेतोः सुरचिरं चंद्रकांतं निरामयम् ॥ ६ ॥ तद्वाक्यं भरतेनोक्तं प्रतिजग्राह राघवः ॥ तं च
कृत्वा वशे देशसंगदस्य न्यवेशयत् ॥ ७ ॥ अंगदीया पुरी रम्याप्यंगदस्य निवेशिता ॥ रमणीया

सुगुप्ता च रामेणाष्टिष्टकर्मणा ॥ ८ ॥ चंद्रकेतोश्च मल्लभूभ्यां निवेशिता ॥ चंद्रकांतंति विख्याता
 दिव्या स्वर्गपुरी यथा ॥ ९ ॥ ततो रामः परां प्रीतिं लक्ष्मणो भरतस्तथा ॥ ययुधे दुराधर्षा अभि-
 वेकं च चक्रिरे ॥ १० ॥ अभिपिच्य कुमारी द्वौ प्रस्थाप्य सुसमाहितौ ॥ अंगदं पश्चिमां भूमिं चन्द्र-
 केतुमुदङ्मुखम् ॥ ११ ॥ अंगदं चापि सौमित्रिलक्ष्मणोऽनुजगाम ह ॥ चंद्रकेतोस्तु भरतः पाणि-
 ग्राहो बभूव ह ॥ १२ ॥ लक्ष्मणस्त्वंगदीयायां संवत्सरमथोषितः ॥ पुत्रे स्थिते दुराधर्षे अयोध्यां
 पुनरागमत् ॥ १३ ॥ भरतोऽपि तथैवोष्य संवत्सरमतोऽधिकम् ॥ अयोध्यां पुनरागम्य रामपादावुपास्त
 सः ॥ १४ ॥ उभौ सौमित्रिभरतौ रामपादावनुव्रतौ ॥ कालं गतमपि रनेहान्न जज्ञातेऽतिधर्मिकौ
 ॥ १५ ॥ एवं वर्षसहस्राणि दश तेषां ययुस्तदा ॥ धर्मे प्रयतमानानां पारकांथेषु नित्यदा
 ॥ १६ ॥ विहत्य कालं परिपूर्णमानसाः श्रियावृता धर्मपरे च संस्थिताः ॥ त्रयः समिद्धाहु-
 तिदीपितेजसो हुताग्रयः साधुमहाध्वरे त्रयः ॥ १७ ॥ इत्याषं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
 च० सा० उत्तरकाण्डे द्वायुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥ कस्यचित्त्रथ कालस्य रामे धर्मपरे स्थित ॥
 कालस्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत् ॥ १ ॥ (सोऽब्रवीलक्ष्मणं वाक्यं धृतिसन्तं यमस्विनम् ॥ मां
 निवेदय रामाय संप्राप्तं कार्यगौरवान् ॥ १ ॥) दूतो ह्यतिवलस्याहं महर्षेरमितौजसः ॥ रामं दिदृशुरायातः कार्येण
 हि महाबलः ॥ २ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिस्त्रयान्वितः ॥ न्यवेदय न रामाय तापसं तं समागतम् ॥ ३ ॥
 जयस्व राजवर्मेण उभौ लोकौ महाद्युते ॥ दूतस्यां द्रष्टुमायातस्तपसा भास्करप्रभः ॥ ४ ॥ तद्वक्त्यं
 लक्ष्मणोक्तं वै श्रुत्वा राम उवाच ह ॥ प्रवेशयतां मुनिस्तात महौजास्तस्य वाक्यधृक् ॥ ५ ॥ सौमित्रिस्तु तथे-

त्युक्त्वा प्रावेशयत तं मुनिम् ॥ उग्रलंतमित्र तेजोभिः प्रदंहंतमिवांशुभिः ॥ ६ ॥ सोऽभिगम्य
 रघुश्रेष्ठं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ऋषिर्मधुरया वाचा वर्धयेत्याह राघवम् ॥ ७ ॥ तस्मै रामो महा-
 तेजाः पूजामर्घ्यपुरोगमाम् ॥ ददौ कुशलमव्यग्रं प्रष्टुं चैवोपचक्रमे ॥ ८ ॥ पृष्ठश्च कुशलं तेन रामेण
 वदतां वरः ॥ आसने कांचने दिव्ये निषसाद महायशः ॥ ९ ॥ तमुवाच ततो रामः स्वागतं ते
 महामते ॥ आपयास्य च वाक्यानि यतो दूतस्त्वमागतः ॥ १० ॥ चादितो राजर्षिर्हेन मुनिर्वाक्य-
 मभाषत ॥ द्वंद्वे होतप्रवक्तव्यं हितं वै यद्यवेक्ष्यसे ॥ ११ ॥ यः शृणोति निराक्षिद्धा स वध्यो भविता
 तव ॥ भवेद्वै मुनिमुख्यस्य वचनं यद्यवेक्ष्यसे ॥ १२ ॥ तथेति च प्रतिज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत्
 ॥ द्वारि तिष्ठ महाबाहो प्रतिहारं विसर्जय ॥ १३ ॥ स मे वध्यः खलु भवेद्वाचं द्वंद्वं समीरितम् ॥
 ऋषेभ्ये च सौमित्र पश्येद्वा शृणुयाच्च यः ॥ १४ ॥ ततो निक्षिप्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं द्वारि-
 संप्रहम् ॥ तमुवाच मुने वाक्यं कथयस्वेति राघवः ॥ १५ ॥ तत्तं मनीषितं वाक्यं येन वासि समा-
 हिदः ॥ कथयस्वाविशं कस्त्वं समापि हृदि वर्तते ॥ १६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि-
 कान्व्ये च० सा० उत्तरकांडे कालागमनं नाम अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥ शृणु राजन्महा-
 सस्व यदर्थमहमागतः ॥ पितामहेन देवेन प्रेषितोऽस्मि महाबल ॥ १ ॥ तवाहं पूर्वके भावे पुत्रः
 परपुंजय ॥ मायासंभावितो वीर कालः सर्वसमाहरः ॥ २ ॥ पितामहश्च भगवानाह लोकपतिः
 प्रभुः ॥ समयस्ते कृतः सौम्य लोकान्संपरिश्रितुम् ॥ ३ ॥ संक्षिप्य हि पुरा लोकान्मायया स्वय-
 मेव हि ॥ महर्षिर्वे शयानोऽप्यु मां त्वं पूर्वमजीजनः ॥ ४ ॥ भोगवतं ततो नागमनंतमुदकेक्ष्यम् ॥

मायया जनयित्वा त्वं द्वौ च सत्त्वौ महाबलौ ॥ ५ ॥ मधुं च कैटभं चैव ययोरस्थिचयैर्वृता ॥
 इयं पर्वतसंवाधमेदिनी चाभवत्तदा ॥ ६ ॥ पद्मे दिव्येऽर्कसंकाशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि ॥ प्राजापत्यं
 त्वया कर्म मयि सर्वं निवेशितम् ॥ ७ ॥ सोऽहं संन्यस्तभारो हि त्वामुपास्य जगत्पतिम् ॥ रक्षां
 विधत्स्व भूतेषु मम तेजस्करो भवान् ॥ ८ ॥ ततस्त्वमसि दुर्धर्षान्तस्माद्भवात्सनातनात् ॥ रक्षां
 विधास्यन्भूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ ९ ॥ अदित्यां वीर्यवान्पुत्रो भ्रातॄणां वीर्यवर्धनः ॥ समु-
 त्पन्नेषु कृत्येषु तेषां साहाय्यं कल्पसे ॥ १० ॥ स त्वमुज्जास्यमानासु प्रजासु जगतो वर ॥ रावणस्य
 वधाकांक्षी मानुषेषु मनोऽदधाः ॥ ११ ॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ कृत्वा वासस्य नियमं स्वय-
 मेवात्मना पुरा ॥ १२ ॥ स त्वं मनोमयः पुत्रः पूर्णायुर्मानुषेष्विह ॥ कालो नरवरश्रेष्ठ समीपमुपवर्तितुम् ॥
 ॥ १३ ॥ यदि भयो महाराज प्रजा इच्छस्युपास्तितुम् ॥ वस वा वीर भद्रं ते एवमाह पितामहः ॥
 ॥ १४ ॥ अथवा विजिगीषा ते सुरलोकाय राघव ॥ सनाथा विष्णुना देवा भवन्तु विगतद्वराः
 ॥ १५ ॥ श्रुत्वा पितामहेनोक्तं वाक्यं कालसमीरितम् ॥ राघवः प्रहसन्वाक्यं सर्वसंहारमब्रवीत् ॥
 ॥ १६ ॥ श्रुत्वा मे देवदेवस्य वाक्यं परममद्भुतम् ॥ प्रीतिर्हि महती जाता तवागमनसंभवा ॥
 ॥ १७ ॥ त्रयाणामपि लोकानां कार्यार्थं मम संभवः ॥ भद्रं तेऽस्तु गमिष्यामि यत एवाहमागतः ॥
 ॥ १८ ॥ हृद्रतो ह्यसि संप्राप्तो न मे तत्र विचारणा ॥ मया हि सर्वकृत्येषु देवानां वशवर्तिनाम् ॥
 ॥ स्थातव्यं सर्वसंहारं यथा ह्याह पितामहः ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० च० सा०
 उत्तरकाण्डे कालवाक्यं नाम ऋतुरधिकशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥ तथा तयोः संवदतोर्दुर्वासा भग-

वानृपिः ॥ रामस्य दर्शनाकांक्षी राजद्वारमुपागमन् ॥ १ ॥ सोऽभिगम्य तु सौमित्रिमुवाच ऋषि-
 सत्तमः ॥ रामं दर्शय मे शीघ्रं पुरा मेऽर्थोऽतिवर्तते ॥ २ ॥ मुनेस्तु भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा
 ॥ अभिवाद्य महात्मानं वाक्यमेतेदुवाच ह ॥ ३ ॥ किं कार्यं हि भगवन्को ह्यर्थः किं करोम्यहम् ॥
 व्यग्रो हि राघवो बहान्मुहूर्तं परिपाल्यताम् ॥ ४ ॥ तच्छ्रुत्वा ऋषिशार्दूलः क्रोधेन कलुषीकृतः ॥
 उवाच लक्ष्मणं वाक्यं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ५ ॥ अस्मिन्क्षणे मां सौमित्रे रामाय प्रतिवेदय ॥ विषयं
 त्वां पुरं चैव शपिष्ये राघवं तथा ॥ ६ ॥ भरतं चैव सौमित्रे युष्माकं या च संततिः ॥ नहि शक्या-
 म्यहं भूयो मन्युं धारयितुं हृदि ॥ ७ ॥ तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं वाक्यं तस्य महात्मनः ॥ चित्तया-
 मास मनसा तस्य वाक्यस्य निश्चयम् ॥ ८ ॥ एकस्य मरणं मेऽस्तु मा भूत्सर्वविनाशनम् ॥ इति बुद्ध्या
 विनिश्चित्य राघवाय न्यवेदयत् ॥ ९ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा रामः कालं विसृज्य च ॥ निःसृत्य
 त्वरितो राजा अत्रेः पुत्रं ददर्श ह ॥ १० ॥ सोऽभिवाद्य महात्मानं ज्वलंतमिव तेजसा ॥ किं
 कार्यमिति काकुत्स्थः कृतोज्ज्वलिरभाषत ॥ ११ ॥ तद्वाक्यं राघवोक्तं श्रुत्वा मुनिवरः प्रभुः ॥ प्रत्याह
 रामं दुर्वासाः श्रूयतां धर्मवत्सल ॥ १२ ॥ अद्य वर्षसहस्रस्य समाप्तिर्मम राघव ॥ सोऽहं भोजनमि-
 च्छामि यथासिद्धं तवानघ ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राजा राघवः प्रीतमानसः ॥ भोजनं मुनिमु
 ख्याय यथासिद्धमुपाहरत् ॥ १४ ॥ स तु भुक्त्वा मुनिश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् ॥ साधु रामेति संभाष्य
 रक्षमाश्रममुपागमत् ॥ १५ ॥ (तस्मिन्नाते मुनिवरे स्वाश्रमं लक्ष्मणाग्रजः ॥) संसृत्य कालवाक्यानि
 ततो दुःखमुपागमत् ॥ दुःखेन च सुसंतप्तः स्मृत्वा तद्गौरदर्शनम् ॥ १६ ॥ अवाङ्मुखो दीनमना न्याह

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः १०६. *

(१५५४)

तु न शशक ह ॥ ततो बुद्ध्या विनिश्चित्य कालवाक्यानि राघव ॥ १७ ॥ नैतदस्तीति निश्चित्य
तूष्णीमासीन्महायशः ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० उत्तरकाण्डे
पंचोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥ अवाङ्मुलमथः ईनं दृष्ट्वा सोममिवाप्लुतम् ॥ राघवं लक्ष्मणो वाच्यं
हृष्टो मधुरमब्रवीन् ॥ १ ॥ न संतापं महाबाहो मदर्थं कर्तुमर्हसि ॥ पूर्वनिर्माणबद्धा हि कालस्य गति-
रीदृशी ॥ २ ॥ जहि मां सौम्य विस्मयं प्रतिज्ञां परिपालय ॥ हीनप्रातिज्ञाः काकुत्स्थ प्रयाति नरकं
नराः ॥ ३ ॥ यदि श्रीतिर्महाराज यद्यनुग्राह्यता मयि ॥ जहि मां निर्विशंकस्त्वं धर्मं वर्धय राघव ॥ ४ ॥
लक्ष्मणेन तथोक्तानु रासः प्रचलितेन्द्रियः ॥ मंत्रिणः समुपानीय तथैव च पुरोधसः ॥ ५ ॥ अत्रोच्च
तदा वृत्तं तेषां मध्ये स राघवः ॥ द्रुवीसोऽभिगम चैव प्रतिज्ञां तापसस्य च ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा मंत्रिणः
सर्वे सोपाध्यायाः समासत ॥ वसिष्ठस्तु महोत्तमा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ७ ॥ दृष्टमेतन्महाबाहो श्रयं
ते रोमहर्षणम् ॥ लक्ष्मणेन वियोगश्च तव राम महायशः ॥ ८ ॥ त्यजैनं बलवान्कालो मां प्रतिज्ञां
वृथा कृथाः ॥ प्रतिज्ञायां हि नष्टायां धर्मो हि विलयं ब्रजेत् ॥ ९ ॥ ततो धर्मे निनष्टे तु त्रैलोक्यं सच-
राचरम् ॥ सदेवधिगणं सर्वं वितर्ज्येन् न संशयः ॥ १० ॥ स त्वं पुरुषशार्ङ्ग त्रैलोक्यस्याभिपालनात् ॥
लक्ष्मणेन विना चाद्य जगत्स्वस्थं कुरुष्व ह ॥ ११ ॥ तेषां तत्समवेतानां वाक्यं धर्मार्थसहितम् ॥ श्रुत्वा
परिषदो मध्ये रामो लक्ष्मणमब्रवीन् ॥ १२ ॥ त्रिसर्जये त्वां सौमित्रे मां भूद्धर्मविपर्ययः ॥ त्यागो
वधो वा विहितः साधूनां ह्युभयं सन्नम् ॥ १३ ॥ रामेण भाषिते वाक्ये वाग्पथ्याकुलितेन्द्रियः ॥
लक्ष्मणस्त्वरितः प्रायात्स्वग्रहं न विवेश ह ॥ १४ ॥ स गत्वा सरयूतीरमुपस्पृश्य कृतोज्जलिः ॥ निगृह्य

सर्वस्रोतांसि निःश्वासं न मुमोच ह ॥ १५ ॥ अग्निःश्वसंतं युक्तं तं सशक्राः साप्सरोगणाः ॥ देवाः
 सार्धगणाः सर्वे पुष्पैरभ्यर्चिरस्तदा ॥ १६ ॥ अदृश्यं सर्वमनुजैः सशरीरं महाबलम् ॥ प्रगृह्य
 लक्ष्मणं शक्रस्त्रिदिवं 'संविवेश ह ॥ १७ ॥ ततो विष्णोश्चतुर्भोगमागतं सुरसत्तमाः ॥ दृष्टाः प्रमु-
 दिताः सर्वे पूजयन्ति स्म राघवम् ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ०
 उत्तरकाण्डे लक्ष्मणवियोगो नाम षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥ विस्तृत्य लक्ष्मणं रामो दुःखशोक-
 समन्वितः ॥ पुरोधसो मंत्रिणश्च नैगमाश्चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अद्य राज्येऽभिषेक्ष्यामि भरतं धर्म-
 वत्सलम् ॥ अयोध्यायाः पतिं वीरं ततो यास्याम्यहं वनम् ॥ २ ॥ प्रवेशयत संभारान्मा भूत्काला-
 त्ययो यथा ॥ अद्यैवाहं गमिष्यामि लक्ष्मणेन गतां गतिम् ॥ ३ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं सर्वाः
 प्रकृत्यो भृशम् ॥ मूर्धभिः प्रणता भूमौ गतसत्त्वा इवाभवन् ॥ ४ ॥ भरतश्च विसंज्ञोऽमच्छ्रु-
 त्वा राघवभाषितम् ॥ राज्यं विगर्हयामास वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ सत्येनाहं शपे राजन्स्वग-
 भोगेन चैव हि ॥ न कामये यथा राज्यं त्वां विना रघुनन्दन ॥ ६ ॥ इमौ कुशीलवौ राजन्नाभिषिच्य
 नराधिप ॥ कोशलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु यथा लवम् ॥ ७ ॥ शत्रुघ्नस्य च गच्छंतु दूतास्त्वरित-
 विक्रमाः ॥ इदं गमनमस्माकं शीघ्रमाख्यातु मा चिरम् ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वा भरतेनोक्तं दृष्ट्वा चापि ह्यधो-
 मुखान् ॥ पौरान्दुःखेन संतप्तान्वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ वत्स राम इमाः पश्य धारणो प्रकृती-
 र्गताः ॥ ह्यतैवामीषितं कार्यं मा चैषां विप्रियं कृथाः ॥ १० ॥ वसिष्ठस्य तु वाक्येन उत्थाप्य
 प्रकृतीजनम् ॥ किं करोमीति काकुत्स्थः सर्वान्वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ ततः सर्वाः प्रकृतयो रामं वचन-

मनुवन् ॥ गच्छन्तमनुगच्छामो यत्र राम गमिष्यसि ॥ १२ ॥ पौरोषु यदि ते प्रीतिर्यदि म्नेहो
 ह्यनुत्तमः ॥ सपुत्रदाराः काकुत्स्थ समं गच्छाम सत्पथम् ॥ १३ ॥ तपोवनं वा दुर्गं वा
 नदसिंभोनिधिं तथा ॥ बयं ते यदि न त्याग्याः सर्वान्नो नय ईश्वर ॥ १४ ॥ एषा नः
 परमा प्रीतिरेष नः परमो वरः ॥ हृद्रता नः सदा प्रीतिस्तवानुगमने नृप ॥ १५ ॥
 पौराणां दृढमर्त्तिं च बाढमित्येव सोऽववीत् ॥ स्वकृतांतं चान्वेक्ष्य तस्मिन्नहनि
 राघवः ॥ १६ ॥ कोशलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम् ॥ अभिषिच्य महात्मा-
 नावुभौ रामः कुशलिवौ ॥ १७ ॥ अभिषिक्तौ सुतावंके प्रतिष्ठाप्य पुरे ततः ॥ (परिष्व-
 ज्य महाबाहुर्मूर्ध्नुपघ्नाय चासकृन् ॥) रथानां तु सहस्राणि नागानामयुतानि च ॥ दश चाश्वस-
 हस्राणि एकैकस्य धनं ददौ ॥ १८ ॥ बहुरत्नौ बहुवनीं हृष्टपुष्टजनाश्रयौ ॥ स्वे पुरे प्रेषयामास
 भ्रातरो तौ कुशलिवौ ॥ १९ ॥ अभिषिच्य ततो वीरौ प्रस्थाप्य नृपुरे तदा ॥ दूतान्संप्रेषयामास
 शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ २० ॥ इत्यापि श्रीमद्रा० वाल्मी० आदि० च० सा० उत्तरकांडे सप्त० तृ-
 शततमः सर्गः ॥ १०७ ॥ ते दूता रामवाक्येन बोदिता लघुविक्रमाः ॥ प्रजग्ममुर्धुरां शीघ्रं चक्रु-
 र्वासं नचाध्वनि ॥ १ ॥ ततन्निभिरहोरात्रैः संप्राप्य मधुरामय ॥ शत्रुघ्नाय यथातत्प्रमाचल्युः
 सर्व एव तन् ॥ २ ॥ लक्ष्मणस्य परित्यागं प्रतिज्ञां राघवस्य च ॥ पुत्रयोरभिषेकं च पौरानुगमनं
 तथा ॥ ३ ॥ कुशस्य नगरी रम्या विध्यपर्वतरोधसि ॥ कुशावतीति नाम्ना सा कृता रामेण धामता
 ॥ ४ ॥ श्रावस्तीति पुरी रम्या श्रविता च लवस्य ह ॥ अयोध्यां विजनां कृत्वा राघवो भरतस्तथा

॥ ५ ॥ स्वर्गस्य गमनोद्योगं कृतवन्तौ महारथौ ॥ एवं सर्वं निवेद्याशु शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ ६ ॥
 विरोमुस्ते ततो दूतास्त्वर राजेति चाब्रुवन् ॥ तच्छ्रुत्वा घोरसंक्रान्तं कुलक्षयमुपस्थितम् ॥ ७ ॥
 प्रकृतीरनु समानीय क्वांचनं च पुरोधसम् ॥ तेषां सर्वं यथावृत्तमत्रवीद्वधुनंदनः ॥ ८ ॥ आत्मनश्च
 विपर्यासं भविष्यं भ्रातृभिः सह ॥ ततः पुत्रद्वयं वीरः सोऽभ्यर्षिचक्राधिपः ॥ ९ ॥ सुबाहुमधुरां लेभे
 शत्रुघातीं च वै दिशम् ॥ द्विधा कृत्वा तु तां सेनां माधुरी पुत्रयोर्द्वयोः ॥ धनं च युक्तं कृत्वा वै
 स्थापयामास पार्थिवः ॥ १० ॥ सुबाहुं मधुरायां च वैदिशे शत्रुघातिनम् ॥ ययौ स्थाप्य तद-
 योध्यां रथैर्नैकेन राघवः ॥ ११ ॥ स ददर्श महात्मानं उग्रलंतिमिव पावकम् ॥ सुक्ष्मक्षौमांबरधरं
 मुनिभिः सार्धमक्षयैः ॥ १२ ॥ सोऽभिवाद्य ततो रामं श्रृंजलिः प्रयत्नेन्द्रियः ॥ उवाच वाक्यं धर्महं
 धर्ममेवानुचितयन् ॥ १३ ॥ कृत्वाभिषेकं सुतयोर्द्वयो राघवनंदनः ॥ तवानुगमने राजन्विबुद्धि मां
 कृतनिश्चयम् ॥ १४ ॥ नचान्यदद्य वक्तव्यमतो वीर न शासनम् ॥ विहन्यमानमिच्छामि मद्विधेन
 विशेषतः ॥ १५ ॥ तस्य तां बुद्धिमल्लीवां विज्ञाय रघुनंदनः ॥ बाढमित्येव शत्रुघ्नं रामो वाक्यमु-
 वाच ह ॥ १६ ॥ तस्य वाक्यस्य वाक्यांते वानराः कामरूपिणः ॥ क्रक्षराक्षससंघाश्च समापेतुर-
 नेकशः ॥ १७ ॥ मुग्धं त्रिं ते पुरस्कृत्य सर्व एव समागताः ॥ तं रामं द्रष्टुमनसः स्वर्गायाभिमुखं
 स्थितम् ॥ १८ ॥ देवपुत्रा ऋपिसुता गंधर्वाणां सुतास्तथा ॥ रामक्षयं विदित्वा ते सर्व एव
 समागतः ॥ १९ ॥ ते राममभिवाद्योचुः सर्वे वानरराक्षसाः ॥ तवानुगमने राजन्संप्रताः स्म समागताः ॥
 यदि राम विनास्माभिर्गच्छेत्स्वं पुरुषोत्तम ॥ २० ॥ यमदंडमिवोद्यम्य त्वया स्म विनिपातिताः ॥

(तैरेवमुक्तः काकुत्स्थो बाढमित्यब्रवीत्स्वयम् ॥) एतस्मिन्नन्तरे रामं सुग्रीवोऽपि महाबलः ॥ २१ ॥
 प्रणम्य विधिवद्वारं विज्ञापयितुमुद्यतः ॥ २२ ॥ अभिषिच्यंगदं वीरमागतोऽस्मि नरेश्वर ॥ तवा-
 नुगमने राजन्विद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥ २३ ॥ (तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो रमयतां वरः ॥
 वानरैन्द्रमथोवाच भैत्रं तस्यानुचिन्तयन् ॥ १ ॥ सखे शृणुष्व सुग्रीव न त्वयाहं विना कृतः ॥
 मच्छ्रेयं देवलोकं वा परमं वा परमं वा पदं महत् ॥ २ ॥) विभीषणमथोवाच राक्षसेन्द्रं महायशः ॥ २४ ॥
 यावत्प्रजा धरिष्यति तावत्त्वं वै विभीषण ॥ राक्षसेन्द्र महावीर्यं लकास्थः स्वं धरिष्यसि ॥ २५ ॥
 यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी ॥ यावच्च मत्कथा लोके तावद्वाज्यं तवास्तिवह ॥ २६ ॥
 शासितश्च सखित्वेन कार्यं ते मम शासनम् ॥ प्रजाः संरक्ष धर्मेण नोत्तरं वक्तुमर्हसि ॥ २७ ॥ ऋचा-
 न्यद्वक्तुमिच्छामि राक्षसेन्द्र महाबल ॥ आराधय जगन्नाथमिक्ष्वाकुकुलदैवतम् ॥ २८ ॥ आराधनीयम-
 निशं देवैरपि सवासवैः ॥ तथेति प्रतिजग्राह रामवाक्यं विभीषणः ॥ राजा राक्षसमुद्ययानां राववा-
 ज्ञामनुसरन् ॥ २९ ॥ तमेवमुक्त्वा काकुत्स्थो हनूमंतमथाब्रवीत् ॥ जीविते कृतबुद्धिस्त्वं मा प्रतिज्ञां
 वृथा कृथाः ॥ ३० ॥ मत्कथाः प्रचरिष्यति यावल्लोके हरीश्वर ॥ तावद्रमस्त्र सुग्रीतो मद्वाक्यमनु-
 पालयन् ॥ ३१ ॥ एवमुक्तस्तु हनुमान्नाथवेण महात्मना ॥ वाक्यं विज्ञापयामास परं हर्षमवाप च
 ॥ ३२ ॥ यावत्तव कथा लोके विचरिष्यति पावनी ॥ तावत्स्थास्यामि मेदिन्यां तवाज्ञामनुपालयन् ॥
 जांबवंतं तथोक्त्वा तु वृद्धं ब्रह्मसुतं तदा ॥ ३३ ॥ मेदं च द्विविदं चैव पंच जांबवता सह ॥

* श्रीबाल्मीकीयरामायणे उत्तरकांडे । सर्गः १०९. * (१५५९)

यावत्कलिश्च संप्राप्तस्तावज्जावत् सर्वदा ॥ ३५ ॥ तदेवमुक्त्वा काकुत्स्थः सर्वोन्मना नृश्वानरान् ॥
 उवाच बाढं गच्छध्वं मया सार्धं यथोदितम् ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि-
 काव्ये च० सा० उत्तरकांडे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥ प्रभातायां तु शर्वर्या पृथुवश्या महा-
 यश्याः ॥ रामः कमलपत्राक्षः पुरोधसमथाववीत् ॥ १ ॥ अग्निहोत्रं व्रजत्वमे दीप्यमानं सह द्विजैः ॥ वाजेपेया-
 तपत्रं च शोभमानं महापथे ॥ २ ॥ ततो वसिष्ठस्तेजस्वी सर्वं निरवशेषतः ॥ चकार विविबद्धम महाप्रस्था-
 निकं विधिम् ॥ ३ ॥ ततः सूक्ष्मोर्धधरो ब्रह्म आर्चयन्परम् ॥ कुशान्तृहीत्वा पाणिभ्यां सरयूं प्रययावथ ॥
 ॥ ४ ॥ अव्याहृन्कचित्किञ्चिन्निश्रेष्ठो निःसुखः पथि ॥ निर्जगाम गृहात्तस्मादीप्यमानो यथांशुमान् ॥ ५ ॥
 रामस्य दक्षिणे पार्श्वे पद्मा श्रीः समुपाश्रिता ॥ सच्यं यथुः पुरुषविग्रहाः ॥ ६ ॥ वेदा ब्रह्मण-
 शरा नानाविधाश्चापि धनुरायत्तमुत्तमम् ॥ तथाभुधाश्च ते सर्वे यथुः पुरुषविग्रहाः ॥ ७ ॥ वेदा ब्रह्मण-
 रूपेण गायत्री सर्वरक्षिणी ॥ ओंकारोऽथ वषट्कारः सर्वे राममनुव्रताः ॥ ८ ॥ अग्नयश्च महात्मानः
 सर्वेऽप्येव महीसुराः ॥ अन्वगच्छन्महात्मानं स्वर्गद्वारमपावृतम् ॥ ९ ॥ तं शान्तमनुगच्छन्तं क्षन्तः पुर-
 चराः स्त्रियः ॥ सबृद्धबालदासीकाः सर्वपर्वरक्तिकराः ॥ १० ॥ सांतः पुरश्च भरतः शत्रुघ्नमर्दिनां ययौ ॥
 रामं गतिमुपागम्य साग्निहोत्रमनुव्रतः ॥ ११ ॥ ते च सर्वे महात्मानः साग्निहोत्राः समागताः ॥
 सपुत्रदासाः काकुत्स्थमनुजगमुर्महामतिम् ॥ १२ ॥ मंत्रिणो भृत्यवर्गाश्च सपुत्रपशुत्रांशवाः ॥ सर्वे सहा-
 नुगा राममन्वगच्छन्त्यहृष्टवन् ॥ १३ ॥ ततः सर्वाः प्रकृतयो हृष्टपुष्टजनावृताः ॥ गच्छन्तमनुगच्छन्ति राघवं

* श्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डे । सर्गः ११०. *
- (१५६०)

गुणरंजिताः॥१४॥ततः सखीपुमांसस्ते सपक्षिपशुबांधवाः॥राघवस्यानुगाः सर्वे हृष्टा विगतकल्मषाः॥१५॥
स्नाताः प्रमुदिता सर्वे हृष्टपुष्टाश्च वानराः ॥ दृढं किलकिंलाशब्दैः सर्वं राममनुव्रतम् ॥ १६ ॥ न तत्र
काश्चिद्दीनो वा ब्राह्मिणो वापि दुःखितः॥ हृष्टं समुदितं सर्वं बभूव परमाद्भुतम्॥१७॥द्रुपकामोऽथ निर्यातं
रामं जानपदो जनः ॥ यः प्राप्तः सोऽपि हृष्टैव स्वर्गायानुगतो जनः ॥ १८ ॥ ऋक्षवानररक्षांसि जनाश्च
पुरवासिनः ॥ आगच्छन्परया भक्त्या पृष्ठतः सुसमाहिताः ॥ १९ ॥ यानि भूतानि नगरेऽप्यंतर्धा-
नगतानि च ॥ राघवं तान्यनुययुः स्वर्गाय समुपस्थितम् ॥ २० ॥ यानि पश्यंति काकुत्स्थं स्थाव-
राणि चराणि च ॥ सर्वाणि रामगमने अनुजगमुर्हितान्यपि ॥ २१ ॥ नोच्छसत्तद्योध्यायां सुमूर्धम-
पि दृश्यते ॥ तिर्यग्योनिगताश्चैव सर्वे राममनुव्रताः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि-
काव्ये च० सा० उत्तरकाण्डे नवाधिकशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥ अर्घ्यं योजनं गत्वा नदी पश्चान्मुखा-
श्रिताम् ॥ सरयूं पुण्यसखिलां ददर्श रघुनंदनः ॥ १ ॥ तां नदीमाकुलावर्तो सर्वत्रानुसरन्तृपः ॥
आगतः सप्रजो रामस्तं देशं रघुनंदनः ॥ २ ॥ अथ तस्मिन्मुहूर्ते तु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ सर्वैः परि-
वृतो देवैर्भूषितैश्च मङ्गलसामिभिः ॥ ३ ॥ आययौ यत्र काकुत्स्थः स्वर्गाय समुपस्थितः ॥ विमानश-
तकोटीभिर्दिव्याभिरभिसंवृतः ॥ ४ ॥ दिव्यतेजोवृत्तं व्योम ज्योतिर्भूतमनुत्तमम् ॥ स्वयंप्रभैः स्वतेजो-
भिः स्वर्गीभिः पुण्यकर्मभिः ॥ ५ ॥ पुण्या वाता वयुर्देवैश्च गंधवंतः सुखप्रदाः॥पपात पुष्पवृष्टिश्च देवैर्मु-
क्ता महौघवत् ॥ ६ ॥ तस्मिन्सूर्यशतैः कोणं गंधर्वाप्सरसंकुले ॥ सरयूसखिलं रामः यद्गथां समु-

पचक्रमे ॥ ७ ॥ ततः पितामहो वार्णो त्वंतरिक्षाद्भाषत ॥ आगच्छ विष्णो भद्रं ते दिष्टम्
 प्राप्तोऽसि राघव ॥ ८ ॥ भ्रातृभिः सह देवभिः प्रविशस्व स्विकां तनुम् ॥ अभिच्छसि महाबाहो तां
 तनुं प्रविश स्विकाम् ॥ ९ ॥ वैष्णवीं तां महातेजो यद्वाक्राशं सनातनम् ॥ त्वं हि लोकगतिदेव न त्वां
 केचित्प्रज्जनते ॥ १० ॥ ऋते मायां विशालार्क्षीं तव पूर्वपरिग्रहाम् ॥ त्वामर्च्यं महद्भूतमक्षयं चाजरं तथा ॥
 यमिच्छसि महातेजस्तां तनुं प्रविश स्वयम् ॥ ११ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा विनिश्चित्य महामतिः ॥
 विवेश वैष्णवं तेजः सशरीरः सहाजुजः ॥ १२ ॥ ततो विष्णुमयं देवं पूजयति स्म देवताः ॥
 साध्या मरुद्गणाश्चैव सेन्द्राः साक्षिपुरोगमाः ॥ १३ ॥ ये च दिव्या ऋषिगणा गंधर्वाप्सरसश्च
 याः ॥ सुपर्णनागयक्षाश्च दैत्यदानवराक्षसाः ॥ १४ ॥ सर्वे प्रमुदितं सुसंपूर्णं मनोरथम् ॥ साधुसाधिव-
 ति तैर्देवैर्बिदिवं गतकलमषम् ॥ १५ ॥ अथ विष्णुर्महातेजाः पितामहमुवाच ह ॥ एषां लोकं
 जनौघानां दातुमर्हसि सुव्रत ॥ १६ ॥ इमे हि सर्वे स्नेहान्मामनुयाता यशस्विनः ॥ भक्ता हि
 भजिन्त्यस्याश्च त्यक्तात्मानश्च मत्कृते ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वा विष्णुवचनं ब्रह्मा लोकगुरुः प्रभुः ॥ लोका-
 न्संतानकान्नाम यास्यंतीमे समागताः ॥ १८ ॥ यच्च तिर्यगतं किञ्चित्त्वामेवमनुचितयत् ॥ प्राणां-
 रत्यक्ष्यति भक्त्या तत्संतानेषु निवस्यति ॥ १९ ॥ सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्युक्ते ब्रह्मलोकोदादन्तरे ॥ वानराश्च
 भिक्कां ग्रोनिमृश्याश्चैव तथा ययुः ॥ २० ॥ येभ्यो विनिःसृताः सर्वे सुरेभ्यः सुरसंभवाः ॥ तेषु
 प्राविशेक्षे चैव सुधीराः सूर्यमंडलम् ॥ २१ ॥ पश्यतः सर्वदेवानां स्वापितृन्प्रातिपेदिरे ॥ तथा ब्रुवति

देवेशे गोप्रतारमुपमत्ताः ॥ २२ ॥ मेजिरे सरथं सर्वं हर्षपूर्णं शुर्विच्छ्वाः ॥ अबगाह्याः सुयोंयां वै प्राणांस्त्यक्त्वा
 ग्रहष्टवत् ॥ २३ ॥ मानुषं देहमुत्सृज्य विमानं सोऽध्यरोहत् ॥ तिर्यग्योनिगतानां च शतानि सरयूजलम्
 ॥ २४ ॥ संप्राप्य त्रिदिवं जग्मुः प्रभासुरवर्षिषि तु ॥ दिव्यादिव्येन वपुषा देवा दीप्ता इवाभदन् ॥ २५ ॥
 भूत्वा तु सरयूतोयं स्थावरणि चराणि च ॥ प्राप्य तत्तोयविक्षेपं देवलोकमुपागमन् ॥ २६ ॥ तस्मिन्येऽपि
 समापन्ना ऋक्षवानराक्षसाः ॥ तेऽपि स्वर्गं प्रविविशुर्देहाभिक्षिप्य चाभसि ॥ २७ ॥
 ततः समागतान्सर्वान्स्थाप्य लोकगुरुर्दिवि ॥ हृष्टैः प्रमुदितैर्देवैर्जगाम त्रिदिवं महत् ॥ २८ ॥ इत्यर्थं
 श्रीमद्रामायणे बालमी० आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायामुत्तरकांडे दशधिकशततमः सर्गः
 ॥ ११० ॥ एतावेतदाख्यानं सोत्तरं ब्रह्मपूजितम् ॥ रामायणमिति ख्यातं मुख्यं बालमीकिना
 कृतम् ॥ १ ॥ ततः प्रतिष्ठितो विष्णुः स्वर्गलोकं यथा पुरा ॥ येन व्याप्तमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम्
 ॥ २ ॥ ततो देवाः संगंधर्वाः सिद्धाश्च परमपयः ॥ नित्यं शृण्वन्ति संहृष्टाः काव्यं रामायणं दिवि
 ॥ ३ ॥ इदमाख्यानमायुष्यं सौभाग्यं पापनाशनम् ॥ रामायणं वेदसमं श्राद्धेषु श्राव्यं दुःखः ॥ ४ ॥
 अपुत्रो लभते पुत्रमधत्तो लभते धनम् ॥ सर्वपापैः प्रमुच्येत पादमन्यस्य यः पठेत् ॥ ५ ॥
 पापान्यपि च यः कुर्याद्देहन्यहनि मानवः ॥ पठत्येकमपि श्लोकं पापात्स परिमुच्यते ॥ ६ ॥
 आचक्राय च दातव्यं वत्सं धेनुं हिरण्यकम् ॥ आचक्रे परिपुष्टे तु पुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ ७ ॥
 एतदाख्यानमायुष्यं पठन्नरमायणं नरः ॥ सपुत्रपौत्रो लोकैऽस्मिन्प्रेत्य चेह महयिते ॥ ८ ॥ रामा-

